

13 The Śaṅgiparvan is issued in four volumes XIII, XIV, XV and XVI.

The present volume XIII, the Rājadharmā Sub-section, was
published in two Fascicules, first in 1949 as Fascicule 18,
and second in 1950 as Fascicule 19

*Printed at cost of subvention donated by
The Union Government of the
Republic of India*

All rights reserved

Printed at the Bhandarkar Institute Press, Poona-4, and
Published by Dr. R. S. Dandekar, Hon. Secretary of the Institute

CONTENTS OF VOLUME XIII

[Rājadharmā]

EDITORIAL NOTE (No. 1)	...	I
ALPHABETICAL REGISTER OF ŚĀNTIPARVAN		OXLV-CLXIV
TEXT OF THE RĀJADHARMA OF ŚĀNTIPARVAN		1-616
APPENDIX I (Nos. 1-13)	617-634
CRITICAL NOTES	635-684

ILLUSTRATIONS

SPECIMEN OF ŚĀRADĀ MS. from Bibliothèque national, Paris	FRONTISPICE
YUDHIṢṬHIRA'S CORONATION (12. 40. 14-15)	PACING PAGE 175

Note— Introduction to the Śāntiparvan will be issued shortly as a separate fascicule

Editorial Note

[No 1]

(Śāntiparvan Rājadharmā)

EDITORIAL NOTE

[No I]

This, the eighteenth Fascicule of the Critical Edition of the Great Epic of India, contains the first part of the Rājadharmā section of the Śāntiparvan—the longest and, in many ways, the most important parvan of the Mahābhārata, notwithstanding the fact that the parvan happens to be nicknamed “the Pseudo-epic” Fascicule nineteenth will complete the Rājadharmā The three sub-sections (upa-parvans) into which the Śānti is divided—and particularly the first (the Rājadharmā) and the last (the Moksadharmā)—have preserved a more or less independent manuscript tradition, as they were studied (and, as a consequence, were conflated or textually altered) by people who came to the task with varying qualifications and expectations It was hence necessary, with a view to preserve uniformity of textual tradition in regard to the different versions, to select and utilize, for the Critical Apparatus of the Śāntiparvan as a whole, MSS which contained the entire Śāntiparvan, and not to rely upon the upa-parvans by themselves, which have often suffered much wayward handling in the course of transmission This has been done as far as practicable, but old and independent MSS. are so very rare, that it was not always possible to follow this course

The text of the Rājadharmā section of the Śāntiparvan is based upon the following MSS —

THE CRITICAL APPARATUS

I N(ORTHERN) RECENSION (25 MSS)

(a) North-western Group (v)

Śāradā Version [Ś]

Ś₁ = Paris, Bibliothèque Nationale, No. 379 Undated Used from a photo copy procured from the Bibliothèque It is a unique paper MS in Śāradā characters for the entire Śānti, being purchased in Kashmir in 1898 It gives Arjunamīśra's comm in the margins, although the text is often independent of, and corrected (*sec m*) to agree with, the commentary

Kāśmīri Version [K], being Devanāgarī transcripts from [Ś]

K₁ = Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 198 of 1891-95 Undated complete for the Śānti

K₂ = Poona, Mukar Collection of the Bhārat Itihās Sanshodhaka Mandal. Undated complete for the Śānti.

- K₂ = Poona, Kamat Collection of the BORI. Undated contains the Rājadharmā and the Āpaddharmā sections only.
- K₄ = Poona, BORI MSS. Collection, No. 216 Complete for the Śānti. (ca. A. D. 1771)
- K₅ = Lahore, D. A. V. College Library (now transferred to Hoshiarpur, East Punjab), No. 4757. Contains the Rājadharmā and the Āpaddharmā sections only (A. D. 1795).

Maithili (Videha) Version [V]

- V₁ = Kathmandu, Nepal Darbar Library, No. 718 (Bendall [wrongly] 567)
This was utilized from enlargements of microfilm photographs of the original palm leaf MS taken *in situ* with the special permission of the Government of Nepal. Contains, with a few lacunae, the entire Śānti parvan. (A. D. 1516)

(b) Central Group (Y)

Bengali Version [B]

- B₀ = Paris, Bibliothèque Nationale, No. 20, O. This was used from a photocopy procured from the Bibliothèque. Written on palm leaves in two bundles "O" containing the Rājadharmā, and "Q" the Āpaddharmā and the Mokṣadharmā sections (A. D. 1687)
- B₁ = Dacca, University Library, No. 4806 Undated collated at Santiniketan contains the Rājadharmā and the Āpaddharmā sections only
- B₂ = Santiniketan, Viśvabhāratī Library, No. 6. Contains the Rājadharmā and the Āpaddharmā sections only. (A. D. 1687)
- B₃ = Dacca, University Library, No. 507 Collated at Santiniketan contains the Rājadharmā and the Āpaddharmā sections only (A. D. 1741)
- B₄ = Santiniketan, Viśvabhāratī Library, No. 281. Undated contains the Rājadharmā and the Āpaddharmā sections only
- B₅ = Dacca, University Library, No. 579 Collated at Santiniketan contains the Rājadharmā and the Āpaddharmā sections only. (A. D. 1741)

Devanāgarī Version [D], sub divided into

(i) Devanāgarī Version of Arjunamiśra [Da]

- Da₁ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 499 of Viśvānabhāg I. Undated. contains the Rājadharmā and the Āpaddharmā sections only.

D₂ = Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 500 of Visrāmbāg I Undated contains the Rājadharmā and the Āpaddharmā sections only

(ii) Devanāgarī Version of Nilakantha [D_n], the " Vulgate "

D_{n1} = Bhoi, State Library, No 80 Complete for the Śānti, together with Nos 81 and 82 (A D 1769)

D_{n2} = Vishalgad, State Library Not numbered Contains the Rājadharmā section only (A. D 1782)

(iii) Devanāgarī Composite Version

D₁ = Poona, Mahābhārata Collection of the BORI, No 237 Undated Procured from Kashmir contains the Rājadharmā and the Āpaddharmā sections only

D₂ = Madras, Adyar Library, No X B 11 Undated Complete for the entire Śānti

D₃ = Tanjore, Sarasvathī Mahal Library, No 1116 Collated at Tanjore complete, with Nos 1115 and 1117, for the entire Śānti (A D 1746)

D₄ = Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 219 of 1887-91 Undated complete, with Nos 220 and 221, for the entire Śānti

D₅ = Tanjore, Sarasvathī Mahal Library, No 1167 Undated Collated at Tanjore complete, with Nos 1166 and 1168, for the entire Śānti.

D₆ = Baroda, Oriental Institute, No 11317 Undated Contains the Rājadharmā and the Mokṣadharmā sections only

D₇ = Tanjore, Sarasvathī Mahal Library, No 1191 Undated Collated at Tanjore complete, with No 1192, for the entire Śānti

D₈ = Poona, Vishalgad Collection, BORI, No 240 Undated Complete for the entire Śānti

II S(OUTHERN) RECENSION (10 MSS)

Telugu Version [T]

T₁ = Tanjore, Sarasvathī Mahal Library, No 11811 Undated Collated at Tanjore complete for the entire Śānti

T₂ = Lahore, D A V College Library (now transferred to Hoshiarpur, East Panjab), No 3947 Undated complete for the entire Śānti

Grantha Version [G]

- G₁ = Molkote, Yadugūṇi Yatuṇṇi Mutt Library. Not numbered. Undated complete for the entire Śānti.
- G₂ = Lahore, D.A V College Library (now transferred to Jhoshiaipuri, East Panjab), No 4082 Undated complete for the entire Śānti
- G₃ = Tanjore, Sarasvathi Mahal Library, No 11819 Undated collated at Tanjore contains the Rājadharmā and the Mokṣadharmā sections only
- G₄ = Tanjore, Sarasvathi Mahal Library, No 11832 Undated contains the Rājadharmā section only.

Malayālam Version [M]

- M₁ = Pilakkatturi, S. Malabar. Poomulli Mana Library, No 309. (Kollam 921 = ca A D 1746) complete for the entire Śānti
- M₂ = Cochin, Paliyam Estate Library, No. 3. Undated contains the Rājadharmā and the Āpaddharmā sections only
- M₃ = Vadakancheri, Cochin Avanapparambu Mana Library, No 80 Undated contains the Rājadharmā and the Āpaddharmā sections only.
- M₄ = Alwaye, Travancore Ponnokottu Mana Library, Not numbered Undated contains the Rājadharmā and the Āpaddharmā sections only

TESTIMONIA

(1) Commentaries

- Ca = Arjunamisra's *Bhāratārthadīpikā* or °*padīpikā*, as in Da₁ and Da₂, and in Ś₁. Copies procured from Tanjore and Mysore show considerable additions and omissions Available for the entire Śānti
- Cb = Vimalabodha's *Durghaṭārthamalāsini* as in the copy from a Maithili MS procured from the Rāja Library, Darbhanga The comm is often wrongly identified with an (anonymous) *Visamaśloki-ṭikā*, which largely borrows from Vimalabodha Available for the entire Śānti
- Cn = Nilakantha's *Bhāratabhāvādīpa* or °*dīpikā* as in Dn₁ and Dn₂ and as printed in the "Vulgate" editions Available for the entire Śānti
- Cv = Vādirāja's *Laksāmlāna* on the evidence of a transcript procured from Madras. Available for the entire Śānti.

(11) Epitomes

- Mañj = Kṣhemendra's *Bhāratamañjanī* (Kāvyaṃālā, No 64) Other epitomes not used.

(iii) *Translations*

Āndhra = *Āndhra Mahābhāratamu* by Tikkana Other translations not used .

~ * *
 ~ * *
 ~ * *

[Similar Editorial Notes will be issued at the beginning of the Āpaddharma and the Moksadharmā sections, while the consolidated Critical Apparatus for the entire Śāntiparvan will be given in the Introduction, together with a detailed and critical account of the MSS and other sources used for the whole parvan

Thanks to a special donation made by the Government of India, our editorial work on the Śāntiparvan could be actually commenced on the 15th of August 1947 — a date notable in the modern history of India, and so much progress was made in the first twelve months of strenuous endeavour as to justify the starting of the actual printing of the present fascicule on the 15th of August 1948, the first anniversary of the achievement of India's Independence, while, within a few days of the second anniversary of that event, the eighteenth fascicule, giving adhyāyas 1 to 80 of the Rājadharmā, is actually seeing the light of the day. It is fervently to be hoped that, before long, means would be forthcoming for the installation of a printing machine in the B O R Institute's own premises, so that the subsequent parts of the Critical Edition could be issued in rapid succession, and the whole undertaking brought to a successful termination sometime in the "fifties" of this century, and long before the Institute, celebrates the completion, in 1968, of fifty years of its unflagging work in the cause of Oriental Research]

Rṣipañcamī August 28, 1949 }
 B O R Institute, Poona }

S K BELVALKAR
General Editor

ABBREVIATIONS AND DIACRITICAL SIGNS

add = adding
 addl = additional.
 adhy = adhyāya(s)
 App = Appendix
 A₁J = Arjunamīśra.
 B = Bombay edition of the Mbh
 (Śaka 1799)
 BG = Bhagavadgītā
 C = Calcutta ed of the Mbh
 chap = chapter(s)
 comm = commentary(ies)
 cont = continue(s)
 coll = collected, collection
 Crit App = Critical Apparatus
 Dev = Devabodha
 ed = edition
 fig = figure(s)
 fol = folio(s)
 foll = following
 fragm = fragment(ary)
 hapl = haplographic(ally)
 illeg = illegible
 inf ln = *infra lineam* (below the line)
 ins = insert(s)
 int ln = *inter lineas* (between the lines)
 interp = interpolate(s)
 introd = introduction, introductory
 K = Kumbhakonam ed of the Mbh
 L = Line
 M = Madras edition of the Mbh (of'
 P P S Sastri, 1931-1936)
 m or marg = marginal(ly)
 Mañj = Bhāratamañjarī (Kāvya-mālā 65)
 Manu = Manusmṛti (ed N S P)
 Mbh = Mahābhārata
 Nīl = Nilakantha.
 O-J = Old-Javanese
 om = omit(s), omitting
 orig = original(ly)
 post = posterior

pr m = *propria manu* (by own hand).
 prob = probably
 1. = repeat(s), repeated
 Rām. = Rāmāyana (ed. N. S. P)
 ref = refer(ence)
 resp = respective(ly)
 sec m = *secunda manu* (by another hand).
 st = stanza(s)
 supp = supplementary
 sup ln = *supra lineam* (above the line).
 transp = transpose(s), transposition.
 v = verse.
 (var) = (with variation)
 v l. = *varia(e) lectio(nes)*

—

☞☞ (in the critical footnotes) enclose citations from commentators.
 [] besides their normal uses, enclose *additions* to MS readings.
 () besides their normal uses, enclose superfluous letters, which should be *omitted* from MS readings.
 * (superior star) in the text indicates an *emendation*
 * * (in the MS readings) indicate syllables lost through injury to MS
 ~~~~~ printed below (or along the side-margin of) any part of the constituted text indicates that the reading of it is less than certain
 C denotes a "Commentary", prefixed to the abbreviation of the name of a commentator, thus, Cd = Comm of Devabodha, Ca b n v = Comm of Arjunamīśra, Vimalabodha, Nilakantha and Vādirāja A "p" is added on to denote a "pāṭha" or variant, thus, Cnp = a pāṭha mentioned in the Comm. of Nilakantha.

---

*An Alphabetical Register of the Topics
detailing
the Routine, the Abnormal and the Mahātmic Rules of-Conduct
prescribed, respectively, in the
Rājadharmā, Āpaddharmā & Moksadharmā Sections
of the
ŚĀNTIPARVAN
the Twelfth Book of the Mahābhārata*

महाभारतस्य द्वादशे शान्तिपर्वणि
राजधर्म-आपद्धर्म-भोक्षधर्मेषु क्रमशो निरूपितानां प्रकरणानाम्
अकारादिक्रमेण परिसंख्यानम्

Adhyāya Name	Topic	Sub parvan and Adhyāya No
अक्षरप्रभाव	वसिष्ठकरालजनकसवाद	M 291
अगस्त्यवर्धमान	—	M App 29 E
अग्नीषोमीयम्	नारायणीयम् (द्वाह्यणमाहात्म्यम्)	M 329
अग्र्यधर्मकथनम्	शुकानुप्रश्न (द्वाह्यतत्त्वोपदेश)	M 242
अजगरप्रहादसवाद	विरक्तस्य निरतिशयसुखकथनम्	M 172
अज्ञानमाहात्म्यम्	अज्ञानाध्याय	Ā 153
अज्ञानाध्याय	आत्मज्ञानाध्याय	Ā 153
अतिथिप्रस्थानम्	उच्छ्वृत्युपाख्यानम्	M 344
अतिथिदुद्धिवैकल्यम्	”	M 342
अधर्मनित्यविजनप्रतिज्ञा	इन्द्रोत्तपारिक्षितीयम्	Ā 147
अधर्मयज्ञनिन्दा	(हिंसासहित) यज्ञनिन्दा	M 264
अधिकारनियम	भीम(सेन) यौवराज्यामिपेक	R 41
अध्यात्मकथनम्	आध्यात्मम्	M 187
अध्यात्मज्ञानोपदेश	शुकानुप्रश्न	M 240, 241
अध्यात्मादिगुणकथनम्	याज्ञवल्क्यजनकसवादः	M 301
अनध्यायनिमित्तकथनम्	शुकोत्पत्ति	M 315
अनागतविधानस्तुति	शाकुलोपाख्यानम्	Ā. 135
अनित्यतोपदेश	वसिष्ठकरालजनकसवाद	M 292
अनिष्टनाशप्रतिपादनम्	शुकामिपतनम्	M 317
अन्तरात्मकथनम्	शुकानुप्रश्न	M 244
अन्तर्भूमिविक्रीडनम्	वराहावतार	M 102
अन्यायप्रवृत्तिनिन्दा	यज्ञस्तुति	R 80
अपवर्गनिवर्तनम्	पद्मीता	Ā 161
अमात्यगुणागुणकथनम्	अमात्यपरीक्षा	R 84
अमात्यपरीक्षा	”	R 84, 85
अमात्यविभाग	—	R 86
अमृतप्राक्षिक	—	M 214
अम्बरीपदेवेन्द्रसवादे शुद्धमहिमानुवर्णनम्	शक्राम्बरीपसवादः	R 99
अरक्षकनिन्दा	रक्षालक्षणम्	R 79

Adhyāya Name	Topic	Sub-parvan and Adhyāya No
अरक्षणनिन्दा	रक्षालक्षणम्	R 57
अरिष्टनिवेदनम्	याज्ञवल्क्यजनकसवाद*	M 305
अरिष्टनेमिसगरमवाद	मगरारिष्टनेमिसवाद	M 277
अर्जुनदरिद्रनिन्दा	अर्जुनवाक्यम्	R 8
अर्जुनवाक्यम्	—	R 8, 11, 15, 18, 22
अयंनिन्दा	युधिष्ठिरवाक्यम्	R 19
अवताररहस्यम्	नारायणीयम्	M 326
अव्यक्तनिर्णय	वासिष्ठकरालजनकमवाद*	M 296
अव्यक्तादितत्त्वप्रश्न	कपिलासुरिसवाद	M App 29 A
अश्मगीता	अश्मजनकमवाद	R. 28
अश्वघोषोपाख्यानम्	हयघोषोपाख्यानम्	R 25
अमितोपाख्यानम्	जैमीपव्योपाख्यानम्	M 222
असितोपाख्यानम्	नारदोपाख्यानम्	M 267
आक्रोशसहनम्	दिष्टिमकम्	R 115
आक्षिप्तवाक्यम्	बृहस्पतिकौसल्यसवाद	R 68
आचारविधि	—	M 186
आचाराणामनैकाग्र्यम्	तुलाधारजाजलिसवाद	M 252
आचार्यप्रशामा	गुरुचूत्तम्	R 109
आत्मज्ञानप्रशसनम्	शुकानुप्रश्न	M 229
आत्मज्ञानाध्याय	अज्ञानाध्याय*	Ā 153
आत्मदर्शनोपाय	मनुबृहस्पतिसवाद*	M 197
आत्मवत्तायुक्ति	”	M 196
आध्यात्मम्	जापकोपाख्यानम्	M 189
आपद्यतीकार	युद्धप्रशमनम्	Ā 129
आपद्धर्म	सत्यानृतिकम्	R 110
आपन्मूलभूतदोषकथनम्	लोभाध्याय-	Ā 152
आशामहत्त्वप्रश्न	ऋषभगीता	R 125
आश्रमधर्म or आश्रमलक्षणम्	आश्रमलक्षणम्	R 61, 66
आहारनियमविधि	वाणेश्याध्यात्मम्	M 208
दक्षवाक्याह्वणसवाद	जापकोपाख्यानम्	M 192
इन्द्रकथ्यपसृगालसवाद	सृगालकथ्यपसवाद*	M 173
इन्द्रनिदर्शनम्	अर्जुनवाक्यम्	R 22
इन्द्रप्रहाडमवाद	शक्रप्रहाडमवाद	M 215
इन्द्रबलिसवाद	बलिवासवसवाद	M 220
इन्द्रबृहस्पतिसवाद	अमात्यपरीक्षा	R 85, 104
इन्द्रमान्धातृमवाद	राजधर्मोत्कर्ष	R 64, 65
इन्द्राम्बरीपसवाद	—	R 99

Adhyāya Name	Topic	Sub-parvan and Adhyāya No
इन्द्रियग्रामकथनम्	शुकानुग्रह	M 239
इन्द्रियोत्पत्ति	मनुबृहस्पतिसंवाद	M 195
”	वाल्मीयाध्यात्मकथनम्	M 203
इन्द्रोत्पारिक्षितीयसंवाद.	इन्द्रोत्पारिक्षितीयम्	Ā 146
इन्द्रोत्पारिक्षितीयम्	”	Ā 148
ईश्वरप्रशंसा	जापकोपाख्यानम्	M 191
उग्रसेनकृष्णसंवाद	—	M 223
उच्छ्वृत्तिप्रशंसनम्	उच्छ्वृत्त्युपाख्यानम्	M 351
उच्छ्वृत्त्युपाख्यानम्	—	M 340-353
उत्थयगीता	—	R 91-92
उपदेशकथनम्	उच्छ्वृत्त्युपाख्यानम्	M 343
उद्ग्रीवोपाख्यानम्	—	R 113
उद्गृह्णितम्	टिट्टिमकम्	R. 115
उद्गृह्णितानम्	उद्ग्रीवोपाख्यानम्	R 113
ऋषभगीता	—	R 125-126
ऋषिदर्शनम्	ऋषभगीता	R 126
ऋषिद्वन्द्वकीर्तनम्	दिशास्वस्तिकम्	M 201
ऋषिदेवसंवादः	नारायणीयम्	M 327
ऋषिशक्तिसंवादः	ऋजुनवाक्यम्	R 11
ऋषिशप.	ऋषिसंवाद	R 117
ऋषिसंवाद	—	R 118-119
एकान्तिकभाव	नारायणीयम्	M 336
ऐलकश्यपसंवाद	—	R 74
ऐश्वर्यानिलयता	बलिवासवसंवाद	M 216
और्ध्वदेहिकम्	श्राद्धक्रिया	R. 42
कर्णिकोपदेश	—	Ā. 138
कपिलगोसंवाद	गोकापिलीयम्	M 262
कपिलासुरिसंवाद	—	App 29 A, B
कपोतचरितम्	कपोतलुब्धकसंवाद	Ā. 142-144
कपोतलुब्धकसंवाद	—	Ā 141-145
कपोतस्वर्गगमनम्	कपोतलुब्धकसंवाद	Ā 144
कपोताख्यानम्	”	Ā. 142, 145
कपोताख्यानम्	इन्द्रोत्पारिक्षितीयम्	Ā 146
कपोत्या हुताशनप्रवेदा	कपोतलुब्धकसंवादः	Ā 144
करालजनकवसिष्ठसंवाद	वसिष्ठकरालजनकसंवादः	M 291-294
कर्णचरितम्	—	R. 1-5
कर्णपशुवधशाप	कर्णचरितम्	R 2
कर्णविजय	कर्णचरितम्	R. 4

Adhyāya Name	Topic	Sub-parvan and Adhyāya No
कर्णवीर्यकथनम् or कर्णस्तुति	कर्णचरितम्	R 5
कर्णशापप्रश्न	"	R 1
कर्णशापप्राप्ति	"	R 3
कर्णाभिज्ञानम्	"	R 1
कर्णास्त्रप्राप्ति	"	R 3
कर्णिकशश्रुतपमवाद	कर्णिकोपदेश	Ā 138
कर्णिकोपदेश	—	Ā 138
कर्णोत्पत्तिविचार	कर्णचरितम्	R 1
कर्मप्रयोग	श्वर्षिसवाद	R 119
कर्मप्रशस्ता	पराशरगीता	M 286
कर्मफलनिवेदनम्	"	M 287
कर्मविपाक	वृत्रगीता	M 271
कर्मस्तुति	भीमवाक्यम्	R 10
कर्मास्तिक्यम्	स्वधर्मस्तुति	M 174
कश्यपसृगालमवाद	सृगालकश्यपमवाद	M 173
कापय्यचरितम्	—	Ā 133
कापिलीयम्	गोकापिलीयम्	M 262
काम(स्य)त्यागोपायकथनम्	शुकानुप्रश्न	M 246
कामन्डाद्धारिष्टमवाद	धर्मार्थकामनिश्चय	R 123
कालकवृत्तीयम्	अमात्यपरीक्षा	R 83
कालकारणकथनम्	दण्डनीतिप्रशसा	R 70
कालमूलिक	कर्मास्तिक्यम्	R 74
कालमृत्युयमादिमवाद	जापकोपाख्यानम्	M 192
कालविभाग	शुकानुप्रश्न	M 224
कालशक्तिकथनम्	वर्णाश्रमधर्मकथनम्	R 62
कालसंख्या	याज्ञवल्क्यजनकमवाद	M 299
काश्योपाख्यानम्	भार्गवचरितम्	M 278
कुण्डधारोपाख्यानम्	—	M, 263
कुन्तीदापावासि	—	R 6
कुमारमजीवनम्	गृध्रगोमायुमवाद	Ā 149
कुरुक्षेत्रदर्शनम्	रामोपाख्यानम्	R, 48
कृतज्ञोपाख्यानम्	—	Ā 162-167
कृष्णदर्शनम्	शुषिष्ठिरवाक्यम्	R 45
कृष्णवाक्यम्	—	R 50, 51, 54
कृष्णस्तुति	वासुदेवस्तुति	R 43
कैकयराक्षसमवाद	कैकेयोपाख्यानम्	R 78
कैदावोम्रसेनसवाद	उम्रसेनसवाद	M 223
कैकेयोपाख्यानम्	—	R 78

Adhyāya Name	Topic	Sub-parivan and Adhyāya No
कोटिप्रभव	लोभाध्याय.	Ā 157
कोपप्रशमनम्	मृत्युप्रजापतिसवाद	M 249
कोशधर्मप्रशसनम्	—	R 128
कोशसचय	कोशधर्मप्रशसनम्	R 128
कौसलकालकवृक्षीयसवाद	कालकवृक्षीयम्	R 83
क्रियाकास्येन दोहनम्	पराशरगीता	M 281
क्रियाफलविपाक	शुकानुप्रक्ष	M 230
क्रोधादिक्षय	लोभाध्याय	Ā 157
क्षत्रविस्तारकथनम्	रामोपाख्यानम्	R 49
क्षत्रियश्रेष्ठकथनम्	वर्णाश्रमधर्मकथनम्	R 63
क्षराक्षरविधेक	शुकानुप्रक्ष	M 233
क्षेत्रक्षेत्रजकथनम्	”	M 240
क्षेत्रजाधिष्ठानोपदेश	वाष्णोयाध्यात्मम्	M 204
रुद्रोत्पत्ति	—	Ā 160
गणवृत्तम्	विजिगीपमाणवृत्तम्	R 108
गरुडोक्तभगवन्महिमा	भीष्मगरुडसवाद	M App 17 C
गाईस्थ्यस्तुति	चातुराश्रम्यविधि	R 66
गालवस्तुति	नारदगालवस्तुति	M. 276
गुणत्रयगतियोग	याज्ञवल्क्यजनकसवाद	M 302
गुरुवृत्तम्	आचार्यप्रशसा	R 109
गृध्रगोमायुसवाद	—	Ā 149
गृहप्रवेदाः	—	R 44
गृहविभाग	—	R. 44
गृहस्थाश्रमस्तुति	ध्यासवाक्यम्	R 23
गोकापिलीयम्	—	M 260-62
गोमायुच्याग्रसवादः	गोमायुशार्दूलोपाख्यानम्	R. 112
गोमायुशार्दूलोपाख्यानम्	—	R. 112
गौतमधनद्वाम	कृतज्ञोपाख्यानम्	Ā 165
चातुराश्रमधर्म	चातुराश्रम्यविधि	R 61
चतुर्पर्वप्रशसा	पद्मगीता	Ā 161
चतुष्पाशिक	—	M 265-66
चातुराश्रम्यधर्म	चातुराश्रम्यविधि	R 61
चातुराश्रम्यविधि	—	R 66
चातुर्पर्ववृत्ति	पराशरगीता	M 282
चार्वाकचरित 01 ँघ	चार्वाकध	R. 39
चिरकारिको(ँकार्यु)पाख्यानम्	चिरकारिकोपाख्यानम्	M 258
जगत्सृष्टिकथनम्	भृगुभरद्वाजसवाद	M 175
जनकपद्मशिष्यसवादः	पद्मशिष्यवाक्यम्	M. 212

Adhyāya Name	Topic	Sub-parvan and Adhyāya No
जनकपञ्चशिरसमवाद	पञ्चशिरसवाक्यम्	M. App 18
जनकयाज्ञवल्क्यमवाद	याज्ञवल्क्यजनकमवाद	M 298-306
जनकवचनम्	शुक्रोत्पत्ति	M 313
जनकशुक्रमवाद	"	M 313
जनकानुशासनम्	—	M 297
जनकोपाख्यानम्	अनुनवाक्यम्	R 18
"	—	M App 19
जन्मरहस्यम्	नारायणीयम्	M 326
जाजलिनुलाधारमवाद	तुलाधारजाजटिमवाद	M 253
जात्याग्निर्वेद	पञ्चशिरसवाक्यम्	M 211
जापकमाहात्म्यम् or 'कोपाख्यानम्	जापकोपाख्यानम्	M 191-193
जामदग्न्योपाख्यानम्	रामोपाख्यानम्	R 49
जीवस्वरूपनिरूपणम्	ऋगुभरद्वाजमवाद	M 180
जीवस्वरूपाक्षेप	"	M 179
जैगीपव्याप्तिमवाद	—	M 222
जानिमन्त्र	वासुदेवनारदसवाद	R 82
ज्ञानप्रश्ना	शुक्रानुप्रश्न	M 229
"	गोकापिलीयम्	M 262
ज्ञानान्य मोक्षसाधनत्वम्	सुवर्चलाचरितम्	M App 20
ज्ञानाधुपात्र	वार्णेयाध्यात्मम्	M 207
ज्ञानोपदेश	याज्ञवल्क्यजनकसवाद	M 306
"	पराशरगीता	M 287
ज्वरोत्पत्ति	वृत्रवध	M 272, 274
टिट्ठिमकम्	—	R 115
तत्त्वचतुष्टयवेदनम्	वार्णेयाध्यात्मम्	M 210
तत्त्वत्रिभाग	कपिलासुरिमवाद	M App 29A
तत्त्वमहारकयनम्	याज्ञवल्क्यजनकसवाद	M 300
तनुमीर्यमवाद	धृपदगीता	R 126
तप प्रश्ना	तपोध्याय	Ā 155
"	पराशरगीता	M 284
तपोदानम्	तपोध्याय	Ā 155
तपोध्याय	—	Ā 155
तपोलक्षणम्	अमृतप्राक्षिक	M 214
तुलाधारजाजटिमवाद	—	M 252-256
त्यागप्रश्ना	गोकापिलीयम्	M 261
दण्डजागरोत्पत्ति	दण्डोत्पत्ति	R 122
दण्डनीतिप्रश्ना	—	R 70
दण्डस्वरूपादिकयनम्	दण्डोत्पत्ति	R 121

Adhyāya Name	Topic	Sub-parvan and Adhyāya No.
दण्डोत्पत्ति	—	R 121-122
दमकथनम् or °प्रशसा	दान्ताध्यायः	Ā. 154, M. 218
दस्युवृत्ति	—	Ā. 131
दानप्रशसा (1)	शुकानुप्रश्न	M. 226
„ (2)	पराशरगीता	M. 281
दान्ताध्याय	—	M 213
दिशास्वस्तिकम्	—	M. 201
दीर्घदर्शय	शाकुलेय	Ā. 135
दुर्गताध्याय	पद्मिता	Ā. 161
दुर्गपरीक्षा	—	R 87
दुर्गातितरणम्	—	R 111
दुर्योधनेन स्वयवरे कन्याहरणम्	कर्णचरितम्	R. 4
दुहितृप्रदानम्	कालकवृक्षीयम्	R 107
देवस्थानवाक्यम्	—	R 20, 21
देवाभिगमनम्	जापकोपारयानम्	M 193
देवासुरयुद्धनिदर्शनम्	प्रायश्चित्तीयम्	R 34
देहाना कर्महेतुकत्वप्रतिपादनम्	चार्ष्णीयाध्यात्म्यम्	M. 204
देहाभिगमनम्	वसिष्ठकरालजनकसवाद	M 292
शुमत्सेनसत्यवत्सवाद	—	M 259
द्रौपदीवाक्यम्	—	R 14
द्वितीयदिवसाभिगमनम्	भीष्माभिगमनम्	R 53
द्वैपायनोत्पत्ति	नारायणीयम्	M 337
धर्मपरीक्षा	अमात्यपरीक्षा	R. 84
धर्मप्रवचननियोग.	भीष्मकृष्णसवाद	R 54
धर्मप्रशसा	पराशरगीता	M. 279
धर्मप्रसिद्धि	पराशरगीता	M 283
धर्मप्रामाण्यम्	तुलाधारजाजलिस्वाद	M. 252
धर्मलक्षणम्	राजर्षिवृत्तम्	Ā 130, M 251
धर्मस्तुति	—	R. 76
धर्मार्थकामनिश्चय	कामन्दाकारिष्टसवाद	R 123
धर्मोपाह्वयानम्	राजवृत्तम्	R 120
ध्यानयोगकथनम् 01 ध्यानयोग	ध्यानयोग	M 188
ध्यानोपयोग	युधिष्ठिरवाक्यम्	R 45
नकुलवचनम्	—	R 12
नगरपरीक्षा	दुर्गपरीक्षा	R 87
नगरप्रवेदा	—	R 38
नरनारायणीयम्	नारायणीयम्	M 321-326, 328, 330-31

Adhyāya Name	Topic	Sub-parvan and Adhyāya No
नागपत्नीदर्शनम्	उच्छ्वृत्त्युपाख्यानम्	M 345
नागधन्वमिगमनम्	”	M 346
नागनाह्मणमंवादः	”	M 349
नागभार्यामंवादः	”	M 347, 348
नाममकीर्तनम्	नारायणीयम्	M 330
नारददेशवोप्रसेनमवादः	वासुदेवोप्रसेनमवादः	M 223
नारदगालवमंवादः	श्रेयोवाचिकम्	M 276
नारदवत्पश्ररणम्	नारायणीयम्	M 332
नारददेवलमवादः	नारदामित्तमवादः	M 267
नारदनारायणमवादः	नारायणीयम्	M.321,331,333
नारदपर्यंतोपाख्यानम्	—	R 30
नारदपवनशास्त्रलिखितमवादः	पवनशास्त्रलिखितमवादः	Ā 151
नारदममङ्गलमवादः	समद्वन्द्वनारदमवादः	M 275
नारदमावित्रीमवादः	मत्सरचक्रविवरणम्	M App. 15
नारदागमनम्	नारायणीयम्	M 331
नारदाभिगमनम्	उच्छ्वृत्त्युपाख्यानम्	M 340
नारदामित्तमवादः	—	M 267
नारायणवलकथनम्	वृत्रगीता	M 271
नारायणीयम्	—	M 321-339
नित्यवर्जनप्रतिज्ञा	इन्द्रोत्तपारिक्षितीयम्	Ā 147
निद्रान्यागाविधिः	वार्ष्णेयाध्यात्मम्	M 209
निरोधोपदेशः	”	M 206
नीतिसंग्रहः	—	R 58
नृशसलक्षणम्	—	Ā 158
पञ्चिकङ्कालदर्शनम्	कृतमोपाख्यानम्	Ā 166
पञ्चशिवजनकमवादः	—	M 307, App No 18
पञ्चशिखराक्षयम्	—	M 211-212
परलोकस्वरूपकथनम्	भृगुभरद्वाजमवादः	M 185
पराशरगीता	—	M 279-287
पर्यंतनारदमवादः	नारदपर्यंतोपाख्यानम्	R 30
पवनशास्त्रलिखितमवादः	नारदपवनमवादः	Ā 150-151
पश्चात्तापपरीक्षणम्	इन्द्रोत्तपारिक्षितीयम्	Ā 146
पापक्षयलक्षणम्	पराशरगीता	M 280
पावकाध्ययनम्	शुकानुशासनम्	M 309
पापपुण्ड्रपुण्ड्रनम्	पञ्चशिखराक्षयम्	M 211
पिङ्गलागीता	—	M. 168
पितापुत्रमवादः	—	M. 169

Adhyāya Name	Topic	Sub-parvan and Adhyāya No
पितृसर्गकथनम्	नारायणीयम्	M. 333
पुन श्वत्वापाठनम्	शर्पिसंवाद	R 117
पुरुषसत्त्वसाधनम्	वसिष्ठकरालजनकसंवाद.	M 293
सुरुरव पवनसंवाद	राजोत्पत्ति	R. 73
पुरोहितप्रशंसा	पेलकश्यपसंवाद.	R 74
पूजनीब्रह्मदत्तसंवाद.	ब्रह्मदत्तपूजनीसंवाद.	Ā 137
प्रकीर्णकप्रायश्चित्तम्	प्रायश्चित्तीयम्	Ā, 159
प्रकृतिधिकारः	शुकानुप्रश्न.	M 238
प्रजागरोत्पत्ति	दण्डोत्पत्ति	R 121
प्रजापरिपालनप्रशसनम्	उत्थयगीता	R 91
प्रजासर्ग	भृगुभरद्वाजसंवाद	M 176
प्रत्याहारकथनम्	शुकानुप्रश्न	M 225
प्रयाणकाले भगवदनुस्मृतिकथनम्	नारदनारायणसंवाद	M App 17 B
प्रश्नाभ्युपगम	युधिष्ठिराश्वासनम्	R. 55
प्रहादाजगरसंवाद	अजगरप्रहादसंवाद	M 172
प्राणादिवायुकथनम्	भृगुभरद्वाजसंवाद	M 178
प्रायश्चित्तकरणम्	युधिष्ठिरानुत्ताप	R 33
प्रायश्चित्तविधि	व्यासवाक्यम्	R } 32, 36, Ā } 159
प्रायश्चित्तीयम्	—	R } 34-37, Ā } 159
चक्रपुन सजीवनम्	कृतज्ञोपाख्यानम्	Ā 167
चलप्रशसनम्	—	Ā 132
यलवद्वैरूपणम्	पवनशाल्मलिसंवाद	Ā 151
यलिनमुत्तिसंवाद	यलिवासवसंवाद	M 220
यलिवासवसंवाद	—	M 216-218, 220
युद्धिलक्षणम्	मनुवृहस्पतिसंवाद	M. 197
”	वसिष्ठकरालजनकसंवाद	M 292
युद्धिसाम्यप्रशसनम्	तुलाधारजाजलिसंवाद	M 255
वृहस्पतिकौमल्यसंवाद	आङ्गिरसवाक्यम्	R 68
वृहस्पतिप्रसादनम्	नारायणीयम्	M 323
वृहस्पतिवचनम्	देवस्थानवाक्यम्	R 21
बोध्यगीता	”	M. 171
ब्रह्मक्षत्रधर्म	पेलकश्यपसंवाद	R 74
ब्रह्मचर्याश्रमधर्मोपदेश	शुकानुप्रश्न	M 234
ब्रह्मदत्तपूजनीसंवाद	पूजनीब्रह्मदत्तसंवाद	Ā. 137
ब्रह्मदर्शनोपायकथनम्	शुकानुप्रश्न	M. 245

Adhyāya Name	Topic	Sub-parvan and Adhyāya No
ब्रह्मप्रतिपादनम्	शुक्रानुप्रश्न	M 232
ब्रह्मरुद्रसंवाद	नारायणीयम्	M 338
ब्रह्मशापकथनम्	कर्णचरितम्	R 2
ब्रह्महत्याविभाग	वृत्रवध	M 273
ब्रह्माधिगमाद्युपायकथनम्	शुक्रानुप्रश्न	M 231
ब्राह्मणकृत्यम्	"	M 226
ब्राह्मणवृत्ति	—	R 77
ब्राह्मणनिरुक्त्यम्	—	M 226
ब्राह्मणमेनजि संवादकथनम्	पिङ्गलाणीता	M 168
ब्राह्मणादिलक्ष्यम्	भृगुभरद्वाजसंवाद	M 192
भक्ष्याभक्ष्यविधि	प्रायश्चित्तीयम्	R 37
भगवत्प्राप्त्युपायकथनम्	मनुवृहस्पतिसंवाद	M 199
भगवत्स्वरूपनिरूपणम्	मुनियनत्कुमारसंवाद	M App 20
भगवद्दर्शनम्	नारायणीयम्	M 326
भगवद्दर्शनम् OR वाक्यम्	नारदपर्यतोपाख्यानम्	R 30, 46
भगवद्भक्तनिर्वचनम्	नारायणीयम्	M 328
भगवन्मान्वातृसंवाद	इन्द्रमान्वातृसंवाद	R 65
भवभार्गवसमागम	—	M 278
भार्गवचरितम्	भवभार्गवसमागम	M 278
भार्याप्रक्षाला	कपोतलुब्धकसंवाद	Ā 142
भीमर्योवराज्याभिषेक	—	R 41
भीमवाक्यम्	—	R 10, 16
भीमादिकर्मनियोग	भीमर्योवराज्याभिषेक	R 41
भीष्मकृष्णसंवाद	—	R 54
भीष्मगरुडसंवाद	—	M App 17 C
भीष्मदर्शनम्	कृष्णवाक्यम्	R 50
भीष्मनियोग	"	R 51, 54
भीष्मवरप्रदानम्	धरप्रदानम्	R 52
भीष्मद्रवराज	—	R 47
भीष्माभिगमनम्	—	R 53
भूतगुणमख्यानम्	शुक्रानुप्रश्न	M 247
भूतभ्यापार	मनुवृहस्पतिसंवाद	M 195
भूतसृष्टि	भृगुभरद्वाजसंवाद	M 176
भृगुभरद्वाजसंवाद	—	M 175-185
भृगुभरद्वाजसंवाद	—	R 116
भृगुभरद्वाजसंवाद	—	R 119
भृगुभरद्वाजसंवाद	—	M 199
भुराजकरुणोपन्यास	मनुविजय.	R. 67

Adhyāya Name	Topic	Sub-parvan and Adhyāya No.
मनुविजयः	मनुराजकरणोपन्यास	R 67
मन प्रतिकूलवर्जनम्	जनकानुशासनम्	M 297
मध्रालोचनलक्षणम्	भ्रमात्यपरीक्षा	R 84
महापुरुषकथनम्	नारायणीयम्	M. 339
महापुरुषस्तव	”	M 325
”	भगवद्भजनम्	R 46
महाभूततत्त्वकालनिवेदनम्	याज्ञवल्क्यजनकमवाद	M 299
मासभक्षणम्	विश्वामित्रभ्रमचर्मवाद.	Ā 139
माण्डव्यजनकसवाद.	—	M. 268
मातृपितृगुणकथनम्	वसिष्ठकरालजनकसवादः	M 293
मातृपितृगुरुमाहात्म्यम्	भाचार्यप्रशसा	R 109
मान्धातृविष्णुसवाद	इन्द्रमान्धातृसंवाद	R. 65
मार्जारमूपकसवाद	—	Ā. 136
मार्दवनिन्दा	—	R. 56, 58
मुत्तयुपदेश	घार्ण्येयाध्यात्मम्	M 210
मुचुकुन्दवैश्रवणसवाद.	मुचुकुन्दोपाख्यानम्	R 75
मुचुकुन्दोपाख्यानम्	मुचुकुन्दवैश्रवणसवाद	R 75
मुनिसनःकुमारसवाद	—	M. App 20
मुमुक्षुपदेश	घार्ण्येयाध्यात्मम्	M 210
मृत्युप्रजापतिसवादः	—	M. 248-250
मृत्युरूपत्तिकथनम्	मृत्युप्रजापतिसवाद	M 248
मोक्षनिर्वेदधर्मकथनम्	चतुष्पाक्षिक	M. 265
मोक्षप्रशसनम्	गोकापिलीयम्	M. 261
मोक्षोपायविधिः	शुकानुप्रश्न	M. 228
यज्ञस्तुति	—	R 80
यज्ञाग्रहरणनिमित्तकथनम्	नारायणीयम् (ऋषिदेवसवाद)	M 327
यतिवृत्तकथनम्	शुकानुप्रश्न.	M 237
यथाशास्त्रलिप्साविधि	रक्षणविधि	R 72
यमगौतमसवाद	—	R 127
यागप्रशसा	गोकापिलीयम्	M 260
याज्ञवल्क्यजनकसवाद	जनकयाज्ञवल्क्यसवाद.	M. 299
युद्धप्रशसनम्	आपत्यतीकार	Ā. 129
युद्धमहिमानुवर्णनम्	इन्द्राम्बरीपसवाद	R. 99
युधिष्ठिरनिर्वेद	—	R. 7
युधिष्ठिरप्रवेश	नगरप्रवेश	R 38
युधिष्ठिरवाक्यम्	—	R. 9, 17, 19, 45
युधिष्ठिरप्रश्न	तुलाधारजाजलिसंवाद	M. 252
युधिष्ठिरस्य कुन्त्याशासनम्	कुन्तीशापावाहि	R. 6

Adhyāya Name	Topic	Sub-parvan and Adhyāya No
युधिष्ठिरादिस्वस्थानगमनम्	नीतिसग्रह	R 58
युधिष्ठिरानुताप	—	R 33
युधिष्ठिरामिपेक	—	R 40
युधिष्ठिराश्वासनम्	प्रश्नाभ्युपगम	R 55
योगकथनम्	याज्ञवल्क्यजनकसवाद	M 304
योगविधि	—	M 289
योगसूत्रे क्षेत्रक्षेत्रजविभाग	वामिष्ठकरालजनकसवाद	M 294
योगोपदेश	शुकानुप्रश्न	M 228
योगोपदेश	वार्ष्णेयाध्यात्मम्	M 208
याँघलक्षणम्	धर्मिसवाद	R 118
रक्षणविधि	—	R 72
रत्नालक्षणम्	—	R 57
रज शमोपदेश	वार्ष्णेयाध्यात्मम्	M 205
राजकरणावश्यत्वम्	मनुविजय	R 67
राजधर्मकथनम्	चातुराश्रम्यविधि	R 66
”	राजवृत्तम्	R 120
राजधर्मोत्कर्ष	इन्द्रमान्धातृसवाद	R 64
राजधर्मोपदेश	रक्षणविधि	R 72
राजर्षिवृत्तम्	—	Ā 130
राजलक्षणम्	रत्नालक्षणम्	R 57
राजोत्पत्ति	—	R 73
राज्यप्राप्ति	इन्द्रोत्तपारिद्धितीयम्	Ā. 148
राज्यस्थिति	—	R 69
रामकर्णस्यवाद	कर्णशापप्राप्ति	R 3
रामोपाख्यानम्	—	R 48, 49
राष्ट्रकृत्यम्	मनुविजय	R 67
रत्रनारायणयुद्धम्	नारायणोद्यम्	M 330
लक्ष्मीचापलम्	बलिवामवसवाद	M 217
लुब्धकोपरति	कपोतलुब्धकसवाद	Ā 143
लोकविद्रोपणम्	—	R 62
लोकसृष्टिकथनम्	नारदामितसवाद	M 267
लोमनिरूपणम्	लोमाध्याय	Ā 157
लोमाध्याय	वरप्रदानम्	R 52
वराहावतार	—	M 202
वर्णधर्म	परादारगीता	R 60, M 285
वर्णलक्षणम्	भृगुभरद्वाजसवाद	M 182
वर्णविभाग.	”	M 181
वर्णाश्रमधर्मकथनम्	लोकविशेषणम्	R 60-62

Adhyāya Name	Topic	Sub-parvan and Adhyāya No
वर्णाश्रमधर्मकथनम्	इन्द्रमान्धातृसवादः	R 64
वसिष्ठकरालजनकसवादः	—	M 291-296
वसुमन प्रश्न	वामदेवगीता	R 93
वसुमनोनुशासनम्	"	R 95
वसुशापकथनम्	नारायणीयम्	M 324
वसुहोममान्धातृसवादः	दण्डोत्पत्ति	R. 122
वाजिप्रीवोपाख्यानम्	अश्वप्रीवोपाख्यानम्	R 25
वामदेवगीता	—	R 93-95
वायुस्तुति	पवनशाल्मलिसंवादः	Ā. 150
वार्ष्ण्याध्यात्मम्	—	M 203-210
वासुदेवतत्त्वकथनम्	—	M 17 App. A
वासुदेवस्तुति	कृष्णवाक्यम्	R 51
वासुदेवनारदसवादः	—	R 82
वासुदेवोग्रसेनसवादः	उग्रसेनवासुदेवसवादः	M. 223
विचखनुगीता	—	M 257
विजिगीषमाणवृत्तम्	—	R 96-103
विद्याकर्मफलभेद	शुकानुग्रह	M. 233
विद्याविद्ये	वसिष्ठकरालजनकसवादः	M 295
विद्यासमुद्देश	सूत्राध्याय	R 59
विप्रसेनजित्मवादः	पिङ्गलागीता	M 168
विप्रस्तुति	—	Ā 140
विरक्तस्य निरतिशयसुखम्	अजगरप्रह्लादसवादः	M 172
विश्वामित्रश्वपचसवादः	—	Ā 139
विष्णुधर्मावतार	नारायणीयम्	M 336
वृक्षचैतन्यपाठ	भृगुभरद्वाजसंवादः	M 177
वृत्रगीता	—	M 270-271
वृत्रवध	—	M 272-273
वेदन्यासशुकप्रसङ्ग	शुकानुशासनम्	M 309
वैराग्योपदेस	पराशरगीता	M. 286
व्यक्ताव्यक्ततत्त्वरूपणम्	कपिलासुरिसवादः	M App. 29 A
व्याघ्रगोमायुसवादः	गोमायुसार्दूलोपाख्यानम्	R. 112
श्यासवचनम्	—	R 23-25, 27, 28, 32, 34, 36, 37
श्यासवरमाप्ति	शुकोत्पत्तिः	M 310
श्यासशुकसंवादः	शुकानुग्रह	M. 224
श्यासाश्रममाप्ति	शुकोत्पत्ति	M. 314
श्यासाश्रमगीता	—	M. 170

Adhyāya Name	Topic	Sub-parvan and Adhyāya No
शक्रनमुचिसवादः	—	M 219
शक्रप्रहादमवादः	—	M 215
शक्रवलिमवादः	श्रीसनिधानम्	M 218
शक्रवृहस्पतिसवादः	सनात्यपरीक्षा	R 85
शक्राम्बरीपसवादः	—	R 99
शङ्खलिखितसंवादः	व्यासवाक्यम्	R 24
शङ्खलिखितोपाख्यानम्	”	R 24
शत्रुकोशक्षपणम्	कालकवृक्षीयम्	R 106
शत्रुवर्गोच्छेदनम्	—	R 69
शरणागतरक्षणविधिः	कपोतलुब्धकसंवादः	Ā 142
शरीरफलभोक्तृत्रिविधिः	मनुवृहस्पतिसंवादः	M 194
शरीरात्मविवेकः	वार्णोपाध्यात्मम्	M 203
शाकुनिकमहाप्रस्थानम्	कपोतलुब्धकसंवादः	Ā 143
शाकुलोपाख्यानम्	दीर्घदर्शीयम्	Ā 135
शिवसहस्रनामस्तवो दक्षोक्तः	—	M App 28
शिष्टाचारकथनम्	शुकानुप्रश्नः	M 227
शुकजनकसंवादः	शुकोत्पत्तिः	M 311, 313
शुकजन्म	”	M 311
शुकानुप्रश्नः	—	M 224-247
शुकानुशामनम्	—	M 309, 316
शुकाभिपतनम्	—	M 316, 320
शुकोत्पत्तिः	—	M 310-315
शुकोत्पत्तौ मिथिलाप्राप्तिः	—	M 312
शुकोत्पत्तिः	भवभार्गवममागम	M 278
शुक्रममवोपदेशः	वार्णोपाध्यात्मम्	M 207
शुभकर्मप्रशसनम्	पराशरगीता	M 280
शूरलक्षणम्	विजिगीषमाणवृत्तम्	R 102
शौचस्तुतिः	विजिगीषमाणवृत्तम्	R 100
श्राद्धक्रिया	—	R 42
श्रीवामवसवादः	—	M 221
श्रीमनिधानम्	वलिवामवसवादः	M 218-221
श्रेयसाधनम्	पराशरगीता	M 279
श्रेयोवाचिकः	—	M 276
शर्पिसंवादः	—	R 117-119
श्वेतद्वीपगतनारदस्रोत्रम्	नारायणीयम्	M 325
पद्मिन्द्राजगुणा	—	R 71
पद्मगीता (पद्मजगीता)	—	Ā 161
पोद्दशराजकीयम्	पोद्दशराजोपाख्यानम्	R 29

Adhyāya Name	Topic	Sub parvan and Adhyāya No.
पोडशराजोपाख्यानम्	—	R 29
सयमनपञ्चशिरसंवादः	—	M. App. 29 D
संयमनपृच्छा	—	M App 29 D
मश्रयणीयलक्षणम्	वृहस्पतिकीसत्यसंवाद'	R 68
ससारचक्रविवरणम्	नारदमाधित्रीमंवाद	M App 15
सम्रामरणस्तुति	विजिगीषमाणवृत्तम्	R 98
सधेयामधेयपुरुषलक्षणम्	कृतघ्नोपाख्यानम्	Ā 162
सन्यासपरिकीर्तनम्	युधिष्ठिरवाक्यम्	R 9
सगरारिष्टनेमित्त्ववाद	—	M 277
सज्जनोपेक्षणम्	टिट्ठिमकम्	R. 115
स यप्रशसा	भृगुभरद्वाजसंवादः	Ā 156, M. 183
सत्यवद्भृगुमत्सेनसंवाद	धुमत्सेनमत्यवसंवाद	M 259
सत्यानृतकम्	—	R 110
सनत्कुमारगीता	—	M App 29 C
सभ्याविलक्षणम्	अमात्यपरीक्षा	R 84
समङ्गनारदसंवाद	—	M 275
सरित्सागरसंवाद	—	R 114
सर्गतस्त्वकथनम्	याज्ञवल्क्यजनकसंवाद	M 298
सर्वनिवृत्तिप्रशंसनम्	शुकानुमेष	M 248
सर्वभूतोत्पत्ति	—	M 200
सर्वाधुवत्वम्	कालकवृक्षीयम्	R 105
सहदेववाक्यम्	—	R 13
महायमग्रहपरीक्षा	—	R. 116
मारुतदर्शनम्	याज्ञवल्क्यजनकसंवाद	M 303
सांख्यपरिर्मख्यानम्	याज्ञवल्क्यजनकसंवाद	M 303
साध्यहसंवाद	हसगीता	M 288
सान्त्वस्तुति	अमात्यपरीक्षा	R 85
”	सेनानीति	R. 103
सुधुन्नशङ्खलिखितमवाद	व्यासवाक्यम्	R. 24
सुमित्रोपाख्यानम्	ऋषभगीता	R 125, 126
सुलभाजनकसंवाद	—	M 308
सुवर्षलाचरितम्	—	M. App 20
सुवर्षलाश्वेतकेतुपाख्यानम्	—	M. App 19
सूत्राध्याय	विद्याममुद्देश	R. 59
सृगालकाश्यपसंवाद'	काश्यपसृगालसंवाद	M 173
सृक्षयोपाख्यानम्	पोडशराजकीयम्	R 29
सृष्टिक्रम	याज्ञवल्क्यजनकसंवाद	M 298
मेनजिद्वीता	पिङ्गलागीता	R 96, M 168

Adhyāya Name	Topic	Sub-parvan and Adhyāya No
सेनानीति	—	R 101, 103
सैन्यरञ्जनम्	आपत्प्रतीकार	Ā 129
स्त्रीशाप	कुन्तीशापावाप्ति	R 6
स्वधर्मस्तुति	—	M 174
स्वरूपोपदेश	वाप्येयाध्यात्मम्	M 209
स्वर्णष्टीविचरितम्	स्वर्णष्टीविसभव	R 31
स्वाध्यायक्रम	शुकोत्पत्ति	M 314
हसगीता	—	M 288
हससाध्यसवाद	साध्यहससवाद	M 288
हयग्रीवोपाख्यानम्	अश्वग्रीवोपाख्यानम्	R 25
हयशिरःप्रादुर्भाव	नारायणीयम्	M 335
हयशिरोपाख्यानम्	”	M 335
हारीतगीता	—	M 269
हार्याहार्यकथनम्	—	Ā 134
हिंसानिन्दा	विचखुनीता	M 257
हिंसारहितधर्मप्रश्न	तुलाधारजाजलिसवाद	M 254
हिंसाविगर्हणम्	—	M 264
हिंसासहितयज्ञनिन्दा	अधर्मयज्ञनिन्दा	M 264

N B — Several of the adhyāyas, as will be seen, are given familiar headings such as गीता (16), सवाद (83), उपाख्यान (30), लक्षण (12), वचन or वाक्य (20), प्रशंसा or प्रशंसन (18), स्तव, स्तुति or स्तोत्र (17), निन्दा (7), माहात्म्य (2), अनुशासन (2); प्रश्न or प्राश्निक (8), and परीक्षा (4). These are listed together in the following pages

Adhyāya Name	Sub parvan and Adhyāya No	Adhyāya Name	Sub-parvan and Adhyāya No
गीताः		वामदेवगीता	R 93-95
		विचखुनीता	M 257
अश्वगीता	R 28	वृत्रगीता	M 270-271
उत्तथ्यगीता	R 91-92	शम्पाकगीता	M 170
ऋषभगीता	R 125-126	पद्मीता	Ā 161
परादारगीता	M 279 287	सनत्कुमारगीता	App 29C
पिङ्गलागीता	M 168	सेनजिद्वीता	R 26
बोधयगीता	M 171	हंसगीता	M 288
मङ्गिगीता	M 171	हारीतगीता	M 269

Adhyāya Name	Sub-parvan and Adhyāya No	Adhyāya Name	Sub-parvan and Adhyāya No
संवादाः			
अजगरप्रहादसवाद	M 172	नारददेवलसवाद	M 267
अश्मजनकसवाद	R 28	नारदनारापणमवाद	M 321, 331, 333
इक्ष्वाकुवाह्यसंवादाः	M 192	नारदसावित्रीसवाद	App 15
इन्द्रकश्यपसृगालसवाद	M 173	नारदासितसंवादा	M. 267
इन्द्रप्रहादसवादः	M 215	पञ्चशिखजनकसवाद	M. 307
इन्द्रबलिसवाद	M 220	पर्यंतनारदसवाद	R 30
इन्द्रवृहस्पतिसवाद	R 104	पवननारदशात्मलिसवाद	Ā 151
इन्द्रमान्धानृसंवादा	R 64, 65	पवनशात्मलिसवाद	Ā 150-151
उग्रसेनकृष्णसवाद	M 223	पितापुत्रसवाद	M. 169
ऋषिदेवसवाद	M 327	पुरुरव पवनसवाद.	R 73
ऋषिशकुनिसवाद	R 11	वलिनमुचिसवाद	M 220
ऋषिसवाद	R 118-119	वलिवासवसवाद	M 216-218, 220
ऐलकश्यपसवाद	R 74	वृहस्पतिकौसल्यसवाद	R 68
कपिलगोसवाद	M 262	ब्रह्मदत्तपूजनीसवाद	Ā 137
कपिलासुरिसवाद	App 29 A, B	ब्रह्मरुद्रसवाद	M. 338
कपोतलुब्धकसवाद	Ā 141-145	भगवन्मान्धातृसवाद	R 65
करालजनकवसिष्ठसवाद	M 291-296	भीष्मकृष्णसवाद	R 54
कणिकशश्रुतपसंवादा	Ā 138	ऋगुभारद्वाजसवाद	M 175-185
कश्यपसृगालसवाद	M 173	मनुवृहस्पतिसंवादा	M 199
कामन्दाकारिष्टसवाद	R 123	माण्डव्यजनकसवाद	M 268
कालमृत्युयमादिसवाद	M 192	मान्धातृविष्णुसवाद	R 65
केकयराक्षससवाद	R 78	मार्जारमूपकसवाद.	Ā 136
केशवोग्रसेनसवाद	M 223	मुत्तुकुन्दवैश्रवणसंवादा	R 75
कौसलकालकवृक्षीयसवादः	R. 83	मृत्युप्रजापतिसवाद	M 248-250
गृध्रगोमायुसवाद	Ā 149	यमगाँतमसवाद	R 127
गोमायुव्याघ्रसवाद	R 112	रामकर्णसवाद	R 3
जनकपञ्चशिखसवाद	M 211-212	वसिष्ठकरालजनकसवाद	M 291-296
जनकयाज्ञवल्क्यसवाद	M 299	वसुहोममान्धातृसंवादा	R 122
जनकशुकसवाद	M 313	वासुदेवनारदसवाद	R 82
जैगीपन्यासितसवाद	M 222	विप्रसेनजित्सवाद	M 168
तुलाधारजाजलिसवादः	M 252-256	विश्वामित्रश्वपचसंवादा	Ā 139
तनुवीर्यसवाद (७१)	R 126	व्यासशुकसवाद	M 224
धुमत्सेनसत्यवत्सवाद	M 259	शक्रनमुचिसवाद	M 219
नागमाह्यसवाद	M 349	शक्रवृहस्पतिसवाद	R 85
नागभार्यासवाद	M 347-348	शक्राम्बरीपसवाद	R 99
नारदकेशवोग्रसेनमवादः	M 223	शङ्खलितसवादः	R 24
नारदगालवसवाद	M 276		

Adhyāya Name	Sub-parvan and Adhyāya No	Adhyāya Name	Sub-parvan and Adhyāya No
श्रीवासवसवाद	M 221	सेनजिदुपाख्यानम्	R 26
शर्पिनवाद	R 117-119	स्वर्णश्रीव्युपाख्यानम्	R 31
सयमनपञ्चशिक्षसवाद	M App 29 D	हयग्रीवोपाख्यानम्	R 25
सगरारिष्टनेमिसवाद	M 277	हयशिरउपाख्यानम्	M 335
समङ्गनारदसवाद	M 275		
सरित्सागरसंवाद	R 114	लक्षणम्	
साध्यहसमवाद	M 288	घर्मलक्षणम्	Ā.130, M 251
सुपुत्रदाह्णिविठसंवाद	R 24	नृदासलक्षणम्	Ā 158
सुलभाजनकमवाद	M 308	पापक्षयलक्षणम्	M 280
सृगाटकश्यपसवाद	M. 173	बुद्धिलक्षणम्	M 197
		भृत्यमन्त्रिलक्षणम्	R 116
		मन्त्रालोचनलक्षणम्	R 84
		यीधलक्षणम्	R 118
		रक्षालक्षणम्	R 57
		वर्णलक्षणम्	M 182
		सन्धेयासन्धेयलक्षणम्	Ā 162
		सश्रयणीयलक्षणम्	R 68
		सम्प्रादिलक्षणम् (v l)	R 84
		वचनम् or वाक्यम्	
		अर्जुनवाक्यम्	R 8, 11, 15, 18, 22
		आङ्गिरसवाक्यम् (v l)	R 68
		कपोतीवाक्यम् (v l)	Ā 142
		करालजनकवाक्यम्	M 291
		कुन्तीवचनम्	R 6
		कृष्णवाक्यम् (v l)	R 50, 51, 54
		जनकवाक्यम्	M 313
		देवस्थानवाक्यम्	R 20, 21
		द्रीपदीवाक्यम्	R 14
		नहुलवाक्यम्	R 12
		पञ्चशिक्षवाक्यम्	M 211-212
		बृहस्पतिवचनम्	R 21
		भगवद् वचनम्	R 30, 46
		भीम(सेन)वाक्यम्	R 10, 16
		भीष्मकृष्णवाक्यम्	R 50, 51, 54
		मनुवचनम्	R 67
		युधिष्ठिरवचनम्	R 9,17,19,45
उपाख्यानानि			
उच्छृङ्खल्युपाख्यानम्	M 340-353		
उद्दम्रीयोपाख्यानम्	R 113		
कपोतोपाख्यानम्	Ā 141-145		
कालकट्टीयोपाख्यानम्	R 83,105,108		
काव्योपाख्यानम्	M 278		
कुण्डधारोपाख्यानम्	M 263		
कृत्वोपाख्यानम्	Ā 162-167		
केक [केके]योपाख्यानम्	R 78		
गोमायुदाहूलोपाख्यानम्	R 112		
चिरकारिकोपाख्यानम्	M 258		
जनकोपाख्यानम्	R 18, App 19		
जापकोपाख्यानम्	M 189-193		
जामदग्न्योपाख्यानम्	R 49		
द्रुहोत्पत्त्युपाख्यानम्	R 122		
घर्मोपाख्यानम्	R 120		
नारदपर्वतोपाख्यानम्	R 30		
नारायणीयम्	M 321-339		
सुसुवन्दोपाख्यानम्	R 75		
रामोपाख्यानम्	R 48-49		
शृत्रवधोपाख्यानम्	M 272-273		
शङ्खुडिविठोपाख्यानम्	R 24		
शाकुलोपाख्यानम्	Ā 135		
शोडशराजोपाख्यानम्	R 29		
सुमिशोपाख्यानम्	R 125-126		
सुवर्षाख्यानम्	M App 20		
सुवर्षाश्वेतोपाख्यानम्	M App 19		

Adhyāya Name	Sub-parvan and Adhyāya No	Adhyāya Name	Sub-parvan and Adhyāya No.
च्यासवचनम्	R 23,25,27,28 32,34,36,37	वायुस्तुति विप्रस्तुति	Ā 150 Ā. 140
सहदेववाक्यम्	R 13	शौर्यस्तुति	R. 100
सेनजिहाव	R 26	श्वेतद्वीपगतनारायणस्तोत्रम्	M 325
प्रशंसा or प्रशंसनम्		समामरणस्तुति	R. 98
ईश्वरप्रशंसा	M 191	सान्त्वस्तुति	R 85
उच्छृतिप्रशसनम्	M 351	निन्दा	
कर्मप्रशंसा	M 283	अधर्मयज्ञनिन्दा	M. 264
ज्ञानप्रशंसा	M 229	अन्यायप्रवृत्तिनिन्दा	R 80
तप प्रशंसा	Ā, 155, M 284	अरक्षकनिन्दा	R. 79
त्यागप्रशंसा	M 261	अर्थनिन्दा	R 19
दण्डनीतिप्रशंसा	R. 70	मार्दवनिन्दा	R 56, 58
दमप्रशंसा	M 213	हिंसानिन्दा	M 257
दानप्रशंसा	M 226	हिंसासहितयज्ञनिन्दा	M 264
धर्मप्रशंसा	M. 279	माहात्म्यम्	
पुरोहितप्रशंसा	R 74	जापकमाहात्म्य	M 192
बुद्धिसाम्यप्रशंसनम्	M 255	मातृपितृगुरुमाहात्म्यं	R 109
भार्याप्रशंसा (v l)	Ā 142	अनुशासनम्	
भोक्षप्रशसनम्	M 261	चसुमनोनुशासन	R. 95
यागप्रशंसा	M 260	शुकानुशासन	M 309, 316
युद्धप्रशसनम्	Ā 129	ग्रन्थ or प्राशिक	
शुभकर्मप्रशसनम्	M 280	अमृतप्राशिक	M 214
सत्यप्रशंसा	Ā 156, M 183	आशामहत्त्वप्रश्न	R. 125
स्तवः, स्तुतिः or स्तोत्रम्		कर्णशापप्रश्न	R 1
अनागतविधानस्तुति	Ā 135	चतुष्प्राशिक	M 265-266
कर्णस्तुतिः	Ā 5	युधिष्ठिरप्रश्न	M 252
कर्मस्तुति	R 10	चसुमन प्रश्न	R. 93
कृष्णस्तुति	R. 43	शुकानुप्रश्न	M 244-247
गार्हस्थ्यस्तुति	R 66	हिंसारहितधर्मप्रश्न	M. 254
गृहस्थाश्रमस्तुति	R 23	परीक्षा	
धर्मस्तुति	R 76	अमात्यपरीक्षा	R 85
भीष्मस्तवराज	R. 47	धर्म- or नगरपरीक्षा	R 87
महापुरुरूपव	R 46 (v l) ; M 325	दुर्गपरीक्षा	R 84
यज्ञस्तुति	R 80	सहायसमग्रपरीक्षा	R 116
वासुदेवस्तुति	R 43, 51		

॥ शान्तिपर्व ॥

वैशंपायन उवाच ।

कृतोदकास्ते सुहृदां सर्वेषां पाण्डुनन्दनाः ।
विदुरो घृतराष्ट्रश्च सर्वाश्च भरतस्त्रियः ॥ १
तत्र ते सुमहात्मानो न्यवसन्कुरुनन्दनाः ।

Śi commences with 12 19 8^a, K₁ D₁,
with 12 10 11, and G₁, with 12 3 1

The introductory mantra

1* नारायण नमस्कृत्य नरं चैत्र नरोत्तमम् ।
देवीं मरस्वतीं चैत्र तवो जयसुदीरयेत् ॥

as found only in N (except B₃ 4, Śi K₁ D₁ miss-
ing) K₂, 4 Dn₂ D₂ 2. 5 6 read व्याम (for चैत्र) in
the second line. Before the introductory mantra,
K₂ ins ॐ श्रीगणेशाय नमः, K₂ D₁, ॐ नमो भग
वते श्री (K₃ om श्री)वासुदेवाय, K₄, श्रीगणेशाय नमः ।
नमो नारायणाय नमः 1, K₅, श्रीरामाय नमः, B₀, नम
श्रीगणेशाय [1], B₁ 2 5, ॐ नमः श्रीकृष्णाय, D₁,
ॐ नमः; D₂, ॐ नमः श्रीगुरुभोविन्दोऽरिगणपतिभ्यः,
D₂ 3 4-5, (D₁ with ॐ) श्रीगणेशाय नमः (D₃ cont
श्रीकृष्णाय नमः, D₁, श्रीवेदेऽन्यामाय नमः । शुभमस्तु,
D₃, श्रीसरस्वतीं नमः । ॐ नमो भगवते वासुदेवाय)

After the introductory mantra, D₃ ins .

2* द्वैपायनोऽष्टपुटनिःसृतमप्रमेयं
पुण्य पवित्रमय पापहरं दिशं च ।
यो भारतं ममधिगच्छति वाच्यमानं
किं तस्य पुष्करजलैरभिषेचनेन ॥
यो गोदात कर्ण[न]कशृङ्गमय उवाति [5]
त्रिप्राय वेदविदुषे च बहुश्रुताय ।
एकां च भारतकथां श्रुणुयात्समग्रां
तुल्यं फलं भवति तस्य च तस्य चेति ॥

B₃ T G₁₋₃ M, which om the introductory mantra,
begin as follows B₃ begins with ॐ नमो गणेशाय ;
T₁, with श्रीवेदेऽन्यामाय नमः ।

3* व्यास वनिष्ठनसार शक्तेः पौत्रमकटमयम् ।
पराभारामज वन्दे शुक्रवात तपोनिधिम् ॥

शौचं निर्वर्तयिष्यन्तो मासमेकं ब्रहिः पुरात् ॥ २
कृतोदकं तु राजानं धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ।
अभिजग्मुर्महात्मानः सिद्धा ब्रह्मर्षिसत्तमाः ॥ ३
द्वैपायनो नारदश्च देवलश्च महानृपिः ।

C. 12. 4
E. 12. 1
K. 12. 1

व्यासाय विष्णुरूपाय व्यासरूपाय विष्णवे ।
नमो वे ब्रह्मनिधये वामिष्ठाय नमो नमः ॥
नमो धर्माय महते नमः कृष्णाय वेदसे । [5]
याह्यणेश्यो नमस्कृत्य धर्मान्वक्ष्यामि शास्त्रतान् ॥
नमो भगवते तस्मै न्यासायामिततेजसे ।
यस्य प्रसादाद्वक्ष्यामि नारायणकथामिमांश्च ॥,

T₂ begins with शुभमस्तु । अविष्टमस्तु । श्रीरामजयम् ।
शान्तिपूर्वम् । हरिः ॐ 1, G₁, हरिः ॐ अविष्टमस्तु, G₂,
(on marg) हरिः ॐ शुभमस्तु । राजधर्मम् ।, G₂, हरिः
ॐ ॐ 1, M, हरिः श्रीगणपतये नमः । अविष्टमस्तु (M₂
cont श्रीगुरुभ्यो नमः)

1 Owing to missing first folios, the portion of
the text from the beginning up to 12 19 8^a is lost
in Śi. In K₁ D₁, adhy 1-9 are wanting, and
in G₁, the first two adhyāyas are wanting —^a)
K₃ D₁ M कृतोदकं तु, T G₁₋₃ कृतोदकं ते Ca
cites कृतोदका (as in text) —^b) K₄ पाण्डुनन्दन
— K₂ om. 1^{cd}. —^e) K₃ घृतराष्ट्र

2 ^a) B₁ तत्र तेषु, B₁ (marg) नगातीरे (for तत्र
ते सु) Ca cites तत्र —^b) K₄ 5 B D (except
D₄ 7, D₁ missing) पाण्डुनन्दना, T₁ G₂ 3 कुरुसत्तमा
(for कुरुनन्दना) —^c) B₂ om. शौच K₃ निर्वर्तय
स्यातो (sic), K₃ B D₂ D₂ D₄ 7 T₂ M₂ 4 निर्वर्त-
यिष्यन्तो, D₃ निर्वर्तयिष्यन्ते G₁ शौचरिद्वर्तयिष्यन्तो (sic),
Ca 7 as in text —^d) K₅ B (B₀ illegible) D
(except D₄, D₁ missing) T G₁₋₃ Ca मासमात्र (for
'मेक) B₄ (marg, orig as in text) बहिश्चरा, G₃
पुरादहि (by transp)

3 ^a) G₁ (orig) ह (or मृ)तोदकं D₄ तु (for
तु). —^b) K₅ B₀₋₃ 5 D₂ 3 5 6 7 धर्मपुत्रं, B₁ om ,

देवस्थानश्च कण्वश्च तेषां शिष्याश्च सत्तमाः ॥ ४
 अन्ये च वेदविद्वांसः कृतप्रज्ञा द्विजातयः ।
 गृहस्थाः स्नातकाः सर्वे दृष्ट्युः कुरुसत्तमम् ॥ ५
 अभिगम्य महात्मानः पूजिताश्च यथाविधि ।
 आसनेषु महार्हेषु विविशुस्ते महर्षयः ॥ ६
 प्रतिगृह्य ततः पूजां तत्कालसदृशीं तदा ।
 पर्युपासन्यथान्यायं परिवार्य युधिष्ठिरम् ॥ ७
 पुण्ये भागीरथीतीरे शोक्याकुलचेतसम् ।
 आश्वासयन्तो राजानं विप्राः शतसहस्रशः ॥ ८
 नारदस्त्वब्रवीत्काले धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ।
 विचार्य मुनिभिः सार्धं तत्कालसदृशं वचः ॥ ९

भवतो बाहुवीर्येण प्रसादान्माधवस्य च ।
 जितेयमवनिः कृत्स्ना धर्मेण च युधिष्ठिर ॥ १०
 दिष्ट्या मुक्ताः स्य संग्रामादस्माच्छोकभयंकरात् ।
 क्षत्रधर्मरतश्चापि कचिन्मोदसि पाण्डव ॥ ११
 कच्चिच्च निहतामित्रः प्रीणासि सुहृदो नृप ।
 कचिन्द्भियमिमां प्राप्य न त्वां शोकः प्रवाधते ॥ १२
 युधिष्ठिर उवाच ।
 विजितेयं मही कृत्स्ना कृष्णबाहुबलाश्रयात् ।
 ब्राह्मणानां प्रसादेन भीमार्जुनवलेन च ॥ १३
 इदं तु मे महद्दुःखं वर्तते हृदि नित्यदा ।
 कृत्वा ज्ञातिक्षयमिमं महान्तं लोभकारितम् ॥ १४

Da Dn T2 G8 धर्मराज (for धर्मात्मान) —^o) D8
 महात्मान

4 ^{ab}) D4 द्वेपायनो M1 s transp नारद and
 देवल M4 देवल (inf l11 गालव)श्च महातपा (for ^b)
 —^c) D6 कर्णश्च, D6 कण्वश्च (for कण्वश्च)

5 ^a) S (G4 missing) वेदविदुषः —^b) B1 कृत
 सजा, D6 कृतज्ञाश्च, G8 'मन्त्रा (for 'प्रज्ञा) —^c) B
 D (except D4, D1 missing) S (G4 missing) संतो
 (for सर्वे) —^d) B4 om मत्तमम्

6 ^a) K6 B D (except D4, D1 missing) S (G4
 missing) तेभिगम्य (for अभि) K2-4 D4 यथान्याय,
 Da1 G2 M1 s महात्मान (for 'त्मान) —^b) D4
 यथा विधि —^d) D1 S (G4 missing) विविशु पर
 मर्षय

7 ^a) K4 D2 प्रगृह्य ते (for प्रतिगृह्य) D2 6 T2
 तदा (for तत) —^b) D4 सदृशा K4 G1 तत;
 T2 तथा (for तदा) —^c) G1 (before corr) पर्यु
 पेत्य T2 यथा न्याय्य

8 ^b) M1 'चेतन —^c) Bo Dn D1 s S (G4
 missing) राजेंद्र (for राजान)

9 ^a) K2 4 चाग्रवीत्; K8 त्वग्रवीत्; D8 तु तदा
 (for त्वग्रवीत्) —^b) K6 Bo Da Dn D2 s 6 6 s
 धर्मपुत्र, D7 S (G4 missing) 'राजं (for धर्मात्मान)
 —^c) K3 D4 निदास्य, K4 s B Da Dn D2 s 6-8
 Ca संभाष्य (for विचार्य) Da1 मार्य —^d) K8 s

B Da Dn D2-8 T G1-3 M कृष्णद्वै (D4 'द्वी)पायना
 दिभि

10 Before 10, K2 4 D7 T G2 s ins नारद उवाच
 (resp नारद) —^a) K2-4 D6 T1 भवता, B6 D8
 आर्षणां, D7 T2 G1-3 M पार्यस्य, Cnp भवतो (as
 in text) —^c) B Da D2 s 6 6 6 श्वनी (for 'नि)
 D7 T G1-3 M जिता मेय मही कृन्ना —^d) Dn D2
 M4 धर्मेणैव

11 ^a) K2 4 6 B2 s 6 Dn D8 6 6 8 मुक्तस्तु,
 Bo 1.4 मुक्तश्च, Da G1 मुक्ता सु, D2 विमुक्त, G2
 मुक्ताश्च (for मुक्ता स्य) B4 om संग्रामाद् —^c)
 D7 G1-3 M चासि (for चापि) —^d) K3 D4
 दिष्ट्या, K4 Da2 (also as text) Dn2 D6 s G2 M2
 कश्चिन् (for कश्चिन्) Da त्वमसि (for मोदसि)

12 ^a) K8 नु; D4 तु, D8 त्वं (for च) Da1
 विहता' K2 4 कच्चि (K4 'श्चि)दुवि हतामित्र —^b)
 Da1 प्रीणामि, M1 प्रीणासि G1 (before corr) नृप
 —^c) K4 D6 कश्चिच् —^d) D2 T G2 M स्वा (for
 त्वा) Da1 न त्व शोकप्रयोजत (sic)

13 ^c) T1 G2 s M प्रसादाच्च (for 'देन)

14 ^a) K2 Bo 1 4 6 च मे, K4 मम; Da तु सु,
 D4 तु मे; D8 तु ते (for तु मे) M1 महादुःखं
 —^c) G8 'वध कूरं (for 'क्षयमिम) —^d) K3 Bo 2 s
 (marg) 4 6 (m as in text) D2-8 क्रोधकारित, Dn2
 लोक', D7 T G1-3 M घोरदर्शन D8 महानर्थो मया
 कृतं (sic)

सौभद्रं द्रौपदेयाश्च घातयित्वा प्रियान्सुतान् ।
जयोऽयमजयाकारो भगवन्प्रतिभाति मे ॥ १५
किं नु वक्ष्यति वार्ष्णेयी वधूर्मे मधुसूदनम् ।
द्वारकावासिनी कृष्णामितः प्रतिगतं हरिम् ॥ १६
द्रौपदी हतपुत्रेयं कृपणा हतवान्धवा ।
अस्मत्प्रियहिते युक्ता भूयः पीडयतीव माम् ॥ १७
इदमन्यच्च भगवन्त्यच्चा वक्ष्यामि नारद ।
मन्त्रसंवरणेनास्मि कुन्त्या दुःखेन योजितः ॥ १८
योऽसौ नागायुतवलो लोकेऽप्रतिरथो रणे ।
मिहखेलगतिश्चीमान्घृणी दान्तो यत्तत्रतः ॥ १९

आश्रयो धार्तराष्ट्राणां मानी तीक्ष्णपराक्रमः ।
अमर्षी नित्यसंरम्भी क्षेप्तास्माकं रणे रणे ॥ २०
शीघ्रास्त्रश्चित्रयोधी च कृती चाद्भुतविक्रमः ।
गूढोत्पन्नः सुतः कुन्त्या भ्रातास्माकं च सोदरः ॥ २१
तोयकर्मणि यं कुन्ती कथयामास सूर्यजम् ।
पुत्रं सर्वगुणोपेतमवकीर्णं जले पुरा ॥ २२
यं स्रुतपुत्रं लोकोऽयं राधेयं चाप्यमन्यत ।
स ज्येष्ठपुत्रः कुन्त्या वै भ्रातास्माकं च मातृजः ॥ २३
अजानता मया संख्ये राज्यलुब्धेन घातितः ।
तन्मे दहति गात्राणि तूलाशिमिवानलः ॥ २४

C. 12. 25
B. 12. 1 25
K. 12. 1 24

15 ^a) G₁ सौभद्र — ^b) K₃ s B Da Dn D₂ s
s c सुतान्प्रियान् (by transp), D₃ [स्त्रा]स्त्रजानि च
— ^c) = 10 10 12^c — ^d) Dn₂ ते, T₁ G₂ M₁₋₃
मा (for ने)

16 ^a) K₂ s Dn₂ D₂ तु (for तु) D₃ वार्ष्णेया,
Ca वार्ष्णेयी (as in text) — ^b) T G₂ s सुभद्रा,
D₁ M वधू सा Dn₂ मधुसूदन — ^c) Da₁ द्वारिका,
Da₂ द्वारका K₃ D₂₋₃ वामिन — ^d) T₁ G₃ प्रत्या
गतं

17 ^a) D₁ गत (for हत) — ^b) K₄ बहु- (for
हत) — ^c) K₄ D₂ c अस्मिन् (for अस्मत्) — ^d)
D- रण (for भूय) K₂ s मे (for माम्)

18 For the following, cf 1 104 B 11 27 5
142-144 — ^a) K₂ B₂ s D₂ s s c तु (for च)
M₁ s इदं स्वन्वन्महद्दुःख — ^b) T₂ (before corr)
त्यक्त्वा (for यत्त्वा) T₁ G₁₋₃ M त्वा (M₁ सा) (for
त्वा) — ^c) Da₂ नदायवरणेन T₂ G₁₋₃ M स (for
[अ]स्ति) — ^d) M₂ योजिता K₃ कुत्या दुःखे नियोजित

19 ^a) K₂ B Da Dn₁ D₂ s s-7 T₁ G₁₋₃ M₁ य
म्, Dn₂ M₁ s यश्च, T₂ M₂ यस्य (for योऽसौ)
D₁ T G₁₋₃ M प्राणो (for -वलो) — ^b) Dn₁ G₁
[s]प्रतिहतो — ^c) K₃ s B₁ s (marg) s s Dn₂
D₃ s मिहदर्पे (K₃ 'र्पा')गतिर्, Bo illegible, B₂
damaged, D₁ T G₁₋₃ M मिहविप्रातगानी च — ^d)
K₃ B (B₂ damaged) D (D₁ missing) घृणी दाता,
D₁ T G₁₋₃ M नितकादी (for घृणी दान्तो) Ca cites
घृणी G₂ M₂ रदन्नत (for यत्)

20 ^a) T₁ दृतराष्ट्राणा — ^b) Bo D₁ T G₁₋₃ M
तीव्र, D₃ तिक्र- (for तीक्ष्ण) — ^d) D₃ om the
second रणे

21 ^a) K₂ कुत्या — ^d) All MSS (except K₂₋₃
D₃, Ś₁ K₁ G₃ missing) असौ किल (for च सोदर)

22 ^a) All MSS (except K₂₋₃ D₃, Ś₁ K₁ G₃
missing) त (for य) — ^b) K₄ सुतज, D₃ पूर्वज,
D₁ G₁ वै तदा, T₁ G₂ s M₁ s s मे तदा, T₂ त तथा,
M₂ मे सदा (for सूर्यजम्) — ^c) D₁ T G₂ s M
वीर्यः; T₂ दिव्य- (for सर्व-) — ^d) K₂ s D₁ G₁
M₁ s नवतीर्णं, T G₂ कर्णं त्यक्त, Ca अवकीर्णं (as
in text) K₂ s कुले (for जले) — After 22, N
(Ś₁ K₁ D₁ missing) 118

4* मञ्जूपायां समाधाय गङ्गास्रोतस्यमजयत् ।

23 ^a) K₂ s त, G₂ य (for य) — ^b) K₅ B
(except B₁) Da Dn D₂ s s c चाभ्यमन्यत, K₅
चाभिमन्यते, D₃ चात्यमन्यत — ^c) D₁ T G₁₋₃ M₂ s
(17/111) सूर्य, M₁ s s सुत (for ज्येष्ठ) — ^d)
K₂ आर्तुज (sic), Bo illegible, B₁ corrupt, B₃
(marg) s (m as in text) Da T G₁₋₃ M मातृव
(G₁ [before corr] मन्त्रत), Ca मातृज (as in text)

24 ^a) G₁ महा (for मया) K₂ s तात, K₅ B
Da Dn D₃ s भ्रात्रा, D₂ s s भ्राता, G₁ s M₂ s
सखे, M₁ s सखे (for सख्ये) — ^b) D₃ राज (for
राज्य) T₁ G₃ M पातित, G₂ पातित (for घातित)
— ^c) M म (M₁ क)र्माणि (for गात्राणि) — ^d) D₃
वृण (for वृल)

25 Da₁ om 25^a, while the comm of Ar_j seems

न हि तं वेद पार्थोऽपि भ्रातरं श्वेतवाहनः ।
 नाहं न भीमो न यमौ स त्वस्मान्वेद सुव्रतः ॥ २५
 गता किल पृथा तस्य सकाशमिति नः श्रुतम् ।
 अस्माकं शमकामा वै त्वं च पुत्रो ममेत्यथ ॥ २६
 पृथाया न कृतः कामस्तेन चापि महात्मना ।
 अतिपश्चादिदं मातर्यवोचदिति नः श्रुतम् ॥ २७
 न हि शक्याम्यहं त्यक्तुं नृपं दुर्योधनं रणे ।
 अनार्यं च नृशंसं च कृतघ्नं च हि मे भवेत् ॥ २८
 युधिष्ठिरेण संधिं च यदि कुर्यां मते तव ।
 भीतो रणे श्वेतवाहादिति मां मंथ्यते जनः ॥ २९

सोऽहं निर्जित्य समरे विजयं सहकेगवम् ।
 संधास्ये धर्मपुत्रेण पश्चादिति च सोऽब्रवीत् ॥ ३०
 तमवोचत्किल पृथा पुनः पृथुलवक्षसम् ।
 चतुर्णामभयं देहि कामं युध्यस्व फल्गुनम् ॥ ३१
 सोऽब्रवीन्मातरं धीमान्वेपमानः कृताञ्जलिः ।
 प्राप्तान्विपद्वांश्चतुरो न हनिष्यामि ते सुतान् ॥ ३२
 पञ्चैव हि सुता मातर्भविष्यन्ति हि ते ध्रुवम् ।
 सकर्णा वा हते पार्थे सार्जुना वा हते मयि ॥ ३३
 तं पुत्रगृद्धिनी भूयो माता पुत्रमथाब्रवीत् ।
 भ्रावणा स्वस्ति कुर्वीथा येषा स्वस्ति चिकीर्षसि ॥ ३४

to read it — ^a) G₁ (before corr) न हीद (for न हि त). Ca cites त D₅ [s]र्मा (for सपि) — ^b) K₂ 4 भ्राताय Da₂ श्वेतवाहन — ^c) M₁ 8 4 न च भीमो न च यमौ — ^d) K₄ न त्वस्मान्, G₈ स शम्मान् (with luatus) B₁ 6 (marg) सर्वत, B₈ (m as in text) सर्वश, D₇ सुव्रत, T G₂ M₂ 4 तस्वत; G₂ सवत (for सुवत) D₈ स त्वस्माद्येदसुवत (sic)

26 ^a) K₄ यस्य (for तस्य) — ^b) Da₁ M₁ 2 4 न; D₇ G₁ मे (for नः) — D₅ om (hapl) 26^e-27^d — ^c) K₂ 4 D₁ हितकामा, B₁ समकामा, G₁ (orig as in text) शकमाना (for शमकामा) — ^d) Dn₂ दुःख, T₁ G₂ 8 त्व हि (for त्व च) K₈ D₄ त च पुत्रममन्यत

27 D₅ om. 27 (of v 1 26) — ^a) G₁ पृथया Da कृत, M₄ तु त (for कृत) M₄ कामं, Ca काम (as in text) — ^b) K₈ Da D₄ [अ]पि च (by transp) — ^c) Bo illegible, B₁ 4 5 D₂ 8 8 8 अपि पश्चादिदं, Dn D₇ 8 अथ पश्चा, T G₂ 8 अतीवानुचित, G₁ (orig as in text) अति वानुचित K₂ 8 D₂ 7 T₂ G₁₋₃ M मातर, K₄ वाक्य, Da D₈ Ca मातर (for मातरि) — ^d) K₂ 3 D₂ 7 T G₁₋₃ M अवोच इति (T₂ चमिति), K₄ मातर प्रति K₈ 4 D₄ 7 T G₁₋₃ M सोऽब्रवीत् (for न श्रुतम्)

28 ^a) Da₂ B₄ 4 शक्यामि D₇ T G₁₋₃ M स (for [अ]ह) — ^b) D₇ T G₁₋₃ M दुर्योधनमह रणे — ^c) K₅ B₁ 8 (m as in text) D₂ 6-8 T G₁₋₃ अनार्यत्व, B₂ Dn अनार्यता, M अनार्य (M₂ 8 र्यत्) त (for अनार्यं च) K₆ B₂ 3 (m as in text) D₂ 8 8-3 T G₁₋₃ नृशंस्य, B₂ नृशंस, Dn नृशंस्य च

Da₂ अनार्यत्वानृशंस्ये — ^d) K₂ 4 Dn कृतघ्नत्व हि; K₅ B Dn D₂ 3. 6-8 T G₁₋₃ 2 इत्य च, M 2 चापि

29 ^a) K₆ B Dn Dn₁ D₂ 2 6-7 T₂ G₂ 8 M मधि हि, Dn₂ सधिर्हि, G₁ सधेहि — ^b) D₇ T G₁₋₃ M हि ते वच (for मते तत्र) — 29^{ed} is illegible in Bo — ^c) T G₂ M भीत (for भीतो) — ^d) K₄ इद (for इति) B (Bo illegible) D₂ 5 7 T₂ G₂ M₁ 4 मा (for मा) B₁ damaged, Dn₂ T₂ M मन्यते (for मस्यते)

30 ^a) G₁ (before corr) मोभि- (for सोऽह) Dn विजित्य — ^c) D₇ G₁ मंधस्ये K₂ 4 Dn₂ सह पुत्रेण, D₇ T G₁₋₃ M धर्मराजेन

31 ^a) K₅ B (Bo illegible) Dn D₂ 2-3 उवाच; Da₁ चोवाच, Da₂ वोवाच (for अवोचत्). — ^c) Da₂ चतुर्णामभद्र ते हि (sic) — ^d) K₂ D₂ फाल्गुणं, K₂ 5 B Dn Dn D₂-5 फाल्गुन

32 ^a) T₁ दीनां (for धीमान्) — ^b) K₂ 5 Bo 1-2 Dn D₂-5 8 वेपमानां K₂-5 कृताञ्जलि, D₄ कृताञ्जलि — With 32^{ed}, cf 5 144 20^{ed} — ^c) Dn₁ D₈ प्राप्ता, D₇ च्छान् B₁ 2 D₂ 5 6 G₁ विसराश, Da₁ वि पला; D₈ विपलाश, Ca as in text — ^d) Bo illegible K₄ वहयिष्यामि

33 33^{ab} is illegible in Bo — ^a) M₁ सुते (for सुता) K₆ B (Bo illegible) Da Dn D₂ 8 5-8 T₂ G₁₋₃ M देवि (for मातर), and तव ध्रुवा (Da D₅ M₄ च) (for हि ते ध्रुवम्) — ^c) = (var) 5 144 22^{ed} All MSS (except K₂₋₃ D₄, Ś₂ K₁ D₁ G₄ missing) सा (Da₁ D₈ सो) र्जुना वा हते कर्णे सकर्णा वा हवेर्जुने

तमेवमुक्त्वा तु पृथा विसृज्योपययौ गृहान् ।
 मोर्जुनेन हतो वीरो भ्राता भ्रात्रा सहोदरः ॥ ३५
 न चैव विवृतो मन्त्रः पृथायास्तस्य वा मुने ।
 अथ शूरो महेष्वासः पार्थेनासौ निपातितः ॥ ३६
 अहं त्वज्जासिपं पश्चात्ससोदर्यं द्विजोत्तम ।
 पूर्वजं भ्रातरं कर्णं पृथाया वचनात्प्रमो ॥ ३७
 तेन मे दूयतेऽतीव हृदयं भ्रातृवातिनः ।
 कर्णार्जुनसहायोऽहं जयेयमपि त्रासवम् ॥ ३८
 मभायां क्लिश्यमानस्य धार्तराष्ट्रैर्दुरात्मभिः ।
 सहस्रोत्पतितः क्रोधः कर्णं दृष्ट्वा प्रगाम्यति ॥ ३९

यदा ह्यस्य गिरो रूक्षाः शृणोमि कटुकोदयाः ।
 समाया गदतो द्यूते दुर्योधनहितैषिणः ॥ ४०
 तदा नश्यति मे क्रोधः पादौ तस्य निरीक्ष्य ह ।
 कुन्त्या हि सदृशौ पादौ कर्णस्येति मतिर्मम ॥ ४१
 सादृश्यहेतुमन्विच्छन्पृथायास्तस्य चैव ह ।
 कारणं नाधिगच्छामि कथंचिदपि चिन्तयन् ॥ ४२
 कथं नु तस्य संग्रामे पृथिवी चक्रमग्रसत् ।
 कथं च शसो भ्राता मे तत्त्वं वक्तुमिहार्हसि ॥ ४३
 श्रोतुमिच्छामि भगवंस्त्वत्तः सर्वं यथातथम् ।
 भवान्नि सर्वविद्विद्बाल्लोके वेद कृताकृतम् ॥ ४४

C. 12. 45
 B. 12. 1. 44
 K. 12. 1. 44

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

34 ^a) B: (marg) पुत्रग्रहित्री, D: पुत्रगर्हिनी,
 G₁ 'गर्हिनी, Ca as in text

35 ^a) All MSS (except K₂₋₄ D₄, S₁ K₁ D₁
 G₄ missing) एवमुक्त्वा क्लिष्ट पृथा. — ^b) Da विसृज्य,
 D₂ विसृष्टा (for विसृज्य) D₇ T G₁₋₃ M प्रययौ (for
 [ट]प) B₁ s गृह — ^c) D₄ सार्जुनेन D₃ वीर-
 (for वीरो) — ^d) K₂ s M₂ भ्राता भ्राता, K₄ B Da
 D₂ s s s M₂ भ्रात्रा भ्राता (by transp)

36 ^a) K₂ s B₀ s-s D₃ चैप, G₂ चै*, M₂ चै वि-
 (for चैव) K₃ D₄ T G₂ s M निस्सृतो; K₄ D₇ G₁
 निस्सृतो, B₁ विवृतो, Dn₂ विदितो (for विवृतो)
 — ^b) B₂ G₁ (orig) चै (for वा) K₅ B Da Dn
 D₂ s s s s विमो (for मुने) — ^c) Dn₂ D₈ सय
 (for स्य) T₂ G₁₋₃ M वीरो (for शूरो) D₄ महे-
 ष्वास — ^d) B₄ Dn D₂ s पार्थेनासौ

37 ^a) D₇ T₂ G₂ s M₁ अह च, T₁ हत च (for
 अह तु) — ^b) K₂ D₃ त सोदर्यं, K₄ ससौ, D₃ मं
 सौ, D₇ सुयो, T₂ G₁ सहोदर्यं Da₁ D₄ द्विजोत्तम

38 ^a) D₇ T₁ G₂ M स्त्रीयते, D₈ दुष्यते, Ca
 दूयते (as in text) K₂ Dn D₂ तीव्र (for स्त्रीव)
 — ^b) T₂ भ्रातृवातिनं — ^c) K₂ s हि, Da [s]य
 (for ष्ट) — ^d) Da₁ यजेयम् (by metathesis)

39 ^a) G₁ सहाया कृदयं — ^c) M₄ [ट]र्यातित
 K₄ s D₇ T₁ G₂ s कोप (for क्रोध) — ^d) B₂
 प्रगाम्यते, Dn₃ स शान्यति

40 ^a) K₂ D₇ T G₁₋₃ M [क]प्यस्य, B₂ तस्य,

Da₁ ह्यमि (for ह्यम्य) B₁ रौक्षा — ^b) Da₁
 शृणोमि कटुकोदया (sic) — ^c) T₁ दूरे (for द्यूते)

41 ^a) G₂ मे नश्यति (by transp), G₂ मे नश्यते
 K₂ s B Da D₂ s s-s रोप, D₇ T₂ G₁ s M कोप
 (for क्रोध) — ^c) D₇ पादौ सदृशौ (by transp)

42 ^a) D₇ T₂ G₁ M₂₋₄ सादृश्ये — ^b) K₃ s
 B₁ Da Dn₂ D₄ s T₁ G₁₋₃ M हि (for ह) — ^d)
 Da D₇ T G₁₋₃ M कदाचिद्

43 ^a) Dn₂ तु (for तु) — ^c) K₆ B₂₋₄ D₂ s
 T₁ G₂ M₂ तु, Dn तु (for च) D₈ शक्तो (for
 शसो) — ^d) G₃ स (for सन्) G₂ मम (for
 इह) Da₁ [क]र्हति Dn₂ तत्त्वं वक्तुमर्हसि (su-
 metric), D₄ तद्द्वै त्व वक्तुमर्हसि

44 ^b) K₂ s कारण च (for त्वत्त्वं सर्वं). — ^c)
 Da T₁ भगवन् (for भवान्नि) Dn₂ विप्रो (for
 विद्वान्) G₂ भगवन्सर्वधर्मज्ञ — ^d) D₈ सर्वकारण-
 वित्तया — After 44, D₂ ins

5* अनागते वर्तमाने त्रैलोक्ये नात्र मया ।

Colophon — Sub-partan K₃ s B D (D₁
 missing) T₁ G₂ s M राजधर्म — Adhy name K₃
 Dn₁ कर्णाभिज्ञान, B₁ युधिष्ठिरविलाप, D₇ युधिष्ठिरा-
 नुवाप, G₁ कर्णशापप्रश्न, G₂ कर्णशापानुयोग, M₁₋₃
 कर्णोत्पत्तिविचार — Adhy no (figures, words or
 both) K₂₋₄ B₁ Da₁ Dn D₂ s s T G₁₋₃ M I
 (as in text)

२

वैशंपायन उवाच ।

स एवमुक्तस्तु मुनिर्नारदो वदतां वरः ।
 कथयामास तत्सर्वं यथा शप्तः स स्रुतजः ॥ १
 एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि भारत ।
 न कर्णार्जुनयोः किञ्चिदविषह्यं भवेद्रणे ॥ २
 गुह्यमेतत्तु देवानां कथयिष्यामि ते नृप ।
 तन्निबोध महाराज यथा वृत्तमिदं पुरा ॥ ३
 क्षत्रं स्वर्गं कथं गच्छेच्छस्त्रपूतमिति प्रभो ।
 संघर्षजननस्तस्मात्कन्यागर्भो विनिर्मितः ॥ ४
 स बालस्तेजसा युक्तः स्रुतपुत्रत्वमागतः ।

चकाराङ्गिरसां श्रेष्ठे धनुर्वेदं गुरौ तव ॥ ५
 स बलं भीमसेनस्य फल्गुनस्य च लाघवम् ।
 बुद्धिं च तव राजेन्द्र यमयोर्विनयं तथा ॥ ६
 सख्यं च वासुदेवेन बाल्ये गाण्डीवधन्वनः ।
 प्रजानामनुरागं च चिन्तयानो व्यदह्यत ॥ ७
 स सख्यमगमद्बाल्ये राज्ञा दुर्योधनेन वै ।
 युष्माभिर्नित्यसंदिष्टो देवाच्चापि स्वभावतः ॥ ८
 विद्याधिकमथालक्ष्य धनुर्वेदे धनंजयम् ।
 द्रोणं रहस्युपागम्य कर्णो वचनमब्रवीत् ॥ ९
 ब्रह्मास्त्रं वेत्तुमिच्छामि सरहस्यनिवर्तनम् ।

2

The adhyāya is missing in Ś1 K1 D1 G4 (cf v 1 12 1 1)

1 ^a) D8 उक्ते (for उक्तस्) D7 T1 G2 8 तदा (for मुनिर्) Dn T2 G1 M2 एवमुक्तस्तु स मुनिर् — D6 reads 1'-2^a twice consecutively — ^b) K4 वर (for वर)

2 Before 2, MSS ins नारद उवाच — ^a) D6 (first time) 7 S (G4 missing) महाराज (for 'बाहो) — ^b) Dn1 पार्थिव; D7 S (G4 missing) पांडव (for भारत) — ^c) Da1 कश्चिद् (for किञ्चिद्) — ^d) B0 2 8 D6 6 अविषह्य, Ca ns in text B1 कश्चित् (for रणे)

3 ^a) G1 हि (for तु) — ^b) K5 B Da Dn D* 2 6 8 तेनघ, T1 भारत (for ते नृप) — ^c) K5 B Da Dn D2 8 6 8 महाबाहो (for 'राज) — ^d) Da2 corrupt

4 ^a) G1 पृष; Ca क्षत्र (as in text) D6 स्वर्गे — ^b) D7 इद (for हृत्ति) — ^c) K2 4 B D4 CvP सहर्ष, D2 8 6 8 विरोध (for सहर्ष) B0 जननात्तस्मात्, Da जनक कर्ण, D7 -जजितस्तस्मात् (sic), G1 (orig ns in text) जननात्तस्मात् D8 सहर्षजनित कर्ण, T1 G2 3 सचिल्य जनितस्तस्मात् Ca cites सहर्ष, Cv सहर्षजनन (as in text) — ^d) D7 S (G4 missing) कुत्या (for कन्या) D7 जातो (for गर्भो) K2 4 D4 [s]थ निर्मित, Da D1 8 S

(G4 missing) विसर्जित' C* cites the st ns in text

5 ^a) Dn2 तेजसा, D5 वैजसा (for तेजसा) — ^c) K5 यभार, Ca चकार (as in text) K2 6 Dn2 [भां]गिरस, D4 [भा]गिरस, G1 [भां]गिरसे, Ca 'रमा (as in text) K2 3 5 B Da Dn D2 7 6 श्रेष्ठाद्, K3 श्रेष्ठा (for श्रेष्ठे) D8 जहारासिधनुःश्रेष्ठ (sic) — ^d) K2 6 B Da Dn D2 2 5 6 गुरोस्तदा, K4 गुरो-स्तव

6 ^b) K2 फाल्गुणस्य, K4 फल्गुणस्य; K3 5 B Da Dn D2-0 8 फाल्गुणस्य S (G4 missing) [अ]स्त्र- (for च) — ^c) D7 S (G4 missing) तव च (by transp) — ^d) M2 विनय यमयोस् (by transp)

7 ^b) Da बाल K5 'धन्वना, D7 M1 8 'धन्विना — Da om 7^{ed} — ^d) K2 [s]न्वदह्य च; K4 [s]नु-दह्य च, T2 G2 3 ह्यदह्यत्, G1 [s]म्यदह्यत्, M2 न्यदह्यते

8 ^a) D6 सद्यम् K6 Dn अकरोद् (for अगमद्) K8 बालो, Da1 D6 बाले — ^b) K6 B2 2 (m as in text) 6 Da Dn D2 3 5 6 8 च (for वै) — ^c) Da1 युष्मासु, Da2 corrupt (for 'भिर्) Dn1 नित्य, T1 G2 स तु (for नित्य-) K4 -सदिष्टो, Dn1 T2 -सद्यो, D4 8 -सद्यो, D7 G1 -सद्यो, T1 M2 4 -सद्यो, G3 M1 2 -सद्यो (for सदिष्टो) — ^d) K4 देवाच्चापि, D8 दृष्टश्चापि; G1 (orig) 2 देवाच्चापि

9 ^a) Dn सर्वाधिकम् G1 अथानीक्ष्य

अर्जुनेन समो युद्धे भवेयमिति मे मतिः ॥ १०
 समः पुत्रेषु च स्नेहः शिष्येषु च तत्र ध्रुवम् ।
 त्वत्प्रसादान्न मा ब्रूधुरकृताहं विचक्षणाः ॥ ११
 द्रोणस्तथोक्तः कर्णेन सापेक्षः फल्गुनं प्रति ।
 दौरात्म्यं चापि कर्णस्य विदित्वा तमुवाच ह ॥ १२
 ब्रह्माहं ब्राह्मणो विद्याद्यथावचरितव्रतः ।
 क्षत्रियो वा तपस्वी यो नान्यो विद्यात्कथंचन ॥ १३
 इत्युक्तोऽङ्गिरसां श्रेष्ठमामन्त्र्य प्रतिपूज्य च ।
 जगाम सहसा रामं महेन्द्रं पर्वतं प्रति ॥ १४
 स तु राममुपागम्य शिरसाभिप्रणम्य च ।
 ब्राह्मणो भार्गवोऽसीति गौरवेणाभ्यगच्छत ॥ १५

रामस्तं प्रतिजग्राह षट्पा गोत्रादि सर्वशः ।
 उप्यतां स्वागतं चेति प्रीतिमांश्चाभवद्भृशम् ॥ १६
 तत्र कर्णस्य वसतो महेन्द्रे पर्वतोत्तमे ।
 गन्धर्वै राक्षसैर्यक्षैर्देवैश्चासीत्समागमः ॥ १७
 स तत्रेण्वस्त्रमकरोद्भृशुश्रेष्ठाद्यथाविधि ।
 प्रियश्चाभवदत्यर्थं देवगन्धर्वरक्षसाम् ॥ १८
 स कदाचित्समुद्रान्ते विचरन्नाश्रमान्तिके ।
 एकः खड्गधनुष्पाणिः परिचक्राम स्रुतजः ॥ १९
 सोऽग्निहोत्रप्रसक्तस्य कस्यचिद्ब्रह्मवादिनः ।
 जघानाज्ञानतः पार्थ होमधेनुं यदृच्छया ॥ २०
 तदज्ञानकृतं मत्वा ब्राह्मणाय न्यवेदयत् ।

C. 12. 66
 E. 12. 2. 21
 F. 12. 2. 21

10 D₆ om (hapl.) 10-12 —^a) D₇ दत्तम्,
 T G₃ ज्ञानुम्, G₁ त्वत्त (for वेत्तुम्) — After 10^b,
 D₈ ins (= var 3 2 60)

6* अहो चित्र महाश्चित्र विपरीतमिदं जगत् ।

येनापत्रपत्वे साधुरसाधुस्तेन तुष्यति ।

—^c) K₄ मम युद्धे, K₅ B Da Dn D₂ ३ ५ समं चाह
 D₈ अर्जुनस्य समश्चाह —^d) K₅ B Da Dn D₂ ३ ५
 युध्येयम् (for भवेयम्)

11 D₆ om 11 (of v l 10) D₄ om up to वि
 (in ^d) —^a) Da₂ सम K₅ B Da Dn D₂ ३ ५ ८
 शिष्येषु (for पुत्रेषु) B₁ व (for च) T स्वेषु
 (for स्नेह) —^b) K₅ B D₂ ३ ५ ८ पुत्रेषु च, Da
 Dn पुत्रे चैव K₅ Dn₂ D₃ M₂ ३ तथा, T₁ भवान्
 (for तव) K₅ प्रभो (for ध्रुवम्) M₂ भवेच्छिष्येषु
 च ध्रुव —^c) Da₁ तवसादान् G₁ M₁ मा (for मा)
 Dn₂ कुर्युर् (for ब्रूयुर्) —^d) G₂ अकृतार्थं

12 D₆ om 12 (cf v l 10) —^b) K₂ साक्षेप,
 B₁ सापेक्ष्य, D₈ सापेक्ष्य, M₃ सापेक्ष K₂ ४ फल्गुण,
 K₃ ५ B Da Dn D₂-५ ८ फाल्गुन —^c) K₅ B D₂
 ३ ५ ८ T₁ G₂-५ चैव (for चापि)

13 ^a) G₂ ब्राह्मण K₂ ३ विद्यात् —^c) G₂ वा
 (for यो) —^d) K₂ विद्यात्, G₁ (before corr)
 [S]विद्वान्

14 ^a) D₄ इत्युक्तैर्गिरम (corrupt) D₈ चैव (for
 श्रेष्ठम्) —^b) B₁ (marg, also as in text) प्रतिगृह्य

च, D₈ प्रतिपूजयत् —^c) K₃ D₄ मनसा, G₁ तस्या
 G₁ ३ राजन् (for राम) —^d) K₃ माहेंद्र

15 For the incident, of B ८ 42 4-9 —^b)
 K₂ ४ [अ]पि (for [अ]भि) —^d) K₄ [अ]तिगच्छत,
 K₆ B (B₄ damaged) D₂ ३ ५ ६ [अ]भ्यगाद्य त, D₇
 T G₁ २ [अ]भ्यवदत्, G₃ [अ]भ्यवादयत्

16 ^c) B₁ G₁ उच्यता, Dn₁ न उक्तं, D₈ उक्तश्च
 (for उच्यता) —^d) K₃ ४ D₇ T G अभवत् (for
 चामवत्) D₇ S (G₄ missing) तदा (for भृशम्)
 Da प्रीतिरस्याभवद्भृश

17 ^a) D₇ T G₁ ३ M₁ ३ ४ तस्य (for तत्र) K₃
 वसता —^b) K₅ B₂ ३ Da D₂ ३ ५ ६ ८ स्वर्गसनिभे,
 B₀ १ ३ ५ Dn D₇ S (G₄ missing) स्वर्गसमिते (for पर्व-
 तोत्तमे) —^c) K₂-४ सर्वैर्, Da देवैर्, Dn युक्तैर्
 (for यक्षैर्) —^d) Da यक्षैर्, D₃ द्रैवैर्

18 ^c) D₇ T G₂ ३ अत्यत (for अत्यर्थ) —^d)
 K₃ ५ B Dn D₂ ३ -१ S (G₄ missing) दानव (for
 गन्धर्व)

19 ^b) Da चरन्नाश्रममतिके, Dn D₇ विचचाराश्र-
 मातिके, G₁ रममाणो, M चरमाणो (for विचरन्ना)
 —^c) Dn₁ D₄ -धनु पाणि —^d) K₅ B Da Dn D₂
 ३ ५ ८ सूर्यज (for सूतज)

20 G₁ reads 20^{ab} on marg —^a) D₄ T₂
 सामिहोत्र, G₁ M₁-३ सोमिहोत्रे (for 'होत्र) D₇ T
 G₁ २ M प्रमत्तस्य, G₃ प्रवृत्तस्य (for -प्रमत्तस्य) —^b)

कर्णः प्रसादयन्श्चैनमित्यत्रवीद्वचः ॥ २१
 अत्रुद्धिपूर्वं भगवन्धेनुरेपा हता तव ।
 मया तत्र प्रसादं मे कुरुष्वेति पुनः पुनः ॥ २२
 तं स विप्रोऽब्रवीत्कुद्धो वाचा निर्भर्त्सयन्निव ।
 दुराचार वधार्हस्त्वं फलं प्राप्नुहि दुर्मते ॥ २३
 येन विस्पर्धसे नित्यं यदर्थं घटसेऽनिशम् ।
 युध्यतस्तेन ते पाप भूमिश्चक्रं ग्रसिष्यति ॥ २४
 ततश्चक्रे महीग्रस्ते मूर्धानं ते विचेतसः ।
 पातयिष्यति विक्रम्य शत्रुर्गच्छ नराधम ॥ २५

यथेयं गौर्हता मूढ प्रमत्तेन त्वया मम ।
 प्रमत्तस्यैवमेवान्यः शिरस्ते पातयिष्यति ॥ २६
 ततः प्रसादयामास पुनस्तं द्विजसत्तमम् ।
 गोभिर्धनैश्च रत्नैश्च स चैनं पुनरब्रवीत् ॥ २७
 नेदं मद्याहृतं कुर्यात्सर्वलोकोऽपि वै मृपा ।
 गच्छ वा तिष्ठ वा यद्वा कार्यं ते तत्समाचर ॥ २८
 इत्युक्तो ब्राह्मणेनाथ कर्णो दैन्यादधोमुखः ।
 राममभ्यागमङ्गीतस्तदेव मनसा सरन् ॥ २९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

Dn कदाचिद् (for कस्) — °) B1 पार्थो, Ds T1
 G2 s पार्थे

21 °) D1 तदा (for तद्) G2 अजानात् (for
 अजान) — °) K3 न्यवेदयेत्

22 °) T1 G2 s [अ]भवत् (for तत्र) — °) Dn
 च (for मे) — °) Ds कुरुष्वेति (for 'ष्वेति) Ds t o
 तत्र (for the first पुन)

23 °) Ks [s]भवत्, Da [s]वदत् (for स्रवीत्)
 — °) Ds निर्भक्षयन्, Ds निर्भक्षयन् (for निर्भर्त्सं)
 — °) T1 यथाह, G2 [अ]यथाहं, Gs यथाहस (for
 वधार्हस) G1 (before corr) दुराचारवदहंस्व — °)
 G1 प्राप्स्यति

24 °) M1 [अ]पि (for वि) — °) Ks t Ds
 तप्यमे, D1 वदमे (for घटसे) Dn Ds शृश, D1
 T G1-2 M सदा (G1 orig तदा) (for ऽनिशम्)
 — °) Dn Dn Ds S (G4 missing) चक्र भूमिर् (by
 transp) M2 गमिष्यति (for प्रति)

25 Ds om (hapl) 25-26 — °) Da1 विचेष्टित,
 Da° D1 T G1-3 M1 s t विचेष्टित, M2 [अ]पि चेष्टित
 — °) M1 घातयिष्यति — °) Da1 शत्रुर्गच्छनराधम
 (corrupt)

26 Ds om 26 (cf v 1 25) — °) Ks येनैव
 (for यथेय) — °) Da D1 S (G4 missing) प्रम
 त्तस्य B2 (m as in text) [अ]नव (for मम) — °)
 Ks B D° 2 e 1 तथा चान्य, Ks Da Dn Ds तथा
 रानि; Ds यथा चान्य (for [ए]वमेवान्य) G1 प्रम
 त्तमेव मे वाचा (marḡ वाच) — °) G1 शरस् (for

शिरस्)

27 °) Ks B Dn D2 s t o s दास, Da कर्ण, D1
 T G2 s M स तु, G1 (mt ln) सत. (for तत्)
 — °) Ks B2-4 Dn1 D2 s t o कर्णस, B0 1 s Dn2
 D1 s T M तत्स, Gs सतत (for पुनस) D1 S
 (G4 missing) द्विजमार्तवत् — °) Ds गाभिर Ks t
 दानैश् (for धनैश्) — °) G1 (before corr) न (for
 स)

28 °) Dn1 न हि, Dn3 नेह, Cnp नेदम् (as
 in text) Ks s मयाहृत, K4 B Da D2 s s T2
 G1 M अज्याह (B° 'कृ)त, Dn Ds मे व्याह (Dn1 'ह)
 त, T1 G2 s मद्रचन (for मद्याहृत) — °) D1 T G1-3
 प्रस्रलोके (G1 'को)पि, M ब्रह्मा लोके (M2 s 'को)पि
 (for सर्वलोकोऽपि) Ks B Da D2 s t o T2 G1 M
 केचल, D1 T1 G2 चान्यथा (for वै मृपा) — °) M2
 कार्ये (for कार्य) Ds तत्तत्, T1 G2 यत्तत्, Gs
 तद्दे, M1 खेतत, M2 एतत् (for ते तत्)

29 °) T2 इत्युक्ते B1 [अ]सौ (for [अ]य) — °)
 Da1 अधोमुख — °) Ks t B Dn1 Ds-1 T2 G1
 अश्व, Ds अश्व (for अभ्या) — °) D1 S
 (except G2, G4 missing) तमेव (for तदेव)

Colophon — Sub pa: van Ks-s B Da Dn D2-1
 G1-3 M (Ks Ds with prefixed उत्तमे आनुशासने)
 राजधर्म — Adhy name B1 ब्रह्मशापकथन, Dn D1
 T1 कर्णशाप, G2 कर्णस्य शापप्राप्ति, M2 कर्णपशुवध
 शाप — Adhy no (figures, words or both) Ks
 B2 t Da1 Dn D2 1 s S (G4 missing) 2 (as in
 text) — Śloka no Dn2 28, Ds 30.

३

नारद उवाच ।

कर्णस्य बाहुवीर्येण प्रश्रयेण दमेन च ।

तुतोप भृगुशार्दूलो गुरुशुश्रूपया तथा ॥ १

तस्मै स विधिवत्कृत्स्नं ब्रह्मास्त्रं सनिवर्तनम् ।

प्रोवाचारिलमव्यग्रं तपस्वी सुतपस्विने ॥ २

विदितास्त्रस्ततः कर्णो रममाणोऽऽश्रमे भृगोः ।

चकार वै धनुर्वेदे यत्तमद्भुतविक्रमः ॥ ३

ततः कदाचिद्रामस्तु चरन्नाश्रममन्तिकात् ।

कर्णेन सहितो धीमानुपवासेन कर्षितः ॥ ४

सुष्वाप जामदग्न्यो वै विस्रम्भोत्पन्नसौहृदः ।

कर्णस्योत्सङ्ग आधाय शिरः क्लान्तमना गुरुः ॥ ५

अथ कृमिः श्लेष्ममयो मांसशोणितभोजनः ।

दारुणो दारुणस्पर्शः कर्णस्याभ्याशमागमत् ॥ ६

स तस्योरुमथासाद्य विभेद रुधिराशनः ।

न चैनमशक्तक्षेपुं हन्तुं चापि गुरोर्भयात् ॥ ७

संदश्यमानोऽपि तथा कृमिणा तेन भारत ।

C. 12 E2
B. 12. 3. 8
K. 12. 3 8

3

The adhyāya is missing in Ś1 K1 D1 (cf v 1 12 1 1)

1 G4 begins with adhy 3, but portion of the text from st 1 up to पत्रा (in 4^d) is lost on a broken folio in it D3 om the ref. —^b) K4 B2 4 5 T2 प्रश्रयेन, K5 B8 Dn D2 5 6 प्रणयेन, B1 प्रदामेण, D2 नयेन च, D3 प्रभावेन, C1 np प्रश्रयेण (as in text) G2 दमेन (for दमेन) —^d) D7 G1 2 तदा (for तथा)

2 G4 damaged —^a) K2 3 D4 सर्वं, K4 सर्वं (for कृत्स्न) D1 S (G4 damaged) ततस्तस्यै (D1 T1 G2 3 स्तुष्टौ) महातेजा —^c) Dn1 [अ]र्थिनम् (for [अ]खिलम्) K8 4 Dn1 D4 अव्यग्रम्, Dc अत्युग्र D7 S (G4 damaged) प्रोवाच सु (D7 स) महाप्राज्ञ —^d) K5 तं तपस्वी, B (except B2) Da1 D2 3 5 6 G4 तपस्वी स, Da2 om, Dn तपस्वी तत्, D1 T2 G1 M म तपस्वी, T1 G2 3 सुतपस्वी (for तपस्वी सु) Dn2 तपस्विन

3 G4 damaged —^a) Dc विदितास्र, D7 विजि वास्त्रम् —^b) S (G4 damaged) भ्रममाणो T G2 3 गुरो (for भृगो) —^c) K4 D1 3 [ए]व, Dn2 [ए]व, Dc 7 S (G4 damaged) च (for वै) Da धनुर्वेद

4 G4 damaged up to पत्रा (in 4^d) —^b) S (G4 damaged) चचार (for चरन्) K2-4 D4 विचरन्नाश्रमा-
तिके (K8 D1 'क'), D7 विचरन्नाश्रमातिकात् —^d) K2 Bo 1 Dn D2 3 कर्षित, K4 कर्षत

5 ^a) Dn1 D3 सुष्वाप K5 B* 3 D2 3 5 6 तु, Bo 1 4 5 [S]य (for वै) —^b) K8-5 B1-3 D (except Dn1, D1 missing) T G8 विश्रभो* Ca otes विश्रभ —^c) D7 S तस्योत्सने समाधाय Ca otes उत्मने —^d) D8 शातमना, G1 (before corr) क्षात* (for क्लान्त*) D1 S (except G1) भृगु (for गुरु)

6 G4 damaged for 6^{ab} —^a) Bo Dn1 D4 अथ कृमि, T2 M अघकृ (M1 8 क्रि)मि, G1 अधोकृमि K4 5 B Dn D2 3 5 6 8 श्लेष्मसेदो, Da श्लेष्मपूय, G1 श्रेष्ठमयो —^c) D7 S दारुणाकार, D8 दारुण स्पर्श —^d) D2 corrupt B Da Dn2 D6 [अ]भ्यासम् K5 B Da Dn D2 3 5-7 क्षागत (for क्षाग मत्)

7 ^a) D7 S समासाद्य (for अथा*) —^b) D8 8 रुधिराशन —^c) K2 चैवम् (for चैनम्) —^d) G4 damaged D7 T1 G1-3 M वक्तु (for हन्तु) K5 Da D8 चापि

8 ^a) G4 damaged K5 B Da Dn1 D8 T G2 3 स दश्य*, D8 5 स दश्य, D8 सदस्य*, G1 सदश्य*, M4 स दश्य* (for सदश्य*) K5 Bo 2-5 Dn D2 3 5 6 तु तथा, B1 कर्णस्तु, D8 तु तदा (for [अ]पि तथा) —^b) K2 Bo 2 D8 8 क्रिमिणा Da भारत —^c) K5 B Da Dn D2 3 5-8 S (G4 damaged) गुणे (for गुरु) K8 प्रवाधे शकी स, K5 Bo 2-5 Da Dn D2 3 5-8 T2 प्रयोधनाशकी, B1 प्रयोधनाशक्य, D4 प्रयोधशकी स, T1 G M प्रयोधनाकाक्षी (for प्रयोधशङ्गी च) —^d) K2 G2 तमुपेक्षत, B1 तमुपेक्ष्य च D7 T G1 3 4

गुरुप्रबोधशङ्की च तमुपैक्षत सूतजः ॥ ८
 कर्णस्तु वेदनां धैर्यादिसहां विनिगृह्य ताम् ।
 अकम्पन्नव्यर्थश्चैव धारयामास भार्गवम् ॥ ९
 यदा तु रुधिरणाङ्गे परिस्पृष्टो भृगुद्रहः ।
 तदाबुध्यत तेजस्वी संतप्तश्चेदमब्रवीत् ॥ १०
 अहोऽस्म्यशुचितां प्राप्तः किमिदं क्रियते त्वया ।
 कथयस्व भयं त्यक्त्वा याथातथ्यमिदं मम ॥ ११
 तस्य कर्णस्तदाचष्ट कृमिणा परिभक्षणम् ।
 ददर्श रामस्तं चापि कृमि सूकरसंनिभम् ॥ १२
 अष्टपादं तीक्ष्णदंष्ट्रं सूचीभिरिव संवृतम् ।

रोमभिः संनिरुद्धाङ्गमलकं नाम नामतः ॥ १३
 स दृष्टमात्रो रामेण कृमिः प्राणानवासृजत् ।
 तस्मिन्नेवासृक्संक्लिन्ने तदद्भुतमिवाभवत् ॥ १४
 ततोऽन्तरिक्षे ददृशे विश्वरूपः करालवान् ।
 राक्षसो लोहितग्रीवः कृष्णाङ्गो मेघवाहनः ॥ १५
 स रामं प्राञ्जलिर्भूत्वा वभाषे पूर्णमानसः ।
 स्वस्ति ते भृगुशार्दूल गमिष्यामि यथागतम् ॥ १६
 मोक्षितो नरकादसि भवता मुनिसत्तम ।
 भद्रं च तेऽस्तु नन्दिश्च प्रियं मे भवता कृतम् ॥ १७
 तमुवाच महाबाहुर्जामदभ्यः प्रतापवान् ।

तदुपै (D₇ 'वे)क्षत B₈ D_n सूर्यज, D₇ T G₁ M₂ 4
 सत्तम', G₂₋₄ M₁ 8 सत्तम (for सूतज)

9 ^a) D₇ T G₂₋₄ च (for तु) — ^b) D₈ असह्य
 D₈ त (for ताम्) — G₄ damaged for 9^{ed} — ^c)
 G₁ अवपन् (for अकम्पन्) K₂ G₁ अन्यथश्, K₈ D₄
 अन्यथाश्; K₄ नान्यथश्, D_{n1} अन्यथाश्, D₈ अन्यथ
 (for अन्यथश्) D₂ 8 चैव (for चैव) K₆ B₁ D_n
 G₂ अकपयन्नव्यथयन्, B₀₋₈ 5 D₇ T₁ G₈ M₁ 8 4 अक-
 पयन्नव्यथश्, T₂ अकपनव्यथचैव (s10)

10 ^a) K₆ B D_n D_n D₂ 8 5 6 8 [अ]स्य, D₇ S
 स (T₂ सु) (for तु) K₅ B D_n D_n D₂ 8 5 6
 [अ]ग — ^b) K₆ B D_n D_n D₂ 8 5 6 8 परिस्पृष्ट;
 T₂ परिस्पृष्टे; M₁ 8 परिस्पृष्टो D_n D₈ भृगुद्रह, D₇
 S [s]भव (M₁ भवे)द्वरु — ^c) B D₈ 5 ततो (for
 तदा) D_{n1} बुध्यते, D₈ [अ]बुध्यत (!) — ^d) K₆
 B D_{n1} D₂ 8 5 6 सन्नसश्, D_{n2} संतुष्टस्, D₇ T
 G₂₋₄ प्रबुद्धश्, G₁ M सरब्धश् (for सतप्तश्) D_{n1}
 चैवम्, D_{n2} चैदम्, D_{n2} र्विदम्; T G M₄ चैनम्
 (for चेदम्)

11 ^a) K₂ 4 [अ]नुचित (for [अ]शुचितां) — ^b)
 D₇ G₁ M₁₋₈ च कृत, T G₂₋₄ किं कृतं, M₄ च त्वया
 (for क्रियते) D_n [s]नघ, M₄ कृत (for त्वया)
 — 11^{ed} is damaged in G₄ — ^d) K₂ 4 D_{n1} D₇ 8
 यथा तथ्यम् D₇ S (G₄ damaged) ममा (G₁ before
 corr 'या)नघ (for इद मम)

12 K₄ om 12^{ab} — ^a) T₁ G₈ 4 तथा (for तदा).
 D₄ M₁ 8 [आ]चष्टे — ^b) B₀ 2 D_{n1} D₈ क्रिमिणा,
 D_n कृमिणा D_n परितक्षण — ^c) B₁ तत्रापि (for

त चापि) — ^d) K₄ B₀ D_{n1} D₂ 6 किमि, D_n
 कृमि B D_n D₈ 5 6 8 सूकर, D₇ सूकर D₇ S
 सस्थिव (for सनिभम्)

13 ^a) B₁ अष्टापद — ^b) L₀ D_n सूचीभिर; B₂
 D₈ सूचीभिर D₇ S परि (for इव) — ^c) G₁
 सूचिभि (for रोमभि) — ^d) K₂ 8 D₄ अणुक, K₄
 अणक, K₅ D₂ 8 5 6 भलुक, D_n मलकं, S अलकं
 (for अलकं)

14 ^a) G₁ स (for स) D_{n1} दृष्टमात्रो — ^b) K₄
 B₀ D_n D_{n1} किमि D₁ 8 अपास् — ^c) K₈ D₄
 अथ (for एव) K₂ [अ]सृक् (submetrical), K₄ [अ]-
 सृक्त, K₅ B₁ D_n D₂ 8 5 [अ]सृजि, B₀ 2-4 D_n S C_v
 [अ]सृजि, B₆ [अ]सृजि, D₆ [अ]सृज, D₇ [आ]सृ-
 जि; D₈ [आ]सृजि वि (for [अ]सृक्स) C_n cites अस्व
 D_n क्लिप्तस्

15 ^a) B [अ]तरीक्षे D_{n2} विश्वस्य (for ददृशे)
 — ^b) B₃ (in ns in text) कलापवान्, S करालवान्,
 C_n ns in text — 15^{ed} is damaged in G₄

16 ^b) D₆ वभाषे — ^d) K₀ B₂ 3 D₂ 3 6-7 S
 गमिष्येह D₈ यथातथं, M₂ यथागत

17 ^a) D_{n1} D₇ मोक्षिते G₂ जनकाद् (for नर-
 काद्) K₅ B D_n D_n D₂ 8 6-8 अस्माद् (for अस्मि)
 — ^b) K₂ 4 भगवन्, K₃ D₄ त्वयेह (for भवता)
 D_n D₈ सत्तम, D₄ सत्तम — 17^{ed} is damaged
 in G₄ — ^c) K₆ B D₂ 7 8 m 6 तवास्तु; D_n ते
 चस्तु (s10), D_{n2} चेदस्तु, D₄ चतस्तु (s10) (for च
 तेस्तु) K₂ 4 भगवन्, K₃ हर्षश्च, K₅ B D_n D_n

कस्त्वं कस्माच्च नरकं प्रतिपन्नो ब्रवीहि त्व् ॥ १८
 सोऽत्रवीदहमासं प्राग्गृत्सो नाम महासुरः ।
 पुरा देवयुगे तात भृगोस्तुल्यवया इव ॥ १९
 सोऽहं भृगोः सुदयितां भार्यामिपहर बलात् ।
 महर्षेरभिशापेन कृमिभूतोऽपतं भुवि ॥ २०
 अत्रवीत्तु स मां क्रोधात्तत्र पूर्वपितामहः ।
 मूत्रश्लेष्माशनः पाप निग्यं प्रतिपत्स्यसे ॥ २१
 शापस्यान्तो भवेद्ब्रह्मन्त्रित्येवं तमथाब्रुवम् ।
 भविता भार्गवे राम इति मामत्रवीद्भृगुः ॥ २२
 सोऽहमेता गतिं प्राप्नो यथा नकुगलं तथा ।

त्वया साधो समागम्य विमुक्तः पापयोनितः ॥ २३
 एवमुक्त्वा नमस्कृत्य ययौ रामं महासुरः ।
 रामः कर्णं तु सक्रोधमिदं वचनमब्रवीत् ॥ २४
 अतिदुःखमिदं मूढ न जातु ब्राह्मणः सहेत् ।
 क्षत्रियस्यैव ते धैर्यं कामया सत्यमुच्यताम् ॥ २५
 तमुवाच ततः कर्णः शापभीतः प्रसादयन् ।
 ब्रह्मक्षत्रान्तरे स्तं जातं मां विद्धि भार्गव ॥ २६
 राधेयः कर्ण इति मा प्रवदन्ति जना भुवि ।
 प्रसादं कुरु मे ब्रह्मन्त्रलुब्धस्य भार्गव ॥ २७
 पिता गुरुर्न संदेहो वेदविद्याप्रदः प्रभुः ।

C 12. 102
 B. 12. 3. 28
 K. 12. 3. 28

D₁ ३ ९ ९ वदे स्वा, D₁ T G₂ ३ M₁₋₃ वृद्धिश्च, D₃
 मो देव, G₁ मिद्धिश्च, M₁ वृद्धि म्यान् (for नन्दिश्च)
 18 ^a) K₂ om from नरक up to भृगो (in 19^a)
 —^d) B₂ (marg, also as in text) G₁ न, D₁
 त्व (hypermetric) D₂ तं (for तन्) D₃ प्रति
 पन्नोब्रवीद्विह

19 K₃ om. up to भृगो (cf. v. L 18) —^a) D₁
 मा सविद्धि मवे च प्राण् (for ^a) D₁ प्राग्गृत्सो, D₂
 प्राग्गृत्सो (for प्राग्गृत्सो) K. B Da Dn D₂ ३ ९ ९
 दशो, D₁ वमो, T₁ G₂₋₄ यात्को, T₂ G₁ M₁ ३ ४
 प्रन्नो, M₂ क्षलो (for गुम्नो) D- S [क्ष]मि नामत
 (M₁ राक्षन्) (for महासुर). —^d) D₁ T₁ G₁ २ तु
 मवया इव G₂ इह (for इव)

20 ^a) T₁ G₂₋₄ हि, T₂ तु, G₁ स (for सु)
 Da दयिता —^c) K₃ G₁ सवि (for सवि) —^d)
 K₄ Bo क्रिमिभूतो B₃ D₃ [s]पतद्, D₁ [s]भव, G₂
 पतन्

21 ^a) K₅ B Da Dn D₂ ३ ९-१-T G₂ ३ M हि,
 G₁ ३ च (for तु) D₁ T₁ M सा (for सा) K₅
 Da: D₂ ३ ९ ९ कुन्दन्, Da₁ क्रोधो (for क्रोधात्)
 —^b) G₁ त्व (before corr 'त्रा) मवे- (for त्व पूर्व)
 —^c) B₂ ३ (marg) D₃ पूय (for मूत्र) B₁ २ श्लेष्मा
 शन —^d) M₂ निग्य Da₂ पत्वामि

22 ^a) Da₁ शापगातो, D₃ शापस्यान् T₂ M₂ ३
 भवेद् (for भवेद्) —^b) B (except B₃) Da D₂ ३ ९
 G₁ M इत्यहं Da₁ अयादुव, M₁ ३ 'ब्रवी' (M₃ 'व) न्
 —^c) K₂ ४ D₁ S भार्गवो, K₂ ९ B Da Dn D₂ ३ ९-३

भार्गवाद् (for *भार्गवे) K. B Da Dn D₂ ३ ९-३
 रामाद् —^d) Dn₂ इह (for इति) G₁ गुरु, M₁
 विमु (for नृगु)

23 ^a) K₂ ९ B₃ Dn₂ D₄ पुनां (for पुता) D₁ T
 G₂ ४ दशा (for गति) —^b) B (except B₁) Da
 Dn₂ D₂ ३ -३ T G M₂ नकुदालस्, Dn₁ हकुशल
 —^c) Da समागम्य —^d) K₁ 'योनित'

24 ^b) G₁ नाम (for राम) —^c) K₆ B Dn
 D₂ ३ -३ G₂ M₂ च (for तु) K₂₋₄ D₁ G₁ सक्रोध

25 ^a) T₂ अतिदुःखतर T₁ G₂ ४ मूर्ख (for मूढ)
 —^c) K₃ ९ B (except B₁) Da Dn D₂₋₄ T₂ G₁ २ ४
 M क्षत्रियस्येव —^d) K₂ काम्यया, B₃ काम मा,
 D₁ क्रो वा त्व, D₃ काम यत्, T G₂ ४ M₂ कामये,
 Ca कामया (as in text) ☞ Cn कामया स्वरसेन । ☞
 Da उच्यते

26 ^b) K₅ B₂₋₄ D₂ ३ ९ ९ शापाद् (for शाप-) B₁
 न प्रमा' (hypermetric) —^c) B₁ ब्रह्मन् (for ब्रह्म-)
 D₃ क्षत्राक्षते, T₁ क्षेत्रातरे Ca cites क्षतरा K₅ B
 Da Dn D₂ ३ ९-३ G₁ M जात सूत (by transp) T
 G₂ ४ जात सूतज (for सूत जात मा) B₂ D. भार्गव,
 G₁ भारतर्गव (corrupt)

27 ^a) Da T₂ राधेय कर्णमिति (T₂ ण इति) —^b)
 Da₁ जनाविप, G₁ मनीषिण' (also जना भुवि, as in
 text) —^c) Da₁ ते (for मे) —^d) Da अन्त्र
 लब्धस्य, D₁ अन्त्रयुद्धस्य

28 ^a) G₁ न (for न) —^b) M₂ ३ यश्च (for
 वेद-) D₃ उत, G₁ न्त (for प्रद) —^c) Bo

अतो भार्गव इत्युक्तं मया गोत्रं तवान्तिके ॥ २८
 तमुवाच भृगुश्रेष्ठः सरोपः प्रहसन्निव ।
 भूमौ निपतितं दीनं वेपमानं कृताञ्जलिम् ॥ २९
 यस्मान्मिथ्योपचरितो अस्त्रलोभादिह त्वया ।
 तस्मादेतद्धि ते मूढ ब्रह्मास्त्रं प्रतिभास्यति ॥ ३०
 अन्यत्र वधकालात्ते सदृशेन समेयुषः ।

अब्राह्मणे न हि ब्रह्म ध्रुवं तिष्ठेत्कदाचन ॥ ३१
 गच्छेदानीं न ते स्थानमनृतस्येह विद्यते ।
 न त्वया सदृशो युद्धे भविता क्षत्रियो भुवि ॥ ३२
 एवमुक्तस्तु रामेण न्यायेनोपजगाम सः ।
 दुर्योधनमुपागम्य कृतास्त्रोऽस्सीति चाब्रवीत् ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

४

नारद उवाच ।

कर्णस्तु समवाप्यैतदस्त्रं भार्गवनन्दनात् ।
 दुर्योधनेन सहितो मुमुदे भरतर्षभ ॥ १

ततः कदाचिद्राजानः समाजग्मुः स्वयंवरे ।
 कलिङ्गविषये राजत्राज्ञश्चित्राङ्गदस्य च ॥ २
 श्रीमद्राजपुरं नाम नगरं तत्र भारत ।

Da ततो (for अतो) Ks Da1 भार्गवम्

29 ^a) M4 तद् (for तम्) Ds 8 भृगु (for भृगु) — ^b) Ks सरोप, Bo 1 8 (marg, also as in text) 4 सरोप, G1 सरोप; M1 8 स रोपात् (for सरोप) Ks प्रसहन्, Ks B1 4 (marg, also as in text) 5 Da2 Dn1 D2 8 5-8 S (except G1) प्रसहन् — ^c) Ks कर्ण (for दीनं)

30 For the incident, of B 8 90 82^{ab} — ^a) B Da D2 8 5 6 M मिथ्योपचीर्णोहम्, D1 T G2-4 मिथ्याप(G2 'प्र'चीर्णोहम्; G1 मिथ्याविती (sly) in 'ची'र्णोहम् — ^b) K2 4 [s]स्त्रलोभाद्, Ks D4 8 [-s]स्त्रलोभाद्, Ks Dn स्त्रलोभाद्, T G2-4 अस्त्र हेतोर् — ^c) Ks D1 नैतद्धि, Ks B Da Dn D2 8 5-8 S एतन्न (for एतद्धि) — ^d) B1-8 प्रतिभास्यति, G1 (before corr) 'भास्यते

31 ^a) Ks अन्यथा Ks वधकालाद्धि, Da 'कालात्तु, D2 'कालात्ते, Ds 'काल ते, D1 कालात्ते मूढ, Ds वधकालामे — ^b) K2 समीयुष, Bs समेयुष, Ca 'युष (as in text) — ^c) Dn2 अब्रह्मणे, Ds अब्रह्मणे B1 ब्रह्मन् Da1 अब्राह्मणे न च न हि — ^d) D1 S चिरं, Ca ध्रुवं (as in text) M1 8 तिष्ठन्

32 ^a) D1 हि (for ते) — ^b) K2 युधि (for भुवि) B1 क्षत्रियो वै भविष्यति, Da Dn1 क्षत्रियो भविता भुवि

33 ^a) Ks B Da Dn D2 8 5-8 स (for तु). — ^b) G1 M [क्ष]पजगाम Ks B Da Dn D2 8 5 6 8 ह (for स) — ^d) B1 कृतार्थो D1 [क्ष]ब्रुवीत्

Colophon om in Dn2 — Sub-parvan Ks 5 B Da D2-8 G1 2 M राजधर्म — Adhy name Dn1 कर्णास्त्रप्राप्ति, D1 कर्णचरित, T1 रामकर्णसवाद, G2 4 कर्णरामसवाद, M1-8 कर्णशापप्राप्ति — Adhy no (figures, words or both) B1 2 4 Da1 Dn1 D2 7 8 S 3 (as in text) — Sloka no Ds 33

4

The adhyāya is missing in Ś1 K1 D1 (of v 1 12 1 1)

1 Ds om the ref — ^a) B Da Dn D2 8 5-7 S [ए]वम् (for [ए]तद्) — ^b) G1 शस्त्र (for अस्त्रं) Bo 1 4 (m as in text) 5 'सत्तमात् (for 'नन्दनात्) — Ks om 1^c-2^d

2 Ks om 2 (cf v 1 1) D2 om from 2^b up to कन्यार्य (in 3^d) — ^b) G2 8 समागम्य, M3 समा गच्छन् — For 2^c, Ds reads कलिङ्गविषयो रागविषयो रागमन्नवीत् । श्रुत्वान् (corrupt) — ^d) K2 4 5 D1 तु, B1 8 M ह (for च)

राजानः शतशस्तत्र कन्यार्थं समुपागमन् ॥ ३
 श्रुत्वा दुर्योधनस्तत्र समेतान्सर्वपार्थिवान् ।
 रथेन काञ्चनाङ्गेन कर्णेन सहितो ययौ ॥ ४
 ततः स्वयंवरे तस्मिन्प्रवृत्ते महोत्सवे ।
 समापेतुर्वृषतयः कन्यार्थं नृपमत्तम ॥ ५
 शिशुपालो जगसंबो भीष्मको वक्र एव च ।
 कपोतरोमा नीलश्च रुक्मी च दृढविक्रमः ॥ ६
 सुगालश्च महाराज स्त्रीराज्याधिपतिश्च यः ।
 अगोक्तः शतधन्वा च भोजो वीरश्च नामतः ॥ ७
 एते चान्ये च बहवो दक्षिणां दिग्माश्रिताः ।
 स्लेच्छाचार्याश्च राजानः प्राच्योदीच्याश्च भारत ॥ ८

काञ्चनाङ्गदिनः सर्वे वृद्धजाम्बूनदस्रजः ।
 सर्वे भास्वरदेहाश्च व्याघ्रा इव मदोत्कटाः ॥ ९
 ततः समुपविष्टेषु तेषु राजसु भारत ।
 विवेश रङ्गं सा कन्या धात्रीवर्षधुरान्विता ॥ १०
 ततः संश्राव्यमाणेषु राजा नामसु भारत ।
 अत्यक्रामद्वार्तराष्ट्रं सा कन्या चरवर्णिनी ॥ ११
 दुर्योधनस्तु कौरव्यो नामर्षयत् लङ्घनम् ।
 प्रत्यपेधच्च तां कन्याममत्कृत्य नराधिपान् ॥ १२
 स वीर्यमदमत्तत्वाद्भीष्मद्रोणाद्युपाश्रितः ।
 रथमारोप्य ता कन्यामाजुहाव नराधिपान् ॥ १३
 तमन्वयाद्रथी खड्गी वृद्धगोधाहुलिवान् ।

C. 12. 121
E. 12. 4. 14
F. 12. 4. 14

3 D: om up to कन्यार्थं (cf v 1 2) —^a) K: सीम; D: S महद् (for श्रीमद्) —^b) K: D: १ ८ वैत्र ह (for भारत) —^c) K: Bo -; Da Dn D: १-३ M कन्यार्थं G: कन्याये Bo ३ (marg, also as in text) + D: Dn समुपागता . B: शतशस्तत्र कन्यार्थं राजान समुपागता

4 ^b) D: प्रयाताद्, T G M: ३ महितान्, C: as in text —^c) D: कांचना तत, G: नामेन

5 ^a) G: तत्र (for तस्मिन्) —^b) S नानादेश्च महारथा —^c) K: B: ३ (m as in text) D: ३ १ ८ मनाजमुद्, D: नमाययुद् (for 'पेतुद्) —^d) Da D: B: ३ (m as in text) कन्यार्थं D: D: नृपमत्तना (Da: 'म'), T G: ३ राजमत्तम

6 ^b) K: ३ वक्र, K: वाक् K: B: ३ (m as in text) Da D: २ १ ८ चक्र, Dn: D: चक्र, D: वक्र, D: G: वक्र (for चक्र) —^c) D: कपोतनामा Da: लीलश्रु (for नीलश्च) G: काकरोमातिनीलश्च —^d) M: २ ४ रुक्मी, M: रुक्मी (for रुक्मी)

7 ^a) K: B Dn: D: १ ८-२ शृगारश्च, Da सुच लश्च Ca cites शृगालो K: ३ B Da Dn D: १ ८ G: महाराजश्च, D: T G: ३ महीपालश्च —^b) Da त्रिगर्वा, D: त्रिगर्वा, T: G: ३ त्रैलोक्या, T: M त्रैराज्या, G: त्रैराज्या (for स्त्रीराज्या) Bo ३ तथा, D: नु य (for च य) —^c) D: S विदोक्त (G: विक्रोदा) —^d) Da वीरम्नु, D: T: G: ३ रामश्च, T: G: राजश्च (for वीरश्च) Da: नाम य, G: मानय (for नामत)

8 ^a) Dn [5]पि (for the first च) —^b) B: ३ (m as in text) D: ३ १ ८ दक्षिणापथम्, D: दक्षिणा तीरम् (for 'णां त्रिनाम्) Da कास्थिता —^c) Bo ३ D: चार्त्त (D: 'रा)श्च, B: स्लेच्छाचार्याश्चैव, B: D: १ ८ S 'श्रार्याश्च, B: D: 'नू (Da: 'तू)पाश्च —^d) K: D: २ १ ८ तथैव च, B: च सर्वदा (for च भारत)

9 G: reads 9 on marg —^b) K: बहु, K: वदा, K: स्वकु (sic), K: B Da Dn D: ३ १ ० २ युद्ध, M: यथ (for वद्ध) K: B Da Dn D: ३ १ ० ३ प्रभा (for चक्र) —^c) D: सर्व (for सर्वे) B: सुर, Dn: भासुर (for भास्वर) —^d) K: B Da Dn D: ३ १ ० ३ T G च (Bo om व)लोक्टा

10 D: om (hapl) 10 G: reads 10 on marg K: om (hapl) 10-11^b —^d) Da: घातु (for 'त्री) K: ३ B Da S 'वर्षवरा', Dn: 'वरधरा', D: 'वर्ष चरा' (for 'वर्षधरा') Ca cites वर्षवर, C: वर्षधरा

11 G: reads 11 on marg K: om 11^{ab} (cf v 1 10) —^a) K: सश्राव्यमानेषु, K: सश्रव्यमानेषु, B: Dn: सश्राव्यमानेषु, T: सश्रव्यमाणेषु —^d) Da: चरवर्णिनी

12 ^b) K: न मर्षयत् (for नामर्षयं) G: लावच (for लङ्घनम्) —^c) Bo प्रत्यपेधत्, B: अत्यपेधच्च D: S म (for च) —^d) Dn: आजहार नराधिप

13 Da: om up to द्रोणा (in ^b) —^a) K: राज (hypermetric), T: G स्व (for स) D: मत्तश्च —^b) K: Da: G: [अ]पाश्रित, D: [अ]पासृजद् —^d) K: B Da Dn D: ३ १ ० ३ आजहार नराधिप

कर्णः शस्त्रभृतां श्रेष्ठः पृष्ठतः पुरुषर्षभ ॥ १४
 ततो विमर्दः सुमहात्राज्ञामासीद्युधिष्ठिर ।
 संनह्यतां तनुत्राणि रथान्योजयतामपि ॥ १५
 तेऽभ्यधावन्त संकुद्धाः कर्णदुर्योधनानुभौ ।
 शरवर्षाणि मुञ्चन्तो मेघाः पर्वतयोरिव ॥ १६
 कर्णस्तेषामापततामेकैकेन क्षुरेण ह ।
 धनूपि सशरावापान्यपातयत भूतले ॥ १७
 ततो विधनुपः कांश्चित्कांश्चिदुद्यतकामुकान् ।

कांश्चिदुद्धृतो वाणात्रयशक्तिगदास्तथा ॥ १८
 लाघवादाकुलीकृत्य कर्णः प्रहरतां वरः ।
 हतस्रतांश्च भूयिष्ठानवजिग्ये नराधिपान् ॥ १९
 ते स्वयं त्वरयन्तोऽश्वान्याहि याहीति वादिनः ।
 व्यपेयुस्ते रणं हित्वा राजानो भग्नमानसाः ॥ २०
 दुर्योधनस्तु कर्णेन पाल्यमानोऽभ्ययात्तदा ।
 हृष्टः कन्यामुपादाय नगरं नागसाह्वयम् ॥ २१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

(Bo-8 s D2 s s [orig] *p).

14 ^a) B2 s s D2 s s ० अन्वगाद् G2 गदी (for रथी) — ^d) B1 Da1 D2 s T1 G1-3 M4 पुरुषर्षभ

15 ^b) T G2-4 M4 आसीद्वाजा (by transp) K6 B Da Dn D2 s 6-8 S युयुस्सवा (for युधिष्ठिर) — ^c) K2 सनह्यन्त (sic), K4 सनह्यतु K4 तनुत्राण-
 — ^d) K3 om from शान्यो up to पर्वत (in 16^d).
 D1 s इति (for अपि) D6 रथान्यायोजयतामिति

16 K3 om. up to पर्वत (of v 1 15) — ^a) D4 तेन्वधावन्तु (for तेऽभ्यधावन्त) Dn M1 s 4 सम्रोधा,
 D1 सम्रोधात् K2 ते चाधावन्मृदा कुद्धा, K4 तेधाव
 न्मृदा कुद्धा (submetric) — ^c) G2 वर्षतो (for
 मुञ्चन्तो) — ^d) K2 4 मेघा वर्षागमे यथा

17 ^a) D1 M1 s खेषाम् (for तेषाम्) K2 4
 कर्णस्तु तेषा मपताम् — ^b) K3 क्षुरेण ह; K6 Dn D2
 क्षुरेण ह, T1 G2 4 क्षुरेण हि, G1 पतत्रिणा — ^c) D1
 S निरासि (for धनूपि) K3 स शरावापान्, K4 स
 शरावापानि, K5 B1 s D2 s s ० च शरघातान्,
 Bo 2 3 शरघाताश्च, B1 शरचापाश्च, Dn शरसधीश्च,
 Dn च शराश्रान्यान्, D4 सशरघातानि; D1 T G2 4
 मशराश्रवापान्, D8 सशर चापानि, G1 मशराश्रवापानि G2
 M2 च शराश्रवापान्, M1 च शराश्रवापानि; M3 स
 मशराश्रवापानि, M4 मशर चाप (for मशरावापानि)
 — ^d) K3 Dn T G2-4 M2 4 न्यपातयत, K5 B Dn
 D2 s 2 ० पातयामास, D8 [अ]पातयति (for [अ]पात
 यत)

18 ^a) K5 B6 Dn2 D2 s s ० चोद्धृतो, D1 S
 उत्सृजतो (for उद्धृतो) D8 वाहान (for वाणान्)
 — ^d) K4 शक्ति; Dn2 D4 शक्तीर्; D6 शक्ति (for
 शक्ति) D8 गदा, M1 s गदाश्च K6 B1 (also as
 in text) D6 तदा K2 4 नराधिपास्तथा

19 ^a) K6 B2 s s D2 ०-1 व्याकुलीकृत्य, Dn
 आकुलीकृते — ^c) B2 D1 G3 हतस्रताश्च, M1 s
 सूताश्च — ^d) K4 अविजिजे, K5 अविजिग्ये, Bo 1
 Dn2 G1 स विजिग्ये, Dn स वितित्य, D3 स विजिजे,
 T G2-4 विजिग्ये च (for अविजिग्ये) Bo 1 4 महारथान्
 (for नराधिपान्)

20 ^a) K2 4 स्वरतोभ्रान्स्वान्, K6 B (B1 partly
 damaged) Da Dn D2 s s ० वाहयतोश्चान् (D8 तो
 वा), G1 त्वरयतो वै, M चा (M2 स्वा)रयतोश्चान्
 — ^b) K2-6 Dn2 D2 पाहि पाहीति, Da2 D4 पाहि
 याहीति — ^c) K4 व्यपेयुस्ते, Da1 व्यत्ययुस्ते, Da2
 व्यपेयुस्ते, D1 G2 4 व्यपेयुस्तु, T G2 तास्तु; G1
 युस्तु, M युस्तु (for युस्ते) Ca cites व्यत्ययु

21 ^a) D3 सुकर्णेन (for तु कर्णे) — ^b) D1 G1
 G2 4 गृहान् (for तदा) — ^c) G2 धृष्ट

Colophon — Sub-parvan K8 s B Da Dn
 D2-1 G1 2 M (K8 D2 with prefixed उत्तमानुशावने)
 राजधर्म — Adhy name Dn दुर्योधनस्य स्वयंवरः
 D1 T1 G2 4 कर्णविजय, M1 s कर्णवीर्यकथावचन, M2
 कर्णवीर्यस्तुति — Adhy no (figures, words or
 both) K2 4 B2 4 Da Dn D2 s S 4 (as in text).

६

नारद उवाच ।

आविष्कृतवलं कर्णं ज्ञात्वा राजा तु मागधः ।
 आह्वयद्वैरयेनाजौ जरासंधो महीपतिः ॥ १
 तयोः समभवद्युद्धं दिव्यात्त्रविदुषोर्द्वयोः ।
 युधि नानाप्रहरणैरन्योन्यमभिवर्षतोः ॥ २
 क्षीणवाणौ विधनुषौ भग्नखड्गौ महीं गतौ ।
 बाहुभिः समसजेतामुभावपि बलान्वितौ ॥ ३
 बाहुकण्ठकयुद्धेन तस्य कर्णोऽथ युध्यतः ।
 विभेद संधिं देहस्य जग्या श्लेषितस्य ह ॥ ४
 स विकारं शरीरस्य दृष्ट्वा नृपतिरात्मनः ।
 प्रीतोऽस्सीत्यत्रवीत्कर्णं वैरमुत्सृज्य भारत ॥ ५

प्रीत्या ददौ स कर्णाय मालिनीं नगरीमथ ।
 अङ्गेषु नरशार्दूल स राजासीत्सपत्नजित् ॥ ६
 पालयामास चम्पां तु कर्णः परवलार्दनः ।
 दुर्योधनस्यानुमते तवापि विदितं तथा ॥ ७
 एवं शस्त्रप्रतापेन प्रथितः सोऽभवत्क्षितौ ।
 त्वद्विदितार्थं सुरेन्द्रेण भिक्षितो वर्मकुण्डले ॥ ८
 स दिव्ये सहजे प्रादात्कुण्डले परमार्चिते ।
 सहजं कवचं चैव मोहितो देवमायया ॥ ९
 विमुक्तः कुण्डलाभ्यां च सहजेन च वर्मणा ।
 निहतो विजयेनाजौ वासुदेवस्य पश्यतः ॥ १०
 ब्राह्मणस्याभिशापेन रामस्य च महात्मनः ।

C. 12. 129
 B. 12 5 11
 K. 12 5 11

5

The adhyāya is missing in S₁ K₁ D₁ (cf v L 12 1. 1)

1 D₃ om the ref —^a) D₁ आविष्कृत, M₁ Ca आविष्कृत (for 'कृत) —^b) K₂ B D_n D_n D₂ ३ ३ ३ ३ युत्वा, D₁ S दृष्ट्वा (for ज्ञात्वा) K₂ om तु K. B D_n D₂ २ ३ ३ म, D₁ [अ]स्य (for तु) —^c) G₁ (before corr) आह्वय B₁ D₁ द्वैरयेन

2 ^a) G₁ तत (for तयो) —^b) G₁ तयो (for दृयो) —^c) D₂ शरशक्तिगदाप्राशैर् —^d) G₁ अभिघातवो, M₂ अभिविधतवो

3 ^a) G₁ विधनुषौ —^b) D₃ भग्नखड्गौ —^c) K₂ M₁ समसजेताव्, B₁ 'सजेतम्, D₁ T₁ 'युज्येताम् —^d) K₂ D₁ S अति (for अपि)

4 S om (hapl) 4^{ab} —^a) D₁ बहु (for बाहु) K₁ B₂ २ २ D₁ कण्ठ, B₁ D₁ ३ -सकट- (for -कण्ठक-) Ca cites कण्ठ —^b) D₂ [s]व्ययुध्यत (for स्य युध्यत) — For the incident in 4^{cd}, cf 2 17 3 —^c) M₁ ३ विभेदमधिर् —^d) K₂-4 Da D₁ T₂ मधितस्य (for श्लेषि') K₂ 4 D₁ ३ T₁ G₂-4 M₂ च, B D_n D₂ ३ ३ ३ हि (for ह)

5 ^a) B₂ om [इ]ति —^d) K. B Da D_n 2 D₂ २ २-1 दूरत (for भारत)

3

6 ^a) M₁ च (for स) —^b) D_n मौलिनी D₃ नगरा B₁ यथा, D₁ S अनु, D₃ नृप (for अय) —^c) B₂ 1 'शार्दूल', T G₂-4 'शार्दूले' —^d) D_n D₁ S राजासीत्स (by transp)

7 ^a) D₁ S वर्णासु (for चम्पा) K. B D_n D₂ ३ ३ च (for तु) —^b) M₁ ३ 'वचार्दन' —^c) B₁ D₃ विदितस्य K₂ 4 मया, K₃ D₄ यथा, D₁ S (except M₂) तदा (for तथा)

8 For the incident in 8-10, cf 3 284-294 —^a) K₄ -प्रतापेन — M₂ om (hapl.) 8^b-11^a —^b) G₁ (before corr as in text) प्रापित B₁ सोलवत्, D_n ३ सोमवत् (for सोऽभ') D₂ प्रथितोसौ भवत्क्षितौ —^c) D₁ तद्विदितार्थं —^d) B₁ Da D₃ भिक्षिते, Ca as in text Da₂ वर्तकुण्डले

9 M₂ om 9 (cf v 1 8) —^b) D_n 1 परमार्जिते K. B Da D_n D₂ ३ ३ ३ चापि (for चैव) —^c) K₃ देवमायया (for देवमायया)

10 M₂ om 10 (cf v 1 8) —^a) Da₂ D₁ T₁ G₂-4 विमुक्त, G₁ विमुक्त —^b) G₁ सगजेन

11 M₂ om 11^a (cf v 1 8) —^a) K₃ [अ]ति, K₂ B₂ D_n D₂ १ T G₁ [अ]पि (for [अ]भि) —^c) D₃ कुप्या M तु (for च)

[17]

कुन्त्याश्च वरदानेन मायया च शतक्रतोः ॥ ११
भीष्मावमानात्संख्यायां रथानामर्धकीर्तनात् ।
शल्यात्तेजोवधाच्चापि वासुदेवनयेन च ॥ १२
रुद्रस्य देवराजस्य यमस्य वरुणस्य च ।
कुवेरद्रोणयोश्चैव कृपस्य च महात्मनः ॥ १३

अस्त्राणि दिव्यान्यादाय युधि गाण्डीवधन्वना ।
हतो वैकर्तनः कर्णो दिवाकरसमद्युतिः ॥ १४
एवं शप्तस्तव भ्राता बहुमिश्रापि वञ्चितः ।
न शोच्यः स नरव्याघ्रो युद्धे हि निधनं गतः ॥ १५

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

६

वैशंपायन उवाच ।
एतावद्ब्रुक्त्वा देवर्षिर्विरराम स नारदः ।
युधिष्ठिरस्तु राजर्षिर्दध्यौ शोकपरिप्लुतः ॥ १
तं दीनमनसं वीरमधोवदनमातुरम् ।
निःश्वसन्तं यथा नागं पर्यश्रुनयनं तथा ॥ २

कुन्ती शोकपरीताङ्गी दुःखोपहतचेतना ।
अत्रवीन्मधुराभापा काले वचनमर्थवत् ॥ ३
युधिष्ठिर महाबाहो नैनं शोचितुमर्हसि ।
जहि शोकं महाप्राज्ञ शृणु चेदं वचो मम ॥ ४
यतितः स मया पूर्वं भ्रात्र्यं ज्ञापयितुं तव ।

12 For the incident, of 5 165-166 —^a) D₅ (by corr) भीष्मेण रथ, M₁ भीष्मापदानात् —^b) K₂ मथामर्धं (sic), K₃ रथानामव, K₅ B (B₁ partly damaged) D_n D₂ ३ ३ ० (marg) रथ स्वार्धात्, D₆ रथानामथ, G₁ रथाना मध्य (for रथानामर्धं) G₂ कथ्येनात् (corrupt) —^c) For the incident, of B 8 37-46 Da D_{n1} D₆-8 T G M₂ शस्य (for शत्यात्) K₂ 4 B₅ चैव (for चापि) —^d) Da₁ G₁ (before corr) M₁ वासुदेवे, G₁ (by corr) वासुदेवा (for 'देव) D₁ नतेन

13 ^a) B₄ चापि (for चैव)

14 ^b) D_n युद्धे, D₆ युगे (for युधि)

15 ^b) Da₁ D₅ बाहुभिश्च —^c) K₅ B₀ 8 (marg) १ D_{n2} D₃ ३ ३ ० पुरुषव्याघ्र (D_{n2} 'घ्रो), B₂ ३ D₁ ३ स नरव्याघ्र —^d) K₅ D₁ सुयुद्धे, K₅ B (B₃ m as in text) Da₂ D₂ ३ ३ ० ३ युद्धेन; G₁ युद्धेभि (for युद्धे हि) Ca cites हि

Colophon. — Sub-parvan K₃ ६ B Da D_n D₂-7 T₂ G₁ ३ M राजधर्म — Adhy name K₄ D₁ कर्ण शपचर्णन, B₁ कर्णस्येतिहास, D_n कर्णवीर्यकथन, D₁ कर्णशपामान, G₁ कर्णप्रधकारणकथन, T₁ G₂ कर्णवधकारण, M₁-३ कर्णस्तुति — Adhy no (figures,

words or both) K₂ B₂ 4 D_{n1} D_n D₂ 7 ३ S 5 (as in text) — Sloka no D₈ 15

6

The adhyāya is missing in S₁ K₁ D₁ (cf v 1 12 1 1)

1 D₈ om the ref —^a) B₀ राजर्षिर् (for देव^c) —^d) Da दीर्घ (for दध्यौ) M₂ शोकपरायण

2 ^a) D_n शुभ्र, T₂ G₂ ३ दीनम् (for वीरम्) —^b) K₅ मध्येवदनम्, K₅ B₀ २- D_{n1} D₂ ३ ३-३ शोकोपहतम् B₁ D_{n2} शोकोपहतमानस —^c) Some MSS निःश्वसत K₄ महानाग —^d) K₄ पर्यश्रुवचन, Ca 'नयन (as in text)

3 ^b) D₁ T₁ शोकोपहत D₈ चेतसः —^c) K₂ 4 D₁ मधुराभापी, D₈ मधुरालापा —^d) B₁ अर्थवित्, D₁ अथवित्

4 Before 4, T G₂-4 ins कृत्युवाच —^a) M₂ 4 महाप्राज्ञ —^b) B₁ मैव, B₁ damaged, D₁ T G M₁ ३ 4 नैव, D₈ M₂ न त्व (for नैन) Ca cites एन —^c) K₂ B₁ महाप्राज्ञ, D₁ T G₂-4 'राज, G₁ M 'बाहो (for 'प्राज्ञ) —^d) D_{n1} शृणुष्वेद्

भास्करेण च देवेन पित्रा धर्मभृता वर ॥ ५
यद्दान्यं हितकामेन सुहृदा भूतिमिच्छता ।
तथा दिवाकरेणोक्तः स्वप्नान्ते मम चाग्रतः ॥ ६
न चैनमशकद्भानुरहं वा ज्ञेहकार्णवः ।
पुरा प्रत्यनुनेतुं वा नेतुं वाप्येकता त्वया ॥ ७
ततः कालपरीतः म वैरम्योदुक्षणो रतः ।
प्रतीपकारी युष्माकमिति चोपेक्षितो मया ॥ ८
इत्युक्तो धर्मराजन्तु मात्रा वाष्पाकुलेक्षणः ।

उत्राच वाक्यं धर्मात्मा शोकव्याकुलचेतनः ॥ ९
भवत्या गृहमत्रत्मात्पीडितोऽग्नीत्युवाच ताम् ।
अशाप च महातेजाः सर्वलोकेषु च स्त्रियः ।
न गुहां धारयिष्यन्तीत्यतिदुःखसमन्वितः ॥ १०
स राजा पुत्रपौत्राणां संवन्धिसुहृदा तथा ।
स्मरन्नुद्विग्नहृदयो वभूवास्वस्वचेतनः ॥ ११
ततः शोकपरीतात्मा सग्रूम इव पावकः ।
निर्वेदमरुगेद्वीमात्राजा संतापपीडितः ॥ १२

C. 12. 15E
E. 12. 6. 13
K. 12. 6. 13

* इति श्रीमहाभारते ज्ञान्तिपर्वणि षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

5 for the line 4, cf. 5 142-145 —^a)
D₁ D₂ S चाग्रतः, D₃ C₁ चाग्रतः (for चाग्रतः)
—^b) K₁ D₁ भ्रात्रः, D₂ S भ्राता C₁ भ्रात्र
(25 in text) D₃ भ्रातृव्यं चाग्रतः तत्र —^c) K₂
स्त्रियेन —^d) K₃ पर, D₁ पर (for पर)

6^a) K₁ D₁ G₁ M सुहृदा K₂ सुहिम्, K₃ S
B 24 (mar. also as in text) D₁ D₂ S
हितम् (for सुहिम्) —^c) D₃ T G₁ S [उ]क्त्वा, G₁
[उ]क्त्वा —^d) T G₁ च मन (by transp.) B₁ (in
a in text) [सो]पेक्षितः

7^a) G₁ धैर्यम् (for धैर्यम्) —^b) K₂ S D₁ D₂
श्रेष्ठकारणा (D₃ ले), T₁ G₁ S मोरकारणं (for ज्ञेह
कारणं) —^c) D₁ D₂ पुरा (for पुरा) K₁ प्रत्यनुनीत,
G₁ प्रत्यानुनेतु, M^c प्रत्यानुनेतु K₂ B₁ S D₁ D₂
वै (for वा) —^d) D₁ वा (for नेतु) D₂ वा
ययता

8 G₁ om (h₁l) 8 —^a) K₁ यथा, B (ex-
cept B₁) D₁ D₂ S तथा (T₂ 'दा) (for ततः)
I काण (for काण) D₃ परीतः, T₁ G₂ परीतम्
C₁ ceterा सात्पर्यात् (as in text) —^b) K₂ वैर
श्रोत्रक्षणे, K₃ श्रोत्रुक्षणे, K₁ S B₁ S 24 (mar. S,
also as in text) D₁ D₂ D₃ S (G₁ om)
'श्रोत्रक्षणे', D₁ 'मपुक्षणे (for 'श्रोत्रुक्षणे, as in B₁ S
D₁ C₁) —^c) K₁ परीतवारी, D₂ प्रविसारो न,
D₃ प्रतीपवारा

9 Before 9, D₃ ins वैशपायन उवाच —^a) D₁
धर्मराज म, D₂ 'रानेयु —^b) B₁ S (in as in text) S
(mar. S, also as in text) वाष्पाकुलेद्रिय, D₁

वाष्पाकुलेक्षण, D₁ मात्राविलेक्षण, D₂ वाष्पाकुलेद्रिय,
D₃ वाष्पाकुलेक्षण —^d) K₃ जेह (for श्रेष्ठ) K₂ S
D₁ D₂ G₁ S वाष्पाकुलेचन, K₂ L D₂ S 'हितं
द्रिय'

10 Before 10, T G₂ S न^c युधिष्ठिर उवाच —^a)
G₁ M₁ S 24 नृगमत्रवाद्, M^c नृगमाश्रित्य —^b) D₁
पीडिता D₂ S घटिता[ ] न्न (D₃ 'तात्मा) तदा नृदा
—^d) M₁ मत् (for सर्व) K₂ B₁ D₁ D₂ S S
S योषिष्ठ (for च स्त्रिय) —^e) D₂ om 10^c —^f)
D₁ नुत् (for नुत्) K₂ S चरयिष्यतीत्यति, D₃ धार-
यिष्यता पति, T^c धारयिष्यति इति K₂ B₁ D₁ D₂ S
-7 [ण]र (for [अ]ति)

11^a) K₂ सर्वेषां, D₁ सवम (for सवन्धि) K₃
B₁ S (in as in text) S D₂ S 7 तदा, D₁ सवि
—^c) D₂ S न्यय तु (for स्मरन्) —^d) K₃ D₁ S [सा]
वृत्, K₂ B₁ D₁ D₂ S 24-7 [उ]द्विग्न, T G₂ S [अ]व
चि, G₁ च वि, M [सा]विट (for [अ]स्वन्धि) B₁
मानम, D₂ चेतम (for चेतन)

12^a) S विभूम B₁ शोकव्याकुलितेन्द्रिय —^c) K₂
B₁ D₁ D₂ S 24-7 T G₂ S अगमद् (for अकरोद्) G₁
निश्चमन्तुः समततो —^d) K₂ S राज्य, D₁ S (except
G₁) राज्ये (for राजा) D₃ सतापपरिपीडित

Colophon — Sub-parvan K₂ S B (except B₁)
D₁ D₂ D₃ G₁ S M₁-3 राजधर्म — Adhy name
D₁ श्रीशाप, T G₁ कुत्सीवचन, G₂ युधिष्ठिरस्य कुत्सा-
भासन, M₁-3 कुत्सीदापावाति — Adhy no (figures,
words or both) K₂ S B₁ D₁ D₂ S 7 S 6
(as in text) — Sloka no D₁ 12

७

वैशंपायन उवाच ।

युधिष्ठिरस्तु धर्मात्मा शोकव्याकुलचेतनः ।
 शुशोच दुःखसंतप्तः स्मृत्वा कर्णं महारथम् ॥ १
 आविष्टो दुःखशोकाभ्यां निःश्वसंश्च पुनः पुनः ।
 दृष्ट्वा र्जुनमुवाचेदं वचनं शोककशितः ॥ २
 यद्भैक्षमाचरिष्याम वृष्ण्यन्धकपुरे वयम् ।
 ज्ञातीन्निष्पुरुषान्कृत्वा नेमां प्राप्स्याम दुर्गतिम् ॥ ३
 अमित्रा नः समुद्गार्था वृत्तार्थाः कुरवः किल ।
 आत्मानमात्मना हत्वा किं धर्मफलमाप्नुमः ॥ ४
 धिगस्तु क्षात्रमाचारं धिगस्तु बलमौरसम् ।

धिगस्त्वमर्षे येनेमामापदं गमिता वयम् ॥ ५
 साधु क्षमा दमः शौचमवैरोध्यममत्सरः ।
 अहिंसा सत्यवचनं नित्यानि वनचारिणाम् ॥ ६
 वयं तु लोभान्मोहाच्च स्तम्भं मानं च संश्रिताः ।
 इमामवस्थामापन्ना राज्यलेशबुधुक्षया ॥ ७
 त्रैलोक्यस्यापि राज्येन नास्मान्कश्चित्प्रहर्षयेत् ।
 बान्धवान्निहतान्दृष्ट्वा पृथिव्यामामिपैपिणुः ॥ ८
 ते वयं पृथिवीहेतोरवध्याद्पृथिवीसमान् ।
 संपरित्यज्य जीवामो हीनार्था हतबान्धवाः ॥ ९
 आमिपे गृध्यमानानामशुनां नः शुनामिव ।

7

The adhv is missing in Ś1 K1 D1 (cf v 1 12 1 1)

1 K2 D2 om the ref K2 4 om 1^{ab} —^a) T G M2 स (for तु) —^b) Dn D7 G1 3 -लोचन, D6 चेतम (for चेतन) —^c) K2 4 यभूव (for शुशोच) —^d) T3 स्वरन् (for स्मृत्वा)

2 ^a) K2 शुशोच, G1 प्रविष्टो —^b) A few MSS निश्वसन्, D2 निश्वसन् K2 4 सुहुसुहु (for पुन पुन) —^d) K2 4 B (except B4) Dn1 D2 2 2 2 2 'कर्णं (K2 'र्णं)त', Ca as in text

3 ^a) K5 B Da Dn D2 2 2 2 2 T1 G2 4 यद्भैक्ष्यम्, D2 तद्भैक्ष्यम् Dn Dn2 D7 T G2-4 M आचरिष्यामो K2-4 D4 यद्वि भैक्ष्य चरिष्यामो (K2 'म) —^c) Da2 ज्ञातीन् (for ज्ञातीन्) B4 (marg, also as in text) निष्पौरुषान्, Da1 निष्पुरुषा, Da2 Dn1 D2 नि पुरुषान्, D2 न पुरुषान्, G1 निष्पुरुषान् —^d) K2 भीमां, G1 नून (for नेमा) D2 G1 प्राप्स्यामि, D2 प्राप्स्याम Da1 दुर्गत, D2 दुर्गेरि (sic) (for दुर्गतिम्)

4 B1 om 4-6 —^b) B4 (marg, also as in text) D2 कृतार्था, D2 क्षितार्था, G1 वृद्धार्या (for वृत्तार्था) Dn D2 कृता (for किल) Cv cites 4^{ab} as in text —^c) G1 हित्वा —^d) G1 क (for किं) Dn कर्मफलम् Bo 4 Da1 G1 आमुम, Da2 आमुत, D1 अमुम, T1 G1-2 अमुम (for आमुम)

5 B1 om 5 (cf v 1 4) —^a) Da1 D2 T2 क्षत्रम्, G1 यत्रम् (sic) (for क्षात्रम्) —^b) K4 5 Bo 2 2 2 Da Dn D2 2 2 2 2 बलपौरुष, B4 damaged —^c) B2 (m as in text) सर्वं, D2 मर्षं (sic), S चार्यं (G1 'र्षं) (for [अ]मर्षं) —^d) Da2 आपटा

6 B1 om 6 (cf v 1 4) —^a) Dn2 साधु B4 दया, Dn2 दम (for दम) —^b) K2 4 Dn Dn D6 सवैराग्यम्, Bo अवैराग्यम्, D7 अविरोधम्, S अविरोधो (for अवैरोध्यम्) Bo Dn D2 7 अमत्सर, Dn D2 अमत्सर, S विमत्सर (T1 M2 'र) K5 B2-4 वैराग्य वाप्यमत्सर, B2 D2 2 2 वैराग्य चाथ मत्सर (B2 'र) —^d) T G2-4 M वनवासिना G1 नित्यानित्यविचारणा

7 ^a) Bo 1 4 च (for तु) B2 D2 2 2 लोभमोहाभ्या M4 लामान् (for लो) Da मोहाद्वा —^b) K4 5 B Da Dn D2 G2 दम्, D2 2 2 2 दम्, D7 दम्, M1 3 स्तम्भ- (for स्तम्भ) B1 सस्थिता —^c) K5 B2 2 2 D2 2 2 2 सप्राप्ता (for आपन्ना) —^d) K5 B2 D2 2 लाम, Bo 1 3 Dn -लोभ, S -कुश (G2 'श) (for -लेश-) Dn2 M1 3 -बुभुत्सया

8 ^a) D7 T1 G2 4 त्रैलोक्यस्याधिराज्ये (D7 'जे)न, G2 त्रैलोक्याधिरा (submetric), M2 'क्यस्याह रा' —^b) B2 प्रकर्षयेत्, D2 प्रघर्षयेत् —^d) B2 पृथिव्या, Dn2 पृथिवी K4 5 B Dn Dn D2 2 2 2 2 विजयैपिण (Da 'भि), D7 S आमिपैपि (G1 'पेपु, M2 'पेपि)भि

9 ^b) D7 अविध्यन् (for अवध्यान्) D7 S पृथिवी तले —^c) D7 जीवार्थं (for 'मो) —^d) D7 T G2-4

आमिपं चैव नो नष्टमामिपस्य च भोजिनः ॥ १०
 न पृथिव्या सकलया न सुवर्णस्य राशिभिः ।
 न गवाश्वेन सर्वेण ते त्याज्या य इमे हताः ॥ ११
संयुक्ताः काममन्युभ्यां क्रोधादर्पसमन्विताः ।
 मृत्युयानं समारुह्य गता वैवस्वतक्षयम् ॥ १२
 बहु कल्याणमिच्छन्त ईहन्ते पितरः सुतान् ।
 तपसा ब्रह्मचर्येण वन्दनेन तितिक्षया ॥ १३
 उपवासैस्तथेज्याभिर्व्रतकौतुकमङ्गलैः ।
 लभन्ते मातरो गर्भास्तान्मासान्दश विश्रति ॥ १४

यदि स्वस्ति प्रजायन्ते जाता जीवन्ति वा यदि ।
 संभाविता जातवलास्ते दद्युर्यदि नः सुखम् ।
 इह चामुत्र चैवेति कृपणाः फलहेतुकाः ॥ १५
 तासामयं समारम्भो निवृत्तः केवलोऽफलः ।
 यदासा निहताः पुत्रा युवानो मृष्टकुण्डलाः ॥ १६
 अशुक्त्वा पार्थिवान्भोगानृणान्यनवदाय च ।
 पितृभ्यो देवताभ्यश्च गता वैवस्वतक्षयम् ॥ १७
 यदेषामङ्ग पितरौ जातौ काममयाविव ।
 संजातवल्परूपेषु तदैव निहता नृपाः ॥ १८

C. 12. 175
 B. 12. 7. 18
 K. 12. 7. 18

हतायां Da हीन-, G1 वीत, M2 गत (for इत)

10 ^a) K4 गृह्यमानानाम् — ^b) K2 . B1 2 4. 5
 D2 2 2 2 अशुभ वै, K4 Dn1 अशुभ न, B0 3 Da Dc
 पशुना वै, D- अशुना वै, M अशुना वै (for अशुना न)
 Dn2 अशुभ नशमानि च (sic), T G2-4 इवभिर्वै हि
 शुना यया, G1 शुना वै पशुनानिव — ^c) Da वो,
 Cap नो (as in text) K. दृष्टम्, B (except B0)
 Dn1 D3 Cap हीष्टम्, Dn2 D2 2 e - [s]मीष्टम्, D3
 नृष्टम् (for नष्टम्) — ^d) D2 नामिपस्य K2 G1 च
 भोजिका (G1 'क'), K4 B2 4 Dn D3 e Cap विवर्जन,
 B1 2 . D2 2 विमर्जन, Da1 Cv च भोजिना, Da2
 च भोजित, G2 M2 [ए]व भोजिन (for च भो') D3
 आमिपं च विमर्जवत्

11 ^b) B0 3 2 Dn Dc 3 G1 M2 न हिरण्यस्य, D1
 मधुवर्णस्य, M2 हिरण्यस्य च — ^c) K3 D4 न रात-
 स्वेन, K4 नाराज्यन्वेन, G1 2 न गवाश्वेन (for न गवा')
 — ^d) Dn2 त्याज्याद्य (for त्याज्या य) D3 मता (for
 हता) K2-4 ते प्राप्या (K3 ते प्राप्य, K4 सप्राप्या)
 इह ये हता

12 ^a) = (var) 19^a — ^a) K5 B Da Dn
 D2 2 . e 3 काममन्युपरीतान्ते (Bo 1 2- 'ता वै, Da
 'ताश्च) — ^b) K1 . B Da Dn D2 2 . -e क्रोधहर्षं
 D3 सममुता

13 ^a) D1 T1 G2 4 इच्छतम्, G1 इच्छतीम् K.
 B Da Dn D2 2 . e 3 बहुकल्याणमयुक्तान् — ^b) K.
 B Da Dn D2 2 . e 3 इच्छति, G1 ईहते (for ईहन्ते)
 Da2 सुमान्, D- स तान् (for सुतान्) — ^d) K2 4
 दमेन च, K5 D2 2 . - वन्दनेश्च, Da Dn D3 मत्सेन
 च, G1 वन्दनेः (for वन्दनेन), M2 दमेन च (for तिति
 क्षया)

14 ^a) D1 तथेज्यानि — ^b) G1 कृत- (for व्रत-)
 T G2-4 मगलै — ^d) G1 3 तन् (for तान्) K.
 B2 3 D2 3 5 7 मामान्दश च, Da2 तामा न दश (for
 तान्मासान्दश) T2 विश्रते

15 ^b) D1 माता (for जाता) — ^c) D3 यातवता
 (for जातवलाम्) — ^d) D1 7 S विदध्युर् (D1 T1
 G2 4 'युर्') (for ते दद्युर्) — ^e) K2 3 B2 3 (m as
 in text) Dn1 D3 वा (for the first च) Da D3 वा
 चेति, Dc वा चैव (for चैवेति) — ^f) = (var) 6
 24 49^d K2 4 2 B D2 3 5 6 T1 M2 हेतव (for
 हेतुका)

16 ^a) K. D2 2 5 समुद्योगो, B2 फलोद्योगो (for
 समारम्भो) — ^b) K5 B3-5 Da Dn1 D4 निर्वृत्त,
 Dn2 निर्वृत्त D3 निर्वृत्त केवल फल — ^c) G1 यदा
 सनिष्ठिता — ^d) D3 युवानोपूर्णमंडला

17 ^b) K3 B2 Dn D2 3 5 6 अनपहाय, K4 अवव
 हाय (sic), K5 B1 2 4 5 (marg, also as in text)
 अनवहाय, D1 अत्रावदाय, D3 T2 अनवघाय, M1 3
 अनपदायि, M2 अनपदाय, Ca np अनवदाय (as in
 text), Cv अत्र विहाय — ^c) D1 T1 G2-4 वैवते
 भ्यश्च — ^d) G1 याता वैवस्वत क्षय

18 ^a) K2 4 D5 . M2 यदेषाम्, Dn2 यदेषाम्
 K2 4 माता, K3 5 B Da Dn D2-7 G1 M2 Ca अ-
 द2 एव, M3 4 अत्रा (for अङ्ग, as in D3 only)
 D4 पितरो T1 G2-4 यदं (G2 दे) वैपा च पि, T2
 यदेषामवापि, M1 यदेषामवापि — ^b) K5 B Da Dn
 D2 2 2-5 जातकामावुभावपि (D1 'विह), T1 G2-4
 जातकर्मकराविह (G2 विव), T2 G1 M जातकामत (T2
 'क) राविह — ^c) G2 सजाता K2-4 D1 अलरूपेण
 K5 B2 2 4 (marg) D2 3 . धनरत्नेषु, Dc -

संयुक्ताः काममन्युभ्यां क्रोधहर्षासमञ्जसाः ।
 न ते जन्मफलं किञ्चिद्भोक्तारो जातु कर्हिचित् ॥ १९
 पाञ्चालानां कुरूणां च हता एव हि येऽहताः ।
 ते वयं त्वधमाल्लोकान्प्रपद्येम स्वकर्मभिः ॥ २०
 वयमेवास्य लोकस्य विनाशे कारणं स्मृताः ।
 धृतराष्ट्रस्य पुत्रेण निकृत्या प्रत्यपत्स्महि ॥ २१

रूपेषु, T₁ G₁ बालरूपेषु, G₁ ** बलेषु, G₂ बाल
 रूपेण (for बलरूपेषु) —^d) D_n तदैव निघन गता
 — After 18, B₁ reads 21^c-22^b

19 ^{ab}) = (var) 12^{ab} —^b) K₂ 4 M₂ क्रोधहर्ष
 समन्विता, K₅ D_{n1} D₂ 8 5-1 C_{np} 'हर्षासमजस,
 D_{n2} 'हर्षासमजस'; D₄ 'हर्षासमजस'; D₇ T₁ G₈ 4
 'हर्षासमन्विता, T₂ G₁ 2 M₁ 8 4 'क्रोधामर्षसमन्विता'
 —^c) K₅ B D_n D_{n1} D₂ 8 5-1 S जय (for जन्म)
 —^d) K₂ 4 प्रिदते दुःखहेतव — After 19, D_n reads
 23-24, followed by 7*

20 ^a) K₈ निहतानां, K₄ 5 B (except B₈) D_n
 D_n D₂-8 8 G₁ पञ्चालानां D₈ हि (for च) —^b)
 B₂ D₃ 7 हिता, D₅ नृपा, D₇ T₁ G₂-1 गता (for
 हता) K₂ 4 पृव (for पृव) G₈ C_v ते (for ये)
 K₈ रता, K₅ गता, T₂ हिते (for षहता) G₁
 हता पृ [चे] हि हिते रता. — After 20^{ab}, D₇ S read
 23-24 —^c) K₈ नेधेस्वर्वाधमाल्लोका (sic), K₄ ते
 वय तदिमाल्लोकान्, K₅ B D_n D₂ 8 5 0 न चेत्सर्वानय
 लोक (D_{n1} 'कान्, D_{n2} 'का), D_n D₃ 8 न चेत्सर्वा
 धमाल्लोकान् (D₈ 'का), D₇ न च धर्मानिमाल्लोकान्,
 T G₂-1 न च धर्मानिमाल्लोकान्, G₁ न च सर्वात्मना
 लोकान्, M न च (M₁ वय) सर्वाधमाल्लोकान्; text as
 in K₂ only —^d) K₄ D₃ प्रपद्येरन्, D_n प्रयाद्येम,
 D_{n1} प्रपद्येत, D₇ G₂ प्रपद्याम, D₈ प्रपद्ये तत्, T₁
 G₈ 4 प्रदद्याम, T₂ G₂ प्रपद्याम; *M प्रपत्स्याम (M₄
 'म) (for प्रपद्येम) K₈ om स्व D_{n1} स्वकर्मणा
 K₅ B₀ 2-5 D_{n2} D₂ 8 5 0 पश्येत्स्वेनैव कर्मणा, B₁
 पश्येत्स्वेन च चक्षुषा, Cap पश्य ह्येनैव कर्मणा (sic)

21 ^a) D₈ वधम् (for वयम्) G₂-1 कालस्य (for
 लोफस्य) —^b) D_n विनाशाय पर स्थिता C_v cites
 21^{ab} as in text — B₁ reads 21^c-22^b after 18
 —^c) K₅ B D₂ 8 5 7 Cap vp पुत्रेषु (B₁ पुत्रस्तु, also
 on marg) —^d) K₂ 8 निकृत्या, D_{n1} निकृता, D₇
 S C_{vp} निकृति K₂ 4 D_n D_n D₀ 8 वचिता वयम्,
 K₂ प्रत्यपत्स्महि, G₁ 'प्रतिसयता', T G₂-1 M C_{vp}

सदैव निकृतिप्रज्ञो द्वेषा मायोपजीवनः ।
 मिथ्यावृत्तः स सततमस्साखनपकारिषु ॥ २२
 अंशकामा वयं ते च न चास्माभिर्न तैर्जितम् ।
 न तैर्भुक्तेयमवनिर्न नार्यो गीतवादिताम् ॥ २३
 नामात्यसमितौ कथ्यं न च श्रुतवतां श्रुतम् ।
 न रतानि परार्थानि न भूर्न द्रविणागमः ॥ २४

प्रतिसयुता (C_{vp} also 'युत) K₅ B D₂ 8 5 Cap
 तस्यैव प्रतिपत्स्यति (Cap 'श्यते)

22 For the sequence of 22^{ab} in B₁, cf v 1 21.
 —^a) D₃ M₄ सदैव B₁ निहृतिप्रज्ञो, D₈ निकृति-
 प्राज्ञो —^b) B₁ खेषा, G₁ द्वेषान् (for द्वेषा) B₀ 2
 D_{n1} D₀ M₄ मायोपजीवन, T G₂-1 विद्वेषजीवन
 —^c) K₂ प्रवृत्ता, K₈ वृत्त स, K₄ प्रवृत्त; B₀ 1
 D₂ 8 5 0 विनीत, D_n D_n D₇ S 'वृत्तश्च (G₂ युक्तश्च)
 (for वृत्त स) K₂ स्मृतत (sic) —^d) S 'राधिषु
 (for 'कारिषु)

23 D_n reads 23-24 after 19, D₇ S, after
 20^{ab} —^a) K₈ असुकामा, K₄ अरुकामा, K₅ B
 D_n D_n D₂ 8 5-1 C_v न सकामा, D₈ जपकामा (for
 अदा) K₄ वदाते च, D_{n1} वयं तेन —^b) K₂ जितै
 (for जितम्) —^c) B D₈ 5 अवनी —^d) B₀ 1 8 4
 (m as in text) न भार्या, D_{n2} न वार्यो, G₁
 नानार्यो (for न नार्यो) K₂ गीतवादिन, B₀ 'वादिता,
 D_{n2} 'वादिन, D₇ T G₂-1 'वादन

24 For the sequence of 24 in D_n D₇ S, cf
 v 1 19 and 20 —^a) T₂ सामात्य, G₁ माना-
 न्य- (for नामात्य) K₂ 4 समितौ, K₅ B D_{n2} D_n
 D₂ 8 5 0 'सुहृदां, D_{n1} 'सुहृद; D₈ 'समित (for
 'समितौ) K₅ B D_n D_n D₂ 8 5 0 8 वाक्य (for
 कथ्य) —^c) D_{n2} दत्तानि D_{n2} परार्थानि —^d)
 K₂ चाशु, K₈ D₄ चाशो; D_{n1} भूर्न, D₇ T₁ G₁
 भूमिर्, T₂ G₂-1 M₄ भूमि, M₁-3 भूति (for भूर्न).
 D₇ S (except G₁) द्रविणागमौ (D₇ 'मा). — After
 24, K₂-5 B D_n D_n D₂-8 5 ins

7* अस्मद्वेषेण सतस सुख न स्मेह विन्दति ।

[K₄ अस्माद् (for अस्मद्) K₅ मयुक्त (for मतत)
 K₂ D₈ स्नेह च, K₄ D_{n2} स्नेह न, D_{n1} नस्तेषु; D₄
 स्मेह न (for न स्मेह)]

25 For the incident, cf. 2 45 4ff —^a) D_n

ऋद्धिमत्सामु ता दृष्टा विचर्णां हरिणः कृशः ।
धृतराष्ट्रस्य नृपतेः सौत्रलेन निवेदितः ॥ २५
तं पिता पुत्रगृद्धित्वादनुमेनेऽनये स्थितम् ।
अनवेक्ष्यैष पितर गाङ्गेयं विदुरं तथा ।
असंशयं धृतराष्ट्रो यथैवाहं तथा गतः ॥ २६
अनियम्याशुचिं लुब्धं पुत्रं कामवशानुगम् ।
पतितो यशसो दीप्ताद्घातयित्वा सहोदरान् ॥ २७
ऋमौ वृद्धौ च शोकाशौ प्रक्षिप्य स सुयोधनः ।
अस्मत्प्रद्वेषसंयुक्तः पापबुद्धिः सदैव हि ॥ २८

को हि बन्धुः कुलीनः संस्तथा ब्रूयात्सुहृजने ।
यथासावुक्तवान्क्षुद्रो युयुत्सुर्वृष्णिसंनिधौ ॥ २९
आत्मनो हि वयं दोषाद्दिनष्टाः शाश्वतीः समाः ।
प्रदहन्तो दिशः सर्वास्तेजसा भास्करा इव ॥ ३०
सोऽस्माकं वैरपुरुषो दुर्मन्त्रिप्रग्रहं गतः ।
दुर्योधनकृते ह्येतत्कुलं नो विनिपातितम् ।
अवध्याना वधं कृत्वा लोके प्राप्ताः स वाच्यताम् ॥ ३१
कुलस्यास्यान्तकरणं दुर्मति पापकारिणम् ।
राजा राष्ट्रेश्वरं कृत्वा धृतराष्ट्रोऽद्य शोचति ॥ ३२

C 12.109
B. 12.7.35
K. 12.7.32

चुद्धिम् —^b) (: M₁ निर्दिष्टो (for विचर्णां) —^c)
K. B₁ : (mar, also as in text) : : D_n D₃ :
: : T G₃ : धृतराष्ट्र K₃ [ख]नुमते K. B₂
(marg, also as in text) D_n D₃ नृपति, D₁
वाच्य त (sic) (for नृपते) — D. om 25^d —^d)
D₁ निवेदति; D द्वित, D₃ दिव

26 ^a) K₂ : D₃ पुत्रगृद्धित्वाद्, D₁ G₁ पुत्रगृद्धि
त्वाद्, D₁ पुत्रगर्धित्वाद्, D₁ बुद्धिगृद्धित्वाद्, T G₂-1
पुत्रगृद्धित्वाद् (for गृद्धित्वाद्) —^b) B₃ T G नये
न्यित, D_n : [s]नये स्थित, D₁ ययाम्भित —^c) K₃
अनेवोक्षेय (sic), K₃ अनवेक्ष्यैष, K₃ B D₂ : : - T₁
G₃ : M₁ C_v अनवेक्ष्यैव D₁ D_n D₃ : विदुर (for
पितर) —^d) K₁ पितर तथा, D₁ D_n D₃ : च महा
नति (for विदुर तथा) —^e) M₂ अमदायम् B₃ (m
as in text) D_a D_n D₃ क्षय राजा, D₃ धार्तराष्ट्रो,
D₁ T G M₁-3 त्वय (T₂ G₃ 'या) राजा M₁ अमदाय
म[म]य राजा —^f) D_n यथैवाय, D₁ यथावाह, G₃
यथैवाह K. तथा मत, G₁ तयाहृत, G₃ : तयागति
(for तथा गत)

27 ^a) D₂ : [ख]शुचिद्, C_v as in text D_n D₁
लुब्धं, D₁ पाप, C_v as in text G₁ अनवाच्य शुभ
लुब्ध —^b) D₁ लुब्ध (for पुत्र) D₁ काम्य (for
काम) G₁ पुत्रकामयशानुग —^c) K. B. D₂ : :
transp पतितो and यशसां M₁ : पतितो (for पतितो)
K₂ : D₃ यशसा, B₁ [s]य यशो (for यशसां) K₂ :
D_n D₂ : : : श्रीतान् —^d) B D₃ : - T S पातयित्वा
(for घात) B. सहोदरान्, D₁ च सोदरान्, G₁
महालुगान् (for सहोदरान्)

28 ^a) K₃ इहैव वृद्धौ, K₃ B D_n D₂ : : :
ऋमौ हि वृद्धौ G₃ : शोकाशौ (for ऋमौ) —^c) B₃

(marg, also as in text) : : D_a D_n D₃ : S -सतप्त,
D₁ -सताप (for -सयुक्त) —^d) K₃ D₁ च, B₃ D_a
D₂ : M₁ : ह (for हि)

29 ^a) B₂ कोपि D_n बुद्धि, D₁ T₁ G₃ : वधुद्
(for बन्धु) —^b) K₃ D₁ सुहृजने, T G 'ज्जनै
—^c) D_a अय यद्, T G₂-1 यथास्मान् K₃ : B₃ :
(marg) : D₂ : अचदद्, D₁ G₁ युक्तवान् (for
[उ]क्तवान्) K₃ : B D_a D_n D₂ : : - T₂ G₂ वाच्य,
D कृष्णो, G₁ कृष्णे, M₂ क्षुद्रौ (for क्षुद्रो) B₃
(marg) यथा स साधुवान्वाच्य —^d) K₂ : B₃ D_n
D₃ कृष्ण, K₃ बुद्धि, B₁ damaged, M विष्णु-
(for वृष्णि)

30 ^a) D₁ वध (for वय) D₂ : द्वेषाद्, C_v
दोषाद् (as in text) —^c) D₁ प्रपततो, D₂ अप
ततो —^d) K B D_a D_n D₂ : : - S भास्क (D_a
D_n D₂ : : : 'स्व) रा इव तेजसा, S भास्करस्येव तेजसा

31 ^a) B₃ (marg, also as in text) वै कु, D_a
D₃ : चैव, D₃ वैरि, G₁ वीर (for वैर-) —^b)
K₃ B D_a D_n D₂ : : - S G₁ M दुर्मति, T G₂-1 दु
वृत्त (for दुर्मि) K₃ प्रग्रहो, D प्रत्यह —^c)
K₂ : मते, G₁ कृत (for कृते) K₃ ह्येते D₁
दुर्योधनेन कृते ह्येतत् (hypermetric) —^d) T₂ G₂ :
यास्याम (for प्राप्ता स) D₁ सु (for स)

32 ^a) K₂ आलस्यस्य (for कुलस्यास्य) —^b) M₂
दुर्गति K₃ B₃ : (m as in text) D₂ : : : पापपूरय,
G₃ पापकारण, M₁ : कामचारिण, M₂ : कामकारिण
—^c) D₁ राष्ट्रेश्वरा, D_a : राष्ट्रेश्वर (hypermetric),
D₁ S राष्ट्र (M₂ 'ज्य)पति, D₃ राज्येश्वर —^d) K₃
[s]नुशोचति, D_a [s]थ शोच्यते

हताः शूराः कृतं पापं विषयः खो विनाशितः ।
हत्वा नो विगतो मनुयुः शोको मां रुन्धयत्ययम् ॥ ३३
धनंजय कृतं पापं कल्याणोनोपहन्यते ।
त्यागवाञ्छन्मरणे नामोतीति श्रुतिर्यदा ।
प्राप्तवर्त्मा कृतमतिर्ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ३५
स धनंजय निर्द्वन्द्वो मुनिर्ज्ञानसमन्वितः ।
वनमामन्त्र्य चः सर्वान्नामिष्यामि परंतप ॥ ३६

न हि कृत्स्नतमो धर्मः शक्यः प्राप्तुमिति श्रुतिः ।
परिग्रहवता तन्मे प्रत्यक्षमरिग्रहन ॥ ३७
मया निस्पृष्टं पापं हि परिग्रहममीप्सता ।
जन्मक्षयनिमित्तं च शक्यं प्राप्नुमिति श्रुतिः ॥ ३८
स परिग्रहमुत्सृज्य कृत्स्नं राज्यं तथैव च ।
गमिष्यामि विनिर्मुक्तो विशोको विज्वरस्तथा ॥ ३९
प्रगाधि त्वमिमामुर्वी क्षेमां निहतकण्टकाम् ।
न ममार्योऽस्ति राज्येन न भोगैर्वा कुरुत्तम ॥ ४०

33 ^b) K: विषयश्च, B₁ D₁ S विषयोती B₁
निवेदिता K₄ विषयाश्च विनाशिता, D_a विषयं मनि
पातित — ^c) K₂₋₄ D₁ मे (for नो) D₂ मनुयु
(for मनुयु) — ^d) D_a D₆ [s]य, M₁ मा (for मां)
K₂₋₄ D₁ पीडयत्यय, D_a निरुणद्धि मा; D_{n1} रुन्धयत्ययो;
D_{n2} D₃ कर्प[र्ष]यत्यसौ, D₂ रुन्धयत्यय; D₁ G₃
दार; T₁ G₂ अध, T₂ रुन्धयत्युत, G₁ M₁ रुन्ध
यत्यय; G₄ धार, M₂ G₁ रध (for रुन्ध) C_n
cites रधति

34 ^a) D₁ M₁ धनजय (for 'जय) D_a कृते
(for कृत) C_v cites धनजय कृत — ^b) K₂
कल्याण नोपमन्वते; C_v as in text — After 35^a,
K₂ & B D_a D_n D₂₋₃ ins

8* ख्यापनेनानुतापेन दानेन तपसापि वा ।

निवृत्त्या तीर्थगमनाद्यधुतिस्मृतिज्ञपेन च ।

[(L 1) D_a 'नायेन (for 'तापेन) K₂ & तथा, K₃
B₂ & (m as above) D_a D₂₋₃ & [अ]पि च (for [अ]पि
वा). — (L 2) D_a निकृत्या B₁ स्मृतिश्रुति, D_a
वृत्तिस्मृति- (sic) D_{a1} जनेन, D_{a2} जनेन B (except
B₂) D_n D₆ & वा (for च)]

— ^d) B₁ नाश कर्तुम्, M₄ कर्तुं नाशम् (by transp)
D₃ स्मृति (for श्रुति)

35 ^b) G₁ प्राप्नोतीति; M₂ नाप्नोतीति K₂ T₂
श्रुतिर्यथा; K₄ यथा श्रुति, G₁ श्रुतिर्यत; G₃ श्रुत
स्तथा — ^c) K₂ & D₁ परिव्याने; B₁ योगारूढ; D_a
D₆ प्राप्तधर्मा, D₁ T G₂₋₄ त्यागे यदा; D₃ पापत्याने,
M₁ & प्राप्तवर्त्त, M₂ प्राप्तवर्त्त (for प्राप्तवर्त्मा) G₁
प्राप्तमत्यकृत धर्म (sic) — ^d) D₁ यदा (for तदा)

36 ^a) B₁ धनजय विनिर्द्वन्द्वो, D₆ साधन जयति
द्वन्द्वो C_v cites स धनजय निर्द्वन्द्वो (as in text)
— ^b) B₁ मुनिर्दान; D₆ न ज्ञानेन, G₁ मुनिज्ञान

— ^c) D₂ वनमान्यपच मर्यान् (sic).

37 ^a) D₃ कृत्स्न तमो; T (G₁₋₂) कश्चिद्भूते (for कृत्स्न
तमो) M₁ & धर्म — ^b) D₁ भुत (for भुति)
— K₂ om (hapl) 37^a-35^a — ^c) D_{a1} मन्प्रदयता,
D₂ & प्रतिग्रहयता; G₁ परिग्रहयत T (G₂ & निय
(for तन्मे) — ^d) D₁ मरिग्रहन.

38 K₂ om 3^a (cf v 1 37) — ^a) D₁ तथा
(for मया) K₂ D₁ विस्पृष्ट; D_{n1} स्पृष्टं तु; D₁ निस्पृष्टा;
M₁ & [अ]सि स्पृष्टं, M₂ [अ]तिस्पृष्टं, M₃ [अ]तिस्पृष्टां (for
निस्पृष्ट) T₂ G₁ राज्यं (for पाप) — ^b) K₁ भजी
पततो; B₂ (marg, also as in text) क्षपीप्सता D₂
अभीरमता K₁ D₁ परिग्रहसमीहया — ^c) M₁ दातव
(for दाक्य) K₂ & B₂ & (marg, also as in text) &
D_a D₂ & & प्राप्नु दाक्यम् (by transp) B₆ भुत (for
भुति)

39 ^a) D₁ प्रतिग्रहम् — ^b) D₂ राज्यं कृत्स्न (by
transp) — ^c) K₂ B D_a D₂ & S निममं (M₁
'द') कचित् (for विज्वरस्तथा) D₃ शोको विज्वरस्तथा.

40 ^a) D₁ S प्रदास्यम् (for 'धि त्वम्) D₂ उर्वी
(for उर्वी) — ^b) K₂ चेमां; D_a D₂ & & क्षेमां,
D_{n2} क्षमा (for क्षेमां) D₂ कटक — ^c) K₂ & D₁
हि (for उस्ति) — ^d) K₂ & वा कुरुद्रुह; T (G₁₋₂)
M कुरुत्तमा K₂ B₂ & D_a D₂ & भोगैर्वा कुरुत्तम;
B₆ & (marg) & & D_n D₃ भोगैर्वा कुरुत्तम (D₃ 'म'),
D₁ न भोगैर्वा कुरुत्तमा; G₁ भोगैश्च कुसुसत्तमा (sic)

41 Before 42, D_{n1} D₁ S (except G₂) ins चैव
पायन — ^a) K₂₋₄ D_{n2} D₁ & दृष्येवमुक्त्वा; G₁
पयमुक्त्वा तु — ^b) K₂ B₂ & (m as in text) &
D_{n2} D₂ & & कुरराजो, B₁ कुरुपुत्रो (for धर्मराजो)
— ^c) K₂ उपारमत त, K₃ & D₁ & न्युपारमत त (K₂

एतावदुक्त्वा वचनं धर्मगजो युधिष्ठिरः ।

द्वुपागमत्ततः पार्थः कनीयान्प्रत्यभापत ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि नक्षत्रमोऽध्याय ॥ ७ ॥

C

वैशंपायन उवाच ।

अथाजुन उवाचेदमधिक्षिप्त इवाक्षमी ।

अभिनीततरं वाक्यं दृढवादपराक्रमः ॥ १

दर्यायन्नैन्द्रिरात्मानमुग्रमुग्रपराक्रमः ।

मयमानो महातेजाः सृष्टिणी संलिहन्मुहुः ॥ २

अहो दुःखमहो कृच्छ्रमहो वैह्वव्यमुत्तमम् ।

यत्कृन्वामानुपं कर्म त्यजेथाः श्रियमुत्तमाम् ॥ ३

गवृन्हत्वा महीलब्ध्वा स्वधर्मणोपपादिताम् ।

हतामित्रः कथं सर्वं त्यजेथा बुद्धिलाघवात् ॥ ४

ह्रीवस्य हि कुतो राज्यं दीर्घसूत्रस्य वा पुनः ।

किमर्थं च महीपालानवधीः क्रोधमूर्च्छितः ॥ ५

यो ह्याजिजीविषेद्भ्रक्ष्यं कर्मणा नैव केनचित् ।

ख), K: Dr: D: २ - (१) उपागमत्तत, D: च्यपार
मत्तत. — ५) K: प्रतिभापा K P: २ (m as in
text) : Da D: २ - क्षम्य'

Colophon — Sub-paraean K: B D: Dn
D: २ : T: G: २ : M राजधर्म — Adhy name
K: १ D: T: G: युधिष्ठिरनिवेद, Dn युधिष्ठिरपरिदेवन
(Dn: वेदन), G: युधिष्ठिरप्रलापन, M1-३ युधिष्ठिर
निवेदनवचन — Adhy no (figures, words or both)
Da1 Dn: D: १ : S 7 (as in text) — Sloka no
Dn1 D: 44

8

The adhy is missing in S: K: D: (cf
v L 12 1 1)

1 D: om the ref — ५) K: १ अनिक्षिप्त, D:
अधिक्षिप्त, G: अजाक्षिप्त Bo: २ : Dn G: १ क्षमी (for
[अ]क्षमी) — Bo om (hapl) 1st — ५) K: D: २
(orig as in text) : २ अभिनीततर, D: अतिनाय
वर (sic), D: अधीरमुत्तर — ५) K: D: २ :
वाक्य, M: पाट (for वाट) Da Dn: D: २
-परिमद् (for पराक्रम)

2 B: om (hapl) 2nd — ५) Bo: १ : S (ex
cept T: G: M: २) पेंद्रनामानम्, Dn स तदा, D:
पेंद्रिया, D: नेंद्रिया K: दशायान दुरामान, D:
स तदात्मानमुग्रम् (submetric) — ५) D: टप्रचीयं

पराक्रम — ५) K: सृष्टिणी, Bo: २ सृष्टिणी, D:
सृष्टिणी, T: सृष्टिणी, G: सृष्टिणी, G: M सृष्टिणी
(for सृष्टिणी) K: B: २ : Dn D: १ : ३ परिसलिहन्,
Bo: २ (marg) D: D: T G: २ : M लेलिहन्निव,
G: परिलेलिहन्

3 Before 3, K: २ : B Da Dn D: २ : T: G: २ : 1ns
अजुन टगाच K: om (1 hapl) 3rd — ५) T: मोहम्
(for दुग्मम्) D: दुग्मम्, T: G: १ पापम् (for कृ
चम्) — ५) B Da: D: १ : T G: ३ वैह्वव्यम् M:
पुत्र च (for उत्तमम्) — ५) M: ३ य (for यत)
Ca cites मानुप T: काम (for कर्म) — ५) K:
Da1 D: उत्तम (for 'माम्)

4 ५) D: कृन्वा (for हत्वा) Da1 महि K:
लब्ध्वा (for लब्ध्वा) — ५) K: धर्मणोव, M: स्वधर्मन
Bo: ५ (m as in text) : [ए]व पालिता, Da1 D:
[ट]पपादिता, D: [ट]पपादिता — ५) K: १ हतामित्रं,
K: B Da Dn D: २ : ६ T: एवविध (for हतामित्र)
D: G: मय, T G: ५ : M मय (for सर्व)

5 ५) Dn: ह्रीवस्येह G: ह्रीवस्य विकृतो राजन्
(sic) — ५) Bo: ५ (m as in text) नित्याशक्त्य, B:
मिध्याशक्त्य, B: नित्याशक्त्य, Ca दीर्घसूत्रस्य (as in
text) — ५) Da वा (for च)

6 ५) Da यो ह्याजिजीविषे (Da: 'पोद्), Dn: यो
ह्याजिजीविषुद्, D: यो ह्याजिजीविषेद्, D: T: G: २-
यो नाजिजीविषेद्; D: यस्याजीविषुद् (sic), G: यो

C. 12. 207
B. 12. 8. 6
K. 12. 8. 6

हताः शूराः कृतं पापं विषयः स्त्री विनाशितः ।
 हत्वा नो विगतो मनुषुः शोको मां रुन्धयत्ययम् ॥ ३३
 धनंजय कृतं पापं कल्याणेनोपहन्यते ।
 त्यागवाञ्छं पुनः पापं नालं कर्तुमिति श्रुतिः ॥ ३४
 त्यागवाञ्छन्मरणे नामोतीति श्रुतिर्यदा ।
 प्राप्तवर्त्मा कृतमतिर्ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ३५
 स धनंजय निर्द्वंद्वो मुनिर्ज्ञानसमन्वितः ।
 वनमामन्त्र्य वः सर्वान्गमिष्यामि परंतप ॥ ३६

न हि कृत्स्नतमो धर्मः शक्यः प्राप्तुमिति श्रुतिः ।
 परिग्रहवता तन्मे प्रत्यक्षमरिसद्वन ॥ ३७
 मया निसृष्टं पापं हि परिग्रहममीप्सता ।
 जन्मक्षयनिमित्तं च शक्यं प्राप्नुमिति श्रुतिः ॥ ३८
 स परिग्रहमुत्सृज्य कृत्स्नं राज्यं तथैव च ।
 गमिष्यामि विनिर्मुक्तो विशोको विज्वरस्तथा ॥ ३९
 प्रशाधि त्वमिमामुर्वी क्षेमां निहतकण्टकाम् ।
 न ममार्थोऽस्ति राज्येन न भोगैर्वा कुरुत्तम ॥ ४०

33 ^b) K₂ विषयश्च, B₁ D₁ S विषयोस्तौ B₁
 निवेशित K₄ विषयाश्च विनाशिता, D_n विषयं सनि
 पातित — ^c) K₂₋₄ D₁ मे (for नो) D₀ मृत्यु
 (for मनुषु) — ^d) D_n D₀ [s]य, M मा (for मा)
 K₂₋₄ D₁ पीडयत्यय, D_n निरुणद्धि मा, D_{n1} रुन्धयत्यसौ,
 D_{n2} D₈ कर्ष[र्ष]यत्यसौ, D₂ ३ नुन्नयत्यय, D₁ G₈
 दार°, T₁ G₂ अध°, T₂ रुन्धयत्युत, G₁ M₁ ३ ४ रध
 यत्यय, G₄ धार°, M₂ C_v रध° (for रुन्ध°) C_n
 cites रुधति

34 ^a) D₁ M₁ धनजय (for 'जय) D_n कृते
 (for कृत) C_v cites धनजय कृत — ^b) K₂
 कल्याण नोपमन्वते; C_v as in text — After 35^a,
 K₂ 4 B D_n D_n D₂₋₃ ins

8* ख्यापनेनानुतापेन दानेन तपसापि वा ।

निवृत्त्या तीर्थगमनाच्छ्रुतिस्मृतिजपेन च ।

[(L 1) D_n 'नाथेन (for 'तापेन) K₂ ४ तथा, K₅
 B₂ ३ (m as above) D_n D₈₋₅ १ ३ [अ]पि च (for [अ]पि
 वा). — (L 2) D₁ निकृत्या B₁ स्मृतिश्रुति, D_n
 श्रुतिस्मृति- (sic) D_{n1} -जनेन, D_{n2} जवेन B (except
 B₂) D_n D₀ १ वा (for च)]

— ^d) B₁ नाश कर्तुम्, M₁ कर्तुं नालम् (by transp)
 D₈ स्मृति (for श्रुति)

35 ^b) G₁ प्राप्तोषीति, M₂ नाशोतीति K₂ T₂
 श्रुतिर्यथा, K₄ यथा श्रुति, G₁ श्रुतिर्यत, G₈ श्रुत
 स्तथा — ^c) K₃ ४ D₁ परित्यागे, B₁ योगारूढ, D_n
 D₀ प्राप्तधर्मा, D₁ T G₂₋₄ त्यागे यदा, D₈ पापत्यागे,
 M₁ ३ ४ प्राप्तवर्त्त, M₂ प्राप्तवर्त्त (for प्राप्तवर्त्मा) G₁
 प्राप्तामत्यकृत धर्म (sic) — ^d) D₁ यदा (for तदा)

36 ^a) B₁ धनजय विनिर्द्वंद्वो, D₀ साधन जयति
 द्वंद्वो C_v cites स धनजय निर्द्वंद्वो (as in text)
 — ^b) B₁ मुनिर्दान, D₀ न ज्ञानेन, G₁ मुनिज्ञान

— ^a) D₈ वनमाश्रयवच सर्वान् (sic)

37 ^a) D₀ कृत्स्न ततो, T G₂₋₁ कश्चिद्दृष्टे (for कृत्स्न-
 तमो) M₁ ३ धर्म — ^b) D₁ श्रुत (for श्रुति)
 — K₂ om (hapl) 37^c-38^d — ^c) D_{n1} सपग्रहवता,
 D₂ ३ ६ प्रतिग्रहवता, G₁ परिग्रहवत T G₂ ३ नित्य
 (for तन्मे) — ^d) D₈ अरिपूदन

38 K₂ om 38 (cf v 1 37) — ^a) D₁ तथा
 (for मया) K₃ D₁ विसृष्ट, D_{n1} सृष्ट तु, D₁ निसृष्टा;
 M₁ ३ [अ]सि सृष्ट, M₂ [अ]तिसृष्ट, M₁ [अ]तिसृष्टा (for
 निसृष्ट) T₂ G₁ राज्य (for पाप) — ^b) K₅ अभी-
 प्सतो, B₃ (marg, also as in text) अभीप्सता, D₈
 अभीप्सता K₁ D₁ परिग्रहसमीहया — ^d) M₁ शक्य
 (for शक्य) K₁ ३ B₂ ३ (marg, also as in text) ६
 D_n D₂ ३ ६ प्राप्नु शक्यम् (by transp) B₀ श्रुत (for
 श्रुति)

39 ^a) D₁ प्रतिग्रहम् — ^b) D₀ राज्य कृत्स्न (by
 transp) — ^d) K₅ B D_n D₂ ३ ६-१ निर्मम (M₁
 'द' कचित् (for विज्वरस्तथा) D₈ शोको विज्वरस्तथा

40 ^a) D₁ S प्रशासध्वम् (for 'धि त्वम्) D_n उर्वा
 (for उर्वी) — ^b) K₂ चेमा, D_{n2} D₂ ३ ६ क्षेमां,
 D_{n2} क्षमा (for क्षेमा) D₂ कटक — ^c) K₃ ४ D₁
 हि (for सक्ति) — ^d) K₂ ३ वा कुरुद्वह, T G₂₋₁
 M कुरुसत्तमा K₅ B₂ ३ D_n D₂ ३ ६ भोगैर्वा कुरुनदन,
 B₀ १ ३ (marg) ३ D_n D₈ भोगैर्वा कुरुसत्तम (D₈ 'म'),
 D₁ न भोग्यै कुरुसत्तमा, G₁ भोगैश्च कुरुसत्तमा (sic)

41 Before 42, D_{n1} D₁ S (except G₂) ins वैश
 पायन — ^a) K₂₋₁ D_{n2} D₂ ३ इत्येवमुक्त्वा, G₁
 एवमुक्त्वा तु — ^b) K₅ B₂ ३ (m as in text) ६
 D_{n2} D₂ ३ ६ कुरुराजो, B₁ कुरपुत्रो (for धर्मराजो)
 — ^c) K₂ उपारमत त, K₃ ४ D₁ ३ न्युपारमत त (K₄

एतावदुक्त्वा वचनं धर्मराजो युधिष्ठिरः ।

व्युपारमत्ततः पार्थः कनीयान्प्रत्यभापत ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

८

वैशंपायन उवाच ।

अथार्जुन उवाचेदमधिष्ठित इवाक्षमी ।

अभिनीततरं चाक्यं दृढवादपराक्रमः ॥ १

दर्शयन्नैन्द्रिरात्मानमुग्रमुग्रपराक्रमः ।

स्मयमानो महातेजाः सुक्लिणी संलिहन्मुहुः ॥ २

अहो दुःखमहो कृच्छ्रमहो वैक्लव्यमुत्तमम् ।

यत्कृत्वामानुषं कर्म त्यजेथाः श्रियमुत्तमाम् ॥ ३

शत्रून्हत्वा महीं लब्ध्वा स्वधर्मेणोपपादिताम् ।

हतामित्रः कथं सर्वं त्यजेथा बुद्धिलाघवात् ॥ ४

ह्रीवस्य हि कुतो राज्यं दीर्घसूत्रस्य वा पुनः ।

किमर्थं च महीपालानवधीः क्रोधमूर्च्छितः ॥ ५

यो ह्याजिजीविपेद्भैक्ष्यं कर्मणा नैव केनचित् ।

C. 12. 207
B. 12. १ ६
K. 12. E. 6

त्वं), Ks Dn2 D2 ३ ३ G1 उपागमत्तत, Dr व्युपार-
मत्तत —^d) Ks प्रतिभापत, Ks B2 ३ (m as in
text) 4 Da D2 ३ ३ अक्यं

Colophon — Sub-pa1 ran Ks-5 B Da Dn
D2 ३ ३ T2 G1 2 M राजधर्म — Adhy name
K2 4 Dr T1 G1 युधिष्ठिरनिर्वेद, Dn युधिष्ठिरपरिदेवनं
(Dn2 वेदन), G2 युधिष्ठिरप्रलपन, Mr-3 युधिष्ठिर
निर्वेदवचनं — Adhy no (figures, words or both)
Da1 Dn2 D2 7 3 S 7 (as in text) — Sloka no
Dn1 D2 44

8

The adhy is missing in S1 K1 D1 (cf
v L 12 1 1)

1 Ds om the ref —^b) K2 4 अतिष्ठित, Ds
अधिष्ठित, G1 अविष्ठितम् Bo 2 5 Da G1 क्षमी (for
[अ]क्षमी) — Bo om. (hapl.) 1st —^c) K4 D2 ३
(orig as in text) ३ ६ अतिनीततरं, D4 अतिनाक्य
तरं (sic), Ds अधीरमुत्तर —^d) Ks D2 ३ ३ 7
वाक्य, M2 पाद (for वाट-) Da Dn2 Ds ३
-परिग्रह (for पराक्रम)

2 B3 om (hapl.) 2^{ab} —^a) Bo 1 4 5 S (ex-
cept T2 G2 M2) पुंद्रमात्मानम्, Dn स तदा, D2
पुंद्रिया, Ds नैन्द्रिया K3 दर्शयान् दुरामानं, Ds
म तदात्मानमुग्रम् (submetric) —^b) Ds उग्रवीर्यं

पराक्रम —^d) Ks सुक्लिणी, Bo 2 सुक्लिणी, Ds
सुक्लिणी, T2 सुक्लिणी, G1 सुक्लिणी, G2 M सुक्लिणी
(for सुक्लिणी) Ks B2 ३ ३ Dn D2 7 3 परिसलिहन्,
Bo 1 3 (marg) Da Ds T G1 2 4 M लेलिहन्निव,
Gs परिलेलिहन्

3 Before 3, Ks-5 B Da Dn D2 ३ ३-7 T1 G2-4 ins
अर्जुन उवाच Ks om. (? hapl.) 3^{ab} —^a) T1 मोहम्
(for दुःखम्) D1 दुःखम्, T2 G1 पापम् (for कृ
च्छ्रम्) —^b) B Da1 -Ds ३ 7 T G3 4 वैक्लव्यम् M4
एव च (for उत्तमम्) —^c) M.L. ३ य (for यत्)
Ca cites मानुष T1 काम (for कर्म) —^d) Ks
Da1 D4 उत्तम (for 'माम्)

4 ^a) Ds कृत्वा (for हत्वा) Da1 महीं Ks
लब्ध्वा (for लब्ध्वा) —^b) K4 धर्मेणैव, M4 स्वधर्मेण
Bo 3 4 (m as in text) 5 [ए]व पालितां, Da1 D4
[ए]पपादिता, Dr [ए]पपादिता —^c) K2 4 हतामित्रं,
Ks B Da Dn D2 ३ ३ ६ T1 एवविधं (for हतामित्रं)
Dr G3 सत्य, T G1 2 4 M सत्व (for सर्वं)

5 ^a) Dn1 ह्रीवस्येह G1 ह्रीवस्य विकृतो राजन्
(sic) —^b) Bo 4 (m as in text) नित्याशक्त्य, B1
मिथ्याशक्त्य, B5 नित्यासक्त्य, Ca दीर्घसूत्रस्य (as in
text) —^c) Da वा (for च)

6 ^a) Da यो ह्याजिजीविपो (Da2 'पोर'), Dn2 यो
ह्याजिजीविपुर; D2 यो ह्याजिजीविपेद्, Dr T1 G2-4
यो नाजिजीविपेद्, Ds यत्याजीविपुर (sic), G1 यो-

समारम्भान्बुभूषेत हतस्वस्तिरकिंचनः ।
 सर्वलोकेषु विख्यातो न पुत्रपशुसंहितः ॥ ६
 कापालीं नृप पापिष्ठां वृत्तिमास्थाय जीवतः ।
 संत्यज्य राज्यमृद्धं ते लोकोऽयं किं वदिष्यति ॥ ७
 सर्वारम्भान्समुत्सृज्य हतस्वस्तिरकिंचनः ।
 कस्मादाशंससे भैक्ष्यं चतुं प्राकृतवत्प्रभो ॥ ८
 अस्मिन्नाजकुले जातो जित्वा कृत्स्ना वसुंधराम् ।

धर्मार्थावखिलौ हित्वा वनं मौढ्यात्प्रतिष्ठसे ॥ ९
 यदीमानि हवींपीह विमथिष्यन्त्यसाधवः ।
 भवता विप्रहीणानि प्राप्तं त्वामेव किल्बिषम् ॥ १०
 आकिंचन्यमनाशास्यमिति वै नहुपोऽनृवीत् ।
 कृत्या नृशंसा ह्यधने धिगस्त्वधनतामिह ॥ ११
 अश्वस्तनमृपीणां हि विद्यते वेद तद्भवान् ।
 यं त्विमं धर्ममित्याहुर्धनादेप प्रवर्तते ॥ १२

ग्याजिं Da भैक्ष्य, D1 S (except T1) भैक्ष (G1 'क्ष) (for भैक्ष्य) —^b) D4 कर्मणो, Cv as in text Dn1 यस्य, Dn2 T1 G2-4 येन, T2 [अ]नेन (for नैव) K2-5 Bo 8 (m as in text) 4 5 Dn1 D2-5 कस्यचित्, Cv केन (as in text) —^c) D8 समा रभाद्, Ca as in text Cv आरभान्मा बुभूषेत —^d) = 8^b K5 M1 8 अकिंचन, D1 नकिंचन G1 न हतस्वस्ति किंचन Ca v cite हतस्वस्ति and अकिंचन — K5 G8 om (hapl) 6^a-8^b —^e) Dn1 वीक्ष्यातो, Dn2 विख्यातौ D1 T G2 4 M स (M1 8 न) सर्वलोके न ख्यातो, G1 सर्वलोके न विख्यातो —^f) K2 4 D4 स (for न) B1 सनिभः; G2 Ca सयुत (for स हित) B5 न कार्पण्यमिहाहंसि

7 K5 G8 om 7 (of v l 6) —^a) Dn1 कपालीं D4 कापाला नृप पारिष्ठा, G1 कापाली च नृपाधिष्ठा Ca oites कापाली —^b) B Da Dn D2 8 5 0 आसाद्य (for आस्थाय) K2 4 D1 S (G8 om) जीवति (M1 8 4 'सि) —^c) D4 corrupt, G4 सत्यक्त- D4 om राज्यम् T G1 4 क्रद्धि T G2 4 M Cv त्वा, G1 च (for ते) —^d) B1 स, D1 S (G8 om) प्र- (for किं) D8 वदिष्यति

8 K5 G8 om 8^{ab} (of v l 6) —^a) Dn T1 G1 4 परित्यज्य (for समुत्सृज्य) —^b) = 6^d M1 8 4 अकिंचन D1 हतस्व च न किंचन —^c) Dn2 D1 तस्माद् Da आशस्यसे, D0 आशसते, D8 आसशते, Ca as in text Dn2 भीक्षे, D1 S भैक्ष —^d) K2 5 B (except B4) Dn D2 8 5 0 8 कर्तुं (for चतुं) S (except G1 M3) विभो Da चरित्तु प्राकृतो यथा

9 ^a) Da D1 T G1-3 M कस्माद्, Dn1 यस्माद्, G4 तस्माद् (for अस्मिन्) G4 राजन् (for राज) —^b) Da transp जित्वा and कृत्स्ना B (B2m as in text) D8 8 7 G1 हिस्वा (for जित्वा) D2 कृष्णा, D1 राज्य, G1 सर्वा (for कृत्स्ना) D8 om from वसुंधराम् up to

वन (jn ^a) —^c) Da [अ]र्थिनौ (for [अ]खिलौ) K2 4 ज्ञात्वा (for हिस्वा) —^d) Dn1 रवे (sic), Dn2 वर (for वन) Dn मौख्यात् (for मौढ्यात्)

10 ^a) K5 B4 Dn D8 8 M2 यद्विमा (Da 'सा) नि, T2 यथेमानि, G1 यद्मानि —^b) D2 8 विमृशिष्यति, D1 विमथिष्यत्, T1 G2 4 प्रमथि, T2 G2 M2-4 प्रमथि Dn2 T2 G M2 साधव (for [अ]नाधव) D8 विमथिष्यद्मसाधव (sic) —^c) Dn1 G2 4 भविता, Ca as in text Da Dn2 विप्रहीणानि, D1 S विप्रहीण (G1 'न) त्वात् —^d) Dn1 प्राहु, D1 प्राप्त

11 ^a) K5 5 B1-4 Da D2 8 5 0 Cv मुनीना च (Cv स्याद्), Bo 5 अनीशस्य, Dn अनाशस्यम्; S अही नस्य (T1 M2 अनीहस्य) D1 अकिंचनमहीनव्य (sio) — B1 om 11^b-12^a —^b) D1 S मृत्यवे (for इति वै) —^c) K2-5 Bo 2 8 5 Da Dn2 D2 8 5-1 T G2 4 M2 कृत्वा; B4 damaged, Dn1 D8 दृष्ट्वा, D4 मृत्या, G8 कृत्वा (for कृत्या) K4 Dn2 नृशस्य, K5 Bo 2 8 5 D2 8 5 0 T1 Cv नृशस, B4 damaged, Da Dn D8 नृशस्य, T2 नृशसां, G1 नृशस्या, G2 नृशसे, G3 नाश*, M1 नृशस्यो (for नृशसा) Ca oites आनृशस्य Dn1 D1 T1 G2 8 Cv निधने, G4 broken, M2 8 [अ]भ्यधने, Ca ह्यधने (as in text) —^d) D8 [अ]घ- निनाम्, G1 [अ]घनिकाम्; Cv अघनता (as in text) D1 धिगस्त्वनिधनामिध, G8 गतिस्त्वधनतैव हि, G4 गतिस्त्वधनतामिह Between अघन and तामिह, D8 (for the first time) reads 13^{bc} through eye-wander ing

12 B1 om 12^a (of v l 11) —^a) S आश्वस्त न्यम् (M2 'स्तम्, M4 'स्तनम्), Ca v as in text —^b) Dn2 वेदवद् (for वेद तद्) Ca cites वेद (as in text) —^c) G1 यदिद्, M1 8 यस्त्विमं (for य त्विम) D4 धर्म (for धर्मम्) —^d) K5 B4 D1 8 T1 G2 8 एव, Da एतत् (for एव)

धर्मं संहरते तस्य धनं हरति यस्य यः ।
 हियमाणे धने राजन्वयं कस्य क्षमेमहि ॥ १३
 अभिशस्तवत्प्रपश्यन्ति दरिद्रं पार्श्वतः स्थितम् ।
 दारिद्र्यं पातकं लोके कस्तच्छंसितुमर्हति ॥ १४
 पतितः शोच्यते राजन्निर्धनश्चापि शोच्यते ।
 विशेषं नाधिगच्छामि पतितस्याधनस्य च ॥ १५
 अर्थेभ्यो हि विवृद्धेभ्यः संभृतेभ्यस्तत्ततः ।
 क्रियाः सर्वाः प्रवर्तन्ते पर्वतेभ्य इवापगाः ॥ १६
 अर्थाद्धर्मश्च कामश्च स्वर्गश्चैव नराधिप ।

प्राणयात्रा हि लोकस्य विनार्थं न प्रसिध्यति ॥ १७
 अर्थेन हि विहीनस्य पुरुषस्याल्पमेधसः ।
 व्युच्छिद्यन्ते क्रियाः सर्वा ग्रीष्मे कुसरितो यथा ॥ १८
 यस्यार्थास्तस्य मित्राणि यस्यार्थास्तस्य वान्धवाः ।
 यस्यार्थाः स पुमाल्लोके यस्यार्थाः स च पण्डितः ॥ १९
 अधनेनार्थकामेन नार्थः शक्यो विवित्सता ।
 अर्थैरर्था निवध्यन्ते गजैरिव महागजाः ॥ २०
 धर्मः कामश्च स्वर्गश्च हर्षः क्रोधः श्रुतं दमः ।
 अर्थादेतानि सर्वाणि प्रवर्तन्ते नराधिप ॥ २१

C 12. 225
 B. 12. 8. 21
 K 12. 8. 21

13 ^a) Bo 2 Da1 Dc 3 G2 M2 4 स (for स) — For the reading (first time) of 13^b in Ds, cf v 1 11^d — ^b) K Da Dn Dc 3 G2 स (for य) — ^c) Bo 1 क्रियमाणे, Ds (both times) हृष्टमाने, T1 Gs 4 M1 हियमाणे, G1 (before corr) हियमाणो — Ks om (hapl) 13^d-15^a — ^d) G1 धन तस्य (for तस्य कस्य) K2 4 प्रत्यक्षमेव हि, Ds कस्य क्षयेमहि (for कस्य क्षमेमहि)

14 Ks om. 14 (cf v 1 13) — ^a) Hypermetric K2 Ds अशस्तवत्, K3 अशयवत्, K4 अस तवत्, Bo अभिशस्त च (hypermetric), B2 Dn Dc 1 T2 G2-1 M Cv अभिशस्त, Ds अभिदास, T1 अभियुक्त, G1 अर्हिमस्त, Ca अभिशस्तवत् (as in text). B2 om प्र — ^b) Ds (before corr as in text) पार्श्वस्थितं, D1 पश्यत स्थित, Cv as in text — ^c) K4 B Da2 D2 2. 5-1 दरिद्र, M2 दारिद्र्य, M3 दारिद्र Bo-1 Dn2 D2 5 पातकं, Ds पातका (for पातक) — ^d) B Da D2 3 5 कस्त, Dn Dc न तत्, Ds कस्व (for कस्तत्) Da2 शमितुम्, Ds सशितुम्, Cv शासितुम्, Ca as in text Dn2 अर्हसि

15 G1 om 15-16 Ks om. 15^a (cf v 1 13) — ^a) T2 पतित शोचते राजन् — ^b) K2-4 Ds निर्धनश्चैव, D1 S (G1 om) अधनश्चापि Dn1 शोचते, D1 [अ]शोच्यते — ^c) Dc नाधिगच्छामि, D1 S (G1 om) नाधिगच्छति — ^d) D1 धनस्य (for [अ]ध) Da D1 T1 Gs 4 M वा (for च) Dn1 निर्धनस्यावरस्य च, Dn2 न धर्मस्यावरस्य च

16 = (var) Rām 6 83 32, Pañcatantra I 6 G1 om 16 (cf v 1 15) — ^a) Da अर्थेभ्यो, D1 आर्तेभ्यो Dc [s]वि (for हि) D1 T1 G2-1 प्रवृत्ते-

(G1 'द्वे)भ्य — ^b) D1 T1 सभृतेभ्यस्, M1 सभृतेभ्यस्, Ca as in text Ks 5 इतस्तत्, Ca as in text — ^c) M1 प्रिया (for क्रिया) — ^d) Ks B (Bs 4 both marg as in text, Bs marg, also as in text) D2 3 5 समुद्धेभ्य (for पर्वतेभ्य)

17 ^a) K4 अर्था- (sic), Da D1 S अर्थो (for अर्थाद्) — ^b) Da2 स्वर्गश्, D2 5 स्वर्गश्, D1 T1 Gs 4 सुख, G1 स्वर्ग Dc चापि (for चैव) — ^c) B2 Dn1 G2. 3 M [अ]पि, Da च (for हि) Ds om from लोकस्य up to कुसरि (in 18^d) — ^d) Ks B Dn2 D2 2. 5 5 ह्यर्थं न (for [अ]र्थं न प्र-)

18 = (var) Rām. 6 83 33, Pañcatantra II 92, Hitopadeśa (ed Schl) I 117 Ds om up to कुसरि (cf v 1 17) — ^a) Dn G1 अर्थेनेह, T1 G2 4 नापि (for 'न हि) G3 वियुक्तस्य — ^b) D1 S [अ]ल्पचेत (G3 'तेज)स — ^c) Bo 1. 5 Dn D1 T1 G1 2 M1-3 विच्छिद्यन्ते, T2 उच्छि — ^d) K4 Ds 5 ग्रीष्मेपु (for ग्रीष्मे कु-)

19 = Rām 6 83 35, Pañcatantra I 3, Hitopadeśa I 118, Vrddhacāpakya 6 5, Vikramacarita 150, Śukasaptati 27

20 ^{ab}) = (var) Rām 6 83 38^{cd} K4 विवित्सितु, Ks B Da Dn D2-5 Ca विवित्सितु, D1 5 Gs 4 विवित्सता, T2 विचिन्वता; G2 विवत्सता, M2 विवित्सया (for विवित्सता) — ^c) Ds अर्थेनर्था G1 विवर्धते (for नियध्यन्ते) — ^d) G1 तोयैर् (for गजैर्)

21 = (var) Rām 6 83 39 — ^a) Ds G1 धर्म (for धर्म) K2 4 स्वर्गश् (for कामश्च) K2 4 कामश्च, Bs Da Dn Dc 5 हर्षश्च, Dc स्वर्गश्, D1 S दुर्पश्च (for स्वर्गश्) — ^b) Bs Dn Dc 5 घृति (for हर्ष) G1 क्रोध द्रुतं (for क्रोध श्रुतं) Dn मद (for दम)

धनात्कुलं प्रभवति धनाद्धर्मः प्रवर्तते ।
 नाधनस्यास्त्ययं लोको न परः पुरुषोत्तम ॥ २२
 नाधनो धर्मकृत्यानि यथावदनुतिष्ठति ।
 धनाद्धि धर्मः स्रवति शैलाद्भिरिन्दी यथा ॥ २३
 यः कृशाश्वः कृशागवः कृशभृत्यः कृशातिथिः ।
 स वै राजन्कृशो नाम न शरीरकृशः कृशः ॥ २४
 अवेक्षस्व यथान्यायं पश्य देवासुरं यथा ।
 राजन्किमन्यज्जातीनां वधाद्गृह्यन्ति देवताः ॥ २५
 न चेद्धर्तव्यमन्यस्य कथं तद्धर्ममारभेत् ।

एतावानेव वेदेषु निश्चयः कविभिः कृतः ॥ २६
 अध्येतव्या त्रयी विद्या भवितव्यं विपश्चिता ।
 सर्वथा धनमाहार्यं यष्टव्यं चापि यत्नतः ॥ २७
 द्रोहाद्देवैरवाप्तानि दिवि स्थानानि सर्वशः ।
 इति देवा व्यवसिता वेदवादाश्च शाश्वताः ॥ २८
 अधीयन्ते तपस्यन्ति यजन्ते याजयन्ति च ।
 कृत्स्नं तदेव च श्रेयो यदप्याददतेऽन्यतः ॥ २९
 न पश्यामोऽनपहतं धनं किञ्चित्कचिद्वयम् ।
 एवमेव हि राजानो जयन्ति पृथिवीमिमास् ॥ ३०

22 ^a) Da1 om from ल up to धर्मः (in 23^a)
 G1 कुल D8 भवति (om प्र) —^b) D8 धर्म
 B1 Dn1 D8 प्रवर्तते —^c) B8 G1 [अ]न्यय, Dn2
 [अ]स्त्वय —^d) B1 नाधन, M1 नापर K2 4
 भरतर्षभ, Dn2 पृथिवीपते, T1 G1 पुरुषोत्तम

23 Da1 om up to धर्मः (of v 1 22) —^c) B0
 धर्म (for धर्म) Dn D8 धनाद्धर्मं प्रभवति, D8 'द्धर्मो
 हि स्रवति, D7 S 'द्धि धर्मो निःस्रौति (G1 न स्रौति)
 —^d) K2-8 D4 पर्वताग्रान्, Dn2 शैलाभिभरि (sic),
 Dn1 D8 शैलाद्भि, Dn2 शैलाद्भिः, Cv शैलाद्भि
 (as in text)

24 ^a) D7 कृशाश्वश्च (for य कृशाश्वः) K4 om
 कृशाश्व B1 कृशार्थः, G1 कृशाश्व, Ca कृशाश्व (as
 in text) K2-4 D8 कृशाधनः, D4 'धनुः, G1 'भव
 (for 'गव) —^b) K6 D8 8 कृशाविद्यः, D8 कृशो
 भृत्य —^d) Da1 G1 शरीर (for 'र)

25 ^a) D8 8 अवेक्षस्व, Cv as in text D4
 यथाराज्य, Cv as in text —^c) K4 Da अन्यजातीना
 —^d) K2 8 अध्वंति, K4 गृह्यति, K8 B D2 8 8
 वी (B2 दि)व्यति, Da1 रघ्यति, Dn2 रद्व्यति, Dn2
 वीव्यति; D4 कृष्यति, D7 पश्यति, T1 G2-4 रक्ष्यति,
 Bomb and Cal ed गृह्यति (for ऋह्यन्ति) K4 D4
 देवता, Da देवत Dn2 D8 वधादेव परस्पर

26 ^a) K8 D2 वक्तव्यम्, K4 कर्तव्यम्, Cv as in
 text D7 न चैवर्तव्यमन्यस्य (sic), D8 न च व्यर्तव्यं
 —^b) Da2 न (for तद्) B Da Dn1 (before corr as
 in text) D2 8 8 आचरेत् (for आरभेत्) K2 4 कथ
 तैत्त्व समारभे, K8 D4 कथंचिद्व्यर्थं धारयेत्, D7 तथेय
 द्वसु धा, S कथ तद् (G1 जु) वसु धा —^c) B1 2 8
 एतावद् K4 B1 Da D7 G1 8 M1 देवेषु (for वेदेषु)

—^a) Dn कविभिर्निश्चय (by transp) M1 स्मृत

27 ^a) G1 अर्धेन वा (for अध्येतव्या) D8 त्रया
 K8 B Da Dn D2 8 8 8 नित्य (for विद्या) —^b)
 K4 विनिश्चिता (for त्रिप) —^c) D7 सर्वथा T1
 G2-1 आहत्य (for 'आहार्यं)

28 ^a) K8 B Da D2 8 8 8 यागाद्, G1 त्यागाद्
 (for द्रोहाद्) D7 इवाप्नोति, T2 G1 अवाप्नोति (for
 'प्तानि) —^b) K8 D2 8 8 transp दिवि and स्थानानि
 D4 देव (for दिवि) K2 4 नित्यदा, M1 सर्वत (for
 सर्वश) — After 28^{ab}, K2-4 Dn D4 8 ins (of 25^{cd})

⁹* द्रोहात्किमन्यज्जातीना गृह्यन्ते येन देवता ।

[Cf 25^{cd} Dn1 अन्यजातीना K4 ऋह्यते, Dn2 गृह्यते]

—^c) B1 व्यवहिता, Ca as in text —^d) Da वेद-
 वेदाश्च, D7 वेदे वेदाश्च, D8 वेदवादिश्च K2-4 D4
 सर्वश; B1 निश्चिता, D8 शाश्वत (for शाश्वता)

29 ^a) D4 अधायते, D7 T1 G8 अधीयते K2 8
 B1-8 Dn D8 [s]ध्यापयते; B0 Da D2 8 8 8 [s]ध्याप
 यति, D7 S तपस्यते (for तपस्यन्ति) —^b) D8 यजते
 D2 8 8-7 [अ]पि (for च) G1 जयते च यजति च —^c)
 K8 चाश्रयो; K8 B8 Dn Da 8 तच्छ्रेयो, B1 damaged
 D7 S श्रेयो हि (for च श्रेयो) —^d) D8 ददत्याददते,
 T2 M2 यदस्याददते D8 पुन (for सन्यत) Da1
 यदभ्या ददतेनत (corrupt)

30 ^a) K8 8 B0-8 4 (marg, also as in text) 8
 Dn D2-8 [s]नपकृत, Da1 नापरत, Da2 तापरत,
 D7 S (except T1 G1) नापहत, Cv as in text —^b)
 K8 8 D2 वय पुरा, G2 वय कचित् (by transp)
 —^c) B2 8 D2 8 8 च (for हि) —^d) K2 8 B8 D8
 G8 यजति (for जयन्ति)

जित्वा ममत्वं भ्रुवते पुत्रा इव पितुर्धने ।
 राजर्षयो जितस्वर्गा धर्मो ह्येषां निगद्यते ॥ ३१
 यथैव पूर्णादुदधेः स्यन्दन्त्यापो दिशो दश ।
 एवं राजकुलाद्वित्तं पृथिवीं प्रतितिष्ठति ॥ ३२
 आसीदियं दिलीपस्य नृगस्य नहुषस्य च ।
 अम्बरीषस्य मान्धातुः पृथिवी सा त्वयि स्थिता ॥ ३३
 स त्वां द्रव्यमयो यज्ञः संप्राप्तः सर्वदक्षिणः ।

तं चेन्न यजसे राजन्प्राप्तस्त्वं देवकिल्बिषम् ॥ ३४
 येषां राजाश्वमेधेन यजते दक्षिणावता ।
 उपेत्य तस्यावभृथं पूताः सर्वे भवन्ति ते ॥ ३५
 विश्वरूपो महादेवः सर्वमेधे महामखे ।
 जुहाव सर्वभूतानि तथैवात्मानमात्मना ॥ ३६
 शाश्वतोऽयं भूतिपथो नास्यान्तमनुशुश्रुम् ।
 महान्दाशरथः पन्था सा राजन्कापथं गमः ॥ ३७

C. 12. 242
 B. 12. B. 5
 K. 12. B. 3

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

31 ^a) Dn² D⁸ ममेय (for ममत्व) D² भ्रुवते
 —^b) K² Dn D⁸ धन (for धने) —^c) K¹ Da²
 जित स्वर्गा, B¹ Dn D⁸ [s]पि ते स्वर्गा, Da¹ जित
 स्वर्गो, D² जित स्वर्गा —^d) B⁰ धर्मो (for 'र्मो')
 K⁵ B⁰⁻² 4 s Da Dn¹ M¹ नि (M¹ न)रुच्यते, B² निरु
 च्यते, D⁷ T G M²⁻⁴ न (D⁷ G³ 4 नि) रुच्यते (for
 निगद्यते)

32 ^a) Da मया हि (for यथैव) —^b) M² स्रव
 त्यापो Da¹ स्वदहापो दिशो दिश Ga cites स्यदति
 —^c) K¹ वित्ते (for वित्तं)

33 ^a) D⁷ अयं, M² अल (for इय) —^b) B¹
 नृगस्य, Da नृपस्य (for नृगस्य) K²⁻⁴ भरतस्य (for
 नहुषस्य) B¹ हि (for च) —^c) B¹⁻² अंबरीशस्य
 —^d) Dn² या (for सा) G² त्विय (for त्वयि)

34 ^a) D⁷ T² G¹ M¹ त्वा (for त्वां) Da सर्व
 मयो —^b) D² सर्वदक्षिण, M¹ (sup in as in
 text) सहदक्षिण —^c) B Da Dn² D² 3 s-1 S स
 (for त) D² जयमे —^d) Da T¹ G²⁻⁴ प्राप्त त्वा,
 T² G¹ M¹⁻⁴ प्राप्त त्वा, M² प्राप्तस्त्वा B D⁶ S राज,
 Da एव, Dn D² 3 s-3 राज्य (for देव) D⁷ प्राप्त
 राजन्किल्बिष

35 ^b) G¹ दक्षिणापर —^c) K² D⁸ [ज]वभृथ-
 K⁴ B¹ 'भृत, G¹ 'पृथ, G⁸ 'भृथ —^d) K⁵ सूता
 (for पूता) D⁶ वै (for ते) Da सर्वे पूता भवति
 ते, D⁷ पूता धर्मं चरति ते

36 ^a) K⁵ देवदेव (for महा) —^b) Dn² सोश्च
 मेधे (for सर्व) K⁸ महामखा —^c) G¹ आवहव
 (for जुहाव)

37 ^a) D⁸ सास्वतो, G² शासतो K⁴ D⁸ भूत,
 T² भुवि, G¹ M¹ भूरि (for भूति) —^b) D⁸
 नास्यात्तम्, G¹ नास्यत्तम् (for नास्यान्तम्) K⁵ B¹ Da¹
 D² S (except M¹) 'शुश्रुम्' — G⁸ om. (hapl)
 37¹² —^c) K⁵ D⁸ एष शिव, B¹ देवरथ, *Da¹
 दशरथ, Da² दशरथ, D² 4 दशरथ (for दाश)
 D⁷ S (G³ om) महाजनपथ गता —^d) Dn D³ कु
 पथ Da व्रज, D⁷ T¹ गत, D⁸ गमा

Colophon — Sub-parvan K²⁻³ B Da Dn
 D² 3 5 7 T² G¹ 2 M राजधर्म — Adhy name
 K² 4 अनुशासनं, B¹ Dn D⁷ T G² M¹⁻³ अर्जुनवाक्य,
 G² अर्जुनदरिद्रनिंदा — Adhy no (figures, words or
 both) B² 4 Da¹ Dn D² 6-8 S 8 (as in text)
 — Sloka no Dn¹ 38, Dn² 37, D³ 39

९

युधिष्ठिर उवाच ।

मुहूर्तं तावदेकाग्रो मनःश्रोत्रेऽन्तरात्मनि ।
 धारयित्वापि ते श्रुत्वा रोचतां वचनं मम ॥ १
 सार्थगम्यमहं मार्गं न जातु त्वत्कृते पुनः ।
 गच्छेयं तद्गमिष्यामि हित्वा ग्राम्यसुखान्युत ॥ २
 क्षेम्यश्चैकाकिना गम्यः पन्थाः कोऽस्तीति पृच्छ माम् ।
 अथ वा नेच्छसि प्रष्टुमपृच्छन्नपि मे शृणु ॥ ३
 हित्वा ग्राम्यसुखाचारं तप्यमानो महत्तपः ।
 अरण्ये फलमूलाशी चरिष्यामि मृगैः सह ॥ ४

9

The adhy is missing in Ś1 K1 D1 (cf v 1 12 1 1) The adhy has many stanzas in common with 1 110 — Between 270 and 275, the Cal ed has omitted 3 lines in counting, and the mistake is retained unrectified in our references

1 Ds om the ref —^a) T1 G2-4 एकाग्र; G1 एकाग्रो (for एकाग्रो) —^b) K2 Ds [अ]तरात्मनां (D1 'ना), Ds नियम्य च (for ऽन्तरात्मनि). Dn1 मनः श्रोत्रतरात्मनि; D1 S मना श्रोत्रा (D1 न मे श्रोत्रा; G1 मनसैवा, M मन श्रोत्रा)तरात्मना —^c) Ks Ds धारयस्वापि, Ks B D2 s s s 'यन्नपि, Dn1 'यदिति; Dn2 Ds 'यस्वेति, D1 S 'यिष्यामि (for 'यित्वापि) Ks B1 s s Dn Ds a. s तत्, K4 s D2 s. s त (for ते) —^d) Ks s Bo-2 s (orig) s s Dn1 रोचेत, Bs (marg) Da Dn2 D1 S रोचते M1 s तव (for मम)

2 ^a) K2 s D1 पार्थ-; Ks B Da Dn D2 s s s साधु, Ds सार्प, G1 सार्धं (for सार्थं) Gv cites सार्थगम्य K4 S (except G2 M4) महा (for अह) Ds मार्गा —^c) K2 s B1 Da Dn Ds r Cn त; Ds न, G1 त्व, M4 त्वा; Cap तद् (as in text) Dn गम्य यद्गमिष्यामि (sic) —^d) T2 G1 त्यक्त्वा (for हित्वा) Ds सुखान्वित

3 ^a) K2 Ds M2 क्षेमश्, Ks क्षेमाश्, K4 क्षेमैश्'

जुहानोऽग्निं यथाकालमूर्ध्ना कालानुपस्पृशन् ।
 कृशः परिमिताहारधर्मचीरजटाधरः ॥ ५
 शीतवातातपगदः क्षुत्पिपासाश्रमक्षमः ।
 तपसा विधिदृष्टेन शरीरमुपशोपयन् ॥ ६
 मनःकर्णमुखान् नित्यं शृण्वन्नृचावचा गिरः ।
 मुदितानामरण्येषु वसतां मृगपक्षिणाम् ॥ ७
 आजिघ्रन्पेयालान्गन्धान्फुल्लानां वृक्षवीरुधाम् ।
 नानारूपान्वने पश्यन्नमणीयान्वनौकमः ॥ ८
 वानप्रस्थजनस्यापि दर्शनं कुलवासिनः ।

D1 क्षमश्; M1 s क्षेम्य (for क्षेम्यश्) Dn2 [ए]का किनो Ds गम्या, M1 s गम्यं —^a) D1 T1 G1-4 M2 s [ए]ट (for [ए]ति) D2 s s T2 G1 s s पृच्छतां; D1 पृच्छता —^b) Da T2 नेच्छसे G1 स्पष्टम् —^c) D2 s अनिच्छसि; G1 अपृच्छसेव

4 = (var) 1 110 30 —^a) K2 s मुग्धार्थः; Ds 'कारं —^b) D1 s महातप' —^c) K2 शरण्य. D2 s s मूलाशर

5 = (var) 1 110 31 —^a) K2 जुहानोऽग्निं, Da जुहताग्निं; D1 T1 G2 s M जुहानोऽग्निं, G1 जुह ताग्नि (sic) —^d) Bo D1 T G2 s M ची (D1 चि) रधर्म; G1 चीरधर्मा, G2 चीरधर्म (for धर्मधीर)

6 = (var) 1 110 32 —^b) Dn1 'श्रमक्षम, M1 s 'श्रम क्षम —^c) D2 -दृष्टेन —^d) Bo s परिशोपयन्, M1 s उपशोपयत् (M2 'येत्); M2 उप शोप्य च

7 ^b) T2 सशृण्वन्नृचावचा गिर, G1 सशृण्वन्न्यै शिवा गिर —^d) Bo 1 s D1 T G2-1 M1-3 वदतां, B2 s D2 s s G1 M4 नदतां (for यसता)

8 ^a) Bo s पेपलान् —^b) G1 धीरधान् —^c) Dn1 यशे (for वने) T2 G1 पश्यन्नानाविधाकारान्

9 = (var) 1 110 34 Da transp. 9^{ab} and 9^{cd} —^a) Ks मृगावस्थ (for वानप्रस्थ) D1 [अ]प्र (for [अ]पि) —^b) D1 दर्शने; D1 G1 दर्शिन. T1 G2 s M1 s दर्शन, M4 दर्शयन् (for दर्शन). M4 (inf.

नाप्रियाण्याचरिष्यामि किं पुनर्ग्रामवासिनाम् ॥ ९
 एकान्तशीली विमृशन्पक्वापकेन वर्तयन् ।
 पितृन्देवांश्च वन्येन वाग्भिरद्धिश्च तर्पयन् ॥ १०
 एवमारण्यशास्त्राणामुग्रमुग्रतरं विधिम् ।
 सेवमानः प्रतीक्षिष्ये देहस्यास्य समापनम् ॥ ११
 अथ वैकोऽहमेकाहमेकैकसिन्वनस्पतौ ।
 चरन्मैक्ष्यं मुनिर्मुण्डः क्षपयिष्ये कलेवरम् ॥ १२
 पांसुभिः समवच्छन्नः शून्यागारप्रतिश्रयः ।
 वृक्षमूलनिकेतो वा त्यक्तसर्वप्रियाप्रियः ॥ १३

न शोचन्न प्रहृष्यंश्च तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः ।
 निराशीर्निर्ममो भूत्वा निर्द्वंद्वो निष्परिग्रहः ॥ १४
 आत्मारामः प्रसन्नात्मा जडान्धवधिराकृतिः ।
 अकुर्वाणः परैः काञ्चित्संविदं जातु केनचित् ॥ १५
 जङ्गमाजङ्गमान्सर्वाच्चविहिंसंश्चतुर्विधान् ।
 प्रजाः सर्वाः स्वधर्मस्थाः समः प्राणभृतः प्रति ॥ १६
 न चाप्यवहसन्काञ्चिन्न कुर्वन्शुकुटीं क्वचित् ।
 प्रसन्नवदनो नित्यं सर्वेन्द्रियसुसंयतः ॥ १७
 अपृच्छन्कस्यचिन्मार्गं व्रजन्येनैव केनचित् ।

c. 12. 260
 B. 12. 9 18
 K. 12. 9 18

11n वन- (for कुल) K₂ s Da Dn D₂ वासिना
 —^a) D₁ S [आ]चरिन्कचित् (for [आ]चरिष्यामि) Da
 D₂ स्वप्रियेण चरिष्यामि —^d) B₁ ग्राम्य- (for ग्राम)

10 = 1 110 33 —^a) K₂ शीला, M₁ s
 शीलो (for शीली) Bo s विमृशन्, B₂ s (marg)
 D₂ s s T₂ G₁ विचरन् —^b) B₂ s (both marg,
 also as in text) पश्चापक्षे न, B₃ (m as in text)
 चरन्पकेन Da₁ च वर्तन्, Dn₁ वर्तन (for वर्तयन्)
 —^c) K₂₋₄ D₁ देवान्पितृश्च, D₁ S (except G₂) पितृश्च
 देवान् —^d) D₂ तर्पयेत्, M₂ तर्पयत्

11 = (var) 1 110 35 —^a) K₂ Da₂ शस्त्रा
 णाम् —^b) G₁ M उक्तम् (for उग्रम्) —^c) T₁
 G₂ प्रतीक्षेह, G₂ s प्रतीक्ष्येह (for 'क्षिष्ये)

12 = (var) 1 110 7 —^a) K₂ Bo s s (m
 as in text) D₂ अथ वैकोहम् K₂ एकोहम्, Da₁
 एकाही; Da₂ एकैकम् (for एकाहम्) D₁ S अथ
 वैकालिके (D₁ 'को) वा (T₂ G₁ M चा)हम् —^b) Da
 श्लोकैकस्यान् D₁ S ज (G₁ दि)नक्षये (for वनस्पतौ)
 K₂ B D₂ s s एकैकमपि चाध्रम —^c) K₄ D₂ S मैक्ष
 B₂ M₁ मुक्त, D₂ दृढ (for मुण्ड) —^d) B₁ s
 क्षपयिष्ये, B₁ (marg, also as in text) क्षपयिष्ये
 D₁ कलेवर, T₁ G₂ s कलेवर, T₂ G₂ M कलेवर

13 = (var) 1 110 8 —^a) K₂ B Da D₁ s s
 पाशुभिः K₂ B₂ Dn₂ D₂ सममिच्छन्न, K₄ s Bo
 समु (Bo 'मृ')पध्वस्त, B₁ s s s Dn₁ D₂ s s-1 समप
 ध्वस्त (B₁ 'स्त), S सममिध्वस्त —^b) B₁ 'प्रति-
 श्रयात्. —^c) Da₁ नृण, Da₂ नृण (for वृक्ष)
 —^d) M₁ सर्वाप्रिया'

14 = (var) 1 110 9 —^a) M₂ निशोचन् K₄

M₃ च हृष्यश्च, Bo प्रहृष्यत्, D₂ प्रदृष्यश्च (for
 प्रहृष्यश्च) —^b) = 6 36 24^d Da₂ 'मस्तुति, M₁
 'संस्कृति —^c) = 6 25 30^e G₁ निराशिर M₂
 निर्ममो —^d) G₁ निर्द्वंद्वे Dn₁ निपरि', D₁ निपरि'

15 —^a) Da₂ आत्मारामं D₁ S प्रशांतात्मा (for प्रम
 शात्मा) —^b) T₁ G₂ s M जडान्ध —^c) B₂ D₂ s
 नकुर्वाण K₄ D₁ s T G M₂ किञ्चित्, D₂ s M₁
 काञ्चित् (for क्वचित्) —^d) G₁ संवीत (for मविद).
 K₂ s Dn D₂ s कैरपि (for केनचित्)

16 = (var) 1 110 11 —^a) K₄ D₁ 'जगम
 सर्वं, G₁ 'जंगमा सर्वां —^b) Dn₂ नहिंसश्च, D₁ न
 हिंस्यश्च, T₁ G₂ s आहिंसश्च, T₂ आपिहिंसश्च (sic),
 G₁ नापि हिंसाश्च, M₃ नाविहिंसाश्च (for अविहिंसश्च)
 K₂ s D₁ G₁ चतुर्विध (G₁ 'घर) —^c) Dn₂ reads 16^{ad}
 on marg —^d) Da₂ प्रजा K₂ स्वधर्मस्था (for
 स्वध) D₁ S प्रजा सर्वास्वधस्थानु (M₁ 'स्थाश्च) —^e)
 Bo सम, B₁ corrupt, G₁ सम, G₂ पति (for
 सम) K₂₋₄ D₁ s T G₂₋₄ प्राणभृता B₁ पथि,
 T₁ G₁ पति', G₂ सम (for प्रति)

17 = (var) 1 110 10 Dn₂ reads 17 on marg
 —^a) D₁ S (except G₂ M₂) [अ]पहमन् Da₂ किञ्च
 (sic), D₁ T G₂ s किञ्चित्, D₂ क्वचित् (for कचित्)
 —^b) D₂ s T₁ G₂ s अकुर्वन् K₂₋₄ Da₂ D₁ शुकुटी,
 K₂ B₂ Da₁ Dn D₂ शुकुटी, D₁ शुकुटी —^c) D₂ om
 (hapl) 17^e-18^b —^d) Da₁ सुसंदाय, T₂ सुसयुत,
 G₁ 'विसंयत (for 'सुसयत')

18 D₂ om. 18^{ab} (cf v L 17) —^a) Dn₁ आ
 पृच्छन्, Da₁ अपृच्छत् —^b) K₂ s Dn₂ प्रव्रजयेव,
 K₄ Bo s-s D₂ s s s व्रजयेव तु, B₁ s व्रजयेव तु
 (hypermetric), Dn₁ व्रजयेव (submetric), D₁

न देशं न दिशं कांचिद्गन्तुमिच्छन्विशेषतः ॥ १८
 गमने निरपेक्षश्च पश्चाद्वनवलोकयन् ।
 ऋजुः प्रणिहितो गच्छंस्त्रसस्थावरवर्जकः ॥ १९
 स्वभावस्तु प्रयात्यग्रे प्रभवन्त्यशनान्यपि ।
 इंद्रानि च विरुद्धानि तानि सर्वाण्यचिन्तयन् ॥ २०
 अल्पं वाखादु वा भोज्यं पूर्वालाभेन जातुचित् ।
 अन्येष्वपि चरल्लामभलामे सप्त पूरयन् ॥ २१
 विधूमे न्यस्तमुसले व्यङ्गारे भुक्तवज्रने ।

अतीतपात्रसंचारे काले विगतमिक्षुके ॥ २२
 एककालं चरन्भैक्ष्यं गृहे द्वे चैव पञ्च च ।
 स्पृहापाशान्विमुच्याहं चरिष्यामि महीमिमाम् ॥ २३
 न जिजीविषुर्वकिंचिन्न मुमूर्षुवदाचरन् ।
 जीवितं मरणं चैव नाभिनन्दन्न च द्विपन् ॥ २४
 वास्यैकं तक्षतो बाहुं चन्दनेनैकमुक्षतः ।
 नाकल्याणं न कल्याणं चिन्तयन्नुभयोस्तयोः ॥ २५
 याः काश्चिज्जीवता शक्याः कर्तुमभ्युदयक्रियाः ।

प्रच्छन्नो येन; T₁ G₂ & M व्रजज्ञान्येन, T₂ वदज्ञानेन,
 G₁ वदज्ञान्येन; G₈ पृच्छन्नान्येन (for व्रजज्ञान्येनैव) K₂
 कस्यचित् (for केन). — °) K₂ & D₁ & नादिश, D_n
 नादेश (for न देश) K₈ om न दिश D₈ काश्चिद्

19 °) K₆ B D_{n1} D₈ & S (except G₂) पश्चात् (D₇
 'द्वा)नवलोकयन्, D_{n2} 'द्य न वलो', D₈ 'दनवलोकयेत्
 — °) D₇ जग्मु; Ca ऋजु (as in text) K₄ प्रणि
 हिता, D_{n1} प्रणहितो, D₈ प्राणहितो, G₁ प्राङ्गि
 हितो, Ca as in text — °) D_{n2} M₄ त्रस (for
 त्रस) K₂ & समस्थावरजगम (K₄ 'म), D₇ T₁ सु-
 सस्थावरवर्जित, D₈ क्षगमस्थावरवर्जक (sio), G₁ नगर
 ग्रामपत्तनान्, T₂ न गच्छन्ग्रामपट्टण, G₈₋₁ स्त्रीसस्था
 परिवर्जक Ca oites 'वर्जिक' Cv as in text

20 °) D_{n2} T G₂₋₁ M Ca स्वभावास्तु (M₂ & 'स्त,
 M₄ 'श्च), G₁ सहावास्तु B D₂ & & व्रजत्यग्रे, D₈
 प्रजा; Da T G₁ Ca प्रयां, D₇ G₂₋₁ M प्रयात्वग्रे
 K₂ [अ]शनान् — °) K₈ भजन्ननशनान्यपि, K₄ प्रभवत्य
 शनादय. Bo 1 D_{n2} D₁ T G₁ भव (B₁ 'व)त्यनशनान्यपि,
 D_{n1} भवंत्यनशानाशाना, D₇ G₈₋₁ प्रभवत्वनशनान्यपि
 (hypermetric), D₈ भजंत्यनशनादपि, G₂ M भवत्व-
 नशनान्यपि, Ca oites अपि (as in text) — °) D_{n2}
 द्वद्वानीव B₁ निरुद्धानि, D₈ T₁ विशुद्धानि
 — °) B₁ & [अ]नवर्चितयन् (hypermetric), D_{n1} M₂ &
 [अ]चितयन्, G₂ चितयन् Bo सर्वाण्यनवर्चितयन्

21 = (var) 1 110 13 D_{n2} om (hapl) 21
 — °) T₁ G₈ & अल्प, T₂ G₁ कटु (for अल्प) Bo-2 &
 D_n D₂ & & भोज्य वा (by transp), T₂ वा भोज्य
 — °) K₈ D_{n2} D₁ & G₁ M पूर्वं (D₈ 'वं)लाभेन; K₄
 पूर्वाभावेन, D_{n1} सर्वलाभेन, D_{n2} सर्वाला, T₂ पूर्व
 भावेन — °) D_n अन्यैरपि, D₇ S अन्यानपि (T₂ G₁
 'नभि, G₂ 'न्यपि; M₄ 'नाति) (for अन्येष्वपि)
 K₈ D₈ चरेत्, Bo [अ]चरत्; D_{n2} रचत्, M₁ &

चरत् (for चरत्) K₈ D₁ & T₁ M₂ लोभाद् (T₁ 'न्)-
 K₁ M₁ & & लाभाद्, D_n D₇ T₂ G लाभान् (for
 लाभम्) — °) K₈ स च, D_n D₇ सप्त (for सप्त)
 D₈ पूजयन्. B₁ अलामेप्वप्यपूरयन्

22 = (var) B 12 278 9 13 141 113,
 Śankhasambhitā 7 2, cf Manu 6 56 — °) D_{n2}
 T₂ G₁ सन्न (for न्यस्त) K₈ D_{n1} D₁ सुशाले,
 Bo 1 & & सुपले, D_{n1} मूले (submetric), — °) G₁
 [s]भंगारे B₁ D_{n2} D₇ T₁ G₂ M₁ & भुक्तवर्ज-
 (D_{n2} 'र्जि)ने, T₂ G₁ भुक्तवर्जिते, G₈ भुक्तिवर्जिते
 — °) K₆ D_{n1} D₈ & अतीते, D₈ अतीता D_n पात्र-
 सपाते — °) G₁ विहित, G₈ वित्त (for विगत)

23 23^{ab} = (var) 1 110 12^{ab} — °) D₈ एक-
 कालश्चरेद्; G₁ एककाले चरन् (for 'काल चरन्) Bo
 D_{n2} D_{n1} D₁ & & भैक्ष — °) K₈ Bo D_n D₂ & & &
 त्रीनय द्वे च, D₇ S गु (T₁ G₈ & प्र)हाणि द्वे च (G₁
 त्रीणि) (for गृहे द्वे चैव) D₈ पचघा Bo 1 & Da
 D_n T₂ G₁ & M₂ वा (for च) D₈ गृहेषु द्वित्रिपचक
 — °) Bo D₈ & & स्नेह (D₈ 'हा)पाशान् (M₂ & 'शाद्),
 Da स्पृहान्पाशान्, D_n D₁ स्पृहापाश, D₈ स्पृहापा
 शाद् D₈ विमुच्योह — After 23, N (except D₇,
 S₁ K₁ D₁ missing) ins

10* अलामे सति वा लामे समदर्शा महावपा ।

[= (var) Ād₁ 1164* B₂ अभावे (for अलामे).
 B₁ Da यदि (for सति) D_{n1} समदर्श]

24 = (var) 1 110 16 — °) G₁ कश्चित् (for
 किंचिन्) — °) D₈ M₁ & 'वदाचरेत्, T₂ 'रिवाचरन्.
 M₄ न मुमूर्षु पदा चरन् — °) D₇ S चोभे (for चैव)
 D₇ नाहीन न च विद्विपन्

25 = (var) 1 11 14 B 12 320 10, Śankha-
 sambhitā 7 7, Ahirbudhnyasambhitā 15 65^{ed}-66^{ab}

सर्वास्ताः सममित्यज्य निमेषादिव्यवस्थितः ॥ २६
 तेषु नित्यमसक्तश्च त्यक्तसर्वेन्द्रियक्रियः ।
 सुपरित्यक्तसंकल्पः सुनिर्णिक्तात्मकल्मषः ॥ २७
 विमुक्तः सर्वसङ्गेभ्यो व्यतीतः सर्ववागुराः ।
 न वगे कस्यचित्तिष्ठन्सधर्मा मातरिश्चनः ॥ २८
 वीतरागश्चरन्नेवं तुष्टिं प्राप्स्यामि शाश्वतीम् ।
 वृष्ण्या हि महत्पापमज्ञानादस्मि कारितः ॥ २९
 कुशलाकुशलान्येके कृत्वा कर्माणि मानवाः ।

कार्यकारणसंश्लिष्टं स्वजनं नाम विभ्रति ॥ ३०
 आयुषोऽन्ते प्रहायेदं क्षीणप्रायं कलेवरम् ।
 प्रतिगृह्णाति तत्पापं कर्तुः कर्मफलं हि तत् ॥ ३१
 एवं संसारचक्रेऽस्मिन्व्याविद्धे रथचक्रवत् ।
 समेति भूतग्रामोऽयं भूतग्रामेण कार्यवान् ॥ ३२
 जन्ममृत्युजराव्याधिवेदनाभिरुपद्रुतम् ।
 असारमिममस्वन्तं संसारं त्यजतः सुखम् ॥ ३३
 दिवः पतत्सु देवेषु स्थानेभ्यश्च महर्षिषु ।

C. 12 232
 B. 12 9 34
 K. 12 9 34

—^a) B₁ वामौक; D₂ M₁ वास्येक, D₂₋₄ वाड्यैक,
 G₂ वाच्येक K₃ वक्षतो, M₁ ३ ३ तक्षको —^b) K₄
 चदनेन सुगधिना, B₂ 'नेनेक्षमुक्षत' Cv cites 25^{ab} as
 in text —^d) D₁ S (except G₂) घाययुभयतस्तयो

26 = (var) I 110 16 Da om. 26^{ab} —^a)
 K₄ D₂ ८ १ M₁ ३ जीविता, M₂ जीर्यता (for जीवता)
 —^b) D₁ T₂ M₁ त्यक्तु नित्यक्षमा, T₁ G₁ त्यक्तु (T₁
 'क्तु' नित्य क्षमा, G₂₋₄ सर्वास्त्यक्तु क्षमा (for कर्तुम
 भ्युदय) —^c) D₁ T G₂₋₄ ता सर्वा (by transp)
 G₁ M₄ सपरित्यज्य —^d) B Da₁ D₂ D₅ ० निमेषा
 दिव्यवस्थिता (Da₁ 'त), D₁ S 'दिव्यवस्थित'

27 = (var) I 110 17 —^a) G₁ तेषां K₂ ३
 Bo ३ D₂ अशक्तश्च, T₂ G₁ विरक्तश्च —^b) B (ex-
 cept Bo) D₂ ३ G₂ ३ सर्वेन्द्रिय क्रिय —^c) K₅ Da D₂
 अपरि, M₂ न परि (for सुपरि) D₅ सकल्प
 —^d) Bo ३ ८ Da D₁ सुविमुक्तात्म, D₂ G₁ सुनिर्मु
 क्तात्म, D₃ सुनिर्मितात्म, D₅ T₁ G₂₋₄ सुनिर्निकात्म,
 D₅ सुनिमुक्तात्म, T₂ निमुक्तात्म (for सुनिर्निकात्म)
 Da₁ D₁ T G₁ ३ किल्विषय (for कल्मष)

28 = (var) I 110 18 After 270, the Cal ed
 passes over four lines in counting —^a) K₄ सर्व-
 पापेभ्यो —^b) T₁ व्यतीतु, G₁ विमुक्त, Cv व्यतीत
 (as in text) D₅ सर्ववागुर, D₁ सर्ववागुर, D₅
 सर्वतोगुरा, Cv as in text Da विमुक्त सर्वकारात्
 —^c) M₁ तिष्टेत्, M₃ तिष्टत् —^d) Da₁ स्वधर्मा

29 ^a) Bo M₂ एव (for एव) G₁ वीतरागाश्चर
 ष्टेच (corrupt) —^b) B₁ ३ ३ Da D₅ (the last
 three marg as in text) १ S मानसी (Da₁ मानस,
 T₂ नूतनी, G₁ [अ]नागसी), D₄ शास्वती —^c) Da₁
 कृष्ण्या (for वृ) D₂ [अ]पि, G₁ तु (for हि)
 K₅ महापापम् Da₂ corrupt

30 ^a) D₃ om the first कुशला K₅ [ए]क, D₁
 S [ए]त्र (T₂ [ए]त्र) (for [ए]के) —^b) K₂ धर्माणि
 D₁ T G₂₋₄ M₂₋₄ मानव —^c) K₅ संश्लिष्टे, D₂ T
 G₂₋₄ संश्लिष्ट, G₁ M₁ ३ ३ संश्लिष्ट —^d) D₂ स्व
 जना, D₁ स्वाजन्य, D₃ स्वां जन्य (for स्वजन) D₁
 S नाभिनदति (for नाम विभ्रति)

31 31^{ab} = 3 181 24^{ab} —^a) K₂₋₄ D₅ आयु
 पांते G₁ विभाय, M₂ प्रभाय (for प्रहाय) —^b)
 K₃ ३ B₃ D₂ क्षीणप्राण, B₄ damaged. After
 क्षीणप्राय, D₅ adds (through eye-wandering) भूतग्रा-
 मेण (cf 32^d) D₁ M₂ कलेवर; T G₁ ३ ३ कलेवर
 —^c) K₄ यत्पाप, D₁ यत्किंचित् —^d) Da कर्ता, D₁
 कर्त, T₁ M₁ ३ कर्तु (for कर्तु) Da च, D₁ T₁ G₂₋₄
 M₁₋₃ तु (for हि) D₁ T G₃ ३ M₄ यत् (for तत्)

32 ^b) Da₁ व्याविधे, D₂ व्याविद्धि; D₅ व्या
 विद्ध, D₁ T₁ G₁ व्याविद्धो —^c) Da₁ 'प्रामेय, M₂
 'प्रामेन (for 'प्रामोऽय) —^d) D₂ M₂ 'प्रामे न D₁
 T₁ G₂₋₄ कार्यवत् (for 'वान्) Cv cites 32^{cd} as in text

33 = Hitopadeśa IV 87 K₅ D₂ ३ ६ ७ ८
 repeat 33^{ab} after 37^{ab} —^a) = 6 35 8^c G₁
 च्याधि —^b) K₂ देवताभिर, K₄ देवनाभिर (for
 वेदनाभिर) K₂ ३ ३ (both times) B₂ ३ D₂ (both
 times) D₂ ३ (both first time) ३ ३ (first time) ३
 (both times) अभिमुत्, Da M₁ अभिमुत् G₁ परिमुत्,
 T₂ परिमुत् (for उपद्रुतम्) D₁ (first time) T₁ G₂₋₄
 M₂ वेदनाभिपरिमुत् (D₁ M₂ 'त) —^c) K₅ असारम्,
 K₃ (marg) ८ B Da D₂ ३ ३ ३ ३ G₁ अपारम् (for
 असारम्) K₅ B Da D₂ ३ ३ ३ ३ इव, D₂ इदम्
 (for इमम्) K₂₋₄ D₂ D₃ ३ अत्यत, K₅ Bo २-३
 D₂ ३ ३ ३ चास्वस्व, B₁ चासुस्व; Da₁ चास्वर्ग्यं,
 Da₂ वास्वर्णं (वास्वर्ग्यं also), M₂ अस्वन्न (for अस्वन्त)
 T₂ असारतममत्यत —^d) K₃ त्यजत, K₄ त्यजता

को हि नाम भवेनार्थी भवेत्कारणतत्त्ववित् ॥ ३४
 कृत्वा हि विविधं कर्म तत्तद्विधिलक्षणम् ।
 पार्थिवैर्नृपतिः स्वल्पैः कारणैरेव बध्यते ॥ ३५
 तस्मात्प्रज्ञामृतमिदं चिरान्तां प्रत्युपस्थितम् ।

तत्राप्य प्रार्थये स्थानमव्ययं शाश्वतं ध्रुवम् ॥ ३६
 एतया सततं वृत्त्या चरन्नेवंप्रकारया ।
 देहं संस्थापयिष्यामि निर्भयं मार्गमास्थितः ॥ ३७

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

१०

भीम उवाच ।

श्रोत्रियस्येव ते राजन्मन्दकस्याविपश्चितः ।
 अनुवाकहताबुद्धिनैषा तत्त्वार्थदर्शिनी ॥ १

आलस्ये कृतचित्तस्य राजधर्मानस्यतः ।

विनाशे धार्तराष्ट्राणां किं फलं भरतर्षभ ॥ २
 क्षमानुकम्पा कारुण्यमानुशंस्यं न विद्यते ।

34 Da1 reads 34^{ab} twice —^a) D1 (also as text) T1 देव पतरसु, G1 दिवश्चित्सु च (sic), G2 दिव पतरस —^b) G1 महर्षयः —^c) K4 भवेदर्थो (for 'नार्थी) —^d) B2 चरेत्, D8 भवे (for भवेत्)

35 ^a) T2 कृत्वापि —^b) B1 तत्तद्विधस्य च (hypermetric), T G3 4 तत्तद्विधय, G2 तद्विधय (for तत्तद्विध) —^c) K4 Da D1 7 8 S (G1 orig as in text) पार्थिवो (for 'वैर्) D1 स्वल्पे, M1 सत्त्वै —^d) B0 Da1 Dn2 M2-4 अत्र, D1 T1 G2-4 अपि (for एव) B1 Da1 Dn2 बुध्यते, T2 लभ्यते

36 ^a) G1 प्रज्ञामितम् —^b) Da नचिरात्, Dn2 चरात्मा, D7 चिरात्मा, G1 M1 8 चिरात्मा, M2 4 चिरान्ता B0 1 8 5 D2 8 5-7 T G1 8 4 पर्युपस्थित (G2 'त) —^c) K4 Da D1 8 S (except G2) यत्त्राप्य (M1 8 4 'इय) B3 (m as in text) प्रापये, Da प्राप्यते, Dn2 प्रार्थय, T2 प्रार्थयन्; G1 शाश्वत, G2 M1-3 प्रार्थयेत् (for प्रार्थये) —^d) B1 (marg, also as in text) अन्वयं D4 शाश्वत, G1 शाश्वतस्य (for शाश्वत) Da D7 S तथा (for ध्रुवम्)

37 = (var) 1 110 19. —^a) B2 4 Dn1 D8 5 संतत (for सततं) K5 Dn2 घृत्या; Da बुद्ध्या, D8 घृत्वा (for वृत्त्या) —^b) Da एवप्रकाशय (Da2 'चा); D7 S एकप्रका (M3 4 'चा)रया — After 37^{ab}, K5 Dn D2 8 5 7 8 repeat 33^{ab} (cf v 1 33) —^c) D3 सह, G1 (before corr) भेद (for देह)

K2-4 D1 8 सन्यास' (for सस्थाप') —^d) K2 4 आधित

Colophon — Sub-parvan K2-5 B Da Dn D2-3 T2 G1 2 M राजधर्म (D1 उत्तमानुशासने राजधर्म) — Adhy name Dn D7 युधिष्ठिरवाक्य, T G2 4 विरक्तिलक्षण; M1-3 सन्यासपरि (M1 om परि) कीर्तन — Adhy no (figures, words or both) K2 3 5 B1 2 4 Da1 Dn D2 7 8 S 9 (as in text) — Śloka no D8 36

10

§ S1 is missing for this adhy (of v 1 12 1 1)
 K1 D1 commence with this adhy

1 The ref is om in D1 8 G2 Before the ref, K1 reads अ, D1 (om the ref) begins with श्रीगणेशाय नमः । श्रीकृष्णाय नमः । श्रीगुरवे सरस्वतीरूपाय नमः । श्रीरामाय नमः K2 2 4 Dn D7 T1 भीमसेन (for भीम) 1=3 133* अत्र (var) 5 130 6 —^a) D6 T2 श्रोत्रियस्यैव —^b) K1 2 4 D1 मत्सरस्य, B1 (marg, also as in text) मतकस्य; T2 मदस्यास्य (for मन्दकस्य) Da [अ]ल्पमेधस, Dn1 T2 विपश्चित' —^c) B2 अन्ववाक, Ca v as in text —^d) G1 नैव (for नैषा) K8 'दर्शिनी

2 ^a) K5 आरण्ये, D8 आलस्य, T2 आलस्य D7 G2-4 बुद्धेस्ते, T1 बुद्धिस्ते (for चित्तस्य) —^c)

क्षत्रमाचरतो मार्गमपि वन्योस्त्वदन्तरे ॥ ३
यदीमां भवतो बुद्धिं विद्याम वयमीदृशीम् ।
शस्त्रं नैव ग्रहीष्यामो न वधिष्याम कंचन ॥ ४
भैक्ष्यमेवाचरिष्याम शरीरस्या विमोक्षणात् ।
न चेदं दारुणं युद्धमभविष्यन्महीक्षिताम् ॥ ५
प्राणस्यान्नमिदं सर्वमिति वै कवयो विदुः ।
स्यावरं जङ्गमं चैव सर्वं प्राणस्य भोजनम् ॥ ६
आददानस्य चेद्राज्यं वे केचित्परिपन्थिनः ।

हन्तव्यास्त इति प्राजाः क्षत्रधर्मविदो विदुः ॥ ७
ते सदोषा हतास्सामी राज्यस्य परिपन्थिनः ।
तान्हत्वा शुद्ध धर्मेण युधिष्ठिर महीमिमाम् ॥ ८
यथा हि पुरुषः खात्वा कूपमप्राप्य चोदकम् ।
पङ्कदिग्धो निवर्तेत कर्मदं नस्तथोपमम् ॥ ९
यथारुह्य महावृक्षमपहृत्य ततो मधु ।
अप्राश्य निधनं गच्छेत्कर्मदं नस्तथोपमम् ॥ १०
यथा महान्तमध्वानमाशया पुरुषः पतन् ।

C. 12. 267
E. 12. 10. 11
K. 12. 10 11

Ds विनाशो —^d) Ds भरत्पंभ

3 ^a) Da M1 2 4 कृपालुः (M1 'प'), T1 G2-1
मृतालुः, T2 G1 दयालुः, M2 कृतालुः —^b) D1
आनृशम T2 G1 दयते (for विद्यते) —^c) K2 4
क्षत्रम् Da2 T2 आचारतो, T1 G2-1 आचरता (G1
'ता) —^d) B1 ददातरे, Da1 Dn2 ददतरे, Cv
ददतरा K2 4 D1 4 अपि कस्य च स्वा विना, D1 T1
G2-1 अपि तथै त्वनतरे, T2 अपि यथादन्तरे, G1 अपि
वद्वन्नतरे, M1.3 अति (M1 'धी') वदावनतरे, M2 4
अपि यथावनतरे

4 ^a) B1 D1 Ds T2 G1 2 M1 2 यदिमा —^b)
K1 4 विद्याम, D1 विद्याम, Ds विद्याम B2 T1 G2
इदृश (for 'शीम्) —^c) B1 Dn2 D1 S अत्र (for
शस्त्रं) D1 नवे (sic) (for नैव) B0 4 Da D1 G1 2
M1.3 4 नैवाग्रहीष्याम (Da1 'मि, G2 M2 'नो), D1
T2 नैव गृहीष्यामो, T1 G2 4 नैवागमि —^d) Da Ds
M नावधिष्याम K2 Da1 B1 D1 3 किंचन (for क')
G2 वधिष्याम कथंचन

5 ^a) B0 Da Dn2 Ds S भैक्षम् K1 D1 चरिष्याम,
K2 2 B2-3 Dn2 D2 2 6 G2-1 M1 4 [च]चरिष्याम,
B0 आचरिष्यामि —^b) Dn2 D1 2 G1 शरीरस्य (for
'रस्या) K (except K3) B D1-2 1-7 विमोक्षणात्
M1 2 शरीरस्यापि मोक्षणात् —^c) K1 4 D1 चैतद्, K2
D1 च तद् (for चेद्) —^d) K1 नभविष्य, G2-1
भविष्यति (for अमविष्यन्)

6 = (var) manu 5 28 —^a) B1 D0 प्राण
न्यायम्, Da Dn2 G1 'स्यात्म् —^b) K2 repeats 6^{cd}
after 7 —^c) K1 न्यायरे जगमे T1 चैव —^d)
Dn2 D1 मर्षप्राणस्य K1 2 (both times) 4 D1 जीवनं
(for भोजनम्)

7 ^a) K1.2 आरण्यस्य, D1 अरण्यस्य B0 8

(m as in text) 5 चद् (for चेद्) —^b) D1 परि'
(for परि) —^c) D1 repeats 7^c-8^b after 8^{ab} —^d)
D1 ते इति (with hiatus) Ds प्राजा, Ds प्रजा
D1 S हतव्यास्तेकृतप्र (G1.2 M2 'प्रा)जा —^d) Da
Dn2 क्षत्र, D1 क्षत्र (for क्षत्र) —^d) After 7, K2
repeats 6^{cd}

8 ^a) D1 दोषदोषा, T2 ते सदोष, M2 तेन दोषा
(for ते सदोषा) K1.4 D1 हवा सर्वे —^b) D1 S
(except T2) अदस्य (G1 अनेक) (for राज्यस्य)
—^c) After 8^{ab}, D1 repeats 7^c-8^b —^c) T चत्त्वा
G1 सुक्त (for सुहृत्त्व) —^a) Da भविष्यति (for
युधिष्ठिर)

9 ^a) K4 पुरुष K1 6 खात्वा (?), K2 D1 8
कृत्वा (for खात्वा) Da यथा हि पुरुषव्याघ्र (Da1
पुरुष खात्वा also) —^b) K1.2 4 नोदक D1 कूपे
सप्राप्य चोदक —^c) D1 निवर्तेत —^d) B Dn2
D2 2 5 6 T2 G1 कर्मतनस, G3 कर्मोदतस K1-1 D1.4
तथाविध (for तथोपमम्) —^d) After 9, K2 5 D1 G2
read 13

10 G3 om (hapl) 10 —^a) D1 T2 अधिरुह्य,
G1 अवरुह्य (for यथा) T1 G1 महवृक्षम् —^b)
Da अवरुह्य, D1 अपहृत्वा, G1 अपहृत्य G1 तथा
(for ततो) Da1 मधु (for मधु) —^c) K4 अप्राप
(sic), D1 D1 अप्राप्य, Dn2 अपीत्वा (for अप्राश्य)
Da D1 S (G3 om) मरण (for निधन) —^d) B (B1
damaged) Dn1 D2 2 5 6 G1 कर्मतनस K1-1 D1 4
तथाविध (D1 'धे) —^d) After 10, K1 2 4 B0-1
D2 2 5 7 T G1 2 4 M read 13 (B0 om 13^{bc},
B2 13^{ab} only)

11 K1 2 4 D1 om (hapl) 11 T2 G1 transp
11 and 12 —^a) Da यथा हि महदध्वानम् —^b)

स निराशो निवर्तेत कर्मेदं नस्तथोपमम् ॥ ११
 यथा शत्रून्घातयित्वा पुरुषः कुरुसत्तम ।
 आत्मानं घातयेत्पश्चात्कर्मेदं नस्तथाविधम् ॥ १२
 यथात्रं क्षुधितो लब्ध्वा न भुञ्जीत यदृच्छया ।
 कामी च कामिनीं लब्ध्वा कर्मेदं नस्तथाविधम् ॥ १३
 वयमेवात्र गहर्हा हि ये वयं मन्दचेतसः ।
 त्वां राजन्ननुगच्छामो ज्येष्ठोऽयमिति भारत ॥ १४
 वयं हि बाहुवलिनः कृतविद्या मनस्विनः ।
 क्लीबस्य वाक्ये तिष्ठामो यथैवाशक्तयस्तथा ॥ १५

अगतीन्कागतीनस्मान्नष्टार्थानर्थसिद्धये ।
 कथं वै नानुपश्येयुर्जनाः पश्यन्ति यादृशम् ॥ १६
 आपत्काले हि संन्यासः कर्तव्य इति शिष्यते ।
 जरयाभिपरीतेन शत्रुभिर्व्यसितेन च ॥ १७
 तस्मादिह कृतप्रज्ञास्त्यागं न परिचक्षते ।
 धर्मव्यतिक्रमं चेदं मन्यन्ते सूक्ष्मदर्शिनः ॥ १८
 कथं तस्मात्समुत्पन्नस्तन्निष्ठस्तदुपाश्रयः ।
 तदेव निन्दन्नासीत् श्रद्धा वान्यत्र गृह्यते ॥ १९
 श्रिया विहीनैरधनैर्नास्तिकैः संप्रवर्तितम् ।

Ks Da Ds 7 T G2-4 M1 व्रजेत्; Bo-2 5 Dn2 Ds
 Ms-4 व्रजन्, D7 [अ]व्रवीत् G1 व्रजत् (for पनन्)
 —^o) Ds 8 निराशो, Bo विवर्तेत —^d) Ks B Dn
 D2 8 5 0 8 कर्मेतन्नस्य Ks Ds तथाविध

12 T2 G1 transp 11 and 12 —^a) K1 2 D1
 शत्रु G4 खातयित्वा —^b) G1 पुरुष Ks Dn Ds 8
 कुरुनदन, K4 कुरुसत्तम; Ks Da2 D2 8 5 0 पुरुषो
 त्तम (Da2 'म), Da1 पुरुषोपम —^o) Da1 घातये
 तस्मा, Da2 घातये पश्चात् —^d) Bo 1 8 5 D2 8 5 0
 T2 G1 कर्मेतन्नस्य, B4 damaged Ks B D2 8 5-7 S
 तथोपम

13 Ds om (hapl) 13 K1 2 4 Bo-4 D2 8 0 7
 T G1 2 4 M read 13 (Bo om 13^{bc}, B2 om
 13^{cd}) after 10, Ks 5 Ds Gs, after 9 —^a)
 Ds यथा त्व, G1 यथार्णं (for यथात्त) Da1 लुब्ध्वा
 —Bo om 13^{bc} —^b) K2 8 5 B2 8 Da Dn Ds
 भुजियाद्, G1 भुजत (for भुञ्जीत) Ds यदृच्छया
 —B2 om 13^{cd} —^o) K1 2 D1 0 कामीव, K4 कामे
 च, D2 8 कामी वा (for कामी च) K2 कामिन, K4
 कामित, D1 2 8 कामिनी —^d) B (B2 om) D2 8 0
 G1 कर्मेतन्नस्य Ks B (B2 om) Dn D2 8 5-8 S तथोपम

14 ^b) Ks B Dn Ds 8 0 8 यद्, G2-4 ते (for
 ये) D1 मत्र, T1 Gs 4 मूढ (for मन्द) Ks 5
 D4 'मेघस', K4 B Da Dn D2 8 5 7 G4 'चेतस
 (for 'स') —^o) M4 तां (for त्वा) Ba. 4 D2 8 5
 अनुगच्छाम

16 ^a) Ks-5 B Da Dn D2-0 अगतीकगतीन्, D1
 अग्रमीका, D7 S Cv दुर्गतीन (Ms 'ना'न) Ds आग-
 तीनगतीतस्मान् (s10) ☞ Cn अगतीकगतीन् दैर्घ्यं
 मार्षम् । ☞ —^b) K1. 4 B2 D1 नष्टार्थानि (B2 'थान्-
 न-

D1 'थान्नि)ष्ट, G1 हृष्टार्थानर्थ —^o) K2 4 वै नात्र,
 Da1 वै भ्रातृ, Da2 वै नात्, Dn2 नैवानु, D1 न
 वात्र, Ds चैवानु, G1 वा नानु- (for वै नानु) K1 2 4
 D1 पश्येथा (for पश्येयुर्) —^d) T2 त्वा च, G1 स्वा
 तु (for जना) Ks 5 B D (except D1) M1 8 4
 पश्यत, T2 G1 पश्येत (for पश्यन्ति) Da यातन,
 Gs तादृश, M1 8 यादृशः

17 ^a) Da आपत्कल्पे Ks Ds [s]वि (for हि)
 K1 Da2 Dn2 Ds स न्यास —^b) Ks Ds शस्यते,
 B1 दिश्यते, Da2 सप्यते, Ds सिप्यते; Ds शिष्टे
 (for शिष्यते) —^o) Da2 निपरीतेन (s10), D1
 [s]तिपरी, D4 हि परा; D7 सपरी, M1 8 हि परी
 —^d) D1 शत्रुभिर (s10) (for शत्रुभिर) Before
 व्यसितेन, वारिसुदन is cancelled in T2 K1 व्यसितेन,
 B1 Da1 D4 व्यसितेन, Ds घातितेन, G1 व्यसितस्य
 K4 Da Dn2 D2 8 G2 M2 वा (for च)

18 ^a) B1 महाप्रज्ञास, D1 कृतप्रज्ञास —^b) T2
 त्यागेन (for त्याग न) T1 G2-4 स (for न) Ks
 परिवक्ष्यते —^o) B2 कर्म (for धर्म) Dn1 व्यतिक्रं
 (for 'क्रम) Ks 5 B D2-0 S चेम; Dn चैव, D7
 चेमे, Ds चैन (for चेद)

19 Ks om 19 —^a) All MSS (except D1, S1
 missing, Ks om) and Cv समुत्पन्नस्य. —^b) K1 2 Dn
 D1 8 तन्निष्ठास्तदुपाश्रया, K4 राजक्षिष्टास्तदुपाश्रया, Ks
 B Da D2 8 5-7 S ततो जातास्त (D2 'ता त)दाश्रया
 (M4 'य) Ca otes तदाश्रया —^o) D7 T G2-4
 न चेम, M4 तमेव (for तदेव) K1 निन्द नासीत्,
 K2 निन्दनासीत्, K4 निन्दाभासे तु, Ks B (B4 dama-
 ged) Da Dn D2 8 5 0 8 निन्दां (B2 'च, Da Ds
 'दा) भासे (Dn2 'व्ये)युर्, D7 T G सू (T2 दू)पये.

वेदवादस्य विज्ञानं सत्याभासमिवावृत्तम् ॥ २०
 शक्यं तु मौण्ड्यमास्थाय विभ्रतात्मानमात्मना ।
 धर्मच्छन्न समास्थाय आसितुं न तु जीवितुम् ॥ २१
 शक्यं पुनररण्येषु सुखमेकेन जीवितुम् ।
 अविभ्रता पुत्रपौत्रान्देवर्षीनतिथीन्पितृन् ॥ २२
 नेमे मृगाः स्वर्गजितो न वराहा न पक्षिणः ।
 अथैतेन प्रकारेण पुण्यमाहुर्न ताञ्जनाः ॥ २३

यदि संन्यासतः सिद्धिं राजन्कश्चिदवाप्नुयात् ।
 पर्वताथ द्रुमाथैव क्षिप्रं सिद्धिमवाप्नुयुः ॥ २४
 एते हि नित्यसंन्यासा दृश्यन्ते निरुपद्रवाः ।
 अपरिग्रहवन्तश्च सततं चात्मचारिणः ॥ २५
 अथ चेदात्मभाग्येषु नान्येषां सिद्धिमश्नुते ।
 तस्मात्कर्मैव कर्तव्यं नास्ति सिद्धिरकर्मणः ॥ २६
 औदकाः सुष्टयश्चैव जन्तवः सिद्धिमाप्नुयुः ।

C. 12. 03
 B. 12. 10. 27
 K. 12. 10. 27

युक्ते (T: G₁ 'वै'), M निन्दयेयुक्ते (for निन्दन्नामीत)
 —^d) K₁ श्रद्धया तत्र, K₂ s B (B₁ damaged) Da
 D₂ D₂ s s घाता तत्र न, D₁ श्रद्धा तत्र न, D₁ श्रद्धा
 ह्यत्र (submetric), D₂ धीमाद्यत्र न, S श्रद्धावानत्र
 (T₁ श्रद्धावाना प्र, G₁ ते श्रद्धा नात्र) (for श्रद्धा
 वान्त्र) K₁ गच्छते, K₂ B: s s Da: D₂ s s
 7 s S गच्छते, B₁ गच्छते (for गृह्यते) K: श्रद्धतावत्र
 गेयते (sic), D: घाता तत्र नराधिप

20 = (var) B 12 269 17 —^a) T₁ G₂—
 क्रिया, T₂ दया (for श्रिया) G₁ अनयैर् (for
 सधनेर्) —^b) B (except B₂) सप्रदर्शित, Da परि
 कीर्तित, D₂ D₃ G₁ सप्रकीर्तित, D₁ 'वर्तितुं, M₂
 'गर्जित (for 'वर्तितम्) T₂ व्यथितत् च वर्तित (sic)
 —^c) B₂ वाक्यस्य (for वादस्य) K₁ D₁ वेदवेदा
 ('देवा)परिज्ञात, K₂ D₁ s वेदवाद (D₂ वेदादेवा, D₃
 वेदादेव)परिज्ञानं, D₁ T वेदान्याममिवा (T₂ 'सस्य वि)
 ज्ञान, G M वेदाभासमिवा (G₁ M₂ 'मिवा)ज्ञान, Cv
 वेदाभासस्य विज्ञान —^d) B₂ s s सत्याभासम्, G₁
 मत्यभासम् Da₁ [अ]वृत्प

21 For the repetition of 21^{ab} in T₂, cf v 1 22
 —^a) K₂ s D₁ s T G₂ M₂ तु (T₂ second time न)
 मौण्ड्यम्, K₁ s B₂ s (marg) D₂ s s तु मौण्ड्यम्,
 B₁ s s पौरुषम्, Da तु मौण्ड्यम् (for तु मौण्ड्यम्)
 K₁ शक्यो मौण्ड्यमास्थाय (corrupt), D₁ G₂ s न शक्य
 (D₁ शक्यत्) मौण्ड्यमा — G₁ om (hapl) 21^{bc}
 —^b) B₁ जीवित्, G₂ s M₁ s विभ्रता (for विभ्रता)
 —^c) K₂ D₁ समाधाय, Da₂ ततोमास्या (sic) —^d)
 K₁ D₁ वर्तित, K₂—s D₁ s वर्तितु, B Da₂ D₂
 s s च्यवितु, Da₁ च्यवितु, D₁ M₁ s आसीनु, T₁
 G₂ s M₁ आसीनु, G₁ ह्यासितु (for आसितु) K₁ s
 B D₁ s न च, K₂ च न, D₁ न तु (for न तु)
 K₁ D₁ M₁ s s जीवित (for 'हुम्)

22 B₁ D₁ T₁ G om (hapl) 22^{ab} T₂ transp

22^{ab} and 22^{cd}, repeating between them 21^{ab} —^a)
 T₂ नित्य (for शक्य) —^b) B₁ (marg) एतेन (also
 एकेन as in text) K₁ s D₁ वर्तितु (K₁ D₁ 'त)

23 —^a) K₁ s s D₁ न वै, Da नेवै, D₂ T₂ न
 मे (for नेमे) D₁ जिता (for मृगा) —^b) K₁ न
 वराहो न, D₂ वराहान च, D₂ वरानवन (sic) (for
 न वराहान) —^c) K₂ B D₂ D₂ s s स (D₂ त)
 यान्तेन, D₂ अयानेन, D₃ तथैतेन D₁ अथैते प्रेक्ष
 कारणे —^d) K₁ Da D₁ s s S पुण्यानाहुर, B
 पुण्याना (B₁ s 'णा)हुर K₂ s D₂ D₂ s s न त जना,
 B जिताजनान्, Da₁ न ताञ्जनान्, D₂ न ते जना,
 D₃ नताक्षता, T₂ न षा जना, G₁ नतात्मन (for न
 ताञ्जना)

24 —^a) K₁ स न्यासत, Da₁ सत्यासन (sic), D₁
 सन्यासृत्, T₂ सन्यासिना, G₁ सन्यामिना K₂ om
 (1 hapl) froth' द्वि up to सन्यासा (in 25^a) K₁ s D₁
 कश्चित्, D₂ सिद्धि, G₁ साधं (for सिद्धि) —^b) K₁ s
 D₁ सिद्धि राजन्, K₂ B₂ राजा कश्चिद् —^c) G₁ राजन्
 (for क्षिप्र) Da₂ अवासुपात् (sic), D₁ अवासुया

25 K₂ om 25^a (cf v 1 24) K₁ s D₁ om
 (hapl) 25^a—27^b —^a) G₁ 'सन्याहा —^d) K₂
 D₁ चात्मधारिण, D₂ D₃ ब्रह्मचारिण, D₁ S चाप्रभावि
 (G₁ 'भक्षि)ण

26 K₁ s s D₁ om 26 (for K₁ s D₁, cf. v 1 25)
 —^a) Da मदभाग्यानाम्, D₂ s s T G₂—^d) M₂ आत्म
 भोग्येषु, Cv 'भोग्येषु, Cap as in text —^b) Da
 अन्येषां, Cap as in text G₁ सिद्धिर (for सिद्धिम)
 B D₂ s s आमृते, Da₁ अश्नुते, D₂ अश्नुत
 — 26^{cd} = 28^{cd} K₂ D₁ s om 26^{cd} —^c) D₂
 यस्मात् B₂ च (for [ए]व) —^d) अकर्मिणा

27 K₁ s s D₁ om 27^{ab} (for K₁ s D₁, cf v 1
 25) G₁ M₁ om (hapl) 27^a—28^d —^a) D

येपामात्मैव भर्तव्यो नान्यः कश्चन विद्यते ॥ २७
अवेक्षस्य यथा स्वैः स्वैः कर्मभिर्व्यापृतं जगत् ।

तस्मात्कर्मैव कर्तव्यं नास्ति सिद्धिरकर्मणः ॥ २८

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

११

अर्जुन उवाच ।

अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
तापसैः सह संवादं शक्रस्य भरतर्षभ ॥ १
केचिद्गृहान्परित्यज्य वनमभ्यगमन्दिजाः ।
अजातश्मश्रुवो मन्दाः कुले जाताः प्रवत्रजुः ॥ २

धर्मोऽयमिति मन्वाना ब्रह्मचर्ये व्यवस्थिताः ।
त्यक्त्वा गृहान्पितृश्वैव तानिन्द्रोऽन्वकृपायत् ॥ ३
तानावभापे भगवान्पक्षी भूत्वा हिरण्मयः ।
सुदुष्करं मनुष्यैश्च यत्कृतं विघसाशिभिः ॥ ४
पुण्यं च वत कर्मैषां प्रशस्तं चैव जीवितम् ।

*दका, Ds क्षदका, G2 औदना, M1 s ओदका, Dn गृष्टयश्, Ds क्रमयश् (for सृष्टयश्) D4 चापि —^b) Da काययु (for कामयु) K4 B D2 s s s क्षिप्र (K4 D2 s s नित्य) सिद्धिमवा (B5 D6 °द्धिमा [sub-metric]) मुयु —^c) K8 B2 Dn D4 s तेषाम्, K4 D7 T G2-4 M1 एषाम्; Da यासाम् (for तेषाम्) Da भर्तव्या, D7 G8 M1 कर्तव्यो —^d) Da कश्चिन्न — After 27, K1, 2 & D1 ins

11* तेषां वै पुरुषा लोके पर्वतानामिहोपमा ।

[The prior half in K1 and post half in D1 are corrupt]

28 G1 M4 om 28 (of v l 27) —^a) B1 अवे क्षत, Ds अवेक्ष्यस्व B1 यथायै स्वै Ds laouna for स्वै स्वै —^b) K4 व्याप्यते, Da Dn2 T1 G8 व्यावृत्, M2 व्यातत (for व्यापृत) — 28^{ed} = 26^{ed} Ds कर्तव्यो —^d) K1 & D1 भूतिर् (for सिद्धिर्)

Colophon om in G1 M4 Sub-parvan All MSS (except G4, S1 missing, G1 M4 om) राजधर्म — Adhy name B2 Dn D6 7 T1 G2 & भीमवाक्य, M कर्मस्तुति — Adhy no (figures, words or both) K8 B1 2 & Da1 Dn D2 7 s S 10 (as in text)

11

From this adhyāya, there is an addition of the variant readings of V1 to the Critical Apparatus — For the v l of V1 for adhy 1-10, see Critical Notes,

1 Ds om the ref —^c) T2 G1 ब्राह्मणै (for तापसै).

2 ^a) K8 & D4 गृह (for गृहान्) —^b) K2 s B Dn D1-s s 7 अभ्यागमन्, Da1 अन्वगमन् K8 D4 वन मौह्यात्समाश्रिता — K8 om. (hapl) 2^c-3^b —^c) M1 s धीरा (for मन्दा) D1 अजातमाश्रमो मर्त्या —^d) Da कुलजाता

3 K8 om 3^{ab} (of v l 2) —^a) D1 मन्वानो —^b) D4 समाहिता (for व्यवस्थिता) K6 V1 B Da Dn D2 s s-8 S समृद्धा ब्रह्म (D7 S धर्म) चारिण (Dn2 °वादिन) —^c) K8 B1 Da Dn D6 s आचुन्, B0 2-5 D2 s s 7 G1 पितृन् (for गृहान्) Da2 om पितृन् B D2 s s मातर च, D1 G1 गृहाश्वैव (for पितृश्वैव) —^d) K1 वाक्यमब्रवीत् V1 ह्यकृपायत्, B1 [s]न्वकृपाय च D1 तान्निर्दोःभ्यपानह (corrupt), D8 नानि द्रान्वन्हपायत् (corrupt)

4 ^a) K8 तान्त्रभापे (submetric), Da1 नाना-विभापे, D2 s s तान्त्रभापे स, D7 T G स तान्त्रभापे (for तानाव°) Da हरिराद्, D7 T G1. s. 4 M सध- (T2 ख)वान् (for भग°) —^c) D1 सुदुष्कर, G1 सुदुष्कृत Da तन्मनुष्यैर् (for मनुष्यैश्च) K1 & D1 & S तत् (G1 M1 2 तु) (for च) —^d) M2 वर्तितु (for यत्कृत) B1° विप्रसाशिभिः; D1 7 s विघसादि (D8 °सि)भिः, Cv as in text

5 ^a) G1 पुण्यश्च Da चरत, Dn Ds भवति, D2 च तव, T1 G2-4 तद्वत् (for च वत). V1 B Dn D2 s s s कर्मैद (for कर्मैषा) D6 पुण्य वै तदिद कर्म.

संसिद्धास्ते गतिं मुख्यां प्राप्ता धर्मपरायणाः ॥ ५

ऋषय ऊचुः ।

अहो वतायं गङ्गनिर्विघसाग्नान्प्रशंसति ।

अस्मान्चूनमयं शास्ति वयं च विघसाग्निः ॥ ६

शङ्कुनिरुवाच ।

नाहं युष्मान्प्रशंसामि पङ्कदिग्वात्रजखलान् ।

उच्छिष्टभोजिनो मन्दानन्ये वै विघसाग्निः ॥ ७

ऋषय ऊचुः ।

इदं श्रेयः परमिति वयमेवाभ्युपासहे ।

शङ्कुने ब्रूहि यच्छ्रेयो भृशं वै श्रद्धाम ते ॥ ८

शङ्कुनिरुवाच ।

यदि मां नामिशङ्कध्वं विभज्यात्मानमात्मना ।

ततोऽहं वः प्रवक्ष्यामि याथातथ्यं हितं वचः ॥ ९

ऋषय ऊचुः ।

शृणुमस्ते वचस्तात पन्थानो विदितास्तव ।

नियोगे चैव धर्मात्मन्यातुमिच्छाम आधि नः ॥ १०

शङ्कुनिरुवाच ।

चतुष्पदां गौः प्रवरा लोहानां काञ्चनं वरम् ।

शब्दानां प्रवरो मन्त्रो ब्राह्मणो द्विपदां वरः ॥ ११

मन्त्रोऽयं जातकर्मादि ब्राह्मणस्य विधीयते ।

C. 12. 316
B. 12. 11 12
K. 12. 11 12

—^b) G₁ चापि (for चैव) D_n: जीवितु —^c) K₅ V₁ B D_n D₂: ३ ५-३ सिद्धार्थात् (for मग्निद्वार) K₁ मुख्यं, K₄ D₁ पुण्या (for मुख्या) —^d) D₁ S कर्म (for धर्म)

6 G₁ om. (hapl) 6-7 with ref. D₃ om. the ref. —^a) D₁ वताये; D₂ च ताप (for वताय) K₁ विघ साग्नात्; V₁ B₁ D_n D₂: 'माशीत्, D_a निवसाशात् (sic), D₂ विवसायन् —^c) K₁: २ 4 D₁ नूनमस्मान् (by transp) D₁ नय, D₁ खव (for खय) D₂ शाति (for शास्ति) —^d) K₁: २ D₁ न, V₁ B₃ D_a D_n: D₂: १ 7 T G₂₋₄ M C ७ हि, B₄ (marg) चेद् (for च)

7 K₁: 2 D₁ G₁ om (hapl) 7 (for G₁, cf v 1 6) D₃ om. the ref D₂ reads 7^{ab} on marg —^a) D_n: न हि (for नाह) —^c) D₂: ६ उच्छिष्ट भोजिनो, D₂: 'श्रमोजनी —^d) T G₂₋₄ तु, M₁: ३ व (for वै) D₂ विघसाग्निः, D₃ विवसाग्निः

8 D₂: ३ G₁ om the ref. —^a) G₁ वरम् (for परम्) —^b) D₁ [अ]भ्युपसङ्गहे, D₂ [अ]भ्युपासहे K₁ वयमेवाभ्युपसङ्गहे (sic), K₄ वनमेवाभ्युपसङ्गहे, V₁ वयमे वाभ्युपसङ्गहे; D_a1 वयमेवमवस्यित, D_a2 वयमेव व्यव- न्धित, D₄ तदेवाभ्यवपत्सहि (sic), D₁ S वयमेवमम (M 'वं ह्यम)स्महि —^c) D_a1 शङ्कुनो, G₁ शङ्कु नो (for शङ्कुने) K₁: २ 4 यद्वेत्य, D₁ यद्विस्य (sic) (for यच्छ्रेयो) —^d) K₅ B₁ D_n: २ नृश ते, T G वय वै K₅ B₂ D_a D_n: D₂: T₂ G₁: २ श्रद्धामहे, V₁ श्रद्धामहि, M₂: घास्महे K₁ नृशं श्रद्धहे वय (submetric), K₂-4 D₄ नृशं श्रद्धम (K₃ श्रद्धाम)हे वय, D₁ नृश श्रद्धवयेव (corrupt)

9 B₁ om (hapl) 9-10 with ref D₂ om the ref. —^a) G₁ यदा (for यद्वि) D_a वा, D₁ मन्, M₁: ३ मा (for मा) K₂-4 D₁ नातिशकध्व, D_a नाभि शकध्व, T₁ G₂-4 नाभिशमध्व, T₂ नाभिशकध्व, G₁ नाभिशकध्व —^b) B₀ 2-4 D₂: ३ ५ ६ आत्मनि (for 'ना) —^c) D_a G₁ स, D₁ वा (for व) —^d) K₄ D_n: D₁ G₁: 2 M₁: ३ ययातथ्य, V₁ यथातत्त्व, D₂ यायातथ्य D₃ हि ते (for हित)

10 B₁ om 10 (cf v 1 9) D₃ om the ref., T G₂-4 तापसा (for ऋषय) —^a) D_a पथ्य, T G₂-4 तावत् (for ताव) —^b) G₁ वधानो (for पन्थानो) D_n: विदितस्व, D₄ विवितास्व —^c) B₀ नियोगे तव, T₁ नियोगेनैव, G₂: ३ नियोगाच्चैव K₃ धर्म्ये च, D_n: D₁ M₃: 4 धर्मात्म (D₁ 'त्मा), D₄ धर्मत्व, D₂ धर्मात्मा (for धर्मात्मन्) —^d) D_a D_n: D₂ इच्छामि (for 'म) K₁: 2 D₁ स्यातुकामा हि (K₁ 'माद्धि) ते वय, K₃ D₄ स्यातु (D₄ 'तु) कामान्विशाधि न, D₃ स्यातुमिशा कुत् (corrupt)

11 D₂: G₁ om the ref. —^a) D₁ चतुष्पदां, D₃ चतुष्पदा D_a गो, D₄ गौ, G₂ M₁: ३ गौ V₁ प्रवरो —^b) G₁ लोमाना K₃ M₁ पर —^c) G₂ प्रणव (for प्रवरो) —^d) K D₁-2 ३ transp ब्राह्मणो and द्विपदां M₁: ३ ब्राह्मणा D₂ हि पदा (for द्विपदा) M₂: ३ वरा

12 ^a) K₅ मन्त्रोक्त; G₂ सस्कारो, C_a मन्त्रो हि and मन्त्रोऽय (as in text) K₄ B D_n: D₂: ३ 7 T₁ G₂-4 M₂: 'कर्मादिद् —^c) K₃ D₁ M₁: ३ जीवितो, B D₂: ३ ५ जीवता; G₂: 4 जीवते D_n D₃ [S]पि, D₁

जीवतो यो यथाकालं श्मशाननिधनादिति ॥ १२
 कर्माणि वैदिकान्यस्य स्वर्ग्यः पन्थास्तनुचमः ।
 अथ सर्वाणि कर्माणि मन्त्रसिद्धानि चक्षते ॥ १३
 आम्नायदृढवादीनि तथा सिद्धिरिहेष्यते ।
 मासार्धमासा ऋतव आदित्यशशितारकम् ॥ १४
 ईहन्ते सर्वभूतानि तद्वत् कर्ममङ्गिनाम् ।
 सिद्धिक्षेत्रमिदं पुण्यमयमेवाश्रमो महान् ॥ १५
 अथ ये कर्म निन्दन्तो मनुष्याः कापथं गताः ।

मृदानामर्थहीनानां तेषामेनस्तु विद्यते ॥ १६
 देवंगान्पितृवंशान्त्रक्षरंगंशंश्च शाश्वतान् ।
 संन्यज्य मृदा वर्तन्ते ततो यान्त्यश्रुतीपथम् ॥ १७
 एतदोऽस्तु तपो युक्तं ददानीत्पृषिचोदितम् ।
 तस्मात्तदध्यवसनात्पथि तप उच्यते ॥ १८
 देवंगान्पितृवंशान्त्रक्षरंगंशंश्च शाश्वतान् ।
 संनिभज्य गुणेश्वर्यां तद्वं दुष्करमृच्यते ॥ १९
 देवा वै दुष्करं कृत्वा विभूतिं परमां गताः ।

T G₁ २ य (for यो) Da जीवतोयथाकाल (sic)
 —^a) Da₁ श्मशाना; D₁ ३ म्नाया K₁ २ Dn निध
 नादिभिः; V₁ *नानि च; B₀ *दिना, B₁ *नानि ह,
 D₁ *नानधि, D₁ *नादिता; T₁ G₂ *नातिक; D₂
 *नादिक, T₂ G₁ M *नारित, G₂ ४ *नातिक

13 ^a) K₂ वैद्यकानि, D₁ वैदिकानि —^b) K₁ V₁
 Da स्वर्ग, D₂ स्वर्ग, M₂ ३ स्वर्ग (for स्वर्ग्यं) V₁ B
 (B₁ damaged) Dn D^{३३००} प्रतुत्तम; Da D₁ S
 ह्यनुत्तम —^c) K₂ Da D₁ transp सर्वाणि and कर्माणि
 K₂ ३ V₁ B Dn D₂ ३ ३ ३ ३ कथ मे (D₂ अथेमे)
 सर्वकर्माणि, T₂ अथ कर्माणि सिद्धानि —^d) Da मन्त्रा
 सिद्धान (Da₂ *द्धानि) K₁ शकुने, K₂ ३ V₁ B Dn
 D₂ ३ ३ ३ ३ चकिरे (for चक्षते)

14 ^a) K₂ V₁ B Da Dn D₂ ३ ३ ३ ३ आत्मान; D₁
 आताय (sic) (for आम्नाय) K₁ ३ ३ V₁ B D G₁
 दृढवादीति (Da *वादिति, D₁ corrupt, D₂ *वादानि)
 Cnp Cv as in text —^b) B₂ Da यथा K₁ सिद्धि
 रिहोष्यते, D₂ सिद्धिकरिष्यते (sic) —^c) B₂ मासार्ध
 (for *र्धं) V₁ B₀ १ ४ Da₁ D₁ -मास ऋतव, D₁ G₁
 M₁ ३ ४ -मासान्परित; M₂ -मासान्परित —^d) D₁ S
 आदित्यश्वद्र, D₂ आदित्यशक्ति K₁ ४ -शशितारका,
 K₂ D₁ G₂-४ तारका V₁ चादित्या चद्रतारका

15 ^a) Da Dn₂ D₁ ३ इहते, T₁ G₂ ४ प्रसते; G₁
 ईहते; G₂ गृहते (for ईहन्ते) T G₂-१ कर्म (for
 सर्वं) —^b) K₂ V₁ B D तदिद (D₁ तद्वत्) K₂ Dn
 D₂ -सन्नित, B₂ ३ D₂ ३ सन्निना; Da D₁ S -शसिनां,
 D₂ -सन्निक; D₂ समित (for सङ्गिनाम्) —^c) K₁
 B₁ D₁ सिद्ध (for सिद्धि) G₂ इम (for इद) D₂
 सिद्ध ते त्वमिम पुण्य (sic) —^d) D₂ कथम् (for
 अथम्) K₁ G₁ आश्रयो

16 D₂ om. 16. —^a) K₁ ३ ४ यत्, K₂ Dn₂

D₂ [इ]ई, D₁ वा, D₂ ३ ३ से₁ (for से) —^a) K₁
 पथं (submetric); K₂ D₁ पुण्यं Ca cites 16^{ab} as
 in text —^b) Da₂ मृदानाम् (hypermetric), G₁
 मृदानाम् (for मृदानाम्) K₁ ३ ४ D₁ हीनविपत्तां; B₂
 यथा हीनानां, D₂ अर्थहीनानां. —^c) K₁ एवम् (sic);
 K₂ D₁ एव तु; B₁ ३ एतन्न, D₁ एत तु; G₁ एव तु
 (for एवरतु)

17 17^{ab} ~ 19^{ab} D₁ reads 17^{ab} twice (first
 time corrupt). —^a) K₂ ३ V₁ B Da D₁ ३ ३ S
 (except M₁) मन्त्रांशान्पितृ (D₁ [first time] *मनुनि)
 वंशंश्च (by transp). D₁ ब्राह्म (for ब्रह्म) K₂ ३
 तथैव च; Ca च शाश्वतान् (as in text) —^b) D₁ G₁
 om (hapl) 17^c-19^b —^c) K₂ येत्यज्य, D₂ मनज्य
 —^d) K₂ यान्त्यश्रुते; D₁ ३ T₁ G₂-१ यो (D₂ या)त्व
 श्रुतीन्, T₂ यान्त्यश्रुति, M यान्त्यश्रुतीन् (for यान्त्य
 श्रुती) Cn श्रुतीति देव्यंमार्यम्; K₂ ३ -पदं;
 K₂ पदे; B₂ (orig as in text) D₂ S (G₁ om)
 पथ (for पथम्)

18 D₁ G₁ om 18 (cf v 1 17). K₂ om 18^{ab}
 —^a) G₂ युक्तात् (for युक्त) —^b) K₂ B₁ ३ Dn
 ददामि, D₂ ३ ३ इदानीम्; D₂ ददाति, G₂ तदानीम्
 (for इदानि) D₂ ३ ३ G₂ om [इ]ति K₁ Dn [इ]
 लुपि (sic), D₁ corrupt D₁ दद्यादित्यापिचोदित
 —^c) K₂ V₁ B Dn D₂ ३ ३ ३ तत्तन्न (B₀ देहिष्य, B₂
 *नु स्य)वस्थानं, D₂ तदभ्यवसतां; S (G₁ om) Cnp तद
 ध्यावसत् (for तदध्य) K₁ D₁ तस्मात्तदध्यवसनात् (sic),
 K₂ एतस्मात्तदध्यवसनात् (hypermetric), V₁ तस्मानु
 तुत्यवस्थानं —^d) D₁ T G₂-१ M तपस्वित्वमथो (D₁ G₂
 M₁ *स्वित्वमिहो, T₁ G₂ ४ *स्वीत्वमिहो)च्यते

19 D₁ om 19^{ab} (cf v 1 17) —^a) = 17^{ab}
 V₁ B Da Dn D₂ ३ S (except M₁, G₁ om) transp
 पितृ and ब्रह्म D₁ ऋषि (for पितृ) D₁ वंशंश्च

तस्माद्गार्हस्थ्यमुद्बोद्धुं दुष्करं प्रत्रवीमि चः ॥ २०
 तपः श्रेष्ठं प्रजानां हि मूलमेतन्न संशयः ।
 कुटुम्बविधिनानेन यस्मिन्सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ २१
 एतद्विदुस्तपो विप्रा इन्द्रातीता विमत्सराः ।
 तस्माद्द्वनं मध्यमं च लोकेषु तप उच्यते ॥ २२
 दुराधर्षं पदं चैव गच्छन्ति विघ्नसाशिनः ।
 सायंप्रातर्विभज्यान्नं स्वकुटुम्बे यथाविधि ॥ २३
 दत्त्वातिथिभ्यो देवेभ्यः पितृभ्यः स्वजनस्य च ।
 अवशिष्टानि येऽश्रन्ति तानाहुर्विघ्नसाशिनः ॥ २४

तस्मात्स्वधर्ममास्थाय सुव्रताः सत्यवादिनः ।
 लोकस्य गुरवो भूत्वा ते भवन्त्यनुपस्कृताः ॥ २५
 त्रिदिवं प्राप्य शक्रस्य स्वर्गलोके विमत्सराः ।
 वसन्ति शाश्वतीर्वर्षा जना दुष्करकारिणः ॥ २६
 ततस्ते तद्वचः श्रुत्वा तस्य धर्मार्थसंहितम् ।
 उत्सृज्य नास्तिकगतिं गार्हस्थ्यं धर्ममाश्रिताः ॥ २७
 तस्माच्चमपि दुर्धर्षं धैर्यमालम्ब्य शाश्वतम् ।
 प्रशाधि पृथिवीं कृत्स्नां हतामित्रां नरोत्तम ॥ २८

C 12. 332
B 12. 11
K 12. 11

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

(for 'श्च) —^a) K₃ D₃ प्रविभज्य D₁ नृगोश्र
 (for गुरोश्) D₁ मा विभज्य गुरोर्चया (sic) —^a)
 B₁ दुष्कर, Dn₂ पुष्करम्

20 ^a) K₁ दुष्कृत (for दुष्कर) B₀ 1 3 तप्त्वा
 (for कृत्वा) —^b) Dn₂ विमूर्त्ता V₁ परम —^c)
 D₈ गार्हस्थ्यम् —^d) D₁ दुष्कर V₁ ते

21 ^a) K₁ तत, D₈ एतत् (for तप) K₅ B
 (except B₃) Dn₂ D₂ 3 5-7 वै (for हि) V₁ तप
 श्रेष्ठ प्रजानार्थं (sic), D₁ S तत श्रेष्ठा प्रजा मर्वा (D₁
 'र्वो) —^b) V₁ वर्धते तन्, B₂ D₁ T₁ G₂₋₄ M
 एतिमूल, D₄ शूलमेतन्, D₈ वर्धते तन्, D₈ गृहमे-
 तन्, T₂ ददमूला, G₁ एतशूला (for मूलमेतन्)
 —^c) K₁ 3 D₄ कुटुम्बि, M कुटुम्ब- G₁ नेया, M₁ 3
 तेन (for [अ]नेन) B₀ कुटुम्बविधिधानेन —^d) D₄
 तस्मिन् K₁ 3 प्रति स्थित

22 ^a) G₁ पदं (for एतद्) Dn₂ ततो (for तपो)
 D₁ 3 वृद्धा, T₁ G₂₋₄ युक्ता, T₂ युक्त (for विप्रा)
 —^b) D₈ om द्वाद्वा —^c) K₁ 5 V₁ B Da Dn D₂ 3 5 6
 व्रत, D₈ वन (for वन) K₃ 5 V₁ Dn D₁ 6 8 तु (for
 च) D₁ T G एतस्माद्द्वनमध्य (D₁ T₂ 'ध्य, G₁ 'ध्यं)
 तु, M एतस्माद्द्वनमध्य तु, Gap Gv एतस्माद्द्वनमध्ये तु
 —^d) D₈ प्रजाना (for लोकेषु)

23 ^a) Dn₂ दुराधर्षं D₁ पुरु, D₈ व्रत, D₁ 7
 S (except G₂) पर (M₃ वर) (for पद) K₁ चैव
 (sic), G₁ 2 3 चैव B₁ दुराधर्षास्पदं चैव —^b)
 B₂ D₁ 3 विघ्नसाशिन, Da₁ D₈ विघ्नसाशिन, G₁ विघ्न-
 याशिन —^c) K₂ विभज्यान्न, Da₁ विभज्याना —^d)

Dn₂ स्वकुटुम्बैर्, D₁ T₁ G₁ 4 स्वे कुटुम्बे, M स्वे कुटुम्बे

24 With 24, of Jātaka 338, Gāthā 6 Da₁
 reads 24 twice —^a) Da (Da₁ both times)
 भूतेभ्य (for देवे) —^b) K B₂ D₁ 4 8 स्वजनाय
 (for 'नस्य) —^c) D₈ अवसिष्ट तु G₁ (sup lin
 as in text) ते (for ये) —^d) Da₁ (both times)
 D₈ विघ्नसाशिन, D₁ 'साशिन', D₈ 'साशिन'

25 K₁ 2 D₁ om (hapl) 25^{ab} —^a) D₈ त (for
 स्व) —^b) T₂ G₁ धर्मिष्ठा (for सुव्रता) —^d) T₂ (also
 as in text) G₁ [अ]नुपासिता, M₁ 'पस्कृता, M₂ 'पस्कृता

26 K₃ om 26^a-27^a —^a) Da याति (for प्राप्य)
 —^b) Da स्वर्गलोक, D₁ S सर्वलोक (for स्वर्गलोके)
 M₁ 3 4 'नमस्कृता (for विमत्सरा) —^c) V₁ वर्षति
 (for वसन्ति) K₁ शाश्वतीवर्षाब्, K₂ 5 V₁ B Dn
 D₂ 5 6 शाश्वतान्वर्षाब्, Da शाश्वतास्ते चै, D₄ शाश्वती
 वर्षा, D₁ 8 S शाश्वत वर्ष (D₈ वर्षा, G₂ वर्षाब्)
 —^d) Da समा, D₂ राजा (for जना) K₁ 2 G₁
 दुष्कृत (for दुष्कर)

27 Before 27, K₁ 5 B Dn D₂ 3 5 6 ins अर्जुन
 उवाच K₃ om 27^a (cf v L 26) —^a) K₂ 4 D₁
 तस्य (for श्रुत्वा) —^b) K₂ 4 D₁ पथ्य (for तस्य)
 K₁ सदिता Dn धर्मार्थसहित हित —^c) K₁ नास्तिक्य-
 गति; K₃ D₄ नास्तिक्यमर्ति; K₅ V₁ Da D₁ S Cnp
 नास्तिकमर्ति, B Dn D₂ 3 5 6 नास्तीति गता —^d) Da
 D₁ 8 गार्हस्थ्य K₃ B Dn D₂ 3 5 8 समुपाश्रिता (Da
 'श्रित), D₈ समुपागता, T₂ G₁ M₂ धर्ममाश्रिता

28 ^a) K₅ B₁ Dn D₂ 3 5 धर्मज्ञ, Da₁ दुर्धर्षै,

१२

वैशंपायन उवाच ।

अर्जुनस्य वचः श्रुत्वा नकुलो वाक्यमब्रवीत् ।
 राजानमभिसंप्रेक्ष्य सर्वधर्मभृतां वरम् ॥ १
 अनुरुध्य महाप्राज्ञो भ्रातुश्चित्तमरिंदमः ।
 व्यूढोरस्को महाबाहुस्ताम्रास्यो मितभाषिता ॥ २
 विशाखयूपे देवानां सर्वेषामग्रयश्चिताः ।
 तस्माद्विद्धि महाराज देवान्कर्मपथि स्थितान् ॥ ३

Da₂ दुर्दुर्षं, D₁ G₃ दुर्धर्षं, G₁ दुर्धर्षा — °) Da₁
 प्रसाधि T₁ सर्वा (for कृत्स्नां) — °) K₁ s 4 Da₂
 D₁ 7 T G हतामित्रो K₃ s Dn D₂-8 नराधिप (K₃
 'प'), Da नरोत्तम, D₁ नरोत्तम; T G नृपोत्तम

Colophon — Sub-parvan N (except D₃, S₁
 missing) T₂ राजधर्म — Adhy. name Dn₁ D₇
 अर्जुनवाक्यं; T₁ G₂ 4 अर्जुनवचन, M₁ 2 ऋषिशकुनि-
 सवाद — Adhy no (figures, words or both)
 B₂ 4 Dn₁ Dn D₂ 7 s S 11 (as in text) — Sloka
 no D₃ 28

12

☞ S₁ is missing for this adhy (of v 1 12 1 1)

1 D₃ om the ref K₂ D₁ om 1^{cd} — °) T₁
 G₂ इति (for अभि) — °) Bo 1 s 4 D₂ विद्वा (for
 'भृता) K₄ s V₁ B Da₃ Dn₁ D₂-8 वर, Da₁ D₃
 वर (for वरम्)

2 °) K₁ G₁ अनुरुध्य, B₀ 4 (marg, also as in
 text) Ca अनुरुध्यन्; B₃ 'रुध्यन्, Dn₂ 'बुध्य, D₃
 'बुध्यन् (for अनुरुध्य) B₁ D₂ महाप्राज्ञो, Da महा-
 याहो — °) B (except B₂) Dn₂ D₃ M₁ s अरिंदम;
 D₁ अरिंदम (sio) — °) K₁ 2 4 महाप्राज्ञ, D₁ 'प्राज्ञस्
 (for 'याहुस्) — °) K₃ Dn₂ D₃ ताम्राक्षो, D₁
 ताम्रास्य, D₃ कृतास्रो V₁ Da M₂-4 मितभाषित,
 D₁ [s] मृतभाषिता, D₇ G₄ मृदुभाषिता (D₇ 'ता),
 G₁ मितभाषित

3 Before 3, MSS 1ms नकुल उवाच — °) Da₁
 विशाखयूपा, D₇ T₁ G₁ s 4 Cnp विशालयूपा (D₇ Cnp
 'ये, G₁ 'पो), D₃ विशोपयूपे, C_v विशाखयूपे, Ca

अनास्तिकानास्तिकानां प्राणदाः पितरश्च ये ।
 तेऽपि कर्मैव कुर्वन्ति विधिं पश्यस्व पार्थिव ।
 वेदवादापविद्धांस्तु तान्विद्धि भृशनास्तिकान् ॥ ४
 न हि वेदोक्तमुत्सृज्य विप्रः सर्वेषु कर्मसु ।
 देवयानेन नाकस्य पृष्ठमामोति भारत ॥ ५
 अत्याश्रमानयं सर्वानित्याहुर्वेदनिश्चयाः ।
 ब्राह्मणाः श्रुतिसंपन्नास्तान्निबोध जनाधिप ॥ ६

as in text K₄ देवाना — °) Da₂ अग्रय[ ] म्यिता
 — °) K₃ D₁ M₂ महायाहो, D₁ 'प्राज्ञ — °) K₁
 देवा; K₂ देवा K₃ Dn T₂ G₁ कर्मपथे; D₁ 'पथा,
 T₁ G₂-4 कर्मावधि (for कर्मपथि) K₄ देवदेवान्पथि
 स्थितान्, K₅ V₁ B Dn D₂ s s s M₂ देवा कर्मफले
 (M₂ 'पथि) स्थिता; D₃ देवान्कर्मस्वस्थितान्

4 °) K₁ 4 आस्तिकानास्तिकाना वै, K₂ आस्तिकानास्ति-
 काना वै (submetric), K₃ s Dn अनास्तिकाना भूताना
 (K₃ om भूतानां); D₁ अनास्तिकानास्तिकाना वै (hyper-
 metric), D₄ न नास्तिकानास्तिकाना; D₃ अनास्ति-
 कानास्तिका — °) D₇ S कर्माणि (for कर्मैव) — °)
 D₁ विधि K₁ s D₁ s प्रेक्ष्यस्व, K₂ प्रेक्ष्यस्व; K₄ V₁
 Bo s-s D₄ प्रेक्षस्व, K₅ B₂ 4 (marg) Dn D₂ s s s
 सप्रेक्ष्य, B₁ सप्रेस्व (sio) (for पश्यस्व) K₃ Bo 1 s
 (marg, also as in text) Da₁ D₄ T G M₂ भारत
 (for पार्थिव) Da₂ विधिपश्यस्वभारत (sio) — °)
 D₃ वेदवादाग्र K₅ V₁ Bo s s Dn D₂ s s-7 -विद्धांश्च;
 B₁ -विद्धाश्च, B₂ -सिद्धाश्च, D₃ -विद्धास्तु (for
 -विद्धास्तु) Da वेदवादाविरुद्धांस्तु Ca oites वेदवादाप-
 विद्धासु.

5 Da om 5^{ab} — °) G₁ देवोक्तम् — °) K₁
 विधि (for विप्र) K₄ D₁ विधिसर्वसुकर्मसु (sio),
 V₁ विप्र कर्मसु वर्तेते — °) G₁ देवायानेन K₃ नागस्य
 — °) D₇ ब्रह्मम् (for पृष्ठम्) B₁ 2 s आयाति, B₂
 (marg, also as in text) आस्थाय (for आसोति)
 T₂ पृष्ठमारोहत प्रभो

6 °) K₂ अत्याश्रयान्, D₁ अभ्याश्रयान् B₃ D₇
 अयं धर्मान्, Dn₂ इमानर्थान्; D₃ इमान्सर्वान् (for
 अय सर्वान्) K₄ अत्याश्रुर्नान्न सर्वान् (sio), G₁ अन्या
 श्रमानवसर्वान् (sio). Ca oites अह C_v as in text.

वित्तानि धर्मलब्धानि क्रतुमुख्येष्ववासुजन् ।
 कृतात्मसु महाराज स वै त्यागी स्मृतो नरः ॥ ७
 अनवेक्ष्य मुखादानं तथैवोर्ध्वं प्रतिष्ठितः ।
 आत्मत्यागी महाराज स त्यागी तामसः प्रभो ॥ ८
 अनिकेतः परिपतन्वृक्षमूलाश्रयो मुनिः ।
 अपाचकः सदा योगी स त्यागी पार्थ मिक्षुकः ॥ ९
 क्रोधहर्षावनादृत्य पैशुन्यं च विशां पते ।
 विप्रो वेदानधीते यः स त्यागी गुरुपूजकः ॥ १०

आश्रमांस्तुलया सर्वाङ्घृतानाहुर्मनीषिणः ।
 एकतस्ते त्रयो राजन्गृहस्थाश्रम एकतः ॥ ११
 समीक्षते तु योऽर्थं वै कामं स्वर्गं च भारत ।
 अयं पन्था महर्षीणामियं लोकविदां गतिः ॥ १२
 इति यः कुरुते भावं स त्यागी भरतर्षभ ।
 न यः परित्यज्य गृहान्वनमेति विमूढवत् ॥ १३
 यदा कामान्समीक्षेत धर्मवैतंसिकोऽनुजुः ।
 अथैनं मृत्युपागेन कण्ठे वध्नाति मृत्युराद् ॥ १४

C. 12. 347
E. 12. 12. 15
K. 12. 12. 15

—^b) Da D₂-1 e M₂: वेदनिश्चयात्, D₁: वेदपारणा,
 T₁ G वेदनिश्चिता (G₁: श्रय), M₁ 3 4 वेद (M₁
sup lin सर्व)निश्चय —^c) K₁ 4 Bo-3 D₂ 5 M₁
 श्रुतसपदान्, D₁ श्रुतमन्त्राणां D₁ ब्राह्मणाञ्छ्रुतियम
 द्वास् —^d) K₁ 5 Cv त, K₂ Da D₂ D₁ T G
 M₂ तन्, D₂ स्व (for तान्) V₁ B₁ D₂ D₂ 8
 नराधिप, D₁ S यथातथ (for जनाधिप)

7 ^a) T₁ G₁ M₁ 2 4 घनानि (for वित्तानि) K₂
 घन, K₅ B₁ (m as in text) D₂ 2 6 कर्म, D₁
 घर्माल, G₁ सर्व (for धर्म) Da लुब्धानि —^b)
 Bo वा सजन्, B₁ (marg, also as in text) य
 सजन्, D₂ T₂ M₁ [अ]वासजत्, D₁ [अ]वासजेत्,
 D₁ [अ]वात्यन्, D₂ वासजत् —^c) K₂-1 Bo Da
 D₁ 2 T₂ G₂ कृतात्मा सु, K₅ V₁ B₁-2 D₂ D₂-2 8
 कृतात्मा म (D₂: तु), D₅ कृतात्मासु, D₁ M₂: कृतात्मा
 मु- (for कृतात्मसु) Ca cites कृतात्मा K₅ महाराजन्,
 D₁ महाप्राजा, D₁ महाप्राजन् —^d) K₁ 3 4 D₁
 नरोत्तम (for स्मृतो नर)

8 ^a) B₁ D₂ 5 M₂ अनपेक्ष्य Da सुख दान, D₅
 सुपादान Bo अनपेक्ष्यमयदान, D₂ अनपेक्षसुदान (sic)
 —^b) B₂ तथैवात्, G₁ तथैवोर्ध्वं K₁ अधिष्ठित, B₂
 Da T₂ G₁: 2 प्रतिष्ठित, M₁ प्रतिष्ठिता, D₁ तथैवोचम
 विष्ठिता —^d) Bo S (except G₁) तापत्, Da तामत्
 K₂ 4 B₂ 4 5 D₁ M₂ स्मृत, K₅ D₂ D₂ 3 5 मत,
 D₁ प्रसु (for प्रभो)

9 ^a) D₂ परितपन् (by metathesis) —^b) K₁
 2 4 D₁ वृक्षमूलाश्रमो, Da ब्रह्ममूलाश्रयो, T₁ G₁ M₁ 3 4
 वृक्षमूलश्रयो, G₂ 2 मूलाश्रयो —^c) K₁ 4 5 Bo 4 5
 (m as in text) Da D₂ D₁ S अ (K₁ आ)याचक, D₂
 अपाचक्यं, D₁ अयाचका (for अपाचक) —^d) D₂
 योगी (for त्यागी). D₂ 5 7 मिक्षक

10 D₂ om (hapl.) 10 —^a) K₁ 4 [अ]नादृत्य,

D₁ *द्युत्, D₃ (*sup lin* as in text) *ध्रित् —^b)
 K₅ 5 Da₂ D₂ D₃ 4 G₂ पैशुन्य, Da₁ पिशुना, D₂
 पशुन्य, G₁ पैशुन्य, M पैशुन K₅ D₂ D₂ 1 5
 विशेषत् (for विशा पते) —^c) K₂ D₁ अधीयीत्,
 D₁ अधीयेत् (for अधीते य) —^d) K₂ पार्थ दृच्यते,
 V₁ B D₂ D₃ 5-1 पार्थ (V₁ B₂ पथि) मिक्षु (D₁ *क्ष)क
 (for गुरुपूजक)

11 ^a) G₁ om from ह्या up to एकतस्ते (in ^c)
 Da₁ आश्रमस्तुलया, D₂ आश्रमास्तुलयन् —^b) K₁
 वृतात्, Da₁ घृतानि, Da₂ घनान् (for घृतान्) —^c)
 Da₁ एरुत्रस् V₁ D₂ D₂ S (G₁ om) च (for ते)
 B₁ त्रयी (for त्रयो) Da (for राजन्) —^d) Da
 T₂ *स्याश्रमम् Bo एव च (for एकत)

12 ^a) T₁ M₂ समीक्षते (for *क्षते) K₂ पार्थ,
 K₅ योधं, D₁ योर्धान् (for योऽर्थं) D₁ वा (for वै)
 K₁ समीक्षतेत्तयोर्थं वै (sic), K₅ V₁ B Da D₂ D₂
 2 5 5 समीक्ष्य तुल्या पार्थ, D₁ 8 समीक्षते तथा पार्थ
 —^b) Bo कर्म स्वर्गं, D₁ कर्मवर्गं, S काम धर्म (for
 कामं स्वर्गं) D₁ पार्थिव (for भारत) —^d) K₅ D₂
 असौ, T₁ अय (for ह्य) K₁ 4 D₁ T₂ G₁ वेद
 (for लोक)

13 ^a) D₁ ज्ञातय (for इति य) D₁ या (for य)
 M₁ (*inf lin*) त्याग (for भाव) —^b) B₁ योगी
 (for त्यागी) —^c) D₅ 5 तप, T G M₁ (*inf*
lin) नर (for न य) M₂ परित्याज्य D₂ गृहाद्
 —^d) D₁ धनमेति M₂ स (for वि) Da वने वसति
 मूढवत्

14 ^a) B₂ (marg, also as in text) सदा, D₂
 D₁ यथा (for यदा) Da परिक्षेत, D₁ 8 समीक्ष्येत
 —^b) T₂ धर्मवैपदितो, G₁ धर्मवैतदितो, Ca धर्मवत्
 सको K₅ V₁ Bo Da D₂ D₂ 5 5 Cv नर (for

अभिमानकृतं कर्म नैतत्फलवदुच्यते ।

त्यागयुक्तं महाराज सर्वमेव महाफलम् ॥ १५

शमो दमस्तपो दानं सत्यं शौचमथार्जवम् ।

ब्रह्मो धृतिश्च धर्मश्च नित्यमार्पो विधिः स्मृतः ॥ १६

पितृदेवातिथिकृते समारम्भोऽत्र शस्यते ।

अत्रैव हि महाराज त्रिवर्गः केवलं फलम् ॥ १७

एतस्मिन्वर्तमानस्य विधौ विप्रनिषेविते ।

त्यागिनः प्रसृतस्येह नोच्छित्तिर्विद्यते क्वचित् ॥ १८

सृज्) K₁ धर्मनैतस्विकोत्सृज् (corrupt), K₄ धर्मान्वैतपिकोत्सृज् (corrupt); D₁ धर्मान्वैतस्विकोत्सृज् (sio), D₇ धर्माच्चैतस्विकसदा, D₈ धर्मं च फलं तत् (submetrio) —^a) D₇ कश्चिद् (for कण्ठे)

15 ^a) K₁ D₁ अभीमान, K₈ अतिमान D₁ नैतत् (for कर्म) — After 15^a, D₈ reads (erroneously) वैतसिको नर and om. 15^{bcd} —^b) K₈ D₁ न तत्, D₁ चैतत् (for नैतत्), M₂ अर्थवद् — K₁ om (hapl) 15^e-17^b —^d) D₄ एतत् (for एव) D₇ यथाफलं

16 K₁ om 16 (of v l 15) —^a) K₈ V₁ B Dn D₂ s s s तथा धैर्यं (D₈ 'र्थं) (for तपो दानं) —^b) K₂ 4 D₁ T G तथाजैव; D₈ धनाजैव (for अयां) —^c) Dn₂ यतो (for यज्ञो) G₁ यज्ञे धृतिं च शीलं च —^d) V₁ सत्यम् (for नित्यम्) B₁ आयो; D₇ T G₈ 4 आप्तो, M आप्तो (for आप्तो) K₈ विध स्मृत, B₄ विधि कृत G₁ नित्यमापोविधिस्मृति, G₂ नित्यमापोति विस्त्व

17 K₁ om 17^{ab} (of v l 15) —^a) D₁ कृत (for कृते) G₁ पितृदेवादविकृते —^b) T₂ समारम्भो V₁ [s]स्य शस्यते, B₁ Dn₂ D₁ 7 S प्रशस्यते, D_a [s]स्य शस्यते, D₄ [s]त्र दृश्यते, D₈ [s]त्र गम्यते —^c) D₈ च (for हि) —^d) K₁ 2 4 D₁ महत् (for फलम्)

18 = (var) 34 —^a) D₈ एतस्य (for एतस्मिन्) —^b) K₁ D_a D₈ विप्रतिषेविते, K₂ 8 विप्रतिषेधिते, K₈ B₈ Dn₁ D₂-4 6 [अ]प्रतिषेधिते, B₁ विप्रनिषेधिते, B₆ 'निषेधते, D₈ [अ]प्रतिषेधिते, G₁ विप्रनिषेधिते, G₂ विप्रनिषेधिते (for विप्रनिषेधिते) V₁ विधौ राजन्यथोचिते; Dn₂ विधिव्यतिषेधते —^c) D_a योगिनः K₄ प्रभृतस्य, B₈ प्रसृतस्य, D_a प्रश्रितस्य, D₈ प्रसृतस्य;

असृजद्धि प्रजा राजन्प्रजापतिरकल्मषः ।

मां यक्ष्यन्तीति शान्तात्मा यज्ञैर्विविधदक्षिणैः ॥ १९

वीरुधश्चैव वृक्षांश्च यज्ञार्थं च तथौषधीः ।

पशूंश्चैव तथा मेघ्यान्यज्ञार्थानि हवींषि च ॥ २०

गृहस्थाश्रमिणस्तच्च यज्ञकर्म विरोधकम् ।

तस्माद्गार्हस्थ्यमेवेह दुष्करं दुर्लभं तथा ॥ २१

तत्संप्राप्य गृहस्था ये पशुधान्यसमन्विताः ।

न यजन्ते महाराज शाश्वतं तेषु किल्बिषम् ॥ २२

G₂ प्रथितस्य (for प्रसृ) —^d) K₁ 4 विच्छित्तिर्, D₁ विश्चित्तिर्, T₂ नो भेदो, G₁ विच्छेदो (for नोच्छित्तिर्) K₁ 2 4 D₁ चिर (for क्वचित्)

19 ^a) D₇ असृजद्धि (for 'जद्धि) K₈ B₂ D_a Dn D₂ s s 6 वै (for हि) V₁ असृजद्धिप्र राजान —^b) D_a 2 प्रजायतेर् (for 'पतिर्) D_a अकल्मष, D₁ G₄ M₂ 4 अकल्मषा —^c) K₁ युक्ष्यतीति, K₈ V₁ D₈ s G₂ M₂ यक्ष, D₁ युक्ष, D₄ यक्षम् Dn धर्मात्मा (for शान्तात्मा) K₄ मा यक्ष्यतीतिज्ञातात्मा, G₁ मा मा यक्ष्यति ज्ञातात्मा

20 ^a) D_a विरुधश्चैव —^b) K₁ 2 4 D₁ यज्ञार्थेषु, K₈ Dn 'र्थं वै, D_a यज्ञार्थाय, D₁ S यज्ञा (M₈ 'ज्ञे) र्थं च B D₂ s s 7 महौषधी, D_a तथौषधि (D_a 2 'धी), G₈ तथा विधि (for तथौषधी) —^d) K₈ B D₈ s 6 यज्ञार्थो (B₈ 'र्था)श्च, V₁ यज्ञार्थं च, D_a 1 यज्ञार्थाय, D_a 2 corrupt, Dn₂ 'र्थं च (for 'र्थानि)

21 ^a) K₁ 4 D₁ ताश्च, K₈ Dn₂ D₄ s चैव; D₇ तस्य (for तच्च) —^b) K₁ D_a 1 D₄ 7 8 T₂ M 'कर्मा विरोधक (D₄ 7 8 'न); K₈ D₈ 'कर्माविरोधिन, K₄ V₁ B₈ 2-4 Dn₂ D₁ G₂ 4 'कर्माविरोधक, D_a 2 D₂ 'कर्माविरोधिन (D_a 2 'कं), G₁ 'धर्माविराधितं ❀ Cn विरोधकं निगडवद्विशेषेण रोधकम्। ❀ —^c) D_a 1 गार्हस्थ्यम् —^d) B₂ transp दुष्कर and दुर्लभ D₇ दुर्हर, S दुर्भर (for दुर्लभ)

22 ^a) K₁ 2 4 D₁ 6 त (D₈ तत्) सस्थाप्य Dn₂ मनुष्या ये, D₄ गृहस्थाय (for गृहस्था ये) —^b) K₁ 2 4 D₁ धन (for पशु) K₈ Dn D₄ 7 8 'धनान्विता; D₁ 'समन्वित, T₂ G₁ धनान्युत् (for 'समन्वितता) —^c) K₁ M₄ जयते, K₄ यजती, D₁ यज्ञे (for यजन्ते) —^d) Dn₂ तस्य (for तेषु).

स्वाध्याययज्ञा ऋषयो ज्ञानयज्ञास्तथापरे ।
 अथापरे महायज्ञान्मनसैव वितन्वते ॥ २३
 एवं *दानसमाधानं मार्गमातिष्ठतो नृप ।
 द्विजातेर्ब्रह्मभूतस्य स्पृहयन्ति दिवोकसः ॥ २४
 स रत्नानि विचित्राणि संभृतानि ततस्ततः ।
 मखेष्वनभिसंत्यज्य नास्तिक्यमभिजल्पसि ।
 कुटुम्बमास्थिते त्यागं न पश्यामि नराधिप ॥ २५
 राजसूयाश्चमेधेषु सर्वमेधेषु वा पुनः ।
 ये चान्ये क्रतवस्तात ब्राह्मणैरभिपूजिताः ।
 तैर्यजस्व महाराज शक्रो देवपतिर्यथा ॥ २६

राज्ञः प्रमाददोषेण दस्युभिः परिमुष्यताम् ।
 अशरण्यः प्रजानां यः स राजा कलिरुच्यते ॥ २७
 अश्वान्गाश्चैव दासीश्च करेणूश्च खलंकृताः ।
 ग्रामाञ्जनपदांश्चैव क्षेत्राणि च गृहाणि च ॥ २८
 अप्रदाय द्विजातिभ्यो मात्सर्याविष्टचेतसः ।
 वयं ते राजकलयो भविष्यामो विशां पते ॥ २९
 अदातारोऽशरण्याश्च राजकिल्बिषभागिनः ।
 दुःखानामेव भोक्तारो न सुखानां कदाचन ॥ ३०
 अनिष्टा च महायज्ञैरकृत्वा च पितृस्वधाम् ।
 तीर्थेष्वनभिसंत्यज्य प्रव्रजिष्यसि चेदथ ॥ ३१

C 12. 265
 B. 12. 12. 33
 K 12. 12. 52

23 ^a) D₁ T₁ G₃ ऋषयो, G₁ स्पृहयो, M ऋषयो
 (for ऋषयो) — ^b) D₂ s s दान- (for ज्ञान)
 — ^c) K D₁ तथापरे (for अथापरे) K₁ D₁ महायज्ञ
 (D₁ 'ज्ञान्), G₃ महाप्राज्ञा (for 'यज्ञान्) — ^d) K₅
 V₁ B Dn D₂ a. s s s मनस्येव (for 'सैव) — After
 23, D₇ S ins a passage given in App I (No 1)

24 D₁ reads 24^{ab} on marg — ^a) K₁ 2 दानस
 मादाने, K₃ दाने समाधानम्, K₄ मनसमादाने, K₅
 B Da Dn D₂ a. s s s मनसमाधान, V₁ मन समाधाय,
 D₁ दानसमादानो, D₄ दानसमाधान, D₇ T₂ M स्वर्गं
 समाधान (T₂ 'न), T₁ G₂₋₁ स्वर्गं (G₂ 'नै-') समापन्ना,
 G₁ सवस्ममाधान (sic) (for श्रदानसमाधान) — ^b) K₃
 ऐकाग्र्य यत्र तिष्ठते, D₈ मार्जमाजिघत्सो नृप (corrupt)
 — ^c) D₁ द्विजातो, D₈ द्विजाते, G₁ द्विजाते D₇
 निष्कामब्रह्मभूताय

25 ^a) K₄ D₁ T₂ सु, B₁ श्व (for स) Da सर्व
 रत्नानि विचित्राणि — ^b) K₃ s V₁ B Dn D₂ s s s M₁ s
 संहृतानि, D₇ T G सप्राप्तानि, D₈ सहृतानि (for सं
 वृतानि) K₂ 4 D₁ इतस्तत, K₃ ततस्तत — ^c) K₁
 मध्येषु, D₁ सखेषु (for मखेषु) Da₂ [अ]नभिसन्त्यस्य,
 D₁ [अ]नभिसन्त्यस्य, D₇ न हि सत्यज्य, D₈ नाभिस (for
 [अ]नभिस) — ^d) S अभिजल्पसे — ^e) M₁ s कुटु
 म्, M₁ कुटुम्बम् K₁ 4 D₁ आश्रित्य, Da आश्रिते
 (for आस्थिते) — ^f) Da जनाधिप (for नरा')

26 ^a) M₁ राजसूयश्च (for 'सूयाश्च) — ^b) V₁
 हयमेधेषु (for सर्व) — ^c) T₂ G₁ चापि (for चान्ये)
 D₈ शस्ता, T₂ तत्र (for तात) — ^d) Da प्रतिपू
 षिता (Da₁ 'त), D₈ अपि पूजिता, G₂ उपशोभिता

— ^e) K₅ V₁ B Da D₂ s s-7 T₁ G₂₋₁ M महीपाल
 (for महाराज)

27 ^a) K₁ 2 D₁ G₂ राजा, K₄ राजा, T₁ G₃ 4 राज,
 T₂ राजा (for राज्) D₁ प्रसाद (for प्रमाद-) — ^b)
 Da शत्रुभि (for दस्युभि) K₁ D₁ अपि मुच्यता, K₂
 V₁ Bo 1 परिमुच्यता, K₃ D₇ T₁ G₁ मुष्यते, T₂
 G₂ 4 M₂ 4 'मुच्यते, G₃ पीड्यते, M₁ s 'मृष्यते (for
 'मुष्यताम्) — ^c) D₃ स (for य) — ^d) D₄ M₁ s
 राज (for राजा)

28 ^a) Bo 1 4 s D₂ s (by corr) s s दासाश्च,
 D₈ दासीश्च (for दासीश्च) — ^b) K₁ करेणूश्च, Da
 T₂ G₁ 2 M₂ 'णूश्च, D₈ 'णश्च K₁ 4 Da खल-
 कृतान् — ^c) B₂ ग्राम Da₁ जनपदश्चैव — ^d) D₄
 क्षत्राणि B₂ विविधानि (for च गृहाणि)

29 ^b) K₁ s 4 D₁ मात्सर्यामक- T₁ चेतन — ^c)
 K₄ D₁ राजकलया, D₈ 'कुलिनो — ^d) K₃ s B Dn
 D₂-s s भविष्याम

30 ^a) Da₁ [s] शरणश्च, Da₂ 'ण्यश्च — ^b) K₁ 4
 Bo D₁ s राजन् (for राज-) D₈ कीविप (sic) G₂
 -भाजिन — B₁ om. (? hapl.) 30^{cd} — ^c) Dn D₈
 दोषाणाम् (for दुःखानाम्) K₁ दुःखारामेभवोक्तारो (sic)
 — ^d) Da कथंचन

31 ^a) K₁ om., D₁ चै (for च) — K₁ om
 31^b-32^e — ^b) D₁ वा (for च) K₄ D₁ [अ]पि च
 स्वधा, K₅ पितृस्वधा, D₂ 'स्वधान्, D₄ 'स्वधा,
 G₁ 'प्वसा, M₂ 'प्वधा, M₁ s (sup lin) 'स्वमा
 (for 'स्वधाम्) — ^c) K₅ V₁ B Da D₂ s. s s तीर्यानि

छिन्नाभ्रमिव गन्तासि विलयं मारुतेरितम् ।
 लोकयोरुभयोर्भ्रष्टो ह्यन्तराले व्यवस्थितः ॥ ३२
 अन्तर्वहिश्च यत्किञ्चिन्मनोव्यासङ्गकारकम् ।
 परित्यज्य भवेत्त्यागी न यो हित्वा प्रतिष्ठते ॥ ३३
 एतस्मिन्वर्तमानस्य विधौ विप्रनिपेविते ।
 ब्राह्मणस्य महाराज नोच्छित्तिर्विद्यते क्वचित् ॥ ३४
 निहत्य शत्रूंस्तरसा समृद्धा-

शक्रो यथा दैत्यवलानि संख्ये ।
 कः पार्थ शोचेन्निरतः स्वधर्मे
 पूर्वेः स्मृते पार्थिव शिष्टजुष्टे ॥ ३५
 क्षात्रेण धर्मेण पराक्रमेण
 जित्वा महीं मन्त्रविद्यः प्रदाय ।
 नाकस्य पृष्टेऽसि नरेन्द्र गन्ता
 न शोचितव्यं भवताद्य पार्थ ॥ ३६

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

(for तीर्थेषु) V1 D1 न हि (for [अ]नभि) K2 8
 Dn सप्तुत्य, K5 V1 B Da D2 8 8 8 सगम्य, D1
 मर्याज्य (sic) (for सत्यज्य) —^d) Dn D8 चेदप्रभो,
 D4 चेन्मृषा, T2 G1 चेत्तया

32 K1 om 32^{ab} (cf v 1 31) —^a) cf. 6 28 38^b
 B4 (marg) छिन्नाभ्र; D1 S भिन्नाभ्र (T2 G1 'भ्रम्) D8
 गतव्य (for गन्तासि) —^b) G2 बलवन् (for विलय)
 B0 8 D2 8 8 7 S (except G1) मारुतेरित —^c) Da
 लोकमारुतयोर् —^d) K1 ह्यन्तराले, D1 ह्यन्तराले, D1
 ह्यन्तराले, T1 G2-4 अन्तराले, T2 M अन्तराल, G1
 अन्तराले

33 ^b) B1 D2 T1 G2-4 व्यासकारणं; Da M2
 व्याकुलकारण (M2 'कं) — D1 om 33^c-34^d —^e)
 B4 (marg) भवेत्, Da परि (for भवेत्) —^d)
 T1 नयोनत्व (sic), T2 न योनर्थ; G1 न योर्थः T1
 G8 प्रतिष्ठिते K2 8 8 V1 B Dn D2 8 8 8 न हित्वा
 प्रतिष्ठिते (K2 'ते) Cv as in text

34 = (var) 18 D1 om 34 (cf v 1 33) —^b)
 K1 [अ]प्रतिपेविते; K2 G1 विप्रतिपेधिते, K3 8 Dn1
 D8 4 8 [अ]प्रतिपेधिते, V1 B T1 G2-4 विप्रैर्निपेवि
 (G2 'न्य)ते, Dn2 [अ]प्रतिपेधने, D1 हे प्रतिपेविते (for
 विप्रनिपेविते)

35 ^a) Da1 नहत्य. Da2 शत्रुस् D1 समृद्धा; T1

G4 स वृद्धान्, G8 प्रवृद्धान् —^b) T1 G2-4 सधे,
 G1 M सते Da2 शक्रो दैत्यस्याभियलानि सख्ये —^c)
 B5 कै, D1 क (for क) Da शोचन् (for शोचेन्)
 K1 निरता, B2 निहतान्, D0 निरते (for 'त) D8
 स्वधर्मे, T G2 4 तु धर्मे —^d) K1 पूर्वे; D8 8 M1 8
 पूर्वे, D1 पूर्वे V1 B0 1 4 Da D8 5-7 स्मृत (D3 7
 'तो), B2 T1 G2-4 कृते, B5 सूत, Dn1 धिते
 (for स्मृते) Da1 पार्थ वि (for पार्थिव) V1 B
 Da1 D8 8 शिष्टजुष्ट, S मुख्यमुख्ये (T2 G1 M2 'रुये)
 — After 35, Da ins

12* न चापि शोचिति हता स्वधर्मे
 पूर्वे कृते पार्थिवमुख्यमुख्यै ।

[(L 2) of 35^d]

36 ^a) D4 क्षत्रेण, G2 क्षत्रेण D8 om धर्मेण
 D1 S शुद्धेन (for धर्मेण) —^b) Da वेदविद्य (for
 मन्त्र) —^c) B1 पृष्टेभिः, Dn2 पृष्टे च, D0 पृष्टे स,
 D8 T G1 8 4 पृष्टे हि; M पृष्ट हि —^d) Da भरताय
 (Da2 'द्य); Dn2 भवता च; D8 भवतीहि B0 पक्षे,
 B1 Da पार्थ. V1 भवता पार्थ किञ्चित्

Colophon — Sub-parvan All MSS (except
 D8 T1 G1, S1 missing) राजधर्म — Adhy name
 Dn D1 G2 4 M1 8 नकुलवाक्य (G2 'लवचन) — Adhy
 no (figures, words or both) B1 2 4 Da1 Dn
 D2 7 8 S 12 (as in text). — Sloka no D8 38.

सहदेव उवाच ।

न बाह्यं द्रव्यमुत्सृज्य सिद्धिर्भवति भारत ।
शरीरं द्रव्यमुत्सृज्य सिद्धिर्भवति वा न वा ॥ १
बाह्यद्रव्यविमुक्तस्य शरीरेषु च गृध्यतः ।
यो धर्मो यत्सुखं वा स्याद्विपतां तत्तथास्तु नः ॥ २
शरीरं द्रव्यमुत्सृज्य पृथिवीमनुशासतः ।
यो धर्मो यत्सुखं वा स्यात्सुहृदां तत्तथास्तु नः ॥ ३
द्व्यक्षरस्तु भवेन्मृत्युर्यक्षरं ब्रह्म शाश्वतम् ।

ममेति च भवेन्मृत्युर्न ममेति च शाश्वतम् ॥ ४
ब्रह्ममृत्यु च तौ राजन्नात्मन्येव समाश्रितौ ।
अदृश्यमानौ भूतानि योधयेतामसंशयम् ॥ ५
अविनाशोऽस्य सत्त्वस्य नियतो यदि भारत ।
भित्त्वा शरीरं भूतानां न हिंसा प्रतिपत्स्यते ॥ ६
अथापि च सहोत्पत्तिः सत्त्वस्य प्रलयस्तथा ।
नष्टे शरीरे नष्टं स्याद्दृष्ट्या च स्यात्क्रियापथः ॥ ७
तस्मादेकान्तमुत्सृज्य पूर्वैः पूर्वतरैश्च यः ।

c. 12. 378
B 12. 13. 8
K. 12. 13. 8

13

§1 is missing for this adhy (cf. v 1 12 1 1)

1 = B 14 13 1 Ds om. the ref. —^a)
K1 & D2 s M2 & बाह्य, Da राज्य (for बाह्य) Ks
द्रव्यशरीर (for द्रव्यमुत्सृज्य) — B1 om 1st —^a)
M2 शरीर D1 धर्मम् (for द्रव्यम्)

2 = B 14 13 2 —^a) K1 & B1 D1-5 M1 s &
वियुक्तस्य, Da विरक्तस्य, Ds विमुक्तस्य —^b) K1 &
B1 D1 s G1 शरीरेषु (for शा) Ks s Dn D2 s s
[अ]नु, Bo 2 s Ds T1 तु (for च) K1 & D1
गृह्यत, G1 गृह्यत Da1 शरीरे चापि गृह्यत, Da2 Ds
शरीरे चापि (Ds स्वतु) गृह्यत —^a) K1 यस्माद्,
D1 वास्मान् (for वा स्याद्) —^a) Da Ds विद्विपा,
D1 T2 G1 सुहृदा, Cv दुर्हृदा (for द्विपता) G1
om. तद् K1 तत्तथास्तु, Da तत्तदस्तु K1 & वै
(for न)

3 T2 G1 om. (hapl) 3 V1 reads 3^{ab} on marg
—^a) M1 s शरीर, Cv शरीर D1 धर्मम् (for
द्रव्यम्) —^b) Ds सिद्धिर्भवति शासत — Ks om
3^{c-4} —^a) K1 यस्माद्, Da1 च स्याद्, Da2 corrupt,
D1 वास्मान् (for वा स्याद्) —^a) B1 अस्तु तत्तथा
Da1 विद्विपा तत्तदस्तु स, Da2 corrupt

4 = B 14 13 3, 51 29 Ks om 4^{ab} (of v 1 3)
—^a) K1 द्व्यक्षरस्तु, B2 द्व्यक्षर तु Ca cites द्व्यक्षर
D1 हरे मृत्युसु —^b) K1 द्व्यक्षर जन्म शा, Da द्व्यक्षर
प्रसदाश्रित, Ds ते ममेति च शा. T2 om (hapl)

4^{cd} —^a) Da घक्षते, Ds तु भवेन्, D1 S (T2 om)
द्व्यक्षरो (for च भवेन्) —^a) Gs निर्ममेति

5 = B 14 13 4 —^a) K1 2 & B2 (m as in
text) D1 T Gs & जन्म (for ब्रह्म) Ks s Dn1 Ds
ततो राजन्, V1 B D2 s s-1 तु तौ (Bs शुभौ) राजन्,
Bs (marg) Da उभौ राजन्, Dn2 तयो राजन्, D1
तु राजन्वा, S तु (T2 Gs M2 च) राजन्द्वाच् (for च
तौ राजन्) —^b) D1 चात्मन्येव K1 2 & B1 Da D1
व्यवस्थितौ, Ds समाश्रिते, Ds सुतौ, G1 हितौ,
G2 श्रुतौ (for श्रितौ) —^a) B1 Da1 D1 अदृश्य
मानो —^a) D1 [अ]योधयेताम्, S योजयेताम् G1
असशय

6 = B 14 13 5 —^a) B2 (marg, also as
in text) जीवस्य, Dn2 तत्त्वस्य, Cv as in text —^b)
K1 निर्वतो (sic), Dn1 निरतो —^a) K2 s V1 B
Dn D2 s s s T2 Gs हत्वा, Da1 भीत्वा, D1 T1
G1 2 & हित्वा (for भित्त्वा) —^a) K1 D1 अहिंसा,
Ks V1 Bo-2 Da Dn1 D2 s s T G2-2 न हिंसा,
D1 G1 न हि स, M2 न हि सा (sic) K1 2 & D1
प्रतिपत्स्यति, Ks Bo 2 s s Ds s पत्स्यसे, B2 dama-
ged, Da Dr S पक्षते (for पत्स्यते)

7 —^a) V1 यथापि च; B D2 s s s तथापि च, D1
T G1 अथ वापि Dn2 तथापि सहसोत्पत्ति —^b) B2
प्रलय; D1 S (mostly) प्रलयस्य — Ds om 7^{c-8}
—^a) V1 Bo-2 s G1 नष्ट, B2 doubtful (for नष्ट)
—^a) Da धिया, G2 वृथा, T2 यथा K1 दस्यान्,
S तस्य (for च स्यात्) Ks यथा, Da फल (for
पय)

पन्था निपेवितः सद्भिः स निपेव्यो विजानता ॥ ८
 लब्ध्वापि पृथिवीं कृत्स्नां सहस्थावरजङ्गमाम् ।
 न भुङ्क्ते यो नृपः सम्यङ्निष्फलं तस्य जीवितम् ॥ ९
 अथ वा वसतो राजन्वने वन्येन जीवितः ।
 द्रव्येषु यस्य ममता मृत्योरास्ये स वर्तते ॥ १०
 बाह्याभ्यन्तरभूतानां स्वभावं पश्य भारत ।

ये तु पश्यन्ति तद्भावं मुच्यन्ते महतो भयात् ॥ ११
 भवान्पिता भवान्माता भवान्भ्राता भवान्गुरुः ।
 दुःखप्रलापानार्तस्य तस्मान्मे क्षन्तुमर्हसि ॥ १२
 तर्ह्यं वा यदि वातर्ह्यं यन्मर्येतत्प्रभाषितम् ।
 तद्विद्धि पृथिवीपाल भक्त्या भरतसत्तम ॥ १३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

8 Ds om 8^{ab} (cf v 1 7) —^b) Da1 पूर्वतरस्तु
 य, Da2 'तरास्तप; Ds 5 G2 4 'तरश्च य T2 सर्वे
 पूर्वतरैश्च स —^c) D1 निसेवित, Ds निपेवित
 —^d) Da1 सेवितव्यो, Ds निपेव्यो हि, Ds स निपेव्यो
 Da3 corrupt, D1 सनिपेव्यो धियावता (sic) — After
 8, D1 S ins

13* स्वायभुवेन मनुना तथान्यैश्चक्रवर्तिभिः ।

यद्यय ह्यधमं पन्था कस्मात्सैर्निपेवित ।
 कृतत्रेतादियुक्तानि गुणवन्ति च भारत ।
 युगानि बहुशकैश्च मुक्तेयमवनिर्नृप ।

[(L 2) G1 यद्यस्य धर्मपथा हि (for prior half) G1
 तस्मात् (for क)]

9 9^{ab} = B 14 13 6^{ab} G1 reads 9^a-10^a on marg
 —^a) K1 s. 4 Da D1 4 सर्वा (for कृत्स्नां) —^b)
 Da जगाम —^c) Da1 भुङ्क्ते, G1 as in text Ds
 त लब्ध्वा पृथिवी सर्वा (sic) —^d) Da D1 7 S किं
 फल (for निष्फल) Ks Da D1 T2 G1 जीविते

10 = (var) B 14 13 7 G1 reads 10^{ab} on marg
 (of v 1 9) —^a) G1 वनतो (for वसतो) —^b)
 Bo 2 Da1 D2 Gs M1 8 जीवित —^c) T2 G1 द्रव्येषु
 (for द्रव्येषु) Ds समती (sic) (for ममता) —^d)
 V1 प्र, G2 [s]वि (for स) Da मृत्योरास्य (Da2
 'रास्यम)वर्तते

11 = (var) B 14 13 8 —^a) K2 5 V1 B Dn
 Ds 2 5 6 बाह्यातर (Dn: 'रे) च; Da D1 S बाह्यातराणा

(for बाह्याभ्यन्तर) G1 स्वभावम् (for भूताना)
 —^b) T2 G1 अंतर; G1 विदोष (for स्वभाव) —^c)
 Ks ये प्र, D1 G2 3 येन, Gs योसु; M येसु (for
 ये तु) Gs -पश्यति K2 4 सद्भाव, Ks B (B:
 marg) Dn Ds 2 T G1 M तद्गत, Ks Ds 2 2 Cnp
 तद्गत, V1 त भूत, Da यद्गत, Ds तद्गति, D1
 तद्गते, G2 सभूत; Gs 4 सद्गत (for तद्भाव) —^d)
 V1 D1 8 (by corr) 7 Gs मुच्यते Ks Dn Ds 7 8
 T1 G1-3 M1-3 ते महा, B1 सर्वतो (for महतो)

12 ^{ab}) B2 Da यधुर (for भ्राता) Ks प्रभु (for
 गुरु) V1 Ds भवान्माता भवान्भ्राता पिता यधुर्भ (V3
 चैव भ)वान्गुरु. —^c) D1 M1 प्रलापम् K1 दुःख
 प्रलपनात्तस्य, D1 'प्रलापानात्तस्य —^d) B1 Dn तन्मे
 स्व, D1 भवान्मे, G1 तन्मे न (for तस्मान्मे) G1
 क्रोद्धुम् (for क्षन्तुम्) Da1 अर्हति D1 T2 तन्मे न
 क्रोद्धुमर्हसि (T2 'ति), T1 G2-4 M तन्मे क्षन्तुमि
 हार्हसि

13 ^a) Ds [अ]पथ्य (for [अ]तर्ह्यं) K1 4 D1
 अतर्ह्य यदि वा तर्ह्य —^b) V1 तन् (for यन्) M1 8
 मम (for मया) —^d) Da नृपतिसत्तम, Ds भारत
 सत्तम, G2 भावतो हरे (sic) Ms भरतसत्तमा

Colophon — Sub-parian K V1 B Da Dn
 D1-7 T2 G1 2 M राजधर्म — Adhy name Dn
 D1 T1 G2 4 M1 8 सहदेववाक्य — Adhy no (figu-
 res, words or both) Ks Bs 4 Da1 Dn Ds 7 8 S
 13 (as in text) — Sloka no Ds 12

१४

वैशंपायन उवाच ।

अव्याहरति कौन्तेये धर्मराजे युधिष्ठिरे ।
 भ्रातृणां युवतां वांस्तान्विविधान्वेदनिश्चयान् ॥ १
 महाभिजनसंपन्ना श्रीमत्यायतलोचना ।
 अभ्यभाषत राजेन्द्रं द्रौपदी योषिता वरा ॥ २
 आसीनमृषमं राजां भ्रातृभिः परिवारितम् ।
 सिंहशार्दूलसदृशैर्वारणैस्त्रि यूपपम् ॥ ३
 अभिमानवती नित्यं विशेषेण युधिष्ठिरे ।
 लालिता सततं राज्ञा धर्मज्ञा धर्मदर्शिनी ॥ ४
 आमन्त्र्य विपुलश्रोणीं माम्ना परमवल्गुना ।

भर्तारमभिसंप्रेक्ष्य ततो वचनमब्रवीत् ॥ ५
 इमे ते भ्रातरः पार्थ शुष्यन्त स्तोत्रका इव ।
 वाचाश्रयमानास्तिष्ठन्ति न चैनानभिनन्दसे ॥ ६
 नन्दयैतान्महाराज मत्तानिव महाद्विपान् ।
 उपपन्नेन वाक्येन सततं दुःखभागिनः ॥ ७
 कथं द्वैतवने राजन्पूर्वमुक्त्वा तथा वचः ।
 भ्रातृनेतान्स्व सहिताञ्शीतवातातपादितान् ॥ ८
 वयं दुर्योधनं हत्वा मृधे भोक्ष्याम मेदिनीम् ।
 संपूर्णा सर्वकामानामाहवे विजयैषिणः ॥ ९
 विरथाश्च रथान्कृत्वा निहत्य च महागजान् ।

C. 12. 393
 B. 12. 14 10
 K. 12. 14 10

14

❧ Ś1 is missing for this adhy (cf v 1 12 1 1)

1 D2 om the ref —^a) K1 सुव्याहरति D1 ३
 कौन्तेय, G2: 'य —^b) D1 राजधर्मे, D1 धर्मपुत्रे (for
 'राजे) D2 om from युधिष्ठिरे up to महाभिजन (in
 2^a) D1 युधिष्ठिरे —^c) D2 transp युवता and
 विविधान् T G2 ३ वदता, G1 ३ विविधान् (for
 युवता)

2 ^a) D2 om महाभिजन (cf v 1 1) —^c)
 K2 २ ३ B2- Dn D1-३ ३ ३ ३ राजेन्द्र, B1 D1 S
 राजान (for राजेन्द्र). —^d) K1 चर

3 ^a) D2 आमोनमृष्यमृषम राजा (hypermetric)
 —^b) D1 भ्रातृभिर्भ्रातृभिरितं (sic) —^c) K1 V1
 B0-२ ३ Dn2 D2 २ ३ ३ मरदा —^d) G2 यूपप

4 ^a) K1 अभिमान, C2 as in text —^b) D1
 युधिष्ठिरे —^c) T2 G2 ३ M1 २ ३ लालिता D1 [अ]
 मरदा (for सतत) Dn2 राज्ञी (for 'जा) —^d) D2
 धर्मदर्शिना D1 S धर्माधर्मनिदर्शिनी

5 ^a) K2 Dn1 D2 श्रेणी (for श्रोणी) S आमन्त्र्य
 विपुला सुश्रोणी C2 cites आमन्त्र्य (as in text)
 —^b) = 1 73 16 3 44 28, 188 2, 290 9 5
 92 9 D1 ममभिसंप्रेक्ष्य, D2 अभिमतीक्ष्य

6 Before 6, all MSS (except G1, Ś1 missing)

7

105 द्रौपद्युवाच —^b) K1 २ ३ B D1-३ . ० शुष्यन्ति,
 K2 V1 Dn S Cv शुष्यन्ते (for शुष्यन्त[ ]) D2 श्लोक
 का, C2 व स्तोत्रका (as in text) —^c) K2 ३ V1
 B0 Dn1 D2 M वाचयन् (B0 'त्य)मानास्, B1 २ ३ Dn1
 वाचयन्, Dn2 वैरस्य, Dn1 न वाचयमानस्, D1
 पौष्टयमानास्, D2 पापास्यनास् (corrupt), T1 G2-4
 त्वा पदयमानास्, T2 G1 विचार्यमाणास्, C2 वाचयन्
 मानास् —^d) K2 चैतान्, D1 वेतान् C2 cites
 पृतात् K1-३ Dn2 D1 ३ अभिनन्दसि, T1 'मन्त्रसे

7 ^a) D1 S [ह]मान् (G2 ३ [ए]तान्) (for [ए]तान्)
 K2 D2 २ ३ महावाहो (for 'राज) —^b) K2 B0 २ ३ ३
 D1 महागजान्, G2 महद्विपान् D2 मेधा इव मरधि
 पान् (sic) —^c) D2 उपपन्नेन, C2 'पन्नेन (as in
 text) —^d) D1 दुःखभागिना, G2 'भाजन, M2
 'दायिन

8 ^b) K1 ३ D1 T1 G2 उक्तं, D2 मुक्त्वा —^c)
 K1 ३ सुसहितान्, B1 च सहि, D1 सुसहितान्, D2
 मरुसहितान्, D3 स महितान्, T1 G2 ३ M तु सहि;
 T2 G1 च (G1 तु) विविधान् —^d) V1 'धितान् (for
 'दितान्)

9 V1 reads 9 on marg —^b) D2 इमां (for
 मृधे) K1 भोक्ष्यामि, Dn1 भोक्षाम Dn1 वेदिनी,
 Dn2 वेदिना —^c) Dn1 सपूर्णा, D1 सपूर्णा V1
 कामेन (for 'मानाम्) — After 9, Dn1 reads (for
 the first time) 11^{ca}, repeating it in its proper place.

संस्तीर्य च रथैर्भूमिं ससादिभिररिंदमाः ॥ १०
 यजतां विविधैर्यज्ञैः समृद्धैराप्तदक्षिणैः ।
 वनवासकृतं दुःखं भविष्यति सुखाय नः ॥ ११
 इत्येतानेवमुक्त्वा त्वं स्वयं धर्मभृतां वर ।
 कथमद्य पुनर्वीर विनिहंसि मनांस्युत ॥ १२
 न क्लीवो वसुधां भुङ्क्ते न क्लीवो धनमश्नुते ।
 न क्लीवस्य गृहे पुत्रा मत्स्याः पङ्क इवासते ॥ १३
 नादण्डः क्षत्रियो भाति नादण्डो भूतिमश्नुते ।
 नादण्डस्य प्रजा राज्ञः सुखमेधन्ति भारत ॥ १४

मित्रता सर्वभूतेषु दानमध्ययनं तपः ।
 ब्राह्मणस्यैव धर्मः स्यान्न राज्ञो राजसत्तम ॥ १५
 असतां प्रतिपेधश्च सतां च परिपालनम् ।
 एष राज्ञां परो धर्मः समरे चापलायनम् ॥ १६
 यस्मिन्क्षमा च क्रोधश्च दानादाने भयामये ।
 निग्रहानुग्रहौ चोभौ स वै धर्मविदुच्यते ॥ १७
 न श्रुतेन न दानेन न सान्त्वेन न चेज्यया ।
 त्वयेयं पृथिवी लब्धा *नोत्कोचेन तथाप्युत ॥ १८
 यच्चद्रलममित्राणां तथा वीरसमुद्यतम् ।

10 D₁ om 10 V₁ reads 10^{ab} on marg — ^a) K₁ 2 D₁ T₂ विहीना (T₂ *ना)श्च, B₁ (marg, also as in text) विरयश्च; D₄ M₁ 3.4 विवीराश्च, T₁ G₂ 4 नृवीराश्च; G₁ विहानाश्च (for विरयांश्च) T₁ G₂ 4 इत्वा (for कृत्वा) — ^b) D₁ रथान्, S (except T₂ G₁) द्विपान् (for -गजान्) — ^c) D₂ च रथ, G₂ 4 सरथैर् — ^d) K₁ (marg) भीमादिभिर K₁ 2 4 Da D₁ अरिंदम (Da *म)

11 ^a) K₁ यजता, K₅ यजते (sic), B₁ 4 (marg, also as in text) यजध्वं; D₁ यजतो, D₇ S यजेम (T₂ G₁ *य, G₂ *य) — ^b) K₁ 4 समिद्धैर् D₂ प्राप्त (for आप्त) — Da₁ reads 11^{ed} (for the first time) after 9 — ^c) D₇ T₁ G₂-4 M₄ -गत (for कृत) — ^d) G₂ सुसायन K₁ 4 5 V₁ Bo 1 3 4 5 (m as in text) D_n D₂ 3 4 5 व, D₆ च (for न)

12 ^a) K₃ इत्युक्तानेवम्, D₂ इत्युक्त्वा नैवम् Da खा, T₁ तु, G₂ lacuna (for त्व) — ^b) K₁ स्वेते; K₄ स्वे च (for स्वय) Da धर्माभृता K₄ B₂ 4 (m as in text) Da D₁ M₁ वर (for वर) — ^d) Da₂ विनिहसि, D₁ *हिंसि Da चचामि (for मनांसि) V₁ B D_n D₂ 3 4 5 8 T₂ न (for [व]त) K₅ मनांसि विनिहसि न (corrupt)

13 ^b) K₂ धर्मम्; D₇ S राज्यम् (for धनम्) T₂ G₁ भावसेत् (for अश्रुते) — K₅ om (hapl) 13^c-14^b — ^d) K₄ वत्सा पक, T वत्सा पु (T₂ प्र)टा; G₁ M यत्सपाका, G₂ यत्सपाला, G₃ 4 वित्तपाला; Ca मत्स्या पङ्क (as in text) K₁ 2 D₁ वत्सा पौत्रास्तथासते, D₅ मत्स्या पङ्क इवामतौ (sic)

14 K₃ om 14^{ab} (cf v l 13) — ^b) Da₂ ना

दद्वैर् K₂ 4 5 B₁ 8 5 D_{n1} D₁-8 6 7 T G M₄ भूमिम् (for भूतिम्) — ^a) G₂-4 राजन्; Ca राज्ञ (as in text) — ^d) K D_n D₄ 8 विंदति, D₁ विंदति (for एधन्ति) — After 14, D₇ S ins a passage given in App 1 (No 2)

15 ^a) K₃ S मैत्रता K₁ 2 4 D₁ लोकेषु (for भूतेषु) — ^c) K₃ 5 B₂ D_n D₄-8 G₁ ब्राह्मणस्यैव — ^d) Da न राजे D₂ 6 नृपसत्तम

16 G₁ om. 16^{ab} — ^a) K₃ असम (for *ता) K₁ प्रति यो ददो (for प्रतिपेधश्च) — ^b) Bo-4 Da D₃ 5 प्रतिपालन, M₁ 3 [अ]परिपा — ^c) S राज्ञ (for राज्ञां) D₁ एष ब्रह्मपरो राज्ञो — ^d) G₁ समरेव्वपला

17 ^a) G₁ कोपश् (for क्रोधश्) — ^c) B₁ प्रग्रहातुं, D₁ विग्रहातुं, D₄ M₂ निग्रहानुग्रहो; D₇ निग्रहानिग्रहो B₂ चैव (for चोभौ) — ^d) K₁ 2 4 D₁ धर्म प्रशस्यते, K₃ D₁ धर्मा (D₄ धीमा) निहोच्यते; D₇ भवधर्मं यदुच्यते

18 ^{ab}) D₇ T G₂-4 M transp श्रुतेन (T₂ व्रतेन) and सान्त्वेन G₁ सामेन (for श्रुतेन) D₃ रणातेन (for न सान्त्वेन) K₁ सत्वेन; V₁ शात्वेन, G₁ व्रतेन (for सान्त्वेन) D₄ चेच्छया (for चेज्यया) Da न साम्ना न च दानेन न श्रुतेन न चेज्यया — ^c) D₁ स्वयिच; D₇ स्वयेद — ^d) K₁ नो कांचनेन च (submetric), K₂ 3 5 V₁ B Da D_n D₂ 3 5-1 S न सकोचेन चाप्युत (K₂ तथाप्युत [hypermetric], B₃ Da₂ D_n D₃ 7 T G₁ 3 4 चाप्युत, M₁ 3 चाच्युत, M₂ पार्थिव), K₄ न कोचेन तथाप्युत, D₁ नोत्कामेन तथाप्युत; D₄ कौटिल्येन न चाप्युत, D₃ न सकोचनयाच्युत

19 ^a) D₁ corrupt D₇ यत्तफलम् — ^b) K₅ B₂ D_n 3 तथा वीर्य, B₂ तथा वीर्य, D₇ यथा वीर,

हस्त्यश्वरथसंपन्नं त्रिभिरङ्गैर्महत्तरम् ॥ १९
 रक्षितं द्रोणकर्णाम्यामश्वत्याम्ना कृपेण च ।
 तत्त्वया निहतं वीर तस्माद्बुद्धं वसुंधराम् ॥ २०
 जम्बूद्वीपो महाराज नानाजनपदायुतः ।
 त्वया पुरुषगार्दूल दण्डेन मृदितः प्रभो ॥ २१
 जम्बूद्वीपेन सद्यः क्रौञ्चद्वीपो नराधिप ।
 अपरेण महामेरोर्दण्डेन मृदितस्त्वया ॥ २२
 क्रौञ्चद्वीपेन सद्यः शाकद्वीपो नराधिप ।
 पूर्वेण तु महामेरोर्दण्डेन मृदितस्त्वया ॥ २३
 उत्तरेण महामेरोः शाकद्वीपेन संमितः ।
 भद्राश्वः पुरुषव्याघ्र दण्डेन मृदितस्त्वया ॥ २४

द्वीपाश्च सान्तरद्वीपा नानाजनपदालयाः ।
 विगाह्य सागरं वीर दण्डेन मृदितास्त्वया ॥ २५
 एतान्यप्रतिमानि त्वं कृत्वा कर्माणि भारत ।
 न प्रीयसे महाराज पूज्यमानो द्विजातिभिः ॥ २६
 स त्वं भ्रातृनिमान्दृष्ट्वा प्रतिनन्दस्व भारत ।
 ऋषभानिव संमत्तान्नाजेन्द्रानूर्जितानिव ॥ २७
 अमरप्रतिमाः सर्वे शत्रुसाहाः परतपाः ।
 एकोऽपि हि सुखायैषां क्षमः स्यादिति मे मतिः ॥ २८
 किं पुनः पुरुषव्याघ्राः पतयो मे नरर्षभाः ।
 समस्तानीन्द्रियाणीव शरीरस्य विचेष्टने ॥ २९
 अमृतं मात्रवीच्युश्रूः सर्वज्ञा सर्वदर्शिनी ।

C. 12. 413
 E. 12. 14. 30
 K. 12. 14. 71

Ds यथाचार्यं Da2 मनुचय, D2 मनुचत, G1 मनु
 चता T1 Ms तथा विरमनु —^a) B1 मनु (for
 मनु) —^a) K2 D1 महचर, K. V1 B Da Dn
 D2. 2. 1-3 अनुचम, D1 महचम (for 'चरन्')

20 ^a) K1 D2 कृपेण —^a) Dn2 D2 G2 Ms
 निहित (for निहत) —^a) Da D1 सुह्व Da नदी
 निनां (for वसुधराम्)

21 ^a) K1 & D1 Ms & जनु —^b) K1 & & D1
 'जन्पदयुत' —^a) B2 मुदित, Da2 मृदित K2 &
 त्वया, K2 त्वया, D1 नृप (for प्रभो)

22 ^a) Da1 स जनु (hypermetric), D1 Ms जनु
 —^b) Da1 नराद्वीप (for नराधिप) —^a) D2 om 22^a
 —^c) K2 B Dn D2 & & c अघरेण D1 T G2-4
 महामेद (D1 'रु'), G1 'बाहो, M1 & 'मेर (for
 'मेरोर) Da अघरेण तथा मेरोर Cnp cites अपरेण (as
 in text) —^a) D1 पुण्येन (for दण्डेन) T2 निहतत्
 M1 & तदा (for त्वया)

23 D1 om. (hapl) 23-24, S om. (hapl) 23
 —^a) B1 जनु (for क्रौञ्च) —^b) K1 & शिव, K2
 क्षित, B1 क्रौञ्च (for शाक) —^c) K1-2 Da D1 &
 पूर्वेण च (Da स), B1 अघरेण —^a) B2 मुदितत्

24 K1 (hapl) D1 om. 24 (for D1, cf. v l. 21)
 —^a) G1 (before corr) महाराज (for 'मेरोर) —^b)
 D2 दिवद्वीपेन (for शाक) Da सगत, D1 सक्षित;
 T2 निर्मित, G1 समत, G2-3 मयुत (for समित)
 —^a) V1 reads 24^a on marg —^c) Da भद्राश्व —^a)

B2 मुदितत्

25 ^a) K1 & D1 तु (for च) K1 सानुर,
 Da1 G1 मातरा —^b) K. Da Dn D2 'पदाश्रया',
 D1 T2 'पदायुता. —^a) K3 & B1 Da Dn2 G2 M1 &
 मृदितत्, B2 मुदितत्, T2 broken

26 ^a) K2 Dn [ज]प्रतिमेयानि, Da1 प्रतिमेयत्वा
 (sic), Da2 [अ]प्रतिमानित्वा, G1 प्रतिमानि त्व —^b)
 Da2 कर्मा च (sic), G1 कर्मणि —^c) K1 प्रीयमे त्व,
 D2 न प्रीयासु Da2 मयाताराजन् (sic), T1 G2-4 कय
 राजन् (for महाराज)

27 ^a) Dn2 D2 G1 भ्रातृनिमान्, D1 भ्रातृणिमा
 —^b) K2 'नदन्स, G1 'नद्यस्व —^c) K1 & M वृष-
 भान् Da D2 & & S सपत्नान् (for समत्तान्) —^a)
 K2 D1 ऊर्जितान्यया, S गर्जितानिव (T2 G1 इव
 गर्जितान्)

28 ^a) K1 & s Dn2 D2 & & G2 'प्रतिभा Da
 अमरप्रतिमान्सर्वान् —^b) Da सर्वसुदान्, Dn2 शत्रु
 साहा —^c) K1 D1 S एकैकोपि (K1 'को हि) D1 &
 जयाय (for सुखाय) —^a) K1 & योय, K2 & B
 Dn D2 & & S मम (G1 [before corr] सर्व, M1
 धल), D1 & प्रमु (for क्षम as in D1 only) Da
 corrupt

29 ^a) N (except D1 s) G1 पुरुषव्याघ्र —^b)
 D2 ससहामा (for पतयो मे) G1 पतयो नरर्षभका
 (sic) —^c) Dn2 D1 'याण्येव

30 ^a) Da1 अत, Da2 अततं, D1 नानृत, T2

युधिष्ठिरस्त्वां पाञ्चालि सुखे धास्यत्यनुत्तमे ॥ ३०

हत्वा राजसहस्राणि बहून्याशुपराक्रमः ।

तद्व्यर्थं संप्रपश्यामि मोहात्तव जनाधिप ॥ ३१

येषाम्मुन्मत्तको ज्येष्ठः सर्वे तस्योपचारिणः ।

तवोन्मादेन राजेन्द्र सोन्मादाः सर्वपाण्डवाः ॥ ३२

यदि हि स्युरनुन्मत्ता भ्रातरस्ते जनाधिप ।

बद्धा त्वां नास्तिकैः सार्धं प्रशासेयुर्वसुंधराम् ॥ ३३

कुरुते मूढमेवं हि यः श्रेयो नाधिगच्छति ।

ननु त्वाम्, Ms अमृत Ks D1 चात्रवीच; Ks V1 B Dn1 D2 s s o s T Gs 4 नाम, Dn2 वात्र; T2 अत्र (for मात्र) Dn2 Dn2 छुश्रू. —^b) Da धर्मज्ञा K1 4 D1 समदर्शिनी; V1 समवादिनी, Bs Da D2 s o G2 धर्मदर्शि(Da2 °ज्ञा)नी G1 laouna —^c) K1 तु; M त्वा (for त्वां) B1 G1 Ms 4 पांचाली —^d) K1 मुखे D1 दास्यति; G1 3 यास्यति; Gs योक्ष्यति (for धास्यति).

31 ^a) D1 राज, G1 नाम (for राज) —^b) K1 बहून्युपार्थ; K2.4 बहून्युपार्थ- Ks B D2 s s o o पराक्रमी; V1 Da पराक्रमात्; G1 पराक्रमै —^c) G1 तद्वत्त्व B1 Dn1 समवक्ष्यामि —^d) K1 वचो मातुर (for मोहात्तव) B1 T1 नराधिप (for जना°)

32 ^a) M1 एषाम् T2 G1 उन्मादको Da ये स्वामुन्मत्तक ज्येष्ठ —^b) K1 4 तेभ्ये प्रमादिन; K2 5 V1 B Dn Ds तेप्यनुसारिण; Da तेप्यनुयाजिन (Da2 °यायिनः); D1 तेभ्ये प्रसादिन; S तेप्यवमानिता (for तस्योपचारिण) D2 s 5-7 ते सर्वेप्यनुसारिण; text as in Ks Ds only —^c) K2 5 V1 3 Da Dn D2 s s o s तवोन्मादान् (B1 °न्मत्ता) महाराज; D1 corrupt —^d) K1 सौदाता (sio).

33 K1 om 33^{ab} —^a) V1 यदि वा स्युर, Dn2 D1 M1 8 यदि हिंस्युर; T1 Ds 4 यदिह स्युर —^b) Ks 5 V1 B D1-3 s-s Gs 8 Ms नराधिप (D1 धनाधि°); Da यवीयसे (Da2 °स) (for जनाधिप) — Gs om 33^{cd} —^c) Dn2 ता (for त्वां) Da नास्तिकै (sio),

34 ^a) K1 सर्वते (sio), Ks व्रवते, K1 कुर्वते, Ks कुर्वतां; Ds 8 व्रवते. Ks 4 Ds मूढमेव य (Ds ते); Ks बाहमेव हि, V1 B Da Dn D1-3 s o मूढ प्वं हि; D1 मूढमेनं हि; M1 8 मूढमात्मानं (for मूढ मेव हि) —^b) K2 4 स श्रेयो; Ks यो येषां, D1 य सुधेयो (hypermetrio), Ds यच्छेयार (sio), D1 8

धूपैरञ्जनयोगैश्च नस्यकर्मभिरेव च ।

भेषजैः स चिकित्स्यः स्याद्य उन्मार्गेण गच्छति ॥ ३४

साहं सर्वाधमा लोके स्त्रीणां भरतसत्तम ।

तथा विनिकृतामित्रैर्याहमिच्छामि जीवितुम् ॥ ३५

एतेषां यत्मानानामुत्पद्यन्ते तु संपदः ।

त्वं तु सर्वा महीं लब्ध्वा कुरुपे स्वयमापदम् ॥ ३६

यथास्तां संमतौ राज्ञां पृथिव्यां राजसत्तमौ ।

मान्धाता चाम्बरीपथ तथा राजन्विराजसे ॥ ३७

T G2-4 यच्छेयो, G1 यत्र यो (for य श्रेयो) —^c) Ks Bo 2 (m as in text) s s Da D2 s o धूपैर —^d) Ks Ds Cnp नष्ट; Bo 4 D2 s o नस्त, Da2 तस्य, G1 नास्य (for नस्य) —^e) Da भेषजै. Ks Bo स चिकित्स; V1 अचिकित्स, Ds च चिकित्स्य. K1 यो (for स्याद्) —^f) K1 योगमार्गेण, D1 यो न मार्गेण (for य उन्मार्गेण) — For 34^{ff}, D1 S subst

14* उन्मत्तिरपनेतव्या तव राजन्यदृच्छया ।

35 D1 T2 G1 om 35 —^a) Da सहि (for साह) T1 Gs 4 सर्वासमा —^b) Dn2 भारतसत्तम. —^c) K1 2 4 विरहिता; V1 Bo-4 Dn1 D2 6 विना कृता K1 2 4 V1 B Da Dn D2 s s o पुत्रैर, D1 पुत्रे, Ds मत्रैर (for [अ]मित्रैर) —^d) D1 8 M1 जीवितं — After 35, D1 S (D1 T2 G1 [all three om 35] after 14*) ins a passage given in App I (No 3)

36 ^a) K1 2 4 D1 अन्येषां, Ks Ds एकेषां; D2 एषा ते (for एतेषां) —^b) T1 उत्पद्य तु; T2 G1 8 4 M उत्प(T2 °रपा)द्यति, G2 उत्पद्यति (for °द्यन्ते) K1 s s Da Ds 8 S [अ]नया नृप (Ks °यान्नुप) V1 B Dn D2 s s o न मेव वचन मृपा, D1 राज्ञा यातीव दुर्लभा; D1 उत्पाद्यतनया नृप (sio) —^c) Ks त्वां तु; D1 त्वां त्वं V1 B Dn D2 s s s स्वत्त्वा (for लब्ध्वा) Ds त्व स्वमर्हं फल लब्ध्वा. —^d) D1 वृणुपे (for कुरुपे) Ks Ds 8 आपदं

37 ^a) B1 (marg, also as in text) तथास्तां; Da यथास्वीं (sio), Ds यथा त्व Ks Ds T1 समतौ, V1 Bo 2-3 D1-3 s समितौ, Da Ds सर्वतो (for समतौ) T1 राजन् (for राजा) —^b) Dn1 पृथिवीं K1 8 D1 8 राजसत्तम (Ds °स)

38 ^b) Bo.1 राज (for प्रजा) K2.4 Dn1 S (ex-

प्रजाधि पृथिवीं देवीं प्रजा धर्मेण पालयन् ।
सपर्यतवनदीपां मा राजन्विमना भव ॥ ३८

यजस्व विविधैर्यज्ञैर्जुह्वन्प्रीनप्रयच्छ च ।
पुराणि भोगान्वासासि द्विजातिभ्यो नृपोत्तम ॥ ३९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

१५

वैशंपायन उवाच ।

याज्ञसेन्या वचः श्रुत्वा पुनरेवार्जुनोऽब्रवीत् ।
अनुमान्य महाबाहुं ज्येष्ठं भ्रातरमीश्वरम् ॥ १
दण्डः शान्तिं प्रजाः सर्वा दण्ड एवाभिरक्षति ।
दण्डः सुप्तेषु जागर्ति दण्डं धर्मं विदुर्बुधाः ॥ २

धर्मं संरक्षते दण्डस्तथैवार्थं नराधिप ।
कामं संरक्षते दण्डस्त्रिवर्गो दण्ड उच्यते ॥ ३
दण्डेन रक्ष्यते धान्यं धनं दण्डेन रक्ष्यते ।
एतद्विद्वन्नुपादत्स्व स्वभावं पश्य लौकिकम् ॥ ४
राजदण्डभयादेके पापाः पापं न कुर्वते ।

C. 12. 429
B. 12. 15. 5
R. 12. 15. 5

cept Ms) पालय Da धर्मेण नृपमत्तम —^a) D: S
च नू (for नव)

39 ^b) Ks : Dn Ds जुह्वन्प्रीन्, V1 B1 : s Ds :
जुह्वन् (V1 'हृत्वा) प्रि, Bo युध्यदप्रि, B2 Ds जुह्वन्प्रि,
B3 Da T2 G1 जुहुष्यप्रि, D1 s corrupt, D2 जुह्व-
वप्रि, D3 जुह्वन्प्रीन्, T1 G2-1 M जुहुष्य (M1 s 'स्य)-
प्रीन् (for जुह्वन्प्रीन्) B1 प्रयच्छत, M1 s प्रयच्छ वा
(M1 व) —^a) Ks V1 B Dn Ds : s e e e घनानि
(for पुगनि) Da ग्रामान् (for भोगान्) Ks Ds
दानानि (for वासामि) —^a) Ks : नरोत्तम, K2
नराधिप, Dn: D1 नराधिप; D1 नरपम, Ds नृपोत्तम,
M1 s नृपोत्तम (for 'त्तम)

Colophon — Sub parcan K V1 B Da Dn
D2-1 e : T2 G1 s M राजधर्म — Adhy name Dn
D1 T1 G1 : s M1-3 द्रौपदी (T1 'दि) वाक्य, Ds
वाक्य — Adhy no (figures, words or both) Ks
B1 s Da1 Dn Ds : : S 14 (as in text)

15

☞ S1 is missing for this adhy (cf v. 1 12 1 1)

1 D2 om. the ref —^a) V1 अजुशिद्ये (for 'मान्य)
Ks Da D1 : T मन्नाहुर, D2 : : s 'बाहो, G1
'राज (for 'बाहुं) —^a) Ks हृत्वा, K1 s V1 B Dn
D2 : : s अच्युत (B1 'त), Ds उच्यते (for हृधरम्)

2 = Manu 7 18 Before 2, all MSS (except

Ds M1-1) ins अजुन उवाच —^a) Bo शासि राजन्;
D2 : दद शाति, M2 दयिता कि (for दण्ड शासि)
—^b) D1 'रक्षण —^a) Da सुप्ते प्रजागर्ति —^a) Dn2
धर्म (for धर्म) Da जना (for बुधा).

3 ^a) Ds धर्म (for धर्म) D2 s s स (D2 सं)
रक्षणे, G1 संरक्ष्यते (for 'क्षते) K1 : : s D1 : s दद
सरक्ष (D2 'क्ष्य ति धर्म, Ks दद सरक्षते (submetric)
— Ks om 3^b-4^b —^b) B1 तथा राज्य (for तथै-
वार्यं) Ks B (except B1) Dn Ds : जनधिप, Da
महीपते (for नराधिप) —^a) B1 काम (for काम)
D2 e च रक्षते, Ds G1 M2 सरक्ष्यते —^a) Da
त्रिददो, D1 त्रिवर्गो

4 Ks om 4^{ab} (cf v 1 3) —^a) K1 : s V1
B2 Da2 Dn2 D2 e : (by corr) G1 रक्षते —^b) Ks
प्रजा (for धन) K1 : s B2 Ds रक्षते (for रक्ष्यते)
V1 Bo-2 s (m as in text) s Da M धनं हृदोभिरक्षति
(Bo 'क्ष्यते; Da 'क्षमि), Ds दडेन रक्षते प्रजा
— D1 repeats 4^{ab} —^a) Ks : V1 B Dn D2 s : s
T1 G2 s M2 एव (for एतद्) B2 G1 विद्वान् B2
and Bomb Ed उपाधस्व, D1 'दस्व; D1 S (except
M1) 'दाय (for 'दस्व) —^a) K1 B2 s Dn D2 s : s
भाव पश्यस्व (D2 पश्येति) (for स्वभाव पश्य) K1
कौलिक (for लौकिकम्). Da स्वभाव पचलौकिकं

5 —^a) Ks राजदडे; M1 राजन्दड V1 repeats
भयादेके on marg K1 एव (for एके) — Da om
(hapl) 5^{bc} V1 reads 5^{bc} on marg Ds om (hapl)
from 5^b up to सामिदिके (in 6^c) —^b) T G1 : s

यमदण्डभयादेके परलोकभयादपि ॥ ५
 परस्परभयादेके पापाः पापं न कुर्वते ।
 एवं सांसिद्धिके लोके सर्वे दण्डे प्रतिष्ठितम् ॥ ६
 दण्डस्यैव भयादेके न खादन्ति परस्परम् ।
 अन्धे तमसि मजेयुर्यदि दण्डो न पालयेत् ॥ ७
 यस्माददान्तान्दमयत्यशिष्टान्दण्डयत्यपि ।
 दमनादण्डनाचैव तस्मादण्डं विदुर्बुधाः ॥ ८
 वाचि दण्डो ब्राह्मणानां क्षत्रियाणां भुजार्पणम् ।
 दानदण्डः स्मृतो वैश्यो निर्दण्डः शूद्र उच्यते ॥ ९
 असंमोहाय मर्त्यानामर्थसंरक्षणाय च ।

मर्यादा स्थापिता लोके दण्डसंज्ञा विशां पते ॥ १०
 यत्र श्यामो लोहिताक्षो दण्डश्ररति स्मृतः ।
 प्रजास्तत्र न मृष्यन्ति नेता चेत्साधु पश्यति ॥ ११
 ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः ।
 दण्डस्यैव भयादेते मनुष्या वर्त्मनि स्थिताः ॥ १२
 नाभीतो यजते राजन्नाभीतो दातुमिच्छति ।
 नाभीतः पुरुषः कश्चित्समये स्थातुमिच्छति ॥ १३
 नाच्छित्त्वा परमर्माणि नाकृत्वा कर्म दारुणम् ।
 नाहत्वा मत्स्यघातीव प्राप्नोति महतीं श्रियम् ॥ १४
 नाघ्नतः कीर्तिरस्तीह न वित्तं न पुनः प्रजाः ।

नरा (for पापा) Gs परस्परभयात्परे — Ds om
 (hapl) 5^c-6^b — °) Ks अन्धे (for एके) — °)
 B1 परलोके, Da परस्पर (for 'लोक) K1 2 4 Gs
 पापा (Gs नरा) पाप न कुर्वते (of °)

6 V1 reads 6 on marg Ds om up to सांसिद्धिके
 (of v 1 5) Ds Gs om (hapl) 6^{ab} (for Ds, cf
 v 1 5) — °) Bo परस्पर; Da परलोक (for
 'स्पर') — °) Bo om न — °) Ks सांसिद्धिकेकेषु,
 Dr T1 Gs 4 M सांसिद्धि (Ms 'द्व' के लोके Ca oites
 सांसिद्धिके (as in text) — °) Ds 8 सर्वदंडे; Gs
 सर्वदंडे

7 °) Ds दण्डस्यैव, Dr 'स्येह V1 reads दण्डस्यैव
 भया on marg T1 G2-4 लोके (for एके) — °) Da
 खानति (sic) — °) V1 B Da2 Ds 5 7 S मजेरन्,
 Da1 रजेरन्

8 °) Dn2 तस्माद् K1 D1 G1 अदात्, T1 G2
 दांतांश्च, Gs दत्ताश्च V1 दशयति; Bo 2-3 Da D2
 3 5 7 T G दमयेद् (for दमयति) Ds यस्माददात्ता
 दमयन् — °) K1 अशिष्टं, Bo 3-5 सदुष्टान्; B2 Da
 D2 3 5 सदुष्टान्; Dr G2-4 दुर्वृत्तान्; T1 उद्रिकान्;
 T2 G1 यहुष्टान्, M1 8 उहुष्टान्; M2 उहुष्टान्, M3
 अहुष्टान् (for अशिष्टान्) D2 M3 दमयति — °) Da
 दशानाद् (for दमनाद्), and चापि (for चैव) — After
 8, K1 ins (of 6^{ab})

15* परलोकभयादेते पापा. पापं न कुर्वते ।

9 °) V1 Da Dn D2 3 5 5 वाचा; D1 वाचि-
 (for वाचि) — °) K1 4 G1 M2 4 भुजार्पण, M1 3

भुजार्पित, Gs as in text — °) Dr T1 G2-4 M1 3 4
 धन (for दान) Dr वैश्ये K Da D1 3 दान (K1
 नाना) ददा स्मृता वैश्या — °) Dr निर्दम ॥ Ca
 निर्दण्ड सर्वदण्ड । ॥

10 °) K1 मर्त्याणाम्; Da लोकानाम् — °) B1
 मर्यादा .

11 = (var) Manu 7 25. — °) Dr लोहितार्थो
 — °) Ks B1 3 Da1 D1 M1 3 पापहा; Ks Dn2 Ds
 धर्मत, Bo 2 3 (marg) 4 5 Dn1 D2 3 5-7 T1 G2-4
 M2 4 सूद्यत, Da2 यायदा; T2 G1 सूद्यत (for
 स्मृत) — °) M1 3 प्राज्ञास् (for प्रजास्) Ks V1
 Bo-4 Dn D2 3 5 5 8 मुह्यंति; G1 मुह्याम

12 D1 om (hapl) 12^a-13^b — °) B3 4 Dn
 D2 3 5 6 G1 च; Gs हि (for [म]य) K1 भिक्षुक,
 Da भिक्षुका — °) Ds 4 दण्डस्यैव B1 Dr एके (for
 एते) — °) Ks D1 सर्वे स्युर (for मनुष्या)

13 D1 om 13^{ab} (cf v 1 12) — °) G1 नाहितो
 (also in 13^b and 13^c) Ds व्रजते, G2 जयते (for
 यजते) D4 राजा, Gs राजा (for राजन्) — °) D1
 सामयेत्तुमियच्छति (corrupt)

14 °) K1 नार्थित्वा; K2 4 नार्थित्वा, Cv as in
 text Da परधर्माणि, D4 कर्माणि, Cv as in text.
 — °) Ks Bo 3-5 Dn M1 3 हुष्कर (for दारुणम्)
 — After 14^{ab}, G2 ins 16*, om 14^c-15^d — °) Da
 T2 G1 नाच्छित्त्वा — °) K1 3 4 Da D1 परमां; Ds
 महति

15 Gs om. 15 (of v 1 14) — °) K2 न घ्नत;
 T2 G1 निघ्नत — °) K1 न (for the second न) B1

इन्द्रो वृत्रवधेनैव महेन्द्रः समपद्यत ॥ १५
 य एव देवा हन्तारस्ताल्लोकोऽर्चयते भृगुम् ।
 हन्ता रुद्रस्तथा स्कन्दः शक्रोऽग्निर्वरुणो यमः ॥ १६
 हन्ता कालस्तथा वायुर्मृत्युर्चैश्रवणो रविः ।
 वसवो मरुतः साध्या विश्वेदेवाश्च भारत ॥ १७
 एतान्देवानामस्यन्ति प्रतापप्रणता जनाः ।
 न ब्रह्माणं न घातारं न पूषाणं कथंचन ॥ १८
 मध्यस्थान्सर्वभूतेषु दान्ताञ्छमपरायणान् ।
 यजन्ते मानवाः केचित्प्रशान्ताः सर्वकर्मसु ॥ १९

न हि पश्यामि जीवन्तं लोके कंचिदहिंसया ।
 सत्तैः सत्त्वानि जीवन्ति दुर्बलैर्वलवचराः ॥ २०
 नकुलो मूपकानत्ति विडालो नकुलं तथा ।
 विडालमत्तिश्चा राजञ्छ्वानं व्यालमृगस्तथा ॥ २१
 तानत्ति पुरुषः सर्वान्पश्य धर्मो यथागतः ।
 प्राणस्यान्नमिदं सर्वं जङ्गमं स्थावरं च यत् ॥ २२
 विधानं देवविहितं तत्र विद्वान्मुह्यति ।
 यथा सृष्टोऽसि राजेन्द्र तथा भवितुमर्हसि ॥ २३
 विनीतक्रोधहर्षा हि मन्दा वनमुपाश्रिताः ।

C. 12. 447
 B. 12. 15. 24
 K. 12. 15. 24

(marg) यदा (for पुन) —^a) K₂ मनपद्यत, V₁ प्रत्यपद्यत, Dn₂ D₁ समपद्यते — T G₁ s s ins after 15 G₂ (om. 14^c-15²), after 14^{ab}

16^a माहेन्द्रं च ग्रहं लेभे लोकाना चेश्वरोऽभवत् ।

16^a) D₂ (by corr) त (for य) G₂ पुष्य
 Da यवहता मयंत (Da₁ om त) त्र (corrupt) —^b)
 K₁ त लोको, V₁ G₁ तात्तौकान्, Da त लोके V₁
 अर्चयते (hypermetric), Dn₁ D₁ [s] म्यर्चयद्, T₁
 अयते, T₂ भजते, G₁ लभते — Da₂ om (hapl)
 16^{cd} —^c) Da₁ T₁ G₂-1 तत (for तथा) K₁ om
 (hapl) from स्कन्द up to तथा (in 17^a) Da₁ शक्र,
 D₁ कट

17 K₁ om up to तथा (cf v 1 16) —^{ab}) B₂
 Dn D₂ s s e सृष्ट्युर्वायुर् (by transp) T₁ यम (also
 as in text), T₂ G₁ [s] दि च (for रवि). Da₁
 सृष्टुश्च श्रवणोरपि (for ^b)

18^a) G₂ एते देवा K₁ s प्रपद्यति, Da उपास्य
 (Da₁ 'उयं' ति, D₁ प्रनद्यति —^c) K₁ V₁ Bo-2 s
 Da₂ D₂ s T₁ G₁ s M₁ s ब्राह्मण, G₂ ब्रह्मब्राह्मण
 (hypermetric) (for ब्राह्मण) K₁ यातारं; M₁ दातार
 (for घातार) —^d) K₁ न कर्मण, K₂ D₁ पूषण न
 (for न पूषाण)

19^{ab}) Da D₂ s मध्यस्था B₁ यस्मात् (for दान्तान्)
 K₂ क्षेम, B₁ श्रम, B₂ Da₁ मम, D₂ s e r काम,
 D₁ क्षम (for क्षम) B₁ reads in marg मध्यस्था,
 दाता and श्रमपरायणा — V₁ reads 19^{cd} on marg
 —^c) K₂ जयते, G₁ यजतो —^d) B (B₁ m as in
 text) Da Dn D₂ s s e प्रदान्ता, D₁ s प्रदातान्, D₂
 प्रदातात् (for प्रदान्ता)

20 V₁ reads 20^a on marg —^a) T₂ G₂ च (for
 हि) Da₁ पश्याम —^b) V₁ reads लोके on marg
 V₁ D₂ G₂ s किंचिद्, Da M₂ कश्चिद्, D₁ त्रैलोक्ये
 चिदहमया —^c) = 3 199 24^a K₂ s B₂-s Dn₁
 D₂ s s e s M₂ सचा हि (for सत्त्वानि) Da सर्वस
 (Da₁ 'सा')त्वेन जीवति

21^a) K₁-1 V₁ Bo-2 s s D (except D₁ e) मूपि-
 कान्, B₂ मूपिकान् —^b) G₂ M विलालो G₁
 मूपिक, M₁ s नकुलस् (for 'ल) — T₂ G₁ om (hapl)
 21^{cd} —^c) G₂ M विलालम् —^d) V₁ श्वानो K₁
 s D₁ व्याघ्रमुवास्, K₂ D₁ व्यालमृगास्, T₁ G₂ s
 M₁ s व्यालमृगास् ❀ Ca व्यालमृग चित्रमृग । ❀

22^b) B₁ (marg , also as in text) Da यस्य
 (for पश्य) B₂ s (marg , also as in text) Dn D₂
 s e कालो (for धर्मो) T₁ G₂-1 पश्य धर्मं यथागत
 —^d) V₁ B₂ s D₂ s e M₁ s transp जङ्गम and
 स्थावरं

23^a) K₂ s B₂ s Dn D₂ s s e G₂-1 M₁ दैव
 (for देव) —^b) Dn₁ यत्र, G₁ तनु (for तत्र)
 Bo 1 विद्वान्श्र (by transp) G₁ M सुहृते —^c)
 M₁ तथा (for यथा) —^d) B₁ Dn₂ अर्हति

24 —^a) K₂ 'हर्षक्रोधौ हि, K₃ 'हर्षक्रोधा हि,
 Dn₂ D₂ s 'क्रोधहर्षादि, D₂ 'वर्षा हि; M₁ 'मर्षाभि;
 M₂ 'हर्षाभि —^b) K₁ s D₁ सर्पा, K₂ D₂ वृद्धा,
 D₂ T G₂-1 दाता (for मन्दा) K₁ V₁ Da G₁ अपा
 श्रिता (K₁ D₂ 'त'); D₂ उपासता —^c) K₁
 याधं, K₂ वर्षा, Dn₂ D₂ वर्षं; M₂ धन, Cv वध
 (as in text) —^d) K₁ s तामसा; G₁ तापसं
 Dn₂ D₁ s प्राणपालन (for 'यापनम्')

विना वधं न कुर्वन्ति तापसाः प्राणयापनम् ॥ २४
 उदके बहवः प्राणाः पृथिव्यां च फलेषु च ।
 न च कश्चिन्न तान्हन्ति किमन्यत्प्राणयापनात् ॥ २५
 सूक्ष्मयोनीनि भूतानि तर्कगम्यानि कानिचित् ।
 पक्ष्मणोऽपि निपातेन येषां स्यात्स्कन्धपर्ययः ॥ २६
 ग्रामान्निष्क्रम्य मुनयो विगतक्रोधमत्सराः ।
 वने कुटुम्बधर्माणो दृश्यन्ते परिमोहिताः ॥ २७
 भूमिं भित्त्वौषधींश्छित्त्वा वृक्षादीनण्डजान्पशून् ।
 मनुष्यास्तन्वते यज्ञांस्ते स्वर्गं प्राप्नुवन्ति च ॥ २८

दण्डनीत्यां प्रणीतायां सर्वे सिध्यन्त्युपक्रमाः ।
 कौन्तेय सर्वभूतानां तत्र मे नास्ति संशयः ॥ २९
 दण्डश्चेन्न भवेच्छोके व्यनशिष्यन्निमाः प्रजाः ।
 शूले मत्स्यानिवापक्ष्यन्दुर्बलान्बलवत्तराः ॥ ३०
 सत्यं चेदं ब्रह्मणा पूर्वमुक्तं
 दण्डः प्रजा रक्षति साधु नीतः ।
 पश्याम्यश्च प्रतिशाम्यन्त्यभीताः
 संतर्जिता दण्डभयाड्बलन्ति ॥ ३१
 अन्धं तम इवेदं स्यान्न प्रज्ञायेत किञ्चन ।

25 ^b) V₁ B Da D₂ s s o पर्वतेषु, G₂ चपलेषु (for च फलेषु) —^o) M₁ s तत् (for च) Cv as in text —^d) K₅ D₈ प्राणघातन, Dn₂ 'घातनात्, D₇ T G 'यापनं (for 'यापनात्)

26 ^a) G₁ सूक्ष्मयोरनि भूतानि (sio) —^b) M₂ कर्हिचित् (for कानिचित्) —^o) V₁ B₁ Da D₈ पक्षिणा; D₁ पक्षिणो, D₇ T G₁ s 4 M पक्ष्मणोर्. K₁ 4 Bo D₁ 4 7 s S त्रि (G₂ हि) निपातेन, V₁ B₁ Da गमनेनापि (for ऽपि निपातेन) —^d) K₄ तेषां, G₁ यक्षां (for येषां) K₅ D₁ 2 s (inf lin) o s प्राण; B₈ स्कंद; D₇ T₁ G₂-4 काल, G₂ स्कन्ध (as in text) Da येषां स्यात्कदन महत्

27 B₁ om (hapl) 27-29 —^a) D₄ निर्गम्य, G₁ निर्गम्य (for निष्क्रम्य) —^b) V₁ B_o 2 4 s Da D₈ T₂ G₁ 2 M विनीत (for विगत) —^o) M₁ s 4 कुह्व —^d) V₁ मोहिता जना

28 B₁ om 28 (of v l 27) —^a) T₂ भूर्मेथित्वा (for भूमि भित्त्वा) M₁ भूर्मी D₇ s G₈ भित्त्वौषधि, T₁ भित्त्वौषधि; G₄ 'पर्धीश् M₈ 'षधि; D₁ भित्त्वा (for छित्त्वा) —^b) G₈ 4 अप्यजान् (for अण्डजान्) K₁ corrupt, D₁ तथा (for पशून्) T₁ वृक्षादीन्यप्यजान्पशून्; T₂ वृक्षानिधनजान्पशून्; G₁ वृक्षानद्धनजान्पशून् (sio) —^d) D₁ स्वर्गान् V₁ B_o 4 s D₁ M₁ हि (for च)

29 B₁ om 29 (of v l 27) —^a) Da दण्डनीतौ. M₁ s प्रणीत्यायां —^b) Da₂ सिध्यन्तु, G₁ [s]सिध्यन् (for सिध्यन्ति) K₁ D₁ उपक्रम, Da₂ प्रक्रमा Ca cites उपक्रमा (as in text) —^o) M₁ s कौन्तेय

30 = (var) 12 67. 16 —^a) D₄ चात्र (for चेक्ष) — D₈ om (hapl) 30^b-32^c. —^b) K₈ s V₁

B Dn D₂ s s o s विनश्येयुर्, G₁ [s]प्यनशुप्यन्, G₂ s विनशिष्यन् (for व्यनशिष्यन्) D₂ विनश्यति प्रजा इमा — With 30^d, of. Manu 7 20^d —^o) K₁ स्थूले; K₄ शूला, K₅ B (except Bo s) Dn D₂ s 7 T G₂-4 जले, D₈ शूलेन (hypermetrio) (for शूले) K B₈ Dn D₂ T₂ [अ]भक्ष्यन्; Da [अ]पक्ष्यन्, D₈ [अ]पक्ष्यन्, D_o [अ]भक्ष्यन्, D₇ G₂ 4 M [अ]घक्ष्यन्; D₈ [अ]यक्षा (sio), T₁ G₁ [अ]घक्ष्य, G₈ [अ]घक्ष्याद् (for [अ]पक्ष्यन्) D₁ तिमिन्मात्स्याक्षिवापक्षुर (sio) — D₈ om from दुर्बलान् in 30^d up to तम इ (in 32^a) —^d) D₁ दुर्बलं बिलवत्तर .

31 D₈ s om 31 (of v l 30) —^a) D₇ S बतेद (for चेदं) G₂ उक्तो —^b) M₁ s साधुनीति (M₈ 'ति) —^o) Da पश्याम्यश्च; D₇ तश्याम्य K₁ प्रतिहर्षस्य भीता, K₂ 4 s Bo s s (marg) Dn D₈ च (Bo s स) प्रतिशाम्य भीता, K₈ D₄ प्रतिधर्षस्य भीता, V₁ प्रतिमासस्य भीता, B₁ D₇ T₁ G₂-4 प्रतिमासस्य भीता, B₂ प्रतिमापश्य भीता; Da च प्रतिमानभीता, D₁ प्रतिहर्षस्य भीता; D₂ च प्रतिशाम्यन्तीता, T₂ M प्रति माषस्य (M₁ 'नासस्य) भीता, G₁ पूतमाषस्य भीता (for च प्रतिशाम्यन्त्यभीता, as in D₂ 7 only) —^d) D₇ दडभयाश्चरति — After 31, M₁ s ins

17* यदि न प्रणयेद्वाजन्दण्ड दण्ड्येष्वतन्द्रितः ।

32 = (var) Rām 2 67 36 D₈ om. 33^{ab}, D₈ om अन्ध तम इ (of v l 30) —^a) G₁ अलं (for अन्ध) —^b) K₂ V₁ B Dn₁ D₈ 6 प्राज्ञायत (B₁ 'येत), K₄ प्रजायेत; D₂ 7 G₂ M₁-8 प्रज्ञायत —^o) D₁ न ददे चेत् Da₁ अमेच्छोके; Da₂ ब्रह्मे लोके —^d) Da भजते, D₈ विभज्यन् D₈ साधु साधुनी; G₁ साध्वसाधुषु; G₈ साध्वसाध्विति

दण्डश्चेन्न भवेच्छोके विभजन्साध्वसाधुनी ॥ ३२
 येऽपि संभिन्नमर्यादा नास्तिका वेदनिन्दकाः ।
 तेऽपि भोगाय कल्पन्ते दण्डेनोपनिपीडिताः ॥ ३३
 सर्वो दण्डजितो लोको दुर्लभो हि शुचिर्नरः ।
 दण्डस्य हि भयाद्गीतो भोगायेह प्रकल्पते ॥ ३४
 चातुर्वर्ण्याप्रमोहाय सुनीतनयनाय च ।
 दण्डो विधात्रा विहितो धर्मार्थावभिरक्षितुम् ॥ ३५
 यदि दण्डान्न विभ्येयुर्वयांसि श्वापदानि च ।

अद्युः पशून्मनुष्यांश्च यज्ञार्थानि हवींषि च ॥ ३६
 न ब्रह्मचार्यधीयीत कल्याणी गौर्न दुह्यते ।
 न कन्योद्बहनं गच्छेद्यदि दण्डो न पालयेत् ॥ ३७
 विश्वलोपः प्रवर्तते मिथेरन्सर्वसेतवः ।
 ममत्वं न प्रजानीयुर्यदि दण्डो न पालयेत् ॥ ३८
 न संवत्सरसत्राणि तिष्ठेयुरङ्कतोभयाः ।
 विधिवदक्षिणावन्ति यदि दण्डो न पालयेत् ॥ ३९
 चरेयुर्नाश्रमे धर्मं यथोक्तं विधिमाश्रिताः ।

C. 12. 463
 6. 12. 15. 41
 K. 12. 15. 41

33 = (var) Rām. 2 67 32 —^a) V₁ D₂ 8
 8 6 ये तु, D₇ T G₁ 8 4 M₁ ये हि, M₁ 8 येभि
 (for येऽपि) D₇ स्स (for सं) — 33^{cd} = (var)
 Manu. 7 23^{cd} —^d) K₅ V₁ B Da Dn D₂ 8 8 e. 8
 ददेनाद्यु (for 'नोप-)

34 = (var) Manu 7 22 —^a) K₂ 4 सर्वं,
 Dn₂ सर्वे (for सर्वो) Dn₂ दंडजिता Da Dn₂ D₁ 8
 श्लोके —^b) K₁ दुर्बलो M₁ [s]पि, M₂ तु (for
 हि) K₈ 8 B D (except D₁ 7) जन (for नर)
 —^c) K₁ दंडेन (for दण्डस्य) G₁ भवाद् (for
 भयाद्) —^d) K₅ V₁ B Dn D₂ 8 8 6 भोगायैव,
 T₁ G₂₋₄ यापि (for 'येह) K₅ B Dn D₂ 8 8-8 T₁
 M प्रवर्तते (for प्रकल्पते).

35 ^a) K₁ चतुर्वर्ण्यं, D₈ चातुर्वर्ण्ये, G₁ 'वर्णं
 K₂ 8 D₇ T G₂ 4 M₂ 4 -प्रमोहाय, K₅ B Da Dn
 D₂ 8 -प्रमोहाय, D₂ 8 6 -प्रसादाय (for [स]प्रमोहाय)
 —^b) K₈ 8 B₃ T₁ G₂₋₄ सुनीति- K₂ 4 Dn₂ नय-
 नानि, D₇ T G₁ 8 4 M -करणाय (for -नयनाय)
 D₂-8 8 सुनीताय (D₁ सुविनीत) नयाय च —^c) K₁
 2 4 विधात्र, D₈ [s]पि धात्रा Da D₇ S दंडो हि
 विहितो धात्रा —^d) K₁ 2 4 धर्मार्थं K₁ 2 4 D₁ T
 G₂₋₄ चापि, K₅ भुवि, V₁ B₀₋₈ 8 चानु, B₁ D₂
 8 8 6 M चाभि, Da [स]तु (for [स]भि-) K₄ रक्षित;
 D₁ रक्षत, D₇ रक्षति, D₈ -वीक्षितु G₁ धर्मार्थं च
 पिनक्षति (s₁₀)

36 ^a) V₁ B₁ दंडो न, B₀ दंडान (for दण्डान्न)
 K₁ विभेयुर्, V₁ B₀ 1. 8 4 विभेयुर्, Da D₁ T₁ G₁ M
 विभियुर्, D₁ [स]विभियुर्, D₁ T₂ विभियुर् —^b) K₄
 Da₂ श्वापदानि, G₁ च पदानि (for श्वापदानि) — G₁
 om (hapl.) 36^{cd} —^c) Dn₂ आद्यु, T G₂₋₄ M₂ 8
 इत्यु (for अद्यु) D₁ असूपस्वैर (for अद्यु पशून्)
 —^d) K₁ 8 4 D₁ यज्ञांगानि (for यज्ञार्थानि)

37 ^a) B₁ ब्रह्म चापि, Da₁ ब्रह्मचार्या (for ब्रह्मचारी)
 D₆ अधीयेत K₁ न प्रवीचापि धीयेत (sic); K₂ 4 न
 प्रवीचाप्यधीयेत, D₁ न प्रवीचापि धीयेत (sic), D₈ न
 ब्रह्मचार्यधीयात (s₁₀) —^b) K₈ दुह्यसि (for 'ते) K₆
 V₁ B Da Dn D₂ 8 (before corr) 8 6 कल्याणी (D₆
 'णी) न दुहेत गा, D₃ (by corr sec m) 8 कल्याणी
 (D₈ 'न) न दुहेत गौ, D₇ T G न काल्य (D₇ नाकल्प,
 T₁ G₁ 'ल) दुह् (T₁ 'हि)ते च गौ, M न कल्याण दुहीत
 गौ Ca cites कल्याणी (as in text) —^c) K₁-8
 कन्यावहन, K₁ D₄ कन्याद्बहन, V₁ कन्यो हवन; B₀ 4
 (m as in text) कन्योहवन, Da कन्यो हवन, D₁ कन्यो-
 वहन, D₆ कल्पोद्बहन, G₂ हन्योद्बहन (for कन्योद्बहन)
 —^d) T₂ G₁ यत्र (for यदि) Da पातयेत्, D₇ T G
 वर्तते (for पालयेत्) — After 37, M₁ 8 read (for
 the first time) 40, repeating it in its proper place

38 M₂ 4 om (hapl) 38-39 V₁ reads 38-40
 after 42 —^a) K₅ B Da D₂ 8 8 6 Ca विष्व (B₂
 'श्व)ग्लोप, G₁ विद्व्लोप (s₁₀) —^b) = Manu 7 24^b
 —^c) K₄ D₁ समत्वं, Da₁ मनत्वं, Da₂ मनस्व, D₁
 मसमत्त्व (for मसत्व) D₂ 6 वि (for प्र)

39 K₁-4 M₂ 4 om (hapl) 39 (for M₂ 4, cf v l
 38) T₂ G₁ om (hapl) 39-40 For sequence in
 V₁, cf v l 38 —^a) Da सत्राश्च —^d) Da₁ पातयेत्.

40 D₈ om (hapl) 40-41 T₂ G₁ om 40 (cf.
 v l 39) For sequence in V₁, cf v l 38 Da
 transp 40 and 41 D₇ reads 40 after 42 M₁ 8
 read 40 (for the first time) after 37 —^a) K₁ 2 4
 D₁ M₁ नाश्रमा, K₈ 8 नाश्रम, M₁ (first time) 8
 (both times) नाश्र वै, M₂ नाश्र मे (for नाश्रमे)
 —^b) B₂ 4 Da D₇-8 8-7 ययोक्त (for 'क्त) K₁ 2 4
 D₁ धर्मम्, Da विधिना (for विधिम्) —^d) D₁ धर्मो;
 D₁ दंड (for दण्डो) Da₁ D₁ पातयेत्, M₁ चालयेत्

न विद्यां प्राप्नुयात्कश्चिद्यदि दण्डो न पालयेत् ॥ ४०
 न चोप्रा न बलीवर्दा नाश्वाश्वतरगर्दभाः ।
 युक्ता वहेयुर्यानानि यदि दण्डो न पालयेत् ॥ ४१
 न प्रेष्या वचनं कुर्युर्न बालो जातु कर्हिचित् ।
 तिष्ठेत्पितृमते धर्मे यदि दण्डो न पालयेत् ॥ ४२
 दण्डे स्थिताः प्रजाः सर्वा भयं दण्डं विदुर्बुधाः ।
 दण्डे स्वर्गो मनुष्याणां लोकोऽयं च प्रतिष्ठितः ॥ ४३
 न तत्र कूटं पापं वा वञ्चना वापि दृश्यते ।
 यत्र दण्डः सुविहितश्चरत्यरिविनाशनः ॥ ४४

हविः श्वा प्रपित्रेक्षुष्टो दण्डश्चेन्नोद्यतो भवेत् ।
 हरेत्काकः पुरोडाशं यदि दण्डो न पालयेत् ॥ ४५
 यदिदं धर्मतो राज्यं विहितं यद्यधर्मतः ।
 कार्यस्तत्र न शोको वै भुङ्क्ते भोगान्यजस्र च ॥ ४६
 सुखेन धर्मं श्रीमन्तश्चरन्ति शुचिवाससः ।
 संवसन्तः प्रियैर्दारैर्भुञ्जानाश्चान्मुत्तमम् ॥ ४७
 अर्थे सर्वे समारम्भाः समायत्ता न संग्रयः ।
 स च दण्डे समायत्तः पश्य दण्डस्य गौरवम् ॥ ४८
 लोकयात्रार्थमेवेह धर्मप्रवचनं कृतम् ।

(for पाल°)

41 K₂ om (hapl.) 41-42 D₃ om 41 (cf v. 1 40) D_a transp 40 and 41 —^a) V₁ D_r T G M₂ + नैवोप्रा, D_a M₁ नवोप्रा; D₃ नेवोप्रा —^b) T₂ G₁ न चाश्वतरं (G₁ 'नरं'), G₃ गवाश्वतरं —^d) D₄ दृढ (for दण्डो) D_a D₄ पातं (for पाल°)

42 K₂ + om (hapl.) 42 (for K₂, cf v. 1 41) —^a) D_a प्रेष्या K₁ कुर्वन् (for कुर्युर्) —^o) K₁ + V₁ B D_a D_n D₁ 7 8 T G₂ + M₂ न बाला, D₂ 8 8 8 नारी वा (for न बालो) D₃ यांतु (sic) K₁ 3 D₁ 3 कस्यचित् (for कर्हि) —^o) V₁ B D_a D₂ 8 8 8 C_n पितृमती, D_n 2 पितृमयी, D_r T G पितृमते —^d) D_a 1 D₄ दृढ (D_a 1 'दो') न पातयेत् — After 42, V₁ reads 38-40, while D_r reads 40

43 ^a) D_a सर्वे (for सर्वा) —^b) B₀ 5 धर्मं दृढ; B₁ D_a भय ददे, D_n 1 ददे सर्वं, D_n 2 D₂ 8 8 8 दद सर्वं, D_r भयाहृद; T₂ भय ददे (for भय दण्ड) —^o) V₁ दृढात् D_c स्वर्गं —^d) K₁ लोकेय, D₃ लोको मे, M₃ लोको यश्च M₂ लोको यत्र प्रतिष्ठित

44 D_a transp 44^{ab} and 44^{cd} D_n 2 reads 44^{ab} on marg S (except M₄) repeats 44^{ab} after 44^{cd} —^a) T G₂ + कपट (all first time) (T₁ G₃ + hyper-metric) (for कूट) T₂ G₂ (both first time) om वा S (except M₄) (second time) पाप कूर (for कूट पाप) D_r न (for वा) —^b) T₂ (first time) नापि (for वापि) D_a D_r S (except M₄) (second time) प्रवर्तते (for [अ]पि दृश्यते) K₃ वैर वापि न दृश्यते — D_r om 44^{cd} —^o) B₂ सुविपुलश्च, M₄ स विहितश्च —^d) D_a T₁ G₂ + अश्च, D₁ अर (for अरि) V₁ B (except B₂) D₂ 8 8 8 चरते रिपुबाधन

45 ^a) — (var) Manu 7 21^b B₁ हविषो, G₂ हविश्च K₃ D_a D_r T G M₂ प्र (D_a प्र) लिहेद्, K₃ B D_n 2 D₂ 2 + [अ]रि लिहेद् K₃ D₁ दृष्टो, K₃ B D_a D₂ 8 8 दृष्टा, D_r S दृष्ट (for दृष्टो) V₁ D_n 2 हवीपि प्रपिषे (D_n 2 'व)च्छा वै —^c) — (var) Manu 7 21^a K₁ हरेत् क, D_r भवेत्काक, T₁ G₂ + लिहेत्काक. —^d) D_n 2 यावद् (for यदि) D₁ दृढ K₃ D₃ न पीडयेत्, D_a 1 न्यपातयेत्, D₄ न पातं (for न पाल°)

46 ^a) K₁ यदि ते, K₂ 8 8 B₁ D_n D_s यदीद, K₃ यदि भो D_a विहित (for धर्मतो) D_n 3 राज D_r T₂ G यदि दृढव (G₁ 'म') तो राज्य —^b) B₁ (marg, also as in text) विजित, M₃ विदित (for विहित) D_a धर्मतो वाद्य धर्मत. —^c) D₁ 7 T G₁ 8 + M₁ कार्यं (for कार्यस्) K₁ D₁ शोकास्ते, K₃ D₄ शोको हि, D_r S कार्यं च, D₃ शोकार्यो (for शोको वै) —^d) D₄ भुङ्क्ते

47 ^a) D₃ श्रुपेन —^b) K₃ चरत D_a विचरति सुवासस —^c) M₂ भारैर् (for दारैर्) K₃ D₃ सव पंत प्रियैर् (D₃ 'वे) दानैर्, D₃ सवसत फलैर्दानैर् C_np cites सवसन्त (as in text) —^d) V₁ भुञ्जानश्च

48 ^a) K₁ अर्थे, D_a अनु, M₄ सर्वे (for अर्थे) S (except G₁) सर्व (for सर्वे) — V₁ reads 48^c-56^b on marg —^c) D₃ सर्व (for स च) B₁ 4 5 दृढ (for दण्डे) K₁ समाधातु, V₁ समाचित्त (for 'यत्त) —^d) D_a पौरुष (for गौरवम्)

49 V₁ reads 49 on marg (cf v. 1 48) —^a) K₁ लोकत्रयार्थम् —^b) D₃ इत (for कृतम्) —^c) D₄ corrupt K₂ 4 वाद्य, D₁ वा प्र (for साधु) K₁ अर्हिसवोप्यर्हिसेति, D_a अर्हिसा साध्वर्हिसेति (sic)

अहिंसा सायुहिंसेति श्रेयान्धर्मपरिग्रहः ॥ ४९
 नात्यन्तगुणवान्क्रश्चिन्न चाप्यत्यन्तनिर्गुणः ।
 उभयं सर्वकार्येषु दृश्यते साधुसाधु च ॥ ५०
 पशूनां वृषणं छिन्वा ततो भिन्दन्ति नस्तकान् ।
 कृपन्ति बहवो भारान्ब्रह्मन्ति दमयन्ति च ॥ ५१
 एवं पर्याकुले लोके विपथे जर्जरीकृते ।
 तैस्तेन्यायैर्महाराज पुराण धर्ममाचर ॥ ५२
 यज देहि प्रजा रक्ष धर्म समनुपालय ।

अभिवाञ्छहि कौन्तेय मित्राणि परिपालय ॥ ५३
 मा च ते निन्नतः शत्रून्मन्युर्भवतु भारत ।
 न तत्र किल्बिषं किञ्चित्कर्तुर्भवति भारत ॥ ५४
 आततायी हि यो हन्यादाततायिनमागतम् ।
 न तेन भ्रूणहा स स्यान्मन्युस्तं मन्युमृच्छति ॥ ५५
 अवध्यः सर्वभूतानामन्तरात्मा न संशयः ।
 अवध्ये चात्मनि कथं बध्यो भवति केनचित् ॥ ५६
 यथा हि पुरुषः शालां पुनः संप्रविशेन्नवाम् ।

C 12 460
 B. 12. 12 57
 K. 12. 15 57

50 V₁ reads 50 on marg (cf. v l 48) —^a)
 V₁ B₀ 1 : 5 D_n D₂ 3 . T₂ नात्यन्त, B₂ नात्यर्थं,
 B₃ नाद्यत, D_a नान्यत्, G₁ नाद्यत K₅ V₁ B D_a
 D_n D₂ 2 5-7 S -गुणवत् K₂ 3 5 V₁ B D_a D_n
 D₂ 3 5-7 S किञ्चिन्न —^b) K₁ नैव चात्यन्तं, K₄
 D_a D₁ न चैवा, D_n 2 न वाप्य V₁ B D_a D_n
 D₂ 3 . 5 S निर्गुण, D₃ निर्जुन —^c) G₁ उभय
 —^d) K₁ मायु माधु K₅ D₂ G₁ (before corr) वा
 (for च)

51 = (var) B 12 262 37 V₁ reads 51 on
 marg (cf. v l 48) —^a) K₁ 2 4 वृषणान्, K₃ D₄
 वृषणौ K₁ 2 4 D_n D₁ भित्त्वा, M₄ जिन्वा —^b)
 B₁ भिन्दन् (sic), D₁ विन्दति K₁ 4 M नस्तुकान्, K₂
 V₁ T₂ मन्त्रकान्, K₃ 5 D_n 2 D₄ 7 T₁ G₂₋₄ नामिका,
 B₁ नामिका, B₃ 4 D_n D₅ (bv corr) 5 मन्त्रक, B.
 (marg, also as in text) नासिका, D₁ नास्तुकान्,
 D₂ 3 5 (before corr) नन्त्रक, D₃ नासिका, G₁ नामि
 कान्, C_v नन्सुतान्, text as in B₀ 2 5 (orig)
 Ca. np only D_a ततो भिक्षेजिनस्तकात् (sic) —^c) K₄
 कृप्यति, K₅ V₁ B D_a D_n D₂ 3 5 5 5 ब्रह्मन्ति, G₁
 कृपन्त (sic) B₀ (marg) पाशवो (also ब्रह्मवो as in
 text) K₁ 4 D₁ ब्राह्मन्, B D₂ 3 5 5 भार, T₁ G₂₋₄
 राजन् (for भारान्) —^d) B₁ च दमति, M₂ मदयति
 (for दमयन्ति)

52 V₁ reads 52 on marg (cf. v l 48) —^a)
 K₂ विपयैर्, K₅ D_n D₄ 5 विपयैर्, B D_a D_n
 D₂ 3 5 5 वितथे (B₂ 'ते), D_a 2 वितथैर्, D₁ विपथो,
 (for विपथे) D_a जर्जरीकृती, T₂ G₂ 3 झर्जरीकृते
 —^c) K₁ तत्तथायैर्, D_a तैस्तेनयैर् (for न्यायैर्) —^d)
 D₁ S (except M₂) आचरेत्

53 V₁ reads 53 on marg (cf. v l 48) —^a)
 G₁ यश्च (for यज) K₅ D₅ 3 G₂ प्रजा D_a यजन् रक्ष

वसुधा —^b) B₁ वसं मनुपपालय, T₁ G₂₋₄ स्वधर्ममनु,
 T₂ धर्मं मस्सर (sic), G₁ धर्मं मन्मानुपालय —^c) D₁
 G₁ अमित्र K₃ D₄ जय, D₁ हिहि (for जहि) —^d)
 D₃ परिपालये K₄ मित्रान्समनुपालय

54 V₁ reads 54 on marg (cf. v l 48) —^b)
 K₁ 4 D₃-8 G₁ भवति (for 'तु) K (except K₃) B₂ 4
 D (except D₄ 7) पार्थिव (for भारत) V₁ D_a मन्यु-
 भर्तमत्तम — G₁ om (hapl) 54^{ca} —^c) D_a युद्धे
 (for किञ्चित्) —^d) D_a S (except G₂, G₁ om) 2
 हनुर, D₁ हर्तुर (for कर्तुर) G₂ भवतु V₁ B₃ पार्थिव,
 D_a किञ्चन (for भारत)

55 Cf. Manu 8 250-51, Bodhāyanasmṛti 1
 10 14 V₁ reads 55 on marg (cf. v l 48)
 —^a) K₁ 4 D₁ च, V₁ B D_n 2 D₂ 3 . 5 G₁ M₂ 4
 तु, D_a D₁ T₁ G₂₋₄ M₁ 3 [इति (for हि) —^b)
 D_a 1 आतयायिनम् D₁ S आहवे (for आगतम्) —^c)
 D_a ब्रह्महा न स्यान्, G₂ भ्रूणहास्तस्यां, M₂ 'हास्तास्यान्
 Ca cites भ्रूणहा (as in text) —^d) V₁ B₂ 4 (before
 corr) D_a D_n D₂ 3 . 5 T₁ G₃ 4 मन्युस्तन्मन्युम् (D_a 1
 'स्तन्मनुम्, D_n 2 'स्तान्मन्युम्), K₂ 4 B₀ 2-3 D_a D₁
 3-5 अर्हति, K₃ Ca आर्हति; G₃ इच्छति, C_v अरच्छति
 (as in text)

56 V₁ reads 56^{ab} on marg (cf. v l 48) —^a)
 K₁ वार्यो, D_a बधो, M₁ 3 4 बध्या K₃ 5 D_n D₁ 3
 कस्यचित्, D_a D₁ S कर्हि (for केन)

57 ^a) B₁ यथादि, G₁ यथार्थं (for यथा हि) —^b)
 V₁ पुन (for पुन) D₃ मप्रविशन् K₁-3 विशेष्या
 (K₁ स्तो) य पुनर्नवा, D₁ विशेषतोय पुनर्नवा, D₃ S पुन
 प्रविशते न वा (G₁ नृप, G₂ M₂ नवा) — After 57^{ab},
 D_a D₁ S read 58^{ca} —^d) C₂ प्रवर्तने (for प्रपद्यते)

58 K₃ om (hapl) 58^{ab} V₁ reads 58^{ab} on

एवं जीवः शरीराणि तानि तानि प्रपद्यते ॥ ५७
देहान्पुराणानुत्सृज्य नवान्संप्रतिपद्यते ।

एवं मृत्युमुखं प्राहुर्ये जनास्तच्चदर्शिनः ॥ ५८

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

१६

वैशंपायन उवाच ।

अर्जुनस्य वचः श्रुत्वा भीमसेनोऽत्यमर्षणः ।
धैर्यमास्थाय तेजस्वी ज्येष्ठं भ्रातरमब्रवीत् ॥ १
राजन्विदितधर्मोऽसि न तेऽस्त्यविदितं भुवि ।
उपशिक्षाम ते वृत्तं सदैव न च शक्नुमः ॥ २
न वक्ष्यामि न वक्ष्यामीत्येवं मे मनसि स्थितम् ।
अतिदुःखात्तु वक्ष्यामि तन्नियोध जनाधिप ॥ ३

भवतस्तु प्रमोहेन सर्वं संशयितं कृतम् ।
विक्रवत्वं च नः प्राप्तमवलत्वं तथैव च ॥ ४
कथं हि राजा लोकस्य सर्वशास्त्रविशारदः ।
मोहमापद्यते दैन्याद्यथा कुपुरुषस्तथा ॥ ५
आगतिश्च गतिश्चैव लोकस्य विदिता तव ।
आयत्यां च तदात्वे च न तेऽस्त्यविदितं प्रभो ॥ ६
एवं गते महाराज राज्यं प्रति जनाधिप ।

marg —^a) K₁ देह पुराणमुत्सृज्य, D₁ S देहानुत्सृज्य
ते (D₁ T G₁ s s s s 'जते) राजन् —^b) D₁ T G प्रति
परस्यति (G₂ 'स्त्यति) चापरान्, M प्रपद्यति (M₂ 'द्यति)
चराचरा (M₂ s 'रान्) — Da D₁ S read 58^{cd} after
57^{ab} —^c) K₁ s D₁ मृत्युं (for मृत्यु) K₂ s D₁
सुखे प्राहुर्; B₁ Dn D₂ s s s s 'मुखान्याहुर्, Da D₁
S पथ प्राहुर् —^d) K₆ Dn जना ये (by transp)

Colophon — Sub-parvan K V₁ B Da Dn₁
D₁-r G₁ s M राजधर्म — Adhy name Dn₁ पुन
रर्जुनवाक्य; D₁ T₁ G₂ s M₁-s अर्जुनवाक्य (M₂ 'वचन)
— Adhy no (figures, words or both) B₂ s Da₁
Dn D₂ r s s 15 (as in text)

16

✍ S₁ is missing for this adhy (cf v l 12 1 1)
With stanzas 8-26 of this adhy, of B 14 12 1-16

1 D₈ om the ref —^b) K₁ D₁ [s]म्यमर्षण; K₄ [s]तिमर्षण, K₅ ह्यमर्षण, B₁ D₀ [s]त्यमर्षित, Ca
as in text —^c) K₁ s s s s क्षालन्, D₁ क्षालभ्य (for
भास्थाय) D₁ S त ज्येष्ठ (for तेजस्वी) —^d) S भ्राता
(M₂ वीर) (for ज्येष्ठ)

2 Before 2, B₁ ins भीमसेन उवाच —^a) T₁

-धर्मसि —^b) K₅ Dn क्वचित् (for भुवि) —^c) K₁-
B₅ Dn₁ D₂ उपशिक्षामहे, Da₁ उपशिक्ष्याम ते, D₁
वय शिक्षाम ते K₁ D₁ स्वत्, K₄ D₂ s s s s वृत्ति
(for वृत्त) —^d) B₁ सदैव; D₂ सदेव K₂ s Bo s
Da M₂ च न (by transp) V₁ सदैव विगतक्लम,
D₁ T G M₂ सर्वे चैव न शक्नुम

3 ^a) G₁ (with hiatus) om इति. B₁ Dn₁ D₂
s s s मनसि मे (by transp) —^c) D₁ भवि (for
अति) —^d) V₁ D₈ M₂ नराधिप

4 ^a) K₈ B Dn D₂ s s s स (for तु) —^c)
M₁ सशयितु T₁ स्थित B₂ Da सर्वे (Da₂ 'र्व) सश-
यिता वय —^d) D₂ s s s स (for न)

5 ^a) Da₁ राज K₁ s D₁ लोकेषु —^b) K₈
विहिशास्त्र (stv) K₁ D₁ -विदा वर; Da₁ -विशारद
(for विशारद) —^c) K₅ V₁ B₁ s s Dn₂ D₃ G₁
आपद्यते Da D₁ S धीमान् (for दैन्याद्) —^d) K₅
V₁ B Dn D₂ s s s T G M₂ कापुरूपस (B₁ 'पास)
K₄ यथोक्तपुरुषस्तथा

6 ^a) K₄ s B Dn D₂ s s s G₂ M₂ अगतिश्च, K₅
अगतिस्व Ca cites अगति S (except G₂) चापि
(for चैव). D₁ आगतश्च गतश्चापि —^b) B₂ Da लोके
च. K₅ D₄ विदिते, V₁ विहिता, D₁ विदितं D₈

हेतुमत्र प्रवक्ष्यामि तदिहैकमनाः शृणु ॥ ७
द्विविधो जायते व्याधिः शारीरो मानसस्तथा ।
परस्परं तयोर्जन्म निर्द्वंद्वं नोपलभ्यते ॥ ८
शारीराज्ञायते व्याधिर्मानसो नात्र संग्रयः ।
मानसाज्ञायते व्याधिः शारीर इति निश्चयः ॥ ९
शारीरमानसे दुःखे योऽस्तीति अनुशोचति ।

दुःखेन लभते दुःखं द्वावनर्यौ प्रपद्यते ॥ १०
शीतोष्णे चैव वायुश्च त्रयः शारीरजा गुणाः ।
तेषां गुणानां साम्यं च तदाहुः स्वस्थलक्षणम् ॥ ११
तेषामन्यतमोत्सेके विधानमुपदिश्यते ।
उष्णेन वाध्यते शीतं शीतेनोष्णं प्रवाध्यते ॥ १२
सत्त्वं रजस्तमश्चैव मानसाः स्युस्त्रयो गुणाः ।

C 12. 494
B 12. 16 13
K. 12. 16 13

यथा (for तत्र) —^c Dn: तत्रात्वेन, G₁ तयात्वे च
(for तदा^a) Ca v cite तत्रात्वे (as in text) —^d
K₂ D₁ M विमो (for प्रमो)

7 G₁ om 7^{ab} —^a B₂ : D₂ 2 s 6 कृते, B₃
जाते; D₁ गतो (for गते) —^b K₁ पाहि (for प्रति)
K₂ : D₁ T G₂₋₄ नराधिप (for जना^c) —^c D₁ S
हेतुमात्रं तु वक्ष्यामि —^d K₂ 2 s D₂ M₂ तम् (for
त्द्)

8 = B 14 12 1 —^a D₁ G₁ M₂ द्विविधो (for
द्वि^a) — G₁ om. (hapl) 8^b-9^c —^b D₂ शारीरो
K₄ मानस —^d K₁ 2 : V₁ D₁ D₂ D₁ 3 M₂
निर्द्वंद्वो T₂ G₂ M₂ 4 नोपपद्यते T₁ नैकमेवोपलभ्यते

9 = (var) B 14 12 2 G₁ om 9^{ab} (cf v l
8) —^a K₄ V₁ Bo Da₁ D₂ M₂ शारीराज्ञ, M₁
शारीरं. —^c M₂ मनमो (for मानमाज्ञ) K₁ 3 : 4
चासौ, K₂ B₂₋₃ Dn D₂ 3 s 3 वापि, V₁ Bo 1 Da
M₁₋₃ चापि (for व्याधि)

10 With 10, cf B 12 330 9 —^a K₂ : D₂
शारीरे, M₂ शरीर (for शारीर) V₁ B Dn D₂ 3
s 6 शारीर मानस द्वय —^b K₁ योत्तीतो, K₂ :
V₁ B Dn D₂ 3 s 6 योत्तीतम्, Da₁ यानीतो, Da₂
यातीनो K₁ 4 s D₁ चानु^c, Da हनु^c, D₁ S खनु^c,
D₁ त नु (for *अनु^c) D₂ योसीतेयनुशोचति —^c
Da हन्वे च D₂ लभ्यते —^d G₁ द्वावनर्या K₂ :
Da Dn च द्वितति (for प्रपद्यते)

11 = (var) B 14 12 8 —^a K₄ D₁ 3
शीतोष्ण —^b D₂ साराज्ञा — K₂ B Dn D₁₋₃ s 6
S repeat 11^c-12^b (G₁ 11^c-12^d) after 13^{ab} —^c
V₁ शाम्य K₁ 2 : 3 V₁ B Dn₁ D₁₋₃ s 6 (all ex-
cept K₁ 2, both times, Bo, second time) यद्, Da
D₁ S (both times) चेत् (for च) —^d D₁ चमाहु
B₁ (both times) D₂ (second time) सुस्थ D₁ (first
time) स्वप्न (for स्वस्थ)

12 12^{ab} = B 14 12 5^{cd} For repetition of 12^{ab}
in T G₂₋₄ M and of 12 in G₁, cf v l 11 —^a)
K₂ तमोत्सेको, K₂ Dn (all first time) तमोत्सेके, B₁
(first time) तमो लोके Ca cites उत्सेके —^b Da
अनुदिश्यते, D₁ (first time) उपलिप्यते, D₂ G₂ (both
times) दृश्यते, T₂ (both times) हृदमुच्यते, M₂
(second time) उपपद्यते, Cv as in text — K₁ 2
D₁ om 12^c-13^b — 12^{cd} = (var) B 14 12 4^{ab}
—^c K₄ D₂ 3 T₁ M वच्यते, G₁ (second time)
शाम्यते (for वाध्यते) —^d V₁ Bo-3 s Da₁ D₁ 2 c
T₁ G M (G₁ both times) प्रशामति (for प्रवाध्यते)
B₁ T₂ उष्ण शीतेन शाम्यति, Da₂ सर्वनोष्णं प्रशाम्यति
— After 12, T₂ G₁ M ins (G₁ and M repeating
it after 13^{cd}, but G₁, after previous repetition of
12^{cd}) D₁, after 13

18* उभाभ्यां वच्यते वायुर्विधानमिदमुच्यते ।

[D₁ वच्यते, T₂ (second time) G₁ (both times)
वाध्यते (for वच्यते) T₂ (first time) मोहाद्, D₁ and
T₂ G₁ M (all second time) मोहो (for वायुर्)]

— Thereafter, M₁ reads 13^{cd}, followed by a repeti-
tion of 18* On the other hand, K₄ reads 14^{ab}
after 12

13 13^{ab} = (var) B 14 12 4^{cd} K₁ : D₁ om 13^{ab}
(cf v l 12) —^a K₂ B₁ Dn इति, T₂ G₁ चेति
(for चैव) —^b Da (Da₁ corrupt) त्रय स्युर्मानसा,
T त्रयो वै मानसा, G₁ M₂ त्रय शारीरजा, M₁ 3 : 4 त्रयो
मानसा (for मानसा स्युस्त्रयो) — After 13^{ab}, K₂
V₁ B Dn D₁₋₃ s 6 S repeat 11^c-12^b (G₁ 11^c-12^d)
(cf v l 11) T₂ ins after the repetition of 12^{ab}

19* रजसा शाम्यते सत्त्वं रज मत्त्वेन शाम्यति ।
repeating thereafter 18* (cf v l 12)

— 13^{cd} = (var) B 14 12 6^{ab} T₂ G₁ om 13^{cd} For
the transp of 13^{cd} with the repetition of 18* in M,
of v l 12 —^c V₁ D₁ T₁ G₂ 4 M वच्यते, G₂ वधते

हर्षेण वाध्यते शोको हर्षः शोकेन वाध्यते ॥ १३
 कश्चित्सुखे वर्तमानो दुःखस्य स्मर्तुमिच्छति ।
 कश्चिद्दुःखे वर्तमानः सुखस्य स्मर्तुमिच्छति ॥ १४
 म त्वं न दुःखी दुःखस्य न सुखी च सुखस्य च ।
 न दुःखी सुखजातस्य न सुखी दुःखजस्य वा ॥ १५
 स्मर्तुमर्हसि कौरव्य दिष्टं तु बलवत्तरम् ।
 अथ वा ते स्वभावोऽयं येन पार्थिव कृप्यसे ॥ १६
 दृष्ट्वा सभागता कृष्णामेकवस्त्रां रजस्वलाम् ।

मिपतां पाण्डुपुत्राणां न तस्य स्मर्तुमर्हसि ॥ १७
 प्रव्राजनं च नगराटजिनैश्च निवासनम् ।
 महारण्यनिवासश्च न तस्य स्मर्तुमर्हसि ॥ १८
 जटासुरात्परिक्लेशं चित्रसेनेन चाहवम् ।
 सैन्यवाच्च परिक्लेशं कथं विस्मृतवानसि ।
 पुनरज्ञातचर्याया कीचकेन पदा वधम् ॥ १९
 यच्च ते द्रोणभीष्माभ्यां युद्धमासीदरिंदम ।
 मनसैकेन ते युद्धमिदं घोरमुपस्थितम् ॥ २०

(for वाध्यते) —^a) V₁ D₇ वाध्यते, T₁ G₂ + M₁-s
 यध्यते, G₈ वर्धते (for वाध्यते) — D₇ reads and M
 repeats 18* after 13^c, G₁ after the repetition of
 12^{cd} (of v 1 12)

14 14^{ab} = B 14 12 6^{ef} K₄ reads 14^{ab} after
 12 —^a) G₁ किञ्चित् (for कश्चित्) —^b) K₁ + D₁
 दुःख स्मर्तुम् — K₈ B₄ D_{n2} D₄ G₂ om (hapl)
 14^{cd} — 14^{cd} = B 14 12 6^{cd} —^c) G₁ किञ्चिद्-
 (for कश्चिद्) —^d) D_n अर्हति (for इच्छति)

15 15^{ab} = (var) B 14 12 7^{ab} —^a) G₂ सर्वं
 (for स त्व) D₁ दुःखे (for दुःखी) —^b) K₁ + D₁
 सु- (for the first च) B₂ D_{n2} D_n D₆ M वा (for
 the second च) — K₁₋₁ D₁ + T₁ G₈ om (hapl)
 15^{cd} —^c) = B 14 12 7^c D_{n2} न दुःख, T₂ G₁ +
 नादुःखी K₈ दुःखजातस्य, T₂ G₁ दुःखभाजस्यान्, G₂ +
 M₈ + दुःखभावस्य, M₁ + सुखभावस्य —^d) K D₈ M
 सुखजस्य च (M₁ वा) B₀ च (for वा) T₂ G₁ +
 ना (T₂ न) सुखी च सुखस्य च (= 15^b)

16 ^a) K₂ + s B₀₋₂ + D₈₋₃ इच्छसि, M₈ अर्हति
 —^c) K₁ + s B₁ D_n D₁ + s + s दिष्ट हि, K₄ V₁
 B₂ दिष्टान्न; B₀ + दिष्टात्, B₂ दिष्टानु, B₄ D₈ दिष्ट
 न (for दिष्ट तु) K₈ फलवत्तर D_n दृष्ट्वा फलमनु
 (D_{n2} मन) उत्तर 16^{ab} = (var) B 14 12 8^{ab}
 —^d) D₇ T G पादव (for पार्थिव) K₈ V₁ B₀ + s-
 D_n D₆ क्लिश्यसे; D₁ हृष्यसे, T₁ G₁ + तुष्यसे (for
 कृप्यसे) D_n क्लिश्यसे येन पार्थिव

17 = (var) B 14 12 8^{cd} —^a) K₈ D₄
 transp सभागता and रजस्वला D₂ om (hapl)
 from स (in 17^a) up to निवास (in 18^c) D_{n1}
 स्वभागत (sic) K₁ एकवस्त्रा —^d) K₁ तस्या
 स्मर्तुम्, B₁ D₈ + तत्सस्मर्तुम्, D₇ G₁ तत्सस्मर्तुम्

K₂₋₁ D₁ + s T₁ G₂₋₁ इच्छसि (K₄ *ति) — After
 17, K₁ + D₁ read 19^{ef}, followed by 20*

18 = B 14 12 9 D₈ om (hapl) 18 D_{n2}
 repeats 18^{ab} after 19^{ab} D₂ om up to निवास
 (of v 1 17) —^a) M₁ प्रव्राजिन —^b) K₁ +
 D_n D_n D₂ + s Ca च निवासनं, K₈ D₄ प्रतिवा^a
 —^c) D₄ महारण्ये D₇ T₁ G₂₋₁ निवासं च —^d)
 K₂ + T₁ G₂₋₁ इच्छसि (for अर्हसि)

19 19^{abcd} = (var) 14 12 10 —^a) K₈ D₄
 परिहेशश्च —^b) B₂ चित्रसेनन्य D_{n1} D_{n2} चावह, G₁
 वासुर (for चाहवम्) — After 19^{ab}, D_{n2} repeats
 18^{ab} —^c) K₈ D₄ सु, V₁ तु, D₇ हि (for च)
 — K₁ + D₁ read 19^{ef} (followed by 20*) after 17
 — 19^{ef} = (var) B 14 12 11^{ab} —^c) D_{n2} आज्ञात
 K₁ चर्याया —^d) K₁ + पदावह, K₄ *हृत, V₁
 यदावध, D_{n2} (before corr) पदावह, D₂ + पदा
 वधे — After 19^{ef}, K V₁ B D_n D_n D₁₋₈ + s ins

20* द्रौपद्या राजपुत्र्याश्च कथं विस्मृतवानसि ।

[K₁ + D_n नत्, K₈ D₄ त्व (for च) V₁ B
 D₁ + s + नत्कथं विस्मृतो षसि (for the post half)]

— On the other hand, D₇ S ins after 19^{ef}

21* बलवन्तो वयं राजन्देवैरपि सुदुर्जया ।

कथं मृत्युत्वमापन्ना विराटनगरे स्मर ।

20 = (var) B 14 12 12 —^a) K₁ + यश्च ते,
 B₂ यत्र ते, D₁ यन्कृते T₂ G₁ भीष्मद्रोणाभ्यां —^b)
 D_n विश्वा पते (for अरिंदम) —^c) T G₂ आत्मनैकेन,
 G₈ मानसैकेन K₈ + D_n D₄ तद्युद्धम् (D_{n2} *ध्वम्),
 V₁ B D_n D₂ + s-7 S सोऽन्य (for ते युद्धम्) —^d)
 V₁ B D₂ + s-7 S तत्ते युद्धम् (for हृद् घोरम्) B₁
 (marg, also as in text) अवस्थित

यत्र नास्ति शरैः कार्यं न मित्रैर्न च बन्धुभिः ।
आत्मनैकेन योद्धव्यं तत्ते युद्धमुपस्थितम् ॥ २१
तस्मिन्ननिर्जिते युद्धे प्राणान्यदि ह मोक्षयसे ।
अन्यं देहं समाश्राय पुनन्तेनैव योत्स्यसे ॥ २२
तस्माद्देवैव गन्तव्यं युद्धस्य भरतर्षभ ।
एतज्जिन्वा महाराज कृतकृत्यो भविष्यसि ॥ २३

एता बुद्धिं विनिश्चित्य भूतानामागतिं गतिम् ।
पितृपैतामहे वृत्ते शाधि राज्यं यथोचितम् ॥ २४
दिष्ट्या दुर्योधनः पापो निहतः सानुगो युधि ।
द्रौपद्याः केशपक्षस्य दिष्ट्या त्व पदवी गतः ॥ २५
यज्ञस्य वाजिमैधेन विधिवदक्षिणाव्रता ।
वयं ते किकराः पार्थ वासुदेवश्च वीर्यवान् ॥ २६

C 12. 510
B. 12. 16 29
K. 12. 16 29

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि षोडशोऽध्याय ॥ २६ ॥

21 = (var) B 14 12 14 K1 2 4 om (hapl)
21 V1 repeats 21 and cancels it —^a) D1 तत्र
D1 : T2 M नाभिमरै, D3 भविशरै, T1 G^a-1 नाभि
शरै (for नान्ति शरै) — G^a om 21^a

22 ^a) = 22^a, B 14 12 17^a 1^c यन्मिन्, D1
अन्मिन् Da तस्मात्त्र नित्रितो युद्धे —^b) K1 V1 B
Da Dn D2 : 2 c 2 प्राणान्यदि वि, D1 S त्र प्राणा
न्यदि K2 V1 L2 D1 D2 c मोक्षमे —^c) K4
अन्यदेह, Dn D2-3 T G1 c 4 अन्यदेह —^d) K1
ततन्तेनैव, K2 V1 B Dn D2 : 2 c 2 M1 2 ततन्तेनैव
(M1 : 'मि), D1 T G M2 4 ततन्तेनैव K1 D1
युध्यते, K2 4 युध्यमे, K3 योक्षयमे, L1 5 योत्स्यसि,
Dn : D- योत्स्यते (for योत्स्यमे) — Ca b quote the
following stanza (with commentary) after 22

22* यो ह्यनाद्य स पतितस्त्रुच्छिष्ट यदल्पकम् ।
बद्धपथ्य बलवतो न किञ्चिद्वायते धनम् ।

23 23^{ab} = (var) B 14 12 13^{ab} Da1 reads
23^{ab} twice —^b) K1 बुध्यस्य, K2-3 V1 L Da Dn
D1-2 : 2 c 2 युध्य (Da 'द्')स्य, D- S युद्धाय (for युद्ध
स्य as in D1 only) — After 23^{ab}, N (except
D-) C^v ins (cf B 14 12 13^{ab}, 15^{ab})

23* पारमन्यत्वरूपस्य व्यक्त त्यकरा म्कर्मभि ।
तस्मिन्ननिर्जिते युद्धे कामवस्था गमिष्यसि ।

[(L 1) K2- B Dn D2 : 2 c-1 प-मन्यत्, Da नान-
त्यक्त K2 न्यत्कर, C1 (also as in text) पमन्य

(for न्यत्कर) K1 c 4 मौर, D1 मह, D व्यक्ति, C1
युक्त (for व्यक्त) K2 V1 B1 उक्त्वा, Da मुक्त्वा (for
व्यक्त्वा) — K1 c 4 D1 om line 2 — (L 2) Da
corrupt, B1 (marg, also as above) गमिष्यता]

— 23^{cd} = (var) B 14 12 15^{cd} —^c) M4 एन
K1 2 4 D1 कृत्वा (for जित्वा) D2 : 3 महामाहो
—^d) M1 भविष्यति

24 = B 14 12 16 —^a) M1 3 एना D2
उद्धिर —^b) D1 c 3 शगतिं (for शा) —^c) K1 4
G2 पैतामह, D1 पितामह K1 4 D1 राज्य, D1
T2 G1 धर्म (for वृत्ते) —^d) K1 2 4 D1 प्राप्त (for
राज्य) K1 2 4 D1 कुलोचित, T2 इतोर्जित, G1
इतोर्चिन (for यथो')

25 ^b) Da^a मानुजो D2 यदि (for युधि) K2 D4
मानुगो (D4 जो) निहतो युधि, D1 S निहत (T2 G1
निर्जित) सपटानुग —^c) K2 B Dn Dn D2-3 केश
पाशस्य, D- हेरापक्षस्य —^d) K1 2 4 D1 यथो विनि
गत, V1 B Da1 D1 S ते पदवी (G2 M1 3 'वी'
गता) (G2 इना M1 2 4 गता)

26 ^a) B1 केशवश्च महामति

Colophon — Sub parvan K V1 L Da Dn1
D1-1 T2 G1 2 M राजधर्म — Adhy nam^a Dn1
D1 T1 G1 भीमवाक्य, M1-1 भीममेतवाक्य — Adhy
na (figures, words or both) B1 c 4 Da1 Dn2 : D1
2 1 2 S 16 (as in text) — Stola no D1 27

१७

युधिष्ठिर उवाच ।

असंतोषः प्रमादश्च मदो रागोऽप्रशान्तता ।
बलं मोहोऽभिमानश्च उद्वेगश्चापि सर्वशः ॥ १
एभिः पाप्मभिराविष्टो राज्यं त्वमभिकाङ्क्षसि ।
निरामिषो विनिर्मुक्तः प्रशान्तः सुसुखी भव ॥ २
यं इमामखिलां भूमिं शिष्यादेको महीपतिः ।
तस्याप्युदरमेवैकं किमिदं त्वं प्रशंससि ॥ ३
नाह्वा पूरयितुं शक्या न मासेन नरर्षभ ।

अपूर्या पूरयन्निच्छामायुपापि न शक्नुयात् ॥ ४
यथेदं प्रज्वलत्यग्निरसमिद्धः प्रशाम्यति ।
अल्पाहारतया त्वग्निं शमयौदर्यमुत्थितम् ।
जयोदरं पृथिव्या ते श्रेयो निर्जितया जितम् ॥ ५
मानुषान्कामभोगांस्त्वमैश्वर्यं च प्रशंससि ।
अभोगिनोऽबलाश्चैव यान्ति स्थानमनुत्तमम् ॥ ६
योगक्षेमौ च राष्ट्रस्य धर्माधर्मौ त्वयि स्थितौ ।
मुच्यस्व महतो भाराच्यागमेवामिसंश्रय ॥ ७

17

☞ S1 is missing for this adhy (of v 1 12 1 1)

1 D8 G1 om the ref —^a) K8 प्रमोदश्च, Da1 प्रसादश्च —^b) D7 मोदरागो B1 D7 [S]पशातता, Da [S]प्रसन्नता —^c) K1 तद्वेगश्च K8 8 B Dn D2-8 8 [अ]युद्वेगश्च K1 8 V1 B Dn D1 8 8 चैव (for चापि) D7 S अनुद्वेगश्च सर्वश

2 ^a) M4 पर्वभिर (for पाप्मभिर) D7 आविष्टे, G2 आच्छिष्टो —^b) K2 4 D8 अभिकाङ्क्षते, Da2 काक्षयसि; G2 काक्षति —^c) B1 4 विनिर्मुक्त —^d) K2-4 B2 Da1 D2-8 7 स सुखी, Da2 सुसुखी, T2 G1 त्वसुखी, M2 सुसुखो K8 D4 भवेत् T1 G2-4 प्रशात्वात्मा सुखी भव

3 ^a) M1 2 उर्वी (for भूमिं) —^b) K8 शिष्याद्, M2 शिष्याम्, Ca v as in text —^c) G1 [उ]दारम् K8 V1 B Dn D2 8 8 8 एकं वै (D8 हि); T2 एषा हि

4 Da2 om 4^a-5^b —^a) V1 B D7 अह्वा, Da1 अह्वा, D8 अह्व (for नाह्वा) K1 2 4 V1 B Da1 D1-8 8 T2 G1 2 M2 शक्य, K8 8 Dn D8 7 T1 G8 4 M1 8 शक्या, text as in D4 M4 —^b) K1 D1 परतप (for नरर्षभ) K8 8 V1 B Dn D2 8 8-8 G1 न मासैर् (Dn2 न मासैर्; D8 न मासै, G1 मासेन) भरतर्षभ —^c) Dn2 G1 अपूर्णा, D8 अपूर्णा; Ca as in text K1 पूरये त्रिणाम्, Da1 पूरयन्नात्राम् —^d) Dn2 मनसापि न, D1 आयुपा नैव, G1 आयुपामपि (for आयुपापि न)

5 Da2 om 5^a (of v 1 4) —^a) K4 यथेद्धि; B1 यथैध; D2 8 8 यथेष्ट, D8 यथेद्, T2 यद्विद्ध; M2 यथोर्ध्व (for यथेद्) Ca cites इद् T1 प्रज्वलन्निग्नि —^b) K1 4 [अ]प्यग्नि; D7 [अ]ग्निस्त्व, T G2-4 M1 8 4 [अ]ग्निं त्व, G1 नित्य (for त्वग्नि) Da1 अल्पाहारत्वयाग्निस्त्व, Da2 हारतयाज्ञे त्व, M2 हारं तयाग्निस्त्व —^d) K1 द्वाभय (sio), M1 8 शमय V1 Bo 2-8 D2 8 8-7 T1 G2-4 M1 8 4 [औ]दरम्, Dn1 [औ]दार्यम्, Dn2 [ओ]दर्यम्, T2 G1 [ओ]दरम्, M2 [आ]दरम् (for [औ]दर्यम्) B1 शमयेदेवमुत्थितं, Da शमयौदरमुत्थित — After 5^a, N (except D7, S1 missing) ins

24* आत्मोदरकृतेऽप्याज्ञ करोति विषस बहु ।

[Cf 3 2 61^a K8 D4 चाप, K8 Dn D1 8 8 [S]प्राप्त (for स्याप्त) Dn2 विधिष, D1 विपस, D2 8 वैशस, D8 विपम (for विषस)]

—^c) B1 ययोदर, T1 G2 जयोदार K2 पृथिव्यास; D7 पृथिव्यां —^d) Da1 om (hapl) तथा जि D7 S तथा (for जितम्)

6 ^a) K1 4 D1 मानुष्यान् Da च (for त्व) —^b) K4 अभोगिनो (for अभोगिनो) D1 T2 G1 [S]बलाच् S चापि (for चैव) —^d) D1 याति, M2 8 यात

7 ^a) K2 8 B Da D8 8 7 8 T1 M1 8 योग क्षेमश्च; V1 Dn2 योगक्षेमस्य, Dn1 D2 T2 G1 2 योगक्षेमश्च; M2 4 'क्षेम च Ca cites योग and-क्षेम V1 B Dn1 D2 8 8 8 राज्यस्य, Da राज्य च —^b) D7 T1 G1 8 4 श्रितौ (G1 also as in text), G2 श्रुतौ (for

एकोदरकृते व्याघ्रः करोति विघसं बहु ।
 तमन्येऽप्युपजीवन्ति मन्दवेगंचरा मृगाः ॥ ८
 विपयान्प्रतिसंहृत्य संन्यासं कुर्वते यतिः ।
 न च तुष्यन्ति राजानः पश्य बुद्ध्यन्तरं यथा ॥ ९
 पत्राहारैरश्मकुट्टैर्दन्तोच्छ्रलिकैस्तथा ।
 अन्मक्षैर्वायुभक्षैश्च तैरयं नरको जितः ॥ १०
 यश्चेमां वसुधां कृत्स्नां प्रशासेदखिला नृपः ।
 तुल्याश्मकाञ्चनो यश्च स कृतार्थो न पार्थिवः ॥ ११

संकल्पेषु निरारम्भो निराशो निर्ममो भव ।
 विशोकं स्थानमातिष्ठ इह चापुत्र चाव्ययम् ॥ १२
 निरामिषा न शोचन्ति शोचसि त्वं किमामिषम् ।
 परित्यज्यामिषं सर्वं मृषावादात्प्रमोक्ष्यसे ॥ १३
 पन्थानौ पितृयानश्च देवयानश्च विश्रुतौ ।
 ईजानाः पितृयानेन देवयानेन मोक्षिणः ॥ १४
 तपसा ब्रह्मचर्येण स्वाध्यायेन च पाविताः ।
 विमुच्य देहान्वै भान्ति मृत्योरविषयं गताः ॥ १५

C. 12. 525
 B. 12. 17 15
 K. 12. 17 16

स्थितौ) —^c) D₁ अप्यन्व (for मुच्यस्व) K₁ भाग,
 K₅ भोगान्, D₁ भार, M₃ भारान् (for भारान्)
 —^d) D_a यानम् (for त्यागम्) D_{a2} सध्रम —^d) D₅
 om (hapl) from श्रय (in ^d) up to स (in ^g)

8 D₅ om. 8 (cf. v l 7) —^a) B₂ D_a शात्मो
 दर K₅ कृत, D₁ वृको (for कृते) B₂ व्याघ्र
 —^b) K₁ विगसं, K₂ B₁ D₃ विपय, D₁ विष्वम,
 D₂ s C_v विशास, D₅ वैशास, C_a विघ्नम (as in text)
 D₇ S बहुन्सत्त्वाज्ञिर्घांसति —^c) D₅ त कन्ये, M₁ s
 तानन्ये —^d) K₁ मदचालुगता, K₂ s मदमनुगता,
 K₅ D_n D₅ मंदा लोभवशा (D₅ वशी), V₁ B₁ s
 D_a D₂ s ० मदा लोमरता (V₁ B₅ D_a तरा), B₀ मदा
 घेगतरा, D₁ मदवानुगता, D₁ M मदलेपतरा (D₁ चरा),
 D₇ T G मदवेगतरा (for वेगचरा as in K₅ only)
 K₁ s 4 D₁ वृका (for मृगा)

9 D₅ om up to स (in ^a) (cf. v l 7) —^a)
 K₁ s 4 सपय, K₅ s B D_a D_n D₁ s 8 सगृह्य (B₁
 च्छदा); V₁ गृह्यैव, D₇ समृत्य —^b) K₄ D_{n2} स
 न्यास, D₇ S C_{np} संन्यासे K₁ s B₂ s D_{n1} D₅ s
 कुर्वति K₅ s V₁ B D₂ s s-3 यदि, D₇ मति, S
 C_{np} मति (for यति) —^c) K₂ s न तु, D_a नव,
 D₁ तत्र (for न च) V₁ B₀ 1 4. 5 D_{n2} D₂ s s ०
 दुष्यति, D_a द्विष्यति (for तुष्यन्ति) —^d) T₁ G₅ s
 बुद्ध्यातर, C_v as in text C_a cites वृद्धातर

10 ^a) D_{a2} यत्राहारैर्, D₅ यत्राहारैर् D_a अश्म-
 कदैर्, D₁ अश्मकुट्टैर्, D₅ अस्मकुट्टैर्, D₅ रथ्यकुट्टैर्
 —^b) K₅ D₁ खलिभिश्च; V₁ B₀ D_{n2} G₁ खलकैस्,
 G₂ खलिवैस् —^c) K₁ अमक्षैर्, D_{a2} अन्यक्षैर्,
 M₃ अट्टक्षैर्

11 ^a) K₅ D₅ यस्त्विमा, B₂ D_a यश्चैनाम्, D₄
 याश्चेमा B₂ अवनि, D_{a1} अवन, D_{a2} अवनी, D₇ s

S पृथिवी (for वसुधा) G₂ सर्वा (for कृत्स्ना) —^b)
 K₁ s 4 D₁ s प्रशिष्याद् D_{a1} अखिल —^c) D_{a1}
 तुलाश्म, D₅ तुल्यास्-, M₃ तुल्याश्च B₄ (marg,
 also as in text) यत्य —^d) G₁ सुतानन्यांस (for
 स कृतार्थो न)

12 ^a) D₁ सकर्मलपेषु (corrupt), M₂ निस्कल्पो
 B₁ निरालम्भो —^b) T₂ निराशी, G₁ s M निराशीर्
 (for निराशो) B₁ भवेत् —^c) K₄ विशोके, K₅
 V₁ B D_a D_n D^o s s ० ० ० अशोक, T G₁ विशोक-, G₅
 विशोक K₁ s 4 D₁ स्थानमाविश्य, V₁ B₀ s-3 D_{n1}
 D₂ s s मातिष्ठन्, G₅ सुमनातिष्ठ

13 ^a) V₁ B₀ s 3 D_a निरामिष, B₁ (before
 corr) मिषान्, D₂ मित्य —^b) B₀ s स्व शोचसि (by
 transp) D₇ S शोचति त्वामिषै (G₁ है) पिण —^c)
 D_{a1} त्यज्याशिख, D_{a2} त्यज्यासिषं, D₁ त्याज्यामिषं,
 D₅ त्याज्यामिम —^d) K₅ B₀ प्रमोक्षसे, B₂ D_a
 विमोक्षसे, D₇ T G M₁ s प्रमुच्यसे (D₇ G₂ हे)

14 ^a) D_a पयानो; D₁ पार्यानो, D₄ पयाणो (for
 पन्थानौ) D₄ M पितृयाणश्च (M₂ ण च) —^b) M₂
 देवयानं च M न (M₂ न) श्रुतौ —^c) K D₁ s ०
 राजान, V₁ G₁ ईजान; C_a as in text M₁ s 4
 पितृयाणेन —^d) D₇ मोक्षिता

15 ^b) K₅ V₁ B D_a D_n D₂ s s ० ० ० महर्षय, D₇
 च पालिता, T G च भाविता (T₂ G₁ ताम्) —^c)
 M₂ विमुक्त (for च्य) K₅ D_n D₅ देहांते K₅ s
 D_n D₃ s 1 s T G₂ s 4 चांति, G₁ हास्मिन् (for भान्ति)
 —^d) G₁ न विषय

16 ^a) K₁ अमिषा, C_v as in text K₅ D₄ च
 धनं, D_{n2} विषय, D₁ वंधनो, D₅ तु धनं (for
 यन्धनं) B₂ D_a प्रोक्त (for लोके) —^b) B₁ धर्मं हेतुं,
 B₂ D_a कर्म चोक्त, D_{n2} धर्मं भोक्त, D₇ कर्म भोक्त;

आमिषं बन्धनं लोके कर्मैहोक्तं तथामिषम् ।
ताभ्यां विमुक्तः पाशाभ्यां पदमामोति तत्परम् ॥ १६
अपि गाथामिमां गीतां जनकेन वदन्त्युत ।
निर्द्वन्द्वेन विमुक्तेन मोक्षं समनुपश्यता ॥ १७
अनन्तं वत मे वित्तं यस्य मे नास्ति किञ्चन ।
मिथिलायां प्रदीप्तायां न मे दहति किञ्चन ॥ १८
प्रज्ञाप्रासादमारुह्य नशोच्याञ्शोचतो जनान् ।
जगतीस्थानिवाद्रिस्थो मन्दबुद्धीनवेक्षते ॥ १९

दृश्यं पश्यति यः पश्यन्स चक्षुष्मान्स बुद्धिमान्
अज्ञातानां च विज्ञानात्संवेधाद्बुद्धिरुच्यते ॥ २०
यस्तु वाचं विजानाति बहुमानमियात्स वै ।
ब्रह्मभावप्रसूतानां वैद्याना भावितात्मनाम् ॥ २१
यदा भूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति ।
तत एव च विस्तारं ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ २२
ते जनानां गतिं यान्ति नाविद्वांसोऽल्पचेतसः ।
नाबुद्ध्यो नातपसः सर्वं बुद्धौ प्रतिष्ठितम् ॥ २३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

G₁ कर्मै भोक्त (for कर्मैहोक्त) B₁ तथा विधि, D_a निरामिष; G₂ यथामिष —^a) M₂ आभ्यां G₂ विमुक्त, M₂ विरक्त K₂ शापाभ्यां, K₂ V₁ B₀, 1 8 4 (marg also as in text) 5 D_n D₁ 8 S पापाभ्यां —^a) M₂ परम् K₁ D₁ आप्नुहि D₂ तत्परा, M₂ तत्पद

17 ^a) K₂ अतिगाथाम्, D_a अपि शाखाम्; D₁ अवि गाढाम्, G₁ अथ गाथाम् (for अपि गाथाम्) K₂ D_n D₂ पुरा (for इमां) —^b) K₁ D₂ वदत्युत, D₂ विद स्युत —^c) T₂ वियुक्तेन, G₁ नियुक्तेन (for विमु^c) —^d) K₂ D₂ पश्यतां, B₂ वर्तता, D₂ पश्यत

18 = (var) B 12 178 2, 276 4 Cf Mahājanakajātaka (539), Gāthā 125, Dhammapada 200, Uttarādhyayana S 9 14 —^a) K₁ 4 D₁ वित्त मे (by transp), D₂ मे चित्र — K₂ om (hapl) 18^{ad} —^c) K₂ D₂ 8 8 प्रदग्धारां (for प्रदीप्ताया). —^d) D_n 2 दहति D₁ 8 दहते मे न किञ्चन

19 = (var) B 12 151 11, of 3 198 93^{abc} Yogasūtrabhāṣya on 1 47, Ahirbudhnyasamhitā 15 71^{ad}-72^{ab} Cf Mahāvagga I, 5 7, Dhammapada 28, Milinda (Treckner) 387 —^a) K₂ V₁ D_a 1 D_n प्रसादम् —^b) K₁ M₂ 4 अशोचन्, K₂ V₁ B₂ D₂ 8 अशोच्य, K₂ D₁ अशोच्या; K₂ D₁ 8 नशोच्य, B₀ 1 8-5 D₂ 8 अशोच्यान्, D_n 2 अशोच्याच्, D₁ T₂ G₁ न शोचेच्; T₁ G₂-4 M₁ 8 नशोचन् (for नशोच्यान्) K₁ 8 4 V₁ D_n 1 D₂ 8 शोचते, D₂ शोचयेच् — B₁ D₂ om (hapl) 19^c-20^b —^c) K₂ जगति, G_a जगती (as in text) G₁ जगतिस्थोय वाद्रिस्थो —^d) D₁ अवेक्ष्यते, G₂ अपेक्षते K₁ मदबुद्धी न चेक्षते; K₂ 'द्विर्न वेक्ष्यते, K₂ D_a 3 D_n 1 D₂ 8 8 'द्विर्न चेक्षते; K₂ 'द्वीनवेक्ष्यते, K₂ B₂ 8 'द्विर्न वेक्षते

20 B₁ D₂ om 20^{ab} (cf v 1 19) —^a) B₀ 2-5 D₂ 8 8 पश्यन्, D_a G_a पश्य (for इत्थं V₁ B₀ 5 D_a D₂ 8 M₂ पश्यं (for पश्यन्) —^b) D_n 2 चक्षुष्मान् स (D_a 1 'ष्मान्सम, D_a 2 'ष्मात्सल) —^c) K₁ 4 अज्ञानाना, D_n 1 अज्ञानान् (for अज्ञातान V₁ D_a D₂ तु (for च) D_a 3 विना ज्ञानाद् (hypermétric), D₂ विज्ञाता (for विज्ञानाद्) D₁ 8 न (आ) पाठाद् (for समोधाद्)

21 ^a) D_n 2 यस्तु चैव, D₁ T G यस्तु मान; यस्त्वात्मान V₁ चैता; B₁ (marg, also as in text) तासं (for वाच) —^b) D₂ सखे (for स चै) — D₁ ब्रह्महा च, G₂-4 ब्रह्मभावे; M₁ 8 भाव K D_n प्रपन्नाना, D₁ 8 C_v प्रभूताना —^d) B₁ विद्यानां, D₁ G₁ वेद्याना, D₂ वेदानां; M₁ 8 वैद्याना G_a as in text

22 = 6 35 30 C_v cites 22^{ab} as in text — V₁ यथा (for यदा) V₁ भूत (for भूत) — D_a स (for च)

23 ^a) G₁ यस्तु (for यान्ति) —^b) D_n 2 D₁ विद्वांसो; D₂ नाविद्वास्ते D_a [s]त्पद्बुद्ध्य; D_n D₂ 1 [s]त्पचेतना; D₂ वेधस, T₂ G₂ विचेतस — D_a नामतय (for नातपस) V₁ नाविद्वांसोप्यन्यचेत (hypermetric)

Colophon — Sub-parvan K V₁ B D_n D₁ T₂ G₁ 2 M राजधर्म — Adhy name K₂ D_n 1 M युधिष्ठिरवाक्य, T₁ G₁ M₁ 2 युधिष्ठिरवचन — Adh no (figures, words or both) K₂ B₁ D_a 1 D₂ 1 8 T G M₂-4 17 (as in text), M₁ (erroneously) 7 — Śloka no D₂ 24

१८

वैशंपायन उवाच ।

तूष्णींभूतं तु राजानं पुनरेवार्जुनोऽब्रवीत् ।
 संतप्तः शोकदुःखाभ्यां राज्ञो वाक्शल्यपीडितः ॥ १
 कथयन्ति पुरावृत्तमितिहासमिमं जनाः ।
 विदेहराजः संवादं भार्यया सह भारत ॥ २
 उत्सृज्य राज्यं मैक्षार्यं कृतबुद्धिं जनेश्वरम् ।
 विदेहराजं महिषी दुःखिता प्रत्यभापत ॥ ३
 धनान्यपत्यं मित्राणि रत्नानि विविधानि च ।

पन्थानं पावनं हित्वा जनको मौण्ड्यमास्थितः ॥ ४
 तं ददर्श प्रिया भार्या मैक्ष्यवृत्तिमकिंचनम् ।
 धानामुष्टिमुपासीनं निरीहं गतमत्सरम् ॥ ५
 तमुवाच समागम्य भर्तारमकुतोभयम् ।
 क्रुद्धा मनस्विनी भार्या विविक्ते हेतुमद्वचः ॥ ६
 कथमुत्सृज्य राज्यं स्वं धनधान्यसमाचितम् ।
 कापालीं वृत्तिमास्थाय धानामुष्टिर्वनेऽचरः ॥ ७
 प्रतिज्ञा तेऽन्यथा राजन्विचेष्टा चान्यथा तव ।

C. 12. 542
 B. 12. 18. 6
 K. 12. 18. 8

18

☞ Śi is missing for this adhy (cf. v l. 12 l 1)

1 D₁ e s om. the ref —^a) D₁ तूष्णींभूतं Bo s
 च (for तु) —^c) K₁ सततो, B₂ Da M₂ सतत
 K₁ s 4 Bo 1. s 4 D₁-3 s दुःखशोकाभ्यां, B₂ Da शोक
 मन्युभ्यां —^d) K₁ G₃ राज्ञा, K₈ s B₄ D₃ G₁
 राज, K₄ V₁ Bo s Da T₁ G₁ राज्ञा (for राज्ञो)
 B₂ (marg, also as in text) वैकुण्ठ्य, Da₁ वात्सल्य,
 D₁ वा शल्य (for वाक्शल्य) D₅ तादित B₂ कुत्वी
 पुत्र युधिष्ठिर

2 Before 2, K₁ s s B Dn D₂-3 T G₁ a. 4 ins
 अर्जुन उवाच —^c) K₁ विदेहे (for 'ह') K₂ Da. s
 राज (for -राज) —^d) D₈ शौर्यया (for भार्यया)

3 ^a) D₈ राज्यमुत्सृज्य (by transp), T₁ उत्सृज्य
 राष्ट्रं K₁ ऐश्वर्यं, K₂ s D₈ मैक्षार्यं (K₄ 'र्थ-'), B₁
 s-3 D₂ s s मिक्षार्यं, Da मैक्षाय, D₁ मैक्षर्या, D₄
 T G₁ M मैक्षार्यं (for मैक्षार्यं) —^b) K₁ s D₁ सूत-
 बुद्धि K₅ B Dn D₂ s s e s नरेश्वर (for जने)
 —^c) K₂ s s B₁ s-3 Dn D₁-3 s 7 s T₂ G₁ s M -राज-
 (for -राज) G₁ -महिषी —^d) K₁ प्रतिभापत, K₅
 V₁ Dn D₈ s यद्, Cap as in text

4 ^a) K₁ धानान्यपति, D₈ धनान्यसत्य, G₁ s
 धनान्यपत्य (G₈ 'त्य) K₁ Dn₂ दाराश्च, B Dn₁
 D₂ s s e दाराश्च, D₈ दमाश्च (for मित्राणि) —^c)
 D₁ पाधान, T₂ G₁ प्रजाना (for पन्थान) K₅ B Dn
 D₅ पावक, D₇ T₂ G₁ पालन (for पावन) Ca cites
 पारक K₃ D₄ लक्त्वा (for हित्वा) —^d) D₇ S

जनक K₁ D₁ मौण्ड्यम्, K₂-3 V₁ B Da₂ Dn D₁-3
 s-7 T G₂-4 M₂ मौण्ड्यम्, Da₁ मौण्ड्यम् D₈ रौद्रम्
 Da D₇ S आस्थित

5 ^a) Da ददर्श तं (by transp) G₁ तदा (for
 प्रिया) — B₁ om. (hapl.) 5^b-6^c —^b) D₁ G₂ s
 M मैक्षवृत्तिम् (G₁ 'चम्) — G₁ om (hapl.) 5^c
 —^c) T₂ धान्यमुष्टिम् Ca cites धाना K₈ D₄ उदा-
 सीन (for उपा) —^d) Da₁ निरह, G₁ नीरद, Ca
 निरीह (as in text) V₁ Bo s-s D₂ s s e T₂ G₁
 वीतमत्सर

6 B₁ om 6^a (cf. v l 5) —^a) K B₂-5 D₁ s
 समागत, D₇ समागम्य (hypermetric), G₁ तदागम्य
 —^c) D₈ तपास्विनी —^d) Da₁ विवक्ते, D₇ विमुक्ते
 Da देहमद्वच (sic)

7 Before 7, V₁ Da ins भा (Da₂ ना)र्योवाच
 —^a) K₁ राज्यस्व, Da₁ राज्यस्व Dn₂ D₈ M₂ त्वं,
 D₂ om स्व, G₁ तु (for स्व). —^b) K₂ s s B₁ Da
 Dn D₃ e s समन्वित, Bo s-s समाहित, G₂ -सम-
 न्वित —^c) Da₁ कापाली, Da₂ कपालि —^d) K₁
 धान्यमुष्टि, K₂ s B₁ धानामुष्टि, K₅ D₈ धानावृत्तिर,
 D₇ S धाना (G₈ 'न्य)मुष्टिम् (for धानामुष्टिर्) K₁ D₂
 रतोमि वै, K₂ -रतोवर, K₄ रतेवर, V₁ Bo-2 s
 नतो वर, B₂ s Dn D₂ s s e न ते वर (D₈ 'रा),
 D₇ S उपासते, D₈ चचेनर (by metathesis)

8 ^a) G₁ सा (for ते) Da D₇ T G M₂ वृथा
 (for ऽन्यथा) —^b) B₂ Da च वृथा, D₈ s नान्यथा;
 D₇ स्वान्यथा, M₁ s धान्यथा (for चा) K₂ s तथा;
 M₂ नृप (for तव) —^c) V₁ उत्सृज्य (for 'ज्य)
 D₇ S राज्य महत् (D₇ मम) समुत्सृज्य —^d) D₁ स्वमे

यद्राज्यं महदुत्सृज्य स्वल्पे तुप्यसि पार्थिव ॥ ८

नैतेनातिथयो राजन्देवर्षिपितरस्तथा ।

शक्यमद्य त्वया भर्तुं मोघस्तेष्यं परिश्रमः ॥ ९

देवतातिथिमिथैव पितृमिथैव पार्थिव ।

सर्वैरैतैः परित्यक्तः परिव्रजसि निष्क्रियः ॥ १०

यस्त्वं त्रैविद्यवृद्धानां ब्राह्मणानां सहस्रशः ।

भर्ता भूत्वा च लोकस्य मोऽद्यान्यर्भृतिमिच्छसि ॥ ११

श्रियं हित्वा प्रदीप्तां त्वं श्वत्संप्रति वीक्ष्यसे ।

अपुत्रा जननी तेऽद्य कौसल्या चापतिस्त्वया ॥ १२

अशीतिर्धर्मकामास्त्वां क्षत्रियाः पर्युपामते ।

(for स्वल्पे) Ks- V1 B2 4 Dn D2 6 8 T1 M1 3 4
लुप्यसि; B0 यद्यसि, D1 7 G2 4 मुष्मसि, G1 लुप्यसि

9 B1 D0 om (hapl) 9^a-10^b —^a) K2 D2 एतेन
(for नैतेन) —^a) K. V1 B (B1 om) Da Dn D2 7
3 3 अद्य शक्यम् (Da2 'काम्, Dn2 'यत्या), M1 3 4
शक्या एष G1 मया (for तया) D1 हतुं (for भर्तुं).
—^a) G1 3 मोहस्य

10 B1 D0 om 10^a (cf v 1 9) — After 10,
V1 repeats 9^a-10^b, 9^a-9^a and 10^a, and cancels the
same

11 ^a) Da1 त्रिविधा (for त्रैविद्य) D1 वृद्धानां;
D0 वृद्धानां —^a) D1 T G [अ]द्य (for च) Ks
लोकेस्य, D2 3 3 लोकानां —^a) K1 2 D1 सोप्यनैर्;
Ks सोप्यनैर्; Ks Dn सोष तैर्; V1 सोषां धै; Ds
सोषातैर्, Ds सोष्वतैर्; T2 सोन्वेभ्यो K2 4 Ds T
G2 4 M1 भृतिम्, Ks Ds वृत्तिम्; Ca मृत्तिम् (as
in text) Da1 सोद्य नैनुवमिच्छसि

12 ^a) K2 4 [अ]ति, D2 3 3 तु, Da D0 7 8
(except G2) [अ]द्य (for प्र) Ds प्रदीप्ताया (for 'सां
स्व) T1 G2-1 ता, G1 च (for स्व) K1 B0 1 3-3
D1 श्रियं दीप्ता तु (K1 च दीप्ता, D1 दीप्ता च) हित्वा स्व
—^b) K1 भावत् K1 या प्रति, D2 3 3 Gs सं (D2
स)परि (for सप्रति) Ks B D1 4 6 वीक्षसे, Da1
वीक्षत, S पश्यसे (for वीक्ष्यसे) V1 शक्यस्यप्रति
वीक्ष्यसे, D1 शक्यस्यप्रवत्स्यसे, Ds स्व शवास प्रतीक्षसे
—^a) G1 अपुत्र M4 जनने —^a) Ks-3 V1 B Da
Dn1 D1-6 8 कौशल्या D1 S पातिता (for चापतिस्)
Dn2 कौसल्या वा पतिव्रता

त्वदाशामभिकामान्त्यः कृपणाः फलहेतुकाः ॥ १३

ताश्च त्वं विफलाः कृर्वन्कान्लोकान्नु गमिष्यसि ।

राजन्तंश्रियिन् मोक्षे परतमंषु देहिषु ॥ १४

नैव तेऽस्ति परो लोको नापरः पापकर्मणः ।

धर्म्पान्दारान्परित्यज्य यस्त्वमिच्छसि जीवितुम् १५

मजो गन्धानलंकारान्त्वामांमि मित्रिधानि च ।

किमर्थमभिसंत्यज्य परिव्रजसि निष्क्रियः ॥ १६

निपानं सर्वभूताना भूत्वा त्वं पावनं महत् ।

आद्यो वनस्पतिर्भूत्वा मोऽद्यान्यान्पर्युपामसे ॥ १७

स्वादन्ति हस्तिनं न्यासे क्रव्यादा बहयोऽप्युत ।

13 ^a) K2 1 V1 B0 1-1 Da Dn D1-3 1 1 1 अनी
च; B1 स्वामिः; D1 आशीर्धिर; D1 S आश्रिता (for
अशीतिर्) K2 D1 3 धर्मकामाभ्यां (D2 'स्व) — D1
om (hapl) 13^a-17^a —^a) All MSS (except D1,
D2 om) 'काक्षत —^a) D1 कष्टहेतव्य, M 'हेतुका.
Ca as in text

14 Ds om 14 (cf v 1 13) —^a) K V1 B1 3 3
Dn D2 1-1 3 ताश्च त्वं; B0 1 3 तांश्च च, Da
वास्तवो, D1 तां च त्वं; D2 ता च त्वं, text as in
Ds only K V1 B Da Dn1 D1 3 1-1 3 विफलात्.
Dn2 D2 विफला, text as in Ds only D1 T G
कृत्वा (for कृर्वन्). —^a) K1 3 4 D1 1 T1 G2-1 M
कान्नु लोकान्, Ks V1 Dn D2 2 1 3 कं नु लोक, Da
किं नु लोक T2 G1 कान्नु लोकान्प्रतिपद्य (T2 'त्य)से.
—^a) K1 4 सशयता Da1 राजन्तु संशयिते —^a)
D1 देहिषु (for देहिषु)

15 Ds om 15 (cf v 1 13) —^a) K2 4 नैव
Dn2 G2 तेस्तु K1 Dn2 परे लोके —^a) G1 नापर
—^a) K2 4 Da Dn2 D0 M2 धर्मान्

16 Ds om 16 (cf v 1 13). —^a) D2 3 3 व्रजामि
(for वासांति) —^a) D1 किं राज्यम् (for किमर्थम्)
Ks Ds इति; T G जपि (for जभि) —^a) M2 नि
ष्क्रय

17 Ds om 17 (cf v 1 13). —^a) G1 निपानं तु
भू' Ca oites निपान —^b) K1 भूता स्व Ks Dn1
भूत्वा तं —^a) K2-3 Ds G1 M आषो, D1 द्याद्रौ
Ks वाचस्पतिर् T G2-1 आद्या (T2 आद्यो) वनस्पतिर्भूत्वा
—^a) K1 मोत्यातां, Ks Dn मोत्यान्त्व (Dn2 'स्नान्)

बहवः कृमयथैव किंपुनस्त्वामनर्थकम् ॥ १८
 य इमां कुण्डिकां भिन्द्यात्रिविष्टब्धं च ते हरेत् ।
 वासथापहरेत्स्मिन्कथं ते मानसं भवेत् ॥ १९
 यस्त्वयं सर्वमुत्सृज्य धानामुष्टिपरिग्रहः ।
 यदानेन समं सर्वं किमिदं मम दीयते ।
 धानामुष्टिरिहार्यश्चेत्प्रतिज्ञा ते विनश्यति ॥ २०
 का वाहं तव को मे त्वं कोऽद्य ते मय्यनुग्रहः ।
 प्रशाधि पृथिवीं राजन्यत्र तेऽनुग्रहो भवेत् ।

प्रासादं शयनं यानं वासांस्याभरणानि च ॥ २१
 श्रिया निराशैरधनैस्त्यक्तमित्रैरङ्गिचनैः ।
 सौखिकैः संभृतानर्थान्यः संत्यजसि किं नु तत् ॥ २२
 योऽत्यन्तं प्रतिगृहीयाद्यश्च दद्यात्सदैव हि ।
 तयोस्त्वमन्तरं विद्वि श्रेयांस्ताभ्यां क उच्यते ॥ २३
 सदैव याचमानेषु सत्सु दम्भविबर्जिषु ।
 एतेषु दक्षिणा दत्ता दावाशाविच दुर्हुतम् ॥ २४
 जातवेदा यथा राजन्नादग्ध्वैवोपशाम्यति ।

C. 12. 560
 B. 12. 18. 25
 K. 12. 18. 28

K₁ Da D₁ : पयुंपामते

18 *) K₁ हन्तिना; D₂ हतिन, G₁ हन्तिनो K₁ s
 V₁ B Da Dn D₂ s t e s Ca न्यायै, D₁ न्यास
 —^b) B₁ हुत, D₂ [s]च्युत, M₁ s [s]पि च, M₂
 [s]च्युत —^c) K₁ s : D₁ किमयो बहवश्च, Bo D₁
 बहव किमयश्च

19 *) T₂ G₁ इमा च (for य इमा) K₁ s इदका,
 K₂ कुट्टिका, K₃ इदिका; Da कुट्टिका, D₁ कुट्टका,
 M₁ s कुट्टिता T₂ G₂ s कुट्टिकामात्रा (for का भिन्द्यात्)
 K₄ भिद्या, Da₁ भिद्या, Da₂ D₂ भिद्यात्, D₁ भिद्या,
 D₇ मात्रा, T₁ लिद्यात्, G₁ s मात्रा (for भिन्द्यात्)
 —^b) K₁ D₁ त्रिविष्टं च, K₂ त्रिविष्टार्थं च, V₁ त्रिवि
 ष्ट्व च, Da त्रिविष्ट्या च, D₂ s t e C_v त्रिविष्ट्य च,
 D₃ निविष्टाय च, G₁ निष्टस्या च (submetric) K₃
 B₁ Dn D₁ s यो (for ते) —^c) V₁ ग्रामश्च (for
 चामश्च) V₁ B Dn D₂ s s - G₂ [अ]पि हरेत् Da
 चमश्चापरेदेवा (Da^o 'हरेदेव)

20 B₁ om. (hapl) 20^a-21^d —^a) Da₁ यस्य य,
 Da₂ D₁ य मय D₁ T G यस्य सर्वं समुत्सृज्य —^b)
 K₁ Da D₁ s S घाना (G₂ s 'च)मुष्टिगु (T₂ G₁ 'मुप)
 ग्रह, K₂ s s V₁ Bo s-s Dn D₂ s s-s 'मुष्टेरनुग्रह,
 text as in K₃ D₁ only —^c) D₂ om (hapl) 20^a-21^b
 —^c) K₁ V₁ Da₁ S यद् (M₁ s 'य)नेन, K₃ यदानेन,
 B₁ (marg, also as in text) दानेन ते, Dn₂ D₁
 यदानेन K₁ s नु ते सर्वं (K₄ 'वं), D₅ मम पूर्व,
 T G कृत सर्वं (T₂ G₁ कर्म) —^d) D₁ S किमय K₄
 न्ववसीयते, V₁ Bo s-s D₂ s s e ह्यवसीयते, B₂ यव
 सीयते, Dn ह्यवसीयते, D₁ नम हीयते, G₁ मम हीयते
 Da किमर्थमवसीयते —^e) K₂ s B₂ s D₂ s धानामुष्टे,
 Dn₂ घानामुष्टि, G₂ धान्यमुष्टे K₁ D₁ इहार्यं, M₁ s
 इहार्यंश्च T₂ च (for चेत) —^d) K₁ प्रतिज्ञान, K₂ s

D₁ 'जात K₁ विवक्षते, K₂ विवक्ष्यति, K₄ V₁ Bo
 s-s Dn₂ D₂ s e विनक्ष्यति, Da विनक्ष (Da₂ 'क्ष्य)सि,
 Dn₂ विनक्षति, D₁ निक्ष्यति (sic), D₂ विनक्ष्यति,
 D₁ S नक्षिप्यते

21 B₁ om 21^ab^cd, D₂ om 21^ab (cf v 1 20)
 —^a) Dn₁ D₂ s M₁ s च (for वा) —^b) K₂ V₁
 B Dn D₂ s e कश्च, Da यदि (for कोऽद्य) K₃
 D₁ [s]नुग्रहो मयि (by transp) —^c) G₁ प्रशासि
 —^d) K₂ V₁ Bo s s Dn D₂ G₂ यदि, B₂ अत्र, Da
 D₂ s s तत्र (for यत्र) B₂ Da मे (for ते), and महान्
 (for भवेत्) —^e) K₂ D₁ e प्रसाद, D₁ प्रसाद, Da
 D₁ T₂ G₁ s s M प्रापादे, G₂ प्रमादे (for प्रासाद)
 Da तत्र (for यान) —^f) Dn₂ वासाभ्याभरणानि च

22 ^a) D₁ श्रियो, Cnp श्रिया K₂ s V₁ B Da
 Dn D₂ s s e विहीनैर्, D₁ निधानैर् B₂ त्यक्तपुत्रैर्
 K₁ s s श्रिया निरादानधनास्त्यक्तमित्रानकिंचनान् —^b)
 K₁ सौखिकान्, K₂ s सौखिकान्, Da सौधिकै; D₁
 सौख्यकै, D₁ सौधिकै, D₃ शोचित, G₁ सोखळै,
 C_v सौष्टिकै K₁ B₁ (m as in text) D₁ समृतानर्थो,
 B₁ समृतो नार्थो, B₁ समृतानर्थान्, D₁ S समृतो योर्थ
 —^c) S न (T₂ G₁ s स) (for य) K₂ s s V₁ B
 (except Bo) Da Dn D₁-s s e M₂ सत्यजति B₁
 तत्, D₁ नु त, S (except M₂) नु त (for नु तत्)

23 ^a) D₁ योच्य त, D₂ योत्पन्न, T₂ G₁ M₂ यो
 ल्यं, M₂ यो नित्य —^b) K₁ यच्च Da ह (for हि)
 —^c) K₂ s श्रेयस्, T₂ श्रेयो D₁ T₁ G₂-s क्षाम्या,
 T₂ नाम्या (for ताभ्या) K₂ किमुच्यते

24 ^b) K₁ मत्स्यदम्, T₁ G₂ s सत्सु सन, T₂
 G₁ s M₁ s s मत्सु दम्; M₂ दम्सत्तम् (for सत्सु दम्भ)
 K₂ s Dn D₁-e तथा दमान्वितेषु च, B₁ (through
 eye wandering) नो वै तथा शाम्यति वै द्विज (cf 25^d)

सदैव याचमानो वै तथा शाम्यति न द्विजः ॥ २५
 सतां च वेदा अन्नं च लोकेऽस्मिन्प्रकृतिर्ध्रुवा ।
 न चेदाता भवेदाता कुतः स्युर्मोक्षकाङ्क्षिणः ॥ २६
 अन्नाद्गृहस्था लोकेऽस्मिन्भिक्षवस्तत एव च ।
 अन्नात्प्राणः प्रभवति अन्नदः प्राणदो भवेत् ॥ २७
 गृहस्थेभ्योऽभिनिर्वृत्ता गृहस्थानेव संश्रिताः ।

प्रभवं च प्रतिष्ठां च दान्ता निन्दन्त आसते ॥ २८
 त्यागान्न भिक्षुकं विद्यान्न मौण्ड्यान्न च याचनात् ।
 ऋजुस्तु योऽर्थं त्यजति तं सुखं विद्धि भिक्षुकम् ॥ २९
 असक्तः सक्तवद्दच्छन्निःसङ्गो मुक्तवन्धनः ।
 समः शत्रौ च मित्रे च स वै मुक्तो महीपते ॥ ३०
 परिव्रजन्ति दानार्थं मुण्डाः कापायवाससः ।

—^c) K₈ वक्षणा K₄ दत्त्वा, D₈ दत्ता —^d) K₁
 छन्ताचवि (sic), K₂ & D₁ छन्ताचिव, D₆ दावाहा-
 विव Ca cites दावाग्रौ B₈ Da दुर्लभ, T₂ दुर्धृत;
 G₁ दुर्धृत, M₁₋₈ दुर्धृत

25 ^{ab}) D₈ यातवेदो G₁ यदा (for यथा) K₈
 राजन्नादग्धेनोप', B₀ : राजन्नादग्धेनोप', B₁ राजन्ना
 दग्ध्वा चोप', B₈ (m as in text) राजन्नादग्धे चोप', D₁
 राजन्नादग्धेनोप', D₄ राजन्नादग्धेनोप'; D₇ राजन्ना
 दग्धेनोप', S राजन्नादग्ध्वा (T₂ 'न्नादग्ध्वा, G₂ 'न्न
 दग्ध्वै, M₁ : 'न्नदग्धे, M₂ 'न्नदग्धे) नोप' —^c)
 K₁ : D₁ तथैव (for सदैव) D₂ G₁ याचमाने K₁ &
 B₈ Dn D₈ G₂ हि, D₂ : [s]पि (for वै) —^d)
 K₁ & D₁ सदा (for तथा) K₁ : & D₁ T₁ G₂₋₄ नो;
 K₅ B₀ : 1 : 8 : 5 Dn D₂ : 8 : 5-7 M₄ वै, B₂ हि; M₁ : चेद्
 (for न) Da हि द्विजै, M₂ पार्थिव (for न द्विज')
 D₇ T₂ G₁ न तथा शाम्यति द्विज', D₈ तथा शाम्यति
 वैज द्विज (corrupt)

26 ^a) K₈ D₄ सत्य (for सतां) V₁ Dn₁ D₂ : 7
 ह्यर्थं च, B D₆ D₆ : 6 ह्यन्न च K₅ D₈ सतां वै ददतोन्न
 च —^b) K₁ : & D₁ : 4 लोकेषु (for 'स्मिन्) K₁ D₁
 प्रकृतिर्ध्रुवा, Da₁ 'तिर्ध्रुव; Dn₂ 'तिर्ध्रुव, D₇ 'तिर्ध्रुव
 Ca cites प्रकृति —^c) K₁ V₁ B₀ D₁ न चेत्तात;
 K₂ : & B₈₋₅ Dn₁ D₂ : 8 : 5-7 न चेदाजा; Dn₂ न
 चेत्सता, D₇ S अन्नदाता; D₈ न चेत्सत्त्वा B₂ Da न
 चादाता —^d) K₁ कुतस्त, S कुशाक्ष (for कुत स्युर)
 D₁ corrupt

27 K₄ om (hapl) 27^{ab} —^a) D₂ : गृहस्थाल्;
 M₂ : गृहस्थो —^b) Da D₄ T₂ तव, D₁ तप, M₂
 तत्र (for तत) K₁ : D₁ T₂ हि, V₁ B₀ : 1 : 8-5
 D₂ : 8 : 5 तु (for च) —^c) D₁ G₁ प्राणा —^d) K₁
 अन्नद' D₁ प्राणदो, D₈ प्राप्तदो

28 ^a) K₁ : & V₁ B₀ : 8 : 5 D_{1-3.5.7} विनिर्वृत्ता,
 K₇ [s]पि निर्वृत्ता, B₁ & Dn D₇ विनिर्वृत्ता, Da
 विनिर्वृत्त्वा, D₇ *निर्वृत्ता, D₈ [s]पि निर्वृत्ता, T₁

G₈ & M₂ हि निर्वृत्ता, T₂ छनिर्वृत्ता; G₂ [s]प्यनि'
 M₁ [s]भिनिर्वृत्ता (for sभिनिर्वृत्ता) —^b) D₇ S चा
 श्रिता, D₈ समता (for सश्रिता) K₂ & D₁ गृह-
 स्थानेन (D₁ 'ने च) सस्थिता —^c) B₁ (m as in
 text) प्रभाव —^d) K₅ D₄ दीना, D₇ T G₂ :
 ज्ञात्वा, D₈ G₁ दाता (for दान्ता) K₁ निन्दत, K₂₋₅
 B₀ : 1 : 8-5 Da Dn₂ D₂ : 8 : 5 विन्दत, Dn₁ विन्दति; D₁ :
 G₁ निन्दत, D₈ निर्वृत्त (for निन्दन्त)

29 ^a) D₇ सत्यान्न; T₂ G₁ न्यायान्न, G₂ & M'
 त्याग न, G₈ त्यजन्न (for त्यागन्न) Da₁ भिक्षुकिं
 D₇ T₁ G न विदेद्विज्ञानान्, T₂ न विदेद्विज्ञानान्, M
 न विदेद्विज्ञानान् (M₂ 'थन्) (for भिक्षुक विद्यान्)
 K₂ : 8 : 5 D₈ Cv विद्यान्, B₄ विद्यान् (for विद्यान्)
 —^b) K₂ : 8 : 5 Da Dn₁ D₇ : 7 : 8 T G M₂ मौढ्या (G₁
 'क्या)न्, Dn₂ मौढ्य (for मौण्ड्यान्) M₁ : याचना-
 (for याचनात्) K₁ : 4 न च मौढ्यात् याच (K₁ 'द)-
 नात्, V₁ B D₇₋₈ : 8 : 6 न मुठ न (D₁ नैव मुठ) च
 याचक —^c) K₁ योर्थी, K₄ V₁ Da₂ D₂ : 7 : 8 यो-
 र्थास (for योर्थ्य) —^d) K₅ Dn D₂ न सुखं, Da₂
 सुख तद्, D₁ (om त) सुख, D₇ S त मुक्त (M₁ :
 तदुक्त) Da₁ विधि-, Da₂ corrupt (for विद्धि)-
 Da Dn₁ D₆ भैक्षक, D₇ हिष्णुक

30 ^a) B₀ D₈ अशक्त', D₇ अशक्तत् K₂ : 5 D₈
 G₂ शक्तवद्, G₂ सद्रवद् K₁ V₁ Dn₁ D₁ गच्छेन्,
 Da गच्छेद् —^b) Da विमुक्तो (for निःसङ्गो) G₁
 'वधनात् —^c) = 6 34 18^a D₇ सम पुत्रेणमित्रे
 च, S सम पुत्रे च शत्रौ (G₁ ह्यमित्रे) च —^d) K₁
 D₂ सर्वैर्मुक्तो, B₀ : 4 स विमुक्तो B₆ महीपति

31 ^a) B₁ परिव्रजते; Da 'व्रजति K₁ हास्यत;
 K₂ : 8 हान्यर्थ, V₁ [अ]नीहार्थ, B₀ : 8-5 D₇ हीनार्थ;
 B₁ Dn₂ D₁ : 8 हीनार्था, Da ये (Da₁ जे) मुदा;
 Dn₁ दीनार्था; D₄ धनार्थ, D₇ ये नार्थ, T G₂ &
 M₁₋₈ येनार्था, G₁ ये न त्वां, G₈ M₄ येनार्थान् (for
 दानार्थ) —^b) Da मदा, T₂ G₁ मुग्धा B₁ का-
 शाय, Da₁ कपाय, D₁ काक्षाय —^c) K₁ वृत्ता,

सिता बहुविधैः पाशैः संचिन्वन्तो वृथामिपम् ॥ ३१
 त्रयीं च नाम वार्तां च त्यक्त्वा पुत्रांस्त्यजन्ति ये ।
 त्रिविष्टप्यं च वासश्च प्रतिगृह्णन्त्यनुद्वयः ॥ ३२
 अनिष्कपाये कापायमीहार्थमिति विद्धि तत् ।
 धर्मघ्नानां मुण्डानां वृत्त्यर्थमिति मे मतिः ॥ ३३
 कापायैरजिनैश्चैरैर्नैर्नान्मुण्डाञ्जटाधरान् ।
 विभ्रत्साधून्महाराज जय लोकाञ्जितेन्द्रियः ॥ ३४
 अग्याधेयानि गुर्वर्यान्क्रतून्सपशुदक्षिणान् ।

उदात्यहरहः पूर्वं को नु धर्मतरस्ततः ॥ ३५
 तच्चजो जनको राजा लोकेऽस्मिन्निति गीयते ।
 मोऽप्यासीन्मोहसंपन्नो मा मोहवगमन्वगाः ॥ ३६
 एवं धर्ममनुक्रान्तं सदा दानपरैर्नरैः ।
 आनृशंस्रगुणोपेतैः कामक्रोधविवर्जिताः ॥ ३७
 पालयन्तः प्रजाश्चैव दानमुत्तममास्थिताः ।
 इष्टाल्लोकानवाप्सामो ब्रह्मण्याः सत्यवादिनः ॥ ३८

C. 12. 574
B. 12. 18. 40
K. 12. 18. 40

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

K₂ & D₁ वृता, V₁ D₂ चिता, D₂ चिन्ता, T₂
 सूता; G₁ ल्यूता, C₁ मित्ता (as in text) —^a)
 K₂ D₂ संचिन्वतो, D₁ T₁ G₂ त्रिविं K₁ ३ ३
 D₁ महामिता; D₂ ययामिप, D₂ वृथाविप, T₂
 वृथामिप

32 ^a) K₁ नाम च, G₂ च मान (for च नाम)
 D₂ वा वार्तां (for वार्तां च) —^b) K₂ D₂ D₂ S
 प्रजति, B₁ ३ त्यजते; D₁ म्वजति, D₂ नजति (sic)
 (for त्यजन्ति) V₁ वे (for ये) —^c) K₁ त्रिय
 ष्टिप्यं, K₂ त्रियष्टप्य, D₂ त्रिविष्टप्यं, D₁ त्रियष्टिप्य,
 D₂ त्रिविष्टप (for त्रिविष्टप्य) D₂ ३ त्रिविष्टप्य (D₂
 'त्य' वाप्यश्च —^d) D₂ T₂ G₁ M परि- (for प्रति)

33 ^a) K₁ & D₁ १ T G M₂ अनिष्कपाया, V₁
 अनिष्कपाये, D₁ अनिष्कपायो, D₂ ३ M₁ 'पाय, M₁
 'पायि, M₂ 'पायी (for 'पाये) K₂ कापाय्यं, V₁
 कापाय, B₂ कामायन्, D₁ कापायी —^b) V₁ ही
 नायं, T G₂ ३ इहार्थं D₂ इह, D₂ प्रति (for
 इति) K₂ D₁ तान्, K₂ B D₂ D₂ ३ ३ ३ M₁ ३ त,
 G₁ M₂ यत् (for तत्) D₂ corrupt — K₁ ३ om
 33^{ab} —^c) G₁ मुक्ताना —^d) K₂ D₂ इहार्थं,
 V₁ वृत्तार्थं, B₂ ३ ३ (in as in text) D₂ D₂ ३
 वृत्तार्थं, D₂ वृत्तार्थं, M₁ ३ वृत्तार्थं (for वृत्त्य
 र्थं) V₁ ये (for मे)

34 ^a) M₂ कृपायैर्, C₁ as in text K₁ भ्राजि
 नैश्च, K₂ अक्षिनैश्च, D₂ रजितैश्च, G₁ अजितैश्च G₂
 चीर्नैर् —^b) D₁ नमान्मुद D₁ T₂ G₁ ३ नानामुदान्
 V₁ B D₂ ३ ३ नन्ना मुदा जटाधरा, M नम्रो मुदस्तया
 जटी —^c) D₂ विभ्रमत्, C₁ 'त्साधून् (as in text)
 —^d) V₁ B D₂ ३ ३ जयेल्, D₂ जये, G₂ ३
 यया (for जय)

35 ^a) K₁ अग्न्याधेयाश्च, K₂ अग्निदेयानि, D₂
 अग्नि दे' K₁ B Da D₂ ३ ३ गुर्वर्थं, D₂ ३ 'र्थं, T₂
 पर्वार्थान् D₂ अग्निदेवानि गुवानि, D₁ corrupt, G₁
 अग्न्याधेयादिपर्वार्थान् —^b) K₂ D₁ च बहु, K₂ B₁
 D₂ तपि नु, G₁ सतद् (for सपशु) K₂ ३ द्रीक्षि-
 तान् —^c) K₁ ३ ३ D₁ करोयि (for ददाति) D₂
 om from हरह up to एव च (in 37^a) D₁ पूर्वं,
 M₁ ३ कुरन् (for पूर्व) —^d) K₁ (before corr) ३
 ३ ३ V₁ B D₂ १ T G₁ ३ ३ M₂ ३ रतस् (for -तरस्)
 D₂ को नु धर्मस्तत्त्व

36 D₂ om 36 (cf. v l 35) Before 36, K₂
 B Da D₂ D₂ ३ ३ ३ ३ ३ अर्जुन उवाच —^b) D₁ इह
 (for इति) K₂ D₁ कथ्यते, T₂ G₁ M धीयते (for
 गीयते) —^c) K₁ ३ ३ सोद्यापि, K₂ D₁ स ह्यामीन्
 K₂ D₁ मान (for मोह)

37 D₂ om. एव च (cf v l 35) —^a) M₂ एत
 (for एव) K₁ ३ ३ D₁ उपक्रात, K₂ V₁ B₂ Da
 D₂ D₁ T₁ G₂ ३ M अनुक्राता T₂ G₁ एव धर्मपरा
 क्रता —^b) D₁ सर्व (for सदा) K₁ ३ ३ V₁ B₂
 ३ ३ D₁ ३ ३ ३ तपपरै, B₂ Da D₂ D₁ S तप
 परा, D₂ परंपरै — After 37^{ab}, B₂ Da read (for
 the first time) 35^{ab} repeating it in its proper place
 —^c) V₁ D₂ अचूरास, D₂ D₂ अचूरास K₂
 D₂ D₂ गुणोपेता, V₁ B Da D₂ ३ ३ ३ S गुणैर्युक्ता
 —^d) D₁ S रान (for क्रोध) K₁ ३ D₁ विवर्जितै

38 B₂ Da read 38^{ab} (for the first time) after
 37^{ab} —^a) K₂ V₁ B (B₂ both times) Da (both
 times) D₂ D₂ ३ ३ ३ S प्रजाना पालने युक्ता —^b)
 D₁ धनम्, D₁ S दमम् (for दानम्) D₂ उत्पत्यम्
 (sic) B₂ (first time) दानयुक्तमस्थिता, B₂ Da

युधिष्ठिर उवाच ।

वेदाहं तात शास्त्राणि अपराणि पराणि च ।
उभयं वेदवचनं कुरु कर्म त्यजेति च ॥ १
आकुलानि च शास्त्राणि हेतुभिश्चित्रितानि च ।
निश्चयश्चैव यन्मात्रो वेदाहं तं यथाविधि ॥ २
त्वं तु केवलमस्त्रज्ञो वीरव्रतमनुष्ठितः ।

(all second time) ऋजव सत्यवादिन — °) T₁ G₂₋₄
इष्टा; G₁ इष्ट्या (for इष्टान्) K₁ ३ ४ D₁ कामान्,
T₁ G लोकात् (for लोकान्) — After 38°, K₈₋₅ V₁
Bo ३-३ Da Dn D₁₋₃ ३ ३ ३ ins

25* गुरुबृद्धोपचायिन ।
देवतातिथिभृत्यानां निर्वपन्तो यथाविधि ।
स्थानमिष्टमवाप्स्यामो

[(L 1) K₈ Da D₂ Ca -बृद्धाप, K₄ -बृद्धानु- Dn₂
D₁ ६ -यायिन, D₈ -जायिन — (L 2) K₈ Dn D₈
भृतानां (for भृत्यानां) Da निवपतो K₈ यथाविधि, Bo
Da₁ D₆ यथा विधि]

—^d) K₁ ब्रह्मण्यात्; K₈ D₈ ब्राह्मण्या, V₁ ब्रह्मण, D₁
ब्राह्मण, D₈ ब्रह्मण्य

Colophon — Sub-parvan K V₁ B Da Dn₂
D₁₋₇ T₂ G₁ ३ M राजधर्म — Adhy name K₈ Dn
D₇ अर्जुनवाक्य; T G₂ अर्जुनवचन, M₁₋₃ जनको
पाख्यान — Adhy no (figures, words or both)
Ba. ४ Da₁ Dn₁ D₂ १ ३ S 18 (as in text)

19

☞ S₁ is missing up to 8° (cf v 1 12 1 1)

1 D₈ G₂ om the ref —^a) Da तानि, G₁ तादृक्
(for तात) — B₁ om (hapl) 1^b-2^a —^b) K₁₋₄
D₁ ४ ३ पूर्वाणि च (for अपराणि) G₁ च भारत, M₈ ४
धराणि च (for पराणि च) — With 1^{cd}, of 3 2 70^{ab},
B 12 241 1^{ab}, 242 3^{ab} —^c) D₁ चैव (for वेद-)
—^d) D₁ त्यजति, G₁ लाभेति

2 D₈ om hapl 2^{ab} B₁ om 2^{ab} (cf v 1 1)
—^a) Da₁ D₁ अकुलानि, T₁ G₈ ४ अमूलानि, T₂ G₁ ३
आमूलानि —^b) K₂ ३ ३ Da Dn D₇ G₂ चिंतितानि,
D₁ चि*ताति, D₈ G₁ चित्र* V₁ वै, M₂ [उ]त (for

शास्त्रार्थं तत्त्वतो गन्तुं न समर्थः कथंचन ॥ ३
शास्त्रार्थसूक्ष्मदर्शी यो धर्मनिश्चयकोविदः ।
तेनाप्येवं न वाच्योऽहं यदि धर्मं प्रपश्यसि ॥ ४
भ्रातृसौहृदमाख्याय यदुक्तं वचनं त्वया ।
न्याय्यं युक्तं च कौन्तेय प्रीतोऽहं तेन तेऽर्जुन ॥ ५
युद्धधर्मेषु सर्वेषु क्रियाणां नैपुणेषु च ।

च) —^a) V₁ Da₁ चापि, B₂ चादि, T G₁ ३ ४ M
चैव (for चैव), K₁ य मात्रो, K₈ Dn योमुत्र, V₁
B₁₋₄ D₂ ३ ३ ३ ३ यो मन्त्रे; Bo मन्त्रेण, B₃ (marg)
यो वेदे, Da D₁ यो मन्त्रो, T₂ यमन्त्रो (for यन्मात्रो)

3 ^a) B₃ (marg, also as in text) D₈ केवलमत्रज्ञो,
D₁ लशास्त्रज्ञो, D₇ S लशास्त्रज्ञो —^b) K₄ वीरवृत्तम्,
G₂ धीरव्रतम्, M₄ वीरं व्रतम् Da अनुष्ठिता, G₂
अनुष्ठित, G₈ अधिष्ठित; G₂ अ*ष्ठित K₈ ३ Dn
D₁ ३ वीरव्रतसमन्वित —^c) K₁ शास्त्रं तु, K₂ ४ D₁
शास्त्र त्व (for शास्त्रार्थं) K₈ D₈ कर्तुं, D₂₋₃ ज्ञातु (for
गन्तु) —^d) V₁ Bo ३ ४ Da Dn D₂ ३ ३ G₂ असमर्थ

4 ^a) Dn₂ G₁ शास्त्रार्थं B₃ (m as in text) ४
D₂ ३ ३-१ S तत्त्व (for सूक्ष्म) Da₂ प्रदर्शी (hyper-
metric) D₇ T₁ G₂₋₄ च (for यो) —^b) M₄
निश्चल- K₁ ३ ४ D₁ कारक (for कोविद) —^d)
G₁ यश्च (for यदि) K₈ B₁ D₁ २ १ ३ T₂ G₁ ३ ४ M₁. ४
प्रपश्यति; Da₁ प्रपश्यसि (for प्रपश्यसि)

5 ^a) K₁ ३ ४ D₁ सौहार्दम् —^b) B₁ मया (for
त्वया) —^c) K₁ ४ Bo D₁ १ S न्याय-; K₈ D₈
नीत्या D₂ ६ उक्त (for युक्त) — T₂ G₁ om 5^d-6^e.
— After 5, S (T₂ G₁ om) ins

26* ममेश्वरसमं सत्त्वं ब्रह्मणा चैव यत्समम् ।
वासुदेवसमं चैव न भूतं न भविष्यति ।
तथा त्व यौधमुख्येषु सत्त्वं परममुच्यते ।
बलमिन्द्रे च वायौ च बल यच्च जनादने ।
तद्वल भीमसेने च त्वयि चार्जुन विद्यते । [5]
स्वत्समश्चित्रयोधी च दूरपाती च पाण्डव ।
दिव्यास्त्रेण च सपन्न को वान्यस्वत्समो नर ।

[(L 3) G₂ M₂₋₄ C_v तद्वत्त्वं (for तथा त्व) G₂ इष्यते,
G₄ उच्यते; M₁ ३ ४ इष्यते — (L 6) G₂ तत्समं (for
स्वत्समम्) — (L 7) M₁ ३ ४ दिव्यास्त्रवलस*]

न त्वया सदृशः कश्चिन्निषु लोकेषु विद्यते ॥ ६
 धर्मसूक्ष्म तु यद्वाक्यं तत्र दुष्प्रतरं त्वया ।
 वनंजय न मे बुद्धिमभिगच्छितुमर्हसि ॥ ७
 युद्धशास्त्रविदेव त्वं न बुद्ध्याः सेवितास्त्वया ।
 समासविस्तरविदां न तेपा वेत्सि निश्चयम् ॥ ८
 तपस्त्यागो विधिरिति निश्चयस्तात धीमताम् ।
 परं परं ज्याय एषां सैपा नैःश्रेयसी गतिः ॥ ९
 न त्वेतन्मन्यसे पार्थ न ज्यायोऽस्ति घनादिति ।
 अत्र ते वर्तयिष्यामि यथा नैतत्प्रधानतः ॥ १०

तपःस्वाध्यायशीला हि दृश्यन्ते धार्मिका जनाः ।
 ऋषयस्तपसा युक्ता येषां लोकाः सनातनाः ॥ ११
 अज्ञातश्मश्रवो धीरास्तथान्ये वनवासिनः ।
 अनन्ता अधना एव स्वाध्यायेन दिवं गताः ॥ १२
 उत्तरेण तु पन्थानमार्या विषयनिग्रहात् ।
 अबुद्धिजं तमस्त्यक्त्वा लोकास्त्यागवतां गताः ॥ १३
 दक्षिणेन तु पन्थानं यं भास्वन्तं प्रपश्यसि ।
 एते क्रियावतां लोका ये श्मशानानि भेजिरे ॥ १४
 अनिर्देश्या गतिः सा तु यां प्रपश्यन्ति मोक्षिणः ।

C. 12 5ep
B. 12. 19 15
K. 12 19 19

6 G₁ om. 6^a (cf v l 5) —^a) D₁ om from धर्मेषु up to तु (in 7^b) D_{n1} -कर्मेषु, D_{n2} -कर्मेषु (for धर्मेषु) —^b) K₁ 2 D₁ क्रियाया, K₄ Bo 1 Da D₂ 3 क्रियाया D₁ नेगुणेषु, D₄ नेपुण्यु (sic) —^c) D₁ दश्चन (for विद्यते) T₂ G₁ त्वदन्वेषु न विद्यते — After 6, S 12^c

27* धार्मिक धर्मयुक्त च निशेष ज्ञायते मया ।

7 D₁ om up to तु (in 6^b) (cf v l 6) —^a) D₁ नु, G₂ च (for तु) D₁ S वाच्य K₃ Bo 1 2-3 Da D_n D₂ 2. 4. 5 धर्म (Da₁ 'र्म, D_n 'र्म) सूक्ष्म तर वाच्य (D_{n2} 'च्य), V₁ B₁ धर्म सूक्ष्म तु (V₁ न) यद्वाच्य —^b) K₁ corrupt, K₂ 4 Da D₁ 5 तनु, B₂ तत्तद्, C_v तत्त्वं K₃ दुःखतर, Da₂ दुःप्यतर, D₁ दुःप्रमर्व D₁ तद्धि दुःप्रतर त्वया C_n v cite दुःप्रतर (as in text) —^c) G₁ बुद्धम् —^d) Bo D₁ G₁ M₁ 2 3 ऋति (for ऋति) M₂ शान्तिनुन, M₁ शायितुम्

8 ^a) M₂ 4 युद्ध (for युद्ध) —^b) G₁ तद् (for न) —^c) K₁ 4 D₁ समासाद्, K₂ 5 B D_{n2} D₂ 2. 3. 4 मक्षित (for समाम) K₁ 4 D₁ -विस्तरादिद्या, D₃ -विस्तरान्वेदान्, M₂ -विस्तरविदा —^d) S₁ commences with 8^d —^e) K₂ D₁ निश्चयान्, T₂ निर्णय, G₂ निश्चित V₁ D₃ तेषा वेत्सि न नि

9 ^b) Bo 2-3. D_n D₂ 3 4 त्वेष, B₁ त्वेषु (for वात) B₂ निश्चयोय मतो मम —^c) S₁ K₂ D₁ एन पर, K₂ 5 B₁ 2 Da D_n D₃ S परम्पूर D_{n2} D₃ पावन वा (for ज्याय एषा) S₁ एषा, K₂ 4 एष (for एषा) K₁ एषं परंपरा प्राप्ता —^d) S₁ सैपा, K₃ - B Da D_n D₂ 2. 3. 4 वेपा, V₁ D₃ 3 एषा, D₁ एष; D₁ S इति (for सैपा) S₁ नैश्रीयमी, G₁ न श्रेयमी, some MSS नैश्री K₂ 3 B D_n D₁-7 S ऋति (for गति)

10 ^a) K₁ न त्वेत, B₃ B D₁ यनु (B₃ 'स्तु) तन्, K₄ न ते तन, K₅ V₁ D_{n1} D₂ 6 7 T₁ G₂-4 यत्स्वेतन्, Da D₂ - 3 T₂ G₁ M₂ 4 यत्स्वेतन्, M₁ 3 यत्स्वेत (for न त्वेतन्) M₁ मन्यते —^b) S₁ K₁ 4 न्यायो (for ज्यायो) B₃ घनादिभि —^c) K₅ B Da D_{n1} तत्र (for अत्र) K₁ 2 4 D₁ कययिष्यामि, Bo 5 वर्त यिष्यामो, C_n as in text —^d) D₁ वैतस् D₃ प्रजानत C_n as in text

11 ^a) B₂ यजानीहि (sic), G₂ यशीलाभिर्, M₁ 3 'यशीला वै —^c) D₁ S ऋषयस्तपरा ना (G₁ 'रात्रा) म —^d) Da सनातन

12 K₂ om (1 hapl) 12^{ab} —^a) K₃ Da स्स श्रवो, K₁ D_n D₁ -श्रवो, D₁ -स्सश्रवो (for -श्म श्रवो) —^c) K₁ अन्यता (for अधना) K₂ 4 एन K₃ 5 V₁ B Da D_n D₁-3 अरण्ये (Da 'प्य) वहव (K₃ ऋषय, D₁ रुचय) श्रैव, D₁ S अरुणा केतवश्रैव

13 B₁ om (hapl) 13 S₁ K₂ om (hapl) 13^b-14^a —^a) V₁ च (for तु) —^b) D₁ मार्गा (for आर्या) D₂ विग्रहाद् K₁ य भास्वत प्रपश्यसि (= 14^b) —^c) D₃ अनुदित (for अबुद्धिज) —^d) K₁ लोककास्त्यागता गता

14 S₁ K₂ om 14^a (of v l 13) —^b) D_{n1} य मामत, D₃ भास्वत च, G₂ M₂ यद्भास्वत K₁ D₁ प्रपश्यति, K₁ B Da D_n D₂ 2. 3. 4 प्रचक्षते (B₃ 'से also) —^c) K₁ लोके, D₃ लोकान्, M₁ 3 लोको —^d) M₁ 3 4 श्मशानादि

15 ^a) D₂ अनिर्देशा, G₂ 'र्देश्य —^b) D₁ S योगिन (for मोक्षिण) —^c) K₅ V₁ B D_n D₂ 2. 3. 4 योग, Da योग, G₁ त्यागा (for त्याग) —^d)

तस्मान्च्यागः प्रधानेष्टः स तु दुःखः प्रवेदितुम् ॥ १५
 अनुसृत्य तु शास्त्राणि कवयः समवस्थिताः ।
 अपीह स्यादपीह स्यात्सारासारदिदृक्षया ॥ १६
 वेदवादानतिक्रम्य शास्त्राण्यारण्यकानि च ।
 विपाठ्य कदलीस्कन्धं सारं ददृशिरे न ते ॥ १७
 अथैकान्तव्युदासेन शरीरे पञ्चभौतिके ।
 इच्छाद्वेषसमायुक्तमात्मानं प्राहुरिद्वितैः ॥ १८
 अग्राह्यश्चक्षुषा सोऽपि अनिर्देश्यं च तद्विरा ।
 कर्महेतुपुरस्कार भूतेषु परिवर्तते ॥ १९

कल्याणगोचरं कृत्वा मनस्त्वृणां निगृह्य च ।
 कर्मसंततिमुत्सृज्य स्यान्निरालम्बनः सुखी ॥ २०
 अस्मिन्नेवं सूक्ष्मगम्ये मार्गं सद्भिर्निषेविते ।
 कथमर्थमनर्थान्त्वमर्जुन त्वं प्रशंससि ॥ २१
 पूर्वशास्त्रविदो ह्येवं जनाः पश्यन्ति भारत ।
 क्रियासु निरता नित्यं दाने यज्ञे च कर्मणि ॥ २२
 भवन्ति सुदुरावर्ता हेतुमन्तोऽपि पण्डिताः ।
 दृढपूर्वश्रुता मूढा नैतदस्तीति वादिनः ॥ २३
 अमृतस्यावमन्तारो वक्तारो जनसंसदि ।

Ś1 B3 D1 दुःख (as in text), Da D1 दुःख-, the rest दुःख K8 प्रवेदितु, Da प्रवेदितु, D1 M3 8 प्रवेदित, M4 प्रवेदित

16 ^a) K1 D3 8 अनुसृत्य तु, K2 4 5 B1 5 Dn D1 4 'स्मृत्य तु; K8 Da T1 G2-4 M4 व्यनुसृत्य तु, B2 समुत्सृज्य तु, D2 अनुसृज्य तु, T2 G1 अनुकृत्य तु, M1 8 व्यनुसृत्यति, M2 ह्यनुसृज्य तु —^b) Da D1 M1 8 समुपस्थिता, D3 च सम, D8 समुपा, G1 समय (for समव) —^c) D4 अपाहस्यादपाहस्या (sic), Cv as in text —^d) B4 सारामार, Da तत्सारा; D4 M4 सारात्सार- K1 दिदृक्षता

17 ^a) V1 वेदशास्त्राणि (for वादान्) —^c) K2 4 B2 Da1 D8 G1 (before corr) स्कद, K3 5 Dn D4 8 Cv 'स्तम (for 'स्कन्ध) —^d) G1 सारान् V1 D1 च (for ते)

18 ^a) B2 Da तथैकात्-, Dn2 अथ कांत-, D1 अथैकांतम्, D8 8 'काते D1 उदासेन, D8 [5]व्युदासीना, G1 -व्युदासे च Cv cites एकातव्युदासेन (as in text) —^b) G1 M1 शरीरे K2 3 5 V1 B Da Dn D2-7 S पाचभौ (D4 'भू)तिके —^d) Ś1 ईगितै, K1 अगितै, D1 इगतै, D4 इमितै

19 ^a) K2 3 5 V1 B Da Dn D2-8 S अग्राह्य K8 5 V1 B Da3 Dn D2 8 5 6 सूक्ष्मम्, Da1 शून्मम्, D7 8 S सत्त्वम् (for सोऽपि) —^b) K1 ह्यनिर्देश, K2 4 D1 ह्यनिर्देश्य, Da1 अनिर्देश Da1 गिरे, Dn2 D2 (before corr) 7 गिरा, D8 गिर, Cv as in text —^c) D4 परिस्थानं, D8 परिस्कार, T2 G1 -दुरावार (for पुरस्कार)

20 ^a) K1 कल्याण- K4 -गौचर —^b) D4 (marg,

also as in text) D1 मनस्त्वृणां, Da1 मनसृष्टा, D8 मनस्कंधं; G2 मान वृण्णा — D8 om (hapl) 20^c-21^b —^c) K1 4 Da D1 8 सर्वं सम्-, Dn2 -संतानम्, D1 -सनतिम्, T2 सगतिम् (for सततिम्) —^d) T2 G2 स (for स्यान्) K1 निरालम्बन, Da निरालम्बन D1 सुख (for सुखी) D2 स्यान्निराल प्रशंससि

21 D2 om 21 D8 om 21^{ab} (cf v 1 20) —^a) B1 T G2-4 तस्मिन् (for अस्मिन्) V1 B2 2-5 Da D8 5 Cv अस्मिन् वै (B2 Da हि) सूक्ष्मगम्ये च —^b) D8 गम्ये (for मार्गं) —^c) B2 D2 5 6 अनर्थाख्यम्, Da अनर्थाद्य, Dn2 अनर्थाय D4 कथमर्थसमायुक्तम्, G3 कथमर्थं तमर्थाद्यम् —^d) Dn2 D8 अर्जुनस Da प्रपश्यसि

22 Before 22, Da 1ns अर्जुन उवाच —^a) K1 B2 Da T2 सर्व-, K2 4 D1 धर्म (for पूर्व) Dn2 -शास्त्राविदो K8 V1 B Da D2 8 5 6 [5]प्येवं, G8 M1 8 ह्येव D8 सर्वसावस्त्वदोप्येव — Da2 om 22^c-23^d —^c) K1 4 B2 Da1 D1 क्रियाया (for क्रियासु) —^d) D4 वाञ्छव (corrupt) (for यज्ञे च)

23 Da2 om 23 (of v 1 22) —^a) D4 सति (for भवन्ति) Dn2 सुदुरावृत्ता, D2 'रावतो, T2 'रावार्ता G2 प्रभवन्ति पुरावर्ता —^b) D7 वि (for सपि) —^c) K8 D3 8 दृढपूर्व, K5 Dn दृढपूर्व, Da1 D2 8 5 6 दृढपूर्व, T1 G3 मूढपूर्व K8 Bo 1 8-3 Dn D2 3 5 6 स्मृता मूढा, V1 B2 G4 M1 8 4 -श्रुता (G4 'त्वा) मूर्खा, M1 G3 स्मृता मूर्खा, T2 श्रुतमुखो, G1 -श्रुतमुखा D7 दृढपूर्वाश्रितमुखा —^d) K4 न तद्, Cv as in text

24 ^a) K8 B D8 5 7 T1 G8 अमृतस्य (for अमृ^c) K8 D4 (both corrupt) —^c) K1 2 D1 पृथिवीं (for

चरन्ति वसुधा कृत्स्नां वावदूका बहुश्रुताः ॥ २४
यान्वयं नाभिजानीमः कस्ताञ्जातुमिहार्हति ।
एवं प्राज्ञान्सतथापि महतः शास्त्रवित्तमान् ॥ २५

तपसा महदामोति बुद्ध्या वै विन्दते महत् ।
त्यागेन सुखमामोति सदा कौन्तेय धर्मवित् ॥ २६

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकोनविंशतितमोऽध्याय ॥ ६९ ॥

२०

वैशंपायन उवाच ।

तस्मिन्वाक्यान्तरे वक्ता देवस्थानो महातपाः ।
अभिनीततर वाक्यमित्युवाच युधिष्ठिरम् ॥ १
यद्वचः फल्गुनेनोक्तं न ज्यायोऽस्ति घनादिति ।
अत्र ते वर्तयिष्यामि तदेकाग्रमनाः शृणु ॥ २

अजातशत्रो धर्मेण कृत्स्ना ते वसुधा जिता ।
तां जित्वा न वृथा राजस्त्वं परित्यक्तुमर्हसि ॥ ३
चतुष्पदी हि निःश्रेणी कर्मण्येषा प्रतिष्ठिता ।
तां क्रमेण महाबाहो यथावज्जय पार्थिव ॥ ४
तस्मात्पार्थ महायज्ञैर्यजस्व बहुदक्षिणैः ।

C. 12. 605
E. 12. 20. 5
K. 12. 20. 4

वसुधा)

25 ^a) K₁ यान्वय (sic), B₀ 1 2- D_n D₂ 2 2
पार्थ वन् (D_n 1 यान्), D₁ ज्ञान्वा (corrupt), D₁
यान्वय, T₂ ये वय (for यान्वय) K₂ V₁ B D_n
D₂-2 S C_v न वि, D_a प्रति (for नाभि) —^b)
D₂ कृत्, G₂ M₂ कस्मान्, M₁ 3 कस्मा B₁ 2 D_a
D₁ 2 T₁ G₁ (also as in text) अहंमि D₁ कश्च
वाञ्जातुमर्हमि —^c) K₁ B₁ D₁ अज्ञान, B₂ प्राज्ञा
त्वा (sic), D_a ज्ञात्वा, D₁ T₂ M₁ 2 4 अज्ञा, D₂
T₁ G₁-3 M₂ प्राज्ञा, G₁ प्रजा (for प्राज्ञान्) K₂ 2
मत्वा, K₃ मत्वा, B₂ मत्वा, D₂ सुत्वा, D₁ S नरात्,
D₂ श्रुत्वा (for मत्वा) —^d) K₁ महत्ता, D₁ S
बहव, D₂ महात् (for महत्) B₀ निश्चयान्, D_a
वित्तवान्, D₁ 2 S वित्तमा

26 ^a) D₁ S सुखम् (G₂ दुःखम्) (for महद्)
Ca महत् ब्रह्म । Ca —^b) D₂ 2 विदते, G₁
वितते K₂ 4 महान् —^c) K₂ B₂ D₁ S महद् (for
सुखम्) —^d) D₁ T₁ G₂-1 तदा (for सदा) K₁
धर्मवृत्, V₁ B (except B₂) D_n D₂ 2 2 2 तत्त्ववित

Colophon — Sub-parcan K V₁ B D_a D_n D₂-1
T G₁ 2 M राजधर्म — Adhy name K₂ D_n G₂
युधिष्ठिरवाक्य, T₁ G₁ युधिष्ठिरवचन, M₁ 2 अर्थनिंदा,
M₂ अनिंदा (sic) — Adhy no (figures, words or
both) B₂-1 D_a1 D_n D₂ 7 2 S 19 (as in text)

20

1 D₂ om the ref —^a) K₂ B (except B₂)
D₂ 2 -1 S अस्मिन् (for त्) D₁ S वाक्य (for वक्ता)
—^b) V₁ देहस्थानो G₂ M महामना, G₁ तपा (as
in text) —^c) V₁ अभिनीति T₂ G₁ M राजन् (for
वाक्यम्) —^d) B₂ D_a T₂ G₁ प्रयुवाच D_a युधि-
ष्ठिर

2 Before 2, K₂ B₂ 2 D_a D_n D₁ M ins देवस्थान
उवाच —^a) K₂ यद्वा, D₁ यद्वा S₁ K₁ 2 2 V₁
B D (except D₁ 1) फाल्गुनेन —^b) K₂ 2 D₁ वर्णयि
(for वर्तयि) —^c) K₂ 2 D₂ 2 तदेकात्, B₂ (with
hiatus) तदि एक, D_a M₂ तदिहैक (for तदेकाग्र)

3 ^a) D₁ पद्वित्वात्रौ (corrupt) (for अजातशत्रो)
—^b) B₂ D_a D₁ S पृथिवी (for वसुधा) —^c) D₁
त्यत्वा (sic) D_n D₂ 2 1 च (for न) —^d) S₁
त्वा, D_n न (for त्व) K₂ D₂ त्वमित्युक्ता नुमर्हसि
(sic), K₁ V₁ D_a D₂ 2 2-3 S परित्यक्तुमिहार्हति

4 With 4^{ab}, cf B 12 242 15^{ab} —^a) S₁ K₁
2 2 D₁ M चतुष्पादी, T₂ G₁ प्यये, G₂ C_v प्यदा,
Ca as in text M₁ 2 2 ह (for हि) S₁ K₁ 2 Ca
नि श्रेणी, K₂ M₁ 2 2 निश्रेणी; K₁ D₁ निश्रेणि, D₂
निश्रेणी, D₁ G₂ न श्रेणी, C_v as in text —^b) K₂
V₁ D_n D₁ S C_v ब्रह्मण्येषा (D_n 2 वा), K₂ प्येव;

स्वाध्याययज्ञा ऋषयो ज्ञानयज्ञास्तथापरे ॥ ५
 कर्मनिष्ठांस्तु बुद्ध्यध्यात्मपोनिष्ठांश्च भारत ।
 वैखानसानां गजेन्द्र वचनं श्रूयते यथा ॥ ६
 ईदृते धनहेतोर्धस्तस्यानीहा गरीयसी ।
 भृयान्दोषः प्रवर्धेत यस्तं धनमपाश्रयेत् ॥ ७
 कृच्छ्राच्च द्रव्यसंहारं कुर्वन्ति धनकारणात् ।
 धनेन वृषितोऽबुद्ध्या भ्रूणहत्यां न बुध्यते ॥ ८
 अनर्हते यददाति न ददाति यदहते ।

अनर्हार्हापरिज्ञानाद्धानधर्मोऽपि दुष्करः ॥ ९
 यज्ञाय सृष्टानि धनानि धात्रा
 यथादिष्टः पुरुषो रक्षिता च ।
 तस्मात्सर्वं यज्ञ एवोपयोज्यं
 धनं ततोऽनन्तर एव कामः ॥ १०
 यज्ञैरिन्द्रो विविधैरन्नवद्भि-
 र्देवान्सर्वानभ्ययान्महौजाः ।
 तेनेन्द्रत्वं प्राप्य विश्राजतेऽसौ

D₁ ष्येय -^d) D₂ पाटय (for पार्थिव)

5 ^c) T G नृपयो, M₁ ऋषयो -^d) T G₂ ३
 ध्यान (for ज्ञान)

6 ^a) D₁ २ ६-२ T G 'निष्ठाश्च K₂ २ V₁ B S च
 (for नु) D₁ om (hapl) from बुद्ध्यथा up to च
 (in ^b) D₁ T₁ G₂-१ बुद्ध्यथाश्च, D₂ बुद्ध्यथाश्च, T₂
 G₁ बुद्ध्यथाश्च -^b) D₂-२ T₂ G 'निष्ठाश्च; T₁ 'यज्ञाश्च
 (for 'निष्ठाश्च) D₁ भारते; M₁ २ पार्थिव (for भारत)
 -^c) K₃ D₁ वैपानत्वाना K₂ २ ६ V₁ B Da D₁ D₂ ३
 S ईदृतेय (for गजेन्द्र) -^d) K₄ D₁ श्रूयते वचन
 (by transp) K₃ D₂ श्रूयता (for श्रूयते) B₂ Da₂
 D₁ २ ३ तथा (for यथा)

7 ^a) K₂ २ ३ B₁-२ ३ D₁ D₂ २ २-१ C₁ इहेन (D₁
 इहेन); D₂ D₁ इह ते (for इदृते) G₂ C₁ धर्म (for
 धन) -^b) D₁ C₁ मेहा, T₂ G₁ मेहा (for [अ]नीहा)
 -^c) K₂ दोषा; D₁ दोषान्; C₁ as in text K₂
 V₁ B (P₁ damaged) Da D₁ D₂ २ २ ६ M₁ हि (B₁
 D₁ वि) वर्धेत, K₂ D₁ D₂ G₂ हि वर्धेत, D₁ च
 वर्धेत, T₁ G₂ ३ [अ]भ्य वर्धेत, T₂ G₁ तु वप्ये (T₁ 'र्धे)त,
 M₂-१ [अ]भ्यवर्धे (M₂ 'र्धे)त (for प्रवर्धेत) -^d) K₂ ३
 यज्ञाद्; D₁ २ यज्ञव (हि यज्ञ) K₂ ३ V₁ B D₁ D₂-१
 धनंम K₂ Bo १ २-३ D₁ D₂ ३ उपाश्रयन्, K₃ अपा
 श्रयेत्; V₁ अपाश्रयेत् D₁ यन्नु धर्मनपाश्रयन्, D₁
 corrupt, D₁ S यज्ञन् (T G₁ M₁ यज्ञन्) कर्म समाश्र
 येत् (D₁ 'श्रयेत् G₁ 'श्रये, M₁ 'श्रयान्), D₂ यज्ञधर्म
 मयापनीत्

8 ^a) K₂ कृच्छ्राश्च K₁ V₁ Da D₁ D₂ ३ कृच्छ्र च,
 D₁ कृष्टाय (sic) D₁ (sup in as in text) K₃
 धन K₁ धर्म; D₁ दस; C₁ द्रव्य (as in text)
 K₂ M₁ समाश्र; D₁ समाश्र; T₂ G₁ समाश्र, C₁
 संहारं (as in text) -^b) K₂ V₁ D₁ D₂ २ ३ S

विधि, B वध (for धन) K₂ D₁ कारणे -^c)
 K₂ Da D₁ १ T₁ G M C₁ आत्मना, K₂ V₁ Bo १ २-३
 D₁ D₂ २ ३ ६ २ T₂ आत्मान, B₂ आत्माना (for धनेन)
 K₁ भूपितो K₂ तुपितो, K₃ 'सतत, V₁ B₁ २ D₁
 D₁ २ ६ दृषितो, B₂ दृषिनो, Da₂ नपितो, D₂ ६
 दृषित, D₁ T₂ दृषितो, D₁ T₁ G₂ ३ सृषितो, D₂
 नृषित, G₁ दृषितो, G₂ सृषितो, C₁ सृषितो (as in
 text) K₂ बुद्धा -^d) D₂ C₁ भ्रूणहत्या M₂ स
 (for न) D₁ बुद्ध्यात् (submetric)

9 ^a) Da₁ अनह ते, D₁ पनर्हते -^b) D₁ न
 ददाति न यदहते (hypermetric) -^c) K₃ B Da
 D₁ D₂-१ S अर्हानर्ह (by transp) K₁ [अ]परिज्ञान,
 M₁ 'रिज्ञानं, M₂ 'रीज्ञाना K₄ अनर्हत्सुपरिज्ञानाद्;
 D₂ अर्हपरिज्ञानात् -^d) K₁ 'धर्मोपि, K₂ P₀ ३
 D₂ २ ३ १ S (except M₁) 'धर्मो हि, D₁ 'धर्मोप D₂
 दुर्विदः (for दुष्कर)

10 ^a) S₁ यज्ञानि, G₂ हृष्टाय (for यज्ञाय) D₁
 S लोके (for धात्रा) -^b) K₁ D₁ G₂ यथादिष्ट (D₁
 'ष्टा); K₂ D₁ यज्ञोदिष्ट, V₁ B₂ Da यज्ञे सृष्टा; Bo
 १ २-३ D₂ ३ यज्ञे दिष्ट, D₁ यज्ञेदिष्ट, D₁ यथादिष्ट,
 D₁ यथादिष्ट, D₂ यज्ञे दष्ट, M₂ यथादिष्ट, M₁ यज्ञा
 दिष्ट, C₁ उप यज्ञसृष्ट (for यथादिष्ट) V₁ Da पुरषा
 B₂ D₁ रक्षितार -^c) M₂ यज्ञम् (for यज्ञ) D₁
 प्रोपयोध -^d) D₁ २ तपो, G₁ जितो (for ततो)
 D₁ [अ]नन्तरम् K₂ काम एव (by transp) B₂ 'न
 तु कामाय नु तप्यदात्, D₁ (also as in text) धन च
 धान्य सत एव काम

11 ^a) K B Da D₁ २ ३ ६ G₁ ३ M₁-१ रत्नरत्निर,
 D₁ सर्थे (for सत्) -^b) K₂ D₁ दैत्यान् (for
 देवान्) K₁ सभ्यतया, K₂ ३ सभ्यभवन, K₃ Bo ३
 ३ ३ D₁ D₁ D₂-१ ६ १ S C₁ अभ्ययाद्, D₁ अभ्यभवन्
 (for अभ्ययान्) K₂ ३ B D S भूर्गुतेजा (D₁ सत्वेज

तस्माद्यज्ञे सर्वमेवोपयोज्यम् ॥ ११
 महादेवः सर्वमेधे महात्मा
 हुत्वात्मानं देवदेवो विभूतः ।
 विश्वाल्लोकान्व्याप्य विष्टभ्य कीर्त्या
 विरोचते द्युतिमान्कृत्वासाः ॥ १२
 आविक्षितः पार्थिवो वै मरुतः
 स्वृद्ध्या मर्त्यो योऽजयद्देवराजम् ।

यज्ञे यस्य श्रीः स्वयं संनिविष्टा
 यस्मिन्भाण्डं काञ्चनं सर्वमासीत् ॥ १३
 हरिश्चन्द्रः पार्थिवेन्द्रः श्रुतस्ते
 यज्ञैरिष्टा पुण्यकृद्गीतशोकः ।
 ऋद्ध्या शक्रं योऽजयन्मानुषः सं-
 तसाद्यज्ञे सर्वमेवोपयोज्यम् ॥ १४

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि विंशतितमोऽध्यायः ॥ २० ॥

२१

देवस्थान उवाच ।
 अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

इन्द्रेण समये पृष्टो यदुवाच बृहस्पतिः ॥ १
 संतोषो वै स्वर्गतमः संतोषः परमं सुखम् ।

[corrupt] (for महौजा) —^c) D₁ तेनैव चा, S तेनैवो चा D₁ विराजते (for विश्वा) —^d) D₂ १ १ M₄ सर्वं यज्ञे (by transp) V₁ D₁₁ सर्वं, D₁₀ सर्वं
 12 ^a) D₁ महोदर (for महादेव) K₅ V₁ B₀ 1.2- D_n D₂ १ १ १ १ सर्वंयज्ञे (for 'मेधे) —^b) K₁ D₁ [s]पि भूत्, K₂ [s]पि भूत्, K₁ १ B D_n D₂ १ १-१ S बभूव (for विभूत्) —^c) K₂ १ विद्वान् (for विश्वान्) K₁ D₁ १ प्राप्य (for व्याप्य) T₂ नित्य, G₁ नित्या (for कीर्त्या) —^d) K₂ १ V₁ B (except B₂) D_n D₂ १-१ S विराजते (D_n १ विरोचने) (for विरो चते) K₁ D₂ कृत्वासा

13 ^a) Ś₁ (marg, orig as in text) T₁ G₂-4 M₄ आविक्षित, K₁ अविक्षित, K₄ आविद्यत्, D₁ अविक्षित; D₀ अविक्षित, G₁ अपिक्षित, M₃ आवि क्षत्, C_v as in text K₂ B D₂-1 T G₂-1 M₁ १ 1 [s]मून्, K₂ V₁ D_n D₂ M₂ [s]मी, G₁ [s]हन् (for वै) K₃ प्रमत्त, K₃ ममर्तु, D₁ मर्त्यं (sic) —^b) Ś₁ K₂ १ स्वर्धा, K₂ ३ D₁ स्वर्धन् K₁ D₂ १ १ १ १ १ वृद्ध्या, V₁ B D₂ D_n D₁ T₁ G₂-4 ऋद्ध्या, D₁ स्वर्धा, T₂ बुधा, G₁ मध्यान्, M₁ स्वधा, M₂ स्वर्धा; M₃ स्वर्धा (for स्वृद्ध्या as in M₄ only) Ś₁ मर्त्य, K₁ मृत्यो, K₁ B D_n D₂ १ १ १ १ शक्र, G₂ मत्तो (for मर्त्यो) Ś₁ K₁ योजयद्, V₁ D₂ T₂ G₁ M₂ योजयेद्, D₁ येतयद्, D₄ [s]याजयद्; G₂ यो यजन्, M₁ १ १ योजयद् (for योजयद्) K₃ D₂ एव राज, G₂ धर्म

राज —^c) D₁ श्रीश्रयै निविष्टा —^d) V₁ तस्मिन् (for यस्मिन्) G₂ भाण्डे, C_a भाण्ड (as in text)

14 ^a) D₁ हरिश्चन्द्र; D₁ हरिश्चन्द्र K₂-३ L₁ D₁ ३ G₁ १ M₂ १ पार्थिवेन्द्र; D₂ om —^b) K₂ १ D₁ पुण्य चद्, K₁ B₀ १ ३- D₁ D_n D₂ १ १ १ १ पुण्यमाग् 1- पुण्यकीर्तिशोक —^c) V₁ [यो]जयेन्, D₁ मानुषस्त्व, G₁ मानुषस्त्व (for मानुष सत्) —^d) D₂ १ १ १ सर्वं यज्ञ (for यज्ञे सर्वम्) D₁ [उ]पपन्न, D₁ 'याज्यं (for 'योज्यम्)

Colophon om in D₂ — Sub parvan K V₁ B D (D₃ om) T G₁ १ १ M राजधर्म — Adhy name D_n T G₂ १ M₁-३ देवस्थानवाक्यं — Adhy no (figures, words or both) K₅ B₂-4 D_n D₂ - S 20 (as in text) — Sloka no D_n D₃ 14

21

1 D₂ om the ret —^a) K₅ B₂ D_n D₄ अत्रापि, T₁ G₂-4 अत्र च (for अत्रैव) —^b) T₂ G₁ मशये D_n १ पृष्टो, D₄ सृष्टो, D₀ दृष्टो, D₃ धृष्टो, G₁ पृष्टे (for पृष्टो)

2 ^a) K₄ सतोषे K₂ १ D₂ D₄ स्वर्गतम, D₁ स्वर्गतम (sic), D₁ S स्वर्गतम, D₀ स्वर्गतक —^b) D₂ M₄ सतोष —^c) K₂ १ D_n D₁ १ १ T₂ G₃ तुष्टे न

तुष्टेर्न किञ्चित्परतः सुसम्यक्परितिष्ठति ॥ २
यदा संहरते कामान्कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः ।
तदात्मज्योतिरात्मैव स्वात्मनैव प्रसीदति ॥ ३
न विभेति यदा चायं यदा चास्मान् विभ्यति ।
कामद्वेषौ च जयति तदात्मानं प्रपश्यति ॥ ४
यदासौ सर्वभूतानां न कुष्यति न दुष्यति ।
कर्मणा मनसा वाचा ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ५
एवं कौन्तेय भूतानि तं तं धर्मं तथा तथा ।

तदा तदा प्रपश्यन्ति तस्माद्दुष्यस्व भारत ॥ ६
अन्ये शमं प्रशंसन्ति व्यायाममपरे तथा ।
नैकं न चापरं केचिदुभयं च तथापरे ॥ ७
यज्ञमेके प्रशंसन्ति संन्यासमपरे जनाः ।
दानमेके प्रशंसन्ति केचिदेव प्रतिग्रहम् ।
केचित्सर्वं परित्यज्य तूष्णीं ध्यायन्त आसते ॥ ८
राज्यमेके प्रशंसन्ति सर्वेषां परिपालनम् ।
हत्वा भित्त्वा च छित्त्वा च केचिदेकान्तशीलिनः ॥ ९

G1 कष्टेन, G2 तुष्टौ तु T2 G1 सम्यक् (for किञ्चित्)
—^a) K2 s s V1 B D सा (for सु) D3 सक्यं (for
सम्यक्) K (except K1) Bo 2-5 Dn D2-8 S प्रति
(D4 उप) (for परि)

3 = B 12 174 51 3^{ab} = (var) 6 24 58^{ab}
—^a) Bo Da1 काम —^b) G1 कूर्मोऽङ्गानिव B1 सर्वत
—^c) D2 तदात्मज्योतिर् (sic) K2 V1 Da Dn D6 s
अचिराद्, B2 आत्मा च, D1 आत्मेव, D7 आत्मातिर्;
T1 G2 4 M1 4 4 आत्मरतिर् (hypermetric), G2
आत्मातिर्, M2 आत्मेति (for आत्मैव) T2 G1 तदात्म
ज्योतिरेवात्मा —^d) K2-5 V1 B1 s 4 Da Dn D2 s
s s स्वात्मन्येव, Bo s s D7 S आत्मन्येव, D1 4
स्वात्मनेव (for 'नैव)

4 4^{ab} = B 12 174 4^{ab} —^a) D1 चित्तेति (for
विभेति) Da चाप, D1 चार्यो, D7 चादी, S चासौ
(for चाय) —^b) D1 विद्यति (for विभ्यति) Da2
यदा चास्मा भविष्यति —^c) M2 यजति (for जयति)
—^d) S1 K1 स, K5 D8 च (for प्र)

5 ^a) V1 T2 सर्वभूतानि —^b) K2 s V1 B Da
Dn D2 s s-3 T1 G2-4 M द्रुह्यति, D1 corrupt, T2
G1 मुह्यति (for कुष्यति) K2 4 5 D1 G2 तुष्यति; B
Dn D2 s s s कांक्षति, D3 दुष्यति; D7 T G1 M
हृष्यति (for दुष्यति) —^c) B 12 174 54^{cd}

6 ^a) D8 सर्व (sic) (for एव) D7 S (except
G2) भूतानां Da1 एव भूतेय कौन्तेय (sic) —^b) Bo
s s D2 s s तत्कर्म, T G1 M2-1 तत्कर्म —^c)
K2 s B Dn D2 s s s त (Bo य)दात्मना (for तदा
तदा) V1 Da D4 7 s S प्रशंसति (for प्रपश्यन्ति)
— T2 G1 om. (hapl.) 6^d-8^e V1 reads 6^d-9^e on
marg —^d) B1 युष्यस्व (for बुधस्व)

7 T2 G. om 7 (cf v l. 6) V1 reads 7 on

marg The sequence in B2 Da is 8^{ab}, 7^{cd}, 8^{cd}, 7^{ab}
—^a) B1 साम, B3 Dn D2 s s Cv साम, D7 T1
G2 4 शर्म, M1 s सम (for शर्म) —^b) B1 सत्या
सम् (for व्यायामम्) K2 s V1 Bo 1 s-5 Dn D2-8 S
(T2 G1 om) जना (for तथा) B2 Da केचिच्चैव प्रति-
ग्रह (cf 8^d) — B2 Da D4 transp 7^{cd} and 8^{ab}
D1 also repeats 7^{cd} after 8^e D5 om. 7^c-8^b T1 G2-4
M repeat 7^{cd} after 8^{ab} —^c) K2 D4 नैतं (D4 second
time नैत), D3 नैके, T1 G2-4 M2 (all first time)
नैतन् (for नैक) K2 s D4 (both times) तथापरे,
Dn D2 s न चापरे, G2 (second time) M (M2 first
time as in text) Cv न च पर K5 Da किञ्चिद्,
D3 कचिद् (for केचिद्) —^d) K1 उभये Dn2 न
(for च)

8 T2 G1 om 8^{ab} (cf v l 6) K2 D6 om. 8^{ab}.
(for D6, of v l. 7) B2 Da D4 transp 7^{cd} and
8^{ab} V1 reads 8 on marg —^a) K5 यज्ञमेव, Da
जप (Da2 'य)मेके, D1 यज्ञमेकं — K4 om (hapl.)
8^b-9^a, D7 om (hapl.) 8^{bc} In T1 G2-4 M, 7^{cd} is
repeated after 8^{ab}, in D4, after 8^e —^d) K5 V1
Bo 1 s-5 Dn D2 s s-8 S केचिच्चैव; D4 केचिदिव K5
D8 प्रतिग्रह (for प्रतिग्रहं) B2 Da सत्य चापि तथापरे.
—^e) D6 च्यायंतम्

9 K4 om 9^a (cf v l 8) V1 reads 9^{ab} on
marg —^a) D2 s s एके चैव (for राज्यमेके) —^b)
K2-5 V1 B D (except D1) S प्रजाना (for सर्वेषां)
S (except T2 G1) परिपालनात् —^c) Dn1 D6 G2
हित्वा, T2 G1 तथा (for हत्वा) K2 s V1 B D
(except D1) transp भित्त्वा and छित्त्वा T G1 s 4
हित्वा (for भित्त्वा) D7 S जित्वा (M4 हित्वा) (for
छित्त्वा) —^d) Da G1 शालिन, M2 जीविन (for
शीलिन)

एतत्सर्वं समालोक्य बुधानामेव निश्चयः ।
 अद्रोहेणैव भूतानां यो धर्मः स सतां मतः ॥ १०
 अद्रोहः सत्यवचनं संविभागो धृतिः क्षमा ।
 प्रजनः स्वेषु दारेषु मार्दवं हीरचापलम् ॥ ११
 धनं धर्मप्रधानेष्टं मनुः स्वायंभुवोऽत्रवीत् ।
 तस्मादेवं प्रयत्नेन कौन्तेय परिपालय ॥ १२
 यो हि राज्ये स्थितः शश्वद्वशी तुल्यप्रियाप्रियः ।
 क्षत्रियो यज्ञशिष्टाशी राजशास्त्रार्थतत्त्ववित् ॥ १३
 असाधुनिग्रहरतः साधुना प्रग्रहे रतः ।

धर्मे वर्त्मनि संस्थाप्य प्रजा वर्तेत धर्मवित् ॥ १४
 पुत्रसंक्रामितश्रीस्तु वने वन्येन वर्तयन् ।
 विधिना श्रामणेनैव कुर्यात्कालमतन्द्रितः ॥ १५
 य एवं वर्तते राजा राजधर्मविनिश्चितः ।
 तस्यायं च परश्चैव लोकः स्यात्सफलो नृप ।
 निर्वाणं तु सुदुष्पार बहुविधं च मे मतम् ॥ १६
 पूर्वं धर्ममनुक्रान्ताः सत्यदानतपःपराः ।
 आनृशंस्यगुणैर्युक्ताः कामक्रोधविवर्जिताः ॥ १७
 प्रजाना पालने युक्ता दममुत्तममास्थिताः ।

C. 12. 633
 B. 12. 21 19
 K. 12. 21 20

10 ^b) K₃ D₄ इति (for एष) D₁ निर्णयः D₅ ३
 त्रवीम्येष विनिश्चय —^c) = Manu 4 2^a, cf Manu.
 4 148^c Dn₂ अद्रोहेण च, D₁ अद्रोहेनैव —^d)
 D₁ योय धर्मं मनातन

11 Cf. 12 60 7 G₃ om 11^a —^b) Dn₂ D₁
 स (for स-) K₂ धृतिश्रमा, K₃ B₂ D_n D₄ S दम
 (T₂ 'म) क्षमा (B₂ M₁ ३ 'मा', G₁ 'म'), K₅ V₁
 Bo १ २-३ Dn D₂ २ . ६ ३ दया दम, D₁ दमक्षम
 (for धृति क्षमा) —^c) K₂ ४ ६ B₂ ४ ६ Da Dn D₂
 २ . ६ ३ T₂ M प्रजन, D₁ T₁ G प्रजाना (for प्रजन)
 Da₁ म्ने स्त्र (for म्नेषु) —^d) = 6 38 2^d G₁
 श्रीर (for हीर)

12 ^a) K₃ धर्मं धर्मं, K₄ धन धर्मं, K₅ V₁ B₁ ६
 Da Dn D₁ ६ M₂ पूर्व धर्मं, Bo एव धर्म्यं, B₁ D₈
 एव धर्मं, B₂ एवविध, B₃ D₃ ६ एव धर्म्यं, D₁ T₂
 G एतद्धर्मं, T₁ M₄ एत धर्मं, M₁ ३ एन धर्मं (for धन
 धर्मं) D₁ प्रधानेषु, D₈ प्रदानेषु, G₁ प्रजानेष्ट —^c)
 K₂-4 D₁ एन, K₅ B Da Dn D₂ २ ३-३ S एतत्
 (for एव) —^d) K Da₂ D₄ ३ प्रति (for परि)

13 ^a) D₂ यो राज्येपि K₁ राज्यमित् (sic) —^b)
 K₄ तुल्ये —^c) Dn₂ शिष्टमि, D₆ ३ शिष्टासी D₄
 क्षत्रियाया यज्ञशिष्टाशी (sic) —^d) K₂ ३ ३ Dn₂ D₁ G₁
 राजा, D₂ राज्य (for राज) K₁ शास्त्रास्त्र (for 'धर्म')

14 B₁ om (hapl) 14 —^b) K₃ साधुना, D₄
 साधुना K₃ ६ D₄ पालने (for प्रग्रहे) — V₁ reads 14^d
 on marg —^c) K₂ ६ V₁ Bo २-३ Da₂ Dn D₁ ३ ४
 ६ ३ धर्मं, Da₁ धर्म्य, D₁ धर्म्य, S (except T₁
 M₂) धर्म्यं (for धर्मं) —^d) G₁ प्राज्ञो (for प्रजा)
 K₃ ६ धर्मत (for 'वित्') D₁ प्राज्ञो धर्मोनुवर्तते

15 V₁ reads 15^a on marg —^a) D₁ -सक्रमित
 K₂- V₁ B Da Dn D₂-३ S च (for तु) —^b) D₅
 वन (for वने) B₁ भारत, D₁ S वर्तयेत् (for वर्त-
 यत्) —^c) Ś₁ ग्रामनेनैव, K₁ श्रामण्ये^o, K₂ D₁
 श्रामणे^o, K₃ श्रामणा, K₅ V₁ Bo २-३ Dn₁ D₂ ३
 ६ ६ M₄ श्रावणे^o, B₁ श्रावणे^o, Dn₂ माधने^o, D₁
 श्रमणे^o, D₂ Cv श्रवणे^o, T₂ श्रमणे^o (for श्रामणे^o)
 T₁ G₂-4 विधानमाश्रमाणा वै —^d) D₁ S (except T₂
 M₁) कुर्वन् (for कुर्यात्) K₅ B₁ ३-३ Dn D₂ ३ ३ ३
 कर्मणि, V₁ Bo २ Da कामम् (for कालम्) D₆
 कुर्यात्काममत द्विज

16 ^a) B₂ (marg, also as in text) G₁ एव यो
 (for य एव) K₁ B₂ (before corr) राजन् D₄
 om राजा —^b) K₁ D₈ स राजा धर्मनिश्चित, K₄
 D₄ राजधर्मेपि (D₁ 'मे वि) निश्चित, T₂ G₁ राजधर्म
 विनिश्चय —^c) Ś₁ K₁ ४ चापरश्, D₁ चापरश् —^d)
 D₁ कौमल्या (for लोक स्यात्) K₅ V₁ B Da Dn
 D₂ ४ ६ ६ ३ सफलोदय —^e) Ś₁ K₁ T₂ G₁ Cv च,
 K₂ ६ B Da Dn D₂-६ हि (for तु) K₃ V₁ B D₂-३
 Cv सुदुष्प्राप, K₅ Dn₂ 'प्राप्यं, Dn₁ सुदुष्प्राप्य —^f)
 Da बहुवित्त K₁ ते (for मे)

17 ^a) D₁ T G एतत्, M₄ एत (for एव) D₂-३
 अनुप्राप्ता —^b) Ś₁ K₄ B₂ D₁ ४ G₁ धर्मं (for दान)
 —^c) D₄ अनृशंस्यगुणे

18 ^b) K₃ धनम्, K₄ ६ Bo १ ३ ६ Dn D₂ ३ ६ ६
 धर्मम् (for दमम्) T₂ आश्रिता B₁ damaged —^c)
 K₂-६ V₁ B Dn Da D₂ ३ ३-३ S नार्थे (for नार्थं)
 K₁ युध्येन, K₅ V₁ B Dn D₂ ३ ६-३ S युध्यत (G₁
 ति) —^d) G₂-4 संप्राप्य (for 'सा') K₅ V₁ B
 D₂ ३ ६-१ प्राप्ता गतिमनुत्तमा, D₁ प्राप्ता गतिमुत्तम (sic)

गोब्राह्मणार्थं युद्धेन संप्राप्ता गतिमुत्तमाम् ॥ १८
एवं रुद्राः सवसवस्तथादित्याः परतप ।

साध्या राजर्षिमंघात्र धर्ममेतं समाश्रिताः ।
अग्रमत्तास्ततः स्वर्गं प्राप्ताः पुण्यैः स्वकर्मभिः ॥ १९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि षड्विंशोऽध्याय ॥ २१ ॥

२२

वैशंपायन उवाच ।

तस्मिन्वाक्यान्तरे वाक्यं पुनरेवार्जुनोऽब्रवीत् ।
चिपण्णमनसं ज्येष्ठमिदं भ्रातरमीश्वरम् ॥ १
क्षत्रधर्मेण धर्मज्ञ प्राप्य राज्यमनुत्तमम् ।
जित्वा चारीचरश्रेष्ठ तप्यते किं भवान्भृगुम् ॥ २
क्षत्रियाणा महाराज संग्रामे निधनं स्मृतम् ।

विशिष्टं षड्भूमिर्जैः क्षत्रधर्ममनुत्तमम् ॥ ३
ब्राह्मणानां तपस्त्यागः प्रेत्यधर्मविधिः स्मृतः ।
क्षत्रियाणा च विहितं संग्रामे निधनं विभो ॥ ४
क्षत्रधर्मो महारौद्रः शस्त्रनित्य इति स्मृतः ।
वधश्च भरतश्रेष्ठ काले शस्त्रेण संयुगे ॥ ५
ब्राह्मणस्यापि चेद्राजन्क्षत्रधर्मेण तिष्ठतः ।

19 ^a) Ś1 सवसवास्, K1 तु यमवमः Dn सचर
णास्; G1 तथादित्या — ^b) G1 वसवश्च (for तथा
दित्या) — ^c) Ks D1 साक्षाद् (for साध्या) — ^d)
K2 १ धर्ममेते, G1 'मेन, G2 शममेतन् — ^e) G1
प्रमत्तास्तु Ś1 B1 तथा (for तत) K3 स्वर्ग — ^f)
G1 प्राप्त K1 सुकर्मभि

Colophon. — Sub-parvan Ś1 K V1 B Dn
D1-7 T G1 १ M राजधर्म — Adhy name Dn T1
G4 देवस्थानवाक्य, M1 १ बृहस्पतिवचननिर्देशन, M2 बृह
स्पतिवचन — Adhy no (figures, words or both)
Ks B2-4 Dn1 Dn D2 7 (marg) S 21 (as in text),
D8 20 — Śloka no Dn1 21

22

1 D8 om the ref — ^a) Ks B Dn D2 १ १ १
T G अस्मिन्, Ca तस्मिन् (as in text) Ks om
वाक्यान्तरे Ks Dn D8 एवातरे Da एतस्मिन्नतरे वाक्य
— ^c) Ks V1 B Da Dn D2 १ १-१ S त्रिविण्ण (for
चिपण्ण-) Ks D4 घदनं — ^d) D8 इति (for इद्)
Ks V1 B Da Dn D2 १ १-१ S अच्युत (B1 अद्युत),
D1 अग्रवीत् (for ईश्वरम्)

2 Before 2, B2 Da D1 ins अर्जुन उवाच — ^a)
B1 क्षेत्र (for क्षत्र-) Ks D8 सर्वज्ञ (for धर्म) — ^b)
B1 प्राप्य; D2 १ प्राप्त Ks V1 B Dn D2 १ १-१ S
सुदुर्लभ (for अनुत्तमम्) — ^c) M2 जित्वा (for जित्वा)
K2 4 D1 [अ]प्यरीन् — ^d) G1 तप्यसे Ks Dn भृगु

भवान् (by transp) D2 तप्यते रीटन भवान्

3 ^a) K1 om (hapl) from महाराज up to क्षत्रि-
याणा (in 1') — ^b) Ks V1 Bo 1 १-१ D (except
D1 7) G2 मत (for स्मृतम्) — ^c) Dn1 विशिष्टैर्
— ^d) K4 D2 'धर्ममनुत्तमम्, B Dn D2 १ १ १ 'धर्म
विधि स्मृत

4 In om up to क्षत्रियाणा (of v 1 3) Bo 1
om (hapl) 1^{ab} — ^a) B2 Da ब्राह्मणस्य Ś1 K2 १
D1 दमस्, T1 G2 १ जपस् (for तपस्) — ^b) Ks १
B2-4 Da D2 १ १ एष, D8 प्रेत (for प्रेत्य) Dn1
धर्मविधि — D7 om (hapl) 4^c-5^b — ^c) Ks D2
T2 G1 तु, V1 B D2 १ १ १ T1 G2-4 M द्वि (for च)
Ks V1 B Da Dn D2 १ १ १ S निधन (for विहित)
D8 क्षत्रियाणा महाराज — ^d) Ks V1 Bo 2 १ (marg) १
Dn Dn1 D8 १ S विहित (G1 'त), B1 १ 4 Dn2 D2
१ १ नियत (for निधनं) K4 १ V1 B D (D7 om) S
प्रभो (Dn2 मत) (for विभो)

5 D7 om 5^{ab} (of v 1 4) — ^a) Dn2 D8 १ १
क्षत्रधर्मो, G2 क्षत्रधर्मे Dn1 महाराज — ^b) Dn2
शास्त्रनित्य, G1 शस्त्रच्छस्य (sic) — ^c) Dn1 वधश्च,
M2 वध च

6 D6 om 6 — ^a) Ks तद्, B2 D8 ते, D7
वै (for चेद्) — ^b) K1 'धर्मे तु Ks V1 B Da Dn
D2 १ १ १ S वर्तत (for तिष्ठत) — ^d) K1 क्षात्रं Ks
B Da Dn D2 १ १ १ ब्रह्मसभ्य, V1 D7 S 'संहि (V1

प्रशस्तं जीवितं लोके क्षत्रं हि ब्रह्मसंस्थितम् ॥ ६
 न त्यागो न पुनर्याच्ञा न तपो मनुजेश्वर ।
 क्षत्रियस्य विधीयन्ते न परस्त्रोपजीवनम् ॥ ७
 स भवान्सर्वधर्मज्ञः सर्वात्मा भरतर्षभ ।
 राजा मनीषी निपुणो लोके दृष्टपरावरः ॥ ८
 त्यक्त्वा संतापजं शोकं दंशितो भव कर्मणि ।
 क्षत्रियस्य विशेषेण हृदयं वज्रसंहृतम् ॥ ९
 जित्वारीन्क्षत्रधर्मेण प्राप्य राज्यमकण्ठकम् ।
 विजितात्मा मनुष्येन्द्र यज्ञदानपरो भव ॥ १०
 इन्द्रो वै ब्रह्मणः पुत्रः कर्मणा क्षत्रियोऽभवत् ।

ज्ञातीनां पापवृत्तीनां जघान नवतीर्नव ॥ ११
 तच्चास्य कर्म पूज्यं हि प्रशस्यं च विशां पते ।
 तेन चेन्द्रत्वमापेदे देवानामिति नः श्रुतम् ॥ १२
 स त्वं यज्ञैर्महाराज यजस्व बहुदक्षिणैः ।
 यथैवेन्द्रो मनुष्येन्द्र चिराय विगतज्वरः ॥ १३
 मा त्वमेवंगते किञ्चित्क्षत्रियर्षभ शोचिथाः ।
 गतास्ते क्षत्रधर्मेण शस्त्रपूताः परां गतिम् ॥ १४
 भवितव्यं तथा तच्च यद्दुत्तं भरतर्षभ ।
 दिष्टं हि राजशार्दूल न शक्यमतिवर्तितुम् ॥ १५

C. 12. 650
B. 12. 22. 15
K. 12. 22. 15

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

'जि , T: G: 2 'मि)व

7 °) K: न त्यागेन, D: नित्यागेन K: ३. ५ V: B Da Dn D: ३ S यज्ञो, K: योगो, D: यागा (for याच्ञा with Ś: K:). —^b) Ś: तापसा, K: तपो वा, K: ६ D: तथैव (for न तपो) K: ६ B: D: मनुजा क्षिप, K: मनुजेश्वर —^d) K: B: D: ३ ५ १ ३ T G M: परस्त्रोप, B: परार्थोप; D: परस्त्रोप. V: जीवि-
नम्; M: ३ -जीवित

8 °) Ś: M: समावान्, M: स्वभावात् (for स भवान्). —^b) K: ५ V: B Dn D: ३ S धर्मात्मा (for सर्वा) —^d) D: लोकेष्ट, D: T G दृष्टलोक. Bo १ ६ (m as in text) D: (inf lin) ३ -परावर', D: ३ (marg) १ -पराक्रम', D: -परायण

9 °) K: सके K: संतापजै शोके (sic) B: शोकं (for शोकं). —^b) (= var) 33 8^b Ś: K: ६ D: T: G M दसितो; Bo दसतो B: Da कर्मणा, D: कर्मणु, M कर्मणे (for कर्मणि) —^c) D: विशेषज्ञ (for 'पेण) —^d) G: यज्ञ (for वज्र) Ś: K: ३ V: Bo ३-५ Da D: ३ १ ३ G: ३-५ M: सहित, K: ५ Dn -सनिभं, B: समृद्धं, T: G: ३-समित (for सहवत्) Cap विजय धर्मसहितं

10 °) B: Da हत्वा (for जित्वा) Ś: K: [म]रिं —^c) K: विजितारिर्, Da विजित्यात्मा, D: ३ ५ ३ (marg.) विदितार्यो; D: विजितास्ति, D: विदित्यात्मा D: जित्यात्मा मनुष्येष्ट —^d) D: ६ यज्ञदान (for

'दान) Bo [s]भवत् (for भव)

11 °) D: वै श्रावण, G: वैश्रवण, Ca as in text B: इंद्रश्रेष्ठत्वमाकाक्षन् —^b) K: ३ ५ V: B Dn D: ३ १ ३ S क्षत्रिय कर्मणा (by transp) K: G: M: भवेत्, D: [s]भवात् D: क्षत्रिय समपद्यत —^c) Dn S पापवृत्ता (Dn: 'व्रानां, D: 'वर्ताना, D: 'वृत्तीना (for 'वृत्तीना) —^d) = 2 22, 18^b B 9 51 36^b, RV 1 84 13, Tait Br 1 5 8 D: नवतिर्. Ca cites नवतीर्नव and glosses दशाधिकाष्टशतानि

12 °) D: ३ ३ ३ तथास्य, M: तथान्यत्. K: ३ ३ V: B Da Dn D: ३ ५ ३ B (except M: ३) च; D: वै (for हि) —^b) D: S (except G: ३) प्रशस्तं, D: प्रशस्त्य D: ते (for च) —^c) K: D: चंद्रत्वम्. K: Dn तेनेन्द्रत्व समापेदे, D: तेनेवेन्द्रत्वमा Ca cites इन्द्रत्व —^d) M: न (for न). T: G: ३ क्षुति'.

13 °) K: D: यज्ञ Da D: S बहुविधैर् (for महाराज) —^b) V: शूरिदक्षिणै, Da वर' —^c) K: ३ D: मनुष्येषु

14 °) D: एवंविधे —^b) T: G: ३ ६ M: ३ शोच था K: Dn: शोचेथा क्षत्रियर्षभ; Dn: शोचेता भरत र्षभ, G: क्षत्रियस्य विशोचथा. — V: reads 14^{ab} on marg —^c) D: क्षात्र, T: M: शस्त्र (for क्षत्र) —^d) Dn: शस्त्रभृतां, Dn: 'भृता D: पर (for परां)

15 V: reads 15^{ab} on marg —^b) Bo ३ ६ ५ प्रवृत्त

२३

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तस्तु कौन्तेयो गुडाकेशेन भारत ।
 नोवाच किञ्चित्कौरव्यस्ततो द्वैपायनोऽब्रवीत् ॥ १
 बीभत्सोर्वचनं सम्यक्सत्यमेतद्युधिष्ठिर ।
 शास्त्रदृष्टः परो धर्मः स्मृतो गार्हस्थ्य आश्रमः ॥ २
 स्वधर्मं चर धर्मज्ञ यथाशास्त्रं यथाविधि ।
 न हि गार्हस्थ्यमुत्सृज्य तवारण्यं विधीयते ॥ ३
 गृहस्थं हि सदा देवाः पितर ऋपयस्तथा ।

भृत्याश्चैवोपजीवन्ति तान्भजस्व महीपते ॥ ४
 वयांसि पशवश्चैव भूतानि च महीपते ।
 गृहस्थैरेव धार्यन्ते तस्माज्ज्येष्ठाश्रमो गृही ॥ ५
 सोऽयं चतुर्णामितेषामाश्रमाणां दुराचरः ।
 तं चराविमनाः पार्थ दुश्चर दुर्बलेन्द्रियैः ॥ ६
 वेदज्ञानं च ते कृत्स्नं तपश्च चरितं महत् ।
 पितृपैतामहे राज्ये धुरमुद्रोदुमर्हसि ॥ ७
 तपो यज्ञस्तथा विद्या भैक्षमिन्द्रियनिग्रहः ।

B₂ Da नृपसत्तम (for भरतर्षभ) —^c) D₇ G₈ दृष्टं
 (for विष्ट) V₁ राजशार्ङ्गल, Da नृपशार्ङ्गल; M₁ नर
 —^d) Da₁ D₈ इति वर्तितु, D₁ अतिवर्तित

Colophon. — Sub-parvan Ś₁ K V₁ (on marg)
 B Da Dn D₁₋₇ T G₁ 2 M राजधर्म — Adhy
 name K₈ Dn T G₂ 3 अर्जुनवाक्य; M₁₋₃ इंद्रनिदर्शन
 — Adhy no (figures, words or both) K₈ B₂ 4
 Da₁ Dn D₂ 1 (marg) S 22 (as in text), D₈ 21
 — Śloka no Dn₁ D₁ 3 15.

23

1 D₈ s om the ref —^a) D₁ उक्त; D₈ उक्त्वा
 (for उक्तस्य) —^b) K₈ s V₁ B Dn D₂₋₃ 8 पादव
 (D₈ 'व), Da₂ भारत, T₂ G₁ धीमता (for भारत)
 —^c) K₁ s B Da₁ Dn₁ D₁ 2 4 6 8 M₄ कौरव्य, M₂
 कौरव्यं, M₃ (inf in sec m.) वचन (for कौरव्यस्य)
 —^d) G₁ तदा (for ततो)

2 Before 2, K₄ s V₁ B Dn D₂ 3 s-7 T₂ G M
 ins व्यास उवाच —^a) K₈ Dn सौम्य; Da श्रुत्वा
 (for सम्यक्) —^b) K₈ मतम्; D₈ ऋतम् (for
 सत्यम्) —^c) K₈ D₈ शास्त्रे; G₈ शास्त्र (as in
 text) D₄ [अ]परो (for परो) —^d) K₂ 4 B₂ D₁
 श्रुतो; K₈ Dn G₂ स्थितो (for स्मृतो) K₄ s B₁ 4
 Da D₁₋₃ 8 गार्हस्थ्य; Dn G₂ गार्हस्थ्यम् (for 'स्य)
 K₈ B₁ Da आश्रमे, Dn G₂ आश्रित

3 ^a) G₁ स (for स्व) Ś₁ K₁ च हि (for चर)

D₁ धर्मज्ञे — K₈ reads 3^b-4^b on marg —^b) B₁
 यथाकाम; Da D₂ 3 s s यथाशक्ति, D₁ S शास्त्रदृष्ट
 (for यथाशास्त्र). K₁ यथा विधि —^d) D₁ महीपते
 (for विधीयते).

4 G₂ om 4 K₈ reads 4^{ab} on marg —^a)
 Da गृहस्थस्य (Da₂ 'श्च), D₈ गृहस्था हि; T₁ G₈ 4
 गृहिण हि —^b) K₁ पितरो (for पितर). K₂ s s V₁
 B Da Dn D₂₋₃ S (G₂ om) पितरोतिथयस्ताथा, K₄ D₁
 ऋपय पितरस्तथा; text as in Ś₁ only —^c) D₇
 लिच्यंते; S (G₂ om) लि (M₁ ल) प्तंते (for -जीवन्ति)
 —^d) K₈ s V₁ B Da Dn D₂₋₃ T₁ G₈ 4 M भरस्व,
 G₁ हरस्व (for भजस्व)

5 ^b) K₈ s V₁ B Dn D₂₋₃ S जनाधिप, Da जनानि
 च (for महीपते) — 5^{ab} = (var) Manu 3 78
 —^c) D₈ अवधार्यं च (for एव धार्यन्ते) —^d) K₈ s
 V₁ B Dn D₂₋₃ T G तस्माच्छ्रेष्ठो गृहाश्रमी (D₇ T G
 'म'; D₈ 'मा'), M तस्माज्ज्येष्ठो गृहाश्रम

6 ^a) G₁ योय K₈ एषा तु (for एतेषाम्) Da₁
 सोय चतुर्वर्णां तेषाम् (sio) —^b) Ś₁ K₂ G₈ दुरावर,
 K₁ (before corr) M₂ s दुराचरा, K₁ (by corr) च
 दुश्चर; D₁ दुरावस —^c) K₈ Dn [अ]च विधि, V₁
 B Da D₂ 3 s s s [आ]श्रु विधि (for [अ]विमना)
 —^d) V₁ योधार्यो (for दुश्चर)

7 With 7^{ab}, of. 11^{ab} —^a) Da D₇ S हि (for
 च) —^b) B₂ सु (for च) K₈ Da₁ Dn [आ]
 चरित G₈ सपश्चरति तं महत् —^c) K₈ s V₁ B Da
 Dn D₂₋₃ S 'मह राज्य —^d) K₈ s V₁ B Dn
 D₂₋₃ s S धुर्यवद्; Da धुर्यवद्; D₇ धार्यवद् (for

ध्यानमेकान्तशीलत्वं तुष्टिर्दानं च शक्तिः ॥ ८
 ब्राह्मणानां महाराज चेष्टाः संसिद्धिकारिकाः ।
 क्षत्रियाणां च वक्ष्यामि तवापि विदितं पुनः ॥ ९
 यज्ञो विद्या समुत्थानमसंतोषः श्रियं प्रति ।
 दण्डधारणमत्युग्रं प्रजानां परिपालनम् ॥ १०
 वेदज्ञानं तथा कृत्स्नं तपः सुचरितं तथा ।
 द्रविणोपार्जनं भूरि पात्रेषु प्रतिपादनम् ॥ ११
 एतानि राज्ञां कर्माणि सुकृतानि विद्यां पते ।
 इमं लोकममुं लोकं साधयन्तीति नः श्रुतम् ॥ १२

तेषां ज्यायस्तु कौन्तेय दण्डधारणमुच्यते ।
 बलं हि क्षत्रिये नित्यं बले दण्डः समाहितः ॥ १३
 एताश्चेष्टाः क्षत्रियाणां राजन्संसिद्धिकारिकाः ।
 अपि गाथामिमां चापि बृहस्पतिरभाषत ॥ १४
 भूमिरेतौ निगिरति सर्पो विलशयानिव ।
 राजानं चाविरोद्धार ब्राह्मणं चाप्रवासिनम् ॥ १५
 सुद्युम्नश्चापि राजर्षिः श्रूयते दण्डधारणात् ।
 प्राप्तवान्परमां सिद्धिं दक्षः प्राचेतसो यथा ॥ १६

C 12 556
 B. 12. 23 16
 K 12. 23. 16

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

धुरमुद्) B₃ (marg) शौचमर्हसि (also चोदुमर्हसि)

8 ^a) T₂ G₁ दमो (for तपो) D₁ यज्ञात् B
 Da Dn D₂ 2 3 4 क्षमा, T₂ G₁ तपो (for तथा)
 K₂ विज्ञा — ^b) K₂ 2 3 V₁ B (except B₀) Da₁
 Dn D₁ 2 3-3 G₁ भैक्ष्यम्, D₁ भिक्ष्यम् K₂ 5 V₁
 B Da Dn D₂-3 S सयम (for -निग्रह) — After
 8^{ab}, T₁ G₂ 4 read 10^a-11^b and G₂, 10^{ab} and 11^{ab}
 (for the first time), repeating them in their proper
 places — ^c) T₁ G₂-4 तथा हि (for ध्यानम्) K₂
 V₁ B D₂ 2 3 G₂ M₂ 4 शीलित्व D₁ ध्यानमेकात
 शीलत् — ^d) K₁ तुष्टि B₀ 2-3 Dn D₂ 3 4 5 6 7 8 G₂
 ज्ञान (for दान)

9 ^a) D₁ ब्राह्मणानामियं चेष्टा — ^b) K₁ 5 V₁ B
 Dn D₂ 2 3 4 T G₂-4 चेष्टा, Da चेष्टां, D₁ ज्ञान
 K₁ T₂ G₁ M₁ 2 कारका, K₂ V₁ B Dn D₂ 2-2 T₁
 G₂-4 कारिका, D₂ कारिणी (for कारिका) — ^c)
 K₂ 5 V₁ B Da Dn D₂ 3 4-3 S (except M₂) तु,
 D₁ तु (for च) — ^d) Ś₁ K₁ तवापि, T G₁ 2 4
 तवापि, M₂ तवाभि- K₂ D₁ विदित्वा Da प्रभो
 (for पुन) D₁ तवापि विहित मम.

10 T₁ G₂ 4 read 10^a-11^b and G₂, 10^{ab} and 11^{ab}
 (for the first time) after 8^{ab} (cf v 1 8) — ^a) T₁
 G₂-4 (all first time) ध्यानं, M₁ यज्ञ- (for यज्ञो)
 Dn₂ यज्ञो विज्ञानमुत्थानम् Ca cites समुत्थान (as in
 text) — ^b) T₁ G₂-4 (all first time) सतोपश्च
 — ^c) K₂ 5 V₁ B Dn D₂-3 S (T₁ G₂ 4 both times)
 उग्रत्वं (for अत्युग्र) — ^d) B₁ पालनं पर (for परि
 पालनम्).

11 For the first occurrence of 11^{ab} in T₁ G₂-4,
 cf v 1 8 V₁ reads 11 on marg T₂ G₁ om 11^{ab}
 With 11^{ab}, cf 7^{ab} — ^b) K₁ यथा, D₁ T₁ (first
 time as in text) G₂ (both times) 2 4 (both first
 time as in text) महत् (for तथा) — ^c) Dn₂
 द्रविणोपार्जनं, D₁ S द्रविण पार्जित (T₂ 'णस्तार्जनं, G₂-4
 'ण स्वार्जित, M₂ 'ण स्वार्जित) — ^d) K₂ 5 V₁ B
 Dn D₂-3 8 पात्रे च B₃ (m as in text) प्रतिपालनं
 D₁ S सम्यग्वै दण्डधारण (G₁ 'रिण)

12 ^a) D₁ S लोके चत्वारि (for राज्ञां कर्माणि)
 — ^b) D₀ इद (for इम) K₂ 5 V₁ B Dn D₂-2 चैव
 (for लोकं) S साधयन्ति (G₂ 'ते) परे (G₁ 'र; M₁
 'रो) लोके — ^d) D₁ S मानवानिति B₀ 4 (m as
 in text) [इ]ह (for [इ]ति) G₁ विश्रुत्वं

13 ^a) K₂ V₁ B₀ 2-3 Da Dn D₂ 2 3 4 5 T₁
 G₂-4 M पूषा, D₁ पूषो, T₂ G₁ पूषत् Dn₂ राज्याय,
 Da S ज्यायश्च, D₁ [S]ज्यायश्च — ^c) D₁ 7 क्षत्रियो
 — ^d) K₁ बल (for बले)

14 D₁ om 14 — ^a) K₂ Dn विद्या, V₁ B₁ 5
 D₂ 5 6 श्रेष्टा (for चेष्टा) — ^b) Ś₁ K₁ 4 G₁ 2
 कारका — ^c) K₂ 4 D₁ अत्र; K₂ अथ (for अथि).
 D₁ T₁ G₂ 4 गाथाम् K₂ D₂ 2 3 S (except M₂)
 चात्र, B₂ राजत्, Dn D₀ चैव, D₂ चाह (for चापि)
 — ^d) K₂ 5 B Dn D₂-3 S (except G₂) अगायत (for
 अभाषत).

15 = (var) 2 50 21 5 33 49 12 57 3. B
 13 36 16, Śukraniti IV 7 303. — ^a) B₃ (marg ,

२४

युधिष्ठिर उवाच ।

भगवन्कर्मणा केन सुद्युम्नो वसुधाधिपः ।

संसिद्धिं परमां प्राप्तः श्रोतुमिच्छामि तं नृपम् ॥ १

व्यास उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

शङ्खश्च लिखितश्चास्तां भ्रातरौ संयुतव्रतौ ॥ २

तयोरावसथावास्तां रमणीयौ पृथक्पृथक् ।

नित्यपुष्पफलैर्वृक्षैरुपेतौ बाहुदामनु ॥ ३

ततः कदाचिल्लिखितः शङ्खस्याश्रममागमत् ।

यदृच्छयापि शङ्खोऽथ निष्क्रान्तोऽभवदाश्रमात् ॥ ४

सोऽभिगम्याश्रमं भ्रातुः शङ्खस्य लिखितस्तदा ।

फलानि शतयामास सम्यक्परिणतान्युत ॥ ५

तान्युपादाय विस्रब्धो भक्षयामास स द्विजः ।

तस्मिंश्च भक्षयत्येव शङ्खोऽप्याश्रममागमत् ॥ ६

भक्षयन्तं तु तं दृष्ट्वा शङ्खो भ्रातरमब्रवीत् ।

कुतः फलान्यवाप्तानि हेतुना केन खादसि ॥ ७

सोऽब्रवीद्भ्रातरं ज्येष्ठमुपस्पृश्यामिवाद्य च ।

इत एव गृहीतानि मयेति प्रहसन्निव ॥ ८

also as in text) नाथयति, D₂ निगलति —^b) Ś₁ M₂ सर्पा, K₂ 4 D₁ सर्पान्, D₁ T G M₁ 3 4 सर्पे (for सर्पे) D₂ बलि- (for बिल-) S शयाविच —^c) T₁ क्षत्रिय (for राजान) D₁ S चाप्ययोद्धारं —^d) D₂ चाप्रवासनं, G₁ 'तिन

16 ^a) Bo 1 8 (m as in text) प्रद्युम्नश्च; D₂ श्रुसुम्नश्च; D₃ सुद्युम्न —^c) D₂ लब्धवान्

Colophon om in K₂ 5 V₁ B Da Dn D₂-8 8 — Sub parvan K₁ 2 4 D₁ 7 T G₁ 2 M राजधर्म — Adhy name T₁ G₂-4 व्यासवाक्यं, M₁-8 गृहस्थाश्रमस्तुति — Adhy no (figures, words or both) D₁ S 23 (as in text, but G₂ [erroneously] 13)

24

1 D₂ om the ref —^a) D₂ D₂ M₂ भगवान् —^b) D₂ सुद्युम्नो, D₂ सुद्युम्नो —^c) B₂ Da D₁ T₁ G₁ 3 4 सिद्धिं परमिका प्राप्तः —^d) K₁ D₁ M₄ नृप, D₁ G₄ नृप, D₂ नय (for नृपम्)

2 D₂ om the ref Ś₁ K₁ व्यासदेव, G₁ भगवान् T₂ G₁ om 2^a —^c) B₁ चैव (for चास्त) —^d) K₂ 3 B₂ Dn D₃ शसितव्रतौ, V₁ Bo 1 8-8 Da D₂-7 S संशित

3 ^a) Ś₁ अवसथाव् —^c) Ś₁ K Dn D₁ G₂ नित्य (for नित्य) D₂ दक्षैर् (for वृक्षैर्) —^d) Bo 5 उपेतैर्; G₂ 4 उपेतो Ś₁ (sup lin as in text) बाहुदा नृप; K₂ 4 D₁ भरतर्षभ Ca v cite बाहुदामनु (as

in text) D₁ उपेता बहुधामन (sic)

4 ^b) K₂ Dn आगत, D₁ आगत, D₂ आगत (submetric) —^c) K₂ V₁ B Da Dn D₂ 8 2-8 T G₂-1 M transp अपि and अथ K₂ D₁ T₂ च (for [स]पि) K₂ D₁ [स]पि, T₂ G₁ च (for [अ]थ)

5 ^a) Bo सोपि (for सोऽभि-) —^b) K₂ चक्रम्य, Da चक्रम्य, D₁ चक्राम्य; D₁ शखमल; T G₁ 2 4 चक्रमन्; G₂ M₁ 8 4 चक्रमल, M₂ चक्रमल (for शङ्खस्य) K₂ B₁ Da D₁ T G₁ 8 4 तथा (for तदा) —^c) K₂ B₂ Dn पात (for शात) —^d) D₂ परिणतान्पुन D₁ द्विजमादायसस्तथा (sic)

6 D₂ om. 6^{ab} —^a) Dn अभ्युपा (for तान्युपा) K₁ Dn₁ विस्रब्धौ, Bo 2 D₂ विस्रब्धो —^b) G₁ तै; M₂ तद् (for स) —^c) Dn₁ अस्मिंश्च K₂ D₂ 7 8 [ए]वं (for [ए]व) —^d) D₁ शांलोपि; D₂ शखस्य K₁ आगत (submetric), K₂ Dn D₂ आगत (for 'मत्)

7 ^a) D₂ 8 8 8 च तं, D₁ तु तं, T₁ ततो; G₂-1 तदा (for तु त) Ś₁ K₁ 2 दृष्ट्वा तं (by transp). —^d) K₂ 5 D₁ 7 S खादसे केन हेतुना

8 ^a) V₁ D₂ G₂ श्रेष्ठम् (for ज्ये) —^b) V₁ B D (except D₁ 7) उपस्पृश, G₁ 'गम्य —^c) V₁ इव प्रती; Da इतो गृहाद्; D₁ एत एव (for इत एव) —^d) D₂ नयेति

9 ^a) B₂ Dn D₂ तथा, D₁ S तत (for तदा)

तमत्रवीत्सदा अह्वस्तीवक्रोपसमन्वितः ।
 स्रेपं त्वया कृतमिदं फलान्याददत्ता स्वयम् ।
 गच्छ राजानमासाद्य स्वकर्म प्रथयस्व वै ॥ ९
 अदत्तादानमेवेदं कृतं पार्थिवसत्तम ।
 स्तेनं मां त्वं विदित्वा च स्वधर्ममनुपालय ।
 शीघ्रं धारय चौरस्य मम दण्डं नराधिप ॥ १०
 अन्युक्तस्य वचनात्सुद्युम्नं वमुधाधिपम् ।
 अम्यगच्छन्महाबाहो लिखितः संशितव्रतः ॥ ११
 सुद्युम्नस्त्वन्तपालेभ्यः श्रुत्वा लिखितमागतम् ।
 अम्यगच्छत्सहामात्यः पद्भ्यामेव नरेश्वरः ॥ १२

तमत्रवीत्समागत्य स राजा ब्रह्मवित्तमम् ।
 किमागमनमाचक्ष्व भगवन्कृतमेव तत् ॥ १३
 एवमुक्तः स विप्रार्थिः सुद्युम्नमिदमत्रवीत् ।
 प्रतिश्रौपि करिष्येति श्रुत्वा तत्कर्तुमर्हसि ॥ १४
 अनिसृष्टानि गुरुणा फलानि पुरुषर्षभ ।
 भक्षितानि मया राजंस्तत्र मां शाधि माचिरम् ॥ १५
 सुद्युम्न उवाच ।
 प्रमाणं चेन्मतो राजा भवतो दण्डधारणे ।
 अनुज्ञायामपि तथा हेतुः स्याद्ब्राह्मणर्षभ ॥ १६
 स भवानभ्यनुज्ञातः शुचिकर्मा महाव्रतः ।

C. 12. 624
 B. 12. 23. 34
 K. 12. 23. 34

—¹) V1 B Dn D2 2 2 2 2 रोप (for क्रोप) —²)
 K2 D1 कृत्वा (for त्वया) K2 2 D1 स्त्रेय कृतमिद
 वात् —³) K2 M1 [क]दत्ता —⁴) D1 स्वकर्म
 B Da Dn D2 2 2 2 T2 G1 कथयन्व (for प्रथ)
 D2 2 मे (for वै) — After 9, B2 (marg) ins
 23* लिखितोऽथ तदा गत्वा त्राणुर्वाक्येन चोदित ।
 सुद्युम्नविषय राजद्ववावेदं सुदुल्लित ।

10 Before 10, B3 ins लिखित उवाच —¹) K1
 Dn एवं हि, V1 Bo 1.2- D2.2.2 2 एवं मे; B2
 Da D1 S एतन्मे; D1 corrupt (for एवेदं) —²)
 K1 कृत्वे, M1 2 कृत् —³) K1 तेन (for स्तेनं)
 V1 Bo ना (for ना) B2 Da1 [इ]दं; Da2 इ (for
 च) —⁴) Dn2 कारय. K2 Da.1 S चौरस्य —⁵)
 D1 सम, D2 यम (for सम) B2 Da नरेश्वर; D1
 नराधिप, D2 नराधिपं (for 'धिप)

11 Dn2 reads 11⁶⁵ on marg —¹) D2 सुद्युम्न
 V1 B Dn D2 2.2-2 स (Dn2 त) नराधिपं (D2 'प),
 M1 वमुधाधिप —²) K1 अन्यगच्छं, D1 अम्यागच्छन्
 V1 Bo-2 Dn S (except M1) महाभागो. —³)
 K1 सश्रित, K2 ससित; Dn1 D2-2 2 शमित, D1
 सगत (for शशित)

12 *) K2 2 D1 त्वनुपालेभ्यः; K2 त्वय राजेंद्र, D2
 त्वपालेभ्य, D2 (inf/lin) 1 G1 तं तु पौरिभ्य, T1
 G2-4 द्वारपालेभ्य, T2 त्वंतपालेभ्य, Ca cites अन्तपा
 लेभ्य —²) D1 ज्ञात्वा (for श्रुत्वा) —³) T1 G2-4
 अम्यागच्छन्, M3 अम्यगच्छन् D2 2.2 महाभाग, D4
 महामानं, D2 महाबाहो (for सहामात्य) —⁴) K2
 B2 D1 जनाधिप (B2 'प); K2 T1 G1 नराधिप, V1

Bo 2.2- Dn D2.2 2 2 2 M1 जनेश्वर, D1 T2 G1-2
 नराधिप M1 2 प्रीत्या चैव जनेश्वर

13 *) K2 D1 शमान्मानं, K. महामानं; V1 B
 Da Dn D1-2 2-2 S समागत्य —¹) K2 संशितव्रत;
 B Dn D2.2 2 2 2 धर्मवित्तमं D- T G राजा ब्राह्मण-
 सत्तम —²) Dn2 D1 M2 2 भगवान् (D1 सर्वथा also)
 K2 D1 कृतवानसि B2 Da ते, B4 च (for तद्)

14 *) K2 2 B2 Da D1 2 S तु (for स) K2 2
 B2 Da D1 ब्रह्मर्षि —¹) B2 Da D1 S राजानम्
 (for सुद्युम्नम्) —²) K2 2 2 V1 B D S Cv प्रति-
 श्रुत्वा, K2 प्रतिश्रुति (for 'श्रौपि) Dn2 करिष्ये तु;
 Cv [क]करिष्येति —³) S1 K1 श्रुत्वा (for श्रुत्वा) M1
 तं (for तद्)

15 *) S1 K1 भरतर्षभ, K2 2 नृपसत्तम, V1 Bo
 1 2-2 Dn D2.2 2 2 2 अनुजर्षभ, B2 Da पृथिवीपते,
 D1 नृपसत्तम (for पुरुषर्षभ) — T1 om. (hapl.) 15^c-
 16^d —¹) B2 महाराजत्वं, Dn महाराज —²) D1 1
 S (T1 om.) ना (for मां) K. Da1 साधि (for शाधि),
 — After 15, S1 K1.2 2 D1 read an addl. colophon

16 D3 om. the ref. T1 om. 16 (cf. v 1 15)
 —¹) K1 धारिणे, D1 धारिणी (for धारणे) —²)
 T2 अनुज्ञातुम्; G1 अनुज्ञाम्, Cv ज्ञायाम् (as in
 text) V1 ततो (for तथा) —³) K2 D1 राजा
 (for हेतु) D1 G1 M1 2 2 सां S1 ब्राह्मण प्रभु;
 K1 2 'णर्षभ, K2 D1 'ण प्रभो.

17 *) S1 अन्यनुज्ञाता; K1 यद्यनुज्ञाता Cv as in
 text —¹) B1 शुचिकामी, Cnp श्रुतकर्मा B2
 Da समाहित K2 2 D1 गच्छ ब्रह्मन्वयेस्सितं —²)

ब्रूहि कामानतोऽन्यांस्त्वं करिष्यामि हि ते वचः १७

व्यास उवाच ।

छन्दमानोऽपि ब्रह्मर्षिः पार्थिवेन महात्मना ।

नान्यं वै वरयामास तस्माद्दण्डाद्वते वरम् ॥ १८

ततः स पृथिवीपालो लिखितस्य महात्मनः ।

करौ प्रच्छेदयामास धृतदण्डो जगाम सः ॥ १९

स गत्वा भ्रातरं शङ्खमार्तरूपोऽब्रवीदिदम् ।

धृतदण्डस्य दुर्बुद्धेर्भगवन्क्षन्तुमर्हसि ॥ २०

शङ्ख उवाच ।

न कुप्ये तव धर्मज्ञ न च दूप्यसे मम ।

धर्मस्तु ते व्यतिक्रान्तस्ततस्ते निष्कृतिः कृता ॥ २१

स गत्वा बाहुदां शीघ्रं तर्पयस्व यथाविधि ।

देवान्पितृनुर्धीश्वैव मा चाधर्मे मनः कृथाः ॥ २२

व्यास उवाच ।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा शङ्खस्य लिखितस्तदा ।

अवगाह्यापगां पुण्यामुदकार्थं प्रचक्रमे ॥ २३

प्रादुरास्तां ततस्तस्य करौ जलजसनिभौ ।

ततः स विस्मितो भ्रातुर्दर्शयामास तौ करौ ॥ २४

ततस्तमब्रवीच्छङ्खस्तपसेदं कृतं मया ।

मा च तेऽत्र विशङ्का भूद्दैवमेव विधीयते ॥ २५

Bs तु, D1 त्वां; G2 स्व (for स्व) —^a) B2 Da च ते, D1 हित (for हि ते)

18 Bo Ds om the ref —^a) Ks V1 Bo-3 Ds स च्छमानो, Ks B1 s Dn1 Ds-3 s M1-3 संछंमानो, Da स च्छदमानो, Dn2 स्वच्छदमानो, D7 T चोछंमानो, G1 s 4 सचोद्यमानो, G2 सछेद्यमानो, M4 स ह्यत्यमानो (for छन्दमानोऽपि) B1 महर्षि, T G1 s 4 M1 विप्रर्षि K2 s D1 ब्रह्मर्षिश्छद्यमानोपि (by transp) —^c) Ks नान्यस्य, K1 नान्ये वै, B1 नान्यस्य; D4 नान्यास्यु (corrupt), M1-3 नान्यत्र (for नान्य वै) Ks V1 Bo 2-3 Da Ds 2 s s स, Ds स, D7 T G च; M1 तु (for वै) — D3 om (hapl) 18^a-19^c —^d) Ks व्रत, T1 G2-3 पर (for वरम्).

19 D1 om 19^{ab} (cf. v 1 18). B1 om. 19^a-20^b —^e) Ks करौ प्रक्षेदं; Dn2 स करौ छेदं; G1 करौ प्रच्छादं —^d) Dn1 घनदण्डो K1 कृतागस (for जगाम स)

20 B1 om 20^{ab} (cf. v 1 19) —^e) T1 G2-4 भगवन् (for दुर्बुद्धेर) B2 धृतदण्डोसि दुर्बुद्धिर —^d) Dn1 भवास्तत्, D4 भगवान्; T1 G2-4 मम त्व (for भगवन्)

21 Ds om the ref —^b) Dn स्व; D2 s स; Ds तद् (for च) S1 धर्मयसे, K1 corrupt (for दूप) — After 21^{ab}, 8 ins.

29* सुनिर्मल कुलं ब्रह्मज्ञसिद्धगति विश्रुतम् ।

—^e) Ks D4 ततः; M त्वया (for तु ते) D7 T1 G2-4 धर्मस्त्वया हतो भूयास; T2 त्वयाधर्मो कृतो भूयास; G1 अधर्मस्त्वया कृतो भूयास (hypermetric) —^d)

Ks D1 तत्र, Ds तेन, Ds कृतास (for ततस्) Da1 निष्कृति; Gs निष्कृति (as in text)

22 ^a) S1 बाहुजां D1 स्नात्वा (for शीघ्रं) —^e) Ks s B D S ऋषीन्पितृश्च (by transp) —^d) Ds भावधर्मे (for मा चाधर्मे) Ds Gs कृता — After 22, 8 ins

30* ब्रह्महत्यां सुरापान स्त्रेयं गुर्वङ्गनागमम् ।

महान्ति पातकान्याहुः सयोग चैव तै सह ।

न स्त्रेयसदृश ब्रह्मन्महापातकमस्त्युत ।

जगत्सिन्धुमहाभाग ब्रह्महत्यासम हि तत् ।

सर्वपातकिना ब्रह्मदण्डं शारीर उच्यते । [5]

तस्करस्य विशेषेण नान्यो दण्डो विधीयते ।

ब्राह्मण क्षत्रियो वापि वैश्य शूद्रोऽथ वा द्विज ।

सर्वे कामकृते पापे हन्तव्या न विचारणा ।

राजभिर्यत्तदण्डा वै कृत्वा पापानि मानवा ।

निर्मला स्वर्गमायान्ति सन्त सुकृतिनो यथा । [10]

उच्यते न कुल ब्रह्मप्राज्ञा दण्डे धृते त्वयि ।

[(L 1-2) Cf. Manu 11 54 — (L 3) T1 G2 4 ह, Gs हि (for [उ]न) — (L 9-10) cf. Manu 8 318]

23 V1 Ds S om the ref —^a) Ds s ततस् (for तस्य) Bo [ए]तद् (for तद्) —^b) Ks Bo Dn1 Ds 1 T2 G2 4 M4 तस्तथा, G2 तस्य च (for तस्तदा)

24 ^{ab}) D7 S करौ तस्य (Gs स्वा) ततो (by transp) —^e) T1 G2-4 सविस्मयो, G1 सुविस्मितो

25 ^b) Ks मया कृत (by transp). —^e) B1 ते

लिखित उवाच ।

किं नु नाहं त्वया पूतः पूर्वमेव महाद्युते ।
यस्य ते तपसो वीर्यमीदृशं द्विजसत्तम ॥ २६

शङ्ख उवाच ।

एवमेतन्मया कार्यं नाहं दण्डधरस्तव ।
स च पूतो नरपतिस्त्वं चापि पितृभिः सह ॥ २७

व्यास उवाच ।

स राजा पाण्डवश्रेष्ठ श्रेष्ठो वै तेन कर्मणा ।
प्राप्तवान्परमां सिद्धिं दक्षः प्राचेतसो यथा ॥ २८
एष धर्मः क्षत्रियाणां प्रजानां परिपालनम् ।
उत्पद्येऽस्मिन्महाराज मा च शोके मनः कृथाः ॥ २९
आतुरस्य हितं वाक्यं शृणु धर्मज्ञसत्तम ।
दण्ड एव हि राजेन्द्र क्षत्रधर्मो न मुण्डनम् ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

२५

वैशंपायन उवाच ।

पुनरेव महर्षिस्तं कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत् ।

अजातशत्रुं कौन्तेयमिदं वचनमर्थवत् ॥ १

अरण्ये वसतां तात आरुणां ते तपस्विनाम् ।

C. 12. 699
B. 12. 24. 2
K. 12. 24. 2

तत्र, Dn1 तत्र वि (for तेऽत्र वि) D2 १ १ १ विशका
मा च तेत्राम्बू —^d) Ks १ V1 B Da Dn D2 १ १ १
T2 दैवमत्र, D3 १ T1 G M एवमत्र (for दैवमेव) D1
विधीयता

26 D2 om the ref —^a) Ks D4 हंत, Ks B2
Da Dn2 D2 १ Cr (also as in text) किं नु, D3 किल
(for किं नु) —^b) B2 Da कृतपूर्वं महामते —^c)
Da तपसा —^d) Ks B2 Da मुनिसत्तम

27 D2 om. the ref. Dn2 वैशंपायन (for व्यास)
—^a) Da एतमे (Da2 न्मे)तन्, G1 M4 एवमेव, M2
मेव (for मेतन्) Bo Da महाकार्यं; D1 S स्वया
कार्यं —^d) Dn2 तं चापि, M2 स्वयापि (for त्व
चापि)

28 D2 om the ref —^a) V1 भरतश्रेष्ठ, B1 १ १
D2 १ १ T1 G2 १ पाण्डवश्रेष्ठ —^b) Ks १ V1 Bo १ १-१
D2 १-१ १ श्रेयान्वै तेन, K1 ज्येष्ठो वै तेन, B2 श्रेया
श्रेतेन, Dn S श्रेयान्वेतेन, D1 श्रेयो नेतेन (for श्रेष्ठो
वै तेन) —^c) = 12 23 16^d

29 ^a) M1 एव (for एव) Ś1 K1 १ D1 क्षत्रियस्य
—^b) D2 पालित —Ks om (hapl) 29^c-30^d Da
om 29^d —^c) Ks V1 B Dn D2-१ उत्पयोन्यो;
D1 S उत्पयेभ्यो; D2 उत्पयोन्यो (for उत्पयेऽस्मिन्)

M महीपाल —^d) Ks १ V1 B D (except D1,
Da om) S स्म (for च)

30 Ks om 30 (cf v 1 29) —^a) Da आतुरस्य
(for आ) —^b) G1 कुरु (for शृणु) B2 Da D2
१ १ १ धर्ममृता वर (D2 'र), D1 T G पाण्डव तस्वत,
M1 १ धर्मज्ञ तस्वत —^c) Ś1 दृढ एव नु, K1 दृढ
एव नु, T1 दृढं त्व हि —^d) B2 क्षत्रियस्य (for
क्षत्रधर्मो) K1 क्षत्रधर्मो नु मदनं, V1 (marg as in
text) क्षत्रधर्मस्य मदनं, Da क्षात्रो धर्मपरो मतं Ca
cites न मुण्डनम् (as in text) Cap मदनं

Colophon. —Sub-partan N (except D2) T G1 १
M राजधर्म —Adhy name Dn व्यासवाक्य, D1
सुधुन्नलिखितसवाद, T1 G2 १ सुधुन्नलिखितसवाद,
G1 शंखलिखितसवाद, M1-3 शंखलिखितोपाख्यान
—Adhy no (figures, words or both) Ks B2-1 Dn
D2 १ 23, D2 22, S 24 (as in text) —Śloka
no Dn1 47, D2 37

25

1 D2 om the ref —^b) Dn2 मुनि, D1 (by
corr) [s]र्यवत् (for श्रवीत्) —Ks reads 1^d
twice —^d) Ś1 (before corr) B1 Dn D1 G2 अत्र
वीत्, Ks अमुवत् (for अर्यवत्)

मनोरथा महाराज ये तत्रासन्युधिष्ठिर ॥ २
 तानिमे भरतश्रेष्ठ प्राप्नुवन्तु महारथाः ।
 प्रशाधि पृथिवीं पार्थ ययातिरिव नाहुषः ॥ ३
 अरण्ये दुःखवसतिरनुभूता तपस्त्रिभिः ।
 दुःखस्यान्ते नरव्याघ्राः सुखं त्वनुभवन्त्विमे ॥ ४
 धर्ममर्थं च कामं च भ्रातृभिः सह भारत ।
 अनुभूय ततः पश्चात्प्रस्थातासि विशां पते ॥ ५
 अतिथीनां च पितृणां देवतानां च भारत ।
 आनृष्यं गच्छ कौन्तेय ततः स्वर्गं गमिष्यसि ॥ ६

सर्वमेधाश्वमेधाभ्यां यजस्व कुरुनन्दन ।
 ततः पश्चान्महाराज गमिष्यसि परां गतिम् ॥ ७
 भ्रातृंश्च सर्वान्क्रतुभिः संयोज्य बहुदक्षिणैः ।
 संग्राप्तः कीर्तिमतुलां पाण्डवेय भविष्यसि ॥ ८
 विद्य ते पुरुषव्याघ्र वचनं कुरुनन्दन ।
 शृणु मच्च यथा कुर्वन्धर्मान्न च्यवते नृपः ॥ ९
 आददानस्य च धनं निग्रहं च युधिष्ठिर ।
 समानं धर्मकुशलाः स्थापयन्ति नरेश्वर ॥ १०
 देशकालप्रतीक्षे यो दसोर्दर्शयते नृपः ।

2 Cf. 12 14 8-11 —^a) K₁ 1 4 B₂ D₁ D₁
 तत्र (for तात) —^b) V₁ B₀ 1 8-5 D_n D₂ 3 5 6 8
 मनस्विनां; B₂ D₁ तर (for तप) —^c) K₁ मनोरथे;
 G₁ रथो; M₁ रथ (for रथा) —^d) K₄ तदा (for
 तत्र)

3 D₂ om 3^a-6^a —^a) B₂ D₁ श्रेष्ठा —^b)
 K₂ प्राप्नुवतो, K₄ वंत; D_{n2} D₇ M₁ 3 वंति (for
 वन्तु). —^d) V₁ यजातिर् K₅ पार्थिव (for नाहुष)

4 D₂ om 4 (of v 1 3) —^a) K₈ V₁ D_{n2}
 वसतीर् —^b) V₁ अनुभूतासु —^c) D_{n2} दुःख-
 स्यांत K₅ V₁ D₁ D_n D₇ S नरव्याघ्र (V₁ व्याघ्र;
 D₁ श्रेष्ठा) —^d) K₂ 4 सुख चातु, K₈ 5 V₁ B
 D_{n2} D₂-3 8 सुखान्यनु; D₁ सुखं चातु. K₈ D₁
 वसस्त्रिभे; V₁ B₀ 1 8-5 D_n D₈ 5-7 G₁ -भवन्तु वै (D₅
 ते; D₇ G₁ मे), D₈ M₈ 4 -भवति मे (D₈ वै).

5 D₂ om 5 (of v 1 3) —^b) K₈ 3 D₁ M₂
 (before corr) पार्थिव (for भारत). — D₁ om
 (hapl.) 5^c-6^b. —^d) D₇ S प्रस्थास्यसि; G₁ तासि
 (as in text) B₂ D₁ नराधिप (for विशां पते)

6 D₂ om 6^a, D₁ om 6^a (of v 1 3, 5)
 —^a) D_n अतिथीनां च (for अतिथीनां) K₂-5 B D₁
 D_{n2} D₁ 3 5-3 T G₂-4 M पितृणां च (by transp),
 G₈ पवित्रां च —^b) K₈ पार्थिव —^c) D_{n1} अरण्य
 (for आनृष्यं) D₈ राजेंद्र (for कौन्तेय) —^d) B₂
 D₁ अवाप्स्यसि (for गमिष्यसि) V₁ B₀ 1 8-5 D_n
 D₂ 3 5 6 8 तत सर्वं (D_n तत्सर्वं च) करिष्यसि

7 M₁ 8 om (hapl) 7-8 —^a) D₁ तथा च सर्व-
 मेधाभ्यां —^b) D₁ नृपसत्तम; D₇ T G M₂ 4 कुरु
 पुत्र —^c) D₁ 8 गमिष्यसि, G₈ गमिष्यासि

8 M₁ 8 om 8 (of v 1 7) —^a) B₂ D₁
 संयोज्य क्रतुभिर् (by transp) D₁ 8 सयाज्य B₂
 D₁ भूरि (for बहु) —^c) D₇ T G M₄ सप्राप्य
 (for स) K₈ om from मतुलां up to कुर्व (in 9^c)
 —^d) D₁ D₇ S (M₁ 8 om) गमिष्यसि

9 K₈ om up to कुर्व (of v 1 8) —^a) Ś₁ K
 (K₈ om) V₁ B₂ D_{n2} D₁-3 5 6 विप्रस्ते, B₁ D₈ T
 G₈ 4 विद्यते; B₂ D_{n1} विप्रहे, D_{n2} विप्रहे, D_{n1}
 निद्यते; D₁ विप्रस्ते, D₇ विद्यते —^b) K₅ B D₁
 D₂ 2 5 6 8 कुरुसत्तम, D₇ T G पुंगव —^c) K₁
 शृणुमश्च; K₂ 4 5 B₀ 1 8-5 D₁-8 8 शृणु चैव, B₂ D₁
 D₇ T G M₂ 4 शृणुष्व न्न, D_n शृणुष्वैव; M₁ 8
 कुरुष्व च (for शृणु मच्च as in Ś₁ only) D₇ T₂ G₁
 यथापूर्वं —^d) D_n न धर्माच्च; T₂ धर्माश्च K₄ B₂
 D_{n2} D₂ च्यवसे; D₇ S चलसे (T₂ लभसे) K₄ B₁
 8-5 D_n D₂ 3 5 7 8 8 नृप D₁ धर्मार्थं लभसे नर.

10 ^a) D₂ 3 6 M₁ 8 आददानं च (for दानस्य)
 K₅ B D₁ D_n D₁-5 7 8 T G₂-4 M विजयं; D₈ निचयं;
 G₁ विषयं K₈ विजय आददानस्य —^b) B₂ D_{n2} D₈
 विग्रह, D₈ निदृति (for निग्रहं) —^c) K₄ B (ex-
 cept B₂) D_n D₂ 2 3-8 T G₁ 3 4 समान —^d) K₄
 D₁ स्नापयति K₈ D₁ नरेश्वरे; V₁ B (except B₀)
 D₈ 5-7 S Cnp श्वर, D₁ श्वरा — After 10, D₇
 S 1ns

31* प्रत्यक्षमनुमानं च उपमानं तथागमं ।
 अर्थापत्तिस्तथैतद्ध सशयो निर्णयस्तथा ।
 आकारो हीङ्गितश्चैव गतिश्रेष्ठा च भारत ।
 प्रतिज्ञा चैव हेतुश्च ह्यष्टान्तोपनयस्तथा ।
 उक्तिर्निगमन तेषां प्रमेय च प्रयोजनम् । [5]

शास्त्रज्ञां बुद्धिमास्थाय नैनसा स हि युज्यते ॥ ११
 आदाय बलिपद्मांगं यो राष्ट्रं नाभिरक्षति ।
 प्रतिगृह्णाति तत्पापं चतुर्थशेन पार्थिवः ॥ १२
 निशेध च यथातिष्ठन्धर्मान्न च्यवते नृपः ।
 निग्रहाद्दर्मशास्त्राणामनुरुध्यन्नपेतमीः ।
 कामक्रोधावनादत्य पितेव समदर्शनः ॥ १३

दैवेनोपहते राजा कर्मकाले महाद्युते ।
 प्रमादयति तत्कर्म न तत्राहुरतिक्रमम् ॥ १४
 तरसा बुद्धिपूर्वं वा निग्राह्या एव शत्रवः ।
 पापैः सह न संदध्याद्राष्ट्रं पण्यं न कारयेत् ॥ १५
 शूराध्वार्याश्च सत्कार्या विद्वांसश्च युधिष्ठिर ।
 गोमतो धनिनश्चैव परिपालया विशेषतः ॥ १६

C. 12. 714
B. 12. 24. 17
K. 12. 24. 20

एवानि साधनान्याहुर्बहुवर्गप्रसिद्धये ।
 प्रत्यक्षमनुमानं च सर्वेषा योनिरिव्यते ।
 प्रमाणज्ञो हि शत्रोति दण्डयोनौ विचक्षण ।
 अप्रमाणवता नीतो दण्डो हन्यान्मर्हीपतिम् ।

[(L. 2) M1-3 जयेषा — (L 8) M दहनीनौ]

11 ^a) G1 देशकालौ K1 B Dn D1 १ १ १ १ प्रती-
 क्षो यो (Dn2 'क्षीणो), K5 D4 -प्रतीक्ष्यो वै (D1 यो),
 V1 प्रतीक्षा यो, D1 T1 G2-4 M प्रतीक्षो य, T2 G1
 'क्षेय' — ^b) K2 १ V1 B2-3 Dn D1-१ १ दस्यूर् (K2
 D1 दस्यो, K3 दतो, B1 दस्यूर, D5 नशूर् (sic)
 मर्षयते (Dn2 'से), K4 दस्यूर्दशयते, B0 दस्यूर्मर्षयते,
 D1 S शत्रून्मर्ष (D1 G3 'न्मृष, T1 'मर्ष, G2 'न्मर्ष)
 येन् Dn D1 1 T G M2 नृप — N (except D1, K3
 om.) repeats 11^{ed} after 13 — ^c) K1 (both times)
 D1 (second time) शास्त्रज्ञां, K3 १ D4 (all first time)
 शास्त्रज्ञो — ^d) V1 (first time) युज्यते नैव सा हित
 (sic), V1 B0 1 3-4 D2 १ १ १ १ (all second time)
 नैनसा सोनुयुज्यते, B0 1 2-3 D2 १ १ (all first time)
 युज्यते नैनसा स ह, B2 (first time) युज्यते नैनसा
 विभो, B2 (second time) न स युज्येत पुनसा, Da
 (both first time) न युज्येते (Da2 'त्ये)नसा विभो, Da
 (both second time) न स युज्यत एव सा, Dn (both
 both times) युज्यते नैनसा हि स, D2 १ (both first
 time) युज्यते नैव मा सह, S सयुज्येते (T1 'जत्ये; G2
 'ज्येते, G4 'ज्येते)नसा न स (T2 हि स) Cv सर्वेषा
 योनिरिव्यते

12 K3 om 12-13. — ^a) D1 T2 G1 M2 आददन्,
 G2-4 M1 १ १ आददद् K4 बलिसर्वांग, Ca 'पद्मांग
 (as in text) — ^b) G1 राष्ट्रान् G2 -गच्छति (for
 -रक्षति) — ^c) K5 V1 B0 1 3-4 Dn D2 १ १-१
 भूमिप, G4 M4 पार्थिव B2 Da चतुर्थांशेन पापस्य नृप
 ममनुलिप्यते

13 K3 om 13 (cf v 1 12) — ^a) D1 न योगे
 (for निशेध) D2 तथा (for यथा) D4 राजन् (for

[आ]च्छिन् — ^b) = 9^d K. धीमाञ्च, B0 1 १ १ D2 १ १
 न धर्माच्, B2 Da धर्मायं, T G1 १ M2 १ धर्माश्च,
 G2 धर्म्यं च, M1 १ ध्यायश्च B2 Da G3 लभते; D1
 T G1 १ १ M चलते (for च्यवते) D1 S पय (for
 नृप) — ^c) D1 निग्रहान् — ^d) K1 B0 1 १ १-१ ऋव;
 Dn Da १ ऋनि, S ऋवि (for ऋनु-) D1 -ची;
 D4 भा (for भी) D1 आविरुध्य न चेतसि — After
 13, N (except D1, K3 om) repeats 11^{ed}

14 ^a) T2 G1 दैवाद्, G2 देवेन (for देवेन) K2 १
 D1 [उ]पहतो, K3 १ V1 B Da Dn D2-3 T2 G1
 M1-3 [अ]भ्याहतो (D1 G1 'ते), T1 G2-4 M1 [अ]
 म्यागतो (for [उ]पहते) — ^b) Da1 धर्मकाले, T1 कर्म
 कालो K2 महायते, Da महीयते, T2 G1 विशां पते
 — ^c) Ś1 K1 D1 प्रसाधयति; K2 १ V1 B0 1 १-१ Dn
 D2-१ १ न माध' K2 १ V1 B0 1 १-१ Dn D2 १ १ १ १
 यत् (for तत्) B2 Da D1 S यत्न साधयते कर्म
 — ^d) D1 S व्यतिक्रम (D1 'म)

15 ^a) G1 स्वा (for वा) — ^b) V1 reads from
 ग्राह्या (in 15^b) up to परि (in 16^d) on marg K4 B2 १
 D2 १ १ १ T2 निगृह्या, D1 निनाह्या; G1 निग्रह्या — ^c)
 D5 १ T G2 M राष्ट्र, G3 इष्ट्रा (for राष्ट्र) Ś1 K
 (except K3) V1 B D (except D1) M2 पुण्यं च
 (D1 न), T2 पत्य न, G2 १ पश्यश्च, M3 पुण्यं च;
 M4 corrupt

16 V1 reads up to परि (in ^d) on marg — ^a) D1
 शूराद्धर्म्यांग, T G शूरान्धर्मा (T1 'र्म्यां, G1 'र्म्यां)श्च
 D1 T1 G सत् (D1 G2 स)कुर्याद् B1 विद्वांसोपि,
 T1 G2 १ 'स च D2 सका युक्तोपि नैव (for सत्कार्या
 विद्वांसश्च) B2 Da नराधिप (for युधिष्ठिर) — ^c) K1
 गोमतो, K2 १ B Da Dn D1 १ T1 G2 १ M Cv गो
 मिनो, V1 गोमानि, D2 १ १ १ योगिनो; D4 यागिनो;
 D1 G4 गोमंतो, T2 G1 भोगिनो (for गोमंतो)

17 ^a) T2 G1 व्यवहारे च K5 V1 B Da Dn D1-१ १
 धर्मेषु, D1 S योक्तव्याद् (G1 'व्यद्) — ^b) K3 १ १

C 12. 715
B. 12. 24 18
K 12. 24 21

व्यवहारेषु धर्म्येषु नियोज्याश्च बहुश्रुताः ।
गुणयुक्तेऽपि नैकस्मिन्विश्वस्याच्च विचक्षणः ॥ १७
अरक्षिता दुर्विनीतो मानी स्तब्धोऽभ्यस्यकः ।
एनसा युज्यते राजा दुर्दान्त इति चोच्यते ॥ १८
येऽरक्ष्यमाणा हीयन्ते दैवेनोपहते नृपे ।
तस्करैश्चापि हन्यन्ते सर्वे तद्राजकिल्बिषम् ॥ १९
सुमन्त्रिते सुनीते च विधिवच्चोपपादिते ।
पौरुषे कर्मणि कृते नास्त्यधर्मो युधिष्ठिर ॥ २०

विपद्यन्ते समारम्भाः सिध्यन्त्यपि च दैवतः ।
कृते पुरुषकारे तु नैनः स्पृशति पार्थिवम् ॥ २१
अत्र ते राजशार्दूल वर्तयिष्ये कथामिमाम् ।
यद्वृत्तं पूर्वराजर्षेर्हयग्रीवस्य पार्थिव ॥ २२
शत्रून्हत्वा हतस्याजौ शूरस्याक्लिष्टकर्मणः ।
असहायस्य धीरस्य निर्जितस्य युधिष्ठिर ॥ २३
यत्कर्म वै निग्रहे शात्रवाणां
योगश्चाद्यः पालने मानवानाम् ।

B Da Dn D₁₋₆ ३ योक्तव्याश्च (K₅ योक्तव्या सु; Da₁ योक्तव्याश्च), D₇ G₃ ४ पृष्टव्याश्च, T₁ G₁ २ M₁ ३ ४ प्रष्टव्याश्च; T₂ M₂ द्रष्टव्याश्च (for नियोज्याश्च) — After 17^a, D₇ S Cv ins

32* प्रमाणज्ञा महीपाल न्यायशास्त्रावलम्बिन ।
वेदार्थतत्त्वचिद्राजस्तर्कशास्त्रग्रहणतः ।
मन्त्रे च व्यवहारे च नियोक्तव्यो विजानता ।
स्तर्कशास्त्रकृता युद्धिर्धर्मशास्त्रकृता च या ।
दण्डनीतिकृता चैव त्रैलोक्यमपि साधयेत् । [5]
नियोज्या वेदतत्त्वज्ञा यज्ञकर्मसु पार्थिव ।
वेदज्ञा ये च शास्त्रज्ञास्ते च राजन्सुबुद्धयः ।
आन्वीक्षिकीत्रयीवार्तादण्डनीतिषु पारगा ।
ते तु सर्वत्र योक्तव्यास्ते च बुद्धे परां गता ।

[(L 2) D₇ 'बहिष्कृता, T₁ G₂ ३ 'बहुश्रुता' — (L 3) D₇ G₃ ४ नियोक्तव्या, — (L 9) D₇ M₂ तेषु, G₂ ते च, M₂ तेषु (for ते तु) T M₁ पर गता]

—^a) D₁ गुणयुक्तोपि —^d) K₁ ४ विश्वस्याश्च, K₂ ३ V₁ Bo 1 ३-४ Dn D₂ ३ ५ ० ३ T₂ M₁ 'सेत; K₅ 'सेत्, B₂ Da₂ T₁ G M₁₋₃ 'सीत्, Da₁ 'सीति, D₁ विश्रसेत्, D₇ प्रसीदति (for विश्वस्याच्च) K₂ M₂ विचक्षणः (M₂ 'जे)

18 ^a) D₁ दुर्विनीता —^b) K₂ भूता, D₁ भूतो (for स्तब्धो) Ś₁ K₁ Da₁ T₂ [s]नसूयक, K₄ D₁ 7 T₁ G₁ ३ ४ M₁₋₃ ह्यसूयक (M₂ 'यिता), Bo 2 [s]सुसू, B₄ damaged, Da₂ [s]नरूपक (sic) —^c) T₂ राजन् —^d) D₁ दुर्मात् G₁ इव (for इति)

19 ^a) K₁ [s]रक्ष्यमाणा; K₂ ४ V₁ Da G₂ [s]रक्ष्यमाणा K₁ हीयती —^b) T₁ G₂ देवेन, Cv as in text K₁ [उ]पहते, K₂ corrupt, K₅ V₁ B Da Dn D₂

३ ५-६ S Cv [अ]भ्याहता (B₁ 'हते, T₁ G₂ 'गता) K₅ V₁ B Da Dn D₂ ३ ५ ३ S Cv नृप; (T₂ नरा; G₁ नृपा) —^c) K₂ Da D₁ M₂ ४ चाव; B₂ चाभ्य, T₁ G₁ २ ४ M₁ ३ चाव- (for चापि) K₂ ६ V₁ Bo ४ ५ Dn₁ D₂₋₄ ६-७ S मृद्यते, B₁ युज्यते, B₂ सुयते, B₂ D₅ सुद्यते, Da₁ मृद्यते, Da₂ मद्यते, Dn₂ हीयते (for हन्यन्ते) —^d) K₂ ४ D₁ T₂ तत्सर्व (by transp), D₇ सर्वतो

20 ^a) D₁ सुसधिते, D₂ सुमन्त्रते, D₃ समन्त्रिते D₇ सुनीतो, —^b) K₂ D₁ S न्यायतश्, K₅ V₁ B Da Dn D₂ ३ ५-६ सर्वशश (for विधिवच्) D₇ पातिते — D₂ om 21^c —^d) B₂ Da महीपते, D₆ नरर्षभ (for युधिष्ठिर)

21 K₂ B₄ om 21, V₁ om 21^{ab} —^a) Ś₁ K₁ ४ विपद्यते; K₂ विपच्यते, Dn₁ विच्छिद्यते, D₇ विपद्यते Ś₁ समारम्भा, B₂ Da S च कर्मणि, D₇ [s]स्य कर्मणि (for समारम्भा) —^b) K₁ lacuna, B₂ Da न (for च) K₅ Bo 1 ३ ५ D₆ धर्मतः; D₂ ३ ५ ३ कर्मत D₇ M₂ दैवतात्, T G देवता; M₁ ३ दैवतै (for दैवत) Ś₁ K₁ २ ४ सिध्यत्यपि (Ś₁ [inf] in.) सिद्धाभ्यपि च देवता, Dn सिध्यते चापि दैवत, D₁ सिध्यतापि नृदेवत —^c) K₁ corrupt, V₁ D₆ 1 T G च, D₁ तु (for तु) —^d) V₁ M₁ ३ नैन (for नैन) G₁ २ M₁ पार्थिव, M₂ पार्थिव

22 ^a) B₁ T₂ तत्र T₂ नृपशार्दूल —^b) Ś₁ (by corr) K₂ ४ ५ D₁ वर्णयिष्ये, B₂ Da D₇ S कथयिष्ये —^c) B₁ T₂ यदुक्त, Da₁ यद्वत् —^d) K₂ V₁ B (except B₂) Dn D₂ ३ ५ पादव (for पार्थिव).

23 ^a) K₅ Bo २ Da D₂ ६ शशु D₇ हतस्यासौ. —^c) K₂ D₁ S धीरस्य, K₅ V₁ B Da Dn D₂ ३ ५ ३ ५ समामे (for धीरस्य).

कृत्वा कर्म प्राप्य कीर्तिं सुयुद्धे
 वाजिग्रीवो मोदते देवलोके ॥ २४
 संत्यक्तात्मा समरेष्वगततया
 शस्त्रैश्चिन्नो दस्युभिरर्धमानः ।
 अश्वग्रीवः कर्मशीलो महात्मा
 संसिद्धात्मा मोदते देवलोके ॥ २५
 धनुर्व्यूपो रशना ज्या शरः सु-
 क्शुवः खड्गो रुधिरं यत्र चाज्यम् ।
 रथो वेदी कामगो युद्धमग्नि-
 श्चातुर्होत्रं चतुरो वाजिमुख्याः ॥ २६
 हुत्वा तस्मिन्पञ्चवह्नावथारी-
 न्पापान्मुक्तो राजसिंहस्तरखी ।

प्राणान्हुत्वा चावभृथे रणे स
 वाजिग्रीवो मोदते देवलोके ॥ २७
 राष्ट्रं रक्षन्नुद्विपूर्वं नयेन
 संत्यक्तात्मा यज्ञशीलो महात्मा ।
 सर्वाल्लोकान्व्याप्य कीर्त्या मनस्वी
 वाजिग्रीवो मोदते देवलोके ॥ २८
 देवीं सिद्धिं मानुषीं दण्डनीति
 योगन्यायैः पालयित्वा महीं च ।
 तस्माद्राजा धर्मशीलो महात्मा
 ह्यग्रीवो मोदते स्वर्गलोके ॥ २९
 विद्वांस्त्यागी श्रद्धधानः कृतज्ञ-
 स्त्यक्त्वा लोकं मानुषं कर्म कृत्वा ।

c 12. 22
 B. 12. 24 31
 K. 12. 24 39

24 *) B₂₋₄ यत्र (for यद्) D₁ वेति ग्रहे,
 D₁ विनिग्रहे —^b) D₁ योगश्रारा, D₁ S (except
 G₂) योग चाज्य (M₁ ३ चोद्य) B₂ पावनो B₁ मास-
 नाना —^c) K₂ प्राप (for 'प्य) V₁ B₂ (marg)
 D₂ D₃ स युदाद्, B₀ 1 ३ ३ Da सुयुदाद्; B₂ D₂
 ३ ३ ३ सुयुदा, B₁ सुयुदा, T₁ G प्रयुद्धे —^d)
 K₂ ३ V₁ B D₂ D₂ ३ ३ ३ ३ स्वर्गलोके, D₁ चैव लोके

25 B₁ om. 25 V₁ reads 25 on marg —^a)
 K₂ कोश त्यक्त्वा, D₁ काश त्यक्त्वा (for संत्यक्तात्मा).
 B₀ 4 D₂ ३ ३ ३ ३ श (B₁ D₃ स) रणेष्वाततया, D₁ समरे
 श्वात्, T₁ G 'रे चाततयायी (G₁ 'यि) —^b) D₁
 D₁ शस्त्रैश्चिन्नो, D₁ शस्त्रैकेना (sic), T₁ शस्त्राच्छिन्नो,
 T₂ शस्त्रैर्मिन्नो K₁ अन्यमान, K₂ ३ V₁ B (B₁ om.)
 D₂ D₂ D₂ ३ ३ ३ ३ वध, D₁ वाध, D₁ रुध, D₁
 D₁ S युध (for अर्ध) —^c) D₁ ह्यग्रीव D₁
 T G पुण्य (for कर्म) —^d) K₂ D₁ ३ T₂ सत्-
 कारमा, D₁ D₁ समिधायो, D₂ समिधायामा, D₃
 समिधायारामा (for संसिद्धात्मा) K₂ V₁ B (B₁ om.)
 D₂ D₂ ३ ३ ३ स्वर्गलोके, D₁ T₁ G₂ ३ जीव (for देव)

26 *) B₁ यूपध्वजा** (for यूपो रशना ज्या) D₁
 यूप (for यूपो) V₁ B₂ ३ रथेष्मा, B₀ 4 रथेष्म, B₂
 (by corr) D₂ D₂ रथना, C₇ रशना (as in text)
 M₁ [वा]ज्य (for ज्या) V₁ B₀ शर, D₁ शरा
 V₁ B₀ 1 D₁ युद्ध, D₁ तु, D₁ lacuna, G₁ ३ नक्ष
 (for सुरु) —^b) B₀ 1 श्रव; D₁ श्रव, M₁ ३ स्रव

D₁ पद्मो B₂ Da तत्र (for यत्र) D₁ राज्य (for
 चाज्यम्) —^c) K₁ वेची, D₁ S (except T₁) वेदि
 K₂ कामगा, V₁ B₂ Da कामतो, B₀ 1 ३ ३ D₁
 D₂ ३ ३ ३ कामजो, D₁ कामगे —^d) K₂ मुखा, G₁
 सुख

27 *) B₂ D₂ तस्मिन्हुत्वा (by transp), D₁
 corrupt D₁ S वाजि (for यज्ञ) T₁ G₂₋₄ M₁ ३ ३
 [वा]रातीन्, T₂ यथारीन् —^b) D₁ पापैर्; D₁ S पाशान्
 (for पापान्) D₁ ३ मुक्ता, T G₂ ३ M सुक्त्वा;
 G₁ मत्वा (for मुक्ते) —^c) G₂ ३ सुक्त्वा (for हुत्वा).
 K₂ चावहृद्धो, D₁ वाचरुद्धो, D₁ चावभृथो. K₂ D₁
 रणाग्ने, D₁ T G₂ M रणेपु, G₁ ३ ३ रथेपु (for रणे
 स) —^d) B₀ 1 D₁ D₂ ३ ३ ३ स्वर्गलोके, D₁ जीव.

28 *) B₀ 1 ३ राज्य, D₂ ३ राज D₂ ३ युक्त; G₁
 रक्षेद् (for रक्षन्) —^b) B₀ सयुक्तात्मा —^c) K₂
 V₁ M₁ प्राप्य, D₁ घ्याप्य (for व्याप्य) —^d) B₁
 जीवलोके; D₂ D₂ ३ स्वर्ग (for देव)

29 K₂ om 29 —^a) B₁ G₂ देवी B₂ Da
 मानवीं (for मानुषीं) T₁ G₂ ३ ३ दण्डनीत्या; G₂
 'रीत्या —^b) K₂ ३ B₀ 1 ३ ३ D₂ D₂ ३ ३ ३ योग
 न्यासै, D₁ यो न न्यायै, D₁ योगन्यायौ —^c)
 D₁ यज्ञ, T₂ पुण्य (for धर्म) —^d) All MSS
 (except S₁ K₁, K₂ om.) वाजिग्रीवो K₂₋₄ B₂₋₅ Da
 S देवलोके

30 *) K₁ विश्वास B₂ Da धर्मशील; D₁ ब्रह्म* ना

मेधाविनां विदुषां संमतानां
तनुत्यजां लोकमाक्रम्य राजा ॥ ३०
सम्यग्वेदान्प्राप्य शास्त्राण्यधीत्य
सम्यग्राष्ट्रं पालयित्वा महात्मा ।
चातुर्वर्ण्यं स्थापयित्वा स्वधर्मे
वाजिप्रीवो मोदते देवलोक ॥ ३१
जित्वा संग्रामान्पालयित्वा प्रजाश्च

सोमं पीत्वा तर्पयित्वा द्विजाभ्यान् ।
युक्त्या दण्डं धारयित्वा प्रजानां
युद्धे क्षीणो मोदते देवलोक ॥ ३२
घृत्तं यस्य श्लाघनीयं मनुष्याः
सन्तो विद्वांसश्चार्हयन्त्यर्हणीयाः ।
स्वर्गं जित्वा वीरलोकांश्च गत्वा
सिद्धिं प्राप्तः पुण्यकीर्तिर्महात्मा ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

२६

वैशंपायन उवाच ।
द्वैपायनवचः श्रुत्वा कुपिते च धनंजये ।

व्यासमामन्त्र्य कौन्तेयः प्रत्युवाच युधिष्ठिरः ॥ १
न पार्थिवमिदं राज्यं न च भोगाः पृथग्विधाः ।

(for श्रद्धान्). T₂ [अ]नसूयु (for कृतज्ञ) —^b)
Da लोकान्, G₁ M₁ s 4 लोभं —^d) T₁ तनु त्यक्त्वा
(for तनुत्यजा). Da अक्रम्य, T₂ आक्राम K₈ राज्ञा;
B₂ Da सम्यक्; G राज्ञा (for राजा).

31 ^a) B₂ Da वेदान्सर्वान् (for सम्यग्वेदान्) M₄
सर्वं (for प्राप्य) V₁ शास्त्राणि (for शा) —^b)
Da₁ राष्ट्र, Dn राज्यं, D₁ हष्टं; D₂ अष्ट; D₁
corrupt, T₂ लोकं (for राष्ट्र) T₂ प्रापयित्वा B₁ om
(hapl) from महात्मा up to तर्पयित्वा (in 32^b) D₈
प्रजां च (for महात्मा) —^c) D₇ T₂ G₈ पालयित्वा
(for स्थाप) —^d) D₈ om from वाजिप्रीवो up to
संग्रामान् (in 32^a) K₂ 4 B₀ s-5 D₁-8 s स्वर्गलोके;
Dn₁ जीवलोके (for देव)

32 K₄ G₂ om (hapl) 32 B₁ om. up to तर्प
यित्वा (of v l 31) D₈ om जित्वा संग्रामान् (of
v l 31) —^a) D₂ भित्त्वा K₁ शत्रून्; D₈ समग्रान्,
D₇ T G₂ s 4 M₂ 4 संग्राम, M₁ 8 संग्रामे. B₂ Da T₂ M
च राष्ट्र; D₇ T₁ सराष्ट्र; G₁ s 4 स्वराष्ट्रं (for प्रजाश्च).
—^b) D₂ सामं Da₂ lacuna, Dn₂ पालयित्वा (for तर्प).
G₂ प्रजाभ्यान् —^c) Da₁ युक्ता, Dn₁ युक्त, D₈ 7
T G₁ s 4 शक्त्या (for युक्त्या) Ś₁ K₁ Da द्विजानां,
D₈ जनानां (for प्रजानां). —^d) T₂ वाजिप्रीवो (for
युद्धे क्षीणो) K₈ राजा; D₁ क्षीणे, M₁ क्षीणायु (for
क्षीणो) B₀ 1, 8 D₈ 8 स्वर्गलोके; D₇ G₈ जीव

(for देव).

33 ^a) B₂ Da₁ घृत्ति, G₁ युक्त; M₁ घृत्ति (for
घृत्त) B₂ श्लाघनीयां —^b) D₁ सत्यो, D₈ सतोपे
(for सन्तो) K₁ नित्य, *V₁ विद्वासाश् (for विद्वा
सश्) K₈ s M₁ s om च V₁ अर्हति (sic) K₂
s s V₁ B Da₁ Dn D₂ s. 5-5 [अ]र्हणीय (B₂ 'यां')
Ca cites अर्हयन्ति (as in text) —^c) D₇ सर्ग
K₈ s लब्ध्वा, D₄ सय्या (for जित्वा) K₈ D₁ च
जित्वा; K₆ V₁ B Da Dn D₂ s 5-5 S अवाप्य (for
च गत्वा). —^d) D₁ पुण्यलोक (for 'कीर्ति')

Colophon — Sub parvan K₂-s V₁ B Da Dn
D₁-1 T₂ G₁ s M राजधर्म — Adhy name B₂
वाजिप्रीवोपाख्यान, Dn व्यासवाक्य, D₇ हयप्रीवप्रशसा,
T₁ G हयप्रीवोपाख्यान, M₁-s अश्वप्रीवो. — Adhy
no (figures, words or both) K₈ B₂ 4 Da₁ Dn
D₂ 24, B₂ D₈ 23, D₇ S 25 (as in text)
— Śloka no Dn₁ 34, D₈ 33

26

1 K₈ D₈ om. the ref —^a) B₂ Da D₇ T₁ G
M₁-s कौरव्य (for कौन्तेय)

2 Before 2, K₁ s B (except B₀) Da Dn D₁-8

प्रीणयन्ति मनो मेऽद्य शोको मा नर्दयत्ययम् ॥ २
 श्रुत्वा च वीरहीनानामपुत्राणां च योषिताम् ।
 परिदेवयमानानां शान्तिं नोपलभे मुने ॥ ३
 इत्युक्तः प्रत्युवाचेढं व्यासो योगविदां वरः ।
 युधिष्ठिर महाप्राज्ञं धर्मज्ञो वेदपारगः ॥ ४
 न कर्मणा लभ्यते चिन्तया वा
 नाप्यस्य दाता पुरुषस्य कश्चित् ।
 पर्याययोगाद्विहितं विधात्रा
 कालेन सर्वं लभते मनुष्यः ॥ ५
 न बुद्धिशास्त्राध्ययनेन शक्यं

प्राप्तुं विगेषैर्मुञ्जरकाले ।
 मूर्खोऽपि प्राप्नोति कदाचिदर्थ-
 न्कालो हि कार्यं प्रति निर्विगेषः ॥ ६
 नाभूतिकाले च फलं ददाति
 शिल्पं न मन्त्राश्च तथोपधानि ।
 तान्येव कालेन समाहितानि
 सिध्यन्ति चेद्यन्ति च भूतिकाले ॥ ७
 कालेन शीघ्राः प्रविशान्ति वाताः
 कालेन वृष्टिर्जलदानुपैति ।
 कालेन पद्मोत्पलवज्रलं च

C. 12. 729
B 12. 25 8
K 12. 25 8

१ ६ G₁ M₁ १ ins युधिष्ठिर उवाच —^a) M₂ त्विद
(for इद) K₃ राज —^b) K₂ V₁ B Dn D₂ ३ ५
२ ३ भोगाश्च (by transp) D₁ पृथग्विधा —^c)
K₂ ४ D₁ नर्दयति, D_a प्रीणयते (D_a २ 'त) —^d)
T₂ लोको (for शोको) M₁ ३ ४ मा (for मा) K₁
तु तुदयत्यय, K₂ ४ अर्दय', K₃ V₁ Bo १ ३-३ Da Dn
D₂ २ २ T₂ रुषय', K₃ रोषय', B₂ न्यरुणद्धय, D₁
इदयत्यय, D₂ ३ रुषवीत्यय, D₃ वंधय', D₁ M
रुषय', T₁ G वारय', text as in Ś₁ only

३ ^a) K₂ ३ ५ V₁ B Da Dn D₂ ३ ३-३ S वीरवि
हीनानां (for च वीर) —^b) D₁ S विपुत्राणा
(for अपु') —^c) K₂ D₁ परिदेवनमाराना —^d)
B₁ नोपालभे मुने, D_a नोपलभेमहि, Dn₂ D₂ २ ३ ३
नोपलभामहे, D₂ नो लभते मुने D₁ T G न शान्तिं
मनसा (T₂ 'सो) लभे

४ Before ४, B₂ ins वैशंपायन उवाच —^a)
D₁ इत्युक्त्वा —^b) D₁ व्यासो (for व्यासो) B₁ ३
Da D₁ वेदविदा (for योग') —^c) Bo ३ ६ D₂-३
महापत्र, B₂ Da₂ 'प्राज्ञ, Dn₁ D₃ 'प्राज्ञो, D₁ 'प्राज्ञां;
T₁ G 'माग —^d) K₂ ४ योग, K₃ D₁ १ S धर्म-
(for वेद) G₂ M₂ ४ पारगं D₃ वेदवेदागपारग

५ Before ५, K₁ ५ B Da Dn D₁-३ ६-१ T G₁ ३ ४
M₂ ins व्यास उवाच —^a) Da₁ लभते V₁ चिन्तया
लभ्यते (by transp) Dn चिन्तया (for चिन्तया)
Da नो (for वा) —^b) K₃ ५ B Dn D₂-३ ३ नाप्यस्ति,
Da नोप्यन्ति D₁ S transp दाता and कश्चित् —^d)
K₁ D₁ योग (for सर्वं)

६ ^a) T₁ G₂-३ शक्या (for शास्त्रा) B₂ Da₁

D₁ शक्य —^b) K₁ प्राप्त, D₁ प्राप्तेर् K₂-१ V₁ B
Da₂ Dn D₁-२ ३ ६ ३ विशेष, Da₁ D₁ विशेषो, D₁
अक्षेपं K₁ न काले (for सकाले) —^c) K₂ ४ D₁
transp मूर्खोऽपि and प्राप्नोति M₂ हि (for अपि)
K₃ ५ V₁ B D (except D₁) S प्राप्नोति K₁ कर्म
मयं —^d) D₁ T₂ M काल (कार्यं) T₁ G कालो हि
सर्वं पुरुषस्य दाता

७ ^a) K₂-३ V₁ Bo १ ३-३ Dn D₂-३ ३ M नाभूति
कालेषु, D₁ न दूरं, T G न (T₂ ना) भूरं B₂ Da
हि (for च) V₁ विशन्ति, B Dn D₂ ३ ३ ६ M₁ ३
ददति, Da ददते —^b) K₂ ४ ५ D₁ ४ शिल्प च, K₃
V₁ B Da₂ Dn D₂ ३ ३-३ S शिल्पानि, Da₁ शल्यानि
(for शिल्पं न) V₁ T₁ G₁ ३ ४ मन्त्राणि, Da G₂
मिन्त्राणि, D₁ मन्त्राच्च, D₃ मन्त्राश्च (for मन्त्राश्च) —^c)
D₁ वनान्येव (sic) (for तान्येव) G₁ (before corr)
काल्येन Da₁ G₁ (before corr) समाहितेन —^d) Bo
ऋष्यति (for सि') K₂ ४ D₁ चेप्यति; K₃ ५ B₁ ५ Dn
D₂-३ वधति, V₁ Da रुष्यति, Bo सिष्यति; B₁ D₃ ३
बुध्यति, B₂ ३ ऋष्यति, D₁ M₂ वै मति, T G M₁
चैवन्ति, M₁ ३ वैष्यति (for चेप्यन्ति as in Ś₁ K₁ only).
Da च भूमि', D₁ विभूति'

८ ^a) D₁ कामेन, D₁ कोलेन (for कालेन) D₁
T G₂-१ M₁-३ शीघ्र K₂-१ V₁ B₂ Da D₁ ४ T₂ प्रति
-वाति, K₃ Bo १ ३ ३ Dn D₂ ३ ३ ३ प्रवहति, B₁ प्रम-
वति, D₃ प्रहरति, D₁ प्रविशति, G₁-३ प्रविशति;
M₁ ३ प्रविवात (for प्रविशन्ति) Da₁ वाचा, D₁
वात —^b) K₃ वृष्टि; Da₁ वृष्टिर्, Da₂ वृष्टिर्
(for वृ') K₃ जलवान् (for जलदान्) —^c) B₂
Da D₁ T G M₂ 'वल आप, B₃ not collated; M₁ ३

C. 12. 739
B. 12. 25 B
K. 12. 25 B

कालेन पुण्यन्ति नगा वनेषु ॥ ८
कालेन कृष्णाश्च सिताश्च राज्यः
कालेन चन्द्रः परिपूर्णविम्बः ।
नाकालतः पुष्पफलं नगानां
नाकालवेगाः सरितो वहन्ति ॥ ९
नाकालमत्ताः सगपन्नगाश्च
मृगद्विपाः शैलमहाग्रहाश्च ।
नाकालतः स्त्रीषु भवन्ति गर्भा
नायान्त्यकाले शिशिरोष्णवर्षाः ॥ १०
नाकालतो म्रियते जायते वा
नाकालतो व्याहरते च बालः ।
नाकालतो यौवनमभ्युपैति

नाकालतो रोहति बीजमृतम् ॥ ११
नाकालतो मानुरूपति योगं
नाकालतोऽस्तं गिरिमभ्युपैति ।
नाकालतो वर्धते हीयते च
चन्द्रः समुद्रश्च महोर्मिमाली ॥ १२
अत्राप्युदाहरन्तीममिनिदासं पुरातनम् ।
गीतं राज्ञा सेनजिता दुःसातेन युधिष्ठिर ॥ १३
सर्वानेवैष पर्यायो मत्यान्स्पृशति दुस्तरः ।
कालेन परिपक्वा हि म्रियन्ते सर्वमानवाः ॥ १४
घ्नन्ति चान्यान्नरा राजस्तानप्यन्ये नरास्तथा ।
संज्ञेपा लौकिकी राजन्न हिनन्ति न हन्यते ॥ १५
हन्तीति मन्यते कश्चिन्न हन्तीत्यपि चापरे ।

'पुण्य भाव'; Ms: 'पत्य भाव' —^d) M₁: पुण्यति; M₂: पुण्यति K₁ नगीवनेषु, B₂ not collated, D₂: २: वनेषु वृक्षा; D₃: जलेषु वृक्षा K₂: D₃: काले नगा फलिता वै वनेषु

9 *) B₂: 2 सिताश्च, D₁: समाश् (for सिताश्च) T₁: राश्या —^b) K₂: पूर्ण (for चन्द्र) K₃: 2 D_n D₂: T G₁: 2 M₂: प्रति (for परि-) K₂: 2 D₁: मूर्ति; B₂: D_n D₁: S रश्मि (for विम्ब) —^c) D_n: D₁: पुष्पफल, D₁: 'फले K₂: 2 B D (except D₁) S हुमाणां (for नगानां) —^d) D₁: G₁: न काल. D₁: G₁: योगाश्च (for वेगा)

10 D₁: om (hapl) 10^a—11^b —^a) K₂: D₁: नाकालयत; D_n: नाकालवेगा; G₁: नाकालमत्ता — V₁ reads 10^b on marg —^b) K₂: D₁: द्विपाश्च शैलाश्च; V₁: B₂: मृगद्विपा ब्याल, D_n: D₂: मृगद्विपाश्चैव; D₁: S घन (G₁: 'र) द्विपा शैल (for मृगद्विपा शैल) Ś₁: K (except K₂)—महागुहाश्च, V₁: B D_n: 2 2 2 2 T G महा (G₂: वना) मृगाश्च; D_n: मृगाश्च लोके, M₁: 2 महाहुमाश्च (for महाग्रहाश्च) —^c) D_n: सवति गर्भा, and D_n: सर्वतोर्भगा (both corrupt). —^d) K₁: G₂: काले (for [अ]काले).

11 K₁: om (hapl) 11^a—12^a D₁: om 11^a (cf v 1 10) V₁ reads 11^b on marg —^b) B₂: व्याहरते K₂: D₁: [s]त्र (for च) B₂: D_n: बाला (D_n: 'ला). —^c) D₁: अयुपैति. —^d) D₁: न कालतो

D₂: सर्वम् (for बीजम्)

12 K₁: om 12^a (cf v 1 11) D₁: om (hapl) 12^a —^a) D₁: न कालतो B₂: D₂: मानुम्. —^b) D₁: गिरिसप्त; D₁: गिरिमभ्युपैति. —^c) V₁: B D_n: D_n D₂: 2 2 2 M हीयते वर्धते (M₁: 2 om वर्धते) (by transp), D₁: [s]वर्धते हीयते, G₁: वर्धते हीयते D_n: D₁: S वा (for च) —^d) D_n: समुद्रोपि. T च महोर्मिमाल; G च चलो (G₁: च चलो)र्मिमाल (G₁: 'ल).

13 *) B₂: D_n: D₁: S (except M₂) से (D_n: इवे)न जिता राज्ञा (by transp) K₂: सेनजिता; B₂: D₂: इवेनजिता.

14 *) D_n: मर्ता, D₁: मर्तो K₂: 2 D_n: D₁: दुःसह; G₁: दुस्तर —^c) D₁: S (except G₂) च (for द्वि). —^d) G₁: म्रियते D₁: S चापि (for सर्व) V₁: D_n: D₂: चार्थिवा (for मानवा)

15 *) D_n: चारान्; D₂: चान्यान्; T₂: G₁: 2 चान्ये (for चान्यान्) K₂: 2 2 B₁: 2 2 D_n: G₂: M नरात्; T₂: तथा (for नरा) D₁: G₂: ज्ञति चान्येन राज्ञान् —^b) D₁: om from नप्यन्ये up to हन्ती (in 16^b) D₁: G₂: अप्यन्येन (for तानप्यन्ये) K₂: 2 V₁: B D_n: D_n D₂: 2 2 2 S तथा नरा (T₂: परा). —^c) Ś₁: K₁: 2 तात (for राजन्) —^d) Ś₁: K₁: न च नास्ति; K₂: तर्हि नास्ति; D₁: corrupt, D₁: T G न निहति (for न हिनस्ति)

16 D₁: om up to हन्ती (in ^b) (cf v 1 15)

समावतस्तु नियतो भूतानां प्रभवाप्ययो ॥ १६
 नष्टं घने वा दारे वा पुत्रे पितरि वा मृते ।
 जहो कथमिति व्यायञ्शोकस्यापचितिं चरेत् ॥ १७
 स किं शोचामि मृदः सञ्जोच्यः किमनुशोचामि ।
 पश्य दुःखेषु दुःखानि भयेषु च भयान्यपि ॥ १८
 आत्मापि चायं न मम सर्वापि पृथिवी मम ।
 यथा मम तथान्येषामिति पश्यन्न मुदाति ॥ १९
 शोकस्थानसहस्राणि हर्षस्थानशतानि च ।
 दिवसे दिवसे मृदमाविशन्ति न पण्डितम् ॥ २०

एवमेतानि कालेन प्रियद्वेष्याणि भागशः ।
 जीवेषु परिवर्तन्ते दुःखानि च सुखानि च ॥ २१
 दुःखमेवास्ति न सुखं तस्मात्तदुपलभ्यते ।
 तृष्णातिप्रभवं दुःखं दुःखातिप्रभवं सुखम् ॥ २२
 सुखस्यानन्तरं दुःखं दुःखस्यानन्तरं सुखम् ।
 न नित्यं लभते दुःखं न नित्यं लभते सुखम् ॥ २३
 सुखमन्ते हि दुःखानां दुःखमन्ते सुखस्य च ।
 तस्मादेतद्वयं जह्याद्य इच्छेच्छाश्वतं सुखम् ॥ २४
 यन्निमित्तं भवेच्छोकस्तापो वा दुःखमूर्च्छितः ।

C. 12. 756
 B. 12. 25. 25
 K. 12. 25. 25

—^a) D₁ हन्वति (for हन्वीति) —^b) K₁ ५ निहतीति,
 D₁ हन्वतिपि (for हन्वीत्यपि) M₁ [ञ]व (for [ञ]
 नि) K₂ ५ V₁ B D (except D₁) चापर —^c) D₁
 नियतो, D₂ निहतो T₂ एव स्वभावो नियतो —^d)
 M₁ ५ प्रभवाप्ययो, C₁ as in text

17 = (var) B 12 174 7 17^{ab} = 12 174 6^{ab}
 —^a) K₂ D₁ पुत्रे (for दारे) D₂ नष्टघानेव (D₂
 नष्टघाने च) दारे वा —^b) K₂ D₁ दारे (for पुत्रे)
 —^c) K₁ जह (for सहो) K₂ २ V₁ B D₁ D₂ D₂
 २. १-२ दुःखम् (for कथम्) B₂ D₁ T₁ G M₂ ध्याना
 (for ध्यायन्) —^d) V₁ Bo १ २-३ D₂ D₂ २ . १ ३
 T₁ G M₁ ३ दुःखम्, D₁ corrupt (for शोकस्य)
 M₁ ३ [ञ]पचितिश्च D₁ शोकशापचित चरेत्

18 —^a) B₂ D₁ D₁ S कथ (T₂ जय) (for स किं)
 B₂ D₁ D₁ १ S (except M₁) मुदाति (D₁ G₁ २ ५ 'ति)
 (for शोचामि) B₂ D₁ समूट —^b) V₁ शोच्य,
 B₁ T₂ शोच्यं, D₂ D₂ २ २ २ २ शोच्यान्, D₁ corrupt
 K₁ छोश्य (inf l in 'व्य) च मुदाति (corrupt) — K₁
 om. 18^{cd} —^c) K₂ V₁ D₁ ६ यत्न (for पश्य) D₂
 om दुःखेषु D₁ S transp दुःखेषु and दुःखानि B₂
 D₁ दुःखेन (for दुःखेषु) —^d) B₂ जयेन (for जयेषु)
 T₁ G₂ ५ M₂ ३ [ञ]ति, G₁ [ङ]ति, G₂ M₁ ५ [ञ]पि
 (for च) S₁ K. च (for [ञ]पि) — After 18^b,
 K₁ reads 20^b

19 = (var) B 12 174 14^{abc} B 14 32
 11^a-12^b —^a) D₁ om [ञ]पि D₁ मनमा (for न
 मम) Ca cites 19^a as in text — K₂ om. 19^b
 —^b) V₁ B D₁ D₂-२ S वा, D₂ om, D₁ च (for
 [ञ]पि) —^c) G₂ यया (for तया) G₂ ५ होषा (for
 [ञ]येषा) —^d) T₂ मुदाति Ca cites 19^d as

in text

20 = 3 2 15 B 11 2 22 B 12 174 40,
 330 2 B 18 5 61, Hitopadeśa I. 2 K₁ reads
 20^{ab} after 18^b —^b) V₁ B (B₂ ५ both marg,
 also as in text) S (except G₁) मय (for हर्षं)

21 = (var) B 12 174 48 —^a) K₂ ५ एषाम्
 (for एवम्) —^b) K₁ द्वेषानि, B₂ ५ D₂ ५ द्वेष्यानि,
 D₁ ५ द्वेषानि, G₂ द्वेष्याणि (for द्वेष्याणि) B₂
 (marg) D₂ ५ ५ भागत, B₁ भारत (for भागश)
 —^c) K₄ ते येषु (for जीवेषु)

22 —^a) D₁ सुखे (for सुख) — D₁ om 22^b-23^c
 —^b) Bo १ ३ (m as in text) ५ D₂ २ २ २ यद् (for
 तद्) B₂ ३ (marg) लभ्यमे, B₂ लभते, D₂
 लभ्यते — 22^{cd} = B 12 174 18^{ab} —^c) D₁
 नृणात्, Ca as in text D₁ प्रामवं —^d) K₁
 D₂ ३ ३ दुःखात् (for दुःखाति-)

23 —^a) D₁ om 23^{ab} (cf. v 1 22) K₂ om
 23^{ab} D₁ om 23^a After 23^b, D₂ ins 34^a 23^{ab}
 = 3 24⁷ 45^{ab} B 12 174 19^{ab} D₂ D₁ om
 (hapl) 23^c-24^d —^c) = B 12 174 20^{cd} D₁
 अनित्य (for न नित्य in both places)

24 D₂ D₁ om 24 (cf. v 1. 23) K₁ om 24^b
 — For 24^{ab}, K₂ ५ V₁ B D₁ D₂ D₂ २ २ २ S
 subst

33* सुखमेव हि दुःखान् कदाचिदुखत सुखम् ।
 [Bo ५ ५ सुखमेवेह, D₁ दुःखमेव हि B₁ ५ दुःखान्;
 D₁ दुःखान् M₂ कदापि T₁ G दुःखिन K₂ मुना (for
 मुनम्)]
 —^c) K₄ त्यज (for जह्याद्) — K₄ om. 24^d —^d)

आयासो वापि यन्मूलस्तदेकाङ्गमपि त्यजेत् ॥ २५
 सुखं वा यदि वा दुःखं प्रियं वा यदि वाप्रियम् ।
 प्राप्तं प्राप्तमृपासीत हृदयेनापराजितः ॥ २६
 ईषदप्यङ्ग दाराणां पुत्राणां वा चराप्रियम् ।
 ततो ज्ञास्यसि कः कस्य केन वा कथमेव वा ॥ २७
 ये च मूढतमा लोके ये च बुद्धेः परं गताः ।
 त एव सुखमेधन्ते मध्यः क्लेशेन युज्यते ॥ २८
 इत्यब्रवीन्महाप्राज्ञो युधिष्ठिर स सेनजित् ।
 परावरज्ञो लोकस्य धर्मविस्सुखदुःखवित् ॥ २९
 सुखी परस्य यो दुःखे न जातु स सुखी भवेत् ।

दुःखानां हि क्षयो नास्ति जायते ह्यपरात्परम् ॥ ३०
 सुखं च दुःखं च भवाभवौ च
 लाभालाभौ मरणं जीवितं च ।
 पर्यायशः सर्वमिह स्पृशन्ति
 तस्माद्धीरो नैव हृष्येन्न कुप्येत् ॥ ३१
 दीक्षां यज्ञे पालनं युद्धमाहु-
 र्योगं राष्ट्रे दण्डनीत्या च सम्यक् ।
 वित्तत्यागं दक्षिणानां च यज्ञे
 सम्यग्ज्ञानं पावनानीति विद्यात् ॥ ३२
 रक्षत्राष्ट्रं बुद्धिपूर्वं नयेन

Da1 यद् (for य) Bo शाश्वतं सुख, D1 S भूति
 मात्मन — B2 Da1 ins after 24 Da2 after 23^{ab}
 (of 22^{ab})

34* सुखान्तप्रभव दुःखं दुःखान्तप्रभव सुखम् ।

25 = (var) B 12 174 43 —^a) Ś1 K5 V1 B
 Da Dn1 D2 8 5 6 T2 G2 यन्निमित्तो —^b) K4 तपो
 Ś1 K1 8-5 D1 4 शृशदारुण, B1 8 (m as in text) 4
 D2 5 6 दुःखमूर्तिज, Da दुःखमूर्तिज, D1 S दुःखमेव
 वा —^c) Da आयासो, M4 आयसो Ś1 D1 T1
 G8 वा यतोमूल, K4 Da D1 4 T2 G1 2 4 वा यतो
 (Da 'हो'मूलम्, B2 वापि यतोमूलम् (hypermetrio)
 —^d) D1 तदैकांगम्; D4 तदैकांतम्

26 = B 12 174 39 —^b) K1 ह्येप्यता, K4
 ह्येप्य वा (for प्रिय वा) —^c) V1 Bo 1 8-5 D2 8
 8 8 प्राप्तकालम्, D4 प्राप्तप्राप्तम् D1 T G [अ]वि(D1
 'पि)द्वयता (for [अ]पराजित)

27 ^a) K5 अप्यय; M1 8 अज्यग Ca cites अङ्ग
 (as in text) V1 रामाणा (for दाराणा) —^b) K4 B
 Da (Da1 both times) D5 7 8 S वा (D5 T2 चा)चरन्प्रिय,
 K5 V1 Dn D6 आ (Dn1 अ)चरन्प्रिय, D2 8 च चर
 — After 27^{ab}, Da1 repeats 26^a-27^b —^c) T2 M4
 ज्ञास्यति —^d) Dn M1 च (for the second वा)

28 = B 12 174 33 —^a) Da मूढतमो, Ca
 as in text —^b) K5 T2 परा गता, G1 पराहता
 —^d) K2 मध्ये, D1 मान्य; M [s]प्यन्य (for मध्य)
 K5 किञ्चित्तरितो जन (sio), V1 B Dn D2 8 5 6 8
 मध्यम किञ्चित्तरितो जन Ca cites मध्यम

29 ^d) T1 G स राजा, M1 8 [अ]धर्मवित् (for
 धर्मवित्) T2 प्राणिना चैव धर्मवित्

30 ^a) D1 सुखे (for सुखी) Ś1 K1 दुःखी (for
 दुःखे) K8 5 Bo 1 4 5 D2-5 8 येन दुःखेन यो दुःखी,
 V1 B2 8 Da Dn D2 0 7 S Cv पर (G8 पर)दुःखेन यो
 दुःखी —^b) K8 5 Dn D2 6 transp जातु and स
 M1 8 न (for स) D1 भवे —^c) D1 वा (for हि)
 —^d) G1 जायेत B2 ह्यपराभव, Da T1 G2 4 M2 4
 'पर, Dn1 D1 G1 8 M1 8 'वर, T2 हि पर पर

31 Of 5 36 45 = (var) 6 36 46 —^a)
 V1 भयाभवौ —^b) D6 जीवनं (for जीवित) —^c)
 K8 5 B2-4 Dn D2 8 5 6 T G पर्यायत (D6 'स)
 K8 5 D4 सर्व (for सर्वम्) K8 5 Bo 2 8 8 Da
 D2-5 8 S इहामुवति, V1 B4 Dn D6 7 अवामुवति,
 B1 इ*मुवंति, D1 corrupt —^d) B5 धीरो, D1 धीरे
 (for धीरो) K8 न, D4 न च (for नैव) K1 ह्ये
 (for ह्येन्) K8 5 D4 कुप्येन्न ह्येत् (by transp)
 V1 Bo 1 8-5 Dn D2 8 5 8 दोचेत्, D1 कुप्यत् (for
 कुप्येत्) B2 Da तस्मान्यु (B2 'स्मान् सु)क्षेत्र प्रहृष्ये
 त्कदाचित्; D1 S तस्मान् सुक्षेत्र च सप्रहृष्येत्

32 ^a) V1 Dn1 दीक्षा K2 V1 B Dn D2 8 5 6 8
 S राज्ञ, K8 Da D1 7 राज्ञां, K5 राज्ञे (for यज्ञे)
 K2 8 5 V1 Bo 1 8-5 Dn D2-3 S सयुगे, K4 पालने
 T1 G धर्मम् (for युद्धम्) —^b) K4 राष्ट्र, Da राष्ट्र;
 Dn राज्ये K1-8 5 V1 Bo 1 8 4 (m as in text) 5
 Dn D4 दण्डनीत्या, B2 Da D1 S 'नीतिं (M1 2 'तिश्)
 —^c) K8 B Da Dn D2 8 5-8 वित्तत्यागो, K4 नित्य
 त्यागं; M1 8 वित्तत्याग Dn2 D1 S दक्षिणा (D1 'णा)

संत्यक्तात्मा यज्ञशीलो महात्मा ।
 सर्वाल्लोकान्धर्ममूर्त्या चरंश्चा-
 प्यूर्ध्वं देहान्मोदते देवल्लोके ॥ ३३
 जित्वा संग्रामान्पालयित्वा च राष्ट्रं
 सोमं पीत्वा वर्धयित्वा प्रजाश्च ।
 युक्त्या दण्डं धारयित्वा प्रजाना
 युद्धे क्षीणो मोदते देवल्लोके ॥ ३४

सम्यग्वेदान्प्राप्य शास्त्राण्यधीत्य
 सम्यग्राष्ट्रं पालयित्वा च राजा ।
 चातुर्वर्ण्यं स्थापयित्वा स्वधर्मे
 पूतात्मा वै मोदते देवल्लोके ॥ ३५
 यस्य वृत्तं नमस्यन्ति स्वर्गस्थस्यापि मानवाः ।
 पौरजानपदामात्याः स राजा राजसत्तमः ॥ ३६

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पद्मिंशोऽध्याय ॥ २६ ॥

२७

युधिष्ठिर उवाच ।
 अभिमन्यो हते बाले द्रौपद्यास्तनयेषु च ।

धृष्टद्युम्ने विराटे च द्रुपदे च महीपतौ ॥ १
 वसुपेणे च धर्मज्ञे धृष्टकेतौ च पार्थिवे ।

C. 12. 200
 B. 12. 27 2
 K. 12. 25 2

वैव (Dn: वे च, D: वैव) —^a) K: २ ५ B D: २-५
 दानं, Da: ज्ञाने, D: ज्ञाना, G: ज्ञान (for ज्ञान)
 D: विद्या, D: विद्यान्, T: विद्वान्

33 ^a) G: सम्यग् (for रक्षन्) D: घाष्ट्र (sic)
 (for राष्ट्र) K: D: बुद्धिपूर्वं —^b) K: D: बुद्धि,
 B: Da युद्ध- (for यज्ञ) —^c) K: ५ V: 1 Bo २ ३ ५
 Da: Dn D: २ ५-३ S धर्मदृष्ट्या, B: damaged, Da:
 धर्म दृष्ट्या K: चरेचापि, B: D: चर चापि, B: Da:
 चरश्च, B: damaged, Da: चरस्व, D: विशोक, T:
 G: ३ M: [अ]ग्लोकन्, T: [अ]वलोक्य, G: M: ३ [अ]-
 वलोकान्; G: विलोकन् (for चरश्चापि) B: Da लक्ष्म्या;
 B: damaged, G: तूष्णं (for ऊर्ध्वं) Da देह, D:
 देहान् (sic) D: स्वर्गलोके (for देव) — After 33,
 D: ins 35*

34 D: om (hapl) 34 —^a) K: T: G: M: ३
 संग्राम, Da संग्रामो, M: संग्रामे —^b) M: प्रजा च
 —^c) Da: युक्ता —^d) Da: S पश्चात्, D: युद्ध (for
 युद्धे) K: क्षीणे, T: G: २ ५ M: क्षीणायुर्, G: क्षीणान्
 — S (except T: 2) ins after 34 D: after 33

35* यजन्ति यज्ञान्विजयन्ति राज्यं
 रक्षन्ति राष्ट्राणि प्रियाणि चैषाम् ।

[(L. 1) M लनति (for यजन्ति) M: ३ ५ राष्ट्रानि
 (for यज्ञान्)]

35 D: T: om (hapl) 35 —^a) Da बुद्धि, D:

धर्म-, T: G: M: ३ ५ सर्व (for प्राप्य) D: शास्त्रान्
 —^b) K: Dn G: 1 राज्य (for राष्ट्र) K: स्वराजा,
 D: T: G: M: ३ ५ प्रजाश्च, M: प्रजा च —^c) D:
 S (T: om) शास्त्रदृष्ट्या निवेद्य (D: विलोकान्, M:
 प्रवेश्य) (for स्थापयित्वा स्वधर्मे) —^d) S: K: D:
 स्वर्गलोके

36 ^a) D: वृत्ते, G: व्रत (for वृत्त) B: Da
 प्रशसति (for नमस्यन्ति) —^b) K: स्वर्गस्थापि च,
 K: स्वर्गस्थापि च, Da स्वर्गस्थमपि —^c) D: G: 1 पदा
 मात्या —^d) D: T: G: M: ३ राजन् (for राजा) S:
 K: D: T: २-सत्तम

Colophon om in S: K: २ D: — Sub-parvan
 K: ५ V: 1 B: Da: Dn D: २-१ T: 2 G: २ M: राजधर्म
 — Adhy name B: सेनजिद्वीता; Dn: सेनजिद्वीपा
 ख्यान; T: G: सेनजिद्वीक्य — Adhy no (figures,
 words or both) K: B: Da: Dn D: २ २५, D: S
 २६ (as in text), D: २४ — Śloka no D
 ३६, D: ३५

After adhy २६, N (except D: 1) ins a
 passage given in App I (No 4)

27

1 D: ३ om. the ref —^a) K: बाल्ये — Da:
 om 1^b-२^d —^d) G: द्रौपदे B: महामती

तथान्येषु नरेन्द्रेषु नानादेश्येषु संयुगे ॥ २
 न विमुञ्चति मां शोको ज्ञातिघातिनमातुरम् ।
 राज्यकामुकमत्युग्रं स्ववंशोच्छेदकारकम् ॥ ३
 यस्याङ्गे क्रीडमानेन मया वै परिवर्तितम् ।
 स मया राज्यलुब्धेन गाङ्गेयो विनिपातितः ॥ ४
 यदा ह्येनं विघूर्णन्तमपश्यं पार्थसायकैः ।
 कम्पमानं यथा वज्रैः प्रेक्षमाणं शिखण्डिनम् ॥ ५
 जीर्णं सिंहमिव प्रांशुं नरसिंहं पितामहम् ।
 कीर्यमाणं शरैस्तीक्ष्णैर्दृष्ट्वा मे व्यथितं मनः ॥ ६

प्राञ्छुरं सीदमानं च रथादपच्युतं शरैः ।
 घूर्णमानं यथा शैलं तदा मे कश्मलोऽभवत् ॥ ७
 यः स वाणधनुष्पाणिर्योधयामास भार्गवम् ।
 बहून्यहानि कौरव्यः कुरुक्षेत्रे महामृधे ॥ ८
 समेतं पार्थिवं क्षत्रं वाराणस्यां नदीसुतः ।
 कन्यार्थमाह्वयद्वीरो रथेनैकेन संयुगे ॥ ९
 येन चोग्रायुधो राजा चक्रवर्ती दुरासदः ।
 दग्धः शस्त्रप्रतापेन स मया युधि घातितः ॥ १०
 स्वयं मृत्युं रक्षमाणः पाञ्चाल्यं यः शिखण्डिनम् ।

2 Da: om 2 (of v 1 1) — °) B₁ घसुसेने,
 Dn₁ घुपसेने; Cnp as in text M₂ धर्मज्ञ — °)
 K₂ घुपकेतौ; D₁ दृष्टं K₂ पातितौ, K₂ D₁ पातिते;
 B₂ D₁ S चेदिपे; Da₁ वेदिते; D₂ १ पार्थिव — °)
 Da₁ D₁ १ G₄ देशेषु

3 Bo om (hapl) 3-9 — °) K₂ Dn D₁ च
 मुचति, B₂ Da मुचति च (for विमुञ्चति) D₁ शोको
 मा (by transp) G₂ न विमुचक्षिमाँलोकान् — °)
 D₂ om घातिन; Da₂ -यातिनम् — °) V₁ राज्यघाति
 नम् — °) B₂ स्ववशच्छेद; D₁ S स्ववशोरसाद K₂
 B₁ १-१ Dn -कारिण, D₂ १ कारण (for कारकम्)

4 Bo om 4 (of v 1 3) — °) D₁ यस्याकि
 (sio), D₂ यस्याने D₁ क्रीडमाने च; D₂ 'यानेन
 (for 'मानेन) — °) Da D₁ T G₂ 4 M Cv वि; G₁
 [अ]पि, G₂ च (for चै) B₂ Da₁ परिवर्तित, Da₂
 'वर्तित; D₂ 'कीर्तितं, T₂ 'वर्धित, G₂ 'वर्तेन (for
 'वर्तितम्) — °) K₂ १ १ V₁ B₁-१ Dn Dn D₂-१ १
 S युधि पातित

5 Bo om 5 (of v 1 3) — °) K₂ D₁ चैन D₁
 विघर्णातम् (sio) — °) D₁ S सदर्थं (for अपदर्थं)
 B₁ १ -शायकै — °) K₂ B₂ 4 Da कम्पमानं; D₁ S
 तक्ष्यमाण (G₁ ताक्ष्यं) D₁ M₂ यथावज्रै — °) K₁
 प्रेक्षमाणं; K₂-१ B (Bo om) Dn D₂ १-१ G M₁-१
 प्रेक्ष्यं, Da प्रेयं K₂ १ Dn D₂ १ १ १ १ शिखण्डिना;
 B₂ 'द्विण, B₁ 'द्विन; D₁ शिपद्विन

6 Bo om 6 (of v 1 3) — °) K₂ १ B₂ १ १
 Dn₂ D₂-१ जीर्ण. K₂ D₁ प्रांशु; V₁ B₁ १-१ D₂ १
 १ १ [अ]रप्ये, B₂ Da प्राप्त; D₁ S प्राप्त (for प्राशु)
 — °) D₂ नरसिंह — °) B₁ D₁ कार्यमाण; D₁ यत्
 मान K₂ १ १ V₁ B (Bo om) D (except D₁) S

दीक्षेत् (for तीक्ष्णैर्). — °) V₁ मृत (for दृष्टा)

7 Bo om 7 (of v 1 3). — °) D₂ १ १ M₂ प्रा
 ञ्छुरे, Da₁ प्राञ्छुरी M₂ सीदमानश्च — °) K₁ 4
 अपच्युतं; D₁ अपहतं (for अपच्युतं) K₂ V₁ B (Bo
 om) Da Dn D₂ १-१ S Cv रथे (T G Cv 'धात्') प
 (K₂ पा) ररथादज्ञ, D₁ कश्मलेरपररथादज्ञो (sio) — °)
 T₁ G₁ १ १ तथा (for तदा) K₁ कश्मलो K₂ Da₁
 G₁ भवेत् (for ऽभवत्)

8 Bo om 8 (of v 1 3) — °) D₁ यस्य, D₁
 यश्च (for य स). Da चाप (for वाण) — °) K₂
 ब्रह्मणि (for बहूनि) Da D₂ १ कौरव्य, M₁ १ कौरव्य.
 — °) D₁ क्षेत्र K₂ D₁ मृधि

9 Bo om 9 (of v 1 3). — °) Dn₂ समेतं
 G₁ पार्थिव V₁ B₁ १ १ Da₁ क्षेत्र — °) T₂ G₂
 M₂ १ चारणस्यां. B₁ 4 तु दीक्षित (B₁ 'त्त); B₂ (m
 as in text) न दीक्षितं, D₁ नदासुती (sio), G₂ नदी
 सुत — °) B₂ कस्यार्थम्; Da₂ कस्यार्थम् (sio) K₁
 आहुयवद्; D₁ आगतान् (for आह्वयवद्) G₁ १ धीरो.
 — °) Da रणेन (for रथेन) B₂ पार्थिवान् (for
 संयुगे)

10 °) D₁ चक्रे वर्ति. Da₁ सुरासद; T₂ निपातित
 — °) K₂ दग्धा; D₂ दग्ध; T₂ दद (for दग्ध).
 K₂ Dn₁ चाख; Dn₂ चात्र; D₂ शाख (for शाख)
 — °) B (B₁ damaged) Da Dn₁ D₂ १ १ १ १ T G₂-4
 M₁ १ १ पातित (for घा)

11 °) K₂ १ Da D₂ १ T₂ G₁ १ M₂ 4 रक्ष्य (Da
 चक्ष्य)माण (T₂ G₁ 'ण) — °) Da₁ D₁ १ १ पचास्य
 B₂ तु; Da च (for य). D₁ शिखण्डित. — °) T₂
 G₂ स (for न) D₂ १ १ क्षातया. — °) Da निवारित

न बाणैः पातयामास सोऽर्जुनेन निपातितः ॥ ११
यदैतं पतितं भूमावपश्यं रुधिरोक्षितम् ।
तदैवाविशदत्युग्रो ज्वरो मे मुनिसत्तम ॥ १२
येन संवर्धिता बाला येन स परिरक्षिताः ।
स मया राज्यलुब्धेन पापेन गुरुघातिना ।
अल्पकालस्य राज्यस्य कृते मूढेन घातितः ॥ १३
आचार्यश्च महेश्वरासः सर्वपार्थिवपूजितः ।
अभिगम्य रणे मिथ्या पापेनोक्तः सुतं प्रति ॥ १४
तन्मे दहति गात्राणि यन्मां गुरुरभापत ।
सत्यवाक्यो हि राजस्त्वं यदि जीवति मे सुतः ।
सत्यं मा मर्शयन्निग्रो मयि तत्परिपृष्टवान् ॥ १५

कुञ्जरं चान्तरं कृत्वा मिथ्योपचरितं मया ।
सुभृगं राज्यलुब्धेन पापेन गुरुघातिना ॥ १६
सत्यकञ्चुकमास्थाय मयोक्तो गुरुराहवे ।
अश्वत्यामा हत इति कुञ्जरे विनिपातिते ।
काञ्चु लोकान्गामिष्यामि कृत्वा तत्कर्म दारुणम् ॥ १७
अवातयं च यत्कर्णं समरेष्वपलायिनम् ।
ज्येष्ठं भ्रातरमत्युग्रं को मत्तः पापकृत्तमः ॥ १८
अभिमन्युं च यद्बालं जातं सिंहमिवाद्रिपु ।
प्रावेशयमहं लुब्धो चाहिर्नी द्रोणपालिताम् ॥ १९
तदाप्रभृति वीभत्सुं न शक्नोमि निरीक्षितुम् ।
कृष्णं च पुण्डरीकाक्षं किल्बिषी भ्रूणहा यथा ॥ २०

C. 12. 20
E. 12. 27 22
K. 12. 25 21

12 ^a) B₁ T₁ G₁ ३ यदेन, B₁ D₁ यदिन D₂ ३
पातित — ^b) D₁ क्षव्य D₂ रुधिरोक्षवं; G₂ 'क्षित
— ^c) K₂ D₂ १ T₁ तदेव D₁ [का]विशम्. D₁ अज्यग्रो
D₂ corrupt — ^d) B₂ शोको, D₁ जारो (for ज्वरो)
K₂ ३ V₁ B D₁ D₂ ३ ३ S मां (G₂ M₁ ३ ३
मा; M₂ वा) (for मे) B₂ D₁ इह (for मुनि)
D₁ D₁ 'सत्तम'

13 ^a) D₁ सविधिता, D₁ सवदिना — ^b) B₂ D₁
D₁ T₁ G₁ सं (for स) D₁ D₁ परिपालिता — ^c)
D₁ राज्यल', D₁ राजल' — ^d) D₂ अल्पकालेन — ^e)
K₂ मुग्धेन (for मूढेन) K₂ D₂ ३ ३ ३ S पातित
D₂ मया मुग्धे निपातित

14 ^a) B₂ D₂ आचार्यं स, D₁ आचार्यस्य, D₂
अयाश्रयं — ^b) D₁ अभिगम्य — ^c) D₁ जय (for
सुत)

15 ^b) K₂ V₁ D₁ मे; G₁ ३ M मा (for मा)
K₁ अभापित — ^c) K₂ ३ V₁ B D₁ D₂ ३ ३ S
मत्य (D₁ सज्य) मात्प्याहि (D₂ 'य, M₂ 'ति), D₁ मत्य
वदस्व B₂ D₁ राजेन्द्र, B₂ मे राजस्व (hypermetric),
D₂ जीवंस्त्व — ^d) D₁ सुत — ^e) Śi K₁-१ V₁
Bo १ ३-३ D₁ D₂ ३ ३ ३ T₁ G₂-१ M₂ सत्यमामर्षयन्
(K₁ 'य), K₂ सत्य मा मर्षयन्, D₂ T₁ G₁ M₁ ३ ३
मत्य मा मर्षयन्, D₁ सत्यमामर्षयद्, D₂ सत्यमामर्षयन्
(for सत्यं मा मर्षयन्) B₂ नान्यस्या *** द्विप्रो, D₁
भ्याय [नान्य] स्याभ्रद्विप्रो, D₂ तान्यस्याभ्रद्विप्रो (cor-
rupt) — ^f) D₂ ३ मयेतद्; D₁ मयि यद् B₁ 'सृष्ट
वान्; D₁ 'वष्टवान्, T G वष्टवान् (for 'पृष्ट')

16 ^a) D₁ कुजर चातुर, D₁ आरमान चातरं, M₂
कुजरस्वातर Ca cites अन्तर (as in text) D₁
हत्वा. — ^b) V₁ B D₁ D₂ ३ G M₁ ३ ३ चरितो.
— 16^c = (var) 13^c — ^c) K₁ D₁ ३ स मृशं

17 D₂ om up to लोकान् (in ^a) — ^a) D₂
सत्यकञ्चुकम्, D₁ सत्यं कञ्चुकम् V₁ Bo १ ३-३ D₁
वत्सुज्य, B₂ D₂ ३ ३ ३ ३ उन्मुच्य, D₁ S आमुच्य
(for आस्थाय) — ^b) Śi K₁ ३ ३ D₁ निहतो; K₂ ३
B₁ D₁ D₂ ३ ३ ३ स मया, V₁ Bo १ ३-३ D₁ D₂ मया
स (D₂ सु) G₁ गुरुणाहवे — ^c) K₂ D₁ D₁ M
निहते कुजरे मुने (K₂ हते), K₂ कुजरे मुने हते (sic),
V₁ B D₂ D₂ ३ ३ ३ मयोक्त कुजरे हते, T G कुजरे
निहते मुने — ^d) K₂ ३ D₁ ३ ३ कं तु लोकं, D₂
काल्लोकान्, D₂ काञ्चु लोक, D₁ काल्लोकान् (sub-
metric), T₁ G₂-१ कान्वा लोकान्, G₁ काश्च लोकान्
— ^e) V₁ D₂ M₁ कर्म सुदारुण; Bo १ ३-३ D₁ D₂ ३
३ ३ कर्म सुदुष्कर (for तत्कर्म दारुणम्)

18 K₂ om up to पाप (in ^a) — ^b) D₁ T₁
अपातयश्च D₂ यत्कर्णै; G₂ यत्कर्णं — ^c) K₂ ३ D₁
D₂ D₁ ३ G₁ M₁ ज्येष्ठ K₁ अत्युमे, D₁ T G
अत्युग्र — ^d) D₁ पापकीत्तमः.

19 ^a) D₁ महाल — ^b) D₁ सिंह जातम् (by
transp) V₁ सिंह (for सिंहम्) — ^c) D₂ प्रावे
शह; M₂ प्रवेशयद् D₂ यत्र, G₁ अय (for अह)
M₁ ३ युद्धे (for लुब्धो) — ^d) K₂ चाहिर्णी.

20 ^a) D₁ वीभत्सुर — ^b) D₁ शक्नोति

द्रौपदीं चाप्यदुःखार्हां पञ्चपुत्रविनाकृताम् ।
 शोचामि पृथिवीं हीनां पञ्चभिः पर्वतैरिव ॥ २१
 सोऽहमागस्करः पापः पृथिवीनाशकारकः ।
 आसीन एवमेवेदं शोपयिष्ये कलेवरम् ॥ २२
 प्रायोपविष्टं जानीध्वमद्य मां गुरुघातिनम् ।
 जातिष्वन्यास्वपि यथा न भवेयं कुलान्तकृत् ॥ २३
 न भोक्ष्ये न च पानीयमुपयोक्ष्ये कथंचन ।
 शोपयिष्ये प्रियान्प्राणानिहस्योऽहं तपोधन ॥ २४
 यथेष्टं गम्यतां काममनुजाने प्रसाद्य वः ।
 सर्वे मामनुजानीतं त्यक्ष्यामीदं कलेवरम् ॥ २५

वैशंपायन उवाच ।

तमेवंवादिनं पार्थ बन्धुशोकेन विह्वलम् ।
 भैवमित्यत्रवीच्यासो निगृह्य मुनिसत्तमः ॥ २६
 अतिवेलं महाराज न शोकं कर्तुमर्हसि ।
 पुनरुक्तं प्रवक्ष्यामि दिष्टमेतदिति प्रभो ॥ २७
 संयोगा विप्रयोगाश्च जातानां प्राणिनां ध्रुवम् ।
 बुद्धुदा इव तोयेषु भवन्ति न भवन्ति च ॥ २८
 सर्वे क्षयान्ता निचयाः पतनान्ताः समुच्छ्रयाः ।
 संयोगा विप्रयोगान्ता मरणान्तं हि जीवितम् ॥ २९
 सुखं दुःखान्तमालस्यं दाक्ष्यं दुःखं सुखोदयम् ।

T G₃ 4 M₁ 8 [अ]भिर्वी° (for निरी°) —^d) D₂ 8
 8 8 ब्रह्महा यथा; T₂ भ्रूणहा इव, M₂ भ्रूणहृत्या

21 ^a) D₁ चा (for च) K₁ 2 4 5 V₁ B D_a D_n
 D₂ 8 5 0 8 चापि (K₂ 4 प्राप्य, D₀ चाति) दुःखार्ता
 —^b) V₁ B₁ 2 D_a D_n D₀ 'पुत्रैर्' (for 'पुत्र') —^c)
 G₂ पतिभिर् (for पृथिवीं) —^d) D₀ पचसै (for 'भि')

22 ^e) K₁ आमीप (for आसीन) G₂ अत एव ममै
 वेद —^d) D₈ 7 T₁ G₃ 3 M₁ 8 4 कलेवर

23 ^a) D₇ T₂ G₁ 3 4 M जानीध्व —^b) K₈ D_{n1}
 अद्य मां, D_{a2} corrupt, D₇ S मामद्य (G₂ ममाद्य)
 D_{n2} कुरु. D_a घातिनां — B₁ om 23^c-24^b —^c)
 D_a च (for [अ]पि) K₂ तथा (for यथा) B₂ D₇
 T₁ G M यथान्यास्वपि जातीषु, T₂ यथान्यसि विजानीध्व
 — After 23, K₆ ins

36* नोपभोक्ष्ये घरान्भोगान्न राज्यं तत्परिच्छदान् ।

24 B₁ om 24^{ab} (cf v 1 23) —^a) M₁ न
 च (for the first न) K₂ 4 भोज्य, K₆ चान्न,
 D_{a1} भोक्षे (भोक्ष्ये) —^b) K₁ उपयोक्ष्ये; K₆ D_n
 D₀-8 उपभोक्ष्ये, B₂ अपयोक्ष्ये, D₁ उपयोक्ष्य D₁-8
 8 8 कदाचन —^c) D₁ मोचयिष्ये, G₁ तोपयिष्ये
 D_a D₀ प्राणा, G₁ पुत्रान् —^d) D_a गृहस्थोऽहं, D_{n2}
 D₀ निहतोऽहं K₈ B₁-5 D_{n2} D₀ तपोधना, K₄ B₀
 D_a 'घन; D₁ 7 'घन

25 ^a) K₃ G₁ कर्म (for कामम्) —^b) D₇ अनु
 कामे K₄ 5 D_a D₇ M₁ 8 च (for च) —^c) K₁
 B₁ D₁ सर्वेषाम् B₂ D_a अनुजानीध्व —^d) B₁ परि
 त्यक्ष्ये; D_a परित्यक्तै; D₁ त्यक्ष्यामीदं D₂ 7 T₁ G₃ 4

M₁ 8 4 कलेवर — After 25, V₁ (marg) D_{a1} read
 the colophon, repeating it in its proper place

26 Ś₁ K₁-8. 5 D₁ 4 5 7 8 T G M₂ 4 om. the ref
 —^a) D_a D₁ तमेव (तमेव) —^b) B₂ विधुर, D₄
 पीडित (for विह्वलम्) —^c) D₁ 7 नैवम् —^d) K₆
 D₁ मुनिसत्तम — After 26, Ś₁ K₁ 2 4 D₁ read the
 colophon, repeating it in its proper place

27 Before 27, Ś₁ K V₁ B D_a D_n D₁-8 M₁-8 ins
 व्यास उवाच (K₂ 4 श्रीवेदव्यास) —^a) D₈ अतिवेलं,
 C_a as in text T₁ महाभाग, G₁ 'राजन् —^c) K₁
 पुरुरुक्त (sic) K₂ 8 5 B₀ 1 3-5 D_n तु, B₂ D_a D₂
 8 8-8 8 च (for प्र) —^d) B₁ पुरातने (for इति
 प्रभो)

28 B₁ D₀ om. (hapl) 28^a-29^b —^a) K₄
 संयोग, D_{a2} सयोगाद्, D₁ corrupt Ś₁ K₁ 2 4 V₁
 B₀ 2-5 D_a D_n D₁-8 8 8 विप्रयोगात्ता D₄ 7 T G
 M₁ 8 4 सयोगाश्च विप्रयोगाश्च (D₄ om विप्रयोगाश्च) —^b)
 M₁ 8 जातीनां V₁ B₀ 2 4 5 D_{n2} D₂-5 7 T₁ G₁
 ध्रुवा, B₂ D₈ G₁ M ध्रुव, G₈ ध्रुवा —^c) D_a
 लोकेषु (for तोयेषु)

29 = (var) 11 2 3 B 12 330 20 B
 14 44 19, Rām. 2 105 16, 7 52 11,
 Gobhilasmr̥ti 3 43, Kathāsaris̥tāgāra 51 26^c
 -27^{ab}, Divyāvadāna (Cowell) p 27 B₁ D_e om
 29^{ab} (cf v 1 28) —^a) K₁ निचय —^b) D₈
 एतेनांता —^c) K₄ संयोग D₂ 8 8 'गाश्च विप्रयोगात्ता
 —^d) V₁ B₀ 1 5 D₇ 8 च (for हि)

30 = (var B 12 174. 38. —^a) D₈ दुःखं,

भूतिः श्रीर्हीर्घृतिः सिद्धिर्नादक्षे निवसन्त्युत ॥ ३०
नालं सुखाय सुहृदो नालं दुःखाय दुर्हृदः ।
न च प्रजालमर्थेभ्यो न सुखेभ्योऽप्यल धनम् ॥ ३१

यथा सृष्टोऽसि कौन्तेय धात्रा कर्मसु तत्कुरु ।
अत एव हि सिद्धिस्ते नेगस्त्वमात्मना नृप ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

२८

वैशंपायन उवाच ।

ज्ञातिशोकाभितप्तस्य प्राणानभ्युत्सिसृक्षतः ।
ल्येष्टस्य पाण्डुपुत्रस्य व्यासः शोकमपानुदत् ॥ १
व्यास उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
अश्मगीतं नरव्याघ्र तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ २
अश्मानं ब्राह्मणं प्राज्ञं वैदेहो जनको नृपः ।

संशयं परिपप्रच्छ दुःस्वशोकपरिप्लुतः ॥ ३

जनक उवाच ।

आगमे ऋदि वापाये ज्ञातीनां द्रविणस्य च ।
नरेण प्रतिपत्तव्यं कल्याणं कथमिच्छता ॥ ४
अश्मोवाच ।
उत्पन्नमिममात्मानं नरस्यानन्तरं ततः ।
तानि तान्यभिवर्तन्ते दुःखानि च सुखानि च ॥ ५

C 12. 237
B. 12. 27 5
K. 12 27 5

G₁ M₁ सुख (for सुख) D_n नालक्ष्य, D₂ ३ नालक्ष्य,
D₇ नालक्ष्य, Ca as in text —^b) D_{n2} दीक्ष्य दुःख,
D₂ ३ वीक्ष्य दुःख, D₁ दुःख दाक्ष्या, D₃ (om दाक्ष्यं)
दुःख, D₇ S दुःख दाक्ष्य (by transp) Ca cites
दाक्ष्यं (as in text) —^c) D₇ T G M₁ ३ ४ विभूति
श्रीर् (for भूति श्रीर्हीर्) Ca cites भूति (as in text)
K₁ २ ४ श्रीश्च, Da₁ M₂ श्रीर्हीर्, Da₂ स्त्री घीर्, D₂ ३
ः ३ ही श्रीर्, D₁ श्रीवा (for श्रीर्हीर्) K₁ वृत्ति
मिद्धि, K₃ B₀ १ ३-६ D_n D₁-३ ६ ३ ३ एति कीर्तिर्,
Da₁ एतिसिद्धान् —^d) S₁ K₁ नादक्षी, D₁ नादे (sic)
K₂ ६ D_n D₂ ३ ३ ३ ३ दक्षे (D₇ 'क्ष्ये) वसति नालसे

31 = (var) B 12 174 29 —^b) B₂ Da D_n
D₂ ३ ६-३ T G₂-4 M शत्रव, G₁ शत्रवा (for दुर्हृद)
—^c) D₆ १ प्रजालम्, Bom. ed. प्रजालम् (for प्रजालम्)
अर्थेभ्यो, D₇ T G₁ २ ४ M अर्थाना G₃ न च प्रजा
अनर्थाना —^d) D₂ ३ १ ३ S सुखानामल

32 ^b) B₁ धर्म (for धात्रा) D₂ ३ ३ ३ कर्म य
तत्; D₇ S कर्म तथा —^c) D₇ एवं Da₁ सिध्यते;
Da₂ मिद्धि ते —^d) K₂-३ V₁ B₂ ३ Da D_n D₁-३ ३
कर्मणा, B₀ १ ४ Da कर्मणो, B₅ कर्मणी, D₇ S
ह्यारमनो K₁ नैरास्वेनात्मना नृप (sic)

this colophon after st 26, and V₁ Da₁ after 25, all
repeating it in the proper place — *Sub-parvan*
S₁ K V₁ B (B₁ damaged) Da D_n D₁-7 T₂ G₁ ३ M
राजधर्म — *Adhy name* B₁ युधिष्ठिरशात्वना, D_{n1}
युधिष्ठिरविलाप, D_{n2} व्यामत्राक्ष्य, T₁ G₁ ४ युधिष्ठिर-
शोकापनोदन, M₂ युधिष्ठिरप्रायोपवेशनिवर्तन — *Adhy*
no (figures, words or both) B₁ Da₁ D_n D₂ १ S
27 (as in text), D₃ 26 — *Sloka no* D_{n1} 24

28

1 D₃ om the ref. —^b) S₁ (before corr) Ca
अत्युत्; D₂ अप्युत् (for अम्युत्) B₁ सिसिक्षत
Da D₇ S प्रागानिष्टात् (Da ब्राह्मनिष्टात्, T₂ प्राणनिष्टां)
त्वज्जिव्यत् —^c) T₂ राज (for पाण्डु) —^d) K₄
Da उपानुदत्, D₃ अवानु

2 D₂ om the ref —^c) D₇ अजनीत (for अश्म
नीत) —^d) K₁ मत् (for तत्)

3 ^a) D₄ अत्मइमानं (sic) Da प्राप्त, D₁ प्राप्त
—^b) K₁ D₁ वैदेह B₁ Da₁ D_n D₇ T₁ G₂-4 (for
नृप) —^c) Da समय (for सशयं) —
V₁ B D (except D₁) S समन्वित (for

4 Da D₂ om the ref —^a) K₄ 1

Colophon. — S₁ K₁ २ ४ D₁ (erroneously) read

तेषामन्यतरापत्तौ यद्यदेवोपसेवते ।
 तत्तद्धि चेतनामस्य हरत्यभ्रमिवानिलः ॥ ६
 अभिजातोऽस्मि सिद्धोऽस्मि नास्मि केवलमानुषः ।
 इत्येवं हेतुमिस्तस्य त्रिभिश्चितं प्रसिच्यति ॥ ७
 स प्रसिक्तमना भोगान्विसृज्य पितृसंचितान् ।
 परिक्षीणः परस्वानामादानं साधु मन्यते ॥ ८
 तमतिक्रान्तमर्यादमाददानमसांप्रतम् ।
 प्रतिपेधन्ति राजानो लुब्धा मृगमिवेषुभिः ॥ ९

ये च विंशतिवर्षा वा त्रिंशद्वर्षाश्च मानवाः ।
 परेण ते वर्षगतान् भविष्यन्ति पार्थिव ॥ १०
 तेषां परमदुःखानां बुद्ध्या भेषजमादिशेत् ।
 सर्वप्राणभृतां वृत्तं प्रेक्षमाणस्ततस्ततः ॥ ११
 मानसानां पुनर्योनिर्दुःखानां चित्तविभ्रमः ।
 अनिष्टोपनिपातो वा तृतीयं नोपपद्यते ॥ १२
 एवमेतानि दुःखानि तानि तानीह मानवम् ।
 विविधान्युपवर्तन्ते तथा सांस्पर्शकानि च ॥ १३

वापायो. —^b) V₁ Da Dn₂ D₆ 7 S (except G₂) वा ;
 B₁ ह (for च) —^c) B₀ परि (for प्रति) —^d)
 D₁ इच्छत; M₁ इच्छतां D₁ कथं कल्या*मिच्छतां

5 = (var) B 12 176 4 D₂ om. the ref K₂ 4
 अइमक; G₁ अइमान, M₁ अइम (for अइमा) —^a)
 Ś₁ K₁ 4 इदम्; B₀ 1 एवम् (for इमम्) —^b) D₁
 अन्वास्य (for नरस्य). —^c) B₂ Da [अ]तिवर्तते, Dn₁
 [अ]नु^o — B₁ om 5^d-7^a

6 B₁ om. 6 (of v 1 5) —^a) D₄ *सरायसो;
 T₁ G₂-4 *सरोत्पत्तौ; T₂ *समापत्तौ —^b) K₂ V₁
 B₀ 2-3 Da Dn D₂ 3 3. 6 3 [उ]पपद्यते; K₃ *मेरते;
 D₁ *मेवते (for *सेवते) —^c) K₂ 3 5 V₁ Da Dn
 D₂ 6 तदस्य, B₀ 2-3 D₂-3 3 तदत्र, D₁ T G M₂
 तत्त्र, M₁ 3 4 तत्तस्य (for तत्तद्धि) K₂ 3 5 V₁ Da
 Dn D₆ आशु (for अस्य) —^d) D₁ M₁ [अ]नल.

7 = (var) B 12 176 17^d-18^{ab} B₁ om 7^a (of
 v 1 5) —^a) V₁ *जातोसि Da शूरो (for सिद्धो)
 Ca oites सिद्ध —^b) G₁ नास्त्यकेवल^o; M₁ नास्ति
 केवल^o —^c) K₂ 3 5 V₁ B Dn D₂-3 S इत्येभिर्; Da
 इत्येतिर् (for इत्येवं) D₁ स्वस्य, D₁ तत्र (for तस्य)
 —^d) G₃ चित्र Ś₁ (by corr) K₄ D₁ प्रसिध्यति;
 K₁-3 5 B₀ 2-3 Dn D₂-3 5 T₁ G₁ 2 4 M प्रसिध्यते;
 V₁ प्रसाद्यते, B₁ T₂ Cap प्रसज्यते, Da₁ प्रसादति; Da₂
 प्रमाद्यति, D₁ G₃ प्रसिध्यते; text as in Ś₁ (before
 corr) Ca only

8 = (var) B 12 176 18^{ader} —^a) K₂
 योप्रसिक्त, K₃ V₁ B₁ 3 (marg) Da Dn D₂ 6 G₁ 2 4
 M₂ Ca सप्रसक्त, K₄ योप्रसक्त; K₅ B₀ 2-3 D₂-3 3
 T₁ G₃ M₁ 3 4 Cv सप्रसिक्त, D₁ T₂ स प्रसक्त; D₁
 स प्रसिद्ध, text as in Ś₁ K₁ only. D₁ भोगाद्; Ca v
 as in text —^b) B₀ 3 विसृजन्, D₁ विसृष्ट; Ca

विसृज्य (as in text) K₁ पितृमश्चितान् (sic); V₁ B₂
 मृत्युसमितान्, B₂ 4 पितृमचयान्; Dn₂ परिसंचितान्
 —^c) V₁ परिक्षीण, G₁ परीक्षिण; Ca as in text
 V₁ परिस्वानां — D₂ om (hapl) 8^d-9^a —^d) B₂
 Da अभि-; D₁ S बहु (for साधु)

9 = (var) B 12 176 10. D₂ om. 9^a (cf v 1
 8) Da₁ om 9^{ad} —^d) = 3 198 26^d D₁ लुब्धा,
 Ca लुब्धा (as in text)

10 D₁ T G transp 10 and 11. —^a) D₁ नदं
 (for च). V₁ B Da Dn₂ D₂ 3 3 7 3 S (except G₁)
 वै (for वा) —^b) D₁ *वर्षाश्च मानुषा —^c) Da
 सर्वे न; Cv परेण (as in text) B₂ Da Cv वर्षशता,
 G₃ *शत —^d) B₂ Da भविष्यतीह; T₁ G न जीवि-
 प्यन्ति Da₂ G₁ पार्थिव; D₁ G₂ 3 *वा

11 11^{ab} = (var) B 12 176 21^{ab} D₁ T G
 transp 10 and 11 D₂ reads 11 twice —^b)
 K₂ 3 5 V₁ B Da Dn D₂-1 3 (both times) S भैषज्य
 माचरेत् Ca oites भेषजम् (as in text) —^c) D₂
 6 3 (first time) सर्वे (for सर्वे) Da₁ -मृतं, D₂
 -भृतां (for भृतां) D₃ (first time) वर; T₂ G₁ 2
 वित्त (for वृत्त) —^d) Ś₁ K₄ D₁ प्रेक्षणीयम्; K₁ G₂
 *माणम्, K₂ *माणस्, Da₂ *माणस्; Dn₁ प्रेक्षमाणस्
 Ś₁ K₁ 4 D₁ G₂ हृतस्तत्, M₂ समतत D₃ (first
 time) प्रेक्षमाणभाविष्यति (sio)

12 ^a) D₁ मानुसाना, D₆ मानुषानां. V₁ (orig)
 चाति; V₁ m योनि (for 'निर) —^b) V₁ चैव विभ्रम
 —^c) K₂ *द्योपरितापो, K₃ *द्योपरिपातो, D₁ *द्योप
 निपाते —^d) M₁ तृतीयो B₂ D₁ T G₁ 3 4 M₁ 3
 नोपलभ्यते

13 = (var) B. 12 176 20 —^b) B₂ तानीह.
 D₁ मानसे —^c) K₂ सेवत, K₄ सेवते, Da₁ सर्पत;

जरामृत्यु ह भूतानि खादितारौ वृकाविव ।
 बलिनां दुर्बलानां च हस्त्रानां महतामपि ॥ १४
 न कश्चिज्जान्त्विकामेज्रामृत्यु ह मानवः ।
 अपि सागरपर्यन्तां विजित्येमा वसुंधरम् ॥ १५
 मुखं वा यदि वा दुःखं भूताना पर्युपस्थितम् ।
 प्राप्तव्यमवशैः सर्वं परिहाणे न विद्यते ॥ १६
 पूर्वं वयसि मध्ये चाप्युत्तमे वा नगाधिप ।
 अवर्जनीयाम्नेऽर्था वै काङ्क्षिताश्च ततोऽन्यथा ॥ १७
 सुप्रियंविप्रयोगश्च संप्रयोगन्त्याप्रियैः ।

अर्थानर्थौ मुखं दुःखं विधानमनुवर्तते ॥ १८
 प्रादुर्भावश्च भूतानां देहन्यासन्तथैव च ।
 प्राप्तिन्यायामयोगश्च सर्वमेतत्प्रतिष्ठितम् ॥ १९
 गन्धवर्णरमस्पर्शा निवर्तन्ते स्वभावतः ।
 तथैव सुखदुःखानि विधानमनुवर्तते ॥ २०
 आसनं शयनं यानमुत्थानं पानभोजनम् ।
 नियतं सर्वभूतानां कालेनैव भवन्त्युत ॥ २१
 वैद्याश्चाप्यातुराः सन्ति बलवन्तः सुदुर्बलाः ।
 स्त्रीमन्तश्च तथा पण्डा विचित्रः कालपर्ययः ॥ २२

C. 12. 254
E. 12. 22. 22
F. 12. 27. 22

Da३ मर्त्यं D- विषयानपवर्तते -^a) Da यथा (for
 तथा) K२ २.३ V१ Bo २ Dn१ D३ G२ M (M३ in f
 lin) मर्त्यजान्त्वयि, B१-३ Da D२ २ २ मर्त्यजान्त्वयुत,
 Dn२ मर्त्यजान्त्वयि, D१ साम्यार्थिकानि च (sic), D-
 मन्वृजान्त्वयि, D२ मर्त्यार्थिकान्ययि, T G३ ३ मर्त्यार्थ
 कान्ययि, G१ मन्वृजान्त्वयि, M३ मन्वृजान्त्वयि

14 ^a) K१ नृत्युर, B१ ३ Da२ नृत्यु K१-३ V१
 B D S हि (for ह) K२ ३ B D (except D१) S
 (G१ by corr) नृत्यात्, G१ (before corr) जरामृत्य
 निमृशाना -^b) K१ D३ खादितारौ K१ वृकाविह,
 D३ वृकानि' sup lin 'का इव -T१ om 14^a-16^b

15 T१ om 15 (cf v l 14) -^a) M३ ३ न
 (for न) Da१ एत्रिद् D- जायतिकामो, M३ जप
 विक्रमेद् -^b) K१ D३ नृत्युर, D१ नृत्यु All
 MSS (except Ś१, T१ om) हि Da२ D३ मानवा,
 G३ मानव -B१ om 15^a -^c) D अधि (for
 अपि) D१ D G१ पर्यंत -^d) D- विजित्य वसुधा
 निमा

16 G२ om 16 T१ om 16^a (cf v l 14)
 -^b) K१ Bo ३ ३ ३ Dn३ D- पर्यन्तित, D१ पर्युपा
 मित, G३ ३ ३ प्रयुपस्थित (G३ 'तां) V१ देवनेपु यद्
 पस्थित (hypermetric) -^c) Dn३ अयम्, D१ S
 (G२ om) पर तं (for अयम्) -^d) V१ परीहारो,
 D३ परिहाणे (for परिहारो)

17 ^b) K२- V१ B Da Dn D१- ३ [अ]प्युत्तरे ना,
 D१ M३ [अ]प्यत्यमे ना, T१ एत्रिमे वा, T२ [अ]प्यदे
 वापि, G१-२ अत्रिमे वा, G३ अत्यमे वा, M३ ३ उत्तमे
 वा (with hiatus) Da D१ S जनाधिप -^c) Da
 अर्था वै, D१ वैद्याश्च, D१ M३ तीर्थो वै, M३ तीर्थो
 वै -^d) K१ Dn३ काङ्क्षितापि, K२ ३ V१ B D२ ३ ३

३ ३ 'ता ये, K२ Da१ Dn२ काङ्क्षितापि, D३ काङ्क्षितापि,
 D२ T G काङ्क्षि (T२ 'क्ष)ता वै, M काङ्क्षिता (M३ 'तो)
 वा Da२ काङ्क्षिता पितरोन्यथा

18 ^a) K३ विप्रयोगश्च, D१ विप्रियो यैश्च K२ ३
 B Da D२ २.३ ३ अप्रियै (Da१ 'य) सह लयोगो -^b)
 D१ मप्रयोगश्च, G१ सुप्रयोगश्च K२ च सुप्रियै, V१
 Dn D३ e १ S (except T२) च विप्रियै K२ ३ B Da
 D- ३ ३ ३ विप्रयोगश्च सु (B१ ३ स)प्रियै -^c) K२ D३
 अर्थानर्थ, B२ अर्थानर्थ, Da 'दयं G१ सुदुख वा

19 Ś१ K३ ३ T२ M२ om (hapl) 19-20, K३ om
 19 -^a) D१ प्रादुर्भुवश्च -^b) K२ ३ V१ Dn D३
 न्यागम्, Bo न्याय (for न्यागम्) Da हि (for च)
 -^c) K२ ३ B१ ३ ३ Dn D३ ३ ३ ३ ३ प्राप्तिर, V१
 प्राप्ति, D३ G३ प्राह D१ व्यायश्च (for न्यायाम)
 Bo योगश्च

20 Ś१ K३ ३ T२ M२ om 20 (cf v l 19), V१
 reads and cancels 20-24 -^a) D१ गघवीणारय
 स्पर्शा G३ as in text -^b) D१ T१ G१ M३ ३ ३
 दुग्माना -^c) K२ V१ Bo ३ ३ ३ Da Dn२ D३-३ ३ ३ ३
 विविधान्यलु' Ca cites विधान (as in text)

21 V१ reads and cancels 21 -^a) D३ पानम्
 -^b) V१ अम्युत्वानानि, Bo ३ D२ ३ ३ ३ ३ अम्युत्या
 नाश्च (B३ 'न च), D३ अर्थाणा पान K२ D३ भोजने
 -^c) K२ ३ B२ ३ ३ Da Dn D३ ३ ३ M३ ३ ३ भवत्युत,
 T२ तप्युत

22 V१ reads and cancels 22 -^a) K१ Dn३
 चाप्युत्तरा, Da चाप्यवरा, M३ चैवातुरा -^b)
 K२ ३ ३ V१ B Da Dn D२-३ S च (for सु) D१
 मानवा (for दुर्बला) -^c) K२- V१ B Da Dn

कुले जन्म तथा वीर्यमारोग्यं धैर्यमेव च ।
 सौभाग्यमुपभोगश्च भवितव्येन लभ्यते ॥ २३
 सन्ति पुत्राः सुवहवो दरिद्राणामनिच्छताम् ।
 बहूनामिच्छतां नास्ति समृद्धानां विचेष्टताम् ॥ २४
 व्याधिरग्निर्जलं शस्त्रं बुभुक्षा श्वापदं विषम् ।
 रज्ज्वा च मरणं जन्तोरुच्चाच्च पतनं तथा ॥ २५
 निर्याणं यस्य यदिष्टं तेन गच्छति हेतुना ।
 दृश्यते नाभ्यतिक्रामन्नतिक्रान्तो न वा पुनः ॥ २६

Ds s s T Gs M1 s श्रीमत्श्च Ks s V1 B D (except D1) S चापरे (for च तथा) S1 K1 s s शब्दा, Da खडा, D1 शडा (for पण्डा). —^d) V1 विचित्रा कालपर्यया

23 V1 reads and cancels 23. —^a) Ks तथा धैर्यम्; Ds s s s तथैश्वर्यम् —^b) Ks D1 वीर्यम्, Ks V1 B Da Dn Ds s s S रूपम् (for धैर्यम्) —^c) K1 अपि भोगश्च; Da Dn Ds s Gs उपभोगश्च —^d) D1 भवितव्ये च

24 V1 reads and cancels 24 —^b) Bs अलिप्ततां (for अनिच्छताम्) —^{cd}) Ks-1 विचेष्टित (for 'ष्टताम्) V1 B Dn Ds s s s नास्ति पुत्र समृद्धानां विचित्र विधिचेष्टित

25 ^a) T2 शत्रु (for शस्त्र) Ds व्याधिभिर्जलशरानु —^b) K1 बुभुक्षाश्वापद, K2-s B1 s Da Ds-s s Ms 'क्षाश्वापद, Dn1 Gs 'क्षाश्वापदो; Dn2 'क्षा चापद; D1 'क्षाश्वापद, Ds 'क्षाश्वापद, D1 T1 'क्षा चापदो, G1 s s 'क्षा श्वापदो, M1 s 'क्षाश्वापदा; Ms 'क्षाश्वापदा (for 'क्षा श्वापद). T2 दुर्भुक्त श्वापदामिप —^c) K2 s s Dn ज्वरश्च; B1 लज्जा, D1 राज्य, Ds रक्षा, T1 G1-s जरा, G1 राजा (for रज्ज्वा) —^d) B2 Da उच्चाद्य, Dn1 उल्हाद्य, Ds ह्याद्य; Ds उच्चाद्य; T2 उच्चाद्य, Gs उर्चाद्य (for उच्चाद्य)

26 ^a) K4 निर्वाणे, Ks B Da Dn Ds s s s निर्माणे, D1 निर्वाण (for निर्याणं) K4 V1 B Dn Ds s s-1 यद्दृष्ट, Da1 निर्दिष्ट, Da2 निर्दिष्ट, Ds दृष्ट ते (for यद्दृष्ट) —^b) Da Dn D1 T2 गच्छति Dn Ds s s सेतुना Ds न गच्छति स्वसेतुना — V1 Bo s m s Dn1 Ds s s s read (with v l) 26^{cd} twice —^c) Dn2 D1 दृश्यते K1 s s Bs Dn1 (first time) s D4 s (first time) T1 नाप्यति, K4 Bo (first time) 1 s m (first time) s s (first time) D1 s s s (last

दृश्यते हि युवैवेह विनश्यन्वसुमात्तरः ।
 दरिद्रश्च परिक्लिष्टः शतवर्षो जनाधिप ॥ २७
 अकिचनाश्च दृश्यन्ते पुरुषाश्चिरजीविनः ।
 समृद्धे च कुले जाता विनश्यन्ति पतंगवत् ॥ २८
 प्रायेण श्रीमतां लोके भोक्तुं शक्तिर्न विद्यते ।
 काष्ठान्यपि हि जीर्यन्ते दरिद्राणां नराधिप ॥ २९
 अहमेतत्करोमीति मन्यते कालचोदितः ।
 यद्यदिष्टमसंतोपाहुरात्मा पापमाचरन् ॥ ३०

three first time) 1 s Gs नाप्यति; V1 Bo s m s Dn1 Ds s s s (all second time, but V1 both times) चाप्यति; B2 Da चाप्यति, G1 नाप्यति; Gs नाप्यति —^d) K2 s Bo (first time) 1 s m (first time) s Da Dn1 (first time) s Ds s s (last three first time) न निष्क्रान्तो; K1 दृष्टिक्रान्तो; V1 Bo s s Dn1 Ds s s s (all second time) s अनिप्राप्तो, D1 T G Ms नातिक्रान्तो (Gs 'ते) K3 s V1 Bo (last two both times) 1 s s m (both times) s s D (except D1, Dn1 Ds s s s [all both times]) S [S]थ वा (Gs यथा) (for न वा).

27 ^a) D1 s S च (for हि) K1 युवैवेहि, Da परैवेह; Ds युवैवेह, D1 S युवा चैव (T2 चैत्त्, M चेह) —^b) V1 विनश्यन्त्यथ वा नर; Bo Ds s s s विनश्यन्मतिमात्तर, D1 विनश्यन्सुमात्तर, T1 G1 s s 'श्यन्सुमात्तर, M1 s 'श्यन्सुमात्तर —^c) Ds परिक्लिष्ट D1 T G1 s s दरिद्राश्च (G1 'द्रश्च) परिक्लिष्ट —^d) D1 शतवर्ष, D1 T1 G Ms s शतवर्ष, T2 शतवर्ष M1 शतवर्ष; Ms शतवर्ष Ks s V1 B D (except D1) T2 M जरान्वित (D1 T2 'ता), T1 G जरा (G1 [by corr] शरा)तुरा (Gs 'र)

29 = (var) 5 34 49 —^{ab}) Da श्रीमतो, Bo s भोक्तु लोके (by transp) G1 शास्त्रि (for शास्त्रि) —^c) D1 च (for हि) K1 जीवते Da Ds s s s जीर्यन्त्यपि हि काष्ठानि; D1 S दरिद्राणा च (D1 T1 'द्रेण तु, T2 G1 s s 'द्राणा तु) भूयिष्ट —^d) Ks s B Dn Ds-6 च (Ks s Ds तु, Ds s s हि) सर्वश, Da महोदरै (for नराधिप) D1 S काष्ठवाइमापि (D1 T1 'ष्टमश्मि, T2 Gs 'ष्टमश्मापि, G1 'ष्टमश्मापि, Gs s 'ष्टमश्मा हि, Ms 'ष्ट चाइमापि) जीर्यते

30 ^a) Ds एव (for एत्त्) —^b) Ks 'नोदित' — Gs om 30^c-31^d —^c) S1 D1 s असंतोपो, Ds

स्त्रियोऽक्षा मृगया पानं प्रसङ्गाच्चिन्दिता बुधैः ।
 दृश्यन्ते चापि बहवः संप्रसक्ता बहुश्रुताः ॥ ३१
 इति कालेन सर्वार्थानीप्सितानीप्सितानि च ।
 स्पृशन्ति सर्वभूतानि निमित्तं नोपलभ्यते ॥ ३२
 वायुमाकाशमग्निं च चन्द्रादित्यावहःक्षपे ।
 ज्योतींषि सरितः शैलान्कः करोति विभर्ति वा ॥ ३३
 शीतघृष्णं तथा वर्षे कालेन परिवर्तते ।
 एवमेव मनुष्याणां सुसदुःखे नरर्षभ ॥ ३४
 नौपधानि न शास्त्राणि न होमा न पुनर्जपाः ।

त्रायन्ते मृत्युनोपेतं जरया वापि मानवम् ॥ ३५
 यथा काष्ठं च काष्ठं च समेयातां महोदधौ ।
 समेत्य च व्यतीयातां तद्बद्धतसमागमः ॥ ३६
 ये चापि पुरुषैः स्त्रीभिर्गीतवाद्यैरुपस्थिताः ।
 ये चानाथाः परान्नादाः कालस्तेषु समक्रियः ॥ ३७
 मातृपितृसहस्राणि पुत्रदारशतानि च ।
 संसारेष्वनुभूतानि कस्य ते कस्य वा वयम् ॥ ३८
 नैवास्व कश्चिद्भविता नायं भवति कस्यचित् ।
 पथि संगतमेवेदं दारबन्धुसुहृद्गणैः ॥ ३९

C. 12. 672
 B. 12. 28 39
 K. 12. 27 39

भसतोपी Cv as in text —^a) D₁ दुरात्मो D₁ S
 (G₁ om) क्षुद्रम् (G₁ दुष्टम्) (for पापम्) K₅ s B
 D (except D₁) T G₁₋₃ M₂ आचरेत्, M₁ s आचरत्
 (for 'रत्)

31 G₁ om 31 (cf v l 30) —^a) = 3 14 7^a
 K₅ [s]क्ष (for श्ना) V₁ B D (except D₁ 4) S
 (G₁ om) मृगयाक्षा (D₁ 'याक्ष, M₁ s 'योक्षा) स्त्रिय
 पान —^b) K B D (except D₂ D₃) प्रमणा, M₁ 4
 प्रमणे D₁ त्रिदिता (sic), M₁ निदिता M₂ प्रसंगो
 चिदिता बुधैः —^c) K₅ V₁ B D₂ D₃ s s s s बहव
 (D₂ पुरया)श्वात्र, K₅ D₁ 7 S (G₁ om) चात्र
 यहव —^d) K₁ 2 D₂ D₃ T₂ M₂ संप्रयुक्ता, V₁
 B Da D₂ s s सुप्रयुक्ता, G₂ सप्रयक्त, M₁ s स
 प्रयुक्ता (for सप्रसक्ता)

32 ^a) D₁ समत्ता, T₂ सर्वार्था (for सर्वार्थान्)
 —^b) K₅ s B (except B₁) D_n D₂₋₃ s ईप्सितानी-
 प्पितानिह, Da₁ corrupt, Da₂ ईप्सितानि च दृश्यते,
 D₁ निर्मितानि सितान्यह (sic), T₂ निर्मितानीप्सितानपि,
 G M ईप्सितानीप्सितानपि —^c) Da₁ दृश्यते (for
 स्पृशन्ति) Da₂ सर्वभूतानि नमित —^d) B₁ D₃
 नोपपद्यते, D₁ नोपलक्ष्यते K₅ निमित्तेनोपलभ्यते, Cv
 as in text

33 ^a) Ś₁ K₁ T₂ वायुर् K₁ V₁ D₁ T₂ अग्निश्
 —^b) K₂₋₃ B₂ D_n D₁₋₃ -7 क्षपे, T₂ क्षपा (for
 -क्षपे) Da चन्द्रादित्यावह क्षपा —^c) Ś₁ K₁ शैला,
 Da₁ शैलान् —^d) V₁ B₁ 3-5 D_n D₂ s s s G
 च; D₃ क (for वा)

34 ^a) B₁ [अ]मर्षं (for वर्षं) — D₁ om. 34^a-35^b
 —^c) Da s s एतन् (for एव) —^d) Da D₂ सुखे
 दुःखे K₁ D₂ 'नरर्षभ', B₂ Da 'नराधिप-

35 D₁ om 35^{ab} (cf v l 34) —^a) K₁ नौप
 धीनि; D₃ नौपधानि D₃ च (for न) K₂ s s D_n
 मन्नाश्च; K₁ B₂ s Da D₁ G₁ s M₂ 4 शास्त्राणि, D₃
 चास्त्राणि —^b) Ś₁ K₁ होमानि, D₁ भूमौ न, T₁
 G₁ s 4 होमो न (for होमा न) K₅ जप —^c) Ś₁
 D₁ त्रायति; G₁ त्रायते —^d) K₂ s s B₂ s Da D_n
 D₂ s s s चापि (for वापि)

36 = (var) B 12 174 15, Rām 2 105 26,
 Hitopadeśa IV 73 —^c) Ś₁ K₁ समेत्य K₂ व्यती
 तायां, K₂ s V₁ B Da D_n D₂ s s s S व्यपेयाता
 —^d) D₁ -समागमा

37 K₂ Da₁ om (hapl) 37^{ab}. —^a) K₂ 4 V₁ B
 Da₁ D_n D₁₋₃ s s s चैव पुरुषा D₁ T G ये च निष्परुषै-
 र्मुक्त (T₁ 'गीत, T₂ 'मृत्यु-), M₁ ये च निष्परुषैस्त्वैर
 —^b) K₅ D₁ गीतश्चैर, T₁ नृत्तचचैर K₅ अपेक्षिता
 — D₃ om 37^c-38^b. —^c) Da वानाथा, D₁ G₂ च
 नाथा, T₂ सनाथा (for चानाथा) D₁ G₃ परनादा,
 T₂ परेनास्या —^d) D₂ s s s तेषा (for तेषु)

38 = 11 2 12 (var) B 12 321 85 D₃ om
 38^{ab} (cf v l 37) —^a) Ś₁ K₅ मातापितृ —^c) D₃
 तेषु तेषु T [अ]भ्य (T₃ [अ]भ्य)कीतानि, G व्यती (G
 'नी)तेषु D₁ संसारेभ्यस्त्वभीतानि —^d) D₃ देहस्य ('
 ते कस्य) B₂ D₁ S तेषु तेषु (T₂ तानि तानि, G a
 तेषु) तदा तदा

39 ^a) Da S भवति (for भविता) — V₁ read
 from भवति up to 41^c on marg —^c) Da यस्य स,
 D₁ यथार्थं, D₃ यदि सं (for पथि स) G₁ एवैत
 (for एवेदं) —^d) D₁ धारवधु, D₃ दारबंध, T₂
 पुत्रदार B₁ D_n D₂ s s 7 s सुहृद्गणैः

क्वासं क्वासि गमिष्यामि को न्वहं किमिहास्थितः ।
 कस्मात्कमनुशोचयमित्येवं स्थापयेन्मनः ।
 अनित्ये प्रियसंवासे संसारे चक्रवद्गतौ ॥ ४०
 न दृष्टपूर्वं प्रत्यक्षं परलोकं विदुर्वुधाः ।
 आगमांस्त्वनतिक्रम्य श्रद्धातर्क्यं बुभूयता ॥ ४१
 कुर्वीत पितृदेवत्यं धर्माणि च समाचरेत् ।
 यजेच्च विद्वान्विधिवन्निवर्गं चाप्यनुव्रजेत् ॥ ४२
 संनिमज्जगदिदं गम्भीरे कालसागरे ।
 जरामृत्युमहाग्राहे न कश्चिदवबुध्यते ॥ ४३
 आयुर्वेदमधीयानाः केवलं सपरिग्रहम् ।
 दृश्यन्ते बहवो वैद्या व्याधिभिः समभिप्लुताः ॥ ४४

ते पिवन्तः कपायांश्च सर्पींषि विविधानि च ।
 न मृत्युमतिवर्तन्ते वेलाभिव महोदधिः ॥ ४५
 रसायनविदश्चैव सुप्रयुक्तरसायनाः ।
 दृश्यन्ते जरया भग्ना नृगा नागैरिवोत्तमैः ॥ ४६
 तथैव तपसोपेताः स्वाध्यायाभ्यसने रताः ।
 दातारो यज्ञशीलाश्च न तरन्ति जरान्तकौ ॥ ४७
 न ह्यहानि निवर्तन्ते न मासा न पुनः समाः ।
 जातानां सर्वभूतानां न पक्षा न पुनः क्षपाः ॥ ४८
 सोऽयं विपुलमध्वानं कालेन ध्रुवमध्रुवः ।
 नरोऽवशः समभ्येति सर्वभूतनिपेवितम् ॥ ४९
 देहो वा जीवतोऽभ्येति जीवो वाभ्येति देहतः ।

40 V₁ reads 40 on marg — ^a) K₁ कामे कामि
 (sic), K₂ क्वासि कामि, K₂-s B Da Dn D₂-s S कासे
 (D₂ क्वासि; D₁ कासु; T₁ G M₁ s s कासौ, T₂
 कासौ) क् च, V₁ कास क् च; D₁ कोसि कोसि — ^b)
 Da किं त्वह, T₂ को न्वयं B D₂ s s s [आ]गत;
 D₁ S (except M₁ s) स्थित (for [आ]स्थित) — ^c)
 D₁ T₂ G₂ M₂ तस्मात् K₂ s V₁ B Da Dn₂ D₂ s
 s-s S किम् (for कम्) D₁ अन्वशोचय; T G अनु
 शोचेद्गम् — ^d) K₁ s G₁ स्थापये G₁ जन (for मन)
 — ^e) D₁ अनित्य B₁ T₁ G₂ s प्रियससारे — ^f) D₁
 S चक्रवद्गते — After 40, N ins (cf 30^{ff})

37* पथि संगतमेवैतद्भाता माता पिता सखा ।

[Da एवेद B₂ Da माता भ्राता (by transp)]

41 V₁ reads 41^{ab} on marg — ^a) V₁ अदृष्टपूर्वं,
 Da न दृष्टरूपं — ^b) D₁ परिलोक — ^d) D₁ विधातव्य

42 ^a) K₂ कुर्वता D₁ पितृदेवत्य — ^b) K₂ V₁
 D₁ कर्माणि च; K₂ s B₁ s s Dn D₂ s s M₁ s
 धर्माणि च; B₂ Da धर्मं चैव, B₁ कर्माणि च; T₁
 G धर्मानपि — ^c) K₁ D₁ s S यजेत्; D₁ यजेतद्
 B₂ वेदविद्विद्वांस; T G विधिवद्विद्वांस (by transp)
 — ^d) Da त्रिवर्गंश्च K₁ अनुव्रवीद्, K₂ V₁ B Da
 Dn D₂ s s s उपाचरेत् ((for अनुव्रजेत्))

43 ^a) K₂ s B₁-4 Da Dn₂ G₁-s M₂ संनिमज्जे,
 K₂ D₂ सनिमज्ज; T₂ सुनिमज्जे — ^b) V₁ G₁ s
 लोकसागरे — ^c) Da D₁ S जन्ममृत्यु (T₂ नाश) जरा
 ग्राहे — ^d) D₁ न किंचिद्

44 ^a) D₁ S अधीयत — ^b) K₂ B Da Dn D₂
 s s s सपरिग्रहा (Dn₁ 'ह'); G₁ s स्वपरिग्रह — ^d)
 B₁ s समवद्गता, T₂ तेषु विप्लुता

45 45^{ab} = B 12 331 32^{ab} — ^a) D₁ ते पिवन्तो
 कपायाश्च (sic). — ^c) D₁ अनु, M अभि (for अति)
 — ^d) G₂ M₂ महोदधी

46 ^b) D₂ सुप्रयुक्ता 46^{cd} = B 12. 331 32^{cd}
 — ^d) D₁ T G₂-4 M₂ नागा (for नगा)

47 ^a) K₂ s D₂ युक्ता (for [उ]पेता) — ^b)
 S₁ (before corr) स्वाध्यायाभ्यासेन, K₁ याध्यासने;
 D₁ याध्यायने; T₁ G₂-4 M याध्यायने, T₂ यनव्रते;
 G₁ याध्यासने — ^d) Da भवति (for तरन्ति) D₁
 जगतकौ; D₁ जरांतिकौ; G₂ जनातकौ

48 ^a) Da₁ न ह्यहा न; D₁ S अहानि न; Cv as
 in text B₂ नाहानि परिवर्तते — ^b) G₂ मनसा (for
 न मासा) D₁ क्षम; S क्षपा (for समा). — ^c)
 K₂ om (hapl.) from तानां up to सर्वभू (in 49^d)
 — ^d) Da तपसा (for न पक्षा) D₁ S न पुनर्वै (G₁
 नव्यवै; M₁ s s न पुनर्त्वे) समागम (D₁ मा)

49 K₂ om up to सर्वभू (of. v l 48) — ^b)
 Da D₁ T₂ G₂ s M₂ अध्रुवं (for अध्रुव) — ^c) D₁
 स्रोतस्यैव; S स्रोतसैव (T₂ M सैव) (for नरोऽवश)
 Da corrupt — ^d) D₁ 7 सर्वभूता (D₁ तस्मा) निपेवितं,
 M₂ सर्वभूतानि कर्षति

50 ^a) D₂ देहोप; Cv as in text. D₁ S जीवि

पथि संगतमेवेदं दारैरन्यैश्च बन्धुभिः ॥ ५०
 नायमत्यन्तसंवासो लभ्यते जातु केनचित् ।
 अपि स्वेन शरीरेण किमुतान्येन केनचित् ॥ ५१
 क्व नु तेऽयं पिता राजन्क्व नु तेऽयं पितामहः ।
 न त्वं पश्यसि तानद्य न त्वां पश्यन्ति तेऽपि च ॥ ५२
 न ह्येव पुरुषो द्रष्टा स्वर्गस्य नरकस्य वा ।
 आगमस्तु सतां चक्षुर्नृपते तमिहाचर ॥ ५३
 चरितन्नह्यचर्यो हि प्रजायेत यजेत च ।
 पितृदेवमहर्षाणामानृष्यायानमूयकः ॥ ५४
 स यज्ञशीलः प्रजने निविष्टः

प्राग्ब्रह्मचारी प्रविभक्तपक्षः ।
 आराधयन्स्वर्गमिमं च लोकं
 परं च मुक्त्वा हृदयव्यलीरुम् ॥ ५५
 सम्यग्धि धर्मं चरतो नृपस्य
 द्रव्याणि चाप्याहरतो यथावत् ।
 प्रवृत्तचक्रस्य यशोऽभिवर्धते
 सर्वेषु लोकेषु चराचरेषु ॥ ५६
 व्यास उवाच
 इत्येवमाजाय विदेहराजो
 वाक्यं ममग्रं परिपूर्णहेतुः ।

c. 12. 28
 B. 12. 28. 57
 K. 12. 27. 57

वाद्, Cr as in text Ś1 (by corr) K1 Da2 Dn1
 D1 Ca [s]येति, D1 चोति; T G1 वेति, G1 M1 s s
 ह्येति, G2 M2 ह्येति; Cr cites ह्येति G2 देहो वा
 जीवित्वाद्देही —^b) D1 T1 G देही (for जीवो) Ś1
 (by corr) K1 Da Dn1 Da [स]येति, D1 T1 G [स]-
 येति, T2 [स]प्याति, M ह्येति (for [स]येति) K2
 देवता —^c) = 39^c D1 पति (for पथि) T G1 s M1 s
 सगमम् V1 B Da D2 s s c s एतैतद् (Da2 'व')
 —^d) Ka. s एतैतद् (अन्यैश्च)

51 = Hitopadesa IV 76 V1 reads 51^b on
 marg —^a) D1 ह्येति (for ह्यन्त) —^b)
 Dn2 येन (for जातु) —^c) D1 om (hapl) 51^d —^d)
 G [स]न्चर (for [स]न्वेन).

52 = 12 105 17 —^b) K2 s Bo 1 a-s D (ex-
 cept D1) T2 G2 M पितामहा, K2 पिता सह —^c) D1
 om from 52^a up to नृपते (in 53^d) —^c) Dn2
 पश्यति —^d) K1 T2 स्वा (for त्वां) V1 B Dn
 D2 s s c तेनच (B1 'घा'), Da चापरे, D2 तेन च,
 T2 ते क्वचित् D1 स्वामपश्यति तेषि च

53 D1 om up to नृपते (cf v 1 53) —^a) K2 s
 V1 Bo 1 s-s Dn D2 s s c चैव, B2 Da S चापि
 (for ह्येव) Da द्रष्टा, D1 दृष्टो; T1 G1 दृष्टा, G1 s
 दृष्टा (for द्रष्टा) —^b) K B1 s Da Dn D1 M1 च
 (for वा) —^c) Ś1 K1 s M1 च (for तु) Da1
 दृष्टा, D1 चक्रुर (for चक्षुर) —^d) Bo तमिवाचर,
 Da स्वदिहाचर, D1 तपमिहापर (corrupt)

54 ^a) D2 T1 G व्रत (for चरत्). Dn2 चर्योमि,
 T2 चर्योपि, G1 चर्योमि —^c) D1 पर्यायेत, G2

प्रजायेते K2 Dn1 येति, K1 D2 s जयेत, D1
 यजति Da D1 वा (for च) Cr as in text
 —^a) K2 V1 B1 s s (m as in text) s Da Dn D1
 s s c s T2 मनु-यागाम् —^d) K2 s V1 B (except
 Bo) Dn2 D2-c s T2 क्षानृष्याद्, D1 corrupt, M2
 क्षानृष्याच्च K. क्षानृष्यक D1 क्षानृष्योन्नयोर्षित
 (sic)

55 ^a) B2 यज्ञशीली, Da 'शीला' —^b) K2 प्रति
 भक्तकाम, V1 B Da Dn D2-c s प्रतिवि (V1 'भ')न
 चक्षु, D1 S प्रविभक्तकाम (M1 'भक्त', M2 s 'भक्त';
 M3 'भक्त') —^c) K1 आराधय, K2 s s B2-1 Dn
 D2 s s c आराधयेत्, Da D1 T1 G2 M 'धय'; D1
 'दय', D1 नाचारयन् D1 इद (for इत्) —^d)
 V1 विमुक्त्वा (for च मुक्त्वा) T G2 s M ह्यलीक
 D2 s पर मुक्त्वा हृदयस्य ह्यलीकं.

56 ^a) K2 s Bo 1 s-s Dn D2 s s c सम हि, K2
 समं च, V1 S सम्यक्त्व, D2 सम्यग्धि, D1 सम्यरन्
 (for सम्यग्धि) B2 Da M2 नरन्व (for नृपस्य).
 —^b) K2 s s B2 Dn1 D1 s c S चाभ्या (G2 'सा')-
 हरतो; V1 Bo 1 s-s चाभ्या, D2 चारभजतो, D1
 चाप्यहति (sic) D1 वयत् (for वयावन्) —^c) K2 s
 D1 T2 G प्रवृत्तचक्रस्य, K2 s B1 s-s Dn D2 s s c s
 प्रवृत्तचक्रस्य, D1 corrupt D2-s s रि (D1 हि)र्धते;
 D2 विवर्धते, S [s]भिवर्धते —^d) D2 s s लोकेषु
 सर्वेषु (by transp)

57 Before 57, all MSS (except B1 s Da Dn1)
 om the ref —^a) D1 T G Cup आक्रण्ये, M2
 अजाय Ś1 K1 B1 विदेहराजा, D2 विदेहराजो —^b)
 K2 s s Da2 D1 . T2 'देनु, B1 s D2 s c-s G1 M1

अस्मानमामृत्यु विशुद्धबुद्धि-
र्ययौ गृहं स्वं प्रति शान्तशोकः ॥ ५७
तथा त्वमप्यच्युत मुञ्च शोक-

मुत्तिष्ठ शकोपम हर्षमेहि ।
क्षेत्रेण धर्मेण मही जिता ते
तां भुङ्क्ते कुन्तीसुत मा विपादीः ॥ ५८

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

२९

वैशंपायन उवाच ।
अव्याहरति कौन्तेये धर्मपुत्रे युधिष्ठिरे ।
गुडाकेशो हृषीकेशमभ्यभाषत पाण्डवः ॥ १
ज्ञातिशोकाभिसंतप्तो धर्मराजः परतपः ।
एष शोकार्णवे मग्नस्तमाश्वासय माधव ॥ २

सर्वे स्म ते संशयिताः पुनरेव जनार्दन ।
अस्य शोकं महाबाहो प्रणाशयितुमर्हसि ॥ ३
एवमुक्तस्तु गोविन्दो विजयेन महात्मना ।
पर्यवर्तत राजानं पुण्डरीकैक्षणोऽच्युतः ॥ ४
अनतिक्रमणीयो हि धर्मराजस्य केशवः ।

'धेतु, Da 'केतु — °) B₂ Da अस्मानम्, D₁
आइमानम् Ś₁ D₁ विबुद्ध, D₁ विशुद्धि (for विशुद्ध)
—^a) K₁ गृहे स्व, Da गृहाश्च, D₁ गृहस्य. K₀
प्रविमृद्य शोक, Da प्रति शातयुद्ध

58 °) Da तथा त्वम्, Dn₂ यथा त्वस्, D₁ अत
स्त्वम् B₁ अवि (for क्षपि) Da₁ [अ]प्रविमुञ्च, D₁
T G [अ]प्य विमुच्य (G₁ 'क्त); M [अ]च्युत मुञ्च (for
[अ]च्युत मुञ्च) Ca cites अच्युत — °) K₁ B₁ D₁
क्षेत्रेण K₅ D₂ जितेय —^a) M₂ तं (for तौ) K₂ 4
मा विपीद; K₀ 5 V₁ B Da Dn D₂-8 S मावमस्या,
D₁ मा विपीद

Colophon — Sub parvan K₂-8 V₁ B Da Dn₁
D₁-8 T₂ G₁ 2 M राजधर्म — Adhy name B₂ अइम
गीता; Dn व्यासवाक्यं; D₁ G M₂ 4 अइमजनकमवाद;
T₁ जनकसवाद. — Adhy. no (figures, words or
both) B₁ 22, B₂ 4 Da₁ Dn D₂ 7 8 28 (as in
text), D₂ 27 — Śloka no Dn₁ 59.

29

With st 16ff (the Śodaśarājakyam), cf B
7 55 37-70 25.

1 K₁ 3 om. 1-3. Ś₁ reads 1-3 on marg D₂
om. the ref After the ref, Ś₁ ins अ —^a)
Da D₁ 2 4 T₂ कौन्तेय, Dn राजर्षे; D₀-राजर्षे —^b)

K₁ V₁ D₂ 8 8 M₁ धर्मराजे, D₂ धर्मजे च — V₁
D₂ read 1^a-2^b on marg — After 1, D₂ ins 38*

2 K₁ 2 om 2 (cf v 1 1) Ś₁ reads 2 on marg,
V₁ D₂ read 2^{ab} on marg Before 2, K₂-8 B (B₁
damaged) Da Dn D₁-2 8 8 S (except M₁) ins अर्जुन
उवाच — K₀ D₂ ins after the ref D₂ after 1

38* शोकदायानलजल शोककूपप्रपूरक ।

शोकवह्नीकुठाराय शोकनाशनकीर्तन ।

—^a) V₁ B₀ 1 D₀ तप्तोय (for -सप्ततो) —^b) K₂ 8
B₀ 1 8-8 Dn D₂ 6 धर्मपुत्र (or 'त्रो) K₄ B₀ 1 8-8
D₁-8 8 8 युधिष्ठिर (for परतप) —^c) Ś₁ Da एक;
K₄ B₁ 8 D₂ 8 8 एव (for एष) —^d) D₁ पाण्डव
(for माधव)

3 Ś₁ reads 3 on marg —^a) Ś₁ D₁ G₂ M₁ सर्वे-
स्मै, K₂ सर्वेस्मि, Da सर्वे स्म, D₁ सर्वे स्मै, G₂ सर्व-
स्मै (for सर्वे स्म) M₂ वै (for ते) —^b) B₂ Da
शोकमस्य (by transp) D₁ 8 महाप्राज्ञ (for 'बाहो)

4 Before 4, K V₁ B Da Dn D₁-7 T₂ M₁ 2. 4
ins the ref वैशंपायन उवाच, Ś₁ (erroneously) श्री
वासुदेव —^a) T₁ G₂-2 स (for तु) —^b) T₁
पर्यावर्तत, M₂ स न्यव T₂ पीतवासा महाबाहु —^d)
G₂ [s]यवीत् (also ऽच्युत as in text)

5 ^b) D₁ T माधव (for केशव). —^d) Ś₁ चात्

बाल्यात्प्रभृति गोविन्दः प्रीत्या चाम्यधिकोऽर्जुनात् ५
 संग्रह्य महाबाहुर्भुजं चन्दनभूपितम् ।
 शैलस्तम्भोपमं शौरिखाचाभिविनोदयन् ॥ ६
 शुशुभे वदनं तस्य सुदंष्ट्रं चारुलोचनम् ।
 व्याकोशमित्र विस्पष्टं पद्मं सूर्यविबोधितम् ॥ ७
 मा कृथाः पुरयन्व्याघ्र शोकं त्वं गात्रशोपणम् ।
 न हि ते सुलभा भूयो ये हतास्त्रिणाजिरे ॥ ८
 स्वमलन्धा यथा लाभा वितथाः प्रतिबोधने ।
 एवं ते क्षत्रिया राजन्ये व्यतीता महारणे ॥ ९

सर्वे ह्यभिमुखाः शूरा विगता रणशोभिनः ।
 नैषा कश्चित्पृष्ठतो वा पलायन्वापि पातितः ॥ १०
 सर्वे त्यक्त्वात्मनः प्राणान्युद्धा वीरा महाहवे ।
 शस्त्रपूता दिवं प्राप्ता न ताञ्शोचितुमर्हसि ॥ ११
 अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 सृज्यं पुत्रशोकार्तं यथायं प्राह नारदः ॥ १२
 सुखदुःखैरहं त्वं च प्रजाः सर्वाश्च सृज्य ।
 अविमुक्तं चरिष्यामस्तत्र का परिदेवना ॥ १३
 महाभाग्यं परं राज्ञां कीर्त्यमानं मया शृणु ।

C 12. 907
 B. 12. 29. 15
 K 12. 22. 15

धिको.

6 ^a) K₁ T G M₁ s स (for स) — ^b) K₂ s
 V₁ B Da D₂₋₃ S रूपित (for भूपितम्) — ^c) D₂
 संभनिम, G₁ संभोपनी D₃ शैलं स्तम्भनिम शौरि
 — ^d) V₁ [अ]य; B₁ [हृ]दि (for [अ]भि) K₂ s
 विहामयन्; V₁ B₀ s Da D₁ ; T G₂₋₃ M विनादयन्
 (M₁ s यद्); B₂₋₃ D₂ s s s निनादयन्; D₃ न
 नादयन् (sic)

7 ^a) V₁ तस्य वदन (by transp) Da D₁ वदनं
 (for वदन) — ^b) D₁ सुदंष्ट्र — ^c) B₁ s s व्याको
 पम्; T₂ G₁ s व्याकोचम् K₁ विस्पष्ट, D₁ विस्पष्ट,
 D₃ विस्फुष्ट, D₁ G M₁₋₃ सुस्पष्ट, T₁ सुस्पष्ट (for
 विस्पष्ट) — ^d) K₁ D₃ सूर्यन्, D₁ कुर्याद् (for सूर्य)
 K₂ s B (B₂ marg, also as in text) Dn D₂ s s s
 ह्योदिते (D₃ 'ह') (for विबोधितम्)

8 Before 8, K₂₋₃ V₁ B (B₁ damaged) Da Dn
 D₂₋₃ M₁ s ins वासुदेव टयाच (M₁ s om टयाच);
 K₂ (with prefixed श्री) M₂ s कृगा, D₁ T G श्री-
 भगवानुवाच (T₁ G₁ s s om टयाच) — ^b) V₁ D₂
 s s s T G M₁ s स्व शोक (by transp) — ^c)
 Ś₁ K₁ s s D₁ हता येस्मिन्, D₃ ये हताश्च, T₁ G
 निहतास्मिन्

9 ^a) Ś₁ (sup lin) V₁ भावा, Da कामा (for
 लाभा) — ^b) D₃ s s s विफला K₁ प्रतिबोधने, D₁
 (before corr) प्रतिबोधित — ^c) D₁ S (except M₂)
 स्या (for पुत्र) — ^d) K₂ D₃ येस्म्यतीता K₂ s B₂
 Da D₁₋₃ s s s रणाजिरे, B₁ महाहवे

10 ^a) Da हु, Dn D₂ s T₂ G₂ M₂ [s]पि (for
 हि). V₁ D₁ S (except T₂) वीरा (V₁ 'से'). — ^b)

K₂ Dn विजिता, D₁ S निहता D₃ व्रण (for रण)
 — ^c) B₂ Da न कश्चित्पृष्ठतो — ^d) Ś₁ K₁ B₁ वा
 विपातित, K₂ D₁ वा नि, B₂ चापि वाहात् (sic),
 Da चापि चाहत्, S वापि चाहत् D₁ पलायत्वा
 निपातित (sic)

11 ^a) B₂ Da त्यक्त्वा (B₂ 'क्त्वा) महात्मान, D₃
 त्यक्त्वात्मन प्राणान् — ^b) Ś₁ युद्धा, K₂ D₁ युद्धि,
 Dn₂ युद्धे, D₃ युद्धा; D₂ युद्धां (for युद्धा) B₁
 युद्धा वीरान्; B₂ प्राणान्युद्धा (for युद्धा वीरा) K₂
 V₁ B Dn D₂ s s s महाहवे, D₁ S महारणे (for
 'हवे) — After 11, K₂ s V₁ B Da Dn D₂ s s-1
 S (except G₂) ins

39* क्षत्रधर्मरथा शूरा धेवदेदाहपारगा ।

प्राप्ता वीरगतिं पुण्या न ताञ्शोचितुमर्हसि ।

[(L. 1) T₂ विद (for रत्ता) — (L. 2) Dn₂ वीरा
 (for वीर) K₂ s Dn₁ D₃ M₁ तात् (by transp),
 D₁ न त्व]

— After the above, K₂ B₀ s-3 Da Dn D₂ s s s
 read (for the first time) 15^{ab}, repeating it in its
 proper place

12 T₂ om. 12^{ab} — ^c) K₂ संजयं T₂ अत्रैत-
 सृज्य पूर्व — ^d) K₂ यथाह K₂ V₁ B₀ s s-3 Dn
 D₂ s s s नारदीमवीन्

13 Before 13, T₁ G₁ s s ins नारद — ^a) Ś₁
 (orig) सुखदुःखम्, K₂ सुख दुःखम्, M₂ सुख दुःखं
 — ^b) D₁ D₃ s सजय B₂ ये चान्ये भुवि देहिन
 — ^c) Ś₁ K₁ सविसुक्तं, K₂ s V₁ B (except B₁) Da
 Dn₁ D₁₋₃ s अत्रिसुक्ता, Dn₂ D₁ S अवि (M₁ s अ-
 व, M₂ अपि) वृत्ता K₂₋₃ V₁ B D S मरिष्यामस् (D₁

गच्छावधानं नृपते ततो दुःखं प्रहास्यसि ॥ १४
मृतान्महानुभावांस्त्वं श्रुत्वैव तु महीपतीन् ।
श्रुत्वापनय संतापं शृणु विस्तरश्च मे ॥ १५
[1] आविहितं मरुत्तं मे मृतं सृज्य शुश्रुहि ।
यस्य सेन्द्राः सवरुणा बृहस्पतिपुरोगमाः ।
देवा विश्वसृजो राज्ञो यज्ञमीधुर्महात्मनः ॥ १६
यः स्पर्धामनयच्छक्रं देवराजं शतक्रतुम् ।
शक्रप्रियैपी यं विद्वान्प्रत्याचष्ट बृहस्पतिः ।

संवतो याजयामास यं पीडार्थं बृहस्पतेः ॥ १७
यस्मिन्प्रशासति सतां नृपतौ नृपसत्तम ।
अकृष्टपच्या पृथिवी विवभौ चैत्यमालिनी ॥ १८
आविहितस्य वै सत्रे विश्वे देवाः सभासदः ।
मरुतः परिवेष्टारः साध्याश्चासन्महात्मनः ॥ १९
मरुद्गणा मरुत्स्य यत्सोममपिवन्त ते ।
देवान्मनुष्यान्गन्धर्वांस्त्यरिच्यन्त दक्षिणाः ॥ २०
स चेन्ममार सृज्य चतुर्भद्रतरस्त्वया ।

मनुष्यास्ते). —^a) = ० 24 28^d K₁ D₂ : T₁ G₁
परिवेष्टना

14 ^a) B₁ महोभावायं; M₂ माहाभावायं K₂-s V₁
B D (except D₁) S पुरा (for परं) —^b) Ś₁ (by
corr) अग्रिमानां; B₂ Da D₁ T G M₁ : कथ्य
मानं (for कीर्त्यमान). B₁ यथा (for मया) M₂ कीर्त्य
मानतया शृणु —^c) Da शब्दावधानं; D₂ यथावधानं
—^d) D₁ प्रहस्यसि; T₂ विहास्यसि.

15 For the repetition in K₂ Bo 2-3 Da Dn
D₂ : s : s of 15^a after 39*, of v 1 11 —^b) Da₁
शुचैव (for श्रुत्वैव) K₂ : s : V₁ B D (except D₁,
Dn D₂ both times) S पृथिवीपतीन् (K₂ 'क्षित'; Da
'पते) —^c) K₂-s Bo 2. : s : Da D₂ : s : s : T G₂ :
M₂ शैत्यमानय; B₁ सममानय; B₂ (marg) M₁ :
शैत्यमानय; B₃ damaged, B₂ (marg) शैत्यमागम,
Dn शममानय; D₂ शैत्यमानय; D₁ प्रोष्ट मानस; G₁
सैच्यमानय; G₂ शैमिमानय (for श्रुत्वापनय) V₁
सृजयागतसत्ताप —^d) Bo T₂ G₁ : M विस्तरश्च,
G₂ विस्तरश्च K₂ : D₂ स्वयं (for च मे) —After
15, K₂ : V₁ B Da Dn D₁-s : s : ins

40* क्रूरग्रहाभिशनममायुर्वर्धनमुत्तमम् ।

अग्रिमाणां क्षितिभुजासुपादान मनोहरम् ।

[(L 1) D₂ आयुर्वर्धनम्. — (L 2) K₂ अग्रिमानां
D₁ उपाख्यान (for 'दान) B₁ मनोरम, Da उपायन
(for मनोहरम्)]

16 With 16-21, of ŚB 13 5 4. 6, AB 8 21,
of also B 7 55 37^c-50^d. B 14 4 10 —^a) D₁
आविक्षतं; T₁ G₂ : M₁ : आवीक्षित. K₂ : s : B Da D₁-s
s-s S च, V₁ चेन्, Dn वै (for मे) —^b) K₂ :
V₁ B Da Dn D₁-s s-s S शुश्रुम (D₁ T G M₁-s
'म') (for शुश्रुहि). K₂ : D₂ शुश्रुम सृज्य —^c) Ś₁

K₁ : s om 16^a —^c) D₁ : देव M विधजितो.
K₁ राज्ञे, Da राजा; D₁ T G राजन् (for राज्ञो)

17 ^a) Ś₁ स्पर्धामकरोच्; K₂ : D₁ स्पर्धामानयच्;
K₂ : Bo : s : Dn D₂ : s : s : M₂ स्पर्धयाजयच्; V₁
B₂ Da₁ D₁ स्पर्धयानयच्; B₁ T₁ G₁ : s : स्पर्धमानयच्;
B₄ damaged, B₂ (marg) M₁ : s : स्पर्धयाजयच्;
Da₂ स्पर्धयातयच्; T₂ स्पर्धमानो वै (for स्पर्धामनयच्)
D₁ शक्रो K₁ यसाधमनयच्छक्रं (sic) —^b) D₁ देव
राज्यं; D₁ 'राज K₂ : V₁ B D (except D₁) S
पुरंदरं (D₁ 'र') (for शतक्रतुम्). —^c) D₁ शक्रप्रिये
पया, T₁ G₁ : s : M₂ 'प्रियैपिणं; M₂ 'प्रियैपियं —^d)
M₁ प्रत्याचष्ट G₁ : बृहस्पति —^e) K₁ संवतो; Da₁
संव्यतो —^f) K₂ : D₁ य पीडार्थं; K₂ य पीडार्थं;
B₁ यपीडार्थं; B₂ यवीयावै (sic); B₁ : Da यवी-
यान्वै; Dn यवीयान्स, D₁ य कनीयान्, D₁ स यवी-
यान्; T₂ य प्रियार्थं (for य पीडार्थं). K₂ D₂ बृहस्पते;
B₁ Da बृहस्पति.

18 ^a) Da अस्मिन् (for य') All MSS (ex-
cept Ś₁ K₁ : s) महीं (for सतां) —^b) K₂ B₁ : s-
Dn D₁ : s : s : राजसत्तम, K₂ Da नृपसत्तम —^c)
K₂ अकृष्टपच्या, D₂ अकृष्टपश्चात्; M₁ : अकृष्टपच्च (M₂
'ष्ठा) —^d) Ś₁ (orig) K₂ : Da₁ D₁-s : s : T
G सस्य-; Dn₂ चैस; Dn₂ राज (for चैस) K₂ :
D₁ विविधौपधि (K₂ 'ध)मालिनी

19 ^a) D₁ अविक्षतस्य, T₁ G₂ : M₁ : आवीक्षितस्य
K₂ वै यज्ञे, Da वै मर्वे, D₁ S सत्रे वै (by transp)
—^b) Da सर्वे (for विश्वे) B₁ सदासद —^c) T₂
परिवेष्टा सदस्याश्च —^d) B₂ पार्थिवाश्च, D₁ साघा-
श्चाम; D₂ सम्प्राश्चामन्, T₁ G सदस्याश्च; T₂ मरुत्तश्च
(for साघाश्चासन्) D₁ T G दिवौकस (for महात्मन)

20 ^a) K₂ : V₁ Bo 2-3 Da D₂ : s : s : मरुद्गणो
—^b) K₁ : अपि वर्तते; K₂ D₁ : अपिबन्हुत; K₂

पुत्रात्पुण्यतरथैव मा पुत्रमनुत्प्यथाः ॥ २१

[2] सुहोत्रं चेद्वैतियिनं मृतं सृज्य शुश्रुम ।

यस्मै हिरण्यं ववृषे मघवान्परिवत्सरम् ॥ २२

सत्यनामा वसुमती यं प्राप्यासीजनाधिप ।

हिरण्यमवहन्नद्यस्तस्मिञ्जनपदेश्वरे ॥ २३

कूर्मान्कर्कटकान्क्रान्मकराञ्जिशुकानपि ।

नदीष्वपातयद्राजन्मघवा लोकपूजितः ॥ २४

हैरण्यान्पतितान्दृष्ट्वा मत्स्यान्मकरकच्छपान् ।

सहस्रशोऽथ शतशस्ततोऽस्ययत् वैतियिः ॥ २५

तद्विरण्यमपर्यन्तमावृत्तं कुरुजाङ्गले ।

ईजानो वितते यज्ञे ब्राह्मणेभ्यः समाहितः ॥ २६

स चेन्ममार सृज्य चतुर्भद्रतरस्त्वया ।

पुत्रात्पुण्यतरथैव मा पुत्रमनुत्प्यथाः ।

अदक्षिणमयज्वानं श्वैत्य संशाम्य मा शुचः ॥ २७

C 12. 22
B 12. 29 31
K 12. 22. 20

V₁ B₀ s-s D₀ D₂ D₁-r. s s अपिवत्तत्, K₀ अपि
बहुतं, B₁ D₁ अपिवत्तत्; T G अपिवन्नुत्; M
अपिवत्सुत् (M: 'वत्त' -) D₁ G₂ देवा मनुप्या

21 °) K₁ पुण्यान्, G₁ पुत्रान् (for पुत्राद्) D₁
T G तुभ्य (for चैव) — After 21, D₁ T G ins
(cf B 7 55 50st, 56 12st, 57 12st, etc)

41* मयज्वानमदक्षिणमधिश्चैत्येषुपाहरत् ।

[T₂ G₁ s अद्रुण्यन् T₂ अधिश्चैत्येति, G₂ अधिश्चैत्येति
T₂ G₁ s [र]पाहरत्]

22 With 22-27, cf. B 7 56 1-12 — °) Ś₁
(orig) D₁ च द्वैतियिनं; Ś₁ (by corr) K₂ D₂ D₀ s
चैवा, K₁ च द्वे; K₂ चेद्वे; V₁ B₁ D₁ चेद्,
B₀ s चेद्, D₂ चेद् तियिन, D₁ D₁ s s चैवौ,
G₁ चेद्वैतियिना, G₂ चेद्वैतियी (sic), M₁ चेद्वैतियीन
B₂ सुहोत्र चैद्वैतियिन, D₁ सहोत्रवेदतियिन, D₂ सुहात्र
चद्वैतियिन — °) G₂ कृत (for मृत). D₂ सज्य
(for सृज्य) K₂ B₂ D₂ शुश्रुम सृज्य (by transp)
D₁ T G M₁ s शुश्रुम M₂ adds सृज्य after शुश्रुम
— D₂ om from 22^c up to तस्मिन् (in 23^d) — °)
K₂-s V₁ B Da Dn D₂ s T₂ यस्मिन् (for यस्मै)
— °) K₂ s B₀ s s D₁ D₁ M₂ मघवा; K₂ मेघवा,
B₂ damaged K₂ D₁ परिवत्सरं; D₂ अपिवत्सय
(D₂ 'व)

23 D₂ om. up to तस्मिन् (cf. v L 22) — °)
K₁ जनाधिप, K₂ s s B₀ s-s Da Dn D₂-n s (ex-
cept M₁) जनाधिप, V₁ नराधिप (for जनाधिप) D₂
यं प्राप्यासीननाधिप (sic) — °) B₁ अहरन्; D₂ अह
न् (by metathesis) K₁ हिरण्यसर्वहन्नघस; हिरण्यम
वहन्नघस

24 °) K₂ B₁ कूर्मन्, B₀ s s D₁ कूर्म, D₁ T G
मस्यान् (for कूर्मान्) D₂ कूर्मकान्, D₁ कुकुडकान्
D₂ कूर्माकुडकानकान् (corrupt) — °) D₁ T₂ G₁ s M

कच्छपान् (for मकरान्) K₁ किंशुकानपि, K₂ D₁
शिशुकानपि; K₂ D₂ T G₁ s s M द्वि (M₂ s किं)
शुमारकान्, V₁ B Da D₁ s-s s G₂ शिशुमारकान् (B₁
marg शिशुमानपि); D₂ छुशुकानपि — °) V₁
पातयद्, D₁ T G₁-1 [अ]वासृजद्; G₁ [अ]वसृजद्
K₂ s D₁ राजा (for राजन्) D₂ s s s नदीषु पात
यामाम — °) K₂ s Da D₁ s M मघवान्.

25 °) K₂ s Da Dn D₂ s T₁ G₂ हैरण्यान्; V₁
B D₂ s s s हिरण्यं; G₂ हैरण्यान् B₁-1 D₂ s s s
पतित; B₂ रजतं, D₂ अशितान् K₁ सृष्ट्वा — °)
D₁ मछान् D₂ s s मकरान्मत्स्यकच्छपान् — °) D₁
[s]पशतशस, G₁ [s]ष सशतशस (hypermetric), D₂
सहस्रशोयुतशस (submetric), D₂ corrupt — °)
B₀ s वैतियि; D₂ चातियि; D₂ वातियि, D₁
वितियि; M₂ (inf lsn) वैयति (for वैतियि) K₂ s
V₁ B₂ s s Dn D₁-s s s s ततोऽस्ययद्यो (D₂ 'यो')
नियि (B₂ 'धी'), B₂ damaged.

26 °) K₁ अपयात्तम्, G₂ अपश्यत्तम् (for अ
पर्यन्तम्) — °) K₂ s s B Dn D₁-3 s-1 आवृत्तं;
D₂ आवत्त; M₂ आहृतं Ś₁ K₁ s s B₁ Da D₂ s
कुरुजगले; K₂ 'जंगले; D₁ 'जंगलै; D₂ 'जंगलि
— °) Ś₁ (by corr) K₁ राजानं; Ś₁ (orig) ईजानं;
D₁ ज्ञानेद, M₂ (inf lsn) राजासौ (for ईजानो) K₂
D₂ वितथे — °) K₂ s B₂ D₂ दक्षिणामत्स्य (K₂ 'भ्य')-
काल्यद्, V₁ B₀-1 Da Dn D₀ ब्राह्मणेभ्य समर्पयत्
(B₂ D₂ Dn समर्पयत्, D₀ समर्पयत्), D₂ s s दक्षि
णार्धमकालयत्; D₁ 'भ्यस्त्वमहत; D₂ दक्षिणार्धमकल्प
यत्; s ब्राह्मणेभ्यस्त्वमन्यत् (M₁ s 'मवत्; M₂ s
'महत)

27 27^{ab} = (var) 21 — °) K₁ मृत (sub
metric, for ममार) D₂ सज्य — °) T₂ तु य
(for त्वया) — °) Ś₁ पुत्रान् Ś₁ Da पुत्रतरस (Ś₁
रश्) Da D₁ T G तुभ्य (for चैव) — °) K₂

C. 12. 924
B. 12. 29 31
K 12. 28. 31

[3] अङ्गं बृहद्रथं चैव मृतं शुश्रुम सृञ्जय ।
यः सहस्रं सहस्राणां श्वेतानश्वानवासृजत् ॥ २८
सहस्रं च सहस्राणां कन्या हेमविभूषिताः ।
ईजानो वितते यज्ञे दक्षिणामत्यकालयत् ॥ २९
शतं शतसहस्राणां वृषाणां हेममालिनाम् ।
गवां सहस्रानुचरं दक्षिणामत्यकालयत् ॥ ३०
अङ्गस्य यजमानस्य तदा विष्णुपदे गिरौ ।
अमाद्यदिन्द्रः सोमेन दक्षिणाभिर्द्विजातयः ॥ ३१

D₁ ० 'तप्यथा — G₂ om (hapl) 27^c-34^d —^c)
D₁ T G₁ s ४ भयज्वानमद (T₁ G₂ ४ 'दा)क्षिण्य —^c)
Ś₁ (by oorr) श्वेतयः; Ś₁ (before corr) K₂ चेत्य,
K₃ स वै; K₄ श्वेत्य; V₁ B₀ 1 s-s चैतः; B₂ पुत्रं
(anf lin sec m श्वेत्य); D_a चिर; D_{n1} D₂ s s
चैत्य; D_{n2} स्वैर; D₁ मैव, D₂ त्वं वेत्; D₃ चैव,
D₄ M₂ चैत्य (for चैत्य) B₂ संस्तुत्य

28 With 28-34, cf AB 8 22 G₂ om 28 (cf
v 1 27) —^b) K₃ V₁ B D_a D_n D₂ s s १ s सृञ्जय
(D_{a1} सजय) शुश्रुम (K₃ V₁ B D_n D₂ s s M₂ 'म)
—B₀ 1 s D₂ ० om. (hapl) 28^c-29^d V₁ reads 28^{cd}
on marg D₁ om (hapl) 28^d-30^e —^d) V₁ om
(hapl) नश्व

29 B₀ 1 s D₁ s s G₂ om 29 (cf v 1 28, 27)
—^a) V₁ यः सहस्रं (for सहस्र च) —^b) V₁ B₂-4
D_a D_n D₂ s s हेम (D_a हेम)परिवृत् (D₂ 'क्षि)ता
—D₂ s om 29^{cd} —^d) D₁ T G₁ s ४ दक्षिणा
—After 29, D_{n2} reads 31^{ab} K₃ V₁ B₂-4 D_a D_n
D₂ s s १ S (except M₂, G₂ om) ins after 29
B₀ 1 s D₂ ० after 28^{ab} D₁ s after 29^{ab}

42* य सहस्र सहस्राणां गजानामतिपथिनाम् ।
ईजानो वितते यज्ञे दक्षिणामत्यकालयत् ।

[(L 1) D₁ om (hapl) from गां (in line 1,
prior half) to सहस्र (in 30^a) T₁ om post half
D_a D₂ अभिपथिनां, T₂ G₁ M₁-s पथमालिनां, G₂ ४
हेममालिनां (for अतिपथिनाम्) —D_a om. line 2
—(L 2) T G₂ ४ दक्षिणा.]

30 G₂ om 30 (cf v 1 27) D₁ १ om 30^a (for
D₁, cf v 1 28) —^a) B₂ s s (orig) D₂ s सह
साणि (for 'गां) —^c) B₂ D_{a2} सहस्राश्वपुरो; D_{a1}

यस्य यज्ञेषु राजेन्द्र शतसंख्येषु वै पुनः ।
देवान्मनुष्यान्गन्धर्वानत्यरिच्यन्त दक्षिणाः ॥ ३२
न जातो जनिता चान्यः पुमान्यस्तत्प्रदास्यति ।
यदङ्गः प्रददौ वित्तं सोमसंस्थासु सप्तसु ॥ ३३
स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया ।
पुत्रात्पुण्यतरश्चैव मा पुत्रमनुत्प्यथाः ॥ ३४
[4] शिविमौशीनरं चैव मृतं शुश्रुम सृञ्जय ।
य इमां पृथिवीं कृत्स्नां चर्मवत्समवेष्टयत् ॥ ३५

सहस्र चतुरो, D₁ सहस्रानुचर, T G₁ s ४ सहस्रानुचरा (T₂
G₁ 'रान्) —^a) K₃ दक्षिणाम्, D₁ T G₁ s ४ दक्षिणा
(for 'णाम्) K₁ अनुकालयः; K₂ D₂ s s s समकाल
यत् (D₂ 'यन्); D₁ ४ अभ्यकार (D₁ 'ल)यत्

31 G₂ om 31 (of v 1 27) D_{n2} reads 31^{ab}
after 29 —^a) K₁ अंगत्या. K₂ ईजमानस्य; D₂
मयमानस्य —^b) K₄ B₀ D₂ तथा, B₂ पुण्ये, D_a
प्राप्य; D₁ त्वं (for तदा) —31^{cd}=(var) 1 112
9^{ab} 3 86 6^{cd}, 121 7^{cd} Cf ŚB 13. 5 4 18,
Viṣṇup 4 1 19^{ab}. —^d) D_{a1} द्विजायते

32 G₂ om 32 (of v 1 27) —^a) D₁ ४ 'तस्य
(for यस्य) B₀ s यज्ञेषु यस्य राजेन्द्र; D₂ s s s यस्य
राजेन्द्र यज्ञेषु —^b) K₁ वै पुरः; K₂ s V₁ B D_a
D_{n1} D₂ s s s S (G₂ om) वै पुरा; D_{n2} वा पुरा;
D₂ विपुरा, D₁ वा पुरः; D₂ न पुरा (for वै पुन)
—32^{cd}=20^{cd} —^d) Ś₁ अतिरिच्यन्त, K₁ अभिरि
इयत्, D_{a1} corrupt, D₁ G₂ अत्यरिच्यत्. D_{a1} दक्षि
णात्, G₂ दक्षिणा

33 G₂ om 33 (of v 1 27) —^a) K₁ D₂ T
G₂ ४ M वा; K₂-s V₁ B₀ 1 s-s D₁-s १ १ न (for
च). B₂ G₁ [अ]न्य —^b) K₃ B₂ D₂ s s s य. सः;
B₂ यस्तु; D₀ यस्तत्; T₁ G₁ s ४ कस्तत्, T₂ कश्चित्
(for यस्तत्) D_{a2} प्रजास्यति K₁ D_{n2} ततोऽन्यस्त
(D_{n2} पुरान्यत्)प्रदास्यति —^c) D₁ यदत् D_{a1}
वित्त —^d) K₁ om सोम D₁ T₂ G₂ M₂ ४ पार्थिव,
T₁ G₂ M₁ s पार्थिव; G₁ पार्थिव (for सप्तसु)

34 G₂ om 34 (cf v 1 27) —^a) D_{a1} सजय
—^c) D₂ reads पुत्रात् twice K₁ M₁ पुत्रात् Ś₁ K₁
पुत्रतरश्च T G₁ s ४ तुभ्यं (for चैव) D₂ पुत्रापर्यतरत्
श्चैव —After 34, D₁ ins 41*

35 With 35-39, cf B 7 58 1-15 B₁ om

महता रथघोषेण पृथिवीमनुनादयन् ।
 एकच्छत्रां महीं चक्रे जैत्रेणैकरथेन यः ॥ ३६
 यावदद्य गवाश्वं स्यादारण्यैः पशुभिः सह ।
 तावतीः प्रददौ गाः स शिविरौशीनरोऽध्वरे ॥ ३७
 नोद्यन्तारं धुरं तस्य कंचिन्मेने प्रजापतिः ।
 न भूतं न भविष्यन्तं सर्वराजसु भारत ।
 अन्यत्रौशीनराच्छैव्याद्राजपेरिन्द्रविक्रमात् ॥ ३८
 स चेन्ममार सृज्य चतुर्भद्रतरस्त्रया ।

पुत्रात्पुण्यतरश्चैव मा पुत्रमनुतप्यथाः ।
 अदक्षिणमयज्वानं तं वै संशाम्य मा शुचः ॥ ३९
 [5] भरतं चैव दौःपन्ति मृतं सृज्य शुश्रुम ।
 शाकुन्तलिं महेष्वासं भूरिद्रविणतेजसम् ॥ ४०
 यो बद्धा त्रिंशतो ह्यश्वान्देवेभ्यो यमुनामनु ।
 सरस्वतीं विंशतिं च गङ्गामनु चतुर्दश ॥ ४१
 अश्वमेधसहस्रेण राजसूयशतेन च ।
 इष्टवान्स महातेजा दौःपन्तिर्भरतः पुरा ॥ ४२

C. 12. 940
 B. 12. 29. 47
 K. 12. 28. 47

(hapl.) 35-45, Ds om. (hapl.) 35-39 —^a) D1 शिवम् (for शिविम्) M1 चापि (for चैव) —^b) V1 Bo 2-2 Dn D2 3 5-7 S सृज्य शुश्रुम (D1 T G M1-3 'म'), Da सज्य शुश्रुम —^c) K2-5 Dn D1 4 5 7 T G सर्वां (for कृस्ता) —^d) S1 K1 परिवेष्टयेत्, K4 D1 परिवेष्टयन् (D1 'यत्'), D1 पर्यवेष्टयत्, T1 G1 समवेष्ट, G2 M2 समवेष्ट

36 B1 Ds om. 36 (cf. v l 35). —^a) K1 रथ घोषेण —^b) B2 Da कंपयन्निय मेदिनी —^c) Dn2 एकच्छत्रा (for 'च्छत्रा)

37 B1 Ds om 37 (cf v l 35) —^a) K2 4 5 V1 B (B1 om.) Da2 Dn D1-2 3 5 G1-2 अस्य, M1 8 टर्ष्या; M1 (inf) lin. as in text) मद्या (for मद्य) Da1 यावदश्च (sic) (for यावदद्य) D1 [म]गवाश्वस्य, T2 गवाश्वस्य, G1 गवाश्व स्याद् —^b) D4 धारण्ये D1 हवा (for सह) —^c) K1 गाव, V1 गावी (for गा स) —^d) K1 औशीनरेधर, D1 corrupt, M2 औशीनरेधरे

38 B1 Ds om 38 (cf v l 35) —^a) K2 V1 Bo 2 2 5 Da Dn Ds 7 न वोदार, B1 5 (marg) Ds नोद्यन्मार, D1 नदोदोरं (sic), D2 नोद्यन्मार, D3 नावोदार (for नोद्यन्तार) K1 धुरे, D1 धुरस् K2 नोद्यन्तारकृतस्य (corrupt) —^b) S1 K1 G2 किञ्चिन्, Da1 कश्चिन्, Da2 D1 G2 M1 2 4 कश्चिन् G1 प्रजा पतिं —^c) K2-5 V1 B (B1 om) D (except D1, Ds om) S (except M2) न (Da म) भविष्य च (Ds 'प्यं वा, T2 'प्यद्य) —^d) Dn M1 सृज्य, T2 मानद् (for भारत) —^e) B2 2 D2 अन्यदौ (B2 'दौ')शीनराच्

39 B1 Ds om 39 (cf v l 35) G om 39^{abc} S1 V1 Bo 2 2 Dn D2 2 5-7 T (T1 om 39^{bc}) M

transp 39^{abc} and 39^d —^a) Da1 सज्य —T1 om 39^{bc} —^c) S1 पुण्यतराच्, K1 'तराश्च, D1 'तर. D2 3 5 7 T2 M1-3 तुभ्य (for चैव) — After 39^d, D1 repeats 41^a (cf. v l 34) B1 om 39^d —^e) K2 अदक्षणम्, G1 अदक्षिण्यम् —^f) K2 4 चैत्य सशाम्य, Da D1 S पुत्र सस्मृत्य, D1 मैव सशास्य (for त वै सशाम्य) K1 चैवैसशाल्यनाशुच (sic), V1 Bo 2 2 5 Dn D2 2 5 6 मा पुत्रमनुतप्यथा (= 39^d)

40 With 40-45, cf B 7 68 1-17, AB 8 23, SB 13 5 4 11-13 B1 om 40 (cf v l 35) —^a) K1 दौष्ट, K2 3 V1 Bo 2-2 Da Dn D2 2 7 8 T1 G2 4 दौ (Dn2 नो)प्यति, K4 D1 6 दौष्कतिं, K5 दौष्यतं, D1 दौष्यत, G1 दौष्यती —^b) K1 1 5 B2 Da D1 4 transp सृज्य and शुश्रुम D1 S (except M1) शुश्रुम —^c) K2 5 V1 Bo 2-5 D (except D1) S शाकुन्तल (G1 M1 2 4 'क) V1 Bo 2-5 D (except D1) S महान्मान —^d) V1 दक्षिण, Ds T2 G2 M2 द्रवण Dn सच्य, D2 G2 चेतस (for तेजसम्)

41 B1 om 41 (cf v l 35) —^a) K1 यो बुध्यात्, Da यो विद्वास्, D2 यायध्नाव, D1 T G1 2 4 M1 2 4 योयध्नात् K2 G2 त्रिंशतो, K3 Bo 3 Dn D2 2 5 6 त्रिंशत, B1 5 Ds त्रिंशतं, Da त्रिंशताश् (for त्रिंशतो). K2 ह्यश्वान्, K3 V1 Bo 2-5 Da Dn D2 2 5 6 3 चाश्वान, D1 T1 चार्जि, T2 G M वाजीन् (M1 'जिन्) —^b) K2 देवेशो M1 2 यमु नामनु —^c) K2 त्रिंशत च, D1 T G त्रिंशतोनु, M त्रिंशदनु (M2 'दधु) —^d) Ds चतुर्दश

42 B1 om 42 (cf v l 35) —^a) M1 सु (for स) K2 D1 य ह् (K2 यद्)ष्टवान्महाराजो —^d) S1 दौष्टतिर्, K1-3 5 V1 Bo 2-5 Da Dn D2 2 5 7 8 T1 G1 2 4 दौष्यतिर्, K4 Ds दौष्कतिर्, D1 दौष्यतिर्, D2 दौष्कतिर्, M1 दौष्यतीर्, V1 Bo 2-5 D2 2 5 8

भरतस्य महत्कर्म सर्वराजसु पार्थिवाः ।
 खं मर्त्या इव बाहुभ्यां नानुगन्तुमशक्नुवन् ॥ ४३
 परं सहस्राद्यो बद्धा हयान्वेदीं विचित्र्य च ।
 सहस्रं यत्र पद्मानां कण्वाय भरतो ददौ ॥ ४४
 स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया ।
 पुत्रात्पुण्यतरश्चैव मा पुत्रमनुत्पथथाः ॥ ४५
 [6] रामं दाशरथिं चैव मृतं शुश्रुम सृञ्जय ।

योऽन्वकम्पत वै नित्यं प्रजाः पुत्रानिवौरसान् ॥ ४६
 विधवा यस्य विषये नानाथाः काश्चनाभवन् ।
 सर्वस्यासीत्पितृसमो रामो राज्यं यदान्वशात् ॥ ४७
 कालवर्षाश्च पर्जन्याः सस्यानि रसवन्ति च ।
 नित्यं सुभिक्षमेवासीद्रामे राज्यं प्रशासति ॥ ४८
 प्राणिनो नाप्सु मज्जन्ति नानर्थे पावकोऽद्दहत् ।
 न व्यालजं भयं चासीद्रामे राज्यं प्रशासति ॥ ४९

भरतस्तदा, D₀ १ 'तर्पभ

43 B₁ om 43 (of v 1 35) —^a) D_n [अ]मवत्,
 D₁ T G तु यत् (for महत्) —^b) B₁ D₈ ३ दृष्टा;
 D₁ सर्वं (for सर्वं) K₁ D₁ पार्थिवः; T G M₁ ४
 पार्थिव —^c) D₁ खं मर्त्या; D₁ स मनु, D₈ स
 मर्त्या; T₁ G₁ ३ ४ M₁ ४ स मर्त्य —^d) D₁ G₁ M₁ ४
 अशक्नुवत् (M₁ 'वान्)

44 B₁ om 44 (of v 1 35) —^a) V₁ B₈-5
 D₂ ३ ३ ३ ३ परं सहस्रान्; B₂ परं सहस्र, Da परा
 न्सहस्रान्; D₁ पर सहस्रान् K₁ बध्या, K₂ ३ ३ यद्भान्;
 V₁ D₁ बद्धा; B₀ ह्वा, D₈ बुद्धा (for बद्धा) D₁
 T G सहस्र यद्भयान्यध्नात्, M₁-३ सहस्र य (M₂ या)
 पर बद्धा, M₁ सहस्राद्य पर बद्धा —^b) K₂-5 V₁
 B₀ 2-5 Da Dn D₂ ३ ३ ३ हयान्वेदीर् (V₁ Da 'दी),
 D₁ T G पुरा विद्यां (T₁ G₂ 'द्या), M हयान्वेद्यां (M₁
 'द्यान्) K₂-5 V₁ B₀ 2-5 D S वितत्य (D₁ वितित्य,
 D₁ विवित्य) —^d) Ś₁ K₁ विप्राय, K₂ कठाय; D₁
 करभान् (for कण्वाय) D₀ भरत D₁ ददे.

45 B₁ G₁ 4 om 45 (for B₁, cf v 1 35) T₁
 om 45^b —^c) Ś₁ K₁ पुण्यतराश्, B₀ 'तर D₁
 T₂ G₂ M₁-३ तुभ्य (for चैव) — After 45, D₁
 repeats 41* (of v 1 34)

46 With 46-55, of B 7 59 1-25 —^a) T G
 चापि (for चैव) —^b) K₁ सृञ्जय, Dn₁ सजय (for
 सृञ्जय) V₁ B₀ Dn₂ D₂-5 M₁ सृञ्जय शुश्रुम (by
 transp), Da₁ D₀ सजय शुश्रुम (D₀ 'म); D₁ ३
 T G M₁ सृञ्जय शुश्रुम Da₂ सृञ्ज मृतय शुश्रुम (cor-
 rupt). —^c) Dn₂ G₁ योनुकपत Da वैरिभ्य (for
 वै नित्यं) —^d) T₂ पिता (for प्रजा)

47 With 47^{ab}, of Rām 1 1 91^{cd} —^a) D₁
 नाधवान् (for विधवा) G₂ ह्यस्य (for यस्य) B₂
 चानाथा, D₁ विषयो (for विषये) —^b) D₁ नानार्थ

I₁ कांचनाभवन् D₂ नानाथ कश्चनाभवत्; D₁ S नान
 (M₁ 'ना)थै कस्यचिद्भवेत् —^c) Ś₁ सर्वोप्यासीत्; K₁
 सचेप्यासीत् (sic), K₈ ३ V₁ B Da Dn D₂ २ ३ ३ ३
 सर्ववासीत्, K₁ D₁ सर्वस्यासीत्, D₁ सर्वस्य स्यात्, M₂
 सर्वस्य वै (for सर्वस्यासीत्) K₂ पुत्रसमो —^d) K₂
 ३ ३ V₁ B₁ २ ३ Dn D₂ ३ ३ ३ यदान्वशात् (K₀ 'सात्),
 Da₁ यदा त्वमात्; M₁ यदान्वगात्

48 With 48^a, of Rām 6 128 102^a —^a) Ś₁
 K₁ कालवर्षाणि, K₈ ३ V₁ B Da Dn D₂-३ S 'वर्षां च
 (M₁ 'वर्षाव), D₁ 'वर्षाच K₈ ३ V₁ B Da Dn D₂-३ S
 पर्जन्य —^b) Ś₁ K₁ दशवति च, K₁ D₁ फलवति च,
 V₁ B Da Dn₂ D₁ M समपा (B₀ 'वा)दयत् (M₂ 'यन्),
 Dn₁ D₀ समुपाटयन् (D₀ 'यत्), T G समवर्धयत् (T₂
 G₂ 'यन्) —^c) T₁ G₈ ४ M₁ सुपमम्, G₁ सुष्टुमम्,
 G₂ M₂ सुसुखम् (for सुभिक्षम्) —^d) Ś₁ प्रशासति
 — After 48, Da ins 43* (cf. v 1 51)

49 With 49, of Rām 1 1 92 Ś₁ om 49
 V₁ reads from st 49 up to the end of 42* on
 marg —^a) D₈ नाशु (for नाप्सु) K₁ ४ मज्जश्च,
 B₀ Dn₂ D₀ मज्जत, D₁ [अ]मज्जति, M [अ]मज्जत
 Da प्राणिनोमा (Da₂ 'प)सुमर्जुन (corrupt) —^b) K₂
 नावर्षो, K₂ नानर्था, K₈ B₀ ३ Da₁ Dn₂ D₁ ३ नानर्थ;
 V₁ B₁-4 Dn₁ D₂ ३ ३ ३ नान्यथा, Da₂ नानर्था, D₁
 corrupt D₂ T₂ दहेत्, M₁ ३ दहन् — With 49^{cd},
 of Rām 6 128 98^{cd} —^c) K₈ D₁ व्याधिज; B₂
 Da व्याधितो, D₁ M व्याळतो, T₁ G व्याळकाद्;
 T₂ व्याळद्धि (for व्याळज) Da भवे चासीद्; T₂ भयं
 नासीद् K₈ V₁ B₀ १ ३-5 Dn D₂ ३ ३ ३ ३ रुजा (V₁
 B₀ D₈ ३ ३ 'जो, B₁ 'ज) भय न तत्रासीद् — After
 49, M₂ reads (with var) and cancels 52^a B₁ G₁
 ins after 49, 43* (of v 1 51)

50 With 50, of Rām 6. 128 101 B₁ G₁ om
 (hapl) 50-51, G₂ om (hapl) 50 V₁ reads 50

आसन्वर्षसहस्राणि तथा पुत्रसहस्रिकाः ।
 अरोगाः सर्वसिद्धार्थाः प्रजा रामे प्रशासति ॥ ५०
 नान्योन्येन विवादोऽभृत्स्त्रीणामपि कुतो नृणाम् ।
 धर्मनित्याः प्रजायासन्नामे राज्यं प्रशासति ॥ ५१
 नित्यपुष्पफलाद्यैव पादया निरुपद्रवाः ।
 मर्वा द्रोणदुहा गात्रो रामे राज्यं प्रशासति ॥ ५२
 स चतुर्दश वर्षाणि वने प्रोष्य महात्तपाः ।

दशाश्वमेधाज्ञारूथ्यानाजहार निरर्गलान् ॥ ५३
 ज्यामो युवा लोहिताश्वो मत्तवारणविक्रमः ।
 दश वर्षसहस्राणि रामो राज्यमकारयत् ॥ ५४
 स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया ।
 पुत्रात्पुण्यतरश्चैव मा पुत्रमनुतप्यथाः ॥ ५५
 [7] भगीरथं च राजानं मृतं शुश्रुम सृञ्जय ।
 यस्येन्द्रो वितते यज्ञे सोमं पीत्वा मदोत्कटः ॥ ५६

C. 12. 933
B. 12. 29. 63
K. 12. 29. 63

on marg 50^{ab} = (var) 3 181 16^{ab} —^a) K₁
 आस, K₂ आयुः, D₁ आयुः (for आसन्) K₂ ३
 V₁ B₂₋₃ Da Dn D₂ ३.३.३ ३ 'सहस्रिण्यन्', D₁ T
 G₂ ३ 'सहस्राश्व, M₁ ३ 'सहस्रेण —^b) D₂ ३ ३ वर्ष,
 M₂ पुत्रेण (hypermetric) (for पुत्र) K₂ ३ B₁ D₁
 T G₂ ३ 'सहस्रिण (B₁ 'न) — After 50^a, Dn₂ D₂
 ins post half of line 1 and line 2 of 43^a —^d)
 K₂ ३.३ V₁ B (B₁ om.) Da Dn₁ D₂₋₃ S (G₁ ३ om)
 रामे राज्यं (for प्रजा रामे) Dn₂ D₂ निर्मया [ ] सैर-
 चारिणः — After 50, K₂ ins 43^a (cf. v l. 51)

51 K₂ B₁ Dn₂ D₂ G₁ M₁ ३ om 51 (for B₁ G₁,
 cf v l. 50) V₁ reads 51 on marg —^a) V₁
 न चान्योन्य- (for नान्योन्येन) —^b) K₁ कुतोर्पणा (sic)
 — With 51^{cd}, cf Rām. 6 128 103^{cd} —^c) D₁ धर्म
 युवा D₁ प्रजावास, M₂ प्रजा राजन् — K₂ ३ V₁
 (marg) Bo २-३ Dn₁ D₂₋₃ ३ T₁ G₂ ३ M₂ ३ ins
 after 51 K₂ after 50 B₁ G₁, after 49 Da,
 after 48 Dn₂ D₂ (both om prior half of. line 1)
 after 50^a

43* संतुष्टा सर्वसिद्धार्था निर्मया सैरचारिण ।

नरा सत्यव्रताश्रामन्नामे राज्यं प्रशासति ।

[(L 1) K₂ पूर्वः, B₁ परि- (for सर्व-) G₂ मत्तानि
 (for सिद्धार्था) Da चैव चाणि, G₁ सैरचारिण
 — (L 2) V₁ D₂ सत्यव्रताश्रामन्, Da T₁ G₁₋₃ M₂ ३
 सत्यव्रतधरा]

52 With 52^{ab}, cf Rām. 6 128 102^{ab} D₁ T₂ G₂
 om. (hapl.) 52 —^a) B₂ Da M ऋतु; D₂ ३ नित्यं
 (for नित्य) B₂ Da चापि (for चैव) —^c) M₂
 द्रोणदुहा —^d) D₁ G₁ रामो

53 ^a) Da चतुर्दश च वर्षाणि — B₁ reads 46*
 after 53^a and om. (hapl.) 53^b-54^c —^b) K₂ ३
 D₁ १ S महासना; B₂ Da 'यथा' (for 'तथा')
 — After 53^{ab}, D₁ ins .

44* जवान राक्षस राम पौलस्त्य लोककण्टकम् ।

With 53^{cd}, cf 3 275 69, Rām 6 128 95^{cd} —^a)
 Ś₁ इन्द्राश्च (sic) G₁ मेवेन K₁ जार्यप्यान् (cor-
 rupt), D₁ corrupt, D₁ T G M₂ आजहे, M₁ ३ ३
 जाख्यान् —^d) D₁ रथ्याश्चैव, T G₂ ३ जाख्यान्स,
 G₂ यथाविधि (for आजहार) D₁ T₁ G₂ ३ M₁ ३ ३
 निरर्गलान्, D₂ निराकुलान् G₁ यथा विधिरनर्गलान्

54 B₁ om. 54^{ab} (cf. v l. 53) With 54^{ab}, cf
 Vāyu P II. 26 191^{cd} —^a) V₁ Bo २-३ Da Dn
 D₂ ३.३.३ ३ M transp ज्यामो and युवा —^b) K₂
 D₁ मत्तमातगविक्रमं (D₁ 'म); K₂ V₁ B (B₁ om)
 Da Dn D₂ ३ ३ ३ ३ S मातंग इव यूयप; D₁ मत्त
 चारणविक्रम, D₁ मानुषा इव यूयप — After 54^{ab},
 N (except K₂ D₁ १, B₁ om.) ins

45* आजानुवाहु सुसुखो हरिस्कन्धो महासुज ।

[= (var) B 7 59 21^{ab}, Vāyu P II. 26 191^{cd}
 K₂ V₁ B (B₁ om) Da Dn D₂ ३ ३ ३ ३ सिंह- (for
 हरि)]

—^a) K₁ दशवर्षं, D₁ शरवर्षं, M₁ ३ ३ एकादश
 (for दशवर्ष) — K₂ V₁ (marg) B Dn D₁₋₂ ३
 ३ ३ T₂ ins after 54^a (B₁, after 53^a)

46* दशवर्षदातानि च ।

मयोध्याधिपतिर्भूत्वा.

[(L 1) D₂ ३ ३ [अ]पि (for च) — (L 2) T₂
 सीतापनिर्महावाह]

55 D₁ om. (hapl.) 55-58 G₁ om 55 —^a)
 Da₂ सजय — T₁ om 55^{bc} —^b) T₂ तु य (for
 स्वया) —^c) Da T₂ G₁₋₃ तुभ्य (for चैव) —^d)
 Da₂ नापुत्रम् Da₁ ममापुत्रनुतप्यया (corrupt)

58 With 56-63, cf. B 7 60 1-13 D₁ om 56
 (cf v l. 55) —^b) K₁ V₁ Bo १.३ ३ D₂ ३ ३ ३ ३

असुराणां सहस्राणि बहूनि सुरसत्तमः ।
 अजयद्ब्राह्मवीर्येण भगवान्पाकशासनः ॥ ५७
 यः सहस्रं सहस्राणां कन्या हेमविभूषिताः ।
 ईजानो वितते यज्ञे दक्षिणामत्यकालयत् ॥ ५८
 सर्वा रथगताः कन्या रथाः सर्वे चतुर्युजः ।
 रथे रथे शतं नागाः पद्मिनो हेममालिनः ॥ ५९
 सहस्रमश्वा एकैकं हस्तिनं पृथुतोऽन्वयुः ।
 गवां सहस्रमश्वेऽश्वे सहस्रं गव्यजाविकम् ॥ ६०
 उपह्वरे निवसतो यस्याङ्गे निपसाद् ह ।
 गङ्गा भागीरथी तस्मादुर्वशी ह्यभवत्पुरा ॥ ६१

भूरिदक्षिणमिक्ष्वाकुं यजमानं भगीरथम् ।
 त्रिलोकपथगा गङ्गा दुहितृत्वमुपेयुपी ॥ ६२
 स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया ।
 पुत्रात्पुण्यतरश्चैव मा पुत्रमनुत्प्यथाः ॥ ६३
 [४] दिलीपं *चैवैलविलं मृतं शुश्रुम सृञ्जय ।
 यस्य कर्माणि भूरीणि कथयन्ति द्विजातयः ॥ ६४
 इमां वै वसुसंपन्नां वसुधां वसुधाधिपः ।
 ददौ तस्मिन्महायज्ञे ब्राह्मणेभ्यः समाहितः ॥ ६५
 तस्येह यजमानस्य यज्ञे यज्ञे पुरोहितः ।
 सहस्रं वारणान्हेमान्दक्षिणामत्यकालयत् ॥ ६६

M: सृञ्जय शुश्रुम (by transp), Da T G M1 सूं (Da स)जय शुश्रुम; Dn1 शुश्रुम सजय

57 D1 om 57 (of v 1 55). —^b) Ks Da स सुरेश्वर; B2 च सुरेश्वर (for सुरसत्तम). —^d) B2 D1 S (except T1) मघवान् (for भग) B2 S लोक पूजित (for पाकशासन)

58 = (var) 29 D1 om 58 (of v 1 55) —^a) D2 M2 सहस्राणि (for 'गां') —^b) Ś1 K1 & B1 D1 विभूषणा (K1 'ण'), B2 परिष्कृता —^d) T G M1 : दक्षिणा (for 'णाम्'). Ks अपकालयत्, D1 अभ्यका, D4 अभ्याकारयत्

59 ^a) D1 रथं (for रथ) —^b) Bo G1 सर्व Da G1 चतुर्युजा —^c) Dn1 शतं शत रथे नागा .

60 ^a) Bo अश्वा एवैक; D1 अश्वचैकैक (sic); D1 अश्वमेकैक, T2 एकमेकैक —^b) B2 हस्तिक; Da2 हस्तिनो, D1 हस्तिना —^c) D1 द्वे (for the second अश्वे) —^d) K1 गविजाविक; Ks V1 Bo 2-2 D2 2 2 चाप्यजाविक, D1 2 वाप्य; D8 गव्यजाविय

61 ^a) B2 (marg , also as in text) उपतीरे; D1 उपह्वरे; D2 उपयज्ञे D1 T2 [s]तिव्यथिता (for निवसतो) —^c) G2 यसाद् —^d) Ś1 K1 2 4 D1 दुहिता (for उर्वशी) Ś1 K2 : D1 [अ]भ्यभवत्, K1 [अ]भभवत्; Da D1 S [ह]ल्यभवत् (Ms 'न्'); Dn चाभवत्

62 ^a) Ś1 K1 & D1 भूरिदक्षिणम्, D2 भूषिद्, T2 भूमिरक्षिणम्; G2 भूरिद्विणम् Ś1 D1 इक्ष्वाक; Ks 6 G2 ऐक्ष्वाक; Dn D2 2 (marg) 6 ऐक्ष्वाकु; M1 3

ऐक्ष्वाकु (for इक्ष्वाकुं) —^c) K2 4 त्रैलोक्य; D1 त्रैलोक्य; M1 त्रिलोक —^d) K2 4 D1 दुहितृत्वम् K1 उपायुपी, Ks उपागता, Da2 D1 G1 उपेयुपी.

63 G1.4 om 63 —^a) Da1 सजय (for सृञ्जय) — T1 Gs om 63^b —^b) T2 तु य; G2 तव (for स्वया) —^c) Dn2 पुण्यात् (for पुत्रात्). D1 G2 M2 4 तुभ्यं (for चैव) —^d) G2 पुत्रमप्यनु — After 63, D1 repeats 41* (of v 1 34, 45)

64 With 64-73, of B 7 61 1-12 —^a) Ś1 चैव निविड; K1 चैपत्रिविड; K2 चैवेडमिड; Ks B2 चैदैलविल, K3 चैव द्रविड, Ks T2 चैव राजान, V1 Bo 1 2-2 Da Dn D2 2 2 2 च महात्मान, D1 वेदैविद्विष; D2 वेदेलविल, D1 corrupt, T1 चैवैलिविलि; G1 चैवलिविलि, G2 च महाप्राज्ञ; Gs 4 M1.8 चैवैलिविलि, M2 चैवैलिविलि; M3 चैवैलिविलं (for * चैवैलविलं) —^b) Bo 4 5 Dn2 G2 M1 सृञ्जय शुश्रुम (by transp); Da D1 T G1 3 4 M2 सूं (Da1 स)जय शुश्रुम D2 संजय (for सृञ्जय) —^c) B2 दिव्यानि (for भूरीणि) —^d) B2 प्रवदति (for कथयन्ति) D1 T G मनीषिण (for द्विजातय)

65 ^a) Ks 5 V1 B D (except D1) S य (M2 स) इमा Ks 5 B Dn D2-2 S वसुसपर्णा, V1 Da वसुना पूर्णा (Da1 'णं') —^c) Ks 5 D1 7 S ईजानो वितते यज्ञे —^d) Ks D2 समाहरत्; D1 M त्वमंहत; T1 G त्वमन्यत, T2 यमंसत (for समाहित)

66 ^a) Ks 5 V1 B Da Dn D2-2 2 M यस्येह; D1 T G यस्य वै Da 'मानश्च —^b) K1 4 D1 यज्ञ;

यस्य यज्ञे महानासीद्यूपः श्रीमान्हिरण्मयः ।
 तं देवाः कर्म कुर्वाणाः शक्रज्येष्ठा उपाश्रयन् ॥ ६७
 चपालो यस्य सौवर्णस्तस्मिन्पुपे हिरण्मये ।
 ननृतुर्देवगन्धर्वाः पद्महस्ताणि सप्तधा ॥ ६८
 अवाद्यत्तत्र वीणां मध्ये विश्वावसुः स्वयम् ।
 सर्वभूतान्यमन्यन्त मम वादयतीत्ययम् ॥ ६९
 एतद्राज्ञो दिलीपस्य राजानो नानुचक्रिरे ।
 यत्स्त्रियो हेमसंपन्नाः पथि मत्ताः स शेरते ॥ ७०
 राजानमुग्रधन्वानं दिलीपं सत्यवादिनम् ।

येऽपश्यन्सुमहात्मानं तेऽपि स्वर्गजितो नराः ॥ ७१
 त्रयः शब्दा न जीर्यन्ते दिलीपस्य निवेशने ।
 स्वाध्यायघोषो ज्याघोषो दीयतामिति चैव हि ॥ ७२
 स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया ।
 पुत्रात्पुण्यतरश्चैव मा पुत्रमनुत्प्यथाः ॥ ७३
 [9] मांघातारं यौवनाश्रं मृतं शुश्रुम सृञ्जय ।
 यं देवा मरुतो गर्भं पितुः पार्श्वदिपाहरन् ॥ ७४
 सवृद्धो युवनाश्वस्य जठरे यो महात्मनः ।
 पृषदाज्योद्भवः श्रीमांखिलोकविजयी नृपः ॥ ७५

C. 12. 973
B 12. 29 12
K. 12. 28 12

Ks यज्ञै (for the second यज्ञे) K1 पुरोहिता, Da पुरामव (Da: 'व'), D: पुराहित, G1 पुरोहित —^c) D: s हेमान् —^d) Ks दक्षणां, D: T G दक्षिणा Ks D: s अन्यकालयत्; K: s अभिका' Bo १-१ D: s : : दक्षिणार्थमकालयत्

67 ^b) Ś1 यूपध्री सहिरण्मया, K1 यूप श्रीसहिरं मया (sic), K: s D1 यूपम श्रीहिरण्मय —^c) K: s ते (for त) D: T: s नम, M नर्म (for कर्म) B: s कुर्वाण, —^d) V: s B D: s S शक्रज्येष्ठा, D: s कुरुज्येष्ठा Bo १ : : D: s : : अपाश्रयन्, B: s समा, D: T G उपाते, M: s इवोच्छ्रयन् D: s शक्र श्रेष्ठसुपाश्रयेत्

68 ^a) K: s B Da Dn D: s S चपाले; K: s V: s चखाले, D: s चपाले K: s : : V: s B D (except D: s) S सौवर्णे —^b) D: s : : तस्य (for तस्मिन्) D: s यूप —^d) K: s : : B: s Da सप्त च, K: s सप्तश, D: s सप्त वा

69 ^a) Dn: s T: s M: s अवाद्यत्तत्र D: s अवाद्यत्तत्र वीराणा (sic) —^b) D: s विश्ववसु B: s Da स्वयं विश्वावसुस्तदा D: s om from स्वयम् up to the end of 69 —^d) Ś1 K: s 2: s D: s रम्यं (for मम) Da 'मतीहय

70 ^a) Da एतद्राज्ञो —^c) V: s Bo: s-5 Da: s Dn D: s : : यत्येमा, B: s यत्येते, Da: s यत्येना, D: s यद्योया V: s B Da Dn D: s : : S (except T: s) हेम संलम्बा —^d) D: s S क्षी (T: s G: s : : क्षी) वा पथियु शेरते

71 ^a) D: s राजानश्च K: s शक्रधन्वान, K: s B: s Dn D: s शतघ्न; V: s Bo: s-5 Da: s D: s चक्रघ्न; D: s : : शत्रु दमन, D: s शत्रुधन्वानं, D: s S चित्रघ्न; D: s शतदमन — B: s om. (hapl.) 71^{ae}. —^b) D: s T G अपराजित

(for सत्यवादिनम्) —^c) T: s ये पश्यति महा

72 ^a) B: s (m as in text) शीर्यन्ते B: s Da व्यञ्ज यत् त्रय शब्दा —^b) K: s निवेशने, D: s निवेशन —^c) B: s Da D: s S स्वाध्यायशब्दो Bo: s : : Da S ज्या शब्दो D: s om ज्याघोषो B: s (marg, also as in text) D: s : : ज्याघोषो ब्रह्म (D: s ब्रह्म)घोषश्च, B: s स्वाध्यायज्याघोषशब्दो —^d) M: s om चैव हि. K: s B: s Dn वै त्रय, V: s चैव यत्, Bo: s Da D: s चैव य; D: s : : चैव ह, T: s यस्त वै, G: s चेन्मम D: s T: s G: s M: s : : दीयता दीयतामिति, G: s शब्दो दैन्दीयतामिति (sic), G: s शब्दो दीयतामिति

73 T: s G: s : : om 73 —^c) Dn: s पुण्यात् (for पुत्रात्) T: s G: s M तुभ्यं (for चैव) — After 73, D: s repeats 41* (of v l. 34, 45, 63)

74 With 74-86, of B 7 62 1-20 B: s reads 74-76 on marg —^a) D: s मांघातार Da यौवनाश्रं (Da: s सं), D: s यौवनाश्र (sic) —^b) B: s सजय, Da: s सजय, Da: s सजय Bo: s 1 s-5 Dn: s D: s : : मृत स (D: s स)जय शुश्रुम; D: s T G M: s मृत स (G: s M: s सं)जय शुश्रुम —^c) D: s T G M: s देवावशिनौ (for देवा मरुतो) —^d) Da corrupt B: s अवासुजन् Dn: s D: s अवाहरन्, D: s T G M: s निरूहत्

75 B: s reads 75 on marg —^a) K: s : : D: s : : G: s M: s स वृद्धो, B: s : : Da Dn: s समृद्धो, M: s सर्वर्षो K: s यव, Da: s यौव (for युव) —^b) M: s सु (for यो) —^c) Ś1 'ज्यो भवेत्; K: s D: s M: s 'ज्यो भवेत्; K: s D: s 'ज्यो भवेत् (for 'ज्योद्भव) —^d) Da Dn: s त्रैलोक्य (for त्रिलोक). B: s नृप D: s त्रिपु लोकविजी नृप (sic)

यं दृष्ट्वा पितुरुत्सङ्गे शयानं देवरूपिणम् ।
 अन्योन्यमनुवन्देवाः कमयं धास्यतीति वै ॥ ७६
 मामेव धास्यतीत्येवमिन्द्रो अभ्यवपद्यत ।
 मांधातेति ततस्तस्य नाम चक्रे शतक्रतुः ॥ ७७
 ततस्तु पयसो धारां पुष्टिहेतोर्महात्मनः ।
 तस्यास्ये यौवनाश्वस्य पाणिरिन्द्रस्य चास्रवत् ॥ ७८
 तं पिबन्पाणिमिन्द्रस्य समामह्ना व्यवर्धत ।
 स आसीद्द्वादशसमो द्वादशाहेन पार्थिव ॥ ७९
 तमियं पृथिवी सर्वा एकाह्ना समपद्यत ।

धर्मात्मानं महात्मानं शूरमिन्द्रसमं युधि ॥ ८०
 य आद्धारं हि नृपतिं मरुत्तमसितं गयम् ।
 अङ्गं वृहद्रथं चैव मांधाता समरेऽजयत् ॥ ८१
 यौवनाश्वो यदाद्धारं समरे ममयोधयत् ।
 विस्फारंर्धनुषो देवा द्यौरमेदीति मेनिरे ॥ ८२
 यतः सूर्य उदेति स यत्र च प्रतितिष्ठति ।
 सर्वं तद्यौवनाश्वस्य मांधातुः क्षेत्रमुच्यते ॥ ८३
 अश्वमेधशतेनेष्ट्वा राजस्यशतेन च ।
 अदटाद्रोहितान्मत्स्यान्त्राक्षणेभ्यो महीपतिः ॥ ८४

76 B₂ reads 76 on marg —^b) Ś₁ 'रूपि
 K₁ 'रूपि (sic) —^d) Ś₁ कमन्य, D₁ कामयं,
 D₇ T G M₂ ५ किमयं

77 ^a) K₂ ३ D₁ मामयं; K₆ मामेव. K₆ [ए]व
 (for [ए]वम्) K₂ V₁ B (except B₁, B₁ partly
 damaged) D₂ D₂₋₃ S मामेवायं धास्यतीति —^b) Ś₁
 K₁ २ ५ D₁ ह्यभ्यव' (for 'अभ्यवप'). K₂ ३ D₂ तमिन्द्र
 प्रत्यपद्यत (K₆ 'भापत्); V₁ B₂ ३ ३ D₂ ३ ३ ३ तमिन्द्रो
 भ्युप'; B₀ D₂ तमिन्द्रो ह्युपपद्यते, B₁ D₂ इन्द्रोयान्भ्यु
 (D₂ 'स्यु) पद्यत; B₁ damaged, D₇ T₂ M तमिन्द्रो
 भ्यव'; T₁ G तमिन्द्रो ह्यभ्य' (G₂ 'त्य'). —^c) Ś₁ K₁
 ततस्तत्र, D₂ तदा तस्य. —^d) D₇ S शचीपति (for
 शतक्रतु).

78 ^a) T₂ च (for तु) D₂ पयसा B₂ D₁ D₁
 S धारा —^c) D₂ तस्यास्य, D₇ सुतस्य —^d) K₁
 चास्रवत्; B₀ २ ५ चास्रवत्; T₂ चास्रवत् D₂ पाणि
 रिन्द्रश्चास्रवत् (sic).

79 ^a) D₁ संपिब —^b) K₁ २ B₂ D₂ ३ ३ १
 सममह्ना; K₂ V₁ B₀ १ ३ ५ D₂ D₂ ३ शतमह्ना; Ś₁ (by
 corr) B₂ D₂ शयमह्ना; K₂ D₂ समा अह्ना; K₆ स
 तमह्ना; D₁ स समह्ना; G₁ स मांधाता (for समामह्ना as
 in Ś₁ [orig] G₂ M₁ ३ ५) —^c) M₁ ३ आसीस (by
 transp) V₁ B₁ D₂ धासव (for द्वादश) Ś₁ (by
 corr) शयो (for 'समो) —^d) K₂₋₃ V₁ B D₂ D₂
 D₂₋₃ ३ M₁ ३ ५ पार्थिव; D₇ T G वीर्यवान् (for पार्थिव)

80 ^a) K₂ V₁ D₂ D₂ तमिमं; B₂ damaged,
 D₂ तमिव V₁ सर्वान्; D₂ कृत्वा (for सर्वा) —^b)
 Ś₁ K₁ ५ D₁ ५ [अ]प्येकाह्ना; V₁ अकागा, D₂ चैकाह्ना
 B₂ D₂ D₂ ३ ३ ३ प्रत्यपद्यत; D₁ समपद्यत. —^c) D₂
 धर्मार्थानं. —^d) D₇ श्रुतम् (for शूरम्). T₁ जित

(for 'समं)

81 ^a) K₂ ३ ३ V₁ B (B₁ damaged) D₂ D₂₋₃ ३ ३
 यश्चांगारं; D₇ यो नफर्गं; D₂ यश्चांगार; S योनरप्यं
 (M₁ 'पयस) K₂ ३ ३ V₁ B₀ १ ३ ३ D₂ D₂ तु नृपतिं;
 B₂ D₂ नरपतिं; B₁ damaged, D₂₋₃ १ ३ ३ च नृपतिं
 —^b) Ś₁ शय; T₁ हयं (for गयम्) —^c) K₂
 भायं; D₂ आंग (for अङ्ग) D₇ भद्रकयं; M₂ भार्य
 द्रयं —^d) K₂ समजीघयत्; K₆ समनोजयत्

82 ^a) D₁ यौवनाश्वो; D₂ 'नाश्वै; D₄ 'नाश्व
 K₂ D₂ यदाद्धार; D₇ S यदा चापं. —^b) K₂ ३ V₁
 B D₂ D₂ D₂₋₃ ३ प्रत्ययुध्यत (D₂ 'न'); D₇ S प्रत्य
 पद्यत —^c) Ś₁ K₁ ३ D₁ ३ ३ ३ विस्फार; K₂ D₂
 विस्फारे; V₁ B D₂ D₂ १ G₂ ५ विष्फारं (B₁ 'ते),
 D₂ विष्फारैर; T₁ G₂ M₂ विष्फारान्, T₂ M₁ ३ ५
 विष्फाराद्, G₁ विष्फार्यं (for विष्फारैर) D₂ धनुषा
 —^d) V₁ घोरनादीति (sic), B₀ ३ D₂ गौरवेणाति-;
 B₂ घौरनादीति, D₁ घोरीनादीति (sic), D₂ ३ ३ गौर-
 वेणाभि-; D₇ घौर्न भेदीति; G₁ घौरहेदिति (for घौर
 भेदीति)

83 = (var.) Vāky P II 26 68, Bhāgavata
 P 9 6 37. —^a) K₂ ३ D₂ D₂ यत्र; D₂ यस्य (for
 यत्) —^b) B₂ D₂ यस्मिंश्च, D₂ D₂ यत्र य. —^c)
 V₁ तस्सर्वं (by transp) D₂ यौवनाश्वस्य —^d) M₁ ३
 मांधाता D₂ D₁ ५ M₂ क्षत्रसु (D₂ 'नु) च्यते

84 ^b) D₂ om (hapl) from सुय up to ह्यभज
 (in 85^d) — After 84^{ab}, D₂ reads (hapl) तर्पया
 मास विप्रैश्च (cf 89^c) —^c) K₂ ३ ३ V₁ B D₂ D₂
 D₂₋₃ ३ अददद्, D₁ आददद्, G₁ आददाद्. M₁ ३ ५
 अश्वान् (for मत्स्याम्) —^d) K₂ ३ ३ V₁ B D (except
 D₁, D₂ om.) S विशां पते (K₂ ३ D₂ पतिः) (for
 महीपतिः).

हैरण्यान्योजनोत्सेधानायतान्दशयोजनम् ।

अतिरिक्तान्द्रिजातिभ्यो व्यभजन्नितरे जनाः ॥ ८५

स चेन्ममार सृज्य चतुर्भद्रतरस्त्वया ।

पुत्रात्पुण्यतरश्चैव मा पुत्रमनुत्प्यथाः ॥ ८६

[10] ययातिं नाहुपं चैव मृतं शुश्रुम सृज्य ।

य इमां पृथिवीं सर्वां विजित्य सहसागराम् ॥ ८७

शम्यापातेनाभ्यतीयाद्वेदीभिश्चित्रयन्नृप ।

ईजानः क्रतुभिः पुण्यैः पर्यगच्छद्वसुंधराम् ॥ ८८

इष्ट्वा क्रतुसहस्रेण वाजिमेधशतेन च ।

तर्पयामास देवेन्द्रं त्रिभिः काञ्चनपर्वतैः ॥ ८९

व्यूढे देवासुरे युद्धे हत्वा दैतेयदानवान् ।

व्यभजत्पृथिवीं कृत्स्नां ययातिर्नहुपात्मजः ॥ ९०

अन्तेषु पुत्रान्निक्षिप्य यदुद्बुधुपुरोगमान् ।

पूरं राज्येऽभिपिच्य स्वे सदारः प्रस्थितो वनम् ॥ ९१

स चेन्ममार सृज्य चतुर्भद्रतरस्त्वया ।

पुत्रात्पुण्यतरश्चैव मा पुत्रमनुत्प्यथाः ॥ ९२

[11] अम्बरीषं च नाभागं मृतं शुश्रुम सृज्य ।

यं प्रजा वत्रिरे पुण्यं गोप्तारं नृपसत्तम ॥ ९३

C. 12. 993
B. 12. 29. 100
K. 12. 28. 100

85 D₂ om. up to व्यभज (cf v l 84) —^a) K₂ योजनोत्सेधो, D₃ योजनमेधान् —^b) K₃ नायतान् Da D₁ शत(D₁ दश)योजनान् — Ś₁ K₁ D₁ om 85^a —^c) K₂ s B₁ s D₂ s G₂ अतिरिक्त, D₂ M₂ अतिरिक्तः —^d) K₂ s Dn₁ व्यभजस्त्विदरे, Da 'ज्य-न्नितरे; D₁ 'जते च ये (for 'जन्नितरे)

86 T₁ G₁ s om 86^b —^b) T₂ तु य (for स्वया) —^c) T₂ M₁ s तुभ्य (for चैव) — After 86, D₁ repeats 41* (cf v l 34, 45, 63, 73)

87 With 87-92, cf. B 7 63 1-11 —^a) Da₁ ययाति, D₂ ययान, M₂ ययातिर् Da नृपति (for नाहुप) M₂ चापि (for चैव) —^b) K₂ शुश्रुम सजय, V₁ Bo s-s Dn₂ D₂ s s s M₁ s s संजय शुश्रुम (by transp), Da D₁ s T G M₂ स (Da₁ D₂ G₂ स)जय शुश्रुम (D₂ G₂ 'स) —^c) K₁ सर्वा, K₂ s V₁ B D (except D₁) T₁ कृत्स्ना (for सर्वा) — V₁ reads (hapl) 87^a-90^a on marg —^d) K₁ D₁ सागर K₂ विजित्वा सागरांतरं

88 V₁ reads 88 on marg —^a) Ś₁ (by corr) K₁ चैत्या, Ś₁ (orig) रपा, Bo-s सम्या- (for शम्या) Da [अ]त्य(Da₂ 'न्य)तीयाद्, D₁ [अ]द्य-गच्छद्, S [अ]न्य(G₁ s [अ]धि)गच्छद् V₁ सम्याते-नाभ्यतीयाद् (corrupt), D₁ स यातेनाभ्यतीयात् —^b) D₁ S वेदिभिश्च V₁ चित्रयोन् (sic), T₂ चित्रवन् K₂ नृपैः; K₁ s V₁ B₂ Da D₄ नृप, Bo 1. s-s Dn D₁-s s-s महीं (for नृप) —^c) Da इयाज (for ईजान) K₂ s यज्ञैः, V₁ B Dn D₂ s s s सुस्यै (for पुण्यै) —^d) M₂ पर्यगच्छन्

89 V₁ reads 89 on marg —^b) K₂ s V₁ B Da Dn D₁-s s वाजपेयः, D₁ S राजस्य (for वाजिमेध)

D₂ शतानि —^c) B₂ Da तोष (for तर्प) Ś₁ K₁ देवेन्द्रास, B₁ s Dn D₂ s S विप्रेन्द्रास

90 V₁ reads 90^a on marg —^a) K₂ व्यूढे, K₃ व्यूढ, D₁ व्यूढ, D₂ s s व्यूढे Dn व्यूढेना सुरयुद्धेन —^d) M₁ s नाहुपात्मज

91 —^a) K₁ अले सु, K₂ s B₂ Dn₂ अलेषु, Bo s अले तु, D₁ अन्तेषु, T₂ पदेषु (for अन्तेषु) G₂ पुत्र K₄ विनिक्षिप्य (hypermetric), M₂ विक्षिप्य —^b) Ś₁ K₁ s V₁ D₁ s s s T₂ M₁-s यदुद्बुध, Da₁ इवदुध, Da₂ यवदुध, M₄ यदुद्बुध —^c) K₁ B₁ पुत्र, M₄ सुप्त (for पूरं) K₁ s s 'पिच्य स्व, K₂ V₁ B Dn₂ D₂ s s s 'पिच्याय, Da G₁ 'पिच्य स्व, D₁ 'पिच्य* (for 'पिच्य स्वे) —^d) K₂ s D₂ सभार्य, Dn₂ स्वदार K₂ V₁ B Da Dn D₂ s s-s S प्रा(G₂ प्र)विशद् (for प्रस्थितो)

92 T₁ G₁ s s om. 92^b —^b) T₂ तु य (for स्वया) —^c) Ś₁ K₁ पुण्यतमश्च D₁ T₂ G₂ M₁ s तुभ्य (for चैव) — After 92, D₁ repeats 41* (of v l 34, 45, 63, 73, 86)

93 With 93-97, cf B 7 64 1-17 D₂ reads 93-97 on marg —^a) Ś₁ अम्बरीष, D₁ अनुरीषं Ś₁ K₁ s s तु (for च) K₂ राजान —^b) V₁ Bo s-s Dn D₂ s s G₂ s M₂ s संजय शुश्रुम (by transp), D₁ T G₁ s M₁ s संजय शुश्रुम Da₁ सजय; Da₂ संजय, D₁ सजय (for संजय) —^c) Dn₂ पूर्वा (for पुण्य) —^d) K₁ नृपसत्तमं, Bo Dn₂ Dr T₁ G₁ s नृपसत्तम

94 D₂ reads 94 on marg —^b) K₂ Da₁ M₁ याधिनां; K₄ यायना, Da₂ D₂ याधिनां, D₁ वाजिन, T₂ योधिनां (for याजिनाम्) —^c) D₁ विविधे (for

C. 12. 994
B. 12. 29. 101
K. 12. 28. 101

यः सहस्रं सहस्राणां राज्ञामयुत याजिनाम् ।
ईजानो वितते यज्ञे ब्राह्मणेभ्यः समाहितः ॥ ९४
नैतत्पूर्वे जनाश्चक्रुर्न करिष्यन्ति चापरे ।
इत्यम्बरीषं नाभागमन्वमोदन्त दक्षिणाः ॥ ९५
शतं राजसहस्राणि शतं राजशतानि च ।
सर्वेऽश्वमेधैरीजानास्तेऽभ्ययुर्दक्षिणायनम् ॥ ९६
स चेन्ममार सृज्य चतुर्भद्रतरस्त्वया ।
पुत्रात्पुण्यतरश्चैव मा पुत्रमनुत्प्यथाः ॥ ९७
[12] शशविन्दुं चैत्ररथं मृतं शुश्रुम सृज्य ।
यस्य भार्यासहस्राणां शतमासीन्महात्मनः ॥ ९८

सहस्रं तु सहस्राणां यस्यासञ्शाशविन्दवः ।
हिरण्यकवचाः सर्वे सर्वे चोत्तमधन्विनः ॥ ९९
शतं कन्या राजपुत्रमेकैकं पृष्ठतोऽन्वयुः ।
कन्यां कन्यां शतं नागा नागं नागं शतं रथाः १००
रथं रथं शतं चाश्वा देशजा हेममालिनः ।
अश्वमश्वं शतं गावो गां गां तद्दजाविकम् ॥ १०१
एतद्धनमपर्यन्तमश्वमेधे महामखे ।
शशविन्दुर्महाराज ब्राह्मणेभ्यः समादिशत् ॥ १०२
स चेन्ममार सृज्य चतुर्भद्रतरस्त्वया ।
पुत्रात्पुण्यतरश्चैव मा पुत्रमनुत्प्यथाः ॥ १०३

वितते) — ^a) Ks B (except B1) Dn Ds s s s s
सुसहित, Ks समाहरत्; Da सहस्रश; Ds समाहरत्,
D1 T2 त्वमहत्, T1 G त्वमन्यत्, M ह्यमंहत् (for
समाहित). S1 K1 ब्राह्मणा सुसमाहिता

95 Ds reads 95 on marg. — ^a) B2 Ds पूर्व
जनाश्, Dn2 पूर्वजनाश्; T1 G1 s s तु पूर्वजाश् — ^b)
Ds भविष्यति (for करि) — ^c) S1 [अ]बरीश; D1
S [अ]बरीषे (M1 s 'षो) Ks V1 B1 s-s Da Dn
Ds s s s s नाभागम्; Ks D1 राजानम्, Bo नागा
भिम्; D1 S नाभागे (M1 s 'ग) — ^d) Ks अन्व
मोदति, Da अनुमोदत; M1-s अन्वमोदत S1 K1
दक्षिणै; B1 दक्षिणा

96 Ds reads 96 on marg — ^a) Bs सत् (for
शत) — ^c) B2 Da सर्वश्वमेधे, T1 G1 s s सर्वाश्वमेधैर्
B2 Da राजान (for ईजानास्) — ^d) Ks s s Bo-s
Dn Ds s s s तेन्वयुर्, Da1 तेत्वयुर्; Ds तत्वयुर्
(corrupt), G1-s ते ययुर् Bo Da1 दक्षिणानय; D1
G1 'धनं (for 'यनम्)

97 Ds reads 97 on marg T1 G1 s s om. 97^b
— ^b) T2 तु य (for त्वया) — ^c) D1 पुण्यकृतस्.
D1 T2 G2 तुभ्यं (for चैव) — After 97, D1 repeats
41* (cf v 1 34, 45, 63, 73, 86)

98 With 98-103, cf B 7 65 1-12 — ^a) Da
शशविन्दु, D1 शशविन्दु (sic), T2 Gs s शशविन्दुं,
M1 शशविन्दु V1 चित्ररथ, T2 चैत्ररथि — ^b) V1
Bo s s D1 S सृज्य शुश्रुम (D1 T G M2 'म), Da1
शुश्रुम सज्य — S1 repeats 98^d-99^a after 99^a. B2
om (hapl) 98^d-99^a

99 B2 om 99^a (of v 1 98) After 99^a, S1
repeats 98^d-99^a — ^a) V1 हि (for तु) — ^b) S1
K1 T2 शशविन्दवा, Ks V1 B2-s Dn1 D2 s s T1 G2
शाशविन्दवा, Ks s शाशवेन्दवा, K4 शशविन्दव, Bo
शशविन्दवा, B1 ससविन्दव; B2 D1 M1 शशविन्दव,
D1 शासवेन्दवा, Ds शशविन्दवा, M2 शाशविन्दव G1
यस्यासि च सविन्दव — ^c) S1 'कवचश् S1 K1 चैव;
M1 सर्वा (for सर्वे)

100 ^b) Dn1 पृथग् (for पृष्ठतो) — ^c) Ks D1
शता (for शतं) — ^d) Ks Ds नागे नागे K1 रथं
(for रथा) D1 नागाना सरथ रथा

101 ^a) Ks s V1 B (except B2) Dn D1-s s
रथे रथे (D1 'थ-); D1 रथं रथ, M2 रथे रथ Da2
श्वाचो, Ds चाश्, D1 चाश्, G2 चाशं (for चाश्वा)
— ^b) D2 s s s कुलजा, D1 देशजान् M1 s हेम
(for हेम) — ^c) V1 B1 s D1 अश्वे चाशे, Bo s s
Da1 Dn D2 s s s सश्वे अश्वे, Da2 corrupt, M
अश्वं चाशं — ^d) Ks V1 B D (except D1) G2 M
गवां (D1 गा गा) G1 नागा

102 ^a) B1 Da1 अदाद्; Da2 अद (sic) (for एतद्).
— ^b) Ks अश्वमेध, Da1 'मेध Da महाकृतौ (for
'मखे) — ^c) K2 s शशविन्दुर्, T2 Gs शशि Ks
Da1 D1 'राजो, D1 G1 'राजा — ^d) K2 s s V1
Bo s-s Dn Ds s s समापयत्, B1 सुसंयत्, B2
D1 s समर्पयत्, Da समाहित, Ds समाहरत्, D1 M
ह्यमंहत्, T1 Gs s ह्यमन्यत्; T2 G1 s ह्यमसत् (for
समादिशत्)

103 S1 K1 om from सृज्य up to the end of 103
T1 G1 s s om 103^b — ^c) D1 T2 तुभ्यं (for चैव).

[13] गयमामूर्तरयसं मृतं शुश्रुम सृज्य ।
 यः स वर्षशतं राजा हुतशिष्टाशनोऽभवत् ॥ १०४
 यस्यै वह्निर्वरान्प्रादात्ततो वत्रे वरान्नायः ।
 ददतो मेऽक्षया चास्तु धर्मे श्रद्धा च वर्धताम् ॥ १०५
 मनो मे रमतां सत्ये त्वत्प्रसादाद्भुताशन ।
 लेमे च कामांस्तान्सर्वान्पावकादिति नः श्रुतम् ॥ १०६
 दर्शेन पौर्णमासेन चातुर्मास्यैः पुनः पुनः ।
 अयजत्स महातेजाः सहस्रं परिवत्सरान् ॥ १०७

शतं गवां सहस्राणि शतमश्वशतानि च ।
 उत्थायोत्थाय वै प्रादात्सहस्रं परिवत्सरान् ॥ १०८
 तर्पयामास सोमेन देवान्विचैर्द्विजानपि ।
 पितृन्स्वधाभिः कामैश्च स्त्रियः स्वाः पुरुषर्षभ ॥ १०९
 सौवर्णां पृथिवीं कृत्वा दशन्यामां द्विरायताम् ।
 दक्षिणामदद्राजा वाजिमेधमहामखे ॥ ११०
 यावत्यः सिकता राजन्गङ्गायाः पुरुषर्षभ ।
 तावतीरेव गाः प्रादादामूर्तरयसो गयः ॥ १११

C. 12. 1011
 B. 12. 29. 110
 K. 12. 28. 110

— After 103, D₁ repeats 41* (cf. v l 34, 45, 63, 73, 86, 97)

104 With 104-112, cf. B 7 66 1-21 —^a) Ś₁ (orig) आधूर्त-, Ś₁ (by corr) K₂. s V₁ Bo 2-2 Dn D₁-3 s s s चाधूर्त; K₁ आसीत्ता (sic), Da आधूर्त, D₁ T G चाधूर्त, M₁ s आधूर्त, M₂ आधूर्त (for आधूर्त) Bo 1 s 4 वयस, D₁ T G 2-4 M₂ रजस, G₁ रजसो —^b) K₂ B₂ Da D₁ T₁ G₁ s s M₂ सु(Da स)जय शुश्रुम, V₁ Bo 4 s D₁ 2 s T₂ M₁ सृजय शुश्रुम (by transp) —^c) Ś₁ K₁. 2 s G₁ s यस्तु, B₂ Da यो वै, D₁ यश्च (for य स) —^d) K₁ (marg sec m, orig as in text) जङ्घ (for हुत) B₂ (m as in text) महाद्; D₆ T₂ मवेद् (for ऽभवत्)

105 —^a) K₂ s Dn₂ D₄ तस्यै (for यस्यै) K₂ s V₁ B Da₂ Dn D₁-3 s T₂ वरं; Da₁ वरो —^b) Da₁ कृतो, Da₂ कृते, D₁ तत्ते (for ततो) D₁-3 s s वरं (for वरान्) Ś₁ (sup lin as in text) K₁ ह य, B₂ D₁ च य, Da च स (for गय) —^c) D₄ ददता K₂ Dn₁ D₅ s योक्षयं वित्तं; K₂ Da D₄ S मे क्षयो मा भूद्, V₁ B Dn₂ D₁-3 s मेक्षयं वित्तं, D₁ मे क्षणे मा भूद् (for मेऽक्षया चास्तु) K₂ s देवता मच्छिवायाभूद् —^d) Da D₁ T G₂-3 धर्मे (for धर्मे) B₁ Dn₂ D₅ वर्तता

106 Da om. 106^c-109^d —^a) K₄ लेमे कामाश्च षान्सर्वान्, B₂ लेमे च स वरान्सर्वान्, D₄ लमे च कामा- न्सर्वांस्तान्, D₁ लमते च यथाकामान्, S लेमे च कामा न्सर्वां (T₂ सर्वांन्कामां)स्तान् —^b) K₁ om 106^d-109^a —^d) D₂ G₁ न (for न) B₂ श्रुत D₁ सर्वांस्तान्पा वकादिति

107 K₁ Da om 107 (cf v l. 106) —^a) V₁ Bo 2-2 Dn D₁-3 s s s द्रष्टं च, B₁ दशं च; M₄

दर्शने K₂ s M₁. s s पौर्णमासेन, K₂. s D₁ v T G M₂ पूर्णमासेन, V₁ Bo 2 s D₁ 2 s s पौर्णमासे च, B₁ पौर्णमास च; B₂ s Dn Da. s पूर्णमासे च —^b) Ś₁ (orig, erased later) चातुर्मासेन (hypermetric), K₂ चातुर्मास्यं, K₂-s V₁ B₁-1 s (marg) Dn D₅ s s चातु र्मास्ये, Bo s D₁-3 'मासे —^c) K₂ Dn₁ D₅ 7 अजयत् (by metathesis) V₁ Bo 2-5 हयमेधेन, B₁ अश्वमेधेन; D₁ वाजिमेधेन, D₁ च महातेजा (for स महा) —^d) K₂ ससुद्; M₂ s सहस्र G₂ परिवत्सर

108 Ś₁ (hapl) K₁ Da D₄ (hapl) om. 108 (for K₁ Da, cf. v l. 106) V₁ reads 108 on marg —^a) B₂ नाम (for गवा) —^b) K₂ V₁ Bo 2-5 Dn D₁-3 s s s अश्वतराणि; B₂ 'शतानि —^c) D₁ स (for वै) —^d) M₂ s सहस्र

109 Da om 109, K₁ om 109^a (cf v. l. 106). —^b) K₁ विसै पूर्णान् (for देवान्विचैर्) D₂ s s s अपि द्विजान् (by transp) —^c) T₂ पितृश्च स्वधया कामै —^d) D₁ त्रयस (for स्त्रिय) K₂ स्त्री; K₂ B₁ Dn स, Bo आ, D₁ स्वां (for स्वा) K₄ B₁. s D₄ T₂ M₂ पुरुषर्षभ; D₂ s s s भरतर्षभ

110 V₁ reads 110 on marg —^a) K₄ सौवर्ण; B₂ s Dn₂ सौवर्णा —^b) D₅ द्विरण्यता (for द्विरायताम्) —^c) K₄ D₁ S भददाद्; Bo अयजद् —^d) All MSS (except Ś₁) वाजि (K₁ 'पि)मेधे B₂ महारये; Dn D₁ 'कृती; D₁ महामधे

111 V₁ reads 111^a on marg —^a) K₁ यावती; K₂ D₁ 2 यावत्य Bo 2 s सिकता, D₁ च कृता —^b) K₂ s s V₁ B D₁-3 s s S गंगाया (T₂ गयाया) Da D₂ s s 7 s S भरतर्षभ (Da 'भ), D₄ पुरुषर्षभे. —^c) Ś₁ K₄ D₁ अमूर्तरयसो; K₁ अमूर्यययसो; B₂ आमूर्तरयसो; D₁ S आधूर्त (M₁ s आधूर्त, M₂ आधूर्त)

C. 12. 1012
B. 12. 29 112
K 12. 28. 119

स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया ।
पुत्रात्पुण्यतरश्चैव मा पुत्रमनुतप्यथाः ॥ ११२
[14] रन्तिदेवं च साङ्कृत्यं मृतं शुश्रुम सृञ्जय ।
सम्यगाराध्य यः शक्रं वर लेभे महायशाः ॥ ११३
अन्नं च नो बहु भवेदतिथींश्च लभेमहि ।
श्रद्धा च नो मा व्यगमन्मा च याचिष्म कंचन ११४
उपातिष्ठन्त पशवः स्वयं तं संशितव्रतम् ।
ग्राम्यारण्या महात्मानं रन्तिदेवं यशस्विनम् ॥ ११५
महानदी चर्मराशेरुल्केदात्सुस्रुवे यतः ।

ततश्चर्मण्वतीत्येवं विख्याता सा महानदी ॥ ११६
ब्राह्मणेभ्यो ददौ निष्कान्सदसि प्रतते नृपः ।
तुभ्यं तुभ्यं निष्कमिति यत्राक्रोशन्ति वै द्विजाः ।
सहस्रं तुभ्यमित्युक्त्वा ब्राह्मणान्स्म प्रपद्यते ॥ ११७
अन्वाहार्योपकरणं द्रव्योपकरणं च यत् ।
घटाः स्थाल्यः कटाहाश्च पात्र्यश्च पिठरां अपि ।
न तर्तिकचिदसौवर्णं रन्तिदेवस्य धीमतः ॥ ११८
साङ्कते रन्तिदेवस्य यां रात्रिमवसद्गृहे ।
आलम्यन्त शतं गावः सहस्राणि च विंशतिः ॥ ११९

रजसो (M₂ : 'यसो)

112 ^a) Da₁ सजय. — T₁ G₁ ३ : om 112^b — ^b)
D₁ तथा, T₂ तु य — ^c) D₁ पुण्यकृतस् D₂ ३ : १ :
T₂ G₂ M तुभ्य (for चैव) — After 112, D₁ repeats
41* (of v l. 34, 45, 63, 73, 86, 97, 103).

113 With 113-121, of B 7 67. 1-21 — ^b)
V₁ Bo. 1 : ३ : Dn₂ G₂ M₂ ३ : सृञ्जय शुश्रुम (by transp),
Da D₁ T G₁. ३ : ३ : सृं (Da स) जय शुश्रुम — ^c) K₂
शक्रः; V₁ B Dn D₂ ३ : ३ : ३ : शक्राद् D₁ समाराध्य
च य शक्रं — ^d) K₂ Da D₁ S वरान् (T₂ स वरान्
hypermetric) K₂ महाजसा; B₂ damaged, Da₂
'यसा; Dn 'तपा

114 ^a) K₂ नौ (for नो) — ^b) K₁ D₂ अतिथि-
श्च. Ś₁ K₁ लभेमहे, Da₂ 'म ह — ^c) D₂ मां (for
मा) K₂ om. from व्यगमन् up to रन्तिदेवं (in
115^d) K₁ विगम, D₁ T₁ G₂-३ व्यगमान्; M₁ ३
[अ]व्यगमे, M₄ [अ]तिगमे — ^d) Bo 1. ३ : ३ : याचिष्म
(sio) T₂ M₂ किंचन

115 K₂ om up to रन्तिदेवं (of v l 114) — ^a)
K₂ T₂ उपा (T₂ 'प) तिष्ठति, K₂ V₁ B Da Dn₁ D₁ ३
उपा (Da₁ 'प) तिष्ठश्च, D₁-३ ३ उपतिष्ठं (D₂ 'ष्ठ) त
— ^b) V₁ Bo 1 संयत; D₁ स्वयं ते; D₁ स्वयं ता
K₂ शशित, D₁ सांशित; D₂ ३ : ३ : शशित — ^c)
Da₁ ग्राम्यारण्य; G₁ ग्रामारण्या

116 ^b) Ś₁ K₁ उल्केशाद्; Da ककुदाद्; M₂ उल्क-
माद्; M₄ उरस्वेदाद्. K₂ B₂ Dn₂ ससृजे; K₂-३ V₁
सुस्रुवे, Bo 1 सुस्रुवे; B₂ D₂. ३ : ३ : जायते; D₁
सस्रुवे; D₂ सुस्रुवा B₁ तय (for यत) — ^c) D₁
एतच् (for ततश्च) B₂ ३ : D₁ G₁. ३ : ३ : [ए]व (for

[ए]व) — ^d) D₂ ३ : ३ : ज्याख्याता K₂ च (for सा)
D₂ महानदा

117 K₂ om. (hapl) 117^{ab:cd} — ^a) D₁ महा
निष्ठा; D₂ ददौ निष्ठा, T₁ G₁ ३ M₂ [५]ददा (G₁ 'द)
निष्कान्; M₂ ददौ निष्क — ^b) K₁ M₂ प्रततो; V₁
प्रसृते, Da₁ प्रनते, D₁ प्रददौ, T G₁ ३ : ३ : M₂ प्रयतो,
G₂ प्रयतो; M₁ ३ प्रयते (for प्रतते) Da₁ Dn D₁ T₂
M₁ ३ नृप — ^c) B₁ सत्य (for the first तुभ्य) K₂
D₁ निष्क इति; D₁ इती तुभ्य, T₂ इति यदा, G₂
तुभ्यमिति (for निष्कमिति) K₂ Dn D₂ तुभ्य निष्क
तुभ्य निष्कम् — ^d) K₂ Dn D₂ इति क्रोशति, V₁
B D₁-३ ३ S यदा (T₂ तदा; M₂ यथा) क्रोशति; Da
तत्राक्रोशत, D₁ यत्राक्रोशत, D₁ यदोत्क्रोशन्ति (for
यत्राक्रोशन्ति) D₁ G₁ द्विज — ^e) K₁ ३ B₂ D₁ T₁
स प्रपद्यते, K₂ ३ : ३ : Bo 1 ३ : ३ : Dn D₂ सप्रपद्यते, V₁
Da समपद्यत; T₂ च प्रपद्यते; G प्रतिपद्यते

118 ^{ab}) M₂ तथा (for च यत्) D₁ अन्वाहार्य
प्रकरणं द्रव्यप्रकरणं च यत्; T₂ अन्वाहार्यो पुरो भांश्च कांचन
च यभूव यत् — ^c) K₁ Da घटा, D₁ यस्य (for घटा)
K₂ ३ Bo-३ ३ : ३ : Dn D₂-३ S पात्र्य (M₂ 'त्र्या), V₁
पात्रे, B₁ पात्र्य, Da पात्र- (for स्थाल्य) V₁ B Da
Dn D₂ ३ ३ : ३ : S क (V₁ T₂ घ) ढाहानि D₁ पात्राप्य
नेकरूपाणि — ^d) K₁ corrupt; K₂ ३ पात्र्याश्च; K₂
V₁ B D S स्थाल्यश्च; K₂ स्थाल्याश्च Ś₁ पिठरा अपि,
K₂ ३ D₂ विविधा अपि, V₁ B Da Dn D₂ ३ ३ : ३ : S
पिठराणि च; D₁ पिठराणि — ^e) K₂ तत; K₂ ३
V₁ B D (except D₁) S नासीद् (for न तत्) — ^f)
Da₁ 'देवश्च Ś₁ (by corr) धर्मत

119 ^b) K₂-३ B₂ Da₁ D₁ ये; Da₂ यो (for यः)
Ś₁ K₂ ३ : ३ : V₁ B Da Dn D₁-३ ३ : ३ : T G M₁ ३ अजसन्;

तत्र स सदाः क्रोगन्ति सुमृष्टमणिकुण्डलाः ।
 सूपभूयिष्ठमश्रीञ्चं नाद्य मांसं यथा पुरा ॥ १२०
 स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया ।
 पुत्रात्पुण्यतरश्चैव मा पुत्रमनुत्प्यथाः ॥ १२१
 [15] सगर च महात्मानं मृतं शुश्रुम सृञ्जय ।
 ऐक्ष्वाकं पुरुषव्याघ्रमतिमानुपविक्रमम् ॥ १२२
 पष्टिः पुत्रमहम्नाणि यं यान्तं पृष्टतोऽन्वयुः ।
 नक्षत्रराजं वर्षान्ते व्यभ्रे ज्योतिर्गणा इव ॥ १२३
 एकच्छत्रा मही यस्य प्रणता ह्यभवत्पुरा ।

योऽश्वमेधसहस्रेण तर्पयामास देवताः ॥ १२४
 यः प्रादात्काञ्चनस्तम्भं प्रासादं सर्वकाञ्चनम् ।
 पूर्णं पद्मदलाक्षीणां स्त्रीणां शयनसंकुलम् ॥ १२५
 द्विजातिभ्योऽनुरुपेभ्यः कामानुचावचांस्तथा ।
 यस्यादेशेन तद्वित्तं व्यमजन्त द्विजातयः ॥ १२६
 खानयामास यः कोपात्पृथिवीं सागराङ्किताम् ।
 यस्य नाम्ना समुद्रश्च सागरत्वमुपागतः ॥ १२७
 स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया ।
 पुत्रात्पुण्यतरश्चैव मा पुत्रमनुत्प्यथाः ॥ १२८

C. 12. 1028
B. 12. 29 138
K. 12. 28. 138

K₁ अवस; D₁ अवसान्, M₁ अविधिर् (for अवसद् as in K₂ & M₂) — In K₁, 119^{ca} is written and cancelled —^a) K₂ अलमेत, K₃ आलमत, V₁ D₂ : : अलम्यत, Da अलम्यत, D₁ अलम्यतु, D₄ अल मत, D₇ अलम्यते; T G आलम्यते D₁ T G तदा (for दत्त) —^d) T G₁ : : [पु]क (for च) B₁ D₁ M₂ विनाति D₇ सहसा लोकविनाति

120 ^a) Bo यत्र (for तत्र) B₇ सूदाश्च (for स सूदा) —^c) K₂- B₁ D₃ सूप (for सूप) D₇ जानीत, D₈ अन्निय, T G अक्षीत Da सूपभूयिष्ठ भोक्तव्य —^d) K₁ भोज्य (for मांसं) D₁ S (except M₂) ययापुर

121 T₁ G om 121^{ca} —^a) D₇ पुण्यकृतस् (for 'तरद्) D₂ : T₂ तुभ्यं (for चैव)

122 D₁ om (hapl.) 122-136 —^a) K₂ महा बाहु (for 'मान) —^b) V₁ Bo & Da₁ T G₂ : M₁-₂ सृजय शुश्रुम (B₁ Da₂ T G₄ 'म), Da₁ G₁ ° संजय शुश्रुम —^c) K₂ Bo :- Dn₁ G₁ ऐक्ष्वाकं, V₁ B₁ Dn₂ D₂ : : c M इक्ष्वाक, Da D₈ इक्ष्वाक, D₁ ऐक्ष्वाकं, D₄ ऐक्ष्वाक —^d) T₁.G₁ : : विग्रह (for विक्रमम्) S₁ K₁ अतिमानातिविभ्रमम्

123 D₁ om 123 (cf. v l 122) 123^{ab} = (var) Rām 1 5 2^{ca} —^a) K₂ B₁ D₁ : पष्टि, V₁ Dn₂ पष्टि; B₂ Da₁ D₇ पष्टि B₇ दत्त (for पुत्र) S₁ K₁ सहस्राणां —^b) D₈ यांतिम्, D₂ यातम् (for यान्त) V₁ Bo : :- Da Dn D₂ : : c सनुज (Bo 'य)मिरे, B₂ S पर्यवारयन् (for पृष्टतोऽन्वयु) —^c) D₁ 'राज, D₈ 'नाथ, G₁ 'राजा —^d) T₁ G व्यभ

124 D₁ om 124 (cf. v l 122) —^b) K₂ : :

V₁ Bo :- Da Dn D₂ : : c T₁ G₂ & प्रतापादभ', B₂ D₂ T₂ G₁ M प्रभावादभ', G₂ प्रभादादभ' — For 124^a-125^b, cf. AB 8 22 —^c) B₂ D₁ S सोश्वमेध (D₁ 'धे); Da साश्वमेध, D₇ याश्वमेध Da₁ सह-सागि (for 'मेण) —^d) T G वै सुरान् (for देवता)

125 D₇ om 125 (cf. v l 122) —^a) B₁ प्रादाद्य (by transp), D₁ या प्रादा K₂ : V₁ B Da Dn D₂-c : S कनक, K₄ D₁ काचन D₁ स्तम्भे 125^{ab} = 12 44 12^{ca} —^b) Da G₂ प्रसाद — K₂ om 125^a-126^b D₂ om. from 125^a up to य (in 127^a) —^c) D₁ T G₂-₃ पूर्ण, D₄ कुल (for पूर्ण) Da पद्मोपलाक्षीणां, T G पद्मदलाक्षीण —^d) B₁ शयनमुत्तम (marg 'नसंगत)

126 D₂ : om 126 (cf. v l 123, 122), K₂ om 126^{ab} (cf. v 123) —^a) Da₁ S (except G₂) [s]भिरूपेभ्य, Da₂ [s]निरु', Dn₂ [s]नुरुपस —^b) K₂ V₁ B Da Dn D₂-c : S च विविधान् (G₂ च विपयान्) (for उच्चावचास्) K₂ : V₁ B Da Dn D₂-c : S चहून् (for तथा) —^c) D₁ यस्य देशेन B₂ Da T₁ G₁ : : M₁ यद् (for तद्) —^d) K₂ : व्यमजति

127 D₁ om 127 (cf. v l 122) D₂ om up to य (cf. v l 125) —^a) D₁ : खनयामास S क्रोधात् (for कोपात्) —^b) K₂ Da₂ सागरांबर, Da₁ 'रायर, D₄ 'रांतिकां, D₈ 'राकरां, D₈ 'रांकिक (for 'राङ्किताम्) —^c) Da यश्च (for यस्य) K₄ नामा K₄ D₂ समुद्रस्य, D₁ 'त्रोपि —^d) B₂ उपेयिवान्; D₁ अवाप्तवान्; D₄ उमागत; G₁ उपागतं, M₂ उपागमत्

128 D₁ om. 128 (cf. v l 122) S₁ K₁ om.

C. 12. 1030
B. 12. 20 137
K. 12. 22. 137

[16] राजानं च पृथुं वैन्यं मृतं शुश्रुम सृजय ।
यमभ्यपिञ्चन्संभूय महारण्ये महर्षयः ॥ १२९
प्रथयिष्यति वै लोकान्पृथुरित्येव शब्दितः ।
क्षताच्च नस्त्रायतीति स तस्मात्क्षत्रियः स्मृतः ॥ १३०
पृथुं वैन्यं प्रजा दृष्ट्वा रक्ताः स्मेति यदनुवन् ।
ततो राजेति नामास्य अनुरागादजायत ॥ १३१
अकृष्टपच्या पृथिवी पुटके पुटके मधु ।
सर्वा द्रोणदुषा गावो वैन्यस्यासन्नप्रासतः ॥ १३२
अरोगाः सर्वसिद्धार्था मनुष्या अकृतोभयाः ।

यथाभिकाममवसन्क्षेत्रेषु च गृहेषु च ॥ १३३
आपः संस्तम्भिरे यस्य समृद्धस्य यियासतः ।
सरितश्चानुदीर्यन्त घञमद्भ्य नाभवत् ॥ १३४
हैरण्यास्त्रिनलोत्सेधान्पर्यतानेकविंशतिम् ।
ब्राह्मणेभ्यो ददा राजा योऽश्वमेधे महामस्ये ॥ १३५
स चेन्ममार सृजय चतुर्भद्रतरस्त्रया ।
पुत्रात्पुण्यतरश्चैव मा पुत्रमनुत्प्यथाः ॥ १३६
किं वै तूर्णीं ध्यायसि सृजय त्वं
न मे राजन्वाचमिमां शृणोषि ।

128^{ba}, T₁ G om 128^{ba} T₂ partly damaged

129 With 129-136, of B 7 69 1-32 D₁ om
129 (cf. v. l. 122) —^a) K₁ वैनः; K₂ D₁ D₂ s
(marg, also as in text) s वैण्यं —^b) B₁ --
D₂ s सं (G₂ स) जय शुश्रुम (T G₁ s ; M₁ s 'म')
D₂ s सृजय, D₁ शृजय — B₁ repeats 129^{ba} after
130. After 129, B₁ reads (for the first time)
132^{ba}, repeating it in its proper place

130 D₁ om 130 (cf v. l. 122) D₁ reads 130^{ba}
twice —^a) K₁ प्रथयिष्या इमान्; D₂ s 'विव्यति वै;
D₁ (second time) वृहता कुरुने —^b) D₂ M₂ विश्रुत,
D₁ (second time) शब्दितः (for शब्दितः) —^c)
S₁ K₁ s D₁ क्षताश्च नग्, V₁ B₁ s D₂ D₃ G₂ क्षता
चो वै, B₂ s s D₂ s s s क्षताश्चो वै; B₁ D₂ क्षतास
मस B₂ D₁ T₂ G₁ s M₁ s s प्राप्यतीति —^d) K₂
D₁ ततोमै; B₂ तेन वै स (hypermetric), D₂ तेन
वै, S सतो हि (M₂ ततोति) (for स तस्मात्).
— After 130, B₁ repeats 129^{ba}

131 D₁ om 131 (cf v. l. 122) —^a) K₁ D₁ s
पृथु- D₂ D₃ s वैण्यं, D₁ वैण्य G₂ प्रजां —^b)
K₁ रक्त स्मेति; T G रक्षस्वेति V₁ यदाभवन् K₂
रक्ता स इति चाणुवन्. —^c) D₂ D₁ राजेति —^d)
D₂ सजातय (for सजायत)

132 D₁ om 132 (cf v. l. 122) B₁ reads
132^{ba} (for the first time) after 129. 132^{ba} = 12
70 12^a —^a) M₂ द्रोणदुहा —^d) B₁ (second
time) D₂ वैण्यस्य

133 D₁ om 133 (cf v. l. 122) G₂ om
(hapl) 133^a-134^b —^a) D₁ आरोगा; D₂ अरगा,
M₂ आरोगाः. D₁ सर्वसीतार्था —^b) K₁ सर्वाभ्या;

D₂ मानुषा. B₂ त्वकृतो; B₂ D₂ D₃ ऋण्यो —^a)
S₁ यथाभिकामम्; K₂ D₁ यथासत्; T G₁ s s तथा
नि; M₁ यथा नि.

134 D₁ om 134 (cf v. l. 122). G₂ om 134^{ba}
(cf v. l. 132) —^a) D₂ सय K₂ s s V₁ B
D₂ D₃ D₄ s s S (G₂ om) तस्त्रिभिरे; D₂ तु त्रिभिरे
B₁-s s D₂ D₃ D₄ s s s T G₁ s s चाप्य, M₁ s s
तस्य D₂ आपस्यन्भिरे चाप्य (sio) —^b) K₁ यिया
मत (sio) K₂-s V₁ B D₂ D₃ s s S (G₂ om.)
समुद्रमभियाम्यत् —^c) K₂-s D₂ D₃ s s s चान्वरी
र्यत; B₂ चातुकी; D₂ चात्वकी, D₂ चावकी
S दोलाक्षापाय (M₁ s s 'क्षैवान्; M₂ 'क्षैवाव'दीर्घत
(M₁ s 'कीर्यत) —^d) K₂ s V₁ B D (D₁ om)
T₁ G₂-s घञमगश्च, G₁ घञमगश्च; M₁ s स्वर्ग
संगश्च D₂ नाभवत; G₁ 'यन् S₁ K₁ s s घञसंघो
(K₁ 'गो) महानभूत्

135 D₁ om 135 (cf v. l. 122) —^a) D₂
हैरण्यस्य. K₁ V₁ S (G₂ before corr as in text) त्रि-
(G₁ s श्रीन्) नरोत्सेधान्; K₂ s D₂ चोजनोत्सेधान्; D₁
corrupt —^b) K₂ B₂ 'विशति; D₂ D₃ 'विशति;
G₁ s s 'विशतीन् —^d) K₁ योधमेध, D₂ सोधमेधे
T₂ महाकृत्वो.

136 D₁ om 136 (cf v. l. 122) T₁ G om
136^{ba} —^d) D₁ मां (for मा)

137 ^a) K₂ D₂ वा (for वै) T₁ G राजन् (for
तूर्णीं) K₂ transp ध्यायसि and सृजय K₂ s D₂
तिष्ठसि; V₁ B D₂ D₃ s s s S ध्यायसे D₂ D₃
सृजयस्य —^b) G वै (for मे) T₁ G तूर्णीं (for
राजन्) B₂ शृणोसि; D₁ शृणुष्व —^c) K₁ वै (for
चेन्). K₂ मांघ K₁ D₂ विप्रलभं, K₂ 'लुप्त, K₂

न चेन्मोघं विप्रलसं मयेदं
 पथ्यं मुमूर्षोरिव सम्यगुक्तम् ॥ १३७
 सृञ्जय उवाच ।
 शृणोमि ते नारद वाचमेता
 विचित्रार्या स्रजमिव पुण्यगन्धाम् ।
 राजर्षीणां पुण्यकृता महात्मना
 कीर्त्या युक्तां शोकनिर्गामनार्थम् ॥ १३८
 न ते मोघं विप्रलसं महर्षे
 दृष्ट्वैव त्वां नारदाहं विशोकः ।
 शुश्रूषे ते वचनं ब्रह्मवादि-

न्न ते तृप्याम्यमृतस्येव पानात् ॥ १३९
 अमोघदर्शिनम चैत्प्रसादं
 सुतावदग्घस्य विभो प्रकुर्याः ।
 मृतस्य संजीवनमद्य मे स्या-
 त्तव प्रसादात्सुतसंगमश्च ॥ १४०
 नारद उवाच ।
 यस्ते पुत्रो दयितोऽयं वियातः
 स्वर्णाष्टीवी यमदात्पर्वतस्ते ।
 पुनस्ते तं पुत्रमहं ददामि
 हिरण्यनाभं वर्षसहस्रिणं च ॥ १४१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकोनविंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

'लस्य, B₁ विपुलोक, D₂ 1 T G₂ 4 विप्रलस्य, G₁ 3
 'लस्य (for विप्रलसं) K₂ 3 3 Dn₁ D₃ ममेद, Da
 प्रनष्ट येदं —^a) K₃ सुप्रयुक्त, Dn₁ लप्रयुक्त, Dn₂
 M₁ नम्यगुप्तं T₂ सत्यमुक्त — After 137, Ś₁ K₁ D₁
 ins (erroneously) the colophon, repeating it after
 st 141

138 D₂ om the ref, Da मंजय —^a) Da
 शृणोमि, G₁ 'त्रि K₂ 3 Da Dn₁ D₃ पुना (for
 पुतां) —^c) B₂ पुण्यवता —^d) T₂ प्रीत्या (for
 कीर्त्या) Ś₁ K₁ युक्त, K₂-c V₁ Bo 1 2-- Dn₂ D₂
 2 -- S युक्तानां, B₂ Da युतानां; Dn₁ युतां (for
 युक्ता) Ś₁ 'निर्गामयुक्त, K₁-4 V₁ B₂ Dn₁ D₂ 3 T₁
 G₁ 2 4 'निर्गामनार्या (K₁ यंत्, V₁ B₂ D₂ G₁ 'यं),
 K₂ Bo D₂ 'विनाशनार्थं, B₁ Dn₂ D₄ T₂ G₃ 'निर्गा
 मनायां, Da 'विनोदनार्थं, D₁ 'निर्गामहेतु, M₁ 3
 'दीर्घाशनार्थं, M₂ 'विनाशनार्थां, M₃ 'निर्गामार्थं (for
 'निर्गामनार्थं)

139 ^a) G₂ तन्मे, M₁ न तो K₃ विप्रलुप्त, K₅
 Da D₂ विप्रलस्य, B₁ विपुल तपो; D₂ 1 T G विप्र
 लस्य (G₁ 'लुत्तर) G₁ महर्षेद —^b) K₂ V₁ B Dn
 D₂ 3 3 3 [ल]ह, K₄ Da₂ ता (for त्वा) K₁ 3
 V₁ B Dn D₂ 2 - c 3 नारद एतां विशोक, K₁ (marg)
 नारदस वि, Da 'दोह वि; T G नारद (G₁ 'दा)
 वीतशोक D₁ दृष्ट्वैवम्ना नानरवीतशोक (sic) —^c)
 K₂ शुश्रूषे, D₁ 1 'पते D₁ वचनी Bo 4 मत्स

वादिन्, D₁ M₁ ब्रह्मवादी —^a) Da₁ तृप्याम् (for
 तृप्यामि)

140 ^a) D₁ corrupt, D₇ 'दर्शी, D₁ 'दर्श (for
 'दर्शिन) D₂ प्रसादे, T₂ प्रसन्न (for प्रसाद) —^b)
 K₁ B₁ 3 Da₁ सुताप, K₂ 2 3 V₁ Bo-3 Dn D₂-3 3
 G₂ सताप, B₁ (marg) Da₂ D₁ T G₂ 4 M₂ 4 सु
 ताप; G₁ सुदाय; M₁ 3 पुत्राधि (for सुताव-) T₂
 देहस्य (for 'दग्घस्य) Bo 4 प्रमो, Dn₂ D₂ 1 T₁
 G₁ 3 3 M₁ 3 विभो D₇ प्रतप्य; T₂ प्रकुर्यात् —^c)
 All MSS (except Ś₁ K₁ D₁) सुतस्य (for मृतस्य)
 —^d) B₁ 'संगमं च, D₁ T G 'सगमामुयां (T₂ G₁ 3
 'यान्)

141 D₂ G₂ om the ref —^a) K₂ D₁ 1 S श
 (T₂ न)यितोर्यं, K₅ प्रसितोर्यं, V₁ B Da Dn D₂ 3
 गमितोर्यं (B₂ 'नो वै), D₁ नयतोर्यं, D₂ [s]यं गमितो
 K₁ विपात, K₂ 3 M₂ विवात, K₃ 3 B Da Dn
 D₂ 3 3 विजात (B₁ विजले); V₁ विजाते; D₇ विशात,
 T₁ G विशोक, T₂ विशात (for वियात) D₂ 3
 यन्ते (D₂ यस्य) पुत्रोर्यं गमितो यो विजात —^b) B₂
 स्वतु (sic), D₁ स्वर्णं (for स्वर्ग) Ś₁ K₁ 4 D₁ च
 (for ते) —^c) Ś₁ K₁ पुत्र (for पुनस्) K₂ 4 Dn
 D₂ 3 तु ते; K₂ तेन्य; K₃ B₂ Da₁ वेद्, B₂ Da₂
 D₇ S त ते (G₂ ततो), D₂ हेभ्यं (for ते तं) V₁
 Bo 2 3 Da₁ D₂ 3 3 3 T₁ G₁ M ददानि (M₂ 'सि),
 B₁ damaged, Da₂ ददाति D₁ पुत्र ते पुत्रहं ददासि

३०

युधिष्ठिर उवाच ।

स कथं काञ्चनष्ठीवी सृञ्जयस्य सुतोऽभवत् ।
 पर्वतेन किमर्थं च दत्तः केन ममार च ॥ १
 यदा वर्षसहस्रायुस्तदा भवति मानवः ।
 कथमप्राप्तकौमारः सृञ्जयस्य सुतो मृतः ॥ २
 उताहो नाममात्रं वै सुवर्णष्ठीविनोऽभवत् ।
 तथ्यं वा काञ्चनष्ठीवीत्येतदिच्छामि वेदितुम् ॥ ३
 वासुदेव उवाच ।

अत्र ते कथयिष्यामि यथा वृत्तं जनेश्वर ।

(sio) —^d) Dn₂ D₂ s s e s हिरण्यगर्भं. K₂ पुत्रः;
 D₁ पुत्रं (for वर्ष) D₁ सहस्राणि च

Colophon om in V₁ — Sub parvan N (except D₂) T G₁ s M राजधर्म — Adhy name K₂ s सृजयोपाख्यान, K₂ D₁ पौण्ड्रराजक; Bo s-s Da Dn₁ D₂ T₁ G₂-s पौण्ड्रराजकोपाख्यानं; Dn₂ पौण्ड्रराजकी उपोपाख्यानं, D₂ s s G₁ M₂ पौण्ड्रराजोपाख्यान — Adhy no (figures, words or both) K₂ B₁ s Da₁ Dn D₁ S 29 (as in text), D₂ 28

30

1 D₂ om the ref —^b) M [आ]ःमजो (for सुतो). —^c) D₁ पच (sio) (for पर्वं) K₂ Dn₁ D₂ वा, T₂ तु (for च) —^d) D₁ G₂ दत्त (for दत्त). V₁ B D (except D₁ s r) तेन; G₂ एको (for केन) Bo ममाचर (for ममार च)

2 ^a) G यतो (for यदा) —^c) Da अप्राप्य (for 'स') —^d) Dn₂ सृजयस्य

3 ^a) K₂ D₁ मात्र तु, V₁ B₁ s वै मात्र, Da D₁ मात्र तद्; S मात्र च —^b) Dn₂ सुवर्णष्ठीविनो, G₁ 'तो, M₁ s 'ता T₂ G₂ भवेत् (for सभवत्) —^c) K₂ -D₁ सत्य; K₂ V₁ B₂ s (marg as in text) s Dn D₂ s s-s कथं (for तथ्य) D₂ काचन पृथ्वी —^d) Dn₂ ह्येतद्; T₁ G एतद् (for [ह]त्वे तद्) D₁ वेदित

नारदः पर्वतश्चैव प्राग्गृपी लोकपूजितौ ॥ ४
 मातुलो भागिनेयश्च देवलोकादिहागतौ ।
 विहर्तुकामौ संग्रीत्या मानुष्येषु पुरा प्रभू ॥ ५
 हविःपवित्रभोज्येन देवभोज्येन चैव ह ।
 नारदो मातुलश्चैव भागिनेयश्च पर्वतः ॥ ६
 तावुभौ तपसोपेतावचनीतलचारिणौ ।
 भुञ्जानौ मानुषान्भोगान्यथावत्पर्यधावताम् ॥ ७
 प्रीतिमन्तौ मुदा युक्तौ समयं तत्र चक्रतुः ।
 यो भवेद्भृदि संकल्पः शुभो वा यदि वाशुभः ।

4 D₂ om the ref, K₂ श्रीवासुदेव; K₂ D₂ s श्रीकृष्ण, V₁ श्रीकृष्ण उवाच; D₁ श्रीप्याम, T G श्रीभगवान् (for वासुदेव उवाच) —^a) K₂ V₁ B Da D₂-s S (except G₂) वर्तयिष्यामि, K₂ Dn वर्ण (for कथं) —^b) K₂ s Bo s s D₁ c. r T G नरेश्वर, B₂ Da महीपते (for जनेश्वर) —^c) K₂ - V₁ P Da Dn D₂-r S द्वागृपी, D₂ s महर्षी (for प्राग्गृपी) K₂ देव (for लोक) V₁ B Da Dn₂ D₂ r s e s -सम (D₂ 'मि)तौ; Dn₁ सत्तमौ, D₁ S विद्युतौ (for पूजितौ)

5 ^a) Da₁ भागिनेयस्य; D₁ भागिनीयश्च —^c) K₁ विहर्तुकामौ D₂ सुग्रीत्या —^d) K V₁ B Da Dn D₁-e s T₂ G₂ M मानुषेषु, D₁ T₁ G₁ s s मनुष्येषु G₁ पुन (for पुरा) K₁ D₁ प्रभु; K₂ T₂ प्रभो, V₁ B Da Dn D₂ s s e s विभो; D₁ G₁ प्रभु (for प्रभू)

6 ^a) M₂ पवित्रेणाज्येन. —^b) D₂ lacuna (for देवभोज्येन). T₁ G₂ s वैव (for देव) Da -लोकेन (for -भोज्येन) S₁ K₁-4 Dn D₁ T G हि (for ह) —^c) D₁-s s s मातुलो नारद (by transp). K₂ s V₁ B (B₁ damaged) Da D₂ s e-s T₁ G M तत्र (for चैव) Bo s s s D₂ r T₁ G M₂ s तु (for the second च) T₂ मातुलो भागिनेयश्च नारद पर्वतस्तथा

7 ^a) K₂ तापसोपेतो (sio) —^b) K₁ धरनी (for अवनी) —^c) S₁ मानुष्यान् M₂ भोग्यान् (for र गान्) —^d) D₂ पर्यधावती (sio).

अन्योन्यस्य स आख्येयो मृषा शपोऽन्यथा भवेत् ८
 तौ तथेति प्रतिज्ञाय महर्षी लोकपूजितौ ।
 सुज्ञयं श्वैत्यमभ्येत्य राजानमिदमृचतुः ॥ ९
 आवां भवति वत्स्यावः कंचित्कालं हिताय ते ।
 यथावत्पृथिवीपाल आवयोः प्रगुणीभव ।
 तथेति कृत्वा तौ राजा सत्कृत्योपचचार ह ॥ १०
 ततः कदाचित्तौ राजा महात्मानौ तथागतौ ।
 अन्नवीत्परमप्रीतः सुतेयं वरवर्णिनी ॥ ११
 एकैव मम कन्यैषा युवां परिचरिष्यति ।

दर्शनीयानवद्याङ्गी शीलवृत्तसमन्विता ।
 सुकुमारी कुमारी च पद्मकिञ्जल्कसंनिभा ॥ १२
 परमं सौम्य इत्युक्तस्ताभ्यां राजा शशास ताम् ।
 कन्ये विप्रावुपचर देववत्पितृवच्च ह ॥ १३
 सा तु कन्या तथेत्युक्त्वा पितरं धर्मचारिणी ।
 यथानिदेशं राजस्तौ सत्कृत्योपचचार ह ॥ १४
 तस्यास्तथोपचारेण रूपेणाप्रतिमेन च ।
 नारदं हृच्छयस्तूर्णं सहसैवान्वपद्यत् ॥ १५
 वदूधे च ततस्तस्य हृदि कामो महात्मनः ।

C. 12. 1059
 B. 12. 20. 17
 K. 12. 29. 17

8 ^a) Da प्रतिद्युक्ता, Dn: D₁ 'मंतो (for 'मन्तौ)
 — ^b) K₂ s V₁ B Dn D₂-s S चैव (B₂ चापि) (for
 तत्र) — 8^c = 19^c — ^c) B. Dn₁ वृद्धि (for हृदि)
 — ^d) G₁ [क्ष]गुम — D₁ om (hapl.) 8^e-19^d — ^e)
 B₁ Dn च (for स) — ^f) K₄ नृप (for मृषा).

9 D₁ om 9 (cf v l 8) — ^b) S देवर्षी (for
 महर्षी) D₂ s s s समर्तौ (for पूजितौ) — ^c) Ś₁
 (marg) Da शैत्यम्, K₂ s B₁-s Dn D₂ s s s s
 M₁ शैत्यम् (for शैत्यम्) M₁ s अध्येत्य (for अध्येत्य)
 K₂ s D₁ त (D₁ च) दा संजयमभ्येत्य; V₁ संजय तौ
 ममभ्येत्य

10 D₁ om 10 (cf. v l 8). — ^a) Ś₁ (m as in
 text) K₁ D₁ आवां भुवि निवत्याम — ^b) V₁ D₁ s
 G₁ किंचित् G₁ (before corr) विधाय (for हिताय)
 — ^d) B₂ आवयो प्रदिशाश्रय Ca प्रगुणीभव (as in
 text) — ^e) B₂ Da [ह]स्युक्त्वा तु (Da च) (for
 [ह]ति कृत्वा) V₁ B₁ s Dn D₂ s s s s राजा तौ (by
 transp)

11 D₁ om 11 (cf. v l 8) — ^a) B₂ Da कदा
 चित्तौ मुनी राजा — ^b) B₂ Da सुखामीनौ (for महा
 त्मानौ) K₂ s सभागतौ, V₁ Bo 1.2. s Dn D₂ s s
 s s तपोधनौ, B₁ सपत्न्यौ (for तथागतौ) — ^d) Ś₁
 K₁ सुतेति (for सुतेय) S देवरूपिणी (for वरवर्णिनी)

12 D₁ om 12 (cf v l 8) — ^a) Ś₁ K₁ Bo D₁
 एकैक (for एकैव) K₄ कन्यैषा (for कन्यैषा) — ^d)
 B₂ damaged Da शीले (for शील) Bo s वृत्ति
 (for वृत्त) K₂ s समायुता, K₂ s V₁ B (B₂
 damaged) Da Dn D₂-s s समाहिता (for समन्विता)
 — ^e) K₂ D₁ कुमारी सुकुमारी (by transp) ☞ Ca

सुकुमारीति नाम्ना । ☞ — ^f) K₂-s V₁ B₁ Dn M₁ s s
 सुप्रभा, Da D₂-s s M₂ सप्रभा (for सनिभा)

13 D₁ om 13 (cf v l 8) — ^a) K₂ परमो
 K V₁ Bo 1 s-s D (D₁ om) G₂ सौम्यम् K₂-s
 Dn D₂ G₂ इत्युक्तं (K₄ 'क्त, G₂ 'क्त्वा) B₂ इत्यु
 क्त्वा तौ सुतामाह, T G₁ s s पर सौम्येयमित्युक्त्वा — ^b)
 K₁ शशीसम (for शशास ताम्) Ś₁ स (for ताम्)
 B₂ सुकुमारीं महीपति — ^c) V₁ Bo s s कन्या; B₁
 Da कन्या (sic) D₁ s विप्राम् (for विप्राव्) K₄
 परिचर; Bo s Da उपचरेत् (Da 'रे) (for 'चर) B₂
 उपचर्याविमौ मन्त्रे — ^d) Ś₁ K₁ s D₁ देवर्षी (for देव
 वत्) D₂ s s पितृवधेववत् (by transp) G₂ प्रियवत्
 (for पितृ) K₂ s त्वम्, B₂ उभौ (for च ह)
 — After 13, Da (erroneously) repeats portions of
 B₂ variants for 13^a, 13^c with 12^c, 13^d to make
 up a stanza, mostly repetitious

14 D₁ om 14 (cf. v l 8) — ^a) K₂ D₁ च
 (for तु) Bo कन्या च D₂ s s s कन्या तु (by
 transp) K₁ तथेत्युक्तं (sic) (for तथेत्युक्त्वा)
 — ^b) K₂ B₂ (m as in text) धर्मचारिण, B₁ कर्म
 चारिणी (for धर्म) — ^c) G₁ s यथानिदेशे — ^d)
 K₁ सत्कृत्य (for सत्कृत्य) B₂ सा (for ह) K₂
 मत्पादुपचचार ह; Da₁ मुनिपरीच (sic), Da₂ मुनि
 स चचार सा

15 D₁ om 15 (cf v l 8) — ^a) K₂ s
 Bo 1 s-s Dn D₂ s s s s S तेन (for तथा)
 Da भक्त्यो (B₂ 'क्त्या) पहारसलाप — ^c) K₁
 Da हृच्छयात्; T₁ G₁ s s प्रभ्रयत् (for हृच्छ)
 K₁ [क्ष]णव (marg 'वु) पद्यत; K₂ Dn₁ T₂
 B₂ damaged

C 12. 1050
E. 12. 30 16
K 12 29 17

यथा शुक्रस्य पक्षस्य प्रवृत्तावुडुरादृष्टनैः ॥ १६
न च तं भाग्निनेयाय पर्वताय महात्मने ।
शशंस मन्मथं तीव्रं व्रीडमानः स धर्मवित् ॥ १७
तपसा चेद्भित्तेनाथ पर्वतोऽथ बुधो ध तत् ।
कामार्तं नारदं क्रुद्धः शशापै नं ततो भृशम् ॥ १८
कृत्वा समयमव्यग्रो भवान्चै सहितो मया ।
यो भवेद्धृदि संकल्पः शुभो वा यदि वाशुभः ॥ १९
अन्योन्यस्य स आख्येय इति तद्वै मृषा कृतम् ।

16 D₁ om 16 (cf v 1 8) —^a) D₁ विरुद्धं
(for वृद्धे). K₂ s s V₁ B Da Dn D₁-s s S हि
(for च) D₂ मनस, T G सदा; M₁ s तथा, M₂ s
तदा (for ततस्). —^a) B₁ D₁ शुक्रस्य (for शुक्रस्य).
—^a) K₂ प्रवृद्धान्; K₃ D₁ 'चान्; K₃ D₁ 'दाध्;
V₁ प्रवृद्धश्. K₂ उत्तरा (sic), V₁ B Dn D₂ s s
s s चंद्रमा (for उडुराद्).

17 D₁ om. 17 (of v. l. 8) —^a) T G M₂ तद्
(for तं) —^a) G₁ शशापी (sic) (for शशांस)
K₂ मनस; Dn हृच्छय; G₂ मथयस (for मन्मथं)
—^a) S व्रीडमान (for व्रीड')

18 D₁ om. 18 (of. v 1 8) —^a) B₂ Da तपो
भिद् (for तपसा) K₂ G₁ चा; B₂ Da lacuna (for
च) K₂ s V₁ B D (except D₁, D₁ om) G₂ M
इगितैश्चैव; T G₁ s s इंगित चैव —^b) K₁ s s
B D (D₁ om) त, T G ह (for तत्) —^c) K₁
कामांध K₂ इष्ट्वा; Da शुद्ध (for क्रुद्ध) —^d)
B₁ तपो, Da तदा; S अथो (M₂ अतो) (for ततो).
K₂ नृप.; D₂ नृप (for भृशम्)

19 D₁ om. 19 (of v 1 8) —^a) K₁ छित्वा
(sic) (for कृत्वा) V₁ Da अन्यम, B₁ अन्यम
—19st = 8st. —^c) B₁ बुद्धि; B₁ damaged (for
हृदि)

20 —^a) = 8^a D₁ अन्योन्यत Dn₂ च, D₁ सन्,
T₁ G₁ s s तद् (for स) T₁ G आख्येयम् —^b) D₁
त (for तद्) T₂ वा (for वै) D₂ मृषायत (for
मृषा कृतम्) G₁ कृत्ति (for कृतम्) —^c) D₁ M₁ s
(inf lin) भवता, G₁ s 'तो, M₂ महतां (for
भवता) Da ब्रह्म (for ब्रह्मस्) —^d) K₁ एव, K₂
V₁ Bo s-s Dn S एव, K₂ B₁ D₂ s s एव; Da

भवता वचनं ब्रह्मं तस्मादेतद्ब्रह्माम्यहम् ॥ २०
न हि कामं प्रवर्तन्तं भवानाचष्ट मे पुरा ।
सुकुमार्यां कुमार्यां ते तस्मादेव त्रपाम्यहम् ॥ २१
ब्रह्मवादी गुरुर्वस्मात्तपस्वी ब्राह्मणश्च सन् ।
अकार्पाः समयभ्रंशमात्राम्यां यः हृतो मियः ॥ २२
शुष्ये तस्मात्सुसंकुद्धो भवन्तं तं निबोध मे ।
सुकुमारी च ते भार्या भविष्यति न संशयः ॥ २३
वानरं चैव कन्या त्वां विवाहात्प्रभृति प्रभो ।

एव, D₁ एव (sic) (for एतद्) K₁ s s D₁ T G
वजामि, V₁ B Da Dn D₂ s s s दापामि; M
मरीमि (for पदामि)

21 Ś₁ K₁ om (hapl) 21 —^a) K₂ D₁ प्रवृद्धं
(D₁ 'द्धं)तं; K₁ प्रवृत्तात्; K₂ प्रवर्धेत; B₁ T₁ G₁-s
M₁ s प्रवृत्त त; B₂ (marg) प्रवृत्तं तु; D₁ प्रवर्तते,
M₂ प्रवृद्ध तं —^b) K₂ s D₁ प्रभो (for पुरा)
—^c) D₁ कुमारस्य (for 'र्वा) K₂ s Da D₂ s s s
च; K₂ D₁ यत्; Bo s-s D₁ हि; B₁ यत् (for
ते) —^d) K₁ s V₁ B Da D₁-s s G₂ M तस्मान्
(B₂ तेन; Da यत्) नैतद्, D₁ T G₁ s s तस्मात्तप
(for 'देव) K₁ s V₁ B D (except Dn) S क्ष (D₁
क)मामि (for दापामि)

22 —^a) K₂ V₁ B D (except D₁ s) S (except
M₁ s) चारी; K₂ चार्ये (for चादी) —^b) K₁
(marg) G₁ ब्राह्मणश्च V₁ न; D₁ यत् (for सन्).
B₂ (marg) Dn₂ D₂ s s s स तपस्वी नियतव्रत —^c)
V₁ Da Dn₁ D₂ अकार्पात् D₂ s s s नियम (for
समय) —^d) B₂ यत्कृत (for य हृतो)

23 —^a) B₁ damaged K₂ तु (for सु-). D₁ T₁
G M तस्माच्छ (G₁ 'त्)प्यामि मकुद्धो, T₂ तच्छप्यामि
च स' —^b) D₁ भवित्त त, D₁ भगवत् (for भवन्त
तं) V₁ तन् (for तं) —^c) D₁ T G₁ s s तु ते,
G₂ M₁-s कृते (for च ते) —^d) D₁ भवतीर्य; T
G भवित्तेयं (for भविष्यति) M₂ दिव्यरूपा भविष्यति

24 —^a) D₁ S क्षातरख च (for 'र चैव) K₂ B₂ s
(marg) Dn ते रूप; V₁ B₂ Da रूप ते; Bo त्वां
कन्या (by transp), B₁ D₂ s s s S ते कन्या; B₂
त्वां रूप; B₂ तां कन्या (sic) —^b) G₂ विरहात्
(for विवा'). —^c) K₂ V₁ Bo s-s D₂ सदृश्यते;
B₁ संदुहति; D₁ संदृश्यति; D₂ संदृश्यते; D₂ s s

सद्रक्ष्यान्ति नराथान्ये स्वरूपेण विनाकृतम् ॥ २४

स तद्वाक्यं तु विज्ञाय नारदः पर्वताचदा ।

अशपत्तमपि क्रोधाद्भागिनेयं स मातुलः ॥ २५

तपसा ब्रह्मचर्येण सत्येन च दमेन च ।

युक्तोऽपि धर्मनित्यश्च न स्वर्गवासमाप्स्यसि ॥ २६

तौ तु शप्त्वा भृशं क्रुद्धौ परस्परममर्षणौ ।

प्रतिजग्मतुरन्योन्यं क्रुद्धाविव गजोत्तमौ ॥ २७

पर्वतः पृथिवीं कृत्स्नां विचचार महाशुनिः ।

पूज्यमानो यथान्यायं तेजसा स्वेन भारत ॥ २८

अथ तामलभत्कन्यां नारदः सृञ्जयात्मजाम् ।

धर्मेण धर्मप्रवरः सुकुमारीमनिन्दिताम् ॥ २९

सा तु कन्या यथाशापं नारदं तं ददर्श ह ।

पाणिग्रहणमभ्राणां प्रयोगादेव वानरम् ॥ ३०

सुकुमारी च देवर्षिं वानरप्रतिमाननम् ।

नैवावमन्यत तदा प्रीतिमत्येव चाभवत् ॥ ३१

उपतस्थे च भर्तारं न चान्यं मनसाप्यगात् ।

देवं मुनिं वा यक्षं वा पतित्वे पतिवत्सला ॥ ३२

ततः कदाचिद्भगवान्पर्वतोऽनुससार ह ।

वनं विरहितं किञ्चित्त्रापश्यत्स नारदम् ॥ ३३

ततोऽभिवाद्य प्रोवाच नारदं पर्वतस्तदा ।

C. 12. 1077
B. 12. 30 33
F. 12. 29 31

सद्रक्ष्यते (for 'क्ष्यन्ति) D₁ नराच् (for नराश्) B₂
Da D₁ S द्रक्ष्यन्ते (G₂ 'क्ष्यन्ति, M₁ S 'क्ष्यते) मानवा-
थान्ये —^a) Bo १-३ D₂ २.३.३ M [अ]विनाकृतं, Dn
विनाशन (for विनाकृतम्)

25 ^a) D₂ एतद्, T₂ तत्तद् (for स तद्) V₁
च शापं (for तद्वाक्यं) Da [अ]विज्ञाय (for विज्ञाय)
—^b) K₂ नारदात् D₁ S पर्वतं (M₁ 'वान) नारदस्
K₃ ४ पर्वतम्; V₁ B Da Dn D₂ २.३.३.३ पर्वतं (for
'वात्) Ś₁ V₁ B₁ Dn₁ D₁ T₂ G₂ M₁ S तथा (for
उदा) —^c) B₂ Da D₁ S शशाप (for अशपत्)
B₂ समभि, Da श (Da₂ स) मति; Dn₂ D₁ T G
तमनि- (for तमपि) Dn₂ D₁ T G₁ २.३ क्रुद्धौ (for
श्रोवाद्) D₂ आशापं तमपि क्रोधाद् —^d) D₂ च
मातुलं; D₁ स मातुलं, D₂ G₁ समाकृत

26 ^a) B₂ damaged Ś₁ K₁ घनेन (for दमेन)
—^c) M₁ २ द्वि (for अपि) K₃ D₁ ब्रह्मनित्यश्; K₄
धर्मनिष्ठश्, B₄ Dn नित्यधर्मश्, D₁ धर्मनित्यश्, T₂
धर्मयुक्तश् (for 'नित्यश्) G₂ युक्तोपि धर्मं नित्यश्
—^d) K₁ ३ D₁ ४ स्वर्गे (for स्वर्गं) K₂ D₁ एष्यति
(for आप्यसि) K₂ ३ V₁ Bo १ २-३ Dn D₂ २.३.३.३
न वै स्वर्गमाप्स्यसि; B₂ Da स्वर्गं नावाप्स्यते भवान्,
D₁ T₁ G M स्वर्गे नो (M ना) वासमाप्स्यसि, T₂ स्वर्गे
वासं न चा

27 ^a) K₁ ४ Dn₂ D₁ नृदा क्रुद्धौ, Bo ३ m ३ ३
D₂ २.३.३.३ सुसक्रुद्धौ, B₂ यथान्योन्यं, T₂ परं क्रुद्धौ
M₁ ४ तौ शप्त्वा नृदासक्रुद्धौ —^b) K₁ (before corr
as in text) V₁ B₂ S अमर्षिणौ, Bo ३ m. ४. ३ D₂ २.
३.३ अमर्षितौ B₃ अजातपरमार्थिनी —G₂ om 27^{cd}

—^a) B₁ मत्ताच् (for क्रुद्धाच्) M₂ महागजौ (for
गजोत्तमौ).

28 ^b) K₃ V₁ Bo १. ३-३ Dn D₂ २.३.३.३ मति
(for 'मुनि) —^c) Ś₁ D₁ न्याय्यं (for न्यायं)

29 ^b) K₃ D₁ ४ सृञ्जयाच्छुभो (D₁ 'सुवर्ता) — V₁
reads 29^{cd} on marg —^c) K₂ २.३.३ V₁ B D
(except D₁) S विप्र (for धर्म).

30 ^a) Da₁ न्याय (for शापं) —^b) Da वानरं
(for नारदं) —^c) K₃ V₁ B Dn D₂ २.३.३.३
नियोगाद् (for प्र^a) V₁ Bo ३-३ Dn D₂ २.३.३.३ नारदं
(for वानरम्).

31 ^a) B₂ Da D₁ S तु (for च). —^b) Da
'प्रतिमानिनी (Da₂ 'ननि) —^c) K₄ नैव (for नैव)
Da D₁ [अ]वामन्यत, M₁ ३ [अ]वमन्येत. —^d) D₁
[अ]मवेत्

32 ^a) K₃-३ D₁ सुकुमारी (for उपतस्थे). —^b) D₁
T₁ G₁ ३.३ M₁ ३.३ [अ]जग्मत (for [अ]ज्यगात्) —^c)
Ś₁ K₁ ४ D₁ च (for the first चा).

33 ^a) Ś₁ K₁ तदा (for तत्) —G₂ om. 33^b-34^a.
—^b) V₁ B (B₂ damaged) D (except D₁ ४) S
(G₂ om.) [S]तुश्चचार (for ऽनुससार) —^c) K₂ ४ वने
(for वनं). D₂ M₁ ३ विरचित, C₅ 'हितं (as in
text) Ś₁ K₁ ४ कश्चित् (for किञ्चित्) —^d) Ś₁ नारदं
(sic), G₁ नारद

34 G₂ om. 34^a (cf. v l. 33) —^b)
M₁ ३.४ मातुलं (for नारदं) D₁ T₁ G

C 12. 1078
B 12. 30. 36
K 12. 29 35

भवान्प्रसादं कुरुतां स्वर्गदेशाय मे प्रभो ॥ ३४
तमुवाच ततो दृष्ट्वा पर्वतं नारदस्तदा ।

कृताञ्जलिमुपासीनं दीनं दीनतरः स्वयम् ॥ ३५
त्वयाहं प्रथमं शप्नो वानरस्त्वं भविष्यसि ।

इत्युक्तेन मया पश्चाच्छप्तस्त्वमपि मत्सरात् ।

अद्यप्रभृति वै वासं स्वर्गे नावाप्स्यसीति ह ॥ ३६

तव नैतद्धि सदृशं पुत्रस्थाने हि मे भवान् ।

निवर्तयेतां तौ शापमन्योऽन्येन तदा मुनी ॥ ३७

श्रीसमृद्धं तदा दृष्ट्वा नारदं देवरूपिणम् ।

सुकुमारी प्रदुद्राव परपत्यभिश्ङ्कया ॥ ३८

तां पर्वतस्ततो दृष्ट्वा प्रद्रवन्तीमनिन्दिताम् ।

अत्रवीत्तव भर्तैष नात्र कार्या विचारणा ॥ ३९

ऋषिः परमधर्मात्मा नारदो भगवान्प्रभुः ।

तवैवाभेद्यहृदयो मा ते भूदत्र संशयः ॥ ४०

सानुनीता बहुविधं पर्वतेन महात्मना ।

शापदोषं च तं भर्तुः श्रुत्वा स्वां प्रकृतिं गता ।

(by transp) Ś1 K1 & D1 तथा (for तदा) T2
पर्वतो मातुलं तदा —^a) V1 भगवन् (hypermetric)
(for भवान्) V1 Dn कुरुतात् (for तां) —^d)
Bo.1 & Da स्वर्गदेशाय, D1 S स्वर्गवासाय.

35 ^b) K4 Bo D1 T G M1-3 नारदं पर्वतं (by
transp) K1-4 Dn D1 T2 तथा (for तदा). —^d)
Ś1 K1 G2 M2 दीनदीनतरं (Ś1 'र'); Dn2 T1 G1 दीनं
दीनतरं; D1 दीन दीनतरं. T1 स्वरं (for स्वयम्)

36 ^a) D1 त्वयाहं पुरतश्चैव —^b) T2 G1 वानरस्त्व
(for स्त्वं) Da भविष्यसि, D1 भवेरिति (for भवि
ष्यसि) —^c) D1 T G इत्युक्ते च, M4 'कर्वेनं (for
'केन) D1 यथा (for मया) —^d) Ś1 K1 & अति;
Bo D2 अति (for अपि) —^e) T1 G नो (sic) (for
वै). —^f) D6 स्वर्गं (for स्वर्गे) V1 B2 D8 M1
नावाप्स्यसीति, Da नावाप्स्यसीति, D1 नैवा' K4 Dn2
D2 [हृ]हृ, B2 & Da वै, D6 च (for हृ) Ś1 K1
वा (for न)

37 ^a) B2 न तु वा, Da न तत्र (for तव न)
K2 & s Dn2 D2 & s विसदृशं (for हि स') —^b)
D1 पुत्रस्थानं, T2 G1 M1 & s 'स्थानो, Ga 'स्थाने
(as in text) D6 [s]भवत् (for भवान्) —^c) Be-
fore 37^a, T2 ins श्रीकृष्ण —^d) Bo & Da D1 T
G1 & s न्यवर्तं (for निवर्तं) K2 & s V1 B Dn D2
s & s शापात्; Da पापम् (for शापम्) —^e)
K4 D1 T G M1 & अन्योन्यस्य B2 Da T2 महा,
D2 & s स ततो (for तदा) V1 [आ]त्मना, Da G1
मुनि, D1 त्वमः (sic) (for मुनी)

38 ^a) B2 असमृद्धं; G1 श्रीसमृद्धं (sic) K5 B2
Da D2 s & s T2 ततो (for तदा) —^b) D2 s & s
'दर्शनं (for रूपिणम्) —^c) D4 सुकुमारा. K1 तु
दुद्राव, T1 G2-4 न समाप (for प्रदुद्राव) —^d) K1 &

Da पर इत्यभिर्शङ्कया, D1 S परमुसि वि (D1 M1 & 'स
वि, T2 G1 'सीव)शङ्कया

39 ^a) K1 om from 39^a up to सुत (in 12 31
30^a) D1 पर्वतो सतो (for 'तस्ततो) —^b) V1 Dn2
D4 T1 G [अ]पाद्रवन्तीम्; B2 द्रवमानाम्, Ca प्र'
(as in text) V1 अनदिताम्; D1 अनिर्दिता —^c)
B1 damaged D1 कर्तव्य; D8 भर्तार्थं, T2 भर्तैषि
(for भर्तैष)

40 K1 om 40 (of v. 1. 39) —^a) D1 S 'धर्मज्ञो
(for धर्मात्मा) D4 ऋषिः स (hypermetric) (for
ऋषि) —^b) B1 ऋषिः, G2 प्रभु (for प्रभु)
—^c) Ś1 K2 & D4 तवैव (for तवैव) K4 भीरुहृदयो,
D1 चोद्य', T2 चार्थं, M1 & s [अ]वेद्य' (for [अ]
भेद्य') —^d) B2 Da1 भवत्वत्र; Da2 भवत्वत्र (for
ते भूदत्र) D1 S मा भूते सशयोत्र वै (M2 तु)

41 K1 om 41 (of v. 1. 39) —^a) B1 D1
मुनीता (for [अ]मुनीता) —^b) D1 तोषं (sic) (for
दोष) D4 M2 तद्; M1 ते (for त) T2 मर्तुश्च
(for त भर्तु) —^c) B2 Da D1 T G M2 & सा,
D1 & सा (for स्वां) Ś1 गत, Bo Dn2 D8 गता'
(for गता) K2 & s Dn2 D4 श्रुत्वा प्रकृतिमागता
—^d) B4 damaged. B2 Da [s]पि, D8 प्र (for स्य)
B2 Da गत; D1 यथा (for ययौ) —^e) K8 & B
Dn1 D8 & s [s]पि, Da Dn2 D2 & s T1 G M4
[s]पि; D8 [s]भ्या, M1 & वि-, M2 तु (for स्य)
K8 & B D (except D1) T1 G M [अ]गमत् (for ययौ)
K2 & D1 गृह T2 प्रकृतिं नारदोगमत्

42 K1 om 42 (of v. 1. 39) Before 42, K2
V1 B1 & Da Dn D6 G1 ins वासुदेव उ', K4 & Bo
s & s D2 & s कृष्ण उ', D1 श्रीभगवानु' —^a) K5 V1
B D (except D1 & 7) M कर्ता (for कर्मा) D8

पर्वतोऽथ ययौ स्वर्गं नारदोऽथ ययौ गृहान् ॥ ४१
प्रत्यक्षकर्मा सर्वस्य नारदोऽयं महानृपिः ।

एष वक्ष्यति वै पृथो यथा वृत्तं नरोत्तम ॥ ४२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

३१

वैशंपायन उवाच ।

ततो राजा पाण्डुसुतो नारदं प्रत्यभाषत ।
भगवञ्श्रोतुमिच्छामि सुवर्णग्रीविसंभवम् ॥ १
एवमुक्तः स च मुनिर्धर्मराजेन नारदः ।
आचक्षे यथा वृत्तं सुवर्णग्रीविनं प्रति ॥ २
एवमेतन्महाराज यथायं केशवोऽब्रवीत् ।

कार्यस्यास्य तु यच्छेषं तत्ते वक्ष्यामि पृच्छतः ॥ ३
अहं च पर्वतश्चैव स्वस्त्रीयो मे महामुनिः ।
वस्तुकामावभिगतौ सृञ्जयं जयतां वरम् ॥ ४
तत्र संपूजितौ तेन विधिदृष्टेन कर्मणा ।
सर्वकामैः सुविहितौ निवसावोऽस्य वेश्मनि ॥ ५
व्यतिक्रान्तासु वर्षासु समये गमनस्य च ।

C. 12. 10
B. 12. 31
K. 12. 30

सर्वे स (for सर्वस्य) —^b) Ks. s V1 B (except B2) Dn D2 s. s s s भगवान् (for svयं महान्). —^c) Ks. s V1 B Da Dn D1. s r S ते, D2 s s s सं (for वै) —^d) Ks s B1 D2. r S नरेक्षर (D1 G2 M2 'र'), B2 Da महीपते, D2 s s नरोत्तमं

Colophon om. in K1 (cf. v 1 39) — Subparvan K2-s V1 B D (except Ds) S (except Gs) राजधर्म. — Adhy name Ks Bo s-s Ds नारदपर्वतोपाख्यानं; Dn1 भगवद्वाक्यं; T1 G पर्वतनारदसवाद; M2 पर्वतनारदाख्यानं. — Adhy no (figures, words or both) K2 s B2 4 Da Dn D2 r S 30 (as in text), Ds 29 — Śloka no Dn1 45, Ds 44.

31

K1 om. from 1 up to सृञ्जयोऽपि सुत (in 30*) (cf v 1 12. 30 39)

1 Ds T1 om the ref —^a) D1 गता (for राजा). Ś1 K4 s D1 4 पाण्डुपुत्रो Bo 4 s T1 G ततो धर्म (Bo 4. s तत पाण्डु) सुतो राजा — Before 1^{ca}, K4 Ds. s. s s ins युधिष्ठिर उवाच. —^c) Da1 भगवान्.

2 B1 om. 2-3. —^a) D1 [म]थ (for स). K

(K1 om.) V1 Bo s-s Dn D2-s तु स (for स च). B2 Da D1 S देवर्षिर् (for च मुनिर्). —^d) B2 Ds सुवर्णग्रीविसंभवं.

3 B1 om 3 (cf v 1 2) Before 3, K2. 4 s V1 (marg) Bo 2-s Da Dn D2 s. s s M4 ins नारद उवाच. —^a) B2 Da एव (for एतन्) Ks V Bo s-s D2-s s M2 महावाहो (for 'राज) —^b) D1 यथायं —^c) T1 G तस्या कथाया यच्छेष —^d) Bo 4 (m as in text) तव; D1 ततो (for तत्ते) B2 भारत (for पृच्छत).

4 ^a) D1 अयं (for अहं) —^b) Ś1 स्वस्त्रीयी, B1 स्वस्त्रीयो; Dn2 स्वस्त्रियो, D1 स्वस्त्रेयो; G2 स्वस्त्रीयो. Ś1 यो, G2 [S]य (for मे). D1 महामति (for 'मुनि) —^c) M1 स (sup l in व) स्वकामाब्. M2 [उ]पगतौ (for [म]भि) —^d) D1 तुपता (for जयतां)

5 ^a) Ś1 K4 D1 अत्र (for तत्र) K2. s s V1 B (except B2) Da Dn D2 s s s s तत्रा (Bo s 'दा) वां पूजितौ (Ds 'तत्) तेन —^c) Bo 2 D1 सु (D1 स) विधिर्वै —^d) K4 Ds निवसामो (Ds 'यो) स्य; D2 s निवासायास्य; D1 निवासो यस्य; M2 चवसावास्य.

6 ^a) K2 Ds s मति (for व्यति) Ds om

C 12. 1093
W. 12. 31 6
K. 12. 30. 6

पर्वतो मामुवाचेदं काले वचनमर्थवत् ॥ ६
आवामस्य नरेन्द्रस्य गृहे परमपूजितौ ।
उषितौ समये ब्रह्मंश्चिन्त्यतामत्र सांप्रतम् ॥ ७
ततोऽहमद्युवं राजन्पर्वतं शुभदर्शनम् ।
सर्वमेतत्त्वयि विभो भागिनेयोपपद्यते ॥ ८
वरेण छन्दतां राजा लभतां यद्यदिच्छति ।
आवयोस्तपसा सिद्धिं प्राप्नोतु यदि मन्यसे ॥ ९
तत आहूय राजानं सृज्यं शुभदर्शनम् ।
पर्वतोऽनुमतं वाक्यमुवाच मुनिपुंगवः ॥ १०
प्रीतौ खो नृप सत्कारैस्तव ह्यार्जवसंभृतैः ।
आवाभ्यामभ्यनुज्ञातो वरं नृवर चिन्तय ॥ ११

वर्षासु. — ^a) D₁ वचसम् (for वचनम्). D_a भद्रवीत्
(for अर्थवत्)

7 ^a) D₁ वरेद्रस्य (sic) (for नरेन्द्रस्य) — ^b) V₁
'पूजिते; D₁ 'पूजिता; D_a 'पूजितौ — ^c) D₁ तोपेतौ
(sic); M₄ उषितौ D₁ T G_{8.4} M₁₋₃ समय; G₁ २
स वय (for समये) — ^d) D₁ विजिताम् (for
चिन्त्य'). V₁ B₀ २ ४ ६ D₂ २ ६ ७ S (except M₁ ३)
अस्य (for अत्र). K₂ D_n तद्विचितय सांप्रत

8 ^a) M₁ ३ अद्युवन् — ^c) D_a एव (for एतत्)

9 ^a) D₂ पुरेणच्छद्य मां राजा (sic) — ^b) D_a 1
इच्छसि — ^c) D₁ तपसा; T₂ तपसां Ś₁ सिद्धि; D₁
विद्धं (for सिद्धि) — ^d) T₂ प्रयातु (for प्राप्नोतु).

10 ^a) D₁ तत्र (for तत) D₁ आदय, D₁ आहूय
(for आहूय) — ^b) K₃ ३ V₁ B D (except D₂) S
अयतां वरं (for शुभदर्शनम्) — ^c) K₂ ३ [S]नुमतौ,
B₀ ३ (marg) ६ D₂ २ ६ ७ ८ ९ सम तद् (for अनुमत)
— ^d) D₁ अर्जवंच; T G₁ ३ ४ अर्जवत् (for उवाच)
K₂ २ ३ V₁ B D_n D₂₋₅ ६ M कुरुपुंगव (B₂ M₂ 'व'),
K₄ मुनिपुंगव; D_a D₁ T G कुरुनदन.

11 ^a) D₂ प्रीतो. D_a २ सो; D₀ स; M₄ खै
(for खो) G₂ यदि (for नृप). K₃ संस्कारो — ^b)
K₂ ३ B₂ D₁ T₁ G₄ भवदार्जवसंभृतै, K₃ भवतौ जव;
V₁ B₀₋₂ ३ D_n D₂ ३ ६ ७ ८ ९ भवतोर्जव, B₁ damaged,
D_a T₂ भवतो जन, G₁₋₃ भवता भूप (G₂ त्प); M
भवदार्जव — ^c) D₁ अप्यनु (for अभ्यनु) — ^d)
G₂ तनृप (for नृवर). D₁ वरो नृवर चिन्तय; D₀ १
T₂ वरं नृप विचितय.

देवानामविहिंसायां यद्भवेन्मानुषक्षमम् ।
तद्गृहाण महाराज पूजार्हो नौ मतो भवान् ॥ १२

सृज्य उवाच ।

प्रीतौ भवन्तौ यदि मे कृतमेतावता मम ।

एष एव परो लाभो निर्धृत्तो मे महाफलः ॥ १३

नारद उवाच ।

तमेवंवादिनं भूयः पर्वतः प्रत्यभापत ।

वृणीष्व राजन्संकल्पो यस्ते हृदि चिर स्थितः ॥ १४

सृज्य उवाच ।

अमीप्सामि सुतं वीरं वीर्यवन्तं दृढव्रतम् ।

आयुष्मन्तं महाभागं देवराजसमद्युतिम् ॥ १५

12 ^a) V₁ B₁ ३ ६ D_a D₀ T₁ G₁ M₁ ३ अपि
हिंसायां; D₁ अविहिंसायै — ^b) K₂ ३ V₁ B D_a D_n
D₂ ३ ६ ८ न (for यद्) K₄ V₁ B₁₋₄ D_n D₂ २ ६ ७ ८
मानुषक्षयं (V₁ B₁ 'य'), T₂ 'ये क्षमं, G 'ये क्षम;
M₁ ३ 'यं क्षमं — ^d) K (K₁ om) D_n D₂ ६ पूजार्हो;
B₁ (marg) D_a ३ पुजार्हो. B₁ (marg) D₂ ३ नो;
D₁ मे (for नौ). — After 12, Ś₁ D₁ ins an addl.
colophon.

13 V₁ reads on marg 13-14 with the ref.,
K₃ D₂ om the ref. — ^a) D₂ प्रीतो T₁ G₁ ३ ४ हि
(for मे) — ^c) D₂ ३ ६ ७ महा; M₄ वरो (for
परो) — ^d) D₁₋₃ निवृत्तो

14 V₁ reads 14 on marg Before 14, several
MSS om. the ref — ^a) D_n २ M₁ तमेव T₂ वीर (for
भूय) — ^b) K₄ प्रतिभापत B₁ प्रत्यभापत पर्वत
— ^c) D₁ वृणीष्व K₃ ३ V₁ B D_a D_n D₂₋₅ ६ संकल्पं
K₄ वर वृणीष्व सकल्पो, D₁ S शृणु राजन्स्वसं (D₁
'स्वय, G 'न्सुसं) कल्प — ^d) K₂ ३ ६ B D (except
D₁ ४) T G M₂ यस्ते (for यस्ते) D₂ om चिरं K₂ ३
V₁ B₂ D_n D₂ ६ ७ T G M₂ चिर स्थितं; B₀ ३ ४
D₁ ३-६ चिरस्थित (D₁ ४ 'त), B₂ विरक्षित, D_a विव
क्षित (for चिर स्थित)

15 Ś₁ K₂₋₅ D₁ ७ ३ S om the ref — ^a) K₄
स वने वु, D₀ ३ अमीप्सामि, D₁ 'प्लति, S 'प्लति
(G₁ 'प्ल हि, G₂ 'प्लसि). Ś₁ M₄ वीर — ^c) D_a
महात्मान (for 'भागं). — ^d) M₂ प्रभं (for द्युतिम्)

16 V₁ reads on marg. 16-17 with the ref.,

पर्वत उवाच ।

भविष्यत्येष ते कामो न त्वायुष्मान्भविष्यति ।
देवराजाभिभूत्यर्थं संकल्पो ह्येष ते हृदि ॥ १६

सुवर्णघ्नीवनाच्चैव स्वर्णघ्नीवी भविष्यति ।

रक्ष्यश्च देवराजात्स देवराजसमद्युतिः ॥ १७

नारद उवाच ।

तच्छ्रुत्वा सृञ्जयो वाक्यं पर्वतस्य महात्मनः ।

प्रसादयामास तदा नैतदेवं भवेदिति ॥ १८

आयुष्मान्मे भवेत्पुत्रो भवतस्तपसा मुने ।

न च तं पर्वतः किञ्चिदुवाचेन्द्रव्यपेक्षया ॥ १९

तमहं नृपतिं दीनमश्रुवं पुनरेव तु ।

स्मर्तव्योऽहं महाराज दर्शयिष्यामि ते स्मृतः ॥ २०

अहं ते दयितं पुत्रं प्रेतराजवशं गतम् ।

पुनर्दास्यामि तद्रूपं मा शुचः पृथिवीपते ॥ २१

एवमुक्त्वा तु नृपतिं प्रयातौ स्वो यथेप्सितम् ।

सृञ्जयश्च यथाकामं प्रविवेग स्वमन्दिरम् ॥ २२

सृञ्जयस्याथ राजपैः कस्मिंश्चित्कालपर्यये ।

जज्ञे पुत्रो महावीर्यस्तेजसा प्रज्वलन्निव ॥ २३

ववृधे स यथाकालं सरसीव महोत्पलम् ।

बभूव काञ्चनघ्नीवी यथार्थं नाम तस्य तत् ॥ २४

तदद्भुततमं लोके पप्रथे कुरुसत्तम ।

बुबुधे तच्च देवेन्द्रो वरदानं महात्मनोः ॥ २५

ततस्त्वभिभवाद्गीतो बृहस्पतिमते स्थितः ।

कुमारस्यान्तरप्रेक्षी बभूव बलवृत्रहा ॥ २६

C. 12. 1113
B. 12. 31 26
K. 12. 37 28

Ś1 K2 4 D4 7 8 S om. the ref —^a) B2 Da2 T2
G2 [ए]व (for [ए]व) — D7 reads 16^a-17^b after
27^{ab} —^c) V1 B1 भूत्यर्थं (for भूत्यर्थं) D1 G1 8
देवराजाभिभूत्यर्थं; D6 'राजादि' —^d) M2 ह्येषु D7
T2 नो (for ते) V1 भवेत् (for हृदि)

17 ^a) Da चापि (for चैव) V1 B Dn D2 8 8
8 8 क्यात् सुवर्णघ्नीवीति —^b) V1 Dn पुत्रस्तव (for
स्वर्णघ्नीवी) Dn2 भवेदिति (for भविष्यति) B D2
2. 8 8 8 पुत्र (B2 सुव)स्ते सं (B1 2. 4 स, D6 च)
भविष्यति —^c) B1 2 रक्षस्व (for रक्ष्यश्च) M1-3
देवराजो (M2 'शा)सौ (for 'राजात्स) B2 D8 त; T1
G हि; T2 च, M4 वै (for स) Ś1 रक्ष्य स देव-
राजश्च —^d) B2 'समद्युति'

18 ^a) K5 Da1 संजयो —^b) Da1 पर्वतश्च K5
महामुने —^c) D4 एव (for एवं) K8 Bo 8
(marg) 8 D4 भविष्यति (for भवेदिति)

19 ^a) M2 4 च (for मे) D4 पुत्रौ —^b) D7
T G 4 भवतोश्च (for 'तस्य) Dn1 तपसो —^c)
D4 [ह]न्द्रमुपेक्षया (for [ह]न्द्रव्यपे')

20 ^b) K2 8 Dn2 D1 अश्रुवन्, D8 श्रुवत (for
अश्रुव) Dn D2 च (for तु) —^c) K2 Da2 Dn
G2 [स]स्ति; D2 G1 8 हि; T2 [स]य (for श्)।
M2 त्वया राजन् (for महाराज) —^d) K2 4 D4 नृप;
B2 (m as in text) 4 Da D2 8 8 8 T2 G2 M2 सुत
(for स्मृत).

21 ^a) Bo 8 अहं ते दर्शयिष्यामि —^b) Da -चशे
(for 'वश) T2 प्रेतराजवशात्तुग —^c) K2 D4 दर्श
यिष्यामि तद्रूपं

22 ^b) D7 प्रयातस् K4 स्वौ; Dn2 G1 स्वे, D1
तं; M2 स्व (for स्वो) Dn2 पथि स्थित (for यथे
प्सितम्) — G2 om. (hapl.) 22rd —^c) Da [स्]पि
(for च) D4 यथाकालं (for 'कामं) —^d) Da1
स्वमदिरे, S (except M2, G2 om) स्वक गृह

23 ^a) Da1 [स्]पि, D7 T M1-3 तु; G1-3 च
(for [स्]य) G1 राजपै —^c) Da D8 G1 यज्ञे
(for जज्ञे) D1 महावीर्यात्

24 ^a) K2 D1 4 G2 च (for स) K2 4 Bo Da
D4 यथाकामं; G 'काले —^b) D4 यथोत्पल (for महो)
—^c) D7 M2 तदर्थं (for यथार्थं) B1 तस्य च, D4
चामवत् (for तस्य तत्)

25 ^a) D2 8 अद्भुतमिम; D4 'ततरं (for 'सतमं)
—^b) Da1 Dn2 प्रथमे, D7 T G प्रथित, M ववृधे
(M2 'ते), Gv पप्रथे (as in text) D7 T G कुरु-
पुंगव, M1-3 'नन्दन, Gv 'सत्तम (as in text)
—^c) B1 ववृधे (for बुबुधे) B2 Da D7 T G तस्य
(for तस्य) —^d) Da1 वरदाने K2 V1 Bo 4 8
Dn1 महर्षित; K2 D4 तपस्विनो, B2 8 महर्षिण,
B2 Da D2 8 8 महर्षिणा, Dn2 D8 महर्षिभिः, D7
G2 4 महर्षिणो; T G1 3 M मनीषिणो (for महात्मनो)

26 ^a) K2 8 8 Dn1 D4 स्वाभिभवाद्; Da त्वत्तिन

चोदयामास वज्रं स दिव्यास्त्रं मूर्तिसंस्थितम् ।
 व्याघ्रो भूत्वा जहीमं त्वं राजपुत्रमिति प्रभो ॥ २७
 विष्टद्वः किल वीर्येण मामेपोऽभिभविष्यति ।
 सृञ्जयस्य सुतो वज्र यथैनं पर्वतो ददां ॥ २८
 एवमुक्तस्तु शक्रेण वज्रः परपुरजयः ।
 कुमारस्यान्तरप्रेक्षी नित्यमेवान्वपद्यत ॥ २९
 सृञ्जयोऽपि सुतं प्राप्य देवराजसमद्युतिम् ।
 हृष्टः सान्तःपुरो राजा वननित्योऽभवत्तदा ॥ ३०
 ततो भागीरथीतीरे कदाचिद्धननिर्क्षरे ।
 धात्रीद्वितीयो बालः स क्रीडार्थं पर्यधावत ॥ ३१

वद्; T: स भगवान्; M: स्वभिभवत् (for 'वाद्')
 G: M: प्रीतो (for भीतो) —^d) Dn नित्यमेवान्व
 पद्यत (= 29^d).

27 ^a) Ks: D: नोदयामास. Ks: Dn: वज्रं;
 Ks: D: वै वज्रं; D: स वज्र (by transp.), D: s: s
 वज्रं वै. D: S: स वज्रं चोदयामास. —^b) Ks: V: B
 Da: Dn: D: s: s: S: मूर्तिसंस्थितं; D: 'मास्थितं';
 D: मृष्युपस्थितं. — Alter 27^{ab}, D: reads 16^a-17^b.
 —^c) D: T: G: s: s: स (for त्वं).

28 ^a) Ks: Dn: M: प्रवृद्ध (for विष्टद्व) —^b)
 T: M: एव (for एषो) — Ks: om (hapl) 28^a-29^d.
 —^c) V: Bo: Da: Dn: D: s: s: T: सुतं D: G: s:
 M: वज्र; T: वज्री (for वज्र) —^d) Da: यथेनं;
 D: T: G: s: s: यथेन, G: जयसं (for यथेनं) Ks:
 Da: नारदो (for पर्वतो). Ks: B: s: Dn: D: [अ]प्रवीर्य
 (for ददौ).

29 Ks: om 29 (cf v. 1 28) —^b) Ś: D: s:
 परपुरजय. —^c) Ś: D: कुमारस्यान्तरप्रेक्षी; Ks: s: s:
 B: s: (m as in text) Dn: D: s: 'मन्तरप्रेक्षी' —^d)
 Ks: s: D: G: M: [अ]न्ववर्तत; B: 'पद्यते; D: T:
 G: s: s: [अ]न्ववर्तत (for [अ]न्वपद्यत)

30 Ks: om सृञ्जयोऽपि सुत (cf v. 1 1). —^b)
 Da: D: सुति (for सुतिम्) —^c) Ś: हृष्ट; Ks:
 D: हृष्टा; Da: हृष्ट; M: s: सुष्ट (for हृष्ट) Ks:
 मातु पुरो; Bo: शान पुरो, D: मांतपुरे —^d)
 Ś: Ks: D: वर (Ks: 'ई') हृष्टो (for वननित्यो). V: B
 (except B: s: Dn: D: s: s: s: s: सभूव ह (for सभ-
 तदा.)

पश्चवर्षकदेशीयो बालो नागेन्द्रविक्रमः ।
 महसोत्पतितं व्याघ्रमाययाद् महाबलः ॥ ३२
 तेन चैव विनिष्पिष्टो वेपमानो नृपात्मजः ।
 व्यसुः पपात मेदिन्यां ततो धात्री विचुञ्चये ॥ ३३
 हत्वा तु राजपुत्रं स तथैवान्तर्गधीयत ।
 शार्दूलो देवराजस्य माययान्तर्हितस्तदा ॥ ३४
 धाव्यास्तु निनदं श्रुत्वा रुदत्याः परमार्थवत् ।
 अभ्यधावत तं देशं स्वयमेव महीपतिः ॥ ३५
 स ददर्श गतासुं तं शयानं पीतशोणितम् ।
 कुमारं विगतानन्दं निशाकरमिव च्युतम् ॥ ३६

31 ^a) Ks: V: B (except B: s: D (except D: s: s:
 कदाचिद्धननिर्क्षरे वने —^b) B: Da: बालोमौ; D: बालसु;
 D: बालस्य; D: बहुलः; M: बालः मन् (for बाल-
 स) —^c) V: पर्यधावतां; Da: 'धावत'; T: G: s:
 'धावयत्'.

32 ^a) Ks: B: Dn: D: पंचवर्ष (B: 'वि'; D: 'वै')-
 कदेशीयो; G: 'वर्षकदेशीयो' —^b) Ś: Ks: D: 'संनिभ'
 (for 'विक्रम'). —^c) Ś: Ks: D: विचुञ्चोत्पतितं बालम्;
 Cr as in text —^d) Ks: V: Bo: s: s: D (except:
 Da: D: s: s: G: M: Cr महाबलं

33 ^a) Ks: s: V: B: D (except D: s: S: Cr: स बाल-
 स्तेन निष्पिष्टो —^b) D: व्यासु —^c) Da: वि-
 चमृष्टो (sic)

34 D: transp 34^a and 34^c, reading 34^d
 twice —^b) Ks: D: सं हया (for हया तु) M: s:
 सा (for स). —^c) B: (m as in text) पपात (for
 मायया) G: हया (for तदा)

35 ^b) Ks: V: B: D (except Dn: s: S (except
 M: s: s: रुदत्या D: परमार्थवत्

36 ^{ab}) Ś: Ks: संदर्श; B: Da: दर्श च; Dn:
 यदर्शय (for स दर्श) Ks: V: B: D (except D: s:
 S (except M: s: s: transp गतासु and शयानं. Ś: Ks:
 स (for त) — V: reads 36^{cd} on marg. —^c)
 T: निहतानन्द (for विगतानं) —^d) B: सुति; G:
 स्थितं (for च्युतम्) Ś: Ks: s: V: D: निशाकरसमद्युति

37 ^a) Bo: s: s: D: s: s: उत्संग (for उत्सङ्गम्)
 —^b) B (except B: s: Dn: s: सानस; Dn: D: s:

स तमुत्सङ्गमारोप्य परिपीडितवक्षसम् ।
 पुत्रं रुधिरसंसिक्तं पर्यदेवयदातुरः ॥ ३७
 ततस्ता मातरस्तस्य रुदन्त्यः शोककर्षिताः ।
 अभ्यधावन्त तं देशं यत्र राजा स सृञ्जयः ॥ ३८
 ततः स राजा सस्मार मामन्तर्गतमानसः ।
 तच्चाहं चिन्तितं ज्ञात्वा गतवांस्तस्य दर्शनम् ॥ ३९
 स मयैतानि वाक्यानि श्रावितः शोकलालसः ।
 यानि ते यदुवीरेण कथितानि महीपते ॥ ४०
 संजीवितश्चापि मया वासवानुमते तदा ।
 भवितव्यं तथा तच्च न तच्छक्यमतोऽन्यथा ॥ ४१
 अत ऊर्ध्वं कुमारः स स्वर्णघ्नीवी महायशाः ।

चित्तं प्रसादयामास पितुर्मातुश्च वीर्यवान् ॥ ४२
 कारयामास राज्यं स पितरि स्वर्गते विभुः ।
 वर्षाणामेकशतवत्सहस्रं भीमविक्रमः ॥ ४३
 तत इष्ट्वा महायज्ञैर्वहुभिर्भूरिदक्षिणैः ।
 तर्पयामास देवांश्च पितृंश्चैव महाद्युतिः ॥ ४४
 उत्पाद्य च बहून्पुत्रान्कुलसंतानकारिणः ।
 कालेन महता राजन्कालधर्ममुपेयिवान् ॥ ४५
 स त्वं राजेन्द्र संजातं शोकमेतन्निवर्तय ।
 यथा त्वां केशवः प्राह व्यासश्च सुमहातपाः ॥ ४६
 पितृपैतामहं राज्यमास्थाय धुरमुद्रह ।
 इष्ट्वा पुण्यैर्महायज्ञैरिष्टाल्लोकानवाप्स्यसि ॥ ४७

C. 12. 11^a
 B. 12. 31. 47
 K. 12. 30. 47

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

लक्षण, G₂ वल्ल (for वक्षसम्) K₅ D₁ परि-
 पादितवक्षस — V₁ reads 37^c-39^b on marg —^c)
 K₁ पुत्रे Ś₁ K₁ २ ४ D₁ रुधिरसंसिक्त, D₁ 'संसक्तं,
 M₁ ३ 'सिक्ताग (for 'ससिक्त)

38 V₁ reads 38 on marg —^a) K₅ चास्य (for
 तस्य) —^b) K₅ D₂ G₂ रुदन्त्य Ś₁ K₁ २ ४ V₁ B
 D₁ D₁₋₃ ६ ८ शोककर्षिता —^c) D₂ D₂ M₁
 अभ्यधावत

39 V₁ reads 39^{ab} on marg —^a) D₂ २. ५. ८ तु
 (for स) —^b) D₂ D₇ M₁ ३ मामन्तर्गतमानसा
 (D₇ M₁ ३ 'स), D₁ मामेव गतमानसा, M₂ माम
 तर्गतचेतन —^c) K₁ ५ B₂ D₇ S तस्य, K₅ ५ D₁
 D₂ तदा, B₂ D₂ तत्र, D₂ २ ५ ततो (for तच्च)
 D₁ चिन्तन —^d) D₂ ७ तत्र (for तस्य)

40 ^a) T₂ यन् (for स) D₇ T M₁ ३. ४ तानि
 (for [पु]त्रानि) D₁ मयैतानि च वाक्यानि, G समये
 तानि वा —^c) M₂ लोकवीरेण (for यदु) —^d)
 T₁ G₁ २ ४ श्रावितानि (for कथितानि)

41 ^a) K₂ Bo. ५ D₂ D₂ २-३ स (for स)
 K₂ ५ V₁ B (except B₂) D (except D₁ ४. ७) पुनर्
 (for मया) —^b) Ś₁ K₁ तथा; D₇ S पुन (for
 तदा) —^c) V₁ D₁ T₂ तदा, D₂ २. ५ ८ M₂ ४
 यथा (for तथा) D₁ यश्च, G₁ यद्गन्, M₂ ४ यच्च
 (for तच्च) —^d) B₂ च (for तत्)

42 ^a) K₂ D₁ D₁ T₂ तत (for अत) D₂ 1
 कुमार K₂ ३ Bo २-५ D₂ D₁ G₁ तु, D₇ G₁₋₃ च
 (for स) —^b) B₂ D₂ 1 [ह]ति नामत्, D₁
 महामना (for 'यशा) —^d) Ś₁ K₁ मातु पितुश्च
 (by transp)

43 ^a) K₂ ५ V₁ B D (except D₁ ८) S च (for
 स) —^b) K₂ B (except B₂) D₁ D₂ २ ५ ८ ८ नृप,
 K₂₋₅ D₂ T G₁ २ मुवि, V₁ नृपे (for विभु) D₂
 पितृयुपरते प्रभु —^c) Ś₁ K₁ एक (for एक) K₅ ५
 V₁ B D (except D₁ ७) वर्षाणां शतमेक च (K₅ वा)
 —^d) V₁ (by corr) सहस्र भूरिदक्षिण, B₂ 'सं परि
 वल्लरान्

44 ^a) D₁ ईजे (for इष्ट्वा) —^b) Bo ५ D₂ ५
 भूरिदक्षिण —^d) T₂ च स (for चैव) Ś₁ K₁ २ D₁
 महाद्युते M₁ पितृश्च परमद्युति

45 ^b) V₁ 'सततिकारिण, B₂ D₂ 'सतानकारकान्
 — D₁ reads 45^c-47^d twice —^c) D₂ तावत्, G₂
 M₁ ३ राजा (for राजन्) —^d) K₁ उपैयिवान्, K₂
 उपागत

46 For repetition in D₁, cf v l. 45 —^a)
 G₁₋₃ एव (for स स्व) —^b) K₂ ५ D₁ G₁ पुन,
 K₅ V₁ Bo २ ४ ५ D₁ ४ T₂ M एव, G₁₋₃ एव (for
 एतन्) —^c) Ś₁ K₁ ४ D₁ [अ]य (for त्वां) —^d)
 Ś₁ K₁ D₁ [पु]त्र महाद्युति, K₂ ५ सुमहामति, B₁ D₂

३२

वैशंपायन उवाच ।

तूष्णींभूतं तु राजानं शोचमानं युधिष्ठिरम् ।
तपस्वी धर्मतत्त्वज्ञः कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत् ॥ १
प्रजानां पालनं धर्मो राज्ञां राजीवलोचन ।
धर्मः प्रमाणं लोकस्य नित्यं धर्मानुवर्तनम् ॥ २
अनुतिष्ठस्व वै राजन्पितृपैतामहं पदम् ।
ब्राह्मणेषु च यो धर्मः स नित्यो वेदनिश्चितः ॥ ३
तत्प्रमाणं प्रमाणानां शाश्वतं भरतर्यभ ।

D₃ 'यथा', D₄ 'युति'

47 For repetition in D₁, cf v. l. 45. —^a)
G₁ (before corr) महाप्राज्ञैर्. D₃ s s s इष्टा यज्ञैर्म
हापुष्यैर् —^a) B₂ Dn₁ इष्ट लोकम्; Dn₂ इष्टा लोकम्
(for इष्टाल्लोकान्) B₂ गमित्यसि; Dn₂ अवाप्स्यति

Colophon — Sub parvan N (except D₂ D₁ s)
T G₂ M राजधर्म — Adhy name Ś₁ K₁ D₁ स्वर्ण-
ष्टीविसवाद; K₂ D₂ स्वर्णष्टीष्ट्यु (D₂ 'यु)पाख्यान, V₁
B₂₋₄ D₂ Dn₁ D₂ स्व (D₂ सुष)र्णष्टीविसमव, 'T₁ G₂
स्वर्णष्टीविचरित, G₁ s स्वर्णष्टीविचरितकथन; G₂ स्वर्ण
ष्टीविकथनं. — Adhy no (figures, words or both)
K₂ B₁ 2 s Dn₁ Dn₂ T G₂₋₄ M 31 (as in text),
B₂ D₂ G₁ 30, D₁ 21 — Śloka no Dn₁
D₂ 47

32

1 D₂ om the ref —^b) D₁ S कुंतीपुत्र (for शोच
मान) —^c) D₁ M₁ s तत्र (D₁ 'त्व) धर्मज्ञ, T₁ G
सर्वतत्त्वज्ञ (for धर्म)

2 Before 2, K₂ s s V₁ B D₂ Dn₁ D₂ s ins.
व्यास उवाच —^a) D₂ पालने —^b) B₁ D₂ D₂ s
G₁ 'लोचनः (D₂ 'ने) —^c) Ś₁ K₁ D₁ धर्म्यं, K₂
धर्म; B₂ s Dn₂ D₂ s G₂ धर्म; D₂ धर्म (for
धर्म) —^d) K₂ s s V₁ Dn₁ धर्मानुवर्तनं (K₂ V₁
'न), D₁ S धर्मानुवर्त्यतां (T₂ M₁ 'तेतां, G₂ 'तेत)

3 —^a) M₂ अनुष्ठितस्व K₂ s V₁ B D (except D₁)
S Cn तद् (B₂ T₂ तं) (for वै) —^c) K₁ ब्राह्मणेषु,
K₂ s D₂ ब्राह्मणस्य K₂ s B₂ 2-3 D₂ D₂ s T₁ G

तस्य धर्मस्य कृत्स्नस्य क्षत्रियः परिरक्षिता ॥ ४
तथा यः प्रतिहन्यस्य शासनं विपये नरः ।
स बाहुभ्यां विनिग्राह्यो लोकयात्राविघातकः ॥ ५
प्रमाणमप्रमाणं यः कुर्यान्मोहवशं गतः ।
भृत्यो वा यदि वा पुत्रस्तपस्वी वापि कश्चन ।
पापान्सर्वैरुपायैस्तान्निश्चयेद्वातयेत वा ॥ ६
अतोऽन्यथा वर्तमानो राजा प्राप्नोति किल्बिषम् ।
धर्मं विनश्यमानं हि यो न रक्षेत्स धर्महा ॥ ७

M₂ s तु (for च) V₁ B₁ Dn₁ D₂ s s s तपो,
M₁ s तयोर् (for च यो). —^a) B₂ s वेदनिष्ठित,
D₂ धर्मनिश्चित; D₁ देव

4 —^a) D₂ तं (for तत्) K₂ s s V₁ B (except
B₂) Dn₁ D₂ s s s ब्राह्मणानां (for प्रमा) —^b) Ś₁
K₁ 2 s D₁ शास्त्राणां (for शाश्वत) —^c) D₁ T G₁
s s transp धर्मस्य and कृत्स्नस्य. K₂ s D₁ नित्यस्य (for
कृत्स्नस्य)

5 —^a) V₁ D₂ यस्तस्य, B₂ 3-3 स्वय य, B₁ D₂
s s य स्वय; B₂ D₂ तस्य य; Dn₁ यस्तप (for
तथा य) K₂ T₂ M₁ s s प्रतिहन्तस्य; D₁ परित-
स्तस्य (for प्रतिहन्यस्य) K₂ V₁ B D₂ Dn₁ D₂ s s
s M₂ स (for [अ]स्य) —^b) T₂ [अ]भासनं (for
शासनं) B₁ s (marg) D₂ Dn₁ D₂ s s रत् (for
नर) —^c) V₁ सुबाहुभ्यां —^d) B₁ लोके यात्रा;
D₂ लोकपाल

6 —^a) D₂ om (hapl) प्रमाणम् T₂ प्रमाणं ह्यप्र-
माण वा —^b) M₂ मोहवशानुग —^c) B₂ D₂ D₁ S
[अ]प्यय (for यदि) T₂ [अ]भृत्यस्य (for पुत्रस्य) —^d)
Dn₁ वाय (for वापि) V₁ Dn₂ D₂ कथचन (for [अ]-
पि कश्चन). —^e) K₁ पापं (by corr 'पी), K₂ D₂
पाप; K₂ B₂ s G₁ M₁ s पापात्; D₁ यक्षात् (for
पापान्) Ś₁ B₂ सर्वान् (for सर्वैर्) K₂ D₂ तं (for
तान्) —^f) K₂ s s D₁ शातये (D₁ 'वै)त, B (B₂
damaged) D₂ D₂ s s M₁-3 शातयीत, Dn₁ D₂ Cn
शातयीत; G₂ पातयेत (for शातयेत)

7 —^a) D₂ Dn₂ D₂ ततो, Dn₁ अथो (for अतो)
—^b) D₁ प्राप्नोति किल किल्बिष —^c) D₂ धर्म्यं.

ते त्वया धर्महन्तारो निहताः सपदानुगाः ।
स्वधर्मे वर्तमानस्त्वं किं नु शोचसि पाण्डव ।
राजा हि हन्याद्दद्याच्च प्रजा रक्षेच्च धर्मतः ॥ ८

युधिष्ठिर उवाच ।

न तेऽमिशङ्के वचनं यद्ब्रवीषि तपोधन ।
अपरोक्षो हि ते धर्मः सर्वधर्मभृतां वर ॥ ९
मया ह्यवध्या बहवो धातिता राज्यकारणात् ।
तान्यकार्याणि मे ब्रह्मन्दहन्ति च तपन्ति च ॥ १०

व्यास उवाच ।

ईश्वरो वा भवेत्कर्ता पुरुषो वापि भारत ।

हठो वा वर्तते लोके कर्मजं वा फलं स्मृतम् ॥ ११
ईश्वरेण नियुक्ता हि साध्वसाधु च पार्थिव ।
कुर्वन्ति पुरुषाः कर्म फलमीश्वरगामि तत् ॥ १२
यथा हि पुरुषश्छिन्द्याद्बुधं परशुना वने ।
छेतुरेव भवेत्पापं परशोर्न कथंचन ॥ १३
अथ वा तदुपादानात्प्राप्त्युः कर्मणः फलम् ।
दण्डशस्त्रकृतं पापं पुरुषे तन्न विद्यते ॥ १४
न चैतदिष्टं कौन्तेय यदन्येन फलं कृतम् ।
प्राप्त्यादिति तस्माच्च ईश्वरे तन्निवेशय ॥ १५
अथ वा पुरुषः कर्ता कर्मणोः शुभयापयोः ।

C. 12. 1181
B. 12. 32. 17
K. 12. 31. 17

K1 Dn1 D1 निनाश्यमान

8 °) K4 M2 4 चे; D2 तत् (for ते) Dr धर्म-
हर्षति — °) T2 हंस्या (for निहता) — °) K2
स्वधर्म; V1 D2 स्वे धर्मे K2 D2 तु (for त्वं)
— °) Da कस्मात् (for किं नु) — °) Dr T G नि
(for हि) D2 वद्यांश्च; Dr अन्यांश्च (for दद्याच्च).
— °) M2 स्व (for च) — After 8, Ś1 K1 D1 ins.
an addl. colophon

9 D2 om. the ref. — °) D2 7 S [s]ति- (for
स्मि) — °) K2 यो (for ते) — °) B1 D (ex-
cept D1 4 7) M2 'विदां (for 'भृता) V1 D2 वर

10 °) K2 2 V1 B D (except D1 4) S त्व
(M1 2 'बु)ध्या (for ह्यवध्या). — °) T1 निहता (for
धातिता) — °) K2 2 5 V1 B D S तानि (D1 'न्य-)
कर्माणि (for तान्यकार्याणि). K2 D2 7 S मात्, Da
ये; Cn मे (as in text) K1 ब्रह्म, B2 Da विप्र;
D2 2 5 6 8 राजन्; Dr S ब्रह्म (for ब्रह्मन्) — °)
D1 om the first च K1 देहं सर्वं; K2 गहंति च,
B2 प्रदहति; Dr T G Cn पचति च (for दहन्ति च)
K1 D1 T G दहति च, K2 तपोधन, V1 B2-5 Da
Dn2 D2 2 5 6 8 M पचति च, B2 1 परंति च; Dn1
परतप (for तपन्ति च)

11 D2 om. the ref. — °) Dr T1 G [s]पि; T2
हि (for वा) — °) Ś1 K1 2 4 D1 2 हतो वा; Da
पुण्यं वा; T1 G नापरो; T2 हतौ वा; Cv अत्रे वा
(for हठो वा) Ś1 K1 D1 लोक — °) K1 हि;
T2 चत् (for वा). B2 भुवं; B2 नृप; Da नृप;
Dr S नृप (G2 शृणु); Cv स्मृतम् (as in text)

18

12 °) K2 Da Dn D4 नि (Da वि)युक्तो हि; K4
नियुक्तानि, G2 वियुक्ता हि — °) K2 4 V1 B D
(except D2 7) भारत (for पार्थिव) — °) K2 Dn
कुर्वते; V1 B1 D2 कुर्वते K4 Dn पुरुष — °)
K2 4 ईश्वरगामिन; K2 Da Dr 'गामि यत् Cv oites
ईश्वरगामि

13 °) Da1 D2 छिद्यात् — °) Da छितुर; D2
2 2 2 कर्तुर (for छेतुर) — °) K1 (marg, before
corr as in text) परस्व (for परशोर)

14 °) B1 तदुपादानात् — °) K2 B2 2 5 D (except
D1 4 6) S (except M1-2) प्राप्त्यात् (for 'मुयु) D1
M2 कर्मणां — 14^{ed} = 17^{ed} — °) B2 Da अस्वदह-
(Da 'दे)कृतं; D1 6 ददशास्त्रं; T1 G शास्त्रकर्म
— °) K2 पुरुषं Da1 निवेद्यते (for न विद्यते)

15 K2 D2 om (hapl.) 15-17. — °) B1 चेत्तद्;
Cv चैव (for चैतद्) M1 2 हृष्ट — °) K1 यद्यन्येन;
D1 यस्येन (sic) V1 B (except B2) D (except Da
D1, D2 om) S (except M1 2) transp फलं and
कृतम् — °) V1 अपि, B2 D2 2 5 यदि (for हृष्टि).
K2 2 Dn D1 4 यस्माच्च D2 2 5 वा, D2 मे (for
च) — D2 om (hapl.) 15^{ed}-16^{ed} — °) Ś1 K1 4
V1 B1 2 4 D1-2 5 M1 2 [अ]पिश्वरे (for ईश्वरे) K2 4
तन्निवेद (K2 'श)थैत्; Da सनिवेशय (for तन्नि)

16 K2 D2 om 16, D2 om. 16^{ed} (cf. v l. 15)
— °) V1 B2 (marg) यथा; B2 2 5 Da T1 G1-2
यथा; G2 यत्र (for अय) K2 [अ]स्ति, V1
B Dn D2 2 5 M1-2 [अ]पि; Da हि; Dr T1 G
[अ]त्र; T2 तत् (for वा) — °) K2 कर्मणे; D1

[187]

न एतं विद्यते मन्नाद्येषामन्यच्छुभं दुरु ॥ १६
 न हि रक्षिष्यन्तिद्राजन्दिष्टान्प्रतिनिवर्तते ।
 इन्द्रस्यैव पापं पृणते न ज्ञ विद्यते ॥ १७
 पतिं वा मन्थने राजन्दिष्टे लोके प्रतिष्ठितम् ।
 एतमप्यशुभं कर्म न भूतं न भविष्यति ॥ १८
 ज्यामिदगिनोऽस्य रत्नव्या शुभपापयोः ।
 जमिदशुभं लोके राजासुपतदन्डनम् ॥ १९
 अथापि लोके कर्मानि ममावर्तन्त भारत ।
 शुकानुमन्तं पेमै प्राप्नुवन्तीति मे मतिः ॥ २०

एवं मत्स्यं शुभादेशं कर्मणस्तत्कलं धुमम् ।
 त्वज तद्राजशार्दूल मैवं शोके मनः कृथाः ॥ २१
 स्वधर्मे वर्तमानस्य सापनादेऽपि भारत ।
 एवमात्मपरित्यागस्तत्र राजन्न शोभनः ॥ २२
 विहितानीह कौन्तेय प्रायश्चित्तानि कर्मिणाम् ।
 शरीरवांत्तानि कुर्यादशरीरः पराभवेत् ॥ २३
 तद्राजस्त्रीरमानस्त्वं प्रायश्चित्तं चरिष्यसि ।
 प्रायश्चित्तमकृत्वा तु प्रेत्य तप्तासि भारत ॥ २४

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्वाविंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

३३

युधिष्ठिर उवाच ।

हताः पुत्राश्च पौत्राश्च भ्रातरः पितरस्तथा ।
 श्वशुरा गुरवश्चैव मातुलाः सपितामहाः ॥ १
 क्षत्रियाश्च महात्मानः संवन्धिसुहृदस्तथा ।
 वयस्या ज्ञातयश्चैव भ्रातरश्च पितामह ॥ २
 बहवश्च मनुष्येन्द्रा नानादेशसमागताः ।
 घातिता राज्यदुग्धेन मयैकेन पितामह ॥ ३
 तांस्तादृशानहं हत्वा धर्मनित्यान्महीक्षितः ।
 असकृत्सोमपान्वीरान्किं प्राप्स्यामि तपोधन ॥ ४

दह्याम्यनिशमघाहं चिन्तयानः पुनः पुनः ।
 हीनां पार्थिवसिंहैस्तैः श्रीमद्भिः पृथिवीमिमाम् ॥ ५
 दृष्ट्वा ज्ञातिवधं घोरं हतांश्च शतशः परान् ।
 कोटिशश्च नरानन्यान्परितप्ये पितामह ॥ ६
 का तु तासां वरस्त्रीणामवस्थाद्य भविष्यति ।
 विहीनानां स्वतनयैः पतिभिर्भ्रातृमिस्तथा ॥ ७
 अस्मानन्तकरान्योरान्पाण्डवान्पृष्णिसंहितान् ।
 आक्रोशन्त्यः कृशा दीना निपतन्त्यश्च भूतले ॥ ८
 अपश्यन्त्यः पितृभ्रातृपतीन्पुत्रांश्च योषितः ।

C. 12. 1168
 B. 12. 33. 9
 K. 12. 21. 34

24 ¹) K₂ V₁ D_n D. करिष्यामि (for चरि¹)
 —¹) D₁ T₁ G M₁ : वै (for तु) —^d) K₁ तप्तमि,
 K₂ : D₁ तप्यन्मि

Colophon addl. in Ś₁ K₁ D₁ after 8, om in
 D₁ S — Sub-parvan N (except D₁ s) राजधर्म
 — Adhy name V₁ D_{n2} D₅ प्रायश्चित्तविधि, D_{n2}
 व्यामवाक्य — Adhy no (figures, words or both)
 K₂ B₁ : s D_{a1} D_n D₂ : 32 (as in text), D₂ : 31
 — Śloka no D_{n1} 25, D₂ : 22

33

1 D₂ om. the ref —^a) G₁ हव (for हवा)
 —¹) D₁ स्वसुरा (for श्वशुरा) —^d) K₂ : V₁ B
 (B₁ damaged) D (except D₁ :) च (for स) M₂
 स पितामह

2 ^a) D₁ T G महाभाग (for 'रमान' —^b)
 G₁ सर्ववि, M₂ संघी —¹) K₁ चान्ये (for चैव)
 K₂ : s V₁ B D (except D₁) S वयस्या मागिनेयाश्च
 —¹) K₂ : s V₁ B D (except D₁) S ज्ञातयश्च (for
 भ्रातरश्च) Ś₁ K₁ : D₁ स- (for च) Ś₁ K₁ : s V₁
 B₁ D₁ : G₁-3 पितामहा, B₂ D_a D_{n2} D₅ महासुने

3 D₂ : s om. (hapl) 3 —^a) D₁ मनुष्येन्द्र —^d)
 B₂ D₁ S मयोप्रेण (for मयैकेन) D_{a2} T₁ G₁ : स पिता
 मह (G₂ 'हा)

4 ¹) T₂ G₂ सोमपो (for सोमपान्) D₁ वीर

—^d) K₂ D₁ प्राप्यामि

5 —(var) B 13 57 1 —^a) K₁ : D₁ मुह्यामि
 (for दह्यामि) K₂ : s V₁ B₁ 1.3-5 D_n D₂ : s : s :
 M₂ : 4 अद्यापि, B₂ D_a एताहं (for अद्याह) —¹)
 Ś₁ K₁ : D₁ पुरुषसिंहैश्च, K₂ : B₁ 2-5 D₂-5 : पार्थिव
 सवैश्च (for 'सिंहैश्च) K₂ च (for तै)

6 ^a) D_a हत्वा (D_{a2} 'ता) (for दृष्ट्वा) —^b) K₁
 हतश्च, D₁ 'तश्च, D₂ 'ताश्च Ś₁ K₁ पर, M₁-s
 नरान्, M₂ नृपान् (for परान्) —⁶) —(var) B
 13 57 2¹ —¹) B₂ D_a जनान् (for नरान्) T
 G₁-2 अद्य (for अन्यान्) —^d) K₂ D₁ परिदद्ये,
 D_a 'ताप्य, D₁ T G M₂ परि(M₂ 'र)तप्ये

7 —(var) B 13 57 3 —^a) D₁ G₁ परस्त्री-
 णाम्, T₂ पुरधीणाम् (for वरस्त्रीणाम्) —¹) K₂ D_n
 D₁ T G तु, B₁ D₅ सु- (for स्व) —^d) K₂ D_{n2}
 D₁ M₂ पितृभिर् (for पतिभिर्) K₁ ज्ञातिभिश्च (for
 भ्रातृभिश्च)

8 ¹) K₂ V₁ B D_n वृष्णिसहत्वान्; M₁ वृष्टिसिंहि¹
 —¹) D_{a1} आक्रोशत, M₁ : 'शाल' G₁ दीनान्
 —^d) V₁ B D_a D_n D₂ : s : s : s प्रपतित्यन्ति; G₁ निप-
 तति च (for 'तन्त्यश्च) K₂ D₁ भूतल

9 D₁ : G₂ M₂ 'दयत' B₂ D_a म्रियान् (for
 पितृन्) —^b) D₁ T₁ G च भारत; T₂ पितामह (for
 च योषित) —¹) B₁ om 9¹-10¹ —¹) K₁ transp
 त्यक्त्वा and प्राणान् K₂ B (B₁ om.) D_a D_n D₂
 : s : s : स्रिय- D₁ म्रिया (for म्रियान्) K₂ D₁ T

त्यक्त्वा प्राणान्प्रियान्सर्वा गमिष्यन्ति यमक्षयम् ॥ ९
वत्सलत्वाद्द्विजश्रेष्ठ तत्र मे नास्ति संशयः ।
व्यक्तं सौक्ष्म्याच्च धर्मस्य प्राप्स्यामः स्त्रीवधं वयम् ॥ १०
ते वयं सुहृदो हत्वा कृत्वा पापमनन्तकम् ।

नरके निपतिष्यामो ह्यधःशिरस एव च ॥ ११
शरीराणि विमोक्ष्यामस्तपसोऽग्रेण सत्तम ।
आश्रमांश्च विशेषांस्त्वं ममाचक्ष्व पितामह ॥ १२

इति धीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

३४

वैशंपायन उवाच ।

युधिष्ठिरस्य तद्वाक्यं श्रुत्वा द्वैपायनस्तदा ।
समीक्ष्य निपुणं बुद्ध्या ऋषिः प्रोवाच पाण्डवम् ॥ १
मा विपादं कथा राजन्क्षत्रधर्ममनुसर ।

स्वधर्मेण हता ह्येते क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभ ॥ २
काङ्क्षमाणाः श्रियं कृत्वां पृथिव्यां च महद्यशः ।
कृतान्तविधिसंयुक्ताः कालेन निधनं गताः ॥ ३
न त्वं हन्ता न भीमोऽपि नार्जुनो न यमावपि ।

G₁ s ; M₂ सर्वान्

10 B₁ om 10 (of. v 1 9) —^a) D₂ द्विजश्रेष्ठ;
G₁ 'श्रेष्ठ' —^b) M₁ s व्यक्तं K₂ सोऽस्माच्च; V₁
सौक्ष्म्याच्च, D₁ सौक्ष्म्याक्ष; D₀ सौम्या च, D₁ सौक्ष्माच्च
—^d) S (except G₁ M₁) प्राप्स्याम. T₂ G₁ निधन
(for स्त्रीवधं) D₂ s s स्वयं (for वयम्).

11 Cf. B 13 57 4 —^a) D₂ यद् (for ते)
—^b) D₁ शनंतर —^c) D₁ T₁ G₁ s s प्रपतिष्यामो
—^d) K₄ ह्य, M₁ s ह्य; M₂ स्वध (for ह्यध)
B₂ M ह; D₁ lacuna, T G द्वि (for च)

12 Cf. B 13. 57 5 —^a) K₂ B₂ D₂ D₂ S
त्यजिष्यामस्; D₁ तुजिष्यामि (for विमोक्ष्यामस्) K₂
शरीरं च त्यजिष्यामि —^b) M₁ तमसोऽग्रेण D₂ s s s
कर्मणा (for सत्तम) —^c) G₂ om 12^{ed}. —^d) K₂ s s
V₁ B D (except D₁) S (G₂ om.) काक्षमाणां (Da
'णो) (for 'माक्ष). K₂ s Bo s-s D₂ D₂ s s s
विशेषं; K₄ 'शेषात्, M₁ s 'शेषात् (for 'शेषात्) G₁
(before corr) विशेषाणां Da स्वां (for स्व) —^d)
K₂-s D₂ समाचक्ष्व, K₂ B₂ D₂ D₁ मया' (for
ममा') B₂ Da तपोधन (for पितामह).

Colophon om in K₂-s V₁ B Da Dn D₂-s s
— Sub-parcan Ś₁ K₁ s D₁ s S (except T₁ G₂ s)
राजधर्म — Adhy name T₁ G₁ s s युधिष्ठिरानुवाच ;

M₂ प्रायश्चित्तकरण — Adhy no (figures, words or
both) D₁ S 32

34

1 Of B 13 57. 6 D₂ om the ref. The por-
tion from 1^b up to 22^a in G₄ is lost on a missing
folio —^b) K₂ D₂ तथा (for तदा). —^c) K₂ V₁
B Da Dn D₂-s s निरीक्ष्य; D₁ S (G₄ missing)
परीक्ष्य (for समीक्ष्य) D₂ निश्चय (for निपुणं) B₂
सम्यग् (for बुद्ध्या) —^d) K₂ मुनि; D₂ पुन;
T₂ तत; G₁ ऋषि (for ऋषि)

2 G₄ missing (of v 1. 1). Before 2, N (ex-
cept D₁ s) S (except T₂ M₂, G₄ missing) ins
व्यास उवाच —^a) K₂ कृया (for कृया). —^b) K₂
Bo s s Da M₁ s अनुसरन्. —^c) D₂ कृता; G₁
दिता (for हता). K₁ पते; B₂ Da ते वै (for ह्येते).
—^d) Da पुरुष' (for क्षत्रिय')

3 G₄ missing (of v 1. 1) —^a) K₁ Da काक्ष्य
माणा (Da₁ 'ण); D₂ G₁ काक्षमाणां (G₁ 'णा) D₂
स्वय (for श्रिय). K₂ सर्वे; D₁ सर्वे (for कुरुतां)
—^b) D₂ s s s सहस्रश (for महद्यश). —^c) D₁
कृतांते —^d) D₁ S (G₄ missing) मरण (for निधनं)

4 G₄ missing (of v 1. 1) —^a) T₂ हेतु (for
हृता) K₂ s V₁ B Da Dn D₂-s S (G₄ missing)

कालः पर्यायधर्मेण प्राणानादत्त देहिनाम् ॥ ४
 न यस्य मातापितरौ नानुग्राहोऽस्ति कश्चन ।
 कर्मसाक्षी प्रजानां यस्तेन कालेन संहताः ॥ ५
 हेतुमात्रमिदं तस्य कालस्य पुरुषपर्यभ ।
 यद्भवन्ति भूतैर्भूतानि तदस्यै रूपमैश्वरम् ॥ ६
 कर्ममूर्त्यात्मकं विद्धि साक्षिणं शुभपापयोः ।
 सुखदुःखगुणोदकं कालं कालफलप्रदम् ॥ ७
 तेषामपि महाबाहो कर्माणि परिचिन्तय ।
 विनाशहेतुकारित्वे यैस्ते कालवशं गताः ॥ ८

आत्मनश्च विजानीहि नियमव्रतशीलताम् ।
 यदा त्वमीदृशं कर्म विधिनाक्रम्य कारितः ॥ ९
 त्वष्ट्रेव विहितं यन्नं यथा स्थापयितुर्वशे ।
 कर्मणा कालयुक्तेन तथेदं भ्राम्यते जगत् ॥ १०
 पुरुषस्य हि दृष्टेमासुत्पत्तिमनिमित्ततः ।
 यदृच्छया विनाशं च शोकहर्षावनर्थकौ ॥ ११
 व्यलीकं चापि यत्त्वत्र चित्तवैतंसिकं तव ।
 तदर्थमिष्यते राजन्प्रायश्चित्तं तदाचर ॥ १२
 इदं च श्रूयते पार्थ युद्धे देवासुरे पुरा ।

C. 12. 1164
 E. 12. 33. 25
 K. 12. 32. 13

[5]य, D1 [5]स्ति (for सपि) —^b) K1 पुनर्यमौ (for यमावपि) —^d) Da कालान्, Dn2 प्राणाय (for प्राणान्) D1 आत्ति हि (for आदत्त) Da देहिना

5 G4 missing (cf. v 1 1) —^a) K1 V1 B (except B2) D (except D1 4 7) तस्य (for यस्य) —^b) V1 B1 Dn D0 हि (for सति). —^c) K2 D2 पृथिव्या सर्वराजानसः B2 देवापि हि न जानीयुस् —^d) S1 स हत, K1 ते हता, K2 B1 सहि (B1 'ह'वा, B2 मोहिवा (for संहता)

6 G4 missing (cf. v 1 1) —^a) D0 तत्र (for तस्य) —^b) K2 V1 B (except B2) D (except D1 4 7) विहितं, K4 कर्णस्य (for कालस्य) K2 V1 Bo 1.2-3 Da Dn D2 2 5 6 8 भरत, K2-5 B2 D1 4 7 S (G4 missing) मनुज (for पुरुष) —^c) D1 T1 G1 3 युष्पथि K2 भूता ये (for भूतानि) —^d) K2 तादृशं, D2 तस्य ते; D2 1 S (G4 missing) त (G2 य)दस्य (for तदस्मै) Da1 D1 परमेश्वर (Da2 'री); D2 S (G4 missing) परमै (T1 G1-2 'मे)श्वरं (for रूपमैश्वरम्) D1 रूपमस्य तदैश्वरं

7 G4 missing (cf. v. 1 1). —^a) D1 मुकत्या (for मूर्त्या) K1 कर्ममू (by corr 'सू'र्यात्मना विद्धि; V1 Bo 1.2-5 Da Dn D1-2 5 6 8 क (D1 च)मसूत्रात्मकं विद्धि, B2 कर्मप्रत्यात्मकं बुद्धि —^b) Dn1 पुण्य (for शुभ) —^c) B2 सुखदुःखैर्महाराज, Da अथ दुःख-सुखोदकं; D1 S (G4 missing) सुखदुःखफलोदकं (D1 T G1-2 'कं) —^d) D1 काले; M1 3 काल (for काल) D1 काल (for काल) B2 कालपुण्यफलप्रदे, T G2 2 काले काले फलप्रद, G1 काल कालफलप्रद

8 G4 missing (cf. v 1 1) —^b) B2 परिचिन्तयन्.

—^a) M2 4 हेतु (for हेतु) K1.4 G2 'कारित्व, K2 2 5 Bo 2 3 5 Da Dn D2 4-3 T2 G1 M 'कानि स्तं, V1 B1 4 D2 T1 G2 'कानित्य (for 'कारित्वे) —^d) D1 2 ते (for ते) D2 गत

9 G4 missing (cf. v 1 1) —^b) K2 शीलितं V1 Bo 2-5 D2 2 5 6 8 यत्प्रवृत्तशीलता, B1 Dn नियत व्रतशीलता (Dn 'शासनं) —^c) S1 K2 तथा (for यदा) —^d) B1 G2 कारितं; Da कारिता.

10 G4 missing (cf. v 1 1) K2 D1 transp 10 and 11 —^a) S1 त्वष्ट्रेव —^b) B2 (m as in text) तदा, Dn1 तथा (for यथा) K2 5 V1 B D (except D1) S (G4 missing) चे (Da2 वे)ष्टयितुर् (for स्थाप). B1 वने (for वने) —^c) M2 कर्माणि, Cv कर्मणा (as in text) —^d) Dn D0 चेष्टते (for भ्राम्यते)

11 G4 missing (cf. v 1 1) K2 D1 transp 10 and 11 D1 transp 11^{ab} and 11^{cd} —^a) D1 यदृच्छया (for पुरुषस्य) K1 [इ]ह; M2 [अ]पि (for हि) S1 दृष्टैवम्, Da1 मे दृष्टाम्; D1 दृष्टैवाम् —^c) D1 पुरुषस्य (for यदृच्छया)

12 G4 missing (cf. v 1 1) —^a) Da व्यली कश्च Da D1 S (G4 missing) अपि (for चापि) K2 4 D1 तत्; Da1 lacuna (for यत्) K1 2 3 3 Bo 2 5 Dn2 D1 2 3 7 S (G4 missing) तत्र, Da1 यत्र (for तत्र) —^b) V1 D2 चित्त (for चित्त) यत्र (for तत्र) —^c) V1 D2 चित्त (for चित्त) S1 K1 4 D1 चित्तवैतंसि (S1 'श)क (for 'वैतंसिक) Cn v cite चित्तं and वैतंसिक Da M2 नृप; M1 3 सु तत्; M2 तत् (for तव) —^d) Da तथैव च; M समाचर (for तदा)

असुरा भ्रातरो ज्येष्ठा देवाश्चापि यवीयसः ॥ १३
 तेषामपि श्रीनिमित्तं महानासीत्समुच्छ्रयः ।
 युद्धं वर्षसहस्राणि द्वात्रिंशद्भवत्किल ॥ १४
 एकार्णावां महीं कृत्वा रुधिरेण परिप्लुताम् ।
 जघुर्देत्यांस्तदा देवास्त्रिदिवं चैव लेमिरे ॥ १५
 तथैव पृथिवीं लब्ध्वा ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
 संश्रिता दानवानां वै साह्यार्थे दर्पमोहिताः ॥ १६
 शालावृका इति ख्यातास्त्रिषु लोकेषु भारत ।
 अष्टाशीतिसहस्राणि ते चापि विबुधैर्हताः ॥ १७

धर्मव्युच्छित्तिमिच्छन्तो येऽधर्मस्य प्रवर्तकाः ।
 हन्तव्यास्ते दुरात्मानो देवैर्देत्या इवोल्बणाः ॥ १८
 एकं हत्वा यदि कुले शिष्टानां स्यादनामयम् ।
 कुलं हत्वाथ राष्ट्रं वा न तद्दृत्तोपघातकम् ॥ १९
 अधर्मरूपो धर्मो हि कश्चिदस्ति नराधिप ।
 धर्मश्चाधर्मरूपोऽस्ति तच्च ज्ञेयं विपश्चिता ॥ २०
 तस्मात्संस्तम्भयात्मानं श्रुत्वानसि पाण्डव ।
 देवैः पूर्वगतं मार्गमनुयातोऽसि भारत ॥ २१
 न हीदृशा गमिष्यन्ति नरकं पाण्डवर्षभ ।

13 G₄ missing (of v l 1) —^a) K₁ हम (for हृद्) B₄ D_n D₂ s s s s तु; D₄ हि (for च) D₄ K₈ राजन् (for पार्थ) —^b) D₅ देवासुर B₂ 4 तदा (for पुरा) —^c) D₄ भ्रातरा D₅ (marg sec m) ज्येष्ठान् —^d) K₄ ह्यवी* (for यवी*). D₇ S (G₄ missing) यवीयासस्तथा सुरा (M₁ s 4 *स सुरास्तथा)

14 G₄ missing (of v l 1) —^a) B₂ D_a तेषां श्रेयो (D_a श्रियो) निमित्तं हि —^b) Ś₁ महाक्षय, K₁ समुच्छ्रम, B₂ m D_a समुक्षम —^d) D_a द्वाविंशद् (for द्वात्रिंशद्) M₁ अभवन्

15 G₄ missing (of v l 1) —^b) D₇ परिप्लुता. —^c) D₁ जुगुर (for जन्तुर) K (except K₁) B₁ s D (except D₂) T G₁₋₃ M₂ 4 तथा (for तदा) Ś₁ देत्यास्; D₇ देवास् —^d) D₁ त्रिदिवि (for *दिवं) K₁ चाव; K₈ D_n D₅ T₂ चाभि, V₁ B D_a D_n D₂ s s s T₂ G₁₋₃ M₂ 4 चापि; M₁ s चोप (for चैव)

16 G₄ missing (of v l 1). —^a) B₀ s-s D₂ s s s अथैव (for तथैव) —^c) Ś₁ K₁ s D₄ दान वानासन् (for *वानां वै) K₄ D₁ स, B₀ s-s D₂ s s s स्म; B₂ तु; D_a D₇ S (G₄ missing) च (for चै) —^d) K₁ (by corr) साह्यार्थे, K₂₋₄ B₀ s s D_n D₇ T₁ G₁₋₃ साह्यार्थे, V₁ B₁ D_n D₅ T₂ सहायार्थे; D_a D₂ s s s M₂ सहायार्थे; D₁ युद्धार्थे, C_n साह्यार्थे (as in text). K₄ दर्पमोहिता

17 G₄ missing (of v l 1) —^a) Ś₁ शालावृक, D₇ S (G₄ missing) शालावृका (G₁ घता) D₄ इव (for इति) —^d) D_a [s]च (for च)

18 G₄ missing (of v l 1). —^a) Ś₁ K₁₋₃ V₁

D₇ धर्मैवि (K₈ *व्यो)च्छित्तिम्; T₂ *वच्छक्तिम्; G₁ *व्युच्छित्ति (by corr *व्यच्छति)म् (for *व्युच्छित्तिम्) —^b) Ś₁ transp ये and [अ]धर्मस्य —^c) M₁ गतव्यास् (for हन्तव्यास्). Ś₁ (sup in as in text) K₁ महत्मानो (for दुरा*). —^d) Ś₁ K₁ इह (for इव). D₇ S (except M₁ s, G₄ missing) [उ]द्धता (D₇ *तौ) (for [उ]ल्बणा)

19 G₄ missing (of v l 1) —^a) K₁ B₁ D₂ s s एव (for एकं) Ś₁ K₁ 4 D₁ G₁ s कुल (for कुले). —^b) D_a अनामय (D_a *न) —^c) V₁ B₀ s-s D₂ s s s राष्ट्रे वा, B₂ वा राष्ट्रे K₈ s D_n D₅ कुल हत्वा च राष्ट्रे (D_n D₅ *ष्ट्र) च; B₁ D_a D₇ T G₁₋₃ M कुले (D₇ M *ल) वा यदि वा राष्ट्रे (D₇ M₂ *ष्ट्र; T₁ G₁ s *ज्ये; T₂ G₂ *ज्यं) —^d) T₂ नैतद्, G₁ तत्तद् (for न तद्) Ś₁ *पातकं (for *घातकम्). K₁ न तद्दृत्तोपघातकं, K₂ 4 D₁ न तद्दृत्तोपघा, M₂ न तद्दृत्तोपघा

20 G₄ missing (of v l 1) —^a) Ś₁ K₁ 4 D₁ वा, C_v हि (as in text) —^b) K₄ नराधिप —^c) B₂ च (for स्ति) D_a अधर्मो धर्मरूपश्च, D₇ S (G₄ missing) धर्मरूपो धर्मश्च —^d) K₈ s D₄ स च ज्ञेयो; M₁ s तद्विज्ञेयं (for तच्च ज्ञेयं). — After 20, K₈ D₄ read 23-24

21 G₄ missing (of v l 1) —^b) B₁ अपि (for अमि) D₄ पाण्डव; D₇ भारत (for पाण्डव) — D_a reads 21^{ed} twice —^c) Ś₁ K₁ 4 D₁ पूर्वतर, K₈ D₂ 1 T G₁₋₃ पूर्व (T₂ *वं)कृतं (for *गतं) —^d) B₁ हि (for स्ति). B₂ पार्थिव, B₃ (m as in text) D_a D₇ T G₁₋₃ M₂ पाण्डव (for भारत)

22 G₄ missing for 22^{ab} (of v l 1). —^a)

भ्रातृनाश्वासयैतांस्त्वं सुहृदश्च परंतप ॥ २२
 यो हि पापसमारम्भे कार्ये तद्भावभावितः ।
 कुर्वन्नपि तथैव स्यात्कृत्वा च निरपत्रपः ॥ २३
 तस्मिंस्तत्कलुषं सर्वं समाप्तमिति शब्दितम् ।
 प्रायश्चित्तं न तस्यास्ति हासो वा पापकर्मणः ॥ २४
 त्वं तु शुक्लाभिजातीयः परदोषेण कारितः ।
 अनिच्छमानः कर्मेदं कृत्वा च परितप्यसे ॥ २५
 अश्वमेधो महायज्ञः प्रायश्चित्तमुदाहृतम् ।
 तमाहर महाराज विपाप्मैवं भविष्यसि ॥ २६
 मरुद्भिः सह जित्वारीन्मघवान्पाकशासनः ।

एकैकं क्रतुमाहृत्य शतकृत्वः शतक्रतुः ॥ २७
 पूतपाप्मा जितस्वर्गो लोकान्प्राप्य सुखोदयान् ।
 मरुद्गणवृतः शक्रः शुशुभे भामयन्दिशः ॥ २८
 स्वर्गलोके महीयन्तमप्सरोभिः गचीपतिम् ।
 ऋषयः पर्थुपासन्ते देवाश्च विबुधेश्वरम् ॥ २९
 सोऽयं त्वमिह संक्रान्तो विक्रमेण वसुंधराम् ।
 निर्जिताश्च महीपाला विक्रमेण त्वयानघ ॥ ३०
 तेपा पुराणि राष्ट्राणि गत्वा राजन्सुहृद्वृतः ।
 भ्रातृनुपुत्रांश्च पौत्रांश्च स्वे स्वे राज्येऽभिषेचय ॥ ३१
 बालानपि च गर्भस्थान्सान्त्वानि समुदाचरन् ।

C. 12. 1203
 B. 12. 33. 44
 K. 12. 72. 32

Das नमिष्यत, M4 भजिष्यति (for गमि) —^b)
 B2 Ds D2 s s s भरतर्षभ; D7 T1 G1-3 पार्थिवर्षभ;
 T2 प्रति पार्थिव (for पाण्डवर्षभ) —^c) V1 B2 D7
 [ए]नात्, D1 [ए]तात् (for [ए]तात्) S1 K1 & D1 च
 (for स्व)

23 Ks Ds read 23-24 after 20 —^a) K4 पाप
 (for पाप) K4 B1 D2 s s T2 G1 समारम्भ Ds
 यो पापसमारम्भ —^b) Ds s कार्ये (Ds 'र्ये)ते भावि
 भावितः; Ds कार्येते**नावित —^c) M1 s तथैवा-
 स्यात् —^d) D1 तथा (for कृत्वा) B2 [अ]पि (for
 च) Da कृत्वापि निरुपद्रव

24 For sequence in Ks Ds, of. v l 23 —^a)
 B2 स (for तत्) K1 करप, D7 T1 G1 s s किलिष्य;
 M4 सकल (for कलुषं) B2 s (mas in text) Da
 घर्म, D7 S (except T2 G2) कर्म (for सर्व) —^b)
 D7 T1 G1 s s समस्तम् (for समाप्तम्) D7 चोदित
 (for शब्दितम्) —^c) Ds नरस्य (for न तस्य)
 —^d) Ks हासो; T2 श्रेयो, M2 s प्रासो (for हासो)
 M1 s प्रहासोचापकर्मण (sic)

25 ^a) K1 कृत्व, B0 s स्व च (for स्व तु)
 —^b) Ks s Ds कर्षित, C7 कारित (as in text)
 —^c) D7 अनिच्छमान —^d) K1 परितप्यसि, Ks Ds
 'तप्यते, D7 T1 Gs 'तप्यसे

26 ^a) Ks s Ds महाप्राज्ञ (for 'यज्ञ) —^b) M2
 प्रायश्चित्त Ks B0 s-1 Da S (except M1 s) उदाहृत
 —^c) K1 उपाहर; Gs तमाहरं —^d) K1 Da वि
 पाप्मैव Da भविष्यति, D1 व्यथ

27 ^a) Ks कृत्वारीन्, G1 जित्वारिं (for जित्वारीन्).
 —^b) S1 D1 मघवा; K1 s s V1 B D (except Ds 7)
 T2 भगवान् (for मघवान्) Ds om from पाक
 up to लोकान् (in 28^b) —^c) D7 आंवर्य; Gs आहृ-
 त् (for आहृत्य) —^d) V1 शत कृत्वा; Dn2 शत
 कृत्वा (for 'कृत्व') M2 सहस्रश (for शतक्रतु)

28 Ds om up to लोकान् (of v l 27) —^a)
 K2-3 V1 B D (Ds om.) T G धूतपाप्मा. D1 जित
 (for जित) —^b) Da Ds प्राप (for प्राप्य) —^c)
 K2 s Dn Ds मरुद्गौर (for 'द्रुण) —^d) G1-3 शोभ
 यन् (for भासयन्)

29 ^a) K2 s V1 B (except B0 1) Da Dn2 Ds
 स्वर्गे (for स्वर्ग) D1 महेयतम्, M1 s महीयानम्,
 Cn 'यन्तम् (as in text) —^b) D1 अप्सरोभि
 M1 s शतक्रतु (for शचीपतिम्) —^c) V1 Das Ds
 s s G1 पर्थुपासत —^d) B2 Da विबुधाधिप, Ds
 विबुधेश्वर

30 ^a) All MSS (except S1 K1 s s D1) से (G1
 सो)य स्वामनुसप्राप्ता (D7 'प्य) —^b) All MSS (ex-
 cept S1 K1 s s D1) वसुधरा —^c) Ds विनिर्जिता
 (for निर्जिताश्च) Dn1 महीपाल —^d) Ks G2 विक्र-
 मेन B2 Da विभो; M2 नृप (for [अ]नघ)

31 ^b) D7 T1 G1 s s दत्त्वा (for गत्वा) B2 Da
 सुहृत्तमान्, G2 सुहृद्वृत —^c) Das om. पौत्रांश्च
 K1 s s D1 पितृनुपुत्राश्च (D1 'त्राश्च) मृत्याश्च —^d) B2
 स्थाने; T2 राष्ट्रे (for राज्ये)

32 ^b) K1 मांत्वानि; K s s Dn1 Ds मांत्वैन;

रञ्जयन्प्रकृतीः सर्वाः परिपाहि वसुंधराम् ॥ ३२
कुमारो नास्ति येषां च कन्यास्तूनाभिपेचय ।
कामाशयो हि स्त्रीवर्गः शोकमेवं प्रहास्यति ॥ ३३
एवमाश्वासनं कृत्वा सर्वराष्ट्रेषु भारत ।
यजस्व वाजिमेधेन यथेन्द्रो विजयी पुरा ॥ ३४

अशोच्यास्ते महात्मानः क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभ ।
स्वकर्मभिर्गता नाशं कृतान्तबलमोहिताः ॥ ३५
अवाप्तः क्षत्रधर्मस्ते राज्यं प्राप्तमकल्मषम् ।
चरस्व धर्मं कौन्तेय श्रेयान्यः प्रेत्य भाविकः ॥ ३६

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

३५

युधिष्ठिर उवाच ।

कानि कृत्वेह कर्माणि प्रायश्चित्तीयते नरः ।
किं कृत्वा चैव मुच्येत तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १

व्यास उवाच ।

अकुर्वन्विहितं कर्म प्रतिपिद्धानि चाचरन् ।
प्रायश्चित्तीयते ह्येवं नरो मिथ्या च वर्तयन् ॥ २

K₄ V₁ B_{1.2} D_{1.2} D₂ ३ ४ ५ ६ ७ सतति; D₁ सत्वानि,
D_r स्थानानि (for सान्त्वानि) K₄ B₀ ४ ५ D₁ समुपा
चरन्; V₁ 'पाचर; D₄ 'दाचर B₂ अपालयन्नराधिप;
D₂ पालयस्व नराधिप —^d) K₅ D₄ अभिशोधि; D₂
पर्येही (D₂: 'हि)मां (for परिपाहि).

33 ^b) D₆ [अ]भियिचय. K₅ येषां कन्याभिपेचय.
—^c) D₅ [स]पि (for हि) D_r कानां यो हि क्षियर्ग
यः. —^d) D_r एक (for पूर्व). K₅ V₁ D_n T₂
प्रहास्यति; D_r प्रशास्यति

34 ^a) T₂ एवं कृत्वा समाधानं. —^d) G_{1.2} विजये
D_r पुन (for पुरा).

35 ^a) B₂ D₂ D_r S (except M₄) न शोच्यास्ते
D_r M₄ महाराज (for 'रमान). —^b) D₅ G₂ क्षत्रिय
पैसा; M_{1.2} भरतर्यभ (for क्षत्रिय) — D_r om.
35^d —^c) T₂ कृत्वात्का (for गत्वा नाशं). —^d)
K₅: D₄ कृत्वात्कामोहिता; D₅ 'बलवाहिता'

36 ^a) G_{1.2} अवाप्त D_r अवाप्तं क्षत्रधर्मं ते —^b)
B₂ D₂ D_{4.7} S transp राज्यं and प्राप्त All MSS
(except Ś₁ K₁ २ ४ D₁) अकटक (for अकल्मषम्)
—^c) K₅ D_n रक्षस्व (for चरस्व) D₂: धर्म; D₁ २
धर्म; D_r कर्म (for धर्म). —^d) K₁ श्रेयोन्य; B₂
D₅ श्रेयाश्च, B₂ m S श्रेयो य (for श्रेयान्य) Ś₁
प्रीतिभाविक; K₁ G₂ प्रस्वभाविक (G₂: 'क'); K₅ V₁
B D₂ D_n D₂ ३ ४ ५ ६ ७ प्रेत्य भारत; G₂ M₂ प्रेत्यभाविकं
(M₂: 'त') (for प्रेत्य भाविक) D_r श्रेय प्रेत्यस्वभाविक.

Colophon. — *Sub-parvan* All MSS (except
D₅ G₂ ४) राजधर्म. — *Adhy. name* V₁ B₀-२.५ D_n
D₆ प्रायश्चित्तीये (D_n: 'चित्ते'), G₂ व्यासवचन, M₂
देवासुरयुद्धनिदर्शन — *Adhy no* (figures, words
or both) B₁ ३ ४ D_{n1} D_n D₂ १ S ३३, D₅ ३२.
— *Śloka no* D_{n1} D₅ ४८

35

1 D₅ om. the ref —^a) B₂ D₂ D_r S कानि
कर्माणि कृत्वेह. —^b) D₂ प्रायश्चित्तायते. —^c) D₂
३ ४ ५ चेह (for चैव) K₅ देहमुच्येत; D_n मुच्यते
तत्र; D_r वै विसुच्येत; G₂ चैति च स्वर्ग (for चैव
मुच्येत) —^d) B₂ D₂ तपोधन (D₂: 'न') (for
पितामह).

2 Of Manu. 11 44 D₅ M₂ om the ref. —^b)
T₂ प्रतिसिद्धानि B₀ या चरन्; G₁ चाचर. —^c) D₂
प्रायश्चित्तायते. —^d) K₁ च वर्जयन्; K₅ ५ D₁ विवर्त
यन्, K₅ V₁ B D₂ D_n D₂ २.५ ६ C_n [अ]नुवर्तयन्;
D₆ [अ]भिवर्त (for च वर्त).

3 ^a) Ś₁ K₁ २ ४ [अ]भ्युदये; G₂ n v 'दितो (as in
text) —^b) G₂ भावपारी (for प्रह्व) D₂ भवत्पुन,
M₄ भवन्त्पुन. —^c) D_r T₂ यथा (for तथा) Ś₁
K_{1.4} सूर्योभि; C₂. n सूर्याभि (as in text) —^d)
K_{2.4} B₁ D_{n1} D₁. २. ४-५ ६ इयावद (D₂: 'द')त्यपि.

4 ^a) V₁ परिवेत्ता च (hypermetric) D_r T₁ G

सूर्येणाभ्युदितो यश्च ब्रह्मचारी भवत्युत ।
 तथा सूर्याग्निनिर्मुक्तः कुनखी श्यावदन्नापि ॥ ३
 परिविच्छिः परिवेत्ता ब्रह्मोज्ज्वो यश्च कुत्सकः ।
 दिधिषूपतिस्तथा यः स्यादग्नेदिधिषुरेव च ॥ ४
 अवकीर्णा भवेद्यश्च द्विजातिवधकस्तथा ।
 अतीर्थे ब्रह्मणस्त्यागी तीर्थे चाप्रतिपादकः ॥ ५
 ग्रामयाजी च कौन्तेय राजश्च परिविक्रयी ।
 शूद्रस्त्रीवधको यश्च पूर्वः पूर्वस्तु गहितः ॥ ६
 वृथापशुसमालम्भी वनदाहस्य कारकः ।

अनृतेनोपचर्ता च प्रतिरोद्धा गुरोस्तथा ॥ ७
 यश्चाग्नीनपविष्येत तथैव ब्रह्मविक्रयी ।
 एतान्येनांसि सर्वाणि व्युत्क्रान्तसमयश्च यः ॥ ८
 अकार्याण्यपि वक्ष्यामि यानि तानि निवोध मे ।
 लोकवेदविरुद्धानि तान्येकाग्रमनाः शृणु ॥ ९
 स्वधर्मस्य परित्यागः परधर्मस्य च क्रिया ।
 अयाज्ययाजनं चैव तथाभक्ष्यस्य भक्षणम् ॥ १०
 शरणागतसंत्यागो भृत्यस्याभरणं तथा ।
 रसानां विक्रयश्चापि तिर्यग्योनिवधस्तथा ॥ ११

C. 12. 1216
 E. 12. 34. 11
 K. 12. 33. 13

M1-3 परिवेत्ता (M1 'त्त' परिविच्छि (D1 'त्तश्च, hyper-
 metric) —^b) K2 4 B Da1 Dn D2 2, 5 6 8
 ब्रह्मज्ञो, Da2 D1 ब्रह्म यो (for ब्रह्मोज्ज्वो) K3 5 D4
 ब्रह्मज्ञ्या (K3 'या, D1 'आ)याश्च, V1 ब्रह्मज्ञोस्य च
 (for ब्रह्मोज्ज्वो यश्च) B2 दूपक (for कुत्सक) K1
 ब्रह्मज्ञेयश्चित्सक (sic), D1 S ब्रह्म (G3 'ह्य)ज्यायाश्च दूपक
 — After 4^{ab}, K3 5 D4 read 6^{cd} D1 reads 4^{cd} twice
 —^e) Hypermetric T1 च (for य) Da1 M1-3
 om. स्याद् K3 5 B1 3 Dn D2 3 6 8 T2 M1 दिधिषू
 (B2 'सूपपतिर्यं स्याद् (K5 'विन्तु य न्याद्) Ca v
 cite दिधिषूपपतिर् —^d) Da तथा; M1-3 ह्यग्ने (for
 अग्ने)

5 D5 om 5 B2 Da transp 5^{ab} and 5^{cd} —^a)
 Da1 अवकीर्णाद्; Da2 'कीर्ण, D1 'कीर्णसु; M2
 'कीर्णसु, Cv अवकीर्णा (as in text) K3 5 Da D4 7
 S तथा (for भवेद्) B1 G2 यस्तु (for यश्च) —^b)
 G1-3 'वधकारक' —^c) K5 अतीर्थब्राह्मणसु K1 4 V1
 B Da Dn2 D2 3 5 7 8 T1 G1 3 4 M1 3 4 ब्राह्मणसु
 (V1 D1 G1 3 4 'ण-), T2 G2 ब्राह्मणे —^d) K4
 'घातक' (for 'पादक')

6 *) Ś1 (sup lin as in text) V1 B D (ex-
 cept D1) Cn ग्रामघाती, Cnp 'याजी (as in text)
 —^b) K5 राजाश्च, B (except B2) Dn D2 3 5 6 8
 मांसस्य (for राजश्च) D1 T G वा (for च) — After
 6^{ab}, Dn reads 8^{ab} K2 5 D1 read 6^{cd} after 4^{ab}
 G2 om. 6^{c-7^d}, G4 om (hapl) 6^{c-8^b} —^c) K5
 V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 गुरुस्त्री, D1 T G1 3
 M2 4 स्त्रीशूद्र (for शूद्रस्त्री) K5 D1 तु (for च)
 —^d) K7 3 V1 T2 पूर्व, K5 पूर्वे, Dn2 यश्च, D4
 पूर्वा (for पूर्व) D2 3 5 8 पूर्वश्च, D1 'र्वसु, G3
 'र्वस्य

7 G2 4 om 7 (cf v l 6) —^a) D1 स्वया;
 D5 यया (for वृथा-) Ś1 K1 M पशुसमारभी, Da
 'जभी (for पशुसमालम्भी) —^b) K2 5 V1 B Da
 Dn D2-6 8 गृहदाहस्य (Da1 D3 'हृद्) (for वन)
 D3 3 दारक, D4 कारण (for कारक) — 7^{cd} = 12
 36 20^{ab} —^e) D5 अनृते च, T2 अन्यायेन (for
 अनृतेन) K1 V1 Bo 2, 4 5 D2-6 8 [उ]पचर्ता, K2 4
 M2 'कर्ता, K3 5 B3 Dn D1 2 'वर्ता, B1 'हर्ता;
 D1 'वीता, T G1 3 'वक्ता (for 'चर्ता) —^d) K3
 D1 T2 G1 3 प्रतिपेद्धा, M1 3 'रव्यो, M4 'रव्या (for
 'रोद्धा) D2 3 5 8 च य (for तथा)

8 G4 om 8^{ab} (cf v l 6) D3 om (hapl) 8
 Dn reads 8^{ab} after 6^{ab} —^a) Da त्रीनग्नीन् (for यश्चा
 त्रीन्) V1 B1 Da Dn2 D5 परिमुच्येत, D1 पतिरेयश्च
 (sic) (for अपविष्येत) K5 यस्या मासस्य विष्येत
 —^b) Da ब्रह्मविक्रे (Da2 'क्रि)या; Cnp राजविक्रयी
 —^c) K1 T2 एतान्यन्यानि सर्वाणि

9 *) K3 5 V1 B Da Dn D2-6 8 S तु, D1 7 च
 (for [अ]पि) —^b) Dn2 तानि यानि (by transp),
 M2 तानि तानि —^c) T2 G2 M1 3 लोके (for
 लोक) — After 9^c, D1 repeats 9^b and om 9^d
 V1 reads 9^d-12^a on marg

10 V1 reads 10 on marg —^b) Bo च क्रिया,
 G3 चाश्रय, M4 च क्रिय (for च क्रिया) — D3
 om 10^c-11^b —^c) Da1 अयाज्ययाजन, D1 4 अ
 याष्य (D1 'जि)याजन D4 चैव, D1 तस्य (for चैव)
 —^d) K5 भक्षक D1 T G अभक्ष्यस्य च भक्षणं

11 V1 reads 11 on marg D2 om 11^{ab} (cf v l
 10) D3 repeats 11^a-13^b after 13^{ab} —^c) K4
 V1 D2 3 5 8 T2 चैव (for चापि)

आधानादीनि कर्माणि शक्तिमान्न करोति यः ।
 अप्रयच्छंश्च सर्वाणि नित्यं देयानि भारत ॥ १२
 दक्षिणानामदानं च ब्राह्मणस्याभिमर्शनम् ।
 सर्वाण्येतान्यकार्याणि प्राहुर्धर्मविदो जनाः ॥ १३
 पित्रा विभजते पुत्रो यश्च स्याद्गुरुत्ल्पगः ।
 अप्रजायन्नधर्मेण भवत्याधर्मिको जनः ॥ १४
 उक्तान्येतानि कर्माणि विस्तरणेतरेण च ।
 यानि कुर्वन्नकुर्वंश्च प्रायश्चित्तीयते जनः ॥ १५

12 For sequence in Ds, of v. 1 11 V₁ reads 12^{ab} on marg —^a) B₁ धर्मादीनि च; Da₁ आधा यादीनि, D₈ अधाना* (for आधाना*) —^b) D₁ च (for य) —^c) T₂ अप्रयच्छंश्च सर्वाणि —^d) K₁₋₂ s V₁ B Da Dn D₂ s s-8 T G M₁ s 4 नित्य (for नित्य)

13 For sequence in Ds, of v 1 11 —^a) Ś₁ K₂ 4 अदानश्च (for अदान च) K₁ दक्षिणानामदान (sup in दांत)त्वं —^b) K₁ नदन, K₈ s D₂ कर्शन; V₁ Bo 1 s-8 Dn₂ D₂ s s s s म(D₈ ध) र्पण, Dn₁ मर्षण; D₁ वर्षण (for मर्शनम्) B₂ ब्राह्मणं चापि मर्षण, Da ब्रह्मा (Da₂ 'ब्र)णस्याभिमर्षण, M₁ ब्राह्मणस्याभिमर्शन —^c) Bo D₁ M₁ कार्याणि, B₁ D₁ T₂ कर्माणि (for [अ]कार्याणि) —^d) D₁ T G तथा (for जना)

14 ^a) K₈ s Bo 4 s Dn D₂ s s s s विवदते, B₁ विपदते, Ca विभजते (as in text) K₂ B₂ पुत्रान् (for पुत्रो). Ś₁ K₁ 4 V₁ Da D₁ 4 पिता विभजते पुत्रान् —^b) K₄ D₄ तु (for च) D₂ om from ल्पग up to न्येव तु (in 16^a) —^c) D₁ G अप्रजो यन्, M₁ 'योजश्, M₂ 'जायन्, M₃ 'जो यश्, M₄ 'जायश् (for 'जायन्) Ca cites अप्रजायन् K₈ V₁ B D (except D₁ 4, D₂ om) T G नरव्याघ्र, M₁ s 4 च धर्मेण (for अधर्मेण) K₂ अप्रजा येन धर्मेण —^d) Ś₁ K₁ (before corr) s Dn₂ D₁ s G₁ s M₈ 4 [आ] धर्मिको, K₁ (by corr) 2 4 s V₁ B Da Dn₁ D₈ s s T₂ [अ]घा* (for [अ]ध*) K₁ D₁ जना, K₈ s V₁ B₁ 2 s Da Dn D₈-8 S नर (for जन)

15 D₂ om 15 (of v 1 14) —^b) Da तु (for च) —^c) D₁ यानि कुर्वन्ति कुर्वंश्च, G₈ यानि कुर्वंश्च पापानि —^d) Da प्रायश्चित्तायते नरा

16 D₂ om up to 'न्येव तु (of v 1 14). —^a) Da₁ पृताक्षेव; D₁ हतान्येव; M₄ पृथान्यपि (for

एतान्येव तु कर्माणि क्रियमाणानि मानवान् ।
 येषु येषु निमित्तेषु न लिम्पन्त्यथ तच्छृणु ॥ १६
 प्रगृह्य शस्त्रमायान्तमपि वेदान्तगं रणे ।
 जिघांसन्तं निहत्याजौ न तेन ब्रह्महा भवेत् ॥ १७
 अपि चाप्यत्र कौन्तेय मन्त्रो वेदेषु पठ्यते ।
 वेदप्रमाणविहितं तं धर्मं प्रब्रवीमि ते ॥ १८
 अपेतं ब्राह्मणं वृत्ताद्यो हन्यादाततायिनम् ।
 न तेन ब्रह्महा स स्यान्मन्युस्तं मन्युमुच्छति ॥ १९

'न्येव) D₁ M₄ च (for तु) 'Da कार्याणि (for कर्माणि) —^b) K₄ s V₁ Bo 2-8 Da Dn D₂ s s s s मानवा, B₁ D₁ 'व, D₁ S (except M₁ s) 'वै —^d) K₂ 4 Bo 2-8 Da D₂ s s 7 s T₂ G₂ M₂ 4 लिप्यति, K₈ s V₁ B₁ Dn D₈ लिप्यते; D₁ T₁ G₈ लिपंति; G₁ लुपंति (for लिम्पन्ति) K₁ s s V₁ B (except B₂) D (except Da D₂) S (except M₁ s 4) तान् (D₁ G₁ तां) (for तच्)

17 = (var) Vasistha Smṛti 3 20 —^a) K₁ शशुम् (for शस्त्रम्) —^b) D₈ s अति (for अपि) K₈ s Bo D₄ G₈ अपि वेदात् (K₈ 'ग)पारग (G₈ 'ग) —^c) V₁ B D (except D₁ 4) T G M₄ जिघासीयान् (T₂ 'चाद्) (for निहत्याजौ) —^d) T₂ हति न (for न तेन)

18 ^a) K₂ Dn₁ हति, T₂ अथ (for अपि) K₈ T₂ M₂ वा (for च). B₄ (marg) Dn₂ D₂ s s s s [अ]न्यत्र (for [अ]प्यत्र) —^b) M₁ s मन्त्रे V₁ सेंद्रे देवे च पठ्यते —^c) Bo M₁ s वेदप्रमाण (for 'प्रमाण) —^d) V₁ B Da Dn D₂ s s s s धर्मं च, D₁ धर्मं तं (by transp), T₁ G₂-4 धर्मं हि G₁ हि ब्रवीमि (for प्रव). K₁ [अ]ह (for ते)

19 Of 12 15 55 Manu 8 350-51, Vasistha Smṛti 3 21, Bodhāyana Smṛti 1 10 14 —^a) Da₁ अपेता Ś₁ K₁ वित्ताद्, Da वृत्ता, D₄ वृत्तान्; D₁ वृद्ध (for वृत्ताद्) D₁ अनेत ब्रह्मण वृत्ताद् (sic) —^b) D₁ त (for यो) K₈ आततायिक, Da₁ 'यिनां —^c) K₄ ब्रह्मणा —^d) K₁ D₁ मृत्युस्, M₁ s मनुस् (for मन्युस्) K₂-4 V₁ B D (except D₄) T₁ G₈ 4 M₄ तन् (for तं) Ś₁ K₁ s s Bo 2-8 Da D₂ s s s मन्युमर्छं (B₂ 'र्च)ति

20 ^a) D₁ प्राज्ञा* (for प्राणा*) M₄ यथा (for

प्राणात्यये तथाज्ञानादाचरन्मदिरामपि ।
 अचोदितो धर्मपरः पुनः संस्कारमर्हति ॥ २०
 एतत्ते सर्वमाख्यातं कौन्तेयाभक्ष्यभक्षणम् ।
 प्रायश्चित्तविधानेन सर्वमेतेन शुध्यति ॥ २१
 गुरुतल्पं हि गुर्वर्थं न दूषयति मानवम् ।
 उदालकः श्वेतकेतुं जनयामास शिष्यतः ॥ २२
 स्तेयं कुर्वस्तु गुर्वर्थमापत्सु न निवृध्यते ।
 बहुशः कामकारेण न चेद्यः संप्रवर्तते ॥ २३
 अन्यत्र ब्राह्मणस्वेभ्य आददानो न दुष्यति ।
 ख्यमप्राशिता यश्च न स पापेन लिप्यते ॥ २४

प्राणत्राणेऽनृतं वाच्यमात्मनो वा परस्य वा ।
 गुर्वर्थं स्त्रीषु चैव स्याद्विवाहकरणेषु च ॥ २५
 नावर्तते व्रतं स्वमे शुक्रमोक्षे कथंचन ।
 आज्यहोमः समिद्धेऽथौ प्रायश्चित्तं विधीयते ॥ २६
 पारिविच्यं च पतिते नास्ति प्रव्रजिते तथा ।
 भिक्षिते पारदार्यं च न तद्धर्मस्य दूपकम् ॥ २७
 वृथापशुसमालम्भं नैव कुर्यान्न कारयेत् ।
 अनुग्रहः पशूनां हि संस्कारो विधिचोदितः ॥ २८
 अनर्हे ब्राह्मणे दत्तमज्ञानात्तन्न दूपकम् ।
 सकारणं तथा तीर्थेऽतीर्थे वा प्रतिपादनम् ॥ २९

C. 12. 123
B. 12. 24, 29
K. 12. 33, 31

तथा) —^b) K₁ अचरन्, B₂ Da आचरेन्, D₁ T₁ G आचम्य, T₂ आचामन्, M₂ आचार (for आचरन्) K₂ D₁ गार्हितान्यपि, B₂ Da मदिरा यदि (for 'रामपि) —^c) K (except K₁) B₀ 1 s-s Dn D₂ s s s आदेशितो, V₁ अचोदितो, B₂ आचोदितो, D₂ आदक्षितो (for अचोदितो) K₂-s V₁ B Dn D₁-s s s s T₂ धर्मपरं, D₁ 'वर' Da स चोदितो ब्रह्मपर .

21 ^b) V₁ [अ]भक्षभक्षण; D₁ [अ]भक्षलक्षण. —^c) K₁ प्रायश्चित्त D₁ प्रायश्चित्त दवानेन —^d) G₂ सर्वे नेषेन K₁ (before corr) B₂ M₁ शुध्यते, D₁ विध्यति

22 ^a) D₁ गुरुतल्पो, G₁ 'तल्पे' K (except K₁) गुर्वर्थं —^b) D₁ दूषयति

23 ^a) D₂ s कुर्यान्, D₂ गुर्वर्थ (for कुर्वन्) K₂ V₁ B₂ Dn₁ D₂ s s s च; T G हि (for तु) D₂ G₁ गुर्वर्थं —^b) K₂ Dn₁ D₂ निषिध्यते, V₁ विवृध्यते, B₀ विध्यते (sic), Da निषिध्यते, D₂ निषु, D₂ कुर्व (for निर्व) K₂ आपत्सु च न विद्यते, D₁ S आ (G₁ मा)पस्त्वपि न पातकी (M 'क) —^c) K₂ D₁ T G₁ s M₁ s कामकारेण

24 ^a) M₁ s नान्यत्र Da ब्राह्मणेभ्यश्च, D₁ ब्रह्मणस्वेभ्य; D₁ ब्राह्मणस्वेभ्य, D₂ 'श्वेत (for 'स्वेभ्य) —^b) M₂ s स्वाददानो K₂ G₂ तुष्यति (G₂ 'ते), D₂ शुध्यति; D₂ s G₁ M₁ दूष्यते (D₁ 'ति), T₁ M₂ s दुष्यते —^c) K₁ आप्राशिता, T G प्रकाशिता (for 'प्रा') M₂ याश्च. —^d) D₂ transp न and स

25 ^a) B₂ प्राणत्यागेनृतेदोष; Da 'प्राणेनृतेदोषे

—^b) K₂ Dn₁ D₂ s s s च (for the second वा) —^c) Dn₁ गुर्वर्थं M₁ चैवास्याद् —^d) Da₁ 'करणेषु वा, D₁ 'जे तथा, D₁ T G 'जे नृप (for 'णेषु च)

26 ^a) K₂ s D₂ s न लुप्यते, Da₁ नावृत्ते; Da₂ D₁ नावर्तते (for नावर्तते) —^b) D₁ T₁ G M₁ s s शुक्रमोक्षे, T₂ शुक्रमोक्ष —^c) B₀ आज्यहोम Ś₁ K₁ समुद्धे, D₁ s समिद्धो Da आज्यहोमसिद्धामौ (Da₁ 'भिद्वासौ)

27 ^a) K₁ s G₁ परिविच्य, K₂ D₂ s s पारिविच्यं; B₁ पारिविच्यं, B₁ damaged; Da 'वित्तिस्; T₂ पारदार्यं; G₂ परिवृत्त्यं K₂ s s V₁ B D (except D₁) S तु, K₂ तु (for च) —^b) Da₂ प्रव्रजितं; D₁ 'जते D₁ [s]व वा, T G [s]पि वा (for तथा) —^c) Ś₁ K₁ शिक्षिते, K₂ D₂ T₁ G भिक्षुके (G₁ 'को); Da₁ भिक्षिते K₁ पारदार्यं, Da D₁ T₁ G पा (Da₁ G₁ प) रदार्यं, D₂ परदार्यं —^d) K₂ s s V₁ B Dn D₂ s s s transp न and तद्धर्मस्य T₂ तु (for तद्) Ś₁ K₁ s s B₂ D₁ दूपण Da तद्धर्मस्य न दूपक (hypermetric)

28 ^a) Ś₁ K₁ B₂ M 'समारंभ, D₂ 'समालभो —^b) V₁ कार्यं (for कुर्यान्). K₁ न कुर्यान्न च कारयेत् —^c) Ś₁ K₁ s D₁ च (for हि) —^d) K₂ सस्कार्यो, Dn₂ D₂ s सस्कारे K₂ Dn₁ D₂ s विधिनो (D₁ 'पा) दित

29 ^a) M₂ ब्रह्मणो M₂ s दानम् (for दत्तम्) —^b) D₁ अज्ञानार्थं (for 'नात्तन्) K₂ D₂ तु (for तन्). D₂ om न Ś₁ K (except K₂) D₁ दूपणं. —^c) K₁ D₂ s सस्कारण; K₂ s V₁ B Da Dn D₁ s.

C 12. 1257
E. 12. 34. 30
K. 12. 33. 32

स्त्रियस्तथापचारिण्यो निष्कृतिः स्याददूपिका ।
अपि सा पूयते तेन न तु भर्ता प्रदुष्यते ॥ ३०
तच्च ज्ञात्वा तु सोमस्य विक्रयः स्याददूपकः ।
असमर्थस्य भृत्यस्य विसर्गः स्याददोषवान् ।

वनदाहो गवामर्थे क्रियमाणो न दूपकः ॥ ३१
उक्तान्येतानि कर्माणि यानि कुर्वन्न दुष्यति ।
प्रायश्चित्तानि वक्ष्यामि विस्तरेणैव भारत ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

३६

व्यास उवाच ।

तपसा कर्मभिश्चैव प्रदानेन च भारत ।
पुनाति पापं पुरुषः पूतश्चैनं प्रवर्तते ॥ १

एककालं तु भुञ्जानश्चरन्मैथुं स्वकर्मकृत् ।
कपालपाणिः सद्वाङ्गी ब्रह्मचारी सदोत्थितः ॥ २
अनसूयुरधःशायी कर्म लोके प्रकाशयन् ।

१ ० सत्काराणां, K₅ संकराणां, D₁ निष्कारण, D₂ संस्काराणां — D₁ om (hapl) 29^d-31^e —^d) All MSS. (except Ś₁ K₁, D₁ om) नित्य (for स्तीर्थे) T₁ च (for चा) B₁ २-२ D₂: D₂ २ २ २ २ T₂ G M₁ २ चाप्रतिपादन (D₂: D₃ 'कं) K₄ प्रत्यपादन.

30 D₁ om 30 (of v 1 29) —^a) K₅ स्त्रियः; V₁ B D (except D₁ २ ४, D₁ om) G₂ M₁-२ स्त्रियास् K₁ २ २ V₁ B D (D₁ om) G₂ M Ca [अ]प चारिण्या, T G₁ २ २ [अ]भिचारिण्या (T₁ G₂ 'ण्यो) K₂ ४ स्त्रियश्च परिचारिण्यो —^b) Ś₁ K₁ D₁ T₂ G₂ अदूपिता; K₂ 'पक, K₄ G₁ २ 'पका; D₁ 'पिक — D₁ om (hapl) 30^c-31^b —^c) B₀ स (for सा) D₂ पूयते, T₁ G₂ ४ दूयते, T₂ ल्यज्यते (for पूयते) —^d) K₄ D₂ २ २ च (for तु) K₄ २ B (except B₂, B₄ damaged) D (D₁ १ om) T₂ M₂ प्रदुष्यति

31 D₁ om, 31^{ab} (of v 1 30), D₁ om 31^{abcde} (of v 1. 29) —^a) D₂ सोमश्च T₂ तद्वज्रोप्यनुसो मस्य; M₁ २ न स्वज्ञात्वा च सोमस्य —^b) T₂ G₂ विक्रयी, M₁ २ ४ विक्रिय K₄ V₁ B D₂ D₂ २ २ २ २ अदोषवान्, D₀ अदूपिका (for अदूपक) — V₁ reads 31^{cd} on marg —^d) K₂ अदूपक; K₂ २ D₁ अदोषभाक् (for 'वान्) —^e) K₁ २ क्रियमाणो, D₂ द्वियमाणो; D₁ क्रियमाणे D₁ दूपित, D₀ दोषक; G₂ दूपक; M₂ दुष्यते

32 ^b) B₁ D₁ २ दूयते, B₂ लिप्यते —^d) T G₁ २ २ च (for [ए]व) K₁ [ए]व पार्थिव; B₂ D₂

विदां पते (for [ए]व भारत) — After 32, D₁ २ २ ins

47* यानि कृत्वा नर पूतो भविष्यति नराधिप ।

[G₂ पुन (for नर) G₁ नराधिप]

Colophon — Sub-parvan All MSS. (except V₁ D₂ G₂ ४) राजधर्म — Adhy name V₁ B₀ १ ४ २ D₂ प्रायश्चित्तीयं; D₁ T₁ G₁ २ २ प्रायश्चित्तविधान; M₂ प्रायश्चित्तसक्षेपकयन — Adhy no (figures, words or both) K₅ B₁ २ ४ D₂ D₁ D₁ २ १ S 3४, D₂ 33 — Śloka no D₂ 32, D₂ 3४.

36

1 D₂ om the ref —^a) D₂ तपस्या, C₀ 'सा (as in text) D₂ २ २ २ कर्मणा, C₀ कर्मभिश्च (as in text) —^b) D₀ प्रधानेन (for प्रदा) Ś₁ K₁ तु (for च) —^c) D₂ (marg) पुरुष, D₁ पुरुषा —^d) K B₂ २ २ D (except D₂ D₁ १) पुनश्च (for पूतश्च) M₁ २ न (for न) B (except B₀ २) D₂ २ २ २ २ प्रवर्तयेत् T₂ पूतो न प्रतिवर्तते

2 ^a) K₅ एककाले K₂ २ B (except B₂) D₂-२ च, K₄ हि (for तु) K₂ ४ V₁ B (except B₂) D (except D₂ D₁ १) भुञ्जीत (for भुञ्जानश्च) —^b) N (except Ś₁ D₂ २ १) भैक्ष्य —^c) D₂ स्वहारी, D₁ G₂ स्वदुग्नि (G₂ 'गो); D₁ पद्दारी, C_v as in text —^d) K₁ नदोक्तित; K₂ वने स्थित; D₁ चतोर्थित. (sic) (for सदोत्थित)

पूर्णेद्वादशभिर्वर्षैर्ब्रह्महा विप्रमुच्यते ॥ ३
 पञ्चिर्वर्षैः कृच्छ्रभोजी ब्रह्महा पूयते नरः ।
 मासे मासे समश्रंस्तु त्रिभिर्वर्षैः प्रमुच्यते ॥ ४
 संवत्सरेण मासाशी पूयते नात्र संशयः ।
 तथैवोपरमत्राजन्स्त्रलेनापि प्रमुच्यते ॥ ५
 क्रतुना चाश्वमेधेन पूयते नात्र संशयः ।
 ये चास्यावभृथे स्नान्ति केचिदेवंविधा नराः ॥ ६

ते सर्वे पूतपाप्मानो भवन्तीति परा श्रुतिः ।
 ब्राह्मणार्थे हतो युद्धे मुच्यते ब्रह्महत्याया ॥ ७
 गवां शतसहस्रं तु पात्रेभ्यः प्रतिपादयन् ।
 ब्रह्महा विप्रमुच्येत सर्वपापेभ्य एव च ॥ ८
 कापिलानां सहस्राणि यो दद्यात्पञ्चविंशतिम् ।
 दोग्ध्रीणां स च पापेभ्यः सर्वेभ्यो विप्रमुच्यते ॥ ९
 गोमहस्रं मवत्सानां दोग्ध्रीणां प्राणसंगये ।

C. 12. 1253
 B. 12. 25 13
 K. 12. 34. 13

3 ^a) Ś1 अनस्य (for 'स्युर') K1 D1 अनसूर्यम
 (D1 'र')वशापी, D8 'स्यवर'शापी —^b) G4
 लोक- (for लोके) Ś1 प्रशमयन् (for प्रकाश') —^c)
 D1 पूर्णे Da पूर्णे तु द्वादशे वर्षे, M2 पूर्णे द्वादशमे
 वर्षे Ca द्वादशभिर्वर्षैः (as in text) —^d) T2
 प्रविमुच्यते; G1 स त्रि', G2 & प्रति' (for त्रिप्र')
 — After 3, K1 & V1 B D (except D1 & 7) ins
 (= [var] Manu 11 73, 75^{ab}, 76^{ab}, 76^{cd}, 79^{cd})

48* लक्ष्यं शस्त्रभृता वा स्याद्विदुषामिच्छयात्मन ।
 प्राख्येदास्मानमम्रौ वा समिद्धे त्रिरवाक्षिरा ।
 उपन्वान्यतम वेदे योजनानां शतं व्रजेत् ।
 सर्वस्व वा वेदविदे ब्राह्मणायोपपादयेत् ।
 धन वा जीवनायालं गृहं वा सपरिच्छदम् । [5]
 मुच्यते ब्रह्महत्याया गोहा गोदाहणस्य च ।

[(L 1) B1 & लक्ष्य, Da लक्ष K1 शस्त्रभृता
 गत्याद्, Da 'चूतान्या(Da2 'त्मा)नाद् (for 'भृता वा
 चाद्) Ca cites लक्ष्य शस्त्रभृता K1 विद्विष्यान्, Da2
 विपूयान् (for विदु') B1 पुन' (for [आ]त्मन) —(L
 2) B1 प्राख्यद् (for प्राख्येद्) Cv cites त्रिरवाक्षिरा
 K1 समिद्धोऽग्निवाक्षिरा, D2 & 5 समिद्धेऽप्राव(D2 'डे रेणे)-
 वाक्षिरा —(L 3) K4 B Da D2 & 5 & 5 om वा.
 Bo & 5 'न' (for 'तम) B2 देव (for वेद) —(L
 4) K. ब्रह्मविदे (for वेद') Bo नर्वन्व वेदविदाव (for
 the prior half) B1 'दापयेत् (for 'पादयेत्) —(L
 5) K5 धार्त्रि (for यन) —(L 6) K5 वा (for च)]

— After the above, D1 reads 6^{ab}

4 ^a) Ś1 G1 कृच्छ्रभोजी, B2 'चारी (for 'भोजी)
 —^b) Ś1 (before corr) ब्रह्मयो, Ś1 (sup lsn) K1
 D1 ब्रह्मन् (for ब्रह्महा) Da2 पूजते; D1 पूतय (for
 पूयते) Ś1 K1 D1 जन' (for नर) —^c) K1 माम
 मामे; K2 मास माम, K4 मासे माम, B2 मामि
 मासि; Da1 D1 माममामे; Cv मासे मासे (as in
 text). K1 D1 : 8 प्रलब्धस्तु; K2 कलं वस्तु; K5

क्षपयस्तु (sic), V1 समाशस्तु (for समशस्तु) Cv
 cites समशन् (as in text) Bo 2 & Da च (for
 तु) —^d) K D1 & 5 व्यपोहति, Da T1 G1 : 2 विमु
 च्यते (for प्रमु')

5 Da1 om (hapl) 5 —^a) K1 : V1 Da2 D1 : 7
 मासाशी, D2 मासासी; D5 & वातादी (D5 'सी)
 (for मासादी) —^b) D2 : पूजये, Dn2 पूयते
 — Ś1 K1 2 & D1 & 5 om (hapl) 5^{c-6}, D1 om 5^{cd}
 —^c) K5 B Dn D2 & 5 & 5 [उ]पवमन्, Da2 T 'रमाद्
 (for 'रमन्) —^d) Da2 [ए]व (for [अ]पि) Dn1
 प्रपूयते (for प्रमुच्यते)

6 Ś1 K1 : 2 & D1 & 5 om 6^{ab} (cf. v l 5), D1
 reads 6^{ab} after 48*. —^a) V1 Bo 4 Dn1 वा;
 T G [अ]पि (for च) —^b) Da2 पूज्यते —^c)
 K1 देवस्य, K2 V1 Da D1 ये चापि (for ये चास्य)
 K1 स्नाति; Da M1-3 स्नाता (for स्नान्ति) K2 &
 B (except B2) Dn D2 & 5 & 5 ये चाप्यवभृथस्नाता .
 —^d) V1 B (except B2) D (except Dn D1) 8
 जना (for नरा)

7 ^a) K1 & 5 V1 B D (D1 laonna) धू (D1 & धु)
 त' (for पूत') —^b) D1 लभन्ति (for भवन्ति) G1
 पुरा (for परा) Da1 श्रुति — D1 om (hapl)
 from 7^d up to ब्रह्महा वि (in 8')

8 D1 om up to ब्रह्महा वि (cf v l 7) —^a)
 Da वा (for तु) —^b) Ś1 K1 & D1 विप्रेभ्य, T2
 पात्रे गा (for पात्रेभ्य) Ś1 K2 & 5 B2 Dn D1 :
 प्रतिपादयेत्; M1 & 'यव —^c) V1 Bo 1 2-3 D2 &
 & 5 M ब्रह्महत्या (D2 & 5 'त्या) विमुच्येत, B2 Da D1
 T G मुच्यते ब्रह्महत्याया —^d) T2 हि (for च)

9 ^a) K1 & सहस्रं तु (for सहस्राणि) —^b) Dn2
 D1 : 7 पचविंशति —^c) Ś1 K1 & D1 तु स; D2 &
 & 5 सर्वे; M2-3 च स (by transp) —^d) D1 T1

C 12. 1253
B 12. 33. 13
K 12. 34. 13

साधुभ्यो वै दरिद्रेभ्यो दत्त्वा मुच्येत किल्बिपात् ॥ १०
शतं वै यस्तु काम्योजान्ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति ।
नियतेभ्यो महीपाल स च पापात्प्रमुच्यते ॥ ११
मनोरथं तु यो दद्यादेकस्मा अपि भारत ।
न कीर्तयेत् दत्त्वा यः स च पापात्प्रमुच्यते ॥ १२
सुरापानं सकृत्पीत्वा योऽग्निवर्णां पिबेद्विजः ।
स पावयत्यथात्मानमिह लोके परत्र च ॥ १३

G1. 2 4 [S]पि प्रमु* (for विप्रमु*) — After 9, D6 reads 12

10 K4 om (hapl) 10-11 —^a) Da2 सवासानां; D1 सवस्स तु (for 'स्सानां) —^b) K2 T2 प्राणसक्षये, D8 'संशय' — Bo om 10^a-12^d —^d) D1 मुच्यते सर्वकिल्बिपात्

11 K4 Bo om. 11 (of. v l 10) —^a) D8 वा (for वै). Da1 चाश्वस्तु; T2 अर्थाश्च (for वै यस्तु) —^c) D1 T G महाराज (for महीपाल) —^d) D4 om च. D8 5 8 सर्वपापै* (for स च पापात्) B2 M2 4 विमुच्यते

12 Bo 1 D1 om (hapl.) 12 (for Bo, of v l 10) D6 reads 12 after 9 —^a) K8 D4 मनोहर; Ca 'रथं (as in text) —^b) Ś1 K4 D1 एकस्माय (K4 'द)पि भारत, K1 M1. 8 एक (K1 'का)स्मायापि भा'; K5 V1 B2-5 D2 8 5 8 एकस्मै यदि भा', B2 कस्यचिन्मनुजेश्वर, Da कर्मविन्मनुजेश्वर, D3 एकाक्षमपि भारत (sic), T G एकस्मै भरत (G1-8 पुरुष)र्षभ —^c) K8 V1 D4 कीर्तये च (V1 'येच्च), B2 Da 'यति (for 'येत्) B2 5 यो दत्त्वा (by transp.), Da दत्त्वा च S न कीर्तयेच्च (T1 G8 4 'ये च)तद्दत्त्वा —^d) K5 D2 8 5 8 सर्वपापै*, B2 Da सोपि पापाद् (for स च पापात्) B2 Da M2 4 विमुच्यते (for प्रमु*)

13 ^a) K1 8 V1 B1. 3-5 Dn D1-5 8 सकृत्कृत्वा; K8 च य कृत्वा, D1 S तु य कुर्याद् (M कृत्वा) B2 Da कृत्वा वाय सुरापान (Da 'णम्) — 13^b = (var) Manu 11 90^b —^b) Da M2 4 अग्नि*, D1 T G M1 8 वह्नि* (for योऽग्नि*). K8 B2. 4 (marg) Da Dn1 D2 8 5 8 सुरा पिबेद्, D4 G1-8 पिबेच्चर, M2 द्विज पिबेद् (by transp) K2 योऽग्निवर्णं भते द्विज (sic); Cv अग्निवर्णा सुरां पिबेत् —^{ca}) M8 पावयति (for पाव*). Ś1 यथात्मानम् (hypermetric) (for [अ]या*). T2 स पावयेद्यथा लोके परत्र च महीपते.

मेरुप्रपातं प्रपतञ्ज्वलनं वा समाविशन् ।
महाप्रस्थानमातिष्ठन्मुच्यते सर्वकिल्बिपैः ॥ १४
बृहस्पतिसवेनेष्ट्वा सुरापो ब्राह्मणः पुनः ।
समितिं ब्राह्मणैर्गच्छेदिति वै ब्राह्मणी श्रुतिः ॥ १५
भूमिप्रदानं कुर्याद्यः सुरां पीत्वा विमत्सरः ।
पुनर्न च पिबेद्राजन्संस्कृतः शुच्यते नरः ॥ १६
गुरुतल्पी शिलां तप्तामायसीमधिसंविशेत् ।

14 ^a) V1 B Da Dn D2 8 5-8 M2 मेरुप्रपातं, D1 भृशु*, D4 मेरुप्रपातान्, T G M2 मेरुप्रपात, Ca मेरु प्रपात (as in text) K4 M2 प्रपतेज्, Dn2 'तज्, D1 प्रयत्, G8 प्रतपज् (for प्रपतेज्) M1 8 मेरुप्रपात पतन —^b) B1 2 M1 8 च (for वा) K2 4 5 D2 M2 4 समाविशेत् —^c) Ś1 K1 4 आतन्वन् (for आति षन्). —^d) Bo 5 D1 S (except M1 8) सर्वकिल्बि पात्.

15 ^a) K2 बृहस्पतिं वने दृष्ट्वा, D4 'तिसर्वेनष्ट्वा; D6 'तिसर्वैश्चष्ट्वा. —^b) Da D1 G1 ब्रह्मण —^c) D2 8 स शुद्धि (for समितिं) K2 4 5 V1 B1 5 Dn D2 8 5 8 ब्राह्मणो; K8 Bo 8 4 Da D4 8 M4 ब्रह्मणो, G1 ब्रह्मणैर् D2 ब्रह्मणैर् संगम गच्छेद् —^d) B2 T G M2 4 इती (G1 'ति)यं; D1 M1 8 द्वितीयं (for इति वै) K4 5 V1 Bo 1 8-5 Da1 Dn D2 8 8 ब्रह्मण; B2 वैदिकी; Da2 ब्रह्मणां, D6 8 ब्राह्मण; D1 ब्राह्मणे; T1 G1. 8 4 ब्रह्मणी. Ś1 D1 स्पृष्टि (for श्रुति)

16 ^a) D6 भूति*, M1 8 भूमि (for भूमि-) Bo -दान प्र, Dn2 प्रदान, D1 प्रदान (for प्रदान) — K8 om from न कुर्याच्च up to तप्ता (in 17^a) K1 B2 D4 M य कुर्यात् (by transp) D8 च (for य) D1 T G उदपा (G1 उपादा)नं शिव कुर्यात् —^b) K4 D1 4 8 सुरा K5 विशेषत (for विमत्सर) —^c) K2 पिबेत् (for पिबेद्) B2 चापि, Da ब्रह्मन् (for राजन्) —^d) K4 5 V1 B Da Dn D1-5 8 T2 संस्कृत स च (K5 वि) शुच्यति, D1 T1 G M 'त. स च (D1 om च) शुच्यते

17 K8 om up to तप्ता (of v l 16) —^a) Da2 गुरुतल्पा, D1 'तर्पी —^b) K8 5 B (except B1) Da Dn D6 अग्नि, D1 T G वाय (for अग्नि) —^c) Ś1 K4 V1 Da1 T2 G1 8 पाणावाधा (K4 G8 'दा) य, K1 2 पाणावादाय, D4 G2 पाणोवाधाय (for पाणावाधाय) K2 4 वै (for वा) Ś1 वो शेष (for वा शेष). K8 G1 शेष; K4 शेष; Da1 शेष; D4

पाणावाधाय वा शेषं प्रव्रजेदूर्ध्वदर्शनः ॥ १७
शरीरस्य विमोक्षेण मुच्यते कर्मणोऽशुभात् ।
कर्मभ्यो विप्रमुच्यन्ते यत्ताः संवत्सरं स्त्रियः ॥ १८
महाव्रतं चरेद्यस्तु दद्यात्सर्वस्वमेव तु ।
गुर्वर्थे वा हतो युद्धे स मुच्येत्कर्मणोऽशुभात् ॥ १९
अनृतेनोपचर्ता च प्रतिरोद्धा गुरोस्तथा ।
उपहृत्य प्रियं तस्मै तस्मात्पापात्प्रमुच्यते ॥ २०

अवकीर्णनिमित्तं तु ब्रह्महत्याव्रतं चरेत् ।
खरचर्मवासाः पण्मासं तथा मुच्येत किल्बिपात् ॥ २१
परदारोपहारी च परस्यापहरन्वसु ।
संवत्सरं व्रती भूत्वा तथा मुच्येत किल्बिपात् ॥ २२
स्तेयं तु यस्यापहरेत्तस्मै दद्यात्समं वसु ।
विविधेनाभ्युपायेन तेन मुच्येत किल्बिपात् ॥ २३
कृच्छ्राद्वादशरात्रेण स्वभ्यस्तेन दशाघरम् ।

c 12. 1267
B 12. 35. 27
K 12. 34. 27

लिङ्गं, M1-3 शेषं (for शेष) Ks पाणावधान्वा शेष
(submetric), Bo s अपकृत्यात्मन शेष (B4 फ),
B1 s अप (B1 प्र)कृत्यात्मन (B3 ना) शेष, B5 Dn
D2 c अवकृत्यात्मन शेष (Dn1 प), D1 प्रोक्तृत्य चात्मन
शिस, D3 s s अपकर्त्यात्मन शेष, D1 प्राणावाधायव
शेष (sic) — d) D4 प्रव्रजेद् (for प्रव्र) Da1 G2
M2 दर्शनं, Da2 दर्शना, G1 (before corr) दर्शन
D1 प्रव्रजेदूर्ध्वदर्शक

18 a) M2 [अ]पि मोक्षेण (for विमो) — b)
Da1 कर्मणा — Dr G2 om. (hapl.) 18^e-19^d — c)
K4 Da2 विप्रमुच्येते, Da1 T2 च्येत, D4 च्यते,
G2 [s]पि विमुच्यते G4 कर्मणोपि प्रमुच्यते — d) S1
K1 s D1 c T2 यत्, K2 यं ता, B Da Dn1 D3 c
T1 G (G2 om.) M (except M2) य (B1 र)ता (for
यत्ता) T2 तु य (for स्त्रिय)

19 Dr G2 om. 19 (cf v L 18) — a) T2 पूर्व
(for यन्तु) — b) K2 s Dn2 D2-4 c च, D. s S
(G2 om.) वा (for तु) Da प्रदद्यात्सर्वमेव तु — c)
S1 K1 D1 गुर्वर्थे; M1 s र्थो D2 हतैर्, G1 हतो,
G2 हते (for हतो). M1 युद्धे (for युद्धे) — d) V1
B2 Da D2 मुच्यते, G3 विमुच्यन् (for म सु) D1
स मुच्येत्सर्वकिल्बिपैः

20 20^{ab} = 12 35 7^{cd} — a) Da Dc अनृते च,
D1 अनृतेन (for अनृतेन) K2 s D1 s [ट]पवर्ता,
B1 z. Da Dn2 D2-c M2 वर्ता, T G वक्ता (for
वर्ता) K2 Dn D2 z. s c च, Bo s c य, D4
तु (for च) K2 s अनृतेनोपचरति — b) K2 चाग्नि
रोषाद्, K3 वा निरोद्धा, Dr T G2-4 M2 s प्रतिरुद्धा
(for रोद्धा) B2 गुह्य T1 G1 z s तदा (for
तथा) — c) K2 s V1 B Dn Dc टपाहृत्य, Da
D2 s s टपहृत्य, T1 G गुह्य (for हृत्य) — d)
B2 Da Dr S मनस प्रीतिकारक (Da T2 के, Dr
क, M1 s ण)

21 a) B1 damaged Ks Bo Da1 T1 G4 अव
कीर्ण, D2 M1 s s अव (D2 प)कीर्ति, G2 कीर्णो
(for कीर्ण) M1-2 निमित्तात् Bo s S (except
M2) च (for तु) Dr निमित्तब्रह्महत्या च — b) Dr
अवकीर्ण-, M1 s ब्रह्मवद्यो (for हत्या) B2 Da1 सम
(for व्रत) — c) Hypermetric S1 K1 s B1 Da
D1 गोचर्मवासा, K2 गोकर्णवासा, K3 सर्वामवासा,
D4 गोचर्मवसो K (except K4) V1 B1 s s m s Da Dn
D1 c पण्मासात् (for पण्मास) Dr खरचर्मवसा पङ्क्ति
— d) Dr T1 G1 s s ततो (for तथा) Dc सन्दात्
(for किल्बिपात्)

22 Da2 G2 om (hapl) 22 — a) K2 B2 G1
सेवी, V1 B3 s (both marg as in text) Dn Dc
चारी (for हारी) V1 Bo s s Dn D2 s s G1 तु
(for च) K2 Da1 D1 r T G2 s M परदारोपसेवी तु
(Da1 च), D2 घन तु यस्यापहरेत् (cf 23^a) — b)
D2 तस्मैस्य (for परस्य) Dr S (G2 om) [अ]प (M1 s s
[ट]प)हरेद् (for हरेत्) — K1 om 22^{cd} — c)
D1 r G1 M2 सवत्सर Dr T G1 z s व्रत ती (Dr जी,
T G4 च)र्त्वा (for व्रती भूत्वा) — d) S1 K2 तस्मान,
Da1 ततो, Dr सदा, M2 s तदा (for तथा)

23 Dr om. (hapl) 23 K1 transp 23^{ab} and
23^{cd} — a) K2 s V1 Bo z-s Da Dn D2 z s c s
घन, B2 T G1 z s स्नेनस, G2 स्नेन, M1 s स्नेनान,
M2 s स्नेन्य (for स्नेय) D1 स्नेयेन (for स्नेय तु)
— c) M त्रिविधेन (for त्रिविधेन) K2 Dn2 D1 G1
[अ]भ्युपायेन (for [अ]भ्यु) — d) K2 Dn D2 s तदा,
K2 V1 B (B2 damaged) Da s c s तथा, Da T1
G1 z s M1 s स्नेनो, T2 ततो (for तेन)

24 a) S1 K1 B2 Dn2 कृच्छ्र, Da2 कृच्छ्रे, D1
कृच्छ्री, Cv as in text — b) D1 शरीचरन्, T1
G1 z s M1 s दशाघरं (for वरम्) K2 V1 B Da
Dn D1-2 s c s मयत्तारत्ना व्रते स्थित — c) B2 परि

परिवेत्ता भवेत्पूतः परिवित्तिश्च भारत ॥ २४
निवेश्यं तु भवेत्तेन सदा तारयिता पितृन् ।
न तु स्त्रिया भवेदोपो न तु सा तेन लिप्यते ॥ २५
भजने हृतुना शुद्धं चातुर्मासं विधीयते ।
स्त्रियस्तेन विशुध्यन्ति इति धर्मविदो विदुः ॥ २६
स्त्रियस्त्वाशङ्किताः पापैर्नोपगम्या हि जानता ।
रजसा ता विशुध्यन्ते भसना भाजनं यथा ॥ २७

विद्विद्, Da 'चित्तिर्; D₁ T₂ M 'चित्तिर्, T₁ G
'विस्ती (for 'वेत्ता). Da₂ पुन (for पून) —^d)
B₂ D₁ S परिवेत्ता (for 'चित्तिर्). B₂ तु (for च)
K₂ V₁ B₁ Dn D₂ तथैव च (for च भारत).

25 ^a) Ś₁ K₁ s B₁ D₁ r s G₁ s निवेश्य तु; Ś₁
(before corr) निवृत्ते तु; K₁ विनिवृत्ते; B₁ M₁ Cv
निवेश्यस्तु, B₂ (m as in text) विविश्यं तु, D₁ नेते
प्यतु (for निवेश्य तु) K₁ अयं, K₂ V₁ B₁ Dn D₂ s
s s T₂ G₂ M₁ s पुनस्; Cv भवेत् (as in text)
—^b) Da भवान्, D₁ T G M₁ s भवेत्, M₂ s
पुनस् (for सदा) K₂ s V₁ B₁ Dn D₂ s s T₁
M तारयता, K₁ तार*ते, B₁ Da D₂ 'यते, D₁
'यिते —^c) D₁ तत् (for न) K₁ सन, T₂ हि
(for तु) Ś₁ M₂ s स्त्रियो —^d) K₂-s D₁ r T₂
G₁ M हि (for तु) K₂ s तेन स (for सा तेन)

26 ^a) K₁ भाज*, K₂-s V₁ B₁ D (except D₁)
T G₂ M₁ s Cv भो (D₁ व्रा)जन, G₁ s s M₂ s भाजन
(for भजने) K₁ हृतुना, K₂ s B₁ s s m Dn Dn
D₂ s s s Cv हतरा, K₁ D₁ हृतुना, K₂ हृतुना,
V₁ B₁ D₁ ऋतुना, B₂ हृतुमा; B₂ कृतुना, D₁
हृतुना, D₂ हृतुरा, T₂ हृतुना, G₁ हृतुना, G₂
पूर्विना; G₃ s भूतिना (for हृतुना) K₁ युद्ध; B₁
D₁ सिद्ध; D₁ शुद्धि (for शुद्ध) Cn भोजनं हतरा
शुद्धे —^b) K₂-s Dn D₁-s s चातुर्मास्ये (D₁ 'से),
K₂ 'मास्यैर्, T₁ 'मास्या — D₁ om (hapl.) 26^a-28^a
—^c) K₂ s V₁ B₁ s s Dn D₂-s s M₂ s प्रशुध्यति
(D₂ s M₂ 'त्), B₁ [अ]पि शुध्यति, B₂ Da न दुष्यति
(for विशुध्यन्ति) K₂ स्त्रियस्ते या न शुध्यति —^d)
D₁ धर्मविदौ

27 D₁ om 27 (cf v l 26) —^a) G₂ [अ]
शङ्किता V₁ B₁ D (except D₁ s, D₁ om) पाया,
S Cv पापे (G₁ [before corr] 'पो) —^b) D₁ नोप-
गम्य, G₂ 'गम्याद्, Cv 'गम्या (as in text)

चतुष्पात्सकलो धर्मो ब्राह्मणानां विधीयते ।
पादावकृष्टो राजन्ये तथा धर्मो विधीयते ॥ २८
तथा वैश्ये च शूद्रे च पादः पादो विधीयते ।
विद्यादेवंविधैर्नैपां गुरुलाघवनिश्चयम् ॥ २९
तिर्यग्योनिवधं कृत्वा द्रुमाश्छिन्देतरान्वहन् ।
त्रिरात्रं वायुभक्षः स्यान्कर्म च प्रथयेन्नरः ॥ ३०
अगम्यागमने राजन्प्रायश्चित्तं विधीयते ।

All MSS (except Ś₁ K₁ s D₁, D₁ om) विज्ञानता,
Cv विज्ञानती (for हि जानता) —^c) K₂ D₁ s B
विशुध्यति —^d) B₁ तथा (for यथा) — After 27,
K₂ V₁ B₁ D (except D₁, D₁ om) ins

49^a पादजोच्छिष्टकाम्यं च गवाघ्रातप्रथापि पा ।

गण्डयोच्छिष्टमपि या विशुध्येरजामिम्यु त् ॥

[(L 1) B₁ उपोच्छिष्ट', D₂ पारयोच्छिष्ट' Ca cites
काम्य K₂ V₁ B₁ Dn D₂ द्, Da₂ lacuna (for
न) D₁ वाच-, D₂ s गवा (for गवा) B₂ Da च (for
या) — (L 2) D₁ शुश्रूषो (गण्डयो). K₂ D₂ s s s
अथ (for अथि) V₁ B₁ (except B₂) D₁ न (for
वा) C₁ cites - नि Da मत (for तु त्)]

28 D₁ om 28^a (cf v l 26) —^b) K₁ V₁
B (except B₂) D (except D₁ s, D₁ om) ब्राह्मणस्य.
—^c) K₂ Da D₁ M₁ पादावकृष्टो; D₁ T G पादो (D₁
'दे) न इ (T₂ कृ) ष्टो, Ca पादावकृष्टो (as in text)
—^d) D₁ तदा (for तथा) G₂ धर्मो B₂ Da तथा
धर्मं न (B₂ 'मातु) हीयते

29 V₁ reads 29^a on marg —^a) K₁ यथा (for
तथा) K₂ कलो धर्मो (for च शूद्रे च) —^b) B₁ s
पाद पादौ, B₂ पादौ पादो; M₂ पाददोपो (for पाद
पादो) K₂ शूद्रे च पादोवहीयात्; D₁ G₁ M₁ s पाद-
पादोवही (G₁ 'वही) यते —^c) Da₁ धनेनैषा; D₁
विधानैर्पां; T₁ G₂-n विधे तेषां (for विधेनैर्पां)
— D₁ om (hapl.) 29^a-32^a —^d) T G निर्णय (for
निश्चयम्)

30 D₁ om 30 (cf v l 29) —^a) D₁ चधे,
G₁ विधि (for वध) —^b) K₂ यहनपि; T G
[उ]त्तरान्वहन् —^c) D₁ त्रिरात्रे K₁ Da D₁ वायु-
भक्ष्य, T₂ G₁ s M₁ s s 'भक्ष —^d) K₂ वा (for
च) K₂ s Dn D₂ S च प्रथयन्, D₂ s s s विप्रथये
(D₂ 'यन् (for च प्रथयेन्) D₁ स्वकर्म पृथयन्नर

आर्द्रवस्त्रेण पण्मासं विहार्यं भस्मशायिना ॥ ३१
 एष एव तु सर्वेषामकार्याणां विधिर्भवेत् ।
 ब्राह्मणोक्तेन विधिना दृष्टान्तागमहेतुभिः ॥ ३२
 सावित्रीमप्यधीयानः शुचैः देवैः मितशनः ।
 अहिंसोऽमन्दकोऽजल्पन्मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥ ३३
 अहःसु सततं तिष्ठेद्भ्याकाशं निशि स्वपेत् ।
 त्रिरहस्त्रिनिशायाश्च सवामा जलमाविशेत् ॥ ३४
 स्त्रीशूद्रपतिताश्चापि नामिभापेद्भवान्वितः ।
 पापान्यज्ञानतः कृत्वा मुच्येदेवंत्रतो द्विजः ॥ ३५

शुभाशुभफलं प्रेत्य लभते भूतसाक्षिकः ।
 अतिरिच्येत्तयोर्यत्तु तत्कर्ता लभते फलम् ॥ ३६
 तस्मादानेन तपसा कर्मणा च शुभं फलम् ।
 वर्धयेदशुभं कृत्वा यथा स्यादतिरेकवान् ॥ ३७
 कुर्याच्छुभानि कर्माणि निमित्ते पापकर्मणाम् ।
 दद्यान्नित्यं च वित्तानि तथा मुच्येत किल्बिपात् ॥ ३८
 अनुरूपं हि पापस्य प्रायश्चित्तमुदाहृतम् ।
 महापातकवर्जं तु प्रायश्चित्तं विधीयते ॥ ३९
 भक्ष्याभक्ष्येषु सर्वेषु वाच्यावाच्ये तथैव च ।

C 12. 1224
 B. 12. 23 44
 K. 12. 24 43

31 D: om 31 (cf v 1 29) —^a) Ś: K: D: अगम्यगमने (D: 'न) —^c) All MSS (except Ś: K: D: 1, D: om) पण्मासान् —^d) T: G: 1 4 विभाष्य (for विहार्यं)

32 D: om 32^a (cf v 1 29) —^a) S एवम् (for एव) K: एव (for एव) K: च (for तु) Da स्वकार्याणां (for तु सर्वेषाम्) —^b) D: सयथा च (for लकार्याणां) B: विधीयते (for विधिर्भवेत्) —^c) Some MSS ब्राह्मणोक्तेन, K: ब्राह्मणोक्तेन —^d) K: दृष्टान्तागम, Da: पृष्टा गमन (for दृष्टान्तागम) D: S हेतुना (M: 1 3 'न.) (for हेतुभिः)

33 ^a) K: V: B (except B: 2) Dn D: 1 3 3 3 M: 1 4 [अ]धीयते, Da 'यश्च, M: [अ]धीयान —^b) G: मितशान —^c) Dn: अहिंसो, M: अहिंसे Da मन्त्र, D: S मन्त्र K: G: M: 1 3 जप, K: V: B Dn D: 1 3 3 3 [S]जप, D: T G: 2-4 M: 1 4 जपन् (for सन्तपन्) —^d) D: मुच्यते, M: 1 3 उच्यते (for मुच्यते) D: S किलिषयान्

34 ^a) Da: अहस्तु Da D: S तिष्ठन् (for तिष्ठेद्) —^b) K: 1 4 D: 1 3 3 3 अत्याकाश, Bo T: अप्या; Da G: अकाश, D: अकाश, D: अस्याकाश, M: 1 3 अस्याकाश, M: 1 4 अस्याकाशे V: B Da Dn: D: 1 3 3 3 निशा, Dn: D: S निशा V: B D (except D: 1 4) S स्वपन् (for स्वपेत्) —^{34^d} = (var) Manu 11 223^{ab} —^c) K: 1 3 3 Dn D: 1 3 3 3 त्रिरहस्त्रि, K: 'रहस्त्र, D: T: 'रहस्त्र, D: 'रहस्त्र, M: 1 'रहस्त्र, M: 1 'रहस्त्र (for त्रिरहस्त्र) K: 1 3 3 V: B D (except Da) S (except M: 1) निशाया (for 'याद्) —^d) T: सहसा, G: सवसा, M: 1 4 सुवामा (for सवामा)

35 35^{ab} = (var) Manu 11 223^{cd} —^a) B: 2

D: स्त्रीशूद्र K: 1 चैव (for चापि) K: 1 V: Bo 1 3 3 3 Dn D: 1 3 3 3 स्त्रीशूद्र पतिता चा (B: 1 वा) पि —^b) T G नाभिभाषेत चायत —^c) D: मुच्येद् B: (marg) Dn: विधो (for -त्रतो) K: मुच्येदेव ततो द्विज, B: 1 Da D: 1 3 3 3 मुच्येदेवविधो (D: 'च द्विधा) द्विज (Da नर), M: 'देवत्रतो द्विज

36 ^a) Bo शुभाशुभ (for 'शुभ-) B: M फले (for -फल) D: T G एव शुभाशुभ प्रेत्य —^b) All MSS (except Ś: K: 1 2 D: 1) भूतसाक्षिक —^c) G: 1 (before corr) 3 यस्तु (for यत्तु) K: 1 3 V: B Dn Dn D: 1 3 3 3 अतिरिच्येत यो यत्र, K: 'रिच्येत यत्र; K: 'रिच्येत यत्र, D: 'रिच्येत यत्र तु, D: 'रिच्येत पापस्तु, T: 'रिक्ततपो यस्तु, M: 1 'रिच्येत तयोर्यत्तु C: cites अतिरिच्येत and यत्र

37 ^a) Da: Dn: ज्ञानेन (for दानेन) —^b) K: [अ]श्र, T G (except G: 1) वा (for च) D: 1 शुभज (for च शुभ) K: 1 3 V: B Dn D: 1 4 6 फल शुभ (by transp) —^c) Ś: K: 1 4 पावयेद्, D: वर्धयेद् (for चेद्) —^d) Ś: K: 1 4 तथा (for यथा) D: यथा दास्यति केशवान्

38 ^a) M: 1 तस्माच्च (for कुर्याच्च) —^b) V: B (except B: 2) Da Dn D: 1 3 3 3 निवर्तेत्पापकर्मण, D: 1 न²तेत्पापकर्मणा —^c) B: Da दत्त्वा (for दद्यान्) B: Da D: 1 3 च नित्य (by transp) K: 1 नित्यानि (for वित्तानि) —^d) Ś: K: 1 D: 1 तदा; V: M: 1 यथा (for तथा)

39 ^a) B: Da अनिरूपि (B: 'वे) तपापस्य —^c) D: 1 M: 1 4 वर्ज्यं (for वर्जं) B (except B: 1 2) D: 1 3 3 3 च (for तु)

C. 12 1224
12. 35 44
4 12 34 44

अज्ञानज्ञानयो राजन्विहितान्यनुजानते ॥ ४०
जानता तु कृतं पापं गुरु सर्वं भवत्युत ।
अज्ञानात्स्फलिते दोषे प्रायश्चित्तं विधीयते ॥ ४१
शक्यते विधिना पापं यथोक्तेन व्यपोहितुम् ।
आस्तिके श्रद्धधाने तु विधिरेप विधीयते ॥ ४२
नास्तिकाश्रद्धधानेषु पुरुषेषु कदाचन ।
दम्भदोषप्रधानेषु विधिरेप न दृश्यते ॥ ४३

शिष्टाचारश्च शिष्टश्च धर्मो धर्मभृतां वर ।
सेवितव्यो नरव्याघ्र प्रेत्य चेह सुरार्थिना ॥ ४४
स राजन्मोक्षयसे पापात्तेन पूर्वेण हेतुना ।
त्राणार्थं वा वधेनैपामथ वा नृपकर्मणा ॥ ४५
अथ वा ते घृणा काचित्प्रायश्चित्तं चरिष्यसि ।
मा त्वेवानार्थजुष्टेन कर्मणा निधनं गमः ॥ ४६

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पदत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

40 ^a) V₁ B (except B₂) Dn D₂ s s s s चान्येषु
(for सर्वेषु) — ^b) K₁ वाच्यावाच्य — ^c) Ś₁ D₁
अज्ञातजातयो राजन्; D₂ अज्ञानयोगाद्यद्राजन् — ^d)
K₂ s Bo 2-5 Da Dn D₆ s [अ]नुजानत, V₁ B₁
D₁-s s [अ]नु(B₁ न्य)जायते; D₁ S विजानता (M 'ते)
(for [अ]नुजानते) K₂ D₂ विहित स्वणु जायते, C_v
विहितान्यविजानता

41 ^a) B₂ Da द्वि (for तु) D₂ कृत — ^b)
K₂ गुरुचर्यं, K₄ गुरुचर्यं — ^c) Ś₁ K₁ स्वलित, V₁
स्वल्पके, B₂ च कृते; T₁ G₂-s फलिते, T₂ पतिते
(for स्फलिते) K₂ Bo 1 s-s D (except D₁ s r)
यज्ञानात्स्वल्पको दोष

42 ^a) D₂ आर्द्रवस्त्रेण पणमासा (of 31^a) — ^b)
D₂ यदुक्तेन D₂ व्यपोहित, D₁ 'इति, D₂ 'इतु,
Ca 'हितुम् (as in text) — ^c) Da₁ आस्तिक्ये K₄
शुद्धदाने च; D₁ श्रद्धधानेन (for 'धाने तु) K₂ s V₁
B Da₁ Dn D₂ s s s S च (for तु) Da₂ आस्तिको
श्रद्धधानेषु — Da₂ om (hapl) 42^d-43^a

43 Da₂ om 43^a (of v 1 42) — ^a) K₂ Dn₂
D₂ नास्तिके — Dn₂ reads 43^b on marg — ^b)
K₂ D₂ पुरुषे न कथंचन — ^c) K₂ B₂ s m t Dn
D₂ s s s s दम्भदोष, Da₁ दम्भो दोष, D₁ T G₂-s
M₁ s s दम्भदोष, M₂ दम्भलोम (for दम्भदोष)
Ś₁ प्रदानेषु, B₂ Da परीतेषु (for प्रदानेषु) G₁
सगदोषप्रदाने तु — ^d) V₁ विधीयते; B₁ न दृश्यते,
D₁ S न शिष्य (T₂ न शस्य, G₁ विशिष्य)ते (for न
दृश्यते)

44 ^a) Dn₂ शिष्टाश्च; D₁ T₁ G₁ s s M₁ s s शिष्टश्च
B₂ Da विधिशिष्टाचाराशिष्टश्च — ^b) D₁ धर्मो D₁ T₁ G
M₁ s s धर्मविदा (for 'भृता) Da₂ D₁ r G₁ वर
— ^c) D₁ स सेवितव्यो (for सेवितव्यो) — ^d) K₂ s V₁
Bo s Dn D₁ s r T₁ G₁ M₁-s प्रेत्येह च, T₂ G₂

प्रेत्य चैव (for प्रेत्य चेह) V₁ B₂ Da₁ Dn D₆ M₁ s
सुरेष्पुना; Bo s-s सुखेष्पया, B₁ D₂ s s s सुखे
च्छया, Da₂ सुविष्णुना, D₁ T G M₂ s हितेषुना
(for सुखार्थिना)

45 ^a) D₂ स्वमस्मान् (for स राजन्) K B (ex-
cept Bo s) Da Dn₂ D₁-s s मोक्षसे, D₁ S (except
M₂ s) मोक्षयते D₁ s पापा — ^b) K₂ s Dn₁ D₂
M₂ पूर्वान, D₁ पूर्वेन (for पूर्वेण) — ^c) K₂-s V₁
B D (except D₁ r) प्रा(D₂ आ)णार्थं, T₁ G₂ s नृणा
(T₁ 'णा, G₂ 'पा)र्थं (for त्राणार्थं) B₁ च (for
वा) K₂ s s V₁ B D (except D₁) धनेनैपाम्, T₁
G₁ s s वधे तेपाम् (for वधेनैपाम्) K₁ त्राणार्थं वधुधे
नैपाम्

46 ^a) Da D₂ s s s राजन्, Dn₂ काचित् (for
काचित्) — ^b) K₂ s करिष्यसि — ^c) K₁ D₁ सा,
Dn₂ स (for मा) K₂ s स्व तु, K₂ D₂ s s स्व च,
Bo D₂ स्व वा, B₂ [आ]त्वेव, Dn₂ त्वेन, D₁ वृथा,
T₁ G₂-s चैव, G₁ [अ]न्येव (for त्वेव) B₁ जुष्टेन
(for जुष्टेन) — ^d) K₂ s B₁ s Da Dn D₆ मन्थुना,
D₁ S मन्थुना (for कर्मणा) G₂ M₁ s गत (for
गम)

Before the colophon, all MSS (except Ś₁
K₁ s s) read 37 1

Colophon om in D₂ — Sub-parvan N (except
K₂ Dn₁ D₂ s, D₂ om) S (except T₁ G₂) राजधर्म
— Adhy name K₂ V₁ B Dn D₄-s प्रायश्चित्तीये,
Da प्रायश्चित्तविधि; T₁ G₁ s s व्यासवचन; M₂ प्रायश्च
क्यन — Adhy no (figures, words or both) K₂
B₂ s Da Dn D₁ S 35, D₂ 34 — Śloka no
Dn₁ 50, D₂ 49

३७

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तो भगवता धर्मराजो युधिष्ठिरः ।

चिन्तयित्वा मुहूर्तं तु प्रत्युवाच तपोधनम् ॥ १

किं भक्ष्यं किमभक्ष्यं च किं च देयं प्रगस्यते ।

किं च पात्रमपात्रं वा तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ २

व्यास उवाच

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

सिद्धानां चैव संवादं मनोश्चैव प्रजापतेः ॥ ३

सिद्धास्तपोव्रतपराः समागम्य पुरा विभुम् ।

धर्मं पप्रच्छुरासीनमादिकाले प्रजापतिम् ॥ ४

कथमन्नं कथं दानं कथमध्ययनं तपः ।

कार्याकार्यं च नः सर्वं शंस वै त्वं प्रजापते ॥ ५

तैरेवमुक्तो भगवान्मनुः स्वार्थंभुवोऽब्रवीत् ।

शुश्रूष्वं यथावृत्तं धर्मं व्याससमासतः ॥ ६

37

1 D₁ om 1 All MSS (except Ś₁ K₁ 2 4, D₁ om) read 1, before the colophon of adhy 36 D₃ om. the ref —^b) K₂ D₄ धर्मपुत्रो, B₅ राजा. —^c) V₁ B₁ 1 2-3 D_n D₂ 2 . . . सुहूर्तेन (for 'तं तु) B₂ D₃ स, M₁ 2 वै (for तु) —^d) K₅ तपोधन

2 Before 2, all MSS (except D₂ G₂) ins युधिष्ठिर उवाच —^a) K₄ B₁ 1 2 3 D₂ 2 3 वाच्य भक्ष्य, K. V₁ B₃ D_n D₃ चाप्य' (for किम') D₄ D₁ 2 वा (for च) —^b) K₁ भवता किं (for किं च त्रेय) K. D₄ किं तु, G₁ किंचिद् (for किं च) D₂ प्रदाम्यते, D₆ प्रचक्षते —^c) K₁ किं पात्र किन् (for किं च पात्रम्) —^d) B₂ D₄ M₁ 2 तपोधन (for पितामह)

3 D₂ om the ref —^a) B₁ महात्मन (for प्रजापते)

4 ^a) V₁ B D₃ D_n D₂ 2 3 4 5 ऋषयस्तु, D₇ S मद्रथयो (for सिद्धास्तपो) K₁ परा, D₇ M₁ 2 4 घरा (for परा) —^b) V₁ B₁ 1 2 D_n D₆ पर, B₁ (m as in text) 5 पुर (for पुरा) G₁ प्रजापति (for पुरा विभुम्) B₁ 4 (m as in text) 5 विधि, D₇ S (except G₁) प्रसुं (for विभुम्) —^d) B₃ प्रजापति

5 ^a) B₁ कथमर्थं, D₄ 2 कथं यत्र, D₁ वाच्यमद् (for कथमन्नं) K₅ D_n पात्र, V₁ B₁ 2-3 D₂ 2 3 4 5 पान, B₁ ज्ञान (for दान) —^b) K₅ V₁ B₁ 2-3 D_n D₂ 2 3 4 5 दानम् (for कथम्) K₅ B₂ D₁ 7 S गम्यागम्या कथं क्षिय —K₂ om (hapl) 5^c-7^b V₁ reads

from 5^c up to the end of line 3 of 50* on marg —^c) K₅ V₁ B (except B₂) D_n D₂ 2 3 4 5 चत् (for न) —^d) Ś₁ D₁ यत्; K₁ युद्ध, V₁ चेद्, B₂ D₄ स्व वै (by transp), M₂ 2 तत्

6 K₂ om 6 (cf v 1 5) V₁ reads 6 on marg —^b) D₄ G₁ मनु K₁ G₁ भवो (for भुवो) —After 6^a, M₁ ins मनु —^c) B₁ श्रुष्व हि, D₄ 1 श्रुष्व स्व (for पत्त्व) D₄ 1 वृद्ध (for वृत्त) —^d) B₁ समाहित (for समासत) B₂ धर्मं विधि नियेवितं, D₇ धर्मप्राप्ति समासत —K₅ V₁ B D (except D₁ 7) ins after 6 K₄ after 7

50* अनादेशे जपो होम उपवासस्तथैव च ।
आत्मज्ञानं पुण्यनयो यत्र प्रायश्च उत्परा ।
अनादिष्टं तथैतानि पुण्यानि धरणीभृत् ।
सुवर्णप्राशनमपि रत्नादिस्नानमेव च ।
देवस्थानाभिगमनमाज्यप्राशनमेव च । [5]
पृतानि मेध्य पुरप कुर्वन्त्याशु न सशय ।
न गर्वेण भवेत्प्राज्ञ कदाचिदपि मानव ।
दीर्घमायुरथेच्छन्दि त्रिरात्रं चोष्णपो भवेत् ।

[V₁ reads lines 1-3 on marg —(L 1) C^v अनादेशे जपे होम —(L 2) D₃ आत्मज्ञान D_n D₃ (sup lin sec m) 6 प्राज्ञश्च (for प्रायश्च) C^{np} यत्रोपाया[श्] K₅ यत्र प्राधानु नत्वर, V₁ यत्र प्रायश्च न वनन्, B₁ यत्र वाश्चित्तत्वर (610) —K₅ repeats line 3 with v 1 —(L 3) K₅ (first time) दीक्षान्ये-
नानि पुण्यानि, B₁ 1 2-3 D_n D₆ दिक्षान्ये (B₁ दृष्टवै) नानि पुण्यानि, B₂ D₄ दिष्टवैतानि पुण्यानि (for the prior half) B D₄ D_n D₆ पुण्याश्च B₁ 5 D₃ -यत् (for यत्) —(L 4) B₁ D₆ स्नानम् (for स्नानम्)

अदत्तस्यानुपादानं दानमध्ययनं तपः ।

अहिंसा सत्यमक्रोधः क्षमेज्या धर्मलक्षणम् ॥ ७

य एव धर्मः सोऽधर्मोऽदेशेऽजाले प्रतिष्ठितः ।

आदानमनृतं हिंसा धर्मो व्यावस्थिकः स्मृतः ॥ ८

द्विविधौ चाप्युभावेतौ धर्माधर्मौ विजानताम् ।

अप्रवृत्तिः प्रवृत्तिश्च द्वैविध्यं लोकवेदयोः ॥ ९

अप्रवृत्तेरमर्त्यत्वं मर्त्यत्वं कर्मणः फलम् ।

अशुभस्याशुभं विद्याच्छुभस्य शुभमेव च ॥ १०

एतयोश्चोभयोः स्यातां शुभाशुभतया तथा ।

दैवं च देवयुक्तं च प्राणश्च प्रलयश्च ह ॥ ११

अप्रेक्षापूर्वकरणादशुभानां शुभं फलम् ।

ऊर्ध्वं भवति संदेहादिह दृष्टार्थमेव वा ।

अप्रेक्षापूर्वकरणात्प्रायश्चित्तं विधीयते ॥ १२

क्रोधमोहकृते चैव दृष्टान्तागमहेतुभिः ।

शरीराणामुपकृतेशो मनसश्च प्रियाप्रिये ।

तदौपधैश्च मन्त्रैश्च प्रायश्चित्तैश्च शाम्यति ॥ १३

— (L 6) om (hapl) in B: Da₁ मध्ये (for मेध्य).
Da कुर्वन्वाद्य — (L 7) V₁ B₂ s s (last two marg)
Da विवेत् (for भवेत्) B₁ न सन्धेनाभिने प्राण (for the
prior half). — (L 8) K₅ रणष्टयो हि (for रयेच्छन्दि)
Da चोणयो Cnp विवेत् (for भवेत्)]

7 Cf 3 2 71 K₂ om. 7^{ab} (cf v 1 5) —^a)
Da₂ दायो (for दानं) —^c) = 6 38 2^a —^d)
K₈-s V₁ B Da Dn D₂ s s s s इज्या धर्मस्य लक्षण,
D₁ S क्षमा धर्मस्य (T₂ वै धर्म) लक्षण — After 7,
K₄ ins 50*

8 ^a) All MSS (except Ś₁ K₁ & D₁) स (for य)
B₂ Da D₇ S चैव; D₁ एव (for एव) —^b) K₂ s s
V₁ B Dn D₂-s T G₁ s s [s]देशकाले, Da [s]काले
[s]देशे, G₂ [s]देशकालो, M [s]देशकाल (for sदेशोऽ-
काले) —^c) Ś₁ K₄ V₁ B₁ D₇ T₁ G₁ s s M₁ s s
आदानम्; Da₁ आदानाम् —^d) K₁ धर्मं K₁ व्याच
स्थित; K₈ s V₁ B Da Dn D₂-s M Cv ह्यावस्थि (D₇
'श्य)क; T G ह्यावस्थिक, Ca व्यावस्थिक (as in
text) Da₁ स्मृता

9 ^a) K₄ B₂ Da D₄ T G M₂ s om च D₆
वा (for च) Dn₂ चाप्य* (for चाप्यु*) —^b) K₁
धर्माधर्म, D₂ s **धर्मो (D₂ 'र्मो) K (except K₄)
B₅ Da D₄ s s T₂ G₂ M₂ विजानता —^d) B₁ s हि
(B₅ द्वै)विध; D₄ द्विवच्य D₆ लोकपादयो

10 ^a) Da अप्रवृत्तेर K₄ अप्रवृत्तेरमर्त्यत्वं —^b)
K₄ मर्त्यत्वं, B₁ प्रवृत्ते; D₄ मर्त्यत्वं K₄ D₁ कर्मणा
K₅ मर्त्यत्वं कर्मलक्षण —^d) M₁ s शुभस्याशुभम् K₂
वा; D₂ s s s तत् (for च)

11 ^a) Ca v as in text —^b) Bo s फले (for
तथा) —^c) K₁ D₁ देवश्च; K₅ एवं; D₇ देव (for
दैव) K₁ s s D₁ देवयुक्त, K₂ D₇ देवयुक्त Dn

D₆ देवयुक्तं (for देवयुक्तं च) Ś₁ (orig as in text)
K (except K₂) D₁ स्यात् (for च) —^d) V₁ B₁
s s s (marg) Da₂ Dn D₃ s s s प्राणाश्च; D₁ प्रा
यश्च, D₂ प्रालाणा (for प्राणश्च) K₂ प्रणयम्, B₅
(marg) प्रणयाश्च, Dn D₆ प्राणदश्च (for प्रलयश्च)
K₅ च हि, D₂ s s s T₂ तथा (for च ह) Cv
aites प्राण and प्रलय

12 ^a) K₂ s V₁ B (except Bo s) Da₂ Dn D₄-e s
अपेक्षा; K₅ G₁ अपेक्ष्य (G₁ 'क्ष्या) Cv अपेक्षापूर्वं
करणात् — D₁ om (hapl) 12^{ab} —^b) V₁ Da₁
D₂-s s फल शुभ (by transp), Dn₁ शुभाशुभ; Cv
शुभं फल (as in text) —^c) V₁ दिष्टं, B₂ दृष्ट,
B₅ (m as in text) पूर्वं (for ऊर्ध्वं) K₄ D₃ तद्देहाद्
(for संदे) Cv ऊर्ध्वं भवति सदोहात् — D₅ om
12^d-13^d —^d) K₄ इति (for इह) Ś₁ K₁ दृष्टा
तम्, V₁ दिष्टार्थम्, Da तिष्टार्थम्, T₁ G₁ s s
[अ]दिष्टा; T₂ देष्टा, M₁ s दृष्टा (for दृष्टा)
K₅ s V₁ B D (except D₂, 7, D₁ s om) G₂ च
(for वा) —^e) K₂ s s V₁ B (except Bo s) Da₂
Dn D₂ s s s अपेक्षा; G₂ अपेक्ष्या — After 12,
Da ins 51*

13 D₅ om 13^{ab} (of v 1 12) B₂ repeats
after 51* at 13 with v 1 —^a) K₄ कृते (for
कृते) —^b) D₁ दृष्टान्यागम- (for दृष्टान्ता) —^c)
Da उपकृतेशो —^d) Da मानसस्य (for मनसश्च) D₁
प्रियाप्रियौ —^e) K₁ तदौपधैश्च; K₅ B (except B₁,
B₂ (first time) D₂ s s तदौपधैश्च, B₂ (second time)
Da न चौषधिभिर्; D₄ तद्दोषधैश्च —^f) K₁ B (ex-
cept B₁, B₂ first time) D₂ s s M₁ s च शाम्यते,
B₂ (second time) न शाम्यति; Da निशाम्यति
—K₄ V₁ B Dn D₁-s s s s ins after 13 Da,
after 12

जातिश्रेण्यधिवासानां कुलधर्माश्च सर्वतः ।
वर्जयेन्न हि तं धर्मं येषां धर्मो न विद्यते ॥ १४
दश वा वेदशास्त्रज्ञास्त्रयो वा धर्मपाठकाः ।
यद्भूयुः कार्यं उत्पन्ने स धर्मो धर्मसंशये ॥ १५
अरुणा मृत्तिका चैव तथा चैव पिपीलिकाः ।
श्लेष्मातकस्तथा विषैरभक्ष्यं विषमेव च ॥ १६
अभक्ष्या ब्राह्मणैर्मत्स्याः शकलैर्ये विवर्जिताः ।

चतुष्पात्कच्छपादन्यो मण्डूका जलजाश्च ये ॥ १७
भासा हंसाः सुपर्णाश्च चक्रवाका वकाः पुवाः ।
कङ्को मद्गुश्च गृध्राश्च काकोलूकं तथैव च ॥ १८
क्रव्यादाः पक्षिणः सर्वे चतुष्पादाश्च दंष्ट्रिणः ।
येषां चोभयतो दन्ताश्चतुर्दंष्ट्राश्च सर्वशः ॥ १९
एडकाश्चखरोष्ट्रीणां मृत्तिकाणां गवामपि ।
मानुषीणां मृगीणां च न पिबेद्ब्राह्मणः पयः ॥ २०

C. 12. 1317
B. 12. 35 23
K. 12. 35 25

51* उपवासमेकरात्र षण्णोसर्गे नराधिप ।
विशुद्धेदात्मशुद्धयं त्रिरात्र तु पुरोहित ।
क्षय शोक प्रकुर्वाणो न म्रियेत यदा नर ।
शास्त्रादिभिरुपाविष्टास्त्रिरात्र तत्र निर्दिशेत् ।

[Ds om line 1 and the prior half of line 2
—(L 1) Cv cites prior half as above B1 Dn2
ददोत्तमं, Ca v *त्तमं (as above) K4 V1 Bo 1 D1
नराधिप —(L 2) Bo *मुद्धयं Dn2 त्रिरात्रे
—(L 3) K4 नात्रीयेत, Da1 न द्वियते —(L 4) Da
Dn1 शास्त्रादिभिस् Dn1 D1 उपाविष्ट, Ca उपविष्ट V1
निदशेत्]

14 a) Dn2 D1 जाति (for जाति) Ś1 -श्रेण्यधि,
K1 श्रेण्यधि Ca cites -श्रेण्यधिवासानां —^b) D3
कुलधर्माश्च K2 5 B2 D4 Ca सर्वशः; Da1 शाश्वत,
D1 S शाश्वतान् —^c) K5 V1 B Da Dn D2 5 5 5 5
वर्जयेति, D1 वर्जयेत्, Ca वर्जयेन्न (as in text) Ś1
K1 D1 4 7 S Ca हि ते (Ś1 [sup lin] हि तान्),
K5 V1 B Dn D2 2. 5 5 5 च ये, Da हि ये (for हि
त) Ś1 K5 धर्मान्, Da धर्मं, D1 4 S Ca धर्मा,
D1 धर्मो (for धर्मं) K3 वर्जयन्निहिते धर्मा —^d)
V1 B Da Dn D2 5 5 5 5 तेषां (for तेषां) Ca तेषां
धर्मो न कारणम्

15 a) V1 दशधा (for दश वा) K3 B2 D4 धर्म
ज्ञास्, D1 शास्त्रज्ञस् —^b) K4 G3 धर्मपालका, V1
D2 5 *पात्रका, B1 D2 8 (sup lin) 8 T2 *पारणा ;
B4 damaged, D4 वेदपा*का —^c) Ś1 M1 तद् (for
यद्) Dn2 D6 T1 G8 4 कार्यम् —^d) K5 D2 8 5 5
धर्मनिश्चये, Dn2 *सशय, G8 सश्रये

16 a) Ś1 अरुणा, K2 4 D4 अभक्ष्या, K3 D1
अरुणा (D1 *ग्णा), K5 V1 B Da Dn D2 5 5 5 5
अनदान्, D1 M1 8 4 अरुणा, T G M2 अनुग्णा
(for अरुणा) K3 पूर्तिकाश्, K4 मृत्तिकाश्, D1

*काच् (for मृत्तिका) —^b) K2 M2 4 [ए]व च, K3 5
ये च; M1 2 या च (for चैव) K (except K1)
D1 7 S पिपीलिका V1 B Da Dn D2 5 5 5 5 तथा
धुव्र (B2 *द्रा)पिपीलिका —^c) V1 B1 D1 T2 M1 3
श्लेष्मातकास् (D1 *काच्, T2 *क), D4 श्लेष्मातकस्
D1 ins चैव before तथा —^d) Ś1 K1 अभक्ष्यो,
K2 4 5 D4 8 G1 अभक्ष्य K5 उच्यते (for एव च)

17 a) Ś1 ब्राह्मणैरश्या, K1 *जेमृश्या (for *जैमं
स्या) —^b) V1 B2-3 Da D6 शकलैर्ये (B4 *यौं) वै
(V1 च), Dn शुल्कै (Dn2 क्लै)र्ये वै (for शकलैर्ये)
Bo D2 5 5 शकलैर्ये परिवर्जिता, D1 शराश्चैव विवर्जिते,
D3 शकलैर्ये परिवर्जिता —^c) Cv चतुष्पात्कच्छपाज[द]-
न्यो —^d) K1 4 D1 माडू (K1 *डू)का, K5 मडूका,
D1 T1 G3 4 मडूको (G4 *जो) T2 जलगाश्च

18 a) B2 भाया (for भामा) Ś1 K1 कर्णा, D2
सांह (s10) (for हमा) D6 सुपर्णाश्, D3 कुर्णाश्
(for सुपर्णाश्) —^b) K5 V1 B (except B2) Dn
D2 5 5 5 5 पुवा वका (by transp), D1 T G वका
वका —^c) K1 2 4 ककमद्गुश्च (K1 *ण, K4 *र),
K3 D4 कका मद्गुश्च, K5 V1 Bo 1 8-5 Dn D5 6
काको मं, B2 मद्गुश्चैव, D1 कमद्गुश्च, D2 कामो
मद्गुश्च, D3 8 काको मद्गु (D3 *डू)श्च, D1 S मद्गुश्चैव
K5 V1 B (except B1 2) Dn D2 5 5 5 5 गृध्रश्च
—^d) K5 V1 Bo 1 8-5 Dn D2 5 5 5 5 इयेनोलूकम्,
B2 Da S काकोलूका (B3 क)स्, D1 कालूकाश्च (for
काकोलूक)

19 a) K1 क्रव्याद K3 5 V1 B D (except D1)
S दंष्ट्रिण Da चैव (for सर्वे) —^b) All MSS
(except Ś1 K1 2 4 D1) चतुष्पात्पक्षिणश्च ये —^c)
D1 दतश्, D1 दश्याश् (for दन्ताश्) —^d) Ś1
K1 2 D1-8 5 5 दताश् (for ददशाश्)

20 a) K1 एडिकाश्, V1 B Da Dn1 D2 5 5 ए
(D3 ऐ)डकाश्, D1 वडकाश्, D1 एलाकाश्, T1

प्रेतान्नं सूतिकान्नं च यच्च किञ्चिदनिर्देशम् ।
अभोज्यं चाप्यपेयं च धेन्वा दुग्धमनिर्देशम् ॥ २१
तक्षणश्चमविकर्तुश्च पुंश्वल्या रजकस्य च ।
चिकित्सकस्य यच्चान्नमभोज्यं रक्षिणस्तथा ॥ २२
गणग्रामाभिस्तानां रङ्गस्त्रीजीविनश्च ये ।

G₁ १ एलकाश्च; T₂ G₂ M एल(G₂ 'ण)काश्च; G₃ एक
लाश्च (for एलकाश्च) K₄ V₁ D₈ १ ० ३ ३ एरोष्ट्राणां,
B₂ D_a D₇ S (except G₂) मृगो(D₇ 'धो)ष्ट्राणा (for
'खरोष्ट्रीणां) —^b) D₁ पतिकाना, D₇ M₁₋₂ सूत(M₂
'त्र)काना, T G M₄ सूकरा(M₄ 'री)णा (for सूति
कानां); Ca as in text —^c) D_a मानुपाना B₂
D_a D₇ S स्व(M₂ क)रीणा (for मृगीणा)

21 D₁ partly damaged —^a) D_a D₇ S (ex-
cept G₂) सूतकान्न (M₁ १ 'ल) —^b) K₄ यश्च; B₂
यत्तत् (for यच्च) B₀ D₇ G₁ ३ M₁ ३ अनिर्देशं, D₈
'क्षित (for 'देशम्) — D₇ om (hapl) 21^{ed} —^c)
D₁ अभोज्य —^d) K₂ ३ ३ V₁ B D (except D₁ ४,
D₇ om) M₂ धेनोर्, M₁ ३ ४ धेन्वा (for धेन्वा)
G₁ ३ ४ M₁ अनिर्देश — After 21, K₄ ३ V₁ B
D (except D₁, D₇ om) ins

52* राजान्न तेज आदत्ते शूद्रान्न ब्रह्मवर्चसम् ।
आयु सुवर्णकारान्नमवीरायाश्च योपित ।
विष्टा चार्धुपिकस्यान्न गणिकाश्चमयेन्द्रियम् ।
मृष्यन्ति ये चोपपत्तिं स्त्रीजितानां च सर्वदा ।
दीक्षितस्य कदर्यस्य ऋतुचिक्रयिकस्य च । [5]

[(L 1) D₈ राज ते राज आदत्ते (for the prior half)
— (L 2) D₈ आयु सर्वेण कारातम् (for the prior half)
— K₅ om from कारान्न up to स्त्री (in line 4)
Ca cites अवीराया (in the post half) — (L 3)
B₁ चार्धुपिकान्न च D₈ कर्णिकान्नम् (for गणिकान्नम्)
Ca cites इन्द्रियम् (as above) — (L 4) B₀ २ ३
D_a D₁ मृष्य(D₁ 'ष्य)ते K₅ D_n D₈ स्त्रीजितान्न D₈
मृष्यति योपपत्तिं स्त्री जीविताना च सर्वेश (sio) — (L 5)
Ca prior half as above B₁ ३ D_n ऋतुविना(B₈ 'क)
यकस्य च, D₁ 'विक्रयिकस्तथा]

22 ^a) K₁ तक्षणश्चदा, B₂ D_n तक्षुश्चर्मा D₈
तीक्षणश्चमचिकर्तुश्च —^b) D₄ G₁ पुश्वत्य (for पुश्वत्या)
—^c) M₁ चिकित्सकश्च —^d) B₁ अभक्षभक्षिणस्तथा,
D₇ अभक्ष्य पक्षिणा तथा

23 ^a) D₂ गणग्रामाभि- (for गणग्रामाभि) K₄ ३

*परिवित्तिनपुंसां च वन्दिद्युतविदां तथा ॥ २३
वार्यमाणाहृतं चान्नं शुक्तं पर्युपितं च यत् ।
सुरानुगतमुच्छिष्टमभोज्यं श्रेपितं च यत् ॥ २४
पिष्टमासेक्षुशाकानां विकाराः पयसस्तथा ।
सक्तुधानाकरम्भाश्च नोपभोज्याश्चिरस्थिताः ॥ २५

सग्राणा; T₁ सग्राणा —^b) V₁ B₀ १ २-३ D_n D₁
३ ३ ३ ३ जीविनां तथा B₂ D_n जीविनामपि, M₁
जीवनश्च ये —^c) K₄ ३ ४ D₁ परिवेषुदासपुमां, K₁
'वित्तिदासपुमा, K₃ ३ 'वित्तिर्न(K₅ 'त्तेन)पुमा च,
V₁ B₀ १ ३-३ D₇ ३ ३ 'वित्तिमाना (B₁ 'ना स, B₂
'मानां) पुमा च (hypermetric), B₂ D_n D₁ ३ ३
'वित्तिना (D₁ 'त्तेन, D₈ 'कानां) पुमा च, D_a D_n D₇
S 'वित्ति (D_n D₇ G₁ M 'त्ति)नामपुसा च —^d) Ś₁
M₁ ३ ३ वदि; D_n ३ वदी, D₇ रग, G₁₋₂ पुमि (for
यदि) D_a D₇ विदास (for विदा)

24 —^a) Ś₁ K₄ वार्यमाण (Ś₁ 'न) हित, K₁ ३
का(K₂ चा)र्यमाण हि तच्, K₅ वामपाण्याहृत, V₁ B
D_n D_n D₂ ३ ३ ३ ३ वाम(B₁ चात्र, 'B₂ सव्य)हन्ता
एत, D₁ वामहन्तोऽसुत, D₁ वार्यमाणहृत, D₇ T₁ G
M वाद्यमाना', T₂ धार्यमाणा' (for धार्यमाणा' as in
K₅ only) —^b) K₁ उक्तं, K₂ ४ ३ D_n D₂ ३ ३ ३
M शुक्त; K₃ B₂ D_n D₈ भक्त, V₁ B₀ १ ३ m ३
D₇ G₁ मुक्त, T₂ रूक्ष, G₃ शुक्ता, G₄ वित्त (for
शुक्त) — D₁ ४ G₃ om (hapl) 24^{ed} —^c) M₁ ३
सुरानुगामम् —^d) Ś₁ D₇ T G₁ ३ M₁ ३ ४ शोपि(T₂
'णि)त

25 ^a) V₁ B₀ ३-३ D_n D₂ ३ ३ ३ ३ पिष्टस्य (B₀
lucuna for स्व) चेक्षुशाकाना; B₂ D_a पिष्टेक्षुरसशाका(B₂
'काशा)ना, D_n ३ पिष्टस्य चक्षुभूताना (sio), D₇ पिष्टमांसे
पुशावाना, M₁ 'मांसेक्षुचापाना —^b) K₂ ४ विकार,
D₇ विनायां, T₁ G₁ ३ ४ सात्रिका (for विकारा)
—^c) Ś₁ D₁ ४ T₁ G₁ ३ ४ सक्तुधाना', K₅ V₁ B₀₋₂ ३
D₈ सक्तुधाना, D₇ सक्तुधाना (for 'धाना) K₃ ३
V₁ B (except B₂) D_n D₁₋₃ ३ ३ ३ करभाणां; K₂ ४
'करभाश्च (for करम्भाश्च) Ca cites करम्भा —^d)
K₅ V₁ B D_n D_n D₈ M₄ नोपभोगया(B₂ D_n M₄ 'यो
ज्या)स्, M₁ ३ 'योज्यश् (for 'भोज्याश्) B₀ ३ ३ D₇
G₁ M₁ ३ ४ चिर स्थिता', D_a १ शिरस्तया, D₁ ३ चिर
स्थिता

26 ^a) K₃ ३ V₁ D_a D₁ ३ कृशर; B₀₋₂ कृपर
—^b) T G अपूप, M₁ ३ अपूर्पांश् D₇ T₂ G₂ पृथक्कृत
(D₇ 'त्ता), T₁ G₃ ४ वृथा हृत, M₁ ३ ४ पृ[वृ]था कृतान्

पायसं कृसरं मांसमपूपाश्च वृथा कृताः ।
 अभोज्याश्चाप्यभक्ष्याश्च ब्राह्मणैर्गृहमेधिभिः ॥ २६
 देवान्पितृन्मनुष्याश्च मुनीन्गृह्याश्च देवताः ।
 पूजयित्वा ततः पश्चाद्गृहस्थो भोक्तुमर्हति ॥ २७
 यथा प्रव्रजितो भिक्षुर्गृहस्थः खगृहे वसेत् ।
 एवंवृत्तः प्रियैर्दारैः संवसन्धर्ममाप्नुयात् ॥ २८
 न दद्याद्यगसे दानं न भयान्नोपकारिणे ।
 न नृत्तगीतशीलेषु हासकेषु च धार्मिकः ॥ २९

न मत्ते नैव चोन्मत्ते न स्तेने न चिकित्मके ।
 न वाग्धीने विवर्णे वा नाङ्गहीने न वामने ॥ ३०
 न दुर्जने दौष्कले वा व्रतैर्वा यो न संस्कृतः ।
 अश्रोत्रिये मृतं दानं ब्राह्मणेऽब्रह्मवादिनि ॥ ३१
 असम्यक्चैव यदत्तमसम्यक्च प्रतिग्रहः ।
 उभयोः स्यादनर्थाय दातुगदातुरेव च ॥ ३२
 यथा खदिरमालम्ब्य जिला वाप्यर्णवं तरन् ।
 मज्जते मज्जते तद्द्रवाता यश्च प्रतीच्छकः ॥ ३३

C 12. 1333
B 12. 35 40
Ks 12. 35 40

(M₁ 'ar), Ca वृथा कृता (as in text) — D₁ om (hapl.) 26^c-27^b — ^c) K₃ s V₁ Bo 1.3-5 Dn D₂ s s c s अपेयाश्, K₁ अभोज्याश्, B₂ Da M₁ अ नक्ष्याश् (for अभोज्याश्) B₂ Da M₁ s [अ]पेयाश्, M₁ [अ]भोज्याश् (for [अ]नक्ष्याश्) D₇ T G अभोज्यं चाप्य (D₇ चिर)मह्य च

27 D₁ om. 27^{ab} (cf. v L 26) — ^a) K₁ देवा All MSS (except Ś₁ K₁ s D₁, D₁ om) ऋषीन् (for पितृन्) — ^b) V₁ B D (except D₁, D₁ om) S पितृन् (for मुनीन्) B₁ M₁ गृह्या (M₁ ह्या)श्च D₇ T G₁ s s चृत्याश्च, G₂ पुत्राश्च, M₂ च गृह (for गृह्याश्च) — ^c) K₂ s D₁ भोजयित्वा (for पूजं) — ^d) Dn₂ इच्छति (for अर्हति) B₂ Da गृहस्थं शेषमुत्त (Da₁ मन्त्र)वेत्

28 ^a) Ś₁ वृथा (for यथा) G₂ प्रव्रजितो — ^b) K₂ s V₁ B D (except D₁) S तथै (D₁ 'थे)त्र (for गृहस्थ) K₂ Dn₂ D₂ c G₂ M₂ स्ते, Da [अ]त्य, T₂ च (for स्त) K₃ s B₁ s Dn₂ D₁ G₁ वसन् (for वसेत्) — Da₂ om 28^{cd} — ^c) Ś₁ K₁ s D₁ एव वृत्तै (D₁ 'त्ते) K₁ प्रिय Ś₁ K₁ दानै (for दारै) — ^d) B (except B₁) D₃ s s वसन्सद्, G₁ सवध (for संवसन) K₁ नाविशेत् (for आमुयात्) K₃ D₁ नर्वधर्ममवामुयात्, V₁ वयन्धर्ममवामु, Da₁ सवमन्स्वगृहे वसेत्

29 ^a) T₂ अलमे (for यदाने) — ^b) V₁ नो (for the first न) — ^c) K₁ s V₁ B D (except D₁ s, D₁ corrupt) नृत्य (for नृत्त) Ś₁ K₁ s s D₁ शीलेन्यो, B₂ Da कुशले (for शीलेषु) — ^d) Ś₁ K₁ s s D₁ हासकेन्यश्च Ca cites हासकेषु (as in text) D₇ धार्मिका, T₁ G धर्मत्

30 ^a) Ś₁ K₁ s D₁ न हि, K₂ s s V₁ B (ex

cept Bo s) Da Dn D₂-s चैव (for नैव) K₂ s s V₁ B₁ s Da Un D₂ s s e 7 नोन्मत्ते, M₂ चोन्मत्तो — ^b) D₇ न च स्तेने, G₁ M₁ न स्तेने (M₁ 'थे)न (for न स्तेने न) K₃ V₁ Bo 1.3-5 Dn D₂ s s e s च कुन्मके (B₂ 'ने), B₂ Da च कुलिते, D₇ S नपुमके (for चिकित्सके) — ^c) K₂ Dn₂ वाग्हीने, D₇ वाग्मिने, T₂ पापिने, M₂ चित्रे न (for वाग्हीने) D₁ न वाचले (for विवर्णे वा) — ^d) S₁ K₁ s D₁ विवामने (K₁ हे), K₂ चिकित्सके (for न वामने)

31 ^a) G₁ दुर्जाने (for दुर्जने) V₁ दुष्कले K₃ s D₁ दुर्जने दु (K₃ दौ)कुले वा (K₃ चा)पि, Da न दुष्कले दुर्जने वा — ^b) Da₁ व्रजैर्, D₇ वृत्तम् (for व्रतैर्) K₂ s B (except B₁) Dn D₂-s s M₁ s यो वा (by transp), K₃ या वा, D₇ ते यो, T₁ G₁ s s वा ये Dn₂ T₁ G₁ s s नंस्कृत्वा Ca cites व्रतै and असस्कृत — ^c) K₂ s V₁ B (except B) Dn D₂ s s e s न (K₂ अ)श्रोत्रियम्, K₃ न श्रोत्रिये (for अश्रोत्रिये) K₂ s s V₁ Bo 1.3-5 Dn D₂-e s ऋते, B₂ वा यद्, Da वा तद्, D₇ T G च तद् (for मृत) — ^d) K₂ B (except B₁) Da Dn D₂ s s s S ब्राह्मणे ब्रह्मवर्जिते

32 ^a) D₇ T G दानम् (for दत्तम्) — ^b) V₁ य, B₁ D₃ वा (for च) V₁ परिग्रहं, D₁ परिग्रहं D₇ ब्राह्म सम्यक्परिग्रह — K₃ om 32^a-33^b — ^c) B₁ Dn D₂ s s e उन्नय — ^d) K₄ उत्त (for दातुर) B₁ वा (for च)

33 K₃ om 33^{ab} (cf v L 32) — ^a) Bo D₇ यदा (for यथा) V₁ चादिरम् (sic), D₁ T₂ स्वादिरम्, Ca च (as in text) Ś₁ K₁ s D₁ आदाय, Da D₇ आलक्ष्य (for आलम्ब्य) — ^b) G₁ शीला Ś₁ K₁ s laenna, T₂ च (for वा) K₁ s s Da₂ D₁ [अ]र्जिवां (Da₂ त) K₂ s D₁ तरे, V₁ तरेत्, Da₂ चरन्,

C 12. 1331
B 12. 26 41
K 12. 35 41

काष्ठैराद्रैर्यथा वह्निरुपस्तीर्णो न दीप्यते ।
तपःस्वाध्यायचारित्रैरेवं हीनः प्रतिग्रही ॥ ३४
कपाले यद्वदापः स्युः श्वद्वतौ वा यथा पयः ।
आश्रयस्थानदोषेण वृत्तहीने तथा श्रुतम् ॥ ३५
निर्मन्त्रो निर्त्रतो यः स्यादशास्त्रज्ञोऽनसूयकः ।
अनुक्रोशात्प्रदातव्यं दीनेष्वेवं नरेष्वपि ॥ ३६
न वै देयमनुक्रोशादीनायाप्यपकारिणे ।
आप्ताचरितमित्येव धर्म इत्येव वा पुनः ॥ ३७

D₇ तरद् — °) K₂ s s V₁ B D_n D₁₋₈ S मज्जेत,
B₁ m मज्जति, D_a मज्जेते (for the first मज्जेते) K₂
s s V₁ B D_a D_n D₁₋₈ s s s मज्जतस्, D₁ 'जयेत्,
D₁ S 'ज्जता (M 'ता) (for the second मज्जेते) S₁ K₁
यद्वद् — °) K₂ 4 प्रतीयक, K₂ s D₁ 7 S प्रती (D₁
T₂ G₁ 'य'च्छति, B₂ प्रसुगृहति (sio), D_n D₈ प्रति
ग्रही, D₈ [अ]परिक्षक, C_a प्रतीच्छक (as in text)
D_a गतो यश्चानुगृहति (D_a 2 'ह्नीते)

34 °) G₁ यथा (for यथा) — °) D_a अवस्तीर्णो;
D₇ T₁ G अवदी (G₂ 'ती)र्णो, T₂ अविचीर्णो, M
अवकीर्णो, C_a उपस्तीर्णो (as in text) K₂ D₁ दीप्यति
— °) D₁ चरित्रैर्, D₈ चरितैर् — °) D_a -प्रतिग्रह,
D₁ 4 7 'गृही

35 °) V₁ D₈ च (for स्यु) — °) B₀ D₇
श्वद्वतौ, D_a स्वदनौ, D₈ च वृत्तौ, C_a श्वद्वतौ (as in
text) K₂ s B (except B₂) D_n D₂ s s s T₂ च
(for वा) — °) K₁ आश्रम (for आश्रय) — °)
D_n1 वृत्तहीन, G₁ वृत्तिहीने B₂ D₂ s s G₁ यथा
(for तथा) K₄ D₇ श्रुत, G₄ श्रुति

36 °) G₁ निर्मन्त्रे S₁ K₂ s s V₁ B (except B₁)
D_n D₂ s s s S निर्त्रतो (G₁ 'ते); D₁ निर्त्रपो (for
निर्त्रतो) D₈ यस्माद् (for य स्याद्) — °) K₄
अशास्त्रज्ञा . D_a D₈ 7 [s]नु, D₁ [s]न्य, M₂ 4 ह्य
(for सन) D₈ [s]नमूपक (for 'सूयक) C_a cites
असूयक — °) B₁ 2 D_n D₈ G₁ हीनेषु, D₂ s s
कुलेषु (for दीनेषु) S₁ K₁ 4 D₇ T₂ M₁ [ए]व नरेषु,
V₁ B (except B₂) D_n D₁₋₈ s s [अ]व्रति (D_n2 D₁ s
त'केषु; M₁₋₃ [ए]वितरेषु (for [ए]व नरेषु) D_n D₈
M₁ s च (for [अ]पि)

37 °) D₇ वो, T G वा; M₂ च (for वै)
— °) K₂ दीनाया पापकारिणे, K₈ D_n1 दीनार्तातुरकेष्वपि;

निष्कारणं स तद्वत्तं ब्राह्मणे धर्मवर्जिते ।
भवेदपात्रदोषेण न मेऽत्रास्ति विचारणा ॥ ३८
यथा दारुमयो हस्ती यथा चर्ममयो मृगः ।
ब्राह्मणश्चानधीयानस्रयस्ते नामधारकाः ॥ ३९
यथा पण्डोऽफलः स्त्रीषु यथा गौर्गवि चाफला ।
शकुनिर्वाप्यपक्षः स्यान्निर्मन्त्रो ब्राह्मणस्तथा ॥ ४०
ग्रामधान्यं यथा शून्यं यथा कूपश्च निर्जलः ।
यथा हुतमनघौ च तथैव स्यान्निराकृतौ ॥ ४१

K₄ D₁ 'याप्युपकारिणे, K₈ 'यातुरिणे तथा, V₁ दीना-
यात्यधिकेष्वपि, B D₂ s s ° 'र्तातुरिणेष्व (B₂ 'णे अ)पि,
D_a दीनाधातुरिणे अपि, D_n2 दीनार्तातुचरेष्वपि, D₁
'यात्तरिणे अपि, D₇ S 'याप (M₂ 'रप)गुणाय तु (D₇ च);
D₈ 'यात्तरिणे अपि — °) K₄ आस्ता- (for आप्ता)
K₂ s s B₀ 1 s s D (except D₁) T₁ G आप्ता (K₂
आस्ता, D₁ प्राप्ता)चरित (D₈ 'चारित्र) इत्येव, B₂ सुप्ता
चारित्र इत्येव, T₂ आप्ताचारित्र इत्येव — °) B₂ पर
(for पुन)

38 °) T₂ निष्कारणे K₂-s V₁ B D (except D₁)
T G M₂ स्मृ (B₂ D_a श्रु)त (for स तद्) K₁ निष्का-
रणस्य तद्वत्त — °) K₂ s s V₁ B D_a D_n D₁ s s S
ब्रह्म, D₂ s s वेद (for धर्म) — °) S₁ अपात्रं
(for अपात्र) D₇ T G M₁ s 4 न फलेत्पा (G₁ 'ले
पा)त्रदोषेण — °) K₂ s V₁ B (except B₂) D (ex-
cept D₁ 4 7) M₂ च (for मे) D₂ s s [अ]स्त्यत्र (by
transp)

39 °) D₁ दानमयो, C_a दारु' (as in text) B₁
G₁ हस्ति — °) K₁ [अ]नधीयानो (before corr 'नास्)
— °) K₈ s V₁ B (except B₂) D_n D₁ s s विञ्जति
(for धारका)

40 °) K₁ (m as in text) D₇ पण्डो, K₂ फडो,
D_a2 D₈ खडो (D_a2 'दो) (for पण्डो) — °) K₁
(marg) गौस्थविर, D_n2 गौरिव; D₁ 7 G₂ गौर्गवि;
M₁ s दौर्गवि (for गौर्गवि) C_v यथा गौर्गवि चाफला
ॐ C_a पण्डो गौ स्त्रीगवि इत्यन्वय । ॐ K₁ om च
K₈ s B₁ D₂ s वर्तते, D_a चाफला; T₂ M₁ s चा-
फला (T₂ 'ल), G₂ चापला — °) K₁ [अ]भक्ष्य
(for [अ]पक्ष) — °)

41 °) K₈ ग्रामधान्य, V₁ B₁ ग्राम धान्य; D₁
ग्रामधान्यैर्; D₇ ग्रामाधारं, T G M₂ ग्रामस्थान; M₁

देवतानां पितॄणां च हव्यकव्यविनाशनः ।
शत्रुरथहरो मूर्खो न लोकान्प्राप्तुमर्हति ॥ ४२

एतत्ते कथितं सर्वं यथा घृतं युधिष्ठिर ।
समासेन महद्ध्येतच्छ्रोतव्यं भरतर्षभ ॥ ४३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

३८

युधिष्ठिर उवाच ।

श्रोतुमिच्छामि भगवन्विस्तरेण महामुने ।
राजधर्मान्द्विजश्रेष्ठ चातुर्वर्ण्यस्य चाखिलान् ॥ १
आपस्तु च यथा नीतिर्विधातव्या महीक्षिता ।
धर्म्यमालम्ब्य पन्थानं विजयेयं कथं महीम् ॥ २
प्रायश्चित्तकथा ह्येषा भक्ष्याभक्ष्यविवर्धिता ।

कौतूहलानुप्रवणा हर्षं जनयतीव मे ॥ ३
धर्मचर्या च राज्यं च नित्यमेव विरुध्यते ।
येन मुह्यति मे चेतश्चित्तयानस्य नित्यशः ॥ ४
वैशंपायन उवाच ।
तमुवाच महातेजा व्यासो वेदविदां वरः ।
नारदं समभिप्रेक्ष्य सर्वं जानन्पुरातनम् ॥ ५

C. 12. 1348
B. 12. 37 5
K. 12. 35 5

१ १ 'वान D₂ प्राप्नो धान्यैर्यया घृन्वो —^d) M₂ च
(for सान्) D₁ निराकृतो, M 'कृति, G₃ 'कृतो
(as in text)

42 ^b) K₂ ६ V₁ B (except B₂) D_n D₂ ३. ६-८
M 'विनाशक (D₁ 'न) —^c) K₁ शक्ररक्त, D₁ T₁
G₁ १ सर्वदार्थ, T₂ G₂ M₂ सर्वार्थ, G₃ सर्वदार्थ,
M₁ १ १ सर्वार्थ (for शत्रुरथ) V₁ D_a मूर्खो, D₁
मूर्खो (for मूर्खो) —^d) K₁ आनुच, K₂ हर्षम्, D₁
घृन्म् (for प्राणम्) D_a D₁ ६ अहंमि (for लर्हति)

43 ^a) K₂ ३ एतत्ते सर्वमावयात् —^b) D₁ युधि
ष्ठिर B₂ D_a यथावद्भरतर्षभ —K₂ om. 43^{cd} —^e)
K₁ महर्ष्यैतच्, K₂ मयाप्यैतच्, V₁ महाबुद्धे (for मह
र्ष्यैतच्) —^d) B₂ D_a पृथिवीपते, D₁ M₂ भरतर्षभ

Colophon om in K₂, D₁ damaged — Sub
parcan Ś₁ K₁ १ १ १ V₁ B D (except D_{a1} D₂, D₁
damaged) T₂ G₁ २ M राजधर्म — Adhy name
Bo 1. १-३ D₂ भक्ष्याभक्ष्यविविधि; B₂ D_a भक्ष्याभक्ष्य
विधान, D_{n1} प्रायश्चित्तीय, D₁ T₁ G₁ १ १ भक्ष्याभक्ष्य
विचार (G₁ २) — Adhy no (figures, words or
both) B₁ १ D_{a1} D_n D₁ S 36, D₁ ३ 35
— Sloka no D_{n1} 52

38

1 D₂ om the ref. —^c) Ś₁ K₁ १ D₁ राजधर्म

21

—^d) K₁ B₁ D₁ G₁ चातुर्वर्णस्य, V₁ चतुर्वर्णस्य Ś₁
K₁ १ D₁ चान्विल

2 ^b) All MSS (except Ś₁ K₁ १ D₁) प्रजेतव्या
द्विजोत्तम (D₂ 'मा) —^c) Ś₁ V₁ B₂ D_{n2} D₁ ३ ६ १
धर्मम् K₂ B₁-३ D_n D₂ ३ ६ आलङ्घ्य (for आलम्ब्य)
—^d) G₁ विनयोय M₁ यथा (for कथ)

3 ^a) D₂ ३ १ प्रायश्चित्त (D₁ 'त्ति) (for 'क्षित)
D₂ ३ ६ १ कथ (for 'कथा) D₂ ३ ६ १ T₂ ह्येषा
—^b) Ś₁ K V₁ B D_n D₁-६ M₁ (mf lin) -विवर्जिता
(D₁ ३ 'ता), D₁ T G समन्विता (G₂ 'ता) (for
-विवर्धिता) D_a धर्माधर्मविवर्द्धनि, D₂ भक्ष्याभक्ष्य
विवेकिनी —^c) D₂ ३ ६ G₁ प्रवणात् (G₁ 'ण) (for
प्रवणा) B₁ D₁ कौतूहलानु (D₁ 'ल न) प्रवणान्
—^d) K₂ हर्षो, K₁ वर्यो; D₁ corrupt, G₁ वर्यं
(for हर्षं) Ś₁ K₁ तत्र प्रवर्तते, K₂ १ यत्र (K₁ ह्यत्र)
विवर्धते, B₀ ३ जनयती मम, D₁ corrupt (for
'तीव मे)

4 ^a) D_{a1} om चर्या च D_{n1} धर्मचर्या, T₁ G₁
'चर्यं —^b) M एतद् (for एव) —^c) K₂ ३ ३ B₁
D_a D_n D₂-३ एव (D₁ 'व), V₁ B₀ ३-३ D₁ ३ ३
पुत्रन् (for येन) —^d) K₁ चित्तमानस्य B₁ D₁
सर्वेश, M₂ निश्चय (for नित्येश)

5 D₂ om the ref. —^a) V₁ B D (except
D₁ १ १) महाराज (for 'वेजा) —^b) D₁ व्यामे —^c)

C 12. 1349
B. 112. 37 6
K 12. 38 6

श्रोतुमिच्छसि चेद्धर्मानखिलेन युधिष्ठिर ।
प्रेहि भीष्मं महाबाहो वृद्धं कुरुपितामहम् ॥ ६
स ते सर्वरहस्येषु संशयान्मनसि स्थितान् ।
छेत्ता भागीरथीपुत्रः सर्वज्ञः सर्वधर्मवित् ॥ ७
जनयामास यं देवी दिव्या त्रिपथगा नदी ।
साक्षाद्दर्श यो देवान्सर्वांश्शक्रपुरोगमान् ॥ ८
बृहस्पतिपुरोगांश्च देवर्षीन्सकृत्प्रभुः ।
तोषयित्वोपचारेण राजनीतिमधीतवान् ॥ ९
उशना वेद यच्छास्त्रं देवासुरगुरुर्दिजः ।

D₆ प्रेत्य (for प्रेत्य) —^d) K₂ s V₁ B D_a D_n
D₂ s s s सर्वज्ञाना, D₄ सर्वज्ञान (for सर्व जानन्)
D₈ सर्वज्ञान च पश्यसि

6 Before 6, B₂ D_a ins व्यास उवाच —^a) K₄
D_a इच्छामि; T₁ G इच्छास्ति K₅ V₁ B (except
B₂) D_n D₂ s s s T₁ G धर्मं (for धर्मान्) D₇
श्रोतुमिच्छेद्धर्मान् (submetric) —^b) K₈ V₁ B D_a
D_n D₂ s s s S निखिलेन (K₈ D_a T₂ अखिलेन;
D₇ अखिलांश्च) नराधिप (G₄ 'प); K₅ D₄ नि (D₄
अ) खिलानपि पार्थिव —^c) G₁ 2 प्रेहि, C_a प्रेहि (as
in text) D₂ s s महाबाहुं —^d) B₂ D_a D₇ T G
कुरुवृद्ध पितामह

7 ^a) K₅ V₁ D_n D₆ धर्मं (for सर्व) —^c) M₄
छेत्ता (for छेत्ता) —^d) B₂ D₇ S (except M₂)
सर्वत (D₇ 'स) त्ववित्; D₁ 'धर्मजित्

8 ^a) D_a G₁ 2 त (for य) —^b) B₂ D_a D₄
गगा (for दिव्या) K₂ s V₁ B₁ 2 4 D₄ s G₁ त्रिपथ
गामिनी —^c) B₂ D_a यो दृश्ये (for दृश्ये यो)
G₁ विद्वान् (for देवान्) —^d) D_a 2 सर्व, D₇ T₂
दिव्यान् (for सर्वांन्) V₁ B (except B₂) D_n D₂ s
s s इन्द्र (for शक्र)

9 ^a) D₇ G₁ पुरोगाश्च K₅ D_n D₆ तु (for च)
—^b) D₂ s s महर्षीन् (for देव) K₁ B₂ M विभु,
D₆ प्रभु, D₇ द्विज (for प्रभु) —^c) D₂ [अ]पचा
रेण, D₇ [उ]पहा —^d) D₇ राजनीतिवधीष्टवान् (sio)

10 ^a) G₂ उशनाद् D₁ शास्त्र (for शास्त्र) —^b)
K₂ s s V₁ B D (except D₄ 7) यच्च देव (V₁ D₈
वेद) (for देवासुर) D₄ गुरु (for गुरुर) K₄
द्विजा —^c) K₅ B₂ D_n D₆ यच्च, D₇ T G स च

तच्च सर्वं सर्वैयाख्यं प्राप्तवान्कुरुसत्तमः ॥ १०
भार्गवाच्चयवनाच्चापि वेदानङ्गोपबृंहितान् ।
प्रतिपेदे महाबुद्धिर्वसिष्ठाच्च यतव्रतात् ॥ ११
पितामहसुतं ज्येष्ठं कुमारं दीप्ततेजसम् ।
अध्यात्मगतितत्त्वज्ञमुपाशिक्षत यः पुरा ॥ १२
मार्कण्डेयमुखात्कृत्स्नं यतिधर्ममवाप्तवान् ।
रामादस्त्राणि शक्राच्च प्राप्तवान्भरतर्षभ ॥ १३
मृत्युरात्मेच्छया यस्य जातस्य मनुजेष्वपि ।
तथानपत्यस्य सतः पुण्यलोका दिवि श्रुताः ॥ १४

(for तच्च) B₅ D_n D₆ G₂ s धर्मं (for सर्व) S₁
K₄ D₁ स एवार्थं (K₄ 'य, D₁ 'र्ष), K₁ मयैव्याख्यं
(sio), V₁ B₂ D_a स वै विद्वान्, B₁ G₂ s स वैवाग्र
(B₁ 'ग्र), G₁ M₂ 4 सर्वैयाख्य, C_a v सर्वैयाख्य
(as in text) —^d) D₄ प्रायः (for प्राप्त) S₁ K₁ 2
B₁ D₁ M₂ कुरुसत्तम, B₂ D_a भरतर्षभ

11 ^a) T₂ G₂ भार्गवं K₁ भार्गवा इयवनाश्चापि
—^b) D_a वेदात् S₁ K₄ V₁ B₁ D_a D₁ s सांगोपबृ
हितान् (D_a 'बृहणात्) K₁ वेद सांगोपबृहितम् —^c)
K₂ V₁ B D_n D₂ s s s महाबाहुर् —^d) D₁ य
व्रता, D₂ s s यतव्रत (for यतव्रतात्) K₂ s s V₁
B D_a D_n D₄ s s S वसि (V₁ B 'शि) ष्टाश्चरितव्रत
(B₂ 'त)

12 ^a) D_n 2 पितामह D₄ सुत (for सुत) D₆
पितामहसुताज्येष्ठ —^d) K₁ उपाशिक्षत; K₅ D₄ 'ति
(D₄ 'नि) ष्ट, D₁ 6 'शिक्षित K₅ यत्, T₂ वै,
M₄ या (for य) K₈ B₁ उपातिष्ठ (B₁ 'शिक्ष) यत
पुरा, C_v as in text

13 ^a) K₁ मार्कण्डेय K₄ D₁ सर्वं (for कृत्स्न)
—^b) S₁ D_n 2 D₁ 7 G₈ M₁ 8 यदि (for यति-)
—^d) K₂ भरतर्षभ, K₈ s V₁ B D_a D_n D₂-8 S
पुरुषर्षभ (B₁ D₇ s M₁-8 'भ)

14 ^a) B₁ गृह्य वास्मेच्छया (for मृत्युरात्मे) —^b)
T₂ मनुजेष्वपि तिष्ठतु —^c) S₁ K₁ यथा (for तथा)
D₁ न पुरस्य (for [अ]नपत्यस्य) D₇ सुत (for सत)
—^d) B₂ D_a 2 D₆ 7 T₁ G₂-4 M₁-8 पुण्या लोका
D_n 2 D₁ दिवि श्रुत; T₂ हि विश्रुता D₈ पुनर्लोका
इति स्मृता

15 ^c) D_a वाविदित, G₂ नाविजित —^d) V₁

यस्य ब्रह्मर्षयः पुण्या नित्यमासन्सभासदः ।
 यस्य नाविदितं किञ्चिज्ज्ञानज्ञेयेषु विद्यते ॥ १५
 स ते वक्ष्यति धर्मज्ञः सूक्ष्मधर्मार्थतत्त्वविद् ।
 तमभ्येहि पुरा प्राणान्स विमुञ्चति धर्मविद् ॥ १६
 एवमुक्तस्तु कौन्तेयो दीर्घप्रज्ञो महाद्युतिः ।
 उवाच वदतां श्रेष्ठं व्यासं सत्यवतीसुतम् ॥ १७
 वैशसं सुमहत्कृत्वा ज्ञातीनां लोभहर्षणम् ।
 आगस्कृत्सर्वलोकास्य पृथिवीनाशकारकः ॥ १८
 घातयित्वा तमेवाजौ छलेनाजिह्वयोधिनम् ।
 उपसंप्रष्टुमर्हामि तमह केन हेतुना ॥ १९

ततस्तं नृपतिश्रेष्ठं चातुर्वर्ण्यहितेप्सया ।
 पुनराह महाबाहुर्व्यदुश्रेष्ठो महाद्युतिः ॥ २०
 नेदानीमतिनिर्वन्धं शोके कर्तुमिहार्हसि ।
 यदाह भगवान्वासस्तत्कुरुष्व नृपोत्तम ॥ २१
 ब्राह्मणास्त्वां महाबाहो भ्रातरश्च महौजसः ।
 पर्जन्यमिव धर्मार्ता आशंसाना उपासते ॥ २२
 हतशिष्टाश्च राजानः कृत्स्नं चैव समागतम् ।
 चातुर्वर्ण्यं महाराज राष्ट्रं ते कुरुजाङ्गलम् ॥ २३
 प्रियार्थमपि चैतेषां ब्राह्मणाना महात्मनाम् ।
 नियोगादस्य च गुरोर्व्यासस्यामिततेजसः ॥ २४

C. 12. 1257
B. 12. 37 24
K. 12. 38 24

Bo 2-3 Da D1 S ज्ञान (G2 ज्ञेयं), D1 जात (for
 ज्ञान) K3 Dn2 D3 -ज्ञेयेषु, D3 ज्ञानेषु, M3 श्रेयेषु
 (for -ज्ञेयेषु) D7 T G दृश्यते (for विद्यते)

16 ^a) K2 धर्मज्ञे — ^b) M2 om सूक्ष्म K3 B2
 Da D1 - T G M1 3 : धर्मसूक्ष्मा (K3 M4 'सं सूक्ष्मा,
 B2 Da मान्सूक्ष्मा, G3 'संसूत्रा) र्थतत्त्वविद् — V1
 reads 16^{ca} on marg — ^c) K2 अभ्येति Da2 सुरा,
 Ca पुरा (as in text) Cv तमभ्येहि पुरा प्राणान्
 — ^d) Da विमुञ्चति, Ca 'ञ्चति (as in text) B2
 तत्त्वविद् (for धर्म)

17 Before 17, B2 Da ins वैशपायन उवाच
 — ^b) Ś1 B1 दीर्घप्रज्ञो K3 Dn2 D4 T G महौजसि,
 K5 V1 B Da Dn1 D2 2. 8 8 M महामति (for
 'द्युति') — ^c) D2 वचन (for वदतां) B2 D7 S
 श्रेष्ठो — ^d) D1 मत् (for सुतम्)

18 Before 18, all MSS (except D7 8 M3) ins
 युधिष्ठिर उवाच — ^a) Da1 D1 वैशसं (D1 'श्रा), D3
 वैशसं, Ca वैशसं (as in text) — ^b) K2 लोक,
 K3 Bo 1.2-3 Dn D2 8 7 S रोम (for लोम)
 — ^d) K5 D2-5 पृथिव्या (for पृथिवी) M1 3 नाश-
 कारका

19 ^{ab}) V1 B1 2 Da D1 3 पातयित्वा D7 तयैव
 (for तमेव) K3 S transp तमेव and छलेन D2 3
 छपना; D4 बलेन (for छलेन) Ś1 -योधित, G1
 योधिन — ^c) D7 उपधिष्टुम् (for उपपप्रष्टुम्) Da
 इच्छामि (for अर्हामि)

20 Before 20, all MSS (except Ś1 K1 D1 4 2)
 ins वैशपायन उवाच — ^a) D7 T G तु (for त)

K1-3 D5 नृपति (for नृपति) — ^b) Dn2 T2 G3
 चातुर्वर्ण्यं Ś1 K1 4 D1 -हितेच्छया, G4 -हितेप्सिन
 — ^c) D7 T G2-4 M पुनरेव, G1 चातुर्वर्ण्यं (for पुन
 राह) — ^d) K3 B (except B1.2) Dn D2-3 महा-
 मति, K5 महौजसि, D7 S [s]ब्रवीद्वच (for महा-
 द्युति)

21 Before 21, K2 8 V1 B Da Dn D2 8 8 6
 M2 4 ins वासुदेव उवाच, K5 श्रीकृष्ण उ, D7 T G
 श्रीभगवानु — ^a) Ś1 D1 स्वमनिर्वन्धं, K1 तमनि,
 G1 इति नि (for अतिनि) Ca cites अनिर्वन्ध
 — ^b) Ś1 K1 2 5 D1 2 4 शोक K3 8 V1 B D (ex-
 cept D1) S त्व कर्तुमर्हसि (for कर्तुमिहार्हसि) — ^c)
 D2 यत्ते इ (for यदाह)

22 ^a) Ś1 K1 4 D1 च, Da1 त्व (for त्वा)
 — ^b) Dn2 हतौजस, D1 महौ — ^c) M1 8 पर्जन्य
 (for 'चम्) All MSS (except Ś1 K1.2 4 D1)
 धर्मार्ता — ^d) K1 नाशंसाना; K3 V1 B Da Dn
 D2-3 S Ca नायमाना, K5 तप्यमाना (for आदासाना)
 K2 4 D1 सर्वे त्वा त्मु (D1 'म) पामसे

23 ^a) D3 हतश्रेष्ठाश्च — ^b) V1 B Da D2 5 8
 S चैवत्, Dn2 चैवम् (for चैव) Dn2 उपागतं
 (for यमा) — D3 om 23^a-27^b — ^c) D1 चातु
 वर्ण्यं — ^d) D1 द्रष्टु (for राष्ट्रं) Da च (for ते)
 K2 8 D3 कुरुजांगलान्, K4 B 4 जगल, G1 कुल-
 जागल

24 D3 om 24 (cf. v 1 23) — ^a) K1 इव
 (for अपि) D3 वा (for च) — ^c) K1 3 च गुरो,
 Da2 Dn2 चतुरोर (for च गुरोर)

सुहृदां चास्मदादीनां द्रौपद्याश्च परंतप ।
 कुरु प्रियममित्रन्न लोकस्य च हितं कुरु ॥ २५
 एवमुक्तस्तु कृष्णेन राजा राजीवलोचनः ।
 हितार्थं सर्वलोकस्य समुत्तथौ महातपाः ॥ २६
 सोऽनुनीतो नरव्याघ्रो विष्टरश्रवसा स्वयम् ।
 द्वैपायनेन च तथा देवस्थानेन जिष्णुना ॥ २७
 एतैश्चान्यैश्च बहुभिरनुनीतो युधिष्ठिरः ।
 व्यजहान्मानसं दुःखं संतापं च महामनाः ॥ २८
 श्रुतवाक्यः श्रुतनिधिः श्रुतश्रव्यविशारदः ।
 व्यवस्य मनसः शान्तिमगच्छत्पाण्डुनन्दनः ॥ २९

25 Ds om 25 (of v 1 23) —^a) V1 B Da Dn Ds ० T2 G2 M2 om च D7 G2 चास्मदीयाना —^b) G1 परतप —^c) Bo कुरु G1 अमित्रन्न —^d) D7 तु (for च). Ś1 K1 प्रियं कुरु, K4 D1 तथा प्रिय (for हितं कुरु). — After 25, Ś1 K1 2 4 D1 ins. an addl. colophon.

26 Ds om 26 (of. v 1 23) Before 26, all MSS (except Da Ds G2 M1.3) ins वैशपायन उवाच —^a) K2 ३ V1 B Da Dn Ds स (for तु) K5 कौतिय (for कृष्णेन) —^b) K5 कृष्णेनानतमूर्तिना —^c) K5 ३ V1 B1 2 Ds Dn D2-3 ० T G M1 2 4 महामना; Bo ३-३ Ds *मति; D1 7 M3 *रमना (for *तपा)

27 D1 om (hapl) 27-28 Ds om 27^{ab} (of v 1 23) —^a) D7 S (except M1.3) भगवता (for नरव्याघ्रो) —^c) Ś1 K1.4 तदा; D7 सदा (for तथा).

28 D1 om 28 (of v 1 27) V1 reads 28^c-31^b on marg —^c) Ś1 K1 व्यजहन् (K1 'ह), K4 'वान्, V1 विजहान्; B2 अत्यजन्, Da अद्य यन्, D2 ३ ३ ब्यामुचन्, G4 M1.3 ब्याजहान् (for व्यजहान्) —^d) Ds तु (for च) K3 ३ V1 B Dn D2-3 S महायशा, Da 'तपा

29 V1 reads 29 on marg —^a) B1 श्रुत्वा राजा (for श्रुतवाक्य) K1.5 V1 B5 D4 ३ श्रुतविधि —^b) D7 S (except G1) श्रुतश्रव्य (for *श्रव्य) —^c) Ś1 K1.4 V1 B2 Da Dn D1 ० तत् स (Ś1 K1 सु), Ds सतोसौ (for व्यवस्य) K4 D2-4 ३ (before corr) 7

स तैः परिवृतो राजा नक्षत्रैरिव चन्द्रमाः ।
 धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य स्वपुरं प्रविवेश ह ॥ ३०
 प्रविविधुः स धर्मज्ञः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 अर्चयामास देवांश्च ब्राह्मणांश्च सहस्रशः ॥ ३१-
 ततो रथं नवं शुभ्रं कम्बलाजिनसंवृतम् ।
 युक्तं षोडशभिर्गोभिः पाण्डुरैः शुभलक्षणैः ॥ ३२
 मन्त्रैरभ्यर्चितः पुण्यैः स्तूयमानो महर्षिभिः ।
 आरुरोह यथा देवः सोमोऽमृतमयं रथम् ॥ ३३
 जग्राह रश्मीन्कौन्तेयो भीमो भीमपराक्रमः ।
 अर्जुनः पाण्डुरं छत्रं धारयामास भानुमत् ॥ ३४

S मनसा (for मनस) —^a) K1 G1 ३ अगमत्; K4 अभवत्; D7 अयच्छत् G3 कुरुनदन

30 V1 reads 30 on marg Da3 om. from 30^a up to राष्ट्र पु (in °) —^b) Ds नक्षत्र इव K1 वासव (for चन्द्रमा) —^c) B5 स्व पुर; D7 S पुर सं (T2 G2 M2 स्व) (for स्वपुरं)

31 V1 reads 31^{ab} on marg —^a) K1 प्रविशिक्ष, K4 'शिक्षन्; D1 'शिक्षत्, M1 ३ 'विक्षन्; M4 'चक्षु (for 'विधु) Ś1 K1 D1 स्व- (for स) Ds धर्मात्मा; M4 धर्मज्ञ K2 प्रविशिक्षगर राजा, V1 Da वि (Da2 प्र) विधु सर्वधर्मज्ञ —^c) Ds अर्चयामास D1 देवाश्च —^d) D1 G1 ब्राह्मणाश्च

32 ^a) K3 V1 B Da Dn D7 T2 G2 M नवं रथ (by transp); K5 D2-5 रथवर, D6 T1 G1 ३ 4 नव रथ K4 शुभ —^b) K1 सयुत (for संवृतम्) D1 कंबलानि न संवृतं —^c) Da1 गुप्तं, D4 सुप्तं (for युक्त) D7 S स्वश्वैः (for गोभि) —^d) V1 B1.2 4 5 S पादरै, Bo पादरैश्च (hypermetrio) Ś1 K1 4 D1 पशुलक्षणै, Da शुभदर्शनै, T1 शुभलक्षणै

33 ^a) K1 सर्वैर् (for मन्त्रैर्) K2 ३ ३ B1 ३ Dn Ds 7 S अभ्यर्चित, Da 'र्चितै —^b) Dn2 स्तूयमान, M2 'मानैश्च K3 ३ V1 B D (except D1) S च व (some S MSS व) दिभि (for महर्षिभि) —^c) V1 B (except B5) Da Dn Ds ३ रथ चैव (for यथा देव) K1 सोमो (for देव) —^d) K1 देवो (for सोमो) Ds [s]मृतमयो, G1 मृतमय V1 B (B5 m as in text) Da Dn Ds ३ यथा, G2 रस (for रथम्)

34 ^a) D1 रश्मी, Ca रश्मीन् (as in text) —^c)

ध्रियमाणं तु तच्छत्रं पाण्डुर तस्य मूर्धनि ।
 शुशुभे तारकाराजसितमभ्रमिवाम्बरे ॥ ३५
 चामरव्यजने चास्य वीरौ जगृहतस्तदा ।
 चन्द्ररश्मिप्रभे शुभ्रे माद्रीपुत्रावलंकृते ॥ ३६
 ते पञ्च रथमास्थाय भ्रातरः समलंकृताः ।
 भूतानीव समस्तानि राजन्ददृशिरे तदा ॥ ३७
 आस्थाय तु रथं शुभ्रं युक्तमश्वैर्महाजवैः ।
 अन्वयात्पृष्ठतो राजन्व्ययुत्सुः पाण्डवाग्रजम् ॥ ३८
 रथं हेममयं शुभ्रं सैन्यसुग्रीवयोजितम् ।
 सह सात्यकिना कृष्णः समास्थायान्वयात्कुरुन् ॥ ३९

नरयानेन तु ज्येष्ठः पिता पार्थस्य भारत ।
 अग्रतो धर्मराजस्य गान्धारीसहितो ययौ ॥ ४०
 कुरुस्त्रियश्च ताः सर्वाः कुन्ती कृष्णा च द्रौपदी ।
 यानैरुच्चावचैर्जगृध्विदुरेण पुरस्कृताः ॥ ४१
 ततो रथाश्च बहुला नागाश्च समलंकृताः ।
 पादाताश्च हयाश्चैव पृष्ठतः समनुव्रजन् ॥ ४२
 ततो वैतालिकैः स्रतैर्मागधैश्च सुभापितैः ।
 स्तूयमानो ययौ राजा नगरं नागसाह्वयम् ॥ ४३
 तत्प्रयाणं महाबाहोर्ध्रुवाप्रतिमं भुवि ।
 आकुलाकुलमुत्सृष्टं हृत्पुष्टजनान्वितम् ॥ ४४

C. 12. 1287
 B. 12. 37 44
 K. 12. 36 44

V1 Bo-2 : T1 G M पांडुर (T1 G2 M2 'र) —^a)
 K1 वनुमव (for नातु)

35 ^a) Da ध्रियमाणम्, D2-: T1 G2 : श्री (Da
 ए)यमाण K2 - Dn D1 e च तच्; B1 D7 : तु त
 (for तु तच्) —^b) V1 Bo : : : S पादरं (M2 'व)
 K2 : : V1 B Da Dn D2-0 : रथ, D7 S राज
 (M1 : नृप) (for तन्व) —^c) Ś1 K2 : तारका
 राजन् K1 : D2 : T2 M तारकाराज (K1 'ज); K2
 V1 B (B1 damaged) Da Dn D2 : : : 'काकीर्ण,
 T1 G 'के (G2 'के) राजन् (for 'काराज) —^d) B1
 इह (for इव) K2 : [अ]वर; D2 : ध्रिया (for [अ]-
 म्बरे) D7 T2 M सि (D7 T2 दि)वाञ्च इव चांयरे

36 ^a) B1 D1 चामरे K2 : : V1 Bo 1 2-5 Da
 Da1 D2 : : त्वस्य; B2 Dn2 D1 : S तस्य, D4
 चान्ये (for चाम्य) —^b) G2 जगृहतस्, M4 विविज
 तुम् (for जगृहतस्) D4 : तथा — D1 om (hapL)
 36'-37^d —^c) B2 Da -प्रविकाशे, D4 'शुभ्रे शुभ्रे
 (for -भ्रे शुभ्रे) B4 शुभ्रे, D7 T G दिव्ये (for
 शुभ्रे) —^d) K2 B1 Da D7 S (except T2 G2 M2)
 [अ]लंकृतौ

37 D1 om. 37 (cf v 1 36) —^a) Da1 पचै
 —^b) M4 समलंकृता —^c) K1 भूतानि (for भूतानि)
 D2 भूतानि, D1 : 'नि च, Ca 'नीव (as in text)
 K1 समस्तानि —^d) Da2 ददृशिरे Da1 तथा, Da2
 अना, D7 सदा (for तदा)

38 ^a) K1 तद्, V1 G2 त (for तु) B2 Da
 दिव्य (for शुभ्र) —^b) V1 Bo 2-5 D (except
 D1 :) S (except M1 :) मनोजवै; B1 मनोहरै (for

महाजवै) —^c) D7 राजा (for राजन्) —^d) Da1
 युयुत्स Ś1 K1 : D1 पाण्डुनदन, M1 पाण्डवाग्रज

39 ^a) D2 रथे हेममयं शुभ्र —^b) K1 : : B Da
 Dn D2 : : : T2 G2 M2 शैव्य; V1 शैव्य (for
 सैन्य) —^c) K1 [अ]धर्का, Bo 2-5 D2 : [अ]म्ययात्;
 G1 [अ]न्वया (for [अ]न्वयात्) D2 [अ]नवग्रभूत् (for
 [अ]न्वयात्कुरुन्) B2 घली; Da1 कुरु (for कुरुन्).

40 ^a) B1 नारायनेन (for नरया) K2 : D1
 ज्येष्ठस्तु नरयानेन — K1 om 40^c-41^d

41 K1 om 41 (cf. v 1. 40) —^b) Ś1 K (K1
 om) V1 Bo 1 2-5 Dn D1-0 : तयैव च; B2 Da च
 भाविनी, T1 G च माधवी (for च द्रौपदी) —^c)
 G1 धन्यैर् (for यानैर्) —^d) M4 विदुरेव

42 D2 om (hapl) 42^{ab} —^a) K4 रथाश्च (for
 रथाश्च) —^b) Ś1 K2 B Dn Da-5 नागाश्च (for
 नागाश्च) —^c) K1 पदाताश्च; B2 Da D1 S प (B2
 पा)दातयो, D1 पादाताश्च D7 रथश्च (for हयाश्च)
 G2 चान्ये (for चैव) —^d) Ś1 K1 : : वै समाव्रजन्
 (for समनु)

43 ^a) S (except G1) वैतालिकै —^c) K2 :
 D2-5 शीघ्र (for राजा)

44 ^a) Ś1 प्रयाणं, K2 : Dn2 D7 : प्रमाण; B1
 प्रयास (for प्रयाण) K4 Bo : Dn2 D1 : : M महा
 बाहो; D7 T G 'राज (for 'बाहोर) —^b) G2
 चभावप्रतिभै; M4 बहुषा (for यभूषा) —^c) V1 प्राक्
 हाकुलम् K (except K1) V1 B2-5 Da Dn2 D2 : : :

C. 12. 1368
D. 12. 37 45
K 12. 38 45

अभियाने तु पार्थस्य नरैर्नगरवासिभिः ।
नगरं राजमार्गश्च यथावत्समलंकृतम् ॥ ४५
पाण्डुरेण च माल्येन पताकाभिश्च वेदिभिः ।
संवृतो राजमार्गश्च धूपनैश्च सुधूपितः ॥ ४६
अथ चूर्णैश्च गन्धानां नानापुष्पैः प्रियङ्गुभिः ।

माल्यदामभिरासक्तैः राजवेशमामिसंवृतम् ॥ ४७
कुम्भाश्च नगरद्वारि वारिपूर्णा दृढा नवाः ।
कन्याः सुमनसश्छागाः स्थापितास्तत्र तत्र ह ॥ ४८
तथा खलंकृतद्वारं नगरं पाण्डुनन्दनः ।
स्तूयमानः शुभैर्वाक्यैः प्रविवेश सुहृद्वृतः ॥ ४९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

T₂ M उत्कृष्टं; Bo 1 Dn₁ D₈ s G₄ उत्कृष्टं (for उत्सृष्ट) —^a) Da₁ लुष्ट, Da₂ दुष्ट; D₄ M₁ s तुष्ट (for पुष्ट) K₁ जनार्थित, K₂ s V₁ B Da Dn D₂ s s s s 'जनाकुल, K₃ D₄ 'जना पुन, D₁ S जनायुत.

45 G₂ reads 45 after 46^{ab} —^a) D₁ G₁ अभिधाने —^o) G₂ नागर S₁ K₂ s B₂ Da Dn₂ D₄ G₁ M₂ s राजमार्गश्, K₃ नागमार्गश्; Dn₁ D₆ राजमार्ग, D₈ 'मार्गश् —^d) K₂ s B₂ Da₂ D₄ M₂ s कृता; V₁ B₁ M₁ s कृत, Da₁ कृतां (for कृतम्)

46 T₂ om (hapl) 46-47 —^a) V₁ Bo 1 s s D₁ s s S (T₂ om) पाण्डुरेण —^b) S₁ K₁ s s D₁ शोभित, K₂ s V₁ B Da Dn D₂-s s मेदिनी; T₁ G₂ वेदिभि (for वेदिभि) — After 46^{ab}, G₂ reads 45 —^o) K₂ s V₁ B (except B₁ s) Dn D₂ s s s संस्कृतो; K₃ D₄ s सवृता K₅ D₄ राजमार्गो All MSS (except S₁ K₁ s D₁) [अ]भृद् (for च) —^d) V₁ धूपैश्चापि (for धूपनैश्च) K₃ V₁ Bo 1 s s m s Dn D₆-s S (except M₂ s, T₂ om) प्रधूपित (D₁ 'तै), B₂ सुधूपितै, B₃ पृथग्विधै (for सुधूपित)

47 T₂ om 47 (of v 1 46) —^a) K₁ श्रुतैश्च; V₁ T₁ G₁ s s पूर्णैश्च —^b) V₁ B (except B₂) Dn D₆ s G₂ नानापुष्प; T₁ G₂ s M नागपुष्पै D₁ प्रियां शुभि. —^o) B₂ Da माल्यदामपरिक्षिप्तं; D₁ S (T₂

om) 'दामभिरालंके Ca oites माल्यदामभि (as in text) —^d) K₅ सवृत्तै B₂ Da राजवेशमाद्य (B₂ 'भ्य)लकृत, D₂ राज्यवेशमभिसंवृत

48 ^a) D₄ कुम्भाश्च D₈ कुतीश्च नरकाद्वारि —^b) Da पू (Da₂ प)रिपूर्णा K₂ दृढानना; K₃ B₂ D₄ s नवासिता; K₄ V₁ Bo 1 s-s Da D₂ s (marg sec m) s s T₁ G M नवा दृढा (by transp), K₅ निवेशिता, D₈ नवा सिता; D₈ तथा दृढा, T₂ नवा दृढा —^o) B₂ damaged, D₈ सिता; G₂ s कन्या (for कन्या) K₁ सुमनुच्छाया (sup lin 'गा) (submetric), K₃ V₁ Bo 2 s D₂ s s s सुमनसो गौरी; Da 'सश्छागो; D₁ T G 'सश्चापि, M₂ 'सश्चैव Ca oites सुमनस and गौरी —^d) T₂ हि (for ह)

49 ^a) K₁-s V₁ D₂ s s यथा (for तथा) K₁ s D₂ s s खलंकृतं (K₁ D₄ 'त), K₂ s V₁ B₁ s s Dn D₁ s s खलंकृत (B₁ 'ता), K₃ चालकृत; D₁ S हलंकृत (D₁ M₂ 'त) B₂ Da तादृशं वीक्ष्यमाणस्तु (B₂ 'नस्तु, Da₁ 'णस्य). —^b) D₁ पाण्डुनन्दन —^o) Dn₂ G₁ स्तूयमानै D₂ s s सुहृद् (for शुभैर्). —^d) D₂ सुहृज्जन

Colophon — Sub parvan All MSS (except K₁ D₈) राजधर्म — Adhy name V₁ Bo-2 4. s D₁ T₁ G₁ s s नगरप्रवेश; B₂ पाण्डवनगरप्रवेश; M₁-s नागपुरप्रवेश — Adhy no (figures, words or both). B₁ s Da₁ Dn D₁ S 37, D₂ s 36. — Sloka no Dn₁ 49.

३९

वैशंपायन उवाच ।

प्रवेशने तु पार्थानां जनस्य पुरवामिनः ।
 दिदृक्षूणां महन्वाणि समाजगुर्नहृन्वय ॥ १
 स राजमार्गः शुशुभे समलंकृतचत्वरः ।
 यथा चन्द्रोदये राजन्वर्धमानो महोदधिः ॥ २
 गृहाणि राजमार्गे तु रत्नवन्ति बृहन्ति च ।
 प्राक्रम्यन्तेव भारेण स्त्रीणां पूर्णानि भारत ॥ ३
 ताः शूनैरिव नश्रीडं प्रशशंसुर्धुधिष्ठिरम् ।
 भीमसेनार्जुनौ चैव माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥ ४
 धन्या त्वमसि पाञ्चालि या त्वं पुरुषमत्तमान् ।

उपतिष्ठसि कल्याणि महर्षीनिव गौतमी ॥ ५
 तव कर्माण्यमोघानि व्रतचर्या च मामिनि ।
 इति कृष्णा महाराज प्रशशंसुस्तदा स्त्रियः ॥ ६
 प्रशंमावचनैस्तासां मिथःशब्दैश्च भारत ।
 प्रीतिर्जैश्च तदा शब्दैः पुरमासीत्समाकुलम् ॥ ७
 तमतीत्य यथायुक्तं राजमार्गं युधिष्ठिरः ।
 अलंकृतं शोभमानमुपायाद्राजवेश्म ह ॥ ८
 ततः प्रकृतयः सर्वाः पौरजानपदास्तथा ।
 ऊचुः कथाः कर्णसुखाः समुपेत्य ततस्ततः ॥ ९
 दिष्ट्या जयमि राजेन्द्र शत्रूञ्छत्रुनिषेदन ।

C 12. 1402
B. 12. 35. 10
K 12. 37. 10

39

1 Ds om the ref — *) Ś1 K1 V1 Dn2 D1
 प्रवेशने; T1 G1 2 प्रवेशने D2 पार्थव्य — *) K.
 V1 B (except B1) D (except D1 2) S जनानां पुर
 वामिना (V1 'न' — *) K2 महन्वाणा — *) D2
 तथा (for समा) K3 V1 Bo 2-3 Da Dn D2 2 मह
 न्वाणा, B1 मन्वव, D1 S (except M2 2) यदृन्वयपि

2 *) K2 om (hapl.) from मार्गं up to राज
 (in 3*) Da1 राजमार्गं T2 transp स and राज
 मार्गं — *) D2 राज (for राजन)

3 K2 om. up to राज (cf v 1 2) — *) K2 2 .
 B2 Dn D1 2 1 S (except M1 2) राग (K2 om. राज)
 मार्गेषु, D2 'मार्गं (for 'मार्गं तु) — *) D1 om
 बृहन्ति K3 V1 B (except B2) Dn D2 2 महान्ति च,
 D1 T G यदृन्वयपि (for बृहन्ति च) — *) K1 1 D1
 2 2 2 प्रा (K1 D2 प्रा) कपते च, K2 2 2 Dn1 D1 प्रा
 (K. D1 प्रा) कपतीव, D1 S प्राकपसिव B2 प्राकपते
 नरेणैव; Da प्राकपत भवेनैव — *) B2 D1 T G M1
 सर्वदा, M2 भागता (for भारत) Da रत्न (Da2
 'रत्न) पूर्णानि सर्वदा

4 *) B1 सदीदा, S सदीळ (M1 2 'दा) — *)
 T2 M चोमौ (for चैव)

5 *) K1 अपि (for असि) Da1 पचासि, T2 G1 2
 M1 पांचाली D2 धन्या धर्मा स पांचालि — *) K2

D1 पुरुषसत्तम — *) Ś1 K1 D1 कल्याणी, Da धर्मज्ञे
 — *) Ś1 K1 1 Bo महर्षेन्द्र (Bo 'र्षेन्द्र) (for 'र्षेन्द्र)

6 *) K. D2 2 m 4 M2 [अ]मियानि, D2 से
 प्यानि (for [अ]मोयानि) — *) K2 D2 G2 व्रत-
 चर्यायां Ś1 G1 M2 मामिनी, K2 2 V1 B Da Dn
 D1 2 मामिनि, K1 मामिनि — *) D2 मुदा (for
 तदा) Da1 प्रिय (for स्त्रिय)

7 *) D1 प्रदाशसुश्च वचनैर् — *) K1 मिथ शब्दश्च,
 D1 मियाशब्दश्च — *) K1 1 1 V1 Bo-2 2 Da Dn2
 D1-1 1 S (except T2 G2 M2) तथा (for तदा) D2
 प्रीतियुक्तमथा सर्वं — *) K2 1 D1 महाकुल (for
 समा)

8 *) Ś1 K1 1 Bo 2 2 2 D2 1 T G2 M तथा,
 D2 2 कथा (for यथा) — *) Ś1 युधिष्ठिर, Bo 4 2
 कुरुत्तम — *) K2-2 Bo 4 2 Dn2 D2-2 राजवेश्म
 तन्, B2 (m as in text) D2 'वेश्मनि, D1 'वेश्मसु

9 *) K2-2 B2-2 Dn D2 2 2 पौरा (for पौर) K2
 जानपदस्य, D2 2 2 जनपदास्य (for जानपदास्य) K2
 B2 Dn1 T1 तदा (for तथा) — *) K1 2 2 V1 B
 Da Dn D2-2 M1 ऊचुः कर्णसुखा वाच (K1 'खारंमास्य'),
 D1 T G M1-2 ऊचुः श्रोत्र (M2 तु) सुखा वाच — *)
 K1 M2 समुपेत्य

10 *) K1 1 शत्रु शत्रु, K2 D1 शत्रुर्द (for शत्रु-
 न्दायु) K2 2 D2-2 निरहण, Da Dn D2-2 T G
 निषेदन

दिष्ट्या राज्यं पुनः प्राप्तं धर्मेण च बलेन च ॥ १०
 भव नस्त्वं महाराज राजेह शरदां शतम् ।
 प्रजाः पालय धर्मेण यथेन्द्रस्त्रिदिवं नृप ॥ ११
 एवं राजकुलद्वारि मङ्गलैरभिपूजितः ।
 आशीर्वादान्द्विजैरुक्तान्प्रतिगृह्य समन्ततः ॥ १२
 प्रविश्य भवनं राजा देवराजगृहोपमम् ।
 श्रुत्वा विजयसंयुक्तं रथात्पश्चादवातरत् ॥ १३
 प्रविश्याभ्यन्तरं श्रीमान्दैवतान्यभिगम्य च ।
 पूजयामास रत्नैश्च गन्धैर्माल्यैश्च सर्वशः ॥ १४
 निश्चक्राम ततः श्रीमान्पुनरेव महायशाः ।

ददर्श ब्राह्मणांश्चैव सोऽभिरूपानुपस्थितान् ॥ १५
 स संवृतस्तदा विप्रैराशीर्वादविवक्षुभिः ।
 शुशुभे विमलश्चन्द्रस्तारागणवृत्तो यथा ॥ १६
 तान्स संपूजयामास कौन्तेयो विधिवद्विजान् ।
 धौम्यं गुरुं पुरस्कृत्य ज्येष्ठं पितरमेव च ॥ १७
 सुमनोमोदकै रत्नैर्हिरण्येन च भूरिणा ।
 गोभिर्वस्त्रैश्च राजेन्द्र विविधैश्च किमिच्छकैः ॥ १८
 ततः पुण्याहघोषोऽभूदिवं स्तब्धेव भारत ।
 सुहृदां हर्षजननः पुण्यः श्रुतिसुखावहः ॥ १९
 हंसवन्नेदुपां राजन्दिजानां तत्र भारती ।

11 ^a) Ś1 K1 भवान् (K1 'न)स्तु, Ks भविता त्व, Ds भवन च; Ds भव त्वं च, Ds भव सत्य (for भव नस्त्व) B1 महाभाग (for 'राज) —^b) Ds राजेश, G2 राज्याय (for राजेह) Da2 शरणं; Ds शरद (for शरदां). —^c) V1 Ds प्रजा —^d) Ks त्रिदिवि, Ks स्वदिवं Ks s Ds पुनः; V1 B Da Dn D2 s s s s तथा (for नृप)

12 ^a) M1 s राजपुर (for 'कुल) T2 द्वारं (for द्वारि) —^b) T G2-s मंगलैर् K1 अभिपूजितै, T2 'संवृत, G2 उपपूजित M2 s मंगलेनाभिपूजित —^c) Ks भक्तान्; Ks D2-s दत्तान्; T2 युक्तान् (for उक्तान्)

13 ^a) T2 प्रविवेश गृहं राजा —^c) Dn Ds श्रद्धा- (for ध्रुत्वा) —^d) D2 s रथपार्श्वदवातरत्

14 ^a) B2 D1 S (except M1 s) राजा (for श्रीमान्) —^b) Da1 दैवतानभि; D1 s M2 देवतान्य (D1 'म)भि —^c) V1 B2 D1 S गन्धैश्च (for रत्नैश्च) — D2 om 14^a-16^a —^d) Ks s Bs Dn Dc s गन्धमाल्यैश्च, V1 रत्नैर्माल्यैश्च, B2 Da D1 S माल्यै (G2 'ले) रत्नै (D1 'न्यै)श्च M2 सर्वत

15 D2 om 15 (of v l 14) —^a) T2 विनिष्क्रम्य (for निश्चक्राम) —^c) Dn2 D1 ब्राह्मणाश्च, D1 ब्राह्मणाश्च —^d) Ks s V1 B D (except D1 7, D2 om) M2 s अवस्थितान् (for उप)

16 D2 om 16^a (of v l 14) —^a) D1 स सर्व तस्; Ds स संवृतस्, M2 ततो वृतस् (for स संवृतस्) V1 तपा; G2 सदा (for तदा) —^b) D1 T G1 s s माशीर्वाद (for 'र्वाद). —^c) K1 s D1 निर्मलश्च;

D1 त्रिपुलश्च (for विमलश्च) Ds चैव (for चन्द्रस) —^a) D1 वृत्तगणो; Ds गणवृत्तो (for गणवृत्तो)

17 ^a) B2 सर्वान्, M1 स तान् (by transp) D1 om स Ks V1 Bo 1 s-s Da Dn Dc s तास्तु चै पूजयामास, D2 s s तान्सर्वान्पूज —^c) G1 सौम्य (for धौम्य) M1 s गुरुन् — After 17, T G ins

53* प्रविवेश समा राजा सुधर्मा वासवो यथा ।

18 ^a) Ś1 Ds सुमना Ś1 (marg) K1 Ds M1 s अ (D1 आ)त्रैर्; M2 अन्यैर् (for रत्नैर्) Ks Ds सुमनाभिस्तथा रत्नैर् —^c) D1 राजेन्द्रो —^d) Ca cites किमिच्छकै (as in text) B1 विविधैर्हृदिकोत्थकै

19 ^b) K1 इव; D1 इव (for दिव) K1 लब्धेह, Ks भिस्त्वेव, Da1 स्तब्धेह, Ds स्पृगिह, G1 s स्तब्धेव. Ca cites स्तब्धेव (as in text) —^c) K2 s V1 B (except B2) Dn D1 s s प्रीतिजनन —^d) Ks s Bo s Da. 7 T G1 s s M1 s पुण्य- (for पुण्य)

20 ^a) K2 V1 Bo 1 s m s विदुषां, K4 नदसां; D1 तरता; Dc नहुपा, Ds नेदुपी, Ca नेदुप (as in text) K1 G1 M2 राजं; K2 s V1 B Da Dn D2 s s s s राजा, Ks Ds तत्र (for राजन्) D1 भवने विदुषो राजन् —^b) Ks s D1 भूप (for तत्र). Ś1 K1 2 4 D1 Ca भारती, Ks s V1 B Da Dn D2 s s s Ms भारती, Ds G2 भारत; G1 भारति. —^c) Ś1 K1 s M1 s s शुशुबुर् (for शुशुबे) —^d) K1 Das पुष्कलाक्षा (Da2 'क्ष), G1 पुष्करार्थ (for 'लार्थ). K2 s M1 s पदाक्षरा, Ks s V1 Bo 2-s Da Dn D1-s s s s 'क्षरां; D1 'क्षरान् (for 'क्षरा) B1 पुष्करानुपदाक्षर

शुश्रुवे वेदविदुषा पुष्कलार्थपदाक्षरा ॥ २०
 ततो दुन्दुभिनिर्घोषः शङ्खानां च मनोरमः ।
 जयं प्रवदता तत्र स्वनः प्रादुरभून्नृप ॥ २१
 निःशब्दे च स्थिते तत्र ततो विप्रजने पुनः ।
 राजानं ब्राह्मणच्छब्दा चार्वाको राक्षसोऽब्रवीत् ॥ २२
 तत्र दुर्योधनमखा मिश्ररूपेण संवृतः ।
 साख्यः शिखी त्रिदण्डी च धृष्टो विगतसाध्वसः ॥ २३
 वृतः सर्वस्तदा विप्रैराशीर्वादविवशुभिः ।
 परमहंसं राजेन्द्र तपोनियमसंस्थितैः ॥ २४

स दुष्टः पापमार्गसन्पाण्डवानां महात्मनाम् ।
 अनामन्त्र्यैव तान्विप्रास्तमुवाच महीपतिम् ॥ २५
 इमे प्राहूर्द्विजाः सर्वे समारोप्य वचो मयि ।
 धिग्भवन्तं कुचृपतिं ज्ञातिघातिनमस्तु वै ॥ २६
 किं ते राज्येन कौन्तेय कृत्वेमं ज्ञातिसंक्षयम् ।
 यातयित्वा गुह्यं च मृतं श्रेयो न जीवितम् ॥ २७
 इति ते वै द्विजाः श्रुत्वा तस्य घोरस्य रक्षसः ।
 विच्यथुश्कुशुश्चैव तस्य वाक्यप्रधर्षिताः ॥ २८
 ततस्ते ब्राह्मणाः सर्वे स च राजा युधिष्ठिरः ।

C. 12. 1421
 E. 12. 28. 29
 K. 12. 37. 29

21 *) G₁ निर्घोषं —^b) D₁ S रमो महान् (for मनोरम) — D_{n1} om 21^a-22^d D_{n2} reads 21^a-22^d on marg —^c) Ś₁ K₁ तय G₁ प्रवदतां —^d) D₁ : पुन (for स्वन) K₁ तत्र , Da नृप (for नृ)

22 D_{n1} om 22, D_{n2} reads it on marg (cf. v l 21) —^a) D₁ २१ : G₁ नि शब्दे (D₁ 'पु') B₁ नि शब्दमिति तत्र —^b) D₁ विप्रजन B₁ प्रमो, T₁ पुर , M₁ पुरा (for पुन) —^c) K₁ ब्राह्मण श्छडी, Ca 'च्छब्दा (as in text) —^d) K₁ रजसो, D₁ वाख्यम् (for राक्षसो)

23 *) D₁ G₁ : सख्यो; D₁ शखा (for मया) Ca cites दुर्योधनमखा (as in text) —^c) K (except K₁) B (except B₁) Da Dn D₂ : : : : साख्यं, D₁ सांख्या; D₁ शांत (for साख्य) Da शिखा, D₁ शिखा (for शिखी) —^d) Ś₁ K₁ D₁ धृष्टो, D₁ धृष्टो, Ca धृष्टो (as in text) D₁ नाच्यम्

24 *) D₁ वृत (for वृत) K₂ s V₁ B (except B₀) D (except D₁ १) तया (for तदा) —^b) T₂ आशीर्वाद Da₁ विचक्षुभिः, D₂ ३ विचक्षुभिः, D₂ विचक्षणै (for विचक्षुभिः) —^c) B₁ २ D₁ १ T G पर (for पर) Ca cites परमहंसं (as in text) Ś₁ K₁ राजेन्द्रस्य V₁ पर विधिं ये राजेन्द्र (sic) —^d) Ś₁ K₁ ततो; K₂ D₁ वृतो (for तपो) K₁ s V₁ B₀ १ २- Dn 'मथितं', K₂ D₁ 'मथितं', K₂ s D₂ : : M₁ मृतं, D₁ मृतं B₁ Da D₂ तपोनियममात्रितै

25 *) K₁ B₁ T G₂-4 M₁ सुदुष्ट K₁ आदाने; V₁ B D (except D₁ १) S आदानम् (for आदासन्)

—^c) K₁ अनामन्त्र्यैव, D₁ T₂ G अनुमन्त्र्यै (G₁ 'त्रै') व V₁ च (for [पु]त्र) —^d) D₁ S (except M₁ ३) इत्युवाच (for तमु^a) G₁ महीपति

26 Before 26, K₁ s V₁ B Da Dn D₂ : : : ins चार्वाक उवाच —^c) K₁ D₁ कुचृपतिं —^d) B₀ १ (m as in text) रान, D₁ जाति (for ज्ञाति) Ś₁ (marg sec m) ज्ञाति वै, T₁ G आहवे (for अस्तु वै) Ś₁ K₁ B₁ १ m Ca ज्ञातिघातिनमोस्तु वै (B₁ Ca ते)

27 *) D_{n1} तेन स्वादि (for ते राज्येन) —^b) K₁ वृत्तैषां, K₂ वृत्तैव K₂ कृत्वेव ज्ञानजीवित —^c) G₁ कुरुय (for गुरुय) — D₂ om (hapl) 27^d-28^c —^d) D₁ [s]नु, G₁ [s]पि (for न)

28 Before 28, B₁ D_{n1} D₂ : m s ins वैशपायन उवाच D₂ om 28^{ab} (cf v l 27) —^a) M₂ वै (for ते) K₂ Da D₁ १ T G M₂ : तद्, M₁ च (for वै) Da T₂ वच, D₁ G₁ द्विजा (for द्विजा) —^b) All MSS (except Ś₁ K₁ २ ४ D₁, D₂ om) दुष्टस्य (for घोरस्य) K₂ Da₂ राक्षसा (Da₂ स) —^c) Ś₁ K₁ D₁ विच्यथुः, D₁ विच्यथु (for विच्यथुः) K₁ M₂ चुकुथुः (for 'थुः) G₁ चापि (for चैव) — Da om 28^d-29^a —^d) D₁ तस्य वाक्याविशेषितः; T G M₂ तस्य वाक्याप (T₂ G₂ 'क्याप'; M₂ 'त्याप') धर्षित

29 Da om 29^a (cf v l 28) —^b) Ś₁ K₁ हु (for च) D₁ राज (for राजा) —^c) S श्रीभित्ता —^d) D₂ आसीद् (for आसन्)

30 D₂ om. the ref. —^a) D₂ प्रसीदद् —^b) D₁ [अ]भियाचित —^c) K₂ : : V₁

व्रीडिताः परमोद्विग्रास्तूष्णीमासन्विशां पते ॥ २९

युधिष्ठिर उवाच ।

प्रसीदन्तु भवन्तो मे प्रणतस्थाभियाचतः ।

प्रत्यापन्नं व्यसनिनं न मां धिक्कर्तुमर्हथ ॥ ३०

वैशंपायन उवाच ।

ततो राजन्ब्राह्मणास्ते सर्व एव विशां पते ।

ऊचुर्नैतद्वचोऽस्माकं श्रीरस्तु तव पार्थिव ॥ ३१

जञ्जुश्चैव महात्मानस्ततस्तं ज्ञानचक्षुषा ।

ब्राह्मणा वेदविद्वांसस्तपोभिर्विमलीकृताः ॥ ३२

ब्राह्मणा ऊचुः ।

एष दुर्योधनसखा चार्वाको नाम राक्षसः ।

परिव्राजकरूपेण हितं तस्य चिकीर्षति ॥ ३३

न वयं ब्रूम धर्मात्मन्व्येतु ते भयमीदृशम् ।

उपतिष्ठतु कल्याणं भवन्तं भ्रातृभिः सह ॥ ३४

वैशंपायन उवाच ।

ततस्ते ब्राह्मणाः सर्वे हुंकारैः क्रोधमूर्च्छिताः ।

निर्भर्त्सयन्तः शुचयो निजघ्नुः पापराक्षसम् ॥ ३५

स पपात विनिर्दग्धस्तेजसा ब्रह्मवादिनाम् ।

महेन्द्राशनिनिर्दग्धः पादपोऽङ्कुरवानिव ॥ ३६

पूजिताश्च ययुर्विप्रा राजानमभिनन्द्य तम् ।

राजा च हर्षमापेदे पाण्डवः ससुहृज्जनः ॥ ३७

वासुदेव उवाच ।

ब्राह्मणास्तात लोकेऽस्मिन्नर्चनीयाः सदा मम ।

एते भूमिचरा देवा वाग्निपाः सुप्रसादकाः ॥ ३८

D₂ s c c s M₄ प्र (B₅ अ)त्यासन्न- (D₆ M₄ 'न्न), D₁ प्रत्तिपन्न, D₇ T₁ G₁ s 4 प्रत्यापन्न K₅ व्यवसिन (for व्यसनिन) —^d) G₁ 2 M₄ मा (for मां) T G₁-s वा (G₈ आ) धितुम् (for धिक्कर्तुम्) B₁ अर्हसि

31 D₈ om the ref —^a) D_a ततस्ते ब्राह्मणा राजन् —^o) K₄ वक्तु नैव (for ऊचुर्नैतद्) D₇ T₁ G नैव द्विजो (for नैतद्वचो) —^d) T₁ G अन्यस्तु (for श्रीरस्तु)

32 ^a) K₁ ततश्च; D₁ s ऊचुश्च; D₇ जग्मुश्च; T₂ द्विजाश्च, C_a जञ्जुश्च (as in text) D₇ T₁ G M₂ 4 चैनं (for चैव) —^b) M₂ ते (for त) —^o) D₂ ब्रह्मणा —^d) G₁ तपो हि (for तपोभिर) K₁ विमलीकृत, V₁ B₁ s 4 D_a D₈ निर्मलीकृता (D_{a1} 'त) (for विमली*)

33 D₈ om the ref D₁ G₁ ब्राह्मण (for ब्राह्मणा) —^a) T₁ G₂-s राजन् (for एष) S₁ G₁ 2 'सखा' (for सखा) —^b) D₇ S विधुतो (M₄ 'ज्ञातो) यद्भाराक्षस'

34 ^a) K₄ वयं ब्रूमो न धर्मात्मन् —^b) D₁ s येतु; M स्येतु (for व्येतु) D₈ वयम् (for भयम्) —^o) D₆ उपतिष्ठतु, D₈ उपतिष्ठतु —^d) D₆ पितृभि

35 D₈ om. the ref —^b) B₁ मूर्च्छितैः, M₄ 'मूर्च्छित' — D_a om 35° —^o) K₁ G₁ निर्भर्त्सयन्त, D₇ निर्जञ्जुवत. D₈ निर्भयन्त शुचो योनि —^d) K₁

निर्जञ्जु

36 D₈ om. 36^a-37^b —^a) B₈-s पपात च (for स पपात) —^b) D_{a1} ब्रह्मवादिन —^o) D₁ निर्दग्धा

37 D₈ om 37^{ab} (of v 1 36) —^o) D₈.s तु (for च) D₂ s s आलेभे, D₆ आदत्ते (for आपेदे) —^d) K₁ D_n पाडवा ससुहृज्जना (K₁ [before corr] 'न'); D_a पाडवे समुत्कन (sto) — After 37, all MSS (except D₈) ins an addl colophon [Subparvan S₁ K V₁ B₁-s D_a D_n D₁-7 T₂ G₁ 2 M राजधर्म — Adhy name K₁ B₂ D_a D₇ M चार्वाकनिग्रह, K₂ V₁ B₀ s-s D_{n1} D₆ चार्वाकवध; T₁ G₁ 4 राक्षसवध, G₂ चार्वाकराक्षसवध — Adhy no (figures, words or both) B₁ 4 s D_{n1} D_n D₇ S 38, B₂ 39 — Sloka no D_{n1} 36, D_{n2} 35]

— After the addl colophon, D_n D₂ s c T G ins

54*

वैशंपायन उवाच ।

ततस्त्र तु राजानं तिष्ठन्त भ्रातृभिः सह ।

उवाच देवकीपुत्र सर्वदर्शी जनार्दन ।

[(L 1) G₄ सृत्वा (for तत्र)]

38 K₅ om from 38 (with the ref) up to the end of the Adhy D₇ T G श्रीभगवान् (for वासुदेव उवाच) —^a) K₁ ब्राह्मणस —^b) K₁ अर्चनीय; D_a 'नीय D₇ T G अर्चनीयतमा' सदा —^o) D₈ M₂ भूमिधरा —^d) K₁ तु (for सु) D₇ सुप्रसादना,

पुरा कृतयुगे तात चार्वाको नाम राक्षसः ।
 तपस्तेपे महाबाहो बंदर्या बहुवल्मरम् ॥ ३९
 छन्दमानो वरेणाथ ब्रह्मणा स पुनः पुनः ।
 अभयं सर्वभूतेभ्यो वरयामास भारत ॥ ४०
 द्विजावमानादन्यत्र प्रादाद्वरमनुत्तमम् ।
 अभयं सर्वभूतेभ्यस्ततस्तस्मै जगत्प्रभुः ॥ ४१
 स तु लब्धवरः पापो देवानमितविक्रमः ।
 राक्षसस्तापयामास तीव्रकर्मा महाबलः ॥ ४२
 ततो देवाः समेत्याथ ब्रह्माणमिदमब्रुवन् ।
 वधाय रक्षसस्तस्य बलविप्रकृतास्तदा ॥ ४३

Ds 'दायका

39 Ks om. 39 (cf v l 38) —^a) V₁ B D
 (except D₁ 4 7) T₂ G₂ M₂ राजम् (for तात) —^e)
 Da महाराज (for 'बाहो) —^d) K₂ 4 दुष्कर, D₁
 पादाग्नौ (for बंदर्या) All MSS (except Ś₁ K₂ 4,
 Ks om.) बहुवार्षिकं (for 'वल्मरम्)

40 Ks om. 40 (cf v l 38) —^a) K₁ वरे
 गर्मा, D₁ वरीतात (for वरेणाथ) K₂ V₁ B Da
 Dn D₂-2 S वरेण छ (T₁ G₂ 4 'ण छा, G₁ 'णाच्छा)
 घमानश्च (Da D₂ 'मान' च, D₂ 'मानं च) —^b) B₁
 ब्राह्मणान्, G₁ ब्राह्मणा B₂ 4 [ख]र्मा, Dn D₂ 3 T₁
 G₁-2 च (for स) T₂ सर्वत (for स पुन) —^e)
 Cv as in text — B₂ Da₁ D₂ om. (hapl) 40^d-41^e

41 Ks om. 41 (cf v l 38) B. Da₁ D₂ om
 41^{ab} (cf v l 40) —^a) D₂ 5 द्विजावमानानादन्यत्
 —^d) K₂ 3 V₁ B Da Dn₁ D₂-5 3 ददा तस्मै (V₁
 'स्मिन्) जगत्पति (K₂ 3 D₁ 'द्यभु), Dn₂ ददा तस्य
 ब्रह्मस्पति

42 Ks om. 42 (cf v l 38) —^b) K₁ देवाना
 मतिविक्रम, D₁ दुर्जयोमित —^e) Da₂ स्थापयामास,
 M₂ तादर्या —^d) K₁ तीक्ष्णकर्मा T₂ बलान्वित ;
 G₁ (before corr) महाबला

43 Ks om 43 (cf. v l 38) —^a) K₁ T₂ सम
 स्येत्य, K₂ 4 V₁ B D (except D₁ 4) समेताश्च (for
 'त्याथ) —^b) Da₁ ब्राह्मणाम्, D₂ ब्रह्मणाम् D₁ अद्य
 वीत् (for अद्युवन्) — Da₁ om 43^{cd} —^e) Dn₂
 G₁ राक्षसम् —^d) D₂ बल (for बल). G₂ तथा

तानुवाचान्ययो देवो विहितं तत्र वै मया ।
 यथास्य भविता मृत्युरचिरेणैव भारत ॥ ४४
 राजा दुर्योधनो नाम सखास्य भविता नृप ।
 तस्य स्नेहावबद्धोऽसौ ब्राह्मणानवमंस्यते ॥ ४५
 तत्रैनं रूपिता विप्रा विप्रकारप्रधर्षिताः ।
 धक्ष्यन्ति वाग्बलाः पापं ततो नाशं गमिष्यति ॥ ४६
 स एष निहतः शेते ब्रह्मदण्डेन राक्षसः ।
 चार्वाको नृपतिश्रेष्ठ मा शुचो भरतर्षभ ॥ ४७
 हतास्ते क्षत्रधर्मेण जातयस्तत्र पार्थिव ।
 स्वर्गताश्च महात्मानो वीराः क्षत्रियपुंगवाः ॥ ४८

(for तदा)

44 Ks om 44 (of v l 38) —^a) B₂ Dn₁
 D₂ 2 5 ततो, D₂ [ख]प्ययो (for [ख]च्ययो) T₁
 देवा, G₁ 2 देवास् —^b) V₁ B D (except D₁ 4 7)
 T₂ M₂ विहितम् Da तस्य, G₂ तव (for तत्र) D₂
 देवयो (for वै मया) —^e) D₁ तथास्य —^d)
 K₂-4 B Da Dn D₂ 3 5 6 8 [ह]ति भारत, D₁ T G
 दिवौक्य (for [ए]व भारत)

45 Ks om 45 (cf. v l 38) —^b) K₂ 3 Bo-2
 3 (m as in text) 4 5 Dn D₁-6 3 नृपु, K₂ पुरा;
 Da शुचि, D₁ T G नृप (for नृप) D₂ 3 5 भवि-
 वास्य सखा नृपु —^e) M₁-3 तत्र, M₂ कृत (for
 तस्य) D₁ T G तस्नेहेनावबद्धोऽसौ —^d) V₁ अद्य
 मन्वते

46 Ks om 46 (cf v l 38) —^a) Ś₁ D₁-3
 तत्रैव (D₁ 'व) Ś₁ K₁ 3 4 D₁ 4 रूपिता (for रूपिता)
 —^b) K₁ D₁ प्रदर्शिता, D₂ प्रधर्षिवत् —^c) Ś₁
 K₁ D₁ वाग्बलात्, Da वाग्बला Da प्राप्त (for पाप)
 —^d) D₂ गमिष्यति

47 Ks om 47 (cf v l 38) —^a) K₁ एव
 (for एष) K₁ (before corr as in text) निहित
 D₁ शीतिर; D₂ शेते (for शेते) —^b) B₂ ताडित
 (for राक्षस) —^e) Ś₁ K₁ चार्वाक K₁ D₂ नृपति;
 G₂ भरत (for नृपति) —^d) T₂ मा शुचोत्र महाबल

48 Ks om 48 (cf. v l 38) —^a) D₁ क्षत्र
 धर्मे (submetric), D₂ ब्रह्मचर्येण —^b) K₂ D₁ 6
 भारत (for पार्थिव) —^c) D₁ स्वर्गताश्च; D₂ स्वर्ग-
 जोस्थ —^d) Ś₁ K₁ D₁ 'पावना (for 'पुंगवा)

स त्वमातिष्ठ कल्याणं मा ते भूद्गलानिरच्युत ।

शत्रूञ्जहि प्रजा रक्ष द्विजांश्च प्रतिपालय ॥ ४९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

४०

वैशंपायन उवाच ।

ततः कुन्तीसुतो राजा गतमन्युर्गतज्वरः ।
काञ्चने प्राञ्चुखो हृष्टो न्यपीदत्परमासने ॥ १
तमेवाभिमुखौ पीठे *सेव्यास्तरणसंवृते ।
सात्यकिर्वासुदेवश्च निपीदत्तरिदमौ ॥ २
मध्ये कृत्वा तु राजानं भीमसेनार्जुनावुभौ ।

निपीदतुर्महात्मनौ श्लक्ष्णयोर्मणिपीठयोः ॥ ३
दान्ते शय्यासने शुभ्रे जाम्बूनदविभूषिते ।
पृथापि सहदेवेन सहास्ते नकुलेन च ॥ ४
सुधर्मा विदुरो धौम्यो धृतराष्ट्रश्च कौरवः ।
निपेदुर्ज्वलनाकारेष्वासनेषु पृथक्पृथक् ॥ ५
युयुत्सुः संजयश्चैव गान्धारी च यशस्विनी ।

49 Ks om 49 (of v l 38) —^a) G₂ सर्वम् (for स त्वम्) Ś₁ (see m) कल्याणिन्; K₂₋₃ B Da Dn D₂ s 1-7 S कार्याणि, V₁ D₁ 4 कर्माणि (D₁ 'णिन्); D₃ कल्याणि (for कल्याण) —^b) Dn₂ भूद्गलानिर; D₁ भून्मतिर, D₇ T G M₂ भूद्गुहिर; D₈ भुक्तानिर (for भूद्गलानिर) B₂ उच्यते, D₁ ईदृशी, D₇ S (except M₁ s) अन्यथा, Ca अच्युत (as in text) —^c) K₁ Dn₂ शत्रु जहि; Bo s-s D₁-s s जहि शत्रून् (by transp); D₄ शत्रूञ्जय —^d) K₂ s V₁ B D (except D₁ 4 7) परिपूज(D₂ 'र)य

Colophon om in K₂ (of v l 38) — Subparvan K₁₋₄ V₁ B Da Dn D₁₋₄ s 7 T₂ G₂ M राजधर्म — Adhy name Bo 1 s-s Da Dn₂ D₃ s चार्वाकवध, B₂ चार्वाकनिग्रह, T₁ G₁ s 4 चार्वाक चरित(G₂ om -चरित)कथन; G₂ चार्वाकचरित, M चार्वाकोत्पत्ति (M₂ 4 'स्तिकथन) — Adhy no (figures, words or both) B₁ Da₁ Dn D₇ M 39 (as in text), B₂ 40, D₂ s 37 — Śloka no Dn 13

40

1 D₂ om the ref —^a) B₂ कांचनो. D₇ S सुष्टे

(for हृष्टो) —^a) Bo s s D₂ s s न्यपीदत् (for न्यपीदत्)

2 ^a) V₁ B₁ s s Da M₁ s [अ]भिमुख, D₁ 'मुख; D₇ G₁ 'मुखो D₇ S पीठं —^b) Ś₁ K₁ सव्यास्तरण संवृते, K₂ s परार्था(K₄ 'रथ्या)स्तरणावृते, K₂ s V₁ B Da Dn D₂-s s प्रदीप्ते (D₄ 'हृष्टौ) कांचने शुभ्रे; D₁ स्पथ्यास्तरणसंवृते, D₇ S प्रमृष्ट काचन शुभ्रं —^c) K₁ D₂ M₁ s निपेदत्तर, V₁ Dn₁ D₇ न्यपीदत्तर (for निपी^a)

3 ^a) D₂ T₂ M₁ s transp कृत्वा and तु D₂ s s च (for तु) Bo राजानो —^b) K₄ निपीदत्तं; Da D₁ 4 M₁ s निपे(D₄ 'प)दत्तर, D₇ G₁ न्यपी^a —^c) B₂ शुद्धयोर, B₂ स्वर्णयोर (for श्लक्ष्ण^a) Dn₂ मधु पीठयो

4 ^a) K₄ s V₁ B Da Dn D₂ s s s सिंहासने (for शय्या^a) Ś₁ K₁ शुभ्रे; D₂ शुक्ते (for शुभ्रे) —^b) D₇ प्रयाहि (for पृथापि) —^c) K₁ सहस्ते

5 ^a) Ś₁ K (except K₅) D₁ 4 Ca (Cap as in text) सुधन्वा Ś₁ विदुरो Cv oites सुधर्मा विदुर (as in text) D₇ S (except M₂) विदुर सह (M₄ 'दु' सुधर्मा)धौम्यश्च —^b) Ś₁ K₁ 4 D₁ च (K₄ D₁ ज)नेश्वर; B₂ D₁ च कौरव (for च कौरव) —^c) K₄ निपीदुर

धृतराष्ट्रो यतो राजा ततः सर्वं उपाविशन् ॥ ६
 तत्रोपविष्टो धर्मात्मा श्वेताः सुमनसोऽस्पृशत् ।
 स्वस्तिकानक्षतान्भूमिं सुवर्णं रजतं मणीन् ॥ ७
 ततः प्रकृतयः सर्वाः पुरस्कृत्य पुणेहितम् ।
 ददृशुर्धर्मराजानमादाय बहु मङ्गलम् ॥ ८
 पृथिवीं च सुवर्णं च रत्नानि विविधानि च ।
 आमिपेचनिकं भाण्डं सर्वमंभारसंभृतम् ॥ ९
 काञ्चनौदुम्बरास्तत्र राजताः पृथिवीमयाः ।
 पूर्णकुम्भाः सुमनसो लाजा वहींषि गोरमाः ॥ १०

शमीपलाशपुंनागाः समिधो मधुसर्पिणी ।
 सुव औदुम्बरः शङ्खास्तथा हेमविभूषिताः ॥ ११
 दाशर्हेणाभ्यनुज्ञातस्तत्र धौम्यः पुणेहितः ।
 प्रागुदकप्रवणा वेदीं लक्षणोनोपलिप्य ह ॥ १२
 व्याघ्रचर्मोत्तरे श्लक्ष्णे सर्वतोभद्र आसने ।
 दृढपादप्रतिष्ठाने हुताशनसमक्षिपि ॥ १३
 उपवेश्य महात्मानं कृष्णां च द्रुपदात्मजाम् ।
 जुहाव पावकं धीमान्विधिमत्रपुरस्कृतम् ॥ १४
 अभ्यपिञ्चत्पतिं पृथ्व्याः कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ।

C. 12. 1457
E. 12. 40. 15
K. 12. 39. 15

6 ^a) K₁ युष्टुं, D₁ ययुत्स्यं Ś₁ स्यवम् D₂ :
 तत्र (for चैत्र) —^a) B₁ पार्श्वं (for सर्वं) K₂₋₄ V₁
 B D (except D₁ : 1) Cap समाविशन् (D₁ 'शेत्'),
 C₁ उपाविशन् (as in text)

7 K₂ D₁ om 7^a —^a) M₁ तत्रोपविष्टो (for
 तत्रोप) —^b) K₂ न्नुवा, K₃ चेत, T₁ M श्वेतात्
 G₂ M सुमनस[ ]स्पृशत् Ś₁ K₁ V₁ B₁ D₁ T₁ G₁ s :
 [s]स्पृशत्, K₂ : [s]दत्त् (for स्पृशत्) D₁ श्वेताश्च
 सुमना स्पृशेत् (sic) —^c) K₁ क्षत्रियां, M₁ अक्षता,
 G₂ 'तात् (as in text) C₁ cites भूमि —^d) M₁
 सुवर्णं C₁ cites सुवर्णं रजतं V₁ B D (except
 D₁ : 1) सर्पि

8 ^b) K₂ युधिष्ठिर (for पुणेहितम्) —^d) K₂
 दष्ट (for दृष्ट)

9 ^a) N (except Ś₁ D) T G₂₋₄ M₁ : अभिपेच
 (K₁ 'क'लिक —^d) D₁ सर्वं (for सर्व) K₃ समार
 (for संभार) K₃ D₂₋₄ M₁ संभृत

10 ^a) K₁ D₂ D₂ : e M₁ काञ्चनौदुम्बरात् C₁
 cites औदुम्बरा K₂ काञ्चनान्नाम्रजान्त्रय —^b) D₂
 रजता —^c) S₁ पूर्णं, K₂ D₁ D₁ पूर्णा (for पूर्ण)
 —^d) Ś₁ K₁ T₁ G₂ गोरमा, V₁ B D (except
 D₁ : 1) गोरस

11 ^a) K₂ D₁ पुद्गाम, V₁ स्वदिरा, D₁ T G₁ s :
 पालाश (T₁ 'शं'), G₂ M₁ समिध (for पुंनागा)
 K₂ B Da Dn D₂ s : s : श (B₁ s Da₁ स)मीपि
 (B₂ Da₁ 'पे')पलपालाश, K₃ समीपलासपुष्पाणि
 —^b) G₂ पृथक्च, M₁ पायाश (for समिधो) —^c)
 K₂ B₁ s : शुव, D₁ धुव (for सुव) K₄ D₃ चौदु
 सर K₂₋₄ V₁ B D (except D₁ : 1) S शस्त्रम् Ś₁
 K₁ शु (K₁ न्न)वतोदुम्बर शम्भाम्, D₁ मौवर्णिदुम्बरा

शाम् —^d) G₂ हेम (for हेम) K₄ V₁ B
 (except B₁) D (except D₁ : 1) S (except T₂) विभू
 पित — After 11, K₃ ins

55* औदुम्बर रसनपीठ व्याघ्रचर्मोत्तरच्छदम् ।

12 ^a) M₁ [क्ष]प्यनु (for [क्ष]म्यनु) D₃ दशर्हो
 गाम्यनुज्ञातस् —^b) D₁ तथा (for तत्र) —^c) K₂
 प्रावणे, K₃ V₁ Da Dn D₁₋₃ s : 1 : T G M₁ प्रवणे
 (D₁ 'ण), B D₃ 'वने (B₂ 'ण) (for प्रवणा) D₃
 वेदी, D₁ S (except T₂ G₂ M₂) वेदि —^d) K₃
 लक्षणैरुप, K₅ लेपनैरुप, D₁ लक्षणैरुप (for 'णेनोप)
 K₄ V₁ B (except B₃) Da₂ Dn D₂ s : लिख्य;
 Da₁ लक्ष्य, D₃ लिख्य, M₂ लिख्य (for लिप्य)
 K₂ - V₁ B (except B₃) Da Dn D₁ s : S (except
 M₁ s) च (for ह)

13 ^a) K₂ s V₁ B D (except D₁ : 1) शुद्धे (Da₁
 'श्रे) (for शुद्धे) —^c) M₁ s दपत् (for दृष्ट)
 —^d) Da समन्विते, M₁ 'पिते, M₂ 'चिते (for
 'त्विपि)

14 ^a) D₁ उपवेशो Ś₁ K₁ D₁ महास्थाने, D₁
 T₁ M₁ s : राज (for 'स्मान) —^c) G₁ पालिकान्
 (for पावक) — After 14, all MSS (except Ś₁
 K₁ : 1) ins

56* तत उरथाय दाशार्हं शङ्खमादाय पूजितम् ।

[V₁ B₁ : Da₁ D₃ पूजित, D₁ S (except M₁ s)
 पूजित (for पूजितम्)]

15 ^a) K₁ s अभिपिचत्; M₁ s अभ्यपिचत् Da₃
 om पृथ्व्या G₁ M₃ पृथ्व्या D₃ अवाप्य च पति
 पृथ्व्या —^c) M₁ धृतराष्ट्र D₃ स (for च) M₁ s
 राजपि (M₃ 'र्षी) — After 15, K₄ - V₁ B D
 (except D₁ : 1) ins

C 12. 1459
B 12. 40. 16
K 12. 29. 15

धृतराष्ट्रश्च राजर्षिः सर्वाः प्रकृतयस्तथा ॥ १५
ततोऽनुवादयामासुः पणवानकदुन्दुभीः ।
धर्मराजोऽपि तत्सर्वं प्रतिजग्राह धर्मतः ॥ १६
पूजयामास तांश्चापि विधिवद्भूरिदक्षिणः ।
ततो निष्कसहस्रेण ब्राह्मणान्स्वस्ति वाचयत् ।
वेदाध्ययनसंपन्नाञ्शीलवृत्तसमन्वितान् ॥ १७
ते प्रीता ब्राह्मणा राजन्स्वस्त्यूर्चुर्जयमेव च ।
हंसा इव च नर्दन्तः प्रशशंसुर्युधिष्ठिरम् ॥ १८

युधिष्ठिर महाबाहो दिष्ट्या जयसि पाण्डव ।
दिष्ट्या स्वधर्मं प्राप्तोऽसि विक्रमेण महाद्युते ॥ १९
दिष्ट्या गाण्डीवधन्वा च भीमसेनश्च पाण्डवः ।
त्वं चापि कुशली राजन्माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥ २०
मुक्ता वीरक्षयादस्मात्संग्रामान्निहतद्विपः ।
क्षिप्रमुत्तरकालानि कुरु कार्याणि पाण्डव ॥ २१
ततः प्रत्यर्चितः सद्भिर्धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
प्रतिपेदे महद्राज्यं सुहृद्भिः सह भारत ॥ २२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

57* समनुजाय कृष्णेन भ्रातृभि सह पाण्डव ।
पाञ्चजन्याभिपिक्तश्च राजामृतमुखोऽभवत् ।

[(L 1) V1 अनुज्ञान स, B1 समनुजात, Dn Ds
अनुजातोय Ds समनुजातय कृत्वा (for the prior half)
Da1 भारत (for पाण्डव) V1 B1 Ds पांडवो (Ds
कृष्णेन) भ्रातृभि सह (for the post half) — (L 2)
B1 पंचजन्याभिरक्तश्च (for the prior half) Ca अमृतमुख
(as above)]

16 ^a) T2 [s]न्वे (for ऽनु) V1 D2 s s [s]नु-
वादयामास Ds om from वादया up to तां (in 17^a)
— ^b) Ks D1 7 S (except M1 s) पटहानक (for पण
पानक) K1 Da D2 -दुन्दुभी; K2 s s B1 s Dn D1
s s 7 S दुन्दुभीन् — ^c) Ds द्वि (for ऽपि)

17 Ds om पूजयामास ता (of. v l 16) — ^b) G1
भूरिदक्षिणा — ^d) Ks ब्राह्मणा Ś1 K1 s s V1 B1
Ds स्वस्त्यवाचयन्, K2 s B2 (m as in text) s Dn1
D1 s s 6 T2 M1 s s स्वस्ति वाच (D1 'द')यन्, B2 Da1
G1 M2 स्वस्त्यवाचयत्; Dn2 स्वस्त्यवाचय (for स्वस्ति
वाचयत्) — ^e) Ds (m as in text) वृत्ता (for
वेदा) — ^f) Ś1 K1 शीलवृत्ति, K2 B2 Da Dn
Ds s छति (Ds 'त')शील; V1 B2 s-s D2 s s वृत्त
शील, B1 नीतिशील (for शीलवृत्त) D1 M1 s s
समाहितान (for -समन्वितान)

18 ^a) D1 ब्रह्मणा Ds राशि, D7 T1 G1 s s राज
(for राजन्) — ^b) B2 Da स्वस्त्याह (Da 'दुर'),
D7 स्वस्त्ययु (for स्वस्त्ययुर्) Ks s D1 7 S (except T2
G2 M2) जनमेजय (for जयमेव च) — ^c) K1 s D1

च (Ks वि) नदत्, Ds विनर्दत् (for च न)
— ^d) Ds युधिष्ठिर

19 ^b) D7 S (except M2) पार्थिव (for पाण्डव)
— ^c) D7 T1 G1 s s प्राप्तोपि (for प्राप्तोऽसि) Ds
दिष्ट्या धर्मं प्राप्तुवंति

20 ^a) Ks गांजीव (for गाण्डीव) — ^b) Ks स
(for च) M2 पांडव — K2 om 20^c-22^b — ^d)
Da1 पांडव — After 20, T2 ins

58* रथे कुवालिभि सर्वैर्भ्रातृभि समुहजन ।
लोकनाथस्य कृष्णस्य प्रसादाद्भरतपर्व ।
विजित्य शत्रून्खिलान्प्रजा धर्मेण रक्षयन् ।
शाश्वत सचनद्वीपा परिपालय मेदिनीम् ।

21 Ks om 21 (of v l 20) — ^a) Ś1 वीर
द्विपाद्, K1 'क्षिपाद् (for 'क्षयाद्) Ks s Dn Ds
तस्माद् (for अस्मात्) — ^b) V1 B Dn D2 s s 6
विजितद्विप; Da द्वि जित, Ds वितमद्विपा (sio)
— ^c) Ks V1 B D (except D1 s 7) T1 G1-s -कार्याणि
(for -कालानि). — ^d) T1 पार्थिव, M1 s s भारत
(for पाण्डव) Ks V1 B D (except D1 s 7) कुरु
सर्वाणि भारत

22 Ks Ds om (hapl) 22 K2 om 22^a
(of v l 20) — ^a) G1 प्रतर्पित (for प्रत्यर्चित)
— ^b) K1 (see m) महीं, Ks Dn2 Ds 7 T G महा
(for महद्) — After 22, T2 ins a passage given
in App I (No 5)

४१

वैशंपायन उवाच ।

प्रकृतीनां तु तद्वाक्यं देशकालोपसंहितम् ।
श्रुत्वा युधिष्ठिरो राजायोत्तरं प्रत्यभाषत ॥ १
धन्याः पाण्डुसुता लोके येषां ब्राह्मणपुंगवाः ।
तथ्यान्वाप्यथ वातथ्यान्गुणानाहुः ममागताः ॥ २
अनुग्राह्या वयं नूनं भवतामिति मे मतिः ।
यत्रैवं गुणसंपन्नान्माम्नाम्यथ विमत्सराः ॥ ३
घृतराष्ट्रो महाराजः पिता नो दैवतं परम् ।

शासनेऽस्य प्रिये चैव स्थेयं मत्प्रियकाङ्क्षिभिः ॥ ४
एतदर्थं हि जीवामि कृत्वा ज्ञातिवधं महत् ।
अस्य शुश्रूषणं कार्यं मया नित्यमतन्द्रिणा ॥ ५
यदि चाहमनुग्राह्यो भवता सुहृदां ततः ।
घृतराष्ट्रे यथापूर्वं वृत्तिं वर्तितुमर्हथ ॥ ६
एष नाथो हि जगतो भवतां च मया सह ।
अस्यैव पृथिवी कृत्स्ना पाण्डवाः सर्वे एव च ।
एतन्मनसि कर्तव्यं भवद्भिर्वचनं मम ॥ ७

C. 12. 1474
B 12. 41 8
K 12. 40 6

Colophon om in D₃ — Sub partan Śi K₁.
1. V₁ B D (except Dn^o D₁ s, D₃ om) S (ex-
cept G₂ s) रात्रयम् — Adhy nam^o Śi युधिष्ठिरा
भिषेचन, K₁ s : V₁ Bo-1 D (except D₁ s, D₃
om.) S युधिष्ठिरा(T₁ धर्मपुत्रा)भिषेक, K₂ B₃ युधि
ष्ठिराज्याभिषेक — Adhy no (figures, words or
both) K₁ B₃ Da₁ Dn₁ D₁ S 40 (as in text),
D₂ s 38 — Slo^o a no Dn₁ 24

41

1 D₃ om the ref D₃ om 1 —^a) K₃ V₁
B D (except D₁ s, D₃ om) च (for तु) —^b)
K₃ कालोपि (for कालोप) K₁ V₁ B D (except
D₁ s s, D₃ om) T G M₂ वृद्धि (for महितम्)
G₃ cites उपमहितम् (as in text) —^c) G₂ हृष्टा (for
श्रुत्वा) —^d) K₁ s : चोत्तर, V₁ Bo-2 s Da Dn₂
D₂ s s s मोत्तर, B₃ Dn₁ मोत्तर, D₁ घुत्तर, D₁ s
मन्वर, G₁ [अ]घोत्तर (for [अ]यो) K₁ ममभाषत,
K₂ G₃ प्रत्य (G₃ 'ति)पद्यत

2 Before 2, T₁ G ins युधिष्ठिर उवाच —^a)
K₂ V₁ B Da Dn D₂ s s s s नूनं, D₁ राज्ञा; T₁
तावद्, T₂ G M₁ s s राजन्, M₂ सर्वे (for लोके)
—^b) B₁ येषा पाण्डव ब्राह्मण —^c) K₁ s D₁ s T₁ G
M₁-2 तथ्या (G₁ 'स्या)न्वा यदि, V₁ तथ्यास्तानय, B₂
तथ्यामत्राय, Da₁ corrupt, D₁ s तथात्व (D₁ 'न्वा)
प्यथ (for तथ्यान्वा) Da₁ corrupt, M₃ तथ्यं वा
यदि वातथ्य —^d) B₁ M₂ ममावृ (M₂ 'हि)ता, Da
गत, D₁ मम गता

3 °) K₁-2 s B₁ s : Dn D₂ s s s यदेव, K₃
M₁ s यत्रैव, Bo s यत्रैव, Da₁ यदेव (for यत्रैव)
—^d) K V₁ Bo 1 s (marg, also as in text) s
Dn₂ D₁ s s G₂ M वृत Da₁ विमत्सरान्

4 °) Dn₂ D₃ महाराज D₄ om from राज up
to दर्य (in 5^a) —^b) Śi D₁ पूतात्मा, K₃ Dn
D₂ s s s पिता मे (for पिता नो) D₃ त नो दैववत्
पर —^c) Śi शासनस्य (for नेऽस्य) —^d) K₁ मे
प्रिय, Bo s s सरधीति (for मत्प्रिय)

5 D₄ om एतदर्थं (of v l. 4) —^a) D₁ राजानं
(for जीवामि) —^b) B₂ Da D₃ तस्य (for अस्य)
—^d) Da₁ अवेद्रया (sic) (for अतन्द्रिणा)

6 °) K₁ D₂ s s S चाहम्, Da वायम् (for
चाहम्) D₃ अनुग्राहो —^b) G₂ भवत (for भवता)
K₁ सुहृदो भवतस्य, K₃ s D₁ सुहृदा भवता (by
transp) Da₁ सुहृद, D₁ सुदस्य, D₁ सुहृदा ('
सुहृदा) K₁ s V₁ B D (except D₁ s) G₂
(for तत) —^c) K₁ s G₁ घृतराष्ट्रो (K₃ s
—^d) K₁ s D₁ वृत्त्या, V₁ वृत्त (for वृत्ति)
वर्तयता (K₁ 'यिया)ववा (for वर्तितुमर्हथ) G₂

7 °) B₂ नाथोस्य Śi K₁ B₁ D₂ s s G₂ s
V₁ य एष नाथो जगतो —^b) Dn₂ भवता
अस्येय (for अस्यैव) K₂ s जगती (for
Dn₂ सर्वा (for कृत्स्ना) D₁ S (except M₂
प्रसादे पृथिवी —^d) M₁ पूर्व (for सर्व)
हि, T₁ G₂-s ह (for च)

अनुगम्य च राजानं यथेष्टं गम्यतामिति ।
 पौरजानपदान्सर्वान्विसृज्य कुरुनन्दनः ।
 यौवराज्येन कौरव्यो भीमसेनमयोजयत् ॥ ८
 मन्त्रे च निश्चये चैव पाङ्गुण्यस्य च चिन्तने ।
 विदुरं बुद्धिसंपन्नं प्रीतिमान्चैव समादिशत् ॥ ९
 कृताकृतपरिज्ञाने तथायव्ययचिन्तने ।
 संजयं योजयामास क्रद्धमृद्धैर्गुणैर्युतम् ॥ १०
 बलस्य परिमाणे च भक्तवेतनयोस्तथा ।
 नकुलं व्यादिशद्राजा कर्मिणामन्ववेक्षणे ॥ ११

परचक्रोपरोधे च दृष्टानां चावमर्दने ।
 युधिष्ठिरो महाराजः फल्गुनं व्यादिदेश ह ॥ १२
 द्विजानां वेदकार्येषु कार्येष्वन्येषु चैव हि ।
 धौम्यं पुरोधसां श्रेष्ठं व्यादिदेश परंतपः ॥ १३
 सहदेवं समीपस्थं नित्यमेव समादिशत् ।
 तेन गोप्यो हि नृपतिः सर्वावस्थो विशां पते ॥ १४
 यान्यानमन्यद्योग्यांश्च येषु येष्विह कर्मसु ।
 तांस्तांस्तेष्वेव युयुजे प्रीयमाणो महीपतिः ॥ १५
 विदुरं संजयं चैव युयुत्सुं च महामतिम् ।

8 ^a) K1 s s D1 s अनुमान्य, D2 s r S 'ज्ञाप्य (for 'गम्य) K2 s तु (for च) K3 वरजो (for राजान) V1 B Da Dn D. s s अनुज्ञाप्याथ ताम्राजा — ^b) K1 s ययेच्छ D2 s s हृह (for हृति) — ^c) D1 पौरा (for पौर-) K1 जानपदा K1 मुख्यां, D1 मुखान् (for सर्वां) — ^d) K1 विचार्य (for विसृज्य) V1 पाण्डुनदन, B1 M1 कुरुनदन — ^e) K1 s s D1 यौव राज्य च K2 Dn D2 s. s s कौरव्य, V1 B Da D1 s S कौरव्य (V1 M1 s 'व्य) (for कौरव्यो).

9 ^a) Bo मन्त्रेण, Da1 मन्त्रश्च, Da2 M1 s मन्त्रस्य D1 चिन्तने (for निश्चये) G2 तस्मिन् (for चैव) — ^b) Da1 T G1 s s पङ्गुण्य; D2 पाङ्गुण्य; G2 गुणस्यापि V1 Da1 D1 T G विचिन्तने (Da1 येत्; T1 'ये), Da2 विद्वितते (sic), D1 न निश्चये (for च चिन्तने) — Da1 repeats 9^{ab} after 10^{ab} — ^c) K1 प्रीतिसपन्न (for बुद्धिसपन्न) — ^d) K1 V1 B D (except D1 s) S स (for वै) K1 विनियोजयत् (for वै समादिशत्) Ks D1 न्ययोजयत्, Da समादिशत्; D1 उपादि (for समादि)

10 ^a) Da कृताकृतपरि (Da2 'तप'ज्ञाने — ^b) Ks Ks तथा च (for तथाय) M2 दर्शने (for चिन्तने) — After 10^{ab}, Da1 repeats 9^{ab} — ^c) G1 सजयां — ^d) K2 V1 B Da Dn D2 s s-3 वृद्ध सर्व, Ks s D2 T2 M2 वृद्धमृद्धैर्, K3 वृद्ध वृद्ध, D1 वृद्ध वृद्धैर्, T1 G2-3 हृष्टं वृद्धैर् (G2 'द्वि); G1 हृष्टमृद्धैर्, M1 s s वृद्ध वृद्धैर् (for क्रद्धमृद्धैर्) Ks s D1 युत गुणै (by transp), Ds 'गुणैर्युत K1 वृद्धमृद्धियुत गुणै

11 ^a) Da1 परिणामे G1 om च — ^b) K1 *क्रवेतनयोस्तथा (corrupt), T2 भक्तवेतनिके तथा — Da1 repeats 11^a after 12^{ab} — ^c) V1 M1 s s

चादिशत्; D1 T2 प्रेपयत्, T1 G M2 प्रादिशत् (for व्यादि) — ^d) All MSS (except S1 K2 D1) कर्मणा (G1 'णा) K1 s s V1 B Dn D2-3 T G2-4 M चान्ववेक्ष (Dn2 'प)णे; Da1 G1 चा (G1 ना)न्ववेक्षणे, Da2 चान्ववेक्षसे, D1 अनुवीक्षणे (for अन्ववे)

12 ^a) K1 परचक्रोपमर्दे च, Dn2 'रोधेन, G1 परि चक्रोपरोधे च — ^b) K2 s s V1 B1 s Da Dn D2 s s दृष्टाना, D1 दृष्टानां; M2 युक्तानां (for दृष्टानां) D1 r T G om च Dn1 विमर्दने (for [अ]वमर्) — After 12^{ab}, Da1 repeats 11^a — ^c) S1 K1 s G2 महाराजा; K2 s Dn D2 s s T2 G2 s M1 s 'राज — ^d) Some MSS फाल्गुनं Dn1 चादिदेश, D1 प्रादि

13 Ks om 13 — ^a) Bo s-s (B1 s marg, also as in text) Da Dn T2 G1 s देवकार्येषु; Ds वेदकार्ये च (for 'येषु) K1 s D1 द्विजदेवतकार्येषु — ^b) K1 D1 अग्निकार्येषु (for कार्येष्वन्येषु) B D (except D1 r) T1 Gs s M1-3 ह (for हि) — ^d) K2 V1 B D (except D1 s r) नित्यमेव समादिशत्

14 Bo om (hapl) 14^{ab} — ^a) Da2 सहदेव (for 'देव) — ^d) V1 सर्वाभे, B1 शरीरस्थो, M सर्वावस्थ (for 'वस्थो) K1 सर्वावस्थासु भारत

15 ^a) K1 D2 योन्यान्, Ks Ms येन्यान्; M2 s अन्यान् (for यान्यान्) K1 अन्यांश्च, D1 S अमात्यान् (for अमन्यद्) D1 योगाश्च, D1 अन्याश्च, G2 योधाश्च (for योग्यांश्च) Da1 यान्यान्यमन्ययोग्याश्च — ^b) K1 D1 r T1 G M [अ]य; K4 [अ]ह, T2 [अ]धि (for [ह]ह) — Ds reads 15^a-16^a tw10c — ^c) D1 श्रेष्ठेषु, G1 s च तेषु, M1 s एवाय (for तेष्वेव) T1 Gs s तांस्तांस्तेषु युयुजे (sub-metric)

अन्नवीत्परवीरस्रो धर्मात्मा धर्मवत्सलः ॥ १६
 उत्थायोत्थाय यत्कार्यमस्य राज्ञः पितुर्मम ।
 सर्वं भवद्भिः कर्तव्यमग्रमर्त्तैर्यथातथम् ॥ १७

पौरजानपदानां च यानि कार्याणि नित्यशः ।
 राजानं समनुज्ञाप्य तानि कार्याणि धर्मतः ॥ १८

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

४२

वैगंपायन उवाच ।

ततो युधिष्ठिरो राजा ज्ञातीना ये हता मृधे ।
 श्राद्धानि कारयामास तेषा पृथगुदारधीः ॥ १
 धृतराष्ट्रो ददौ राजा पुत्राणामौर्ध्वदेहिकम् ।
 सर्वकामगुणोपेतमन्नं गाश्च धनानि च ।

रत्नानि च विचित्राणि महार्हाणि महायशाः ॥ २
 युधिष्ठिरस्तु कर्णस्य द्रोणस्य च महात्मनः ।
 धृष्टद्युम्नाभिमन्युभ्यां हैडिम्यस्य च रक्षसः ॥ ३
 विराटप्रभृतीनां च सुहृदामुपकारिणाम् ।
 द्रुपदद्रौपदेयानां द्रौपद्या सहितो ददौ ॥ ४

C. 12. 1490
 B. 12. 42. 5
 K. 12. 41. 4

—^a) D: T₁ G₁ ३ प्रियमागो

16 ^a) Da₁ मैव, D₁ चैव (for चैव) —^b) V₁
 B₁ D₁ महामति, B₀ २ Da D₂ T G₂ महीरति, B₁
 Dn₂ D₂ G₁ ३ ४ M₁ ३ ४ महीपति —^c) D₂ ३ ३
 पृथिवीपालो, D₁ T G M₂ परमप्रीतो (for परवीरस्रो)
 —^d) Da धर्मार्थो (for धर्मात्मा)

17 ^a) Dn₁ T₃ G₁ M₂ तन्, Dn₂ D₃ मत्- (for
 यत्) D₃ युक्ताय (for यत्कार्यम्) —^b) B₃ (marg
 as in text) ४ D₂ २ ३ कार्य (for राज्ञ) —^c) K₁
 D₁ ३ सर्वैर् (for सर्वै) —^d) D₃ अग्रमत्त, Ca 'मत्तै
 (as in text) Dn₂ D₃ यथायथ, D₁ T G₄ M
 य (D₁ त)या मया, G₁-३ यथा मम (for यथातथम्) .

18 ^b) K₁ ३ Da कर्माणि (for कार्याणि) K₁ २ .
 D₁ भागदा, Dn D₂ ३ e सर्वेश (for नित्यश) —^c)
 Da^a राजाना (sic) K₁ ज्ञाय, D₁ T₁ G प्राप्य (for
 ज्ञाप्य) —^d) K₂ B₂ ४ D₂ ३ कर्माणि, Dn₂ सर्वाणि
 (for कार्याणि) K₂ ३ D₁ भारत, V₁ B Dn D₂ ३
 ३ ३ भागश, Da नित्यश, D₃ सर्वेश, D₁ सर्वत
 (for धर्मत)

Colophon — Sub parvan Ś₁ K₂ ३ ३ V₁ Da
 Dn D₂ ३ ३ T G₁ ३ M राजधर्म — Adhy name
 Ś₁ B₂ Da Dn₂ D₃ M₂ भीममेनराज्या (Ś₁ ज्य)भिवेक,
 K₁ B₁ भीमराज्या, K₂ ३ युधिष्ठिराभिवेक, K₂ V₁
 B₀ ३ ३ D₂— भीमयौवराज्याभिवेक, Dn₁ अधिकार

नियम, D₁ राज्याभिवेक, T₁ G₁ ३ ३ M₁ ३ राज्या-
 धिकार (M₁ ३ अधिकार)विभाग, G₂ भीमाद्यधिकारप्रदान
 — Adhy no (figures, words or both) K₂ B₁ ४
 Da₁ Dn₁ D₁ S 41 (as in text), B₁ 42, D₂ ३
 39 — Śloka no Dn₁ 19

42

1 D₃ om the ref —^b) M₁ transp हता and
 मृधे K₂ Dn D₃ युधि, G₁ वधे (for मृधे) K₁
 ज्ञातीना सयतात्मना —^d) Da D₁ पृथक्पृथग् (for
 तेषा पृ')

2 ^a) D₁ तदा, T₂ तथा (for ददौ) K₂ तत्र
 (for राजा) —^b) Da₁ पौत्राणाम् Ś₁ T₂ और्ध्व
 देहिकं, K₂ देहिके —^c) Dn₂ सर्व (for सर्व) Ś₁
 D₁ गणोपेतम् (for गुणो) —^d) Da युधिष्ठिर (for
 धनानि च) —^e) K₂ ३ D₁ transp विचित्राणि and
 महार्हाणि

3 ^a) B₂ ४ D₂ ३ ३ M₁ च (for तु) All MSS
 (except Ś₁ K₁ २ ३ D₁) transp कर्णस्य and द्रोणस्य D₂
 तु (for च) — Da om. 3rd —^c) K₂ ४ धृष्टद्युम्ना
 भिमन्यो (K₂ न्योर्), K₂ ३ D₂ ३ S द्रौपदेयाभिमन्युर्ना
 —^d) K₁ हिडिंभस्य, K₂ D₁ ३ G₁ हैडव (D₂ न)स्य
 D₃ मेदयो (for रक्षस)

4 ^a) D₃ विष्णुराटप्रभृतीनां —^b) D₃ वसुदाम्

ब्राह्मणानां सहस्राणि पृथगेकैकमुद्दिशन् ।
 धनैश्च वस्त्रै रत्नैश्च गोभिश्च समतर्पयत् ॥ ५
 ये चान्ये पृथिवीपाला येषां नास्ति सुहृज्जनः ।
 उद्दिश्योद्दिश्य तेषां च चक्रे राजौर्ध्वदैहिकम् ॥ ६
 सभाः प्रपाश्च विविधास्तडागानि च पाण्डवः ।
 सुहृदां कारयामास सर्वेषामौर्ध्वदैहिकम् ॥ ७
 स तेषामनृणो भूत्वा गत्वा लोकेष्ववाच्यताम् ।
 कृतकृत्योऽभवद्राजा प्रजा धर्मेण पालयन् ॥ ८

धृतराष्ट्रं यथापूर्वं गान्धारीं विदुरं तथा ।
 सर्वाश्च कौरवामात्यान्भृत्यांश्च समपूजयत् ॥ ९
 याश्च तत्र स्त्रियः काश्चिद्व्रतवीरा हतात्मजाः ।
 सर्वास्ताः कौरवो राजा संपूजयापालयद्गृणी ॥ १०
 दीनान्धकृपणानां च गृहाच्छादनभोजनैः ।
 आनृशंस्यपरो राजा चकारानुग्रहं प्रभुः ॥ ११
 स विजित्य महीं कृत्स्नामानृण्यं प्राप्य वैरिषु ।
 निःसपत्नः सुखी राजा विजहार युधिष्ठिरः ॥ १२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

(for सुहृ) —^a) D₂ दुपद, D_{n2} दुपदो (for
 दुपद) —^d) D_{n2} D₁ द्रौपद्या

5 ^b) Ś₁ K₁ D₁ एकैकमु (D₁ 'म)द्वहन्, K₂ 'मा
 दिशन् (K₄ 'त्), M₁ 'शोद्दिशन् (for 'मुद्दिशन्)
 —^c) D₁ transp च and वस्त्रै K₂ 4 transp वस्त्रै
 and रत्नै K₈ 5 V₁ B Da Dn D₂-8 S धनै (Bo
 Dn₁ M₁ 8 'न) रत्नैश्च गोभि (V₁ भोगै)श्च —^d)
 K₈ 5 V₁ B D (except D₁) S वस्त्रैश्च (for गोभिश्च)
 Ś₁ B₈ समतर्पयन् (B₈ 'र्पयत्), K₂ 4 समपूजयत् (K₄
 'न्), V₁ स समर्पयत्

6 ^a) B₂ चैव, D₄ चास्य (for चान्ये) —^b) Ś₁
 'जना (for 'जन) —^c) K₆ D₄ द्वि (for च) T₂
 उद्दिश्य तेषां च तदा —^d) K₁ 4 राजौर्ध्वदैहिक, K₂ 8
 V₁ B Da Dn D₂ 8 5-7 S (except T₂) राजौ (K₂ D₇
 'जो)र्ध्वदैहिक

7 K₈ D₄ transp 7 and 8 V₁ read 7 on marg
 —^a) K₁ स ता (for सभा) K₈ समाश्रयाश्च (for
 सभा प्रपाश्च) D₁ G₁ प्रभाश्च (for प्रपाश्च) Ca cites
 प्रपा (as in text) —^b) Ś₁ K₄ D₁ 8 तडाकानि,
 K₈ B₂-4 Dn₁ D₃ 5 7 T G M₁ 2 4 तडाकानि, K₈
 तरणानि, M₈ ताटकानि (for तडागानि) —^d) D_{n2}
 स तेषाम् (for सर्वेषाम्) K₂ 8 5 V₁ B Da Dn D₂
 8 5-8 S और्ध्वदैहिक (V₁ 'के, D₂ 'कै), D₄ ऊर्ध्व
 देहिके Ś₁ K₁ चक्रे राजौ (K₁ 'जो)र्ध्वदैहिक (= 6^d),
 D₁ चक्रे चैवोर्ध्वदैहिक

8 K₈ D₄ transp 7 and 8 D₇ om 8^{ab} —^a)
 D₂ G₂ 8 सर्वेषाम् (for स तेषाम्). —^b) K₁ Da
 वाच्यता, M₁ 8 [अ]हाच्यता (sic) (for [अ]वा')

—^d) D₂ धर्मेण (for धर्मेण) K₈ धर्मेण पालयन्महीं

9 D₇ om 9-10, D₈ om 9 —^b) K₄ D₂
 गाधारी D₁ विदुरास (for विदुर) —^c) V₁ om
 च K₂ 3 5 B₁ Dn D₆ कौरवान्मान्यान्, D₁ T₂
 'वामान्य (for 'मात्यान्) —^d) D₄ स (for च) Ś₁
 भृत्यान्ममपूजयन्, K₁ भृत्यान्ममपूजयत्, K₈ भृत्या
 न्समरपूजयन्, T G M₂ वृत्त्या च समपू (M₂ 'यो)जयत्,
 M₁ 8 4 वृत्त्या समम (M₄ स सम)पूजयत्

10 D₇ om 10 (cf v 1 9) —^a) G₈ यत्र (for
 तत्र) —^b) K₁ महात्मजा, M₁ 8 हतप्रजा (for
 हतात्मजा) — D_{n1} repeats 10^{cd} after 11 —^c)
 D₄ कौरवौ —^d) K₁ पालयत्, D₆ [अ]पालयन् (for
 'यत्) G₁-8 प्रजा (for घृणी)

11 ^a) D_n D₆ नीचाध, D₂ M₂ दीनानां (for
 दीनान्ध) —^c) M₂ आनृशसपरो राजा —^d) D_{n1}
 [अ]नुग्रह B₁ प्रभु, D₂ 8 5 विभु (for प्रभु)
 — After 11, D_{n1} repeats 10^{cd}

12 ^a) K₁ D₂ निर्जित्य, K₄ निर्दित्य (for विजित्य)
 —^b) D_{n1} आनृणां K₄ चाप्यवैरिषु; D₇ T G प्राप्य
 वै नृषु

Colophon — Sub-parvan Ś₁ K₁ 2 4 5 V₁ B
 Dn D₁ 8 5 8 T₂ G₂ M राजधर्म — Adhy name
 K₈ V₁ B (except B₁) Da Dn D₂-8 श्राद्धक्रिया, D₇
 ऊर्ध्वदेहकरण; T₁ G₁ 2 4 M₂ और्ध्वदैहिककरण; M₁ 8
 'देहिक — Adhy no (figures, words or both)
 K₂ 5 B₁ 4 Da₁ Dn D₇ S 42 (as in text), B₂
 43, D₂ 8 40 — Śloka no Dn₁ 12

४३

वैशंपायन उवाच ।

अभिपिक्तो महाप्राज्ञो राज्यं प्राप्य युधिष्ठिरः ।
 दाशार्हं पुण्डरीकाक्षमुवाच प्राञ्जलिः शुचिः ॥ १
 तत्र कृष्ण प्रसादेन नयेन च वलेन च ।
 बुद्ध्या च यदुशार्दूल तथा विक्रमणेन च ॥ २
 पुनः प्राप्तमिदं राज्यं पितृपैतामहं मया ।
 नमस्ते पुण्डरीकाक्ष पुनः पुनररिदम ॥ ३
 त्वामेकमाहुः पुरुषं त्वामाहुः सात्वतां पतिम् ।
 नामभिस्त्वां बहुविधैः स्तुवन्ति परमर्षयः ॥ ४

विश्वकर्मन्मस्तेऽस्तु विश्वात्मन्विश्वसंभव ।
 विष्णो जिष्णो हरे कृष्ण वैकुण्ठ पुरुषोत्तम ॥ ५
 अदित्याः सप्तारात्रं तु पुराणे गर्भतां गतः ।
 पृथ्विगर्भस्त्वमेवैकस्त्रियुगं त्वां वदन्त्यपि ॥ ६
 शुचिश्रवा हृषीकेशो घृताचिर्हंस उच्यसे ।
 त्रिचक्षुः शंभुरेकस्त्वं विभूर्दामोदरोऽपि च ॥ ७
 वराहोऽग्निर्वृहद्भानुर्वृषणस्ताक्षर्यलक्षणः ।
 अनीकसाहः पुरुषः शिपिविष्ट उरुक्रमः ॥ ८
 वाचिष्ट उग्रः सेनानीः सत्यो वाजसनिर्गुहः ।

C 12. 1507
B 12. 43 9
K 12. 42. 9

43

1 D₈ M₁ om the ref —^a) D₁ D₂ ३ ३ मद्वा
 राजो (D₁ 'जो) —^c) D₁ १ दशार्हं K₂ om
 (? hapl) from शार्ह up to यदु (in 2^c) — G₁
 om (hapl) 1^d-3^e —^d) D₁ प्राञ्जलि

2 K₂ om up to यदु, G₁ om 2 (cf v 1 1)
 Before 2, T₁ G₂₋₄ ins युधिष्ठिर —^b) D⁻ T
 G₂₋₄ M₂ ४ वलेन च नयेन च — D₁ T G₂₋₄ M₂
 transp 2^c and 3^a —^c) K₂ युधि, M₁ ४ नर-
 (for यदु) —^d) K₅ वै विक्रमेन (for विक्रमणेन)

3 G₁ om 3^a (cf v 1 1) D₁ T G₂₋₄ M₂
 transp 2^c and 3^a —^d) D₁ G₁ अरिदम

4 ^a) G₂ एव (for एकम्) —^b) K₄ सर्वज्ञ, D₂
 त्वमाहु (for त्वामाहु) K₅ D₁ S सर्वतो, D₂ G₂
 सत्वता (for सान्वता) K₆ V₁ B₁ ३ Da D₂ D₆ T₁
 G₂ M₂₋₃ G₂ नदि, D₁ T₂ दिशि, M₄ गत (for
 पतिम्) —^c) Ś₁ K₁ ४ D₁ सामभिस् (for नाम^c)
 G₁ त्व, M₂ त्वा —^d) K₃ V₁ B₀₋₁ D (except
 D₁) T₁ G₂ M₁ ४ प्रयत्ता द्विजा (D₂ 'जं) B₂ M₂
 यदु (B₂ त्रिवि) धा द्विजा, T₂ प्रणयाद्विजा (for पर
 मर्षय)

5 ^c) D₁ S शर्व (for कृष्ण) —^d) G₁ वैकुण्ठ
 K₃ ६ D₁ परनेश्वर (for पुरुषोत्तम)

6 ^a) Ś₁ (by corr) K B₁ D₆ ३ G₁ ३ M आदित्या,
 D₂ T₂ आदित्य K₂₋₅ V₁ B Da Dn D₁₋₃ ३ ३ ३

सप्तग त्व, D₁ सप्तारात्रा, T₂ 'रात्रस्, M₂ सर्वारात्र
 (for सप्त) D₁ च, D₁ S त्व (G₁ त्वा, G₂ ४ त्वा)
 (for तु) —^b) V₁ D₂ D₁ T₂ पुराणो, B₁ प्रधाने
 G₁ धर्मता (for गर्भता) K₁ D₁ गता —^c) K₄
 तृष्णि (for पृथ्वि) —^d) K₂ त्रियुगे, G₂ त्रियुग (as
 in text) G₂ M₂ ४ त्वा (for त्वा) B₂ वदस्यपि,
 D₁ वदत्यपि (for वदन्त्यपि)

7 ^a) D₁ श्रुतश्रवा, D₂ शुचि श्रुत्वा, G₁ शुशुभ्राव
 (for शुचिश्रवा) K₁ हृषीकेशो, M₄ केश —^b)
 V₁ B₀ २ ३ ३ Da D₂ D₆ ७ घृताचिर्, M₂ हृता
 चिर् (for घृता^c) D₁ हास, D₂ हर (for हस) K
 V₁ B₀ २-1 D (except D₁ ६) S उच्यते —^c) D₁ S
 नृ (T₂ G₂ न) चक्षु (for त्रिच^c) D₁ शंभुर K₁
 एव, M₂ ईशस् (for एकस्) —^d) D₁ S (except
 M₁ २) मृदुर (for विभुर) V₁ दामोदरोपि वा, D₂
 'दर प्रभु (for 'दरोऽपि च)

8 ^a) D₂ वराहोपि, D₁ T G वरुणोऽग्निर्, D₂ M₂
 वराहा (M₂ 'हो) ऋग् (for वराहो) —^b) K₂ B₁ D₁
 विषणस् (B₁ 'ण), K₅ B₀ २ Dn D₆ वृषभस्; Da
 विषणस्, D₂ वृह^c (for वृष^c) K₁ ताक्षं, D₁ G₁
 ताक्ष्य, D₂ ताक्ष^c (for ताक्ष्यं) G₂ oites ताक्ष्यं
 —^c) Ś₁ K₁ D₁ अने (D₁ 'नै) कसाह, D₁ अनीकसाह,
 G₁ M अनेकसाह (G₁ 'ख) (for अनीकसाह)
 —^d) V₁ पराक्रम (for उरु^c)

9 ^a) K₁ वाचिष्ट, K₂ ६ B₀ २-1 Dn D₂ ३ ३
 वरिष्ट (K₅ 'ष्ट), K₅ B₂ (marg) Da D₁ ३ वासि
 (D₁ 'सी) ष्ट, K₄ रोचिष्ट, V₁ वाशिष्ट, B₁ ३ D₆

C 12 1507
B 12 43 9
K 12 42 9

अच्युतश्चावनोऽरीणां संकृतिर्विकृतिर्वृषः ॥ ९

कृतवर्त्मा त्वमेवाद्विर्वृषगर्भो वृषाकपिः ।

सिन्धुक्षिदूर्मिस्त्रिककुत्रिधामा त्रिवृदच्युतः ॥ १०

सम्राड्विराट् स्वराड्वैव सुरराड्धर्मदो भवः ।

विभुर्भूरभिभूः कृष्णः कृष्णवर्त्मा त्वमेव च ॥ ११

खिष्टकृद्भिपगावर्तः कपिलस्त्वं च वामनः ।

यज्ञो ध्रुवः पतंगश्च जयत्सेनस्त्वमुच्यसे ॥ १२

शिखण्डी नहुपो बभ्रुर्दिवस्पृक्तं पुनर्वसुः ।

सुवभ्रुरुक्षो रुक्मस्त्वं सुपेणो दुन्दुभिस्तथा ॥ १३

गभस्तिनेमिः श्रीपञ्चं पुष्करं पुष्पधारणः ।

वशिष्ट, D1 7 वाचि (D1 'द्वि')ष्ट; T1 G2 4 वाचीष्ट, G1 M1 8 4 वाचिष्ट (for वाचिष्ट) Ś1 K Bo 1 Dn2 D1 2 4 0-8 T2 G2 M2 उग्र, Dn1 उरु (for उग्र) Dn2 D4 G1 सेनानी (G1 'नि'); D1 सीनानी (s10) —^b) Ś1 K1 वाजिसानिर, D2 राजसानिर, Ca वाज सानिर (as in text) Bo 8-8 D0 G2 गुण, Dn2 गुरु (for गुरु) D1 सत्यो वाचमुनिर्गुह; D2 मतो घालमनिर्गुण —^c) Ś1 श्यावनो, B1 8 D1 T1 G1 8 4 M1 8 4 च्यावनो (for च्यावनो) K2 वीर, D2 राजा (for श्रीणा) Da1 अच्युतस्यावनोरीणा —^d) Ś1 सकृत्तिर; K1 2 संस्कृति, K2 B1-8 Da D2 8 8 संस्कृतो, V1 Bo Dn D0 8 M1 8 4 संस्कृतिर, D1 सद्धतिर, T2 G2 सुकृतिर (for सकृ') K4 विकृतिव्यय, B2 Da प्रकृतिविधि, S (except M2 4) प्रकृतिर्विभु (G4 'वृष') (for विकृतिर्वृष) K2 Bo D2 विष (for वृष)

10 ^a) K1 कृष्णवर्त्मा; K2-8 Dn1 D2 8 M कृष्ण वर्त्मा (D2 'रुर्म'), V1 ऊर्ध्वधर्मस्, B Da Dn2 D0-8 T G1 8 4 ऊर्ध्ववर्त्मा (G1 'वारमा'); D4 कृष्ण वर्त्मा, D2 वृष्णधर्मस्, G2 ऊर्ध्वार्त्मा त्वं (for कृतवर्त्मा) K2 च मेवादिर, B2 त्रिवस्योत्रिर, Da त्रिवरगादि (Da2 'दिर') (for त्वमेवाद्विर) K1 V1 D2 8 8 [अ]दिर, K2 Dn2 D2 7 8 S [आ]दिर; Bo 1 4 6 [अ]दिर (for [अ] द्विर) —^b) K2 वृषकर्मा, V1 B Da Dn D2 8 8 0 8 वृषद (B2 'पाद्')र्भो, D1 S वृषपर्वा (M4 'वै') (for 'गर्भो') Da महाकपि, M2 4 वृषाकपि (for 'कपि') —^c) K1 सिन्धुक्षिदूर्मि, K2 Da2 Dn1 D2 5 सिन्धु विधर्मस्; K3 सिन्धुस्त्रिधर्मस्; K4 सिन्धुक्षधर्मस्, K5 सिन्धुक्षधर्मस्; V1 Bo 2-5 D2 6 7 सिन्धुर्विदु (D0 'दू')-र्मिस्; B1 सिन्धुर्वितुमं; Da1 सिन्धुर्विदुस्ते; Dn2 D2 T2 सिन्धुर्विधर्मस्; D3 सिन्धुस्त्रिधर्मस्; T1 G सिन्धु विधर्मस्; M सिन्धुर्विदूर्मिस् (for सिन्धुक्षिदूर्) K1 त्रिककु; K2-8 V1 Bo 2-5 Da2 Dn D2-8 7 8 T1 G M2 त्रिककूप; B1 त्रिचक्षुस्; Da1 ककुभिस् (for त्रिक कुत) —^d) D1 त्रियामा; T2 अधामा (for त्रिधामा) K2 5 V1 B D (except D1 4 7) त्रि (D2 'वृ')दिया (B1 'वो')च्युत

11 ^a) T2 सम्राट् (for सम्राट्) K2 V1 B1 8 Dn

D2 8 6 0 8 सुराट्, G1 स्वरात् (for स्वराट्) Ś1 (orig) K1 स प्रावृद्गाट्स्वन (K1 'र')श्चैव, Ś1 (by corr) सम्रा द्गाट्सुराट्चैव (submetric) —^b) Ś1 K1 धर्मदोह (Ś1 'ह')व, K2 'दो भव (for 'दो भव) K2 4 सुराट् धर्मगुहो भव, V1 Bo 1 8-8 Dn D2-8 8 सुरराजो भवोह (B1 'वो भ, D2 'वद्')व, B2 सुरराट्भूसुरो ज्व; Da वसुराट्भूसुर्वो सुव, D1 ब्रह्मराट्भो भवो भव; D1 T G1 2 4 स्व (D1 T सु)राट् (D1 om ट्)भूतमयो भव, G2 सुराणमरुतयो भव —^c) T2 विभुत्तिर; G4 हसुर्भूर (s10) (for विभुर्भूर) K1 D1 क्षधिभू, K2 3 5 B1 क्षधिभू, D2 8 क्षधिभू (for क्षधिभू) D4 कृष्ण V1 B1 D2 विभुर्भू (B1 भूवि भू/रिविभु' कृष्ण

12 ^a) B2 4 स्वस्तिहृद्, B5 D1 स्विति (D1 'ष्ट')हृद्, D4 सुष्टि (for स्विति) Ś1 K1 भिपगावत्त (Ś1 'वत्त'), K2 6 V1 B (except B1) Da Dn D2 8 8 8 M2 भिपजा वर्त (for भिपगा') —^b) K1 स (for च) D1 8 T G2 मानव (for वामन) —^c) K1 यज्ञध्रुव —^d) V1 Bo 2-5 D (except D1 4 7) यज्ञसेनस्, B1 यज्ञसनस् (for जयत्सेनस्) K4 Da D1 0-8 उच्यते

13 ^a) Ś1 K1 D1 बहुसो, K2 6 D2 7 S म (D1 सा)हिपो (for नहुपो) Ś1 यधु, K1 बहु —^b) D1 T2 G1 2 दिविस्पृक् B1 'वसु' —^c) K1 स वधुर, K2 8 5 V1 B2 Da Dn D2 सुयभू, K4 D1-2 6 सुयभू (for सुयभूर) Ś1 उक्ष्यो, K1 उक्ष्योर, K2-5 V1 B2 Dn D2 8 8 8 रुक्म, Bo 4 उज; B1 उरु, B2 अर्क, B3 अज; Da उच्छ, D1 'दक्ष्यो, D1 'रुक्मो, D2 उन्सु, T G2-1 उक्षा, G1 उक्ष्मा (for उक्षो as in D1 only) K1 उक्त स्व, K2 8 5 D1 T2 यज्ञस्त्व, K4 V1 B Da Dn D2 8 8 8 यज्ञश्च; D2 T1 G युगमस्त्व (for रुक्मस्त्व as in Ś1 D1 only) M प्रय-भुरदयुगमस्त्व —^d) K2 Da1 D4 8 सुपेणो, V1 सुपेणो, M2 4 सोमभाग् (for सुपेणो) B1 भिक्षुकस्, Dn2 दुद्धभिस् (for दुन्दु')

14 ^a) B1 G1 M1 8 गभस्तिनेमि (B1 'मी) Ś1 श्रेयसा (s10), K2 T1 G1 8 4 श्रीवसव, K2-5 V1 B

ऋशुर्विभुः सर्वदक्षमस्त्वं सावित्रं च पठ्यसे ॥ १४
 अम्भोनिधिस्त्वं ब्रह्मा त्वं पवित्रं धाम धन्व च ।
 हिरण्यगर्भं त्वामाहुः स्वधा स्वाहा च केशव ॥ १५
 योनिस्त्वमस्य प्रलयश्च कृष्ण
 त्वमेवेदं सृजसि विश्वमग्रे ।
 विश्वं चेद त्वद्वशे विश्वयोने

नमोऽस्तु ते शार्ङ्गचक्रासिपाणे ॥ १६
 एवं स्तुतो धर्मराजेन कृष्णः
 सभामध्ये प्रीतिमान्पुष्कराक्षः ।
 तमभ्यनन्दद्भारतं पुष्कलाभि-
 र्वाग्भिर्ज्येष्ठं पाण्डवं यादवाग्र्यः ॥ १७

C 12 1815
B 12 43 17
F 12 42 17

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्रिचत्वारिंशोऽध्याय ॥ ४३ ॥

D (except D1 s) T2 G2 M2 : श्रीपद्म, M1 : श्री
 पद्म (for श्रीपद्म) —^b) Da D1 om पुष्कर K
 (except K1) V1 B Dn Dc-s S पुष्कर, D2-s सत्त्व
 (D1 'ह')स्य (for पुष्कर) K1 D1 शु(D1 पु)ष्क
 धारण, K2 V1 Bo 2-s D1-~ पुष्पधारक (K2 'रिण),
 K2 B1 D1 T G M1 शु(K2 सु)मधार(G2 'रि)ण,
 M1-2 शुष्मधारण (for पुष्पधा) —^c) K1 s M2 ऋजुर्;
 Da चातुर्, Dn: D2 ऋजुर्, M2 ऋजुर् (for ऋजुर्)
 D2 ऋजु (for विभु) B2 D2 s M2 सर्वसूक्ष्म, M1 s
 मम सूक्ष्मन्, M1 सर्वसूक्ष्म (for 'सूक्ष्मम्' —^d) K2
 चारित्र, K2 धारित्र, T G धरित्री (for सावित्र)
 K2 om च K1 : V1 B Da1 Dn D2 : s c चारित्र
 (K1 त्व भवि [sic]) चैव पठ्यसे (Dn2 'ते), K2 D1
 त्व प्रातृत्व प्रपट्ट (D1 'द्य)से, Da2 D2 चारित्र्य (Da2
 'त्र) चैव कथ्य (Da2 यद्य)मे, D1 त्व धमित्रश्च पठ्यते
 (sic), M धरित्री त्व च पठ्यते

15 ^a) K2 द्रव्या, B2m वाक्ष्यो, D1 स्त्रियो, T1
 G तपो; T2 शिवो, M1 s दृष्टिर्, M2 s दृष्टो (for
 क्षम्यो) S1 श्रेष्ठो निधिसु, S1m D1 स्र(D1 सु)ष्टा
 विधिसु; K1 स्रष्टा निधिसु, K2 s श्रेष्ठो निधिसु (for
 क्षम्योनिधिसु) B2 s M2-1 ब्रह्म Da2 om त्व D2
 s c च (for त्व) —^b) K2 s चैव हि, K2 V1 B1
 Dn D2 : s c धामवित्, Bo-2 s (marg) s D2 धाम-
 वत्, B2 धाम च; Da धामवत् (for धन्व च)
 —^c) S1 Da1 हिरण्यगर्भस्त्वामाहुः, D1 T G 'र्भं
 पुर्य, M1-2 'र्भस्त्व पूर्वं (M2 पूया), M4 'र्भस्त्व
 पुर्य (hypermetric) —^d) S1 K1 स्वर्धा स्वाहा,
 Da1 स्वाहा स्वाधा K2 B1 s s Da Dn2 Dc-s T
 M1 s केशव

16 ^a) B1 D2 M1 s s प्रलयस्य (for 'यश्च) K1
 कृष्ण — G1 om (hapl) 16^b-17^a —^b) K1 Da2
 D1 s G2 चेद, K2 s V1 Bo-2 s (marg) D1 चेद (for
 [इ]द) K2 V1 Bo 2-s Da D1-s s विसृजमि, D1 S
 (G1 om) स्र (M1 सृ)जसे (for सृजसि) —^c) D2
 विश्वेशेद (for विश्व चेद) D1 विश्वयोनि —^d) B1
 -चक्रपाणिने, G2 -घन्वामिपाणे (for चक्रासि')

17 G1 om 17^a (cf. v l 16) Before 17, K
 (except K1) D2 T1 G2 s ins वैशपायन उवाच S1
 D1 erroneously read 17 (with colophon) after 12
 45 18^{ab}, K1 also erroneously reads the same
 (with colophon) after 12 45 17^{ab} —^b) K1 s
 D1 सतां (for सभा) G1 पुष्कलाक्ष — Bo om
 17^{cd} —^c) K1 M1 s अभ्यनन्दन् K2 Dn2 Dc s
 आवर; Dn1 D2 s M2 भारत, D1 T1 G2 s भरत
 (for भारत) —After 17, K2 s T1 G ins

60* पृथन्नामशत विष्णोर्धर्मराजेन कीर्तितम् ।

य पठेन्नृणुयाद्वापि सर्वपापे प्रमुच्यते ।

[(L 1) K2 एव (for एतन्) — (L 2) G2 यत्
 (for य), and चापि (for वापि)]

Colophon — Sub parvan S1 K V1 B1 2 s s
 Da2 Dn1 D1-1 T2 G2 M राजधर्म — Adhy nama
 V1 Bo 1 s-s Da Dn2 D2 s c M2 वासुदेवस्तुति,
 B2 D1 T1 G2 s M1 s कृष्णस्तुति, Dn1 भगवस्तुति,
 D2 देवस्तुति; G1 s कृष्णनामशतस्तुति (G2 स्तोत्र)
 — Adhy no (figures, words or both) K2 B1 s
 Da1 Dn1 D1 S 43 (as in text), D2 s 41
 — Śloka no Dn1 17

४४

वैशंपायन उवाच ।

ततो विसर्जयामास सर्वाः प्रकृतयो नृपः ।
 विविशुश्चाभ्यनुज्ञाता यथास्वानि गृहाणि च ॥ १
 ततो युधिष्ठिरो राजा भीमं भीमपराक्रमम् ।
 सान्त्वयन्नब्रवीद्वीमानर्जुनं यमजौ तथा ॥ २
 शत्रुभिर्विविधैः शस्त्रैः कृत्तदेहा महारणे ।
 श्रान्ता भवन्तः सुभृशं तापिताः शोकमन्युभिः ॥ ३
 अरण्ये दुःखवसतीर्मत्कृते पुरुषोत्तमाः ।
 भवद्भिरनुभूताश्च यथा कुपुरुषैस्तथा ॥ ४

यथासुखं यथाजोषं जयोऽयमनुभूयताम् ।
 विश्रान्ताल्लब्धविज्ञानाञ्चः समेतासि वः पुनः ॥ ५
 ततो दुर्योधनगृहं प्रासादैरुपशोभितम् ।
 बहुरत्नसमाकीर्णं दासीदाससमाकुलम् ॥ ६
 धृतराष्ट्राभ्यनुज्ञातं भ्रात्रा दत्तं वृकोदरः ।
 प्रतिपेदे महाबाहुर्मन्दरं मघवानिव ॥ ७
 यथा दुर्योधनगृहं तथा दुःशासनस्य च ।
 प्रासादमालासंयुक्तं हेमतोरणभूपितम् ॥ ८
 दासीदाससुसंपूर्णं प्रभूतधनधान्यवत् ।

44

1 D8 om the ref —^b) K2 प्रकृती (submetric),
 D1 S ता' प्रकृती, D8 कृतपयो (for प्रकृतयो) G2
 M1 8 नृप S1 K1 स पू (K1 स) र्वा प्रकृतीनृप, K4 स
 सर्वा प्रकृती नृप (sic), D1 स सर्वं प्रकृतेर्नृप —^c) K1
 चाभ्यनुज्ञातो, D7 ता ह्यनुज्ञाता (for चाभ्यनु) —^d)
 Dn2 D1 यथास्वामि (for 'स्वानि) K4 D1 गृहानि
 K8 8 B2 D4 ता, K4 V1 Bo 1 8-8 Da Dn D2 8 8-8
 T G M2 ते (for च) M1 8 यथा त्व दृष्टमानम् ।

2 ^{cd}) V1 शांस्वयन् D1 T2 transp अन्नवीद् and
 भर्जुन K1 8 8 V1 B Dn D8 8 श्रीमान् (for धीमान्)
 D1 8 सांस्वयानोन्नवीद्वी (D1 'न्वन्नवीच्छ्री)मान् K8 D4
 यमलौ, D1 यमजौ (for यमजौ) D8 यथा (for तथा)

3 ^b) S1 कृत्तदेहो; K8 V1 Bo 2-4 Dn Dn D2-7
 8 क्षतदेहो; K4 कृत', K8 B1 कृत', D8 कृत' (for
 कृत्त') K1 महाण च (sic), D1 महारणो —^c)
 K1 शांता (for श्रान्ता) —^d) S1 K1 D1 शोकमन्युना
 (K1 'मध्यगा)

4 ^a) B1 आरण्ये K1 Dn D1 T G 1 8 4 दुःखवस
 त्ति (K1 'तीं, T 'ति), K8 8 D4 कष्टवसतीर; D8
 दुःखवसितां —^b) D1 मत्कृत, D8 अक्ष ते (for
 मत्कृते) S1 K1 4 D1 G1 पुरपोत्तम (D1 'म), V1
 B Da Dn D2 8 8 8 भरतर्षभा —^c) K1 अनु
 भूतश्च, V1 B Da Dn D8 8 8 'ता हि; D2 8 'ता
 वै; D1 S 'ता च (for 'ताश्च) —^d) K4 D1 कुपु

रूपे (K4 'पम्), K8 G1 कापुरुषै (K8 'पा)स्

5 ^a) K1 यथातोष, K8 'योग, B1 'योग्य, B2 8
 'योष (for 'जोष) D8 यथासुख योग (submetric)
 —^b) D1 4 अनुभूयिता (D4 'भूय त) (for 'यताम्)
 —^c) S1 D1 विश्रात, K1 Dn2 M1 विश्राता S1 K1
 D1 लब्धविज्ञान (K1 'ना), D1 S 'विश्वासात् (D1 M4
 'सा) (for 'विज्ञानात्) Da1 corrupt —^d) M4
 समेवासि D8 वै (for व) D1 श्र समतोस्सित पुन
 (sic)

6 ^b) Bo प्रसादैर After प्रासा, D4 repeats
 (hapl) from 5° up to प्रासा D1 प्रसादे हर्षशोभित

7 ^a) M1 धृतराष्ट्रो (for 'राष्ट्रा) D1 T G M4
 ज्ञातो (for -ज्ञात) —^b) Da1 D1 भ्रातृदत्त; D1
 भ्राता दत्त (for भ्रात्रा दत्त) —^c) G2 om मन्दर
 S1 K (except K8) B1 8 Dn D8 मन्दिर

8 ^b) D1 यथा (for तथा) D8 दुःशासनाद्वर (for
 नस्य च) Da1 om च K2 V1 Bo 8-8 Dn D1 8
 S (except M1 8) तु (for च) — After 8^{ab}, D8
 reads (for the first time) 10^{cd}, repeating it in
 its proper place —^c) Bo D1 प्रसाद- D2 8 8 8
 ससक्त (for सयुक्त) —^d) T1 G2 हैम (for हेम)
 D1 T G -सयुत (for -भूपितम्)

9 M2 om (hapl) 9^a-12^b —^a) K8 दासदासी,
 D1 दामे दास (for दासीदास) S1 K1 4 D1 -समा
 युक्तं, K8 समाकीर्णं, Da सम पूर्ण —^b) D4 प्रसूत-
 (for प्रभूत-) S1 K1 4 -धान्यक (for 'वत्) —^c)
 D1 प्रतिपेदे सहदेवाहुर (sic) — After 9, K2 ins

प्रतिपेदे महात्राहुरर्जुनो राजशासनात् ॥ ९
 दुर्मर्षणस्य भवनं दुःशामनगृहाद्वरम् ।
 कुवेरभवनप्रख्यं मणिहेमविभूषितम् ॥ १०
 नकुलाय वराहाय कर्गिताय महावने ।
 ददौ प्रीतो महाराज धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ११
 दुर्मुखस्य च वेदमाद्यं श्रीमत्कनकभूषितम् ।
 पूर्णं पद्मदलाक्षीणा स्त्रीणां गयनसंकुलम् ॥ १२
 प्रददौ सहदेवाय सततं प्रियकारिणे ।

मुमुदे तच्च लब्ध्वा स कैलासं धनदो यथा ॥ १३
 युयुत्सुर्विदुरश्चैव संजयश्च महाद्युतिः ।
 सुधर्मा चैव धौम्यश्च यथास्वं जग्मुरालयान् ॥ १४
 सह सात्यकिना शौरिरर्जुनस्य निवेशनम् ।
 विवेश पुरुषुन्यात्रो व्याघ्रो गिरिगुहामिव ॥ १५
 तत्र भक्षान्नपानैस्ते समुपेताः सुखोपिताः ।
 सुखप्रवृद्धा राजानमुपतस्थुर्युधिष्ठिरम् ॥ १६

C. 12. 1531
B. 12. 44. 16
K. 12. 43. 16

इति श्रीमहाभागने शान्तिपर्वणि चतुश्चत्वारिंशोऽध्याय ॥ ४४ ॥

61^a दुःशामनस्य तु गृह भेजे सर्वमनुद्धिमत् ।

10 M₂ om 10 (cf. v 1 9) —^a) Ś₁ K₁ 4 D₁
 दुर्दर्शनस्य भवन —^b) M₁ गृहोपन (for गृहाद्वरम्)
 —D^c reads 10^a after 8^a

11 M₂ om 11 (cf. v 1 9), D^c om 11^a
 —^a) K₁ B₀ 2 D₂- : S (M₂ om) महाहाय (for
 वरा) —B₁ om (hapl) 11'-13^a —^b) Ś₁ K₁ 4
 B₀ 5 D₁ c कर्गिताय K₁ V₁ D₂ 3 महाम (K₁
 'सुने, D₁ S (M₂ om) 'हरे (for 'वने) —^c) D₁
 T G M₁ 3 प्रीत्या (for प्रीतो) K₁ 2 महाराजा (K₂
 'जौ), D₁ T^c G₂ 4 'वाहुर, T₁ G₁ 2 'वाहो (for
 'राज) —^d) K₂ - V₁ B (B₁ om) Da Dn D₁ c 3
 घनदुद्रो, D₁ T G₁-2 M₁ 2 'सुतुर (for 'राजो)

12 M₂ om 12^a (cf. v 1 9), B₁ om 12 (cf.
 v 1 11) —^a) M₁ 2 4 दुर्मर्षणस्य K₂ B₀ 2-
 D₂-2 S (M₂ om) तु (for च) V₁ D₂ वेदमात्र,
 Da₁ D₁ वेदमात्रो, D₁ वेदमात्र्य (sic), D₂ वेदमान
 (for वेदमात्र्य) —^b) V₁ B (B₁ om.) Da Dn
 D₂ 2 3 भूषण (for भूषितम्) —12^a = 29 125^a
 —^c) K₁ पत्र (sic), K₂- V₁ B (except B₀, B₁
 om) D (except Dn₁ D₁) T₂ M₂ पूर्ण (for पूर्ण)
 —^d) Da₁ om स्त्रीणा B₀ सगल (for 'सकुलम्)

13 B₁ om. 13^a (cf. v 1 11) —^a) G₁ reads
 सहदेवाय twice —^b) M₁ सतत (for सतत) B₁
 प्रीति (for प्रिय) —^c) D₂ त तु (for तच्च) B₀
 2-2 Da₂ D₂ 2 2 2 M₁ [क्र]मौ (for स) Ś₁ K₁ 4 D₁
 सुमुदे वद्मह लब्ध्वा (D₁ ब्यासी [hypermetric]),

G₁ शम्यादेतच्च लब्ध्वा स —^d) K₂ D₂ c कैलास

14 ^a) Ś₁ K₁ विजयम् (for विदुरम्) —^b) K₂
 महाद्युते, K₂ V₁ B D₁ Dn D₂ 3 2 2 2 विशा पते,
 D₁ 5 (except G₁) महामति (for 'द्युति) —^c) Ś₁
 सुधर्मम्, D₁ सुधन्वा (for सुधर्मा) —^d) K₂ 5
 B₁ 2 4 D₂- G M₂ 4 यथास्वान्, Da तथास्य, ^e) D₂
 यथास्वा (for यथास्वं) Ś₁ K₂ 4 शाल्य, Da क्षामयान्
 (for शालयान्)

15 ^a) Da₂ om व्याघ्रो K₂ B₀ गुहानिव (for
 'मिव)

16 ^a) K₁ ततो (for तत्र) K₁- V₁ B (except
 B₁) D (except Dn₂ D₁) S (except M₁ 2 2) अ
 क्ष्यान्न Ś₁ K₁ 4 D₁ पानेन, Dn₁ पानेन, M₁ 2
 पानेनै (for पानेनै) —^b) K₂ 4 समुपेत K₂ D₁
 सुखोपित (D₁ चिता), D₁ सुयोपिता (for सुखो)
 K₂ V₁ B Da Dn D₂ 2 2 2 2 मुदिता सुसुखोपिता
 —^c) Ś₁ K₁ D₁ T₁ G₂ M₂ सुखप्रसुता, K₁ D₂
 'प्रयोधा (D₂ 'वृद्धा), B₁ Da अय प्रवृद्धा, M₁ 2 4
 सुख प्र (for सुखप्र)

Colophon — Sub-parvan Ś₁ K₁ 2 4 4 V₁ B
 Da Dn D₁-2 2-1 T₂ G₁ 2 M राजधर्म — Adhy
 name Ś₁ K₁ गृहप्रविभाग, K₂ B₁ D₂ गृहविभागा
 (B₁ 'ग), V₁ B₀-3 2 Da D₂ 2 2 2 T₁ G₁ 4 M₁-3
 गृहप्रवेश (M₁ 2 वेदान), D₁ भीमादीनां गृहनिरूपणं,
 G₂ आरुणां गृहप्रवेश — Adhy no (figures, words
 or both) K₂ B₁ 4 Dn D₁ S 44 (as in text),
 Da₁ D₁ 2 42 — Śloka no Dn₁ 16

४५

जनमेजय उवाच ।

प्राप्य राज्यं महानेजा धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 यदन्यदकरोद्विप्र तन्मे वक्तुमिहार्हसि ॥ १
 भगवान्वा ह्पीकेशसंलोक्यस्य परो गुरुः ।
 ऋषे यदकरोद्वीरस्तच्च व्याख्यातुमर्हसि ॥ २
 वैशंपायन उवाच ।
 शृणु राजेन्द्र तत्त्वेन कीर्त्यमानं मयानघ ।
 वासुदेवं पुरस्कृत्य यदकुर्वत पाण्डवाः ॥ ३
 प्राप्य राज्यं महानेजा धर्मराजो युधिष्ठिरः ।

चातुर्भ्यं यथायोगं स्ये स्ये धर्मे न्ययेन्नयन् ॥ ४
 ब्राह्मणानां महत्त्वं च श्रान्तानां महान्मनाम् ।
 महत्त्वं निष्कमेककं राजयामास पाण्डवः ॥ ५
 तथानुजीविनो भृत्यान्मन्त्रिणानतिथीनपि ।
 कामैः संतर्पयामास कृपणांश्चैकानपि ॥ ६
 पुरोहिताय धीम्याय प्राडाद्युतशः स गाः ।
 धनं सुवर्णं रजतं चागामि विविधानि च ॥ ७
 कृपाय च महाराज गुरुवृत्तिमवतंत ।
 विदुराय च धर्मान्मा पूजा चरे यत्नवतः ॥ ८

45

1 1^{ab}-4^{ab} Ds om the ref —^a) Ds transp
 प्राप्य and राज्यं Dn Ds महाबाहुरः Ms स राजो
 (for 'तेजा) —^b) Ks s : V1 B D (except Ds)
 M धर्मपुत्रा (for 'राजो) —^c) Ks om (hapl)
 1^a-4^b —^d) Ms s किम् (for गद्) Ds s s धर्म
 (for विप्र) —^e) Bs विप्रस (for धनुम्) Bo s
 तन्मे व्याख्यातुमर्हसि

2 Ś1 K1 G1 om 2 (for Ś1 K1, cf v 1 1)
 V1 reads 2 on marg —^b) Da पुरो (for परो)
 Bs Ms शैलोक्यपरमो गुरु —^c) Ds Ms चीर, Ds
 विप्र (for चीरस्). —^d) Ks त्वं; V1 Bo s Ds
 Ts मे (for च). Ds तन्मे वक्तुमिहार्हसि.

3 Ś1 K1 om 3 (of v 1 1) Ds om the ref
 —^a) Ks s V1 B Da Dn Ds-3 s s s transp राजेन्द्र
 and तत्त्वेन Ds om तत्त्वेन —^b) Ks s Ds कर्त्यमानः
 Da1 कीर्तिः; D1 कीर्तं (for कीर्त्यं) —^d) V1 Ds
 T G (except Gs) Ms अकुर्वत (for 'वंत).

4 Ś1 K1 om 4^{ab} (cf v 1 1), Ds om 4-5
 4^{ab}-1^{ab} —^a) Ks प्राप्त (for प्राप्य) V1 B
 Da Dn Ds s महाराज (for 'तेजा) —^b) Ks s Da
 Ms धर्मपुत्रो, V1 B Da Dn Ds s s s T G कुंती-
 पुत्रो; Ds धर्मराजे (for 'राजो) —^c) Ks s s V1
 Bo Dn Ds s s यथायोगं (Ds 'ग) (for 'योगं)
 —^d) Ds स्वस्थानेन (for स्वे स्वे धर्मे) Ds om धर्मे
 Ks s V1 B Da Dn Ds s s स्थाने (for धर्मे) Ks

न्ययेन्नयन् — For 4^a, S sals'6^a पण्डर संभावयामास नयेन शिपेन च ।

[Ts s s s s]

5 Ds om 5 (cf v 1 1) —^a) Ks Ds मत्स्य' Ds
 'मा' [मत्स्यः Ks s B Da Dn Ds s s s Gs Ms-1 सं
 निष्कम्; Ts Gs s 'मत्स्यै' —^b) Ks s s V1 B s
 Da Dn Ds s s s शान्तानाम, Ds 'सत्स्य', S तर्पय-
 मास (for पापया) Ds1 वीर्यं Ds वीर्यै; Gs
 पाण्डवा

6 —^a) Bs Da सध; Ds स्या (for तथा) Ss Ks
 [भो]तुजोवतो, Ts तु जौवतो (for [स]तुजोवितो) Gs
 मर्त्यां (for भृत्यान्) —^b) Ds s मा; Ds सु शिवात्,
 Ds स गृ' (for सधि). —^c) Ds संतर्पयामासु —^d)
 Ks कृपायां; Dn1 कृपाय; D Gs कृपयाम, Ds कृप-
 णैस्, Ca 'मान (as in text) Ss Ks तर्पेत्, Ks s
 तर्पितान, Ks s Ds तर्पुं, V1 गमतीन्; Bs तस्युक्तान्,
 Ds भिक्षु', Ds s G ताकि, Ds Ts सत्कृतान्; Ca
 तर्पयाम् (as in text)

7 —^b) Da अयुतशः (Da1 'स'), Ds अयुतम् (for
 अयुं) Ś1 K1 s Ds च स, Ks s B s Ds च गा,
 Ds तथा; Gs सहा (for स गा) —^c) V1 रस वा
 (for रजतं) —^d) Ks V1 B Da Dn1 Ds s Gs Ms
 [श]पि (for च)

8 —^a) Ks Dn2 Ds कृपाया (for कृपाय) Ks
 महाराजो —^b) Ks Ds Ts वितृष्टिम्; Ks गुरुवृत्तिम्;
 Ds Ts G M वितृष्टाम् (Ds शिम्); Ds गुरुवृत्तिम्
 (for गुरु') Ks V1 Ds T अतर्पयत्; Gs s s अतर्पयत्

भक्षान्नपानैर्विविधैर्वासोभिः शयनासनैः ।
 सर्वान्संतोषयामास संश्रितान्ददतां वरः ॥ ९
 लब्धप्रशमनं कृत्वा स राजा राजसत्तम ।
 युयुत्सोर्धार्तराष्ट्रस्य पूजां चक्रे महायशाः ॥ १०
 धृतराष्ट्राय तद्वाज्यं गान्धार्यै विदुराय च ।
 निवेद्य स्वस्थवद्राजन्नास्ते राजा युधिष्ठिरः ॥ ११
 तथा सर्वं स नगरं प्रसाद्य जनमेजय ।
 वासुदेवं महात्मानमभ्यगच्छत्कृताञ्जलिः ॥ १२

ततो महति पर्यङ्के मणिकाञ्चनभूषिते ।
 ददर्श कृष्णमासीनं नीलं मेराविवाम्बुदम् ॥ १३
 जाञ्ज्वल्यमानं वपुषा दिव्याभरणभूषितम् ।
 पीतकौशेयसंचीतं हेम्नीवोपहितं मणिम् ॥ १४
 कौस्तुभेन उरःस्थेन मणिनाभिविराजितम् ।
 उद्यतेचोदयं शैलं सूर्येणाप्तकिरीटिनम् ।
 नौपम्यं विद्यते यस्य त्रिषु लोकेषु किञ्चन ॥ १५
 सोऽभिगम्य महात्मानं विष्णुं पुरुषविग्रहम् ।

C. 12. 1547
 B. 12. 45 16
 K. 12. 44. 17

(for अवर्तत) — Dr om 8^a-10^b —^c) V₁ महा-
 राजः B Da Dn Ds s च राजासौ, Ds s s च राजा
 स, T G महादेजा (for च धर्मात्मा) —^d) Ks s
 D₁ transp पूजां and चक्रे

9 Dr om 9 (cf v l 8) —^a) K₁ s B (ex-
 cept B₂) D (except D₁ s, D₁ om) T G भक्ष्यान्न
 (for भक्षान्न) —^b) Ds शयनासनै —^c) Ś₁ स
 तोषयामास, T₂ सुतोष* (for सतोष*) —^d) B₀
 सश्रित, M प्रार्थितेर् (for संश्रितान्) K₁ मरुता (for
 ददतां) Ds ससृतान्देद भारत

10 Dr om. 10^{ab} (cf. v l 8) —^a) D₁ लब्धं
 (for लब्ध) K₁ प्रशसनं (for *मन) —^b) V₁
 B₀ s s D₁ s T₂ G₂ s राजसत्तम*, Da D₁ G₁ *सत्तम,
 M₂ *कर्मसु —^c) Da Dn₂ युयुत्सुर (for *त्सोर)
 Dr T₁ G₁ s s धृतराष्ट्रस्य (for धाते) —^d) Ds प्रजा
 (for पूजां) D₁ महायशाः, Ds सहां यशा (sic),
 M₁ s महात्मन, M₂ s *मना (for *यशा)

11 ^a) Ś₁ K₁ Ds तद्वाज्यं, Dn₂ यद्वाज्यं, D₁
 तद्वाहं (for तद्वाज्यं) —^b) D₁ s गान्धार्यै —^c)
 K₂ s निवेद, T₂ G₂ निवेद्य (for निवेद्य) V₁ B
 (except B₁) Dn D₂ s s सुस्थवद्, D₁ स्वस्थवद्
 (for *वद्) V₁ B D (except D₁ s r) राजा, M₂ s
 राज्यम् (for राजन्) —^d) V₂ B D (except D₁ s r)
 सुखमास्ते, T₂ आस्ते राजन् (for आस्ते राजा)

12 ^a) V₁ ससत्कारं, Ds स नगरा (for स नगर)
 —^b) D₁ प्रसाद्य, Ds प्रासाद्य (for प्रसाद्य) Da D₁
 जनमेजय (D₁ *य), Dn D₂ s s भरतर्षभ K₂ s
 प्रसाद्य (K₂ *द) विविधैर्धनै

13 ^a) V₁ ददर्श त समानीन —^d) D₁ G₁ नील
 मेघम्; M₂ नील मोरम् (for नील मेराब्) D₁ इवा-
 नुद (sic), M₂ इवांबर (for इवाम्बुदम्) V₁ B Da

Dn D₂ s s नील (D₂ s s नव)मेघसमद्युति

14 D₁ om. 14^a-15^b. —^a) B₁ पुरुष (for
 वपुषा) —^b) Ds भूषिता (for भूषितम्) —^c)
 B₀ s कौषेय (for कौशेय) K₂ om from सवीतं
 up to द्य (in 15^a) K₂ V₁ B D (except D₁ r,
 D₁ om) M₂ वसन (for सवीत) —^d) K₁ s Da₂
 D₂ T G₁ s s हेम्ने चोपहि (K₂ Da₂ D₂ *ग; G₁ *ह)-
 तं, V₁ हेम्ना चोपगत, B D₂ s s हेम्नी (B₂ m *हे)
 चोपगत (D₂ *ति), Da₁ हेम्ने चोपगतं, Dn हेम्नीवोप
 गत, Ds हेम्नेवायुचितं, G₂ हेम्नेवोपहितं, M₂ हेम्नि
 चोपहितं

15 D₁ om. 15^{ab}, K₂ om up to द्य in 15^a
 (cf. v l 14). —^a) Ś₁ K₁ V₁ B₁ Ds शिरम्येन,
 K₂ s Bo s-s Dn D₂-s [उ]रसि, Da₁ [उ]तर,
 Da₂ उरु; D₁ T G [म]प्युर, M हुरम्ये (M₁ *स्वे)न
 (for उरस्थेन) —^b) Ś₁ (also as in text) मणिना-
 भिविभूषित, B₁ Da₁ Ds तिविराजित, T₂ *नापि
 विराजित, M₂ *नाभिपराजित, M₂ *नारभिराजित
 — V₁ reads 15^{ad} on marg —^c) Ś₁ K₁ s D₂ s
 उद्यतेव, V₁ उदितेन, Dn₂ उद्यते च, D₁ उदिते च,
 D₂ उद्यनेन; Dr उद्यदेव (for *तेव) Dn₂ शैवं (for
 शैल) D₂ उद्यते रथशिल (corrupt) —^d) D₁ r S
 सूर्येणाप्त (M₁ s *जोप्त, M₂ *जोप्त) K₁ s s किरीटिना
 (K₁ *ना) V₁ B Da Dn D₂ s s सूर्येणाभि (D₂
 *वानि) विराजितं, D₂ रूप्यनाभिविराजित —^e) K₁
 नौपम Ca cites औपम्य Ś₁ K₁ किञ्चित्; K₂ s V₁
 B D (except D₂ r) M तस्य (for यस्य) —^f) D₂
 कश्चन

16 ^b) D₂ रूपिण, T₁ G सत्तम (for विग्रहम्)
 — D₁ om 16^a-17^d —^c) K₂ मधुरां भाषा, V₁
 B Dn D₂ s *र राजा, Da D₂ s s वचन राजा, D₁
 S मधुरा (G₂ *र)भाष (D₁ M₂ *भाषी, G₁ *वृ) (for

उवाच मधुराभाषः स्मितपूर्वमिदं तदा ॥ १६
सुखेन ते निशा कच्चिद्बुधा बुद्धिमतां वर ।
कच्चिज्ज्ञानानि सर्वाणि प्रसन्नानि तवाच्युत ॥ १७
तव ह्याश्रित्य तां देवीं बुद्धिं बुद्धिमतां वर ।
वयं राज्यमनुप्राप्ताः पृथिवी च वशे स्थिता ॥ १८

भवत्प्रसादाद्भगवंस्त्रिलोकगतविक्रम ।
जयः प्राप्तो यशश्चाय्यं न च धर्मान्च्युता वयम् ॥ १९
तं तथा भाषमाणं तु धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
नोवाच भगवान्किञ्चिद्भयानमेवान्वपद्यत ॥ २०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

४६

युधिष्ठिर उवाच ।
किमिदं परमाश्चर्यं ध्यायस्यमितविक्रम ।

कच्चिन्नोकत्रयस्यास्य स्वस्ति लोकपरायण ॥ १
चतुर्थं ध्यानमार्गं त्वमालम्ब्य पुरुषोत्तम ।

*भाष) —^a) K₂ : वच (for तदा)

17 D₁ om 17 (of v l 16) —^a) B₁ तदा,
D₁ तथा (for निशा) K₂ D₂ कश्चिद् —^b) D₂
M₂ बुधा; M₄ बुधा (for व्युधा) G₂ वर D₁ T₂
व्युधा पुरुषसत्तम — After 17^{ab}, K₁ erroneously
reads 12. 43. 17 (with colophon) K_{1.2} om.
(hapl) 17^c-18^b. —^c) D₂ कश्चिन् (for कश्चिद्)
M₁ ज्ञानासि (for ज्ञानानि).

18 K_{1.2} om 18^{ab} (cf v l 17) —^a) T₂
[ह] ह (for हि) K₂ ता देवी; M₂ त देव (for ता
देवी) K₂ V₁ B D₂ D₂ २. २ ० २ तथैवोप (Da
'पा) श्रिता देवी, D₁ तथैवाश्रित्य तं देह; T₁ G₂ ४ त्व
ह्याशु कीर्त्यतां देवी —^b) Ś₁ K₂ V₁ B D (except
D₁ ४) बुद्धिर्, M₂ बुद्ध्या (for बुद्धि) — After 18^{ab},
Ś₁ D₁ read erroneously 12 43 17 (with colophon)
Before 18^{ab}, Ś₁ K₁ ins वैशपायन उवाच —^c) D₁
वरं (for वय) Da जयं प्राप्य (sic); D₁ अनुप्राप्तं
—^d) D₂ पृथिव्या

19, ^a) K₂ V₁ B D (except D₁ ४ १) M त्व
(for भवत्) Da₂ भगवांस; D₂ गोविदं (for भगवत्स)
—^b) D₁ त्रिलोकाद्; G₂ त्रिलोका (for त्रिलोक) K₂
D₂ D₁ M -गत; D₁ अस्मि (for -गति) Ś₁ K₁ २
B₁ D₁ ० १ G₂ M₂ विक्रमः (for -विक्रम) T G₂ ४
त्रिलोकातिग (T₂ 'तीत) विक्रम —^c) V₁ B' D (ex-
cept D₁ ४, १) M₂ जयं प्राप्ता (D₂ 'ज्ञो); G₂ यश प्राप्तो

D₁ चापि (for चाश्य) — K₂ om from इय up to
किञ्चिद्बुधा (in 20^{ab}) —^d) D₂ D₂ ० M₂ धर्मेच्युता
T₁ G न धर्मान्च्युता वय

20 K₂ om up to किञ्चिद्बुधा (cf v l 19) —^a)
Da₁ न (for त) Ś₁ K₁ २ ४ D₁ च (for तु), ^b)
V₁ B D₂ D₂ २ १ ० अरिदम (Bo 'म, Da₁ 'म'),
D₂ युधिष्ठिर (for 'ष्ठिरम्) —^c) D₁ T₂ M₁ transp
भगवान् and किञ्चिद् —^d) B₁ D₁ पद्यते (for पद्यत).
D₂ छातमेवान्यपद्यते (sic)

Colophon — Sub-parvan Ś₁ K₁ २-६ V₁ B D₂
D₂ D₁-३ ६-१ T₂ G₁ २ M राजधर्म — Adhy name
Ś₁ K₁ D₁ ध्यानोपयोग, D₁ युधिष्ठिरवाक्य, T₁ G₁ ४
'स्वचन, M₁ ३ कृष्णदर्शन, M₂ वासुदेवगमन — Adhy
no (figures, words or both) B₂ ४ Da₁ D₂ D₁
S 45 (as in text), D₂ 43 — Śloka no D₂ 21

46

1 D₂ om the ref —^b) D₁ G₁ ४ 'विक्रम'
—^c) K₁ ४ D₁ ० कश्चिद् (for कश्चिद्) —^d) D₂
परायण — After 1, D₁ T G M₂ read 4^{ab}, (T₁ G₂ ४
M₂ repeating it in its proper place)

2 M₂ om. २ —^a) D₁ ध्यानमार्गे K₂ तु; D₁
तम् (for त्वम्) Cv as in text —^b) K₂ आलम्ब्य
(for आलम्ब्य), K₂ २ B D (except D₁) S (M₂ om)

अप्रक्रान्तो यतो देव तेन मे विस्मितं मनः ॥ २
 निगृहीतो हि वायुस्ते पञ्चकर्मा शरीरगः ।
 इन्द्रियाणि च सर्वाणि मनसि स्थापितानि ते ॥ ३
 इन्द्रियाणि मनश्चैव बुद्धौ संवेशितानि ते ।
 सर्वश्चैव गणो देव क्षेत्रज्ञे ते निवेशितः ॥ ४
 नेङ्गन्ति तत्र गोमाणि स्थिरा बुद्धिन्त्या मनः ।
 स्थाणुकृत्यशिलाभूतो निरीह्यामि माधव ॥ ५
 यथा दीपो निवातस्थो निरिद्धो ज्वलतेऽच्युत ।
 तथासि भगवन्देव निश्चलो दृढनिश्चयः ॥ ६

पुण्यरंम (D: भ) —^a) D:1 अक्रान्तो (G: तत्र क्रान्तो
 (for अप्रक्रान्तो) D: वातो (for यतो) K: ३ V: 1
 D: ३ : D: D: D: ३ : M: ३ क्षेत्रज्ञ D: दीपो
 T: G जीवन् (for तत्र) —^a) D: om ने D:
 तत्र (for मन)

३ ^a) D: निगृह्यतो D: om हि B: (also as in
 text) म्, D: [३]प (for हि) —^b) D: पञ्चकर्मा
 (for 'कर्मा) K: (५५ in १५ as in text)
 शरीरगः, K: ३ 'रुच' —^c) K: Dn प्रपन्नानि D:
 मनश्चाय (for च सर्वाणि) —^d) D: स्थापितानि

४ K: B: D: ३ om (hap¹) 4³ D: T G M:
 (T: G: ३ M: for the first time) read 4³ after 1
 —^a) V: B (B: om) Da Dn D ३ : ३ वायु
 (D: 'चय) मत्त (Da: 'त्य) च गोविन्द —^b) Da:
 बुद्धो मनोयितानि ते —^c) V: B D (except D:) T:
 G सर्वे (for सर्वम्) K: M: ३ दीप, K: ते च (for
 क्षेत्र) K: T: M गुणो, V: B D T: G गुणा (for
 गणो) K: क्षेत्र, D: D:-: G: क्षेत्र —^d) V:
 B:-: ३ Da D: D: क्षेत्रे (Dn: 'त्र) क्षेत्रे, D: धर्म
 क्षेत्रे (for क्षेत्रज्ञे ते) K:-: B Da: Dn D: ३ : ३ G
 नि (K: न) निवेशिता, K: D: e रि, D: [३]भि, D:
 म) निवेशिता, Da: निवेशिता (for ते निवेशिता)

५ ^a) Da: M: नैगते (D: त), D: नगति (sic),
 D: नैगतिम्, D: अनर्ग, Ca नेङ्गन्ति (as in text)
 D: T G क्षेत्र, D: दीप (for तत्र) K: कर्माणि,
 B: स्थापि (for रोमाणि) —^b) T G यथा, M:
 स्थिता (for स्थिता) V: तथाऽन्तः —^c) V: B Da
 D: ३ : ३ : काण्डकृत्य (Dn: 'त्र), D: स्यात्, D:
 Dn रुच्यकाण्ड, S रुच्यकाण्ड (for स्थाणुकृत्य) K:
 मूता (for 'भूतो) —^d) K: M: ३ चापि (for

यदि श्रोतुमिहार्हामि न रहस्यं च ते यदि ।
 छिन्धि मे संशयं देव प्रपन्नायामियाचते ॥ ७
 त्वं हि कर्ता विकर्ता च त्वं क्षरं चाक्षरं च हि ।
 अनादिनिधनश्चाद्यस्त्वमेव पुरुषोत्तम ॥ ८
 त्वत्प्रपन्नाय भक्ताय शिरसा प्रणताय च ।
 ध्यानस्थाय यथातच्चं ब्रूहि धर्मभृतां वर ॥ ९
 वैशंपायन उवाच ।
 ततः स्वगोचरे न्यस्य मनो बुद्धीन्द्रियाणि च ।
 स्मितपूर्वमुवाचेदं भगवान्वासवानुजः ॥ १०

चापि) D: माधव

6 ^a) = 6 2⁹ 19² D: ३ निगासस्थो (for
 'तस्यो) —^b) K: Da: D: ३ निरगो, K: B: नैगते
 (for निरिद्धो) V: ज्वलतेजस (for 'हेऽऽद्युत्) K:
 B D: Dn D: ३ : ३ पुन, K: G: [३]च्युत् (for
 ज्युत्) D: प्रदहते गते पुन C: as in text
 —^c) K: तयापि (for मि) Da: D: ३ T: भगवान्
 —^d) S: reads 6⁴-7⁴ on marg see m —^e) V: B Da
 Dn D: ३ : ३ : पायाण इव निश्चल, D: S निश्चलो
 योगनिश्चया (G: M: 'ला)त् — After 6, K: 1² (cf.
 6⁴, 7⁴)

63^a तथापि भगवन्देव प्रपन्नायामियाचते ।

7 ^a) S: K: यथाहामि (K: 'मि), V: इहाहोणि,
 D: यथाहोमि (for इहाहामि) —^b) D: रहस्यम् G:
 मे (for ते) —^c) K: D: छिन्धि

8 ^a) K: त्व रक्ष, K: त्वक्षर (for त्व क्षर) K:
 वाक्षर (for चा) S: K: ३ : D: यदि (for च हि)
 K: V: B Da Dn D: ३ : ३ : क्षर चैवाक्षर च (D: न)
 हि; D: (also) क्षर चाक्षरमेव हि; D: S त्व क्षर (D:
 रक्ष)श्चाक्षरश्च इ (M हि) —^c) D: अनाद्य (for
 'दि) Dn D: ३ : निधन (for 'नद्य) S: चान्यस्य,
 K: चापि, D: चाप्याय, D: M: ३ ह्याय, T G: ३ :
 M: ३ ह्याय, G: ह्याय (for चाय) —^d) D: S
 (except T:) त्वमेक (for 'त्र) S: K: B: पुरुषोत्तम

9 ^a) K: ३ : D: T: G: ३ : त्व, D: त्वात्, D:
 त्व, T: G: M त्वां (for त्वत्) D: T: शिरसा (D:
 मा) (for भक्ताय) —^b) D: नताय (for शिरसा)
 T: प्रणताय च माधव —^c) K: D: जानस्य (for
 ध्यानस्य) D: [म]थ (for [म]थ्य) K: यथायुत्त (for

C. 19 1562.
 M. 12. 46 10
 K. 12. 46 10

शरत्प्लवगतो मीष्मः शाम्यन्निव हुताशनः ।
 मां ध्याति पुरुषव्याघ्रस्ततो मे तद्रतं मनः ॥ ११
 यस्य ज्यातलनिर्घोषं विस्फूर्जितमिवाशनेः ।
 न सहेदेवराजोऽपि तमस्मि मनसा गतः ॥ १२
 येनाभिद्रुत्य तरसा समस्तं राजमण्डलम् ।
 ऊढास्तिस्त्रः पुरा कन्यास्तमस्मि मनसा गतः ॥ १३
 त्रयोविंशतिरात्रं यो योधयामास भार्गवम् ।
 न च रामेण निस्तीर्णस्तमस्मि मनसा गतः ॥ १४

यं गङ्गा गर्भविधिना धारयामास पार्थिवम् ।
 वसिष्ठशिष्यं तं तात मनसास्मि गतो नृप ॥ १५
 दिव्यास्त्राणि महातेजा यो धारयति बुद्धिमान् ।
 साङ्गांश्च चतुरो वेदांस्तमस्मि मनसा गतः ॥ १६
 रामस्य दयितं शिष्यं जामदग्न्यस्य पाण्डव ।
 आधारं सर्वविद्यानां तमस्मि मनसा गतः ॥ १७
 एकीकृत्येन्द्रियग्रामं मनः संयम्य मेधया ।
 शरणं मामुपागच्छततो मे तद्रतं मनः ॥ १८

*तत्त्वं) —^a) Ks धर्मविदा G₁ M₁ वर

10 Ś₁ K₁₋₃ B₀ 1 2 5 D (except D₆) T G₁₋₃ M₂
 om the ref —^a) K₂ 4 5 B (except B₂) D₄
 D_n D₂ 3 5 6 स्त्रे (for स्त्र). D₇ ततः स्त्रे गोचरत्य
 च्यन्, D₈ तत स्वर्गोचरन्यस्य, T₂ तस्य गोचरन्यस्य
 —^b) K₂ V₁ B D₄ D_n D₈ 5-7 M₁ 3 4 स (for
 च) G₂ मनो मे तद्रत मन —G₂ om 10^c-11^d.
 —^d) G₁ भगवन् B₃ वासवात्मज —The portion
 from वासवानुज up to वासुदेव उवाच in 12 49 1 18
 lost in G₃ on missing folios

11 G₂ om 11, G₃ missing (cf v 1 10)
 Before 11, K₄ D₂ 3 5 1ns भगवानुवाच, K₅ V₁ B
 D₄ D_n D₀ वासुदेव उवाच —^a) D₇ शरत्प्लव; C_a
 शरत्प्लव (as in text) —^b) D₇ शमन् (for शाम्यन्).
 —^c) K₁ साध्यति, D₈ सध्याति (for मा ध्याति)
 B₁ 2 D₈ 6 7 व्याघ्र —^d) D₇ T₂ तत्पर, C_a तद्रत
 (as in text) D₂ वच (for मन)

12 G₃ missing (of v 1 10) —^a) D_n 2 तस्य,
 C_a यस्य (as in text) D₁ ज्यातालः; C_a ज्यातल
 (as in text) —^b) G₁ 2 M विस्फूर्जितम् (for
 विस्फूर्) D₁ [अ]शने —^c) K₃ D₁ सहद्; D_n 1
 सेहेद् (for सहेद्) —^d) M₁ अस्मिन् (for अस्मि)
 K₁ शरण (for मनसा)

13 G₃ missing (of v-1 10) G₁ om (hapl)
 13-16 —^a) K₂ [अ]तिकाल्य, K₄ 5 B₂₋₅ D_n D₂
 3 5 6 [अ]भित्त्य, V₁ कृत्य, B₁ द्रुह्य (for द्रुत्य)
 D₇ सहमा (for तरसा) D₄ यत्नाभित्त्य तरसा —^b)
 Ś₁ D₁ समस्त्राद्राजमण्डलाद्, D₈ स्त्र रमताडित (sio)
 —^c) K₃ हुतास्, D₈ हुतस् (for ऊढास्) D₈ त्रयस्
 (for तिस्र) K₂ D_n D₁ तु ता, K₄ V₁ B₀₋₃ 4 5
 D₄ D_n D₂ 3 5 6 तथा, B₃ तदा, D₀ ततो (for पुरा)
 —^d) G₂ M₁ अस्मिन् (for अस्मि)

14 G₃ missing (of v 1 10) G₁ om 14 (cf.

v 1 13) M₁ 3 om (hapl) 14-16 V₁ reads 14
 on marg —^a) K₁ रात्रो; K₃ रात्रिं (for रात्र)
 K₃ D₄ च (for यो) —^b) K₁ भार्गवान्; D₄ 2
 वे —^c) B₀ D₁ विस्तीर्णस्, D_n 2 निस्तीर्ण; M₂
 निर्भिण्णस् —^d) D₈ तमस्मिन्मनस्यागत —After 14,
 K₅ V₁ B D₄ D_n D₂ 3 5 6 8 read 18

15 G₃ missing (of v 1 10), D₄ G₁ M₁ 3 om
 15 (for G₁, cf. v 1 13, for M₁ 3, v. 1 14) D₇ om
 (hapl) 15-16 —^a) D₈ योगमा (for य गङ्गा)
 —^b) K₃ भार्गव, K₃ B₃ D_n D₁ 2 3 T₂ M₂ पार्थिव;
 T₁ G₄ भारत (T₁ तं) (for पार्थिवम्) —^c) V₁ B
 (except B₀ 4) D₄ 1 D₈ वशिष्ठ (for वसिष्ठ) Ś₁
 K₁ शिष्टं (for -शिष्य) Ś₁ K₁ B₃ त तात, K₃
 आचार्य (for त तात) —^d) B₃ 5 मनसासि, D₄ 1
 मनसासि (for सासि) K₁ नृप; K₄ 5 V₁ B D₄
 D₂ 3 5 6 ह्यह (B₀ य) (for नृप) K₂ 3 D_n D₆
 T₂ G₂ तम (T₂ G₂ गतो)सि मनसा गत (T₂ G₂ नृप)

16 G₃ missing (cf. v 1 10) K₂ 3 (both hapl)
 D₇ G₁ M₁ 3 om 16 (for D₇ G₁ M₁ 3, cf. v 1 13,
 14, 15) —^a) K₁ दिव्यास्त्राणि; D₈ दिवास्त्राणि (for
 दिव्या) M₄ महातेजो —^b) D₀ यां (for यो)
 —^c) D₁ वेदास् —^d) G₂ अस्मिन् (for अस्मि).
 D₄ 2 गत (for गत)

17 G₃ missing (of v 1 10) Ś₁ K₁ om (hapl)
 17 D₁ transp 17 and 18 —^a) D₈ दयिते सिध्यं;
 T₂ त शिष्यो (for त शिष्यं) D₄ 1 रामदयित शिष्य
 (submetric) —^b) K₃ 5 B₆ D₁ 4 भारत (for
 पाण्डव) —^c) M₂ आधार M₁ अस्मिन् (for अस्मि).
 D₄ आधारण मामुपाग

18 G₃ missing (of v 1 10) D₄ om 18 K₃
 V₁ B D₄ D_n D₂ 3 5 6 8 read 18, after 14 D₁
 transp 17 and 18 —^a) D₄ एकं कृत्वा. D₁ G₂

स हि भूतं च भव्यं च भवच्च पुरुषर्षभ ।
 वेचि धर्ममृतां श्रेष्ठन्ततो मे तद्भक्तं मनः ॥ १९
 तस्मिन्निह पुरुषव्याघ्रे कर्मभिः स्वैर्दिवं गते ।
 भविष्यति मही पार्थ नष्टचन्द्रेव शर्वरी ॥ २०
 तद्युधिष्ठिर गाद्भेयं भीष्मं भीमपराक्रमम् ।
 अभिगम्योपसंगृह्य पृच्छ यत्ते मनोगतम् ॥ २१
 चातुर्वेद्यं चातुर्होत्रं चातुराश्रम्यमेव च ।
 चातुर्वर्ण्यस्य धर्मं च पृच्छैनं पृथिवीपते ॥ २२

तस्मिन्नस्तमिते भीष्मे कौरवाणां धुरंधरे ।
 जानान्यल्पीभविष्यन्ति तस्माच्चां चोदयाम्यहम् ॥ २३
 तच्छ्रुत्वा वासुदेवस्य तथ्यं वचनमुत्तमम् ।
 साश्रुकण्ठः स धर्मज्ञो जनार्दनमुवाच ह ॥ २४
 यद्भवानाह भीष्मस्य प्रभावं प्रति माधव ।
 तथा तन्नात्र संदेहो विद्यते मम मानद ॥ २५
 महाभाग्यं हि भीष्मस्य प्रभावश्च महात्मनः ।
 श्रुतं मया कथयतां ब्राह्मणानां महात्मनाम् ॥ २६

C 12. 1578
B 12. 46 26
K 12. 45 26

एकीकृतद्वय (D1 'च)प्राप्त, D2 ष्के त्रितेद्वयप्राप्तो
 —^a) K2 संयत्न, D1 मयस्य (for सयस्य) —^a) K1
 ससुजागच्छत् (for नाट्यर्ष)

19 G2 missing (cf v l 10) —^a) T2 न (for
 म) S1 जिम्नूत (sic) (for हि नूत) K1 चस्यं च
 (sic), K2 च भाव्य च, V1 भविष्य च, B Da1 Dn
 D1-2 : s c : सत्रियद्वय; Da2 भविष्यं (submetric) (for
 च नस्य च). —^b) K1 नस्य च, K2 भवद्य (for
 भवद्य) S1 पुरुषोर्षभ, K1 : B2 D1 T1 G1 : पुन्य
 पंन, B1-2 Dn D2 : s c नरवर्षभ —^c) V1 Bo : s-
 Dn D2 : s-1 T1 G1 धर्मविदा, B1 सर्वविदां, D2
 धर्मज्ञता (for 'नृतां) V1 D2 श्रेष्ठ, T1 G1 : श्रेष्ठ
 —^d) K. V1 B D (except D1 : r) यस्मिन् मनमा गव

20 G2 missing (cf v l 10) —^a) Da1 यस्मिन्
 K2 : D1 तु (for हि) Da2 व्याघ्रो —^b) B1 :
 Da कर्मभि स्वर्गं (Da1 ने म, Da2 स्तै म) मागतै; B2
 'मि स्वर्गतो द्विव, D1 S (G2 missing) दाति भीष्मे
 महात्मनि, D2 कर्मविभै ममागतै; G2 कर्मभि स्वै
 ममागतै —^c) V1 B1 महीपाठ; Da महापार्थ (for
 मही पार्थ)

21 G2 missing (cf v l 10) —^a) Bo : s D2
 त (for तद्) —^b) D2 [क्ष]व (for [ट]व) —^c)
 K1 D1 पृच्छे (D1 'च्छ) य वे, D2 पृच्छ स त्व, G1
 प्रयच्छते (पृच्छ यत्ते)

22 CL 12 50 31^a-32^b G2 missing (cf. v l
 10) —^a) K1 D2 चतुर्वेद्य (D2 'द्य); K2 : V2
 Bo 1.2-3 Da Dn D2-2 T2 चातुर्विद्य, B2 'विषां,
 D1 'विष्य, G2 M2 वैद्य (for 'वैद्य) K1 D2 चतु
 होत्र K2 M1 : चातुर्होत्रं चातुर्वेद्य —^b) K1 चतुरा
 श्रम्यम् —^c) K1 M2 चतुर्वर्ण्यस्य, T1 G1 : s चातु
 र्वर्ण्यं (G2 'ण) च (for वर्ण्यस्य) S1 K1 धर्मं त्व;

K1 : धर्मस्य, M2 धर्म्यं च (for धर्मं च) V1 B Da
 Dn D2 : s : c : राजधर्मश्च निरियलान्, D1 चातुर्वर्ण्यं
 कास्य धर्मं त्वं (hypermetric), D1 T2 चातुराश्रम्यधर्म
 च (T2 'मांश्र) —^d) S1 K2 : D1 : पृच्छेम; K1
 पृच्छेय, V1 पृच्छैम, D1 T G1 : s : पृच्छ त्वं, M2 :
 पृच्छ त

23 G2 missing (cf. v l 10) —^a) K2 अस्त
 गते, Da1 अस्तमसि, D2 अस्मिते Ca cites अस्तम्
 —^b) M2 कौरवात्र (for 'वाणा) —^c) D2 [क्ष]ली-
 G2 [क्ष]ज्य (for [क्ष]ल्यो) V1 B1 : Da Dn D2 :
 जानान्यस्त भविष्यति —^d) K1 reads त्वा on marg
 S1 D1 त्वा (for त्वा) K2 D2 : नोदयामि

24 G2 missing (cf v l 10) Before 24,
 K2 : Dn1 ins वैशपायन उवाच —^a) B2 स (for
 तन्) —^b) D1 तथा (for तथ्य) —^c) K1 D1 :
 T1 G1 : M1 : s सात्र (K1 'क्षु) कष्ट, T2 साधु कृत्वा
 (for साश्रुकण्ठ) K1 तु (for स) —^d) D2 : s
 वचन चेदमद्यवीत्

25 G2 missing (cf v l 10) Before 25, Dn1
 T1 G1 : ins युधिष्ठिर उवाच —^b) D2 om प्रभाव
 K2 प्रवाप (for प्रभाव) D1 T2 मानद (for माधव)
 —^c) S1 K1 D1 [पृ]तन्नाष्टि, D1 T G1 : s M1 :
 [पृ]र (M1 'च) नात्र, D1 [पृ]व सत्र, D2 स नात्र,
 M2 : [पृ]तन्नात्र (for तन्नात्र) —^d) D1 हृदये (for
 विद्यते) K2 मानदै, K3 नारद, V1 B1-2 D
 (except D1 : s) T G1 : s माधव (for मानद)

26 G2 missing (cf v l 10) —^a) Dn D2 :
 S (G2 missing) च (for हि) —^b) D1 T2 G1 :
 M1 : s प्रभावं (for 'वद्य) V1, Bo 2-3 Dn Dn D2
 : s : महाद्युते, B1 D2 'द्युते (for 'त्मन) —^c)
 S1 D1 श्रुतो, D1 श्रुते; T2 श्रुता (for श्रुत) D1

भवांश्च कर्ता लोकानां यद्ब्रवीत्यरिसूदन ।
 तथा तदनभिध्येयं वाक्यं यादवनन्दन ॥ २७
 यतस्त्वनुग्रहकृता बुद्धिस्ते मयि माधव ।
 त्वामग्रतः पुरस्कृत्य मीष्मं पश्यामहे वयम् ॥ २८
 आवृत्ते भगवत्यर्के स हि लोकान्नामिष्यति ।
 त्वदर्शनं महाबाहो तस्मादर्हति कौरवः ॥ २९
 तव ह्याद्यस्य देवस्य क्षरस्यैवाक्षरस्य च ।
 दर्शनं तस्य लाभः स्यात्त्वं हि ब्रह्ममयो निधिः ॥ ३०
 श्रुत्वैतद्दर्मराजस्य वचनं मधुसूदनः ।

पार्श्वस्थं सात्यकिं प्राह रथो मे युज्यतामिति ॥ ३१
 सात्यकिस्तूपनिष्क्रम्य केशवस्य समीपतः ।
 दारुकं प्राह कृष्णस्य युज्यतां रथ इत्युत ॥ ३२
 स सात्यकेराशु वचो निशम्य
 रथोत्तमं काञ्चनभूषिताङ्गम् ।
 मसारगल्वर्कमयैर्विभङ्गै-
 विभूषितं हेमपिनद्धचक्रम् ॥ ३३
 दिवाकरांशुप्रभमाशुगामिनं
 विचित्रनानामणिरत्नभूषितम् ।

यथाकाम, T: कथा तात (for कथयतां) —^a) Ks
 प्राङ्गण्याना

27 Gs missing (of v 1 10) —^a) Da: भवश्च;
 T: भवान्निह (for भवाश्च) K1 लोकल्य —^b) Da तद्
 (for यद्) Ś1 D1 ब्रवीषि, K1 (sup lin, marg
 also as in text) ब्रवीतु; K4 ब्रवी (for ब्रवीति)
 Ś1 K1 [अ]रिसूदन —^c) K2 4 Ds 5 T1 G1 2 4
 तदा तद्, V1 तथावद् K1 अननिष्येय (sic), K4
 अभिनदेय, D1 अन्वभिध्येयं, T G1 2 4 अवबु; Ca
 अनभि (as in text) Ś1 तथैव तदनाख्येय, D1
 तथैव नदनाख्येय, D2 5 तथैव तदभिध्येय, D3 यथाव-
 त्तदभि —^d) B1 राज्य (for वाक्य) D1 -चदन (for
 नन्दन)

28 Gs missing (of v 1 10) —^a) Ks 5 B
 D (except D1) S (Gs missing) यदि (for यत्स)
 K1 D1 T: स्व (D1 वा, T2 ह्य)नुग्रहकृता; Ks-5 Dn
 D4 त्व (D4 प्व)नुग्रहवती (K4 'कर्ता'), Da 'ग्रह कृत्वा-
 —^b) Ds यादव, M4 मानद (for माधव). —^c) Ś1
 K1 2 4 D1 भवत्तमग्रत' कृत्वा, D4 त्वामेव हि पुरस्कृत्य,
 Ca as in text —^d) Ks Dn D1 यास्यामहे, B1 5
 पृच्छा (for पश्या')

29 Gs missing (of v 1 10) —^a) Da आवृत्त;
 Dn1 G1 आवृत्ते; D1 आवृत्ते, Ds आवृत्तो, Ca आवृत्ते
 (as in text) Da1 भगवत्यर्के (for 'त्यर्के) Cv as
 in text —^b) D1 लोक (for लोकान्) —^c) M1 5
 सोर्हति (for अर्हति) B0 1 5 कौरव

30 Gs missing (of v 1 10) —^a) Ks 4
 खाद्यस्य, Ks V1 B Dn D2 3 5-5 चा; Da वा
 (for ह्य) D4 वेद्यस्य (for देवस्य) —^b) B2 Da
 चाक्षरस्य, G1 [ए]व क्ष' (for [ए]वाक्ष') M1 वा (for

च) —^a) K4 चैव, V1 B1 Dn Dn Ds त्वस्य (for
 तस्य) K3 लाभ Da स्या (for स्यात्) —^b) Ks
 D1 च (for हि) D1 6 धर्ममयो (D1 'र्थो) (for ब्रह्म')
 Ś1 K1 विधि

31 Gs missing (of v 1 10) Before 31, N
 (except D1 5) G1 2 M1-3 ins वैशपायन उवाच
 —^a) K2 2 V1 B Da1 Dn Ds 5 G2 4 श्रुत्वैव, Ks
 Da2 D1 T G1 श्रुत्वैव, D2 3 5 श्रुत्वेद —^b) D1
 चरितं (for वचन). D1 M1 सूदन —^c) Da1 सात्यक

32 Gs missing (of v 1 10) —^a) V1 चाशु,
 B D (except D1 7) स्वाशु (for तूप) G1 2 तु
 परिक्रम्य —^b) D1 माधवस्य (for केश') —^c) T2
 उत्तम (for इत्युत)

33 Gs missing (of v 1 10) —^b) D1 चित्रितांग
 (for 'भूषि') —^c) Ś1 (by corr also as in text)
 K1 D2 4 5 सु (D2 5 स)सार-, B1 सचंद्र; B2
 शसार; Dn2 समार (for मसार-) Ks Ds -गत्वा (Ds
 'त्वा)र्क, B1 -तारार्क, D2 नत्त्वर्क; D1 T2 -गल्लर्क
 (for -गत्त्वर्क-) K1 V1 B0 5 D1-7 M1 5 विहंगैर (D1
 'ने), K4 च रत्नैर, Dn2 D2 5 Cap वित्कैर, Da 5
 वित्तैर; T2 M2 4 विहंगमैर (for विभङ्गैर) D1 ससा
 गरत्त्वर्कमयैर्विहंगैर; T1 G1 2 समागमस्त्वर्णमयैर्विह (G1
 'भ'गैर, G2 मसागरैर्कमयैर्वि', Ca as in text —^d)
 D4 विभूषितं Ś1 -विनद्ध, K1 -विरुद्ध, Ks 4 5
 V1 B Da Dn Ds -निषद्ध, D1 -वितद्ध (for पिनद्ध-).
 B5 -चित्र (for -चक्रम्)

34 Gs missing (of v 1 10) —^a) Ds प्रभुम्
 (for -प्रभम्) —^b) V1 B D (except D1 4) -भूषि
 तात (D2 'व, Ds 'ब, Ds 'प)र (for रत्नभूषितम्)

नवोदितं सूर्यमिव प्रतापिनं
विचित्रताक्षर्यध्वजिनं पताकिनम् ॥ ३४
सुग्रीवमैन्यप्रमुखैर्वगश्वै-

र्मनोजयैः काञ्चनभृपिताङ्गैः ।
सुयुक्तमावेदयदच्युताय
कृताञ्जलिदरुको राजमिह ॥ ३५

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि षड्वत्वारिंशोऽध्याय ॥ ४६ ॥

४७

जनमेजय उवाच ।
शरतल्पे शयानस्तु भरताना पितामहः ।
कथमुत्सृष्टवान्देहं कं च योगमधारयत् ॥ १
वैशंपायन उवाच ।
शृणुष्वान्वहितो राजञ्शुचिर्भूत्वा समाहितः ।

मीप्सस्य कुरुशार्दूल देहोत्सर्गं महात्मनः ॥ २
निवृत्तमात्रे त्वयन उत्तरे वै दिवाकरे ।
समावेशयदात्मानमात्मन्येव समाहितः ॥ ३
विकीर्णाशुरिवादित्यो मीप्सः शरशतैश्चितः ।
शिश्ये परमया लक्ष्म्या वृतो ब्राह्मणसत्तमैः ॥ ४

C 12. 1591
B. 12. 47. 4
K. 12. 44. 5

47

This adhy is missing in G₃ (cf v 1 12 46 10)

1 D₂ om the ref —^a) B₁ D₁ : शरतल्प D₁ शयान D₁ च (for तु) —^b) K₁ T₂ G₂ : भरतानां (for भर') K₃ D₁ पितामह (D₁ 'ह) —^d) S₁ K₂ क स, D₁ म क, D₂ पच (for क च)

2 D₂ om the ref —^a) D₁ भूत्वा (for राजञ्) D₁ शृणुष्व (D₂ 'पच) हिनो राजञ् —^b) D₁ शुचे राजञ् (for शुचिर्भूत्वा) — D₁ om (hapl) 2'-3'^d —^c) M₃ : देहोत्सर्ग (for 'त्यर्ग) — K₃- D₁ ins after 2 D₁ T G₁ : : after 3^{ab}

64^a शुक्रपक्षय चाष्टन्या माघमासस्य पार्थिव ।
प्राजापत्ये च नक्षत्रे मध्य प्राप्ते दिवाकरे ।

[(L 2) K₂-s D₁ प्राजापत्य T₂ तु (for च) K₂-s D₁ मध्य (for मध्य)]

3 B₀ om (hapl) from st 3 up to line 1 of 65^a D₁ om 3 (cf v 1 2) —^a) D₁ T G₁ : प्रवृत्त (for नि') G₁ : शयनम् —^b) D₁ T G₁ : : उत्तरेण (for 'रे वै) — After 3^{ab}, D₁ T G₁ : : ins 64^a (cf v 1 2) —^d) K₂ समाहित

4 B₀ om 4 (cf v 1 3) —^a) D₁ विकीर्णाशुर

—K₂ : transp 34^a and 34^b —^a) D₁ नदितं, D₁ नवोदिन (for 'दित) D₂ : सूर्यं K₃ D₁ M₁-3 प्रभा विन B₀ प्रपेटिरे, B₁- D₂ : : प्रपेटे; D₂ : प्रतापितं, D₁ प्रतापिन, D₁ T (G₁ : : प्रभामित (for प्रतापिन) — D₂ om 34^a —^d) B₁ ताक्ष, M₃ ताक्षं (for 'ताक्षं) < K₁ D₁ प्रविम (D₁ 'म) (for 'ध्वनि)

35 G₃ missing (cf v 1 10) —^a) K₁ : B₁ D_n -नै (K₁ सै) व्यप्रसुनैर्, V₁ B₀-s D₁ D₂ : : स स शैत्य (V₁ B₁ D₁ शैत्य) प्रवरैर् (for 'मैन्यप्रसुगरै) V₁ हयाप्रैर्, D₁ चनशैर्; D₂ : : महाशैर् (for वरा') —^b) D₂ : मनोजय —^c) K₂ : स युक्तम्, K₃ : B₂ D₁ D₂ G₁ : M सुयु', D₂ स्वसु' (for सुयु') S₁ K₁ जापेदयता, D₂ : जापेदयम्, D₁ जायोजयद् —^d) K₁ शानको (sic), B₁ दारुको (for 'को) D₂ : M₃ राजमिह, D₁ : G₁ 'मिह

Colophon om in S₁ K₁ D₁, G₃ missing — Sub-
parran K (K₁ om) V₁ B D (except D₁ : , D₁
om.) T₂ G₂ M राजधर्म — Adhy name T₁ G₁ : :
सगवद्वचन, M₁ : मीप्सस्यरण, M₃ मीप्साभिगननारम'.
— Adhy no (figures, words or both) K₁ B₁ :
D₂ : 44 D₁ D_n D₁ S (G₃ missing) 46 (as
in text) — Sloka no D_n D₂ 35

व्यासेन वेदश्रवसा नारदेन सुरर्षिणा ।
देवस्थानेन वात्स्येन तथाश्मकसुमन्तुना ॥ ५
एतैश्चान्यैर्मुनिगणर्महाभागैर्महात्मभिः ।
श्रद्धादमपुरस्कारैर्धृतश्चन्द्र इव ग्रहैः ॥ ६

(for विकी) —^b) Da भीष्म; D₇ T₁ G₁ 2 4 वीर
(for भीष्मः) Da₂ शतशतैश्, M₁ शरशि^c Da₁
चित्त (for चित्त) —^c) Ś₁ K₁ 2 4 B (except B₁,
Bo om) Da D₈ 8 क्षिप्ये D₈ लक्ष्या K₈ Dn₂ D₁
शुशुमे परया (D₄ 'मया [hypermetric]) लक्ष्या —^d)
Da₂ -सत्तमौ, M₁ पुगवै (for सत्तमै)

5 Bo om 5^{ab} (of v 1 3) —^a) V₁ B₂ 8 Da
D₁ S (except M₂, G₈ missing) देव (for वद).
K₈ B₁ 8 Dn D₂ 8 8 विदुषा (for -श्रवसा) —^b)
K₈ Da D₄ महर्षिणा (for सुर) — After 5^{ab}, D₇
T G₁ 2 4 ins 65* —^c) K₈ देवलेन तु, V₁ न वात्स्येन
(for देवस्थानेन) T₂ वत्सेन —^d) K₈ कन्वेन तु;
V₁ Bo 8-8 Dn₂ D₈-7 S (G₈ missing) तथाश्मकेन,
B₁ 8 D₂ तथाश्मे (B₁ 'स्मे)न, Da D₂ 8 तथान्ये (D₂
'प्ये, D₈ 'स्ते)न (for तथाश्मक) Da सुमन्तुना
(for सुमन्तुना) — K₈ 2 5 V₁ B (Bo om line 1)
D (except D₁ 4) M₁ ins after 5

65* तथा जैमिनिना चैव पैलेन च महात्मना ।
शाण्डिल्यदेवलाभ्यां च मैत्रेयेण च धीमता ।

[(L 1) D₁ T G₁ 4 चापि (for चैव) D₈ 7 T G₁ 2 4
पैलेन, D₈ वलेन च (for पैलेन च) — (L 2) Dn₁
देवराताभ्या (for 'लाभ्या च) D₈ मैत्रेयो वरुधीमता (for the
post half) K₈ D₇ T G₁ 2 4 शा (D₇ शौ)डिल्यगौत
माभ्यां च (K₈ 'मात्रेयैर्) मा (T₁ G₂ म)रदाजेन धीमता]

K₈ 2 5 V₁ B D (except D₁ 4 7) cont

66* असितेन वशिष्ठेन कौशिकेन महात्मना ।
हारीतलोमशाभ्या च तथात्रेयेण धीमता ।
बृहस्पतिश्च शुक्रश्च च्यवनश्च महासुनि ।
सनत्कुमार कपिलो वाल्मीकिस्तुम्बुरु कुरु ।
मौद्गल्यो भागवो रामस्तृणयिन्दुर्महासुनि । [5]
पिप्पलादश्च वायुश्च सवर्त पुलह कच ।
काश्यपश्च पुलस्त्यश्च क्रतुर्देक्ष पराशर ।
मरीचिराजिरा काश्यो गौतमो गार्धो मुनि ।
धौम्यो विभाण्डो माण्डव्यो धौत्र कृष्णानुभौतिक ।
उलक परमो विप्रो मार्कण्डेयो महासुनि । [10]
भास्करि पूरण कृष्ण सूत परमधार्मिक ।

भीष्मस्तु पुरुषव्याघ्रः कर्मणा मनसा गिरा ।
शरतल्पगतः कृष्णं प्रदध्यौ प्राञ्जलिः स्थितः ॥ ७
खरेण पुष्टनादेन तुष्टाव मधुसूदनम् ।
योगेश्वरं पद्मनाभं विष्णुं जिष्णुं जगत्पतिम् ॥ ८

[(L 1) Bo 1 D₈ वशिष्ठेन K₄ कौशिकेन — (L 2)
Da₁ -शोमलाभ्या D₈ तु (for च) D₈ वत्ता- (for तथा)
— (L 3) D₈ शुक्रस्य — (L 4) V₁ B Da₁ D₈ 8 8
सनत्कुमार (B₈ 'र) कपिलौ (B₁ 8 Da₁ 'लो) (for the prior
half) K₈ क्रतु (for कुरु) — (L 5) Da₁ माद्गलो
D₈ नाम (for रामस्) V₁ तृणजतुर् B (except B₈)
'जतुर्, Da₂ 'जतुर्, Da₂ तृणनक्रुर् (sio) (for तृणानिन्दुर्)
— (L 6) K₈ Dn₁ [अ]प (for the first च), K₂ 4 क्रतु,
Da₂ कुठ (for कच) — K₂ 3 om line 7 K₃ om
lines 7-11 — (L 7) B₁ Dn₁ काश्यपश्च K₈ काश्यपश्च
क्रतुर्देक्ष पराशरमहासुनि — (L 8) D₈ अगिका (for
'रा) — V₁ om lines 9-10 — (L 9) Da धौम्य-
Dn धौम्य (for धौत्र) K₄ कृष्णात्म, D₈ 8 8 'न
(for 'नु-) — (L 11) Bo D₈ भास्कर (for 'रि)
Da D₈ पूरण (Da₁ 'णि)] — K₈ cont

67* त बाह्यसुनिना चैव गालवेन महात्मना ।
श्रीमता याज्ञवल्क्येन शङ्खेन पुलहेन च ।

6^a) D₈ च सुनिभिर् (for सुनिगणैर्) —^c) K₈
-दया, Da₂ -दम, M₂ [आ]दर (for -दम) K₂-4
V₁ B₁ 2 Da Dn D₈ -शमोपेतैर् (for -पुरस्कारैर्)
—^d) K₁ वृत्तश् (for वृत्तश्) — After 6, K₈ ins

68* तथान्यैर्मुनिभिश्चैव पुलस्त्येन महात्मना ।

7^a) Dn₁ स (for तु) G₈ M₂ पुरुषव्याघ्र-
—^d) K₈ स दध्यौ, D₂ 8 प्रदध्यौ (D₈ 'धम); M₂
प्रमक्ष्या (for प्रदध्यौ) K₄ D₁ 8 प्राञ्जलि, D₄ प्राञ्जलि
(sio) Bo 8-8 Dn D₂ 8 8-7 S (G₈ missing) शुचि
(for स्थित)

8^a) K₂ 8 V₁ B Da Dn D₂ 8 8 8 स्वरेण हृष्ट
(D₈ पुट)पुष्टेन; D₄ पुष्टे नादेन तुष्टाव (sio), D₇ S
(G₈ missing) स्वरेणाय सु (D₇ स्व)पुष्टेन —^b) D₁
श्रद्धया (for तुष्टाव) —^c) K₁ D₁ योगेश्वर G₂
जगन्नाथ (for पद्मनाभ) —^d) V₁ transp विष्णुं and
जिष्णु D₇ T₁ G₁ 4 कृष्णं; D₈ विश्वं (for विष्णु)
K₈ D₈ कृष्ण (for जिष्णु) D₇ उन्मापति, D₈ जग
स्पति — After 8, D₇ T G₁ 2 4 ins

69* अनादिनिधन जिष्णुमात्मयोर्नि सनातनम् ।

कृताञ्जलिः शुचिर्भूत्वा वाग्निदां प्रवरः प्रभुम् ।
 मीष्मः परमधर्मात्मा वासुदेवमथास्तुवत् ॥ ९
 आरिराधयिषुः कृष्णं वाचं जिगमिषामि याम् ।
 तया व्याससमासिन्या प्रीयता पुरुषोत्तमः ॥ १०
 शुचिः शुचिपदं हंसं तत्परः परमेष्ठिनम् ।
 युक्त्वा सर्वात्मनात्मानं तं प्रपद्ये प्रजापतिम् ॥ ११

यस्मिन्निश्वानि भूतानि तिष्ठन्ति च विशन्ति च ।
 गुणभूतानि भूतेषु सूत्रे मणिगणा इव ॥ १२
 यस्मिन्नित्ये तते तन्तौ दृढे सगिव तिष्ठति ।
 सदसद्ग्रथितं विश्वं विश्वाङ्गे विश्वकर्मणि ॥ १३
 हरि सहस्रशिरसं सहस्रचरणेक्षणम् ।
 प्राङ्मुर्नारायणं देवं यं विश्वस्य परायणम् ॥ १४

C. 12. 1622
 B. 12. 47 24
 K. 12. 46 27

[D₁ T₁ G₁ विष्णुन् (for वि')]

9 ^a) D₂ पुरो (for शुचिर्) D₁ कृताञ्जलिपुटो
 भूत्वा — ^b) B₂ D₁ M₁ २ प्रवर (D₁ 'र') K₂ V₁
 B (except B₂) D₂ D₃ D₄ ३ ४ ५ T G₂ ४ M₂ ४
 प्रभु, G₁ प्रभो D₂ वाग्निदान, वर प्रभु — ^d)
 D₂ ३ [अ]र्षीव (for [अ]स्तुवत्)

10 Before 10, N (except K₁ D₁ २) T₁ G₁ M₁
 २ ३ ४ ५ मीष्म उवाच — ^a) S₁ K₁ D₁ D₂ धार
 (D₁ हरि) रावयिषु — ^b) D₁ पाप (for वाच)
 K₂ २ V₁ B D₂ D₃ ६ T₁ G₁ M₁ २ ३ Cv जिग-
 (D₂ 'गि)दिषामि (for जिगमि') K₁ य, K₂ D₁
 [अ]ह, B₁ च, D₂ T₂ [ह]र, Cv यान् (as in
 text) — ^c) T₂ तथा (for तया) D₁ ध्यायमामिन्वा
 (sic), T₂ G₁ ध्यायममामान्या (G₁ मिन्या) — ^d)
 D₁ प्रीयत, D₂ प्राप्ता ता (for प्रीयता) D₂ पुरु
 योत्तम

11 = (var) Garuda P, I 2 15^a-16^{ab} Cf
 Katha Up I 2 2 — ^a) K₂ ६ V₁ B (except B₀)
 D (except D₁ ४) S (G₂ missing) शुचि (D₂ 'चि')
 K (except K₁) V₁ B D (except D₁) शुचि (D₂
 'च)पद (for 'पद) D₁ हय, D₂ ह्यस — ^b) K₃
 V₁ B (except B₁) D₂ D₃ D₄ ६ ७ नत्वद्; K₂
 D₁ १ २ T G₁ २ ४ M₂ तत्पर, M₁ ३ ४ परम (for
 तत्पर) — ^c) K₁ D₂ युक्त्या, K₂ २ ३ V₁ B D₂
 D₃ ३ ६ G₂ M₂ युक्त्वा, D₁ युक्ता, D₂ युक्त, D₃
 T₂ युक्तः (for युक्त्वा) — ^d) G₁ प्रपद्येत् M₂ जग-
 त्यति — After 11, K₂ ४ V₁ B D (except D₁ ३)
 S (G₂ missing) १२

70* अनाद्यन्त पर ब्रह्म न देवा नर्षयो विदुः ।
 एकोऽथ वेद भगवान्धाता नारायणो हरि ।
 नारायणादपिगणान्त्रया मिद्धमहोर्गा ।
 देवा देवर्षयश्चैव य विदुः परमव्ययम् ।
 देवदानवगन्धर्वा यक्षराक्षसपद्मगा । [5]
 य न जानन्ति को ह्येष दृष्टो वा भगवातिष्ठि ।

[[(L 1) V₁ B₀ ३ ४ D₁ २ ३ G₁ अनाद्य तद् (for 'द्यन्त)
 T₂ M₂ नर्षयो, M₂ नर्षयो (for नर्षयो) — (L 2) D₂
 लोक (for एको) D₂ म एव, D₁ T G₁ ४ तद्देद (for
 [S]त्र वेद) B₀ ३-४ विदुः (for हरि) — Before line 3,
 T₂ १२ हरि — (L 3) K₂ D₁ D₁ नारायण (D₁ 'ण')
 K₂ मिद्धि, B₁ D₁ G₂ M₁ ३ ४ मिद्धा (for मिद्ध) —
 D₁ om lines 4-5 — (L 4) D₁ om य K₂ ४
 D₁ S (G₂ missing) दुर्भयन, D₂ परमव्यय (for
 परम) — (L 5) B₀ ४ G₁ M₁ ३ ४ नर्षयो M₁ ३
 विद्या (for 'द्यन्तगा) D₁ T G₁ २ ४ M₂ ३ यक्षक्षोमहो-
 र्गा (for the post half) — (L 6) B₀ ३-४ कोप्येप
 (for को ह्येव) D₁ वो (for वा)]

— After the above, D₁ T G₁ २ ४ १२ lines 3-4 of
 73*

For sequence of 12-52 in D₁ S (G₂ missing),
 see the Tabular Statement on pp 194-195

12 = Garuda P, I 2 16^a-17^{ab} — ^a) K₃
 यस्मिन्भूतानि सर्वाणि, D₂ यस्य त्रिगुणभूतानि — ^b)
 Cf Tait Up 3 1 K₂ om the first च D₁ T
 G₂ ४ प्रविशति, M₁ ३ च नशति, M₂ विन', M₂
 प्रत्यति (for च विशन्ति) D₂ om विशन्ति च T₁
 G₁ ३ [अ]पि (for च) — ^c) V₁ D₂ भूतेश — ^d)
 = 6 29 7²

13 For sequence in D₁ S (G₂ missing), see pp
 194-195 — ^a) B₁ विद्ये (for नित्ये) D₂ न ते (for
 तते) D₁ ३ त ते, D₂ ते तौ (for तन्तौ) — ^b)
 D₁ दृष्टे, T₁ G₁ ४ सर्वं, G₂ सर्वा (for ह्ये) D₁
 त्वगिव (for सगिव) — ^c) D₂ सर्वं मद् (for सद्-
 सद्-) — ^d) B₂ Da विश्वकर्माणमीश्वर, D₂ विश्वर्ग
 विश्वकर्मणा

14 For sequence in D₁ S (G₂ missing), see
 pp 194-195 With 14^{ab}, cf Rv 10 90^{ab}, Śve-
 tāśvatara Up 3 14^{ab} — ^a) D₂ हरि — ^b) D₁
 महस्रचरण क्षण, D₂ 'णा क्षणा, D₂ महस्रनवरक्षर
 — After 14^{ab}, K₂ ४ ६ V₁ B D (except D₁ १ ३)
 १२

D.	T ₁ G ₁	T ₂	G ₂	G ₃	M ₁ :	M ₂	M ₃
79*, 1-2	79*	79*, 1-2	79*				
43	43	43	43	43	43	43	43
46	46	46	46	46	46	46	46
84*		84*					
App I, (No 6), lines 7-5		App I, (No 6), lines 7-5					
45	45	45	45	45	45	45	45
50	50	50	50	50	50	50	50
47	47	47	47	47	47	47	47
	81*		81*				
80*	80*	80*	80*				
83*	83*	83*	83*				
49	49	49	49	49	49	49	49
86*	86*	86*	86*				
79*, 9-10		79*, 9-10					
51	51	51	51	51	51	51	51
87*	87*	87*	87*				
88*	88*	88*	88*	88*	88*	88*	88*
48	48		48	48	48	48	48
85*	85*		85*				
		App I, (No 6), lines 37-38					
53	53		53	53	53	53	53
App I, (No 6), lines 37-38							
76*		76*				76*	
App I, (No 6) (main body)							
						77*	
54	54	54	54	54	54	54	54
	76*		76*				
	77*		77*				
App I, (No 6), lines 47-55	App I, (No 6)	App I, (No 6) (main body)	App I, (No 6)	App I, (No 6)			

व्रज्यायमानोपनिषत्तं च व्यजीयताम् ।
 मरीचना मरिष्टं च श्रेष्ठं च श्रेयतामपि ॥ १५
 ये वाङ्मनुषाकेषु निषन्नुपनिषन्सु च ।
 शृण्वन्ति मत्स्यकर्मणिं मन्यं सन्त्येषु मामसु ॥ १६
 चतुर्भिश्चतुर्गन्मानं मच्चस्थं नान्वतां पतिम् ।
 य दिव्यदेवमर्चन्ति गुह्यैः परमनामभिः ॥ १७

यं देवं देवकी देवी वसुदेवादजीजनत् ।
 भौमस्य ब्रह्मणो गुह्यै दीप्तमग्निमिवारणिः ॥ १८
 यमनन्यो व्यपेताशीरात्मानं वीतकल्मषम् ।
 इष्टानन्त्याय गोविन्दं पश्यत्यात्मन्यवस्थितम् ॥ १९
 पुगणे पुरुषः प्रोक्तो ब्रह्मा प्रोक्तो युगादिषु ।
 क्षये संकल्पणः प्रोक्तस्तमुपास्यमुपास्महे ॥ २०

अतिवाध्विन्द्रकर्मणमतिद्व्याप्रितेजमम् ।

अतिवृद्धीन्द्रियात्मानं तं प्रपद्ये प्रजापतिम् ॥ २१

यं वै विश्वस्य कर्तारं जगतस्तन्धुपा पतिम् ।

वदन्ति जगतोऽध्यक्षमक्षरं परमं पदम् ॥ २२

हिरण्यवर्णं यं गर्भमदितिदित्येनाशनम् ।

एकं द्वादशधा जज्ञे तस्मै सूर्यात्मने नमः ॥ २३

शुक्ले देवान्पितृन्कृष्णे तर्पयत्यमृतेन यः ।

यश्च राजा द्विजातीनां तस्मै सोमात्मने नमः ॥ २४

C. 12. 1625
S. 12. 47. 24
K. 12. 47. 24

— Ś₁ K V₁ B Da Dn D₁-ε : T₁ G₁ : ins after
20 D G₁ (which om. lines 1-2 and 5-10) after
70* T₂ after 21

- 73* यमेकं बहुधा मानं प्रादुर्भूतमधोक्षजम् ।
नान्यभक्ता क्रियावन्तो यजन्ते सर्वकामदम् ।
यमाहुर्जगतः कौश यस्मिन्महिहिता प्रजा ।
यस्मिन्सैलिका स्फुरन्मीमे जले शकुनयो यया ।
भ्रतनेकाक्षरं ब्रह्म यत्तत्पदमतः परम् । [5]
अनादिमध्यपर्यन्तं न देवा नर्पयो विदुः ।
य सुरासुरगन्धर्वा ममिद्धर्षिमहोरगा ।
प्रयत्ना निन्द्यमर्चन्ति परमं दुग्धभेपजम् ।
अनादिनिधनं देवमानयोनिं अनावनम् ।
अप्रतर्क्यमविज्ञेयं हरिं नारायणं प्रभुम् । [10]

[K: om. lines 1-2 V₁ reads line 1 on marg
— (L 1) B₀ बहुधा मानं D₁ अर्धोभक्त — (L 2)
K: नान्यभक्ता, D: नान्यभक्ता, T₁ नान्यभक्ता, G₁
दन्ते शक्ता, G₂ वन्ता (for नान्यभक्ता) K: वन्ति,
D: वन्ते, G₁ क्षुप्ते (वन्ते) T₁ G₁ : वान (G₁
'नि) (for वानदन्) — D: T G₁ : ε read lines
3-4 after 70* — (L 3) Da: यमाहुर् (for यमाहुर्)
K: कौश, V₁ B Da: D: ε : वीय B: Da: T
G₁ : ε च (B: Da: नु) निहिता, Da: D- व (Da:
म) निधत्ता, D₂ damaged (for वनिहिता) D: हि
(for प्रजा) — (Lines 4-5) = Garuda Purāna,
L 2 21 — (L 4) K: अस्मिन् (for द*) K₁ वृजति
(for वृजति) D: T G₁ : ε [वृ]ति (for [वृ]ति) K₁
वृज, B₁ D₁ : ε : T G₂ : ε जन्ते, D₁ जन्ते, G₁
वृजते (for वृजे) — (L 5) K₁ वृजन् (for वृजन्)
K₁ om. वृज K₁ Dn वृजन्ता (Dn: वृजन्ता), D:
वृजन्ता (for वृजन्ता) D₂ वृ (for वृजन्) — (L 6)
Dn: वृजन्ता (for वृजन्ता) D₂ देवने वृजन् प्रभु (for the
post half) — D: om. lines 7-10 — (L 7)
Dn T₂ सिद्धा वृजि (for वृजिदिति) — (L 8) Ś₁ Da
D₁ वृजि (for वृजि) T₂ G₁ : वृज (for वृजन्)
Ś₁ वृजन्, D₁ वेवेवृ (for वेवेवृ) — (L 9)
Da: वेवेवृ (for वेवेवृ) — (L 10) K: Da: अप्रतर्क-
(Da: वृजन्) (for अप्रतर्कन्) B₁ वृजिदये (for

वृजि*) Dn अप्रतर्कनमिदेष (for the prior half) D:
वृजि K: T₁ G₁ : विदुः, D: युम (for प्रदुः)]

21 B₁ om. 21 K: ε V₁ B (B₁ om.) Da Dn
D: ε : ε transp 20 and 21 For sequence in D:
S (G₂ missing), see pp 194-195 —^a) Da:
वाधेद्र, Da: वाधिद्र, D₁ वाधिद्र, D₂ वाधेद्र (for
वाध्विन्द्र) Da: D₁ ε कर्माणि —^b) K₂ ε : Dn
सूर्याति (for सूर्याप्ति) — V₁ Dn: read 21^a on
marg —^a) Da प्रतिप्रद्ये (Da: च), D: प्रपद्ये त
(b- transp) M₁ ε : जगन्पति — After 21, T₂
reads 73* (cf v 1 20)

22 For sequence in D- S (G₂ missing), see
pp 194-195 G₂ reads 22 twice Ś₁ reads 22^{ab}
on marg —^a) T₁ G₂ (first time) ε च (for वै)
—^b) D₁ Ca जगता K₁ T G₂ (both times) ε
तस्थुप, Ca तस्थुपा (as in text) B₁ गति (for
पतिम्) —^c) D₂ ε ध्येयम् (for [S]ध्यक्षम्) —^a)
Da क्षपरं (for अक्षर) G₂ (first time) क्षप्यात्म
चापि चिन्तका

23 For sequence in D- S (G₂ missing), see
pp 194-195 Before 23^a, G₁ ins ε —^a) Dn:
गर्भं य, D: पर्णज (for वर्णं य) —^b) Ś₁ K₁ ε :
V₁ B₁-ε D₂ : अदितेर, K: D: M: अदिति (for
अदितिर्) M: शामन (for नाशनम्) G₂ अदित्य-
विनाशनं —^c) B₀ ε : एव (for एके) K₁ ज्ञेय,
Da D: जज्ञे, T: [वृ]जत्, Ca जज्ञे (as in text)
D: एक द्वादश जायेत —^a) Ca. v as in text
— After 23, K. reads 28, repeating it in its proper
place, while, D: reads 27

24 Ś₁ K₁ D₁ om 24 For sequence in D: S
(G₂ missing), see pp 194-195 —^a) K: शुक्ल,
B₁ शुक्ले (for शुक्ले) —^b) K: योसौ, Da: यय;
D: यश्च (for यश्च) — After 24, T G₁ : ε ins

74* हुताशनमुर्वेदेवैर्ध्यायते सकल जगत् ।

हविं प्रथमभोका च तस्मै होत्रात्मने नमः ।

[(L 1) T₁ G₁ धायेते (for ध्यायते) — (L 2)
T₁ G₁ यत्, T₂ = (for च)]

C. 12. 1628
B. 12. 47 40
K. 12. 46 42

महतस्तमसः पारे पुरुषं ज्वलनद्युतिम् ।
यं ज्ञात्वा मृत्युमत्येति तस्मै ज्ञेयात्मने नमः ॥ २५
यं बृहन्तं बृहत्युक्थे यमश्रौ यं महाध्वरे ।
यं विप्रसंघा गायन्ति तस्मै वेदात्मने नमः ॥ २६
ऋग्यजुःसामधामानं दशार्थहविराकृतिम् ।

यं सप्ततन्तुं तन्वन्ति तस्मै यज्ञात्मने नमः ॥ २७
यः सुपर्णो यजुर्नाम छन्दोगात्रस्त्रिवृच्छिराः ।
रथंतरबृहत्यक्षस्तस्यै स्तोत्रात्मने नमः ॥ २८
यः सहस्रसवे सत्रे जज्ञे विश्वसृजामृषिः ।
हिरण्यवर्णः शकुनिस्तस्मै हंसात्मने नमः ॥ २९

25 Of Śvetāśvatara Up 3 8 Śi reads 25 on marg For sequence in D₁ S (G₈ missing), see pp 194-195 —^a) B₂ Da तपस (for तमस) D₆ पार, D₈ पात्रे (for पारे) —^b) V₁ B Da Dn D₂ 8 5-7 S (G₈ missing) पुरुष ह्यति (D₇ छमित[hypermetric]) वेजस, D₈ पुरुष क्षलनद्युति (sic) —^c) T₁ G₁ 2 4 यज् (for य) K₈ Dn₁ D₁ 4 अभ्येति; Ca अत्येति (as in text) —^d) V₁ Bo 2 ज्ञानात्मने (for ज्ञेया) — After 25, K₂ 4 read 32

26 K₁ M₂ om 26-27 For sequence in D₁ S (G₈ missing), see pp 194-195 D₁ om 26^{ab} —^a) Śi K₂ 4 बृहत्कुक्षि, K₅ Da D₁ 8 बृहत्युच्छे, T₁ M₁ 8 4 बृहत्युक्थे (M₁ 8 4 'थ्ये), T₂ बृहत्यर्थे, G₁ 2 महत्त्युक्थे (for बृहत्युक्थे) Ca cites उक्थे —^b) K₄ समश्रौ, Bo महात, D₈ यमश्रौ (for यमश्रौ) K₅ च (for य) —^c) D₇ T₂ विप्रसाम (for विप्रसंघा) —^d) B₁ G₁ देवात्मने (for वेदा)

27 Cf Rv 10 52 4, 124 1 K₁ D₁ M₂ om 27 (for K₁ M₂, of v 1 26) D₆ reads 27 after 23 For sequence in D₁ S (G₈ missing), see pp 194-195 —^a) Śi (sup lin, also as in text) B₂ Da Ca (by corr, orig as in text) सामसस्थान, K₈ D₄ सामायर्वाण, D₁ T₂ सामनामान (for 'धामानं) —^b) K₄ दशार्ध, K₅ 'हं, D₇ 'ह्य, D₈ 'हं (for 'धं) Ca cites दशार्ध K₅ Dn 'हविरात्मक, B₁ D₇ 'राकृति, B₅ (m as in text) 'राहुति, D₄ 'राकृति, D₆ 'हरणाहुत —^c) D₄ damaged, D₈ य सत्रे तनुतच्छति (sic) — After 27, K₄ 5 V₁ B₂ 4 5 Dn D₁-2 6 ins (= [var] Vāmana P, 26 1, = [var] V₁śnasmṛti [ed Jībānand] 33^{cd}-34^a)

75* चतुर्भिश्च चतुर्भिश्च द्वाभ्या पञ्चभिरेव च ।

हूयते च पुनर्द्वाभ्यां तस्यै होमात्मने नमः ।

[(L 2) K₄ मोमात्मने, V₁ B₂ 4.6 D₆ होमा, D₈ यज्ञा]

28 K₂ reads 28 (for the first time) after 23. For sequence in D₁ S (G₈ missing), see pp 194-195 —^a) B₁ सुपाता, Da सुपर्णो (Da₂ 'र्ण) (for सुपर्णो) K₁ D₁ 4 T₁ नामा, M₁ 8 4 नाम्ना Ca as in text —^b) K₂ (first time) om छदो- Bo 4 5 D₈ छदोगात्र, Da₂ M₁ 'गायत्रस् (hypermetric) (for 'गात्रस्) K₅ (first time) G₁ त्रिर (G₁ त्रु) च्छिरा, Da₁ D₁ 7 त्रिवृच्छि (Da₁ 'च्छ)र —^c) K₁ रथातर, K₂-1 (both times) V₁ B Da Dn D₂ 8 5-7 T₂ G₁ 2 M₁-3 रथतर, D₈ तथतर (for रथ) —^d) Śi D₁ S (G₈ missing) वृ (G₁ वृ) हृत्पक्षस्, K₁ वृहत्पक्ष; K₂ 6 (both times) V₁ Bo 2-3 Da₁ Dn D₂ 8 5 6 'स्साम, B₂ Da₂ 'स्सामस्, D₁ 'त्यहस् (for 'त्यक्षस्) —^e) K₁ D₄ सो (D₄ सो) मात्मने, K₂ सामा, K₃ B₅ (m as in text) D₁ स्तोमा, K₅ (first time) ताक्ष्या, K₆ (second time) होत्रा (for स्तोत्रात्मने) K₄ om नम

29 For sequence in D₁ S (G₈ missing), see pp 194-195 Śi reads 29 on marg —^a) V₁ B₁ 5 Da₁ य; Da₂ ये (for य) Śi K₁ सहस्रास (K₁ 'म) वे, B₁ 'स्रशरे, B₂ 4 D₂ 8 5 'महे, Dn D₁ 7 'समे, D₈ स सप्रसवे (for सहस्रसवे) Śi K₁ 2 4 D₁ यज्ञे, B₁ शत्रे (for सत्रे) —^b) K₄ सत्रे, V₁ Bo D₂ 4 6 8 यज्ञे (for जज्ञे) V₁ B Da Dn₂ D₂ 8 6 6 Ca विश्व (Dn₂ D₂ 'श्व) सृजन् (Bo 'जम्) (for विश्वसृजाम्) D₇ हृति (for ऋषि) —^c) K₅ Dn D₁ S (G₈ missing) हिरण्यपक्ष शकुनिस्, V₁ B Da D₂ 8 5 6 'वर्ण (Da 'र्ण) शकुनि (Da₂ 'निस्) —^d) V₁ B (except B₃) D₂ 8 5-7 S (G₈ missing) ताक्ष्यात्मने; Da₁ तक्ष्या, Da₂ ताक्ष्या (for हसा)

30 M₂ om 30 For sequence in D₁ S (G₈ missing), see pp 194-195 —^a) K₄ B₃ Da D₁ 7 T₁ M पदाग, K₅ Bo 4 Dn D₂ 8 5 G₂ पादाग (for पदाङ्ग) —^b) K₂ 4 V₁ Bo 1 8-5 Da Dn D₂ 8 5 6 T₂ G₁ 4 M₁ 8 4 भूषण, B₂ D₇ T₁ G₂ भूषित (for 'लक्षणम्) —^c) D₁ अक्षिर (for अक्षर) Dn D₁ T₁

पदाङ्गं संधिपर्वाणं स्वरव्यञ्जनलक्षणम् ।
यमाहुरक्षर नित्यं तस्मै वागात्मने नमः ॥ ३०
यश्चिनोति सतां सेतुमृतेनामृतयोनिना ।
धर्मार्थव्यवहाराङ्गैस्तस्मै मत्यात्मने नमः ॥ ३१
यं पृथग्धर्मचरणाः पृथग्धर्मफलैपिणः ।
पृथग्धर्मैः समर्चन्ति तस्मै धर्मात्मने नमः ॥ ३२

यं तं व्यक्तस्थमव्यक्तं विचिन्वन्ति महर्षयः ।
क्षेत्रे क्षेत्रजमासीनं तस्मै क्षेत्रात्मने नमः ॥ ३३
यं दृगात्मानमात्मस्थं वृतं षोडशभिर्गुणैः ।
प्राहुः सप्तदशं सांख्यास्तस्मै सांख्यात्मने नमः ॥ ३४
यं विनिद्रा जितश्चासाः मत्त्वस्थाः संयतेन्द्रियाः ।
ज्योतिः पश्यन्ति युञ्जानास्तस्मै योगात्मने नमः ॥ ३५

C. 12. 1639
B. 12. 47 54
K. 12. 46. 55

G₃ दिव्य, T₂ G₁ 2 विप्रात् (for नित्य) —^a) B₁
वाचात्मने Da₂ मन (for नम) — K₂ 4 5 V₁ B
Da Dn D₁₋₃ 5 6 ins after 30 D₁ T₂, after line
38 of App I, (No 6) T₁ G₁ 2 after 54 M₂
after 53

76* यज्ञाद्गो यो ब्राह्मो वै भूत्वा गामुञ्जहार ह ।
लोकत्रयद्वितीर्थाय तस्मै वीर्यात्मने नमः ।
य शैवे योगमास्थाय पर्यङ्गे नागभूपिते ।
फणामहन्वरचिते तस्मै निद्रात्मने नमः ।

[K₅ D₁ T G₁ 2 M₂ om lines 1-2 — (L 1)
Da₁ यो ब्राह्मो, Da₂ चात्र (for यो व) — After line
2, K₂ reads 78* — (L 3) Da₁ नागभूपिते D₁ T
G₁ 2 M₂ य शैवे श्रीर (D₁ शैप) पर्यङ्गे दिव्ये नाग (T₁ G₂
दिव्यनाग, G₁ 'व्ययोग') विमूपिते (T₂ 'त) — (L 4)
Da₁ D₁ पद्म- (for फणा-) Dn₂ रत्रित (for 'ते')
D₁ रत्रात्मने, T₂ शैप]

— After the above, D₁ ins a passage given in
App I, (No 6) T₁ G₁ 2 M₂ cont D₁ T₂ ins
after line 42 of App I, (No 6)

77* विश्वे च मस्तुश्रैव रुद्रादित्याभिनावपि ।
वसव मिद्धमाद्याश्च तस्मै देवात्मने नमः ।

[(L 1) T₂ विश्वेश- (for विश्वे च) M₂ तथा (for
अपि)]

— After the above, T₁ G₁ 2 ins a passage given
in App I, (No 6), D₁ ins it after 76* and
T₂ after 54

31 For sequence in D₁ S (G₃ missing), see pp
194-195 —^a) Ś₁ K₁ यस्मिंश्चेति (K₁ 'इति'),
K₃ D₁ य (D₁ य) सिनोति, K₅ Dn₂ D₆ यस्तनोति;
Dn₁ यस्तेनाभि (for यश्चिनोति) K₁ मत्ता; B₀ शता
(for सतां) Ś₁ सेतुन्, D₁ सेतुर्, D₁ योनिम् (for
सेतुम्) —^b) D₁ -योजिना, D₂ योगिना (for
योनिना) —^c) K₂ च्चवहारांशैर्, D₁ 'हारात्मस्य (for

*हाराङ्गैस्)

32 For sequence in D₁ S (G₃ missing), see pp
194-195 K₂ 4 read 32 after 25 —^a) K₁
-धर्मचरणात् D₁ धर्मैस्त्वधर्मचरण, T₂ धर्मभृद्धर्मचरणात्
—^c) Da₁ D₁ पृथग्धर्मा (Da₁ 'र्म'), D₁ पृथाधर्मै
—^d) D₁ यज्ञात्मने — K₁ 5 B (except B₁) D
(except D₂ 4 7 8) ins after 32 K₂ after line 2
of 76*

78* यत सर्वे प्रसूयन्ते ह्यनङ्गात्माद्देहिना ।

उन्माद सर्वभूताना तस्मै कामात्मने नमः ।

[(L 1) K₂ ह्यनङ्गात्म-, K₅ 'गा' सर्व, B₀ 8-5
'गात्साग, D₁ 'गात्मान- (for 'ज्ञात्माद्) Da₂ -देहिना,
Dn₂ -देहिना (for देहिना) — (L 2) Da कालात्मने]

33 K₃ om 33-34 V₁ reads 33-38 on marg
For sequence in D₁ S (G₃ missing), see pp
194-195 —^a) K₅ Dn य च, V₁ B Da D₂ 2 6 6
M₂ यत्तद्, T₂ य नु, G₂ यत्त (for य त) K₂
सुव्यक्तम्, V₁ व्यक्तम् (submetric) (for व्यक्तस्थम्)
Da₁ आत्मान (for अव्यक्त) —^b) Ś₁ व्यचिन्वत
—^c) Da₁ G₂ M₂ क्षेत्र (for क्षेत्रे) V₁ क्षेत्रे क्षेत्रे
समासीन, D₁ क्षेत्र क्षेत्रसमासीन —^d) D₃ क्षत्रात्मने

34 K₁ om 34 (of v 1 33) V₁ reads 34 on
marg For sequence in D₁ S (G₃ missing), see
pp 194-195 —^a) Ś₁ (sup lin) K₅ V₁ B Da
Dn D₂ 5 5 6 Ca य त्रिधात्मानम्, D₁ यद्रिप्या, D₁
क्षेत्रज्ञा, D₃ सह्या (for य दृगा) —^b) D₃ नृणै
(for नृणै) Cv as in text —^c) D₃ प्राहि (for
प्राहु) K₃ M₁₋₈ मासदश (M₁ 8 'शा), D₃ सप्त
धरा (for 'दश) Cv cites य सप्तदर्शी प्राहु —^d)
K₁ D₁ स (D₁ सा)ख्यात्मने, D₃ सह्या

35 D₂ om 35 V₁ reads 35 on marg For
sequence in D₁ S (G₃ missing), see pp 194-195
—^a) G₁ 2 विनिश्चासा (for जित) —^b) V₁ B₂ Da
D₃ T₁ G₁ 2 1 M सनुधा; B₁ मयुक्ता, D₁ T₂ योगिन

अपुण्यपुण्योपरमे यं पुनर्भवनिर्भयाः ।
 शान्ताः संन्यासिनो यान्ति तस्मै मोक्षात्मने नमः ॥ ३६
 योऽसौ युगसहस्रान्ते प्रदीप्तार्चिर्विभावसुः ।
 संभक्षयति भूतानि तस्मै घोरात्मने नमः ॥ ३७
 संभक्ष्य सर्वभूतानि कृत्वा चैकार्णवं जगत् ।
 बालः स्वपिति यश्चैकस्तस्मै मायात्मने नमः ॥ ३८

सहस्रशिरसे तस्मै पुरुषायामितात्मने ।
 चतुःसमुद्रपर्याययोगनिद्रात्मने नमः ॥ ३९
 अजस्य नाभावध्येकं यस्मिन्विश्रं प्रतिष्ठितम् ।
 पुष्करं पुष्कराक्षस्य तस्मै पद्मात्मने नमः ॥ ४०
 यस्य केशेषु जीमूता नद्यः सर्वाङ्गसंधिषु ।
 कुक्षौ समुद्राश्चत्वारस्तस्मै तोयात्मने नमः ॥ ४१

(for सत्त्वस्था) Da1 सजिषेन्द्रिया (for संय') Bo
 ३-३ D2 ३ ३ ज्ञाता दांता जिषेन्द्रिया —D1 om. (hapl)
 35^a-36^b — After 35, T2 reads 44

36 D6 om 36-37 V1 reads 36 on marg For
 sequence in D7 S (G3 missing), see pp 194-195
 D1 om 36^{ab} (of v 1 35) —^a) Dn2 अगुण्य- (for
 अपुण्य) B1 पुण्योपवने, Dn2 परमो —^b) D8 य-
 (for य) B1 भवश्चया (submetric) (for भवनि
 र्भया) Cv cites पुनर्भव (as in text) — After 36,
 D7 T2 ins lines 5-6 of 79*; while T1 G1 2 4 M
 read 44

37 D6 om 37 (of v 1 36) V1 reads 37 on
 marg For sequence in D7 S (G3 missing), see
 pp 194-195 —^b) M2 प्रदिसासिन् Da विभावसौ
 D8 प्रदिसाविचभावसु (sic) —^c) Da1 D8 स र (Da1
 सम)क्षयति, D2 G1 संभक्षयति —^d) D8 योगात्मने

38 G4 om 38-39 V1 reads 38 on marg For
 sequence in D7 S (G3 missing), see pp 194-195
 —^a) K4 संभक्ष; Da1 स भक्ष्य B1 य संभक्ष्य सर्व
 भूतान् —^b) D1 4 7 वैकार्णव, D6 चैवा (for चैका)
 —^c) K1 Da1 स्वपति

39 G4 M1 2 4 om 39 (for G4, of v 1 38)
 V1 B Da Dn D2 ३ ३ ३ transp 39 and 40 For
 sequence in D7 S (G3 missing), see pp 194-195
 —^a) K2 V1 B Da Dn D2 ३ ३ चैव (for तस्मै)
 —^b) D8 पुरुषाणा K4 D8 मितात्मने, K5 Bo 2-4
 M2 [अ]मृ (K6 सि)तात्मने, D1 मिमिता (hypermetric),
 D4 [अ]मित्वा, D6 T2 महा (for [अ]मिता) —^c)
 D1 समुद्रे (for समुद्र) K4 D7 पर्याये, K6 पर्यक,
 D6 पर्याये, T1 G1 2 पर्यायि (for पर्याय) —^d)
 K2 तस्मै, M2 योगि (for योग)

40 V1 B Da Dn D2 ३ ३ ३ transp 39 and 40
 For sequence in D7 S (G3 missing), see pp

194-195 —^a) Ś1 K1 2 4 D1 4 नाभावप्येक (K1
 'द'), K6 नाभौ मध्यस्थ, V1 B1 2 Da नाभौ समूते;
 Bo ३-३ Dn D2 ३ ३ ३ नाभ्यां (Dn D6 'भौ) समूत
 (for नाभावप्येक) —^b) D1 विश्व —^c) K5 V1
 B1 2 4 sm D (except D4 5 7) T2 G2 पुष्करे; Ca
 पुष्करं (as in text) Ś1 Da1 पुष्कराख्यस्य (Da1 'क्षश्च').
 —^d) Ś1 K1-4 D1 4 8 ब्रह्मात्मने, Da2 यज्ञा (for
 पद्मा) — After 40, K6 ins 79*

41 K5 om 41 V1 reads 41 on marg For
 sequence in D7 S (G3 missing), see pp 194-195.
 —^a) Da1 यज्ञ (for यस्य) —^d) D4 तोयात्मने
 —After 41, N (K6 after 40) T G1 2 ins

79* यस्मात्सर्वा प्रसूयन्ते सर्गप्रलयविक्रिया ।
 यस्मिंश्चैव प्रलीयन्ते तस्मै हेत्वात्मने नमः ।
 यो निपण्णो भवेद्वात्रौ दिवा भवति विष्टित ।
 इष्टानिष्टस्य च द्रष्टा तस्मै द्रष्टात्मने नमः ।
 अकुण्ठ सर्वकार्येषु धर्मकार्यार्थमुद्यतम् । [5]
 वैकुण्ठस्य हि तद्रूप तस्मै कार्यात्मने नमः ।
 त्रिसप्तकृत्वो य क्षत्र धर्मव्युत्क्रान्तगौरवम् ।
 कुद्धो निजघ्ने समरे तस्मै क्रौर्यात्मने नमः ।
 विभज्य पचधात्मानं वायुर्भूत्वा शरीरम् ।
 यक्षेष्टयति भूतानि तस्मै वाय्वात्मने नमः । [10]

[(L 1) D8 यस्या (for यस्मात्) K4 सर्वे, D1 प्राणा,
 G1 स्वर्गा (for सर्वा) K1 प्रजायते, D4 प्रसूयते, T1
 G1 2 प्रवर्तते (for प्रसूयन्ते) K1 सर्वे, K5 B1 स्वर्ग- (for
 सर्ग) B1 -पालन (for -प्रलय-) K2 -विक्रमा, Da1
 D6 7 -विक्रया (for -विक्रिया) — (L 2) D2 ३ प्रली-
 यति Da2 हेमात्मने — D6 7 T G1 2 om lines 3-4
 — (L 3) K4 D4 निपणो, D8 'द्वो (for 'णो) D4
 देवा (for दिवा) Ś1 वेष्टित, K1 वेष्टित, K2-4 D2-5 ३
 थिष्टित, D1 निष्टित (for विष्टित) — (L 4) Bo यो
 द्रष्टा, Da द्रष्टाय (for च द्रष्टा) K4 ब्रह्मात्मने, D1
 द्रष्टा, D4 द्रष्टा (for द्रष्टा) — D7 T2 read lines
 3-6 after 36, — (L 5) Da सङ्कुट, D7 ३ T2

युगेष्वावर्तते योऽशैर्दिनत्वयनहायनैः ।
 सर्गप्रलययोः कर्ता तस्मै कालात्मने नमः ॥ ४२
 ब्रह्म वक्त्रं भुजौ ध्वजं कृत्स्नमूरुदरं विशः ।
 पादा यस्याश्रिताः शूद्रास्तस्मै वर्णात्मने नमः ॥ ४३
 यस्याश्रिरास्यं द्यौर्मूर्धा खं नाभिश्चरणा क्षितिः ।

सूर्यश्चक्षुर्दिशः श्रोत्रे तस्मै लोकात्मने नमः ॥ ४४
 विषये वर्तमानानां यं तं वैशेषिकैर्गुणैः ।
 प्राहुर्विषयगोप्तारं तस्मै गोप्त्रात्मने नमः ॥ ४५
 अन्नपानेन्धनमयो रसप्राणविवर्धनः ।
 यो धारयति भूतानि तस्मै प्राणात्मने नमः ॥ ४६

C. 12. 1660
 B. 12. 47 71
 K. 12. 46 69

अहुष्ट, T₁ G₁ २ अकार्यं (for अहुष्ट) V₁ उत्तम, D₁
 T₁ टपत् K₂₋₄ D₁ धनकार्येष्व (K₂ १ 'ये न)नुपत् (D₁ 'तां),
 Da धनकार्येष्वनुपत्, T₂ धनकार्येष्वनुपत् (for the post
 half) — (L. 6) K₂ V₁ B₂ २ Da Dn D₂ G₁ च,
 D₁ T₂ तु (for हि) K₂ २ V₁ B₀ २ ३ ३ Da Dn
 D₁ ० चद्रूप — V₁ B (except B₂) Da D₂ २ २-१ T₂
 om lines 7-8, T₁ G₂ om lines 7-10 Lines
 7-8 = lines 23-24 of App I, (No 6) — (L. 7)
 K₂ repeats the prior half after line 8 G₁ चैको
 (for क्षत्र) Ś₁ धनं, D₁ धनां (for धनं) B₂ G₁ धनं-
 नुक्त्य (G₁ 'व्युक्तानि) गौरवात् (for the post half)
 — (L. 8) D₂ हुष्टे (for हुष्टो) G₁ जवान ह्यविदानधे
 (for the prior half) Ś₁ K₁ B₂ जनां (B₂ 'यो)त्मने,
 K₂₋₃ D₂ हुष्टे (D₂ हुष्टां), D₁ हुष्टां, D₂ हुष्टां — D₁
 T₂ read lines 9-10 after 86* — (L. 9) K₂ om
 the prior half B₀ २-२ D₂ २ वायुमूत्, D₁ पचादुति,
 T₂ पचमूत् (for वायुमूत्) — D₁ om. line 10
 — (L. 10) Ś₁ K D₁ २ २ T₂ वे (D₂ वे)ष्टयत्सग (D₁ 'लेव)क-
 (Ś₁ K₁₋₃ न)र्गाणि (for the prior half) K₂ चेष्टात्मने,
 Da₁ वायां, Da₂ मवां, D₁ वायां]

42 For sequence in D₁ S (G₂ missing), see pp
 194-195 —^a) K₁ D₂ युगेष्वावर्तते K₁ योऽशैर्,
 K₂ २ B₁ २ Da D₁ ० योसौ, K₁ योसौ, V₁ B₀ २-२
 Dn D₂ २ २ M₂ योसैर्, D₁ यो यैर् (for योऽशैर्) D₂
 युगेष्टवर्तयोनी (sic), T₂ 'पु चावर्तते यो —^b) K₁ ३
 D₂ २ दिनत्र (K₁ 'वत्त्र', K₂ 'नत्वा)यनहायनै, K₂ V₁
 B₁ २ Da Dn D₂ T₁ G₁ ३ ३ M मासत्वयं (B₁ 'तुंदि,
 Da₁ 'त्वय, Da₂ 'त्रय)नहायनै (M₂ 'ने), D₁ ३ दिनर्द्ध
 (D₁ 'त्रय)न; D₁ नमार्था न हां (sic), T₂ मासै
 रयनं —^c) B₁ म्वर्गं Dn₂ प्रलयतो (for 'यो')
 Ś₁ मर्गप्रलययोगेन —^d) B₀ लोकात्मने (for कालां)

43 For sequence in D₁ S (G₂ missing), see
 pp 194-195 —^a) Ś₁ K₂ ब्रह्मा Dn₂ वक्त्र, D₂ चक्र
 (for वक्त्र) D₂ भुजो D₁ ० क्षेत्र; D₁ क्षत्र (for
 क्षत्र) —^b) K₂ ऊरु च वै, Da₂ ऊरुदर (for 'दर)
 D₂ हृन्सुवदरं विश (sic) —^c) D₂ [क्षा]ध्रित
 शूद्रश्च —^d) Da₁ सूक्ष्मैर् (for तस्मै)

44 D₁ om 44 For sequence in D₁ S (G₂
 missing), see pp 194-195 Ś₁ K₁ read 44 after 54
 —^a) K₁ D₂ मूर्ध्ना —^b) D₂ खच्चातिश् (sic) (for खं
 नाभिश्) D₂ चरणे, M₁ ३ 'णा —^c) K₂ ३ Dn₂ S
 (G₂ missing) श्रोत्रं —^d) Da₁ कालात्मने — After
 44, V₁ B Da Dn D₂ ३ ३ ० read 47

45 For sequence in D₁ S (G₂ missing), see pp
 194-195 —^a) D₂ विषयवर्तमाना (sic), Ca as
 in text —^b) Ś₁ K₂ ३ D₁ युक्त; G₂ युक्तैर् (for
 य त्त) D₂ वैपेक्षिको, T G₁ ३ M₁ ३ ३ वैपयिकैर्,
 Ca वैपेक्षिकैर् (as in text). —^c) V₁ D₂ साहुर (for
 प्रां) —^d) K₁ गुप्तात्मने, Da₁ D₁ ० ० गोसां;
 Da₂ गोतां Ca as in text

46 For sequence in D₁ S (G₂ missing), see pp
 194-195 —^a) K₂ D₁ १ १ अन्नपाने (D₂ 'न)त्वत्स (D₁
 यत्, D₁ वन, D₂ धन)मयो —^b) D₂ रस', G₁ अस्व
 (for रस) B₂ २ (both marg as in text) प्राण (for
 प्राण) D₂ विवर्धनै — V₁ B Da Dn D₂ ३ ३ ० ३
 ins after 46 Ś₁ K D₁ ३ १ T₂ after 47 T₁
 G₁ ३ after 84*.

80* प्राणाना धारणार्थाय योऽन्नं भुङ्क्ते चतुर्विधम् ।
 अन्तर्भूतं पचत्यग्निस्तस्मै पाकात्मने नमः ।
 पिद्वेक्षणसट यत्स रूप दद्यानखायुधम् ।
 दानवेन्द्रान्तकरण तस्मै ह्सात्मने नमः ।
 रसावलगतं श्रीमाननन्तो भगवान्विभुः । [5]
 जगद्धारयते कृत्स्न तस्मै वीर्यात्मने नमः ।

[Ś₁ K (except K₂) D₁ ३ ३ om lines 1-2, D₁
 T G₁ ३ om lines 1-4 — (L. 2) B₁ [अ]ग्निश् (for
 अग्निश्) — After line 2, B₁ ins

81* विषये वर्तमानानां शोभादीना च य' प्रभुः ।
 वेदते सर्वविषयांस्तस्मै चित्रात्मने नमः ।

— Lines 3-4 = lines 17-18 of App I, (No 6)
 V₁ om lines 3-6 — (L. 3) D₂ विगक्षण- Ś₁ D₁ पुटं,
 B₁ -त्तं (for -सट) — After line 4, Dn₁ ins.

C. 12. 1857
B. 12. 47 69
K. 12. 46 72

परः कालात्परो यज्ञात्परः सदसतोश्च यः ।
अनादिरादिर्विश्वस्य तस्मै विश्वात्मने नमः ॥ ४७
यो मोहयति भूतानि स्नेहरागानुचन्धनैः ।
सर्गस्य रक्षणार्थाय तस्मै मोहात्मने नमः ॥ ४८
आत्मज्ञानमिदं ज्ञानं ज्ञात्वा पञ्चस्ववस्थितम् ।

यं ज्ञानिनोऽधिगच्छन्ति तस्मै ज्ञानात्मने नमः ॥ ४९
अप्रमेयशरीराय सर्वतोऽनन्तचक्षुषे ।
अपारपरिमेयाय तस्मै चिन्त्यात्मने नमः ॥ ५०
जटिने दण्डिने नित्यं लम्बोदरशरीरिणे ।
कमण्डलुनिपद्माय तस्मै ब्रह्मात्मने नमः ॥ ५१

82* य न देवा न गन्धर्वा न देत्या न च दानवा ।
तत्त्वतो हि विजानन्ति तस्मै सूक्ष्मात्मने नमः ।

— D₁ om lines 5-6 — (L 5) D₈ रसात् श्रीगत
श्रीमांश् (for the prior half) Da न संतो, D₈ चरतो
(for अनन्तो) Ś₁ D₁ १ भो (Ś₁ यो)गवान्, K₁ योगिनां
(for भगवान्) B₁ T₂ G₁ प्रयु . — (L 6) D₁ T
G₁ २ योसौ (for कृत्स्न), and शेषात्मने (for वीर्यां) .]
— D₁ T G₁ २ cont .

83* ज्वलनाकैन्दुवाराणां ज्योतिषां दिव्यमूर्तिनाम् ।
यस्तेजयति तेजांसि तस्मै तेजात्मने नमः ।

On the other hand, D₁ T₂ ins after 46 T₁ G₁ २
after 47

84* वैद्युतो जाडरक्षैव पावकः शुचिरेव च ।
दहनं सर्वभक्षणां तस्मै बह्व्यात्मने नमः ।

[(L 1) T₂ छजरश्, G₂ जठराश् (for जाडरश्) D₁
सक्ष्मो जठरकक्षैव (for the prior half) — (L 2) D₁
T₂ सर्वभक्षो यस्य (for 'भक्षणां)]

— After the above, D₁ T₂ ins lines 7-8 of App.
I, (No 6)

47 V₁ B Da Dn D₂ २ २ २ read 47 after 44
For sequence in D₁ S (G₈ missing), see pp 194-195
— ^a) B₁ D₁ पर, D₁ वर (for पर). D₈ परे (for
परो) — ^b) K (except K₁) V₁ B₁ २ Da D₁ ४ २
T₂ G₂ M सदसत्तश्, D₁ T₁ G₁ ४ सदसदश् (for सद-
सतोश्) Bo २-२ Dn D₂ २ २ २ परात्परतरश् (D₂ २ २
'तरो हि) य (B₂ स) — ^c) K₄ D₈ आदि (for
आदिर्). M₂ सर्वस्य (for विश्वस्य) — After 47, Ś₁
K D₁ ४ ins 80* D₁ T₂ ins 80* followed by 83*
and T₁ G₁ २ 84*, 80* and 83* On the other
hand, D₂ २ ins after 47 a passage given in App
I, (No 7).

48 D₂ T₂ om, 48 For sequence in D₁ S (G₈
missing), see pp 194-195 — ^a) D₈ दामोदयति
भूतानि — ^b) Ś₁ K₄ D₁ मोह; T₁ G₁ सर्व (for

स्नेह) All MSS (except Ś₁ K D₁ ४ २, D₂ T₂
om, G₈ missing) पाशानु (for रागानु) — ^c) B₁
D₈ स्वर्गस्य; Da सगम्य (Da₁ 'स्य), D₁ G₁ सर्वस्य
(for सर्गस्य) D₁ दक्षिणार्थाय — D₈ om 48^d-49^d
— After 48, D₁ T₁ G₁ २ ins

85* चैतन्य सर्वतो नित्य सर्वप्राणिहृदि स्थितम् ।
सर्वातीततर सूक्ष्म तस्मै सूक्ष्मात्मने नमः ।

49 For sequence in D₁ S (G₈ missing), see pp
194-195 D₈ om 49^{ab} (cf v l 48) — ^a) T₂
आत्मानं यदिद् ज्ञानं — ^b) Da Dn₁ कृत्वा (for ज्ञात्वा)
Da₂ पचत्वं (for पचस्व). — ^c) V₁ B Da Dn D₂ २
२ २ S (G₈ missing) ज्ञानेन (for ज्ञानिनो) Da₂
Dn₂ [म]भि (for [स]धि) D₈ य ज्ञानिनिधिगच्छति
(sio) — D₁ T G₁ २ ins after 49 Ś₁ K D₁ ४ २
after 50

86* साख्यैर्योगैर्विनिश्चित्य साध्यैश्च परमर्षिभिः ।
यस्य न ज्ञायते तत्त्वं तस्मै गुह्यात्मने नमः ।

[(L 1) K₁-३ ज्ञान, D₁ सख्ये (for साख्यैर्). D₁
विनिश्चित्य D₈ om साध्यैश्च. K₁-३ साख्यैश्च (sio) (for
साध्यैश्च) — (L 2) K₄ G₁ २ तु (for न) D₈ सूक्ष्मा-
त्मने]

— After the above, D₁ T₂ ins lines 9-10 of 79*
(cf v l 41)

50 For sequence in D₁ S (G₈ missing), see pp
194-195 — ^a) K₂ V₁ B Da Dn D₂ २ २ २ S (G₈
missing) बुद्धि; D₁ नत- (for सन्त). — ^c) Dn
G₂ अनत- (for अपार-) Ś₁ K₁ D₁ २ परमेयाय, B₁
Dn₂ D₈ १ T G₁ ४ M₁-३ परिमाणाय, Da M₄ 'णा-
माय. — ^d) K₅ D₁ चिंतात्मने, V₁ B Da Dn D₂
२ २ २ T G₁ ४ M₂ ४ दिव्या, D₈ चित्तां; M₁ ३
विद्या. — After 50, Ś₁ K D₁ ४ २ ins 86* (of
v l 49)

51 For sequence in D₁ S (G₈ missing), see pp
194-195 — ^a) B Da D₂ २ २ २ जटिले; T₂ अजिते
(for जटिने). K₄ मुदिने. — ^c) Da विपर्णाय (sio),

शूलिने त्रिदशेशाय त्र्यम्बकाय महात्मने ।
 भस्मदिग्धोर्ध्वलिङ्गाय तस्मै रुद्रात्मने नमः ॥ ५२
 पञ्चभूतात्मभूताय भूतादिनिघनात्मने ।
 अक्रोधद्रोहमोहाय तस्मै शान्तात्मने नमः ॥ ५३
 यस्मिन्सर्वं यतः सर्वं यः सर्वं सर्वतश्च यः ।
 यश्च सर्वमयो नित्यं तस्मै सर्वात्मने नमः ॥ ५४
 विश्वकर्मन्मस्तोऽस्तु विश्वात्मन्विश्वसंभव ।

अपवर्गोऽसि भूतानां पञ्चानां परतः स्थितः ॥ ५५
 नमस्ते त्रिषु लोकेषु नमस्ते परतस्त्रिषु ।
 नमस्ते दिक्षु सर्वासु त्वं हि सर्वपरायणम् ॥ ५६
 नमस्ते भगवन्विष्णो लोकानां प्रभवाप्यय ।
 त्वं हि कर्ता हृषीकेश संहर्ता चापराजितः ॥ ५७
 तेन पश्यामि ते दिव्यान्भावान् हि त्रिषु वर्त्मसु ।
 तच्च पश्यामि तत्त्वेन यत्ते रूपं सनातनम् ॥ ५८

C 12. 47. 76
 B 12. 47. 87
 K 12. 47. 119

D₁ विस्वकाय (sic) (for -नियन्काय) —^a) Ś₁ K₁ s s
 D₁ s रुद्रात्मने (for ब्रह्मा) — After 51, D₁ T
 G₁ s ins

87* यो जातो वसुदेवेन देवक्यां यदुनन्दन ।
 शङ्खचक्रगदापाणिर्वासुदेवात्मने नमः ।
 [(L 1) D₁ T₂ वसुदेवन्, G₁ वासुदेवेन]

52 Ś₁ K₁ s s D₁ s om. 52 For sequence in D₁
 S (G₃ missing), see pp 194-195 —^a) Da₁ त्रिदशे-
 शाय, Da₂ त्रिदशेशाय —^b) Ca cites त्र्यम्बकाय (as
 in text) —D₁ om. (hapl) 52^c-53^b —^c) B₁ Dn
 भस्मदिग्धार्थं (B₁ 'र्धांय) लिङ्गाय — For 52, D₁ T
 G₁ s s M subst.

88* शिरकपालमालाय व्याघ्रचर्मनिवासिने ।
 भस्मदिग्धशरीराय तस्मै रुद्रात्मने नमः ।
 —After 52, K₂ s V₁ B D (except D₁ s s, D₁
 om.) ins

89* चन्द्रार्धकृत्वशीर्षाय व्यालयज्ञोपवीतिने ।
 पिनाकशूलहृन्नाय तस्मा उग्ररुद्रात्मने नमः ।

[(L 1) K₂ Dn₂ D₃ कृत्- (for कृत्-) V₁ व्याध-
 Da₁ काल- (for व्याध-) — (L 2) K₂ s भूतादि (K₂
 'धि)निघनाय च, V₁ तस्मै रुद्रात्मने नमः (for the post
 half)]

On the other hand, T₂ ins, after 52, lines 37-38
 of App I, (No 6), followed by 76*

53 T₂ om (hapl.) 53 D₁ om 53^a (cf v 1
 52) For sequence in D₁ S (G₃ missing), see
 pp 194-195 —^a) K₃ Dn D₁ सर्वं (for पञ्च-)
 Da₁ om. भूताय —^b) K₄ भूताना (for भूतादि-)
 K₁ विघनात्मने, V₁ B D (except Da D₁ s, D₁
 om.) T₁ G₁ s M निघनाय च —^c) K₅ द्रोहदेहाय,
 D₂ द्रोहागर्हाय (for द्रोहमोहाय) —^d) D₃ शीतात्मने
 —After 53, D₁ ins lines 37-38 of App I, (No 6),

followed by 76* and lines 1-6, 9-22, 25-30, and
 39-44 of App I, (No 6), while M₂ ins 76* and
 77*

54 K₃ om. (hapl) 54 For sequence in D₁
 S (G₃ missing), see pp 194-195 —^a) D₁ सर्वो
 (for the first सर्वं) —^b) Da सर्वमश्रय (Da₁ 'य
 (for 'तश्च य) D₃ ये (for य) —^c) D₁ यस्तु
 V₁ B Da₂ D₂ s s-7 T G₂ s M देवत्, Da₁ देव,
 G₁ वेदस् (for नित्य) — After 54, Ś₁ K₁ read
 44, D₁ ins lines 47-55 of App I, (No 6), T₁
 G₁ s, 76*-77* followed by App I, (No 6),
 while T₂ lines 1-6, 9-22, 25-30, 39-44 and
 47-51 of App I, (No 6)

55 = 12 51 3 —^a) B₃ सर्वकर्मन्, Da M₂
 विश्वकर्म (Da₂ 'र्मा) —^b) B₃ D₃ s 'ममव —^c)
 V₁ B Da Dn D₂ s s s S (G₃ missing) अपवर्गस्य
 (Da Dn₂ G₁ 'र्गश्च; T₂ 'र्गं स) भूतानां, D₁ भवम
 स्यश्च सू —^d) K₄ पुरत, D₁ अपर, M₁ s परत
 (for परत) D₁ G₁ s परमास्थित

56 = 12 51 4 —^a) K₂ एव, K₁ मे च;
 D₁ मेसि; D₁ T₂ विश्व- (for सर्वं) D₁ s T₂ G₂ M
 परायण (M₁ s s 'ण) V₁ B Da Dn D₂ s s s एव
 हि सर्वं (V₁ Bo-2 Da कर्म, B₃ D₃ धर्म) मयो निधि

57 = 12 51 2 —^a) D₃ नमस्ते भगवान्हनि
 —^b) Ś₁ K₁ s s D₁ प्रमवाय तु (K₂ s ते), V₁
 Bo-2 s Da₂ Dn D₂ s s G₁ M₂ s 'व्यय, B₃ Da₁
 'व्यय, D₂ 'व्यय, D₃ T₁ 'व्यय (for 'व्यय) —D₃
 om. 57*-58* —^c) T₁ G₁ हृषीकेश —^d) D₁ च
 पराजित, M₁ s s चापराजित

58 = 12 51 5^c-6^b D₃ om 58^a (cf v 1
 57) —^a) Dn न हि (for तेन) K₂ s V₁ B
 (except B₃) Da Dn₂ D₁-s s s भावान्दिग्धान् (by
 transp), Dn₁ भाव दिग्घ Da₁ ह त्रिषु, D₁ त्रिषु

दिवं ते शिरसा व्याप्तं पञ्चां देवी वसुंधरा ।
विक्रमेण त्रयो लोकाः पुरुषोऽसि सनातनः ॥ ५९
अतसीपुष्पसंकाशं पीतवाससमच्युतम् ।

ये नमस्यन्ति गोविन्दं न तेषां विद्यते भयम् ॥ ६०
यथा विष्णुमयं सत्यं यथा विष्णुमयं हविः ।
यथा विष्णुमयं सर्वं पाप्मा मे नश्यतां तथा ॥ ६१

च (for हि त्रिषु) —^a) Ks Dn स्वा तु, Ds लब्ध ;
T₂ तनु, M त्वां च (for तच्च) M₂ वक्ष्यामि Dn₂
सत्त्वेन; D₁ T₂ दिव्येन; M₁ s ३ रूपेण (for तत्त्वेन)
—^d) Ds य प्राप्तेय सनातन

59 Cf 3. 13 47 6 64 7 59^{ab} = 12. 51 7^{ab}
—^a) Dn₁ D₁ दिव्यं, T₁ नभस् (for दिवं). Dn₂
[अ]वास Ś₁ K D₁ ४ ४ शौस्वया शिरसा व्याप्ता —^b)
D₄ यस्यां देवी, D₁ T₂ देवी पञ्चां (by transp). D₁
वसुंधरा; D₂ धरा —^c) D₁ लोक. —^d) T₁ हि
(for [s]सि). B₂ सनातन — After 59, K₂ ४ V₁
B Da Dn D₁-३. ६. ७ ins

90* दिशो भुजा रविश्रद्धुर्वीर्यं शुक्रप्रजापती ।
सप्त मार्गा निरुद्धास्ते वायोरमिततेजस ।

[(L 1) = 12 51 7^{cd} V₁ B₂ D₁ मुजौ. Dn₂
शस्य (for चक्षुर्) D₂ वीर्यं (for वीर्यं) V₁ इद्र- (for
शुक्र-) K₂ B₁ Da Dn वीर्यं शुक्र (K₂ शुक्र-; Da ऋण)
प्रजापति (for the post half) — (L 2) = 12. 51
6^{cd}]

— On the other hand, D₁ T G₁ २ ins after 59

91* अव्यक्त व्यक्तरूपेण व्याप्तं सर्वं त्वया विभो ।
व्यक्ताव्यक्तस्वरूपेण व्याप्तं सर्वं त्वया विभो ।
अव्यक्त ब्रह्मणो रूप व्यक्तेतत्त्वाचरम् ।

[T₁ G₁ २ om line 1 — (L 1) D₁ विश्व (for
सर्वं). — D₁ om lines 2-3 T₂ om line 3.
— (L 3) G₁ ब्रह्मणो (for ब्रह्मणो)]

While K₂ ins lines 1-4 of 93* after 59

60 60^{ab} = 12 51 8^{ab} —^a) Dn₂ अतसी; D₂
अतिसी (for अतसी). —^b) B₁ पीतवाससमच्युतिं;
D₂ s ३ ३ कौशेयवासस — D₁ ins after 60^{ab} T₂
after 60

92* वपुष्यनुमिमीतस्ते मेघस्येव सविद्युत ।

[D₁ वपुषि]

— After the above, D₁ repeats and T₂ reads lines
50-51 of App I, (No 6), followed, in T₂, by 96*.
—^a) K₂ D₂ जायते (for विद्यते) — K₂ ४ V₁ B
Da D₁-३ s ३ ins. after 60 K₂, after 59 Dn,
after 94*.

93* नमो नरकसत्रासरक्षामण्डलकारिणे ।
ससारनिम्नगावर्ततरकाष्टाय विष्णवे ।
नमो ब्रह्मण्यदेवाय गोब्राह्मणहिताय च ।
जगद्धिताय कृष्णाय गोविन्दाय नमो नमः ।

प्राणकान्तारपाथेय ससारच्छेदभेजम् । [5]
दुःखशोकपरित्राणं हरिरित्यक्षरद्वयम् ।

[(L 1) Dn₂ सकाश- (for सत्रास-) Dn₂ रक्ष
(for रक्षा-) Da₁ कारिण (for 'णे) — (L 2) K₄
D₁ च्छेद-, B₀ Dn नरि- (for तर-) — K₂ om
lines 5-6 — (L 5) K₄ पात्य- (for प्राण) B₂ Dn
ससारो- (B₂ 'र) (for 'र-) B₂ Da व्याधि (for
च्छेद-) — (L 6) V₁ B₁ Da Dn₂ D₆ छेद- (for
शोक-).]

— K₄ cont : Dn ins after 60

94* एकोऽपि कृष्णस्य कृत प्रणामो
दशाश्वमेधावभृथेन तुल्य ।

दशाश्वमेधी पुनरेति जन्म

कृष्णप्रणामी न पुनर्भवाय ।

कृष्णव्रता कृष्णमनुस्मरन्तो [5]

रात्रौ च कृष्ण पुनरुत्थिता ये ।

ते कृष्णदेहा प्रविशन्ति कृष्ण

मार्ज्यं यथा मन्त्रदुत हुताशे ।

[(L 2) K₄ मेधी- (for -मेधा) — (L 5) K₄
कृष्णे रता कृष्णमनुस्मरति — (L 6) K₄ य- (for ये)
— (L 7) K₄ भिन्नदेहा (for कृष्ण). — (L 8)
K₄ हविर्यथा मन्त्रदुत हुतासे]

— On the other hand, D₁ T₁ G₁ ३ ४ ins 97*
after 60, while M ins after 60

95* नारायण सहस्राक्षं सर्वलोकनमस्कृतम् ।

हिरण्यनाभ यज्ञाङ्गमस्तु विश्वतोमुखम् ।

[Lines 1-2 = lines 50-51 of App I, (No 6)
— (L 2) M₁ ३ विश्वाङ्गम् (for यज्ञाङ्गम्) — After
the above M ins 97*]

61^a) D₂ विश्वमय K₁ सत्त्वं; K₄ सर्वे (for
सत्य). — D₆ om. 61^{bc} —^b) K₂ ३ Dn₂ D₁ तथा
(for यथा) Ś₁ K₁ T₂ हरि, K₂ ४ B₀ ३-३ Dn
D₂ s ३ जगत् (for हविः). —^c) G₁ तथा (for यथा).

त्वां प्रपन्नाय भक्ताय गतिमिष्टां जिगीषवे ।
 यच्छ्रेयः पुण्डरीकाक्ष तद्भ्यायस्य सुरोत्तम ॥ ६२
 इति विद्यातपोयोनिरयोनिर्विष्णुरीडितः ।
 वाग्यज्ञेनार्चितो देवः प्रीयतां मे जनार्दनः ॥ ६३
 एतावदुक्त्वा यचनं भीष्मस्तद्रतमानसः ।
 नम इत्येव कृष्णाय प्रणाममकरोत्तदा ॥ ६४
 अभिगम्य तु योगेन भक्तिं भीष्मस्य माधवः ।

त्रैकाल्यदर्शनं ज्ञानं दिव्यं दातुं ययौ हरिः ॥ ६५
 तस्मिन्नुपरते गन्दे ततस्ते ब्रह्मवादिनः ।
 भीष्मं वाग्भिर्वाष्पकण्ठास्तमानर्चुर्महामतिम् ॥ ६६
 ते स्तुवन्तश्च विप्राग्र्याः केगवं पुरुषोत्तमम् ।
 भीष्मं च शनकैः सर्वे प्रशशंसुः पुनः पुनः ॥ ६७
 विदित्वा भक्तियोगं तु भीष्मस्य पुरुषोत्तमः ।
 सहस्रोत्थाय संहृष्टो यानमेवान्वपद्यत ॥ ६८

C. 12. 1623
 B. 12. 47. 104
 K. 12. 46. 157

— After 61, T G₁ 2 4 ins

95* तस्य यज्ञचराहस्य विष्णोरमिततेजसः ।

प्रणाम येऽपि कुर्वन्ति तेषामपि नमो नम ।

[Lines 1-2 = lines 5-6 of App I, (No 6)

— (L 2) T₂ प्रकुर्वन्ति (for [S]पि कुर्वन्ति)]

— On the other hand, K₂ ins 97* after 61

62 = 12 51 9 —^a) Ś₁ K B₁ D₁ 4 स्वत्,
 D₈ तत् (for स्वा) —^b) K₅ B₂ D_a T G₁ 2 4
 जिगी (D_a 2 'जी')षते (for 'पते) —^c) D₇ चोयोमि
 (for ध्यायस्व) D₂ 4 5 सुरेश्वर, D₈ नरोत्तम (for
 सुरोत्तम)

63 ^b) K₅ विष्णुर्मस्तुत (for 'रीडित) —^c) D₁
 वाग्यज्ञो नार्चितो देवः; T₁ G₁ M 'ज्ञेन परो यज्ञ' (M₁-3
 देव) —^d) K₄ स (for मे) — K₄ V₁ B D_a
 D_n D₂ 3 5 6 ins after 63 K₂ after 61 D₇
 T₁ G₁ 2 4 after 60 T₂ after 92*, followed by
 lines 50-51 of App I, (No 6) M after 95*
 (for T₂ M, cf. v 1 60)

97* नारायणपर ब्रह्म नारायणपर तप ।

नारायणपर चेदं सर्वं नारायणात्मकम् ।

[(L 1) D_{n1} D₇ नारायण, M₂ 4 'ण (for the
 first 'ण) T₂ नर (for the first -पर) D_{n1} D₇
 नारायण (for the second 'ण-) D_{a1} परतप (for पर
 तप) — (L 2) D₈ -पद् (for -पर) K₂ 4 देव,
 B₁ D₈ देव, D_{a1} D₂ वेद, D₇ S (G₃ missing) नस्य
 (for चैत्र) D_n नारायण (D_{n2} 'ण) परो देव (for
 the prior half) D₈ नव- (for सर्व) D_{n1} नवै
 नारायण सदा, D₇ S (G₃ missing) नारायणपर पर (T₂
 'र पद्, M₁ 'रापर, M₂ 'र वर) (for the post half)]

64 Before 64, all MSS (except D₈, G₃
 missing) ins वैशपायन उवाच. —^c) D₈ नमस्ते

इत्यकृष्णाय (sic) —^a) K₁ D₁ 3 प्राणामम्, D_{a1}
 प्राणायाम् (sic) (for प्रणामम्)

65 D₇ T G₁ 2 4 M₂ 4 read 65 after 67 —^a)
 K₈ 5 V₁ B₁ 3 5 D₁-7 T G₁ 2 4 M₁ 4 अधिगम्य, D₁
 भव' (for अभि') —^b) D₁ केशव (for माधव)
 —^c) Ś₁ K₂ 4 D₁ 4 त्रैकाल; K₅ B₀ 3 4 D_a D_{n1}
 D₂ 2. 5-8 S (G₃ missing) त्रैलोक्य, V₁ त्रैकाल्य (for
 त्रैकाल्य) V₁ B₁-3 5 (marg, also as in text)
 D_a D₈ 3 -दर्शने, G₁ M₃ 4 दर्शन (for -दर्शन)
 —^d) K₁ ज्ञात, K₅ 5 V₁ B D_a D_{n1} D₁-7 S
 (G₃ missing) दत्त्वा, D_{n2} ज्ञात्वा (for दातु) K₁
 ददौ (for ययौ) — After 65, M₁ 3 ins

98* अनादिनिघन विष्णु सर्वलोकमहेश्वरम् ।
 लोकाध्यक्षं स्तुवाश्रित्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
 स्तवराज समातोऽय विष्णोरद्भुतकर्मणः ।
 गाङ्गेयेन पुरा गीत महापातकनाशनः ।

[Lines 3-4 = Lines 9-10 of 99*]

66 ^a) D₁ अपरते D₁ शब्दो, D₇ S (G₃ missing)
 वाक्ये (for शब्दे) —^b) S (G₃ missing) घाप्सग
 (M 'क)ळास (for 'कण्ठास) K₅ शरतल्पे महाभाग
 —^c) K₁ 4 D₁ 3 M₁ 3 समानर्चुर्; K₅ शयान तु,
 B₁ प्रशशंसुर्, D_a तमानर्चुर् (for तमानर्चुर्) B-
 G₁ महाश्रुति; D_a नराधिप, D₈ महामति, M₁ 3
 महीपति

67 ^a) D₇ संस्तुवतश्च (for ते स्तु') D₁ विप्रग्या,
 D₇ T₁ G₁ 2 4 विप्रैर्ना (for विप्राऽया) —^b) D₁ पुरुष
 र्षमं — K₅ om 67^c —^c) T₂ वाक्यैः (for सर्वैः)
 — After 67, D₇ T G₁ 2 4 M₂ 4 read 65

68 Before 68, K₂ D₁ ins वैशपायन उवाच —^a)
 K₁ भक्तियोगे B₁ D₇ S (G₃ missing) त; D_a च
 (for तु) D₈ विदित्वा स क्रियायोग —^b) M₁ 3 पुर

C 12. 1684
B. 12. 47. 105
K. 12. 46. 138

केशवः सात्यकिश्चैव रथेनैकेन जग्मतुः ।
अपरेण महात्मानौ युधिष्ठिरधनंजयौ ॥ ६९
भीमसेनो यमौ चोभौ रथमेकं समास्थितौ ।
कृपो युयुत्सुः स्रतश्च संजयश्चापरं रथम् ॥ ७०
ते रथैर्नगराकारैः प्रयाताः पुरुषर्षभाः ।

नेमिघोषेण महता कम्पयन्तो वसुंधराम् ॥ ७१
ततो गिरः पुरुषवरस्तवान्विता
द्विजेरिताः पथि सुमनाः स शुश्रुवे ।
कृताञ्जलिं प्रणतमथापरं जनं
स केशिहा मुदितमनाभ्यनन्दत ॥ ७२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

४८

वैशंपायन उवाच ।

ततः स च हृषीकेशः स च राजा युधिष्ठिरः ।

कृपादयश्च ते सर्वे चत्वारः पाण्डवाश्च ह ॥ १
रथैस्ते नगराकारैः पताकाध्वजशोभितैः ।

षोत्तमं. — °) T₁ G₁ २ तं हृष्टो (for सहृष्टो). — °) G₂ ध्यानम् (for यानम्). D₁ अनुपद्यते.

69 °) D_{n1} चापि (for चैव)

70 °) D₆ भीमसेन (for 'सेनो). D_{a2} व्ययौ (for यमौ). B₂ चैव (for चोभौ) — °) D_{n2} रथं चैक (for रथमेक). K₂ 4 V₁ B D_a D_{n1} D₁₋₈ ६ १ ४ ४ S (G₂ missing) समास्थि (D_{n1} T₂ 'भि)ताः, K₂ D₄ च सस्थिताः (for समास्थितौ). — °) K₂ परं रथं, K₂ [अ]परं तथा; D_{n1} परतप (for [अ]परं रथम्).

71 D₇ om. 71^a-72^b — °) D_{a1} प्रयता, D₁ प्रयात्.; M₄ प्रत्याता (for प्रयाताः) — °) D₁ नेमि घोषोप्यमहता (sic) — °) M₄ कपयते.

72 D₇ om 72^{ab} (of v 1 71). — °) G₁ -चर (-चर) T G₁ २ 4 -स्त्वैरिता (for -स्त्वान्विता) — °) T₁ G₁ 4 पथिपु मनाक् (for पथि सुमना). T₂ च (for स) — B₂ om. 72^a. — °) K₁ B₁ कृताञ्जलिं S₁ प्रणतिम् (for प्रणतम्). M₂ तथापर. — °) S₁ K₁ V₁ B₀ 1 D₁ ६ मुदितमथ (for 'मना) B₂ [अ]भ्यन-दयत्; D_{a1} 'दन', D_{a2} 'दत्', D₈ G₂ M₂ व्य (D₈ [अ]त्य)नदत् (for [अ]भ्य) — After 72, D₇ T G₁ २ vs.

99* इति स्मरन्पठति च शार्ङ्गधन्वन
शृणोति वा यदुकुलनन्दनस्तवम् ।

स चक्रमृत्पतिहृतसर्वकिंदिबपो
जनार्दनं प्रविशति देहसंक्षये ।
य योगिनं प्राणवियोगकाले
यत्नेन चित्ते विनिवेशयन्ति ।

[5]

स तं पुरस्ताद्धरिमीक्षमाणः

प्राणाञ्जहौ प्राप्तफलो हि भीष्म ।

स्वराजं समाप्तोऽयं विष्णोरद्भुतकर्मण ।

गाङ्गेयेन पुरा गीतो महापातकनाशन । [10]

इदं नरः स्वराजं सुसुक्ष्मं

पठन्शुचि कलुषितकल्मषापहम् ।

व्यतीत्य लोकान्महद्व समागता-

न्यद संगच्छत्यमृत महात्मन ।

[(L 1) D₇ T₁ -धन्विन — Lines 9-10 = lines 3-4 of 98* T reads lines 9-10 after line 14 — (L 11) D₇ T₁ इम (for इदं), and उत्तम (for सुसुक्ष्म) — (L 13) T₂ G₁ २ अतीत्य D₇ T₁ समाकुलान् (for 'गतान्) — (L 14) D₇ T₁ सगच्छेत् (for 'च्छति)]

Colophon — *Sub-parvan* N (except K₄ D_{n2} D₈) S (except G₄, G₈ missing) राजधर्म — *Adhy name* S₁ K₁ 4 V₁ B D_a D_{n1} D₁₋₈ ६-१ T₁ G₁ २ 4 M₁₋₈ स्वराज; K₂ भीष्मस्वराज, K₈ भगवतो विष्णो[ ] स्वराज, K₆ भीष्मोकस्वराज, D₄ श्रीविष्णो[ ] स्वराज; T₂ विष्णुस्वराज. — *Adhy no* (figures, words or both) B₁ 4 D_{n1} D₇ S (G₂ missing) 47 (as in text), D_{a1} 49, D₂ 8 45 — *Śloka no* D_{n1} 109

48

This adhy is missing in G₂ (of. v 1 12 46 10).

1 D₈ om. the ref. — °) K₂ पाण्डवश्च ह; V₁ B

ययुराशु कुरुक्षेत्रं वाजिभिः शीघ्रगामिभिः ॥ २
 तेऽत्रतीर्थं कुरुक्षेत्रं केशमज्जास्थिसंकुलम् ।
 देहन्यासः कृतो यत्र क्षत्रियैस्त्वैर्महात्मभिः ॥ ३
 गजाश्वदेहास्थिचयैः पर्वतैरिव संचितम् ।
 नरशीर्षकपालैश्च शङ्खैरिव समाचितम् ॥ ४
 चितासहस्रैर्निचितं वर्मशस्त्रसमाकुलम् ।
 आपानभूमिं कालस्य तदा भुक्तोऽङ्घ्रितामिव ॥ ५
 भूतसंघानुचरितं रक्षोगणनिषेवितम् ।
 पश्यन्तस्ते कुरुक्षेत्रं ययुराशु महारथाः ॥ ६

गच्छन्नेव महाबाहुः सर्वयादवनन्दनः ।
 युधिष्ठिराय प्रोवाच जामदग्न्यस्य विक्रमम् ॥ ७
 अमी रामहृदाः पञ्च दृश्यन्ते पार्थ दूरतः ।
 येषु संतर्पयामास पूर्वान्क्षत्रियशोणितैः ॥ ८
 त्रिःसप्तकृत्वो वसुधां कृत्वा निःक्षत्रियां प्रभुः ।
 इहेदानीं ततो रामः कर्मणो विरराम ह ॥ ९
 युधिष्ठिर उवाच ।
 त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवी कृता निःक्षत्रिया तदा ।
 रामेणेति यदात्थ त्वमत्र मे संशयो महान् ॥ १०

D* 2. 5. 6 पाठवर्षभा (V1 Da1 'भ'), D1 T2 पार्थिवाश्र
 ते (for पाण्डवाश्र ह) K3 5 Dn D1 8 T1 G1 2 4 M
 ते (for ह)

2 *) D1 रयत्तैर् V1 B (except Bo 4) Dn D2 8
 5 6 T G1 2 4 तैर्, D1 तु (for ते) Dn1 D1 S (G3
 missing) नगरप्ररथै (for 'राकारै' —^b) K5 शोभि-
 नि, V1 B D2 3 5 6 -मालिभि, Da -मायिभि (for
 -शोभितै) —^c) Da ययुराजा (sic) (for 'राशु)
 Dn2 कुरुक्षेत्रे —^d) K3 4 D3 शीघ्रवाहिभि (for
 'गामिभि')

3 *) T1 G1 2 4 जव' (for तेऽत्र) D1 T G1 2 4
 कुरुक्षेत्रे D3 तेन वीर्यरयोपस्य —^b) Da सजलं, D1 T
 G2 4 संकुले, Ca सकुलम् (as in text). — D1 re-
 peats 3rd after 4 D1 reads 3rd-4th after 6th —^c)
 K5 देहमासा (sic) (for 'न्यास') Da2 देहन्यासकरो यत्र
 (sic) —^d) D1 क्षत्रियस् V1 B D1-3 5 महाहवे,
 Da 'मृचे, D1 S (G2 missing) 'रथै' (for 'रथभि')

4 For sequence of 4th in D1, cf v 1 3 —^a)
 Ś1 D1 गजाश्वदेहा (D1 'ह')स्थिचितै; K1 'देवास्थिनितै',
 B1 'देहास्थिरथै' —^b) B1 इति (for इव) K1
 मुच्छिन्न (sic), D1 T2 संचयै, T1 G1 2 4 M सचितै
 (for सचितम्) — K2 4 om. (hapl) 4th K5
 transp 4th and 5th —^d) Da सत्तैर्, D2
 सत्तैर्, D1 T G1 4 M हमैर् (for शङ्खैर्) B1 एव
 (for इव) K1 3 D1 4 समाकुल, V1 Dn D1 S (G3
 missing) च सर्वश; B Da D2 3 5 6 हि सर्वश (for
 समाचितम्) D3 शालैर्विव समन्वित (sic)

5 D1 4 om 5th K5 transp 4th and 5th
 —^a) Ś1 K1 4 गदा- (for चिता) K1 2 निचितैर्,

K5 निचतैर् K5 Da Dn चितासहस्रप्र (Da 'नि')चित
 —^b) D3 चर्म (for चर्म-) D2 8 5 8 -समाचित; M1-3
 रथाकुलं (for -समा') —^c) K1 Da1 D1 आपानभूमि,
 K3 4 Da2 D2 4 8 आपान (K5 आपाने)भूमि V1 B
 Da Dn1 (before corr as in text) D2 8 5 6 रुद्रस्य
 (for कालस्य) —^d) K2 5 B2 4 Dn D3 5 6 तथा
 (for तदा) Da भुक्तोऽङ्घ्रिताम्, D4 'जिताम्, G1
 भुक्तोऽङ्घ्रिताम् D3 तदा मुक्तो हि तानि च.

6 *) K1 D1 भूतसगा (D1 'वा')नुचरितं (sic),
 V1 Bo 3 5 (m as in text) 'सहार (V1 'त')चरितं;
 B2 D1-3 5 6 T2 M2 4 'सघात', B3 'सहातनिचितं;
 Da 'सघातरचित — After 6th, D1 reads 3rd-4th
 —^c) Ś1 तं (for ते) —^d) Da G1 ययूर K1
 पशु- (आशु) K5 महात्मन (for 'रथा)

7 *) K1 D1 एतं, B1 इव (for एव). —^b)
 K1 D1 स वै, Bo 1 G1 सर्वं (for सर्वं) K4 नदन

8 *) D3 आसी (sic) (for अमी) K1 V1
 Bo-2 5 Da D1-3 5 6 transp पञ्च and पार्थ D1
 दृश्यते K1 पार्थसुरत, D3 पार्थिवरत (for पार्थ दू')
 —^c) K5 Da2 Dn2 तेषु (for येषु) —^d) K1 पूर्णान्,
 V1 B Da Dn D2 3 5 6 पितृन्, G2 पूर्व (for पूर्वान्)
 Da -शोणित D3 पूर्वा तु क्षत्रशोणितै

9 *) D3 त्रिःसप्तकृत्वो वसुधा —^b) K4 निःक्षत्रियं,
 D1 G1 2 M निःक्षत्रिया (D1 M1 8 'य') D4 om
 (hapl) from प्रभु up to निःक्षत्रिया (in 10th) Ś1
 K1 4 V1 B2 D1 G1 विभु (for प्रभु) —^c) K5
 य इदानीं (for इहेदानीं) D2 तपो, M1 8 तदा (for
 ततो) —^d) Dn1 D2 कर्मणा

10 D1 om up to निःक्षत्रिया (of v 1 9) D3

c 12. 1708
P 12. 48 11
K 12. 47 11

क्षत्रवीजं यदा दग्धं रामेण यदुपुंगव ।
कथं भूयः समुत्पत्तिः क्षत्रस्यामितविक्रम ॥ ११
महात्मना भगवता रामेण यदुपुंगव ।
कथमुत्सादितं क्षत्रं कथं वृद्धिं पुनर्गतम् ॥ १२
महाभारतयुद्धे हि कोटिशः क्षत्रिया हताः ।
तथाभूच्च मही कीर्णा क्षत्रियैर्वदतां वर ॥ १३
एवं मे छिन्धि वाण्येय संशयं ताक्ष्यकेतन ।

आगमो हि परः कृष्ण त्वत्तो नो वासवानुज ॥ १४
वैशंपायन उवाच ।
ततो व्रजन्नेव गदाग्रजः प्रभुः
शशंस तस्मै निखिलेन तत्त्वतः ।
युधिष्ठिरायाप्रतिमौजसे तदा
यथाभवत्क्षत्रियसंकुला मही ॥ १५

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

om. the ref —^a) K₂ D₈ M₁ ३ त्रि सप्तकृत्वा K₈ ३
वसुधा (K₅ 'धां) (for पृथिवी) —^b) K₈ कृत्वा (for
कृता). G₁ २ M निक्षत्रिया K₂ V₁ B D_a D_n D₈
५-७ S (G₈ missing) पुरा (for तदा) D₈ कृतत्
क्षत्रिया तदा —^c) K₁ यथा भूत्वा, K₂ ३ V₁ B
(except B₀) D_n D₂₋₅ T₂ यथात्थ स्वम्; D₁ ३ यदा
थैस्वम् (for यदात्थ स्वम्) —^d) M₁ ३ ते (for मे)
K₃ मम (for महान्)

11 ^a) Ś₁ K₁ D₁ क्षात्र (K₁ 'त्र) बीज; D₂ ३ क्षत्र
वीर्यं (for 'बीज) K₄ तदा; B₁ ५ D_n 2 D₁ २ ७ T
G₁ २ 4 M₁ ३ यथा (for यदा) D₀ दग्धे, T₂ वृत्त
(for दग्धं) —^b) K₆ D_a D₇ यदुनदन (D_a 2 'न')
— Ś₁ K₁ B₁ om (hapl) 11^c-12^b V₁ reads 11^c-12^b
on marg —^c) D₈ समुत्पत्तिं, D₈ 'स्पत्य; M₁ ३
'स्पत्त —^d) M₁ ३ क्षत्र च (for क्षत्रस्य) B₀ 2 D_a
D₈ G₁ [अ]मितविक्रम; B₁ 'विक्रमे

12 Ś₁ K₁ B₁ om 12^{ab} (of v 1 11) V₁ reads
12^{ab} on marg —^b) D₇ S (G₈ missing) यदुनदन
—^c) D₈ कथमुत्पादित क्षेत्र —^d) D_a 1 D₇ T G₁ 2 4
वृद्धिं (D_a 1 'द्ध) (for वृद्धिं) D_n उपागत, D₇ S (G₈
missing) गत पुन (by transp)

13 ^a) K₅ युद्धेषु, D₁ M₂ युद्धेन; T₂ युद्धेपि;
G₂ युद्धे वा (for युद्धे हि) K₃ D₄ भारते हि महायुद्धे,
V₁ B D_a D_n D₂ ३ ५ ० महता स्थयुद्धेन. —^b)
T₁ G₁ गता (for हता) —^c) K₄ तैरभूच्च; D₁ 4 T₂
M₂ यथाभूच्च (T₂ 'च्च) (for तथा) — After 13,

K₆ V₁ B D_a D_n D₂ ३ ५ ० ins

100* किमर्थं भार्गवेणेद क्षत्रमुत्सादित पुरा ।
रामेण यदुशादूर्ल कुरुक्षेत्रे महात्मना ।

[(L 1) D_n 2 भार्गवेणेद — (L 2) D_n 2 युद्ध (for
यद्-) B₀ कुरुक्षेत्र D_a महात्मा (D_a 1 'ला)]

14 ^a) K₃ ३ V₁ B₁ ३ D_a D_n D₁ ० ३ T G₁ 2 4
M₁ ३ एतन्, B₀ 2-1 D₁ M₂ एत (for एव) D_a
कारस्थेन (for वाण्येय). —^b) B₂ D_a 2 ताक्ष्यकेतन
—^c) C_v oites आगम (as in text) D₇ T₁ G₁ 4 M₁
वर; D₁ पुन, C_v पर (as in text) —^d) Ś₁ त्वत्तो
न, B₁ स्ववानो (sic), D₁ त्वत्तो (sic) K₁ वा
महाभुज; D_a वासवानुज

15 V₁ B₀ १ ३ ५ D_a D₂ ३ ५ ७ ३ S (G₈ missing)
om the ref —^a) B₅ (m as in text) युद्धे (for
ततो) V₁ B D_a D_n D₂ ३ ५ ० यथा (D_a 2 'दा) वत्स,
G₂ घदन्नेव (for व्रजन्नेव) —^b) G₁ शशंस (sic)
(for शशंस) —^c) D_n 2 [अ]प्रतिमौजसे G₁ २ तथा
(for तदा)

Colophon — Sub-parvan N (except D_n D₁
७ ३) T₂ G₁ २ M राजधर्म — Adhy name Ś₁ K₁ ३
V₁ B D_a D_n D₂ ३ ५ ० रामोपाख्यान, D₄ परशुरामो
पाख्यान; M₁ ३ कुरुक्षेत्रदर्शन, M₂ रामकथामभ
— Adhy no (figures, words or both) K₅ B₁ २ 4
D_n D₇ S (G₈ missing) 48 (as in text), D_a 1 50,
D₂ ३ 46 — Śloka no D_n 16, D₈ 15,

४९

वासुदेव उवाच ।

शृणु कान्तेय रामस्य मया यावत्परिश्रुतम् ।
महर्षीणां कथयतां कारणं तस्य जन्म च ॥ १
यथा च जामदग्नेन कोटिशः क्षत्रिया हताः ।
उद्धृता राजवंशेषु ये भूयो भारते हताः ॥ २
जहोरजहुस्तनयो बह्ववस्तस्य चात्मजः ।
कुशिको नाम धर्मज्ञस्तस्य पुत्रो महीपतिः ॥ ३
उग्रं तपः समातिष्ठत्सहस्राक्षसमो भुवि ।

पुत्रं लभेयमजितं त्रिलोकेश्वरमित्युत ॥ ४
तमुग्रतपसं दृष्ट्वा सहस्राक्षः पुरंदरः ।
समर्थः पुत्रजनने स्वयमेवैत्य भारत ॥ ५
पुत्रत्वमगमद्राजंस्तस्य लोकेश्वरेश्वरः ।
गाधिर्नामाभवत्पुत्रः कौशिकः पाकशासनः ॥ ६
तस्य कन्याभवद्राजन्नाम्ना सत्यवती प्रभो ।
तां गाधिः कविपुत्राय सोर्चीकाय ददौ प्रभुः ॥ ७
ततः प्रीतस्तु कौन्तेय भार्गवः कुरुनन्दन ।

C. 12. 1722
B 12. 49 9
K 12. 49. 9

49

1 D₂ om. the ref, ref missing in G₂ (cf. v 1
12 46 10) K₂ M_{1,2} कृष्ण उ^०, D₁ वैशंपायन उ^०,
D₁ T₂ भगवानु^०, G₂ केशव उ^० (for वासुदेव उ^०)
—^a) D₁ M_{1,2} transp कौन्तेय and रामस्य —^b)
K₂ ४ यज्ञ (for यावत्) K₁ प्रतिश्रुतं (for परि)
V₁ B D_a D_n D₂ २ २ c प्रमा (D₁ 'म')वो यो मया
(D₂ 'हा') श्रुत —^c) D₂ कथयता —^d) V₁ B
D_a D_n D₂ २ २ c विष्मं (for कारणं) B₂ transp
तस्य and जन्म

2 *) D₁ यथावत्, D₂ यथा ते (for यथा च) —V₁
om. (hapl) 2nd —^c) D₁ उद्धृता, D₁ S (except
M₁ 2) ममृता, D₂ उद्धृता (for उद्धृता) —^d) K₁
मृता, D₂ मृते (for मूयो) D₁ भारता, G_a भारते
(as in text)

3 *) V₁ B D (except D₁ 7) G₂ अजस्तु (for
अजहुस्) K₂ जहो राजस्तु तनयो —^b) S₁ T₂ M₁ 2
बहुवस्, K₂ D₁ व (K₂ नो)हमस्, D₁ पष्टवस्, T₁ G
बहुमस्, M₂ ३ धर्मेषुस् (sic) (for बहुवस्) K₂ G₁
चामत्र V₁ B D_a D_n D₂ २ २ c वटाकाश्वस्तु (D₁
'शश्र, D₂ 'श्रस्तु; D₂ 'शश्र) तस्मुत्, D₁ त्र्यल्यकाश्य*
चाभन (sic), D₂ वटाकाश्वस्तु सुत् —^c) K₂ ३
कुशिको T₂ घर्माणा (for घर्मज्ञस्) —^d) K₁ D₁ G₁
महामति; K₂ V₁ B D_a D_n D₂ २ २ c T₂ महीपते

4 *) K₂ D₁ अयं (for उग्रं) K₁ समातिष्ट, D₁
स आतिष्ट; T₂ M₁ समातिष्ट —^b) K₁ D₁ सहस्रायु
(for 'सास्र-) K₂ B₂ -समं, B₁ -समा, D₁ damaged

D_a D₂ युधि, D₁ S विभु (for भुवि) —^c) S₁
K₁ D₁ 7 T₁ G_{1,2} ३ ३ M₂ ३ लेभे यम् (for लभेयम्)
K₂ D₁ अतुल, D₁ T₁ G M₂ अमितं, T₂ असुतं, M₁
अजितुं (for 'त) —^d) K₂ ३ त्रैलोक्ये (for त्रिलोके)
D₂ इत्युह (sic) (for इत्युत्)

5 D₁ om 5^{cd} —^a) K₁ समर्थ, K₂-s V₁ B
D_a D_n D₂-s G_{1,2} समर्थ, D₂ सामर्थ्यं (for समर्थ).
—^d) S₁ D₂ प्वेति, K₂ ३ प्वाय, K₃ प्वैर- (sic),
D₁ T₁ G_{1,2} ३ प्वैत्य, T₂ प्वैव (for प्वैत्य) S₁ D₂
G₂ [अ]भापत; K₃ भापत K₂ स्वयमेवान्मभापत, V₁
B D_a D_n D₂ २ २ c स्वयमेवान् (D₂ 'नु)पचत (B₁ D₂
'ते)

6 *) K₂ राजस् (for राजंस्) —^b) G₁ अस्य (for
तस्य) D_a तस्य लोकेश्वर (D₁ 'र) प्रभु —^c) D₂
मवत् (for [अ]भवत्) K₁ पुत्रान् —^d) K₁ कौशिय,
K₂ कौशिक, D₂ ६ क्षत्रिय, T₁ G कुशिक (for कौ)
K₂ ३ पापनाशन

7 *) K₂ D₁ २ राजो; D₂ राजा (for राजन्)
—^b) D₂ नामा V₂ प्रभो, D₁ S विभो (for प्रभो)
—^c) D₁ गाधि; M₁ २ ३ गाधि (for गाधि) K₂
D_n D₁ S (except M_{1,2}) मृगु (for कवि) —^d)
K₂ ३ B₁ D₁ T G M₂ ३ ऋची (B₁ 'ची)काय, K₂ D₁
सोर्ची, K₂ सर्ची, D₂ D₁ मोर्चीका (D₂ 'त्रिका)य,
D_n D₁ M₁ २ मोर्ची; D₂ सौर्ची, D₂ सोर्चि (for
मोर्ची).

8 *) K₂ ३ कवि (K₁ 'त्रि), D₁ नत् (for तत्)
K₂ ३ यु (K₁ 'यु)प्रस्तु; D₁ T₂ M₁ ३ तया म, T₁ G
तया द्वि, M₂ ३ प्रीत स (for प्रीतस्तु) K₂ कवित्ये

पुत्रार्थे श्रपयामास चरुं गाधेस्तथैव च ॥ ८
 आहूय चाह तां भार्यामृचीको भार्गवस्तदा ।
 उपयोज्यश्चरुयं त्वया मात्राप्ययं तव ॥ ९
 तस्या जनिष्यते पुत्रो दीप्तिमानक्षत्रियर्षभः ।
 अजय्यः क्षत्रियैर्लोकैः क्षत्रियर्षभसूदनः ॥ १०
 तवापि पुत्रं कल्याणि धृतिमन्तं तपोन्वितम् ।
 शमात्मकं द्विजश्रेष्ठं चरुरेप विधास्यति ॥ ११
 इत्येवमुक्त्वा तां भार्यामृचीको भृगुनन्दनः ।

तपस्यभिरतो धीमाञ्जगामारण्यमेव ह ॥ १२
 एतस्मिन्नेव काले तु तीर्थयात्रापरो नृपः ।
 गाधिः सदारः संप्राप्त ऋचीकस्याश्रमं प्रति ॥ १३
 चरुद्वयं गृहीत्वा तु राजन्सत्यवती तदा ।
 भर्तुर्वक्ष्यादथाव्यग्रा मात्रे हृष्टा न्यवेदयत् ॥ १४
 माता तु तस्याः कौन्तेय दुहित्रे स्वं चरुं ददौ ।
 तस्याश्चरुमथाज्ञातमात्मसंस्थं चकार ह ॥ १५
 अथ सत्यवती गर्भं क्षत्रियान्तकरं तदा ।

V1 B Da Dn Ds s s s Cal Bom ed तस्या. (Dn2
 'स्य) प्रीत स शौचेन —^b) Ks 4 Bs Da Dn1 Ds
 कुरुनदन; D7 T Gs 'पुंगव, G1 s 4 'पुंगव' —^c)
 K1 D1 पुत्रार्थी, K2 s 5 V1 B Da Dn Ds-5 s M4
 पुत्रार्थ (for 'र्थे) Ś1 K1 D1 प्रार्थयामास; Ds अर्षं,
 G1 श्राप' —^d) T1 चरु (for चरु). Ś1 D1 चरुं
 गाधि (D1 'दे)स, Ds चतुरंगस, M1 s 4 चरुं गाधेस
 (for चरु गाधेस).

9 ^a) D0 आहूय (for आहूय) Ks 5 V1 B Da
 Dn D2 s s s [उ]वाच तां, D1 वाच तां, Ds Ms 4
 चाग (Ds 'ह)तां (for चाह तां) K2 4 आहूय च
 स्वभार्या वै —^b) Ks B2-5 Da2 Ds s s स (Da2
 सि)र्चीको, V1 Bo Da1 Dn सोर्ची (Da1 'चि)को;
 B1 साध्वीं स, D0 सोर्चीको; Ds ऋचीको (for
 ऋचीको) B1 Da तथा, M2 4 [अ]वधीत् (for तदा)
 —^c) K2 4 उपभोजश्; Ds 'योज्यश्; Gs 'योज्यश्
 (as in text) Cv as in text —^d) K1 मात्रांतर
 (for मात्राप्यय) Ś1 [अ]पर तव; Ks-4 D1 4 s
 त्व (D1 स्व)य तव; D7 T G Ms 4 च भामिनि (G1
 M4 'नी) (for [अ]प्यय तव). M1 s तव मातुस्तथैव
 च

10 ^a) K2-4 V1 B D0 तस्यां (for तस्या) Da2
 तत्राजनिष्यते पुत्रो —^b) Bs पुरुषर्षभ —^c) K4
 Ds अजेय (for अजय्य) Ds T1 G1 लोकै.

11 ^a) K2 कल्याणं —V1 reads 11^c-12^d on marg
 —^b) Ś1 K1 D1 7 श्रुतिमन्तं, Ds धृत् (for धृति').
 K2 4 तपोधन; B1 सुदांतिक, M1 s तपस्विनं (for
 तपोन्वितम्) V1 Bo 2-5 Da Dn Ds s s s transp.
 तपोन्वितम् and शमात्मकं Ks तपोन्वितं; D1 s क्ष
 (D1 रा)मात्मक; T2 शृता (for शमा) —^d) K4 s
 चरुरेव; Ds चतुरेपा (for चरुरेप).

12 Ds om. 12^a-13^b V1 reads 12 on marg
 —^a) K2 4 स्वा (for तां) —^b) V1 B (except
 B1) Dn D2 s s s सो (Bs सा, D0 सौ)र्चीको; Da1
 सोचीको, Da2 सोर्चीको (for ऋचीको) —^c) D1
 [अ]धिरतो, D7 [अ]भिमतो (for 'रतो) K1 s Bs
 Dn1 Ds s धीमान् —^d) K1 Bo 3-5 Da Dn1
 D2 s s हि, K2 4 B1 Dn2 D7 T G Ms च
 (for ह).

13 Ds om 13^a (cf v 1 12) —^b) D1 पुरो
 (for परो). Da1 D0 G1-3 M1 s नृप —^c) B2
 damaged Dn2 गाधी B1 सतत (for सप्राप्त) —^d)
 B2 damaged V1 Bo 3-5 Dn D2 s s s s सोर्ची
 (Dn2 Ds 'चि)कस्य; Da1 सोची; Da2 सोचि (for
 ऋची)

14 ^a) Ds चतुर्द्वयं (for चरुद्वयं) V1 B Da Dn
 D2 s s च, D0 सा (for तु) —^c) K (except K1)
 Bo 3 4 Da Dn1 D1 वाक्यम्; B1 वाण्या (for वाक्याद्)
 V1 B Dn D2 s s s तथा व्यग्रा, Ds अय व्यग्रा D7
 S भर्त्रा दत्त प्रसन्नेन (M2 'तमथाव्यग्रा).

15 ^a) Ś1 K1 D1 [अ]पि (for तु) —^b) Ds दुहितु
 (for 'त्रे). B1 तु, D1 7 G1-8 स्व (for स्वं) Da1
 चरं, Ds चतुर (for चरु) —^c) Da1 तस्यामरुम्
 (for तस्याश्च) V1 तदा (for अथ) K (except K1)
 V1 B Da Dn D2 s s s [अ]ज्ञानाद्; D7 [आ]श्रिया (for
 [अ]ज्ञातम्). Ds तस्याश्च तमथोन्यात् (sic) —^d) D7
 तमात्मीय; Ds स्मारमसंस्थं (sic) (for आत्म'). D1
 चरुं ददौ (for चकार ह)

16, ^b) Ś1 Ds 8 7 Gs तथा (for तदा) —^c) D1
 दीप्तं च (for दीप्तेन) —^d) D1 चतुर्पा M2 घोष
 (for घोष)

* धारयामास दीप्तेन वपुषा घोरदर्शनम् ॥ १६
तामृचीकस्तदा दृष्ट्वा ध्यानयोगेन वै ततः ।
अत्रवीद्राजशार्दूल स्वां भार्यां वरवर्णिनीम् ॥ १७
मात्रासि व्यंसिता भद्रे चरुव्यत्यासहेतुना ।
जनिष्यते हि ते पुत्रः क्रूरकर्मा महाबलः ॥ १८
जनिष्यते हि ते भ्राता ब्रह्मभूतस्तपोधनः ।
विश्वं हि ब्रह्म तपसा मया तत्र समर्पितम् ॥ १९
सैवमुक्त्वा महाभागा भर्त्रा सत्यवती तदा ।

पपात शिरसा तस्मै वेपन्ती चात्रवीदिदम् ॥ २०
नार्होऽसि भगवन्नद्य वक्तुमेवंविधं वचः ।
ब्राह्मणापसदं पुत्रं प्राप्स्यसीति महामुने ॥ २१
ऋचीक उवाच ।
नैष संकल्पितः कामो मया भद्रे तथा त्वयि ।
उग्रकर्मा भवेत्पुत्रश्चरुर्माता च कारणम् ॥ २२
सत्यवत्युवाच ।
इच्छल्लोकानपि मुने सृजेथाः किं पुनर्मम ।

C 12. 1759
B. 12. 49. 24
K 11. 48. 24

17 *) D₂ तम् (for ताम्) D_a ऋचीक, D_s ऋच
कस. D₇ T G ततो (for तदा) T₂ ज्ञात्वा (for दृष्ट्वा)
—^b) K₂ : : D₃ वै तदा; D- T₂ M सुवत्, T₁ G
नात् (T₁ 'त्') (for वै तत) V₁ B D_a D_n D₂ :
: ९ तस्या गर्भगत द्विज —^c) B₁ सोमवीद् K D_s
राजशार्दूल, V₁ B D_a D_n D₁₋₃ : - T₁ G₂ M₂ :
मृगु (D₁ आना)शार्दूल —^d) V₁ B D_a D_n D₂ : 2. ९
देवरूपिणी (D_{a1} 'ण'), D_s वरवर्णिनी

18 *) K₁ श्यामिता, K- D₁ : M₂ घञिता; B₀
श्यामिता, D_a : श्यामिता; C_a श्यामिता
(as in text) —^b) D_s वरिव्यातामहेतुना (sic)
C_a cites श्यामिता —^c) K₂ V₁ B D_a D_n D₂ : 2.
: ९ भविष्यति, K- D_s जनिष्य (D_s 'व्य')ति (for 'व्यते')
D₇ T G तस्माज्जनिष्यते पुत्र —^d) D₇ क्रूरकर्मा (for
'कर्मा) V₁ B D_a D_n D₂ : 3 : ९ [ख]न्यमर्पण, T₂
महाबली (for 'बल')

19 *) K₂ D_s जनिष्य (D_s 'व्य')ति; K_s V₁ B
D_a D_n D₂ : २ : ९ तत्पत्यति (B₁ : D_{n2} D₂ ९ 'ते') (for
जनिष्यते) K (except K₁) B D_a D_n D₂ : २ : ९ च
(for हि). D₁ om ते —^b) K₂ : माता (for भ्राता)
D₇ S जनयित्यति माता ते —^c) K₁ क्रूरकर्मा, B₁
ब्राह्मणेभ्यसु (for ब्रह्मभूतसु) V₁ B D_a D_n D₂ : 3 : ९
तपोरत (D_s 'निधि'), M₂ तपस्विन K₂ : D₇ T
G M₁ : ३ : ब्रह्मभूत तपोधन, D₁ ब्रह्मभूतस्य योधन
—^d) V₁ B D_a D_n D₂ : 3 : ९ विश्व हि ब्रह्म सुमहेश्वरौ
तव समाहित — After 19, K₁ : V₁ B D (except
D₁ : 7 : 9) 125

101* क्षत्रवीर्यं च सकलं तव मात्रे समर्पितम् ।
विपर्ययेण ते भद्रे नैतदेव भविष्यति ।
मातुन्ने ब्राह्मणो भूयात्तत्र च क्षत्रियं सुत ।

[(L 1) D_{n2} सुमहत् (for सकल) K₂ D₂ : transp
त्व and मात्रे — (L 2) D_{n2} विपर्ययेन (for 'येण')
V₁ त (for ते) — (L 3) D_{a1} ब्रह्मणो D_{a2} om.
सा]

20 *) D₁ सा वै मुक्ता, D_s सैव वक्ता D₁
महाभागी —^b) K₁ भर्त्रा, K₂ D₁ भर्त्रा, D_s भद्रा
(for भर्त्रा) —^c) K₁ D₁ ननाम (for पपात)
—^d) Ś₁ K_{1.2} : B₀ : 5 : D₁₋₃ ९ वेपमाना, G₂ M
वेपती च (for 'न्ती च')

21 *) B₀ : 4 : D₂ . M नाहंसे, D_s नाहंसि (for
नार्होऽसि) V₁ भगवानद्य Ś₁ K₁ D₁ मेघ (for
मद्य) —^c) Ś₁ K₁ D₇ T₁ G₂₋₄ M C_v ब्राह्मणापशद,
D_a ब्राह्मणीयसद, D₁ : ब्रह्मणापसद, G₁ ब्राह्मणापरत,
C_a 'पसद (as in text) B₁ ब्राह्मणायसद पुत्र (sic)
—^d) K (except K_s) D₁ : M₁ : 3 : प्राप्स्यामि, V₁
प्राप्स्यति (for प्राप्स्यसि) K_s महामते; V₁ B D_a
D_n D₂ : 3 : ९ हि मा प्र (B₂ वि)भो (for महामुने)

22 K_s om (hapl.) 22-23 D_s om the ref ;
M₁ : ३ ऋषिरुवाच (for ऋचीक उ) —^a) D₇
नैव; T G नैव (for नैष) D_a G₁ संकल्पित K₁
काम —^b) D_a यया; G₁ माया (for मया) V₁
B D₂ : 3 : 5 यया, D_a D_s मया, D₁ M₁ : 3 : तदा
(for तया) D₇ T₂ विधि (for त्वयि) —^c) V₁
B D_a D_n D₂ : 3 : ९ समुत्पन्नश्च, D_s भवेत्पुत्रश्च (for
भवेत्पुत्रश्च) —^d) K₁ चरु; D_s चातुर (for चरुर)
D₁ कारण (for कारणम्) K₁ V₁ D_a D_n D₂ : 3 : ९
चरुव्य (D_{a1} 'व')त्यासहेतुना (K₂ 'कारण'); D₇ S चरु
व्यत्यास (G₁ 'त्यय')कारणात्

23 K_s om 23 (of v 1 23), D_s om the ref
—^a) B_s इष्ट्वा, D_s ९ इष्ट्य (for इच्छल्ले). —^b) K₁

शमात्मकमृजुं पुत्रं लभेयं जपतां वर ॥ २३

ऋचीक उवाच ।

नोक्तपूर्वं मया भद्रे स्वैरेष्वप्यनृतं वचः ।

किमुताग्रिं समाधाय मन्त्रवच्चरुसाधने ॥ २४

सत्यवत्युवाच ।

काममेवं भवेत्पौत्रो ममेह तव चैव ह ।

शमात्मकमृजुं पुत्रं लभेयं जपतां वर ॥ २५

ऋचीक उवाच ।

पुत्रे नास्ति विशेषो मे पौत्रे वा वरवर्णिनि ।

यथा त्वयोक्तं तु वचस्तथा भद्रे भविष्यति ॥ २६ •

वासुदेव उवाच ।

ततः सत्यवती पुत्रं जनयामास भार्गवम् ।

तपस्यभिरतं शान्तं जमदग्निं शमात्मकम् ॥ २७

विश्वामित्रं च दायदां गाधिः कुशिकनन्दनः ।

प्राप ब्रह्मर्षिसमितं विश्वेन ब्रह्मणा युतम् ॥ २८

आर्चीको जनयामास जमदग्निः सुदारुणम् ।

सर्वविद्यान्तगं श्रेष्ठं धनुर्वेदे च पारगम् ।

रामं क्षत्रियहन्तारं प्रदीप्तमिव पावकम् ॥ २९

D₂ सृजे य , Dn₂ सृजेता , D₁ सृजथा. (for सृजेया)
V₁ B Da₂ Dn D₂ ३ ६ ० सुतं; Da₁ स्मृत (for मम)
— D₁ om 23^a-24^d, 23st=25^{cd} —^c) B₁ समा
त्मकम् (for शमां) D₂ सृजात्मकम पुत्र —^d) Ś₁
K (K₅ om.) D₁ ३ जयतां, D₁ T G तपतां (for
जपतां) K₁ D₁ ३ T₁ G₁-३ वरं; T₂ वर . V₁ B
Da Dn D₂ ३, ६ ० दातुमर्हसि मे प्रभो.

24 D₁ om 24 (cf v l 23), D₁ om. (hapl)
24-25 Ś₁ reads 24 on marg —^a) K₅ [अ]नृत
(for मया) T₁ G₁ ३ स्वप्नेषु (for स्वैरेषु) K₅ कदा-
चन (for [अ]नृतं वच) K₂ V₁ B Da Dn D₂ ३ ६ ०
नोक्तपूर्वां नृत भद्रे (Da₁ द्वे द्वे) स्वैरेष्वपि कदाचन —^c)
T₂ किमिदानीं (for किमुताग्रिं) Ś₁ समाधाय, K₅
D₂ ३ ६ ० पुरस्कृत्य (for समाधाय). —^d) Da₁ चारु
(for चरु) — After 24, K₁ ३ V₁ B D (except
D₁ ३, D₁ १ om) ins

102* दृष्टमेतत्पुरा भद्रे ज्ञातं च तपसा मया ।
प्रह्वभूतं हि सकल पितृस्त्व कुल भवेत् ।

[(L 1) Ca दृष्टमेतत्पुरा (as above) — (L 2) D₀
च (for हि)]

25 D₁ om 25 (cf v l 24) D₂ om. the ref.
—^a) K₂-1 D₁ ३ S ईदम् (for एवं) D₂ भवे; G₁
३ ६ भव (for भवेत्) K₁ Da₁ G₁ पुत्रो —^b) M
समाय (for ममेह) Ś₁ K₁ D₁ चेह च, K₅ V₁ Bo
2-३ Da Dn₁ D₂ ३ ६ ० M च प्रभो (for चैव ह) K₂
D₁ मम चेह तयै (D₁ 'वै) व ह, B₁ Dn₂ D₀ ममेह
च तव (B₁ वर) प्रभो; T G मा मैव (T₂ न मेव,
G₁ ३ मामेव) तनय प्रभो — 25^{cd} = 23^{cd} —^c)
Ś₁ K₂ ३ V₁ B D (except D₁, D₁ om) अर्ह; K₂
इम, K₁ इतं (for ऋजुं) —^d) K V₁ B₁ Da₂

Dn D₂ ३ ६ ३ जयता, T₂ G₂ तपता, G₂ जगतां (for
जपतां) K₂ ३ D₂ ३ G₁ M₁ वर, Da₂ वर

26 D₂ om the ref D₁ ३ ऋषी (D₁ 'प) क (for
ऋचीक). —^a) G₁ पुत्रो. —^b) V₁ B D (except
Da₁ D₁ ३ ३) च (for वा) Da G₁ M₁ ३ वरवर्णिनी
(Da₁ 'र्षिनी) —^c) Bo ३ ३ transp यथा and स्वया
K₅ V₁ B D (except D₁ ३ १ ३) वचनं (for तु वचस्)

27 Da₁ D₂ om the ref T₂ कृष्ण (for वासुदेव).
—^b) D₁ भार्गवात् — D₁ om 27^{cd}. —^c) Ś₁
[अ]धिरत. K₄ D₂ ३ ६ ३ S (except T₂) दांत (for
शान्त) —^d) K₁ B₁ D₂ ३ ६ ३ तपोनिधि, V₁ Bo.
३-६ Da Dn D₀ यतवत् (Da₁ 'त), D₁ समानृकं (for
शमात्मकम्) — After 27, B₁ ins

103* सोऽपि पुत्र ह्यजनयजामदग्न्य सुदारुणम् ।

[B₁ also यतवत् (for सुदारुणम्)]

28 ^a) Ś₁ K₁ ३ D₁ तु (for च) —^b) Da₁
गाधि, M₁ ३ गाधि, M₁ गाधि (for गाधि) K₁
D₂ M₁ ३ ३ नन्दन —^c) K₄ D₂ प्राप्त D₂ समिति;
G₂ संमिति, M₁ यमित (for समित्) K₂ V₁ B
Da Dn D₂ ३ ६ ६ य (Dn₂ य) प्राप ब्रह्मसमित (V₁
B₁ ३ D₀ 'मिति, Da₂ 'हित) —^d) D₂ [आ]यत
(for युतम्). K₂ B₂ Dn D₁-३ ६ ६ विश्वैर्ब्रह्म (D₂ ३
'श्वैर्ब्रह्म्य, D₂ 'श्वैर्ब्रह्म, D₀ 'श्च ब्रह्म) गुणैर्युतं

29 ^a) K₄ V₁ B Da Dn D₂ ३ ६-१ S ऋचीको,
D₁ अर्चीको. — After 29^a, K₄ V₁ B D (except
D₁ ३ ३) S ins

104* जमदग्निं तपोनिधिम् ।

सोऽपि पुत्र ह्यजनयद्.

[(L 1) Da₂ तपोनिधिः, T₁ 'धन — (L 2) D₁

एतस्मिन्नेव काले तु कृतवीर्यात्मजो बली ।
 अर्जुनो नाम तेजस्वी क्षत्रियो हैहयान्वयः ॥ ३०
 ददाह पृथिवीं सर्वां सप्तद्वीपां सपत्तनाम् ।
 स्वबाह्वस्त्रवलेनाजौ धर्मेण परमेण च ॥ ३१
 तृपितेन स कौरव्य मिदितश्चित्रभानुना ।
 सहस्रबाहुर्विक्रान्तः प्रादाद्भिक्षामथाग्रये ॥ ३२
 ग्रामान्पुराणि घोषांश्च पत्तनानि च वीर्यवान् ।

जज्वाल तस्य बाणैस्तु चित्रभानुर्दिग्धक्षया ॥ ३३
 स तस्य पुरुषेन्द्रस्य प्रभावेन महातपाः ।
 ददाह कार्तवीर्यस्य शैलानथ वनानि च ॥ ३४
 न शून्यमाश्रमारण्यं वरुणस्यात्मजस्य तत् ।
 ददाह पवनेनेद्वश्चित्रभानुः सहैहयः ॥ ३५
 आपवस्तं ततो रोपाच्छशापर्जुनमच्युत ।
 दग्धेऽऽश्रमे महाराज कार्तवीर्येण वीर्यवान् ॥ ३६

C 12. 1757
B 12. 49. 42
K 12. 46. 42

S (except M₁ s) व्यञ्जनपद]

—¹) Bo जमदग्नि, B₁ D₁ ज (B₁ जा)मदग्ं —²)
 D₂ विद्यागत (for 'न्तग) B' ज्येष्ठ (for श्रेष्ठ) D₃
 सर्वविद्यागश्रेष्ठं च. —³) K₁ V₁ Bo-1 Da Dn D₁ s
 1: पशुर्देव्य; B₁ वैदियु, D₁ 'वैद' च (for 'वैद' च)
 —⁴) K₁ शृणार — After 29, K₁ V₁ B D
 (except D₁ s) ins

105^a तोपयित्वा महादेवं परंते गन्धमादने ।
 अस्त्राणि धरयामास परशु चाण्डिकेजयम् ।
 स तेनाहुष्णधारेण ज्वलितान्धधर्ममा ।
 कुटारेणाम्रमेवेण सोकैश्चप्रतिमोऽभवत् ।

[L 1) D₁ गण्डमदने — (L 2) D₁-3 शृणारि
 — (L 3) D₁ श्रित्ति (for शरित्ति). D₁ चचम,
 D₁ च्चन्ना (for चचमा) — (L 4) D₁ दुर्वारेण (for
 दुर्ग) Bo Da D₁ s [अ]म्रमेवेण D₁ मरेण (for
 मरद)]

30^b) K₁ कृत (for कृत) G₁ वीर्यात्मजो (for
 'त्मजो) Bo वशी (for बली) —^a) Ś₁ K₁ D₁ T
 G₁ s M हैहयान्व (K₁ 'जु)य; V₁ B Da Dn D₁-3
 हैहयाग्रिय, G₁ हैहयामज — After 30, K₁ V₁ B
 D (except D₁ s) ins

106^a दत्ताश्रमप्रमादेन राजा यादुमहस्रवान् ।
 अक्रवर्त्ता महातेजा विद्याणामाद्यमधिके ।

[(L 1) B₁ आद्यमधिके]

31^a) K₁ V₁ B Da Dn D₁-3 इदौ स, D₁
 तदौ म ह (hypermetric), D₁ S अजयत् (for ददाह)
 V₁ शृणार (for सर्वा) —^b) D₁ सप्तद्वीपा Ś₁
 सपत्तना, K₁ s D₁ D₁ c r T G सपर्वता; K₁ शृणार
 (for 'पत्तनाम्). —^c) K₁ स्वबाह्वस्त्र, V₁ B₁ s स
 बाह्वस्त्र, D₁ स बाहुभि (for स्वबाह्वस्त्र). K₁ बली
 मात्रो (for 'बलेनाजौ) D₁ स बाहुस्त्रवली राजा (sic)
 —^d) V₁ B D (except D₁ s) शृणार परमधर्मियत्

32^a) L₁ तृपितेन (for तृपि) V₁ B Da Dn
 D₁-3 s c च कौरव्य (Da 'यो), D₁ T₁ G₁ M₁ s s
 च कौरव्य, G₁ स कौरव्य —^b) D₁ G₁ भक्षितश्
 —^c) K₁ G₁ सहस्रबाहु, G₁ 'बाहुर (for 'बाहुर).
 D₁ विक्राता

33^a) D₁ पुरान्त (for पुराणि) V₁ B Da Dn
 D₁ s s c राष्ट्रानि; D₁ S राष्ट्र च (for घोषांश्च)
 —^b) Ś₁ पत्तनानि च, V₁ B Da Dn D₁-3 s c घोषा
 (D₁ 'वं)श्चैव तु (D₁ 'वानु, D₁ D₁ s 'व स) (for
 पत्तनानि च) D₁ S पत्तना (T₁ G₁ s 'दृणा)न्यद्वी
 जया — Bo om (hapl) 33^c-36^d. —^e) D₁ बाणैर्
 (for तस्य) K₁ बालैस्तु; K₁ s बाणेषु, V₁ B (Bo
 om) Da Dn D₁-3 बाणाणाच् (D₁ 'त्र), D₁ घनुपश्च,
 D₁ बाणेषु; S बाणैर्दश (for बाणैस्तु) —^d) K₁
 G₁ चित्रभानु D₁ दिग्धक्षया (for दिग्ध) — After
 33, D₁ (erroneously) repeats 31-33

34 Bo om 34 (cf v l 33) —^a) Ś₁ सत्यस्य
 (for स तस्य) —^b) K₁ B₁ Dn D₁ प्रभावेण, Da
 प्रभावेन (sic) K₁ s D₁ महारामन; V₁ B (Bo om.)
 Da D₁ 'यदा, Dn महौजस, D₁ महारामना; D₁ s s
 महीयसा (D₁ 'स) (for महातपा) —^d) Ś₁ K₁ s
 D₁ शैलान्वय; T₁ स शैला हि (for शैलानथ) D₁ T₁
 G [अ]पि (for [अ]य) Ś₁ वनान्यय, V₁ B (Bo om)
 Da Dn D₁ s s c वनस्पतीन्, D₁ T G धरामपि (for
 वनानि च) K₁ s बहुमानशतान्यपि

35 Bo om. 35 (cf v l 33) —^a) B (Bo
 om) Da Dn D₁ s s c आश्रम रम्य (D₁ D₁ सुप्यं)
 (for आश्रमारण्य) K₁ स शून्यसाश्रमारण्यं —^b) D₁
 T₁ G₁ [आ]श्रमस्य (for [आ]श्रमजस्य) D₁ हि, M₁
 त (for तत्) K₁ वशिष्ठस्य महारामन; V₁ B (Bo
 om) Da Dn D₁ s s c आपवस्त महारामन —^c)
 D₁ पवने वेदाय, G₁ पवनेनेदा —^d) Ś₁ K₁ D₁ s
 सहैहय.

36 Bo om. 36 (cf v l 33). —^e) Ś₁ K₁ G₁

त्वया न वर्जितं मोहाद्यस्माद्धनमिदं मम ।
 दग्धं तस्माद्गणे रामो बाहूंस्ते छेत्यतेऽर्जुन ॥ ३७
 अर्जुनस्तु महाराज बली नित्यं शमात्मकः ।
 ब्रह्मण्यश्च शरण्यश्च दाता शूरश्च भारत ॥ ३८
 तस्य पुत्राः सुबलिनः शापेनासन्पितुर्वधे ।
 निमित्तमवलिप्ता वै नृशंसाश्चैव नित्यदा ॥ ३९
 जमदग्निधेन्वास्ते वत्समानिन्युर्भरतर्षभ ।

आपच (K₁ 'द्य) तस्, K₂ ४ आ (K₄ अ) पध्वत्स्; K₈ अवस्तत्, V₁ B (Bo om.) Da Dn D₂₋₃ आपवस्तु, D₁ आपदानुस्; D₇ आपपस्त; D₈ आपस्तद्य, T₁ G₁₋₃ आपतंतं (for आपवस्त) S₁ K₁ तपो- (for ततो). —^b) K₁ B₁ Da D₂ ३ ० M₁ ३ अच्युत, B₁ D₁ G₂ अच्युत (for अच्युत) —^c) S₁ D₁ दग्धाश्रमे, K₁ दग्धश्रम; K₄ दग्धे वने, D₁ दग्धो* मे. छे Cv दग्धश्रम इत्यत्र श्रमे आश्रमे । छे V₁ B (Bo om) Da Dn D₂ ३ ० महाबाहो (for 'राज). —^d) K₁ कांति वीर्येण; D₁ कर्म (for कार्ते*)

37 ^a) K₁ वर्जित (for वर्जित). V₁ B Da Dn D₂ ३ ० यस्मात् (for मोहाद्). —^b) G₁ अस्माद् (for यस्माद्). T₂ त्वस्मिद् (for वनस्) V₁ B Da Dn D₂ ३ ० ममेद् हि महद्द (Da₂ 'द्) न —^c) D₁ दग्धे (for दग्धं), and वने (for रणे).

38 ^a) D₁ आर्जुनस्. M₃ स (for तु). V₁ B Da Dn D₂ ३ ० महातेजा, T₂ 'भाग (for 'राज) —^b) B₂ समात्मकः, Da₁ शमात्मक —^c) K₂ D₈ ब्रह्मण्यश्च D₈ शरण्यश्च (for शर*). —^d) K₄ दांत, T₂ दान- (for दाता). — After 38, K₄ ३ V₁ B D (except D₁ १ ३) ins

107* नाचिन्तयत्तदा शापं तेन दत्त महात्मना ।

[D₁ नाचिन्तयत् (for 'यत्) Da₁ तथा (for तदा)]

39 ^a) K₁ D₁ सुबहव, K₂₋₃ B (except Bo) Dn₁ D₂₋₃ तु बलिन, T₂ सुमनस; G₂ ४ स बलिन (for सुब*) —^b) D₂ वने (for वधे). K₁ समेत्यासंपितुर्वधे (sio) —^c) K₂ ३ ३ V₁ Bo 2-3 Da Dn D₂ ३ ० M₂ निमित्ताद् (for 'त्तम्) B₁ ३ दर्पलिप्ता वै; D₁ अवि, D₁ T G अवलिप्तास्ते, D₈ 'लिप्तायै (for 'लिप्ता वै) Ca अव (as in text) —^d) K₁ नृशंसाश्, D₈ 'स्यश्, Ca नृशंसाश् (as in text) K₃ ३ Dn D₁ सर्वदा; V₁ Bo 1. ३-३ Da D₂ ३ ० नित्यश; B₂ सर्वशः (for नित्यदा).

अज्ञातं कार्तवीर्यस्य हैहयेन्द्रस्य धीमतः ॥ ४०
 ततोऽर्जुनस्य बाहूंस्तु छित्त्वा वै पौरुषान्वितः ।
 तं रुवन्तं ततो वत्सं जामदग्नयः स्वमाश्रमम् ।
 प्रत्यानयत राजेन्द्र तेषामन्तःपुरात्प्रभुः ॥ ४१
 अर्जुनस्य सुतास्ते तु संभूयाबुद्ध्यस्तदा ।
 गत्वाश्रममसंबुद्धं जमदग्नेर्महात्मनः ॥ ४२
 अपातयन्त भल्लायैः शिरः कायाच्चराधिप ।

40 ^a) 40^a Hypermetric S₁ जमदग्नेर B₁ जमदग्निमुनेर्धेतुं, D₈ 'शिवशातेवन्मा (sio) (for ^a) K₂ ४ जमदाग्निं वंचयित्वा वत्सामानिन्युत्तदा, K₅ D₇ ३ 'भ्रेस्तु (M₁ ३ ४ 'श्र) धेन्वास्ते वत्सामानिन्युरच्युत, B₂ 'ग्निधेनोर्वत्स ते समानिन्युर्नरर्षभ —^c) K₂ V₁ Bo 1. ३ Da₁ Dn₂ D₆ अज्ञाता, K₄ Da₂ अज्ञाता (for 'त) V₁ B Da Dn D₂ ३ ० कार्तवीर्येण —^d) S₁ K₁ हैहयस्य च धीमत; V₁ B Da Dn D₂ ३ ० हैहयेन्द्रेण धीमता; D₇ T₁ G₁ ३ ४ M₁ ३ ४ हैहयेन्द्रस्य धीमत. — After 40, K₅ V₁ B D (except D₇ ३) ins.

108* तन्निमित्तमभूद्युद्धं जामदग्नेर्महात्मनः ।

[Da वैर (for युद्ध) V₁ Bo Da D₁ ४ जमदग्नेर्]

41 ^a) D₈ [s]र्जुनस्तु (for 'नस्य) D₈ बाहुस् K₅ V₁ B Da Dn D₂ ३ ० तांश्; D₇ ३ स; (for तु) D₁ om तु —^b) K₁ पुरुषान्वित; D₁ पौरुषान्वित (sio). K₂₋₃ V₁ B Da Dn D₂₋₃ ३ छित्त्वा रामो रूषान्वितः (Da₁ 'ता); D₇ ३ चिच्छेद् रुषि तोनव (M₄ 'द्य) —^c) D₁ om. रुवन्त K₁ हवन्त; K₃ D₁ रुवन्तं; K₄ V₁ B Da Dn D₂ ३ ० ३ अमन्तं (for रुवन्त). D₇ ३ प्रत्याजहार (D₇ M₁₋₃ 'हरत) त वत्सं — M om 41^d —^d) Da₁ जामदग्नय; G₁ 'दग्नय S₁ स्वमाश्रमात्; K₄ 'श्रमः; Da₁ 'श्रय (for 'श्रमम्) — D₇ T G om. 41^e —^e) Da₁ राजेन्द्रो —^f) K₂ पुरं यत्; K₅ 'पुरात्तत' (for 'पुरात्पभु)

42 K₂ om 42^a —^a) D₈ अर्जुनस्तु S₁ K₁ D₁ ये; B₂ तं (for ते) D₇ ३ (except G₁) [s]थ (for तु) —^b) B₁ G₁ संभूता[ ], D₄ संभूया Ca cites संभूय (as in text) Bo बुद्ध्यस् B₂ D₇ T₂ G₁₋₃ M₁ ३ तथा (for तदा) — K₈ om from 42^a up to अपातयन्त (in 43^a) —^c) M₂ हत्वा (for गत्वा). K₂ ४ ३ V₁ B₂₋₃ Da₂ Dn D₁₋₃ ३ ० T₁ G₂₋₄ असंबुद्धा, Bo-3 'बुद्धा, Da₁ G₁ 'बद्धा (for 'बुद्ध). —^d) G₁ जामदग्नेर. — After 42,

समित्कुशार्थं रामस्य निर्गतस्य महात्मनः ॥ ४३

ततः पितृवधामर्षाद्रामः परममन्युमान् ।

निःक्षत्रियां प्रतिश्रुत्य महीं शस्त्रमगृह्णत ॥ ४४

ततः स भृगुशार्दूलः कार्तवीर्यस्य वीर्यवान् ।

विक्रम्य निजघानाशु पुत्रान्पौत्रांश्च सर्वशः ॥ ४५

स हैहयसहस्राणि हत्वा परममन्युमान् ।

चकार भार्गवो राजन्महीं शोणितकर्दमाम् ॥ ४६

स तथा सुमहातेजाः कृत्वा निःक्षत्रियां महीम् ।

कृपया परयाविष्टो वनमेव जगाम ह ॥ ४७

ततो वर्षसहस्रेषु समतीतेषु केषुचित् ।

क्षोभं संप्राप्तवांस्तीव्रं प्रकृत्या कोपनः प्रभुः ॥ ४८

विश्वामित्रस्य पौत्रस्तु रैभ्यपुत्रो महातपाः ।

परावसुर्महाराज क्षिप्वाह जनसंसदि ॥ ४९

ये ते ययातिपतने यज्ञे सन्तः समागताः ।

प्रतर्दनप्रभृतयो राम किं क्षत्रिया न ते ॥ ५०

मिथ्याप्रतिज्ञो राम त्वं कथसे जनसंसदि ।

G₁ s ins 109*

43 K₂ om अपातयन्त (cf v l 42) G₂ s om
43 K₂ repeats 43^{ab} (with v l) after 43 —^{ab})
K₁ D₂ अपातयत, D₂ 'यंत' K₁ वल्लामै (for भ)
K₁ D₂ s नराधिप (D₂ 'पा'), K₂ (second time)
'पात्' K₂ s शिरस्ते चिच्छिद्रु सर्वे पितृवधमनुस्वरज्
— K₂ s om. 43^{ab} —^c) Bo D₂ शमित्, D₂
शमित् (for समित्-) D₂ s यातस्य (for रामस्य).
—^d) B₂ D_n निर्यातस्य (for निर्गं) V₁ B D_n D₂
यशस्विन D₂ s. 5 रामस्य सुमहात्मनः. — D₁ T G₁ s
M ins after 43 G₂ s after 42

109* प्रत्यक्षं राममातुश्च तयैवाधमवासिनाम् ।

श्रुत्वा रामस्वमर्यं च क्रुद्धं कालानलोपमं ।

धनुर्वेदेऽद्वितीयो हि दिव्यास्त्रै समलकृतं ।

चन्द्रविन्द्यार्षसकाशं परशु गुह्य भार्गव ।

[(L 3) T₂ धनुर्वेदविनीतो हि, M₁ s. 4 'वेदाद्वितीयो हि
(for the prior half) G₂ समलकृत — (L 4) T₂
निर्वाह (for 'धं-) M₁ s भास्वर (for भार्गव)]

44 D₁ om. (hapl.) 44, K₂ om 44^{ab} —^a)
K₂ s. 5 'वधामर्षी, V₁ B₂ D_a D₂ s. 5 6 वर्षं मत्वा
(for 'वधामर्षाद्) D₂ तत पत्युर्धरामर्षाद् —^b) S₁
K₁ s D₁ 'मन्युना, D₂ मन्युवान् (for 'मान्) — K₂
om 44^c-45^b, G₄ om (hapl.) 44^c-46^b —^c) D₂
निःक्षत्रियं, G₁ s M निःक्षत्रिया D₂ न क्षत्रिया समु
द्विष्य —^d) T₂ राम (for महीं) S₁ K₁ s अस्त्रम्
(for शस्त्रम्) S₁ K₁ D₁ अगृह्यत, D_{a1} D₂ अगृह्यत

45 G₁ om. 45, K₂ om 45^{ab} (for both, cf. v l
44) —^a) D₂ नृप (for नृगु) D₁ शार्दूल
—^b) D₁ कार्तवीर्यस्य — D₂ om 45^c-46^b —^c) D_a
विप्रवान —^d) K₂ s transp पुत्रान् and पौत्रास्. D-

S (G₁ om.) तयैव च (for च सर्वशं)

46 D₂ G₄ om 46^{ab} (cf. v l 45, 44) —^a)
D₁ s S (G₁ om) हैहय (for हैहय) S₁ K₁ स हैहयस्य
हार्देन —^b) K₁ गत्वा (for हत्वा) S₁ K₁ s
'मन्युवान् (K₁ 'ना) —^c) B₁ स हवा (for भार्गवो)
D₁ T G महीं सागरपर्यंतां चकार रुचिरोक्षितां

47 ^a) D₂ तत् (for स) B₁ s. 4 D_n D₂ s s
[शा]शु (for सु) —^b) G₁ s M₁ s s निःक्षत्रियां
—^c) D₂ परमया (hypermetric) (for परया) —^d)
D_{a1} मनम् (for वनम्)

48 ^a) M₁ तपो (for ततो) —^b) D₂ केनचित्
—^c) K₂ s V₁ Bo s-s D_{n1} D₂ s s s c M₁ s s क्षेपं,
K₂ क्षेमं, K₂ क्षमां, B₁ D₂ s क्षयं, D_a क्षत्र, D_{n2}
क्षमा, D₁ क्षौत्र, D₁ T G M₂ कोप (for क्षोभं) D₁
से (for सं) K₂ D_n D₂ तत्र, D₂ तीव्र (for तीव्र)
—^d) D₁ पुन (for प्रभु)

49 ^a) K₁ s s पुत्रस्तु —^b) K₁ M₁ s रैभ्य (for
रैभ्य-) —^c) K₁ परावसुं B₁ महाबाहु (for 'राज)
—^d) K₂ s क्षिप्तोयं, B₁ क्षिप्वा तं; D₂ क्षिप्राह, D₂
क्षिप्वाह (for क्षिप्वाह) K₂ s तेन (for जन)

50 ^a) K₁ T₂ G पते, K₂ s यत्ते, D₁ s यते, D₁
याते (for ये ते) K₂ ययाति (for ययाति) —^b)
B₁ यज्ञा, D₂ यते (for यत्ते) D_{a1} समागत —^c)
K₁ प्रतदन, D₂ प्रातर्दन (for प्रतर्दन) —^d) D₂
दाम, G₁ रामं, M₁ s राम. D₂ न हत्वाश्च (for
क्षत्रिया न) D₁ याचतं (hypermetric), D₂ हत्वा
(for न ते)

51 ^a) D_{n2} D₂ रामस् M₂ च (for त्वं) —^b)
K₁ कथं मे; D₂ कथसे. —^c) D₂ क्षयात् (for भ').

भयात्क्षत्रियवीराणां पर्वतं समुपाश्रितः ॥ ५१
 स पुनः क्षत्रियशतैः पृथिवीमनुसंतताम् ।
 परावसोन्तदा श्रुत्वा शस्त्रं जग्राह भार्गवः ॥ ५२
 ततो ये क्षत्रिया राजञ्छतशस्तेन जीविताः ।
 ते विष्टुद्रा महावीर्याः पृथिवीपतयोऽभवन् ॥ ५३
 स पुनस्ताञ्जघानाशु चालानपि नराधिप ।
 गर्भस्थैस्तु मही व्याप्ता पुनरेवाभवत्तदा ॥ ५४
 जातं जातं स गर्भं तु पुनरेव जघान ह ।
 अरधंश्च सुतान्कांश्चित्तदा क्षत्रिययोपितः ॥ ५५

त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवीं कृत्वा निःक्षत्रियां प्रभुः ।
 दक्षिणामश्वमेधान्ते कश्यपायाददत्ततः ॥ ५६
 क्षत्रियाणां तु शेषार्थं करेणोद्दिश्य कश्यपः ।
 सुक्प्रग्रहवता राजञ्श्रीमान्वाक्यमथाब्रवीत् ॥ ५७
 गच्छ पारं समुद्रस्य दक्षिणस्य महामुने ।
 न ते मद्विषये राम वस्तव्यमिह कर्हिचित् ॥ ५८
 ततः शूर्पारकं देशं सागरस्तस्य निर्ममे ।
 संत्रासाज्जामदश्यस्य सोऽपरान्तं महीतलम् ॥ ५९
 कश्यपस्तु महाराज प्रतिगृह्य महीमिमाम् ।

— 4) K₂ : D₁ समुपाश्रयन् (K₂ 'त्'); D₂ D₃ समुपाश्रितः; D₃ समुपाश्रितः (sic).

52 *) K₂ : V₁ B D (except D₁ s) T₁ G₂ s सा (for स) — 1) Ś₁ K₂-1 अनुसतत, K₁ अनुसततां; K₂ अयमश्रुता; D₁ damaged; D₂ अनुसंततां (for अनुसंतताम्) V₁ B Da Dn D₂ : s : c पृथिवी सर्ववस्तु- (B₁ 'पर्वतम्'; D₂ 'पर्वतस्य'; D₃ समवस्तु)ता — 2) K₂ V₁ B₂ s-; Dn D₂ : s : c पच; B₁ : तदा, Da T G तु तत् (for तदा)

53 *) B₁ [स]ध; D₁ य, M₂ ये (for ये). — 1) D₁ स्तेन (for तेन). K₂ V₁ B₂ s-; Da Dn D₂ c G₁ पशिता; B₁ D₁-s : T G₂-1 M निर्जिता (for जीविता). — 2) D तद् (for ते) K₂ T₂ M₁ प्रवृद्धा, D₁ T₁ G M₂ [स]पि पृथा, D₂ विष्टुद्र (for 'दा') Ś₁ K₁ D₁ महावीरा — 3) D₂ पृथिवी पततंभया (sic)

54 *) K₁ D₂ तां; D₂ तं (for तान्) D₂ त्रिगान — 1) G₂ यान्त्वपि (for 'नपि') D₂ : s : समापिन. — 2) D₁ च (for तु) V₁ B Da D₂ : s : पुनर्पतता; D₂ महाभयाता; G₁-s मही प्राप्ता (for मही पतता) — 3) V₁ B Da D₂ : s : मही क्षत्रियपुंगवै

55 *) V₁ B₂ s : s : गु; B₁ Da हि; D₂ T₂ च (for स) V₁ B (except B₁) D₂ : s : हि (for तु) D₂ जतं जतं पुनर्गतां — 1) B₂ s : s : तत एव (for पुनरेव) D₁ न (for ह) — 2) D₂ क्षत्रियाः D₁ क्षत्रियः; D₂ : 'क्षत्र' (D₂ 'क्षम्') (for 'क्षत्र') K₂ B₂ : D₂ : तु (for च) K₁ मुगा; M₁ मुगं. K₁ D₂ : s काञ्चि (D₁ 'चि')द्.

56 *) K₂ : एतो (for कृत्वा) K₂ M₂ : s निश विदा, D₁ निशविधं K₂ : विमु (for प्रमु). — 1)

D₂ (before corr) काशिपाय; D₁ S काश्य' (for कश्य') K₂ D₂ : T G₂-1 M₂ : s [अ]ददात्, G₁ ददात् G₂ तदा (for तत्). D₃ कश्यपादवदात्त (sic).

57 *) Dn स (D₂ om स) क्षत्रियाणां शेषार्थ. — 1) D₂ आदिश्य (for उद्दिश्य) D₁ S काश्यप — 2) V₁ B₂ s : s शुक्, D₁ T₁ G₁ सक् (for सुक्). G₁ : प्रमाहवता M₁ s राम (for राजन्) D₂ सुक्प्रग्रहवता राजन्; T₂ स प्रगृह्य च तां रा — 3) V₁ B Da Dn ततो (for धीमान्) D₂ : s : c ततो वचनमब्रवीत्.

58 *) Ś₁ [अ]पार; K₂ D₁ पारे, K₂ V₁ B Da Dn D₂ : s : c तीरं (for पारं) — 1) K₂ : D₁ महा मते; G₁ 'मने (for 'मुने) — 2) D₁ मद्विषयो — 3) T₂ वस्तव्य (for 'ध्यम्) K₂ : T₂ G₂ M₁ हृति (for हृ) K₁ D₂ कर्हिचित् — After 58, D₁ S ins

110* पृथिवी दक्षिणा दत्ता वाजिमेधे मम त्वया ।
 पुनरस्या पृथिव्या हि दत्त्वा दातुमनीधर ।

[(L 1) D₁ महाभारते (for मम त्वया) — (I 2) M₁ : s : दातान् (for दातुन्)]

59 D₂ om 59 — 1) K₁ D₂ शू (D₂ सू)पर्करं; K₁ 'रके; K₂ V₁ B₂ : s : D₁-c शूर्पारकं; B₁ Da D₁ शूर्पां; B₂ शूर्पां (for शूर्पां) D₁ S (except T₂) च तत् शूर्पाकरोदेन — 2) K₁ D₁ समुद्ररास्य; Da सागरांभय (for सागरस्य) — 3) K₂ V₁ B Da Dn D₁ : s : c महमा (for समामान्) D₁ जामदां धम्य; G₂ 'दृश्य — 4) K₂ : B₂ : Da Dn D₂ : s M₂ सोपरांत; B₁ सागरांता, D₁ सोपरांतमीन् (sic), D₁ 'रास; T₂ परांत च (for सोऽपरान्तं).

60 *) K₂ कम्पस्तु, D₁ S काश्यपस्तु (G₁ 'स्य).

कृत्वा ब्राह्मणसंस्थां वै प्रविवेश महावनम् ॥ ६०
 ततः शूद्राश्च वैश्याश्च यथास्त्रैरप्रचारिणः ।
 अवर्तन्त द्विजाभ्याणां दारेषु भरतर्षभ ॥ ६१
 अराजके जीवलोके दुर्वला बलवत्तरैः ।
 बाध्यन्ते न च वित्तेषु प्रभुत्वमिह कस्यचित् ॥ ६२

ततः कालेन पृथिवी प्रविवेश रसातलम् ।
 अरक्ष्यमाणा विधिवत्क्षत्रियैर्धर्मरक्षिभिः ॥ ६३
 ऊरुणा धारयामास कश्यपः पृथिवीं ततः ।
 निमज्जन्तीं तदा राजंस्तेनोर्वीति मही स्मृता ॥ ६४
 रक्षिणश्च समुद्दिश्य प्रायाचत्पृथिवी तदा ।

C. 12. 1728
 B. 12. 49. 74
 K. 12. 48. 60

(for कश्यपः) K₅ V₁ B D (except D₁ 4. 7 8) त
 (for तु) K₈ D₄ महातेजा —^b) V₁ B D (ex-
 cept D₁ 4. 7 8) वसुधरा, G₁ इमां महीं (by transp)
 —^c) K₁ D₈ M₂ संस्था (for संस्था) —^d) G₁ मह
 दन K₅ V₁ B D (except D₁ 4. 7 8) प्रविष्टः सु (B₁
 स) महद्द (D₁ 1 'द्व) न

61 *) T₁ G तत्र (for तत्) D₄ वैश्याश्च —^b)
 K₁ D₁ स्त्रैरं, D₄ 8 स्त्रैरं (for स्त्रैरं) K₈ D₄ विहा
 रिण (D₄ ण), D₈ T₂ प्रसा (D₈ वा) रिण —^c)
 Ś₁ K₁ B₁ आवर्तत, V₁ B₂ D₈ अन्ववर्तन्, M₁ 8 4
 अवर्तति (M₄ र्तत) (for अवर्तन्त)

62 *) K₄ जनपटे, D₇ कृते लोके, D₈ राजलोके
 (for जीव) —^b) Ś₁ D₁ दुर्वलो —^c) K₈ D₄
 7 8 S वध्यते, K₅ V₁ B D₈ D₂ 3 5 6 पीड्यते;
 D₁ बाध्यते (for न्ते) K₁ न तु, K₂ 4 तत्र; K₈ 5
 B D (except D₁ 7 8) T₂ न हि (for न च) K₁
 B₁ विप्रेषु, D₁ 1 वृत्तेषु (for वित्तेषु) —^d) K₂ 4
 इति (for इह). K₅ कर्हिचित् V₁ B D (except
 D₁ 4 7 8) प्रभुत्व कस्यचित् (B₁ 'त्वमभव) तदा — After
 62, D₇ S 1ns

111* ब्राह्मणा मद्यपा केचिन्मूर्खा पण्डितमानिन ।
 ब्राह्मणा क्षत्रिया वैश्या शूद्राश्चोत्पथगामिन ।
 परस्परं समात्रित्य घातयन्त्यपयि स्थिता ।
 स्वधर्मं ब्राह्मणास्त्यक्त्वा पापण्डांश्च समाश्रिता ।
 चौरिकानृतमायाश्च सर्वे चैव प्रकुर्वते । [5]
 न्वधर्मस्थान्द्रिजान्द्रिहत्वा तयाध्रमनिवासिन ।
 वैश्या सत्ययमंस्थाश्च शूद्रा ये चैव धार्मिका ।
 वान्सर्वान्वातयन्ति स दुराचारा सुनिर्भया ।
 यज्ञाध्ययनशीलाश्च धाध्रमस्थांस्तपस्विन ।
 गोपालवृद्धनारीणा नाशं कुर्वन्ति चापरे । [10]
 आन्वीक्षकी त्रयी वार्ता न च नीति प्रवर्तते ।
 ब्राह्मता समनुप्राप्ता वहवो हि द्विजातय ।
 अधरोत्तरापचारेण स्लेच्छभूताश्च सर्वश ।

[(L 1) G₁ ब्रह्मणा G₂ ब्रह्मणा क्षत्रिया वैश्या (for
 28

the prior half) G₁ महा (for मूर्खां) — (L 2)
 T₁ चापरे (for क्षत्रिया) — (L 3) G₂ अथात्रित्य (for
 समा) D₇ T₂ G₂ पयि, T₁ G₁ 3 4 [अ]पथ- (for
 'यि) G₂ स्थितान्, M₄ स्थित — (L 4) D₇ पाप-
 ष्टव (for पापण्डाश्च) T₂ M₁ 8 पापट धर्म (T₂ 'दमत) मा
 श्रिता (for the post half) — (L 5) G₂ - [अ]नृत-
 (for -[अ]नृत- — (L 6) M₁ 8 4 स्वकर्मस्थान् — (L
 7) D₇ G₄ M₁ 8 वैश्यान्सत्ययसम्बांश्च (for the prior
 half) M चेह (for चैव) — (L 8) D₇ वितयति,
 M₄ पातयति M₁ 8 सुनिर्भया (for 'भया) — (L 9)
 D₇ T₂ G₁ M₂ शीलाश्च D₇ आध्रमस्थाश्च — (L 10) M₁
 8 4 गोवाल (for गोपाल-) G₂ M₄ वृद्धा (for वृद्ध-
 — (L 11) M₈ आन्वीक्षिकी G₂ दृढ- (for न च)
 — (L 12) T₂ G₁ 2 M₂ ब्राह्मणा; M₁ 8 प्राप्यता (for
 ब्राह्मतां) M₁ [5]पि (for हि) — (L 13) Hyper-
 metric D₇ अधरोत्ताप- (for 'तराप-) D₇ भूतानि (for
 भूताश्च) Cv cites अधरोत्तरापचारेण]

63 After 63*, K₅ V₁ B D (except D₁ 4 7 8)
 1ns

112* पीड्यमाना दुरात्मनि ।

विपर्ययेण सेनायु

—^b) D₁ 2 रसातल (for रसा) —^c) K₁ 5 D₁
 D₂ 4 8 अरक्ष (K₁ 'क्षि) माणा, K₈ 8 क्षरं, K₄ 4 प्ररक्ष्यं,
 (for अरक्ष्यं) D₈ पृथिवी (for विधिवत्) —^d) K₈
 D₄ T₂ धर्मचारिभिः, D₇ धर्मरक्षिभिः, D₈ धर्मरक्षति
 (for 'क्षिभिः) — After 63, K₅ V₁ B D (except
 D₁ 4 7 8) 1ns

113* तां दृष्ट्वा द्रवतीं तत्र संभ्रान्तं स महामना ।

[D₁ 2 (before corr) पुत्र (for तत्र) K₅ V₁ B₂
 D₈ D₁ D₈ सत्रासात्, B₅ सत्रात सु-; D₂ सत्रात स
 (for सत्रान्त स) B₂ D₈ महातपा]

64 B₂ damaged —^a) D₈ वरुणा; D₁ 2 उरुणा;
 D₈ अरुणा (for ऊरुणा) —^b) D₇ S काश्यप D₈
 गत, T₂ G₂ तथा (for तत्) —^c) Ś₁ निमज्जती;
 K₁ 2 D₁ 4 'ज्जती, K₄ 'ज्जते, K₅ 'ज्जति D₇ S ततो
 (for तदा) V₁ B (B₂ damaged) D₈ D₁ D₂ 2, 4,

C 12 1789
B 12 49 74
K 12 48 80

प्रसाद्य कश्यपं देवी क्षत्रियान्बाहुशालिनः ॥ ६५
सन्ति ब्रह्मन्मया गुप्ता नृपु क्षत्रियपुंगवाः ।
हेहयानां कुले जातास्ते संरक्षन्तु मां मुने ॥ ६६
अस्ति पौरवदायादो विद्मरथसुतः प्रभो ।
ऋक्षैः संवर्धितो विप्र ऋक्षवत्पतेव पर्वते ॥ ६७
तथानुकम्पमानेन यज्वनाथामितौजसा ।
पराशरेण दायादः सौदासस्याभिरक्षितः ॥ ६८
सर्वकर्माणि कुरुते तस्यर्षेः शूद्रवद्धि सः ।

सर्वकर्मेत्यभिरूप्यातः स मां रक्षतु पार्थिव ॥ ६९
शिवेः पुत्रो महातेजा गोपतिर्नाम नामतः ।
वने संरक्षितो गोभिः सोऽभिरक्षतु मां मुने ॥ ७०
प्रतर्दनस्य पुत्रस्तु वत्सो नाम महायशाः ।
वत्सैः संवर्धितो गोष्ठे स मां रक्षतु पार्थिवः ॥ ७१
दधिवाहनपौत्रस्तु पुत्रो दिविरथस्य ह ।
अङ्गः स गौतमेनापि गङ्गाकूलेऽभिरक्षितः ॥ ७२
वृहद्रथो महाबाहुर्धृवि भूतिपुरस्कृतः ।

० ४ घृता तेनो(Da घरो)रुणा येन. —^a) D₂ ३. ६ ० ४
तदा (for तेन) Da महा, G₁ महीं (for मही) T₂
ततोर्वीति स्मृता मही

65 ^a) V₁ B₀ 1 ३-५ D₂ ३ ५ ० G₈ रक्षण (B₁ 'णा'
च; B₂ Da Dn रक्षणार्थं, T₁ G₁ रक्षिणं च (for रक्षि-
णक्ष) —^b) Ś₁ D₁ ३ प्रायाश्च, K₁ प्रायश्च, K₄
प्रयाचे, K₅ V₁ B Dn D₂ ३. ५ ० ययाचे; Da ययाति,
D₄ प्रयावत्, D₇ प्रयाजत्; G₈ ४ प्रयावत् (for
प्राया'). D₁ G₁ पृथिवीं G₂ तत् (for तदा). —^c)
K₄ प्रसाद, B₁ आसाद्य (for प्र') D₄ कश्यप; D₇ S
काश्यपं —^d) K₁ D₁ ४ बहुशालिन, M वाहुपाकिन
V₁ B Da Dn D₂ ३ ५ ० चरयामास भूपतीन् (V₁ B Da
'पतिं; Dn₁ 'सिप).

66 Before 66, all MSS (except D₇ ३ G₂ M₄)
1ns पृथिव्युवाच —^a) D₈ सति (for सन्ति). T₂
ब्रह्मर्षिभिर, G₂ ब्रह्म मया (for ब्रह्मन्मया) K₅ G₁
गुप्तान्, Da₁ गुप्त; D₈ युक्तस् —^b) K₂ ४ V₁ B
Da Dn D₂ ३ ५ ० M₂ स्त्रीषु; D₈ त्रिषु (for नृपु)
D₈ 'पुगव' —^c) Ś₁ K₁ D₇ S हेहयाना, D₁ देह'
—^d) Ś₁ K₁ ४ D₁ स रक्षतु (for सर') D₈ om मां
मुने K₁ D₁ मामिति (for मां मुने) D₇ S (except
M₂) ते रक्षतु महामुने

67 Cf. 1 90 41-42; 211 10 D₄ reads 67
twice —^a) D₇ T G कौरव (for कौ') —^b) K₁
विद्मरथ; K₂-५ V₁ B Da Dn D₂-३ ४ विद्मरथ; D₁
विद्म' (for विद्म'). Ś₁ K₁ ४ D₁ प्रभु —^c) D₁
ऋक्षै (for ऋक्षै'). Dn₂ राजा, M₄ विप्रा (for विप्र)
—^d) K₃ ऋक्षवति (for ऋक्ष') V₁ B₂ Da Dn [अ]थ
(for [ए]व) B₁ ऋक्षवत्पर्वते तथा, D₄ (first time)
ऋक्षवन्तु मां मुने, D₄ (second time) ऋक्षवते च पर्वते

68 B₂ damaged. —^a) D₂ ० यथा (for तथा)
K₁ [अ]न्वकपमानेन, Da [अ]नुकपयानेन; D₈ अनुकप

यमानेन' —^b) Ś₁ D₁ या (D₁ य)ज्वनो, K₁ ४ M₁ ९
यज्विना (K₁ 'नो); K₅ D₁ छादितो (for यज्वना)
K₄ D₇ T₁ G च, K₅ [अ]पि, T₂ हि (for [अ]थ)
Ś₁ K₁ D₁ [अ]मि (K₁ मि)तौजस, G₂ [अ]न्यचेतसा
(for [अ]मितौजसा) K₃ छादितोऽवामितौजसा (sic),
M₄ यज्विनामितते' —^c) D₈ पाराशरेण K₁ दायादात्,
M₁ दायादा —^d) K₁ D₁ सौदामस्य. D₁ रक्षतः
(for -रक्षित')

69 ^a) M [अ]कुरुत (for कुरुते) —^b) D₈ तस्यर्षे
(for तस्यर्षे) K₁ ३ ४ शूद्रवद्ध (K₁ 'वश्च), G₁
'वद्धि' D₈ विश्व; T₂ हि न' (for हि स') V₁ B
Da Dn D₂ ३ ५ ० शूद्रवत्त (Da₁ 'त्य)स्य स (B₂ वै)
द्विज. —^c) D₄ ३ विख्यात' (for [अ]मि') —^d) T₂
G₁ २ M₁ ३ मा (for मा). K₁ संसारक्षतपार्थिव'

70 D₁ G₁ om (hapl) 70-71. —^a) K₃ श्वेः;
Da Dn D₇ T G (G₁ om) शिबि (for शिवे) —^b)
K₁ गोपति, D₈ गोमती, M₁ ३ गोतमिर; M₄ गोमतिर
(for गोप') —^c) K₂ om. 70^{ed} —^d) Ś₁ D₄ T₁
G₂-4 M₂ स रक्षितो, K₁ [s]भिर', V₁ B Da Dn
D₂ ३ ५ ० संवर्धितो, D₈ सरक्षतो (for 'क्षितो). —^e)
K₃ [s]भिरक्षतु. D₈ G₂ M₁ ३ मा (for मां)

71 D₁ G₁ om, 71 (of v 1 70) —^a) D₈ प्रात
र्दनस्य Ś₁ K₁ M₂ ४ च (for तु) —^b) All MSS
(except Ś₁ K₁ २ ४, D₁ G₁ om) महाबल. —^c)
Ś₁ K₁ ४ D₄ ७ T₂ संरक्षितो (D₄ 'ता), D₈ संवर्धितं
(for 'र्धितो) B₁ गोभिः; D₈ नैश्च; T₂ गोषु; M₁
गोष्ठे (for गोष्ठे) —^d) Ś₁ G₂ M₁ ३ मा (for मां)

72 ^a) K₂ D₁ ७ T₁ G₁ ३ ४ M पुत्रस्तु (M₂ 'श्च)
(for 'पौत्रस्तु) —^b) D₄ पुत्रा, D₇ S पौत्रो (for
पुत्रो) K₂ ३ ५ Dn D₁ ४ ३ T₁ G M च, V₁ B Da
D₂ ३ ५ ० तु, D₇ T₃ य' (for ह) —^c) Ś₁ K₁
अंगात्; K₃ ५ D₄ ३ आंग', V₁ B₀-2, ५ m Da Dn

गोलाङ्गुलैर्महाभागो गृध्रकृदंभिरक्षितः ॥ ७३

मरुत्तस्यान्ववाये तु क्षत्रियास्तुर्वसोस्त्रयः ।

मरुत्पतिसमा वीर्ये समुद्रेणाभिरक्षिताः ॥ ७४

एते क्षत्रियदायादास्तत्र तत्र परिश्रुताः ।

सम्यद्भ्यामभिरक्षन्तु ततः स्यास्यामि निश्चला ॥ ७५

एतेषां पितरश्चैव तथैव च पितामहाः ।

मदर्थं निहता युद्धे रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ ७६

तेषामपचितिवैव मया कार्या न संशयः ।

गुप्त (for अद्ग) 1: अमला (for अद्ग स) K1
गोमतेन V1 B Da Dn D2: ३-० [भा]सीद् (for
अ)पि) —^d) D: T G गगायामभिरक्षित

73 ^a) D: M1 ३: ४ वाहंद्दयो (for वृह) V1 B
Da Dn D2: ३-० G2 M2 महातेजा, D: T G1 २: ४
M1.३: ४ 'राज (M1 ३: 'जो) (for 'बाहुर) —^b) V1
B Da Dn D2: ३-० मूरि, D: T2 भूमि, T1 G2-1
भूमिर, G1 M मूर्ति (for मुवि) K1 D2-३: ३ मूत,
V1 Da2 M2 -मूरि (for भूति). V1 B1 ३: Da Dn
-परिष्कृत (Da 'स्कृ)त, D3 'पुरस्कृत (for 'पुरस्कृत)
—^c) Ś1 K1 T1 G1.३: ४ महायाहो, Bo ५ D: 'राज,
D1 T2 'बाहुर; G2 'राजो (for 'भागो) Cv as in
text —^d) K1 गृध्रकृदो B1 रक्षिता, D1 रक्षत

74 D1 om. (hapl.) 74^a —^a) D: मरुत्स्य K3
B Dn1 D2: ३-० M1 ३ अन्ववाये च, K5 V1 Da Dn2
D1.३ अन्वये ये च, D3 अन्वये येवं, M4 अन्ववायेपि
(for 'वाये तु) —^b) K2 D: तुवसोस्, K3 तुवसोस्,
K4 तुवसोस्, K. D1 तुर्वसोस् (for तुर्वसोस्) K1 D3
क्षत्रिया पूर्वसो (D3 स्वर्वसो)स्त्रय, V1 Da तुर्वसो क्षत्रि
यान्वया, Bo ३-३ Dn D2: ३-३ रक्षिता क्षत्रियान्वया
(B1 Dn 'रमजा), B1 रक्षिता सर्वस्त्रय; D: T G
चतुर्वर्षा नृपास्त्र (G1 ३: 'पत्रि)य, M दुर्घर्षा क्षत्रियास्त्रय
—^c) K1 -महा (for -समा) Bo ३-३ D2 ३-३ वीर्ये (for
वीर्ये). B1 मरुत्वता न मा वीर्ये —^d) K1 D1 रक्षित
(for रक्षिता) D: T2 स (T2 ते) मरुत्तेन रक्षिता

75 ^b) K4 मा रक्षंतु (for तत्र तत्र) K3 D1 परि
क्षिता, Da 'श्रुता, Dn1 'क्षिता (for 'श्रुता)
— After 75^a, V1 B Da Dn D2: ३-३ ins K5
ins after 75

114* व्योकारहेमकारादिजातिं नित्यमपाभिता ।

[Da न्याकार; Dn D2 ० दोकार, Cnp न्याकार

न ह्यहं कामये नित्यमविक्रान्तेन रक्षणम् ॥ ७७

ततः पृथिव्या निर्दिष्टांस्तान्समानीय कश्यपः ।

अभ्यपिञ्चन्महीपालान्क्षत्रियान्वीर्यसंमतान् ॥ ७८

तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च येषां वंशाः प्रतिष्ठिताः ।

एवमेतत्पुरा वृत्तं यन्मां पृच्छसि पाण्डव ॥ ७९

वैशंपायन उवाच ।

एवं ब्रुवन्नेव यदुग्रवीरो

युधिष्ठिरं धर्मभृतां वरिष्ठम् ।

(for व्योकार-) Ca cites व्याकार V1 -जातीर् Cv
cites व्योकारहेमकारादिजाती B2 D3 उपाभिता, Dn
समा (for अपा)]

—^c) D3 सम्यक्ताम् (for सम्यद्भ्याम्) V1 B Da Dn
D2: ३-० यदि मामभिरक्षति (Da 'क्ष्यते) —^d) B1
Da1 M1 निश्चला (B1 'ल); D: निश्चय

76 ^c) D3 यदर्थं, G1 तदर्थं —^d) D3 कर्मणि
(for कर्मणा)

77 ^a) D: T G तेषां शोकप्रणाशो (G3 'शै) वै Ca
cites अपचिति —^b) D: T1 G1 मया कार्यो, D3 मम
कार्यान्; T2 G1-३ तेषा कार्यो (for मम कार्या) K2
V1 B Da Dn D2 ३-३ महामुने (for न सशय) —^c)
K5 Dn2 न ह्ययं —^d) K2 ३: V1 B Da Dn D2: ३-३
T2 G2 M2 Ca अतिक्रान्तेन (for अवि) K1 रक्षसां,
D3 रक्षत (for रक्षणम्) — After 77, K5 V1 B Da
Dn D2: ३-३ ins

115* वर्तमानेन वर्तयेत् तत्क्षिप्र सविधीयताम् ।

[K5 त; Dn2 तन् (for तत्)]

78 Before 78, Ś1 K V1 B Da Dn D1-० M1-३
ins वा (K2 श्रीवा) सुदेव उवाच; D: T G1-३ श्री
(G1 om श्री) भगवानुवाच —^a) Ś1 D1 पृथिव्यां
K1 निर्दिष्टास्, Da1 निर्दिष्ट —^b) D: M काश्यप
D1 सांख्यानिय स कश्यप, T1 G समानीयाथ काश्यप,
T2 तास्तानानीय काश्यप —^c) T1 G1 ३: ४ वीर- (for
वीर्य) K5 सभृतान्; D1 सत्तमान्, G2 समितान्
(for समतान्)

79 ^a) V1 तेषां पुत्रान्पौत्राश्च (sic), G2 तेषां पौत्राश्च
पौत्राश्च —^b) M4 येषु (for येषां) G1 प्राण (for
वशा) — D3 om 79^a —^c) Da यथा (for
पुरा). —^d) M1 ३.४ मा. M2 पार्थिव, M3 पाण्डव .

रथेन तेनाशु ययौ यथाकौ

विश्वप्रभाभिर्भगवांसिलोकम् ॥ ८०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकोनपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

५०

वैशंपायन उवाच ।

ततो रामस्य तत्कर्म श्रुत्वा राजा युधिष्ठिरः ।
 विस्मयं परमं गत्वा प्रत्युवाच जनार्दनम् ॥ १
 अहो रामस्य वाण्येय शक्रस्येव महात्मनः ।
 विक्रमो येन वसुधा क्रोधान्निःक्षत्रिया कृता ॥ २
 गोभिः समुद्रेण तथा गोलाङ्गुलक्ष्वानरैः ।

गुप्ता रामभयोद्विष्टाः क्षत्रियाणां कुलोद्बहाः ॥ ३
 अहो धन्यो हि लोकोऽयं सभाग्याश्च नरा भुवि ।
 यत्र कर्मेदंशं धर्म्यं द्विजेन कृतमच्युत ॥ ४
 तथा यान्तौ तदा तात तावच्युतयुधिष्ठिरौ ।
 जग्मतुर्यत्र गाङ्गेयः शरत्ल्पगतः प्रभुः ॥ ५
 ततस्ते ददृशुर्भीष्मं शरप्रस्तरशायिनम् ।

80 Ds Ms om. the ref. —^a) Ks युवत्तीव; Dn युवंस च; D1 युवंते च (for युवन्नेव) —^b) B2 Da वरिष्ठ —^c) T1 G1-3 तेनाभि (for तेनाशु). G1 om ययौ. V1 B Da Dn D2 s s 0 महात्मा (for यथाकौ) —^d) Ks D1 पुष्पन्, Ks सुष्पन्, D1 T1 Gs दिशं (for विशान्) M प्रभाते (for प्रभाभिर) K2 s D1 T G त्रिलोकी V1 B Da Dn D2 s s 0 दिश प्रकाशभगवानिवाकं, Ds दिश प्रतीची भगवांसि लोके.

Colophon — *Sub parvan* Ś1 K V1 B (except Bo) Da Dn2 D1-3 5-7 T2 G1-3 M राजधर्म — *Adhy name* K (except K1) V1 Bo 1 3-3 Dn D2-0 M1 3 रामोपाख्यान, Da जामदग्न्योपाख्यान; T1 G1 4 रामचरितं; G2 परशुरामचरित, G3 श्रीरामचरित, M2 क्षत्रविस्तारकथन — *Adhy no* (figures, words or both) B1 4 Dn2 D1 S 49 (as in text), B2 Da1 50, D2 s 47. — *Sloka no* Dn1 90, Ds 79.

50

1 Ds T1 om the ref. —^a) D1 पर (for परम)

2 Before 2, T1 G ins युधिष्ठिर उवाच —^b) Ds इष्टास्य च (for शक्रस्येव) —^c) Ds विक्रम्य (for 'मो) Ks s Dn D1 वसुधा येन (by transp), Ks बहुधा येन. —^d) Ś1 T2 G2 निक्षत्रिया; Da1 नि क्षत्रियां Da1 गता (for कृता)

3 ^b) Ks वाक्षरै (for वानरै). —^c) Ds गुप्ता

नामभियोद्विष्ठा. —^d) Ś1 K1 D1 कुलोद्बहा; Ks कुरु द्बह.

4 ^a) Ś1 रहो (for अहो) D1 धेन्वो; Ds धन्ये (for धन्यो). Ks s s V1 B Da Dn D2-0 s S (except T2) नृ; D1 [s]घ (for हि) T2 transp लोक and अय Ks अहोरन्ये त्रिलोकीयं —^b) B1 Da1 सभार्यां (Da1 'गा'श्च (for 'ग्या'श्च) K1 रुचा (for नरा) Da2 विभु (for भुवि) —^c) V1 यस्य (for यत्र). Da2 धर्म (for कर्म) Ks D1 M1 s धर्म; V1 धन्य; D1 T G M2 सम्यग् (for धर्म्य) —^d) D1 S द्विजाम्रै (G1 M1 s 4 'इयै') (for द्विजेन) V1 Bo 2-; Da Dn D2 s s 0 इत्युत (for अच्युत) B1 द्विजैरक्षतमित्युत

5 Before 5, D1 T G ins वैशंपायन —^a) V1 यथा (for तथा) V1 Bo 2-3 D2 0 वृत्तौ (for यान्तौ). M2 तैस्तु (for तात) B1 Da Dn1 D2 s तथा वृत्तौ कथा (Da Dn1 तथा) तात, Dn2 D1 s T G M1 s 4 कथयतौ कथा (D1 T कथास्, Ds तदा; M1 कृतौ; M2 तु तौ) तात (T2 तास्तास्; M4 ता तु) —^b) T2 तथाच्युत (for तावच्युत)

6 Ks D1 om 6^a-7^b —^a) Dn2 सद्दश (for ददृशुर) —^b) B1 Da सस्तर; Dn2 T2 सस्तर Ds om (for प्रस्तर) B1 सहस्रस्तरशायिन. —^c) V1 Bo 2 D2 s s सुरदिम; Ds स्वतस्मि (for स्वरदिम) D1 T G -माला (for जाल) Ś1 संच्युत; Da1 सवृत्त; Da2 संवीत (for संवीत) —^d) Ks 4 सार्यकालम् (for 'सूर्यम्) K1 D1 इवामल; D1 Gs

स्वस्मिजालसंवीतं सायंसूर्यमिवाणलम् ॥ ६
 उपासमानं मुनिभिर्देवैरिव शतक्रतुम् ।
 देशे परमधर्मिष्ठे नदीमोघवतीमनु ॥ ७
 दूरादेव तमालोक्य कृष्णो राजा च धर्मराट् ।
 चत्वारः पाण्डवाश्चैव ते च शारद्वतादयः ॥ ८
 अवस्कन्धाय वाहेभ्यः संयम्य प्रचलं मनः ।
 एकीकृत्येन्द्रियग्राममुपतस्थुर्महासुनीन् ॥ ९
 अमिवाद्य च गोविन्दः सात्यकिस्ते च कौरवाः ।
 व्यासादींस्तानृपीन्पथाद्वाङ्मेयमुपतस्थिरे ॥ १०
 तपोवृद्धिं ततः पृथ्वा गाङ्गेयं यदुकौरवाः ।

परिवार्य ततः सर्वे निपेदुः पुरुषर्षभाः ॥ ११
 ततो निशम्य गाङ्गेयं शाम्यमानमिवाणलम् ।
 किञ्चिद्दीनमना भीष्ममिति होवाच केशवः ॥ १२
 कच्चिज्ज्ञानानि ते राजन्प्रसन्नानि यथा पुरा ।
 कच्चिद्व्याकुला चैव बुद्धिस्ते वदतां वर ॥ १३
 शराभिघातदुःखात्ते कच्चिद्वात्रं न दूयते ।
 मानसादपि दुःखाद्धि शारीरं बलवचरम् ॥ १४
 वरदानात्पितुः कामं छन्दसृत्पुरसि प्रभो ।
 शंतनोर्धर्मशीलस्य न त्वेतच्छमकारणम् ॥ १५
 सुसुक्ष्मोऽपीह देहे वै शल्यो जनयते रुजम् ।

C. 12. 1821
 B. 12. 50. 16
 K. 12. 49. 16

इव प्रम, T G1. 3 : इवाप्रम (G1 'सु) (for 'नलम्)
 Ks V1 B Da Dn D2 : s s s सायंसूर्यसमप्रमं; Ds M
 सा(Ds मा)ये सूर्यमिवाप्रमं

7 Ks Ds om. 7^{ab} (cf v 1 6) —^a) K1 बहु
 मिर् (for मुनिमिर्) Ds एपास्य मानं बहुमिर् —^b)
 Da1 शतक्रतु —^c) Ś1 K1 मोघवतीम् (for शोषं)
 Da Ds अनु

8 K1 om. 8 —^a) Ś1 K1 D2 समालोक्य (for
 तमा) —^b) K2 : धार्मिक, K3 s V1 B D (ex
 cept D1) S धर्मज (for 'राट्) —^c) K2 : om. 8^{cd}
 —^e) M1. 3 ते च (for चैव) —^d) Ś1 तदा, V1
 ये च (for ते च)

9 ^a) Ks D1 अवस्कन्धाय, B1 तावस्कन्धाय, B2 अर-
 श्मत्वाय, D1 T G अवस्कन्ध च (for अवस्कन्धाय) Ca
 cutes अवस्कन्ध (as in text) M2 : यानेभ्य (for
 वाहेभ्य) —^b) K3 s D1 [अ]विचल; K4 प्रबलं, B0
 च (marg प्र)लनं, G2 प्रचलन् (for 'लं) B1 सम्यक्प्रच
 लित मन

10 ^a) K2 : V1 B0 2-5 D (except D1. 4) T1
 G1. 3 : M1 वाद्य तु; B1 वाद्यं च (for वाद्य च) B1
 Da2 Dn2 गोविन्द —^b) K3 कौरव; K5 (sup in)
 पाठवा, V1 B Da Dn D2 : s s s पार्थिवा (for कौ
 रवा) —^c) Ś1 K1 B1 D1 om (hapl) 10^a-11^b —^e)
 K1 न्यस्ताद् (for पश्चाद्) V1 B (B1 om) Da Dn
 D2 : s s s व्यासादीन्पिमुत्पयाश्च

11 Ś1 K1 B1 D1 om 11^{ab} (cf v 1 10) —^a)
 G1 ततो वृत्ति (for तपोवृद्धि) K2 Ds इष्टा (for
 पृथ्वा) K4. 5 V1 B (B1 om.) Da Dn D2 : s s s

तपो(Ds 'तो)वृद्ध तथा (K1 'तो, D2 a. 5 c 'दा) इष्टा
 —^b) Da यत्र, Ds यदि (for यदु-) V1 पुगवा,
 D1 T1 G1. 2. 4 पुंगव (for कौरवा)

12 Before 12, Ks ins वैशपायन उवाच —^a)
 Ks B2 s Dn D4. 3 S (except Gs) निशाम्य —^c)
 T2 दीनमतिर् (for 'मना)

13 Before 13, V1 (marg) B0 : s ins वासुदेव
 उवाच, T1 G1. 3 : मगवान् —^a) Ś1 K1 : D1 क
 श्चिद्, Da1 किञ्चिद् (for कश्चिद्) K3 s D4. 7 S ते
 (D1 हे) भीष्म, V1 B Da Dn D2 : s s s सर्वाणि (for
 ते राजन्) —^b) D1 प्रसन्नोसि D1 S (except T2
 M2) पुर; D2 सुरा (for पुरा) —^c) Ś1 K1 :
 D1 कश्चिद् (for कश्चिद्) B2 Da2 Dn1 न व्याकुला;
 D1 अया; D3 हि व्या; T2 अम्याहवा (for 'कुला)
 —^d) B1 D1 वस(D1 'श)तां (for वदतां)

14 ^a) G1 शराभिहत (for 'घात) K1 Da D1
 T G M1 दुःखार्हं (K1 'तो, Da M1 'ते), B1 दुःखं
 ते, D1 दुःखात्ते (for दुःखात्ते) —^b) D1 कश्चिद्;
 D6 कश्चिद् K1 गात्रो, T2 देह (for गात्र)

15 ^b) Ś1 K1 Dn2 D1 इति (for अति) —^c)
 Ds शान्तनोर् Ks नित्यस्य (for शीलस्य) V1 B Da
 Dn D2 a. 5 s शान्तनोर्धर्मनित्यस्य —^d) D1 T1 G1. 3 :
 ननु (for न तु) D1 [पु]ति (for [पु]तच्) Ś1 K V1
 B Da Dn D1-3 s मम, D1 इति; S C7 इह (for
 *शम)

16 ^a) Da D1. 3 G1 (before corr) सुसुक्ष्मे Ks
 B1-2 s D2-3 M1. 3 हि, K2 Da Dn तु; V1 B0. 4

c 12. 1821
D 12. 50. 16
K 12. 49 16

किं पुनः शरसंघातैश्चितस्य तव भारत ॥ १६
कामं नैतत्तवाख्येयं प्राणिनां प्रभवाप्ययौ ।
भवान्हुपदिशेच्छ्रेयो देवानामपि भारत ॥ १७
यद्धि भूतं भविष्यच्च भवच्च पुरुषर्षभ ।
सर्वं तज्ज्ञानवृद्धस्य तव पाणाविवाहितम् ॥ १८
संसारश्चैव भूतानां धर्मस्य च फलोदयः ।
विदितस्ते महाप्राज्ञ त्वं हि ब्रह्ममयो निधिः ॥ १९
त्वां हि राज्ये स्थितं स्फीते समग्राङ्गमरोगिणम् ।
स्त्रीसहस्रैः परिवृतं पश्यामीहोर्ध्वरेतसम् ॥ २०

च (for [इ]ह) K₁ वै देह, B₀ ३-५ D₂ ३ ५ ० वै शाल्यो, B₁ देवेन्द्र, M₂ देहो वै T₂ सुसूक्ष्ममपि देहे वै —^b) K₃ शाल्या, B₀ ३-५ D₂ ३ ५ ० देहे (for शाल्यो). —^d) D₇ चित्तस्य. K₃ ५ V₁ B D (except D₁) S पार्थिव (for भारत)

17 ^a) D₃ नैव (for नैतत्) D₂ न वाख्येयौ, D₃ ५ ० T₂ तवाख्येयौ (T₂ 'यो') (for 'ख्येय' —^b) B₁ M प्रभवाप्यय, B₂ 'स्य; D_{n2} 'स्यौ (for 'प्ययौ) —^c) Ś₁ K₁ ३-५ D₁ ४ ७ ८ T G M₄ उपदिशेच्च; K₂ उपदिशान् (for हुपदिशेच्च) V₁ B Da Dn D₂ ३ ५ ० उपदेष्टु भवान्शक्तो.

18 G₃ om. 18^{ab}. —^a) Ś₁ K₁ यदि, V₁ B Da Dn D₂ ३ ५ ० यद्धि (for यद्धि). Ś₁ K₂ ४ Da₂ Dn D₁ ३ भविष्यं च; K₁ 'प्यश्च (for 'प्यश्च) —^b) Ś₁ K₁ D₁ भविष्यत्; B₁ सत्सर्वं; M₂ भव्यश्च (for भवश्च). B₂ Da भरतर्षभ (for पुरुष) —^d) K₂ ४ T₂ [इ]व स्थितं, T₁ G₃ ४ [इ]हाहृतं; G₁ २ [इ]वाहृतं (for 'हितम्) B (except B₂) D₂ ३ ५ ० तव भीष्म प्रतिष्ठितं.

19 ^a) K₁ V₁ B Da Dn D₂ ३ ५ ० ८ संघा (D₃ 'भा)रश्च; T G संसारस्य (for 'रश्च). T G [इ]ह (for [ए]व) —^c) D₃ विदितस्य (for 'तस्ते) —^d) All MSS. (except Ś₁ K₁ २ D₁ ३) धर्ममयो (for ब्रह्म')

20 ^a) K₃ D₁ नान्य, D₁ क हि, T₁ G M न हि (for त्वां हि) Da राज्य (for राज्ये) B₀ स्फीत; T₁ G किं (T₁ G₁ क)चित् (for स्फीते) D₇ न हि राज्ये स्थितमपि, T₂ न हि राज्यस्यमपि स. —^b) D₃ ३ समग्रामम्; G₁ 'प्राङ्गम् (for 'प्राङ्गम्). B₁ Da D₃ अरोगिणां (Da₁ 'नं; Da₂ 'त). —^d) K (except

ऋते शांतनवाङ्गीष्मात्रिषु लोकेषु पार्थिव ।
सत्यसंधान्महावीर्याच्छराद्भ्रमैकतत्परात् ॥ २१
मृत्युमावार्य तरसा शरप्रस्तरशायिनः ।
निसर्गप्रभवं किंचिन्न च तातानुशुश्रुम् ॥ २२
सत्ये तपसि दाने च यज्ञाधिकरणे तथा ।
धनुर्वेदे च वेदे च नित्यं चैवान्वेक्षणे ॥ २३
अनृशंसं शुचिं दान्तं सर्वभूतहिते रतम् ।
महारथं त्वत्सदृशं न कंचिदनुशुश्रुम् ॥ २४
त्वं हि देवान्सगन्धर्वान्ससुरासुरराक्षसान् ।

K₅) B Da Dn D₂ ३ ५ ० M₂ पश्यामीव; D₇ T₁ G 'मेह, T₂ 'मो हि, M₄ 'मि हि (for 'मीह)

21 ^b) V₁ Da भारत, B₁ पार्थिव, D₇ G₁ पार्थिव. —^c) V₁ B Da Dn D₂ ३ ५ ० M₂ 'धर्मान् (for 'सधान्) Ś₁ K₁ वीरान्, G₁ 'वीरान् (for वीर्यात्) —^d) K₁ G₁ शूरान् Da₁ 'तत्परा'

22 ^a) D₁ आवाही (for 'यं). V₁ B D (except D₁ ४ ८) S तपसा (for तरसा) —^b) K₃ D₁ शस्त्र, B₁ सह (for शर) B₀-३ ५ सस्तर; B₃ ४ Dn D₃-५ संस्तर; Da₁ 'शस्त्र, Da₂ 'स्वस्तर (for 'प्रस्तर) K (except K₁) B₀ ४ ६ D₁ ७ ८ S 'शायिनं (for शायिन') —^c) K₂ ४ D₇ S त्रिवर्ग; D₃ विसर्ग (for निसर्ग) D₁ प्रवरं, G₂ प्रवण (for प्रभव). B₀ २-४ G₂ M₁ कंचिन् —^d) K₃ भव तात, 'K₃ रुदताम्; D₃ न वा तात (for न च तात) K₂ ४ B₁ D₁ ७ ८ S (except M₄) [अ]नुशुश्रुम् V₁ Da न च वा तात शुश्रुमं (V₁ 'म, Da₂ 'म). — After 22, D₇ reads 25

23 ^b) K₃ ५ D₁ सत्याधिकरणे; D₃ यज्ञादि' (for यज्ञाधि') —^d) B₃ ५ Dn D₂-० नीत्यां (for नित्य) K₃ वेद (for चैव) K₁ २ ४ D₁ [अ]न्व (K₄ 'नु)वी क्षणे; B₁-३ ६ Dn D₃ ५ ० [अ]नु (D₃ ५ 'न्व)रक्षणे, D₄ [अ]नूये' (for [अ]न्वे')

24 ^a) D₃ G₁ आनृशस Da₂ M₁ शुचिर् (for शुचि) —^c) G₁ तत्, M₂ च (for त्वत्). —^d) K₁ ५ V₁ Da Dn₂ D₃ G₁ किंचिद् (for क'). K₄ ६ B₁ Da D₁ ७ ८ S (except M₄) अनुशुश्रुम'

25 D₇ reads 25 after 22 —^a) T₂ लोकान् (for देवान्) B₁ स देवान्समरे सर्वान् —^b) D₁ 'मानुपान्; D₇ T G 'मानवान् (for राक्षसान्). K₃

शुक्त एकरथेनैव विजेतुं नात्र संशयः ॥ २५
 त्वं हि भीष्म महाबाहो वृषणां वासवोपमः ।
 नित्यं विप्रैः समाख्यातो नवमोऽनवमो गुणैः ॥ २६
 अहं हि त्वाभिजानामि यस्त्वं पुरुषमत्तम ।
 त्रिदशेष्वपि विख्यातः स्वशक्त्या सुमहाबलः ॥ २७
 मनुष्येषु मनुष्येन्द्र न दृष्टो न च मे श्रुतः ।
 भवतो यो गुणस्तुल्यः पृथिव्यां पुरुषः क्वचित् ॥ २८
 त्वं हि सर्वैर्गुणैः राजन्देवानप्यतिरिच्यसे ।

तपसा हि भवाञ्छक्तः स्रष्टुं लोकांश्चराचरान् ॥ २९
 तदस्य तप्यमानस्य ज्ञातीनां संक्षयेण वै ।
 ज्येष्ठस्य पाण्डुपुत्रस्य शोकं भीष्म व्यपातुद ॥ ३०
 ये हि धर्माः समाख्याताश्चातुर्वर्ण्यस्य भारत ।
 चातुराश्रम्यसंसृष्टास्ते सर्वे विदितास्तव ॥ ३१
 चातुर्वेद्ये च ये प्रोक्ताश्चातुर्होत्रे च भारत ।
 सांख्ये योगे च नियता ये च धर्माः सनातनाः ॥ ३२
 चातुर्वर्ण्येन यथैको धर्मो न स विरुध्यते ।

C. 12. 1248
E. 12. 50. 33
K. 12. 49. 34

V1 B0 2-3 Da Dn D: 2: 3 3 समुरान्यक्षराक्षमान्,
 B1 सहगधर्वः; M1.2 3: सनरामुरः; M2 सासुरोरगमानु
 पान् —^a) D1 शक्रः (for शक्त) V1 B (except
 B1) D3 Dn D: 2: 3 3 त्वेकः; D1 चैक (for एक)

26 D: om. 26^{ab} M1.3 4: repeat 26^{ab} after
 29^{ab} —^a) V1 B Da Dn D: 2: 3 3 स त्वं (for त्व
 हि) —^b) K2 4 वा (K+ व)भवो यया, T2 M 'वो
 पन — M2 om. 26^c-27^b M1.2 4: read 26^c-27^b
 after the repetition of 26^a (cf. v l. 29) —^d) B0
 [s]नवमो, M1.3 ह्यनो (for नवमो) K3 B4 D1-2
 [s]नवमैर्, K. B2 Da सनवमिर्; B0 नवमो; B2
 नवमैर्, T G [s]नुपनो (T: G2 'मैर्'); Ca सनवमो
 (as in text) Cv as in text

27 D: reads 27 twice For sequence in
 M1.2 4, cf. v l. 26 M2 om 27^{ab} (cf. v l. 26)
 —^a) K (except K1) B. Dn D: 2-3 S (M2 om.)
 च त्वा; V1 B0-1 Da त्वां (Da त्व) च (for हि
 त्वा) —^b) D- T1 G स्वय (for यस्व) K1 4 B:
 सत्तम (for -सत्तम) B1 यस्व च पुर्ययम — After
 27^{ab}, D: T G read 29^{cd} V1 om. (1 hapl.) 27^{cd}
 —^c) K1 D1 7 G2 M1.3 [ज]मि, Da [ह]ति (for
 [ज]पि) —^d) K2 4 स, K2 V1 B Da Dn D:
 2. 3 3 त्व (for स्व) B Da Dn D: 2: 3 3 पुरुषोत्तम
 (B1.5 D: 2 3 'म), T2 G2 M2 4 सुमहाबल D1
 (cf. 26^d) (first time) नवमोऽनवमैर्गुणैः; D: स्वशक्त्या
 महाबला

28 ^b) Ś1 K1 D2 [s]मि न मे; D1 [s]न्नि न च
 (for न च मे) D: S न च (D- om च) दृष्टो न च
 श्रुत —^c) Dn1 भविता (for भवतो) K2 om. यो,
 K3 V1 B Da Dn1 D2-1 T1 G3 वा (Da वि); Dn2
 ना; T2 G1.2 4 हि (for यो) V1 B1.2 Da Dn
 युक्त (for तुल्य) —^d) B1 युक्तश्च, M2 लोकेषु

(for पृथिव्यां) Ś1 K1 न श्रुत (for पुरुष) D1
 पृथिव्या नरतपम, T2 पृथिव्यां नामवेत्तत

29 ^a) All MSS (except Ś1 K1.2 4 D3) सर्व
 (for सर्वैर्) D: S भीष्म (for राजन्) —^b) K1
 -रिच्यते; Da D2 3 -रिच्यते (for -रिच्यते) — After
 29^{ab}, M1.3 4: repeat 26^{ab}, followed by 26^c-27^b
 D: T G read 29^{cd} after 27^{ab} —^c) Da1 [ज]मि-
 (for हि) —^d) B1 शप्नुं, D3 स्वस्तु (for स्वष्टुं)
 D: T G1.2 4 लोके, G2 केन (for लोकाश्) — After
 29, K1.2 V1 B Da Dn D: 2 3 3 ins *

116* किं पुनश्चात्मनो लोकात्तत्तमानुत्तमैर्गुणैः ।

30 ^a) T2 ततोऽय, M1 तदपि (for तदस्य) Ś1
 ताप्यमानस्य; D: दृष्ट, M1 [ज]तप्य (for तप्य)
 —^b) Ś1 K1 V1 B Da1 Dn1 D1-3 5-7 T1 G3 4 M2
 संक्षयेन, Da2 सक्षेपेण —^d) K3 D1 transp शोकं
 and भीष्म D1 व्युपातुद, D: ह्यपा, D3 व्यया

31 ^a) Da D3 यो (for ये) D: T1 G M1.3 च;
 T2 तु (for हि) D3 धर्म- (for धर्मा) —^b) Da
 Dn2 (before corr) D3 G1 चातुर्वर्णस्य — K2 om. from
 ण्यस्य up to 12 51 4^c G2 om. (hapl.) 31^c-32^b
 —^c) Da D2 4.5 M2 4 चा (D1 M2 च) तुराश्रम, D2
 चतुराश्रम्य- (for चातुराश्रम्य) K2.5 V1 B Da
 Dn D-3 -सयुक्ता, K1 -संष्टास्य; T2 M2 -संष्टास्य;
 G1 -संष्टास्य, M2 -संष्टास्य (for -संष्टास्य) K1 चतुरा-
 श्रमस्य संष्टास्य (hypermetric) —^d) K2.5 V1 B
 Da Dn D2-3 transp ते and सर्वे

32 Cf. 12 46 22 K2 om. 32 and G2 32^{ab} (for
 both, cf. v l. 31) —^a) K2 5 V1 B Da Dn
 D2-5 M2 चातुर्वेद्ये, D3 'वर्णि; M1 3 4 वैद्ये (for
 'वैद्ये) —^b) D: T G1.2 4 चातुर्होत्राश्च, D2 'होत्रं;
 M2 चतुर्होत्रे D1 तु (for च) —^c) V1 B D (except

C 12-1849
B. 12. 50 34
E. 12. 49 34

सेव्यमानः स चैवाद्यो गाङ्गेय विदितस्तव ॥ ३३
इतिहासपुराणं च कात्स्न्येन विदितं तव ।
धर्मशास्त्रं च सकलं नित्यं मनसि ते स्थितम् ॥ ३४
ये च केचन लोकेऽस्मिन्नर्थाः संशयकारकाः ।
तेषां छेत्ता नास्ति लोके त्वदन्यः पुरुषर्षभ ॥ ३५

स पाण्डवेयस्य मनःसमुत्थितं
नरेन्द्र शोकं व्यपकर्ष मेधया ।
भवद्विधा ह्युत्तमवुद्धिविस्तार
विमुह्यमानस्य जनस्य शान्तये ॥ ३६

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५० ॥

D1. 4) T G Ms 4 योमे सांख्ये (by transp), M1 3 योन्वे
सांख्ये Ś1 K5 B1 D7 T G निरता, K1 3 D4 नियमा
(for नियता). —^a) Ś1 K1 ते (for ये) K5 धर्मे

33 K2 om 33 (cf. v 1 31). —^a) Ś1 K1 4
चातुर्वर्ण्ये (K1 'र्णे)पि यश्; K5 'वर्णेन यश्; V1 B Da
Dn D2 8 5. 6 M3 'वर्ण्यस्य य'; D1 'वर्ण्ये च य', D5
'वर्णेपि य'; T1 G3 'वर्णनयै'; G1 2 4 M1 'वर्ण्ये-
(G1. 2 4 'र्ण्ये)न चै (for चातुर्वर्ण्येन यश्) K5 5 Bo.
1 8-5 Dn1 चोक्तो; V1 B2 Da Dn2 D2 8 5 6 प्रोक्तो
(for चोक्तो). D7 T2 चातुर्वर्ण्यमय चै (T2 'यैश्चै)व,
Cv 'वर्ण्यस्य यश्चोक्तो. —^b) K1 V1 B Dn2 D1-3 5-5
T2 धर्मो न स (K1 न स, D3 ना स; T2 नस्तद्),
T1 G3 न स धर्मा, G1 न स्वधर्माद्; G2 न स धर्मो
(by transp.). D0 विकल्पते (for विरुच्यते) Da
धर्मो न न (Da1 नि) विशिष्यते —^c) D4 om 33^a.
—^e) Ś1 सेवमान. Ś1 K1 सदैवाद्यो; B1 3. 4 Dn
D2 8 5 6 सवैयाख्यो, D7 T G M2 4 स चै (D7 तवै)
वान्यो (for 'वाद्यो) Cv cites चान्यो —^d) Ś1 D3
विदितास् (D3 'ता) — After 33, K1 3 4 V1 B D
(except Da2, D4 after 33^{ab}) S (except G2) ins

117* प्रतिलोमप्रसूतानां म्लेच्छानां चैव य स्मृत ।
देशजातिकुलानां च जानीये धर्मलक्षणम् ।
वेदोक्तो यश्च शिष्टोक्त स चैव विदितस्तव ।

[D4 om line 1 — (L 1) D1 प्रतिलोम- (for प्रति-
लोम-) D3 -प्रसूतात्मा, T2 -प्रसूताना (for -प्रसूताना).
V1 B Da1 Dn D2 8 5 6 वर्णानां (for म्लेच्छाना) K5
स्मृत, M2 स्मृता — (L 2) K3 D4 -काल- (for -जाति)
K3 D4 तु (for च) D7 T2 जानीते — (L 3) K1 D1
चैव (for यश्) D4 शिष्टोक्त, D5 शिष्टश्च K1 Bo Dn
D1 सदैव, B4 स च वै (for स चैव)]

K1 3 V1 B Da1 D2-5 7 8 T1 G3 4 M cont K5
Da2 G2 ins after 33.

118* प्रवृत्तश्च निवृत्तश्च स चापि विदितस्तव ।

[K1 5 B1 D3 प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च (for the prior
half) K5 D4 8 सर्वो (D4 'वो)पि (for न चापि)]

34 K2 om 34 (cf. v 1. 31); D4 om (hapl.)
34^{ab} —^a) Ś1 D1. 8 इतिहासा; K3 अतिहास (for
इति). Ś1 K1 4 V1 Bo-2 4 5 Da -पुराणाश्च; K5 5 B3
Dn 'णार्था, B3m 'णाद्या; D5 पुराणानि; G2 -पुरा
णोक्ता (for -पुराणं च) —^b) Ś1 K3. 4 V1 B Da
Dn D5 G2 M2 विदितास् (for 'त) D7 T G M4
प्रभो (for तव) K1 केन सविदितास्तव —^c) K3 D4
तु (for च). G1 2 M3 निखिल (for सकल) —^d)
T2 transp मनसि and ते D3 सस्थित (for ते
स्थितम्)

35 K2 om 35 (of v 1 31) —^e) K1 transp
छेत्ता and लोके T2 वेत्ता (for छेत्ता). —^d) K1
पुरुषर्षभ

36 K2 om. 36 (of v 1 31) —^b) Dn2
(before corr) काले (for शोक) B2 व्यपकर्ष (for
व्यप) —^c) D1 विस्ताराद् (for -विस्तारा) —^d)
B1 विसृष्टमानस्य, D3 विमुक्त, M2 विमुच्य (for
विमुह्य) K3 5 B1 Dn D1. 4 नरस्य (for जनस्य)
K1 विमुह्यमानस्य हि शान्तये विदु

Colophon om in K2 V1 B1 4 Da (for K2, of
v 1 31) — Sub-parvan Ś1 K (K2 om) Bo 2 5
Dn D1-6 T2 G2 M राजधर्म — Adhy name D7
S (except T2 M2 4) भीष्मदर्शन — Adhy no
(figures, words or both) B2 Dn D7 S 50 (as in
text), D2 8 48 — Śloka no Dn1 D3 38

५१

वैशंपायन उवाच ।

शुक्ला तु वचनं भीष्मो वामुदेवस्य धीमतः ।
 किञ्चिदुन्नाम्य वदनं प्राञ्जलिर्वाक्यमत्रवीत् ॥ १
 नमस्ते भगवन्त्रिणो लोकाणां निधनोद्भव ।
 त्वं हि कर्ता हृषीकेश संहर्ता चापराजितः ॥ २
 विश्वकर्मत्रमन्तेऽस्तु विश्वात्मन्विश्वसंभ्रम ।
 अपरगोऽसि भूतानां पञ्चानां परतः स्थितः ॥ ३
 नमस्ते त्रिषु लोकेषु नमस्ते परतस्त्रिषु ।

योगेश्वर नमस्तेऽस्तु त्वं हि सर्वपरायणम् ॥ ४
 मत्संश्रितं यदात्थ त्वं वचः पुरुषसत्तम ।
 तेन पश्यामि ते दिव्यान्भावान्हि त्रिषु वर्त्मसु ॥ ५
 तच्च पश्यामि तच्चेन यत्ते रूपं सनातनम् ।
 सप्त मार्गा निरुद्धास्ते वायोरमिततेजसः ॥ ६
 दिवं ते शिरसा व्याप्तं पद्भ्यां देवी वसुंधरा ।
 दिशो भुजौ रविश्चक्षुर्वीर्ये शक्रः प्रतिष्ठितः ॥ ७
 अतसीपुष्पसंज्ञाशं पीतवाससमच्युतम् ।

C. 12. 1251
 B. 12. 51 B
 K. 12. 50 B

51

1 K₂ om 1^a-4^a (cf v 1 12 50 31) D₁ s
 T₁ om the ref —^a) K₃ D₁ तद् (for तु) —^c)
 D₁ क्विद् (for किं) B₀ 2-; D₁ -; T₂ G₂ s उद्भव्य;
 B₁ उद्भव्य, D₁ उदात्म (for उद्भव्य) K₁ B₁ Da₂
 G₁ वचन (for वदन)

2 = (var) 12 47 57 K₂ om 2 (cf v 1 1)
 Before 2, Ś₁ K₁ B₀ 1-; D_n D₂ s s c T₁ G₁ ins
 भीष्म उवाच —^a) K₃ Da₁ M₁ भगवान् (for 'वन्)
 K₃ om. (hapl) from त्रिणो upto विश्वामन् (in 3^b)
 K₁ V₁ B D (except D₁ s) T₁ G M वृष्ण (for त्रिणो)
 T₂ नमस्ते वृष्ण भगवन् —^b) K₁ निधनोद्भव, V₁
 B₀-; Da D₁ -; M₁ s s प्रभवाप्यय (Da 'य'), B₁ s
 D_n D₂ T G M₂ प्रभवाप्यय (B 'य') —^d) T₁ G₁
 M चा (G₁ च) पराजित

3 = 12 47 55 K₂ om 3 (cf v 1 1) K₃ om
 up to विश्वामन् (cf v 1 2) —^a) D_n G₁ तु (for
 ऋन्) —^c) D₁ D₂ विश्वमम (D₃ 'व) —^e) K₃
 अपरगोऽसि, V₁ B₀ 2 Da D_n D₂ s T₂ 'वर्गन्तु,
 B₁ 2 s s D₁ T₁ G₁ s s M 'वर्गन्तु, D₁ s (before
 corr) 'वर्गोऽसि, G₂ 'वर्गश्च (for 'वर्गोऽसि) D₁ अप
 र्गोऽसिभूताना —^d) K₁ om पञ्चाना D₁ परतः; G₁
 M₁ परत, M₁ s परत (for परत) B₂ D_n D₂ G
 (except G₁) M स्थित, D₃ स्थिता, T₂ तत् (for
 स्थित).

4 = (var) 12 47 56 K₂ om 4^a (cf v 1 1)
 —^a) D₁ नम स्त (sic). —^c) K V₁ B Da D_n
 D₁ s योगेश्वर, M₁ s योगेश्वरन् (for 'श्वर) —^d)

K₁ B₁ M₂ सर्वपरायण, V₁ B₀ 2-; D_n D₂ s s c
 M₁ s 'परायणः

5 ^a) K₁ B₁ यत्, B₁ D₁ सत्, D₁ तत् (for
 मत्) K₃ V₁ D₁ सश्रय, D_n सस्थित, T₂ सस्यं
 यद् (for सश्रित) Ś₁ V₁ यथात्थ त्व, K₁ यदा भूत्वा,
 K₃ यदा तत्त्वं (for यदात्थ त्व) —^b) = 12 47
 58^{ab} —^c) D_n न ते (for तेन) —^d) G₁ om (hapl)
 from ते up to पश्यामि (in 6^a) V₁ B D_n D₂ s s c
 ते भावान्; Da₂ तैतावत् (sic), T₂ ते दिव्या, M₂ s
 दिव्यान्ते (by transp) Ś₁ ते पश्यामि विभो दिव्यान्
 —^d) V₁ B Da₁ D_n D₂ s s c दिव्यान्, Da₂ दिव्या,
 T₂ M₂ s भवान् (for भावान्) V₁ D₁ T G₂-; त्रिषु
 च (for हि त्रिषु) K₃ कर्मसु (for वर्त्मसु)

6 6^{ab} = 12 47 58^{cd} G₁ om up to पश्यामि
 (cf v 1 5) —^a) B₁ Da₁ यच्च, D₂ तत्र, D₃
 न च (for तच्च) V₁ B Da D_n D₂ s s c गोविद् (for
 तत्रेन) —^b) = 90^a, line 2 —^c) Ś₁ K₁ सप्त
 मार्गान् Ś₁ K₁ D₁ निरुद्धास्ति, T₂ 'ध्यते (for 'द्वास्ते)
 —^d) D₂ त्वयोर (for वायोर) D₁ अमिततेजसा

7 7^{ab} = 12 47 59^{ab} —^a) K₃ s D₁ द्यौस्त्वया;
 D₁ s द्यौश्च ते (for दिव ते) K₃ D₁ s व्याप्त (for
 व्याप्त) —^b) K₁ s देवी K₁ वसुंधरा —^c) = 90^a,
 line 1 —^d) K₂ s s B₃-; D_n D₂-; S
 (except T₂) भुजा, V₁ भुजे, B₂ D₁ s भुजे, Da
 D_n भुजे (for भुजौ) —^e) B₀ s D_n D₂ s s c
 शक्र (for शक्र) K₃ Da₂ प्रतिष्ठितं

8 8^{ab} = 12 47 60^{ab} D_n om 8^{ab} —^b) Ś₁
 K₁ s सश्रय, D₁ अप्रिय (for सच्युतम्) B₁ पीत

वपुर्ह्यनुमिमीमस्ते मेघस्येव सविद्युतः ॥ ८
 त्वत्प्रपन्नाय भक्ताय गतिमिष्टां जिगीषवे ।
 यच्छ्रेयः पुण्डरीकाक्ष तद्भ्रायस्व सुरोत्तम ॥ ९
 वासुदेव उवाच ।
 यतः खलु परा भक्तिर्मयि ते पुरुषर्षभ ।
 ततो वपुर्मया दिव्यं तव राजनप्रदर्शितम् ॥ १०
 न ह्यभक्ताय राजेन्द्र भक्तायानृजवे न च ।
 दर्शयाम्यहमात्मानं न चादान्ताय भारत ॥ ११
 भवांस्तु मम भक्तश्च नित्यं चार्जवमास्थितः ।
 दमे तपसि सत्ये च दाने च निरतः शुचिः ॥ १२
 अर्हस्त्वं भीष्म मां द्रष्टुं तपसा स्वेन पार्थिव ।
 तव ह्युपस्थिता लोका येभ्यो नावर्तते पुनः ॥ १३

सन्धानमच्युत, M₁ ३ पीतवास समन्वित —^c) G₁ पुनर्
 (for वपुर्) Dn₁ एनुमिमीनस्ते (sic), D^r एनुत्तम
 यत्ते. B₁ वपुर्भ्रात नमस्तेस्तु.

9 = (var) 12 47 62 —^a) K₂ ४ स्व, D₇ ४
 S स्वा (for स्वत्) —^b) D₈ खटां (for हृष्टा)
 K_{२.६} B₂ G₂ M₄ (sup lin as in text) जिगीषवे,
 Da जिगीष्वे (Da₂ 'य'ते (for जिगीषवे) —^c) K₁
 D₁ पुण्डरीकाक्ष्य (D₃ 'क्षस्), K_६ (sup lin as in text)
 'काक्ष्य, D₁ पाण्डरीकाक्ष (sic) —^d) D₁ ध्यायस्व
 पुरुषोत्तम

10 D₈ om the ref T₂ G₂ धीमगवान् (for वासु
 देव) —^a) G₁ पुरा (for परा) K₁ शक्तिर् (for
 भक्तिर्) —^b) K_३ ६ D₁ G₁ (sup lin) भरतर्षभ
 (for पुरुष) —^c) K_३ ६ V₁ B D (except D₁) S
 transp वपुर् and मया D₁ दिव्यस् —^d) K_६ V₁
 B Da Dn D₂ ३ ६ ७ T₁ G_३ ४ त्वयि (for तव) D₇
 T G विदर्शित (for प्रद) S₁ K₁ २ तव राजेन्द्र दर्शित,
 D₈ त च भीष्म प्रदर्शित

11 ^d) D₁ ते (for न) V₁ B Da Dn D_{2.३} ६ ० ४
 चाशाताय, D₁ चादाताय (sic), D₇ च दाताय D₁
 भारत

12 ^a) S₁ K₁ २ ४ G₁ २ च (for तु) M₄ मयि
 (for मम) Da तु (for च) —^b) V₁ D₁ आर्ज
 वम्, M₄ स्वार्ज (for चार्ज) Ca cites आर्जवम्
 Da₂ आस्थित —^c) K₁ देशे (for दमे) —^d) S₁
 K₁ २ ४ B₁ D₁ ४ नियत (for निरत)

पञ्चाशतं पद्म कुरुप्रवीर
 शेषं दिनानां तव जीवितस्य ।
 ततः शुभैः कर्मफलोदयेस्त्वं
 समेष्यसे भीष्म विमुच्य देहम् ॥ १४
 एते हि देवा वयवो विमाना-
 न्यास्थाय सर्वे ज्वलिताग्निकल्पाः ।
 अन्तर्हितास्त्वां प्रतिपालयन्ति
 काष्ठां प्रपद्यन्तमुदक्पतंगम् ॥ १५
 व्यावृत्तमात्रे भगवत्पुदीर्ची
 सूर्ये दिशं कालवशात्प्रपन्ने ।
 गन्तासि लोकान्पुरुषप्रवीर
 नावर्तते यानुपलभ्य विद्वान् ॥ १६

13 K_६ om 13^a) —^a) K₁ 11 म धतस्व, D₇
 महस्य (for अर्हस्व) —^b) Bo ३- D₁-३ २.० ४ G₂
 before corr) M₂ भारत (for पार्थिव) —^c) D₁ ४
 पुपस्थिता (for पुप) —^d) B₁ नावर्तते, D₇ ३ S
 'तमे (for 'तते) D₁ गता (for पुन)

14 ^b) D₁ द्विजानां (for दिनानां) D₃ भव (for
 तव) —^c) D₁ ततः शुभे कर्मफलोदयेस्त्वं —^d) D₁
 समीप्यसे (for समेष्यसे)

15 ^a) K₁ एतेहि (for एते हि) G₂ om हि
 Da₁ दोषा; Dn₂ देवो S₁ K₁ D₁ ० विमानान् (for
 'नानि) —^b) D₁ [व]स्थाय D₁ ज्वलितानि (for ज्वलि
 तानि) —^c) S₁ D₁ T₂ त्वा परिपालयति, G₁ साप्रति
 (for स्वा प्रति) —^d) D₇ T₁ G_३ ४ प्रपद्यत D₇ T
 G₂₋₁ M उदक्पतंगा G₁ काष्ठा प्रपद्यत उदक्प्रमंगा Ca
 cites काष्ठां (as in text); also उदक् and पतंग

16 ^a) K_३ ६ V₁ B Da Dn D₂ ३ ६ ० व्यावर्त
 (D_० 'स्व'माने, D₁ व्या**मात्रे, D₇ T₁ G_३ ४ व्यावृत्त
 माने, D_३ G₁ 'मार्गे' (for 'मात्रे) —^b) K_३ ६ V₁ B
 Da Dn D₂₋₇ S जग (T₂ मह)कालवशा, D_३ यज्काल
 वमा (for दिश कालवशात्) — K_३ om 16^a-17^b
 —^c) D₇ वीरान् (for लोकान्) V₁ 'प्रवीरा, D_३
 'प्रवीरानि, G₁ (before corr) 'प्रवीरान् (for 'प्रवीर)
 —^d) K₁ D₁ नावर्तते; D_३ [व]नुवर्तते, G₁ (before
 corr) आवर्तते; M नावर्तते (for 'तते) K₁ (by
 corr) M₃ विद्वान्

अमुं च लोकं त्वयि भीष्म याते
 ज्ञानानि नद्भयन्त्यसिलेन वीर ।
 अतः स्म नर्जं त्वयि संनिरुपं
 समागता धर्मविवेचनाय ॥ १७

तज्ज्ञातिशोकोपहतश्रुताय
 सत्याभिसंधाय युधिष्ठिराय ।
 प्रमूहि धर्मार्थसमाधियुक्त-
 मर्थ्यं वचोऽस्यापनुदास्य शोकम् ॥ १८

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वेणि एकपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

५२

वैशंपायन उवाच ।
 ततः कृष्णस्य नद्भयन्त्यं धर्मार्थसहितं हितम् ।
 श्रुत्वा शातनयो भीष्मः प्रत्युवाच कृताञ्जलिः ॥ १
 लोकनाथ महाबाहो गिव नागयणाच्युत ।

तत्र वाम्यमभिश्चुल्य हर्षणास्मि परिप्लुतः ॥ २
 किं चाहमभिधास्यामि वाक्पते तत्र संनिधौ ।
 यदा वाचोगतं सर्वं तत्र वाचि समाहितम् ॥ ३
 यद्धि किञ्चित्कृतं लोके कर्तव्यं क्रियते च यत् ।

C 12 18 5
 B 12 52 4
 K 12 51 4

17 ka om 17^a (cf v. 1 16) —^a) D₃ प्रसुच
 (for अमुं च) B₁ लोकं (sic), D₂ लोके (for लोक)
 K₁ वीर (for भीष्म) D₁ जाते (for याते) —^b)
 K₁ वक्ष्यति, B₁ रक्ष्यति, D₁ ऽ नक्ष्यति S₁ K₁ 4 B₁
 D₁ ऽ अखिलानि वीर (K₁ भीष्म, D₂ वीरान्), B₂
 अचिरेण वीर; D₁ अत्रलोकिनानि (for अखिलेन वीर)
 Da ज्ञानो विनश्यत् (Da. 'ती'चिरेण वीर, D₁ S
 ज्ञानानि सर्वाणि पराभवियन् —^c) M₁ ऽ ऽ तत् (for
 अत) K₂ V₁ B Da Dn D₂ ८ तु, D₁ ऽ त, T₂
 हि (for स्म) K₃ 4 B₁ D₁ 7 ऽ S तत्र, D₁ भव,
 Ca त्वयि (as in text) D₂ २ . मनिरुपं —^d) D₁
 समागते K. Dn धर्मविचेतनाय (for 'विवेचनाय')

18 ^a) D₁ तज्ज्ञात, M₂ सज्जाति (for तज्ज्ञाति).
 Ca cites तत् (as in text) K₁ २ -लोकोपहत; M₁ ३
 -शोकोपहत (for -शोकोपहत) K₃ D₁ त्वं (D₁ तज्)
 ज्ञातिशोकोपहताय मत् —^b) K₁ समाभिमधाय, D₁
 M₁ सत्याभिसंधाय —^c) K₂ अर्थं, V₁ B Da Dn
 D₂ २ . ८ मत् (for अर्थं) K₂ . V₁ B Da Dn
 D₁-३ [अ]पनुदास्य, K₁ [अ]मिनुदास्य (for [अ]पनुदास्य)
 K₂ शोके K₁ अर्थो वचो व्यपनुदास्य शोक, D₁ अर्थं
 वचोस्यापनुदे श्रुत्वा यत्, D₂ अर्थं वच स्म प्रणुदास्य शोक
 (sic), S अर्थं (T₂ अर्थं, G₂ तथ्य) वचोस्यापनुदेच्छ्रम
 (T₂ M 'च्छ्रुत्वा' यत्

Colophon — Sub parvan S₁ K V₁ Da Dn
 D₁-२ -१ T₂ M राजर्म — Adhy name D₁ T₁ G
 भीष्मनि (D₁ 'वि'द्योत; M₂ वासुदेवस्तुति. — Adhy.

no (figures, words or both) B₁ Dn₂ 50, D₁
 Dn₁ D₁ S 51 (as in text), D₂ ४ 49 — Sloka
 no Dn₁ D₂ 18.

52

1 D₃ om the ref —^b) K₃ तत्, Da शुभं,
 Dn. (before corr) तथा (for हितम्) M₂ धर्मार्थप्रिय
 सहित —^c) D₁ T₁ G₁ ३ ऽ M₁ ३ कृष्ण (for भीष्म)

2 Before 2, B₀ ३ T₁ G₁ ३ ऽ ins भीष्म उवाच
 —^c) K₄ अभिष्टुल्य, V₁ B Da Dn D₂ ३ ८-१ S उप
 (D₁ 'पा')श्रुत्वा, D₃ अति (for अभि) —^d) D₃
 परिप्लुत (for 'प्लुत')

3 ^a) S₁ वाहम् (for चाहम्) K₁ अभिजानामि
 (for 'धा'यामि) —^b) S₁ वाक्षतस्; K₁-4 Dn₁ D₁
 वाम्य ते, K₃ D₂ ३ ६ ० वाक्य च, B₁ २ Da वाक्यं तु
 (B₁ वै) (for वाक्पते) —^c) K₃ यद्वाभो, D₃
 यदा वाच, M₁ यदा वचो D₁ वद वाहोच सर्वं (sic)

4 ^a) K₁ युधि, K₃ यदि; V₁ B₀ ३-५ Da Dn
 D₂ ३ ६ ० यच्च, B₁ सर्वं (for यद्धि) K₃ Dn अचिल,
 D₃ हित (for कृत) —^b) D₁ यम्, D₃ तत् (for
 यत्) —^c) S₁ G₁ निस्त, D₁ निस्तुत V₁ T₂ सर्वं,
 M₂ मय्यग् (for देव) —^d) K₂ ३ ६ V₁ B₀ १ ३-६
 Da Dn D₂-१ T G₁ ३ ऽ M₃ लोके; D₁ लोक[को]
 (for लोका) K₃ ५ D₁ ३ T₁ G M बुद्धिमयो; V₁
 B₀ १ ३-५ Da Dn D₂ ३ ६ ० T: 'मतो; B₂ 'गतो;

C 12 1885
B 12 52 4
K 12 51 4

त्वत्तस्त्रिःसृतं देव लोका बुद्धिमया हि ते ॥ ४
कथयेद्देवलोकं यो देवराजसमीपतः ।
धर्मकामार्थशास्त्राणां सोऽर्थान्ब्रूयात्तवाग्रतः ॥ ५
शराभिघाताद्व्यथितं मनो मे मधुसूदन ।
गात्राणि चावसीदन्ति न च बुद्धिः प्रसीदति ॥ ६
न च मे प्रतिभा काचिदस्ति किञ्चित्प्रभापितुम् ।
पीड्यमानस्य गोविन्द विपानलसमैः शरैः ॥ ७
वलं मेधाः प्रजरति प्राणाः संत्वरयन्ति च ।
मर्माणि परितप्यन्ते भ्रान्तं चेतस्तथैव च ॥ ८

D₁ 'मये (for 'मया) K₃ त, B₁ ह (for ते).

5 ^a) B₁ T₂ कथयद् (B₁ 'न्) K₁ laouna, K₄ देवलोक्य, Dn₁ D₁ T₂ 'लोके यो, D₈ 'लोक ते (for 'लोक यो) — ^b) D₈ देवलोक (for देवराज). Dn₂ (before corr) समीहित (for समीपत) — ^c) K₂ 8 5 Bo Da Dn D₁ 2 4 6 7 G₁ 2 M₁ 8 4 मोक्षाणां (for शास्त्राणां). K₁ V₁ B₁₋₅ D₈ 5 T G₈ 4 M₂ धर्मार्थकाममोक्षा (K₁ 'शास्त्रा)णा — ^d) K₂₋₄ V₁ B Da Dn D₂ 8 5-7 T₂ G₂ 8 M सोर्थ, K₅ सो वै; D₄ सार्थ, D₈ सोय, T₁ G₁ 8 4 कोर्थ (for सोऽर्था न्) K₈ D₄ असशय (for तवाग्रत)

6 ^a) K₄ D₇ T G शराभिघात, K₅ V₁ Bo 8 8 Da Dn D₂ 8 5 6 'तापाद्, B₁ 'तस, B₂ 4 'पाताद् (for 'घाताद्). — ^b) D₂ 5 6 मम, G₁ वाचा (for चाव) — ^d) K₅ D₄ (sup l₂₂) दृष्टि, D₄ दृष्टि (for बुद्धि)

7 ^a) D₇ T G हि (for च) K₄ कश्चिद् (for काचिद्) — ^b) K₁ 4 Da D₁ प्रभापितं — ^c) Dn₂ (before corr) पीड्यमानेषु (for 'मानस्य) — ^d) K₂ 8 D₄ निमै (for समै)

8 ^a) K₁ D₁ वल मेदो जरयति; K₂₋₄ वलं मेधा (K₈ वै मे) प्रजहाति, K₅ V₁ B Da Dn D₂ 8 5 6 थल (Da₁ 'ले) मे प्रजहातीव, D₄ वलं चेमे प्रजहातिव (sic), D₇ T G₂₋₄ M₂ 4 प्रजहाति वल वै मा (T₁ G₂ 4 वै मा, M₂ 4 वैव), M₁ 8 प्रजहाति वल वै मा, G₁ प्रजहाति थलीवैमा (sic) — ^b) Ś₁ K₁ D₁ सता (Ś₁ 'त) रयति, D₄ M₄ सत्वर; D₈ तत्वर (for सत्वर) — ^c) Ś₁ K₅ V₁ B (except B₁) Da Dn D₂ 8 5-7 परितप्यति (for 'तप्यन्ते) — ^d) K₈ D₄ मम वै (D₄

दौर्वल्यात्सज्जते वाच्ये स कथं वक्तुमुत्सहे ।
साधु मे त्वं प्रसीदस्व दाशार्हकुलनन्दन ॥ ९
तत्क्षमस्व महाबाहो न ब्रूयां किञ्चिदच्युत ।
त्वत्संनिधौ च सीदेत् वाचस्पतिरपि ब्रुवन् ॥ १०
न दिशः संप्रजानामि नाकाशं न च मेदिनीम् ।
केवलं तव वीर्येण तिष्ठामि मधुसूदन ॥ ११
स्वयमेव प्रभो तस्माद्धर्मराजस्य यद्वितम् ।
तद्ब्रवीद्वाशु सर्वेषामागमानां त्वमागमः ॥ १२
कथं त्वयि स्थिते लोके शाश्वते लोककर्तारि ।

चे)तस्, K₄ B₅ Dn भ्रांतचित्तस्; K₅ D₁ G₁ भ्रात (K₅ 'ते)चेतस्, V₁ Bo 1.3 4 Da D₂ 8 5 6 भ्रातचेता (B₃ 'त्त)स्, B₂ भ्रातचेतास्, M₁ गात्र चेतस् (for भ्रान्त चेतस्) V₁ B Da Dn D₂ 3.5 6 तथा ह्यय (for तथै व च).

9 ^a) Ś₁ Da₂ दौर्वल्या (Da₂ 'ला)न् M₁ सज्जतो (for 'ते) B₁ वाक्य (for वाक्ये) K₁ दौर्वलीर्मज्जते वाग — ^c) B₁ साधये त्वां, D₄ साधुमेव (for साधु मे त्व) D₈ प्रसीद त्व (for 'दस्व). — ^d) D₈ दाशाह (for दाशार्ह) V₁ B Da Dn D₂ 8 5 6 G₂ कुलवर्धन (for 'नन्दन) T₂ भगवन्करुणाकर

10 T₂ om (hapl) 10-11 — ^a) B₁ क्षमस्य (for तत्क्षमस्व) — ^b) D₈ G₁ ब्रूयात् (for ब्रूया) — ^c) K₂ 8 5 V₁ Da Dn D₇ S (T₂ om) च (M₁ हि) सीदेद्दि, Bo 5 विसीदेच्च, B₃ 4 D₂ 8 5 6 विपी, देच; D₁ च सीदेच, D₈ च सीदति (for च सीदेत) — ^d) D₁ वाचा पतिर् (for वाचस्पतिर्)

11 T₂ om 11 (of v 1 10) — ^a) Da प्रतिजानामि (for सप्र)

12 ^a) B₁ जयम् (for स्वयम्) K₈ 8 D₁ 8 विभो V₁ B Da Dn D₂ 8 5-7 S भवास् (for प्रभो) — ^b) Da₁ धीमत (for यद्वितम्) — ^c) V₁ B Da Dn D₂ 8 5-7 S ब्रवीत्वाशु, D₈ वाशु (for 'छाशु) — ^d) D₇ T₁ G समागम (G₂ 'म, G₃ 'त) (for त्वमागमः) D₈ सस्त्रानस्व ममाग्रत (sic)

13 ^a) K₂ कस्त्वं (for कथ) Da₁ स्थिरे (for स्थिते) K₈ 5 V₁ B D (except D₁) S कृष्ण (Dn₂ 'ण्ये) (for लोके). — ^c) Da यद् (for प्र). — ^d)

प्रत्रूयान्मद्विधः कश्चिद्गुरो गिष्य इव स्थिते ॥ १३

वासुदेव उवाच ।

उपपन्नमिदं चाक्यं कौरवाणां धुरंधरे ।

महावीर्ये महासत्त्वे स्थिते सर्वार्थदर्शिनि ॥ १४

यच्च मामात्य गाङ्गेय बाणघातरुजं प्रति ।

गृहाणात्र वरं भीष्म मत्प्रसादकृतं विभो ॥ १५

न ते ग्लानिर्न ते मूर्छा न दाहो न च ते रुजा ।

प्रभविष्यन्ति गाङ्गेय क्षुत्पिपासे न चाप्युत ॥ १६

ज्ञानानि च समग्राणि प्रतिभास्यन्ति तेऽनघ ।

न च ते क्वचिदासक्तिर्बुद्धेः प्रादुर्भविष्यति ॥ १७

सत्त्वस्थं च मनो नित्यं तव भीष्म भविष्यति ।

रजस्तमोभ्यां रहितं घनैर्मुक्त इवोदुराद् ॥ १८

यद्यच्च धर्मसंयुक्तमर्थयुक्तमथापि वा ।

चिन्तयिष्येसि तत्राग्न्या बुद्धिस्तव भविष्यति ॥ १९

इमं च राजगार्दूल भूतग्रामं चतुर्विधम् ।

चक्षुर्दिव्यं समाश्रित्य द्रक्ष्यस्यमितविक्रम ॥ २०

चतुर्विधं प्रजाजालं संयुक्तो ज्ञानचक्षुषा ।

भीष्म द्रक्ष्यसि तत्त्वेन जले मीन इवामले ॥ २१

वैशंपायन उवाच ।

ततस्ते व्याससहिताः सर्वे एव महर्षयः ।

ऋग्यजुःसामसंयुक्तैर्वचोभिः कृष्णमर्चयन् ॥ २२

ततः सर्वार्थं दिव्यं पुष्पवर्षं नभस्तलात् ।

Da: गुरुदिव्य B: इति (for इव) K: स स्थित, D: स्थिरे (for स्थिते)

14 D: om the ref T: G: श्रीभगवान् (for वासुदेव) —^a B: s D: D: G: (before corr) स्थिरे, D: स्थिति (for स्थिते) K: G: सर्वार्थदर्शिन (G: 'नी'), V: M: धर्मार्थदर्शिनि (for सर्वार्थ')

15 D: om 15 D: om. 15-17 —^a S: K: Da D: यश्च, K: यत्त्वं (for यच्च) K: D: माम (D: 'मा') र्यं (for मामात्य) —^b K: घातरुज, B: पातरुज, Da: घातरुज, Da: वानरुज (for घातरुज) —^d V: D: M: मत्प्रसादात् K: s B (except B: s) Da: D: प्रभो (for विभो)

16 D: om. 16 (cf v 1 15) —^a D: न ते सजायते मूर्छा —^b D: T G M: स वापो (for दाहो) V: जरा, B: Da D: M: रुज D: न ते दाहो न ते ह्रम —^c K: D: s G: प्रभविष्यति (for 'विष्यन्ति) —^d D: om from से न up to गाङ्गेय (in 23^d) B: वाप्युत, Da: G: वाच्युत, Da: वाच्युत (for चाप्युत)

17 D: s om 17 (cf v 1 16, 15) —^a M: s ज्ञानानि चापि सर्वाणि —^b V: प्रभविष्यति; D: प्रति भास्यति —^c D: कश्चिद् (for कश्चिद्) K: B: Da आसक्तिर् (for आसक्ति) Ca cites आसक्ति (as in text) —^d S: D: s बुद्धि (for बुद्धे)

18 D: om. 18 (cf v 1 16) G: s om 18^{ab} —^a D: न्वस्थ —^b B: s D: s s रहितो; T

G: निमुक्त (for रहित) — D: om 18^d-20^a —^d K: मुक्तम्, D: मुक्ता

19 D: s om 19 (cf v 1 16, 18) —^a B: वचश्च, D: यद्यच्च (for यद्यच्च) G: धर्मे (for धर्म) —^b K: om अर्थयुक्तम् D: अर्थयुक्ते V: B D: D: s s S' (except G: s) च (for वा) —^c K: चिन्तयिष्यसि, G: विष्यति D: तत्राग्न्या (for 'ग्न्या) —^d M: मधिस (for बुद्धि)

20 D: om. 20 (cf v 1 16) D: om 20^a (cf v 1 18) —^a M: s इद (for इम) —^b Ca as in text —^c D: चतुर्दिव्यं —^d Da D: मितविक्रम (Da: 'म', D: 'मे')

21 D: om. 21 (cf v 1 16) D: reads 21^{ab} twice —^a V: B: s Da D: D: (second time) s s M समरत, B: s D: D: s सतरत (for चतुर्विधं) S: K: D: (first time) s प्रजापाल (D: 'ल'), K: s क्रियाजाल, G: मुजा (for प्रजा) —^b D: (first time) संयुत, D: संयुक्त (for संयुक्तो) —^c Da: द्रक्ष्यसि, D: द्रक्षसि, T: लक्ष्यसि Da: सत्त्वेन (for तत्त्वेन) —^d V: B: Da D: T: M मीनम् D: [अ]मले

22 D: om 22 (cf v 1 16) D: s M: om the ref —^a S: K: V: B: Da D: D: s s सहिवैर (for संयुक्तैर) —^b K: s B: D: D: M: सार्चयन्, D: s s सस्तुवन् (D: 'त्'), D: सार्चया (अर्चयन्)

C 13 1884
B 12 52 23
K 12 51 23

पपात यत्र वाष्णैयः सगाङ्गेयः सपाण्डवः ॥ २३
वादित्राणि च दिव्यानि जगुश्चाप्सरसां गणाः ।
न चाहितमनिष्टं वा किञ्चित्तत्र व्यदृश्यत ॥ २४
ववौ शिवः सुखो वायुः सर्वगन्धर्वहः शुचिः ।
शान्तायां दिशि शान्ताश्च प्रावदन्मृगपक्षिणः ॥ २५
ततो मुहूर्ताद्भगवान्सहस्रांशुर्दिवाकरः ।
दहन्वनमिर्वैकान्ते प्रतीच्यां प्रत्यदृश्यत ॥ २६
ततो महर्षयः सर्वे समुत्थाय जनार्दनम् ।
भीष्ममामत्रयांचक्रु राजानं च युधिष्ठिरम् ॥ २७
ततः प्रणाममकरोत्केशवः पाण्डवस्तथा ।
सात्यकिः संजयश्चैव स च शारद्वतः कृपः ॥ २८

ततस्ते धर्मनिरताः सम्यक्तैरभिपूजिताः ।
श्वः समेप्याम इत्युक्त्वा यथेष्टं त्वरिता ययुः ॥ २९
तथैवामन्त्र्य गाङ्गेयं केशवस्ते च पाण्डवाः ।
प्रदक्षिणमुपावृत्य रथानारुरुहुः शुभान् ॥ ३०
ततो रथैः काञ्चनदन्तकूर्वरै-
र्महीधराभैः समदैश्व दन्तिभिः ।
हयैः सुपर्णैरिव चाशुगामिभिः
पदातिभिश्चात्तशरासनादिभिः ॥ ३१
ययौ रथानां पुरतो हि सा चमू-
स्तथैव पश्चादतिमात्रसारिणी ।
पुरश्च पश्चाच्च यथा महानदी

23 D7 om up to गाङ्गेय (cf v 1 16). —^a) K5 Dn1 सर्वर्तवः; V1 B2 Da त्वनार्तवः; Bo 4 D2 ० सर्वर्तवः; Dn2 सर्वर्तुके, D1 सर्वातुवे (s10), M1 सर्वाथवु (for सर्वर्तव) —^b) T2 G2 M2 नमस्थलात् —^d) D7 च पाण्डव (for सपाण्डव)

24 G1 om 24-25 —^a) Dn सर्वाणि (for दिव्यानि) —^b) D8 जगुश्च (for जगुश्च) S1 K1 2 D1 अप्सरसां (D1 'सो), D4 चाप्सरस (for चाप्सरसा). —^c) S1 K2 4 D1 अदृष्ट; K1 अमृष्टं (for अनिष्ट) K5 V1 B Da Dn D2 8 6-7 T G (G1 om) च (for वा) —^d) K5 D4 अत्र (for तत्र) K5 V1 B1-2 Da Dn D2 8 8 8 प्रदृश्यते (K5 'त); Bo प्रदिश्यते, D7 दृश्यते; D8 स दृश्यते (for व्यदृश्यते) D1 तत्रादृश्यते किञ्चन.

25 G1 om 25 (cf v 1 24). D8 om (hapl) 25-26 —^a) T2 शीतः (for शिव) —^c) Da1 पश्यताया (s10) (for शान्तायां) D1 शाताच्च M1 3 शातायक्षिनि शाताश्च (s10) —^d) V1 Bo 8-5 D2-6 प्राणदन्, D1 प्रावय, D7 प्रापतन् (for प्रावदन्). K8 मुनि (for मृग-)

26 D8 om 26 (cf v 1 25) —^a) D7 इह (for इव) —^d) D1 दिशि (for प्रति-) K1 प्रती-श्यांतमदृश्यते (s10)

27 ^b) K1 समुक्ताय, Da 'त्थाप्य (for 'त्थाय) D8 जनार्दन —^c) K1 D8 आमत्रयाचक्रे; D1 G2 चामत्रयाचकृ (D1 'कृ).

28 ^a) K1 तत पयातास्ते सर्वे —^b) S1 K1 केशव पाण्डवास्, T2 पाण्डव केशव (by transp) K5 D5 तदा (for तथा) K2 V1 B Da Dn D2 8 6 6 केशव सहपाण्डव —^c) Da1 सात्यकि K1 Da सजयश्च (Da1 'य) (for सजयश्च) —^d) V1 Da1 सारद्वत

29 ^a) V1 धर्मनियता, Da कृष्णसहिता, T3 धर्मसहिता (for 'निरता) —^b) T2 अग्नि, G2 अपि (for अग्नि) Da1 पूजित, G1 पूजितै —^c) Dn2 (before corr) स्व (for श्व) —^d) G1 चरिता (for त्वरिता)

30 ^b) K2 V1 B1-4 Dn D2 6 7 केशव पाण्डवास्तथा (B8 4 D2 6 'स्तदा, D7 om स्तथा), Bo 5 Da Da 5 केशव पाण्डवस्तदा (Da 'था) —^c) Da T2 अयावृत्य (for उपा') —^d) Bo 8-5 D2 8 8 8 स्वकान्, D1 तदा, T2 तथा (for शुभान्)

31 ^a) K8 5 Dn D4 चित्र, V1 Bo 2-5 Da D2 8 5 0 रत्न, B1 रक्त, D3 दन्त; S (except G2) दन्त (for दन्त) D4 कूर्वर (for कूर्वरै) —^b) G1 सह दैव, M1 8 समरैश्च (for समदैश्च) —^c) K1 om (hapl) 31^{cd} —^d) Da चमौ, D1 चयै (for हयै) D8 G1 (before corr) सुपर्णै (for सुपर्ण) D5 वायुगामिभि (for चाशु) —^d) D8 चात् (for चात्त-) M2-4 शरासनासिभि (for 'दिभि)

32 ^a) K4 च (for हि). —^b) G1 अमुमात्र (for अतिमात्र) B1 चारिणी; Dn2 D8 सारिणि (D8 'णा); T1 G -कारिणी (for -सारिणी) D4 om from णी up to भगवान्नि (in 33^a) —^c) B1 पुनश्च

पुरर्ध्वन्तं गिरिमेत्य नर्मदा ॥ ३२
 ततः पुरस्ताद्भगवान्निजाकरः
 समुत्थितस्तामभिर्हर्षयंश्चमूम् ।
 दिवाकरापीतरसास्तथौपधीः
 पुनः स्वर्केनैव गुणेन योजयन् ॥ ३३

ततः पुरं सुरपुरसंनिभद्युति
 प्रविश्य ते यदुत्पपाण्डवास्तदा ।
 यथोचितान्भवनवरान्समाविश-
 ञ्चमान्विता मृगपतयो गुहा इव ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्विपञ्चाशोऽध्याय ॥ ५२ ॥

५३

चैत्रं पायन उवाच ।
 ततः प्रविश्य भवनं प्रसुप्तो मधुसूदनः ।
 याममात्रावशेषायां यामिन्यां प्रत्यबुध्यत ॥ १
 स ध्यानपथमाश्रित्य सर्वज्ञानानि भावयः ।

अवलोक्य ततः पश्चाद्ध्यौ ब्रह्म सनातनम् ॥ २
 ततः श्रुतिपुराणजाः शिक्षिता रक्तकण्ठिनः ।
 अस्तुवन्निश्चकर्माणं वासुदेवं प्रजापतिम् ॥ ३
 पठन्ति पाणिस्वनिक्तास्तथा गायन्ति गायनाः ।

C 12 1899
B 12 53 4
K 12 52.4

(for पुरश्च) Bo तथा (for चया) —^d) K1 पुरश्च
 वत, K^c : : V1 B Da Dn D^c 2. 6 तदुक्षव (Dn1
 'म')व, D1 च चक्ष्यवत, D^c 3 पुरक्षयत (D^c 'त्वा'),
 T2 पुन क्षिपत, G1 पुन संवत (for पुर') K^c D1 : 6
 एति (for एत्) K1 नददा, V1 हुर्मदा, G1 3 4
 निर्मदा C^c धधर्ध्वन्त गिरिमेति नर्मदा

33 D1 om up to भगवादि (cf v 1 32) —^a)
 K^c 4 च पश्चाद् (for पुरस्ताद्) Da1 G1 भगवन्
 —^b) S1 अमिमर्षयश्, Da D1 T2 क्षति (T2 'पि)हर्षयश्
 (for अमि') D^c 3 चमू —^c) Dn महौपधी, G1
 तर्था' (for तर्था') —^d) D1 स्वर्केनैव, D^c स्वर्कीयेन
 (for स्वर्केनैव) M1 योनयन् B1 पुन स्वर्केनैव गुणै
 योनयत्

34 ^a) K1 D2 सुरः, Dn^c सुरपति (for 'पुर')
 K^c Dn समित, D1 सनिम (for सनिम) K1 4
 B1 Dn1 D1-3 5-7 T1 G1 3 4 युति, B3 युति (for
 युति) —^b) K1 B1 Da यदुत्प, D1 lacuna (for
 यदुत्प) K1 B2 Da1 तथा (for तदा) —^c) K3
 D1 भवनवरात्, T2 भरतगृहान् G1 समादिशच्च (for
 'विशच्च') V1 यथोचित ते भवन समाविशत् —^d)
 K2 4 D1 3 S छमान्विता, K^c प्रमा' (for प्रमा')
 K1 D1 यथा गुहा, K2 गुहा यथा, V1 Da G3
 (before corr) M1-3 गुहा (Da 'हो)मिव, T2 गुहा
 इति.

Colophon — Sub parvan Ś1 K V1 B Da Dn
 D1-7 T2 G1 2 M राजधर्म — Adhy name T1 G
 मीप्सवरप्रदान, M1 3 वरप्रदान — Adhy no (figures,
 words or both) K^c B1 Da1 Dn D1 S 52 (as in
 text), B1 51, D^c 3 50 — Śloka no Dn1 34,
 D^c 28

53-

1 D^c om the ref —^a) K^c भुवन V1 B Da
 Dn D^c 3 6 M तत शयनमाविश्य (M 'श्रित्य)
 —^b) D^c सुपुप्तो, D1 प्रहृष्टो, D1 T G प्रविश्ये (for
 प्रसुप्तो) —^c) K^c 3 V1 B^c 4 Da Dn मात्रार्थ (for
 मात्राव) —^d) Bo T2 रजत्या (for यामिन्या)
 K1 प्रत्यपद्यत, D1 वादित (for 'बुध्यत)

2 ^a) Dn1 ज्ञानपथम्, D1 T G (except G2) M1
 ध्यानपदम् (for 'पथम्) K1 4 V1 B Da Dn D1-3 5-7
 T2 M2 ध्याविश्य, D^c आस्थाय (for आश्रित्य) K^c 3
 D1 अथ स ध्यानमाविश्य —^c) Dn2 तप (for तत)
 —^d) B1 सनातन

3 ^a) D1 T G सूता (for तत) K^c 4 5 V1 B
 Da1 Dn D1-3 S स्तुति, Da2 त्रिपु (for श्रुति)
 —^b) K^c V1 B Da Dn D^c 3 5-7 S रक्तकंठा (M1
 'रु) सुशिक्षिता

4 ^a) Da2 T2 पठति (for पठन्ति) V1 lacuna

C 12 1899
B 12 53 4
K 13 52 4

शहानकमृदङ्गांश्च प्रवाद्यन्त सहस्रशः ॥ ४
वीणापणववेणूनां स्वनश्चातिमनोरमः ।
प्रहास इव विस्तीर्णः शुश्रुवे तस्य वेश्मनः ॥ ५
तथा युधिष्ठिरस्यापि राज्ञो मङ्गलसंहिताः ।
उच्चैरुर्मधुरा वाचो गीतवादित्रसंहिताः ॥ ६
तत उत्थाय दाशार्हः स्नातः प्राञ्जलिरच्युतः ।
जप्त्वा गुह्यं महाबाहुरग्नीनाश्रित्य तस्थिवान् ॥ ७
ततः सहस्रं विप्राणां चतुर्वेदविदां तथा ।
गवां सहस्रेणैकैकं वाचयामास माधवः ॥ ८
मङ्गलीलम्भनं कृत्वा आत्मानमवलोक्य च ।
आदर्शे विमले कृष्णस्ततः सात्यकिमब्रवीत् ॥ ९

गच्छ शैनेय जानीहि गत्वा राजनिवेशनम् ।
अपि सज्जो महातेजा भीष्मं द्रष्टुं युधिष्ठिरः ॥ १०
ततः कृष्णस्य वचनात्सात्यकिस्त्वरितो ययौ ।
उपगम्य च राजानं युधिष्ठिरमुवाच ह ॥ ११
युक्तो रथवरो राजन्वासुदेवस्य धीमतः ।
समीपमापण्येयस्य प्रयास्यति जनार्दनः ॥ १२
भवत्प्रतीक्षः कृष्णोऽसौ धर्मराज महाद्युते ।
यदत्रानन्तरं कृत्यं तद्भवान्कर्तुमर्हति ॥ १३
युधिष्ठिर उवाच ।
युज्यतां मे रथवरः फल्गुनाप्रतिमद्युते ।
न सैनिकैश्च यातव्यं यास्यामो वयमेव हि ॥ १४

Da यानि (for पाणि) D₀ -स्वनकाश्, D₇ T G स्व-
निनो, M₃ स्वनिता (for स्वनिकास्) Ca otes पाणि
स्वनिकास् (as in text) K₅ पठति पाठका स्वस्ति, Cv
पठति पाणिका गाथा —^b) V₁ तत्र, D₇ G₁ 8 4
गाथा, T G₂ M₂ 4 गाथा (for तथा) Ś₁ K₁
गायणा, K₂₋₄ B₁ D_{n2} D₀ 7 S (except T₂ G₂ M₂)
गायका (for गायना) —^c) K₂ शकानकं, K₃ V₁ B
D_n D₂ 8 5 6 शखानथ (for 'नक). K₁ D₈ T₁ G₁ 4
M₁ 8 4 -मृदगाश्च D₁ शखानवात्रदगाश्च —^d) K₁
(by corr) 8 5 Da D₁ 4, 7 S (except T₂ G₈) प्रावा
धंत; V₁ B D_n D₂ 2 5, 6 प्रवाद्यति (for 'द्यन्त).

5 ^a) D₈ -चर्णिनी (for -वेणूना). B₁ शखानां च
मृदंगानां —^b) G₁ स्वराश् (for स्वनश्) K₈ D₂₋₇
S चापि (for चाति-) K₂ -मनोहर, G₁ मनोरमा
V₁ ससतिश्च मनोरम (s₁₀) —^c) D_n D₄ सहास,
D₇ T₁ G₂₋₄ प्रभास, D₈ आहार, M₂ प्रभाव (for
प्रहास) D₄ हति (for इव) Cv as in text.
—^d) K₂ 4 शुश्रुमे, B₁ शुश्राव, D₈ सुश्रुव, M₂ 4
श्रूयते (for शुश्रुवे) D₇ तव (for तस्य) K₁ (by
corr) 2 4 D₇ T₁ G₁ 8 4 वेश्मनि (for 'न)

6 ^a) V₁ B Da D_n D₂ 3 5 6 ततो (for तथा)
—^b) K₅ D₄ T G M₄ मगल (K₅ D₄ G₁ M₄ 'ल)
संयुता; D₇ मगलसनिभा (for 'संहिता) —^c) Ś₁
Da₁ उच्चैरु; D₈ उच्चैदुर, M₃ निश्चैरु —^d) K₂
B₁ 6 D_{n1} D₂ 4 5 -नि-स्वना, V₁ B₀₋₃ Da₁ D_{n2} D₀
निस्वना (D₀ 'नै), D₇ T₂ संयुता, T₁ G 'संहिता',
M₁ 3 सस्थिता, M₂ 4 -मिश्रिता (for संहिता)

7 ^b) M₁ 8 स्नात्वा (for स्नात). B₀ 3-5 D₂ 8 5 6
अग्रत (for अच्युत) —^c) B₁ 5 D₂₋₆ जप्य; D₇
lacuna, Ca गुह्य (as in text) D₈ महाबाहो

8 ^b) K₈ T₂ M तदा (for तथा) —^c) B₁ D₈
G₈ गवां (D₈ गाव) सहस्रमे (B₁ 'स्र चै)कैक —^d) Ś₁
K₁ 4 D₁ तोपयामास, D₈ वार (for वाच) K₃
भारत, T₂ केशव (for माधव)

9 ^a) B₂₋₄ Da₁ D₄ M₁ 8 4 -लभन, D₁ लघन
—^b) Ś₁ K₁ D₁ M₁₋₃ [अ]धारमानम्, K₂ 4 D₈
चारमा (for आत्मा) K₃ 5 D₄ तथात्मान विलोक्य च
—^d) D₈ तत सात्यकिर्मघवत् (s₁₀)

10 ^c) K₁ महाराजा (for 'तेजा) —^d) Da₁ प्रष्टु
for द्रष्टु) K₁ महेश्वर, B₁ D₁ T₁ युधिष्ठिर

11 ^c) G₂ उपागम्य —^d) V₁ B D (except D₁
4 8) S अभापत (for उवाच ह)

12 ^a) D₈ राजा (for राजन्) —^d) D₇ T₂ निर्ग
च्छति, D₈ पिपासति (for प्रयास्यति)

13 ^a) D₂ 8 5 6 तव (for भवत्) V₁ भवत्प्रती
क्षक कृष्णो, D₈ भवत्प्रतीक्ष्यस्तूर्ण वै —^b) Da महा
द्युति — K₄ om 13^{ed} —^c) V₁ B₂ Da D₇ T₁
G (except G₂) कार्य; B₁ कृत्ये, D₅ कृत्वा, T₂
तत्त्वं (for कृत्य) —^d) B₁ Da T₂ G₁ 2 वक्तुम् (for
कर्तुम्) K₅ B₁ D_{n2} D₁ 5 G₁ (before corr) अर्हसि
(for 'ति) — After 13, V₁ (marg) B₈₋₅ D
(except D₁ 4 8) ins

न च पीडयितव्यो मे भीष्मो धर्ममृतां वरः ।
 अतः पुरःसराश्चापि निवर्तन्तु धनंजय ॥ १५
 अथ प्रसूति गाङ्गेयः परं गुह्यं प्रवक्ष्यति ।
 ततो नञ्छामि कौन्तेय पृथग्जनसमागमम् ॥ १६
 वैशंपायन उवाच ।
 तद्वाक्यमाकर्ण्य तया कुन्तीपुत्रो धनंजयः ।
 युक्तं रथवरं तस्मा आचचक्षे नर्गम ॥ १७
 ततो युधिष्ठिरो राजा यमौ भीमार्जुनावपि ।
 भूतानीव समस्तानि ययुः कृष्णनिवेशनम् ॥ १८
 आगच्छस्त्वय कृष्णोऽपि पाण्डवेषु महात्मसु ।

शैनेयमहितो धीमात्रयभेसान्वपयत् ॥ १६
 रथस्याः संविदं कृत्वा गुह्यां पृथा च दर्शयत् ।
 मेघवोषं रथवरं प्रययुन्मे महारथाः ॥ १७
 मेघपुण्यं वलाहं च गैत्र्यं सुग्रीरमेव च ।
 दाक्षकश्चोदयामास वासुदेवस्य वाजिनः ॥ १८
 ते हया वासुदेवस्य दाक्षक्येण प्रचोदिताः ।
 गां सुग्रीरन्तया राजश्लिष्यन्तः प्रययुन्मदा ॥ १९
 ते ग्रमन्त इवाकाशं वेगवन्तो महाबलाः ।
 क्षेत्रं धर्मस्य कृन्धस्य दृक्ष्येयमवातम ॥ २०
 ततो ययुर्यत्र भीष्मः शरन्त्यगतः प्रभुः ।

C 1 192
 2 17 3 34
 3 11 3 31

11C' पुत्रमुच्य प्रमुवाच धर्मराजो युधिष्ठिर ।
 [Dn धनंजयो (for 'न्ते).]

14 Bo 2.4 Ds om the ref —^b) Śi Ks फलपुन,
 some MSS फलपुन Ks युति (for युते) —^c)
 Śi K (except Ks) Ds : प्रयातव्य, D' च यान्वाप्तौ,
 Ms च गवत्र्यं (for च या') Ds यदत्रानंतेरं ज्य
 (-13') —^d) Ms : ह (for दि)

15 ') Ks Dn: Ds T G सत', B1 तत्र (for
 सत) B1 पुत्रमसाद्य, T1 G पुत्रमसाद्य Śi K1 :
 Ds : वर (for चापि) —^a) Śi K1 : : Ds निवर्तता
 (D1 'ते) (for निवर्तन्तु) G1 धनजय

16 ') K1 परां Ds1 Ds प्रवक्षति Ds पश्यन्तौ
 प्रवक्षति —^a) Ks : Bo 2-: Ds : : सतो (for
 हतो) V1 गागेय (for कौन्तेय) Ds ततो नञ्छामि
 कौरव्य —^d) Cs cites पृथग्जन G1 Ms -समागतं
 (Ms 'न) (for 'गमन्) B1 ययुश्चलमनागनात्

17 D' Ms om the ref —^a) Ks Ds : S
 साजाय Ds सादाय (for साकच्यं) Ks : Ds : : M
 नदा, Ds T G तत्र (for तथा) Ks V1 B Da Dn
 D : 2. ' न तदात्पयनयाजाय —^b) B युधिष्ठिर (for
 धनजय) —^c) Ms युक् Ds तन्माद् (for तन्ता)
 —^d) Dn: साम्ने च (for साकचक्षे) N (except
 V1 Bo-3 Dn:) T Gs : नर्पेन (for 'पेन)

18 Ds om 18'-19' —^a) Ds (erroneously)
 मनुं (for मूनादि) Ks Ds (before corr) Ds :
 च (for [हो]) —^b) Ds स्यौ (for स्यु)

19 Ds om 19 (c' r 1 18) —^a) Ds: Ds

अगच्छाम्, Ms साम्नायु (f - 'लाम्) Ts सति
 (for स्य) —^a) Ks धीमन् —^b) Ms रथमदा
 प्रवक्षति (sic)

20 ') Śi Ds1 Dn: Ds सन्तौ (Dn सन्त; Dn
 'साद्य), P1 G1 सत्ता (G1 'सा) (for 'सा) Ds
 सविषं; Cs सविद (as in text) —^b) Ks Ds :
 S सुयं (for सुतं) Śi पृथाय, Ks युति यु Dn
 T' पृथा च, Dn' हया च (f - 'पृथा च) Ds
 Ds : शरीरी (for 'रीम्) —^c) Ds सदा, for
 'वै (for 'वै) —^d) V1 B Da D- Ds : :
 नर्पेना (for महारथा)

21 ') Ks V1 B Da Dn Ds : : हयाकाशं
 पुन —^b) Ks : V1 क्षेत्र Ks L Da D- Ds :
 : गैत्र्य (for 'गैत्र्य) —^c) Ds वासुदेवस्य (f -
 'देवस्य)

22 ') Śi K (except Ks) Ds : (Dn सत्)
 सतेन (f - 'सा) —^a) Ks : V1 Ls Da Dn (D
 marg by corr) Ds : : T1 G1 : : Ms : : सदा, Ds
 ततो (for तथा) Ds गौ मांसात् तत्र सदा Cs
 cites ग (as in text) —^b) Ks प्रवक्ष्यति, for
 'स्यता, B1 D e 'पुन्या (f - 'पुन्या)

23 ') Ks Ds : सदात्त —^a) Ds Ds स्यः
 Ds सतः Ds क्षेत्र, Gs सन् (f - 'सन्) Ds Ds
 G1 Ms पृथाय; Ds सौ (f - 'सुत्त) —^b) Ds :
 Ms सवातर, Ds : स (f - 'स)

24 ') F : : V1 J Da D- Ds : : सन्तौ
 Ds सन् (f - 'सन्) —^a) Ds Ds : सन्तौ (f - 'सन्तौ)

आस्ते ब्रह्मर्षिभिः सार्धं ब्रह्मा देवगणैर्यथा ॥ २४
ततोऽवतीर्थं गोविन्दो रथात्स च युधिष्ठिरः ।
भीमो गाण्डीवधन्वा च यमौ सात्यकिरेव च ।
ऋषीन्भ्यर्चयामासुः करानुद्यम्य दक्षिणान् ॥ २५

स तैः परिष्टतो राजा नक्षत्रैरिव चन्द्रमाः ।
अभ्याजगाम गाङ्गेयं ब्रह्माणमिव चासवः ॥ २६
शरतल्पे शयानं तमादित्यं पतितं यथा ।
ददर्श स महाबाहुर्भयादागतसाध्वसः ॥ २७

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

५४

जनमेजय उवाच ।

धर्मात्मनि महासत्त्वे सत्यसंधे जितात्मनि ।
देवव्रते महाभागे शरतल्पगतेऽच्युते ॥ १
शयाने वीरशयने भीष्मे शंतनुनन्दने ।
गाङ्गेये पुरुषव्याघ्रे पाण्डवैः पर्युपस्थिते ॥ २

क्राः कथाः समवर्तन्त तस्मिन्वीरसमागमे ।

हतेषु सर्वसैन्येषु तन्मे शंस महासुने ॥ ३

वैशंपायन उवाच ।

शरतल्पगते भीष्मे कौरवाणां धुरंधरे ।

आजगमुर्कपयः सिद्धा नारदप्रमुखा नृप ॥ ४

देव^०) D₁ M₂ इव (for यथा)

25 ^b) D₈ तथा (for रथात्) Ś₁ K₁ तु (for च) —^c) D₂ ३ भीष्मो (for भीमो) K₃ D₁ गाजीव (for गाण्डीव) —^d) D_a सात्यकिम्. —^e) D₇ S ऋषीन्भ्यर्चं (D₇ M₁ 'र्च्यं) वंति स (D₇ 'त्वस्मान्) —^f) K₂ दक्षिण

26 ^a) K₃ राजन् (for राजा). —^b) G₁ क्षेत्रे रिव च चद्रमा —^c) D₇ अभ्याजगाम (for अभ्या^०)

27 ^a) Ś₁ K₄ D_a G₁ M₂ शरतल्प, D₈ 'तल्पे (for 'तल्पे) —^b) B₁ तदा, D₁ तथा (for यथा) —^c) K^० ३ V₁ B₂ D_a D_n D₁ ३ transp ददर्श and स B₁ सु (for स). K₂ ३ ३ D_n महाबाहु (for 'बाहुर) —^d) K₂ V₁ B (except B₁) D_a D_n D₃ ३ ० चागत, D₂ स्वागत- (for आगत-)

Colophon — Sub parvan, Ś₁ K V₁ B D_a D_n D₁₋₆ T₂ G₂ M राजधर्म — Adhy name B D_n D₂ ३ ३ १ T₁ G₁ ३ ४ भीष्माभिगमने, G₂ भीष्मसमीपे कृष्णादिप्रवेश, M₂ द्वितीयदिवसागमन — Adhy. no (figures, words or both) K₅ D_{a1} D_n D₇ S 53 (as in text), B₁ 4 52, D₂ ३ 51 — Śloka no D_n 28

54

1 D₈ om. the ref. —^a) B₀ ३ महात्मनि (for

धर्मा^०). K₄ lacuna, V₁ B D_a D_n D₂ ३ ३ ० वीर्ये (for सत्त्वे) —^b) B₀ ३ ३ महामत्त्वे (for सत्यसंधे). —^c) M₁ ३ देवव्रतो (for 'व्रते) D₂ समाभागे (for महा^०) —^d) B₁ 'गतेषुते, D_{a2} D₃ 'गतेच्युत (D_{a2} 'त), D₇ T G M₂ ३ 'गते प्रभौ (D₇ 'सु, M₂ ३ 'भो) (for 'गतेऽच्युते) D_{a1} शरतल्पे गते च्युत.

2 ^b) K₄ V₁ B D_n D₂ ३ ३ ० शतनु (for शतनु) —^c) D₁ गांगेय M₂ 'व्याघ्रै (for 'व्याघ्रे) —^d) V₁ समुपस्थिते; D_n D₇ T₁ G पर्युपामि (D₇ G₂ 'स) ते, D₁ T₂ M₂ पर्यवस्थिते; D₈ प्रस्युपस्थिते (for पर्युपस्थिते)

3 ^a) D₈ कथा समभवत्तत्र —^b) Ś₁ K₁ D₁ समाकुले (for समागमे) — D₈ om 3^{ed} —^c) D₇ T₂ गतेषु (for हतेषु) G₁₋₃ तेषु (for सर्वे) —^d) D₇ T G₁₋₃ M₁ ३ transp तन्मे and शस K₂ ३ महासते (for 'सुने). M₂ ३ तन्मे मूढि द्विजोत्तम.

4 D₈ om. the ref —^a) D_{a1} D₁ शरतल्पे (D₂ 'ल्पा) (for 'सत्त्व-) D₈ हुते (for -गते) K₄ धीरे (for भीष्मे) —^b) K₁ ३ D₁ कौरवाना. D₇ ३ S पितामहे (D₈ 'हा, G₁ 'ह) (for धुरंधरे) K₂ ३ D₄ भारवानां पितामहे —^c) G₁ आजगमू K₃ B₀ D₄ T₂ सर्वे (for सिद्धा)

हतशिष्टाश्च राजानो युधिष्ठिरपुरोगमाः ।
घृतराष्ट्रश्च कृष्णश्च भीमार्जुनयमास्तथा ॥ ५
तेऽभिगम्य महात्मानो भरतानां पितामहम् ।
अन्वशोचन्त गाङ्गेयमादित्यं पतितं यथा ॥ ६
सुहूर्तमिव च ध्यात्वा नारदो देवदर्शनः ।
उवाच पाण्डवान्सर्वांहतशिष्टांश्च पार्थिवान् ॥ ७
प्राप्तकालं च आचक्षे भीष्मोऽयमनुयुज्यताम् ।
अस्तमेति हि गाङ्गेयो भानुमानिव भारत ॥ ८
अयं प्राणानुत्तिसृक्षुस्तं सर्वेऽभ्येत्य पृच्छत ।
कृत्स्नान् हि विविधान्धर्माश्चातुर्वर्ण्यस्य वेत्स्यम् ॥ ९

एष वृद्धः पुरा लोकान्संप्राप्नोति तनुत्यजाम् ।
तं शीघ्रमनुयुञ्जध्वं संशयान्मनसि स्थितात् ॥ १०
एवमुक्त्वा नारदेन भीष्ममीयुर्नाराधिपाः ।
प्रष्टुं चाशक्नुवन्तस्ते वीक्षांचक्रुः परस्परम् ॥ ११
अथोवाच हृषीकेशं पाण्डुपुत्रो युधिष्ठिरः ।
नान्यस्त्वद्देवकीपुत्र शक्तः प्रष्टुं पितामहम् ॥ १२
प्रव्याहारय दुर्धर्पं त्वमग्रे मधुसूदन ।
त्वं हि नस्त्रात सर्वेषां सर्वधर्मविदुत्तमः ॥ १३
एवमुक्तः पाण्डवेन भगवान्केशवस्तदा ।
अभिगम्य दुराधर्पं प्रव्याहारयदच्युतः ॥ १४

C. 12. 19-8
B. 12. 54. 14
K. 12. 53. 14

5 D1 repeats 5^{cd} after 6 —^d) Ks Ds -यमौ (for -यमात्). Ds अपि (for तथा)

6 °) Ds तेषि (for तेषिभि) D1 7 S महात्मान (for 'त्मानो) —^b) Ks 4 D1 3 T2 G1-3 M1-3 भारताना (for भर') Da1 D1 पितामह (D1 'ह) —^c) Dn Ds ८ अनुशोचत, Ds अन्वशोचत —^d) Gs रमत (for पतित) —After 6, D1 repeats 5^{cd}

7 °) B1 M2 अपि, M1 अय (for इव) S1 K1 4 D1 तु (D1 त) ध्यात्वा, Ds पुत्र्य कृत्वा (hyper-metric) (for च ध्यात्वा) Ds सुहूर्तमिवेतुध्यात्वा —^b) Gs देवदर्शन (for 'दर्शन) —^d) Ks स्वपार्थिवान् (for च पार्)

8 °) S1 D1 यदाचक्षे (D1 'ष्टे), K1 Ds य (Ds च) आचष्टे; Ks B1 Dn D2 ३ ३ ६ समाचक्षे, V1 B0 ३-३ Da समाचष्टे (for च आचक्षे) D1 T2 आचक्षे प्राप्तकाल, T1 G M आचक्षे (G1 २ 'ष्टे) प्राप्तकाल च (M1 वो). —^b) Ds अनुपृच्छता, Ca 'युज्यताम् (as in text) —^c) T2 अतम् (for अस्तम्) Ks D1 T G च (for हि)

9 °) Ks 1 3 V1 B Da Dn D2 ३ ० ० ३ सर्वेभ्य (Ks 'र्वे स्व)नु, Ds समभ्येत्य (for सर्वेऽभ्येत्य) S1 पृच्छता D1 S तं (T2 M2 4 तत्) सर्वमनुपृच्छत (M2 'ता) —D3 om 9^{cd} —^d) Ks Dn2 चातुर्वर्णस्य, Da1 'वर्णांश्च, Ca 'वर्णस्य (as in text) T2 वेत्स्यौ (for वेत्स्यम्) B1 चातुर्वर्णस्यस्य (sic)

10 °) Ks 5 V1 B D (except Ds 8) T1 G M2 परान् (for पुरा) —^b) Ds अप्राप्नोति, T2 संप्रयासि,

M2 4 प्राप्नोतीति (M1 'ति हि) (for संप्राप्नोति) Ks Ds तनुत्यज; Ks D1 'त्यजन्, Ks B (except B2) Dn D2 ३ ३ ६ तनु त्यजन्, Gs तनु त्यजा; M सुदुर्लभान् (for तनुत्यजाम्) —^c) D1 T1 G तत्क्षिप्रम्, T2 तत्सर्वम्, M (except M2) तच्छीघ्रम् K1 अनुपृच्छध्व, K2 5 B2 Dn M1 ३ 4 'युजीष्व (for 'युञ्जध्व)

11 Before 11, K1 5 V1 B2 D4 ins वैशपायन उवाच —^a) S1 M1 ३ उक्त्वा, Ks Ds उक्तो (for उक्ता) —^b) S1 M1 प्युर, Ks Da आयुर; Ds आशु (for ईयुर) Ds भीमार्जुननाराधिपा —^c) Ks D1 T2 ना (D1 ना, T2 न) शक्नुवतस् (for चाशक्नु') B1 प्रष्टु त चाशक्वत

12 °) B1 5 D2 ३ ६ तथा; B4 अतो; Dn1 ततो (for अय) —^b) D1 T1 G (except G2) M1 ३ धर्मपुत्रो (M1 ३ 'राजो) (for पाण्डु) —^c) S1 K1 D1 स्व (for त्वद्) K2 4 5 V1 B D (except D1 7) M1 नान्यस्तु (K1 'न्यस्त, B1 'न्यस्यै, Ds 'न्यस्त्व; M1 'न्यत्र) देवकीपुत्रात्

13 °) K1 2 4 V1 B Da Dn D2 ३ ३ ६ T1 G प्रव्या (K1 B1 Dn1 2 [before corr] D2 ३ प्रत्या, B1 अन्या)हर यदुक्षेष्ट (D0 'ष्टं), Ks 5 D1 प्रत्याहर तु (Ks स्व)दुर्धर्पं (Ks 'र्धं); D1 अन्याहारय दुर्धर्पं, D1 T2 प्रव्याहराशु दुर्धर्पं, Ds प्रत्याहारय दुर्धर्पं; M1 ३ न्याहारय सुदुर्धर्पं, M2 4 प्रव्याहारय दुर्धर्पं (M2 'र्धं) —^c) M1 ३ न स्व (for स्व हि).

14 °) Ds ३ भगवन् Ks Ds तथा (for तदा) K1 D1 भगवान्मधुसूदन —^d) Da1 T1 G1 प्रत्या (Da1 'न्या)हरयद्, D1 ३ Gs 4 प्रत्याहा, M1 ३ ।

C 12 1939
B 12 54 15
K 12 55 15

वासुदेव उवाच ।

कचित्सुखेन रजनी व्युष्टा ते राजसत्तम ।
विस्पष्टलक्षणा बुद्धिः कच्चिन्नोपस्थिता तव ॥ १५
कच्चिज्ज्ञानानि सर्वाणि प्रतिभान्ति च तेऽनघ ।
न ग्लायते च हृदयं न च ते व्याकुलं मनः ॥ १६

भीष्म उवाच ।

दाहो मोहः श्रमश्चैव क्लमो ग्लानिस्तथा रुजा ।
तव प्रसादाद्गोविन्द सद्यो व्यपगतानघ ॥ १७
यच्च भूतं भविष्यच्च भवच्च परमद्युते ।
तत्सर्वमनुपश्यामि पाणौ फलमिवाहितम् ॥ १८

Ks अच्युत. K1 प्रश्याहरदयाच्युत.

15 K2-4 D1 s om the ref. Ś1 K1 D1 T2 G2 भगवान्; Ks T1 G1. s 4 श्रीकृष्ण (for वासुदेव) —^a) K4 D1 कश्चित्, Ds कश्चित् (for कश्चित्) B1 यशसा (for रजनी) —^b) D2 s s क्रांता, Ca व्युष्टा (as in text) B1 राजसे राजसत्तम. —^c) T2 वि स्पष्ट (for विस्पष्ट). —^d) K4 D1 कश्चित् (for कश्चित्) Ds G1 (before oorr.) इव (for तव). D1 कच्चिन्नोपस्थिता तव (sic)

16 ^a) D1 कश्चित्. —^b) K1 D1 तव; M1 s च ये (for च ते). Ks प्रतिभासंति तेनघ Ca cites प्रतिभान्ति (as in text) —^c) Ds कंप्ते (for ग्लायते). Bs 4 D2 s s ते (for च). —^d) Ś1 K1 D1 महत् (for मन).

17 Ds om. the ref —^a) V1 न मे (for दाहो). —^b) K1 रुजः; V1 B1 s Da रुज, M2 रुजा —^c) Ks s V1 B1.2 Da Dn D1 7. s S वाष्ण्य (for गोविन्द) —^d) K1 D1 -गता (D1 'तो) मम; K2 s. s D1 7 s S -गतानि मे (for -गतानघ) K4 V1 B Da Dn D2 s s. s सद्य प्रतिगतानि (B1 'श्च) मे. Ca cites प्रतिगतानि.

18 ^a) K4 D1 यच्च (for यच्च). D7 नून (for भूत). K1 Bo भविष्यं च; K4 D1 'व्यश्च —^b) K4 भवश्च. D2 s s s M2 परमद्युत (for 'द्युते) K1 भवच्च भरतर्षभ; D1 भवश्च पुरुषोत्तम. — B1 Ds om (hapl) 18^a-19^a. —^c) Ds तत्. सर्वमनु पश्चा (sic) — Ks om (hapl) 18^a-19^a. —^d) V1 B (B1 om) Da Dn D2 s s इवार्पितं; Ds 'हिते (for 'हितम्) T2 पाणा पामलक यया (= Ram 1 3 6^a)

वेदोक्ताश्चैव ये धर्मा वेदान्तनिहिताश्च ये ।
तान्सर्वान्संप्रपश्यामि वरदानात्तवाच्युत ॥ १९
शिष्टैश्च धर्मो यः प्रोक्तः स च मे हृदि वर्तते ।
देशजातिकुलानां च धर्मज्ञोऽसि जनार्दन ॥ २०
चतुर्धामधर्मेषु योऽर्थः स च हृदि स्थितः ।
राजधर्माश्च सकलानवगच्छामि केशव ॥ २१
यत्र यत्र च वक्तव्यं तद्वक्ष्यामि जनार्दन ।
तव प्रसादाद्धि शुभा मनो मे बुद्धिराविशत् ॥ २२
युवेव चासि संवृत्तस्त्वदनुष्यानवृंहितः ।
वक्तुं श्रेयः समर्थोऽसि त्वत्प्रसादाज्जनार्दन ॥ २३

19 B1 Ds om 19, Ks om. 19^{ab} (for all, of v 1 18) —^b) K2 4 D7 s S वेदांतनियता (T2 'रता, G2 M2 'च्या)श्, Ks D1 वेदांतानियमाश्, V1 B (B1 om) Da Dn D2 s s वेदाताधिगताश्, D1 वेदात विहिताश् (for 'निहिताश्) Ca cites वेदान्तविहिता. —^c) Ś1 K1 4 सप्रवक्ष्यामि (for 'पश्यामि)

20 ^b) T1 G1 s transp च and मे Ś1 स च सर्वो हृदि स्थित — Ś1 reads 20^{cd} on marg see m. —^c) Ks -ज्ञाति (for -जाति) T2 -कुलाचारा (for -कुलानां च) —^d) T2 ये तज्ञो (sic) (for धर्मज्ञो). Bo जनार्दन

21 D7 om (hapl) 21^a-22^b —^a) K1 m 4. s Da Dn2 D2 s चतुर्धा (K1 m 'र्धा, Da 'रा, D2 'ष्टा) श्रमधर्मेषु —^b) B1 स हृदि मे (for स च हृदि) — After 21, D1 ins.

120* सर्वधर्मेषु यो ह्यर्थः स च मे हृदि संस्थितः ।

22 D7 om 22^{ab} (of v 1 21). —^a) B Dn D2 s s s यच्च; D1 lacuna (for the first यत्र) — After 22^{ab}, K2 4 read 24 —^c) M4 शुभ —^d) K4 B1 बुद्धिम्

23 ^a) D7 युद्धेव, Ds युद्धेन, T1 G स्व (G1 स्वा) मेव (for युवेव) V1 B Da Dn D2 s s s M2 4 युवे- (V1 पुरे, B1 पुरै) वासि समावृत्तस्, D1 युद्धे चासि समावृत्ते —^b) T2 तवानु- (for स्वदनु) K2 4 -सहित; V1 -सवृत्त, Ca -वृद्धित (as in text) — K1 om 23^c-24^d —^c) Da1 [s]सि (for ससि)

24 K1 om. 24 (of v. 1 23) Ks. 4 read 24 after 22^{ab} —^a) V1 D1 4 भगवान्; Bo तु भगवान्

स्वयं किमर्थं तु भवान्श्रेयो न प्राह पाण्डवम् ।
 किं ते विवक्षितं चात्र तदाशु वद माधव ॥ २४
 वासुदेव उवाच ।
 यशसः श्रेयसश्चैव मूलं मां विद्धि कौरव ।
 मत्तः सर्वेऽभिनिर्वृत्ता भावाः सदसदात्मकाः ॥ २५
 शीतांशुधन्व इत्युक्ते को लोके विस्मयिष्यति ।
 तथैव यशसा पूर्णं मयि को विस्मयिष्यति ॥ २६
 आवेयं तु मया भूयो यशस्तव महाद्युते ।
 ततो मे विपुला बुद्धिस्त्वयि भीष्म समाहिता ॥ २७
 यावद्धि पृथिवीपाल पृथिवी स्यास्यते ध्रुवा ।

तावच्चषाक्षया कीर्तिर्लोकाननु चरिष्यति ॥ २८
 यच्च त्वं वक्ष्यसे भीष्म पाण्डवायानुपृच्छते ।
 वेदप्रवादा इव ते स्यास्यन्ति वसुधातले ॥ २९
 यथैतेन प्रमाणेन योक्ष्यत्यात्मानमात्मना ।
 स फलं सर्वपुण्यानां प्रेत्य चानुभविष्यति ॥ ३०
 एतस्मात्कारणाद्भीष्म मतिर्दिव्या मया हि ते ।
 दत्ता यशो विप्रयेत कथं भूयस्तत्रेति ह ॥ ३१
 यावद्धि प्रयते लोके पुरुषस्य यशो भुवि ।
 तावच्चस्याक्षयं स्थानं भवतीति विनिश्चितम् ॥ ३२
 राजानो हतशिष्टास्त्वा राजन्नाभित आसते ।

C. 12. 1937
 B. 12. 54 33
 K. 12. 52. 33

(hypermetric), M₂ १ नु नवान् (for तु नं).
 —^b) K₄ D₁ T G M₂ पाडवान्, D₂ D₃ M₁ १ १
 पाडवे (D₂ D₃ 'व') (for 'वन्' —^d) D₁ तयाशु

25 D₂ om. the ref, K₁ M T₂ G₂ श्रीभगवान्
 (for वासुदेव) —^b) Ś₁ मा (for मां) —^c) D₁
 सत्ते, D₂ lacuna (for मत्त) K₁ D₁ [5]भिनिर्वृत्ता;
 D₁ निर्वृत्ता हि, T G₁ १ १ M₁-३ हि निर्वृत्ता (for
 'भिनि') —^d) G₁ १ 'सदात्मिका

26 ^a) T₂ शीत (for चन्द्र) —^b) K₄ D₁ को
 लोको, V₁ B Da Dn D₂ २ १ १ लोके को (by transp),
 T₁ G तेन को —D₁ १ om. (hapl.) 26^{cd} —^c)
 K₁ D₁ M यदास (for 'मा) M₁ पूर्णो (for पूर्ण)

27 ^a) K₄ आधीयं; G₁ प्रधेय; M₂ १ आवेच
 (for आवेयं) D₂ हि (for तु) B₀ D₂ महा, D₁
 T₂ महद्, M₂ यदो (for मया) —^b) M₂ मया
 (for यदास) K₂ D₁ त्वयि (for तव) D₂ महामते
 (for 'द्युते) —^c) D₁ T G जतो (for ततो) K₁
 (by corr) १ M₁ १ १ मे विमला, D₂ [5]विविपुला
 (for मे वि) —^d) G₁ भीम (for भीष्म) V₁ B
 Da Dn D₂ १ १ १ समर्पिता (for समाहिता)

28 ^a) B₀ या बुद्धि (for यावद्धि) —^b) K₂ १
 V₁ B Da Dn D₂-१ १ M₁ १ १ पृथ्वीयं (K₃ B₀ D₁
 पृथ्वी न) (for पृथिवी) K₁ D₁ स्वीयते, K₅ B
 (except B₁) Dn₁ D₂ ३ १-३ १ १ स्यास्यति (for 'ते)
 D₂ १ १ १ ध्रुव (for ध्रुवा) —^c) D₁ तु वा (for
 तव) K₁ १ D₁ १ १ कीर्ति (for कीर्तिर) C_v ताव
 चषाक्षया कीर्तिर —^d) K₁ अनुदरिष्यति (for
 अनु च')

29 D₁ om. (hapl.) 29-30 —^a) K₁ यश्च,
 K₅ D₁ M याश्च (for यच्च) G₂ त्वा (for त्व) K₄
 D₁ वक्ष्यसे, D₂ प्रक्ष्यसे, D₁ वक्ष्यते, G₁ रक्ष्यसे
 —^b) Ś₁ K₁ [अ]नुवक्ष्यते, D₁ तु पृच्छते (for [अ]नुष्ट)
 M₂ पाडवेयस्य पृच्छत —^c) K₁ १ B (except B₁)
 Dn D₂ १ १ १ वेदप्रवाद (for 'प्रवादा) C_a cites वेद
 प्रवादा इव (as in text) —^d) K₁ स्यास्यति, B
 (except B₁) Dn D₂ १ १ १ स्यते (for 'स्यन्ति) K₅
 B₀ १ १ १ D₂ २ १-१ T₁ G (except G₂) पृथिवीतले,
 D₂ वसुधाधिप (for 'तले)

30 D₁ om 30 (cf v 1 29). —^a) K₁ B₁
 यश्च (B₁ 'च) तेन, Dn₂ तथैतेन; M₂ यश्चैतेन (for यश्चै-
 तेन) —^b) K₃ D₁ G₂ आत्मनि (G₂ 'न) (for 'ना)
 —^c) G₂ सर्ववर्णानां (for 'पुण्यानां) —^d) Ś₁ वा
 (for च)

31 ^a) M₂ १ ताव (for भीष्म) —^b) Ś₁ T₂ M₂
 समाहिता (Ś₁ 'ते), K₂ १ D₁ मयाहिता, G₁ महीयते
 (for मया हि ते) —^c) K₂ १ यया (for दत्ता)
 K₁ om. यदो K₅ V₁ B (except B₀) Dn D₂ १
 १ १ विप्रयेत, D₁ 'धेत्, T₂ 'यित; G₁ विवृष्टे
 (for विप्रयेत) —^d) D₁ १ (except M₂ १) इति
 प्रभो (for तवेति ह)

32 ^a) B₀ या बुद्धि (for यावद्धि) D₂ प्रयने;
 Dn₂ (before corr) प्रयिते, G₁ प्रधवे (for प्रयते)
 —^c) K V₁ B D S तावच्चषाक्षया कीर्तिर (K₃ D₁
 M₁ १ १ लोका) —^d) K₃ M₁ १ भवतीति, K₅ M₁
 भविष्य (M₁ 'ष्य) ति, D₁ भविष्यतीति (hypermetric)
 (for भवतीति). K₁ १ Dn विनिश्चिता, M₁-३ 'श्चय
 (M₂ या), M₁ [इ]ति निश्चय (for विनिश्चितम्).

C 12 1957
B 12 54 33
K 12 53 33

धर्मानुयुक्षन्तस्तेभ्यः प्रब्रूहि भारत ॥ ३३
भवान्हि वयसा वृद्धः श्रुताचारसमन्वितः ।
कुशलो राजधर्माणां पूर्वेषामपराश्च ये ॥ ३४
जन्मप्रभृति ते कश्चिद्भुजिनं न ददर्श ह ।
ज्ञातारमनुधर्माणां त्वां विदुः सर्वपार्थिवाः ॥ ३५
तेभ्यः पितेव पुत्रेभ्यो राजन्ब्रूहि परं नयम् ।
ऋपयश्च हि देवाश्च त्वया नित्यमुपासिताः ॥ ३६

तस्माद्भक्तव्यमेवेह त्वया पश्याम्यशेषतः ।
धर्माञ्छुश्रूपमाणेभ्यः पृष्टेन च सता पुनः ॥ ३७
वक्तव्यं विदुषा चेति धर्ममाहुर्मनीषिणः ।
अप्रतिश्रुवतः कष्टो दोषो हि भवति प्रभो ॥ ३८
तस्मात्पुत्रैश्च पौत्रैश्च धर्मान्पृष्टः सनातनान् ।
विद्वान्निज्ञासमानैस्त्वं प्रब्रूहि भरतर्षभ ॥ ३९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

33 ^a) Da ये; T₂ च; M₂₋₁ त्वा (for त्वां)
— ^b) B₂ नियतम्; D₁ अमित (for अभित) V₁
Da राजन्नियतमासने (V₁ 'ते). — ^c) K₁ अनुनयुक्षंतस्;
K₅ अनुयुक्षन्तस्; B₁ अनुप्रयुक्षंतस् (for 'युयुक्षन्तस्').
Ca cites अन्व(V 1 नु)युयुक्षन्त. D₁ T₁ G स्वधर्मान
नुयुक्षंतस्. — ^d) K₅ सत्यं (for तेभ्यः). K₁ भारती

34 ^a) V₁ भगवान् (for भवान्हि). G₂ वयो (sub
metric) (for वयसा) — ^b) D₁ M₂ श्रुत्वाचार (for
श्रुताचार). D₈ समाहित (for -समन्वितः). — ^c)
K₄ राजधर्माणो, B₀ शार्दूल (for 'धर्माणां) — ^d)
K₄ s V₁ B₂ Da Dn D₂ s सर्वेषाम् (for पूर्वेषाम्)
K₁ अपरश; K₈ s D₄ अवराश, D₁ T G अपरे (for
अपराश)

35 ^a) K₈ B₀ Da D₁ S (except T₂ M₁) ते
(K₈ D₁ य, B₀ Da तत्) किंचिद् (for ते कश्चिद्)
— ^b) D₈ च (for न) K₈ हि (for ह) — ^c)
Da₂ स्यावर; Ca स्यातार (for ज्ञातारम्) Ś₁ K₁ D₁
S मनुधर्माणां; K₂₋₅ V₁ B₀ 1 4, 5 Dn D₂₋₆ सर्व
धर्माणां, B₂ Da सर्वविद्यानां; B₈ सर्वभूतानां; D₈ उत
धर्माणां (for अनुधर्माणां as in D₁ only). — ^d) K₁
विदुस्त्वां (by transp), D₀ M₁ य (M₁ त्वा) विदु
T₂ मुवि (for सर्व)

36 ^b) D₁ राजा (for राजन्). K₈ s Da D₁ 6 7
S परतप (G₁ 'प'), D₈ पर त्रय (for पर नयम्)
— ^c) Ś₁ K (except K₅) Dn D₁ चैव, B (except
B₂) D₂ s 5 6 चापि (for च हि) Da₂ वेदाश्च (for
देवाश्च). — ^d) Da₂ उपाश्रिता. (for 'सिता').

37 ^a) D₈ अकृष्यम् (for वक्तव्यम्). Ś₁ K₁ D₁

पुवेति; K₈ B₂ Dn Dn D₂ एवेद्, D₁ एवाद्, D₀ एवेह
(for एवेद्). — ^b) K₈ V₁ B Da Dn D₂ s 5 6
[अ]वश्यम् (for पश्यामि) — ^c) K₂ s 5 V₁ B Da
Dn D₂ s 5 6 धर्मं; G₁ तस्माच् (for धर्माच्) K₄
D₁ शुश्रूपमानेभ्य — ^d) Ś₁ K₁ Da₁ सता पुन, K₂ s
सनातनं (K₁ 'नान्'); T₁ G (except G₁) M₂ s सदा
पुन (for सता पुन)

38 ^a) T₂ भवता (for विदुषा) V₁ Da चेद्,
D₁ T G नित्यं; M₁ s धर्मं (for चेति). — ^b) M₁ s
नित्यम् (for धर्मम्) B₁ चाहुर् (for आहुर्) — ^c)
B₁ अप्रत्युक्तवत्, Da₂ अपि विक्रमत; T₂ अप्रतिश्रुवता.
— ^d) V₁ दोषोयं K₂₋₄ V₁ B₂ Da Dn D₁ S (ex-
cept M₂ s) भवि (K₂ 'व)ता (for भवति). K₂ s
विभो; D₁ प्रभो

39 ^a) K₄ D₂ om पौत्रैश्च Ca cites पुत्रै and
पौत्रै (as in text) — ^b) K₂ s Dn D₈ पृष्टान् (for
पृष्ट) B₀ s-s D₂ s 5 6 पुरातनान् (for सनां)
— ^c) K (except K₅) V₁ B Da Dn₁ D₁₋₇ S विद्वय;
D₈ वृद्ध. B₀ मानस्व; B₁ Dn₂ (before corr)
मानैश्च; D₁ T G -मानेभ्य (for -मानैस्व) — ^d) D₁
भारतर्षभ

Colophon on marg in V₁. — Sub parvan Ś₁ K
V₁ B Da Dn D₁₋₆ T₂ G₁ 2 M राजधर्म — Adhy
name D₁ T₁ G₂₋₁ भीष्मकृष्णसवाद; G₁ कृष्ण
सवाद, M₁ s भीष्मनियो^ग, M₂ धर्मप्रवचननियोग.
— Adhy no (figures, words or both). K₅ B₂ Da
Dn D₁ S 54 (as in text), B₁ 53, D₂ s 52.
— Śloka no Dn₁ 39, D₈ 88.

५५

वैशंपायन उवाच ।

अथात्रवीन्महातेजा चाक्यं कौरवनन्दनः ।
हन्त धर्मान्प्रवक्ष्यामि दृढे वाञ्छनसी मम ।
तव प्रसादाद्भोविन्द भृतात्मा ह्यसि शाश्वतः ॥ १
युधिष्ठिरस्तु मां राजा धर्मान्समनुपृच्छतु ।
एवं प्रीतो भविष्यामि धर्मान्वक्ष्यामि चानघ ॥ २
यस्मिन्नाजर्षभे जाने धर्मात्मनि महात्मनि ।
अहृष्यन्नुपयः सर्वे स मां पृच्छतु पाण्डवः ॥ ३
सर्वेषा दीप्तयशसां कुरूणा धर्मचारिणाम् ।

यस्य नास्ति समः कश्चित्स मां पृच्छतु पाण्डवः ॥ ४
धृतिर्दमो ब्रह्मचर्यं क्षमा धर्मश्च नित्यदा ।
यस्मिन्नोजश्च तेजश्च स मा पृच्छतु पाण्डवः ॥ ५
सत्यं दानं तपः शौचं शान्तिर्दाक्ष्यमसंभ्रमः ।
यस्मिन्नेतानि सर्वाणि स मां पृच्छतु पाण्डवः ॥ ६
यो न कामान्न संरम्भान्न भयान्नार्थकारणात् ।
कुर्याद्धर्मं धर्मात्मा स मां पृच्छतु पाण्डवः ॥ ७
संवन्धिनीऽतिथीन्मृत्यान्संश्रितोपाश्रितांश्च यः ।
संमानयति सत्कृत्य स मां पृच्छतु पाण्डवः ॥ ८

C. 12. 1970
B. 12. 55. 8
K. 12. 54. 6

55

1 D₂ om the ref —^b) D₂ M₁ कौरवनन्दन
—^a) Da अह, Ca हन्त (as in text) G₂ M₂
धर्मं (for धर्मान्) —^d) K₁ D₁ G₂ दृढ; D₁ दृढ
(for दृढे) K₂ वाञ्छनम् —^e) Ś₁ K₁ : s D₁ भवन्
(for तव) —^f) T₂ पूतात्मा (for भू^०) Ś₁ एस्मि,
D₂ [स्मि] च (for एस्मि) G₁ M₁ शाश्वत.

2 ^a) Ś₁ K₁ D₁ मा राजन्, K₂ मां तव, K₂
V₁ B Da Dn D₂ : s : c धर्मात्मा, M₁ s मा राजा
M₂ s युधिष्ठिरो महाराजो —^b) K₂ अह्यस्तु, Da
एवानु, D₁ अह्येव्य (for समस्तु) G₂ पृच्छत (for
पृच्छतु) K₂ Bo s : Dn₂ D₂ s मा (D₂ s मा) धर्मं
मनुपृच्छतु (K₂ ति; B₂ त), V₁ धर्मानिवान्वपृच्छत,
B₁ न्वय मामनुपृच्छतु; Dn₁ D₂ s मा धर्माननु^० —^b)
om 2^c-4^d —^e) T₂ अत, M₂ तव (for एव)
—^d) Dn सर्वान् (for धर्मान्) K₂ V₁ B (B₁ om) D
(except D₁ : s) S चा (G₁ वा) गित्वान् (for चानघ)

3 B₁ om 3 (cf v 1 2) —^a) K₂ राजर्षयो
(for 'र्षभे) Ca as in text —^c) K₁ अह्यस्तु, K₂
D₂ प्रहृष्टा, D₁ G₁ आहृष्टय (G₁ 'प्य) न्; D₂ अहृष्य
(for अहृष्यन्) K₂ D₂ मुनय, Dn D₂ वृणाय (for
ऋणय) —^d) D₁ S (except T₂) मा (for मा)
K₁ G₁ पाण्डव (G₁ 'घा)

4 K₂ s (both hapl) B₁ om 4 (for B₁, of v 1
2) D₁ om (hapl) 4-6 G₂ reads 4 after 9
—^a) K₂ V₁ Bo s : Da दीप्तमनसां, D₂ तपसां (for

'यशसा) —^b) K₂ दीप्त- (for धर्मं) —^d) S
(except T₂ G₂) मा (for मा) — After 4, T₂
reads 6

5 D₁ G₂ om (hapl) 5 (for D₁, cf v 1 4)
V₁ reads 5-6 on marg —^a) M₁ s शमो (for
दमो) T₂ ब्रह्मचर्ये —^b) K₁ तु (for च) T₂
नित्यदा V₁ क्षमा धर्मादनित्यदा — K₂ om 5^c
—^c) K₂ ज्ञानश्च (for ज्ञोजश्च) D₁ om तेजश्च —^d)
D₁ S (except M₂, G₂ om) मा (for मा)
— After 5, K₂ (after 5^{ab}) s B Da Dn D₂ : s : c
read 8

6 K₂ D₁ om (hapl) 6 (for D₁, cf v 1 4)
V₁ reads 6 on marg T₂ reads 6 after 4 D₁
transp 6 and 7 —^a) K₁ V₁ B D (except D₁ s,
D₁ om) शौचं (for शौच) —^b) K (K₂ om) V₁
B Da D₁-s T₂ G₂ M क्षातिर (for शान्तिर) Ś₁ K₁
D₁ मानम् (for दाक्ष्यम्) D₂ असत्प्रमं —^d) K₁ S
मा (for मा) D₂ रक्षतु, D₂ च पृच्छ (for पृच्छतु),

7 K₂ D₂ om (hapl) 7-9, K₁ om 7^{ab} D₂
transp 6 and 7 —^a) Dn₂ ये (for यो) D₂ धर्मान्
(for कामान्) Dn₁ स (for the second न) —^b) D₂
क्रीडान् (for भयान्) —^d) K₁ D₁ S मा (for मा)

8 K₁ s D₂ om 8 (for K₂ D₂, of v 1 7) V₁
om (hapl) 8-9 K₂ s B Da Dn D₂ : s : c read
8 after 5, K₂ repeating it (with v 1) after 9 D₁
transp 8 and 9 —^a) K₂ s B Da Dn D₁-s : c

सत्यनित्यः क्षमानित्यो ज्ञाननित्योऽतिथिप्रियः ।
यो ददाति सतां नित्यं स मां पृच्छतु पाण्डवः ॥ ९
इज्याध्ययननित्यश्च धर्मे च निरतः सदा ।
शान्तः श्रुतरहस्यश्च स मां पृच्छतु पाण्डवः ॥ १०
वासुदेव उवाच ।

लज्जया परयोपेतो धर्मात्मा स युधिष्ठिरः ।
अभिशापभयाद्भूतो भवन्तं नोपसर्पति ॥ ११
लोकस्य कदनं कृत्वा लोकनाथो विशां पते ।
अभिशापभयाद्भूतो भवन्तं नोपसर्पति ॥ १२

पूज्यान्मान्यांश्च भक्तांश्च गुरुन्संबन्धिबान्धवान् ।
अर्घ्यार्हानिपुभिर्हत्वा भवन्तं नोपसर्पति ॥ १३
भीष्म उवाच ।
ब्राह्मणानां यथा धर्मो दानमध्ययनं तपः ।
क्षत्रियाणां तथा कृष्ण समरे देहपातनम् ॥ १४
पितृन्पितामहान्पुत्रीन्गुरुन्संबन्धिबान्धवान् ।
मिथ्याप्रवृत्तान्यः संख्ये निहन्याद्धर्म एव सः ॥ १५
समयत्यागिनो लुब्धान्गुरुनपि च केशव ।
निहन्ति समरे पापान्क्षत्रियो यः स धर्मवित् ॥ १६

सयधी (B₂ °धा) नतिथीन्भूत्वान् (B₂ Da °न्सर्वान्, B₂ °न्वृद्धान्), K₅ (second time) समुत्थितस्तथा कृत्यां —^b) D₄ तथा (for च य) K₃ ४ ९ (first time) B Da Dn D₂ ९ ९ ९ सश्रितांश्चैव यो भृश (Da यादरा), D₇ T₂ सश्रितानाश्रितांश्च य —^c) K₅ (second time) संमानितश्च, B₁ धर्मानयति, T₂ समानयन्त्य (for °नयति) K₅ (second time) D₄ सत्कारै (for सत्कृत्य) —^d) D₇ S (except G₂) मा (for मां) G₁ माधव (for पाण्डव)

9 Before 9, G₁ ins वासुदेव K₂ V₁ D₇ (hapl) ९ om 9 (for V₁ K₂ D₈, of v 1 7, 8) B₁ G₄ om. (hapl) 9-10, D₄ transp 8 and 9 —^a) D₈ सदा (for सत्य-) M₂ नित्य (for नित्य) —^b) D₄ जाति, M₂ ज्ञानि (for ज्ञान). M₄ [s]तिथि प्रिय —^c) D₄ सदा (for सतां) —^d) K₁ D₁ S (G₄ om.) मा (for मा) T₁ G₁ ९ माधव (G₈ °व) (for पाण्डव) — After 9, K₅ repeats 8 (with v 1), while G₂ reads ४

10 B₁ G₄ om 10 (cf v 1. 9) V₁ reads 10 on marg —^a) K₄ दानानि; Da₁ नित्यस्य, M₄ श्रीलक्ष (for नित्यश्च) —^b) D₁ तदा (for सदा) —^c) D₁ श्रान्त (for शान्त) —^d) K₁ D₇ S (except G₂, G₄ om) मा (for मा) T₁ G (G₄ om) माधव (for पाण्डव)

11 D₈ om the ref D₁ भगवान् (for वासुदेव) D₇ S om (hapl) 11 —^a) K₅ B₂ परयोपेता; K₄ Da परया (K₄ °तो)पेतो (for परयो) —^b) K₃ ९ V₁ B Da Dn D₂-९ धर्मराजो (for धर्मात्मा स) K₂ ४ D₈ वै (for स). —^c) 11^{ca} = 12^{ca}. V₁ om. 11^{ca} —^d) D₈ भवतो (for भवन्तं)

12 Before 12, T₂ G₂ ins भगवान्; G₄ कृष्ण V₁ reads 12^{ab} on marg —^a) Da₁ लोकश्च; M₂ ४ लोकाना (for लोकस्य) Da₁ कदन K₄ स लोकस्य वधं कृत्वा —^b) D₇ S (except M₁ ९) च पांडव (for विशां पते) — 12^{ca} = 11^{ca}. Ś₁ K (except K₅) D₄ ९ om. 12^{ca}

13 V₁ om (hapl) 13 —^a) Da पूज्यामात्याश्च; T₁ G (except G₂) पूज्यमानाश्च, T₂ पूज्यान्मान्याश्च; M₁ ९ °न्मान्यांश्च (for °न्मान्याश्च) K₅ वचांश्च; Da₁ भद्रांश्च (for भक्ताश्च) —^b) Bo कुरु, B₃ ४ D₇ ९ ९ ९ गुरु (for गुरुन्) Da मानवान् (for बान्धवान्) —^c) K₂-३ B D (except D₁ ७) अर्घ्यान्, K₅ अर्घ्य, G₂ अर्घी; M₂ ४ पूजा (for अर्घ्यां) Dn₁ भित्त्वा, Dn₂ (before corr) भूत्वा (for हत्वा)

14 ^d) D₈ देहयातनां (for °पातनम्)

15 D₈ om 15 - —^a) Ś₁ K₁ D₁ पौत्रान्, K₂ ९ V₁ B Da Dn D₂ ३ m ९ ९ M₂ भ्रातृन्, D₇ पित्र्यान् (for पुत्रान्) —^b) Bo. ९ ४ D₂ २. ९ ९ गुरु (for गुरुन्) —^c) D₄ प्रवृत्त्यान् (for प्रवृत्तान्) Da₁ स (for य). D₇ सचे, S (except T₂ G₁) सखे (for सख्ये)

16 ^a) K₁ समर, B₁ समनु, M₄ स्वधर्म (for समय) K₁ विप्रान् (for लुब्धान्) —^b) B₁ हि (for च) D₈ G₁ (before corr) केशव —^c) D₈ न हति (for निहन्ति) D₇ निहति यस्तान्समरे, M₁ ९ निहन्यात्समरे पालान् —^d) G₂ क्षत्रियान् (for °यो) Ś₁ K₁ D₁ स च, Dn₁ स हि, Dn₂ स ह, D₄ य ख (for य स) — After 16, N (except Ś₁ K₁ D₈) T G ins

121* यो लोभाच्च समीक्षेत धर्मसेतुं सनातनम् ।

निहन्ति यस्त समरे क्षत्रियो वै स धर्मवित् ।

आहूतेन रणे नित्यं योद्धव्यं क्षत्रपन्थुना ।
धर्म्यं स्वयं च लोक्यं च युद्धं हि मनुरब्रवीत् ॥ १७
वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्तस्तु भीष्मेण धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
विनीतवदुपागम्य तस्यां संदर्शनेऽग्रतः ॥ १८

अथास्य पादौ जग्राह भीष्मश्चाभिननन्द तम् ।
मूर्ध्नि चैनमुपाधाय निपीदेत्यब्रवीत्तदा ॥ १९
तमुवाचाथ गाङ्गेय ऋषभः सर्वधन्विनाम् ।
पृच्छ मां तात विस्रब्धं मा भैस्त्वं कुरुसत्तम ॥ २०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

५६

वैशंपायन उवाच ।
प्रणिपत्य हृषीकेशमभिवाद्य पितामहम् ।

अनुमान्य गुरून्सर्वान्पर्यपृच्छयुधिष्ठिरः ॥ १
राज्यं वै परमो धर्म इति धर्मविदो विदुः ।

C. 12. 1988
D. 12. 53. 2
K. 12. 55. 2

लोहितोऽश केशरत्नां गजशान्तिं पवनधुनाम् ।
मूर्ध्नि करोति युद्धेषु क्षत्रियो यः स धर्मविर ।

[Dns om lines 1-2 — (L 1) T G दे लोमान्
राज्यं च (for the prior half) Da राज्ञः, Ds धर्मविर
(for मूर्ध्नि) Bs केशरत्नां (for गजशान्तिं) — (L 2)
Ds T G शान्तिं (for स) Ks विधिं नन्दे वन्द्य (for
the prior half) Ks वां स, Ds देव, Ds T₁ G₁ s
राज्यं, T₂ G₁ च त (G₁ by corr दि) (for दे स)
— G₁ om lines 3-4 — (L 3) Ds लोहितोऽश, Ds
मूर्ध्निपत्य, G₁ (before corr) मूर्ध्निपत्य (for लोहितोऽश) K₁ s
Bs राज्ञः (for केशरत्नां) Ds राज्ञः, G₁ (before corr)
धुनाम् (for पवनधुनाम्) — (L 4) Bs मूर्ध्नि (for मूर्ध्नि)
Ds वदति (for मूर्ध्नि) D₁ देव, Ds न च, T₂ स
दि (for च स)]

17 *) Ds अहूतेन (for आहूतेन) — *) T₂ G₁
वाधराज (for धन्वयुना) — *) Ds धर्म K₂ Ds
स्वयं च, Dns स्वयं च (for स्वयं च) V₁ Dns Ds
G₁ लोक च, B₁ युद्ध दि, M₁ s लोक्य च (for लोक्य
च) Dns D धर्म स्वयं च लोकं (D₁ स्वयं च — *)
B₁ क्षत्रिय; M₁ युद्ध च (for युद्ध दि)

18 Ds om the ref K₁ om 18-20 — *) Ś₁
D₁ उक्ते, B₁ उक्ता (for उक्तम्) — *) B (except
B₂) Dn Ds s c धर्मपुत्रो (for राज्ञो) — *) T₂
उदर्शने (for सद) B₁ अत (for अत) D₁ तस्यौ
सदर्शनाग्रतः; G₁ तत्रभ्यादर्शनेग्रतः

19 K₁ om 19 (cf v 1 18) — *) K (K₁ om)
31

V₁ B D (except D₁ s) T G₁ s M₂ s चापि (for
चापि) D₁ नन्दे, D₂ ननाद; T₂ [अ]भिनद्य (for
ननन्द) Da न (for तम्) G₁ भीष्मश्चापि न
निन्दित. — *) Da G₂ चैवम् (for चैनम्) — *) G₁
न्यपीद (for निपीद).

20 K₁ om 20 (cf v 1 18) — *) K (K₁
om) V₁ B D (except D₁) T₁ G₁ s M₂ s वृषभ (for
ऋषभ) D₁ धन्विना (for धन्विनाम्) — *) K₂ s
V₁ B Da Dn D₁ s s transp पृच्छ and मा Ś₁ वि
श्रमो, K₂ s V₁ B₁ 1.4 s Dn D₂ विघ्नन्ध, K₃ s
D₁ s 9 (except M₂) विस्र (K₃ D₁ 'श्र)व्यो, D₂
स्रव्यो (for विघ्नन्ध) D₃ मां पृच्छस्वातिविघ्नन्ध — *)
K₂ s D₁ मा भैपी, G₁ भावैस्त्व (for मा भैस्त्व)
K₃ G₁ (before corr) सत्तम, D₁ नन्द (for
सत्तम)

Colophon om in K₁ — Sub-parvan Ś₁ K₂ s
V₁ B Da Dn D₁ s T₂ G₁ s M राजधर्म. — Adhy
name D₁ T₁ G युधिष्ठिरमोल्वाहन, M₂ प्रश्नाभ्युपगम
— Adhy no (figures, words or both) K₂ B₂
D₁ Dn D₁ S 55 (as in text), B₁ s 54, D₂ s
53 — Śloka no Dn₁ 23, Dns 21

56

1 D₂ om the ref Dns transp 1 and 2 — *)
K₂ D₁ प्रणिपत्य (for अभिवाद्य) — *) K₁ अथा
पृच्छद् (for पर्य)

महान्तमेतं भारं च मन्ये तद्ब्रूहि पार्थिव ॥ २
 राजधर्मान्विशेषेण कथयस्व पितामह ।
 सर्वस्य जीवलोकस्य राजधर्माः परायणम् ॥ ३
 त्रिवर्गोऽत्र समासक्तो राजधर्मेषु कौरव ।
 मोक्षधर्मश्च विस्पष्टः सकलोऽत्र समाहितः ॥ ४
 यथा हि रश्मयोऽश्वस्य द्विरदस्त्राङ्कुशो यथा ।
 नरेन्द्रधर्मो लोकस्य तथा प्रग्रहणं स्मृतम् ॥ ५

अत्र वै संप्रमूढे तु धर्मे राजर्षिसेविते ।
 लोकस्य संस्था न भवेत्सर्वं च व्याकुलं भवेत् ॥ ६
 उदयन्दि यथा सूर्यो नाशयत्यासुरं तमः ।
 राजधर्मास्तथालोक्यामाक्षिपन्त्यशुभां गतिम् ॥ ७
 तदग्रे राजधर्माणामर्थतत्त्वं पितामह ।
 प्रब्रूहि भरतश्रेष्ठ त्वं हि बुद्धिमतां वरः ॥ ८
 आगमश्च परस्त्वत्तः सर्वेषां नः परंतप ।

2 G₄ damaged. Before 2, Ś₁ K B (except B₁) D_n D₁₋₃ ६-७ T G₁ २ ins युधिष्ठिर उवाच D_n २ transp 1 and 2 —^a) K₂₋₅ V₁ B₀ ३-६ D_n D₂₋₅ राज्ञा (D₂ 'ज्ञा'), D₇ ३ S (G₄ damaged) राजा (for राज्य) D₂ ३ ६ ६ हि (for वै) Ś₁ K₁ D₁ युद्ध राज्ञा धर्म इति —^b) Ś₁ K₁ D₁ यनु (for इति) K₅ D₄ वेदविदो, D₈ वृत्त (for धर्म) —^c) V₁ B D_n D₂ ३ ६ ६ एन, G₂ एतद्, M₂ ४ एक (for एत) K₂ भाग्य (for भार). K₂ ४ वै; S (except M₂ ४, G₄ damaged) हि (for च) —^d) K (except K₁) M₁ ३ तं, D₈ न, M₂ त्व (for तद्) D_n D₇ S (G₄ damaged) भारत (for पार्थिव).

3 K₁ repeats (with v 1) 3^{ab} after 3 —^b) K₁ (second time) महाद्युते (for पितामह) —^c) K₂ ४ धर्मस्य (for सर्वस्य) —^d) K V₁ B D_n D₂ ३ ६-३ T G M₂ C_n राजधर्म (K₁ 'र्म', G₁ 'र्म'), D_n २ धर्मराज V₁ D₈ परायण, C_n 'यणम् (as in text)

4 G₄ damaged —^a) K₂ ६ D₄ च; V₁ B D_n D₂ ३ ६-७ T G₂ ३ M हि; G₁ [S]मि- (for सत्र) K₄ D₆ समाशक्तो, B₀ महानस्ति, B₁ G₁ स (G₁ 'स)मायुक्तो; D_n मया स(D_n १)क्तो, M₁ ३ समायक्तो (for 'सक्तो) K₁ त्रिवर्ग कथमप्युक्तो —^b) M₁ 'धर्मे हि (for 'धर्मेषु) D₄ पार्थिव (for कौरव) —^c) D₇ धर्मस्य, D₈ धर्मेषु (for धर्मश्च) —^d) K₅ सकलेत्र समागत .

5 G₄ damaged —^a) M₁ ३ रथा (for यथा) —^b) D₁ यथाङ्कुश (by transp) —^c) D₆ repeats 5^e-6^b after 6 —^d) D₁ यथा (for तथा) D_n २ प्रग्रहण; D₂ ६ ७ प्रहरणं, C_n प्रग्र (as in text). D₄ स तं (for स्मृतम्).

6 For the repetition of 6^{ab} in D₆, cf v 1 5 G₄ damaged —^a) M₂ तत्र (for अत्र) K₂ ४ [पु]त्र, K₃ D₄ ७ G₁ M चेत्, T₂ च (for वै). Ś₁

K₁ संप्रपूर्णे, T₂ त्वं प्रमूढे (संप्र). K₁ वा (for तु) K₅ V₁ B D_n D₁₋₃ ६ ६ ६ अ (B₃ D_n त)त्र चेत्संप्रमूढे (B₁ 'युज्ये', D_n 'युद्धे', D₆ 'मुद्ग)त —^b) G₂ धर्मे (for धर्मे) B₁ राजनिपेविते, D_n १ राजर्षि सेवितैः, D₈ 'सत्तमे —^c) D₇ T₁ G₂ ३ त्रैलोक्य (for लोकस्य) K₄ संख्या, C_n संस्था (as in text) T₂ G₁ त्रैलोक्यं सहसा राजन्. —^d) N (except Ś₁ K₁ B₁ ४) T₁ G (G₄ damaged) M₁ ३ व्याकुली (for 'लं)

7 ^a) D₈ उदेत्तहि; T₂ उदयन्वै (for 'यन्दि). K₂ भानुर (for सूर्यो). K₁ त सर्वं हि तदा सूर्यो —^b) D_n २ D₂ नाशयति K₃ ६ V₁ B D_n D₂ ३ ६ ६ [अ]शुभ; K₄ [अ]शुभं, D₄ [आ]शु तद्, D₇ S [अ]खिल; D₈ [अ]विरात् (for [आ]सुर) K₁ तपः, D₄ तस (for तम) —^c) D_n १ D_n २ D₇ T₁ G₁ ३ ४ राजधर्मस (for 'धर्मास) B₁ आलोक्य, D_n २ D₂ ३ ६ ६ आलोकान्, M₁ ३ ४ [अ]लौक्याम् (for [अ]लो) —^d) K₁ नाशयति; K₅ D_n १ निक्षिपति; D_n २ D₇ T₁ G₁ ३ ४ आक्षिपति (for 'पन्ति). Ś₁ B₁ D₁ ७ S (G₄ damaged) मति (for गतिम्) D₈ आक्षिपत्य शुभाशुभं

8 G₄ damaged —^a) K₁ उदग्रे (for तदग्रे) V₁ B D_n D₂ ३ ६ ६ राजधर्मान्दि, D₈ 'धर्मेण (for 'धर्माणाम्) —^b) K₂ ३ T₂ अर्थतस्त्व, V₁ B D_n D₂ ३ ६ ६ मदर्थे त्व (for अर्थतत्त्व) —^c) K₂ ६ V₁ B D_n D₂ ३ ६ ६ धर्मभृता (for बुद्धिमता) D₂ M₁ ३ वर; D₈ वर

9 K₂₋₄ om 9 —^a) B₁ तु (for च) D₄ पर-श्रत्त्व हि (s₁₀), D₇ वरस्त्वत्त, G₁ परित्यक्त (for परस्त्वत्त) C_v as in text —^b) B₁ D₄ ३ परतप (D₄ 'प). —^c) D₄ भवत. D₇ हि वर, T₂ G₁ परम (for हि पर) B₂ ६ (m as in text) D_n १ C_n बुद्ध; D_n २ बुद्धि, D₇ बुद्ध्या (for बुद्धौ) —^d) V₁ B₁ D_n २ D₄ M₂ हि; D₇ ३ M₄ [S]पि; T₁ G₂₋₄ [S]नु (for

भवन्तं हि परं शुद्धौ वासुदेवोऽभिमन्यते ॥ ९

भीष्म उवाच ।

नमो धर्माय महते नमः कृष्णाय वेधसे ।

ब्राह्मणेभ्यो नमस्कृत्य धर्मान्वक्ष्यामि शाश्वतान् ॥ १०

शृणु कात्स्न्येन मत्तस्त्वं राजधर्मान्युधिष्ठिर ।

निरुच्यमानान्नियतो यच्चान्यदभिवाञ्छसि ॥ ११

आदावेव कुरुश्रेष्ठ राजा रजनकाम्यया ।

देवतानां द्विजानां च वर्तितव्यं यथाविधि ॥ १२

दैवतान्यर्चयित्वा हि ब्राह्मणांश्च कुरुदह ।

आनृण्यं याति धर्मस्य लोकेन च स मान्यते ॥ १३

उत्थाने च सदा पुत्र प्रयतेथा युधिष्ठिर ।

न ह्युत्थानमृते दैवं राजामर्थप्रसिद्धये ॥ १४

साधारणं द्वयं ह्येतद्देवमुत्थानमेव च ।

पौरुषं हि परं मन्ये दैवं निश्चित्यमुच्यते ॥ १५

विपन्ने च समारम्भे संतापं मा स वै कृथाः ।

घटते विनयस्तात राजामेव नयः परः ॥ १६

C 12. 2002
B 12. 55. 16
K 12. 55. 16

अभि-). D₁ मन्यते (for मन्वते)

10 G₁ damaged D₂ om the ref —^a) K₃ om from महते up to कात्स्न्येन (in 11^a) K₁ D₁ गृहते (for महते) —^b) D₁ धर्माय (for कृष्णाय) —^c) K₁ B₀ 1. 2. 4 - m D₂ 2 - r: T₂ G₁ s M नमस्कृत्या; B₂: 'स्त्वन्नात्' (for 'स्त्वत्') —^d) D₂: धर्मान्वक्ष्य शाश्वतान्.

11 K₃ om up to कात्स्न्येन (cf. v l 10). —^a) D₂: कात्स्न्ये च (for कात्स्न्येन) D₁: शृणु कात्स्न्ये मद्-चत्स्वं —^b) D₂: निरुच्यमानो (for 'मानान्') D₁ T G नियतान् (for 'तो') —^c) K₁ s D₁ यश्च (for यश्च) M₁ [अ]न्यम् (for [अ]न्यद्). K V₁ B₂ D_a D_n D₁ 1 : S (except T₂ G₁) अपि (for अभि).

12 G₁ damaged —^b) B₁: राजा D₁ S (G₁ damaged) राजा रज (G₁ राजा) नमिच्छता. —^c) Ś₁ M (except M₂) दैवतानां C_v as in text —^d) D₁ तथा (for यथा)

13 ^a) K₁: देवतानि, V₁ दैवतान् D₂ अर्चाहन्वा (for अर्चयित्वा) K₁ तु; K₅ च; D₁: [अ]पि (for हि) Ś₁ K₁ D₁ दे (Ś₁ दे) वतांश्चा (K₁ 'ताश्च) चयित्वा हि; D₁: देवानन्यर्चयित्वा हि —^b) K₁ B₀ ब्राह्मणाना (for 'णाश्च) —^c) G₂ अनृण्य D₀ चाति (for याति) D₂: आनृण्य ज्ञानुमिदेहि —^d) D₂: योगेन (for लोकेन) V₁ B₀ 2-; D_a D_n D₂ 2. 5-7 S (G₁ damaged) समर्च्यते (D_a 2 'येत्; D₁ 'स्यते); B₁ स वर्धते (for स मान्यते) K₁ लोके स च न मन्यते

14 G₁ damaged —^a) K₂ उत्थान च; K₃ V₁ B (except B₁) D_a D_n D₂ 2 c c G₂ Ca 'नेन, D₁ 'ने वै (for 'ने च) K₁ [अ]मने (for सदा) M₁ पुत्र C_v as in text —^b) K₁: प्रययेया —^c) K₁ M₁ न शुक्ला (M₁ 'त्ता) नम्; B₁ D₂ नाभ्युत्थानम्; D₁

T₁ G₂ 3 न ह्युत्थानाद् (for 'स्थानम्) D₂: चैव, C_a दैव (as in text) G₁ समुत्थानाद्दे नैव D₀: om (hapl) from दैव up to मन्ये (in 15^c) —^d) K₂ 3 राजधर्म, K₃ राजामर्थं (for 'मर्थं) D₁: प्रशातये (for 'प्रसिद्धये) V₁ B D_a D_n D₂ 2 s s राजामर्थं प्रसाधयेत्, D₂: 'र्थं' प्रसिध्यति

15 D₂: om 15^a (cf. v l 14) —^a) D₁: स्वय (for द्वय) D₁: G₁ ह्येत, D₂: ह्येते (for ह्येतद्). —^b) D₁: इवम्; G₁ देवम् K₁ उत्थानम् (for उत्था) —^c) M₁: तु (for हि) D₂: स्वर (for पर) T₂: G₁ तर्पीरुपम (G₁ 'पं ह्य) हं मन्ये —^d) D₂: न च; G₁ दैवै (for दैव) B₁ s D₁ 1. 1 T₂ G₁ निश्चितम्, B₁ निश्चित्यम्; B₂ (marg) निश्चितम्; M₁ दुश्चित (M₂ 'त्य) म् (for निश्चित्यम्) D₁: अच्युत, T₁ G₂ उद्घृते (for उच्यते) K₁ राजा निश्चित्यमेव च, K₅ D₂: दैव निश्चित्य मन्यते (D₂ युज्यते) ॐ C_a दैव प्राग्भवीय कर्म । उत्थानेन पुरुषकरणे । दैव निश्चित्य पुरुषकारे भावमासन्नम् । ॐ

16 G₁ damaged —^a) D₂: तु (for च) D₂ सदा (for ममा) —^b) D₁: चैव (for मा स) Ś₁ K₁ D₁: मा (for वै) K₃ तथा, G₁ कृथा (for कृथा) —^c) K₂-4 D₁: 7 T₁ G₂: 3 M घटतेव (K₂ M₁ 'देतेव, K₃ 'दितेव; K₄: 'देतेव, D₁: 'दतेव; D₁: 'दते च, G₂: 'दतेव, M₁ 3 'देदेव, M₂: 'देदेव) सदा तात; K₅ V₁ B D_a D_n D₂ 2 s s घटस्त्वेव (K₅ D_n: D₂ 'दस्त्वेव, B₁ 'द दैव) सदागमान, D₁: घटते च सदा सत्य, D₂: यदैतप सदा तात (sio), T₂: G₁ घटतेव (G₁ 'व) यथा तात —^d) D₁: सज्जाम् (for राजाम्) Ś₁ K₁ D₁ अथ (for एष) K₂ V₁ B D_a D_n D₂ 2 s-7 S (G₁ damaged) परो नय (by transp) C_a otes नय (as in text)

17 ^a) D₁: T G₁: राज्याद्; G₂: M राज्यम्, G₃ राजाम् (for सत्याद्) K₁: स हि सत्यावृते किंचिद्

C. 12. 2003
B. 12. 55. 17
K. 12. 55. 17

न हि सत्यादृते किञ्चिद्राज्ञां वै सिद्धिकारणम् ।
सत्ये हि राजा निरतः प्रेत्य चेह हि नन्दति ॥ १७
ऋषीणामपि राजेन्द्र सत्यमेव परं धनम् ।
तथा राज्ञः परं सत्यान्नान्यद्विश्वासकारणम् ॥ १८
गुणवाञ्छीलवान्दान्तो मृदुर्धर्म्यो जितेन्द्रियः ।
सुदर्शः स्थूललक्ष्यश्च न भ्रश्येत सदा श्रियः ॥ १९
आर्जवं सर्वकार्येषु श्रयेथाः कुरुनन्दन ।
पुनर्नयविचारेण त्रयीसंवरणेन च ॥ २०

D₈ न हि सात्य दमेक च (sic) —^b) D₄ राज्ञः, M
राज्ञो (for राज्ञां) K₂ 4 सत्य (for सिद्धि-) K₃
B D (except D₈) S कारक (for कारणम्) —^c)
Ś₁ K₁ Da D₁ च (for हि) B₀ निरतः प्रेत्य (for
राजा निरतः). D₈ राज्ञः (for राजा) D₄ T₁ G₈ 4
नियतः; G₂ निहितः (for निरतः). —^d) B₀ राजा
(for प्रेत्य) V₁ B₂ Da₂ नन्दते; D₁ निर्देति, D₈
निन्दति.

18 G₄ damaged. —^a) Ś₁ K₁ शोषाणाम् (for
ऋषीं) —^c) K₃ 4 D₁ 8 राज्ञा, B₁ राज्ञा (for
राज्ञः). B₁ D₂ 8 8 8 G₁ M₄ सत्यं (for सत्यान्). —^d)
G₂ आश्वास (for विश्वास) S (G₄ damaged) -कारकं
(for -कारणम्)

19 ^a) D₈ सत्यवान् (for शीलं). D₁ दातौ (for
दान्तो). —^b) K₃ D₈ मृदुधर्मो; D₁ मृदुवतो; S
मृदुद (G₂ M₂ 'हुर्द'दो Ś₁ वन्स्यो, K₁ वंधो,
K₄ धर्म्ये; Da₁ Dn₂ D₄ 8 धर्मो, D₁ आर्क्षो (for
धर्म्यो) —^c) D₁ 6 सुदर्शं (for सुदर्शं) —^d)
om. from दर्शं up to कु (in 20^b) Ś₁ -लक्ष्योपि,
K₃ 4 B₂ D₈ M₂ 4 लक्ष्यश्च; V₁ वक्षश्च, D₁ लक्ष्योपि,
T₂ लक्ष्यो*; M₁ 8 लाक्षश्च (for लक्ष्यश्च) Ca oites
स्थूललक्ष्यं. K₁ D₁ G₁ सुदर्शन (K₁ 'न'स्थूललक्ष्यो (K₁
'ह्यो); D₈ सुदर्शस्थूललक्ष्यश्च, Cv as in text —^d)
M₁ भ्रश्येति. T G₁ 8 4 तथा, G₂ M₂ तदा (for
सदा) T₁ श्रियं, T₂ श्रय (for श्रिय.) D₈ न
भ्रश्येत्तत्पदाश्रयः.

20 D₁ om. up to कु (in 20^b), G₄ damaged
for 20^{ab}. —^b) B₂ कुरुसत्तम (for 'नन्दन). D₈ श्रये
व्याकुलनन्दन. — After 20^{ab}, D₁ S (G₄ damaged)
ins.

122* आर्जवेन समायुक्ता मोदन्ते ऋषयो दिवि ।

मृदुर्हि राजा सततं लङ्घ्यो भवति सर्वशः ।
तीक्ष्णाच्चोद्विजते लोकस्तस्मादुभयमाचर ॥ २१
अदण्ड्याश्चैव ते नित्यं विप्राः स्युर्ददतां वर ।
भूतमेतत्परं लोके ब्राह्मणा नाम भारत ॥ २२
मनुना चापि राजेन्द्र गीतौ श्लोकौ महात्मना ।
धर्मेषु स्वेषु कौरव्य हृदि तौ कर्तुमर्हसि ॥ २३
अद्भ्योऽग्निर्ब्रह्मतः क्षत्रमश्मनो लोहमुत्थितम् ।
तेषां सर्वत्रगं तेजः स्वासु योनिषु शाम्यति ॥ २४

[G₂ सदा युक्तो (for समायुक्ता) T₂ G₁ क्षुपयो, M₁
मुनयो (for ऋषयो)]

—^c) Cv as in text —^d) T₂ G₁ मत्र (for प्रयी-).
Ś₁ K₁ D₁ त्रयीसंवरणेन च, K₆ त्रयीसंभावितेन च

21 ^b) D₈ लङ्घ्यो (for लङ्घ्यो) T G सर्वत (for
सर्वश). — G₄ damaged in 21^{cd} —^c) K₄ D₁
तीक्ष्णाश्च (for तीक्ष्णाश्च) K₄ चोद्विजते, Dn₂ D₈ उद्विं;
G₁ (before corr) चोज्वलिते; G₁ (by corr) चोज्वलते
(for चोद्विजते) —^d) K₄ चोभयम्; Ca उभं (as
in text) B₀ 4 (m as in text) 8 D₂ 7 S (G₄
damaged) आचरेत् (for 'र)

22 G₄ damaged for 22^{ab}. —^a) K₄ अदण्डनाश्
(hypermetrio), D₁ अर्दाङ्गश्, M₄ अर्दङ्गाश् M
नो (for ते). V₁ B Da Dn D₂ 8 8 8 पुत्र (for
नित्य) K₁ आरुढास्ते सदा चैव —^b) B₁ विप्रस V₁
B₀ 2-5 Da D₈ 8 तु, B₁ ते, Dn D₂ 8 च (for स्युर्).
K₃ ददतां वर, K₄ 5 V₁ B Da D₈ 8-8 T₂ वदतां वर,
D₁ भरतर्षभ —^c) K₁ पुरा (for पर) Cv oites भूतमे
तत्पर (as in text) —^d) Ś₁ T₂ G₁ ब्राह्मणाना च;
K₁ 'णानां स; K₂-5 V₁ B D (except D₁ 7) 'णो नाम
(for 'णा नाम). K₅ नामत; V₁ B Da Dn D₂ 8
8 8 पादव (for भारत). G₈ ब्राह्मणानां महारथः.

23 ^a) V₁ B Da Dn D₂ 8 8 8 T₂ चैव; D₁ T₁
G M₁ 8 चापि (for चापि). —^b) D₈ गीता श्लोका
महात्मना — G₄ damaged for 23^{cd} —^c) D₈ om.
from स्वेषु up to योनिषु (in 24^d) Da D₁ येषु,
D₂ 8 स्वेषु (for स्वेषु). K₅ D₁ 8 राजेन्द्र; V₁ कौतिय
(for कौरव्य) —^d) G₂ गदितौ (for हृदि तौ).

24 = Manu. 9 321, 5 15 32 12 79 22
D₅ om. up to योनिषु (in 24^d) (cf. v 1 23). —^a)
M₄ भाज्यो (for अज्यो) D₀ ब्रह्मण (for 'त). D₁

अयो हन्ति यदाश्मानमग्निश्चापोऽभिपद्यते ।
 ब्रह्म च क्षत्रियो द्वेष्टि तदा सीदन्ति ते त्रयः ॥ २५
 एतज्जात्वा महाराज नमस्या एव ते द्विजाः ।
 भौमं ब्रह्म द्विजश्रेष्ठा धारयन्ति शमान्विताः ॥ २६
 एवं चैव नरव्याघ्र लोकतत्रविधातकाः ।
 निग्राह्या एव सततं ब्राह्म्यां ये स्युरीदृशाः ॥ २७
 श्लोकौ चोशनसा गीतौ पुरा तात महर्षिणा ।

तौ निबोध महाप्राज्ञ त्वमेकाग्रमना नृप ॥ २८
 उद्यम्य शस्त्रमायान्तमपि वेदान्तगं रणे ।
 निगृह्णीयात्स्वधर्मेण धर्मापेक्षी नरेश्वरः ॥ २९
 विनश्यमानं धर्मं हि यो रक्षति स धर्मवित् ।
 न तेन भ्रूणहा स खान्मन्युस्तं मन्युमृच्छति ॥ ३०
 एवं चैव नरश्रेष्ठ रक्षया एव द्विजातयः ।
 स्वपराद्वानपि हि तान्विपयान्ते समुत्सृजेत् ॥ ३१

C. 12. 2017
 B. 12. 55. 31
 K. 12. 55. 31

क्षत्रे, D₃ प्रोक्त (for क्षत्रम्) Cv as in text
 —^b) Ś₁ अश्मतो; D₁ शश्मते, D₈ अश्मतो, G₁
 अश्मानो D₁ लोहम्, G₁ (before corr) लोहम्, G₂
 लोहम्, M₂ लोकम् (for लोहम्) —^c) Ś₁ K₁ D₁
 G₂ सर्वगत, K₄ धर्मगत, T₂ सर्वगम (for 'त्रग')
 —^d) K₄ सास्तु (for स्वासु) Ś₁ *श्यति

25 Cf 12 79 23 —^a) B₁ लोहो, Da₁ अयो
 (for अयो) Ś₁ ययाश्मानम्; D₈ यतात्मानम् (for
 यदाश्मा) —^b) K₅ V₁ B Da Dn D₂ s s s अग्निना
 चारि हन्यते, D₁ अग्निश्चापोभि (also 'वान्यभि)हन्यते,
 D₇ S अग्निरा (M₂ 'श्वा)पो निहति च —^c) D₁ ब्राह्मण
 (for ब्रह्म च) G₁ द्वेष्टा —^d) M₂ त्रय

26 ^a) V₁ B Da Dn D₂ 2. 1-7 S एव (for एतज्)
 K₂ 4 श्रुत्वा, V₁ B Da Dn D₂ 2. 1-7 T G कृत्वा,
 D₈ मत्वा (for ज्ञात्वा) K₃ om (hapl) from राज
 up to महा (in 28^c) —^b) B (except B₂)
 D₂ s s s एव हि, D₇ T G₁ M₁ s एव नो, G₁ मुच्यो
 (for एव ते) —^c) B₁ भौमिम् (for भौमं) Ś₁ K₁
 D₁ धर्मं, B₁ ऋद्धिं (for ब्रह्म) Cv भौमं ब्रह्म (as in
 text) Dn₂ द्विज (for द्विज) K₄ भौमं द्विजवर-
 श्रेष्ठा —^d) Ś₁ K₁ D₁ यमान्विता (D₁ 'त'), K₂ 4
 समं; K₅ V₁ B Da Dn D₂-s सम (D₁ 'मा')चित्वा;
 D₈ महारमका (for शमान्विता)

27 K₃ om 27 (cf v 1 26) —^a) D₈ पूं
 (for एव) D₇ S (except T₂) महाराज (for
 नरव्याघ्र) Cv as in text —^b) K₅ V₁ B Da Dn
 D₁-s लोकत्रय, D₇ S (except M₁ s) लोकयात्रा (for
 लोकतन्त्र) —^c) B₁ निर्ग्राह्या; D₇ निग्राह्य M₂ नृप
 (for एव) D₇ S ब्राह्म्या (for सतत) —^d) D₁
 यो S ब्राह्मणास्ते नरेश्वर

28 K₃ om up to महा in ^c (cf v 1 26) —^a)
 D₇ S श्लोकाश्चोशनसा गीता. —^b) K₅ मनीषिणा (for

महर्षिणा) D₁ पुरातनमनीषिणा —^c) D₇ T G M₂ 4
 तान्, M₁ s ता (for तौ) B₁ च शृणु (for निबोध)
 K₅ B D (except D₁ 4) T G M₂ महाराज (for 'प्राज्ञ')
 V₁ तौ निबोधय राजेंद्र —^d) D₁ समा (for मना)
 K₅ शृणु (for नृप)

29 ^a) Cv as in text —^b) Da D₈ वेदात्पारगं
 (for 'ग रणे) —^c) Ś₁ K₁ D₁ धर्मपेक्षी, M₂ धर्मा
 पेक्षी (for 'पेक्षी) K₁ s s D₇ G₁ M नरेश्वर; V₁ B
 Da Dn D₂ s s s G₂ धराधिप (B₁ 'प)

30 ^a) K₅ D₁ विनाश्यमान; V₁ विरम्यमानं (for
 विनश्य) G₁ धर्माद् (for धर्म) —^b) V₁ B₁ Da
 रक्षेत; B₀ s-s Dn D₈ [s]भिरक्षेत्, B₂ रक्षेत्; D₂ s
 s s [s]धिरक्षेत्, D₄ G₂ रक्षति (for रक्षति) — 30^{cd}
 = (var) 12 35 19^{cd} —^c) K₂ 4 V₁ B₂ Da D₈
 ब्रह्महा, K₅ B₁ s-s Dn D₁-s s s T₂ धर्महा (for
 भ्रूणहा) B₀ न तेन धर्महासं स्यान्; M₂ s भ्रूणहा न
 भवेत्तेन —^d) Ś₁ (orig) K₁ मृत्युस् (for मन्त्युस्)
 K₈-s V₁ B₀ Dn D₂ s s M (except M₂) तन् (for
 त). Ś₁ (orig as in text) G₁ मृत्युम् (for मन्त्युम्)
 Ś₁ K₁ s V₁ B₀ 2-s Da Dn₂ D₁ अच्छेति; B₁ अर्हति;
 D₈ ऋद्धति (for ऋच्छति)

31 K₄ repeats 31 (with v 1) after 32 —^a)
 K₄ (second time) राजद्विष्टे; V₁ नून चैव; D₁ एव
 चेनन्, D₈ एव चैवन् M₂ कुश्रेष्ठ (for नर) —^b)
 K₄ (both times) Da D₈ s रक्षा (for रक्षया) K₁ D₁
 रक्षास्ते द्विजसत्तमा (D₁ 'म'), Cv as in text — K₁
 om. 31^c-32^d —^c) K₂ s s V₁ B Dn D₂ s s s
 T₂ G₈ सा (D₇ स्व)पराधान्; K₄ (first time) D₁ T₁
 G₂ सा (T₁ G₂ स्वा)परादान्, K₄ (second time) अथ
 श्रादान्, Da सापराधिन् (for स्वपरादान्) Ś₁ विनि
 हितान्; D₁ अपि तथा; D₄ G₁ अभि (G₁ 'वि')हितान्
 (for अपि हि तान्)

C. 12. 2016
B. 12. 55. 32
K. 12. 55. 32

अभिज्ञस्तमपि ह्येषां कृपायीत विशां पते ।
ब्रह्मणे गुरुतल्पे च भ्रूणहृत्ये तथैव च ॥ ३२
राजद्विष्टे च विप्रस्य विपयान्ते विसर्जनम् ।
विधीयते न शारीरं भयमेपां कदाचन ॥ ३३
दयिताश्च नरास्ते स्युर्नित्यं पुरुषसत्तम ।
न कोशः परमो ह्यन्यो राज्ञां पुरुषसंचयात् ॥ ३४
दुर्गेषु च महाराज पट्टु ये शास्त्रनिश्चिताः ।

32 K₁ om 32 (of v 1 31). Da om 32^{ab} —^a) Dn₂ अभिज्ञस्तुम्; D₁ अविज्ञस्तम्, D₆ अविज्ञस्तम्, D₇ M₁ 8 नाभिं, D₈ अभिसप्तम्, T₂ G₁ अपि शास्त्रम् (for अभिज्ञस्तम्) T₂ प्रगृह्योर्न्यां, G₁ अपि चोर्न्यां (for अपि ह्येषां). —^b) Ś₁ D_a पिघातव्य; K₂ 4 5 D₁ 8 विघातव्य, D₄ विकृपायी (610), D₇ T G M₂ 4 पीडयेत्, M₁ 8 पीडयीत (for कृपायीत) —^c) Ś₁ K₂ D₁ ब्रह्मण- (D₁ 'ज्ञा'); D₈ ब्राह्मणं (for ब्रह्मणे). Ś₁ K₄ 5 D₁ 8 तल्पेषु, D₄ तल्पेन (for -तल्पे च). —^d) D₇ G₁ ब्रह्महृत्ये, Ca भ्रूणं (as in text) Cv as in text. — After 32, K₄ repeats 31 (with v 1.)

33 ^a) D₁ राजद्विष्टैपि; D₇ T₂ G₂ 'द्विप्रस्य (T₂ 'श्च); T₁ G₁ 8 4 M 'द्विष्टस्य (G₁ 'श्च) (for 'द्विष्टे च). B₅ विष्टे हि (for विप्रस्य) —^b) V₁ विवर्जन, D₇ T G विवासन (for विसर्जनम्) — For 33^{ab}, K₁ m subst

123* धपनं द्रविणादानं स्वपुर्याश्च विसर्जनम् ।
—^a) G₂ 8 हि (for न) —^d) B Dn₂ D₂ 8 5 5 ढंढम् (for भयम्) D₇ T G (G₁ inf lin, also as in text) कथंचन (for कदा) — After 33, K₅ ins an additional colophon [Sub-parvan राजधर्म — Adhy no 56].

34 Before 34, K₅ ins नीपम उवाच —^a) K₄ धदि ताश्च, D₇ दैवताश्च; D₈ दयिताध-; G₂ 8 विदि ताश्च, M₁ 8 4 दधिं (for दधिं). —^b) K₅ 6 सत्तम' (K₅ 'मा) (for -सत्तम) V₁ B D (except D₁ 8, D₂, also as in text) S भक्तिमंतो द्विजेषु ये (T₂ G₁ च) — After 34^{ab}, K₄ reads 37^{ad} K₂ om (hapl) 34^a-37^b. K₄ reads 34^{ad} after 40^{ab} —^c) V₁ B₀ 2-5 Da D₃ 5 कोप; Dn₂ कोप (for कोश) K₄ V₁ B₀ 2-5 Da Dn D₂ 8 5 0 [s]न्योस्ति (for ह्यन्यो) B₁ न कामोपरमोन्योस्ति; D₇ T₁ G₈ 4 न शोकपरमा तुष्टी (D₇ 'ष्टि); T₂ G₁ 2 M न शोक (M₂ कोशः) परमा

सर्वेषु तेषु मन्यन्ते नरदुर्गं सुदुस्तरम् ॥ ३५
तस्मान्नित्यं दया कार्या चातुर्वर्ण्ये विपश्चिता ।
धर्मात्मा सत्यवाक्चैव राजा रञ्जयति प्रजाः ॥ ३६
न च क्षान्तेन ते भाव्यं नित्यं पुरुषसत्तम ।
अधर्म्यो हि मृदू राजा क्षमावानिव कुञ्जरः ॥ ३७
बार्हस्पत्ये च शास्त्रे वै श्लोका विनियताः पुरा ।
अस्मिन्नर्थे महाराज तन्मे निगदतः शृणु ॥ ३८

तुष्टी —^d) M₂ 4 राजो (for राज्ञां) D₇ S भवति (for पुरुष). Da₂ Dn₂ संचयान् (for -सचयात्)

35 K₂ om. 35 (of v 1 34) —^a) M₁ 8 दुर्गेषु चैव राजेन्द्र Ca cites दुर्गेषु (as in text) —^b) Ca cites पट्टसु (as in text) K₈ D₂ शास्त्रनिर्मिता; K₆ 'वित्तमा', D₈ 'निश्चयान्, T₂ G₁ साप्रत स्थिता, M कार्यनिश्चया (for शास्त्रनिश्चिता) Cv as in text —^c) K₄ 5 V₁ B Da Dn D₂ 8 5-1 S सर्वदुर्गेषु (for सर्वेषु तेषु) —^d) D₁ वरदुर्गं (for नरं) Da स दुस्तर; S सुदुर्गम D₇ नरदुर्गास्थदुर्गम.

36 K₂ om 36 (of v. 1 34) —^a) Da₁ D₈ कार्य. —^b) Dn₂ D₁ 8 चातुर्वर्ण्यं (Dn₂ 'र्ण्यं) (for 'वर्ण्यं) —^c) Ś₁ K₁ 5 D₁ 4 वांश्चैव; D₇ वागेन (for वाक्चैव) —^d) D₀ हि जयति, M₂ रंजयते.

37 K₂ om 37^{ab} (of v 1 34) —^a) D₈ क्षतेन. Ś₁ वै भाव्य; K₄ नित्यं च, V₁ B Dn D₂ 8 5 5 ते नित्य; Da₁ चेत्यंत, Da₂ ते तुभ्यं; D₁ [ए]व नित्यं (for ते भाव्यं) —^b) D₁ भाव्य (for नित्य) K₄ V₁ B Da Dn D₂ 8 5 5 भाव्य पुत्र समतत — K₄ reads 37^{ad} after 34^{ab}. —^c) K (except K₁) V₁ B Da Dn D₂ 8 5-8 T₂ G₁ 4 अधर्मो (Dn 'मो, G₂ 'मै) हि, D₁ अधर्म्येति, T₁ G₂ 8 सुधर्मो हि; M₂ सुधर्म्यो हि (for अधर्म्यो हि) Dn नरो (for मृदू) D₈ राजन्

38 ^a) B₁ बार्हस्पत्यर्थ-, D₀ 'स्पत्येषु (for 'स्पत्ये च) K₅ V₁ B Da Dn D₂ 8 5 7 8 T G शास्त्रे च; D₁ 6 शास्त्रेषु (for शास्त्रे वै) —^b) K (except K₁) D₁ 4 श्लोको विनियत (D₁ 'ती) पुरा, V₁ B Da Dn D₂ 8 5 6 श्लोको निगदित पुरा, D₇ T G₁-8 M श्लोकोय नित्य (G₂ 'हत) प्रमो (M₁ 2 4 पुरा), D₈ श्लोको वै गीयते पुरा; G₄ उक्त श्लोको यत प्रमो. —^c) B₁ तस्मिन् D₇ T G निगदितस् (G₂ 'तास्) (for महाराज).

धममाणं नृपं नित्यं नीचः परिभवेज्जनः ।
 हस्तियन्ता गजस्येव शिर एवारुरुक्षति ॥ ३९
 तस्मान्नैव मृदुनित्यं तीक्ष्णो वापि भवेन्नृपः ।
 वसन्तेऽर्क इव श्रीमान्न शीतो न च घर्मदः ॥ ४०
 प्रत्यक्षेणानुमानेन तथोपम्योपदेशतः ।
 परीक्ष्यास्ते महाराज स्वे परे चैव सर्वदा ॥ ४१
 व्यसनानि च सर्वाणि त्यजेथा भूरिदक्षिण ।
 न चैव न प्रयुञ्जीत सङ्गं तु परिवर्जयेत् ॥ ४२
 नित्यं हि व्यसनी लोके परिभूतो भवत्युत ।

उद्वेजयति लोकं चाप्यतिद्वेषी महीपतिः ॥ ४३
 भवितव्यं सदा राज्ञा गर्भिणीसहधर्मिणा ।
 कारणं च महाराज शृणु येनेदमिष्यते ॥ ४४
 यथा हि गर्भिणी हित्वा स्वं प्रियं मनसोऽनुगम् ।
 गर्भस्य हितमाधत्ते तथा राज्ञाप्यसंशयम् ॥ ४५
 वर्तितव्यं कुरुश्रेष्ठ नित्यं धर्मानुवर्तिना ।
 स्वं प्रियं सममित्यन्य यद्यल्लोकहितं भवेत् ॥ ४६
 न संत्याज्यं च ते धैर्यं कदाचिदपि पाण्डव ।
 धीरस्य स्पष्टदण्डस्य न ह्यज्ञा प्रतिहन्यते ॥ ४७

C. 12. 2032
B. 12. 55. 47
K. 12. 55. 47

39 ^a) Ds हि नृपते (for नृप नित्य) — K₂ om. (hapl) 39^b-40^a — ^b) K₁ जीव (for नीच) Ś₁ K₁ D₁ भव (K₂ व) ह्युत, K₃ भवेज्जल, D₃ भवे जव, G₁ (before corr) भवेज्जुन (for भवेजन) — ^c) K₁ हन्त्रयता, T₂ यतुहन्ती — ^d) K₁ [अ]वर क्षति, D₁ रुरुक्षित, D₃ [अ]नुरक्षति (for [आ]रर)

40 K₂ om. 40^a (cf. v. l. 39) D₆ om. 40^b-41^b — ^a) V₁ धर्मान् (for तस्मान्) K₁ D₃ transp नैव and नित्यं D₃ तस्मिन्नेव स्मृतिर्नित्य — ^b) K₂ चापि, K₃ & V₁ B Da Dn D₂ 2.5 नैव (for वापि) K₁ D₂ T₂ M₁ 2 नृप; D₁ नर — After 40^b, K₁ reads 34^a — ^c) K₁ वनेत्त्वक (sic), K₂ 3 s B Dn D₁-व (B₂ 2.5 Dn₁ D₂ 3 s वा)सत्वाकं (for वसन्तेऽर्क) — ^d) G₃ नातिशयोक्तो न घर्मद

41 D₂ om. 41^a (cf. v. l. 40) — ^b) V₁ B Da Dn (Dn₂ by corr) D₂ 3 s 7 S तथोपम्यागमैरपि (Dn₂ before corr 'रिव), D₃ तथोपमानशब्दे * Ca cites औपम्य and आगम — ^c) Ś₁ K₁ G₂ प्रतीक्ष्या (G₂ 'क्षा)स, B₀ 2 परीक्ष्या — ^d) D₁ 4 म् (for स्वे) V₁ B Da Dn D₂ 3 s c नित्यश (for सर्वदा)

42 ^b) Ś₁ V₁ B₁ D₁ G₃ भूरिदक्षिणा (D₁ G₃ 'णा), K₁ 'दक्षिणा, T₂ G₁ 4 M₂ 'दक्षिण — ^c) Ś₁ D₁ न नीचैश्च, D₁ तर्ह्येव न, D₁ T G₁ 3 4 न चै (D₁ वं)तानि (for न चैव न) K₂ प्रयुजेत, K₃ 'जते; D₁ S 'जीया (for 'जीव) — ^d) Ś₁ K₁ 4 D₁ सग च; B₁ D₂ 3 s c सकीर्ण, T₂ G₁ सगति, G₂ सह तु Ca cites सग D₁ [ए]वावि (for परि) D₂ S चर्जय (D₂ 'ये, M₂ 4 'ये) (for वर्जयेत्)

43 ^a) K₄ व्यसने (for व्यसनी) V₁ B Da Dn D₂ 3 s c लोकस्य व्यसनी नित्य, D₁ T G व्यसनी यस्तु

(T₁ G₂-1 हि नृ-) लोकेऽस्मिन्, M व्यसनी हि नित्यलोकस्य (M₂ 4 नित्य लोकेऽस्मिन्) — ^b) Dn₂ परिभूत, Ca 'भूत (as in text) Da₁ भवत्युत, T₁ भवत्युत — ^c) D₃ युद्धे जयति (for उद्वेज) K₁ 5 लोके वा, B₂ Da Dn₁ n₂ (before corr) D₃ लोकस्य, D₁ लोके च — ^d) Ś K₁ [अ]प्यर्य, V₁ B Da Dn D₁-2 s c 3 योति, D₁ ह्यति, G₂ प्रति, M₂ 4 क्षति (for [अ]प्यति-)

44 ^a) D₁ महा- (for सदा) Da D₃ राजा (for राज्ञा) B₁ भविष्यति महाराज — ^b) D₁ गतिर्हि (for गर्भिणी) D₁ -देह- (for -सह-) K₃ -धर्मणा, D₃ -धर्मिणी (for -धर्मिणा) Ca as in text — ^c) G₂ तु (for च) — ^d) K₂ ऋण्यते, D₁ 7 S उच्यते (for ह्यप्यते)

45 ^a) M₄ गर्भिणी D₃ यथाहि सुर्विणी हित्सत् (sic) — ^b) K₁ स्वप्रिय, G₁ (before corr) त्व प्रियो K₂ 5 मनसा D₃ स्वप्रियनवसोनुग — ^c) K₃ 5 M हितमादत्ते, Da₁ हि समाधत्ते, Da₂ हि महा' (for हितमाधत्ते) — ^d) Ś₁ K₁-3 Da₂ D₄ c राजा (for राज्ञा) K₆ [अ]सशय

46 ^a) T₂ भवितव्य, G₁ च (before corr प) रितव्य (for वर्तितव्य) — ^b) K₂ V₁ B Da Dn D₂ 3 s c सदा; K₂ तथा (for नित्य) D₁ वृत्तिना (for -वर्तिना) — ^c) Da क्षप्रिय, D₁ M₁ 3 स्व (D₁ स) प्रिय K₁ a. s V₁ B Da Dn D₂ 3 s c तु परि, T₂ सपरि- (for समभि) G₁ त्व प्रिय सपरिष्वज्य — ^d) D₃ यदि लोके (for यद्यल्लोक)

47 ^a) B₁ सत्यज्य च, Da₁ Dn₂ संत्याज्य (Dn₂ 'ज्ये) च, D₁ T₂ G₁ M च संत्यज्य Da₁ घर्म (for धैर्यं) D₃ न च सत्यज्येन धैर्यं, T₁ G₂-1 न तस्य

परिहासश्च भृत्यैस्ते न नित्यं वदतां वर ।
 कर्तव्यो राजशार्दूल दोषमत्र हि मे शृणु ॥ ४८
 अवमन्यन्ति भर्तारं संहर्षादुपजीविनः ।
 स्वे स्थाने न च तिष्ठन्ति लङ्घयन्ति हि तद्वचः ॥ ४९
 प्रेष्यमाणा विकल्पन्ते गुह्यं चाप्यनुयुञ्जते ।
 अयाच्यं चैव याचन्तेऽभोज्यान्याहारयन्ति च ॥ ५०

त्यज्यते धैर्यं —^b) M₂ कदाचित्पादवर्षम —^c) Ś₁ K₁ 1
 वीरस्य (for धी^c) K₄ धृत; D₁ (sup lin.) स्पष्ट,
 D₂ स्पष्ट, D₃ सम (for स्पष्ट). —^d) D₁ न ह्याज्ञाम
 (hypermetric); G₁ तस्याज्ञा, G₂ न ह्यात्मा (for न
 ह्याज्ञा) V₁ B Da Dn D₂ ३.६० न भय विद्यते कश्चित्

48 ^a) G₂ परिहासं. K₂ 4 Da च (for ते) —^b)
 K₂ 4 मा नित्य, K₅ V₁ B Dn D₂ ३.६० नात्यर्थं, Da₁
 ते नात्यत (hypermetric), Da₂ ते नान्य (for न नित्यं)
 Ś₁ K₁ ३ D₁ ददतां (for वदता) Da वर —^c)
 M₁ ३ नर (for राज) —^d) T₂ G₁ ते (for मे).

49 ^a) K₂ 4 Da अव (Da₁ वन)मन्य हि, D₃
 'मन्यति —^b) K₄ संकर्षाद्, B (except B₀) Da
 Dn₁ D₂ ३.६० ३ संघं, D₃ सह; D₇ S सहर्षम् (for
 संहर्षाद्) K₁ अनु- (for उप) V₁ जीविका, D₁
 जीविना (for जीवन). —^c) K₄ D₃ G₂ स्व (for
 स्वे) K₄ D₄ च न; D₁ नैव, D₇ S (except M₂ 4)
 नाव- (for न च) D₇ निष्टे वै, T₁ G₁ ३ 4 M₁ ३
 तिष्ठते (for तिष्ठन्ति) —^d) Ś₁ लंगयति; B₁ Da₁
 D₃ ६ लघयते K₂-4 V₁ B D (except D₁) S च,
 K₅ ते (for हि) Da₁ तद्वद; Dn₁ सत्वत्, Dn₂
 तत्वत् (for तद्वच).

50 D₃ om (hapl) 50-53 —^a) K₄ प्रेष्यमाणा,
 B₁ प्रेष्यवर्गा, Da 'माणो, D₁ 'माना, D₃ प्रेष्यमाणा,
 D₇ प्रेष्यमाणान् (for प्रेष्यमाणा) Ś₁ K₁ ३ 4 D₁
 विकुर्वन्ति; Da₂ विकल्प च (for विकल्पन्ते) —^b)
 Ś₁ K₁ D₁ उप-, D₇ [अ]न्व (for [अ]नु) B₁
 युज्यते (for युञ्जते). —^c) Da₁ अयाच्य, D₇
 अयाच G₁ चापि (for चैव). V₁ Dn₂ D₁ G₂
 याच्यते T₂ अयाच्यान्यपि याच्यते —^d) K₁ Dn₂
 D₃ [s]भोज्यान् (for 'ज्यानि) Ś₁ K₁ Da [आ]हरयन्ति,
 D₃ व्याहार'

51 D₃ om 51 (cf. v 1 50) —^a) K₂ 4 कुर्वति,
 B₃ कुश्यति; M₄ कुप्यति D₇ T G च प्र- (for परि-)
 K₃ D₄ M₃ 4 दीर्घ्यति; D₇ 1 दीर्घ्यते; D₂ दीर्घ्यति,

कुप्यन्ति परिदीप्यन्ति भूमिमध्यासतेऽस्य च ।
 उत्कोचैर्वचनामिश्च कार्याण्यनुविहन्ति च ॥ ५१
 जर्जरं चास्य विषयं कुर्वन्ति प्रतिरूपकैः ।
 स्त्रीरक्षिमिश्च सज्जन्ते तुल्यवेपा भवन्ति च ॥ ५२
 वातं च ष्ठीवनं चैव कुर्वते चास्य संनिधौ ।
 निर्लज्जा नरशार्दूल व्याहरन्ति च तद्वचः ॥ ५३

D₃ दपति (for दीप्यन्ति) — V₁ reads 51^b-52^a
 on marg. —^b) K₂ भूतिम्; K₄ भूतम् (for भूमिम्)
 K₅ च यत् (for स्य च) V₁ भूमिपं येधितिष्ठति, B
 D (except D₁ 4, D₃ om) M भूमिपाया (D₇ M₂-4
 'मस्या, M₁ 'मत्स्या) धितिष्ठते (B₃ Da M 'ति), T₁
 G₂-4 अधितिष्ठति भूमिपे (G₄ 'प), T₂ G₁ भूमि
 मध्यास्य तिष्ठते. —^c) K₄ उत्कोचैर्, K₅ उत्कोचैर्;
 B₁ सत्कारैर् (for उत्कोचैर्) K₁ वचनैश्चापि (for
 वचनामिश्च) —^d) K₃ B₄ (mas in text) D₁ M
 [अ]स्य वि (M₂ 4 नि) हति; B₁ [अ]त्र च हति, Da
 [अ]नुहरति; Dn₂ [अ]नुच हति (for [अ]नुवि') Ś₁
 K₂ 4 D₇ T G कार्याणि (Ś₁ K₄ G₄ 'न्नि) हति चास्य
 ते; K₁ D₁ कार्यं नि (D₁ वि) हति चास्य ते

52 D₃ om 52 (of v 1 50). V₁ reads 52^{ab}
 on marg —^a) D₇ T₁ जर्जरं, G₂-4 झर्जरं Dn₂
 चाप्य (for चास्य) K₂ 4 विषयै (for 'य) —^c)
 Ś₁ D₁ T₂ च युज्यते; K₁ G₁ M च सृज्य (K₁ 'ज)
 ते, D₇ च युज्यते, T₁ G₂-4 प्रस (G₄ 'यु) ज्यते (for
 च सज्जन्ते). Cv as in text —^d) Ś₁ K₁ B Da₁
 D₁ तुल्यवेपा; T₂ G₁ 'रूपा (for 'वेपा)

53 D₃ om 53 (of v 1 50) —^a) K₂ ३
 Dn₁ वातं, D₃ G₁ २ वात, T₂ वात (for वातं)
 K₄ च ष्ठीवनं, K₅ V₁ B Da Dn D₂ ३.६० T₂ G₁ (by
 oorr) २ M निष्ठीवनं, G₁ (before oorr) निष्ठीवनं (for च
 ष्ठीवन) G₁ चास्य (for चैव) D₇ वात निर्विष्टिन चापि
 —^b) K₃ ३ Dn₂ D₄ T₂ M₂ कुर्वन्ति (K₄ T₂ M₂ 'ते)
 (for कुर्वन्ते) K₃ ३ D₄ [s]स्यैव, D₂ M₂ [s]स्य (for
 चास्य) —^c) D₁ निर्लज्जान्, T₁ G₂-4 निर्लज्ज (for
 'जा) K₃-३ V₁ B Da Dn D₂ ३.६० T₂ G₁ M₂
 राज; D₁ कुरु (for नर) —^d) K₂ व्याहरिष्यन्ति
 (for व्याहरन्ति च) D₇ S दुर्वच (for तद्वच)

54 ^a) D₂ चाह, D₃ ६० चाहं, G₁ (before
 corr.) भय (for हय) Dn₂ चापि (for चापि). T₁
 G₂-4 दतिन वा हय वा (G₂ चा) पि —^b) K₂ ३ V₁
 B D (except D₁) S वा नृप (for नृपति). V₁

हयं वा दन्तिनं वापि रथं नृपातिसंमतम् ।
 अधिरोहन्यनादत्य हर्षुले पार्थिवे मृदौ ॥ ५४
 इदं ते दुष्करं राजन्निदं ते दुर्विचेष्टितम् ।
 इत्येवं सुहृदो नाम ब्रुवन्ति परिपद्मताः ॥ ५५
 क्रुद्धे चास्मिन्हसन्त्येव न च हृष्यन्ति पूजिताः ।
 संघर्षशीलाश्च सदा भवन्त्यन्योन्यकारणात् ॥ ५६
 विसंसयन्ति मन्त्रं च विवृण्वन्ति च दुष्कृतम् ।

समित, Bo सत्तम, Da₁ D₁₋₂ -T₂ G₂ -सत्तम
 (for -समतम्) K₁ रथ घेपतिसमत (s₁₀) -^a)
 K₂ 2.5 V₁ B Da Dn₂ D₁ क्षमि- (for क्षधि) Da₂
 अनादृत्य; D₁ T G अवज्ञाय (for अनादृत्य) -^d)
 Ś₁ K₂ हर्षुले, K₁ हर्षाल, K₄ D₁₋₂ 8 हर्षुले, V₁
 Dn₂ हर्षले, T₁ G₂₋₃ सहर्षा, T₂ हर्षिते, G₁ हृहले,
 M₂ हर्षके (for हर्षुले) Ś₁ K₁₋₂ D₁₋₂ 3 पार्थिव Ś₁
 K₁₋₂ D₁ मृदुं, D₁ नृप, D₃ नृप, M₂ मृदा (for
 मृदौ) D₁ सहर्षं पातु वै मृदु, C_v हर्षले पार्थिवे मृदौ
 Ca cites हर्षल

55 ^a) D₁ वदते (for इदं ते) Da D₁ S
 (except G₂ M₂) दुष्कृत (for दुष्कर) -^b) Bo om
 ते V₁ Bo 2-5 Da Dn G₂ M दुष्टचेष्टित, B₁ दुस्तर
 महन्, D₂ 3 5 6 बुद्धिचेष्टित (for दुर्वि) -^c) Ś₁
 D₁ 2.5 इत्येव, K₂ D₁ इदं ते K₅ V₁ Bo 2-5 Da Dn
 D₂ 2.5 6 वाच, B₁ राजन् (for नाम) -^d) K₂ 5
 D₂₋₅ द्विप (K₅ 'प')ति, V₁ Bo 2-5 Da Dn वदते,
 D₁ S ब्रुव (D₁ T₂ G₂ M₂ 'व')ते (for ब्रुवन्ति) B₁
 वदंति पार्श्वमागता, D₀ द्विपति परिचाहता, D₈ युवेते
 परिसगता

56 ^a) K₁ चापि (for चास्मिन्) Ś₁ D₁ [हृ]व
 (for [ए]व) -^b) K₁ हृष्टति, D₈ हृष्यंत -^c)
 K₂ 2.5 V₁ Bo-2 5 Da Dn D₃ 5 6 8 सहर्षं; G₂
 मधेपु (for सवर्ष) K₄ शूलाश्च, D₈ शीलश्च (for
 शीलाश्च) K₂ 2.5 V₁ B Dn D₂₋₃ T₁ G₁₋₂ M₂
 तदा, K₁ सत्तत, Da D₈ T₂ तथा (for सदा)
 -^d) D₁ कारण, T₂ G₁ वैरिण (for -कारणात्)
 D₈ मधेत्यन्योन्यकारिता

57 ^a) K₁ 5 D₁ विश्रसयति, D₀ विश्रंभ, D₈
 विश्रसं; Ca विश्रता; Cap विश्रसयन्ति (as in text)
 K₂ D₁ मित्रं, M₁ 3 मन्त्रं (for मन्त्र) K₁ वा (for
 च) -^b) K₁ D₀ G₁ (before corr) दुष्करं; V₁ दु-
 कृत, D₈ चेष्टित (for दुष्कृतम्) -^c) D₁ S हेल्यं

लीलया चैव कुर्वन्ति सावज्ञास्तस्य शासनम् ।
 अलंकरणभोज्यं च तथा स्नानानुलेपनम् ॥ ५७
 हेलमाना नरव्याघ्र स्वस्थास्तस्योपशृण्वते ।
 निन्दन्ति खानधीकारान्त्यजन्ति च भारत ॥ ५८
 न वृत्त्या परितुष्यन्ति राजदेयं हरन्ति च ।
 क्रीडितुं तेन चेच्छन्ति ससूत्रेणैव पक्षिणा ।
 अस्मत्प्रणयो राजेति लोके चैव वदन्त्युत ॥ ५९

C 12.2045
 B 12 56
 K 12 55

तश्च (T₂ G₁ 'ति न, G₂ 'ति च) कुर्वन्ति -^d) K₂ 2
 शीलन, G₁ नाशन (for शासनम्) D₈ सावज्ञानसनातन
 -Ś₁ K₁ 2 4 read 57^{ab} after 59^{ab} -^e) S अलकाराणि
 (for 'करण) K₁ V₁ B Da Dn D₁₋₃ 5 6 अलकारि
 च भोज्ये (D₁ 'क्त्ये) च -^f) Ś₁ स्नानाव, D₀ स्नाने
 च (for स्नानानु) V₁ B Da Dn D₁₋₃ 5 6 -लेपने
 (for लेपनम्)

58 ^a) Ś₁ K₁ क्रीडमाना; K₂ 4 5 D₁ क्रीड (K₅
 'द्व्य)माना, K₃ B₂ 3 Dn₁ D₂ 8 5 6 हेलनानि, Bo
 1 4 5 Dn₂ क्रि (Dn₂ ही)यमाणे, Da₁ D₁ हियमाणा (D₁
 'णे), Da₂ द्विहेलमा, D₁ S हेलयाना, D₈ अनीडिता,
 Ca हेलमाना (text, as in V₁ only) -^b) K₅
 कस्य (for तस्य) Ś₁ K₁ D₁ M₁ 3 Ca 'वृण्वते, K₅
 -युजते, V₁ Bo-4. (m as in text) Da Dn D₂ 3
 6 शृण्वत, D₁ -कुर्वते, D₈ गृह्यते; G₁ M₂ 2
 भुजते (for -शृण्वते) -^c) B₃ Dn निदते, Da नं
 दति; D₁ T G निदत (T₁ G₂₋₃ 'त) (for निन्दन्ति)
 -^d) B₃ Da Dn₂ D₁ S सत्यजते, D₈ ससृज्यति

59 D₈ om 59^{ab} -^a) K₁ Dn₂ D₁ निर्वृ (D₁
 'वृ)त्या, B₁ M₂ न मृत्या (M₂ 'र्या) (for न वृत्त्या)
 Ca cites वृत्या (as in text) -^b) B₁ राजदेह (for
 'देय) -After 59^{ab}, Ś₁ K₁ 2 4 read 57^{ab} -^c)
 D₁ 8 क्रीडितं D₈ नेच्छति (for चे) -^d) D₁ सु
 (for स) T₂ G₂ [ए]व (for [हृ]व) K₄ पक्षिणे,
 D₈ पत्रिणा, G₁ पक्षिण K₃ सूत्रेणैव च पक्षिणा
 -^e) T₂ प्रियो हि, Ca -प्रणयो (as in text) -^f)
 K₃ V₁ B Da Dn D₂ 3 5 6 लोकांश्च (for लोके)
 M₂ चैव K₅ Bo 8-5 Da₁ D₂₋₃ T₂ G₁ 2 (sup in
 as in text) M₂ च (for [उ]त)

60 V₁ reads 60^{ab} on marg D₁ T G M₂ transp
 60^{ab} and 60^{cd} -^a) V₁ om the first [ए]व -^b)
 K₅ D₇ 8 T₁ G₂ 4 M₂ च (for [उ]त) -^c) K₁ V₁
 D₁ 7 T₁ G₃ 4 M₂ हर्षले, K₅ हर्षुके, T₂ हर्षिते, G₁

एते चैवापरे चैव दोषाः प्रादुर्भवन्त्युत ।

नृपतौ मार्दवोपेते हर्षुले च युधिष्ठिर ॥ ६०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पदपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

५७

भीष्म उवाच ।

नित्योद्युक्तेन वै राज्ञा भवितव्यं युधिष्ठिर ।

प्रशाम्यते च राजा हि नारीवोधमवर्जितः ॥ १

भगवानुशाना चाह श्लोकमत्र विशां पते ।

तमिहैकमना राजन्नादतस्त्वं निबोध मे ॥ २

द्वावेतौ ग्रसते भूमिः सर्पो बिलशयानिव ।

राजानं चाविरोद्धारं ब्राह्मणं चाप्रवासिनम् ॥ ३

तदेतन्नरशार्दूल हृदि त्वं कर्तुमर्हसि ।

संधेयानपि संधत्स्व विरोध्यांश्च विरोधय ॥ ४

सप्ताङ्गे यश्च ते राज्ये वैपरीत्यं समाचरेत् ।

गुरुर्वा यदि वा मित्रं प्रतिहन्तव्य एव सः ॥ ५

मरुत्सेन हि राज्ञायं गीतः श्लोकः पुरातनः ।

विह्वले, G₂ हर्षे च (for हर्षुले) G₂ [ए]व (for च)

Colophon — *Sub parvan* Ś1 K1-3, 5 V1 B Da Dn D1-6 T2 G1 2 M राजधर्म — *Adhy name* D1 T1 G3 4 M (except M4) मार्दवनिंदा, T2 'निंदन — *Adhy no* (figures, words or both) K5 57, B1 4 55, Da1 Dn D1 S 56 (as in text), D2 3 54 — *Śloka no* Dn1 61.

57

1 ^a) M4 राज्ञां — ^b) K1 नराधिप (for युधिष्ठिर) — ^c) K (except K1) V1 B Da Dn D1-6 प्रशाम्यते न (B1 Dn1 D1 हि), D1 S न प्रशाम्यते (D1 'श्च)स्तु; D8 प्रणम्यते न (for प्रशाम्यते च) Ś1 (orig, sec m as in text) हि (for च) Da1 हि राजा (by transp), D8 सहिता — ^d) K4 5 Dn2 नारी च, D4 नाडीव; G1 नापि च (for नारीव) K5 T2 [उ]-द्यत- (for [उ]द्यम) K5 B1 D4 -वर्जिता, G1 -वर्जित (for -वर्जित). D1 नारयोद्यवमानिता, D8 [अ]रीवोधमधवर्जित (sic)

2 ^a) Ś1 K1 D1 7 T1 G3 4 M2 उशानाश्च K4 D8 प्राह (for चाह) Dn2 भगवानाह उशाना — ^b) T2 G1 महीपते (for विशा पते) — ^c) K2 3 5 V1 Bo 1 4 5 Dn1 D2-6 8 T2 G (except G1) तदिह, B3 Dn2 यदिह, Da न हि ह (for तमिह) D8 -मन (for मना) Da भूत्वा (for राजन्) — ^d) B1 सयत्नस; Dn2 गदि

तस्य, D1 S (except G2 M2) वदतस् (for गद्) V1 B2 Dn2 सं, Bo 1 3-5 Dn1 D2 3 5 7 8 T1 G3 4 M2 तं, D6 तन्, T2 G1 तु; G2 तान् (for त्व)

3 = 2 50 21. 5 33 49 12. 23 15 — ^a) V1 B Da Dn [ह]मौ (for [ए]तौ) — ^b) B1 D1 T G M1 3 4 सर्पो (B1 'र्पो, G8 'र्पा) बिलशयानिव; M2 बिलमन्नाविवोरगौ — ^c) V1 चानिरोद्धार; B1 D1 S चाप्य (B1 'वि-; D1 'प्र)योद्धार (for चाविरो) — ^d) Da ब्राह्मणो. B1 वा (for च)

4 ^a) K4 D8 तदेतं, D1 स्वमेत, G1 तदेव (for तदेतन्) Da2 न तदेव तत्र शार्दूल — ^b) D1 हृत्त (for हृदि त्व) Ś1 transp त्वं and कर्तुं — ^c) K4 सधिमान्; B1 सान्वयान् (for संधेयान्). K (except K1) B2 Da Dn D2 4 7 8 G (except G1) अभि-; V1 अधि, D8 अय (for अपि) — ^d) D1 विरुद्धाश्च — After 4, K2 4 ins

124* स्वाम्यमाल्यसुहृत्कोशराद्रुर्गबलालि च ।

5 ^a) D1 यस्य (for यश्च) Ca cites सप्ताङ्गे य (as in text) K2 M (except M2) राज्ये वै, K3 D1 राज्ये ते (by transp) K5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 सप्तान (B3 m पढग)स्य च राज्यस्य — ^b) K4 D8 वैपरीत, V1 B Da Dn D3 5 7 8 S विपरीत (Da 'त, D3 5 'त्यं), D2 laouna (for वैपरीत्य) K4 V1 Bo 3-5 Dn D3 5 6 य आचरेत्, B2 Da समाचर (B2 'रन्), D2 **चरेत् — ^d) K1 D1 हर्षव्य (for हन्तव्य)

राज्याधिकारे राजेन्द्र बृहस्पतिमतः पुरा ॥ ६
गुरोरप्यवलिस्यस्य कार्याकार्यमजानतः ।
उत्पथप्रतिपन्नस्य परित्यागो विधीयते ॥ ७
वाहोः पुत्रेण राज्ञा च सगरेणेह धीमता ।
असमञ्जाः सुतो ज्येष्ठस्त्यक्तः पौरहितैपिणा ॥ ८
असमञ्जाः सरथ्वा प्राक्पौराणां बालकानृप ।
न्यमज्जयदतः पित्रा निर्भर्त्स्य स विवासितः ॥ ९
ऋषिणोद्दालकेनापि श्वेतकेतुर्महातपाः ।
मिथ्या विप्रानुपचरन्संत्यक्तो दयितः सुतः ॥ १०

लोकरञ्जनमेवात्र राज्ञां धर्मः सनातनः ।
सत्यस्य रक्षणं चैव व्यवहारस्य चार्जवम् ॥ ११
न हिंस्यात्परवित्तानि देयं काले च दापयेत् ।
भिक्रान्तः सत्यवाक्क्षान्तो नृपो न चलते पथः ॥ १२
गुप्तमन्त्रो जितक्रोधो शास्त्रार्थगतनिश्चयः ।
धर्मे चार्थे च कामे च मोक्षे च सततं रतः ॥ १३
त्रय्या संवृतरन्ध्रश्च राजा भवितुमर्हति ।
वृजिनस्य नरेन्द्राणां नान्यत्संवरणात्परम् ॥ १४
चातुर्वर्ण्यस्य धर्माश्च रक्षितव्या महीक्षिता ।

C. 12. 2061
B. 12. 57
K. 12. 56

D₈ च (for स)

6 ^a) D₁ ससत्तेन, D₈ मरुत्वेन D_{n2} राज्ञां V₁ B Da Dn D₈ वै, D₇ S (except M₂) [आ]सीन् (for [अ]य) —^b) Da सनातन (for पुरा) —^c) K (except K₁) V₁ Bo 2-5 Da Dn₂ D₂ 8 5 6 T₂ राजाधिकारे, B₁ राज्ञा कौरव —^d) K₄ V₁ B Da Dn D₂. 8. 5 6 -मते (B₁ 'ते), D₁ -कृत (for -मत)

7 = Ādi, App I, No 21, lines 109-110 5 178 24 12 140 48, Rām 2 21 13 —^c) D₁ तपये, D₇ T G उपपथं (for उत्पथ-) —^d) V₁ B Da Dn M₂ दंदो भवति शाश्वत (M₂ शासनं)

8 ^a) D₇ वाहो, T₂ स्वाहा (for याहो) Ś₁ K₄ D₁. 8 राजा (D₈ 'जे) हि, D₂ 8 5 6 G₂ 8 राजेन्द्र (for राजा च) —^b) K₂ 8 5 V₁ Bo 2-5 Da Dn D₁ 4. 7 8 T G M₂ च (for [इ]ह) B₁ सगरेण महात्मना —^c) Ś₁ K₁ (by corr) Bo D₁ 7 S असमंज (for 'मञ्जा'; cf. 3 106 10, 14) —^d) K₈ D₄ पुर; D₁ पर (for पौर) B₁ Da₁ हितै (Da₁ 'ते)पण; D₇ द्वित्रैपिण

9 ^a) Ś₁ Bo D₁. 7 S असमज (for 'मञ्जा') V₁ शरथ्वा; Da सरथा; D₂ 'ज्वां (for 'ज्वां) V₁ B Da Dn D₈ स, D₂ 8 5 6 T₂ च; D₇ T₁ G M₂ 4 वै (for प्राक्) —^c) M₂ असमजयद् (for न्यम) — D₈ om 9^a-36^a

10 D₈ om 10 (cf v l 9) —^a) V₁ गार्ढ[ल] वेन, D_{n2} [औ]द्दालकेन —^b) K₂ 4 T₂ महायशा, D₂ 8 5 'स्मना (for 'तपा) —^c) Ś₁ अपचरन्, K₈ परि; Bo-4 Da D₁ अनु (for उप) —^d) B₁ स

सक्तो (for सत्यक्तो) K₂ पुरा, K₄ किल (for सुत)

11 D₈ om 11 (of. v l 9) —^a) Of Baghu 4 12; 6 21 Da₂ यन्नम् (for रञ्जनम्) —^b) D₇ T G M₂ राज्ञो (for राज्ञां) —^c) T₂ G₁ लक्षण (for रक्षणं) —^d) K₂-4 D₄ व्यवहारेषु (for 'स्य) Ś₁ चार्चन; K₁ (before corr) V₁ B (except B₂) Dn₁ D₁. 8 5 चा (K₁ by corr व)र्जन; Da चार्जुन (for चार्जवम्)

12 D₈ om 12 (of. v l 9) —^a) D_{n2} परि वित्तानि —^b) D₁ काले (for काले) —^c) Ś₁ K₁ B₅ D₇ S (except G₂ M₁. 4) सत्यवान् (for 'वाक्) Ś₁ K₁ D₁ दातो, D₇ क्रातो (for क्षान्तो) —^d) K₈ 5 D₄ च्यवते; D_{n2} (before corr) लचते (metathesis for चलते) K₁ वृपन् (for पथ)

13 D₈ om 13 (of v l 9) —^a) V₁ B Da Dn D₂ 8 5 6 आत्म (B₃ 'र्थ)वाश्च; D₇ गुप्तमन्त्रो (for गुप्तमन्त्रो) Ca oites आत्मवान् —^b) K₂ V₁ B₂ D₂ 8 5, 6 T₂ G (except G₄) -कृत-, K₅ -प्राप्त, B₁ मत- (for गत) K₁ निश्चल (for -निश्चय) Dn D₁ शास्त्रानु (D₁ 'र्या)गतनिश्चय —^d) Da₁ D₁ नर (for रत)

14 D₈ om 14 (cf v l 9) —^a) Ś₁ K₂ 3 V₁ B (except B₂) Da Dn G₁ त्रय्या, K₁ स्त्रिया, K₅ D₂ 8 5-7 तथा; D₁ तेषा, T₂ त्रय्या, G₁ कुर्यात् (for त्रय्या) Ś₁ K₁ सवृत्त (for सवृत-) K₂ -वृत्तश्च; K₄ V₁ B Da Dn D₂ 8 5-7 T₁ G₃ -मत्रश्च (D₂ 8 5 6 'स्तु), D₁ -पत्रश्च, M₁. 8 4 रधस्तु —^b) Da अर्हसि — K₁ om 14^a —^c) K (K₁ om) V₁ B D (except D₁, D₈ om) M₂ वृजिन च (for 'नस्य). K₈ नरेन्द्रस्य (for नरेन्द्राणां)

धर्मसंकररक्षा हि राज्ञां धर्मः सनातनः ॥ १५

न विश्वसेच्च नृपतिर्न चात्यर्थं न विश्वसेत् ।

पाङ्गुण्यगुणदोषांश्च नित्यं बुद्ध्यावलोकयेत् ॥ १६

द्विद्विद्दर्शी नृपतिर्नित्यमेव प्रशस्यते ।

त्रिवर्गविदितार्थं युक्ताचारोपधिश्च यः ॥ १७

कोशस्थोपार्जनरतिर्यमवैश्रवणोपमः ।

वेत्ता च दशवर्गस्य स्थानवृद्धिक्षयात्मनः ॥ १८

अभृतानां भवेद्धर्ता भृतानां चान्ववेक्षकः ।

नृपतिः सुमुखश्च स्यात्स्मितपूर्वाभिभाषिता ॥ १९

उपासिता च वृद्धानां जिततन्द्रीरलोलुपः ।

सतां वृत्ते स्थितमतिः सन्तो ह्याचारदर्शिनः ॥ २०

न चाददीत वित्तानि सतां हस्तात्कदाचन ।

असञ्चस्तु समादद्यात्सञ्चः संप्रतिपादयेत् ॥ २१

स्वयं प्रहर्तादाता च वश्यात्मा वश्यसाधनः ।

— V1 om 14^a-15^a — ^a) Ś1 D7 M3 सवत्सरात् ; K5 B Da Dn D1-3 स चारक्षणात्, M1 स संवरणं (for 'रणात्) D0 नान्यथारक्षणात्परं

15 Ds om 15 (of v 1 9). V1 om 15^a (of v 1 14) — ^a) K5 चातुर्वर्ण्यसु-; B0 Da1 'वर्ण्यश्च, T2 G1 2 'वर्ण्यस्य. T2 G1 धर्मश्च D4 तु (for च) — ^b) V1 रक्षितव्य, T2 G1 रक्षितव्यो (for 'तव्या). K1 महात्मना; D2 3 3 0 महीभृता (for 'क्षिता) — ^c) B3 m Da वर्णं (for धर्म). B2 -सत्कर, D2 सत्कार (for सकर) K2 रक्षाभि, V1 B2 3 Da Dn2 D2 -रक्षाश्च; B0 1 4 5 Dn1 D2 5 -रक्षा च, D3 -रक्षा च, D0 -रक्षया च; G3 रक्षाणि (for रक्षा हि) — ^d) D0 रक्षो (for राज्ञां)

16 Ds om 16 (of v 1 9). — ^a) B1 D2 3 3 0 नान्निश्चयेच्च (D0 'थ) (for न विश्वसेच्च) G1 M3 नृपतिं — ^b) Ś1 K1 4 D1 G4 [अ]त्यर्थं न (G4 च), G3 चा त्यर्थं (for चात्यर्थं) N (except K5 V1 B2 D4 7; Ds om) च; G4 [अ]पि (for न) — ^c) Dn2 D7 -दोषाश्च (for दोषाश्च) K3 D4 तु (for च)

17 Ds om 17 (of v 1 9) — ^a) K1 (marg sec m) द्विर्द्विदर्शी, K5 छिद्रदर्शी च, B1 विनिद्र दर्शी, B2 द्विद्विचित्रं, D4 द्विद्विदर्शी, D7 विविचित्रदर्शी; T1 G2-4 अछिद्रं; T2 G1 अछिद्रशीलो (for द्विद्विच्छिद्र-दर्शी) — ^b) D7 एव — ^c) K5 त्रिवर्ग, B2 Dn D2 त्रिवर्गे (Dn2 'र्गो) (for त्रिवर्ग) V1 त्रिवर्गे विदितश्चार्थं — ^d) K2 3 B2 D7 -चारोपध (D7 'थ)श्च, T1 G3 4 -चारपथश्च (for -चारोपधिश्च) Ś1 K1 5 B0 1 3 D1 4 युक्ता (K1 'क्त्या)चारोपधश्च (K1 'पधर्म-; K5 'धिपथ) च, V1 -युक्ताचारविधिश्च य, Da युक्ताचारोप निश्चय; T2 G1 2 M युक्ताचारपथश्च य

18 Ds om 18 (of v 1 9) — ^a) V1 B Da D2 3 3 0 कोषस्य. K1 (by corr) 3 -रत्त, K2 4 D4 रतो (for रतिर) — ^b) K3 D4 दाने, B1 यमे (for

यम) — ^c) K1 दशधर्मस्य; K5 V1 B Da Dn D1-2. 3 0 गुणदोषस्य; D2 देशवर्गस्य; D7 दशवर्गस्य (for 'वर्गस्य) Cv as in text — ^d) Da D4 स्थाने (for स्थान). B1 वृद्ध-, G1 -वृद्धि (for -वृद्धि) Ś1 K1 D1-3 3 3 T2 क्षयात्मक; B1 -रूपात्मन (for क्षयात्मन) Cv as in text

19 Ds om 19 (of v 1 9) With 19^a, of. 12 59 54^a. — ^a) Ś1 K1 D1 अभृत्याना; B3 अभृत्यानां, D7 T G1 (sup lin) 3 4 अभृत्यानां (for अभृत्) D7 M4 कर्ता, T1 G3 4 धर्ता (for मर्ता) — ^b) Ś1 K1 भृत्यानां; V1 B3-5 Da Dn D3 5 भृत्यानां, B1 D7 T G3 4 भृत्यानां (for भृत्यानां) B1 Dn अ (B1 वा) न्ववेक्षकः, G2 3 चैव रक्षक (for चान्ववे). — ^c) D1 सुमुखात्; D7 T2 G1 सुगतिश्च (for 'सुखश्च) Ca cites सुमुख (as in text) B0. 3-5 D2 3 3 0 स्याच्च (by transp), D1 तस्यात्, D7 T2 G1 स्याद्धि, T1 G2-4 नित्य, M हि स्यात् — ^d) Da1 G4 -भाषित; D4 -भाषण (for भाषिता)

20 Ds om. 20 (of v 1 9). — ^a) K3 उपासि ताना च वृद्धाना (hypermetric) — ^b) B5 Da2 Dn D7 T2 G2 4 M 'तद्विर, Ca 'तन्द्रीर (as in text) K5 न लोलुप, Ca अलो (as in text) — ^c) Ś1 K1 हित (for स्थित) — ^d) Ś1 K1 स्वार्तो हि, K3 D4 सत्यवाह, K5 सताम्, B0 2-3 Da D3 5 सतोपि; Dn1 D2 संतोष्य, D7 स्थिता हि, T1 G2 3 सता हि, G4 सताम् (for सन्तो हि) K3 D4 पार (for [आ]चार-) Ś1 K1 3 3 Da Dn1 D4 T1 G2-4 -दर्शन, B0 3-5 D2 3 3 0 -रूक्षणा, B2 दर्शना (for -दर्शिन) V1 B1 Dn2 D1 सतोपाचार (Dn2 'व्यश्चाह)दर्शन (Dn2 'ना)

21 Ds om 21 (of v 1 9) Gs om (hapl) 21^a-22^b — ^a) B1 चाददीत, D2 चाददात, G1 चादत्त च (for चाददीत) — ^b) B0 कदा च न, D7 S (Gs om.) कथचन (for कदा) — ^c) B1 असत्श्च; D7

काले दाता च भोक्ता च शुद्धाचारस्तथैव च ॥ २२
 शूरान्भक्तानसंहार्यान्कुले जातानरोगिणः ।
 शिष्टाञ्छिष्टाभिसंवन्धान्मानिनो नावमानिनः ॥ २३
 विद्याविदो लोकविदः परलोकान्वेक्षकान् ।
 धर्मेषु निरतान्साधूनचलानचलानिव ॥ २४
 सहायान्सततं कुर्याद्राजा भूतिपुरस्कृतः ।
 तैस्तुल्यश्च भवेद्भोगैश्छत्रमात्राज्रयाधिकः ॥ २५
 प्रत्यक्षा च परोक्षा च वृत्तिश्चास्य भवेत्सदा ।

एवं कृत्वा नरेन्द्रो हि न खेदमिह विन्दति ॥ २६
 सर्वातिशङ्की नृपतिर्यश्च सर्वहरो भवेत् ।
 स क्षिप्रमनृजुर्लुब्धः स्वजनेनैव वाध्यते ॥ २७
 शुचिस्तु पृथिवीपालो लोकचिचग्रहे रतः ।
 न पतत्यरिभिर्ग्रस्तः पतितश्चावतिष्ठते ॥ २८
 अक्रोधनोऽथाव्यसनी मृदुदण्डो जितेन्द्रियः ।
 राजा भवति भूताना विश्वास्यो हिमवानिव ॥ २९
 प्राज्ञो न्यायगुणोपेतः पररन्ध्रेषु तत्परः ।

C. 12. 2076
 F 12. 57 30
 K. 12. 56 30

अमत्यात् (for 'अस्य') K₃ V₁ B Da Dn D₁ M₂ च,
 D₁ सु (for तु) B₅ सदाद्यात्, D₁ S (G₃ om.)
 ममादाय (for 'दद्यात्') —^a) V₁ Bo 1 2- D₁ च,
 B₂ Da Dn तु (for स)

22 D₂ om. 22 (cf v l. 9), G₃ om 22^a (cf.
 v l 21) —^a) D₂ 3 5 6 स्याद् (for च) Ś₁ K₁
 B₂ D₁ T₁ G₂ 4 स्वयं हर्ता च दाता च —^b) D₁ वैश्या
 सा (for चदयात्मा) K₁ चश्यदर्शनं, Dn₂ रम्यसाधनं,
 M₁ 3 चश्यसाध (M₃ 'व' न (for 'साधन'). —^c) Dn₂
 transp दाता and भोक्ता —^d) T₂ G₁ अद्वाचारस
 (for शुद्धा')

23 D₂ om 23 (cf. v l. 9) V₁ om 23^a-24^b
 —^a) T₂ G₁ transp अमहार्यान् and कुले जातान् Ca
 cites अमहा' (as in text) Ca v as in text —^c)
 Da इष्टानि, G₂ शिष्टान (for शिष्टाभि) K₁
 सवधा, D₂ 3 5 6 सवृद्धान् (for संवन्धान्) —^d)
 K₂ 4 Bo 2- Da Dn D₁-3 5 6 G₂ [S]नवमानिन' (D₁
 'ना'), D₁ T₂ G₁ मानमानिन', T₁ G₃ 4 M जन'
 (for नाव') B₁ मानितानां च मानितान्; C_v मानिनोऽ-
 नवमानिन

24 D₂ om 24 (cf. v l. 9) V₁ om 24^a (cf.
 v l 23) —^a) Da विद्याविदा K₁ D₁ G₁ वेदविद्
 (for लोक्) —^b) K₁ 'लोकान्वि, B₁ 'लोकार्थं,
 M₁ 'लोकान्स (for 'लोकान्वि) K₂ वीक्षणान्; K₄
 वेक्षणान् (for वेक्षकान्) Da₂ D₁ परलोकान्वे (D₁ 'वे-
 क्षकान् — V₁ reads 24^a on marg —^c) B₁ Dn M
 (except M₂) धर्मेषु च (for धर्मेषु) K₁ नितरा (for
 निरतान्) —^d) D₁ सचलानपि (for [अ]चलानिव)
 K₅ Da अचलानचलानिव; V₁ सचलानचलानपि, B₆
 अचलानचलानिव (hypermetric)

25 D₂ om 25 (cf v l 9) —^a) T₂ समायां;
 Ca साहाय्यान् Ś₁ K₁ D₁ अचलान् (for सतत) M₁

3 4 विद्याद् (for कुर्याद्) —^b) K₅ T₁ G₂ 4 भूरि,
 G₃ भूमि (for भूति-) K₂ 4 -पुरसर; B₃ Da Dn
 परिष्कृत', B₅ -पुरष्कृत', D₁ -पुरष्करान्, T₁ G₂ 4 M
 पुरष्कृत, T₂ G₁ 3 परिष्कृत (G₃ 'स्कृ')वान् (for -पुर-
 स्कृत) —^c) K₂ 3 V₁ B Da Dn D₂ 3 5 6 च तुल्यो
 (by transp), K₄ तु तुल्यो, K₅ D₁ T₂ तुल्यस्तु,
 D₁ G₃ तुल्यैश्च, D₁ तुल्य च Dn₂ भोगी —^d) Bo
 चित्र, D₁, शुक्र (for छत्र-) Ca as in text

26 D₂ om 26 (cf v l. 9) —^a) Da प्रत्यक्षां च
 परोक्ष च Ca as in text —^b) Dn M₂ भवेत्समा,
 D₂ 3 5 6 'सदा, D₁ T G सदा भवेत् (by transp)
 —^c) K₂ V₁ B D₁ S कुर्वन् (G₁ कुर्यान्) (for कृत्वा)
 K₂ Dn [अ]पि, B₁ वा (for हि)ः —^d) B₁ अनु
 (for इह)

27 D₂ om 27 (cf. v l. 9) —^a) V₁ B D
 (except D₁ 6, D₂ om.) M₁ Cap सर्वातिशङ्की;
 Ca सर्वाति' (as in text) —^b) D₁ सर्वहारा, Ca 'हरो
 (as in text) — K₄ om 27^a —^c) K₁ अनृजु,
 D₁ अनृजुर् (for अनृजुर्) —^d) K₂ 3 5 V₁ B Da
 Dn₁ D₂-6 वध्यते; Dn₂ वध्यते (for वा')

28 D₂ om 28 (cf v l. 9) —^a) T₁ G (except
 G₁) विशुद्ध (for शुचिस्तु) —^b) B₁ 2 लोकवृत्त,
 Dn₁ लोकवित्त, D₁ S (except M₂) लोकस्यानु- (for
 लोकवित्त) —^c) T₂ G₁ व्याप्त (for प्रस्त) —^d)
 B₅ Dn₂ Da. 5 पतितश्च; T₂ पतितश्च, G₁ स्वपतिश्च (for
 पतितश्च) K₃ 5 B₁ D₁ D₁ S चाधि (K₂ 5 B₁ D₁ 'व-
 M₂ 3 पि) तिष्ठति

29 D₂ om. 29 (cf v l. 9) —^a) K₃ 5 V₁ B
 Da Dn D₂ 3 5 6 M₂ ह्य (K₃ वा)व्यसनी, T₂ G₁ प्रध-
 प्यश्च (for स्याव्यसनी) —^d) Ś₁ (sup in as in
 text) K₁ विशाचो, Da सो, T₁ G₂ 4 M₂ विशस्यो

C 12 2076
B 12. 57 30
K 12. 56 30

सुदर्शः सर्ववर्णानां नयापनयवित्तथा ॥ ३०
क्षिप्रकारी जितक्रोधः सुप्रसादो महामनाः ।
अरोगप्रकृतिर्युक्तः क्रियावानविकल्थनः ॥ ३१
आरब्धान्येव कार्याणि न पर्यवसितानि च ।
यस्य राज्ञः प्रदृश्यन्ते स राजा राजसत्तमः ॥ ३२
पुत्रा इव पितुर्गेहे विषये यस्य मानवाः ।
निर्भया विचरिष्यन्ति-स राजा राजसत्तमः ॥ ३३
अगूढविभवा यस्य पौरा राष्ट्रनिवासिनः ।
नयापनयवेत्तारः स राजा राजसत्तमः ॥ ३४

स्वकर्मनिरता यस्य जना विषयवासिनः ।
असंघातरता दान्ताः पाल्यमाना यथाविधि ॥ ३५
वश्या नेया विनीताश्च न च संघर्षशीलिनः ।
विषये दानरुचयो नरा यस्य स पार्थिवः ॥ ३६
न यस्य कूटकपटं न माया न घ मत्सरः ।
विषये भूमिपालस्य तस्य धर्मः सनातनः ॥ ३७
यः सत्करोति ज्ञानानि नेयः पौरहिते रतः ।
सतां धर्मानुगस्त्यागी स राजा राज्यमर्हति ॥ ३८
यस्य चारश्च मन्त्रश्च नित्यं चैव कृताकृते ।

Ś1 K1 भगवानिव (for हिम').

30 Ds om 30 (of v l 9) —^a) K2 s V1 B Da Dn D2 s s ० स्वाग (for न्याय) —^b) G1 पर राष्ट्रपु (for 'रन्ध्रेपु) D7 सत्वर, T G लालस (for सत्पर) —^c) B1 G1 सर्वभूतानां (for 'वर्णानां) —^d) Ś1 (sup lin. as in text) वित्तदा, Da हेतुना (for -वित्तथा).

31 Ds om. 31 (of v l 9) —^b) G1 सुप्रसन्नो (for 'सादो) K2 महाबल (for 'मना) —^c) K2 s V1 Bo 2-5 Da Dn D2 s ० अरोग ; B1 अरोग (for मरोग) Da मुक्त (for युक्त) —^d) G1 क्रियाकार्य विकल्थन.

32 Ds om. 32 (of v l 9) —^a) K1 [ह]व (for [पु]व) Bo s Da D2 ० कर्माणि (for कार्याणि) —^b) K4 s V1 B Da Dn1 D1-s s ० सु, Dn2 स्व (for न) D7 S [अ]वि (for च) —^c) B8 प्रदृश्यति (for 'दृश्यन्ते). —^d) D1 T2 M (except M4) राजसत्तम

33 Ds om 33 (of v l 9). Ś1 K1 D1 M2 om (hapl.) 33-34 V1 reads 33 on marg Ks Dn1 transp 33 and 34. —^a) Dn2 नेह —^b) Bo 2-5 D2 s s वासिन (for मानवा) —^c) K4 s B2 Da D2-6 वि (Ds नि) चरन्ति स्म (for 'रिष्यन्ति) —^d) Ks T2 G2 M (M2 om.) राजसत्तम

34 Ś1 K1 D1. s M2 om. 34 (of v l 33, for Ds, of v l 9) Ks Dn1 transp 33 and 34 —^a) Ks -विभवाण्यस्य, B1 -विषया यस्य (for 'विभवा यस्य) —^b) Bo Da1 D4. ० पौर ; D7 T2 G1 M1 4 पुर ; T1 G2-4 नरा ; M8 पुरा (for पौरा). T2 -निवासिन (for निवासिन). —^c) B1 T2 G1 वेत्ता च, T1 G2-4 वेत्ता

य (for वेत्तार) —^d) T2 G2 M1 4 राजसत्तम

35 Ds om. 35 (of v l 9) D1 reads 35 twice —^a) D7 T G स्वधर्म (for स्वकर्म) —^b) Dn2 (by corr as in text) सत्तम (for वासिन). —^c) D7 G1 असंपाद (G1 'त-) (for असंघात). Ks s D4 परा (for -रता) T2 G1 नित्यं (for दान्ता).

36 Ds om 36^a (of v. l. 9) —^a) D7 T2 G1 यत्ता (for नेया) K2 s V1 Bo 2-5 Da Dn D2 s s ० विधेयाश् (for विनीताश्) B1 वश्या नियोजिताश्चैव, D4 वश्या नैवाविनीताश्च —^b) V1 B1 संघर्ष- (for संघर्ष-) Ds G1 s शालिन (for -शीलिन). —^c) Da विषया —^d) M2 च पार्थिव (for स पार्थिव)

37 ^a) G2-4 चास्य (for यस्य) K (except K1) V1 B1 s Da Dn2 D4 s s कूटं ; D7 G1 कूट (for कूट) Da कपटा, D7 G1 प्रकट (G1 'ट), G2-4 -प्रदास (for कपटं) Ds न यस्य कुहक कूट, Cv न यस्य कूटं कपट —^b) K4 T1 G2-4 न च माया न (K4 G8 वि-) मत्सर

38 ^a) D2 य सत्करोति ; D7 यस्मात्करोति Ks ज्ञातीनि, V1 भूतानि, B1 दानानि (for ज्ञा'). —^b) K2 4 B1. sm यश्च, Ks न य, K5 D7 T2 G1 ज्ञेय, B8 लेश, Dn D8 s ० ज्ञेये, D2 ज्ञेयं, T1 G2-4 श्रेयान् (for नेय) K2 s. s B5 Dn1 D2-5 परहिते, B1 2 4 D1 पौरौ (for पौर'). —^c) K1 सतो (for सता) B (except B2) Dn D2 s ० 7 S (except M2) वर्मानुगस् (for धर्मा') —^d) S (except M4) स्वर्गम् (for राज्यम्)

39 ^a) Ks यश्च (for यस्य). D1 मन्त्राश्च. Ks V1 B Da Dn D2. s. 5-7 यस्य (Da1 'श्च) चाराश्च मन्त्राश्च.

न ज्ञायते हि रिपुभिः स राजा राज्यमर्हति ॥ ३९
 श्लोकश्चायं पुरा गीतो भार्गवेण महात्मना ।
 आख्याते रामचरिते नृपतिं प्रति भारत ॥ ४०
 राजानं प्रथमं विन्देत्ततो भार्या ततो धनम् ।
 राजन्यसति लोकस्य कुतो भार्या कुतो धनम् ॥ ४१
 तद्राजन् राजसिंहानां नान्यो धर्मः सनातनः ।
 ऋते रक्षां सुविस्पष्टा रक्षा लोकस्य धारणम् ॥ ४२

प्राचेतसेन मनुना श्लोकौ चेमाबुदाहृतौ ।
 राजधर्मेषु राजेन्द्र ताविहैकमनाः शृणु ॥ ४३
 पडेतान्पुरुषो जह्याद्भिन्नां नावमिवाणवे ।
 अप्रवक्तारमाचार्यमनधीयानमृत्विजम् ॥ ४४
 अरक्षितारं राजानं भार्या चाप्रियवादिनीम् ।
 ग्रामकामं च गोपालं वनकामं च नापितम् ॥ ४५

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

५८

भीष्म उवाच ।

एतत्ते राजधर्माणां नवनीतं युधिष्ठिर ।

बृहस्पतिर्हि भगवान्नान्यं धर्मं प्रशंसति ॥ १

विशालाक्षश्च भगवान्काव्यश्चैव महातपाः ।

C 12. 2093
B 12. 58. 2
E 12. 57. 2

—^b) K₁ B D_n D₂ ३ ६-३ T₁ G₂₋₁ कृताकृत (D₂ T₁ G₂₋₄ 'तौ') (for 'कृते' —^a) K (except K₁) V₁ B D_n D_{n1} D₂ ३. ६ ० T₁ G₁ M (except M₁) ज्ञायते, G₂ ज्ञायते (for 'यते') D₇ S च (for हि)

40^a) B₀ ३ D₂ ३ ६ चापि (for चाय) D₁ S श्लोकद्वय पुरा गीत —^b) Ś₁ K₁ भार्गवेण —^c) V₁ B (except B₁) D (except D₁ 7) G₂ आख्याते (for 'ते') D₇ S राजचरिते (for राम) —^d) D₁ ३ नृपति, D₇ तमयं; T G₂₋₄ M₁ ३ ३ राजान, G₁ तमस, M₂ रजन (for नृपतिं) D_{n2} परि (for प्रति)

41 K₂ om from 41^a up to राजन् (in 42^a) —^a) D_{n1} G₁ वदे, D₃ देवी (for विन्देत्) C_n as in text —^b) D_n कुतो (for ततो) D_{n2} तपोधने (for ततो धनम्) —^c) D₈ om 41^d —^e) G₂ राजन्यन्यतु (sic) B₁ D₇ T G लोकेस्मिन् (for लोकस्य) D₂ ३ ६ ० असत्यस्मिन्महीपाले C_v cates असत्यस्मिन्.

42 K₂ om तद्राजन् (cf v l 41) —^a) K₂ D_{n2} D_{n1} राज्ये; K₄ ६ B₁ राज्य (for राजन्) K₂ V₁ B D_n D_n D₂ ३. ६ राज्यकामाना (for राजसिंहाना) —^c) D₈ ऋते (for ऋते) K₂₋₄ D_n D₁ तु (for सु-) D₁ -विस्पष्टां, D₈ -विस्पष्टा —^d) V₁ B₁₋₅ D_n D_n D₂ ३ ६ ० धारिणी, B₀ धारणी, D₁ धारणा

43^a) Ś₁ K₁ ६ D_{n2} D₁ मुनिना (for मनुना)

—^b) K₁ ६ D₁₋₃ ६ ० एताव्, D_{n1} चेमाव्, D₁ चेताव् (for चेमाव्) —^c) D₂ ३. ६. ० -धर्मेण (for -धर्मेषु) M₂ धर्मज्ञ (for राजेन्द्र) — After 43, the sequence in K₁ D₁ is 45^{ab}, 44^{cd}, 45^{cd}, 44^{ab}

44 For sequence in K₁ D₁, cf v l 43 —^a) D₇ T₂ G₁ बुद्धिमान्, T₁ G₂₋₄ पडिमान् (for पडेतान्) D₁ पार्थिवो (for पुरुषो) —^c) D₇ अप्रमत्तारम् (for 'वक्तारम्')

45 For sequence in K₁ D₁, cf v l 43 —^d) V₁ धन (for वन-)

Colophon — Sub-parvan — Ś₁ K V₁ B D_n D_n D₁₋₆ T₂ G₁ ३ M राजधर्म — Adhy name D₇ T₁ G₂₋₄ रक्षाल (G₂ 'र)क्षण, G₁ राजलक्षण, M₂ अरक्षणनिंदा — Adhy no (figures, words or both) K₁ 58, B₁ ३ 56, B₂ D_{n1} D_n S 57 (as in text), D₂ ३ 55 — Śloka no D_{n1} 45, D₃ 18

58

1 Before the ref, G₂ ins

125* श्रीवैशंपायन ।

एतावदुक्त्वा भूयोगि भीष्म कुरुपितामह ।

उवाच वचन धीमान्सर्वत सारसमद्म् ।

C 12. 2093
B 12 58 2
K 12 57 2

सहस्राक्षो महेन्द्रश्च तथा प्राचेतसो मनुः ॥ २
भ्रद्राजश्च भगवांस्तथा गौरशिरा मुनिः ।
राजशास्त्रप्रणेतारो ब्रह्मण्या ब्रह्मवादिनः ॥ ३
रक्षामेव प्रशंसन्ति धर्मं धर्मभृतां वर ।
राज्ञां राजीवताम्राक्ष साधनं चात्र वै शृणु ॥ ४
चारश्च प्रणिधिशैव काले दानममत्सरः ।
युक्त्यादानं न चादानमयोगेन युधिष्ठिर ॥ ५
सतां संग्रहणं शौर्यं दाक्ष्यं सत्यं प्रजाहितम् ।
अनार्जवैराजैश्च शत्रुपक्षस्य भेदनम् ॥ ६

साधूनामपरित्यागः कुलीनानां च धारणम् ।
निचयश्च निचेयानां सेषा बुद्धिमतामपि ॥ ७
बलानां हर्षणं नित्यं प्रजानामन्ववेक्षणम् ।
कार्येष्वखेदः कोशस्य तथैव च विवर्धनम् ॥ ८
पुरगुप्तिरविश्वासः पौरसंघातभेदनम् ।
केतनानां च जीर्णानामवेक्षा चैव सीदताम् ॥ ९
द्विविधस्य च दण्डस्य प्रयोगः कालचोदितः ।
अरिमध्यस्थमित्राणां यथावच्चान्ववेक्षणम् ॥ १०
उपजापश्च भृत्यानामात्मनः परदर्शनात् ।

Ds om the ref —^a) M1.8 राजधर्माण —^b)
Dn2 D4 युधिष्ठिर —^c) Ds च, G1 तु (for हि)
—^d) V1 Dn1 न्याय्यं (for नान्य)

2 ^a) Dn2 भगवन् —^b) Ś1 K1 D1 महायशा
(for 'तथा) — After 2^{ab}, D4 reads 3^{cd} —^c)
Ds सहस्रको (for 'स्राक्षो) Ks महेंद्राक्षस्य (for महेन्द्रश्च)
—^d) K1 D4 मुनि (for मनु).

3 ^a) B2 D1.4 6 8 S (except G1 4 M4) भारद्वा
जश्च —^b) D4 अथ (for तथा) G1 गौरशिरो
Dn1 मनु (for मुनि) — D4 reads 3^{cd} after 2^{ab}
—^d) K1 4 D7 T G2-4 M3 ब्राह्मणा (K4 'जा); G1
ब्रह्मणा (for 'ण्या) M1 8 सत्यवादिन

4 ^a) Ds राजाम् (for रक्षाम्) —^b) B2 धर्म्यां
(for धर्मं) D7 8 वर. —^c) K4 राज्ञो, G8 रक्षां,
M1 8 राज्ञा, M2 राजन् (for राज्ञां) D4 'धर्माक्ष,
M1.8 -ताम्राक्ष —^d) D4 सीधन. K2 4 मे (for
च) K8 V1 B D (except D1 4) S मे (for वै)

5 ^a) K4 चारस्य प्रणिधेश्चैव —^b) Ks Ds अम
त्सर, V1 B (except B2) Dn D2 8 6 'त्सरात् (Dn2
'रान्) (for 'त्सर). —^c) Dn1 T1 च च, Ds
तदा, G8 च वा (for न च) Ds दाम (for [भा]
दानम्) —^d) Ds योगेन च (for अयोगेन)

6 ^a) D7 समग्रहणे V1 सद्भिर्, B1 सौख्य; D7
दाक्ष्यं, T2 G1 दाक्ष्य (for शौर्यं) —^b) K4 B0
दाक्ष, D1 T1 G2 4 M2 दाक्ष्यं; D7 T2 G1 शौर्यं
(for दाक्ष्यं) V1 शौर्यं (for सत्यं) —^c) K1 चैव
(for च) —^d) D7 विवर्धन; T2 विमर्दनं, M4
धिनाशन (for स्य भेदनम्) T1 G M1 8 शत्रुपक्षा-
विवर्धनं — After 6, V1 B D (except D4 7 8)

read 9^c-10^b

7 ^a) Ds अपरित्यागं —^b) K1 धारणां; Ks
धार्मक Ds कुलीनानावधारणं — K2 4 om (hapl)
7^c-8^b —^c) Ks निश्चयाश्च (for निचयश्च) Ca cites
निचय (as in text) —^d) T1 G2-4 सुमहताम्; T2
G1 बुद्धिमताम् (for बुद्धि). K1 इह (for अपि)

8 K2 4 om 8^{ab} (of v 1 7) —^a) Ś1 K1.5 B1 T
G बालाना B2 Dn2 हर्षणा —^b) K1 B1 T2 G1.4
चान्व (B1 'नु)वेक्षणं, B0 अन्तु' (for अन्व').
om 8^c-9^b —^c) Ds कार्येण (for कार्येषु) K4
खेद, D7 [अ]खेदं V1 B Dn D3 कोपस्य (for को
शस्य) —^d) Ds चापि (for च वि)

9 Ds om. 9^{ab} (of v 1 8) —^a) Dn1 पर (for
पुर) T2 G1 अविश्वास (for 'श्वास) —^b) Ś1
चेदिना; K1.8 D1 4 7 8 T2 G1 चेदनं (Ds 'ज)
(for भेदनम्) V1 पौरसहातभेदन, Dn2 Ds
'सवाव' — V1 B D (except Ds 7.8) read 9^c-10^b,
after 6 —^c) Ds केतना चैव (for केतनानां च) Ds
केतनानामवेक्षा च Ca cites केतनानां (as in text).
—^d) Ds आवेक्ष्यं, Ds लोकानां (for अवेक्षा)

10 For the sequence of 10^{ab} in V1 B D (except
D4 7 8), of v 1 9 —^a) D7 8 S (except T2 M2)
द्विविधस्य (for द्विवि') Dn1 चहस्य (for दण्डस्य)
—^b) K2-4 D1 3-5 G1 कालनोदित (for 'चोदित')
Ds प्रयोग फलनोचित — Ds om 10^{cd} —^c) D7
'मध्य' स (for मध्यस्य) —^d) Dn1 यथावाचान्व
वेक्षण, D7 अयथाचान्व

11 ^a) Ds तु (for च) Ks Ds 7 T G M4 कृत्या
नाम् (for 'भृ') —^b) Ds आत्मान (for आत्मन)

अविश्वासः स्वयं चैव परस्वाश्वासनं तथा ॥ ११
नीतिधर्मानुसरणं नित्यमुत्थानमेव च ।
रिपूणामनवज्ञानं नित्यं चानार्यवर्जनम् ॥ १२
उत्थानं हि नरेन्द्राणां बृहस्पतिरभापत ।
राजधर्मस्य यन्मूलं श्लोकाश्चात्र निबोध मे ॥ १३
उत्थानेनामृतं लब्धमुत्थानेनासुरा हताः ।
उत्थानेन महेन्द्रेण श्रेष्ठ्यं प्राप्तं दिवीह च ॥ १४
उत्थानधीरः पुरुषो वाग्वीरानवितिष्ठति ।

उत्थानधीरं वाग्वीरा रमयन्त उपासते ॥ १५
उत्थानहीनो राजा हि बुद्धिमानपि नित्यशः ।
धर्षणीयो रिपूणां स्याद्भुजंग इव निर्विपः ॥ १६
न च शत्रुरवज्ञेयो दुर्वलोऽपि बलीयसा ।
अल्पोऽपि हि दहत्यग्निर्विपमल्पं हिनस्ति च ॥ १७
एकाश्वेनापि संभूतः शत्रुर्दुर्गसमाश्रितः ।
तं तं तापयते देशमपि राज्ञः समृद्धिनः ॥ १८
राज्ञो रहस्यं यद्वाक्यं जयार्थं लोकसंग्रहः ।

C 12. 2110
B 12. *8. 19
K 12. 57

K₂₋₃ V₁ B D (except D₁ s) M₂ पुरदर्शनं (K₂ s M₂ 'नात्), K₅ T₂ G₁ परदर्शनं (for 'दर्शनात्) —^a) B₀ s अविश्वासः, M₁ s 'श्वस्त्र' (for 'श्वाम') D₃ वय (for स्वयं) —^a) D₃ s s पुरस्य (for परस्य)

12^a) K₁ नीतिर्; D₁ नीत्या (for नीति-) K₂ चर्णानु; M₂ s चर्त्मानु (for घर्मानु) B₀ 1 चरण, D₂ चाराणा (for चरण) D₁ T G M₁ s नीतिवर्त्मान् (D₁ 'रामा)नुमारेण —^a) K₄ अन्वयज्ञान, V₁ यदवज्ञानं, B₁ m अनवज्ञान (for 'वज्ञान) —^a) D₄ चाकार्यः, D₈ चानार्यः; T G चा (T₂ G₁ अ)न्याय- (for चानार्य-) T₁ वर्जित, M₂ वर्त्मन (for 'वर्जनम्)

13^a) V₁ D₁ T G M₂ च (for हि) —^b) D₈ अजायत (for अभापत) —^c) K₂ V₁ B Da Dn वद्, M₄ ये (for यद्) —^a) D₁ श्लोकाच्, D₁ श्लोक; D₈ श्लोका, M₄ श्लोकश्

14^a) D₂ उत्थानमामृत (for 'नेनामृत) —^b) Ś₁ उत्थाने च, K₁ उत्कारे च (for उत्थानेन) K₂ s [अ]इवासुरा, M₁ s [अ]मृता हवा (for [अ]सुरा हवा) —^c) G₂ सुन्द्रेण, G₃ नरे (for महेन्द्रेण) —^a) Ś₁ K₁ D₁ G₁ (before corr) श्रेष्ठं, K₄ D₂ श्रेष्ठ, Da₁ श्लिष्टं (for श्रेष्ठ) B₁ नराधिप, D₃ दिवीह वा; T₂ विहति च —After 14, Da₁ repeats 14^a

15^a) B Da Dn D₂ s s वीर, M₂ हीन (for 'वीर') V₁ उत्थानवीरपुरुषा —^b) K₃ V₁ B₁₋₂ Da Dn D₂ s s G₁ वाग्वीरान्; B₀ वाग्मीरान् (sic) (for वाग्वी) K₁ अवतिष्ठति, M₁ अविति; M₄ अपि ति (for अविति) D₈ वाग्मी राजा ह्यतिष्ठति —^c) K₃ वीरो, V₁ B₃₋₅ Da Dn D₃ वीरान्, B₀ 2 वीरा, B₁ वीरा, D₂ वीर (for 'वीर) K₃ V₁ B₂₋₅ Da Dn D₂ s s G₁ M₂ वाग्वीरा; B₀ 1 वाग्मीरा (for

वाग्वीरा) —^a) Ś₁ K₂ रमयतम्, B₅ नमयत (for रमयन्त)

16^a) K₁ s धीरो (for 'हीनो) —^c) K₁ दर्शनीयो (for धर्षणीयो) V₁ B Da Dn D₁ S प्र (D₁ S सु)धर्षणीय शत्रूणा —^a) M₂ भुजगा इव निर्विपा

17^a) K₄ अवज्ञो हि (for अवज्ञेयो) —^c) B₃ स्वल्पो (for बल्पो) M (except M₄) च (for हि) D₁ om. from दहति up to रहस्यं (in 19^a) T₂ G₁ हिनस्ति (for दहति) —^a) D₈ M₄ वा (for च)

18 D₁ om 18 (cf. v l 17) —^a) K₂ s V₁ B D (except D₁ r, D₁ om.) Ga एकाश्वे (K₂ D₂ s 'श्वे)न (for एकाश्वेन) K₂ Da. s [अ]ग्नि Ga cites [अ]पि (as in text) V₁ B Da Dn D₁ T₁ G₂ M चोद्भूत; Ga समूत (as in text) T₂ G₁ य कालेनापि चोद्भूत, G₂ s एकाश्वेनाग्निपेद्भूत —^b) K₁ शत्रु, K₄ s D₂ r s T₁ G₂ शत्रु; G₃ s शत्रुन् (for शत्रुर) K₁ s B Dn D₂ s s s s S (except T₂ G₁ M₄) दु (D₂ s T₁ G₂ दु)र्ग; K₄ दुर्गे, K₅ वर्गे (for दुर्ग) K₁ B₀ 2-5 Dn D₂ s s s उपाश्रित (for समा). —^c) K₃ s V₁ B Da Dn D₂ s s s G₂ M₂ सर्व; K₅ स सं; D₄ स स, G₁ दत्त (for स सं) G₁ तापयते (for ताप) T₂ देशे —^a) G₁ राज- (for राज) D₁ समुत्थित, T₂ G₁ समृद्धित, Ga 'दिनः (as in text)

19 D₁ om up to रहस्यं (cf. v l 17) —^a) K₁ s Dn वद् (for यद्) K₅ D₄ M (except M₂) वाक्यं (for वाक्य) —^b) K₂ s Dn D₄ जयार्थं; D₁ T G M₂ जयार्थं (for 'र्थ) Ś₁ K₁ G₁ लोकसंग्रहे (G₁ 'ह) —^c) Ś₁ K₄ हृदयश्, K₁ D₁ हृदयं, M₄ हृदि यश् (for हृदि यच्) K₄ Da₁ चापि; K₅ D. यस्य (for चास्य) Ś₁ निहः; Da₁ [अ]निहः

हृदि यच्चास्य जिह्वं स्यात्कारणार्थं च यद्भवेत् ॥ १९
 यच्चास्य कार्यं वृजिनमार्जवेनैव धार्यते ।
 दम्भनार्थाय लोकस्य धर्मिष्ठामाचरेत्क्रियाम् ॥ २०
 राज्यं हि सुमहत्तत्रं दुर्धार्यमकृतात्मभिः ।
 न शक्यं मृदुना वोढुमाघातस्थानमुत्तमम् ॥ २१
 राज्यं सर्वाभिषं नित्यमार्जवेनेह धार्यते ।
 तस्मान्मिश्रेण सततं वर्तितव्यं युधिष्ठिर ॥ २२
 यद्यप्यस्य विपत्तिः स्याद्रक्षमाणस्य वै प्रजाः ।
 सोऽप्यस्य विपुलो धर्म एववृत्ता हि भूमिपाः ॥ २३
 एष ते राजधर्माणां लेशः समनुवर्णितः ।

भूयस्ते यत्र संदेहस्तद्ब्रूहि वदतां वर ॥ २४
 वैशंपायन उवाच ।
 ततो व्यासश्च भगवान्देवस्थानोऽश्मना सह ।
 वासुदेवः कृपश्चैव सात्यकिः संजयस्तथा ॥ २५
 साधु साध्विति संहृष्टाः पुण्यमाणैरिवाननैः ।
 अस्तुवंस्ते नरव्याघ्रं भीष्मं धर्मभृतां वरम् ॥ २६
 ततो दीनमना भीष्ममुवाच कुरुसत्तमः ।
 नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यां पादौ तस्य शनैः स्पृशन् ॥ २७
 श्व इदानीं स्वसंदेहं प्रक्ष्यामि त्वा पितामह ।
 उपैति सविताप्यस्तं रसमापीय पार्थिवम् ॥ २८

—^a) K₅ V₁ B D_a D_n D₂ s s s कारणेन (for 'णार्थं') K₂₋₁ D₁ T₁ G₁ M तद् (for यद्)

20^a) K₁ 4 D₁ यद् (for यच्) —^b) D₁ T₁ G (except G₂) मार्जवेन (for भार्ज') K₂ 4 [पु]व धार्यति, K₃ D₁ [अ]स्य धार्यता (D₁ 'ते'); K₅ [अ]स्य धारयेत्, V₁ B D_a D_n D₂ s s s [द्]ह (Bo [पु]व निर्जयेत्; T₂ G₁ [उ]पधार्यते (for [पु]व धा'). — D₁ G₁ om (hapl.) 20^a-22^b. —^c) V₁ B D_a D_n D₂ s s s दंभनार्थं च (D_a D_n हि), D₁ T G₂₋₄ M रजनार्थाय (for दम्भ') —^d) Ś₁ नाचरेत्; K₁ नाचरेत्; M₁ s अचले (for आचरेत्)

21 D₁ G₁ om 21 (cf v 1 20). —^a) G₁ राज्ञं (for राज्य). B₁ च (for हि) K₅ तत्र; B₁ भद्र; B₈ D₂ s s s कर्तुं; D_a D₅ T₁ G₃ तत्र, D₄ तत्रे (for तन्त्र). K₁ राज्यस्य हि महत्तत्र —^b) K₁ D₅ दुर्धार्यमकृतात्मभिः; K₅ V₁ B D_a D_n D₂ s s s धार्यते न कृत्वा, G₁ तद्धार्यमकृता; M₂ दुष्पारमकृता —^c) D₁ अदाक्य (for न दाक्य) —^d) K₅ V₁ B (except B₁) D_a D_n D₂ s s s आयास; K₄ D₁ आयात्, K₅ D_a D_n D₂ s s s आयास (for आघात). V₁ एष च; D₈ S (G₁ om) उल्च (T₁ G₃ 4 'ह')ण (for उत्तमम्)

22 D₁ G₁ om 22^{ab} (cf v 1 20). —^a) D_n 2 सर्वमिष. —^b) B (except B₁) D_a D₂ s s नार्जवेन (for भार्जवेन). Ś₁ K₁ हि; B₁ D₁ T₁ G₂₋₁ M₁ 4 [पु]व (for [द्]ह) —^c) T₂ M₂ मिश्रेण; G₁ चित्रेण; C_a मिश्रेण (as in text). —^d) K₁ नराधिप (for युधिष्ठिर).

23^a) G₁ विवर्त्ति (for विपत्ति) —^b) Ś₁ K₂ 4 D₂ s s s T₂ G₁ रक्ष्यमाणस्य (for रक्ष') B₁ द्विजा (for प्रजा.) —^c) M₂ हि (for ऽपि). D₁ S विमलो (for विपुलो)

24^a) K₁ एते च (for एष ते) —^b) K₅ D_n D₂ s s -वर्त्तित (for वर्णित) —^c) D₅ s त (for तद्) V₁ B D_a D_n D₁ S तद्ब्रूहि कुरुसत्तम (D₁ T G M₂ 'नदन)

25 D₂ om the ref —^a) K₅ D₂₋₅ तु (for च) —^b) K₅ V₁ B D (except D₁ 4) S [ऽ]श्म एव च (for ऽश्मना सह) —^c) K₁ D₂ वासुदेवा (D₂ 'वं). —^d) D₂ s s T₂ संजयस्य

26^a) D₁ s संहर्षात् (for संहृष्टा) —^b) Ś₁ K₁ 4 D₁ पुण्यमाणैर्; K₅ तुण्यमाणैर्, T G₃ 4 पुण्यमाणैर्; C_a पुण्य (as in text) D₅ G₁ इवाननै (G₁ 'रै'); M₂ 'निलै (for 'ननै) —^c) K₂ s V₁ B₁ D₂ 1 0 अस्तुवस्त; B₂₋₅ D_a D₈ 'वस्तु, D_n 'वश्च; D₂ 'वन्त (for 'वंस्ते) —^d) K₁ D₂ भीष्म

27^a) M₂ वाक्यम् (for भीष्मम्) —^b) D₁ 7 S नन्दन (for -सत्तम) —^c) K₁ अतु (for अशु) —^d) D₂ पदौ (for पादौ) Ś₁ K₁ D₁ करै, K₃ D₁ s s तदा (for शनै)

28^a) D_a D₁ स्व (D₁ त्व) इदानीं, T₁ G₂ 8 गत्वे, G₁ त्वामि; G₃ श्रुत्वे (for श्रु ह') K₃ G₃ श; V₁ च, B₁ सु, D_a 2 स, T₁ G₁ श (for स्व) —^b) K₁ s B₁ D₁ 4 7 S (except M₂ 4) प्रक्ष्यामि; K₂ 4 D_n 2 पृच्छामि त्वा; K₅ B₂ 4 D_n 1 D₅

ततो द्विजातीनभिवाद्य केशवः
 कृपश्च ते चैव युधिष्ठिरादयः ।
 प्रदक्षिणीकृत्य महानदीसुतं
 ततो रथानारुरुद्धुर्मुदा युताः ॥ २९

दृपद्वर्ती चाप्यवगाह्य सुव्रताः
 कृतोदकार्याः कृतजप्यमङ्गलाः ।
 उपास्य संघ्यां विधिवत्परंतपा-
 स्ततः पुरं ते विविशुर्गजाह्वयम् ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

५९

चैत्रांपायन उवाच ।

ततः काल्यं समुत्थाय कृतपौर्वाहिकक्रियाः ।
 ययुस्ते नगराकारै रथैः पाण्डवयादवाः ॥ १
 प्रपद्य च कुक्षेत्रं भीष्ममासाद्य चानघम् ।
 सुखां च रजनीं पृष्ट्वा गाङ्गेयं रथिना वरम् ॥ २

व्यासादीनभिवाद्यर्षीन्सर्वैस्त्वैश्वाभिनन्दिताः ।
 निपेदुरभितो भीष्मं परिवार्य समन्ततः ॥ ३
 ततो राजा महातेजा धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 अत्रवीत्प्राज्ञलिर्भीष्मं प्रतिपूज्याभिवाद्य च ॥ ४
 य एष राजा-राजेति शब्दश्चरति भारत ।

C. 12. 2126
 B. 12. 59 5
 K. 12. 58. 5

प्रक्ष्यामि स्वा, V1 B0 3 5 Da D2 3 5 5 चक्ष्यामि स्वा
 (for प्रक्ष्यामि स्वा). —^a) K (except K1) V1 B
 Da Dn D2-5 5 S ह्य(D1 ह्या)ह्य, D1 [ह]न्यसं (for
 [ह]न्यं) —^d) B2 ज्ञापीह, M1.3 आदाय, M4
 आस्याय (for आपीय)

29 B1 om 29 —^b) D1 तपश्च, G1 (sup lin)
 नृपाश्च (for कृपश्च) —^d) K1.5 V1 B (B1 om.) D
 (except D1) M सुदान्विता (for मुदा युता)

30 ^a) K1 B1.2 दृशद्वर्ती, B1 (m as in text)
 सरस्वती, D1.2 दृपद्वर्ती (for दृप) G2 क्षपि (for
 चापि) D. अवनुद्य (for 'गाह्य) —^b) K1 कृतो-
 दकाष्ठा, K4 V1 B Da Dn D1 . T G M2 'कार्या,
 D2 3 0 'काहा, D1 'यार्या (for 'कार्या) B1 -जाप्य
 (for जप्य) T1 G2-3 M2 -मंगला (for मङ्गला)
 —^c) T1 G2 4 साद्य (for सद्या) G1 पर तथा (for
 परतपास्) —^d) S1 K2 3 D1.7 T1 G1-3 पर (for
 पुर)

Colophon — Sub-parvan S1 K V1 B D1-3 .-1
 T2 G1-3 M राजधर्म — Adhy name K2 4 पुर
 प्रवेशन, T1 G2-4 नीतिसग्रह, M2 सार्द्वन्दिता
 — Adhy no (figures, words or both) K5 59,
 B1 4 57, Da1 Dn D1 S 58 (as in text), D2 3
 56 — Sloka no Dn1 D3 30

59

1 K2 B1 4 . Da2 D3 G2 om the ref. —^a)
 K1.2 5 V1 B D (except D1.7) Ca कल्य, K3
 कल्ये, K4 काले, M4 काल्ये (for काल्य) —^b)
 G1 कृता (for कृत) S1 K2 -पौर्वाहिक, K1 8-
 V1 B D (except D1) T2 M2 -पूर्वाहिक (K5 D2 4 6
 'हिक, G1 पूर्वाहिका, G2 पौर्वाहिकी (for -पौर्वा
 हिक) —^d) T2 यानै (for रथै)

2 ^a) K3 5 B4 5 Dn D2-6 T1 G2-4 प्रतिपद्य, V1
 B2 प्रपद्य तु, Da2 D1 'द्य च (for 'द्य च) —^b)
 K5 B1 Da1 Dn1 D3 G3 चानव (B1 G3 'घा), Da2
 वा नय (for चानघम्) — Before 2^{ed}, Da3 ins
 चंशपायन उवाच —^c) T1 G M4 सुख (for सुखा)
 Da1 दृष्ट्वा (for पृष्ट्वा) —^d) Da चदवां (for रथिना)

3 ^a) D1 T1 G3 4 अभिवद्य (for 'वाद्य) —^b)
 V1 ते च (for सर्वैस्) S1 K1 4 D1 चैव, K3 ते च
 (for तैश्च) B1 क्षमि (for क्षामि) S1 K1 D3
 -वदिवा, Dn2 D0 -नदिव, D1 -नद्विता (for
 नन्दिता) T2 G1 तै सर्वैरभिनदिवा —^c) D3 5 ते
 ततो (for अभितो) —^d) G1 परिचर्य (for 'वार्य)

4 ^b) B2 5 D2-3 S धर्मपुत्रो (for 'राजो) —D3
 om 4^{ed} —^c) M1 3 अत्रवीजाह्वयीपुत्र —^d) K3 6

कथमेप समुत्पन्नस्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ५
 तुल्यपाणिशिरोग्रीवस्तुल्यबुद्धीन्द्रियात्मकः ।
 तुल्यदुःखसुखात्मा च तुल्यपृष्ठभुजोदरः ॥ ६
 तुल्यशुक्रास्थिमज्जश्च तुल्यमांसासृगेव च ।
 निःश्वासोच्छ्वासतुल्यश्च तुल्यप्राणशरीरवान् ॥ ७
 समानजन्ममरणः समः सर्वगुणैर्नृणाम् ।
 विशिष्टबुद्धीञ्छूरांश्च कथमेकोऽधितिष्ठति ॥ ८
 कथमेको महीं कृत्स्नां वीरशूरार्यसंकुलाम् ।
 रक्षत्यपि च लोकोऽस्य प्रसादमभिवाञ्छति ॥ ९

एकस्य च प्रसादेन कृत्स्नो लोकः प्रसीदति ।
 व्याकुलेनाकुलः सर्वो भवतीति विनिश्चयः ॥ १०
 एतदिच्छाम्यहं सर्वं तत्त्वेन भरतर्षभ ।
 श्रोतुं तन्मे यथातत्त्वं प्रब्रूहि वदतां वर ॥ ११
 नैतत्कारणमल्पं हि भविष्यति विशां पते ।
 यदेकस्मिञ्जगत्सर्वं देववद्याति संनतिम् ॥ १२
 भीष्म उवाच ।
 नियतस्त्वं नरश्रेष्ठ शृणु सर्वमशेषतः ।
 यथा राज्यं समुत्पन्नमादौ कृतयुगेऽभवत् ॥ १३

V1 B D (except D1, D3 om) S यथाविधि (for [अ]भिवाद्य च)

5 Before 5, Ś1 K B2-5 Dn D1-3 5. 6 1ns युधिष्ठिर उवाच —^a) Ś1 K2 D1 राज; K3 5 V1 B Da Dn D4 7 T G2-4 M राजन् (for राजा) D4 राज्ञेति (for -राजेति) —^b) D5 तरति (for चरति) K1 4 D1 नित्यश. (for भारत) —^d) B1 2 Dn1 परं-त्प (for पितामह)

6 ^a) K2 V1 B Da Dn D7 8 S -भुज (for -शिरो) — K3 D2 4 read 6^d-7^a (by transp) after 7. —^d) K5 V1 B Da Dn D2 5 8 सुखोदर; D7 T2 G1 M शिरोधर (for -भुजोदर) D8 5 तुल्य-मासस्फिगेव च, T1 G2-4 तुल्यदृष्टिशिरोधर

7 D8 5 transp 7^{ab} and 7^{cd} —^a) D4 तुल्य (for तुल्य) D4 सुक्रास्थि-; D7 T G2-4 M शुक्रास्थि-, D8 -गुल्फास्थि; G1 शुक्रश्च (for -शुक्रास्थि-). K V1 B (except B2) Dn D1 4 5-8 T G M2 मजा च (for -मज्जश्च) —^b) K3 D4 तुल्यमांसास्थिरेव च; D2 5 M2 'मासस्फि(D6 'सृ, M2 'त्व)गेव च, D3 5 तुल्यपृष्ठसुखोदर —^c) Some MSS निश्वासो. D4 निश्वासाच्छ्वासतुल्य* — D2 om. 7^d. —^d) K3 5 D4 -शरीरमाक्, D8 5 0 शरीरक (for शरीरवान्) — After 7, K3 D2, 4 read 6^d-7^a.

8 ^a) G2 समानं (for समान) —^b) Dn1 G2 समै (for सम) K4 B (except B0) Da Dn1 D6-8 T1 G2-4 सर्वैर्, K5 सम- (for सर्व). K3 -गुणो, D2 -गुणां; D4 -समो (for -गुणैर्). —^c) G1 च नरान् (for शूरांश्च)

9 ^a) K3 गुप्तं (for कृत्स्नां). —^b) K1 2, 4 D1

चेतन (K4 'ना)(for संकुलाम्) Ś1 वीरशूरादिसवृतां, K3 5 V1 B Da Dn D2 5 7 8 T G शूरवीरार्यं(B4 'र्या, G3 'द्य)सकुलां —^c) K (except K4) V1 B Da Dn1 D8 5 7 T G3 4 M2 4 लोक(B4 'के)स्य, D2 4 लोक च (for लोकोऽस्य) —^d) V1 Da अपि (for अभि) D7 वाञ्छसि (for वाञ्छति)

10 ^a) M2 एतस्य (for एकस्य) V1 B Da Dn D2 8 5 6 8 तु, M2 lacuna (for च) Da2 प्रदानेन (for प्रसा). —^b) Ś1 K1 2 D1 सर्व (for कृत्स्नो) —^c) K2 8 5 V1 B0 2-5 Dn D0 8 व्याकुले (D3 'लो) च (for 'लेन) B1 Da व्याकुले व्याकुल सर्वो (Da1 'र्व) —^d) K1 हि निश्चयः, G1 विनिश्चित (for 'श्चय')

11 ^a) K5 V1 B Da Dn D4 8 T1 G2-4 श्रोतु; D2 8 5 6 कृत्स्न (for सर्व). —^b) D7 T1 G3 4 त्वत्तो हि; T2 G1 त्वत्तोपि (for तत्त्वेन) —^c) V1 B Da Dn D8 कृत्स्न; T1 G2-4 सर्व (for श्रोतु) D0 यथात्य त्व (for यथातत्त्व) —^d) Ś1 तद्; B0 4 त्वं (for प्र)

12 V1 reads 12^{ab} on marg —^a) D3 नेत D7 अत्यर्थ; T1 G2-4 M अत्यल्प (for अल्पं हि) V1 व्यासादीनभिवाद्यर्षीन् (=3^a) —^c) Da य (for यद्) Ś1 K1 4 D1 कृत्स्न (for सर्व) —^d) K1 देवबुध्येति (for देववद्याति).

13 D8 om the ref —^a) B1 नियतस्तु, D0 7 'तत्त्व K2 8 D2-7 T2 G1 कुरुश्रेष्ठ, K5 V1 B Da Dn D8 G2 नरव्याघ्र (for 'श्रेष्ठ) —^b) V1 B2 Da तत्त्वम् (for सर्वम्) —^c) D1 तथा —^d) V1 B1 Da D1 एतत् (for आदौ) K1 भवेत्, M3 [5]भवन्

नैव राज्यं न राजासीन्न दण्डो न च दाण्डिकः ।
 धर्मेणैव प्रजाः सर्वा रक्षन्ति च परस्परम् ॥ १४
 पालयानास्तथान्योन्यं नरा धर्मेण भारत ।
 खेदं परममाजग्मुस्ततस्तान्मोह आविशत् ॥ १५
 ते मोहवशमापन्ना मानवा मनुजर्षभ ।
 प्रतिपत्तिविमोहाच्च धर्मस्तेपामनीनशत् ॥ १६
 नद्यायां प्रतिपत्तौ तु मोहवश्या नरास्तदा ।
 लोभस्य वशमापन्नाः सर्वे भारतसत्तम ॥ १७
 अप्राप्तस्याभिमर्शं तु कुर्वन्तो मनुजास्ततः ।

कामो नामापरस्तत्र समपद्यत वै प्रभो ॥ १८
 तास्तु कामवशं प्राप्तात्रागो नाम समस्पृशत् ।
 रक्ताश्च नाम्यजानन्त कार्याकार्यं युधिष्ठिर ॥ १९
 अगम्यागमनं चैव वाच्यावाच्यं तथैव च ।
 भक्ष्याभक्ष्यं च राजेन्द्र दोषादोषं च नात्यजन् ॥ २०
 विप्लुते नरलोकेऽस्मिस्ततो ब्रह्म ननाश ह ।
 नाशाच्च ब्रह्मणो राजन्धर्मो नाशमथागमत् ॥ २१
 नष्टे ब्रह्मणि धर्मे च देवाह्लासमथागमन् ।
 ते त्रस्ता नरशार्दूल ब्रह्माणं शरणं ययुः ॥ २२

C 12 2143
B 12.59 22
K 12 58 22

14 With 14, cf 6 13 36, Brahmānda 1 19 106, Vāyu 49 103, Matsya 122 44 —^a) K₂ s Dn न वै, B₁ न च (for नैव) M₂ राजा च —^b) K₃ s D₁ T₁ G₂ s दृश्यो (for दण्डो) K₂ s दण्डिक (K₁ 'का'), D₁ दण्डक, Ca दाण्डिक (as in text) Dn₂ M₂ न च इदो न दाण्डिक —^c) K₁ धर्मेण च, M₂ कर्मणैव (for धर्मेणैव) —^d) G₃ रक्षयते K₃ s V₁ B Da Dn D₁₋₄ (orig) ६-३ T₁ G₂₋₄ M स्म (for च)

15 ^a) Dn पालयमानास् (for पालयानास्) Ś₁ K₁ 2 s D₁ पालयति य (D₁ त)यान्योन्यं, K₃ s D₂₋₃ G₁ (by corr) पालयतस्तथान्योन्यं, G₁ (before corr) पालयान्यान्ततो —^c) D₇ S (except M₂) दैन्य (for खेद) K₂ V₁ B Da Dn D₁ s T₂ G₁ M₂ s परमुपा, T₁ G₂₋₄ परस्पर (for परममा) —^d) Dn₂ मोहम्

16 ^b) K₂ s D₁ मानुष्या (D₁ 'पा'), V₁ B Da Dn D₁ s मनुजा (for मानवा) K₃ s Dn₁ D₂₋₃ मरुतर्षभ, D₁ G₁ मनुजेश्वर, T₂ 'जोत्तम (for 'जर्षभ) —^c) Ś₁ K₁ विमोहाश्च, K₂ s D₁ विरोधाश्च (K₂ 'च'), D₁ विमोहाच्च (for विमोहाच्च) D₂ s ७ प्रतिपत्तेर्वि (D₂ 'धे वि)मोहेन —^d) V₁ D₁ अनीनिशत्

17 ^a) K₂ B Da Dn D₂₋₃ च (for तु) —^b) D₁ मोहवशा K₁ T G M₂ तदा नरा (by transp), V₁ B D₁ Dn₂ नरास्तथा (V₁ 'त'), D₁ नयस्तव; D₁ ततो नरा — D₁ om. (hapl) 17^c-18^b —^c) M₁ लोकस्य (for लोभस्य) —^d) V₁ मनुजा मनुजर्षभ

18 D₁ om 18^a (cf. v l 17) —^a) K₅ M₁ s अप्राप्तस्य (for 'प्तस्य) Ś₁ K₁ s V₁ B (except B₁) Dn D₂ [अ]भिमर्शं; K₁ 'लाप; D₁ 'तर्ष, M [अ]तिव-

(M₂ 'क)पं (for [अ]भिमर्शं) K₁ ते, B₂ च (for तु) D₁ अप्राप्तमभिवर्षं तु —^b) K₄ Da कुर्वन्तो, B₂ M₂ s कुर्वन्ते K₄ Bo 1 s Da M₂ मनुजास् T₂ G₁ तदा (for तत) —^c) K₈ काम (for कामो) D₄ T₁ G₂₋₄ नामपरस्, G₁ नामापरास् (for 'परस्) —^d) K₆ V₁ B Da Dn D₂ s प्रत्य (Dn₂ 'ति)पद्यत (for सम)

19 ^a) M₁ कास्तु (for तास्तु) T₁ स तास्तु कामस प्राप्तान्, G₂ s तास्तु कामामिस' —^b) K₉ s D₄ [अ]-भिसप्रित', V₁ B Da Dn D₂ s ६-३ S (except G₁) [अ]भिसस्पृशत् (Dn₂ T₁ 'न्) (for समस्पृ) —^c) K₈ रक्षाश्च, M₁ s रक्तास्ते K₃ D₁ जानस्ते, Da नदत् (Dn₂ 'त'), T G₁ जानत (G₁ 'त) (for जानन्त) —^d) B Dn D₁ s कार्याकार्ये (for 'कार्यं)

20 ^a) Ś₁ K₁ D₁ अगम्यागमन, D₈ अगम्या' —^b) B₁ वाच्यावाच्यस् Da युधिष्ठिर (for तथैव च) —^c) Da तथैव भक्ष्याभक्ष्य च —^d) V₁ Da च नात्यजन्; D₂ s ६ च नाध्यजन् (D₂ 'त्'), D₈ न चात्यजन्, M₁ s न तेत्यजन् (for च नात्य')

21 ^a) B₁ विस्पृते, D₁ विद्रुते, Ca विप्लुते (as in text) V₁ Bo-2 s Da Dn D₈ वै (for 'स्मिस्) B₃ विद्रुते नरके चैव —^b) V₁ B Da Dn D₃ ब्रह्म चैव (V₁ च) (for सतो ब्रह्म) K₁ सतो ब्रह्म गनास ह (sic) Ca oites ब्रह्म (as in text) —^c) K₆ नाशानु, B₁ 'द्धि K₁ M₂ ब्राह्मणो —^d) K₈ D₂₋₃ उपागमत्; K₅ उपागत; B₁ अयागत (for गमत्),

22 V₁ reads 22^a on marg —^a) D₈ धर्मेण (for धर्मे च) —^b) K₁ वेदास्, M₂ देवास् (for देवास्) D₁ T₁ Ga. s M₂ [अ]याविशत् (for 'गमन्)

प्रपद्य भगवन्तं ते देवा लोकपितामहम् ।

ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे दुःखशोकभयार्दिताः ॥ २३

भगवन्नरलोकस्थं नष्टं ब्रह्म सनातनम् ।

लोभमोहादिभिर्भावैस्ततो नो भयमाविशत् ॥ २४

ब्रह्मणश्च प्रणशेन धर्मोऽप्यनशदीश्वर ।

ततः स्म समतां याता मर्त्यैस्त्रिभुवनेश्वर ॥ २५

अधो हि वर्षमस्माकं मर्त्यास्तूर्ध्वप्रवर्षिणः ।

क्रियाव्युपरमात्तेषां ततोऽगच्छाम संशयम् ॥ २६

Ks 5 V1 B Da Dn D2-0 8 M1 8 4 देवां (D0 वेदा ; D8 दोषा)स्त्रास समाविशत्. — °) M4 तत्स्ते (for ते प्रस्ता)

23 °) K5 V1 B Da Dn D8 प्रसाद्य (for प्रपद्य) D6 om ते T8 G1 तं (for ते) — °) S1 K1 V1 Da D2 8 5 0 Ca देवल्लोके; K5 Bo 8-5 Dn D0 T2 देव लोक; B2 देवा लोके, D4 G1 M2 देवल्लोक (for देवा लोक) — °) K4 D1 प्राञ्जलया — °) K8 5 V1 B Da Dn D4 7 8 S दुःखवेग (D8 T2 G1 'शोक) समाह (B5 'हि)ता; D2 8 5 0 दुःखावेशसमाहिता.

24 °) K2 8 5 V1 B Da Dn D1 0-3 S प्रस्त (for नष्टं) Dn2 लोक (sio) (for ब्रह्म) — °) G1 लोभान् (for लोभ) — °) B1 ततो भयमुपाविशत्

25 °) K2 8 V1 B Da Dn D1 8 S (except G1) व्यनशद् (for स्य) V1 D8 5 0 M1 8 ईश्वर, D1 7 G1 ईश्वर — °) D1 स, D1 S तु (for स्म). D7 यात — °) K4 मर्त्यास्; D2 8 5 0 मर्त्यास् (for मर्त्यैस्) B1 मर्त्यास्ते भुवनेश्वर; S मर्त्यैस्त्रि (G1 'न्यस्त्री)भुवनेश्वरा

26 °) S1 वासम् (for वर्षम्) V1 अधो वर्षमिह वय, Bo 4 5 G1 M1-3 अधो हि वर्षां (G1 'र्षं)म वय, B1 2 Da Dn अधो वर्षे (Dn 'र्षां)महि (Da 'ही)वय, D7 T G2-4 M4 अधोभिवर्षास्तु (D7 M4 'म) वयं — °) K2 V1 B8 Dn नरास्, K8 5 D4 S भौमास्, B2 Da D8 भूतास् (for मर्त्यास्) Da Dn1 G8 तूर्ध्वं, D1 चोर्ध्वं (for तूर्ध्वं) D8 प्रहर्षिण (for प्रवर्षिण) S1 मर्त्याश्चोर्ध्वप्रदर्शिनः; K1 अत्रयस्तूर्ध्वप्रदर्शिनः; B1 भूतलार्धं प्रवर्षिण; D2 8 5-7 भौमादूर्ध्वं (D7 'वूर्ध्वं)प्रवर्षिणा (D7 'ण); Cv भौमास्तूर्ध्वप्रहर्षिण. — °) S1 K1 5 D8 व्युपरमं (K1 'मंस, K5 'मस; D8 'मा), D7 व्युपरमात्; Ca न्युपरमात् (as in text) Da D4 T2 G1 M1 8 क्रियाभ्यु (D4 G1 'भ्यु)परमात्ते (Da1 'मास्ते;

अत्र निःश्रेयसं यन्नस्तद्ध्यायस्व पितामह ।

त्वत्प्रभावसमुत्थोऽसौ प्रभावो नो विनश्यति ॥ २७

तानुवाच सुरान्सर्वान्स्वयंभूर्भगवांस्ततः ।

श्रेयोऽहं चिन्तयिष्यामि व्येतु वो भीः सुरर्षभाः ॥ २८

ततोऽध्यायसहस्राणां शतं चक्रे स्वदुद्विजम् ।

यत्र धर्मस्तथैवार्थः कामश्चैवानुवर्णितः ॥ २९

त्रिवर्ग इति विख्यातो गण एष स्वयंभुवा ।

चतुर्थो मोक्ष इत्येव पृथगर्थः पृथग्गुणः ॥ ३०

Da2 'मात्त्वे; D4 'मस्ते)पा — °) S1 K1 D1 एते; D4 अतो (for ततो) Bo सशय

27 °) Da तत्र, D8 अय (for अत्र). Bo D4 G1 M1 8 4 निश्रेयस; D1 संश्रे, D7 नि श्रेयसे, Ca 'यस (as in text) D2 8 5 0 M2 यत्तत् (for यत्तत्). — °) K4 D4 7 G1 M प्रसाद; T1 G2-4 -प्रसादात् (for प्रभाव-) K1 2 4 समुत्थान (for 'थोऽसौ) — °) S1 K2 प्रभावो, K8 5 V1 B Da Dn D1 2 0 8 स्वभावो; G1 प्रभावे (for प्रभावो) S1 K2 4 [S]सौ, D1 मा (for नो) B1 नचश्यति, D7 S भवत्वयं (D7 G8 4 'श्य, M1 8 4 'त्युत) K1 प्रभवोसौ विनश्यते

28 Before 28, D2 3 5 0 ins मीम उवाच — °) D7 स्मरन् (for सुरान्) — °) Bo 8-5 G1 तदा, D1 T2 तथा (for तत्.) — °) K1 Da श्रेयो हि D4 प्रयत्तिष्यामि (for चिन्तयि) — °) G1 (before corr) M1 8 4 व्येतु (for व्येतु) K1 नरर्षभाः, D7 S सुरोत्तमा (for सुरर्षभा).

29 °) K5 D2-0 -सहस्रस्य (for सहस्राणा) Ca cites सहस्रस्य Cv as in text — °) G1 स दुद्विज, Cv cites स्व (as in text) — °) D8 अत्र (for यत्र) Da तथैवात्र, D2 4 'वार्था — °) K2 V1 B Da Dn M चैवाभि (for चैवानु) D2 3 5 0 G2 वर्तिन (D0 G2 'त) (for वर्णित)

30 °) D8 विप्रान्तो (for विख्यातो) — °) B3 T G गुण (for गण) D8 T1 G8 एव (for एष) D7 स्वयंभुवः — °) Bo एवाह; B2 Da M ह्येव (for ह्येव) — °) D1 पृथगत (for 'गर्थ) K1-3 5 V1 B Da Dn D2-7 T2 G1 2 4 M पृथग्गुण (Da 'णा) (for पृथग्गण)

31 °) K5 T2 [अ]स्त्रि (for [अ]पि). B1 D8 त्रिवर्गे- D8 'गो'स्य; Da 'गार्थ्य (for 'गोऽन्य) Cv as in

मोक्षस्यापि त्रिवर्गोऽन्यः प्रोक्तः सच्चं रजस्तमः ।
 स्थानं वृद्धिः क्षयश्चैव त्रिवर्गश्चैव दण्डजः ॥ ३१
 आत्मा देशश्च कालश्चाप्युपायाः कृत्यमेव च ।
 सहायाः कारणं चैव पद्मर्गो नीतिजः स्मृतः ॥ ३२
 त्रयी चान्वीक्षिकी चैव वार्ता च भरतर्षभ ।
 दण्डनीतिश्च विपुला विद्यास्तत्र निदर्शिताः ॥ ३३
 अमात्यरक्षाप्रणिधी राजपुत्रस्य रक्षणम् ।
 चारश्च विविधोपायः प्रणिधिश्च पृथग्विधः ॥ ३४

साम चोपप्रदानं च भेदो दण्डश्च पाण्डव ।
 उपेक्षा पञ्चमी चात्र कात्स्न्येन समुदाहृता ॥ ३५
 मन्त्रश्च वर्णितः कृत्स्नस्तथा भेदार्थ एव च ।
 विभ्रंशश्चैव मन्त्रस्य सिद्धयसिद्धोश्च यत्फलम् ॥ ३६
 संधिश्च विविधाभिरुयो हीनो मध्यस्तथोत्तमः ।
 भयसत्कारवित्ताख्यः कात्स्न्येन परिवर्णितः ॥ ३७
 यात्राकालश्च चत्वारस्त्रिवर्गस्य च विस्तरः ।
 विजयो धर्मयुक्तश्च तथार्थविजयश्च ह ॥ ३८

C 12. 2159
B 12. 59 38
K 12. 58

text —^a) B₁ व्यक्त, D₁ प्रोक्ता (for प्रोक्त) D₂ तथा (for तम) —^c) Ś₁ K₁ गुणो (for स्थान) D₁ G₁ M_{1.2} वृद्धि (M₁ 'द्धी') (for वृद्धि) D_a क्षय D₁ चैव, M₂ चेति (for चैव) —^d) K₅ D₁ त्रिवर्गश्च (for 'र्गश्च') Ś₁ K_{1.2} D₁ चेति, D₁ चेष; D₅ चापि (for चैव) D₅ ददता

32 ^a) G₂ तु (for the first च) —^b) Ś₁ K₁ D_{1.7} T [क्ष]प्युपाय, V₁ ह्युपाया, B₂ D_a स्युपाया; M₂ उपाया (for [क्ष]प्यु) Ca cites उपाया D_{n2} कृतम् (for कृत्यम्) —^c) K₁ D₁ T₂ G₁ सहाय, D₂ ३ ५ ६ साहाया D_{a1} करण (for कारण) K_{1.2} 4 D₁ चेति (for चैव) D₁ M सहाय (M_{1.8} 'य'करण चैव —^d) Ś₁ K_{1.2} 4 D₁₋₅ वर्गोयं, D₅ त्रिवर्गो, Ca पद्मर्गो (as in text) T₂ G₁ नियत (G₁ 'त') (for नीतिज)

33 ^a) K₁ चान्वीक्षिकी, D₁ T₂ G₁ चान्वीक्ष (T₂ 'क्ष्य'की, Ca 'क्षिकी (as in text) —^b) G₁ त्रिवार्ता (for वार्ता च) Ca cites वार्ता (as in text) —^c) Ś₁ K₁ D₁ तु (for च) —^d) K₄ D_a प्रदर्शिता (for निद')

34 ^a) D₁ T₁ G₂₋₄ M₁₋₃ लिप्सा; G₁ M₁ -लिप्सा (M₁ 'सा) (for रक्षा) D_{n2} D₁ G₃ प्रणिधि (for प्रणिधी —^b) B₀ 2 3 D_n D₁ T₁ G M₁ लक्षण, D_{a1} दाहण (for रक्षणम्) —^c) M_{1.8} चाराश्च विविधोपाया —^d) V₁ B (except B₂) D_{n1} D₁ प्रणिधेय, G₃ 3 प्रणि (G₃ 'णी)तश्च (for प्रणिधिश्च) Ca cites प्रणिधि B₁ सपष्टक (for पृथग्विध)

35 ^a) K_{2.4} D₁ 7 S चैव; K₅ V₁ B (except B₁) D_a D_n D₅ भेद (V₁ B₁ D₅ 'द'); D₅ चैव (for चोप) B₂ D_a च दान, D₁ प्रदान (for प्रदान) —^b) K₅ V₁ B (except B₁) D_a D_n D₅ 3 M₂ ततो,

G₃ लोको (for भेदो) K₃ D₁ पाहवा, V₁ B_{0-1.6} m D_a D_n D_{1.7} 3 पार्थिव (B₀ D₁ 'व'), B₅ भारत (for पाण्डव) —^d) Ś₁ K_{1.2} 4 D₁ समुदाहृत, B₀ 'पाहता, D₁ T G₂ M_{1.8} 'दाहृता (for 'दाहृता)

36 ^a) D_{n2} कृत्स्न —^b) D₁ S मन्त्र (for तथा) Ś₁ K (except K₅) D_{1.8} वेदार्थ; T₂ G_{1.4} M₂ भेदार्थ; M_{1.8} 3 भेदोत्प (for भेदार्थ) D₅ 5 वा (for च) —^c) K (except K₁) B D_a D_n D₁ 4.7 3 T G₂₋₄ विभ्रम (B₁ 'मा)श्च, D₂ 3 5 6 विभ्रमाच्च, G₁ M विभवश्च (for विभ्रंशश्च) K₁ D_{n2} (before corr) D₁ 8 मन्त्रश्च —^d) G₁ (before corr) सिद्धि (for सिद्धय) D_a तत्फल

37 ^a) D₅ माद्यश्च, G₁ M₁ सिद्धिश्च (for सधिश्च). Ś₁ D_a D₂ 4 Ca विविधाभिरुया (D_{a1} D₁ 'क्षो, D₂ 'श्चा); K₂ 3 B₁ D_n D₅ T₂ G₁ त्रिविधाभिरुयो (D₅ 'मीक्ष्यो; G₁ 'भिरुया), V₁ B₃ 4 त्रि (V₁ वि) विध-ख्यातो (for विविधाभिरुयो) —^b) K_{1.4} मन्त्रश्च (for मध्यश्च) T G₂₋₄ तथा सम; M समस्तया (for तयोत्तम) Ca as in text —^c) V₁ B₂ 4 D_{a1} D₂ भय, B₁ उप, G₂ विधि (for भय) D₂ 3 5 6 सत्कार- (for सत्कार) K₅ V₁ B₀ 2-5 D_a D_n D₁ G₁ -वित्ताख्य; B₁ D₅ 5 6 T₁ G₃ 4 -विताख्य (B₁ 'क्ष्य) (for वित्ताख्य) —^d) K₂ V₁ B₀ 2-5 D_a D_n परिवर्णित, B₁ D₁ 'वर्णिता; D₂ 3 5 6 G₁ 'कीर्तित (for 'वर्णित)

38 Ś₁ K₁ 2 4 D_{1.7} T₁ om (hapl.) 38^a-39^b —^a) V₁ यत्राकालश्च —^b) D₅ om. (hapl.) 38^c-40^d —^d) B₂ D_a तयात्म (for तयार्थ-) T₂ -विजयस्तया; G₁ -विजयाचहा (for 'श्च ह)

39 D₅ om 39 (cf v 1 38) Ś₁ K_{1.2} 4 D_{1.7} T₁ om. 39^a (cf v 1 38) —^a) B₁ G₂ जसुर (G₂ 'रा) श्च, G₁ जसुरैश्च —^b) K₅ D_a D₂₋₃ S (T₁ om.)

आसुरश्चैव विजयस्तथा कात्स्न्येन वर्णितः ।
 लक्षणं पञ्चवर्गस्य त्रिविधं चात्र वर्णितम् ॥ ३९
 प्रकाशश्चाप्रकाशश्च दण्डोऽथ परिशुद्धितः ।
 प्रकाशोऽष्टविधस्तत्र गुह्यस्तु बहुविस्तरः ॥ ४०
 रथा नागा हयाश्चैव पादाताश्चैव पाण्डव ।
 विष्टिर्नावश्वराश्चैव देशिकाः पथि चाष्टकम् ॥ ४१

कात्स्न्येन परिवर्णित (D₂ G₁ 'वर्णित', D₂ s o कीर्तित)
 — °) M लक्षण (for लक्षण) Da₁ पञ्चवर्गश्च, D₁
 पञ्चवर्गस्य; Ga 'वर्गस्य (as in text) — °) Ś₁ K₁ 4
 D₁ G₁ M₁ s 4 विविध; D₁ T₁ G₂₋₄ द्विविधं (for
 त्रिविधं) Ś₁ K₁ 2 4 Da D₁ चातु (for चात्र). M₂
 द्विविधस्यात्र वर्णितं

40 D₂ om 40 (of v 1 38) — °) D₂ om
 (the second) प्रकाशश्च — °) K₁ 2 4 D₁ परिवर्णित,
 D₁ 'चोदित', M₂ 'कीर्तित (for 'शुद्धित) — °)
 V₁ चात्र (for तत्र) — °) K₂ s V₁ Bo 2-; D_n
 D_n D₆ गुह्यश्च, B₁ गुह्यार्थो (for गुह्यस्तु). D_n1 वसु
 (for बहु-).

41 °) T₂ रथ D₁ T₂ नाग D₁ हयश्चापि (for
 हयाश्चैव) — D₁ om (hapl) 41°-47°. — °) K₄ D₁
 s s o G₂ वृष्टिर्, D₂ इष्टिर्, G₁ विपीन्, G₂ पष्टिर्
 (for विष्टिर्). Ś₁ भांड शराश्; K₁ भावश्चराश्; K₂
 D₁ भक्तं च (D₁ 'क्तश्च) राश्, B₁ चाक्षश्चराश्, D_n नाव-
 श्वरश्, G₁ नावचराश् (for 'श्वराश्) Bo D_n चेह,
 Da चेह (for चैव) V₁ वृष्टिर्नावश्वराश्च, D₂ विष्टि
 स्तविश्वराश्चैव — °) Ś₁ K₁ 4 D₁ देशिक (for देशिका)
 K₂ s V₁ B Da D_n D₂ s s o हृत्ति (for पथि). K₂ s
 V₁ B₁₋₄ Da D_n चाष्टक; K₂ D₁ काष्टकं, D₁ वाष्टक,
 D₂ चाष्टका, T G चाष्टक (for चाष्टकम्)

42 D₁ om 42 (of v 1 41). — °) G₂ अहानि
 (for अहानि) — °) Da प्रकारानि; M प्रकाशस्य
 (for 'शानि) K₄ बल तत, B (except B₂) बलस्य
 च; Da₂ बलस्य तु (for बल) G₂ प्रकाशातिबलस्य तु
 — °) B₄ Da₁ D₁ [क्ष]जगमश्, G₁ -[क्ष]जगमं (for
 [क्ष]जगमाश्). D₁ चोक्तश्; D₂ चैकाश् (for चोक्ताश्).
 — °) K₂ पूर्ण, D₂ तूर्ण (for चूर्ण) B₁ S -योग
 (for 'योगा)

43 D₁ om 43 (of v 1 41) — °) D₁ स्पशैश्
 V₁ B₁ D₂₋₅ G₂ चाभ्यवहार्यै; B₄ चाभ्य; Da चाभ्य;
 D₂ T₂ G₁ चाभ्यवहारे (for 'वहार्यै) V₁ Bo. 1 4 s
 Da D₂₋₆, s चा (for the second च) — °) Ś₁ K₁ D₁

अज्ञान्येतानि कौरव्य प्रकाशानि बलस्य तु ।
 जङ्गमाजङ्गमाश्चोक्ताश्चूर्णयोगा विपादयः ॥ ४२
 स्पर्शे चाभ्यवहार्ये चाप्युपांशुत्रिविधः स्मृतः ।
 अरिभिन्नमुदासीन इत्येतेऽप्यनुवर्णिताः ॥ ४३
 कृत्स्ना मार्गगुणाश्चैव तथा भूमिगुणाश्च ह ।
 आत्मारक्षणमाश्वासः स्पशानां चान्वेक्षणम् ॥ ४४

M₁ [क्ष]प्युपाशु, V₁ D₂ s s o T₂ सुपाशुर् (for [क्ष]-
 प्यु) Bo 3-; त्रिविध, D_n विविधा, D₁ s द्विविध,
 G₁ विविधा — After 43^{ab}, S ins

126* क्रीडापूर्वे रणे दृते विद्यमानेण समन्वितम् ।
 उक्तं कैतव्यमित्येतदुपायो नवमो युधे ।
 उपेक्षा सर्वकार्येषु कर्मणां करणेषु च ।
 अनिष्टानां समुत्थाने त्रिवर्गो नश्यते यथा ।
 इन्द्रजालादिका माया वाग्जीवनकुशीलवै । [5]
 सुनिमित्तैर्दुर्निमित्तैरुत्पातैश्च समन्वितम् ।
 उम्भो लिङ्ग समाश्रित्य शत्रुवर्गे प्रयुज्यते ।
 शाठ्य निश्चेष्टता प्रोक्ता चित्तद्रोपप्रदोपिका ।

[(L 1) T₁ G विद्यमान- (for 'भेग) G₂ सम-
 न्वित — (L 2) T₁ G₂ कैतव्य (for 'व्यम्) M गुणै
 (for युधे) — (L 3) Cv cites prior half as above
 — (L 4) G₁ 2 यथा (for यथा) — (L 5) G₁
 रूपशील (for वाग्जीवन-) — (L 6) T₁ स्- (for सु-)
 Cv cites prior half as above T₂ G₁ 2 M समन्वित
 (for 'न्वितम्) — (L 7) T₂ G₁ M₂ सागो, G₂
 संगो (for उम्भो) M₁ s शत्रुवर्गे (for 'वर्गे) — (L 8)
 T₂ कार्य, M₂ शाठ्यान् (for शाठ्य) T₂ चित्तद्रोपप्रदो-
 पकौ, G₂ 'प्रदोपिका, G₄ 'प्रदोपका, Cv 'दृष्टि (for
 the post half)]

— °) K₁ क्षरि K₂ s V₁ B₂ D_n T G₂₋₄ M₁ 2 मित्र
 (for मित्रम्) Ś₁ K₁ D₁₋₃ s s उदासीनम्, K₂ D₁
 'सीना (for 'सीन) — °) Bo s इत्येव (for इत्येते)
 Ś₁ K₁ 4 D₁ [s]प्युप-, T₁ G₂₋₄ त्वनु, G₁ परि- (for
 स्प्यनु)

44 D₁ om 44 (of v 1 41). — °) K₂₋₅ V₁
 Bo-2 Da D₂₋₆ s S कृत्स्नो (for कृत्स्ना). B₁ मार्गा,
 Da₁ मार्गो, Da₂ मार्ग (for मार्ग-) K₅ V₁ Bo 2 s
 Da₁ D₂₋₆ s -गुणश् (for गुणाश्) — °) B₁ Da
 D₂₋₅ s भूमिगुणश्; D₁ s 'गणाश् (for 'गुणाश्)
 D₂ s s o य (for ह). — °) K₄ D₁ o s M₂ आत्मा
 (for आत्म) D₂ आकार (for आश्वास). — °)
 Ś₁ K₂ 4 s D₁₋₆ T₂ G₂₋₄ M स्पशानां; V₁ Bo. 1 s 4 m. s

कल्पना विविधाश्चापि नृनागरथवाजिनाम् ।
व्यूहाश्च विविधाभिरुया विचित्रं युद्धकौशलम् ॥ ४५
उत्पाताश्च निपाताश्च सुयुद्धं सुपलायनम् ।
शस्त्राणां पायनज्ञानं तथैव भरतर्षभ ॥ ४६
वलव्यसनमुक्तं च तथैव बलहर्षणम् ।
पीडनास्कन्दकालश्च भयकालश्च पाण्डव ॥ ४७

तथा खातविधानं च योगसंचार एव च ।
चौराटव्यवलैश्वरैः परराष्ट्रस्य पीडनम् ॥ ४८
अग्निदैर्गरदैश्चैव प्रतिरूपकचारकैः ।
श्रेणिमुख्योपजापेन वीरुधच्छेदनेन च ॥ ४९
दूपणेन च नागानामाशङ्काजननेन च ।
आरोधनेन भक्तस्य पथश्रोपार्जनेन च ॥ ५०

C 12. 4
B 12. 4
K 14

Da Dn M2 सर्गाणा, B2 सगाना, B4 खङ्गाना, D3
गर्गाना, G1 स्पर्शन (for स्पशानां) K1 चानु-, M3
भन्व- (for चान्व)

45 D1 om 45 (cf v l 41) G1 om (hapl)
45^a-47^b D5 reads 45^a-46^b twice —^a) V1 चैव,
M2 चापि (for चापि) Ś1 K2 4 कल्पा (Ś1 *ल्प)
नानाविधाश्चापि, D3 कल्याणतां विधाश्चापि —^b) K1
पुनाग (for नृनाग) D2 5 -नर (for -रथ) V1
नृरयनागवाजिनः —^c) K3 D2 विविधाभिज्ञा, K4
*भेदा, V1 *भक्षा; Dn2 *भक्ष्या, D1 5 5 *भिक्षा
(for *भिक्ष्या) Cv as in text —^d) B0 Da
विविध (for विचित्र)

46 D1 G1 om. 46 (cf v l 41, 45) For the
repetition of 46^{ab} in D5, cf v l 45 —^a) D3
उत्पाताश्च (for उत्पाताश्च) D2 5 5 सुयुद्धं (for निपा
ताश्च) Ś1 K1 2 4 D1 उत्पातविनिपाताश्च —^b) B0
सयुद्ध, D2 5 5 तथैव (for सुयुद्ध) K1 2 4 5 Dn
D1 4 सुपलायित (K4 *न); M अपलायन (for सुप)
B5 विविध युद्धकौशल, D3 सुयुद्धसुपलायिन —^c)
K4 B0 5 D2 3 5 T G2-1 शस्त्राणा, Da शस्त्राणां (for
शस्त्राणां) K (except K1) B Da Dn D2 3 5 6 T
G (G1 om.) M4 पालन, V1 यापन, D1 पातन,
D3 पावन (for पायन)

47 D1 om 47 (cf v. l 41), G1 om 47^{ab} (of
v l 45) Before 47, D5 ins भीष्म उवाच
—^a) T2 बलं (for बल) K3 5 V1 B1-3 Dn D1
T2 *युक्तं च, B0 5 *निर्मुक्तं; B1 *निर्युक्त, D2 3 5 6
*सूक्तं च (for *सुक्तं च) D2 बलवास न सुक्तं च
—^c) Ś1 K1 2 4 D1 6 पीडनास्पद (D5 *यत) कालश्च,
V1 B Da D3 पीडा चा (B1 *डाश्चा) पदकालश्च (B0
*लस्य, B1 *लाश्च); Dn1 8 पीडायास्पद (Dn1 *डा
चास्पद; T2 *दाया स्पद, G1 *दायास्पद, M2
*डा चास्पद) कालश्च —^d) K5 V1 B Dn पत्तिज्ञानं,
Da पत्ति (Da2 *सि) तानश्च (for भयकालश्च)

48 ^a) K3-5 V1 B (except B1) Da Dn D2

G2 M2 [आ]ख्यात, D1 3 5 6 [आ]ख्यान-, D1 T G1
3 4 M1 3 4 [आ]घात- (for खात) B5 -विखात,
D1 T2 G1 3 -विघातं (for विधान) Cv तथा यानत
दास्व च —^b) K3 5 B2 3 D1 योग (for योग)
V1 (sup lin as in text) -सघान, B1 सघार; B2
Da सघानम्, G1 -सचर (for -संचार) —^c) K1
चौराटव, K3 D2 चौराटवि, K4 चौराटविक (hyper-
metric), T1 G2 3 चोरा अपि; G1 चौरादपि, G2
M चौराटवी- (G2 *राट-) (for चौराटव्य) K3 -चलश्च,
G2 -चलाश्च (for -चलैश्च) K2 चौराटवलविकैश्वरै
(hypermetric), K5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 T2
चो (Da1 Dn1 D2 6 चो) रौराटविकै, D1 चौराटविवल;
D1 चोरा अविद्वलै; D3 चौरौराटविकाश्चात्रै —^d)
G2 -राष्ट्राव (for राष्ट्रस्य) Da2 पीडने

49 ^a) K2-4 B0 2-5 Da D2 रसदैश्च, B5 m विप-
दैश्च, D1 गवदैश्च, G1 भरदैश्च (for गरदैश्च) B1
अग्निदेवभवपथै, D3 अग्निदेो गरिदश्चैव —^b) K1
प्रतिकूलक-, T2 प्रतिरूपित- (for *रूपक-) K5 B Da
Dn -कारकै, G1 M चारिकै (G1 *तै) (for -चारकै)
V1 विप्रतिकाररूपकै —^c) Da D2 श्रेणि, M1 3 4
श्रेणी- (for श्रेणि) Da1 मुख्याप- (for -मुख्योप)
B1 -जातेन, D6 7 T1 G2-4 -जापेन, D3 -जायेत, G1
(by corr) पादेन (for -जापेन) D1 श्रेणिमुख्योपजायेन
(sic) Cv as in text —^d) Ś1 ल्यूवधश्च, Ś1 (sup
lin) K1 वीवधश्च, K3 वीरुध, Dn2 वीरुधोच्; D1
*घाश्च, D1 T G M1 3 4 विविधच् (G1 *श्च), M2
विवधश्च (for वीरु) D3 चैवनेन (for छेदनेन)

50 ^a) K1 lacuna, D2 3 5 6 [अ]पि (for च).
B0 4 सदागानाम् (for च नागानाम्) —^b) K5 V1
Da Dn T2 G1 2 M आतक, B2 D1 T1 Ga 4 आतग;
D5 नाशका- (for आशका) —^c) K2 4 5 V1 B D
(except D3 5) T2 G2 M2 आराधनेन, G1 आयो
(for आरो) Cv आराधनेन भक्तः —^d) K1 D2
पत्युश्च, D2 पत्यश्च (for पयश्च) K3-5 V1 B Da
Dn D1 5 8 प्रत्योपार्जने (B5 *जिते) न च, D3 पत्यु

सप्ताङ्गस्य च राज्यस्य हासवृद्धिसमञ्जसम् ।
 दूतसामर्थ्ययोगश्च राष्ट्रस्य च विवर्धनम् ॥ ५१
 अरिमध्यस्थमित्राणां सम्यक्चोक्तं प्रपञ्चनम् ।
 अवमर्दः प्रतीघातस्तथैव च बलीयसाम् ॥ ५२
 व्यवहारः सुसूक्ष्मश्च तथा कण्टकशोधनम् ।
 शमो व्यायामयोगश्च योगो द्रव्यस्य संचयः ॥ ५३
 अभृतानां च भरणं भृतानां चान्ववेक्षणम् ।

अर्थकाले प्रदानं च व्यसनेष्वप्रसाङ्गिता ॥ ५४
 तथा राजगुणाश्चैव सेनापतिगुणाश्च ये ।
 कारणस्य च कर्तुश्च गुणदोषास्तथैव च ॥ ५५
 दुष्टेङ्गितं च विविधं वृत्तिश्चैवानुजीविनाम् ।
 शङ्कितत्वं च सर्वस्य प्रमादस्य च वर्जनम् ॥ ५६
 अलब्धलिप्सा लब्धस्य तथैव च विवर्धनम् ।
 प्रदानं च विष्टुद्वस्य पात्रेभ्यो विधिवत्तथा ॥ ५७

श्लोपार्जवेन च, D1 S प्रत्यक्षो (D1 प्रत्यक्षो; T1 G2-1 प्रत्यक्षो) पप्रहेण च

51 ^a) D2 3 5.0 सर्वांगस्य (for सप्ताङ्गस्य) T2 राष्ट्रस्य (for राज्यस्य) D1 सप्तस्यांगस्य राज्यस्य —^b) K1 हस्य, K2 हाद्, K3 D4 हासो, K4 हास (for हास) V1 B Da Dn Cv वृद्धी, D1 वृद्धि (for वृद्धि). D1 S समीक्षण; Cv समञ्जसम् (as in text) —^c) Dn1 कृत, D8 भूत (for दूत). K8 4 V1 Bo. 2-4 Da Dn2 D1. 4 8 योगाश्च; K5 -संयोगो, B8 D2 8 5.0 संयोगात्, Dn1 -योगाच्च, G1 M4 -योग च (for योगश्च) B1 दूतस्य सन्नियोगाच्च —^d) B5 D2 8 5 0 स्व (B5 D5 स) राष्ट्रस्य; D1 G1 राज्यस्य च, D8 दर्भस्य च (for राष्ट्रस्य च). B1 राष्ट्रस्य वधवधन.

52 ^b) Ś1 K1 4 D1 चोप-, K3 D4 -भिन्न, K6 V1 D8 M8 4 प्रोक्त, D2 8 5 वित्त, D1 श्रोत्रं, M3 चैव (for चोक्त) K1 (sup lin) -प्रवंचन, Da प्रयो जनं, D8 प्रपचक (for प्रपञ्चनम्). —^c) K1 अवमर्द, Dn2 M8 4 'मर्द' (for 'मर्द') K2 D1 प्रतीपातस्य (for 'घातस्य') —^d) V1 Bo 2 8 Da Dn D8 M3 तथा चैव (for तथैव च). D2 8 5 बलीयसा.

53 ^a) K4 Da व्यवहारा (Da1 'रा') V1 Bo 5 च सूक्ष्मश्च; Da D1 सुसूक्ष्माश्च, D1 G2 स सूक्ष्मश्च; D8 सुरक्षाश्च G1 व्यवहारस्य सूक्ष्म च —^b) D6 संनि (for तथा) Da1 T2 कटक, D4 करक, D1 कर्णक; Ca कण्टक (as in text) K5 -योधन (for शोधनम्). —^c) K (except K4) V1 B2-5 Da Dn D1 M2 श्रमो; Bo 1 D8 शमो, D2 8 5 0 श्रम (for शमो). D1 व्यायाम- (for व्यायाम-). —^d) K3 8 Bo. 1 2 (marg as in text) 8 Da Dn D4 G2 M2 स्वागो, D2 8 5-1 T1 G1 8 4 M1 8 4 योग (for योगो) D1 द्रव्यश्च V1 B Dn D8 संग्रह; Da संशय, M4 संचयं

54 ^a) D1 अनृतानां, D1 आहृताना; T2 अहृताना

(for अभृ) D1 तरण (for भरण) —^b) Bo D1 T2 भृताना (for भृतानां). K4 'रक्षण (for 'वेक्षणम्). D8 भृतानां च स्वमेक्षणं —^c) K5 D2 8 5 0 अर्थकाल, D1 S अत (D1 अन्य; T2 G1 अत्य) काले (for अर्थ) V1 B Da Dn अर्थ (B1 'न्व) स्व काले दान च. —^d) K8 व्यसनेय; V1 Bo 2-5 Da Dn 'ने च (for 'नेपु) K8 D1 8 T2 G1 2 प्रसंगिता (D3 'त'); Da [अ]-प्रसंगिता (Da1 'ता), D2 8 5 [अ]प्रदर्शिता (for 'सङ्गिता). B1 व्यसनेवार्थसंगिता

55 ^a) K6 यथा (for तथा). D1 राजन् (for राज). M1.8 -गुणश्च D1 om चैव M2 चैव —^b) M1 8 -गुणस्य (for -गुणाश्च) V1 B Da Dn च ह; D1 8 S तथा; G1 (before corr) तदा (for च ये) —^c) D8 4 7 8 S (except G1.4) करणस्य (for कार) D2 8 m 0 त्रिवर्गस्य, D3 5 तु केतुश्च, D8 स्वकर्तुश्च (for च क) V1 B Da Dn कारण च त्रिवर्गस्य (Da1 'श्च) —^d) Da D1 गुणा (for गुण) Bo दोषैस्व (for -दोषास्व)

56 ^a) K8 D1 G1 दुष्टेणितश्च (K8 'तां), V1 Bo 2-4 Da2 Dn2 दुष्टेप्सित, B5 D2 8 5 0 दुष्टेष्टित, Da1 Dn1 दुष्टे स्फी (Dn1 स्फि)त्, D8 दृष्टेगीतं (for दुष्टे-ङ्गित). —^b) D2 वृद्धि चैव, D3 5 वृद्धिश्चैव, D1 T2 G1 विविक्ति (D1 'त्ति)श्च (for वृत्तिश्चैव) Dn [अ]नुवर्तिना (for 'जीविनाम्) —^c) D2 8 5 0 शंकि (D6 शक्ति)स्व हि (for 'तस्व). —^d) Ś1 K1 2 4 D1. 2 0 8 प्रदानस्य; K8 D1. 7 प्रसादस्य (for प्रसा) Da2 lacuna, D1 8 वि (for च) Ś1 वर्णन, K5 वर्जने.

57 ^a) K1 D1 अलुब्ध; T1 G8 4 अलभ्य (for अलुब्ध) V1 B Da Dn D2 8 5 0 -लामो, D1 -लब्धा (for -लिप्सा). K1 लुब्धस्य —^c) Da2 om प्रदान च M1 प्रसाद च D8 त्रिवृत्तस्य; T2 प्रवृ (for विष्टु) —^d) K8 विष्टुत् (for विधिवत्) K2 V1 B1. 2 Da Dn D1. 0 तत्, Bo. 8-1 D2 8 5 T2 M1 8 4

विसर्गोऽर्थस्य धर्मार्थमर्थार्थं कामहेतुना ।
 चतुर्थो व्यसनाघाते तथैवात्रानुवर्णितः ॥ ५८
 क्रोधजानि तथोग्राणि कामजानि तथैव च ।
 दशोक्तानि कुरुश्रेष्ठ व्यसनान्यत्र चैव ह ॥ ५९
 मृगयाक्षास्तथा पानं स्त्रियश्च भरतर्षभ ।
 कामजान्याहुराचार्याः प्रोक्तानीह स्वयंभुवा ॥ ६०
 वाक्पारुष्यं तथोग्रत्वं दण्डपारुष्यमेव च ।
 आत्मनो निग्रहस्त्यागोऽधार्थदूषणमेव च ॥ ६१

यत्राणि विविधान्येव क्रियास्तेषां च वर्णिताः ।
 अवमर्दः प्रतीघातः केतनानां च भञ्जनम् ॥ ६२
 चैत्यद्रुमाणामामर्दो रोधःकर्मन्तनाशनम् ।
 अपस्करोऽथ गमनं तथोपास्या च वर्णिता ॥ ६३
 पणवानकशङ्खानां भेरीणां च युधां वर ।
 उपार्जनं च द्रव्याणां परमर्म च तानि पद् ॥ ६४
 लब्धस्य च प्रशमनं सतां चैव हि पूजनम् ।
 विद्वद्भिरेकीभावश्च प्रातर्होमविधिज्ञता ॥ ६५

C 12 21
B 12. 59
K 12.

तदा (for तथा)

58 ^a) K₁ संस्पर्शो, K₂ समतो, D₇ ससगो (for विसर्गो) Bo 1 4 5 [s]स्य च (for स्यस्य) Da₁ धर्मार्थि, D₇ धर्माणाम् —^b) K₃ D₈ lacuna, D₂ * * * र्थं (for अर्थार्थं) K₃ कामहेतुता, D₇ M₁ 8 4 'हे' तुक, D₈ 'हैकक; T G M₂ 'हेतुक (for 'हेतुना) V₁ B Da Dn कामहे (V₁ B₁ 5 Da₁ 'हे)तुकमुच्यते —^c) K₂ 8 V₁ B Da Dn D₁ चतुर्थं, D₄ चातुर्थो (for चतुर्थो) D₁ 4 व्यसनाघात (D₁ 'तो) —^d) B₁ Da तच्चैव (for तथैव) G₁ [अ]र्थ- (for [अ]त्र) K₁ D₃ [अ]नुवर्णिता, V₁ B Da Dn₁ D₂ 8 5 6 'वर्णित, Dn₂ 'वदित (for 'वर्णित)

59 ^a) D₇ G₁ तथोग्राणि (for तयो) — D₈ om 59^{cd} G₄ om. (hapl.) 59^c-61^b —^e) Cv as in text —^d) D₁ om (hapl.) from न्यत्र up to कामजा (in 60^e) K₃- D₁ 7 T₂ G₂ चैव हि; G₃ वै जहि (for चैव ह) Bo 5 व्यसनानि तथैव च

60 G₄ om. 60, D₁ om up to कामजा in ^e (for both, cf v l. 59) D₅ om 60^a-70^e —^a) Da₂ मृगयाख्यास, G₁ 'याक्षस (for 'याक्षास). —^b) K₅ त्रयश्च (for स्त्रियश्च)

61 D₅ om 61 (of v l 60) G₄ om 61^{ab} (cf. v l 59) D₅ om (hapl.) 61^a-71^b —^a) Da₁ वाक्पारुष्यं —^b) D₇ दांड (for दण्ड-) —^c) B₁ विग्रहस (for निग्रहस) V₁ Bo 2-5 Da Dn निग्रहोथा (Da निग्रहोर्या, Dn₁ विग्रहोथा)मनस्त्यागम् (B₂ Da 'नो) —^d) K₁ 5 D₄ [s]ल्यर्थ, K₂ 4 B₁ D₁-3 6 7 T G ह्यर्थ-, K₃ चार्थ, V₁ Bo 2-5 Da Dn अर्थ (for अर्थ-) G₂ दूषण

62 D₅ 8 om 62 (cf v l 60, 61) —^a) K₁ विविधानीव, M₄ 'घात्रैव (for 'न्येच) —^b) D₇

वर्णिता (for वर्णिता) —^e) K₁ अवमर्द, Bo अप मर्द, B₁ अवमर्द, M₂ 4 'मर्द-

63 D₅ 8 om 63 (cf v l 60, 61) —^a) K₁ आमर्दो, D₇ T₂ G₁ M₂ 4 उन्माथो, G₂ आमर्दो (for आमर्दो) K₆ V₁ B Da Dn चैत्यद्रुमाव (V₁ 'वृक्षाव, B₁ 'क्रमाव, B₂ 'द्रुमाप)मर्दश्च —^b) B₁ बोध- (for रोध) K₄ -धर्मात्, D₃ -कर्मानु, G₁ -कर्माग (for कर्मन्त) K₃ 6 V₁ B Da Dn D₁ 2 6 रोध'कर्मानुशासन (B₁ 'साधन, B₃ 'शासन; B₄ 'नाशन). Cv as in text —^c) K₂-4 Dn₁ D₁ अपस्करो, K₅ V₁ Bo 2-4 D₇ T G₁ 8 4 उपस्करो; B₁ Da₂ G₂ M उपस्करो, Da₁ उपकारो, Dn₂ D₃ अवस्करो, D₂ 6 अवस्करो, D₄ अवैस्कधा (for अप स्करो) D₁ [s]थे (for स्य) V₁ Bo 2-5 Da Dn₁ वसन, B₁ दसन, D₇ S वसन (for गमन) —^d) G₁ तथोपास्याध, M₃ ततोपास्या च D₁ 7 T G₁ M₁ 8 वर्णिता K₂-5 V₁ B Da Dn D₂ 8 6 तथो (Da₂ 'तो) पायाश्च वर्णिता, M₂ तथोपास्यापवर्णिता •

64 D₅ 8 om 64 (of. v l 60, 61) —^b) K (except K₃) V₁ B Da Dn D₁ 6 7 T G M₂ युधिष्ठिर (for युधा वर) —^c) Ś₁ तु (for च) Da वित्तानां (for द्रव्याणां) —^d) Ś₁ परमर्दं च, K₂ 4 V₁ B Da Dn D₁ परि (K₄ 'र-, V₁ B₂ Da 'रा) मर्दश्च, D₇ परमर्माणि, M₁-3 'मर्माय (for 'मर्म च) G₁ च (for पद्) K₁ परमेद शतानि पद्

65 D₅ 8 om 65 (of. v l 60, 61) —^a) Ś₁ G₁ om च —^b) K₃ 5 V₁ B Da Dn D₄ 7 S [अ]भि-, D₂ 8 6 [अ]नु (for हि) —^c) K₁ 2 D₁-3 6 7 एकभावश्च, G₂ एकीभावं, M₂ 'मावाश्च —^d) K₁ D₄ प्राश, K₂ 5 V₁ B Da Dn D₂ 8 6 दान; D₇ पार, T₁ G₂-4 जप, T₂ G₁ M -पाक (for

मङ्गलालम्भनं चैव शरीरस्य प्रतिक्रिया ।
 आहारयोजनं चैव नित्यमास्तिक्यमेव च ॥ ६६
 एकेन च यथोत्थेयं सत्यत्वं मधुरा गिरः ।
 उत्सवानां समाजानां क्रियाः केतनजास्तथा ॥ ६७
 प्रत्यक्षा च परोक्षा च सर्वाधिकरणेषु च ।
 वृत्तिर्भरतशार्दूल नित्यं चैवान्ववेक्षणम् ॥ ६८
 अदण्ड्यत्वं च विप्राणां युक्त्या दण्डनिपातनम् ।
 अनुजीविस्वजातिभ्यो गुणेषु परिरक्षणम् ॥ ६९

रक्षणं चैव पौराणां स्वराष्ट्रस्य विवर्धनम् ।
 मण्डलस्था च या चिन्ता राजन्द्रादशराजिका ॥ ७०
 द्वासप्ततिमतिश्चैव प्रोक्ता या च स्वयंभुवा ।
 देशजातिकुलानां च धर्माः समनुवर्णिताः ॥ ७१
 धर्मश्चार्थश्च कामश्च मोक्षश्चात्रानुवर्णितः ।
 उपायश्चार्थलिप्सा च विविधा भूरिदक्षिणाः ॥ ७२
 मूलकर्मक्रिया चात्र माया योगश्च वर्णितः ।
 दूषणं स्रोतसामत्र वर्णितं च स्थिराम्भसाम् ॥ ७३

प्राक्त्वर) Bo होमो; B₁ मोह (for -होम-) D₁
 प्रादानमविधिज्ञाता (s₁₀).

66 D₅ s om 66 (cf. v 1 60, 61) —^a) Ś₁
 K₁ B₃ 4 D₁ 4 M मंगलालम्भनं चैव, T₂ रभणं चैव
 Ca oites मंगलालम्भन, Cap लम्भनं (as in text) —^b)
 K₈ प्रतिक्रिया —Bo om. 66^a-71^b —^c) M₁ s
 योजना (for -योजन).

67 Bo D₅ s om 67 (cf v 1 66, 60, 61) —^a)
 K₁ यथोत्थेय, K₂ यथोत्थत्न, K₄ क्थेय, V₁ B₂₋₄
 Da₁ पथोत्थेय, B₅ पथोत्थान, D₂ s s यथान्याय, D₁
 यथान्येय, T₁ G₂ 4 यथास्येय, T₂ G₁ s यथास्येय
 (for यथोत्थेय) —^b) K₄ सत्यत्वे, D₂ s s सत्य
 (D₂ स्य) च, D₇ सत्य एवं (for सत्यत्व) K₄ D₁
 गिरा, K₅ G₂ M₁ गिरा M₂ अत्यन्तमधुरा कया
 —^c) D₇ T G₁ s 4 उत्तमाना (for उत्सवानां) —^d)
 G₂ क्रिया K₁ 4 केतव (K₁ न)जास्, D₁ केतवजास्
 (for केतन)

68 Bo D₅ s om. 68 (cf v 1 66, 60, 61)
 —^a) Da₂ परोक्ष B₁ s-s D_n प्रत्यक्षाश्च (D_{n1} श्चा)
 परोक्षाश्च. —^b) K₈ V₁ B (Bo om) Da Dn D₄ 7
 S [अ]थ, K₅ [ह]ह (for च) —^c) K₂ V₁ B₁ s-s
 Dn G₂ M₂ वृत्तेर, K₈ वृद्धिर (for वृत्तिर) K₅
 भवति (for भरत) —^d) K₁ [अ]न्व-नीक्षण

69 Bo D₅ s om 69 (cf v 1 66, 60, 61)
 —^a) K₃ 4 अददि (K₄ दु)त्व, D₇ अदग्धता; T G
 M₁ s अदद्वयता, M₂ 4 उद्याना (उद्यत्व) —^b) G₁
 युक्त (for युक्त्या) M₁ s निपातिन (M₃ त) (for
 निपातनम्) —^c) K B (Bo om) Da Dn₂ D₂₋₁
 c 7 T₂ G₁ 2 M₁ 2 अनुजीवीस्व (B₂ s Da विपु, B₄
 चीपु, D₂ s विपु; D₇ वस्व)जातिभ्यो —^d) V₁
 B (Bo om.) Da Dn D₂ s c 7 S गुणेभ्यश्च समुद्र

(Da °व)

70 Bo D₈ om 70 (cf v. 1 66, 61) D₅ om
 70^{ab} (cf. v 1 60) —^b) K₂ s V₁ B (Bo om)
 Da Dn D₈ 7 राष्ट्रस्य च, D₂ c राष्ट्रस्यै (D₅ स्ये)व
 (for स्वराष्ट्रस्य) —After 70^{ab}, K₅ reads 71^{cd}
 —^d) K₈ D₄ T₂ द्वादशराजका, B₁ M₁ s राजिका;
 D₈ s वाजिका, Ca राजिका (as in text)

71 Bo D₈ om 71 (cf v 1 66 61) —^a)
 K₁ द्वासप्ततिर, D₇ S द्विस (G₂ त्रिस्)सति (for द्वास
 सति) V₁ B (Bo om.) Da Dn D_{2-s} विधा, D₇
 मतश्च (for मतिश्च) —^b) V₁ B (Bo om) Da Dn
 D_{2-s} शरीरस्य प्रतिक्रिया (= 66^b) —K₅ reads 71^{cd}
 after 70^{ab} —^c) K₈ दश, D₈ s ईश- (for देश-)
 —^d) Dn₂ वर्णिता (for -वर्णिता) D₇ S (except
 M₂ 4) धर्म स (G₁ स्व)मनुवर्णित

72 K₅ reads 72^{ab} after 77^{ab} —^a) K₁ धर्मश्च
 —^b) B₁ चैव (for चात्र) V₁ B₁ 2 Da [अ]भिवर्णित
 (V₁ ता), Dn₁ D₄ s [अ]नुवर्णिता (for °वर्णित) —^c)
 K₃ s V₁ B₁ 4 s Dn₂ D₄ c 7 T₁ G₂ 4 M₁ s 4 उपा
 याश्च V₁ चास्म, D₈ T₂ G₁ चात्र (for चार्थ-) K₄
 उपायार्थश्च लिप्सा च —^d) Ś₁ K₁ s 4 D₁ नीतिनिश्चया,
 K₈ M₁ s भूरिदक्षिण (K₈ णं), V₁ Bo-2 4 s D₂ 7
 T G₁ M₄ दक्षिणा, B₃ Dn D_{2-s} M₂ दक्षिण, D₈
 हरिदामिता (for भूरिदक्षिणा)

73 ^a) Da भूमे; D₈ बहु (for मूल-) Dn₂
 मूलकर्मक्रियां चात्र —^b) D₈ वर्णिता V₁ मायाश्चात्रा-
 नुवर्णिता, D₁ M₂ माया योगाश्च वर्णिता —^c) K₈ c
 D₁ 4 c s श्रोतसाम् (for स्रोत) K₂ V₁ B Da Dn
 D₂ s c c चैव (for अत्र) —^d) V₁ दूषण, G₁ वर्णि
 तश्च K₂ B₂ c Da₂ Dn D₅ [अ]स्थिरां (K₂ तां)भसां,
 K₄ D₁ स्थितां; B₁ स्थिरांभसा, D₈ छिपांसित, M₁

यैर्यैरुपायैर्लोकश्च न चलेदार्यवर्त्मनः ।
 तत्सर्वं राजशार्दूल नीतिशास्त्रेऽनुवर्णितम् ॥ ७४
 एतत्कृत्वा शुभं शास्त्रं ततः स भगवान्प्रभुः ।
 देवानुवाच संहृष्टः सर्वाञ्छक्रपुरोगमान् ॥ ७५
 उपकाराय लोकस्य त्रिवर्गस्थापनाय च ।
 नवनीतं सरस्वत्या बुद्धिरेषा प्रभाविता ॥ ७६
 दण्डेन सहिता ह्येषा लोकरक्षणकारिका ।
 निग्रहानुग्रहरता लोकाननु चरिष्यति ॥ ७७
 दण्डेन नीयते चेयं दण्डं नयति चाप्युत ।

3 : ध्रुवाममा (for निव्राम्भामान्)

74 ^a) K₂ V₁ B D (except D₁ : 7) तु, M₂ [अ]य (for च) —^b) Bo Dn: D₁ जात्म (for आर्य) K₂ चात्मन, M₂ वरमेना —^c) K₁ तत्सर्वे —^d) K₂ D₁: शास्त्रेण, V₁ Bo 4. Da D₂ 3 5 6 शास्त्रेषु, B₁ 3 Dn शास्त्रेभि, D₃ शास्त्रे तु, T₂ G₁ शास्त्रानु (for शास्त्रेऽनु)

75 ^a) D₂ 3 एव (for एतत्)

76 ^a) D₂ लोकार (for लोकस्य) —^b) B₁ विसर्ग (for त्रिवर्ग) —^c) D₂ नवनीते, Ca नीत (as in text) D₂ यथा द्रष्टो (for सरस्वत्या) Cv as in text —^d) K₃ D₁ transp बुद्धि and एषा K₁ m 2 : D₁ 2 प्रकाशिता, B₁ Da D₁ T G प्रभाविता (for विता) Cv as in text

77 ^a) D₂ ह्येषा T₁ दडेन हि सता ह्येषा —^b) D₂ रक्षण (for रक्षण) —After 77^{ab}, K₃ reads 72^{ab} —^c) D₁ रतो (for रता) —^d) S₁ ननु (for अनु)

78 ^a) D₁ ददो न (for दण्डेन) K₁ नयते, B₁ निहतो, D₁ G₁ नियते V₁ Bo 2. Dn D₂ 3 5 6 M₂ चेद, B₁ चेदो, Da वेद; T₂ G₁ चैतद्; G₁ चैय (for चेष) —^b) D₁ ददे K₂ चाप्युत, V₁ B Da Dn D₂ 3 5 6 वा पुन, D₂ चाप्युत (for चाप्युत) Cv as in text —^c) K₁ अति (for इति) K₃ V₁ B Da Dn D₂ 3 5 6 एयाता (for प्रोक्ता) —^d) Da D₁ त्रिलोकान् (for त्रील्लो) B₁ नु निवर्तते; B₂ Da Dn₂ D₂ अति; Dn₁ अस्मि, D₁ अस्मि, D₁ T G अवपन्मते, M₁ 2. 4 अनुप (M₁ 'व'स्वते (for अनुवर्तते) D₂ 3 5 ता लोको नातिवर्तते

दण्डनीतिरिति प्रोक्ता त्रील्लोकाननुवर्तते ॥ ७८
 पाद्भुष्यगुणसारैषा स्थासत्यग्रे महात्मसु ।
 महत्त्वात्तस्य दण्डस्य नीतिर्विस्पष्टलक्षणा ॥ ७९
 नयचारश्च विपुलो येन सर्वमिदं ततम् ।
 आगमश्च पुराणानां महर्षीणां च संभवः ॥ ८०
 तीर्थवंशश्च वंशश्च नक्षत्राणां युधिष्ठिर ।
 सरुलं चातुराश्रम्यं चातुर्वेद्यं तथैव च ॥ ८१
 चातुर्वर्ण्यं तथैवात्र चातुर्वेद्यं च वर्णितम् ।
 इतिहासोपवेदाश्च न्यायः कृत्स्नश्च वर्णितः ॥ ८२

C. 12. 2262
 B. 12. 59 141
 K. 12. 58 180

79 ^a) K₁ D₁ पद्भुष्य —^b) B₂ महात्मन —All MSS (except S₁ K D₁) read 79^a-85^b after 139 K₂ om 79^a-81^b D₁ om 79^{cd} —^d) B₁ दक्षिणा (for लक्षणा)

80 K₂ 5 om 80 (cf v l 79) D₁ reads 80^a-81^b, followed by the repetition of 81^a-85^b, after 131 —^a) S₁ K₂ T₂ G₁ M नयश्चारश्च; D₁ (second time) चत्वार, D₁ 3 T₁ G₂-4 श्चायश्च (for चारश्च) —^b) Dn₂ धर्मम् (for सर्वम्) D₁ (second time) वत (for तत्तम्) —^c) T₂ G₁ सुराणां च, M₂ पुराण च (for णाना) —^d) G₁ समवं

81 K₃ 5 om 81^{ab} (cf v l 79) —^a) Da₂ om the second वंशश्च D₁ S तीर्थवंशाश्च (T₁ G₂ 4 शा च) वंशाश्च (T₁ शाश्च). —^b) D₁ T₁ G क्षत्रियाणां (for नक्षत्राणा) For the repetition in D₁, cf v l 80 —^c) K₁ 4 Dn₂ D₁ 4 (both times) चतुराश्रम्य

82 For the repetition in D₁, cf v l 80 —^a) S₁ चातुर्वर्ण्यं, D₁ S चातुर्वेद्यं (T वेद्यं) (for वर्ण्यं) D₁ अर्थवाद्य, T₂ G₁ तथा चात्र (for तथैवात्र) —^b) S₁ K₁ 4 B. D₁ 4 (first time) चातुर्वेद्यं, K₃ 5 आयुवेद्यं, V₁ Bo 4 Da Dn D₂ 3 5 6 चातुर्विद्यं, D₁ S वेद्यं (T₂ G₂ 'र्ण') (for वेद्यं) V₁ B Da Dn D₂ 3 5 6 कीर्तित; D₁ वर्णित (for वर्णितम्) —D₂ G₁ om (hapl) 82^a-84^b —^c) K₃ 5 अत्र वेदोपवेदाश्च, V₁ B Da Dn D₂ 3 5 6 T₁ (by corr) इति हासा (Da₁ Dn₂ D₂ 'स'श्च वेदाश्च, T₁ (before corr) इतिहासापवेदाश्च —^d) K₂ 5 D₂ 5 T₁ (sup lin as in text) कृत्स्नस्य D₁ (second time) न्यायश्च परिवर्णितः

तपो ज्ञानमहिंसा च सत्यासत्ये नयः परः ।
 वृद्धोपसेवा दानं च शौचमुत्थानमेव च ॥ ८३
 सर्वभूतानुकम्पा च सर्वमत्रोपवर्णितम् ।
 भुवि वाचोगतं यच्च तच्च सर्वं समर्पितम् ॥ ८४
 तस्मिन्पैतामहे शास्त्रे पाण्डवैतदसंशयम् ।
 धर्मार्थकाममोक्षाश्च सकला ह्यत्र शब्दिताः ॥ ८५

ततस्तां भगवान्नीतिं पूर्वं जग्राह शंकरः ।
 बहुरूपो विशालाक्षः शिवः स्थाणुरुमापतिः ॥ ८६
 युगानामायुषो हासं विज्ञाय भगवाञ्शिवः ।
 संचिक्षेप ततः शास्त्रं महार्थं ब्रह्मणा कृतम् ॥ ८७
 वैशालाक्षमिति प्रोक्तं तदिन्द्रः प्रत्यपद्यत ।
 दशाध्यायसहस्राणि सुब्रह्मण्यो महातपाः ॥ ८८

83 D₃ G₁ om 83 (of v l 82) For the repetition in D₁, of v l 80 —^a) K₂ तपो दानम्, K₈ ५ तपोर्जनम्, M₂ ततो ज्ञानम् (for तपो ज्ञानम्) —^b) Bo च य (for नय) D₁ S (G₁ om *) सत्य दा- (D₁ T₁ G₄ ज्ञा नममत्सर (M₂ *रं) —^c) D₁ S (G₁ om) दाक्ष्य (for दान) —^d) D₁ श्रावम् (for शौचम्)

84 D₃ G₁ om 84^{ab} (cf. v l 82) For the repetition in D₁, of v l 80 —^b) D₁ S (G₁ om) एवात्र (for अत्रोप-). Dn₂ सर्वमत्रोपवर्णितं. — B₁ om. 84^{cd} —^c) Ś₁ वाचोगतः; K₂ B (B₁ om) Dn D₂ ३ ५ ० चाधोगतं, Da₁ वाचो°, Da₃ वाचो°, D₁ T₂ G₁ 4 M₂ वाचागत (for वाचो°). K₁ D₁ 4 (first time) यश्च (for यच्च) K₈ ५ भुवि वाचोगति- र्यत्र, D₁ (second time) भुवि वाचोपपन्न यत् —^d) K₁ D₁ 4 (first time) तश्च (for तच्च)

85 For the repetition in D₁, of v l 80 —^a) D₁ (second time) अस्मिन् —^b) V₁ B Da Dn D₂ ३ 4 (second time) ५ ० ३ पाण्डवैत (V₁ B₁ °वैत, D₄ °वैस्त; D₈ °वास्त) संशय, D₁ S (except M₁ ३) पाण्डवेय (D₁ G₁ °ये) न संशय —^c) Bo ३-५ D₂ ३ ५ ० धर्मकामार्थमोक्षाश्च, M₁. ३ 4 धर्मार्थौ काममोक्षौ च —^d) M₄ सकलौ (for सकला) Dn₂ ह्यर्थ, D₄ अत्र (for ह्यत्र) Bo ३-५ D₂ ३ ५ ० कीर्तिता; D₁ M₂ वर्णिता, M₁. ३ 4 शब्दिता (for शब्दिता) B₁ सकलाश्चात्रशब्दिता, D₁ स कदा हतशब्दिता — After 85, D₁ S ins. an addl. colophon [Sub-parvan D₁ T₂ G₁ २ M राजधर्म — Adhy name T₁ G₂-4 नीतिसारोद्देश, M₁-३ ददनीतिसारोद्देश — Adhy no D₁ S 59]

86 Before 86, D₁ S ins भीष्म —^a) D₈ ५ भगवन् —^c) K₈ ५ D₂-० विरूपाक्ष (for विशालाक्ष) —^d) K₁ D₁ G₁ शिव- — After 86, D₁ S ins

127* अनादिनिधनो देवश्चैतन्यादिसमन्वित ।
 ज्ञानानि च वशो यस्य तारकादीन्यशेषत ।

अणिमादिगुणोपेतमैश्वर्यं न च कृत्रिमम् ।
 तुष्ट्यर्थं ब्रह्मण पुत्रो ललाटादुत्थितः प्रसु ।
 अरुदत्सस्वनं घोर जगतः प्रभुरव्यय । [5]
 जायमानः पिता पुत्रे पुत्रः पितरि चैव हि ।
 शुद्धिं विश्वसृजे दत्त्वा ब्रह्माण्डं येन निर्मितम् ।
 यस्मिन्निर्णमयो हंसः शकुनिः समपद्यत ।
 कर्ता सर्वस्य लोकस्य ब्रह्मा लोकपितामहः ।
 स देवः सर्वभूतात्मा महादेवः सनातनः । [10]
 असंख्यातसहस्राणां रुद्राणां स्थानमव्ययम् ।

[(L 1) M₁ देव — (L 2) Cv post half as above — (L 3) D₁ च कृत मम, G₈ च कृत्रिम (for न च कृ°) — (L 4) G₁ ब्राह्मण (for ब्र°) D₁ उपित (for उत्थित) — (L 5) T₂ G₁ २ M₂ सस्वर, M₁. ३ 4 सुस्वर (for सस्वन) — (L 6) Cv जायमानं T₂ G₂ पितुः पुत्रे, G₁ पिता पुत्रः, Cv पिता पुत्रे (as above) G₁ M ह (for हि) — (L 7) G₁ सिद्धि (for बुद्धि) M विश्वसृजा (for °सृजे) Cv otes रुदनबुद्धि विश्वसृजे M₃ योगाद् (for दत्त्वा) D₁ निष्ठित (for निर्मितम्) — (L 8) T₂ G₂ M₂ तस्मिन् (for य°) — (L 10) D₁ एव (for देव) — (L 11) D₁ T₂ G₁ २ M₃ असंख्यात (G₁ °त्मा) (for °ख्यात°). D₁ उत्तम, G₁ अव्यय (for अव्ययम्)]

87 D₈ repeats 87^{ab} (with v l) after 90^{ab} —^a) K₅ V₁ B (B₂ marg, also as in text) Da Dn D₂ ३ ५ ० M₄ प्रजानाम् (for युगा°) Bo ३ D₈ ५ आयुषां हासं, M₁. ३ °पोहास (for °पो हास) D₈ (first time) युगाना व्युपोहास (corrupt) —^b) D₈ (second time) सुनि (for शिव) —^c) K₈ महार्थो, V₁ महांत, B₈ Dn D₈ ३ ५-१ महास्र (for °र्थ)

88 ^a) D₈ विशालाक्षम्, Ca वैशा° (as in text) Ś₁ K₁ २ 4 D₁ इद (for इति) K₈ प्रोक्तो. —^b) K₈ तमिद्र Da₁ प्रतिपद्यत —^c) K₁ दशाध्यास, D₈ दशोध्याय (for दशाध्याय-) —^d) Ś₁ K₁. २ D₁ सु-

भगवानपि तच्छास्त्रं संचिक्षेप पुरंदरः ।
 सहस्रैः पञ्चमिस्तात यदुक्तं बाहुदन्तकम् ॥ ८९
 अध्यायानां सहस्रैस्तु त्रिमिरेव बृहस्पतिः ।
 संचिक्षेपेश्वरो बुद्ध्या बार्हस्पत्यं तदुच्यते ॥ ९०
 अध्यायानां सहस्रेण काव्यः संक्षेपमत्रवीत् ।
 तच्छास्त्रममितप्रज्ञो योगाचार्यो महातपाः ॥ ९१
 एवं लोकानुरोधेन शास्त्रमेतन्महर्षिभिः ।
 संक्षिप्तमायुर्विज्ञाय मर्त्यानां हासि पाण्डव ॥ ९२
 अथ देवाः समागम्य विष्णुमूचुः प्रजापतिम् ।

एको योऽर्हति मर्त्येभ्यः श्रेष्ठं तं वै समादिश ॥ ९३
 ततः संचिन्त्य भगवान्देवो नारायणः प्रभुः ।
 तैजसं वै विरजसं सोऽसृजन्मानसं सुतम् ॥ ९४
 विरजास्तु महाभाग विशुत्वं भुवि नैच्छत ।
 न्यासायैवाभवद्बुद्धिः प्रणीता तस्य पाण्डव ॥ ९५
 कीर्तिमांस्तस्य पुत्रोऽभूत्सोऽपि पञ्चातिगोऽभवत् ।
 कर्दमस्तस्य च सुतः सोऽप्यतप्यन्महत्तपः ॥ ९६
 प्रजापतेः कर्दमस्य अनङ्गो नाम वै सुतः ।
 प्रजानां रक्षिता साधुर्दण्डनीतिविशारदः ॥ ९७

C. 12. 2212
 B. 12. 59 97
 K. 12. 58. 99

ब्रह्मण्य (K₃ 'णो'), K₄ D₁ स ब्रह्मण्य (D₁ 'ण्यो'), B₁
 ब्रह्मण्योसौ (for सुब्रह्मण्यो) K₃ s D₁ महायशा (for
 'तपा')

89 ^a) D₁ T₁ G₂₋₄ भगवान् (for भग^a) G₁
 तच्छास्त्रे — After 89^a, D₁ S ins

128^{*} देवाप्राप्य महेश्वरात् ।

प्रजानां हितमन्विच्छन्

[(L. 2) D₁ T₁ G₃ १ प्रनारजनन् (for 'ना हितन्')]
 — ^b) D₃ चिक्षेप च (for सचिक्षेप) — ^c) M₁ चापि
 (for तात) — ^d) Ś₁ K₁ D₁ बहु-, D₃ s वाह- (for
 बाहु) K₁ वृत्तक, V₁ Dn₂ दत्तक, B₁ s Da
 D₁ दत्तक, D₁ S दत्तिक (for दन्तकम्) Cv यदुक्त
 बाहुदण्डिक

90 ^a) D₃ अमयाना (for अघ्ना^a) — After 90^a,
 D₂ repeats 87^a (with v l.) — ^c) D₂ s s e पुरो,
 D₂ ततो (for [ई]श्वरो). — ^d) K₁ तयैव च, V₁
 Bo २ ४ s Da Dn D₂ s s-7 S यदुच्यते; B₁ तदो^a,
 D₃ यदच्युत (for तदुच्यते)

91 ^a) K₁ आघ्यायाना — ^b) K₃ D₁ सक्षेपतो,
 K₄ सक्षेप्यम् (for 'पम्' — ^c) Ś₁ K₁ D₁ असित-
 D₂ अमित- (for अमित-) Dn₂ प्राज्ञो (for प्रज्ञो)
 — ^d) K₃ s V₁ B D (except D₁ s) S (except M₂)
 महायशा (for 'तपा')

92 ^b) M₂ एक (for एतन्) — ^c) Da₁ संक्षिप्त
 मायुरगाय — ^d) D₁ T₁ G₂₋₄ लोकानां; M₂ प्रजाना
 (for मर्त्यानां) D₁ हासि (for हासि) K₅ V₁ B
 Da Dn D₁₋₃ s s e M₂ हा (Da₂ ज्ञा)समेव च (D₂ s
 s e वा) (for हानि पाण्डव)

93 ^a) D₁ वेदा (for देवा) B₁ s समागत्य (for
 'गम्य) — ^b) B₁ तदुदुक्ष नु (hypermetric) (for

विष्णुमूचुः) Da प्रजापति- (Da₂ 'ति) — ^c) D₁ न
 (for यो) D₁ om from मर्त्येभ्य up to तै (in
 94^c) B₁ मर्त्येभ्यु, D₁ मत्तेभ्य — ^d) K₂ s Bo D₅
 7 s T₁ G₂₋₄ श्रेष्ठ, K₄ D₂ s श्रेष्ठ, D₁ श्रेष्ठय (for
 श्रेष्ठय) Ś₁ ता वै, V₁ B₂ Dn वै तं (by transp),
 D₁ वै* Da₁ समादिशत्, Da₂ 'दिश' (for 'दिश')
 K₁ श्रेष्ठता वै तमादिश

94 D₁ om up to तै (in 94^c) (cf v l 93) D₃
 reads 94 twice (with v l) — ^a) Dn₂ D₈ (first
 time) सचिल — ^c) Ś₁ K₁ तेजस Bo तैजसाभिव
 राजस — ^d) D₁ असृजन् (for सोऽसृ) D₃ (first
 time) सुत चैव समादिश

95 ^a) M₁ s त (for तु) K₂ s V₁ B Da Dn
 D₂₋₃ s महाभाग, K₅ 'तेजा, D₁ S 'राज (G₁ 'जन्)
 (for 'भाग) — ^b) K₁ विसृत्व; K₃ s V₁ B
 Dn D₂₋₃ s T₁ G₂₋₄ M प्रसृत्व, T₂ G₁ भूपत्वं (for
 विशुत्व) D₃ च वि- (for भुवि) Dn₁ D₈ नैच्छत;
 G₁ नैच्छत Da प्रसृत्व वै स न (Da₂ तै)छत (sio),
 D₁ 'त्वे विनियच्छता — ^c) Ś₁ K₁ ४ भवेद् (for
 [अ]भवेद्) D₁ बुद्धि — ^d) Ś₁ K₁ ४ D₁ विनीता;
 G₁ प्रणिता (for प्रणीता) B₂ पाण्डव

96 ^a) D₁ तु स्व (for तस्य) — ^b) D₁ M₂ सोति-
 (for सोऽपि) D₃ s पंचालिगो, T₁ G₃ मर्त्या (G₃
 'त्या)धिको; G₂ मत्याधिगो, G₄ मर्त्यातिगो; Ca पञ्चा
 (as in text) Bo Da₁ Dn₂ (before corr) T₂ G₂ s
 M₂ भवेत् (for सभवत्) D₁ सवितुश्चातिगोभवत्
 Cv as in text — ^c) V₁ B Da Dn D₂ s s e T₂
 तु सुत; T₁ G₂₋₄ पुत्रोऽभूत् (for च सुत) — ^d) Bo
 [s]तप्यत् (for [s]प्यतप्यन्) Ś₁ K₁ ४ D₁ 7 G₂
 महातपा, Da₁ महात्मन (for महत्तप)

अनङ्गपुत्रोऽतिबलो नीतिमानधिगम्य वै ।
 अभिपेदे महीराज्यमथेन्द्रियवशोऽभवत् ॥ ९८
 मृत्योस्तु दुहिता राजन्सुनीथा नाम मानसी ।
 प्रख्याता त्रिषु लोकेषु या सा वेनमजीजनत् ॥ ९९
 तं प्रजासु विधर्माणं रागद्वेषवशानुगम् ।
 मन्त्रपूतैः कुशैर्जमुर्कषयो ब्रह्मवादिनः ॥ १००
 ममन्थुर्दक्षिणं चोरुमृपयस्तस्य मन्त्रतः ।
 ततोऽस्य विकृतो जज्ञे ह्रस्वाङ्गः पुरुषो भुवि ॥ १०१

दग्धस्थानुप्रतीकाशो रक्ताक्षः कृष्णमूर्धजः ।
 निपीदेत्येवमृचुस्तमृपयो ब्रह्मवादिनः ॥ १०२
 तस्मान्निपादाः संभूताः क्रूराः शैलवनाश्रयाः ।
 ये चान्ये विन्ध्यनिलया म्लेच्छाः शतसहस्रशः ॥ १०३
 भूयोऽस्य दक्षिणं पाणिं ममन्थुस्ते महर्षयः ।
 ततः पुरुष उत्पन्नो रूपेणेन्द्र इवापरः ॥ १०४
 कवची बद्धनिखिंशः सशरः सशरासनः ।
 वेदवेदाङ्गविचैव धनुर्वेदे च पारगः ॥ १०५

97 ^a) K₁ ४ प्रजापते — ^b) Ś₁ K₁ २ ४ V₁ B Da Dn D₁₋₃ ३ ० ३ M₄ त्वनगो, Ca अनङ्गो (as in text) D₄ T G M₂ ४ वीर्यवान् (for वै सुत) K₃ ३ D₄ त्वगो नामेति वै सुत, M₁ ३ [अ]नगो नामास्य वीर्यवान् — ^c) M₄ साधु V₁ B Da Dn D₂ ३ ३ ० प्रजा रक्षयिता साधुर — ^d) G₁ दृढनीतिर (for दण्डनीति-)

98 ^a) K₂ [s]तिबली K₃ ३ D₄ मन्त्रपूतं सदा कृत्वा, D₈ अनागपुत्रो निचलो — ^b) K₃ repeats from धिगम्य up to 99^a K₂ ४ V₁ B Da Dn D₂ ३ ३-३ T G M₂ अभिगम्य (B₅ 'त्य) (for अधि^c) D₈ ते (for वै) K₃ ३ D₄ ततः समधिगम्य वै, M₁ ३.४ नीतिं समधिगम्य वै — ^c) K₅ V₁ B Da Dn D₂ ३ ३ ० ३ प्रतिपेदे (for अभि^c) K₁ M₄ महद्राज्यम्, K₄ ३ V₁ B D (except D₁ ४) T G M₂ महाराज्य (Dn₂ 'ज)म् (for मही^c) — ^d) D₂ ० यथा (for अथ) K₃ (second time) समो (for -वशो) — After 98, D₇ S ins

129* प्राप्य नारीं महाभागा रूपिणीं काममोहित ।
 सौभाग्येन च संपन्नां गुणैश्चातुत्तमा सतीम् ।

[(L 2) G₂ सछन्ना (for सपन्ना) G₂ चानुमता (for 'त्तमा) M₁ ३ गति (for सतीम्)]

99 For the repetition in K₃, of v 1 98 — ^a) D₈ स (for तु) K₄ दुहित्री — ^b) D₇ G₁ सुनीता, D₈ मनीथा (for सु^c) V₁ मानसा, B₁ D₇ T G M₁ ३ ४ नामत, D₈ तापसी, M₂ भामिनी (for मानसी) — ^c) Ś₁ K₁ ४ D₁ या त्रि- (for त्रिषु) — ^d) B (except Bo) Dn₁ D₃ ३ ३ ० यासौ (for या सा) Da₁ वेणम् (for वेनम्). D₈ या सा वेणुमजां न वा

100 ^a) D₂ ४ G₁ २ M₂ विधर्माणं — ^b) D₀ रण (for राग). — ^c) K₅ मन्त्रपूत, Da 'पुत्रै; Bom Ed

*भूतै (for 'पूतै) Da₁ शत्रु; D₄ कुजेदौर (corrupt) (for कुशैर) Bo D₇ ३ जगमुर (for जगुर) — ^d) D₈ शाखाया (for ऋषयो)

101 ^a) K₁ समुक्ते, K₄ ममथुर, D₁ ममुथ; D₀ ३ ममथ (for ममन्थुर) M वामत (for दक्षिणं) D₇ G₁ M पाणिम्, D₈ चेरुम् (for चोरुम्) — ^b) Dn₂ (before corr) तत्र; D₈ त्वस्य (for तस्य) D₇ S भारत, D₈ मंथत (for मन्त्रत) — ^c) B₁ ४ D₂ ३ ३ ० ततोति (for ततोऽस्य) D₈ विकृतौ, M₁ ३ पुरुषो (for विकृतो) D₈ जज्ञो T₁ G₂₋₄ मन्त्रवत्तस्य सजज्ञे. — ^d) D₄ रक्ताग, D₈ खद्रवाग (for ह्रस्वाङ्ग^c) D₇ S ह्रस्वकः पुरुषोभुवि

102 ^a) Dn₂ दृढ; D₇ G₂ ३ दृढ- (for दग्ध-) K₅ -स्थानु-, V₁ Bo २-३ Da Dn D₂ ३ ३ ० -स्थूणा; B₁ काष्ठ; D₇ -स्थूण, S -स्थूण- (for -स्थानु) — ^b) T₁ G₂ ४ राक्षस (for रक्ताक्ष) B₁ क्लिष्ट- (for कृष्ण) D₁ -मूर्तय (for -मूर्धज) — ^c) Ś₁ K₁ ४ T G ते (for तम्). — ^d) V₁ Bo-२ Da D₂ ३ ३ ० वेदवादिन (for ब्रह्म^c)

103 ^a) K₁ ४ निशादा; B₁ निघाता M₂ संप्राप्ता (for संभूता) — ^b) Bo ३-३ D₂ ३ ३ ० -चनालय, B₁ -चनप्रिया; Da₁ -चलाश्रया, Da₂ -चला शया (for -चनाश्रया) D₇ क्रूराश्चैव पराश्रया — ^c) K₄ निरता (for निलया) — ^d) D₂ -सहस्रका

104 ^b) K₁ D₀ ममथुस् — ^c) D₄ om तत्

105 K₃ om, 105^{ab} — ^a) Da बहु- (for बद्ध) — K₃ reads 105^{ed} after 106^{ab} — ^c) K₁ ४ D₁ वेदवेदागवि (K₄ om वि)श्चैव — ^d) T₁ G₂₋₄ धनुर्वेदस्य (for 'वेदे च).

तं दण्डनीतिः सकला श्रिता राजन्नरोत्तमम् ।
 ततः स प्राञ्जलिवैन्यो महर्षीस्तानुवाच ह ॥ १०६
 सुसूक्ष्मा मे समुत्पन्ना बुद्धिर्धर्मार्थदर्शिनी ।
 अनया किं मया कार्यं तन्मे तच्चेन शंसत ॥ १०७
 यन्मां भवन्तो वक्ष्यन्ति कार्यमर्थसमन्वितम् ।
 तदहं वै करिष्यामि नात्र कार्या विचारणा ॥ १०८
 तमूचुरथ देवास्ते ते चैव परमर्षयः ।
 नियतो यत्र धर्मो वै तमशङ्कः समाचर ॥ १०९
 प्रियाप्रिये परित्यज्य समः सर्वेषु जन्तुषु ।
 कामक्रोधौ च लोभं च मानं चोत्सृज्य दूरतः ॥ ११०

यश्च धर्मात्प्रविचलेल्लोके ऋश्चन मानवः ।
 निग्राह्यस्ते स ग्राह्य्यां शश्वद्धर्ममवेक्षतः ॥ १११
 प्रतिज्ञां चाधिरोहस्य मनसा कर्मणा गिरा ।
 पालयिष्याम्यहं भौमं ब्रह्म इत्येव चासकृत् ॥ ११२
 यश्चात्र धर्मनीत्युक्तो दण्डनीतिव्यपाश्रयः ।
 तमशङ्कः करिष्यामि स्ववशो न कदाचन ॥ ११३
 अदण्ड्या मे द्विजाश्चेति प्रतिजानीष्व चाभिभो ।
 लोकं च संकरात्कृत्स्नात्रातास्मीति परंतप ॥ ११४
 वैन्यस्ततस्तानुवाच देवानृपिपुरोगमान् ।
 ब्राह्मणा मे सहायाश्चेदेवमस्तु सुरर्षभाः ॥ ११५

C 12. 2250
B 12 59
K 12. 58. 1

106 ^a) V1 G8 तद् (for तं) — ^b) D1 स्थिता
 (for श्रिता) Da2 D1.1 नरोत्तम (for 'त्तमम्')
 — After 106^{ab}, K8 reads 105^{ed} — ^c) K5 B2
 Dn D1 T2 G2 तु; Da2 lacuna, D1 च (for
 स) K1m सम्प्रो, K8 Da1 वैष्यो, Da2 वैणो, D1
 वेन्यो, D1 s वेप्यो (for वैन्यो) — ^d) K1.4 D1 2 c s
 महर्षीस्, G1 महिर्षीस् K4 तम् (for तान्)

107 ^a) D1 G2 सुसूक्ष्मा, D1 सुसूक्ष्मा (for सु
 सूक्ष्मा) K1 [अ]य, Bo lacuna (for मे) — ^b)
 K1 चर्मार्य; V1 धर्मात्म (for धर्मार्थ) — ^d) Dn2
 (before corr) सत्वेन (for तच्चेन) K2 शस ह, D1
 ससत

108 ^a) D1 T2 M2 मा (for मा), Dn2 रक्षति,
 T2 वेत्यति (for वक्ष्यन्ति) — ^b) G8 समर्थन (for
 -समन्वितम्) — ^c) S च (for वै) — ^d) K1
 विचारणा

109 ^a) D1 सुसूक्ष्म (for तमूचुर) K8 s V1 B
 Da Dn D2 s 6-7 S तत्र, D1 त्वत्र, D8 त्वय (for
 अय) T G2-4 M देवाश्च, G1 (before corr) देवो ह;
 G1 (by corr) तदेवास् (for देवास्ते) — ^b) D1 तयैव
 (for ते चैव) D2 ते वै परमहर्षय — ^c) S1 K4 s
 D1 4 योत्र, K1 तत्र; D8 यस्तु (for यत्र) D1-3 s
 (before corr) धर्मे वै; D8 धर्मार्थे (for धर्मो वै)
 — ^d) B1 तमशक M2 स्वमाचर

110 ^a) Da समुत्सृज्य (for परित्यज्य) — ^c) K2
 4.5 Dn2 D1 s S काम (K4 G1 'म') क्रोध (for काम-
 क्रोधौ) Da1 लोभौ (for लोभं) — ^d) Bo 4
 उत्सृज्य, D8 च सृज (for चोत्सृज्य)

111 ^a) K5 स्व; B2 Da तु (for च) K5 प्रच
 लेद् (submetric), B1 तु चिवसे (sic), T1 G2-4
 प्रचलितो (for प्रविचलेत्) — ^b) T2 निगृह्यास्ते K5
 V1 B1-4 Da Dn D2 s 5 T2 स्व; D8 सु- (for स)
 D1 स्वग्राह्या च निग्राह्य — ^d) D1 तेन (for शश्वद्)
 K1 अवेक्षित; K8 s V1 Bo s-5 Da2 Dn D2-3 S
 (except G1 M4) 'क्षता, K1 Da1 'क्षत; B1 'क्षता;
 B2 'क्षया (for 'क्षत').

112 ^a) D1 T1 G2-4 om च — ^b) D1 T1 G2-4
 M4 transp मनसा and कर्मणा — ^d) T2 G1 transp
 भौम and ब्रह्म D1 चेत्येव (for हृत्येव)

113 ^a) K8 D1 चापि, B1 चानु (for चात्र)
 K2 s 5 V1 B Da Dn D8 धर्मो नित्योक्तो, D1-5 धर्मो
 नीत्युक्तो, D1 S धर्म इत्युक्तो (for धर्मनी') — ^b)
 K2 D1 इत्युपाश्रय — ^c) M4 अशकं — ^d) D2 s
 5 7 स्ववशे (for 'शो)

114 ^a) Dn2 चैव (for चेति) K5 अदण्ड्यो मे
 द्विजश्चेति — ^b) K8 प्रतिजानीति; V1 B Da Dn D2 s
 5 c s 'जानीहि (for 'जानीष्व) K1 चाभिभो, K4 D1
 चाभिभो; K5 Bo 1.8 4 D2 s 5 c s चा विभो, V1
 मे विभो; B2 s Dn हे विभो, -Da हे प्रभो, M2 मे
 प्रभो (for चाभिभो) — ^c) M2 लोकांश्च K5 त्वं
 (for च) K5 B4 Da G1 शकरात् (for संक) K2
 s 5 V1 B Da Dn D2 s 5 c कृत्स्न; M2 कृत्स्नां (for
 कृत्स्नात्) — ^d) Da घाता (for त्राता)

115 ^a) K8 D4 वेन्यस्, B1 D8 वैष्यस्, Da1
 वैश्यस्; Da2 वैश्यस्, Dn2 वैनस् (for वैन्यस्) D1 S
 वैन्यस्तु तानुवाचेर्द — ^c) K1.4.5 सहायाश्च, V1 B Da

एवमस्त्विति वैन्यस्तु तैरुक्तो ब्रह्मवादिभिः ।
पुरोध्याश्चाभवत्तस्य शुक्रो ब्रह्ममयो निधिः ॥ ११६
मन्त्रिणो वालखिल्यास्तु सारस्वत्यो गणो ह्यभूत् ।
महर्षिर्भगवान्गर्गस्तस्य सांवत्सरोऽभवत् ॥ ११७
आत्मनाष्टम इत्येव श्रुतिरेषा परा नृपु ।

उत्पन्नौ बन्दिनौ चास्य तत्पूर्वौ ह्यतमागधौ ॥ ११८
समतां वसुधायाश्च स सम्यगुपपादयत् ।
वैपम्यं हि परं भूमेरासीदिति ह नः श्रुतम् ॥ ११९
स विष्णुना च देवेन शक्रेण विबुधैः सह ।
ऋषिभिश्च प्रजापाल्ये ब्रह्मणा चाभिपेक्षितः ॥ १२०

Dn Da-3 s ० महाभागा (Da1 'ग, D1 'गो); D7 s
सहायास्तु (D7 'स्ते) (for 'श्रेद् —^d) K1 चैवमस्तु,
K4 D7 देव', K5 देवा. संस्तु, D8 सदा संतु (for
म्वमस्तु) D7 T1 G2-4 नरपभा (for सुर') V1 B
Da Dn D1-3 s ० नमस्या पुरुपभा (B5 Da1 D0 'म)

116 ^a) Da1 वैशस्तु; Da2 वैश्यस्तु; D3 वेन्यस्तु;
D8 वेण्यास्तु (for वैन्यस्तु) Ś1 K1 om. from स्तु up
to चा (in 118^e) —^b) Dn2 मुक्तो (for उक्तो)
K8 om (hapl) from वादिभि' up to मयो (in 116^d)
—^c) D4 तु (for च). Dn2 (before corr) तत्र (for
तस्य). —^d) G1 शुक्रो (for शुक्रो) D4 विदा वर
(for -मयो निधि).

117 Ś1 K1 om 117 (of v l 116). —^a) K2 4
वाल् (K4 'ल) खिल्यानां, K8 s V1 B1. s Da Dn D1
वाल (K8 Da 'लि) खिल्याश्च, B0 वालखिल्यास्तु; D4
चालिखितास्तु; M1 s 4 वालखिल्याश्च (for वालखि
ल्यास्तु). D8 मन्त्रिणां वालखिल्यानां —^b) Dn2 G1
सारस्वत्य (G1 'त) (for 'स्वत्यो) K8 गणै (for गणो)
K8 D4 [अ]भवत्; K5 V1 B Da Dn D1-3 s ० s
तथा (for एभूत्) D7 सारस्वत्यो गिरोऽभवत्, M4
(before corr) सारस्वत्या गणास्तथा. —^c) V1 तस्य,
Da1 Dn2 गर्भस्, D8 s गर्भस् (for गर्भस्) —^d)
V1 गर्भो (for तस्य) K4 V1 Da1 संवत्सरो K8 भवेत्
(for अभवत्) Gv as in text.

118 Ś1 K1 om. up to चा in 118^e (of v l 116)
K5 reads 118 after 131*. —^a) K5 [अ]नृ*, Da1
[आ]त्मन (for [अ]ष्टम). Da हत्येव, D1 हत्येवं —^b)
K2-4 Bo 1. s D4 7 T G M4 प (B8 पु; D4 सु; G1
व) रा नृप; K5 पराभवत्, V1 B2-4 Da Dn1 D1 s ० s
पुरा नृपु, M1-3 परंतप (for परा नृपु) —^c) Bo बन्दिनौ,
G1 वादिनौ, M1 s 4 बन्दिनौ (for बन्दिनौ) D1 तस्य
(for चास्य) —^d) G2 तौ (for तत्) Da -पूर्वो,
T2 -पूर्वा; G1 M पूर्व (for पूर्वो) G1 पूर्व (for
सूत) — After 118, K4, s V1 B Dn D1-3 s ० ins.

130* तयोः प्रीतो वदौ राज्ञ पृथुवैन्य प्रतापवान् ।
अनूपदेश सूताय मगध मागधाय च ।

[(L 1) K4 वैष्य, B1 वैष्य. — (L 2) K4 D1
मागध]
K5 oont .

131* अत्रिर्महात्मा भगवांस्तस्यासीद्वेदकारकः ।
नारदश्चेतिहासादीनि नित्यमेव समादधत् ।
[(L 2) Prior half hypermetric]

— After the above, K5 reads 118.

119 ^a) Dn2 D0 समता; D4 सगतां, D7 संमतां
(for समतां) —^b) Ś1 K1 B8 Dn1 T1 G4 उद्- (for
उप-) Da2 Dn2 पादयन्; D2 s s -धारयत् (for
पादयत्). —^c) Ś1 वैशस्य (for वैपम्य) Da1 हि
पुरो, D1 s M1 s 4 च पर; D7 T1 अपर, T2 G1 s
M2 परमं, G4 अहरद् (for हि परं) Da1 ब्रह्म (for
भूमेर) G8 वैपम्यपरम भूमेर. —^d) K8 न; K4 s
D1 4 हि; V1 B Da Dn D2 s s ० s च (for ह)
D7 S इति न. परमा श्रुति. — After 119, K4 s V1
B Dn D1-3 s ० s ins

132* मन्वन्तरेषु सर्वेषु विपमा जायते मही ।
उज्जहार ततो वैन्य शिलाजालान्समन्वत ।
धनुष्कोट्या महाराज तेन शैला विवर्धिता ।

[(L 2) K4 B1 वैष्य, D8 वैष्य D1 om जाला
— (L 3) V1 Dn D1 ० धनुष्कोट्या, D8 धनुष्कोट्या
D8 शैल B0 विवर्धिता, D2 s s ० विवर्धिता (for विव
र्धिता).]

120 ^a) T1 G2-4 तु, M1 om (for च) Da1
देवेन (for देवेन) V1 D8 विष्णुना सह (V1 देव-) देवेन
—^b) D8 G1 शक्रेण (for शक्रेण) D1 विविधै
(for विबुधै) K1 4 D1 S (except M4) च ह,
D7 च य (for सह) —^c) K8 s V1 B Da Dn
D1-3 s ० s M2 प्रजापालैर् (D8 'लो, M2 'ल्यैर्) (for
'पाल्ये). —^d) K8 s V1 B Da Dn D2 s s ० ब्राह्म
जैश्च (for ब्रह्मणा) B1 चातिसेवित, B8 Da1 चामि
पेक्षत; D1 s 'पेक्षता (D8 'ता); D2 ० 'पिचत'
(D0 'त); D8 s 'पिचित (for 'पेक्षित) K4 ब्रह्म
णामभिपेक्षित

तं साक्षात्पृथिवी भेजे रत्नान्यादाय पाण्डव ।
सागरः सरितां भर्ता हिमवांश्चाचलोचमः ॥ १२१
अक्रथ घनमक्षय्यं प्रादात्तस्य युधिष्ठिर ।
रुक्मं चापि महामेरुः स्वयं कनकपर्वतः ॥ १२२
यक्षराक्षसभर्ता च भगवान्निरवाहनः ।
धर्मं चार्थं च कामे च समर्थं प्रददां घनम् ॥ १२३
हया रथाश्च नागाश्च कोटिशः पुरुपास्तया ।
प्रादुर्बभूवुर्वैन्यस्य चिन्तनादेव पाण्डव ।

न जरा न च दुर्भिक्षं नाधयो व्याधयस्तथा ॥ १२४
सरीसृपेभ्यः स्तेनेभ्यो न चान्योन्यात्कदाचन ।
भयमुत्पद्यते तत्र तस्य राज्ञोऽभिरक्षणात् ॥ १२५
तेनेयं पृथिवी दुग्धा सस्यानि दश सप्त च ।
यक्षराक्षसनागैश्चापीप्सितं यस्य यस्य यत् ॥ १२६
तेन धर्मोत्तरथायं कृतो लोको महात्मना ।
रञ्जिताश्च प्रजाः सर्वास्तेन राजेति गन्धते ॥ १२७
ब्राह्मणानां क्षत्रवाणात्ततः क्षत्रिय उच्यते ।

C 12. 2247
B 12. 59 126
K. 12. 56. 134

121 G₁ om (hapl) 121-122 —^a) D₂ तेज
(sic) (for भेजे) —^b) T₁ G₂ १ चापि च, M:
भारत (for पाण्डव) B₂ D₂ राजराज्येन पाण्डव —^c)
B₂ D₂ श्रेष्ठो (for भर्ता)

122 G₁ om 122 (cf v l. 121) —^b) D₂
दावा (for प्रादात्) All MSS (except S₁ K₁ १)
व (Bo १ क्ष)स्यै (for तस्य) D₂ युधिष्ठिर —^c) D₁
गुप्त, M₁ १ १ रुक्मं (for रुक्म)

123 ^a) V₁ Bo समर्थः; B₁ स सर्वं

124 ^b) K₂ D₁ G₁ पुरुषत् K₂ D₁ तदा (for
हया) —^c) K₁ D₂ D₁ प्रादुर्बभूव, D₁ प्रादुर्बभूवुर
(for प्रादुर्बभूव) D₂ D₂ वैष्यस्य (D₂ १ श्र; D₂ १ स्तु),
D₁ वैष्यस्य (for वैष्यस्य) —^d) D₁ T₂ धितनार्थं (T₂
१ दि)य, D₁ T₁ G₂-१ यानस्य (for नानदेव) —^e)
K₁ जरागां (for जरा न) T₁ G₂ १ transp न and च
G₁ दुर्भिक्षा —^f) T₁ G₂ १ आधयो (for नाधयो)
Ca cites आधय K₁ तत, K₂ D₂ १ S (except
T₂) कुत (for तथा) Ca cites व्याधय (as in text)
D₁ आधयो न च व्याधय

125 ^a) D₂ १ मरीसृपेभ्यः D₁ कुत सरीसृपेभ्यस्ते
—^b) V₁ भन्योन्यः; B₁ (marg as in text) D₂
चान्योन्यत्, D₁ T G₂-१ M₂ १ चान्येभ्यः, G₁ चान्यो
न्य (for न्यात्) D₁ १ M कथचन (for कदा)
—^c) B₁ D₂ १ १ टस्यस्यते (for चते) D₁ S भय
मासीत्तस्य —^d) D₂ १ यज्ञो (for राज्ञो) D₁
तस्य रात्राभिरक्षणात्, D₁ S पृथिवी मस्यमालिनी — K
(except K₁) V₁ B D₂ D₂ १ १ १ ins after 125
Da after 126^{ab}

133^a आपन्नस्त्रभिरे चास्य ममुद्रमभियासत ।
पर्वताश्च ददुर्भागं ध्वजभद्रश्च नामवत् ।

[D₂ om. line 1. — (L 1) Bo १ १ तस्य (for
चास्य) Da -यास्यत. — (L 2) K₂ ददौ (for ददुर)
Ca cites ध्वजभग]

126 ^a) D₁ दृश्या (for दुग्धा) —^b) V₁ पस्यानि,
B₁ D₂ दास्यानि, G₁ सस्यादि; Ca सस्यानि (as in
text) D₂ १ सप्तमः; D₂ १ पच च (for सप्त च) Cv
as in text — After 126^{ab}, Da ins 133^a —^c)
D₁ T G M₂ नाराणाम् (for नारागैश्च) —^d) D₂ १ T
G M₂ हृष्मित (for [क्ष]पी) Da यद्य, D₂ यश्च
(for the first यस्य) Bo १ एव यत्, Da D₂ १ १ G₁
यस्य तत्; D₂ यद्भवेत् (for यस्य यत्).

127 K₂ om. 127 With 127^{ad}, cf 12 29 131,
Raghu. 4 12, 6 21 —^a) D₂ १ धर्मोत्तराश्च, Ca
cites धर्मोत्तराश्च (as in text) —^b) D₁ कृत्यो (for
कृतो) K₁ (by corr) D₂ १ लोके; D₂ १ लोक (for
लोको) —^c) K₂ राज्येति, D₂ राजेन, G₂ राजेव
(for राजेति) K₂ G₁ दास्यते, D₁ दास्यते; D₂
पठ्यते; D₂ दास्यते; T₁ G₂-१ कथ्यते (for दास्यते).
— After 127, D₁ reads (for the first time, repea-
ting it in its proper place) 129^{ab}

128 With 128^{ab}, cf 12 29 130^{ad}, Raghu.
2 53 —^a) Da क्षत्रवाणा (D₂ १ णास्), D₂ क्षत्रा
क्षत्र; G₁ क्षत्रियाणा (for क्षत्रवाणात्) —^b) K₂ Da
तेन, G₁ वाणात् (for तत) D₁ क्षत्रियम् D₁
उच्यते D₂ क्षत्रियस्तेन उच्यते; T₂ क्षत्रियस्तु ततोच्यते
— V₁ reads 128^{ad} on marg —^c) K₂ M₁ १ प्रथि-
तान् (K₂ १ श्); V₁ प्रेषिता, Da पृथिता K₁ १ D₂
धर्मतश्च, K₂ च ततश्च, Bo १ वनिताः; B₁ चरवाश्,
B₂ धनताश्च, B₁ १ D₂ १ १ [क्ष]वनसा, D₂ १ च नता;
D₁ धनदश्च, T₂ G₁ धनदा (for धनतश्च) D₁ चैव;
T₂ G₁ चैव (for चैय) V₁ m प्रेषिता यत्तत्रैव —^d)
B₂ Da D₂ D₂ बहुभि (for साधुभि) S₁ K₁ १ D₁

प्रथिता धनतश्चैयं पृथिवी साधुभिः स्मृता ॥ १२८
 स्थापनं चाकरोद्विष्णुः स्वयमेव सनातनः ।
 नातिवर्तिष्यते कश्चिद्राजंस्त्वामिति पार्थिव ॥ १२९
 तपसा भगवान्विष्णुराविवेश च भूमिपम् ।
 देवचक्ररदेवानां नमते यज्जगन्नृप ॥ १३०
 दण्डनीत्या च सततं रक्षितं तं नरेश्वर ।
 नाधर्पयत्ततः कश्चिच्चारनित्याच्च दर्शनात् ॥ १३१

चिता; K₄ युता, D₈ तथा; M₂ मता (for स्मृता).
 V₁ (m as in text) पृथिवी बाहुभिः कृता; D₄ पृथिवी
 साधु विस्मता (S₁₀), G₂ पृथिवी सा तु विस्मृता.

129 D₄ reads 129^{ab} after 127 —^a) D_a M₁
 s 4 स्थापनां, D₁ स्थपन, G₁ तपनाच्; C_a स्थापन
 (as in text). D_a विष्णुं — D₈ om (hapl) 129^b-
 130^a —^c) B₁ नाभि (for नाति) D₂ किं#दू (for
 कश्चिद्) — G₁ om (hapl) 129^d-131^e —^d) M₂
 राजस् (for राजस्) K₁ 4 त्वमिति, D_{n2} स्वमसि; D₁
 स्वामसि, G₂ स्वामपि (for °मिति). V₁ B D_a D_n
 D₂ s 5-7 S (G₁ om) भारत (for पार्थिव)

130 G₁ om 130, D₈ om 130^a (for both,
 of v 1 129) —^a) K₈ तेजसा; D₇ S (G₁ om)
 सत स (for तपसा) D_{a1} विष्णुम्; D₄ दिष्णुर. —^b)
 K₁ नाधिवेश; D₄ आधिवेश (for °वेश) M₁ s ६
 (for च) D₇ M₁ s 4 पार्थिव (M₁ °वां), D₈ भूमिप,
 T G₂₋₄ M₂ पार्थिवान् (for भूमिपम्) —^d) K₈-s
 V₁ B D_n D₂ s 5 0 8 यं (for यज्) K₂ s V₁ D₂
 नृप, D_{a2} नृप D₇ S (G₁ om) नमतीद जगत्त

131 G₁ om 131^{ab} (cf. v 1 129) —^b) K₃ s
 B D_a D_n D₂ s 5 0 रक्षितव्य; V₁ °ता च, D₇ T
 G₂₋₄ °तार; D₈ °तं च (for °तं त) D₇ s S (except
 M₂; G₁ om) नरे (M₁ s °ते)श्वर (for °श्वर) — D₈
 om, 131^d —^c) K₈ s D_n नाधर्पयेत्, B₁ न धेय तत्
 (for नाधर्पयत्) K₈ s B D_n D₂ s 5 0 तथा, V₁
 D_a तदा (for सत). K₁ नाधर्मवर्तन कश्चिच्; D₄
 नाधर्पयकृतः कं; D₇ S (G₁ om) न स धर्पयते (T₂
 °तु) कं —^d) V₁ चार. K₈ D_{n1} -निष्पंद-; K₄
 निश्चार; K₅ B₁ -नित्यात्, V₁ B₂ D_a D₁ -नित्यार्थ-
 Bo 4 s D_{n2} D₂ s 5 0 -निष्ठात्; B₃ निष्ठार्थ (for
 नित्याच्च) D₄ चरेतिच्छानुदर्शनात्; D₇ S नित्यश् चार
 (G₁ °र; G₂ °रि)दर्शनं — After 131, D₄ reads
 80^a-81^b, followed by the repetition of 81^c-85^b.

आत्मना करणैश्चैव समस्येह महीक्षितः ।
 को हेतुर्यद्वशे तिष्ठेच्छोको दैवाद्दते गुणात् ॥ १३२
 विष्णोर्ललाटात्कमलं सौवर्णमभवत्तदा ।
 श्रीः संभूता यतो देवी पत्नी धर्मस्य धीमतः ॥ १३३
 त्रियः सकाशादर्थश्च जातो धर्मेण पाण्डव ।
 अथ धर्मस्तथैवार्थः श्रीश्च राज्ये प्रतिष्ठिता ॥ १३४
 सुकृतस्य क्षयाच्चैव स्वर्लोकादेत्य मेदिनीम् ।

After 131, all MSS. (except S₁ K₁₋₄ D₁, D₄
 om) read 138^{ab} (for the first time) repeating
 it in its proper place

132 D₄ om 132-139 Before 132, K₈ s ins
 युधिष्ठिर उवाच —^a) K₄ आत्मनः. K₅ Bo. 1 s-s
 D_n D₂ s 5 0 8 G₂ कारणैश्च; V₁ B₂ D_a T₂ का (T₂
 क)रण (for करणैश्च) D_{n2} T₁ G₂₋₄ चेह (for चैव).
 —^b) K₅ G₁ समस्ये (G₁ °स्ये)व, V₁ B₂ D_a सपश्येद
 (D_{a1} °हं, D_{a2} °य), Bo 5 सपश्यति; B₁ नमस्या
 हि; D₂ s 5 समीहे च, D₇ समस्येह, D₈ नमस्ये
 च (for समस्येह) V₁ समीक्षत, D_{a1} महिष्वितः;
 D_{a2} ह्यहिक्षित (for मही°) — D₈ om (hapl)
 132^d-133^d —^d) K₈ D₁ 7 G₂ M₁ लोके; G₁ लोका
 K₄ देवाद्दते; D₇ दैवानृते (for °दते) T₁ G₂₋₄ नृणां
 (for गुणात्)

133 D₄ s om 133 (of v 1 132) Before 133,
 K₈ s ins भीष्म उवाच. —^a) V₁ ललाटे —^b) D₁
 सौवर्णम् M₂ पुरा (for तदा) —^c) K₁ संभूत
 D₇ T G तत्स्वस्मिन्, M ततो देवी (for यतो देवी)
 —^d) D₇ T G देवी (for पत्नी) D₇ T₁ G₂₋₄ M₂
 पाण्डव; G₁ (sup len as in text) तत्त्वत (for धीमत)

134 D₄ om 134 (cf v 1. 132) —^b) B₁ याति
 (for जातो). D₇ S (except M₂ 4) धर्मश्च (G₁ °स्य)
 (for धर्मेण) M₂ भारत (for पाण्डव) —^c) D_{a2}
 D₂ अर्थ- (for अथ) D₈ तथैवार्थ, T₁ G₁₋₃ °वात्र
 (G₁ °त्) (for °वार्थ) —^d) V₁ धर्मे (for राज्ये)
 K₅ B₁ D₁ s प्रतिष्ठिता; G₂ प्रकल्पिते

135 D₄ om 135 (of v 1 132). —^a) D_{n2}
 G₂ M₁ s स्व, G₁ (by corr as in text) स (for
 सु) K₁ 4 D_{a2} क्षयाच्चैव, M₄ °देव (for °चैव)
 Cv सुकृतस्य क्षयात् (as in text) —^b) D₇ मेदिनी
 D_{a1} स्वर्लोके च मेदिनीं Ca otes पृथ्य (as in text).

पार्थिवो जायते तात दण्डनीतिवशानुगः ॥ १३५
 महत्त्वेन च संयुक्तो वैष्णवेन नरो भुवि ।
 बुद्ध्या भवति संयुक्तो माहात्म्यं चाधिगच्छति ॥ १३६
 स्थापनामथ देवानां न क्रथिदतिवर्तते ।
 तिष्ठत्येकस्य च वशे तं चेदनुविधीयते ॥ १३७
 शुभं हि कर्म राजेन्द्र शुभत्वायोपकल्पते ।
 तुल्यस्यैकस्य यस्यायं लोको वचसि तिष्ठति ॥ १३८

यो ह्यस्य मुखमद्राक्षीत्सोम्य सोऽस्य वशानुगः ।
 शुभगं चार्थवन्तं च रूपवन्तं च पश्यति ॥ १३९
 ततो जगति राजेन्द्र सततं शब्दितं बुधैः ।
 देवाश्च नरदेवाश्च तुल्या इति विगां पते ॥ १४०
 एतत्ते सर्वमाख्यातं महत्त्वं प्रति राजसु ।
 कात्स्न्येन भरतश्रेष्ठ किमन्यदिह वर्तताम् ॥ १४१

C. 12. 2267
B. 12. 59 145
K. 12. 59. 134

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकोनपष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

—^c) D₂ पृथिव्यां (for पार्थिवो) —^d) K₂ V₁
 B D (except D₁ २, D₁ om) S विनाशद (for वना
 नुग)

136 D₁ om 136 (cf v l 132) —^a) K₃ मह
 स्तेन, D₁ T G M₂ माहान्येन (for महत्त्वेन) B₂
 युक्तो वै, D₂ संयुक्ता —^d) K₃ D. २ महाम्य Bo ३
 अपि, B₁ D₁ S (except M₁) अधि, D₂ २ ३ ४ चामि
 (for चाधि) D₁ गच्छत (for गच्छति)

137 D₁ om 137 (cf v l 132) —^a) D₁
 चेदेवी; D₂ चेदेवी, T₁ G₂ ३ M₂ चेदेवी, T₂ तदेवी,
 G₁ तदेवी, G₂ M₁ २ ३ चेदेवी (for देवाना) Ś₁ K₁
 २ ३ D₁ स्थापनादति (D₁ 'पि) देवाना, K₃ नयंता देवी;
 K₂ नपि तां देवी, V₁ B D₂ D₃ २ ३ ४ स्थापितं
 च ततो (Bo 'दा) देवद (D₂ 'धी) —^b) V₁ B₁
 भामि; D₁ २ अपि, G₂ अपि (for अति) —^c)
 V₁ om. च D₁ T₁ G M तिष्ठेदेकस्य तु (M च) वशे
 (D₁ शत्रे), T₂ तिष्ठेदेवास्य तु वशे —^d) K₂ ता न
 चानु, K₃ त तमेवानु (hypermetric), V₁ B₃ D₁
 त चेद न, B₁ S त चेवा (G₂ च त्वा) नु, D₂ ते
 दनु, D₁ तर्षवानु (for त चेदनु) K₁ -वीधीयते
 Ś₁ K₁ (also as in text) २ ३ D₂ सर्वं (K₂ 'वं,
 K₃ 'वं) लोक घनान्वित, D₁ सर्वलोको घनान्वित

138 D₁ om 138 (cf. v l 132) For the first
 occurrence of 138^{ab} in all MSS (except Ś₁ K₁—
 D₁, D₁ om.), cf. v l 131 —^a) D₂ (second
 time) राज (for कर्म) —^b) D₁ T₁ G₁ २ ३ (all
 second time) महत्त्वाय, T₂ G₁ (both first time)
 मुनि (G₁ 'स्व) प्राय, D₂ (second time) शुभप्राय (for

त्वाय) B₁ (both times) कल्पते, B₁ (first time)
 कल्पयेत्, D₁ (second time) पद्यते, D₂ (first time)
 लिप्यते (for कल्पते) T₂ (second time) महत्त्वायो
 न कल्पते —^c) D₂ तुल्यलोकस्य (for 'स्यैकस्य) D₁
 S येनाय (for यस्याय) —^d) K₂ ३ तिष्ठते

139 D₁ om 139 (cf. v l 132) D₂ om.
 139^{ab} —^a) K₃ यो योस्य, K₂ यस्य वै, Bo
 ३-२ D₂ २ ३-१ S योस्य वै (for यो ह्यस्य) V₁ B₂ D₂
 D₃ योस्य योस्य (B₂ योस्य वै, D₂ यो योस्य) मुखं
 पश्येत्, B₁ यस्य यस्य मुख द्राक्षीत् —^b) K₂ D₂
 D₃ सोस्य सोस्य, K₃ स स चास्य, K₁ ३ V₁ B
 D₁ सोम्य (V₁ 'म्य) सोस्य, D₁ T G सोस्य सर्वो
 (D₁ 'वो, D₂ 'वं, G₂ 'वं), D₂ २ ३ ४ सोम्य
 यम्य; M सोपि तस्य (for सोम्य सोस्य) G₂ ३
 वदानुगा —^c) B₂ शुभग, D₂ स्वरूप (for शुभगं)
 D₂ २ ३ ४ चात्मवत् (for चार्थं) B₁ शुभगं चार्थं
 वचाय, D₁ शुभगाश्चार्थवत्श्च —^d) B₁ यो वा कश्चि
 धपश्यति, D₁ रूपवत्श्च पं, D₂ भूपवत्तं न पश्यति
 — After 139, all MSS (except Ś₁ K D₁) read
 79^a-85^b

140 ^a) M₁ ३ राजेति, M₂ जगति —^b) D₂ ३
 ३ ४ सकल (for सतत) Ś₁ D₁ T₂ शब्दितो; K₁ ३
 B₁ D₁ ३ ४ G₁ शब्दित्वा (for 'त) B₁ नरै (for बुधै)
 T₁ G₂-१ तत् संशब्दितो बुधै

141 ^b) T₂ माहात्म्यं (for महत्त्वं) Ś₁ K₁ ३ ४
 D₁ ३ ४ सर्वं (for प्रति) —^d) D₂ ३ किमन्याद् (for
 'न्यद्) D₁ अपि (for इह) K₃ B₁ ३ D₂ वर्तते,
 D₂ D₂ ३ ४ वर्णयता, D₁ वर्णय*, D₂ वर्तन; D₂

६०

वैशंपायन उवाच ।

ततः पुनः स गाङ्गेयमभिवाद्य पितामहम् ।
 प्राञ्जलिर्नियतो भूत्वा पर्यपृच्छद्युधिष्ठिरः ॥ १
 के धर्माः सर्ववर्णानां चातुर्वर्ण्यस्य के पृथक् ।
 चतुर्णामाश्रमाणां च राजधर्माश्च के मताः ॥ २
 केन खिद्र्धते राष्ट्रं राजा केन विवर्धते ।
 केन पौराश्च भृत्याश्च वर्धन्ते भरतर्षभ ॥ ३

कोशं दण्डं च दुर्गं च सहायान्मन्त्रिणस्तथा ।
 ऋत्विक्पुरोहिताचार्यान्कीदृशान्वर्जयेन्नृपः ॥ ४
 केषु विश्वसितव्यं स्याद्राज्ञां कस्यांचिदापदि ।
 कुतो वात्मा दृढो रक्ष्यस्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ५
 भीष्म उवाच ।
 नमो धर्माय महते नमः कृष्णाय वेधसे ।
 ब्राह्मणेभ्यो नमस्कृत्वा धर्मान्वक्ष्यामि शाश्वतान् ॥ ६

वर्णितं, Cap वर्तताम् (as in text) Ds किमन्यद्-
 तते यदि; Ca किमन्यदिह वष्ये (v. 1 'स्य)त्ता.

Colophon — Sub parvan Ś1 K V1 B Da1 Dn
 D1-r T G1.2 4 M राजधर्म — Adhy name T1 G2-4
 M2 विद्यासमुदेश. — Adhy no (figures, words or
 both) B1.4 58, B2 Da1 Dn2 59 (as in text),
 D2 8 57, D7 8 60. — Śloka no Dn1 146

60

1 Ds om. the ref Da2 om 1 —^a) D1 पुन
 (for तत) K2 transp. पुनः and स —^o) D1
 नियतौ, D7 नियमो —^a) Da1 पर्यपृष्ट (for 'पृच्छद्)
 D2 युधिष्ठिर

2 Before 2, D4 T1 G2-4 ins युधिष्ठिर उवाच
 —^a) Ds G1 को धर्म (for के धर्मा) K1 2 Ds
 धर्माणा (for 'वर्णाना) —^b) K1 चातुर्वर्ण्य*, Dn1
 'होत्रस्य, D4 'वर्ण्यस्य (for 'वर्ण्यस्य) Ks om (hapl)
 from के up to 3^b. D2 8 5 6 वै; M4 ते (for के)
 —^o) K2, 5 B Da Dn D2 8 5 6 G1 चातुर्वर्णा (B Da
 D2 8 5 'वर्णा)श्रमाणा च; Ds चातुर्णामाश्रमाभ्या च

3 Ks om 3^{ab} (cf v 1 2) —^a) B1 केन स,
 Dn केन वै, D2 केन चिद्, T1 G2-4 केन स्म; T2
 केनासीद् (for केन खिद्) Ds वर्धते (for वर्धते) —^b)
 Ds राज्य (for राजा) D7 T G च (for वि) —^o)
 D7 वर्धते (for भृत्याश्च) M1 8 केन भृत्याश्च पौराश्च
 —^a) D1 वर्धते; D7 जनाश्च, Ds वर्धते.

4 —^a) Bo 2-5 D2 8 5 6 कोषं, B1 कोषो; T2 M1
 कोशो; G1 कोश (for कोष) B1 दर्श च; Dn2 वर्ग
 च; D1 दुर्ग च; Ds सुरग (for दुर्ग च) D2 कोश

दुर्गं च दण्डं च; D7 T1 G2-4 M1 8 4 कोशो दण्डश्च दुर्गश्च
 (M1 8 'र्गं च) —^b) K1 सहायो, V1 D7 T1 G M1
 सहाया (for 'यान्) —^o) K1 Ds -पुरोहिताचार्या.
 —^a) D7 कीदृशो (for कीदृशान्) K1 T1 G2-4 वरयेन्;
 K4 D1 8 वर्धे (for वर्जे) K5 B1 Dn1 M1 नृप,
 Ds नृपा (for नृप) Ds कां दशास्वजयेन्नृप

5 —^a) Ś1 K1 केन (for केषु), Dn2 विश्वसनीयं (for
 'सितव्यं). —^b) K2, 8 B1-3 D (except D1 8 8) S
 (except M2) राज्ञा (Da2 'ज्ञो), Bo 4, 5 राजन् (for
 राज्ञां). Ds कस्यांश्चिद्; Ds कस्यचिद्. —^o) M2
 चात्मा (for चात्मा) Ks 5 B Da Dn1 D2-8 T G2-4
 M दृढं, D1 दृढ्ये (sio); G1 दृढा (for दृढो) Da2
 D7 रक्ष्यं, Dn2 यस्यस; D2 रक्षस (for रक्ष्यस)
 — After 5, D7 8 ins.

134* द्वैधीभावे च भूतानां शपथ' कीदृशो भवेत् ।
 अधर्मस्य फलं यश्च शपथस्य विलङ्घने ।
 सर्वमेतद्यथातत्त्वं व्यवहारं च तादृशम् ।
 समासव्यासयोगेन कथयस्व पितामह ।

[(L 1) T2 द्वैधीभावं (for 'भावे) T2 G1 भूतानां
 (for भूतानां) — (L 3) M1 8 4 व्यवहारश्च यादृश (Ms
 'श) (for the post. half). — (L 4) D7 समास-
 व्यासयोगेन (for the prior half)]

6 = 12 56 10. Ds om the ref —^b) K4
 वेदसे —^o) K2 8 5 B (except B1) D (except D7)
 T1 G2 M1 8.4 नमस्कृत्य (for 'स्कृत्वा) —^a) Bo. 1
 3 4 D2 8 5 6 धर्म (for धर्मान्) K4 शाश्वतान्, B
 (except B2) D2 8 5 6 शाश्वत, Dn2 शाश्वतान्

7 = 12 21. 11. —^a) M4 अक्रोध. —^b) D7

अक्रोधः सत्यवचनं संविभागः क्षमा तथा ।
 प्रजनः स्वेषु दारेषु शौचमद्रोह एव च ॥ ७
 आर्जवं भृत्यभरणं नवैते सार्ववर्णिकाः ।
 ब्राह्मणस्य तु यो धर्मस्तं ते वक्ष्यामि केवलम् ॥ ८
 दममेव महाराज धर्ममाहुः पुरातनम् ।
 स्वाध्यायोऽध्यापनं चैव तत्र कर्म समाप्यते ॥ ९
 तं चेद्विचमुपागच्छेद्वर्तमानं स्वकर्मणि ।
 अकुर्वाणं विकर्माणि शान्तं प्रज्ञानतर्पितम् ॥ १०
 कुर्वीतापत्यसंतानमथो दद्याद्यजेत च ।
 संविभज्य हि भोक्तव्यं धनं सद्भिरितीष्यते ॥ ११

सविगाहश्च (for 'भान') Bo 1 D1 क्षमालया; D1 T G च सर्वेश; MLs दमलया; M2 दम क्षमा (for क्षमा तथा) —^c) D1 S प्र(T Gs 4 व)जन, Ca 'न (as in text) —^d) D1 पौरम् (for शौचम्) Da D1 अद्रोहम्

8 ^b) D1 त एव, T G M2 त एते (for नवैते) D1 सर्व, Ca सार्व- (as in text) D1 चर्णिक —^d) D1 ततो (for तं ते) D1 तं नियोध युधिष्ठिर

9 ^a) D1 दानम् (for दमम्) —^b) Da2 धर्म प्राहुः (for धर्ममाहुः) Ks D1 T G M1 s 4 सनातनं, M2 मनीषिण (for पुरातनम्) —^c) D1 [s]ध्ययन (for अध्यापन) Ś1 K1 4 D1 T2 स्वाध्यायाध्यापनं चैव, K2 s B Da Dn D2-s s 'याम्य(D3 'स्या)सन चैव, M 'याध्ययनं चैव —^d) Ś1 K1 4 D1 तत (for तत्र) B1 समाप्यति

10 ^a) K4 D1 वै (for चेद्) K1.2 Da2 Dn2 D1.7 द्विजम्, Ks वित्ते, K4 चित्रम् (for वित्तम्) Ca तं चेदेव; Cap (sec m) तं चेद्विचम् (as in text) Ks समागच्छेद् (for उपां) —^b) Ś1 K4 वर्तमानं (K4 'णा) —^c) G1 अकुर्वाण Ś1 K1.2 4 विकुर्वाण, Ks विकर्माणि; D1 विकर्माणं, D1 G2 हि कर्माणि; T1 G3 ह्यक (for विक) —^d) Ks शाक (for शान्तं) T1 G2 s कल्पित (for तर्पितम्) D1 G4 शाक (G4 शातं) विज्ञानकल्पितं, T2 G1 शात विज्ञानतर्प (T2 'पि)णं

11 ^a) B3 कुर्वतो, Da2 अकुर्वति (hypermetric), T1 G1 कुर्वत (for कुर्वति) —^b) B3 अयो, D1

परिनिष्ठितकार्यस्तु स्वाध्यायेनैव ब्राह्मणः ।
 कुर्यादन्यन्न वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ॥ १२
 क्षत्रियस्यापि यो धर्मस्तं ते वक्ष्यामि भारत ।
 दद्याद्राजा न याचेत यजेत न तु याजयेत् ॥ १३
 नाध्यापयेदधीयीत प्रजाश्च परिपालयेत् ।
 नित्योद्युक्तो दस्युवधे रणे कुर्यात्परक्रमम् ॥ १४
 ये च क्रतुभिरीजानाः श्रुतवन्तश्च भूमिपाः ।
 य एवाहवजेतारस्त एषां लोकजिचमाः ॥ १५
 अविक्षतेन देहेन समराधो निवर्तते ।
 क्षत्रियो नास्य तत्कर्म प्रशंसन्ति पुराविदः ॥ १६

C. 12. 2183
 B. 12. 60. 16
 K. 12. 69. 19

अथौ D1 दद्याद् V1 D2 s 5-7 यजेति (for यजेत) Ks B1 Dn2 G2 वा (for च) —^a) K4 D1 वि, B1 तु, B2-s D2 s च (for हि) —^d) K (except K1) D1-s ह्ये (K2 4 'ही)प्यते, Da1 इतिक्षते, Da2 इतिष्यते, Dn इतीर्यते (for 'प्यते) B1 धनं यस्तद्विरिष्यते

12 = B 12 238 13, Manu 2 87, V1snu P 55 21, Vasistha Dharmasāstra 26 11 —^a) K1 विष्टि*, G1 -निर्वीत- (for -निष्ठित) Da कार्य तु; D1 G2 कर्माणि, T G1.2.4 कर्मा हि; M कर्मा तु (for कार्यस्तु) —^b) M (M1 s 4 also as in text) हि (for [ए]व) B1 च द्विज, D1.4 ब्राह्मणा, D1 M2 4 यो द्विज; T G M1.3 वै द्विज (for ब्राह्मण) —^c) Da1 अकुर्याद् (for the first कुर्याद्) K Da2 D1 4.6 s अन्यन्न, B1 अन्यायं; Da1 अन्न*, Dn2 अन्येन, D2 अन्य*, T2 अन्य न, G2 अत्यं न (for अन्यन्न) —^d) Ś1 (sup lin as in text) K2 4 ब्राह्मणम्

13 ^a) Ś1 K1.4 D1 M4 तु (for [अ]पि) B1 धर्म —^b) B1 तत् (for त) —^c) D1 तत्र (for दद्याद्) K4 Dn1 राजन् (for राजा) —^d) D1 यजेत्तु (for यजेत) K2 s s B Da Dn D2 s s c s G2 M2 न च, D1 नु*, D1 च न (for न तु) V1 जयेत च यजेत च

14 ^a) Ś1 K1.4 D1 अधीयेत (for 'धीत) —^b) M1 प्रजां

15 ^a) V1 B Dn D2 s s s s तु (for च) —^b) Ks V1 D1 7 T1 G2-4 M2 पार्थिवा (for भूमिपा)

C 12 2284
B 12 60 17
K 12 59 19

वधं हि क्षत्रवन्धूनां धर्ममाहुः प्रधानतः ।
नास्य कृत्यतमं किञ्चिदन्यद्दस्युनिवर्हणात् ॥ १७
दानमध्ययनं यज्ञो योगः क्षेमो विधीयते ।
तस्माद्राज्ञा विशेषेण योद्धव्यं धर्ममीप्सता ॥ १८
स्वेषु धर्मेष्ववस्थाप्य प्रजाः सर्वा महीपतिः ।
धर्मेण सर्वकृत्यानि समनिष्ठानि कारयेत् ॥ १९
परिनिष्ठितकार्यः स्यान्नृपतिः परिपालनात् ।
कुर्यादन्यन्न वा कुर्यादैन्द्रो राजन्य उच्यते ॥ २०

— °) D₁ ये च, D₁ त एव (for य एव) K₂
[आ]हय (for [आ]हव). T G₃ 4 ये चा(T₂ आ)हवे
विजेतारस् — °) D₂ G₄ येषा; D₁ एते (for एषा)
Bo Da D₁ D₂ 3 5 6 लोकवित्तमा, G₄ योगवित्तमा,
M₂ स्वर्गवित्तमा (for 'लोक') V₁ तेषा लोकश्च वित्तमा
16 °) D₁ D₄ अविश्य (D₄ 'क्षि)तेन (for 'क्षतेन)

17 °) K₂ V₁ B D (except D₄) S एव (for
वधं) — °) D₁ मार्गम् (for धर्मम्). D₆ पुराविद्,
Ga प्रधानत (as in text) — °) M₁₋₃ कृत्यमत
(for 'तम). — °) G₂ राज्ञो (for अन्यद्). D₃
-निवारणात्, Ga -निवर्हणात् (as in text).

18 °) B₁ यज्ञे, G₁ राज्ञो (for यज्ञो). — °)
K₃ 5 D₄ M₁ 3 4 राज्ञ क्षेमो (M₁ 3 4 'मे); K₄ योग
क्षेमं; V₁ B₂₋₃ Da D₁ D₂ 3 5-8 G₁ राज्ञां क्षेमो,
Bo राज्ञां धर्मो, B₁ राजधर्मो, D₂ रागक्षेमो, T
G₂₋₄ M₂ राज्ञा क्षेमे (for योग क्षेमो). D₆ निवर्तते
(for विधीयते) — °) D₆ रक्षा, M₁ राजा (for
राज्ञा) — °) D₂ योद्धव्य (for योद्धव्य) D₃ मानम्
(for धर्मम्) B₁ ईप्सता, D₁ इच्छया, D₄ M₂
इच्छता, D₆ M₁ 3 ईप्सिता, T G -लिप्सुना (G₂ 'त्त)
(for ईप्सता)

19 °) M₁ 3 तेषु (for स्वेषु) D₁ दारेषु (for
धर्मेषु) D₃ om from एव up to परिनि (in 20°)
— °) D₆ धर्मेषु (for धर्मेण) M₁ 3 सम्यक् (for सर्व)
D₄ धर्मेण धर्मनिष्ठानि — °) K₃ 5 B₃₋₅ D₁ D₂ 3 G₂
M₂ क्षम (K₃ 'र्म)निष्ठानि, D₄ सर्वकार्याणि, D₆ मनि
ष्ठानि च (sic), G₃ सम निष्ठानि, C_v समनि (as in
text)

20 D₃ om. परिनि (of v 1 19) — °) K₂ 3
V₁ B Da D₁ D₂ 3, 5, 6, 8 -कार्यस्तु; K₃ -कार्यस्य;
D₁ T G M₂ कृत्य स्यात्, M₁ 3 -कार' स्यात् (for -कार्य

वैश्यस्यापीह यो धर्मस्तं ते वक्ष्यामि भारत ।
दानमध्ययनं यज्ञः शौचेन धनसंचयः ॥ २१
पितृवत्पालयेद्वैश्यो युक्तः सर्वपशूनिह ।
विकर्म तद्भवेदन्यत्कर्म यद्यत्समाचरेत् ।
रक्षया स हि तेषां वै महत्सुखमवाप्नुयात् ॥ २२
प्रजापतिर्हि वैश्याय सृष्ट्वा परिददे पशून् ।
ब्राह्मणाय च राज्ञे च सर्वाः परिददे प्रजाः ॥ २३
तस्य वृत्तिं प्रवक्ष्यामि यच्च तस्योपजीवनम् ।

स्यात्) — °) K₁ परिपार्जनात्, Da 'पालयेत् (for
'पालनात्) — °) K₁ Da D₆ अन्यत्र (for अन्यद्).
Da₁ चाकुर्यात् (for चा कुर्यात्) — °) Ś₁ (by corr
see m) K₁ B₂ Da D₁ 3 Ca (orig as in text)
जैत्रो, K₃ देवो; V₁ Bo. s. 5 D₃ मैत्रो; B₁ D₁ इन्द्रो
(for ऐन्द्रो)

21 °) K₃ D₁ D₁ T₁ G₁ 3 4 M₂ [अ]पि हि, Da
[अ]पि ह; T₂ G₂ M₂ [अ]पि च (for [अ]पीह) — °)
K₁ तत्, D₄ lacuna (for तं). V₁ B Da D₁
D₂ 3 5 6 8 द्राधत (for भारत) — °) K₃ -सन्धिय
(for -सचय.) K₁ (marg as in text) शौचे ब्राह्मण-
सेवन; K₂ 4 शौचेन (K₁ 'न्न) च विमत्तर'; D₁ शौचं
धर्मस्य सचय.

22 °) D₆ पालनाद् (for 'येद्) — °) D₆ 3 युक्त
(for युक्त) K₁ 2 4 V₁ B Da D₁ D₂ 3 5 6 8 T₂
सर्वान् (for सर्व) In B₂, the portion from ए
(in 22°) up to the end of 50 is lost on a miss-
ing fol B₁ T₂ G₁ 2 M₂ हव (for हह) K₄
युक्त सर्वान्पशूनि च — °) B₁ विकर्मा. D₁ S वर्जयेद्
(for तद्भवेद्) — °) D₁ transp कर्म and यद्यत्
K₂ 3 5 V₁ Bo s-5 Da D₁ D₂ 4 8 स समाचरेत्, B₁
M₂ तत्समा', D₂ 3 5 6 समुपा' (for यत्समा') — °)
K₄ रक्षिया D₆ G₄ स ह (for स हि) M₂ 4 पालना
देव तेषां च (M₄ वै) — °) D₁ सुमहत्सुखमवाप्नुयात्

23 = Manu 9 327 B₂ missing (of. v 1 22)
— °) Ś₁ K₁ 4 D₁ तु (for हि). — °) K₄ सृष्ट्वा;
D₁ lacuna, D₆ सृष्ट्वा (for सृष्ट्वा) Ś₁ K₂ परिददेत्,
K₃ V₁ B₂ Da D₁ D₂ 3 5 6 'ददौ; B₁ परिदधे (for
'ददे) — °) Ś₁ ब्राह्मणाय Da₂ lacuna, D₃ राज्ञे
च (for राज्ञे च) G₁ ब्राह्मणायार्कृतिं राज्ञे — °) K₁
सर्व; D₂ D₁ T₂ सर्वा. V₁ Da D₁ परिददौ, B₁
परिदधे (for 'ददे) D₃ प्रजा सर्वा ददौ विधि

पणामेकां पिवेद्वेजुं शताच्च मिथुनं हरेत् ॥ २४
 लये च सप्तमो भागस्तथा शृङ्गे कला सुरे ।
 सस्यस्य सर्वजीजानामेषा सांवत्सरी भृतिः ॥ २५
 न च वैश्यस्य कामः स्यान्न रक्षेयं पशुनिति ।
 वैश्ये चेच्छति नान्येन रक्षितव्याः कथंचन ॥ २६
 शूद्रस्यापि हि यो धर्मस्तं ते वक्ष्यामि भारत ।
 प्रजापतिर्हि वर्णानां दासं शूद्रमकल्पयत् ॥ २७
 तस्माच्छूद्रस्य वर्णानां परिचर्या विधीयते ।

तेषां शुश्रूषणाचैव महत्सुखमवामुयात् ॥ २८
 शूद्र एतान्परिचरेत्रीन्वर्णाननस्यकः ।
 संचयांश्च न कुर्वीत जातु शूद्रः कथंचन ॥ २९
 पापीयान्हि धनं लब्ध्वा वशे कुर्याद्गरीयसः ।
 राज्ञा वा समनुज्ञातः कामं कुर्वीत धार्मिकः ॥ ३०
 तस्य वृत्तिं प्रवक्ष्यामि यच्च तस्योपजीवनम् ।
 अवश्यभरणीयो हि वर्णानां शूद्र उच्यते ॥ ३१
 छत्रं वेष्टनमौशीरमुपानद्वयजनानि च ।

C 12. 2499
 B 12. 60. 32
 K 12. 59 35

24 B₂ missing (cf v l 22) —^a) K₃ D₁
 वृद्धिः; V₁ Da Dn₂ वृत्तं (for वृत्तिं) M₁-3 तस्य
 प्रवृत्तिं वक्ष्यामि —^b) D₁ यश्च Dn₂ यच्च वृत्तोप-
 जीवनं — After 24^a, M₁ s ins .

135* अवश्यभरणीयो हि वैश्यो राज्ञा जनाधिप ।

—^a) D₁ घमाप्तेका (sic) (for पणामेकां) Ca cites
 पणाम् (as in text) Cv as in text —^d)
 K₁ D₁ शताश्च, S शतस्य (for शताश्च) G₁ दिशत
 (sic); M दशति (for मिथुनं) Ca as in text

25 B₂ missing (cf. v l 22) D₁ om (hapl.)
 25^a-31^b —^a) Ś₁ (orig as in text) लभेच, K₁
 २ १ ६ V₁ B₀ 1.4 5 Da Dn D₂-6 लब्ध्वाच्च, K₂
 लभेत, B₂ D₂ लब्ध्वा च, D₁ लभे च, G₁ लवे च,
 G₂ श्रये च, M₁ s ४ क्रये च, M₂ विक्रये (for लये
 च) K₂ २.६ Dn D₁ सप्तम, D₁ सप्तमे —^b)
 K₂ शूने; Ca शृङ्गे (as in text) V₁ S तथा, D₁
 कालां; Ca कला (as in text) K₅ T₂ लले (T₂ 'रे'),
 D₁ lacuna, Ca सुरे (as in text) —^c) Ś₁
 शस्यास्य, K₁ सस्याश्च; K₄ V₁ B₁ D₁ शस्यानि; B₀
 २-६ Da Dn D₂ ६ ८ Cv सस्यानि, D₂ ६ सस्यानां; T₁
 G₂-४ यस्यास्य; T₂ M सन्यस्य (for सस्यस्य) K₅
 जावीनाम्, Dn₂ जीवानाम् (for जीजानाम्) —^d)
 D₁ ६ ८ एषां K₁ सवत्सरी, Ca सांव (as in text)
 B₁ वृत्ति, Ca भृति (as in text)

26 = Mann 9 328 B₂ missing (cf v l 22),
 D₁ om 26 (cf v l 25) —^a) M₂ हि (for च)
 —^b) B₁ अनवक्षन्, D₆ न रक्षेह D₂ ३ ६ ८ पशु
 निह —^c) Ś₁ K₁ V₁ B (B₂ missing) Da Dn₂
 D₁ ४ M₁ Ca वैश्ये नेच्छति, D₂ ३ ६ ८ वैश्ये (D₂ 'श्य)
 न चेति (for वैश्ये चेच्छति)

27 B₂ missing (cf. v l 22), D₁ om 27 (cf.

v l 25) —^a) D₁ T₁ G₂-४ च (for हि) K₁
 शूद्राणां चैव यो धर्मस् (—^b) B₁ शाश्वत (for भारत)
 — G₂ om (hapl) 27^d-28^a —^d) K₁ दास्य शूद्रम्;
 M₂ शूद्र दासम् (by transp) T₁ G₂ ३ अकारयत्
 (for अकल्प)

28 B₂ missing (cf. v l 22), D₁ om. 28 (cf
 v l 25) G₂ om 28^a (cf v l 27) —^a) D₁
 बृहस्य (for शूद्रस्य). — After 28^a, D₂ repeats
 (hapl.) 27^d-28^a —^c) G₁ एषा (for तेषां) K₄
 D₁ शुश्रूषणाश्च

29 B₂ missing (cf. v l 22), D₁ om 29 (cf.
 v l 25) —^a) K₁ शूद्रा M₁ येनान्, M₂ एनान्
 (for एतान्) D₁ परिचरन् (for 'चरेत्') —^b) D₁
 वर्गान् (for वर्णान्) K₅ D₄ G₁ अनुसूयक, V₁ B
 (B₂ missing) Da Dn D₂ ३ ६ ८ ८ अनुपू (Da₁ 'श्च')
 वैश (for अनसूयक) — With 29^d-30^a, cf Mann
 10 129 G₁ om 29^d —^c) B₀ सचय च न, B₁
 न संचयाश्च, D₁ *जयाश्च न, D₄ सचयास्तु न (for
 'यांश्च न) —^d) D₆ जात- (for जातु)

30 B₂ missing (cf. v l 22), D₁ om 30 (cf
 v l 25) —^a) K₁ पानीयं (sic) (for पापीयान्)
 V₁ Da₁ स धन, G₁ निघन (for हि धन) —^b) K₄
 गरीयश —^d) B₁ D₁ T₁ G₂ ३ कर्म, M धर्म (for
 काम) D₂ कुर्वति (for कुर्वीत) K₅ धार्मिक

31 B₂ missing (cf v l 22), D₁ om 31^a
 (cf v l 25) —^a) M₁ वृत्ति —^b) K₄ D₁ ३
 यश्च —^c) K₅ B₁ ३ ६ D₁ ३ ६ ७ T G₂-४ अवश्यं
 (for अवश्य-) G₁ अवश्यभरणीयो हि

32 B₂ missing (cf. v l 22) —^a) K₅ क्षत्र,
 B₁ Dn₂ छत्र, D₁ चित्रं; T₁ G₂ पात्रं (for छत्र)

यातयामानि देयानि शूद्राय परिचारिणे ॥ ३२
 अधार्याणि विशीर्णानि वसनानि द्विजातिभिः ।
 शूद्रायैव विधेयानि तस्य धर्मधनं हि तत् ॥ ३३
 यश्च कश्चिद्विजातीनां शूद्रः शुश्रूषुरात्रजेत् ।
 कल्प्यां तस्य तु तेनाहुर्वृत्तिं धर्मविदो जनाः ।
 देयः पिण्डोऽनपेताय भर्तव्यौ बृद्धदुर्वलौ ॥ ३४
 शूद्रेण च न हातव्यो भर्ता कस्यांचिदापदि ।

अतिरेकेण भर्तव्यो भर्ता द्रव्यपरिक्षये ।
 न हि स्वमस्ति शूद्रस्य भर्तृहार्यधनो ह्यसौ ॥ ३५
 उक्तस्त्रयाणां वर्णानां यज्ञस्त्रयैत्र भारत ।
 खाहाकारनमस्कारौ मन्त्रः शूद्रे विधीयते ॥ ३६
 ताभ्यां शूद्रः पाकयज्ञैर्यजेत व्रतवान्स्वयम् ।
 पूर्णपात्रमयीमाहुः पाकयज्ञस्य दक्षिणाम् ॥ ३७
 शूद्रः पैजवनो नाम सहस्राणां शतं ददौ ।

D₁ व्यजनम्; C_a वेष्टनम् (as in text) K₂ औष्णी
 पम्, K₃ D₁ औशीरम्, D₁ औशीर, C_a औशीरम् (as
 in text) G₂ पात्र वेष्टनक चीरम्; C_v as in text.
 —^b) M₁ ३ उपानह् K₂ D_a D_n व्यजनानि (for
 व्यज) —^c) K₁ ३ यातयामानि, C_a 'मानि (as in
 text) T₁ G₂ ३ transp देयानि and शूद्राय

33 B₂ missing (of v. 1 22). —^a) K₄ D₂
 आधार्याणि, D₁ अका' (for अषा') —^c) K₁ हि
 देयानि, K₂ ५ V₁ B (B₂ missing) D S प्र (D₁
 नि) देयानि (for विधे') —^d) Ś₁ K₂ ३ D₁ धर्म
 (for धर्म) B₁ यत् (for तत्)

34 B₂ missing (of v 1 22) —^a) M₄ यद्य
 D_n 1 T₂ य च कंचिद् (for यश्च कश्चिद्) —^b) K₂
 M₂ शूद्रं शुश्रूषया (M₂ 'पुणा) वजेत् —^c) K₂ D_n T₁
 G₂ ३ कल्प्यां तेन, B₂ कल्प्य तेस्य; D₁ तस्या तस्य,
 D₂ M₂ कल्पा तस्य; G₂ कल्पां तेन (for कल्प्यां तस्य)
 K₂ om तु K₂ T₁ G₂-३ तस्याहुर, V₁ B₀ ५ ते
 वाहुर, D_a तैराहुर, D_n ते प्राहुर (for तेनाहुर)
 B₁ आकल्पातस्य तस्याहुर, D₀ G₁ कल्पातस्य सु (G₁ कृ-
 तेनाहुर —^d) B₁ व्रत, D_a 2 वृत्ति T₂ G₁ व्रह्म
 विदो (for धर्म) —^e) Ś₁ (orig) K₂-५ V₁ B₀ ५-५
 D T G₂-३ M [s] नपत्याय; G₁ [s] नवेदाय (for सपे
 ताय) B₁ देयपिण्डकयात्पाप (sio) —^f) G₁ हर्तव्यौ
 (for म') T₂ बृद्धि, G₁ बृद्ध, C_a बृद्ध (as in
 text) V₁ विह्वलौ (for दुर्वलौ)

35 B₂ missing (of v 1 22). —^a) K₂ D_n
 G₁ M₂ तु न, B₂ ३ D₁-५ ५ ५ ५ न च; T G₂-३ न
 हि (for च न) D₁ हर्तव्यो, T G₂-३ भर्तव्यो, G₁
 हतव्यो (for हातव्यो) —^b) G₁ हर्ता कस्याश्चिदापदि
 —^c) T₂ G₁ M अधिकारेण, C_a अतिरेकेण (as in
 text) G₁ हर्तव्यो (for म') —^d) D_a 1 भद्रा,
 D₁ C_a भर्ता M₂ द्रव्य, M₄ (sup in as in
 text) शूद्र (for द्रव्य) — With 35', of Manu

8 117^{cd} —^a) B₁ स्वमस्ति, M₁ ३ हि स्वमस्य (for
 'मस्ति) —^b) K₂ ३ V₁ B (B₂ missing) D (except
 D₁) G₁ हि स (for ह्यसौ) C_a भर्तृहार्यधना ह्यसौ,
 Cap 'धनो हि स

36 B₂ missing (of v. 1 22) —^a) D₁ उक्त
 —^b) Ś₁ यज्ञस्य; D₁ धर्मस्य, G₁ यजुस्य. Ś₁ (orig)
 K₁ तप्तेव, Ś₁ (by corr) K₂ ३ T₁ G₁ ३ ३ M₁ ३ ३
 त्रयेव; K₂ ५ V₁ B (B₂ missing) D_a D_n D₂ ३
 ५-५ M₂ तस्य च; D_n २ तस्यैव, D₁ स्वाहेव, G₂
 त्रयेव (for त्रयेव as in D₁ T₂) —^c) K₄ V₁ B
 (B₂ missing) D_a D_n D₁-५ ५ ५ ५ वपद्गारी, K₂
 D₁ १ T₁ G₁ ३ ३ -नमस्कार- (K₂ 'रे; D₁ G₁ 'रो) (for
 'स्कारौ) —^d) D₁ मन्त्र. G₁ शूद्रो (for शूद्रे) K₁
 विधेयते K₂ ५ V₁ B (B₂ missing) D (except D₁ १)
 मन्त्र शूद्रे न विद्यते (D₁ धीय)ते, Madras Ed मन्त्र शूद्रे
 न हीष्यते.

37 B₂ missing (of v 1 22). —^a) K₂ नान्य,
 V₁ B (B₂ missing) D_a D_n D₂ ३ ५ ५ ५ C_v तस्मात्
 (for ताभ्यां) K₂ परद्र (for शूद्र) C_a v cite
 पाकयज्ञैर (as in text) —^b) B₁ यजेतु, D₂ यजत
 V₁ B₀ ५-५ D_a D_n D₂ ५ ५ ५ ५ M₄ C_v [अ]व्रतवान्
 (for व्रत) D_a न यजेद्ब्रतवान्स्वय. — D₁ om
 37^e-40^b. —^c) T₁ M₁ ३ पूर्ण, C_v पूर्ण (as in text)
 Ś₁ K₁ पात्रमयाम्, T₁ G M पात्रमयाम्, C_a v
 पात्रमयीम् (as in text) —^d) K₂ दक्षिणात्, B₁
 D_a 2 D₂ T₂ दक्षिणं (B₁ 'णा; T₂ 'ण), G₁ भक्षण

38 Cf Gobhala Grhyasūtra 1 9 12 B₂ miss
 ing (of v 1 22). D₁ om 38 (of v 1. 37) —^a)
 Ś₁ K₁ ३ ३ पुरा वैजान (K₁ ३ 'व)नो, B₄ m शूद्र
 पौजवनो, D₁ शुद्धो वैभवनो, D₂ शुद्र पौजक*, T₁
 G₂ ३ M शूद्र पैलवनो —^c) Ś₁ K₂ ऐन्द्र (K₂ 'द्रा)
 चैन, K₁ ऐन्द्रायौ न; B₁ 'त्रेन, B₁ D_n 2 D₂ ५ ५
 M₄ C_v 'इयेन; D_a 1 इन्द्रायेन; D₁ ऐन्द्रायेन, D₁

ऐन्द्राग्नेन विधानेन दक्षिणामिति नः श्रुतम् ॥ ३८
 अतो हि सर्ववर्णानां श्रद्धायज्ञो विधीयते ।
 दैवतं हि महच्छ्रद्धा पवित्रं यजतां च यत् ॥ ३९
 दैवतं परमं विप्राः स्वेन स्वेन परस्परम् ।
 अयजन्निह सत्रैस्ते तैस्तेः कामैः सनातनैः ॥ ४०
 संसृष्टा ब्राह्मणैरेव त्रिषु वर्णेषु सृष्टयः ।
 देवानामपि ये देवा यद्भूयुस्ते परं हि तत् ।

तस्माद्वर्णैः सर्वयज्ञाः संसृज्यन्ते न काम्यया ॥ ४१
 ऋग्यजुःसामवित्पूज्यो नित्यं साद्देवचद्विजः ।
 अनृग्यजुरसामा तु प्राजापत्य उपद्रवः ॥ ४२
 यज्ञो मनीषया तात सर्ववर्णेषु भारत ।
 नास्य यज्ञहनो देवा ईहन्ते नेतरे जनाः ।
 तस्मात्सर्वेषु वर्णेषु श्रद्धायज्ञो विधीयते ॥ ४३
 स्वं दैवतं ब्राह्मणाः स्वेन नित्यं

C 12. 231A
 D 12. 60. A
 K 12. 50. 4

ऐन्द्राग्नेन (for ऐन्द्राग्नेन) Bo ६ ऐन्द्राग्नेन विधिना
 — After 38, V1 B1 ins 136*

39 B2 missing (of v 1 22); D7 om 39
 (of v. 1 37) V1 B1 om 39^a —^a) Dn1 T2
 यतो; D1-3 ६ ० ८ M2 ततो, G1 हतो (for अतो)
 Da2 सर्वविधाना (for 'वर्णानां) — V1 B1 ins after
 38 Bo ६-६ Da Dn D2 ६ ० ८, after 39^a

136* यज्ञस्तस्यैव भारत ।

अग्ने सर्वेषु यज्ञेषु

[(L 1) Cf. v 1 36^b. V1 B1 om line 1. — (L
 2) B1 अग्ने V1 B1 Da1 Dn2 वर्णेषु; Da1 वर्णानां
 (for यज्ञेषु). D० अग्ने यज्ञेषु सर्वेषु]

—^b) D2 श्रद्धावाज्ञो; D० ६ श्रद्धापक्षो; M1 श्रद्धायज्ञो
 (for श्रद्धा) —^c) Da D० च (for हि) D1 T1
 G2-4 M2 ४ पर (for महच्छ्रद्धा) T2 G1 दैवं हि परम
 श्रद्धा —^d) D1 जयतां; G1 यच्छतां (for यजतां)
 K० ६ D१ मर्तं; Bo ६ ६ Da2 S (except T2) च तत्
 (for च यत्) Da1 पवित्र यजयांचरत् (corrupt).

40 B2 missing (of v 1 22), D7 om 40^b (of
 v 1 37) —^a) D1 देवतं (for दैवतं). Dn G१ हि
 पर (for परमं) —^b) T2 स्वे स्वेन च (for स्वेन
 स्वेन). D2 परं परं. —^c) Da2 अव्यजन्; M1 अज
 यत् (for अयजन्) D7 T1 G2-4 यज्ञैस्ते (for सत्रैस्ते)
 —^d) D1 कामैः सर्वैः (for तैस्ते कामैः) Dn समाहितैः;
 D१ समालनैः; M2 द्विजातय (for सनातनैः)

41 B2 missing (of v. 1 22), B1 om 41
 —^a) K१ संसृष्टा, D1 संसृष्टा; T2 G1 संसृष्टा (for
 संसृष्टा) D7 ब्राह्मणाश्च Da वर्णाश्च; D7 चैव
 (for एव) Ca संसृष्टा ब्राह्मणवर्णानां —^b) D१
 transp त्रिषु and वर्णेषु —^c) D1 M1 ६ ४ से देवा;
 D7 T1 G1 ६ ४ देवा यद्; T2 देवाय (for ये देवा)

—^a) G1 om यद् Dn2 D० ६ ० ऊचुस्त (Dn2 'स्ते)
 (for भूयुस्ते) K1 ६ Bo ६-६ Da Dn D० ६ ० T2 G1
 M1 ६ हि तत्; K० तत् (for हि तत्) D7 T1 G० ४
 भूयुस्ते परम हि तत् —^c) M वर्णा (for वर्णैः). Ś1
 K1 ४ V1 D1 सर्ववर्णा; Da1 सर्वज्ञानैः; Da2 सर्वज्ञाना,
 D7 T G तु धर्मज्ञाना, M सर्वधर्म (for 'यज्ञाना).
 —^d) K१ संसृज्यते, Da संसृजते, D7 संसृजते Ś1
 [s]ज्ञकाम्यया, K1 [s]ज्ञकाम्यया, D1 न काम्यया,
 D7 T2 G1 M2 ४ न कामत (for न काम्यया).

42 B2 missing (of v 1 22). —^a) D० ६ ६
 सामवत्. K1 पूज्या, G१ प्राज्ञो (for पूज्यो) —^b)
 M1 नित्य (for नित्य) D7 T G दै (G1 २ दे)वत,
 M1 ६ वेदविद् (for देववद्) —^c) K1 Dn2 असा
 मात्, M३ असाग्ना Ca अनृग्यजुरसामा (as in text)
 K० ६ V1 B (B2 missing) D (except D1 १) च (for
 तु) K२ अनृग्यजु च सामा च —^d) M1 प्रजापत्य
 Ca as in text ॐ Cb अनृग्यजुरसामा ऋत्वेदादिशून्य
 प्राजापत्य उपद्रव विधातृकृत उपद्रव उपवात । पूर्वविधो
 ब्राह्मणो निष्फलजन्मेति भाव । ॐ

43 B2 missing (of v 1 22) —^a) D१ यज्ञे
 K० D१ वै श्रद्धया (for मनीषया) B1 याज्ञसेनीपया
 तात (sic) —^b) G1 सर्वे (for सर्व) — After
 43^a, D१ reads 12 61 7^a-21^b —^c) G१ नास्या
 K1 ४ D1 यज्ञहतो, K० ६ V1 Bo ६-६ Da Dn 'कृतो,
 D० ६ 'स्पते, D० ६ 'स्य ते; D१ विप्रकृतो; D7 G1
 यज्ञहतो; D० यज्ञ कृतो; T1 G० ४ M1. ६ ४ यज्ञहणो
 (M1 ६ 'णा; M१ 'णो) (for 'हनो) Cnp नास्य यज्ञ
 स्य ते Bo देयं, D१ देवो, T१ देव B1 नास्य चिन्म
 कृतो द्वेव. —^d) D1 रोहते, D० ईहते —^e) Dn
 T१ तत् (for तस्मात्) D1 T१ यज्ञेषु (for वर्णेषु)

44 B2 missing (of v 1 22) —^a) K०
 D१ १ ६ T1 G० ४ स्व (for स्व) M1 ६ देवत K1 ४
 V1 B (B2 missing) D (except D1) S (except

C 12. 2314
B 12. 60 46
K. 12. 59 49

परान्वर्णानयजन्नेवमासीत् ।
"आरोचिता नः सुमहान्स धर्मः
सृष्टो ब्रह्मणा त्रिपु वर्णेषु दृष्टः ॥ ४४
तस्माद्ब्रह्मणा ऋजवो जातिधर्माः
संसृज्यन्ते तस्य विपाक एषः ।
एकं साम यजुरेकमृगेका
विप्रश्नैकोऽनिश्चयस्तेषु दृष्टः ॥ ४५

अत्र गाथा यज्ञगीताः कीर्तयन्ति पुराविदः ।
वैखानसानां राजेन्द्र धृतीनां यष्टुमिच्छताम् ॥ ४६
उदितेऽनुदिते वापि श्रद्धानो जितेन्द्रियः ।
वह्निं जुहोति धर्मेण श्रद्धा वै कारणं महत् ॥ ४७
यत्स्कन्नमस्य तत्पूर्वं यदस्कन्नं तदुत्तरम् ।
बहूनि यज्ञरूपाणि नानाकर्मफलानि च ॥ ४८
तानि यः संविजानाति ज्ञाननिश्चयनिश्चितः ।

G₁ ब्राह्मण (for ब्राह्मणा). K₈ om (hapl) from स्वेन up to ब्रह्मणा (in 44^d) K₅ तेन; D₂ s o तेन (for स्वेन) C_v स्वं वैचत नारायणम् । स्वेन तदीय ब्रह्मणे । C_v —^b) D₃ परे, D₇ पर (for परान्) Da₁ परान् (for वर्णान्) Ś₁ नयुजन्, K₁ M₁ न यजेन्, K₈ s M₈ नयजन्, V₁ D_n D_n नायजे (V₁ D_n 'ज'न्, B₁ यजन्, D₂ s o s M₄ C_v आयजन् (for अय) K V₁ B₀ s s s D_n D_n D₂ s s o s T₂ M₂ नैवम् (for एवम्). —^c) Ś₁ K₁ s अरोचितार, K₈ s D₁ आरोचितार; C_v अधरो चितान. (for *आरो चितान) K₁ स सृष्टो; K₂ स दृष्ट; K₄ सुदृष्ट; D₁ सुमृष्टो (for स धर्म) C_{np} वैश्य (for धर्म). K₈ परोचितान् सुदृष्टो धर्म, V₁ B₀ s-s D_n D₂ s (before corr) s. o. s अध (B₀ s 'प'रो चितान संसृष्टो (B₀ 'पृक्तौ) वैश्यो, B₁ आधरोचित* संसृष्टो वैश्यो, D_n अपरोपि तस्य ब्राह्मणसशि (Da₂ 'श्रि)वात्मा, D₈ (by corr sec. m) वैतानिक प्रवरो ब्राह्मणस्य; D₁ अरोचितान सुमहासुसृष्टे; D₇ T G M₁ s आरोपितानस्त्वथ (G₁ 'स्त्वथ; G₂ 'स्वधि) तत्र सृष्ट. (T₂ दृष्टे; M₁ s दृष्टो); M₂ s अरोचिता (M₄ अधरोपि) नस्त्वथ तत्र दृष्टो. —^d) K₁ om (hapl) सृष्टो K₁ ब्राह्मणस; K₂ s D₁ s यो ब्राह्मणस, K₄ यो ब्राह्मणा, V₁ m T₁ G₂-4 तस्माद्ब्रह्मणस, B₀ ब्राह्मणस; D₇ T₂ G₁ M न ब्राह्मणस (for सृष्टो ब्रह्मणा). D₁ वेदेषु (for वर्णेषु) V₁ m श्रेष्ठ; D₇ T₁ G₈ s M सृष्ट; T₂ G₁ राजन् (for दृष्ट) K₃ त्रिवेदेषु वर्णेषु दृष्ट, V₁ B₁ s-s D_n D₂ s (before corr) s. o. s ब्राह्मण (D_n 'णा)स्त्रिपु वर्णेषु यज्ञसृष्ट (V₁ न यज्ञसृष्टि; B₁ यज्ञो दृष्ट, B₅ यज्ञदृष्ट), D_n तस्माद्ब्रह्मणा त्रिपु लोकेषु दृष्टा (Da₂ 'ष्ट), D₈ (marg. sec m) तेनैवासी सर्ववर्णेषु सृष्ट — After 44, B₄ ins 138*. D₁ ins. after 44.

137* संसृज्यो वै ब्राह्मणस्त्रिपु वर्णेषु दृष्ट ।

45 B₂ missing (of v. 1 22). —^a) D₇ वर्णो;

T₂ G₁ वर्णाद् (for वर्णो). Ś₁ K₂ s D₁ ऋजवो (D₁ 'द्यो); K₈ सुवतो; D₇ जतवो; T G बहवो, M₁ ऋजवो (for ऋजवो) K₁ D₁ s T G जातिधर्मा; K₁ s D₂ जातिधर्मा, V₁ B₂ s D_n D₂ s o s जातिधर्मा, T₂ G₁ राजधर्मा, M जा (M₂ जा)तिधर्मे (for 'धर्मा) B₁ तस्माच्छ्रिपु वर्णेषु राजा राजा त्रिवर्णा. —^b) B₁ स संसृज्यते; D_n संसृज्यते; D₁ संसृज्ये* B₁ s s D_n D₂ s s o s विकार एव (for विपाक एष). — For 45^{ab}, B₀ s subst. B₁ ins. after 44

138*

तत वै जातिधर्म ।

संसृज्यते तस्य वै कोप एष ।

[Ca cites तत वै जातिधर्म संसृज्यते, and also कोप एष (as above)]

—^a) Ś₁ K₁ एष, D₁ अथर्व- (for एक) K₂ s D₁ एकमृगेप (K₄ 'प', D₁ 'पा), K₅ एकज्ञमेको, B₁ एक *शेका; D_n एकमृगैका (for 'मृगेका) —^d) K₄ विप्राश् B₁ s-s Da₁ D_n D₂ s s o s [s]निश्चये, T₁ G₂-1 [s]निश्चयस् (for ऽनिश्चयस्) K₂ s तस्य, M₂ स्तेप (for तेषु) V₁ B (B₂ missing) Da₁ D_n D₂ s s o s G₄ सृष्ट (for दृष्ट) Da₂ विप्रश्नैको निश्चयेषु प्रसृष्ट

46 B₂ missing (of v. 1 22) —^a) B₁ अनु- (for अत्र). D₇ या या (for गाथा). D₇ S पुरा (for यज्ञ). —^c) K₈ D₁ वैपानसाना, Ca वैखा (as in text) —^d) K₅ प्रष्टम् (for यष्टम्)

47 B₂ missing (of v. 1 22) —^a) K₁ उदितो K₄ नापि, V₁ B₁ D_n D₂-5 वापि (for वापि) M₁ s उदितोनुदितो वापि. —^c) K₈ s D₁ अमीन् (for वाह्निं) —^d) K₅ श्रद्धादि, D₂ s (marg sec m as in text) s o श्रुत्वैवं (for श्रद्धा वै) D_n D₁ करण

48 B₂ missing (of v. 1 22) —^a) G₁ य (for यत्). K₄ सर्व (for पूर्व) C_v as in text. —^b)

द्विजातिः श्रद्धयोपेतः स यष्टुं पुरुषोऽर्हति ॥ ४९
स्तेनो वा यदि वा पापो यदि वा पापकृत्तमः ।
यष्टुमिच्छति यत्रं यः साधुमेव वदन्ति तम् ॥ ५०
ऋषयस्तं प्रशंसन्ति साधु चैतदसंगयम् ।

सर्वथा सर्ववर्णैर्हि यष्टव्यमिति निश्चयः ।
न हि यज्ञसमं किञ्चिन्निषु लोकेषु विद्यते ॥ ५१
तस्माद्यष्टव्यमित्याहुः पुरुषेणानस्यता ।
श्रद्धापवित्रमाश्रित्य यथाशक्ति प्रयच्छता ॥ ५२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पण्डितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

६१

भीष्म उवाच ।

आश्रमाणा महाबाहो शृणु मत्पराक्रम ।

चतुर्णामिह वर्णानां कर्माणि च युधिष्ठिर ॥ १
वानप्रस्थं मैक्षचर्यां गार्हस्थ्यं च महाश्रमम् ।

C. 12. 2325
E. 12. 61 2
K 12. 60. 2

D₁ यद् (for उद्) D₁ यद्व्यम्कन्न उत्तर C, as in
text & Cn सम्कन्न यथाग्निषि हुत्म् । ॐ —^a) G₁
कर्माणि (for रूपाणि)

49 B₂ missing (cf v l 22) —^a) V₁ B (B₂
missing) Da Dn D₂ : c c s संप्र, D₁ T₁ G₁-1 M₂
म वि (for सवि) —^b) K₂ : Da D₁ T₁ G₂ : M₁ 2
ज्ञान (K₂ 'ने, T₁ G₂ : 'नी) निश्चित (Da₂ 'त्य) निश्चय
— K₂ om. 49'-50' —^c) T₂ G₂ : द्विजाति —^d)
Dn. सयष्टु, D₂ स यष्टु

50 K₂ om 50¹⁰ (cf v l 49) —^b) D₁
वित्तम (for कृत्तम) —^c) K₁ यज्ञे K₂ M₁-3 हि,
D₁ म (for य) D₁ यष्टुमिच्छति यत्र हि (sic)
—^d) D₁ त्व (for तम्)

51 —^a) Ś₁ K₁ : 4 D₂ तु, D₁ च (for स)
Dn₂ प्रशंसति — K₂ om. 51^b —^b) K₁ जन्मचर्यं,
D₁ 'शय K₂ D₁ साधुमेव न मंदाय —^c) D₁
स यथा (for सर्वथा) K₁ सर्ववर्णैर्हि; V₁ B D₂
Dn D₂ : 2. 2-3 T₂ G₂ : M₁ सर्वथा वर्णैः; T₁ G₂ :
सर्ववर्णैश्च (for 'वर्णैर्हि) K₂ : D₁ त्रिभिर्वर्णैस्तु (D₁
'श्च) यष्टव्यम् —^d) Bo. न भुत्त, Dn निर्णय (for
निश्चय) K₂ : D₁ हृति वेदेषु निश्चय (K₂ 'य)

52 —^a) Dn₂ यस्माद् (for तं) D₁ S (except
M₁) एव (for इति) —^b) K₂ Da D₁ [अ]नुसूयता
(Da 'ता); T₁ G₂ : [अ]नुसूयता, M₁ विज्ञानता — D₂
om 52¹⁰ —^c) Ś₁ K₁ : D₁ श्रद्धा (for श्रद्धा) Ś₁
पवित्राम् D₁ क्षामाय (for क्षाश्रित्य) —^d) Ś₁ K₁
: 4 B₁ D₁ प्रयच्छति, Da G₂ M₁-3 प्रयच्छता (G₂ 'त,

M₂ 'ते, M₃ 'या), V₁ Dn ययेच्छया, D₁ प्रय
स्त (for 'च्छता)

Colophon — Sub-parvan Ś₁ K V₁ B Da Dn
D₁-3 —¹ T₂ G₂ : 4 M राजधर्म — Adhy name
T₁ G₂ : M₁-3 वर्णधर्म — Adhy no (figures,
words or both) K₂ D₁ S 61, B₂ Da₁ Dn 60 (as
in text), B₁ 59, D₂ c 58 — Śloka no Dn₁
54; Dn₂ 55

61

1 D₂ om the ref —^b) Dn₂ D₁ : G₂ पराक्रम
(D₁ 'म) —^c) K₂ D₁ अपि कर्माणि; K₂ : V₁ B
Da Dn D₂ : c c s M₁ : अपि (K₂ M₁ : इह) नामानि;
D₁ T G M₂ : नामधेयानि (for इह वर्णानां) D₁ चतु
वर्णामि वर्णानां (sic) —^d) K₂ वर्णाना, D₁ वर्णन
(for कर्माणि)

2 —^a) K₁ वानप्रस्थां, K₂ वानप्रस्थ; B₂ M₁ : 4
वानप्रस्थ्य (for 'प्रस्थ) K₂ Da₂ D₁ : मैक्ष्यचर्यां, K₂
V₁ B₁-5 Da₁ Dn D₂ : c c s मैक्ष्यचर्यां, K₂ D₁ G₁
मैक्षचर्या, K₂ G₁ M₄ 'चर्या; Bo च मैक्ष्य च (for
मैक्षचर्यां) —^b) D₁ : c M₁ : 3 गार्हस्थ्यं (for 'स्थ्य)
T₁ G₂-4 तथा गार्हस्थ्यमाश्रम —^c) K₂ : T₂ G₂ : 4
M₁ : 4 चाहुश्च, D₁ चाहुश्च (for प्राहुश्च) —^d) K₁
D₁ ब्रह्मणैश्च Da₁ कृत, Dn₂ ब्रतं (for कृतम्) D₁
S चतुर्यं ब्रा (D₁ G₁ M₁ : 4 ब्र) ह्यणेरित

3 —^a) K₂ जन्मकारण, K₂ वानप्रस्थ *; V₁ B Dn

ब्रह्मचर्याश्रमं प्राहुश्चतुर्थं ब्राह्मणैर्वृत्तम् ॥ २
जटाकरणसंस्कारं द्विजातित्वमवाप्य च ।
आधानादीनि कर्माणि प्राप्य वेदमधीत्य च ॥ ३
सदारो वाप्यदारो वा आत्मवान्संयतेन्द्रियः ।
वानप्रस्थाश्रमं गच्छेत्कृतकृत्यो गृहाश्रमात् ॥ ४
तत्रारण्यकशास्त्राणि समधीत्य स धर्मवित् ।
ऊर्ध्वरेताः प्रजायित्वा गच्छत्यक्षरसात्मताम् ॥ ५
एतान्येव निमित्तानि मुनीनामूर्ध्वरेतसाम् ।
कर्तव्यानीह विप्रेण राजन्नादौ विपश्चिता ॥ ६
चरितब्रह्मचर्यस्य ब्राह्मणस्य विशां पते ।

D1-8 5 6 8 जटाघ(D1 2 0 'घा)रण , D4 7 S (except T2 G1) चूडाकरण (for जटाकरण) —^b) D8 अवाप्य — D4 om. from 3^d up to वान (in-4°) —^a) D1 S वेदान् (for वेदम्)

4 D1 om up to वान (cf. v 1 3) —^b) Ś1 K1.4 [अ]थात्मवान्, Da D2 0 [अ]प्त्वा, D1 lacuna, D1 S विनीत (for आत्मवान्) Da1 सजत्तन्द्रिय —^a) G2 गृहकृत्यो (for कृतकृत्यो). D7 गृहाश्रमी.

5 ^a) M2 तदा (for तत्र). K1 -शस्त्राणि —^b) Dn2 समाधित्य. T2 G1 च (for स) —^c) Dn2 T2 ऊर्ध्वरेता (T2 'त'). Ś1 K1 प्रजनयित्वा, K8 प्रजाग* * * K6 V1 B Da Dn D2 8 8 8 प्रजयित्वा (Dn2 'तो'); D4 7 S प्रजा हित्वा (for प्रजायित्वा) —^a) = 9^d Ś1 K2 4 Da D1 [अ]क्षरसात्म्यतां; K8 Dn2 D4 G2 'सात्म्यतां; D7 'सम्यतां (for 'सात्मताम्)

6 ^a) K1 विशित्तानि (for निमि') —^c) K1 कर्तव्यानीय, K2 'नीति, K6 'नीव (for 'नीह). Ś1 K1 2 4 विप्रेन्द्र (for विप्रेण) —^a) K1 राजन्नामौ विपश्चिता (sio)

7 ^a) D4 चरितं (for चरित) B4 (marg as in text) ब्रह्मचर्यस्य (for ब्रह्म') — D4 reads 7^e-21° after 12 60. 43^{oo} —^c) K4 D1 4 0 भैक्ष्य (K1 ब्रह्म, D4 भिक्षु) चर्यास्वधी (D0 'घा)कार, Da M2 भैक्षचर्या अधी (M2 'र्यास्वधि)कार, G1 भैक्षचर्यस्वधकार: —^a) K1 प्रशस्त्रा; K6 प्रशस्तम् D2 ह्व (for ह्ह) Da मोक्षिणी; D4 'ण (for 'ण) D7 S प्रशस्तो देह-मोक्षणे

8 For the sequence in D4, of v 1 7. —^a) D4

भैक्षचर्यास्वधीकारः प्रशस्त इह मोक्षिणः ॥ ७
यत्रास्तमितशाथी स्यान्निरधिरनिकेतनः ।
यथोपलब्धजीवी स्यान्मुनिर्दान्तो जितेन्द्रियः ॥ ८
निराशीः स्यात्सर्वसमो निर्भोगो निर्विकारवान् ।
विप्रः क्षेमाश्रमं प्राप्तो गच्छत्यक्षरसात्मताम् ॥ ९
अधीत्य वेदान्कृतसर्वकृत्यः
संतानमुत्पाद्य सुखानि भुक्त्वा ।
समाहितः प्रचरेद्दुश्चरं तं
गार्हस्थ्यधर्मं मुनिधर्मदृष्टम् ॥ १०
स्वदारतुष्ट ऋतुकालगामी

येत्र (for यत्र) —^b) V1 B0-3 4 m Da Dn D2 8 5 0 8 निराशीर् (for निरामिर्) K6 निराशीश्चानिकेतन —^c) V1 -जीव D7 S यथालब्धोपजीवी (D7 M2 'व') स्यान् —^a) K1 हवि; D1 मुनि. T2 G1 तथा वै विजितेन्द्रिय

9 For the sequence in D4, cf. v 1 7 —^a) D7 S निराशीर्निर्ने (D7 'नेन) मस्कारो —^b) D1 निर्भरो, D7 निर्द्वंद्वो, T1 G2 8 निर्भरो, G2 निर्भोगो (for नि भोगो) K1 निर्भोगो निविकाशान (sio) —^c) D1 क्षिप्र (for विप्र) K4 क्षेपाश्रम, D1 क्षप्रा'; D2 8 5 1 मोक्षा' (for क्षेमा') B4 m प्राप्य, G1 प्राप्ते Ś1 K1 क्षिप्रक्षेपाप्रस प्राप्तो —^a) = 5^d K1 (sup in sec m) [अ]मर- (for [अ]क्षर-) Ś1 K2 4 V1 Da D1 -सात्म्यता; K1.8 8 D4 T1 G2-4 सात्म्यता, D7 -संमतां (for -सात्मताम्)

10 For the sequence in D4, of v 1 7. —^a) K1 वेदा K1 -सर्वकृत्ता —^b) D4 सुवान्समुत्पाद्य (for संतानमु') M1 सुखा हि (for सुखानि) Dn2 G1 भुक्त्वा —^c) M4 समाहित B1 प्राचुर- (for प्रचरेद्) V1 B0 1.3-5 Da D2 8 8 8 दुश्चर यो (V1 Da तपो); B2 Dn D1 दुश्चर यो (for 'रं तं) —^a) V1 B2 Da गृहस्थ, D1 गार्हस्थ्यं (for गार्हस्थ्य) K1 -दृष्टं, Da दृष्ट, Dn -दृष्ट, D1 -तुष्ट, G1 -दृष्ट (for दृष्टम्) B1 गार्हस्थ्यधर्मं विधिवत्प्रदिष्टं; D7 गार्हस्थ्यं धर्मदृष्ट द्विजैर्दृष्टं.

11 For the sequence in D4, of v 1 7 —^a) All MSS (except Ś1 K1 4 5) त्वु (D1 ह्यु) तु- (for ऋतु) —^b) D4 -जडो (for शडो). Ś1 K1.2.4 नियोगसेवी

नियोगसेवी नशठो नजिहः ।
 मिताशनो देवपरः कृतज्ञः
 सत्यो मृदुश्चानृशंसः क्षमावान् ॥ ११
 दान्तो विधेयो हव्यकव्येऽप्रमत्तो
 'अन्नस्य दाता सततं द्विजेभ्यः ।
 अमत्सरी सर्वलिङ्गिप्रदाता
 वैताननित्यश्च गुहाश्रमी स्यात् ॥ १२
 अथात्र नारायणगीतमाहु-
 र्महर्षयस्तात महानुभावाः ।
 महार्थमत्यर्थतपःप्रयुक्तं

तदुच्यमानं हि मया निबोध ॥ १३
 सत्यार्जवं चातिथिपूजनं च
 धर्मस्तथार्थश्च रतिश्च दारे ।
 निषेवितव्यानि सुखानि लोके
 ह्यस्मिन्परे चैव मतं ममैतत् ॥ १४
 भरणं पुत्रदाराणां वेदानां पारणं तथा ।
 सतां तमाश्रमं श्रेष्ठं वदन्ति परमर्षयः ॥ १५
 एवं हि यो ब्राह्मणो यज्ञशीलो
 गार्हस्थ्यमध्यावसते यथावत् ।
 गृहस्थवृत्तिं प्रविशेद्य सम्य-

C 12. 2339
 B 12. 61 16
 K. 12. 60 16

अशठो विजिह्व -^a) K₁ पिताशनो, D₁ मिताशनो
 K₂ D₁ S (except G₂ ३) देवपरः, D₁ देवकृतः; D₂
 'रत्', D₁ वेदपरः; D₂ देववर (for देवपर)
 -^d) K₃ सत्यो (for सत्यो) G₁ [s]नृत्तश्च (for
 मृदुश्च)

12 For the sequence in D₁, cf. v 1 7 -^a)
 B₁ शातो, D₁ शातोर् (for दान्तो) S₁ विधीयो, G₁
 विधेया K₂ D₁ S (except M₂) हव्यकव्य- (for 'कव्ये)
 K₁ [s]प्रसुक्तो, D₂ प्रसतो, D₂ ३. ६ [s]प्रमत्तः, D₂
 'शक्तः, D₁ 'मत्तेर्, D₂ 'वृत्तो (for 'मत्तो) -^b)
 S₁ K₁ २. ३. ६ Bo Dn D₁ M₁ ह्यन्नस्य, K₂ D₁ T₂ G₁
 धान्यस्य, V₁ B₂ ३. ६ D₁ ३ T₁ G₂-३ M₁-३ [s]याच्च (D₁
 'न्य')स्य, B₁ *स्य, B₂ [अ]र्थन्नस्य, D₁ पात्रस्य,
 D₂ २. २. ६ शात(D₂ 'ता)श्च (for 'अन्नस्य) -^c)
 K₂ B₁ २ D₂ ३. ६ ३ G₁ सर्वैर्लिङ्ग-, B₂ ३ 'लिङ्गे, D₂
 D₂ D₁ T₁ G₂-३ M₁ ३ ३ 'लिङ्गी; D₁ 'लिङ्ग, T₂
 सत्यैर्लिङ्गी (for सर्वैर्लिङ्गि-). Ca cites सर्वैर्लिङ्गिना
 -^d) K₁ वै भाव (for वैतान) G₁ -नित्यस्य (for
 नित्यश्च) Ca cites वैताननित्या K₂ गुहाश्रित, M₁ ३
 'श्रमः (for 'श्रमी) D₁ वै तानि लिङ्गानि गुहाश्रिता
 स्यु

13 G₁ om 13^a-14^b For the sequence in D₁,
 cf. v 1 7 -^a) D₁ अयाग्ने (for 'त्र). D₂ नारा
 यणेनेदमाहु सुगीत -^b) K₂ D₁ तत्र (for तात)
 D₂ मनुप्रभावा (for महाहु) -^c) D₂ माहात्म्यम्,
 M₂ माहात्म्यम् (for महार्थम्) K₁ om., K₂ ३. ३ Dn
 अत्यत, D₂ अत्य सु (for अत्यर्थ-) D₁ D₁ -तम
 प्रयुक्त (D₁ 'क्त'), D₂ lacuna, D₁ अत प्रयुक्त (for
 तपःप्रयुक्तं) -^d) M₂ तम् (for तद्) S₁ K₁ २. ३

D₁ तु (for हि)

14 G₁ om 14^a (cf. v 1 13) For the sequence
 in D₁, cf. v 1 7 -^b) D₁ तयार्थेश्च, D₁ तदार्थश्च
 K₁ ३ D₁ च दाने, K₂ स्वदाने, K₂ ३ B₂ D₁ 7 T G
 (G₁ om) M₂ स्वदारे, V₁ Bo 1 ३-३ Dn D₂ ३. ३ ३
 स्वदारैः, D₁ च दारै (for च दारे) -^c) D₁ T G
 निषेव्यमाणानि (for 'वितव्यानि) -^d) B₁ सस्मिन्;
 D₁ D₁ यस्मिन्, M₂ अस्मिन्, M₁ तस्मिन् (for
 ह्यस्मिन्) D₁ पर (for परे)

15 For the sequence in D₁, cf. v 1 7 -^b) K₂
 विद्यानां, B₁ देवाना (for वेदानां) K₂ V₁ B D₁
 Dn D₂ ३. ३ ३ ३ धारण (K₂ पालन) तथा, K₂ चानु
 धारणं, K₂ D₁ 7 S चानुपालन (for पारण तथा)
 -^c) K₁ ६ V₁ B D₁ Dn D₂ ३. ३ ३ ३ वसताम्,
 D₁ S सेवताम् (for सता तम्) D₁ G₁ आश्रम- (for
 आश्रमं) K₁ D₁ ज्येष्ठ (for श्रेष्ठ) D₁ स मा तमा
 श्रमे श्रेय

16 For the sequence in D₁, cf. v 1 7 -^a) D₁
 S एवविधो (for एव हि यो) D₁ ब्रह्मणो -^b)
 D₁ गार्हस्थ्यम् D₂ ३. ३ ३ ययार्थवत्, Ca यथावत् (as
 in text) K₂ गार्हस्थ्यधर्मं वसते यथावत् -^c) K₁
 गृहस्थ्यवृत्तिं, D₁ 'स्थवृद्धि- S₁ K₁ D₁ प्रतिशोध्य,
 K₂ प्रतिशोच्य, D₁ परिशोच्य, D₁ T G प्रतिग्राह्य, M₁-३
 च विशोध्य (for प्रवि) D₁ अस्मिन् (for सम्यक्)
 -^d) K₁ M₁ विशिष्ट (for विशुद्धं) D₁ परम्, D₂
 ३. ३ ३ पदम् (for फलम्) K₁ आमुते ज, B₁ D₁ T₁
 G₂-३ M₁ अमुते स, T₂ अमुते समा, G₁ आमुते
 समा (for 'ते स)

क्वर्गे विशुद्धं फलमाप्नुते सः ॥ १६

तस्य देहपरित्यागादिष्टाः कामाक्षया मताः ।

आनन्त्यायोपतिष्ठन्ति सर्वतोक्षिशिरोमुखाः ॥ १७

खादन्नेको जपन्नेकः सर्पन्नेको युधिष्ठिर ।

एकस्मिन्नेव *आचार्ये शुश्रूषुर्मलपङ्कवान् ॥ १८

ब्रह्मचारी व्रती नित्यं नित्यं दीक्षापरो वशी ।

अविचार्यं तथा वेदं कृत्यं कुर्वन्वसेत्सदा ॥ १९

शुश्रूषां सततं कुर्वन्गुरोः संप्रणमेत च ।

पट्टमस्वनिवृत्तश्च नम्रवृत्तश्च सर्वशः ॥ २०

न चरत्यधिकारेण सेवितं द्विपतो न च ।

एषोऽऽश्रमपदस्तात ब्रह्मचारिण इष्यते ॥ २१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

17 For the sequence in D₁, of v 1 7 —^a) D₁ परित्यागी D₁ S य (G₂ s M₁ s 4 त)स्य देहं परित्यज्य. —^b) Ś₁ K₁ s 4 इष्टा कामा सदाक्षया ; K₈ D₄ इष्टा कामा क्षयावहाः, D₁ T₁ G₈ 4 इष्टकामाक्षया म(G₁ 'यार्दि')ता, D₁ इष्टा कामा सदाज्ञय, D₁ T₂ G₁ M इष्टकामस्य कामिता (D₁ 'मदा', T₂ G₁ 'मत'), G₂ इष्टकामा क्षमा मता —^c) V₁ T₂ G₁ 4 M [उ]पतिष्ठते, D₁ 'तिष्ठति, T₁ G₈ 'कल्पते; G₂ 'कल्प्यते (for 'तिष्ठन्ति) D₁ आनन्य एव तिष्ठते —^d) D₁ -सुख

18 For the sequence in D₁, of v 1 7 —^a) K₁ खनन्नेको, K₈ V₁ B Da₂ D_n D₂ s s s स्मरं, K₆ ब्रह्मचारी, Da₁ स्वरलेको, D₁ खनन्नेको; D₁ S वसन्नेको (for खादं). B₂ यजन् (for जपन्). —^b) Ś₁ K₁ s s V₁ Da D_n D₂ सर्पन्नेको, Bo 1 s-s D₃ s s s M सर्वानेव (B₈ 'क); B₂ कुर्वन्नेको, D₄ सर्वानिति, D₁ T G सर्वान्वेदान् (G₁ 'द') (for सर्पन्नेको) M₂ युधिष्ठिर —^c) Bo एवस्मिन् (for एकं) Ś₁ K₁ 4 एवमाचार्ये, K₂ s s V₁ B D_n D₁-s s-s S एव चाचार्ये (D₁ 'र्ष'), Da एव वाचाप्ये, D₁ एव वाचार्ये (for एव *आचार्ये)

19 For the sequence in D₁, of v 1 7 —^a) D₁ G₄ व्रते तिष्ठन्, G₁ व्रतनित्यं —^b) D_n T₁ G₂ s M₁ s नित्य, D₂ lacuna (for नित्यं). K₈ s D₄ M भवेत् (for वशी) — After 19^{ab}, D₁ S ins .

189* गुरोश्चायाजुगो नित्यमधीयान सुयश्चित ।

[D₁ T₂ G₁ 2 M₈ तु (for सु)]

— D₂ s s s om. 19^{ab} —^c) K₈ अवधार्य; K₈ D_n परिचार्य; V₁ Bo 2-s Da D₈ प्रवि; B₁ सुवि; D₁ T₁ G₁-s अविचार्य, G₄ अपिचार्य (for अवि) V₁

तथा वेदान्, D₁ तथा वेद, D₈ ततो वेदं; D₁ T G M₁-s व्रतोपेत (T₂ M₁-s 'त'); M₁ गुरो कृत्य (for तथा वेद) —^d) V₁ B₂ M₁ नित्य कुर्वन्, D₁ कुर्वन्कृत्य (by transp) B₂ वशो; T₂ G₁ वदेत् (for वसेत्). V₁ तदा (for सदा)

20 For the sequence in D₁, of v 1 7 —^a) D₂ s s s कुर्यात् (for कुर्वन्) —^b) K₈ सप्रणयेन, D₁ प्रणमनेन; D₁ सप्रणमेव, T₁ G₈ 4 'मेन, G₂ 'तेन (for 'मेत) Da वा (for च) — After 20^{ab}, B₄ ins Ca oites

140* अनिकेतश्चरन्नेकं सर्वानेव युधिष्ठिर ।

[Ca अनि (v 1 'पि)रुद्धश्च (for अनिकेतश्च)]

—^c) K₁ s V₁ B (except Bo. s) Da D_n D₁ s G₁ पट्टकर्मसु (G₁ 'श्च) निवृत्तश्च (Da₁ 'त्तिस्वा, D_n 'त्तिश्च), D₂ s s s 'र्मं (D₈ 'र्मा) सुनिवृत्तिश्च, M₁ s पट्टकर्मभ्यो निवृत्तश्च, Ca पट्टकर्मा ह्यनिकेतश्च —^d) G₄ lacuna, M₁ s Ca सप्रवृत्तश्च (for नम्रवृत्) D₁ S सर्वत, Ca सर्वश (as in text)

21 For the sequence in D₁, of v 1 7 —^a) Bo s न चलति, D₁ T G M₁ s 4 नाचरति; M₂ न चाचरति (hypermetric) (for न चरति) V₁ Da [अ]भिचारेण; Bo 2 4 s [अ]तिभावेन (B₂ s 'रेण) (for [अ]धिकारेण) D₁ न नाप्यनधिकारेण —^b) K₈ s V₁ Bo 1 s-s Da D_n D₂ s s s s M सेवेत, D₁ सेविते, D₄ स्वसेत, D₁ सेवतो, T G सेवते (for सेवितं) K₁ B₁ द्विपता, K₂ V₁ T₁ G₂-4 द्विपते (for 'तो) B₂ सेवेत्तद्विहिते न च. —^c) Ś₁ K (except K₈) D₁ इति (for एषो) K₈ M₁ पदं, D₁ विधिस् (for पदस्) V₁ Da एषोश्चमस्तु पात्रस्व. —^d) D_n स विष्यते, D₁ इष्यति

६२

युधिष्ठिर उवाच ।

शिवान्सुरान्महोदकान्हिंसाँल्लोकसंमतान् ।
बृहि धर्मान्सुखोपायान्मद्विधानां सुखावहान् ॥ १
भीष्म उवाच ।

ब्राह्मणस्येह चत्वार आश्रमा विहिताः प्रभो ।
वर्णास्ताननुवर्तन्ते त्रयो भरतसत्तम ॥ २
उक्तानि कर्माणि बहूनि राज-
न्स्वर्याणि राजन्यपरायणानि ।
नेमानि दृष्टान्तविधौ स्मृतानि

क्षात्रे हि सर्वं विहितं यथावत् ॥ ३

क्षात्राणि वैश्यानि च सेवमानः
शौद्राणि कर्माणि च ब्राह्मणः सन् ।
असिँल्लोके निन्दितो मन्दचेताः

परे च लोके निरयं प्रयाति ॥ ४
या संज्ञा विहिता लोके दासे शुनि वृके पशौ ।
विकर्मणि स्थिते विप्रे तां संज्ञां कुरु पाण्डव ॥ ५
पदूर्मसंप्रवृत्तस्य आश्रमेषु चतुर्व्यपि ।
सर्वधर्मोपपन्नस्य संभूतस्य कृतात्मनः ॥ ६

C. 12. 250
B. 12. 62. 6
K. 12. 61. 5

Colophon — Sub-parcan Śi K V₁ B Da Dn₁
D₁-₁ S राजधर्म — Adhy name V₁ B₁ Dn₁
च (V₁ चा) नुराधर्मधर्म, Da चानुराधर्म्यधर्म, D₁ चा
नुराधर्मिक, T₁ G₂-₄ आधर्मलक्षण, M₁ स जाधर्मधर्म,
M₂ आधर्मधर्मोधिकारे ब्रह्मचारिधर्म — Adhy no
(figures, words or both) K₁ D₁ S 62, B₁ s
60, Da Dn₂ 61 (as in text), D₂ s 59 — Śloka
no Dn D₂ 21

62

1 D₂ om the ref — ^a) K₁ शिवान्सुरां; V₁
शिवान्सर्वान्, B₁ शिवान्सुखान् (for 'न्सुखान्') D₁
शिवान्सुखान्महोदकान्, D₁ T₁ G₂ s M₁ s s पुन शिवा
न्महो (D₁ G₂ 'वा महो, M₁ s s 'न्सुखो'दकान्, T₂
G₁ s पुनर्जागत्तमको (G₂ 'न्महो'दकान् — ^b) Śi K₁
Dn₂ न हिंसात्, K₁ प्रहिंसान्, Da D₂-c आहिंसात्,
D₁ 'स्यात् (for 'ज्ञान्') D₁ लोकमसतान्, D₁ कोक
ममवान्, M₂ लोकसमितान् K₃ घटे लोकेषु समवान्
— ^d) T₂ सुखोदयान् (for सुखावहान्)

2 D₂ om. the ref. — ^a) K₂ D₂ [पु]व, V₁ B
Da Dn D₂ s s s तु, Da च (for [ह]द्व) — ^b) B₂
Da Dn D₁ M₁ s s स्वा (D₁ चा) श्रमा विहिता, T₂
G₁ विहिता आश्रमा (by transp.) V₁ D₁ प्रभो
— ^c) M₁ s वर्णासु K₁ B Dn D₂ s s s नानु
वर्तते, Da न तु वर्ण्यते (for अनुवर्तन्ते) — ^d) B₁ s
Dn G₁ भारतसत्तम. Bo s s Da त्रयोत्र (Da 'पि)
भरतपंथ

37

[289]

3 ^a) M₂ दृष्टानि (for उक्तानि) — ^b) K₁
Da दुर्गाणि, K₂ B₂ D₁ स्वर्गाणि K₃ D₁ पुण्यानि
(for राजन्य) Dn₁ पराणियानि (for 'यणानि)
— K₂ om from 3° up to सेष्य तु (in 12 63 2°)
— ^c) Śi K₁ s s D₁ दृष्टानि, Da दृष्टानि (for
दृष्टान्त) D₁ T G द्वाद्याणि (D₁ G₁ 'खस्य) सर्वस्य
विधौ स्मृतानि — ^d) Śi D₁ G₁ क्षत्रे, K₁ क्षेत्र, D₂
क्षात्र (for क्षात्रे) B₂ lacuna, ^e) D₁ ह (for हि)
K₂ तथावत्, D₁ T₁ G₂ s M₁ s s पर यत्, T₂ G₂
परवत्, G₁ पर हि यत्, M₂ वरवत् (for यथावत्)

4 K₂ om 4 (cf v 1 3) — ^a) B₁ D₁ G₁
क्षत्राणि K₁ सेवमाण, K₂ Dn D₂ सेवमान, D₁
सेवमान (for 'मान) — ^b) T₁ G₁ शूद्राणि कर्माणि,
M₁ s कर्माणि शौद्राणि (by transp) — ^c) K₁ निवृत्ते,
K₂ T₂ G₁ निवृत्ते (for निन्दितो) — ^d) Da₁
नियतं, Da₂ निश्चितम्, D₁ चिरय (for निरय)
Da₂ च याति (for प्रयाति)

5 K₂ om 5 (cf v 1 3) — ^a) K₂ s निहिता
(for विहिता) — G₁ om 5^{bc} — ^b) K₄ दासेश्चनि;
B₁ दासे शुनि D₁ पशौ वृके (by transp); M₂ वृते
पशौ — ^c) D₁ मां; G₁ वा (for तां) D₁ सज्ञ
K₂ V₁ B Da Dn D₂ s s s सैव संज्ञा च (B₁
lacuna for च) पाण्डव — After 5, D₁ reads 7^{cd}

6 K₂ om 6 (cf v 1 3) — ^a) D₁ यं (for
पद्) G₁ सुप्रवृत्तस्य K₂ D₁ पदसु कर्मसु युक्तस्य;
— ^b) D₁ चतुर्व्यपि (slo) (for चतुर्व्यपि) — ^c) D₂ T₂
G₁ सर्वभूतोपपन्नस्य — ^d) K₁ D₁ सद्गतस्य, K₂ यद्ग
तस्य, Bo s s सद्, Dn₁ D₂ सद्; Dn₂ सद्गतस्य

ब्राह्मणस्य विशुद्धस्य तपस्यभिरतस्य च ।
निराशिपो वदान्यस्य लोका ह्यक्षरसंज्ञिताः ॥ ७
यो यस्मिन्कुरुते कर्म यादृशं येन यत्र च ।
तादृशं तादृशेनैव स गुणं प्रतिपद्यते ॥ ८
वृद्ध्या कृपिवणिक्त्वेन जीवसंजीवनेन च ।

वेत्तुमर्हसि राजेन्द्र स्वाध्यायगणितं महत् ॥ ९
कालसंचोदितः कालः कालपर्यायनिश्चितः ।
उत्तमाधममध्यमिनि कर्माणि कुरुतेऽवशः ॥ १०
अन्तवन्ति प्रदानानि पुरा श्रेयस्कराणि च ।
स्वकर्मनिरतो लोको ह्यक्षरः सर्वतोमुखः ॥ ११

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्विपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

६३

भीष्म उवाच ।
ज्याकर्षणं शत्रुनिवर्हणं च

कृपिवर्णिज्या पशुपालनं च ।
शुश्रूषणं चापि तथार्थहेतो-

D1 सङ्गतस्य; D1 T G तद् (for सभू')

7 Ks om. 7 (of v l 3) —^a) B1 वदान्यस्य (for विशुद्धस्य). — V1 reads 7^b-9^d on marg D1 reads 7^{cd} after 5 —^c) Ś1 K1 4 D1 वदान्यस्य —^d) K1 ह्यक्षरं (for ह्यक्षर) V1 B Da Dn D2 8 5 0 8 समिता, D1 G2-4 सज्जका (for -सञ्ज्ञिता)

8 Ks om 8 (of v l 3). V1 reads 8 on marg —^a) D1 ह्यस्मिन् —^b) D1 यादृशे Ks D1 यच्च येन च, D1 T G M2 4 येन च प्रभो, M1 3 येन हेतुना (for येन यत्र च) —^c) Dn2 [ए]वे —^d) K1 स गुणा प्रत्यपद्यते, Cv as in text

9 Ks om 9 (of v l 3) V1 reads 9 on marg —^a) Ks ब्रह्म (for वृद्ध्या) G1 वणिक्त्वेन Ś1 K1 2 4 क्र (K1 वृद्ध्या कृषिं विमुक्त्वै (K1 'कै; K2 'क्त्वे, K1 'क्ते)न, D1 वृद्धकृपिवि*क्त्वन(sio) —^b) V1 जीवित्, G1 जीवन् (for जीव) ✽ Gn जीवैः सजीवनं मृगया । Cv जीवसजीवनेन गोरक्षणेन । ✽ B1 वा (for च) —^c) Bo 1 वक्तुम् (for वेत्तुम्) G1 अर्हति. —^d) D1 स्वाध्यायगणिते सुहृत्; T1 G2-4 स्वाध्यायगणितेन च; T2 G1 वृद्ध्या मतिगतेन च, M स्ववृद्ध्यात्मगते (M2 4 'गुणे)न च.

10 Ks om 10 (of v l 3) —^a) B2 Ds 5 संचोदित, D1 मत्रो द्विजः; D1 सनोदितो (for संचोदित) Ks B2 4 D2 8 5 0 8 लोक, Dn2 om, D1 काला, D1 लोकं, D1 S (except G1) काले (for

काल) —^b) B2 काल (for काल). Dn2 -पर्यय K1 2 4 5 B2 D1-3 5 Gs M2 -निश्चय, D1 निश्चय, Ds -चोदितान्, T1 -निश्चित, M1 3 4 -निश्चय (for निश्चित) —^c) B3 अधमाधम (for उत्तमा) —^d) Da1 [s]सव, Dn2 [s]राव, D1 [s]वस, D1 G1 M4 [s]वश

11 Ks om 11 (of v l 3) —^a) K2 5 B3 5 Dn2 Dn D1-3 5-7 T2 G2 प्रधानानि, M2 4 [ह]ह (M2 च) कर्माणि (for प्रदानानि) —^b) D1 पुर, D1 T G2-4 परं, G1 वर, M पर (for पुरा) —^c) G2-4 अकर्म (for स्वकर्म) Bo -निरतो, D1 S विहितो (for -निरतो). D1 लोके —^d) Dn ह्यक्षर G1 सर्वतोमुख.

Colophon om in Ks D1 (for Ks, of v l 3) — Sub parvan Ś1 K1 2 4 5 V1 B Da Dn D1-3 5-7 S राजधर्म — Adhy name T1 G2-4 लोक-विशेषण, M2 कालशक्तिकथन — Adhy no (figures, words or both). Ks D1 S 63, B1 4 61, Da1 Dn 62 (as in text), D2 8 60 — Śloka no. Dn1 Ds 11

63

1 Ks om up to सेव्य तु (in 2^a) (of v l. 12 ॥ 3). Ds om the ref —^a) K1 संकर्षणं (for ज्याकर्षणं). D1 आकर्षणं शत्रुनिवर्हणं च —^b) T2 तुष्टिर

रकार्यमेतत्परमं द्विजस्य ॥ १

सेव्यं तु ब्रह्मपट्टमं गृहस्थेन मनीषिणा ।

कृतकृत्यस्य चारण्ये वासो विप्रस्य शस्यते ॥ २

राजप्रेष्यं कृपिधनं जीवनं च वणिज्यया ।

कौटिल्यं कौलट्यं च कुसीदं च विवर्जयेत् ॥ ३

शूद्रो राजन्भवति ब्रह्मवन्धु-

दुश्चारिभ्यो यश्च धर्मादपेतः ।

वृष्णीपतिः पिशुनो नर्तकश्च

ग्रामप्रेष्यो यश्च भवेद्विकर्मा ॥ ४

जपन्वेदानजपंश्चापि राज-

न्समः शूद्रैर्दासवच्चापि भोज्यः ।

एते सर्वे शूद्रसमा भवन्ति

राजन्नेतान्वर्जयेद्देवकृत्ये ॥ ५

निर्मर्यादे चाशने क्रूरवृत्तौ

हिंसात्मके त्यक्तधर्मस्त्वृत्ते ।

हव्यं कव्यं यावि चान्यानि राज-

न्देयान्यदेयानि भवन्ति तस्मिन् ॥ ६

तस्माद्धर्मो विहितो ब्राह्मणस्य

(for कृपिर्) — °) S₁ K₁ D₁ सदा, T₂ तदा (for तथा) V₁ [आ]त्म (for [अ]र्धे-) — °) G₁ नकार्यम् B₃ D₂ : 1. 2. 3 ब्राह्मणस्य (for द्विजस्य)

2 K₂ om. मेव्य तु (cf v 1 1) — °) M कर्तव्य (for सेव्य तु) — °) K₁ गृहस्थेन, K₅ 'स्थानो' K₃ G₁ मनीषिणा (G₁ 'ण') — °) D₁ चारण्य, D₁ G₁ चारण्ये, T₂ सारण्ये (for चारण्ये) — °) G₁ वारो (for वासो)

3 B₁ om 3^{ab} — °) K₂ : Da Dn₁ D₁ 7 : S राजप्रेष्यं, K₅ Dn₂ राज्यप्रेष्य; D₁ राजप्रेष्य (for राज) — °) Dn वणिज्यया, T₁ G₂-4 'किप्रभा (for 'ज्या) — °) K₁ कौलुच्य, K₃ Cv कौलुच्य, D₁ कौलुच्य, G₁ कौटिल, M₃ कौलिच्य, Ca कौटिल्य (as in text) S₁ (orig as in text) K₁ : D₂ : T₂ G₂ : Ca कौटिल्येयं; K₁ कौलुटेय, V₁ Bo 1-5 Da Gap np कौटि (B₁ : 'टे)लीयं, D₂ : 5 कौलुटेय, M₁ : कौलिटेयं, Cv cites कौलुटेय (as in text). B₁ कौटिल्य कौलुटेयत्व — °) Bo 5 कुपीद, B₁ 2 : D₁ कुपीद, Ca कुसीद (as in text) K₂ : D₂ विवर्जयेत्, D₁ विवर्जयेत् (for विव) D₁ S ब्राह्मणस्य विगर्हितं

4 °) Da शूद्रो (for शूद्रो) Cv cites शूद्रो राजन् (as in text) G₁ ब्रह्मविन्दुर (for 'वन्धुर) — °) K₁ : दुश्च (K₅ 'श्चा)रितो, B₁ दुश्चरितो, D₁ दुश्चारिते — °) K₁ वृषणी, K₂ वृषणी (for वृषली) K₁ : नतकश्च, K₂ नांतकश्च, V₁ B Da Dn D₂ : 2-3 S (except T₂ G₂ M₂) नर्तनश्च (Da₁ 'त्य) (for नर्तकश्च) — °) K₁ : B₁ Dn₂ D₁ : 7 : T G₂-4 M ग्रामप्रेष्यो, K₂ B₁ : Dn₁ राजप्रेष्यो; V₁ प्रायः प्रेष्यो (for ग्रामप्रेष्यो) G₁ ग्रामप्रेष्यो यश्च भवेच्च कर्मा.

— After 4, D₁ S ins

141* एवंविधो ब्राह्मणः कौरवेन्द्र

वृत्तादपेतो यो भवेन्मन्दचेता ।

[(L 2) D₁ वनादपेतो, T₁ G₂ : वृत्तापेतो (for वृत्ताद) T₂ G₂ M₂ [s]मवन् (for भवेन्)]

5 °) V₁ B₁ अजयश् (for अजयश्) D₁ G₁ M₁ : 4 चापि (for चापि) M₁ : वेदान् (for राजन्). — °) D₁ समे, T₁ G₂ : M₁ : सम (for सम) D₁ शूद्रो S₁ (orig as in text) K₁ D₁ चाप्यभोज्य, D₁ S (except M₁ 2) चाप (for चापि भोज्य) Ca दासवच्चाप्यभोज्य — °) D₁ शूद्रे (for शूद्र) — °) D₁ तान्वै (for [ए]वान्). Dn₂ वर्जयेत्, M₁ वर्णयेत् (for वर्ज) B₁ देवकार्यं, D₁ एव कृत्ये, M₁ : 4 वेदकृत्ये (for देव')

6 °) D₁ निर्मर्याद K₁ वाशवे, K₅ V₁ Bo 2-5 Da Dn D₂ : 5 : 3 चाशुचौ, B₁ वाशुचौ, D₁ पिशुने, D₁ वासम, D₁ G₁ : M चाक्रशटे, T₁ वाक्शरे, T₂ G₂ : वाक्शले (for चाशने as in S₁ K₂-1). D₁ S (except M₁ 3) क्रूरवृत्ते (for 'वृत्तौ) — °) V₁ त्यक्त कर्म, D₂ : 5 'धर्मं, D₃ 'धर्मा (for 'धर्म) D₁ हिंसात्मके त्यक्तधर्मस्त्वृत्ते, D₁ S हिंसात्मके त्यक्तवृत्त (D₁ M₃ 'त्य)स्त्वधर्मं — °) B₂ Da₂ transp हव्य and कव्य Da₂ चान्यानि, D₁ चान्यानि — °) Da₂ om (hapl) चान्यदे S₁ K₁ विप्रे, K₁ : B₂ : वर्जं, V₁ Bo 1. 2-5 Da Dn D₂ : 2. 3 : 5 चास्मि, D₁ कस्मै, D₁ चास्मिन् (for तस्मिन्)

7 °) Da₁ ब्राह्मणश्च — °) E₂ V₁ B Da Dn D₂ : 2. 3. 6 शौचमार्जव, D₂ 'मार्जव (for शौच चार्जव) B₁ च* (for चापि) — °) D₁ [आ]श्रम, G₂ [आ]श्रमाच्च

दमः शौचं चार्जवं चापि राजन् ।
 तथा विप्रस्थाश्रमाः सर्व एव
 पुरा राजन्ब्रह्मणा वै निसृष्टाः ॥ ७
 यः स्यादान्तः सोमप आर्यशीलः
 सानुक्रोशः सर्वसहो निराशीः ।
 ऋजुर्मृदुरनृशंसः क्षमावा-
 न्स वै विप्रो नेतरः पापकर्मा ॥ ८
 शूद्रं वैश्यं राजपुत्रं च राज-
 ल्लोकाः सर्वे संश्रिता धर्मकामाः ।
 तस्माद्दर्णाञ्जातिधर्मेषु सक्ता-

न्मत्वा विष्णुर्नेच्छति पाण्डुपुत्र ॥ ९
 लोके चेदं सर्वलोकस्य न स्या-
 चातुर्वर्ण्यं वेदवादाश्च न स्युः ।
 सर्वाश्वेज्याः सर्वलोकक्रियाश्च
 सद्यः सर्वे चाश्रमस्था न वै स्युः ॥ १०
 यश्च त्रयाणां वर्णानामिच्छेदाश्रमसेवनम् ।
 कर्तुमाश्रमदृष्टांश्च धर्मास्ताञ्छणु पाण्डव ॥ ११
 शुश्रूषाकृतकृत्यस्य कृतसंतानकर्मणः ।
 अभ्यनुज्ञाप्य राजानं शूद्रस्य जगतीपते ॥ १२
 अल्पान्तरगतस्यापि दशधर्मगतस्य वा ।

(for 'मा) —^d) Bo ९ एवं (for राजन्). K1 Bo. ९ T2 G1 ब्राह्मणा, D2 ब्राह्मणः; Ca ब्राह्मणा (as in text) D2 om from गण up to the end of stanza 8 K1 D1 वै निसृष्टा, D1 सनिविष्टा, S सनिसृष्टा (for वै नि') Ca cites निसृष्टा (as in text).

8 D2 om 8 (of v 1. 7) —^a) D1 G4 यस्माद् (for य स्याद्). K1 दांता T1 G1 ९ ४ सोमपा K3 ९ V1 B Da Dn Ds ९ ९ ९ चार्यशील', D1 १ चार्यशील; Ca 'शील' (as in text) —^b) Dn2 D1 ९ निराशी, T1 निराशः. —^c) D1 ह्यनृशंस, D1 नृशंस, D1 अनिशंस; G1 आनृ', M2 चानृ' (for अनृ') D1 क्रियावान् —^d) T1 G3 ४ स एव, G1 laouna (for स वै) D1 चेतः (for ने') Dn2 पापकर्मा

9 ^a) D1 मृदं, D1 S विप्रं (for शूद्र) Da1 वैश, Dn1 Ds वश्य; D1 वैश्य (for वैश्य) S1 K4 विप्र (for राजर्षे) —^b) S1 K4 M2 ४ transp लोका and सर्वे. D4 ससृता D2 ९ ९ सर्वकामा' (for धर्म') —^c) K1 वर्णा, K4 Dn2 धर्मान्, D1 वर्णा, G1 वर्णा (for वर्णान्) K1 B1 Dn2 Ds ९ जातिधर्मेषु (B1 'सु'), D3 ९ क्षाति' (for जाति') K5 V1 Bo ९-९ Dn D2 ९ ९ ९ G1 [अ]सक्तान्, B1 सक्तान्; B2 [अ]युक्तान्, Da M2 ४ युक्तान्, D1 T1 G3 ४ सक्ता' (for सक्तान्) —^d) S1 K (except K2) D1 ज्ञात्वा, D1 S जेतु (for मत्वा) K1 D1 G1 विष्णु K5 B1-९ ९ Da Ds नेच्छते; G2 नेच्छता (for नेच्छति) Da राजपुत्र, G1 ४ पाण्डुपुत्रा (G4 'त्र'). D4 कृत्वा बुद्ध्या क्षाधि तान्पाण्डुपुत्रा

10 ^a) K2 D3 (sup lin sec m) १ ९ S लोकक्षा

(D1 'स्या)य, K1 Da2 लोक वेद; V1 B3 लोक वेद, Bo-2 ४ ९ Da1 लोक्यं चे (Da1 वे)द्; D1 लोक श्राय, D2 ९ ९ ९ नैकश्राय (for लोके वेद) T2 G2 M सर्वलोकश्च (for 'लोकस्य). —^b) D1 चातुर्वर्णे G1 वेद वादाश्च; G2 'वेदाश्च —^c) K1 चेज्या, K4 याज्या, Da1 चेजा; Ds laouna, Ds चेष्टा (for चेज्या) —^d) K5 V1 D4 सत्या (for सद्य) D1 सर्वे (sio) (for सर्वे) Dn2 चामरस्था (for चाश्रमस्था) K5 चेस्यु; D4 चेस्यु (for वै स्यु) D1 S सद्य सर्वे (D1 सद्य सर्वे, M2 ऋते राजानं) चाश्रमाश्चैव न स्यु' — After 10, V1 ins an addl colophon

11 Before 11, V1 ins भीष्म उवाच —^a) Da2 om वर्णानाम् Cv as in text —^b) K1 -वर्णनं, G1 वासिनां (for -सेवनम्) Cv cites आश्रम' (as in text) —^c) K4 कर्तुर, D2 चतुर D2 om. from आश्रम up to अल्पान्त (in 13^a) K1 दृष्टां च, M2 दृष्टांश्च K2 ९ V1 Bo-2 Da Dn चातुराश्रम्य (Bo Da1 'म)दृष्टांश्च, B3-९ Ds ९ ९ ९ चतुराश्रम (B3 ४ 'म्य) दृष्टांश्च Cv cites चतुराश्रमदृष्टान्, Cvp कर्तुमाश्रम' (as in text). —^d) K1 पाण्डव, D3 ९ ९ M2 ४ भारत

12 D2 om. 12 (of v 1 11) —^a) K (except K1) B (except B2) Dn D3 ९-९ T2 G M2 शुश्रूषो (for शुश्रूषा) V1 B D (except D4, D2 om) S -कृतकार्यस्य (for 'कृत्यस्य) —^c) D4 नाभ्यनु-, G1 अभ्यनु- (for अभ्यनु-) B (except B2) Dn D3 ९ ९ ९ अभ्यनुज्ञातराजस्य —^d) Bo 1 जगतीपते

13 D2 om अल्पान्त (of v 1 11). —^a) Dn2 T2 G1 कल्पतर (G1 'र), D1 स्वधर्मान्, D1

आथमा विहिताः सर्वे वर्जयित्वा निराशिपम् ॥ १३
 भैक्षचर्यां न तु प्राहुस्तस्य तद्धर्मचारिणः ।
 तथा वैश्यस्य राजेन्द्र राजपुत्रस्य चैव हि ॥ १४
 कृतकृत्यो वयोतीतो राज्ञः कृतपरिश्रमः ।
 वैश्यो गच्छेदनुज्जातो नृपेणाश्रममण्डलम् ॥ १५
 वेदानधीत्य धर्मेण राजशास्त्राणि चानव ।
 संतानादीनि कर्माणि कृत्वा सोमं निषेव्य च ॥ १६
 पालयित्वा प्रजाः सर्वा धर्मेण वदतां वर ।
 राजध्यायमेधादीन्मखानन्यांस्तथैव च ॥ १७

समानीय यथापाठं त्रिप्रैभ्यो दत्तदक्षिणः ।
 संग्रामे विजयं प्राप्य तथाल्पं यदि वा बहु ॥ १८
 स्थापयित्वा प्रजापालं पुत्रं राज्ये च पाण्डव ।
 अन्यगोत्रं प्रगस्तं वा क्षत्रियं क्षत्रियर्षभ ॥ १९
 अर्चयित्वा पितृन्सम्यक्पितृयज्ञैर्यथाविधि ।
 देवान्यज्ञैर्ऋषीन्वेदैरर्चित्वा चैव यत्नतः ॥ २०
 अन्तकाले च संग्रामे य इच्छेदाश्रमान्तरम् ।
 आनुपूर्व्याश्रमात्राजन्तत्वा सिद्धिमवाप्नुयात् ॥ २१
 राजर्षित्वेन राजेन्द्र भैक्षचर्याध्वसेवया ।

C. 12. 2377
 E. 12. 63. 22
 K. 12. 62. 22

अन्यतर, M₂ दशातर (for श्वतान्तर) Da₁ गत
 श्रापि (for 'स्यापि) C₁ as in text, C_b व कणा
 न्तरगतस्यापि —^a) Ś₁ (orig) नगधर्म; K₂ नगधर्म,
 K₃ दशाधर्म, B₁ दशधर्म, D₁ G₁ M₁ ३: ३ C_v
 दशाधर्म; D- T G₂-१ देशाधर्म (G₂ 'मं), M₂ अत्र
 सर (for दशधर्म-) V₁ Da Dn₁ D₂ च (for वा)
 —^a) K₁ आश्रमाद् (for 'मा) —^a) K₂ ३ C_bp
 निराश्रम, D₁ 'श्रमं, T G₂ ३ 'श्रमं (for 'श्रमं)
 C_bv as in text ३ C_b निराशीर्यत्वाश्रम । ३

14 ^a) K₁-२ V₁ B Dn₂ D₂-२ २ T: G₂ M₂ भैक्ष
 चर्या (K₃ 'चै'), Da भैक्ष्यं (Da₂ 'क्ष्य) चर्या, G₁
 नैपचर्या (for भैक्ष'). K₂ ३ V₁ B Da Dn D-३ २
 वर (D₁ न तु) प्राहुव, D₁ न मेगाहुव, S न चैवाहुव
 (for न तु प्रा) —^a) M तद् (for तद्) D₁
 T G₂-१ M₁ २ वादिन (for -चारिण) G₁ तस्य धर्म
 निवादिन —^a) K₁ तस्या (for तथा) —^a) K₂
 T₁ G₂ २ ३ M चैव ह; D₁ भारत, G₂ चैव* (for
 चैव हि)

15 ^a) G₁ कृतकृत्ये B₁ भयोतीतो, G₁ वयो
 तीतो (for वयोतीतो) —^b) T₁ G₃ ३ राजा (for
 राज) B₃ परिग्रह (for 'श्रम) —^c) Da₁ [s]गच्छेद्
 —^d) B₁ नृपेण (for नृपेण) V₁ B D (except D₁ ३)
 ४ सन्न (Da₁ 'न'यं) (for -मण्डलम्)

16 ^a) K₁ अवेत्य (for अवीत्य) Da त्रिणेण (for
 धर्मेण) C_v as in text —^b) K₂ om (hapl) from
 रान up to धर्मेण (in 17^b) K₂ धर्माणि (for शास्त्रा
 णि) D₁ T₂ G₁ २ चैव हि, T₁ G₃ ३ M₁ २ चैव ह
 (for चानव) —^c) D₁ कार्याणि (for कर्माणि) —^d)
 Da₁ निषेव्य च; Da₂ वेकेशव (sic)

17 K₃ om up to धर्मेण (cf. v l 16) —^c)

M₂ ३ मेचाश्र (for -मेगाशीन्) —^d) D₁ M₂ ३ च
 भारत (for तथैव च)

18 D₂ om 18^a-19^b —^a) V₁ B₂ ३ Da Dn D₂
 ३: ३ S आनयित्वा, B₀ १. ३ ३ पारयित्वा, D₁ मनीशया
 (for समानीय) K₁ यथापात्र (sic), K₃ ३ D₁ ७
 T₂ G₁ ३ 'न्याय, D₂ 'पात्र, T₁ G₂ ३ 'चार (for
 'पाठ) —^b) V₁ Dn₂ दत्तदक्षिणा (V₁ 'ण) —^d)
 Dn₂ यथाल्प, D₁ स्वल्प वा (for तथाल्प) D₁ वाव
 तु (for वा बहु)

19 D₂ om 19^a (cf. v l 18) —^b) D₁ पुत्रे
 —^c) K₁ D₁ ३ M₁ ३ ३ अन्यगोत्र (for 'गोत्र) —^d)
 V₁ D₁ ३ क्षत्रियर्षभ (V₁ 'भ', D₁ 'मा)

20 ^a) M₁ (sup lin) अर्चयित्वा (for अर्च') D₁
 G₁ श्राद्धे, T G₂-१ श्राद्ध (for सम्यक्) —^b) B₁
 D₁ २ पितृयज्ञे B₃ यथा विधि, T₂ G₁ तथैव च
 —^c) B₃ देव्यान् D₁ पितृन् (for ऋषीन्) D₁
 देवान्यज्ञे नृपेन्वेदैर् (sic) —^d) K₂ ३ V₁ B Da
 Dn D₂ ३. ३: ३ T G अर्चयित्वा च (K₂ ३ Dn तु; K₃
 D₂ प्र-), D₁ पूजयित्वा प्र (for अर्चयित्वा 'चैव) D₁
 अर्चित्वय इत्यत (sic)

21 ^a) D₁ अत्यकाले —^b) K₃ D₁ यदीच्छेद्;
 M₁ य इच्छेद् —^c) Ś₁ K₁ जा (K₁ अ)नुपूर्वाश्रमान्,
 K₁ 'पूर्वाश्रम; V₁ B Da Dn₁ D₂ ३ S सोनुपूर्व्या
 (Da₁ Dn₁ 'र्वा)श्रमान्, Dn₂ D₂ ३ ३ ७ सोनुपूर्व्या
 (Dn₂ 'र्वा)श्रमाद्, D₁ आनुपूर्व्याश्रमाद्, C_v 'श्रमान्
 (as in text) —^d) Ś₁ K₁ ३ स गत्वा विद्धिमामुयाव;
 B₁ गत्वा विद्धिमवाप्तवान्

22 ^a) D₁ G₁ राजत्वेन च; M₁ ३ राजर्षित्वेपि;
 M₂ ३ 'त्वे च (for 'त्वेन) —^b) K₁ ३ D₁ १ S भैक्ष

दमः शौचं चार्जवं चापि राजन् ।

तथा विप्रस्याश्रमाः सर्व एव

पुरा राजन्ब्रह्मणा वै निरुष्टाः ॥ ७

यः स्यादान्तः सोमप आर्यशीलः

सानुक्रोशः सर्वसहो निराशीः ।

ऋजुर्मृदुरनृशंसः क्षमावा-

न्स वै विप्रो नेतरः पापकर्मा ॥ ८

शूद्रं वैश्यं राजपुत्रं च राज-

ल्लोकाः सर्वे संश्रिता धर्मकामाः ।

तस्माद्गर्णाञ्जातिधर्मेण सक्ता-

(for 'मा). —^a) Bo ० एव (for राजन्) K₁ Bo ० T₂ G₁ ब्राह्मणा, D₂ ब्राह्म *; Ca ब्राह्मणा (as in text) D₂ om from गण up to the end of stanza 8. K₁ D₁ वै विरुष्टा, D₁ सनिविष्टा; S सनिरुष्टा (for वै नि). Ca cites निरुष्टा (as in text).

8 D₂ om. 8 (of v 1. 7) —^a) D₁ G₁ यस्माद् (for य स्याद्). K₁ दाता T₁ G₁ ० ० ० ० सोमपा K₆ ० V₁ B Da Dn D₃ ० ० ० चार्यशील, D₁ ० चार्यशील; Ca 'शील' (as in text) —^b) Dn₂ D₁ ० निराशीः; T₁ निराश. —^c) D₁ ह्यनृशंस, D₁ नृशंस, D₁ अनृशंस; G₁ आनृ; M₂ चानृ (for अनृ) D₁ क्रियावान् —^d) T₁ G₁ ० स एव, G₁ lacuna (for स वै). D₁ चेत (for ने). Dn₂ पापकर्म

9 *) D₁ नृशंस; D₁ S विप्रं (for शूद्रं). Dn₁ वैश; Dn₁ D₃ वश्य, D₁ वैश्य (for वैश्य). Ś₁ K₄ विप्रं (for राजर्षे) —^b) Ś₁ K₄ M₂ ० ० ० ० लोका and सर्वे. D₁ सक्ता. D₂ ० ० ० ० सर्वकामा (for धर्म) —^c) K₁ वर्णा, K₄ Dn₂ धर्मान्, D₁ वर्णा, G₁ वर्णा (for वर्णान्) K₁ B₁ Dn₂ D₂ ० ० जातिधर्मेण (B₁ 'सु'); D₃ ० ० ० ० क्षांति (for जाति). K₆ V₁ Bo ०-० Dn D₂ ० ० ० ० G₁ [अ]सक्तान्, B₁ दाक्तान्, B₂ [अ]युक्तान्, Da M₂ ० युक्तान्, D₁ T₁ G₁ ० ० सक्ता (for सक्तान्) —^d) Ś₁ K (except K₂) D₁ ज्ञात्वा, D₁ S जेतु (for मत्वा) K₁ D₁ G₁ विष्णु. K₆ B₁-० ० ० Da D₃ नेच्छते; G₂ नेच्छता (for नेच्छति) Dn राजपुत्र; G₁ ० पांडुरुया (G₄ 'श्र'). D₁ कृत्वा बुद्ध्या द्वाधि चाप्याहुपुत्रा

10 *) K₃ D₂ (sup in ecc m) ० ० S लोकश्चा

न्मत्वा विष्णुर्नेच्छति पाण्डुपुत्र ॥ ९

लोके चेदं सर्वलोकस्य न स्या-

द्यातुर्वर्ण्यं वेदवादाश्च न स्युः ।

सर्वाश्वेज्याः सर्वलोकक्रियाश्च

सद्यः सर्वे चाश्रमस्या न वै स्युः ॥ १०

यश्च त्रयाणां वर्णानामिच्छेदाश्रमसेवनम् ।

कर्तुमाश्रमदृष्टाश्च धर्मास्ताञ्छणु पाण्डव ॥ ११

शुश्रूषाकृतकृत्यस्य कृतसंतानकर्मणः ।

अभ्यनुज्ञाप्य राजानं शूद्रस्य जगतीपते ॥ १२

अल्पान्तरगतस्यापि दशधर्मगतस्य वा ।

(D₁ 'स्या)य, K₁ Da₂ लोक धेद्, V₁ B₃ लोक चेद्, Bo-२ ० ० ० Da₁ लोक्य चे (Da₁ वे)द्, D₁ लोक श्राय; D₂ ० ० ० नैकश्रायं (for लोके चेद्) T₂ G₂ M सर्वलोकश्च (for 'लोकस्य) —^b) D₁ चातुर्वर्ण्यं G₁ वेद वादाश्च, G₂ वेदाश्च —^c) K₁ शेज्या, K₆ याज्या, Da₁ शेजा; D₂ lacuna, D₂ चेष्टा (for शेज्या) —^d) K₆ V₁ D₁ सत्या (for सद्य) D₁ सर्व (sic) (for सर्वे) Da₂ चाश्रमस्या (for चाश्रमस्या) K₆ चेत्यु; D₁ चेत्यु (for वै स्यु) D₁ S सद्य सर्वे (D₁ संघ सर्वे; M₂ कृते राजानं) चाश्रमाश्चैव न स्यु — After 10, V₁ ins an addl colophon

11 Before 11, V₁ ins. भीष्म उवाच —^a) Dn₂ om वर्णानाम्. C₁ as in text —^b) K₁ चर्णनं, G₁ वासिनां (for -सेवनम्) C₁ cites आश्रम' (as in text) —^c) K₁ कर्तुं, D₂ चतुर D₂ om from आश्रम up to अल्पान्त (in 13^a) K₁ दृष्टं च, M₂ दृष्टंश्च K₂ ० V₁ Bo-२ Da Dn चातुराश्रम्य (Bo Da₁ 'म)दृष्टंश्च, B₃-० ० ० ० चतुराश्रम (B₃ ० 'स्य) दृष्टश्च C₁ cites चतुराश्रमदृष्टान्, C₁p कर्तुमाश्रम' (as in text) —^d) K₁ पांडव, D₃ ० ० M₂ ० भारत

12 D₂ om 12 (cf v 1 11) —^a) K (except K₁) B (except B₂) Dn D₃ ०-० T₂ G M₂ शुश्रूषो (for शुश्रूषा) V₁ B D (except D₁; D₂ om) S कृतकार्यस्य (for 'कृत्यस्य) —^c) D₁ नाभ्यनु, G₁ अभ्यनु- (for अभ्यनु) B (except B₂) Dn D₃ ० ० ० अभ्यनुज्ञातराजस्य —^d) Bo १ जगतीपते

13 D₂ om अल्पान्त (of v 1 11). —^a) Dn₂ T₂ G₁ कल्पान्तर (G₁ 'र); D₁ स्वधर्मानु, D₁

आश्रमा विहिताः सर्वे वर्जयित्वा निराश्रियम् ॥ १३
 भैक्षचर्यां न तु प्राहुस्तस्य तद्धर्मचारिणः ।
 तथा वैश्यस्य राजेन्द्र राजपुत्रस्य चैव हि ॥ १४
 कृतकृत्यो वयोतीतो राज्ञः कृतपरिश्रमः ।
 वैश्यो गच्छेदनुजातो नृपेणाश्रममण्डलम् ॥ १५
 वेदानधीत्य धर्मेण राजशास्त्राणि चानघ ।
 संतानादीनि कर्माणि कृत्वा सोमं निषेव्य च ॥ १६
 पालयित्वा प्रजाः सर्वा धर्मेण वदता वर ।
 राजसूयाश्वमेधादीन्मखानन्यास्तथैव च ॥ १७

समानीय यथापाठं विप्रेभ्यो दत्तदक्षिणः ।
 संग्रामे विजयं प्राप्य तथात्पं यदि वा बहु ॥ १८
 स्थापयित्वा प्रजापालं पुत्रं राज्ये च पाण्डव ।
 अन्यगोत्रं प्रशस्तं वा क्षत्रियं क्षत्रियपर्यभ ॥ १९
 अर्चयित्वा पिदन्सम्यक्पितृयज्ञैर्यथाविधि ।
 देवान्यज्ञैर्ऋषीन्वेदैरर्चित्वा चैव यत्नतः ॥ २०
 अन्तकाले च संग्रामे य इच्छेदाश्रमान्तरम् ।
 आनुपूर्व्याश्रमाजान्नात्वा सिद्धिमवाप्नुयात् ॥ २१
 राजर्षित्वेन राजेन्द्र भैक्षचर्यांश्चसेवया ।

C. 12 2377
 E. 12 63 22
 K. 12. 62. 22

मद्वतर, M2 दनातर (for अश्रमान्तर) Da1 गत
 श्रापि (for 'न्यापि) C3 as in text, Cb १ कृत्वा
 न्वरगतन्यापि —^b) S1 (orig) नगधर्म, K2 नगधर्म,
 K3 दनाधर्मा, B1 दनाधर्म, D1 G1 M1 2 3 C1
 दनाधर्म, D1 T G2-1 दनाधर्म (G2 'मं), M2 अद्या
 तर (for दनाधर्म) V1 D1 Dn1 D2 च (for वा)
 —^c) K1 आश्रमाद् (for 'मा) —^d) K2 3 Cbp
 निराश्रियः; D1 'शिप्यां, T G2 2 'शिपि (for 'शिप्यम्)
 Cb १ as in text Cb निगतीयंत्वाश्रम । १३

M2 1 मेधाश्च (for मेधादीन्) —^d) D1 M2 3 च
 भारत (for तथैव च)

18 D2 om 18^a-19^b —^a) V1 B2 3 Da Dn D3
 -2 S आनयित्वा, B0 1 3 3 पारयित्वा, D1 मनीशया
 (for समानीच) K1 यथापाच (sic), K3 3 D1 7
 T2 G1 4 'न्याय; D3 'पाथ; T1 G2 3 'चार (for
 'पाठं) —^b) V1 Dn2 दत्तदक्षिणा (V1 'ण) —^c)
 Dn2 यथात्प; D1 स्वप्न वा (for तथात्प) D1 वा
 तु (for वा चतु)

19 D2 om 19^a (cf १ 1 18) —^b) D1 पुत्रे
 —^c) K1 D1 4 M1 3 3 अन्यगोत्र (for 'गोत्र) —^d)
 V1 D1 3 क्षत्रियपर्यभ (V1 'भ, D1 'मा)

20 ^a) M1 (sup lin) अर्हयित्वा (for अर्चं) D1
 G1 श्राद्धे, T G2-1 श्राद्धे (for सम्यक्) —^b) B1
 D1 3 पितृयज्ञे B3 यथा विधि, T2 G1 तथैव च
 —^c) B3 देव्यान् D1 पिदन् (for कर्षीन्) D1
 देवान्यज्ञे नृपेन्वेदैर् (sic) —^d) K2 3 V1 B Da
 Dn D2 2 3 2 T G अर्चयित्वा च (K2 3 Dn तु; K3
 D3 प्र), D1 पूजयित्वा प्र (for अर्चित्वा चैव) D1
 अर्चयित्वा इत्यत्र (sic)

21 ^a) D1 अत्यकाले —^b) K3 D1 यदीच्छेद्;
 M1 य इष्टेद् —^c) S1 K1 आ (K1 अ)नुपूर्वाश्रमान्,
 K1 'पूर्व्याश्रम; V1 B Da Dn1 D3 3 S सोनुपूर्व्या
 (Da1 Dn1 'र्वा)श्रमान्, Dn2 D2 3 3 3 सोनुपूर्व्या
 (Dn2 'र्वा)श्रमाद्, D1 आनुपूर्व्याश्रमाद्; C1 'श्रमान्
 (as in text) —^d) S1 K1 3 स गत्वा सिद्धिमवाप्नुयात्,
 B1 गत्वा सिद्धिमवाप्तवान्

22 ^a) D1 G1 राजत्वेन च; M1 3 राजर्षित्वेपि;
 M2 3 'स्ते च (for 'स्तेन) —^b) K1 3 D1 7 S भैक्ष

14 ^a) K1-2 V1 B Dn D2-2 2 T G2 M2 भैक्ष्य
 चर्यां (K3 'यं), Da भैक्ष्य (Da2 'क्ष्य) चर्यां, G1
 भैक्षचर्यां (for 'भैक्ष') K 3 3 1 L Da Dn D2-2 2 2
 वर (D1 न तु) प्राहुम्, D1 न मेप्राहुम्, 3 न चैप्राहुम्
 (for न तु प्रा) —^b) M वान् (for उद्) D1
 T G 4 M1.2 -वादिन (for चारिण) G1 तस्य धर्म
 निवादिन —^c) K1 तस्या (for तथा) —^d) K2
 T1 G1 2 4 M चैव हि, D1 भारत, G2 चैव (for
 चैव हि)

15 ^a) G1 कृतकृत्ये B1 भयोतीतो, G1 वयो
 तीतो (for वयोतीतो) —^b) T1 G2 3 राजा (for
 राज) B3 परिश्रम (for 'श्रम) —^c) Dn1 [5]गच्छद्
 —^d) B1 नृपेण (for नृपेण) V1 B D (except D1 4)
 S मन्त्र (Da1 'न)यं (for 'मण्डलम्)

16 ^a) K1 अवेत्य (for अधीत्य) Dn विप्रेण (for
 धर्मेण) C1 as in text —^b) K3 om (hapl) from
 राज up to धर्मण (in 17^b) K2 धर्माणि (for शास्त्रा
 णि) D1 T2 G1 3 चैव हि, T1 G3 3 M1 3 चैव हि
 (for चानघ) —^c) D1 कर्माणि (for कर्माणि). —^d)
 Da1 निषेव्य च; Da2 वेदेष्वपि (sic)

17 K3 om up to धर्मेण (cf १ 1 16) —^c)

अपेतगृहधर्मोऽपि चरेज्जीवितकाम्यया ॥ २२

न चैतन्नैष्ठिकं कर्म त्रयाणां भरतर्षभ ।

चतुर्णां राजशार्दूल प्राहुराश्रमवासिनाम् ॥ २३

ब्रह्मायत्तं क्षत्रियैर्मानवानां

लोकश्रेष्ठं धर्ममासेवमानैः ।

सर्वे धर्माः सोपधर्मास्त्रयाणां

राज्ञो धर्मादिति वेदाच्छृणोमि ॥ २४

यथा राजन्हस्तिपदे पदानि

संलीयन्ते सर्वसत्त्वोद्भवानि ।

एवं धर्मात्राजधर्मेषु सर्वा-

न्सर्वावस्थं संप्रलीनान्निवोध ॥ २५

अल्पाश्रयानल्पफलान्वदन्ति

धर्मानन्यान्धर्मविदो मनुष्याः ।

महाश्रयं बहुकल्याणरूपं

क्षात्रं धर्मं नेतरं प्राहुरार्याः ॥ २६

सर्वे धर्मा राजधर्मप्रधानाः

सर्वे धर्माः पाल्यमाना भवन्ति ।

सर्वत्यागो राजधर्मेषु राजं-

(K1 G1 'क्ष्य)चर्याद्य ; K5 B1 D1-3 5 0 भैक्ष्य(D1 2 5 'क्ष)चर्यानु, Bo 2-5 Da भैक्ष्यचर्याध्व ; Dn D8 भैक्ष (Dn2 D8 'क्ष्य)चर्या न (for 'चर्याध्व) —°) D7 T1 G3 4 -ग्रहधर्मा (D7 'र्मो) (for गृहधर्मो). M2 हि (for ऽपि) —°) M4 चरन् D2. 8 5 0 काक्षया (for काम्यया)

23 °) Bo चरेत् (for न चैतन्). Dn2 धर्मे (for कर्म) —°) V1 B Da Dn D2 8 5-8 S भूरिदक्षिण (Da1 'ण'; Dn2 'णा, D8 'णा; G1 M1 8 'जं) (for भरतर्षभ) —°) Da आश्रय (for आश्रम). G1 वासिन, M1 8 सेवना; M2 सेवन; M4 -सेविनां (for वासिनाम्)

24 °) K6 V1 Bo. 2-5 D (except D4 7) S ब्राह्म यत्त (for ब्रह्मा) B1 पर्यतं स्यात्क्षत्रियैर्मानवः; C7 ब्राह्म पत्य क्षत्रियैर्नाम मानाम् (sio). —°) B1 लोकं श्रेष्ठ, T2 G1 लोके श्रेष्ठं Ś1 D1 आसेवमाना; K2 D7 'मान, K8 आसेव्यमानै, B1 आसेव (for आसेव) D4 लोकश्रेष्ठ कर्मणा सेवमानै —°) Ś1 K4 D1 वर्णा (for धर्मा) Ś1 K1 4 D1 सर्व; K8 सौप-, G2 सोनु; M2 सा च (for सोप) —°) D4 राज्ञा (for राज्ञो) Ś1 K4 धर्म, B4 धर्मान् (for धर्माद्) K4 B1 Dn2 D8 वेदान्; D2 8 5 0 धर्मान् (for वेदात्). B1 D8 शृणोति, D2 0 शृणोति, D4 शृणोमि (for शृ) D7 S राज्ञा धर्मे (D7 G1 4 राज्ञे धर्मे; T1 राज्ञे धर्म, T2 राज्ञो धर्मो; G2 राज्ञा धर्म, G3 राज्ञो धर्म) नीतिशास्त्रे शृणोमि (D7 'ति)

25 °) T1 G2-4 हस्तिपादे (for 'पदे). —°) D1 सत्त्वोद्भवानि —°) D1 राजन् (for धर्मान्) K1 सर्वा; Da1 धर्मान्, Da2 lacuna, Dn2 सर्वा (for सर्वात्) —°) K1 सर्वावश्यं, Da1 'न्वस्थान्; Da2 D7 T G

M2 'वस्थान् (for 'वस्थ) G1 संप्रलीना

26 T2 reads 26^{ab} twice —°) T2 (second time) महाश्रयान् (for अल्पा). V1 अल्पसारान्, B1 D7 'घना, Dn2 'श्रयान् (for 'फलान्) K1 वदते D1 कल्पाश्रयानल्पफलान्वि*ति —°) K1 2 4 धर्मविदां, Bo 4 5 D2 8 5 0 8 वेदविदो, G1 धर्मवीतस् (for 'विदो) K1 मनुष्य, D7 स एव, T1 2 (second time) G1 8 4 M1 8 सदैव; T2 (first time) G2 तथैव (for मनुष्या). —°) K3 Bo 2 महाश्रमं; B1 सहाश्रय (for महा) Ś1 K4 B1 कल्पानुरूप (for कल्याण) —°) B1 क्षत्रं Ś1 K1 2 4 D1 आहुर (for प्राहुर) K3 आद्या (for आर्या)

27 °) K1 B1 राजधर्मा, D2 8 5 0 8 क्षत्रधर्म (for राज) —°) K2 4 5 Da Dn D3 6 7 S वर्णा (for धर्मा). M4 वदति (for भवन्ति) —After 27^{ab}, D7 S ins

142* सर्वे धर्मा राजधर्मेषु दृष्टा

सर्वा विद्या राजधर्मेषु चोक्ता ।

—°) K8 Da2 Dn1 M सर्वे त्यागा (K8 'गो), K6 Dn2 D4 सर्वत्यागो, B4 damaged, Da1 D6 सर्वे धर्मा; D7 T G सर्वे भोगा (for सर्वत्यागो) D6 राज्यधर्मेषु (for राज) B1 D2. 5 राज्य (for राजस्) —°) K2 V1 B D (except D1) S त्याग, K8 त्याग (for त्यागे) K2 V1 B Da Dn D2 8 5 0 8 धर्म चा (V1 प्रा)हुर (by transp), K8 बाहुर्यर्मन्; M2 चाहुर्यर्मन् K4 D1 अर्थ (for अर्थ) K5 पुराणे —After 27, M1 8 ins .

143* सर्वोद्योगा राजधर्मेषु राज

न्स्थान चाहू राजधर्मे पुराणम् ।

स्त्यागे चाहुर्मर्ममध्यं पुराणम् ॥ २७
 मजेन्नयी दण्डनीतौ हतायां
 सर्वे धर्मा न भवेयुर्विद्वद्वाः ।
 सर्वे धर्माश्चाश्रमाणां गताः स्युः
 क्षात्रे त्यक्ते राजधर्मे पुराणे ॥ २८
 सर्वे त्यागा राजधर्मेषु दृष्टाः
 सर्वा दीक्षा राजधर्मेषु चोक्ताः ।

सर्वे योगा राजधर्मेषु चोक्ताः
 सर्वे लोका राजधर्मान्प्रविष्टाः ॥ २९
 यथा जीवाः प्रकृतौ ब्रह्ममाना
 धर्माश्रितानामुपपीडनाय ।
 एवं धर्मा राजधर्मेर्वियुक्ताः
 सर्वावस्थं नाद्रियन्ते स्वधर्मम् ॥ ३०

C 12. 2385
 B 12. 63 20
 K. 12. 62. 32

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्रिपष्टिनमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

28 K: om 28 —^a) Ś1 K1 Dn: मजेत्, B1 सुद्येत्, G1 मजेत् (sic) (for मजेत्) D: G1 राज नीतौ (for दण्ड) —^b) K1 3 V1 Bo 2-3 Da Dn D2 2 3 c 3 प्रसवेयुर्, B1 प्रसयोत्स्ये, D1 प्राययेयुर्, D4 प्र-द्वयेयुर्, D- S प्रा(T: G: M: 4 प्र)व्रवेयुर् (for न भवेयुर्) K1 B1 3 Dn G: विद्वद्वा, Da2 विरूप धर्मा (hypermetric), D2 3 - c विवेया, D: धर-ण्या, D3 M निरुद्धा (for वि) —^c) Da वर्गाश (for धर्माश) K1 चाश्रमाना; Da वाश्रमाणा, D1 चक्षमानां, M2 4 चाश्रमिणां (for 'माणा) V1 B Da Dn D2 2 -3 S हता (for गता) —^d) D1 क्षत्रे D: S नटे (G1 धर्मे) (for त्यक्ते) D3 -धर्मेषु दृष्टा, G: -धर्मे प्रविष्टा (for -धर्मे पुराणे) D4 om. from जे up to योगा (in 29^c) —After 28, G- M2 4 read 144^a

29 G2 M2 4 om 29 D4 om up to योगा (cf v.l. 28) —^a) K1 M1 3 सर्वे (for सर्वे) K5 योगा (for त्यागा) K1 Bo चोक्ता, B2 दृष्टा; Da2 नष्टा, D1 दृष्ट (for दृष्टा) B1 सर्वे त्यागा राजधर्मे प्रविष्टा —K1 om (hapl.) 29^a —^b) D3 सर्वे Bo D1 G1 विद्या (for दीक्षा) T1 G3 4 दृष्टा (for चोक्ता) —Bo D1 om. (hapl.) 29^a —^c) K5 V1 B1-3 3 Da Dn D2 2 3 c 3 सर्वा विद्या; B1 damaged, D1 G1 सर्वा (G1 'र्वे) धर्मा; G3 सर्वे यागा (for सर्वे योगा) K2 2 3 V1 B2-3 Da Dn D2 3 3 c -धर्मेषु युक्ता, B1 D4 -धर्मे प्रयु (D4 'म)क्ता (for -धर्मेषु चोक्ता) —^d) D1 T G1.2 4 धर्मा (for लोका) K1 राजधर्म, K3 3 V1 B1 2 4 c Da Dn D2.4 c-3 T G1.3 4 'धर्मे, Bo 'धर्मेषु (hypermetric), B3 'धर्म, D2 4 'धर्म (for 'धर्मान्) K1.4 B1 प्रतिष्ठा (for प्रविष्टा) —D1 T

G1.3 4 M1 3 ins after 29 G2 M2 4 after 28

144^a तस्माद्धर्मो राजधर्माद्विशिष्टो
 नान्यो लोके विद्यतेऽनावशात्रो ।
 सर्वाण्येतानि कर्माणि क्षात्रे भरतसत्तम ।
 भवन्ति जीवलोकश्च क्षत्रधर्मे प्रविष्टित ।

[(L. 2) T2 धर्मो (for लोके) — (L. 3) T2 G2 3 M2 भारतमत्तम — (L. 4) D1 जीवलोकै, T2 G1 'लोकश्च (for 'लोकश्च) M4 प्रतिष्ठिता]

30^a) K1 D1 T G2-4 जीव, Dn2 जीवै (for जीवा) K4 3 B3-3 Dn D2 3 3 c 3 प्राकृतैर्, V1 Bo Da प्रकृतैर्, B2 सुकृतैर्, G1 प्राकृता, M2 प्रकृता (for प्रकृतौ) K1 2 B1 ब्रह्ममाना, D1 T2 G1 M वाच्य', T1 G3 4 वाच्यमानो, G2 साध्यमानो (for ब्रह्ममाना) —^b) K1 B5 धर्माश्रितानाम्, K5 V1 Bo-4 Da D2 M2 धर्मश्रुतानाम्, Dn D2 3 3 c धर्मश्रु', D1 सर्वाश्रि', D1 धर्म श्रु', T G M1 3 4 धर्मश्रुतीनाम् (for धर्माश्रितानाम्) V1 अपनोदनाय, Dn2 अपि पीडनाय, D2 3 3 c उपजीवनाय, D1 उपपीय वाच (sic) (for उपपीडनाय) —^c) K1 D4 राजधर्म, Bo 2 Da G2 M 'धर्मे (for 'धर्मैर्) B2 Da M1.3 नियुक्ता (Da2 'क्त), B. विमुक्ता, M4 निविष्टा (for वि युक्ता) V1 एव धर्माश्रितानाम् नियुक्ता; D1 T2 G1 एव धर्मा (G1 'र्म) राजधर्मेषु युक्ता —^d) K2 4 सर्वा वश्यं, V1 B Da Dn D2 3 3 c 3 सचिन्वतो, D1 सचिन्वतान्, T1 G3 M2 सचिन्वते, T2 G1 2 M1.3 4 सचिन्वते, G4 सल्लिखते (for सर्वावस्थं) K5 Da2 D2 स्वधर्मे, V1 स्वधर्म, B1.2 D1 G1 M स्वधर्मान् (M2 'त), Da1 स्वधर्म, T G2-3 स्वधर्मा (for 'र्मम्) G1 सचिन्वन्तो नाद्रियन्ते स्वधर्मम्

६४

भीष्म उवाच ।

चातुराश्रम्यधर्माश्च जातिधर्माश्च पाण्डव ।

लोकपालोत्तराश्चैव क्षात्रे धर्मे व्यवस्थिताः ॥ १

सर्वाण्येतानि धर्माणि क्षात्रे भरतसत्तम ।

निराशिपो जीवलोके क्षात्रे धर्मे व्यवस्थिताः ॥ २

अप्रत्यक्षं बहुद्वारं धर्ममाश्रमवासिनाम् ।

प्ररूपयन्ति तद्भावमागमैरेव शाश्वतम् ॥ ३

अपरे वचनैः पुण्यैर्वादिनो लोकनिश्चयम् ।

अनिश्चयज्ञा धर्माणामदृष्टान्ते परे रताः ॥ ४

प्रत्यक्षसुखभूयिष्ठमात्मसाक्षिकमच्छलम् ।

सर्वलोकहितं धर्मं क्षत्रियेषु प्रतिष्ठितम् ॥ ५

धर्माश्रमव्यवसिनां ब्राह्मणानां युधिष्ठिर ।

Colophon — Sub parvan Ś1 K V1 B Da Dn1
D1 2 5-7 T2 G1.2 4 M राजधर्म — Adhy. name T1
क्षत्रियधर्मकथन, G2 क्षत्रियश्रैष्ठ्यकथन; G4 श्रैष्ठ्यकथन,
M2 राजधर्मस्तुति — Adhy no (figures, words or
both) K5 D7 S 64, B1 4 62, Da1 Dn 63
(as in text), D2.8 61. — Śloka no. Dn1 D8 30

64

1 D8 om the ref —^a) K1 4 D4 चतुराश्रम्य;
K5 G2 M2 चतुराश्रम, Da1 Dn D6 7 T1 G3 4 M1 8
चातुराश्रम (for 'श्रम्य) B5 युक्ताश्च (for धर्माश्च)
—^b) K3 5 V1 B Da Dn D1 2 0 यति, D7 T G
राज (for जाति-) Da च पार्थिव (Da2 'वा), D4
च पाण्डव, M2 तथैव च —^c) K1 'पालाचुराश्र, Bo
8-5 Dn D2 8 5 0 8 वेदोत्तराश्र (for पालो) B2 T1
G2-4 लोका (B2 'क्या) लोकोत्तराश्चैव —^d) Bo 8 5 Dn
D6 क्षात्रधर्म; B1 क्षत्रे धर्मे; D1 क्षात्रो धर्मे, D7
धर्मा क्षात्रे, T1 G2 4 M धर्मा क्ष (T1 G2 4 क्षा) त्रे,
G3 धर्मेक्षात्रे (for क्षात्रे धर्मे) K1 8 5 V1 B Da Dn
D2-6 8 M1 8 समाहिता, D7 T G M2 4 समर्पिता (for
व्यवस्थिता)

2 D7 S (except M2 4) om 2 —^a) K1 B5
D1 2.5 0 धर्म्याणि, K2 8 V1 B1 Da Dn D4 M2 4
कर्माणि; B2 सर्वाणि (for धर्माणि) —^c) K1 निरा
शित्यो, Dn2 'सिपो; D4 'शिर्यो Dn1 जीवलोका
(for 'लोके) M2 4 भवति जीवलोकाश्च —^d) K1 5
V1 B2 Dn1 M2 4 क्षत्रधर्मे; B1 Da D2 5 क्षात्रधर्मे
(B1 'र्म) (for क्षात्रे धर्मे) B1 Dn1 व्यवस्थिते, M2 4
प्रतिष्ठिता (for व्यवस्थिता) D4 क्षत्रे धर्मेष्ववस्थिता.

3^a) D7 T G पहुफलं, Ca 'द्वारं (as in text)
B1 अप्रत्ययबहुवार, Cv as in text —^b) M1 'सेविनां
(for 'वासिनाम्) G1 धर्माश्रमनिवासिना. —^c) K2

V1 Bo-8 5 m Da Dn D2 8 5 0 8 प्रकोपयं (Da 'य)-
ति, K5 D4 निरूप', B4 5 प्रकाश', T2 प्रमाप'; M
प्रतिरूप' (hypermetrio) (for प्ररूप') D7 T2 G1
तद्भावैर्, Cv 'चम् (as in text) —^d) Cv oites
आगमैरेव (as in text). B1 आगमे वै *शाश्वतं

4^a) D4 अपर-; Cv अपरे (as in text) B1 च
धनै, Cv वचनै (as in text) M4 चित्रैर्, Cv
पुण्यैर् (as in text) —^b) D4 लोकनिश्चयात्, Cv
निश्चये —^c) V1 B2 Da अनिश्चयं च (for अनिश्च-
यज्ञा) B1 अनिश्चयते राजधर्मान्, Cv as in text
—^d) K4 अदृश्य ते, B2 Da2 न दृष्टान्ते, D4 G1 2
अदृष्टान्ते, Cv 'दृष्टान्ते (as in text) K4 D1 पदे, Da1
चरे, Cv oites अपरे. Bo 8-5 Dn D2 8 5 0 8 हता,
D7 च ते, T1 G2-4 तरा, G1 तरे, Cv रता (as in
text) M सख्याता या गति पुरा — After 4, D7
T2 G1 M read 6''

5^a) B1 4 Dn2 D1 4 0 T1 G2 4 प्रत्यक्ष (for
प्रत्यक्ष) D1 अक्ष, D7 S फल- (for सुख) —^b)
B1 आश्रम्य साक्षिकमगल —^c) B1 लोकहिते K1 D1
धर्म्यं, K5 रम्य, B2 Da क्षात्र, B3 सर्वं, M1 8 धर्म
(for धर्म)

6^a) K8 Bo 8-5 Dn D2-8 T G धर्माश्रमाध्य (K8
B2 'मेध्य, B4 Dn2 D1 8 'माध्या, Dn1 'मोध्य, G8
'मध्य)वासिनां, K4 D1 'श्रमव्यसनिनां, Kc 'श्रमाधि-
वासिनां, V1 B2 Da धर्माश्रया व्यवस्थिता, B1 श्रमाश्रमे
व्यवस्थिता, M धर्मोश्रमाध्यावसिनां. —^c) M4 तथा (for
यथा) Dn1 धर्मानां (for वर्णानां) —^d) B1 सख्या-
तोयं, D8 सख्यातोप- G2 श्रुत (for श्रुति) Ś1
K2 D1 M1 परा, K5 पुर (for पुरा) — D7 T2 G1
M read 6'' after 4. —^e) K5 B2 Da Dn D7 T2
G1 M (the last seven, first time) अनुमता, V1 Bo
1 8-5 D2 8 5 0 8 'गता (for 'पमा) D7 S (D7 T2

यथा त्रयाणां वर्णानां संख्यातोपश्रुतिः पुरा ।
 राजधर्मेष्वनुपमा लोक्या सुचरितैरिह ॥ ६
 उदाहृतं ते राजेन्द्र यथा विष्णुं महौजसम् ।
 सर्वभूतेश्वरं देवं प्रभुं नारायणं पुरा ।
 जग्मुः सुबहवः शूरा राजानो दण्डनीतये ॥ ७
 एकैकमात्मनः कर्म तुलयित्वाश्रमे पुरा ।
 राजानः पर्युपातिष्ठन्त्यन्तवचने स्थिताः ॥ ८
 माध्या देवा वसवश्चाश्विनौ च
 रुद्राश्च विश्वे मरुतां गणाश्च ।
 सृष्टाः पुरा आदिदेवेन देवा

G₁ M all second time) अनुलोमा (T₂ 'मो) राजधर्मं (T₁ G₃ 'मो', G₂ 'मो') - ') K V₁ B Da Dn D. - २ G₁ (second time) लोका , D₁ (second time) T₁ 2 (second time) G₂-4 M₁-3 (all second time) लोके (for लोक्या) Bo 2-3 Dn D₂ 3 3 3 3 सह (for ह्य) D₁ T₂ G₁ M₂ (all first time) लोका सुचरि तैरिह, M₁ 2 (both first time) लोकेसुचरितैरिह, M₁ (both times) लोके सुचरितैरिह (second time, वे त्वि)ह

7 ^a) V₁ उदाहृतये, T₁ G₂-4 'हियते, T₂ 'हत्त तु (for 'हत्त ते) - ^b) T₁ G₃ विष्णुर - ^c) K₃ सर्वे (for सर्व) K₂ 3 D₁ देवेश्वरं, D₁ भूतोश्वरो, T₂ G₁ लोकेश्वर (for भूते) - ^d) K₃ हरि, D₁ हर, D₁ प्राहुर, T₁ G₂-4 प्राह्य, T₂ G₁ प्रभुर, M₁ 3 दात (for प्रभु) B₁ जगु (for पुरा) - ^e) Dn T₂ G₂ M₂ सुबहव (for 'हव) - ^f) Ś₁ K₁ 4 D₁ राजान (for 'नो) B₁ दण्डनीतव

8 ^b) V₁ Bo 2-3 Da Dn₁ D₂ 2 3 3 3 [सा]श्रम, B₁ Dn₂ सम, D₁ G₁ श्रुत (for [सा]श्रमे) - ^c) K₂ 3 3 D₁ T G₁-3 M पर्युपासत, V₁ B Da Dn D₂ 3 3 3 G₁ 'पायते (for 'पातिष्ठन्) - ^d) Ś₁ (orig) K₁ 4 D₁ दृष्टा ते, Ś₁ (by corr) दृष्टा ते, B₁ दृष्टा तु, Da दृष्टाते (for दृष्टान्त) K₁ M₂ वचन (for -वचने) D- T₂ G₁ दृष्टात्वचनश्रया

9 ^a) K₁ मानवान्, B (except B₂) D₂ 3 3 3 3 न (D₂ मा) ह्वय, D₁ वासवश्च (for वस) G₁ वा (for च) - ^b) Ś₁ om the first च T₂ गणश्च B (except B₂) D₂ 3 3 3 (also as in text) 8 रुद्रादिल्ल वमरो वे गणाश्च (B₁ 'णा च्यु, D₀ lacuna for वे

क्षेत्रे धर्मे वर्तयन्ते च सिद्धाः ॥ ९
 अत्र ते वर्तयिष्यामि धर्ममर्थविनिश्चयम् ।
 निर्मर्यादे वर्तमाने दानवैकायने कृते ।
 बभूव राजा राजेन्द्र मान्धाता नाम वीर्यवान् ॥ १०
 पुग वसुमतीपालो यज्ञं चक्रे दिदृक्षया ।
 अनादिमध्यनिधनं देवं नारायणं प्रति ॥ ११
 म राजा राजशार्दूल मान्धाता परमेष्ठिनः ।
 जग्राह शिरसा पादौ यज्ञे विष्णोर्महात्मनः ॥ १२
 दर्शयामास तं विष्णु रूपमास्थाय वासवम् ।
 स पार्थिवैर्वृतः सद्भिरर्चयामास तं प्रभुम् ॥ १३

गणाश्च - ^c) D₁ T₂ दृष्टा (for सृष्टा) Ś₁ K₁ 2 4 D₁ T₁ G₂-4 M₁ 3 चादिदेवेन, K₅ V₁ B Dn D₂ 3 3 3 M₂ 4 ह्यादि, Da₁ स्वादि, Da₂ न्वादि (for आदि) - ^d) D₁ S वर्त (T₂ G₁ 2 'धं) यति स्स (for 'यन्ते च) D₁ सिद्ध, D₁ वृद्धा

10 Before 10, D₀ ins भीष्म उवाच - ^a) Ś₁ K₂ 3 3 D₁ वर्णयिष्यामि (for वर्ते) D₁ T₂ G₁ अत्रैव तु वडिष्यामि - ^b) K₁ D₁ 4 धर्मम् (for धर्मम्) Ś₁ K₄ अर्थ, T₂ G₁ पार्य, G₂ ह्यर्थ (for अर्थ) K₁ -विनिश्चयत्, D₁ S विनिश्चये (for 'क्षयम्) - ^d) K₃ 3 D₂ 3 3 3 3 दानवैकार्णवी, Bo 1 2-3 D₃ 'कार्णवे, D₁ 'वैकार्णव (for 'वैकायने) B₂ Da Dn S दा (G₁ मा) नरै (G₂ 'वे) कार्णवे पुरा, D₁ दानवै कालने पुरा - ^e) D₃ 3 राज (for राजा)

11 ^b) M₁ यज्ञश्च V₁ B Da D₂ 3 यदृच्छया, D₃ 3 यदृक्षया (for दिदृ) - V₁ reads 11^a-13^d on marg - ^c) B₂ Da D₁ S अनादिनिधन देव (M₁ 3 दात) - ^d) B₂ Da द्रष्टु, D₁ S (except M₂ 4) शिव (for देव) K₃ 3 V₁ B D (except D₁) S प्रभु (for प्रति)

12 V₁ reads 12 on marg - ^a) B₁ अयजद् (for स राजा) Da राजशार्दूलो - ^b) V₁ B Da Dn D₂-7 8 S परमेश्वर (M₂ 3 'र), D₀ परमेष्ठिन (for एष्टिन) - ^c) K₃ 3 V₁ B D (except D₁) S जगाम (for जग्राह) D₁ S transp पादौ and यज्ञे

13 V₁ reads 13 on marg - ^a) D₁ om (hapl) from त up to मास (in 13^d) K₁ 2 3 D₂ 3 त विष्णु, Dn₂ D₃ M₄ तं विष्णु, D₁ विष्णुश्च (for तं

C 12. 2400
B 12. 64 13
K 12. 63 14

तस्य पार्थिवसंघस्य तस्य चैव महात्मनः ।
संवादोऽयं महानासीद्विष्णुं प्रति महाद्युते ॥ १४

इन्द्र उवाच ।

किमिष्यते धर्मभृतां वरिष्ठ
यद्द्रष्टुकामोऽसि तमप्रमेयम् ।
अनन्तमायामितसत्त्ववीर्यं
नारायणं ह्यादिदेवं पुराणम् ॥ १५
नासौ देवो विश्वरूपो मयापि
शक्यो द्रष्टुं ब्रह्मणा वापि साक्षात् ।
येऽन्ये कामास्तव राजन्हृदिस्था

दास्यामि तांस्त्वं हि मर्त्येषु राजा ॥ १६
सत्ये स्थितो धर्मपरो जितेन्द्रियः
शूरो दृढं प्रीतिरतः सुराणाम् ।
बुद्ध्या भक्त्या चोत्तमश्रद्धया च
ततस्तेऽहं दन्नि वरं यथेष्टम् ॥ १७
मान्धातोवाच ।
असंशयं भगवन्नादिदेवं
द्रक्ष्याम्यहं शिरसाहं प्रसाद्य ।
त्यक्त्वा भोगान्धर्मकामो ह्यरण्य-
मिच्छे गन्तुं सत्पथं लोकजुष्टम् ॥ १८

विष्णु) Cv as in text — °) K₁ उपासद्भिर्, D₂ ३ ६ वच सद्भिर् (for वृत्त सद्भिर्) D₇ S स पार्थिवो नृपैः साधैश्च — G₄ om 13^d-14^a — °) D₁ वरयामास (for अर्चैः) S₁ K₂ विशुः; D₀ विशु (for प्रभुम्).

14 G₄ om 14^a (of v 1 13) — °) K₄ सिद्धस्य, K₅ V₁ B D (except D₁) -सिद्धस्य (for सवस्य) — °) B₁ विष्णोश्च (for तस्य) K₈ D₃ ६ [प]व च (for चैव) — D_{n1} om 14^{cd} — °) G₁ सपातो (for सवादो) M₂ स (for सयं) — °) K₃ V₁ B D_n D₈ ३ ३ महाद्युतिं, D_{n2} 'द्युति, D₇ T G₁ ३ ३ 'मते (for 'द्युते)

15 D₈ om the ref — °) D_{n2} D₇ G₈ ३ किमिष्यसे D_{a2} (also as in text) न वचन (for धर्मभृतां). — °) D₇ T₂ G₁ य (for यद्) K₅ द्रष्टुकामा, D_{n1} द्रष्टु कामो G₂ [स]स्ति (for ससि) K₁ B₈ ३ ३ (m as in text) D₁₋₃ ३ T₁ G₂ ३ तद् (for तम्). — °) K₂ B₂ D_n D₀ -मन्त्रवीर्यं, T₁ G₂ ३ तत्त्वं (for -सत्त्वं) D₇ T₂ G₁ M₂ ३ अनुत्त (M₂ 'वत)म चोत्तमसत्त्ववीर्यं — °) K₁ आदि, K₂ हृदि (for ह्यादि)

16 °) D₂ lacuna, D₇ T G₁ M₂ हि; D₈ [अ]सि (for [अ]पि) — °) K₂ D₄ ० transp. शक्यो and द्रष्टुं D₇ ब्राह्मणा. — D_{n2} reads 16^c-17^b on marg — °) D₀ ये ते D₂ M₄ कामस्य. S₁ हृदि स्थुर, B₁ हृदिष्टा; M₄ हृदिस्थांस — °) V₁ B D₈ ६ दास्ये चैतांस, D_a D_n D₂ ३ दास्ये चैतांस, D₇ T G₁ M₁ ३ वांस्ते दास्ये, M₂ तादास्ये ते, M₄ तांसा

दास्ये ते (hypermetric) (for दास्यामि तांस). D₀ स्वां (for तांस) B₁ तु (for त्व) D₇ मध्येषु (for मर्त्येषु)

17 D_{n2} reads 17^{ab} on marg — °) D_{n1} समे (for सत्ये) K₄ स्थिते. — °) B₁ lacuna, D₂ ३ ३ ३ शूरो (for शूरो) K₂ ३ V₁ B₀ ३-३ D₂ ३ ३ ३ M₂ दृढ, B₁ बोट, D_{a2} दृष्टुं, D_{n2} D₇ G₂ दृढ, D₀ दृष्ट (for दृढ) K₅ B₂ D_a D₇ S प्रीतिकर, V₁ 'वर, D₁ 'रता, D₂ 'रते (for 'रत्) — °) K₃ ३ D₀ बुद्ध्या युक्त (D₀ 'का)श, D₄ बुद्ध्या शक्त्या; D₈ भक्त्या बुद्ध्या (by transp) K₂₋₅ B D (except D₁) S (except T₂ G₁ M₂) चोत्तम (for चोत्तम). — °) D₀ [स]य (for स्य) K₁ ददि; D₄ वच्मि, M₄ दमी (for दधि) V₁ B D_n D_n D₂ ३ ३ वरान् (for वर) K₈ यथासु (sic), D₁ यथैष्ट, M₄ यथोक्त

18 D₈ om the ref — °) K₄ D_n D₂ ३ ३ T₁ G₂₋₄ भगवान् (for 'वन्) D₂ ३ ३ आदिदेव, D₄ T₁ G₂₋₄ 'देवो; G₁ चादिदेवं (for आदि). — °) K₁ M₂ द्रक्ष्यामि त्वां, K₈ B₀ ३ प्रक्ष्यामि त्वा (B₀ त्वा); K₅ B₂ D₀ ३ द्र (B₂ प्र)क्ष्यामि त्वाह, D_a D₄ M₁ ३ ३ प्रवक्ष्यामि त्वा (D_{n1} D₃ त्वां, D_{a2} त्वं), D₇ T₂ G₁ वक्ष्यामि त्वा (for द्रक्ष्याम्यहं). D₈ [अ]य (for the second [अ]ह) V₁ B₃ ३ D_n प्र (V₁ व-; D_n द्र)क्ष्यामि त्वाहं (D_{n2} स्वां) शिरसा प्रसाद्य; B₁ प्रवक्ष्यामि त्वाहं शिरसा प्रपक्षे, T₁ G₂₋₄ द्र (G₂ व)क्ष्यामि त्वां (G₂ त्वा) शिरसा सप्रसाद्य — °) V₁ B D_a D_n D₂ ३ ३-३ M₂ कामान्, G₈ ३ भोग (for भोगान्). K₁ D₇ हिरण्यम् (for ह्य) — °) D₄ G₂ M₁₋₃ हृच्छेद्, G₄ हृच्छन् (for हृच्छे) G₁ तत्पथं K₁ लोकजुष्टं; D_n D₀ 'दृष्ट; D₇

धात्राद्धर्माद्विपुलादप्रमेया-

ल्लोकाः प्राप्ताः स्थापितं स्वं यज्ञश्च ।

धर्मो योऽसावादिदेवात्प्रवृत्तो

लोकज्येष्ठस्तं न जानामि कर्तुम् ॥ १९

इन्द्र उवाच ।

असैनिकोऽधर्मपरश्वरेथाः

परां गतिं लप्स्यसे चाप्रमत्तः ।

क्षात्रो धर्मो ह्यादिदेवात्प्रवृत्तः

पश्चादन्वे शेषभूताश्च धर्माः ॥ २०

शेषाः सृष्टा ह्यन्तवन्तो ह्यनन्ताः

सुप्रस्थानाः क्षत्रधर्माविशिष्टाः ।

असिन्धुर्मे सर्वधर्माः प्रविष्टा-

स्तस्माद्धर्मं श्रेष्ठमिमं विदन्ति ॥ २१

कर्मणा वै पुरा देवा ऋषयश्चाभितौजसः ।

त्राताः सर्वे प्रमथ्यारीन्क्षत्रधर्मेण विष्णुना ॥ २२

यदि ह्यसौ भगवान्नाहनिष्य-

द्रिपून्सर्वान्विसुमानप्रमेयः ।

न ब्राह्मणा न च लोकाधिकर्ता

S साधुद्रष्ट, Ca लोक (as in text)

19 *) B₁ m साक्षाद्, D₂ D₂ क्षात्र- (for क्षा
त्राद्) G₁ विपुला, D₂ अप्रमेयाल्लं, D₁ S G₁ 'मेया
(for 'मेयाल्ल) —^c) S₁ K₁ D₁ लोकान्प्राप्त (for
लोक प्राप्ता) V₁ D₁ स्थापित (V₁ 'त्), D₁ स्था-
पित, T₂ G₁ स्थापिता (for 'त्) D₁ त्वा मित्र च,
T₂ G₁ म्वा क्षिवाश्च (sic) (for स्व यदाश्च) —^c)
K₃ D₂ [भ्रा]दिदेवो (for 'देवाद्) — G₂ om (hapl)
19^a-20^c —^d) K₂ V₁ Bo-2. s Da Dn D₂ 2-5 S
M₃ लोकज्येष्ठ, K₃ 'येष्टा; K₁ S D₁ T G₁ S S M₁-3
'ज्येष्ठ, B₁ लोके श्रेष्ठ; D₁ लोकज्येष्टा (for 'ज्येष्ठ)
K₂ D₁ G₁ तन् (for त).

20 G₂ om. 20^a (cf. v l. 19) D₃ om the
ref —^c) K₂ V₁ Bo 2-5 Da Dn D₂-2 S (G₂
om) C_v अ (M₁ S आ)सैनिका, K₃ ससैनिका, B₁
भर्मविका, B₂ अद्रैशिका, D₁ अमानिको (for असै-
निको) K₁ धर्म परश्वरे *; K₂ S V₁ Bo 2-5 Da
Dn D₂-2 S T G₁ S S C_v धर्मपराश्च धर्म (D₂ G₂ S
सर्वे; D₁ S धर्म; T₁ सर्व), D₁ धर्मराजश्च धर्म,
M₁ S S मैक्षप (M₃ 'च)राश्च धर्मा, M₂ मैक्षचराश्च
सर्वे (for धर्मपराश्चरेया) —^b) K₁ नयते ते प्रयुक्त,
K₂ स्व नयते प्रयुक्त, K₆ D₁ D₂ S S S न व्रजते
(K₆ 'ति) प्रयुक्त, V₁ Bo 2-5 Da₂ D₁ S T₂ न
नयते इयुक्त (D₁ 'क्त्या, T₂ 'क्त), D₁ न वय तेच
युक्त; D₂ न व्रजते इयुक्त, D₁ नियत ते इयुक्ता,
T₁ G₁ S S न यतते इयुक्ता, M नानयते इयुक्ता (for
लप्स्यसे चाप्रमत्त) B₁ दानैस्त्वपोभिर्नयतेऽप्वद्रुक Cnp
cites इयुक्तम् —^c) D₁ क्षत्रो K₁ D₁ प्रवृत्तो (D₁
'त्तो) (for प्रवृत्त) —^d) K₃ स्व, D₁ S (except
M₂) तु (for च), D₁ धर्म

[299]

21 *) K₁ शेषान् K₂ S [S]प्यनता, M₁ S S
ह्यन्त —^b) S₁ सुप्रस्थाता, K₂ S Bo 4. S Dn D₂
T₂ G₂ M₂ सप्रस्थाना, B₁ D₂ S S स्वप्न, T₁ G₁ S S
M₁ S S सुप्रस्थान (for 'स्थाना) K₂ V₁ Dn₂ क्षात्र
(for क्षत्र) Dn₂ (before corr) D₁ T G₁ M₁ S S
-धर्मो विशिष्ट (Dn₂ 'ष्टा), D₂ -धर्मेवशिष्टा, D₃ S S
-धर्मावशिष्टा, D₁ S -धर्मादि, G₁ -धर्मोवशिष्टा, G₂
-धर्मोप्रविष्टा (for -धर्माविशिष्टा) C_v सुप्रस्थाना क्षत्रधर्मा
विनष्टा —^c) G₂ क्षत्र- (for सर्व-) —^d) D₁ T₁
G₂-1 क्षात्र, G₁ क्षत्र (for तस्माद्) K₆ V₁ Bo S
D₂ S S श्रेष्ठमिदं, Da 'निष्ट, Dn₂ 'धर्म, D₁ S
'तम (for 'मिम) Da₁ वदन्ति (for वदन्ति) *

22 *) T₁ G₂ S [ए]च, M₁ S [अ]मी (for वै)
—^b) T₁ G₂ S महौजस (for [अ]मितौ) —^c) T₂
G₁ सर्वान् (for सर्वे) V₁ Bo-2 S Da Dn D₂ S S
प्रसद्य, B₃ D₂ S S S प्रसाध्य; B₁ प्रसद्य (for
प्रमथ्य) C_v त्रता सर्वे प्रसाचारीन् —^d) D₁ S T
G₁ S S क्षात्र (for क्षत्र-)

23 *) K₆ असौ (for ह्यसौ) B₁ नाह ***; B₁
Dn₂ D₃ S आहनियव्यद्, D₁ नाहरिव्यद् (for नियव्यद्)
— D₁ reads 23^a ed twice —^b) Bo 3-5 D₂ S
ह्यसान्, B₁ lacuna, D₂ पूर्व; D₃ वृसान् (for
रिपून्) K (except K₁) V₁ B (B₁ lacuna) Da Dn
D₂ S S S असुरान्, G₂ भगवान् (for वसुमान्)
V₁ B₂ Da अप्रमेयान् — D₃ repeats 23^a ed after
24^a —^c) K₁ D₁ S ब्रह्मणा, D₁ T₁ G M च
ब्रह्मा (for ब्राह्मणा) Da₂ नव-; D₁ S (except M₂)
नैव (for न च) Da₂ om. from दिकर्ता up to नादि
(in 23^a) C_v न च ब्रह्मा न च लोकादिकर्ता —^d) B₁
Da₁ om नादिधर्मा; D₁ नापि धर्मा K₃ Da₁ D₁ S
[अ]भविष्यद्; B₃ Da₂ [अ]भविष्यन् (for भवेयु). K₃

C. 12. 2410
B. 12. 64 24
K. 12. 63. 28

न सद्धर्मा नादिधर्मा भवेयुः ॥ २३
 इमासुर्वी न जयेदिक्रमेण
 देवश्रेष्ठोऽसौ पुरा चेदमेयः ।
 चातुर्वर्ण्यं चातुराश्रम्यधर्माः
 सर्वे न स्युर्ब्रह्मणो वै विनाशात् ॥ २४
 दृष्टा धर्माः शतधा शाश्वतेन
 क्षात्रेण धर्मेण पुनः प्रवृत्ताः ।
 युगे युगे ह्यदिधर्माः प्रवृत्ता
 लोकज्येष्ठं क्षत्रधर्मं वदन्ति ॥ २५

Bo 1 3-; नाय धर्मो नादिधर्मो भविष्यत् (B1 'व्यति),
 Dn2 न सद्धर्मा नादिधर्मो भविष्यन्, D1 S सतो धर्मा
 ह्यादिधर्माश्च न स्यु .

24 °) M2 न माम् (for इमाम्) Dn2 ऊर्वी,
 D1 ० उर्वी K2 3 . V1 B Da Dn D1 2 3 (manag
 acc m). 1 3 S नाजयद्, D2 3 राजयिष्यद्, D3 जीजयद्
 (for न जयेद्) —^b) K1 चापुरा (sic) K2 3 Bo 2 3
 D1 सासुरा; B1 D8 सा(D8 सो)सुरांश्च, B2 3 मोसु
 राश्च, Da सासुरा (for सौ पुरा) K2 V1 D1 देव
 श्रेष्ठं पुरा चेद(V1 सासुरा चेद, D1 पुरा वेद)प्रमेयः
 Dn1 T G2-3 M 'श्रे(G1 'ज्ये)ष्ठ सासुरामादिदेव; Dn2
 (before corr) D1 'श्रेष्ठ सोसुरामादिदेव; Dn2 (by
 corr) 'श्रेष्ठ सोसुरामादिदेव; D2 3 3 'श्रेष्ठ सो(D2
 सा)सुरांश्च(D2 'न्)प्रमेय, D3 'श्रेष्ठ सोसुरां न प्रमेय;
 G1 'श्रेष्ठ साधु धर्मादिदेव — After 21^{ab}, D3
 repeats 23^{ab} — D8 om 24^{cd} —^c) G8 चतुर्वर्ण्यं
 —^d) T1 G2-3 न स्युश्चैवं (G2 4 'व' (for सर्वे न
 स्युर्) K4 ब्राह्मणो वै; K5 V1 B D (except D1,
 D8 om.) S प्राक्षणाना.

25 °) K1 दृष्टा, K2-3 V1 B Da Dn D2-3 T2
 G1 2 M नष्टा, T1 G8 4 न स्युर् (for दृष्टा) D1 धर्मा
 T1 G2-3 M1 3 शतश. (M1 'शा' (for 'धा) K1
 शाश्वतेन, K8 Dn1 D1 T G M2 शाश्वतास्ते, D2
 शश्वतेन (for शाश्व') D1 दृष्टा धर्मा. शतधा याश्च तेन
 —^b) D2 क्षत्रेण; D3 ते क्षात्र (for क्षात्रेण) V1 B
 (except B1) D (except D1 3) M2 प्रवृत्ता (for 'त्ता)
 — D1 om (hapl.) 25^e —^c) D1 om प्रवृत्ता K8 3
 D3 युगे युगे ह्यादिदेवात्प्रवृत्त —^d) K8 3 D1 3 लोक
 ज्येष्ठं; V1 B1 4 D1 3 3 लोके ज्येष्ठ, Dn2 लोक ज्येष्ठ;
 D3 लोके श्रेष्ठ; T2 ज्येष्ठं तेषा (for लोकज्येष्ठं) V1
 Bo 2. 3 3 Da Dn1 D8 3 3 G8 क्षात्रधर्मं; B1 राजं;

आत्मत्यागः सर्वभूतानुकम्पा
 लोकज्ञानं मोक्षणं पालनं च ।
 विषण्णानां मोक्षणं पीडितानां
 क्षात्रे धर्मं विद्यते पार्थिवानाम् ॥ २६
 निर्मर्यादाः काममन्युप्रवृत्ता
 मीता राज्ञो नाधिगच्छन्ति पापम् ।
 शिष्टाश्चान्ये सर्वधर्मोपपन्नाः
 साध्वाचाराः साधु धर्मं चरन्ति ॥ २७
 पुत्रवत्परिपालयानि लिङ्गधर्मेण पार्थिवः ।

D1 T2 G1 सर्वं (for क्षत्रं) B1 विदति

26 °) D1 आत्मत्यागः; M1 3 'त्याग (for 'त्याग).
 D1 भूतानुकम्पी —^a) V1 3 3 ज्ञान, D1 लोकज्ञाना.
 M1 3 लोकज्ञान K1 लक्षण पालन, V1 मोक्ष पालन,
 Bo 3 3 D2 3 3 पालन रक्षण; B1 Dn T G M1 3 3
 पालन मोक्षणं (by transp), D1 M2 पापम मोक्षण
 —^c) Bo 2-3 D2 3 3 निष्पन्नानां (for विप') D1
 मोक्षण; M1 मोक्षण —^d) B1 क्षात्रधर्मं, D1 S
 (except M2) क्षात्रो धर्मो (for क्षात्रे धर्मं) K1 विद्यते
 K1 पाथिवान्; G1 पीडितानां

27 °) M1 3 निर्मर्यादा V1 काममन्यु, B1 काम
 मन्युत् (for 'मन्यु). G1 प्रवृत्ता (for प्रवृत्ता)
 —^b) M1 transp मीता and राज्ञो D1 अधिगच्छन्ति;
 G1 नाति; M2 3 नाभि' (for नाधि') K1 पापात्;
 D1 पाप —^c) D2 om from सर्वं up to the end of
 28^d B2 धर्ममेधोपपन्ना, T2 सर्वमेधोप'; G1 सर्वमेधोप',
 M2 सप्तधर्मोप' (for सर्वधर्मोप') —^d) Bo साध्वाचारः;
 B1 सर्वाचारा; D1 lacuna, D2 सत्याचारा (for साध्वा')
 V1 B D (except D1, D2 om) S (except T2 G1
 M1) वदति (for चरन्ति)

28 D2 om 28 (cf v 1 27) —^a) All MSS
 (except S1 K1 2 4 D1, D2 om) पाठ्यमानानि (for
 परिपालयानि) —^b) K8 क्षत्रधर्मेण, K1 3 V1 B1-3
 1m 3 Da Dn D2 3 3 3 राजं, D1 S धर्मं(G1 सर्वं)
 लिङ्गानि (for लिङ्गधर्मेण) — S1 K1 repeat 28^{cd}
 after 29 —^c) D1 लोक (for लोके) K8 D1 3
 S लोके सर्वाणि भूतानि —^d) K8 V1 B Da Dn
 D3 3 3 M2 4 चर(D2. 3 'र)ते नात्र; D1 T G M1 3
 चरत्पत्र न (for विचरन्ति न).

29 °) Bo 2-3 D2 3 3 सर्वधर्मात्; D3 'धर्मान्

लोके भूतानि सर्वाणि विचरन्ति न संशयः ॥ २८
सर्वधर्मपरं धर्मं लोकज्येष्ठं मनातनम् ।

अश्वदक्षरपर्यन्तमन्तरं सर्वतोमुखम् ॥ २९

उति श्रीमहाभारते शान्तिपर्यणि चतुःषष्टिनमोऽध्याय ॥ ६२ ॥

६५

उन्द्र उवाच ।

एवंवीर्यः सर्वधर्मोपपन्नः

क्षत्रः श्रेष्ठः सर्वधर्मेषु धर्मः ।

पालयो युष्मानिलोकगिरिन्द्रारं-

विषयये स्वाध्यायः प्रजानाम् ॥ १

भुवः संस्कारं राजसंस्कारयोग-

मर्मक्षचर्या पालनं च प्रजानाम् ।

विद्याद्राजा सर्वभूतानुक्रम्पा

देहत्यागं चाहवे धर्ममग्र्यम् ॥ २

त्यागं श्रेष्ठं मुनयो वै वदन्ति

सर्वश्रेष्ठो यः शरीरं त्यजेत् ।

नित्यं त्यक्तं राजधर्मेषु सर्वं

C 13 249
B 12 63 3
K 12 64 3

(for 'वर्म') D M1 २२ (for पर) B D1 D
१-२ S (except M) क्षत्र (for क्षत्रं) —^१) V1 B
D (except D1 १) लोकश्रेष्ठ (for 'ज्येष्ठ) — B1
om 23^१ —^२) M1 विदुस्तप (for शश्वद) C1
as in text —^३) D छत्र — After 29, S1 K1
repeat 25^१

Colophon — Subparan S1 K V1 B D1 Dn
D1-2 T1 G1 ३ M सचयमं — Adhy rom T1
G1-३ उद्दमागम्यगदः M1 राजधर्मोपपन्नं — Adhy
no (figures, words or both) K1 D1 S 65, B1 ३
63, L1 D1 Dn 64 (as in text), D1 ३ 62
— S1 K1 no Dn1 29, D1 31

65

1 D1 om the ref V1 reads 1 on marg
—^१) B1 धर्मं प्रपन्न (for धर्मोपपन्न) —^२) B1 T1
G1 M क्षत्र, G1 क्षत्र (for क्षत्र) —^३) D1
पाये (for पालयो) K1 ३ V1 B D1 Dn D ३ लोच
द्विर्द; D1 'पृष्ट' D1 'गृष्ट', D1 'सुक्त', D1
T G (G2 damaged) 'पार', M 'मार' (for
'मिष्ट') —^४) K1 ३ ३ D1 १ T1 G क्षत्र, V1 B1 ३
D1 गदनाय, D1 न तु भाय, D1 तनुमाय (for
क्षमाय)

2 G2 om (hapl) 2^१. —^२) B1 ३- Dn D1 ३

३ भू, D1 भू, G1 damaged (for भुव) D1
मन्तरे K1 राजान, D1 T G1 ३ M1 धर्म (for राज)
V1 Bo ३ D1 योमेर, D1 corrupt, T G1 ३ योग्य,
M1 योव (for योग्य) B1 भूसत्कार राजसत्कारयोगे
नम् —^१) S1 क्षत्रचर्या, K1 V1 D1 क्षत्रं (D1
'नि)क्षचर्या, K1 Bo ३ ३ Dn ३ ३ ३ ३ ३ क्षत्रचर्या,
D G1 दीक्षाचर्या, T1 G1 शिक्षाचर्या, M शिक्षाचर्या (for
धर्मक्षत्र) —^२) K1 D1 विद्याद्राजा, D1 (marg sec
as in text) ३ विद्वद्भोक्त (D क्षा), T1 G1-३ विद्या
द्राजा, T1 G1 M1 'द्राजा', M1 ३ ३ मित्राचर्या (for
विद्याद्राजा) K1 भूतानुक्रम्पा, K1 ३ V1 B D1 Dn
D1-३ 'नुकपी, D1-३ ३ T1 G1 ३ 'नुकपा (for 'नुकम्पा)
—^३) M1 देहत्यागम् Dn1 (before corr) चावहेद्
(for चाहवे) V1 धर्मचर्या, B1 D1 ३ ३ धर्ममग्र्य
(for धर्म)

3 ३) D1 ३ त्याग (for त्याग) G2 ज्येष्ठ D1
M1 om (hapl) from मुनयो up to श्रेष्ठे (in 3^१)
—^२) K1 B Dn Dn D1-३ T1 G1 ३ M1 ३ ३ सर्वश्रेष्ठ;
K1 T1 G1 ३ 'ज्येष्ठ, V1 धर्मश्रेष्ठ, D1 सर्वश्रेष्ठ (for
'श्रेष्ठे) K1 Dn D1 G1-३ M1 यत्; D1 T1 G1 ये
(for य) K1 ३ त्यजेतु, B1 D1 ३ त्यजेत्, D1 T G
त्यजति (for त्यजेत) — K1 om (hapl) 3^१-4^१ —^३)
K1 ३ V1 B1 ३ ३ Da Dn D1 ३ ३ ३ युक्ता, Bo 1 ३
रक्तं, T1 G1 ३ त्यक्त, G1 M1 युक्त, M1-३ त्याज्यं
(for त्यक्त) K1-३ ३ B1 Da Dn D1 सर्वे (for सर्व)
—^४) K1 B Da Dn D1 ३ ३ ३ ३ यथैव; K1 D1 ३

प्रत्यक्षं ते भूमिपालाः सदैते ॥ ३
 बहुश्रुत्या गुरुश्रुत्पया वा
 परस्य वा संहननाद्बदन्ति ।
 नित्यं धर्म क्षत्रियो ब्रह्मचारी
 चरेदेको ह्याश्रमं धर्मकामः ॥ ४
 सामान्यार्थे व्यवहारे प्रवृत्ते
 प्रियाप्रिये वर्जयन्नेव यत्नात् ।
 चातुर्वर्ण्यस्थापनात्पालनाच्च
 तैस्तैर्योगैरनियमैरौरसैश्च ॥ ५
 सर्वोद्योगैराश्रमं धर्ममाहुः

क्षेत्रं ज्येष्ठं सर्वधर्मोपपन्नम् ।
 स्वं स्वं धर्मं ये न चरन्ति वर्णा-
 स्तांस्तान्धर्मनियथावद्बदन्ति ॥ ६
 निर्मर्यादे नित्यमर्थे विनष्टा-
 नाहुस्तान्वै पशुभूतान्मनुष्यान् ।
 यथा नीतिं गमयत्यर्थलोभा-
 च्छ्रेयांस्तस्मादाश्रमः क्षत्रधर्मः ॥ ७
 त्रैविद्यानां या गतिर्ब्राह्मणानां
 यश्चैवोक्तोऽथाश्रमो ब्राह्मणानाम् ।
 एतत्कर्म ब्राह्मणस्याहुरभ्य-

T₂ G₁ M यथैते, V₁ तथैव, T₁ G₂₋₄ तथैते (for सदैते)

4 K₄ om 4^{ab} (cf v 1 3) —^a) K₂ ३ वाहुश्रुत्या, D₁ १ बाहुश्रुत्वात्; S बाहुश्रुत्य (for बहुश्रुत्या) B₁ गुरुश्च (for गुरु). T₁ G₂ -श्रुत्पया (G₂ 'ण') (for 'पया) K₈ ५ V₁ B Da Dn D₂ ३ ५ ६ ८ M च, D₇ om, G₂ [ए]व (for वा) —^b) K₈ परस्य च, V₁ B Dn D₂ ३ ५ ६ ८ परस्परा (B₁ 'र') (for परस्य वा) B₁ बहुमाना (for संहननाद्) —^c) K₈ D₁ नित्यो, M₁ ३ नित्य (for नित्य) S₁ K₁ ४ D₁ वर्णः; K₈ D₁ ६ धर्मं (for धर्मं) K₁ Dn₂ धर्मचारी; D₁ ब्राह्म* (for ब्रह्म*). —^d) K₈ ह्याश्रमे B₀ ३-५ D₂ ३ ५ ८ सर्वकाम (for धर्मं)

5 ^a) Da सामान्यर्थे; D₁ 'न्यार्थेन (hypermetric), T₁ G₂₋₄ M 'न्येर्थे K₈ प्रवृत्त —^b) K₈ वर्जयेदेव; B₀ 'येन्नेव, B₁ D₃ G₃ M₄ 'यन्नेव; D₈ 'यित्वैव; G₂ 'य चैव; G₁ 'यते च (for 'यन्नेव). B₁ यत्सत्; D₃ ५ यत्नान्. —^c) K₁ ४ ५ B₈ Dn₂ D₂ ४ ८ T₂ चातुर्वर्ण्यं, G₁ 'वर्णं (for 'वर्ण्यं) K₁ D₁ पालनाश्च, B₁ 'मार्थश्च (for 'माह) —^d) D₇ transp तैस्तै and योगै D₁ T₂ ऋषयैश्च; D₇ T₁ G M ऋषयैश्च (for और सैश्च) Ca oites योगै and औरसै (as in text)

6 ^a) K₈ समोद्योगैर् (sic), Da₁ सर्वोद्योगं, D₁ सर्वोद्योगैर्; D₁ सर्वोद्योगैर्; D₇ S (except M₂) सर्वैर्योगैर् (for सर्वोद्योगैर्) K₈ T₁ G₂ ३ धर्म्यम्; M₁ ३ मान्यम्; M₂ चान्यम् (for धर्मम्) —^b) K₄ क्षेत्र, B₀ ४ क्षेत्र; G₁ क्षेत्र (for क्षेत्र). K₈ ५ Da Dn₁ D₁ ४ ६ ७ S (except M₂) श्रेष्ठ; Dn₃ धर्मं (for

ज्येष्ठ) Dn₃ सर्वश्रेष्ठोपपन्न (for सर्वधर्मो). —^c) G₂ धर्म्यं, G₄ वर्णं (for धर्मं) K₈ चेन् (for ये) S₁ K₁ २ ४ चरतीह (K₁ lacuna for ह) (for न चरन्ति) B₁ क्षेत्र धर्मा ये नाचरति वर्णाश्च, D₄ स्व स्व धर्मं ये ये नर विचीर्णात् (sic) —^d) M वर्णान् (for धर्मान्) B Da Dn D₂ ३ ५ ६ ८ M₁ ३ ४ अयं (B₁ Dn₁ 'न्य) धार्यान्; D₄ न यथावद् (for अयथा') V₁ तांस्तान्धर्मनियथा वदति, D₇ T G तांस्तान्धर्मान्ये (G₂ ३ 'न्यो) यथा स्या (T₂ G₁ ता) पयति

7 ^a) K₈₋₅ V₁ B D (except D₁ ७) M निर्मर्यादान् (for 'र्यादे) M क्षीणधर्मोत् (for नित्यमर्थे) K₈ ५ B Da₂ Dn D₂ ३ ५ ६ ८ निविष्टान्; Da₁ विनिष्टान्, D₇ T G विन (G₂ 'नि) ष्टे (for 'ष्टान्) —^b) D₇ T G न सा चिन्ता (D₇ धर्मश्चिन्ता, T₂ G₁ न धर्मश्चिन्ता; G₈ न सा चिन्ता) पशुभूते मनुष्ये —^c) D₄ नीति, D₇ S नीतिर् (for नीति). K₂ ३ V₁ B Da Dn D₂₋₆ ८ T G₁₋₃ M₂ अर्थयोगात्; K₈ D₇ 'योगान्; G₄ M₁ ३ ४ 'योगान् (for 'लोभात्) —^d) K V₁ B (except B₁) D (except D₁ ७) G₂ M₂ श्रेयस्, G₁ श्रेयाश्च, M₁₋₃ श्रेष्ठश्च (for श्रेयाश्च) K₂ ५ V₁ B₀ १ ३ ५ Dn D₁₋₃ ६ ६ ८ आश्रमात्; B₂ ४ Da आश्रमा (for 'म') B₂ ४ Da क्षात्रधर्मं, D₇ S (except M₄) क्षत्रियाणां

8 ^a) K₁ ज्यै, M₁ ३ त्रयी (for त्रै) M₄ गायति (for या गतिर्) —^b) D₁ चाश्रमो (for स्याश्रमो) K₁ ये चैवोक्तोप्याश्रमो ब्राह्मणानां; K₂ ३ ५ V₁ B Da Dn D₂₋₃ T₁ G M₁ ३ ४ ये चैवोक्ताश्चा (D₄ 'का आ; D₇ T₁ G₂₋₄ 'का स्वा; G₁ 'का ह्या; M₁ ३ 'कास्वा) श्रमा प्रा' (G₈ 'त्र'), T₂ M₂ ये चैवोक्ता ब्राह्मणाश्चाश्रमाणां. —^c) D₇ यत्सत् (for एतत्). G₂ ३ सर्व (for कर्म).

मन्यत्कुर्वन्ञ्चद्रवञ्चस्रवध्यः ॥ ८

चातुराश्रम्यधर्माश्च वेदधर्माश्च पार्थिव ।

ब्राह्मणेनानुगन्तव्या नान्यो विद्यात्कथंचन ॥ ९

अन्यथा वर्तमानस्य न सा वृत्तिः प्रकल्प्यते ।

कर्मणा व्यज्यते धर्मो यथैव श्चा तथैव सः ॥ १०

यो विकर्मस्थितो विप्रो न स सन्मानमर्हति ।

कर्मन्वुपयुञ्जानमविश्वासं हि तं विदुः ॥ ११

एते धर्माः सर्ववर्णाश्च वीरै-

रुक्कृष्टव्याः क्षत्रियैरेष धर्मः ।

तस्माज्ज्येष्ठा राजधर्मा न चान्ये

वीर्यज्येष्ठा वीरधर्मा मता मे ॥ १२

मान्यातोवाच ।

यवनाः किराता गान्धाराक्षीनाः शबरवर्वराः ।

शकास्तुपाराः कह्लाश्च पह्लवाश्चान्ध्रमद्रकाः ॥ १३

C. 12. 2429
B 12. 65. 13
K 12. 64. 13

D: S क्षत्रियन्व (for ब्राह्मणन्व) D: क्षाद्याम् (for क्षत्रियम्) —^a) D: : : कर्मां (for कुर्वन्) T G: : तात वज्यं; G: तत्र वज्यं, M: s तात मन्य, M: रामवान्य, M: तात नान्य (for शस्त्रवच्च) D: क्षन्व कुर्वन्दास्रवच्या न मान्य; G: ञ्चद्रवञ्च तु मन्य

9 ^a) K: D: चतुराश्रम्य (D: 'म), Da: D: चातुराश्रम्य Da: G: धर्मेश, G: धर्म्य (for धर्माश्) —^b) K: om वेदधर्माश्च. D: वेदे धर्माश्च, D: T G: : M वेदवादाश्च, G: 'वादश्च, G: 'वेदाश्च (for 'धर्माश्च) B: पादव, Da: पार्थिवा —^c) B: ब्राह्मणानानु, D: 'जेनाधि; D- S 'जैरु (G: 'रिति) (for 'जेनानु) —^d) B: नान्यो विद्वान्, B: नान्यो विद्वान्, Da: नान्यविद्वान्, Da: नात्याद्विविधन (sic), D: G: नान्यो वीर्यात्, M नान्यविद्वि (for नान्यो विद्यात्) B: s Da Dn D: : : c c c कदाचन, D: T: G: M विकर्म त (D: 'मंहु)त् (for कथंचन)

10 ^b) V: B D (except D: 4.7) T: नासौ (for न सा) K: 2 - D: प्रकल्पते, Da 'ल्पयत् (for 'ल्प्यते) G: सा वृत्ति परिकल्प्यते —^c) K: - Bo : - Dn D: 2. 1 c c चयंते, K: द्यन्ते, V: B: Da D: वज्यंते, D: T: G: : : M: 2. 4 लज्यते, T: G: M: लज्यते (for व्यज्यते) —^d) K: : : : Bo 2-2 Dn D: 2 : c c वर्मन् (for [ए]न श्चा) K: B: D: च (for म) Da: यथैवैवाश्च तथैव म

11 ^a) B: योधिकर्म, Da: यो विक्रमा, G: यो वीक्षम (for यो विकर्म-) D: यो विवर्मस्थिता विप्रा —^b) K: 4 V: B Da Dn D: 2 : 7 s T: G: 4 संमानम् (for सन्मानम्) —^c) Ca cites अनुप (as in text) K: 2. 2 V: B Da Dn D: 2. 2 c c कर्म मं नोपयुञ्जानम्, D: कर्मस्वनु *युजानाम्, D: S कर्म स्वमन् —^d) K: 1 क्षत्रियान्या, Da: 'श्राम, G: 'श्राम्य M: वद् (for व)

12 ^a) Bo 2- D: 2 - ते वै (for एते) K: 3 वर्णेषु

हीना, K: वर्णैरहीना, V: B: - Da Dn D: s वर्णेषु लीना, B: वर्णेषु प्रलीना, D: धर्माच्च वीरैर्, D: 2. - धर्मेषु लीना, D: - वर्णैर्वहीना, D- 'धर्माविहीना (for वर्णाश्च वीरैर्) S एते वर्णा सर्वधर्मै (G: 'र्मा)श्च हीना (G: 'नान्, G: 'नो) —^b) K: 1 उत्कृष्टव्या, K: s उद्धर्तव्या, V: उद्धेष्टव्या, B: G: उत्कृष्टव्या, D: उत्कृष्टव्या, D: T: G: : M उत्क्रे, D: उत्क्रे (for उत्क्रे). D: - T G: 4 एव (for एष) D: 7 धर्मा; T: G: 4 धर्म, G: धर्म (for धर्म) C: उत्कृष्टव्या क्षत्रियैरेष धर्म —^c) D: 2. 2. 2 राजन्, D: T G M: s ज्येष्ठो, M: 4 ज्येष्ठो (for ज्येष्ठा) D: S राजधर्मो (for 'धर्मा) G: (sup lin as in text) जु (for न) T G: 1. 3 M: 3 चान्यो (for चान्ये) —^d) K: 1-3 V: B Da Dn D: 2-2 s वीरज्येष्ठा (for वीर्यं) K: 1 मता (for मता) Dn: D- s ये, D: मते (for मे) K: D: वीरज्ये (D: 'यंज्ये)ष्ठा वीर (D: राज)धर्मो मतो मे, S वीर्यज्ये (G: 'यंज्ये, M: 'रज्ये)ष्ठा राजधर्मा मता मे — After 12, V: ins an addl colophon

13 ^a) Hypermetric D: हता (for यवना) S: D: T: G: 1 किरात (for किराता) K: कायोजा; D: गधाराश्च —^b) K: धारा (for चीना) B (except B: s) शबर, M: च्यवन (for शबर) K: 1 शबरा, D: - चर्वरा (for -चर्वरा) — K: - ins after 13^a D: after the repetition of 13^a

145^a बान्हीकाश्च तुरुकाश्च पाञ्चालाश्च तथा सृष्टवा ।

[K: बान्दिकाश्च K: D: तुप्काश्च D: शुना (for सृष्टवा)]

— D: reads 13^a twice —^c) B: शसास्; D: (second time) क्षसास् (for शकास्) K: 1 तुखार; V: Bo-3 तुखारा, G: तुपार, G: तुहारा; M: s तुहार (for तुपारा) K V: B Da Dn D: 2-3 (D: both times) ककाश्च, T: G: गुहारा, T: कदाश्च;

ओदाः पुलिन्दा रमटाः साचा म्नेच्छाश्च सर्वशः ।
 ब्रह्मक्षत्रप्रसूताश्च वेद्याः शूद्राश्च मानवाः ॥ १४
 कथं धर्मं चरेद्युम्ने सर्वे विपयवाग्निनः ।
 मण्डिर्धश्च कथं व्याप्याः सर्वे ते दम्युर्जीविनः ॥ १५
 एतदिच्छाम्यहं श्रांतुं भगवंस्तद्वर्षाहि मे ।
 त्वं बन्धुभृतो ह्यन्नाकं क्षत्रियाणां सुरेश्वर ॥ १६
 इन्द्र उवाच ।
 मानार्पित्रोहिं कर्तव्या शुश्रूषा सर्वदस्युभिः ।
 आचार्यगुणशुश्रूषा तवैवाश्रमप्रासिनाम् ॥ १७

भूमिपालानां च शुश्रूषा कर्तव्या सर्वदस्युभिः ।
 वेदधर्मक्रियाश्चैव तेषां धर्मो विधीयते ॥ १८
 पितृयज्ञास्तथा कृपाः प्रपाश्च शयनानि च ।
 दानानि च यथाकालं द्विजेषु दद्युरेव ते ॥ १९
 अहिंसा सत्यमक्रोधो वृत्तिदायानुपालनम् ।
 भरणं पुत्रदाराणां शौचमद्रोह एव च ॥ २०
 दक्षिणा सर्वयज्ञानां दातव्या भूतिमिच्छता ।
 पाक्यज्ञा महार्हाश्च कर्तव्याः सर्वदस्युभिः ॥ २१
 एतान्वेवंप्रकाराणि विहितानि पुरानघ ।

सर्वलोकस्य कर्माणि कर्तव्यानीह पार्थिव ॥ २२
मान्धातोवाच ।

दृश्यन्ते मानवा लोके सर्ववर्णेषु दस्यवः ।
लिङ्गान्तरे वर्तमाना आश्रमेषु चतुर्ष्वपि ॥ २३
इन्द्र उवाच ।

विनष्टायां दण्डनीतौ राजधर्मे निराकृते ।
संप्रमुह्यन्ति भूतानि राजदौरात्म्यतो नृप ॥ २४
असंख्याता भविष्यन्ति भिक्षवो लिङ्गिनस्तथा ।
आश्रमाणां विकल्पाश्च निवृत्तेऽस्मिन्कृते युगे ॥ २५
अशृण्वानाः पुराणानां धर्माणां प्रवरा गतीः ।

उत्पथं प्रतिपत्स्यन्ते काममन्युसमीरिताः ॥ २६
यदा निवर्त्यते पापो दण्डनीत्या महात्मभिः ।
तदा धर्मो न चलते सद्भूतः शाश्वतः परः ॥ २७
परलोकगुरुं चैव राजानं योऽवमन्यते ।
न तस्य दत्तं न हुतं न श्राद्धं फलति क्वचित् ॥ २८
मानुषाणामधिपतिं देवभूतं सनातनम् ।
देवाश्च बहु मन्यन्ते धर्मकामं नरेश्वरम् ॥ २९
प्रजापतिर्हि भगवान्यः सर्वमसृजजगत् ।
स प्रवृत्तिनिवृत्त्यर्थं धर्माणां क्षेत्रमिच्छति ॥ ३०
प्रवृत्तस्य हि धर्मस्य बुद्ध्या यः स्मरते गतिम् ।

C 12. 2447
B 12. 65. 31
K. 12 64. 31

—^c) K₁ पाक्यज्ञो K₁ महार्हश्च, D₁ S महार्थ
(M₂ 'क्षा)श्च (for 'र्हाश्च) —^d) All MSS (except
Ś₁ K_{1.4} D₁) वातव्या (for कर्तव्या)

22 ^a) K₅ B₄ D₂ 8 5 एव (for एवं) D₁
प्रकारेण —^b) D₁ परा —^c) V₁ धर्मलोकस्य, Da₁
सर्वलोकश्च D₁ धर्म्याणि, M₃ कर्म्याणि —^d) G₁
कर्तव्यानि इ

23 D₃ om the ref. —^a) K₂ 5 V₁ B Da Dn
D₂ 8. 5-8 S मानुषे, D₁ मानवे (for मानवा) —^b)
V₁ सर्वभूतेषु (for 'वर्णेषु) —^d) D₃ स्वाश्रमेषु D₁
S (except M₄) तथैव च (for चतुर्ष्वपि)

24 D₃ om the ref —^a) K₃ 5 V₁ B Da Dn
D₂-6 8 S दण्डनीत्या; D₁ राजकीर्त्या (for दण्डनीतौ)
—^b) D₁ T G विनाकृते (for निरा) —^d) D₁
राज्य; T₂ G₂ राजन् (for राज-) K₃ 5 V₁ B Dn
D₂-6 8 S [s]नच, Da [s]न्यथा (for नृप)

25 ^a) D₂ 8 5 8 भवति स्म (for भविष्यन्ति)
—^b) D₁ लिङ्गिनो भिक्षवस्तथा —^d) D₁ S वृत्ते
स्मिन्वै (G₁ 'न्ये), D₃ निवृत्तोस्मिन् K₁ हते, G₁
कृतौ (for कृते)

26 ^a) M₂ अशृण्वत —^b) K₁ प्रवराप्रतः; K₂ 8
V₁ Dn D₁ 6 परमा गती (Dn₂ 'ति, D₁ 'ता),
K₅ B₂ Da परमां गतिं, B₁ प्रवरा गतिः; D₁ T G
शतशो नरा, M हि गतिर्न (M₂ 'ति न)रा (for प्रवरा
गती) —^c) Da₁ प्रतिपश्यति, G₁ परिभत्स्यते, M
प्रतिपद्यते (for 'पत्स्यन्ते) —V₁ om (hapl) 26^d-29^c
—^d) B₀ काममन्यु, B₁ काममाहु (for काममन्यु)

27 V₁ om 27 (of v l. 26) —^a) Ś₁ K₄ 5
Da₁ D₁ 8 G₁ निवर्तते, G₂ M₂ निर्वर्त्यते, G₃ न
वर्त्यते (for निवर्त्यते) K₄ D₁ पाप, G₁ पापे (for
पापो) —^b) G₂ महामते; G₃ 'मति (for 'त्मभि)
—^c) D₁ तथा (for तदा) D₁ वनि* (for चलते)
—^d) B (except B₂) D₂ 8 5 7 T₁ G₂-4 M समूत;
T₂ सवात, G₁ समूता (for सद्भूत) Da₁ परे;
Da₂ पर, D₁ पर; D₁ laouna, S (except M₁ 8)
पुरा (for पर)

28 V₁ om 28 (of v l. 26) —^a) All MSS
(except Ś₁ K_{1.4} D₁, V₁ om) सर्व (D₂ सर्वे)
(for पर-) D₁ भूत- (for लोक) B₁ -गुरुश्
—^b) B₁ चैव, D₁ चाव, G₁ चाव (for योऽव)
—^c) M₂ भक्त (for दत्तं) D₁ S (except G₂) कृत
(for हुत) —^d) D₁ S श्रुत (for श्राद्ध) K₁ B
Da Dn D₂ 8 5 6 8 M₁ 8 4 फलते (for 'ति)

29 V₁ om. 29^a (of v l. 26) —^a) B₀ 4. 5
D₂ 8 मनुष्याणाम्, D₁ S (except M₂ 4) मानवानाम्
(for मानुषाणाम्) K₁ अधिपति —^b) K₃ देवभूतिं,
D₁ S (except G₂ M₂) 'रूपं (for 'भूत) All MSS
(except Ś₁ K₂ 4 Dn D₁ 8, V₁ om) महाश्रुतिं (for
सनातनम्). —^c) K₅ D₁ [अ]पि बहु, B Da Dn
D₂ 8 5 6 8 [अ]पि नाव; M₃ सर्वेभि (for च बहु)
—^d) D₁ S (except M₂) जनेश्वर (for नरे) Da
धर्मकामा सुरेश्वर (Da₁ 'र)

30 ^b) B Da₂ Dn D₂ 8 5 6 8 सर्वं चैव (for य
सर्वम्) K₄ असृजन् (for असृजन्) V₁ असृजत्सकलं
जगत्, Da₁ सर्वं चैवासृज गमत् (810) —^c) Da स
प्रवृत्त (Da₂ 'स्य) प्रवृत्त्यर्थ —^d) K₁ क्षेत्रम्, K₃ क्षिप्रम्

स मे मान्यश्च पूज्यश्च तत्र क्षत्रं प्रतिष्ठितम् ॥ ३१

भीष्म उवाच ।

एवमुक्त्वा न भगवान्मरुद्गणधृतः प्रभुः ।

जगाम भयनं विष्णुरक्षरं परमं पदम् ॥ ३२

एवं प्रवर्तिते धर्मे पुरा सुचरितेऽनघ ।

कः क्षत्रमवमन्येत चेतनावान्बहुश्रुतः ॥ ३३

अन्यायेन प्रवृत्तानि निवृत्तानि तथैव च ।

अन्तरा विलयं यान्ति यथा पथि विचक्षुषः ॥ ३४

आदौ प्रवर्तिते चक्रे तथैवादिपरायणे ।

वर्तस्व पुरुषव्याघ्र संविजानामि तेऽनघ ॥ ३५

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

६६

युधिष्ठिर उवाच ।

श्रुता मे कथिताः पूर्वैश्चत्वारो मानवाश्रमाः ।

व्यान्यायानमेषामाचक्ष्व पृच्छतो मे पितामह ॥ १

भीष्म उवाच ।

विदिताः सर्वे एवेह धर्मास्तव युधिष्ठिर ।

यथा मम महात्माहो विदिताः साधुसंमताः ॥ २

(for क्षत्रम्) K₁ इच्छति; Da₁ इच्छतां, D₁ इच्छतं

31 *) K₁ D₁ पूजा (for पुजा) S₁ K₁ : D₁ M₁ सारति यो; K₁ D₁ सरति यो (for य सरते). D₁ गति; D₁ गतं — K₁ om 31st — *) K₁ सं; D₁ T G च (for मे) — *) K₁ B₁ D₁ क्षेत्र, B₁ :— D₁ : : : धर्मं (for धर्मं). D₁ S स च क्षेत्रे प्रविष्टिण (T₁ G₁ 'स')

32 D₁ om the ref — *) S₁ K₁ उक्त (for उक्त्वा) D₁ T G₁ : : : तु (for स) D₁ मघवान् (for भगव) — *) K₁ नृवत्तया; D₁ नृमघवान् (for नृवत्तयः). — *) K₁ युष्मा; K₁ P₁ D₁ T G मघवाणः; K₁ V₁ D₁ : : : भगवद् (for भयनं) K₁ : V₁ B (except B₁) Da Dn D₁ : : : विष्णोर (for विष्णुः) — *) K₁ B₁ अक्षरं (for 'र') K₁ : V₁ B Da Dn D₁ : : : वाच (P₁ साव्य) (for वाच) D₁ : T₁ G₁ M परं (for पदम्).

33 *) S₁ K₁ प्रवर्तिते; Da G₁ प्रवृत्तिते (sic) K₁ प्रवर्तिते; D₁ : : : चक्रे (for धर्मं) B₁ एवं प्रवृत्ते धर्मं चि — *) K₁ स (for तु) Da चैन च; D₁ ने : : (for तेऽनघ) D₁ मुरासुररत्नेषु च — *) Da₁ अचक्ष्वर्तिते; D₁ T G M₁ : : सति (G₁ 'तु') यथैव; M₁ : : कथिताः (for भयनं) D₁ य शापधर्मं तावन्मये — *) D₁ : : : से D₁ T G क्षेत्रेऽने (for तावता) D₁ बहुभुवि

34 *) K₁ : : : अक्षरं; M₁ साव्यायेन (for साव्या)

— *) D₁ : : : भूतानि च (for निवृत्तानि) K₁ om from तथैव up to 35^a — *) S₁ K₁ D₁ प्रलयं (for विलयं)

35 K₁ om 35^a (cf v 1 34). — *) S₁ K₁ प्रवर्तिते. — *) K₁ [आ]य (for [आ]दि) — *) K₁ जानाति; D₁ जानाति (for जानामि). Ca cites नवि' (as in text). D₁ मे (for ते) D₁ नय (for अनघ)

Colophon — Sub parvan S₁ K V₁ B Da Dn D₁ : T₁ G₁ : : M राजधर्म. — Adhy name S₁ K₁ D₁ सांपातृ (K₁ 'सा') विष्णुसंवाद', B₁ सात्वतसांपातृ नृसंवाद'; D₁ D₁ इंद्रसांपातृ (D₁ 'सा') संवाद'; T₁ G₁ : : भगवन्सांपातृसंवाद' — Adhy no (figures, words or both) K₁ D₁ 9 66, B₁ : : 64, B₁ : Da₁ Dn 65 (as in text), D₁ : : 63 — Sloka no Dn D₁ 35

66

1 D₁ om the ref — *) D₁ श्रुता (for श्रुता) D₁ कथिता; D₁ G₁ कथिता; G₁ कथित. K₁ : : V₁ B₁ : : D₁ Dn D₁ : : : T₁ M₁ : : पूर्वै; D₁ : T₁ G₁ M₁ : : : पूर्व (for पूर्वैः) — *) Cv cites व्यान्यायानमेषाम् (as in text). V₁ B (except B₁) Da Dn D₁ : : : : व्या (B₁ : : : D₁ : : [imp tan] आ) इवान (D₁ : 'त') विवा व्याख्यान — *) M₁ इच्छत (for 'तो') V₁ B (except B₁) D₁ Dn D₁

यत्तु लिङ्गान्तरगतं पृच्छसे मां युधिष्ठिर ।
धर्मं धर्मभृतानं श्रेष्ठ तन्निबोध नराधिप ॥ ३
सर्वाण्येतानि कौन्तेय विद्यन्ते मनुजर्षभ ।
साध्वाचारप्रवृत्तानां चातुराश्रम्यकर्मणाम् ॥ ४
अकामद्वेषयुक्तस्य दण्डनीत्या युधिष्ठिर ।

समेक्षिणश्च भूतेषु भैक्षाश्रमपदं भवेत् ॥ ५
वेत्त्यादानविसर्गं यो निग्रहानुग्रहौ तथा ।
यथोक्तवृत्तेर्वीरस्य क्षेमाश्रमपदं भवेत् ॥ ६
ज्ञातिसंबन्धिभिन्नाणि व्यापन्नानि युधिष्ठिर ।
समभ्युद्धरमाणस्य दीक्षाश्रमपदं भवेत् ॥ ७

C 12 2459
B 12 66 8
K 12. 65 8

३ ५ ६ ८ एषामा (Da स्वं ममा-, Dn२ एतदा) चक्ष्व पृच्छ
(Bo ३ ५ तत्त्व, D३ पृष्ट) त्

2 D३ om the ref —^a) G१ उदिता (for वि^a)
D३ ३ एवैह —^a) Ś१ K३ D१ महाभाग (for 'वाहो')
—^a) B१ G२-३ विहिता, Da३ दिविना, D१ विधिता
(for विदिता)

3 ^a) V१ यद्वि, B१ स तु (for यत्तु) D३ यत्तुं
सिगातराने* (corrupt) Cv as in text —^b) M१ ३
पृच्छसे मा, M२ ४ 'सि त्वं (for 'से मां) —^a) B३
D२ ३ ५ धर्माद्, D३ धर्मा (for धर्म) Bo ५ धर्म
वता (for 'भृता) —^a) D२ M२ ४ त् (for तन्)
K३ ३ M२ ४ शृणुष्व (for निबोध) Ś१ K३ D१ जनेश्वर;
K१ D३ जनाधिप, K३ ५ महामते, Da युधिष्ठिर (for
नराधिप).

4 ^a) D३ (marg sec m) लिङ्गानि (for कौन्तेय)
—^b) K३ वक्ष्यामि, Da१ विधि ते; D१ २ विद्यते;
D३ विद्येते; M विमज्य (for विद्यन्ते) Dn१ D१ T
G भरतर्षभ (for मनुज^a) —^a) D१ साधुचार (for
साध्वा^a) —^a) Ś१ K३ D१ ७ G२ चा (D१ G२ च)तुरा
श्रम- (for 'राश्रम्य-') K३ G२ कर्मिणां; V१ B३ Da
Dn D३ कारिणां, D१ चासिना, M कारित (for
कर्मणाम्)

5 ^a) S (except M१ ३) सयुक्तो (for -युक्तस्य)
— G१ repeats 5^c-6^d after 6 —^a) K३ ५ समीक्षणश्च;
V१ B Da१ Dn D२ ३ ५ ६ m M१ ३ समदर्शिनश्च (hyper-
metric), Da२ T१ समदर्शिश्च, D३ स समीक्ष्यस्व, D१
समदर्शन; D३ सददर्शिनश्च, T२ सर्वदर्शी च, G M२ ४
स (G१ सा)मदर्शी च (for समेक्षिणश्च) —^a) Ś१ K१
D१ मूलाश्रम, K२ शैक्षाश्रम, K३ भीक्षाश्रम, K४ B Da
D२ ३ ५ ६ भैक्ष्याश्रम- (for भैक्षा^a) D१ T२ M३ -परो,
T१ (also as in text) G M१ ३ ४ पदो (for -पदं) M२
[S]भवत् Cv as in text — After 5, the sequence
in D१ is lines 3-4 of 148*, 8, 7, 6, lines 1-2 of
148* After 5, T१ ins 146*

6 Ś१ reads 6 on marg; V१ reads 6-7 on

marg For the sequence in D१, cf v 1 5 D२ ३ ५
read 6 after 146* —^a) K१ ५ D३ वेत्ति दान, K२ ४
V१ वित्तादान, K३ Dn२ वेत्ति ज्ञान, Bo-३ ५ Da D२ ३
५ ६ वेत्ति दान, B३ वृत्तिदान, Dn१ D३ वेत्ति ज्ञान, D१
वृत्तिदान (for वेत्त्यादान) Bo ४ ५ विसर्ग, D१ विमर्दश्
(for विसर्ग) K२ ४ V१ Bo-३ ५ Da Dn D१-३ ५ ६ ६
च, B३ ते (for यो) D१ ३ वेत्ति दानानि सर्गं (T२
'वै') च —^b) K४ V१ B Da Dn D३ ३ नि (Dn वि)
ग्रहानुग्रह, D१ 'नुग्रहस्, D३ G४ 'नुग्रहे (for 'नुग्रहौ)
—^a) D३ यथोक्त** Dn२ D३ ३ T१ (by corr) वृत्ते,
D२ ३ ५ वृत्ति, D१ T१ (before corr) २ G१ ३ ४ M३
-वृत्तो, G२ वृत्ता, M१ ३ -वृत्तौ (for -वृत्तेर्) K३
राज्यस्य —^a) K५ Bo २-५ Da Dn D२ ३ ५ ६ ६ M३
धीरस्य; D१ धीरस्य; T२ G१ वीरस्तु, G३ वीरस्यात्;
M२ धीरस्य (for वीरस्य) —^a) Ś१ K१ ४ Bo २-५ Da
D१ क्षमाश्रम, V१ D३ भैक्षा^a, D२ ३ ५ होमा^a, D३
भैक्ष्या^a, D१ ३ (except M२) दीक्षा^a (for क्षेमा^a)
D१ M३ परो, T G M१ ३ ४ -पदो (for -पदं) K३
भवत् Cv as in text — After 6, G१ repeats
5^c-6^d, while N (except Da१ D१) ins after 6 T१
after 5

146* अर्हान्पूजयसो नित्यं सविभागेन पाण्डव ।
सर्वतस्तस्य कौन्तेय भैक्ष्याश्रमपदं भवेत् ।

[V१ reads lines 1-2 on marg — (L 1) Da२
D१ ३ पूजयते K३ D२ ४ सविभागेन Ś१ K१ ३ ४ D१
भारत (for पाण्डव) — (L 2) Ś१ K१-३ V१ Dn D१
भैक्षाश्रम (for भैक्ष्या^a) D३ भवे वा]
After the above, D२ ३ ५ read 6

7 D३ G३ M१ ३ om 7 V१ reads 7 on marg
For the sequence in D१, cf v 1 5 G१ reads 7^{ab}
twice —^a) M३ ज्ञानि (for ज्ञाति-) Da१ D३
-संबन्ध, D१ संबन्धे (for -संबन्धि-) M३ मित्राणां
—^b) D२ ३ ५ ज्ञापन्नानि (for ज्ञाप^a) —^a) K३
समभ्युत्तर, Da१ समभ्युत्तर, Da२ 'भ्युत्तर, G१ 'भ्युत्तर-
(for 'भ्युत्तर) K१ -मानस्य, D१ माणश्च —^a)
D३ भैक्षाश्रम (for दीक्षा^a) D१ T: M३ परो; T१

C 12. 2461
B 12. 66. 10
K 12. 65. 10

आह्निकं भूतयज्ञांश्च पितृयज्ञांश्च मानुषान् ।

कुर्वतः पार्थ विपुलान्वन्याश्रमपदं भवेत् ॥ ८

पालनात्सर्वभूतानां खराष्ट्रपरिपालनात् ।

G₁₋₃ M₁ पद्दो (for -पद्). — K (except K₁) V₁ m B D (except D₁ s) G₁ M₂ s ins after 7 T₁ G₂ s after 9 M₁ s after line 2 of 148*

147* लोकमुद्येषु सत्कारं त्रिभिर्मुद्येषु चामष्टम् ।

कुर्वत्समस्य कौश्लेय वन्याश्रमपदं भवेत् ।

(L 1) K₁ V₁ B₂ Da D₂ s s T₁ G₂ ङ्ग (for ङ्कि-) K₂₋₃ D₁ T₁ G₁₋₃ M चानय (for चानय) G₁ ङ्गिमुद्येषु चानय — (L 2) B₁ यथंयत् (for यत् तय) D₁ T₁ M₁₋₃ योनय (for योनय) G₁ ज्ञाय स तु कौरव्य (for the prior half). V₁ B₁ यथाश्रम (for नव्या*). D₁ यरो; T₁ G₁₋₃ M पद्दो (for पद)]

After the above, T₁ G₂ read lines 3-4 of 148*

8 K₃ V₁ B₂ T₂ om 8 For the sequence in D₁, cf. v. 1 5. —^a) K₁ m देय, K₂ s B (B₂ om) D (except D₁) 8 (T₂ om) पितृ (for भूत) K₁ D₁ यज्ञाश्र; B₁ -यज्ञ च; D₁ यज्ञश्र; D₂ यज्ञानां (for यज्ञांश्र) —^b) K₂ s Bo s-3 D (except D₁) 8 (T₂ om.) भूत (for पितृ) K₁ D₁ यज्ञाश्र; K₂ s Bo s-3 Da Dn D₂ s s-8 8 (except M₂, T₂ om.) Ca यज्ञानस (for यज्ञांश्र) B₁ भूतियज्ञानमानुषान्. —^c) B₁ सर्वत (for कुर्वत) K₁ प्राप्त (for पार्थ) G₂ विपुला M₂ कुर्वत् पुरुषस्याश्र. —^d) B₁ धन्याश्रम; G₂ धन्या* (for वन्या*) G M पद्दो (for -पद्). — K₂ s s Bo s s-3 Da Dn D₂ s s-8 T₁ G M ins after 8 K₃ V₁ B₂ T₂, after 147* D₁, lines 1-2 after 6 and lines 3-4 after 5 D₁, lines 1-2 after 6 and lines 3-4 after 8.

148* सविभागेन भूतानामसिथीनां तथार्चनात् ।

देवयज्ञैश्च राजेन्द्र धन्याश्रमपदं भवेत् ।

मर्दनं परराष्ट्रानां शिष्टार्थं सत्यविक्रम ।

कुर्वत्तः पुरुषस्याश्रम धन्याश्रमपदं भवेत् ।

[V₁ om lines 1-2 D₁ reads lines 1-2 after 9 — (L 1) K₃ सविभागेन; T₁ G₁ सविभागाय, G₁ भागेन (for भागेन). Da भूतानाम् (for भूता) B₁ च पूजनात्; Da M₁ s s समर्चनात् (M₁ र्चन), D₁ पालनात्, D₂ च पालनात्; D₁ T G₁ s M₂ अथार्चनात् (for तथा) — (L 2) M₂ -यज्ञे S कौश्लेय (for राजेन्द्र) S पद्दो (for -पद्). — After line 2, T₁ G₂₋₄ read

दीक्षा बहुविधा राज्ञो वन्याश्रमपदं भवेत् ॥ ९

वेदाध्ययननित्यत्वं धर्मायाचार्यपूजनम् ।

तथोपाध्यायशुश्रूषा ब्रह्माश्रमपदं भवेत् ॥ १०

9 (T₁ G₂ reading 147* thereafter), M₁ s, 147*. K₂ om lines 3-4 T₁ G₂ read lines 3-4 after 147*. — (L 3) G₂ s मय (for य) Lo ङि हानां, T₁ रणवे, D₁ विणवे, D₁ ङि हाने, D₁ ङि हाने, T₁ ङि हाने, T₂ G₁ M ङि हाने; Ca ङि हाने, Ca ङि हाने (as above) K₂ s मयविना; K₂ V₁ Bo s s-3 Da D₁ s M₁ मय विना; B₁ D₁ c विना, D₁ T G₂ मयः सत् — (L 4) K₁ D₁ मय; D₂ s डुरां, T₂ डुरां (for डुरां) Bo s s s मत्याश्रम (for वन्या*). S पद्दो (for -पद्)]

9 V₁ reads 9-10 on marg. T₁ G₂₋₄ read 9 after line 2 of 148* —^a) K₂ पान्त (for पान्त) D₁ भूतामां (for भूतानां) —^b) Bo D₁ परिपालन K₂ स्वराष्ट्रस्य तथैव च —^c) K₂ D₁ s G₁ राज्ञः; K₃ V₁ B Da Dn D₂ s s T₂ रान् (for राज्ञो) T₁ G₂₋₄ दीक्षां बुद्धिमतां राज्ञा —^d) K₃ V₁ B Da Dn D₁₋₃ s s T₂ M₂ Cv सत्याश्रम (for वन्या*). S पद्दो; Cv पद् (as in text) — After 9, D₁ reads lines 1-2 of 148*

10 V₁ reads 10 on marg —^a) K₁ s B₁ M₁ क्षमा च, Dn₂ D₂ क्षमापि, T₂ G₁ क्षमाया; G₁ क्षमाया (for क्षमाय) S₁ K₁ D₁ क्षमाचार्यपूजन —^b) K₂ Dn D₂ अथोपाध्याय; D₁ ततो*, M₁ ययो* (for तयो*) —^c) T₁ G₂₋₄ M -पद्दो (for पदं) — After 10, the sequence in D₁ T₁ G₃ s s lines 1-2 of 149*, 12, lines 3-4 of 149*, 11, 13 — K₂₋₃ V₁ B Da Dn D₂ s s M ins after 10 D₁ T G ins. lines 1-2 after 10 and lines 3-4 after 12

140* आह्निकं जपमानस्य देवान्पूजयत सदा ।

धर्मेण पुरुषस्याश्रम धर्माश्रमपदं भवेत् ।

सृष्ट्युवां रक्षणं वेति यस्य राज्ञो विनिश्चयः ।

प्राणधृते वतस्तस्य ब्रह्माश्रमपदं भवेत् ।

[(L 1) V₁ आह्निके, Da₂ आदिके, D₂ G₁ आह्निकां, T G₁ वान् K₂₋₃ D₂ s यजमानस्य; Da₃ जय* (for जय*) T₂ G₁ M₂ देवान् (for देवान्) T₂ पूरयन (for पूज*). T₂ G₁ तथा (for सदा) — (L 2) D₁ T G M₁ s वन्याश्रम; M₁ ब्रह्मा* (for धर्मा*) S (except T₂) पद्दो (for पद) Cv omes post. half as above. — After line 2, C₁ reads 12. — (L 3)

अजिह्वमशठं मार्गं सेवमानस्य भारत ।
 सर्वदा सर्वभूतेषु ब्रह्माश्रमपदं भवेत् ॥ ११
 ज्ञानप्रस्थेषु विप्रेषु त्रैविधेषु च भारत ।
 प्रयच्छतोऽर्थान्विपुलान्वन्याश्रमपदं भवेत् ॥ १२
 सर्वभूतेष्वनुक्रोशं कुर्वन्तस्तस्य भारत ।
 आनुशंसप्रवृत्तस्य सर्वावस्थं पदं भवेत् ॥ १३
 बालवृद्धेषु कौरव्य सर्वावस्थं युधिष्ठिर ।
 अनुक्रोशं विदधतः सर्वावस्थं पदं भवेत् ॥ १४

बलात्कृतेषु भूतेषु परित्राणं कुरुद्रह ।
 शरणागतेषु कौरव्य कुर्वन्गार्हस्थ्यमावसेत् ॥ १५
 चराचराणां भूतानां रक्षामपि च सर्वशः ।
 यथार्हपूजां च सदा कुर्वन्गार्हस्थ्यमावसेत् ॥ १६
 ज्येष्ठानुज्येष्ठपत्नीनां भ्रातृणां पुत्रनप्तृणाम् ।
 निग्रहानुग्रहौ पार्थ गार्हस्थ्यमिति तत्तपः ॥ १७
 साधूनामर्चनीयानां प्रजासु विदितात्मनाम् ।
 पालनं पुरुषव्याघ्र गृहाश्रमपदं भवेत् ॥ १८

C 12. 2475
 E. 12. 66 24
 K 12 65 24

M: वृत्तोर् B1 M वेत्ति, B2 Da G2 वेत्ति, D1 वेत्ति
 (for वेत्ति) K1 तस्य, Da1 यश्च (for यस्य) Bo 1 :
 D. . १ पर्मे, B2 : D2 धम (for नगो) — (L 4)
 K1 Bo 2-4 प्राणादने, B1 D2 प्राणभूते; Da प्राण (Da1
 'ण')ने, G2 प्राण धूने (for प्राणधूने) K2-4 प्रवृत्तस्य,
 V1 B स्विन्नस्य, Da वधस्तस्य, D1 प्रवृत्तस्य, D2 S
 व्यवस्थाय (for तनस्य) M1 ब्रह्माश्रम (sup lin 'श्रम')
 S नगो (for नः)]

11 K1 B1 om. (hapl) 11-12 D1 om. (hapl.)
 11 For the sequence in D1 T1 G2 4, cf. v l 10
 —^a) Da1 अदाठ, Da2 अदाष्ट, D1 अदाटे, D1
 शमल —^b) K2 V1 B (B1 om) D (except D1,
 D1 om) S वर्तमानस्य (Da1 'श्च') (for सेव) — K3
 om. (hapl) 11^a-13^b. D2 repeats 11^a after 12
 —^c) B2 सर्वया सर्व, T2 G1 अद्य सर्वेषु, M सदा
 सर्वत्र (for सर्वदा सर्व-) — Bo om (hapl) 11^a-12^a
 —^d) D2 सर्वाश्रम (for ब्रह्मा) S (except T2) पदो
 (for पदं)

12 K2 4 B1 om 12, Bo om. 12^a (for both,
 cf. v l 11) For the sequence in D1 T1 G2 4,
 cf. v l 10 G1 reads 12 after line 2 of 149^a
 —^a) M1 3 सर्वेषु (for विप्रेषु) —^b) K1 त्रैविधेषु,
 D1 त्रैविधेषु, D2 5 'धेषु, D3 त्रिविधेषु —^c) G1
 हि (for श्यान्) —^d) Da1 श्रमाश्रम, M1 4 ब्रह्मा
 (for वन्या) S (except T2 G1) पदो (for पदं)
 — After 12, D. repeats 11^a

13 K2 om 13^a (cf. v l 11) For the sequence
 in D1 T1 G2 4, cf. v l 10 —^a) Da1 [अ]नुक्रोशं,
 Ca 'क्रोशं' (as in text) —^b) D1 त*, D1 1 S त्व
 (for तस्य) T2 पार्थिव (for भारत) — G2 om.
 13^a-14^a —^c) Da2 अनुदास्य, D1 अनुशंस्य; T1
 G2 4 आनुशंसे, G1 शंस, M1 2 शंस्य (for शंस्य)
 —^d) Da D1 2 सर्वावस्थ D1 S (G2 om) नियत

पुण्यसचय

14 K3 D2 3 3 G2 om 14 (for G2, cf. v l 13)
 —^a) K1 5 V1 B Da Dn Ds 8 कौरव्य (for कौरव्य)
 —^b) V1 om (hapl.) from युधिष्ठिर up to सर्वावस्थ
 (in 14^a) —^c) K1 1 B Da Dn D1 6-8 S (G2
 om) अनुक्रोश (D1 'घ')क्रिया (K1 'या') पार्थ —^d)
 Da D1 8 सर्वावस्थ D1 T1 G2 4 M धर्म पूष (D1
 घ) सनातन, T2 G1 विदुरक्षमदा भवेत् (sic)

15 D1 om. 15 —^a) Da2 बालात्कृतेषु, T1
 बलात्कृतेषु, G2 M बालातुरे (G2 M2 'ते')षु, Ca बला
 तृतेषु (as in text) B2 सर्वेषु (for भूतेषु) —^b)
 K1 परिभ्राण, Da G1 'त्राणां' (for 'त्राण) —^c)
 Hypermetric K1 शरणागतेषु, Ds 5 गतस्य (for
 गतेषु) Bo 3 4 D2 3 3 3 कौरव्य; T1 G2-4 भूतेषु
 (for कौरव्य) —^d) V1 Da Ds आविशेत्, B1
 आविशेत्, B1 Dn2 D2 3 5 आविशेत् (for आवसेत्)
 D1 S पर (G1 तथा) कारुण्यमाचर (D1 'मेव च')

16 Da2 om. (hapl.) 16 —^a) D1 S भरणं सर्व
 भूतानां Ca as in text —^b) K1 रक्षणमपि; Ks 5
 V1 B D (except D1, Da2 om) S रक्षणं चापि (for
 रक्षामपि च) —^c) D2 3 5 यथार्थ (for यथार्ह) K1
 पूज्या K2 5 V1 B Da1 Dn D2 3 5 3 तथा (for
 सदा) D1 S अर्ह (G2 आर्ह) पूजात्मपूजां (M1 'लं') च
 —^d) K1 मव (for कुर्वन्) V1 Da1 आविशेत्, B1
 आविशेत्, B3 4 M2 4 आविशेत् (for आवसेत्)

17 ^b) Ś1 K1 2 4 D1 नप्तृषु (for नप्तृणाम्) B1
 धातृणां पुरयोपिता —^c) V2 निग्रहेतुमर्ह; Ca निग्र
 हानुग्रहौ (as in text) Ś1 K2 4 D1 तात (for पार्थ)
 —^d) Ś1 K1 4 आत्तृणाम् (for गार्हस्थ्यम्) Ś1 K1 4
 अपि तत्; B1 इति मे, D1 क्वितत्, D1 S अमित (for
 इति तत्) B1 नय, B1 मति, D1 तम (for तप)

आश्रमस्थानि सर्वाणि यस्तु वेदमनि भारत ।
 आददीतेह भोज्येन तद्गार्हस्थ्यं युधिष्ठिर ॥ १९
 यः स्थितः पुरुषो धर्मे धात्रा सृष्टे यथार्थवत् ।
 आश्रमाणां स सर्वेषां फलं प्राप्नोत्यनुत्तमम् ॥ २०
 यस्मिन्न नश्यन्ति गुणाः कौन्तेय पुरुषे सदा ।
 आश्रमस्थं तमप्याहुर्नरश्रेष्ठं युधिष्ठिर ॥ २१
 स्थानमानं वयोमानं कुलमानं तथैव च ।
 कुर्वन्वसति सर्वेषु ह्याश्रमेषु युधिष्ठिर ॥ २२

18 ^a) D₈ अर्चनीयाना, T₂ G₁ पूजनीयाना — ^b) K₅ V₁ B (except B₀) D_n D₂-^c T₂ G₁ पूजासु, D_{a2} प्रजासु, D₈ पूजा स (for प्रजासु) K₄ [अ]विदिता स्मनां, B₁ विदितात्मता — ^d) K₆ गृहस्थाश्रम (hyper-metric), D₁ गुहाश्रम (for गुहा) S -पदो (M₂ परो) (for -पद). V₁ राजा सर्वाश्रमी भवेत्

19 K₄ om 19^a-20^b V₁ reads 19-23 on marg. — ^a) V₁ B D_a D_n D₂ ३ ५ ७ ८ भूतानि (for सर्वाणि) — ^b) D₇ S यस्य वेदम (M₂ 'इमा'नि पादव — ^c) D_{n2} (before corr) भोज्ये हि (for भोज्येन) B₁ आददातीह भोज्यानि, D₇ S भुञ्जते विपुल भोज्य (M₄ राज्य)

20 K₄ om 20^a (of v 1 19). V₁ reads 20 on marg — ^a) D_{n2} यत् (for य) B₁ क्षित्; M₁ ३ स्थिर (for स्थित) K₈ D_{a1} धर्मो — ^b) V₁ श्राता (for धात्रा) V₁ B₀ ३ सृष्टे; D₈ (sup lin as in text) सृष्टे, D₈ सृष्टे (for सृष्टे) — ^c) K₂-4 च, K₃ V₁ B (except B₁) D (except D₁ ४ १) हि (for स). — ^d) V₁ B (except B₁) D_a D₂ ३ ५ १ ३ T₁ G₁ ३ ४ M₁ ३ क्षामोति (for प्रा) D_n D₆ [अ]नामय, M₃ ४ [अ]सशय (for [अ]नुत्तमम्)

21 V₁ reads 21 on marg — ^a) D_{a1} lacuna, D₈ सदा (for गुणा) D₇ T₁ G₁ ३ ४ यस्मिन्न नश्यति गुण (G₂ सदा) — ^b) D_a कौन्तेय — ^c) G₁ आश्रमस्थितमप्याहुर् — ^d) D₁ श्रेष्ठे (for श्रेष्ठ) D_{a2} युधिष्ठिर; D₁ 'ष्ठिरे.

22 D₁ om (hapl) 23 V₁ reads 22 on marg K₄ transp 22 and 23 — ^a) B₁ स्थाने मान K₅ च यो मानं; V₁ B D_a D_n D₂ २ ३ ७ ९ कुले मान, M₂ क्षियमान (for पयो) — ^b) V₁ B D_a D_n D₂ ३ ५ ७ पयोमान; D₈ कर्णे (for कुल). — S₁ repeats

देशधर्माश्च कौन्तेय कुलधर्मास्तथैव च ।
 पालयन्पुरुषव्याघ्र राजा सर्वाश्रमी भवेत् ॥ २३
 काले विभूतिं भूतानामुपहारांस्तथैव च ।
 अर्हयन्पुरुषव्याघ्र साधूनामाश्रमे वसेत् ॥ २४
 दशधर्मगतश्चापि यो धर्मं प्रत्यवेक्षते ।
 सर्वलोकस्य कौन्तेय राजा भवति सोऽश्रमी ॥ २५
 ये धर्मकुशला लोके धर्मं कुर्वन्ति साधवः ।
 पालिता यस्य विषये पादोऽशस्तस्य भूपतेः ॥ २६

23^a after 24^{ab}. — ^c) D₇ T G M₂ धर्मेषु (for सर्वेषु)

23 S₁ om 23^{ab} V₁ reads 23 on marg K₄ transp 22 and 23 — ^a) K₄ D₂ ७ धर्माश्च; B₈ धर्मास्तु (for -धर्माश्च). — ^b) K₄ D₂ ७ कुलधर्मास्. — S₁ reads (hapl) 23^d after 24^c D₈ om. (hapl) 23^d-24^c. — ^d) S₁ K₁ २ सर्वाश्रमीर्, C_a 'श्रमी (as in text) D₇ S राजा भवति (G₁ 'तु) सोश्रमी.

24 D₈ om 24^{ab} (of v 1 23) — ^a) K₁-4 D₁ ४ ८ कुले (for काले) T G [s]तिभूतिं (G₁ 'ति; G₈ 'त्) (for विभूतिं). — ^b) S₁ K₄ B₁ D₁ उपहार, D₆ 'हारास् (for 'हारांस). K₁ D₇ S अथापि (for तथैव). — After 24^{ab}, S₁ repeats 22^{cd} After 24^c, S₁ reads 23^d S₁ om 24^d — ^d) K₈ B₁ आश्रमं D_{n2} भवेत् (for वसेत्) K₄ D₁ राजा सर्वाश्रमी (D₁ 'णीर्)भवेत्, D₇ S साधूना च (D₇ हि) सदाश्रमे (M₁ ३ ४ 'मी, M₂ 'मेत्).

25 ^a) K₆ V₁ D₇ T G M₂ ४ देशधर्मै; D₄ M₁ ९ दशाधर्मं (for दश). K₈ D₄ -गतस्यापि, D₇ M₄ गतं चापि, T₁ G₂-4 -कृत चापि (गतश्चापि) S₁ K₁ २ ४ D₁ देशे धर्मे (D₁ देशधर्मं) च तस्यापि — ^b) D₄ या (for यो) S₁ K₁ २ ४ D₁ प्रत्यवेक्षयेत्; M₂ प्रत्यवेक्षत (for 'वेक्षते) — ^c) D_a लोकेषु (for -लोकस्य). — ^d) G₁ भवतु S₁ K₁ ३ ५ D₁ ४ C_a राजा सम (K₈ 'जाश्रम)त आश्रमी (K₁ 'ये); S₁ (inf lin) Cap राजा सर्वाश्रमी मत, K₂ राजा सर्वाश्रमीभवेत् (of v. 1 23^b)

26 ^a) D₄ य (for ये) — ^b) V₁ B D (except D₁ ४) T G₁-३ M भारत; G₄ पार्थिव (for साधवः). — ^c) D₄ पालिता, M₂ पालितास् D_{a1} G₁ यत्र, D_{a2} M₂ तस्य (for यस्य). — ^d) S₁ (sup lin) K₁ षडशस्, K₂ ४ पादशस्; K₈ ५ D₁ १ T G

धर्मरामान्धर्मपरान्ये न रक्षन्ति मानवान् ।
 पार्थिवाः पुरुषब्याघ्र तेषां पापं हरन्ति ते ॥ २७
 ये च रक्षासहायाः स्युः पार्थिवानां युधिष्ठिर ।
 ते चेवांशहराः सर्वे धर्मं परकृतेऽनघ ॥ २८
 सर्वाश्रमपदे ह्याहुर्गार्हस्थ्यं दीप्तनिर्णयम् ।
 पावनं पुरुषब्याघ्र यं वयं पर्युपास्महे ॥ २९
 आत्मोपमस्तु भूतेषु यो वै भवति मानवः ।
 न्यस्तदण्डो जितक्रोधः स प्रेत्य लभते सुखम् ॥ ३०
 धर्मोत्थिता सत्त्ववीर्या धर्मसेतुवटाकरा ।

त्यागवाताध्वगा शीघ्रा नौस्त्वा संतारयिष्यति ॥ ३१
 यदा निवृत्तः सर्वस्मात्कामो योऽस्य हृदि स्थितः ।
 तदा भवति सत्त्वस्थस्ततो ब्रह्म समश्नुते ॥ ३२
 सुप्रसन्नस्तु भावेन योगेन च नराधिप ।
 धर्मं पुरुषशार्दूल प्राप्स्यसे पालने रतः ॥ ३३
 वेदाध्ययनशीलानां विप्राणां साधुकर्मणाम् ।
 पालने यत्नमातिष्ठ सर्वलोकस्य चानघ ॥ ३४
 वने चरति यो धर्ममाश्रमेषु च भारत ।
 रक्षया तच्छतगुणं धर्मं प्राप्नोति पार्थिवः ॥ ३५

C 12. 2492
B 12 66 41
K. 12. 65. 41

M₁ पादाशास्त्र, V₁ Bo 2-3 Da Dn D₂ 3. 5 6 8 धर्मा-
 शास्त्र, D₁ पादाशास्त्र (for पादोऽशास्त्र) D₇ T G₂ 4
 नृपते, D₃ भारत B₁ धर्मं शिष्टं नृपते

27 °) B₁ धर्मावासान्, D₁ नमान्, D₃ धर्म
 रामान्, Ca धर्मारामान् (as in text) —^b) S₁ K₁ 4
 D₁ च (for न) D₁ रक्ष्यन्ति D₂ 8 5 पार्थिवा (for
 मानवान्) —^c) K₁ पार्थिव, D₂ 8 5 मानवान्
 —^d) S₁ K₂ D₁ पाद; M₂ धर्म (for पाप)

28 °) D₂ ते (for ये) K₃ च रक्षा, V₁ B
 Da Dn D₂ 3. 5 6 8 धाम्यत्र, D₄ नु रक्षया (for च
 रक्षा) —^c) D₁ ते चेवाश, M₂ तथैवाश —^d)
 D₁ [s]नव D₁ धर्मं पारत्न्यजे नृप (sic)

29 °) K₃ -पदेष्वाहुर्; K₅ V₁ Bo-3 5 Da D₂-5
 7 8 S -पदेष्वाहुर्, B₁ Dn D₂ -पदेष्वाहुर् (for -पदे
 ह्याहुर्) —^b) M_L 2. 4 दीप्ति (for दीप्त) —^c)
 S₁ K₁ V₁ D₁ G₂ M₂ पालनं (for पावन) Da₁
 -भ्याघ्रं; D₁ स्याघ्रे —^d) K₂ 5 D₁ T₁ G₁ 3 4 यद्वय,
 V₁ B Da Dn D₂-8 8 T₂ G₂ य धर्म (for य वयं)
 D_L 7 G₂-4 पर्युपासते (D₁ 'हे) (for 'पास्महे)

30 °) K₃ च (for तु) —^b) M₂ चरति (for
 भवति). D₃ भारत (for मानव) —^d) K₁ स
 प्रेत्येह (hypermetric), K₂ D₂ समेत्य, K₄ 5 V₁ B
 Da Dn D₂-8 8 प्रेत्येह; M₂ स नित्यं (for स प्रेत्य)

31 °) K₄ B₁ 5 Da Dn₂ D₃ 5 धर्मं स्थिता (K₄
 'वा'), K₅ D₁ कर्मोत्थिता, Dn₁ धर्मोत्थिता, D₁ धर्मो
 न्यिता, D₃ धर्मात्मिका (for धर्मोत्थिता) Dn₂ D_L 3
 सत्यवीर्या (for सत्त्व) D₁ S धर्मोत्थिता (G₂ 'द्युवा,
 M₂ 'हिया; M₃ 'इया) सत्यजला (M_L 3 'ले; M₂
 'वो, M₃ 'वा) —^b) K₂ Da₂ 'वटाकरा', K₃ Bo

2-5 Da₁ Dn₁ D₂ 8 5 6 8 वटाकरा, K₄ रजाकरा,
 K₅ -वचकरा, V₁ वटाकरा, B₁ Dn₂ वटाकरा; D₃
 -वशटका (for वटाकरा) Ca cites वटाकरा; Ca (by
 corr) वजाकरा S₁ (by corr) धर्मसत्त्ववटाकरा; K₁
 'सत्त्वावधारका', D₁ सर्वसत्त्वाभयंकरा, D₁ S शील-
 यष्टिर्दम (G₂ 'भेद') ध्वजा, text as in S₁ (before corr)
 alone — K₁ om 31^{ed} —^c) K₂ D₁ चात्ताश्र गा,
 K₄ -वताश्र गा, G₂ M₂ -वाताध्वजा (M₃ 'गा') (for
 'ध्वगा) D₁ शीघ्रां, M₃ शीघ्र- —^d) K₂ 5 D₄
 स्त्वा; K₃ 4 V₁ B Da Dn D₂ 8. 5 6 8 त (for स्त्वा)
 D₁ नौपेस्त्वां K₅ उत्तार (for संतार-) D₁ S नौक्षया
 (D₁ 'सदा, M₃ 'स्त्वया) संतारिष्यति

32 °) K₃ सर्वोस्मात् D₁ S यदा सर्वत्र निमुक्तः
 —^b) D₁ T G₁-3 M_L 8 नास्य, G₄ नरुषा, M₂ यस्य,
 M₄ ह्यस्य (for योऽस्य) D₁ स्थिता —^c) D₁ T₁
 G₂ 2 यदा सत्या (G₂ 'त्वा) न्वितो वृत्तैस्; T₂ G_L 4 M₂
 यदा सत्त्वान्वितो वर्तेत्, M₁ 2. 3 यदा सत्त्वान्वितो
 —^d) D₁ S तदा (for ततो) D₄ ब्राह्म

33 D₁ om 33 —^a) S₁ K₁ D₁ सप्रयत्नस्; K₄
 सप्रयत्नस्, K₅ सप्रसन्नस् (for सुप्रसन्नस्) —^b) D₁
 योगे च न (for योगेन च) G₁ (before corr) पराधिप
 (for नरा) —^c) D₃ 5 धर्म्यं (for धर्मं) —^d)
 K₁ Dn D_L 6 T₂ G₂ M₂ 4 प्राप्स्यते (for 'से) K₃
 पालय क्षितिं, K₅ 'यन्क्षितिं, Da₂ 'ने स्थित (for
 ने रत)

34 °) K₄ वेदान्त्रियज (for 'ध्ययन) —^c) D₁
 आविष्टन्, G₁ आविष्टे —^d) V₁ Bo 2-5 Da Dn
 D₃ 8 चैव ह, B₁ D₂ 8 8 चैव हि (for

35 °) B₁ धने (for वने) K₂ 3 V

एष ते विविधो धर्मः पाण्डवश्रेष्ठ कीर्तितः ।
अनुतिष्ठ त्वमेन वै पूर्वैर्दृष्टं सनातनम् ॥ ३६

चातुराश्रम्यमेकाग्रः चातुर्वर्ण्यं च पाण्डव ।
धर्मं पुरुषशार्दूल प्राप्स्यसे पालने रतः ॥ ३७

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

६७

युधिष्ठिर उवाच ।

चातुराश्रम्य उक्तोऽत्र चातुर्वर्ण्यस्तथैव च ।
राष्ट्रस्य यत्कृत्यतमं तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १

भीष्म उवाच ।

राष्ट्रस्यैतत्कृत्यतमं राज्ञ एवामिषेचनम् ।
अनिन्द्रमवलं राष्ट्रं दस्यवोऽभिभवन्ति च ॥ २

३३ ० ० ० चरति (for चरति) V₁ B Da Dn₂ D₂₋₀ ३
य; Dn₁ ये (for यो) D₁ T₁ G₂₋₁ M य वने चरते
धर्मम्; T₂ G₁ य वनेपि चरे घ (G₁ 'ने विचरेद्' मं
—^b) D₁ T₁ G₂₋₁ नराधिप (for च भारत) T₂ G₁
M₂ ४ त (M₂ ता) पसा वा (M₂ ४ चा) पि पाठव —^c)
K_{1.4} ५ Bo २-५ Da Dn D₂ ३ ५ ० ३ रक्षणात्तच्; K₂
'यासश्च, K₃ D₁ 'यान; V₁ 'णे तच्, B₁ 'ण तच्;
T₂ G₁ 'यान, M 'या त (for 'या तच्) D₁ T₁
G₂₋₁ शतभागेन (for तच्छतगुणं). —^d) K₁ T₂ मानव,
G₁ M₄ पार्थिव D₁ T₁ G₂₋₁ तद्ध (G₂ ४ त ध) मं प्राशु-
(D₁ 'सु) ते नृप

36 ^a) K₅ वै (for ते) D₁ विहितो (for विविधो)
—^b) Dn₂ D₈ पाठव श्रेष्ठ —^c) K₄ तम् (for त्वम्)
K₃ ५ Bo ३ ४ Da₁ D₂₋₅ ३ पूर्वैः; Da₃ पूर्वैः, Dn₂
एवैव; T₁ एत वै (for एत वै) D₁ G₂₋₁ युधिष्ठिर
त्वमेव वै; M₂ ४ तस्मिन्स्वमुप (M₄ 'मव) तिष्ठस्व —^d)
K₃ V₁ B₃ ४ Da Dn₂ D₂ ३ ५ G₂ पूर्व, K₅ Bo-२ ५
Dn₁ D₆₋₈ T G_{1.3} ४ पूर्व (for पूर्वैः) B₁ वृत्त,
D₂ ३ ५ धर्म; M₂ ४ दृष्टे (for दृष्ट) M₂ ४ सनातने

37 ^a) K₂ D₁ चातुराश्रमम्, K₃ 'राश्रम्य, K₄ G₂
चातुराश्रम्य (G₂ 'म) म् (for चातु) K₂ ४ एकाग्र; K₃
आवीर्ण; K₅ T₂ G₁ एवाइय, V₁ B₃ Dn₁ D_{2.3} ५ ० ३
T₁ G₂ ४ एकाग्र, Bo 1 ५ D₁ G₂ एकाग्र्यं, Dn₂
M एकाग्र्य, D₄ एकाग्र (for एकाग्र) —^b) Ś₁
चातुर्वर्णे, K₁ २ ४ Da चातुर्वर्ण्ये (for 'वर्ण्यं). K₅ तथैय
च (for च पाण्डव). —^c) K₃ धर्म, G₁ धर्म (for
धर्म) —^d) Dn₂ M₄ प्राप्स्यते (for 'से). K₁ त्वं
विचारत', K_{3.5} D₄ पालयन्प्रजाः (for 'ने रत)

Colophon. — Sub-parvan Ś₁ K V₁ B Da Dn
D₁₋₃ ६-१ T G₁ २ ४ M राजधर्म — Adhy name
K₂ ३ V₁ Bo 1 ३ ५ Da D₆ चातुराश्रम्य (V₁ 'म) विधि;
D₁ आश्रमधर्मा, D₁ T₁ G₂ ४ गार्हस्थ्यस्तुति; M₂
राजधर्मकथन — Adhy no (figures, words or both)
Ś₁ 59; K₂ ३ B₂ Da₁ Dn 66 (as in text), K₅
D₁ S 67; B₁ ४ 65, D₂ ३ 6४. — Śloka no
Dn₁ 43; D₃ 39

67

1 D₈ om the ref —^a) All MSS (except Ś₁
K₁) चातुराश्रम्यसु (Dn₁ 'यु) क ते (D₁ T₁ G₂₋₁ M₁₋₃
मे) Ca cites ते —^b) All MSS (except Ś₁)
चातुर्वर्ण्यं (D₁ 'र्ण्यं; D₈ 'र्ण्यं, G₁ 'र्णं) (for 'वर्ण्यस)
—^c) K₁ त मे, Dn D₁ ततो (for तन्मे) — After
1, D₄ reads for the first time 2^b, repeating it in
its proper place

2 D₈ om the ref —^a) T₂ G₁ राज्यस्य; Ca
राष्ट्रस्य (as in text) D₁ S (except M₂) यत् (for
{पुत्रत्) — For the repetition of 2^b in D₁, cf
v 1 1 —^b) D₃ (second time) एवामिषेचने, T₂
G₁ चैवामिषेचन —^c) D₁ G₁ अनिन्द्रम्; Ca अनिन्द्रम्
(as in text) V₁ अनियम्यवलं राष्ट्रं —^d) D₁
वस्यवो (for दस्यवो). All MSS. (except Ś₁ K_{1.2} ४
D₁) [उ] त (for च)

3 ^a) G₄ नाराजकेषु. Bo ३-५ D₂ ३. ५. ३ देशेषु,
Da धर्मेषु (for राष्ट्रेषु) — B₁ om (hapl) 3^b-5^c
M₃ om (hapl) 3^b-5^c. —^b) K₃ D₁ T₁ G₂₋₁

अराजकेषु राष्ट्रेषु धर्मो न व्यवतिष्ठते ।
 परस्परं च सादन्ति सर्वथा धिगराजकम् ॥ ३
 इन्द्रमेनं प्रवृणुते यद्राजानमिति श्रुतिः ।
 यथैवेन्द्रस्तथा राजा संपूज्यो भूतिमिच्छता ॥ ४
 नाराजकेषु राष्ट्रेषु वस्तव्यमिति वैदिकम् ।
 नाराजकेषु राष्ट्रेषु हव्यमग्निर्वहत्यपि ॥ ५
 अथ वैदमिवर्तेत राज्यार्था बलवत्तरः ।
 अराजकानि राष्ट्राणि हतराजानि वा पुनः ॥ ६

transp धर्मो and न D₁ व्यवतिष्ठति, G₁ व्यधि
 तिष्ठते (for व्यव) — °) Da D₄ हि (for च) K₈
 Da D₄ पादति, D₁ T G M₁ s स्तावते, M₂ यावते

4 B₁ M₄ om 4 (cf. v l 3) D₁ repeats 4^a-5^b
 after 5^a — °) K₂ s हृदसेन; K₈ मेप, K₂ V₁
 B (B₁ om.) Da Dn D₂ s S (M₄ om.) मेव, D₂ s
 s s मेव (for मेन) D₁ S (M₄ om.) प्रणमते (for
 प्रवृणुते) — °) V₁ (sup lin as in text) तद्
 (for यद्) — °) M₂ पूज्यो वै (for संपूज्यो)

5 B₁ om 5^a, M₄ om 5^{ab} (for both, cf v l 3)
 B₂ om. (hapl) 5^{ab} V₁ reads 5^{ab} on marg For
 the repetition of 5^{ab} in D₁, cf v l 4 — °)
 S₁ K₁ V₁ D₁ सराजकेषु, K₂ माराजकेषु (for नारा)
 D₄ वस्तव्यं (for राष्ट्रेषु) — K₄ Da D₂ s s G₁ om
 (hapl) 5^{ab} — °) D₄ कर्तव्यम् (for वस्तव्यम्) K₁
 वैधिक, V₁ B₂ s-s Dn D₂ s रोचये, B₁ रोचते (for
 वैदिकम्) — °) S₁ K₁ s सराजकेषु (for नारा) M₂
 देदेषु (for राष्ट्रेषु) — °) D₁ दहति (for वहति) V₁
 B Da Dn D₂ s s s [उ]त (for [अ]पि) D₁ S
 हव्य वहति पावकः

6 °) C_v अथ चेदधिवर्तेत — °) B₁ राज्यार्था,
 Da₁ राजार्था, D₁ राजर्था, D₁ T G राज्यार्थं (for
 र्था) D₁ G₂-4 बलवत्तरं — °) K₄ V₁ B Dn D₂
 s T₁ G₂ s C_v अराजकानि — °) K₈ B₄ Dn D₂
 हववीर्याणि, K₂ V₁ B₂-3 s D₂-3 s वीराणि, Da
 वीरानि, D₁ T G M₁ s हतराजानि, M₃ s हत
 राजानि (for हत) Da भारत (for वा पुन).

7 °) D₁ [अ]भिपूज्या, D₂ s s [अ]धिपूज्य
 — °) Dn₁ D₂ स्व (for सु) — °) D₁ T G राज्ञात्
 (for पापात्) K₂ s V₁ B (except B₂) Da Dn

प्रत्युद्गम्याभिपूज्यः स्यादेतदत्र सुमन्त्रितम् ।
 न हि पापात्पापतरमस्ति किञ्चिदराजकात् ॥ ७
 स चेत्समनुपश्येत समग्रं कुशलं भवेत् ।
 बलवान् हि प्रकुपितः कुर्यान्निःशेषतामपि ॥ ८
 भूयांसं लभते क्लेशं या गौर्भवति दुर्दुहा ।
 सुदुहा या तु भवति नैव तां क्लेशयन्त्युत ॥ ९
 यदत्तं प्रणमति न तत्संतापयन्त्युत ।
 यच्च स्वयं नते दारु न तत्संतापयन्त्यपि ॥ १०

D₂ s M परतरम्, G₂ प्राप्त (for पाप)

8 °) D₁ T₁ G₂-4 वि (for हि) G₁ प्रकुर्वीत
 (for प्रकुपित) — °) D₁ S (except M₂) हृह (for
 अपि) — After 8, D₁ ins

150* यो दुर्बलो न नमति स महक्लेशभागभवेत् ।

9 = (var) 5 34 33 D₂ om 9 — °) Da₁
 जान (for क्लेश) — °) K₁ दुस्सहा, D₁ (before
 oorr as in text) T₂ दुर्दुहा, G₁ दुर्वया (for दुर्दुहा)
 — °) D₄ या तु (for या तु) K₁ स्वादुहायात्र भवति,
 V₁ B Da Dn D₂ s s s M₁ s अथ या सुदुहा भवति
 (hypermetric) (V₁ Dn D₂ 'हा राजन्), D₁ T G₂ s
 अथ वा सुदुहा या गौर (T₂ 'वा भवति); G₁ अथ वा
 सुखदुःखा हि, G₂ अथ चेत्सुदुहा या गौर, M₂ s सुदुहा
 (M₂ lacuna for सुदुहा) या भवेदत्र — °) Dn₂ नैव
 (for नैव) V₁ B Da Dn D₂ s s s वितुद (D₂ 'द)-
 त्यपि, Da₁ वै तुदत्यपि, D₁ क्लेशयत्युत, T₂ G₁ विनय-
 (G₁ 'य)त्यपि, M नियुनक्त्यपि (for क्लेशयन्त्युत) K₂
 हि (for [उ]त) K₄ s नैव वा (K₅ तां) क्लेशयत्युत;
 D₁ T₁ G₂-4 तास्यैव विनयत्यपि

10 = (var) 5 34 34 G₁ om. 10^{ab} — °)
 K₄ यदि तप्त, M₂ s अतप्त यत् (by transp) K₄
 V₁ B₂ s s Da Dn D₂ s s s T₂ G₁ M₁ s प्रणमते,
 D₁ T₁ G₂ s प्रतपति (for प्रणमति) — °) S₁ तप्त
 (by transp), K₂ B Da Dn D₂ s s T₁ नैतत् K₂
 सतापयत्यपि, K₂ s V₁ B Da Dn D₂-3 s 'महति;
 D₁ T G₁-3 M₂ 'यत्युत (for 'यन्त्युत) — °) S₁
 K₁ s D₁ यश्च (for यच्च) K₂ s न तद्; K₅ नमद्,
 D₄ वन (for नत) D₁ वीर (for दारु) V₁ B D
 (except D₁ s) S यस्त्न (T₂ G₁ 'स्व)य नमते दारु (T₂
 'रु, G₁ 'रु) — °) K₂ सनमयत्यपि, K₄ s स
 ताम (K₅ 'प)यत्युत, Dn₁ D₄ सतापयत्यपि, D₁-3 s

C 12. 2504
 B 12. 67 10
 K 12. 65 10

एतयोपमया धीरः संनमेत वलीयसे ।
 इन्द्राय स प्रणमते नमते यो वलीयसे ॥ ११
 तस्माद्राजैव कर्तव्यः सततं भूतिमिच्छता ।
 न धनार्थो न दारार्थस्तेषां येषामराजकम् ॥ १२
 प्रीयते हि हरन्पापः परवित्तमराजके ।
 यदास्य उद्धरन्त्यन्ये तदा राजानमिच्छति ॥ १३
 पापा अपि तदा क्षेमं न लभन्ते कदाचन ।
 एकस्य हि द्वौ हरतो द्वयोश्च बहवोऽपरे ॥ १४

० ४ सनामयत्यपि (for 'यन्त्यपि) D₁ S नैव तन्न (T₂ त न) मयत्यपि

11 = 5 34. 35 — ^a) K₃ वीरु, K₅ V₁ B₀ ३-५
 D_a D_n D_{३-५} ४ वीर, B₁ वीर, T₂ धीर (for धीर)
 — ^b) D_n संनमति, D_३ सनामेत; G₁ सनतत, M_२ ४
 नमेदेव (for सनमेत) — Ś₁ K₁ B₁ D₁ २ om (hapl)
 11^{ed} V₁ reads 11^{ed} on marg — ^c) K_३ स्व, D_०
 T_३ सं (for स) — ^d) V₁ B_३ यो नमेत (for नमते
 यो)

12 ^a) T_२ G₁ राजा तु (for राजैव) K₁ M_२ कर्तव्य;
 D₁ कर्तव्या — ^c) K_३ धर्मनार्थो (for धनार्थो न)
 — ^d) T_२ M_३ एषाम् (for येषाम्)

13 ^a) B₁ प्रीतये; D₁ हीयते; T G_३ ४ M हियते,
 G₁ हीयते; G_२ हियते (for प्रीयते) M₁ ४ च (for
 हि) Ś₁ K_३ ४ M_३ पर पाप; K_३ हरेत्पाप, D₁ हर
 न्पाप, D_० नरन्त्याघ्न, D₁ T₁ G_{२-४} चरन्पाप (for हर
 न्पाप) — ^b) B_० परिवर्तम् (for परवित्तम्) — ^c)
 D₁ T₁ G_३ ४ यदास्य (for यदास्य), K V₁ B_० ३-५ D_a
 D_{1-५.७} ४ S तद्धरति (for उद्धरन्ति) M_२ ४ अन्यस्य
 — ^d) B₁ D_a Ca ऋच्छति (for इ)

14 ^a) D_० अपो; G_३ पापाद् (for पापा) All
 MSS (except Ś₁ K₁ G_३) ह्यपि (K_३ 'सि) (for
 अपि) D₁ T G सदा (for तदा) D₁ M_३ क्षेप (for
 क्षेमं) — ^b) B_३ D₁ S कथचन (for कदा) — ^c)
 K_२ ४ D₁ द्वौ हि (by transp), D_२ हि द्वै; D₁ S
 (except M_२ ४) तु द्वौ (for हि द्वौ) K₁ हरतौ; V₁
 प्रहरतो (hypermetric), G₁ हरेते D_n परे (for [s]-
 परे)

15 After 15^a, D_a ३ ins

151* विद्ययोमानं तथैव च (s₁₀) ।

अदासः क्रियते दासो हियन्ते च वलात्त्रियः ।
 एतस्मात्कारणाद्देवाः प्रजापालान्प्रचक्रिरे ॥ १५
 राजा चेन्न भवेल्लोके पृथिव्यां दण्डधारकः ।
 शूले मत्स्यानिवापक्ष्यन्दुर्बलान्बलवत्तराः ॥ १६
 अराजकाः प्रजाः पूर्वं विनेशुरिति नः श्रुतम् ।
 परस्परं भक्षयन्तो मत्स्या इव जले कृशान् ॥ १७
 ताः समेत्य ततश्चक्रुः समयानिति नः श्रुतम् ।
 वाक्कूरो दण्डपरुषो यश्च स्यात्पारदारिकः ।

— ^b) V₁ B₁ क्रियते, D₁ G₁ हीयते (for हियन्ते).
 K_३ च परास्, D_a ३ चावलास्, G₁ चपलास् (for च
 वलात्) M_३ श्रिया — ^c) B_० ३-५ D_२ ४ ४ तदस्मात्,
 D_३ तदा (for एत) D_० G_२ देव (for देवा)
 — ^d) K₁ प्रजापाला, K_३ ४ V₁ B₁ D_a ३ D_n D_० ७ S
 'पाल (for 'पालान्) K_५ सृजति च (for प्रचक्रिरे)

16 ^a) G₁ लभेत् (for भवेत्) — 16^{ed} = 12
 15 30^{ed}, cf Manu 7 20^{ed}, Rām. 2 67 31^{ed}
 — ^c) Ś₁ K₁ २ ४ B_२ D₁ कूले, K_५ D_a ३ D_n D_३ (by
 corr) ४ T_३ G_२ जले (for शूले) D_३ मत्स्यौ Ś₁
 K_{२-४} D₁ ४ (sup lin) G_२ इवाभक्ष्यन्, K₁ इवादति,
 K_५ B₁ 'भक्ष्यान्, V₁ D_० ४ 'भक्षन्, B_३ 'पेक्ष्यन्,
 D_a 'पक्ष्यन्, D_३ 'पक्ष्यान्; D_३ 'पक्षन्, D₁ S
 (except G_२) 'धक्ष्यन् (for इवापक्ष्यन्) B_२ शूले मत्स्या
 निरपेक्षन् — ^d) K_३ B_३ D_n ३ D_५ ० दुर्बल (for दुर्ब
 लान्) D₁ बलवत्तर

17 ^a) M_२ ४ राजन् (for पूर्व) — ^b) K_३ विने
 श्रुम्, K_४ विनेशुम् (for 'श्रुर्) G₁ न (for न)
 — Ś₁ K₁ D_३ om (hapl) 17^c-18^b D_० om 17^{ed}
 — ^c) K_३ G₁ भक्षयत्यो, D_a 'यते (for 'यन्तो)
 — ^d) D₁ S मत्स्या मत्स्यानिवाधलान्

18 Ś₁ K₁ D_३ om 18^{ab} (of v 1 17) — ^a)
 K_५ B_३ D_n ३ D_० समेत्य तास् (by transp.), D₁ सजेत्य
 ना (sic) D₁ S मिथश् (for ततश्) — ^b) D₁
 श्रुश्रुम्; G₁ न श्रुत. — ^c) K V₁ B_{३-५} D_a D_n
 D_{1-३} ५ ४ ४ T_२ M_२ वाक्कूरो, D₁ T₁ G_२ ४ य क्रूरो,
 Ca वाक्कूरो (as in text) D_a ३ ददनीति*, D_a ३ D₁
 T₁ G_३ ४ ददपुरुषो, Ca 'परुषो (as in text)
 — ^d) V₁ यस्य (for यश्च) K_३ ४ T_२ परदारिकः, K_३
 परवातक, K_५ ४ V₁ B D_a D_n D_{३-५} ४ Ca पारजा
 यिक, D₁ पारिराजिक; D_३ पारयायिक; G₁ पारि

यश्च नखमथादद्यात्प्राज्या नस्तादृशा इति ॥ १८
 विश्वासनार्थं वर्णानां सर्वेषामविशेषतः ।
 तास्तथा समर्थं कृत्वा समये नावतस्थिरे ॥ १९
 सहितास्तास्तदा जग्मुरसुरार्ताः पितामहम् ।
 अनीश्वरा विनश्यामो भगवन्नीश्वरं दिश ॥ २०
 य पूजयेम संभूय यश्च नः परिपालयेत् ।
 ताभ्यो मनुं व्यादिदेश मनुर्नाभिनन्द ताः ॥ २१

मनुरुवाच ।

विभेमि कर्मणः क्रूराद्राज्यं हि भृशदुष्करम् ।
 विशेषतो मनुष्येषु मिथ्यावृत्तिषु नित्यदा ॥ २२
 भीष्म उवाच ।
 तमनुवन्नृजा मा मैः कर्मणैर्नो गमिष्यति ।
 पशूनामधिपञ्चाशद्विरण्यस्य तथैव च ।
 धान्यस्य दशमं भागं दास्यामः कोशवर्धनम् ॥ २३

C 12 2519
B 12 67 24
K. 12 68 24

दारका (for पारदारिक) —^c) K₁ १ १ यश्च यम्,
 K₂ D₁ यश्च स्वम्, K₃ V₁ B D_a D_n D₂ ३ ५ ६ ९ य
 परस्वम् (for यश्च नस्वम्) D_{a1} अथोदद्यात् (for अथा
 दद्यात्) D_{a2} om दद्यात् D₁ यश्च नीस्वमाय दद्यात्
 (sic), D₇ S यश्च न समय मिद्या (M₁ ३ जह्या)व् —^r)
 Ś₁ K₁ त्याज्यो, D₁ त्याज्य (for त्याज्या) K₃ तादृशो
 D₁ अपि, G₁ यदि, M₁ त्विति (for इति)

19 ^{ab}) V₁ B D_a D_n D₂ ३ ५ ६ ९ विश्वासार्थं च
 (for 'मनायं') B₂ ३ D_n D₆ 7 T₁ G.—⁴ सर्वेषा
 वर्णानाम् (by transp), D_a वर्णानां सर्वासाम् V₁
 अविशेषक —^c) D_{n2} D₁ ३ ६ ९ तास्तथा, M₁ स
 तथा

20 ^a) D_a स (for सास) K₂ B₂ तथा जग्मुर;
 D₇ T G M₁ ३ ४ समाजग्मुर, M₂ सदा जग्मुर —^b)
 K₁ अनुगता, K₃ सुदुःखार्ता, D₁ अकृतायां, D₂
 Cnp असुरार्था (for 'खार्ता') —^d) Ś₁ भगवान्
 K₁ ३ ईश्वरो, D_{n2} ईश्वरा K₁ [अ]दिशत्, D_{n2}
 दिश, G₁ दिशि, C_a दिश (as in text)

21 D₆ om 21 —^a) Ś₁ K₂ ४ D_{n1} D₁ सं (for
 य) K₁ पूजयाम, B₁ 'येत, D₁ 'याम'; M₁ ३
 'येम (for 'येम) C_a cites संभूय (as in text)
 D_a D₂ य पूजये सम भूय, D₇ T₁ G₂₋₄ संभूय य
 पूजयेम —^b) D₁ यश्चना (for यश्च न) C_a cites
 न (as in text) V₁ B D_a D_n D₂ २ ५ ९ प्रति- (for
 परि) —^c) Ś₁ K₁ २ ३ D₆ तेभ्यो, K₂ V₁ B D_a
 D_n D₂ ३ ५ ९ ततो, D₁ ते* (for ताभ्यो) K₁ २ ४
 मनुर् (for मनु) K₁ आदिदेश; T₂ G₁ सदि* (for
 श्यादि*) —^d) M₁ ३ नाति (for नाभि) T₂ G₁
 मनुना ना (T₂ चा)भिनदिता C_a cites ता (as in
 text)

22 D₈ om the ref —^a) K₁ विभीमि; B₁
 विभेलि K₁ V₁ B D_{a1} D_n D₂ ३ ५ ६ ९ पापाद्; K₂

क्रूराद्, D_{a2} पापो (for क्रूराद्) —^b) Ś₁ V₁ B D_a
 D_n D₂ ३ ५ ६ ९ दुस्कर, K₂ -दुकरे (for -दुष्करम्)
 —^d) K₃ B₁ -वृत्तिषु, V₁ B₂ D_n D₆ 7 S (except
 T₂) वृत्तेषु (for -वृत्तिषु) K₂ D₁ M₁ ३ सर्वदा, D₂
 ३ ५ M₂ ४ नित्यदा (for 'दा)

23 D₈ om the ref —^a) Ś₁ C_a मान्य, K₄
 सलै, D₁ सल्य (for मा मै) —^b) K₁ कर्तुणेनो;
 K₂ ३ B₀ ३-५ D_n D₂₋₆ कर्तुणेनो, V₁ मर्तुणेनो, B₁
 कर्तुणेनो; D_{a1} मर्तुणेनो, D_{a2} मर्तुणुप; D₁ कर्मणेनो;
 D₂ m कर्तुणेनो, D₈ कर्तुणेनो (for कर्मणेनो) V₁ D_a
 गमिष्यसि (for 'प्यसि) K₂ D₇ S विधास्यामो धन
 तव —^c) Ś₁ K₂ ४ T₂ G₂ M₂ अधिपचाश; K₁ D₁ T₁
 G_a ४ अपि पचाश (K₁ 'शद्, D₁ 'श), D_{a1} अभि-
 पचाशद्, D₇ G₁ अय पचाश, M₁ ३ ४ अधिकं चाश;
 C_a अधिपचाशद् (as in text) —^d) D₇ T₁ G₂₋₄
 हिरण्याना (for 'ण्यस्य) —^r) D₇ S दद्यु स्ते (for
 दास्याम) V₁ B (except B₂) D_a D₆ कोप D_{n2}
 चर्धने — After 23, K₂ V₁ B D_a D_n D₂ ३ ५ ६ ९
 ins

152* कन्यां शुल्के चारुपां विवाहेषुयतासु च ।

[V₁ B₂ D_a D₈ ५ ९ शुळे, B₂ शुक्त (for शुल्के),
 B₁ वीग्धा च (for चारुपां) K₂ चा (for च) V₁
 B₀ २ ३ ५ D_{a2} विवादे घृतासु च (sic), B₁ विवादे जयतां
 वर, B₂ D_a ५ 'दे घृत तासु च; D_{a1} D_{n2} D₂ ६ ९ Cnp
 'दे घृता* (also विवादेषु ततासु च) (for the post half)
 ☉ C_a विवादे घृतादिषु शुल्कां । ☉]

24 ^a) K₂ ४ D_n D₁ ३ मुखेन; V₁ B D_a D₈ ३
 ६ ९ मुखेन (for मुखयेन) K₁ B₁ D₁ शास्त्रमन्त्रेण; K₂
 D₂ ३ ५ ६ 'यन्त्रेण, D_{n2} (before corr) शास्त्रयन्त्रेण,
 D₇ (by corr) छत्रयन्त्रेण; T₂ G₁ शास्त्रवतो हि; C_a
 'यन्त्रेण (as in text) —^b) D₁ प्रचानिता; C_a 'तव

● 12. 2520
B 12. 67 25
K 12 66 25

मुख्येन शस्त्रपत्रेण ये मनुष्याः प्रधानतः ।
भवन्तं तेऽनुयास्यन्ति महेन्द्रमिव देवताः ॥ २४
स त्वं जातबलो राजन्दुष्प्रधर्षः प्रतापवान् ।
सुखे धास्यसि नः सर्वान्कुबेर इव नैर्ऋतान् ॥ २५
यं च धर्मं चरिष्यन्ति प्रजा राज्ञा सुरक्षिताः ।
चतुर्थं तस्य धर्मस्य त्वत्संस्थं नो भविष्यति ॥ २६
तेन धर्मेण महता सुखलब्धेन भावितः ।
पाह्यसान्स्वतो राजपदेवानिव शतक्रतुः ॥ २७
विजयायाशु निर्याहि प्रतपन्नश्चिमानिव ।

(as in text). — °) Dn Ds तेऽव, Ms ते न (for तेऽनु-).

25 °) Dn: सर्वं, Ms स त्वा (for स त्व) K1 जातु (for जात-) Ks V1 B Da Dn Ds: s s s Ms राजा (for राजन्). — °) K1 दुष्प्रधर्षः, D1 'धर्म' (for 'धर्ष'). — °) T2 सख्ये; Ms सुख (for सुखे) T2 G2: यास्यसि (for धा) — °) Ś1 K1: D1 नैनु तान्; Ks नैर', K4 D1 G1 नैर्ऋ', Ks गुहाकान् (for नैर्ऋतान्)

26 °) M1: यश्च — °) G2 राज (for राज्ञा) Da1 सुरक्षितः — °) Ś1 K1 त्वत्सस्यां (K1 'स्या); Da1 सत्त्वस्थ; D1 त्वत्सस्थो, G1 त्वत्सस्य (for त्वत्संस्थ). V1 B Da Dn Ds: s s s वै (for नो)

27 °) D2 om from न up to वि (in 28°) — °) K1 सु*; Dn: D1: s s सुख (for सुख) Ks लब्धेन, Ks लब्धेन; Ds: s धर्मेण (for लब्धेन). B1 भावि ता, Da भारत. — °) Ms सर्वशो (for सर्वतो) — °) D1 शतक्रतो

28 D2 om up to वि (in 28°) (cf. v 1 27). — °) Ks s D4: 7 S [अ]भिः; V1 B Da Dn Ds: s s s हि (for [अ]शु) — °) B1 प्रतप्त; Da1 प्रतिपन्; Dn: प्रपत्तन् (for प्रतपन्) K (except K1) V1 B (except B1) Da: Dn D1: s-s s Ms रश्मिवान्; Da1 नसिवान् (for रश्मिमान्) — °) K4 मनो, D1 मानो, D1 (before corr as in text) मैव, Ca मानं (as in text) T2 चिनय; Ca विधम (as in text). — °) B2: s, s D2: s s s जयसि; B2 नयति; Dn1 यजतु; Dn2 Ds नयतु (for जयतु) Ca धर्मो जयतु (Cap भवतु) न (as in text). D: T G धर्मं

मानं विधम शत्रूणां धर्मो जयतु नः तदा ॥ २८
स निर्ययौ महातेजा बलेन महता वृतः ।
महाभिजनसंपन्नस्तेजसा प्रज्वलन्निव ॥ २९
तस्य तां महिमां दृष्ट्वा महेन्द्रस्यैव देवताः ।
अपतत्रसिरे सर्वे स्वधर्मे च दधुर्मनः ॥ ३०
ततो महीं परिययौ पर्जन्य इव घृष्टिमान् ।
शमयन्सर्वतः पापान्स्वकर्मसु च योजयन् ॥ ३१
एवं ये भूतिमिच्छेयुः पृथिव्यां मानवाः क्वचित् ।
कुर्यु राजानमेवाग्रे प्रजानुग्रहकारणात् ॥ ३२

जनय न मदा

29 Before 29, Dr S (except M1: s) ins भीष्म. — °) Ks महतान्वित, B1 'तसदा; Ms 'या मृत (for 'ता घृत)

30 °) N (except D1) तस्य दृष्ट्वा महारं तन् (K1 D1 'स्व घ; V1 B: s Da Dn1 D1: s 'स्व ते; B1 'तेजो; Dn: 'स्व च). — °) K1 इन्द्रस्यैव Ks देवता; T2 मानवा. — °) Ś1 K1: D1 M1: s (sup l: s). s अपतत्रसिरे, B1 नापतत्रसिरे, Dr T G2: s अय तत्रसिरे; Ca अपतत्रसिरे; Cap अपतत्रसिरे (as in text) K2: s D1 प्रजासा समदृष्यत — °) Dr T1 G1 M2: s स्वे च धर्मे, G2: s स्वे स्वे धर्मे (for स्वधर्मे च) Ks V1 B Da Dn1 D2: s G2 च दधुर्; Dn: [s]न्वदधुर् (for च दधुर्) — After 30, Dr S ins

153* वर्णिनाभ्रमाश्रैव म्लेच्छा सर्वे च दस्यव ।

[T2 G2 वर्णिनाश्र, G1 वर्णनश्र, M वर्णिनाश्र (for 'नश्र)]

31 °) Bo 1 Ca परिपपौ; B2 'पपे, Da1 'पपि, Da2 'पालौ (for 'ययौ) — °) B1 पर्यग्य — °) K1 दशमन् (for 'दाम') Ks D1 सर्वपापानि, D1-3: s सर्वत पापं (D1 'पौ); D: T1 G2: s 'पापान्स्व (for 'तः पापान्). — °) K2 योजयत् Ś1 K1: s D1: s स्वकर्म समयोजयत् (K1: s D1 'यन्); Ks: s 'सु नि (Ks 'स्वतु) योजयत् (Ks 'यन्); Bo: s 4 D2: s, s: s स्वधर्मेषु नि (Bo: s च) योजयत् (Bo: s 'यन्); D1 स्वधर्मेषु न्ययोजयत्.

32 °) Da ते, D1 यो; T2 वि (for ये) G1 भूमिम् (for भूतिम्). K1 इप्सेयु; Da इप्सेयु; D1

नमस्येयुश्च तं भक्त्या शिष्या इव गुरुं सदा ।
 देवा इव सहस्राक्षं प्रजा राजानमन्तिके ॥ ३३
 सत्कृतं स्वजनेनेह परोऽपि बहु मन्यते ।
 स्वजनेन त्ववज्ञातं परे परिभवन्त्युत ॥ ३४
 राज्ञः परैः परिभवः सर्वेषामसुखावहः ।
 तस्माच्छत्रं च पत्रं च वासांस्याभरणानि च ॥ ३५

भोजनान्यथ पानानि राज्ञे दद्युर्गृहाणि च ।
 आसनानि च शय्याश्च सर्वोपकरणानि च ॥ ३६
 गुप्तात्मा स्यादुराधर्षः स्मितपूर्वाभिभाषिता ।
 आभाषितश्च मधुर प्रतिभाषेत मानवान् ॥ ३७
 कृतज्ञो दृढभक्तिः स्यात्संविभागी जितेन्द्रियः ।
 ईक्षितः प्रतिवीक्षेत मृदु चर्तुं च वल्गु च ॥ ३८

C 12. 2534
 B 12. 67 39
 K 12. 66 39

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्येणि सप्तपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

इच्छति (for इच्छेयु) —^a) D₁ मानव , D₁ मनव

33 ^a) K₅ V₁ B D_a D_n D₂ ३ ३ ३ ३ T₂ नमस्ये
 (D₅ 'व'म् (for 'युम्) —^b) D_{n2} शिष्या (for
 शिष्या) D₁ M₂ ४ गुरून् (for गुरुं) K₅ यदा, K₅
 सदा (for सदा) —^c) D₅ दिवा V₁ B₀₋₂ ४ ३ D_a
 D_n D₅ ३ च देवेन्द्रं (D_{a1} D₅ 'द्र'), D₂ ३ ३ च राजेंद्र
 (for महन्वाद) B₂ देवता इव देवेन्द्रं —^d) K₅ ३
 V₁ B D_a D₂ ३ ३-३ S नरा, D_n D₁ तत्र (for प्रजा)
 D₇ S (except M₂) अतिक्रान् (for 'के)

34 ^a) D_a सत्कृत्य —^b) D₅ मन्यते —^c)
 D_{a1} स्वमज्ञान, D_{a2} तव ज्ञान, D_{n2} इवज्ञात; T₂
 स्ववि'; G₁ (before corr) २ स्वनु' (for स्वव')
 —^d) K₄ पर (for परि-) K₅ भवति हि; D₅
 भवत्युत

35 ^a) D₁ परैः (for परै) —^b) T₂ परेषाम्
 (for सर्वै) —^c) G₂ शत्रुं D₅ स्वयत्रं (sic) (for च
 पत्र) Ca cites पत्र (as in text) —^d) Ś₁ K₁ ४
 D₁ वाहानि, D_{n1} वाहानि (for वावासि).

36 D₅ om (hapl.) 36. —^a) K₄ भोजनानिव
 V₁ (sup in as in text) D_a D₅ पापानि (for
 पापानि) —^b) K₁ D₇ T₁ G₂ ४ राज्ञो (for राजे)
 D_{a1} मधुर; D_{a2} दध्युर (for दधुर) D_a [अ]य;
 T G [उ]त (for च) —^c) D₇ S [अ]य (G₂ [उ]त)
 (for च) D_{n2} शय्यां —^d) G₂ [उ]त (for
 च)

37 ^a) K₅ गुप्तात्मा सु, V₁ B D_n D₁₋₃ ३ ३ ३ गो

(D₁ गु)सा तस्माद्, D_a गोसा तु स्याद्, T₂ गुप्ता
 स्याच्च, G₁ गोसात्मास्य (for गुप्तात्मा स्याद्) G₁ २
 दुराधर्ष (G₂ 'र्षी) —^b) G₂ तस्मिन् (for स्मित)
 —^c) Ś₁ K₂ ३ आभाषितश्च; V₁ B₁ ३ D_{a2} अभाषितश्
 (V₁ B₁ 'त'), M₁ आभाषित (for आभाषितश्) K₅
 om (hapl.) from च up to माये (in 37^d) —^d)
 Ś₁ (before corr) T₁ G₁ २ प्रत्यभाषेत; K₁ ३ ४ ५ V₁
 B₀ ३-३ D_n D₁₋₃ T₂ G₂ ४ M प्रत्या', B₁ प्रत्याभाषत,
 D_a प्रत्याभाषित (for प्रतिभाषेत as in Ś₁ [by corr])
 B₂) D₇ माधुर (for मानवान्)

38 ^a) D_a कृतज्ञा, D₁ वृताज्ञो —^b) K₄ B₀
 स विभागी, B₁ अवि', D₁ सविभापी, Ca 'भागी
 (as in text). D_a जितक्रम (for जितेन्द्रिय)
 —^c) D₁ रक्षित, G₁ रक्षिता K₁ प्रत्यवीक्षेत, K₅
 प्रसमी'; D_{n2} G₁ प्रतिवि' (for प्रतिवी') —^d) G₁
 चार्जव (for चर्तुं च) M₂ फल्गु (for वल्गु) K₅ V₁
 B D_a D_n D₂ ३ ३ ३ ३ मृदु वल्गु (B₁ मृदुवर्ण) च सुष्ठु
 च (D₅ सुष्ठु वा, D₅ lacuna), D₇ मृदुवाद्मृदु
 वीक्षण Ca cites मृदु, वल्गु and सुष्ठु

Colophon om in D₁ — Sub parvan Ś₁ K
 V₁ B D_a D_n D₁₋₃ ३-७ T₂ G M राजधर्म — Adhy
 name D₇ T₁ G₂ ४ मनुविजय (G₁ 'य'); G₂ मनु
 वचन; M₁ ३ राष्ट्रकृत्य; M₂ मनुराजकरणोपन्यास
 — Adhy no (figures, words or both) K₅ D₇ S
 68, B₁ ३ ४ 66, D_a D_n 67 (as in text), D₂ ३
 65 — Śloka no D_{n1} 40.

मुख्येन शस्त्रपत्रेण ये मनुष्याः प्रधानतः ।
 भवन्तं तेऽनुयासन्ति महेन्द्रमिव देवताः ॥ २४
 स त्वं जातबलो राजन्दुष्प्रधर्षः प्रतापवान् ।
 सुखे धास्यसि नः सर्वान्कुचेर इव नैर्ऋतान् ॥ २५
 यं च धर्मं चरिष्यन्ति प्रजा राज्ञा सुरक्षिताः ।
 चतुर्थं तस्य धर्मस्य त्वत्संस्थं नो भविष्यति ॥ २६
 तेन धर्मेण महता सुखलब्धेन भावितः ।
 पाद्यस्नान्सर्वतो राजन्देवानिव शतक्रतुः ॥ २७
 विजयायाशु निर्याहि प्रतपन्नभिमानिव ।

(as in text) — °) Dn Ds तेन्य ; Ms ते न (for तेऽनु-).

25 °) Dn२ सर्व ; Ms स त्वां (for स त्वं). K१ जातु (for जात). K. V१ B Da Dn D२ : s r c s Ms राजा (for राजन्). — °) K१ दुष्प्रधर्ष ; D१ 'धर्मं' (for 'धर्ष'). — °) T२ संख्ये ; Ms सुरं (for सुरे) T२ G२ : यास्यसि (for धा). — °) Ś१ K१ : D१ नैर्ऋतान् ; K२ नैर् ; K१ D१ G१ नैर्ऋ ; K. गुह्यकान् (for नैर्ऋतान्).

26 °) M१ : यश्च. — °) G२ राज (for राज्ञा) Dn१ सुरक्षित. — °) Ś१ K१ त्वत्संस्थो (K१ 'स्वा') ; Dn१ सत्संस्थ, D१ त्वत्संस्थो ; G१ त्वत्संस्थ (for त्वत्संस्थ) V१ B Da Dn D२ : s. s. s. s वै (for नो).

27 °) D२ om from न up to वि (in 28°) — °) K१ सु* ; Dn२ D१ : s सुखं (for सुर) K२ लभ्येन ; K१ लब्धेन ; Ds s -धर्मेण (for -लब्धेन) B१ भाषिता ; Dn भारत — °) Ms सर्वतो (for सर्वतो) — °) D१ शतक्रतो.

28 D२ om up to वि (in 28°) (cf. v. 1 27). — °) K२ : D१ : S [क्ष]नि ; V१ B Da Dn D२ : s s हि (for [क्ष]शु) — °) B१ प्रतप ; Dn१ प्रतिपन् ; Dn२ प्रपतन् (for प्रतपन्) K (except K१) V१ B (except B१) Dn१ Dn D१ : s s Ms रश्मिवान् ; Dn१ नक्षिवान् (for रश्मिमान्) — °) K१ मनो ; D१ मानो ; D१ (before corr as in text) मैव, Cn मानं (as in text). T२ धिनय ; Cn विधम (as in text). — °) B२ : s D२ : s s जयति ; B२ नयति ; Dn१ यजतु ; Dn२ Ds नयतु (for जयतु). Cn धर्मो जयतु (Cap भवतु) न (as in text). D१ T G धर्म

मानं विधम शत्रूणां धर्मो जयतु नः नदा ॥ २८
 स निर्ययौ महातेजा बलेन महता वृतः ।
 महाभिजनसंपन्नस्तेजसा प्रज्वलन्निव ॥ २९
 तस्य तां महिमां दृष्ट्वा महेन्द्रस्यैव देवताः ।
 अपतन्नसिरे सर्वे स्वधर्मे च दधुर्मनः ॥ ३०
 ततो महीं परिययौ पर्जन्य इव वृष्टिमान् ।
 शमयन्सर्वतः पापान्स्वकर्मसु च योजयन् ॥ ३१
 एवं ये भूतिमिच्छेयुः पृथिव्यां मानवाः क्वचिन् ।
 कुर्यु राजानमेवाग्रे प्रजानुग्रहकारणान् ॥ ३२

भनय न नदा.

29 Before 29, D१ B (except M१ : s) ins मीत्स. — °) K२ महतावित ; B२ 'तन्नादा ; M१ 'ता वृत' (for 'ता वृत')

30 °) N (except D१) तस्य दृष्ट्वा महतां तन् (K१ D१ 'त्वं ते ; V१ B२ : s Da Dn१ D१ : s 'त्वं ते ; B२ 'त्तेजो ; Dn२ 'सर्वं च). — °) K१ दृष्ट्वादेव K१ देवता ; T२ मानवाः. — °) Ś१ K१ : D१ M१ : s (sup in). : अपतन्नसिरे ; B१ नापतन्नसि ते ; D१ T G२-१ अग तन्नसिरे ; Cn अपतन्नसिरे ; Cap अपतन्नसिरे (as in text) K२ : D१ प्रजासा समहर्ष्यत — °) D१ T१ G१ Ms : स्वे च धर्मे ; G२-१ स्वे च धर्मे (for स्वधर्मे च) K२ V१ B Da Dn१ D२ : s G२ च वृत्तुर ; Dn२ [s]न्वदुदुर (for च दधुर) — After 30, D१ S ins

153° वर्णिनाधमाधैप म्लेच्छा सर्वे च दग्धव ।

[T२ G२ वर्णिनाध, G१ नपनध, M वर्णिनाध (for 'नध').]

31 °) B० : Cn परिपपौ ; B२ 'पपे ; Dn१ 'पपे ; Dn२ 'पालौ (for 'ययौ) — °) B१ पर्यन्व — °) K१ ददायन् (for दाम) K२ D१ सर्वपापानि ; D१-२ : सर्वत पापं (D१ 'पौ) ; D१ T१ G२-१ 'पापान्य (for 'त पापान्). — °) K२ योजयत् Ś१ K१ : D१ : स्वधर्म समयोजयत् (K१ : D१ 'यन्) ; K२ : 'सु नि (K२ 'स्वन्) योजयत् (K२ 'यन्) ; B० : s D२ : s s स्वधर्मोऽनु नि (B० : s च) योजयत् (B० : s 'यन्) ; D१ स्वधर्मोऽनु योजयत्

32 °) Dn१ ते, D१ यो ; T२ वि (for ते). G१ भूमिम् (for भूतिम्) K१ इच्छेयुः ; Da इच्छंत ; D१

नमस्त्रेयुश्च तं भक्त्या शिष्या इव गुरुं सदा ।
देवा इव सहस्राक्षं प्रजा राजानमन्तिके ॥ ३३
सत्कृतं स्वजनेनेह परोऽपि बहु मन्यते ।
स्वजनेन त्ववत्रातं परे परिभवन्त्युत ॥ ३४
रात्रः परैः परिभवः सर्वेषाममुखावहः ।
तस्माच्छत्रं च पत्रं च चासांस्याभरणानि च ॥ ३५

भोजनान्यथ पानानि राज्ञे द्युर्गृहाणि च ।
आसनानि च शय्याश्च सर्वोपकरणानि च ॥ ३६
गुप्तात्मा स्यादुराधर्यः स्मितपूर्वाभिभाषिता ।
आभाषितश्च मधुरं प्रतिभाषेत मानवान् ॥ ३७
कृतज्ञो दृढभक्तिः स्यात्संविभागी जितेन्द्रियः ।
ईक्षितः प्रतिवीक्षेत मृदु चर्षु च वल्गु च ॥ ३८

C 12. 2534
B 12. 67 3
K. 12. 66 3

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्तपञ्चितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

इच्छति (for इच्छेयु) —^a) D₁ मानत्र, D₁ मनत्र

33 *) K₂ V₁ B Da Dn D₂ : s . c : T₂ नमस्ये
(D₂ 'र'ज (for 'यु'त्) —^b) Dn₂ शिष्या (for
शिष्या) D₁ M₂ : गुरुन् (for गुरुं) K₂ यदा, K₂
सदा (for सदा) —^c) D₂ दिवा V₁ Bo-2 : - Da
Dn D₂ : च देवेन्द्र (Da₁ D₂ 'द्र'), D₂ : : च राजेन्द्र
(for महामात्र) B₂ देवता इव देवेन्द्र —^d) K₂ :
V₁ B Da D₂ : : S नरा, Dn D₁ तत्र (for प्रजा)
D₁ S (except M₂) भक्तिकार (for 'के)

34 *) Da मन्त्र्य —^b) D₂ मन्यते —^c)
Da₁ स्वमज्ञानं, Da₂ तव ज्ञान, Dn₂ ह्यवज्ञातं, T₂
स्ववि', G₁ (before corr) : स्वतु' (for स्वयं)
—^d) K₁ पर (for परि) K₂ भवति हि, D₂
भवत्युत

35 *) D₁ परे (for परै) —^b) T₂ परेषाम्
(for सर्वै) —^c) G₂ नाम्ने D₂ स्वयत्रं (sic) (for च
पत्र) G₂ cites पत्र (as in text) —^d) S₁ K₁ :
D₁ याहानि; Dn₁ चाहानि (for चासानि) .

36 D₂ om (hapl.) 36. —^a) K₁ भोजनानिव
V₁ (sup lin as in text) Da D₂ पापानि (for
पानानि) —^b) K₁ D₁ T₁ G₂ : राज्ञो (for राजे)
Da₁ द्युर; Da₂ द्युर (for द्युर) Da [अ]य,
T G [उ]त् (for च) . —^c) D₁ S [अ]य (G₂ [उ]त्)
(for च) Dn₂ शय्यां —^d) G₂ [उ]त् (for
च)

37 *) K₂ गुप्तात्मा सु, V₁ B Dn D₁-2 : c : नो

(D₁ गु)त्ता तस्माद्, Da गोप्ता तु स्याद्, T₂ गुप्ता
स्यात्; G₁ गोप्तात्मा (for गुप्तात्मा स्याद्) G₁ :
दुराधर्यं (G₂ 'धी) —^b) G₂ तस्मिन् (for स्मित)
—^c) S₁ K₂ : आभाषितश्च, V₁ B₁ : Da₂ अभाषितश्च
(V₁ B₁ 'त'), M₁ आभाषित (for आभाषितश्च) K₂
om (hapl.) from च up to भाषे (in 37^d) —^d)
S₁ (before corr) T₁ G₁ : प्रत्यभाषेत; K₁ : : V₁
Bo 2-3 Dn D₁-2 T₂ G₂ : M प्रत्या', B₁ प्रत्याभाषेत,
Da प्रत्याभाषित (for प्रतिभाषेत as in S₁ [by corr])
B₂) D₁ माधुर (for मानवान्)

38 *) Da कृतज्ञा, D₁ वृत्तज्ञो —^b) K₁ Bo
स विभागी, B₁ अवि', D₁ सविभापी, Ca 'भागी
(as in text) Da जितक्रम (for जितेन्द्रिय)
—^c) D₁ रक्षित, G₁ रक्षिता K₁ प्रत्यवीक्षेत, K₂
प्रमसी', Dn₂ G₁ प्रतिवि' (for प्रतिवी') —^d) G₁
चाजं च (for चर्षु च) M₂ फल्गु (for वल्गु) K₂ V₁
B Da Dn D₂ : : स मृदु वल्गु (B₁ मृदुवर्णं) च सुष्टु
च (D₂ सुष्टु वा; D₂ lacuna), D₁ मृदुवाक्मृदु
वीक्षण Ca cites मृदु, वल्गु and सुष्टु

Colophon om in D₁ — Sub-parvan S₁ K
V₁ B Da Dn D₁-2 : T₂ G M राजधर्म — Adhy
name D₁ T₁ G₂ : मनुविजय (G₂ 'य'), G₂ मनु
पवनं, M₁ : राष्ट्रकृत्य; M₂ मनुराजकरणोपन्यास
— Adhy no (figures, words or both) K₂ D₁ S
68, B₁ : : 66, Da Dn 67 (as in text), D₂ :
65 — Sloka no Dn₁ 40

६८

युधिष्ठिर उवाच ।

किमाहुर्देवतं विप्रा राजानं भरतर्षभ ।

मनुष्याणामधिपति तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १

भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

बृहस्पति वसुमना यथा पप्रच्छ भारत ॥ २

राजा वसुमना नाम कौसल्यो धीमतां वरः ।

महर्षिं परिपप्रच्छ कृतप्रज्ञो बृहस्पतिम् ॥ ३

सर्वं वैनयिकं कृत्वा विनयज्ञो बृहस्पतेः ।

दक्षिणानन्तरो भूत्वा प्रणम्य विधिपूर्वकम् ॥ ४

विधि पप्रच्छ राज्यस्य सर्वभूतहिते रतः ।

प्रजानां हितमन्विच्छन्धर्ममूलं विशां पते ॥ ५

केन भूतानि वर्धन्ते क्षयं गच्छन्ति केन च ।

कर्मचन्तो महाप्राज्ञ सुरमत्यन्तमाप्नुयुः ॥ ६

इति पृष्टो महाराज्ञा कौसल्येनामितौजसा ।

राजसत्कारमव्यग्रः शशंसासै बृहस्पतिः ॥ ७

68

1 Dn1 Ds om the ref —^a) K4 D1 अधिपतिः;
G1 पविच्छ

2 Ds om the ref —^a) Da2 च वसुमना (for वसु
मना) — K2 G1 om (hapl) from 2^d up to वसुमना
(in 3^a) T2 om 2^d —^d) Da [अ]पृच्छत (for
पप्रच्छ)

3 K2 G1 om 3^a (cf v 1 2) —^b) Ś1 कौम
ट्या, K2-5 V1 B (except B4) Da Dn D2 4 0 8
कौशल्यो Da2 वर —^c) K4 V1 B Da Dn D2 3
0 8 किल, G1 प्रति (for परि-) —^d) V1 B Dn
D2 3 0 8 T2 G2 M2 कृतप्रज्ञ, B5 (marg) कृतयज्ञ,
Da कृतज्ञ स (Da2 च), D4 कृतप्रज्ञा (for 'प्रज्ञो)

4 B1 Ds om (hapl) 4^{ab} —^a) K4 वैनयिक,
Da1 विनयिक, D1 वनकां*, M2 वै विनयं —^b) K1
विनयज्ञो (for 'यज्ञो) K2 4 G1 बृहस्पते, K5 V1
B Da2 Dn D2 3 5-7 T1 G2 4 'स्पतिं, Da1 'स्पतिः;
D1 'स्पति (for 'स्पते) —^c) G1 नतरे K8 प्रद
क्षिणोत्तरो भूत्वा —^d) D2 प्रशाम्य (for प्रणम्य)

5 ^a) Da2 पप्रच्छ (for पप्रच्छ) G1 om from
राज्य up to 6^d —^b) K4 5 V1 B Da Dn D2
8 5 0 8 M2 सर्वलोक (for 'भूत) D7 T1 G2-3
M1 8 सर्वलोकहित पर, T2 'लोकहितावह —^c)
K4 B Da Dn D2 8 5 0 8 M सुरम्, V1 Da धर्मम्
(for हितम्) —^d) K2 4 D1 समूल च (for धर्म
मूल) V1 B Da Dn D2 8 5 0 8 धर्मशील बृहस्पतिं

6 G1 om 6 (of v 1 5), Before 6, K2-5 V1

B Da Dn D2-6 T1 (inf lin) ins वसुमना उवाच
—^a) Ś1 K2 B1 D1 M2 वर्तते (for वर्धन्ते) —^b)
K1 चित्, K3 5 V1 B D (except D1) S (except G2,
G1 om) वा (for च) —^c) Da T1 किमर्चतो, D2 8
(before corr) 5 कर्मचन्तो (D2 'ता), D3 कर्मचन्तो,
M1 8 कमिच्छतो K1-3 5 D4 महाराज्ञा, B0 2 3 D2
5 0 8 'प्रज्ञ, D7 T1 G2-4 'भाग, T2 M 'भाग (for
'प्राज्ञ) —^d) K2 5 V1 B Da Dn D2 8 5 0 8 T2
G2 M अव्ययम्, D7 T1 G2 4 अक्षय्यम् (for अत्यन्तम्)
D1 क्षामुया — D7 T G2-4 M ins after 6, G1
after the omission in 5^a

154* एतन्मे शस देवर्षे धर्मकामार्थसशयम् ।

[G1 om up to देव]

7 Before 7, Dn1 ins भीष्म —^a) V1 B Da
Dn D2 8 5 0 8 एव (for इति) K1 महाराजा; K2
D4 M1 8 'राज; K2-5 V1 B1 3-5 Da Dn D2 8 5-8
T2 G M2 4 'प्राज्ञ, B0 2 'प्रज्ञ, D1 मया राज, T1
महाराज्ञ (for 'राज्ञा) —^b) K4 V1 B Da Dn D2
3 5 0 8 कौशल्येन, D4 कोशि —^c) D2 राजन् (for
राज) K4 D1 2 M2 सत्कारम् (for -सत्कारम्) V1
B Da Dn D2 8 5 0 8 [अ]व्यग्र (for 'ग्र). — After
7^c, D7 S (except G2) ins

155* राज्यस्य च विवेचनम् ।

दण्डनीतिं समाश्रित्य

[(L 1) D7 T1 G8 विवर्धन (for विवेचनम्)]

—^d) T2 G1 M2 शशास (for शशस) G1 [ए]न (for
[अ]र्षे) Da1 बृहस्पतिं.

राजमूलो महाराज धर्मो लोकस्य लक्ष्यते ।
 प्रजा राजभयादेव न खादन्ति परस्परम् ॥ ८
 राजा ह्येवाखिलं लोकं समुदीर्णं समुत्सुकम् ।
 प्रमादयति धर्मेण प्रमाद्य च विराजते ॥ ९
 यथा ह्यनुदये राजन्भूतानि शशिभूर्ययोः ।
 अन्ये तमसि मज्जेयुरपव्यन्तः परम्परम् ॥ १०
 यथा ह्यनुदके मत्स्या निराक्रन्दे विहगमाः ।
 विहर्युर्यथाक्लामममिमृत्स्य पुनः पुनः ॥ ११
 विमथ्यातिक्रमेरथ विपत्यापि परम्परम् ।

8 Before S, K₂- V₁ B Dn. D.-c ins इहस्पति
 ग्राह, D₁ मुन्द्याच —^a) D₂ राजमूला V₁ B₁
 1. Da Dn D. 2. 3 नदाप्राज, Bo 2 'प्रज, D₂
 'प्राजो (for राज) —^b) ¹ D₁ रक्षते, Da रक्षते;
 M₂: लक्ष्मणे (for लक्ष्यते) —^c) B₂: पृके (for पुन)

9 V₁ reads 9-10 on marg —^a) Ś₁ [जा]विर,
 K₂ D₂: [जा]विरि B₂ 4 D₁ D₂-- 1 लोके (for लोक)
 D₂: राजा सेनाविले लोके —^b) K₂ समुत्सुका, D₂
 'सुक, D₂: 'सुनन् (for 'सुकन्) —^c) M₂: प्रमा
 दयति —^d) Bo 2-3 D₂: 2 3 [प]प (for च) D₂ S
 (except M₂: 4) विरोचते (for विराजते)

10 V₁ reads 10 on marg —^b) B₁ सोम (for
 शशि) —^c) = 12 15 7^c, 68 13^c D₁ अथ
 (for अन्ये) D₁ मज्जेयुर, D₂: S मज्जेरन् (for 'युर)
 —^d) Ś₁ K₂ 2-4 D₁ om (hapl) 10^a-13^a —^e) K₂-
 क्षपयति, M₁-2 नश्यत (M₂: 'त).

11 Ś₁ K₁ 2-4 D₁ om 11 (cf v 1 10) D₂ om
 (hapl) 11^a-12^b —^a) G₁ यदा (for यथा) D₂
 S चा(G₁ जा)सुन्दे (for ह्यनु) D₂: 2 S (except
 G₁) मन्वान (for मत्स्या) —^b) K₂ D₁ ह्यनाक्रन्दे,
 B₁ निराक्रान्ता, D₁ S आद्राना (for निराक्रन्दे) —^c)
 G₁ यदा कामम् —^d) K₂ V₁ Bo 2-3 D₁ Dn D₂ c 2
 Cb विद्विमत, B₁ विपमत, D₂: 2 विद्वमत (for अभि
 मृत्य) Bo 2-3 2 (marg 15 in text) D₂: 2-3 परस्पर
 (for पुन पुन)

12 Ś₁ K₁ 2-4 D₁ om 12 (cf v 1 10), D₂
 om 12^a (cf v 1 11) D₂ om (hapl) 12^a —^a)
 D₂ S क्रमेयुश्च (for क्रमेरश्च) —^b) V₁ विद्विन्यापि,
 Bo 2 D₂: 2-3 विपस्यापि, D₂: T G₂-1 M निद्वयुश्च,
 G₁ अतिद्वयु (for विपस्यापि)

अभावमचिरेणैव गच्छेयुर्नात्र संशयः ॥ १२
 एवमेव विना राजा विनश्येयुरिमाः प्रजाः ।
 अन्ये तमसि मज्जेयुरगोपाः पशवो यथा ॥ १३
 हरैर्युर्वलवन्तो हि दुर्वलानां परिग्रहान् ।
 हन्युर्व्यायच्छमानाश्च यदि राजा न पालयेत् ॥ १४
 यानं वन्मलंकारात्रत्तानि विविधानि च ।
 हरैर्युः सहसा पापा यदि राजा न पालयेत् ॥ १५
 ममेदमिति लोकेऽसिन्न भवेत्संपरिग्रहः ।
 विश्वलोपः प्रवर्तत यदि राजा न पालयेत् ॥ १६

13 Ś₁ K₁ 2-4 D₁ om 13^a (cf v 1 10) T₂
 G₁: 1 om 13^c —^a) = 12 15 7^c, 68 10^c D₂
 3-7 T₁ G₂: 3 M मज्जेरन् (for 'युर)

14 ^a) K₂ V₁ B D (except D₁ 7) M₂ [S,पि
 (for हि) —^b) K₁ परिग्रह —^c) Ś₁ Bo D₁ 7 G₁
 व्यायच्छमानाश्च —^d) D₂: S (except M₂: 4) transp
 यदि and राजा — After 14, the sequence in D₂
 is 16^a, 15^a, 18^a, 17, 16^a, 156^a, 15^a, 18^a
 After 14, M₂ reads 17

15 K₂: 4 D₁ 3 om (hapl) 15 K₂ om from
 15^a up to सह (in 15^c) K₂ om. (hapl) 15-16
 For the sequence in D₂, cf v 1 14 K₁ V₁ B Da
 Dn D₂: 2-1 T G₁ 2-4 M transp 15 and 16 —^a)
 D₂: c वसुम्, D₂: T G M₁ 3 वस्रा[पि] (for वसुम्)
 Ś₁ K₁ अलकारा, V₁ B₂ Da D₁ T₂ G₁ M₂: 4 'कार
 —^b) Ś₁ K₁ रथानि, D₂: अत्तानि (for रत्नानि)
 — After 15^a, the sequence in D₂ T₁ G₂: 4 is
 18^a, 17, 20, 15^a, 18^a, 19, 21 —^c) V₁ प्राणा,
 D₂: 2 3 प्राणा, D₂ पार्थ (for पापा) B₁ निराहरेद्य
 महमा

16 K₂ G₂ om 16 (for K₂, cf v 1 15) For
 the sequence in D₂, cf v 1 14 K₁ V₁ B Da
 Dn D₂: 2-1 T G₁ 2-4 M transp 15 and 16
 —^b) B₁ नामचन K₂ 2 D₁ 4 7 S (G₂ om) न्व,
 K₂ न्व, K₂ सु, V₁ Bo स (for स) D₁ परी
 ग्रहा, D₂: परिग्रहे — After 16^a, V₁ B (except
 B₂) D₂ Dn D₂: 2 c c 3 ins

156^a न दारा न च पुत्रं स्यात्त धन न परिग्रहः ।

[D₂: दान, D₂: त्वन्न (for धन)]

C 12 2552
B 12. 68 18
K 12 67 18

मातरं पितरं बृद्धमाचार्यमतिथिं गुरुम् ।
क्लिंश्रीयुरपि हिंस्युर्वा यदि राजा न पालयेत् ॥ १७
पतेद्बहुविधं शस्त्रं बहुधा धर्मचारिणु ।
अधर्मः प्रगृहीतः स्याद्यदि राजा न पालयेत् ॥ १८
वधबन्धपरिक्लेशो नित्यमर्थवतां भवेत् ।
ममत्वं च न विन्देयुर्यदि राजा न पालयेत् ॥ १९
अन्तश्चाकाशमेव स्याल्लोकोऽयं दस्युसान्द्रवेत् ।

— Ks om 16^{ad} — °) = 12 15 38^a Ks V1
Bo s-s Da Dn D2 s s s s विष्ण्वग्लोप', B1 विश्व-
इशेज (sic), B2 विश्वग्लोप', D1 T1 G2 4 विधिलोप'
(for विश्व')

17 For the sequence in D1 and in D7 T1 G2 4,
of v. 1 14 and 15 Ks Dn D2 s s s s G2 transp
17 and 18 M2 reads 17 after 14 — °) Dn2 Dc
अतिथिन् Da1 गुरुः — °) D7 T1 G2-4 अक्षीयुर,
G1 क्लिंश्री (for क्लिंश्री). G1 अवि (for अवि). Ks
D1 हिंस्युर

18 K2 4 D1 om. (hapl) 18, G1 om (hapl)
18-19 Ś1 reads 18 on marg For the sequence
in D1 and in D7 T1 G2 4, of v 1 14 and 15
Ks Dn D2 s s s s G2 transp 17 and 18 T2
reads and G2 repeats 18 after 20 — °) B1
पतद्; D2 पतद्, Ds s पते, T2 पटेद् (for पतेद्)
B1 Dn2 (before corr) T2 शास्त्र. — °) B1 बहुवो
(for बहुधा) D2 धर्मधारिणु (for 'चारिणु) — °)
Ś1 M2 अधर्म Ks M2 प्रगृहीतं K1 D1 अधर्म
प्रग्रहो न स्याद्, V1 अधर्मप्रगृहीतस्य; B1 अधर्ममगृहीता
स्युर — After 18°, B1 reads 20^b — °) D1
पालयत्

19 Da1 G1 2 om (hapl) 19 (for G2, of v 1
18) M1 s om (hapl) 19-20. For the sequence
in D7 T1 G2 4, of v. 1 15 — °) D1 वेद्- (for
वध). — °) = (var) 12 15 38^c K1 D1 समत्त्व
(for ममत्त्व) V1 Ds s transp च and न D7 T1
G2 4 विद्येयुर (for विन्दे')

20 M1 s om 20 (of v 1. 19) Ds om (hapl.)
20 Ś1 reads 20 on marg For the sequence in D7
T1 G2 4, of v. 1 15 — °) K1 अन्तश्चाकाश एव
स्युर, K2 4 D1 अन्तश्चाकारहीना स्युर, Ks s D1

पतेच्च नरकं घोरं यदि राजा न पालयेत् ॥ २०
न योनिपोषो वर्तेत न कृपिर्न वणिक्पथः ।
मजेद्धर्मस्त्रयी न स्याद्यदि राजा न पालयेत् ॥ २१
न यज्ञाः संप्रवर्तेरन्विधिवत्स्वामदक्षिणाः ।
न विवाहाः समाजा वा यदि राजा न पालयेत् ॥ २२
न वृषाः संप्रवर्तेरन्न मध्येरंश्च गर्गराः ।
घोषाः प्रणाशं गच्छेयुर्यदि राजा न पालयेत् ॥ २३

अर्थिन्वा (Ks अर्थ चा) क्रोश एव स्यात् (Ks स्युर), V1
Bo 2-5 Da Dn D2 s. s. s अन्तश्चाकाल (Da 'श). एव
(Da1 Dn2 'वा) स्युर; B1 अन्तश्चाकाशमूला स्युर,
D7 T1 G2-4 अन्तश्चा क्रोशतो हिंस्युर; T2 G1 अभा
श्चाक्रोशिनो हिंस्युर; M2 4 अन्तश्चाक्रोशिनो (M2 'शिका)
हिंस्युर — B1 reads 20^b after 18^c — °) M2
दस्युमान् (for 'साद्) — °) Ś1 पतिश्च, K1
पतेश्च; K2-5 V1 B Da Dn D1 s-s पतेयुर (D1
पतेरन्); D2 6 यतेयुर (for पतेश्च) D7 S (M1 s
om) पतेद्बहुविध राज्य (M2 4 शस्त्रं) — °) K2
यदा (for यदि) — After 20, T2 reads and G2
repeats 18

21 For the sequence in D7 T1 G2 4, of v 1 15.
D1 reads 21 after 25 — °) K B Da Dn D2 s
s s s T2 G1 M2 योनिपोषो, D1 'पालो (for 'पोषो).
D1 वर्तेत. V1 योनिपोषो न वर्तेत. — °) K1 मजे,
Ks प्रजा (for मजेद्) K1 धर्म, Ks D1 धर्म (for
धर्मस्).

22 D2 6 om (hapl) 22 G2 transp 22 and
23 — °) D1 यज्ञ V1 B Da Dn D2 s s s सप्र
वर्तेयु (Da2 'पु) र (for 'वर्तेरन्) — °) Ks चात्,
V1 Bo 1 Da2 D2 s s प्राप्त, G1 स्वात् (for स्वात्)
Ds दक्षिण Ks विविधाधमदक्षिणा. — °) Ds
विवाह. B1 समाजी वा, Dn1 T2 G2 M2 'जो वा;
D1 समराजा (for समाजा वा)

23 B1 om. (hapl) 23 G2 transp 22 and
23 — °) K4 वृषा, D1 वर्षा, Ds वृषा Ś1 K1
2 4 D1 समपथेरन्, V1 M1 s संप्रमाथेरन्, Bo s 'वर्ते-
युर, B2 'दन्धेरन्, B4 Ds 'वृत्तेरन्, Da 'दाम्भेयुर;
D7 T1 G M2 'पथेरन्; M2 'मथेरन् (for 'वर्तेरन्)
— °) D2 s s उन्मध्येरंश्च; Ds न मध्ये; Gs न सिध्ये'
(for न मध्ये) Ś1 (marg see m) K1 घर्गरा',
Ks भार्गवा' (for गर्गरा) Ś1 (marg. sec. m as in

व्रत्तमुद्रिजहृदयं हाहाभूतमचेतनम् ।
 क्षणेन विनगेत्सर्वं यदि राजा न पालयेत् ॥ २४
 न संवत्सरसत्राणि तिष्ठेयुरकुतोभयाः ।
 विधिवद्वक्षिणावन्ति यदि राजा न पालयेत् ॥ २५
 ब्राह्मणाश्चतुरो वेदान्नाधीयुरंस्तपस्विनः ।
 विद्यास्नातास्तपःस्नाता यदि राजा न पालयेत् ॥ २६
 हन्तो हस्तं स मुष्णीयाद्विद्यैरन्तर्वसेतवः ।
 मयातं चिद्वेत्सर्वं यदि राजा न पालयेत् ॥ २७

न लभेद्रर्मसंश्लेषं हतविप्रहतो जनः ।
 कर्ता स्वेच्छेन्द्रियो गच्छेद्यदि राजा न पालयेत् ॥ २८
 अनयाः संप्रवर्तेरन्भवद्वै वर्णसंकरः ।
 दुर्भिक्षसाविशेद्राष्ट्रं यदि राजा न पालयेत् ॥ २९
 विद्वत्य हि यथाकामं गृहद्वाराणि शेरते ।
 मनुष्या रक्षिता राजा समन्तादकुतोभयाः ॥ ३०
 नाह्वयं सहते कश्चित्कुतो हस्तस्य लङ्घनम् ।
 यदि राजा मनुष्येषु ज्ञाता भवति धार्मिकः ॥ ३१

C. 12. 2566
B. 12. 68. 31
K. 12. 67. 31

text) K₂ : D₁ न गार क्षीरदायका, G₁ न मध्पेरन्द
 धीनि च —^a) M₂: बोता (for घोषा) K₂: वृद्धि
 न; D₁: न वृद्धि, D₁: च नाग (for प्रगाण)

24 ^a) K₁ निव्यद्विजहृदय —^c) D₁ विनयेत्,
 G₁ विवनेत्

25 = (var) 12 15 39 —^a) Ś₁ सत्राणि, D₂:
 सत्राणि (for सत्राणि) K₁ मवरमरससत्राणि —^b)
 K₁ त्रिष्टयुर (for त्रिष्टयुर) K₁ अकतो (for अकुतो)
 Bo 1 : Da₁ D₃ नय (for भया) — V₁ reads
 25^a-30^a on marg —^c) Da₁ दक्षिणावन्त, D₁ T₁
 G₂ : न्ना वापि (for वन्ति) — After 25, D₁
 reads 21

26 V₁ reads 26 on marg —^a) D₂ om. from
 ने up to 27^a —^b) K₃ B Da Dn₁ D₃ : S नार्धी
 योग्, V₁ यत्, D₁ योरत्, D₃ नारधीरत् (sic)
 (for नार्धीरत्) —^c) All MSS (except Ś₁ K₁ : 4
 D₁, D. om) व्रत (for तप -)

27 K₅ (hapl) D₂ om 27 (for D₂, cf v l 26)
 B₁ om. (hapl) 27-28 V₁ reads 27 on marg
 K₄ B₂ Da Dn D : S transp 27 and 28
 —^a) Ś₁ हृत्ते, Bo 1 : Da Dn D₃ : T₂ हृत्तात्,
 B₂ : हृत्ता, D₁ हृत्ता (for हृत्तो) K₁ च सुगीयाद्,
 K₂ प्रमुं, V₁ Bo 2 T₂ G₁ : परिमुये (G₁ : शं)द्,
 B₂ : Dn D₃ : T₁ G₂ : M परिमुयेद्, Da परि
 मुये (Da₂ : नो)द्, D₄ परिमुयेद् (for स सुगीयाद्)
 —^b) = 12 15 38^a Da भिद्रे (Da₂ ये)रत्, M₁
 विद्ये (for विद्ये) —^c) D₁ : नयातं (D₂ : त)
 Da₁ चिद्वेत्, D₁ चिद्वं, T₂ चिद्वत्, G₁ चिद्वत्
 (for चिद्वेत्)

28 K₂ (hapl) B₁ : om 28 (for B₁, cf v l 27)
 K₄ B₂ Da Dn D₃ : S transp 27 and 28

V₁ om. 26^a —^a) K₂ : D₁ : T G₂-4 M₁-2
 मनेद् (for लभेद्) K₁ धर्मविश्लेष, Da₁ सल्लेष्ट, D₄
 तल्लेष्टं, D₁ T₁ G₂-4 सनेदी, T₂ G₁ M₁-3 सल्लेष्टो
 (for सल्लेष्ट) M₄ न लभेत तथा धर्म —^b) K₂
 हतविप्रो, K₁ हतो विप्र, Da₁ बृहविप्र; D₁ हतो
 विप्रो, D₁ T₁ G₂ : मोहविप्र (for हतविप्र) M₄
 जनो (for हतो) Dn₂ G₁ जना Bo 1 : D₂ : S : S
 पाप (D₂: हत)विप्रहतो जन — V₁ reads 28^c on marg
 —^c) K. Bo 1 : Da Dn D₂ : S : S M₄ हर्ता, D₂
 हृत्ता, M₁ : कर्ता (for कर्ता) K₁ : S B₁ D₁ : S
 चच्छेन्द्रियो, V₁ Bo Da D₂ : S : S न स्वस्य, B₂ : Dn
 D₃ सुन्वो (for स्वेच्छेन्द्रियो) K₁ D₁ गच्छे

29 V₁ reads 29 on marg —^a) Da₂ अनयात्,
 D₁ अनया, D₁ अनयो, M₁ अनया K₁ D₂ : S
 अनयाय प्रवर्तेरत् —^b) K₃ : वर्णस्य (for वै वर्ण-)
 B₁ : D₁ शक्य —^c) Da₁ दुर्भिक्षे D₁ क्षामेद्,
 D₃ क्षामेद्, T₂ G₁ क्षामेद् (for क्षामिसेद्), K₃ T₂
 G₁ राज्य (for राष्ट्रं)

30 V₁ reads 30 on marg —^a) D₂ विद्वत्या,
 D₁ T₁ G₂ : विद्वत्य T₂ G₁ च (for हि) Dn₂
 (before corr) यथाकामान् —^b) B₁ शेरते —^c)
 D₂ राजा (for राजा) —^d) B₁ यदि राजा न पाल
 येत्

31 ^a) K₁ B₁ D₁ नाहृष्ट, K₅ नाहृष्ट, Dn₂
 नाहृष्ट, D₁ नाहृष्ट, M₁ : नाकोश (for नाकुष्टं)
 V₁ नाचिव (for कश्चित्) —^b) Ś₁ K₁ : 4 D₁
 ल. न, K₃ लयव (for लङ्घनम्) K₅ V₁ B Da
 Dn D₂ : S : S M₂ कुतो वा हस्तलाववं (D₂ M₂
 लवन) —^c) K₂ D₁ S यदा (T₂ था) (for
 यदि) V₁ B Da Dn D₂ : S : S न सत्यग्ना, M₁ : S
 भविष्येषु (for मनुष्येषु) —^d) K₁ ज्ञाता भवति,

स्त्रियश्चापुरुषा मार्गं सर्वालंकारभूषिताः ।
निर्भयाः प्रतिपद्यन्ते यदा रक्षति भूमिपः ॥ ३२
धर्ममेव प्रपद्यन्ते न हिंसन्ति परस्परम् ।
अनुगृह्णन्ति चान्योन्यं यदा रक्षति भूमिपः ॥ ३३
यजन्ते च त्रयो वर्णा महायज्ञैः पृथग्विधैः ।
युक्ताश्चाधीयते शास्त्रं यदा रक्षति भूमिपः ॥ ३४
वार्तामूलो ह्ययं लोकस्त्रय्या वै धार्यते सदा ।
तत्सर्वं वर्तते सम्यग्यदा रक्षति भूमिपः ॥ ३५

V1 B Da D2 s s रक्षयत्यपि, Dn Ds s रक्षयत्यपि
(for त्राता भवति)

32 ^a) K1 s V1 B1 s Da Ds s 7 S (except G2)
पुरुषा (for [अ]पुरुषा) K4 व्याघ्र (for मार्गं) D4
यज्ञाश्च पुरुषव्याघ्र — ^a) K2 4 D1 प्रतिपत्यते (for 'पद्य
न्ते). — T2 G1 om (hapl.) 32^a-33^a — ^a) K B
(except B5) Dn2 D1-s s s यदि; Da सदा
(for यदा) B1 रक्षति B1 भूमिपः, D4 पार्थिव
— After 32, D1 reads 35, repeating it in its
proper place

33 T2 G1 om 33^a (of v l 32). K2 4 D1 7
om. (hapl) 33 S1 reads 33 on marg Ds transp
33 and 34 — ^a) V1 B1 प्रवर्तते; D4 त्रयो वर्णा
(for प्रपद्यन्ते) — ^a) Da1 चान्योन्यां — ^a) B0 s-s
Ds s यदि (for यदा). B1 यदि गृह्णति भूमिपः.

34 Da1 om (hapl) 34 G4 om (hapl) 34-35
Ds transp 33 and 34 — ^a) Ks M2 4 यजति,
B1 यजते, T2 यज्ञतो (for यजन्ते) T2 G1 हि (for
च) V1 B Da2 Dn D2 s. s-s S (G4 om) transp
त्रयो वर्णा (B1 तपोयत्.) and महायज्ञैः B5 D1 G2 s
पृथग्विधा — B1 om 34^a — ^a) K2 युक्ताश्च, Dn1
D0 युक्ताश्च (for युक्ताश्च) M1 s 4 चाधीयते (for
'यते) K1 D1 T2 G1-s M वेदान्, Ks V1 B (B1
om) Da2 Dn D2 s s s विद्या, Ks विद्या, T1
वेदान् (for शास्त्र) D4 युक्ताश्च चाधीयते वेदान् — ^a)
K4 B0 s-s D1. s s यदि (for यदा). D4 रक्षयति

35 G4 om 35 (of v l 34) Ds reads 35 on
marg D1 reads (for the first time) 35 after 32
— ^a) D1 वार्तामूले Da1 ह्ययं; Dn2 यतो (for ह्यय)
— ^b) D1 S (G4 om) तथा (for त्रय्या) S1 चा,
D1 चो; Ds चेत् (for चै) V1 B0 s-s Dn1 D2 s

यदा राजा धुरं श्रेष्ठामादाय वहति प्रजाः ।
महता बलयोगेन तदा लोकः प्रसीदति ॥ ३६
यस्याभावे च भूतानामभावः स्यात्समन्ततः ।
भावे च भावो नित्यः स्यात्कस्तं न प्रतिपूजयेत् ॥ ३७
तस्य यो वहते भारं सर्वलोकसुखावहम् ।
तिष्ठेत्प्रियहिते राज्ञ उभौ लोकौ हि यो जयेत् ॥ ३८
यस्तस्य पुरुषः पापं मनसाप्यनुचिन्तयेत् ।
असंशयमिह क्लिष्टः प्रेत्यापि नरकं पतेत् ॥ ३९

त्रायते (for धार्यते). V1 यदा, D1 T G1-s M2 4
जगत् (for सदा) — ^a) Ds s यदि (for यदा) D4
रक्षयति (for रक्षति)

36 G1 om (hapl) 36-47 — ^a) M2 यथा राज
(for यदा राजा) K2-4 धुरं; D1 पर (for धुर). K2-4
D1 s श्रेष्ठम् (for श्रेष्ठाम्) — ^b) V1 वहते — ^c)
D1 S (G1 om) बलयोगेन (for 'योगेन) — ^a) K1
राजा (for लोकः). D1 T G2-4 न सीदति (for प्रसी')

37 G1 om 37 (of v l 36) — ^a) Ks s V1 B
(except B1) Da2 Dn D2 s s-s S (G1 om) [अ]भा-
वेन (for 'वे च) — ^b) Ds क्षम तत, M2 सनातन
(for समन्तत) — ^a) G2 भावेन (for भावे च)
K2 s V1 B (B1 damaged) Da Dn D2 s s-s S (G1
om) नित्यः; D1 नित्या (for नित्य) — ^a) B0
प्रति न (for न प्रति) Da1 पूजयेत् (for पूजयेत्)

38 G1 om 38 (of v l 36) — ^a) S1 भाव
(for भारं) K1 तस्य यो वै वहेवोव, K2 4 D1 तस्य
य पुरुषो भाव — ^b) K1 लोकासुखावह, Ds -लोकभया
वह, M2 'सुखावह' (for 'वहम्) — ^a) Ks V1 B1 s
Dn D1 0 M1 s 4 तिष्ठन् (for तिष्ठेत्) K1 प्रियहितैः,
D1 प्रिये हिते, D1 प्रतिहिते V1 राजन् (for राज्ञ)
— ^a) Ks s V1 B Da Dn D2-s S (G1 om) [ह]मौ
(for हि यो) K1 4 वियोजयेत्; D1 हि यो जनं (for
हि वो जयेत्).

39 G1 om 39 (of v. l 36) Dn2 reads 39 on
marg — ^a) Ks त्वस्य (for तस्य) — ^b) Ks मना
गपि, D2 मनसा हि (for 'सापि) B2 [उ]प (for
[अ]मु) — ^c) D2. s. s महत् (for इह) — ^a)
Ds s s प्रेतोपि (for प्रेत्यापि) M2 4 नरके Ks s
B1 s Dn D2-s S (except M2 4, G1 om) धजेत्
(for पतेत्)

न हि जात्ववमन्तव्यो मनुष्य इति भूमिपः ।
 महती देवता ह्येषा नररूपेण तिष्ठति ॥ ४०
 कुले पत्र रूपाणि कालयुक्तानि यः सदा ।
 भवत्यभित्तथादित्यो मृत्युर्वैश्रवणो यमः ॥ ४१
 यदा ह्यासीदतः पापान्दहत्यग्रेण तेजसा ।
 मिथ्योपचरितो राजा तदा भवति पावकः ॥ ४२
 यदा पश्यति चारेण सर्वभूतानि भूमिपः ।
 क्षेमं च कृत्वा व्रजति तदा भवति भास्करः ॥ ४३
 अशुचींश्च यदा कुद्दुः क्षिणोति सततो नरान् ।
 सपुत्रपौत्रान्सामात्यांस्तदा भवति सौञ्जतकः ॥ ४४
 यदा त्वधार्मिकान्सर्वास्तीक्ष्णैर्दण्डैर्नियच्छति ।

धार्मिकाश्चानुगृह्णाति भवत्यथ यमस्तदा ॥ ४५
 यदा तु धनधारामिस्त्पयत्युपकारिणः ।
 आच्छिनत्ति च रत्नानि विविधान्यपकारिणाम् ॥ ४६
 श्रियं ददाति कस्यैचित्कस्माच्चिदपकर्षति ।
 तदा वैश्रवणो राजल्लोके भवति भूमिपः ॥ ४७
 नास्त्रापवादे स्यात्तव्यं दक्षेणाह्लिष्टकर्मणा ।
 धर्म्यमाकाङ्क्षता लाभमीश्वरस्यानद्यता ॥ ४८
 न हि राजः प्रतीपानि कुर्वन्मुखमवाप्नुयात् ।
 पुत्रो भ्राता वयस्यो वा यद्यप्यात्मसमो भवेत् ॥ ४९
 कुर्यात्कृष्णगतिः शेषं ज्वलितोऽनिलसारथिः ।
 न तु राजामिपन्नस्य शेषं कचन विद्यते ॥ ५०

C 12. 2584
 E. 12. 68. 50
 K. 12. 67 50

40 = (var) Manu. 7 § G1 om 40 (cf v 1 35) D1 reads 40 twice —^a) V1 T: न हि राजा त्वन्तव्यो —^b) Ś1 K2 : D1 मनुष्यैर् (for मनुष्य) B1 : G: M1 इव (for इति)

41 Cf Rām. 3 40 12. G1 om 41 (cf v 1 36) —^b) B1 कान (for काल) K: च (for च) —^c) Da तथादित्या; D2 तथा नित्यो —^d) Da1 मरु (for मृत्यु) B1 [अ]वक (for यम)

42 G1 om 42 (cf v 1 36) —^a) K1 मदा (for ददा) K1 [अ]यासीदत् B1 पापा, D1 पापं, M1 2 : पापैर्; M2 पापो (for पापान्) —^c) K1 तन्नेर; D1 सन्वोप (for मिथ्योप) K1 चरिते; T1 G2 चरतो, T: चरते; G: M -चारितो (for चरितो) K2 राजा (for राजा)

43 G1 om 43 (cf v 1 36) —^b) K1 भूमिपा, K: पार्थिव —^c) K1 मृत्वा (for कृत्वा) V1 चरति (for व्रजति) —^d) D1 भास्वर

44 G1 om. 44 (cf v 1 36) —^a) K2 B. Da D2 1 : T: G: M तु (for च) T: यम (for यदा) —^c) K1 पौत्रात् —^d) Ś1 भास्कर, T2 सौवहृद्, M2 भूमिप (for सौञ्जतक)

45 G1 om. 45 (cf v 1 36) —^a) K1 G2 धार्मिकान् (for [अ]धा) —^b) D2 : s : तीव्रैर्, D2 सीदन् —^c) B1 -गृह्णति, Da2 lacuna (for -गृह्णाति) —^d) B1 : s : Da2 D2 : s : T: यमन्त्रथा, Da1 यमन्त्रम (sic)

46 G1 om 46 (cf v 1 35) —^a) S1 K2 : Dn D1 : T: धाराभिस्, Ks D1 -धाराधैस् (for धाराभिस्) —^b) B1 प्रवदति, Da तर्पयति D: T1 G2-1 [उ]पकारिणां —^c) Ś1 K2 : D1 भायच्छ (S1 'च्छं) ति; K1 आच्छिनति (for 'नत्ति) D: T G2 : विचानि (for रत्नानि) —^d) Ś1 K2 : B1 : D1 [उ]पकारिणां (B1 'णा), V1 [अ]पकारिण

47 G1 om 47 (cf v 1 36) —^a) D1 श्रियो ददाति (for श्रिय ददाति) Da1 कस्मिंश्चिद् —^b) K1 Da1 कस्माच्चिद्, V1 कस्माच्चापि, B2 'षेद्, D1 'दपि (for चिद्) Dn2 अपि कर्षति —^c) B0 सतो (for तदा) K: B Dn1 D2 : s : T G2-1 M2 : राजा (for राजल्ले)

48 ^a) K2 : D1 नात्या (K2 'न्या) पवादे, D: S तस्योपदेशे (for नात्यापवादे) —^b) K1 B5 (marg as in text) D1 : G1 दक्षिणाह्लिष्ट —^c) K2 कर्मान्, K3 V1 B1 : s : Da D2-3 - S (except M2) धर्मम् (for धर्म्यम्) K: V1 B Da Dn D2 : s लोकम्, D2 : s : S (except M2 :) लोके (for लाभम्) —^d) K1 D1 G1 [अ]नुसूयता

49 ^a) K2 D1 राज्ञां (for राज) D2 प्रतीपाया (for 'पानि) —^b) M2 स्वयम् (for सुक्म्) —^c) Da1 पूर्वो (for पुत्रो) —^d) D1 यद्यप्यात्मनसो मवेत्

50 ^a) B1 शेषात् —^b) B1 त्वनलो, B2 ज्वलने, D1 ज्वलितै, D2 ज्वलतो, D3 ज्वलनो (for ज्वलितो) K2 [s]निर (for 'निल) M2 ज्वलितानिलसारथिः

तस्य सर्वाणि रक्ष्याणि दूरतः परिवर्जयेत् ।
 मृत्योरिव जुगुप्सेत राजस्वहरणान्नरः ॥ ५१
 नश्येदभिमृशन्सद्यो मृगः कूटमिव स्पृशन् ।
 आत्मस्वमिव संरक्षेद्राजस्वमिह बुद्धिमान् ॥ ५२
 महान्तं नरकं घोरमप्रतिष्ठमचेतसः ।
 पतन्ति चिररात्राय राजवित्तापहारिणः ॥ ५३
 राजा भोजो विराद् सम्राद् क्षत्रियो भूपतिर्नृपः ।
 य एवं स्तूयते शब्दैः कस्तं नार्चितुमिच्छति ॥ ५४

—^a) B₂ Da द्वि; D₇ T₁ G M₂ च (for तु). Ś₁ K₁ + B₁ D_n D₁ o s M₁ राजाभिपन्नस्य (for राज्ञा^a). —^a) B₁ D₇ T₁ G s M₁ शेष (for शेष) D₁ काचन; D₁ किंचन (for कचन) D₁ T G दृश्यते (for विद्यते)

51 ^a) Da अस्य (for तस्य). K₂ सर्वाणि (for सर्वाणि) B₂ D₇ transp सर्वाणि and रक्ष्या(B₂ 'क्षत)णि K₁ भक्ष्याणि; Da₁ D₁ रक्ष्याणि; D₁ रक्षाणि (for रक्ष्याणि) —^b) K₁ दूताः] परिवर्जयेत् —^c) K₁ D₁ नृप (for इव). Da जु(Da₂ रि)मुपयेत् —^d) V₁ राजप्रहरणान्, D₀ राजास्व (for राजस्व) G₂ नृप (for नर).

52 ^a) Da₁ वसेद्; D₁ वष्वान्; S वषेर् (for नश्येद्) K₂ Da₁ D_n D₁ अभिमृपन्, K₂ 'मत', B₂ अतिमृपन्; D₁ अभिमते; D₀ 'मृदात् (for 'मृदान्) B₁ मर्त्यो, D₁ स यो (for सद्यो) —^b) K₁ नृगा, D₁ कूट Ś₁ K₂ + D₁ मिहम्, D₀ कूटाम् (for कूटम्) K₁ [अ]स्पृशन् (for स्पृशन्) — K₂ om 52^a —^c) D₂ अपि (for इव) K₁ संरक्षेद्, K₂ s V₁ B Da Dn D₂-s s रक्षेत; D₁ रक्षेद्, D₁ संरक्षद् (for 'क्षेद्) —^d) D₂ s s M₁ अपि; D₀ इव (for इव)

53 ^b) V₁ B Da Dn D₂ s s o s T₂ अचेतन; D₁ 'तसा (for 'तस) —^c) T₂ चिररात्रेण (for 'रात्राय). —^d) K₁ राजवित्तापहारक (sio).

54 Cf. 3 183. 23. —^a) K₁ राजा लोके, K₂ राजराजो; B₁ राजवेजो; B₂ राजा तेजो (for राजा भोजो) D₂ s [s]धिराद् (for चिराद्) —^b) B₂ नृपतिर् (for भू^a) D₀ नृप —^c) K₂-s V₁ B₂ Dn Dn D₁ o 7 T₁ G M य एभिः; B₀ s-s D₂ s s एव य (by transp), D₂ एव य, T₂ य एभिः. K₁ मत्र; T₂ शब्दै (for शब्दै) —^d) K₁ कथं (for कचन). All MSS (except Ś₁ K₁ 2 D₁) अर्हति (for

तस्माद्भूपुनियतो जित्तात्मा संयतेन्द्रियः ।
 मेधावी स्मृतिमान्दशः संश्रयेत महीपतिम् ॥ ५५
 कृतज्ञं प्राज्ञमक्षुद्रं दृढभक्तिं जितेन्द्रियम् ।
 धर्मनित्यं स्थितं स्थित्यां मग्निं पूजयेत्तृपः ॥ ५६
 दृढभक्तिं कृतप्रज्ञं धर्मज्ञं संयतेन्द्रियम् ।
 शूरमक्षुद्रकर्माणं निषिद्धजनमाश्रयेत् ॥ ५७
 राजा प्रगल्भं पुरुषं करोति
 राजा कथं बृंहयते मनुष्यम् ।

दृष्टति)

55 ^b) K₁ D₂ s यत्प्रमा, B₁ निराधं (for 'रमा) K₂ s Da संजितेन्द्रिय; Dn D₂ s s निपते; G₁ संयुते (for संय) — G₂ om (hapl) 55^a-57^b. —^c) D₁ T G₂ s M₁ पृथिमान् (for स्मृति^a). —^d) Ś₁ महीपति; K₂ D₁ महीपति.

56 G₂ om 56 (cf v 1 55) —^a) B₁ क्षुद्र; D₂ क्षुद्र. D₂ कृतज्ञे प्राप्यमक्षुद्रं —^b) Da₁ जिते त्रिय —^c) M₂ धर्म (for धर्म) K₁ स्थिति; D₁ स्थित (for स्थित) K₂ सुत्वं, K₂ s Dn₂ नीत्यां; Dn₁ नित्य, D₁ T G₂ ज्ञानं; D₂ स्थित्या; G₁ s स्थाने (for स्थित्यां) D₂ धर्मनित्यमिति नित्य —^d) D₂ मग्निं G₂ नर (for तृप)

57 D₂ G₂ om 57^a (for G₂, cf v 1 55) —^a) D₁ s दृढभक्ति (for 'भक्ति) K₂ Da कृतज्ञं च; K₁ ह्यप्रज्ञं, V₁ B₁ एतम(B₁ 'मा)ज्ञ (for कृत^a). —^b) D₁ धर्मज्ञं K₂ सजितेन्द्रियं, Dn संज (Da₂ 'य)तेन्द्रिय D₂ s s धर्ममन्वं जितेन्द्रिय — K₂ reads 57^a twice —^c) B₂ शूरम् (for शूरम्). G₂ अक्षुद्र (for क्षुद्र). —^d) Dn₁ निषिद्धं, D₁ स मिध्ये; D₁ S (except T₂) प्रसिद्धं (for निषिद्ध). Ś₁ K₁ + D₁ जडम् (for -जन्म्) K₁ आश्रियेत्; Da आश्रितो (Da₂ 'दा)त्; T₂ शाश्रये

58 ^a) D₀ प्रजा; G₁ राज- (for राजा) B₁ प्र मत्त; Da प्रगल्भं, D₁ प्रदास्य (for प्रगल्भं) V₁ B Da Dn D₀ s M₁ कुरुते मनुष्यं; G₁ प्रकरोति राजा; M₁ s कुरुते करोति (for पुरुषं करोति). Dn₂ M₂ प्रजा प्रगल्भं कुरुते मनुष्य, T₂ राजा प्रगल्भं पुरुषं प्रकरोति (sio) —^b) D₁ 7 T₁ G₂-1 शूरं (for कृतं) D₁ बृंहयते (for बृंहं). V₁ B Da Dn D₂ s राजा कृशा न्दी (B₁ 'पान्दी; B₁ 'शं वै) कुरुते (B₁ + Dn D₀ कुरुते) मनुष्यान्; G₁ कृतं परिदं प्रयते मनुष्यं —^c) Ś₁ M₁

राजाभिपन्नस्य कुतः सुखानि
 राजाम्युपेतं सुखिनं करोति ॥ ५८
 राजा प्रजानां हृदयं गरीयो
 गतिः प्रतिष्ठा सुखमुत्तमं च ।
 यमाश्रिता लोकमिमं परं च
 जयन्ति सम्यक्पुरुषा नरेन्द्रम् ॥ ५९

नराधिपश्चाप्यनुशिष्य मेदिनीं
 दमेन सत्येन च सौहृदेन ।
 महद्भिरिष्टा क्रतुभिर्महायशा-
 स्त्रिविष्टे स्थानमुपैति सत्कृतम् ॥ ६०
 स एवमुक्तो गुरुणा कौसल्यो राजसत्तमः ।
 प्रयत्नात्कृतवान्वीरः प्रजानां परिपालनम् ॥ ६१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्ट्यष्टितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

६९

युधिष्ठिर उवाच ।
 पार्थिवेन विशेषेण किं कार्यमवशिष्यते ।

कथं रक्ष्यो जनपदः कथं रक्ष्याश्च शत्रवः ॥ १
 कथं चारं प्रयुञ्जीत वर्णान्विश्वासयेत्कथम् ।

C 12 2597
 B 12 69 2
 K 12 68 2

राजाभिपन्नस्य (for राजा) Da1 कुत (for कुत)
 —^a) Ś1 K2-4 D1 4 M2 [अ]भिपन्नं, K1 [अ]स्युत्त,
 Da [अ]स्युपेते (for [अ]स्युपेत) — D1 T G2 3 ins
 after 58 M after 59:

157 * राजा प्रजानां प्रथम शरीर
 प्रजाश्च राजोऽप्रतिम शरीरम् ।
 राजा विहीना न भवन्ति देशा
 देशैर्विहीना न नृपा भवन्ति ।

B2 3 G1 om स V1 B Da Dn Ds-3 S [अ]गिरसा
 (for गुरुणा) —^b) K3 3 V1 B1-3 3 Da Dn Ds 3 3
 कौशल्यो, K2 कौशल्यौ; B0 कौशलो, D2 कौशल्ये
 V1 B1 D1 T1 राजसत्तम —^c) K1 प्रयत्, D1
 पृथिव्या (for प्रयत्नात्) B3 धीर (for चीर)
 —^d) B0 D4 प्रति (for परे) Ś1 K2 4 D1 प्रय
 त्नादनुपालन, D1 T G M1 3 प्रजापालनमुत्तमं

Colophon — Sub-parvan Ś1 K V1 B Da
 Dn D1-7 T G1 2 4 M राजधर्म — Adhy name
 D1 T1 G2-4 बृहस्पतिकौसल्यसवाद, M2 सश्रयणीयलक्षण
 — Adhy no (figures, words or both) K3 S
 69, B1 3 4 67, Da1 Dn 68 (as in text)
 — Śloka no Dn1 61, Ds 58

69

1 ^a) D3 विशोत्रेण (for विशेषेण) —^b) K3 3
 Ds-3 कर्तुम्, B4 damaged (for कार्यम्) K1 2 4
 D1 अनु, B1 अग्नि (for अन्न) —^c) Da1 रक्षो,
 D1 4 रक्ष्ये, M2 रक्ष्या (for रक्ष्यो) D1 T1 G2-4
 कथं रक्ष्या जनपदा —^d) K3 3 V1 B Da Dn Ds-3
 जेयाश्च, D1 रक्षाश्च, D1 S (except G2 M2) वज्याश्च,
 Ds जेयाशु (for रक्ष्याश्च) M3 वै प्रजा (for शत्रव)

2 K2 om (hapl) 2^a-4^b —^a) K3 D4 चरान्;
 K3 D1 S (except G2 M2) चारान्, B1 भार; Ds

[325]

[(L 2) T2 G2 M प्रथम (for स्पतिम) —(L 3)
 T2 G2 न्ये (for देशा)]

59 ^a) M2 4 परायण (for गरीयो) —^b) D1 S
 (except M2) राजा (for गति) D1 एव (for च)
 —^c) K3 3 V1 B Da Dn Ds 3 समाश्रिता, G1
 धर्मा (for यमा) D1 अमु (for इम) —^d) K3
 Dn1 D2 4 G2 4 M1.2 4 नरेन्द्र, T1 नरेन्द्र — After
 59, M ins 157*

60 ^a) D2 3 om अपि Da1 [अ]नुसीप्य, Ds 'शि-
 प्याद् K4 G1 मेदिनी —^b) B1 दमेन (for दमेन)
 G1 सौहृदेन च (for 'देन) —^c) Ś1 त्रिविष्टप, V1
 B2-3 Da त्रिविष्टपे (V1 'प) (for त्रिवि) K1 T2
 G2 सत्कृत; K2 सत्कृति, K3 V1 B Da Dn Ds 3
 शाश्वतं (for सत्कृतम्)

61 Before 61, D1 T G2-4 M ins भीष्म —^a)

C 12 2597
B 12. 69 2
K 12 66 2

कथं भृत्यान्कथं दारान्कथं पुत्रांश्च भारत ॥ २

भीष्म उवाच ।

राजवृत्तं महाराज शृणुष्वावहितोऽखिलम् ।

यत्कार्यं पार्थिवेनादौ पार्थिवप्रकृतेन वा ॥ ३

आत्मा जेयः सदा राज्ञा ततो जेयाश्च शत्रवः ।

अजितात्मा नरपतिर्विजयेत कथं रिपून् ॥ ४

एतावानात्मविजयः पञ्चवर्गविनिग्रहः ।

जितेन्द्रियो नरपतिर्बाधितुं शक्नुयादरीन् ॥ ५

न्यसेत् गुल्मान्दुर्गेषु संधौ च कुरुनन्दन ।

नगरोपवने चैव पुरोधानेषु चैव ह ॥ ६

वीर (for चार) Ks 5 D2-6 नियुजित (for प्रयुजित)
—^b) Da- जीर्णान्; Dn2 वर्ण (for वर्णान्) Bo
वर्णानाश्वासयेत्कथ —^c) M1 3 पुत्रान् (for भृत्यान्)
S1 K1 4 D4 कथ भृत्या कथ दारा —^d) K1 D4
पुत्राश्च, D6 मित्राश्च; D8 पुत्रीश्च, M1 3 भृत्याश्च
(for पुत्राश्च)

3 D8 om the ref K2 om 3 (of v. 1 2)
—^b) Ks D2-5 M2 मम, K5 नृप, D8 [S]खिला
—^d) K1 D1 प्राकृतेन, B4 damaged, Ca np (Cap
as in text) प्रहितेन (for प्रकृ) D2. 3. 5 च (for
वा). Cv as in text.

4 K2 om 4^{ab} (of v 1 2) 4^{ab} damaged in
B4 —^a) D7 T1 G2-4 जयय; G1 ज्ञेय (for जेय)
B1 राजा, G1 राज्ञां —^d) Bo परान् (for रिपून्)

5 ^a) D8 विज्ञेय. (for विजय) —^b) K2 विनि
र्जय (for प्रह.) —^d) Ks 5 D2-6 विजेतु; B1 व्या
दितु; M2 नाधिक (for बाधितु) K2 4 D1 7 T G
रिपून् (for धरीन्)

6 ^a) D2 0 8 न्यसेत् (submetric), D7 T1 G2-4
न्यसेत् (for 'त्) K2 D1 गुल्म, K4 गुल्मा, Ca
गुल्मान् (as in text). Cv as in text —^b) K5
D2-6 सत्तम (for नन्दन) —^c) K1 नरगोपवने
—^d) K4 पुरोधानेषु S1 K1 चैव हि, Ks 5 D2-6
सर्वदा (for चैव ह) D7 S पुरोधाने तथैव च

7 ^a) D8 om च —^b) S1 K2 D1 7 T1 G पुटेपु;
T2 कृटेपु (for पुरेपु) K4 5 V1 B Da Dn D1 6 T2
M नगरेपु (for नगरस्य) G2 वा (for च) — After
7^{ab}, G1 reads 9^{cd} for the first time, repeating it

संस्थानेषु च सर्वेषु पुरेषु नगरस्य च ।

मध्ये च नरशार्दूल तथा राजनिवेशने ॥ ७

प्रणिधींश्च ततः कुर्याज्जडान्धवधिराकृतीन् ।

पुंसः परीक्षितान्प्राज्ञान्श्रुतिपासात्पक्षमान् ॥ ८

अमात्येषु च सर्वेषु मित्रेषु त्रिविधेषु च ।

पुत्रेषु च महाराज प्रणिदध्यात्समाहितः ॥ ९

पुरे जनपदे चैव तथा सामन्तराजसु ।

यथा न विद्युरन्योन्यं प्रणिधेयास्तथा हि ते ॥ १०

चारांश्च विद्यात्प्रहितान्परेण भरतर्षभ ।

आपणेषु विहारेषु समवायेषु मिक्षुषु ॥ ११

in its proper place. —^c) Ks 5 मध्ये तु, D2 5 5. 6
M2 मध्येषु (for मध्ये च) M2 राज (for नर-)
—^d) D1 राजनिवेशने (S10).

8 D4 reads 8^a-9^a twice —^a) K1 4 Dn2 D6 0 8
प्रणिधीश्च; Da 'धांश्च, D1 'धी च (for 'धीश्च) Cv
cites प्रणिधींश्च तत (as in text) —^b) V1 जनाध,
Da जटाध, S (except T2) जलाध- (for जडान्ध).
—^c) Ks D3 (sup l. 11 as in text) 5 सम्यक्, K4
पुंसान्; D7 T G पुरुषान् (for पुस) Ks राजान्;
V1 प्रज्ञान्; D6 प्राज्ञा, D8 G1 (before corr) राज्ञान्
(for प्राज्ञान्) M परीक्षेयान्पुरुषान् —^d) S1
क्षमान् (for क्षमान्) Ks 5 V1 B Da Dn D2 3 5
0 7 m S क्षुत्पिपासाश्रम (Ks V1 B1 Da 'वच, Bo
'श्रम) क्षमान्, K4 'तपाश्रितान्, D7 (before corr.)
'क्षमश्रमान्, D8 'सतत क्षमान्

9 For the repetition in D4, of v 1 8 —^b)
Ks 5 B Dn D1-3 5 6 T2 G1 विविधेषु (for त्रिवि').
— G1 reads 9^{cd} (for the first time) after 7^{ab}
—^c) G1 (second time) महाराजा —^d) G1 (first
time) तथा भृत्येषु चानध

10 ^a) K4 पुरं (for पुरे). G1 जनपदे D1 पुरेण
न पदे चैव — D8 repeats 10^{bc} after 11^a —^b)
M1-3 तथा सामन्तकेषु च Cv as in text — Da1
reads 10^{cd} twice —^c) K5 Bo विदुर, D8 विदुर
(for विद्युर) —^d) M4 प्रणिधीयांस (S10)

11 ^a) Ks V1 Bo-2 5 Da2 D4 0 8 चराश्च, K5
चारांस्तु, Da1 धिरांश्च; D1 धारोच, D2 चाराश्च.
Dn2 विद्यान्. Da प्रतिहितान् (for प्रहितान्). — After

आरामेषु तयोद्याने पण्डितानां समागमे ।
 वेद्येषु चत्वरै चैव सभास्त्रावसथेषु च ॥ १२
 एवं विहन्याच्चारणं परचारं विचक्षणः ।
 चारेण विहतं सर्वं हतं भवति पाण्डव ॥ १३
 यदा तु हीनं नृपतिर्विद्यादात्मानमात्मना ।
 अमार्त्यैः सह संमन्त्र्य कुर्यात्संधिं बलीयसा ॥ १४
 अजायमानो हीनत्वे कुर्यात्संधिं परेण वै ।

लिप्सुर्वा कंचिदेवार्यं त्वरमाणो विचक्षणः ॥ १५
 गुणवन्तो महोन्साहा धर्मजाः साधवश्च ये ।
 संबधीत नृपस्तैश्च राष्ट्रं धर्मेण पालयन् ॥ १६
 उच्छिद्यमानमात्मानं ज्ञात्वा राजा महामतिः ।
 पूर्वापकारिणो हन्याल्लोकद्विष्टान्श्च सर्वशः ॥ १७
 यो नोपकर्तुं शक्नोति नापकर्तुं महीपतिः ।
 अशक्यरूपयोर्द्वर्तुमुपेक्ष्यस्तादृशो भवेत् ॥ १८

C 12 69 18
 B 12 69 18
 K. 12 69 18

11^a, D₃ repeats 10^b — ^b) D₃ शरणे (for परेण)
 — D₆ om. 11^c-12^d — ^c) B₁ अपणेपु, G₁ M₁ ३ ४
 आपानेषु, M₂ आपाहेपु (for आपणेपु) D₁ T₁ G₂₋₄
 M₂ विवाहेपु (for विदारेपु) — ^d) K₄ V₁ B Da Dn
 समाजेषु च (B₂ 'ज्य') (for समवायेपु) K₁ B₂ भि
 क्षियु; D₁ T G₂₋₄ M वीयियु, G₁ वार्धियु (for
 निक्षुपु)

12 D₆ om. 12 (cf v 1 11) — ^a) K₁ विशेषु,
 K₂ V₁ B Da Dn D₂ s (by corr) s G₂ M₂ देसेपु,
 K₂ D₁ गहेपु; K₃ ग्रहेपु, K₄ गेहेपु, D₁ वै श्यामे, D₃
 (before corr) . गृहेपु, T₂ G₁ वर्णेपु (for वेनेपु)
 — ^d) K₁ [अ]वमयेपु, D₁ [आ]वसथियेपु K₂ ४ ह
 (for च) Dn: D₃ समा सा (D₅ समासा) वसथेषु च

13 ^a) K₂ D₁ निहन्याच्, K₃ च हन्याच्, K₄
 निचिनुश्, D₁ हि हन्याच् (for विह') K₅ V₁ B
 Da Dn D₃ m M एव विचिनुया (V₁ 'ये' द्राजा, D₂
 s s c एव हन्यात्स्चारेण, D₃ एवं निहत्य चारेण — ^b)
 V₁ Dn₁ परिचार, D₁ परिवारं, G₂ परद्वारा, M₁₋₃
 'चारात्, M₄ 'चारात् (for 'चार) K₁ विचक्षण, B₁
 'क्षणा — ^c) K₂ s V₁ B Dn D₂ s चारे हि, K₃
 चरेण, Da चारेपु, D₃ चरे हि, D₁ S (except G₂)
 चारे च (for चारेण) S₁ K₂ ४ निहत, K₃ D₃ M₁ ३
 निहते, K₄ V₁ B Dn विदिते, Da विदित, D₁ नि
 हितं, D₂ s. विदिते, D₁ निहिते, D₂ G₂ विदित,
 T₂ निहरेत्, G₁ M₂ ४ विहते (for विहत) K₅ B
 (except B₂) Dn D₃ G₁ पूर्व (for सर्व) — ^d) K₂ s
 V₁ B Da Dn D₂ s s c s M₂ हित (for हतं) K₁
 पाथिव, D₁ S भारत (for पाण्डव)

14 ^a) D₁ lacuna, D₂ च (for तु) D₃ s . s
 हीनो भवति, G₂ नृपतिर्हीन (by transp) — ^b) G₁
 आपमगान् (for आपमना) — ^c) D₂ om अमार्त्य
 Da₁ समन्त्र्य; D₃ समन्त्र्य — ^d) K₂ D₂ s. s T G
 transp कुर्यात् and संधि K₁ बलीयसो — After 14,
 D₁ S 125

158^a विद्वाम् क्षत्रिया वैद्या ब्राह्मणाश्च बहुश्रुता ।
 दण्डनीती तु निपज्ञा मन्त्रिणं पृथिवीपते ।
 प्रष्टव्यो ब्राह्मणं पूं नीविशासार्थतत्त्वविद् ।
 पश्चात्पृच्छेत् भूपालं क्षत्रिय नीतिकोविदम् ।
 वैद्यग्रहं तथा भूय शास्त्रज्ञं हितकारिणं । [5]
 [(L 3) D₁ T₁ G₂ ४ नीतिशास्त्र (for 'शास्त्र')]

15 ^a) K₁ Bo Dn D₂ (by corr) M₂ आज्ञायमाने
 (K₁ M₂ 'नो'), K₂ s V₁ B₁ . Da D₁ . s (before
 corr) . s G₂ s M₂ अजायमाने (D₁ G₂ 'नी') (for
 'मानो) D₁ S हीनस्तु (for हीनत्वे) — ^b) V₁ B
 Da Dn D₃ s : S transp कुर्यात् and संधि — B₁
 om 15^b — ^c) D₁ S लिप्सेद्वा (G₂ 'च') (for लि
 प्सुर्वा) K₂ V₁ B s Da₁ D₂ c G₂ किंचिद् (for
 कचिद्) — ^d) D₁ s स्वरमाणो Da चितेद्रियं, D₂
 विचक्षण

16 ^a) D₁ गुणवते, M₂ क्षणवतो (for गुण') D₂
 s s c महासाहो (for महोरसाहा) — ^b) Da₁ हे (for
 ये) — ^c) D₂ स दधीत Bo s 1) s s नृपेत् (for
 नृपत्) D₃ हैम्नु, D₂ चैव (for तैश्च) — ^d) D₁
 M₂ राष्ट्र, D₂ राज्य (for राष्ट्र) K₂ s V₁ B₁ Da
 D₁ ४ M₁₋₃ पालयेत् (for 'यन्')

17 ^a) B₁ उत्सिद्यमानम्; T₂ उत्सिद्य' (for उत्सि
 द्य') — ^b) D₁ transp ज्ञात्वा and साना K. ५ :
 B₂ Da G₁ महीपति (for महानति) — ^c) K₁ स
 (for च)

18 ^a) K₂ D₁ ये, D₁ या (for यो) D₁ नाप
 कर्तुं — ^b) K₄ नापकर्तुं; Bo 'धर्म (for 'धर्म)
 D₂ s T G₂₋₄ 'पते', D₁ G₁ 'पते (for परि') — ^c)
 K₂ V₁ B Da Dn D₂ c T₂ G₁ न शरत् (for न
 शस्य) — ^d) K₂ उपेक्षाम्, K₃ 'हम्, C₁ 'हम्
 (as in text) D₂ नवे D₁ T G उत्सिद्यमानं नृप
 (T₂ G₁ प)

C 12. 2614
F 12. 69 19
K 12 68. 21

यात्रां यायाद्विज्ञातमनाक्रन्दमनन्तरम् ।
व्यासक्तं च प्रमत्तं च दुर्वलं च विचक्षणः ॥ १९
यात्रामाज्ञापयेद्वीरः कल्पपुष्टबलः सुखी ।
पूर्वं कृत्वा विधानं च यात्रायां नगरे तथा ॥ २०
न च वश्यो भवेदस्य नृपो यद्यपि वीर्यवान् ।
हीनश्च बलवीर्याभ्यां कर्शयंस्तं परावसेत् ॥ २१
राष्ट्रं च पीडयेत्तस्य शस्त्राभिविपमूर्छनैः ।
अमात्यबल्लभानां च विवादांस्तस्य कारयेत् ।

19 °) K₁ यात्रा, D₁ यात्री (for यात्रा). K₅ जायाद् (for यायाद्). Ś₁ K₁ & D₁ अधिज्ञात्ताम् (for 'तम्) K₂ यात्राया यदि विज्ञाताम्; K₃ V₁ B D_a C_v यात्रायां यद् (K₃ V₁ B₀ 1 C_v 'दि)विज्ञातम्, T₂ यात्रा यामप्यविज्ञातम्, G₁ यात्रायादाय विज्ञातम्; C_{np} as in text — °) T₂ G₁ अनाक्रातम् (for 'क्रन्दम्) Ś₁ K₁ & D₁ अनाक्रन्दमनन्तरा (D₁ 'रात्); C_v as in text ❧ C_n अनाक्रन्द मित्रहीनम् । ❧ — °) Ś₁ D₁ [अ]प्रमत्त, K₃ D₁ G₁ प्रसक्त; C_v प्रमत्त (as in text)

20 °) K₁ D₇ S (except M₂ 4) वीर (for वीर). — °) K₁ & D₂ 3.5 कल्प, K₂ 3.5 B₀ 2 & 5 D_{n2} D₁ & 8 T G₂ & M C_a कल्प, V₁ B₁ 3 D_a D_{n1} D₇ G₃ कल्प; G₁ काल्य (for कल्प) K₁ -पुष्टबल; D₂-5 पृष्टबल, C_a -पुष्ट (as in text). D₁ सुख (for सुखी) — °) K₄ D₁ transp पूर्व and कृत्वा M₂ [अ]विधानं, C_a v विधानं (as in text) V₁ तु (for च) — °) M₄ यात्राया; C_v 'या (as in text). B₂ यथा (for तथा). — After 20, D₇ S (except T₂) in 8

159* अन्तपुरे च राष्ट्रे च अध्यक्षेण च सर्वश ।

21 °) B₃ वै (for च) D₇ T₁ G₃ & वश्यो; T₂ वश्यो (for वश्यो) D₁ C_a तस्य, D₃ अस्या — °) K₁ यद्यात्म, K₃ 5 B D_a D_n D₂ 3.5.0 यश्चाति, V₁ T₂ G₁ M यश्चापि; D₇ T₁ G₂ & यश्च न; D₃ [5]थ पर (for यद्यपि) — °) D₄ हीनस्य (for 'श्र) D₂ 3.5 वीर्याणा (for वीर्याभ्या). — °) Ś₁ K₂ & कर्षयस्त, K₁ कर्षयत, K₅ कर्षयंस्तत्, D₁ कर्षयस्ते (for कर्षयस्त). K₄ परावसीत् (for 'वसेत्) V₁ B D_a D_n D₂ 3.5.0 C_v कर्षे (C_v 'र्ष)यस्तपरो वसेत् (D_{a1} D₆ वसेत्; D_{a2} भवेत्); D₄ कर्षण तस्य चाचरेत्, D₇ T₂ G₁ कर्शयेत् रिपु प (D₇ पु)र, T₁ G₂-4 M कर्शयंत

वर्जनीयं सदा युद्धं राज्यकामेन धीमता ॥ २२
उपायैस्त्रिभिरादानमर्थस्याह बृहस्पतिः ।
सान्त्वेनानुप्रदानेन भेदेन च नराधिप ।
यमर्थं शक्नुयात्प्राप्तुं तेन तुप्येद्धि पण्डितः ॥ २३
आददीत बलिं चैव प्रजाभ्यः कुरुनन्दन ।
पद्भ्याममितप्रज्ञस्तासामेवाभिगुप्तये ॥ २४
दशधर्मगतेभ्यो यद्वसु बह्वल्पमेव च ।
तन्नाददीत सहसा पौराणां रक्षणाय वै ॥ २५

(M₁ 3 & 'येत्) प (T₁ G₃ & पु)र रिपु, D₃ कर्षयत परावसेत् (sic)

22 °) K₂ om च D₁ [आ]पीडयेत् D₇ G₂ यय, T₁ G₃ अस्य (for तस्य) — °) M₁ 3 शस्त्राणि (for शस्त्राणि) B₁ -दस्युभि (for मूर्छनै) D₂ 2.5 शस्त्राणि विपदस्युभि — °) D₃ बलुवाना — °) K₁ विवाद; D₂ विभेदास (for विवादांस) B₁ तत्र (for तस्य) M₂ (also as in text) कारणात् — °) K₃ राज्यकामेन K₄ धीमत, D₁ धीमता; T₂ (also as in text) सर्वदा, G₁ lacuna (for धीमता)

23 °) D₁ & उपाये. D₁ आत्मानम् (for आदानम्). — °) T₂ G₁ आर्तस्य (for कर्षयस्य) M₂ [अ]पि (for [आ]ह) — °) V₁ B₀ 5 शात्वेन (for सान्त्वेन) K₃ 5 D₂-3 [अ]थ, V₁ च; B D_a D_n D₆ तु (for [अ]तु) — °) D_a भेदेन (for भेदेन च) B₁ G₁ नराधिप — °) K₄ 5 V₁ D_{n1} D₁ M₄ यदर्थ, D₃ य सर्व (for यमर्थ) K₄ प्राप्त; D₁ प्राप्तं (for प्राप्तु) — °) K₁ 3 तुप्येद्धि, V₁ B D_a D_n D₆ S तुप्येत, D₇ कृप्येत (for तुप्येद्धि). G₁ (before corr) पालित; (by corr) पाडित D₂ 3.5 न तद्युक्तेन पडित

24 °) K₄ आदधेत, D_a अददीत; M₄ आददीते (for 'दीते) V₁ B D_a D_n D₆ चापि (for चैव). — °) D₁ नदन; D₆ -नदन — °) Ś₁ K₁.2 अनितप्राज्ञस्य, D₂ 3.5 इति तष्पाज्ञस्य D₃ प्रज्ञा, T₁ G M₄ प्रज्ञ (for प्रज्ञस्य). V₁ B D_a D_n D₁ 0 स पद्भ्यामपि प्रा (D₁ प्र)ज्ञस्य

25 °) D₁ 7 T₁ G₃ & M₁ 3 & दशधर्म, T₂ देशधर्म (for दशधर्म) K₃ -गतिभ्यो, B₁ शतेभ्यो, D₇ T₁ G₂-4 -हृतेभ्यो (for गतेभ्यो) K₁ य (for यद्) D₃ देशधर्म न तेभ्यो यद्, C_v दशधर्मगतेभ्यो यद्.

यथा पुत्रास्तथा पौरा द्रष्टव्यास्ते न संशयः ।
भक्तिश्रैयां प्रकर्तव्या व्यवहारे प्रदर्शिते ॥ २६
सुतं च स्थापयेद्राजा प्राज्ञं सर्वार्थदर्शिनम् ।
व्यवहारेषु सततं तत्र राज्यं व्यवस्थितम् ॥ २७
आकरे लवणे शुल्के तरे नागवने तथा ।
न्यसेदमात्यान्पतिः स्वाप्तान्वा पुरुषान्हितान् ॥ २८
सम्यग्दण्डधरो नित्यं राजा धर्ममचाभुयात् ।

नृपस्य सततं दण्डः सम्यग्धर्मे प्रशस्यते ॥ २९
वेदवेदाङ्गवित्प्राज्ञः सुतपस्वी नृपो भवेत् ।
दानशीलश्च सततं यज्ञशीलश्च भारत ॥ ३०
एते गुणाः समस्ताः स्युर्नृपस्य सततं स्थिराः ।
क्रियालोपे तु नृपतेः कुतः स्वर्गः कुतो यशः ॥ ३१
यदा तु पीडितो राजा भवेद्राज्ञा वलीयसा ।
त्रिधा त्वाक्रन्द्य मित्राणि विधानमुपकल्पयेत् ॥ ३२

C 12. 2623
B 12. 69
K 12 68

—^b) V₁ B₂ D₁ D₂ D₃ S वा (for च)
D₂ s (inf ltn as in text) s पशुवत्कल्पमेव च C₇
cites वसु बह्वल्पम् (as in text) —^c) K₁ D₁ s
तत्राद्वीर, K₄ V₁ B D₁ D₂ D₃ तदा^c; D₃ त
ना^c, T₂ यत्ना^c (for तत्ता^c) K₂ transp सहसा
and पौराणा B₁ पालनाय (for रक्षणाय) G₂ च
(for चै)

26^a) D₂ अय (for यया) D₁ पुत्रम् Ś₁ K₁
s s s B₂ D₁₋₂ s s T₂ पौत्रा (for पौरा) —^c) K₁
D₁ चैपा; D₁ T₁ G₂ s M चैपु, D₃ तेषां (for चैपां)
K₂ s V₁ B D (except D₁) T₁ G₂₋₃ M न (for प्र)
T₂ G₁ भक्तिश्रैतेषु कर्तव्या —^d) B₂ [s] न्यदर्शिते; D₂
प्रदर्शिता (for 'शिते) D₁ S व्यवहारप्रदर्शने

27^a) D₁ T₁ G₂ s सूतं (for सुत) D₁ S विन्य
सेद् (for न्यापयेद्) K₅ V₁ B D₁ D₂ D₃ श्रोतु चैव
(D₁ श्रोत्र चैव, D₂ श्रोत्रं चैक, D₃ श्रोतुश्चैव) न्यसे
द्राजा —^b) D₁ प्राज्ञे (for प्राज्ञ) K₅ D₂ s s दर्शन,
D₃ दर्शिनी (for दर्शिनम्) V₁ B D₁ D₂ D₃ प्राज्ञा
न्सर्वार्थदर्शिन (B₁ 'र्शनं) —^d) V₁ तद्राज्य च, B₁
सर्वभूते, D₂ s s घटराष्ट्र (for तत्र राज्य) K₄ D₂₋₃
हावस्थित; V₁ B D₁ D₂ D₃ s S प्रतिष्ठित (for व्यव
स्थितम्).

28^a) K₁ D₂ G₁ आकरे, K₃ आकर, B₂ (marg
as in text) D₁ आगारे; D₂ अकारे (for आकरे)
K₅ M₁ s s लवणे; D₁ लवणे (for लवणे) Ś₁ (marg
as in text) D₁ शुल्के; B₁ शुल्के; D₂ D₃ शुल्के (for
शुल्के) —^b) K₅ D₂ नरे, B₁ T₁ G₂₋₃ वले, D₁
वरे; D₁ वल; T₂ शैले; G₁ M₁ s तले, M₂ तार;
M₄ काले (for तरे) K₃ नागवते, K₅ V₁ B D₁ D₂
D₃ s s s 'वले, D₄ 'वने (for 'वने) —^c) K₂
न्यसेद्, D₁ नासेद् (for न्यसेद्) —^d) D₁ चाप्तान्,
T₂ G₁ त्वा^c, G₂ आप्तान् (for स्वा^c) Ś₁ K₄ D₁ चै
(for चा) K₁ पुरुषार्थिवात्

29^a) D₃ (inf ltn as in text) s M₁ राज (for
राजा) D₂ s (inf ltn as in text) s अवाभुहि (for
'भुयात्) —^c) V₁ B₁ s D₁ राज्ञो हि; B₀ s s D₂
राज्ञा हि, D₃ राज्ञा हि (for नृपस्य) D₁ S धर्म (for
दण्ड) —^d) M₂ सत्य (for सम्यग्) K₅ s V₁ B
D₁ D₂-s s धर्म^c, D₁ धर्म^c, D₁ S दण्ड^c (for
धर्मे) K₁ प्रदास्यते

30^a) Ś₁ K₂ D₁ विद्याम् (for वेदाङ्ग^c) D₁
प्राज्ञा —^b) T₂ G₁ transp नृपो and भवेद् D₁
सवेत्, D₂ ससेत् (for भवेत्)

31^b) D₃ स्थित; D₁ S (except G₂) स्थिता (for
स्थिरा) —^c) K₁ s D₃ तु (K₁ [s] त्र) नृपति (for
तु नृपते) V₁ B₀ s-s D₁ D₂ D₃ s s व्यवहारलोपे
(B₂ 'भे, D₃ m 'के) नृपते (V₁ राजश्च), B₁ D₁ S
व्यवहारस्य (B₁ 'राव) लोपेन —^d) D₂ s s स्युत्ते,
M₁ s स्वर्ग (for स्वर्ग) D₁ T₁ G₂₋₃ जय (for
यश)

32^a) D₃ तु (for तु). D₃ राज्ञा (for राजा)
—^b) K₁ राजा (for राज्ञा) — After 32^a, Ś₁ K
V₁ B (except B₁) D₂ D₁-s s ins

160* तदाभिसंभ्रयेद्गुणं बुद्धिमान्पृथिवीपति ।

[D₃ य तदाभिसुत दुर्ग (for the prior half).]

On the other hand, D₁ ins after 32^a

161* गुहाश्रैव ददुर्गाश्च देशास्त्रेषु प्रवेशयेत् (sic) ।

— V₁ B D₁ om 32^a —^c) Ś₁ M त्वाक्रम्य; D₁
वाक्रम्य, D₂ s वाक्रम्य; D₁ G₁ तु कृत्वा; T₁ G₂ s
त्वाकृत्य; T₂ तु मित्र, G₃ कृत्वा तु (for त्वाक्रम्य)
T₂ संगृह्य, G₂ [म] मित्राणि (for मित्राणि) K₅ s D₂
D₃ s s विधावाक्रम्य मित्राणि — K₅ D₁ D₂ ins
after 32 V₁ B₁ s D₂ after 32^a

162* सामभेदान्विरोधार्थं विधानमुपकल्पयेत् ।

C. 12. 2630
B. 12. 69 33
K. 12. 68 37

घोषान्नयसेत मार्गेषु ग्रामानुत्थापयेदपि ।
प्रवेशयेच्च तान्सर्वाञ्छाखानगरकेष्वपि ॥ ३३
ये गुप्ताश्चैव दुर्गाश्च देशास्तेषु प्रवेशयेत् ।
धनितो बलमुख्यांश्च सान्त्वयित्वा पुनः पुनः ॥ ३४
सस्यामिहारं कुर्याच्च स्वयमेव नराधिपः ।
असंभवे प्रवेशस्य दाहयेदग्निना भृशम् ॥ ३५
क्षेत्रस्थेषु च सस्येषु शत्रोरुपजपेन्नरान् ।

[B₁ भेदानु (for भेदान्वि-) Da₂ Dn₁ मार्गेषु
(Dn₁ 'द')निरोधाच्च (for the prior half)]

33 D₂ om (hapl.) 33^a-34^b —^a) B₁ D₂ घो
षान्; D₃ (sup lin as in text) : घोषान् (for घो
षान्). K₁ : D₁ मार्गेषु, D₁ दुर्गेषु (for मार्गेषु)
—^b) K₁ ग्राम्यान् K₂ इति; Dn₁ यदि (for अपि)
—^c) K₁ T₂ G₁ प्रवेशयेत् (for 'शयेच' —^d) V₁
-नगरगेषु; D₂ -नगरेषु (for 'रकेषु) Ca cites द्वास्ता
नगरेषु M₁ : : च (for [क्ष]पि) D₃ श्रुत्वा च नगर
केष्वपि (hypermetric), T₂ G₁ राष्ट्रेषु नगरेष्वपि; C₁
as in text.

34 D₂ om 34^{ab} (of v l 33) —^a) K₁ गुप्तां
D₁ T G₁ : transp गुप्तां and दुर्गां. V₁ गुप्तां;
Dn₁ गुप्तां (for दुर्गां). G₁ : ये दुर्गाश्चैव गुप्तांश्च.
—^b) K₁ V₁ D₃ : : देशांश्च V₁ चैव (for तेषु).
—^c) B₁ Dn₁ बलिनो; G₁ सति नो (for धनितो)
Dn₁ धन (for बल). Ś₁ K₁ : D₁ : -मुख्याश्च. D₁
T₁ G₁ : मुख्याश्चेत् (for -मुख्यांश्च) —^d) V₁ D₂
दास्त्वयित्वा, B₂ दातं; D₃ : सांत्वयेच (for 'सित्वा').
Dn₂ पुन (for पुन पुन)

35 ^a) V₁ B₁ तस्यामिहारं, B₁ D₂ द्वास्यामिहार
(D₂ 'रे'), D₃ (sup lin as in text) : सस्यामिहार;
T₂ G₁ सस्यो[स्यो]पहार (for सस्यामिहारं) Ca cites
अमिहार D₂ कार्याच्च; D₁ S कुर्वीत (for उर्याच्च)
Cv cites सस्याहार प्रकुर्यात् —^b) B₁ M₁ : : नराधिप.
—^c) Da प्रवेशश्च M₁ : प्रवेशस्य हि धान्यानां. —^d)
Ca v cite दाहयेत् (as in text) V₁ B Da Dn D₂
दहेद्वाग्निना भृश

36 ^a) K₂ क्षेत्रस्थेषु; B₁ छेदक्षेषु च; B₂ क्षत्रस्थेषु
च; M₂ क्षेत्रेषु चैव; Cv क्षेत्रस्थेषु (as in text) V₁
B₁ D₂ : सस्येषु; Da D₁ G₂ सर्वेषु; Ca सस्येषु (as
in text) —^b) D₂ अपि (for उप) Da D₂ : -जपेन्
(for -जपेन्) Ca cites शत्रोः, उपजपेत् and नरान् (all

विनाशयेद्वा सर्वस्वं बलेनाथ म्यकेन वै ॥ ३६
नदीषु मार्गेषु सदा संक्रमानवसादयेत् ।
जलं निस्त्रावयेत्सर्वमनिस्त्राव्यं च दूषयेत् ॥ ३७
तदात्वेनायतीभिश्च त्रिवदन्भूम्यनन्तरम् ।
प्रतीघातः परस्वार्जो मित्रकालेऽप्युपस्थिते ॥ ३८
दुर्गाणां चाभितो राजा मूलच्छेदं प्रकाशयेत् ।
सर्पेषां क्षुद्रवृक्षाणां चैत्यवृक्षान्विवर्जयेत् ॥ ३९

as in text) —^a) K₁ विनाशयेत्; B₁ D₂ D₂ :
'वेच (for 'वेद्वा). K₂ : सर्वम्; V₁ B D (except
D₁ :) T G तत्सर्वं (for सर्वम्) —^d) V₁ B
(except B₁) Da Dn D₃ वा (for वै)

37 ^a) K₂ D₂ : दुर्गेषु (for मार्गेषु) K₁ V₁ Bo
: : Dn₁ तथा, D₁ मुदा (for सदा) K₂ B₁ : :
Da₂ Dn D₂ : S नदीमार्गेषु च तथा (K₂ सदा), K₂
नदीदुर्गेषु सदा —^b) K₂ सक्रमाद्; Ca 'मान् (as in
text), K₁ अयमेदयेत्, K₂ D₁ नावसा (D₁ 'सी')
दयेत्; K₂ अयसीद'; B₁ : अयमा (B₁ 'दा') च (for
अयसाद') Ca as in text —^c) D₂ : (before
corr. as in text) : जले (for जलं) K₁ : D₁
न प्रापयेत्; K₂ न धाव'; K₂ V₁ B (except B₁)
Dn D₂ विद्याव'; K₂ D₁ निघ्राव'; Da विघ्राव'
D₂ निघ्रापयेत् (for 'येत्). T₂ जघ्नानि प्रापयेत्सर्वं
—^d) Ś₁ K₁ D₁ : : (sup lin) : अनिघ्राव'; K₁ B₁
अविघ्राव; K₂ अविघ्राव; K₂ D₁ : अनिघ्राव'; Bo :
Da Dn₂ अविघ्राव्य (Bo 'च); B₂ : : Dn₁ T₂ M₁
अविघ्राव्य; D₂ अति'; G₁ अमिघ्राव' (for अनिघ्राव').

38 ^a) K₂ Dn₂ सदा तेन; K₂ पद्मतीन् (sic),
V₁ तपात्वेन; B₁ सदात्वेन; Cv 'त्वेन (as in text). K₁
तदानवचामे भीतिश्च —^b) K₂ : : V₁ B Da Dn D₂ :
(sup lin) : निपते (D₂ 'क्षे')त्; D₃ (orig) :
विवदेत्; D₁ : निवदन् (D₂ 'दन्'); D₁ T G M₁ : :
निर्वपेत्, M₂ निर्वपेत् (for विवदन्). M₁ भूम्यन-
तरान् D₁ corrupt, C₁ निवसेत्भूम्यनन्तरे. —^c)
K₂ : V₁ B₂ : : Dn₂ D₂ T₂ G₂ प्रतीघातं; K₂ D₂ : :
प्रतीघात; Bo : Da Dn₁ D₁ T₁ G₁ : : M प्रतीघात
(for प्रतीघात) K₁ परस्वार्जो, D₁ पुरस्वार्जो, D₁
S (except M₂) परस्वार्जो (for 'स्वार्जो) —^d) K₂ :
V₁ B Dn D₂ : मित्रकार्यं; D₁ S युद्धकाले; D₂
मित्रकालं (for 'काले) K₂ Dn₂ D₂ : : T₁ G₁ :
सुपस्थिते; D₂ व्युप'; T₂ G₁ M₁ उप' (for व्युप')

39 ^a) M₁ हुमाणां (for दुर्गाणां). D₁ चाभितो;

प्रवृद्धानां च वृक्षाणां शाखाः प्रच्छेदयेत्तथा ।
चैत्यानां सर्वथा वर्ज्यमपि पत्रस्य पातनम् ॥ ४०
प्रकण्ठीः कारयेत्सम्यगाकाशजननीस्तथा ।
आपूरयेच्च परिखाः स्याणुनक्रद्वपाकुलाः ॥ ४१

D₁ T₁ G₂ १ स्वन्नितो; G₁ M₁ अन्नितो (for चा')
— ^a) D₂ प्रचरयेत्; D₁ S (except T₂) प्रयोज' (for
प्रकार'). — ^a) G₁ (before corr) -वर्गाना (for
वृक्षाणां) — B₁ D₂ om. (hapl) 39^a-40^a V₁
reads 39^a-40^a on marg — ^a) B₂ चैत्र (for चैत्य)
D₂ वृक्षं (for वृक्षान्). T₂ G₁ विसर्जयेत् (for विव')

40 B₁ D₂ om. 40^a (cf. v L 39) V₁ reads
40^a on marg — ^a) K₂ प्रवृत्तानां; D₁ 'द्वाराणां
D₁ S दुमागां च (for च वृक्षाणां) — ^b) Bo २-२
Da Dn D₂ शाखां (for शाखा) B₁ वृच्छादयेत्;
M₁ २ ३ सच्छे' (for प्रच्छे') K₁ तु वा, Da सदा,
D₁ तदा (for तथा) D₂ शाखांमूलं प्रच्छेदय (sic)
— ^c) K₂ Da₁ वज्रम्, Dn₂ D₂ त्याज्यम् (for वर्ज्यम्)
— ^d) K₁ G₁ पुत्रस्य, Dn₂ पत्रस्य (for पत्रस्य)
— After 40, D₁ S 125

163* देवानामाश्रयाश्रैत्या यशराश्रयभोगिनाम् ।
पित्राचपन्नगानां च गन्धर्वाप्सरसामपि ।
रौद्राणां चैव भूतानां वसमाचान्परिवर्जयेत् ।
श्रूयते हि निकृन्मेन सौदासस्य वल इवम् ।
महेश्वराण्येतेन वाराणस्यां नराधिप । [5]

[(L 1) D₁ T₁ G₂ ३ देवानाम् M₂ आश्रयाश् (for
'श्रयाश्) — (L 3) T₂ G₁ अग्नि, M₂ चान्नि (for
चैव) — (L 4) M₁ २ ३ [s]न्नि (for हि) G₁
नहत् (for इवत्) C_v post half as above — (L 5)
T₂ M₂ वाराणस्यां (for वाराणस्यां)]

— After 40, Bo Da read 64^{ab} for the first time,
repeating it in its proper place

41 Bo Da read 41^a twice — ^a) K₁ प्रकण्ठी,
K₂ पत्राका; K₃ प्रकांडी, K₄ प्रकुंडी; K₂ प्रकांडा,
Bo (first time) B₂ ३ Da₁ (first time) Da₂ (both
times) Dn D₂ २ ३ e Ca n प्रगंडी, Bo (second
time) ३ प्रकण्ठी, B₁ पक्षी; B₂ प्रगंडी, Da₁
(second time) प्रकण्ठी, D₁ प्रकण्ठी, D₄ प्रकण्ठी (sic),
D₁ प्रकण्ठी, D₂ प्रकांडी, T₁ G₁ २ ३ प्रकुंडी; T₂
प्रकुण्ठी; G₂ प्रकुंडं; C_v प्रस्यण्डी, C_b प्रकण्ठी (as in
text) G₂ साम्यम् (for सम्यग्) — After 41^a,
C_v cites 64^{ab} (with var) — ^b) Da₁ प्राकाशम्;

कडङ्गद्वारकाणि स्युरुच्छ्वासार्थं पुरस्य ह ।
तेषां च द्वारवद्भृष्टिः कार्या सर्वात्मना भवेत् ॥ ४२
द्वारेषु च गुरुण्येव यन्त्राणि स्थापयेत्सदा ।
आरोपयेच्छतमीथ्र स्वाधीनानि च कारयेत् ॥ ४३

Da₂ D₂ १ T₁ G आकाश (for आकाश) K₁ ३ D₁
T₂ M जवनीत्, B₁ Dn₂ D₂ जननी, Da D₁ G₂
अवनीत्, D₂ जीवनीत्, T₁ G₂ अवाग्नि, G₁ जवनीत्;
G₄ जीवनस्य (for जननीत्) ३ Cn प्रगण्डी । दुर्गप्रा
कारभित्तिं शूराणामुपवेशनस्यानानि । C_v आकाशजननी ।
अन्वस्थितानां कदाचिद्दहिर्नि सरणायावकाशप्रदा प्रस्यण्डी
द्वैपद्वयप्रण्डनेन वृत्तसुसुद्धाराणि । ३ Dn D₂ ६ M₂ तदा
(for तथा) C_v पादुण्यं सत्रियगकम् (= [var]
64^a) — ^a) D₁ आपूरयेच्च, D₂ यच्च K₁ २ ३ B
(except B₂) Dn D₂ ३ ३ e M₂ परिखा, V₁ परिखा,
Da₂ परिखा, D₁ परिखा, D₃ परिखा, D₁ G₁ परि
खा; T G₂-३ M₁ २ ३ परिखा (for परिखा) C_v cites
परिखाम् and आपूरयेत् — ^a) K₁ D₁ स्यानु, G₁
स्यानु (for स्याणु) Ca cites स्याणु K₁ Da₁ कपा
कुला, K₂ V₁ B (except B₂) Dn D₂ २ ३ e G₂
अया (V₁ 'न्या)कुला (Dn₂ 'ल); D₁ कुपाकुलान्, D₃
अपाकुला (for अयाकुला) M₁ स्याणुरकक्षपाकुला

42 ^a) K₁ कंडक, K₂ V₁ B Da Dn D₂ सकट;
D₁ कण्टक, D₂ २ ३ पदग, D₁ काडग; D₁ T₁ G₂-३
कुडिक, D₂ करंक, T₂ कुडिका, G₁ कुडिका, M₁ ३
कुडिक, M₂ ३ कडक (for कडङ्ग) Ś₁ K₁ ३ D₁-३ ३ ३
M₂ द्वारकानि (for 'कानि) C_v व मङ्गद्वारकाणि स्युर.
— ^b) K₂ ३ B₁ उच्छ्वासार्थं, D₂ उवा सर्व (sic),
D₂ ३ उवा सर्व, D₂ m यानि सर्व (for उच्छ्वासार्थं).
K₁ हा, K₂ V₁ Bo २-२: Da Dn D₂ ६ १ T₁ G₂-३ च;
K₄ D₂ २ ३ M₂ हि; K₅ M₁ २ ३ तु; B₁ वा; T₂
G₁ व (for ह) — V₁ reads 42^a-50^a on marg — ^a)
D₁ तद् (for च) C_v तेषां चान्तरवद्भृष्टि — ^a)
Ś₁ K₁ ३ D₂ सर्वात्मना (for 'त्मना)

43 D₂ om 43 V₁ reads 43 on marg — ^a)
V₁ G₁ पुरस्यैह (G₁ 'व), T₂ पुरस्यैह (for गुरुण्येव)
— ^b) D₂ द्वाराणि (for यन्त्राणि) Ś₁ K₁ ३ D₁ तदा;
V₁ नृप, T₂ G₁ (sup lin as in text) युच (for
सट) — ^c) D₂ १ M₁ शसर्वाश् — ^d) D₁ स्वाधी
नीति च; D₁ T₁ G 'नाशै (D₁ 'नाशै, G₁ 'नाशै)व,
T₂ स्याधिनश्चैव, M₁ २ ३ स्वाधीना एव, M₂ 'नानेव
(for 'नानि च)

C. 12. 2640
B. 12. 69. 43
K. 12. 69. 43

C. 12 2641
E. 12. 69 46
X 12. 68. 50

काष्ठानि चाभिहार्याणि तथा कूपांश्च खानयेत् ।
संशोधयेत्तथा कूपान्कृतान्पूर्वं पयोर्धिभिः ॥ ४४
तृणच्छन्नानि वेश्मानि पङ्केनापि प्रलेपयेत् ।
निर्हरेच्च तृणं मासे चैत्रे वह्निभयात्पुरः ॥ ४५
नक्तमेव च भक्तानि पाचयेत् नराधिपः ।
न दिवाजिर्जलेद्रेहे वर्जयित्वाग्निहोत्रिकम् ॥ ४६

44 V1 reads 44 on marg — ^a) K3 4 D1 चानि
ह्यार्याणि; Dn2 (before corr) चाभिहार्याणि; D1 S निर्ह
(T2 G1 च ह) रेष्वेव (for चाभिहार्याणि) — ^b) B1
(marg as in text) खातयेत्, G1 कार* (for खान*)
— ^c) M1 तदा (for तथा) D8 कुर्यात् (for कूपान्)
— ^d) K2 D8 कृतान्पूर्व-, K5 V1 B Da Dn D3 m 0
कृतपूर्वान्, D1 कृत्वा पूर्व, D2 5 8 M2 कृतान्पूर्वान्
(for 'न्पूर्व').

45 V1 reads 45 on marg. — ^a) D2 च्छन्नानि;
D1 च्छन्नानि; D8 क्षयाणि (for च्छन्नानि) — ^b)
D8 कपेन (for पङ्केन) N (except S1 D8) T1 G2-1
[अ]य, T2 G1 [र]व (for [अ]पि) D8 पलत्रय (for
प्रलेपयेत्). — ^c) S1 K1 D8 निर्देष्य, K2 4 D1, 4 T2
M1, 3, 4 निर्देष्य (K4 D4 *श्च), D1 T1 G1 3 4 निर्देष्य
(for निर्देष्य). Ca cites निर्हरेत् V1 B Da2 Dn D6
मासि (for मासे) — ^d) G1 भयान् K3 5 D4 पुरान्;
V1 Bo 1, 3, 5 M तदा, B2 4 Da Dn D6 तथा,
D2, 3 5 पुरे, D1 T G पुरा, D8 पुर (for पुर)

46 V1 reads 46 on marg — ^a) D1 नक्तमेव;
M1 नक्तमेव (for नक्त*) B1 3 5 Da तु (for च)
K4 भक्तानि; D1 भूतानि (for भक्तानि) — ^b)
D1 पाचयेत्, D1 T1 G1 3 4 M4 पाचयेत्, M1 चायचेत्
(s10) (for पाचयेत्). S1 नचाधिप (s10), K1, 2 4 B2
D1 7 8 G2-1 M1-3 नराधिप — ^c) T2 G1, 2 [अ]ग्नि
D2 5 मोहाद् (for गेहे) K5 V1 B Da Dn D2 8 m 0
M न दिवा ज्वालयेदग्नि (B2 M4 *द्वहिः; M1-3 *द्रेहे)
— ^d) K2-4 D1, 4 [अ]ग्निहोत्रिणं; V1 D6 *होत्रक, B1 4
Da Dn2 D8 *होत्रकं, D1 T G2-1 M1-3 *होत्रिणां, G1
*होत्रणा, M4 *होशन (for *होत्रिकम्) — After 46,
D1 S (except M4) ins

164* यथासंभवशैलानि चेटफानि च कारयेत् ।

मृगमयानि च कुर्वत ज्ञात्वा देशे बलाबलम् ।

[(L, 1) D1 G1 M1 3 चेटफानि, M2 पेट* (for चेट*),
ॐ Cv समो सति शैलानि चेटफानि च कारयेत् । ॐ — (L

कर्मारारिष्टशालासु ज्वलेदग्निः समाहितः ।
गृहाणि च प्रविश्याथ विधेयः स्याद्गुताशनः ॥ ४७
महादण्डश्च तस्य स्याद्यस्याग्निर्वै दिवा भवेत् ।
प्रघोपयेदथैवं च रक्षणार्थं पुरस्य वै ॥ ४८
भिक्षुकांश्चाक्रिकांश्चैव क्षीवोन्मत्तान्कुशीलवान् ।
बाह्यान्कुर्यान्नरश्रेष्ठ दोषाय स्युर्हि तेऽन्यथा ॥ ४९

2) M1-3 मृगमयानि. T2 G1 M2 देश (for देशे)]

47 M1 om. 47 V1 reads 47 on marg. — ^a)
K1 2 D1 कर्मारारिष्ट, K3 T2 M2 कर्मारारिष्ट, K4 कर्त्
रारिष्ट; D1 T1 G2 कर्मकारिष्ट (for कर्मारारिष्ट) Ca cites
अरिष्टशाला Cv as in text — ^b) D1, 2 T2 G1 ज्वलेद
ग्नि (for ज्वले*). B1 अग्नि, D1 2 0 अग्नि K1 D8
समाहिता, V1 B Da Dn D2 3 4-1 S (M1 om) सुर
क्षित (Da1 *ता) (for समाहित) — ^c) K5 V1 Bo
2 4 Da1 D2 प्रविश्यात्तर, K5 B3 5 Dn D3 5 प्रवेद्यां
त्तर, B1 प्रविश्यायुर्, D8 प्रवेद्योत्तं, D1 T G प्रवे
श्याथ (for प्रवि*) M1, 3 गृहाणि प्रविश्याथ — ^d)
K8 B (except B3) D1 7 T1 G2-1 M1-3 विधेय, D6
विधि य, T2 G1 विशेष (for विधेय) Cv विधेय
स्याद्गुताशन.

48 V1 reads 48 on marg — ^a) K5 V1 Bo,
2, 3 Da Dn2 D2-0 T1 M1 3 4 महान् (for महा) M4
हि दण्ड (for दण्डश्च) Da1 तस्मात् (for तस्य स्याद्)
— ^b) Da1 तस्य; G1 अस्य (for यस्य) D8 M1 3
वैदिका (for वै दिवा). K8 5 D2-5 ज्वलेत् (for भवेत्).
— ^c) T2 प्रघोपयेद् (for प्रघो*) B1 तथैव Da1
D6 8 प्रघो (Da1 *दो) पये तथैव च — ^d) K8 रक्षणार्थं
च (for रक्षणार्थं). K4 परस्य (for पुरस्य) V1 Dn
च (for वै)

49 V1 reads 49 on marg — ^a) K3 अक्रिकांश्,
V1 B1 (marg as in text) चाक्रिकांश्, D1 T1 G2-1
च यतींश्; D8 चक्रिकांश्; T2 चक्रिकांश्, G1 चाक्रिकांश्
(for *कांश्) Ca cites चाक्रिक* — ^b) K2 3 5 V1
B Da Dn D2 2 4-1 S क्षीवोन्मत्तान्, D1 क्षीरोन्मत्तान्
(for क्षीवो*) D1 3 कुली (D8 *ली) लवान् (for कुशी*).
— ^c) K8 D2-5 वहिः, V1 राजा न (s10), B1 बाह्य; T2
न सत्; G1 असत् (for बाह्यान्) Bo 2 5 Da2 कुर्याद्
(for कुर्यात्). D8 रथश्रेष्ठ, M4 नृप* (for नर*)
— ^d) D2 दोषा ये स्युर् D1 T1 G M1-3 ते शम्भ,
T2 ते रता, M2 वैशना (sic) (for तेऽन्यथा)

50 Before 50, K4 ins भीष्म उवाच V1 reads

चत्वरेषु च तीर्थेषु सभास्वावसथेषु च ।
यथार्हवर्णं प्रणिधिं कुर्यात्सर्वत्र पार्थिवः ॥ ५०
विशालान्नाजमार्गाश्च कारयेत् नराधिपः ।
प्रपाश्च विपणीश्चैव यथोद्देशं समादिशेत् ॥ ५१
भाण्डागारायुधागारान्धान्यागारांश्च सर्वशः ।
अश्वगारान्जागारान्बलाधिकरणानि च ॥ ५२
परिस्वाश्चैव कौरव्य प्रतोलीः संकटानि च ।

न जातु कश्चित्पश्येत्तु गुह्यमेतद्युधिष्ठिर ॥ ५३
अथ संनिचयं कुर्याद्राजा परबलार्दितः ।
तैलं मधु घृतं सस्यमौषधानि च सर्वशः ॥ ५४
अङ्गारकुशमुज्जानां पलाशशरपर्णिनाम् ।
यवसेन्धनदिग्धानां कारयेत् च संचयान् ॥ ५५
आयुधानां च सर्वेषां शक्त्युष्टिप्रासवर्मणाम् ।
संचयानेवमादीनां कारयेत् नराधिपः ॥ ५६

C 12. 2653
B 12 69 58
K 12 68 63

50^{ab} on marg —^a) Da1 चत्वरेषु, D1 चतुरेषु, G1 चत्वारेषु (for चत्र) Ś1 K1.2 : D1-3 : च सर्वेषु, B: Da Dn D1 ०-3 S [क्र]य तीर्थे (Da2 'रे, D3 'त्रे) पु (for च तीर्थेषु) —^b) G1 महानु —^c) K2 : B1 Da Dn D1 ०-3 T G2-4 M2 : ययार्थं, G1 ययार्थं, M1.2 ययार्थं (for ययार्हं) K4 D2 : G1 M2 वर्णं, K5 D1.2 'वर्णान्, B1 वत, D1 'वर्णा (for 'वर्णं) K5 D2 प्रणिधीन्, D4 प्रणीधीन् (for प्रणिधिं) Cv as in text — K3 om. 50^d —^d) V1 B: Da Dn D3 : सर्वस्य (for सर्वत्र) B1 D1 T1 G3 पार्थिव, D1 : पार्थिवा, M पांडव

51 ^a) K1 विशालं Ś1 K2 : D1 'शालान्, K1 'शालान् (for 'शागारं) —^b) V1 B (except B2) Da Dn D3 कारयेत्, D3 G1 कामयेत् (for कारं) D3 नराधिप —^c) K1.3 विपणीन्; K2 V1 Bo ०-3 Dn1 D2.3 : 'गात्र, B1 'जेन्, Dn2 D3 'गात्र, D1 विवर्णात्र, D3 विपुलात्र, T2 G1 विपणित्र (for 'णीत्र) Cv as in text —^d) K3 B Da Dn2 D3 M1 : समा विदोत्, D4 'चरेत् (for 'दिशेत्)

52 ^a) V1 भाडागारानायुधागारान् (hypermetric), B1 'न्युरागारान् — Ś1 reads 52^{ab} on marg —^b) V1 B Da Dn D2 : ३ ० ० योधागारान् (for धान्या) M2 om. (hapl) from श्र up to गारा (in 52^c) —^c) Ś1 K1.4 D1 अश्वगार (for 'गारान्) D1 'गजगारा, D2 'गार- (for 'गारान्) —^d) K1 घबलाधिकरणानि च (hypermetric)

53 ^a) Ś1 D1 T1 G3 : परिघात्र; K2-3 परिघात्र, K2 B1 D2 : ३ : 'सांघ; D4 'पात्र- (for 'सात्र) D3 कर्तव्या, M राजेन्द्र (for कौरव्य) —^b) K3 Da1 D2-3 प्रतोली; Da2 प्रतिली, D1 प्रतिलो; T1 G2 : M1.3 : प्रतोली; G1 प्रतोळि, G4 प्रतोळि, M2 प्रतोळी; Ca प्रतोळी (as in text) K1 मकटानि, K3 Da शकटानि, K5 V1 B (except L2) Dn D2 : ३ ० ० नि'कुटानि (for

सकटानि) Ca cites नि'कुटः T2 प्रतोळीश्चैव सकटान्, Cv प्रतोलीनि'कुटानि च —^c) Bo 5 कस्यचित् (for कश्चित्) K3 ० Bo ०-3 D2-3 1 S पश्येत् (for पश्येत्तु) V1 B1 : Da Dn D3 न जात्वन्व्य (V1 'न्यत्) प्रपश्येत्

54 D1 om 54^a-55^b —^a) K3 : V1 B (except B1) Da Dn D2-3 अर्थं (for अय) K6 सचयन, B1 सानिचय, Da1 सचिन्वय, D1 T1 G2-4 यस्त्रिचय; T2 [ए]पा निचय (for सनि). —^b) K1 पार, K3 पर (for पर) Ś1 K1 : 'चलान्वित; V1 B2 Da Dn1 T2 बलार्दन (for 'दित). —^c) D4 तैल K5 D2 : ३ ० ० ० सस्यम्, D3 शस्यम् (for सस्यम्) V1 Bo ०-3 Da Dn D3 तैल वसा मधु घृतम्, B1 तैल च सामजघृतम् (sic)

55 D1 om 55^{ab} (cf v 1 54) —^a) K5 अगार- B2 m तुप, D3 तुप, M1 तूरा, M3 : तुश (for 'कुश). G1 सुंचाचाना (sic) —^b) D8 पलाश K2 : V1 B Da2 Dn D2 : ३ ० ० T2 G2 M1.2 : 'शरवर्णिना; Da1 'वर्णानां, D3 'वर्णिने; Cv शरवर्णिनाम् (as in text) —^c) K1 D4 यवसै (D4 'सै)धव, K2 : B1 D3 'सै (D3 'सै)धन, Dn2 'सेधन, D1 अय सैधव (for यवसेन्धन) Ca cites यवसम् D1 T1 G2-4 'दुग्धाना (for दिग्धाना) छ Cn दिग्धानां विपाक वाणानाम् ! छ —^d) K3 कारयेत्त्र, V1 B Da Dn D2 : ३ ० ० 'धीत् च, D1 'ये नव; D3 'येत्त्र (for 'येत् च) K1 सक्षयान्, K4 शशयान् (for सचयान्)

56 ^b) K1 शक्ययष्ट; K4 D2 : 4 7 T1 G1 : 3 शक्ययष्टि; B1 शरणां; D1 शक्यि- (for शक्ययष्टि) K5 V1 B3 : 4 D3 प्राश, B1.2 D4 पाश (for प्रास) V1 B Da D1 7 T G1.3 : 4 M1.3 'चर्मणा; Dn G2 'कर्मणा (for 'वर्मणाम्) —^c) Da1 संचयान्वेवम्, G1 सचय सैवम्. —^d) B (except B2) Dn D3 T1 कार यीत् (for 'येत्) D1 नराधिपा; G3 'धिप

57 ^b) Da विविधानि (for च फलानि). D3

C 12. 2654
B 12. 69. 59
K 12. 68 64

औषधानि च सर्वाणि मूलानि च फलानि च ।
चतुर्विधांश्च वैद्यान्वै संगृहीयाद्विशेषतः ॥ ५७
नटाश्च नर्तकाश्चैव मल्ला मायाविनस्तथा ।
शोभयेयुः पुरवरं मोदयेयुश्च सर्वशः ॥ ५८
यतः शङ्का भवेच्चापि भृत्यतो वापि मन्त्रितः ।
पौरैरभ्यो नृपतेर्वापि स्वाधीनान्कारयेत् तान् ॥ ५९
कृते कर्मणि राजेन्द्र पूजयेद्धनसंचयैः ।
मानेन च यथार्हेण सान्त्वेन विविधेन च ॥ ६०

मूलानि नृबालरति (sio) —^a) Ks D1 वैद्याश्च; G1 वैद्यान्वै; Ms वैद्याश्च (for वैद्यान्वै). B1 चतुर्विधांश्च वैद्यान्वै ॥ Cn चतुर्विधान् विपशत्यरोगकृत्वाहरान् । ॥ —^a) D1 संगृहीयान् B2 Da अशेषतः.

58 ^a) K1 4 Da D2 6.8 नटांश्च. K1 नतकश्च, Ks Ds नर्तकांश्च; B (except B1) Da नर्तनाश्च (for 'काश्च) —^b) Ś1 K1 सर्व; K2 D1 सर्वा, Ks-5 Ds मल्लान्; Bs मल्य (for मल्ला) —^c) Dn1 Ds शोभयेयुः, D1 शोभयेयुः (for 'येयुः). K1 D1 पुरवरं, B1 पुरवरां; D4 पुरघ* (for 'वर) —^d) K1 मोचयेयुश्च, B1 साद* (for मोद*)

59 D1 om 59^a-60^b —^a) V1 तत (for यत) B1 D1 T G चापि (for चापि). —^b) B1 Ds नृत्यतो (for भृत्यतो) Ks D4 7.8 S (except T2) वाथ, Ks V1 B2 8 Da Dn Ds [s]यापि, D2 8 8 [s]प्यथ (for चापि) Ks D2 M1 8 4 मन्त्रिण (for मन्त्रित) —^c) D2 8.5 चो (D2 चौरैरभ्यो (for पौर). K4 नृपतीर्; D2.8 5 'तिर् (for 'तेर्) D1 S (except T2) वाथ (for चापि) —^d) Ś1 K2 स्वाधीनं; K1 4 'नां, T2 स्वतीर्थान्, G1 स्वकीयान् (for स्वाधीनान्) Ks D1 कारयेत्ततः; Ks 'येत्तु तान्, V1 B Da Dn D2 8 6-7 T1 G1.8 4 'यित्त ता (Da वा)न् (for 'येत्तान्) Ds स्वाधीनात्कारयेत्तवान्, Ms 'नेव कारयेत्.

60 D1 om. 60^{ab} (cf v 1 59) —^a) Ks कृति, Bo 8 Dn M1-8 कृत (for कृते). Bo Dn1 -कर्मणि; B2 कर्मणां, Da2 कर्मणि, Dn2 -कर्मणां; M1 कर्मश्च, Ms -कर्मणश्च (for कर्मणि) Ds राजेन्द्र; D1 T G राजा तान् (for राजेन्द्र). —^b) D2-5 G1 पूजयेद् (for पूज*) —^c) K2 4 D1 पानेन च, Ks V1 B Da Dn D2 8 (sup lss). 6 दानेन च; D1 T1 G2-4 मानेन (for मानेन च). D1 यथार्हेन. —^d) Ś1 K1 T2 सान्त्वेन, V1 Ds शांत्वेन (for सान्त्वेन) D1 om विविधेन च

निर्वेदयित्वा तु परं हत्वा वा कुरुनन्दन ।
गतानृण्यो भवेद्राजा यथा शास्त्रेषु दर्शितम् ॥ ६१
राज्ञा सप्तैव रक्ष्याणि तानि चापि निबोध मे ।
आत्मान्मात्यश्च कोशश्च दण्डो मित्राणि चैव हि ॥ ६२
तथा जनपदश्चैव पुरं च कुरुनन्दन ।
एतत्सप्तात्मकं राज्यं परिपाल्यं प्रयत्नतः ॥ ६३
पाङ्गुण्यं च त्रिवर्गं च त्रिवर्गमपरं तथा ।
यो वेत्ति पुरुषव्याघ्र स भुनक्ति महीमिमाम् ॥ ६४

61 Ds om 61^a-62^b —^a) D1 om. from तु up to वा (in 61^b) Ks V1 D2 8 8 च (for तु) —^b) Ds तु; T2 हि (for वा) D1 कुरुनन्दन — V1 reads 61^c-63^b on marg K2 4 D1 repeat 61^c after 63^{ab} —^c) Da1 गतानृणो; Dn1 ततो नृणो, Dn2 ततो रण्ये; Cv गतानृण्यो (as in text) D1 राज्ञा. —^d) D1 S दर्शन; Ds दमित (for दर्शितम्) Ks V1 B Dn Ds 8 तथा शास्त्रे निदर्शित (Ks 'शन; V1 D2.8 'शन); Ks Da D2 4 यथा शास्त्रनिदर्शन (Da 'न)

62 Ds om 62^{ab} (of v 1 61) V1 reads 62 on marg —^a) M1.8 राज्ञा. Da1 D1 8 8 रक्ष्याणि; Ca रक्ष्याणि (as in text). G1 राज्ञा सप्ते रक्ष्याणि (sio). —^b) K2 V1 B Da Dn D2 8 8 S चैव; Ks वाचा (for चापि) B1 विबोध (for निबोध) B1 मे (for मे) —^c) Dn1 Ds [ञ]मात्याश्च. Ms कोश (for कोशश्च) Ks 8 V1 B Da Dn2 Ds 8 आत्मान्मात्या (Da 'त्यां)श्च कोप (Ks 8 'शा; B2 'पा)श्च; D2 आमात्याश्चैव कोपश्च —^d) M1 दंढ्यो; Ms दण्ड्ये (for दण्डो) K1 4 B D (except Dn) S ह (for हि)

63 V1 reads 63^{ab} on marg —^a) Ś1 K1.2 4 D1 यथा, Ks.5 D1 ततो (for तथा) V1 B (except B8) Da2 Dn D2 8 8 6 M1-8 जनपदांश्च; D1 'पद (for 'पदश्च) Da चापि (for चैव) —^b) Ms पुरा च. Ds कुरुनन्दन — After 63^{ab}, K2 4 D1 repeat 61^{cd}. —^c) Bo सर्वात्मकं; Da समा; Ds सप्तात्मकं (for सप्तात्मकं). —^d) Ds प्रतिपाल्यं; G1 परिपाल्य- (for 'पाल्य) Da समंततः (for प्रयत्नत)

64 B1 om 64^{ab} Bo Da read (for the first time) 64^{acd} after 40 and Cap after 41^a. —^a) B1 पङ्गुण्यं, Da1 (first time) पाङ्गुण, Da1 (second time) पङ्गुण (for पाङ्गुण्यं) Bo Da (all first time) Cap np सन्निवर्गकं (for Cap np, cf. v. 1 41), B2 4 D2 8 8 च

पाङ्गुण्यमिति यत्प्रोक्तं तन्निवोश्च युधिष्ठिर ।
संधायासनमित्येव यात्रासंधानमेव च ॥ ६५
विगृह्यासनमित्येव यात्रां संपरिगृह्य च ।
द्वैधीभावस्तथान्येषां संश्रयोऽथ परस्य च ॥ ६६

त्रिवर्गश्चापि यः प्रोक्तस्तमिहैकमनाः शृणु ।
क्षयः स्थानं च वृद्धिश्च त्रिवर्गमपरं तथा ॥ ६७
धर्मश्चार्यश्च कामश्च सेवितव्योऽथ कालतः ।
धर्मेण हि महीपालश्चिरं पालयते महीम् ॥ ६८

C. 12. 2665
B. 12. 69 70
K. 12. 68. 61

नरत्रेष्ट, Da1 (second time) च त्रिवर्गश्च, Da2 (second time) lacuna (for 'नं च' —^b) Bo s & Ds s T2 परम, Ds -रामन (for क्षपर) V1 B2 s Da Dn D2 e 7 T1 G2-4 M2 s त्रिवर्गपरम तथा —^c) G1 परम (for पुरय) M4 व्याघ्र —^d) Ś1 K1 D1 इह (for इमाम्) V1 Bo (both times) 1- Da (both both times) Dn D2 s 7-8 Cap स मुक्ते श्रुयिषीमिमा

65 ^a) K1 इह (for इति) D2 य प्रोक्तुं (for य थोक्त) —^b) K1 s B (except B1) Dn D2 a. s e मवानामनम् (for सवाया) V1 D1 T1 G2-3 [पु]त्र (for [पु]त्र) Cv संधानामनमित्येव —^d) B1 यात्रा सपरि- गृह्य च; T2 G1 यात्रासनमर्थव च (sic)

66 ^a) K1 D1 निगृह्य (for विगृह्य) Cv विगृह्या सनम् (as in text). V1 B2 D1 T1 G2-3 इत्येव —^b) Da1 D1 G1.2 M यात्रा, D3 यथा (for यात्रा) Cv cites यात्रा Cv सपरि* (as in text) T2 यात्रासु परिगृह्य च —^c) Da द्विधा- (for द्वैधी) B2 D2 s s होषा, Da तेषां (for [क्ष]न्तेषां) —^d) Da परन्पर, T2 G1 परस्य वा Cv as in text

67 ^a) B1 त्रिरमश्च, Dn2 त्रिवर्गं (for त्रिवर्गश्च) D1 om (hapl) from वि up to धर्मश्चा (in 68^a) — After 67^a, T2 G1 ins

165* तन्निवोश्च युधिष्ठिर ।
वदित्व्यामि महावाहो
—^b) V1 तद् (for तम्) —^c) Ś1 K1 s B2-1 D2-2 T1 G1.2 s क्षयस्थान (Ś1 K1 D1 'नश्च), Ks क्षयघात, Ks क्षयस्थानाच्च, B3 क्षयस्थान, D2 s s क्षय स्थानं (for क्षय स्थान) D2 s s वृद्धि (for वृद्धिश्च) —^d) V1 B Da Dn D2 7 T G M2 त्रिवर्गं (G1 'नं') परमस्य (B3 G1 'मं च)या, M1.2 s 'नं' प्रथमस्यया — After 67, D1 S ins

166* धर्मश्चार्यश्च कामश्च त्रिवर्गो वै सनातन ।
मन्त्रश्चैव प्रसाधश्च दर्याहश्चैव साधिका ।
शाक्तित्रय समाख्यातं त्रिवर्गस्य च तत्परम् ।
कार्यं च कारणं चैव कर्ता च परिकीर्तित ।

एतत्परवरं विद्यात्रिवर्गादपि भारत । [5]
सर्वेषां च क्षये राजन्मन्त्रिवर्गं सनातन ।
सत्त्व रजस्तमश्चैव त्रिवर्गं कारणं स्मृतम् ।
तेनात्यन्तविमुक्तश्च मुक्त पुरय उच्यते ।
कार्यस्य सर्वथा नाशो मोक्ष इत्यभिधीयते ।
तेन मोक्षपरश्चैव देवदेव पितामह । [10]
तुष्टयर्थस्य त्रिवर्गस्य रक्षामाह नराधिप ।
जगतो लौकिकी यात्रा यत्र नित्य प्रतिष्ठिता ।

[(L 1) M1.3 धर्माद्य T2 G1.2 M2 धर्माद्याथाश्च चानाश्च (for the prior half) — (L 2) M4 मन्त्राद्य T2 M2 s तत्रिक, G1.2 M2 तत्रिक, M1 तात्रिक (for तात्रिक) — (L 3) G2 तत्र पर (for च तत्परम्) — (L 5) D1 T1 G2.4 विपुम् (for विद्यात्) T2 त्रिवर्ग परम तथा (for the post half) — (L 7) G1 M2 सर्व (for तत्त्व) T2 G1 कर्ण (for कारण) — (L 8) Cv मुक्त पुरय इत्यने (for the post half) — (L 9) G1 M2 कार्यश्च (for 'स्य) T2 G1.2 M2 सर्वथा (for सर्वथा) — (L 10) D1 T1 G2 s चैव (for चैव) M न मोक्षपरमश्चैव (for the prior half). — M1 om line 11 — (L 11) G1.2 M2 तुष्टयत्वस्य, M2 s तुष्टयर्थे च (for 'र्थस्य) M1 त्रिवर्गं च T2 G1 M2 s पितामह (for नराधिप) — (L 12) G1 प्रतिष्ठिता]

68 D1 om धर्मश्चा (cf v 1 67) —^a) Ks M1.3 धर्माद्य D1 T G धर्मोर्थश्चैव कामश्च —^b) Ks D2-3 च (for स्य) D2 s s कामत (for कालत) D1 S सेवितव्या स्वकारत — After 68^a, D1 S ins

167* सेवा धर्मस्य कर्तव्या सतत भूतितत्परै ।
पुरुषैर्नरदारुणैश्च वन्मूला सर्वथा क्रिया ।
[(L 1) G1 भूत्वित्परै, G2 मूर्तितत्परै (for भूति) — (L 2) G1 सर्वथा]
—^c) Ks s V1 B Da Dn D2-3 G2 च (for हि) Da1 M महीपालाद्य, Ds महीपाल —^d) D1 S चिरं रक्ष (M 'क्ष)ति मेदिनी — After 68, D1 S ins

168* यः कश्चिद्दार्मिको राजा स विपन्नोऽपि भूपति ।
अर्थकामविहीनोऽपि चिरं पालयते महीम् ।

C 12. 2666
B 12 69. 71
K 12. 68 82

अस्मिन्नर्थे च यौ श्लोकौ गीतावङ्गिरसा स्वयम् ।
यादवीपुत्र भद्रं ते श्रोतुमर्हसि तावपि ॥ ६९
कृत्वा सर्वाणि कार्याणि सम्यक्संपाल्य मेदिनीम् ।

पालयित्वा तथा पौरान्परत्र मुखमेधते ॥ ७०
किं तस्य तपसा राज्ञः किं च तस्याध्वरैरपि ।
अपालिताः प्रजा यस्य सर्वा धर्मविनाकृताः ॥ ७१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

69 ^a) M₁ यस्मिन् (for अस्मिन्). V₁ laouna, D₁ T G₁ s 4 हि, G₂ [s]पि (for च) K₆ V₁ B Da Dn D₂ ० श्लोकौ द्वौ; D₃ (before corr as in text) s 1 S (except M₂) द्वौ श्लोकौ (for यौ श्लोकौ) — ^o) K₄ यादवे; D₄ यौ कुली (for यादवी). Ca v as in text — ^d) M भारत (for तावपि) V₁ B Da Dn D₆ तावपि श्रोतुमर्हसि (by transp).

70 ^a) B₁ Da सर्वाणि कर्माणि, D₂ s s कार्याणि सर्वाणि (by transp), D₁ S कार्या (D₁ T₁ G₂ कर्मा) णि धर्मेण — ^b) K₆ D₂ सपाद्य; B₁ पाल्यां च (for सपाल्य). — ^d) K₈ s D₂-s अश्रुते (for पृथते).

71 ^a) Ś₁ K₁ 2 4 D₁ राजन्; D₂ राज्ञा (for राज्ञ) — ^b) D₁ S कृतै (for अपि). — ^o) D₂-s s अपालिता, D₁ S सुपालिता (for अपा) V₁ B Da Dn D₆ सु (Da स्व)पालितप्रजो य (B₁ 'यत्न') स्यात् — ^d) K₆ D₂-s सर्व- (for सर्वा). K₂ s 'विनाकृत V₁ B Da Dn D₆ s सर्वध (M₁ s 'क'मेधि (D₁ S 'कृ'देव सः; D₈ सर्वधर्मेनिराकृता. — After 71, D₁ S 1ns

169* श्लोकाश्चोदानसा गीतास्तास्त्रिविध युधिष्ठिर ।
दण्डनीतेश्च यन्मूलं त्रिवर्गस्य च भूपते ।
मार्गवाङ्गिरसं कर्म षोडशाङ्गं च यद्वलम् ।
विप मायाश्च दैव च पौरुषं चार्थसिद्धये ।
प्रागुदकप्रवणं दुर्गं समासाद्य महीपति । [5]
त्रिवर्गत्रयसपूर्णसुपादाय तसुद्वहेत ।
पद्मस्य च विनिर्जित्य दश चाष्टौ च भूपति ।
त्रिवर्गैर्द्विभिर्युक्तं सुरैरपि न जीयते ।
न बुद्धिं परिगृहीत स्त्रीणां मूर्खजनस्य च ।
दैवोपहतबुद्धीनां ये च वेदैर्विचर्जिता । [10]
न तेषां शृणुयाद्वाजा बुद्धिस्तेषां परारुमुखी ।

स्त्रीप्रधानानि राज्यानि विद्वद्भिर्वर्जितानि च ।
मूर्खामाल्यप्रतप्तानि शुष्यन्ते जलयिन्दुवत् ।
विद्वांस प्रथिता ये च ये चासा सर्वकर्मसु ।
युद्धेषु दृष्टकर्माणस्तेषां च शृणुयाद्युप । [15]
दैवं पुरुषकारं च त्रिवर्गं च समाश्रित ।
दैवतानि च विप्रान्श्च प्रणम्य विजयी भवेत् ।

[(L 1) M₄ श्लोकांश्च M₄ गीताश्च. — (L 2) M₂-4 ये (for यन्) — (L 3) Cv cites prior half as above M₁ षोडशाङ्ग, Cv 'शाङ्ग (as above) — (L 4) T₂ विष्यु (for विप) D₁ T₁ G₁ s 4 माया (for मायाश्च) Cv विपभृता च दैव च (for the prior half) T₂ G₁ चाल्- (for चार्थ) — (L 5) D₁ दुग्ध (for दुर्ग) D₁ T₁ G₁ s 4 महीपते (for 'पति) — (L 6) D₁ T₁ G₂ 4 त्रिवर्गं यत्र सपूर्णम् (for the prior half). M₁ s 4 आपदा यत् (for उपादाय) — (L 7) Cv cites prior half as above — (L 8) D₁ T₁ G₁ s 4 जीयते (for जीयते). — (L 9) G₂ परिगृहीत (for 'गृहीत) — (L 10) D₁ G₂ वेदैर् (for वेदैर्). — (L 11) T₂ राजन् (for राजा). — (L 12) M₁ s स्त्रीविधेयानि (for स्त्रीप्रधानानि). — (L 13) T₂ G₁ मूर्खामाल्याभितप्तानि (for the prior half). — (L 15) G₁ युद्धेषु (for युद्धेषु). T₂ G₂ M₂ दृष्टकर्माणश्च; G₁ दृष्टकर्माणि (for 'कर्माणश्च). M₁ s नृप. — (L 16) M₁ s 4 पौरुषकार (for पुरुष').]

Colophon om in V₁ B Da Dn D₆. ☞ G_n अत्राध्याय केचिरसमापयन्ति । ☞ — Sub-parvan Ś₁ K D₁-s 7 T₂ G₁ s 4 M राजधर्म — Adhy name D₁ राज्यस्थितिकथन; D₁ T₁ G₂ M₂ शत्रुचर्गोच्छेदयुक्ति, G₄ शत्रुचर्गोच्छेदन. — Adhy no (figures, words or both) K₆ D₁ S 70, D₂ s 67. — Śloka no Dn₁ 73

७०

युधिष्ठिर उवाच ।

दण्डनीतिश्च राजा च समस्तौ तावुभावपि ।
कस्य किं कुर्वतः सिद्धैः तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १

भीष्म उवाच ।

महाभाग्यं दण्डनीत्याः सिद्धैः श्रद्धैः सहेतुकैः ।
शृणु मे शंसतो राजन्वयावदिह भारत ॥ २
दण्डनीतिः स्वधर्मस्य चातुर्वर्ण्यं नियच्छति ।
प्रयुक्ता स्वामिना सम्यगधर्मस्यश्च यच्छति ॥ ३
चातुर्वर्ण्ये स्वधर्मस्थे मर्यादानामसंकरे ।

दण्डनीतिकृते क्षेमे प्रजानामकुतोभये ॥ ४
सोमे प्रयत्नं कुर्वन्ति त्रयो वर्णा यथाविधि ।
तस्माद्देवमनुष्याणां सुखं विद्धि समाहितम् ॥ ५
कालो वा कारणं राज्ञो राजा वा कालकारणम् ।
इति ते संशयो मा भूद्राजा कालस्य कारणम् ॥ ६
दण्डनीत्या यदा राजा सम्यक्कार्त्स्न्येन वर्तते ।
तदा कृतयुगं नाम कालः श्रेष्ठः प्रवर्तते ॥ ७
भवेत्कृतयुगे धर्मो नाधर्मो विद्यते क्वचित् ।
सर्वेषामेव वर्णानां नाधर्मे रमते मनः ॥ ८

C 12. 276
E 12. 69 81
K. 12. 69 8

70

1 D2 om. I with ref —^b) K1 समस्तौ, D2 २ ८
समस्त्या, M1.१ समस्तं (for समस्तौ) Bo २-२ तथा
(for अपि) —^c) K2 D2 २ ८ किं कस्य (by transp),
D1 तस्य किं, D1 S तत्र किं K3 D1.० कुरुत (for
कुर्वत). K2 V1 B Da D2 २ सिद्धैः, Dn सिद्धिः;
D2 मिथ्ये, D1 S विद्धि (for सिद्धैः) —^d) K3
D2.१ वद (for ब्रूहि)

2 B1 D2 om. the ref —^a) B2 M1 ३ ४ महा
भाग्यं S1 K3 ४ D1.१ २ दण्डनीत्या, K1 नीत्या (for
'नीत्या) D1 T G M2 माहात्म्य दण्डनीत्यास्तु (T2 G1
'वेत्तु, G2 ४ साश्च) —^b) D1 T2 G1 २ M साध्य,
T1 G2 ४ सार्धं (for सिद्धैः) D2 सर्वे, G1 दुर्मै (for
द्रव्यै). K3 सहेतुकैः; D2 २ सहेतुकैः —^c) D2
शमस्तौ (for शमस्तौ) G1 शृणु मे सदायात्राजन्

3 = (var) 5 130 13 —^a) K1 स्वधर्मस्यश्च,
D1 S स्वधर्मेषु (M2 'ण), D2 च धर्मस्यश्च (for
स्वधर्म) —^b) K1 G1 चातुर्वर्ण्यं; D1 'वर्ण्ये — K3 ८
D1 T2 om. (hapl) 3rd —^c) V1 M1 स्वामिन
॥ ८७ अमम्यगिति पदच्छेदः । ॥ —^d) V1 B1 २ Da
धर्मस्यश्च, M1 अधर्मं च (for अधर्मस्यश्च) K2 Bo
च गच्छति, V1 B2 Dn D2 नियच्छति, B1 ८ D1 प्रमं,
M2 न चे (for च यं)

4 M1 reads 4th twice —^a) D2 G1 चातुर्वर्ण्यं
B1.३ Dn2 D2 २ ८ ८ स्वधर्मस्थे, Da1 G2 स्वधर्मस्थैश्च
(for 'मस्थे) —^b) Da1 अशकरे, D2 असवरे; M1-३

'कर (for 'करे) —^c) Da2 क्षते (for कृते)

5 Da1 om 5th —^a) K1 सोम्ये, K2 G1
सोम; K3 सार्ये [ ], K2 B1-३ ८ Da2 Dn1 स्वाम्ये,
V1 Bo ४ Dn2 D2 m मान्ये, D2 २ ८ धर्मे, D2 मौम्ये,
D2 सामे (for सोमे) —^b) K1 धर्मे, K2 २ ८ V1
B Dn D1-२ S (except M1 ३ ४) एव, Da एतन्
(for देव) —^c) D2 om सुख S1 K1 २ Bo
D1-२.१ २ विधि (for विद्धि) Bo समाहितः; Dn2
'हतं, D3 समोहित

6 = 5 130 15 —^a) D1 om वा Da करण
(for कारण) —^b) K2 D1 मे (for ते) K4
मशय —^c) Cited in Vikramorvaśīyam IV 8 2
(p 114, BSS Ed.)

7 = (var) 5 130 14 —^a) K2 २ B (except
B2) Da Dn D2 M2 दण्डनीत्या (for 'नीत्या) G1
यथा (for यदा) —^b) K1 कार्त्स्न्येन D2 गम्यते
(for वर्तते) — D1 G2 om (hapl) 7th —^c) S
(except M2, G2 om) तदा (for तदा) —^d)
K2 २ D2 G1.३ ४ M1-३ कालश्रेष्ठ, K4 D1.२ काल श्रेष्ठ
(D1 'ष्ट); V1 कालश्रेष्ठ, Bo २ २ २ Da कालश्रेष्ठ;
Dn D2 कालश्रेष्ठ (for काल श्रेष्ठ) M1 स काल
मप्रवर्तते

8 —^a) B Da Dn तदा (for भवेत्) —^b) M1
म वेपाम् (for सर्वेषाम्) —^c) D2 धर्मे च (for
नाधर्मे) K2 D2-२ मति (for मन)

9 Dn2 transp 9 and 10 —^a) D2 योगक्षेम
प्रवर्तत —^b) B2 Da देवतानि (for वैदिकानि). V1

योगक्षेमाः प्रवर्तन्ते प्रजानां नात्र संशयः ।
 वैदिकानि च कर्माणि भवन्त्यविगुणान्युत ॥ ९
 ऋतवश्च सुखाः सर्वे भवन्त्युत निरामयाः ।
 प्रसीदन्ति नराणां च स्वरवर्णमनांसि च ॥ १०
 व्याधयो न भवन्त्यत्र नाल्पायुर्दृश्यते नरः ।
 विधवा न भवन्त्यत्र नृशंसो नामिजायते ॥ ११
 अकृष्टपच्या पृथिवी भवन्त्योपधयस्तथा ।
 त्वक्पत्रफलमूलानि वीर्यवन्ति भवन्ति च ॥ १२
 नाधर्मो विद्यते तत्र धर्म एव तु केवलः ।

B Da Dn Ds 8 सर्वाणि (for कर्माणि) — Ks om (hapl) 9^a-10^a. — ^a) Ks 4 V1 B1 2 Dn D1 8 M2 4 [अ]पि, Ks D1 7 8 T1 G1 8 4 [अ]धि; D2 8 8 द्वि-; T2 G2 [अ]ध; M1 [अ]प, M3 [अ]व- (for [अ]वि) B1 Ds गुणान्विता (Ds 'ता); B1 'न्वित; T2 G1 'न्वित (for 'न्युत)

10 Ks om 10^a (of v l 9) Dn2 transp 9 and 10 — ^a) Dn2 कृतवश्च K4 न (for च) Ds गुणा (for सुखा). — ^b) Dn2 [अ]पि, D1 T G2-4 M2 [अ]ध, M4 च (for [उ]त) B1 सदा तदा (for निरामया) G1 प्रभवत्यनिरामया — ^c) B1 भवन्त्युत; M4 प्रसीदन्ति (for प्रसीदन्ति) — ^d) S1 स्वरवर्णा (for स्वरवर्णे). S1 K1.2 D1 8 वै, M4 [उ]त (for च)

11 ^a) Ds 8 (by corr as in text) 8 भय तत्र (for भवन्त्यत्र) — Bo 8 Gs om (hapl) 11^b — ^b) K1 नाल्पायुं — ^c) Ks Ds विवादा (for विधवा) Ds 8 भवति. — ^d) D1 8 नात्र (for नाभि) V1 B Da Dn Ds कृपणो न तु जायते.

12 ^a)=12 29 132^a. D1 अकृष्टपच्या; Ds 'पंचम (sic). — ^b) Ds भवेति S1 K1.2 Dn1 D2-5 G1 औपधयस् Ks तदा (for तथा). Ds भवत्यौपध मालिनी — V1 reads 12^a-15^d on marg. — ^d) V1 [उ]त (for च)

13 V1 reads 13 on marg. — ^a) D1 T1 G2-4 अधर्मो विद्यते नात्र — ^b) Ds धर्मा V1 Dn Ds केवलं, D1 केवला — ^c) Ks कांत; D2 7 कर्ता; Ds कार्ता, Ds कार्त्रे (for कार्ते). Ca oites कार्तयुगान् (as in text) V1 -युगान्धर्माद्, Dn2 -युगेनैतान्; Ds -युगाने तद्; Gs गुणानेतान् (for -युगा) — ^d) Ks. 8 B Da Dn D1 2 8 m. 8. 8 धर्मान्, V1 एतान्; Ds अंशान्

इति कार्तयुगानेतान्गुणान्विद्धि युधिष्ठिर ॥ १३
 दण्डनीत्या यदा राजा त्रीनंशाननुवर्तते ।
 चतुर्थमंशमुत्सृज्य तदा त्रेता प्रवर्तते ॥ १४
 अशुभस्य चतुर्थांशस्त्रीनंशाननुवर्तते ।
 कृष्टपच्यैव पृथिवी भवन्त्योपधयस्तथा ॥ १५
 अर्धं त्यक्त्वा यदा राजा नीत्यर्धमनुवर्तते ।
 ततस्तु द्वापरं नाम स कालः संप्रवर्तते ॥ १६
 अशुभस्य तदा अर्धं द्वावंशावनुवर्तते ।
 कृष्टपच्यैव पृथिवी भवत्यल्पफला तथा ॥ १७

(for गुणान्)

14 V1 reads 14 on marg — ^a) Ks 8 B (except B2) Dn2 Dn1 Ds 8 8 दण्डनीत्यां (for 'नीत्या). — ^b) Ds त्रीनंशान्, G1 शिदशान्, M1 नीत्यर्धम् (for त्रीनंशान्) — D1 M4 om (hapl) 14^c-16^b S1 reads (sec m.) 14^cd on marg. K1 reads 14^c-15^b twice Ds repeats 14^c after 15^{ab}. — ^c) V1 Ds 8 8 सत्यज्य (for उत्सृज्य) — ^d) S (M4 om) ततस् (for तदा).

15 D1 M4 om. 15 (of v l 14) Gs om. (hapl) 15-16 K1 reads 15^{ab} twice V1 reads 15 on marg — ^a) Ks अशमस्य, Ds अशुभस्य, Ca अशुभस्य (as in text) B1 तदादर्धं; M1 चतुर्थोशस्य D1 T G1.8 4 अधर्मस्य चतुर्थोशस्य (G1 'शं) — ^b) B1 द्वावशाव् (for त्रीनशान्). — After 15^{ab}, Ds repeats 14^c S1 K2 om (hapl) 15^c-16^b — ^c) B1 कृष्ण पच्यैव, B4 D1 7 T G1 8.4 M2 अकृष्टपच्या; D2 8 8 कृष्टपच्ये (Ds 'त्ये)व, M1 8 'पच्या च (for 'पच्यैव) — ^d) Ks Ds 8 8 G1 M1 औपधयस्; B1 अर्धफला Ks 8 तदा (for तथा).

16 Gs om 16 (of v l 15), S1 Ks D1 M4 om 16^{ab} (of v l 15, 14) K1 reads 16^{ab} on marg. — ^a) Bo युद्ध, D1 अर्थ (for अर्धं) Ds तथा (for यदा) — ^b) K1 4 V1 B Dn D2 8.8 8 Gs M2 नीत्यर्धम्; Ks नीत्या धर्मे; Ds नीत्यार्धम् (for नीत्य) — ^c) K1 ततस्त्रै; Ks 8 Ds ततश्च, Ds तदावद्, Ds 8 तदा च, M1.8 ततस्त्रद् (for ततस्तु) — ^d) B2 Ds कालं संपरिवर्तते

17 Da G1 om (hapl) 17^{ab} — ^a) M4 अधर्मस्य (for अशुभस्य) S1 Ks D1 M4 तदादर्धं; K1.2 यदा धर्धं; Ks V1 B2 8 D2-5 M4 तदा त्वर्धं; Ks Bo 1.4

दण्डनीतिं परित्यज्य यदा कात्स्न्येन भूमिपः ।
 प्रजाः क्लिश्नात्ययोगेन प्रविश्यति तदा कलिः ॥ १८
 कलावधर्मो भूयिष्ठं धर्मो भवति तु क्वचित् ।
 सर्वेषामेव वर्णानां स्वधर्माच्चयवते मनः ॥ १९
 शूद्रा मैक्षेण जीवन्ति ब्राह्मणाः परिचर्यया ।
 योगक्षेमस्य नाशश्च वर्तते वर्णसंकरः ॥ २०
 वैदिकानि च कर्माणि भवन्ति विगुणान्युत ।
 क्रतवो नसुखाः सर्वे भवन्त्यामयिनस्तथा ॥ २१

हसन्ति च मनुष्याणां स्वरवर्णमनांस्युत ।
 व्याधयश्च भवन्त्यत्र त्रियन्ते चागतायुषः ॥ २२
 विधवाश्च भवन्त्यत्र नृशंसा जायते प्रजा ।
 क्वचिद्वर्षति पर्जन्यः क्वचित्सस्यं प्ररोहति ॥ २३
 रसाः सर्वे क्षयं यान्ति यदा नेच्छति भूमिपः ।
 प्रजाः संरक्षितुं सम्यग्दण्डनीतिसमाहितः ॥ २४
 राजा कृतयुगस्रष्टा त्रेताया द्वापरस्य च ।
 युगस्य च चतुर्थस्य राजा भवति कारणम् ॥ २५

C 12. 2693
 B 12. 69 98
 K. 12. 69 25

Dn D0 : T G2-4 M1-3 यदा स्वर्चं, B3 यदा तूर्ध्वं (for
 तदा स्वर्चं as in D; only) —^a) D1.2 कृष्टपश्ये
 (D2 'त्ये'व; D3 5 7 स(D; स)कृष्टपच्या; D8 कृष्ण-
 पचैव, G2 M2 कृष्टपच्येव (for 'पच्यैव) —^d) B1 T1
 M1.2 भवति; B4 damaged, G1 फलति K2 8 V1
 Bo 2 2.5 Da Dn1 D3 [स]र्धफला, B1 [स]ोपधयस, B4
 damaged, Dn2 [स]र्धफला (for [स]ल्प) K2.5 V1
 B2 Da Dn D1.6-8 S (except T2) तदा (for तथा)

18 ^a) Da D2 2.5 समुत्सृज्य (for परित्यज्य)
 —^b) G2 तदा (for यदा) D1 G2 M2.4 भूपति
 (for भूमिप) —^c) D1 G2 M2 प्रजा Da क्लिप्त्यति,
 D4 कृष्णा तु, G1 क्लिप्नाति (for क्लिप्नाति) K4 G1
 योगेन, K5 [स]धर्मेण, Ca [स]योगेन (as in text)
 V1 प्रजां निगूहियाद्योगेन (hypermetric), D8 प्रजा
 क्षापयो योगेन (sic) —^d) K2 4 प्रविशति (K4 'शं'ति,
 K3 B1-3 Da Dn D2-4 T G M2 4 प्रवर्तते, V1 Bo
 प्रवर्तति, D1 प्रवेशस्तु, D8 प्रवर्तते, M1 8 वर्ततेय
 (for प्रविश्यति). T2 यदा (for तदा) D1 कले
 K5 तत्र च वर्तते कलि

19 ^a) K2 5 Bo 1 4 5 D2.2 5 7 8 T G भूयिष्ठो,
 V1 भूयिष्ठे (for 'ष्ट) —^b) K2 5 V1 B1-3 5 D T
 G न (D4 तु) क्वचित्, B4 कुत्रचित् (for तु क्वचित्)
 —^d) K1 स्वधर्मात्, K4 'मात्, D1 स्वधर्म (for
 'मात्) D1 पश्यते, M1.8 चलते (for चयवते)

20 ^a) K1 D2 4 6 मैक्षेण, K5 मक्ष्येन B3 वर्तते,
 Da वर्तति (for जीवन्ति) —^b) D8 परिचर्यया
 (for 'चर्यया) —^c) Da D4 योगक्षेमश्च (for 'क्षेम
 स्य) D1 T G2-4 M नाशश्च (for नाशश्च) G1
 योगक्षेमच्यवाताश्च (sic) —^d) B1 जायते, D1 वर्णते
 (for वर्तते) Bo धर्मसंकर (for वर्ण) D1 T1
 G2 4 वर्तते वर्णसंकरा; T2 वर्णसंकर इत्यते

21 ^b) T2 G1 न भवति गुणान्युत, M2 सर्वत्वगुण-

वत्युत —^c) T2 G1 न सुखायते (for नसुखा सर्वे)
 —^d) B1 मायिनस, Ca क्षामयिनस (as in text)
 K2 तदा, K4 D1 सदा (for तथा) T2 G1 फल
 त्यफलिनस्तथा

22 ^a) K4 कृशति; B1 क्रमति, G1 ह्रस्वति (for
 इमन्ति) Ś1 K1.4 D1 हि (for च) —^b) T2 G1
 -सत्त्व- (for -वर्ण) K2.5 D2-5 T2 G1 -मनासि च
 (for -मनांस्युत) —Bo om. (hapl) 22^d-23^a
 —^d) K1 D1 वागतायुष, K2 5 5 V1 B1 2.5 Da
 Dn D2 5 5 M2 च गता, K4 चामिता; D1 च
 पिता, D1 T2 G2-4 चाशता, D8 आगता, T1
 M1 8 4 वाशता, G1 च शता (for चागता)

23 Bo om 23^a (cf v.1 22) —^a) T2 विवि
 धाश (for विधवाश) —V1 reads 23^b-25^d on
 marg —^b) D2 5 5 भवते, D8 जीयते (for जायते)
 K2 D1 6-8 S (except T1 G1 M2) प्रजा —^c)
 B1 पर्यन्त

24 V1 reads 24 on marg —^a) K4 रसा, D1
 रस Ś1 K1.2 4 D1 लयं (for क्षय) D4 याति
 —^b) Ś1 K1.4 चेच्छति; B1 नेच्छति B1 भूमिपा,
 M1 भूपति T2 G1 न सरक्षति भूमिप —^c) K1
 M1 सरक्षित; D1 T1 G2 4 'क्षित', D8 स रक्षितु
 —^d) K5 B1 दण्डनीति, D1 T1 G M1 8 'नीत्या, T2
 'नीत्या (for 'नीति) K4 समाहिता, D1 8 सम-
 न्वित (for -समाहित)

25 =5 130 16 V1 reads 25 on marg —^a)
 K4 -युगश्रेष्टा, D2 (marg as in text) 5 'श्रेष्ट, D4
 -युगश्रेष्ट, D6 7 G1 (before corr as in text) -युगे
 स्रष्टा; D8 -युगं श्रद्धा (for युगश्रेष्टा) —^b) K1 D2
 G1 2 M1 8 त्रेतायां (for 'या) Da त्रेता द्वापर एव
 च —^c) D2 8 तु (for च)

कृतस्य करणाद्राजा स्वर्गमत्यन्तमश्नुते ।
 त्रेतायाः करणाद्राजा स्वर्गं नात्यन्तमश्नुते ॥ २६
 प्रवर्तनाद्वापरस्य यथाभागमुपाश्नुते ।
 कलेः प्रवर्तनाद्राजा पापमत्यन्तमश्नुते ॥ २७
 ततो वसति दुष्कर्मा नरके शाश्वतीः समाः ।
 प्रजानां कल्मसे मयोऽकीर्तिं पापं च विन्दति ॥ २८
 दण्डनीतिं पुरस्कृत्य विज्ञानन्क्षत्रियः सदा ।

अनवाप्तं च लिप्सेत लब्धं च परिपालयेत् ॥ २९
 लोकस्य सीमन्तकरी मर्यादा लोकभावनी ।
 सम्यङ्गीता दण्डनीतिर्यथा माता यथा पिता ॥ ३०
 यस्यां भवन्ति भूतानि तद्विद्धि भरतर्षभ ।
 एष एव परो धर्मो यद्राजा दण्डनीतिमान् ॥ ३१
 तस्मात्कौरव्य धर्मेण प्रजाः पालय नीतिमान् ।
 एवंवृत्तः प्रजा रक्षन्स्वर्गं जेतासि दुर्जयम् ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

26 = (var) 5 130 17^{abc} — ^a) K₆ G₁ 2
 M₁ 3 कारणाद् (for कर*). — ^b) Ś₁ सुरम् (for
 स्वर्गम्) Bo 4 अक्षयम्, D₆ अभयम् (for अत्यन्तम्)
 — K₈ Da₁ D₁ om (hapl) 26^{cd} Da₂ D₈ om
 (hapl) 26^e-27^d Ś₁ reads 26^{cd} on marg. — ^e)
 Dn₂ D₁ 6 G₁ 2 M₁ 3 कारणाद् (for कर*). — ^d)
 Ś₁ K₁ D₁ अत्यन्तम्, Dn₁ नानत्यम् (for नात्यन्तम्).

27 27^{ab} = 5 130 17^{ef} K₁ (hapl) Da₂ D₈ om
 27 (for Da₂ D₈, of v 1 26) B₂ om. (hapl)
 27^{ab} V₁ reads 27 on marg — ^b) B₁ समश्नुते.
 — ^e) K₄ कलि, D₁ G₁ काले, D₂ काले V₁
 आवर्तनाद् (for प्रवर्त*)

28 28^{ab} = 5 130 18^{ab} — ^a) Bo T₂ भवति
 (for वसति) D₈ दुष्टाःमा, T₂ दुष्कीर्ति (for
 दुष्कर्मा) — ^b) K₈ D₄ नरकाव् (for नरके). K₄ D₁
 शाश्वती. K₄ समा — ^e) K₈ D₄ कल्मसे — ^d)
 K₁ [s] कीर्ति. M₄ पापां D₆ om from न्दति up to
 मर्या (in 30^b). — After 28, T₂ ins.

170* दण्डनीतिं पुरस्कृत्य यदा राजा प्रशास्ति ।
 — D₁ T₁ G M₂ ins. after 28. T₂ after 170*.

171* योगक्षेमा प्रवर्तन्ते प्रजाना नात्र संशय ।

29 D₆ om. 29 (of. v. 1 28) — ^a) Dn₁ D₆ 8
 दण्डनीति. — ^b) Ś₁ विज्ञानम्, K₁ विज्ञानं, Dn₂
 विज्ञानं; D₄ विज्ञान; D₈ निर्भय. (for विज्ञानम्).
 — After 29^{ab}, D₄ ins.

172* परिपालया प्रजा सम्यगिदं प्रेत्य च कामदा ।
 — ^e) K₄ D₁ अनावाप्तं K₁ D₂ लिप्सेत, D₁ लिप्सते,
 D₄ लिप्स्यत — ^d) D₈ लब्धे (for लब्धं)
 — For 29^{bc}, D₁ 8 subst.

173* क्षत्रियेण विज्ञानता ।
 लिप्सितव्यमलट्ठं च लब्धं रक्ष्यं च भारत ।

[(L 1) G₁ क्षत्रियेण जानता — (L 2) D₁ G₁ 8
 अलट्ठं (for अलट्ठ) G₁ M₁ 8 लक्ष्य (for रक्ष्य)]

30 D₆ om up to मर्या (of v. 1 28). G₂ om
 30^a-31^b — ^a) Ś₁ K₁-3 D₁ 4.8 Ca सीमात्, D₆
 सीमति (for सीमन्तकरी) — ^b) K₆ V₁ B₁-3 Dn
 D₁ 8 5.6 -भाविनी, D₁ पावनी, T₂ G₁ -आमिनी (for
 -भावनी) — ^e) D₈ भीता (for नीता). — ^d) Dn
 तथा (for the second यथा). K₄ पित

31 G₂ om 31^{ab} (of v 1 30) — ^a) V₁ B₁
 यस्या. Da D₁ 8 भवति (for भवन्ति). — ^b) D₈ तां
 (for तद्) K₈ 5 V₁ Bo. 1.8 5 Da Dn D₂-6 मनुज
 र्षभ; B₄ मनुजाधिप (for भरतर्षभ). — ^d) V₁ (m
 as in text) नीतिर्ददवान्. B₁ -नीतिवत्; B₄ (m as
 in text) नीतिवान्

32 K₂ B₁ G₁ om. (hapl) 32^{ab} Ś₁ V₁ read
 32^{ab} on marg — ^a) B₂ कौरव D₁ T G₂-4 तस्मा
 धर्मेण कौरव्य — ^e) G₂ वृत्ति (for -वृत्तः). — ^d)
 K₄ स्वर्ग-; D₈ स्वर्गा (for स्वर्ग) K₆ गता, D₁
 जेता (for जेता) T₂ G₁ सुदुर्जय; G₂ [अ] सि दुर्जय
 (for [अ] सि दुर्जयम्).

७१

युधिष्ठिर उवाच ।

केन वृत्तेन वृत्तज्ञ वर्तमानो महीपतिः ।

सुखेनार्थान्सुखोदकानिह च प्रेत्य चाभ्युयात् ॥ १

भीष्म उवाच ।

इयं गुणानां पद्त्रिंशत्पद्त्रिंशद्गुणसंयुता ।

यान्गुणांस्तु गुणोपेतः कुर्वन्गुणमवाभ्युयात् ॥ २

चरेद्धर्मानकटुको मुखेत्लेहं न नास्तिकः ।

अनृशंसश्चरेदर्थं चरेत्क्लाममनुद्धतः ॥ ३

प्रियं ब्रूयादकृपणः शूरः स्यादविकल्थनः ।

दाता नापात्रवर्षी स्यात्प्रगल्भः स्यादनिष्टुरः ॥ ४

संदधीत न चानार्यैर्विगृह्णीयान्न बन्धुभिः ।

नानासैः कारयेचारं कुर्यात्कार्यमपीडया ॥ ५

अर्थान्ब्रूयान्न चासत्सु गुणान्ब्रूयान्न चात्मनः ।

आदद्यान्न च साधुभ्यो नासत्पुरुषमाश्रयेत् ॥ ६

नापरीक्ष्य नयेदण्डं न च मन्त्रं प्रकाशयेत् ।

विसृजेन्न च लुब्धेभ्यो विश्वसेन्नापकारिणु ॥ ७

C 12 2707
B 12 70 7
K 12. 70 7

Colophon — Sub-partan Ś1 K V1 B Da Dn
D1-3 1-1 T G1.2 4 M राजधर्म — Adhy name D1
कृतयुगादिकथन, D1 T1 G2 4 इदानीतिप्रदासा, M1 3
कालकारणकथन, M2 युगकारणत्वकथन — Adhy no
(figures, words or both) K5 D1 S 71, B1-3
Da2 Dn 69, B1 D2 3 68

71

1 D3 om the ref —^a) Ś1 V1 वृत्तिज्ञ, D1
M2 वृत्त(D1 'त्ते)ज्ञा —^b) D3 M3 वर्तमाना —^c)
M सुखानार्थान् K4 सुखोदकान् —^d) K4 चाप्रेत्य
D1 T G M1 3 चाभ्युते (for चाभ्युयात्) M3 4 इह प्रेत्य
ममश्रुते

2 D3 om the ref —^a) V1 B D (except D1
4 1 3) अय (for इय) V1 B2 4 Da1 पद्त्रिंशत्, B1
गुणवान्, D1 T1 G Cv पद्त्रिंशदी —^b) B1 यस् (for
पद्-) Da विंशद्- (for त्रिंशद्) K2-4 V1 B Da
Dn D2-5 3 सयुत (D3 'त) (for सयुता) D1 S
पद्त्रिंशति (T1 G1 'ष) गुणान्विता —^c) B1 सा[पा]
द्गुण्यस (for यान्गुणांस) K3 3 M2 च, D1 तान्,
G1 स (for तु) D3 3 M1 3 4 गुणोपेतान् (D3 'तार)
—^d) B1 lacuna, M1.2 4 सुखम् (for गुणम्)

3 ^a) D3 (also as in text) वरेद् (for चरेद्) D1
T G धर्म D1 T1 G2-4 नर कोप, D3 G1 M1 3 न
कटुको, Ca अकटुको (as in text) —^b) D1 मुचत्,
D2 2.5 युजन् (D2 'त्) (for मुखेत्) D3 lacuna,
0K1 स्नेहा, D1 G2 3 कोप (for स्नेह) K5 च; D3
lacuna (for न) K2 3 B. Dn1 चास्तिक; K5 D3
नास्तिके, Ca नास्तिक (as in text) —^c) D1 T G

ननृशंसश्च, D3 आनृशंस्य T2 M2 धर्म (for अर्थ)
—^a) M4 चरत् Da अतद्वित, G1 अनुद्धता, Ca
'द्वत (as in text)

4 = Hitopadesa III. 100 —^a) D1 T1 G2-4
नकृपण, M1.3 अकृपण; Ca 'पण (as in text)
—^b) D2 अधिकथन, D1 T1 G2-4 नविं; G1 अवि-
कर्तन, Ca 'त्यन (as in text) —^c) Ś1 K1 4 D1
च पात्रवर्षी (for नापात्र) D2 दाताना पात्रवर्षी स्यात्

5 ^a) K1 D1.2 वा (for च) —^b) K4 D1 निगृ
हीयान्, Ca विगृ (as in text) D3 न वपुक्, D1
S च शत्रुभि (for न बन्धुभि) —^c) K5 V1 Bo 2-4
Da Dn D2 3 3 3 नामक्त, B1.5 नायुक्त (for नानासै)
K1 4 D1 कारयेद्, K2 3 V1 B Da Dn D2-1 S चार
येच्, D3 चावरेच् (for कारयेच्) —^d) B1 3 D3
अपीडयन्, D1 S न (M1 3 अ) लीलया (for अपीडया)
— After 5, the sequence in D1 S is 11^{ab}, 10^{cd},
10^{ab}, 11^{cd}

6 ^a) K1 अर्थ, K2 3 V1 B Da Dn D2 3 3 3
Ca अर्थ, M4 अस्मान् B1 चारेणु (for चासत्सु) D1
गुधात्मान (for न चां) D3 अर्थानर्थान्ब्रूयाद्वाचासगुणान्ब्रू-
* 3 चात्मन (sic) —^c) Ś1 K4 D1 M2 आदध्यान्,
Da आदित्यान्, D3 आदधीन् S (except G2) transp
न and च —^d) M4 आश्रये

7 Ś1 D1 om (hapl) 7^{ab}, K1 reads it on marg
—^a) B1 D3 G1 नापरीक्षन् (B1 'रीक्ष्य), D3 'रीक्षाश्
B1 न चेद्, D3 चरेद् (for नयेद्) —^b) M1.3
नव (for न च) —^c) D1 लुब्धेभ्यो —^d) K5
नार्यकारिणु (for नाप)

8 ^a) = (var) 5 38 10^a K3 G1 M4 अनीप्युर्,
D2 3 3 अ (D3 आ) नार्ये, D1 T1 G3 4 अनीप्यो (for

अनीर्षुर्गुप्तदारः स्याच्चोक्षः स्यादघृणी नृपः ।
स्त्रियं सेवेत नात्यर्थं मृष्टं भुञ्जीत नाहितम् ॥ ८
अस्तब्धः पूजयेन्मान्यान्गुरुन्सेवेदमायया ।
अर्चेद्देवान्दम्भेन श्रियमिच्छेदकृत्सिताम् ॥ ९
सेवेत प्रणयं हित्वा दक्षः स्यान्न त्वकालवित् ।
सान्त्वयेन्न च भोगार्थमनुगृह्णन्न चाक्षिपेत् ॥ १०
ग्रहरेन्न त्वविज्ञाय हत्वा शत्रून् शेषयेत् ।
क्रोधं कुर्यान्न चाकसान्मृदुः स्यान्नापकारिषु ॥ ११
एवं चरस्व राज्यस्थो यदि श्रेय इहेच्छसि ।

अतोऽन्यथा नरपतिर्भयमृच्छत्यनुत्तमम् ॥ १२
इति सर्वान्गुणानेतान्यथोक्तान्योऽनुवर्तते ।
अनुभूयेह भद्राणि प्रेत्य स्वर्गे महीयते ॥ १३
वैशंपायन उवाच ।
इदं वचः शांतनवस्य शुश्रुवा-
न्युधिष्ठिरः पाण्डवमुख्यसंवृतः ।
तदा ववन्दे च पितामहं नृपो
यथोक्तमेतच्च चकार बुद्धिमान् ॥ १४

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

अनीर्षुर्) D₁ गुप्तचार' — ^b) Ś₁ K₁ 4 D₁. 8. 5 दक्षः;
K₈ B₂ 4 D₈ M₁. 8 4 चौक्षः; D₁ G₂ चोमः; D₇ T₁
G₈. 4 नोम (for चोक्ष) Ś₁ M₁ 8 च घृणी; D₁ च
गुणी, D₁ G₂ M₄ न(D₁ ना)घृणी; D₈ अघृणी, T₂
नघृणिर (for अघृणी) K₁ नृप, M₂ नर B₁ अघृणी
च सदा नृप' — ^c) K₈ 5 V₁ B (except B₂) D₂ D₂
D₂-0 S स्त्रिय, D₈ स्त्रीपु K₂ नात्यत (for नात्यर्थं)
D₇ स्त्री सेवेत न चाल्यर्थं — ^d) K₁ मिष्ट (for मृष्ट)
M₁ भुञ्जत K₄ वाहित (for नाहितम्). — After 8,
D₂ reads 12

9 ^a) D₈ अस्तव', D₈ अस्तव', T₂ G₁ अंतस्थ' (for
अस्तव') D₂ पूजयन् B₁ नान्यान् — ^b) B₁ D₂
D₈ गुरु G₈ सगुरुन्सेवेदमायया. — ^c) K₁-3 5 V₁ B
D (except D₁ 8) G₄ M₁ 8 अदमेन, T₁ G₈ M₂ 4
न(T₁ G₈ अ)दंभेन, G₂ अमीतेन (for नदंभेन)
— ^d) D₂ 8 5 अगुत्सि(D₂ 'गुत्सि)ता, D₄ 8 G₂ M₂
अकृत्सितात् (D₈ 'तान्, M₂ 'तः)

10 For the sequence in D₇ S, of. v 1 5 — ^b)
G₁ 8 त्वकालवित् D₈ दक्षस्यंत *कालवित् (810) — K₈
om 10^a — ^c) K₂ D₈ भोगार्थं, K₈ V₁ B₂-4 D₂
D₂ 8 5 0 T₂ G₁ M भोगाय (M₂ 'यान्), B₀ 5 D₂
D₄ भोगाय, D₇ T₁ G₂-3 शत्रूश्च (for भोगार्थम्)
B₁ शास्त्रयज्ञ च मुखेच्च — ^d) Ś₁ K₁ D₂ 4 अनु(K₁
'न्व)गृह्णन्न, D₇ T G गृह्णीयान्नैव, M [अ]नु(M₂ न)
गृह्णीयान्न (for अनुगृह्णन्न) V₁ B (except B₃) D₂
D₂ क्षिपेत्, D₂ 8 5 द्वियेत् (for [आ]क्षिपेत्)

11 K₈ om 11^{ab} For the sequence in D₇ S, of
v 1 5 — ^a) K₈ प्रहरन्न; D₈ प्रहरेत K₈ D₂ T₂
त्ववज्ञाय. — ^b) D₁ कृत्वा (for हत्वा) K₁ भापयेत्,
K₂ V₁ B (except B₁ 2) D₂ D₂ 8 5 0 शोचयेत्
(for शेष') D₈ हत्वा शत्रुमक्षेपयेत्. — K₈ om 11^{cd}
— ^c) D₇ T₁ G₂-4 च न (by transp), M₄ न वा
— ^d) D₁ (also as in text) M₄ मृत्सु (for मृदु')
D₂ om. न K₁. 5 D₄ 7 8 8 नापराधिपु

12 D₂ reads 12 after 8 — ^a) K₄ एव च सुरा-
जस्थो — ^b) M₂ कुतो (for अतो) — ^c) Ś₁ आच्छं
ति; K₁ 2 4 V₁ B₅ D₂ D₂ D₁ 0 अच्छंति; B₀ 8 4
D₂ 8 5 अभ्येति, D₇ T₁ G₈ M₁ 8 हृच्छति, G₂ गच्छति
(for अच्छति) D₈ भयमत्यंतमश्नुते

13 ^a) K₈ D₀ सर्वं, D₂ सर्वा (for सर्वान्) D₈
गुणोपेतान् (for गुणाने') — ^b) B₁ partly damaged
K₈ 5 D₂ 8 M₂ 4 om यो K₁ D₄ [s]नुवर्त्य वै (for
'वर्तते) — ^c) D₂ अनुभूय ह (for 'येह) — ^d)
D₈ M₁ महीपते; G₂ 'यते (as in text)

14 K₂ 4 D₁ om 14 with the ref D₈ om the
ref — ^a) D₄ शास्त्रवनस्य, D₈ शीतनवस्य. M₁-8
शुश्रुवा; G₂ शुश्रुवान् (as in text) — ^b) D₂ पाण्डव,
D₇ T G₁ 8 4 M₁ 8 पार्थिव (for पाण्डव) B₁ सयुत
(for सवृत) — ^c) T₂ G₂ तदा (for तदा) D₈
om. च D₂ पितामहो नृप (for 'हं नृपो) — ^d)
B₀ 8 4 D₂ 8 5 एवेह; D₇ T₁ G₁. 8 4 M एवं च (for
एतच्च) M₄ चचार.

७२

युधिष्ठिर उवाच ।

कथं राजा प्रजा रक्षन्नाधिवन्द्येन युज्यते ।
धर्मे च नापराध्नोति तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १
भीष्म उवाच ।

समासेनैव ते तात धर्मान्वक्ष्यामि निश्चितान् ।
विस्तरेण हि धर्माणां न जात्वन्तमवाप्नुयात् ॥ २
धर्मनिष्ठाञ्छ्रुतवतो वेदव्रतसमाहितान् ।

अर्चितान्वासयेथास्त्वं गृहे गुणवतो द्विजान् ॥ ३
प्रत्युत्थायोपसंगृह्य चरणावभिवाद्य च ।
अथ सर्वाणि कुर्वीथाः कार्याणि सपुरोहितः ॥ ४
धर्मकार्याणि निर्वर्त्य मङ्गलानि प्रयुज्य च ।
ब्राह्मणान्वाचयेथास्त्वमर्थसिद्धिजयाग्निषः ॥ ५
आर्जवेन च संपन्नो धृत्या बुद्ध्या च भारत ।
अर्थार्थं परिगृहीयात्कामक्रोधौ च वर्जयेत् ॥ ६

C 12. 2720
B 12 71 6
K 12 71 6

Colophon — *Sub-parvan* Ś1 K V1 B Da Dn
D1-2 2-7 T G1. 2 4 M राजधर्म — *Adhy name* D1
पद्त्रिंशद्वाजगुणा, D1 T1 G1. 2 4 पद्त्रिंशद्दृगणकयन, M1 3
राजवृत्त, M2 अनेकगुणकयन — *Adhy no* (figures,
words or both) Ks 71 (as in text), B1 2 4
D2 2 69, Dn 70, D1 S 72 — *Śloka no* Dn1
D2 14, Dn2 15

72

A few stanzas from this adhy are quoted
in parts in the Old-Javanese Version at the end
of the Bhīṣmaparvan See Introduction to the
Bhīṣmaparvan, pp LXXXVIII-LXXXIX In the
Crit App of this adhy, the citations listed in
the Bhīṣmaparvan (App II, pp 752-753) are
quoted under O J

1 D2 om the ref — ^{a1}) B2 एव (for कथं)
V1 प्रजा Ks नाधिपत्येन; B1 पत्नेन, D1 T1 G2 2
नादिवधेन, D2 नो स्वयधेन, T2 G1. 4 M ना(T2 अ)
तु (for नाधि) O-J कथं राजा वर्तमानो न तु यन्धेन
युज्यते — ^c) V1 B2 धर्मे च, B0 D2 2 धर्मे न (D2
'ण) (for धर्मे च) Ks V1 B1 2 Da Dn2 D0 नाप
राधेत (for 'ध्नोति) T2 G1 M गच्छेदधर्मस्य चानृष्य
— ^d) K1 त मे, B1 ततो (for तन्मे)

2 D2 om. the ref — ^a) D2 [ह]व (for [ए]व)
V1 B Da Dn D2 2 5 6 राजन् (for तात) — ^b)
D2 तस्माद् (for धर्मान्) K2 ते द्विवाद्; Ks 5 V1
B D (except D1 1) M2 द्वाशतान् (D2 'तात्) (for
निश्चि) — ^c) K2 V1 B1. 2 5 Da Dn [ए]व; B0
2 4 D2 2 5 च; D0 [ह]व, G1 M1 2 [ह]ह (for हि)

3 ^a) K1 धर्मनिष्ठा, Da1 D2 धर्मानिष्ठान्, D0
M2 धर्मनित्यान्, G1 धर्मनिष्ठात् O-J राजधर्मश्रुतिवत्
— ^b) K1. 4 Da Dn D2 2 5 6 देवव्रत, D2 वेदव्रत,
D1 T G1 2 4 वेत् (T2 G देव)वृत्त, D2 वेदशास्त्र;
G2 वेदवित्त (for 'व्रत) D1 -ममाहित O J शील-
व्रतसमन्वित — ^c) K4 V1 B Da Dn D2 2 5 6
अर्चयित्वा यतेयास्त्व (B0 ययेष्टस्व; B1 यतीस्त्वं हि,
Dn D2. 2. 5 6 यजेयास्त्व), D1 अर्चिताद्या स ययास्त्व
(sic), D2 अर्चितां स्थापयेयास्त्व, O-J अर्चित[ता]न्वय-
तेत स्व (sic) — ^d) K1 (marg) प्रहे O-J येन य
स्यु पुरोहित (sic)

4 ^a) K1 प्रत्युक्ताय — ^c) Ś1 D1 कुर्वीथा — ^d)
D1. 6 सु- (for स-)

5 ^a) K1 धर्मकार्याणि D1 निर्वर्त्य — ^b) Da G1
मगत्या (G1 'जा)नि, Ca मङ्गलानि (as in text) B2
प्रगृह्य (for प्रयुज्य) — ^c) T2 G1 वाचयेत्स्वार्थम् (for
येयास्त्वम्) — ^d) D2 1 T G1. 2 4 M1 2 अर्थसिद्धि;
D1 6 'सिद्धिर्; D2 'वृद्धि- K4 अर्थसिद्धिमशेषत

6 ^a) G2 [ए]व (for च) D2 संयुक्तो (for
संपन्नो) — ^b) Ks D1 transp घृत्वा and बुद्ध्या
V1 B2 4 Da D2 2 (m as in text) 5 धृत्या (for
घृत्वा) — ^c) K1 2 5 V1 B Da Dn D1-2 5 6 य(D1
अ)यार्थ, Ks अर्थार्थ, D1 S धर्मायौ; O J धर्मायौ
(for अर्थार्थ) Ks V1 B Da Dn D2 2 5-7 T2 G1
M1 2 प्रतिगृहीयात् (M1 2 'या), O J परिपृच्छयन्
— D0 om (hapl) 6^d — ^d) B1 नियम्य च, D1 S
(except T2 M2 4) विवर्जयेत्; D2 च वर्जयन् O-J
रागद्वेषौ विहाय च

7 ^a) B1 काम क्रोध, O J कामदोषौ (V1 'द्वेषौ).
— ^b) D2 2 तु (for [अ]तु) O-J यो मा राजा प्रन

C 12 2721
B 12.71 7
K 12.71 7

कामक्रोधौ पुरस्कृत्य योऽर्थं राजानुतिष्ठति ।
न स धर्मं न चाप्यर्थं परिगृह्णाति बालिशः ॥ ७
मा स्म लुब्धांश्च मूर्खांश्च कामे चार्थेषु यूयुजः ।
अलुब्धान्वुद्धिसंपन्नान्सर्वकर्मसु योजयेत् ॥ ८
मूर्खो ह्यधिकृतोऽर्थेषु कार्याणामविशारदः ।
प्रजाः क्लिश्नात्ययोगेन कामद्वेषसमन्वितः ॥ ९
बलिषष्ठेन शुल्केन दण्डेनाथापराधिनाम् ।

श्यति — °) Ks G2 M4 OJ च (for स) V1
धर्मान् Da1 तथाप्यर्थं, Ds laouna, M4 न चात्यर्थं,
O-J न चास्मान् — °) K1-8 V1 B D (except D1
4 8) T G प्रतिगृह्णाति M2 4 भूमिप, Ca बालिश
(as in text) O-J शक्नोति परिरक्षितु B4 repeats
7-9 after 12

8 For the repetition of 8 in B4, cf. v 1 7 K1
D4 transp 8 and 9 — °) D1 मांस (for मा स्म)
D8 लुब्ध (for लुब्धांश्च) K8 D1 मूर्खांश्च, B2 मूर्धांश्च
(for मूर्खांश्च) T1 G1 मा स्म मूर्खांश्च लुब्धांश्च, O-J
तस्मान्मूढश्च लुब्धश्च — °) K1 8 D4 कामा (K1 मा क)
दर्थेषु यूयुज, K8 V1 Bo 2-5 Da Dn D2 8 5 6 कामा
र्थेषु (Dn D8 र्थे च) प्रयूयुज (K8 युज्यते, V1 युयुज,
D2 8 5 युजत); B1 कामांथांश्च प्रपूजयेत्; D1 कामा
द्यार्थेषु योजये, D7 8 कामादर्थेषु योजयेत्; D8 कामादर्थे
सुपूजयन्, O-J न कर्तव्यं कदाचन. — °) D8 वृद्धि-
(for बुद्धि-). K8 5 O-J अलुब्धं बुद्धिसपन्न — °) D8
चर्मासु, O-J कार्येषु (for कर्मसु) K4 V1 Bo D1
योजये; O-J योजयेत् (as in text)

9 For the repetition of 8 in B4, cf. v 1 7 K1
D4 transp 8 and 9 — °) D2 मूर्खा; D2 मूर्खो.
K2 4 D1 यदि (for ह्यधि) K4 D1 8 कृतार्थेषु (for
कृतो) — °) V1 Da प्रजां K4 क्लिश्नातु; D8 G1
क्लिश्नाति K1 योगेन (for [अ]यो), — °) V1 B D
(except D1 4 7 8) कामक्रोध; M1 द्वेष.

10 °) S1 K2 4 बलिषष्ठेन, V1 बलि षष्ठेन, B1
बलि षष्ठेन; D1 बलिषष्ठेन (sio), Ca बलिषष्ठेन (for
बलिषष्ठेन). K1 D1 G1 शुल्केन, K5 B8 Dn D6 8 Ca
शुल्केन, B2 D3 4 शुल्केन (for शुल्केन) — °) D8 5
[अ]पि (for [अ]थ). S1 K4 दण्डेनाथापराधिना (K4
ना), Bo 8-5 D2 8 m नार्था (B4 र्थो)पहारिणा (Bo 8
ण), B2 न चावरोधिनां, D8 नान्यपराधित. Ca
otes दण्डेन (as in text) and अविरोधिना — °)
K2 8 B Dn D2 8 5 6 शास्त्रानीतेन; Ca शास्त्रदष्टेन

शास्त्रनीतेन लिप्सेथा वेतनेन धनागमम् ॥ १०
दापयित्वा करं धर्म्यं राष्ट्रं नित्यं यथाविधि ।
अशेषान्कल्पयेद्राजा योगक्षेमानतन्द्रितः ॥ ११
गोपायितारं दातारं धर्मनित्यमतन्द्रितम् ।
अकामद्वेषसंयुक्तमनुरज्यन्ति मानवाः ॥ १२
मा स्माधर्मेण लाभेन लिप्सेथास्त्वं धनागमम् ।
धर्मार्थावधुवौ तस्य योऽपशास्त्रपरो भवेत् ॥ १३

Da लिप्सेथा, D7 m तेनैव, G1 लिप्सेय, Ca लिप्सी
था (sio) C7 शास्त्रनीतेन लिप्सेथा — °) D1 वेतनेन
M2 धनागमम्. — After 10, T2 G1 read 13^{ed},
repeating it in its proper place

11 °) D7 T G वशान्धर्म्यान् (for कर धर्म्यं) D8
दापापिदात्मन धर्मं (corrupt) — °) V1 दद-; B1
शास्त्र; Da D4 राष्ट्र-, D7 T G M1 8 राष्ट्रान्; M4
राष्ट्रे K1 4 V1 B Da Dn D2 8 5 6 नी (Dn2 नि)त्या
(for नित्य) D8 मन्यते धर्मकोविदा — °) K2 Dn
D8 तथैत, K8 5 V1 Bo 8 Da D7 8 S अथैपां (T2
G1 तान्); B1 8 4 अ (B1 य)थैत; B2 यथैपां; D2
8 5 अथैनं, D4 एतेपां (अशेषान्) — °) K2 8 5 V1
B Da Dn1 D2-8 S योगक्षेमम् D1 योग क्षेमान्
K8 4 अतन्द्रित Dn2 कामक्रोधविवर्जित.

12 °) D1 गोपायितार D8 गोपितारं दधातारं;
O-J गोप हित हि राजान — °) D8 धर्मे नित्य; O-J
धर्मनित्यं (as in text) K5 B1 D8 अतन्द्रित, Dn2
अतीन्द्रिय, O-J अतन्द्रित (as in text). — °) M2
द्वेष (for द्वेष) O-J as in text — °) K8
अनुरक्षति, K4 D1 G1 रज्यन्त, D7 रंजति OJ उप
रज्यति मानवा — After 12, B1 repeats 7-9

13 °) D7 T G M1 8 तस्माद् (for मा स्म) K2
T1 G2-4 M1 8 [अ]धर्म्येण; B1 4 D1 8 7 T2 G1 धर्मेण
(for [अ]ध) K1 8-5 V1 Bo-8 5 Dn D2-8 8
लोभेन, B4 लुब्धेन (for लाभेन) Da मा स्मालोभेना
धर्मेण, M2 4 मा धर्म्येण च ला (M3 लो)भेन — °) D1
लिप्सेर्वा, G1 लिप्सेथास् B1 धनागतं T2 G1 read
13^{ed} for the first time after 10 — °) D7 T1
G2-4 च धुवौ (for अधुवौ). — °) K (except K4)
V1 Bo. 2-5 Da Dn D2-6 न शास्त्रपरो (D4 धनो)
(for स्पशास्त्र). B1 न शास्त्रमधिगच्छति; D7 8
योपि (G1 M 'प-) शास्त्रधनो भवेत् (M1 8 नृप); D8
corrupt.

अपशास्त्रपरो राजा संचयान्नाधिगच्छति ।
अस्थाने चास्य क्षादित्तं सर्वमेव विनश्यति ॥ १४
अर्धमूलोऽपहिंसा च कुरुते स्वयमात्मनः ।
करैरशास्त्रदृष्टैर्हि मोहात्संपीडयन्प्रजाः ॥ १५
ऊधश्छिन्द्याद्वि यो घेन्वाः क्षीरार्थी न लभेत्पयः ।
एवं राष्ट्रमयोगेन पीडितं न विवर्धते ॥ १६
यो हि दोग्ध्रीमुपास्ते तु म नित्यं लभते पयः ।
एवं राष्ट्रमुपायेन भुञ्जानो लभते फलम् ॥ १७

अथ राष्ट्रमुपायेन भुज्यमानं सुरक्षितम् ।
जनयत्यतुलां नित्यं कोशवृद्धिं युधिष्ठिर ॥ १८
दोग्धिं घान्त्यं हिरण्यं च प्रजा राज्ञि सुरक्षिता ।
नित्यं स्वभ्यः परेभ्यश्च वृत्ता माता यथा पयः ॥ १९
मालाकारोपमो राजन्भव माङ्गारिकोपमः ।
तथा युक्तश्चिरं राष्ट्रं भोक्तुं शक्यसि पालयन् ॥ २०
परचक्रामियानेन यदि ते स्याद्वनक्षयः ।
अथ सास्रैव लिप्सेथा धनमन्नाहणेषु यत् ॥ २१

C 12. 2735
P 12. 71 21
K. M. 71 21

14 Dn: transp 14 and 15 —^a) K1 D2 १ १ १ १
अथ, K5 V1 B अथ, Da Dn अथ (for अथ)
K3 १ D1 S शास्त्रधनो; D4 १ 'घरो (for 'परो)
—^b) K1 सचयान्, K3 D1 S सचय, V1 B2 Da
सचयान्, Bo ३-१ Dn D2 १ १ १ १ धर्मार्थान्; B1 सचय,
D2 संचया (for सचयान्) K3 १ यो, B1 च, B2
Da lacuna (for न) —^c) D4 वा (for च)

15 Dn: transp 14 and 15 —^a) D1 S अर्थम्
(T2 G1 'स्मिन्मूल (for 'मूलो) K1 १ V1 Bo २-३
Da Dn D2 १ [s]पि हिंसां, B1 D2 १ १ १ T1 G3 १ M
हि हिंसां, T2 G1 च हिंसां, G2 अहिंसां (for अपहिंसा)
O-J स्ववृत्तिमूलहिंसा [v l. 'मूला हिंसा] य —^b)
O-J कुरुते स्वयमेव हि —^c) K4 D1 अशास्त्रदृष्टो (D1
'दृष्टे), Dn: अदृष्टशास्त्र (for अशास्त्रदृष्टे) O-J
अशास्त्रलक्षणाकारं —^d) D1 S लोभात् (for मोहान्)
S1 K1 १ V1 Bo १ सपीडयेन (K1 'येन्) (for 'यन्)
D1 मोहात्सम्पीडयन्प्रजा (corrupt), D2 मोहान्त पीड
यन्प्रजा (sic), O-J लोभात्संपीडयन्प्रजा

16 D2 om 16^a-17^b —^a) K1 ऊर्ध्वं Ca cites
ऊर्ध्वं K3 १ V1 B Da Dn D2 १ १ १ तु, D2 च (for
हि) G4 M1 घेनो (for घेन्वा) T2 G1 ऊर्ध्वं पीड
यन्वे (G1 'येन्वे)न्वा —^b) D1 दुग्धार्थी (for क्षीरार्थी)
V1 लभते (for न लभेत्) D1 om न —^c) For 16^a,
O-J subst

174* यो हि यद्यद्दुम लिख्य लभते न पुन फलम् ।
— D1 repeats (hapl.) 16^a-17^c after 17^c —^c) O-J
as in text —^d) Da १ M1 पीडयन् B1 D1 T1
G2-4 न च (B1 प्र) वर्धते, M1 नाभिव, O-J स्याद्-
नर्यक — After 16, D1 S ins

175* यवसोदकमादाय सान्त्वेन विनयेन च ।

17 D2 om 17^{ab} (cf v 1 16) —^a) K3 V1 B2 १

Da Dn D2 १ T G M1 १ च, Bo [s]त्र, B1 स;
Da १ तु (for तु) M2 १ उपासीत —^b) K3
V1 B2 १ Da Dn D2 १-१ T G M1 १ १ विदते, M2
पिपते (for लभते) —^c) D1 अयोगेन (for उपायेन)
— After 17^c, D1 repeats 16^a-17^c B1 om. (hapl)
17^a-18^a M2 reads (hapl) 17^a after 18^a —^d)
D1 सुजाना K3 १ D4 १ M1 १ १ विदते; M2 [s]पि न
ते (for लभते)

18 B1 om 18^a (cf. v 1 17). After 18^a, M2
reads 17^a —^a) B2 एवं (for अथ) —^b) D2 भज्य-
मान —^c) D2 जनयति K4 [उ]त्तमां (for [अ]तुलां)
—^d) V1 B D2 १ कोपवृ (D3 'मृ)द्धि, D2 १ कोश
वृद्धि D2 १ युधिष्ठिर

19 ^a) K2 १ V1 B (except B1) D (except D1 १ १)
S दोग्ध्री (D2 'र्धी) K3 १ हि (for च) —^b) K2 १
V1 B D (except D1 १ १) S मही (for प्रजा) All
MSS (except S1 K1 १ D1) राज्ञा (for राज्ञि) B1 च
रक्षिता, D1 सुरक्षित —^d) K2 सा गौर (for माता)

20 With 20^{ab}, cf. 5 34 18^{cd} —^a) O-J माला
कारोपमो नित्य —^b) T2 G2 M2 [अ]गारकोपम, M1 १
'रिकोपम Ca cites आङ्गारिक B1 भव माङ्गारिकोपम,
D1 भुवमा (marg भवामा)गारि O-J as in text
—^c) D2 यथा (for तथा) G2 युक्त Da Dn D2
राज्य, T2 G1 राजा (for राष्ट्र) —^d) T2 G1 राष्ट्रं
(for भोक्तु) K V1 B (except B1) Da Dn D1 १-१
शक्यसि D2 शक्योति; T2 G1 भोक्ष्यति (for शक्यसि)
D2 पालयन्

21 K1 reads 21 on marg (sec m) —^a) K4
पर; G1 १ परि, G1 परश्च (for पर) K3 D1 -योगेन,
B1 D2 -पातेन; D1 T1 Ga १ -घानेन (for यानेन)
—^b) D2 वा; D2 च (for वे) S1 K2 १ D1 घन-
जय, D2 १ वनक्षय (for घन) —^c) B1 तथा (for

मा स त्वात्तं दृष्ट्वा धनस्थं प्रचलेन्मनः ।
 अन्त्यायामप्यवस्थायां किमु स्फीतस्य भारत ॥ २२
 धनानि तेभ्यो दद्यात्स्वं यथाशक्ति यथार्हतः ।
 सान्त्वयन्परिरक्षंश्च स्वर्गमाप्स्यसि दुर्जयम् ॥ २३
 एवं धर्मेण वृत्तेन प्रजास्त्वं परिपालयन् ।
 खन्तं पुण्यं यशोवन्तं प्राप्स्यसे कुरुनन्दन ॥ २४
 धर्मेण व्यवहारेण प्रजाः पालय पाण्डव ।
 युधिष्ठिर तथा युक्तो नाधिवन्देन योक्ष्यसे ॥ २५

अथ) Ś1 D1 सान्त्वेव —^d) B0 ६ ततः; D३ च (for यत्) T२ G1 न धनं दद्यात्पि (G1 'णे तु) यत्

22 ^a) K४ D४ दद्यात्स्वं —^b) K५ धनस्थान्, V१ धर्मस्थान्; G२ धनिनं. Ś1 K४ D1 प्रचरेन् —^d) G1 फीतस्य (for स्फीतस्य)

23 ^a) K४ दानामि (for धनानि). B1 ३ यस्य (for तेभ्यो) K५ निस्वेभ्यस्त्व धनं दद्याद् —^c) V१ B१ ३ दानं दद्यात्; D० सान्त्वयत्, D३ सा स्वयं Ś1 K४ ६ D१ परिरक्ष्य (D१ 'क्ष्या)श्च —^d) B१ यास्यति; D१ T G M१ ३ एप्स्यसि (T२ 'ति), M२ प्राप्स्यसि D३ भारत (for दुर्जयम्)

24 ^a) Ś1 K४ B१ ६ T G३ ६ M२ धर्म्येण. —^b) K५ V१ B Da Dn D1-7 T G परिपालय (D१ 'येत्) D३ प्रजा सम्भ्रमप्रपालयन् —^c) D४ om (hapl) from खन्त up to पालय (in 25^b). K४ स्वते, B१ सुतं, B१ स्व तु, D३ ३ 7 T G३ ६ M१ ३ स्वर्गं, D३ स्वर्गं; D३ स्वकं, G१ २ M२ ६ स्वर्ग्यं (for खन्त) D३ ३ पुण्य (for पुण्य) K३ D१ ३ यशोवन्तं (M१ ३ 'त्यं); K५ V१ B Da Dn D२ ३ ३ ३ यशो नित्य (for यशोवन्त) —^d) Dn३ प्राप्स्यते

25 D४ om up to पालय (of v 1 24) —^a) Ś1 B३ ६ D१ T G१ ३ ६ M२ धर्म्येण —^b) K४ Dn१ D० प्रजा —^c) Ś1 Dn D० यथा (for तथा) —^d) D१ T१ G३ ३ नाति, D३ नाव, T२ G१ न तु, G४ M नातु (for नाधि) K१ धर्मेण (marg. वध्मेन) (for -वन्देन) Ś1 K४ योक्ष्यसे, D१ युज्यसे; D० मोक्षसे (for योक्ष्यसे).

26 ^a) O-J एष एष. —^b) T२ G१ यादृशा, O-J यद्राजा (as in text). K२ D१ रक्ष्यते; K३ ६ V१ B Da Dn D२-३ S O-J रक्षति. —^c) Ś1 K१ २ ६ D१

एष एव परो धर्मो यद्राजा रक्षते प्रजाः ।
 भूतानां हि यथा धर्मे रक्षणं च परा द्रया ॥ २६
 तस्मादेवं परं धर्मं मन्यन्ते धर्मकोविदाः ।
 यद्राजा रक्षणे युक्तो भूतेषु कुरुते दयाम् ॥ २७
 यदह्ना कुरुते पापमरक्षन्भयतः प्रजाः ।
 राजा वर्षसहस्रेण तस्यान्तमधिगच्छति ॥ २८
 यदह्ना कुरुते पुण्यं प्रजा धर्मेण पालयन् ।
 दश वर्षसहस्राणि तस्य भुङ्क्ते फलं दिवि ॥ २९

च (for हि). K२ ६ Da D१ १ ३ T G१ ३ ६ M२ O-J दया (D१ also परो); V१ B Dn D२ ३ ३ ३ G२ M१ ३ ३ यदा (for यथा). Ś1 धर्मो, O-J धर्मे (as in text) —^d) K३ V१ B Da Dn D० परमा; K४ च परं; K५ D१ ३ हि परा; D१ च प्रदा; D२ ३ ३ परम (for च परा) M२ जया (for दया) D१ T G३ ६ M१ ३ ६ रक्षणं हि (M३ ६ च) दया परा; G१ ३ रक्षणं (G३ रक्षणे) हि यदा पुरा; O-J रक्षणे च परा दया —Between 26 and 29, O-J ins

176* इह लोके सुरं प्राप्य परमं च महीतले ।
 एवं तेभ्य परमं तो (sic) दद्यात्तेभ्यो यथाविधि ।
 सत्त्वेन परिभोगाय स्वर्गं जेष्यसि दुर्जयम् ।

27 ^a) K४ एनं; Dn१ एव; D१ एतं; D१ S (except G१) एतत् (for एव). —^b) K१ मत्स्यते; D३ मन्वते —^c) K१ ३ V१ B Dn D२ ३ ३ ३ यो राजा, Da योतरा, T२ G१ यादृशा (for यद्राजा) D३ युद्धे, T२ G१ तात (for युक्तो)

28 ^a) K१ अह्ना यत् (by transp), K२ D१ अह्नाय —^b) B१ भवत; Da कुरुते (for भयत) K४ B३ D१ अरक्ष (D१ 'क्ष)त यत् प्रजा —^c) K१ D१ प्रजा; G१ राजन् (for राजा). K३ ३ वर्षसहस्रेषु, D२ 'स्राणि, M२ 'स्र त. —D२ om (hapl) 28^c-29^c —^d) D१ S नाधि (for अधि).

29 D२ om 29^{abc} (cf. v 1 28) —^a) K३ ३ V१ B D (except D१ ३ १, D३ om) T२ G१ M धर्मं (for पुण्य) —D३ om (hapl) 29^c-30^c Ś1 reads 29^c-31^b on marg (sec. m) V१ reads 29^c-30^c on marg —^d) D१ न्यस्य (for तस्य) D१ भुङ्क्ते (for भुङ्क्ते) K५ यथाविधि; M१ ३ फलं महत् (for फलं दिवि) —For 29, O J subst

स्विष्टिः स्वधीतिः सुतपा लोकाञ्जयति यावतः ।
क्षणेन तानवाप्नोति प्रजा धर्मेण पालयन् ॥ ३०
एवं धर्मं प्रयत्नेन कौन्तेय परिपालयन् ।
इह पुण्यफलं लब्ध्वा नाधिबन्धेन योक्ष्यसे ॥ ३१
सर्वलोके च महतीं श्रियं प्राप्स्यसि पाण्डव ।

असंभवश्च धर्माणामीदृशानामराजसु ।
तस्माद्वाजैव नान्योऽस्ति यो महत्फलमाप्नुयात् ॥ ३२
स राज्यसृष्टिमत्प्राप्य धर्मेण परिपालयन् ।
इन्द्रं तर्पय सोमेन कामैश्च सुहृदो जनान् ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

७३

भीष्म उवाच ।

य एव तु सतो रक्षेदसतश्च निवर्हयेत् ।

स एव राज्ञा कर्तव्यो राजराजपुरोहितः ॥ १
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

C 12 2750
B. 12 72. 2
K. 12. 72. 3

177* यदा न कुर्वते धर्मं राजा भूतानि पालयन् ।
प्रजापुण्यं चतुर्भागं तदा न प्रामुयाष्टृषु ।

30 Ds om. 30 (cf. v 1 29) Ś1 (sec m) V1
read 30 on marg —^a) B1 स्विष्टी, Da स्विष्टे,
D7 T1 G2-4 M2 4 स्विष्ट, G1 M1.3 स्विष्ट, Ca
स्विष्टि (as in text) K1 lacuna; B1 D1 स्वधीती,
Da सुधानी, D7 S (except T2) स्वधीत (M1 8 'ति)
G7 स्विष्टं स्वधीत सुतपा —^b) D1 लोक D7 यजति
(for जयति) D2 यावता —^c) D7 T G लोकान्
(for प्रजा) D1 पालयेत्

31 Ś1 reads 31^{ab} on marg (sec m) —^a) D1
एव; M1 एवं (for एव) V1 B1 2 Da धर्मान्
—^b) K (except K1) V1 B D (except D1 4.5) T
G M1 परिपालय — K1 om (hapl.) 31^c-33^b —^c)
K5 V1 B D (except D1 4 7 8) त (Dn1 य) त (for
इह) D8 पुण्य (for पुण्य-) —^d) D7 S नानु; D8
नावि- (for नाधि) D2 मोक्षसे; D8 योक्षसे, D8
G2 योक्ष्य (D8 'क्ष) ते V1 B1 Da दिव धर्मेण मोक्ष्यसे

32 K1 om. 32 (cf v 1 31) —^a) B8 D8 5 7
S स्वर्गे (for स्वर्ग) K2 8 5 V1 B1 4 5 Da Dn D6
-लोके सु, B0.1.3 -लोकेषु, D8 लोकं च; T2 G1.2
M1-8 च लोके (for लोके च) —^b) D7 S अवि
प्लवश्च (M1 'वीय) धर्माणाम् —^c) D7 T1 G1.8 4
M1 ईदृशो नाम राजसु —^d) K1 राजेव, D1 राजे च
T1 तस्माद्वाजा विनान्योस्ति —^e) K5 V1 B D (except
D1 4 7 8) धर्म (for महत्) D1 अवाप्नुयात् (hypo-
metric) (for आप्नु)

33 K1 om. 33^{ab} (cf. v 1 31) —^a) K2 वृत्ति
मन्, K2.5 D1 M2 4 ऋद्ध स, V1 B Da Dn D2
वृत्तिमान् (for ऋद्धिमत्) D8 स राज्यसृष्टिमत्प्राप्य (sic)
—^b) K5 V1 Dn D6 परिपालय, D8 प्रतिपालयन्
D7 S प्रजा धर्मेण पालय (M1 8 'यन् —^c) K1 कामे-
न, D1 सोमैश्च, Ca सोमेन (as in text) —^d)
T2 G1 कामेन (for कामैश्च) Ś1 D1 जना, Ś1 (sup
lin sec m) नृप, K1 जय, B (except B2) D2 8 8
गणान् (for जनान्) D1 कामेषु सुखदे जनान् (sic) ७

Colophon. — Sub-parvan Ś1 K V1 B Da Dn
D1-7 T G1 2 4 M राजधर्म — Adhy name D1
राजधर्मोपदेश; D7 T1 G2-4 रक्षणविधि, M1 8 रक्षाम
कार; M2 ययाशास्त्रलिप्साविधि — Adhy no (figures,
words or both) K5 D7 S 73, B1.8 4 Dn2 D2 8
70, Da 72 (as in text), Dn1 71 — Śloka no
Da Dn1 34, D8 24

73

1 Before 1, D7 S ins :

178* युधिष्ठिर उवाच ।

कीदृशो ब्राह्मणो राजा कार्याकार्यविचारणे ।
क्षमं कर्तुं समर्थो वा तन्मे श्रूहि पितामह ।

[(L 1) G2 कार्यकारणचारणे (for the post half)]
—^a) V1 K2-5 D2-8 8 एवं (for एव) K8 8 D1
हि (for तु) D1 रक्षयेत् —^b) V1 B Da Dn D1.
8 8 8 G2 M2 निवर्हयेत् (for निवर्हं). —^c) B1 एव.

पुरूरवस ऐलस्य संवादं मातरिश्वनः ॥ २

ऐल उवाच ।

कुतः खिद्वाहणो जातो वर्णाश्चापि कुतस्त्रयः ।

कस्माच्च भवति श्रेयानेतद्वायो विचक्ष्व मे ॥ ३

वायुरुवाच ।

ब्रह्मणो मुखतः सृष्टो ब्राह्मणो राजसत्तम ।

बाहुभ्यां क्षत्रियः सृष्ट ऊरुभ्यां वैश्य उच्यते ॥ ४

वर्णानां परिचर्यार्थं त्रयाणां पुरुपर्षभ ।

वर्णश्चतुर्थः पश्चात्तु पद्भ्यां शूद्रो विनिर्मितः ॥ ५

Ś1 K5 D1.4.6 राजा, K1 राजन् (for राज्ञा). —^d) K1 राजा (for राजन्). Ś1 K1.4 D1.4.8 -पुरोहितैः M मत्री (M3: 'त्रि-') शास्त्रविशारदः.

2 *) Ś1 K1 (marg ns in text).4 ऐलस्य; D1 चेदस्य, D4 मेदस्य, S ऐलस्य —^d) K1 4 B1 D2 8 5 7 8 S (except G2 M3) मातरिश्वना

3 D8 M2 om the ref Ś1 K1-4 D4 ऐ(K1 ए)ह; B2 Da Dn D6 पुरूरवा, D1 ऐन्द्र; T G M1 8 4 ऐल (for ऐल) —^a) K5 G1 कुतश्चिद्, M1 8 कुतस्मिन् (for कुत स्विद्) K1 D4 ब्राह्मणा K1 जाता —^b) D7 T G वा(T2 G2 चा)थ (for चापि) K1 ततस् (for कुतस्). —^c) Ś1 V1 D1 कस्माच्चिद्; D2 8 5 कस्मात्तद्; D4 क एषां; M4 तस्माच्च (for कस्माच्च) K1 श्रेयम्; V1 Bo 1 8-5 Dn D2 8 5 6 श्रेय; B2 Da D4 8 श्रेय (for श्रेयान्) —^d) D8 -वीर्या (for वायो). D7 S प्रचक्ष्व; D8 विचक्ष्व. B Da Dn D2 8 5.6 तन्मे व्याख्यातुमर्हसि

4 K2 V1 B Da Dn2 D2.8 5 6 8 मातरिश्वा (for घायुर्) —^a) K2 8 5 B Da Dn1 D1 5 7 T G M2 ब्राह्मणो; V1 ब्रह्मणा, D6 ब्राह्मणा. K1 D1.4.सृष्टया (D1 'ष्टो); M4 सृष्टे (for सृष्टो) —^b) K1 8 Bo Da Dn1 D7 T G8 4 ब्रह्मणो; K8 ब्राह्मणो, B1-3 D1 8-5 G2 M2 ब्रह्मणा —^c) D8 बाहुभ्या क्षत्रिया सृष्टा —^d) Ś1 K4 [अ]यूहभ्या (for ऊरुभ्या). K5 V1 B Da Dn D2 8 5 7 G8 एव च (for उच्यते)

5 *) Dn2 D6 परिहारा(D6 'र्या)र्थ —^b) K8 5 V1 B D (except D1) S भरतर्षभ (for पुरुष) —^c) G1 वर्णं चतुर्थं. K6 पद्भ्यां च, K5 V1 B1 2 Da Dn D6

ब्रह्मणो जातमात्रस्तु पृथिवीमन्वजायत ।

ईश्वरः सर्वभूतानां धर्मकोशस्य गुप्तये ॥ ६

ततः पृथिव्या गोप्तारं क्षत्रियं दण्डधारिणम् ।

द्वितीयं वर्णमकरोत्प्रजानामनुगुप्तये ॥ ७

वैश्यस्तु धनधान्येन त्रीन्वर्णान्विभृयादिमान् ।

शूद्रो ह्येनान्परिचरेदिति ब्रह्मानुशासनम् ॥ ८

ऐल उवाच ।

द्विस्य क्षत्रवन्धोर्वा कस्येयं पृथिवी भवेत् ।

धर्मतः सह विचेन सम्यग्वायो प्रचक्ष्व मे ॥ ९

सभूत (for पश्चात्तु) —^d) K8 शूद्र पश्चाद्; D4 7 S (except G1) शूद्र पद्भ्या (by transp) K1 m V1 B Da D2 8 5 विनिर्मितः.

6 =(var) Mann 1 99 —^a) D4 ब्राह्मणा; G1 (before corr) ब्राह्मणे V1 B D2 8 5 7 T G जायमानो, D6 तापमानो (for जातमात्रस्) K5 V1 Bo 2-5 D (except D1, Da lacuna) S हि; B1 [s]पि (for तु) —^b) B1-4 Da T2 G2 पृथिव्याम् (for 'वीम्) K8 Da Ca अधिजायते; B2 4 अध्यजायत; T2 अभ्य, G1 अन्य (for धन्व) K5 V1 Bo 5 Dn D2 8 5 6 पृथिव्यामनुजायते; D8 पृथिवीसर्वजासतत् (810) —^c) T2 G1 'धर्माणां, M 'वर्णानां (for 'भूतानां) —^d) K1 धर्म कामस्य, V1 B Da D8 5 धर्म(V1 कर्म, Bo सर्व) कोपस्य. — After 6, D7 S 1ns

179* सर्वस्वं ब्राह्मणस्येद यत्किञ्चिदिह दृश्यते ।

धर्मयुक्त प्रशस्तं च जगत्यास्मिन्नृपात्मज ।

[(L. 2) T2 G1 धर्म (for धर्म) T2 G1 प्रसक्त, M2 4 प्रशस् (for प्रशस्त) T2 G1 नृपात्मज]

7 V1 om 7^{ab} —^a) B (except B1) D (except D1 4 7 8) अत (for तत्.) K4.5 D2 8 पृथिव्यां B Da Dn D2 8.5 6 यतारं, D8 गाधारं (for गोप्तारं) —^b) K8 5 D4 7 T G दण्डधारक, B Da Dn D2 8.5 6 'धार(Bo 'रि)णे, D8 'धारण V1 reads 7^{ed} on marg —^c) D8 क्षत्रिय (for द्वितीयं) V1 Dn D6 दण्डम्, D8 धर्मम् (for वर्णम्) —^d) T2 G1 इह (for अनु-) Dn1 D8 तृस्ये; D1 -गोप्तये (for गुप्तये)

8 ^b) D8 om वर्णान् —^c) D2 शूद्रे K (except K8) D4.8 [s]पि; B8 तु (for हि) K (except K4) B1 4 Da Dn D1 8 0 8 T2 G1 M [ए]तात् (for

वायुरुवाच ।

विप्रस्य सर्वमेवैतद्यत्किञ्चिज्जगतीगतम् ।

ज्येष्ठेनाभिजनेनेह तद्धर्मकुशला विदुः ॥ १०

स्वमेव ब्राह्मणो भुङ्क्ते स्वं वस्ते स्वं ददाति च ।

गुरुर्हि सर्ववर्णानां ज्येष्ठः श्रेष्ठश्च वै द्विजः ॥ ११

पत्यभावे यथा स्त्री हि देवरं कुरुते पतिम् ।

आनन्तर्यात्तथा क्षत्रं पृथिवी कुरुते पतिम् ॥ १२

एष ते प्रथमः कल्प आपद्यन्तो भवेदतः ।

यदि स्वर्गे परं स्थानं धर्मतः परिमार्गसि ॥ १३

यः कश्चिद्विजयेद्भूमिं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।

श्रुतवृत्तोपपन्नाय धर्मज्ञाय तपस्विने ॥ १४

स्वधर्मपरितृप्ताय यो न वित्तपरो भवेत् ।

यो राजानं नयेद्बुद्ध्या सर्वतः परिपूर्णया ॥ १५

ब्राह्मणो हि कुले जातः कृतप्रज्ञो विनीतवाक् ।

श्रेयो नयति राजानं ब्रुवंश्चित्रां सरस्वतीम् ॥ १६

राजा चरति यं धर्मं ब्राह्मणेन निदर्शितम् ।

शुश्रूषुरनहंवादी क्षत्रधर्मत्रते स्थितः ॥ १७

तावता स कृतप्रज्ञश्चिरं यशसि तिष्ठति ।

C 12. 2765
B 12. 72. 17
K 12. 72. 20

[ए]नात्) —^a) K₃ D₄ धर्मावुशासन

9 D₃ om. 9 Ś₁ K₁ एद्, K₂₋₄ D₁ ऐद्, D₁ ऐद्, S (except T₁) ऐल् (for ऐल्) — D₁ repeats 9^{ab} after the ref of 10 —^a) D₁ (both times) क्षत्र (for क्षत्र) —^b) V₁ यत्सेय (for कत्सेय) B₀ ९ मत्ता (for भवेत्) —^c) V₁ स हि (for सह) B₀ वृत्तेन, G₁ चित्तेन (for वित्तेन) —^d) K₄ प्रचक्ष मे; Da₁ प्रचक्रमे; D₂ प्रवक्ष्व मे, D₃ प्रवक्ष्यसे

10 With 10, cf Manu 1 100 D₃ om the ref Dn₂ मातरिश्च (for वायुर) After the ref, D₄ repeats 9^{ab} —^a) B₁ प्रविश्य (for विप्रस्य) M₄ [ह]दं (for [ए]तद्) — After 10^{ab}, D₇ S ins

180* धन धान्य हिरण्य च स्त्रियो रत्नानि वाहनम् ।
मङ्गल च प्रशस्तं च यथाचान्यदपि विद्यते ।

[(L 2) D₇ T G M₂₋₄ मगळ T₂ वर्तते (for विद्यते)]
—^c) K₃ ९ D₁ श्रेष्ठे (K₅ D₁ 'ष्टे)न, G₁ ज्यैष्ठ्वेन
—^d) T₁ G₂ ४ तं धर्मं (for तद्धर्मं)

11 11^{ab} = Manu 1 101^{ab} —^a) G₁ स्वमेव
—^b) D₃ वस्ते, Ca वस्ते (as in text) —^c) D₁
गुरु Ś₁ K₁ ४ D₂ च (for हि) B₄ D₃ सर्वभूतानां
—^d) D₃ स (for च) K₃ ४ द्विज M श्रेष्ठो ज्येष्ठश्च
ब्राह्मण

12 With 12, of B 13 8 22 —^a) D₇ T₁ G
पत्यलामे, M₂ पतिभावे, Ca पत्यभावे (as in text)
K₃ ९ V₁ B D (except D₁ ४ ९) S [ए]व स्त्री (for स्त्री
हि) — B₃ Dn D₃ om (hapl.) 12^{ab} —^c) G₁
क्षान्तव्यं D₃ अय (for तथा) —^d) D₁ परम् (for
पतिम्)

13 ^a) M वै (for ते). —^b) K₄ G₁ [अ]चो (for

[अ]न्यो) K₄ D₁ T₂ G₁ तत्, D₁ ७ T₁ G₃ ४ चत्
(for अत्) —^c) V₁ B Da Dn D₂ ९ ९ १ स्वर्ग,
D₁ सर्वो, D₃ ९ स्वर्ग —^d) Dn D₃ स्वधर्मं (D₃ 'र्म')
(for धर्मत) D₇ G₂ ९ परिमार्गय, D₈ परमा गतिः;
T₂ G₁ M₁ ९ ४ परिमार्गति

14 ^a) K₃ ९ V₁ B D (except D₁ ४ ७ ९) यत्किं
चिद् (for य कश्चिद्) K₂ ९ V₁ B₂ Da Dn D₃
विजये (B₂ Da₁ 'येद्); B₀ 1. ९-९ D₃ ९ ९ जयसे (for
विजयेद्) K₅ भूमौ, V₁ B₁ २ Da₁ भूमेर् (for भूमिं)
—^b) V₁ B D (except D₁ ४ ७ ९) निवेदय, T₂ न्यवे
दयेत् —^c) Ś₁ श्रुतवित्तोपपन्नाय; K₁ 'वंतोप' —^d)
D₁ विपश्चिते (for तपस्विने)

15 ^a) D₁ सुधर्मं D₇ वृत्ताय, D₈ प्राप्तय (for
वृत्ताय) —^b) D₁ ९ ७ ये (for यो) K₃ ९ नि (K₃
न) वृत्तिपरो, B₁ न वेत्ति; D₃ T₂ न (T₂ नि) वृत्त,
D₇ न वृत्ति (for न वित्त) Ca cites वित्तपर (as in
text) —^c) K₅ transp यो and राजानं

16 B₁ om 16^{ab} —^b) All MSS (except Ś₁
K₁ २ ४, B₁ om) विनीतवान् —^c) D₁ नियति;
D₃ न याति (for नयति) —^d) D₁ ९ ९ ध्रुवश्च (sic)
(for द्रुवश्च)

17 ^a) B₁ D₁ G₁ यद् (for य) K₁ (m as in
text) ब्रह्म —^b) K₁ निवेदितं; B₂ Da प्रदर्शित;
D₂ निदर्शित; D₁ ९ ७ T G₂₋₄ विदर्शित —^c) Ś₁ अन
हवादे, B (except B₂) D₂ २ ९ 'हकारी —^d) D₂
९ ९ क्षत्रधर्मं (D₂ में) रत स्थित, D₃ 'धर्मरते स्थित';
M₄ क्षत्रधर्ममनुव्रत

18 ^a) D₇ T₁ G₂₋₄ यावता D₃ कृत (for कृत)
K₄ ९ V₁ B Da Dn D₂ ९ ९ ९ तावता सरकृत (K₁ D₃

C 12. 2766
B. 12. 72 18
K 12. 72. 21

तस्य धर्मस्य सर्वस्य भागी राजपुरोहितः ॥ १८
एवमेव प्रजाः सर्वा राजानमभिसंश्रिताः ।
सम्यग्भृताः स्वधर्मस्था न कुतश्चिद्भयान्विताः ॥ १९
राष्ट्रे चरन्ति यं धर्मं राज्ञा साध्वभिरक्षिताः ।
चतुर्थं तस्य धर्मस्य राजा भागं स विन्दति ॥ २०
देवा मनुष्याः पितरो गन्धर्वोरमराक्षसाः ।
यज्ञमेवोपजीवन्ति नास्ति चेष्टमराजके ॥ २१
इतो दत्तेन जीवन्ति देवताः पितरस्तथा ।
राजन्येवास्य धर्मस्य योगक्षेमः प्रतिष्ठितः ॥ २२

छायायामप्सु वायौ च सुखमुष्णोऽधिगच्छति ।
अश्रौ वाससि सूर्ये च सुखं शीतेऽधिगच्छति ॥ २३
शब्दे स्पर्शे रसे रूपे गन्धे च रमते मनः ।
तेषु भोगेषु सर्वेषु नभीतो लभते सुखम् ॥ २४
अभयस्यैव यो दाता तस्यैव सुमहत्फलम् ।
न हि प्राणसमं दानं त्रिषु लोकेषु विद्यते ॥ २५
इन्द्रो राजा यमो राजा धर्मो राजा तथैव च ।
राजा विभर्ति रूपाणि राज्ञा सर्वमिदं धृतम् ॥ २६

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

*त) प्रा (K६ 'प्र) ज्ञश् — °) D१ T G चरन्ध (D१
G१ २ धिर ध) र्मेव तिष्ठते (G२ 'ति) — °) K८ ६ तस्माद्
(for तस्य) D८ कृष्णस्य (for सर्वस्य) D२ ८ ६ १ G
तस्य सर्वस्य धर्मस्य. — °) K८ ६ D१ राजन्, G१ भाग्य
(for भागी) K८ ६ D१ भागी, D८ ६ ८ राजा (for
राज)

19 °) B२ अपि (for अभि) G१ संस्थिता (for
'संश्रिता) — After 19^{ab}, D१ S (except G१) ins.

181* ब्राह्मणं च सुविद्वांस राजन्तास्त्रविपश्चितम् ।

[M८ ६ ब्राह्मणश् (for ब्राह्मण)]

— B१ om (hapl) 19^{cd} — °) M४ स्वकर्मस्था — °)
D८ नकुलश्चिद् K१ भयान्वित

20 °) D४ राष्ट्रं B१ चरति. B१ T२ G१ M१-८ यद्
(for यं) D८ धर्मे. — °) K८ Da राजा (for राज्ञा)
M [अ]त्र (for [अ]भि) D४ -रक्षितः — V१ reads
20^c-21^c on marg — °) G२ तद्धर्मं (for धर्मस्य)
— °) B Da Dn D८ तु; D१ S (except T२) हि
(for स) V१ देवतात्रितयस्तथा

21 V१ reads 21^{ab} on marg — °) D८ देवामे
तस्या पितरो (sio). — °) K४ जीवन्ती — °) D१ S
(except M१. ८) यथा ह्यराजके

22 °) K४ यतो, D१ हृत्ये; D८ ततो (for हृतो)
K१ *स्तेन, D८ दत्तेन (for दत्तेन) — °) K४ देवतः;
D८ देवता. — °) Ś१ K१.४ राजके (K४ 'न्या) वास्य; D४
राज् यज्ञस्य (for राजन्येवास्य). D१ राजन्ये चास्य धर्मस्य

— °) T२ योग क्षेम, G१ योगक्षेमं M प्रवर्तते (for
प्रतिष्ठित) B१ योगक्षेमपरायण.

23 °) D३ वायो M२ वा (for च) Cv as in
text. — °) D३ [s]ति; G१ (before corr) न (for
ऽधि) — B१ Da१ om (hapl) 23^{cd} — °) Ś१
K४ V१ D३ ६ वा शशि, D१ G M१ ८ ४ शशिनि (for
वाससि) B८ सूर्यो. K८ V१ B (B१ om.) D२ ८ ६ १
M वा (for च). — °) K४ शीते, B२ D४ शीतो, D८
जीते; G१ M भीतो; Ca शीते (as in text). K१
[s]ति; T२ [s]नु; G१ M न (for ऽधि-)

24 °) B१ शब्द स्पर्शे; D४ शब्दे स्पर्शे, G१ शब्द
स्पर्श (for शब्दे स्पर्शे) K८ D४. ८ रसे गन्धे, B० च
रूपे च; B१ D१ G२ ८ तथा रूपे (for रसे रूपे) — °)
K८ D४ ८ रूपे (for गन्धे) — °) B (except B१. ८)
D२ ८ ६ उप (for तेषु) Ś१ K४ D१ भावेषु; D८ ८
भागेषु (for भोगेषु). V१ B२ D१ T१ G२ सर्वेषु भोगेषु (by
transp), G८ ४ सर्वेषु भूतेषु — °) T२ G१ २ भीतो
न, M१ ८ न भीते. B१ न भीतो न सुखं लभेत्.

25 °) K२ ८ ६ V१ B१ Da Dn D४ ० हि (for [ए]
व) — °) G१ तस्यैव M१. ८ तु (for सु-) — °)
D४ च (for हि) D८ दात (for दान)

26 °) K८ तदा (for तथा) — °) D४ राज्ञो;
M२ राजन् (for राजा). D४ भवति (for विभर्ति).
D१ T G८ ४ M१. ८ ४ भूतानि (for रूपाणि) G१ राजापि
भक्तिभूतानि. — °) K१ D८ G२ राजा (for राज्ञा).
B१ M४ तत्, D१ ध्रुवं, M१ ८ तत्. (for धृतम्).

७४

भीष्म उवाच ।

राजा पुरोहितः कार्यो भवेद्विद्वान्वहृश्रुतः ।
उभौ समीक्ष्य धर्मार्थावप्रमेयावनन्तरम् ॥ १
धर्मात्मा धर्मविद्येषां राज्ञां राजन्पुरोहितः ।
राजा चैत्रंगुणो येषां कुशलं तेषु सर्वशः ॥ २
उभौ प्रजा वर्धयतो देवान्पूर्वाङ्गिरान्पितृन् ।

यौ समेयास्थितौ धर्मे श्रद्धेयौ सुतपस्विनौ ॥ ३
परस्परस्य सुहृदौ संमतौ समचेतसौ ।
ब्रह्मक्षत्रस्य संमानात्प्रजाः सुखमवामुषुः ॥ ४
विमाननात्तयोरेव प्रजा नश्येयुरेव ह ।
ब्रह्मक्षत्रं हि सर्वेषां धर्माणां मूलमुच्यते ॥ ५
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

C 12. 2780
B. 12. 73 6
K. 12. 73. 44

Colophon om in D₈ — Sub-parvan Ś1 K V1
B Da Dn D1-1 S राजधर्म — Adhy name K₈ D₁
पुस्तका (D₁ 'व') पवनसवाद, D₁ T₁ G₂ 4 राजोत्पत्ति
— Adhy no (figures, words or both) K₈ D₁ S
74, B₁ 8 4 D₂ 71, B₂ Dn 72 — Śloka no
Dn 26

74

1 Before 1, K₁ 8 D₁ S (except G₁) ins
182* युधिष्ठिर उवाच ।

राजा पुरोहित कार्य कीदृशो वर्णतो भवेत् ।
पुरोधा यादृश कार्य कथयस्व पितामह ।

भीष्म उवाच ।

गौरो वा लोहितो वापि श्यामो वा नीरुज सुखी ।
अफोधनो नचपल सर्वतश्च जितेन्द्रिय ।

[T₂ M read line 2 after line 4 — (L 3) K₁ 8
T₂ M om. भीष्म उवाच — K₈ वाय, T₂ M₁₋₃ वेह
(for वापि) K₁ [अ]श्यामो (for श्यामो) C₇ cites
post. half as above — (L 4) D₁ G₂ 8 अचपल
(for नच)]

D₁ 8 T G₂ 4 om. the ref. D₈ om. 1^b — ^b) K₁
वेद्, D₁ विद्, D₈ [s]भवद् (for भवेद्) G₁
बहुश्रुति — ^a) K₁ ततो, C₈ उभौ (as in text)
— ^d) D₈ 8 G₁ अप्रमेयद् (for 'याद्')

2 ^a) V₁ B Da Dn D₂ 8 8 8 मत्र (for धर्म)
K₁ विद्यायां (for विद्येषां) — ^b) D₂ राज्ञा D₁ T₁
G₂₋₄ राज (for राजन्) D₈ राजधर्मपुरोहित — After
2^{ab}, D₁ S ins a passage given in App I (No 8)
— ^c) D₂ राज्ञा (for राजा) K₁ Da₁ D₁ चैव, B₁
चै पद्, D₁ S चै स (for चैव) K₁ गुणी येषां, V₁

Bo-2 8 Da -गुणोपेत, D₈ गुणो एषां — ^d) Ś1 K₁ 4
V₁ B D (except D₁ 7 8) T G सर्वत

3 ^a) K₈ प्रजा, D₈ प्रभा D₁ T₁ G₂₋₄ वर्धयेते,
T₂ 'येता, M₁ 'यतौ — ^b) Ś1 K₁ D₂ 8 8 7 8 T
G₂₋₄ पूर्वापरान्, K₈ पूर्वं प', K₈ अथ प', B₂ Dn
D₈ सर्वान्मुतान्, Da सर्वान्पितृन्, D₁ पूर्वोपर, M
नागान्प (M₈ 4 'न्व)रान् (for पूर्वान्परान्) B₂ (marg
as in text) प्रति, B₁ D₂ 8 8 अपि, Da सुतान् (for
पितृन्) — ^c) D₁ 8 यो, T₂ G₁ M तौ (for यौ)
Ś1 K₁ समेयास्थितौ, K₁ 'त्य स्थितौ, D₁ 7 8 8 भवेत्
स्थितौ (D₈ सुतौ, G₂ स्थिते) (for समेयास्थितौ as in D₁
only) K₂ 8 8 V₁ B Da Dn D₂ 8 8 8 भवेयातं
(D₂ 'यतो) स्थितौ (D₂ 8 8 स्थिरौ; D₈ सुतौ) धर्मे

4 ^a) Da D₁ सुहृदो — ^b) K₂ 8 V₁ B Da Dn
विहितौ, D₂ 8 8 विदितौ, D₁ समेतौ (for समतौ)
Ś1 K₁ 4 D₁ समतेजसौ — ^c) G₂ ब्रह्मक्षत्रिय D₁ 8
सन्मानात्, T₂ सधानात्, G₁ सतानात् (for समानात्)
— ^d) K₂-3 प्रजा K₁ V₁ B D (except D₁ 4 7)
प्रजा सुखमवामुषात्

5 ^b) K₂ 8 8 V₁ B D (except D₁ 7) हि (for ह)
— ^c) D₈ ब्रह्मक्षत्रे V₁ Bo-3 Da Dn₁ D₈ च (for हि)
D₁ S सर्वासा — ^d) V₁ B (except B₂) Da Dn D₂
8 8 8 वर्णाना, D₁ S प्रजाना (for धर्माणा) Bo बलम्;
T₂ मूल (for मूलम्)

6 ^a) Ś1 K₂-4 D₁ 4 8 ऐद्; 8 ऐळ (for ऐळ)
D₂ 8 8 7 8 काश्यप- (for -कश्यप)

7 K₈ om the ref Ś1 K₁ D₁ 4 ऐद्, K₁ 2 D₈
पद्, 8 ऐळ (for ऐळ) — ^a) K₄ ह; D₈ [आ]दि-
(for हि) — ^b) D₁ 8 M₂ om क्षत्रं — Da₁ om
(hapl.) 7^c-8^b — ^c) B₁ अर्थश्चल, T₂ G₁ 2 अन्यद्वलं
C₈ cites अन्वक् K₈ D₂ 8 कवमे स्विद्, Dn₁ कृतमे-
स्मिन्, G₁ कथमेस्मिन्, M₁ 8 कवमे तस्मिन् (for

C 12. 2760
B 12. 73. 6
K 12. 73. 44

ऐलकश्यपसंवादं तं निषोध युधिष्ठिर ॥ ६

ऐल उवाच ।

यदा हि ब्रह्म प्रजहाति क्षत्रं

क्षत्रं यदा वा प्रजहाति ब्रह्म ।

अन्वग्वलं कतमेऽस्मिन्भजन्ते

तथाबल्यं कतमेऽस्मिन्वियन्ति ॥ ७

कश्यप उवाच ।

*व्यूद्धं राष्ट्रं भवति क्षत्रियस्य

ब्रह्म क्षत्रं यत्र विरुध्यते ह ।

अन्वग्वलं दस्यवस्तद्भजन्तेऽ-

बल्यं तथा तत्र वियन्ति सन्तः ॥ ८

नैपामुक्षा वर्धते नोत् उस्त्रा

न गर्गरो मध्यते नो यजन्ते ।

नैपां पुत्रा वेदमधीयते च

यदा ब्रह्म क्षत्रियाः संत्यजन्ति ॥ ९

नैपामुक्षा वर्धते जातु गेहे

नाधीयते सप्रजा नो यजन्ते ।

अपध्वस्ता दस्युभूता भवन्ति

ये ब्राह्मणाः क्षत्रियान्संत्यजन्ति ॥ १०

एतौ हि नित्यसंयुक्तावितरेतरधारणे ।

कतमेऽस्मिन्) Ca cites कतमे (as in text) V1 यजते (for भजन्ते) Cv cites अन्वग्वलं कतमे (as in text) —^a) K1 तथाबल्यां, K1 (marg) V1 B Da2 Dn D2 8 8 6 तथा (D6 also तदा) वर्णा (V1 *र्ण; B8 *पर्या), K4 *बलि, D7 S त्त(T2 M2 4 य)थावल K8 D4 8 कतमे स्विद्, G1 (before corr.) कयमेतद्, M1 कतमे तस्मिन् (for कतमेऽस्मिन्) K1m 2 धियति, K8 D4 वदति; K5 V1 Bo-2 4 5 Da2 Dn D2 8. 5-7 S धियते, B8 भजते (for वियन्ति). Cv तदावल कतमे के धियति

8 Da1 om. 8^{ab} (of v l 7) D8 om the ref; some MSS काश्यप (for क) —^a) Ś1 K1-4 V1 Bo-4 Da2 Dn D2 8 8-8 T1 G2 4 Ca वृद्धं; K6 D1 विद्; B6 छिद्रं; D4 व्युद्धि, T2 G2 M द्विधा, G1 द्विधा हि (for *व्यूद्ध) V1 B2.4 Da2 Dn D8 क्षत्रियस्य भवति (by transp), T2 भवति ब्रह्मक्षत्र —^b) K4 V1 B Da2 Dn D2 8 8-7 S विरुध्यतीह (Dn2 *व्यतीव) (for *व्यते ह) K1 5 हि, D8 च (for ह) —^c) B1 अन्वर्थक्ष, G1.2 अन्वद्वल (for अन्वग्वल) D8 M1.8 4 त (for तद्) B1 सभवते (for तद्भजन्ते) —^d) K1 बाल्यं तथा, K8 तथावला; K6 D8 तथाबल्य, V1 Bo 1 8-5 Da Dn D2 8 8.6 त (Dn1 य)थावर्ण, B2 D4 M4 तथावल. K1 8 5 विदति, Bo 8-5 विदति, B1 2 Da Dn D6 धियति, D2 8 5 वदति, M4 धरति (for वियन्ति) Dn2 सद्य; D6 नैपा (for सन्त) D7 T1 G2-4 तथावल तद्विद्यते च सत, T2 G1 ततोवलं धियते चैव सत, M1-3 यदा ब्रह्म क्षत्रिय संत्यजेत.

9 With 9-10, of B 12 342 19 K6 D7 T1

G2 8 om (hapl) 9. K2 om (hapl) 9^{ab}. Da1 om (hapl) 9^a-10^b —^a) B5 D1 नैपा K1 (marg) नैपामुख B1 ब्रह्मा, B6 क्षमा, Dn D6 G4 ब्रह्म, D1 सुखा, Ca उक्षा (as in text) B2 Da2 D4 वहते, D1 रुधते, D8 वर्तते (for वर्धते). B1 नैव (for नोत्) D8 नात्तुस्त्रा, G1 जातु गेहे (for नोत् उस्त्रा) K1m 4 V1 Bo 1 8-5 Da2 Dn D2 8 8 6 T2 M पुत्रा; K8 D4 वाहा (D4 *ही), B2 वही, G4 पुत्रो, Ca उस्त्रा (as in text) —^b) K1 मध्याते, T2 मध्यमा (for मध्यते) D1 om नो यजन्ते K1 8 4 V1 B1 Dn1 D2 8.8 T2 G1 जयते; Dn2 यजेत, D4 यजति (for यजन्ते) —^c) D4 नैपां D8 पुत्रो Cv नैपां पुत्र. M1 8 4 अधीयते (for *यते) Bo D2 om च —^d) V1 क्षत्रिया ब्राह्मणा (for ब्रह्म क्षत्रिया) T2 G1 M2 क्षत्रियं, M1 8 4 क्षत्रिय T2 G1 M संत्यजेत, G4 *जते.

10 D1 5 om. (hapl.) 10 V1 B Da D2 8.6 M1 8 4 om (hapl) 10^{ab} (for Da1, of. v l. 9). —^a) K8 उस्त्रा, K4 उरथा; K5 इच्छा, Dn अर्थो (for उक्षा) D4 वहते, D8 वहते (for वर्धते) Cv नैपामुक्षा वर्धते (as in text) —^b) K8 5 G1 [अ]धीयते (for [अ]धीयते) K6 Dn सु, D7 T G तत्, M2 सं (for स) K8 4 T1 G2 जयते, K6 D4 जयति; D7 जयतं —^c) D2 8 अयध्वस्ता, D4 अथास्या, M8 अयध्वस्ता, Ca v अप (as in text) Ś1 (by corr) K1 2 4 D8 दस्य (K1 *स्यु)नस्ते; Ca दस्युवत्, Cap दस्युभूता (as in text) D7 S चरति (for भवन्ति). —^d) Ś1 K2-5 V1 B2 D (except D8, D1 5 om) T G M4 ब्राह्मणान्क्षत्रिया,

क्षत्रं हि ब्रह्मणो योनियोनिः क्षत्रस्य च द्विजाः ॥ ११
 उभावेतौ नित्यमभिप्रपन्नौ
 संप्राप्तुर्महतीं श्रीप्रतिष्ठाम् ।
 तयोः संधिभिद्यते चेत्पुराण-
 स्ततः सर्वं भवति हि संप्रमूढम् ॥ १२
 नात्र पुत्रं लभते पारगामी
 महागाधे नौरिव संप्रणुन्ना ।
 चातुर्वर्ण्यं भवति च संप्रमूढं
 ततः प्रजाः क्षयसंस्था भवन्ति ॥ १३

ब्रह्मवृक्षो रक्ष्यमाणो मधु हेम च वर्पति ।
 अरक्ष्यमाणः सततमश्रु पापं च वर्पति ॥ १४
 अत्रहचारी चरणादपेतो
 यदा ब्रह्मा ब्रह्मणि त्राणमिच्छेत् ।
 आश्चर्यशो वर्पति तत्र देव-
 स्तत्रामीक्षणं दुःसहाश्चाविशन्ति ॥ १५
 स्त्रियं हत्वा ब्राह्मणं वापि पापः
 सभायां यत्र लभतेऽनुवादम् ।
 राज्ञः सकाशे न विभेति चापि

C. 12. 2790
B. 12. 73. 16
K. 12. 73. 54

K₁ ब्रह्मणा क्षत्रियाद्, M₂ ब्राह्मणा क्षत्रिय
 11 ^a) D₁ एतान्, D₂ ये तौ (for एतौ) K₃
 om (hapl) from नित्य up to उभावेतौ (in 12^a) K₅
 V₁ B_{1.2} Da Dn D₁ c e नित्य (for नित्य-) D₁ S
 एतौ नित्य तुम् (M_{1.2.4} सप्र) युक्ताद् — ^b) D₁ 7 s
 T G M₂ 4 चारिणां, M_{1.2} सारिणे (for चारणे)
 — ^c) K₁ 5 V₁ B D (except D₁ 4) S वै (for हि)
 D₂ G₁ (before corr) ब्राह्मणो — ^d) K₁ V₁ B
 D (except D₁ 4) S वै (for च) K₂ 4 B_{1.2} D₁
 c 7 s T G L 8 4 द्विज, M₂ प्रजा (for द्विजा) G₂
 ब्रह्म योनिर्महीन्वा

12 K₃ om up to उभावेतौ (cf. v 1 11) — ^a)
 D₁ T₁ G₂-4 उभौ च तौ, M₂ भुनावेतौ (for उभा)
 B₁ कृति (for क्षति) K₃ प्रपन्नौ, Da D₂ प्रसन्नौ,
 D₂ प्रपन्नौ (for प्रपन्नौ) — ^b) K₁ संप्राप्तु, G₁ 3
 सप्राप्तु Bo G₁ M₂ श्री, B₁ 3 D₁ श्री, T₂ G₂ त्रिय
 (for श्री) V₁ B₁ Dn D₂ 3 c सप्रतिष्ठा, B₁ श्री
 पतिन्व, D₂ संप्रपत्ता (for श्रीप्रतिष्ठाम्) — ^c) B₁ निर्भि
 द्यते मधिद् (for संधिभिद्यते) D₂ विद्यते (for भिद्यते)
 D₁ G₂ 3 परेण (for पुराणम्) — ^d) D₂ सर्वं भवति
 (for सर्वं भवति) D₁ 5 om हि B₂ प्रमूढ (for
 सप्र)

13 ^a) V₁ B₁-3 Dn₂ D₂ 2 c नात्र (for नात्र)
 V₁ B Da Dn D₂ 2 c पार (for पूव) G₁ सहते, M₂
 लभते B₁ पारस्त्री (sic) (for पारगामी) — ^b) K₃
 V₁ B Da Dn D₂ 3 c Cap स (Bo 5 च) प्रपन्ना, D₂
 यस्ता, Ca लुब्धा (as in text) D₁ S महोदधौ
 नौरिव सप्रमिन्ना (T₂ सप्रा, G₁ पन्नौ) — ^c) K₄
 transp भवति and च K₂ 5 B Da Dn D₂ 2 s c s
 G₂ M₂ हि, V₁ D₁ lacuna (for च) D₂ प्रबुद्ध

(for सप्रमूढ) — ^d) B₂ Da Dn D₂ transp तव
 and प्रजा Bo सक्षयस्या

14 G₂ om. (hapl) 14-15 — ^a) K₁ 8 V₁ D₂ 4
 रक्षमाणो D₂ ब्रह्मक्षत्रै लक्षमाणो (sic) — ^b) K₃ मधु
 D₂ हेम B₁ हिम सवर्पतिश्च य Cv as in text — K₅
 om (hapl) 14^c — ^c) V₁ B₁ D₁ 8 अरक्षमाण
 — ^d) S₁ K₂ अश्रु चा (K₂ वा) युद्, K₁ (marg as
 in text) अश्रुमायुद्, K₅ T₂ G₁ M आ (K₅ G₁ अ)
 सपात, D₁ अश्रुपान, D₁ अश्रुपातं, D₂ आश्रुपा
 नाद्, T₁ G₁ आश्रु चाध, G₂ मास चाध (for अश्रु
 पाप)

15 G₂ om 15 (cf v 1 14) — ^a) K₃ Dn D₂
 न (for अ) D₂ अत्रहचारीणा यसादपेतो Ca cites
 चरणात् (as in text) Cv अत्रहचारी चरणाद् (as in
 text) — ^b) K₁ 4 5 V₁ B (except Bo) D (except
 D₁) T₂ M₂ ब्रह्म (for ब्रह्मा) T₁ G₁ ब्रह्म ब्रह्मण,
 M_{1.2} ब्रह्मचारिणि (for ब्रह्मा ब्रह्मणि) — ^c) K₁
 2 4 V₁ Bo 2-5 Dn D₂ 6 G₂ M आश्चर्यतो, V₁
 B_{1.2} Da D₂ 6 Cnp नाश्चर्यतो, K₃ 5 उरपातवत्, D₁
 T G₁ 4 आश्च (T₂ चा) र्यभूतो, D₂ सासृक्ययो (sic)
 (for आश्चर्यतो) — ^d) D₂ तत्रामिक्षा D₁ T G
 दुष्प्रभा (G₁ हा) ग, M_{1.2} 4 दुष्पहाद् (for दुःसहाद्)
 D₂ 3 6 चाभवति, G₁ चापि हति, M₁ चाविशते (for
 शान्ति)

16 ^a) D₂-5 हित्वा (for हत्वा) B₂ om वा
 Bo-4 Dn D₂ 4.5 M₂ Cv चापि (for चापि) — ^b)
 V₁ न, T₁ G₂-4 यो (for यत्र) Bo 3 5 Da₁ [S]
 र्यवाद, Da₂ [S]त्यर्थं, D₁ ननु वादाद्, D₁ S साधु
 वाद्, Ca cites अर्थवाद, Cap Cv अनुवादम् (as in
 text) D₁ सभाया लभते नरापवाद — ^c) Da₂ om

ततो भयं जायते क्षत्रियस्य ॥ १६
पापैः पापे क्रियमाणेऽतिवेलं
ततो रुद्रो जायते देव एषः ।
पापैः पापाः संजनयन्ति रुद्रं
ततः सर्वान्साध्वसाधून्दिनस्ति ॥ १७
ऐल उवाच ।
कुतो रुद्रः कीदृशो वापि रुद्रः
सत्त्वैः सत्त्वं दृश्यते वध्यमानम् ।
एतद्विद्वन्कश्यप मे प्रचक्ष्व
यतो रुद्रो जायते देव एषः ॥ १८

कश्यप उवाच ।
आत्मा रुद्रो हृदये मानवानां
स्वं स्वं देहं परदेहं च हन्ति ।
वातोत्पातैः सदृशं रुद्रमाहु-
र्दावैर्जीमूतैः सदृशं रूपमस्य ॥ १९
ऐल उवाच ।
न वै वातं परिवृणोति कश्चि-
न्न जीमूतो वर्षति नैव दावः ।
तथायुक्तो दृश्यते मानवेषु
कामद्वेषाद्दृश्यते मुच्यते च ॥ २०

राज्ञः D₆ सकाशो D₄ विभेते, D₈ लभेत (for विभेति) V₁ D₂ G₂ वापि, D₆ पाप (for वापि) —^a) V₁ B D (except D₁ 4 7 8) विद्यते (for जायते).

17 ^a) B₂ पाप, G₁ अपापै (for पापे) B₂ क्रियमाणो V₁ D_a D_n D₈ हि चैल (V₁ D_a 2 'व'), B (except B₁ 2) D₂ 2 5 [S]पि चैल (for ऽतिवेल) —^b) D_n 2 सत्त्व एष, D₁ चैप देव, G₁ एष रुद्र (for देव एष) K₈ 2 एक, B₂ एषां, D₄ एव, D₃ एषा (for एष) C_v ततो रुद्रो जायते देव एष — V₁ G₁ om (hapl) 17^c-18^d —^c) K₅ D₇ T₁ G₃ 4 पाप (for पापा) T₂ संजनयन्ति (for 'यन्ति) D₇ T₁ G₂ 4 रुद्र, T₂ रौद्रं C_v as in text —^d) K₄ निहति (for दिनस्ति)

18 V₁ G₁ om 18 (of v 1 17) D₈ om the ref, S₁ K (except K₅) D₁ 4 ऐल, S (except T₂, G₁ om.) ऐल (for ऐल) —^a) D₇ 2 T₁ G₃ 4 M वापि, T₂ कश्चि (for वापि). —^b) K₁ lacuna, D_a सर्वै (for सत्त्वैः) M₂ नश्यते S₁ K₁ 4 D₁ 4 वर्ष मान (for वध्य) —^c) B₀ 4 5 हि त्वं, B₂ D_a D_n D₆ सर्वं (for विद्वन्) Some MSS काश्यप, D₁ 8 कश्यप (D₈ 'प) K₈ D₂ सप्रचक्ष्व (for मे प्र) —^d) K₁ 5 B D (except D₁ 4 7 8) M₂ कुतो (for यतो) D₇ T₁ G₂-4 रुद्र, T₂ एष (for देव) K₈ एक, T₂ रुद्र (for एष)

19 D₈ om the ref Some MSS काश्यप —^a) D₈ C_v आत्म. K₈ रुते (for रुद्रो) G₁ हृदयो —^b) D₂ स्व, D₇ S C_v स्वकं (M₁ 8 'च्छं) (for स्व स्व) K₆ परिचारे; D₈ परदेहे (for परदेह). S₁ K₁ 2 4

B₀ 4 D₁ 5 वदति, K₅ ब्रह्मति; D₈ चरति (for च हन्ति) C_v cites हन्ति (as in text) —^a) D₄ सदृशो; C_v 'शं (as in text) G₁ आह (for आहुर) —^d) K₁ G₁ lacuna, K₂ 2 5 V₁ B D_a D_n D₁-6 देवैर; D₇ T G₂-4 M देव; C_v दावैर (as in text) K₆ जीवभूतै, C_v जीमूतै (as in text)

20 D₈ om the ref, S₁ K (except K₅) D₁ ऐल; S ऐल (for ऐल) —^a) K₂ 5 V₁ B₀ 1.8-5 D_a D_n D₂ 2 5 6 C_v वात (for वात). B₂ जीमूते वा (for वात परि-) D₇ T₁ G₂-4 प्रवृणोतीह, T₂ G₁ M परिवृणो तीह (for 'णोति) K₈ कश्चिन् (for कश्चिन्) D₈ न वै वात वर्षति सोतिश्चिन् (sio) —^b) K₅ V₁ B D_a D_n D₂ 2 5 6 M₁-3 ना(B₅ वा)पि; D₇ T G M₄ तत्र (for नैव) K₄ V₁ B D (except D₁ 4.8) T G₂-4 M₄ देव, K₅ देवं; G₁ नैवं, M₁-3 वात (for दाव). —^c) K₁ V₁ M₂ यथायुक्तो, D₇ T G M₁ 2 4 नैव (G₁ om. नैव) युक्तो; C_v तथायुक्तो (as in text). D₈ om from मानवेषु up to प्रदहेत् (in 21^b) K₄ D_n D₆ G₃ T₂ मानवेषु —^d) D₁ M कामा द्वेषाद् K₈ D₄ T G M₂ मुच्यते, D₅ दृश्यते; M₁ 2 4 वध्यते (for वध्य). K (except K₁) V₁ B₀ 5 D_a D_n D₂ 2 5 6 मुच्यते, B₄ युज्यते, D₄ 7 T₁ G₂-4 M₂ वध्यते, T₂ G₁ बुध्यते (for मुच्यते) D₅ मुच्यमेव (for मुच्यते च). D₇ T G वा (for च) C_v as in text

21 D₁ om 21 D₈ om. up to प्रदहेत् (of v 1 20). M₁ 2 om the ref Some MSS काश्यप —^a) K₁ [ए]कस्मिन्; V₁ M₂ [ए]व (for [ए]क). K₁ दिने; D₇ T₁ G₁-3 -गेहाजू, M₄ देशे (for

कश्यप उवाच ।

यथैकगेहे जातवेदाः प्रदीप्तः

कृत्स्नं ग्रामं प्रदहेत्स त्वरावान् ।

विमोहनं कुरुते देव एष

ततः सर्वं स्पृश्यते पुण्यपापैः ॥ २१

ऐल उवाच ।

यदि दण्डः स्पृश्यते पुण्यभाजं

पापैः पापे क्रियमाणेऽविशेषात् ।

कस्य हेतोः सुकृतं नाम कुर्या-

दुष्कृतं वा कस्य हेतोर्न कुर्यात् ॥ २२

कश्यप उवाच ।

असंत्यागात्पापकृतामपापां-

स्तुल्यो दण्डः स्पृश्यते मिश्रभावात् ।

शुष्केणार्द्रं दहते मिश्रभावा-

न्न मिश्रः स्यात्पापकृद्भिः कथंचित् ॥ २३

ऐल उवाच ।

साध्वसाधून्धारयतीह भूमिः

साध्वसाधून्स्तापयतीह सूर्यः ।

साध्वसाधून्वातयतीह वायु-

रापस्तथा साध्वसाधून्वहन्ति ॥ २४

कश्यप उवाच ।

एवमस्मिन्वर्तते लोक एव

नामुत्रैवं वर्तते राजपुत्र ।

प्रेत्यैतयोरन्तरवान्विशेषो

C 12. 2799
B 12. 73. 25
K 12. 73. 63

गेहे) B: सप्रदीप्त (for प्रदी) —^b) Ś1 (sup lin as in text) D: T1 G2-4 गेह (for ग्राम) Ks 5 V1 B D (except Ds, D1 8 om.) S दहते (for प्रदहेत्) Ś1 K1 2 4 सत्त्वरवान्; V1 सत्त्वर च, B2 Da Dn Ds च स्वर वा (for सत्त्वरवान्) —^c) B1 विमोहयन् —^d) K2 5 स्पृश्यते, B1 Ds T2 G1 M4 इश्यते, Dn Ds स्पृशति

22 Ds om the ref, Ś1 K (except Ks) D1 4 ऐद; S ऐल (for ऐल) —^a) M4 तत्र (for यदि). G2 दम, M4 देव (for दण्ड) Ś1 K B1 D1-3. 2-3 T1 G2 4 Cv स्पृश्यते K1. 2 4 B Da Dn D1-5 पुण्य पाप (B2 'पे), Ks 5 D: 8 T G M2 Cv 'पापै', M1 8 4 'कृता (M4 also नृणा पापै) (for पुण्यभाज) —^b) Ś1 Ks Bo 2 4 पापै पापै, K1 V1 पाप पापै, Ks B2 Da2 पाप पापै, D: S पुण्ये पापे (for पापै पापे) V1 B2 D1 2 4-5 क्रियमाणेऽविशेषात्; B2 'माण द्वि' —^c) V1 B2 3 Da D: T1 G2-4 M तत्कस्य, Ds सुरकस्य (sic), G1 तस्य (for कस्य) T2 तत्कस्य हेतो कुर्यादुष्कृतं वा Cv cites कस्य हेतो सुकृत कुर्यात् —^d) B1 तस्य, M2 [अ]स्य (for कस्य) D1 हेतु (for हेतोर्) K4 [अ]त्र (for न) D3 तापयतीह सूर्ये (sic, cf 24^b) Cv cites कस्य हेतो दुष्कृत च न कुर्यात्

23 = (var) 5 34 67 Some MSS काश्यप —^a) K1 2 4 V1 Bo 3 Dn D2 2. 5 6 8 असयोगात्, B1 अंशत्यागात्; Cv अस (as in text) Ks अपा

पीस, B1 अपापास, Ds 5 अपापात् (for 'पास) —^b) Dn2 D: T2 M4 (sup lin as in text) मिश्र भावात्, D2 6 मत्र K1 तुल्ये ददा स्पृश्यते मिश्र-भावात् (sic) —^c) Some MSS शुष्केणार्द्रं V1 दहते, D1 इश्यते (for दहते) D1 मिश्रभावात्; D: T G M4 सप्रयोगात् (for मिश्रभावात्) Cv as in text —^d) D: G2 8 मैत्री, T G1 4 मैत्र, Cv मिश्र (as in text). D: T1 G2 कदापि, T2 G1 8 4 M कदापिन् (for कय')

24 Ds om (hapl.) 24^{ab} with the ref, Ś1 K (except Ks) D1 4 ऐद, S ऐल (for ऐल) —^a) Ds अधायति; G1 धारयति —^b) K2 तप यति, B1 G1 स्याप', G2 तप' (for ताप') —^c) K2 5 V1 B Da Dn D2-5 चापि (V1 B2 Da चाव'; B4 चैत्र) वाति, Ks Ds वाति चैत्र, D: चालयति; T1 G2-4 च्यावयति, T2 M1 3 4 चा (T2 वा) पतति (for वातयति) G1 भवायुर् (for [इ]ह वायुर्) —^d) Ks V1 Bo 2-3 D (except D1 4 7 8) M1-3 पुनति, B1 गृणति; M4 पुनाति (for वहन्ति)

25 Ds G1 om. the ref, V1 reads it on marg Some MSS काश्यप —^a) M1 8 वै वर्तते (for वर्तते) D: T G M1 8 4 सात लोके (for लोक एव) K1 8 5 V1 B Da Dn D2-5 8 एष (for एव) —^b) K1 om. न Ds नान्यत्रैव, T2 G1 नैवासुत्रैवं (for नासुत्रै') D: T1 G1 8 4 राजपुत्र; M4 राजसिंह. —^c) M [अ]मयोर् (for [ए]त'). K (except K1)

यो वै पुण्यं चरते यश्च पापम् ॥ २५
पुण्यस्य लोको मधुमान्घृतार्चि-
हिरण्यज्योतिरमृतस्य नामिः ।
तत्र प्रेत्य मोदते ब्रह्मचारी
न तत्र मृत्युर्न जरा नोत दुःखम् ॥ २६
पापस्य लोको निरयोऽप्रकाशो
नित्यं दुःखः शोकभूयिष्ठ एव ।
तत्रात्मानं शोचते पापकर्मा
बह्विः समाः प्रपतन्नप्रतिष्ठः ॥ २७

V1 B D (except D1 4 8) T1 G8 4 अतरावान् (for 'रवान्) —^a) D8 om वै G1 यच्च (for यश्च) S1 K1 4 पापान्

26 ^a) B1 पापो, D1 लोके K1 मधुर्मा, D8 (marg) मधुमान् (for मधुं) Cv cites पुण्यस्य लोको मधुमान् (as in text) B1 om from घृतार्चिर् up to 27^a D1 T1 G8 4 घृताची, D8 हृतार्चि (for घृतार्चिर्) —^b) V1 B (except B8, B1 om.) D (except D1 4 7 8) हिरण्यस्य (for हिरण्य) —^c) S1 प्रीत्या (for प्रेत्य) S1 D1 T1 G1 8 4 [आ] मोदते D1 T1 G M1 8 4 धर्मचारी, T2 पुण्यकारी (for ब्रह्मचारी). —^d) K8 D4 G1 (marg) यत्र; M [अ]त्र (for तत्र) V1 नत; D4 रोग, D1 T G न (for नोत).

27 B1 om 27^a (of v 1 26) —^a) D1 लोके S1 K1.2 D1 निरये; K4 निरवे for निरयो) S1 D1 8 [S]प्रकाशे (for प्रकाशो) Cv as in text —^b) B0 नित्यो K (except K1) V1 B (except B0) D (except D1 4 7 8) T2 G M2 दुःख K5 om. (hapl) from शोक up to दुःख (in 28^b) Dn D2 8 8 8 शोक(D8 क)भूयिष्ठम् —^c) S1 शोचके; K8 B2-5 D (except D1 4) S शोचति, B0 शोचयेत्, B1 corrupt (for शोचते) —^d) K8 5 B1-5 Da Dn D2 8 4 (also as in text) 5 7 8 T1 G प्रतपन्न, K4 M2 प्रपन्न (for प्रपतन्न). D8 -प्रविष्ट; D8 -प्रतिष्ठ (for -प्रतिष्ठ).

28 K5 om. up to दुःखं (of. v 1 27). —^a) D8 सृष्टे (for मिथो). Da भेदे, Dn2 भेदा; D8 नेता (for भेदाद्) K1 क्षत्रियब्राह्मणाना. —^b) D4 सुदुःपहं; T G2 M दुःपहं (for दुःसह) D2 8 चावि

मिथो भेदाद्ब्राह्मणक्षत्रियाणां

प्रजा दुःखं दुःसहं चाविशन्ति ।

एवं ज्ञात्वा कार्यं एवेह विद्वा-

न्पुरोहितो नैकविद्यो नृपेण ॥ २८

तं चैवान्वभिषिच्येत तथा धर्मो विधीयते ।

अप्यो हि ब्राह्मणः प्रोक्तः सर्वस्यैवेह धर्मतः ॥ २९

पूर्वं हि ब्राह्मणाः सृष्टा इति धर्मविदो विदुः ।

ज्येष्ठेनाभिजनेनास्य प्राप्तं सर्वं यदुत्तरम् ॥ ३०

तस्मान्मान्यश्च पूज्यश्च ब्राह्मणः प्रसृताग्रभृक् ।

शंति, D4 आ (for चा) G1 प्रजां दुःखं दुःसहं चापि शां (sup ltn यां)ति (S10) —^a) D4 मत्वा (for ज्ञात्वा) G1 कार्यम् K5 V1 B D (except D1 4 7 8) नित्य (for विद्वान्). —^b) D4 पुरोहिता K1 4 D1 8 [S]नैक (for नैक) D8 -विप्रो, M8 -वद्यो (for -विद्यो)

29 ^a) B1 तथैव, D4 तं चैव (for तं चैव) K1 4 [अ]न्व(K1 'नु)पिच्येत (submetric); K8 5 V1 B (except B2) Dn D2.8 8 8 [अ]न्व(D2 8.8 'भ्य; D6 'न्या)भिषिचेत् (for 'पिच्येत) D1 T G त चै(D1 तच्चै)व लब्ध्वाभिषिचेत्, D8 वै चास्वमभिषिचेत् (S10), M त चेद्ब्रह्मवाभिषिच्ये(M2 'पिचे)त, Cv तं चैवान्वभिषिचेत् —^b) V1 B2 Da न विधीयते (for विधीयते) —^c) K1 अत्रय, K4 अत्रयो, K5 V1 B0 2-5 D (except D1.4 8) S अग्रं, B1 आपो (for अत्रयो). S1 K4 D1 वै (for हि) K5 ब्रह्मण, B1 ब्राह्मणं, D1 T1 G8 4 M4 ब्राह्मणा B (except B1.5) Da Dn D2-8 प्रो(D2 प्रा)क्तं, D1 T1 G8 4 प्रोक्ताः. —^d) D2 8 8 G1 सर्वस्यैव

30 V1 reads 30-31 on marg —^a) K5 पूर्वं तु (for पूर्वं हि). K8 5 Da2 D4 7 S ब्राह्मण, K4 ब्रह्मणा; V1 B Da1 Dn D2 8 8 8 ब्रह्मण K8 5 D4 7 S सृष्ट (G1 'ष्टो), K4 सृष्टा, B Da Dn D2 8 8 8 सृष्टिर्; D8 सृष्ट (for सृष्टा) —^b) G1 यदि (for इति) B (except B1) D (except Da D1.4 7) ब्रह्म (for धर्म) —^c) K8 ज्येष्ठो न, D1 ज्येष्ठा न, G1 ज्येष्ठेन (for ज्येष्ठेन) —^d) K5 V1 B D (except D1.4 7 8) पूर्वं (for सर्वं). B4 D1 T G M4 यदुत्तरम्

31 V1 reads 31 on marg —^a) D8 तस्मान्मान्यश्च

सर्वं श्रेष्ठं वरिष्ठं च निवेद्यं तस्य धर्मतः ॥ ३१
अवश्यमेतत्कर्तव्यं राजा बलवतापि हि ।

ब्रह्म वर्धयति क्षत्रं क्षत्रतो ब्रह्म वर्धते ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चतु सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

७५

भीष्म उवाच ।

योगक्षेमो हि राष्ट्रस्य राजन्यायत्त उच्यते ।
योगक्षेमश्च राजोऽपि समायत्तः पुरोहिते ॥ १

यत्रादृष्टं भयं ब्रह्म प्रजानां शमयत्युत ।
दृष्टं च राजा बाहुभ्यां तद्राष्ट्रं सुखमेधते ॥ २
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

75

सप्तम्य (sic) —^a) M₁ ब्राह्मणा G₁ शृत् (for
-शुत्) G₂ cites प्रवृत्ता (as in text) D₁
प्रवृत्ता सूत्रव्यमभा (sic), D₂ 'ण सूत्र प्रभु
—^c) V₁ D₁ सर्व; D₂ पूर्ण, M₁ तस्मात् (for सर्व)
B सर्वज्ञेय; D₁ सर्वज्ञेय (for सर्व श्रेष्ठ) B₁
ज्येष्ठ, D₂ श्रेष्ठ (for श्रेष्ठ) K₁ : : V₁ B D (ex
cept D₁ : :) T G विदिष्ट, K₁ प्रविष्ट (for परिष्ट)
—^d) K₁ निविष्ट, D₁ नेत्रत् (for निवेष्ट). B₁ :
D₁ T G₁ : : धीमत् (for धर्मत्)

32 ^a) K₁ : : V₁ B D (except D₁ :) S
(except G₁) एव (for एतात्) —^b) M₁ transp इपि
and हि B₁ इ, D₁ T G₁ : च (for हि) B
राजा बलवतापि, T₁ G₁ 'ज्ञा बलवियर्धन —^c) D₁
वर्धयत् G₁ (sup in as in text) क्षिप्र (for क्षत्र)
B₁ ब्राह्मणे वर्धते क्षत्र —^d) B वर्धते (for वर्धते)
— After 32, K₁ (marg sic m) : V₁ B (except
B₁) Da Dn D : : c ins

183* एव राजा विदोषेण पूज्या ये प्राणना मदा ।

[B₁ मपुत्रा मदा मदा (for the post half)]

On the other hand, D₁ S ins after 32

184* राजं सर्वस्य चान्यस्य स्वामी राजपुरोहितः ।

[M₁ : : राजा (for राज) D₁ T₁ C₁ : : M₁ : : तस्य
(for राज)]

Colophon — Sub parvan Ś₁ K V₁ B Da Dn
D₁ : : T₁ G₁ : : M₁ राजधर्म — Adhy name
B₁ D₁ : पेटकद्वयपत्रवाद्, D₁ प्रवृत्तधर्म; D₁ T₁
G₁ : पुरोहितप्रदाना; M₁ : पुरोहितसपत्ति — Adhy
no (figures, words or both) K₁ D₁ S 75, B₁
: : D₂ 72, B₂ Da Dn 73, D₂ 71 — Śloka
no Dn₁ 32

1 Before 1, D₁ S ins

185*

युधिष्ठिर उवाच ।

मत्प्रक्षत्रस्य क्षामर्ष्यं कथितं ते पितामह ।
पुरोहितप्रभावश्च लक्षणं च पुरोषस्य ।
इदानीं श्रोतुमिच्छामि ब्रह्मज्ञविनिर्णयम् ।
मत्प्रक्षत्रं हि सर्वस्य कारणं जगतः परम् ।
योगक्षेमो हि राष्ट्रस्य ताम्यामायत्त एव हि ।

[G₂ transp lines 1 and 2 — (L 1)
ताम्य (for तामर्ष्य) — (L 2) T₂ G₂ : M₁ :
च — (L 4) M₂ जगा कारण (by transp)]

D₂ om the ref, D₁ T₁ G₁ : ins. the ref
1^a —^b) K₁ D₂ : : योगक्षेमौ, B₁ 'क्षेमे
बागक्षेमस्य राष्ट्रस्य. —^c) K₁ [क्षा]यत्; Dn₂ [क्षा]
D₁ [क्षा]यत्, D₂ [क्षा]यत् (for [क्षा]यत्) —^d)
D₁ योगक्षेमी च, B₂ D₂ : : 'क्षेमस्य (for 'क्षेमे
K₂ B₁ : : Dn D₂ : T G M₁ हि, K₂ B₂
[क्ष]स्य (for च) Ś₁ K₂ : D₁ राज्य (D₁ 'ज)स्य;
राष्ट्रस्य (for राजोऽपि) K₂ : Da Dn D₂ : हि,
T G₁ : : M₁ च (for अपि) —^e) B₁ समा
D₂ 'यात्, G₁ 'धत् Da पुरोहितै

2 ^a) G₁ यत्रादृष्ट G₂ ब्रह्मन् —^b) Ś₁ K₁
प्रजाया, K₂ पूजायां K₁ वसयत्युत्, K₂ क्षमय
B₂ नमय, B₃ समय —^c) K₂ राजा (for रा
—^d) Da Dn D₂ : च (Da त)द्राज्य; T₂ G₂
राजा (for तद्राष्ट्रं)

3 ^b) D₁ इतिहास —^c) V₁ सुचक्रवस्य.
D₂ दादो (for राजो).

C. 12. 2910
B. 12. 74 3
K. 12. 74 5

मुचुकुन्दस्य संवादं राज्ञी वैश्रवणस्य च ॥ ३
मुचुकुन्दो विजित्येमां पृथिवीं पृथिवीपतिः ।
जिज्ञासमानः खड्गलभ्ययादलकाधिपम् ॥ ४
ततो वैश्रवणो राजा रक्षांसि समवासृजत् ।
ते बलान्यवमृद्घन्तः प्राचरस्तस्य नैर्ऋताः ॥ ५
स हन्यमाने सैन्ये स्वे मुचुकुन्दो नराधिपः ।
गर्हयामास विद्वांसं पुरोहितमरिंदमः ॥ ६
तत उग्रं तपस्तप्त्या वसिष्ठो ब्रह्मवित्तमः ।
रक्षांस्यपावधीत्तत्र पन्थानं चाप्यविन्दत् ॥ ७

4 °) V1 मुचुकुन्दो D1 T1 G8 विजित्येता — °) D2 3 जिज्ञासमानः; G2 जिज्ञास्य' V1 B2 Da खड्गलो, B1 D1 G8 खड्गलम्; Dn2 D8 मुचुकुन्दम् — °) K2 अत्ययाद्; V1 B2 Da [s]भ्युपा(V1 'वे)याद्, Dn D2 8 5 0 उपेयाद् (for अभ्ययाद्) K8 अलकाधिकं; G1 2 M अलकाधिप D8 अभ्यधादलयाधिक (sio)

5 °) M4 राजन् (for राजा) — After 5^a, D4 (erroneously) reads मुचुकुन्दमदर्शयन् (of 8^{ab}) — °) K6 V1 B Da Dn D2 8 5 0 राक्षसानसृजत्तदा; D1 7 S रक्षास्यव(D4 'सि वि)सृजत्तदा — °) K6 V1 B0 8-5 Dn D2-6 [अ]वमृद्घन्त, B1 'मर्दतो, B2 Da 'म मृदुर, D1 'मृदूर्त; D1 T1 G8 [अ]थ मृद्घन्त; G1 [अ]वमृद्घत. Ś1 ते बलानवमृद्घत — °) K1 5 V1 B Da Dn D2 8 5 0 मुचुकुन्दस्य, K2 3 प्राचरस्तस्य; D1 T G2-4 प्रचरस्तस्य; G1 प्रापन्नस्य च, M प्रचरति स (for प्राचरस्तस्य). B0 नैर्ऋता; B1 राक्षसा; D1 नेवृता; M2 सैनिका'. D4 प्रचरस्तस्य नैर्ऋतान्.

6 °) K1 सं- (for स) K1 स्वे सैन्ये (by transp), K3 खड्गले; D2 सैन्यस्येन् M तु (for स्वे). — °) D2 नराधिप, D8 'धिप — °) B1 अर्चयामास (for गर्हया). — °) K6 V1 B Da Dn D2 8 5-7 T1 G2-4 M1 3 अरिंदम (B1 Da G2 4 'म), D1 अरिंदम.

7 °) V1 स तु (for तत) Ś1 K2 4 G1 उग्र (for उग्र). — °) Some MSS. वसिष्ठो. K6 B D (except D1 4 7 8) धर्मवित्तम. (B1 D2 'त्तम, Da 'क्रम) (for ब्रह्म). — °) Ś1 [अ]पावधीत्; K1 [अ] यावधीत्; K2-4 V1 B Da Dn D2-6 T2 M4 [उ]पाव धीत्, D1 [अ]पावधीत्, D1 T1 G2-4 [उ]द् (D1 G2 'दा)वधीत्; G1 [उ]दावधीत् (for [अ]पावधीत्) K1 D1 अत्र; K6 V1 B Da Dn D2 8 5 0 M2 तस्य (for

ततो वैश्रवणो राजा मुचुकुन्दमदर्शयत् ।
वध्यमानेषु सैन्येषु वचनं चेदमब्रवीत् ॥ ८
त्वत्तो हि बलिनः पूर्वं राजानः सपुरोहिताः ।
न चैवं समवर्तस्ते यथा त्वमिह वर्तसे ॥ ९
ते खल्वपि कृतास्त्राश्च बलवन्तश्च भूमिपाः ।
आगम्य पर्युपासन्ते मामीशं सुखदुःखयोः ॥ १०
यद्यस्ति बाहुवीर्यं ते तद्दर्शयितुमर्हसि ।
किं ब्राह्मणचलेन त्वमतिमात्रं प्रवर्तसे ॥ ११
मुचुकुन्दस्ततः क्रुद्धः प्रत्युवाच धनेश्वरम् ।

तत्र) — °) K1 चात्र विंदत, K2 4 D1 चान्ववि
D8 चाप्यविंदत

8 °) D1 वैश्रवणो, D8 वै वरुणो — K8 (1hapl) from 8^b up to राजान (in 9^b) — °) T G अगर्हयत्, D8 अदर्शयन्, M द(M1 अ)दर्श — °) D8 वेदम् (for चेदम्)

9 Before 9, V1 Dn ins. धनद उवाच K8 up to राजानः (of v 1 8) — °) D8 अतो (त्वत्तो) D1 सर्वे (for पूर्वे). K6 V1 B Da Dn 8 5-7 S बलवंतस्त्वया (T 'स्त्रया) पूर्वं (B0 8-5 D2 M पूर्वं, D8 सर्वे) — °) D1 सपुरोहित' — °) K4 D1 M2 4 चैव, D1 T1 G1 8 चैन (for चै K8-6 B D (except D1 4) S समवर्तत (B1 D8 ' — °) D2 तथा (for यथा) G8 समवर्तसे (इह च').

10 °) T2 G1 च वै सु (for खल्वपि). K1 4 र्थाश्च — °) G8 कृतं (for बलं) B1 पार्थिवा (भूमिपा). — °) Ś1 K1-8 8 D1 8 पर्युपातिषन्, B1 'पासत. — °) Ś1 यदेते, K1 (marg as in te वणास्य, K2 D1 यदेके (D1 'को), B1 आसीन (मामीश). D8 om from खयो. up to तत (in 12^a

11 D8 om 11 (of v 1 10). — °) D1 यद् M2 यद्यस्तु — °) D1 ब्रह्माण (for ब्राह्मण) [आ]जिम् (for त्वम्). — °) K4 अतिमात्र, मतिमात्र; G8 अति (as in text). D1 T G (G1 इ)तिमात्रेण वर्तसे

12 Before 12, Dn1 ins भीष्म उवाच D8 up to ततः (of v 1. 10). — °) D1 तु तच्छ्रुत्वा (ततः क्रुद्धः). — °) D8 5 असत् (D8 sup. ins 'र)व

न्यायपूर्वमसंख्यमसंभ्रान्तमिदं वचः ॥ १२
 ब्रह्मक्षत्रमिदं सृष्टमेकयोनि स्वयंभुवा ।
 पृथग्वलविधानं च तद्व्योक्तं परिरक्षति ॥ १३
 तपोमन्त्रवलयं नित्यं ब्राह्मणेषु प्रतिष्ठितम् ।
 अस्रवाह्वयलं नित्यं क्षत्रियेषु प्रतिष्ठितम् ॥ १४
 ताभ्या संभूय कर्तव्यं प्रजानां परिपालनम् ।
 तथा च मां प्रवर्तन्तं गर्हयस्वलाक्षाधिप ॥ १५
 ततोऽब्रवीद्वैश्रवणो राजानं सपुरोहितम् ।
 नाहं राज्यमनिर्दिष्टं कस्मैचिद्विदधाम्युत ॥ १६
 नाच्छिन्दे चापि निर्दिष्टमिति जानीहि पार्थिव ।

M1-2 छपरमन् —^d) K1 (mar.) क्षत्रिणातन् (for क्षम')

13 ^b) K1 D1 पृथयोनि, D1 M1 'योनि, T2 'योनी —^c) K1 V1 B1-1 D (except D1 1 1 1) तन्; Bo : lacuna, G2 damaged (for च) —^d) K1 V1 B1-1 D (except D1 1 1 1) म लोक, G3 damaged (for तद्व्योक्तं) V1 B1 D1 Dn D' परिपालयेत् (for 'रक्षति)

14 ^a) D1 D2 ततो मन्, T2 तपोमन् (for 'मन्त्र) K1 D2 दिव्य (for निय) — G' om (hapl) 14^c —^c) S1 K2 4 Bo D1 T2 G1 लग्न (for लग्न) D2 वीर्यं (for नित्य)

15 ^c) T G [क्ष]पि (for च) D1 transp च and मा D: न (for मा) —^d) Dn D: किं गर्हयि (for गर्हययि) T2 G: M [क्ष]त्रकाधिप

16 ^b) D2 : (before corr, marg by corr, as in text) - राजा धर्मं पुरोहित —^d) B1 D2 : : निद्वान्युत (D: त), D2 'न्युत, G1 'र्युत, M1 हि ददाम्युत

17 ^a) K1 नाच्छिन्दे, Bo : : नाच्छिन्दे, D1 नाच्छिन्दे; T2 G1 नाच्छिन्दे (for नाच्छिन्दे) K1 om च K2 V1 B1 : D: 1 T1 G2-1 M1-3 वापि, D1 चापि, D2 चापि, T2 G1 वा हि (for चापि) K2-2 V1 B (except B1) D (except D1 :) T G M2 [क्ष]निर्दिष्टम् (for निर्दिष्टं) —^b) Dc क्षति (for क्षति) V1 जा नामि (for जानीहि) —^c) V1 B D (except D1 1 1 1) कृन्ना (D2 'का) (for वीर) —^d) Kc मा दत्ताम्, Dn1 D2 समंताद् (for महत्ताम्) K1 इति निश्चिन

प्रयाधि पृथिवीं वीर महत्तामखिलामिमाम् ॥ १७

मुचुकुन्द उवाच ।

नाहं राज्यं भवदत्तं भोक्तुमिच्छामि पार्थिव ।

वाहुवीर्याजितं राज्यमश्नीयामिति कामये ॥ १८

भीष्म उवाच ।

ततो वैश्रवणो राजा विस्मयं परमं ययौ ।

क्षत्रधर्मे स्थितं दृष्ट्वा मुचुकुन्दमसंभ्रमम् ॥ १९

ततो राजा मुचुकुन्दः सोऽन्वशासद्वसुंधराम् ।

वाहुवीर्याजिता नम्यक्क्षत्रधर्ममनुव्रतः ॥ २०

एवं यो ब्रह्मविद्राजा ब्रह्मपूर्वं प्रवर्तते ।

(for खरिलामिमाम्) D3 इम (for इमाम्) — After 17, K1 : B (except B1 :) Dn D2 : : c ins

186* पृथमुक्तं प्रत्युवाच मुचुकुन्दो महीपति ।

[Before the above, K1 ins मुचुकुन्द उ]

18 K2 D1 om (1 hapl) 18 with the ref K1 : B2- : D2 : : om the ref —^a) D2 भवदत्त, D3 न च त यो (for भवदत्त) —^b) D3 प्रोक्तम् (for मोक्तम्) B1 पार्थिव, Dn1 पार्थिव —^d) K1 D2 क्षत्रीयाम्, D2 क्षत्राताम् M1 मे मति (for कामये)

19 K3 om (hapl) 19 with the ref D3 om the ref — D1 G2 om 19^c-20^d —^c) K1 क्षत्रब्रह्म, Bo 2- : D2 : क्षत्रधर्मं, Da D2 क्षत्रधर्मं, Dn Dc 'धर्मं, D1 क्षत्रधर्मो (for क्षत्रधर्मं) D3 क्षत्रधर्मोस्ति त दृष्ट्वा —^d) T2 G1 नराधिप (for लक्षभ्रमम्)

20 D1 G2 om 20 (cf v L 19) V1 reads 20 on marg —^a) Bo lacuna, D3 मा राज्य (sic) (for राजा) D1 S (G2 om) मुचुकुन्दस्त्वो राजा —^b) D2 स (for सो) K1 सोन्वद्याम महीमिमा —^c) K1 : G1 (before corr) M1 3 वीर्याजित. —^d) V1 क्षत्रधर्मम्

21 ^a) B1 : : Dn D2 : : यो धर्मविद्, G1 भूयो प्रवीद् (for यो प्रह्वविद्) —^b) D1 प्रवर्तत —^c) D1 T G स भुंक्ते (for जयति)

22 ^a) K2 : Bo 2-5 D (except D1 1 1 1) निलो दकी V1 Da च (for स्यात्) —^b) D1 निले, M1 नित्य (for नित्य) V1 Da यज्ञश्च; G1 शशुश्च (for

C 12 2229
B 12 74 21
K 12. 74 23

जयत्यविजितासुर्वी बशश्च महदश्रुते ॥ २१
नित्योदको ब्राह्मणः स्यान्नित्यशस्त्रश्च क्षत्रियः ।

तयोर्हि सर्वमायत्तं यत्किञ्चिज्जगतीगतम् ॥ २२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

७६

युधिष्ठिर उवाच ।

यया वृत्रया महीपालो विवर्धयति मानवान् ।
पुण्यांश्च लोकाञ्जयति तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १

भीष्म उवाच ।

दानशीलो भवेद्राजा यज्ञशीलश्च भारत ।
उपवासतपःशीलः प्रजानां पालने रतः ॥ २

सर्वाश्चैव प्रजा नित्यं राजा धर्मेण पालयेत् ।
उत्थानेनाप्रसादेन पूजयेच्चैव धार्मिकान् ॥ ३
राज्ञा हि पूजिवो धर्मस्ततः सर्वत्र पूज्यते ।
यद्यदाचरते राजा तत्प्रजानां हि रोचते ॥ ४
नित्यमुद्यतदण्डश्च भवेन्मृत्युरिवारिपु ।
निहन्यात्सर्वतो दस्यून् कामात्कस्यचित्क्षमेत् ॥ ५

शस्त्रश्च) D₁ भूमिप (for क्षत्रिय) —^a) D₁ c s
तपो (for तयोर्) S₁ K₂ s समम् (for सर्वम्) K₁ s
आयांत, D₁ s आयत; D₈ आयत्ते —^a) D₈ पते
(for गतम्) — After 22, D₁ S ins.

187* यदाश्च तेजश्च मर्ही च कुरुतां
प्राप्नोति राजन्विपुलां च फीर्तिम् ।
प्रधानधर्मं नृपते नियच्छ
तथा च धर्मस्य चतुर्थमदात् ।

[(L 2) T₂ प्राप्नोति M₁ s s राजा (for राजन्)
M₁ s s वृत्ति (for फीर्तिम्) — (L 3) M₁ s प्रधानधर्मं
D₁ T₁ G₈ s नियच्छत् — (L 4) T₂ G₁ s M₂
तथापि]

Colophon om. in D₈ — Sub parvan S₁ K
V₁ B Dn D₂ s s-7 T G₁ s s M राजधर्म. — Adhy
name K₈ D₁ 7 G₂ s M₂ सुसुकुदवैश्रवणसवाद, B
(except B₃) D₈ D₂ s s s M₁ s सुसुकुदोपाख्यान
— Adhy no (figures, words or both) K₈ D₁ S
76, B₁ s s D₂ 73, Dn₁ Dn 74 — S₁loka no
Dn₁ 23, Dn₂ 22

76

1 D₈ om the ref —^a) G₁ यथा (for यया). —^b)
D₈ विवर्धयति —^c) D₁ पुण्याश्च V₁ om. च D₁

T G₁ s s पुण्याल्लोकाञ्जयति च; D₈ पुण्यांश्च लोकां जा
यति (sio) —^a) K₁ त (for तन्)

2 D₈ G₁ om the ref —^a) B₁ दानशीली —^b)
K₄ यज्ञशीलस्य. D₈ राजशीलश्च K₁ पार्थिव (for
भारत) —^c) D₈ उपवासम् D₈ तत (for तप)
D₁ शीला, M₁ शील

3 ^b) K₁ D₁ s s G₁ राज (for राजा) B₃ Dn
G₂ पालयन् —^a) D₈ सत्यानेन (for उत्था^a) K₁
प्रसादेन; K₂ s s V₁ B D (except D₁ 7 s) T₂ G₁
M प्रदानेन (for [अ]प्रसादेन) C₇ उत्थानेन प्रदानेन
—^a) K₈ s V₁ B Dn D₈ D₁-7 S चापि, D₈ चात्र
(for चैत्र)

4 ^a) G₃ राजाभि (for राजा हि) K₈ पूजिनो
—^b) K₈ तत्र (for तत) K₄ पूजिते —^c) G₁
यद्दत् (for यद्यद्) S₁ K₁ s D₁ द्याचरते, D₈ आचर
तद् (for आचरते) —^a) B₀ 1 s-5 D₂ s s s प्रजा
भ्यश्च (for 'ना हि) K₂ s V₁ B₂ D₈ Dn D₁ 7 s
T₁ G M स, K₈ च; T₂ न (for हि) K₁ प्रजानां
तद्दिरोचते

5 ^a) B₀ s-5 D₂ s s स्याद् (for च) —^b) B₁
तावन् (for भवेन्) —^c) D₁ निहन्यात्; M₁-3 नि
हस्य —^a) S₁ K₄ न कामान्, D₈ अकामात् (for न
का^a) D₁ कस्य चेत् K₁ Dn₂ क्षिपेत्, B₁ क्षयेत्,
D₈ भवेत् (for क्षमेत्) D₁ T G न राजो दस्युषु क्षमा

यं हि धर्मं चरन्तीह प्रजा राजा सुरक्षिताः ।
चतुर्थं तस्य धर्मस्य राजा भारत विन्दति ॥ ६
यदधीते यद्यजते यद्दाति यदर्चति ।
राजा चतुर्थभाक्तस्य प्रजा धर्मेण पालयन् ॥ ७
यद्राष्ट्रेऽकुशलं किञ्चिद्राजोऽरक्षयतः प्रजाः ।
चतुर्थं तस्य पापस्य राजा भारत विन्दति ।
अप्याहुः सर्वमेवेति भूयोऽर्धमिति निश्चयः ॥ ८
कर्मणः पृथिवीपाल नृशंसोऽनृतवागपि ।
तादृशात्किल्बिषाद्राजा शृणु येन प्रमुच्यते ॥ ९

प्रत्याहर्तुमशक्यं स्याद्धनं चौरैर्हृतं यदि ।
स्वकोशात्प्रदेयं स्यादशक्तेनोपजीवता ॥ १०
सर्ववर्णैः सदा रक्ष्यं ब्रह्मस्वं ब्राह्मणास्तथा ।
न स्येयं विषये तेषु योऽपकुर्याद्विजातिषु ॥ ११
ब्रह्मस्वे रक्ष्यमाणे हि सर्वं भवति रक्षितम् ।
तेषां प्रमादे निर्धृत्ते कृतकृत्यो भवेन्नृपः ॥ १२
पर्जन्यमिव भूतानि महाद्रुममिव द्विजाः ।
नरास्तमुपजीवन्ति नृपं सर्वार्थसाधकम् ॥ १३
न हि कामात्मना राजा मततं शठबुद्धिना ।

C 12. 2844
B 12. 73. 14
K. 12. 75. 14

6 ^a) T₂ G₁ च (for हि) — ^b) D₂ राजा, D₁ T₁ G₂ राज, G₁ राज (for राजा) G₄ प्रजा राजाभिरक्षिता — ^c) K₁ चातुर्थं, D₁ चातुर्थ्यं — ^d) D₁ transp भारत and विन्दति K₁ भारत, K₃ D₂ भाग स, D_n S भाग तु (T₁ G₂-4 च) (for भारत)

7 7^{ab} = Manu 8 305^{ab} D₁ om (hapl) 7^a-8^d — ^a) K₁ यजति, K₂ V₁ B₁-3 Da Dn D₂ ददाति, Bo 4 5 D₂ 2 5 लुहोति, D₁ ऋजते (for यजते) — ^b) K₂ B₁-3 Da Dn D₂ लुहोति (for ददाति) Ś₁ K₂ 4 D₁ अर्चते, Da अर्चति, D₃ एवति (sic) (for अर्चति) — ^c) Da भक्तस्य, D₂ मुक्तस्य, D₃ मातृप्य (for भावस्य) — ^d) K₁ राजा (for प्रजा) D₁ T₁ G₂ 3 M₁ 2 पालयेत्

8 D₁ om 8^a-^d (cf. v 1 7) — ^a) T₂ राज्ये (for राष्ट्रे) K₂ 4 राष्ट्र कुशल, C₁ राष्ट्रेकुशल — ^b) B₁ राजा K₁ M₂ [ऽ]रक्षयत, B₁ D₁ [अ]मरक्षिता (D₁ 'क्षत'), G₁ [ऽ]रक्षायत — ^d) K₁ राजा (for राजा) T G transp भारत and विन्दति D_{n1} भाग तु, M₁ भारत (for भारत) D₂ विन्दते — ^e) D₂ अयाहुः — ^f) Ś₁ K₁ 2 4 D₁ भूयोयम्, G₁ त्रयोयम् (for भूयोऽर्धम्) D₂ 2 5 भूयो धर्मवि (D₂ 'मेति) निश्चय.

9 ^a) D₂ 2 7 8 S (except M₁ 2) कर्मणा T₂ G₁ पृथिवीपालो — ^b) Da नृशसा, D₁ नृशसे M₂ इह (for अवि) — ^d) D₂ 3 5 येनैव (for येन प्र)

10 ^a) K₁ 2 4 D₁ अस्याहर्तुम् (for प्रत्या) D₁ T₁ G₃ 4 M अदात्तस्य (M 'क्त स्याद्' (for 'क्य स्याद्) — ^b) G₁ यान (for घन) Some MSS चौरैः, D₂ चौर (for चौरैः) G₃ हत (for हत) — ^c) K₁ V₁ B₂ Da Dn D₂ transp स्वकोशा (some MSS 'पा) व and तत् Bo 2- D₂ 7 8 T G स्वात; D₂ स्वात्,

D₂ स्यात् (for स्व) Bo तु (for तत्) — ^d) D₁ S [अ]पि (G 'प) (for [उ]प-) K₂ 4 D₁ जीविना, K₃ D₂ जीवित, K₃ Dn D₂ जीवित, Bo जीवित; D₂ 3 जीविन (for जीवता)

11 ^a) K₁ सर्ववर्णसु, D₁ 'वर्णैः, D₂ सर्ववर्णैः D₃ om (hapl) from सदा up to ब्रह्मस्वे (in 12^a) Ś₁ K₁ 4 D₁ तदा (for सदा) — ^b) D₂ om (hapl) हस्त या. B₂ ब्राह्मणास, D₂ ब्रह्मणा, D₂ ब्राह्मणस, D₁ T₁ G₂-1 'णैः, T₂ G₁ 'णे Dn D₂ 3 5 यथा (for तथा) — ^c) D₂ नष्ट य (for न स्येय) K₁ विषयांतेषु K₃ D₁ S तस्य, K₂ V₁ B Da Dn D₂ 3 5 6 8 तेन (for तेषु) — ^d) Ś₁ K₁ 2 4 V₁ D₂ नाप (K₁ D₂ नोप, K₂ नाम) कुर्याद् (for योऽप) B₂ द्विजातये (for 'तिषु)

12 D₁ om ब्रह्मस्वे (cf. v 1 11) — ^a) K₃ V₁ Bo रक्षमाणे Da Dn तु (for हि) — ^b) K₅ V₁ B D₂ 2 5 6 8 सर्वो भवति रक्षित — ^c) D₁ प्रमादे, G₁ प्रदाने (for प्रसादे) K₅ V₁ B Da Dn D₂ 2 5 6 8 तस्मात्तेषां प्रसादे (D₃ 'दाने) न — ^d) D₂ भवे (for भवेत्) D₃ 5 नृप

13 With 13^{ab}, cf. 36^d — ^b) G₁ मूर्द्धितम्, G₄ 'द्रुम K₅ B₃ 2 (mas in text) D₂-5 8 T₂ G₁ M₂ [अ]द्विजा, Ca द्विजा (as in text) D₁ महसुम मिव द्विजा (sic) — ^c) D₂ न राजम् (for नरात्मम्) Da अतु (for तप) — ^d) K₁ साघन

14 ^a) D₂ कर्मात्मना; T₂ G₁ कामार्थिना (for 'त्मना) Ś₁ सर्वं, D₁ राजां — ^b) K₅ V₁ B D (except D₁ 7, D₁ corrupt) काम (for शठ) — ^c) K₁ D₂ लुधेन (for लुधेन) — ^d) K₂ 5 V₁ Bo 2- D (except D₁ 4 7 8) शक्य, T₂ शक्यः

C 12. 2845
B 12 75 14
K 12 75 14

नृशंसेनातिलुब्धेन शक्याः पालयितुं प्रजाः ॥ १४

युधिष्ठिर उवाच ।

नाहं राज्यसुखान्वेषी राज्यमिच्छाम्यपि क्षणम् ।

धर्मार्थं रोचये राज्यं धर्मश्चात्र न विद्यते ॥ १५

तदलं मम राज्येन यत्र धर्मो न विद्यते ।

वनमेव गमिष्यामि तस्माद्धर्मचिकीर्षया ॥ १६

तत्र मेध्येष्वरण्येषु न्यस्तदण्डो जितेन्द्रियः ।

धर्ममाराधयिष्यामि मुनिर्भूलफलाशनः ॥ १७

भीष्म उवाच ।

वेदाहं तव या बुद्धिरानृशंस्यशुणैव सा ।

न च शुद्धानृशंस्येन शक्यं महदुपासितुम् ॥ १८

अपि तु त्वा मृदुं दान्तमत्यार्यमतिधार्मिकम् ।

ह्रीवं धर्मघृणाशुक्तं न लोको बहु मन्यते ॥ १९

राजधर्मानवेक्षस्व पितृपैतामहोचितान् ।

नैतद्राज्ञामथो वृत्तं यथा त्वं स्थातुमिच्छसि ॥ २०

न हि वैक्लव्यसंसृष्टमानृशंस्यमिहास्थितः ।

प्रजापालनसंभूतं प्राप्ता धर्मफलं ह्यसि ॥ २१

न ह्येतामाशिपं पाण्डुर्न च कुन्त्यन्वयाचत ।

न चैतां प्राज्ञतां तात यया चरसि मेधया ॥ २२

शौर्यं बलं च सत्त्वं च पिता तव सदाब्रवीत् ।

15 ^a) B₁ राष्ट्र, D_a राजा; D₇ राज, M₄ राज्य (for राज्य) — ^b) M₁ ३ ४ शास्तुम् (for राज्यम्) D₁ m इक्षामि (for इच्छामि) K₁ [अ]हं क्षण; K₄ D₁ रक्षितुं (D₁ 'तं') (for [अ]पि क्षणम्) — ^c) K₄ धर्मार्थं. K_३ ४ B_२ D_१ रोचयेद् — ^d) T_२ G₁ चाद्य (for चात्र).

16 K_३ B₁ D_२ ३ ६ om (hapl) 16^{ab}. D₁ reads 16 on marg — ^a) D_६ यत् (for मम) — ^b) K₁ transp यत्र and धर्मो G_४ वर्तते (for विद्यते). — K_४ om. (hapl) 16^d-17° — ^d) B₁ ततोद्वाज्यचिकीर्षया.

17 K_४ om. 17^{ab} (of v 1 16) — ^a) V₁ B₁ D_a मत्र (for तत्र) B₁ मध्येषु — ^b) D_४ त्यक्तदण्डो — ^c) M_४ आराम (for आराध) — ^d) K_३ ४ मुनि, (for मुनिर्). — After 17, B_१ ins an addl. colophon [Sub parvan राजधर्म — Adhy no., 73]

18 D_४ ३ om the ref — ^b) K₁ D_२ ३ ६ G_२ M₁-३ आनृशंस, B₁ D_n D_६ शंस्या (for शंस्य) K_४ m D_४ गुणैर्युता, B₁ गुणैर्वृता (for गुणैव सा). — ^c) K₁ ३ V₁ B₁ २ ४ ६ D (except D_a D₁ ४) T G M₁ न च शुद्धा (K_१ युद्धा, D_a शुद्धा, D₇ T₁ G_४ नित्या, T_२ G₁-३ नित्य) नृशंसेन C_v cites शुद्धा (as in text). — ^d) D_६ राज्य (for शक्य) K_३ V₁ B D_a D_n D_२ ३ ६ ३ राज्यम्, D_६ शक्यम्; D₇ T₁ G_२-४ धर्मम्, T_२ G₁ चेह (for महद्)

19 ^a) D₇ S सदैव (G_२ सर्वदा) (for अपि तु) N (except Ś₁ D₁ 7) T₁ G₁ ४ M_२ स्वा K_३ ३ V₁ B D_a D_n D_२-३ ३ T_२ *G₁ २ M₁-३ मृदुप्रज्ञ (G₁ 'प्रज्ञा, G_३ 'प्राज्ञ)म्; M_४ इतिप्रज्ञम् (for मृदु दान्तम्) D₇ T₁ G_३ ४ प्राज्ञम् (for दान्तम्). — ^b) D_६ अन्या

प्यम्, C_vp अत्यर्थम् (for अत्यार्यम्) D_a२ अभि-, D_n१ इति (for अति) C_v अन्याय्यमतिधार्मिकम् — ^a) D_६ ह्रीव- K_३ धर्मं घृणा; D₁ धर्मगुणा (for 'घृणा) — ^d) Ś₁ K₁-४ V₁ D₁ ४ ६ मन्यते (for मन्यते).

20 ^a) K_३ ६ D_a१ D_n१ D_२ ३ ६ वृत्तं तु त्वं (K_३ स्व) म्, V₁ B D_a२ D_n२ वृत्तिं तु त्वं (B_६ स्व)म्; D₇ T G राजधर्मम्, D_६ वृत्तवत्त्वम् (for राजधर्मान्) K₁ D_४ अवे (K₁ 'वी)क्ष्यस्व, K_३ ६ V₁ D_a D_n D_६ ३ ७ अपेक्षस्व. D_६ वृत्तिं त्वं समवेक्ष्यस्व. — ^b) K_३ ६ D_a१ D_n१ D_२ ३ ६-७ T G पैतामहोचि (G_२ 'दि)त, V₁ B D_a२ D_n२ महोचिता — ^c) K_३ V₁ B_२ D_a D_n नैव (for नैतद्) K_३ अहो, K_३ V₁ B_२ D_a D_n तथा, D_६ (sup iss) तथो (for अथो). T_२ युक्त (for वृत्त) M नैतद्राजर्षिवृत्त हि.

21 ^b) B_२ इहास्त्विति, D_२ इह स्थित, D_६ इहाभित (for 'स्थित'). — ^d) Ś₁ K_२ ४ V₁ D₁ ७ S प्राप्तो, K₁ दाप्तो; K_३ B D_a D_n D_२ ३ ६ ३ आप्ता (for प्राप्ता) D_४ आमुयात्फलमुत्तम, D_६ आस्ते धर्मफलोदय

22 ^a) B₁ ह्येषाम्, D_a२ त्वेताम् (for ह्ये) D₁ आशिपे — ^b) V₁ तु (for च) D₁ कुत्या (for कुंती) Ś₁ [अ]नुयाचत, K₁ ३ V₁ B D_a D_n D_२-३ ६ स्वयाचत (D_४ 'त), D₇ S [अ]भ्य (T_२ 'प्य; M_२ 'भि)भाषत (for [अ]न्वयाचत). — After 22^{ab}, D₇ S (except G_३) ins

188* विचित्रवीर्यो धर्मात्मा चित्रवीर्यो न पार्थिव ।
पातनुश्च महीपालः सर्वक्षत्रस्य पूजितः ।

[(L 1) T_२ [S]पि; G_४ [S]य (for न) D₇ T₁ G_२ ४ नरापि (for न पार्थिव) — (L 2) G₁ २ (before oorr) पश्यत (for पूजित)]

माहात्म्यं बलमौदार्यं तव कुन्त्यन्ययाचत ॥ २३
 नित्यं स्वाहा स्वधा नित्यमुभे मानुषदैवते ।
 पुत्रेष्वशासते नित्यं पितरो दैवतानि च ॥ २४
 दानमध्ययनं यज्ञः प्रजानां परिपालनम् ।
 धर्ममेतमधर्मं वा जन्मनैवाभ्यजायिथाः ॥ २५
 काले धुरि नियुक्तानां बहतां भार आहिते ।
 सीदतामपि कौन्तेय न कीर्तिरवसीदति ॥ २६

समन्ततो विनियतो बहत्यस्खलितो हि यः ।
 निर्दोषकर्मवचनात्सिद्धिः कर्मण एव सा ॥ २७
 नैकान्तविनिपातेन विचचारेह कश्चन ।
 धर्मी गृही वा राजा वा ब्रह्मचार्यश्च वा पुनः ॥ २८
 अल्पं तु साधुभूयिष्ठं यत्कर्मोदारमेव तत् ।
 कृतमेवाकृताच्छ्रेयो न पापीयोऽस्त्यकर्मणः ॥ २९
 यदा कुलीनो धर्मज्ञः प्रामोत्यैश्वर्यमुत्तमम् ।

C 12 2252
 B. 12. 75 30
 K 12. 75 31

— Gs om. (hapl.) 22^a-23^d — ^a) K₂ s s V₁ B₀₋₂ D_a D_n त (D_{n1} च) यैतद्; B₂₋₃ त्वं चैव, D₂ s s s स्व चापि, D₅ तवैव (for न चैतां) K₂ प्रज्ञतां, K₃ s V₁ B D (except D_{1.4} 7) प्रज्ञ (D₂ 'ज्ञा') या (for प्राज्ञतां) D₅ जाता, T₂ तत्र (for तात) — ^d) Ś₁ K₁ D₁ मया; K₂₋₅ V₁ B D_a D_n D₂₋₃ G_{1.2} M₂ 4 यया (for यया) B₄ चरति D₂ s s मे नृपा (for मेधया)

23 G₂ om. 23 (cf v l. 22) — ^a) K₁ s V₁ B D (except D₁ 4 7) T₂ G₂ M₂ 4 सत्य (for सत्त्व) — ^a) T₁ G₁ 2 4 म (G₁ मा) हस्व (for माहात्म्यं) K₅ V₁ B D_n D_{2.2.5} s s च महौदार्यं; D_a च सदौ (for बलमौ) — ^d) T₂ G₁ [अ]प्य (for [अ]न्व-) K₅ V₁ B D_a D_n D_{2.2.5} s s भवत कुन्त्याचत; D₇ T₁ G₂ 4 M तव कुन्त्य (M₂ 'सि') भापत

24 ^a) M₁ s नित्यस्वाहा — ^b) K₅ B₃ 4 m D_{n1} D₂ s s चौ (D₅ चो) ह्ये, B₀ s D₅ m चौक्षे; B₁ (marg. as in text) चोमौ, D_a ऋते, D_{n2} चोमे, D₅ वाक्ष्ये, D₅ उमौ (for उमे) Ś₁ K_{1.4} D₁₋₃ s s मानुषदैवते — ^c) T₂ G₁ M₁ s 4 [आ]शासते (for [आ]शा) — ^d) D₅ s M₁ s पितरौ K₁ D₅ देवतानि

25 ^a) D₅ अध्ययते K₂ s V₁ B D (except D₁ 4 7) T₂ G_{1.4} M₁₋₃ यज्ञ — ^b) D₂ प्रजानां D₄ परिपालन — D₅ om 25^{cd} — ^c) D₇ T₁ G₄ धर्म्यम् (for धर्म्यम्) K₅ V₁ B₀ 2-3 D (except D₁ 4, D₅ om.) T₁ G M₂ एतद्; B₁ एवम्, T₂ अधर्मम् (for एतम्) D₇ T₁ G_{2.4} अध्ययं — ^d) K₁ [आ]त्मना नैव (for जन्मदैव) K₄ [अ]भि, D₁ [अ]त्य (for [अ]न्य) K₅ V₁ B₀ 2-3 D_a D_n D₂ s s T G₂ 4 M [अ]भ्यजायया (T₂ G₄ 'त'), B₁ [अ]त्ययो यया (for [अ]भ्यजायया) G₁ जन्मन्येवाभ्यजायते, G₃ नैव जन्माभ्यजायया

26 ^a) D₇ T G कुले (for काले) K₃ s V₁ B₀ 2-5 D_a D_n D₅ 7 S च; B₁ [हृ]ष; D₁ वि- (for नि) — ^b) Ś₁ K_{1.4} D₁ महतां (D₁ 'ता'), K₅ भवतां;

D_{n2} lacuna (for बहता) K₅ s V₁ B D (except D₁) S भारम् (for भार) K₅ s V₁ B D_a D_n D₁₋₅ s M आहित (D₁ 'त'), D₇ T G ईदृश (for आहिते) — ^d) D₂ अवसादति D₇ T G कीर्तिर्न परिहीयते

27 ^a) K₅ V₁ B₀ 2-4 D₂ s s s विनियतो, B₁ विलपतो, D₇ T₁ G₂₋₄ विनीतो यो; G₁ M₁ s [s]पि नि (G₁ न) यतो (for विनि) — ^b) Ś₁ K₁ D₁ भवति; D₁ भवता, D_a बाहुभ्य; T₂ वहति K₃ s V₁ B (except B₁) D_a D_n D₂₋₅ s M ह य, D₇ T₁ G₂₋₄ हि स, T₂ [s]भवत् (for हि य) G₁ बहत्यस्वगतो भवेत् — ^c) Ś₁ K₁ 2 4 D_{1.4} निर्दोष, K₃ s V₁ B (except B₁) D_n D₂ s s s निर्दोष (for निर्दोष) D₄ वचन; M रचना (M₄ 'नात्') (for वचनात्) — ^d) D₇ सिध्, G₂ सिद्ध, G₄ बुद्धि (for सिद्धि) M₁ करण (for कर्मण) D₇ T₁ G₂ s वा; G₄ च (for सा)

28 ^a) Ś₁ K₁ 4 एकांत; D₁ एको न (for नैकान्त) D₅ नैकांतविनयेनैव, D₇ T₁ G₃ 4 नैकांते विनिपातेपि, G₂ नैकाविनिपातेवापि (sic), C_v as in text — ^b) D₅ M₁ s विचरेदिह; D₇ T G M₂ 4 विहरेदिह (M₂ 'ति') (for विचचारेह) B₁ च (for [हृ]ह) — ^c) B₁ धर्म, D_a धर्मा; D₁ धर्मो; D₅ धनी (for धर्मी) B₁ D₁ s गृहीत्वा, D₇ गृही च D₅ राज्य (for राजा) — ^d) K₃ V₁ D_a D_n D₅ यया (for [अ]य वा) V₁ B (except B₁) D₂ s s 7 S द्विज (D₂ s s 'ज') (for पुन)

29 ^a) D₅ अन्य (for अल्प) K₅ D_n D₂ s हि (for तु) K₅ V₁ B₂₋₅ D₂ s s-3 G₂ s सार (for साधु) B₁ अत्यतमानभूयिष्ठ — ^b) D₅ तत्, G₂ स्व (for यत्) — ^d) D_a पापी (submetric), D₅ पापी यांस (for 'यो) K₃ om from स्त्यकर्मण up to कुशला (in 30^d) D₂ G₂ s हि; D₃ s 7 T G₁ 4 M₄ [s]सि; D₅ तु (for अस्ति) Ś₁ D₄ [अ]कर्मवान्

30 K₃ om up to कुशला (cf v l. 29). — ^c)

योगक्षेमस्तदा राजकुशलायैव कल्पते ॥ ३०
दानेनान्यं बलेनान्यमन्यं सन्नृतया गिरा ।
सर्वतः परिगृहीयाद्राज्यं प्राप्येह धार्मिकः ॥ ३१
यं हि वैद्याः कुले जाता अवृत्तिभयपीडिताः ।
प्राप्य वृषाः प्रतिष्ठन्ति धर्मः कोऽभ्यधिकस्ततः ॥ ३२

युधिष्ठिर उवाच ।

किं न्वतः परमं स्वर्ग्यं का न्वतः प्रीतिरुत्तमा ।
किं न्वतः परमैश्वर्यं ब्रूहि मे यदि मन्यसे ॥३३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पदसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

भीष्म उवाच ।

यस्मिन्प्रतिष्ठिताः सम्यक्क्षेमं विन्दन्ति तत्क्षणम् ।
स स्वर्गजित्तमोऽस्माकं सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ३४
त्वमेव प्रीतिमांस्तस्मात्कुरूणां कुरुसत्तम ।
भव राजा जय स्वर्गं सतो रक्षासतो जहि ॥ ३५
अनु त्वा तात ज्रीवन्तु सुहृदः साधुभिः सह ।
पर्जन्यमिव भूतानि स्वादुद्रुममिवाण्डजाः ॥ ३६
धृष्टं शूरं प्रहर्तारमनुशंसं जितेन्द्रियम् ।
वत्सलं संविभक्तारमनु जीवन्तु त्वां जनाः ॥ ३७

D० ततो; D१ T१ G१.४ तथा (for तदा) K१ V१ B
D (except D१.४) S (except T२ G१) राज्ञः (for राजन्)
—^a) K२ B० १.१ १ Dn D१ १ १ १ T१ G१.४ कल्प्यते;
Da वर्तते. Ś१ D१ कुलायैवोपकल्पते; K१ कुशलायोपक

31 ^a) K१ धनेन (for बलेन). D१ S दानेनान्यान्य
(D१ T१ G१-४ 'न्यद्'लेनान्यान् (D१ T१ G१-४ 'न्यद्'
—^b) Da सत्य, D१ T१ G१-४ अन्यान्, T२ G१ M
अन्यान् (for अन्य) —^c) G१ सर्वं च (for सर्वत.)
K१-१ V१ B D (except D१) T२ M१-३ प्रति (for परि).
—^d) B१ प्राप्य तु; T२ G१ प्राप्यैव D१ धार्मिक.

32 ^a) D० विद्या-, D१ T१ G१-४ वैद्य-; G१ वैद्या
(as in text) G१ ये हि वैद्या. —^b) K१ V१ B
Dn D१ १ १ १ ह्यवृत्ति, Da ह्यवृत्ति; D० सवृत्ति G१
cites अवृत्ति K१ पीडित —^c) K१ तसा; B१
दसा; D० वृत्त, D१ निष्ठा; G१ वृत्ता (as in text)
K१-१ B (except B१) D१-१ १ M१ प्रतिष्ठते —^d) G१
om 32^d-34^a. —^d) K१ को धर्मो; K१ B१ D१ १
धर्म (K१ 'र्म-, D१ 'र्मा) को, T२ G१ धार्मिको B१
T२ ह्यधिकस्; M१-३ [s]न्योसि (M१ 'पि) कस् (for सत्य
धिकस्). G१ स्मृत; G१ तथा; G१ तत् (as in text)

33 G१ om. 33 (of. v 1 32) D१ om. the ref.
—^a) G१ किन्वि (before corr. कृपव) त, G१ किं तत्
(for किं न्वत) Ś१ (orig as in text) K१ १ १ D१ १
त्वत्; K१ T२ अत; K१ V१ B D१ १ १ तत्; Da
तप; Dn D० तात (D० 'त) (for न्वत) D१ १ १
परत (for परम) K१ स्वय; B१ स्वर्ग, D० १ T१
G१ १ स्वर्ग —^b) Ś१ (orig as in text) K१.४ का
त्त; K१ १.१ V१ B Da Dn D१ १ १ १ का तत्;

D१ तत्त्वत् (for का न्वत) —^c) Ś१ (orig as in
text) K१.१ १ D१ किं त्वत्, K१ D१ किमत; K१ B
Dn D१.१ १ १ १ किं त (D० ता) त; V१ Dn किं तप;
G१ किं न्वत (for किं न्वत) —^d) K१ V१ B D
(except D१.४ १) S (G१ om) पश्यसि (for मन्यसे).

34 G१ om 34^a (of v 1. 32) D१ om the ref.
—^a) K१ १ V१ B० १-१ Da Dn D१ १ १ १ भयार्दित;
B१ तपोहित (for प्रतिष्ठिता) K१ D१ १ १ S (G१
om) यस्मिन्भयार्दिता सत (D० सम्यक्) —^b) D१
क्षमे (for क्षेम). K१-१ १ V१ B (except B१) D
(except D० १) G१ १ १ M१ १ विदति K१ १ V१ B D
S [अ]पि (for तत्). —^c) M१ १ स्वर्गजित्तमो (for
'त्तमो). —^d) Ś१ K१ D१ G१ एव (for एतद्).

35 ^a) M प्रीतिमांसात्. —^b) B१ कुरुसत्तम —^d)
Ś१ K१ D१ अतो (for सतो) Ś१ K१ [s]रक्ष्या (K१
'क्षा) सतो; B१ राजासतो (for रक्षा) D१ न हि (for
जहि). G१ as in text.

36 ^a) K१-१ १ V१ B D (except D१ १ १) G१
त्वां (for त्वा) Da साधु (for तात) B१ जीवति.
—^b) K१ D१ वांधवा सह साधुभि — With 36^a, of
13^{ab} —^d) Ś१ स्वादु, K१ भृश; D१ महा (for
स्वादु). V१ B (except B१) Da Dn D० द्विजा, D१
[अ]ण्डज (for [अ]ण्डजा)

37 ^b) K१ D१ अनुशंस, B१ 'शस, D१ अदशस
—^c) M१ वत्सर D१ स (for सं) K१ om. from
रमनु up to परे (in 12 77. 1^a). —^d) K१ १ V१ B
D (except D१) S उपजीवन्ति (K१ D१ S 'तु) K१
त्वां जया; K१ D१ १ १ १ त (K१ ते) जना, V१ B

७७

युधिष्ठिर उवाच ।

स्वकर्मण्यपरे युक्तास्तथैवान्ये विक्रमणि ।

तेषां विशेषमाचक्ष्व ब्राह्मणानां पितामह ॥ १

भीष्म उवाच ।

विद्यालक्षणसंपन्नाः सर्वत्राज्ञायदर्शिनः ।

एते ब्रह्मसमा राजन्ब्राह्मणाः परिकीर्तिताः ॥ २

ऋत्विगाचार्यसंपन्नाः स्वेषु कर्मस्वस्थिताः ।

एते देवसमा राजन्ब्राह्मणानां भवन्त्युत ॥ ३

ऋत्विक्पुरोहितो मन्त्री दूतोऽथार्थानुशासकः ।

एते शत्रुसमा राजन्ब्राह्मणानां भवन्त्युत ॥ ४

श्वारोहा गजारोहा रथिनोऽथ पदात्तयः ।

एते वैश्यसमा राजन्ब्राह्मणानां भवन्त्युत ॥ ५

जन्मकर्मविहीना ये कदर्या ब्रह्मचरवयः ।

एते शूद्रसमा राजन्ब्राह्मणानां भवन्त्युत ॥ ६

C 12. 2872
E. 12. 76 4
K. 12. 76 7Da Dn Ds त नरा, D1 मानवा; D1 T1 G M चांधवा,
T2 पांडवाColophon om in K2 D1 — Sub-parvan Ś1
K1 2: V1 B Da Dn D1-2 — T G1 2: M राशचर्म
— Adhy name D1 T1 G2 1 चर्मस्तुति; M1-3
जात्रियस्तुति — Adhy no (figures, words or
both) B1: D2 74, B2 Da1 Dn 75, D1 S 77,
D2 72 — Śloka no Dn1 37, D2 30 [40]

77

B1 reads adhy 77 after adhy 82

1 K2 om up to परे (cf v l 12 76 37). D2
om. the ref. — After the ref, K5 D1 S read
12 79 1 —^a) K1 2: Dn1 D1 स्वे, B2 D2 2
सु- (for स्त्र) —^b) D1 [अ]न्ये च, M1 2 [अ]न्येव
(for [अ]न्ये वि-) C7 cites विक्रमणि (as in text)2 D2 om. the ref. Da1 युधिष्ठिर (for भीष्म)
After the ref, D1 S (T2 G1 after 189*) read
12 79 2 —^b) K2 सर्वाज्ञायदर्शिनः; K1 5 V1 B1
D (except D1 1: 1) सर्वत्र (K1 'त्रा')ममद — D1
om (hapl.) 2^d-3^c. —^a) D1 ब्रह्मणा K1 परिकी
र्तिता — After 2, K2 reads 4^{cd}3 K1 om. (hapl.) 3 D1 om 3^{ac} (cf. v l 2)
G2 om. (hapl.) 3^{ab} —^a) K5 V1 B Da Dn
D2 2: 2: T1 (inf lin) ऋग्यजुसामसपन्ना, M1
ऋत्विगाचार्यं —^b) D1 श्रेय, D2 2: 2: मयं (for स्वेषु)
Bo Dc कर्मणु D2 [अ]नुष्ठिता (for [अ]वस्थिता)
—^c) K2 D2 ब्रह्म (for देव) —^d) K2 पितामह;
D2 भवन्त्युत B1 ब्राह्मणा संभवन्त्युत, D3 णा परिकी
र्तिता (= 2^d), C7 as in text — After 3, K.V1 B Da Dn D2 2: 2: 2: read 6-8, while D1 ins
189* After 3, G1 reads 5 followed by 189*4 K1 om (hapl.) 4-5, K2 D1 om (hapl.)
4, K3 om. 4^{ab} T2 transp 4 and 5 —^a) B1
D1 T G दूतो (for मन्त्री) —^b) K1 D1 M1 दूतो
वार्थानुशासक, K5 Bo 2-: Da Dn D2 2: 2: 2: दूतो
वार्थानुशासक, B1 वार्थानुशासकया, D1 मन्त्री चैवानु-
शासक, T G2-1 मन्त्री वार्थानुशासकः (T2 'न'), G1
मन्त्री वार्थानुशासक — After 4^{ab}, D2 repeats 8^{cd}
(cf v l 3), followed by a repetition of 4^{ab} K2
reads 4^{cd} after 2 —^d) D2 भवन्त्युत — After 4,
5 (T2 G1 M ins lines 1-2 after 5) ins. while D1
(which om 4) ins after 3

189* गोजाविमहियाणां च वदवानां च पोषका ।

धूपयंसमिपद्यन्ते तान्वैश्यान्सप्रचक्षते ।

पुंस्यकामा ये चापि मामिपार्याश्र भारत ।

निप्रहानुग्रहरतांश्चान्द्विजान्क्षत्रियान्द्विदु ।

[(L 1) D1 G2 ब्राह्मणा, T2 G1 2 वाधवाना (for
वदवानां) D1 T G1-3 पोषक — (L 2) G1 प्रत्यर्थम्.
T2 G1 प्रतिपक्षे, G2 अमिपद्यति — (L 3) M2 पेश्यकमां
G1 पेश्यं कानयेद्युष (for the prior half) — (L 4)
G1 2 द्विजान् (by transp), M1 2 तान्द्विज]

T2 G1 repeat 12 79 2 after 189* (cf. v l 2)

5 K1 om 5 (cf. v l 4) D1 om. (hapl.) 5-6
D1 om 5^{ab} T2 transp 4 and 5 —^a) D1 रथा
रोहा (for क्षत्रा) —^b) Da शरथिनो, Dc रथिना
T1 [स]पि (for अप) —^c) B1 damaged D1 तं च;
G1 हते (for पृते) — After 5, D1 reads 7^{ab}, while
D1 S ins a passage given in App I (No 9)

6 For the sequence in K5 V1 B Da Dn D2 2: 2:

C 12 2873
B 12. 76 5
K 12 76 8

अश्रोत्रियाः सर्व एव सर्वे चान्नाहिताग्रयः ।
तान्सर्वान्धार्षिको राजा बलिं विष्टिं च कारयेत् ॥ ७
आह्वयका देवलका नक्षत्रग्रामयाजकाः ।
एते ब्राह्मणचण्डाला महापथिकपञ्चमाः ॥ ८
एतेभ्यो बलिमादद्याद्दीनकोशो महीपतिः ।
ऋते ब्रह्मसमेभ्यश्च देवकल्पेभ्य एव च ॥ ९
अब्राह्मणानां वित्तस्य स्वामी राजेति वैदिकम् ।
ब्राह्मणानां च ये केचिद्विकर्मस्था भवन्त्युत ॥ १०

विकर्मस्थास्तु नोपेक्ष्या जातु राज्ञा कथंचन ।
नियम्याः संविभज्याश्च धर्मानुग्रहकाम्यया ॥ ११
यस्य स विपये राज्ञः स्तेनो भवति वै द्विजः ।
राज्ञ एवापराधं तं मन्यन्ते तद्विदो जनाः ॥ १२
अवृच्या यो भवेत्स्तेनो वेदवित्स्नातकस्तथा ।
राजन्स राज्ञा भर्तव्य इति धर्मविदो विदुः ॥ १३
स चेन्नो परिवर्तेत कृतवृत्तिः परंतप ।
ततो निर्वासनीयः स्यात्तस्माद्देशात्सवान्धवः ॥ १४

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

6 8, of v 1 3 K2 s D1 G2 om (hapl.) 6 (for D1, of v 1 5) —^a) 'Ś1 K1 जन्मकल्प- (for 'कर्म') —^b) B1 सोदर्या —^c) D2 6 भवत्युत B1 ब्रह्मणा सभवंत्युत

7 For the sequence in K5 V1 B Da Dn D2 s s 6 8, of v 1 3 D4 reads 7^{ab} after 5 —^a) D1 एवं; D7 T G एते (for एव) —^b) K5 'हुताग्रय' —^c) K1 तां सर्वा (for तान्सर्वान्) —^d) K1 4 D1 विष्ट; D3 वृष्टि; T2 G1 पुष्टि, Ca विष्टि (as in text) Dn1 कीर्तयेत् (for कार').

8 For the sequence in K5 V1 B Da Dn D2 s s 6 8, of v 1 3 —^a) K1 आह्वयका, K4 आह्वयका, B0 आक्षयका, B5 आह्वालका, Dn2 आह्वयका; D1 आह्वयिका; G2 'नका B1 आह्वयादेवला नर्ता; Ca v as in text —^b) K5 B5 Dn2 नाक्षत्रा, B1 गाधका (for नक्षत्र) K1 नक्षत्र ग्रामवाजिन, M ग्रामनक्षत्रयाजका, Ca as in text —^c) K (except K2) V1 B Da Dn D1-6 8 G1 चाण्डाला; D7 दयादा (for चण्डाला) —^d) G1 M2 पातक- (for पथिक) Ca cites महापथिक B0 पंचका

9 K4 om. 9^a-10^b —^b) B0 हीमान्कोशो; B1 धनकामो, B2 s. 5 हीनकोपो; D1 'कौशो; T1 G2-4 धीतकोशो (G3 'पो) —^c) D4 ननु (for ऋते) G2 एतेषां च समेभ्यश्च.

10 = 12 78 2. K4 om 10^{ab} (cf. v. 1 9) —^a) T2 G1 M1 s. 4 कुब्राह्मणानां —^b) B1 स्वामिराजा D7 S न श्रुति (for वैदिकम्). —^c) Ś1 K1 4 D1 तु (for च). —^d) D7 S इति श्रुति; D8 भवत्युत (for 'त्युत). — After 10, D7 S ins :

190* प्रायुक्तांश्चाप्यनुक्ताश्च सर्वास्तान्दापयेत्करान् ।
[G1 प्रायुक्ताश्च T1 चाप्यनुक्ता (submetric)]

11 11^{ab} = (var) 12 78 3^{ab} K4 D3 om 11^{ab} —^a) G2 विकर्मस्थाश्च; M1 s 'स्था K5 V1 B Da Dn D2 s 6 8 च (for तु) D4 नोपेक्षा, G1 M2 नोपेक्ष्य, G3 नो रक्ष्या —^b) K5 V1 B Da Dn D2 s 6 8 विप्रा राज्ञा; G1 जातु राज्ञ, M राज्ञा जातु (by transp) — 11^{cd} = (var) 12 78 33^{cd} —^c) B1 अपि ते त्याज्या, D1 सविभज्याभ्यु; G2 M2 'भाज्या (M2 'गा)श्च Cv पथिक सविभज्यश्च —^d) D1 धर्मोऽनु (for धर्मानु) K4 s B D (except D1 s 7) कारणात् (for काम्यया) Cv धर्मानुग्रहकारणात्

12 = (var) 12 78 4 —^a) K1 यस्यात्स, D1 यत्स्य. K5 B Da Dn D2 s s 8 राजन् (for राज्ञ) —^b) D2 भवति G1 ते (for वै) K4 D6 द्विज Ś1 स्तेना भवति वै द्विजा —^c) M4 राज. D6 तु (for त). —^d) D2 मन्यते. B1 तद्विजोत्तमा; B2 तद्विजातय (for तद्विदो जना).

13 ^a) B अवृच्यायाद् (for 'स्या यो) Ca cites अवृच्या (as in text) D1 स्तेनो (s10), D4 स्तेना; G1 स्तेने —^c) G1 हर्षव्य (for भर्तव्य). D4 सदा राज्ञा स भर्तव्य; D7 T1 G2-4 राज्ञा (G8 'ज्ञा) राजन्स भ' —^d) K5 B1 D (except D1 7) M2 वेदविदो (for धर्म') D8 जना (for विदु)

14 ^a) K4 s V1 B0 2-3 Dn Dn1 D2 s s. 8 M4 स चेन्नोपनिवर्तेत; B1 सर्वत्रोपरि घर्तेत; D6 स चेन्नो न विवर्तेत, D7 T1 G3 4 स चेन्नापि नि; G1 स चेन्नापरि घृतेत; Cv स चेन्नो परिवर्तेत (as in text) —^b) D6 कृतवृत्ति (for 'वृत्ति). D7 T1 G1 परतप. —^c) Ś1

७८

गुधिष्ठिर उवाच ।

केषां राजा प्रभवति वित्तस्य भरतर्षभ ।

कया च वृत्त्या वर्तेत तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १

भीष्म उवाच ।

अब्राह्मणानां वित्तस्य स्वामी राजेति वैदिकम् ।

ब्राह्मणानां च ये केचिद्विकर्मस्था भवन्त्युत ॥ २

विकर्मस्थाश्च नोपेक्ष्या विप्रा राजा कथंचन ।

इति राज्ञां पुरावृत्तमभिजल्पन्ति साधवः ॥ ३

यस्य स्म विपये राज्ञः स्तेनो भवति वै द्विजः ।

राज्ञ एवापरार्थं तं मन्यन्ते किल्विपं नृप ॥ ४

अभिज्ञस्तमिवात्मानं मन्यन्ते तेन कर्मणा ।

तस्माद्राजर्षयः सर्वे ब्राह्मणानन्वपालयन् ॥ ५

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

गीतं केकयराजेन हियमाणेन रक्षसा ॥ ६

केकयानामधिपतिं रक्षो जग्राह दारुणम् ।

स्वाध्यायेनान्वितं राजचरण्ये संशितव्रतम् ॥ ७

राजोवाच ।

न मे स्तेनो जनपदे न कदर्यो न मद्यपः ।

C 12 2870
B 12 77 8
K 12 77 9

K₁ : निर्वाणाय D₁ T G स निर्वाणयितव्यं स्यात्
—^d) K₁ सवधवः; K₂ सवाधवा — After 14, D₁ S
ins

191* यज्ञ धृतमपैशुन्यमार्हिवातिविपूजनम् ।

दम सत्यं तपो दानमेतद्ब्राह्मणलक्षणम् ।

[(L. 1) T₂ G₁ : M यज्ञधृतम् (T₂ G₁ : 'निन्')]

Colophon — Sub-partan Śi K V₁ B Da Dn
D₁-7 T G₁ : M राजधर्म — Adhy name D₁ : T₁
G₂ : M₁-3 ब्राह्मणवृत्ति (D₁ 'व्यक्ति) कथन — Adhy no
(figures, words or both) K₂ : D₁ S 78, B₁ 80,
B₂ Da₁ Dn 76, B₃ : D₂ 75, D₃ 73 — Śloka
no Dn₁ D₃ 14

78

1 D₃ om the ref. —^a) Ca cites प्रभवति (as
in text) K₁ V₁ B D (except D₁ :) S केषां प्रभवते
राजा —^b) D₃ पुरुषर्षभ (for भरत) —^c) D₁
काया, G₂ तया (for कया) K₂ : S : Bo D₂-3 : 7 : 8
G₁ : 2 : 4 वृत्त्या च (by transp), T₁ वृत्त्या न B₁ Da
कया वृत्त्या प्रवर्तेत —^d) K₁ त (for तन्)

2 = 12 77 10 D₃ om the ref ^d) Bo
दत्तस्य (for वित्तस्य) K₁ transp वित्तस्य and राजेति
K₁ (marg as in text) भाविक

3 3^{ab} = (var) 12 77 11^{ab} —^a) D₁ विकर्मं
स्यात्, D₁ T₁ G₂-4 'स्यो हि; T₂ G₁ 'स्यश्च, M₁ :
'स्यात्; M₂ 'स्यान्तु D₁ नोपेक्षा, D₁ T G नोपेक्ष्यो
—^b) D₁ T₁ G₁ : 4 भवेद् (for विप्रा) —^c) V₁ B₃

Da राजन्, D₁ T G₁ : 4 राज्ञ Śi K₁ : 2 : D₁ परा-
वृत्तम्, V₁ B₂ Da राज्ञ, D₃ पुरावृत्तम् (for 'वृत्तम्')
D₂ om (hapl) from वृत्तम् up to परा (in 4^c)
—^d) G₁ अपि (for अभि) D₁ समिजल्पति मद्यप (sic)

4 = (var) 12 77 12 D₃ om up to परा
(cf v l 3). D₃ om 4^a-5^b D₃ om 4 —^a)
K₂ Bo 2-3 D₂ : 3 : राजन् (for राज्ञ) —^b) T₂ चेद्
(for वै) K₁ द्विज (for द्विज) —^c) D₃ राज्ञा
— M₁ : om. (hapl) 4^d-5^e —^d) T₂ किल्विपैर्

5 D₃ om 5^{ab}, M₁ : 3 om 5^a (cf. v l 4).
—^b) D₃ मन्यते. B (except B₁) Dn D₂ : 2 : 8 येन
(for तेन). D₂ कर्मणां —^c) D₂ तन्न, D₃ तत्तद्
(for तस्माद्) M₂ राजाह्वया (for राजर्षय) G₁
पूर्वे (for सर्वे) —^d) B₁ अनुपालयन्, D₃ अश्वं

6 ^c) K₂ D₃ G₂ केकय, K₃ V₁ B Da Dn D₂
: 3 : केकेय, D₁ केकेय (for केकय) D₁ राजेन्द्र
(for 'राजेन) —^d) Śi हियमाणेन, K₂ D₁ G₁ : 3 :
हियं, B₁ क्रियमाणेन K₂ राक्षसा

7 ^a) Da D₂ : 3 : 8 केकेयानाम्, B₂ कैक —^b)
D₃ तस्यो (for रक्षो) B₁ यालिदा, D₃ दारुणं Ca
cites रक्ष and दारुणम् (as in text) Cv as in text
—^d) K₁ : सभितव्रत, Da₁ D₂-c शक्ति

8 = (var) Chāndogya Up 5 11 5 K₂ D₃
om the ref. —^a) D₁ T G₂-4 नास्ति (for न मे)
—^b) K₂ om from एव up to 8^d Śi मद्यप-
—^c) K₁ नानाहितार्हि K₂ D₁ विपये; D₃ नोयज्वा
(for नायज्वा) —^d) K₁ भासकांतरम्; Dn₁ मामे

C 12 2890
B 12. 77 8
K 12. 77 8

नानाहिताग्निर्नायज्वा मामकान्तरमाविशः ॥ ८
न च मे ब्राह्मणोऽविद्वान्नाव्रती नाप्यसोमपः ।
नानाहिताग्निर्विषये मामकान्तरमाविशः ॥ ९
नानाप्रदक्षिणैर्यज्ञैर्यजन्ते विषये मम ।
अधीते नाव्रती कश्चिन्मामकान्तरमाविशः ॥ १०
अधीयतेऽध्यापयन्ति यजन्ते याजयन्ति च ।
ददति प्रतिगृह्णन्ति पदसु कर्मस्ववस्थिताः ॥ ११
पूजिताः संविभक्ताश्च मृदवः सत्यवादिनः ।

ब्राह्मणा मे स्वकर्मस्था मामकान्तरमाविशः ॥ १२
न याचन्ते प्रयच्छन्ति सत्यधर्मविशारदाः ।
नाध्यापयन्त्यधीयन्ते यजन्ते न च याजकाः ॥ १३
ब्राह्मणान्परिरक्षन्ति संग्रामेष्वपलायिनः ।
क्षत्रिया मे स्वकर्मस्था मामकान्तरमाविशः ॥ १४
कृषिगोरक्षवाणिज्यमुपजीवन्त्यमायया ।
अप्रमत्ताः क्रियावन्तः सुव्रताः सत्यवादिनः ॥ १५
संविभागं दमं शौचं सौहृदं च व्यपाश्रिताः ।

कां Ś1 (before corr as in text) K1 2 D1 आविभ ;
B1 Da1 D4 6 आविश (Da1 'शत्'), D1 S आविभ
(for आविश) Ca मामकांतरमाविशत्, Cv मामात
रमाविश.

9 Gs om (hapl) 9-10 K1 repeats 9-10 after
10 —^a) K1 (first time) ब्राह्मणे (for ब्राह्मणो)
—^b) K1 (both times) न व्रती (for नाव्रती) —^c) K2
om. (hapl) 9^{ed} —^d) K1 (both times) 8 नाना
हिताग्नि Da Dn नायज्वा (for विषये) D1 S द्विजा
तिर्विषये मह्य —^d) Ś1 (before corr as in text)
D1 आविभ, D1 S (Gs om) आविभ (for आ
विश). K1 (both times) मास्मकार्तरमाविभ (s10),
D4 मा मे कातारमाविश

10 Gs om 10 (cf. v 1 9) For the repetition
in K1 of v 1 9 —^a) K1 V1 B2 8 8 D (except
Dn2) T1 G4 नानाप्रदक्षिणैर्यज्ञैर् —^b) K2 यजत;
B1 8-8 D2 8 8 8 यजति; D4 यजत, G1 यजते
—^c) K2-5 V1 B1 2 Da1 Dn D4.7 T G (Gs om)
M2 4 नाधी (G1 'धि') ते, Da2 माधीते, M3 नाधीती
(for अधीते) V1 B2 D4 7 G1 2 चाव्रती, Da G4
चाव्रती, D8 नाव्रती (for नाव्रती) M1 नाधीचाव्रती
कश्चिन्मा (s10) —^d) Ś1 (by corr) K2 8 D1 आविभ
(D1 'भा'), D1 S (Gs om.) आविभ (for आविश)
K1 मास्मकार्तरमाविभ, D4 मा मे कातारमाविश

11 ^a) K2 4 5 B1.8 4 D1-5 7 8 अधीयते B3 4
D2 8.8 [S]ध्याप (D2 'य') यते V1 B2 Da Dn1 D6
S अध्यापयत्य (M2 'यत्') धीयते —^b) Ś1 K1-4 D6
M1.8 [अ]पि, D4 त्व, M4 (sup l1n) न (for च)
Ca otes न याजयति —^c) M4 om. (hapl.) 11^e-13^d
—^d) Ś1 Dn1 D1.4 ददन्ति; K2 3 Dn2 T2 M2 द
दाति D4 om. प्रति —^d) K4 पदच (for पदसु)
K1 [अ]कर्मसु; D6 कर्मसु

12 M4 om 12 (of v 1 11) —^a) D1 प्रजिता
B1 सविभक्ताश्च मृदव —^b) K5 Bo 3-5 D8 8 T1
(inf l1n) गुरव, B1 सज्जना, D1 T1 G2 4 ऋषय
(for मृदव) —^c) K1 ब्राह्मणा K4 [अ]न्ये, Bo
ये (for मे) —^d) Ś1 (by corr) K8 D1 आविभ;
D1 S (M4 om) आविभ (G2 'भिद') (for आविश)
K1 मास्मकार्तरमाविभ (s10), D4 मा मे कातारमाविश
— After 12, Gs (erroneously) reads अध्यापयत्यधीयते
(of 13^e)

13 M4 om 13 (of v 1 11) V1 reads 13-14
on marg —^a) K8 8 B D (except D1 7) G4
याचति —^b) Ś1 K1 सत्यधर्मा विशारदा, K8 B2 4
D4 7 S (M4 om) सत्य (M2 'त्य') धर्मपरायणा, D1
सत्यधर्मविशारद —^c) D8 नाध्यापयति —^d) K8
om च K5 Bo 1.8-5 Dn D2 8 8-8 S (M4 om.)
यजन्ते याजयति न (B1 Dn2 D7 G2-4 च, D5 G1 न;
M2 ह), B2 Da न या (B2 om या) जति यजति च,
D4 न यजते न याजका

14 V1 reads 14 on marg —^b) B1 पला
यिन, G1 [अ]पलायन. —^c) K4 सु (for स्व)
—^d) Ś1 (by corr) K2 8 D1 आविभ; K4
आविश, D1 S आविभ (T2 'लिद्'). K1 मास्मकां
रमाविभ, D4 मा मे कातारमाविश

15 K1 2 D1 om (hapl) 15-17 Ś1 om (hapl)
15-16 —^a) B4 -गौरक्ष, Da D3 G2 M -गौरक्ष
—^c) K4 अप्रमत्ता, G1 'मत्त' D5 क्रियानिष्ठा (for
'वन्त') —^d) K4 D1 T1 G1 8 4 सुवृत्ता K8 सत्य
चादन; D4 'वादिन

16 Ś1 K1 2 D1 om 16 (of v 1 15) —^a) T2
G1 दम (for दम) B1 दशाशाना (for दमं शौच) .
—^b) B1 व्यपाश्रिता, D2 'श्रित, T2 G1 M4 [अ]

मम वैश्याः स्वकर्मस्था मामकान्तरमाविशः ॥ १६
 त्रीन्वर्णाननुतिष्ठन्ति यथावदनस्यकाः ।
 मम शूद्राः स्वकर्मस्था मामकान्तरमाविशः ॥ १७
 कृपणानाथवृद्धानां दुर्वलातुरयोपिताम् ।
 संविभक्तास्मि सर्वेषां मामकान्तरमाविशः ॥ १८
 कुलदेशादिधर्माणां प्रथितानां यथाविधि ।
 अव्युच्छेत्तास्मि सर्वेषां मामकान्तरमाविशः ॥ १९

तपस्विनो मे विषये पूजिताः परिपालिताः ।
 संविभक्ताश्च सत्कृत्य मामकान्तरमाविशः ॥ २०
 नासंविभज्य भोक्तास्मि न विशामि परस्त्रियम् ।
 स्वतन्त्रो जातु न क्रीडे मामकान्तरमाविशः ॥ २१
 नाम्नश्चारी भिक्षावाग्भिभुर्वात्रह्यचारिकः ।
 अनृत्विजं हुतं नास्ति मामकान्तरमाविशः ॥ २२
 नावजानाम्यहं वृद्धान् वैद्यान् तपस्विनः ।

C 12 2905
 B 12. 77 23
 K 12 77 14

प्युपाश्रिता —^c) D: S तथा (for मम) D: वैश्या
 D: स्वधर्मस्था —^d) K: आविभ, D: c आविश,
 D: T₁ G₁ s s M आविभ, T₂ आलिह — After 16,
 T₂ G₁ read 19^{ab}, repeating it in its proper place

17 K₁ s D₁ om. 17 (cf. v l. 15) Ś₁ reads
 17 on marg —^a) K₄ s V₁ B D_n D₂ s s c s
 उपविष्टति, D_n उपजीवति, D: T G M₂ उपविष्टते
 —^b) K₁ D₂ अनुसूयका, V₁ B₂ अनुपूर्वश —^c)
 D_{n1} शूरा (for शूद्रा) M न मे शूद्रा विकर्मस्था
 —^d) K₃ D₄ मामेकातरम् Ś₁ आविभ, D₁ आविश,
 D: S आविभ (T₂ लिह)

18 ^a) B₁ कृपणानामवृद्धानां, B₃ नार्थवृ —^b)
 D₁ corrupt —^c) D: संविभक्तोस्मि, G₁ भक्ता हि
 —^d) K₁ मा स्म कांतातरम्, K₃ D₄ मामेकांतरम् Ś₁ K₁ s
 आविभ, D₁ c आविश, D: S आविभ (T₂ लिह)

19 B₁ om (hapl) 19-23 Ś₁ K₁ s s D₁ om
 (hapl) 19 T₂ G₁ read 19^{ab} for the first
 time after 16 —^a) D: S कुलानुरूप(G₂ षं)धर्माणां
 —^b) D: S प्रस्थितानां — D₂ repeats 19^c-20^b
 after 28^{ab} —^c) K₃ अभ्युच्छेत्तास्मि, D₃ अभ्युच्छेत्ता-
 स्मि, T₁ अभ्युच्छेत्तास्म, G₁ s M अभ्युच्छे(G₁ प्युच्छे,
 M₂ भ्युच्छे)त्तास्मि —^d) K₃ D₄ मामेकातरम् D:
 S आविभ (T₂ लिह) (for आविश) — After 19,
 G₁ reads 22

20 B₁ om 20 (cf v l 19) For the repetition
 in D_c, cf. v l 19 —^a) D₂ तपस्विनी —^b) T₂
 G₁ परिकरिपता (for पालिता) —^c) D₂ s s c
 संविभक्तास्म (D₂ स्मि) —^d) K₃ मामेकातरम् Ś₁
 K₂ D₁ आविभ, K₃ D₄ आविश, D: T₁ G₁ s s M
 आविभ; T₂ आलिह

21 B₁ om 21 (cf v l 19) —^a) D₃ भो

क्ताश्च —^b) K₅ V₁ B₂ s-s D_a D_{n1} D₂ s s c s
 G₁ s M नाविशामि; B₂ नाधियामि, D₁ न भविशामि
 (sic) G₂ परस्त्रिय —^c) D₁ स्वतन्त्रे D_{n2} जाति
 (for जातु) V₁ B₂ s s D_{a1} D₂ s s s नालीडे
 —^d) K₃ मां माकातरम्, D₁ मामे (for माम)
 Ś₁ K₁ D₁ आविभ, K₄ आविश; D: S आविभ (T₂
 लिह)

22 B₁ K₅ om 22 (for B₁, cf v l 19). D_{n2}
 transp 22 and 23 G₁ reads 22 after 19 —^a)
 K₂ D₄ भिक्षुर्वा, D₁ S भिक्षाशी (for भिक्षावान्).
 —^b) T₂ नामिर् (for भिक्षुर्) K₃ D₄ नाम्नश्च
 (K₃ च)र्यपि, V₁ B₂ s D₂ s T₂ G₁ s M नाम्नश्चर्ष-
 वान्, B₂ s s D_a D_n D₃ s c वाग्मह्यचर्षवान्, D₁ T₁
 G₂ s नाम्नश्चर्षवान् (for वाग्मह्यचारिक) —^c) K₂ s
 B (B₁ om) D_a D_n D₂-4. s G₂ अनृत्विजा (K₃
 गा), D_c अन्वृत्विजा, D₁ T G₁ s s M नानृत्विजा
 (T₂ जो) K₃ हुतिर्, D₂ हुवा K₁ नास्मि; D:
 S मेस्ति (for नास्ति) —^d) Ś₁ K₁ s आविभ; D:
 S आविभ (T₂ लिह) (for आविश) D₁ ममुकां
 तरमाविभ (sic), D₄ मामेकातरमाविश — D: T G
 1ns after 22 M 1ns after 23

192* कृत राज्य मया सर्वं राज्यस्थेनापि कार्यवत् ।

* नाह न्युक्कामित सत्यान्मामकान्तरमाविभ ।

[(L 1) M कृत्य (for राज्य) G₂ कृत मया सर्वमिद
 (for the prior half) M₂ कार्यवान् (for वत्)
 —(L 2) M न्युक्कामिता]

— After the above, M 1ns 193* (cf v l 23)

23 K₁ B₁ D_c om 23 (K₁ D_c hapl, for B₁,
 cf. v l 19) G₁ reads 23 on marg D_{n2} transp. 23
 and 23 —^a) K₅ D_{n1} वेद्यान्, D₃ lacuna (for
 वृद्धान्) D_{n2} D₂ s s transp वृद्धान् and वेद्यान्
 G₂ नावेद्यान् D₁ तपस्विना —^c) K₃ राष्ट्रं Ś₁

C 12. 2305
E 12. 77 23
K 12 77 24

राष्ट्रे स्वपति जागर्भि मामकान्तरमाविशः ॥ २३
वेदाध्ययनसंपन्नस्तपस्वी सर्वधर्मवित् ।

स्वामी सर्वस्य राज्यस्य श्रीमान्मम पुरोहितः ॥ २४

दानेन दिव्यानभिवाञ्छामि लोका-

न्स्तप्येनाथो ब्राह्मणानां च गुह्या ।

शुश्रूषया चापि गुरुतुपैमि

न मे भयं विद्यते राक्षसेभ्यः ॥ २५

न मे राष्ट्रे विधवा ब्रह्मवन्धु-

र्न ब्राह्मणः कृपणो नेत चोरः ।

Ks ६ Ds ८ Gs स्वपति, Ks 4 D1 T2 G1 M2 स्वपिमि;
D1 स्वप्रिति, Ds स्वपीति Ks जागर्भि, D2 ३ ६
जानामि (for जागर्भि) Ca as in text. —^a) Ś1 K2 D1
आविभ, D1 S आविभ (T2 'लिह') (for आविश)
—D1 T G ins after 23 M after 192*

193* शुद्धकर्मास्मि सर्वत्र न दुर्गतिभय मम ।

धर्मचारी गृहस्थश्च मामकान्तरमाविभ ।

[(L 1) D1 शुद्धकर्मास्मि, T2 G1 M2 शुद्धकर्माणि T1
Gs नरदुर्गं भय मम (for the post half) — (L 2)
T2 आलिह (for आविभ)]

24 ^a) Ks V1 B Dn D2 ३ ६ ६ ६ आत्मविज्ञा (B2
'ज्जा)नसपत्रस, Da अर्थविज्ञान —^b) D1 S (except
T2 G2) सत्य (for सर्व) —^c) V1 transp सर्वस्य
and राज्यस्य K1 G2 राज्य, Ks B1 ६ Da Dn Ds
६ ६ राष्ट्रस्य, M लोकस्य (for राज्यस्य) —^d) Ks V1
B Da Dn D2 ३ ६ ६ धीमान्, D1 S स्वामी (for
श्रीमान्) D1 सम, Ds नाम (for मम)

25 ^a) G2 दानेन (for दानेन) V1 Da विधाम्
(for दिव्यान्) K1 वाञ्छयामि, G1 वाञ्छाम (for
वाञ्छामि) Ks Bo २-३ Dn D2 ३ ६ ६ ६ दानेन विद्या-
मभिवाञ्छयामि, B1 दानेन समभिवाञ्छामि —^b) Ks D1
T G सत्येनाथ, Ks Ds 'नार्थ', B1 ६ D2 ३ ६ 'नार्थो',
Da 'नार्थ'; Ds 'नार्थ' D1 ब्रह्मणानां Ks Ds भक्त्या,
B' तुष्ट्या, Ds (before corr) युज्य, Ds युज्यां (for
गुह्या) —^c) M चैव (for चापि) —^d) Ds नेमे
(for न मे)

26 D1 ६ ६ G1 om (hapl) 26 —^a) B1 न मे
नाष्ट्रे, Dn2 न मे राष्ट्रा, D1 T G2-3 न मेस्ति राष्ट्रे (for
न मे राष्ट्रे) —^b) Ks M1-3 ना (Ks नो) ब्राह्मण Ks

न पारजायी न च पापकर्मा

न मे भयं विद्यते राक्षसेभ्यः ॥ २६

न मे शस्त्रैरनिर्भिन्नमङ्गे ब्यङ्गुलमन्तरम् ।

धर्मार्थं युध्यमानस्य मामकान्तरमाविशः ॥ २७

गोत्राक्षणे च यज्ञे च नित्यं स्वस्त्ययनं मम ।

आशासते जना राष्ट्रे मामकान्तरमाविशः ॥ २८

राक्षस उवाच ।

यस्मात्सर्वास्ववस्थासु धर्ममेवान्वेक्षसे ।

तस्मात्प्राप्नुहि कैकेय गृहान्स्वस्ति ब्रजाम्यहम् ॥ २९

Bo 2-5 Da Dn D2 ३ ६ कित्तवो (for कृपणो). Ks M
नापि, G2 नेत (for नोत) Some MSS चौर B1
न ब्राह्मणा कृपणा नेतरे च —^a) Ś1 अपारजायी, Ks
B Dn D2 ३ ६ अयाञ्जयाजी, D1 न पारदार्य D1 S
(G1 om) न पाप(T2 'द')कारी न च पापवक्त्रा

27 ^a) D1 corrupt D1 S (except T2) अनिर्भिण्णम्.
—^b) D1 corrupt Ks V1 B Da Dn1 D2 ३ ६ ६ ६
गात्रे (Dn1 'त्रं, Ds 'त्रैर्'), D1 T1 Gs 4 अंग, T2
G1 ३ M2 अंग K1 अंगब्रं गुलातरं (submetric) —^c)
D1 धर्मार्थं; M2 धर्मार्थं. —^d) Ś1 K1 2 D1 आविभ,
Ks आविश; D1 S आविभ: (T2 'लिह'). D1 मामेकां
तरमाविशा (sic)

28 Ds om. (hapl.) 28 —^a) Ś1 K2 D1 न (for
गो) K1 *ब्रह्मणे च, Ks गोब्राह्मणेषु, Ks ६ V1 B
Da Dn D2 ३ ६ ६ T2 G1 गो(Ks स)ब्राह्मणेभ्यो (for 'णे
च) K1 ६ B3 Dn यज्ञेभ्यो, Ks lacuna, K1 V1 Bo-2
4 ६ Da D2 ३ ६ ६ राजश्व, D1 T G राष्ट्रे (G1 'ज्ञे) च,
M राज्ये च (for यज्ञे च) D1 गोब्राह्मणेषु यज्ञिषु (sic).
—^b) K1 नित्ये B1 पूजाविधौ (for स्वस्त्ययनं) B2
नम; D1 T G नरा, M जना (for मम) —After
28^{ab}, Ds repeats 19^a-20^b —^c) K1 आशासते; V1
Da प्रकाश (Da 'श'ते; B2 T2 G1 2 M2 आशासते,
D1 T1 Gs 4 M1 ३ 4 आशासते (for आशासते) D1 T
G हि (T2 च) राष्ट्रे मे, M हि मे राष्ट्रे (for जना राष्ट्रे)
—^d) Ś1 K1 2 D1 आविभ, D1 S आविभ (T2 'लिह')
(for आविश) D1 मामेकातरमाविश —After 28,
G2 M2 ins 194*.

29 Ds G2 M2 om the ref. D1 T G2 ३ 4 M3 ३ 4
ins after the ref G2 M2 after 28

194* नारीणा व्यभिचाराच्च अन्यायाच्च महीक्षिताम् ।

येषां गोत्राहणा रक्ष्याः प्रजा रक्ष्याश्च केकय ।
 न रक्षोभ्यो मयं तेषां कृत एव तु मानुषात् ॥ ३०
 येषां पुरोगमा विप्रा येषां ब्रह्मबलं बलम् ।
 प्रियातिथ्यास्तथा दारास्ते वै स्वर्गजितो नराः ॥ ३१
 भीष्म उवाच ।
 तस्माद्द्विजातीत्रक्षेत ते हि रक्षन्ति रक्षिताः ।

आशीरेषां भवेद्राज्ञां राष्ट्रं सम्यक्प्रवर्धते ॥ ३२
 तस्माद्राज्ञा विज्ञेयेण विकर्मस्था द्विजातयः ।
 नियम्याः संविभज्याश्च प्रजानुग्रहकारणात् ॥ ३३
 य एवं वर्तते राजा पौरजानपदेध्विह ।
 अनुभूवेह भद्राणि प्रामोतीन्द्रसलोकताम् ॥ ३४

C 12. 2916
 B 12. 77 34
 K. 12. 77 42

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

विप्राणा कर्मदोषाच्च प्रजाना जायते भयम् ।
 अट्टिमार्को रोग मत्त क्षुद्रयानि च ।
 विग्रहश्च सदा तन्मिन्देरो भवति दारुण ।
 यक्षरक्षपिशाचेभ्यो नासुरेभ्य कथंचन । [५]
 भयसुत्पद्यते तत्र यत्र विप्रा सुमंयता ।
 गन्धर्वाप्सरसमिन्दा पद्मगाश्च मरीचपा ।
 मानवाश्च जिघांसन्ति यत्र नार्यं पवित्रता ।
 ब्राह्मणा क्षत्रिया वैश्या यत्र शूद्राश्च धार्मिका ।
 नानाशृष्टिमयं तत्र न दुर्मिश्रं न विभ्रमम् । [10]
 धार्मिको यत्र मूपालो न तत्रास्ति परामव ।
 उपाता न च इत्यन्ते न दिव्या न च मानुषा ।

[(L 1) T₂ G₁ महात्मना (for नहीश्विवात्) — (L 2) T₂ G₁ विद्यते (for जायते) — (L 3) M₂ मरणे (for नास्ति) D₁ दोष; G₁ यो (for रो) — (L 4) T₂ G₁ निग्रहश्च T₂ G₁ M₂ तदा (for सदा) T₂ G₁ दारुणे — (L 6) D₁ सुसयुता, T₂ मनयुता. — (L 7) M₁ अस्मिन् (for -मिन्दा) — (L 10) G₁ नाशुमिष्य (for न दुर्मिश्र) M₁ दुर्मिश्र न च विभ्रम (for the post half) — (L 12) M₁ न च दिव्या न मानुषा (for the post half)]

—^a) Ś₁ तस्मात्, B₁ यस्य, M₂ सर्वात् (for यस्मात्)
 —^b) Ś₁ (by corr) K₂ D₁ [अ]न्वधीक्ष (D₁ 'क्ष्य)से;
 D₁ 'वक्ष्यसे —^c) D₁ (also as in text) कौतये;
 D₁ केकय; M राजेन्द्र (for केकय) —^d) K₁ गृहा,
 K₃ गेहान्, K₄ V₁ B₀ 2-5 D (except D₁ 1. 6 7)
 गृह M साधु (for स्वप्ति) D₂ om. जाम्यहम् B₁
 राट् स्वर्गजितो नृप

30 ^a) D₁ गोत्राहणा K₁ रक्ष्य K₃ B Da
 Dn D₂ 2 2 येषां गोत्राहणा रक्ष्य (B₁ 'जो रक्षा). —^b)

D₂ रक्ष्या तु K₁ केकया, K₃ B D₂ 2 2 कैरु (D₂
 'के)य, D₂ केकया. —^c) K₄ Da रक्षे (K₄ 'क्ष्ये)भ्यो,
 D₁ रक्षोभ्या D₂ न रक्षो मम तेषां (submetric)
 —^d) K₁ हि, D₁ न (for तु) Da M₁ 3 3 पापक,
 Dn D₂ पापकात्, D₁ T₁ G₂-1 M₂ पातक, D₂ मानु
 षात्, T₂ G₁ पावकात् (G₁ 'न्) (for मानुषात्)

31 D₁ om (hapl.) 31^a —^a) G₁ एषा —^b)
 K₅ V₁ B D (except D₁ 4 7) येषां ब्रह्मपर बल (B₁ 'बल
 पर); G₁ M₂ ये (G₁ ए)षां ब्रह्मबलाबल —^c) K₂
 दारास्, K₃ D₁ पौरास् (for दारास्) K₅ V₁ B Da
 Dn D₂ 3 5 6 8 अतिप्रियास्तथा पौरास् (hypermetric),
 D₁ प्रयातिथ्यास्तथा दारा (sic), D₁ T G सुरक्षितास्तथा
 पौरास् (D₁ G₂ विप्रास्), M ब्रह्मप्रियास्तथा पौरास् —^d)
 K₁ वरा; K₃ V₁ B₀ 2-5 Da Dn D₁ 6 8 8 नृपा;
 D₂ नर. B₁ ते वै स्वर्गपरा नृप

32 Ś₁ K₁ 4 D₁ 4 7 8 S om the ref. —^a) G₁
 रक्ष्येत —^b) K₂ 4 V₁ D₁ 6 रक्ष्यति; D₂ lacuna (for
 रक्षन्ति) D₂ रक्षता D₁ T G₁ 3 3 ते रक्षतीह रक्षिता
 —^c) D₁ 4 एषा, D₂ 'प (for 'पा) K₅ V₁ B
 D (except D₁ 4) S राजन् (D₂ 'ज्य) (for राजा)
 —^d) K₁ राष्ट्र, K₃ V₁ B D (except D₁ 4) S राजा
 (for राष्ट्र) K₃ 5 V₁ B D T G M₂-1 प्रवर्तता; (D₁
 'ते); M₁ प्रवृत्ते

33 Before 33, Ś₁ K₁-4 D₁ 4 ins भीष्म उवाच
 33^a = (var) 12 77 11^a —^a) K₂ 4 D₁ संवि
 भक्ताश्च (for 'भज्याश्च) —^b) V₁ B₁ 2 Da Dn T₂
 तदनुग्रह (for प्रजातु)

34 Before 34, T₂ ins श्रीभीष्म. —^a) Da
 Dn एव यो (by transp) —^b) D₁ पौरा (for पौर).
 D₁ S [अ]पि (for [इ]ह)

१६

७९

युधिष्ठिर उवाच ।

व्याख्याता क्षत्रधर्मेण वृत्तिराप्तसु भारत ।
कथंचिद्वैश्यधर्मेण जीवेद्वा ब्राह्मणो न वा ॥ १

भीष्म उवाच ।

अशक्तः क्षत्रधर्मेण वैश्यधर्मेण वर्तयेत् ।
कृपिगोरक्षमास्थाय व्यसने वृत्तिसंक्षये ॥ २

युधिष्ठिर उवाच ।

कानि पण्यानि विक्रीणन्स्वर्गलोकान्न हीयते ।
ब्राह्मणो वैश्यधर्मेण वर्तयन्भरतर्षभ ॥ ३

Colophon — *Sub-parvan* Ś1 K1-3 s V1 Bo-3 s Da Dn D1-7 T G1 2 s M राजधर्म. — *Adhy. name* Ks Ds 7 T1 G2-1 M2 के(Ds कै)कचराक्षसंवाद्, V1 B (except B2) Da Ds कैके(B1 2 s 'क)योपा ख्यानं — *Adhy no* (figures, words or both) Ks D1 S 79, B1 75, B1 D2 76, Da1 78 (as in text), Dn 77, Ds 74. — *Sloka no* Dn 34, Ds 32.

79

1 Ds om. the ref. M4 वैश्यायन (for युधिष्ठिर) — Ks D1 S read 1 after the ref of 12 77 1. —^a) Bo s आख्याता, M1 (first time) व्याख्यात. Ks (second time) V1 B Da Dn D2 s s s राज (for क्षत्र). M2 (first time) व्याख्यातेय क्षत्रधर्मे; Cv as in text. —^b) Ds भारते —^c) Ks s s (second time) V1 B Da2 D2-5 s T2 G1 2 M (last seven second time) कथं स्वित्. Ds देश्य (for वैश्य) Ks D1 S (all first time) कार्पण्यद्वैश्य (T1 Gs 'देव; T2 G1 M1 2 'दैन्य) वृत्त्या तु; —^d) K2 s (second time) V1 B1-3 Da Dn D2 s s s सजीवेद्, Bo 4 s T2 G1 s, 4 M (all except Bo. 4 s first time) जीवेत्, D1 T1 Gs (all first time) जीवतु (for जीवेद्वा). T2 G1 (both first time) [s] य (for न). Ks (first time) जीवतो ब्राह्मणेन वा.

2 Ds T2 G1 M2, 4 om. the ref Gs om (hapl) 2-3 with both ref. D1 S read 2 after the ref of 12. 77. 2. —^a) Ks Ds अशक्त; M4 (second time) नशक्तो. D1 S (all first time) क्षमा(G1, 2 M2 'म)वे क्षत्रधर्माणां. —^b) D2 s s वर्तते; T2 G1 (both

भीष्म उवाच ।

सुरा लवणमित्येव तिलान्केसरिणः पशून् ।
ऋपभान्मधु मांसं च कृतान्नं च युधिष्ठिर ॥ ४
सर्वास्ववस्थास्वेतानि ब्राह्मणः परिवर्जयेत् ।
एतेषां विक्रयात्तात ब्राह्मणो नरकं व्रजेत् ॥ ५
अजोऽग्निर्वरुणो मेघः सूर्योऽश्वः पृथिवी विराद् ।
धेनुर्धनुश्च सोमश्च न विक्रेयाः कथंचन ॥ ६
पक्केनामस्य निमयं न प्रशंसन्ति साधवः ।
निमयेत्पक्कमामेन भोजनार्थाय भारत ॥ ७

second time) वर्तयन् —^a) = Manu 10 82^c D1 T1 (both second time) कृपि (for कृपि-). Some MSS (both times) गोरक्षम्. Ś1 K2 4 D1 आदाय; K1 आघाय (for आस्थाय). —^d) K1 वृत्तिसंक्षये; B1 T2 (first time) वृत्तस'.

3 Gs om 3 (of v. 1 2) Ds T2 G1 M4 om the ref —^a) K1 M1 s पुण्यानि, Ca प' (as in text). K1 विक्रीण, Ks V1 B1 2 Da Dn विक्रीय; G2 [अ]विक्रीणन्, M1 विक्रीणात्, M4 'डन् (for 'णन्). —^b) Bo M1-2 स्वर्गलोके M1-2 महीयते (for न ही'). —^c) Ś1 K2 4 'धर्मे च (for धर्मेण).

4 Ds om the ref —^a) Ś1 K1 D1 4 सुरा (for सुरा) Ks Ds [ए]व, D1 S [ए]त्त (for [ए]व) —^b) B Ds s s केशरिण (Ds 'ण), Gs केशरिण; Ca v 'ण (as in text) —^c) Ś1 K2 4 D1 घृपमान् (for ऋप') Ks Ds मासाद् (for मांस). —^d) B1 स (for च)

5 ^a) G1 [ए]तासु (for [ए]तानि). B1 सर्वं विक्रय वृत्तानि, Ds सर्वास्ववस्थास्वेतानि — M4 om (hapl) 5^b. —^c) D1 S (except T2, M4 om.) पत्स्य (for एतेषां) B1 विक्रीयी. —^d) D1 S नरके. K1 s V1 B Da D2 s s 7 s S पतेत् (for व्रजेत्).

6 ^a) Ś1 K1 अजोऽग्निः; K2 अजोऽग्निः; K3 अजोऽग्निः; D1 अग्निः*, Cv अजोऽग्निः (as in text) K2 वरुणं. —^b) G1 (before corr as in text) सूर्योऽग्निः. Da वरुणो (for पृथिवी). —^c) Ś1 K1 M4 विक्री (M4 'के) यात्, Bo विक्रेय, D1 विक्रीयी.

वर्यं सिद्धमशिष्यामो भवान्साधयतामिदम् ।
 एवं समीक्ष्य निमयन्नाधर्मोऽस्ति कदाचन ॥ ८
 अत्र ते वर्तयिष्यामि यथा धर्मः पुरातनः ।
 व्यवहारप्रवृत्तानां तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ ९
 भवतेऽहं ददानीदं भवानेतत्प्रयच्छतु ।
 रुचिते वर्तते धर्मो न बलात्संप्रवर्तते ॥ १०
 इत्येवं संप्रवर्तन्त व्यवहाराः पुरातनाः ।
 ऋषीणामितरेषां च साधु चेदमसंशयम् ॥ ११
 युधिष्ठिर उवाच ।
 अथ तात यदा सर्वाः शस्त्रमाददते प्रजाः ।

व्युत्क्रामन्ति स्वधर्मैभ्यः क्षत्रस्य क्षीयते बलम् ॥ १२
 राजा त्राता न लोके स्यात्किं तदा स्यात्परायणम् ।
 एतन्मे संशयं ब्रूहि विस्तरेण पितामह ॥ १३
 भीष्म उवाच ।
 दानेन तपसा यज्ञैर्द्रोहेण दमेन च ।
 ब्राह्मणप्रमुखा वर्णाः क्षेममिच्छेयुरात्मनः ॥ १४
 तेषां ये वेदबलिनस्त उत्थाय समन्ततः ।
 राज्ञो बलं वर्धयेयुर्महेन्द्रसेव देवताः ॥ १५
 राज्ञो हि क्षीयमाणस्य ब्रह्मैवाहुः परायणम् ।
 तस्माद्ब्रह्मबलेनैव समुत्थेयं विजानता ॥ १६

C. 12 2832
B. 12 78. 16
K. 12. 79. 15

7 B1 D1 om. (hapl) 7-8 —^a) D1 पक्का नामस्य, D6 पक्केन⁷ S1 D1 s T2 G3 M1 Cap नियम, Ca नियमं (as in text) K2 पक्केनास्य विनियमं, G4 विपक्केनमस्यति (s10), Cv as in text —^b) K2 प्रशसति न (by transp), G4 प्रशसति हि K1 नाधर्मोऽस्ति कदाचन (=8^d) — K1 om. 7^{cd} —^e) K2 4 नियमं, K3 निमेष, V1 D1 T2 नियमे; D7 G1 नियमेत्, D8 नियमन्; M निमेष K2 4 D6 पक्कासासेन; V1 D8 मानेन (for पक्कामासेन)

D7 S (except M2) उ (T1 जु)चिते; Ca रुचिते (as in text) —^d) T2 बालत् M1 संप्रवर्तिते

11 K2 om 11^{ab} (cf v 1 9) —^a) K8 [ए]त; G4 [ए]तत् (for [ए]व) K8 D1 संप्रवर्तेत; K4 वर्तय्य; K5 V1 B Da Dn D1-s s-3 S 'वर्तते —^b) D1 व्यवहार पुरातन —^d) D1 corrupt K8 s B Dn D2-s T G चै (G1 चे)तद् (for चेदम्) V1 Da M साधु चैव न सशय

12 D8 om the ref —^a) D7 S अथ राजन्प्रजा सर्वा —^b) G1 शास्त्रम् D1 आददे (submetric) (for आददते) D7 S यदा (T2 'या) (for प्रजा) —^c) K4 D7 G1 M व्युत्क्रमते (K4 'ति), D6 T1 G2-4 व्युत्क्रामते K3 स्वधर्मं च, D7 S च धर्मैभ्य —^d) K8 जलं (for बलम्)

13 ^a) V1 B Da Dn D6 तु, D8 नु (for न) K8 s V1 B Da Dn D1-s s लोकस्य (for लोके स्यात्) D7 S तदा त्राता हि (T2 G1 s M2 तु) को नु स्यात् —^b) K5 V1 B Da Dn D2-s s s कथं च स्यात्, D7 S को धर्मं किं (for किं तदा स्यात्) — T2 G1 repeat 13rd after 19 —^c) K1 M1 s 4 एत (for एतन्) T2 न (for ने) —^d) K2 s s V1 B D (except D1) नराधिप (for पितामह)

14 Dn2 D8 om. the ref. —^b) K4 बलेन (for दमेन) —^d) G4 क्षमम् B1 क्षेममिच्छेयुरात्मन

15 ^a) Dn2 D8 तेषां B0 s D2 चैव; B1 Da चेद्, B1 damaged, Ca वेद् (as in text) D5 तेषां तु ये वै बलिनस्त —^b) K5 B Da Dn D6 तेभ्युत्थाय; V1 ते व्युत्थान, D1 corrupt, D. s s s ते व्यु (D8 हु)

8 B1 D1 om 8 (cf v 1 7) K1 reads 8 on marg —^a) K4 आशिष्याम्ये K1 वय सिष्येनाशि शामो (s10) —^b) K8 साधयिताम्, Ca यताम् (as in text) K1 s V1 B0 s-3 Da D8 s s इम, D2 इमां (for इदम्) —^c) K1 B2 4 Dn D1 T2 G2 M2 सवीक्ष्य K1 नियमान्; K2 नियमन्, K3 M2 निमेषे, K4 s V1 D1 s s नियमं, Da Dn1 निमयेत्, D2 निमय, D7 G1 समय; T1 G2-4 समयन्, M1-s निमयो, M1 नमयो (for निमयन्) —^d) K3 नाधर्मा G1 [s]ति (for सति) K4 V1 B2 Da Dn D7 T G M2 कथं चन, M1 s 4 युधिष्ठिर (for कदाचन)

14 Dn2 D8 om. the ref. —^b) K4 बलेन (for दमेन) —^d) G4 क्षमम् B1 क्षेममिच्छेयुरात्मन

15 ^a) Dn2 D8 तेषां B0 s D2 चैव; B1 Da चेद्, B1 damaged, Ca वेद् (as in text) D5 तेषां तु ये वै बलिनस्त —^b) K5 B Da Dn D6 तेभ्युत्थाय; V1 ते व्युत्थान, D1 corrupt, D. s s s ते व्यु (D8 हु)

9 ^a) K4 D1 वर्णयिष्यामि —^b) B2 Da Dn D8 s पुरा (for यथा) B1 Da वृत्त, B2 धर्मं (for धर्मं) V1 B2 Da Dn D7 S सनातन (B2 Da 'नं), B1 पुरातन — K2 om (hapl.) 9^a-11^b —^d) K4 युधिष्ठिर

10 K2 om. 10 (cf v 1 9) —^a) K4 D1 4 भव वेद्, D7 M1 s भवतेह (for 'तेऽहं) K8 Dn1 D1 ददानीदं; K4 D1 M1 ददानीति —^b) G1 एतान् (for एतत्) B0 प्रयच्छति; D7 T G प्रतीच्छतु (for प्रय) —^c) K1 corrupt, Da Dn1 D4 रुचिते,

C 12. 2934
B 12. 78. 17
K 12. 78. 17

यदा तु विजयी राजा क्षेमं राष्ट्रेऽभिसंदधेत् ।
तदा वर्णा यथाधर्ममाविशेयुः स्वकर्मसु ॥ १७
उन्मर्यादि प्रवृत्ते तु दस्युभिः संकरे कृते ।
सर्वे वर्णा न दुष्येयुः शस्त्रवन्तो युधिष्ठिर ॥ १८
युधिष्ठिर उवाच ।

अथ चेत्सर्वतः क्षत्रं प्रदुष्येद्ब्राह्मणान्प्रति ।
कस्तस्य ब्राह्मणस्त्राता को धर्मः किं परायणम् ॥ १९
भीष्म उवाच ।

तपसा ब्रह्मचर्येण शस्त्रेण च बलेन च ।

व्याय; D₁ उत्थाय ते (for त उत्थाय) —^c) D₁ राजे
M वर्धयति (for 'वेयुर) —^d) D₁ om (? hapl)
from स्पेव up to क्षीयमाण (in 16^a) K₄ D₆ देवता

16 D₁ om. up to क्षीयमाण (cf v 1 15) —^a)
K₅ V₁ B D (except D₄ १, D₁ om) [s]पि (for
हि) — D₁ repeats 16^{cd} after 17 —^c) K₂
D₄ बलेनैव; D₁ १ बलेनैव, D₈ बलो नैव —^d) K₁
समुक्तेयं; D_n D₆ संमुख्ये, D₄ समुख्ये. G₁ (before
corr) विजानत.

17 ^a) K₈ यतानु (for यदा तु) D_n D_n भुवि
जयी, D₁ तन्यजये (sic) (for तु विजयी) —^b) D₇
T₁ G₈ राष्ट्रे हि, G₂ राष्ट्रेषु (for राष्ट्रेभिः) Ś₁ K₁ 4
D₁ [s]भिसधयेत्, K₈ मत्रयेत्; D₄ विवर्धयेत्, M
हि (M₄ [s]भिः) सद्धे —^c) T₂ G₁ 4 यथा (for तदा)
G₂ M₁ यदा धर्म, G₈ यथा धर्मे K₂ तदा वर्णाश्रया
धर्मम् —^d) K₈ 5 V₁ Bo 2-5 D_n D_n D₂ 8 5-8 T
G₁ 8 4 M₁ 8 4 नि(Bo न)विशेयु; B₁ निर्विशेष, G₂
निवेशेयु, M₂ विविशेयु K₅ Bo 8-5 D_n D₂ 8 5 8 8
कथचन (for स्वकर्मसु) D₁ आविशेस्व स्वकर्मस्व (sic)
— After 17, D₁ repeats 16^{cd}

18 ^a) K₁ उन्मर्यादि (sic), K₄ तन्मर्यादि, V₁ B₂
D_n अमर्यादि (V₁ 'द), D₇ T G₂₋₄ M₄ निर्मर्यादि
K₅ Bo 1 प्रवर्ते तु (for प्रवृत्ते तु) —^b) B₁ शकरे, D₆
सकरी —^c) K₈ न दुष्येयु, D₁ वरुष्येयु, G₂ M₂
न दुष्येयु, G₄ damaged T₂ G₁ सर्ववर्णान्प्रदुष्यति

19 D₈ om. the ref —^a) T₁ G₂ 8 सर्वथा (for
सर्वत) B₁ ब्रह्मैव सन्नियन्ति स्यात्. —^b) M₄ प्रदुष्येद्
K₄ V₁ B D_n D₂ 8 5 8 8 ब्राह्मणं, D₁ ब्राह्मणान्, D₄
ब्राह्मणे D₄ पितः (for प्रति) D₇ T₁ G₂₋₄ ब्राह्मणा-
न्प्रतिवा(G₁ 'वो)धत्ते. —^c) D₄ क्षत्र हि; D₇ 8 कस्तत्र

अमायया मायया च नियन्तव्यं तदा भवेत् ॥ २०
क्षत्रस्याभिप्रवृद्धस्य ब्राह्मणेषु विशेषतः ।
ब्रह्मैव संनियन्तु स्यात्क्षत्रं हि ब्रह्मसंभवम् ॥ २१
अद्भ्योऽग्निर्ब्रह्मतः क्षत्रमश्मनो लोहमुत्थितम् ।
तेषां सर्वत्रगं तेजः स्वासु योनिषु शाम्यति ॥ २२
यदा छिनच्ययोऽश्मानमग्निश्चापोऽभिपद्यते ।
क्षत्रं च ब्राह्मणं द्वेष्टि तदा शाम्यन्ति ते त्रयः ॥ २३
तस्माद्ब्रह्मणि शाम्यन्ति क्षत्रियाणां युधिष्ठिर ।
समुदीर्णान्यजेयानि तेजांसि च बलानि च ॥ २४

(for कस्तस्य) K₁ 4 D₁ 6 ब्राह्मणस्, D₂ 8 T₂ व्र(T₂
व्रा)ह्मण, D₇ T₁ G₈ 4 ब्राह्मणांस, D₈ ब्राह्मणास् T₂
पाता (for त्राता) — After 19, T₂ G₁ repeat 13^{cd}

20 D₈ G₈ om the ref —^d) D₄ 6 7 T₁ G₂ 8
नियतव्यस्, G₄ damaged D_n सदा, G₂ तथा, G₄
damaged (for तदा),

21 = (var) Manu 9 320 —^a) K₂ D₇ 8
क्षत्रस्याभि(D₇ S 'ति)प्रवृत्तस्य, K₈ क्षत्रियस्यातिप्रवृ-
त्तस्य (hypermetric), K₅ V₁ B D_n D₂ 8 5 8 8
क्षत्रियस्याति(V₁ 'प)वृत्तस्य, D_n क्षत्रियस्यापवृत्तेषु, D₄
क्षत्रस्य चातिवृत्तस्य —^c) D₄ ब्रह्मैव, D₇ T₁ G₈ 4 ब्रह्म वै
K₄ D₄ संनियत(D₄ 'तु)स्यात् (sic), D₁ 'यत्रस्य (for
'यन्तु स्यात्) —^d) V₁ Bo 1 5 D_n D₂ 8 5 क्षात्रं (B₁
क्षत्रे, D₂ 8 5 क्षत्र)ब्रह्म सनातन, B₂₋₄ क्षत्रं ब्रह्मसमुद्भवं

22 = Manu 9 321 Ādi 1423* 5 15 32,
38 13 12 56. 24 —^a) K₁ [s]भि D₂ ब्रह्मत;
G₄ ब्रह्मण Cv अद्योऽग्निर्ब्रह्म क्षत्रम् (submetric) —^b)
Ś₁ K₄ अश्मतो, D₁ अश्मपो M₂ उत्तम (for उरिय
तम्) —^c) D_n पृषा T₂ G₂ M₁ 8 सर्वगतं (for
'त्रगं) —^d) D₇ T₁ G₂ 8 स्वस्व (for स्वासु).

23 ^a) K₈ भिनन्ति, K₄ छिनन्ति, D₄ हिनन्ति, T₂
छिन्ति (for छिनन्ति) G₁ यो (for [अ]यो) —^b)
K₁ [s]भ्यपद्यते; K₅ B₁₋₃ D_n D_n [s]भिगच्छति;
V₁ Bo. 4 5 D₂ 8 5 [s]भि(D₂ 8 5 'तु)मयति, D_n
D₆ 'मर्छति, D₇ हि हति च, D₈ [s]भिमन्यति, T
G₁ 8 4 [s]भि(T₂ 'प)हति च, G₂ M निहति च (for
[s]भिपद्यते) —^c) K₈ 5 B D_n D₂₋₃ M₁ 8 4 ब्राह्म
णान्, G₁ ब्राह्मण —^d) D₁ तथा (for तदा) K₅
B₄ शाम्यति, B₁ शम्यन्ति, D_n D₈ अद्य(D_n 'इय)
ति, G₁ शुद्धन्ति (for शाम्यन्ति).

ब्रह्मवीर्ये मृदुभूते क्षत्रवीर्ये च दुर्बले ।
दुष्टेषु सर्ववर्णेषु ब्राह्मणान्प्रति सर्वशः ॥ २५
ये तत्र युद्धं कुर्वन्ति त्यक्त्वा जीवितमात्मनः ।
ब्राह्मणान्परिरक्षन्तो धर्ममात्मानमेव च ॥ २६
मनस्विनो मन्युमन्तः पुण्यलोका भवन्ति ते ।
ब्राह्मणार्थं हि सर्वेषां शस्त्रग्रहणमिष्यते ॥ २७
अति स्विष्टस्वचीतानां लोकानति तपस्विनाम् ।
अनाशकाः^१विंशतां ग्रा यांति परां गतिम् ।

एवमेवात्मनस्त्यागान्नान्यं धर्मं विदुर्जनाः ॥ २८
तेभ्यो नमश्च भद्रं च ये शरीराणि जुह्वति ।
ब्रह्मद्विषो नियच्छन्तस्तेषा नोऽस्तु सलोकता ।
ब्रह्मलोकजितः स्वर्ग्यान्वीरांस्तान्मनुरब्रवीत् ॥ २९
यथाश्वमेधावभृथे स्नाताः पूता भवन्त्युत ।
दुष्कृतः सुकृतश्चैव तथा शस्त्रहता रणे ॥ ३०
भवत्यधर्मो धर्मो हि धर्माधर्मावुभावपि ।
कारणादेशकालस्य देशकालः स तादृशः ॥ ३१

C. 12. 29. 19
B. 12. 79. 32
K. 12. 79. 32

24 ^a) K₁: ब्राह्मणि; M₁: ब्रह्माणि — ^b) D₁: युधिष्ठिर. — ^c) K₁ [ब]जीयानि, M [ब]नीकानि — ^d) D₁: बलेन, D वलासि (for बलानि)

25 Before 25, D- T G: 4 ins युधिष्ठिर — ^a) S₁ K₁ मृदुभूते; K₂ D₁ मृदु (D₁ 'दृ')भूते, K₃ V₁ Bo 1. 5 D: 2. s. e. s मृदु भूते; B₂ Da मृदुभूते — ^b) M क्षत्रधर्मे (for 'वीर्ये') K₃ दुर्बलं — ^d) K₁ D: T G भारत; K₂ सर्वत (for सर्वश)

26 ^a) D₁ D₂: ते (for ये) — After 26^a, D: T G: 4 ins

195* ब्राह्मणान्परिरक्षन्ति तेषां लोका भवन्ति के ।

[T: लोके (for लोका) T: G: ते (for के)]

Before 26^a, D: T₁ G: 4 ins भीष्म — ^c) M₁: ब्राह्मणा B₁ D₂: परिरक्षति — ^d) G₁: damaged K₂: सारमनन्; D₂: सानान

27 ^a) D₁: मन्युवत् — ^b) K₂: s B₁ D₁ D₂ T: पुण्यलोका (T: 'कान्'); D- T₁ G M₁: पुण्याल्लो-कान् (for पुण्यलोका) D₁ T₁ G: 4 M₁: ब्रजैत्यमी (M₁: ति ते), T: G₁ जयति ते (for भवन्ति ते) — D₁: repeats 27^c-28^b after 28^a — ^d) D₂: शस्त्र- (for शस्त्र)

28 ^a) K₁: अति स्विष्टि, Bo समिष्टि, D: T₁ G: 5 अतित्प (G: 'च')ष्ट-, T: अय स्विष्ट- (for अति स्विष्ट-) K₃ V₁ B₁-5 D₁ D₂: 5 अति स्विष्ट (B₁: 'मि तिष्ट, B₂: 'मिस्तिष्ट)मधी (D₂: 'ती)वानां — ^b) T: अपि (for अति) S₁ K₁: 4 D₁ तपस्विन (for 'स्वि नाम्) — After 28^a, D₁: repeats 27^c-28^b — K₂ om. 28^c — ^c) V₁ B₂ D₂: अनाशकाः (B₂: 'स्व)-निष्ठानां, D₁: 'वशिष्टायां; D₂: 'हितामीनां, S 'इमा हितानां — The portion from 28^d up to 12 108 5^a is lost in D₁ on 37 missing fol (103-139) — ^d)

D₁ परेण ते (for परां गतिम्) — After 28^a, K₁ m. 5 V₁ B D (except D₁ 7, D₁ missing) read 33^a V₁ reads 28^c-33^d on marg — ^b) D- T₁ G: 4 एष एवात्मनस्त्यागो — ^c) K₁ D₂: 5 धर्मं (for धर्म) D₂: S बुधा (for जना)

29 D₁ missing (cf. v 1 28) V₁ reads 27 on marg — ^a) K₂: जनानमश् (for तेभ्यो नमश्) Da नमस्व; D₂: नम त्वं (for नमश्) G₁ मद्रश् (for मद्रं) Da D- M₂: 4 ते (for च) — ^b) K₅ V₁ B₁: D₂ D₂: 5 e s M जुह्वते, T₁ (bv corr 2. 7) as in text) जिह्वति — ^c) D₁: ब्रह्माद्विषो K₂ D₂: नियच्छति, D: S जिघासतस् (G: 'ति) — ^d) K₁ m. 5 तेस्तु; K₂: नास्ति (for नोऽस्तु) Da तेषा नास्ति सलो-कता, D₁: तेषामस्तींद्रलोकता, M₁-3 तेषा नास्ति समो भुवि — ^e) D₁: ब्रह्मलोकं B₁ जिता (for 'जित') D₁- S सर्वान् (for स्वर्ग्यान्) — ^f) K₂: वीरास्, D₂: 5 वीरास् (for वीरांस)

30 D₁ missing (cf. v 1 28) V₁ reads 30 on marg — ^a) K₂ V₁ अथाश- K₃ D₂: मेधावभृथ — ^b) K₂: भवत्युत — Da om 30^c — ^c) K₃ V₁ B D₂ D₂: 5 दुष्कृतत्वं (D₂: 'श्च) प्रणाशश्च (K₃: 'शेन), Cv as in text — ^d) K₃ D₁ D₂: 5 s M: तत (for तथा) K₄: शस्त्रमहा-, D₂: 'हतो (for 'हता)

31 D₁ missing (cf. v 1 28) V₁ reads 31 on marg — ^a) D₂: भवति Bo 5-5 D- 2. 5 s चा (for हि) — ^b) D₂: धर्मो धर्मकृतोपि च, D- S धर्मो धर्मो भव (M₁: 'व)त्युत — ^c) K₂ D₂: कारणा, G₁ कारण K₃: देशकाल स (for 'कारस्य) — ^d) Da समादश (for स तादृश)

32 D₁ missing (cf. v 1 28) V₁ reads 32 on marg — ^a) G₁: damaged K₂: नत्वा (for नैत्रा)

C 12. 2040
B 12. 78. 33
K. 12. 78. 33

मैत्राः क्रूराणि कुर्वन्तो जयन्ति स्वर्गमुत्तमम् ।
धर्म्याः पापानि कुर्वन्तो गच्छन्ति परमां गतिम् ॥ ३२
ब्राह्मणस्त्रिषु कालेषु शस्त्रं गृह्णन्न दृष्यति ।
आत्मत्राणे वर्णदोषे दुर्गस्य नियमेषु च ॥ ३३
युधिष्ठिर उवाच ।
अभ्युत्थिते दस्युबले क्षत्रार्थे वर्णसंकरे ।
संप्रमूढेषु वर्णेषु यद्यन्योऽभिभवेद्गली ॥ ३४
ब्राह्मणो यदि वा वैश्यः शूद्रो वा राजसत्तम ।

V₁ कर्माणि (for क्रूराणि) B₀ D₀ कुर्वन्ति. — ^b) D₂ यजति; D₅ नयत (for जयन्ति). — ^c) K₁ धर्म्य; K₄ D₀ धर्म्या. K₃ V₁ B₁ 2 D_a D_n D₁ 7 T G कुर्वाणा (for कुर्वन्तो). — ^d) M₃ चरमा (for परमां).

33 D₁ missing (of v 1 28) V₁ om 33^{ab}. K₁ m. 5 V₁ B D_a D_n D₂ 3. 5 0 3 read 33^{ab} after 28^{cd}. — ^a) K₁ (first time) ब्राह्मण; D₂ (first time) ब्राह्मणां, G₁ ब्राह्मणास् S₁ K₂ B₁ 2 D_{n1} D₂ 3 7 (last seven second time) S लोकेषु; K₁ m 2 D_a D_n D₂ 2. 5 0 3 (all first time, but D_a D₁ 3 both times) वर्णेषु (for कालेषु) — After 33^{ab}, T₂ G₁ ins

196* आत्मत्राणं च कुर्वाण पराभ्युत्थय पृच च ।

— D_{n2} D₃ om 33^{cd} — ^c) T₂ G₁ प्रजारक्षो (for आत्मत्राणे) D₄ वर्णदोष, D₇ T₁ G₂ 3 दस्युदोषे, G₄ सर्व (for वर्णं) — ^d) K₄ 5 V₁ B₁ 4 5 D_{n1} दुर्दम्य, D₀ दुर्दस्य (for दुर्गस्य). D₇ S सर्वस्वहरणे तथा

34 D₁ missing (of v 1 28) D₃ om the ref — ^a) D₇ T₁ G₃ 4 अभ्युत्थिते (D₇ 'त'); D₃ G₂ अभ्युत्थि (G₂ 'द्यु')ते. D₅ om (hapl) from दस्युबले up to 35^b T₂ G₁ क्षत्रबले (for दस्यु) — ^b) G₂ damaged S₁ K₂ 4 प्रवृत्ते, K₁ सवृत्ते; K₃ क्षत्रार्थ; D₄ त्राणार्थे, M₁ क्षतार्थे (for क्षत्रार्थे). — ^c) D₄ स (for सं) K₃ V₁ B₂ D_{a2} G₂ सर्वेषु, K₅ D_{a1} D_n D₀ M₂ क्ष (D_{a1} क्षे)त्रेषु, B₄ लोकेषु (for वर्णेषु) D₂ 3 8 स मूढेषु च लोकेषु — ^d) K₁ D₇ T G₃ M₁ यद (M₁ 'दा') न्यो, G₁ यदस्यो (for यद्यन्यो) K₃ D_{n1} D₄ G₂ M₁ 3 [s]पि; D₀ [s]ति, G₁ M₂ 4 हि (for ऽभि) S₁ K₁ 2. 4 वशी (for गली)

35 D₁ missing (of v 1. 28). D₀ om 35^{ab} (of v 1 34). — ^b) K₁ G₁ 2 राजसत्तमः. — ^c) S₁ K₁

दस्युभ्योऽथ प्रजा रक्षेद्दण्डं धर्मेण धारयन् ॥ ३५
कार्यं कुर्यान्न वा कुर्यात्संवार्यो वा भवेन्न वा ।
न स शस्त्रं ग्रहीत्वमन्यत्र क्षत्रचन्धुतः ॥ ३६
भीष्म उवाच ।

अपारे यो भवेत्पारमप्लवे यः प्लवो भवेत् ।
शूद्रो वा यदि वाप्यन्यः सर्वथा मानमर्हति ॥ ३७
यमाश्रित्य नरा राजन्वर्तयेयुर्यथासुखम् ।
अनाथाः पाल्यमाना वै दस्युभिः परिपीडिताः ॥ ३८

2 4 न, K₃ D₁ 7 S च (for अथ) — ^d) D₁ G₁ 4 दृढ (for दण्डं) S₁ K₄ D₇ T G धारये (K₄ 'य')त्, K₃ D₃ पात (D₄ 'ल')येत्, B₁ चारयन् (for धार').

36 D₁ missing (cf. v 1 28) — ^a) V₁ D₇ T₁ G₃ 4 वै (for वा). — ^b) S₁ K₁ स कार्यो; K₄ B (except B₁) D₇ T G₃ 4 स वार्यो; D_{n1} न चार्यो; D₂ 3 स चार्यो, D₀ सर्वार्यो, D₃ स चान्यो, G₁ महार्यो (for संवार्यो) V₁ D₃ सप्र (D₃ न स) चार्यो भवेत्तदा; D₄ सवार्या वा भवन्न वा (sic) — Before 36^{cd}, D₇ S ins भीष्म — ^c) K₁ m. 3 8 5 V₁ B D (except D₄ 7, D₁ missing) तस्मात्, K₃ नास् (for न स) G₇ तस्माच्छत्र गृहीत्वम्यम्. — ^d) S₁ K₁ 2 प्रह्य (for क्षत्र). K₃ चधत्, D₃ चुष्यत्, T₂ चांधवात् (for चन्धुत) G₇ as in text.

37 D₁ missing (cf. v. 1 28) D₇ 3 S om the ref — ^a) K₁ अपात्रे; G₁ 2 अपारो K₁ पात्रम् (for पारम्) — ^b) D₀ अप्लवे (for अप्लवे) K₃ योऽप्लवो भवेत् B₂ भवेत्प्लव (by transp) — ^c) B₀ om. यदि वा. D₇ T₁ G₂ 4 हि (for [अ]पि) — ^d) K₄ सर्वत्र (for सर्वथा)

38 D₁ missing (of v 1 28) — ^a) B₁ नरध्यात्र; M जना राजन् (for नरा रा') — ^c) D_a अनायां K₃ B₀ 2 4 5 m D_{n2} D₀ 8 परिका (D₀ 'क')त्यतो (B₂ orig 'ते), V₁ परिकल्प्यते, B₃ परिकल्पाता; D_a D_{n1} परिकल्पतो, D₂ 3 5 परिजत्पति; D₇ S तप्यमानाश्च (for पाल्यमाना वै). D₄ अनुत् परिकल्पता (sic). — ^d) G₁ damaged M₁ 3 दस्युभ्यः. K₁ D₃ परिपीडितः.

39 D₁ missing (of v 1 28). — ^a) G₂ तमेवं V₁ B₂ D_a D_n D₀ T₂ G₁ M₂ पूजयेयुस्ते. — ^b) D₇ S (except G₁ 2) प्रीता — ^c) K₁ 3 4 महद्भीक्षण, K₃ V₁ B₁ 2 D_a D_n D₂ 3 0 अभीरभी (V₁ D_a 'ती')क्षण, D₃ T₂ G₁ M₃ महत् (G₁ 'च')भीक्षण, D₇ T₁ G₂ 3 महत्

तमेव पूजयेरंस्ते प्रीत्या स्वमिव चान्धवम् ।
महद्भयभीक्ष्णं कौरव्य कर्ता सन्मानमर्हति ॥ ३९
किमुक्ष्णावहता कृत्यं किं घेन्वा चाप्यदुग्धया ।
वन्ध्यया भार्यया कोऽर्थः कोऽर्थो राज्ञाप्यरक्षता ॥ ४०
यथा दारुमयो हस्ती यथा चर्ममयो मृगः ।

यथा ह्यनेत्रः शकटः पथि क्षेत्रं यथोपरम् ॥ ४१
एवं ब्रह्मानधीयानं राजा यश्च न रक्षिता ।
न वर्पति च यो मेघः सर्व एते निरर्थकाः ॥ ४२
नित्यं यस्तु सतो रक्षेदसत्तश्च निर्वर्हयेत् ।
न एव राजा कर्तव्यस्तेन सर्वमिदं धृतम् ॥ ४३

C. 12. 2951
B. 12. 78. 44
K. 12. 78. 44

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥

(G₂ 'स्त्र')भीष्ट K₅ महद्भयसुख अनाथा(sic), D₁ महद्वा
घ्यासन चीक्षण —K₅ om 39^d —^d) D₁ भर्ता, D₅ कृती
(for कर्ता) K₄ V₁ Da D₂ १ १ समानम् (for सम्मा)

40 D₁ missing (cf. v 1 28) —^a) D₃ m १
किमुष्णा K₅ B₁ D₂ १ १ नित्य (for कृत्य) Dn D₅ Ca
किं वैर्ये(D₅ 'र्यो')नहुहो नोहा, D₃ (orig) किमुष्णावद्
(by corr किं चक्रावद्-, also marg as in text)ता
नित्य, D₁ किमनद्धा यो न वहेद्, S किमनद्धा यो न
घहेन (hypermetric) —^b) K (except K₁) B D
(except D₁ १ १, D₁ missing) T₂ G₁ M₂ वा (for
च) G₂ [अ]मुग्धया (for [अ]दुग्धया) —D₅ om. 40^{cd}
—^c) K₁ (marg as in text) 'कोक' —^d) K₅ G₁
M₃ (inf lin) अरक्षिता, M₁ १ १ 'रक्षिता.

41 D₁ missing (cf v 1. 28) D₅ reads 41
(marg ser m) after 42^{ab}, followed by the repetition
of 42^{ab} 41^{ab} = 12 37 39^{ab}, Bodhāyana Smṛti
1 1 11^{ab}, (var) Manu 2 157^{ab} 41^{cd} = (var) 12
37 42^{cd}, (var) Manu 2 157^{cd}, (var) Bodhā
yana Smṛti 1 1 11^{cd} —^c) K₁ ह्यनेत्र, K₁ m. १
Bo ३-२ Dn D₅ १ ह्यनर्थ, K₃ T₂ G₁ M ह्यनक्ष, D₂
१ १ स्वनर्थ, D₁ ह्यनुक्षो, D₁ ह्यरक्ष, T₁ G₂-१ ह्यदक्ष
(for ह्यनेत्र) Ś₁ शदो वा, K₁ शदो वा; K₂ १ B₁ १
Dn D₁ पदो वा, K₁ शदो वा; K₅ Bo १ D₂ २ १
पदो वै; D₅ पदो *; D₅ पदो वा, D₁ १ पुरुष (for
*शकटः) V₁ B₁ १ Da यथा सु(B₁ तु)धामय पद
Ca cites सुधामय —^d) K₂ १ V₁ Bo १ Dn D₅
पार्थ, B₁ damaged (for पथि) B₁ १ क्षेत्र Ca
cites पथि क्षेत्र (as in text) K₁ यथोपर, K₁ m
D₂ १ यथोख(D₅ 'स्त्र')र, K₂ १ Da₁ D₁ T₁ G₁ १ M₃

48

यथोपर, K₅ Dn₂ D₂ १ १ यथोख(D₂ 'स्त्र')र, V₁
यथोपर, B₁ यथोपध, B₁ damaged; Da₂ यथाक्षरं
(for यथोपरम्) Ca cites औ(Cap उ)पर

42 D₁ missing (cf v 1 28) —^a) K₃ D₁
G₂ M₂ [अ]नधीयानो K₅ V₁ B Da Dn D₂ १ १ १
एव विप्रो(Bo 'प्रे')नधीया(D₅ 'दीपा')नो, D₁ T G₁ १ १
यथा ब्रह्मानधीयानो; M₁ १ १ एव चाप्यनधीयानो —^b)
K₅ V₁ B₁ १ D₂ १ (before corr) १ १ रक्षति D₁ T₁
G₂-१ M द्विजो राजाप्यरक्षक (M₁-३ 'क्षिता, M₁ 'क्षित),
T₂ G₁ न द्विजो वाप्यरक्षिता —After 42^{ab}, D₅ reads
41, followed by the repetition of 42^{ab} —^c) K₅
Bo १ ३-२ D₂ १ १ १ transp वर्पति and च V₁ B₁ Da
Dn D₅ १ S मेघो न वर्पति यश्च —^d) K₅ B Da₁ Dn
D₂ १ १ १ १ सर्वया ते, V₁ Da₂ D₁ १ S (except
M₂ १) सर्व एव (for सर्व एते)

43 Cf. 12 73 1 D₁ missing (cf v 1 28)
—^a) T₂ G₁ च (for तु) Ś₁ K₁ सता K₄ नित्य
यो ह्यसता रक्षेद् —^b) Ś₁ K₁ १ १ असता Bo १ १
D₂ १ १ १ तु (for च) Some MSS निवर्हयेत्, V₁
B₂ Da Dn D₅ १ निवर्त्, M₁ न र्हं (for निवर्हं)
—^d) K₄ वृत्त; B₁ स्मृत, D₅ भृत्त (for धृतम्)

Colophon D₁ missing —Sub-parvan Ś₁ K
V₁ B Da Dn D₂ १ T G₁ १ १ M राजधर्म —Adhy
name D₁ T₁ G₂ १ राजलक्षण M₁ १ अरक्षकनिंदा; M₂
अरक्षनिंदा —Adhy no (figures, words or both)
K₅ Dn 78, B₁ 76, B₃ 4 D₂ 77, Da₂ 79 (as
in text), D₁ T G M₁ १ १ 80, M₃ 81, —Śloka
no Dn₁ 45, Dn₂ 44,

[377]

युधिष्ठिर उवाच ।

कसमुत्थाः कथंशीला ऋत्विजः स्युः पितामह ।

कथंविभ्राश्च राजेन्द्र तद्ब्रूहि वदतां वर ॥ १

भीष्म उवाच ।

प्रतिकर्म पुराचार ऋत्विजां स विधीयते ।

आदौ छन्दांसि विज्ञाय द्विजानां श्रुतमेव च ॥ २

ये त्वेकरतयो नित्यं धीरा नाप्रियवादिनः ।

परस्परस्य सुहृदः संमताः समदर्शिनः ॥ ३

येष्वानुशंसं सत्यं चाप्यर्हिंसा तप आर्जवम् ।

अद्रोहो नाभिमानश्च हीस्तितिक्षा दमः शमः ॥ ४

हीमान्सत्यधृतिर्दान्तो भूतानामर्हिंसकः ।

अकामद्वेषसंयुक्तस्त्रिभिः शुक्लैः समन्वितः ॥ ५

अर्हिंसको ज्ञानवृत्तः स ब्रह्मासनमर्हति ।

एते महर्त्विजस्तात सर्वे मान्या यथातथम् ॥ ६

80

~~1~~ D1 is missing for this adhy (of v 1 12 79, 28)

1 D8 om the ref —^a) K1 कसमुत्था, B1 कस मस्या, D1 किमुत्थाना, T G1 3 4 कसमर्था, G2 कथमर्था, G3 कसुमुत्था (for कसमुत्था) D1 शीलो —^c) V1 B2 Da यदुक्त चापि राजेन्द्र, B1 यदयुक्त च रा

2 D8 om the ref. T1 G8 om 2^a-4^b —^a) D1 पृथक्, G4 श्रुति (for प्रति) K1 पुराचार, K2 8 8 B Dn D2 8 8 8 पराचार, V1 परीचारे, Da समा चार; D1 शुभाचा*, D6 परीचार, D7 S (T1 G8 om) प (M पु)रो राजन् (for पुराचार) —^b) K1 ऋत्विज स्म; K3 B1 D1 G1 'ज स, D6 'जा स्म, D7 वृत्तिरस्य, T2 G2 4 ऋत्विक्तस्य, M 'जस्य (for 'जा स्म) —^c) K6 V1 B D (except D1, D1 missing) S (T1 G8 om) छद् सामादि (G1 समाधि) (for आदौ छन्दासि) G2 विज्ञेयो

3 T1 G8 om 3 (of v 1. 2) V1 reads 3^a-5^b and D7 3^a-4^b on marg —^a) K1 m 4 8 Bo 4 8 Dn2 D2 8 m 8 8 ये त्वेकम (D6 'प, D8 'र्म)तयो, B1 corrupt, T2 (before corr as in text) G2 4 वेदै कर, M1 ये त्वेकरतये —^b) K4 Bo 1 4 8 Da2 Dn वीराणा प्रियवादिन, Da1 D3 8 8 8 वी (D8 8 धी)राणा प्रति, D7 M धीराश्च प्रिय, T2 G1 धीमत (G1 'धारा)श्च प्रियवदा, G2 4 धीमत प्रियवादिन —^a) K1 (sup in) सता च, K2-8 V1 B Dn D2-7 T2 समत्वात् (K4 'ता); D8 समत्वात्, G1 समेता (for समता) M2 सहचेतस (for समदर्शिन)

4 T1 G8 om 4^{ab} (of v 1 2) V1 reads 4 and D7 4^{ab} on marg —^a) S1 K1 4 येष्वानुशंसं (for

येष्वा') K3 Bo 4 8 D2-5, 7 8 T2 G1 2 आ (B1 D2 8 अ) नृशसं सत्यवाक्यम्, K5 V1 B2 8 Da Dn अ (B1 आ) नृशंसा (B3 Da1 Dn2 'स्या) सत्यवाक्या, B1 अ नृ शस्यात्सत्यवाद्य (sic) —^b) K3 D1 S अर्हिंसा दम आर्जवं, K5 V1 B2-8 D2 8 8 8 अकुसी (B3-8 'पी) दम यार्जवं (B2 'व), B1 कुशीलांश्च आर्जवं (sic), B2 Da Dn D6 अकुसीदा अथर्जवं; D7 अकुसी सत्यमार्जवं —^c) K5 V1 B Da Dn D3 8 8 [S] नभिमानश्च; D1, 1 S (except M2) नाति (for नाभि) —^d) K3 तथा (for दम) B2 8 सम (for शम) — After 4, K5 D8 ins

197* एतैरेव गुणैर्युक्ता कार्यास्ते ऋत्विज प्रभो ।

[D8 सर्वे (for युक्ता)]

On the other hand, D7 S (except M2) ins after 4

198* यस्मिन्नेतानि इदमन्ते स पुरोहित उच्यते ।

5 V1 reads 5^{ab} on marg —^a) K2 V1 Bo 3 Da Dn D6 T2 G1 धीमान् (for हीमान्), Dn1 D6 सत्यवती (for 'दृतिर्) D1 दाता —^c) K1 -स्वेष (for -द्वेष) D8 -सयुक्तेषु —^d) K1 D1 M1 शुक्ले, K2 8 शुक्लै, B4 शुक्लै (for शुक्लै) ❀ Cn त्रिभिः श्रुतवृत्तवर्षी शुक्लैर्निर्दोषै । ❀ K2 समाश्रित; D6 सम त्त (for समन्वित) Cv as in text

6 ^a) Bo 2 M2 ज्ञानदस —^b) K1 च ब्राह्मणम्, M2 ब्राह्मासनम् (for ब्रह्मा) —^c) K1 महौजसम् (for महर्त्विजस) D8 तात —^d) D7 8 T1 सर्वे (for सर्वे) Bo मन्या K5 V1 B D (except D1 7, D1 missing) यथार्हत (for 'तथम्)

7 D8 om the ref —^a) Dn1 देवयजन (for वेद

युधिष्ठिर उवाच ।

यदिदं वेदवचनं दक्षिणासु विधीयते ।

इदं देयमिदं देयं न क्वचिच्चवतिष्ठते ॥ ७

नेदं प्रति धनं शास्त्रमापद्धर्मशास्त्रतः ।

आज्ञा शास्त्रस्य घोरेयं न शक्तिं समवेक्षते ॥ ८

श्रद्धामारभ्य यष्टव्यमित्येषा वैदिकी श्रुतिः ।

मिथ्योपेतस्य यज्ञस्य किमु श्रद्धा करिष्यति ॥ ९

भीष्म उवाच ।

न वेदानां परिभवाच्च शास्त्रेण न मायया ।

कश्चिन्महद्वामोति मा ते भृद्दुद्धिरीदृशी ॥ १०

यज्ञाङ्गं दक्षिणास्तात् वेदानां परिबृंहणम् ।

म मन्त्रा दक्षिणाहीनास्तारयन्ति कथंचन ॥ ११

शक्तिस्तु पूर्णपात्रेण संमितानवमा भवेत् ।

अवश्यं तात् यष्टव्यं त्रिभिर्वर्णैर्यथाविधि ॥ १२

सोमो राजा ब्राह्मणानामित्येषा वैदिकी श्रुतिः ।

तं च विक्रेतुमिच्छन्ति न वृथा वृत्तिरिष्यते ।

तेन क्रीतेन धर्मेण ततो यज्ञः प्रतायते ॥ १३

इत्येवं धर्मतः ख्यातमृषिभिर्धर्मवादिभिः ।

पुमान्यज्ञश्च सोमश्च न्यायवृत्तो यथा भवेत् ।

अन्यायवृत्तः पुरुषो न परस्य न चात्मनः ॥ १४

शरीरं यज्ञपात्राणि इत्येषा श्रूयते श्रुतिः ।

तानि सम्यक्प्रणीतानि ब्राह्मणाना महात्मनाम् ॥ १५

C 12 2877
B 12 79 16
K 12 79. 16

वचनं) —^a) V1 Bo १ दक्षिणासु (B1 'णा ते)भिर्गो
यते —^d) D1 T2 न्यति (T2 'व)विष्टति

8 ^a) D1 T G देयं (for नेद) D2 शस्त्रम् Cv
as in text —^b) K1 D1 7 S (G1 damaged) मा
(M1 मो)पद्धर्मा (D1 T G1-2 M 'मो') न शास्त्रत,
K2-2 V1 Bo 2 2 Dn D2 आपद्धर्मानुशास्त्र (K3 'सार')त,
B1 4. 2 D2 'द्वर्माज्ञ (B1 'स', B1 'ध') शास्त्रत, D1
दुस्वयं, D2 2 2 'द्वर्मोनु', text as in Ś1 only —^c)
G1 मन्त्रा —^d) M1 शक्तिः. K1 D2 समवेक्षते, K3
समुपेक्षते

9 ^a) D1 S आलव्य (for आरभ्य) K5 V1 B Da
Dn D2 2 2 2 2 श्रद्धावता हि (V1 B1 Da Dn D2 च)
यष्टव्यम् —^b) D1 S इती (G1 'ति)य (for इत्येषा)
D1 वैदिकी B1 स्मृति (for श्रुति) —^c) Cv as in
text —^d) K3 किं च, B1 D2 2 किं तु, D1 किं
वा; D2 किं तु K3 [अ]श्रद्धा T2 G1 मविष्यति
(for करिष्यति)

10 ^a) D1 T1 G2-1 देवाना (for वेदाना) Cv as
in text —^b) D2 नाशास्त्रेण, D. न सास्त्रेण, D2
न शास्त्रेण, G1 मशास्त्रेण (for न शा') D2 om न
K1 न शास्त्रे नममायया (sic) —^c) G1 damaged
D1 क्वचिन्; G1 क्वचिन् (for क्वचिन्) —^d) K1 मति,
D2 सा ते (for मा ते)

11 ^a) K1 D2 यज्ञाग, D. यज्ञे च; D1 T1 G
यज्ञाना B1 2 Da1 Dn1 D2 2 T2 G1 M1 दक्षिणा
—^b) V1 देवाना; D1 S (except G2) मन्त्राणा (for

वेदाना) G2 2 परिवर्हण —^a) K5 V1 B D (except
D1 1, D1 missing) M2 यज्ञा (for मन्त्रा)

12 ^a) K1 पूर्णपात्रेण Cv as in text —^b)
K1 4 D1 स (K1 म)स्मिता न च (K1 m स) मा भवेत्,
K2 2 2 V1 B Da Dn D2 2 2 2 संमिता नयमा म',
T1 G2 'ता नावमा म' Cv as in text —^d) D1 S
यथाबल (for 'विधि)

13 ^a) Ś1 सोमो K5 D1 द्विजातीनाम् (for ब्राह्मणा
नाम्) Cv as in text —^b) M1 इत्येषां V1 B1
Da Dn D2 स्थिति (for श्रुति) —^c) K1 ते (for
तं) K5 न, B1 तु (for च) Ś1 K1 2 2 विक्रीतुम्
Cv as in text —^d) D1 S तथा (for वृथा)
K3 इष्यति Cv as in text —^e) V1 यज्ञेन, Da
lacuna, G1 कृतेन (for क्रीतेन) K5 B D (except
D1 1, D1 missing) यज्ञेन (for धर्मेण) Cv as in
text —^f) D2 यज्ञा, G1 यज्ञ K1 5 B1 D1 2 T2
प्रतायते, K1 V1 Bo 5 Dn2 D2 2 2 प्रती, D1 T1 G
प्रवर्तते (for प्रतायते)

14 ^a) T2 G1 [य]त्तद् (for [य]त्तव) K5 V1 B Da
Dn D2 2 2 2 2 धर्मतो द्यातम्, D1 S धर्ममाख्यातम्
(for 'त' ख्यातम्) —^b) K5 V1 B Da Dn D2 2
2 2 2 धर्म (B1 ब्रह्म)चारिभिः, D1 S 'कोविदै' (for
'वादिभि) —^d) K2 2 B2 Da Dn D1 2 2 S यदा
(for यथा) —^e) G1 damaged D2 चारमि

15 ^a) K5 B D2 2 2 2 शरीरवृत्तिमास्वाय, V1 Da
Dn D2 शरीर (Da2 Dn2 D2 शरीर, Dn1 शरीर-)
वृत्तमास्वाय, Cv as in text —^b) Bo 4 5 D2

C 12. 2978
B. 12. 79 17
K 12. 79 17

तपो युञ्जादपि श्रेष्ठमित्येषा परमा श्रुतिः ।
तत्ते तपः प्रवक्ष्यामि विद्वंस्तदपि मे शृणु ॥ १६
अहिंसा सत्यवचनमानृशंसं दमो घृणा ।
एतत्तपो विदुर्धारा न शरीरस्य शोषणम् ॥ १७
अग्रामाण्यं च वेदानां शास्त्राणां चातिलह्वनम् ।

अव्यवस्था च सर्वत्र तद्वै नाशनमात्मनः ॥ १८
निबोध दशहोतृणां विधानं पार्थ यादृशम् ।
चित्तिः सुक्चित्तमाज्यं च पवित्रं ज्ञानमुत्तमम् ॥ १९
सर्वं जिह्वं मृत्युपदमार्जवं ब्रह्मणः पदम् ।
एतावाञ्ज्ञानविषयः किं प्रलापः करिष्यति ॥ २०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

८९

युधिष्ठिर उवाच ।

यदप्यल्पतरं कर्म तदप्येकेन दुष्करम् ।

पुरुषेणासहायेन किमु राज्यं पितामह ॥ १

किंशीलः किंसमाचारो राज्ञोऽर्थसचिवो भवेत् ।

वैदिकी (for श्रूयते) — Ds G2 om. (hapl) 15^a-16^b
—^c) K2 4 3 V1 B (except B1 3) D (except D7,
D1 missing) M2 4 नाति (for तानि) Cv as in text

16 Ds G2 om 16^{ab} (of v 1 15) —^a) D4
तपा G1 यज्ञादिभिः (for 'दपि) —^c) K1 तत
(for तप) —^d) K4 विद्वात्.

17 ^a) Ś1 K1 4 अहिंसा सत्यमस्त्रेयम् —^b) Dn2
आनृशंसं V1 B1-5 Da तथा; B0 तपो (for दमो)
—^c) D4 तपा Dn2 यदुर (for विदुर) Ś1 K1 4
V1 Da Dn2 D4 चीरा; D7 T G विप्रा (for धीरा).

18 ^a) Ks Bo Ds M1 8 4 अग्रामाण्य (Ks 'ण)
—^b) Ks Bo चापि; Ks B2-5 D (except D7, D1
missing) चाभि (for चाति).

19 Cf Taittiriya Āraṇyaka 3 1 1 Before 19,
B2 ins श्रीहरिः शरणम्. M2 om 19^{ab}. —^a) Ś1 K1 4
देव (for दश) —^b) B0 lacuna, Dn पयि (for
पार्थ) Ds याभृशं —^c) Ś1 K V1 Bo Da D2-5 M2-4
वित्त (M2 'स), B1-5 Ds 8 वित्त; G4 damaged,
M1 चित्र (for चित्ति). —^d) K4 सुक्चित्तम्, V1 Bo शुक्चि
(V1 'क्ति)त्तम्; B1 रक्षित्तम्, Ds M2 4 सुक्चित्तम्
K4 भाज्ये — After 19, D7 S ins

109* न शाब्दं न च जिह्मत्वं कालो देशश्च ते दश ।

[D7 T1 जिह्वत्. Cv न सप्लव न जिह्वत् (for the
prior half). M2 देश कालः (by transp) M1 8
काल (for कालो). Cv कालं देश च ते तथा (for the
post half)]

20 = B 14. 11. 4 —^a) T1 G4 सर्व (for सर्व)
D7 मृत्युरूपम् —^b) G1 (before corr) 3 ब्राह्मणः;
M1 3 4 ब्राह्मण (M1 'णा). M2 पर (for पदम्) —^c)
Ś1 K1 ज्ञानविषय; Gs (inf lin as in text) ब्रह्मविषय.

Colophon D1 missing — Sub parvan Ś1 K
V1 B D (except Ds, D1 missing) T G1 2 M राज
धर्म — Adhy name D7 T1 Gs 4 यज्ञस्तुति, M1-3
अन्यायप्र (M2 om प्र)वृत्तिनिदा — Adhy no (figures,
words or both): Ks D7 S 81, B1 77, B2 4
D2 m 78, Da1 80 (as in text), Dn 79, Ds
76 — Śloka no.. Dn1 21, Ds 20

81

☞ D1 is missing for this adhy (cf. v 1 12. 79 28)

1 Cf Manu 7 55, Śukranītisāra 2 1. — Ds
om the ref —^a) B1 यद्यद्, M1 8 यद्यपि (for
यदपि) Ś1 K1 4 [अ]ल्पफल (for 'तर). —^c) M2
सहायेन (for [अ]स'). —^d) K1 किं तु; D4 किं सु
(for किमु) K2 4 राज्ये, Ks V1 B (except B2)
D (except D7, D1 missing) राज्ञा (for राज्यं).

2 ^a) K1 किं शीलं; D2 lacuna K4 किंसदाचारो
(for किंसमा') —^b) D4 राज्ञा; Ds यज्ञो. K1
[स]र्थ; Ks स, K4 5 V1 B Da Dn D2-5 8 [स]य;
D7 T1 G2-4 य (for सर्थ) Ś1 K1 सद्दशो; D4 स
चिवा — Ks om. (hapl) 2nd —^c) K1 कीदृशं, M1

कीदृशे विश्वसेद्राजा कीदृशे नापि विश्वसेत् ॥ २
भीष्म उवाच ।

चतुर्विधानि मित्राणि राजां राजन्भवन्त्युत ।
सहार्थो भजमानश्च सहजः कृत्रिमस्तथा ॥ ३
धर्मात्मा पञ्चमं मित्रं स तु नैकस्य न द्वयोः ।
यतो धर्मस्ततो वा स्यान्मध्यस्थो वा ततो भवेत् ॥ ४
यस्तस्यार्थो न रोचेत न तं तस्य प्रकाशयेत् ।
धर्माधर्मेण राजानश्चरन्ति विजिगीषवः ॥ ५
चतुर्णां मध्यमौ श्रेष्ठौ नित्यं शङ्क्यौ तथापरौ ।
सर्वे नित्यं शङ्कितव्याः प्रत्यक्षं कार्यमात्मनः ॥ ६

कीदृशेद् D₁ विश्वसेत्कीदृशे राजा —^d) K₁ कीदृश
K₂ s V₁ B₂ D₂ D_n D₆ s न च, Bo-2 4 s D₂ s s
घ न, D₁ [s]य न, D₇ S वा न (for नापि) S₁
K₁ चाशसेत् (for विश्व)

3 D₂ om the ref —^a) G₂ damaged G₁ चतु-
र्विधानि (for 'विधानि) —^b) K₁ M₁ राजा —^c)
K₁ सहाया भजमानाश्च Cv as in text —^d) B₁
क्षत्रियस् (for कृत्रिमस्) K₁ सहजा कृत्रिमास्तथा

4 ^a) K₁ पचमे, K₂ V₁ B D₂ D_n D₂ s s s s
पचमाद्, D₁ सहजं (for पञ्चम) K₁ मित्रे, B₂ D₂
D_n चापि, M₂ 4 मित्रं (for मित्र) D₆ धर्मार्था-
पचमश्चापि —^b) K₁ न तु, B₂ D₂ D_n D₆ मित्रं,
T₂ नतु (for स तु) V₁ B₂ M₁ s तद्वयो (for न
द्वयो) —^c) D₂ reads 4^a-5^d on marg —^d) D₁
वात्स्य (for वा स्यान्) Cv as in text —^e) K₂ s
V₁ B D₂ D_n D₂ s s s s G₂ 4 M₁ धर्मस्थो, D₁
समस्थो, G₁ मध्यतो (for मध्यस्थो)

5 D₂ reads 5 on marg —^a) K₁ 2 स्वस्यार्थो,
D₁ स्वस्यार्था, D₇ T G यस्यार्थो (for त^a) —^b)
G₂ damaged V₁ B₁ s 4 Da D₂ s s s G₂ तत्, Bo
तु (for त) V₁ प्रकाशते (for 'वेत्) — After 5^a,
D₇ S ins

200* मित्राणां प्रकृतिर्नास्ति त्वमित्राणां च भारत ।
वपकाराद्भवेन्मित्रमपकाराद्भवेद्दरि ।
यस्यैव हि मनुष्यस्य नरो मरणमिच्छति ।
तस्य पर्यागते काले पुनर्जीवितमिच्छति ।
—^c) D₂ s धर्माधर्मे न D₇ राजान; T₂ राजेद्र (for
राजानश्) Cv as in text —^d) K₂ D₁ विजयैविण;

न हि राजा प्रमादो वै कर्तव्यो मित्ररक्षणे ।
प्रमादिनं हि राजानं लोकाः परिभवन्त्युत ॥ ७
असाधुः साधुतामेति साधुर्भवति दारुणः ।
अरिश्च मित्रं भवति मित्रं चापि प्रदुष्यति ॥ ८
अनित्यचित्तः पुरुषस्तस्मिन्को जातु विश्वसेत् ।
तस्मात्प्रधानं यत्कार्यं प्रत्यक्षं तत्समाचरेत् ॥ ९
एकान्तेन हि विश्वासः कृत्स्नो धर्मार्थनाशकः ।
अविश्वासश्च सर्वत्र मृत्युना न विशिष्यते ॥ १०
अकालमृत्युर्विश्वासो विश्वसन्हि विपद्यते ।
यस्मिन्करोति विश्वासमिच्छतस्तस्य जीवति ॥ ११

C 12. 2993
B 12. 80 11
K 12 80 12

V₁ Da [ह]ह (V₁ 'ति) जिगीषव (for विजिगी)

6 ^b) G₁ 2 M₂ Cv शक्यौ (for शङ्क्यौ) S₁ K₁
तथापरौ; D₁ तथापरे, M₁ यया परौ (for तथापरौ)
K₂ s Bo s-s D₂ s s s नित्य शक्येत् चा(K₁ 'त वा;
K₂ 'त मा, D₂ 'न चा)परौ, B₁ Da नित्यत्स(Da₁
'द, Da₂ 'श)क्षौ तथापरौ —^d) K₁ प्रतीक्ष्य, M₁
प्रत्यक्ष (for प्रत्यक्ष)

7 ^a) M₂ राज् —^b) Da कर्तव्यं K₂ मित्र
रक्षणे (for 'रक्षणे) —^c) D₆ प्रमायिन, G₁ 'विद् (for
'दिन) —^d) K₁ 4 M₁ लोक (K₁ 'का) परिभवन्त्युत

8 ^a) G₁ damaged D₂ साधुताम् (for 'ताम्)
—^b) K₁ साधु —^c) D₇ T₁ G₂ 4 तु (for च)
—^d) D₂ क्षिप्रं (for चापि) K₂ D₂ s s s M₂ प्रदु-
ष्यते, G₁ प्रदुष्यति (for प्रदु^a)

9 ^a) B₁ वृत्त, D₆ वित्त, D₂ चित्तं; G₁
चित्त (for 'चित्त) Cv as in text —^b) K₂ D₂
M₁ s जातु न (for को जातु) —^c) K₂ Bo s D₂ s
M₂ यस्मात् (for तस्मात्) K₁ (sup lin as in text)
प्रदानं, K₂ प्रमाणं; D₁ प्रणाम (for प्रधान) D₂ s
तत् (for यत्) G₁ कार्यात् (for कार्य) —^d) D₁
G₁ यत् (for तत्) Cv oites एकान्तेन

10 ^a) M₂ विश्वासं —^b) K₁ (before corr)
कृतो, K₂ कृत्वा, D₂ कृत्वा; D₇ T G कृत्वा, M₂
कृत्वे (for कृत्वा) G₁ M₂ नाशन (for 'नाशक)
—^c) K₂ मृत्युना (for मृत्युना) K₁ वा, K₂ B₂
D_n D₂ s च; K₄ तु; K₂ V₁ Bo-2 4 s Da D₂-s 1 s
T G [म]पि (for न)

11 ^a) K₁ 4 D_n 1 D₂ M₂ मृत्यु (for मृत्युर) K₄

C. 12 2994
B 12 80 12
K 12. 80 12

तस्माद्विश्वसितव्यं च शङ्कितव्यं च केषुचित् ।
एषा नीतिगतिस्तात लक्ष्मीश्चैव सनातनी ॥ १२
यं मन्येत ममाभावादिममर्थागमः स्पृशेत् ।
नित्यं तस्माच्छङ्कितव्यममित्रं तं विदुर्बुधाः ॥ १३
यस्य क्षेत्रादप्युदकं क्षेत्रमन्यस्य गच्छति ।
न तत्रानिच्छतस्तस्य मिधेरन्सर्वसेतवः ॥ १४
तथैवात्प्युदकाद्भीतस्तस्य भेदनमिच्छति ।
यमेवंलक्षणं विद्यात्तममित्रं विनिर्दिशेत् ॥ १५

lacuna, Ds विश्वासे — ^b) K1 विश्वास, D1 विश्वासे (for विश्वसन्) V1 हि पद्यते (for विप) — ^c) M- [अ]विश्वासम् (for विश्वा) — ^d) K1 B2 4 Da1 D1 Cv इच्छतस् (for इच्छ)

12 ^e) Ś1 K4 D2-4, 7 T1 G2 4 नीतिर् (for नीति) K4 गतीस् B1 D4 चैव, M1 8 चापि, M2 तत्र (for तात) D2 राजनीतिस्तात एषा — ^d) Ks Dn लक्ष्या, B2-5 D8 5 0 लक्ष्याश्; D2 लक्ष्याश्, D7 लक्ष्मी; Ds लक्ष्या, M1 लक्ष्मी (for लक्ष्मीश्) K4 D7 S (except G2) चैवा; B1 2 तात (for चैव) Ś1 K1 D2 4 सनातना (D2 'नि)

13 ^a) Ds यन् (for यं). D4 पद्येत (for मन्येत) K1 महाभावाद्, Ds मया; D7 महा, G2 महाभागान् (for ममाभावाद्). G1 य मन्ये देवमनिशम् — ^b) D7 S (except M1) पुनम् (for इमम्) Ks Dn अर्थागमं (for 'गम). — ^c) K1 (sup lin) Ds नित्यं यस्मात्; D7 तस्माज्जित्यं (by transp). — ^d) Ks Dn Ds अमित्रं तद्; D7 T G1 3 4 तममित्रं (by transp), G2 M1 8, 4 न तन्मित्रं.

14 ^a) D2 क्षत्राद् D4 क्षेत्रमस्योदकं रानन्; D7 S क्षेत्राद्यस्योदकं पार्थ. — ^b) B2 D2 क्षत्रम् (for क्षेत्रम्) K1 अन्य च, Da T2 अन्यत्र (for अन्यस्य). — ^c) Ś1 K1 4 सर्वत्र, D7 T G M2 4 न तस्य, M1 8 न चास्य (for न तत्र) Ś1 (sup lin) [अ]णिच्छतस्, M1 निच्छितस् (for [अ]निच्छतस्). B2 3-5 D2 3 5 तत्रा नियच्छ (B2-5 'गच्छ, Ds 'यद्य) तस्तस्य — ^d) Ks विधेरन्; B1 तिधेरन्; Da1 भिधेरन्; D2 [अ]मिधेरन् (for मिधे)

15 ^a) Ś1 K1, 2 B1 [अ]प्युदकाद्, B2 Da [अ]म्यु, D4 [अ]म्युदयाद् (for [अ]प्युदकाद्). D2 8 हीनस् (for भीतस्) — ^c) M2 एव (for एव-). Ks लक्षणा (for लक्षणं). Ds विद्यात्; D7 T1 G2 4 M1, 8 विद्याम्,

यः समृद्ध्या न तुष्येत क्षये दीनतरो भवेत् ।
एतदुत्तममित्रस्य निमित्तमभिचक्षते ॥ १६
यं मन्येत ममाभावादस्याभावो भवेदिति ।
तस्मिन्कुर्वीत विश्वासं यथा पितरि वै तथा ॥ १७
तं शकत्या वर्धमानश्च सर्वतः परिवृंहयेत् ।
नित्यं क्षताद्वारयति यो धर्मेष्वपि कर्मसु ॥ १८
क्षताद्भीतं विजानीयादुत्तमं मित्रलक्षणम् ।
ये तस्य क्षतमिच्छन्ति ते तस्य रिपवः स्मृताः ॥ १९

T2 Ms विद्मस्; G1 विद्मस्, M1 विद्मस् (for विद्यात्) Cv as in text — ^d) D7 T G1 3 1 M विदुर्बुधा (for विनिर्दिशेत्) G2 त मित्र विविदुर्बुधा, Cv तममित्र विदुर्बुधा.

16 ^a) Ks V1 B2-2 5 Ds यस्य वृद्ध्या, B3 Da Dn1 D2, 3 5 यस्तु वृद्ध्या, B4 य स वृद्ध्या; Dn2 वक्ष वृद्ध्या, Ds यस्तु विद्मस् (for य समृद्ध्या) Ks नु, Ds 8 तु (for न). K1 हृष्येत; Ks-5 Dn2 D1 M1 3 4 तप्येत; V1 B2 2-5 Da Dn1 D2 3 5-7 T G M2 नृष्येत; B1 मृष्येत; Ds नृष्येत (for तुष्येत). — ^b) G1, 3 क्षयो (for क्षये) — ^c) M1 8 एवम् (for इत्द्) Cnp एतदुत्तमम्. Ś1 K1 4 G2 M2-4 उक्तम मित्रस्य (for उक्तम्) — ^d) G1 न मित्रम् (for निमित्तम्). Ks V1 B Da Dn Ds 6 8 इति; D2 8 अति (for अति). B1 चक्ष्यते, Ds चक्ष्यते (for चक्षते). Ks D1 लक्षण समृद्धयेते

17 ^a) K2 3 B1 Da Dn Ds 5 6 8 G2 M2 यन्; D4 यो, T2 ये (for यं) G1 यन्मन्येपि महाभावा — ^b) G1 corrupt. — ^d) = 24^d. B1 G1 (sup lin as in text) तदा (for तथा)

18 B1 om (hapl) 18^a-24^d — ^a) Ds तथा (hypermetrio) (for त) D2 शक्ता (for शक्त्या) Ś1 K1 4 वर्धमानस्तु, Da1 मानस्य; D7 T1 G2-4 M मान च (for मानश्च) — ^b) Ds परिवृधयेत् (for 'वृंहयेत्). — ^c) K1 क्षयाताद् (hypermetrio) (for क्षताद्) D7 T1 G M1, 8 धारयति; T2 तारयति (for वारं). — ^d) K1 M1 3 4 धर्मेषु (for धर्मेषु). V1 धर्मसु (for कर्मसु).

19 B1 om, 19 (cf. v 1 18) — ^a) K1 कृपाञ्जीव, Da कृतार्थं तं; D7 T1 G1, 3 4 क्षयाञ्जीव (for क्षतां). G1 न (for वि) — ^b) K1 अनुल, T2 G1 उक्त तन्

व्यसनान्नित्यभीतोऽसौ समृद्धामेव तृप्यते ।
यत्स्यादेवंविधं मित्रं तदात्मसममुच्यते ॥ २०
रूपवर्णस्वरोपेतस्तितिक्षुरनसूयकः ।
कुलीनः शीलसंपन्नः स ते स्यात्प्रत्यनन्तरः ॥ २१
मेधावी स्मृतिमान्दक्षः प्रकृत्या चानृशैसवान् ।
यो मानितोऽमानितो वा न संदूष्येत्कदाचन ॥ २२
ऋत्विग्वा यदि वाचार्यः सखा वात्यन्तसंस्तुतः ।
गृहे वसेदमात्यस्ते यः स्यात्परमपूजितः ॥ २३
स ते विद्यात्पर मन्त्रं प्रकृतिं चार्थधर्मयोः ।

विश्वासस्ते भवेत्तत्र यथा पितरि वै तथा ॥ २४
नैव द्वौ न त्रयः कार्या न मृष्येरन्परस्परम् ।
एकार्थादेव भूतानां मेदो भवति सर्वदा ॥ २५
कीर्तिप्रधानो यश्च स्याद्यश्च स्यात्समये स्थितः ।
समर्थान्यश्च न द्वेष्टि समर्थान्कुर्वते च यः ॥ २६
यो न कामाद्भयाहोभात्क्रोधाद्वा धर्ममुत्सृजेत् ।
दक्षः पर्याप्तवचनः स ते स्यात्प्रत्यनन्तरः ॥ २७
शूरश्वार्यश्च विद्वांश्च प्रतिपत्तिविशारदः ।
कुलीनः शीलसंपन्नस्तितिक्षुरनसूयकः ॥ २८

C 12. 3010
B 12. 80 28
K 12. 80 28

(for उत्तम) K1 घनं (for मित्र) Ś1 D1 रक्षण
(for रक्षणम्) —^a) D1 s य D1 T G यस्य (for
तस्य) D1 T1 G1 s s M1 s s क्षयम् (for क्षतम्)
—^d) K2 तथा, D2 स्मृत (for स्मृता)

20 B1 om. 20 (cf v l 18) —^a) T2 G1 M1.
s s व्यसने (for 'नान्) K1 s D1 मे, K2-s V1 B
(B1 om) Da Dn D2 s s s य, D1 S द्वै (for
सौ) —^b) K2 तृप्यते (for तृप्यते) K1 समृद्ध्या
नानुवृष्यते, K3 D1 'द्व्यापि न तृप्यते, K3 V1 B (B1
om) Da D2 s s s 'द्व्या यो न (K1 च) तृप्यते, K3
Dn Ds 'द्व्या यो न तृप्यति, D1 S 'द्व्या च न (D1 T2
G2 s न च) तृप्यति (G1 तृप्यते, M तृप्यते) —^c) D1
T G2-s M य स्याद्, G1 यस्माद् (for यत्स्याद्) D2
मन्त्र (for मित्र) —^d) T1 G1 तदसन्मित्रमुच्यते

21 B1 om 21 (cf v l 18) —^b) = 28^d
—^c) = 28^c M1 कुशील (for कुलीन) Dn Ds
कुल (for शील) —^d) K2 s s V1 B (B1 om.) D
(except D1 r, D1 missing) स तस्माद्, K4 G1 सत्ये
स्यात् (for स ते स्यान्) K1 प्रत्यनन्तरं, Cv 'r (as
in text)

22 B1 om 22 (cf v l 18) —^b) K3 V1 Dn
Ds M4 चानृशसवान् (for 'सवान्) — Ds om
22^c-23^b —^c) T2 [s]मानित्य वै, G1 वा मित्र वै,
M1 s [s]वमानितो (for स्मानितो वा) —^d) K1 D4
संहृष्येत्; K3 s V1 B (B1 om.) Dn D2 s s s M4
च तृप्येत्, Da च द्वेष्येत्, D1 T1 G मतृप्येत्, T2
च तृप्येत्, M1-s स तृप्येत् (for सत्) K3 D4 r S
कथचन; K1 कदास्वत (for 'चन)

23 B1 om 23 (cf v l 18), Ds om 23^{ab} (cf
v l 22) —^b) B2 वा योध, Dn1 वास सु; D2

s s चोत्तम (for वात्यन्त) D1 T G सत्कृत, M1
s s पूजित (for सस्तुत) —^d) All MSS (except
Ś1 K1 s, B1 om, D1 missing) स (for य)

24 B1 om 24 (cf v l 18) —^a) Ks सत्यं;
D1 स त (for स ते) D2 s मित्र (for मन्त्र) D1
T1 G सविद्या प (G1 'द्य प; G2 s 'द्यात्प) रमं मित्रं
—^b) D1 G1 प्रकृत (for 'ति) —^c) K3 V1 Da पुत्र
(for तत्र) —^d) = 17^d

25 ^a) Ds कार्ये (for कार्या) —^b) Ś1 K1 s s
मिश्रेरन्, K3 मृष्येयु, D1 मृष्येयु (for 'रन्) —^c)
K5 V1 B0 s-s Da Dn Ds s एकार्थं द्वेव, B1 'र्थत्वेव,
D2 s s एकार्थं द्वेव, D1 एकार्थं तेव, D1 G2 s 'र्थहेतु;
T1 G1 'र्थमिह, M2 'र्यादिह (for 'र्थादेव) T2 G1
M1 s s इह (for एव) —^d) Ś1 K1 s s सर्वधा,
G2 सर्वत (for सर्वदा)

26 ^a) D2 G1 कीर्ति (for कीर्ति) Ds प्रधाने
K5 V1 B0 s s Da Dn Ds s तु स्याद्, B1 तस्माद्
(for च स्याद्) —^b) B1 तु (for च) D4 समय
(for समये) —^c) Ds r T1 Gs s समर्थान्यां (Ds 'न्व)
श्च न द्वेष्टि —^d) K4 s V1 B Da Dn D2 s s s
नानर्थान् (for सम')

27 ^a) D1 या, D1 ये (for यो) Ś1 K1 s
नोहाद्, D1 G2 s क्रोधाद् (for लोभाद्) —^b) D1
G2 s लोभाद्, G4 भयाद् (for क्रोधाद्) —^d) T2
G1 M4 सत्ये (for स ते)

28 K4 om. 28^{ab} K5 V1 B Da Dn D2 s s s s
transp 28^{ab} and 28^{cd} —^c) D1 शूरश्वार्याश्च विद्वांस'
—^c) = 21^c D1 कुलीना शीलसंपन्नास् —^d) = 21^b
K5 V1 B Da2 Dn D2 s s s सविकल्पन, Da1 इव
कश्चन (for अनसूयक) D1 तितिक्षतोनसूय

C 12 3011
B 12. 80 29
K. 12 80 30

एते ह्यमात्याः कर्तव्याः सर्वकर्मस्वस्थिताः ।
पूजिताः संविभक्ताश्च सुसहायाः खनुष्ठिताः ॥ २९
कृत्स्नमेते विनिक्षिप्ताः प्रतिरूपेषु कर्मसु ।
युक्ता महत्सु कार्येषु श्रेयांस्युत्पादयन्ति च ॥ ३०
एते कर्माणि कुर्वन्ति स्पर्धमाना मिथः सदा ।
अनुतिष्ठन्ति चैवार्थानाचक्षाणाः परस्परम् ॥ ३१
ज्ञातिभ्यश्चैव विभ्येथा मृत्योरिव यतः सदा ।
उपराजेव राजर्धिं ज्ञातिर्न सहते सदा ॥ ३२
ऋजोर्मृदोर्वदान्यस्य हीमतः सत्यवादिनः ।

29 ^a) K₁ त्वमात्या ; D₅ समात्या (for ह्य)
— ^b) K₁ अवस्थिता ; B₀ 4 5 D₈₋₉ 8 व्य (D₅ 'व्य)
वस्थिता . — ^d) V₁ स , B₂ 4 D₂ 5 स्व ; G₁ M₁ सु
(for सु-) K₁ खनुष्ठित , D₁ सुनिष्ठिता (for खनु)

30 ^a) B₁ कृत्स्नेस्वते ; D₁ कृत्स्नामेते V₁ D₁ विनि
क्षिप्ता . — ^d) K₂ 4 श्रेयो हि (for श्रेयांसि) V₁ B₂
D_a D_n D₁ 0 [उ]स्थापयति (for [उ]त्पाद) K₃ B₁ 3
D_a D_n D₁ 0 8 [उ]त (for च) S₁ श्रेयोभ्योत्पादयति
च ; K₁ श्रेयोस्वापा ; D₁ श्रेयान्यात्पादयत्युत (sic)

31 ^b) B₅ वर्धमाना (for स्पर्ध) D_a परस्परं (for
मिथ सदा) — ^c) D₁ अनुतिष्ठति K₂ 3 5 V₁ B D
(except D₁, D₁ missing) चैवार्थम् (for 'र्थान्)
— ^d) B₁ आचक्षणा , D₁ आवेक्षति , D₁ T₁ G₂ 3
अ (T₁ G₂ आ) तिष्ठत , T₂ G₁ 4 M₁ 3 4 -आचक्षत ,
M₂ अवक्षयन्ति (for आचक्षाणा)

32 ^a) K₁ ज्ञातिभिश्च K₁ विद्येथा , K₃ 5 V₁ B
D_a D_n D₂ 4 0 8 बुध्येथा , D₈ 5 युध्येथा (for विभ्ये
था) D₁ S ज्ञातिभ्यो विभि (M₂ 'भृ) याचै (T₂ 'श्चै) व
— ^b) K₃ 5 V₁ B D_a D_n D₂₋₃ 8 भय (for यत)
M₁ 3 4 transp यत and सदा . K₃ तत ; K₁
तता , T₁ G₂₋₄ तदा (for सदा) — ^c) D₁ S युवरा
जश्च (M₂ 'जेव) (for उपराजेव) Ca cites उपराजा
(as in text) D₂ 3 5 राजर्धिर् , T₂ G₁ राजा च (for
राजर्धि) — ^d) D₂ 0 T₂ G₁ ज्ञाति (for ज्ञातिर्)
D_{a2} om सहते .

33 ^a) D₅ समोर् (for ऋजोर्) — ^b) G₁ श्रीमत
(for हीमत) — ^c) D_{n1} अज्ञो (for नान्यो) S₁ K₁
ज्ञातिर् , K₁ ज्ञाति (for ज्ञातिर्) D₁ T₁ G₁₋₃ महा-
भाग ; T₂ 'भागो ; G₁ 'राज (for 'बाहो) .

नान्यो ज्ञातेर्महाबाहो विनाशमभिनन्दति ॥ ३३
अज्ञातिता नातिसुखा नावज्ञेयास्त्वतः परम् ।
अज्ञातिमन्तं पुरुषं परे परिभवन्त्युत ॥ ३४
निकृतस्य नरैरन्यैर्ज्ञातिरेव परायणम् ।
नान्यैर्निकारं सहते ज्ञातेर्ज्ञातिः कदाचन ॥ ३५
आत्मानमेव जानाति निकृतं बान्धवैरपि ।
तेषु सन्ति गुणाश्चैव नैर्गुण्यं तेषु लक्ष्यते ॥ ३६
नाज्ञातिरनुगृह्णाति नाज्ञातिर्दिग्धमस्यति ।
उभयं ज्ञातिलोकेषु दृश्यते साध्वसाधु च ॥ ३७

34 ^a) K₅ B₃ D_n D₂ 3 5 0 अज्ञातिनो , B₅ 'न्ता ;
D₁ S 'तयो (for 'तिता) K₃ V₁ B D_a D_n D₂₋₃ 3
T₂ G₁ M [अ]पि न सुखा (B₃ 'स्त्री , B₅ D₃ 5 'ख) ,
D₁ T₁ G₂₋₄ अन्यसुखदा (for नाति सुखा) — ^b) K₁
नावज्ञेयास ; D₂ 3 5 'ज्ञातस् (for 'ज्ञेयास्) K₂ 5 V₁
B (except B₂ 4) D_n तत पर , K₁ स्वज परं , D_a
त्वन्तर ; D₂ 3 स्वत पर , D₁ तु ज्ञातय , D₃ स्वन पर
(for त्वत परम्) D₁ T G M₂ ज्ञातयोपि (M₂ 'यश्च)
सुखावहा , M₁ 3 4 ज्ञातयश्च भयाप (M₁ 'व) हा — D₃
repeats 34^c-35^c after 36 — ^c) K₁ अज्ञातिमते , M₁
'मत — ^d) D₅ पर (for परे) K₂ 3 5 B₀ 2-3 D_a
D_n D₂ 3 5 0 8 चाभि- (for परि-) B₁ च (for [उ]त) .

35 For the repetition in D₃, cf. v 1 34 — ^a)
D₁ न (for नि) Ca cites निकृतस्य (as in text)
D₁ S परैर् (for नरैर्) — ^b) K₁ ज्ञातिधर्म (for
'रेव) . — ^c) S₁ K₁ D₁ नान्याद् , K₂ 3 नान्यद् ,
K₄ 5 V₁ B D₂ 3 5 8 नान्यो (for नान्यैर्) S₁ K₁₋₃
D₁ T₂ विकार (for निकार) . D_a नाज्ञातिरनुगृह्णाति
(= 37^a) — ^d) K₂ 3 ज्ञातेर्ज्ञाति , D_n D₃ ज्ञातिर्ज्ञाति
(by transp) K₁ कदा न च , K₄ 5 V₁ B D
(except D₁, D₁ missing) कथंचन (for 'कदा')

36 ^a) K₃ 4 अभि , B₀ lacuna , D₁ T₂ G₁ 3
M₂ अव , D₁ T₁ G₃ 4 M₁ 3 4 इव (for एव) K₁
'जानीहि , D_{a1} जानन्ति (for जानाति) — ^b) D₁ बांधवै
स्वकै , D₁ S बांधव (G₃ 'वै) परै (for 'वैरपि) — ^c)
G₁ सद्धि (for सन्ति) — ^d) K₃ नैर्गुण K₃ वापि ;
K₄ D₁ M₁ चापि , K₅ V₁ B₀ 3-5 D_a D_{n2} D₂ 3 5 3
नैव ; B₁ 2 D_{n1} D₃ 7 चैव (for तेषु) — After 36,
D₃ repeats 34^c-35^c

37 D₃ om from 37^a up to नित्य (in 38^a) — ^a)

तान्मानयेत्पूजयेच्च नित्यं वाचा च कर्मणा ।
 कुर्याच्च प्रियमेतेभ्यो नाप्रियं किञ्चिदाचरेत् ॥ ३८
 विश्वस्तपदविश्वस्तस्तेषु वर्तेत सर्वदा ।
 न हि दोषो गुणो वेति निस्पृक्तस्तेषु दृश्यते ॥ ३९

तस्यैवं वर्तमानस्य पुरुषस्याप्रमादिनः ।
 अमित्राः संप्रसीदन्ति तथा मित्रीभवन्त्यपि ॥ ४०
 य एवं वर्तते नित्यं ज्ञातिसंबन्धिमण्डले ।
 मित्रेष्वमित्रेष्वैश्वर्ये चिरं यशसि तिष्ठति ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

८२

युधिष्ठिर उवाच ।

एवमग्राहके तस्मिञ्ज्ञातिसंबन्धिमण्डले ।
 मित्रेष्वमित्रेष्वपि च कथं भावो विभाव्यते ॥ १

भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 वासुदेवस्य संवादं सुरर्षेर्नारदस्य च ॥ २

C 12. 3025
B 12. 81 2
K 12. 81 2

K₁ D₁ T₁ नजातिर् G₁ अणुगृहीत —^b) D₁ T G
 M₂ वृद्धिमश्रुते, M₁ ३ ३ वृद्धिमिच्छति (for दिग्धमस्वति)
 K₁ नाज्ञातिर् हि गमस्वति, K₂₋₅ V₁ B Da Dn D₂ ३
 ३ ० न चाज्ञातिर्नमस्वति (B₂ 'ते) —^c) K₁ ज्ञातिचेलेषु,
 K₈ 'मूलेषु, K₁ ३ V₁ Bo २-३ Da Dn₁ D₂ ३ ३ ३
 'वर्षेषु; B₁ 'वेलेषु, B₂ 'पक्षेषु, Dn₂ 'सर्वेषु, D₁
 'भूतेषु; D₁ T G M₁ ३ ३ 'मत्स्वेव; M₂ 'वैरेषु (for
 'लोकेषु) —^d) K₁ [अ]माधु साधु वा, Da₁ साध्वसाधु-
 मि; Dn₂ * * साधुषु, D₈ साध्वसाधु वा

38 D₈ om up to नित्यं (cf. v l 37) —^a) K₁
 G₂ M₂ ता, V₁ Da Dn D₈ स-, G₁ तन्; M₁ कान्
 (for तान्) B₁ damaged, M₁ ३ ३ transp मानयेत्
 and पूजयेत् D₁ ननसा पूजयेत् च —^b) K₂₋₅ V₁
 B (B₁ damaged) Da Dn D₂₋₇ S वाचा नित्यं (by
 transp), D₈ * * ज्ञाने K₈ कर्मणा —^c) K₁ D₈
 कुर्याच्च K₁ [अ]प्रियम् —^d) S₁ K₁ २ कंचिद् (for
 किं)

39 ^{ab}) S₁ विश्वस्त वद विश्वस्तेष्वनुवर्तेत सर्वदा; K₁
 विश्वस्तपदविश्वस्तेष्वनुवर्तेत सर्वदा, K₂ विश्वस्त वद विश्वस्ते
 विश्वस्तेपि न विश्वस्तेत्, K₃ M₂ विश्वस्तपदविश्वस्तस्तेषु वर्तेत
 (K₃ 'तु) नित्यदा —^c) K₈ ३ D₁ वापि; Dn₁ वेत्ति;
 D₁ T G M₂ ३ वेह (for वेति) —^d) S₁ K₁ निष्प-
 र्कस्य; K₁ निष्परस्य; K₃ ३ Dn D₈ ३ निरूप्यस्य, V₁
 D₁ T₁ G निस्पृहस्य, B₃ D₂ २ २ नियुक्तस्य, T₂ निर्धृतस्य
 (for निरूप्यस्य) Ca (Cap as in text) oites निष्पृक्त-
 T₁ G₂₋₃ स्तेषु (for तेषु) K₁ वर्तते; B₁ D₈ विद्यन्ते
 (for दृश्यते). D₁ निष्पृक्तत्वेन दृश्यते.

40 = (var) 12 84. 15 —^a) Bo तस्यैव, Dn
 अस्यैव, T₂ यस्यैव (for त) —^b) B₁ प्रमादिन,
 D₈ [अ]प्रमाथिन (for 'दिन) —^c) T₂ संप्रसीदत्स
 —^d) D₁ S ततो (for तथा) K₁ ३ मित्रा, B₁ मैत्रा,
 D₁ T₁ G₁ ३ ३ मित्र (for मित्री) S₁ K₁ २ D₁ भवति
 च, T₁-G₂₋₃ 'वत्युत (for भवन्त्यपि)

41 V₁ reads from 41^a up to the second मित्रेण
 (in 12 82 1^c) on marg —^b) D₁ ६ G₃ सयघ (for
 सयन्धि) Da₂ सडल (for सण्डले) D₁ ज्ञातिसयघ-
 मोहते —^c) D₁ [अ]मात्येषु (for [अ]मित्रेषु) M₁ ३ ३
 [अ]पि च (for [ऐ]श्वर्ये) K₁ ३ V₁ Bo २-३ Da Dn
 D₂ ३ ३ ३ मित्रेष्वमित्रे मध्यस्ये, B₁ मित्रेषु मित्रमध्यस्यो
 —^d) B₁ विद्वात् (for चिर)

* Colophon D₁ missing V₁ reads the colophon on
 marg — Sub-parvan S₁ K V₁ B Da Dn₁ D₂₋₇
 T₂ G₁ २ ३ M राजधर्म — Adhy name D₁ मित्रा
 मात्यपरीक्षा, D₁ T₁ G₂ ३ अमात्यलक्षण, M₂ मित्रवृ-
 त्तिकथनं — Adhy no (figures, words or both)
 K₅ D₁ S 82, B₁ 78, B₂ Da₂ 80, B₃ ३ D₂ 79,
 Da₁ 81 (as in text) — Śloka no Dn 41,
 D₈ 32

82

D₁ is missing for this adhy (cf. v l. 12 79 28)

1 D₈ om the ref. V₁ reads up to the second
 मित्रेण (in 1^c) on marg —^a) M एवमग्राहके (M₁ ३
 'अ ए]तास्यै Ca cites अग्राहके (as in text) C₇ as

वासुदेव उवाच ।

नासुहृत्परमं मन्त्रं नारदारहति वेदितुम् ।
अपण्डितो वापि सुहृत्पण्डितो वापि नात्मवान् ॥ ३
स ते सौहृदमास्थाय किञ्चिद्वक्ष्यामि नारद ।
कृत्स्नां च बुद्धिं संप्रेक्ष्य संपृच्छे त्रिदिवंगम ॥ ४
दास्यमैश्वर्यवादेन ज्ञातीनां वै करोम्यहम् ।
अर्धभोक्तास्मि भोगानां वाग्दुरुक्तानि च क्षमे ॥ ५
अरणीमशिकामो वा मश्राति हृदयं मम ।
वाचा दुरुक्तं देवर्षे तन्मे दहति नित्यदा ॥ ६

in text — ^b) K₁ D₂ D₀ सवध (for सवन्धि-)
— ^o) D₀ [अ]मित्रे मध्यस्थे (for 'त्रे'वापि च) — ^d)
D₁ विधीयते, C_a विभाव्यते (as in text)

2 D₈ om the ref — ^a) B₁ तत्रापि — ^o) N
(except Ś₁ K₁ D₇, D₁ missing) सवाद वासुदेवस्य
(by transp). — ^d) K₈ ९ देवर्षे, D₇ 8 महर्षे
(for सुर')

3 D₈ om the ref. G₁ भगवान् (for वासुदेव)
— ^a) B₁ नाशकृत्परम मित्र — ^o) K₁ अपण्डितो (for
अपण्डितो) — ^d) K₃ नाथ, D₂ नापि (for वापि)
All MSS (except Ś₁ K₁, D₁ missing) C_a [अ]
नात्मवान् (for नात्म').

4 ^a) Ś₁ K₁ 2 सता (for स ते) M आजाय (for
आस्थाय) — ^b) D₁ चक्षामि Ś₁ K₁ 2 भारत; D₁
नारद — After 4^{ab}, D₇ reads for the first time
8^{ab}, repeating it in its proper place — ^o) D₇ S
transp च and बुद्धिं D₇ S ते प्रेक्ष्य (for संप्रेक्ष्य)
K₃-5 V₁ B D_a D_n D₂ ९ ० ९ कृत्स्न (D₈ 'ष्ण')
बुद्धिबल प्रेक्ष्य (D₈ प्रेत्य) — ^d) B₁ D₇ T G M₂ त्रि
दिवंगम (G₈ 'त')

5 ^a) D₇ दाह्यम् (for दास्यम्) D₀ नादेन (for
वादेन). — ^b) D₂ न, D₇ वा, M हि (for वै)
K₁ कथचन (for करोम्यहम्) — ^o) K₂ ९ B₀ 2-5 D_n
D₂ ९ ० ९ अर्ध, B₁ अर्धस, D₇ T₁ G₁ अर्थ (for
अर्ध). Ś₁ K₁ D₁ भाक्चास्मि, K₈ भोक्ता च, B₁
त्यक्तास्मि; D₇ भोगोस्मि (for भोक्तास्मि) D_a भोक्तानां;
D₂ ९ ९ भोगाय (for 'ना) — ^d) D₀ चाक्षमे; G₁
चक्ष्व मे (for च क्षमे).

6 ^a) D₂ ९ ९ अधिकामीव, D₁ कामेव; C_a कामो

बलं संकर्षणे नित्यं सौकुमार्यं पुनर्गदे ।

रूपेण मत्तः प्रद्युम्नः सोऽसहायोऽस्मि नारद ॥ ७

अन्ये हि सुमहाभागा बलवन्तो दुरासदाः ।

नित्योत्थानेन संपन्ना नारदान्धकवृष्णयः ॥ ८

यस्य न स्युर्न वै स स्याद्यस्य स्युः कृच्छ्रमेव तत् ।

द्वाभ्यां निवारितो नित्यं वृणोम्येकतरं न च ॥ ९

स्यातां यस्याहुकाक्रूरौ किं नु दुःखतरं ततः ।

यस्य वापि न तौ स्यातां किं नु दुःखतरं ततः ॥ १०

सोऽहं कितवमातेव द्वयोरपि महामुने ।

वा (as in text) — T₁ om († hapl) 6^c-7^d — ^o)
T₂ वचो (for वाचा) K₂ निरुक्त, V₁ B₂ यदुक्त
(for दुरुक्त) — ^d) K₁ त (for तत्) D₇ T₂ G₈
मां, G₁ M₁ ९ १ मा (for मे)

7 T₁ om 7 (of v 1 6) — ^a) M₁ बल (for
बलं) B₁ संकर्षणे — ^b) Ś₁ K₁ 2 वदे, M₁ गमे
(for गदे) — ^d) K₁ [अ]सौ, D₁ [अ]तो (for सो)
B₁ D₈ [s]सहाये (D₀ 'या) C_a cites असहाय

8 For the repetition of 8^{ab} in D₇, of v 1 4
— ^a) Ś₁ महा; K₁ D₁ अथा, K₃ तथा (for अन्ये)
D₇ (both times) S (except G₁) [s]पि (for हि)
B₂ महाभाग C_a cites सुमहा (as in text) K₂
अन्वाहिता महाभाग — ^b) K₂ M₁ दुरासद; K₃
'सद; K₀ V₁ B D_a D_n D₂ ९ ० ९ C_a दुरुसहा
(D₈ 'ह') (for दुरासदा) — ^d) D₂ नारदोधक C_a
cites अन्धकवृष्णय (as in text)

9 ^a) Ś₁ K₁ C_a न (for स) G₁ यस्य स स्युर्नि
वश स्यात् (sic), C_v as in text — ^b) T₂ सुहृत्,
M₂ यस्य स्यात् (for यस्य स्युः) K₂-5 V₁ B D_a D_n
D₈ ९ ९ कृत्स्नम्, D₁ कृष्णम्, C_a कृच्छ्रम् (as in text)
— ^o) D₇ S द्वयोरेव प्रचरिते, C_v द्वयोरेव प्रचलतोर्
— ^d) B₁ वृणोसि (for 'मि) G₁ तव (for न च)

10 ^a) M₁ ९ स्यातान्नस्य (for स्याता यस्य) Ś₁ K₁
[आ]हुकाक्रूरौ (for [आ]हु'). C_a cites आहुक' D₇
स्याता यस्यासुतौ क्रूरौ, T₂ भृत्या यस्याहुका क्रूरा — ^b)
K₁ तु, D_n 1 न (for नु) D₇ S (except M₁) कष्टतरं
(for दुःख') — ^o) K₈ ९ B₁ 2 D_a D_n D₂ ९ ० ९ ९
चापि, K₁ नापि (for वापि) — ^d) D₈ तु (for नु).
D₁ M₈ कष्टतर (for दुःख').

एकस्य जयमाशंसे द्वितीयस्यापराजयम् ॥ ११

ममैवं किञ्चिमानस्य नारदोभयतः सदा ।

वक्तुमर्हसि यच्छ्रेयो ज्ञातीनामात्मनस्तथा ॥ १२

नारद उवाच ।

आपदो द्विविधाः कृष्ण बाह्याश्चाभ्यन्तराश्च ह ।

प्रादुर्भवन्ति वाष्ण्येय स्वकृता यदि वान्यतः ॥ १३

सेयमाभ्यन्तरा तुभ्यमापत्कृच्छ्रा स्वकर्मजा ।

अक्रूरभोजप्रभवाः सर्वे ह्येते तदन्वयाः ॥ १४

अर्थहेतोर्हि कामाद्वाद्वाद्वा वीभत्सयापि वा ।

आत्मना प्राप्तमैश्वर्यमन्यत्र प्रतिपादितम् ॥ १५

कृतमूलमिदानीं तज्जातशब्दं सहायवत् ।

न शक्यं पुनरादातुं वान्तमन्मिव त्वया ॥ १६

वभ्रूप्रसेनयो राज्यं नाप्तुं शक्यं कथंचन ।

ज्ञातिभेदभयात्कृष्ण त्वया चापि विशेषतः ॥ १७

तच्चेत्सिध्द्येत्प्रयत्नेन कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ।

महाक्षयव्ययं वा स्याद्विनाशो वा पुनर्भवेत् ॥ १८

अनायसेन शस्त्रेण मृदुना हृदयच्छिदा ।

जिह्वामुद्गर सर्वेषां परिमृज्यानुमृज्य च ॥ १९

C. 12. 3042
B. 12. 81. 19
K. 12. 81. 19

11 ^a) D₁ सोह किं वधुमात्रेव — ^b) K₁ V₁ B Da Dn D₂ ३ ३ ६ महामते (for 'मुने) — ^c) D^c S (except M₂) नैक्य (for एकस्य) S₁ K₁ २ आशामे (for आशामे) — ^d) K₁ परायण, V₁ B₁ D₁ १ S C^r पराजय (for [अ]प^r)

12 ^a) K₁ ममेव, M₂ ३ मामैव (for म^r) — ^b) D₁ T G M₁ ३ ३ [उ]भयदर्शनात्, M₂ तस्त्वया (for 'त सदा) — ^c) T₂ G₁ इच्छामि (for अर्हसि) — ^d) G₄ तदा (for तथा)

13 D₃ om the ref — ^a) G₁ विविधा (for द्वि^r) — ^b) D₃ चाम्यांतरा, M₁ ३ बाह्यातरा (for चाम्यन्तर^r) K₃ ३ D₂-३ G₂ तथा (for च ह) — ^c) K₃ D₁ आवि संवति, M₁ ३ प्रादुर्भवति — ^d) K₂ B₁ सुकृता, V₁ सुकृतो, B₀ सुकृता, Dn₁ सुकृताद्, Da₂ सुकृता, Dn₁ D₀ च (D₀ स्व)भावाद्, D₂ त्वकृताद्, Ca ता (as in text) K₃ चान्यत (for चा^r)

14 ^a) K₁ सोयन् S₁ आम्यतरात्, K₁ आत्य तरात्, K₄ ३ V₁ B₁ Dn₁ D₂ ६ ३ सम्यतरा, D₁ T₁ G आत्मोद्भवा (for आम्यन्तरा) M सेयमाभ्यन्तरेभ्यस्तु — ^b) K₁ इच्छात्, Dn₁ D₁ इच्छात् (for इच्छा) S₁ K₁ च कर्मजा, D₁ T₁ G₃ ३ स्वकर्मजा — ^c) D₂ ३ ३ प्रवरा (for प्रभवा) — ^d) M₂ [s]पि (for हि) B₁ Ca एते (for ह्येते) S₁ (sup lin as in text) K₁ D₁ M₂ Ca स्वदन्वया, D₁ तदा (for तद्^r)

15 V₁ reads १५^{ab} on marg — ^a) S₁ K₁ च का माद्वा (K₁ 'च), K₄ [अ]का, G₁ हि कर्माद्वा, G₂ हि कामाद्वा (for 'माद्वा) — ^b) K₁ ३ द्वार, K₂-३ B Da Dn D₂ ३ ३ ३ वाचा, D₁ S वीर (for [अ]द्वा) G₁ M₂ च (for वा) V₁ वाचा भावजापिवा (sic),

D₁ तथा ज्ञातिविभिन्नया ☞ Ca गर्हितया वीभत्सया द्वारा । ☞

16 ^a) D₁ जात (for कृत) K₅ V₁ B Dn₁ D₂ ३ -३ G₁ M₂ Cv तु (for तज्) — ^b) K₁ ३ जात शब्द, K₂ ३ ३ V₁ B Da Dn M₂ ज्ञाति, D₂ ३ ३ ६ ज्ञातिशब्द; D₁ समृत च, D₁ T₁ G राजशब्द (G₁ 'न्द), D₃ ज्ञातिवृद्, T₂ जात शब्द (for जातशब्द) K₁ B₂ ३ Da Dn₁ D₃ ६ सहायवत्, K₃ ३ Dn₂ D₂ ६ ३ 'वान् (for 'वत्) — ^c) S₁ K₁ २ ३ युक्त (for शक्य) — ^d) D₁ १ S स्वय (for स्वया)

17 ^a) K₂ ३ वधुप्रसेनयद् (sic), D₁ S यभ्रूप्रसेनतो (for 'सेनयो) Ca cites वभ्रु — ^b) D₀ प्राप्तु शक्य, D₁ G₂ शक्य प्राप्तु, T G₁ ३ ३ शक्य नाप्तु (by transp) Ca cites आप्तु (as in text) S₁ K₂ ३ B₁ कटाचन (for कथ^r) — ^d) K₅ B₁ D₂-३ १ ३ T G₂ ३ चापि, G₁ यद्वा (for चापि)

18 ^a) K₂ ३ ३ B₃ ३ D (except D₁, D₁ missing) S तच्च, B₁ तत (for तच्चेत्) — ^c) K₁ महायज्ञ; K₂ ३ B (except B₂) Dn D₂ ३ ३ ६ ३ महाक्षय; K₃ D₁ महान्क्षयो (D₁ 'ये), V₁ G₂ M Cv महत्क्षय; D₁ T G₁ ३ ३ महद्वा (T₂ 'ज्ञ)यं (for महाक्षय) K₁ ३ ३ Dn D₁ G₂ व्ययो, D₁ T G₁ ३ ३ क्षय, Cv व्यय (for व्यय) M तत् (for वा) — ^d) M₂ वै (for वा)

19 ^a) K₁ V₁ B₀ १ D₀ अनायासेन (for 'यसेन) T₁ शस्त्रेण — ^d) B₀ प्रतिमृज्य, B₂ प्रतिगृह्य, Da D₂ ३ प्रतिमृज्य, Dn₂ परिवृत्त (for 'मृज्य) S₁ K₁ ३ विमृष्यानुप्रयु (K₁ 'च, K₄ 'मृ)ज्य च, V₁ प्रमृज्या नुप्रमृज्य च, B₁ प्रतिगृह्यानुगृह्य च

वासुदेव उवाच ।

अनायसं मुने शस्त्रं मृदु विधामहं कथम् ।
धेनैषामुद्धरे जिह्वां परिमृज्यानुमृज्य च ॥ २०

नारद उवाच ।

शक्त्यान्नदानं सततं तितिक्षा दम आर्जवम् ।
यथार्हप्रतिपूजा च शस्त्रमेतदनायसम् ॥ २१
ज्ञातीनां वक्तुकामानां कटूनि च लघूनि च ।
गिरा त्वं हृदयं वाचं शमयस्व मनांसि च ॥ २२
नामहापुरुषः कश्चिन्नानात्मा नासहायवान् ।
महतीं धुरमादत्ते तामुद्यम्योरसा वह ॥ २३

सर्वे एव गुरुं भारमनञ्चान्वहते समे ।

दुर्गे प्रतीकः सुगवो भारं वहति दुर्वहम् ॥ २४
भेदाद्विनाशः संघानां संघमुख्योऽसि केशव ।
यथा त्वां प्राप्य नोत्सीदेदयं संघस्तथा कुरु ॥ २५
नान्यत्र बुद्धिक्षान्तिभ्यां नान्यत्रेन्द्रियनिग्रहात् ।
नान्यत्र धनसंत्यागाद्गणः प्राज्ञेष्वतिष्ठते ॥ २६
धन्यं यशस्यमायुष्यं स्वपक्षोद्भावनं शुभम् ।
ज्ञातीनामविनाशः स्वाद्यथा कृष्ण तथा कुरु ॥ २७
आयत्यां च तदात्वे च न तेऽस्त्यविदितं प्रभो ।
पाङ्गुष्यस्य विधानेन यात्रायानविधौ तथा ॥ २८

20 K₁ om (hapl) 20 Ś₁ reads 20 on marg
—^a) V₁ B₀ 1 अनायास (for 'यस') D₄ मुनिश्रेष्ठ,
T₂ कथं शस्त्रं, M₁ ३ मुने शस्त्रं —^b) K₂ मृदु
(for मृदु) D₄ मृदु विधामहं कथं —^c) Ś₁ D₄ 7
T G₂ ३ M₂ उद्धरेज् (for 'रे') M₃ जिह्वा —^d)
K₃ प्रविमृज्य, K₄ परिमृज्य, B₀ 2.5 प्रतिमृज्य, B₁
D₂ प्रवि (for परि). Ś₁ विमृज्यानुप्रयुज्य च, B₁
परिमृज्यानुमृज्य च

21 D₈ om the ref —^a) K₄ G₁ शक्या (for
शक्या) B₃ [अ]र्जवानं, D₄ [अ]न्नदानात् (for 'दान')
—^b) K₅ V₁ B D (except D₇, D₁ missing) तिति
क्षार्जवमार्दवं (D₄ 'वै') —^c) K₄ अथार्ह; D₇ ३ T
G M₂ यथार्ह (for 'र्ह') D₂ ३ पूजा (for पूजा)
—^d) K₁ अनायस (for 'यसम्')

22 ^b) K₂ ३ ३ V₁ B D₄ D₁ D₂ ३ ३ ३ कटु-
कानि, D₇ T₁ G₂₋₄ गुरुणि च; M₂ मृदूनि च (for
कटूनि च) —^c) B₁ सुहृदां (for हृदय) D₇ T₁
G₂₋₄ वाचा (for वाच). —^d) K₁ शमयस्व, D₄
सम (for शम')

23 V₁ reads 23^a-25^b on marg —^a) B₁ न मे
ह, D₂ ३ 7 ३ T G नामहान्, D₄ न महा (for नाम
हा) K₄ -पुरुष, M₂ -पुरुष —^b) B₁ नानार्था
(for 'त्मा'). V₁ नानात्मान सहायवान्; D₄ कश्चि
ज्ञानात् —^c) K₁ पुरम् (for धुरम्) K₁ ३ ३ V₁
B₁₋₃ D₄ D₁ D₂ ३ ३ M₂ भाषते, D₇ T G M₁ ३ 4
आदाय (for आदत्ते) —^d) K₁ m [उ]स्सवे (for
[उ]रसा) D₄ सह, T₂ G₂ M₂ वहेत् (for वह). D₇
T₁ G₁ ३ 4 M₁ ३ 4 समुद्यम्योरसा वहेत्

24 V₁ reads 24 on marg. —^a) Ś₁ K₁ 2 4

V₁ B₂₋₄ D₄ D₂ ३ T G₂₋₄ M₂ सर्वम् (for सर्व).
D₈ गुरुर् (for गुरु) —^b) D₆ सम, C₄ समे (as
in text). —^c) D₄ 1 मुने (for दुर्गे) K₁ 2 4 B₁
D₄ 7 T G₂₋₄ प्रतीत, K₈ प्रतीता; G₁ प्रतीति, M₁
प्रतीत, M₄ प्रतीग, C₄ प्रतीक (as in text). K₁
सुभग, V₁ सुभयो, B₅ सुगवा (for 'वो') C₇
cites सुगवो, भारे, वहति, C_d as in text

25 V₁ reads 25^a on marg. —^a) V₁ सर्वेषां,
B₀ सहाना, G₄ संख्याना (for संघानां) —^b) K₂
भेदमुख्यो, G₁ सर्व, G₄ सख्य (for सख') —^c) D₄
om 25^d —^e) K₁ नोत्सदेद्, K₄ नोत्सेदद्, D₂
नोत्सेदद् (for नोत्सी'). —^d) Ś₁ सगस (for संघस)
D₆ lacuna for कुरु

26 G₂ om (hapl) 26-27 —^a) G₁ अन्यत्र
M₁ ३ बुद्धि (for बुद्धि) B₁ कातिभ्यां, D₇ क्षान्ति-
स्यान् (for क्षान्तिभ्या) —^c) D₃ गध (for धन)
B₀ ३ 4 D₂ ३ ३ ३ सयोगाद् (for सत्वा') —^d) B₅
D₈ G₁ गुण K₁ 2 4 G₁ प्राज्ञोवतिष्ठते, K₅ प्राज्ञेव
तिष्ठति; D₂ ३ प्रत्यवतिष्ठते (for प्राज्ञेष्वतिष्ठते) D₄ गण
प्रागवतिष्ठति; D₇ T G₂ 4 M₂ गुणास्तिष्ठति पूरुषे, M₁ ३
गुणा प्राज्ञेवतिष्ठति, M₄ गुणाप्राज्ञोवतिष्ठति

27 G₂ om 27 (of. v 1 26) B₁ om. 27^{ab}
—^a) D₆ धान्य (for धन्य) —^b) M₁ स्वपक्षोद्भावनां.
K₄ V₁ B₂ D₄ D₁ D₆ सदा, D₃ शुभां, M₁ तथा
(for शुभम्) —^c) M₄ reads 27^c-28^d after 29 —^e)
D₇ T G₂ 4 न विनाश, G₁ अपि नाश (for अविनाश)

28 For the sequence in M₄, of v 1 27 —^a)
D₇ T₁ G₈ तथात्वे (for तदात्वे) —^b) K₁ [s]स्तु

माधवाः कुङ्कुरा भोजाः सर्वे चान्धकवृष्णयः ।
त्वय्यासक्ता महाबाहो लोका लोकेश्वराश्च ये ॥ २९
उपासते हि त्वद्द्विमृषयश्चापि माधव ।

त्वं गुरुः सर्वभूतानां जानीषे त्वं गतागतम् ।
त्वामासाद्य यदुश्रेष्ठमेधन्ते ज्ञातिनः सुखम् ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्व्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

८३

भीष्म उवाच ।

एषा प्रथमतो वृत्तिर्द्वितीयां शृणु भारत ।
यः कश्चिज्जनवेदर्थं राज्ञा रक्ष्यः स मानवः ॥ १
हियमाणममात्येन भृतो वा यदि वाभृतः ।

यो राजकोशं नश्यन्तमाचक्षीत युधिष्ठिर ॥ २
श्रोतव्यं तस्य च रहो रक्ष्यश्चामात्यतो भवेत् ।
अमात्या ह्यपहन्तारं भूयिष्ठं घ्नन्ति भारत ॥ ३
राजकोशस्य गोप्तारं राजकोशविलोपकाः ।

C 12 3058
B 12 82.4
K 1. 87.4

(for अस्ति) —^a) Ś1 K1.१ च याने च, K२ s Da
D१ T२ G१ M विधाने च, D२ s s प्रसादेन (for विधा
नेन) —^d) G२ उदा (for तथा) B१ पात्रापात्रविधां
तथा

29 ^a) K२ B१-३ Dn D२ s s s यादवा, Bo s
मवव, Da माधव (for 'वा) K१ कुङ्कुरा, B१ सौरवा,
D३ कुङ्कुरा, M१.३ कुङ्कुरा, M१ किकुरा (for कुङ्कुरा)
T२ कुरकामोजा —^c) Bo त्वय्यासिका, D२.३ स्व
यामक्ता, D१ S त्वय्यायक्ता (for 'सक्ता) D१ देवगधर्व-
सहिता —^d) G२ लोके (for लोका) — After 29,
M१ reads 27^a-28^d

30 ^a) K२ Bo Dn D३ s उपासते (for 'सते) B१
दुर्बुद्धिम्; Da तां बुद्धिम् (for त्वद्दु) D१ S त्वद्बुद्धि
समुपासते —^c) Ś1 K१ s सर्वलोकानां (for 'भूतानां)
—^d) Ś1 K१ जानीषि (for 'षे) D१ T G M१.३ s
परं गर्ति, M२ ययागत, Ca गता (as in text)
—^e) G१ M१ यदुश्रेष्ठ (for 'श्रेष्ठम्) —^f) G१ M१
मोदते (for एधन्ते) K१ ज्ञातय, K२ s V१ B D
(D१ missing) T G M१.३ s यादवा, M२ यदव (for
ज्ञातिन)

Colophon D१ missing —Sub-parvan Ś1 K१-1
V१ B Da Dn D२-7 T G१.२ s M राजधर्म —Adhy
name K२ s V१ Bo 1 s Da D० 7 T१ G२-4 M१-2
वासुदेवनारदसंवादे, D१ वासुदेवनारदसंवादे ज्ञातिसंबंध
— Adhy no (figures, words or both) K२ D१ S

83, B१ D३ 79, B१ D२ 80, Da१ 82 (as in text),
Da२ Dn S१ —Śloka no Dn१ 30, D३ 31

83

~~83~~ D१ is missing for this adhy (cf v 1 12 79 28)

1 D३ om the ref —^a) D१ T१ G२-4 ते प्रथमा,
Ca प्रथमतो (as in text) K२ बुद्धिर्, K१ वृत्ते (for
वृत्तिर्) —^b) D१ T१ G वेदयेद् (for जन) —^d)
V१ रक्ष, D२ रक्षा Dn D३ मानव (for मानव)

2 ^a) Ś1 K२ हियमाणम्, V१ (sup in as in
text) Bo-2 क्रियमाणम्, T२ भ्रिय, G१ हियमाणाम्
—^b) K२ D० 7 S (except M२) मृत्यो, B१ वृत्तो, D२
भृतो (for भृतो) B१ वावृत्, G१ वाहृत, M१.३ वा
सुहृत (for वाभृत) Cv as in text —^c) V१ B
Da D२ s s s राजकोष (for 'कोश) K१ यो राजकोशा
नशतम् (sic) —^d) K२ युधिष्ठिर

3 ^a) K२ s V१ B Da Dn D२ s s s अस्य (for
तस्य) —^b) D० M१ रक्ष्य D१ T१ G३ s (before
corr as in text) [s]भवत् (for भवेत्) Dn२ रक्ष्य
श्चामात्यमेव च —^c) D१ अमात्य, T१ G३ s 'त्य
(for 'त्या) D१ T G१.३ s M२ च (for हि) K१
s- Dn D२ s s s s ह्य (K१ s ह्यु)पहर्तारो, K२ V१
Bo २ s s ह्यपहर्तार, B१.३ ह्यपहर्तार, D१ ह्यपकर्तार
(for ह्युपहर्तार) M१.३ अमात्यामुपहर्तार, Cv अमा-
त्यापहर्तार

C 12. 3658
B 12. 82. 4
K 12. 82. 4

समेत्य सर्वे वाधन्ते स विनश्यत्यरक्षितः ॥ ४
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
मुनिः कालकवृक्षीयः कौसल्यं यदुवाच ह ॥ ५
कोसलानामाधिपत्यं संप्राप्ते क्षेमदर्शिनि ।
मुनिः कालकवृक्षीय आजगामेति नः श्रुतम् ॥ ६
स काकं पञ्जरे बद्धा विपयं क्षेमदर्शिनः ।
पूर्वं पर्यचरद्युक्तः प्रवृत्त्यर्थी पुनः पुनः ॥ ७
अधीये वायसीं विद्यां शंसन्ति मम वायसाः ।
अनागतमतीतं च यच्च संप्रति वर्तते ॥ ८

इति राष्ट्रे परिपतन्वहुशः पुरुषैः सह ।
सर्वेषां राजयुक्तानां दुष्कृतं परिपृष्टवान् ॥ ९
स बुद्धा तस्य राष्ट्रस्य व्यवसायं हि सर्वशः ।
राजयुक्तापचारांश्च सर्वान्बुद्धा ततस्ततः ॥ १०
तमेव काकमादाय राजानं द्रष्टुमागमत् ।
सर्वज्ञोऽस्मीति वचनं बुवाणः संशितव्रतः ॥ ११
स स कौसल्यमागम्य राजामात्यमलंकृतम् ।
प्राह काकस्य वचनादमुत्रेदं त्वया कृतम् ॥ १२
असौ चासौ च जानीते राजकोशस्त्वया हतः ।

—^a) K₈ ज्ञातिन (for भूयिष्ठ) K₅ यदि (for धन्ति)

4 ^a) V₁ B D₂ 3 0 राजकोषस्य (for 'कोशस्य')
D₅ गोप्तारो K₅ राज्यागे तस्य कर्तार —^b) V₁ B
D₂ 3 0 राजकोष, D₄ 'लोको; M₂ 'गोप (for राज-
कोश) K₁ D₅ 'विलोपक', B₁ 'विनाशका (for 'विलो-
पका) —^c) D₄ समेतो (for समेत) Ś₁ K₁ 2
धावते, K₄ धावती, B₁ धारते (for वाधन्ते) K₈
सर्वे तमनुधावते —^d) D₄ वै (for वि) V₁ B₁
[अ]लक्षित (for [अ]रं)

5 ^a) T₂ वृत्तिय्य, G₂ 'वृष्णीय' (for वृक्षीय)
— G₁ om (hapl) 5^d-6^e —^d) K₂ अमाल्य, K₈
कौशल, K₄ 5 V₁ B D_n D₂-4. 5 8 कौशल्य (for
कौसल्य)

6 G₁ om 6^{ab} (cf v 1 5) —^a) K₁ D₅ 7 T₁
G₄ कौस (D₅ 'श)लानाम्, K₈ 5 Bo 2-5 D_n D₈ 4 8
कोश (B₅ 5 'प)ला', B₁ G₂ 8 कौश (G₂ 8 'स)ल्या'
(for कौसला) K₈ D_n 2 आधिपतिं, D_n 1 D₄ अधि-
पतिं, D₈ अधिपत्य —^b) B₅ D₅ 7 संप्राप्त (for 'हे)
D_n 3 D₈ क्षेमदर्शिन, Ca 'दर्शिनि (as in text). K₈ 5
D_n 1 D₈-5 संप्राप्त (D_n 1 'स') क्षेमदर्शिन (D₈ by corr
as in text) —^c) T₂ वृत्तिय्य; G₂ 'वृष्णीय (for
वृक्षीय) —^d) M₁ 8 4 कौसल्लेद्रमुपागमत्

7 M₂ reads 7^a twice After 7^a, M₂ ins
कौसल्लेद्रमुपागमत् (of v 1 6^d) —^b) D₄ विषये, G₁
(before corr) विजय —^c) K₈ 5 V₁ B D_n D_n
D₃-8 S सर्व (for पूर्व) B₅ m यत्, D₃ 5 M₂ युक्त,
D₇ वक्तु, T₁ G₂-4 यक्त, M₁ 8 युक्त (for युक्त)
K₁ पूर्व परिचरत्युक्त, D₂ सर्वपरिचरद्युक्त (sic) —^d)
G₂ प्रवृत्त्यर्थ, Ca 'वीं (as in text) Cv as in text

8 ^a) Ś₁ (sup lin) अधीते, K₅ V₁ B D_n D_n
D₅ 5 8 अधीध्व (for 'ये) —^b) D₅ सम (for
मम) —^c) D₇ T G M₃ अतिक्रात (for अतीत च)

9 ^a) K₁ इह (for इति) T₂ G₁ परिचदन् (for
'पतन्) —^b) All MSS (except Ś₁ K₁-4 D₄,
D₁ missing) बहुभि (for 'श) K₁ इह (for सह)
—^c) K₃ om (hapl) from युक्ताना up to पचाराश्
(in 10^e). D₂ राजयुक्तानां, Ca 'युक्ताना (as in text).
Cv as in text —^d) K₅ V₁ B D_n D_n D₂ 3 5 5 8
T₂ G₂ M₂ दुष्कर, G₁ दुष्कृत (for 'त) K₂ 5 V₁
B D (except D₄, D₁ missing) T₁ G₂-4 M₁ 8 4
दृष्टवान् (for 'पृष्ट')

10 K₈ om up to पचाराश् (cf v 1 9) —^a)
K₄ बुद्धा (for बुद्धा) K₅ राज (for तस्य) —^b)
Bo D₈ व्यवसाये (Bo 'यी), Ca 'साय (as in text)
T₂ सर्वत —^c) K₄ 5 Bo 2-5 D₂ 2. 5. 8 राजयुक्तो
(K₄ 5 B₃ 'क्ता)पहारां (K₄ 'कारां; Bo 'हारा)श्च, B₁
राजायुक्तायवारांश्च Ca oites अपचारान्

11 ^a) K₂ 5 V₁ B D_n D_n D₂ 3 5 5 8 तत स (for
तमेव) —^b) Da G₈ आगत, D₈ आगमन् B₁ राज
न्दुख समागमत् —^c) G₁ [s]सीति —^d) V₁ D₅
बुवाण, G₁ अग्रवीत् K₁ 2 4 सश्रित, K₈ Bo 4. 5
D₈-5 8 शसित, D₂ संशित (for सशित) V₁ व्रत
(for व्रत.)

12 ^a) V₁ सम्यक् (for स स) K₈ 5 V₁ B (ex-
cept B₅) D_n D₂-5 8 कौशल्यम् (for कौस') —^b)
D₇ 8 राजामालैर् (for 'माल्यम्). G₃ अलङ्कृत —^c)
D₄ प्राहु —^d) Da हतं (for कृतम्)

13 D₈ om 13 —^a) K₄ काको च; B₁ असौ

एवमाख्याति काकोऽयं तच्छीघ्रमनुगम्यताम् ॥ १३
 तथान्यानपि स ग्राह राजकोशहरान्सदा ।
 न चास्य वचनं किञ्चिदकृतं श्रूयते क्वचित् ॥ १४
 तेन विप्रकृताः सर्वे राजयुक्ताः कुरुद्रह ।
 तमतिक्रम्य सुप्तस्य निशि काकमपोथयन् ॥ १५
 वायसं तु विनिर्भिन्नं दृष्ट्वा वाणेन पञ्जरे ।
 पूर्वाह्ने ब्राह्मणो वाक्यं क्षेमदर्शिनमब्रवीत् ॥ १६
 राजस्त्वामभयं याचे प्रभुं प्राणधनेश्वरम् ।

अनुज्ञातस्त्वया ब्रूयां वचनं त्वत्पुरो हितम् ॥ १७
 मित्रार्थमभिसंतप्तो भक्त्या सर्वात्मना गतः ।
 अयं त्वार्थं हरते यो ब्रूयादक्षमान्वितः ॥ १८
 संवृषोऽपि पुर्मित्रं सदश्वमिव सारथिः ।
 अतिमन्युप्रसक्तो हि प्रसज्य हितकारणम् ॥ १९
 तथाविधस्य सुहृदः शन्तव्यं संविजानता ।
 ऐश्वर्यमिच्छता नित्यं पुरुषेण बुभूषता ॥ २०
 तं राजा प्रत्युवाचेदं यन्मा किञ्चिद्भवान्यदेत् ।

C. 12. 3075
B. 12. 82. 20
K. 12. 82. 21

च, D₂ ३ चाशौ च, D₅ काशौ च, D₇ T₁ G₃ ३ च
 सौम्य, G₂ च सम्यग्, M₂ चासौ न (for चासौ च)
 D₆ जानीत D₁ अशौचाशौच जानीते (sic) — K₃ om.
 (hapl.) from 13^b up to राज (in 14^b) — ^b) V₁ B
 D₂ ३.५ राजकोपस्य (for 'कोशस्य') D₆ कृत (for हृत)
 — ^d) D₇ त्व (for तच्) M₁. ३ ३ अव (for अनु)

14 K₃ om up to राज (cf v 1 13) — ^a) K₁
 D₇ T₁ G M₁ अय (for तथा) D₂ ३ ५ ७ S (except
 T₂ G₁ M₁) स (for स) — ^b) K₅ V₁ B D₂ ३ ५ ७
 राजकोप- (for 'कोश') D₁ lacuna, D₇ T₁ G₃ ३
 गतास्य, G₂ हतास्य (for 'हरान्') K₅ D₂ ३ ५ ७ तत,
 V₁ B₁ २ ३ Da₂ Dn₁ D₁ ७ ७ T G₁ ३ ३ M₂ तदा,
 Bo २.५ Da₁ Dn₂ M₁ ३ ३ तथा (for सदा) — ^c)
 D₁ चान्य (for चास्य) K₃ ५ V₁ B Da Dn D₂-३ ३
 M₁. ३ ३ अनृत (for अकृत) D₇ T G M₂ न चास्य
 किञ्चिदनृत वचन श्रूयते क्वचित्

15 ^c) M अतिक्रम्य (for अति) K₂ ३ सुप्त च,
 D₇ T₁ G₃ ३ सुप्त तु (for 'स्य'). K₃ om. from स्य
 up to नम (in 16^d) Ś₁m K₅ V₁ B Da Dn D₂ ३
 ५ ७ तमस्यति (K₅ 'स्याति', Dn D₆ 'स्यमि) प्रसुप्तस्य
 — ^d) K₅ Bo ३ ३ Dn D₂-५ अवेधयन्, B₂ D₈ अपोथ
 यत्, D₆ G₁ ३ अवोधयन्, M₂ अवोधयन् (for अपोथ)

16 K₃ om up to नम (cf v 1 15) — ^a) D₇
 S (except T₂) विनिर्भिण्ण (for 'भिन्न') — ^c) K₅
 Dn₂ D₁ पूर्वाह्ने K₁ वाक्यो — ^d) K₁ Da₁ दर्शनम्
 (for 'दृशि')

17 ^a) D₇ S राजानम् (for राजस्त्वाम्) — ^b) G₁
 प्रसु — ^c) K₃ D₁ अनुज्ञया तव ब्रूयां — D₁ om
 (hapl.) from 17^d up to ब्रूया (in 18^d) — ^d) D₆ भवत
 (for वचनं) K₁ त्वत्पुरो, K₂ ५ V₁ B D (D₁ om,
 D₁ missing) S अवतो (B₁ 'ता, T₂ 'ते), K₁

मधुरो (for त्वत्पुरो)

18 D₁ om up to ब्रूया (cf v 1 17) — ^a) B₁
 D₃ ३ ३ अति, D₇ T G उप (for अभि) D₂ ३.५
 सपन्नो, D₆ सतप्त, D₈ सतप्तो — ^b) M₂ गत Cv
 as in text — ^c) K₅-, B₁ ३ ३ Da Dn D₂ ७ ७ C
 [अ]यो हियते, V₁ Bo ३ ३ D₃ ३ [अ]यो क्रियते (for [अ]यं
 हरते) — ^d) Ś₁ K₁ हि क्षमान्वित Cv as in text
 — For 18^d, D₇ S subst

20* हियते हि महार्थश्च पुरुषे विक्रमत्यपि ।

[G₁ हीयते T₂ यदिहायो वै, G₁ M₂ क्षमितायो (M₂
 'थे)पि, G₂ [S] निमहार्थ च, G₃ हि महार्थोपि, M₁. ३ ३
 [S] यमिहार्थेनि (for हि महार्थश्च) D₇ पौरुषो, T₂ G₁
 पौरुषे, G₃ M₁. २ पुन्यो (for पुरुषे) D₇ T₂ M [S] नि
 (for वि-)]

19 ^a) B₁ T₂ G₁ सति (T₂ G₁ त स) बोधयिपुर,
 B₁ ५ D₇ सवृषोऽपिपु (for 'यिपुर') — ^b) B₁ सारथे
 — ^c) Ś₁ अतिमन्यु, K₁ अधिमन्यु, D₇ S (except
 M₂) अपि मन्यु (D₇ 'न्यु') (for अतिमन्यु) B₁
 प्रयुक्तो, D₆ प्रसक्तो (for प्रसक्तो) G₁ स, M₁ [S] पि
 (for हि) — ^d) K₃ प्रसह्य हित, D₇ S प्रसज्येते (T₂
 'दिति (for 'ज्य हित) K₁ ५ V₁ B Da Dn D₂ ३
 ५ ७ ७ प्रसह्य हितकारणम् (B₂ Da 'न्यया)

20 ^a) K₁ ५ Bo ३ ३ D₂ ३ ५ ७ त (D₂ य) था मित्रस्य,
 G₃ तथा विमज्य (for तथाविधस्य) K₅ V₁ B Da Dn
 D₂ ३.५ ७ M₂ सुहृदा, D₁ 'द, D₆ 'दो (for 'द)
 — D₁ om. (hapl.) 20^b-21^a — ^b) Dn क्षतव्यस्य
 K₃ स, K₅ B₂ D₃ ५ ७ ७ स्व, V₁ Bo ३ ३ D₂ स्व,
 B₅ M₁ ३ सु, Dn₁ त्व, Dn₂ त (for स) K₃
 Dn₂ विजानता (Dn₂ 'त) — Da om 20^c

21 D₁ om 21^a (cf v 1 20) — ^a) D₈ त राजा

C 12. 3075
D 12. 82. 20
K 12. 82 21

कसादहं न क्षमेयमाकाङ्क्षन्नात्मनो हितम् ॥ २१
ब्राह्मण प्रतिजानीहि प्रवृहि यदि चेच्छसि ।
करिष्यामि हि ते वाक्यं यद्यन्मां विप्र वक्ष्यसि ॥ २२
मुनिरुवाच ।
ज्ञात्वा नयानपायांश्च भृत्यतस्ते भयानि च ।
भक्त्या वृत्तिं समाख्यातुं भवतोऽन्तिकमागमम् ॥ २३
प्रागेवोक्तश्च दोषोऽयमाचार्यैर्नृपसेविनाम् ।
अगतीकगतिर्येषा या राज्ञा सह जीविका ॥ २४

आशीविषैश्च तस्याहुः संगतं यस्य राजभिः ।
बहुमित्राश्च राजानो ब्रह्ममित्रास्तथैव च ॥ २५
तेभ्यः सर्वेभ्य एवाहुर्भयं राजोपसेविनाम् ।
अथैपामेकतो राजन्मुहूर्तादेव भीर्भवेत् ॥ २६
नैकान्तेनाप्रमादो हि कर्तुं शक्यो महीपतौ ।
न तु प्रमादः कर्तव्यः कथंचिद्भ्रतिमिच्छता ॥ २७
प्रमादाद्धि स्वलेद्राजा स्वलिते नास्ति जीवितम् ।
अग्नि दीप्तमिवासीदेद्राजानमुपशिक्षितः ॥ २८

गद्युचानेद — ^b) K V1 Bo-2 4 6 Da D2-3 7 8 T2
G1-3 मा; M2 वा (for मा) B3 किंचिदाद्, Dn D6
किंचिन्मां (for मा किंचिद्) — ^c) K2 यसाद्, B1 2
T2 G3 M1 2 तसाद्, G4 असाद् (for क)

22 ^a) K4 ब्राह्मण, Dn2 D7 T2 G1-3 M1.8
ब्राह्मण K3 8 V1 B Dn Dn D2-5 8 T G1 4 M4
प्रतिजाने ते (B1 'नेय); D6 7 G2 8 M1-3 'जानीते (for
'जानीहि). — ^b) D6 प्रवृते (for 'हि). K3 4 B Da
Dn D2 3 6-8 S यदिह (for यदि च) — ^c) K4
नित्य (for वाक्य). — ^d) K2 8 8 V1 B Da Dn D3
8 8 8 यदसाद्, T2 यन्मा त्वं (for यद्यन्मां) D3 8
वक्ष्यति (for 'सि) K1 यद्येमा प्रविष्यसि; D7 T1
G M यन्मा (G2 M 'न्मा) विप्र प्रवक्ष्यति

23 D8 om the ref D4 कालक (for मुनिर्)
— ^a) D7 T1 G3 4 विद्वान्, T2 विद्वन् (for ज्ञात्वा).
K1 8 8 Bo 1 8-5 D2 8. 8 8 ज्ञात्वा पापा (K1 orig वया)
नपापाश्च, V1 B2 Da Dn D6 ज्ञात्वानघानघाश्चापि, G1
विद्वानापायापायांश्च (sic), G2 विद्वन्नयाज्ञपानाश्च, M1-3
विद्वन्नयानपनयान् (M8 'यन्); M2 विद्वन्नयाज्ञपानयाश्च
(hypermetric) — ^b) D7 S भयाख्याद्यन् (for भृत्य
तस्ते) Ca cites भृत्यतः (as in text) B1 भवानि च,
M1 8 4 भयान (M4 'न्य)पि (for 'नि च). — ^d) S1
(marg by corr) K1 2 4 आगमत्, D7 T1 G1 8 4
M1 8.4 आगत (G8 'ता) (for 'मम्)

24 ^a) K1 [उ]क्त च, K1 m 2 8 8 V1 B Dn Dn
D2-6. 8 G2 M2 [उ]क्तस्तु, T2 G1 [उ]क्त तु (for [उ]
क्तश्च) D7 T1 G3 4 M1 8 4 प्रागेवोक्तं तु दोषाय — ^b)
B1 D7 S 'सेवनं (for सेविनाम्). — The portion
from 24^c up to the end of adhy 89 is lost in B1
on missing fol D8 om (hapl) 24^c-26^b. — ^c) K1
(marg by corr.) Da अगतीर्ना, Bo 2-5 Dn1 D8. 8
आगतीक; D2 आगताकै, D7 T1 G2 4 आगतेः कु;

T2 G3 M अगति कु, G2 अगति का (for 'कीक).
K1 एपा; M1 8 येपां Cv अगता कुगतिर्येषां — ^d)
D4 lacuna, M1 3 4 सा (for या) K5 V1 Bo 3-5
Dn2 D3 8 पापा राजो (D3 'जो)पजीविका (B3 'ता),
B2 Da राज्ञां साहसजीविका; Dn1 D6 पापा राजोपसे
विनां, D2 या राज्ञो*पजीविका

25 B1 missing, D8 om 25 (for both, of v l.
24) D6 om 25^a-26^b — ^b) D7 T1 G2-1 सगम
(for संगत) — ^c) K1 तु (for च). — ^d) K3 D3
तथैव ह, G3 भवति च

26 B1 missing (of v l 24). D6 8 om 26^a
(of v l 25, 24) — ^b) K1 राजोप (for राजोप)
K3 Da Dn1 D3 8 जीविना (for सेविनाम्) — ^c)
K3 B2 3 Da Dn2 D6 तथैपा, V1 अथैव; Dn1 तथैव,
D6 अप्येप, D7 S अथास्य (for अथैयाम्) K1 एव
ते; K3 8 V1 B (B1 missing) D (D1 missing) S
राजतो (for एकतो) — ^d) D4 भी च वन् (sic) (for
भीर्भवेत्) D7 S मुहूर्तादागत भय

27 B1 missing (of v l 24) — ^a) K1 (marg.
as in text) नैवातेन (for नैकान्तेन). K1 [अ]प्रसादो;
D6 G2 M1 8 प्रमादो (for [अ]प्र) — ^b) All MSS
(except S1 K1 4, B1 D1 missing) transp कर्तुं and
शक्यो (G1 'क्य). K3 D3 महीपते. — ^c) M2-1 हि
(for तु) K1 (marg as in text) D4 प्रसाद (for
प्रमाद).

28 B1 missing (of v l 24). — ^a) K1 (marg
as in text) प्रसादाद् (for प्रमा) K3 D4 राज्ञि, K4
राज्य (for राजा) D7 T G M2 प्रसादात्स्वलते बुद्धिः;
M1 8 4 'स्वलिते राजन् — ^b) M1 8 4 मुहूर्तादागतं भय
(of 26^d). — D2 om 28^a-29^b — ^c) D7 T G M1-3
उपासीत (for इवासीदेद्). M1 अग्नि वैश्वानरमिव. — ^d)

आशीविपमिव क्रुद्धं प्रभुं प्राणधनेश्वरम् ।
यत्नेनोपचरेन्नित्यं नाहमस्मीति मानवः ॥ २९
दुर्व्याहृताच्छङ्कमानो दुष्कृतादुरधिष्ठितात् ।
दुरासितादुर्व्रजितादिङ्गितादङ्गचेष्टितात् ॥ ३०
देवतेव हि सर्वार्थान्कुर्याद्राजा प्रसादितः ।
वैश्वानर इव क्रुद्धः समूलमपि निर्देहेत् ।
इति राजन्मयः प्राह वर्तते च तथैव तत् ॥ ३१
अथ भूयांसमेवार्थं करिष्यामि पुनः पुनः ।

ददात्यस्मद्विधोऽमात्यो बुद्धिसाहाय्यमापदि ॥ ३२
वायसश्चैव मे राजन्तन्तकायामिसंहितः ।
न च मेऽत्र भवान्गर्हो न च येषां भवान्प्रियः ।
हिताहितांस्तु बुद्ध्येथा मा परोक्षमतिर्भव ॥ ३३
ये त्वादानपरा एव वसन्ति भवतो गृहे ।
अभूतिकामा भूतानां तादृशैर्मैऽभिसंहितम् ॥ ३४
ये वा भवद्विनाशेन राज्यमिच्छन्त्यनन्तरम् ।
अन्तरैरभिसंधाय राजन्सिध्यन्ति नान्यथा ॥ ३५

C. 12. 3600
B. 12. 82. 35
K. 12. 82. 36

T₂ G₁ M₁₋₃ इव (for उप) D₁ शिक्षत, M₁₋₃ बुद्धिमान् (for शिक्षित)

29 B₁ missing (cf v 1 24) D₄ om 25^{ab} (of. v 1 28) —^a) D₄ यत्नेन, M₂ यत्नेन (for यत्नेन) —^d) Ca cites नाहमस्मीति (as in text) D₄ माधव, D₃ वा नत्र, M₁ मानव; M₂ मानवा Cv as in text

30 B₁ missing (cf v 1 24) —^a) D₃ दुर्व्याहृताच् Ś₁ K₂ शकमाणो —^b) K₃ 5 V₁ B (B₁ missing) D₄ D_n D₂₋₅ 8 T₂ G₂ 4 M₂ 4 दुस्थिताद्, D₁ T₁ G₃ दुस्थिराद्, G₁ दुस्थानाद्, M₁ 8 दुस्थिताद् (for दुष्कृताद्) D₃ 8 दुरधिष्ठितान्, M₁ 8 दुरपे (M₃ 'वे'क्षिताद् — K₁ 8 om (hapl) 30^c D₄ reads 30^c-31^f after 33^{ab} —^c) B₂ दुरासिताद्, D₄ G₁ 'सीनाद्, D₁ M₁ 8 'सनाद् (for 'सिताद्) Ś₁ K₄ दैवजिताद्, D₂ 8 8 दुर्विजिताद्, D₁ T₁ G₃ 4 दुर्व्रजिता (G₃ 'ना'द्, T₂ G₁ दुर्व्रजिताद् (for 'ताद्) —^d) D₄ वैष्टितान्, D₃ चेष्टितान् D₄ 7 T G₂₋₄ M इगिता (D₄ इगित, G₃ अद्विवा)घ्यायितादपि, G₁ इगितार्थहिता

31 B₁ missing (cf v 1 24) For the sequence in D₄, of. v 1 30 —^a) K₄ देवत एव, D₄ तेन तेन हि, T₂ बुद्धिमानपि Bo 8-5 D₂ 8 8 8 सर्वार्थं —^b) K₃ प्रसादिते, G₁ 'रिता, M₁ 8 'दितं —^c) D₃ क्रुद्धे —^c) K₃ राजन्मया, K₅ Da D_n 1 'न्यम, D₄ न्मनु, T₂ M₂ राज(M₂ 'ज)स्यय, G₁ राजा स्ययन्, M₁ 8 4 राजनि यत् (for 'न्मय) D₁ T₁ G₃ 4 प्राह यच्च, G₂ प्रमावाच्च (for मय प्राह) M₄ प्राहु (for प्राह) —^d) D₃ न (for च) Da M₁ च (for तत्)

32 B₁ missing (cf. v 1 24) For the sequence in D₄, cf. v 1 30 —^a) D₁ S अत्र (for अय)

Ś₁ K₁ 4 भूयांस (for 'सम्) K₅ D₂ 8 8 8 एवाह (for 'थं) Cp₁ अह (for अयं) —^b) Ś₁ K₁ करिष्याम (for 'प्यामि) —^c) V₁ B₂ दद्याद्, D₅ तदाति, G₄ दधाति (for ददाति) K₁ [अ]स्मद्विधा, V₁ B₂ Da [अ]स्मिन्दि यो; D₃ [अ]स्माद्विधो —^d) Ś₁ K₁ (m as in text) 2 4 साहाय्यसपदि (for 'मापदि)

33 B₁ missing (of v 1. 24) —^a) K₃ 5 B₂ D_n 2 M₁ 8 4 त्वेव; V₁ Bo 2 4 5 Da D_n 1 D₂ 8 8-7 T G M₂ त्वेव, D₃ त्व च (for चैव) D₄ वायसो हि महाराजन् —^b) Ś₁ K₁ 5 Da₂ D_n ननु कार्याभि; K₂ 8 अतिकायाभि, B₅ अतकार्याभि, D₂ 8. 5 तव कार्याभि (for अन्तकायाभि) T₂ सहत्; G₁ सश्रित (for सहित) V₁ Bo 3-4 Da₁ D₃ 8 न तु (V₁ अभि) कार्याभिसहित (V₁ 'ता) — After 33^{ab}, D₄ reads 30^c-31^f and repeats 32^a-33^b thereafter —^c) Ś₁ K₁ 2 प्राहो, K₄ 5 V₁ B (B₁ missing) D_n 2 D₂ 8 8 8 दुहो, Da₁ D₄ गृहो, D_n 2 गृहो, D₁ T₁ G₃ 8 भक्तो, M₁ 8 गार्हो (for गर्हो) —^d) Ś₁ K₁ 2 4 मेत्र, D_n 1 D₃ तेषां, M₃ एषां (for येषा) G₁ न येषा भगवान्प्रिय —^e) Ś₁ K₁ 4 च (for तु) K₁ बुद्ध्येथा, T₂ बुद्ध्या वा —^f) K₃ भवे, B₂ 8 Da D_n 1 भवे, D_n 1 D₄ भवेत् (for भव)

34 B₁ missing (of v 1 24) —^a) K₄ त्वा दान, K₅ D₂ 8. 5 च दान, G₁ स्वदान (for त्वा दान) D₁ T₁ G₂₋₃ ये च (for एव) —^b) K₃ नमति (for वसन्ति) —^c) Ś₁ K₁ 4 अभूतिकामैर् (for 'कामा) —^d) V₁ मेभिसहितै, D₄ मे न सगति, D₁ T₁ G₃ 8 मातिसंहिता (T₁ G₃ 'व), T₂ G₁ मेतिसहत्वा (G₁ 'हित), G₂ भूतिसहित (for मेभिसंहितम्)

35 B₁ missing (cf v 1 24) —^a) D_n 1 यो वा, G₁ एता (for ये वा) D₁ S तव (for भवद्) —^b) K₂₋₄ Bo 4 5 D_n D₂ 4.7 इच्छति, Da ऐच्छस्तु

C. 12 3091
M 12 82 36
K 12 82 37

तेषामहं भयाद्राजन्गमिष्याम्यन्यमाश्रमम् ।
तैर्हि मे संधितो बाणः काके निपतितः प्रभो ॥ ३६
छद्मना मम काकश्च गमितो यमसादनम् ।
दृष्टं ह्येतन्मया राजंस्तपोदीर्घेण चक्षुषा ॥ ३७
बहुनक्रझपग्राहां तिमिगिलगणायुताम् ।
काकेन बडिशेनेमामतार्पं त्वामहं नदीम् ॥ ३८
स्थाण्वश्मकण्टकवतीं व्याघ्रसिंहगजाकुलाम् ।
दुरासदां दुष्प्रवेशां गुहां हैमवतीमिव ॥ ३९

(for इच्छन्ति) V₁ राज्यमैच्छदन्तर, B₂ 'मिच्छंस्तदं
तर — °) K_{8-s} V₁ B (B₁ missing) Da Dn
D_{2-s} s G₁ आंतैरु D₇ T G अपि (for अभि) Cv
as in text —^d) D₇ T₁ G₁ s s M₁ s s राज (for
राजन्) K_{2-s} s V₁ B (B₁ missing) Dn D₂ s s
सिध्यति (for सिध्यन्ति) V₁ B₀ s s m Da Dn₁ D₀ s
S चान्यथा (for ना')

36 B₁ missing (of v l 24) —^a) G₈ तेषाम्
(for तेषाम्) — K₃ om (hapl.) 36^b-37^a G₄ om
36^c-39^b. V₁ reads 36^b-37^c on marg — °) T₂ G₁
पुतैर्हि (for तैर्हि मे) B₂ Da संधितो (for संधितो)
—^d) Ś₁ K₄ काको D₄ न पतित (for निप'). T₂
काको मम निपातिव

37 B₁ missing (of v l 24) K₈ om 37^a, G₄
om. 37 (for both, of v l 36) V₁ reads 37^ab^c
on marg —^a) B₂ दमना (for छद्मना) D₇ T₁ G₈
कामश् (for काकश्) K₆ B (B₁ missing) D₂ s s s
स (for च). K₂ V₁ Da Dn D₀ छद्मकामैरकामस.
—^b) K₁ (by corr) 'साधनं (for 'सादनम्) — °)
D₄ महाराजस् (for मया राजस्) —^d) K₁ s Dn₂
D₀ M₁ तपोदीर्घेण, D₇ S (G₄ om) पुरा दीर्घेण (for
तपोदी')

38 B₁ missing (of v l 24) G₄ om 38 (cf
v. l 36) —^a) G₁ बहुना तु (for 'भक्त) K₁ D₈
-क्षपग्राहा, K₄ 'ग्राह, D₄ 'ग्राहं (for 'ग्राहां) —^b)
K₁ गणायुतान्, D₅ गलयुता, D₈ -गणायुत; G₂
'वृता, M 'कुलां (for 'युताम्) — °) Ś₁ K₁ s s V₁
B₂ Da Dn D_{0-s} S (G₄ om) Cv बालिशेन (for बडि
शेन) K₄ V₁ B_{2-s} Da D₂ s s [ए]व (for [इ]माम्)
—^d) K₁ अमार्पं त्वाम्, K₁ m अत्रतीर्षम्, K₂ s s
V₁ B (B₁ missing) Da Dn D₀ s यामता (V₁ 'त)
र्षम्, K₈ D₄ अतितीर्षम् (for अतार्पं त्वाम्) D₂ s s

अग्निना तामसं दुर्गं नौभिराप्यं च गम्यते ।
राजदुर्गावतरणे नोपायं पण्डिता विदुः ॥ ४०
गहनं भवतो राज्यमन्धकारतमोवृत्तम् ।
नेह विश्वसितुं शक्यं भवतापि कुतो मया ॥ ४१
अतो नायं शुभो वासस्तुल्ये सदसती इह ।
वधो ह्येवात्र सुकृते दुष्कृते न च संशयः ॥ ४२
न्यायतो दुष्कृते घातः सुकृते स्यात्कथं वधः ।
नेह युक्तं चिरं स्थातुं जवेनातो व्रजेद्बुधः ॥ ४३

यामतुं महानदीं, D₇ S (G₄ om) अतार्पमहमापगा

39 B₁ missing (cf v l 24) G₄ om 39^a (of
v l 36). —^a) K₁ स्थाणु स, K₂ स्थाणुश्म, D₈
स्थाणुश्च (for 'प्वश्म-) D₄ c -कण्टकवती —^b) V₁
B (B₁ missing) -समाकुला (for गजा') K₆ Da
Dn D₂ s s सिंहव्याघ्रसमाकुला — °) K₂ s दुष्प्रवेशां;
K₆ V₁ B (B₁ missing) Da Dn D₂ s s s दुष्प्रसहा;
D₇ S दुष्प्रधर्पा (for 'वेशां)

40 B₁ missing (of v l 24) —^b) K₄ आह
(for आप्य) —^d) M₂ गोपायं (for नो')

41 B₁ missing (of v l 24) —^b) K₂ s s V₁
B (except B₄, B₁ missing) Da Dn D₂ s s S
अधकार (V₁ 'रे) (for 'कार-) K₆ V₁ B (B₁ miss
ing) Da Dn D₂ s s s तमोन्वितं (for तमोवृत्तम्)
Ca अधकारं तमोवृत्तम् — °) D₄ c न हि (for नेह)
K₁ B₀ M₄ विश्वसितं (for 'सितु) —^d) K₁ भवतो
हि, G₁ (before corr) M₁ s 'तोपि (for 'तापि)

42 B₁ missing (of v l 24) —^a) Da नाह
Ś₁ K₄ मतो, Ś₁ m शुभो, K₁ मते, B₈ शुभौ, B₄
सुखी (for शुभो) Da गुहावासस, T₂ शुभोदकस्य
(for शुभो वासस) —^b) B₂ सदसतां, G₁ 'सिती
(for 'सती) Ś₁ K₁₋₄ V₁ B (B₁ missing) Da D₄ s
T₁ G M त्विह, Dn₂ वह (for इह) T₂ स भवेत्स-
दसि त्विह — °) K₄ वधो (for वधो) D₇ T₁ G₁
s s ह्येवेह, T₂ 'ते वा (for 'वात्र) D₆ Cv सुकृतो
—^d) K₈ B₂₋₄ Dn₁ D₈ s T G₁ s s च न, G₂ नैव
(for न च)

43 B₁ missing (of v l 24) —^a) K₈ T₂
दुष्कृतो. D₆ घात (for घात). —^b) K₈ s V₁ B
(B₁ missing) Dn D₆ s s न; Da च (for स्यात्)
K₁ कथ क्षय; K_{8-s} V₁ B (B₁ missing) Da Dn
D₀ s कथंचन, D₂ s कथ तु स, D₄ कथं बंध; D₆

सीता नाम नदी राजन्ध्रवो यस्यां निमज्जति ।
 तथोपमामिमा मन्ये वागुरां सर्वघातिनीम् ॥ ४४
 मधुप्रपातो हि भवान्भोजनं विपसंयुतम् ।
 असतामिव ते भावो वर्तते न सतामिव ।
 आशीविषैः परिवृतः कूपस्त्वमिव पार्थिव ॥ ४५
 दुर्गतीर्यां बृहत्कूला करीरीवेत्रसंयुता ।
 नदी मधुरपानीया यथा राजस्तथा भवान् ।
 श्वगृध्रगोमायुयुतो राजहंससमो ह्यसि ॥ ४६

यथाश्रित्य महावृक्षं कक्षः संवर्धते महान् ।
 ततस्तं संवृणोत्येव तमतीत्य च वर्धते ॥ ४७
 तेनैवोपेन्धनो नूनं दावो दहति दारुणः ।
 तथोपमा ह्यमात्यास्ते राजस्तान्परिशोधय ॥ ४८
 भवतैव कृता राजन्भवता परिपालिताः ।
 भवन्तं पर्यवज्ञाय जिघांसन्ति भवत्प्रियम् ॥ ४९
 उपितं शङ्कमानेन प्रमादं परिरक्षता ।
 अन्तःसर्प इवागारे वीरपत्न्या इवालये ।

C 12. 3106
 B 12 82 51
 K 12 82 -2

स विद्यते, T: यद्य कथं (by transp), M: कथं यद्य
 — °) M: चेद्- (for नेह) K: ३: B: Dn: D: ३: ३:
 c ३ G- स्मिर, Da चिर (for चिर) — °) K:
 (marg as in text) [य]तोव्रवीद्, K: ३: Bo ३-३: Dn
 D: ३: ३: ३ [य]वावजेद्, V: B: Da [य]व्रजेद्, D-
 T: G [य]व्रजेद्, T: विनजेद्, M [य]वो नजेद् (for
 [य]तो व्रजेद्) D: यद्य (for युप)

44 B: missing (cf v l 24) — °) K: B:
 D: ३: शीता, D: मिता — °) B: पुरो (for पुरो)
 K: D: यस्या, V: नामा (for यस्या) D: अष्टमोऽस्या
 निमज्जति — °) D: T G: ३: तथोपमाम् (for तयो)
 — °) D: सर्वघातिनी

45 B: missing (cf v l 24) — °) D: ३:
 प्रपातो, D: प्रयातो, D: T: G: M: ३: प्रपाते, T:
 G: ३: M: प्रपाते, M: प्रपाते (for प्रपातो) G:
 मयान् (for भवान्) — °) D: भाजन (for मो)
 M: विप्र (for विप) — V: reads 45°-46° on
 marg — °) D: असत्यम् (for 'ताम्) — °) D:
 परिवृते — °) G: कृतम् (for कूपम्) K: ३: V: B
 (B: missing) Da Dn D: ३: ३-३: T G M: क्षमि; K:
 इह (for इव) D: कूपेद्य पतितस्तथा — After 45,
 D: ins

202* क्रियावृत्ति परिवृत इ वा गच्छति दुष्यति ।
 तयाहं काकवातेन कृतस्त्वमपि पार्थिव ।

46 B: missing (cf v l 24) V: reads 46°
 on marg — °) D: दुर्गतीर, Ca तीर्या (as in
 text) D: काळा (for कूला) — °) K: B: ३: ३:
 Da D: ३: करीरा, K: ३: B: Dn D: ३: ३: करीरा; V:
 गभीरा, Bo करीर, D: काशीरी (for करीरी) D:
 B कावेरी चोरसंब्रुता — °) D: ३: ३: यथा (for नदी)
 D: यथा च मधुरपानीया — °) B: स्त्र; G: स (for

य) D: S -गोमायुयुतो (for 'युतो) — °) D: T:
 G: ३: ३: M: ३: ३: राजहंसोपमो ह्यसि

47 B: missing (cf v l 24) — °) G: यथा
 श्रुत्य (for 'श्रित्य) D: यथा वृक्ष समाश्रित्य, G: M:
 ३: ३: यमाश्रित्य (G: 'याश्रित) महावृक्ष — °) V: वृक्ष,
 D: यक्ष (for कक्ष) Da सवर्तते (for धर्तते) — °)
 K: अतस् (for ततस्) — °) D: ३: तेनैव सह, T:
 G: समतीत्य च; M परिवार्य च (for तमतीत्य च)
 Da वर्तते (for वर्धते)

48 B: missing (cf v l 24) — °) B: damaged,
 K: ३: [य]पे (K: 'पे) धनो, K: [य]पेधने (for 'धनो)
 K: Bo ३-३: D: ३: T: G M: ३: तेनैवोपे (Dn: 'वाप, D:
 ३: ३: 'वोप) धनेनैव (B: 'नेदं; Dn: D: T: G: ३: M:
 'नैव, D: T: G: ३: M: ३: 'नेम), K: D: 'वायुत्वणे
 (D: 'ण) नैव, V: 'वोपेधमानो हि; Da 'वार्पेधनेनैव,
 Dn: 'वोपेधनेनैव, T: M: तेनैव चेधनेनैव (M: 'नेम)
 — °) K: दावो (for दावो) — °) D: ततोपमा — °)
 K: (m as in text) मा, D: तद् (for तान्) Da om
 from परि up to भवता (in 49°) V: शोधये.

49 B: missing (cf v l 24) Da om up to
 भवता (cf v l 48) — °) K: V: Dn D: स्वया चैव;
 B: damaged, B: स्वया तैव, D: तव तैव; M:
 भवतोप (for तैव) — °) G: परिवाहिता (for
 'पालिता) — °) K: परिवज्ञाय (for पर्य) K:
 V: B (B: missing) Da Dn D: ३: ३: ३: ३: भवतमपि
 सहाय — °) G: ३: जिघांसन्ति D: S (except T: G:
 प्रियान् (for -प्रियम्)

50 B: missing (cf v l 24) — °) K: प्रसादं;
 M: प्रमादं V: D: परिरक्षिता (D: 'ता) — °)
 K: सर्पा; G: सर्वं K: इवागारे — °) B: K:

शीलं जिज्ञासमानेन राज्ञश्च सहजीविना ॥ ५०

कच्चिजितेन्द्रियो राजा कच्चिदभ्यन्तरा जिताः ।

कच्चिदेपां प्रियो राजा कच्चिद्राज्ञः प्रियाः प्रजाः ॥ ५१

जिज्ञासुरिह संप्राप्तस्तवाहं राजसत्तम ।

तस्य मे रोचसे राजन्क्षुधितस्येव भोजनम् ॥ ५२

अमात्या मे न रोचन्ते वितृष्णस्य यथोदकम् ।

भवतोऽर्थकृदित्येव मयि दोषो हि तैः कृतः ।

विद्यते कारणं नान्यदिति मे नात्र संशयः ॥ ५३

कूरपत्न्या (for वीर*) —¹) Ś1 स (for च) K V1 B (B1 missing) Da Dn D2-0 8 M1 8 4 राज्ञश्च (K1 D4 M1 8 4 'ज्ञ स; K2 8 'ज्ञ स) सहजीविन (K8 'नां; Da 'नं), D1 T G M2 राज्ञ (G1 'ज्ञा) साहस जीवि (T2 'व न)

51 B1 missing (of v 1 24) —^a) Ś1 K1 Dn2 G1 कश्चिज् —^b) Ś1 K1 D4 कच्चिद् K2-V1 Bo 8-5 Dn D2-0 8 S अस्यांतरा (V1 'रो); B2 Da अस्य नरा, D1 अत्यतरा (for अभ्यन्तरा) S1 K1 जित —^c) Ś1 K1 कच्चिद् D1 S आसा (for एपां) —^d) Ś1 कच्चिद् G2 M2 प्रजा प्रिया (by transp), K1 2 कच्चि (K2 'चि) देवाप्रिय प्रजा

52 B1 missing (of v 1 24) —^a) K4 प्राप्तस् (for सप्राप्तस्) K2 8 8 V1 B (B1 missing) D (except D1; D1 missing) T2 G1 2 M विजिज्ञासुरिह (G1 'य) प्राप्तस् —^b) K1 B1 D8 राजसत्तम (D8 'म) —^c) D4 स त्व (for तस्य), K3-5 V1 Da Dn D6-8 T2 G2 M1 8 रोचते (for 'ते)

53 B1 missing (of v 1 24) —^b) K1 वितृ ष्णस्येव नोदक —^c) K2-6 B (except B2, B1 missing) Dn D2 8 8-8 T G2-4 M2 इत्येवं (for 'व) —^d) D2-0 मम (for मयि), D1 S मयि ते (T2 अ भीटे) दोषमादधन् (M2 'धत्, M4 'धु). —¹) B2 D1 T1 G8 नास्ति (for नात्र)

54 B1 missing (of v 1 24). —^a) K4 B8 Da Dn D0 G2 च (for हि) Ś1 K4 V1 Bo 2 कुब्धस्, K1 श्रद्धस्; K8 दुःखस्; D0 दुग्धस्, D1 S द्रो (T2 G1 दो) ग्धा (for दुग्धस्). —^b) T G1 8 4 तत्रैपां, Cv तत्तेपां (as in text), K5 V1 B (B1 missing) Da Dn D2 8 8 8 दोषदर्शनं; D1 T1 G8 4 Cv द्रोहवद्गतं; T2 G1 M1 8 4 दोषमुद्गतं, M2 'मुद्गत (for वद्गतम्).

न हि तेषामहं दुग्धस्तत्तेपां दोषवद्गतम् ।

अरेहिं दुर्हताद्भ्यं भयपृष्ठादिवोरगात् ॥ ५४

राजोवाच ।

भूयसा परिवर्हेण सत्कारेण च भूयसा ।

पूजितो ब्राह्मणश्रेष्ठ भूयो वस गृहे मम ॥ ५५

ये त्वां ब्राह्मण नेच्छन्ति न ते वत्स्यन्ति मे गृहे ।

भवतैव हि तज्ज्ञेयं यदिदानीमनन्तरम् ॥ ५६

यथा स्यादुक्कृतो दण्डो यथा च सुकृतं कृतम् ।

—^c) D1 T1 G2-1 अरे हि; T2 अरेश्च (for 'हिं) K (except K1) V1 B (B1 missing) Da Dn D2 8 8 8 8 दुर्हता (D0 'ता)द्भ्यं, D4 दुहित्वा; D1 T1 G1 2 4 M2 दुर्हताद्भ्यं (D1 G2 योह); T2 दुर्हताद्भ्यं भेद, G8 दुर्हताद्भ्यं (sic); M1 8 4 दुर्हताद्भ्यं मे (M1 'दो दे) वं (for दुर्हताद्भ्यं) —^d) K1 m G4 भयपृष्ठाद् (for 'पृष्ठाद्), K4 G8 इवोरगा (G8 'गा) (for 'गात्).

55 B1 missing (of v 1 24) D8 om the ref —^a) All MSS (except Ś1 K1-1, B1 D1 missing) परिहारेण (for 'वर्हेण) —^b) K4 सत्कारेण, G1 सत्कारं (for सत्कारं). —^c) M2 भूयसो (for पूजितो) K2 4 -श्रेष्ठो (for श्रेष्ठ). —^d) K2 4 बहु (for भूयो), G2 M2 transp वस and मम

56 B1 missing (of v 1 24) —^a) T2 G1 M त्वा (for त्वा) —^b) K5 V1 B (B1 missing) Da Dn D2 8 8 8 8 ते न (by transp), D1 S (except M2 4) न मे B2 4 मद्; D1 S (except M2 4) ते (for मे) —^c) K4 भवतैव; D1 M4 'तेव V1 D8 T2 G1 M2 त (for तज्) —^d) Dn तदेषाम् (for इदानीम्).

57 B1 missing (of v 1 24) —^a) B2 G2 यदा (for यथा) K1 Da Dn1 सुकृतो, K1 m स्वधृतो, K2 दुष्कृतो; K3 सु*तो, K5 V1 B (B1 missing) Dn2 D2 8 8-8 S सुकृतो; D4 प्रकृतो (for दुष्कृतो) —^b) K8 D4 स्यात्, D8 चत् (for च) D1 T1 G2-1 सुकृतो (for 'त) K8 तथा, V1 D1 S भवेत् (for कृतम्) —^c) Da यथा (for तथा) Ś1 K1 निरीक्ष्य (for समीक्ष्य) M2 भवत; M4 भगवाम्. —^d) K3 D8 8 8 श्रेयसा (for 'से) G1 हि नियुंश्च; M1 8 4 प्रति* (for विनि*). K1 तां; M8 मा (for माम्).

तथा समीक्ष्य भगवञ्श्रयसे विनिवृद्धं माम् ॥ ५७

मुनिरुवाच ।

अदर्शयन्निमं दोषमेकैकं दुर्बलं कुरु ।

ततः कारणमाज्ञाय पुरुषं पुरुषं जहि ॥ ५८

एकदोषा हि बहवो मृत्नीयुरपि कण्टकान् ।

मन्त्रमेदमयाद्राजस्तम्मादेतद्दृवीमि ते ॥ ५९

वयं तु ब्राह्मणा नाम मृदुदण्डाः कृपालवः ।

स्वस्ति चेच्छामि भवतः परेषां च यथात्मनः ॥ ६०

58 B₁ missing (cf v 1 24) D₂ om the ref
—^b) K₂ : V₁ B₂₋₁ Da Dn D₂₋₀ & M₂ दुर्बली (for
'ल) —^a) Ś₁ K₂ पर्य (for the first 'पु'). K₂
पर्य जहि, D₁ T₁ G₂₋₁ जहि सातु च

59 B₁ missing (cf v 1 24) —^a) K₂ D₂
पुत्र, D₁ पुत्र (for पुत्र) D₃ (marg as in text)
दोषाय (for दोषा हि). Cv as in text —^b) K₁
मृत्नीयुर; K₁ m मक्षियुर, B₂ Da Cv मृत्नीयुर (for
मृत्नी). K₁ D₁ Cv कंटक, D₂ काल — After 58^{ab},
D₁ S ins

203* अर्थं मयं जगद्धर्मयनं च निवर्ष्यते ।
अर्थे दपों मनुष्याणां तस्मादर्थं विरोचय ।
एकेनैकस्य दोषेण तद्विरुद्धं प्रचोदय ।
म तस्य दोषानुद्घातय तस्यार्थं ग्राहयिष्यसि ।
नामपूर्वं च केपांचिन्नेदेन च परस्परम् । [5]
वैरं कारय भूपाल पश्चाद्दण्डं प्रयोजय ।
ब्रिन्वेन च यथा विप्रमाकार छाद्य बुद्धिमान् ।
अशुद्धं मन्त्रं राजप्रशुद्धेनैव नादाय ।

[(L 1) T₂ अर्थं राजा, G₁ अर्थं गजन, M₁ अर्थनेव,
M₁ न म (for अर्थेन च) G₂ चरिष्यते (for निवर्ष्यते)
— (L 2) G₂ M₂ दपे (for अर्थे) T₁ G₁ M₁₋₂ विर-
चय (for विरो). — (L 3) Cv cites line 3 as
above. — (L 4) T₂ यदस्य, M₁ म मतो (for म
मस्य). M₁ ग्राहयिष्यसि (for ग्राह). — (L 5) G₁
ममापूर्वं, M₁ नामपूर्वं (for 'पूर्वं) — (L 6) G₂
काष्ठय (for कालय) G₁ 2 तस्माद् (for पश्चाद्) D₁
M₂ प्रचोदय (M₂ 'ये); M₁ प्रयोजये (for 'जय)
— (L 7) T₂ G₁ चाद्य (for छाद्य) M बुद्धिन् (for
'मान्) — (L 8) M₁ 2 न शुद्धो न (for अशुद्धेन).
T₂ G₁ M₁₋₂ 2 शान्तय; M₂ शान्तय (for शापय)]

राजनात्मानमाचक्षे संवन्धी भवतो बहम् ।

मुनिः कालरुद्धीय इत्येवमभिसंज्ञितः ॥ ६१

पितुः सखा च भवतः संमतः सत्यसंगरः ।

व्यापन्ने भवतो राज्ये राजन्पितरि संश्रितं ॥ ६२

सर्वकामान्परित्यज्य तपस्तप्तं तदा मया ।

स्नेहान्वां प्रव्रवीम्येतन्मा भूयो विश्रमेदिति ॥ ६३

उमे दृष्ट्वा दुःखमुखे राज्यं प्राप्य यदृच्छया ।

राज्येनामात्यसंस्थेन कथं राजन्प्रमाद्यसि ॥ ६४

—^a) D₁ G₂ मंत्रिभेदः; G₂ मन्त्री (for मन्त्र) —^a)
M₁ 2 कस्माद् (for तं) Da₂ व (for ते)

60 B₁ missing (cf v 1 24) —^a) Da₂ ब्राह्म-
णान्दृष्ट्वा (for 'णा नाम). —^b) D₁ T G कृपालया
(G₁ 'य) (for 'रत्र) —^c) All MSS (except
Ś₁ K₁ 2 & V₁ D₁; B₁ D₁ missing) चेच्छामि (for
'मि) V₁ B₂ Da भवता (for 'त) —^d) D₁ S
परम (for परेषां) D₁ वै (for च) K₂ तयारमन

61 B₁ missing (cf. v 1 24) —^a) D₂ आचक्ष्व,
D₂ 'क्ष —^b) G₁ मधधि B₂ Da₂ Dn₁ D₂ ६ ह्यय;
Dn₂ ह्यकं (for स्यहम्) —^c) D₁ S (except T₂)
द्विज (M₁ 'जा) (for मुनि)

62 B₁ missing (cf v 1 24) G₂ om 62^b-63^c
—^b) G₁ मधमं (for समत) D₂ १ मगतः; T₂ म
गर —^c) D₁ व्यापन्ने (for व्या) D₁ T₁ G₂ १ भव
वा; D₂ भवती (for 'तो)

63 B₁ missing (cf v 1 24). Lacuna for 63
in B₂ G₂ om 63^{abc} (cf. v 1 62) —^a) D₁ S
(G₂ om) सर्वान् (for सर्व). —^b) B₀ यदा मया;
G₁ मया *दा —^c) G₁ स्नेहान्वा; M₁ ३ १ स्नेहान्वा
(for 'त्वां) K₂ १ १ V₁ B₁ १ Da Dn D₂ तु (for
प्र) K₁ [पु]तं (for [पु]तम्) —^d) K₂ १ D₁ विरमेद्
(for विभ्रं)

64 B₁ missing (cf v 1 24) —^a) Ś₁ K₁
D₁ ३ मुखमुखे (for मुखमुखे) D₁ S (except M₂)
उमे दुःखमुखे दृष्ट्वा. —^b) D₂ ३ १ १ T G प्राप्य राज्यं
(by transp); D₁ राज्यं प्राप्तं K₂ यदृच्छया (for
यद्). —^c) M₂ या राज्ये (for राज्येन) T₁ G₂₋₁
-मार्थेन (for सत्येन) —^d) D₁ १ S (except T₂)
प्रमाद्यसे (for 'द्यसि).

65 B₁ missing (cf v 1 24) Dn₂ om 65-66,

C 12 3122
B 12. 82. 66
X 12. 82. 71

भीष्म उवाच ।

ततो राजकुले नान्दी संजज्ञे भूयसी पुनः ।
पुरोहितकुले चैव संप्राप्ते ब्राह्मणर्षभे ॥ ६५
एकच्छत्रां महीं कृत्वा कौसल्याय यशस्विने ।

मुनिः कालकवृक्षीय ईजे क्रतुभिरुत्तमैः ॥ ६६
हितं तद्वचनं श्रुत्वा कौसल्योऽन्वशिपन्महीम् ।
तथा च कृतवात्राजा यथोक्तं तेन भारत ॥ ६७

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्र्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

८४

भीष्म उवाच ।

हीनिषेधाः सदा सन्तः सत्यार्जवसमन्विताः ।

शक्ताः कथयितुं सम्यक्ते तव स्युः सभासदः ॥ १
अत्याढ्यांश्चातिशूरांश्च ब्राह्मणांश्च बहुश्रुतान् ।

with the ref Ś1 K V1 B (B1 missing) Da Dn1
D2-0 8 T2 M om the ref —^a) K8 4 V1 B (B1
missing) Da1 D4 5 7 8 S Cnp Cv नदी (T2 'दि'),
K5 Dn1 D2 3 0 Cnp also मन्त्री (for नान्दी) —^b)
K5 V1 Da2 Dn1 D2 3 5 0 भूयसा (V1 'सां'), B2
Da1 ज्यायसी (for भू) —^c) D2 चैव ; D0 चैवा
(for चैव) —^d) G1 संप्राप्ते T2 ब्राह्मणर्षभ.

66 B1 missing (of v 1 24) Dn2 om 66 (of
v. 1 65) —^a) B3-5 Da Dn1 D1 T1 G2 4 एक
च्छत्रा. —^b) K3-5 V1 B0 2 4 5 Da Dn1 D1 8 कौश
ल्याय ; D1 T G1 3 4 कौसल्याय (for 'ल्याय') B1 महा
त्मने ; G1 यशस्विनी — D0 om 66^a-67^d —^d) K4
रेजे (for ईजे)

67 B1 missing (of v 1 24) D0 om 67 (of
v 1. 66) —^a) V1 B2 Da2 इति, D1 T G हृद
(for द्वित) T2 G1 2 तु (for तद्) —^b) K8 5
V1 B (B1 missing) Dn1 D4 कौशल्यो, G2 कौसलो
K5 ह्यजयन्, V1 B (B1 missing) Dn1 D3 3 5 [S]
न्वजयन् ; Da त्वजयन्, Dn2 D8 [S]प्यजयन्, D1 T
G2-4 [S]प्यशिपन् (for [S]न्व) K1 मुनिं (for
महीम्). —^c) V1 राजन् (for राजा). —^d) D1 S
धीमता (for भारत)

Colophon om. in D8, B1 D1 missing —Sub-
parvan Ś1 K V1 B0 2 4 5 Da Dn D2-1 T G1 2
M राजधर्म. —Adhy name Ś1 अमात्यकालकवृक्षीयं,
K1 B0 8-5 अमात्यपरीक्षायां कालकवृक्षीयं (B8 'यः');
K3 8 काल (K8 'र' कवृक्षीयं, K4 कालकवृक्षीयं ; V1

B2 D1 अमात्यपरीक्षायां कालकवृक्षीयोपाख्यान (V1 D1 om
कालक), Da1 कालकवृक्षीय ; Da2 D0 M2 कालक
वृक्षीयोपाख्यान, D5 कालकवृत्त, D1 T1 G2 1 कौशल
कालकवृक्षीयसवाद, G2 कालकवृष्णीयसवाद —Adhy
no (figures, words or both) K5 D1 S 84, B2 5
Da2 Dn 82, B3 4 D2 81, Da1 83 (as in text),
D8 79 —Śloka no Dn1 69, Dn2 68, D8 66

84

B1 D1 are missing for this adhy (of v 1
12 83. 24 and 79 28).

1 Before 1, K3-5 V1^a B (B1 missing) D (D1
missing) Cv ins

युधिष्ठिर उवाच ।

204* सभासद सहायाश्च सुहृदश्च विद्या पते ।
परिच्छदास्तथामात्या कीदृशा स्युः पितामह ।

[D1 8 om the ref —(L 1) D1 G1 M2 सभायाश्च
(for सहा) —(L 2) K4 ततो, Cv तद्वा (for तथा)]

—D8 om the ref —^a) K1 हीनिषेध, K4 'पेदा';
B0 4 D2 3 5 5 Cap 'पेदा ; Ca 'पेधा' (as in text)
D1 T2 G1 M दाता ; G2 सता (for सन्त) K5 V1
B3 Da Dn D0 हीनिषेधास्तथा दाता —^b) D1 S सत्य
लज्जा- (for सत्यार्जव) D2 3 5 गुणान्विता (for सम)
—^c) D1 S दातास् (for सम्यक्) K1 corrupt. —^d)

सुसंतुष्टांश्च कौन्तेय महोत्साहांश्च कर्मसु ॥ २
एतान्सहायार्हलिप्सेयाः सर्वास्वापत्सु भारत ।
कुलीनः पूजितो नित्यं न हि शक्तिं निगूहति ॥ ३
प्रसन्नं ह्यप्रसन्नं वा पीडितं हृतमेव वा ।
आवर्तयति भूयिष्ठं तदेको ह्यनुपालितः ॥ ४
कुलीना देशजाः प्राजा रूपयन्तो बहुश्रुताः ।
प्रगल्भाश्चानुरक्ताश्च ते तत्र स्युः परिच्छदाः ॥ ५

दौष्कुलेयाश्च लुब्धाश्च नृशंसा निरपत्रपाः ।
ते त्वां तात निपेवेयुर्यावदार्यकृपाणयः ॥ ६
अर्थमानार्ह्यसत्कारैर्भोगैरुच्चावचैः प्रियान् ।
यानर्थभाजो मन्येथास्ते ते स्युः सुखभागिनः ॥ ७
अभिचवृत्ता विद्वांसः सदृत्ताश्चरितव्रताः ।
न त्वा नित्यार्थिनो जहुरक्षुद्राः सत्यवादिनः ॥ ८
अनार्या ये न जानन्ति समयं मन्दचेतसः ।

C 12 3135
B 12 83. 11
K 12. 83. 11

B₁ D₂ भवति (for तत्र न्यु) D₃ समाहिता, C₂ समामद (as in text)

2 ^a) Ś₁ अत्याहताम् (hypermetric), K₁ अत्या दान्, K₂ अत्यार्यान्, K₃ B₂₋₄ D₂ D_n D₂ 2 1-3 G₂ 3 अमात्याम्, D₁ T G₁ 3 अत्यादयाम् (for 'द्व्याम्') C₂ cites क्षादम् K₁ 3 अतिश्राम्, D₁ T G₁ 3 4 चातिश्राम् (for 'श्राम्') — ^b) K₁ D₂ ब्राह्मणाना, B₀ lacuna, D₁ M₁ ब्राह्मण्या (M₁ 'ण्या)श्च, D₁ T G₁ 3 4 ब्राह्मण्या (D₁ T₂ G₁ 'णा)श्च (for 'णाश्च') B₂ D_n D₂ परि-, D₂ प्रति (for बहु). D₁ T G₁ 3 श्रुता (for 'श्रुतान्') — ^c) B₂ D₁ असंतुष्टाश्च (D₁ 'ष्टान्तु'), D₂ 2 2 सु (D₃ स्व)मनुष्टान्तु, D₁ T₁ G₂₋₄ मनुष्टाश्चापि, T₂ G₁ सुमनुष्टाश्च, M₁ 2 4 मनुष्टान्श्रैव, M₂ corrupt (for सुमनुष्टाश्च) D₁ वृत्तेषु (for कौन्तेय) — ^d) D_n D₁ T₁ G₁ 3 4 महोत्साहाश्च

3 ^a) D_n D₂ कुलीन (D₂ 'न) D₁ राजन् (for नित्य) — D₂ reads 3^d-5^a on marg see m — ^d) D₁ G₁ च (for हि) G₁ शक्ति D₁ निगूहमे, T₁ G 'हते, M₁ 'दति (for 'हति) D₁ अ[श]क्तिं विनिगूहते

4 D₁ reads 4 on marg — ^a) K₁ 2 5 V₁ B₁₋₅ D (except D₁, D₁ missing) S अप्रसन्न, K₄ ह्यप्र सन्ना (for 'मद) B₂₋₄ D₂ 2 3 च (for वा) — ^b) K₁ 3 B (B₁ missing) D (except D₁, D₁ missing) हवम्, K₄ कृवम्; V₁ ववम् (for हवम्) K₁ D₂ 2 5 च (for वा) — ^c) K₁ अवर्तयति T₂ आ वृत् हवभूयिष्ठ — ^d) K₁ तदेव; G₁ M₁ 3 4 तमेको (for तदेको) D₁ T G [s]पि (for हि) B₂ 'पालक' (for 'पालित') V₁ B₂ D₂ D_n D₂ तदेव ह्य (B₂ 'वम) उपालित, C₂ स एकोनुपालित

5 D₂ reads 5^a on marg — ^b) D₁ T₁ G₂₋₄ कृपा व (C₂ 'य)तो (for रूप') — ^c) K₁ प्रागल्भाम् K₁ 2 4 D₁ S (except T₂) स्वनुरक्ताश्च (for चानु') — ^d) B₂ त्रया (for तव)

6 ^a) Ś₁ K₁ दौष्कुलीयान् — ^a) D₂ तेषां, D₁ न त्वा (for ते त्वां) B₂ निपेवेयुर (for 'वेयुर) D₁ S ते त्वां (G₂ M त्वा) जातु न सेवेयुर — ^d) D₁ यदि वार्द्रकृपाणय', D₁ T₁ G₂₋₄ यावत्ते खड्ग', T₂ याव दात्तकृपा', M₁ 3 'वार्द्रकृपा' C₂ cites वार्द्रक' (as in text) — After 6, K₁ 6 V₁ m B (B₁ missing) D₂ D_n D₂ 2 5 6 8 ins 21^a-22^d, repeating the same in the proper place

7 ^a) D₁ T₁ G₂ 4 अर्थ्य (for अर्थ) K₂ नानार्थ्य, K₃ नानार्थ्य, K₄ 5 B (B₁ missing) D₂ D_n D₂ 3 M₁ मानार्थ, D₂ 5 मानार्थ, D₁ मानार्थ्य, D₁ T₁ G₂ 3 मानैश्च, T₂ मानास्तु, G₄ मानाश्च (for मानार्थ्य) M₂ सत्कारैर् (for सत्कारैर्) M₁ 3 अर्थानामर्थसत्कारैर् — ^b) K₃ B₂ D₂ D_n D₂ प्रियै, V₁ शुभै, D₁ प्रिया (for प्रियान्) — ^c) B₄ 5 D₁ यानार्थ, D₁ तयार्थ (for यानर्थ) — ^d) D₂ न, T₂ M₂ च (for the second ते) M₁ सुविभागिन, some printed ed सुखमानिन (for 'भागिन')

8 ^b) B₁ मयूताम्, D₁ सुवृत्ताश्च, G₁ M₂ सवृत्ताश्च (for सदृ) D₁ तद्वृत्ताश्च परिववा, T₂ सद्वृत्ताश्च जितेन्द्रिया — ^c) K₂ 2 5 V₁ B (B₁ missing) D (except D₁, D₁ missing) T G त्वा (for त्वां) K₂ D₂ 5 जितार्थिनो; B₂ D₂ नृपा; D₁ नित्य हि ते (for नित्यार्थिनो) M₁ 3 जहुर (for जहुर) — ^d) M₄ अलुब्धा (for अलुद्रा)

9 After 9^a, D₁ ins
205^a परिच्छदान्धामामाया नेदशा स्यु कथचन ।
— ^a) M₄ om. तेभ्य K₅ D_n D₂ परि- (for प्रति) — ^d) K₂ 3 5 V₁ B₂ D₂ D_n D₂ वे चापि, B₀ 2-5 D₂ 2 5 ज्ञेयाश्च, D₁ स्युश्च ये, D₁ T G ज्ञायेया; M₁ 3 4 [अ]ज्ञाश्च ये, M₂ ज्ञात्वा तान् (for जानीया) K₂ 3 5 V₁ B (B₁ missing) D (except D₁, D₁ missing) M₁ 3 4 समयच्चु (B₂ 'ये यु)ता (for 'स्युतान्)

C. 12. 3136
B. 12. 83. 11
K. 12. 83. 11

तेभ्यः प्रतिजुगुप्सेथा जानीयाः समयच्युतान् ॥ ९
नैकमिच्छेद्गणं हित्वा स्याच्चेदन्यतरग्रहः ।
यस्त्वेको बहुभिः श्रेयान्कामं तेन गणं त्यजेत् ॥ १०
श्रेयसो लक्षणं ह्येतद्विक्रमो यस्य दृश्यते ।
कीर्तिप्रधानो यश्च स्यात्समये यश्च तिष्ठति ॥ ११
समर्थान्पूजयेद्यश्च नास्पध्वैः स्पर्धते च यः ।
न च कामाद्भयात्क्रोधाह्लोभाद्वा धर्ममुत्सृजेत् ॥ १२
अमानी सत्यवाक्शक्तो जितात्मा मान्यमानिता ।
स ते मन्त्रसहायः स्यात्सर्वावस्थं परीक्षितः ॥ १३

10 ^a) D₁ एकम् (for नैकम्) K₁ गुणं, D₁ गुणान् (for गण) D₇ भित्त्वा (for हित्वा). — ^b) K₈ V₁ B₀ s D₁ s अन्यपरिग्रह, D₂ s s एकतरं, M₁ s अन्यतरग्रहं (for 'ग्रह') C_v as in text — ^c) V₁ B₂ D_a एको (for स्वेको) — ^d) D₁ गुण (for गण)

11 ^a) K₂ s s B₂ s D_a D_n D₀ T₂ G₁ चैतद्, V₁ B₀ s D₂-s s M स्वेतद्, B₁ damaged, D₇ T₁ G₂-4 चैव (for ह्येतद्) — ^b) G₁ यत्र (for यस्य) — 11^{ad} = (var) 12 81. 26^{ab} — ^c) G₁ कीर्ति (for कीर्ति) M₁ प्रधाने — ^d) D₂ s s यस्य, T₂ चैव (for यश्च) Ś₁ K₁ 2 4 वर्तते (for तिष्ठति)

12 = (var) 12 81. 26^c-27^b — ^a) D₁ समर्थ B₂ D₇ S पूजयेद्यस्तु, B₂ D_a युश्च (for 'यश्च') — ^b) K₁ नास्पध्वैः, D₀ s नास्पध्वैः, D₇ T₁ G₂. 4 स मृद्धे, T₂ G₁ 2 समर्थे, M समर्थे (for नास्पध्वैः) D_{n1} स्पर्धते D₇ S न (for च). D₂ s स्पर्धते स्पर्धते (D₂ 'ध्वयते' च य; D₅ नास्पध्वैः *ध्वयते च य — ^d) T₂ transp क्रोधाद् and लोमाद्

13 ^a) Ś₁ K₁ अमानी (for अमानी) K₅ B₁ s D_n D₀ T₂ G₂ 4 सत्यवान् (for 'वाक्') K₂ s सीक्ष्णो, K₁ सक्तो, K₅ B₀ 2-5 D_n D₀ क्षातो, D_a D₂ s s दातो; D₁ श्लक्ष्णो, D₈ क्षातो, G₁ रक्तो; M₂ 4 शुद्धो (for शक्तो) — ^b) K₁ B₀ 8-5 D_a D_n D₂ s s मानसंयुत, G₁ मान्यमानित (for 'मानिता') — ^c) K₁ सहायः; D₁ सहाया V₁ च (for स्यात्) — ^d) K₂ s V₁ D_{a2} D_n D₀ सर्वावस्था, K₅ T₁ M₁ 2 'वस्था (for 'वस्थं)

14 14^{ab} = (var) 12 81 28^{ad}. — ^a) K₅ D_a D₀ कुल; V₁ D_a D₇ T G शील, B₀ lacuna, D₂ s s M₁ s 4 सत्त्व (for सत्य) — ^c) K₁ सन्धश्च;

कुलीनः सत्यसंपन्नस्तिक्षुर्दक्ष आत्मवान् ।
शूरः कृतज्ञः सत्यश्च श्रेयसः पार्थ लक्षणम् ॥ १४
तस्यैवं वर्तमानस्य पुरुषस्य विजानतः ।
अमित्राः संग्रसीदन्ति ततो मित्रीभवन्त्यपि ॥ १५
अत ऊर्ध्वममात्यानां परीक्षेत गुणागुणान् ।
संयतात्मा कृतप्रज्ञो भूतिकामश्च भूमिपः ॥ १६
संबद्धाः पुरुषैराप्तैरभिजातैः स्वदेशजैः ।
अहार्यैरन्यभीचारैः सर्वतः सुपरीक्षितैः ॥ १७
योधाः सौवास्तथा मौलास्तथैवान्येऽप्यवस्कृताः ।

D₇ T₁ G₂ 4 सत्यज्ञ (for 'श्च') C_a as in text — ^d) K₁ श्रेय स, D₂ (before corr) श्रेयश्च. D₂ सत्य (for पार्थ).

15 = (var) 12. 81 40. — ^a) D_a अस्यैवं — ^c) B₁ स (for स) — ^d) K₅ V₁ B₂ D_a D_n D₂ 0 तथा (for ततो) K₁ D₅ 0 मित्रा; D₂-4 मित्री (for मित्री) D₂ 4 s भवति (for भवन्ति). Ś₁ K₂ 4 [उ]त, K₁ च (for [अ]पि)

16 ^b) K₃ V₁ B₂ D_a D_n D₁ 0 गुणागुण (for 'गुणान्'). — ^c) Ś₁ K₁ दृढप्रज्ञो, K₁ दृढज्ञोथ, B₁ जितप्रज्ञो; D₇ T₁ G₂-4 कृतज्ञश्च (for 'प्रज्ञो') — ^d) Ś₁ K₂ भूमिकामश्च, T₂ भूत (for भूति)

17 ^a) Ś₁ K₁-4 D₂ G₂ सबद्ध; K₅ D_n सबधि-, V₁ D₂ 7 s T G₁. 4 संबंध, B₀ 2 4 5 D₁ 0 M₁. 2 4 सबधा, D_a सबधात्, D₅ सवेद्ध (for सबद्धा as in B₂ G₂ M₂). B₀ 3-5 D₂ s s s अन्यैरु; D₇ S (except M₂) आर्यैरु (for आर्यैरु) — ^b) K₁ D₁ सु, B₂ 4 D₂ s s s T₂ G₁ च; M₁ स (for स्व) — ^c) D₁ आहारैरु (sic), T₁ G₁ आहवैरु, G₂ 2 आगत (G₂ 'तै'), C_a अहार्यैरु (as in text) Ś₁ अविभीचारैः, V₁ B₂ D₈ अन्वभिचारैः; D₇ T G₁ 3 4 M₁ 3 4 स (D₇ T₁ G₂. 4 स्व) व्यतीहारैः, G₂ (hapl.) lacuna, M₂ स प्रतीहार्यैः (for अन्वभीचारैः) — ^d) K₂ 5 B₂-5 D_a D_n D₂. 8 s s s M₂ 4 सर्वत (for सर्वत). D₂ s G₁ सुपरिक्षितैः

18 ^a) Ś₁ K₁ 2 योधा सौ (K₂ सौ) वास, Ś₁ m K₂-5 V₁ B (B₁ missing) D_a D_n D₀ s M₁. 2 4 C_a यौना श्रौतासु; D₂ यौवना प्रज्ञासु; D₂ 5 यौना प्राज्ञासु; D₁ M₁ यौना सौवासु; D₇ T₁ G₂ 4 योनेर्षौवासु, T₂

कर्तव्या भूतिकामेन पुरुषेण बुभूषता ॥ १८
 येषां वैनयिकी बुद्धिः प्रकृता चैव शोभना ।
 तेजो धैर्यं क्षमा शौचमनुराग स्थितिर्धृतिः ॥ १९
 परीक्षितगुणान्नित्यं प्रौढभावान्धुरंधरान् ।
 पञ्चोपधाव्यतीतांश्च कुर्याद्राजार्थकारिणः ॥ २०
 पर्याप्तवचनान्त्रीरान्प्रतिपत्तिविशारदान् ।
 कुलीनान्सत्यसंपन्नानिद्धितज्ञाननिष्ठुरान् ॥ २१
 देशकालविधानज्ञानभर्तृकार्यहितैषिणः ।

नित्यमर्थेषु सर्वेषु राजा कुर्वीत मन्त्रिणः ॥ २२
 हीनतेजा ह्यसंहृष्टो नैव जातु व्यवस्यति ।
 अवश्यं जनयत्येव सर्वकर्मसु संशयान् ॥ २३
 एवमल्पश्रुतो मन्त्री कल्याणामिजनोऽप्युत ।
 धर्मार्थकामयुक्तोऽपि नालं मन्त्रं परीक्षितुम् ॥ २४
 तथैवानभिजातोऽपि काममस्तु बहुश्रुतः ।
 अनायक इवाचक्षुर्मुह्यत्युह्येषु कर्मसु ॥ २५
 यो वा ह्यस्थिरसंकल्पो बुद्धिमानागतागमः ।

C. 12. 3152
 B. 12. 83. 28
 K. 12. 83. 28

याना द्रावास्, G₁ योना द्रानास्, G₂ योनधुवास्; M₂ येनाचपास् (for योधा *ज्ञावास्) B₂ यया (for तथा) K₁ नूलास्, B₁ मीनास्, D₁ लोवास्, M₁ मौर्वास्, M₂ मौर्वास्; M₃ मौर्वास्, M₄ मौर्वास्, Ca cites मौला (as in text) —^a) K₂₋₃ V₁ B (B₁ missing) Da Dn D₂₋₃ s तथै (Bo *या) वाप्यनह (D₁ *नवात्, D₂ *नलं) कृता, D₁ S तथा चाप्यनुपल्लु (G₁ *पाकृ) ता; text as in Ś₁ K_{1.2} —^a) Ś₁ भूमिकामेन, K₁ भूति कारेन, K₄ भूतकामेन (for भूति)

19 ^a) K₁ D₂ s s G₁ M₂ येषां (for येषा) K₁ वैनयिकी, K₄ G₂ वैनायिकी, K. V₁ Bo s-s Da D₂ s s वै नैयिकी, Ca वैनयिकी (as in text) —^b) K₁ प्रहृवी, K₂ s V₁ D₁ प्राकृता, K₂ s B (B₁ missing) Da Dn D₂ s s s प्रकृतिश्च, D₁ S प्रहृत्वा (for *ता) D₁ चैत्र (for चैव) D₂ G₁ शोभना (G₁ *न) —^c) T₂ ततो (for तेजो) V₁ B₂ D₂ वीर्यं (for धैर्यं) —^d) K₂ घृत, K₄ वृत्ति, D₁ क्षिति, G₂ पुरा (for पृति) V₁ B₂ Da अनुराग स्थिति पृति (D₃ स्थिरा)

20 ^a) K₁ Bo s-s D₂ s s s T₂ परीक्षेत, K₅ B₂ Da Dn D₂ s *ह्य च, V₁ *ह्येत (for *क्षित) D₂ G₃ M₂ गुणा —^b) K₃ D₁ r S (except G₂) प्रौढ भारान् (for *भावान्) —^c) Ś₁ D₁ पचोपधाम्यतीताश्च, K₁ *व्यभीताश्च, K₄ *याप्यतीताश्च, M₄ *न्यतीताश्च

21 ^a) K₁ D₂ G₂ पर्याप्ति, D₁ पर्याप्त, G₂ पर्यायं (for पर्याप्त) K₁ B₁ Da D₂ r T G₂₋₄ M₁ s s घीरान्, G₁ वीर्यान् (for वीरान्) — For the first occurrence of 21^a-22^d after 6, cf v l. 6 —^a) K₂₋₃ V₁ B (B₁ missing) Da Dn D₂₋₃ s (all except K₂ s both times, but K₄ s Da Dn D₂ s second time only) M सत्त्व, K₄ s Da Dn D₂ (all first time) शील (for सत्य)

22 For the first occurrence of 22, cf v l. 6 —^a) D₁ G₂ s प्रधानज्ञान्, T₂ *विभाग* (for *विधान*) —^b) K₁ (second time) भृत्यकार्यं, Dn₁ D₂ (both first time) मर्तृकार्यं (for *कार्यं) D₂ (first time) हितैषिणा — B₂ (first time) D₂ (second time) om 22^c —^d) K₅ V₁ Bo s-s Da Dn D₂ s s s (all second time) M₂ राजन् (for राजा)

23 ^a) K₂ s V₁ B (B₁ missing) Da Dn D₂ s s-s T G हीनतेजो (for *तेजा) K₁ s B₂ D₂ हि (K₁ ह्य) ससृष्टो, K₂ s V₁ Bo s-s Dn D₂ s s s [s]मिससृष्टो Da D₂ [s]मिससृष्टो वै, D₁ T G [s]मिससृष्टो (T₂ G₁ *ष्टो); M हि सपृ (M₂ s *हृ) ष्टो (for ह्यसंहृष्टो) —^b) K₅ T₂ व्यवस्यते —^c) Bo s च नयति, D₁ जनयति, G₁ जरयाति —^d) D₁ T G सर्वकार्येषु (for *कर्मसु) V₁ B₂ Da Dn D₂ सशय

24 ^a) D₂ मन्थश्रुतो, G₂ मन्थ* (for मन्थ*) —^b) K₁ *जनोप्युत्, D₂ *जनेस्युत् —^c) K₂ युक्ते हि, V₁ B₂ Da M₁ s s *सयुक्त, B₂ Dn D₂ M₂ संयुक्तो (for युक्तोऽपि) D₁ T G धर्मकामार्थं (G₂ *मा सु) सयुक्त —^d) G₁ काल, Ca नाल (as in text) D₂ मन्त्री, T₂ वै स, G₁ नाल (for मन्त्रं)

25 V₁ reads 25^{ab} on marg —^a) V₁ जयं च (for तथैव) G₁ [म]नहिजातो, G₂ नामिजातो, Ca [म]नभि* (as in text) K₂ s [s]त्ति (for सपि) —^b) D₁ काममन्त्र (for *मस्तु) K₄ बहुश्रुत, V₁ विचक्षण —^c) K₁ जनार्थका, G₁ *यका T₂ इहैव स्यान्, G₁ इवाचार (for *चक्षुर) —^d) Ś₁ मुह्यते ह्येषु, K₁ मुह्यते ह्येषु, K₂ s Bo s s Dn D₂ s s s s मुह्यत्येषु, K₃ B₂ *स्पृज्येषु, K₄ *त्येषु, V₁ मुह्यत्येषु च; Da मुह्यतेषु च, D₁ मुह्येद्दृष्टेषु, D₁ मुह्यत्येषु (for मुह्य*) D₁ वस्तुषु (for कर्मसु) T₁ G₁ corrupt.

उपायज्ञोऽपि नालं स कर्म यापयितुं चिरम् ॥ २६
 केवलात्पुनराचारात्कर्मणो नोपपद्यते ।
 परिमर्शो विशेषाणामश्रुतस्येह दुर्मतेः ॥ २७
 मन्त्रिण्यननुरक्ते तु विश्वासो न हि विद्यते ।
 तस्मादननुरक्ताय नैव मन्त्रं प्रकाशयेत् ॥ २८
 व्यथयेद्धि स राजानं मन्त्रिभिः सहितोऽनृजुः ।
 मारुतोपहतच्छिद्रैः प्रविश्याग्निरिव हुमम् ॥ २९
 संकुप्यत्येकदा स्वामी स्थानाच्चैवापकर्षति ।
 वाचा क्षिपति संरब्धस्ततः पश्चात्प्रसीदति ॥ ३०

तानि तान्यनुरक्तेन शक्यान्यनुतितिक्षितम् ।
 मन्त्रिणां च भवेत्क्रोधो विस्फूर्जितमिवाशनेः ॥ ३१
 यस्तु संहरते तानि भर्तुः प्रियचिकीर्षया ।
 समानसुखदुःखं तं पृच्छेदर्थेषु मानवम् ॥ ३२
 अनृजुस्त्वनुरक्तोऽपि संपन्नश्चेतरैर्गुणैः ।
 राज्ञः प्रज्ञानयुक्तोऽपि न मन्त्रं श्रोतुमर्हति ॥ ३३
 योऽमित्रैः सह संबद्धो न पौरान्वह्य मन्यते ।
 स सुहृत्तादृशो राज्ञो न मन्त्रं श्रोतुमर्हति ॥ ३४
 अविद्वानशुचिः स्तब्धः शत्रुसेवी विकत्यनः ।

26 ^a) K₈ 5 V₁ B (B₁ missing) D_a D_n D₂ 2. 1-3 T₁ G [अ]पि, D₄ lacuna (for हि) —^b) K₁ रिद्धिमान् (for बुद्धि^c) K₄ वागतागम, D₂ 8 8 आ यता^d, D₇ आगतागत (for *गम) —^d) K₅ V₁ B (B₁ missing) D_a D_n D₂ 8 8 8 G₂ प्रापयितु, M₁ यापयितुश् (for *यितु) G₂ जनं (for चिरम्)

27 ^a) K₄ आचारान्, K₅ V₁ B (B₁ missing) D_a D_n D₂ 8 8 8 आदानात् (for आचारात्) D₄ 7 T₁ G₂₋₄ केवलान्पुनराचारान्; C_v केवलात्पुरुपादाज्ञ —^b) Ś₁ K₄ D₄ M₂ 4 कर्मणा; B₂ D_a M₁ 8 C_v *णां (for *णो) —^c) Ś₁ K₂ 4 G₃ परिमर्षो; K₅ D_a D_n D₂ 8 8 M₂ परामर्शो, V₁ B₀ 8-8 D₂ 8 परामर्षो, B₂ परमार्थो, M₄ परिमार्गो (for *मर्शो) —^d) K₄ V₁ अश्रुतस्येव (for *स्येह) K₄ D₄ 8 T₂ M₁ दुर्मते (D₄ 8 *त.)

28 ^a) K₈ D₄ M₂ च, B₀ 8-8 D₂ 8 8 [s]पि (for तु) —^b) K₈ 5 B₀ 8-8 D₂-4 7 8 8 नेह (for न हि) V₁ B₂ D_a D_n D₅ 8 विश्वासो नोपपद्यते —^c) D₅ अननुरक्तस्य (for *रक्ताय) —^d) Ś₁ K₄ नैव मन्त्र, G₂ मन्त्र नैव (by transp) G₄ प्रकल्पयेत् (for प्रकाशयेत्)

29 ^a) D₇ G₈ चघयेद् (for व्यथयेद्) Ś₁ K₁ 4 transp हि and स —^b) D₄ संवृतो (for सहितो) —^c) K₂-5 V₁ B (B₁ missing) D_a D_n D₂ 8 8-8 S मारुतोपहित (D₂ 8 *पिहित, D₈ 7 T G₂₋₄ *पहितैश्) छिद्रैः —^d) K₈ प्रविश्याग्निर, D₄ *श्याग्निम् (for *श्याग्निर्) D_a इह (for इव) — After 29, T₂ G₁ read 31^{ed}

30 ^a) K₂ D₅ संकुप्यति, B₀ D_n D₂ 8 8 *द्वश्च, B₂-5 D₈ *द्वस्तु, D₄ सञ्चलति (for संकुप्यति) D₈ [आ]श्वास्य (for स्वामी). K₈ D_a सकुप्यते कदा स्वामी,

K₅ संकुप्यति कदाश्वास्य (sic) —^b) D₄ त्वेव (for चैव) —^c) K₂ सकुप्यत्, D₇ सरुद्वत् (for सरब्धत्) —^d) V₁ B₂ D_a D_n D₅ 8 पुन, G₁ स्थित (for तत)

31 ^a) D₄ न ते (for the first तानि) K₂ [अ]नु भक्तेन (for *रक्तेन) D₇ T G न तान्यननुरक्तेन —^b) K₅ V₁ B (B₁ missing) D_a D_n D₂ 8 8-1 शक्यानि हि, D₄ शक्य त्व*, T₁ G₂₋₄ शक्यानीह, T₂ G₁ M₁ शक्यान्यनु G₁ त्वितीक्षित — T₂ G₁ read 31^{ed} after 29 —^c) D₅ मन्त्रिणा, D₇ T G *णश्, M₂ *णाच् (for *णां) B₂ तु (for च) —^d) D₇ S (except G₁) विस्फूर्जितम् (for विस्फू^c) K₄ D₈ [अ]शने

32 ^a) D₄ 7 T₁ G₂₋₄ M स (G₂ तं) सहते, T₂ G₁ तसहते (for सहते) T₂ G₁ नाम (for तानि) —^c) D₅ ते (for त) M₂ समान सुखदुःखात्

33 D_{a1} om (hapl) 33^{ba} —^b) D₇ S संमितश्च (for सपन्नश्च) —^c) B₂ D₇ T G₂₋₄ प्रज्ञानुरक्तो (for *नयुक्तो) D₄ प्राज्ञ प्राज्ञानयुक्तोपि

34 K₂ 4 D_{a1} om (hapl) 34 Ś₁ reads 34-35 on marg —^a) D₄ सघत्ते, D₅ G₁ M₂ सबधो (G₁ *धे) (for सबद्धो) —^b) G₁ 8 परान् (for पौरान्). —^c) K₅ B (B₁ missing) D_{a2} D_n D₂-8 8 असुहत् (for स सुहत्) Ś₁ K₁ 8 D₄ राज्ञां, B₀ D_n D₅ ज्ञेयो, M राजन् (for राजो) — After 34, M₄ ins 206*

35 K₈ D₄ 7 T₁ om (hapl) 35, M₄ om (hapl) 35-36 Ś₁ reads 35 on marg —^a) M₁ न; M₅ lacuna (for अ) M₁ 8 अशुभ (for अशुचि) —^b) D_a शत्रुसेवा (for *सेवी) —^c) K₁ 5 V₁ D_a D_n D₅ असुहत्, B (B₁ missing) D₂ 2. 5 8 अशुद् (for स सुहत्) — After 35, D₈ 5 ins 206*,

स सुहृत्क्रोधनो लुब्धो न मन्त्रं श्रोतुमर्हति ॥ ३५
 आगन्तुवानुरक्तोऽपि काममस्तु बहुश्रुतः ।
 सत्कृतः संविभक्तो वा न मन्त्रं श्रोतुमर्हति ॥ ३६
 यस्त्वल्लपेनापि कार्येण सकृदाक्षारितो भवेत् ।
 पुनरन्यैर्गुणैर्युक्तो न मन्त्रं श्रोतुमर्हति ॥ ३७
 कृतप्रब्रश्च मेधावी बुधो जानपदः शुचिः ।
 सर्वकर्मसु यः शुद्धः स मन्त्रं श्रोतुमर्हति ॥ ३८

ज्ञानविज्ञानसंपन्नः प्रकृतिज्ञः परात्मनोः ।
 सुहृदात्मसमो राज्ञः स मन्त्रं श्रोतुमर्हति ॥ ३९
 सत्यवाक्शीलसंपन्नो गम्भीरः सत्रपो मृदुः ।
 पितृपैतामहो यः स्यात्स मन्त्रं श्रोतुमर्हति ॥ ४०
 संतुष्टः संमतः सत्यः शौडीरो द्वेष्यपापकः ।
 मन्त्रवित्कालविच्छ्ररः स मन्त्रं श्रोतुमर्हति ॥ ४१
 सर्वलोकं समं शक्तः सान्त्वेन कुरुते वशे ।

C 12.3169
B 12.23.45
K 12.23.45

36 M₁ om. 36 (cf. v 1. 35) B₂ reads 36-37 on marg D₂ s read 36 after 206* D₄ transp 36 and 37 —^a) G₂ आगच्छच्च; M₁ ३ आगतश्च; Ca आगन्तुश्च (as in text) C_v आगतु सानुरक्तोपि —^b) G₁ अस्ति (for अस्तु) —^c) K₂ सुकृत; G₂ सत्कृत (for मत्कृत) B₂ ३ D₂ ३. ३ संविभक्तो, D₁ T₁ G₂ ३ संविभक्तो (for 'भक्तो) K₁₋₃ B (B₁ missing) D₂₋₅ १ ३ S (M₁ om.) [S]पि (for च) — K₅ V₁ Bo २ m. ३-३ Da Dn D₂ ३ ३ G₁ M₁₋₃ ins after 36 D₂ ३ after 35 D₁ T₁ G₂ after 37 T₂ after 41 G₂ after 39 M₁ after 34

206* विधर्मतो विप्रकृत पिता यस्याभवत्पुरा ।
 सत्कृत स्यापित सोऽपि न मन्त्रं श्रोतुमर्हति ।

[(L 1) M विधार्मिको (for विधर्मतो) V₁ धर्मकृत, D₅ [S]निविद्धन (for विप्र*) V₁ Da D₁ S (except G₂) भवेत् (for [अ]मन्त्र) — (L 2) M₁ तत्कृत Bo कोपि, D₂ lacuna (for नोऽपि)]

37 V₁ om. (hapl.) 37 B₂ reads 37 on marg D₄ transp 36 and 37 —^a) K₂ २. ३ B₂ Da Dn D₂ १ T G M₁ स्वल्पेन, D₂ ३ तुल्पेन (for स्वल्पेन) Bo ३ D. ३ तु (for [अ]पि) D₁ S द्रोणेण (for कार्येण) —^b) K₂ ३ B (B₁ missing) Da Dn D₂ ३ ३ सुहृद्, T₂ सुहृद् (for म*) D₁ आलक्षितो (for आक्षारितो) C_v सकृदाक्षारितो भवेत् — After 37, D₁ T₁ G₂ ins 206* After 37, the sequence in D₂ ३ is 42, 38, 41, 39, 40, 42 (last, repeated in D₂ only) T₂ reads 41 followed by 206* after 37

38 D₁ om (hapl.) 38-39, G₂ om (hapl.) 38 For the sequence in D₂ ३, cf. v 1. 37 —^a) D₂ कृतप्रशाश्च V₁ B (B₁ missing) Da D₂ ३ ३ S (G₂ om) तु (for च) —^b) D₂ M₁ ३ ३ बुधो, D₁ धीरो; D. बुधो (for बुधो) —^c) D₁ धर्म (for सर्व) Ś₁ K₁ २ ३ सयुक्त (for य शुद्ध)

39 D₁ om. (hapl.) 39 (cf. v 1. 38) V₁ om (hapl.) 39, Bo ३ om. (hapl.) 39-40 B₁ reads 39-40 and B₂ 39 after 42 For the sequence in D₂ ३, cf. v 1. 37 —^a) D₂ ३ ज्ञानविज्ञान (for 'विज्ञान) —^b) K₁ परात्मनि, K₄ 'त्मन (for 'त्मनो) G₁ प्रकृत परमात्मनो — After 39, G₁ ins 206*

40 Bo ३ om 40 (cf. v 1. 39) K₁ B₂ G₂ om. (hapl.) 40, G₄ om. (hapl.) 40-41 V₁ reads 40 on marg For the sequence in B₁ D₂ ३, cf. v 1. 39, 37 —^a) D₂ ३ ३ सत्यवाक् (for 'वाक्) —^b) K₂ om. from गम्भीर up to द्वे (in 41^b) K₄ सत्रपो (for सत्रपो) M₂ सुवा (for मृदु) —^c) D₂ हृच्छति (for अर्हति)

41 Ś₁ K₂ ३. ३ D₂ ३ G₁ om (hapl.) 41 (for G₁, cf. v 1. 40) K₃ om up to द्वे (cf. v 1. 40) For the sequence in D₂ ३, cf. v 1. 37 —^a) G₁ मम तु (for सतुष्ट) G₂ सर्वत, M₁ सत्कृत (for समत) T₂ G₁₋₃ M₁ ३ ३ सद्भि (for मत्) —^b) K₁ शौडीयी; Dn₂ शौडीरो; D₂ शौडीरी, D₁ १ T G₁₋₃ शौडी (T₁ 'डि)रो; D₂ सोडीरो, M सु (M₂ स)स्थिरो (for शौ डीरो) Ca oites शा (Cap शौ)टीर K₁ D₂ G₁ M₁ पावक, D₁ T₁ G₂ ३ वाचक, T₂ ब्राह्मक (for पापक) D₂ सम्य सौदेव्यपावक —^c) D₁ धूरा — After 41, T₂ ins 206*

42 For the sequence in D₂ ३, cf. v 1. 37 D₁ repeats 42^a after 43 —^a) Ś₁ K₁ सर्व (for सर्व) K₁ स स, K₂ ३ V₁ B (B₁ missing) D (D₁ missing) S इमं (for सम) K₂ Dn₂ सक, K₃ रुक्ष्य; Bo ३-३ D₂ (first time) यस्तु, D₁ शुद्ध, D₁ (first time) T₁ G₁ ३ ३ शक्य; G₂ शुद्ध; M₁ शक (for शक्त) —^b) K₁ सत्त्वेन, V₁ शात्त्वेन (for सान्त्वेन) D₁ (first time) T₁ G₁₋₄ वश; T₂ वशा (for वशे) D₁ (second time) सात्त्वेन स्ववश नयेत् —^c) D₂ ३ (second time) ३ ३ मन्त्रमन्त्र, D₁ T₁ मन्त्रसत्त्वे (by transp),

तस्मै मन्त्रः प्रयोक्तव्यो दण्डमाधित्सता नृप ॥ ४२
 पौरजानपदा यस्मिन्विश्वासं धर्मतो गताः ।
 योद्धा नयविपश्चिच्च स मन्त्रं श्रोतुमर्हति ॥ ४३
 तस्मात्सर्वैर्गुणैरैतैरुपपन्नाः सुपूजिताः ।
 मन्त्रिणः प्रकृतिज्ञाः स्युःस्वयवरा महदीप्सवः ॥ ४४
 स्वासु प्रकृतिषु छिद्रं लक्षयेरन्परस्य च ।
 मन्त्रिणो मन्त्रमूलं हि राज्ञो राष्ट्रं विवर्धते ॥ ४५
 नास्य छिद्रं परः पश्येच्छिद्रेषु परमन्वियात् ।
 गूहेत्कूर्म इवाङ्गानि रक्षेद्विवरमात्मनः ॥ ४६

मन्त्रग्राहा हि राज्यस्य मन्त्रिणो ये मनीषिणः ।
 मन्त्रसंहननो राजा मन्त्राङ्गानीतरो जनः ॥ ४७
 राज्यं प्रणिधिमूलं हि मन्त्रसारं प्रचक्षते ।
 स्वामिनं त्वनुवर्तन्ति वृत्त्यर्थमिह मन्त्रिणः ॥ ४८
 स विनीय मदक्रोधौ मानमीर्ष्या च निर्द्वृतः ।
 नित्यं पञ्चोपधातीतैर्मन्त्रयेत्सह मन्त्रिभिः ॥ ४९
 तेषां त्रयाणां विविधं विमर्शं
 बुध्येत चित्तं विनिवेश्य तत्र ।
 स्वनिश्चयं तं परनिश्चयं च

G₂ मन्त्र तस्मै, G₈ मंत्रस्तस्य; G₄ मन्त्रस्तस्मिन्, M₁ 8 तस्मै मन्त्र. T₂ G₁ मंत्रस्यैवोपयोक्तव्यो —^a) Ś₁ K₁ 2 आधीत्सतो; M₄ आसीत्सता (for आधित्सता) D₇ T₁ G₂₋₄ M [अ]प्युत् (for नृप) T₂ G₁ दण्डमा (T₂ 'ड आ)सीत्सदाहृत —After 42, B₄ reads 39-40 and B₅ 39

43 ^b) T₂ विश्वासाद् (for 'सं) —^c) K₃ चैव, D₇ T₁ G₂ 8 नये (for नय) D₈ -विपत्तिश्च (for 'श्चिच्च) —^d) B₀ 5 इच्छति (for अर्हति) —After 43, D₇ repeats 42^{ab}

44 ^a) D₂ D₄ T G₁₋₃ M₄ सर्व (for सर्वैर) B₂ एभिर (for एतैर) D₇ G₂ तस्मात्सर्वगुणोपेतैर —^b) K₈ D₄ उपपन्नै, D₂ 'पन्न (for 'पन्ना) B₄ स; M तु (for सु) —^c) K₁ प्रकृतिज्ञ, B₀ 8 D₂ 8 सुकृतज्ञा (for प्रकृतिज्ञा) T₂ च (for स्युस्) —^d) T₂ प्रवरा, M₁ 8 स्वपरा, C_a स्ववरा (as in text)

45 ^a) K₅ स्वादु; M₄ साधु (for स्वासु) —^b) D₂ रक्षयेरन्; D₅ न क्ष (for लक्षयेरन्) V₁ परस्पर (for परस्य च) —^c) K₈₋₅ V₁ B (B₁ missing) D (except D₇, D₁ missing) T₂ M मन्त्रिणा (D₄ 'णा; D₈ 'ण) (for 'णो) V₁ मन्त्रमूलो (for 'मूल) D₆ च (for हि). —^d) K₄ B₁ D₄ राज्ञा, V₁ B₀ M₂ राज्ञा (for राज्ञो) V₁ राष्ट्रो, D₇ T G₁ 8 4 M₂ 4 राज्य, M₁ 8 राज्ञो (for राष्ट्र) D₄ विवर्धने (for 'र्धते)

46 ^a) M₄ नान्यच्छिद्र D₈ lacuna, T₂ पर, G₁ परा (for पर). K₈ विद्याच्, D₄ विद्याच् (for पश्येच्) —^b) D₇ T G₈ 4 M₁ 8 4 छिद्रे तु; G₁ शूद्रे तु (for छिद्रेषु) K₄ अन्वयात् —^c) Ś₁ K₁ गूहन्, D₄ गूहे, D₇ ग्रहेत् (for गूहेत्) —^d) G₁ वा परम् (for विवरम्). D₈ आत्मना M₁ 8 रक्षेरन्परमात्मनः.

47 ^a) K₈ V₁ B₀ 5 D_a D₆ मन्त्रगृहा, K₄ B₅ 'गृहा; K₅ B₂ 4 D_n D₈ 8 C_v 'गृदा; D₂ 'गृदो, D₁ G₁ 4 M₄ 'ग्रहा, D₆ 'हृदा, T₂ 'ग्रामा, M₂ 'ग्राहा (for 'ग्राहा) D₇ [अ]भि (for हि) B₀ 8 4 D₂ 8 8 C_v राष्ट्रस्य, T₂ राजस्तु (for राज्यस्य) —K₂ om (hapl) 47^c-48^d —^c) M₈ मन्त्र, C_a मन्त्र (as in text) —^d) K₁ V₁ B (B₁ missing) D_a D_n D₂ 8 8 T₂ G₂₋₄ M₂ [ह]तरे जना (for 'रो जन) D₂ 5 मन्त्रज्ञ नेतरे जना C_a cites इतरा

48 K₂ om 48 (of v l. 47). —^a) D₈ प्राणिधि; D₄ प्रणधि —^b) D_{a1} मन्त्रचार, D_{a2} मन्त्र चार, G₁ मंत्रासार (for मन्त्र) —^c) K₈ 5 V₁ B₂₋₅ D (except D₇, D₁ missing) G₁ M₁₋₃ स्वामिनस् (for 'न) All MSS (except Ś₁ K₁, K₂ om, B₁ D₁ missing) स्वनु (D_a स्विह; G₂ चानु)वर्तते (for स्वनुवर्तन्ति). —^d) G₁ प्रीत्यर्थम् (for वृत्त्यर्थ) K₅ B₈ 4 D₂ 8 8 8 मन्त्रिण स्व (D₈ 8 'णस्त्व)नुवर्तिन

49 ^a) K₈ 5 V₁ B (B₁ missing) D (except D_{n1} D₄, D₁ missing) T G₂₋₄ M₂ स (for स). K₈ विनीत, K₅ D₈ -विलीय, C_a विनीय (as in text) D₄ मनु, D₇ T₁ G₈ दस (for मद) —^b) Ś₁ कामम् (for मानम्) K₁ B₀ ईर्ष्या, K₄ D₇ ईर्ष्या K₈ 5 B₈ D_n D₇ 8 T G निर्द्वृता (T₂ 'तै), C_a 'त (as in text) D₂ 8 5 मानेर्ष्या च (D₈ 'र्ष्या च; D₅ 'र्ष्यो न)सुनिर्द्वृता —^c) D₆ 1 T₁ G₈ निर्यं पचोपधा नीतैर; C_v as in text. —^d) B₂ मन्त्रयेन्मन्त्रिभि सह

50 ^a) B₀ 2-4 D₂ 8 तेषा (for तेषां) K₈ विविधो; V₁ B₂ 8 5 D_a D₈₋₅ 1 8 S C_v त्रिविध (for वि) Ś₁ K₁ 2 4 B₂₋₅ D₂ 8 8 8 विमर्ष; K₈ विमर्शो; B₀

निवेदयेदुत्तरमत्रकाले ॥ ५०
 धर्मार्थकामजगुपेत्य पृच्छे-
 युक्तो गुरुं ब्राह्मणमुत्तमार्थम् ।
 निष्ठा कृता तेन यदा सह सा-
 त्तं तत्र मार्गं प्रणयेदसक्तम् ॥ ५१
 एवं सदा मन्त्रयितव्यमाहु-
 र्ये मन्त्रतत्त्वार्थविनिश्चयज्ञाः ।
 तस्माच्चमेवं प्रणयेः सदैव
 मन्त्रं प्रजासंग्रहणे समर्थम् ॥ ५२

न वामनाः कुञ्जकृशा न खञ्जा
 नान्धा जडाः स्त्री न नपुंसकं च ।
 न चात्र तिर्यङ्ग पुरो न पश्चा-
 न्नोर्ध्वं न चाधः प्रचरेत् कश्चित् ॥ ५३
 आरुह्य वातायनमेव शून्यं
 स्थलं प्रकाशं कुशकाशहीनम् ।
 वागङ्गदोषान्परिहृत्य मन्त्रं
 संमन्त्रयेत्कार्यमहीनकालम् ॥ ५४

C 12 3182
 F 12 83 57
 K 12 83 57

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

lacuna, D: विमर्शय; T: G: मत्त च, G: विमर्शन्
 (for 'नं' —^a) K: V: B: Dn विमुञ्च, Bo: 4
 पुच्छेष्ट, B: D: 3 पुच्छेच; D: पुच्छेदि, D: विपद्य
 (for पुच्छेत्) D: T: G: 3 बुद्धि (for वित्त) G: 1
 यत्र (for वत्र) —^c) V: Bo: (margin as in text)
 D: 2: 3 मु; B: 3 म, D: 3 म् (for म्) K: 1 से,
 K: 3 V: B: Da Dn D: M: 3 त्, T: 3 ध (for त)
 K: V: Bo: 2- Dn: D: 3: 3 परि (K: प्रति; Dn:
 पर) निश्चयं D: प्रतिनिश्चय च (for पर) —^d)
 B: निमप्रयेद् (for निवेदयेद्) K: उत्तम; K: उत्तर
 (for उत्तर) D: काल (for काले) D: S नि (M: 3: 3
 प्र) दर्शयेदुत्तमप्रकाले (G: om काले) G: om (hapl)
 from काले up to वे मन्त्र (in 52^b)

51 G: om 51 (cf v l 50) —^a) D: M: काल
 जम् (for -वामनाम्) —^b) K: 1 गुरु (for गुरुं) K:
 V: B: 1 (orig) Da Dn D: उत्तरार्थ; D: उत्तमार्था;
 D: T: G: 1-2 उत्तमायान् (for 'थम्) —^c) D: कृतायेन,
 D: 3 कृता येन, D: T: G: 3 कृतायेन (for कृता येन)
 S: यदि, V: D: 2- तदा (for यदा) D: निष्ठा कृता
 तेन यदा म मन्वेत् —^d) V: B: Da Dn D: G: 2 तत्
 (for त) K: B: Da Dn D: मन्त्र (for वत्र) V:
 Bo: 2-3 D: 3: 3 मन्त्र; Dn: मार्ग; D: मार्ग (for
 मार्ग) Bo: पृणयेद्, D: प्रणयेद् (for 'येद्) K: Bo
 भद्राक्षः, B: 3- Da Dn D: 3: 3: 3 T: G: 1 असक्त (for
 'क्तम्)

52 G: om up to वे मन्त्र (cf v l 50) —^a)

D: स वा (for सदा) D: om from च up to कृशा
 (in 53^a) —^b) K: 3: 3 V: Da Dn: D: T: M:
 तम् (for स्वम्) S: K: 1: 4 D: 3: 3: 3 प्रणये; K: 3: 3
 Dn: D: T: G: M: 1-3 'येत् (for 'ये) D: 3: 3 G:
 सदैव; G: सदैव (for सदैव) —^d) T: M: 3: 3 -स
 भरणे; G: 1: 4 (before corr) सवरणे, G: 1 (by corr)
 सहरणे (for -सग्रहणे) K: D: 2-3 समर्थ

53 D: om. up to कृशा (cf v l 52) —^a) K:
 तवामना, T: G: न वामन D: S किरात् (for कृशा
 न) —^b) K: V: B (B: missing) Dn D: 2-3 M:
 2: 3 नांधो, D: नायो (for नान्धा) K: 3: 3 V: B
 (B: missing) D (D: missing) जडा, T: G: 3 M:
 जडा, T: G: 3 जडा (for जडा) K: 3: 3 V: B (B:
 missing) Da Dn: D: 3: 3: 3 स्त्री च, D: T: G: 2-3
 स्त्री, T: G: 1 स्त्री (for स्त्री न) D: S (except
 M: 3: 4) नपुंसकात् (for 'सक) —^c) D: T: G: चापि;
 T: चाय, M: जातु (for चात्र) K: 3: 3 B: Dn D:
 च (for the second न) —^d) Bo: 3-3 D: 3: 3 च न
 (for न च) D: G: चाय; T: 1 (inf lin as in text)
 चाय (for चाध) K: Dn D: प्रचरेत्कश्चित् (for 'त
 कश्चित्)

54 ^a) K: om from तायन up to मही (in 54^d)
 K: Bo: 3: 4 D: 2-3: 3 वा वेदस तथैव; V: B: 3: 3 Da
 Dn: D: T: नाव तु (B: च) तथैव, D: T: G: M
 पापा (G: M: वा च; G: पाप; M: वा वा) स्तु तथैव

८५

C 12 3163
B 12 64, 1
K 12 64 1

भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
वृहस्पतेश्च संवादं शक्रस्य च युधिष्ठिर ॥ १

शक्र उवाच ।

किं खिदेकपदं ब्रह्मन्पुरुषः सम्यगाचरन् ।
प्रमाणं सर्वभूतानां यज्ञश्चैवाप्नुयान्महत् ॥ २
वृहस्पतिरुवाच ।

सान्त्वमेकपदं शक्र पुरुषः सम्यगाचरन् ।

प्रमाणं सर्वभूतानां यज्ञश्चैवाप्नुयान्महत् ॥ ३
एतदेकपदं शक्र सर्वलोकसुखावहम् ।
आचरन्सर्वभूतेषु प्रियो भवति सर्वदा ॥ ४
यो हि नाभापते किञ्चित्सततं भ्रुकुटीमुखः ।
द्वेष्यो भवति भूतानां स सान्त्वमिह नाचरन् ॥ ५
यस्तु पूर्वमभिप्रेक्ष्य पूर्वमेवाभिभाषते ।
स्मितपूर्वाभिभाषी च तस्य लोकः प्रसीदति ॥ ६
दानमेव हि सर्वत्र सान्त्वेनानभिजल्पितम् ।

(for वातायनमेव) —^b) Da D2 स्थूल (for स्थलं)
— G1 om 54^{cd} —^e) M4 परिवृत्त्य (for 'हृत्त्य) K5
V1 B (B1 missing) Da Dn D2 8 8 8 सर्वाङ्गः; D1
T1 G2 8 तंत्रं; M1 8 मंत्रि; M3 मन्त्री (for मन्त्रं)
—^d) Ś1 K1 2 4 D4 8 T2 M3 स (for सं) D7 T
G2-4 मन्त्रम् (for कार्यम्). D1.7 T1 G2 8 'काल' (for
'कालम्)

Colophon B1 D1 missing — *Sub parvan*
Ś1 K V1 Bo 2-5 Da Dn D2-7 T G1 2 4 M राजधर्म
— *Adhy name* K1 2 4 अमात्यपरीक्षा, V1 धर्मपरीक्षा,
Bo. 3-5 D2-4 मन्त्रिपरीक्षा, G2 मन्त्रालोचनलक्षण, M1 3
अमात्यगुणागुणकथनं, M2 अमात्यपरीक्षायाममात्यगुणागुण
कथन — *Adhy no* (figures, words or both)
K6 D7 S 85, B1 Dn1 D2 82, Da1 84 (as in
text), Da2 83, D8 80 — *Sloka no* Dn1 58

85

~~12~~ B1 D1 are missing for this adhy (cf v 1
12. 83 24 and 79 28)

1 D8 om the ref K8 om 1^c-3^d —^c) Bo
om संवाद —^d) D1 S इंद्रस्य (for शक्रस्य). D8
lacuna, G4 [अ]पि (for च) B2 महात्मन, G1
M2 युधिष्ठिर.

2 K8 om 2 (cf v 1. 1) D8 G8.4 om the ref,
T1 (by corr.) 2 G1 2 M इंद्रः (for शक्र). —^a)
V1 एकपदे, D1 8 'पर, G1 एक परं; Ca एकपद (as
in text). Cv as in text. —^b) G2 आचरेत् (for
'रन्). —^e) D8 G1 प्रणाम (for प्रमाणं). —^d) T

G1 4 प्राप्नुयान् (for [ए]वाप्नु^a)

3 Ś1 K1-3 D2 4 8 G8 om (hapl) 3 D8 om.
the ref —^a) V1 शास्त्रम्, Ca सान्त्वम् (as in
text) K4 ब्रह्मन्; G2 शत्रौ (for शक्र) —^b)
D1 सत्यम् (for सम्यग्) —^e) G1 (before corr)
प्रणाम (for प्रमाण). —^d) B2 [ए]वाप्नुते; T2 प्राप्नु
यान् (for [ए]वा^a) G1 महान्

4 Before 4, Ś1 K1 2 D2 4 ins वृहस्पतिरुवाच.
—^a) K1 m सात्वमेक, D1 एतदेव, G1 योनिदेक
(for एत^a) G2 शत्रौ (for शक्र) —^b) M1 3
सर्वलोक (for 'लोक) D2 8 'सुखावह; T2 'द्वितावह
(for सुखा^a) —^c) D7 T1 G2-4 आहरन् (for आच^a)
D1 सर्वलोकेषु (for 'भूतेषु) —^d) G8 (inf lⁱⁿ as
in text) भारत (for सर्वदा)

5 K8 om from 5 to 12 86 10 Dn2 reads
5^{ab} after 6 and repeats 5^{cd} thereafter —^a) Da
नाभाष्यते —^b) K8 Da Dn D2 8 सर्वदा, Bo 2-5
D2 8 8 नित्य च, G8 सतत (for 'त) D1 भ्रुकुटी
G1 M1-3 मुख (for 'मुख) —^d) K1 तथा स्वम्;
V1 स शास्त्रम् D2 8 श्रेयो नानभिजल्पित, T2 G1
M1 3 4 स दानमपि चा (M1 3 वा) चरन्, M2 स साव
सचिचारयन्.

6 K8 om 6 (cf v 1 5) —^a) D1 अस्तु;
M4 य तु (for यस्तु). K8 B (B1 missing) Da Dn
D2 8 8 8 M2 सर्वम् (for पूर्वम्) T2 अभिप्रेत्य (for
'प्रेक्ष्य) —^b) D8 [अ]भिभाष्यते —^d) K4 लोका
— After 6, Dn2 reads 5^{ab}, and repeats 5^{cd} there-
after.

न ग्रीणयति भूतानि निर्व्यञ्जनमिवाशनम् ॥ ७
 अदाता ह्यपि भूतानां मधुरामीरयन्निरम् ।
 सर्वलोकमिमं शक्र सान्त्वेन कुस्ते वगे ॥ ८
 तस्मात्सान्त्वं प्रकर्तव्यं दण्डमाधित्सतामिह ।
 फलं च जनयत्येवं न चासोद्विजते जनः ॥ ९

मुकुतस्य हि सान्त्वस्य श्लक्ष्णस्य मधुरस्य च ।
 सम्यगासेव्यमानस्य तुल्यं जातु न विद्यते ॥ १०
 भीष्म उवाच ।
 इत्युक्तः कृतवान्सर्वं तथा शक्रः पुरोधसा ।
 तथा त्वमपि कौन्तेय सम्यगेतत्समाचर ॥ ११

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

८६

युधिष्ठिर उवाच ।

कथं सिद्धिह राजेन्द्र पालयन्पार्थिवः प्रजाः ।
 प्रति धर्मं विगेषेण कीर्तिमामोति शाश्वतीम् ॥ १

भीष्म उवाच ।

व्यवहारेण शुद्धेन प्रजापालनतत्परः ।
 प्राप्य धर्मं च कीर्तिं च लोकात्रामोत्सुभौ शुचिः ॥ २

C 12. 3195
P 12. 85. 2
K. 12. 85. 2

7 K₃ om. 7 (cf. v 1. 5) —^a) Ś1 K₂ च (for हि) —^b) V₁ शांत्वेन K₁ [अ]ति (for [अ]नभि) D- T₁ G₂₋₄ कल्पित (for जलितम्) —^d) G₁ नव्यंजनम् (for निर्व्यञ्जनम्)

8 K₃ om 8 (cf. v 1. 5) —^a) K₅ B₂₋₅ Dn D_{2. 3. 5} ८ ९ आदानाद्, V₁ Bo Da D₁ S आ (V₁ Bo Da अ)ददन् (for अदाता हि) K₁ [अ]पि हि (for ह्यपि) —^b) Ś1 K_{1. 4} M₁ ईरयेद् (for 'यन्) D₁ गिरि (for निरम्) D₁ मधुरानि गहन गिर (hyper metric) —^c) Ś1 K_{1. 4} इद् (for इम्) K₁ M₂ शक्रः, D₁ श्लक्ष्णः, G₂ शक्रु (for शक्र) —^d) V₁ शांत्वेन K₁ Bo 2- D₂ ३ ३ चदा (for चदो)

9 K₃ om. 9 (cf. v 1. 5) —^a) G₁ सर्वं (for सान्त्वं) All MSS (except Ś1 K_{1. 2} 4, K₃ om, B₁ D₁ missing) प्रयोक्तव्य (for प्रकर्तव्य) —^b) K₄ 5 V₁ Bo 2- Dn D₂ ३ आधि (K₄ 'दि, V₁ 'मी)सत्तामपि ह; B₂ Da D₁ १ S आधि (M₁ 'धी)सत्तामपि (B₂ Da 'ता ह्यपि, M₁ ३ 4 'ता अपि) —^c) D₁ T G प्रीति (for फल) D₁ ३ T₁ G₂ M_{1. 3} 4 [प]व (for [प]व) —^d) D₁ वास्य (for चान्य) D₁ G₂ ३ M₁ मन, M₁ ३ पुन (for जन)

10 K₃ om 10 (cf. v 1. 5) —^a) K₁ स्वकृत्य, V₁ B₂ D₂ Dn₁ D₂ स्व (V₁ B₂ सु)कृतेन (for सुकृतस्य) D₁ M च (for हि) V₁ शात्वस्य —^b) Da तीक्ष्णस्य (for श्लक्ष्णस्य) —^c) D₂ ३ ३ ३ आमे वमानस्य

11 K₃ om. 11 (cf. v 1. 5) D₁ १ ३ S om. the ref —^a) V₁ शात्वं, B₂ D₂ सात्व (for सर्व) —^b) K_{1. 5} V₁ Bo 2 4 5 Da Dn D₂₋₆ T₂ G₂ M₂ यया (for तथा) —^c) D₁ तस्मात् (for तथा) —^d) D₃ ३ सर्वम् (for सम्यग्) M₂ ३ समाचर

Colophon om in K₃ (cf. v 1. 5) B₁ D₁ missing — Sub-parcan Ś1 K_{1. 2} 4 5 Bo 2-3 Da Dn D₂₋₇ T₂ G_{1. 2} 4 M राजधर्म — Adhy name K₁ V₁ Bo 2 3 5 Da D₂ 2 3 अमाल्यपरीक्षा, D₁ शक्र बृहन्पतिमवाद, M₁₋₃ सात्वस्तुति — Adhy no (figures, words or both) K₅ S 86, B₁ 83, D₁ 85 (as in text), D₂ Dn 84, D₃ 81 — Stot a no Dn D₃ 11

86

B₁ D₁ are missing for this adhy (cf. v 1 12 83 24 and 79 28)

1 K₃ om 1-10 (cf. v 1 12 85 5) D₃ om. the ref B₁ partly damaged —^b) D₃ पार्थिव —^c) K₂ 5 Dn D₂ T₂ M₂ प्रीति धर्म, V₁ B (B₁ missing) Da D₂ 2 3 ८ G₂ प्रीतिधर्म (D₂ 'मं), D₁ प्रतिधर्म, D₁ T₁ M_{1. 3} 4 प्रैति धर्म (D₁ T₁ 'मं) (for प्रति धर्म) —^d) D₁ D₁ T₁ G_{1. 3} 4 चामोति (for आमोति) K₁ शाश्वत

2 K₃ om 2 (cf. v 1. 1) D₃ om the ref. —^c) M₁ प्राप्यन् Da transp धर्म and कीर्ति Dn₃ om,

युधिष्ठिर उवाच ।

कीदृशं व्यवहारं तु कैश्च व्यवहरेन्नृपः ।
एतत्पृष्टो महाप्राज्ञ यथावद्वक्तुमर्हसि ॥ ३
ये चैते पूर्वकथिता गुणास्ते पुरुषं प्रति ।
नैकस्मिन्पुरुषे हेते विद्यन्त इति मे मतिः ॥ ४

भीष्म उवाच ।

एवमेतन्महाप्राज्ञ यथा वदसि बुद्धिमान् ।
दुर्लभः पुरुषः कश्चिदेभिर्गुणगणैर्युतः ॥ ५
किं तु संक्षेपतः शीलं प्रयत्ने नेह दुर्लभम् ।

वक्ष्यामि तु यथामात्यान्यादृशांश्च करिष्यसि ॥ ६
चतुरो ब्राह्मणान्वैद्यान्प्रगल्भान्सात्त्विकाञ्छुचीन् ।
त्रींश्च शूद्रान्विनीतांश्च शुचीन्कर्मणि पूर्वके ॥ ७
अष्टाभिश्च गुणैर्युक्तं स्रतं पौराणिकं चरेत् ।
पञ्चाशद्वर्षवयसं प्रगल्भमनस्यकम् ॥ ८
मतिस्मृतिसमायुक्तं विनीतं समदर्शनम् ।
कार्ये विवदमानानां शक्तमर्थेष्वलोलुपम् ॥ ९
विवर्जितानां व्यसनैः सुधोरैः सप्तभिर्भृशम् ।
अष्टानां मन्त्रिणां मध्ये मन्त्रं राजोपधारयेत् ॥ १०

the first च —^a) V₁ B₂ D_a लोकानामोत्तमान्,
D₁ S लोकाना (M 'न्ना)मोत्तमौ शुचि

3 Ks om 3 (of v l 1) Ds om the ref V₁
reads 3^a-5^b on marg —^a) G₂ M₂ च (for तु)
K₅ Bo 2-5 Dn D₂ 2 5 5 8 कीदृशैर्व्यवहारैस्तु (B₁ 'श्च),
B₂ D_a 'शो व्यवहारस्तु —^b) D₂ 2 5 7 T₁ G₂-4 कैश्चिद्;
T₂ G₁ कश्चिद् (for कैश्च) Ś₁ व्यवहृते, K₂ 4 'हते,
D₃ 'हरे —^c) K₄ सृष्टो (for पृष्टो) K₅ महाभाग,
Bo D₃ 'प्राज्ञ, M 'राज्ञ —^d) D₅ यथावद् D₄
अर्हति

4 Ks om 4 (of v l 1) —^a) K₅ B (B₁ miss-
ing) Dn D₂ 2 5 5 8 चैव; M₂ च ते (for चैते)
Dn₁ पूर्व (for पूर्वं) —^b) B₅ गुणास्ते Bo 4 पुरु-
पात्, M₁ 8 [5]य पुर, M₂ पुरुष —^c) D₃ नैकस्मिन्
(for 'कस्मिन्). —^d) Dn₁ D₅ M₁ 8 इव (for इति)

5 Ks om 5 (of v l 1) Ds om the ref —^a)
K₁ एवमेत मया प्राज्ञ —^b) K₄ 5 Bo 2 4 5 Dn T₂
G₂ 4 (before corr) M₃ 4 बुद्धिमन्; D₃ 'मत् —^d)
Ś₁ K₁ एतैर्, K₂ 4 एतद् (for एभिर्) K₅ V₁ B₂
D_a Dn D₅ 7 S एभिर्युक्तो गुणै शुभै, D₂ एभिर्गुणैर्वृत
(submetric), D₃ एकेन नेभिर्गुणगणैर्युत (sic)

6 Ks om 6 (of v l 1) —^a) D_a 7 T₁ G₃ 4
तु (for तु) G₁ शील —^b) D₃ च (for [ह]ह)
—^c) G₁ च (for तु) —^d) K₄ यादृशाश्च, D_a
'शास्तु. D₃ करिष्यति

7 Ks om 7 (of v l 1) —^b) V₁ B (B₁
missing) D (D₁ missing) T G₂-4 M स्नातकान्, G₁
नास्तिकान् (for सारिकान्) — After 7^{ab}, Dn D₂
2 5 7 S ins. .

207* क्षत्रियान्दश चाष्टौ वा बलिन शस्त्रपाणय' ।
वैश्यान्वित्तेन संपन्नानेकविंशतिसख्यया ।

[(L 1) D₁ T₁ G₁ 4 M₂ 8 क्षत्रिया T₁ G₂ M चाष्टौ
T₂ G₁ M₂ च (for the second वा) Dn D₂ 2 5
क्षत्रियाश्च तथा चाष्टौ (for the prior half). Dn D₂ 2 5
शस्त्रपाणिन' — (L 2) M₂ वैशान् T₁ G₁ M वैशेन,
G₂ वृत्तेन, G₃ विनय- (for वित्तेन) D₁ S नित्यश्
(for 'सख्यया)]

—^c) D₁ S त्रिंशच्च (for त्रींश्च). —^d) V₁ सर्वाणि;
M₁ 8 कर्माणि (for कर्मणि). D_a M₁ 8 पूर्वकै

8 Ks om 8 (of v l 1) —^a) D₁ T G M₂
अष्टमिश्च, Cv अष्टाभिश्च (as in text) Bo 2 4 5
(marg as in text) D₂ 2 5 8 Cv युक्त —^b) Bo 2 4 5
(marg as in text) D₂ 2 5 8 Cv सूत K₅ Bo 2 4 5
(marg as in text) D₂ 2 5 8 Cv पौराणिको K₁ चेरीन्
(sic), K₁ m 5 Bo 2-5 D₂ 2 5 8 भवेत्, V₁ B₂ D_a
Dn D₅ तथा (for चरेत्) —^d) D₃ प्रागल्भम् D₅
अनुस्यक

9 Ks om 9 (of v l 1) —^a) Dn D₂ 2 5 G₂
M₂ श्रुति; G₁ इति (for मति) —^b) Ś₁ (before
corr) K₅ V₁ Bo 2-5 Dn D₂-5 8 T₁ G₁ 4 M₂ सम
दर्शिन —^c) K₁ (marg as in text) विवसमानाना,
D_a प्रवद्, D₃ G₁ विवाद Cv कल्पयेद्दमानाना
—^d) Bo 2-5 D₂ 8 सक्तम्, D₁ G₁ शक्यम्, T₁ G₂-4
शुक्लम्, M₁ 8 4 शक्तम्, Cv शक्तम् (as in text)
D₃ [अ]लोलुपां K₄ D₅ शक्तमर्थेषु (D₅ 'र्थे स) लोलुप

10 Ks om 10 (of v l 1) —^a) K₅ D₂ 2
(by corr). 5 विवर्जित वै, Dn वर्जित चैव, M₁ 8
विवर्जितार (for 'जितानां) G₁ विवै (for व्यसनै)
—^b) D₃ समभिर् (for सप्तभिर्) V₁ D_a वृत (for

ततः संप्रेषयेद्राष्ट्रे राष्ट्रायथ च दर्शयेत् ।
 अनेन व्यवहारेण द्रष्टव्यास्ते प्रजाः सदा ॥ ११
 न चापि गूढं कार्यं ते ग्राह्यं कार्योपघातकम् ।
 कार्यं खलु विपन्ने त्वां सोऽधर्मस्ताश्च पीडयेत् ॥ १२
 विद्रवेष्वेव राष्ट्रं ते श्येनात्पक्षिणा इव ।
 परिस्रवेषु सततं नौर्विष्णीर्णैव सागरे ॥ १३
 प्रजाः पालयतोऽसम्यग्धर्मणेह भूपतेः ।
 हार्दं भयं संभवति स्वर्गश्चास्य विरुध्यते ॥ १४

अथ योऽधर्मतः पाति राजामात्योऽथ वात्मजः ।
 धर्मासने नियुक्तः सन्धर्ममूलं नरर्षभ ॥ १५
 कार्येष्वधिकृताः सम्यग्कुर्वन्तो नृपानुगाः ।
 आत्मानं पुरतः कृत्वा यान्त्यधः सहपार्थिवाः ॥ १६
 बलात्कृतानां बलिभिः कृपणं बहु जल्पताम् ।
 नाथो वै भूमिपो नित्यमनाथानां नृणा भवेत् ॥ १७
 ततः साक्षिचलं साधु द्वैधे वादकृतं भवेत् ।
 असाक्षिकमनाथं वा परीक्ष्यं तद्विजेषतः ॥ १८

C 12. 3212
B 12. 85 19
K 17 85 19

नृदाम्) — D₁ om (hapl) 10^a-11^b — ^c) T₁
 अष्टाणां, M₁ पृथेपा G₁ मध्य — ^d) K₁ G₁ मत्र
 D₅ [अ]वधारयेत् (for [उ]प)

11 D₁ om 11^{ab} (cf. v 1 10) — ^a) G₁ संप्रे
 षयेत्, M₁ स प्रे^c D₁ S राजा, D₃ राष्ट्रो (for राष्ट्रे)
 — ^b) K₂ s V₁ B (B₁ missing) Da Dn D₂ s. . . s
 राष्ट्री (D₂ e s 'द्वि)याय, K₄ राष्ट्राचार्यं, D₁ S राष्ट्रि
 (T₂ 'द्रे; G₁ 'द्री)काय (for राष्ट्रायाय) Da [अ]व
 दर्शयेत्, D₁ T₁ G₂₋₄ [उ]पत्, T₂ प्रदं, G₁ [अ]य
 दं (for च दं) — ^c) K₁ अन्येन, B₀ अनेक (for
 धनेन) — ^d) V₁ D₂ . S सदा प्रजा (by transp)
 D₁ दृष्ट्वा स्नेहात्मदा प्रजा — After 11, T₂ G₁ read
 14^{ab}, repeating it in its proper place

12 ^a) M₁ चापि (for चापि) M₁ s गुह्य (for
 गूढ) D₁ गूढद्रव्य V₁ B₀ s. s Da Dn D₂ T₁ G₂₋₄
 M₁ s s द्रव्यं ते, T₂ G₁ द्रष्टव्यं, M₂ दह्यते (for
 कार्यं ते) B₁ न चातिकार्यं गूढं ते — ^b) G₁ प्राह्या;
 M₁ s गुह्य — ^c) M₃ विपन्ना (for 'ज्ञे) S₁ K₁ तु,
 K₁ T₁ G₂ स्वा, G₁ स्व (for स्वा) — ^d) D₁ T G
 यो (for सो) K₁ [s]धर्मतश्च, D₁ T G M₁ s s
 'मस्त (T₂ 'स्तु), M₂ [s]पि धर्म (for s धर्मस्तांश्च)
 T₂ [अ]व (for च) K₅ B₂ s D₂ s s सस्पृशेत्
 (for पीडयेत्)

13 ^a) K₂ विद्रवेष्वेव, D₁ S 'वेत च K₁ s राष्ट्रले
 (for राष्ट्रं ते) — ^b) G₁ M₂ श्येनान् V₁ यथा (for
 इव) — ^c) K₂ V₁ B₀ परिश्रवेषु; B₁ स्रवेषु
 D₁ S परिस्रवेषु च सदा (G₁ 'सते च स सदा [sic])
 — ^d) K₁ D₂ नौ (for नौर) T₂ नाविशीर्णैव, G₁
 विशीर्णमिव

14 T₂ G₁ read 14^{ab} for the first time after 11
 — ^a) K₁ पालयते — ^b) D₁ T₁ G (G₁ both times)

अधर्मणैव, T₂ (second time) 'मं चैव, M₃ 'मैण ह.
 B₀ Da D₁ S (T₂ G₁ both times) भूपते — ^c) D₁
 हाद्रं D₁ T₁ G सवदंति (for समवति) — ^d) D₂ T
 T G M₁ s स्वर्गं चास्य, D₁ स्वर्गस्यास्य V₁ B (B₁
 missing) D₂₋₅ T s S नि (B₁ न)रुध्यते (for वि^c)

15 ^a) G₁ ये (for यो) D₂ याति (for पाति)
 — ^b) D₁ राजामात्या, D₁ 'माले Dn₁ [आ]त्मन;
 Dn₂ पति, D₂ [आ]त्मज, D₁ [आ]त्मजा — ^c) K₅
 D₃ धर्ममाने; M₁ धर्मासने V₁ B₂ Da Dn D₂ T
 G M₂ सन्नियुक्तो (by transp), M₁ s s सन्नियुक्तो.
 — ^d) K₂ Da Dn D₁ s G₁ धर्ममूले, K₃ धर्मं मौल;
 V₁ B₂ D₂ s s T G₂₋₄ M धर्ममूलो (G₁ 'ल) K₆
 B₂ D₂ s s G₁ M₁ s s नरर्षभ, M₂ 'र्षभ — After
 15, D₁ S (except G₁) ins

208* स्वर्गं याति महीपालो नियुक्तै सचिवै सह ।

[T₂ G₁ s M₂ नियुक्तै, M₃ नियुक्तै]

16 ^a) K₁ [अ]धिकृत, B₀ 'गता, M₄ [अ]पि
 कृता — ^b) V₁ वर्तयतो; D₁ T T G M₁ s s अ (G₁
 आ)वर्ततो, M₂ वर्ततो ये (for अकुर्वन्तो) D₃ नृपा
 स्वगा, G₁ नवानुगा

17 ^a) D₁ G₂ s M₂ बहुभि (for बलिभि). — ^c)
 D₁ वि (for वै)

18 Da₁ om. 18^{ab} — ^a) D₁ यत्र; D₁ S (ex-
 cept G₂) यत् (for तत्) D₃ s साक्षिकृत (for 'चलं)
 — ^b) K₁ द्वैधो वाद-, K₂ द्वैधीवाद-, K₃ द्वैध भेद;
 K₄ s V₁ B (B₁ missing) Da₂ Dn D₃ s s 'घ
 वाद, D₁ द्वैध वाद, D₁ G₂ द्वैधा वाद-, T G₂ s
 द्वैधाद्वाद-, G₁ 'घात्पद, M 'घ वाद-; C_v द्वैधवादे
 (for द्वैधे वाद) D₂ -कृतां, C_v कृत (for -कृत)
 — G₂ om. 18^a-19^b — ^d) V₁ B₂ Da परीक्षति; D₂

अपराधानुरूपं च दण्डं पापेषु पातयेत् ।
 उद्वेजयेद्धनैर्ऋद्धान्दरिद्रान्वधवन्धनैः ॥ १९
 विनयैरपि दुर्वृत्तान्प्रहारैरपि पार्थिवः ।
 सान्त्वेनोपप्रदानेन शिष्टांश्च परिपालयेत् ॥ २०
 राज्ञो वधं चिकीर्षेद्यस्तस्य चित्रो वधो भवेत् ।
 आजीवकस्य स्तेनस्य वर्णसंकरकस्य च ॥ २१
 सम्यक्प्रणयतो दण्डं भूमिपस्य विशां पते ।
 युक्तस्य वा नास्त्यधर्मो धर्म एवेह शाश्वतः ॥ २२
 कामकारेण दण्डं तु यः कुर्यादविचक्षणः ।
 स इहाकीर्तिसंयुक्तो मृतो नरकमाप्नुयात् ॥ २३

*क्ष्यते; M: *क्ष्य त, M: *क्षत

19 G₂ om 19^{ab} (of v 1 18) —^a) D₁ S (G₂ om) तु (for च) —^b) D₆ दट K₃ पापे तु (for पापेषु) K₃ V₁ B₂ D₁ D₂ D₃ c-3 S (G₂ om) धारयेत्; K₃ B₀ s-; D₂ s s कारयेत् — K₂ s om (hapl) 19^c-20^d, while V₁ reads it on marg. —^c) K₁ नियोजयेद्, K₃ s V₁ B (B₁ missing) D (D₁ missing) S त्रियोजयेद् (G₁ *जने) (for उद्वेजयेद्). K₁ नृद्धां (sio), K₃ D₂-4 इद्धान्; B₂ G₁ लन्धान्, B₃ वृद्धान्; D₃ इद्धान्; D₇ T G₂-4 M₁-3 लुब्धान्; C₁ ऋद्धान् (as in text) —^d) K₁ दरिद्र; K₃ V₁ B₂ s s D₁ D₂ D₃ अधनान् (for दरिद्रान्) K₃ s V₁ B (B₁ missing) D (except D₁ 7, D₁ missing) अध, G₁ वाध; G₂ पद; M: धन (for वध) D₁ वधयेत् (for -वन्धनै)

20 K₂ s om 20 (of v 1 19) V₁ reads 20 on marg —^a) K₃ V₁ B (B₁ missing) D (D₁ missing) S विनयेन्ना (D₆ G₂ *नये चा)पि दुर्वृत्तान् —^b) D₄ प्रहारैरपि (sio). B₂ s D₇ T₁ G₃ s पार्थिव (B₃ *या; G₃ *वान्), M भूमिप —^d) D₁ शिष्टांश्च, T₂ विशिष्टान्.

21 K₃ om 21^{ab} —^a) D₁ वधे; G₁ पथ (for वध). D₁ चिकीर्षेयुस्; G₃ *र्षेभ्यश्च —^b) D₇ S चित्रस् (M₁ om. स्तस्य (by transp). —^c) K₂ s D₁ 7 T G आजीविकस्य; K₃ V₁ B (B₁ missing) D₁ D₂ s s s s C₁ v आजीव (D₃ *पि)कस्य. —^d) K₄ शकरकस्य; K₃ V₁ B (B₁ missing) D₁ D₂-s s करि. B₂ चा (for च).

22 ^a) S₁ K₁ s सम्यक्प्रणयि (K₄ *प्रणय)तो दंडो

न परस्य श्रवादेव परेषा दण्डमर्पयेत् ।
 आगमानुगमं कृत्वा वध्नीयान्मोक्षयेत् वा ॥ २४
 न तु हन्यान्नृपो जातु दूतं कस्यांचिदापदि ।
 दूतस्य हन्ता निरयमाविशेत्सचिवः सह ॥ २५
 यथोक्तवादिनं दूतं क्षत्रधर्मरतो नृपः ।
 यो हन्यात्पितरस्तस्य भ्रूणहत्यामवाप्नुयुः ॥ २६
 कुलीनः शीलसंपन्नो वाग्मी दक्षः प्रियंवदः ।
 यथोक्तवादी स्मृतिमान्दूतः स्यात्सप्तभिर्गुणैः ॥ २७
 एतैरेव गुणैर्धुक्तः प्रतीहारोऽस्य रक्षिता ।
 शिरोरक्षश्च भवति गुणैरेतैः समन्वितः ॥ २८

—^a) D₁ विनास्ति (for वा नास्ति) G₃ धर्मो (for [श]धर्मो) —^d) K₃ V₁ B₂ D₁ D₂ D₃ c-3 T G पय हि (for एवेह)

23 ^a) G₁ कामकारेण, M₂ कामकारक; C₁ *कारेण (as in text) —^b) D₁ यत् (for य) M₁ काचाद् (for कुर्याद्). —^c) K₄ सहसा (for स इह) D₁ *ययुक्ता —^d) D₁ मृता. D₁ D₂ इच्छति, D₇ S कश्चुते (for क्षामुयात्).

24 Cf Hitopadeya II 150 —^a) K₁ (marg as in text) D₁ प्रवादे च, K₂ s B₀ s-3 D₁ D₂ s s c s T₂ G₂ s प्रवादेन; D₇ T₁ G₃ [श]पराधेन (for श्रवादेव) C₁ cites परस्य श्रवात् (as in text) —^b) K₄ दण्डमर्पयेत्, B₂ D₁ *पातन, D₂ *मर्पयत् —^c) G₁ आगमानुगम (for *नुगम) C₇ as in text —^d) S₁ वध्नीयुर् (for वध्नीयान्) K₂ s V₁ B₂ s D₁ D₂ D₃ c मोक्षयीत वा, K₁ D₃ मोक्षये तदा (D₁ तय), D₇ S मोक्षयी (G₂ M *ये)त वा

25 ^a) K₄ हन्या; D₃ हर्ष्यान्, G₁ हान्या (for हन्यान्). —^c) D₂ s निरयान् (for *यम्)

26 ^a) D₇ T G [उ]क्तवचनं (for *वादिन) —^b) D₂ s क्षत्र (for क्षत्र) —^d) D₁ मत्सहत्याम् (for भ्रूण*)

27 ^a) D₁ D₂ s कुल (for शील) — V₁ reads 27^b-30^a on marg —^b) D₁ वाक्सी —^c) D₂ s पुत्तिमान् (for स्मृति) — T₂ G₁ om (hapl) 27^d-29^c

28 T₂ G₁ om 28 (of v 1 27) V₁ reads 28 on marg —^a) B₂ D₁ s एभिर (for एतैर्). D₆ युक्त.

धर्मार्थशास्त्रतत्त्वज्ञः संधिविग्रहको भवेत् ।
 मतिमान्धृतिमान्धीमात्रहस्यविनिगूहिता ॥ २९
 कुलीनः सत्यसंपन्नः शक्तोऽमाल्यः प्रशंसितः ।
 एतैरेव गुणैर्युक्तस्तथा सेनापतिर्भवेत् ॥ ३०
 व्यूहयन्त्रायुधीयाना तच्चज्ञो विक्रमान्वितः ।

वर्षशीतोष्णवातानां सहिष्णुः पररन्ध्रवित् ॥ ३१
 विश्वासयेत्परांश्चैव विश्वसेन तु कस्यचित् ।
 पुत्रेष्वपि हि राजेन्द्र विश्वासो न प्रशस्यते ॥ ३२
 एतच्छास्त्रार्थतत्त्वं तु तवाख्यातं मयानघ ।
 अविश्वासो नरेन्द्राणां गुह्यं परममुच्यते ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चमीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

८७

युधिष्ठिर उवाच ।

कथंविधं पुरं राजा खयमावस्तुमर्हति ।
 कृतं वा कारयित्वा वा तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १

भीष्म उवाच ।

यत्र कौन्तेय वस्तव्यं सपुत्रभ्रातृवन्धुना ।
 न्याय्यं तत्र परिग्रहं गुप्तिं वृत्तिं च भारत ॥ २

C 12. 3129
E. 12. 65. 2
F 12. 65. 2

—^b) K₁ (before corr) G₃ प्रवीहारम्य, B₅ Da
 'हारोण', D₁ M प्रतिहागेस्, D- T₁ G₁ प्रवीहारित्, G₂
 परिहारोम्य C₃ cites प्रवीहारो (as in text) V₁
 रक्षित —K₁ om 28^{ca} —^c) D₁ T₁ G₂₋₄ शरीरेण
 च नो(G₂ री)रुद्रो

29 T₂ G₁ om 29^{ab} (cf. v l 27) V₁ reads 29
 on marg —^a) K₂ s s Bo 2-3 Dn D₃ s s S (T₂
 G₁ om.) धर्मनाम्नार्यतत्त्वज्ञ —^b) M₁ 2. 4 साक्षी (for
 मधि-) K₂ s V₁ B (B₁ missing) Da Dn D₃ s. 7 s
 T₁ G₁ विग्रहिको K₅ सधिविग्रहकोविट्, M₂ साक्षि
 विग्रहतो भवेत् —^c) K₂ धृतिमान्, K₃ D₁ स्मृति
 (for मति) K_L 2. 4 Bo 3-5 D₂ s. 7 s S (T₂ G₁
 om) स्मृतिमान्, K₃ मति (for धृति) K₃ धीरो,
 K₅ V₁ B (B₁ missing) D (except D₄, D₁ miss-
 ing) हीमान् (for धीमान्) —^d) D₃ रहस्य, C₃
 रध्न्य (for रहस्य) D₅ गूहता (for गूहिता) D₇ ऊहा
 दिभिरतद्रित्, S रहन्वे परि (G₂ रहस्योपरि, M₂ राहन्वे
 परि) निष्ठित

30 V₁ reads 30^a on marg —^a) K₂₋₄ V₁ B
 (B₁ missing) Da Dn D₁ e T₂ G_{1.2} M सत्त्वसपन्न,
 K₅ D₂ s s शील (for सत्त्व) —^b) K₅ V₁ Bo s
 Dn D₂ s s T G₂₋₄ M₂ शुद्धो, B₃ शुद्धो, G₁ M₁
 शक्त्यो (for शक्तो) M₁₋₃ नाम्य (for अमाल्य) Ś₁
 K₁ s 4 V₁ D₁ प्रशंसिता, K₅ Dn D₂ s s S प्रशस्यते,
 B₃ प्रशंसिते —^c) D₂ युष्मान् —^d) D₂ om
 (?hapl.) from सेना up to विश्व (in 32^b)

31 D₂ om. 31 (cf v l 30) —^a) K₁ s V₁ B
 (B₁ missing) Da Dn D₃ s s s यत्रायुधानां च (B₂ Da
 तु), T₂ युधीयानत्, M_{1.3} युधादीना (for युधी
 याना) —^b) K₁ तत्त्वज्ञ —^d) K₁ परि (for पर)

32 D₂ om. up to विश्व (cf. v l 30) —^b)
 K₃ D₁ नैव, K₄ तन्न, K₅ Bo s-s D₃ न च, V₁
 B₂ Da Dn D₅ s S च न (for न तु) —^c) K₃
 M₂ च (for हि) D₄ अपुत्रेष्वपि राजेन्द्र —^d) Ś₁
 K₂ प्रशस्यते; K₃ प्रशस्यते

33 ^a) Ś₁ च (for तु) —^b) K₂ s s V₁ B (B₁
 missing) D (except D₄, D₁ missing) S मयाख्यात
 तवा (K₂ s मया) नघ —^d) D₁ T G अयु (T₂ G
 'च्यु) त (for उच्यते)

Colophon B₁ D₁ missing —Sub-parvan Ś₁ K
 V₁ B (B₁ missing) D₂₋₇ T G_{1.2} 4 M राजघर्म
 —Adhy name Ś₁ K_{1.2} 4 V₁ Bo s s Da Da s
 अमाल्यविभाग, K₃ D₁ अमाल्यवर्णन —Adhy no
 (figures, words or both) K₅ S 87, B₄ 84,
 Dn₂ 85 —Śloka no Dn₁ 34, D₃ 33

87

— B₁ D₁ are missing for this adhy (cf. v l
 12 83 24 and 79 28)

1 D₃ om the ref —^a) D₄ कथञ्चि D₅ राजा
 (for राजा) —^b) M₁ समयम् (hypermetric) (for
 न्ययम्) M₁ s एवास्तुम् (for आवस्तुम्) —^c) D₇

C 12 3230
B 12. 66 3
K 12. 66 3

तस्मात्ते वर्तयिष्यामि दुर्गकर्म विशेषतः ।
श्रुत्वा तथा विधातव्यमनुष्ठेयं च यत्नतः ॥ ३
पद्भिर्धुं दुर्गमास्थाय पुराण्यथ निवेशयेत् ।
सर्वसंपत्प्रधानं यद्वाहुल्यं वापि संभवेत् ॥ ४
धन्वदुर्गं महीदुर्गं गिरिदुर्गं तथैव च ।
मनुष्यदुर्गमब्दुर्गं वनदुर्गं च तानि पद ॥ ५
यत्पुरं दुर्गसंपन्नं धान्यायुधसमन्वितम् ।
दृढप्राकारपरिखं हस्त्यश्वरथसंकुलम् ॥ ६

विद्वांसः शिल्पिनो यत्र निचयाथ सुसंचिताः ।
धार्मिकश्च जनो यत्र दाक्ष्यमुत्तममास्थितः ॥ ७
ऊर्जास्त्रिनरनागाश्वं चत्वरापणशोभितम् ।
प्रसिद्धव्यवहारं च प्रशान्तमकुतोभयम् ॥ ८
सुप्रभं सानुनादं च सुप्रशस्तनिवेशनम् ।
शूराढ्यजनसंपन्नं ब्रह्मघोपानुनादितम् ॥ ९
समाजोत्सवसंपन्नं सदापूजितदैवतम् ।
वश्यामाल्यवलो राजा तत्पुरं स्वयमावसेत् ॥ १०

T1 G2-4 कृत्वा वा, M3 स्वकृत (for कृत वा) Ca
cites कृत (as in text)

2 D8 om the ref —^a) Ś1 भूषेण (for कौन्तेय)
B2 Da Dn D6 वस्तुष्यं यत्र कौन्तेय —^b) D7 सुपुत्र,
G8 सभृत्य (for सपुत्र) Bo 2 5 Da Dn D2 8 5 6
जाति (for भ्रातृ) M2 वधुमान् D4 सपुत्र भ्रातृ
बाधवै —^c) K1 D8 T G1 8 4 न्याय, K4 B2 न्या
य्यसु (B2 'न्या), B2m Da कार्या (for न्याय्य)
—^d) Ś1 (by corr sec m) K1 D4 गुत्तिवृत्तिश् (sic),
K2 4 गुप्तवृत्ति (K2 'त्तिश्), K3 गुत्तिवृत्तिश्, B2 Da
वृत्तिगुत्तिश्, B5 Dn D6 वृत्ति गुत्ति (by transp), D7
(by corr) गुप्त वृत्त, D8 गुत्ति वृत्त G1 नारद (for
भारत)

3 ^a) K5 तु (for ते) Ś1 K1 5 वर्णयिष्यामि,
K2 4 वद* (for वर्त*) —^c) Da तदा (for तथा)
—^d) D4 तद्विद्वेयं (sic) (for अनुष्ठेय) V1 Bo 3-5
D2 8 5 8 प्रयत्नत (for च य*)

4 ^b) D7 S [अ]भि (for [अ]थ) —^c) Da सर्व
तस्य, M2 सर्व सम्यक् (for सर्वसपत्) Da तद्,
D7 T G च (for यद्) —^d) D7 T G M4 बाहुल्य
(M4 'त्य), D8 बाहुभ्या K2-5 V1 B (B1 missing)
D (except D7, D1 missing) T2 G1 8 च (for वा)
K3 D4 (also as in text) [अ]थ, M2 [अ]ति (for
[अ]पि) B2 4 यज्ञवेत्, D4 7 S [अ]संभवे (M2 'वेत्)
(for सभवेत्)

5 Cf. Manu 7 70, Matsya 216 6^c-7^d, V1Snu
dharmottara II. 26. 6^c-7^d, III 323 16, Agni
222 4^a-5^a —^a) Ś1 K1 वधुदुर्गं, K4 वधुदुर्गं,
K5 धन*, Bo 2 D2 5 धनु*, B8 4 D8 G1 धनुदुर्गं,
D7 G2-4 धान्यदुर्गं, T1 (before corr as in text)
धान्वं, Ca धन्वं (as in text) —^c) K2 8 V1
B5 Da Dn2 D8 मृदुर्गं, K4 सदुर्गं, G1 दुर्गं च (for

अब्दुर्गं) Ś1 K1 मनुष्यदुर्गम दुर्गं, K5 D4 (both
hypermetric) 'दुर्गमपा (D4 'अत्र) दुर्गं, D2 8 5 6
'दुर्मदुर्गं च Ca cites मनुष्यदुर्गं —^d) Ś1 K1 2 4
नव (K4 वन) दुर्गाणि तानि पद

6 ^a) K4 पर, G2 पुनर् (for पुर) K3 D4 स
सर्ग (for सपत्न) —^b) Ś1 G4 धान्यायुत, V1 नाना
युध (for धान्या) —^c) G1 दृढप्रधान, M2 4
'प्रकार Ś1 K2 4 D7 G1 8 4 परिधं, K3 D3 4 परि
प, V1 विषमं (for परिख)

7 ^a) G1 शिल्पिते —^b) Bo ह संचिता, D7 सुसं
चया (for 'चिता) —^c) D6 जना Ś1 K4 D4 धार्मि
काश्च जना य (K4 जनान्य)त्र —^d) K4 5 D2 8 दाक्ष्य,
D4 दाक्षम्, G1 दाक्ष्यम् Ś1 K4 D4 G2 आस्थिता

8 ^a) K4 ऊर्जस्व, D4 'स्त्रीन्, D7 और्जस्वि; G4
M1 8 4 ऊर्जस्वी Ś1 K1 4 G3 नागाश्व, Da D2-5 7
T G1 नागा (D3 'गा)श्च; D6 'नागाश्वा (for 'श्व).
—^b) D7 G1 चत्वारापण (for चत्वं)

9 ^a) K4 5 B2 D2 8 5 3 प्रसभं (for सुप्रभं). V1
Bo 2 8 5 Da शातनाद, B4 भ्रात*, D6 शांति*, G1
भातु*, M2 सानुदान (for 'नादं) —^b) K4 सु
प्रशात, D2 M1 8 'प्रशस्त Bo निवेदन (for 'शनम्)
—^c) D8 om (hapl) 9^c-10^b —^c) D4 शूराढ्यं Ś1
K1 -गुणसपन्न, B2 Da -जनसपूर्ण (for 'सपन्न) T G
शूराढ्य प्राप्तसपूर्ण —^d) D4 नादिन

10 D8 om 10^{ab} (cf v 1 9) —^b) D4 G2
'दैवत V1 सदादैवतपूजित —^c) K1 lacuna, G1
पश्य (for वश्य) —^d) Ś1 K1 8 आविस (K1 8 'से)
त्, V1 Bo Da1 Dn D2-7 S आविशेत् (for आवसेत्).

11 Da1 om (hapl) 11 —^a) K4 यत्र (for तत्र)
V1 D8 5 कोष, B (B1 missing) Dn2 कोष, D8

तत्र क्रोशं बलं मित्रं व्यवहारं च वर्धयेत् ।
पुरे जनपदे चैव सर्वदोषान्निवर्तयेत् ॥ ११
भाण्डागारायुधागारं प्रयत्नेनाभिवर्धयेत् ।
निचयान्वर्धयेत्सर्वास्तथा यत्रगदागदान् ॥ १२
काष्ठलोहतुपाङ्गारदारुशृङ्गास्थिवैणवान् ।
मज्जास्नेहवसाक्षौद्रमौषधग्राममेव च ॥ १३
शुणं सर्जरसं धान्यमायुधानि शरांस्तथा ।
चर्म स्नायु तथा वेत्रं मुञ्जवल्जधन्वनान् ॥ १४
आशयाश्रोदपानाश्च प्रभृतसलिला वराः ।

निरोद्धव्याः सदा राज्ञा क्षीरिणश्च महीरुहाः ॥ १५
सत्कृताश्च प्रयत्नेन आचार्यचिकित्सपुरोहिताः ।
महेष्वासाः स्थपत्यः सांवत्सरचिकित्सकाः ॥ १६
प्राज्ञा मेधाविनो दान्ता दक्षाः शूरा बहुश्रुताः ।
कुलीनाः सत्त्वसंपन्ना युक्ताः सर्वेषु कर्मसु ॥ १७
पूजयेद्दार्मिकाप्राज्ञा निगृह्णीयादधार्मिकान् ।
नियुज्याच्च प्रयत्नेन सर्ववर्णान्स्वकर्मसु ॥ १८
बाह्यमाम्यन्तरं चैव पौरजानपदं जनम् ।
चारैः सुविदितं कृत्वा ततः कर्म प्रयोजयेत् ॥ १९

C 12. 2246
B 12 85 19
K 12. 85 19

क्रोश ; M1 शोक (for क्रोश) K1 नित्य (for मित्रं) —^b) D8 वर्जयेत् (for वर्धं) — After 11^{ab}, Dn2 reads 12^{cd} —^c) D2 पुरो Da2 चैव —^d) Dac सर्वदोष, D7 'दोष (for 'दोषान) V1 निवर्जयेत् (for निवर्तं)

12 ^a) K2 D3 M4 C7 भाडागारायु(D3 'न्यु)घागा रान् —^b)G1 [ल]पि (for 'मि-) — Dn2 reads 12^{cd} after 11^{ab} —^c) M2 om. (hapl.) निचयान्वर्धयेत् M1 s : निचे(M1 'पे)यान् (for निचं) D3 नयानसव धंयेत्सर्वांसु —^d) K4 s B (B1 missing) Dn D2 : s c s तथा य(Dn म)त्रायुधालयान्, V1 Da तथा यत्रायुधाकुलान् (Da 'नयान्), D3 तथा यंत्रगदाग [दागा?]रान्, D7 T G तथा यत्रकटकदान्

13 ^a) G4 तुपागारान् K5 Bo s D2 s s काष्ठ (D3 'ष्ट) लोह तथागारं (K5 D2 'र-) —^b) D2 s c जनु-(for दारु) K3 D4 -वेणवान् D7 S दारुपापाण मंचयान् —^c) K1 मज्जा, B2-4 मज्ज, D4 ज्ञाप्य, D6 मज्जे (for मज्जा) Ś1 K1 2 : चचाक्षौद्रम्, V1 Bo s D2 s 7 चशा ; S चचाक्षौद्रान् (T2 G2 'द्राणि) —^d) K1 -आसम् (for -ग्रामम्) D7 T G M1 s : औषधान्यगदानि च, M2 औषधानगदानि च Ca cites औषधग्रामं

14 ^a) Ś1 K2 घन, K1 सण, K3 D4 मण, K4 शना, K5 द्राण, V1 Bo s s Da D2 7 T G2-4 M द्राण, B2 पणं, B3 सन (for द्राण) G1 द्राणसर्जरवया न्यम् —^c) K2 घनुर; Da वर्म (for चर्म) D4 घन्व आयुम् (for चर्म आयु) K1 s s Da Dn D6 आयुं, K2 वायु (for आयु) G1 युधां (for तथा) V1 B (B1 missing) D2-s 7 s T G2-4 M1 s : वेत्र, Da वेणु ; G1 वेकि (sic) (for वेत्रं) —^d) K2 -वल्कल,

D3 -ज्वल-, G2 -विल्वज (for -वल्ज) K3 Dn2 Cn -दध्वनान्, G3 घान्वनान्; G4 घन्विन (for -घन्व नान्) Ś1 K1 मुजवल्कलघन्वनां, K4 'दत्वल्जघन्वना, K5 'घत्वल्जघनान्, V1 Da 'वघनवघनान्, D4 'विल्व-जवंधनान्, D5 'वल्कलवंधनान्, D7 'घत्वल्जघन्वना; T2 'जत्वल्जघन्वन, G1 corrupt, M मुज(M1 सट्ज)-घन्वनयल्वजान्, Cv as in text Cnp cites वघनान्

15 ^a) K2 आश्रयान्, B2 Da आहाराश्च, M1 आधाराश्च, M3 s आरामाश्च (for आशयाश्च) V1 आहारश्रोदपानाश्च, D2 s s आशयाश्रोदपानाश्च, D7 T G आरामाश्रोदपानाश्च; M1 आरामाश्रोदपानाश्च Ca cites आहार and उदपान —^b) K4 s V1 B (B1 missing) Da Dn D2 s s s s G2 करा, M1 s परा (for वरा) D7 T G1 s s प्रभृतसलि(G1 'व)लान्वरान् —^c) K1 निरोद्धव्य, M2 'घव्या —^d) Da ये (for च) G3 महीरुहं

16 D2 s om 16 —^a) K2 सत्कृतश्च, D5 सद्र ताश्च K1 यत्नेन (submetric) (for प्रयं) —^b) K1 महेष्वास Ś1 K1 2 s प्रकृतय, D5 च यतय, Ca स्थपत्य (as in text) —^d) V1 सवत्सर- Cv cites सांवत्सरा Da2 -चिकीर्षका, D6 -चिकित्सिका

17 ^{ab}) Dn2 D3 M2 प्रज्ञा D7 T G transp दान्ता and दक्षा B2 D3 दक्ष D6 बहिःश्रुता (for बहुश्रुता) —^c) V1 B2 D2 s s बुद्धि (for सत्त्व) —^d) D2 युक्त G1 M1 2 युक्ता सर्वे स्वकर्मसु.

18 Ś1 K1 4 D3 om. (hapl.) 18 —^a) D7 प्रज येत् (for पूजं) —^b) D2 निगृह्यायात् —^c) Da2 T1 G2 4 नियुज्याच्च, G1 नियुज्य (for नियुज्याच्च)

19 ^a) D6 बाह्याम् V1 Bo s s s D2 s s s G3

चारान्मन्त्रं च कोशं च मन्त्रं चैव विशेषतः ।
 अनुतिष्ठेत्स्वयं राजा सर्वं ह्यत्र प्रतिष्ठितम् ॥ २०
 उदासीनारिमित्राणां सर्वमेव चिकीर्षितम् ।
 पुरे जनपदे चैव ज्ञातव्यं चारचक्षुषा ॥ २१
 ततस्तथा विधातव्यं सर्वमेवाप्रमादतः ।
 भक्तान्पूजयता नित्यं द्विषतश्च निगृह्यता ॥ २२
 यष्टव्यं क्रतुभिर्नित्यं दातव्यं चाप्यपीडया ।
 प्रजानां रक्षणं कार्यं न कार्यं कर्म गर्हितम् ॥ २३
 कृपणानाथवृद्धानां विधवानां च योपिताम् ।
 योगक्षेमं च वृत्तिं च नित्यमेव प्रकल्पयेत् ॥ २४

अभ्यन्तर, D₆ आभ्यन्तरे —^b) D_n D₂ s s तथा (for जनम्) —^c) B₀ s चरैः D₂ सुविहित, G₁ कृत (for 'दित' —^d) D₇ S (except G₂) तत्तत् (for सत्) G₈ प्रचोदयेत् (for प्रयोज')

20 ^a) K₁ चरां; K₄ B_{8-s} D_{n2} D₂ s s चरान्, V₁ D₅ चरन्, B₂ D₆ 7 S चारं, D_a चारन् (for चारान्) G₂ कर्म, M ददं (for मन्त्र) V₁ B (B₁ missing) D_{a2} D₈ s कोष (for कोश) —^b) K₂ s s V₁ B (B₁ missing) D (D₁ missing) T G दद; M मित्रं (for मन्त्र) —^c) G₁ 2 अनुतिष्ठत् —^d) K₁ अत्र, D_{a2} यत्र (for एत्र)

21 ^b) D_a एतत् (for एव) —^c) K₁ D₄ जान पदे D₄ [ह्र]व (for [ए]व) —^d) D₇ S (except T₂) ज्ञान (for चार).

22 ^a) V₁ B₂ D_a तथा (for तत्तत्), K₆ B₀ s-s D_n D₂ s s s s तेषां (for तथा) —^b) D₆ [अ]प्रमादिन (for 'दत्') — After 22^{ab}, D₇ reads 30-31 —^c) M₁ 4 भक्ता S₁ K₁ D₄ पूजयिता —^d) G₁ द्विषदश्, M₂ द्विषता S₁ K₄ निगृह्यत

23 ^a) K₄ श्रुतुभिर् (sic) —^b) B₂ D_a [अ]नुसूयता, C_a [अ]प्यपीडया (as in text) —^c) D₅ स्वजन (for प्रजाना) —^d) K₈ D_{n1} धर्मवाधक, B₀ s धर्मगर्हित, D_{n2} कर्म वाधकं, D₄ धर्मधन (for कर्म गर्हितम्)

24 = (var.) Ag_{n1} 225 25, (var.) Matsya 214 61^{ad}-62^{ab} With 24^{ab}, cf. 12 78. 18 —^a) D_a कृपणानां च (for 'णानाथ) M₈ विद्धानां (for वृद्धानां) —^c) D₄ T₁ G₄ वित्त (for वृत्ति). —^d)

आश्रमेषु यथाकालं चेलभाजनभोजनम् ।
 सदैवोपहरेद्राजा सत्कृत्यानवमन्य च ॥ २५
 आत्मानं सर्वकार्याणि, तापसे राज्यमेव च ।
 निवेदयेत्प्रयत्नेन तिष्ठेत्प्रहृत् सर्वदा ॥ २६
 सर्वार्थत्यागिनं राजा कुले जातं बहुश्रुतम् ।
 पूजयेत्तादृशं दृष्ट्वा शयनासनभोजनैः ॥ २७
 तस्मिन्कुर्वीत विश्वासं राजा कस्याचिदापि ।
 तापसेषु हि विश्वासमपि कुर्वन्ति दस्यवः ॥ २८
 तस्मिन्निधीनादधीत प्रजां पर्याददीत च ।
 न चाप्यभीक्ष्णं सेवेत भृशं वा प्रतिपूजयेत् ॥ २९

D_a प्रयोजयेत् (for प्रकल्प')

25 Cf. Matsya 214 63^{ad}-64^{ab} —^a) S₁ K₂ 4 D₄ T₂ G₁ 2 यथाकाम (for 'काल) —^b) K₂ s. s D_a D_n D₂ s s चैल (for चेल) K₁ चलताजनभोजन (sio), B₀ s D₇ S चेलभोजनभाजन (M 'जनात्) —^c) D₇ T G स्वय तु (for सदैव) D₄ [अ]पहरेद्, T₂ G₁ [उ]पचरेद् (for 'हरेद्) — G₂ om (hapl.) 25^d-27^a —^d) K₅ V₁ B₀ s-s D_a D₆ s s सुकृता न्यनु (D₆ 'ल्पसु)मान्य च, B₂ D_n D₂ s सत्कृत्यानवमन्य (D₂ 'र्यानु, D₈ 'र्यानु)मान्य च, D₇ S (G₂ om) सत्कृत्यानवमन्य च

26 G₂ om 26 (of v l 25) —^a) M₂ आत्मने —^b) G₁ M₂ तपसे, M₈ तापसो. K₈ D_a D_n राष्ट्रम् (for राज्यम्) —^c) D₄ निवेदयन् (for 'येत्) —^d) S₁ K₂ M₂ तिष्ठन् (for तिष्ठेत्) M₁ प्रहृ, C_a प्रहृ (as in text) V₁ सर्वथा, B₂ D_a D₇ T G₁ s 4 M₁ s 4 नित्यदा (for सर्वदा) — After 26, D₇ reads 32

27 G₂ om 27^a (of v l 25) —^a) M₂ सर्वार्थ (for सर्वार्थ) —^b) D₆ om (hapl) from 27^b up to राजा (in 28^b) K₈ D₄ कुल- (D₄ 'ल्य) (for कुले) M₂ बहुश्रुत —^c) G₂ तादृशान् —^d) B₂ s शयनाशन (for 'सन)

28 D₆ om up to राजा (of v l 27) —^a) B₈ s D₂ s s. s तस्मै (for तस्मिन्). —^c) V₁ B₀ s विश्वासान् —^d) D₇ T G नाधि (for अपि) D₆ om दस्यव

29 B₄ om 29^a-31^b —^a) D₇ तस्मान्; G₂ अस्मिन् D₇ G₁ आददीत, T₂ 'दते (for 'धीत) —^b)

अन्यः कार्यः स्वराष्ट्रेषु परराष्ट्रेषु चापरः ।
अटवीष्वपरः कार्यः सामन्तनगरेषु च ॥ ३०
तेषु सत्कारसंस्कारान्तंविभागांश्च कारयेत् ।
परराष्ट्राटवीस्थेषु यथा स्वविषये तथा ॥ ३१

ते कस्यांचिदवस्थायां शरणं शरणार्थिने ।
राज्ञे दद्युर्यथाकामं तापसाः संशितव्रताः ॥ ३२
एष ते लक्षणोद्देशः संक्षेपेण प्रकीर्तितः ।
यादृशं नगरं राजा स्वयमावस्तुमर्हति ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

८८

युधिष्ठिर उवाच ।

राष्ट्रगुप्तिं च मे राजत्राष्ट्रस्यैव च संग्रहम् ।
सम्यग्जिज्ञासमानाय प्रवृद्धि भरतर्षभ ॥ १

भीष्म उवाच ।

राष्ट्रगुप्तिं च ते सम्यग्राष्ट्रस्यैव च संग्रहम् ।
हन्त सर्वं प्रवक्ष्यामि तत्त्वमेकमनाः शृणु ॥ २

c. 12. 3262
B 12. 87 2
K 12. 87 2

KL 4 पर्यादधीत, K2 8 Bo 3 s Dn2 'दधीति, B2
'नयेत् (for 'दधीत) K1 वै (for च) V1 राजा
पर्यादधीति च, Da राजा पर्यानयेन च, D7 S पुन
प्रत्यादधी (T2 'धी) त च —^a) B2 न चाभीक्ष्णं च सेवेत
—^a) V1 D2 4 चाप्रतिपूजयेत्, B2 Da D8 च प्रति^a;
T2 वाप्यभिधीक्षते

30 B4 om 30 (cf. v 1 29) D7 reads 30-31
after 22^{ab} —^a) D1 अन्यकार्यात्, G1 अन्यकार्यं,
M1 अन्याकार्यं. D6 विराष्ट्रेषु —^b) K1 om परराष्ट्रेषु
— K3 om. (1 hapl) 30^{ab} —^c) K4 5 B2 8 Da Dn
D2 3 5 8 पर (for [अ]पर) —^d) Ś1 Dn -नगरेष्वपि,
K1 2 4 D4 6 7 T G रे पर, M1 8 'रे चर (for 'रेषु
च) Ca cites सामन्तनगरे

31 B4 om 31^{ab} (cf. v 1 29) —^a) K8 5 V1
B3 D2 5 D4 8 'समानात् (V1 D4 'न्), Bo 6 M
'सपञ्चान्, B2 Da 'समान, Dn1 'मानाभ्यां, D6
'सन्मान, D7 T G 'सपन्न (for सत्कारान्) —^b)
Da D6 7 T G 4 सविभाग; G1 दमभाग (for सवि-
भागाश्) K8 पूजयेत् (for कार^a) —^c) Da पर
राष्ट्राटवीस्थेषु च, G2 'वीप्सेषु —^d) D7 S यथात्म (for
यथा स्व) K2 'विषयेषु च, G4 'ये तदा

32 D7 reads 32 after 26 —^c) S1 K8 राज्ये,
G2 राज्ञो K1 दम्ब्युर, Da पत्युर, Dn1 M4 दम्ब्युर
(for दद्युर) —^a) K1 4 सशितव्रता; K8 D8 4 8
शंसित^a, D. सगित^a

33 ^a) V1 एते च, D7 एतत्ते (for एष ते) K4

लक्षणो देश —^a) K3 4 Dn D4 6 यादृशे नगरे राजा

Colophon B1 D1 missing — *Sub-parvan*
Ś1 K V1 B2-4 Da Dn D2-7 T G1 2 4 M राजधर्म
— *Adhy nama* K3 5 V1 B2 4 दुर्गपरीक्षा, B5 पुर
निवेश, Da नगरपरीक्षा, D4 नगरस्थान, M1 8 पुर
लक्षणकीर्तन — *Adhy no* (figures, words or both)
B3 Da Dn2 86, B4 Dn1 D2 85, D7 S 88, D8
83 — *Śloka no* Dn1 33, D8 31

88

~~इ~~ B1 D1 are missing for this adhy (cf. v 1
12 83 24 and 79 28)

1 G2 om. 1 with the ref —^a) Ś1 K2 G1 राष्ट्रे,
D7 राज्य (for राष्ट्र) Ca cites राष्ट्रगुप्ति (as in
text) K5 ते (for मे) K5 D8 सम्यग् (for
राजन्) —^b) K1 राष्ट्रमेव, V1 D8 राष्ट्रस्यैव (for
राष्ट्रस्यैव) K3 Dn1 तु; V1 स, D8 [अ]स्य; M4
ह (for च) M1 8 संग्रह — V1 reads 1^c-2^b on
marg —^c) T2 G1 सद्यो (for सम्यग्) V1 Bo 8
Da D6 'मानस्य (for मानाय) —^d) M4 भरतर्षभ

2 D8 om the ref V1 reads 2^{ab} on marg —^a)
D6 G2 ते (for ते) Bo 3 5 राजन् (for सम्यग्)
—^b) D3 राष्ट्रस्यैव (for राष्ट्रस्यैव) K3 Dn D4 तु, D8
[अ]स्य (for च) —^c) M एतत्; Ca हन्त (as in
text) D7 T1 G2-4 ते सप्त, G4 एक प्र (for सर्व
प्र) —^d) M2 तदिह (for तत्त्वम्)

3 With 3, of Manu 7 115 —^b) K1 2 4 दश

ग्रामस्थाधिपतिः कार्यो दशग्राम्यस्तथापरः ।
 द्विगुणायाः शतस्यैवं सहस्रस्य च कारयेत् ॥ ३
 ग्रामे यान्ग्रामदोपांश्च ग्रामिकः परिपालयेत् ।
 तान्ब्रूयाद्दशपायासौ स तु विशतिपाय वै ॥ ४
 सोऽपि विशत्यधिपतिर्वृत्तं जानपदे जने ।
 ग्रामाणां शतपालाय सर्वमेव निवेदयेत् ॥ ५
 यानि ग्रामीणभोज्यानि ग्रामिकस्तान्युपाश्रुयात् ।
 दशपस्तेन भर्तव्यस्तेनापि द्विगुणाधिपः ॥ ६

ग्रामं ग्रामशताध्यक्षो भोक्तुमर्हति सत्कृतः ।
 महान्तं भरतश्रेष्ठ सुस्फीतजनसंकुलम् ।
 तत्र ह्यनेकमायत्तं राज्ञो भवति भारत ॥ ७
 शाखानगरंमर्हस्तु सहस्रपतिरुत्तमम् ।
 धान्यहैरण्यभोगेन भोक्तुं राष्ट्रिय उद्यतः ॥ ८
 तथा यद्ग्रामकृत्यं स्याद्ग्रामिकृत्यं च ते स्वयम् ।
 धर्मज्ञः सचिवः कश्चित्तत्प्रश्येदतन्द्रितः ॥ ९
 नगरे नगरे च स्यादेकः सर्वार्थचिन्तकः ।

ग्रामस्, Ca 'ग्राम्यस् (as in text) Dr T G दश
 ग्रामपतिस्तथा — °) D2 8 5 द्विगुणोन्व, Ca 'णाया
 (as in text) Ś1 K2 4 च तस्यैव, D1 6 शतस्यैव
 Dr विशत्यादि शतं चैव, T1 G2 4 M विशतीश शतेशं
 च (M4 'शस्य), T2 G2 विशतिशच्छतेशं च; G1 विशति
 त्रिंशतेशं च.

4 With 4, of Manu 7 116 — °) Ś1 K1 2 4
 Ca ग्रामीयान् (for ग्रामे यान्) Cb cites ग्रामेयान्
 K1 दोपाश्च. — °) Ś1 K1 2 ग्रामतः, G1 2 ग्रामिक
 (for 'क) K3 Dn D2-4 प्रति (D2 8 परि) भावयेत्
 (for परिपालयेत्) — °) V1 B2 Da तद् (for तान्)
 K1 देशपाय, Ca दश (as in text) — °) K1 मन्त्र,
 B2 Da स च (for स तु) D2 स तु विशतिपापदे
 — For 4^{cd}, Dr S subst

209* तानाचक्षीत दक्षिणे दशको विशिने पुन ।

[G4 तानाचक्षेत, M3 आचक्षीत (for तानाच°). Dr
 दक्षिको, T2 G2 दक्षिणे (for दशको) G1 विशके, G2
 विशिनो, G4 विशिके (for 'ने) M दशी (M2 'शि)
 विशतिने तथा (for the post half)]

5 With 5, of Manu 7 117^{ab} — °) K1 [अ]धि
 पतिं. Dr S विशाधिप (Dr T2 G1 'पा)स्तु तस्वैव — °)
 Bo वृत्ति, D1 8 वृत्त; Ca वृत्त (as in text) K2
 जनपदे; Da दानपते — °) B3 4 D2 8 5 8 एव,
 Dr T G2-4 M1-3 एतन्; G1 ते तन् (for एव) M4
 शती चापि सहस्रिणे

6 With 6^{ab}, of Manu 7 118 — °) K4 5 Bo 8-5
 Dn D2 8 5 8 ग्राम्याणि (K4 'नि), V1 B2 Da D6 7
 S ग्रामिक (for ग्रामीण) — °) Ś1 G1 M1 ग्रामिकास्;
 T2 ग्रामकास्; Ca ग्रामिक (as in text). K2 2. 5 B2
 Dn D6 तान्युपाश्रि (D6 'श्र)यात्, V1 Bo 8-5 D2 8
 5. 8 तान्य (D2 8. 5 'न)वामुयात्; Dr S तान्युपा (G1

'प)श्रुते (for 'श्रुयात्) — With 6^{cd}, of Manu 7
 119^{ab} B2 om 6^{cd} — °) K1 4 दशमस् (for 'पस्).
 K4 भर्तव्य, V1 Bo 5 Da चकव्यस्; B3 4 D2 8 5 8
 तद्वेद्यस् (for भर्तव्यस्) — For 6^{cd}, Dr S subst

210* दक्षिणेन विभक्तव्यो दक्षिणा विशतिस्तथा ।

[T2 G1 दक्षिणेन, M दशी तेन (for दक्षिणेन) Dr
 विभक्तव्या (for 'क्तव्यो) T2 M1 8 दक्षिणा; M2 'नो
 (for 'ना) Dr विशिनस्; T1 विशिकस्, G1. 8 4 M2. 4
 विशकस् (for विशतिस्).]

7 With 7, of Manu 7 119^{ab} — °) Da पार्थिव,
 G1 यत्कृत (for सत्कृत) — °) K1 महाते; Dr T1
 G तदा तद्, T2 तदा तु (for महान्त) V1 Da
 नगर (for भरत) — °) K2 8 V1 B1 5 Da Dn1
 D2 8 6 T1 G3 4 M2 सुस्फीत, Dr सुस्थित, G1 सु
 प्सीत (for सुस्फीत) D6 जल (for 'जन) — °)
 B4 D6 राष्ट्रे, D2 8 8 राष्ट्र (for राज्ञो)

8 °) D2 8 5 Ca शाखानगरमुख्यस्तु — °) Ś1 K1
 सहस्रपतिम् K1 उद्गम, K3 5 Dn D4 उत्तम (for
 'मम्) — °) B2 Dn धान्यं (for धान्य) Dn1 हि-
 रण्य (for 'हैरण्य) D2 8 5 -भोगेन, D4 भागं न
 (for भोगेन) — °) D4 भोगे (for भोक्तुं) K1
 राष्ट्रियम्; K2 5 V1 Da Dn D2 4 7 S राष्ट्रिय (for
 राष्ट्रिय) K4 उद्यत, K5 V1 B (B1 missing) Da
 D2-8 T1 G M1 8 संज्ञित (V1 B5 'त), Dn -संगतः,
 T2 -सवृत्, M4 संहिक (for उद्यत)

9 With 9, of Manu 7 120 — °) All MSS
 (except Ś1 K1. 2 4, B1 D1 missing) ते (D6 ये)पां
 (for तथा) K4 5 V1 B (B1 missing) Da Dn D2.
 8. 5 8 संग्रामकृत्यं (for यद्ग्रामं) — °) K5 B (B1
 missing) Da Dn D2 8 5 8 ग्रामकृत्य, V1 ग्राम्य; D6
 ग्रामतर (s10), Dr राष्ट्रकृत्यं (for ग्रामिं) Bo तु (for

उच्चैःस्थाने घोररूपो नक्षत्राणामिव ग्रहः ।
भवेत्स तान्परिक्रामेत्सर्वानिव सदा स्वयम् ॥ १०
विक्रयं क्रयमध्वानं भक्तं च सपरिव्ययम् ।
योगक्षेमं च संप्रेक्ष्य वणिजः कारयेत्करान् ॥ ११
उत्पत्तिं दानवृत्तिं च शिल्पं संप्रेक्ष्य चासकृत् ।
शिल्पप्रतिकरानेव शिल्पिनः प्रति कारयेत् ॥ १२

उच्चावचकरा न्याय्याः पूर्वराज्ञां युधिष्ठिर ।
यथा यथा न हीयेरंस्तथा कुर्यान्महीपतिः ॥ १३
फलं कर्म च संप्रेक्ष्य ततः सर्वं प्रकल्पयेत् ।
फलं कर्म च निर्हेतु न कश्चित्संप्रवर्तयेत् ॥ १४
यथा राजा च कर्ता च स्यातां कर्मणि भागिनौ ।
समवेक्ष्य तथा राज्ञा प्रणेयाः सततं कराः ॥ १५

C 12. 3171
B 12 67 18
K 12 87 17

च) Ks s V1 B (B1 missing) Da Dn D2-s s तेपु
यत्; D: S यद्भवेद् (for ते स्वयम्) —^d) Ks s B2
Dn2 Ds तत्प्रत्ययेद्, V1 Da D: S तद् (M2 तान)-
वेक्षेद्; Ds प्रत्ययेद् (for तद्)

10 With 10, cf Manu 7 121^{ab}-122^{ab} —^a) Ks
नागरी (for the first नगरे). Ks s B2 Dn वा (for
च) Ds नगरे नगरीयं स्याद् —^b) Ds 2.5 सर्वा
(D2 'वो') तु (for सर्वाये). T2 'चित्तन' —^c) Ś1 K2
G2 उच्चस्थाने, Ds उच्चैःस्थानो; D: T G2-s M उच्चस्थानो
(for उच्चैःस्थाने) Bo घोररूपे —^d) D: S स च तान्
(for भवेत्स तान्) T2 G1 परिक्रामन् (for परिक्रामेत्)
—^e) Ks Bo 2 s s Dn D2 s s s T2 G1 समासद्;
V1 B1 Da समासद्, D: T1 G2-s M सदा सदा
(for सदा स्वयम्) — After 10, Ks s V1 B (B1
missing) D (D1 missing) S ins ([var] Manu 7
122^d-123^d)

211* तेषां वृत्त परिणयेत्कश्चिद्वाप्रेपु तच्चर ।

निर्वासव पापकामा परम्बादायिन शठा ।

रक्षाम्पधिकृता नाम तेभ्यो रक्षेदिमा प्रजा ।

[(L 1) Ks Dn D. 7 T G2 s M तेषां वृत्ति; Ds
वृत्त तेषां (by transp) D: T G सन्त्यग् (for कश्चिद्)
D: T G तच्चरे, M2 s नत्पर, Ca तच्चर (as above)
— (L 3) Ks V1 B2 s Da D2 s s M रक्षाम्पधिकृता
नाम; D: T G तत्प्रक्षासधिकृता (T2 G1. 2 'त') (for the
prior half).]

11 With 11, cf. Manu 7 127 —^b) Ks V1
B (B1 missing) Da Dn D2 s s s s T2 सपरिच्छद्
(for 'च्ययम्' —^c) G1 योगक्षय (for 'क्षेमं') Bo
s. s नर (for च स) — Gs om. (hapl.) 11^d-14^a.
—^d) Ks V1 B2 Da Dn1 D2 s वणिजां, Bs Ds G1
वणिजा (for 'ज') V1 Da कर, Ds कराद्

12 Gs om. 12 (cf v l. 11). —^a) D: T1 G2 s
चावृत्ति; Ds दानवृत्ति (for 'वृत्ति) Cv as in text
—^b) D: T1 G1. 4 फल, Cv शिल्प (as in text)

Ds सवेक्ष्य, Cv सप्रेक्ष्य (as in text) D2 s T2
चासकृत् (for चास) — G1 om. 12^{ed} —^c) K
(except K1) V1 B (B1 missing) D (D1 missing)
T G2 s M2 शिल्पं; M1-s शिल्पि (for शिल्प)
K2 s s V1 B (B1 missing) Da Dn D2 s. s s M1
2 s एव.

13 Gs om 13 (cf v l. 11) —^a) V1 न्यायान्;
Bs Ds न्याया (Ds 'य्या)त्, Dn दाप्या, Ds s. s न्याया
(for न्याय्या) Ś1 T2 M2 उच्चावच करा न्याया (M2
'य्या), K1 s D: T1 G2 s 'वचा' करा न्याया (G2 'य्या');
Ks Ds 'वचा' करास्ताथा (Ds 'स्त्याज्या'); Ks Da
'वचकराश्यायात्; Bo 2 s 'वचकरान्दायान् (B2 'न्यायात्);
Bs 'वचकरान्यावत्, G1 M1 s s 'वचा' करन्याया. —^b)
Ś1 K1 पूर्वराज्यं, Ks Ds सदा राज्ञा, V1 Bo Ds M1-s
पूर्व राज्ञां, Dn महाराज्ञा; D2 s s कुर्वन्नाज्ञां (Ds 'जा')
(for पूर्वराज्ञा) Ks Ds s M2 युधिष्ठिर —^c) Ś1
महीयेरस्, Ks V1 B2 Dn न सीदेरस्; Da न सीदे-
युस्, D: S (Gs om) न हीयेयुस् (for न हीयेरस्).
—^d) D2 s s कुर्वन् (for कुर्यान्).

14 Gs om. 14^a (cf. v l. 11) —^a) Bo s-s
Ds s transp कर्म and च — B2 Da om (hapl)
from सप्रेक्ष्य up to कर्म च (in 14^c) —^b) D: T
G M2 तथा (for तत्) —^c) G1 फल Ks Cv निर्हेतुं;
Bs Ds 7 M2 'तु' (for 'तु') —^d) K1 V1 B (B1
missing) Da Ds s s किंचित्; M2 कंचित् (for
कश्चित्) Ks s V1 B (B1 missing) Da Dn Ds s.
s s s संप्रवर्तते, M1 s 'कल्पयेत्' (for 'वर्तयेत्')

15 With 15, cf Manu 7 128 —^a) Bs तथा
(for यथा) —^b) Gs भारत (for भागिनौ) —^c)
Bom ed सवेक्ष्य तु (for समवेक्ष्य) K1 V1 Da ततो
(for तथा) Ds राज्ञा, M1 s राजा —^d) Ds
प्रणये, Ds प्रणेयात्, G1 प्रणया (for प्रणेया) G2
गिरा (for करा)

16 16^{ab} = (var) Manu. 7. 139^{ab}. —^a) Ś1

नोच्छिन्धादात्मनो मूलं परेषां वापि तृष्णया ।
 ईहाद्वाराणि संरुध्य राजा संप्रीतिदर्शनः ॥ १६
 प्रद्विपन्ति परिख्यातं राजानमतिखादिनम् ।
 प्रद्विष्टस्य कुतः श्रेयः संप्रियो लभते प्रियम् ॥ १७
 वत्सौपम्येन दोग्धव्यं राष्ट्रमक्षीणबुद्धिना ।
 भृतो वत्सो जातबलः पीडां सहति भारत ॥ १८
 न कर्म कुरुते वत्सो भृशं दुग्धो युधिष्ठिर ।
 राष्ट्रमप्यतिदुग्धं हि न कर्म कुरुते महत् ॥ १९

यो राष्ट्रमनुगृह्णाति परिगृह्य स्वयं नृपः ।
 संजातमुपजीवन्स लभते सुमहत्फलम् ॥ २०
 आपदर्थं हि निचयात्राजान इह चिन्वते ।
 राष्ट्रं च कोशभूतं स्यात्कोशो वेदमगतस्तथा ॥ २१
 पौरजानपदान्सर्वान्संश्रितोपाश्रितांस्तथा ।
 यथाशक्त्यनुकम्पेत सर्वानभ्यन्तरानपि ॥ २२
 बाह्यं जनं भेदयित्वा भोक्तव्यो मध्यमः सुखम् ।
 एवं न संप्रकुप्यन्ते जनाः सुखितदुःखिताः ॥ २३

K₂ 4 नाच्छिन्धाद्; K₁ B₄ नोच्छिदेद्, Dn₁ D₈ 5
 नोच्छिन्धाद् (for नोच्छिन्धाद्). —^b) K₂, 8 5 V₁ B
 (except B₂, B₁ missing) D_n D_n D₂₋₈ 8 चापि;
 D₇ T G चापि; M₁ 2 वा वि (for चापि) —^c)
 M₂ कथाद्वाराणि (for ईहाद्वा) C_n oites ईहा K₂
 सरुध्य (for 'ध्य). —^d) K₂ 5 V₁ B (B₁ missing)
 D_n D_n D₂ 8 8 8 संप्रीत, K₈ सप्रति; D₄ M₁ 8.4
 साप्रत; D₇ T G सवृत्त; M₂ स्वंत्रत- (for संप्रीति).
 B₈ लोचन; D₆ मानस; T₁ G₈ M₁ 8 दर्शिन. (for
 'दर्शन') C_v as in text.

17 ^a) D₄ प्रद्विप्यति; G₈ M₂ 'पतं (for 'पन्ति).
 D₇ T₁ G₂₋₄ M₁ 8 4 [अ]परिख्यातं, T₂ G₁ [अ]परि-
 च्छेदं (for परिख्यातं). —^b) K₅ D₇ T G₂₋₄ M अति
 (M₄ हृति)वादिनं, D_n D₈ 'खादितं, G₁ 'पातिन;
 C_n 'सादितम् (as in text) —^c) K₁ प्रतिष्टस्य, V₁
 प्रद्वष्टस्य, D₂, 8 8 8 प्रवि', T₂ G₁ प्रद्वेषस्य (for प्रद्वि-
 ष्टस्य) —^d) Ś₁ B₀ 8-8 D₀ स प्रियो, K₁ सप्रिलो;
 K₅ D_n नाप्रियो; V₁ D_n स्वप्रियो, B₂ D₈ सुप्रियो;
 D₂ 8.5 सुप्रियो, D₇ T G₁, 8 4 संवृतो; G₂ संपृक्तो,
 M₂ संप्रिये (for संप्रियो). K₅ B₅ D_n D₂, 8 8 8
 फलं; D₇ T₁ G M₂ 4 श्रियं (G₁ 'य.) (for प्रियम्).
 M₁, 8 कृतो भूति. कुतः सुप्तं.

18 ^a) D₂₋₅ वत्सोपम्येन; D₇ T G वत्सोपमेन;
 M₂ चधौपम्येन; M₄ वत्सेन चन्यौ (for वत्सोपम्येन)
 —^b) B₁ damaged, D_n धृतो; D₇ T₁ G₈ 4 ततो;
 C_n भृतो (as in text), T₁ -वाल. (for वल.)
 —^d) D₂ 8 8 पार्थिव (for भारत)

19 ^b) D₂ 8 C_v भृशदुग्धो; D₇ S दुग्धे (T₂ 'ग्धा,
 G₁ M 'ग्धे)त्यर्थं (for भृशं दुग्धो). —^c) B₁ M₂
 क्षप्रति (for क्षप्यति).

20 ^b) K₂, 5 V₁ B (B₁ missing) D_n D₂ 8.5 8 8

परिरक्षन्; D_n पर रूक्षन्, T₂ G₁ प्रतिगृह्य (for परि')
 K₄ D₇ G₂₋₄ नृप —^c) D₂ उपजीवन्दि; D₇ S 'जी
 वानो (for 'जीवन्स) —^d) D₇ S विदते (for लभते)
 D₇ T₁ G₈ 4 स, T₂ स्म (for सु).

21 ^a) K₈ 5 V₁ B (B₁ missing) D (D₁ missing)
 S (except T₂ G₁) C_v च (for हि). K₅ नियत;
 V₁ B (B₁ missing) D_n D_n D₈ m 5 8 8 C_v निर्यातं
 (for निचयान्) —^b) G₁ हि वि (for इह) D_n
 विदते (for चिन्वते). K₅ V₁ B (B₁ missing) D_n
 D₈ m 5 8 8 धनं त्विह विवर्धयेत् (V₁ B₀ 2 4 5 D₀ 8
 'र्धते) —^c) D₇ S वे (for च). V₁ B₀ 2 8 8
 कोपभूत (for कोश') D_n च (for स्यात्) —^d)
 K₁ कोश; K₃ कोशे; V₁ B (B₁ missing) कोपो
 (for कोशो). K₉ चात्म (for वेदम) D₇ T G
 गृहस्य, M₄ गते (for गतस्य). M₁, 8 4 यथा (for
 तथा).

22 G₁ om (hapl) 22^{ab} —^c) Ś₁ K₅ D_n D₂ 7
 T G₁ 8 M₁ यथाशक्त्या (for 'शक्ति). K₉ [अ]नुकपते.
 —^d) K₁ 4 अल्प (K₄ 'त्य)तरान्; K₃ D_n 2 स्वल्प
 नान्; K₈ 5 V₁ B (B₁ missing) D₂₋₅ 8 अल्प (K₈
 'न्य)धनान्; D₆ एवाधनान्; D₇ S अंतच (G₂ 'अ)
 रान् (for अभ्यन्तरान्) D_n D_n 1 सर्वान्स्वल्पनाधिप;
 (D_n 1 'नि च).

23 ^a) K₈ D₁ धनं (for जन). V₁ D₇ T₁ G₂ 8
 C_v भोजयित्वा; G₄ बोध' (for भेद'). —^b) V₁
 मध्यमः (for 'मः). K₅ B₀, 4 5 D_n 2 D₂ 8.5 8 8 तु
 य' (for सुखम्) C_v भोक्तव्यं मध्यमं सुख. —^c)
 B₂ च सु (for सप्र) K₈ D_n 1 D₂ एव नास्य प्रकु-
 प्यति (D₂ 'त); K₅ V₁ B₀ 8-8 D_n D_n 2 D₂ 8 8 8
 एव न संत' कुप्यन्ति —^d) D₀ सुखिन; C_v सुखित
 (as in text)

प्रागेव तु करादानमनुभाष्य पुनः पुनः ।
 संपित्य स्वविषये भयं राष्ट्रे प्रदर्शयेत् ॥ २४
 इयमापत्समुत्पन्ना परचक्रभयं महत् ।
 अपि नान्ताय कल्पेत वेणोरिव फलागमः ॥ २५
 अरयो मे समुत्थाय बहुभिर्दस्युभिः सह ।
 इदमात्मवधायैव राष्ट्रमिच्छन्ति बाधितुम् ॥ २६
 अस्यामापदि घोरायां संप्राप्ते दारुणे भये ।
 परित्राणाय भवतां प्रार्थयिष्ये धनानि वः ॥ २७
 प्रतिदास्ये च भवतां सर्वं चाहं भयक्षये ।

नारयः प्रतिदास्यन्ति यद्वरेयुर्वलादितः ॥ २८
 कलत्रमादितः कृत्वा नश्येत्स्वं स्वयमेव हि ।
 अपि चेत्पुत्रदारार्थमर्थसंचय इष्यते ॥ २९
 नन्दामि वः प्रभावेन पुत्राणामिव चोदये ।
 यथाशक्त्यनुगृह्णामि राष्ट्रस्वापीडया च वः ॥ ३०
 आपत्स्वेव च वोढव्यं भवद्भिः सद्भवैरिव ।
 न वः प्रियतरं कार्यं धनं कस्यांचिदापदि ॥ ३१
 इति वाचा मधुरया श्लक्ष्णया सोपचारया ।
 स्वरश्मीनभ्यवसृजेद्युगमादाय कालवित् ॥ ३२

C 12. 3295
 B 12. 67 34
 K 12. 67 34

24 °) D₁ जु (for तु) K₂ करादानम्; K₃₋₅
 V₁ B (B₁ missing) Da Dn D₂₋₅ 8 M₂ धनादानम्;
 D₁ T G M₁ 8 4 धनादानाद् (for करादानम्) —^b)
 K₅ V₁ B (B₁ missing) Da Dn D₂ 8 5 6 8 तत्
 (for the first पुन) —^c) K₄ सु- (for स्व-) D₁
 S सनिपात्य (M₁ 8 'त्य) स्वविषय —^d) K₁ राष्ट्र प्र-
 Bo 8-5 D₂ 8 5 8 राष्ट्रेषु; Da शब्दे प्र (for राष्ट्रे प्र)
 D₅ प्रवर्तयेत् (for प्रदर्शं)

25 °) M₁ सेयम् (for इयम्) Bo 5 समापन्ना (for
 समुत्पन्ना) —^b) D₅ वैरि (for पर) Da D₄
 -भयान् (for -भय) D₁ स ह, T₁ तत् (for महत्)
 —^c) K₅ V₁ B (B₁ missing) Da Dn D₂ 8 5 6 8
 चां (D₅ दा) ताय (for नान्ताय) K₅ Bo 8-5 Dn D₅ 8
 कल्पते; G₄ कल्पेत (for कल्पेत) —^d) K₅ 5 Bo
 8-5 Dn D₂₋₅ 8 M₂ फलागमा (for 'गम').

26 °) D₁ T₁ G₂ 4 M₂ मा; T₂ G_{1.2} M_{1.2.4}
 मा (for मे) —^b) M₁ बलिभिर (for बहुभिर)
 —^c) D₁ T₁ G₂ 8 भूदाम् (for इदम्) M₂ आत्मा
 (for आत्म) —^d) G₁ (before corr) बोधितु
 (for वा)

27 °) Da तस्याम् (for अं) —^b) G₁ दारुणो
 — K₁ reads 27^{cd} twice —^c) K₂ 8 5 V₁ Bo 8-5
 Da Dn D₂ 8 5 6 8 भवतः; K₄ ता (for तां) K₁
 (second time) प्रतिदास्ये च भवतां —^d) K₅ Bo 2
 4 5 Da D₂ 8 5-8 T₁ G₂₋₄ M_{1.8} धनानि च; M₂
 'धिप (for 'नि व)

28 D₅ om 28 —^a) K₁ परि (for प्रति-) D₁
 T G₂₋₄ M -प्रदास्ये (-G₁ 'स्य); G₁ -पद्यस्व (for दास्ये
 च) D₂ 4 भवता —^b) D₁ S (except G₂) सर्वथा
 (T₂ 'दा-; G₁ 'धा) ह (for सर्वं चाह) G₁ भव

M₁ भयं (for भय-) —^o) M₁ प्रतियास्यति —^d)
 G₂ यद्वरेयुर् (for यद्वरे') Bo Da G₁ बलादिता (Bo
 'त'), M₂ बलोदिता (for बलादित)

29 °) M_{1.8} 4 कलत्रम् S₁ K₄ अग्रत कृत्वा; D₁
 T₂ G M₁ 8 4 आदि (D₁ G₂₋₄ 'दि') कृत्वा च; T₁
 आधिक कृत्वा (for 'त' कृत्वा) M₂ कलत्रमपि मत्वा च
 —^b) Dn₂ लप्स्येत् (for नश्येत्) S₁ K_{1.4} 5 स (for
 (for स्व). K₅ Da₂ Dn₁ D₁ सर्वं वो विनशेदिति; D₁
 सर्वस्वमपि कथ्यते; S सर्वस्व (M₄ 'र्व स) विनशेदपि
 —^o) D₁ S शरीर- (for अपि चेत्)

30 °) K₂ य, Bo 2 च (for व) K₅ Dn
 D₂ 6 प्रभावेण —^b) B₂ रोदये छ C₇ वोदये । वो
 युष्माकमुत्कर्षे । कार्यं सधि । छ —^c) K₅ B₂ D₂ 8 5 8
 M₄ यथाशक्त्या (for 'शक्ति) Dn [उ]प (for [अ]नु-)
 —^d) D₁ T₁ G₁ 8 4 राज्यस्य (for राष्ट्रस्य) D₂ 8 5
 [अ]पीडया वच; D₁ S 'नाय च (for 'या च व)

31 °) G₁ 2 आपत्स्वेव (G₂ 'स्त्विव) D₅ 5 G₂ च
 (G₃ नि) वोधव्य, D₁ T₁ G₂ 4 M नि (M हि) वोधव्य,
 T₂ हि दातव्य; G₁ अनुग्राहो (for च वोढव्य) —^b)
 K₂ 4 5 V₁ B (B₁ missing) Da Dn D₂ 8 5 6 8 C₇
 पुगवैरिव, D₁ S सगवैरिह (M₁ 8 'व) (for सद्भवैरिव)
 Ca cites सद्भव (V L पुंग) वै —^c) K₅ 5 Dn D₄ च
 (for व) M₂ प्रतिभय (for प्रियतर) V₁ B (B₁
 missing) Da D₂ 8 5 6 8 न प्रियं सत्त कार्यं

32 °) K₄ Da D₅ चोपचारया (for सोप') —^a)
 D₁ सुरमीन्, D₁ सुरश्मीन् (for स्वरश्मीन्) K₁ 4
 अत्यवसृजेद्, Bo अभ्यवि; D₅ चतजेद्, S अभ्यवसृजेद्
 (for अभ्यव) D₅ (also as in text) स्वराष्ट्रीयानव
 सृजेद् C₇ as in text —^d) K₂ 8 5 V₁ B (B₁
 missing) D (except D₁, D₁ missing) T G M₂

C 12. 3295
B 12. 87 34
K 12. 87 35

प्रचारं भृत्यभरणं व्ययं गोग्रामतो भयम् ।
योगक्षेमं च संप्रेक्ष्य गोमिनः कारयेत्करान् ॥ ३३
उपेक्षिता हि नश्येयुर्गोमिनोऽरण्यवासिनः ।
तस्मात्तेषु विशेषेण मृदुपूर्वं समाचरेत् ॥ ३४
सान्त्वनं रक्षणं दानमवस्था चाप्यमीक्षणाः ।
गोमिनां पार्थ कर्तव्यं संविभागाः प्रियाणि च ॥ ३५

अजस्रमुपयोक्तव्यं फलं गोमिषु सर्वतः ।
प्रभावयति राष्ट्रं च व्यवहारं कृषिं तथा ॥ ३६
तस्माद्गोमिषु यत्नेन प्रीतिं कुर्याद्विचक्षणः ।
दयावानप्रमत्तश्च करान्संप्रणयन्मृदून् ॥ ३७
सर्वत्र क्षेमचरणं सुलभं तात गोमिभिः ।
न ह्यतः सदृशं किञ्चिद्धनमस्ति युधिष्ठिर ॥ ३८

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

योगम् (for युगम्) K₂ ३ ५ V₁ B (B₁ missing) D
(except D₇, D₁ missing) आधाय; T₂ G₁ आस्थाय
(for आदाय)

33 ^a) K₁ ३ प्रचार; K₄ प्राचारं, K₅ D_{n1} D₈
प्राकारं; D_a प्रवार, D_{n2} D₆ प्रधान, G₂ आचार- (for
प्रचार) — ^b) K₂ ४. ५ V₁ B (B₁ missing) D_a D_n
D₂ ३ ५ ६ ७ संग्रामतो; D₄ ग्रामततो (for गोग्रामतो)
— ^c) B₀ ३ (marg as in text) संग्राम (for संप्रेक्ष्य)
— ^d) K₄ गोपिन; C_a ५ गोमिन (as in text)
K₅ V₁ B (B₁ missing) D_a D_{n1} D₂ ३ ५ ६ ७ करं
(for करान्).

34 ^a) K₁ उपेक्षिताश्च, D₂ ३ ५ G₁ 'तानि, D₆
'क्षयता हि, D₇ G₈ 'क्षिताभि- (for 'क्षिता हि) D₇ T
G₂₋₄ M गच्छेयुर (for नश्येयुर). — ^b) K₄ गोपिनो;
D₆ गोमिना D₄ चारिण (for -वासिन)

35 ^a) M₁₋₃ सांत्वेन. K₈ नामम् (for दानम्)
D₇ T G M₄ सांत्वेनावेक्ष (T₁ 'वेष-; M₄ 'रक्ष)णं दानम्.
— ^b) D₆ अवस्थां च; D₇ T₁ G₈ अपेक्षो वा; G₁ ४
M₁ ३ ४ अवस्था च (for अवस्था च) D_{n1} चाम्य (for
चाप्य) — ^c) S₁ K₁ गोमिना; G₁ गोमिता, M₁ ३
गोमिन (for 'नंत). B₂ यच्च, D_a प्रति (for पार्थ)
K₂ ३ V₁ B₀ ३-५ D_n D₂₋₅ १ T G कर्तव्यः, M 'व्याः
(for 'व्यं). — ^d) K₁ ५ V₁ B (B₁ missing) D_n

D₂₋₃ T G सविभाग (for 'भागा). D_a कृतानि (for
प्रियाणि)

36 ^a) M₂ अपि (for उप). D₇ S -भोक्तव्यं (for
योक्तव्यं) — ^b) V₁ B₂ D_a गोमिनि (for गोमिषु)
K₈ ५ V₁ B (B₁ missing) D_a D₂₋₃ S सर्वदा, D_n
भारत (for सर्वत) — ^c) K₂ ३ V₁ D_{n1} T₂ M₂ प्रभा
वयति (for 'यति). — ^d) D₇ T₁ G व्यवहार- (for
'हार) G₁ कृतं (for कृषिं).

37 ^b) B₀ ४ प्रिय (for प्रीति) — ^d) K₈ V₁
B₀ 2-4 D_a D_n D₂₋₅ १ ३ T G M₁₋₃ संग्रणयेत् (for
'यन्) K₅ B₀ ३ ४ ५ (marg as in text) D₂ ३ ५ १ ३
T G M₄ मृदु, D_{n1} गुरुन् (for मृदून्)

38 ^a) M सर्वत (for 'त्र) V₁ क्षेमकरणं (for
'चरणं) — ^b) D_n D₆ ३ नाम (for तात). D_a D₄
गोमिनि; D_n 'षु (for 'भिः). — G₂ om. 38^c.
— ^c) M₄ ह्यम् (for ह्यत). — ^d) K₂ ३ D_{n1} D₂ ३ ५
धनम् (for धनम्).

Colophon B₁ D₁ missing — Sub-parvan S₁ K
V₁ B₀ 2-5 D_a D_n D₂₋₃ T G₁ 2 4 M राजधर्म. — Adhy
name M₁₋₃ राष्ट्रगुप्तिर. — Adhy no (figures,
words or both): K₈ D_a D_n 87, K₅ D₇ S 89,
B₈ 4 86, D₈ 84. — Sloka no D_{n1} 40, D_{n2} 41.

८९

युधिष्ठिर उवाच ।

यदा राजा समर्थोऽपि कोशार्थी खान्महामते ।

कथं प्रवर्तेत तदा तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १

भीष्म उवाच ।

यथादेशं यथाकालमपि चैव यथावलम् ।

अनुशिष्यात्प्रजा राजा धर्मार्थी तद्धिते रतः ॥ २

यथा तासां च मन्येत श्रेय आत्मन एव च ।

तथा धर्म्याणि सर्वाणि राजा राष्ट्रे प्रवर्तयेत् ॥ ३

मधुदोहं दुहेद्राष्ट्रं भ्रमरान्न विपातयेत् ।

वत्सापेक्षी दुहेचैव स्तनांश्च न विकुडयेत् ॥ ४

जलौकावत्पिनेद्राष्ट्रं मृदुनैव नराधिप ।

व्याघ्रीव च हरेत्पुत्रमदष्टा मा पतेदिति ॥ ५

C 12. 3306
B 12. 89. 5
K 12. 89. 5

89

B₁ D₁ are missing for this adhy (cf. v 1
12 83. 24 and 79 28)1 D₃ om the ref. —^a) M₁ ३ ३ समस्यो —^b)
V₁ B (B₁ missing) D₂ ३ ० कोपार्थी, T₁ कोशार्थं ;
G₁ कोशादि D₃ महीपते (for महामते) —^c) D₁
T G कर (for तदा). K₃ कथं तदा प्रवर्तेत2 D₃ om the ref —^b) K₃ D_n D₄ यथाबुद्धि
(D_{n1} 'द्धि), B. G₂ अपि चैव (for अपि चैव) K₁
यथाफल, D₄ बलावल (for यथा) —^c) D₂ ३ ३
अनुशिष्या (D₃ 'क्षा'त् (for 'शिष्या'त्) V₁ B₂₋₄ D_n
D₂ ३ ३ ३ ३ राजन् (for राजा) —^d) Ś₁ धर्मार्थं ;
D₁ S (except M₁ ३) धर्मात्मा3 ^a) K₅ V₁ B (B₁ missing) Da Dn D₂ ३ ३ ३ ३
य (K₅ V₁ Dn₂ त) यैवासा (for यथा तासां) —^b)
M transp श्रेय and आत्मन' B₀ Da D₂ ३ ३ आत्मा-
नम् (for आत्मन) —^c) K₁ G₂ यथा (for तथा)
K₄ D₁ T G₁ धर्माणि, K₅ V₁ B (B₁ missing) Da
Dn D₃ ३ ३ कर्माणि; D₂ ३ ३ ३ G₂₋₄ M₄ सर्वाणि (for
धर्म्याणि) D₂ ३ ३ M₄ कर्माणि; D₁ T₁ G₂₋₄ धर्माणि
(for सर्वाणि) —^d) D₁ S (except G₁) transp
राजा and राष्ट्रे K₂ ३ V₁ B (B₁ missing) Da Dn₁
D₂ ३ ३ ३ ३ राजा राष्ट्रेषु वर्तयेत्4 ^a) D₂ ३ ३ मधुदोहं Ś₁ K₁ ३ पिबेद् (for
दुहेद्) C_v मधुदोहं दुहेद् (as in text) —^b) K₃
निपातयन्, Da D₁ S प्रपात T₂ 'षाप'येत् (for
विपा) K₂ ३ V₁ B (B₁ missing) Dn D₂ ३ ३ ३ ३
भ्रमरा इव पादप —^c) G₁ वत्सापेक्ष Da चापि
(for चैव) —^d) K₁ वस्त्रान् (for स्तनांश्च) G₂₋₄
चापि (for च न) K₃ विबुद्धयेत्, Da विकुटं ;D₁ निपूटं; G₂₋₄ न कुटं, Ca विकुटं (as in text)5 ^a) Ś₁ K₁ ३ जलौको (K₁ 'क'वत्, K₄ 'के च ;
K₅ Dn₂ D₂-३ T₂ ज (D₃ अ)ल्लकावत्, T₁ G M जङ्घ
का (G₁ 'क'वत् (for जलौका') G₁ विभेद् (for पि
बेद्) —^b) G₁ मृदुनेव, G₂ मृदु चैव K₂ ३ ३ V₁
B (B₁ missing) Da₂ Dn D₁-३ ३-३ T G M₄ नरा
धिप —^c) G₁ व्याघ्रीं वा (for व्याघ्रीव) D₁ G₂₋₄
[अ]पि वहेत्, T G₁ M [अ]पहरेत् (for च ह') K₅
V₁ B (B₁ missing) Da Dn D₂-३ ३ पुत्रान् (for
पुत्रम्) —^d) Ś₁ (before corr) K₂ ३ अदष्टा मा ;
K₁ D₁ अ (D₃ आ)दष्टा मा, K₃ सदष्टा मा ; K₅
V₁ B (B₁ missing) Da Dn D₃ संदेशज्ञ ; D₂ ३
सदशेन, D₃ ३ सदशेन (D₃ 'ज्ञ), D₁ अदशेन, T
G₂ ३ M₂ न द (M₂ द)देश, G₁ अदशज्ञ ; G₂ न दश
न ; M₁ ३ न दशज्ञ, M₄ न दशज्ञे (for अदष्टा मा as
in Ś₁ by corr) K₅ V₁ B (B₁ missing) Da Dn
D₂ ३ ३-३ S च पीडयेत् (M₁ ३ ३ 'यन्' (for पतेदिति).
Ca व्याघ्री पुत्रान्दशंत्वपि न पीडयति । —After
5, all MSS (except Ś₁ K₁ ३ ३ D₁, B₁ D₁ miss
ing) ins

212* यथा शल्यकवानास्तु पट धूनयते सदा ।

अतीक्ष्णेनाभ्युपायेन तथा राष्ट्र समापिबेत् ।

[(L 1) D₂ (marg as above) ० शल्यकवानास्तु. K₃
यथाश्रपालक्ष्मीमाकाममास्तु' पाद त्वचा यथा (s10), D₁ S यथा
विलेखकः कर्ण (T₂ च लेखकः पर्ण, G₁ M₄ च लेखकः कर्ण ;
G₂ विदाञ्जकः कट, M₁ चेलपकः कर्ण, M₂ ३ वलेवकः कर्ण)मा-
स्तु' पादत्वच यथा —(L 2) B₂ ३ (marg as above)
अमीक्ष्णेन K₅ V₁ B (B₁ missing) Da D₂ ३ ३ ३ ३
[अ]भ्युपायेन (for [अ]भ्यु') D₁ (marg as above) G₂
तदा (for तथा) T₁ सदा (for समा)]6 D₁ om. 6^{ab}. —^a) Ś₁ K₂ ३ स्वरूपेन D₂ ३ ३

C 12. 33C8
B 12. 88 7
K 12. 88 7

अल्पेनाल्पेन देयेन वर्धमानं प्रदापयेत् ।
ततो भूयस्ततो भूयः कामं वृद्धिं समाचरेत् ॥ ६
दमयन्निव दम्यानां शश्वद्भारं प्रवर्धयेत् ।
मृदुपूर्वं प्रयत्नेन पाशानभ्यवहारयेत् ॥ ७
सकृत्पाशावकीर्णास्ते न भविष्यन्ति दुर्दमाः ।
उचितेनैव भोक्तव्यास्ते भविष्यन्ति यत्नतः ॥ ८
तस्मात्सर्वसमारम्भो दुर्लभः पुरुषव्रजः ।
यथामुख्यानसान्त्वयित्वा भोक्तव्य इतरो जनः ॥ ९
ततस्तान्भेदयित्वाथ परस्परविवक्षितान् ।

भुञ्जीत सान्त्वयित्वैव यथासुखमयत्नतः ॥ १०
न चास्थाने न चाकाले करानेभ्योऽनुपातयेत् ।
आनुपूर्व्येण सान्त्वेन यथाकालं यथाविधि ॥ ११
उपायान्प्रब्रवीम्येतान्न मे माया विवक्षिता ।
अनुपायेन दमयन्प्रकोपयति वाजिनः ॥ १२
पानागाराणि वेशाश्च वेशप्रापणिकास्तथा ।
कुशीलवाः सकित्वा ये चान्ये केचिदीदृशाः ॥ १३
नियम्याः सर्व एवैते ये राष्ट्रस्योपघातकाः ।
एते राष्ट्रे हि तिष्ठन्तो वाधन्ते भद्रिकाः प्रजाः ॥ १४

[अ]नेन (for the second [अ]ल्पेन — ^b) V1 प्रवर्धयेत् (प्रदाप*). — ^d) K4 5 B2 Da Dn D8 7 S क्रम (for कामं). D8 समाचरेत् (for 'चरेत्).

7 ^a) K1 दमवन्, D8 'यान् K5 V1 B (B1 missing) Da Dn D2 8 5 6 8 G2 दम्यानि (for 'नां) — ^b) K5 Bo 4 5 Da D8 5 T2 शश्वद्भाव, G8 'रपातं (for 'द्भार). K8 Dn D4 T G विवर्धयेत्; K5 V1 B8 Da D2 8 5 प्रवर्त*; D7 प्रवृद्ध* (for प्रवर्ध*) — ^c) V1 B (B1 missing) Da D2 8 5 6 8 मृदुनापि; Dn1 M4 'पूर्वं — ^d) D7 S पाशान् V1 Da T2 G2 M1 8 4 अभ्यवतारयेत्, D7 T1 G1 8 4 M2 'कारयेत् (for 'धारयेत्)

8 ^a) D7 T1 G2-4 असत्; T2 G1 सम्यक् (for सकृत्) V1 B2 Dn2 D8 T2 G1 तीर्णास्ते (T2 'स्तु) (for 'कीर्णास्ते) M सकृत्पाशाविनीतास्ते — ^b) K1 मानवा; V1 Da दुर्गमा; T2 G1 M4 दुर्मदा (for दुर्दमा) D7 T1 G2-4 भविष्यन्ति हि दुर्मदा — ^c) V1 B (B1 missing) Da D2 8 5 6 8 [अ]पि, D4 [इ]व (for [ए]व — ^d) K1 यंत्रत* (s10), K4 Da D4 6 7 S [अ]यत्नत* (for यत्नत*).

9 ^a) Ś1 K8 T G1 8 सर्वसमारंभाद्, K1 4 D7 G4 M सर्व (K1 'र्व) समारंभा — ^b) D8 दुर्लभं K5 V1 B (B1 missing) Da Dn D2 8 5 6 8 पुरुष प्रति; D7 T2 G 'प प्रजा' (for 'धव्रज) M दुर्लभा पुरुष (M1 8 'ध) व्रजा — ^c) Bo 8 4 5 (marg as in text) D2 8 5 6 8 यथामुख्यं, M2 तथा मुख्यान्. Ca oites मुख्यान् — ^d) K4 V1 Bo हृत्तरे; Ca हृत्तरो (as in text). V1 Bo Dn3 जना. K1 B4 Dn1 D7 S भोक्तव्या इतरे जना*.

10 ^a) D7 भोजयित्वा (for भेद*). V1 B2 Da च,

Dn तु, D2 lacuna (for [अ]थ — ^b) B2 Da Dn1 -विवक्षितान्, D2 विलक्षि*; D4 विलक्षणान्, D7 T1 G -विवि (G1 2 'व) जितान्; Ca विवक्षि* (as in text). — ^c) K8 सांत्वयेद्यैव; K5 B8 Dn 'यश्चैव; V1 B2 शांत्वयित्वे (B2 'त्वै) व; Bo सांत्वयित्वेव, D2 8 5 'त्वैव; D7 T G 'स्वेह — ^d) D7 T1 G2-4 यथाकालम् (for 'सुखम्).

11 ^a) D8 वा (for the first च) D8 [अ]स्थानं; M2 स्थाने K5 V1 Bo 3-5 Da D8 6 8 न चा (D8 वा) काल, D2 वा न काले (for न चाकाले) — ^b) K8 Da Dn तेभ्यो (for एभ्यो) K2 न पातयेत्, K8-6 B (B1 missing) Dn D2-3 T G M1 8 4 निपा*; V1 [स]भिपा*; M2 [स]त्तिपा* (for स्नुपा*) — ^c) K1 4 5 Bo 8 Da D2-5 M4 आनुपूर्व्येण; Ca 'र्व्येण (as in text) V1 B2 शांत्वेन

12 ^a) D8 उपाया. V1 Bo 2 m 8 D8 M [ए]नान्; B2 [अ]न्यान् (for [ए]तान् — ^c) Ś1 K1 2 4 D4 अनुकालेन; D8 'पादेन (for 'पायेन) T1 G2 नमयन् (for दम*) — ^d) D7 T1 G वा जन, T2 वाजिन*.

13 ^a) Ś1 K1 4 वेशांश्च; K2 वेद्याश्च K8 5 V1 B (B1 missing) D (D1 missing) S पानागार (M2 'र) निवेशा (V1 'श्या, T2 G M1 8 4 'शां) च — ^b) K5 V1 B2 5 Da Dn D8 वेद्या, Bo 4 D2-3 8 देश, B2 वैश्या (for वेश) Ś1 K2 4 वेशप्रापणिकोन्मुखान्; K1 वेशप्रापणिकांदुखान् (s10), D7 T2 वेशान्प्रा (T2 देशप्रा) पणिकास्तथा; M वि (M2 नि) रुद्रापणिका (M3 'कां) स्तथा — ^c) K4 कुशीलवान् Dn3 D8 सकित्वा D7 T2 G2 3 M1-8 कित्वा कुशीलवाश्चैव (hypermetric), T1 G8 4 M4 कित्वाकुशीलवाश्चैव (hypermetric).

14 ^a) K1 नियमा. — ^b) K5 V1 B1 5 D2 8 5 8

न केनचिद्याचितव्यः ऋथित्किचिदनापदि ।
 इति व्यवसा भूतानां पुग्स्तान्मनुना कृता ॥ १५
 सर्वे तथा न जीवेयुर्न कुरुः कर्म चेद्विह ।
 सर्व एव त्रयो लोका न भवेयुर्गसंशयम् ॥ १६
 प्रभुनियमने राजा य एतात्र नियच्छति ।
 भुङ्क्ते स तस्य पापस्य चतुर्भांगमिति श्रुतिः ।
 तथा कृतस्य धर्मस्य चतुर्भांगमुपाश्रुते ॥ १७

स्थानान्येतानि संगम्य प्रसङ्गे भूतिनाशनः ।
 कामप्रसक्तः पुरुषः किमकार्यं विवर्जयेत् ॥ १८
 आपद्येव तु याचेरन्येषां नास्ति परिग्रहः ।
 दातव्यं धर्मतस्तेभ्यस्त्वनुक्रोशादयार्थिना ॥ १९
 मा ते राष्ट्रे याचनका मा ते भूयुश्च दसवः ।
 इष्टादातार एवैते नैते भूतस्य भावकाः ॥ २०
 ये भूतान्यनुगृह्णन्ति वर्धयन्ति च ये प्रजाः ।

L 12. 3326
 B 12. 89. 25
 K 12 25 25

[इति]स्य D 'वा'रता (for [उ]रताका) —^a) D: G → सप्तम्ये T G: V: सप्तम्ये (M: 'तद्' (for एते राष्ट्रे) K: Dn D: [उ]निवृत्तयो V: विवर्जये, 10: 2: D: [उ]निवर्जये (1 - 'ने); D S प्रवर्धये (D: 'त; G: 'ने) (for द्वि विवृत्तयो) —^a) S: K: 1: M: सप्तका, V: L: सप्तिका (for सप्तिका)

15^a) K: कश्चिद् (1 - कश्चिद्) K: कश्चिद्, M: कश्चिद् (for विचिद्) G: उपासदि (for घना) K V: B (B: 1: 1: 1) Da D: 1: 1: 1 कश्चि (B: 'वि)कश्चिदितदि — K: repeats 15^a, after line 1 of 21^a —^a) K: 1: 1: 1 Da: 1: 1: 1

16 D: om 16^a-17^a —^a) K: 1: 1: V: B (B: 1: 1: 1) Da D: 1: 1: 1 — T: 1: 1: 1 [स]तु; M: 1: 1: 1 दि (1: 1: 1) —^a) K: 1: 1: 1 D: 1: 1: 1 D: T G: 1: 1: 1 चोदिका (T: 'नि, G: 'गात्र, M: 2: 1: 1 चैर दि (for चेत्) —^a) K: Bo: 1: 1: 1 Dn D: 1: 1: 1 चैर (for चैर) K: 1: 1: 1 —^a) V: B (B: 1: 1: 1) Da D: 1: 1: 1 न संतर, D: T: 1: 1: 1 सप्तम्य

17 D: om 17^a-18^a (c' 1 16) —^a) D: निवृत्तयो —^a) K: 1: 1: 1 — After 17^a, K: V: B (B: 1: 1: 1) Da Dn D: 1: 1: 1

215^a मोषा मन्तु तु पापस्य मुद्रास्य यथा यथा ।
 [K: उन्नातु, D: 1: 1: 1 मन्तु (for मन्तु तु) D: om यथा]

—K: V: B (B: 1: 1: 1) Da Dn D: 1: 1: 1 cont D: T G M: 1: 1: 1 after 17^a

214^a नियन्त्रय्या मदा राजा पापा ये म्युनराधिय ।
 शृशपापम्यर्मा राजा य एतात्र नियच्छति ।

[(L 1) D: T G M: 1: 1: 1 (for मदा) D: राजा (for मदा) V: B: 1: 1: 1 यथा, D: 1: 1: 1 ति, D: T G M: 1: 1: 1 मन्तु नरा — After line 1, K repeats 15^a — (L 2) D: T G: 1: 1: 1 M: 1: 1: 1 नासाय (for नासाय) D:

रातो; D: T G: 1: 1: 1 M: 1: 1: 1 मन्तो, G: 1: 1: 1 मन्तु (for मन्तो) Da 1: 1: 1 मन्तु; M: 1: 1: 1 सप्तिकान्तु (for य एतात्र)]

—^a) K: 1: 1: 1 Dn: 1: 1: 1 (margin as in text) G: 1: 1: 1 यथा (for तथा) T: 1: 1: 1 [स]धर्मस्य, M: 1: 1: 1 lacuna (for धर्मस्य)

18^a) K: 1: 1: 1 संगम्य; K: 2: 1: 1 V: B (B: 1: 1: 1 missing) Da Dn D: 1: 1: 1 — T G M: 1: 1: 1 सप्तम्य —^b) D: 1: 1: 1 मूत नाशन; D: 1: 1: 1 मूतिनाशन, T: 1: 1: 1 'नाशक' —^a) K: 1: 1: 1 V: B (B: 1: 1: 1) Da D: 1: 1: 1 T G: 1: 1: 1 M: 1: 1: 1 कामे; D: G: 1: 1: 1 कोक्ति (for काम) K: 1: 1: 1 प्रयुक्त; T: 1: 1: 1 प्रयुक्त (for प्रयुक्त) B: 1: 1: 1 कामेषु दातार पुरा —^a) D: 1: 1: 1 T: G: 1: 1: 1 विवर्जयेत् — After 18, K: Dn D: 1: 1: 1 s e s ins

215^a मद्यर्मा मरन्त्यानि तथा दारा घनानि च ।
 धादरेद्रागवशागच्छया शान्त्य प्रदर्शयेत् ।

[(L 1) Dn: 1: 1: 1 गान् (for राग). — (L 2) D: 1: 1: 1 प्रदर्शयेत् (for प्रदर्शयेत्)]

19^a) Dn: 1: 1: 1 सापदर्ध, D: 1: 1: 1 'शेव (for 'शेव) K: 1: 1: 1 D: 1: 1: 1 न, D: 1: 1: 1 च (for तु) Dn: 1: 1: 1 याचते, G: 1: 1: 1 राजा तु (for याचेत्) —^b) Dn: 1: 1: 1 एषो, T: G: 1: 1: 1 तेषां (for तेषां) —^a) D: 1: 1: 1 स्वैभ्यस् (for ते) —^a) D: 1: 1: 1 त्वनुक्रोश K: T: 1: 1: 1 भयार्थिना, K: V: B (B: 1: 1: 1 missing) Da Dn D: 1: 1: 1 s e s s मयात्र तु (for दयार्थिना)

20^a) K: 1: 1: 1 भूयाश्च K: 1: 1: 1 V: B (B: 1: 1: 1 missing) Da Dn D: 1: 1: 1 8 भू (K: 1: 1: 1 या)वन्मा चापि दसवः; D: 1: 1: 1 S भवेयुर्मा च द' —^a) K: 1: 1: 1 V: B (B: 1: 1: 1 missing) Da Dn D: 1: 1: 1 8 ए (V: 1: 1: 1 ते)पां दातार, D: 1: 1: 1 8 एके दा; D: 1: 1: 1 S उपा (D: 1: 1: 1 'प)दा' (for इष्टादा) —^a) V: 1: 1: 1 Bo: 1: 1: 1 Da D: 1: 1: 1 s e s M: 1: 1: 1 न ते, B: 1: 1: 1 न च (for नै ते) K: 1: 1: 1 तावका, G: 1: 1: 1 पावका, M: 1: 1: 1 सावना (for 'का)

21 K: 1: 1: 1 D: 1: 1: 1 om (hapl) 21 —^b) D: 1: 1: 1 वर्धयति (for वर्धय) K: Bo: 1: 1: 1 s Da D: 1: 1: 1 s e s ते (for ये)

ते ते राष्ट्रे प्रवर्तन्तां मा भूतानामभावकाः ॥ २१
दण्ड्यास्ते च महाराज धनादानप्रयोजनाः ।
प्रयोगं कारयेद्युस्तान्यथा बलिकरांस्तथा ॥ २२
कृपिगोरक्ष्यवाणिज्यं यच्चान्यत्किंचिदीदृशम् ।
पुरुषैः कारयेत्कर्म बहुभिः सह कर्मिभिः ॥ २३
नरश्चेत्कृपिगोरक्ष्यं वाणिज्यं चाप्यनुष्ठितः ।
संशयं लभते किंचित्तेन राजा विगर्हते ॥ २४
धनिनः पूजयेन्नित्यं यानाच्छादनभोजनैः ।
वक्तव्याश्चानुगृहीध्वं पूजाः सह मयेति ह ॥ २५

अङ्गमेतन्महद्राज्ञां धनिनो नाम भारत ।
ककुदं सर्वभूतानां धनस्थो नात्र संशयः ॥ २६
प्राज्ञः शूरो धनस्थश्च स्वामी धार्मिक एव च ।
तपस्वी सत्यवादी च बुद्धिमांश्चाभिरक्षति ॥ २७
तस्मादेतेषु सर्वेषु प्रीतिमान्भव पार्थिव ।
सत्यमार्जवमक्रोधमानुशंस्यं च पालय ॥ २८
एवं दण्डं च कौशं च मित्रं भूमिं च लप्स्यसे ।
सत्यार्जवपरो राजन्मित्रकोशसमन्वितः ॥ २९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकोनचतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥

—^a) V₁ B (B₁ missing) D_a एते (for ते ते) Ś₁
K₁ B₂₋₅ D₁ M₁ प्रवर्ततां; G₁ प्रवर्तत (for 'तन्ता')
K₂ 5 D_n D₂ 5 5 5 5 ते ते राष्ट्रे वर्त (D₅ 'र्ध')तां
—^d) D₁ S मा भूतानां (T₂ ते राष्ट्रे) प्रभा (D₁ G₂ 4
'सा)धका

22 ^a) D_{n1} D₅ दण्ड्यास्ते न, D₁ S दण्ड्यास्ते (for
दण्ड्यास्ते च). —^b) K₈ V₁ D₁ 7 T G धनदान. N
(except Ś₁ D₁, B₁ D₁ missing) G₁ प्रयोजका.
—^c) D₁ T G कारयेथास् (for 'येयुस्') D₁ S ते (for
तान्). —^d) D₁ T G दद्युः करांस; M₁ 3.4 बलिकरास्.

23 ^a) B₄ D₃ 4 5 7 T G₁₋₈ -गोरक्ष K₄ धानि
ज्य —^b) B₀ D₁ यचान्यं —^c) D₁ T G राजा
(for कर्म) —^d) K₁ 4 D₁ S सह कर्मिभिः; K₅ V₁
B (B₁ missing) D_a D_{n1} D₂₋₅ 8 कर्मभेदत', D_{n2}
D₅ सहकारिभिः

24 ^a) D₅ न रक्षेत् (for नरश्चेत्) K₁ 5 D_a D_n
D₃ 5 G₂ M₂ गोरक्ष्य-, K₃ D_a 4 T G₁ 8 -गोरक्षं (T₂
G₃ 'क्षा), D₁ -वाणिज्यं (for गोरक्ष्य) —^b) D₁
गोरक्ष्य (for वाणिज्य) K₁ 4 D₂₋₁ 7 S वा (for च)
K₃ D_{n1} G₂ M₂ [अ]प्यनुष्ठित, G₁ प्रतिष्ठित C_v as in
text —^c) B₂ कश्चित्, M₄ कश्चित् (for किंचित्)
—^d) V₁ G₁ विगर्हते, D_a 'र्हित

25 ^a) K₈ धनेन (for धनिन) —^b) K₁₋₃ 5
V₁ B (B₁ missing) D_a D_n D₂₋₅ पानाच्छादन, D₁
G₂ 8 धना'. —^c) M₄ वक्तव्यं V₁ B₂ D_a D₅ प्रवक्त
व्याश्च गृहीध्वं, D₁ T G वक्तव्यमनुगृ' —^d) K₁

पूज्या, K₂₋₅ V₁ B (B₁ missing) D (D₁ missing)
S प्रजा (for पूजा) K₂ V₁ D₁ M च, K₅ B₀ 8-5
D_n D₂ 5 5 5 वै; D₁ T G [अ]य (for ह).

26 ^a) Ś₁ K₁ महाराज्ञां, K₃ D_n महद्राज्ये; D₅
महाराज; D₁ G₂ 4 महाराज्ञो; T G₁ 2 महद्राज्ञो (for
'द्राज्ञां). —^b) M₂ [स]र्धं च (for नाम). —^c)
M₁ 8 ककुद, C_a 'द (as in text) —^d) T₂
धनाढ्यो; C_a धनस्थो (as in text)

27 ^a) D₁ T G धनाढ्यश्च; M₂ धनस्वाश्च. —^b)
V₁ B (B₁ missing) D_a D₃ 5 5 5 भोगी (for स्वामी)
—^c) K₃ B₀ 8-5 D_a D₂ 5 5 5 सत्यवादी तपस्वी च
—^d) K₂ 3 D_n D₂ 4 7 T G M₂ [अ]पि रक्षति, K₅
B₂ D_a [अ]भिरक्षिता.

28 ^a) K₃ D_n D₄ तस्मात्सर्वेषु भूतेषु. —^b) K₁
बुद्धिमान् (for प्रीति) —^d) K₄ अनुशंसं K₃ D₁
च पालयन्, V₁ B₂ D_a अनामय

29 ^a) K₅ V₁ B (B₁ missing) D₃ 5 कोप; D_a
क्रोश (for कोशं) —^b) K₂ D₁ 5 लप्स्यसि; K₅ लि
प्ससे —^c) D₁ T₁ G₁ 3 4 राजा (for राजन्) —^d)
V₁ B (B₁ missing) D₃ 5 -कोप (for -कोश).

Colophon B₁ D₁ missing — Sub parvan Ś₁
K V₁ B₀ 2-5 D_a D_n D₂₋₇ T G₁ 2 4 M राजधर्म.
— Adhy name Ś₁ K V₁ B₀ 2-5 D_a D₂₋₅ राष्ट्र (K₃
'ज)गुप्ति, M₁₋₃ प्रकृतिसंग्रहः — Adhy no. (figures,
words or both) K₅ D₁ S 90, B₂ D_a D_{n2} 88,
B₃ 4 D_{n1} D₂ 87. — Śloka no. D_n 33, D₃ 30.

९०

भीष्म उवाच ।

वनस्पतीन्भक्ष्यफलान् छिन्द्युविपये तव ।
 ब्राह्मणानां मूलफलं धर्म्यमाहुर्मनीषिणः ॥ १
 ब्राह्मणेभ्योजतिरिक्तं च भुञ्जीरन्नितरे जनाः ।
 न ब्राह्मणोपरोधेन हरेदन्यः कथंचन ॥ २
 त्रिप्रथेच्यगामातिष्ठेदाख्यायावृत्तिर्कथितः ।
 परिकल्प्यास्व वृत्तिः स्यात्सदारस्व नराधिप ॥ ३
 स चेन्नोपनिवर्तेत वाच्यो ब्राह्मणसंसदि ।
 कस्मिन्निदानां मर्यादामयं लोहः करिष्यति ॥ ४

असंशयं निवर्तेत न चेद्वक्ष्यत्यतः परम् ।
 पूर्वं परोक्षं कर्तव्यमेतत्कौन्तेय शामनम् ॥ ५
 आहुरेतज्जना ब्रह्मन् चैतच्छ्रद्धाम्यहम् ।
 निमज्ज्यश्च भवेद्भोगैरवृत्त्या चेत्तदाचरेत् ॥ ६
 कृपिगोरक्ष्यवाणिज्यं लोहानामिह जीवनम् ।
 ऊर्ध्वं चैव त्रयी विद्या सा भूतान्भावयत्युत ॥ ७
 तस्यां प्रयत्तमानायां ये स्थुस्तपरिपन्थिनः ।
 दस्यवस्तद्वधायेह ब्रह्मा क्षत्रमथासृजत् ॥ ८
 गन्तुञ्जहि प्रजा रक्ष यजस्व क्रतुभिर्नृप ।

C 12. 2344
 E 12. 23 9
 K 12. 23 9

90

ॐ D1 is missing for this adhy (cf v 1 12 79 28)

1 D2 om the ref —^a) Dn: वनस्पति T2 पुत्रफलान्, M2 भुज्यमाना (for भक्ष्यफलान्) K2 V1 B Da D2 2 2 2 2 वनस्पति भक्ष्य (some MSS 'क्ष') क (K2 'का') ल —^b) D. न छिद्याद्, D2 निर्च्छिद्युत् — V1 reads 1^a-2^a on marg —^c) K2 2 2 V1 B Da Dn D2 2 2 2 T G2-4 M2 धर्मम्

2 V1 reads 2^a on marg —^a) D1 S यद् (M2 ये) (for च) —^c) K2 V1 B Da Dn D2 1 G2 2 न ब्राह्मणा (D1 'णो') परोधेन —^d) Ś1 K1 (m as in text) 2 भवेद्, Da भरद् (sic), D1 T G चरेद्, M1 2 2 भरेद् (for हरेद्) K2 Da M2 अन्य, M1 2 अन्या; M2 अन्यान (for अन्य)

3 ^a) Ś1 K2 B1 च (for चेत्) K. D2 2 2 पापन् (for त्यागम्) —^b) Dn1 D2 (m as in text) 2 आम्नाय, G1 आख्याय Ś1 K (except K2) B (except B1) D2 2 2 2 कथित (K2 'न'), D1 कथित —^c) K1 2 B1 Da परिकल्प्यास्व, D2 'कल्पव (sic), D2 'कल्प्य, D1 T G 'कल्पित' (for 'कल्प्यास्व) —^d) T2 नराधिप

4 ^a) B1 सा धार्यापरिवर्तेत, D1 T1 G2 2 स चेन्नो परिवर्ते (D1 'तं') त —^b) K1 (marg as in text) वा श्यो (for वाच्यो) —^c) B2 Da: D1 G2-4 M1 2

रस्मिन् D2 2 2 कश्चिद्विद्वां हीनपदा —^a) K2 प्रति पति (for करि')

5 ^a) B1 स (for न). D1 च (for चेद्) D2 2 2 वक्ष्यत्यतः; D1 T G1 2 2 स्वक्ष्यत्यत (for वक्ष्य'). —^c) Ś1 K2 परीक्ष्य (K2 'क्ष'), V1 परोक्ष्य D1 S पुरापरोक्ष वक्ष्यम् —^d) B1 Da शामनाद्, Dn T2 G2 M2 शाश्वत (for शामनम्)

6 ^a) D1 S [पु]त्र (G2 'त्र'); D2 [इ]ति (for [ए] त्) B1 नित्य (for ब्रह्मन्) B1 आतुरेतर्जना यस्मिन् (sic) —^b) B1 वा (for च) —^c) K2 निमज्ज्यश्, K2 निमज्ज, V1 'ज्याश्, G1 'ज्य —^d) K1 अवृत्ता, K2 अवृत्ता K2 2 च तदाचरेत्, D2 2 2 चेतदा', D1 G2 भेदमा; T G1 2 चेदमा; G2 भोगमा (for चेतदा')

7 ^a) B2 D2 2 T G गोरक्ष, M2 गोरक्ष M2 om वाणिज्य —^b) T1 G M भूतानान् (for लोका) K1 इव (for इह) —^c) Da T2 G1 2 M चैतत् (for चैव) —^d) Ś1 सा भूत, K1 D2 M2 सा भूता; K2 ना भूता, D2 सा धृत्वान्; G1 समूतान् B1 Da: D1 T1 G1 2 भावयत्युत, M2 जापय'

8 ^a) D1 G2 2 सत्या Ś1 K1 2 प्रच (K1 'या') त मानाना; K2 वै वर्तमानाया, V1 B Dn2 D2 2 2 2 प्र (B2 प्रा) वर्त, Da प्रवृत्, Dn1 D1 प्रपत् (for प्रयत्) —^c) D1 T1 G2-4 वधायैव, T2 G1 विद्या एव (for वधायैह) —^d) K2 T2 ब्रह्म- (for ब्रह्मा) Ś1 K1 2 2 अवासृजत्, T2 G1 अयासृजत्, G2 अया सृजीत् (for अयासृजत्).

युध्यस्व समरे वीरो भूत्वा कौरवनन्दन ॥ ९
 संरक्ष्यान्पालयेद्राजा यः स राजार्यकृत्तमः ।
 ये केचित्तान्न रक्षन्ति तैरर्थो नास्ति कश्चन ॥ १०
 सदैव राज्ञा बोद्धव्यं सर्वलोकाद्युधिष्ठिर ।
 तस्माद्धेतोर्हि भुञ्जीत मद्भुष्यानेव मानवः ॥ ११
 अन्तरेभ्यः परात्रक्षन्परेभ्यः पुनरन्तरान् ।
 परान्तरेभ्यः स्वान्स्वेभ्यः सर्वान्पालय नित्यदा ॥ १२
 आत्मानं सर्वतो रक्षत्राजा रक्षेत मेदिनीम् ।

9 °) Ks Dn D4 जय (for जहि) Dn2 पदा रक्ष्य;
 D4 प्रजा रक्ष — °) Ds समभिद् (for समरे). V1
 D7 S (except Gs) धीरो (for वीरो)

10 °) K1 V1 सरक्ष्यं; Ks B Dn2 D2 ३ ५ ६ ७
 संरक्ष्य (Dn2 D2 °क्ष) V1 Da Ds यश्च, B2 यस्तु
 (for राजा) D7 S संरक्ष्य (G2 °क्षं) रक्ष (T1 G4 M2
 °क्ष्य) ते राजा — °) Ks Bo ३-५ D2 ३ ५ ७ ८ T2 G य
 स राजन्यसत्तमः; V1 B2 Da Ds स राजत्राजसत्तम (Ds
 °म); B1 Dn T1 स राजा राजसत्तम (T1 °म) — °)
 D7 S (except M2) तन् (for तान्). — °) K4 तैरर्थे

11 °) D4 सदैव, M1 ३ सदैवं; M2 स चैव. B2
 राज्ञो; M1 ३ राज; M2 राजा (for राज्ञा) B1 M1-३
 बोद्धव्य; Dn1 M4 बोद्धव्यं, Cnp घो (as in text).
 — °) T1 सर्वे (for सर्वे) Ks T2 G1 M सर्वे (T2
 °र्व) लोके, B2 °लोका — °) Ś1 K1 4 Ds कस्माद्
 (for तस्माद्). Ds एको (for हेतोर्) K4 ह (for
 हि) B1 D3 ५ Cnp युञ्जीत (for भुञ्जीत) — °) K1
 V1 D7 G2 4 मानवा; T2 G1 मानुष

12 B1 om 12 — °) K2 ३ ५ B2.३ Da Dn D2
 ३ ५-३ T G आतरेभ्य, Ca अन्त (as in text) D1
 प्रजा, Ca परान् (as in text) Ś1 रक्ष, K1 राक्षन्
 (sic), K2 4 B (B1 om) Da Ds रक्षे (K4 °क्ष्ये);
 Ks V1 Dn2 D2 ३ ५ ७ ८ S रक्षेत् — °) Ś1 K2-4 B
 (B1 om) Da Dn D2 ३ ५-३ T G2-4 पुनरातरान् (Ds
 °कान्; Ds °रात्), Ks पुनरुत्त — °) G1 परान्त्यु
 रेभ्य स्वांशेभ्य — °) D7 सम्यग् (for सर्वान्) D7
 S रक्षस्व (for पालय) K1 (sup lin see m as in
 text) नित्यदा (for °दा).

13 °) K4 Ds G2 M1 रक्षेद्, T2 रक्ष (for रक्षन्)
 — °) Ks V1 B D (except D4, D1 missing) S
 राजत्रक्षस्व मेदिनी (Ds °नी). — °) D2 ३ ५ इम (for

आत्ममूलमिदं सर्वमाहुर्हि विदुषो जनाः ॥ १३
 किं छिद्रं कोऽनुपङ्गो मे किं वास्त्यविनिपातितम् ।
 कुतो मामास्रवेदोप इति नित्यं विचिन्तयेत् ॥ १४
 गुप्तैश्चारैरनुमतैः पृथिवीमनुचारयेत् ।
 सुनीतं यदि मे वृत्तं प्रशंसन्ति न वा पुनः ।
 कच्चिद्रोचेजनपदे कच्चिद्राप्रे च मे यशः ॥ १५
 धर्मज्ञानां धृतिमतां संग्रामेष्वपलायिनाम् ।
 राष्ट्रं च येऽनुजीवन्ति ये च राज्ञोऽनुजीविनः ॥ १६

हृद्) — °) Da Dn वै (for हि) D4 वेदविदो (for
 हि विदुषो) Ca otes विदुषो (as in text) M2 जनां

14 °) K1 [s]नुपंगे; Ks V1 B (except B1) Da1
 Dn2 D2 ३ ५ °सगो, D4 °खगो (for °पङ्गो) D7 S
 किं स्विच्छिद्रं कोनुपंग (Ms °नं). — °) Ks किं चास्य
 विनिपातित, D7 T G किं मे स्विद्विनिपातित, M किम
 स्ति विनि — °) M2 यतो (for कुतो) Ś1 D4 मामा
 श्रवेद् (D4 °वे); Ks Da1 Dn Ds मामाश्रवेद्, K4
 V1 B2 ५ T1 G2 ३ ममास्रवेद् (K4 °वे), Ks D2 ३ m
 ५ ७ मम भवेद्, Bo. 4 Da2 ममा (Da2 °या)श्रवेद्, B1
 ममाश्रमो; B3 मम श्रवे; Ds मयाश्रवेद्, D7 T2 G1
 ममाश्रमे; G4 ममास्रविद्; M मम स्रवेद् (for मामा
 स्रवेद्) K1 कुतो सामास्र (marg मम स)वेदोप (sic).
 — After 14, Ks Dn D4 ins

216* अतीतदिवसे वृत्तं पशसन्ति न वा पुन ।

[Ks D4 अतीत (K4 °न) यदि मे वृत्त (for the prior
 c half)]

15 °) Ks V1 B D2 ३ ५-३ S आतैश् (for गुप्तैश्)
 M चरैर् (for चारैर्) K1 अनुमत, Da °गतैः, D4 ०
 °मते — °) V1 अनुपालयेत्, Da Ds °चारयेः, D2 ३
 °धारयेत् — Ks D4 om 15^{ad} — °) K4 ५ V1 B
 Da Dn D2 ३ ५ ७ ८ T2 जानीयुर्, T1 G M जानीत
 (for सुनीत) — °) Da Ds नरा (for न वा).
 — °) Ś1 K1 D7 T1 G2-4 कश्चिद् D4 राज्ये; Ds
 राष्ट्र, M1 ३ 4 रुच्ये (for रोचेज्) — °) Ś1 K1 D4
 कश्चिद् B2 राष्ट्रेषु (for °ष्ट्रे च) M नो (for मे).

16 °) ❀ Cv ज्ञान धृतिमतामित्यत्र धृतिमता मध्य इति
 योग्यपदाध्याहार । ❀ — °) K4 B2 Dn Ds ३ राष्ट्रे B3
 Dn तु (for च) Ks न (for ऽनु). — °) K2
 B3 Dn Ds तु; Ks laouna (for च) K1 Ds राष्ट्रे
 (for राज्ञो). D7 S केचित्त्राजोप (D7 G2-4 °जानु) जी

अमात्यानां च सर्वेषां मध्यस्थानां च सर्वशः ।
 ये च त्वाभिप्रशंसेयुर्निन्देयुरथ वा पुनः ।
 सर्वान्मुपरिणीतास्तान्कारयेत् युधिष्ठिर ॥ १७
 एकान्तेन हि सर्वेषां न शक्यं तात रोचितुम् ।
 मित्रामित्रमयो मध्यं सर्वभूतेषु भारत ॥ १८
 तुल्यब्राह्मणानां च गुणैरपि निषेविनाम् ।
 कथं स्यादधिकः कश्चित्स तु भुञ्जीत मानवान् ॥ १९
 ये चरा ह्यचरानद्युग्दंष्ट्रान्दंष्ट्रिणास्तथा ।

आशीविषा इव क्रुद्धा भुजगा भुजगानिव ॥ २०
 एतेभ्यश्चाप्रमत्तः स्यात्सदा यत्तो युधिष्ठिर ।
 भारुडसदृशा ह्येते निपतन्ति प्रमाद्यतः ॥ २१
 कश्चित्ते वणिजो राष्ट्रे नोद्विजन्ते करार्दिताः ।
 क्रीणन्तो ब्रह्म बाल्येन कान्तारकृतनिश्रमाः ॥ २२
 कश्चित्कृपिकुरा राष्ट्रं न जहत्यतिपीडिताः ।
 ये वहन्ति धुरं राज्ञां संभरन्तीतरानपि ॥ २३
 इतो दत्तेन जीवन्ति देवाः पितृगणास्तथा ।

C 12. 3360
 B. 12. 19 25
 K. 12. 69 27

विन (M₁ 'न)

17 ^b) D₂ मध्ये (for मध्य) — ^a) D₇ G₂₋₄ न (for च) K₁ द्वारि प्रशसेयुर, D₂ ३ ५ त्वामभिप्रं, D₇ S त्वा(D₇ G₂₋₄ चा)नुप्रशं Ca cites त्वा (as in text) — D₁ om (hapl) from प्रशसे up to कारयेत् (in 17') — ^d) B₀ 1. ३ ४ D₂ ३ ५ क्षपि (for क्षय) — ^e) D_a ल (D_a स)परिणीताम्, D₅ सुपरिणीताम्, D₈ तु परिणीताम् — ^f) K₃ ५ V₁ B D (D₁ om, D₁ missing) S कारयेथा (for 'येत)

18 ^b) D₁ अगन्थ D₆ रोषितुं, D₈ रोहितु (for रोचितुम्)

19 Before 19, K₃ B₁ Dn₁ D₂₋₃ ins युधिष्ठिर उवाच — ^a) D₇ T G शील (for वाहु) D₇ S हि (for च) — ^b) K₂ om निषेविनाम् K₃ ५ V₁ B Da Dn D₂₋₃ ३ तुल्याना च गुणैरपि, D₇ S तथान्यै ब्रह्मिर्गुणैः — ^c) M₁ ३ ४ यश्च (for कथं) — ^d) K₃ सर्वान्, K₅ V₁ B Da Dn₂ D₂ ३ ५ ० ४ अनु, Dn₁ D₁ 7 S स च (for स तु) K₅ V₁ B Dn₂ D₂ ३ ५ ० ४ मानव

20 Before 20, K₂ ३ ५ Dn₁ D₂ ३ ५ ० ins भीष्म उवाच — ^a) K₂₋₃ Dn₁ D₂₋₃ T₂ G₁ २ ४ M₁ ३ ४ यच्च; M₂ स्वच्च (for ये) K₁ २ D₇ T₁ M₂ नचरान्, K₂ ४ B₃ ४ D₈ T₂ G M₁ ३ ४ अचरान्, B₁ ज्याचरान्, D₂ अचरान्, D₇ च चरान् (for अचरान्) M₄ अस्त्युर (for अद्युर्) V₁ अचरा हि चरान्दन्द्युर; B₀ २ ५ Da अचरान् (B₂ Da 'रा हि) चरानद्युर, Dn₂ यद्वराद्रिचरानद्युर — ^b) Ś₁ K₁ ४ Da D₇ G₂ अदष्टा (for अदष्टान्) D₁ om (hapl) दष्टि K₂ ४ च यान् (for तथा) — ^c) M₁ ३ आशीविष D₇ अपि (for इव) D₂ ३ ५ आशीविषानिव क्रुद्धान — ^d) K₅ D₇ ३ भुजगान्, V₁

B₀ 1 ४ ५ Da D₁ ५ T G₃ ४ M₂ भुजगा (for भुजगा) D₂ ३ भुजगा इव, G₁ M₈ 'गानि च K₃ B₃ Dn D₆ G₂ भुजगान्भुजगा इव (D₆ 'गानि च)

21 ^b) K₅ V₁ B Da Dn D₂ ३ ५ ० ४ सदा शत्रोर्, D₇ G₃ ४ मयुक्तश्च, T G₁ २ सय (G₂ 'यु)तश्च, M₁ ३ ४ सदा यस्नाद्, M₂ तत्रयत्तो — 21^{cd} = 12 94 36^{cd} — ^e) B₁ भीरुड, Da₁ D₈ भारुड, Da₂ भारुड, D₂ ३ T₂ भेरुड, G₁ भारुड Ca cites भारुडा (sup in भरुडा), Cap भारुडा K₁ पृते (for ह्येते) — K₃ om (hapl.) from निप up to कृत (in 22^d) — ^d) G₁ न पतति (for निप) Ś₁ K₂ ४ Dn D₇ T G प्रमाद्यत, K₁ प्रसाद्यत, B₁ प्रमाद्यत (for 'द्यत)

22 K₃ om up to कृत (of v l. 21) — ^a) K₁ B₁ D₇ G₃ ४ M₂ कश्चित्ते (B₁ 'तु) D₂ वणिजा — ^b) K₄ ५ V₁ B Da Dn D₂ ३ ५ ० ४ नोद्विजति — ^c) K₅ V₁ B₁ D₈ क्रीडतो (B₁ 'ति), D₄ जीवतो; D₅ क्रीडते, D₇ T G क्रीण (G₂ 'ण)ते K₁ बहुकल्पेन, K₂ ५ B₀ ५ Dn D₂ ३ ५ ० ४ बहुनाल्पेन, V₁ B₂ ४ Da D₇ T G बहु चा, B₃ M बहुधा — ^d) K₂ ४ कार्यत, B₁ D₇ T G कावारे (for कान्तार) K₃ D₁ T₂ कृत (K₃ om कृत)निश्रया, K₅ B Dn D₂ ३ ५ ० ४ 'विश्रमा, V₁ बहुविश्रमा, Da₁ बहुमाश्रमा, Da₂ बहुमाश्रवित्; T₂ कृतनिश्रया, C_v निश्रमा (as in text)

23 ^a) Ś₁ K₁ D₇ कश्चित्, B₁ केचित् V₁ राष्ट्रे, T₁ G₃ राज्य (for राष्ट्र) — ^b) K₁ २ न जहति; K₅ D₇ T G M₁ ३ ४ न त्यजति, V₁ नोद्विजति K₅ निपीडिता, B₁ M₂ [अ]भिपीडिता, Dn₁ [अ]पि पी (for [अ]तिपी) — ^c) B₁ ये वदति, D₇ एव हति, G₁ एव*# (for ये वहन्ति) — ^d) Ś₁ K₁ २ ४ समवति, K₅ V₁ Bo ३ ४ Dn₁ D₂ ५ ० ते तरति; B₁ २ ५ Dn₂ D₂ ते भरति, Da ते चरति, D₇ G₂ ३ सवहति, T₂ G₁ ४

मनुष्योरगरक्षांसि वयांसि पशवस्तथा ॥ २४
एषा ते राष्ट्रवृत्तिश्च राष्ट्रगुप्तिश्च भारत ।

एतमेवार्थमाश्रित्य भूयो वक्ष्यामि पाण्डव ॥ २५

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥

९१

भीष्म उवाच ।

यानङ्गिराः क्षत्रधर्मानुत्थयो ब्रह्मवित्तमः ।
सान्धात्रे यौवनाश्रयाय प्रीतिमानभ्यभापत ॥ १
स यथानुशशासनमुत्थयो ब्रह्मवित्तमः ।
तत्ते सर्वं प्रवक्ष्यामि निखिलेन युधिष्ठिर ॥ २

उत्थय उवाच ।

धर्माय राजा भवति न कामकरणाय तु ।
सान्धातरेवं जानीहि राजा लोकस्य रक्षिता ॥ ३
राजा चरति वै धर्मं देवत्वायैव गच्छति ।
न चेद्धर्मं स चरति नरकायैव गच्छति ॥ ४

सहरति (for सभरन्ति) D₆ M₂ ३ नरानपि, M₁ नरा
धिप (for [इ]तरानपि)

24 ^a) V₁ तिष्ठति (for जीवन्ति) — ^b) Ś₁ पितृ
गणास् D₇ S द्वे (M₂ द्वै) वता पितरस्तथा — D₅ om
24^c-25^d — ^e) K B₁ D_a D_n D₂ ० ४ मानुषो (K₈
'व्यो) ररा — ^d) G₂ तत (for तथा) K₅ V₁ B
D_a D₂ ३ ६ ० ४ पशव पक्षिणस्तथा

25 D₅ om 25 (of v l 24) — ^a) K₅ एष
Bo २ D₂ ३ राजवृत्तिश्च, D₇ S राष्ट्रगुप्तिश्च (for 'वृ-
त्तिश्च) — ^b) B₁ D_a D_n राज्ञा (for राष्ट्र-) D₇ T₁
G₂₋₄ M राष्ट्रवृत्तिश्च (for 'गुप्तिश्च) K₅ T₂ G₁ गुप्तिश्च
भरतर्षभ — ^c) B₁ D_a D₂ ३ ६ ० एवम् (for एतम्)
D₂ एवार्थिम् D₇ T₁ G प्रोक्तोद्दिश्यैतमेवार्थं (G₁ २ 'र्थे)
— ^d) K₅ Bo ३-५ D₂₋₄ ३ भारत, B₁ तच्छृणु, D₇
T₂ G₂ ३ पार्थिव (for पाण्डव)

Colophon D₁ missing — *Sub-parvan* Ś₁ K
V₁ B D_a D_n D₂₋₇ T G₁ २ ४ M राजधर्म — *Adhy*
name Ś₁ K₁ ३ V₁ B D_a D₂₋₆ राष्ट्रगुप्ति, K₂ ४ राष्ट्र
वृत्तिगुप्ति, M₁ ३ राष्ट्रवृद्धि, M₂ राष्ट्रवृत्ति — *Adhy*
no (figures, words or both) K₅ D₇ S 91, B₂
D_a D_n 89, B₄ D_n 1 D₂ 88 — *Śloka no*
D_n 1 27, D_n 2 D₈ 26.

91

☞ D₁ is missing for this adhy (of v l 12 79 28)

1 D₈ om the ref. — ^a) K₁ २ Ca आंगिरा (Cap
अङ्गिरा as in text) — ^b) D₇ अधीत्य, S उत्थयो
(for उत्थयो) Bo ३-५ D₂ ३ ६ ३ मुनिसत्तम (for
ब्रह्मवि') — ^c) K₁ यौवनाश्रयाय — ^d) K₁ अस्य भारत
(for अभ्यभापत).

2 ^a) D₁ यज्वा (for यया) B₁ [अ]त्र (for [अ]नु)
— ^b) D₆ उत्थयो, D₇ S उत्थयो (for उत्थयो).
Bo ४ मुनिसत्तम (for ब्रह्मवि') — ^c) D₇ T G तेह
सं (for ते सर्वं) — ^d) D₁ निपिलेन

3 D_a D₈ om the ref D₇ S उत्थय (for उत्
थय उ) — ^b) G₂ कर्म- (for काम-) D₇ T G M₂
च (for तु) — ^c) K₅ V₁ Bo २-६ D_a D₂ ३ ६ ० ४
वै वि, B₁ D_n इति, D₇ T₁ G अग्नि, T₂ एहि,
M₂ एव (for एव)

4 ^a) All MSS (except Ś₁ K₁ ४, D₁ missing)
चेद् (for चै) — ^b) D₆ देवताय K₅ Bo २-५ D_a
D_n D₂ ० ४ T₂ G₁ कल्पते, V₁ D₈ ५ कल्प्यते, B₁
कल्पयेत् (for गच्छति) D₇ T₁ G₂₋₄ देवभूयाय (D₇
'योप-) कल्पते — ^c) K₁ च (for स). K₂ ३ ५ V₁
B D (D₁ missing) S स चेद्धर्मं चरति — ^d) K₅
गच्छसि

धर्मे तिष्ठन्ति भूतानि धर्मो राजनि तिष्ठति ।
तं राजा साधु यः शास्ति स राजा पृथिवीपतिः ॥ ५
राजा परमधर्मात्मा लक्ष्मीवान्पाप उच्यते ।
देवाश्च गर्हा गच्छन्ति धर्मो नास्तीति चोच्यते ॥ ६
अधर्मे वर्तमानानामर्थसिद्धिः प्रदृश्यते ।
तदेव मङ्गलं सर्वं लोकः समनुवर्तते ॥ ७
उच्छिद्यते धर्मवृत्तमधर्मो वर्तते महान् ।

भयमाहुर्दिवारात्रं यदा पापो न वार्यते ॥ ८
न वेदाननुवर्तन्ति व्रतवन्तो द्विजातयः ।
न यज्ञांस्तन्वते विश्रा यदा पापो न वार्यते ॥ ९
वध्यानामिव सर्वेषां मनो भवति विह्वलम् ।
मनुष्याणां महाराज यदा पापो न वार्यते ॥ १०
उभौ लोकावमिप्रेक्ष्य राजानमृषयः स्वयम् ।
असृजन्सुमहद्भूतमयं धर्मो भविष्यति ॥ ११

C 12. 3373
E. 12. 90 14
K. 12. 90. 14

5 ^b) K₁ G₁ धर्मे (for धर्मो) — ^a) Ś₁ K₁ स
(for त) D- G₃ + साधुभिः (for साधु यः) — ^d)
D: S स राजा धिः (M₁ धि) यमन्युते

6 ^a) D- G₁ राजापराधाहृद्मीवान्, T G₁ M
राजापराधान्माधातर, Ca as in text — ^b) D: G₂-
माधात (for लक्ष्मीवान्) K₃ Dn₁ D: 3 धर्मं, K₄
प्राप्य, K- D: 3 पार्यं (for पाप) D- लक्ष्मी चान्यार्थं
उच्यते, Ca as in text — M₁ 3 + om (hapl) 6^{cd}
— ^c) Ś₁ (by corr) K₁ 3 V₁ B₁ D₃ (sup lin as in
text) 4- T G वेदाश्च (D: 'स्तु) (for देवाश्च) K₁
गर्हं, Dn₂ नेहाद्, D: T₁ G₂ + धर्मा, T₂ G₁ 2 धर्मान्;
M₂ धर्माद्, Ca गर्हा (as in text) Ś₁ (sup lin)
Da Ca कुर्वति, B₁ हृच्छति (for गच्छन्ति) — ^d) K₁
G₁ चोचते, Da₁ चोच्यते, D: वाच्यते (for चो)

7 ^a) K₁ स्वधर्मं, B₂ D: स्वधर्मे, T₁ G₂ धर्मे च
(for अधर्मे) D₃ वर्तमानाय — ^b) D₃ प्रदृश्यते
— ^c) V₁ B (except B₁) Da D₂ 2 . G₃ तदेव (for
'व) T₂ G₂ 2 मगळ, K₃ Dn D₁ 6 लोकं, K₄
V₁ Bo 2 3 . Da Dn D₃ 5 - 3 S सर्वो, B₁ D₂ 4
सर्वं (for सर्वं) — ^d) K₃ Dn D₁ 6 सर्वं (for
लोका) Ś₁ मसुप, D₅ तदनु, D₆ तमनु (for
सननु) K₁ वार्यते (for चर्तते)

8 M₂ repeats 8 after 32^{ab} — ^a) K₁ उच्छिद्यते
— ^b) K₄ B₂ D₂ 2 . 5 6 विद्यते, V₁ B₁ Da M वर्धते
(for वर्तते) M₂ महत् — ^c) G₁ M₂ एवम् (for
अयम्) — ^d) M₄ यत्र (for यदा) G₁ नि (for न)
D₂ 3 5 वर्तते, T₂ हृन्वते (for वार्यते) — After 8,
K₃ . V₁ m Bo-2 4 . 5 D (D₁ missing) T G M₂ 4 ins

217* ममेतन्मिति नेत्रं च साधूना तात धर्मत ।
नैव व्यवस्था भवति यदा पापो न वार्यते ।
नैव मार्या न पशवो न क्षेत्रं न निवेशनम् ।
मदृश्येत मनुष्याणां यदा पापव्रल मवेत् ।

देवाः पूजा न जानन्ति न स्वर्धां पितरस्त्वया । [5]
न पूज्यन्ते ह्यतिययो यदा पापो न वार्यते ।

[(L 1) K₃ 5 Dn D₁ नैवेत्, Da₂ नेह च; M₂
नैव च, M₄ नैव स्व (for नेद च) D₁ T G इदं मम
इदं नेति (for the prior half) — (L 2) V₁ m B₁
Da त्वा, Dn न वै (for नैव) G₁ नि (for न)
— D₁ om lines 3-4 — (L 3) D₆ क्षेत्राणि (for क्षेत्र
न) Ca cites निवेशनन् (as above) — (L 4) Da D₆
सदृश्यते, D₁ T G प्रदृश्यते (D: 'त); M₂ 4 सप्रदृश्येत्
(for सदृश्येत) T₁ G₃ 4 M₂ 4 यदि पापो (for
यदा पाप-), D₆ वर्त्ति, G₁ फल् (for वल) K₃ B₂ D₁
G₂ यदा (D₁ 'दि) पापो न वापते (for the post. half)
— (L 5) B₁ देवा पूजा, D₅ देवपूजा K₃ D₁ 7 T
G M₂ 4 विदन्ति (for जानन्ति) Da Dn तदा (for
तथा) — (L 6) Bo 2 4 . 5 Da D₂ 2 . 5 8 चानिययो;
G₂ [5] 'यति' (for ह्यति) K₃ न पूज्यते विधयो नापि;
K₃ न पूजा चाः निययो, D₁ 6 पूज्यते विधयो नापि, D₁
T₁ G₃ 4 M₂ 4 नापि (M₂ 4 न च) पूज्यते (D₁ G₃ M₂ 4
'स्व) तिधयो; T₂ G₁ नैव (G₁ नापि) पूज्या अतिययो (for
the prior half) K₅ वाच्यते (for वायते)]

9 B₃ D₁ om (hapl) 9^{ab}, D₂ 3 5 6 om (hapl.)
9, G₁ om. (hapl) 9-10 — ^a) M₄ देवान् (for
वेदान्) K₃ 5 V₁ Bo-2 . 4 . 5 Da Dn D₁ 8 S (G₁
om) अधिगच्छति (for अनुवर्तन्ति) — ^b) V₁ B₂ Da
प्रयततो (for व्रतवन्तो) — ^c) D₃ यज्ञास् K₁ 4
Dn₂ D₃ तनुते, Ca तन्वते (as in text) — ^d) Bo
D₃ यदि (for यदा)

10 G₁ 2 M₁ 3 4 om. (hapl.) 10 (for G₁, cf.
v 1 9) Dn₂ om. (hapl) 10^{ab} — ^a) K₄ 5 V₁
Bo 8-5 D₂ 3 5 3 वृद्धानाम्, M₂ तद्भ्यानाद् (for वध्या-
नाम्) K₁ D₁ T₂ अपि (for इव) B₂ Da Dn₁
सत्त्वाना (for सर्वेषां) — ^b) D₁ T G₃ 4 केवल (for
विह्वलम्) — ^d) D₁ नि (for न)

यस्मिन्धर्मो विराजेत तं राजानं प्रचक्षते ।
यस्मिन्विलीयते धर्मस्तं देवा वृषलं विदुः ॥ १२
वृषो हि भगवान्धर्मो यस्तस्य कुरुते ह्यलम् ।
वृषलं तं विदुर्देवास्तस्माद्धर्मं न लोपयेत् ॥ १३
धर्मो वर्धति वर्धन्ति सर्वभूतानि सर्वदा ।
तस्मिन्हसति हीयन्ते तस्माद्धर्मं प्रवर्धयेत् ॥ १४
धनात्स्रवति धर्मो हि धारणाद्वेति निश्चयः ।
अकार्याणां मनुष्येन्द्र स सीमान्तकरः स्मृतः ॥ १५
प्रभवार्थं हि भूतानां धर्मः सृष्टः स्वयंभुवा ।

तस्मात्प्रवर्धयेद्धर्मं प्रजानुग्रहकारणात् ॥ १६
तस्माद्धि राजशार्दूल धर्मः श्रेष्ठ इति स्मृतः ।
स राजा यः प्रजाः शास्ति साधुकृत्पुरुषर्षभः ॥ १७
कामक्रोधावनादृत्य धर्ममेवानुपालयेत् ।
धर्मः श्रेयस्करतमो राज्ञां भरतसत्तम ॥ १८
धर्मस्य ब्राह्मणा योनिस्तस्मात्तान्पूजयेत्सदा ।
ब्राह्मणानां च मान्धातः कामान्कुर्यादमत्सरी ॥ १९
तेषां ह्यकामकरणाद्राज्ञः संजायते भयम् ।
मित्राणि च न वर्धन्ते तथामित्रीभवन्त्यपि ॥ २०

11 ^a) Ś1 K1 4 [अ]नुप्रेक्ष्य, D7 8 T2 G2 [अ]भि-
प्रेत्य (for 'प्रेक्ष्य) —^b) D7 तथा (for स्वयम्) S
(except G2) राजानमसृजंस्तथा —^c) D7 S Cv मुन
योथ (for असृजन्मु-) K4 स्व (for सु)

12 ^a)^d K4 यस्मिन्धर्मं, D7 T G1 8 4 धर्मो यस्मिन्
(by transp) M1 8 [s]पि राजेंद्र (for विराजेत).
—^e) K1 यस्मै (for यस्मिन्) M निलीयते (for
विली^e) Dn1 देवास्; Dn2 देवस् (for धर्मस्) —^d)
Da तदेव, D2 8 5 8 देवास्तं, D7 G2-4 तमेव (for
तं देवा) G2 वृषल

13 = (var) Manu 8 16 —^a) Ś1 धर्मा, D5
धर्मं. —^b) Ś1 K1 यस्तस्मात्, V1 B (except B5)
D2 8 5 0 8 तस्य य (D5 यत्) (by transp) B1 हलं,
B2 T2 त्वलं, D4 7 T1 G M लय (for ह्यलम्) —^c)
D2 वृषमं, G2 वृषल —^d) Ś1 K1 2 om. (hapl)
from न लोपयेत् up to धर्मं in (14^d) K8 4 D4 प्र
वर्धयेत्, Dn1 विवर्धयेत् (for न लोपयेत्).

14 Ś1 K1 2 om up to धर्मं (of v 1 13) D8
reads 14 on marg D4 repeats 14^a after 17 —^a)
M1 वर्धति, Ca वर्धति (as in text) V1 B2 T2 वर्धते
K8 D4 (first time) धर्मवृद्धौ हि वर्धते, D4 (second
time) धर्मं वृद्धे हि वद्धत (sic) —^b) K5 सर्वथा,
D7 S भारत (for सर्वदा) —^c) Ca cites हसति (as
in text) K4 हीयते; D6 दीयते (for ही^e) D8
तस्माद् हासति हीयते —^d) D7 T1 G2-4 धर्मान्,
M1 8 धर्मं (for धर्मं) K4 5 Dn D2 8 5 8 T2 न
लोपयेत्, Bo 8 5 प्रवर्तं (B3 'धर्मं)ते, D7 T1 G विव-
र्धयेत् (for प्रव^e)

15 ^a) K1 प्रवति, K5 D2 8 4 0 भवति, Ca
स्रवति (as in text). D7 S (except T2) Cv धनानि

(T1 G2 8 'स्त्रि) स्रौति धर्मस्तु —^b) Ś1 K4 धारणाश्चे
(K4 'चे)ति, D2 4 5 'दिति; D3 'द्विति (for 'द्वेति)
—^c) D7 T G मानवानां, M1 8 कारणाना (for अका
र्याणा) —^d) B5 D7 S (except T2) सीमतकर (for
सीमान्त^e) K1 D2 समीपा (D2 'मा)तकर स्मृत

16 ^a) Dn2 प्रभवार्थं, D7 G4 प्रसं (for प्रमं)
G2 हि सर्वस्य, M4 विभूताना (for हि भू^e) —^b)
M1 8 धर्मं K4 D8 स्वयंभुव — Dn2 reads 16^a
on marg —^c) K2 8 5 Bo 1 8 4 Dn D2-5 8 T1
G2-4 M2 प्रवर्तयेद्, G1 प्रवृद्ध^e (for प्रवर्ध^e)

17 ^b) Bo Da D2 8 7 T1 G3 4 धर्मं (for धर्मं)
Dn श्रेष्ठतर (for श्रेष्ठ इति) B4 M श्रुति, D8
स्मृता —^c) K1 स हि राजा यः प्रशास्ति —^d) K5
Bo 1 8-5 D2 8 5 0 8 स एक, D7 G2-4 स सुहृत् (for
साधुकृत्) K (except K5) V1 B2 5 Dn D2-8 8
पुरुषर्षभ, D7 T1 G2-4 भरतर्षभ (for पुरुषर्षभ)
— After 17, D4 repeats 14^a

18 K8 D4 om 18 —^a) M1 (by corr) 8 [अ]ना
दृश्य (for 'दृत्य) —^b) M2 सर्वम् (for धर्मम्) B1
अथ (for एव) K4 V1 B2 Da Dn1 D6 8 [अ]नु
पालय (for 'येत्) —^c) D2 lacuna, D8 करो
(for -तमो) —^d) V1 राज्ञा भवति भारत

19 ^a) Ś1 K2 4 ब्राह्मणाद्, K1 'णान्, K8 B1 5
Dn2 D2 4 S 'णो, D8 'णी (for 'णा) —^b) D4
तत्तस् (for तस्मात्) D7 T1 G त, M1 8 4 स (for
तान्) M1 8 तदा (for सदा) M2 तस्मात् प्रतिपूजयेद्
—^c) K4 माधाता —^d) K Bo 1 8-5 Da Dn D2
4-8 8 T G2-4 M2 कुर्यात्कामान् (Da 'द्) (by transp),
B2 D3 7 G1 कुर्या कामान्, M1 8 4 कुर्यात्काम B4
अमत्सरी, D6 'त्सरात् V1 कुर्यात्को नाम मत्सरी

ब्राह्मणान् तदास्ययाद्यदा वैरोचनो बलिः ।
 अथासाच्छीरपाक्रामद्यासिन्नासीत्प्रतापिनी ॥ २१
 ततस्तस्मादपक्रम्य सागच्छत्पाकशासनम् ।
 अथ सोऽन्वतपत्पश्चाच्छ्रियं दृष्ट्वा पुरदरे ॥ २२
 एतत्फलमस्ययावा अभिमानस्य चाभिभो ।
 तस्माद्दुष्यस्व मान्धातर्मा त्वा जह्यात्प्रतापिनी ॥ २३
 दर्पो नाम श्रियः पुत्रो जज्ञेऽधर्मादिति श्रुतिः ।

तेन देवासुरा राजनीताः सुबहुशो वशम् ॥ २४
 राजर्षयश्च बहवस्तस्माद्दुष्यस्व पार्थिव ।
 राजा भवति तं जित्वा दासस्तेन पराजितः ॥ २५
 स यथा दर्पसहितमधर्मं नानुसेवसे ।
 तथा वर्तस्व मान्धातश्चिरं चेत्स्यातुमिच्छसि ॥ २६
 मत्तात्प्रमत्तात्पोगण्डादुन्मत्ताच्च विशेषतः ।
 तदभ्यासादुपावर्तादहितानां च सेवनात् ॥ २७

C 12 3391
B. 12. 90 29
K. 12. 90 30

20 ^a) K₁ s D₂ s s s अक्राम (for ह्यक्राम) K₁
 -कारणाद् — ^b) G₂ राज्ञा (for राज्) K₃ सप्रायते
 (for सज्ञा) B₁ भयात् — ^c) Ś₁ K₁ s [अ]पि न,
 K₃ V₁ B₁ D₁ D₁ s न च, B₂ च वि (for च न)
 D₇ T₁ G₂₋₄ मित्राणि च नृप (G₂ नर) श्रेष्ठ — ^d) K₅
 B₁ s s Da D₂ D₅ s s G₂ तयामित्रा, B₀ D₇ T₁
 G₁ s s *मित्र, B₃ *मित्र (for *मित्री) K₁ D₂
 भवति च, T₂ G₁ M₂ *स्युत (for *स्यपि) D₄ तथा
 मेत्रीद्रवत्यपि (sic) — After 20, G₂ ins

218* शत्रवो ह्यपि मित्राणि तदा मित्र भवन्त्यपि ।

21 ^a) K. V₁ B Da Dn D₂ s s s s T₂ G₁₋₃
 M₁ s ब्राह्मणाना, D₇ T₁ G₁ M₂ s णान्दि (for *णान्दै)
 K₁ V₁ (sup lin) त (V₁ य) वासूयाद्, K₃ B₅ यदा
 सूयाद्, K₅ V₁ B₁₋₄ Da Dn D₂ s s s s G₂ M₂ s
 सदासूया (B₂₋₄ Da *य)द्, B₀ D₄ यदासूयद्, D₇ T
 G₁ s s सदासूयन्, M₁ s तदासूयद् (for *सूयाद्)
 — ^b) K₂ s s V₁ B Da Dn D₂₋₄ s s T G₁ s s
 वात्याद्, D. आत्याद्, G₂ यत्याद्, M मोहाद् (for
 यदा) T₂ G₁ वैरोचनिर् (for *चनो) Ś₁ K₁ s वदि,
 D₇ G₁ बली (for बलि) — ^c) B₁ s s D₅₋₅ तदा
 स्मात्, M₂ तथा* (for तथा*) Ś₁ K₁ V₁ अप (V₁
 *पा)क्राता, K₁ अपशांता, D₁ s अपक्रामद्, D₇ अपा
 क्रामाद्, M₁ s अपक्रामन् (for *क्रामद्) — ^d) Ś₁
 K₁ s V₁ B. D₂ s s s G₁ M यसिन्नासीत्, D₇ T₁
 G₂₋₃ अन्वस्मिन्वै (for यासिन्नासीत्) Ś₁ (sup lin)
 B₂ m प्रतापिनी, B. *पत्रान्, D₇ M₁ s *पिनि, M₂
 पिना (for *पिनी) C_v अस्मिन्नासीत्प्रतापिनी

22 ^a) D₆ एव (for तत्स) K₃₋₃ V₁ B D (ex-
 cept D₁, D₁ missing) T₁ G₂₋₃ M₂ अपाक्रम्य (for
 अप) — ^b) D₇ T G तत् (for अथ) D₇ T₁ G₃ s
 न्यपत्त्, G₂ न्यतपत् (for *स्व*)

23 ^a) K₁ असूर्यायाद्, D₃ s *यानाम् (for *याया)
 — ^b) Da अतिमानस, D₇ T₁ G₃ s अव* (for अभि)

K₁ चाविभो, K₅ V₁ B Da Dn D₂ s s s वा विभो,
 D₁ चाभिमां, D₆ ताविभौ; M₁ s s च प्रभो (for
 चाभिभो) Ca oites अभिभो — ^c) K₁ माधाता;
 K₄ *तन् — ^d) D₇ s मां (for मा) K₂ s s V₁
 B D (except D₇; D₁ missing) त्वां (for त्वा)
 Ś₁ (by corr) B₂ m Ca (sup lin) प्रतापिनी, D₄
 प्रवापिनी, Ca प्रता* (as in text)

24 ^a) Ś₁ K₁ s s धर्मो (for दर्पो) K₃ श्रित;
 T₁ श्रिया — ^b) K₁ D₇ T G₂₋₄ M [s]धर्माज्ञात;
 Da हेयोधर्माद्, G₁ [s]धर्मा राज (for जज्ञेऽधर्माद्).
 B₀ s स्मृत (for श्रुति) — ^d) All MSS (except
 Ś₁ K₃ s D₁, D₁ missing) सुबहुवो (for *हुशो).
 K₅ D₂ D₅ s व्यय; V₁ यशे, D₆ G₂ M₁ s शृदां
 (for वशम्)

25 ^b) K₄ s V₁ B D (except D₄ r, D₁ miss
 ing) तथा (for तस्माद्) K₄ D₈ पार्थिव, D₇ S
 भारत — ^d) M₁ s दमस्तेन, M₂ दमनेन (for दास
 स्तेन) K₁ पराजिता

26 ^a) K₁ D₆ धर्म, D₂ s s सार्थ- (for दर्प)
 G₁ सहितो D₄ स यदा दर्परहितो; C_v as in text
 — ^b) B₂ D₆ अधर्मान् B₀ s Da Dn D₆ नानुसेवते,
 D₇ T G₂ s M न निपेवते (M *से); G₃ न निवेक्षत
 (for नानुसेवते) D₄ बाधर्ममनुसेवते; G₁ [S]धर्मं त्व
 न निपेवसे — ^c) M₃ यथा (for तथा) D₇ T G
 वर्धस्व (for वर्तस्व) — ^d) G₁ (also as in text)
 स्थिर K₄ चैत्यातुम् (for चेत्स्यातुम्) Da₁ अर्हसि;
 D₅ इच्छति

27 ^a) D₂ सत्तात् (for मत्तात्) K₁ प्रौढंदाद्;
 K₄ V₁ B₅ Dn D₁ s C_v पौगंडाद्, K₅ B₁ D₂ s C_{np}
 पापडाद्; B₀ पोपडाद्; Da D₈ पाखडाद्, D₅ प्रोग
 डाद्, D₇ S उन्मत्ताद्, Ca पागडीन्, C_{ap} पोगडाद्
 (for पोगण्डाद्) — M om 37^b — ^b) K₁ उद
 चाक्ष, K₄ उर्मत्ताक्ष; D₆ उन्मत्ताक्ष, D₇ T G पौगं

C 12 3392
B 12.90 30
K 12.90 31

निगृहीतादमात्याच्च स्त्रीभ्यश्चैव विशेषतः ।
पर्वताद्विषमाहुर्गाद्विस्तिनोऽश्वात्सरीसृपात् ॥ २८
एतेभ्यो नित्ययत्तः स्यान्नक्तं चर्या च वर्जयेत् ।
अत्यायं चातिमानं च दम्भं क्रोधं च वर्जयेत् ॥ २९
अविज्ञातासु च स्त्रीषु क्लीबासु स्वैरिणीषु च ।
परभार्यासु कन्यासु नाचरेन्मैथुनं नृपः ॥ ३०
कुलेषु पापरक्षांसि जायन्ते वर्णसंकरात् ।

अपुमांसोऽङ्गहीनाश्च स्थूलजिह्वा विचेतसः ॥ ३१
एते चान्ये च जायन्ते यदा राजा प्रमाद्यति ।
तस्माद्राज्ञा विशेषेण वर्तितव्यं प्रजाहिते ॥ ३२
क्षत्रियस्य प्रमत्तस्य दोषः संजायते महान् ।
अधर्माः संप्रवर्तन्ते प्रजासंकरकारकाः ॥ ३३
अशीते विद्यते शीतं शीते शीतं न विद्यते ।
अवृष्टिरतिवृष्टिश्च व्याधिश्चाविशति प्रजाः ॥ ३४

डाद्य — T₂ G₄ read 27^{ca} twice — °) K₈ V₁
Bo-2 s Da Dn D₈ s उपावर्त, K₅ 'वर्त, B₈ 'वर्ते,
B₄ D₄ 'वर्तेद्, D₂ s 'वृत्तन्; D₅ 'वृत्त (for 'वर्ताद्)
D₇ T G (T₂ G₄ first time) निदिताच्च (D₇ स्ते; T₂
G₁ 'द्या, G₂ s 'द) सदाचाराद् (D₇ G₁ s 'रा); T₂
G₄ (both second time) तथात्याहादुदावर्ताद्; C_v कद्
भ्याशादुदावर्ताद् — ^a) K₅ D₂ s s स्वहितानां; V₁ B
(except B₄) Dn सहिं; D₈ s सहिं (for अहिं).
D₇ S (T₂ G₄ first time) दुहृदां चापि सेवनात्

28 K₅ V₁ m B (except B₁) Dn D₂ s s s s
repeat 28^a-29^b after 12 94. 30 — ^a) M₂ निगृही
याद् (for 'हीताद्) K₁ s अमात्याश्च T₂ G₁ निगृही
ताच्च (T₂ श्रं) भृत्याच्च — ^b) Ś₁ स्त्रीभिश्च — °) D₇
S वृक्षाद् (for दुर्गाद्) — ^a) D₂ s s (all first
time) सरीसृपान्

29 G₄ om (hapl) 29-31 — ^a) Ś₁ K₄ D₄
नित्ययत्नः; K₁ 'चर्यं, K₂ s s V₁ B Da Dn D₂ s
s-s (all [except K₂ s B₁ Da D₇] both times) T₂
G₂ s 'युक्तं, T₁ 'मुक्तं; M₄ 'यत्त (for 'यत्त)
K₅ V₁ m B (except B₁) Dn D₂ s s s s (all second
time) सन् (for स्यान्) — ^b) B₄ damaged K₄
नक्तचर्या, Da न नक्तं च, Dn₁ D₈ (both first time)
नक्तचर्या, D₅ (first time) नित्य चर्या, T₂ एकचर्या;
G₁ एकशय्या, G₂ नक्तकार्यं, G₃ नक्तचर्यं, M₁ s नक्त-
चार्यं (for नक्तचर्या) K₅ V₁ m B (except B₁) Dn
D₂ s s s s (all second time) रक्षेदात्मानमे (B₂ 'स्मना
ए, D₈ 'स्मनमे) व तु (V₁ D₈ s च). Da D₈
वि- (for च) M₂ न च कुर्याच्च वर्तयेत् — B₁ om.
(hapl) 29^{ca} D₈ transp 29^{ca} and 30^{ca} — °) Ś₁
(by corr.) K₁ 2 s अन्यायं; K₈ D₄ 7 T G₁-3 अत्या
शां, K₅ V₁ Bo 2 s s Da Dn D₂ s s s s M₂ Ca
(marg) अत्यागं; B₄ damaged, M₁ s s अत्याशम्
(for अत्याय as in Ś₁ [orig]) K₂ s s V₁ Bo 2-s
Da Dn D₂ s s s s चाभिमानं; M अति (for चाति).

— ^a) S (G₄ om) दम्भ (for दम्भ) D₄ क्रोधे V₁
वर्जये

30 G₄ om 30 (of. v 1 29), K₄ om 30^a-31^b.
D₈ transp 29^{ca} and 30^{ca} — ^a) B₁ अविज्ञातेषु,
D₂ s s 7 T₁ G₁ s M₁ s s अवज्ञातासु, D₈ अविनी
तासु (for 'ज्ञातासु) — ^b) D₇ T G₁-3 M₂ क्लीबेषु,
Ca क्लीयासु (as in text) — ^a) D₇ S (G₄ om.)
transp नाचरेन् and मै (M₄ मि)थुन K₁ मिथुन (for
मै) K₂ s s B₄ Dn नृप, V₁ कश्चित्, G₁ M₁ s s
दुघ (for नृप).

31 G₄ om 31, K₄ om 31^a (of. v 1 29, 30).
— ^a) Ś₁ कुर्याच्चेत् (for कुलेषु) D₇ T₁ G₈ पापा (for
पाप-) Ca पापरक्षांसि पापिष्ठान्यपत्यान्येव रक्षांसि । Ca
— ^b) D₈ वर्णशकरा (for 'सकरात्) — °) D₂-s अ
पुमासा (for 'मासो) Da गृहीताश्च (for ङ्गहीनाश्च)
— ^a) D₄ विचेतना

32 ^a) B₄ damaged B₁ चान्ये (for चान्ये).
— ^b) Dn₂ यदा राजा प्रमाद्यते — After 32^a, M₂
reads 12 92 8 — ^a) Da प्राज्ञ, D₈ राजा — ^a)
Da₂ वर्जितव्य (for वर्ति) Da प्रजापते, D₅ 'कृते
(for 'हिते)

33 K₈ om (hapl) from क्षत्रि up to सजायते (in
33^b). — ^a) Da₁ क्षत्रियश्च प्रमत्तश्च — ^b) M₂ स
जायते (for सजा) — °) D₂ s s 6 अधर्मान् (D₈ 'त्);
D₈ 'मै, G₃ 'स्र्या (for 'र्मा) B₁-3 Dn D₂ s s-7
S (except T₂ G₁) स (M₃ स) प्रवर्धते (for 'वर्तन्ते)
— ^a) K₅ B₁ D₂ s s 6 T₁ प्रजा, Da दोष (for
प्रजा) K₄ 'कारक', G₈ 'कारिका' (for कारका)

34 ^a) D₈ आशीते — ^b) B₀ 1 s-5 D₂ s s 6 s
उष्णे चो (B₁ उ, D₈ तू)र्गं न (D₈ च) विद्यते — °)
K₁ B₁ चाति (for अति) Dn₂ -वृष्टश्च, D₈ laouna
(for वृष्टिश्च) D₇ T G₁ s s अतिवृष्टिरनावृष्टिर् — ^a)
V₁ B Da Dn D₂ s s 6 s चाप्याविशेत्; D₇ T G

नक्षत्राण्युपतिष्ठन्ति ग्रहा घोरास्तथापरे ।

उत्पाताश्चात्र दृश्यन्ते बहवो राजनाशनाः ॥ ३५

अरक्षितात्मा यो राजा प्रजाश्चापि न रक्षति ।

प्रजाश्च तस्य क्षीयन्ते ताश्च सोऽनु विनश्यति ॥ ३६

द्वावाददाते लोकस्य द्वयोश्च बहवोऽपरे ।

कुमार्यः संप्रलुप्यन्ते तदाहुर्नृपदूषणम् ॥ ३७

ममैतदिति नैकस्य मनुष्येष्ववतिष्ठते ।

त्यक्त्वा धर्मं यदा राजा प्रमादमनुतिष्ठति ॥ ३८

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकनवतितमोऽध्यायः ॥ ९१ ॥

९२

उत्थय उवाच ।

कालवर्षी च पर्जन्यो धर्मचारी च पार्थिवः ।

संपद्येया भवति सा विभक्तिं सुखं प्रजाः ॥ १

यो न जानाति निर्हन्तुं वस्त्राणां रजको मलम् ।

c 12. 3404
B 12. 91 2
K 12. 91 2

चाविश (T₁ G₁ 'दो'वे (for 'दाति) D₂ प्रजां (for प्रजा) M व्याधयश्च विशेषत

35 ^a) M₁ ३ नक्षत्रानि B₁ ३ [उ]पजीवति; D₁ 'तिष्ठते C_v as in text — ^b) K₄ गृहा (for ग्रहा) All MSS (except S₁ K₁ ३ ६, D₁ missing) तयागते (for 'परे) C_v ग्रहा घोरास्तथा गति — ^c) D₂ ३ प्र, D. [क]भि; M₁-३ [क]पि (for [क]त्र) — ^d) D_{n1} राज्य (for राज) V₁ Da -नामनात्, M₄ -नामना (for -नामना)

36 ^a) K₄ अरक्षतात्मा — ^b) T₁ G₁ चैव (for चापि) D₂ रक्षति — ^c) D₁ T G₁ ३ ४ M तेन (for तस्य) M द्वीयते (for क्षीयन्ते) G₂ प्रजापातेन क्षी' — ^d) K₂ ३ Da₂ D_{n1} तत् (for ताश्च) M₁ ३ विपद्यति (for विन') Ca as in text

37 ^a) K₁ [आ]ददाते, B₁ Da 'दाति, D₂ 'दीते, D₂ 'दासे (for 'दाते) M₂ लोकस्य (for 'लो') Ca cites द्वावाददाते and एकस्य (as in text) C_v द्वावाददाते लोकस्य — ^b) V₁ B₂ Da D_n सु (for च) D_{n2} परे (for स्परे) — ^c) K₄ सविलप्यते, D_{n2} स प्रलीयते, D₂ 'लुप्यति, D- G₂ ३ प्रविलीयते, T₁ G₁ ४ M प्रवि (M 'ति) लुप्यते (for सप्र') Ca as in text — ^d) D₁ S तम् (for तद्) B₀ नय (for नृप) B (except B₃) D₁ S (except M₁ ३) दूषक, Da भूपणं (for दूषणम्)

38 ^a) K₃ V₁ B Da D_n D₂ २ ५ ६ ३ [इ]दम्, M [ए]वम् (for [ए]वद्) D₁ S नैतच्च (for नैकस्य) — ^b) K₁ (before corr.) Da D_n D₁ ३ T₂ G₂ ४ M

[अ]वतिष्ठति, V₁ G₂ [म]वतिष्ठति, B₁ ३ च तिष्ठति (for [म]वतिष्ठते) — ^a) D₁ T G त्यक्त्वा धर्मं (for त्यक्त्वा धर्म) — ^d) S₁ K₁ प्रसादम् (for प्रमादम्) D₂ कधि-, D₂ हानु (for अनु)

Colophon om in K₃. D₁ missing. — Sub-parcan S₁ K₁ ३ ५ V₁ B Da D_{n2} D₂ ३ ६-१ T₂ G₁ ३ ४ M राजधर्म — Adhy name K₂ V₁ B Da D_{n1} D₂-३ M₁-३ उत्थयगीतासु (B₂ Da 'गीतायां; M₁-३ उत्थयगीतौ) प्रजापरिपालनप्रशंसनं (M₂ om. प्रशंसनं) — Adhy no (figures, words or both) K₂ B₁ D₁ S 92, B₁-1 D_{n1} 89, Da D_{n2} 90, D₃ 87. — Sloka no. D_{n1} D₂ 41, D_{n2} 40

92

 D₁ is missing for this adhy. (cf v l 12. 79 28)

1 K₂ D₂ om the ref T₁ G₁-३ M उत्थय (for उत्थय) — ^b) Da₂ प्रजाधारी (for धर्म') K₄ D₂ G₁ पार्थिव — ^c) K₂ ३ ५ V₁ B₀ १ ३ ५ D_n D₂ (by corr) ३ ५ ५ T₂ G₂ M₂ यदेया; C_v यदेया (as in text) — ^d) D₁ G₂ सविभक्त, T₁ स विभक्ति-, G₁ सापि भक्ति (sic), G₂ संविभक्ता, G₃ स विभक्ति (for सा वि') K₃ नृप, G₂ सुख (for सुखं)

2 ^a) D₂ om. from यो न up to २ (in 2^b) K₁ ३ D_n D₂ ७ 8 (except G₁) निर्हन्तुं, K₅ V₁ B Da D₂ ३ ५ ६ हर्तुं वा (for निर्हन्तुं) — ^c) K₂ ५ V₁ B

रक्तानि वा शोधयितुं यथा नास्ति तथैव सः ॥ २
 एवमेव द्विजेन्द्राणां क्षत्रियाणां विशामपि ।
 शूद्राश्चतुर्णां वर्णानां नानाकर्मस्वस्थिताः ॥ ३
 कर्म शूद्रे कृषिवैश्ये दण्डनीतिश्च राजनि ।
 ब्रह्मचर्यं तपो मन्त्राः सत्यं चापि द्विजातिषु ॥ ४
 तेषां यः क्षत्रियो वेद वस्त्राणामिव शोधनम् ।
 शीलदोषान्विनिर्हन्तुं स पिता स प्रजापतिः ॥ ५
 कृतं त्रेता द्वापरश्च कलिश्च भरतर्षभ ।
 राजवृत्तानि सर्वाणि राजैव युगमुच्यते ॥ ६

Da Dn D2 s s ० s रक्तानि; T Gs 4 रत्नानि (for रक्तानि). D4 (also as in text) शोधयित्वा —^d) Bo Da M1 (also as in text) च (for स).

3 ^a) K2 s B1 Dn1 D7 T G M2 एतद् (for ए-
 च). —^b) Ks V1 B Da Dn D2 s s ० विदां तथा,
 Ds विदां पते (for विशामपि) —^c) D7 T1 Gs 4
 चतुर्था (for 'र्णा'). Ks s B (except B2) Dn D2-s s
 T2 G1 2 M शूद्रश्चतुर्थो (Ks D4 'श्च वर्णां) वर्णानां. —^d)
 Ks s Bo s-s Dn D2 s s ० s T2 M [अ]वस्थित, V1
 B2 Da [अ]नुष्ठिता. D4 नाकनोर्मस्वस्थिता (S10), G2
 नाकर्मस्वनवस्थिता.

4 ^b) Ks D4 7 S तु (for च). —^c) G1 तपो
 (for तपो) —^d) Da सत्यश्च; D7 Gs 4 सत्यं (for
 सत्यं). D7 S चैव (for चापि).

5 ^a) Ds तेषां (for तेषां). G2 द्वि (for च)
 —^b) D7 T G पात्राणाम् (for वस्त्रां). D7 S शोधक
 (D7 'कं) (for 'नम्' Ca as in text. —^c) All
 MSS. (except S1, D1 missing) वि (T2 G1 द्वि)निर्हन्तुं
 (for 'निर्हन्तु'). —^d) Ks च; (for the second स).
 Ds पितामह (for प्रजापतिः)

6 = (var) Manu. 9 301. —^a) D4 7 T2 G1
 s 4 कृत (for कृत) G1 त्रेत. K2 s V1 B Da Dn
 Ds ० s G2 M2 4 द्वापरं; T2 'राश्च (for 'रश्च) —^b)
 om from राजैव up to end of 7 and up to त्रयी in
 line 1 of 219*. —^d) Ds राजा चै (for राजैव)

7 Ds om 7 (cf. v. l. 6) —^a) M त्रयो (for
 तथा) G1 चतुर्वर्णं तथा देवासु. —^c) S1 K1 4 प्रमु-
 च्यते, D4 'द्यति (for 'द्यते). D4 सदा; Ds तद्य
 (for ह्येतद्). D7 S सर्वमेतत्प्रमुद्येत. —^d) Bo. 4 Ds. s

चातुर्वर्ण्यं तथा वेदाश्चातुराश्रम्यमेव च ।
 सर्वं प्रमुच्यते ह्येतद्यदा राजा प्रमाद्यति ॥ ७
 राजैव कर्ता भूतानां राजैव च विनाशकः ।
 धर्मात्मा यः स कर्ता स्यादधर्मात्मा विनाशकः ॥ ८
 राज्ञो भार्याश्च पुत्राश्च बान्धवाः सुहृदस्तथा ।
 समेत्य सर्वे शोचन्ति यदा राजा प्रमाद्यति ॥ ९
 हस्तिनोऽश्वाश्च गावश्चाप्युष्ट्राश्चतरगर्दभाः ।
 अधर्मवृत्ते नृपतौ सर्वे सीदन्ति पार्थिव ॥ १०
 दुर्वलार्थं बलं सृष्टं धात्रा मान्धातरुच्यते ।

यदि (for यदा) B1 प्रमुद्यति (for प्रमाद्यति) — After
 7, Da reads 10. Ks s V1 Bo s-s Da Dn D2 s
 ०-s S (except G2) ins after 7 B1, after 10. D7,
 after 6*:

219* अग्निप्रेता त्रयी विद्या यज्ञाश्च सहदक्षिणा ।
 सर्वं एव प्रमाद्यन्ति यदा राजा प्रमाद्यति ।

[Ds om up to त्रयी (cf v l 6) — (L 1) Ks
 V1 अग्निहोत्र; B2 Da Ds s 'स्तेना; Ds 'होत्राश्च (for
 'प्रेता) M1 s 4 यद्- (for सह). — (L 2) Ds s
 सर्वम् (for सर्वं) Ks सर्वं एतेषु मुद्यति; D7 T G1. s. 4
 M2 सव एते प्रमुद्यते, M1 s. 4 सर्वमेतत्प्रमुद्येत (for the
 prior half) Ks D2 यदि (for यदा)]

8 D7 om (hapl) 8-9. B1 reads 8-9 after 219*
 which follows 10 M2 reads 8 after 12 91. 32^{ab}.
 —^b) S1 K4 चैव (for [ए]व च) Dn2 विनाशन (for
 'शक) — Ks om (hapl.) 8^{cd} —^d) S1 अघर्मो वै
 (for 'र्मात्मा) G2 (inf / in.) च नाशक (for विना').

9 D7 om (of v l 8). For the sequence in B1,
 cf. v. l 8. —^b) S1 चांधव. —^d) Ds यदि (for
 यदा)

10 For the sequence in B1, of v l 8. Da reads
 10 after 7. —^b) T2 G1 द्वि (for [अ]पि). —^c)
 K4 Dn -भूते; B1 -वृत्तौ (for -वृत्ते) —^d) D7 S
 (except M2) शोचति (for सीदन्ति) K4 s V1 B
 Da Dn D2. s s ० s जंतय', T2 भारत, M1 s पार्थिव
 (for 'व). — After 10, B1 ins 219* followed by
 8-9.

11 D7 Gs 4 om (hapl) 11-12. —^a) S (Gs 4
 om.) दुर्वलानां (for 'कार्यं). G1 बलं सृष्टिं, M2 बल-
 रक्षान्. —^c) V1 अचल; D4 अतुलं; S (Gs 4

अवलं तन्महद्भूतं यस्मिन्सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ ११
 यच्च भूतं स भजते भूता ये च तदन्वयाः ।
 अधर्मस्थे हि नृपतौ सर्वे सीदन्ति पार्थिव ॥ १२
 दुर्वलस्य हि यच्चक्षुर्मुनेराशीविपस्य च ।
 अविपहृतमं मन्ये मा स दुर्वलमासदः ॥ १३
 दुर्वलांस्तात बुध्नेथा नित्यमेवाविमानितान् ।
 मा त्वां दुर्वलचक्षुषि प्रदहेयुः सवान्धवम् ॥ १४
 न हि दुर्वलदग्धस्य कुले किञ्चित्प्ररोहति ।

आमूलं निर्देहत्येव मा स दुर्वलमासदः ॥ १५
 अवलं वै बलाच्छ्रेयो यच्चातिवलवद्भ्रलम् ।
 बलस्यावलदग्धस्य न किञ्चिदवशिष्यते ॥ १६
 विमानितो हतोत्कृष्टस्त्रातारं चेन्न विन्दति ।
 अमानुषकृतस्तत्र दण्डो हन्ति नराधिपम् ॥ १७
 मा स तात बले स्थेया वाधिष्ठा मापि दुर्वलम् ।
 मा त्वा दुर्वलचक्षुषि घक्ष्यन्त्यग्निरिवाश्रयम् ॥ १८
 यानि मिथ्यामिशस्तानां पतन्त्यश्रूणि रोदताम् ।

C 12. 3422
 B 12 91 20
 K 12. 91 20

om) सुबल (for अ) K₁ G₁ M₂ s त, K₁ s Bo
 3-s Dn D₂ s s s तु, D₂ च (for तन्) D₂ मह
 ङ्गते —^a) Bo 2-s D₂ s s transp यस्मिन् and सर्वं

12 D₁ G₂ s om 12 (cf v l 11) B₂ damaged
 for 12^a: —^a) K₁ s V₁ B (B₂ damaged)
 Da D₂ s s s T₂ यत्र (for यच्च) K₂-s V₁ B
 (B₂ damaged) D (D₁ missing, D₁ om.) T₁ G₂
 समज (Dn₁ 'जं'वे; T₂ न मं (for स मं) —^b)
 K₁ भूता येस्य, Dn ये च भूता (by transp), G₂
 भूता एति K₁ s समन्विता; M₂ तदान्वया. S₁
 भूताय हितकारक —^c) K₂ s Dn₂ अधर्मस्ते, T₂ 'र्म-
 स्ते, G₁ 'र्मस्यो, M₂ 'र्मस्ये (for 'र्मस्ये) D₂ हि
 (for हि) —^d) K₂ s V₁ B D (D₁ missing, D₁
 om) M शोचति (for सीदन्ति) K₁ s पार्थिवा, Bo
 'ध, D₂ 'ध, T₂ 'वे

13 ^a) All MSS (except S₁ K₂ s G₂, D₁ miss
 ing) च (for हि) K₁ चक्षु —^a) V₁ Bo 1 s
 अविपहृत (for 'पहृत) D₂ s s त्र (for तमं) —^d)
 D₂ om (hapl) from मासद up to न हि (in 15^a)
 B₁ आदुद; Da आसदा.

14 D₂ om. 14 (cf. v l 13) S₁ K₁ 2 om
 (hapl) 14-15 —^a) K₁ दुर्वलास्य K₁ D₂ बुध्नेय
 (D₂ 'य); D₁ T₁ G₂ s मन्वेया, T₂ सुचैतान्; G₁
 सुच्येयान्; M₁ s सुच्येया; M₂ सुच्येया (for बुध्नेया)
 K₁ s B₂ Da D₂ s s विमानितान् (D₂ M₁ 'ता');
 Dn₁ [अ]व (for [अ]वि) —^c) D₂ न (for मा)
 Da T₁ G₂-s M त्वा, T₂ G₁ स (for त्वां) —^d)
 T₁ G₂ s प्रदहेयु B₂ प्रदहे सर्वबाधवं

15 S₁ K₁ 2 om. 15 (cf. v l 14), D₂ om. up to
 न हि (cf. v l 13) —^b) D₂ गृहे (for कुले) K₂
 कश्चिद् (for किञ्चिद्) B₁ पुरोहित (for प्ररोहति)

— K₁ om 15^a —^c) B₁ समूल, Dn₂ समूल;
 Da T₁ G₂-s M आ (G₂ M₁ s अ)मूलान् (for 'लं)
 K₂ s B₁ s-s Da Dn D₂ s s s निर्देहति (for 'हति).
 D₁ [ए]न (for [ए]व)

16 Bo 2 s s हि; T₂ यद् (for वै) —^b)
 K₁ s यश्चाति, Bo यच्चापि; M₁ s यथाति (for
 यच्चाति) K₂ D₂ बलवर्धन (D₂ 'ने), Dn₂ D₂
 'दुर्वल (for 'वद्भ्रलम्) —^c) D₂ बालस्य D₁ G₂ s
 सुग्धस्य (for दग्धस्य) —^d) D₂ भविशिष्यते

17 Cf 21 —^a) K₁ हतोत्कृष्टस्य, K₂ s V₁ B
 Da Dn D₂ s s G₂ M₂ हत कुष्टस्य, D₂ s s हत.
 कुष्टस्य; D₁ T G₁ s s M₁ s s हत छिष्टस्य (for हतो
 कुष्टस्य) —^b) D₁ चात्र; G₁ M च न (for चेन्न)
 — K₂ om. 17^c-18^d —^c) B₂ तात (for तत्र). Cv
 as in text —^d) G₂ दंढो हंता, Cv दण्डो हन्ति
 (as in text)

18 K₂ om. 18 (cf v l 17) —^a) D₁ मास्य
 (for मा स्य) K₁ s Da₁ Dn₁ D₁ s बले स्थित्वा;
 K₄ V₁ B Da₂ D₂ s s s रणे स्थित्वा; Dn₂ बलो
 स्थित्वा, D₁ T₁ G₂-s बलस्यस्त्वं (D₁ 'त्वं); T₂
 G₁ M बलस्यत्वाद्, Cv बलस्यान्वै (for बले स्थेया)
 —^b) K₁ s V₁ B D (D₁ missing) S सुंजीया हु
 (D₁ s 'या हु; T₂ 'या वी, G₁ 'या वी) बलं ज (T₂
 G₁ च)न; Cv सुंजीया दुर्वलं जन. —^c) S₁ G₁
 मत्वा; K₁ s s B Da Dn D₂-s मा त्वां; D₂ मां त्वां
 (for मा त्वा) K₁ चक्षुष्य —^d) S₁ D₂ चक्षयति;
 K₁ चक्षयति; K₂ Bo 1 s-s Dn₂ D₂ s s दहतु; B₂
 घक्षयतु, D₂ दहतु (for घक्षयन्ति) K (K₂ om.) V₁
 (B (except B₁) Da Dn D₂-s s Cap [आ]शयं; Ca
 [आ]श्रयम् (as in text). D₁ T G प्रदहेयु सर्वाधवं
 व¹ = 12^d).

तानि पुत्रान्पशून्मन्ति तेषां मिथ्याभिशासताम् ॥ १९
 यदि नात्मनि पुत्रेषु न चेत्पौत्रेषु नष्टेषु ।
 न हि पापं कृतं कर्म सद्यः फलति गौरिव ॥ २०
 यत्राबलो वध्यमानस्त्रातारं नाधिगच्छति ।
 महान्दैवकृतस्तत्र दण्डः पतति दारुणः ॥ २१
 युक्ता यदा जानपदा भिक्षन्ते ब्राह्मणा इव ।
 अभीक्षणं भिक्षुदोषेण राजानं घ्नन्ति तादृशाः ॥ २२
 राज्ञो यदा जनपदे बहवो राजपूरुषाः ।
 अनयेनोपवर्तन्ते तद्राज्ञः किल्विषं महत् ॥ २३
 यदा युक्ता नयन्त्यर्थान्कामादर्थवशेन वा ।

कृपणं याचमानानां तद्राज्ञो वैशसं महत् ॥ २४
 महावृक्षो जायते वर्धते च
 तं चैव भूतानि समाश्रयन्ति ।
 यदा वृक्षश्छिद्यते दहते वा
 तदाश्रया अनिकेता भवन्ति ॥ २५
 यदा राष्ट्रे धर्ममग्र्यं चरन्ति
 संस्कारं वा राजगुणं युवाणाः ।
 तैरेवाधर्मश्चरितो धर्ममोहा-
 चूर्णं जलात्सुकृतं दुष्कृतं च ॥ २६
 यत्र पापा जायमानाश्चरन्ति

19 = (var.) Rām 2. 100 59, Saurapurāna 18 16 —^a) K₁ D₁ T₁ G₂₋₄ Ca यानि मिथ्याभिशासनां; D₅ यानि मिथ्यानि मित्राणां; Cap as in text —^b) B₁ रोदनात्; D₅ (sup lin) चेपतां, Ca रोदताम् (as in text). —^c) K₅ D₁ 7 S पुत्र (for पुत्रान्) D_a यति (for घ्नन्ति) —^d) K₁ शापितां; K₂ 4 5 Bo 2-5 D_a D_n D₂ 8 5 5 M₂ शासनात्; K₅ D₇ T G M₁ 8 4 शासिनां, V₁ B₁ D₅ शासनात्; D₁ शासिनां (for शासताम् as in Ś₁)

20 With 20^{ab}, cf. 1. 75 2^{cd}, 12 94 17^{ab}, 96 17^{ab}, Manu 4 173^{ab}. —^a) D₅ मित्रेषु (for पुत्रेषु) —^b) K₄ नो चेत्; M न च (for न चेत्) V₁ Bo 2 D₅ पुत्रेषु (for पौत्रेषु). With 20^{cd}, cf. 1. 75 2^{ab}, Manu. 4. 172^{ab}. —^c) D₅ M₁₋₃ पाप (for पाप).

21 Of 17. —^a) D₁ या स्वा (for यत्र) —^b) K₁ महादैव; K₅ T₁ महान्दैव; B₂ महादैव; D₂ 4 8 महादैव, D₇ मोहो देव, T₂ G₁ M₁ मोहादैव, G₂₋₄ M₅ 4 मोहादैव (for महान्दैव) —^d) K₄ यानति, B₂ भवति (for पतति)

22 D₅ om. 22. —^a) Bo D_n 2 D₇ S जनपदा (for जान) —^b) B₅ अभीक्षण (for अभीक्षण). D_n भिक्ष, T₂ G₁ सीक्षण (for भिक्षु) All MSS (except Ś₁ K₁ 2 4, D₁ missing, D₅ om) -रूपेण (for दोषेण) —^d) T₂ हुंति (for घ्नन्ति). K₄ यादृशा; D₂ 8 5 दारुण; D₇ G₅ 4 तादृश (for शाः)

23 ^a) K₅ D_n 1 जानपदे, D₇ S जनपद (M₂ दा) (for पदे) —^b) D_n 1 प्रमयेन; D₅ अन्यायेन (for अन). K₄ जनयो नोपवर्तते, D₁ अनायनोपवर्तते, D₅

अनयो पापवर्तते —^d) K₅ D₁ T₂ G₁ 2 M भवेत्, D₅ मम (for महत्)

24 D₅ om (hapl) 24 —^a) K₅₋₅ V₁ B Da D_n D₂ 8 5 5 S युक्तया (for युक्ता) K₁ नयत्यर्था; K₄ D_n D₂ 8 नयेदर्यान्; B₁ 2 Da T₂ G₁ M₁ 8 नयत्य (for नयन्त्य) —^b) M₂ कामान् (for द्). B₁ चो नरा; D₇ G₂₋₁ यत्नेन च (for न वा) —^d) K₅ D₁ भवेत् (for महत्).

25 ^a) K₁ 5-1 V₁ Bo 5-3 D_n D₂ 8 (sup lin) 8 G₁ महान् (for महा) K₂ वृक्ष (for वृक्षो) —^b) K₅ तं च; D₂ ते च, M₂ त वै (for त चैव) M₁ 8 4 तं वै भूतानि समुदा (M₁ पा)श्रयति. —^c) K₁ 4 वृक्ष; D₂ वृक्षं (for वृक्षश्) K₁ (marg) मिषते (for दहते) K₁ 5 V₁ B₁ 3 Da D_n D₅ 7 G₂ च (for वा). —^d) V₁ तदा शेते (for तदाश्रया).

26 D₅ om 26 —^a) D₂ 3 3 8 सदा; D₇ S यदास्य (for यदा). D₇ T₁ G₁ 2.4 अग्रे, M₁ 8 अग्रं (for अग्र्य). —^b) T₂ संस्कारा. M₂ वै (for वा) D₇ S राजपुत्र (M₂ या) (for गुणं). —^c) V₁ तैरेव (for तैरेव) D₇ T G च (for एच) M₁ 8 चरित (for तो) Bo तैरेव राजधर्मश्चरितो धर्ममोहात्; M₂ स यात्यधर्मं चरितं धर्मलोभात् —^d) C_v cites दह्यात् V₁ सकृत. B₁ 8 4 D_n D₂ 8 5 वा; C_v च (as in text).

27 ^a) G₁ [क्ष]पापा D₅ G₁ जायमानाश् (for ज्ञाय). —^b) B₂ D₁ 7 S सभां; D_n 1 स तान्; D₅ संस्कार (for सतां) V₁ Da T₂ कलि; M₁ कविर (for कलिर्). K₂ B₂₋₅ D_n D₂ 8 5 0 विदते (for

सतां कलिर्विन्दति तत्र राज्ञः ।
 यदा राजा शास्ति नराक्षिप्या-
 न्न तद्राज्यं वर्धते भूमिपाल ॥ २७
 यथाभ्यास्य मानयित्वा यथाहं
 मन्त्रे च युद्धे च नृपो नियुज्यात् ।
 प्रवर्धते तस्य राष्ट्रं नृपस्य

शुद्धे महीं चाप्यखिलां चिराय ॥ २८
 अत्रापि सुकृतं कर्म वाचं चैव सुभाषिताम् ।
 समीक्ष्य पूजयन्नाजा धर्मं प्रामोत्यनुत्तमम् ॥ २९
 संविभज्य यदा शुद्धे न चान्यानवमन्यते ।
 निहन्ति बलिनं ह्यसं स राज्ञो धर्म उच्यते ॥ ३०
 त्रायते हि यदा सर्वं वाचा कायेन कर्मणा ।

C 12. 3434
 B 12 91 '2
 K. 12 91 '2

'ति) D₁ T₁ G₁ ३ ४ M₁ ३ ४ यत्र (for तत्र) —^a)
 K₁ यदि, D₁ T G₁ ३ M यत्र (for यदा) K₁ राजा
 (for राजा) D₁ G₁ ४ नास्ति (for शास्ति) M₁
 न राजन् (for नरान्) K₁ ३ ४ V₁ B D_a D_n D₂ ३
 ३ ३ ३ अक्षिप्यात्; K₁ अक्षिप्यान्, D₁ G₁ अक्षय्या,
 T₁ G₁ नराक्ष्या, T₂ न राक्ष्या, G₂ M₁ अक्षय्या,
 M₁ ३ ४ अयुक्ष्या (for नक्षिप्यान्). G₂ न यत्र राजास्ति
 नरानक्षय्या —^a) K₁ ३- V₁ B D_a D_n D₂ ३ ३ ३ ३
 तदा (for न तद्) All MSS (except S₁ K₁-4, D₁
 missing) भूमिपत्य (for 'पाल)

28 *) K₁ V₁ D_a D_n D₁ ३ T G₂ यत्रा (T₂ चा,
 G₂ 'त्रा)मात्यान्, D₁ G₁ 'मात्या (for 'मान्य) K₁-3
 D_n यथाह; K₁ 'हंन्, D₁ ३ ३ यथायं; D₁ T₂ G₁
 ३ ३ यथा हि; D₂ तथाहं (for च) —^b) B₂ D_a
 कृष्ये च मन्त्रे (for मन्त्रे च युद्धे) K₁ M₁ ३ नियुज्यात्,
 B₁ ३ नियुज्य (B₁ 'च्य)ते, D₂ ३ ३ नियुज्यते (D₂ 'तो),
 G₂ M₁ 'नु (M₁ हि)युज्यात् (for नियुज्यात्) —^c)
 K₁ ३ V₁ B D_a D_n D₂ ३ ३-३ T G विवर्धते, K₂-1
 न व', D₁ न वर्धते (for प्रवर्धते) K₁ ३ D₁ ३ S
 (except M₂) राज्य (for राष्ट्र) —^d) B₀ सोप्य
 खिलां, D₁ नाप्यखिला (for चाप्य) K₁ ३ B₁ ३ D₂
 ३ ३ ३ सुके महीम (B₁ 'हीं चा)खिलां सोचिराय

29 *) K₁ B यत्रापि; D_a तत्रापि, D_n D₀ यदा
 पि (for यत्रापि) G₂ सुकृत (for सुकृत) D₁ G₂-1
 चैव (for कर्म) —^b) D₁ वाचा K₁ D₁ G₂ सुभा
 पित —^c) K₃ D₁ ३ S (except M₂) पूजयेद्, K₁
 'यद् (for 'यद्) B₂ D_a राजन् (for राजा) B₁
 समीक्ष्य यत्र जयति — B₁ om. 29^a-30^a. —^d) K₁ ३
 V₁ B (B₁ om') D_a D_n D₂ ३-३ T₁ G₂-1 M₁ ३ ३
 प्रामोति (for प्रा')

30 K₃ om. 30 B₁ om. 30^{ab} (cf v 1 29)
 —^a) D₂ यदा, D₁ T G₂-1 यथा (for यदा) —^b)
 K₁ ३ ३ V₁ B (B₁ om) D_a D_n D₂ ३ ३ ३ ३ नामा
 खान्, D₁ न वान्यान् (for न चा) S₁ अवमन्यत्

—^a) K₁ निहन्त्याद् (for निहन्ति) —^a) B₁ तद्
 (for स) K₁ D₁ राजा (for राज्ञो) — After
 30, the sequence in D₁ is 222*, 221*, 31, 32,
 220*, in G₁, 221*, 31, 33, 220*, 222*, 32^{ab} T₂
 reads 32 after 30

31 B₁ om (hapl) 31, D₂ ३ ३ om (hapl)
 31-32 G₁ om (hapl) 31-33 For the sequence
 in D₁ G₁, cf v 1 30 —^a) D₁ T₁ G₂ ३ M यदा
 (T₁ G₂ ३ 'त्र) सर्वं परित्राति, T₂ G₁ सर्वं परित्राति
 वाचा. —^b) T₂ G₁ मानसेन च कर्मणा —^c) G₂
 पुत्रन्यासे (for 'स्वापि) K₃ मृष्याच्च, D₁ ३ ३ S (G₁
 om.) मृष्येत (for 'च). C_v cites पुत्रस्यापि न मृष्येत
 (as in text) — K₁ ३ V₁ B₀ ३-३ D_a D_n D₂-३
 T G₂ ३ M₁-३ ins after 31 K₃ ३ D₁ after 32:
 G₁ after 33

220* सविभज्य यदा शुद्धे नृपतिर्दुर्बलाग्ररान् ।
 तदा भवन्ति बलिनं स राज्ञो धर्म उच्यते ।

[(L 1) D₀ न विभज्य G₂ यथा (for यदा) D_n1
 बलान् (for दुर्बलान्) K₁ जनान् (for नरान्) D₁ T
 G₁-3 M₁-3 नृपतिरिदि (M₁-3 'त्र) पार्थिव (G₁ 'व), T₂
 [S]न्यान्वाडयति पार्थिव (for the post half). — (L 2)
 D₁ T G₁-3 M₁-3 दुर्बलाना वठ चैव (for the prior
 half)]

K₁ ३ V₁ B₀ ३-३ D_a D_n D₂ ३ T M₁-3 cont D₂
 ३ ३ G₁ ins after 31 D₁ ३, after 322* G₁, after
 30

221* यदा रक्षति राष्ट्रानि यदा दस्यूनपोहति ।
 यदा जयति संग्रामे स राज्ञो धर्म उच्यते ।

[(L 1) M₂ यो हि (for the first यदा) C_a cites
 अपोहति (as above) — (L 2) D₁ T₁ G₁ ३ M₁-3
 संग्रामान् (M₂ 'मात्) (for 'मे) D_a यदा जजेत् सत्त्वात्
 (sic) (for the prior half)]

K₁ ३ V₁ B₀ ३-३ D_a D_n D₂ ३ ३ ३ M₁ ३ cont. ३

पुत्रस्यापि न मृष्येच्च स राज्ञो धर्म उच्यते ॥ ३१
 यदा शारणिकात्राजा पुत्रवत्परिरक्षति ।
 भिनत्ति न च मर्यादां स राज्ञो धर्म उच्यते ॥ ३२
 यदासदक्षिणैर्यज्ञैर्यजते श्रद्धयान्वितः ।
 कामद्वेषावनादृत्य स राज्ञो धर्म उच्यते ॥ ३३
 कृपणानाथवृद्धानां यदाशु व्यपमार्ष्टि वै ।
 हर्ष संजनयन्मृणां स राज्ञो धर्म उच्यते ॥ ३४
 विवर्धयति मित्राणि तथारिंश्चापकर्षति ।

B₁ M₄ ins. after 31 D₁, after 30 · D_r, after 32
 T₂, after 33 · G₁, after 220* · M₂, after 36 ·

222* पापमाचरतो यत्र कर्मणा व्याहृतेन वा ।

प्रियस्यापि न मृष्येत स राज्ञो धर्म उच्यते ।

[(L. 1) B₅ D_r आचरितो; G₁ 'रते. T₂ G₁ यस्तु
 (for यत्र). D_r M₁. 8. 4 धर्मेण (for कर्मणा). B₂ D_n
 व्याहृतेन, D₄ व्याहृतेन, D_r व्यापृतेन; M₂ व्याच्छनो
 न; G₂ व्याहृतेन (as above) D₂. 8. 5 M₁. 3 च (for
 वा). T₂ G₁ धर्मेणाद्याद् (G₂ 'व्यापृ' तोपि वा (for the
 post. half). — (L. 2) D_r T₂ G₁ M न मृष्येत (D_r
 T₂ G₁ 'व्यते, M₂ 'व्येति) प्रियस्यापि (for the prior
 half).]

32 D₂ 8. 5 G₁ om 32 (of. v. 1 31) T₂ reads
 32 after 30 For the sequence in D₁ G₁, of v 1
 30 —^a) B₁ युद्धा (for यदा) K₂ चारणिकान्; K₃
 D₁ शर; V₁ सर, B₃ D_n D₈ सार; D_n शार
 गिको; D₄ वर्णाश्रमान्; D_r T₂ कारुणिको (T₂ 'क),
 T₁ G₂. 8 शारणिकं; G₁ M कारुणिकान् (G₁ M₂ 'द्');
 G₂. up शार' (as in text). T₁ राज्य (for राजा)
 — G₁ om 32^{ad}. —^c) K₁ न स; K₂-5 V₁ B
 (except B₃) D_a D_n D₈ M च न (for न च). M₄
 मर्यादाः. — After 32, K₃ 4 D₄ ins. 220* and
 D_r 222*.

33 K₂ G₁ om 33 (for G₁, of. v 1 31) S₁
 reads 33 on marg. For the sequence in D₄ G₁,
 of v 1 30. —^a) K₄ D₂ 6 यदा प्रदक्षिणैर्, Cap
 यत्स्वाप्तद; G₂ यदासद' (as in text) —^b) K₄
 B₀ D₈ T₁ G₁. 8 यजेत; B₁ D_r यजते (for यजते).
 K₃ [अ]न्विता. —^c) D_r T₂ G₁ 8 अनाश्रित्य (for
 'इत्य). — D₈ om. (hapl.) 33^c-34^d. — After 33,
 T₂ ins. 222* and G₁ 220*.

34 34^a = 12. 87. 24^a. D₈ om 34 (of v 1 33).

संपूजयति साधुंश्च स राज्ञो धर्म उच्यते ॥ ३५
 सत्यं पालयति प्राप्या नित्यं भूमिं प्रयच्छति ।
 पूजयत्यतिथीन्भृत्यान्स राज्ञो धर्म उच्यते ॥ ३६
 निग्रहानुग्रहौ चोभौ यत्र स्यातां प्रतिष्ठितौ ।
 अस्मिल्लोके परे चैव राजा तत्प्राप्तुते फलम् ॥ ३७
 यमो राजा धार्मिकाणां मान्धातः परमेश्वरः ।
 संयच्छन्भवति प्राणान्नसंयच्छंस्तु पापकः ॥ ३८
 ऋत्विक्पुरोहिताचार्यान्सत्कृत्यानवमन्य च ।

T₁ G₂ 4 transp. 34 and 35. —^b) S₁ यदाश्रम्यम
 पाष्टि वै; K₁ 5 V₁ B₁-8 Da D_n D₂ 8 6 यदाश्रु
 (K₁ 'श्रु) परिमार्जति; K₂ 8 तयाश्रम (K₄ 'राम) निवा
 सितां; K₃ यदाश्रुणि प्रमाष्टि वै, B₀ 8 यदाश्रु परि
 माष्टि वै; D_r T G M₂ यदाश्रु (T₁ G₂-1 'ति) मपकर्षति;
 M₁ 8 8 भय समप (M₄ यश्च प्र) कर्षति, text as in D_r
 only. —^c) K₃ विजयते; D_a T₂ संजनयेत् (for
 'यत्) M₁ 8 हर्षसंजनन नृणां.

35 G₂ om. (hapl) 35. T₁ G₂ 4 transp 34 and
 35. —^a) M₁. 8 विवर्धयति. —^b) K₄ D₈ तथारिद्.
 B₂ D_n D₈ 5 T₁ G₂ 4 चापि कर्षति (for चापक').

36 ^a) B₀ 8 D_r S पालयते (for 'यति). K₃ V₁
 D₄ M प्राप्य, K₄ B₁ प्राप्या; K₃ प्रदासि (sic),
 B₀ D_n D₂ 8 6 प्रीत्या; D_r T G नुप्या (for प्राप्या).
 —^b) D₂ 8. 5 धर्म (for भूमि) V₁ D₂ 8 8 निय
 च्छति, G₁ प्रयच्छत; G₂ स यच्छति (for प्रय').
 —^c) M₂ 4 [अ]तिथिं D_r S नित्यं (for भृत्यान्) K
 (except K₄) V₁ B Da D_n D₂ 8. 5. 8 पूजयेदतिथी
 न्भृत्यान्. — After 36, M₂ ins 222*

37 ^a) D_r S तात (for चोभौ). —^b) D₁ यस्य
 (for यत्र) —^c) G₂ यस्मिन्, M₂ सास्मिन्. —^d)
 K₃ D_n राजा स; K₃ D₁ स राजा, V₁ M₂ राजा
 यत् (for राजा तत्). D₈ प्राप्नुते; M प्राप्नुया (M₂
 'ये)त् (for प्राप्नुते). K₃ सुख (for फलम्). B₀. 8
 D_r T G राजा प्राप्नोति तत्फलं.

38 ^a) B₁ यशो; D_r T G यथा (for यमो). K₄
 D_n D_r T G₂-1 धार्मिकानां —^b) D₈ 8 G₁ मांधाता
 (D₈ 'ता). —^c) D₁ स यच्छन्. D₈ भरति, D_r S
 यमवत्; C_v अवति (for भवति). S₁ प्राणो (for
 प्राणान्). —^d) K₃ M₂. 4 C_v असयच्छंस्तु (for नत्').
 S₁ C_v. up पावक, Bom ed पातुक (for पापक').

यदा सम्यक्प्रगृह्णाति स राज्ञो धर्म उच्यते ॥ ३९
यमो यच्छति भूतानि सर्वाण्येवाविशेषतः ।
तस्य राज्ञानुकर्तव्यं यन्तव्या विधिवत्प्रजाः ॥ ४०
सहस्राक्षेण राजा हि सर्व एवोपमीयते ।
स पश्यति हि यं धर्मं स धर्मः पुरुषर्षभ ॥ ४१
अप्रमादेन शिक्षेथाः क्षमां बुद्धिं घृतिं मतिम् ।
भूतानां सत्त्वजिज्ञासां साध्वसाधु च सर्वदा ॥ ४२
संग्रहः सर्वभूतानां दानं च मधुरा च वाक् ।

पौरजानपदाथैव गोप्तव्याः स्वा यथा प्रजाः ॥ ४३
न जात्वदक्षो नृपतिः प्रजाः शक्नोति रक्षितुम् ।
भारो हि सुमहांस्तात राज्यं नाम सुदुष्करम् ॥ ४४
तद्दण्डविभ्रुपः प्राज्ञः शूरः शक्नोति रक्षितुम् ।
न हि शक्यमदण्डेन ह्येवेनावुद्धिनापि वा ॥ ४५
अभिरूपैः कुले जातैर्दक्षैर्भक्तैर्वहुश्रुतैः ।
सर्वा बुद्धीः परीक्षेथास्तापसाश्रमिणामपि ॥ ४६
ततस्त्वं सर्वभूतानां धर्मं वेत्स्यसि वै परम् ।

C 12. 9453
B 12. 91 61
K 12. 91 51

KL 2 4. 5 V1 B D (D1 missing) T G1. 8 (sup
lin) 4 अस्यच्छंस्तु (B2 'त्र) पावक (D1 T2 G1. 8 [sup
lin] 4 'कान्), G2 8 ML 8 अस्यच्छंस्तु (G2 'स्तु,
M1. 8 'स्त) पापकान्

39 " D0 ऋत्विक्पुरोहितादीनि — D0 om. (1 hapl)
39^b-40^a — ^b) D1 8 सत्कृ (D2 'कृ) त्वा (for 'त्) D1
T G M2 4 [अ]नवमत्य (for 'मन्य) — " D1
T1 G2 4 यथा (for यदा)

40 D0 om. 40^a (cf. v L 39) — " D1 G2 4
यतो (for यमो) K1 D1 येच्छति, G2 गच्छति (for
यच्छति) — ^b) K1 4 सर्वेभ्यो वा (for सर्वाण्येव)
V1 B2 Da विशेषतः (for [अ]वि) — " K8-8 Dn
D1 8 8 तथा, B1 D1 अस्य (for तस्य) B1 G1 M
राज्ञो M1 [S]नुकर्तव्य (for 'तव्य) Gv as in text
— " K1 घर्तव्यं, K4 मंतव्या (for यन्त')

41 ^b) K1 8 V1 B Da Dn D2 8 8 8 T2 सर्व
धैव, D1 T1 G2 4 सर्वदैव, G2 सर्वमेव (for सर्व
एव) — " K1 B1 Dn D0 च, K5 Bo 8-8 D2 8 8
[हृ]द् (for हि) T2 G1. 8 4 यद् (for यं) V1 स वै
पश्यति यं धर्मं, D1 स च पश्यति यद् धर्मं — " V1
हि (for स) K1 G1 पुरुषर्षभ

42 " V1 बुद्धेया (for शिक्षेया) D1 G2 अप्र-
मादैरशिक्षेया — ^b) K8 D1 M2 क्षेम (for क्षमा)
K1 धर्म्यं; D2. 1. 8 धर्मं (for बुद्धिं) K1 D1 घृति-
Bo 8 T2 क्षमां वृ (T2 बु)द्धिं मतिं घृति — " D0
मूलानां (for भूतानां) K8 Dn वैव; D2 8 8 T G
M1. 8 4 सत्त्व, D1 वैव, M2 सत्य (for सत्त्व) All
MSS (except Ś1 K8 4 Bo ML 8 4, D1 missing)
-जिज्ञासा (for 'सां) — " K8 न साधव, K4 साधु
साधु; D2 साध्व** K5 साध्वसाधुसु सर्वदा

43 " Dn1 संग्रहं — ^b) Dn D0 दानं च मधुरं

वच — " D1 T1 G4 पौरा (for पौर) K1 -जान
पदम्, B1 D2 'पदैश्च (for 'पदाश्च) — " KL 8. 6
V1 B (except B2) Dn2 D2-8 8 G2-4 च, Da Dn1
D0 ते, T2 G1 M4 स्व (for स्वा) Da Dn1 D1. 8
यथा सुख; D1 T G प्रजा यथा (by transp), M
इव प्रजा

44 " G2 वा स्वदन्यो, G4 M1 8 जात्वदक्षो (for
जात्व) D2 8 8 [S]धिपति (for नृपति) — K8
D2 8 8 G1 om. (hapl) 44^a-45^b D8 om. (hapl)
44^a — " K1 भारा D0 [S]मि (for हि) — " D1
Ś1 K4 सुदुस्कर, V1 B1 'धैरं, D1 T G2-4 'वैरं;
M1 8 4 'भैरं; M2 'दैर (for 'ष्करम्)

45 K8 D2 8 8 G1 om 45^a (cf. v l 44) — " K1
om. from तद्दण्ड up to तिष्ठ (in 12 93 4') K8
सु, M1. 8 स (for तद्) Da दद्वन्, D1 'भृन्
(for दण्डविन्) M8 प्रज्ञ M8 तस्मादपि नृप प्राज्ञ
— ^b) V1 B2 Da D1 S (except M2, G1 om.) सर्व
(for शूर) — " M तथा (for [अ]पि वा) K8
V1 B Da D2 8 8 8 न ह्येवेनाल्पबुद्धिना

46 K1 om. 46 (cf. v l 45) — " G2 अभिरूपैः
Ca 'रूपै (as in text) D1 भिक्षुरूपे कुले जावेर
(810) — ^b) K5 बृद्धः; V1 B D2 8 8 8 8 बृद्धैः;
Da बृद्धिर, Dn1 भक्तैर (for दक्षैर) Dn1 दक्षैर;
D1 भक्तिर (for भक्तैर) D1 8 बहुश्रुते — " D1 8
सर्वबुद्धी; D1 T G1 8 4 सर्व बुद्ध्या; G2 सर्वा बुद्ध्या;
M1. 8 सर्वा बुद्धि (for सर्वा बुद्धी) D2 परिक्षेयाश्च;
D0 परीक्षेयाश्च — " D1 T1 G1. 8 4 M1 8 तपसा
(for तां)

47 K1 om. 47 (cf. v l 45) — " K8 8 V1
B Da Dn D2-8 8 अतश्च, D0 अत्र (for ततश्च)

C. 12 3453
B 12 91 51
K 12 91 51

स्वदेशे परदेशे वा न ते धर्मो विनश्यति ॥ ४७
धर्मश्चार्थश्च कामश्च धर्म एवोत्तरो भवेत् ।
अस्मिँल्लोके परे चैव धर्मवित्सुखमेधते ॥ ४८
त्यजन्ति दारान्प्राणांश्च मनुष्याः प्रतिपूजिताः ।
संग्रहश्चैव भूतानां दानं च मधुरा च वाक् ॥ ४९
अप्रमादश्च शौचं च तात भूतिकरं महत् ।
एतेभ्यश्चैव मान्धातः सततं मा प्रमादिथाः ॥ ५०
अप्रमत्तो भवेद्राजा छिद्रदर्शी परात्मनोः ।
नास्य छिद्रं परः पश्येच्छिद्रेषु परमन्वियात् ॥ ५१
एतद्दुत्तं वासवस्य यमस्य वरुणस्य च ।

राजर्षीणां च सर्वेषां तत्त्वमप्यनुपालय ॥ ५२
तत्कुरुष्व महाराज वृत्तं राजर्षिसेवितम् ।
आतिष्ठ दिव्यं पन्थानमहाय भरतर्षभ ॥ ५३
धर्मवृत्तं हि राजानं प्रेत्य चेह च भारत ।
देवर्षिपितृगन्धर्वाः कीर्तयन्त्यमितीजसः ॥ ५४
भीष्म उवाच ।
स एवमुक्तो मान्धाता तेनोत्थयेन भारत ।
कृतवानविशङ्कस्तदेकः प्राप च मेदिनीम् ॥ ५५
भवानपि तथा सम्यद्भ्रान्धातेव महीपतिः ।
धर्मं कृत्वा महीं रक्षन्स्वर्गे स्थानमवाप्स्यसि ॥ ५६

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि छिनवतितमोऽध्यायः ॥ ९२ ॥

—^b) Bo s-s Ds s धर्मान् (for धर्म). Ds वेत्ससि;
Ca 'स्ससि (as in text) Ks परान् —^d) Ks चै
(for से). Ks s V1 B (except B1) Da Dn D2-s s
धिनक्ष्यति; D1 T1 G1 s s नक्षिप्यति; T2 G2 M न
क्षिप्यते (for विनश्यति)

48 K1 om. 48 (of v 1 45). —^a) Ks s V1
B Da D2 s s s धर्मस्त्व(Ks 'र्मश्वा; Ds 'र्मस्त्व)-
र्याश्च कामाश्च, Ks Dn Ds तस्मा(Dn2 धर्मा)दर्याश्च
कामाश्च; D1 S धर्मं चार्थं च कामे च —^b) V2 सर्वं
(for धर्म). Ds 1 [s]भवन् (D1 'त्) (for भवेत्)
—^d) Ks V1 B Da Dn D2 s s s धर्मात्मा (for
धर्मवित्)

49 K1 om 49 (of v 1 45). D1 S transp
49^{ab} and 49^{cd} —^a) Ś1 K4 दाराः, B2 पुत्रान्,
Ms दारां (for दारान्). B2 दारांश्च; Da प्राणाश्च,
Dn पुत्राश्च (for प्राणांश्च). —^b) Dn परि (for
प्रति) —^c) Ds संग्रहाश्च; Ds 'हैश् (for 'हर)
B Ds s s s तैश्च (for चैव)

50 K1 om 50 (of v 1 45) Ks Ds om 50^{ab}
D1 S transp. 50^{ab} and 50^{cd}. —^a) M2 अप्रमादं
Dn Ds शौचश्च —^b) K2 V1 B1-s s (m as in
text).s Da Dn D2 s s राज्ञो; M1.s s नातो (for
तात) B1 भूतिकरान् (for 'करं) —^c) Ds s माधा
ता —^d) Ks D1 T1 G प्रमाद्यथ; T2 'दथ (for
'दिथाः)

51 K1 om. 51 (of v. 1. 45). —^b) Ds छिद्रदर्शी

(for छिद्रं) —^c) K4 नान्य; D4 नास्य (for
नास्य) B1 परे; M2 पर; Ca पर (as in text)
B1 विद्यु (for पश्येच्) —^d) D1 T1 G2-s M छिद्रे
तु (for छिद्रेषु). T2 G1 छिद्रे विवरमन्वियात्

52 K1 om. 52 (cf v. 1 45) B1 damaged
—^a) Dn1 महद् (for एतद्) —^d) M1 s वृत्तम्
(for तत्त्वम्)

53 K1 om. 53 (cf. v 1 45). —^a) B1 कुव्य
स्थत् (sic) (for तत्कुरुष्व) —^b) Ks B Da D2 s
s यत्पूर्वमृषिसेवित, V1 Ds यत्पूर्वमृषिसेवित —^c)
D1 क्षाविष्ट (for क्षातिष्ट) D1 s दिव्य- (for दिव्य)
—^d) B1 अद्भुपे (for अहाय). V1 नृपसत्तम, D1 T
G पुरुपर्यभ (for भरतं) Cv as in text.

54 K1 om 54 (of v 1 45) —^a) Ms धर्मवृत्ति
(for 'वृत्त) Ś1 K4 च, M4 lacuna (for हि)
—^b) T2 प्रेत्य (for प्रेत्य). —^d) Ś1 [अ]मिजौजस,
B1 'तौयश', Da Dn महौजस, T2 G1 M2 [अ]मि
तौजस (for 'जस)

55 K1 om 55 (of v 1 45) Ś1 K2 B1 D1 s S
om the ref. —^a) V1 om स —^b) D1 S [उ]च-
ध्येन (for [उ]त्) —^d) Gs अतिशकस्; Ca अवि
शङ्कस् (as in text) Ks V1 Bo.s D2 s s s तमेव;
B1 तु देव, B2 s Da तदेव; Dn D1 च एक; G1
M2 तमेक (for तदेक) Ks Bo 1.s s D2 s s स
(for च)

56 K1 om 56 (of v 1 45) —^a) Ks V1 B

९३

युधिष्ठिर उवाच ।

कथं धर्मे स्यात्तुमिच्छन् राजा वर्तेत धार्मिकः ।
पृच्छामि त्वा कुरुश्रेष्ठ तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १

भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
गीतं दृष्टार्थतत्त्वेन वामदेवेन धीमता ॥ २
राजा वसुमना नाम कौसल्यो बलवाञ्छुचिः ।

Da D2 : : ० ० स्व चापि च, Dr भवानेव (for 'नपि')
T2 च तत् (for तथा) D: S सर्वं (G1 'र्वा') (for
सन्त्यङ्) —^b) K2 ३ ३ V1 B (except B1) Da Dn
D2 २ २ ० ३ T2 महिपते (for 'पति') —^c) K2 ३ ३
V1 B Da Dn D2 २ २ ० ३ M2 रक्ष (for रक्षन्)
—^d) D4 १ T G स्वर्ग (for स्वर्गे) D4 जवाप्तमि;
M2 'त्यति

Colophon om in K1 D1 missing — Sub
parvan Ś1 K2 4 4 V1 B Da Dn D2-3 T2 G1 2 4
M राजधर्म — Adhy name Ś1 K2-4 V1 B Da
Dn1 D2-3 उत्तप्यगीता, D2 उत्तप्योपाख्यानं, M1-3
उत्तप्यगीतिर् — Adhy no (figures words or both)
K2 Dr S 93, B1 82, B3 4 Dn1 D2 90, Da Dn2
91, D2 89 — Stol a no Dn1 60, Dn2 D2 59

93

 D1 is missing for this adhy (cf. v 1 12
79 28)

1 K1 om up to तिष्ठ in 4^a (cf v 1 12 92 45)
D2 om the ref. —^a) K2 B (except B2) D2 २ २ ०
दृच्छेद् (for दृच्छन्) —^b) K2 Bo २-३ D2 २ २ ०
वृत्तेन (for वर्तेत) K2 V1 B Da D2-3 S भारत (for
धार्मिक) —^c) D4 om from पृच्छामि up to तिहास
(in 2^b) K (K1 om) V1 B1-3 Da Dn D2 २ २ ० ३
M2 स्वां, Bo lacuna (for स्वा)

2 K1 om 2, D4 om up to तिहास (for both,
cf. v 1 1) —^a) Ś1 K4 D2 G4 M2 दृष्टार्थं, D2
तत्त्वार्थं (for दृष्टार्थं) —^d) D4 वामदेवो न (for
'देवेन')

56

महर्षिं परिपप्रच्छ वामदेवं यशस्विनम् ॥ ३

धर्मार्थसहितं वाक्यं भगवन्ननुशाधि माम् ।

येन वृत्तेन वै तिष्ठन्न च्यवेयं स्वधर्मतः ॥ ४

तमब्रवीद्वामदेवस्तपस्वी जपतां वरः ।

हेमवर्णमुपासीनं ययातिमिव नाहुषम् ॥ ५

धर्ममेवानुवर्तस्व न धर्माद्विद्यते परम् ।

धर्मे स्थिता हि राजानो जयन्ति पृथिवीमिमाम् ॥ ६

G. 12 3464
B 12 92. 6
K. 12 92 6

3 K1 om 3 (cf v 1 1) —^a) K4 राजा, G2-4
राजन् (for राजा) Ś1 K2 4 हि सुमना (for वसु)
ॐ Ca सुमना नाम नृप । ॐ —^b) K2 4 V1 B Da Dn2
D2 २ २ ० ३ कौसल्यो (K4 'स्या) D4 om from बल
वान् up to न (in 4^b) Dn1 ज्ञानवान्द्यतिमाभ्युचि
—^c) G1 महिषी (for महर्षि). —^d) K2 V1 B Da
Dn D2 २ २ ० ३ तपस्विन, G2 (17/ 17n as in text)
महासुनि (for यशस्विनम्)

4 Before 4, K2 V1 Bo 2 4 D2 5 12s वसुमना
उवाच, D2 वासुदेवमन उ^a K1 om up to तिष्ठ (cf
v 1 1) D4 om up to न (cf v 1 3) —^a)
K2 3 Dn1 धर्मार्थसहितैर्वाक्यैर् —^b) T1 (17/ 17n as
in text) अनुशाधि, G1 'शाधि' —^c) B1 धर्मेण;
T2 तिष्ठेत (for वृत्तेन) Da वै तस्मिन्, M1 ३ ४
तिष्ठन्वै (by transp) —^d) K1 अस्य वेद्य, K4 D2
न न्यवेय, V1 B2 Da Dn न हीयेय (for न न्यवेय)

5 Before 5, K2 V1 B Da D2 २ २ ० 12s भीष्म
उवाच D4 om 5 —^b) K2 4 D2 ३ वेजस्वी (for
तपस्वी) K2 5 Dn D2 २ २ ० ३ तपतां; D2 ३ जयतां
(for जपतां) K4 वर —^c) Dr T G2 4 हेम-
वर्णम् (for हेम) B2 5 Dn D2 २ २ ० सुखासीनं (for
उपा^a)

6 Before 6, K2 V1 B Dn D2 २ २ ० T G ins
वामदेव उवाच —^b) G1 नाधर्माद् —^c) D1 om. 6^a-7^d
—^d) K2 शकलोक प्रयाति वै

7 D4 om. 7 (cf v 1 6) K2 om from 7 up to
12 94 6^b —^a) Ś1 K1-3 अत सिद्धि (K1 'दे'),
V1 Bo D2 अर्थसिद्धि; D2 'मिद्ध; M2 'सिद्धि' —^c)
K2 4 सतां, V1 B2 4 ऋजुर्वा, Bo ३ ३ D2 ऋजुता;
B1 Da ऋजुर्वा; Dn1 ऋती; Dn2 ऋजुता, D2 ३ ३ ६

[441]

अर्थसिद्धेः परं धर्मं मन्यते यो महीपतिः ।
 ऋतां च कुरुते बुद्धिं स धर्मेण विरोचते ॥ ७
 अधर्मदर्शी यो राजा बलादेव प्रवर्तते ।
 क्षिप्रमेवापयातोऽस्माद्भौ प्रथममध्यमौ ॥ ८
 असत्पापिष्ठसचिवो बभूवो लोकस्य धर्महा ।
 सहैव परिवारेण क्षिप्रमेवावसीदति ॥ ९
 अर्थानामननुष्ठाता कामचारी विकथ्यनः ।
 अपि सर्वां महीं लब्ध्वा क्षिप्रमेव विनश्यति ॥ १०
 अथाददानः कल्याणमनस्युजितेन्द्रियः ।
 वर्धते मतिमान् राजा स्रोतोमिरिव सागरः ॥ ११
 न पूर्णोऽस्मीति मन्येत धर्मतः कामतोऽर्थतः ।

ऋज्वा (for ऋतां). B₁ D₂ s s : बुद्धि (for बुद्धि)
 —^d) D₁ G₂ s स्व (for स) T₂ G₁ धर्मेपि (for
 धर्मेण). Dn₁ D₂ G₂ विराजते; D₃ महीपति (for
 विरोचते).

8 K₂ om 8 (of v 1 7) —^a) V₁ B Da D₂
 s s s अधर्मदर्शी (for 'दर्शी') —^c) K₂ प्रयातो;
 T₂ G₁ M₂ अयाद्, G₂ [उ]पयातो (for [अ]प')

9 K₂ om 9 (of v 1 7) —^a) Dn₁ अनत
 पापसचिवो; Dn₂ D₂ (sup lin) s असत्याधि (D₂ 'नि')ष्ठ;
 D₂ असत्याधिष्ठ (sic). —^c) Da D₁ परिवारेण
 —^d) D₂ प्रसीदति (for [अ]प').

10 K₂ om. 10 (of v 1 7) —^a) K₂ अर्थि
 नाम्. Da अननुष्ठा च —^b) D₂ कामकारी Bo विच
 क्षण (for विकथ्यन) —^d) K₁ विप्रम् (for क्षिप्रम्)

11 K₂ om 11 (of v 1 7). —^{ab}) K₁ D₂ s
 अथाददानः; B₁ D₁ T₁ G₂-s अथाददान. D₂ अथ
 युक्त्या कर गृह्यन्तुमना सजितेन्द्रिय. —^d) Bo D₁ s
 श्रोतोमिर; Ca स्रोतोमि (as in text).

12 K₂ om. 12 (of v 1 7). —^a) B₁ पूर्णो-
 स्मीति न मन्येत. —^b) D₂ [s]र्थक (for 'त'). —^c)
 D₂ T G₁ s s मंत्रतश् (for मित्र') —^d) K₂-s
 B₁ s Da Dn₂ T₂ वसुधाधिप; B₂ 'धापि व.

13 K₂ om 13 (of v 1 7) —^a) B (except
 B₂) D₂ s s s s [अ]पि (for [ए]व). V₁ B Da D₂

बुद्धितो मित्रतश्चापि सततं वसुधाधिपः ॥ १२
 एतेष्वेव हि सर्वेषु लोकयात्रा प्रतिष्ठिता ।
 एतानि शृण्वन्लभते यशः कीर्तिं श्रियः प्रजाः ॥ १३
 एवं यो धर्मसरम्भी धर्मार्थपरिचिन्तकः ।
 अर्थान्समीक्ष्यारभते स ध्रुवं महदधुते ॥ १४
 अदाता ह्यनतिस्नेहो दण्डेनावर्तयन्प्रजाः ।
 साहसप्रकृती राजा क्षिप्रमेव विनश्यति ॥ १५
 अथ पापं कृतं बुद्ध्या न च पश्यत्यबुद्धिमान् ।
 अकीर्त्यापि समापृक्तो मृतो नरकमधुते ॥ १६
 अथ मानयितुर्दातुः शुक्लस्य रसवेदिनः ।
 व्यमनं स्वभिजोत्पन्नं विजिघांसन्ति मानयाः ॥ १७

s s s च (for हि) —^b) B₁ लोकयात्रा, D₂
 लामयात्रा; Ca लोक' (as in text) —^c) T₂ गृह्यन्ते;
 M₁ s s वृष्यन्ते (for शृण्वन्ते) D₂ एतान्शृण्वन्तु लभते.
 —^d) K₂ B₂-s Da Dn D₂-s s S श्रिय (for धिय)

14 K₂ om 14 (of v 1 7) —^a) S (except
 T₂ G₁) परीश्य (for समी') K₂ D₂ रभते, h₂ s
 Dn भजते (for [अ]रभते) —^d) G₂ तद् (for स)
 D₂ सुर (for ध्रुव).

15 K₂ om 15 (of v 1 7) —^a) K₁ आदाता.
 K₂ V₁ B (except B₁) Da Dn₁ D₂-s S ह्यनभि (M₂
 'ति)स्नेहो (M₁ s s 'हा) —^c) h₂ साहसी (for
 साहस) —^d) V₁ प्रणश्यति (for विन').

16 K₂ om 16 (of v 1 7) —^a) h₂ B (B₂
 marg as in text) Dn D₂ s s s s T₁ G₁ M₂ पाप
 (for पापं) B₁ कृता वसुधा (for कृतं बुद्ध्या). —^b)
 K₁ s D₁ G₂-s M₂ बुद्धिमान् (for [अ]पु') —^c)
 K₁-s Dn D₁ T₁ G₂-s M₁-s [अ]भि; T₂ G₁ M₂ हि
 (for [अ]पि). —^d) B₁ मृते; Dn₁ भूयो (for मृतो).
 D₁ T G निरयम् (for नरकम्)

17 K₂ om. 17 (of v 1 7). V₁ reads 17-18
 on marg —^a) D₁ T G ततो (for अथ) D₁ T₁
 G₂-s न याचितुर; D₂ तानपितुर (sic), T₂ G₁ याच
 यितुर (for मान') S₁ K₁ मातु; K₂ Dn दान्, M₁
 दातु —^b) K₁ s शक स; K₂ शकस्य; K₂ Dn D₂
 शुकस्य, B₁ s s शुकस्य; B₂ (marg.) शुकस्य; T₂

यस्य नास्ति गुरुधर्मे न चान्याननुपृच्छति ।
सुखतत्रोऽर्थलामेषु न चिरं महदश्नुते ॥ १८

गुरुप्रधानो धर्मेषु स्वयमर्थान्वेक्षिता ।
धर्मप्रधानो लोकेषु सुचिरं महदश्नुते ॥ १९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्रिनवतितमोऽध्यायः ॥ ९३ ॥

९४

वामदेव उवाच ।

यत्राधर्मं प्रणयते दुर्बले बलवन्तरः ।
तां वृत्तिमुपजीवन्ति ये भवन्ति तदन्वयाः ॥ १
राजानमनुवर्तन्ते तं पापाभिप्रवर्तकम् ।

अविनीतमनुष्यं तत्क्षिप्रं राष्ट्रं विनश्यति ॥ २
यद्दृत्तिमुपजीवन्ति प्रकृतिस्थस्य मानवाः ।
तदेव विपमस्थस्य स्वजनोऽपि न मृष्यते ॥ ३
साहसप्रकृतिर्यत्र कुरुते किञ्चिदुत्थणम् ।

G₁ शक्यस्य, C₁ शुक्रस्य (as in text). K₁ रमवे
दिनो, V₁ B D₂ s s s s गुणवे (B₂ 'वा' दिनः; D_n
यशवर्तिनः, T₂ रमवेदितु D₁ G₂ शुक्रवर्णस्य वेदिन
—^a) M₁ विजिवांसति मानवः

18 K₂ om 18 (cf v l 7) V₁ reads 18 on
marg —^a) K₁ गुरु, M मतिर् (for गुरु) D₁
T₂ G₁ M₁ s धर्मो; D₂ वाक्ये; G₂ धर्म. —^b) M₁ s
चास्यान् (for गान्यान्) K₂₋₄ V₁ B₂ s D_n D₂₋₃ क्षपि
(for क्षनु) —^c) K₂ सुखं तत्रायं; B₁ कथं तत्रोर्थं,
B₂ (marg as in text) D_a अस्वतत्रोर्थं, B₁ s सुख
तत्त्वा (B. 'तत्रार्थं' Bo -भेदेषु; D₂ s s -भावेषु (for
लामेषु) —^d) D₁ T₁ G₂₋₄ स (for न) K₄ D_a
D_n सुखम् (for महद्)

19 K₂, D₂ (hapl), om 19 (for K₂, cf. v l 7)
—^b) K₂ s V₁ B (except B₂) D_a D_n M₂ स्वय
मर्थान (B₂ 'द्य'वेक्षिता; D₂ s s 'र्थो' (D₂ 'र्थो') न्विव
क्षिता, D₁ स्वमर्थानन्ववेक्षिता, D₁ T G M₄ स्वय (G₁
बल)मर्थानपेक्षि (D₁ 'क्ष'ता —^c) K₂ D_n D₁ S
लामेषु (for लोकेषु) —^d) K₂ नधिर; K₂ V₁ B
D_a D_n D₂₋₁ S (except M₁ s) स चिर (for सुचिर)
K₂ D_n D₁ s सुपम्, B₁ धर्मम् (for महद्) D₁
अशुतौ (for अशुते)

Colophon K₂ om, D₁ missing —Sub-
parvan Ś₁ K₁₋₄ V₁ B D_a D_n D₂₋₁ T G₁ s s M
राजधर्म —Adhy name Ś₁ K₁₋₄ B D_a D_n
D₁ s M₁₋₃ वामदेवगीता (M₂ adds वसुमनाप्रश्न)
—Adhy no (figures, words or both) B₁ 84,
B₂₋₄ D_n D₂ 91, D_n 92, D₁ S 94. —Śloka
no D_n 19, D₂ 18

94

☞ D₁ is missing for this adhy (cf v l 12,
79. 28)

1 K₂ om 1^a-6^b (cf v l 12 93 7) —^c) D₂
यत्राधर्मं, M₁ s 4 य तु धर्मं; M₂ यत्र धर्मं B₁ प्रण
यति —^b) Ś₁ K₁ 2 दुर्बल; M दुर्बलो G₂ M₂
बलवन्तरं —^c) Bo 2 (mas in text) s. 4 D₂ स
(D₂ य) दृत्तम्; B₁ चावतम् (for तां वृत्तिम्) —^d)
B₂ भवति च तदन्वया; D₂ तद्वति यद्

2 K₂ om 2 (cf v l 1) —^c) M₁ s 4 प्रजा
यत्रानुवर्तते —^b) K₁ om. त Ś₁ D₂ स पापाभिप्र-
वर्तक; K₂ स पापादिप्र, D_n पाप पापप्र, M₂ स
वाचाभिप्र —^c) T₂ G₁ मनुष्यस्य (for 'प्यं सत्')
—^d) T₂ राज्यं (for राष्ट्र) D_a क्षेत्र राष्ट्र प्रणश्यति

3 K₂ om 3 (of v l 1) M₁ s om. (hapl)
3-4 —^a) K₂ V₁ B D_n D₂₋₃ S (M₁ s om.)
दृत्तम् B D_a D₂ s s s क्षनु (for उप) —^b)
V₁ D₂ प्रकृतिस्थ (D₂ 'द्य'स्य; D₂ ह्यधर्मस्थस्य D_n
मानुषा (for मानवा) —^c) Bo स चैव; B₂ तदेव.
Bo 1 विपयस्थस्य —^d) K₄ D_n D₁ T₁ G₂₋₄ मृष्यति.
D₂ स्वजना न विमृष्यते

4 K₂ M₁ s om. 4 (of v l 1, 3) —^a) B₁ D₂
साहसं; G₁ साहस D_a यत्न; D₁ T G₂₋₄ M₂ यत्र;
M₁ यस्तु (for यत्र) —^b) D_n क्रियते; M₂ प्रकृतेः
(for कुरुते) Ca cites उल्लणान्. K₂ D_n किञ्चि-
दुत्थणमाचरत्. —^c) K₂ चरते; D_a रक्षितो (for
'लक्षणो).

C 12. 3485
D. 12 93 4
K. 12 93 4

अशास्त्रलक्षणो राजा क्षिप्रमेव विनश्यति ॥ ४
योऽत्यन्ताचरितां वृत्तिं क्षत्रियो नानुवर्तते ।
जितानामजितानां च क्षत्रधर्मादपैति सः ॥ ५
द्विपन्तं कृतकर्माणं गृहीत्वा नृपती रणे ।
यो न मानयते द्वेषात्क्षत्रधर्मादपैति सः ॥ ६
शक्तः स्यात्सुमुखो राजा कुर्यात्कारुण्यमापदि ।
प्रियो भवति भूतानां न च विभ्रश्यते प्रियः ॥ ७
अप्रियं यस्य कुर्वीत भूयस्तस्य प्रियं चरेत् ।

5 With 5, of 30 Ks om 5 (cf. v 1 1) —^a) K1 योऽत्यन्ताचरितः; Ks योऽत्यन्ताचरितां; B1 योऽत्यन्तच; D1 S सद्रुत्ता. —^c) K2 लजितानां (for क्षत्रि). Ks यतानामयतानां च. Cs as in text —^d) K2 च (for स).

6 Ks om. 6^{ab} (of. v 1 1). M1 s om (hapl) 6 Ś1 repeats 6 after 22. —^a) G1 कृतं (for द्विपन्तं) Ks V1 B (except B1) D (except Ds; D1 missing) S (M1 s om.) कल्याण (for कर्माण). —^b) B2 Da गृहीत. Ks-1 V1 B1-4 D (except D1; D1 missing) S (M1, s om) नृपति. M1 यदि (for रणे). —^c) D1 T G M2 मानयति M1 न संमानयति द्वेषात्

7 ^a) K1 B1 सक्तः; D1 इक्ष; Ds शक्ती; D1 S शक्य (M1 s 4 'ह्') Ks-1 V1 G1 सुमुखो; Dn1 Ds M2 ससु (M2 'सु') खो —^b) K1 om कुर्यात् V1 Bo-2 4 Da1 D2 करुण (B2 'णा') म्; B2 Dn1 Ds T2 G1 2 कारणम्, Da2 कारणम्, Dn2 Ds कारणम्, D1 T1 Gs 4 कारणम्; M1 कल्याणम्

8 ^a) Ds (by corr) T1 (inf lin) अप्रियो. D1 दोस्य (for तस्य) —^b) Ds चास्य (for तस्य). —^c) K1 Gs अचिरेण (for नचि). G1 तस्य; M1 s तस्याद् (for स स्याद्) —^d) Ks Da D1 G M [s] प्रिये प्रियम्; Ds चाप्रियम्; T चोप्रियम्. B1 योप्रिय च समाचरेत्.

9 = 3 198 40 V1 reads 9^a-11^b on marg Ds repeats 9 after 11^{ab} —^b) K1 अयाधिकः; T2 G1 अयाचितं. — After 9^{ab}, D1 S ins [= (var) 12. 84. 11^a-12^b]

223* श्रेयसो लक्षणं चैतद्विक्रमो यत्र दृश्यते ।
कीर्तिप्रधानो यश्च स्यात्समये यश्च तिष्ठति ।

नचिरेण प्रियः स स्याद्योऽप्रियः प्रियमाचरेत् ॥ ८
मृषावादं परिहरेत्कुर्यात्प्रियमयाचितः ।
न च कामान्न संरम्भान्न द्वेषाद्धर्ममुत्सृजेत् ॥ ९
नापत्रपेत प्रश्नेषु नाभिभव्यां गिरं सृजेत् ।
न त्वरेत् न चास्येचया संगृह्यते परः ॥ १०
प्रिये नातिभृशं हृष्येदप्रिये न च संज्वरेत् ।
न मुह्येदर्थकृच्छ्रेषु प्रजाहितमनुस्मरन् ॥ ११
यः प्रियं कुरुते नित्यं गुणतो वसुधाधिपः ।

समर्धान्पूजयेद्यत्र न स्वर्षेत च यश्च से ।

[(L 1) T2 श्रेयसे, M2 श्रेयसो T1 G1 तेन; M स्वेतद् (for चैतद्). T2 G1 विक्रमे. M1 2 यत्र (for यत्र) — (L 3) D1 न न स्वर्षेत; G2 4 न विस्वर्षेत, M1 2 4 विस्वर्षेत न, M2 न स्वर्षेत न (for न स्वर्षेत न).]

—^{cd}) = (var) 12 84 12^{cd}. Dn2 transp च and कामान्न. M न च कामान्नयाहोमारकोधाद्वा धर्ममुत्सृजेत् — After 9, S ins

224* अमाययेव घर्षेत न च सत्य त्यजेद्गुह्य ।

दमं धर्मं च क्षीलं च क्षणधर्मं प्रजाहितम् ।

10 V1 reads 10 on marg Da D1 om (hapl.) 10^{ab} —^a) Dn2 घर्षेतु (for प्रश्नेषु) B2 D2 नापत्रपेत् प्र (Da 'त्प्र') शेषु; G2 नापि सृष्येत प्रश्नेन —^b) K1 2 4 5 V1 B Dn T1 (inf lin) G2 M नावि (M1 s 'ति') भाव्या; D2 T2 नाभिभाव्यां (T2 'वा'), T1 नावि भाव, G2 4 नाभिभावि (for 'भव्यां') Ca np cite अभिभाव्यां Ks Bo 1 2-3 D2-3 3 घटेत् (for सृजेत्) Ks नाविभाव्य गिरा घटेत्, G1 नाभिषां गिरमंसृजेत् (sio) —^c) Ds हृष्येत; M त्वरेत् (for 'रेत्) B1 M2 चा (for च) —^d) B2 (marg) संज्वर्यते (for 'गृह्यते). B1 पुन (for पर).

11 = (var.) 3 198 41 11^{ab} = (var) 34^{ab}. V1 reads 11^{ab} on marg —^a) K1 प्रियेण; B1 Ds प्रियो न (for प्रिये न) K1 हृष्येत्; Ds तुष्येत् (for हृष्येत्). —^b) Ds अप्रियो T2 नाति (for न च). B1 सकरेत् (for संज्वरेत्) Da नाप्रिये च भृश ज्वरेत्; D1 Gs 4 नाप्रिये चाविस'; G1 2 न (G2 ना) प्रिये च स' — After 11^{ab}, Ds repeats 9 and om 11^c-12^b. —^c) Ks V1 B Da Dn Ds. 6 तप्येत् (for मुह्येत्). D2 5 तप्येतार्थ (for मुह्येदर्थ) K1 अय; B1 अनु

तस्य क्रमाणि सिध्यन्ति न च संत्यज्यते श्रिया ॥ १२
 निवृत्तं प्रतिक्लेश्यो वर्तमानमनुप्रिये ।
 भक्तं भजेत नृपतिस्तद्वै वृत्तं सतामिह ॥ १३
 अप्रकीर्णेन्द्रियं प्राज्ञमत्यन्तानुगतं शुचिम् ।
 शक्तं चैवानुरक्तं च युज्यान्महति कर्मणि ॥ १४
 एवमेव गुणैर्गुणो यो न रज्यति भूमिपम् ।
 भर्तुरर्थेष्वद्यन्तं न तं युज्जीत कर्मणि ॥ १५
 मूढमैन्द्रियकं लुब्धमनार्थचरितं शठम् ।

अनतीतोपथं हिंसं दुर्वृद्धिमवहृश्रुतम् ॥ १६
 त्यक्तोपाचं मद्यरत द्यूतस्त्रीमृगयापरम् ।
 कार्ये महति यो युज्याद्दीयते स नृपः श्रियः ॥ १७
 रक्षितात्मा तु यो राजा रक्ष्यान्यश्चानुरक्षति ।
 प्रजाश्च तस्य वर्धन्ते ध्रुवं च महदश्रुते ॥ १८
 ये केचिद्भूमिपतयस्तान्सर्वानन्वेषेक्षयेत् ।
 सुहृद्भिरनभिख्यातैस्तेन राजा न रिष्यते ॥ १९
 अपकृत्य बलस्यस्य दूरस्थोऽस्मीति नाश्वसेत् ।

C. 12. 3501
 B. 12. 93. 20
 K. 12. 93. 22

(for अर्थ) D₃ (m₁r₂g as in text) : -कृत्येषु (for -कृत्येषु) —^d) G₁ प्रजयाहिम् (sio) (for प्रजाहितम्) G₂ प्रजाना हितमाचरेत्

12 D₃ om. 12^{ab} (cf v L 11) —^b) D₁ : वसुधाधिप —^c) D₁ मिष्यत —^d) D_{n1} D^c सत्यजते; M₁ 2 : स (M₁ स) अश्यते S श्रिय

13 ^a) D₁ D_{n3} निवृत्ति, D₃ 'चे, G₂ 'श K₃ V₁ B D_n D₂ s s s प्रतिक्लेश्यु —^b) D₃ अयः; T₁ G₃ क्षति (for अनु) —^c) K₃ नृपत् (submetric) (for नृपतिस्) —^d) K₃ V₁ B D_n D₂ s : s : सदैव सुममाहित

14 ^a) G₁ राजाम्, G₂ राजा (for प्राज्ञम्) V₁ B₂ D_n D_n अप्रकागेन्द्रियग्रामम् —^b) K₃ D₁ -गत स्मृति, D^c -गतं शुचि —^c) D₁ T₁ G₁ s : भक्त (for शक्त) —^d) D₁ T G₂ : युज्यन् (G₂ : 'द्) D₁ G₃ : अर्हति (for महति)

15 S₁ K₁ : 4 om. (hapl) 15 —^a) K₂ B₀ s-s D_n D₂ : s s s एतैर्, B₁ उक्तैर् (for एव) K₂ युक्ते —^b) K₂ s V₁ B D_n D₂ s s s M₁-3 यो नु रज्य (B₀ 'तिष्ठ; G₁ 'रक्ष; M₁ s 'रज्य)ति भूमिप (B₀ 'प), K₃ यो न रज्यति मू' (hypermetric), D₁ यो रज्यति मू' —^c) G₁ मकुर (for मर्तुर) K₃ s D_n D₂ [अ]प्रमत्त; V₁ B₀ 1. s s D₃ सत (B₀ 'प्रा)सं; B₂ : D₂ s s s [अ]सवत्; D_n सयु (D_{n2} सयु)क —^d) K₃ om. न K₃ D_n नियुज्यादर्थ (D_{n2} 'थ) कर्मणि; V₁ B₁ D_n नियुज्यादुप्रक; B₀ s-s D₂ : s s s नियुज्यादुर्मक; D₁ त नियुज्जीत क

16 ^b) K₂ D₁ अनार्थमजितारमक —^c) K₁ माना तीतोपथं; B₂ D_n अनतीतोपर, G₁ अनुतीतोपय V₁ अनतीतोपरोधं हि, D₁ s अनतीतोपथं च

17 ^a) K₂ त्यक्तोपाच, K₃ D₃ (by corr) 'पाय, K₃ V₁ B₀ s-s D_n D₂ s (before corr) s s 'दात्त; B₂ त्यक्तदत्, D₃ त्यक्तदत्, T₂ M₁ s : G₂ 'पात्, G₃ 'पात् (as in text) K₁ : V₁ B₀ s-s D_n D₂ G₂ म (K₁ स)घट्ट, K₃ D₃ (before corr) 'हित; D₁ T₁ G₂-4 'भक्त, T₂ G₁ मुक्तं, M 'पान (M₁ s 'न) (for 'रत्) S₁ त्यक्तोपाचमघट्ट; K₃ त्यक्तोपाचं मदिहंत्; B₁ त्यक्तदात् सत्यदत् —^b) G₁ द्यूतं K₃ मृगयायुत्, B₁ मृगवत्पर; D₁ S मृगय (G₁ 'य)प्रियं —^c) K₃ V₁ B D (except D₁, D₁ missing) S युजानो (for यो युज्याद्) K₃ कार्यमर्हति को युजाद्. —^d) K₃ B₀ s-s D₂-s s श्रिया V₁ B₁ : D_n D_n D₁ S हीयते नृपति श्रिया (T₂ G₁ 'य)

18 ^a) B₁ रक्षितार्या K₂ s V₁ B D_n D₂ s, s s च; K₃ G₁ नु (for तु) —^b) D₁ T G [अ]पि; M [अ]भि (for [अ]नु-) K₃ D₁ रक्षित (K₃ 'क्षति) -श्चानुरक्षमि —^d) D₁ S सुत् (for ध्रुव)

19 ^a) K₁ भूमिपतयां —^b) K₁-3.5 V₁ B D_n D_n D₂ s s S सर्वास्तान् (by transp), D₁ स्वान्स चान् K₁ अनुवेक्षयेत्, T₂ G₁ M₂ अन्वेषेक्षते —After 19^{ab}, D₂ reads 20^{cd} —^c) K₁ अनरिष्यात्, D₃ 'भिज्ञातै; G₃ 'स्यातैस् (as in text) G₁ धन्वा सुहृद्भिर्भिक्षयातै (sio) —^d) D₁ G₂ राजन् (for राजा). K₃ D_{n2} (also) D₁ s [अ]तिरिष्यते; K₃ B (except B₁) D_n (D_{n2} orig) D_n D₂ s s s भविष्यति; T₂ G₁ न रिष्यति; M विदिष्यते

20 ^a) D₁ T₁ (before corr) G₁ s. 4 'कृत्वा (for 'कृत्य) D₃ बलस्येषु, D₁ G₂-4 'स्येन; D₃ बलस्यस्य; T₁ बलस्यस्य (before corr 'स्येन); G₁ बलस्योपि D₃ अपहृत्य बलस्यस्य; T₂ 'कृत्वाबलवते —^b) D₃ नावसेत्; D₁ G₁ नाह्वयेत् —D₃ reads 20^{cd} after 19^{ab} —^c) K₁ 'यनेनानु' (for इये') K₁-3 एते (for

C 12. 35C2
B 12. 93 20
K 12. 93 22

श्येनानुचरितैर्हेते निपतन्ति प्रमाद्यतः ॥ २०
दृढमूलस्त्वदुष्टात्मा विदित्वा बलमात्मनः ।
अवलानभियुञ्जीत न तु ये बलवत्तराः ॥ २१
विक्रमेण महीं लब्ध्वा प्रजा धर्मेण पालयन् ।
आहवे निधनं कुर्याद्राजा धर्मपरायणः ॥ २२
मरणान्तमिदं सर्वं नेह किञ्चिदनामयम् ।
तस्माद्धर्मे स्थितो राजा प्रजा धर्मेण पालयेत् ॥ २३
रक्षाधिकरणं युद्धं तथा धर्मानुशासनम् ।
मन्त्रचिन्त्यं सुखं काले पञ्चभिर्वर्धते मही ॥ २४

द्योते) K० V१ B० Da Dn१ श्येनाभिपतनेरेते; B१ ०-०
Dn२ D२ ० ० ० ० 'भिपतनेने (B१ 'ने चै)ते; B२ 'भिपति-
तेरेते. —^a) Ś१ प्रमाद्यतः, K१ प्रसाद्यतः; D३ प्रमा-
द्य तं; G१ 'द्यते

21 ^a) D१ मृदुः, G१ हुम (for हृढ). V१ B
(B२ marg. as in text) Da D२ ० तु दुष्टात्मा; D३ तु
धर्मात्मा; T२ M३ स्वदुष्टात्मा (for स्वदुः). —^a) M२
बलवान् (for अवलान्). Ś१ K१ ४ उप- (for अभि-).
—^a) ५२ न तु यो बलवत्तरः, D१ S न त्वेव बलवत्तराम्

22 ^a) K१ Dn३ D२ मही; G१ धनं (for महीं).
K१ ४ लब्ध्वा. —^b) K४ ० V१ B D (except D१,
D१ missing) T१ G१ M पालयेत् — K४ om. 22^{ca}.
D१ G१ om (hapl) 22^c-23^d. —^a) K१ has (owing
to blank fol) lacuna from यण. up to किं in 12 96
3^b. T२ राजा धर्मेण पालयन् — After 22, Ś१ re-
peats 6.

23 K१ missing, D१ G१ om. 23 (for both, of
v. 1 22). —^a) K४ मरणाति विद सर्वं, D१ G३ मरण
तदिद सर्वं. —^b) V१ B१ ० ० D२ ० ० हि; D३ तु (for
[ह]ह). —^c) Ś१ धर्म- (for धर्मे). —^d) V१ महीं
(for प्रजा). D१ G२ पालयन्.

24 K१ missing (of v. 1 22). —^b) B० तस्माद्,
D१ ० सतो (for तथा). —^c) K२ ० ० Dn D१ मंत्र
चित्ता; K४ मंत्रं चित्तं, V१ मंत्रे चित्तं (marg चित्तं),
B० ०-० D३ ० ० मंत्रं (B१ 'त्रा)चित्तं; B२ मंत्रो चित्तु,
Da D२ ० मंत्रचित्तं (D३ 'त्ता), D१ T G M२ मंत्रं
चित्तं (T२ 'त्त); M१ ० मंत्रं चित्तं, M३ मंत्रश्चित्त- (for
'चित्तं). —^a) K४ D३ महीं.

25 K१ missing (of v. 1 22) —^b) K२ ० ० V१

एतानि यस्य गुप्तानि स राजा राजसत्तमः ।
सततं वर्तमानोऽत्र राजा भुङ्क्ते महीमिमाम् ॥ २५
नैतान्येकेन शक्यानि सातत्येनान्ववेक्षितुम् ।
एतेष्वाम्नाप्रतिष्ठाप्य राजा भुङ्क्ते महीं चिरम् ॥ २६
दातारं संविभक्तारं मार्दवोपगतं शुचिम् ।
असंत्यक्तमनुष्यं च तं जनाः कुर्वते प्रियम् ॥ २७
यस्तु निःश्रेयसं ज्ञात्वा ज्ञानं तत्प्रतिपद्यते ।
आत्मनो मतमुत्सृज्य तं लोकोऽनुविधीयते ॥ २८
योऽर्थकामस्य वचनं प्रातिकूल्यान्न मृष्यते ।

B (except B१) Da१ Dn१ D२-० ० S (except G१ २)
राजसत्तमः. —^a) M१ ० ४ वर्धमानो (for वर्त) M वै
(for सत्र) —^a) K३ ० Dn D१ ० ० घत्ते, D३ घत्ते
(for भुङ्क्ते)

26 K१ missing (of v. 1 22). —^a) V१ [अ]
त्येन, D१ G१ [ए]तेन (for [ए]केन). M३ शक्या हि-
—^b) D१ G२-४ सातत्येन Ś१ K२ ४ अन्ववीक्षितु;
K३ ० B२ Dn D१ [अ]नुवी (K३ 'वे)क्षितु; B० ० [अ]पि
रक्षितु. —^c) K२ ४ ० V१ B (except B१) Da Dn D१
० ० ० तेषु सर्वं (for एतेष्वाम्नान्) —^d) K३ Dn D१
चिरं महीं (by transp); K३ V१ Da D२ ० ० ० ०
महीमिमां

27 K१ missing (of v. 1 22). —^a) D१ G३
संविभक्तानां —^b) D१ G१ ० ४ मार्दवोप (for मार्द
वोप-). V१ गर्ति, D३ गमं, M२ -नत (for -गत)
—^d) K३ Dn१ D१ नृप (for प्रियम्). K४ ० V१ B
Da Dn२ D२ ० ०-० S तं जन कुर्वते प्रियः.

28 With 28, of. 5 122 22 K१ missing (of v. 1
22). —^a) B१ च (for तु) D१ S नै श्रेयसं. K३
कुर्या, K३ V१ B Da२ Dn D२-३ श्रुत्वा, Da१ युक्ता
(for ज्ञात्वा). —^b) Ś१ K४ ज्ञानतः; K३ ज्ञात्वा तन्,
D१ T G ज्ञानेन (for ज्ञानं तत्) — B२ om (hapl.)
28^c-29^b —^d) G४ जनो (for लोको)

29 With 29, of. 5 122 23 K१ missing (of
v. 1 22). B२ om. 29^{ab} (of v. 1. 28). —^a) K३
यथा, B१ पार्थ (sio) (for योऽर्थ) T२ -कामश्च. —^b)
D१ G१ M३ प्रतिकूल्यान् D१ G२ ० मृच्यते (for मृष्यते).
—^c) K२ ४ घृणोति (for मृ) K३ ० V१ B Da D१
० ० ० प्रातिकूल्यानि —^d) K३ ० D१ T१ G३ ४ विमाना-
V१ B Da Dn D२ ० ० ० ० सर्वदा विमना इयः.

शृणोति प्रतिकूलानि विमना नचिरादिव ॥ २९
 अग्राम्यचरितां बुद्धिमत्यन्तं यो न बुध्यते ।
 जितानामजितानां च क्षत्रधर्मादपैति सः ॥ ३०
 मुख्यानमात्यान्यो हित्वा निहीनान्कुरुते प्रियान् ।
 स वै व्यसनमासाद्य गाधमार्तो न विन्दति ॥ ३१
 यः कल्याणगुणाञ्जातीन्द्रेषान्नैवाभिमन्यते ।
 अद्दात्मा दटक्रोधो नास्वार्थो रमतेऽन्तिके ॥ ३२
 अथ यो गुणसंपन्नान्दृश्यस्वाप्रियानपि ।

प्रियेण कुस्ते वश्यांश्चिरं यशसि तिष्ठति ॥ ३३
 नाकाले प्रणयेदर्थान्नाप्रिये जातु संज्वरेत् ।
 प्रिये नातिभृशं हृष्येद्युज्येतारोग्यकर्मणि ॥ ३४
 के मानुरक्ता राजानः के भयात्समुपाश्रिताः ।
 मध्यस्थदोषाः के चैपामिति नित्यं विचिन्तयेत् ॥ ३५
 न जातु चलत्रान्भूत्वा दुर्वले विश्वसेत्कचित् ।
 भारुण्डसदृशा धेते निपतन्ति प्रमाद्यतः ॥ ३६
 अपि सर्वैर्गुणैर्युक्तं भर्तारं प्रियवादिनम् ।

C 12 3519
 B. 12. 93. 38
 K 12 93 40

30 With 30, cf 5 K₁ missing (cf v 1 22) —^a) V₁ B₀ s-s D₂-s s अग्राम्या (D₂ 'न्यं') चरितां, B₁ अग्राम्याचरिता, D₁ T₁ G₁ s-s M₁ s-s अग्राम्य' K₂ s V₁ B D (D₁ missing) S वृत्ति (D₂ 'च') सू (for बुद्धिम्) —^b) K₄ जयते K₅ V₁ B D₂ s-s T₁ G₁ s-s M₁ [s]नु- (for न) D_n यो न सेवेत नित्यदा —^c) D₃ नितारमा (for 'नाम्) — After 30, K₂ V₁ m B (except B₁) D_n D₂ s s s s repeat 12. 91 28^a-29^b.

31 K₁ missing (cf v 1 22) —^a) K₅ D₄ अर्यान् (for मुग्यान्) D₁ T G दस्त्वज्य (for यो हित्वा) —^b) Ś₁ K₄ B₁ D₁ T₁ (inf lin as in text) s G M₂ विहीनान् —^c) D₁ S स वै (D₁ सर्मै) व्यसनमागम्य —^d) D₃ (sup lin) प्रागमार्तो, D₁ T G साधुमार्गं, M₁ s नाधमार्तो Ca cites नाधम् (as in text)

32 K₁ missing (cf v 1 22) —^a) M₁ s गुणं (for गुगान्) T₁ M₁ य कल्याणगुग जार्ति —^b) K₅ D₄ s द्वेषान्नानु (D₁ 'ति) बुभूयति, K₅ V₁ B (B₂ marg) Da D₂ s s s द्वे (K₅ B₂ s s D₂ दो) पात्रोप बुभूयति, D_n D₂ प्रद्वेषाद्यो बुभूयति, S द्वेषान्नाति (M 'ञ्चानु) बुभूयते —^c) K₅ D_n स मृत्यो (D_n स्यु) र् (for नास्वार्थो) B₁ s D_n वस (B₂ 'म) वै (for रमते)

33 K₁ missing (cf v 1 22). —^a) K₅ गुण-संपन्नो —^b) K₅ s V₁ B D_n D₂ s s s s प्रियान् (for [अ]प्रि)

34 K₁ missing (cf v 1 22) —^a) G₂ प्रल-येद् —^b) V₁ B (except B₁) D₂ s s s नाप्रियाज् B₁ सहरेत्; D₂ s G₄ (before corr) सच'; M₁ स ज्व' (for सज्व') — 34^a = (var) 11^a —^c) V₁ B₀ नापि (for नाति) K₅ D_n D₄ तिष्ठेद्; Da रुज्येद्; D₂ नुज्येद् (for हृज्येद्). —^d) K₅ युज्येत्;

K₂ s V₁ B Da D₂ s s s s युजीत्, K₅ युजेत्; D₁ S युज्येद् (for युज्येत्) D_n शुभ- (for [अ]रोग्य) K₅ V₁ B Da D₂ s (before corr as in text) s s -कर्मणा (D₂ 'जे)

35 K₁ missing (cf v 1 22) —^a) Ś₁ सातु रक्ता, K₂ चातु', K₄ V₁ B Da D₂ s s s s मेतु'; D₁ T G₁ s s नातु' —^b) V₁ B (except B₁) Da D₂ s s s नृपा'; D₁ T₁ G दयां; T₂ नयान् (for भयाद्) D₂ (before corr) समुपासिता —^c) K₄ चैपो —^d) K₄ मिष्या (for हृत्ति) K₆ V₁ B Da D₂ s s s विनिश्चयद् (for विचिन्त') T₂ हृति निश्चित्य चितयंत्

36 K₁ missing (cf v 1 22) —^a) K₅ V₁ B Da D₂ s s s s चात्र (for जातु) —^b) G₁ दुर्वलं T₁ (inf lin as in text) विवसेत् (for विश्व') D₁ S हृष्य (for हृचिद्) — 36^a = 12 90 21^a —^c) D₁ मेरुह- D₁ होव (for होते) Cv as in text —^d) M₂ [अ]प्रमाद्यत्, Cv as in text

37 K₁ missing (cf v 1 22) —^a) K₅ अति- (for अपि) K₅-s B₁ s Da D_n D₄ s सर्वं, D₂ सर्वं —^b) M₂ राजान (for भर्तार) —^c) K₅ D₂ अपि (for अभि) K₅ धर्मरत्ना (for पापारत्ना) —^d) B₁ D₂ s s वै (for हि) V₁ विनिषेज्, B₀ निदिशेज्, B₁ s-s विदिषेज्, Da विपये, D₂ s-s विदुषो (for विभिषेज्) K₄ जनान् K₅ s D_n न हस्माद्विषयेज् नात्; B₂ हस्माद्विनिदिशेज्; D₄ s 'द्विषिचि (D₂ 'दि)-पेज्', D₁ S 'दि विषयेज्जान् (D₁ G₁ 'न; G₂ ना)

38 K₁ missing (cf v 1 22) —^a) K₅ s V₁ B Da D_n D₂ s s s s एव, D₁ T G₁ s s M एतद्, G₂ हृद्य (for एतां) —^b) D_n चाह; D₂ प्राह (for स्नाह) — D_n om. 38^a —^c) K₅ s B₁ D_n T₁

C 12. 3520
B 12. 93 38
K 12. 93 40

अभिद्रुहति पापात्मा तस्माद्धि विभिषेज्जनात् ॥ ३७
एतां राजोपनिषदं ययातिः स्माह नाहुषः ।

मनुष्यविजये युक्तो हन्ति शत्रून्नुत्तमान् ॥ ३८

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चतुर्नवतितमोऽध्यायः ॥ ९४ ॥

९५

वामदेव उवाच ।

अयुद्धेनैव विजयं वर्धयेद्वसुधाधिपः ।

जघन्यमाहुर्विजयं यो युद्धेन नराधिप ॥ १

न चाप्यलब्ध लिप्सेत मूले नातिदृढे सति ।

न हि दुर्बलमूलस्य राज्ञो लाभो विधीयते ॥ २

यस्य स्फीतो जनपदः संपन्नः प्रियराजरुः ।

संतुष्टपुष्टमचिवो दृढमूलः स पार्थिवः ॥ ३

यस्य योधाः सुसंतुष्टाः मान्द्विधाः सुपधास्थिताः ।

अल्पेनापि स दण्डेन महीं जयति भूमिः ॥ ४

पौरजानपदा यस्य स्वनुरक्ताः सुपूजिताः ।

म' T₂ मा)नुष्यविषये, D₁ T₁ G म(G₁ २ मा)नुष्ये
विषये K₄ युक्ते, G₂ यत्तो (for युक्तो) D₂ मनुष्य
विषयोयुक्तो —^d) V₁ B₂ D₂ D₃ हंतुं D₁ T₁ G₂-4
M सर्वाधवान्, T₂ G₁ सवापवान् (for अनुत्तमान्)

Colophon K₁ D₁ missing — Sub partan
Ś₁ K₂-5 V₁ B D₂ D₃ D₄ T G₁ २ 4 M राजधर्म
— Adhy name Ś₁ K₁ V₁ B D₂ D₃ D₄ २ ३ ४ M₂
वामदेवगीता — Adhy no (figures, words or
both) K₅ D₁ S 95, B₁ 81, B₂-4 D₂ D₃ 92,
D₄ D₂ 93, D₃ 90 — Śloka no : D₂ 39

95

☞ K₁ D₁ are missing for this adhy (cf. v 1
12 91 22 and 79 28)

1 D₂ om the ref —^a) B₂ अयुद्धेन (for अयु
द्धेन) —^b) M₁ ३ वसुधाधिप — B₁ D₂ om
(hapl) 1^{ca} —^d) D₁ S यद् (for यो) K₅ B (B₁
om) D₂ D₃ D₄ ३ ४ ५ युद्धेन च (for यो युद्धेन).
V₁ D₂ ६ नराधिप; B₀ जनाधिप; B₂ जनाधिप;
M₁ ३ ४ परतप (for नराधिप)

2 ^a) K₄ राजा (for न च) M₂ अयुद्धं (for अ-
लब्ध) K₅ शत्रुं न चाप्यलिप्सेत —^b) V₁ (sup lin
as in text) मूढे D₂ नाभि (for नाति) Ś₁ K₂ ४
न च (for सति) —^c) Ś₁ मूलोस्य, K₄ मूलस्य (for
-मूलस्य) —^d) D₁ S वि (M₂ हि) वर्धते (for विधीयते)

3 = (var) 12 97 16 —^a) B₁ D₃ ६ तस्य (for
यस्य) G₁ भूतो (for स्फीतो) —^b) K₂ ३ ४ D₂
D₃ ६ M₂ ४ सपन्न (for स्र) —^c) K₂ ३ V₁ D₂
D₃ D₄ सनुष्ट, B₀ ४ ५ सुनुष्ट, D₀ सपुष्ट (for सनुष्ट).

4 D₂ om (hapl) 4-5 D₂ reads 4-5 on marg
—^a, D₁ T G योधा यस्य (by transp), M₁ ३ ४
यस्य योधा D₂ सुखं तुष्टा, D₃ D₄ समनुष्ट (for
सुन; —^b) K₄ साविता, K₅ B₀ २ ३-५ D₂ ३
मात्त्विका, V₁ B₂ शान्द्विधा Ś₁ K₄ D₂ सुपधास्थिता;
Ś₁ (sup lin sec m) सोपमंत्रत, V₁ B₀ २ ३ ४ D₂
सुपधा D₀ 'धि'स्थिता, B₁ समव; D₂ D₃-५ सुप
तर्पिता, D₃ 'धन्विन' (for सुपधास्थिता) D₁ S
स्वनुरक्ता सुपूजिता (= 5^b), C_v साविता सुपवासिता
—^c) D₂ दह्येन —^d) K₂ ३ V₁ B D₂ D₃ D₄-५
पार्थिव (for भूमिप) — After 4, M ins lines
1-2 of 225*, while D₁ S ins a passage given in
App I (No 10)

5 D₂ ३ om 5 (for D₂, cf v 1 4) V₁ D₂
read 5 on marg —^b) B₁ अनुरक्ता; B₂ D₂ T₂ G₁
स्वनु' (for सनु') D₁ T₁ G₂-4 M₁ ३ ४ अपीडिता;
T₂ स पीडिता, G₁ स्वपीडिता, M₂ नु पीडिता (for
सुपूजिता) K₂ D₂ D₄ भूतेषु च दयालव — After
5^a, D₁ S ins (M ins lines 1-2 after 4)

225* राष्ट्रकर्मकरा ह्येते राष्ट्रस्य च विरोधिनः ।
दुर्विनीता विनीताश्च सर्वे साध्या प्रयत्नत ।
चण्डालम्लच्छजात्याश्च पापण्डाश्च विकर्मिणः ।
बलिनश्चाभ्रमाश्रैव तथा गायकनर्तका ।

सधना धान्यवन्तश्च दृढमूलः स पार्थिवः ॥ ५
 प्रभावकालावधिकौ यदा मन्येत चात्मनः ।
 तदा लिप्सेत मेधावी परभूमिं धनान्युत ॥ ६
 भोगेष्वदयमानस्य भूतेषु च दयावतः ।
 वर्धते त्वरमाणस्य विपयो रक्षितात्मनः ॥ ७
 तक्षत्यात्मानमेवैष वनं परशुना यथा ।
 यः सम्यग्वर्तमानेषु स्वेषु मिथ्या प्रवर्तते ॥ ८
 न वै द्विपन्तः क्षीयन्ते राज्ञो नित्यमपि घ्नतः ।
 क्रोधं नियन्तुं यो वेद तस्य द्वेषा न विद्यते ॥ ९

यदार्यजनविद्विष्टं कर्म तन्नाचरेद्बुधः ।
 यत्कल्याणमभिध्यायेत्त्रात्मानं नियोजयेत् ॥ १०
 नैनमन्येऽवजानन्ति नात्मना परितप्यते ।
 कृत्यशेषेण यो राजा सुखान्यनुबुभूषति ॥ ११
 इदं वृत्तं मनुष्येषु वर्तते यो महीपतिः ।
 उभौ लोकौ विनिर्जित्य विजये संप्रतिष्ठते ॥ १२
 भीष्म उवाच ।
 इत्युक्तौ चामदेवेन सर्वं तत्कृतवानृषयः ।
 तथा कुर्वस्त्वमप्येतौ लोकौ जेता न संशयः ॥ १३

C 12 3534
 B 12 94 13
 K. 12 94 26

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चनवतितमोऽध्यायः ॥ ९५ ॥

[(L 2) M विनीना दुर्विनीताश्च (for the prior half)
 — (L 3) T₂ G₁ २ M₂ चहाह M₁ ३ ४ -जालो वा
 (for -जालाश्च) D₁ म्हेच्छत्तालनालाश्च (for the prior
 half) — (L 4) M गायन (for 'व-') M₂ -ननना]
 — (c) M₃ साधना (for स') D_{n1} ध्यानवत्तश्च; T₁
 न्यावधानश्च (sic) (for धान्यवन्तश्च) G₂-३ सधनो धान्य
 वान्यश्च — After 5, D₁ S (except G₁) ins

226* यस्य राष्ट्रे वसन्त्येते धान्योपचयकारिणः ।

आयवृद्धौ सहायाश्च दृढमूलः स पार्थिवः ।

[(L 2) M आनृद्धौ (for आयवृद्धौ) M₂ च (for न)]

6 *) K₁ ५ V₁ B Da Dn D₂ ३ ३ ३ ३ प्रतापकाल-
 सचिक्र, G₁ प्रभावकालावधिक — (b) K₅ V₁ B Dn₂
 D₂ ३ ३ ३ चात्मनि, Da वात्मनि, D₁ चात्मान (for
 चात्मन) — (c) B₁ लिप्सेह (for 'त) — (d) All
 MSS (except Ś₁ K₂ D₁ ३, K₁ om, D₁ missing)
 परभूमि (for 'भूमिं) Ś₁ K₃ धनान्यपि, K₄ 'न्यय,
 D₂ 'न्वित (for 'न्युत)

7 *) K₂ ३ ३ V₁ B Dn D₂-३ ३ [उ]दयमानस्य,
 Da D₂ G₁ २ दय (for [अ]दय) — (d) B₁ विपये,
 B₂ Da विजयो, D₁ T₁ G₂ ४ विषयो (for विपयो)
 G₂ न च रक्षितमात्मन

8 = (var) 5 128 38 — (a) K₁ ५ Bo २ २ (m
 as in text) ३-३ Da Dn D₂ ३ ३ ३ त (Dn₁ र)क्षेदात्मा
 नम्, T₁ मक्षत्या, G₁ त्यक्ष्यत्या, M₂ कक्ष्यत्या (for
 तक्षत्या) Ca cites तक्षति Dn एव स (for एवैष)
 — Ś₁ reads 8'-12' on marg — (c) Dn₂ वर्धमानेषु

(for वर्त) — (d) V₁ स च (for स्वेषु)

9 Ś₁ reads 9 on marg — (a) B₁ Dn नैव, D₁
 S न च (for न वै) K₂ Dn हीयते, D₂ रक्षिता (for
 क्षीयन्ते) — (b) B₂ Da Dn D₂-३ अनि (B₂ 'वि)घ्नत',
 B₃ अपि च्युत (for अपि घ्नत) D₁ S राज्ञ (M₄
 om राज्ञ) क (D₁ G₂ ३ त)स्य च निघ्नत — (c) Ś₁
 K₂ ४ नियम्य, B₁ ३ Dn D₂ ५ ७ T₁ G₃ ४ निहत
 (for नियन्तु)

10 Ś₁ reads 10 on marg — (a) T₂ यथा हि,
 G₁ यदा हि (for यदयं) D₂ -विद्विष्टं — (c) K₄
 M₁ य (for यत्) — (d) K₂ नियोजये

11 Ś₁ reads 11 on marg — (a) K₂ Bo ४ ३ Da
 Dn D₂ नैवम्, M₁-३ नैवद् (for नैनम्) D₁ १ G₁
 न जानति, T₁ G₂ M₁ ३ विजा (for स्वजा) — (b)
 B₁ नात्मान, D₂ नात्मनो Da₂ परितप्यते — (c) B₁
 कृत्वा (for कृत्य) Bo १ ३-५ D₂ ३ ३ ३ वै (for यो)
 ☞ Cn कृत्यशेषेण । परकृत्य कार्त्स्न्येन न समापयेत् ।
 समापिते तु परोऽवमन्यते । ☞ — (d) K₂ सुधानि (for
 सुखानि) D₂ ३ विभूषति, D₁ S बुभूषते (for 'पति)

12 Ś₁ reads 12^{ab} on marg — (b) D₁ T G वर्त
 येद्यो, M वर्तमानो (for 'ते यो) Ca v cite वर्तते
 (as in text) — (c) D₁ S स (for वि) — (d)
 Ś₁ K₄ विजयं Ś₁ संप्रपद्यते, K₄ 'वर्तते, K₅ D₁ S
 (except M₂) 'विष्टति, V₁ Bo २-३ Da D₂ ३ स प्रति
 ष्टति (Bo २-३ 'ते), D₂ ३ ३ ३ स प्रतिष्ठित (D₂ 'त)
 (for सप्रतिष्ठते)

९६

युधिष्ठिर उवाच ।

अथ यो विजिगीषेत क्षत्रियः क्षत्रियं युधि ।
कस्तस्य धर्म्यो विजय एतत्पृष्टो ब्रवीहि मे ॥ १

भीष्म उवाच ।

ससहायोऽसहायो वा राष्ट्रमागम्य भूमिपः ।
ब्रूयादहं वो राजेति रक्षिष्यामि च वः सदा ॥ २
मम धर्म्यं वलिं दत्त किं वा मां प्रतिपत्स्यथ ।

ते चेत्तमागतं तत्र वृणुयुः कुशलं भवेत् ॥ ३
ते चेदक्षत्रियाः सन्तो विरुध्येयुः कथंचन ।
सर्वोपायैर्नियन्तव्या विरुर्मस्था नराधिप ॥ ४
अशक्तं क्षत्रियं मत्वा शस्त्रं गृह्णात्यथापरः ।
त्राणायाप्यसमर्थं तं मन्यमानमतीव च ॥ ५
युधिष्ठिर उवाच ।

अथ यः क्षत्रियो राजा क्षत्रियं प्रत्युपाव्रजेत् ।

13 Kc V1 Bo 1.2-5 Ds M om the ref —^a)
V1 B Dn2 D2 3 5 6 ह्ययुक्त —^b) D1 T G M2 4
तथा स (M1 च); M1 3 स तथा (for सत् वत्)
—^c) Ś1 यथा (for तथा) Da [ए]तो, D1 T G1
3 4 [ए]तत् (for [ए]तो) —^d) Da लोको, T2
लोकाञ् (for लोकौ)

Colophon om in K1 D1 missing — *Sub par-*
van Ś1 K2-5 V1 B Da Dn D2-7 T G1 2 4 M
राजधर्म — *Adhy name* Ś1 K2-5 V1 B Da2 Dn1
D2-7 T1 G2 4 चामदेवगीता; Da1 चामदेवगीतानद[,]
M1 3 चसुमनानुशासन, M2 सुनामाशासन — *Adhy*
no (figures, words or both) K5 D1 S 96, B1
85, B2 Da1 Dn2 94, B3 4 Dn1 93 — *Śloka*
no Dn 13, Ds 12

96

☞ D1 is missing for this adhy (cf v 1 12
79 28)

1 K1 om from 1 up to किं (in 3^b) (cf v 1 12
94 22^d) Ds om. the ref —^b) D1 S रणे (for
युधि) —^c) D1 G3 तत्र (for तस्य) K3 D4 5 T
G1 4 धर्मो विजये; K4 5 V1 Bo 4 Da D2 3 5 8 धर्मो
विजय, Dn विजये धर्मो, D1 G2 2 M1 विजयो धर्मे,
M1-3 धर्मो विजयो (for धर्म्यो विजय) —^d) Dn1
M छेतत्, Dn2 होत (for एतत्) D1 T G वदस्य
(for ब्रवीहि) Ś1 K2 4 मां (for मे)

2 K1 om 2 (cf v 1 1) —^a) G1 सहायो वा,
M2 असहायो (for सत्) —^c) Ś1 ब्रूयाद्, K2
भूयाम् (for ब्रूयाद्) K2 4 D2 3 यो (for वो)

—^d) Ś1 K2 4 [इ]ति च; Dn2 D2 वच (for च व).
K3 सर्वदा (for च सदा)

3 K1 om up to किं (cf v 1 1) —^a) K2 3
B (except B2) Dn D2 3 5-3 T G धर्म (for धर्म्यं)
K3 D1 7 वल (for बलि) V1 Bo Da दातु; D1
G2 दत्त; D2 दत्ता, T1 G3 दत्त, M दत्त्वा (for
दत्त). —^b) Ś1 किं वा मा, M यथाहं (for किं वा
मा) K5 प्रतिपत्स्यत्, B2 Da D1 T G M2 'वक्ष्यय
(for 'पत्स्यथ) —^c) D1 ते ते, D2 न चेत् (for
ते चेत्). D1 T2 G1-3 ते चो (D1 तेजो)त्तमागत (T2
'मा गर्ति, G1 'मागर्ति) तत्र —^d) K1 शृणु न, G1
प्रणीयु, G2 M2 वृणीयु (for वृणुयु) K4 महत्
(for भवेत्) Ś1 K2 न ध्रुवेयुर्यदा तदा — *After*
3, Ś1 K2 ins

227* ब्रूयाद्युद्धं करिष्याम शृणु न कुशलं भवेत् ।

4 Ś1 K1 3 om (hapl) 4^a-3^b —^a) B1 तावद्,
D1 न चेद् (for ते चेद्) —^b) K3 4 Dn D1 S
विरुध्येरन्, D1 'ध्येत (for 'छेयु) D1 S कदाचन
(for कथं) —^d) B2 विकर्मस्यो

5 Ś1 K1 2 om 5 (cf v 1 4) —^a) K1 3
B2 m D2 3 5 7 8 T G अशस्त्र (for 'क्त) K2 क्षत्रियो
K3 om (hapl) from मत्वा up to क्षत्रियो (in 6^a)
D1 T G ज्ञात्वा (for मत्वा) Cv as in text —^b)
D1 [अ]थापरे, G1 [अ]ध पर; M2 [अ]थापर —^c)
T2 वृणुयाद्, M1 3 4 त्राणायस्य (for 'यापि) —^d)
D4 मन्यमाना M1 3 4 यमेदिति, M2 यतेमहि (for
अतीव च)

6 Ś1 K1 2 om 6 (cf v 1 4) K2 om up to
क्षत्रियो (cf v 1 5) Ds om the ref —^a) G1

कथं स प्रतियोद्धव्यस्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ६

भीष्म उवाच ।

नासंनद्धो नाकवचो योद्धव्यः क्षत्रियो रणे ।

एक एकेन वाच्यश्च विसृजस्व क्षिपामि च ॥ ७

स चेत्संनद्ध आगच्छेत्संनद्धव्यं ततो भवेत् ।

स चेत्ससैन्य आगच्छेत्ससैन्यस्तमथाह्वयेत् ॥ ८

यत् (for य) K₃ D₁ M राजन् (for राजा) —^c)
K₂ s D₂ T₂ G₂ s M₂: सप्रति; D₂ प्रिति (for स
प्रति)

7 Ṣ₁ K₁ s om 7 (cf. v. 1 4) D₃ om. the ref
—^a) V₁ B₁ s Da D₁ असनद्धे (B₁ 'द्धो) (for नाम
नद्धो) K₂ समनद्धेनामनद्धो, K₁ s Bo s s D₂ सम
नद्धोक्वचिना, B₂ नैवासनद्धक्वचिना (hypermetric),
Dn नैवासनद्धक्वचो, D₂ s s सुमनद्ध क्वचिना, D₁
नसनद्धो नक्वचो —^c) B₁ एकम् K₃ वाच्यश्च, K₁
वाचश्च, Da वाच्यस्, Dn₁ योध्यश्च, Dn₂ योद्धव्य,
D₂ वाप्याश्च, D₂ s वाच्यश्च, D₁ वार्यश्च, T G माच्य
श्च; M₁ s वाच्यं च (for वाच्यश्च) —^d) K₄ वि
सृजायु; B₁ D₂ s s विसृजेति, B₃ D₃ M₁ 'जेत् (M₁
'त्त्व); D₁ 'जन्व (for 'जस्व) K₂ D₁ s T₁ G₂ s
क्षपामि; M₃ क्षिपामि (for क्षिपामि) K₂ D₂ s s G₂
M₂ च, V₁ Bo s s Da M₁ s s वा, B₂ D₂ s T₁
G₂ s च (for च) Dn₁ विसृजेत्क्षम यथा, Dn₂ सृजे-
त्य क्षम यथा, T₂ G₁ बहुभिर्यद्बुधा (G₁ 'हुना) भवेत्

8 Ṣ₁ K₁ s om 8^{ab} (cf. v. 1 4) Bo s om
(hapl) 8^{bc} —^b) D₁ G₁ तदा, T G₂ s तथा
(for ततो) B₁ s Da मनद्धस्तमथाह्वयेत् —^c) Da₁
corrupt D₂ s s आयाति (for आगच्छेत्). —^d)
K₁ अवाह्वयेत्, D₁ अयाक्षिपेत्, M समाह्वयेत् (for
अया').

9 ^b) K₄ निकृत्य; Ca 'त्वा (as in text) K₂
Bo 1 (both times) 2-; D₂ s s s तं प्रयाज (D₂ 'द-
चेत्, V₁ स नियो', B₂ Da D₂ M₂ स प्रयोज', Dn
D₁ T G प्रतियो' (for स प्रयोच') — B₁ reads 9^c
twice and repeats 9^b thereafter —^d) G₁ निरो
धयेत् (for निवार')

10 ^b) D₁ (before corr) T₁ G₂ s M₁ s s उदी
याद्; D₁ (marg by corr) युधीयाद्, Ca उदि' (as
in text) D₂ रथिनां —^c) K₁ s प्रहृतव्य, Da प्रव
तैव्य; G₂ s प्रहृतव्यो —^d) G₁ हिताय (for भीताय)
K₂ V₁ B Da D₂ s s s वा (for च)

स चेन्निकृत्या युध्येत निकृत्या तं प्रयोधयेत् ।

अथ चेद्धर्मतो युध्येद्धर्मणैव निवारयेत् ॥ ९

नाश्वेन रथिनं यायादुदियाद्रथिनं रथी ।

व्यसने न प्रहृतव्यं न भीताय जिताय च ॥ १०

नेपुलिप्तो न कर्णां सादसतामेतदायुधम् ।

जयार्थमेव योद्धव्यं न कुध्येदजिधांसतः ॥ ११

C. 12. 354B
B. 12. 95 11
V. 12. 95 11

11 ^a) K₁ वेद्यु, K₃ Dm D₁ ह्युद्, B₂ सेपुद्,
Da वेपुद् (for नेपुद्) K₁ छिट, K₂ s क्षिप्तो, K₄
क्षिप्ता, D₁ छिटो (for लिप्तो) Ca cites ह्यु and
लित D₂ कर्णां; D₂ s T₁ (before corr as in
text) कीर्णां; D₁ कर्णा, D₁ कर्त्ता, Ca कर्णा (as in
text) —^b) K₂ असताद्; G₂ युध्यताम् (for अस').
—^c) K₂ s Da Dn₁ D₁ (marg as in text) T G
ययार्थम् (for जया') D₂ योद्धव्यं (for यो') —^d)
All MSS (except Ṣ₁ K₁ s, D₁ missing) न कुध्येत्
जिधांसत (D₂ s 'तां, T₁ 'ता). — After 11, D₁
S ins

228* नाम्न्येकस्य गजो युद्धे गन्धर्वकस्य विद्यते ।
न पदातिगंजं युध्येत् गजेन पदातिनम् ।
हस्तिना योधयेन्नगं कदाचिच्छिक्षितो हय ।
दिव्यास्त्रचलमपन्नं काम युध्येत सर्वदा ।
नागे भूमौ समे चैव रथेनाश्वेन वा पुन । [5]
रामरावणयोर्दुन्दे हरयो च पदातय ।
लक्ष्मणश्च महाभागान्नया राजन्निभीषण ।
रावणस्यान्तकाले च रथेनैन्द्रेण राघव ।
निजवान दुराचार रावण पापकारिणम् ।
दिव्यास्त्रचलसपत्ने मर्धमेतद्विधीयते । [10]
देवासुरेषु युद्धेषु इष्टमेतदपुरातनै ।

[(L 1) D₁ नाम्न्येकस्य D₁ G₁ युधेद् (for युद्धे)
— (L 3) M₂ छिन्नो (for छिन्नो) — (L 4) T₂
G₁ s मवत, M 'था (for 'दा) — M₁ s s om line
5 — (L 6) M हयश्च पदातिन (M₂ 'तय) (for the
post half) — (L 7) M लक्ष्मणो गन्धर्वश्च (for the
prior half) T₂ G₁ s M तद् (for तथा) M₁ s s
गना (for गन्) — (L 8) M₁ s s तु (for च)
T₂ G₁ s M₁ s रथेन (M₁ s 'णै) रेण — (L 9) M
निजवानैतमस्य (for the prior half) T₁ पापकारिण
(for 'कारिणम्) — (L 10) M एव (for एवद्).
— (L 11) M₂ पुगन]

साधूनां तु मिथोभेदात्साधुश्चेद्वसनी भवेत् ।
 सत्रणो नाभिहन्तव्यो नानपत्यः कथंचन ॥ १२
 भग्नशस्त्रो विपन्नाश्चच्छिन्नज्यो हतवाहनः ।
 चिकित्स्यः स्यात्स्वविषये प्राप्यो वा स्वगृहान्भवेत् ।
 निर्व्रणोऽपि च मोक्तव्य एष धर्मः सनातनः ॥ १३
 तस्माद्भर्मेण योद्धव्यं मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत् ।
 सत्सु नित्यं सतां धर्मस्तमास्थाय न नाशयेत् ॥ १४
 यो वै जयत्यधर्मेण क्षत्रियो वर्धमानकः ।
 आत्मानमात्मना हन्ति पापो निकृतिजीवनः ॥ १५

12 Cal ed reads 12^{ab} after 13^{ab} — ^a) K₈ D₂₋₈ च (for तु) Da Dn यदा (for मिथो) D₇ S भेदे (for भेदात्) — ^b) D₅ साधूंश्च — ^c) K₂ 5 V₁ B Da Dn D₂ 8 (m as in text) 5 6 8 निष्प्राणो; K₈ D₄ 7 T G_{2,4} M सप्राणो; K₄ G₁ सवृणो (G₁ 'णे); G₂ सप्राज्ञो (for सत्रणो). Da₁ नापि (for नाभि). — ^d) K₄ नानपत्या Ś₁ K₄ कदाचन (for कथ').

13 ^a) D₈ भग्न (for भग्न) G₁ शास्त्रो. K_{1,4} विपन्नाश्च; K₂ 5 5 V₁ B Da Dn D₂ 8 5-8 S विपन्नश्च, D₄ विभग्नश्च (for विपन्नाश्चश्) — ^b) B₁ Dn कृत्तज्यो; D₈ भिन्नज्यो, T₂ भग्नज्यो, G₄ छिन्नज्यो; Ca छि' (as in text) — After 13^{ab}, Cal ed reads 12^{ab} — ^c) K₄ चिकित्स्य, V₁ B₀ G₁ चिकित्स D₈ च (for स्व) — ^d) Ś₁ K₁ 2 4 B₀ 2 m 8-5 D₈ 5 6 8 प्राप्सो वा, G₂ 8 प्राप्येव (G₈ 'वा) (for प्राप्यो वा) K₁ D₇ 8 स्वगृह, K₅ V₁ B Da Dn D₂ 8 5 6 8 स्वगृहे (B₃ 'हो) (for 'हात्). — ^e) T G नाग्नणश्च (for निर्व्रणो) K₈ Dn D₄ च स; K₄ चाव, K₅ V₁ B₀₋₄ Da D₂ 8 5-8 S चापि; B₅ च वि (for ऽपि च) B₄ योक्तव्य K₁ निर्व्रणो स्वास्य सोक्तव्य (sic)

14 ^a) D₈ क्षत्रियोम् (sic), T₂ योक्तव्यम् — ^b) All MSS (except Ś₁ K₁ 4, D₁ missing) हृति (for मनु) — ^c) D₂ यस्तु (for सत्सु) K₈ 5 Dn₁ D₄ M नित्य, V₁ B₀ 5 [अ]नित्यं; B₂ m Da धर्म (for भित्तं) V₁ B Da D₂ 8 5 6 8 धर्म (for धर्मस्) — ^d) V₁ B Da D₂ 8 5 6 8 समास्थाय (for तमा')

15 ^a) M₂ यो (for वै) D₈ यो वै जघन्यधर्मेण — ^b) K₁ 8 Da वदमानक (K₈ 'क); K₅ B₀ 1 8-5 Dn D₂ 8 धर्मोत्तं (K₅ 'शं)गर, V₁ D₄ वेदमानक, B₂ बहू, D₅ 6 8 धर्मसंकर; D₇ T₁ G₈ 4 धर्मकारक; T₂

कर्म चैतदसाधूनामसाधुं साधुना जयेत् ।
 धर्मेण निधनं श्रेयो न जयः पापकर्मणा ॥ १६
 नाधर्मश्चरितो राजन्सद्यः फलति गौरिव ।
 मूलान्यस्य प्रशाखाश्च दहन्समनुगच्छति ॥ १७
 पापेन कर्मणा वित्तं लब्ध्वा पापः प्रहृष्यति ।
 स वर्धमानः स्तेयेन पापः पापे प्रसज्जति ॥ १८
 न धर्मोऽस्तीति मन्वानः शुचीनवहसन्निव ।
 अश्रद्धानभावाच्च विनाशमुपगच्छति ॥ १९
 स बद्धो वारुणैः पाशैरमर्त्य इव मन्यते ।

धर्मनाशक, G₁ धर्ममानक, G₂ जयकामक, M₁ वर्धमानत. (for 'मानक') Ca as in text — ^d) B₂ D₅ 7 निकृत (for निकृति). B₀ 1 5 Dn₁ G₈ जीवन; Dn₂ जीवति, T₂ G₁ -जीवित (for जीवन).

16 ^a) B₂ वै तद् (for 'चै'). — ^b) K₈ 5 V₁ B₁ 2 Da Dn D₈ 8 M असाधून्; D₄ 'धु, D₇ T G साधून्यो (T₂ G₁ 'न्ये) (for असाधु) — ^d) K₄ पाप कर्मणा.

17 17^{ab} = (var) 1 75 2^{cd}, 12 92 20^{cd}, Manu 4 173^{ab}. — ^a) K₁ चरतो Da यश्च (for राजन्) — ^b) Da गौरिव — After 17^{ab}, D₈ reads 19^{ab} — ^c) K₈ Dn D₄ 6 च (for [अ]स्य) D₂ 8 5 प्रशाखासु (for 'खाश्च) — ^d) K₂ 8 Dn D₄ 6 समधि; B₁ समुप (for समु).

18 ^a) M₁ नित्य (for वित्त) — ^c) K₁ D₃ 6 8 स वर्धमान; M₁ 8 4 संवर्धमान D₇ T₁ G₂₋₄ तेनैव; T₂ G₁ M₁ 8 4 पापेन, M₂ स्तेयेन (for स्तेयेन) — ^d) B₂ D₈ पापे पाप (by transp) Ś₁ K₄ B₅ D₇ T₁ G₁ 8 4 M₂ प्रसज्यते (M₂ 'ति), K₁ V₁ B₀ 2-4 Da D₄ T₂ G₂ 'जते (for 'जति) B₁ D₂ 8 6 पाप पापेषु सज्जते

19 = (var) 3 198 44 D₈ reads 19^{ab} after 17^{ab} — ^a) Ś₁ K₁ नाधर्मो; K₄ #धर्मो, M₂ न धर्मे D₇ T₁ (marg by corr as in text) 2 G मन्वते (for मन्वान) — ^b) D₇ S (except M₂) अपहसति च (M₁ 8 4 'ह्युत) (for अवहसन्निव) — ^c) K₄ M अश्रद्धानो (M₂ 'त्ता) (for 'हृधान) Ś₁ K₁ 4 भावाश्च, K₂ 8 D₄ -भावाश्च; K₅ V₁ B₁ 5 Da Dn D₂ 8 5 6 च भवेद् (for -भावाश्च) T₂ आश्रयाणामभावाच्च. — ^d)

महादतिरिवाध्मातः स्वकृतेन विवर्धते ॥ २०
ततः समूलो हियते नदीकूलादिव द्रुमः ।

अथैनमभिनिन्दन्ति भिन्नं कुम्भमिवाश्मनि ।
तस्माद्धर्मेण विजयं कामं लिप्सेत भूमिपः ॥ २१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पण्णवतितमोऽध्याय ॥ ९६ ॥

९७

भीष्म उवाच ।

नाधर्मेण महीं जेतुं लिप्सेत जगतीपतिः ।
अधर्मविजयं लब्ध्वा कोऽनुमन्येत भूमिपः ॥ १
अधर्मयुक्तो विजयो ह्यध्रुवोऽस्वर्ग्य एव च ।

सादयत्येष राजानं महीं च भरतर्षभ ॥ २
विशीर्णकृत्रचं चैव तवास्मीति च वादिनम् ।
कृताञ्जलिं न्यस्तशस्त्रं गृहीत्वा न विहिंसयेत् ॥ ३
बलेनावजितो यश्च न तं युध्येत भूमिपः ।

C. 12. 1990
B. 12. 96. 4
K. 17. 96. 4

M: अण- (for उप)

20 °) K₂ ३ Da₂ Dn D₂ ६ T₂ G₂ सवद्धो, K₄
स वद्धौ — °) K₄ अमत्या; B₀ अयद्ध, B₁ ५ अयध्य,
G₁ अमत् (for अमर्त्य) D₃ ७ G₂-४ अमर्त्यैरवमन्यते
— 20° = 3 198 45°, cf Rv 7 89 2 — °) K₁
D₁ (also as in text) ३ T₂ महादतिरि; Dn₂ दृत्तिर,
D₃ इतिम्, D₁ G₂ अतिरि, T₁ G₁ ४ इतिरि (for
इतिरि) K₁ D₁ T₁ G₂-४ M₁ ३ ४ C_v ध्मात् (C_v
'वा) (for [भा]ध्मात्) — °) K₃ M₁ ३ सुकृतेन (for
स्व) K₂ ५ V₁ B Dn D₂ ३ ३ ३ ३ सुकृते नै (D₃
'नेने)व वर्त (K₂ V₁ Dn₂ D₃ 'र्च)ते, Da D₁ T G
M₁ C_v स्वकृतेनै (Da 'ने)व वर्धते, M₂ सुकृत न
विवर्धयेत्

21 °) B₂ अत (for तत्) Ś₁ K₂ ४ समूल (for
'लो) B₅ क्रियते (for हि) — °) B₁ मूलाद्,
D₁ S कूल (for कूलाद्) K₁ द्रुमा — °) B₁ तथै
वम्, B₂ Da D₁ तथैनम् (for अ) K₁-३ V₁ B₀ ३
Dn D₂ ३ ३-३ T₁ G₂ ४ C_v नन्दति (for -निन्दन्ति)
M प्रजाश्रैवाभिनन्दति — °) D₂ corrupt. M₂ भिन्न
D₃ अश्मना — °) K₁ ४ विजय, M₁ ३ ४ च जय;
M₂ च जयन् (for विजय) — °) K₂ ३ ५ Dn D₂ ४
१ ३ S कोय, K₄ कामे, V₁ B Da D₃ ३ ३ ३ कोय (for
काम) D₁ T G₁ ३ ४ लिप्सेष (for 'त्) K₁ T₁
भूमिप, M₂ पार्थिव

Colophon om in K₃ D₂ D₁ missing — Sub
partan Ś₁ K₁ २ ४ ५ V₁ B Da₂ Dn D₃-१ T G₁ ३ ४
M राजधर्म — Adhy name K₁ ३ ५ V₁ B Da
Dn₁ D₂-३ विजिगीषमाणवृत्तं; K₄ विजिगीषमाणचरितं

— Adhy no (figures, words or both) K₃ D₁ S
97, B₁ 86, B₂ Da Dn₂ 95, B₃-५ Dn₁ 94, D₃
92 — Śloka no Dn 21, D₃ 22

97

✍ D₁ is missing for this adhy (cf v 1 12
79 28)

1 D₂ om 1 with the ref D₃ om the ref
— °) B₁ जय लिप्सेत् (for महीं जेतु) — °) B₁
जगता (for लिप्सेत्) K₁ D₁ T G M₂ पृथिवी (for
जगती) — °) K₃ D₁ अधर्मे, D₁ S अधर्माद् (for
'र्म-) — °) B₁ कोय मन्येत; M₁ ३ ४ कोभि, M₂
को हि म (for कोऽनुम) B₁ M₂ पार्थिव, G₁
भूमिप

2 °) D₁ T G न ध्रुवो (for ह्यध्रुवो) K₃ [५]म्वर्ग;
D₃ र्गम् — °) K₁ साधयति; K₄ सादयति, B₁
सीदयति; D₁ S पात् (G₁ 'द्)यति, C_a साद् (as
in text) K₃ D₁ S [ए]व (for [ए]व)

3 °) V₁ B D₂ ३ ३ ३ ३ T₂ G₂ विकीर्ण (for
विशीर्ण) — °) K₁ तवासि, G₁ तवासि (for 'सि)
D₂ ३ ३ प्रवादिन (for च वा) — °) D₂ व्यन्त;
T₂ G₁ मुक्त (for न्यस्त) — °) D₂ ३ ३ transp
गृहीत्वा and न B₁ विशीर्यत् (for विहिंसयेत्)

4 °) M₂ बालेन K₂ ३ Dn D₁ १ T G M₁ ३
वितितो; K₄ [अ]वजिता, V₁ B₀ २ ३ Da [अ]य नितो,
D₂ ३ ३ [अ]वजितो; M₁ ३ [अ]पि नितो (for [अ]व
जितो) B₀ १ ३ ३ Dn D₂ ३ ३ ३ तु (for च) — °)

C 12 3560
B 12 96 4
K 12 96 4

संवत्सरं विप्रणयेत्तस्माज्जातः पुनर्भवेत् ॥ ४
नार्वाक्संवत्सरात्कन्या स्पष्टव्या विक्रमाहता ।
एवमेव धनं सर्वं यच्चान्यत्सहसाहृतम् ॥ ५
न तु वन्ध्यं धनं तिष्ठेत्पिवेयुर्ब्राह्मणाः पयः ।
युञ्जीरन्वाप्यनहुहः क्षन्तव्यं वा तदा भवेत् ॥ ६
राज्ञा राजैव योद्धव्यस्तथा धर्मो विधीयते ।
नान्यो राजानमभ्यसेदराजन्यः कथंचन ॥ ७

K1 युद्धेत्, G2 वधयेत् K5 भूमिप, Da1 D4 'प
— °) D3 5 सांवत्सर S1 K3 Da D4 विप्रणयं; K1
'यर्ण, D1 S सप्रणयेत् (for विप्र') Ga as in text
ॐ Cn विप्रणयेत् दासोऽस्मीति वदेति त शिक्षयेत् । ॐ
— °) K4 D3 ततो या(D3 जा)त (for तस्माज्जात')

5 °) K5 V1 Bo 2-5 Da D6 8 Ga अर्वाक् (for
ना). B2 Da D6 कन्या B1 अर्वा समत्सराद्धोरा
(sio), D1 S न च संवत्सरं कन्या (D1 T1 G3 4 'न्या',
M2 'न्या). — °) K4 स्पष्टव्या, K5 V1 B Dn D2 8
(m as in text). 5 8 8 प्रष्टव्या, Da D1 T1 G3 4
स्पष्टव्या (Da 'व्या), D4 द्रष्टव्या; T2 G2 स्पष्टव्याः.
B2 Da D6 विक्रमाहता, D1 S सहसाहता (G1 M
'ता) — °) D3 सर्वे — °) K4 यश्चान्यात् (for
यच्चान्यत्) S1 K2 साहसं हृतं, K4 D6 सहसा कृत,
D4 विक्रमाहता (for सहसा').

6 °) K2 8 5 B5 Dn1 D2 8 8 8 न तु वध्य; V1
अनुवध्य; Bo M1 न तु (M1 च) वध्य; B1 अर्थवध्य,
B8 नन्ववध्य, Da1 नन्ववध्य, Da2 न त्वं वध्य, Dn2
D6 न त्ववध्य; D4 ननु वध्य, D1 T2 G2-4 Cv न तु
वध्ये, T1 न तु वध्यद्; G1 न तु तस्य, M1-3 न च
वध्य (for न तु वध्य) — °) D1 T G लिप्सेयुर्ब्राह्म
णादय — °) K1-3 Da D8 4 M1 8 नापि; K4 5 V1
B Dn D2 5 8 अपि, D6 न हि (for वापि) Cv
oites वा (as in text) D1 G3 4 [अ]नुहुह, Cv [अ]-
नुहुह (as in text) — °) M4 प्रदेय; Cv क्षन्तव्य
(as in text) K3 D2 8 5 वा सदा; D4 तावता,
D6 वा यदा, D1 S वा पुनर् (for वा तदा)

7 °) K3 D3 Da T2 राजा (for राजा) K1 B2
Da D4 T2 G1 राजैव, K3 राजैव; B1 राजैव (for
राजैव) — °) Dn2 तस्माद् (for तथा) B1 धर्मान्
(for धर्मो) K5 Bo 1 8-5 Dn2 D2 8 8 8 न हीयते
(for विधी) K4 तथा धर्मेण हीयते; M क्षत्रिय'

अनीकयोः संहतयोर्यदीयाद्ब्राह्मणोऽन्तरा ।
शान्तिमिच्छन्नुभयतो न योद्धव्यं तदा भवेत् ।
मर्यादां शाश्वतीं भिन्द्याद्ब्राह्मणं योऽभिलङ्घयेत् ॥ ८
अथ चेच्छब्दयेदेनां मर्यादां क्षत्रियञ्चुवः ।
अप्रशस्यस्तदूर्ध्वं स्यादनादेयश्च संसदि ॥ ९
या तु धर्मविलोपेन मर्यादाभेदनेन च ।
तां वृत्तिं नानुवर्तेत विजिगीषुर्महीपतिः ।

क्षत्रियेण च — °) K2-5 V1 B Dn D2-3 8 अभ्य
स्येद्, Da अभ्येत्य, D1 S अभ्य (G2 'त्य) स्याद् (for
'सेद्) — °) B1 अथ वान्य, Da राजन्यश्च (for अरा
जन्य) Bo 8-5 D2 8 5 कदाचन (for कथ) M
तथा धर्मो विधीयते (= 7^b)

8 °) D2 8 5 सनिहितयोर् (hypermetric) (for
सहत्तयोर्) — °) V1 B2 (marg) M4 यदीयाद् (for
यदीयाद्) K5 D2 8 ब्राह्मणोत्तर (D2 'र), V1 B2
'णोत्तर, Bo 1 5 'णोत्तर, B2 4 Da D8-5 'णोत्तरं (for
'णोऽन्तरा). — °) Da इच्छेन्; D4 इच्छेद् (for इच्छन्).
K5 शांतिरस्तु भयतो; D8 'मिच्छेत्सुभयतो, G1 'मिच्छस्तु
भवता — °) V1 transp न and योद्धव्यं B (except
B2) D2 8 5 भवेत्तदा (by transp), M ततो भवेत् — V1
reads 8^c-10^f on marg. — °) K4 मर्यादा, G1 कीर्ति
च D8 शाश्वती K3 M भिन्द्याद्; Da विद्याद् (for
भिन्द्याद्). Cv as in text. — °) K4 ब्राह्मणो; K5
V1 B Da D2 8 5 8 8 'णान् (for 'णं) K2 M2 यो
हि, K3 Da2 D1 T G M1.3 4 योति, K4 याति;
D4 यो वि- (for योऽभि-).

9 V1 reads 9 on marg — °) K1 स (for अथ)
K5 V1 B Da Dn2 D2-3 T G1 3 4 M2 4 एतां; Dn1
एव, G2 एको, M1 8 एता (for एना) — °) B1
नीतिं च (for मर्यादा) S1 K1 4 D2 8 5 क्षत्रियो ध्रुव
(D2 8 5 'व), K2 B1 'यध्रुव, K5 'योध्रुवं, Dn2
'यर्षभ, D4 'यवत (for 'यध्रुव) — °) K5 V1 B
Da Dn D2 8 5 8 8 Cv असह्येयस्, D1 S अ(G1 मा)-
मत्रेयस् (for अप्रशस्यस्) K1 D4 तदूर्ध्वं, K5 तदर्धं,
B1 तदूर्ध्वं, M4 तमूर्ध्वं (for तदूर्ध्वं) — °) K1
B (except B2) D2 8 5 8 तु (for च) G2 संयति;
M4 ससदी (for 'दि).

10 V1 reads 10 on marg — °) K1 ये तु;
K3 Dn यस्तु; K5 B1 Da D6 यत्ते; D4 यो तु; D1
यत्तु (for या तु). K3 विलेपेन; M विरोधेन (for

धर्मलब्धाद्धि विजयात्को लाभोऽभ्यधिको भवेत् ॥ १०
 सहसा नाम्य भूतानि क्षिप्रमेव प्रसादयेत् ।
 सान्त्वेन भोगदानेन स राज्ञां परमो नयः ॥ ११
 भुज्यमाना ह्ययोगेन खराप्रादभितापिताः ।
 अमित्रान्पर्युपासीरन्व्यसनौघप्रतीक्षिणः ॥ १२
 अमित्रोपग्रहं चास्य ते कुर्युः क्षिप्रमापदि ।
 संदुष्टाः सर्वतो राजत्राजव्यसनकाङ्क्षिणः ॥ १३
 नामित्रो विनिकर्तव्यो नातिच्छेद्यः कथंचन ।

जीवितं ह्यप्यतिच्छिन्नः संत्यजत्येकदा नरः ॥ १४
 अल्पेनापि हि संयुक्तस्तुष्यत्येवापराधिकः ।
 शुद्धं जीवितमेवापि तादृशो बहु मन्यते ॥ १५
 यस्य स्फीतो जनपदः संपन्नः प्रियराजकः ।
 संतुष्टभृत्यसचिवो दृढमूलः स पार्थिवः ॥ १६
 ऋत्विक्पुरोहिताचार्या ये चान्ये श्रुतसंमताः ।
 पूजार्हाः पूजिता यस्य स वै लोकजिदुच्यते ॥ १७
 एतेनैव च वृत्तेन महीं प्राप सुरोत्तमः ।

C 12. 3575
 B 12. 96 19
 K. 12 98 19

-विलोपेन) —^a) B₁ वृद्धि (for वृत्ति) Ś₁ (*sup*
lin as in text) K₁ D₄ अनु- (for नातु-) —^d)
 K₁ विजिगीषुं —^e) D₈ १ धर्माद्धि (for धर्म) —^f)
 K₂ D_n लाभ को (by transp), M₁ ३ को ल (M₁
 ल)म्यो K₄ Da D₇ G₁ M₁ ३ ह्यभ्यधिको (hyper-
 metric) (for स्म्य)

11 ^a) K₁ २ नास्य, K₃ चास्य; K₄ [आ]नास्य,
 K₅ चान्य, V₁ B₀ ३ न्यास्य, B₁₋₃ ३ Da D_n D₂
 ३ ३ ३ M₂ नार्य, D₄ माय-, D₇ T₁ G₁₋₃ नस्य, D₈
 न्याप्य, G₃ नस्य, C_v न्याय (for नाम्य) —^d)
 reads 11^c-12^b twice —^e) V₁ B₁ २ शास्त्वेन; D₅
 सत्त्वेन K₃ V₁ D₄ १ S भेद, D₈ भोज्य (for भोग)
 —^d) K₄ न (for स) D₇ S (G₁ by corr as in
 text) राज्ञ- (for राज्ञां)

12 ^a) B₁ भुज्यमानमयोगेन, D₄ दह्यमाना अयो,
 G₂ युज्यमानस्य योगेन, C_v भुज्यमाना ह्ययोगेन —^b)
 V₁ B₃ ३ D₂ ३ ३ अमितापिन (V₁ 'त्), B₅ D₈ अति-
 वापिता (D₈ 'न), C_v अमि (as in text) —^c)
 K₁ D₇ T (T₁ by corr as in text) G अमित्रा, C_v
 'त्रान् (as in text) D₈ पर्युपासीना, M₁ 'दासीरन्,
 C_v 'पासीरन् (as in text) K₂ Da D_n अमित्रास्सु
 पासीरन् —^d) Da G₁ M₁ प्रतीक्षण (G₁ 'णा')
 (for 'क्षिण)

13 ^a) M₃ अमित्रोन्वग्रह T₂ च स्यात् (for चास्य)
 C_v as in text —^b) T₂ transp ते and कुर्युः D₂
 ३ ३ प्रियस् (for क्षिप्रम्) K₁ आदपि, K₅ V₁ B₀ ३
 Da D₂ ३ ३ ३ एव हि (for आपदि) —^c) Ś₁ सदृष्टा,
 K₁ समुष्टा, K₂ ३ V₁ B₄ Da D_n सतुष्टा; K₅
 B₀₋₃ ३ D₂ ३ ३ ३ सतुष्टा (D₀ 'ट'), D₈ अनुष्टा
 (for सतुष्टा) G₂ मित्रान् (for राजन्) —^d) D₇ T
 G₁ ३ ३ ध्वंसन (for न्यसन-),

14 ^a) M₂ नामित्रे D₈ ३ विनिकर्तव्यो, Ca 'कर्त-

व्यो (as in text) C_v as in text —^b) Ś₁ K₁
 नापि, Da नामि- (for नाति) — B₁ om 14^c
 —^e) K₁ जीवितो K₁ Da ह्यप्यमिच्छिन्न, B₂
 D₂ ३ ३ चाप्यति; D_{n1} D₄ ह्यप्यमिच्छिति (D₄
 'न्न), D₇ T₁ G₂ ३ ह्यप्रतीच्छन्न, T₂ हि प्रतिच्छन्न,
 G₁ M₂ ३ हि (M₁ ह्या) व्यतिच्छि (G₁ 'च्छ' (for
 ह्यप्यति) —^d) M₁ ३ रद् (for नर) K₂ D_n G₁
 सत्यजेष्ठ (G₁ था) कदा नर (D_n कदाचन), K₃ V₁
 B₀ २-३ Da D₂ ३ ३ ३ जेत कय (V₁ B₂ Da D₀ 'दा)-
 चन; D₇ T₁ G₂₋₄ ज्यत्येकदा नरा, D₈ स त्यन्ये
 [त्यजे]त कयचन

15 ^a) D₂ ३ अन्येन (for अल्पेन) All MSS
 (except Ś₁ K₁ ३, D₁ missing) च (D₇ तु), C_v स
 (for हि) —^b) B₀ ३ ३ D₈ तुष्य (D₈ 'पा)स्येव, D₇
 S 'ते न (for 'त्येव) K₂ ३ नराधिक, K₄ ३ V₁ B
 Da D_n D₂ ३ ३ ३ ३ नराधिप (K₄ 'प), D₇ T G
 M₂ [अ]पराधित (G₁ ३ 'धिन, M₂ 'धत्) (for
 'धिक) —^c) D₈ T₁ (by corr as in text) G₂ ३
 M एव (for शुद्ध) Ś₁ K₄ एवास्य, M एवेह (for
 एवापि)

16 = (var) 12 95 3 —^a) M₂ तस्य (for
 यस्य) G₃ स्थितो (for स्फीतो) —^b) K₅ V₁ B
 Da D_n D₂ ३ ३ ३ -कारक, D₀ -कारये (for राजक)
 —^d) om from 16^c up to 12 98 16^b —^e) M₄
 पुष्ट (for -भृत्य) K₄ ३ V₁ B Da D₂ ३ ३ ३ नित्य
 (B₂ ३ Da 'त्य) सतुष्टसचिवो, T₂ G₁ संतुष्टसचिवश्चैव
 —^d) Da च (for स)

17 D₀ om 17 (cf v 1 16) —^a) K₂ ३ ३ पुरो
 हिताचार्य —^b) G₂ ये चार्या (for ये चान्ये) D₇ G₂ ३
 श्रुति (for श्रुत) K₂ D_n M₂ सत्तमा (for समता)
 —^c) D₈ प्रजार्हा, G₁ पूजार्हा G₁ पूजितो —^d)

जगत्तुं द्रष्टुं दिव्यं ध्ययन्निवृत्तुं कारिणः ॥ १८
 भूमिपदं दुर गन्तुं शिवा गन्तानमाश्रये ।
 अस्माकंर्षाः शम्भदाज्जगत् प्रवर्तनः ॥ १९
 अस्मिन्निवासादिदोषं हविर्मानुषमेव च ।
 अथवा हिन्दोदात्मनो विद्वद्भ्योऽभवत् ॥ २०
 गमात्तन्नि साध्यानि मामामो दग्निनां वदो ।

अन्यत्र धोद्वियस्याद्य तापमस्याद्य भारत ॥ २१
 उद्यामचानि वृत्तानि धर्मज्ञानां पुथिष्ठिर ।
 आमद्यानां पुगणाना सर्वं तन्मम रोचते ॥ २२
 गर्भविधानिरंकादा जयमिच्छेन्महीपतिः ।
 न मायया न दम्भेन य इच्छेद्भृतिमात्मनः ॥ २३

एति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि समनन्वितमोऽध्यायः ॥ ९७ ॥

५१. १०. १. Da न दि (cf. ५१. १०) Ad MS⁴ (ex-
 cept B) Di न दि (cf. ५१. १०) Di om (for ५१. १०) Di
 (for ५१. १०)

18. Di om (cf. v. 1. 12) —¹) Vi B; Da
 नु. Di दि (for न) —²) Di मही Da माय
 19. Di न दि (for न) Di न दि (for न) Di न दि (for न)
 20. Di न दि (for न) Di न दि (for न) Di न दि (for न)
 21. Di न दि (for न) Di न दि (for न) Di न दि (for न)
 22. Di न दि (for न) Di न दि (for न) Di न दि (for न)
 23. Di न दि (for न) Di न दि (for न) Di न दि (for न)

'दोषादितिनेप. —¹) Di वदिर; Di M लेपो (for
 हविर्). Ka : : Vi B Da Dn Di : : ११ ११ ११ (except
 Ms) भोजनम्; Ka Di र्ण (for मा). —²) Ka
 Ka : : Vi B (except Bi) Dn Di : : T G) ११ Ms
 भवेत् (for उभयर्)

21. Di om 21 (cf. v. 1. 16) —¹) Bi Ms
 न/ Ms प)साध्यानि; Ti G) मयासाध्यानि —²) Bi
 D G) धोद्वियस्याद्य, Ti 'माययाद्य; Ms धोद्वियस्याद्य
 (for धोद्वियस्याद्य). —³) K. Da माययासाध्या; Di
 D G) 'मयासाद्य (for 'मयासाद्य)

22. Di om 22 (cf. v. 1. 16). —¹) La Dn
 भूतानि; Ka : : Vi B) : : am Da Dn Di : : विपति
 (for वृ) Di उद्यामचानिपृत्तानि —²) Ka प मायः
 Bi पुथिष्ठिर —³) Ka Ka पुगणां च (for लज्जा)-
 —⁴) La Da सर्वं तः; G) सर्वं दि; G) न सर्वं. G)
 सर्वं ते रोचतेनय

23. Di om 23 (cf. v. 1. 16) —¹) Di D
 मयाद्य (Ms 'तां) (for सर्वं) Ti विधानिरेकाः
 Ti Vi B Da Dn Di : : ११ ११ ११ G) 'दोषं (Da 'न)
 Ms र्षाःशिवोदादा (for विद्यानि). —²) Di T G)
 ११ Ms 'तन्मम (for तन्मम) Di G) हविर्ण —³)
 La 'मयासाद्य' Ka 'लेपो; G) M 'मम

Col. 10 om la Da. Di om 10 —¹) Ka
 ११ ११ ११ K. Vi B) : : Da Dn Di : : ११ ११ ११ Ti G) : :
 M 'मयासाद्य' —²) Ka : : Vi B Da Dn) : :
 र्ण (for मा) Di न दि (for न) —³) Ka : : (for ५१. १०)
 (cf. ५१. १०) Ti १०, Pi १०, Ti Da Dn) : :
 Ti १० १० १०, Di : : १०, Di १०. —⁴) Ka : :
 Di १०

९८

युधिष्ठिर उवाच ।

क्षत्रधर्मान्न पापीयान्धर्मोऽस्ति भरतर्षभ ।
 अभियाने च युद्धे च राजा हन्ति महाजनम् ॥ १
 अथ स कर्मणा येन लोकाद्भयति पार्थिवः ।
 विद्वद्भिर्ज्ञासमानाय ब्रह्महि भरतर्षभ ॥ २
 भीष्म उवाच ।
 निग्रहेण च पापानां साधूनां प्रग्रहेण च ।
 यज्ञैर्दानैश्च राजानो भवन्ति शुचयोऽमलाः ॥ ३
 उपरुन्धन्ति राजानो भूतानि विजयार्थिनः ।

98

 D₁ is missing for this adhy (cf v 1 12 79 28)

1 D₂ om. 1^a-16^b (cf v 1 12 97. 16^c) D₂ M₂ om. the ref —^a) K₂ s V₁ B₀ s- D_n D₂ s s क्षत्रधर्माद्धि, B₁ 'मंस्तु, B₂ D_n 'मंण, M₁ 'मं न —^b) K₅ V₁ B₀ s- D_n D₂ s s s न धर्मोऽस्ति नराधिप, B₁ धर्मोऽस्ति न नराधिप — K₂ om 1^a-2^b —^c) D₂ हि (for the first च) K₂ s V₁ B D_n D₂ s s s G₁ अपया (B₁ 'भिया, G₁ 'पिषा)नेन युद्धेन —^d) D₂ महाधन

2 D₂ om 2, K₂ om. 2^{ab} (cf. v 1 1) —^a) M₁. s s स्व- (for स) K₂ s V₁ B D (D₁ missing, D₂ om) S के (M₂ ते)न (for येन) —^b) K₁ लोका, K. B₀ D₂ लोक —^c) T₁ विद्वान्

3 D₂ om 3 (cf v 1 1) D₂ om. the ref. —^b) M₂ lacuna for साधूना K₁ प्रग्रहेण, K₂ s D_n D₂ सप्रहेण —^c) K₁ ज्ञानक्ष —^d) M जयति (for भवन्ति) V₂ विमलाशया (for शुचयोऽमला)

4 D₂ om 4 (cf v 1 1) —^a) S₁ K₂ उपरुन्धति; D₂ s 'रुधति K₂ [अ]राजानो M transp राजानो and भूतानि S₁ विजयार्थिन —^c) M₁. s तदेव, M₂ तदेव (for त एव) M₂ विप्रा (for प्राप्य) —^d) M₂ पुन (for प्रजा)

5 D₂ om 5 (cf v 1 1) —^a) K₁ अपविध्यति,

त एव विजयं प्राप्य वर्धयन्ति पुनः प्रजाः ॥ ४
 अपविध्यन्ति पापानि दानयज्ञतपोबलैः ।
 अनुग्रहेण भूतानां पुण्यमेपां प्रवर्धते ॥ ५
 यथैव क्षेत्रनिर्दाता निर्दन्वै क्षेत्रमेकदा ।
 दिनस्ति कक्षं धान्यं च न च धान्यं विनश्यति ॥ ६
 एवं शस्त्राणि मुञ्चन्तो मन्ति वध्यानर्थैकदा ।
 तस्यैषा निष्कृतिः कृत्वा भूतानां भावनं पुनः ॥ ७
 यो भूतानि धनज्यानाद्दधात्क्लेशश्च रक्षति ।
 दस्युभ्यः प्राणदानात्स धनदः सुखदो विराट् ॥ ८

C 12. 25E
 B 12 97 B
 K 12. 97 B

K₂ 'विध्यत S₁ K₂ D₂ s s भूतानि (for पापानि) —^b) D₁ T G₁. s s M₁. s s यज्ञदान (G₂ 'न) (for दानयज्ञ) D₁ G₂ तपोबला, G₂ तपोबलान् —^c) K₂ V₁ B D_n D₂ s s s अनुग्रहाय —^d) B₁ येषां (for एषा) K₂ s V₁ B₁ D_n D₂ s s s वि वर्धते (for प्र')

6 With 6, cf. Manu 7 110 D₂ om 6 (cf v 1 1) —^a) B₁ अथैव, D₁ अथैव D₂ क्षत्र (for क्षेत्र) S₁ K₁. s निर्मा (S₁ as text)ता, K₁ B₀ D_n D. s निर्याता (K₂ 'तां), K₂ नियता, D₁ S -निर्वाहो, Cap निर्जाता, Cnp -निर्जाता (as in text) —^b) S₁ निर्दा (निर्द]न्वै, K₁ निर्दन्वै, K₂ निर्दान्वै, K₂ V₁ B D_n D₂ s निर्दा (B 'ध्या)त्तु, D_n D₂ निर्या तु, D₁ निर्दन्वै, D₁ S निर्दहेत् (M₁. s s 'हन्) —^c) K₂ V₁ B D_n D₂ s s s T G₁. s s M₂ धान्य कक्षं (by transp), D_n G₂ धान्यकक्षं, D_n धान्य क्षेत्रं, M₁-s धान्य रक्षत् Ca cites कक्ष (as in text) K₁. s s धान्य (K₂ 'न्या)श्च C_v दिनस्ति धान्यं कक्ष वा.

7 D₂ om. 7 (cf v 1 1) —^a) K₂ B₀ D_n s शास्त्राणि —^b) K₁. s D₁ T₁ G₂. s s M [अ]व ध्यान् K₂-s V₁ B D (D₁ missing, D₂ om) T₂ G अनेकधा (K₂ 'ता); T₁ अर्थैकधा —^c) D₂ s s तस्यैव K₂ D₁ T G दृष्टा, D₂ कृष्णा (for कृत्स्ना) —^d) K₁ भवनं, B₁ T₂ M₂ पालन, G₁ s पावन, M₁. s पापन (for भावन)

8 D₂ om 8 (cf v 1 1) —^a) D₁ ये S₁ धनज्यायान्, K₁ D₁ 'ज्ञानाद्, K₂ - D_n धनाक्रात्या,

स सर्वयज्ञैरीजानो राजाथाभयदक्षिणैः ।
 अनुभूयेह भद्राणि प्रामोतीन्द्रसलोकताम् ॥ ९
 ब्राह्मणार्थे समुत्पन्ने योऽभिनिःसृत्य युध्यते ।
 आत्मानं यूपमुच्छ्रित्य स यज्ञोऽनन्तदक्षिणः ॥ १०
 अभीतो विकिरञ्चत्रूनप्रतिगृह्णञ्चशरांस्तथा ।
 न तस्मान्निदशाः श्रेयो भुवि पश्यन्ति किञ्चन ॥ ११
 तस्य यावन्ति शस्त्राणि त्वचं भिन्दन्ति संयुगे ।
 तावतः सोऽश्रुते लोकान्सर्वकामदुहोऽक्षयान् ॥ १२

K₃ धनेज्याभ्यां, K₄ धनाजान्या; V₁ B D_a D₂ s
 s s धनाज्जा (D₂ 'जा)त्वा, D₁ T G सदानर्थान्,
 M₁ s s धनानर्थान्, M₂ धनार्थाद् (submetric) (for
 *धनज्यानाद्) —^b) Ś₁ K₁ धनात्; D₁ G₁ s भयात्
 (for चघात्). K₄ कुशाश्च, D₂ लेशाश्च —^c)
 B₀ s दस्युभिः. D₁ S (T₁ before corr) प्राणदाता
 च (M₁ s s स) (for *दानात्स)

9 D₀ om 9 (of v l 1) —^a) B₂ D_a स सर्व
 यित्तु सर्वज्ञो —^b) K₃ राजन् (for राजा) K₁ M₂
 यो; K₃ om, B₀ च, D₁ वो, T₁ (also as in
 text) G₂₋₄ वा (for [म]य). B₂ -दक्षिण D_a
 राजाथाभयदक्षिणा —^c) M₂ भूतानि (for भद्राणि)
 —^d) G₂ [ह]ह (for [ह]न्द्र)

10 Cf 11 99 26 D₀ om 10 (of v l 1).
 —^a) B₁ समुत्पन्नो —^b) K₅ D_n [s]रिभिः सत्य;
 D₁ T₁ G₁ s s M₁ s [s]भिनिष्पत्य; T₂ G₂ M₂ s हि
 निष्पत्य (for ऽभिनि सत्य) V₁ B₂ s D_a D_n युध्यति
 —^c) D₅ जयम् (for यूपम्) Ś₁ K₄ उच्छ्रित्य, K₅
 V₁ B D_a D_n D₂ s s उच्छ्रित्य (for उच्छ्रित्य)

11 D₀ om 11 (of v l 1) —^a) K₁ B₁ आ
 भीतो, B₁ D_{a2} D_{n1} G₁ s s M अभीतो V₁ विक
 रन्, B₁ विकी K₄ शशु —^b) K₁ s s V₁ B D_n
 D_n D₂ s s प्रतिगृह्ण (K₁ 'ह्णं). K₁ च तास (for
 शरात्) D₁ T₁ G तु य, T₂ शुचि, M स्वचा
 (for तथा) —^c) D₂ तदस्मात्; M₂ तस्माद्दि (for
 न तस्मात्) Ś₁ K₁ D₁ T₁ G₁ त्रिदशात्, K₄ त्रिदिवा,
 D₂ s G₃ s त्रिदशा —^d) D₁ S भूत (for भुवि).
 M₂ पश्यति. D_{n2} M₁ s कचन; G₂ केन च (for
 किञ्चन)

12 D₀ om 12 (of v l 1) —^a) D_{n1} transp
 यावन्ति and शस्त्राणि. —^b) K₃ त तु, D₁ तनु (for

न तस्य रुधिरं गात्रादावेधेभ्यः प्रवर्तते ।
 स ह तेनैव रक्तेन सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १३
 यानि दुःखानि सहते व्रणानामभितापने ।
 न ततोऽस्ति तपो भूय इति धर्मविदो विदुः ॥ १४
 पृष्ठतो मीरवः संख्ये वर्तन्तेऽधमपूरुषाः ।
 शूराच्छरणमिच्छन्तः पर्जन्यादिव जीवनम् ॥ १५
 यदि शूरस्तथा क्षेमे प्रतिरक्षेतथा भये ।
 प्रतिरूपं जनाः कुर्युर्न च तद्वर्तते तथा ॥ १६

त्वचं). —^c) D₂ लोकात् —^d) D₂ M₁ [s]क्षयात्

13 D₀ om 13 (of v l 1) —^a) K₃-s V₁ B
 D (D₁ missing, D₀ om) S यदस्य (M₁ यदन्य)
 (for न तस्य) K₁ गत्वा (for गात्राद्) —^b) K₃-s
 V₁ B D (D₁ missing, D₀ om) S आहवे स (D₁
 S 'वेपु) प्रवर्तते —^c) K₂ s s V₁ B D_a D_n D₂ s
 s s पापेन, D₁ T G स्त्राणेन, M पापेन (for रक्तेन)

14 D₀ om 14 (of v l 1). —^a) V₁ यदि
 (for यानि) D₁ सहते. —^b) K₄ व्रणानाम्; D₁
 व्रणान् (submetric), M₂ प्राणानाम् (for व्रणानाम्).
 K₅ V₁ B D_a D_n D₂ s s s क्षत्रियो युधि तापित, D₁
 T G प्राणानामभिपातने. —^c) K₃ D₁ s S न तपोस्ति,
 V₁ ततोस्ति न (by transp), D_n तेन तेन K₃ T₂
 G₁ s M₂ s ततो (for तपो).

15 D₀ om 15 (of v. l. 1) —^a) D₁ G₂ s M₂
 सवे, T₁ G₁ M₁ s s सवे —^b) K₃ B₁ s s D_a D_n
 D₈ T G M₂ [s]धर्म (for स्वधर्म) K₁ वर्तते च स
 पूरुष —^c) D₂ s s. 1 T₁ शूरात् (for शूराच्) —^d)
 K₃ जीवति, D₁ S जीवित. D₂ s s पर्जन्य इव
 जीवन.

16 D₀ om 16^a (of v. l. 1) —^a) D₂ यदि
 [दी]धरस्य; D₁ T₂ G₁ s M₁ s s यदि शूरं K₅ D_{n2}
 D₈ तदा (for तथा). V₁ B₂ D_a D₂ s s क्षेम Cv
 as in text —^b) D₁ S Cv प्रती (T₂ 'ति)क्षेरन् (for
 प्रतिरक्षेत्) K₃ s V₁ B D (D₁ missing, D₀ om)
 T₁ G₁ M Cv यथा (for तथा). Cv भयम् (for भये)
 —^c) K₁ जनान्; K₅ D_n जनं, V₁ B D_a D₂ s s s
 M₂ जन्म K₁ s V₁ B D_a D_n D₂ s s s G₂ M₂
 कुर्यान्, Cv कुर्युर् (as in text) —^d) K₁ s s B₀-2.
 s s D_a D_{n2} D₂-s s चेतद्, B₃ चैतद् (for च तद्).
 T₂ वर्धते. Ś₁ [s]न्यथा, B₃ यथा (for तथा).

यदि ते कृतमाज्ञाय नमस्कृत्युः सदैव तम् ।
युक्तं न्याय्यं च कुर्वुस्ते न च तद्वर्तते तथा ॥ १७
पुरुषाणां समानाना दृश्यते महदन्तरम् ।
संग्रामेऽनीकवेलायामुत्कृष्टेऽभिपतत्सु च ॥ १८
पतत्यभिमुखः शूरः परान्मीरुः पलायते ।
आस्थायस्वर्ग्यमध्वानं सहायान्विपमे त्यजन् ॥ १९
मा स तांस्तादृशांस्तात जनिष्ठाः पुरुषाधमान् ।
ये सहायात्रणे हित्वा स्वस्तिमन्तो गृहान्ययुः ॥ २०
अस्वस्ति तेभ्यः कुर्वन्ति देवा इन्द्रपुरोगमाः ।

त्यागेन यः सहायानां स्वान्प्राणांश्चातुमिच्छति ॥ २१
तं हन्युः काष्ठलोष्टैर्वा दहेयुर्वा कटाग्निना ।
पशुवन्मारयेयुर्वा क्षत्रिया ये स्युरीदृशाः ॥ २२
अधर्मः क्षत्रियस्यैप यच्छय्यामरणं भवेत् ।
विसृजञ्छ्लेष्मपित्तानि कृपणं परिदेवयन् ॥ २३
अविक्षतेन देहेन प्रलयं योऽधिगच्छति ।
क्षत्रियो नास्य तत्कर्म प्रशंसन्ति पुराविदः ॥ २४
न गृहे मरणं तात क्षत्रियाणां प्रशस्यते ।
शौटीराणामशौटीरमधर्म्यं कृपणं च तत् ॥ २५

C 12 3605
B 12. 97 25
K 12 97 25

17 Ś1 K1 २ ३ om (hapl) 17 —^a) T अज्ञाय
—^c) D1 T G M1 ३ चायं, M2 चौर्यं, M3 चावं
(for न्याय्यं) B3 च तत् (hypermetric) (for च)
—^d) Bo lacuna, D2 ३ ३ चेत् (for च) K3 न
च, T1 तदा (for तथा)

18 ^a) D1 om. पुरुषा —^b) D1 G2 दृश्यते समन्तर
—^c) Ś1 G2 [s]नेक D1 T1 (inf lin as in text)
G2-4 'वेलायाम्' (for वेला) T2 संग्रामे शरधारामिद
—^d) K1 ३ Da D1 उत्कृष्टेभिः, D1 S उरुक (G2 M1 'कु)
ष्टेषु K3 ३ B Dn D2 ३ ३ ३ पत (B2 D0 'त)स्युत
(for 'पतस्यु च)

19 ^a) Ś1 (sup lin as in text) K2 ३ पश्यति
(for पतति) D1 G [अ]भिमुख T पतत्यभिमुख
शूरा —^b) K3 D4 दूराद्, D3 ३ १ T1 G पराद्
K1 भीत, M1 2 ३ भीत —^c) B1 अयापि (for
आस्थाय) K1 ३-5 V1 Bo ३ ३ Da Dn D2-३ ३ स्वर्ग्य-
मध्वान, D1 T G स्वर्ग (T2 'र्ग्य)सोपान —^d) T2
सहायाद् Ś1 K1 T2 विपये K1 ३ ३ V1 B Da Dn
D2 ३ ३ ३ त्यजेत् (for त्यजन्)

20 ^a) K1 सस्तासु (sic); D2 नासवात् (for मा
स तांत्) D3 (marg as in text) समतासु (for तादृ-
शात्) C7 as in text —^b) K1 जनिष्ठ, C7 जनिष्ठा
(as in text) C7 cites पुरुषाधमान् (as in text)
D1 S जनिष्ठा धर्म (G2 'ष्ठा पाप-; M1 ३ 'ष्ठा सम,
M2 ३ 'ष्ठाधम)पुरुषान् —^d) K4 गृहानि य, K5 V1
B Da D0 ३ M गृहानीयु

21 With 21, cf 6 73 28 —^a) K3 D4 तस्यै,
B3 तस्य (for तेभ्य) —^b) D2 इद्रे, M शक्र (for
इन्द्र) —^c) T2 स्व (for य) K4 सहायानो G2

त्यागे नीचो विहायान्यान् —^d) D1 स्व (for त्वात्)
K1 त्यक्तुम्, G3 स्यात्तुम् (for त्वात्तुम्)

22 ^a) T2 G1 M1 ३ ३ तान् (for तं) Bo २ ३
काष्ठैर्लोष्टै (B1 'ष्टै)र, D1 T G काष्ठलोष्टैर D2 ३ ३ ३
काष्ठैर्लोष्टै (D0 'ष्टै)श्च तं हन्युत् —^b) Ś1 K1 कजा (K1
'चा)ग्निना, D1 G2-4 कथञ्चन (for कटाग्निना) —^d)
D2 om (hapl) युर्वा क्षत्रिया ये M1 ३ क्षत्रियो

23 ^a) G1 अधर्म Bo-2 ३ D2 ३ ३ [ए]त् (for [ए]
य) —^b) D1 T1 (inf lin) २ G य (for यत्)
D1 T1 (inf lin as in text) २ G मरणे Bo ३ M
गृहे, G1 [स]भवत् (for भवेत्) —^c) Ś1 K1 विसृ
जेत्, M1 ३ ३ प्रसृज्य Dn सूत्राणि (for 'पित्तानि)
—^d) G1 कृपण K1 परिदेवन, B1 T1 G1 ३ ३ 'देवयेत्;
D0 'वेदयन्; D1 G2 'वेदयेत्

24 ^a) K1 D1 अविक्षितेन — After अविक्ष, D3
repeats 23rd B1 प्रलय (for देहेन) —^b) B1
देहेन, Da प्रणयं; T1 G3 ३ M1 प्रलयं M यो निग
च्छति —^c) K4 नासि (for नास्य) —^d) M4 प्रश
सदि पुराचिदु (sic)

25 ^b) D1 S क्षत्रियस्य —^c) K1 ३ ३ Dn2 D1
M1 शौटीराणाम्, K2 M3 शौटीर्या, Dn1 D1 ३ T G
M2 शौटी (D3 'टी)रा, D2 ३ (before corr as in
text) M1 शौटीर्या, Ca शौटीरा (as in text) K1
३ ३ D1 ३ ३ T2 G M2 अशौ (K1 ३ ३ 'शौ)टीर्यम्, K2
V1 B Da D2 (before corr) ३ ३ अशौटीर्यम्, K3 Dn
D2 T1 M1 ३ ३ अशौ (Dn2 D3 M1 ३ 'शौ)टीर्यम् (for
अशौटीर्यम् as in Ś1 and D2 orig) —^d) K5 V1 B
(except B4) Da Dn1 D2 ३ T2 G2 M2 अधर्म; D1
T1 G3 ३ अधर्म T2 G1 मरणं (for कृपण) D1 T1

इदं दुःखमहो कष्टं पापीय इति निघ्नन् ।
 प्रतिध्वस्तमुखः पूतिरमात्यान्वहु शोचयन् ॥ २६
 अरोगाणां स्पृहयते मुहुर्मृत्युमपीच्छति ।
 वीरो ह्योऽभिमानी च नेदृशं मृत्युमर्हति ॥ २७
 रणेषु कदनं कृत्वा ज्ञातिभिः परिवारितः ।
 तीक्ष्णैः शस्त्रैः सुविक्रिष्टः क्षत्रियो मृत्युमर्हति ॥ २८

शूरो हि सत्यमन्युभ्यामाविष्टो युध्यते भृशम् ।
 कृत्यमानानि गात्राणि परैर्नैवावबुध्यते ॥ २९
 स संख्ये निधनं प्राप्य प्रशस्तं लोकपूजितम् ।
 स्वधर्मं विपुलं प्राप्य शक्रस्यैति सलोकताम् ॥ ३०
 सर्वो योधः परं त्यक्तुमाविष्टस्त्यक्तजीवितः ।
 प्रामोतीन्द्रस्य सालोक्यं शूरः पृष्ठमदर्शयन् ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टनवतितमोऽध्यायः ॥ ९८ ॥

G₂-4 तु, T₂ हि (for च) B₀ यत् (for सत्) K₁
 अधर्म्यं परिदेवयन्; D₂ ३ ६ अधर्मं कृपणस्य तु

26 ^a) K₅ इदं कष्टमहादुःखं, B (except B₂) Dn
 D₂ ३ ५.० इदं दुःख महत्क (B₂ D₂ *हाक)ष्ट, D₁ S
 इदं कृष्णमहो दुःखं — ^b) K₁ 4 पापीयम् S₁ K₂, 4
 D₇ निन्दुर; K₁ D₂ ३ ५ निघ्नन्; B₁ निश्चय, B₂
 (marg as in text) चित्तयन्, D₆ निघ्नवत्; T₁ निश्चयन्;
 G₂ निघ्नवत्; M₁ ३ निघ्नयन्, C_a *नन् (as in text).
 D₄ पापीय इव नष्टवत् — ^c) M₁ ३ 4 प्रविध्वस्त S₁
 *सुखं, G₂ M₂ 4 *सुखं (for मुखं). K₁ प्रीतिर, M₂
 सूति (for पूतिर) — ^d) D₇ S स्वजनान् (for अमा
 स्यान्). D_a परिशौचयन्; D_n अनुशो; D₂ ३ ५ अन्वशो
 (for बहु शो).

27 ^a) K₄ अरोग्याणां, B₁ अरोगेन, D₆ *गिणां
 S₁ K₁ 4 B₀ ३-५ D₂ ३ (before corr) ३ स्पृहयति,
 M₄ स्पृहायैते T₂ अरोगान्स्पृहते चैव — ^b) D₂ ३ स्वर्गं
 (for सुहुर). T₂ सुहूर्वा मृत्युमिच्छति — M₄ om
 (hapl) 27^{ed} — ^c) K₂ दृष्टो; D₂ ३ ५ दुष्टो (for
 दृष्टो) D₆ [s]ति (for सभिः) D₇ S (M₄ om)
 धीरो ह्यो मनस्वी च

28 S₁ reads 28 on marg — ^b) D₇ S सुहृन्नि
 प्रति (T₂ G₂ M₂ परि) पूजितः — ^c) K₁ तीक्ष्ण, M₂
 तीक्ष्णै (for तीक्ष्णै) K₂ D_n अभिक्रिष्ट, K₂ D₄
 सुनिर्भिन्न, V₁ अतिक्रिष्ट; B₁ सुनिक्रुष्ट, B₄ सवि
 क्रिष्ट, D₆ परिक्रिष्ट, D₇ S सुविक्रिष्ट (M₂ *ष्टा)

29 ^a) G₂ शूरा K₂ D₂ 7 S सत्त्व, K₅ V₁ B
 D_a D_n D₂ ३ ५ ० ३ काम- (for सत्य-) M₄ *मन्वि
 भ्याम् (for मन्वु). — ^b) K₄ बुध्यते, G₂ विध्यते.
 G₄ आविष्टो विष्टे भृशं. — ^c) K₅ V₁ B D_a D_n
 D₂ ३. ५. ० ३ इत्यमानानि; D₂ कृत — ^d) S₁ K₁ 4
 पृव (for नैव) S₁ K₁ *युध्यते; B₁ वध्यते.

30 V₁ reads 30-31 and 229* on marg — ^a)
 B₁ असख्ये; D₂ स सख्यै, S स सखे (T₁ *धे) M₄
 न धन (for निधनं) — G₁ reads 30^b twice — ^b)
 B₄ T₂ लोकपूजित — ^c) S₁ B₀ २ ३ ५ D₂ ३ ३ स
 धर्म; D₂ स्वधर्म- — ^d) K₅ शक्रस्यैव; V₁ B₂ ३ D_a
 D₄ ३ 7 T G M₂ *स्येति

31 V₁ reads 31 on marg — ^a) K₄ T₂ सर्वं;
 M₄ सर्वं. M₁ ३ 4 योध.. K₂ om from त्यक्तु up to
 यन् (in 31^d). K₂ त्यक्त्वा; B₀ D₂ स्वर्गम्, D₄ 7 S
 सत्त्वम् (for त्यक्तुम्). K₁ सर्वायुध पर त्यक्तम्; K₅ V₁
 B₁ 2 D_a D_n D₆ सर्वोपायै रणमुखम्, B₂-5 D₂ ३ ३
 सर्वयोध परं स्वर्ग (D₂ ३ *र्ग्य)म् — ^b) K₂ ५ V₁
 B D (except D₄, D₁ missing) S आतिष्ठस् (D₆
 *ष्ट, G₂ *ष्ट) (for आविष्टस्) B₄ -जीवित; M₄
 जीवित — ^c) D₇ T₂ G₂ सप्रामोतीन्द्रसालोक्यं — ^d)
 D₆ G₁ अदर्शयत् — After 31, K₄ ५ V₁ m B D_a
 D_n D₂ ३ ५ ० ३ 1ns .

229* यत्र यत्र हत शूरः शत्रुभि परिवारित ।

अक्षयार्णभते लोकान्यदि दैन्यं न सेवते ।

[(L 1) K₄ ५ V₁ B D₂ ३ यत्र तत्र D₂ हता
 — (L 2) D₂ ३ (m as above) ३ यदि क्लेश्य न भाषते
 (for the post half)]

Colophon D₁ missing. — *Sub-parvan* S₁ K
 V₁ B D_a D_n D₂ ३ ५-7 T G₁ 2 4 M राजधर्म
 — *Adhy name* S₁ K₁-4 V₁ B D_a D₂-5 विजिगीष
 माण (V₁ om माण) वृत्त, M₁ सग्राममरणस्तुति; M₂
 विजिगीषुवृत्ते सग्राममरण, M₃ सग्रामस्तुति — *Adhy*
no (figures, words or both) K₅ 100, B₁ 88,
 B₂-5 D_n 96, D_a D_n 97, D₇ S 99, D₂ 94.
 — *Śloka no.* D_n 32.

९९

युधिष्ठिर उवाच ।

के लोका युध्यमानानां शूराणामनिवर्तिनाम् ।

भवन्ति निधनं प्राप्य तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १

भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

अम्बरीषस्य संवादमिन्द्रस्य च युधिष्ठिर ॥ २

अम्बरीषो हि नाभागः स्वर्गं गत्वा सुदुर्लभम् ।

ददर्श सुरलोकस्यं शक्रेण सचिवं सह ॥ ३

सर्वतेजोमयं दिव्यं विमानवरमास्थितम् ।

उपर्युपरि गच्छन्तं स्वं वै सेनापति प्रभुम् ॥ ४

स दृष्टोपरि गच्छन्तं सेनापतिमुदारधीः ।

ऋद्धिं दृष्ट्वा सुदेवस्य विस्मितः प्राह वासवम् ॥ ५

सागरान्तां महीं कृत्स्नामनुशिष्य यथाविधि ।

चातुर्वर्ण्ये यथाशास्त्रं प्रवृत्तो धर्मकाम्यया ॥ ६

ब्रह्मचर्येण घोरेण आचार्यकुलसेवया ।

वेदानधीत्य धर्मेण राजशास्त्रं च केवलम् ॥ ७

अतिथीनन्नपानेन पितृंश्च स्वधया तथा ।

ऋपीन्स्वाध्यायदीक्षाभिर्देवान्यज्ञैरनुत्तमैः ॥ ८

C 12. 3820
E 12. 98. 8
X 12. 58. 8

99

D₁ is missing for this adhy (cf v l 12 79 28)1 D₂ G₁ om the ref. —^a) D₂ को लोका; D₁ (by corr as in text) को लोको —^d) K₁ त मे, D₂ ततो (for तन्मे) M₁ पितामह2 D₂ om. the ref —^d) Ś₁ K₁ ४ शक्रेण (for इन्द्रस्य)3 ^a) K₂ अम्बरीषो K₅ V₁ B (except B₁) D_n D₂ २. ५ ० ३ T₁ हि नाभागि (B₁ 'गी), D₄ 'मीग, D₇ M महाभाग (D₇ M₁ 'ग), T₂ हि नाभाग (for 'भाग) D_a अम्बरीषस्य नाभागि —^b) D₇ S स्वर्ग जि (T₁ by corr as in text) स्वा सुदुर्लभं —^c) Ś₁ K₁ २ ४ D₄ ददर्श स्वर्गलोकस्य (K₂ स्व्यं, D₄ 'स्य) —^d) D₇ G₂ ४ स (D₇ स्व) शक्रेण; T G₁ M₂ शक हि, G₃ सशक्रेण (for शक्रेण) D₇ S (except M₁) सचिवै (for 'व)4 G₁ om. 4^a —^a) B₁ 'भोगोमय (for तेजो) —^b) K₅ आस्थिर — After 4^a, M₁ ins 230^a M₁ om. 4^c-5^b Ś₁ Bo D_n om. (hapl) 4^d-5^a —^d) V₁ B₂ D_a स वै, B₁ ३-५ D₃ ५ ५ स्थाने, D₅ स्थित, D₇ S (M₁ om.) स्थान (for स्व वै) D₅ om सेनापतिं प्रभुम् K₅ B₁ ३-५ D₂ ३ ५ ५ शुभे; D_a प्रभु; D₇ S (M₁ om) शुभ (for प्रभुम्) — After 4, M₁ ३ ins 230^a5 Ś₁ Bo D_n om. 5^a, M₁ ३ ४ om 5^a (for Ś₁ Bo D_n M₁, of v l 4) —^a) K₃ B₂ दृष्टोपरि; G₁ दृष्ट्वा परि (for दृष्टोपरि) K₃ गच्छेत् — D₇ T G M₂ ins after 5^a M₁ ३ after 4 M₁ after 4^a.230^a शूरस्थानमनुप्राप्त सुव नाम नामत ।—^a) K₁ सिद्धि; D_n T₂ बुद्धि; D₁ ऋद्धि K₄ स्वदेवस्य6 Before 6, some MSS ins अम्बरीष —^a) D₅ सागरान्ता D₂ ० मही D₂ कृष्णाम् (for कृत्स्नाम्) —^b) K₂ ३ ५ B (except B₂) D_n D₁ १ ३ S अनुशास्य; K₄ 'दिव्यं; D₅ 'दिव्ये (for 'दिव्य) B₁ यथा विधि — V₁ B₁ ३ repeat 6^a after 9^a —^c) K₄ D₄ चातुर्वर्ण्ये, D₂ १ S चा (G₁ च) चतुर्वर्ण्यं (for 'वर्ण्ये) D₅ 'शास्त्र —^d) Ś₁ K₁ २ ४ प्रवृत्ते; D₇ T₂ G₁ ३ प्र (G₂ प्रा) कृतो, M प्रकृतौ (for प्रवृत्तो) D₂ ३ ५ वृत्त (for चर्म)7 V₁ reads 7^a on marg —^a) G₁ om घोरेण —^b) Ś₁ K₁ २ ४ D₁ ३ गुर्वाचार्योपसेवया, K₃ ५ V₁ B D_a D_n D₂ ३ ५ ६ गुर्वाचारेण सेवया —^d) D_a राज शास्त्राणि (for 'शास्त्र च) K₅ om केवलम्8 ^a) B₁ अर्थकामेन; D₂ २. ५ अन्नपानैश्च, D₅ अनुपालेन, D₇ T G M₂ अन्नदानेन (for 'पानेन) —^b) D₅ अन्नया (for स्वधया) —^c) K₁ ऋषी; T₁ (before corr) G₁ २ ऋत्विक् D₁ रक्षाभिर G₁ ऋत्विक्सहायो दीक्षा हि —^d) D₃ वेदान् (for देवान्) D₅ अनुत्तम9 K₅ om from क्षत्र up to यथाशा —^a) D₁ १

क्षत्रधर्मे स्थितो भूत्वा यथाशास्त्रं यथाविधि ।
उदीक्षमाणः पृतनां जयामि युधि वासव ॥ ९
देवराज सुदेवोऽयं मम सेनापतिः पुरा ।
आसीद्योधः प्रशान्तात्मा सोऽयं कस्मादतीव माम् ॥ १०
नानेन क्रतुभिर्भ्रुख्यैरिष्टं नैव द्विजातयः ।
तर्पिता विधिवच्छक्र सोऽयं कस्मादतीव माम् ॥ ११
इन्द्र उवाच ।

एतस्य विततस्तात सुदेवस्य वभूव ह ।
संग्रामयज्ञः सुमहान्यश्चान्यो युध्यते नरः ॥ १२
संनद्धो दीक्षितः सर्वो योधः प्राप्य चमूमुरम् ।

युद्धयज्ञाधिकारस्थो भवतीति विनिश्चयः ॥ १३
अम्बरीष उवाच ।
कानि यज्ञे हवीष्यत्र किमाज्यं का च दक्षिणा ।
ऋत्विजश्चात्र के प्रोक्तास्तन्मे ब्रूहि शतक्रतो ॥ १४
इन्द्र उवाच ।
ऋत्विजः कुञ्जरास्तत्र वाजिनोऽध्वर्यवस्तथा ।
हवींषि परमांसानि रुधिरं त्वाज्यमेव च ॥ १५
सृगालगृध्रकाकोलाः सदस्यास्तत्र सत्रिणः ।
आज्यशेषं पिवन्त्येते हविः प्राशन्ति चाध्वरे ॥ १६
प्रासतोमरसंघाताः सङ्गशक्तिपरश्वधाः ।

T₁ G₁ M₁ s 4 क्षत्रधर्मे, D_s 'धर्म' (for 'धर्मे') —^b)
B₁ यथा विधि — After 9^{ab}, V₁ B₁ 2 repeat 6^{cd}.
—^e) K_s D_s D_s 4 8 उदीक्षमाण (for उदीक्ष*). D_s
पृतना. —^d) D_s जयामि; D_s 'ति' (for 'मि'). D_s
वासवे. — After 9, D_s ins.

231* तेन पुण्यविपाकेन प्राप्तोऽहं तव संनिधिम् ।

10 ^a) D₁ T₁ G_s 4 M₁ 8 योधः; M₂ योद्धा. K_s
प्रसन्नात्मा. —^d) D_s अवीव; D₁ S अती (M₁ 'धी')स्य
(for 'व') K₁ सः (for माम्). — After 10, D₁
S ins.

232* विमानं सूर्यसकाशमास्थितो मोदते दिवि ।

11 D₁ 7 om (hapl) 11. —^a) K_s 8 V₁ B Da
Dn D_s 8 8 अनेन; D₂ अनेक, M₁ 8 दानेन; M₂
नामेन (for नानेन) —^b) Dn₁ T₂ G₁ नेष्ट, D₂
हृष्टा (for हृष्टं). K_s Bo Dn₁ G₁ नापि (for नैव).
K_s द्विजातिवत्, V₁ Bo 2-8 Da Dn₂ D₂ 8 8 8
द्विजा न च, B₁ हि देवता (for द्विजातय). —^c) K_s
तापिता (for तर्पिता). —^d) D_s योय S अती (M₁
'धी')स्य (for अतीव) K₁ मा — D₁ ins. after
232*, and S after 11, a passage given in App I
(No 11)

12 B_s om. 12-14 with the ref D₁ 8 T G om.
the ref M शक्र (for इन्द्र[ ]) —^a) D₁ T
G तस्य विक्रमतस्तात —^c) Ś₁ K₁ 2 4 रग (for
यज्ञः). —^d) K_s युज्यते (for युध्यते). D₂ 8 m 8
Cnp न वः; D₁ G_s नर; T₂ G₁ M जन (for नर*).

13 B_s om 13 (cf v l 12) —^a) K₁ दीक्षित
(for दीक्षित) Dn₁ सर्वे —^b) D₁ 8 M₂ योधा
प्राप्य; D₁ G₂-4 यो सं (G_s य)प्राप्य; M₁ 8 योध
प्राप्य. D_s वसू (for चमू). —^c) D_s युद्धयज्ञेधि
कारस्थो —^d) K_s D_s न संशय (for विनिश्चय*).

14 B_s om 14 (cf v l 12) D_s om the ref,
Ś₁ K_s अंघरीश. —^a) B₁ M₁ 8 हवि (B₁ 'वि')पि.
Dn [अ]स्मिन् (for [अ]ग्र) —^b) D_s काक्ष्य (for का
च) —^c) D_s केत्र (for चात्र). K_s को (for के)
D₁ T₁ G₂-1 राजंस, T₂ G₁ M₁ 8 4 तात, M₂ तत्र
(for प्रोक्तास).

15 K₁ D_s 8 om the ref —^b) T₂ स्मृता (for
तथा). —^c) B₁ हवीषि —^d) K_s वाज्यम्, D₁ T
G वाज्यम् (for स्वाज्यम्) All MSS (except Ś₁
K₁ 2 4, D₁ missing) उच्यते (for एव च)

16 ^a) K_s 8 V₁ B Da Dn D₂-8 सृगाल (for
सृगाल) Ś₁ K_s 4 -काकोटा, K₁ -कोमाय, D_s -क
कोला, T₂ G₁ -काकौषा (for -काकोला) —^b) M₁
सत्र (for तत्र). K₁ D_s 8 T₁ सत्रिणः; K_s V₁ Da
Dn पत्रिण, B₁ पक्षिण, D_s याक्षिका (for सत्रिण)
D₂ सदस्यस्तत्र सत्रिण —^c) G₁ M_s पिवन्त्ये (G₁ 'ज्ये')ते
—^d) Ś₁ K₁ 4 चाशक्ति (for प्रा*). D_s चाध्वरे (for
चाध्वरे). M हवीषि प्राश्य (M_s 'त्य) चाध्वरे

17 ^a) V₁ प्राश, B₁ पाश; D₂ 8 8 बाण (for
प्रास). —^b) T₂ G₁ शक्तिखड्ग (G₁ 'खड') (for खड्ग
शक्ति). K_s 4 B₁ 8 Dn D_s 8 -परस्वधा, G₁ 2 'श्रया'
(for 'श्रधा). —^c) D₂ ज्वलतो. K₁ विविपा (for
निशिता) —^d) Bo शुचस; B₂ 4 शुचस; D_s

ज्वलन्तो निशिताः पीताः सुचस्तस्याथ सत्रिणः ॥ १७
 चापवेगायतस्तीक्ष्णः परकायावदारणः ।
 ऋजुः सुनिशितः पीतः सायकोऽस्य सुवो महान् ॥ १८
 द्वीपिचर्माम्नद्वश्च नागदन्तकृतत्सरुः ।
 हस्तिहस्तगतः खड्गः स्फयो भवेत्तस्य संयुगे ॥ १९
 ज्वलितैर्निशितैः पीतैः प्रासशक्तिपरश्वधैः ।
 शैक्यायसमयैस्तीक्ष्णैरभिघातो भवेद्वसु ॥ २०

आवेगाद्यत्तु रुधिरं संग्रामे स्यन्दते भुवि ।
 सास्य पूर्णाहुतिर्होत्रे समृद्धा सर्वकामधुक् ॥ २१
 छिन्धि भिन्धीति यस्यैतच्छ्रूयते वाहिनीमुखे ।
 सामानि सामगास्तस्य गायन्ति यमसादने ॥ २२
 हविर्धानं तु तस्याहुः परेषां वाहिनीमुखम् ।
 कुञ्जराणां ह्याना च वर्मिणां च समुच्यः ।
 अग्निः श्येनचितो नाम तस्य यज्ञे विधीयते ॥ २३

C. 12. 3625
B 12 99. 24
K. L. 98 50

सुवत्, T₁ (sup in) शुचिस् (for चुचत्) D₅ तयाय,
 D₇ तस्याथ- (for तस्याय) K₁ D. मंत्रिण, V₁ B₁
 D₇ पत्रिण (for स')

18 ^a) B₁ वायु- (for चाप-) D₅ तत्र (for
 तीक्ष्ण) Ś₁ K₁ G₂ चापवेगो (G₂ 'गौ') यत्तीक्ष्ण-
 —^b) Ś₁ K₁ परकार्यावदारण, K₂ s Bo s Da₁ Dn D₅
 'कायावभेद (B₅ 'दि')न', V₁ B₂-4 D₂ s m e 'कायावभेद
 (V₁ 'दि')न', B₁ कायावरणभेदिन; Da₂ परकायामवेत्
 न (sic), Da₅ 'कायाव (D₅ 'तु')भेदक'; D₇ T G
 M₂ 'कायप्र (M₂ 'वि')भेदन, M₁ s 4 'काय (M₁ 'या)
 विदारण —^c) K₃ सुनिशितो, D₅ s स निशित' Ś₁
 गीत, M₁ s 4 शीघ्र, M₂ तीक्ष्ण (for पीत)
 —^d) K₃ s V₁ B Da Dn D₂ s s e s सायकश्च, T₁
 'कोत्र (for 'कोऽस्य) K₄ सुवो, V₁ Bo-2 4 शुवो,
 M₄ ध्रुवो (for सुवो)

19 ^a) D₇ T₁ G₂-4 चर्मापि (G₂ 'ति')नद्व (for
 'वनद्वश्च) S तु (for च) —^b) Ś₁ K₁ 2 कृत
 सुव', Da₁ 'क्षतदयक', Da₂ 'क्षतत्सरु', Dn₂ s s तसरु,
 D₄ त्वत्सरु, M₂ 'कृतत्सरु' (for 'त्सरु) Cv as in
 text —^c) D₂ om हस्त K₃ V₁ B Dn₁ D₂-4 e
 T₂ G₁ M 'हर', K₅ घर, Da 'कर', Dn₂ खर,
 D₅ s 'रय', D₇ G₂ 4 'चर', G₃ चर (for गत)
 M₂ तीक्ष्ण (for खड्ग) —^d) Ś₁ K₁ s s V₁ Bo s
 Da Dn D₁ e स्फिमभवेत्, K₂ सुगभवेत्, K₄ रसु-
 रिभस् (sic), B₁ वेगवत्, D₅ T₂ G₁ Cv स्फयो (D₅
 om स्फयो)भवत्, M₁ s स्फयमभवेत्, M₂ 4 स्फय
 (M₄ प्य) म' (for स्फयो म') Bo 1 s D₂ s s 7 s T
 G₁ s 4 Cv तत्र (for तस्य) Da तिगमवेगस्तु संयुगे

20 ^a) K₄ ज्वालितैर् K₃ s B₁-s Da Dn D₂ e
 प्रास, K₅ V₁ Bo D₅ प्रास, D₃ पाशैः, D₇ T₁
 G₁ s 4 स्फीतैः, D₅ पादा (for पीतैः) —^b) K₂ s s

V₁ B Da Dn D₂ s s e s शक्त्यृष्टिस (D₅ 'सु') (for
 प्रासशक्ति) K₃ s B₁ Da Dn D₂ 4 e परस्वधैः, G₁
 श्वधै (for 'श्वधै') —^c) K₁ सैन्यायस, K₄ Da₇ S
 सैन्यायस, Ca शैक्या' (as in text) Ś₁ K₁ -भवेत्
 (for -स्यैत्) —^d) G₁ अभिघारो K (except
 K₅) V₁ B₂ s s Da D₁ s [s]भवद् (for भवेद्) Ś₁
 K₁ s B₁ वसु, D₇ T G बहु (for वसु). M अभि-
 घातो (M₁ 'रो')द्वं बहु (M₂ वसु) — After 20, Dn
 G₁ ins

233* सख्यासमयविस्तीर्णमभिघातोद्भव बहु ।

21 ^a) D₇ T G आवेगाद् (for 'गाद्) K₃ s s
 V₁ Dn यत्त, D₂ s e यत्र, G₂ यस्तु (for यत्तु)
 —^b) V₁ B₂ Da संग्रामात् (for 'मे) K₂ s D₂ 4
 स्पन्दते, K₄ M₂ स्प (M₂ स्य)दने, Dn स्रवते; D₅
 स्रवते (for स्यन्दते) G₂ 4 सुव, T₂ बहु (for
 भुवि) —^c) Dn₂ D₅ साज्य (for सास्य) K₅ V₁
 B (except B₂) Dn D₂ s s e s होमे, D₄ होत्र,
 D₇ T G होत्रे (for होत्रे) —^d) T₂ समृद्धा Ś₁
 -कामधुक्; K₄ चामधुक्

22 ^a) G₁ छिन्धि Dn₁ य शब्द; Dn₂ [अ]य
 शब्द, D₄ यस्यैव; G₅ 4 यस्य तच् (for 'स्यैतच्)
 —^b) Bo D₂ s s क्रियते, B₁ ह (for ह्र) —^d)
 K₁ यमसाधने Cv as in text

23 Cf. 36 —^a) Ś₁ K₄ हविर्धानं, K₁ हवि
 दानात्, V₁ हविर्धानस् —^b) V₁ Da Dn D₂ s s
 s e G₁ वाहिनीमुखे (G₁ 'खो); D₇ वाहिनीमुख (for
 वाहिनी) —^c) M₁ s 4 तु (for च) —^d) Ś₁ K₁ 4
 वर्मणा; B₁ चर्मिणा, D₇ T G वर्णानां, M चर्मिणां (for
 वर्मिणां) M₅ तु (for च) Dn₂ D₅ समुच्छ्रय (D₅
 'या) —^e) Ś₁ K₁ श्येनचितो, D₅ G₂ श्येनचितो (for
 चितो) —^f) Dn स च यज्ञे; D₄ यस्य यज्ञे; D₇
 G₂ यज्ञस्यैत; T G₁ s 4 M यज्ञे तस्य (by transp)

C 12 3826
B 12 98 25
K 12 98 51

उत्तिष्ठति क्वन्धोऽत्र सहसे निहते तु यः ।
स यूपस्तस्य शूरस्य खादिरोऽष्टाश्रिरुच्यते ॥ २४
इडोपहृतं क्रोशन्ति कुञ्जरा अङ्कुशेरिताः ।
व्याघ्रुत्तलनादेन वपद्वारेण पार्थिव ।
उद्राता तत्र संग्रामे त्रिसामा दुन्दुभिः स्मृतः ॥ २५
ब्रह्मस्वे हियमाणे यः प्रियां युद्धे तनुं त्यजेत् ।
आत्मानं यूपमुच्छ्रित्य स यज्ञोऽनन्तदक्षिणः ॥ २६
भर्तुरर्थे तु यः शूरो विक्रमेद्वाहिनीमुखे ।

24 °) K₂ Dn D₆ 7 S उत्तिष्ठते — °) D₈ सहस्रो
Dr S पतिते (for निहते) T₂ च (for तु) —After
24^{ab}, D₈ reads 25^{ed} — °) D₄ यज्ञस्य (for शूरस्य)
— °) V₁ B₂₋₅ Dn D₂₋₅ [S]ष्टाश्रिर (for 'श्रिर')
K₄ 5 D₆ 8 M₁ 8 Cv खादिरोऽष्टाश्रि (K₅ D₆ 8 Cv 'श्रि')
रुच्यते.

25 °) K₅ D₆ युतोपहृता, V₁ B₁ Da इडोपहृता ;
Bo 2-5 Dn D₂ 5 8 इडोपहृता ; D₄ इडोपहृतं, D₇
T G इडोपहृतं (Dr T₁ 'ता.); M₁ युद्धे ; Cv इदो
(as in text). V₁ तिष्ठति (for क्रोशन्ति) — °)
K₅ 5 V₁ B Da Dn D₂₋₃ S चां (Dn त्व) कुशेरिता,
D₂ चशशातिता ; D₃ चागशातिता —D₈ reads 25^{ed}
after 24^{ab} — °) D₂ 5 5 6 व्याघ्रुत् ; Dr T G₁ 5 4
M₁ 5 4 व्याघ्रुत् (for व्याघ्रुत्) Dr T G M₁₋₃ ता
लेन (for 'नादेन') — °) K₁ M₁ 8 वपं (K₁ 'प') का
रेण (for वपद्वारं) B₁ D₄ G₃ पार्थिव — °) Ś₁ K₁
उद्रातस्य (K₁ 'तास्य') Da₂ तस्य ; G₂ [अ]त्र हि (for
तत्र) — °) Dr G₃ 4 त्रिसामा (for 'सामा') V₁
B₂ 4 5 Dn₂ D₂ दुन्दुभी. All MSS (except Ś₁ K₁
2 4, D₁ missing) नृप (D₄ 'प') (for स्मृत)

26 Cf 12 98 10 — °) K₅ 5 Dn D₄ 8 T₂ G₁
तु ; Dr T₁ G₂₋₃ च (for च) — °) K₂ त्यक्त्वा
(for प्रिया). K₅ 5 V₁ Bo. 5 Da Dn D₃₋₅ 8 G₂ 3
त्यक्त्वा (D₄ 'जेत्') युद्धे प्रियां तनुं, B₁₋₄ D₂ 0 7 T
G₁ 4 M त्यक्त्वा युध्ये (D₂ 0 'द्धे') प्रियां तनु (M₄ 'नू')
— °) B₁ नृपम् (for यूपम्) K₅ 5 V₁ B (except
B₄) Da Dn D₂₋₃ 6 उत्सृज्य (for उच्छ्रित्य) D₆
आत्मनस्तपमुत्सृज्य (810) — °) K₄ यज्ञो न तु (for
यज्ञोऽनन्त)

27 °) K₂ 5 5 V₁ B D (except D₄, D₁ miss
ing) T₁ G₃ 4 च (for तु). M₁ 5 च (for च)
— °) M₂ निष्क्रामेद् (for विक्रमेद्) Dr T G M₁ 5 4

भयान्न च निर्वर्तेत तस्य लोका यथा मम ॥ २७
नीलचन्द्राकृतैः खड्गैर्वाहुभिः परिघोपमैः ।
यस्य वेदिरुपस्तीर्णा तस्य लोका यथा मम ॥ २८
यस्तु नावेक्षते कंचित्सहायं विजये स्थितः ।
विगाह्य वाहिनीमध्यं तस्य लोका यथा मम ॥ २९
यस्य तोमरसंघाटा भेरीमण्डककच्छपा ।
वीरास्थिशर्करा दुर्गा मांसशोणितकर्दमा ॥ ३०
असिचर्मप्लवा सिन्धुः केशशैवलशाद्वला ।

निष्क्रामेद्वाहिनीमुखात् — °) T G₁ M नोप (for न
च) Ś₁ K₁ 4 विवर्तेत (for निव°) K₅ V₁ B Da
Dn D₂ 5 5 5 न भयाद्विनिवर्तेत ; Dr G₁₋₃ भयात्तो
परि° — °) Da लोको

28 K₅ om (hapl) 28. M₁ 5 4 om (hapl.)
28-29 K₁ 2 4 transp 28 and 29. — °) K₅ V₁
B Da Dn D₂₋₃ 8 चर्माकृतै (for 'चन्द्राकृतै') Dr
T G M₂ द्वीपिचर्माकृतै खड्गैर — °) T₂ M₂ उपस्ती
र्णात्. — °) Da लोको

29 M₁ 5 4 D₂ 5 5 om (the last three, hapl.)
29 (for M₁ 5 4, of v 1 28) K₁ 2 4 transp. 28
and 29 Ś₁ om 29^{ab} — °) K₁₋₃ B₁ D₄ M₂ च
(for तु) K₄ [अ]नावेक्षते ; K₅ B₃ 4 Da₂ Dn₁ D₆ 8
T₁ नावेक्षते (for नावे°) V₁ Bo Dn₂ D₈ किंचित् ;
Da Dr T₂ G₁ 5 4 कश्चित् (for कश्चित्) — °) D₅
सहाया Dr T G M₂ विपमे (for विजये). K₁ स्थित
— Da om. 29^{ed} — °) Dr T G 'मध्ये (for 'मध्य)

30 °) Dr T G₂₋₄ सघटा (T₂ 'ट्टै'), M₂ सघाता
(for 'टा) Ś₁ K V₁ B Da Dn D₂₋₃ 8 यस्य शोणित
सघाता — D₅ om. 30^{ab} — °) T₁ G₃ 4 'मंडुक
K₁ Dr G₂₋₄ M₂ कच्छपा, B₁ 'कच्छप'; D₄ कर्दमा
— °) Dr T₁ G₂₋₄ शरास्थि (for वीरास्थि) K₅ Bo
3.4 D₂ 8 'संकुला, G₁ च शरा (for शर्करा) — °)
Ś₁ K₁ 'दुर्गमा, B₁ D₄ 7 G₂ 8 'कर्दमा

31 °) D₆ 'यवा (for प्लवा) All MSS (except
Ś₁ K₁ 2 4, D₁ missing) घोरा (for सिन्धु) — °)
Ś₁ K₄ D₂ शैवल, K₁ 'शैवाल, B₁ G₂ 'शैवाल (for
'शैवल). K₃ Da Dn D₃₋₅ S शाद्वला (D₄ 7 G₂ 8
M₄ 'ला) — °) Ś₁ अश्वैर Ś₁ K₂ 4 नागै. D₅ 5 5
रथाकुट, D₆ 'रथाश्वैव ; Dr S 'रथाश्वपि (for रथै
श्वैव) — °) All MSS (except Ś₁ K₁ 2 4, D₁

अश्वनागरयैश्चैव संभिन्नैः कृतसंक्रमा ॥ ३१
 पताकाध्वजवानीरा हतवाहनवाहिनी ।
 शोणितोदा सुसंपूर्णा दुस्तरा पारगैर्नरैः ॥ ३२
 हतनागमहानक्रा परलोकवहाशिवा ।
 *ऋष्टिखड्गध्वजानूका गृध्रकङ्कवडपुत्रा ॥ ३३
 पुरुपादानुचरिता भीरूणां कश्मलावहा ।
 नदी योधमहायज्ञे तदस्यावभृथं स्मृतम् ॥ ३४

वेदी यस्य त्वमित्राणां शिरोभिरवकीर्यते ।
 अश्वस्कन्धैर्गजस्कन्धैस्तस्य लोका यथा मम ॥ ३५
 पत्नीशाला कृता यस्य परेषां वाहिनीमुखम् ।
 हविर्धानं स्ववाहिन्यस्तदस्याहुर्मनीषिणः ॥ ३६
 सदश्वान्तरयोधामिरामीध्रश्चोचरां दिशम् ।
 शत्रुसेनाकलत्रस्य सर्वलोकानदूरतः ॥ ३७
 यदा तूभयतो व्यूहो भवत्याकाशमग्रतः ।

C. 12. 1050
 B. 12. 99 39
 K. 12. 99. 65

missing) सष्टि (K₃ D₁ 'छ')श्चै (for मभिन्नै) K₄
 D₁ c G₂₋₄ सक्रमा, K₅ B₀ 4 s D₈ सकृला

32 °) G₂ पताक- M₁ -ध्वजा K₃ -नीवारा, M₂
 -चारिणा (for -वानीरा) Cv as in text —^b) D₄
 हय (for हत) Ś₁ K_{1.2} -वानर, K₄ s V₁ B D
 (except D₁, D₁ missing) M₂ 4 वारण (for वाहन)
 D₁ T G M_{1.3} -चारणा (G₂ s 'णा'), M₂ 4 वाहना (for
 -वाहिनी) —^c) D₁ शोणितार्ण (for 'तोदा) D₁ S
 शोणितोदकसपूर्णा —^d) G₂ दुस्तरा D₁ S कार्तै (M₁
 'शतै')र (for पारगैर्) D₁ T₁ 2 (also as in text)
 G जनै (for नरै)

33 °) K₃ -सहानक्रा, D₁ G₂₋₄ महानक्रा; M₁
 नाका —^b) K₁ वहाशिवा, D₁ 'वह' सिवा, D₁
 G₂₋₄ वहा शिवा —^c) K₃ M₁ ऋषि, D₂ s s c
 शक्ति; D₁ T G यष्टि- (for ऋष्टि) Ś₁ -ध्वजानूका
 (sio), K₁ 2 -वहानुका, K₂ 4 D₂ s s c s वहा
 नौ (K₄ 'हानै')का, K₅ V₁ B Da Dn महानौका, D₁
 'वहावंका; D₁ S -महामीना (G₂ 'ना') (for ध्वजा
 नूका) —^d) D₁ निप्रकप, M₁ गृध्रकाक- K₂ s
 -वड-, K₅ V₁ B Da D₂ s तनु, Dn₁ M₁ -वक-,
 Dn₂ D₂ s 7 बल, D₁ बहु, D₈ तरु; most S
 MSS वळ (for वड) G₂ ककगृध्रवळपुत्रा

34 °) K₁ D₂ c G₂ पुरुपाचानु (D₂ c 'दातु, G₂
 'दान')चरिता, G₁ पुरुपाचरिता नित्य —^b) Ś₁ K₁
 भेरीणां (for भीरूणा) B₁ भयवर्धिनी, D₈ कश्मलावहा,
 D₁ कश्मलावहा, G₂ 'मला —^c) K₃ युद्धे (for
 -यज्ञे) K₄ s V₁ B D (D₁ missing) S नदी योध (V₁
 B₂ Da याग, M₁ योध)स्य मग्रामे —^d) K_{1.2-5}
 Dn₂ D₁ G₁ M₁ [अ]वभृथ (D₁ 'श') (for 'मृथ) D₈
 व्युत्, D₁ S नृप; D₈ स्मृता

35 °) Dn D₁ T G M₂ 4 वेदिर् (for वेदी) B₀
 s-s तस्य, D₁ यत्र (for यस्य) D₁ त्वमित्राणि —^b)
 B₂ D₈ अवकीर्यति (D₈ 'त'), D₁ T G व्यव (T₂ 'प')

कीर्यते (for अव') Dn शिरोभिश्च प्रकीर्यं (Dn₂ 'र्य')ते
 —^c) M₁ अवस्कधैर् (for अव')

36 Cf. 23. —^a) K₁ मंत्रीशाला, K₄ सत्रशाला
 (for पत्नीशाला) —^c) Ś₁ K₃ हविर्धान, K₁ हवि
 दान (for हविर्धान) K₃ s Dn D₁ 1 S स्ववाहिन्यास
 (for 'न्यस' —^d) D₈ सदस्याहुर्, M₁ s मुखमाहुर्
 (for तदस्या')

37 °) K₄ D₈ सदस्या (K₄ 'श्रो')तर; V₁ B₀ s-s
 Da D₁ सदस्या (B₂ 'श्रां', D₄ 'स्वा')तर, T₂ G₁ s
 M सदश्रो (T₂ 'स्यो-', G₁ M₁ 'श्रो')तर (for 'श्वान्तर)
 M_{1.3} -यौधोमिर्, M₄ -यौधामिर् (for -योधामिर्) K₅
 B₁ Dn सदस्या दक्षिणा योधा, D₂ s s c सदस्यानतरा
 योधा, D₁ T₁ G₃ 4 Cv सदस्योत्तरयोर (Cv 'धा')मिर्.
 —^b) Ś₁ K₂ V₁ B₀ 2-5 Da क्षत्रीध्रश्च, K₁ 4 क्षत्री
 प्रश्च, D₂ s . c जा (D₂ c क्ष)क्षीध्रोस्य, D₈ क्षत्रीध्रस्य
 (for क्षत्रीध्रश्च) D₁ S क्षत्रीध्रस्यो (T₂ G₂ M₂ 'श्रो')-
 चराय दिक्; Cv क्षत्रीध्रस्योत्तरा दिश —^c) K₁
 शक्र (for शत्रु) T₂ M₁ s 4 -कलत्रस्य —^d) Da
 सर्वलोको, D₁ T₁ G₃ 4 स्वर्गलोकान्, G₁ s M₁ s
 स्वर्गलोको, M₂ सर्वे लोकान्, M₄ शक्रलोको D₁ सर्वे
 लोका भवत्याका

38 °) M यस्य (for यदा) K₂ Dn M₁ s 4
 व्यूहे, M₂ व्यूहैर् (for व्यूहो) Ś₁ K_{1.4} यदा तु पु (K₁
 म)रतो व्यूहो, K₃ यदा न भयतो व्यूहे; K₅ V₁ B₀
 2-5 Da D₂ s s c s यथा (Da तथा) भूतपदेन्यूहे; B₁
 यथा भूतयतो हत्वा, D₁ यदा न भयतो द्वेहे; D₁ T G
 यस्य त् (T₂ 'स्यात्र')भयतो व्यूहैर् (D₁ G₂ व्यग्रो) —^b)
 B₁ वृत्त्याकाशम्; D₈ नवत्यां (for भवत्यां) K₃
 भवत्याकालनिघ्नव; D₁ तव झाकालमिधिता —^c) K₁
 मास्य, M_{1.3} तस्य, M₂ यस्य (for सास्य) K V₁
 B Da D₈ M₁-s तदा (for तथा) B₁ s यज्ञैर् (for
 यज्ञे) Dn सास्य वेदिच्छदा यज्ञैर्; D₁ निश्चितादी तथा
 यज्ञे; D₁ T₁ G सा वेदि' स्यात्तथा यज्ञैर् (G₁ यज्ञे, G₂
 राज्ञे), M₄ तस्य वेदिच्छदा यज्ञे. —^d) D₁ T₁ G₃-4

सास्य वेदी तथा यज्ञे नित्यं वेदास्त्रयोऽग्नयः ॥ ३८
 यस्तु योधः परावृत्तः संत्रस्तो हन्यते परैः ।
 अप्रतिष्ठं स नरकं याति नास्त्यत्र संशयः ॥ ३९
 यस्य शोणितवेगेन नदी स्यात्सममिषुता ।
 केशमांसास्थिसंकीर्णां स गच्छेत्परमां गतिम् ॥ ४०
 यस्तु सेनापतिं हत्वा तद्यानमधिरोहति ।
 स विष्णुविक्रमक्रामी बृहस्पतिसमः क्रतुः ॥ ४१
 नायकं वा प्रमाणं वा यो वा स्यात्तत्र पूजितः ।
 जीवग्राहं निगृह्णाति तस्य लोका यथा मम ॥ ४२

आहवे निहतं शूरं न शोचेत कदाचन ।
 अशोच्यो हि हतः शूरः स्वर्गलोके महीयते ॥ ४३
 न ह्यन्नं नोदकं तस्य न स्नानं नाप्यशौचकम् ।
 हतस्य कर्तुमिच्छन्ति तस्य लोकाञ्छृणुष्व मे ॥ ४४
 वराप्सरःसहस्राणि शूरमायोधने हतम् ।
 त्वरमाणा हि धावन्ति मम भर्ता भवेदिति ॥ ४५
 एतत्तपश्च पुण्यं च धर्मश्चैव सनातनः ।
 चत्वारश्चाश्रमास्तस्य यो युद्धे न पलायते ॥ ४६
 वृद्धं *बलं न हन्तव्यं नैव स्त्री न च वै द्विजः ।

ध्यूहास् (for वेदास्) K₅ [S]प्रत (for अग्नय) Cv
 तस्य वेदास्त्रयोऽग्नय

39 ^a) D₅ यत्तु K₁ वेदैः, T₁ G₁ 8 4 M यौध
 — ^b) K₄ सन्नले, D₈ सशस्त्रो (for सत्रस्तो) D₂₋₅
 वध्यते (for हन्यते) B₁ संत्रस्तो नैव हन्यते — ^c)
 K₅ B₁ Dn₁ D₇ 8 T G अप्रतिष्ठं (for 'तिष्ठं) — ^d)
 D₈ पतितास्त्यत्र संशय

40 ^b) K₂ 8 B₁ 2 Da M₂ वेदी, K₄ Dn D₂ 6
 वेदि (for नदी) K₁ समभिस्तुता, K₂₋₅ V₁ B D
 (D₁ missing) S सा (K₄ सा) परिषुता (B₈ 'श्रवः ; D₈
 'ष्णुता) (for समभि') — ^c) M₁ 8 मज्जास्थि (for
 मांसास्थि) All MSS (except Ś₁ K₁ 2 4, D₁
 missing) -संपूर्णा (G₂ 'र्णः) (for सकीर्णा) — ^d) D₈
 सा गच्छेत्, M₄ संगच्छेत् (for स ग')

41 ^a) D₅ यत्तु M₄ सेनापतीन् D₅ गत्वा (for
 हत्वा) — ^b) M₃ तद्द्यानम् (for तद्यानम्) — D₈ 5
 transp 41^{cd} and 42^{ab} — ^c) B₁ विक्रमाक्रामी; G₂
 'म' क्रामी D₇ T₁ G₂ 4 स विष्णुक्रममक्रामी, M स तु
 विष्णुक्रमक्रामी — ^d) K₁ D₇ T₁ G₂₋₄ M -सव, K₈
 -स च; B₁ D₅ -सम, D₄ -सव (for सम) K₅
 V₁ B Da Dn D₂ 8 5 6 8 प्रभु, T₂ G₁ भवेत् (for
 क्रतु')

42 D₂ 6 om 42^{ab} D₈ 5 transp 41^{cd} and 42^{ab}
 — ^a) K₂ Dn M तत् (for the first चा) K₂ Dn
 कुमार, K₈ 5 Bo 4 5 D₈₋₅ T₁ G₂ 4 प्रधान (for प्रमाणं)
 — ^b) M₃ जीवित (for पूजित) — D₅ om 42^c-43^b
 — ^c) All MSS (except Ś₁ K₁ 4, D₁ missing ;
 D₅ om) प्रगृह्णा (K₈ 'ह्ना, T₂ 'ह्ण) ति (for निगृ')
 — ^d) G₁ यस्य (for तस्य)

43 = ŚukranIti 4 7 311^{ab} D₅ om 43^{ab} (of,
 v l. 42). — ^a) K₅ V₁ B D (except D₄; D₁
 missing, D₅ om) S तु हतं (for निहत) M येन
 (for शूर) — ^b) Ś₁ K₁ 4 नाशोचे (Ś₁ 'च) त; Da
 न शोचेत, M₄ तन्न शोचे Dn₁ कथंचन (for कदा
 चन) — ^c) K₄ आशोच्यो, D₅ अशोच्यो M₂ [S]-
 भि (for हि) Da अशोच्या हि हता शूरा — ^d)
 K₂ स्वर्गे (for स्वर्ग-) Da₂ M₄ महीपते (for 'यते)

44 ^a) D₇ दाहन (for न ह्यन्न) D₂ 8 उदक (for
 नोदकं) Ś₁ K₁ यस्य (for तस्य) T₁ G₂ 4 न ह्यन्ये
 नोदक तस्य — ^b) K₄ शोचक, Dn₂ D₄ [अ]शोचक
 — ^c) D₂ इच्छामि — ^d) D₇ T₁ G₂ 8 लोक (for
 लोकाञ्)

45 = (var) ŚukranIti 4 7. 312 — ^b) K₁
 क्रूरम् (for शूरम्) D₄ 5 आयोधन (D₅ 'नैर) (for
 'धने) — ^c) K₈ D₄ त्वरमाणा प्र ; K₅ V₁ B₁ 4 Da
 Dn₂ D₆ 'माणभि, Bo 2 8 5 Dn₁ D₂ 8 5 7 8 S
 'माणानि (for 'माणा हि)

46 = ŚukranIti 4. 7 314. — ^{ab}) Da नृपस्य
 (for तपश्च) D₇ T G transp पुण्यं and धर्मश्
 D₈ 5 6 धर्म (for धर्मश्) M₁ 8 चैव (for चैव)
 Da₂ D₂ 8 5 7 T G सनातन (for 'तन) — ^c) Ś₁
 G₁ 2 आश्रमास्, M₄ चाश्रमस् (for 'मास्) — ^d) Dn
 यो युद्धमनुपालयेत्

47 With 47^{ab}, cf. ŚukranIti 4 7 358^{ab} — ^a)
 Ś₁ K₁ 2 4 B₁ वृद्ध बाल, B₂ T₁ G₂₋₄ M वृद्धबाल,
 Da युद्ध बाल; D₄ वृद्धे बालं (for वृद्धं *बल) K₈ 5
 Bo 8-5 D₂ 8 5 6 8 वृद्धो बालो न हतव्यो (D₈ 'व्यौ),
 V₁ Dn T₂ G₁ वृद्धबालो न हतव्यौ; D₇ वृद्धबाला न
 हतव्या — ^b) K₁ 8 नैव च (for न च वै) K₅ V₁

दृणपूर्णमुखश्चैव तवासीति च यो वदेत् ॥ ४७
अहं वृत्रं बलं पाकं शतमायं विरोचनम् ।
दुरावार्यं च नमुचि नैकमायं च शम्बरम् ॥ ४८
विप्रचित्तिं च दैतेयं दनोः पुत्राश्च सर्वशः ।

प्रहादं च निहत्याजौ ततो देवाधिपोऽभवम् ॥ ४९
भीष्म उवाच ।
इत्येतच्छक्रवचनं निशम्य प्रतिगृह्य च ।
योधानामात्मनः सिद्धिमम्बरीपोऽभिपन्नवान् ॥ ५०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकोनशततमोऽध्यायः ॥ ९९ ॥

१००

भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

प्रतर्दनो मैथिलश्च संग्रामं यत्र चक्रतुः ॥ १
यज्ञोपवीती संग्रामे जनको मैथिलो यथा ।

C 12. 368
B. 12. 99 2
K. 12. 99 2

B Da D₂ s. 5-8 S न च स्त्री नैव च द्विज (V₁ B₀ D₁
T₁ G₂ s 'जा', B₁ 'ज'); D_n न च स्त्री न च (D_{n2}
नैव) दृष्टव —^c) Ś₁ K₄ व्रण (for सृण) D₂
-पर्ण; D₈ -पूर्ति (for पूर्ण) B₁ -सुख (for -सुखश्च)

48 ^a) D_n जंम, M₁ s s हत्वा; M₂ हत् (for
अहं). K₁ B₂ s D_{n1} D₂ s 7 वृत्त; D₅ छत्र (for
वृत्रं) K₄ बलो, M बलं G₂ पान्यं G₇ as in
text —^b) K₂ शतमानं, B₁ गतमाय; T₂ G₁ 2
महाकाय (for शतमायं) M च शबर (for विरोचनम्)
—^c) K₂ T G₁ s s M₄ दुरावार च; K₃ 'धार्यं च;
K₅ V₁ B Da D_n D₂ s s s s दुर्वार्यं (D_{n1} 'प') चैव,
D₂ 7 G₂ M₂ दुराचार (D₄ 'यं') च (for 'वार्यं च)
—^d) K₁ D₄ नैकमाय, D₇ T G शत, M बहु
(for नैक) K₅ B₂ च शबर, M विरोचन (for च
शम्बरम्)

49 ^a) Ś₁ K₁ s विप्रचित्ति (for 'चित्ति) —^b)
K₂ D₄ s M₁ s s पुत्राश्च —^c) Some MSS प्रहादं
M₁ s s विजित्य (for निहत्या) D₈ [स्वा]दौ D₇ T G₂ s
प्रहादं वै प्रचित्तिं च, G₁ प्राहादिं वै विचित्तिं च —^d)
D₇ T G हत्वा (for ततो) G₂ देवाधिको (for 'धिपो)
M₃ s [s]मवन्

50 Ś₁ K₁ s D₄ s s S (except T₁) om the ref
After 50^c, G₁ reads (for the first time) 12 100
1^a-2^d, repeating it in its proper place —^b) Da
D₇ S प्रतिपूज्य (for 'गृह्य) —^c) G₁ M₁ s s यौधा
नाम् K₄ आरमना —^d) Ś₁ K₁ s अंबरीषो (K₁

'हो) D_{n2} [s]भिजरिमवान्, M₄ [S]नुपपन्नवान् (for
ऽभिपन्न')

Colophon D₁ missing — Sub-parvan Ś₁ K
V₁ B Da D_n D₂-7 T G₁ s s M राजधर्म — Adhy
nams Ś₁ K₁ s s अंबरीषसवादे योध (K₂ s 'ग)प्रहा
सा; V₁ B₁-5 Da D₂-8 M₂ शक्रांबरीपसंवाद; G₂
अंबरीषदेवेंद्रसवादे युद्धमहिमानुवर्णन — Adhy no (figu
res, words or both) K₅ 101; B₁ 89; B₂ s
D_{n1} 97, D_{n1} 99 (as in text), D_{n2} D_{n2} 98,
D₇ S 100; D₈ 95 — Śloka no D_{n1} 52; D_n
D₈ 51

100

~~12~~ D₁ is missing for this adhy. (cf v l 12.
79 28)

1 D₈ om the ref G₁ reads 1^a-2^d for the
first time after 12 99 50^a —^c) K₄ प्रतर्दन; G₁
(first time) प्रतर्दने —^d) D₇ G₈ यस्य (for यत्र)

2 ^a) K₂ ययोपयुक्ते, G₁ (both times) यज्ञोप
वीति, G₂ s 'वीतं (G₄ 'ति), Ca मीते —^b) K₅
B₀ s-8 D₂ s s s s मैथिलो यत्नवान्यथा (K₅ 'नय);
D₇ G₂ मिथिलो जनकाधिप; T G₁ (both times) s s
M₁ s जनको मि (G₁ second time मै)थिलाधिप, M₂ s
'कोलपयल शुधि —^c) K₁ D₂ s योधान्, G₁
(both times) प्तान्, M₁ s यौधान् — D₄ om,
(hapl) 2^d-3^d

योधानुद्धर्पयामास तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ २
जनको मैथिलो राजा महात्मा सर्वतच्चवित् ।
योधान्स्वान्दर्शयामास स्वर्गं नरकमेव च ॥ ३
अभीतानामिमे लोका भास्वन्तो हन्त पश्यत ।
पूर्णा गन्धर्वकन्याभिः सर्वकामदुहोऽक्षयाः ॥ ४
इमे पलायमानानां नरकाः प्रत्युपस्थिताः ।
अकीर्तिः शाश्वती चैव पतितव्यमनन्तरम् ॥ ५
तान्दृष्ट्वारीन्विजयतो भूत्वा संत्यागबुद्धयः ।
नरकस्याप्रतिष्ठस्य मा भूत वशवर्तिनः ॥ ६
त्यागमूलं हि शूराणां स्वर्गद्वारमनुत्तमम् ।
इत्युक्तास्ते नृपतिना योधाः परपुरंजय ॥ ७

व्यजयन्त रणे शत्रून्हर्षयन्तो जनेश्वरम् ।
तस्मादात्मवता नित्यं स्थातव्यं रणमूर्धनि ॥ ८
गजानां रथिनो मध्ये स्थानामनु सादिनः ।
सादिनामन्तरा स्थाप्यं पादातमिह दंशितम् ॥ ९
य एवं व्यूहते राजा स नित्यं जयते द्विपः ।
तस्मादेवं विधातव्यं नित्यमेव युधिष्ठिर ॥ १०
सर्वे सुकृतमिच्छन्तः सुयुद्धेनातिमन्यवः ।
क्षोभयेयुरनीकानि सागरं मकरा इव ॥ ११
हर्षयेयुर्विपण्णांश्च व्यवस्थाप्य परस्परम् ।
जितां च भूमिं रक्षेत भग्नान्नात्यनुसारयेत् ॥ १२
पुनरावर्तमानानां निराशानां च जीविते ।

3 D₁ om 3^{abc} (cf v.1 2). —^b) T₂ सत्य (for सर्व). D₁ S धर्मवित् (for 'तत्त्व'). —^c) Bo. 8-8 D₈ स्वान्योधान् (by transp), D₁ S यौ (D₁ T₂ G₂ M₂ यो) धानां. —^d) K₂ D₁ स्वर्गं. D₈ चा (for च).

4 ^a) K₂ D₁ D₄ अभीरुणाम्, D₈ अभीतानाम्; D₁ अभीरुणान् (for अभीतानाम्) —^b) D₈ भास्वतो K₁ पश्यत, C₈ पश्यत (as in text). —^c) D₈ D₁ S (except G₂) पूर्णान् —^d) T₂ दुधो (for 'दुहो'). D₈ D₂ D₁ S [s]क्षयान्.

5 ^b) D₁ S प्रत्युपस्थिता; D₁ S (except T₂ G₁) पर्युषं. —^d) K₁ s V₁ B (B₂ m as in text) D₁ D₂ s 6.8 पतितव्यम्. Ś₁ K₄ अनंतरं.

6 ^a) K₂ s V₁ B D₈ D₁ D₂-8 S (except G₂, 4 M₂) विजयत; D₁ S सुविजये. —^b) G₁ भूत्वा संधानं * * यः, C_v as in text

7 ^b) D₁ स्वर्गं (for स्वर्गं). —^d) S (except T₂ G₁) यौधा. K₁ s D₈ s M₄ परपुरंजयः; K₂ B (except B₂) D₈ D₂-5 T G M₂ 'जया'; D₁ S 'जयं'.

8 ^a) K₄ M₂ व्यजयति (M₂ 'तो'); D₁ व्यजयंत. —^b) Ś₁ K₁ 4 D₁ S जनेश्वरान्; D₁ नरेश्वरं; D₈ जनेश्वर, D₂ जनैश्वर. — M₁ s om (hapl.) 8^a-10^b —^c) D₁ S (M₁ s om) स्य (M₂ 4 सु) क्तारमना (for भारमवता); —^d) G₂ ऋण- (for रण-).

9 M₁ s om, 9 (of v 1 8). —^a) D₁ T₁ G₁ s 4

M₂ रथिनां. —^b) K₁ रथिनाम्, D₁ G₂ गजानाम्. Ś₁ सादिना —^c) K₂ D₁ अतरे, D₁ G₁ अंतर. K₄ D₂ (marg) स्थाप्य —^d) All MSS (except Ś₁ K₁, D₁ missing, M₁ s om) अपि (for इह) Ś₁ K₁ 4 D₁ S (M₁ s om) Cap दक्षित, D₂ दक्षित.

10 M₁ s om, 10^{ab} (of v 1 8). —^a) D₁ T G एव यो (by transp) D₂ व्यूहते —^b) K B D₁ D₂ s 8 जयति D₁ S (M₁ s om) त्रिपत् (for द्विप). —^c) D₁ T G एतद् (for एव).

11 ^a) D₁ S स्वर्गं (for सर्वं) K₁ स्वकृतम्; K₂ s 5 D₁ D₂ स्वर्गतिम्, D₂ सुयुद्धम् (for सुकृतम्). K₂ s 5 V₁ B D (except D₁, D₁ missing) इच्छति (D₁ 'त' —^b) K₁ स्वयुद्धेन, M₁ सुयुद्धेन Ś₁ K₁ 4 [अ]भिः; M₄ [अ]पि (for [अ]ति) D₁ 'मानिन' (for 'मन्यव') —^c) Ś₁ अनेकानि —^d) K₂ V₁ B D₈ D₁ D₂ s 5 8 यथा (for इव)

12 ^a) Ś₁ K₂ 4 विभिन्नाश्च, G₂ 'कीर्णाश्च. —^c) K₄ जितांश्च; Bo 1 s 4 D₂ s जिता; D₁ T G तेषा (for जितां). K₂ V₁ B D₈ D₁ D₂ s 5-8 रक्षेयुर; D₄ रक्षेयत् —^d) K₁ D₁ D₂ भग्नां C_v as in text.

13 With 13, cf. Kauṭilya 10 3 end K₄ om. 13^{bc}. —^b) D₈ जीवित; D₂ जीवते —^c) Bo s प्रवेदा (for न वेग). V₁ B₁ s 5 (marg) D₈ D₁ वेग सुदुःसहो राजंश्च. —^d) D₈ om (hapl.) from वेद up to सार (in 14^d) D₈ तस्मात्तानानुसाधयेत्

न वेगः सुसहो राजंस्तस्मान्नात्यनुसारयेत् ॥ १३
 न हि प्रहर्तुमिच्छन्ति शूराः प्राद्रवतां भयात् ।
 तस्मात्पलायमानानां कुर्यान्नात्यनुसारणम् ॥ १४
 चराणामचरा ह्यन्नमदंष्ट्रा दंष्ट्रिणामपि ।
 अपाणयः पाणिमतामन्नं शूरस्य कातराः ॥ १५
 समानपृष्ठोदरपाणिपादाः
 पश्चाच्छरं भीरवोऽनुव्रजन्ति ।

अतो भयार्ताः प्रणिपत्य भूयः
 कृत्वाञ्जलीनुपतिष्ठन्ति शूरान् ॥ १६
 शूरबाहुषु लोकोऽयं लम्बते पुत्रवत्सदा ।
 तस्मात्सर्वास्त्रवस्थसु शूरः संमानमर्हति ॥ १७
 न हि शौर्यात्पर किञ्चिन्निषु लोकेषु विद्यते ।
 शूरः सर्वं पालयति सर्वं शूरे प्रतिष्ठितम् ॥ १८

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि शततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥

१०१

युधिष्ठिर उवाच ।

यथा जयार्थिनः सेनां नयन्ति भरतर्षभ ।
 ईषद्वर्मं प्रपीड्यापि तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १

भीष्म उवाच ।

संत्येन हि स्थिता धर्मा उपपत्त्या तथापरे ।
 साध्वाचारतया केचित्चैवौपयिका अपि ।

C 12 3663
B 12.100 2
K. 12.100 2

14 Ds om. up to सार (of v l 13) M4 om. 14-16 —^b) Da शूरान् Ks 3 Ds प्राद्रवतां, Ks V1 Bo 2-5 Da Dn D2 2. 5-7 S प्र (B2 M2 प्रा) द्रवतो, B1 प्राहरतो Ks रणे; Ks V1 B Da Dn D2 3 5 6 मृश (for भयात्) —^d) M2 कार्यं (for कुर्यान्) B2 [अ]भ्यनुसारण, Ds [अ]नुसारिण, G1 'सारयेत्

15 = (var) Śukranṭi 4 7 316, cf. Manu 5 29 M4 om. 15 (cf v l 14) —^a) K4 सरास्रम्; Ds चरणाम् (for चरा) Ks V1 Bo 1 4 5 Da D2 6 8 अचरं (for अचरा) T1 G2.4 व्रस्ता, G2 व्राता (for व्रस्तम्) T2 G1 चारणानामचरणा —^b) K4.5 Bo 4 5 Da अदष्टो T2 अदष्टांश्च हि दंष्ट्रिण —^c) K1 अपाणिन Ds पाणिपादाम् (for 'मताम्) B1 Dn1 (m as in text) n2 आप पिपासतामन्नं —^d) Dn3 T2 कातर; C2 'रा (as in text). G2 नरा शूरस्य कारणा

16 M4 om 16 (cf v l 14) —^a) M2 lacuna for समा —^b) Ks V1 B Da Dn Ds 3 5 6 8 परामवं भीरवो वै व्रजन्ति —^c) V1 B Da D2-3 8 M1.8 अयो (M1.8 'यो) भयार्ता (B1 'तं) Ks भूर्य —^d) Ś1 K4 V1 Ds M2 कृताञ्जलीन्; Dn3 Ds कृत्वाञ्जलीम्

17 ^b) K4 लंबते; Da लम् (Da2 'म्य) से (for लम्बते) D1 S सर्वो (G1 'वं, M2 'र्वा) लपति पुत्रवत्

—^a) D1 S तस्मात्सर्वेषु लोके (T1 काले) पु —^d) D4 सन्मानम्; Ds समानम्

18 = (var) Śukranṭi 4 7 315 —^b) B2 वर्तते (for विद्यते) —^c) D4 शूरा सर्वं प्रलयति; M2 शूरात्सर्वे पलायति —^d) Ks सर्वे शूरे, V1 B2 D1 S शूरे (G1 'र, M4 'र) सर्वं (by transp)

Colophon D1 missing — Sub-parvan Ś1 K V1 B Da Dn D2-7 T G1 2 4 M राजधर्म — Adhy name Ś1 K1-4 V1 B Da2 D2-3 विजिगीषमाणवृत्त, M1 3 शौर्यस्तुति — Adhy no (figures, words or both) Ks 102, B2 Da2 Dn2 99, B2.4 Dn1 98, Da1 100 (as in text), D1 S 101, Ds 96 — Śloka no Dn 18, Ds 17

101

 D1 is missing for this adhy (cf v l 12 79 28)

1 Ds om the ref —^a) D1 T1 G1-4 कय; G1 युवा (for यया) G1 सेना —^b) Bo 3 जयति (for नयन्ति) —^c) Ks Ds नृप (for हृषद्) K1 धर्म्य; Ds 6 धर्म. Ś1 K1.2 हि (for [अ]पि) —^d) K1 सं (for तद्)

C 12 3685
D. 12 100 3
K 12. 100 3

उपायधर्मान्वक्ष्यामि सिद्धार्थानर्थधर्मयोः ॥ २
निर्मर्यादा दस्यवस्तु भवन्ति परिपन्थिनः ।
तेषां प्रतिविधातार्थं प्रवक्ष्याम्यथ नैगमम् ।
कार्याणां संप्रसिद्धार्थं तानुपायान्निबोध मे ॥ ३
उभे प्रज्ञे वेदितव्ये ऋज्वी वक्रा च भारत ।
जानन्वक्रां न सेवेत प्रतिवाधेत चागताम् ॥ ४
अमित्रा एव राजानं भेदेनोपचरन्त्युत ।

2 Ds om the ref —^a) D1 Gs 4 M2 सत्येव,
T2 G1 2 M1 3 4 सत्येव (for सत्येन) K4 D1 S (except
M2) स्थिता धर्म (K4 'र्म); K6 V1 B Dn2 D2. 6 8
स्थितो (B1 हि तो) धर्म, Da Dn1 Ds 6 स्थितो धर्म
(for स्थिता धर्मा) —^b) Ds उपपत्त्यास् Ks तथा
पर. Cv as in text. —^c) K1 4 श्रद्धाचारतया; D1
सार्यवाद* (for साध्याचार*) —^d) K2 8 Ds [ओ]प
धिका; K6 V1 B Da Dn D2 8 8 8 Ca [ओ]प (B1
[ओ]पा; Ds 8 [ओ]प) यिकाद्; D1 T1 Gs 4 [ओ]पायका,
T2 G1 2 M2 [ओ]पा (G1 [ओ]प) धिका (for [ओ]पयिका).
—^e) Ks सिद्धार्थ; Ds 8 8 सिद्धार्थ (Ds 'यां); D4
सिद्धार्थान्; D1 S संसिद्धान्; Ca सिद्धार्थान् (as in
text). Ds 8. 6 चार्थ (for अर्थ). D4 काम्यया;
D1 T G सिद्धये (for धर्मयोः)

3 —^a) D1 T G दुर्मर्यादा (for निर्मर्यादा) T2 G1 हि
यदि ते (for दस्यवस्तु). —^b) Dn2 परिधि, D2.
8. 8 संप्रसि- (for प्रतिधि) M तेषां विप्रतिषातार्थं.
—^c) B1 D2 8. 8 8 प्रति, Dn सर्व (for संप्र-).
Da सिद्धार्थ

4 —^b) G2 ऋजु, M2 ऋजूर् (for ऋज्वी). —^c) D1 G2
om. (?hapl) 4^c-5^b —^d) B4 राजन् (for जानन्) D2 8
वक्रा; Ds वक्रा —^e) D2 8 8 8 प्रतिसेवेत, D4 ऋज्वी
सेवेत; T Gs प्रतिबोधेत, G4 'बोधेन (for 'वाधेत)
S1 G4 चागताम्; K4 'तात्, Ks Ds (before corr)
8 8 'सं; B1 Da D2 वागतां, B4 चापर, D4 चागता,
T1 Gs वागताम् (for चागताम्) T2 प्रतिबोधे तथा
गताम्; G1 M 'वाधेत्तथागतान् (G1 'तां)

5 D1 G2 om 5^{ab} (of. v 1 4) —^a) D2 8 8 8
अमित्रम् K1-4 V1 B2 Da Dn2 D4 T Gs 4 M ह्येव;
Ks Ds ये च (for एव) G1 अमित्राण्येव राजान
—^b) D2 4 8 [उ] (D2 [अ]) पचरति D4 च, M2
[इ]ति. —^c) S1 तन्; K1 2 B2 G2 M4 तान्; D4
ता (for तां). Bo राजन् S1 K1. 2 T2 निकृतीन्;

तां राजा निकृति जानन्यथामित्रान्प्रवाधते ॥ ५
गजानां पार्श्वचर्माणि गोवृषाजगराणि च ।
शल्यकङ्कटलोहानि तनुत्राणि मतानि च ॥ ६
शितपीतानि शस्त्राणि संनाहाः पीतलोहिताः ।
नानारज्जनरक्ताः स्युः पताकाः केतवश्च ते ॥ ७
ऋष्टयस्तोमराः खड्गा निशिताश्च परश्वधाः ।
फलकान्यथ चर्माणि प्रतिकल्प्यान्यनेकशः ।

Ks Ms निकृत (for निकृति) M1 जानांस Gs
ताज्ञाजा निकृती राजन् —^d) M2 4 तथा (for यथा).
K1 प्रभापते, B1 प्रधावते; T1 G1 8 4 निबोधते (G1
'घ मे), M4 प्रयो* (for प्रया*) M1. 8 तथा तान्प्रति
वाधते

6 —^a) D4 प्रजाना (for न*). K2 8 B2 (marg. as
in text) Dn2 Ds 8 M2 पार्थ चर्माणि, B1 Da पार्थ वृन्दानि,
Dn1 D2 6 पार्श्वकर्माणि, M1 8 4 'चर्माणि (for 'चर्माणि).
—^b) Dn2 om. (hapl) 6^{cd} —^c) K2 4 5 V1 B1. 3 8
Da Dn1 D2-6 8 T G कटक (for कङ्कट) Ks Ds
लोहानि. —^d) S1 K1 2 4 [अ]पि तानि (for मतानि).
Ks 8 V1 B Da Dn1 D2 8 8 8 तनुत्र (Bo 4 8 'त्र-)
चमराणि च

7 —^a) K1 8-5 V1 Bo 2-5 Da Dn1 D2-4 सित;
B1 शीत, Ds 8 शीत, T1 Gs 4 श्वात, G2 चैव
(for शित) Bo 1 4 5 D2 6 8 वस्त्राणि (for श*)
D1 T2 G1 M पी (D1 वि; T2 शि) तानि चैव शस्त्राणि
—^b) D1 T1 G लोहका (for -लोहिता) D4 संनाहा
न्पीतं लोहितान् —^c) T2 तथा (for नाना) S1
K1 4 -रजत- (for -रज्जन). K4 -रक्षस्य, Ks Ds रक्ताश्च
(for रक्ता स्यु*) —^d) K (except K4) B1 ये;
Dn1 ह (for ते)

8 —^a) B1 D1 T2 यष्टयस्, D4 रुष्ट; Gs रिष्ट'
(for ऋष्ट*) —^b) Ks 8 B1 Dn D4-6 8 परश्वधा;
Gs 'श्वधा (for 'श्वधा) —^c) D1 T G [अ]सि
(for [अ]थ) D2 चर्माणि (for च*) —^d) D4 परि
(for प्रति) S1 -कल्प्याणि, K1 D1 T1 G1 8 M1. 8
कल्पानि (for -कल्प्यानि) Bo 5 [अ]शेषत् (for [अ]-
नेकशः) —^e) M2 4 यत्राणि (for शस्त्राणि) Bo 3-5
D2 8 8 8 अतिपीतानि शस्त्राणि; D1 T G M1 8 सु
चिनीता (T2 'नीया, G2 'ताना) नि पत्राणि —^f) D1
T1 M4 यौधाश्च K2 4 -निश्रमा; Ks 8 V1 Bo. 8-5
Da Dn D2. 3. 5 8 8 निश्रया; B1 विभ्रमां (for नि

अभिनीतानि शस्त्राणि योधाश्च कृतनिश्रमाः ॥ ८
 चैत्र्यां वा मार्गशीर्ष्यां वा सेनायोगः प्रशस्यते ।
 पक्षसस्या हि पृथिवी भवत्यम्बुमती तथा ॥ ९
 नैवातिशीतो नात्युष्णः कालो भवति भारत ।
 तस्मात्तदा योजयेत् परेषा व्यसनेषु वा ।
 एतेषु योगाः सेनायाः प्रशस्ताः परवाधने ॥ १०
 जलवांस्तृणवान्मार्गः समो गम्यः प्रशस्यते ।
 चारैर्हि विहिताभ्यासः कुशलैर्वनगोचरैः ॥ ११

नव्यारण्यैर्न शक्येत गन्तुं मृगगणैरिव ।
 तस्मात्सर्वासु सेनासु योजयन्ति जयार्थिनः ॥ १२
 आवासस्तोयवान्दुर्गः पर्याकाशः प्रशस्यते ।
 परेषामुपसर्पाणां प्रतिपेधस्तथा भवेत् ॥ १३
 आकाशं तु वनाभ्याशे मन्यन्ते गुणवचरम् ।
 बहुभिर्गुणजातैस्तु ये युद्धकुशला जनाः ॥ १४
 उपन्यासोऽपसर्पाणां पदातीना च गूहनम् ।
 अथ शत्रुप्रतीघातमापदर्थं परायणम् ॥ १५

C 12. 3589
B 12. 100. 18
K. 12. 100. 18

ध्रमा) G₂ ४ चौघाश्च निकृतिध्रमा .

9 ^a) D₁ च (for वा both times) D₁ T G M₁ चैत्रे
 वा मार्गशीर्षे वा — D₂ repeats 9th after 11^b —^c)
 K₂ B₀ २- D₂ २ २ (both times) सर्व- (for पक्ष)
 V₁ B₁ शस्या (for सस्या) T₂ मही देवी (for हि
 पृथिवी) —^d) B₂ भगवति (for भवति) B₁ [अ]र्य-
 मती, D₂ २ २ (first time) [अ]त्र (D₂ 'नु)मती, D₁
 [अ]वृवती, D₂ [अ]नुसती, M₁ २.४ [आ]पोवती (for
 [अ]म्बुमती) K₂ १ V₁ B₁ २ (marg as in text) D_a
 D_n D₁ २ T₁ G तदा, D₂ २ २ (first time) ० सदा
 (for तथा)

10 ^a) D₁ T G न च (for नैव) D₂ नात्युष्णा
 —^c) S₁ तथा (for तदा) S₁ K₁ (sup in) ४ D₂
 २ २ ० योजयेत्, B₂ योजयीत् (for 'येत्) —^d) K₁ २
 D₂ २ २ ० G₂ व्यसनेषु च, B₂ 'नेन वा, D_{n1} D₁ 'नेय
 वा, D_{n2} 'ने तथा, D₂ 'ने तु वा (for 'नेषु वा)
 —^e) K₂ २ २ V₁ B D_a D_n D₂ २ २ २ T G₁ २ ४ एते
 हि, D₁ G₂ एतेभि- (for एतेषु) D₁ १ S सेनानां
 (for 'चा) —^f) K₂ प्रशस्ता T₂ परि (for पर)
 K₂ वाधते

11 ^a) D₁ S उदवांसु (for जल*) —^b) B₀ समा
 गम्य, G₂ समोत्याग — After 11^b, D₂ repeats
 9th —^c) K₂ चारैर् (for चारैर्) K₂ B₁ ४ D_{n1}
 D₁ सु- (for हि) K₂ ४ V₁ B₀ २ २ २ D_a D_{n2} D₂
 चारै सु (K₂ रैर्हि, B₂ 'रै सु) विद्विताभ्यास, D₂
 २.२-१ S चारै सुविदि (D₂ २ २ T₂ G₁ M₂ हि, M₂
 'दि) ताम्याश

12 ^a) K₂ नव्यमण्यैर् (for नव्यारण्यैर्) K₂ २ V₁
 B D_a D_n D₂-२ २ न ह्यरण्येन शक्येत; K₂ न ह्यरण्यो
 ध्रशक्ये तु (810); D₁ S न ह्यरण्यानि शक्यंते —^c)
 K₁ २ २ transp. सर्वासु and सेनासु K₂ २ V₁ B₀ २-२

D_a D_n D₂ २ २-२ S तस्मात्सेनासु तानेव; B₁ 'स्सेना-
 र्थितानेन, D₂ 'सर्वास्त्वस्यासु —^d) B₀ जयान्वित
 (for 'र्थिन) — After 12, S₁ K₁-४ B₁ D_n D₁ ins

234* अग्रत पुरुषानीक शक्त मक्त कुलोद्भवम् ।

[K₂ २ B₁ D_n चापि (for मक्त) B₁ कुलोद्भव, Bom
 ed 'द्भव (for 'द्भन्)]

13 ^a) K₁ D₁ T G मार्ग, K₂ सर्ग (for दुर्ग)
 B₁ आवासस्थोपवान्दुर्ग; D₂ 'स्तोयवानुगै —^b) D_{a1}
 प्रजाकाश; D_{n1} एकमार्ग, M₁ २ पर्याकाश C_v as
 in text —^c) K₂ D_a D₂ २ २ ० ० उपघातानाम्,
 V₁ B₀ १ 'जातानाम्, B₂-२ D_{n1} 'यातानाम्, D₁ S
 (except M₂) अपकर्षा (T₁ G₁ M₁-२ 'सर्पा) णां (for उप-
 सर्पाणां) —^d) D₁ T G प्रतिघातस् (for 'पेधस्)
 K₂ ततो (for तथा) K₂ V₁ B D_a D₂ २ २ ० ० उप
 घाताय यद्भवेत्; D_{n1} प्रतिपेधाय यद्भवेत्

14 ^a) D₁ T₁ आकाशा हि, T₂ आशय हि, G₂ ४
 आकाश हि D₁ विनाभ्याशे, G₂ वनाभ्याश; M
 'भ्याशान् (for 'भ्याशे) K₁-४ D₁ आकाश सु (K₂
 न) वनाभ्यासे (K₁ 'शे); V₁ B D_a D_n D₂ २ २ ० ०
 'शानु वना (K₂ 'ला)भ्यास (D_{n1} D₂ 'श) —^b)
 G₂ ४ मन्यते K₂ B (except B₁) यलवचरं (for
 गुण) —^c) K₂ २ V₁ B (except B₂) D_{n2} D₂ २
 जातैश्च; D_a जातिश्च, D₂ २ ० जाताश्च (for जातै
 स्तु) C_a cites गुणजातै (as in text) M तरुभिर्गु
 णता चेति —^d) = 18^d K₁ M₁-२ नरा (for जना)
 — After 14, D_n ins

235* उपन्यासो भवेत्तत्र वलाना नात्किद्वर ।

15 ^a) D₁ T₁ G₂ ४ उपवासो (for 'न्यासो). M₁-२
 [S]पवसानां (for 'सर्पाणां) K₂ V₁ B D_a D_n D₂
 २.२ ० ० C_v उपन्यासाव (B₁ 'सोप) तरणं, T₂ 'सर्पाप-

C 12 3700
B 12 100 19
K 12 100 19

सप्तर्षीन्पृष्ठतः कृत्वा युध्येन्नचला इव ।
अनेन विधिना राजस्त्रिगीपेतापि दुर्जयान् ॥ १६
यतो वायुर्यतः सूर्यो यतः शुक्रस्ततो जयः ।
पूर्वं पूर्वं ज्याय एषां संनिपाते युधिष्ठिर ॥ १७
अकर्दमामनुदकाममर्यादामलोष्टकाम् ।
अश्वभूमिं प्रशंसन्ति ये युद्धकुशला जनाः ॥ १८
समा निरुदकाकाशा रथभूमिः प्रशस्यते ।
नीचद्रुमा महाकक्षा सोदका हस्तियोधिनाम् ॥ १९
बहुदुर्गा महावृक्षा वेत्रवेणुमिरास्तृता ।
पदातीनां क्षमा भूमिः पर्वतोपवनानि च ॥ २०

पदातिबहुला सेना दृढा भवति भारत ।
रथाश्वबहुला सेना सुदिनेषु प्रशस्यते ॥ २१
पदातिनागबहुला प्रावृद्धाले प्रशस्यते ।
गुणानेतान्प्रसंख्याय देशकालौ प्रयोजयेत् ॥ २२
एवं संचिन्त्य यो याति तिथिनक्षत्रपूजितः ।
विजयं लभते नित्यं सेनां सम्यक्प्रयोजयन् ॥ २३
प्रसुप्तांस्तृपिताञ्श्रान्तान्प्रकीर्णान्नामिधातयेत् ।
मोक्षे प्रयागे चलने पानभोजनकालयोः ॥ २४
अतिक्षिप्तान्व्यतिक्षिप्तान्विहतान्प्रतनूकृतान् ।
सुविसम्भान्कृतारम्भानुपन्यासप्रतापितान् ।

सर्पाणां; Cnp उपास्या सवितरणं. — ०) V1 निगूहन,
Dn३ च गूहके — ०) D7 T G हत (for अथ)
— ०) T2 आपद्धर्म (for 'दर्थ'). K1 परायन. Cv as
in text.

16 ०) K5 Dn D1 ० 7 S युध्येयुर् (for 'रन्') D4
अचलान् K3 युध्येत्परवलानि च — M1 s. 4 om 16^{cd}
— ०) K5 V1 B D (except D4, D1 missing) T
G M2 शत्रून् (for राजन्) — ०) D7 T G जिगी-
षेच्च (for 'येत') D4 [अ]ति (for [अ]पि)

17 ०) Ś1 K1 Da Dn D2 Ca शक्रस्, D7 T G
सोमस् (for शुक्रस्) — ०) D2 पूर्वं (for the second
पूर्वं) T2 जये — ०) K1 V1 D3 (before corr.) s
० ० सनिपातो D2 ० युधिष्ठिर

18 ०) D4 गर्तावाम् (submetric), Ca अमर्यादाम्
(as in text) K1 ० D8 अलोष्टु (D8 'पु)का; B1
आलुच्छकां; Da Cap अने (Da३ 'मे)ष्टकां; Ca अनि
ष्टिकां Cv as in text — ०) = 14^d K4 कुशलां
K1 नरा, M4 जन

19 ०) Dn अर्पका गर्तरहिता — After 19^{ab}, G3
reads 22^{cd}, repeating it in its proper place. — ०)
D2 नीचद्रुमो K1 ० महाकक्षा, V1 महीरक्षा, Da
D8 (marg) ० महारुक्षा, D2 ० रुक्षो

20 ०) K1 बर्ह, B2 महा (for बहु). K5 B2
Dn महाकक्षा (for 'वृक्षा). — ०) K5 V1 B Da Dn
D2 ० ० ० वेणुवेत्रसमाकुला (D8 'ला), D4 corrupt,
D1 S वेणु (G1 वैण)वेत्रतिरस्कृता. — ०) D8 ० समा
(for क्षमा) — ०) K5 D2, 3, 5 ० प (D2 स)र्वतोपव-
नान्विता.

21 ०) B1 पदातीय*ला सेना — V1 reads 21^{ab}
on marg — ०) Da रथाश्च; D1 तथाश्च (for रथा
श्च) — ०) Ca cites सुदिनेषु (as in text). B1
सुदिने सुप्रशस्यते; Cv सुदिनेषु च शस्यते

22 Dn३ om (hapl.) 22^{ab}. — ०) B1 पदाती.
K1 बहुला; T2 बहुला. B5 पदातिबहुला सेना (=21^a),
Cv तथास्व[श्च]बहुला सेना — ०) D4 corrupt Ś1 [s]प
शस्यते; M2 4 [s]पि श* (for प्रश*). — G3 reads
22^{cd} (for the first time) after 19^{ab} — ०) K4
प्रसख्याह — ०) D2 ० T2 देशकाल (for 'कालौ')
T2 प्रशस्यते (for प्रयोजयेत्).

23 D2 om (hapl) 23. G2 om. (hapl) 23^a-24^b.
— ०) Ś1 K1 4 तिथिनक्षत्रयोजिता, Ca पूजिता — D8
reads 23^c-24^b twice — ०) Ś1 लभ्यते (for लभते)
— ०) D2 ० सम्यक्सेना (by transp), M1 सेना[ ]
सम्यग् B1 D8 ० प्रयोजयेत्, D7 S (G2 om.) विचा
रयन् (for प्रयोज*)

24 G2 om 24^{ab} (of v 1 23) — ०) Da सु
सुप्तास्, Dn३ प्रसुप्तास् K2 B1-3 D2 ० ०-1 G2 शान्तान्
(for श्रान्तान्) — ०) K2, 4 M1 ० 4 अभि, T2 नोप
(for नाभि) G3 पातयेत् (for घातयेत्) — ०)
D6 G1 मोक्ष- (for मोक्षे) G1 M प्रयाण (for 'णे').
Cv as in text — ०) D4 काले भोजनपानयो

25 ०) K5 V1 B (except B1) D8 अभि; M
अव- (for अति). K1 वृत्तिक्षिप्तान्; K2 Bo 4 ० प्रति;
K4 विति; K5 अभिप्राप्तान्, D8 ० ० व्यतिक्रिप्त; D4
व्यभिक्षिप्तान्; G2 यति; M अधि* (for व्यति*)
Cv संभिक्षिप्तान्वातिक्रिप्तान्. — ०) Ś1 K1 D4 विहितान्;

बहिश्चरानुपन्यासान्कृत्वा वेस्मानुसारिणः ॥ २५
 पारंपर्यागते द्वारे ये केचिदनुवर्तिनः ।
 परिचर्यावरोद्धारो ये च केचन वल्लिनः ॥ २६
 अनीकं ये प्रमिन्दन्ति मित्रं ये स्थगयन्ति च ।
 समानाशनपानास्ते कार्या द्विगुणचेतनाः ॥ २७
 दशाधिपतयः कार्याः शताधिपतयस्तथा ।

तेषां सहस्राधिपतिं कुर्याच्छूरमतन्द्रितम् ॥ २८
 यथामुख्यं संनिपात्य वक्तव्याः सः शपामहे ।
 यथा जयार्थं संग्रामे न जह्याम परस्परम् ॥ २९
 इहैव ते निवर्तन्तां ये नः केचन भीरवः ।
 न घातयेयुः प्रदरं कुर्वाणास्तुमुले सति ॥ ३०
 आत्मानं च स्वपक्षं च पलायन्हन्ति संयुगे ।

C. 12. 3718
 B. 12. 100 34
 K. 12. 00. 35

K₂ s s V₁ B (except B₂) Dn D₂ s s e s निह(Bo
 'हि)कान् (for विह) G₁ पृतना, C_v प्रतन् (as in
 text) K₁ क्षतान् C_v कृतान् (as in text) —^c)
 K₂ B₂ s s D₁ S अविश्र(K₂ 'स्र)घ्वान्, K₃ V₁
 Bo 1.4 Da Dn D₂ s s अविश्रघ्वान्; D₃ सुविश्र
 घ्वान्, D₄ अविश्रघ्नान्, D₅ अविश्रघ्ना, C_v अपघ्नान्
 (for सुविश्रघ्नान्) —^d) K₂ s s V₁ B Da Dn
 D₂ s s e s उपन्यासात् (V₁ Bo D₂ e s 'न्), C_v
 'न्याम (as in text) —^e) T₂ बहुश्चरानुपन्यामान्,
 M₄ बहिश्चरानुपन्यामान् C_v as in text —^f) K₂
 कृत्वा, K₃ V₁ B Da Dn D₂ s s e s C_v कृत् (for
 कृत्वा) M₄ सारिण

G₁ नमानदेह- (for नमानदेह) G₂ M रक्षस्ते (for
 'मार्थे) G₁ वेदिन', M₂ वेदना (for 'चेतना)
 —(L 3) Hypermetric G₂ om त्रिगुण. M₄ वारि
 (for चैव) D₁ द्विगुण त्रिगुण चैव (for the prior
 half)]

28 ^a) K₁ दशाधिपतय K₃ om (hapl) from
 कार्या up to पतय (in 28^b) —^b) K₁ शताधिपतयस्
 —^c) K₁ s V₁ B Da Dn D₂ s s e s M₂ तत् (for
 तेषां) —^d) D₁ T₁ G₂-4 अतद्विषयं

29 ^a) All MSS (except Ś₁ K₁-s V₁, D₁
 missing) यथामुखात् (D₄ 'मुख; T₁ 'नित्य), C_v
 'सुपया (for 'सुख्यं) K₁ (before corr) B₂ D₂ s s e
 G₂ C_v सनिपत्य —^b) D₁ T G वक्तव्य, C_v 'व्या'
 (as in text) K₁ s s V₁ Bo 1.8 s Da Dn D₂ s s
 1 s T G C_v सशपामहे, K₂ B₂ s M₁ s s सशपा',
 D₁ शसया', D₂ सयता', M₂ शपया' (for स शपा')
 —^c) K₂ जयार्थं, K₃ D₂ s जयार्थं (for 'र्थं) Dn
 विजयार्थं हि संग्रामे —^d) K₂ s V₁ B (except B₁)
 D₂ s s e s जह्याम; Dn₁ त्यक्ष्याम', D₁ जयाम (for
 जह्याम)

30 ^a) D₂ तां (for ते) Da इहैव सैनिवर्तय
 —^b) All MSS (except Ś₁ K₁ s, D₁ missing) च
 (for न) B₁ केवल (for केचन) —^c) K₂ Dn
 D₂ e s ये, Da तद् (for न). Ś₁ प्रभीत; K₂
 प्रतीतं, V₁ Bo 1 s s Dn G₂ M₂ प्रवरं, Da प्रदन;
 D₂ s s e प्रवरान्, Ca प्रदर (as in text) K₂
 निघाते घातयेयु प्रदर, C_v as in text —^d) K₂ V₁
 कुर्वाण, C_v 'णास् (as in text) K₁ D₁ तुमुले सति;
 K₁ s Bo-2 s D₂ s s तुमुलं युधि, V₁ तुमुल महद्,
 B₂ s Da Dn₁ D₂ s तुमुल युधि, Dn₂ 'मुलं प्रति; C_v
 'ले सति (as in text) — After 30, N (D₁ miss
 ing) C_v ins

३३७* न सनिपाते प्रदर वध वा कुयुरीदृशा ।

[K₂ सनिपाते च, D₂ सनिपाते (sic) D₂ प्रहे
 (for प्रदर) D₂ चाकुरं (for वा कुं) D₂ इंदय]

26 D₁ S om 26^{ab} Dn₂ transp 26^{ab} and 26^{cd}
 —^a) B. Da गत (for गते) —^b) K₁ s V₁ Dn₂
 अनिवर्तिन (for अनु') — V₁ om (hapl) 26^{cd}
 —^c) Ś₁ K₁ s D₁ परिचर्यावरोदा (D₁ 'दा)रो; K₂
 'विरोधे च, K₃ B Da Dn D₂ s s e s 'वतो द्वारे, T₂
 G₁ 'परोद्धारो —^d) G₂ ये न (for ये च) K₂ D₁
 केवल- (for केचन) K₃ s Bo 2 s s Da Dn D₂ M
 वर्णिण, B₁ D₂ s s रक्षिण, B₁ वर्द्धिण, D₁ वर्धिण'
 (for वल्लिन)

27 ^a) G₂ अनीका M सं (for ये). K₂ s V₁
 Bo 2-5 Da Dn विभिदति, B₁ च भि'; D₂ s s e s
 न भि' (for प्रमिन्दन्ति) C_v as in text —^b) K₂
 नगयति (for स्थग) K₁ (marg sec m) s-s V₁
 B D (D₁ missing) S भिन्न स (Dn₂ प्र)स्थापयति च
 (D. वा) —^c) K₁ V₁ Bo 2 s s Da D₂ s s समा
 नामन (for 'ज्ञान) Bo 2-5 Da D₂-s s यानास्ते
 (for 'यानास्ते) —^d) D₂ 4.8 -चेतना (for 'चेतना)
 M समानशयनामना — After 27, D₁ S ins

236* जातिगोत्रं च विज्ञाय कर्म चानुत्तमं शुभम् ।

समानदेहरक्षायं कार्या द्विगुणचेतना ।

त्रिगुण चतुर्गुण चैव वेतनं तेषु कारयेत् ।

[(L 1) T₂ G₂ M जाति (for जाति) — (L 2)

C. 12. 3716
B. 12. 100 33
K. 12. 100 36

द्रव्यनाशो वधोऽकीर्तिरयश्च पलायने ॥ ३१
अमनोज्ञासुखा वाचः पुरुषस्य पलायतः ।
प्रतिस्पन्दौष्ठदन्तस्य न्यस्तसर्वायुधस्य च ॥ ३२
हित्वा पलायमानस्य सहायान्प्राणसंशये ।
अमित्रैरनुवद्धस्य द्विपतामस्तु नस्तथा ॥ ३३
मनुष्यापसदा ह्येते ये भवन्ति पराञ्जुखाः ।
राशिवर्धनमात्रास्ते नैव ते प्रेत्य नो इह ॥ ३४
अमित्रा हृष्टमनसः प्रत्युद्यान्ति पलायिनम् ।

31 ^b) K₂ 4 5 V₁ B (except B₀) D_n D₈ 5-8 T
G पालयन् (for पलायन्) B₈ हृष्टि (for हृन्ति)
—^c) K₄ D_n D₈ अर्थ (for द्रव्य) D_{n1} वधे
—^d) D₈ असयश्च (for अयश्च). K₁ om (hapl)
from ने up to पलाय (in 32^b)

32 K₁ om up to पलाय (of v 1 31). Ś₁ reads
32 on marg —^a) K₄ D_{n2} D₈ 5 अ (D₈ 5 न)
मनोज्ञसुखा वाच —^b) K₈ D_{n2} D_n पलायने (for
'यतः) —^c) K₁ प्रतिस्पन्दौष्ठ, K₂ 'सदौष्ठ, K₃
'एध्वोष्ठ, K₄ 'सदोष्ठ, K₅ V₁ B D_n D₂ 8 5 6 8
'ध्वस्तोष्ठ; D_n D₄ 'ध्वस्तोष्ठ; D₁ S प्रविध्वस्तो (T₂
'स्त्री, G₁ 'स्ते)ष्ठ (for प्रतिस्पन्दौष्ठ) M₂ 'दंष्ट्रास्य
(for दन्तस्य). —^d) K₅ न्यस्त, D₂ 8 5 6 8 च्यस्त
(for न्यस्त) D₁ S 'शास्त्रायुधस्य (for सर्वा) K₅
हि (for च).

33 K₅ V₁ B D_n D₂ 8 5 6 8 om 33^a —^b)
K₄ सहयान्, D₁ G₈ सभयान् —^c) K₅ D_n D₂ 8
अवरुद्धस्य, D₈ M C_v अनुवधस्य (for 'वद्धस्य) —^d)
K₅ V₁ B D_n D₂ 8 5 6 8 न (B₀ च) सदा
(for नस्तथा).

34 ^a) Ś₁ K₁ 2 4 D₁ S मनुष्यापसदा, K₈ 'व्यप
दावा, D₂ 'व्याय सदा, D₄ 'व्यापशवो —^c) T₂
'मानास्ते (for 'मात्रास्ते). —^d) V₁ B D_n D₈ 8 8 न
च ते, G₁ ते नैव (by transp) K₄ प्रेत्य ता (for
प्रेत्य नो). T₂ G₁ चेह च (for नो इह)

35 ^a) V₁ B D_n D₂ 8 5 6 8 अपि ते (for अमित्रा).
—^b) D₀ प्रत्युध्वात्, D₁ G₈ 'द्यति, D₈ M₁ 8 4 'द्याति
(for 'द्यान्ति) Ś₁ K₂ 4 D₁ G₈ पलायने; G₄ 'यनी;
M 'यन (for 'यिनम्) —^c) K₂ 5 V₁ B D (ex-
cept D₄, D₁ missing) S जयिन (for 'नं) K₂ D_n
सु नरास (for सुहृदस) —^d) K₈-5 B₂ 4 D_n D_{n1}

जयिनं सुहृदस्तात वन्दनैर्मङ्गलेन च ॥ ३५
यस्य स व्यसने राजन्नुमोदन्ति शत्रवः ।
तदसह्यतरं दुःखमहं मन्ये वधादपि ॥ ३६
श्रियं जानीत धर्मस्य मूलं सर्वसुखस्य च ।
सा भीरूणां परान्याति शूरस्तामधिगच्छति ॥ ३७
ते वयं स्वर्गमिच्छन्तः संग्रामे त्यक्तजीविताः ।
जयन्तो वध्यमाना वा प्राप्नुमर्हाम सद्गतिम् ॥ ३८
एवं संशप्तशपथाः सममित्यक्तजीविताः ।

D₂-6 8 चंदनैर् (for वन्द) D₁ T₁ G₂-4 M मगलैर्वद
नेन च, T₂ G₁ 'लैरभिपूजिताः

36 ^a) K₁ स (for स). K₈ D₄ व्यसने (for
'ने). M₁ 8 राजस्य (for राजन्) B₂ D_n यस्य स
सप्रामगता —^b) K₄ अनुसीदति; M₁ 8 त्वनुमोदति
(for अनु) B₈ D_n यशो वै हति शत्रव —^c) K₅
B₀ 4 D₈ T₁ G₂-4 तमं (for -तरं) M₂ तदस्य हतर
दुःख (sic) —^d) D₁ S मन्यते (M 'न्येद्) मरणादपि.

37 ^a) K₅ V₁ B D_n D₂ 8 5 6 8 जय (for
श्रियं) D_n जानीहि, D₂ जानित, G₁ जानेत —^b)
K₄ मूले G₈ मुखस्य (for -सु) —^c) K₂ 5 V₁
B D_n D₂ 8 5-8 T G या (for सा) K₂ 5 V₁
B D_n D₂ 8 5 6 8 परा (D₈ 'ला) ग्लानि, D₁ T
G₂-4 परा ख्याति; G₁ M भयाद्यै (G₁ 'ख्ये, M₁ 'द्वै)
ति (for परान्याति). D₄ सा भीरून्वजानाति —^d)
K₁ तान् (for ताम्) K₄ अपि, D₈ T₂ अभि-, M₄
अनु- (for अधि).

38 ^a) D₈ सर्वम् (for स्वर्गम्) —^b) B₀ 5 जीव
ना; D₈ 'जीविन —^c) Ś₁ K₁ युध्यमाना वै; K₂ 4
वध्यमाना वै; D₈ 'मानो वा, T₂ 'मानाश्च, G₂ 8
'माना स; M₁ 8 'मानाना; M₂ 'मानाद्वा (for 'माना
वा) —^d) K₄ G₂ संगति (for सद्गतिम्). K₅ V₁ B
D_n D₂ 8 5 6 8 Bom ed प्राप्नुयाम सद्गति (Bom
ed. च सद्गति), M₂ प्राप्नुमिच्छाम स

39 ^a) Ś₁ K₁ 4 च शप्त, D_n संशय; D₂ 8 5 6
संग्राह- (for संशप्त). K₄ D_{n1} सपथा (for श)
—^b) V₁ B₀ 8 D₈ 'जीविन; B₁ 5 'जीविन. —^c)
M₂ अमित्रा (for 'त्र) D₈ वाहिनी K₅ राज्,
G₂ वीर —^d) K₂ 5 V₁ B₂ D_n D₁ T₁ G₂-4
M₂ प्रतिगा (D_{n1} 'व्या) हंति; B₀ 1 8-5 D₂ 8 5 6 8
M₁ 8 4 प्रवि; T₂ G₁ प्रतिपुङ्गति (for सप्रगाहन्ति)

अमित्रवाहिनीं वीराः संप्रगाहन्यभीरवः ॥ ३९
 अग्रतः पुरुषानीकमसिचर्मव्रता भवेत् ।
 पृष्ठतः शकटानीकं कलत्रं मध्यतस्तथा ॥ ४०
 परेषां प्रतिघातार्थं पदातीनां च गृहनम् ।
 अपि ह्यस्मिन्परं गृह्णा भवेद्युयं पुरोगमाः ॥ ४१
 ये पुरस्तादभिमतः सत्त्वन्तो मनस्विनः ।
 ते पूर्वमभिवर्तेरस्तानन्वगितरे जनाः ॥ ४२
 अपि चोद्धर्षणं कार्यं भीरूणामपि यत्नतः ।
 स्कन्धदर्शनमात्रं तु तिष्ठेयुर्वा समीपतः ॥ ४३

संहतान्योधयेदल्पान्कामं विस्तारयेद्बहून् ।
 सूचीमुखमनीकं स्यादल्पानां बहुभिः सह ॥ ४४
 संप्रयुद्धे प्रहृष्टे वा सत्यं वा यदि वानृतम् ।
 प्रगृह्य वाहून्क्रोशेत भग्ना भग्नाः परा इति ॥ ४५
 आगतं नो मित्रवलं प्रहरध्वमभीतवत् ।
 शब्दवन्तोऽनुधावेयुः कुर्वन्तो भैरवं रवम् ॥ ४६
 ह्वेडाः किलकिलाः शङ्खाः क्रकचा गोविषाणिकान् ।
 भेरीमृदङ्गपणवान्नादयेयुश्च कुञ्जरान् ॥ ४७

C 12 3732
 B 12 100 50
 K 12.100 51

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०१ ॥

K1 ५ संप्रगाह (K1 ५) व भीरव

40 ^a) V1 B Da D2 ३ ३ अपि (for असि). S1 (orig) चर्मवृत्त, S1 (by corr) चर्मवर्त, K4 चर्या घृष्ट; B1 घर्मवर्ता, B2 (m as in text) ३ D4 घर्म घर्ता; M चर्मवृत्ता (for 'वता) —^b) K1 पृच्छत (for पृष्ठत) —^d) T2 M1 २.४ कलत्र D1 T1 G2-4 मध्यमम् (for 'तम्) Cv as in text

41 ^a) K5 D5 ३ वृहण (for गृहनम्) —^a) K5 Dn D2 तस्मिन्, B2 D5 Cv यस्मिन्, D7 S चा (for ह्य) K2 ३ V1 Bo 1 4 Dn पुरे, K5 B2 ३ ३ Da D2 पुरो (for परे) K2 ३ ३ B Da Dn2 D3 ३ ३ M3 वृद्धा; V1 D7 T1 G1 २.३ Cv गृह्णा (for गृह्णा) —^d) D5 पुरोगम.

42 ^a) K2 ५ G1 अभिगता; M 'प्रेता (M3 'त' (for 'मता) —^b) K5 B (except B2) D2 ३ ३ ३ M1 ३ ३ मनीषिण (D5 'ता) (for मन्स्विन) —^c) K5 अभिवर्त, K4 corrupt, D7 S 'वर्तेयुस् (for 'वर्ते रस्) —^d) K5 V1 Bo ३-३ Da D2 ३ ३ ३ तानन्वपि, B1 स्थानह*; Dn चैतानेव (for तानन्वपि) K1 ३ M1 ३ ३ इतरो जन (K5 'ना) K2 न खरि *तरो जना

43 ^a) D7 T1 G1 ३ चोद्धर्षण, G2 M3 चेद (for चोद) D7 S कुर्याद् (for कार्य) —^b) D7 S हृष्ट (for अपि) —^c) V1 स्कंद, B1 क्षतुर (for स्कन्ध) K5 D5 ३ मात्रानु, Dn1 मात्रास्तु; Dn2 मात्रास्तु; G1 मत्र तु, M मात्रेण (for मात्र तु) Cv as in text

44 = 6 19 4^c-5^b, cf. Manu 7 191 —^a) M1 संहतान् G2 M योजयेद् (for योध) Cv as in text —^b) D4 कामान् D4 G1 विस्तारयेद् —^c) D2 सूचीमुखम्

45 ^a) K5 घर्मयुद्धे; K5 D5 संयुद्धे वा; B2 सनि युद्धे; Dn संप्रयुक्ते; T2 G1 सम्ययुद्धे, Cv सनिहृष्टे (for संप्रयुद्धे) K5 V1 B1-3 Da Dn D2-1 S Cv [s]निहृष्टे (G5 'ष्टे), K5 B1 D5 प्रहृष्टे (for प्रहृष्टे). D2 ३-३ च; Cv वा (as in text) —^b) D5 सत्ये K5 चानुते, D4 चानुते —^c) K4 B2-4 D5 ३ वाहू V1 B1 D7 T G क्रोशेयुर् (for 'त) Da प्रसह्य वाहू क्रोशेन —^d) D5 lacuna, D7 T G ह्य (for मग्ना) G1 भग्ना (for मग्ना) K5 Bo 1 ३ Dn1 D4 1 S परे (for परा) V1 मग्ना मग्ना परावति

46 ^a) B5 स्वागतं; D7 T G2-4 आसन्नं, G1 आ सीद्य (for आगत) K5 V1 B Da Dn1 D2 ३ ३ ३ मे, Dn2 ते (for नो) —^b) K5 D5 अभीरव (for 'सवत्) —^c) K5-5 V1 B Da Dn D2 ३ ३ ३ सत्त्व वंते, D7 T1 G5 ३ शब्दयतो (for 'वन्तो) K2 ३ V1 B2-4 Da D2 ३-३ M [s]भिषावेयु; K5 Bo ३ Dn D5 ३ [s]भिषावेयु, B1 विषावेयु, T G1 ३ ३ निषा (for 'नुषा) —^d) K1 कुर्वतो K5 रौरवं (for भैरव) K5 V1 B Da Dn D2 ३ ३ ३ ३ कुर्वतो भैरवा प्रवान्

47 ^a) K1 ह्वेह S1 किलकिला K5 B2-4 D5 शखान्, D5 शब्दा (for शङ्खा) K2 ३ V1 B2 Da Dn D2-3 ह्वेडा किल (V1 'लि) किलाशब्दा (K5 'सखा, V1 D5 'शब्दान्; Da 'शखान्, D1 'शब्द)।

१०२

युधिष्ठिर उवाच ।

किंशीलाः किंसमुत्थानाः कथंरूपाश्च भारत ।

किंसंनाहाः कथंशस्त्रा जनाः स्युः संयुगे नृप ॥ १

भीष्म उवाच ।

यथाचरितमेवात्र शस्त्रपत्रं विधीयते ।

आचारादेव पुरुषस्तथा कर्मसु वर्तते ॥ २

गान्धाराः सिन्धुसौवीरा नखरप्रासयोधिनः ।

आभीरवः सुबलिनस्तद्वलं सर्वपारगम् ॥ ३

सर्वशस्त्रेषु कुशलाः सत्त्वन्तो ह्युशीनराः ।

प्राच्या मातङ्गयुद्धेषु कुशलाः शठयोधिनः ॥ ४

तथा यवनकाम्बोजा मथुरामभितश्च ये ।

एते नियुद्धकुशला दाक्षिणात्यासिचर्मिणः ॥ ५

D: S द्वेळान्कि (T₁ 'ळाकि)लिकिलाशब्दान्. — ^b) Ś₁ कृकृन्वै, K₁ कृकृन्वै, K₂ कृकृन्वै; K₃ V₁ कृकचा; K₄ कृकन्वा; D_a कृकचो, D_{n2} कृकचा, D₂ ३ ३ ३ शुकु (D₀ 'गु)टी, D₁ G₈ ४ कृतकान्; D₈ कृकचा; T G₂ M₁ ३ ४ कृकरान्; G₁ कृकरान्; M₂ कृतरान् (for कृकचा) K₃ ३ V₁ B D_a D_n D₂ ३ ३ ३ गोवि (D₀ 'वृ)पाणिकाः; D₁ S गोविपाण (G₁ 'वृपान; M₂ 'वृपाण) कान्; D₄ शार्पांश्रोवविपाणिकाः (sio). — ^d) K₅ B₁ ३ D₈ वादयेयुश् (for नाद्). B₂ D_{n1} पुरश्चरान्, D₁ T G च शर्करान् (for च कुञ्ज)

Colophon D₁ missing — Sub-parcan Ś₁ K V₁ B D_a D_n D₂-7 T₂ G₁ ३ ४ M राजधर्म — Adhy. name. Ś₁ K₁ ३ ४ सेनानीतिरभिया (K₁ 'धा)मविधि., K₃ B D_{a1} D₂-६ सेनानीति; V₁ विजिगीषमाणवृत्ते सेनानीति, D_{a2} सेनाधिपति; M₁-३ सेनानीत्यां चोघर्षण (M₂ 'द्धर्षण, M₃ 'धहर्षण) — Adhy. no (figures, words or both) K₅ 103, B₂ 4 D_{n1} 99, D_{a1} 101 (as in text), D_{a2} D_{n2} 100, D₁ S 102, D₂ 96 — Śloka no., D_n 50.

102

 D₁ is missing for this adhy (cf. v. 1 12. 79 28)

1 D₈ om. the ref. — ^a) K₅ B₀ ३-३ D_n D₂ ३ ३ ३ किंसमाचारा (D₀ 'र) (for 'मुत्थाना). — ^b) T₁ G₂-4 कथशीलाश्च (for 'रूपाश्च) — ^c) D₈ कथं शास्त्रा. — ^d) D_n M₂ संगरे (for संयुगे). K₄ D₄ M₂ नृप.; D_n क्षमा, T₁ G नृपा.

2 D₈ om. the ref. — ^a) V₁ तथा, D₈ अथ (for यथा). — ^b) K (except K₁) B (except B₂)

D_n D₂ ३ ३ ३ ३ शस्त्र (for शस्त्र) V₁ B₂ D_a -यत्र (for पत्रं) — ^a) B₀ 1. ३-३ D₂ ३ ३ ३ ३ आच (D₀ ३ 'चा)रन्, B₂ M₂ आचारान् (for 'राद्). K₃ ३ V₁ B₀ 1. ३-३ D_n D₂-३ ३ M₂ वीर, B₂ वीक्ष्य, D₁ T G M₁ ३ ४ हीह (for एव). K₁ आचणुद्दी*पुरुषस (sio), D_a अचाराद्धीयपु. — ^d) K₅ धर्मेण; B₀ ३-३ D₂ ३ ३ ३ धर्मेण; D₈ धर्मे स्स (for कर्मसु) D_{a2} वार्ति. B₁ तथा धर्मं प्रवर्तते. — After 2, D₁ ins.

238* आदानार्थाय पुरुषैस्तथा कर्म विधीयते ।

3 ^b) B₃ प्राश- (for प्राप्त). — ^c) K₂ ३ ३ V₁ B D (D₁ missing) T G₈ M₂ अभीरवः; G₂ अभीत-वत्; G₄ आभीराश्च. K₃ D₄ च बलिनस (for सुब) — ^d) K₃ D₄ तगणा सर्वपारगा

4 V₁ reads 4 on marg — ^a) D₀ पूर्व (for सर्व-). K₁ शास्त्रेषु, D_a युद्धेषु, D_{n2} सत्त्वेषु; D₁ तत्रेषु — ^b) V₁ D₁ T₁ G₂-3 शस्त्रवतो, D₂ ३ ३ ३ सत्य (for सत्त्व) D₂ ३ ह्युशीनरा — ^c) B₁ कुशला; G₂ ३ कल्पेषु (for -युद्धेषु) — ^d) B₁ पुरुषा (for कुशला). K₄ M शस्त्र; K₅ V₁ B D_a D_n D₂ ३ ३ ३ ३ G₂ कृत्; T₂ शूर (for शठ)

5 ^a) V₁ जवन, D₁ युवन- (for यवन) K₁ 4 D₁ T₂ कांभोजा — ^b) D_{n1} D₁ T₁ G₁ ३ ४ M₂-4 मधुराम् (for मधु) D₁ T₁ G₂-3 आहिताश्, M₂ अदि तश् (for अभितश्) — ^c) Ś₁ (sup. lin as in text) K₁ ३ ४ एतेषु, K₃ T G₁ M₂-4 एतेश्च; D₄ एतेश्च; D₁ ये ते च; G₂ ते तेश्च; G₃ ४ M₁ एते च, C_a n एते नि (as in text). B₄ D₄ -युद्धे (for -युद्ध) — ^d) Ś₁ K₁ ४ 'त्याश्च (for 'त्यासि). K₁ चर्मिणा (sio); K₂ ३ V₁ B D_a D_n D₂ ३ ३ ३ ३ ३ पाणय; K₃ D₄ चर्मणि, T₁ G₂ चर्मणः. ❀ C_n. दाक्षिणात्या[.]असि पाणय इति च्छेदः । ❀

सर्वत्र शूरा जायन्ते महासत्त्वा महाबलाः ।
 प्राय एष समुद्दिष्टो लक्षणानि तु मे शृणु ॥ ६
 सिंहशार्दूलवाङ्मैत्राः सिंहशार्दूलगामिनः ।
 पारावतकुलिङ्गाक्षाः सर्वे शूराः प्रमाथिनः ॥ ७
 मृगस्वरा द्वीपिनेत्रा ऋषभाक्षास्तथापरे ।
 प्रवादिनः सुचण्डाश्च क्रोधिनः किंनरीस्वनाः ॥ ८
 मेघस्वनाः क्रुद्धमुखाः केचित्करभनिस्वनाः ।

जिह्वनासानुजङ्घाश्च दूरगा दूरपातिनः ॥ ९
 विडालकुञ्जास्तनवस्तनुकेशास्तनुत्वचः ।
 शूराश्चपलचित्ताश्च ते भवन्ति दुरासदाः ॥ १०
 गोधानिमीलिताः केचिन्मृदुप्रकृतयोऽपि च ।
 तुरंगगतिनिर्घोषास्ते नराः पारयिष्णवः ॥ ११
 सुसंहताः प्रतनवो व्यूढोरस्काः सुसंस्थिताः ।
 प्रवादितेन नृत्यन्ति हृष्यन्ति कलहेषु च ॥ १२

C 12. 3744
B 12 101 12
K 12 101 13

6 After 6^a, D₁ S ins

239* भावन्तिका महाशूराश्चतुरङ्गे च मालवा ।

एकोऽपि हि सहस्रस्य तिष्ठत्यभिमुखो रणे ।

[(L 1) D₁ चतुर्दश, M₁ ३ ४ चा(M₁ च)तुर्दश
(for चतुरङ्गे)]

—^c) B₁ शूराश्च (for प्राय) K₁ ३ V₁ B₀ ३-३ D_a
D_n D₂ ३ ३ ३ ३ एव, B₁ चैव, D₁ S (except M₂)
देशा (M₁ ३ ४ देश) (for एष) K₅ V₁ B D_a D_n
D₂ ३ ३-३ T G समुद्दिष्टा, D₅ समादिष्टा —^d) D_{a1}
D_{n2} लक्षणानिति (sio) (for 'नि तु). K₈ ४ D₁ १ S
(except T₂) च (for तु).

7 ^a) K₅ D₁ नेत्राश्च, K₅ वाह्यात्रा, B₁ निर्घोषा,
D₅ वादेशा (for वाङ्मैत्रा) —^c) Ś₁ पारावततुर्लि
गाक्षा; K₁ 'त्रलिङ्गाक्षा; K₂ ३ D₁ 'भु(K₂ 'कु-
लिङ्गाक्षा (D₁ 'ह्या), B₁ 'कुलगाक्षा, B₂ 'कुली
राक्षा; D_a 'कुलदाक्ष (D_{a2} 'क्षा), D₂ ३ (before
corr as in text) 'कुलिदाक्ष्या; Cnp 'कुलिदाक्षा
—^d) K₂ सर्वे शूरा; D_a सर्वशूरा; D₅ सर्वेश्वरा
B₀ १ ३ D₂ ३ ३ ३ प्रमादिन; D₁ M₁ 'धिन, D₅
'धिना, T₁ प्रतापिन

8 ^a) K₁ २ मृगस्वना, D₅ मृगस्वरा (for मृग)
D₅ द्वीपिनेत्रा D₁ मृगरादद्वीपिनेत्राश्च —^b) D₁ T G
वृषभा(G₂ 'ला)क्षाश्च (for ऋष) K₅ V₁ D_n तर
स्विन (K₂ 'ना), B D_a D₂ ३ ३ ३ मनस्विन (for तथा
परे) —K₅ om. (hapl.) 8^c —^c) V₁ B₀-३ ३
D_a D_n D₂ ३ ३-३ प्रमादि(D₂ 'दी)नश्च; B₁ D₁ S
प्रमाथि(D₁ 'धि)नश्च, D₁ क्षयादिनश्च K₁ च चर्मश्च;
K₂ ३ V₁ B D_a D_n D₁ १ S च मदाश्च; D₂ ३ ३ ३
च मंदाक्षा, D₅ च मल्लाश्च K₄ प्रमादिता प्रतनवो
—^d) K₅ V₁ B D (D₁ missing) S क्रोधना K₁
'किंनरीस्वना; K₂ 'किंकी; V₁ B D (D₁ missing)
S किंकिणीस्वना (B₁ 'णीस्वरा, D₅ 'णीशब्दा; G₂
'णिव्स्वना)

9 h₃ om (hapl.) 9^a B₁ reads 9^a on marg
—^a) V₁ B₅ D₂ ३ मेघस्वरा; G₂ 'वर्णा K₂ ऋतु
मुखा, K₅ V₁ B D_a D_n D₂ ३ ३ ३ क्रोधमुखा (B₁
'मना); D₁ S क्रूर (for क्रुद्ध) —^b) K₅ D_n
केचित्करभसनिभा, D₁ T G 'च कलनिस्वना —^c)
K₁ -जघश्च K₂ B₁ ३ जिह्वनासानुजङ्घाश्च; K₃ जिह्वना
सास्यजंघाश्च, K₄ 'सा भुजगाश्च, K₅ 'साम्रजघाश्च; V₁
B₀ ३ ३ D_n D₂ ३ ३ ३ 'साम्रजङ्घाश्च; D_a 'सांदि (D_{a2}
'द)जङ्घाश्च, D₁ M₁ 'साणुजघाश्च; T₂ 'सा सुजंघाश्च;
G₂ 'साश्च मेघाश्च —^d) K₅ तापिन; D_a गामिन
(for पातिन)

10 ^a) K₅ B (except B₂) D_{n1} D₂ ३ ३ ३ ३ विडा
लकुञ्ज, D₁ 'कुद्राश्च; M विलाळकुञ्ज (M₂ 'वजाश्च)
D₁ T G विलाळ(T₁ विलाट)कुञ्जास्तघाक्षा K₂ reads
विडालकुञ्जास्तयापरे (of 8^b) and om the rest of the
stanza —^b) M₁ तनुकेदाश्च M₂ तनुत्यज (for
'त्वच) —^c) K₅ V₁ B D (D₁ missing) T G₁ ३ ३ ३ M
शीघ्राश्च, G₂ शीलाश्च (for शूराश्च) Ś₁ (orig) चाच
लचित्ताश्च, Ś₁ (sup lin) K₂-३ T₂ च कृतविद्याश्च;
K₁ D₁ च च(D₁ च)लचित्ताश्च, K₅ B₁ ३ ३ D_n D₂
३ ३ ३ ३ चपलवृत्ताश्च, T₁ G₁ च फलचित्ताश्च —^d)
D₂ ३ ३ ३ भवति च दुरासदा (D₂ 'द)

11 ^a) K₁ गौरा, B₁ गोघैर्, D₁ G गौरा, T₁
भौरा (for गोघा-) —^b) K₅ V₁ B D_a D_n D₂ ३
३ ३ ३ तथा; D₁ T G जना (for -सपि च) —^c) D_a
कुरग (for तुरग) —^d) B₁ ये (for ते)

12 ^a) B₁ असहता; B₁ सुसहताश्च (hyperme-
trio), T₂ सुसहिता B₁ D_n D₅ सुतनवो (for प्रव)
—^b) K₅ B₁ सुसहता, V₁ B₅ G₁ 'हिता, G₂ ३ ३
'शिता (for 'स्थिता) D₁ व्यूढोरस्कधसहता —^c)
All MSS (except Ś₁ K₁ ३; D₁ missing) प्रवा(T₂
G₁ विषा)दितेषु (for 'तेन) D_{n2} कुप्यति (for नृत्यन्ति).
—^d) K₁ हृष्टति, V₁ नृत्यन्ति (for हृष्यन्ति)

C 12. 745
B 12. 101 13
K 12. 101 14

गम्भीराक्षा निःसृताक्षाः पिङ्गला भृकुटीमुखाः ।
नकुलाक्षास्तथा चैव सर्वे शूरास्तनुत्यजाः ॥ १३
जिह्वाक्षाः प्रललाटाश्च निर्मासहनवोऽपि च ।
वक्रवाहङ्गुलीसक्ताः कृशा धमनिसंतताः ॥ १४
प्रविशन्त्यतिवेगेन संपरायेऽभ्युपस्थिते ।
वारणा इव संमत्तास्ते भवन्ति दुरासदाः ॥ १५
दीप्तस्फुटितकेशान्ताः स्थूलपार्श्वहनूमुखाः ।
उन्नतांसा पृथुग्रीवा विकटाः स्थूलपिण्डिका ॥ १६

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अघिकशततमोऽध्यायः ॥ १०२ ॥

उद्धृताश्चैव सुग्रीवा विनता विहगा इव ।
पिण्डशीर्षाहिवक्त्राश्च वृषदंशमुखा इव ॥ १७
उग्रस्वना मन्थुमन्तो युद्धेष्वासारवसारिणः ।
अधर्मज्ञावलिप्ताश्च घोरा रौद्रप्रदर्शिनः ॥ १८
त्यक्तात्मानः सर्वे एते अन्त्यजा ह्यनिवर्तिनः ।
पुरस्कार्याः सदा सैन्ये हन्यन्ते घ्नन्ति चापि ते ॥ १९
अधार्मिका भिन्नवृत्ताः साध्वेवैषां पराभवः ।
एवमेव प्रकुप्यन्ति राज्ञोऽप्येते ह्यर्भीक्ष्णशः ॥ २०

13 ^a) K₁ निःसृताक्षाः; K₈ निवृ^०, K₄ निःसृ
ताक्षा (sio); D₇ T G₂₋₄ S निःसृताक्षाः; G₁ निःसृ
(submetric) (for निःसृताक्षा). — ^b) K₄ s V₁ B
(except B₈) Da Dn पिङ्गलाक्षाः; T₂ G₁ पिङ्गल. Some
MSS. भृकुटी. K₁ पिङ्ग*भृकुटीमुखः. — ^c) K₁ नकु
लाक्षस. D₇ T₁ G₂₋₄ चैव (for चैव). — ^d) T₂ G₁
ते वै (for सर्वे). K₄ सूरस; D₈ शूपास (for शूरास)
D₇ G₄ तनुत्यजाः.

14 ^a) D₂ जिह्वाक्ष. K₁ प्रललाट (sup l.in. 'पा)
क्ष; B₁ 'याक्षाश्च; B₂ 'लाटाक्षा. — ^b) B₀ s [s]पि
वा; D₇ T₁ G [s]व्यया; M [s]प्यथ (for सपि च)
— ^c) K₄ s B₀ s Dn D₈ s वज्र (for वक्र) K₈
'सक्या; V₁ सुक्या, B₀ 4 s 'सक्या, B₂ शक्या,
B₈ D₇ T₁ G₂₋₄ M सक्या; Da Dn 'चक्रा; D₂ s s s
शक्य; D₈ 'सरया; T₂ 'कस्या; G₁ सक्य. (for
'सक्ता'). K₈ वक्रवाहसनासाक्षा; B₁ चक्रवाकांगुलीवका

15 ^a) Dn च (for [अ]ति) K₈ s V₁ B₀. 2-5
Da D₂₋₆. s प्रवेपतीव (K₈. s D₂ s s 'ती च) वेगेन,
B₁ प्रवेपतीपि घनेन (sio), D₇ T₁ G प्रवेपते हि (T₁
G₄ 'तेभि; G₁ 2 'ते ह) वे; T₂ प्रवेपयति वे; M
प्रा (M₄ प्र)पतंती च (M₂ 'तीव) वे — ^b) K₂ 4 s B
(except B₁) Da Dn D₂ s s 7 s S सापराये Ca
aites संपराय K₂ 4. s B D (except Da, D₁ miss-
ing) S (except G₁) ह्युपस्थिते (for सभ्युप^०) — ^c)
Da₁ संस्रतास (sio) (for 'मत्तास). — ^d) K₁ दुरासद.

16 ^a) K₄ दीप्तस्फुटिरकेशार्ता; D₂ s s s प्रदीप्तस्फुट
केशार्ता; D₄ G₁ दीप्तस्फुटिकके^० — ^b) M₁ s स्थूला
— ^c) K₁ उन्नतास; M₄ 'तासो. T₂ G₁ 'श्रोणी (for
'ग्रीवा). — B₁ om (hapl.) from 16^d up to विनता
(in 17^b). — ^d) K₈ B₂ 4 Dn₁ M पि (M₄ 'पं) वका; G₈
चविका

17 B₁ om. up to विनता (cf v l. 16). — ^a)
K₁ उद्धृताश्च; K₂₋₅ B₈ Dn D₂ s s s s उद्धृता;
V₁ Da उद्धृता; B₀ 2 4 s उद्धृता (B₂ 'वा); D₁
उद्धृता; D₇ S उद्धृ (D₇ T₂ G₁ 'द्ध)धा (for उद्धृताश्च).
All MSS (except Ś₁ K₁ 4, B₁ om, D₁ miss-
ing) इव (for चैव). — ^c) T₁ G₂₋₄ पिण्डि (for
पिण्ड) K₁ शेषाहि, K₈ s B₈ s Dn D₂ s s s s
M 'शीर्षाति; V₁ B₀-2.4 'शीर्षाणि; Da 'क्षि; D₁
'र्षा वि, T₂ 'र्षाभि- (for 'हि-). V₁ B₀ 1 चक्राश्च (for
वक्राश्च). — ^d) D₂ s s वृक; D₇ T₁ G₁ s 4 M₁ s
वृप (for वृष). All MSS (except Ś₁ K₁ 2 4; D₁
missing) तथा (for इव).

18 ^a) K₈ s B₀ s s Dn₁ D₂₋₃ S (except G₁)
उग्रस्वरा — ^b) V₁ संयुता, Da₂ सारिका, G₈
'सारिणाः. — ^c) Ś₁ K₁ s D₂ अधर्माज्ञानलि^०. — ^d)
M₂ 4 घोररूप (for घोरा रौद्र-) K₈ s B₀-4 Da
Dn₁ D₄ 7 s S प्रदर्शना

19 ^a) V₁ M एव (for एते) — ^b) D₂ अत्यज्ञा
(sio), D₇ T₁ G उ (G₄ ह्यु)दग्रा (for अन्त्यजा).
Da ह्यनिवर्तिन; Dn₁ ज्ञाति, M₂ चानि K₄ अत्य
जात्यनिवर्तिन, Dn₂ D₃ (before corr.) s s कुलज्ञा
जाति, M₁ s 4 ह्यत्यजाश्चानि ☞ Cn अन्त्यजा प्रान्त
देशोद्भवा । ☞ — ^c) D₅ पुरस्कार्य, G₈ 'स्कार' B₁
सैन्या, D₇ G₄ सैन्यैर्, G₁ सैन्यो — ^d) D₅ प्रति;
G₁ हति (for घ्नन्ति) K₄ वा (for च) Dn₁ ये
(for ते) D₅ वापरे, M वा (M₂ चा) परान् (for
चापि ते).

20 ^a) T₁ M₈ अधार्मिका Ś₁ K₁ 4 [अ]धर्मवृत्ता
(for भिन्न^०). — ^b) K₂ s V₁ B₀. 2-5 D₈ Dn
D₂ s s s सा (V₁ B₂ शा) खेनैषां, K₈ D₆ साक्रोशा वै।

१०३

युधिष्ठिर उवाच ।

जैत्र्या वा कानि रूपाणि भवन्ति पुरुषर्षभ ।

पृतनायाः प्रशस्तानि तानीहेच्छामि वेदितुम् ॥ १

भीष्म उवाच ।

जैत्र्या वा यानि रूपाणि भवन्ति पुरुषर्षभ ।

पृतनायाः प्रशस्तानि तानि वक्ष्यामि सर्वशः ॥ २

द्वं पूर्वं विकुरुते मानुषे कालचोदिते ।

तद्विद्वांसोऽनुपश्यन्ति ज्ञानदीर्घेण चक्षुषा ॥ ३

प्रायश्चित्तविधिं चात्र जपहोमांश्च तद्विदः ।

मद्गलानि च कुर्वन्तः शमयन्त्यहितान्यपि ॥ ४

उदीर्णमनसो योधा वाहनानि च भारत ।

यस्यां भवन्ति सेनायां ध्रुवं तस्यां जयं वदेत् ॥ ५

अन्वेनां वायवो वान्ति तथैवेन्द्रधनुषि च ।

अनुपुवन्ते मेघाश्च तथादित्यस्य रश्मयः ॥ ६

C. 12. 3758
B. 12. 102 6
K. 12. 102 6

K: सन्वेत्र्या; B: सा*नैयां, D: मांरपेनेज्यां, D
स्वर्षेया (for साध्वेया) K: D: पराभवे —^a) V: 1
Bo - Da D: एते, M: एव (for एव) D: प्रयुज्यते,
D: T G प्रत् (T: G: 'दृ'प्यते —^d) D: T: G: 1 2 4
हि (for ऽपि) Bo 4 [ऽ]पि (for हि) B: 1
क्षय, D: 1 'मक्षिण

Colophon D: missing —Sub-parcan Ś: K
V: 1 B: - Da Dn D: - T G: 1 2 4 M राजधर्म —Adhy
name Ś: K: 1- V: 1 B Da D: - विजिगीषमाण (Ś:
K: 'न)वृत्त, K: विजिगीषावृत्त, D: T G शूरलक्षण
—Adhy no (figures, words or both) B: 92,
B: Dn: D: 101, B: 4 Dn: 100, D: 102 (as
in text), D: S 103, D: 98 —Śloka no
Dn D: 20

103

☞ D: is missing for this adhy. (cf v l. 12
79 28)

1 D: om the ref —^a) K: 1 जैत्र्या च, K: D:
जैत्र्याणि, K: V: 1 B Da Dn D: 2 3 3 जयिष्या; D: 1
S जयि (M: 'नि)न्या (for जैत्र्या वा) —^b) K (ex
cept K: 1) B Dn D: 3 - S शरतर्षभ (for पुरुष)
—^c) K: 1 पृतनाया, D: 'नाय —^d) K: 1 om (hapl)
from हेच्छामि up to तानि (in 2^d) K: V: 1 B: - Da
Dn D: 2 तानि च; K: D: (before corr) T: 1 G:
तानि हे

2 K: 1 om up to तानि (cf v l 1) Ś: 1 D:
om the ref M: 1 3 4 om. (hapl) 2 Ś: 1 reads 2
on marg —^a) Ś: 1 जैत्र्या वा, K: D: जैत्र्याणि,

K: V: 1 B Da Dn: D: 3 5 6 8 जयिष्या, Dn: D: T
G M: जयिष्या (for जैत्र्या वा) —^b) K: B (ex
cept B: 2) Dn D: 3 5-8 S शरतर्षभ (for पुरुष)
—^d) K: 3 भारत (for सर्वश)

3 ^a) K: Dn D: 8 द्वै (D: द्वे)वे, Bo 1 द्वै- K:
Bo 4 Dn D: 2 (sup l: m), 5 8 प्रकुपिते, V: 1 B: - 5
D: 6 M: प्रकुरुते (M: 'त), D: T G हि कुरुते —^b)
K: 1 मानुष्ये, D: मानुष्य Ś: K: 1- V: 1 Bo-2 3 Da
D: 6 कालचो (K: 'वो)दित, M: 'वोदिते —^c) M
प्रपश्यति (for ऽनुप) —^d) Dn: 1 ज्ञानदिश्येन, D:
ज्ञान दीर्घेण

4 ^a) M: प्रायश्चित्त Da जातु (for चात्र) —^b)
K: 1 - Dn: D: G: 1 2 जप (K: 1 'य)होमाश्च, D: 2 (be
fore corr) . c 'होमेन, D: 3 'होमादि, D: T: 1 G: 3
जपान्होमाश्च K: 2 विद्वान्, K: 4 विधि (for विद्)
—^c) Some S MSS मगलानि D: M: lacuna, T: 2
G: 1 [अ]पि (for च) K: 2 3 5 V: 1 B D (D: 1 missing)
T G कुर्वन्ति —^d) D: 2 3 6 [अ]शुभानि, M: 2 [आ]दि
तानि K: V: 1 B Da Dn D: 2 3 5 6 T: 2 M: 2 च (for
[अ]पि)

5 ^a) T: 1 G: 4 M: 1 3 4 योधा —^d) G: 1 M ध्रुवश्च
K: Bo 2-5 Da D: 2 3 S तस्या (T: 2 'स्य) (for तस्य)
K: 3 5 D: 1 S जयो भवेत्, V: 1 B Da Dn D: 2 3 5 6
परो जय (for जय वदेत्)

6 = (var) 6 4 24 —^a) K: 2-4 अन्वेतां, K:
B: Dn D: 2 3 5 'तान्; V: 1 Bo-2 3 5 Da 'पां, D: 4
अन्वेता, D: 5 अन्वेतान्; D: 1 S अन्वेव (for अन्वेता)
K: 1 नयवो; G: 1 वायवो (for 'वो) Ś: 1 Bo 3 4 Da:
D: T: 2 M: 2 यांति (for वान्ति) —^b) K: 4 तदेव (for
तथैव) —^c) K: V: 1 Dn D: 2 3 6 अनुपुवन्ति (V: 1 Dn:

C 12. 378
B 12. 102. 7
K 12. 102. 7

गोमायवश्चानुलोमा वडा गृध्राश्च सर्वशः ।
आचरेयुर्यदा सेनां तदा सिद्धिरनुत्तमा ॥ ७
प्रसन्नभाः पावक ऊर्ध्वरश्मिः
प्रदक्षिणावर्तशिखो विधूमः ।
पुण्या गन्धाश्चाहुतीनां प्रवान्ति
जयस्यैतद्भाविनो रूपमाहुः ॥ ८
गम्भीरशब्दाश्च महास्रनाश्च
शङ्खाश्च भेर्यश्च नदन्ति यत्र ।
युयुत्सवश्चाप्रतीपा भवन्ति
जयस्यैतद्भाविनो रूपमाहुः ॥ ९
इष्टा मृगाः पृष्ठतो वामतश्च
संप्रस्थितानां च गमिष्यतां च ।

जिघांसतां दक्षिणाः सिद्धिमाहु-
र्ये त्वग्रतस्ते प्रतिपेधयन्ति ॥ १०
मङ्गल्यशब्दाः शकुना वदन्ति
हंसाः क्रौञ्चाः शतपत्राश्च चापाः ।
हृष्टा योधाः सत्त्ववन्तो भवन्ति
जयस्यैतद्भाविनो रूपमाहुः ॥ ११
शस्त्रैः पत्रैः कवचैः केतुभिश्च
सुभानुभिर्मुखवर्णैश्च यूनाम् ।
भ्राजिष्मती दुष्प्रतिप्रेक्षणीया
येषां चमूस्तेऽभिभवन्ति शत्रून् ॥ १२
शुश्रूपवश्चानभिमानिनश्च
परस्परं सौहृदमास्थिताश्च ।

ते); D₅ स्रवति

7 ^a) K₅ V₁ B D_a D_n D₂ s s o s [अ]नुकूला (for 'लोमा). — ^b) K₁ वहु (marg वाला), K₅ वडा, V₁ B_o 4 s D_a D₂ s s o s वला, B₁ lacuna, B₂ D_n वल, D₇ S वला (D₇ 'ला) (for वडा) — ^c) K₅ हर्षयेयुर, V₁ B_o 1 आहवे, B₂-s D_n D₈ अर्हये, D_a आहरे, D₂ c आच (D₂ sup l_{4n} अर्द) ये (for आचरे) — ^d) D₇ S सा हि (for तदा)

8 = (var) 4 6 16 — ^a) Ś₁ K₁-s D_n D₂ D₃ प्रसन्नाभ K₃ 4 D_n D₄ चोर्ध्वरश्मि, D₇ और्ध्व — ^c) Ś₁ K₂ T₂ G₂ M प्रयाति, K₃ प्रति (s₁₀), D_a प्रवाति, D_n D₇ T₁ G₁ s 4 भवति (for प्रवान्ति) — 8^a = 9^a

9 K₁ 4 om (hapl) 9-11, D_o G₂ om (hapl) 9 D₇ T G₁ s 4 transp 9 and 12 9^{ab} = (var) 6 4 17 — ^b) D₂ शखाश्च, D₄ शेषाश्च G₁ वदति — ^c) K₃ चाप्रतीतां, B₂ D_a D_n D₂ s 7 S (except T₂, G₂ om) चाप्रतिमा (D_n 'पा), D₃ संप्रतीता — 9^a = 8^a, = 6 4 16^a — After 9, M reads 12

10 K₁ 4 om 10 (of v 1 9) Ś₁ K₂ om (hapl) 10-11. 10^{abd} = (var) 6 4 18^{abd} — ^a) B_o शृगाला (for मृगा) — ^b) B₁ सप्रस्थिताना — ^c) B_o s D₂ s s o M₁ s दक्षिणां; D₇ T₂ G₁ 'क्षिण; T₁ G₂ 'क्षिणत् — ^d) D_a य (for ये) B₂ चाप्रत्स (for त्व) D₂ s s o s विनि (for प्रति)

11 Ś₁ K₁ s 4 om 11 (of v 1 9, 10). 11^{ab} = (var.) 6 4 19^{ab} — ^a) K₅ B₈ 4 D_n D₂ s s-1 T₂ G₁ s M₂ मांगल्य K₃ lacuna, K₅ V₁ B D_a 7 s T₁ G₂-4 शब्दान्, D₅ शरा, T₂ G₁ M शब्द (for शब्दा) — ^b) T₂ G₁ सह (for शत) K₅ B_o s D₂ s s o s च भासा; B₁ 2 4 5 च चासा; D₂ 7 T G सहर्षा; M च हर्षान् (for च चापा) — ^c) T₁ G₂ M₁ s 4 योधा. K₅ V₁ B_o-2 4 D_a D₈ स्रङ्गवतो; G₂ शतपत्रा (for सत्त्ववन्तो) M₁-3 वदति (for भवन्ति) D₂ s s o हृष्टा योधा प्रस्थिता स्रङ्गवतो

12 = (var) 6 4 20 B₁ 2 om (hapl) 12-13. D₇ T G₁ s 4 transp 9 and 12. M reads 12 after 9 — ^a) K₅ V₁ B_o s-5 D_a D_n D₂ यत्रै (for पत्रै) T₂ G₁ om from कवचै up to भानुभि (in 12^b) K₁ कटकै (for कवचै) — ^b) K₁ सभानुविहु, K₄ D_a D₃ 4 M₂ 4 स्व (D₂ स)भानुभिर्, D₅ M₁ s स्वर्मा G₁ M₁ s 4 पुसा (for यूनाम्). — After 12^{ab}, T₂ G₁ ins

240* तथा गजैर्वाजिभिर्हेषमाणै

[G₁ 'भिर्हेषिताभिः]

— ^c) V₁ om प्रति. K₄ s B_o s-5 D (except D₁, D₁ missing) T₁ G₂ 4 वीक्षणीया (for 'प्रेक्ष) — ^d) G₁ हि (for ऽभि)

13 B₁ 2 om. 13 (of v 1 12) — ^b) K₁ 4 आश्रिताश्; M₄ आन्वि (for आस्थि) — D₂ om. 13^c-29^a — ^c) G₁ एषां T₁ G₂ M₁ s 4 योधाः

येषां योधाः शौचमनुष्ठिताथ

जयस्यैतद्भाविनो रूपमाहुः ॥ १३

शब्दाः स्पर्शास्तथा गन्धा विचरन्ति मनःप्रियाः ।

धैर्यं चाविशते योधान्विजयस्य मुखं तु तत् ॥ १४

इष्टो वामः प्रविष्टस्य दक्षिणः प्रविविक्षतः ।

पश्चात्संसाधयत्यर्थं पुरस्तात्प्रतिपेधति ॥ १५

संभृत्य महती सेनां चतुरङ्गां युधिष्ठिर ।

साम्प्रैवावर्तने पूर्वं प्रयतेथास्ततो युधि ॥ १६

जघन्य एष विजयो यद्युद्धं नाम भारत ।

G₁ सौधा (for योधा) K₁ सत्त्वम्, V₁ सत्वम्, D₁ T₁ G₂₋₄ शौर्यम् (for शौचम्) D₂ s c येषां योधा सौहृदमन्वविष्टम्

14 Cf 6 4 23 D₂ om 14 (cf. v 1 13) —^a) G₂ विचिन्वति, M₁ s च रमति (for विचरन्ति) V₁ B₁ c भवति मनम प्रिया —^a) Ś₁ K₁ s आविधा (K₁ 'प'वे; V₁ B₂ s प्रा(B₂ प्र)विशते, D₂ च वि, M₁ चाव, M₂ चावदावो Ś₁ K₁ s D₂ योधा; G₂ M₁ s 4 योधान् —^a) K₁ सुम्बस्य, D₂ सुम्ब हि (for सुम्ब तु) K₂ V₁ B Da D₂ s-7 T₁ G₂₋₄ हि, Dn च, D₁ तु (for तु)

15 = (var) 6 4 22 D₂ om 15 (cf. v 1 13) —^a) Ś₁ K₁ काको (for इष्टो) K₁ वामा, B₂ वायु (for वाम) D₁ S शब्दो वाम प्रस्थितस्य, C_v शब्दो वामे प्रविष्टस्य C_v Cn इष्ट, काक इति शेषः । C_v —^b) K₁ दक्षि (sio), G₁ दक्षिण K₂ V₁ Bo D₁ s G₂ प्रविशति (D₁ 'क्ष्य'त् G₂ s दक्षिणस्य विविक्षत —^a) Bo s D₂ s संयोधयति, B₁ सयोधयति, G₂ समाधयतु V₁ B₁ s D₂ s-3 S [प]न (for [अ]र्थ) —^a) K₁ प्रतिपेधत्, Dn च निपेधति

16 D₂ om 16 (cf. v 1 13) 16^{ab} = (var) 6 4 31^{ab} —^a) K₁ (sup lin) D₁ S (except M₁) सहस्य, K₂ B (except B₁) D₂ s c s सवृत्य —^a) K₁ B₂ सा नैव, D₂ c साम्नेव, D₂ s सामैव K₂ B₁ s [आ]वर्तते (B₂ 'ये), K₂ s V₁ Bo s-3 D₂ s वर्तते (K₂ 'येत्), Da D₁ s 7 s [आ]वर्तयेत्, Dn वर्तये, S [आ]वर्तयन् (for 'तने) —^a) Bo 4 T₂ तथा युधि, B₂ युधिष्ठिर, D₂ ततो युधि

17 D₂ om 17 (cf. v 1 13) 17^{ab} = (var)

यादृच्छिको युधि जयो दैवो वेति विचारणम् ॥ १७

अपामिव महावेगस्तस्ता मृगगणा इव ।

दुर्निवार्यतमा चैव प्रभया महती चमूः ॥ १८

भया इत्येव भज्यन्ते विद्वांसोऽपि नकारणम् ।

उदारसारा महती रुरुसंधोपमा चमूः ॥ १९

परस्परज्ञाः संहृष्टास्त्यक्तप्राणाः सुनिश्चिताः ।

आपि पश्चाशतिः शूरा मृदन्ति परवाहिनीम् ॥ २०

अथ वा पञ्च पद्मस सहिताः कृतनिश्चयाः ।

कुलीनाः पूजिताः सम्यग्विजयन्तीह शात्रवान् ॥ २१

C 12. 3773
B 12. 102. 21
K. 12. 102. 21

6 4 32^{ed} —^a) D₂ जघनम् D₁ T₁ G₂₋₄ एव (for एष) —^b) T₂ G₁ यथाह (for यद्युद्ध) D₁ T₁ G₂₋₄ यद्युद्धे सामभाषण, M₁ s यो युद्धेन नराधिप —^c) D₁ S यदृच्छया (for यादृच्छिको) —^a) Ś₁ K₁ D₂ s दैवो वेति, D₁ S दैवेनेति Ś₁ K₁ s 4 विचार (K₁ 'रि)णां, D₂ (before corr as in text) 7 s T G 'रणा, M विधा (M₂ 'सा)रणा

18 D₂ om 18 (cf. v 1 13) 18^{ab} = 6 4 28^{ed} —^a) Ś₁ K₁ अपामेव, D₁ T₁ G M आपमेव, T₂ अपरे च (for अपामिव) D₁ S (except G₂ M₂) महा वेगा —^b) Dn₁ यस्ता इव महामृगा — 18^{ed} = (var) 6 4 28^{ab} —^a) Bo s s अनिवार्य (for दुर्नि) M तरा (for -तमा) —^a) B₂ च महा (for महती)

19 Cf 6 4 29^{ed} D₂ om 19 (cf. v 1 13) Ś₁ K₁ s read 19 after 22^{ab} K₁ repeats it after 22^{ab} —^a) D₂ मन्यते (for भज्यन्ते) —^b) K₂ D₁ M₂ नकारणात्; M₁ s s ह्यकारण —^a) G₁ रुरुः, M₁ कुर (for रुरुः)

20 Cf 6 4 33^{ed} D₂ om 20 (cf. v 1 13) —^a) D₁ T₁ ससृष्टात् —^b) K₁ सनिश्चिता, Da सुनिश्चिता —^a) K₂ s s B₂ s Dn D₂-s 7 s S Cb पचा (D₁ T G Cb 'च)दात्, V₁ Bo 1. s s Da D₂ 'दात्, Ca 'दाति (as in text) —^a) B₂ Dn D₂ s c निश्चिति (for मृदन्ति). K₁ परवाहिनी

21 D₂ om 21 (cf. v 1 13) 21^{ab} = (var) 6 4 33^{ed} —^a) V₁ B₁ s Da Dn T₂ G₁ M अपि (for अथ) —^b) K₁ सचिता, B₂ Dn सहता, D₂ s सहता Ca_v कृतनिश्चया —^a) M₁ [इ]व (for [इ]ह)

संनिपातो न गन्तव्यः शक्ये सति कथंचन ।
 सान्त्वमेदप्रदानानां युद्धमुत्तरमुच्यते ॥ २२
 संसर्पणाद्धि सेनाया भयं भीरुन्प्रवाधते ।
 वज्रादिव प्रज्वलितादियं क नु पतिष्यति ॥ २३
 अभिप्रयातां समितिं ज्ञात्वा ये प्रतियान्त्यथ ।
 तेषां स्पन्दन्ति गात्राणि योधानां विषयस्य च ॥ २४
 विषयो व्यथते राजन्सर्वः सस्थाणुजङ्गमः ।
 शस्त्रप्रतापतप्तानां मज्जा सीदति देहिनाम् ॥ २५

22 D₂ om 22 (of v 1 13) —^a) Cf 12 105
 12^a D₈ संनिपाते G₁ [s]नु (for न) K₈ B₈
 D_n D₈ ६.६ संतव्य —^b) B₁ शक्ये (for शक्ये)
 — After 22^{ab}, Ś₁ K₁ २ read and K₄ repeats 19
 —^c) V₁ शास्त्र (for सान्त्व-) Ś₁ -प्रभेदानां; B₀
 प्रदातानां; G₁ -प्रमादानां B₁ सामेदेन प्रमादानां (sic)
 —^d) D₇ T₁ G₂₋₄ उत्तमम्, M₁ च परम्, M₂₋₄
 त्वत् (M₂ 'प'रम् (for उत्तरम्). G₁ corrupt.

23 D₂ om 23 (of v. 1 13). —^a) D₇ T₁
 G₂₋₄ संसर्पण (for 'र्पणाद्) K₈ V₁ B₂ D_n D₄ संसर्प-
 णेन सेनाया; K₅ B₈ ४ D₈ सस्पर्शने (D₈ 'णै'व से',
 B₀ 1.६ T₂ G₁ M संसर्पे (B₁ 'र्षे'णैव से'; D_n सदृशे
 (D_n 'र्षे'णैव से', D₈ ६.६ संदर्शने च से'. —^b)
 B₁ ३ D_{n1} D₈ तीव्र (for भीरुन्) K₁ D₄ प्र (D₄ वि)
 वर्धते, B₁ प्रवाधते (for प्रवाधते) D₇ S भीरुना-
 विशते भयं. —^c) T₂ G₁ वज्राशानि (for वज्रादिव)
 G₁ प्रज्वलिता —^d) M₁ ४ इत्वं (for इय) T₂ G₁
 विष्वक्; M स्विक्क (for क नु) K₁ ६ B₁ D₀ प्रतिष्ठति,
 K₈ पतिष्यते. D₇ T₁ G₂₋₄ इय स्विक्कपयिष्यति.

24 D₂ om 24 (of v 1 13) —^a) Ś₁ K₁ ४
 अभिप्रयातान् (K₄ 'त्); B₂ 'प्रायातां. —^b) K₁ प्रति-
 यालय; G₄ (before corr.) 'याति च. — D₈ om. (hapl)
 24^c-25^d. —^c) B₂ ३ D₈ तेषां (for तेषां). K₈-६
 V₁ B₀ २ ३ ६ D_n D_n D₈-६ ७.६ स्वदं (D₈ 'द'ति); G₈
 स्पंदति. —^d) D₇ S (except T₂ G₁ २) योधानां.
 K₈ कपयस्य, K₅ V₁ B₈ ६ D_n D₈-६.७.६ विज (D₄
 'ध')यस्य (for विष').

25 D₂ om 25 (of v 1 13, 24). —^a) K₅
 B₁ ३ विजयो; D_n G₁ विषये, G₇ विजयात् (glossed
 as विरुद्धजयात्, पराजयात्) T₁ G₂₋₄ [s]प्यथ ते (for
 व्यथते). —^b) B₀ ६ सर्वत (for सर्वः स) K₈ D₈
 -जगमं; B₅ G₂ -जगमाः. V₁ B₁ २ D_n D₈ सर्व वै (B₁

तेषां सान्त्वं क्रूरमिश्रं प्रणेत्तव्यं पुनः पुनः ।
 संपीड्यमाना हि परे योगमायान्ति सर्वशः ॥ २६
 अन्तराणां च भेदार्थं चारानभ्यवचारयेत् ।
 यश्च तस्मात्परो राजा तेन संधिः प्रशस्यते ॥ २७
 न हि तस्यान्यथा पीडा शक्या कर्तुं तथाविधा ।
 यथा सार्धमभिन्नेण सर्वतः प्रतिवाधनम् ॥ २८
 क्षमा वै साधुमाया हि न हि साध्वक्षमा सदा ।
 क्षमायाश्चाक्षमायाश्च विद्धि पार्थ प्रयोजनम् ॥ २९

स) स्थाणुजंगम; T₂ G₁ सर्वस्यावरजगमा —^a) K₅
 ३ ६ V₁ B D_n D₈ ६ ६ अश्च (for शस्त्र). B₀ २ ३
 D₈ -दग्धाना (for -तप्ताना) —^d) D₇ S मज्जा
 सीदति देहिनां.

26 D₂ om. 26 (of v 1 13) —^a) K₅ B₂ तेषा
 (for तेषा) V₁ शास्त्रं, B₁ T₂ सत्त्वं, B₂ सार्धं (for
 सान्त्वं) D₇ कृतं (for क्रूर-) —^b) D₇ प्रयोक्तव्य
 (for प्रणेत्तव्यं) —^c) D_n सपाद्य (D_n 'पीड्य')मानो, D₈
 सपीड्यमाना K₅ V₁ B₀ २-६ D_n D₈ ६-६ S परैर्,
 B₁ जनैर् (for परे) —^d) D₂ ६.६ आस्थाय (for
 आयान्ति) Ś₁ V₁ B D_n D₈ ६.६ ६ सर्वत.

27 D₂ om 27 (of v 1 13) —^a) K₈ ६ B₂
 ३ ६ D_n D₈ ६-६ T₁ G₁ ४ आतराणां K₈ शस्थानां,
 D₄ सेव्यानां, D₀ भेदार्थं —^b) K₅ B₃ ४ D₂ ६-६
 चरान्, B₁ वीरान्, D_{n1} चारान् (for चारान्). D_n
 -धारयेत् (for चारयेत्) —^c) G₁ यच्च (for यद्)
 B₀ ६ ६ तेषा (for तस्मात्). —^d) K₄ सध्व; D₇ T
 G सिद्धि (for सधि)

28 D₂ om. 28 (of v 1 13) —^b) D₈ शक्य
 T₂ G₁ कर्म (for कर्तुं) B₁ तथाविधै, D₈ 'विष',
 G₁ 'विध' —^c) D₇ T₁ G₈ ४ साध्वम् (for सार्धम्)
 —^d) D₇ T₁ G₂₋₄ मिन्नेण (for सर्वत) B₄ D₇ S
 परि- (B₄ प्रति-) B₄ -वाधनात्; D_{n1} बोधन, G₂
 -साधन (for -वाधनम्)

29 D₂ om 29^a (of v 1 13). —^a) K₁ D₄ M₂
 साध्वमा (K₁ 'सा')या हि, K₅ V₁ B D_n D₈ ६-६
 साधु (D₇ 'ध')मायाति, T G₁ २ ४ साध्वमायानां; G₂
 सा*मानाय; M₁ ३ साक्षमा या च, M₄ साध्वक्षमा च
 —^b) K₂ D₇ S न (K₂ यो) हि साधु क्षमा सदा (T G
 सदा क्षमा), K₈ D_n २ न ह्यसाधुक्षमा सदा; K₅ V₁ B
 D_n D_{n1} D₂ ३ ६ ६ न त्व (D_{n1} न ह्य; D₂ ये त्व)
 साधुं क्षमा सदा. —^d) D_{n1} पार्थ विद्धि (by transp).

विजित्य क्षममाणस्य यशो राज्ञोऽभिवर्धते ।
 महापराधा ह्यप्यस्मिन्निश्चसन्ति हि शत्रवः ॥ ३०
 मन्यते कर्शयित्वा तु क्षमा साध्विति शम्बरः ।
 असंतप्तं तु यदारु प्रत्येति प्रकृतिं पुनः ॥ ३१
 नैतत्प्रशंसन्त्याचार्या न च साधु निदर्शनम् ।
 अक्लेशेनाविनाशेन नियन्तव्याः स्वपुत्रवत् ॥ ३२
 द्वेष्यो भवति भूतानामुग्रो राजा युधिष्ठिर ।
 मृदुमप्यवमन्यन्ते तस्मादुभयभागमवेत् ॥ ३३
 प्रहरिष्यन्प्रियं त्रयात्प्रहरन्नापि भारत ।

प्रहृत्य च कृपायेत शौचनिव रूदन्निव ॥ ३४
 न मे प्रियं यत्स हतः संग्रहैवं पुरो वचः ।
 न चकर्त्त च मे वाक्यमृच्यमानः पुनः पुनः ॥ ३५
 अहो जीवितमाकाङ्क्षे नेदृशो वधमर्हति ।
 सुदुर्लभाः सुपुरुषाः संग्रामेष्वपलायिनः ॥ ३६
 कृतं ममाप्रियं तेन येनायं निहतो मृष्टे ।
 इति वाचा वदन्हन्तृन्तृण्णजयेत रहोगतः ॥ ३७
 हन्तृणां चाहतानां च यत्कुर्युरपराधिनः ।
 क्रौशेद्राहुं प्रगृह्णापि चिकीर्षन्नसंग्रहम् ॥ ३८

C 12. 2780
B 12 102. 38
K 12. 102. 28

30 °) K₁: क्षममाणस्य — °) K₁ राजा, V₁ राष्ट्रे, D₂: १.१० चैव (for राज्ञो) K₂: १ B₂: ३ D_n D_r T G M₁: ३ विवर्धते, K₃ [५]भिवर्धते, B₁ [५] विदुर्लभः; M₂ [५]पि वर्धते — °) All MSS (except Ś₁ K₁ D₁, D₁ missing) महापराधे D₂: १० चै हि (for ह्यपि) — °) All MSS (except Ś₁ K₁: ३, D₁ missing) [अ]पि (Da [अ]पि) (for हि)

31 °) D_n: D₃ (before corr) ० मन्यते B₂ Da [अ]पि (for तु). D_r S कर्शं (D_r G₂: १ 'र्शं)यित्वा तु (M₂: 'त्वाव) मन्यते — °) Ś₁ क्षमः; K₁: ४ D₁: ० M₁-३ क्षमां K₂-३ V₁ B Da Dn D₃ (by corr) १ ०-३ T G₁: ३ M₁: ३ साध्वीति K₃: D₂: ३ (before corr) . [अ]मदाय, B₀: ३ D₁ स (B₂ स)वरः; D_r S शा (D_r सा, T₁ श, G₁ गां, M₂: शा)वरा — °) M₂: च (for तु) K₃: यदारु ॐ C_r स सम्यक्त्वं न भवतीति असत्त्वम्, ईपत्तसमित्यर्थः । ॐ — °) D_r: प्रकृति (for प्रकृति)

32 °) M न तस्मत्तापय (M₂: 'य)त्वार्या — °) K₃ Dn वत्तु; B₀: १.१० नैवत्, B₂ Da Dn₁ D₁ न तु (for न च) D_r S न चैतत्साधुद (M₁: 'क)र्शनं — °) V₁ अक्रोधेन (for अक्लेशेन) T₁ G₁: ३ (before corr) M₂: [अ]पि (for [अ]पि) D₁: अक्लेशो मा विनाशेन — °) K₁ नियतव्यः K₁ स, D₂: १० च (for स्व)

33 Cf. 12 104 33 — °) D₂: द्वेष्यो — °) D₂ युधिष्ठिर — °) D_n: उभयमाचरेत्; M₁: ३ १ भागमव

34 = (var) AdI, App I, No 81, lines 113-114, cf B 12 140 54 — °) K₃ प्रहरिष्यः; M₁: ३ 'रिष्य — °) K₁ प्रहृत्य च; D₂: 'हृत्यति; T₂ प्रगृह्य च K₃: V₁ B₀: ३-३ Da Dn D₂: १ ० ० ० कृपा दीतः; B₁ क्षमा*त्तः; D_r T G प्रियं प्रयात् — °) D₁: om. रुदक्षिव

35 °) M₁: ३ नेमे (for न मे) K₁: ३ तत्सहता (K₂: 'ता), K₃ D₁: यत्सहता, K₃: तत्सहित्वा, K₃ B₀: ३ Da Dn D₂: ३ ३ यत्सहित्वा (Da 'त); V₁ B₁: ३ D₂: यत्सहित्वा; M₁: ३ यन्महता; M₂: दयेत्स हता (hypermetric), M₃: यत्स हता D_r T G न मे प्रिया ये स हता — °) K₂ संग्रहैव, B₁ स प्रयाहि (for संग्रहैवं) K₃ सुरावचः; V₁ B₀-३ ३ Da D₂: ३ (before corr) ० पुन पुन (for पुरो वच) K₃ B₂: ३ Dn D₃ (by corr) ३ ३ संग्रामे मामकैर्नरैः; D_r T G संग्रहता (G₁: 'हर्षा) परेपि (T 'पु) च; M संग्रहर्षे पुरो न च. — Da₁ om (hapl) 35^d — °) K₁ चकर्त्त च; K₃ चकर्त्त च; K₃ B₁: ३ Dn D₃ च कुर्षति; V₁ B₂: च कथ च, B₂ G₁: ३ M₂ च कथ च, D₂: १० च कैश्चन, D₃: च केचन, D_r T₁ G₂: ३ च कथन, T₂ च कृच्यथ (for चकर्त्त च) D_r T₁ G₂-३ वाद्य (G₂: 'म)म् (for वाक्यम्) — °) K₁: ३ B₀: ३ ३ Dn D₃ उच्यमाना (B₁: 'न); V₁ B₂: ३ Da₂ D₂-३ ०. १ S 'मान. D₂: ३ श्रुत (for the first पुन)

36 °) Ś₁ K₁: ३ ३ B₂ Da D₃ आकाङ्क्षेन् (Ś₁ K₂: ३ 'द्), B₁ D₂: 'क्ष, D₂: ३ 'क्षत् (for 'क्षे) — °) Ś₁ K₂: ३ ईदृशो, D₂: ३ तादृशो (for ने) — °) K₁ सुदुर्लभः, Da सुदुर्लभा K₂ हि पुरुषा; K₃ शपुरुषः; S (except M₂) सपुरुषा — °) D₁: संग्रामेपि

37 °) K₃ ममाप्रिया; B₀ D₂: १ मयाप्रियं Ś₁ transp तेन and येन K₃ B₀: ३ M युधि (for मृष्टे) — °) D_r हेतुः; D₂ हसत् (for हन्वत्) — °) D_r S (except G₂) रहोगतान्

38 °) K₁ G₁ हर्षणां K₃: ३ V₁ B Da Dn D₁ आहताना; D₂: ३ ३ ३ वा ह; D_r S (except T₂) च ह (for चाह) Ś₁ K₁ D₃ तु; D₃ वा (for च).

C 12. 3912
B 12. 105 9
K. 12. 105 8

तेनैव त्वं धृतिमता श्रीमता चाभिसत्कृतः ।
प्रमाणं सर्वभूतेषु गत्वा प्रग्रहणं महत् ॥ ९
ततः सुहृद्बलं लब्ध्वा मन्त्रयित्वा सुमन्त्रितम् ।
अन्तरैर्भेदयित्वा रीन्विल्वं विल्वेन शातय ।
परैर्वा संविदं कृत्वा बलमप्यस्य घातय ॥ १०
अलभ्या ये शुभा भावाः स्त्रियश्चाच्छादनानि च ।
शय्यासनानि यानानि महार्हाणि गृहाणि च ॥ ११
पक्षिणो मृगजातानि रसा गन्धाः फलानि च ।

तेष्वेव सज्जयेथास्त्वं यथा नश्येत्स्वयं परः ॥ १२
यद्येव प्रतिपेद्भव्यो यद्युपेक्षणमर्हति ।
न जातु विवृतः कार्यः शत्रुर्विनयमिच्छता ॥ १३
वसस्व परमाभिन्नविपये प्राज्ञसंमते ।
भजस्व श्वेतकाकीयैर्मित्राधममनर्थकैः ॥ १४
आरम्भांश्चास्य महतो दुष्करांस्त्वं प्रयोजय ।
नदीबन्धविरोधांश्च बलवद्भिरिच्छताम् ॥ १५
उद्यानानि महार्हाणि शयनान्यासनानि च ।

8 °) Dn Ds स्वशास्त्रेण (for 'स्त्रे वै) D7 वर्तमान
स्य शास्त्रैर्वा — °) K4 अत्युद्धरति; Dn2 अयु° (for
अभ्यु°) Da2 वात्मान — °) Da2 प्रभो (for प्रजाः)

9 °) D2 धृतिमता (for धृति°). — °) B0 चाति,
B1 D7 T G चापि (for चाभि) K1 D4 'संस्कृत';
G2 संस्कृता — °) K4 D4 प्रमाद परिरक्षेया — °) Ś1
गता (for गत्वा). K2 8 8 V1 Bo-3. 5 Da Dn D2
8 8 8 M च प्रहणं (K5 'जे); K4 प्रगृ°; B1 त्व अ°
(for प्रग्र°).

10 °) G2 सुहृद्बलं. — °) K5 V1 B Da Dn Ds
8. 8 8 सु (Da1 स्व; Da2 स) मन्त्रिभि — °) K2 8 8
B2 8 8 Da Dn D2-6 आंतरैर्; D7 S सांखेन G
भेदयीद्वारीन् (for 'यित्वा रीन्). — °) G2 विल, M2
विल्वेन Ks पातय; K5 V1 B1-8 Da Dn D2 8 8 8
भेदय (B1 'वेत्; Ds 'वे) (for शातय) Bo 4 8 वृद्
वृद्धेन भेदयेत् — D7 T G transp 10° and 11°
— °) B1 भेदं कृत्वा तत. पश्चाद् — °) Ds घातय,
D7 T G पातय.

11 D7 T G transp 10° and 11° — °) Ds
अलभ्यो; G2 अलसा

12 °) Ds मृगजायानि. — °) K5 Dn रस (for
रसा). — °) V1 B (except B5) Da Ds 8 तेष्वां
Ś1 K1 4 संजयेथास; B8 वर्त°, D7 T1 G2-4 वर्ज°
(for सज°) D2 om. त्वं यथा. Bom. ed नश्येत्स्वयं
(for नश्येत्स्वयं). B1 पुन. (for पर°).

13 °) Ks M यद्येव, K4. 5 V1 B Da Dn D2-7
T1 G2-4 यद्ये (D2 'च्छे, D4 'दे)व, Ds पश्येवं, G1
इत्येव Ś1 प्रतिपिद्भव्यो; K1 4 प्रति (K4 'त्य)यो°, B1
'यत्तेष्वो; B5 4 Ds 8 'वेद्योयं. — °) Ś1 K1 [अ]पि
क्षणम्, Ds 6 [उ]पि°. B1 पक्षाय क्षणमर्हति. — After
13°b, D7 S ins .

247* सदैव राजशार्दूल विदुषा हितमिच्छता ।

[D7 विदुषा]

— °) T2 राजा तु (for न जातु). Ds विकृत°. — °)
K2 8 V1 B Dn D7 S सुनयम्, K5 D2 8 तु न°;
Da Ds 8 स्वन°, Ds तपनम् (for विनयम्)

14 °) K5 V1 Bo 8 4 Dn D2 8 8 8 रमस्व (for
वसस्व). K1 2. 5 V1 B Da Dn1 D2-8 8 परमाभिन्ने;
K4 'मित्रैर्, Dn2 'मित्रो, D7 S पु (G2 प) रयामित्रं.
— °) D2 8. 8 विपयै (for 'विपये) K8 8 V1 B D
(D1 missing) S प्राज्ञ (D7 S मित्र) संमतः — °) B2
यजस्व (for भ°) K1 स्वीत्, D4 खेति (for श्वेत-)
Ś1 'काकैर्यैर्; Ds 'काकैर्यैर्. ❀ Ca श्वेतकाकीयै
रुपायै । श्रम्य इतै प्राप्ते. काकैर्यैश्च प्रमुक्तभक्तशोधितत्वा
दिभिः । श्वेतकाकाचार्यप्रणीतवशीकरणोपायैर्वा । Cn (of.
Ādi 43 10) श्वेतकाकीयै । आ च एतश्च काकश्च तेषा-
मिमे धर्माः क्रमेण नित्य जागरूकव भयचकितत्व-परेकितज्ञ
त्वानि तैरुपायैर्मित्रधर्मं भजस्व । 'श्वेत' इत्यत्र 'ओमाञ्जोश्च'
(Pāp. 6 1 95) इति पररूपम् । एतो मृगः । Cv श्वेतका-
कीयैरनुकूलार्थवाचकै । ❀ — °) K2 मित्रागमम्, K8-5
B8 5 Dn D2 8 8 8 T2 G1. 2 Cn मित्रधर्मं (K4 Ds
'म)म्; B4 मित्राधर्मम्, D7 T1 G8 4 सिप्याधर्मम्
(for मित्राधमम्). Da अन्यर्थकै

15 K2 om 15°b. Ś1 reads 15°b on marg (see
m). — °) K5 V1 B Da D2 8 8 8 S अस्व (for
चास्व) — °) K5 V1 B Da D2 8 8 8 दुस्तरान्
(Da 'त्), Dn दुश्चरान्, G2 दुष्करात् K4 Dn1 च;
V1 Bo-2 5 Da D7 S स (for त्वं). — °) K8-5
Dn D7 8 Cv नदीवन्ध, D2. 8. 8 8 तदा बंध, G2 नदी
बल; M1 8 'बद्ध (for 'बन्ध). Ds 6 'विरोधाश्च;
D7 विरोधस्य, T G1 8 4 M 'विभेदां (G1 'दा)श्च; G2
विवादाश्च, Cv विरोधेस्य. — °) K1 विरुध्यते; K5

प्रतिभोगसुखेनैव कोशमस्य विरेचय ॥ १६
 यज्ञदानप्रशंसासै ब्राह्मणेष्वनुवर्ण्यताम् ।
 ते त्वत्प्रियं करिष्यन्ति तं चेप्यन्ति वृका इव ॥ १७
 असंशयं पुण्यशीलः प्रामोति परमां गतिम् ।
 त्रिविष्टपे पुण्यतमं स्थानं प्रामोति पार्थिवः ।
 कोशक्षये त्वमित्राणां वशं कौसल्य गच्छति ॥ १८
 उभयत्र प्रसक्तस्य धर्मे चाधर्म एव च ।
 बलार्थमूलं व्युच्छिद्येतेन नन्दन्ति शत्रवः ॥ १९

निन्द्यास्य मानुषं कर्म दैवमस्योपवर्णय ।
 असंशयं दैवपरः क्षिप्रमेव विनश्यति ॥ २०
 याजयैनं विश्वजिता सर्वस्वेन वियुज्यताम् ।
 ततो गच्छत्वसिद्धार्यः पीड्यमानो महाजनम् ॥ २१
 त्यागधर्मविदं मुण्डं कंचिदस्योपवर्णय ।
 अपि त्यागं बुभूषेत कच्चिद्गच्छेदनामयम् ॥ २२
 सिद्धेनौपधयोगेन सर्वशत्रुविनाशिना ।
 नागानश्वान्मनुष्याश्च कृतकैरुपघातय ॥ २३

C. 12. 3927
 B. 12. 105 24
 K. 12. 105 22

विरोधिता, V1 B Da Dn2 D2 2 5 0 8 विरोधिता (D: 'ना), D1 G1 M1. 2. 4 विरुद्धता ॐ C7 यथा नदी भविर्विरोधे सति पार्श्वतो गच्छति तथा स्वयापि कर्तव्यम् । ॐ

16 ^b) B1 [अ]शानानि (for [आ]म') —^c) D1 S प्रीति (for प्रति) K2 सुखेन, Da D2 1 S सुखेन (for सुखेन) —^d) Some MSS कोपम् K2 4 5 D2 8 T2 G1-3 विरोधय (K2 4 'ये), Da विरोधय

17 ^a) K2 5 V1 Bo 1. 2-3 Dn D2-3 S यज्ञदाने (V1 D1 'न); B2 Da यज्ञ दान K5 V1 B Da Dn D2 2 5 0 8 प्रदा(Dn2 D2 'सा)द्यसै (for प्रदासासै) —^b) K1-2 5 V1 B Da Dn D2 2 5 0 8 S ग्राहणान् (for 'णेषु) K1. 2. 1 V1 B Dn D2 2 5 0 8 अनुवर्ण्य (B1 'वय) तान्, Da 'यचनात्, D1 T2 G1. 3 4 'वर्तय (T2 G1 'यन्), T1 M वर्णयन् (T1 'य) (for 'वर्ण्यताम्) —^c) K2 5 V1 B Da Dn D2 2 5 0 8 त्वा प्रति-, D1. 7 S स्वा(D1 M2-4 त्वा)प्रियं (for स्वधिय) —^d) D1 T2 G2-4 तन् (for त) K2 8 D1 वैव्यति, K2 V1 B Da Dn D2 2 5 0 8 मो(B2 म)इयति, D1 S छे(M2 जे, M4 जै)स्यति (for चेव्यन्ति)

18 ^a) D2 असदाय — D1 om 18^{cd} D2 om 18^{cd} —^c) B1. 2 त्रिविष्टपे D1 S पूज्यतम (for पुण्य) —^d) K2 4 M1-3 पार्थिव, K5 V1 B Da Dn D2 2 5 0 मानव, D1 T G शाश्वतं —^e) Some MSS कोपक्षये —^f) K5 वशां, M2 वश K2 5 V1 B D2-3 कौश(B1 'प)ल्य G1 गच्छसि

19 Dn2 om 19^{ab} —^a) K5 प्रसक्तस्य; G2 प्रसक्तस्य; M1. 3 'क्त स, Bom. ed. प्रयुक्तस्य —^b) K2 D2 2 5 T2 G1 वा (for the first च) T2 वा (for the second च) —^c) V1 बलाच्च, B1-3 Da D1 फ(D1 य)लार्थं, Dn D2 2 5 0 8 फलार्थं, D1 धनार्थं, T1 G2

फलार्थी, T2 बलार्थ (for 'र्थ) Ś1 K1. 4 उ(Ś1 चो)च्छिद्येत्, D2 5 7 व्युच्छिद्यात्, S उच्छिद्यात् (M2 'सु) Bo 4. 5 मूल फलार्थमुच्छिद्येत् —^d) B1 Dn2 ति(Dn2 न)दति, T1 G2-4 जीवति; T2 G1 नश्यति

20 ^a) K1 निदाम्य (sic), K5 V1 Da D1. 7 S निदास्यै, K5 B1 D2 2 5 0 8 निदन्वै, Bo-3 5 निदन्वै; Dn न चासौ (for निन्द्यास्य) K2 मानस (for मानुष) —^b) K2 4 चैवम्, D1 देवम् (for दैवम्) —^d) Bo 5 प्रशाम्यति (for विनश्यति).

21 ^a) D2 याजयेत्, T2 योजयैन —^b) M1. 8 सर्वं स्वेन (for सर्वस्वेन) V1 D2-5 वियुज्य त —^c) K5 गच्छ सुसिद्धार्यं, B1 D2 2 5 0 8 गच्छसि सि', Dn 'स्यसि', D1 T2 G 'त्वसिद्धार्यं' —^d) B2 D2 2 5 0 8 पीड्यमान, D1 T G पीडमानो (D1 T2 G1 'यानो), M भिक्षमाणो Ś1 K5 Dn महावन, D1 जनान् (for महाजनम्)

22 ^a) K5 V1 B Da Dn D2 2 5 0 8 M2 योग; T2 G1 त्याग (for त्याग-) K5 M1 3 धर्ममिम; K5 V1 B2 4 D1 (also as in text) T1 G2-4 M2 4 'सिद्; D1 'विद्य, T2 G1 धर्मविधि K5 5 V1 B D (except D1, D1 missing) S पुण्य; K2 दद (for मुण्ड) —^b) K4 V1 Bo-2 4 Da Dn1 किंचिद्, D2 कश्चिद्; D2 5 0 कश्चिद् B2 अन्योप (for अस्योप) K2 Dn1 वर्णयेत्; K5 V1 Bo 2. 5 'ये; B1. 4 Da D1 'ये —^c) D1 अति (for अपि) Ś1 बुभूषेच्च; K4 'पेश (for 'पेत) —^d) K1 D1 कश्चिद्, B1 G2 किंचिद्, Da कश्चिद्, D5 T G2 4 M कश्चिद् (for कश्चिद्) Ś1 अनाश्रयं; K4 'श्रम (for 'मयम्)

23 ^a) K2 4. 5 V1 Bo 2 2 5 Da Dn D2 [सो] पधियोगेन, G2 8 'धर्मोगेन —^b) D1 S सत्व (for

एते चान्ये च बहवो दम्भयोगाः सुनिश्चिताः ।

शक्या विपहता कर्तुं नङ्गीवेन नृपात्मज ॥ २४

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि षडधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥

१०७

राजपुत्र उवाच ।

न निकृत्या न दम्भेन ब्रह्मन्निच्छामि जीवितम् ।

नाधर्मयुक्तानिच्छेयमर्थान्सुमहतोऽप्यहम् ॥ १

पुरस्तादेव भगवन्सयैतदपवर्जितम् ।

येन मां नाभिश्ङ्केत यद्वा कृत्स्नं हितं भवेत् ॥ २

आनृशंस्येन धर्मेण लोके ह्यस्मिञ्जिजीविषुः ।

-शत्रु- — °) D₁ S गजान् (for नागान्) — °) K₄ -घातक (sio), Dn₁ घातयेत्.

24 °) B₂ नय; D₁ दमा, M षंभ- (for दम्भ) K₂ s V₁ B₁ s Da D₁ 7 T G M₁-s सुनिश्चिता; K₅ Bo s-s Dn₂ D₂ s s s s 'विस्तृ (D₂ s 'स्तृ) वा; Dn₁ 'संचिता; M₄ 'चित्रिता. — °) Bo s Dn₁ D₂ s s s विरहता, B₁ D₁ T₂ विपह (D₁ 'हि) वा; D₀ निपहिता; D₁ विष्वहता; G₂ s 'निहिता. Ś₁ K₁ 4 हतुं (for कर्तुं) — °) K₄ M₂ नृपात्मज, M₄ कथचन K₅ V₁ B Da Dn D₂ s s s s पुरुषेण युभूपता (V₁ B₁-1 Dn कृतात्मना; Bo s Da महात्मना)

Colophon. D₁ missing. — Sub parvan Ś₁ K V₁ Bo 1 s-s Da Dn D₂-7 T₂ G₁. 2 4 M राजधर्म — Adhy name K₁ s s V₁ Bo-1 Dn₁ D₂-s कालकचृक्षीयं; B₅ Da कालचृ (Da °क) क्षीय, M₁ s शत्रुकोशक्षण; M₂ शत्रुकोषक्षणोपायकथनं — Adhy no (figures, words or both). K₅ 108, B₁ 95, B₂ s Dn₁ 104, Da₁ 106 (as in text), Da₂ 105, D₂ s 102, D₁ S 107. — Śloka no. Dn D₂ 25.

107

☞ D₁ is missing for this adhy. (cf. v l. 12 79 28).

1 D₈ om. the ref., K₅ V₁ Bo. s-s Da Dn D₁ S राजोवाच (for राजपुत्र उ) — °) M षंभेन (for

नाहमेतदलं कर्तुं नैतन्मय्युपपद्यते ॥ ३

मुनिरुवाच ।

उपपन्नस्त्वमेतेन यथा क्षत्रिय भापसे ।

प्रकृत्या ह्युपपन्नोऽसि बुद्ध्या चाद्भुतदर्शन ॥ ४

उभयोरेव वामर्ये यतिष्ये तव तस्य च ।

संश्लेषं वा करिष्यामि शाश्वतं ह्यनपायिनम् ॥ ५

दम्भेन). — °) K₁ B₃ जीवितं; K₂ B₁ G₂-4 वेदितुं. — °) B₅ D₂ s [s]प्यय; M₂ ह्ययं (for स्यहम्).

2 °) G₂ भगवान्. — °) Ś₁ K₂ उपवर्णितं, Da अपवर्णिते; T₂ G₁. 2 अपि वर्णित (for अपवर्णितम्). — °) K₁ D₁ मा नास्ति; D₁ T G M₁ s पाप न; M₂ 4 मां (M₄ मा) न वि (for मा नाभि). D₁ T₂ G₁ शक्येत (for शङ्केत) — °) K₂ 4 s Bo s-s Da Dn D₂ s s s s येन; D₁ यत्वा, T₂ यद्वा (for यद्वा) D₂ कृष्ण, T₂ G₁ कृत्स्न (for कृत्स्न)

3 °) K₁ D₁ S अ (K₁ T₂ G₁ आ) नृशंस्येन धर्मेण — °) D₁ लोको D₁ [s]पि (for हि) D₁ S जिजीविषे. — °) K₄ नैत; Dn₁ न तत् (for नैतन्). K₅ V₁ Bo s s Da Dn D₂ s s s त्वयि (for मयि)

4 °) Da -पुगव (for भापसे) — Da om 4°-7°. — °) K₁ प्रहत्या; B₅ अकृत्या (for प्र°) K₄ ह्यपपन्नो, D₁ T₁ G M₁ s [अ]भ्युप°, M₂ चोप° (for ह्युप°). D₂ T₁ G₂ s [s]स्मि (for ऽसि) — °) Ś₁ हि, B₂ 4 Dn D₂ s s s G₂ वा, D₂ laouna (for च) K B Dn₂ D₂ s s s T₂ G₁ s s [अ]द्भुतदर्शन (G₂ 4 'नात्); Dn₁ D₀ G₂ बहुदर्शनः (G₂ 'शिना); M [अ]द्भुतविक्रम (M₄ 'म)

5 Da om. 5 (of v. l 4) — °) D₁ S साह्या (M₄ 'ह्य) र्ये (for वामर्ये) — °) K₂ s M₂ वां; Bo laouna, B₁ 4 च; G₁ व; G₂ स्वा (for वा). — °) K₅ D₁ च (for हि) B₁ [अ]नयायिनं, Dn₂ 'पायनं.

त्वादृशं हि कुले जातमनृगंसं बहुश्रुतम् ।
अमात्यं को न कुर्वीत राज्यप्रणयकोविदम् ॥ ६
यस्त्वं प्रव्रजितो राज्याच्चसनं चोत्तमं गतः ।
आनृगस्येन वृत्तेन क्षत्रियेच्छसि जीवितुम् ॥ ७
आगन्ता मद्दहं तात वैदेहः सत्यसंगरः ।
यथाहं तं निगोक्ष्यामि तत्करिष्यत्यसंशयम् ॥ ८

भीष्म उवाच ।

तत आहूय वैदेहं मुनिर्वचनमब्रवीत् ।
अयं राजकुले जातो विदिताभ्यन्तरो मम ॥ ९
आदर्श इव शुद्धात्मा शारदश्चन्द्रमा इव ।

6 Da om 6 (cf. v l. 4) —^a) Dn Ds तदृशं (for त्वादृशं) —^c) Ś1 K1 4 Bo : G1 [s]नु- (for न) V1 B2 अमात्य के न कुर्वति —^d) Ds om from राज्य up to आगन्ता (in 8^a) Ks B1 राजन्, G1 राज्य (for राज्य-) Ds कोविद

7 Da Ds om. 7 (cf. v l. 4, 6) —^a) Ks V1 B Dn Ds : s e s प्रच्यावि (B1 च्यधि)तो, Ds प्रव्रजितो T2 राद्राद् (for राज्याद्) —^b) V1 Dn1 आनृगस्येन, B1 D^r : T1 G1. 2 : M अनृगस्ये (Ds 'स्ये') न D^r अशम्येन दत्तेन

8 D. om. आगन्ता (cf. v l. 6) —^a) K1 आगता मद्, B1 गता मम, Dn1 आगतो मद्, Ds अगतम (sic) (for आगन्ता मद्) —^b) D^r S सत्यविक्रम —^c) Ks Dn Ds G1 अयाह Bo त्व, D^r T2 G1 M स (for त) —^d) Dn2 करिष्यति

9 N (except D^r, D1 missing) G1 om the ref —^a) K1 अत, Ds तत्र (for तत) Ks आहूय (for आहूय) Ds विदेह —^b) B1 त्व हि, Ds अह (for अय) K1 Ds 4 T2 राजा (for राज) —^d) Da मया (for मम) K1 : G1 विदिताद्य (Ks 'तात्य, G1 'ता ह्य)तरो मम

10 ^a) B1 त्व (for इव) G1 (before corr) शुद्धास्तु —^b) Ś1 K1. 2. 4 निर्मल्य (for शारदश्च) V1 B2 Da2 Dn यथा (for इव) —^d) K1 [s]य (for मे) Ks Dn2 M4 परिक्षित (Ks 'त), Ds परीक्षित

11 ^a) B1 [आ]त्तां (for [अ]स्तु) —^b) K1 B1 T2 G1 M1 विश्वासो (M1 'सा)स्मिन्, Da विश्वसेह

नास्मिन्पश्यामि वृजिनं सर्वतो मे परीक्षितः ॥ १०
तेन ते संधिरेवास्तु विश्वसास्मिन्यथा मयि ।
न राज्यमनमात्येन शक्यं शास्तुममित्रहन् ॥ ११
अमात्यः शूर एव स्याद्द्विसंपन्न एव च ।
ताभ्यां चैव भयं राज्ञः पश्य राज्यस्य योजनम् ।
धर्मात्मनां कचिद्दोके नान्यास्ति गतिरीदृशी ॥ १२
कृतात्मा राजपुत्रोऽयं सतां मार्गमनुष्ठितः ।
सुसंगृहीतस्त्वैवैप त्वया धर्मपुरोगमः ।
संसेव्यमानः शत्रूंस्ते गृह्णीयान्महतो गणान् ॥ १३
यद्ययं प्रतियुध्येत्त्वां स्वकर्म क्षत्रियस्य तत् ।

Dn2 मम, Ds विधि (for मयि) —^b) B3 न रामन्; Dn1 नाराज्यम् (for न रा^a) Ds अनसायेन (for 'मात्येन) —^d) Ks V1 B1 : Da Dn1 अपि श्रद्ध, Ks Ds अमि (Ks 'म)त्रक (for 'त्रहन्)

12 ^a) V1 एव शूर (by transp); D^r T G शुद्ध एव —^b) Da Dn वा (for च) —^c) D^r S तस्मात् (for ताम्या) Ks : s V1 B Da Dn Ds : s e, s [व]मय (for भयं) Dn राजन्; Ds राज (for राज) —^d) Ks : Da Dn Ds-5 M राज्यप्र (Da2 'ज्य स)योजन (for राज्यस्य यो) —^e) T1 G धर्मात्मना (G1. 2 'न), T2 'दन्त्य, M3 'त्मानां —^f) Da नाना (Da2 'त्मा)स्ति, G1 नाच्यस्ति

13 ^a) Ks Ds तदात्मा, Ks V1 B1-5 Da Dn D2 : s e s महात्मा, Bo धर्मात्मा, D^r S तथा (D^r T1 Gs 4 'वा)स (for कृतात्मा) Ds om स्य —^b) Da शुद्धं (for सता) K1 अनुस्थित —^c) V1 स संगृहीतस्य; D^r S अस (for सुस) Dn2 ते (for तु) V1 [ए]वं (for [ए]य) —^d) T1 G2 M4 धर्मपुरोगम (M4 'मं) —^e) Ds स सेव्य; T2 M सं (M4 स)सेव, Cv ससेव्य (as in text) Ks Bs Da D2 : s e s शत्रुस्य, Ds पुत्रस्य (for शत्रुस्य) M1. s च (for ते) Cv cites पुत्रस्य —^f) Ks M2 Cv गुणान्, Bo वनान्, Da2 गतान् (for गणान्) ☞ Cn गणान् शत्रुसघान् । ☞

14 ^a) Dn1 तद्यय; Ds यद्यय K1 Ds Gs युध्येत, Ks 4 युध्येत्वा, B1 बुध्य त्व, D^r बुध्येत, T2 G1 युध्येतु; M1. s रुध्येत्वा, M2 4 युध्येत्वा T1 Gs 4 यद्यसप्रति युध्येत —^b) Bo s स्वधर्म; D^r T G 'धर्म (for 'कर्म) Bo च, M1. s यत् (for यत्) —^c) Ś1

जिगीषमाणस्त्वां बुद्धे पितृपैतामहे पदे ॥ १४
 त्वं चापि प्रतियुध्येथा विजिगीषुप्रते स्थितः ।
 अयुद्धैव नियोगान्मे वशे वैदेहे ते स्थितः ॥ १५
 स त्वं धर्ममवेक्षस्व त्यक्त्वाधर्ममसांप्रतम् ।
 न हि कामान्न च द्रोहात्स्वधर्मं हातुमर्हसि ॥ १६
 नैव नित्यं जयस्तात नैव नित्यं पराजयः ।
 तस्मान्द्रोजयितव्यश्च भोक्तव्यश्च परो जनः ॥ १७
 आत्मन्येव हि संदृश्यान्नुभौ जयपराजयौ ।
 निःशेषकारिणां तात निःशेषकरणाद्भयम् ॥ १८
 इत्युक्तः प्रत्युवाचेदं वचनं ब्राह्मणर्षभम् ।

स्वा, D₂ स्वां (for त्वां) —^d) Dn₂ om पदे

15 ^a) D₄ वा (for च) D₇ S (except T₂ G₂)
 यदि (for प्रति) B₁ बुध्येथा —^b) T₂ विजिगीषु
 (for 'पु) B₁ -प्रतस्थित —K₁ 2 om (hapl)
 15^{ad} —^c) K₈ 4 D₄ अयुद्धेन; B₂ 'द्धे च; B₈ G₈
 M₁ 'धैव; D₂ 'धैष, Dn₂ 'ध्वेव, D₂ 8 8 'ध्वेव,
 D₇ 'ध्वेत, D₈ 'द्धैव (for 'द्धैव) B₁ नियोज्यस्ते;
 T₂ 'गत्मा (for 'गान्मे) —^d) K₈ Dn कुरुहिते;
 K₈ वैदेहि ते, Bo 8 वैदेहे (sic) (for वैदेह ते). T₁
 G₈ 4 देशे वैदेहके स्थित

16 ^a) K₈ om. from स त्वं up to जयस्व (in
 17^a). K₁ 2 4 D₄ T₁ G₈ 4 तत्त्वं, B₁ सर्व (for
 स त्वं) D₄ अपेक्षस्व; M₂ अपेक्षस्व —^b) K₈ V₁
 B Da Dn D₂ 8 8 8 हि (B₁ ह)स्वा (for स्वक्त्वा).
 K₈ V₁ B D (D₁ missing) M लोभम्, T G लोकम्
 (for [अ]धर्मम्). K₁ 4 M₄ असप्रत —^c) K₈ V₁
 B D (except D₄, D₁ missing) S च (for हि).
 V₁ संरब्धात्, B (except B₂) D₂ 8 8 8 T₂ च
 क्रोधात् (for च द्रोहात्) —^d) M₈ स्वधर्मान् T₂
 हर्तुम् (for हातुम्) K₂ Bo Da G₁ (before corr)
 इच्छसि (for अर्हसि).

17 K₈ om. up to जयस्व (cf. v 1 16) —^b) T₂
 नित्यं M₈ पुरा जयः. —^c) Dn₂ D₈ तस्माद्दि (D₈ 'द्धि)
 जयितव्यश्च, T G₁. 8. 4 तस्माज्जयश्च भोक्तव्यो —^d)
 K₁ भोक्तव्यं V₁ B Da D₇ S पराजय (for परो जन)

18 ^a) D₄ आत्मना. All MSS (except Ś₁ K₁ 4,
 D₁ missing) [अ]पि च (for [ए]व हि) —^b) D₈
 -पराक्रमौ (for 'जयौ) —^c) Ś₁ K₁ 2 4 G₁ कारणात्,

अभिपूज्याभिसत्कृत्य पूजार्हमनुमान्य च ॥ १९
 यथा ब्रूयान्महाप्राज्ञो यथा ब्रूयाद्बहुश्रुतः ।
 श्रेयस्कामो यथा ब्रूयादुभयोर्यत्क्षमं भवेत् ॥ २०
 तथा वचनमुक्तोऽस्मि करिष्यामि च तत्तथा ।
 एतद्धि परमं श्रेयो न मेऽत्रास्ति विचारणा ॥ २१
 ततः कौसल्यमाहूय वैदेहो वाक्यमब्रवीत् ।
 धर्मतो नीतितश्चैव बलेन च जितो मया ॥ २२
 सोऽहं त्वया त्वात्मगुणैर्जितः पार्थिवसत्तम ।
 आत्मानमनवज्ञाय जितवद्वर्ततां भवान् ॥ २३
 नावमन्ये च ते बुद्धिं नावमन्ये च पौरुषम् ।

T₁ G₂-4 करणं (for -कारिणा) D₇ T₁ G₂-4 तेषां,
 T₂ चैषा, G₁ राजन् (for तात) —^d) K₈ D₄
 -कारणाद् D₁ भय.

19 ^a) K₄ इत्युक्त्वा —^c) K₈ 5 V₁ B D (ex-
 cept D₄, D₁ missing) T G प्रतिपूज्य (Bo 1 'गृह्य)
 (for अभि) B₁ -शत्रुभ्य (for -सत्कृत्य)

20 ^a) B₁ तथा D₈ महाप्राज्ञ. —^b) K₁ तथा
 B₁ om ब्रूयाद् K₈ D₂ 8 8 8 तिचक्षणं, Bo Dn
 महाश्रुत (for बहु) —^d) K₁ उभयोर्यत्क्षमापनं,
 K₈ 5 V₁ B D (D₁ missing) S 'योरेव त (B₂ D₇ 7
 T₂ G₁ M₂ 4 य)क्षमं

21 ^a) Ś₁ K₁ G₂ 8 यथा, K₈ Dn₁ D₈ 8 यद्यद्,
 V₁ B Dn₂ D₂ 8 8 यत्तद्, Da यत्तद् (for तथा)
 Dn₂ D₈ 8 उक्तोसि —^b) Bo lacuna, T G [ह]ह
 (for च) K₈ D₄ वचस्त्व (for च तत्तथा) —G₂
 om 21^c-22^d

22 G₂ om 22 (of v 1 21) —^a) K₈-5 V₁ B
 Da Dn D₂ 8 8 8 कौशल्यम् G₈ आहेद (for आ-
 हूय) —^b) Dn मैथिलो (for वैदेहो) —^c) D₇ S
 (G₂ om) बुद्धितश्च (for नीति) —^d) K₈ D₇ S
 (G₂ om.) जितं K₈ V₁ B Da Dn D₂ 8 8 8
 लोकश्च विजि (D₂ 8 'दि)तो मया

23 ^a) K₈ 5 V₁ B D (except D₇, D₁ missing)
 अहं (for सोऽहं) K₈ 5 V₁ Bo 2 4 5 Dn D₈ 8 7
 M₂ चा (D₇ 'द्या)श्मगुणैर्, B₁ स्वत्सहशैर् —^b) D₂ 8
 (before corr) 4-5 -सत्तम —^d) T₁ G₃ 4 वर्तते,
 G₁ 'तं (for 'तं).

नावमन्ये जयामीति जितवद्वर्ततां भवान् ॥ २४
 यथावत्पूजितो राजन्गृहं गन्तासि मे गृहात् ।
 ततः संपूज्य तौ विप्रं विश्वस्तौ जग्मतुर्गृहान् ॥ २५
 वैदेहस्त्वथ कौसल्यं प्रवेश्य गृहमञ्जसा ।

पाद्यार्घ्यमधुपर्कस्तं पूजाहं प्रत्यपूजयत् ॥ २६
 ददौ दुहितरं चासौ रत्नानि विविधानि च ।
 एष राज्ञां परो धर्मः सद्यो जयपराजयौ ॥ २७

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्तधिकशततमोऽध्यायः ॥ ६०७ ॥

१०८

युधिष्ठिर उवाच ।

ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च परंतप ।

धर्मो वृत्तं च वृत्तिश्च वृत्त्युपायफलानि च ॥ १

राज्ञां वृत्तं च कोशश्च कोशसंजननं महत् ।

अमात्यगुणवृद्धिश्च प्रकृतीनां च वर्धनम् ॥ २

पाङ्गुप्यगुणकल्पश्च सेनानीतिस्तथैव च ।

C 12. 3359
B 12. 107 B
K 12 107 B

24 Ś1 om (hapl.) 24 —^a) K1.5 Bo 2-2
 Dn D2 2.5 c 2 [अ]वमन्यामि (for 'न्ये च) K2 V1
 B1 2 Da D1 हि (for च) Da तां (for ते) B1
 बुद्धिर् —^b) B1 [अ]वमन्य हि, M2 'न्येति (for 'न्ये
 च) —^c) K4 [अ]वमन्य D1 T G जितमिति (for
 जयामीति) —^d) B1 जितस्तु (for जितवद्) T G
 वर्तते (for 'सा).

25 —^a) B1 यया वा (for 'धावद्) —^b) D1 T
 G1.5 4 गृहान् (for गृह) K2 3 मे गृहान्, K5 V1
 B Da Dn D2 3 3 3 मे गृह; D1 T G2-3 महद्वात्
 —^c) Ś1 K1 4 सपूजितौ, B1 सगृह्य तौ D1 T2 G1
 (before corr) तं (for तौ) K1 विप्रौ —^d) D1
 T G नृप (for गृहान्)

26 —^a) K2 2 B D (except D1, D1 missing)
 कौशल्य, M राजेंद्र —^b) G1 प्रगृह्य, M प्रविश्य
 —^c) Dn1 D2 3 3 पाद्यावं Bo 3 पाद्यार्वं (Bo 'र्वं)
 मधुपर्काद्यं, Da पाद्यमर्धमधुपर्कम् —^d) Ś1 K4 पूजाहं
 K4 पूजयेत् D1 T G पूजयामास भूमिपं

27 —^a) K4 राज्या (for राजा) —^d) K5 V1 B
 Da D2 3 3 सद्यो, Dn1 सत्य; Dn2 D5 निलौ,
 D1 S समौ (M4 'मे) (for सद्यो) M4 -पराजये

Colophon D1 missing — Sub-parvan Ś1 K V1
 B Da2 Dn D2 3 3 S राजबर्म — Adhy name
 Ś1 V1 B Da Dn1 D2-3 काल (B2 om ल) कवृक्षीय,
 M2-3 दुहितृप्रदान — Adhy no (figures, words

or both) K5 109, B1 96, B4 Dn1 105,
 Da1 107 (as in text), Dn2 106, D1 S 108.
 — Śloka no Dn D2 28

108

—^a) D1 is missing for 1^a-5^a (cf v 1 12 79 28).

1 D5 om. the ref 1^{ab} = 6 40 41^{ab} —^a) G1
 ब्राह्मण (for ब्राह्मण) D5 वैश्यो (for विशा) —^b)
 M नराधिप (for परतप) —^c) K1 T1 धर्मा वृत्त,
 K2- V1 Bo 3-2 Da2 Dn D2 3 3-2 T2 G1-3 धर्मवृत्त
 (D5 'त्ति), G4 धर्मवृत्तश् (for धर्मो वृत्त) G3 om.
 च Da वृत्ति, Dn1 वित्त, Dn2 D2 वृत्त (for
 वृत्तिश्) —^d) K2 5 Dn1 D1 T G M1.3 4 वृत्त्यु (G1
 प्रत्यु)पाया, B2 'पाय, D4 'पाय (for 'पाय)

2 D1 missing (cf v 1 1) D5 om 2^{ab} —^a)
 K2 4 राज्ञो K5 V1 B2 Da T1 G M2 वृत्तिश्,
 Bomb ed वित्त (for वृत्त) K2 4 D4 वृत्तिश्, V1
 Bo 2 3 5 कोपश; B4 D2 3 5 कोप, Da Dn D5
 M2 कोश (for कोशश्) —^b) V1 B Da D2 3 5
 कोप, D4 कोश (for कोश) K4 सजनन; Da
 -प्रजननं, D1 सचयन, T2 सजनस (for 'नन) K5
 D5 च यत्, V1 B Da Dn D2-3 T1 G M जय,
 D1 T2 च य (for महत्) —^c) K2 3 5 V1 B D
 (except D1, D1 missing) T G1 4 वृत्तिश् (for
 बुद्धिश्) —^d) D1 M1.3 वर्जन (for बर्धनम्)

C 12 3959
B 12 107 3
K 12 107 3

दुष्टस्य च परिज्ञानमदुष्टस्य च लक्षणम् ॥ ३
समहीनाधिकानां च यथावल्लक्षणोच्चयः ।
मध्यमस्य च तुष्यर्थं यथा स्थेयं विवर्धता ॥ ४
क्षीणसंग्रहवृत्तिश्च यथावत्संप्रकीर्तिता ।
लघुनादेशरूपेण ग्रन्थयोगेन भारत ॥ ५
विजिगीषोस्तथा वृत्तमुक्तं चैव तथैव ते ।
गणानां वृत्तिमिच्छामि श्रोतुं मतिमतां वर ॥ ६
यथा गणाः प्रवर्धन्ते न भिद्यन्ते च भारत ।
अरीन्हि विजिगीषन्ते सुहृदः प्राप्नुवन्ति च ॥ ७
भेदमूलो विनाशो हि गणानामुपलभ्यते ।

3 D1 missing (of v l 1). —^a) Ś1 पाङ्गुप्य,
K4 पङ्गुप्यं (for पाङ्गुप्य) K1 2 4 गण (for गुण)
D8 वृत्तिश् (for कल्पश्) —^b) K5 V1 B Da Dn
D2 8 5 6 8 वृत्तिस् (for नीतिस्) —^c) Dn D1
परिज्ञान च (D1 'नम' दुष्टस्य —^d) Dn लक्षण च
संतामपि; D1 दुष्टस्यैव च लक्षण.

4 D1 missing (of v l 1) —^a) M4 सम
धीना' (for समहीना') —^b) K1 लक्षणैश्चय, K4 5
V1 B Da Dn D2 8 5 6 8 लक्षण च यत् (K4 य'
(for 'णोच्चय) —^c) Ś1 K (except K5) D4 आध्र
मस्य (for मध्यमस्य). —^d) G1 2 यथार्थेय (for यथा
स्थेय) D5 विधेयतां, D6 च वर्धता, G1 2 M2 विव
र्धिता

5 D1 missing for 5^a (of v l 1) —^a) K5
V1 B Da Dn D2 8 5 6 8 -ग्रहण (for -संग्रह) B1
om च. D4 क्षीनाधिकाना च** —^b) D1 S परि
(for संग्र) K5 V1 B Da Dn D2 8 5 6 8 यथाधर्म
प्रकीर्तिता (K5 Dn 'त; B3 'ता) —^d) B1 T2 G2
ग्रह-, G1 गृह (for ग्रन्थ) D4 यामेन (for -योगेन).

6 ^a) K1 विजिगीषुस् —^b) Dn युक्तं (for उक्त)
D8 5 चैव (for चैव) K1 B8 तथैव च (B8 तै'),
K8 D1 7 T G विशेषत, Dn2 lacuna, M समा
सत् —^c) K1-3 B8-5 D2 8 5 M1 8 4 वृत्तम् (for
वृत्तिम्).

7 ^a) K2 4 B1 2 Da D1 T G1 8 4 प्रवर्तते, D1
'तंते; D4 'र्धति. —^b) D1 भिद्यते. D1 चतुरंगस्य
भारत —^c) K4 अरीर्हि, K5 V1 B D2 6 8 परांश्च,
Da Dn D8-5, 7 S अरींश्च, D1 corrupt (for अरीन्हि)

मन्त्रसंवरणं दुःखं बहूनामिति मे मतिः ॥ ८
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं निखिलेन परंतप ।
यथा च ते न भिद्येरस्तच्च मे ब्रूहि पार्थिव ॥ ९
भीष्म उवाच ।
गणानां च कुलानां च राज्ञां च भरतर्षभ ।
वैरसंदीपनावेतौ लोभामर्षौ जनाधिप ॥ १०
लोभमेको हि वृणुते ततोऽमर्षमनन्तरम् ।
तौ क्षयव्ययसंयुक्तावन्योन्यजनिताश्रयौ ॥ ११
चारमन्त्रवलादानैः सामदानविभेदनैः ।
क्षयव्ययभयोपायैः कर्शयन्तीतरेतरम् ॥ १२

D1 S विजिगीषति (for 'पन्ते) —^d) K4 सुहृदा
Dn2 चामुवति Bo हि, D1 lacuna (for च)

8 ^a) D4 भेदमूले Bo [5]पि (for हि). —^b)
K5 V1 B2 Da Dn D2 उपलक्षये, Bo 4 D3 5 6 8
'लक्षयते, B1 8 5 'लक्षते (for 'लभ्यते) —^c) K4 मेत्र
(for मन्त्र).

9 ^b) Bo नित्यमेव (for निखिलेन) —^c) B2 मे
(for ते) D1 T1 G1 M1-3 भिद्येयुस्, M4 भिद्यते
(for भिद्येरस्). —^d) K4 5 V1 B Da Dn D2 8 5
6 8 वद (for ब्रूहि) T G M1 8 भारत (for पार्थिव)
K1 D1 तन्मे ब्रूहि पितामह

10 D8 om. the ref —^b) D1 राजं, D4 राजां,
D5 राज्ञा. K5 V1 B Da Dn D2 8 5 6 8 राज्ञा भ(B1
भा)रतसत्तम —^c) Ca -सदीपकौ (for 'नाव्) —^d)
Ś1 K1 2 4 D1 लोभमोहौ, B1 लोभमर्षौ (for लोभा
मर्षौ) K8 Dn D1 T2 G1 (also) M नराधिप, T1 G
तथैव च (for जनाधिप)

11 ^a) D4 लाभम् D2 6 G1 एके K1 D4 7 S
विवृ (D4 'श्रु)णुते, D2 हि वृणुते —^b) M4 ततो
वर्षम् D1 S अनतर (T2 G1 'रा). —^c) K1 D1 om
(hapl) 11^c-12^d —^d) K2 व्ययक्षय, K8 जयव्यय
(for क्षय) D1 T2 G1 ततो ह्य (T2 'तोस्या) क्षय (D1
'म)सयुक्ताव; T1 G2-4 ततो ह्यमर्षस' —^d) K8
D4, 7 S जनि (G2 'वि)ताशयौ (for 'श्रयौ) K5 V1
B Da Dn D2 8 5 6 8 अन्योन्यं च (B1 च) विना
शिनौ.

12 K1 D1 om 12 (of v l 11) —^a) K8
चरे (s10) (for चार) D1 बलाघारैः, S (except T2)

तत्र दानेन मिथन्ते गणाः संघातवृत्तयः ।
 मित्रा विमनसः सर्वे गच्छन्त्यरिग्रहं भयात् ॥ १३
 भेदाद्रणा विनश्यन्ति मित्राः सृपजपाः परैः ।
 तस्मात्संघातयोगेषु प्रयत्नेरनाणाः सदा ॥ १४
 अर्था ह्येवाधिगम्यन्ते संघातवल्लौरुपात् ।
 बाह्याश्च मैत्र्यां कुर्वन्ति तेषु संघातवृत्तिषु ॥ १५
 ज्ञानवृद्धान्प्रगंसन्तः शुश्रूषन्तः परस्परम् ।

विनिवृत्ताभिसंधानाः सुखमेधन्ति सर्वशः ॥ १६
 धर्मिष्ठान्व्यवहारांश्च स्थापयन्तश्च शास्त्रतः ।
 यथावत्संप्रवर्तन्तो विवर्धन्ते गणोत्तमाः ॥ १७
 पुत्रान्भ्रातृन्निगृह्णन्तो विनये च सदा रताः ।
 विनीतांश्च प्रगृह्णन्तो विवर्धन्ते गणोत्तमाः ॥ १८
 चारमन्त्रविधानेषु क्रोशसंनिचयेषु च ।
 नित्ययुक्ता महाबाहो वर्धन्ते सर्वतो गणाः ॥ १९

C 12. 2975
 B 12. 107 19
 K 12. 107 19

'घाने' (for 'दाने' —^b) K: दाम, B₁ D_a दद; D₃ ः मत्र (for दान) —^d) Ś: K: 4 V₁ B D_a D_n D₂-: ३ कर्षयति, K: D: प्रकर्षति Bo [इ]त्तरे पर

13 ^a) D_n तत्रादानेन, D₁ दाने तु दानेन —^b) D₁ गुणा B₁ सहात (for सवात) —^c) K₅ विमानम्, D₁ विमनमा —^d) K₁ [अ]रिवस

14 ^a) K₂ D₂ 7 G₂-4 M: भेदाद्रणा, V₁ Bo 1 ३ भेदाकुला, D_n भेदे गणा, D₃ भेदाद्रण (sic) (for द्रणा) D_n प्रिनश्यन्ति, G₂ विपश्यति (for विन) —^b) K₂ ३ B₂ D_a D₂ 7 T G₂-4 सृपजया (K₁ 'य'), K₂ D_n तु सृजया, K₂ D₂ सृजया, K₅ सुखजया, B₁ सगजया, D₁ सपजयं, D. ० दू (D₅ स्व)पजया, D₃ सृजया (for सृपजया) —^c) B₁ सहात (for सघात) K₅ V₁ B D (except D₁ 7) योगेन (for योगेषु) —^d) K₁ प्रयातर; D₁ प्रयतोर, D₁ प्रयतरद् (for तेरन्) D₁ गुणा D₂ ३ ० यदा, D₁ T₁ G₂ ३ सदा, T₂ G₁ ३ तथा (for सदा)

15 ^a) K₁ पुत्र, K₂ ३ V₁ B D_a D_n D₂-: ३ चैव, D₁ ह्येव (for ह्येव) K₅ D_n D₂ ३ ३ T₂ G₂ M [अ]भि- (for [अ]धि) —^b) B₁ सहात, D₁ सजात K₂ ३ D_n D₁ ० पौरुष्यं, B₁ D₂ ३ ३ पौरुष्या, T₂ G₁ 'पान् (for 'पात्) —^c) B₁ बाह्याश्च; D₁ बाह्याश्च; T₁ G₂ ३ बाह्यां च, M₁ बाह्याश्च D₁ ३ ३ मैत्री, M दृष्टिं D₁ 7 कुर्वते

16 ^a) M₁ ३ प्रशसति K₂ ३ V₁ B D (except D₁ 4 7) M₂ ज्ञानवृद्धा प्रशसति —^b) D₂ ० शुश्रूषत; M₁ ३ शुश्रूषन्त —^c) V₁ D₁ S विनिवृत्ताति- (V₁ 'चा वि, D₁ 'ज्ञानि, G₁ 'ज्ञा च), D₅ न निवृत्ताभि (for विनि) K₅ -संवाता (for -संधाना) छ C_v विनिवृत्तानुसंधाना इत्यत्र विशेषेण निवृत्तो निवर्तवर्ति अस्ति (sic) मन्वात् समुदायो येषां वे । अनुसंधाना इति पाठे अन्योन्यमनुसंधान सधियेषां वे तयोका । छ —^d) D₁ पृथति, D₅ पृथति G₁ संशय (for सर्वदा) D₅ सुमेधति च सर्वदा

17 M₁ ३ read 17 after 20^{ab} —^a) D₁ T₁ G₂-4 धर्मिष्ठा K₁ व्यवहारैश्च; T₂ G₁ सत्यचाराश्च, G₂-4 व्यवहाराश्च —^b) M स्थापयति स्म (for 'यन्तश्च) K₁ मशास्त्रत; V₁ परस्पर; Bo ३ (m as in text) ३ च सर्वश (for च शास्त्रत) D₁ T G स्थापयति च शास्त्रान्. —^c) Ś: K₁ संप्रवर्धन्तो (K₁ 'ते); K₅ ३ V₁ B D_a D₂-s T G M₂ ३ 'पश्यतो (G₂ 'ते); D_n प्रति पश्यतो; M₁ ३ सप्रदास्यतो (for 'वर्तन्तो) —^d) D₁ विवर्धन्तो Bo गणोत्तरा, D₁ T₁ G₂-4 M₂ गुणोत्तमा (for गणो)

18 B₁ om 18-19 D₁ repeats 18-19 after 19 —^a) G₁ पुत्र (for पुत्रान्) G₂ भृत्यान् (for आदन्) V₁ reads from गृह्णन्तो up to च प्र on marg K₁ B₁ D_n D₂-7 T₁ G₂-4 विगृह्णतो, K₅ निगृह्णतो, M₂ ३ नियच्छन्तो M₁ ३ स (M₂ नि) गृह्णतो नियच्छतो. —^d) D₅ G₂ om (hapl.) 18^b —^b) K₁ विनयो (for 'ये) K₁ ३ B₂ T₁ G₁ M₂ ३ रता सदा (by transp), K₂ सदा रता, Bo D_a D₁ 7 रत (Bo रतान्) सदा K₅ B₂-s D_n D₂ ३ ३ ३ विनयतश्च तान्सदा, V₁ विनयेन च तान्सदा; T₂ G₁ सदा वै धर्म दूषकान्, G₂ विनये च निरता सदा, M₁ ३ विवर्धन्ते गणोत्तमा (=18^d) —^c) Ś: D₂ ३ G₁ विनीताश्च, D₁ वितताश्च T₂ G₁ चानु (for च प्र) V₁ निगृह्णतो; D_a प्रगृह्णति T₁ G₂ ३ विनीताना च गृह्णतो —^d) Bo विवर्धन्तो D₅ गणोत्तमा; D₁ T G M₂ गुणोत्तमा

19 B₁ D₅ om. 19 (for B₁, cf v 1 18) For the repetition in D₁, cf. v 1 18 V₁ reads 19 on marg —^a) V₁ विधानेन (for विधानेषु) T₂ विधानेषु च मंत्रेषु —^b) V₁ Bo २ ३ ३ D_a D₅ ३ ३ कोप, B₂ लोका, T G₂-4 मन्त्र, G₁ मन्त्र (for क्रोश-) K₁ ३ ३ D₁ (both times) सधियेषु, V₁ Bo २ ३ ३ संवचनेषु (for सनिचयेषु) —^c) M₂ नित्ययुक्तो K₁ V₁ B (B₁ om.) D_a D₂ ३ ३ ३ महारमानो (for 'बाहो) —^d) K₅ V₁ B (B₁ om) D_a D₂ ३ ३ ३ वर्धन्ते च गणोत्तमा;

C. 12 3878
D. 12 107 20
K. 12 107 50

प्राज्ञाञ्शूरान्महेष्वासान्कर्मसु स्थिरपौरुषान् ।
मानयन्तः सदा युक्ता विवर्धन्ते गणा नृप ॥ २०
द्रव्यवन्तश्च शूराश्च शस्त्रज्ञाः शास्त्रपारगाः ।
कृच्छ्रास्वापत्सु संमूढान्गणानुच्चारयन्ति ते ॥ २१
क्रोधो भेदो भयो दण्डः कर्शनं निग्रहो वधः ।
नयन्त्यरिवशं सद्यो गणान्भरतसत्तम ॥ २२
तस्मान्मानयितव्यास्ते गणमुख्याः प्रधानतः ।
लोकयात्रा समायत्ता भूयसी तेषु पार्थिव ॥ २३
मन्त्रगुप्तिः प्रधानेषु चारश्चाभिन्नकर्शेन ।

न गणाः कृत्स्नशो मन्त्रं श्रोतुमर्हन्ति भारत ॥ २४
गणमुख्यैस्तु संभूय कार्यं गणहितं मिथः ।
पृथग्गणस्य भिन्नस्य विमतस्य ततोऽन्यथा ।
अर्थाः प्रत्यवसीदन्ति तथानर्था भवन्ति च ॥ २५
तेषामन्योन्यभिन्नानां स्वशक्तिमनुतिष्ठताम् ।
निग्रहः पण्डितैः कार्यः क्षिप्रमेव प्रधानतः ॥ २६
कुलेषु कलहा जाताः कुलवृद्धैरुपेक्षिताः ।
गोत्रस्य राजन्कुर्वन्ति गणसंभेदकारिकाम् ॥ २७
आभ्यन्तरं भयं रक्ष्यं सुरक्ष्यं बाह्यतो भयम् ।

D₁ S गणा व (D₁ गुणा व , M₂ गणान्व) र्धति सत्तमा (M 'म).

20 °) V₁ B₁ प्रज्ञाञ्शूरान्, D₁ T₁ G₂₋₄ राज्ञां चारान् All MSS (except Ś₁ K₁₋₄ D_{1.4}) महोत्सादान् (for महेष्वासान्). —^b) Ś₁ K_{1.2} D₁ स्थित (for स्थिर-) — After 20^{ab}, M_{1.8} read 17. —^c) D₁ मानयता. After मानयन्तः, D₅ reads for the first time from ते (in 21^d) up to मान (in 23^a), repeating it in its proper place M_{1.8} तथा (for सदा); D₄ T₂ G₁ M₁₋₈ युक्तान् (for युक्ता) —^d) K₈ गणा इव, M₄ गणोत्तमा

21 For the repetition in D₅, of v 1 20. —^a) D₄ द्रव्यावतेश् (sic) T₂ G₁ शूराश् (for शूरान्) —^b) K_{1.2} 4 V₁ B Da D₁₋₃ 5-8 S शास्त्रज्ञा, K₈ D₄ मन्त्रज्ञा (for शस्त्रज्ञा) —^c) K₄ D₁ कृच्छ्रापत्सु च (for 'स्वापत्सु). K₁ D₅ [अ]संमूढान्, K₈ V₁ B (except B₈) Da D₈ 5 6 G₈ संमूढा —^d) B₀ 5 गणा K₈ 5 V₁ B₁₋₄ Da D_n D₂ 5 5 6 8 T₂ G₁ गणा युक्ता (K₈ B₁ D_n 'णा संता)रयन्ति ते

22 For the repetition in D₅, of v 1 20 —^a) D₄ क्रोधभेदो, D₁ T G क्रोधो लोभो K_{8.5} V₁ B D (except D₅) S भय (D₁ 'ये); C_b भयो (as in text) ॐ Ca भय इति पुडिङ्गमार्पम् । ॐ Da₂ D₄ दण्ड —^b) Ś₁ K₁ 2 4 5 B D (except D₄ 1) कर्षण K₄ D₄ निग्रहे, D₅ M विग्रहे (for नि') V₁ कर्म णानुग्रहो वधः —^c) K₈₋₅ V₁ B₈ D_n D₂ 5 5 6 8 T₂ G₂ M₂ नयति. G₁ सामो (for सद्यो). —^d) M₁ 8 गणा B₁ om. from तसत्तम up to पार्थिव (in 23^d)

23 B₁ om 23 (of v 1 22) For the repetition in D₅, of v 1 20 —^a) T₂ मानयितव्यास् (for मान').

—^b) D₄ गुण (for गण-). D₁ प्रभाषत. (for प्रधा नत) D₁ गणयित्वा प्रयत्नतः. —^c) T₂ लोके यन्त- (for लोकयात्रा) B₂ समापन्ना; D₂ 'यता; M₄ 'युक्ता (for 'यत्ता). —^d) D₅ भूयसे. K₈ D₄ 1 S भारत, D₈ पार्थिव.

24 °) V₁ B_{1.8} Da₁ D₄ 1 T₂ G₁ M_{1.8} मन्त्रगुप्तिः; B₄ D₂ 8 6 'गुप्त (for 'गुप्ति) —^b) D₁ चाराश्; T₁ G₈ 4 चाराश्; T₂ दाराश् (for चारश्) Ś₁ K_{1.2} 4 B₁ D₁ 'कर्षणं; K₈ V₁ B₂ 5 D_n D₂ 8 5 'कर्षण; B₄ कर्षण, Da 'कर्शन', D₅ कर्मणा; D₈ कर्षन; G₁ 4 कर्शना (for 'न). —^c) Ś₁ K₂ 4 गणना; K₁ गणा ना; D₁ न गणा; D₄ 1 T G M₂ न गण (D₄ 'ण); M₂ न गुण (for न गणा) K₁ कृच्छ्रशो; D₄ कास्त्वर्यशो —^d) K_{2.8} B₀ 4.5 D₂ 5-1 S अर्हति (D₂ 'सि). K₁ B₂ पार्थिव (for भारत).

25 °) B₁ त्वं, Da D₄ च (for तु) G₂ संभूय (for सभूय) —^b) B₁ कार्ये —^c) K₄ -गुणस्य (for -गणस्य) —^d) K₈ विगतस्य; K₄ वितपस्य, K₈ V₁ B Da D_n D₂ 8.5 6 8 वितत (V₁ 'य'स्य; M₄ विनतस्य (for विम') K₄ तथोन्यथा. —^e) D₄ अर्थात्, M₄ अर्थान् (for अर्था) K₄ प्रसवसीदन्ति. —^f) D₄ ततो (for तथा). B₀ 4 5 द्वि; Da ते (for च)

26 ^b) K₁ स्वशक्तीन्. G₁ अनुतिष्ठता —^c) D₁ 4 पण्डिते —^d) B₁ एष (for एव) D₄ क्षिप्रमेवं विधानतः.

27 °) D₁ कुलेषु (for कुलेषु) T₁ G₁ कुलहा (for क'). —^b) B₁ कुलविज्ञैर् (for 'वृद्धैर्) —^c) K₈ B₈ D_n D₁ S नाशं (for राजन्) D₄ कुर्वन्ति. —^d) K₂ 4 D₁ गणा (for गण). K₈ -कारितं; K₄ -वारिकां; V₁ B₂ कारणं; B₁ Da कारकं; D₁ S का-

अभ्यन्तराद्भयं जातं सद्यो मूलं निकृन्तति ॥ २८
अकस्मात्क्रोधलोभाद्वा मोहाद्वापि स्वभावजात् ।
अन्योन्यं नाभिभापन्ते तत्पराभवलक्षणम् ॥ २९
जात्या च सदृशाः सर्वे कुलेन सदृशास्तथा ।

न तु शौर्येण बुद्ध्या वा रूपद्रव्येण वा पुनः ॥ ३०
भेदाच्चैव प्रमादाच्च नाम्यन्ते रिपुभिर्गणाः ।
तस्मात्संघातमेवाहुर्गणानां शरणं महत् ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०८ ॥

१०९

युधिष्ठिर उवाच ।

महानयं धर्मपयो बहुशास्त्रं भारत ।

किं खिदेवेह धर्माणामनुष्ठेयतमं मतम् ॥ १

किं कार्यं सर्वधर्माणां गरीयो भवतो मतम् ।

यथायं पुरुषो धर्ममिह च प्रेत्य चाप्नुयात् ॥ २

भीष्म उवाच ।

मातापित्रोर्गुरूणां च पूजा बहुमता मम ।

अत्र युक्तो नरो लोकान्यश्च महदश्नुते ॥ ३

रका (for कारिकाम्) K: Bo 2-; Dn Ds, s c. s
गगमेदम्य कारण (Dn1 'कं)

28 Ds om. (hapl) 28^a — ^a) K1 B1 : D^a 1 T1
G1. 2. s अभ्य (K1 'त्य)तर, V1 Bo : Da Dn Ds आ
(V1 Bo Ds आ)भ्यंतर (for आभ्यन्तरं) K: s रक्ष्य,
B: रक्ष — ^b) K: Dn असार; Bo प्ररक्ष्य, B: स्वरक्ष्य,
B: मुरक्ष; M भरक्ष्य (for सु) — ^c) K: s B: s
Da Dn Ds : आभ्यतर (Da 'र); V1 Bo-2 : Ds c s
अभ्यतर (B: Ds 'र) (for 'तराद्) K: s V1 B Da
Dn Ds : s c s राजन् (for जात) — ^d) D- s मूलाद्
(for मूल) K: s V1 B Da Dn Ds : S (except
T: G1) सद्यो (K: सद्यो; B1 सद्यो) मूलानि हृतवि

29 ^a) K: Dn मोहाभ्यां (for लोभाद्वा) K:
Ds : s-1 S अकस्माद्भोममोहाद्वा — ^b) K: s Dn लो
भाद्वापि; K. V1 Bo-2 : s Da Ds : s c s चापलाद्वा;
B: D1 lacuna; D: S क्रोधाद्वापि (for मोहा) D1
corrupt, M: स्वभावजात् — ^c) B1 Da नाम्यभापत्
(B1 'ते)

30 ^c) V1 B: D1 न च शौर्येण, Da नवर्शो; Dn
न चोद्योगेन, Ds न तु शौर्येण (for न तु शौं) G1
बुद्ध्या (sic) — ^d) D1 द्रव्यरूपेण D: T G समा
(for पुन) M सत्त्व (M: 'स्वा)द्वय्यागमेन वा

31 ^a) K1 भेदाच्चैव, K: तदाच्चैव K1.4 प्रमा
दाच्च, K: s V1 B Da Dn Ds : s-3 T G प्रदा (Da
T: G1 'दा)नाच्च; D1 प्रसादाच्च (for प्रमा) — ^b)
K1.2 : B: नाप्यते; K: s Da Dn Ds : G: मिर्षते;

V1 Bo. s D1 नास्यते (D1 'ते); B1 Ds c s नाम्यंते,
B: नम्यंते, G1 नास्यते (for नाम्यन्ते) K: B (ex
cept B:) Ds 2. s c s यत्वात् (for गणा) — ^c) B:
सहातम्; Da संजा', D^a सततम् — ^d) Ds 2 s c
नान्येषा (for गणानां)

Colophon — Sub-parvan Śi K1.2 : s V1 B
Da Dn1 D1-1 T: G1 : s M राजधर्म — Adhy name
Śi K V1 Bo 1 2-; D1-3 s c गणवृत्त, B: M1-2
गणवृत्ति, Da विजिगीषमाणवृत्त, Ds गणाना वृत्त
— Adhy no (figures, words or both) K: 110,
B1 97, B: s Dn1 106, Da1 108 (as in text),
Da: Dn: 107, Ds : 104, D: S 109 — Śloka
no Dn1 31, Dn: 32

109

1 Ds G1 om the ref — ^a) G1 धर्मपदो — ^b)
Ds T1 G: -शास्त्राच्च Da पार्थिव (for भारत) — D1
om (hapl) 1^c — ^c) Ds किंचिदेव ह, G: कय
न्निदेव G: हि (for [ह]ह) Da1 om from धर्माणा
up to च (in 2^a) Ds कर्माणाम् (for ध) — Ds
om (hapl) 1^d-2^a

2 Da1 om up to च, Ds om 2^a (of v l 1)
— ^a) B1 संघ (for सर्व) K: T G1 M कार्याणां; B:
-कर्माणां, Ds -कार्येषु, D: G: s-1 -भूतानां (for -धर्माणां)
— ^b) G1 भवतो गरियो मत (sic) — ^c) D1 धर्म-
K: s V1 B Da Dn Ds : s c s T1 यथा (T1 'य) परमं

C 12. 3992
B 12. 108 4
K 12 108 4

यदेते ह्यभिजानीयुः कर्म तात सुपूजिताः ।
धर्म्यं धर्मविरुद्धं वा तत्कर्तव्यं युधिष्ठिर ॥ ४
न तैरनभ्यनुज्ञातो धर्ममन्यं प्रकल्पयेत् ।
यमेतेऽभ्यनुजानीयुः स धर्म इति निश्चयः ॥ ५
एत एव त्रयो लोका एत एवाश्रमास्त्रयः ।
एत एव त्रयो वेदा एत एव त्रयोऽग्नयः ॥ ६
पिता ह्यभिर्गार्हपत्यो माताग्निर्दक्षिणः स्मृतः ।
गुरुराहवनीयस्तु साग्नित्रेता गरीयसी ॥ ७

(V1 'मो) धर्मम् —^a) D1 -सिंहं (for इह). K1 ६
V1 B Da Dn Ds ६ ६ ६ चा(Da वा)मुर्था, D1 चामु
यात्, D1 T1 G2-4 चा(T1 वा)श्रुयात् (for चामु')

3 Ds om the ref —^a) D1 पितापुत्रोर् —^b)
D1 प्रजा (for पूजा) Ds मत (sio) (for मम)
—^c) B2 Dn इह युक्तो; D1 T1 G2-4 अत्र वर्तन्; T2
G1 M अनुवर्तन् (M2 'त्वं) (for अत्र युक्तो) Ds नरा,
M4 नदो Ks D1 धर्मं (for लोकान्).

4 ^a) Ks Bo ३-३ Dn D2 ३ ३ ३ ३ चद्य ते; V1
यथैते; B1 यं च ते (for यदेते). K1 ३ V1 Bo 1 ३-३
Dn D2-० ३ G1 M [s]म्य(K1 'त्य)नुजानीयुः; Ks
[s]म्यव'; B2 Da संप्र' (for ह्यसि'). —^d) D1 G2
om (hapl) 4^b-5^c; T2 G2 om 4^b-5^d —^b) D1
प्र (for सु) —^c) K1 ६ D2 ३ ३ ३ T1 G1 ३ M1 ३ 4
धर्म धर्म; K4 B1 Dn3 D1 ६ M2 धर्माधर्म (Dn2 'मं')
(for धर्म्यं धर्मं). B2 धर्माविरुद्ध Dn2 विरोद्धं, Ds
विरुद्धां. —^d) D4 तत्र (hypermetric) (for तत्)

5 5^{ab} = (var.) Manu. 2 229^{cd}. D1 G4 om
5^{ab}, T2 G2 om 5 (of v. l. 4) —^a) G1 एतैर्
(for न तैर्) K1 अनुत्युत्, B2 D2 ३ ३ ३ अभ्यनु-
(for अनुभ्यनु) Dn D4 ३ न च तैरभ्यनुज्ञातो. —^b)
Ks V1 B Da Dn D2 ३ ३ ३ ३ M समाचरेत् (for प्रक
ल्पयेत्) —^c) Ks V1 B Da Dn D2 ३ ३ ३ ३ य च
ते (for यमेते) Ds [s]भ्यनुजानीयुः, G1 ह्यनुजा'

6 = (var.) Manu 2 230. Da om (hapl) 6
Ś1 K1-4 D1 om (hapl) 6^{ab}, V1 reads 6^{ab} on
marg —^a) B1 G1 देवा, D1 T1 G2-4 M वेदा (for
लोका). —^b) Bo 1 ३-३ Ds त्रयोश्रमा (by transp);
D1 G2 [आ]श्रमादयः —^c) B1 om (hapl.) 6^{cd}. —^e)
K1 4 एतदेव; D1 एते ह्येव; Ds अत एव B2 T2

त्रिष्वप्रमाद्यन्नेतेषु त्रीँल्लोकानवजेप्यसि ।
पितृवृत्त्या त्विमं लोकं मातृवृत्त्या तथापरम् ।
ब्रह्मलोकं गुरोर्वृत्त्या नित्यमेव चरिष्यसि ॥ ८
सम्यगेतेषु वर्तस्व त्रिषु लोकेषु भारत ।
यशः प्राप्स्यसि भद्रं ते धर्मं च सुमहाफलम् ॥ ९
नैतानतिशयेज्जातु नात्यश्रीयान्न दूषयेत् ।
नित्यं परिचरेच्चैव तद्वै सुकृतमुत्तमम् ।
कीर्तिं पुण्यं यशो लोकान्प्राप्स्यसे च जनाधिप ॥ १०

देवा, D1 T1 G M लोका (for वेदा) —^a) K1
एतदेव; D1 एते ह्येव

7 = (var.) Manu 2 231; Viṣṇudharmasūtra
31.7 —^a) G1 [अ]पि (for हि) Ks V1 B Da
Dn D2 ३ ३ ३ ३ पिता वै गार्हपत्योऽग्निर्. —^b) Dn2 D2
G1 दक्षिणा, Ds दक्षिण T2 G1 M2 स्मृता —^c)
Ks B1 D1 च; D1 S [s]मि' (for तु) —^d) D1
साग्नित्रेता, D1 corrupt, G1 साग्नित्रेधा, M1 ३ साग्नि
त्रेता.

8 = (var.) Manu 2 232^{ab}, 233 —^a) K1
[अ]प्रमाद्यन्, Ks B1 2 Da प्रमाद्यन् (B1 'द्य), D1
[अ]प्रसाद्यन्; Ds [अ]त्र माद्यन्, T2 [अ]प्रमत्तस् (for
'माद्यन्) K1 चैतेषु; B1 ह्येतेषु, D2 ३ ३ नैतेषु; D1
T Gs 4 ए(T2 ते)पु त्व (for एतेषु). Ds त्रिष्वप्रमाद्यते
तेषु —^b) D1 T1 G2-4 M2 त्रि (for त्रीँल्लो) Ks
V1 B (except B2) Dn D2 ३ ३ ३ ३ च वि, Da
चाव, D1 T G M2 अपि (for अय) M2 -ज्येयति;
M4 ज्येयति —^c) D1 पित्र. K2 D1 -भक्त्या (for
'युत्त्या) B1 पितृहुत्वादिमं लोकं —^d) B1 मातृहुता;
D1 'भक्त्या (for 'वृत्त्या). —^e) D1 4 ब्रह्मलोक. D1
भक्त्या (for वृत्त्या) —^f) Ks D1 T1 Gs 4 तरिष्यसि
(for चरि') K4 ६ V1 Bo 2-5 Da Dn D2-० ३ M2
नियमेन तरि(V1 Da भवि, Bo M2 चरि)प्यसि, B1
इमे चेन्न भविष्यसि

9 Dn3 om. 9^{ab}. —^a) B2 Da वर्तस्त्वं (for वर्त
स्व) —^b) Da2 प्राप्स्यति —^c) B2 Da Dn T2 G1
सुमहत् (for सुमहा). D1 धर्मं च स महाबल

10 ^a) B1 चैतान् (for नैतान्) Ś1 K1 D1 अतिक्र
मेज्; K1 अभिजज्ञै(sio), D2 ३ ३ अनुशयेज् (for अति')
D1 T G नैतानतिशयी(G2 'वे)थास्त्व. —^b) B1 ३ 4
भूषयेत्; Da सेवयेत्; M1 दूषये D1 T1 G2-4 नात्य

सर्वे तस्यादृता लोका यस्यैते त्रय आदृताः ।
 अनादृतास्तु यस्यैते सर्वास्तस्याफलाः क्रियाः ॥ ११
 नैवायं न परो लोकस्तस्य चैव परतप ।
 अमानिता नित्यमेव यस्यैते गुरुवृत्तयः ॥ १२
 न चामिन्न परे लोके यशस्तस्य प्रकाशते ।
 न चान्यदपि कल्याणं पारत्रं समुदाहृतम् ॥ १३
 तेभ्य एव तु तत्तमं कृत्या विसृजाम्यहम् ।
 तदासीन्मे शतगुणं सहस्रगुणमेव च ।
 तस्मान्मे संप्रकाशन्ते त्रयो लोका युधिष्ठिर ॥ १४

दशैव तु सदाचार्यः श्रोत्रियानतिरिच्यते ।
 दशाचार्यानुपाध्याय उपाध्यायान्पिता दश ॥ १५
 पितृन्दश तु मातैका सर्वा वा पृथिवीमपि ।
 गुरुत्वेनाभिभवति नास्ति मातृसमो गुरुः ।
 गुरुर्गरीयान्पितृतो मातृत्वथेति मे मतिः ॥ १६
 उभौ हि मातापितरौ जन्मनि व्युपयुज्यतः ।
 शरीरमेतौ सृजतः पिता माता च भारत ।
 आचार्यशिष्टा या जातिः सा दिव्या साजरामरा ॥ १७
 अवध्या हि सदा माता पिता चाप्यपकारिणौ ।

C 12. 4008
 B. 12. 109. 20
 K. 12. 108. 20

श्रीया (V: 'या) न दूषये, T: G: नावमन्वेन (G: 'न्ये न' दूषये (G: 'ये) —^a) K: T: G: M: ३: परि चरेत् Da चापि (for चैव) —^a) K: तत्ते (for वद) —^a) D: ३: कीर्ति D: पुण्या G: ययो, M: त्रयो (for यशो) Bo लोके, G: लोका —^a) D: T G: ३: त्व, G: lacuna (for च) K: V: B Da Dn D: ३: ३: ३: ३: रानमचम, M च नराधिप (for च जना) — After 10, the sequence in G: is 13^{ab}, 12^{cd}, 12^{ab}, 13^{cd}

11 G: om 11 —^a) D: मवं K: तस्यादृता, D: ३: 'दृता (for 'दृता) —^b) Da चास्येते D: यत्र (for त्रय) D: धातृता —^a) D: अनादृताम्; D: 'दृतोन्, G: अतदृताम् (for अनार) M च (for तु)

12 For the sequence in G:, cf v l 10 —^a) Dn न चाय, G: नैवास्मिन् (for 'य) D: T: [क्ष] परो (for परो) D: T: लोके —^b) K: D: [क्ष]पि च, M [क्ष]न्ति च (for चैव) D: T G: ३: न यश स्तस्य भारत, G: यशस्तस्य प्रकाशते —^a) G: अपि माता (for अमानिता)

13 Da: om 13^a-14^e For the sequence in G:, cf v l 10 —^a) D: नास्मिन् च K: पर —^b) K: चैव, D: तस्मिन् (for तस्य) —^a) S यदन्यदपि (for न चान्य) —^a) K: पारत्रय, K: V: B Da Dn D: ३: ३: ३: ३: G: ३: परत्र, D: corrupt

14 Da: om 14^{ab} (cf v l 13) —^a) Cv पुंस्य (for तेभ्य) K: D: T: G: स तन, K: B: Dn D: ३: ३: ३: M: हि यत्, V: Bo: ३: ३: ३: Da: D: Cv [क्ष]स्मि यत्, D: lacuna, T: मत (for तु तत्) B: पूर्व D: त एव समस्तस्य —^b) K: ३: D: कृत्वा

या, K: V: Bo: ३: ३: ३: ३: D: ३: ३: ३: ३: Cv कृत्वा यद्; Da: Dn M कृत्वा च, G: कृत्य यं (for कृत्या) K: ३: D: ३: M [क्ष]भि (for विसृ) B: कृत्वा विसृजाम्यह, D: T G: ३: कृत यद्विस् (T: यद् वृ) जाम्यह —^a) D: ३: ३: ३: उदासीन (for तदासीन्मे) D: -गण; D: -गुण —^a) D: सहस्रगणम् —^a) G: तस्मिन् D: सु (for स) D: ३: -प्रकाशय (D: 'श) ते

15 = (var) B 13 105 14^c-15^b, Manu 2 145 —^a) K: D: दशैवतं (for 'व तु) B: सदाचार्य, D: 'चार्या —^b) B: D: श्रोत्रियाद् B: क्षमिरिच्यते, D: S क्षमितिष्ठति —^a) D: दशाचार्यम् (for 'चार्यान्) —^a) K: ३: D: उपाध्यायात् K: उपाध्यायान्पिता दश

16 —^a) K: पितृनां शत मातैका; B: पितृन्दश (also पिता दश) गुणा माता, B: Da पितृन्दशैका तु माता — 16^{cd} = (var) B 13 105 15^{cd} —^a) K: B: ३: Dn D: ३: ३: [क्ष]तिभवति, T: [क्ष]पि म' (for [क्ष] भिम') —^a) D: मतो (for -समो) —^a) D: गरीयात्

17 —^a) K: D: ३: ३: ३: ३: तु, Dn: च (for हि) —^b) D: M: जन्मनी K: ३: व्यप (K: 'व) युज्यत, K: V: B Da Dn D: ३: ३: [ए]वोपयुज्यत (B: 'ते), D: ३: [ए]वोपयुज्यत, D: व्ययजायत, D: G: M: ३: व्युपयुज्यत (D: m 'सृजत; M: ३: 'युज्यत), T: [क्ष] म्युदय जित (for व्युपयुज्यत) T: G: ३: ३: जन्मनाभ्यु द्युज्यत (G: 'त) — 17^{cd} = B 13 105 18^{cd} —^a) K: ३: ३: V: B Da Dn D: ३: ३: ३: ३: एव, G: एत (for एतौ) G: सृजता — 17^{ef} = (var) B 13 105 19^{ab}, of 5 44 5, Manu 2 148 —^a) D: आचार्य K: D: -शिष्ट, K: D: S (except T: ३) सृष्टा

C 12 4009
P 12. 109 21
E 12. 109 21

न संदुष्यति तत्कृत्वा न च ते दूषयन्ति तम् ।
धर्माय यतमानानां विदुर्देवाः सहर्षिभिः ॥ १८

य आवृणोत्यवितथेन कर्णा-
धृतं भुवन्नमृतं संप्रयच्छन् ।
तं वै मन्ये पितरं मातरं च
तस्मै न द्रुहोत्कृतमस्य जानन् ॥ १९
विद्यां श्रुत्वा ये गुरुं नाद्रियन्ते

(for शिष्टा) — ' V1 B D8 M सत्या सा; D2 s
s. 8 शि(D8 सि)ष्टा सा, D7 T G सम्यग्सा (for दिव्या
सा) D4 [अ]ज्रामरा

18 °) K1 अवधौ, D7 T G न वध्या D1 महा-
माता — °) D4 7 M [उ]पका(D7 'चा)रिणौ; T1
G2-4 [अ]पचारिणौ (for 'कारिणौ) B1 पिता वा कार्यं
कारिणौ — °) Ś1 K1 4 Da D1 4 न च; K8 V1
Bo 2-5 D2 s. 8 T2 M4 न स; B1 तम-; D7 T1 G1
s 4 स न (for न स) G4 तुष्यति (for 'दु') M4
सकृत् (for तत्कृत्वा) M1-3 न संदुष्यति सकृत् (M2
'त्य), Cv न स दूष्यति यत्कृत्वा ❀ Cn तत्, वध्या
नामपि तेषामवधं कृत्वा तेषराधिनीपि पितृमातृगुरुव' अवधेन
राजानमिव नैन दूषयन्ति । राजा हि वध्यानामवधं कृत्वा
दुष्यति तद्ब्रह्मत्रैत्यर्थे । ❀ — °) T2 ये (for ते) D1
मूषयति — °) B2 Da धर्मार्थं (for 'य) — °) D5
om (1 hapl) from सह up to कृत (in 19^d) K1 s
B1. s Dn D2 s 8 8 महर्षिभिः, B5 सहर्षभै

19 = (var) 5 44 7, of. Nirukta II 4,
Manu 2 144, Vāsisthadharmaśāstra II 10,
Viṣṇusmṛti 30 47. D5 om up to कृत (of v 1
18) — °) K8 यथावृणोति, B1 यमा', Dn D8
यश्चा', M1. s 4 य आवृणोति (M4 'ण)ति (for 'वृणोति)
Ś1 K1 4 V1 [अ]विद्वृतेन; Da D4 [अ]वि(D4 'ति)
वृत्तेन (for 'तथेन) K2 s 5 V1 Bo 2-5 Da Dn D2
0-3 G1 2 M2 कर्मणा क्रत (Da कृतं; D2 6 क्रत); K4
T1 G8 4 M1 s कर्मणावृत; B1 कर्मणा स त (for कर्णा-
धृत) T2 य आत्मप्राण कुरुते न कर्मणावृतं (for 19^d)
Ś1 K1 ध्रुव न मृतं, K4 ध्रुवं नम्यत, B1 Da भुवन्न
नृत; B2 वदन्नमृत, T2 M4 कुर्वन्न', G1 पिबन्न' (for
भुवन्न') K5 Dn D2 स प्रयच्छन्, B1 2 सनिं; M4
संप्रयच्छत् — °) K3 s 5 Dn2 M4 तं वै मन्येत, D4
संतविमन्ये (sic), D7 T G M2 त मन्येया; M1 s
त्वं वै मन्ये — °) B2 तस्मिन् K1 G1 द्रुहो, D7 T1
G2 4 द्रुष्येत्

प्रत्यासन्नं मनसा कर्मणा वा ।

यथैव ते गुरुभिर्भावनीया-

स्तथा तेषां गुरुवोऽप्यर्चनीयाः ॥ २०

तस्मात्पूजयितव्याश्च संविभज्याश्च यत्नतः ।

गुरुवोऽर्चयितव्याश्च पुराणं धर्ममिच्छता ॥ २१

येन प्रीताश्च पितरस्तेन प्रीतः *पितामहः ।

प्रीणाति मातरं येन पृथिवी तेन पूजिता ॥ २२

20 Of Nirukta II 4, Vāsisthadharmaśāstra
II. 11 — °) K4 D1 विद्या, D7 विद्वान्. B1 अर्द्धा
(for श्रुत्वा) T2 G1 गुरुन् K4 नाद्रियत; D1 M4
नाद्रि(M4 'मि)यते (for नाद्रि') — °) K2. s V1 B
Da Dn D2-3 s M प्रत्यास(D4 M 'प)न्ना; D7 T1
G प्रत्युपन्ना; T2 प्रत्यासन्नान् (for 'सन्न) K1 व',
D8 च — After 20^{ab}, Ś1 K1-4 B1 2 Dn D1. 4 7 T
G2-4 ins.

248* तेषां पापं भ्रूणहत्याविशिष्टं

न चास्य तद्ब्रह्मफल ददाति ।

[(L 1) = 26^a Ś1 D1 वृण (for भ्रूण) — (L
2) K8 B1 2 Dn D4 7 T G2-4 नान्यस्तेभ्य' (D4 तेभ्यो
नान्य, D7 T1 G2-4 तस्मान्नान्य; T2 तस्मान्नान्यत्) पाप
कृदस्ति लोके (of 26^d).]

— °) Ś1 K4 तथैव ते; K1 ते एव*; V1 Bo. s-5
Dn1 D8 s 7 यथैवैते, M यथा च ते (for यथैव ते)
— °) D8 यथा, D7 S तथैव (for तथा) B2 D7 G1
M [s]भ्यर्चनीया, T G2-4 हर्च' (for ऽप्यर्च')

21 °) D7 T G ते (for च) — °) D1 सविभ
ज्यश्. M2 सर्वश' (for यत्नत') V1 सविभज्य प्रय
त्नत' — °) D7 T1 G1. s 4 ते (for च) D4 गुरुवो
प्यर्चनीयाश्च — °) D1 4 पुराणां (D4 'ण). T1 G4
इच्छत'

22 °) K1 D7 S प्रीणाति, K2. s 5 V1 B Da Dn
D2 s 5 6 8 प्रीणाति (for प्रीताश्च) K3 s. 5 V1 B D
(except D7) पितर (D1 'रा) (for 'रस्) — °) K1
D1 येन (for तेन) M1 s transp तेन and प्रीत'
K3 s V1 B Da Dn D2-5 7 8 S प्रजापति' (for
'पितामह) Ś1 K1 2 4 D1 तेन प्रीता' पितामहा' — °)
K1 प्रीणाति; D4 प्रणाति K1 D1 मातरो; D7 S
जननी (for मातरं) D1 यो हि (for येन)

येन प्रीणात्पुपाध्यायं तेन स्याद्ब्रह्म पूजितम् ।
 मातुः पितृतथैव तस्मात्पूज्यतमो गुरुः ।
 ऋषयश्च हि देवाश्च प्रीयन्ते पितृभिः सह ॥ २३
 न केनचन वृत्तेन ह्यवज्ञेयो गुरुर्मवेत् ।
 न च माता न च पिता तादृशो यादृशो गुरुः ॥ २४
 न तेष्वमानमर्हन्ति न च ते दूषयन्ति तम् ।
 गुरुणामेव सत्कारं विदुर्देवाः सहर्षिभिः ॥ २५
 उपाध्यायं पितरं मातरं च
 येऽभिद्रुहन्ति मनसा कर्मणा वा ।

तेषां पापं भ्रूणहत्याविशिष्टं
 तस्मान्नान्यः पापकृदस्ति लोके ॥ २६
 मित्रद्रुहः कृतघ्नस्य स्त्रीघ्नस्य पिशुनस्य च ।
 चतुर्णां वयमेतेषां निष्कृतिं नानुशुश्रुमः ॥ २७
 एतत्सर्वमतिदेशेन सुष्टं
 यत्कर्तव्यं पुरुषेणेह लोके ।
 एतच्छ्रेयो नान्यदस्माद्विशिष्टं
 सर्वान्धमाननुसृत्यैतदुक्तम् ॥ २८

C. J. 4022
B. 12. 109. 28
K. 12. 109. 27

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि नवाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०९ ॥

23 *) D: om (1 hapl) from प्रीणाति up to देवाश्च (in 23^c) M₁ प्रीणति K₁ D₁ : T₁ G₁ : M उपाध्यायस् (K₁ D₁ : 'य' (for 'ध्याय) G₂ : प्रीणात्पुपाध्यायो येन —^c) D₁ मातर (for मातुः) — V₁ reads 23^u on marg D₁ repeats it after 24 and ins 249* thereafter —^c) K₁ B₂ D₂ : s : T S चैव (for च हि) — After 23, N (except D₁, V₁ on marg, D₁ after 24) ins

249* पूज्यमानेषु गुरुषु तस्मात्पूज्यतमो गुरुः ।

24 *) K₁ D₁ : S (except M₂) न च केन च (G₁ केचन), K₁ V₁ B D₁ D₂ : s : s न च केनचि (D₂ 'चि'ट्; D₂ केनचि च, D₁ न केन चैव (for 'नचन) —^b) D₁ ऋवज्ञेयो —^c) B₁ नापि (for the second न च) —^d) K₂ : V₁ Bo 1.2-3 D₁ D₂ : s : s : s मन्यते, G₁ यादृशो (for तादृशो) Ś₁ K₁ T₁ यादृश्यादृशो गुरुः — After 24, D₁ repeats 23^u and ins 249*

25 *) G₁ वा मानम्, G₂ न मा' (for 'जवमा') D₁ न ते न मानसं इति —^b) K₁ तेषा (for च ते) K₁ D₁ D₂ : s : s S न ते (T₁ M₁ चै)या दूषयेत्कृतं (D₁ 'कृत', G₂ 'कृत्य') —^c) M₂ सत्कार (for सत्कार) — G₁ repeats 25^d after 28^{ab} —^d) K₁ B₁ : D₁ D₂ : s : s : s महर्षिभि' (for सह')

26 *) D₁ यो, D₁ यद् K₂ B₁ : D₁ [S]भिद्रुहते, K₁ V₁ Bo 2-3 D₂ : s : s T₁ G₁ द्रुहते, D₁ द्रुहते, T₂ द्रुहति, M₁ : s [S]भिद्रुसुर (for 'द्रुहन्ति) T₂ G₁ च (for वा) — With 26^{cd}, cf 248^z, 250^z,

lines 3-4 —^c) Ś₁ भ्रूण (for भ्रूण) —^d) D₁ तेन्यो (for तस्मात्) — After 26, K₁ V₁ B D₁ D₁ D₂ : s : T G M₁-3 ins

250* नृतो वृद्धो यो न विभर्ति पुत्र
 स्वयोनिजं पितरं मातरं च ।

तद्वै पापं भ्रूणहत्याविशिष्टं
 तस्मान्नान्यः पापकृदस्ति लोके ।

[(L 1) B₁ वृत्तो, D₂ : s हनो, G₂ वृत्त-, M₁ : s हनो (for वृत्तो) D₁ T G M₁-3 मातरं (for वृद्धो) D₂ ये. — (L 2) D₁ न योनिज', T₂ निज चेट; M₂ सयोनिज (for स्वयोनिज) D₂ वा (for च). — (L 3) D₁ T G M₁-3 पाप तस्य (for तद्वै पाप) — (L 4) T₂ transp तस्मात् and नान्य]

27 *) D₁ D₂ मित्रद्रोही (D₁ 'ह'), M₁ : s पितृद्रुह (for मित्र') D₁ कृतघ्नश्च —^b) G₁ damaged from स्त्रीघ्नस्य up to नि (in 27^d) B₁ M₁ om स्त्रीघ्नस्य D₁ गुरुघातिनः; G₁ गुरुविद्विष (for पिशुनस्य च) —^c) B₁ D₁ D₂ : s : s स्वयम्, D₁ S (except M₂, G₁ damaged) अपि च (for वयम्) —^d) D₁ निष्कृतिं, T₂ G₁ : निष्कृतिर् K₁ V₁ B D₁ D₂ : s : s : s T₁ नानु (D₁ ना च) शुश्रुम (for 'श्रुम')

28 *) K₁ B₁ D₁ अनिर्देशेनैवसुक्तं, V₁ Bo 2-3 अस्मिन्नेवसु (B₁ 'व सु)क्त, B₁ D₁ D₂ : s : s अनिर्देशेन च (D₁ सु)ष्ट, D₁ अनिर्देश्य न दष्ट, D₁ S अनुनिर्देशदष्ट (D₁ 'दष्ट', G₁ 'त्वष्ट') (for अतिदेशेन सुष्ट) —^b) T₂ G₁ उपास्य (for यत्कर्तव्य) D₁ S किंचिद् (for लोके) —^c) B₁ ते यो (for श्रेयो) B₁ अस्मिन् — After 28^{ab}, G₁ repeats 25^d,

११०

युधिष्ठिर उवाच ।

कथं धर्मे स्थातुमिच्छन्नरो वर्तेत भारत ।

विद्वज्ज्ञासमानाय प्रब्रूहि भरतर्षभ ॥ १

सत्यं चैवानृतं चोमे लोकानावृत्त्य तिष्ठतः ।

तयोः किमाचरेद्राजन्पुरुषो धर्मनिश्चितः ॥ २

किं स्वित्सत्यं किमनृतं किं स्विद्वर्म्यं सनातनम् ।

कस्मिन्काले वदेत्सत्यं कस्मिन्कालेऽनृतं वदेत् ॥ ३

भीष्म उवाच ।

सत्यस्य वचनं साधु न सत्याद्विधते परम् ।

Colophon — *Sub parian* K V₁ B₁₋₃ Da Dn
D₁₋₃ T G₁ s : M राजधर्म — *Adhy. name* Śi
K₁ : गुरुवृत्त; K₂ D₁ M₂ गुरुवृत्तिर्, Da₁ मातृपितृ
गुरुमाहात्म्ये, Dr T₁ G₂ s आचार्यप्रर्षासा; G₁ damaged,
M₁ s गुरुपूजास्तुति. — *Adhy. no* (figures,
words or both) K₁ 111, B₁ 95; B₂ + Dn₁
107, D₁ 109 (as in text), Da₁ Dn₁ 108,
D₂ s 105, Dr S (G₁ damaged) 110 — *Śloka*
no Dn₁ 34, Dn₂ D₂ 33.

110

1 D₂ om the ref. —^a) D₁ S तस्य (for वि
द्वन्) M₂ जिज्ञासमानस्य. —^d) Da ते ब्रूहि; D₁
प्रकर्हि (sio) (for प्रब्रूहि)

2 ^a) Da M₁ s चैव; M₂ चोमे (for चोमे)
—^b) K₁ लोकावावृत्त्य, D₁ 'नावृत्ति, G₁ लोकानावृत्त्य
B₁ तिष्ठतः; Da 'ति, M₁ s 'तं —^c) M₂ आचरन्
(for 'रेद्). V₁ B₁ D₂ s s राजा, Da जातु (for
राजन्) —^d) D₁ s निश्चय (D₁ 'ये) (for
-निश्चित).

3 B₁ damaged —^a) D₁ के स्वित् —^b) B₁ s
Da D₂ s s S धर्म —^c) T₁ किं स्वित्, M₂ कस्मिन्
(for कं) D₂ लोके (for काले). —^d) D₁ T₂
G₂₋₄ M चापि, D₂ लोके (for काले) B₁ भवेत्
(for वदेत्). G₁ कर्तव्यमनृतं भवेत्

4 Cf. B. 8. 69. 31. D₂ om the ref. —^a)
Bo सत्यं हि; Dn₁ यत्सत्य (for सत्यस्य). G₁ सत्यस्य
सत्यवचनं. —^b) G₁ साधुस्तद् (for न सत्याद्) —^c)

यद्भूलोके सुदुर्ज्ञातं तत्ते वक्ष्यामि भारत ॥ ४

भवेत्सत्यं न वक्तव्यं वक्तव्यमनृतं भवेत् ।

यत्रानृतं भवेत्सत्यं सत्यं चाप्यनृतं भवेत् ॥ ५

तादृशे मुखते बालो यत्र सत्यमनिष्ठितम् ।

सत्यानृते विनिश्चित्य ततो भवति धर्मवित् ॥ ६

अप्यनार्योऽकृतप्रजः पुरुषोऽपि सुदारुणः ।

सुमहत्प्राप्नुयात्पुण्यं बलाकोऽन्धवघादिब ॥ ७

किमाश्चर्यं च यन्मूढो धर्मकामोऽप्यधर्मवित् ।

सुमहत्प्राप्नुयात्पापं गङ्गायामिव कौशिकः ॥ ८

om. 4^a-5^d. —^a) B₁ यत्र लोके; B₂ + D₂ s यत्र
लोके (for यद्भूलोके) K₁ सुदुर्ज्ञातं; K₂ D₁ s
(G₁ om.) 'ज्ञेय (for 'ज्ञातं) K₂ s V₁ Bo s s Da Dn
D₂ s s यत्र लोकेषु दुर्ज्ञातं —^b) B₁ तत्र; Dn₁ तत्र
(for तसे).

5 Cf. B. 8. 69. 32. —^a) M मयत् C₂ अक्षर्यं.
—^b) B₁ damaged G₂ यत्रुनपि (for यत्रुप्यम्).
—^c) K₁ om (hapl) 5^d —^d) B₁ om सत्यं. V₁ च,
M₂ lacuna (for वा) D₁ [अ]नृतं (for [अ]नृतं).

6 B₁ damaged —^a) K₂ s s V₁ Bo s s D
(except D₁) S (except M₁) सा (V₁ वा)रतो K₂ s
V₁ Bo s s Dn D₂ s s s वष्यते; Da Ca n वष्यते;
D₁ सष्यते (for सु^a) D₁ S पापो (for बालो) —^b)
K (except K₂) V₁ B₁ Da D₂ s s s अनुष्ठितं; B₁
(marg) अनिश्चितं D₁ S यस्य सत्यमनिश्चितं —^c) B
8. 69. 35^d.

7 Cf. B. 8. 69. 36 Śi K₂ s D₁ repeat 7^{ab} after
8^{ab}. D₂ reads 7^a-8^b twice —^a) D₂ [अ]नापो
(for 'बौ). D₁ (first time) G₁ [स]कृतप्रजा; M₁
[स]भवप्रज्ञ —^b) B₂ Da T₂ G₁ य (for स्वि). Dn
[अ]ति; Dr T₁ G₂₋₄ [अ]ति; T₂ तु (for सु) Da
D₁ 'दारुणं (D₁ 'णा). —^c) D₁ महासु (for सुमहत्)
—^d) D₂ transp 7^d and 8^d —^e) Śi K₁ D₁ s वा
(D₁ ब)लको; Da₁ D₁ बाला; M₁ s s बला; Cn
बलाको (as in text) D₁ -वधावियु (for 'दिब).

8 Cf. B. 8. 69. 37 For the repetition in
Śi K₁ s Dr, of. v. 1 7. —^a) K₂ आश्चर्यं. T₂
तन् (for यन्). —^b) K₁ धर्मकामेषु (for 'कामोऽपि).

तादृशोऽयमनुप्रश्नो यत्र धर्मः सुदुर्वचः ।
दुष्करः प्रतिसंख्यातुं तर्केणात्र व्यवस्यति ॥ ९
प्रभावार्याय भूतानां धर्मप्रवचनं कृतम् ।
यत्स्यादाहिंसासंयुक्तं स धर्म इति निश्चयः ॥ १०
धारणाद्धर्म इत्याहुर्धर्मेण विष्टताः प्रजाः ।

यत्स्याद्धारणसंयुक्तं स धर्म इति निश्चयः ॥ ११
श्रुतिधर्म इति हेके नेत्याहुरपरे जनाः ।
न तु तत्प्रत्यसूयामो न हि सर्वं विधीयते ॥ १२
येऽन्यायेन जिहीर्षन्तो धनमिच्छन्ति कर्हिचित् ।
तेभ्यस्तत्र तदाख्येयं स धर्म इति निश्चयः ॥ १३

C 12.40.5
B 12.109.14
K 12.109.17

—^c) Ś1 K. Dn D1 e 7 (before corr) 2 Cn पुण्य
(for पाप) — D2 transp 7^d and 8^d —^d)
G1 कौशिकं. Cn कौशिक उद्धरु गद्गावीरे महप्रदा
मर्षिण्या स्थापितान्यद्दानि मित्रा महपुण्यं प्राप ।^e
9^a) D1 तादृशे —^b) K2 सुदुर्विदुः, K: B
(except B2) Dn D2 2 1 2 2 Cn 'लंम', D1 7 T G
'विदु' (T2 'घ') (for 'वंच') — 9^c) = (var) B 8 69
53^{ab} —^c) K2 2 2 Dn D1-2 दुष्कर (D1 'रि'), B1
दुर्लभ D1 T1 G2-1 चापि, T2 G1 M परि (for
प्रति) D2 -संख्यातुं (for सन्ख्यातु) —^d) K2 V1
B (except B2) Da Dn D2 2 (inf) l:n as in text)
रत्नेन; D2 2 न केन (for तर्केण) Da1 विनस्यति,
M1 2 व्यवस्यते.

10 Cf B 8 69. 56^a-57^b. —^a) G2 damaged
K2-2 V1 B (except B1) Da Dn D2 2-3 S (G2
damaged) प्रभावार्याय M1 भूतानां (for भूताना)
—^b) D2 om. (hapl.) from धर्म (in 10^a) up to ल
(in 10^d) G2 धर्म (for धर्म). —^c) K1 4 य
(for यत्) V1 B1 2 4, 5 D2 प्रभव (for अहिंसा)
K2 2 B2 Da Dn D1 1 S य (B2 यत्) स्वात्प्रभव (D1
T G2-4 'दाहिंसा', G1 'प्रभाव')सयुक्त (M1 2 'का')
— K2 V1 B Da D2-3 T G1 2 4 M1 2 4 ins after
10 Dn after 11

251* अहिंसार्याय भूतानां धर्मप्रवचनं कृतम् ।
यत्स्यादाहिंसासंयुक्तं स धर्म इति निश्चयः ।

[(L 1) Bo अहिंसया हि, D2 2 2 'नान्याय — After
line 1, G1 erroneously reads line 3 and the prior
half of line 4 of 252* — Bo om line 2 — (L 2)
= 10^{cd} G1 om the prior half V1 B2 2 Dn D1
य (for यत्) T G2 2 M1 2 4 य स्यादाहिंसासंयुक्त]
— T G1 2 4 M1 2 4 cont G2 M2 ins after 10

252* अहिंसा मत्प्रमकोघस्तपो दानं दमो मति ।
अनसूयाप्यमात्सर्यमनीर्ष्या धीलसेव च ।
यद्य धर्मं कुरुश्रेष्ठ कथितं परमेषिणा ।
प्रज्ञाणा देवदेवेन अथ चैत्र मनातन ।

अस्मिन्धर्मे स्थितो राजन्नरो मद्राणि पश्यति । [5]
श्रीतो वधामको धर्मं अहिंसा परमार्थिक ।

[(L 2) T2 G1 M1 न चेष्यां, M1 2 4 'ये' (for
अनी) — G1 reads line 3 and the prior half of
line 4 (for the first time) after line 1 of 251*
— (L 5) G1 पत्राणि (for मद्राणि) — (L 6) T2
श्रीते, M2 'तो' T2 हिनात्मको (for वधा) G1 M2
परमार्थिक]

11 Cf B 8 69 58 K2 4 D1 om. (hapl.) 11
—^a) G2 om धारणा K2 2 V1 B Da Dn2 D2 2
2-2 T G धर्मम् (for धर्म) —^b) Ś1 K1 विष्टता;
B1 विहितता, D1 S च घृता (for विष्टता) —^c)
Da यसाद्; D2 य साद् V1 सयुक्तः K2 2 B2-2
Dn D1 S य स्याद्धारणसंयुक्त; D2 यत्स्यात्प्रधारण युक्तं.
— After 11, Dn ins 251*, while D1 ins .

253* हितं स्वाद्यत्र भूतानां पतितानां सुसंकरे ।

12 Cf. B 8 69 55^a-56^b K2 om 12^{ab}. B2
reads 12^{ab} on marg —^a) K2 D. 2 2 T1 G1 M
श्रुतिधर्मम्; V1 Bo 2 T2 श्रुतिधर्म (T2 'भर्म'), B1
D2 2 G2-2 श्रुति धर्मम्; B2 damaged, B4 D1 श्रुति
धर्म, D1 श्रुतिधर्म (for 'धर्म') D1 S चदत्यन्धे (for
इति हेके) —^b) Ś1 येप्याहुर; K1 द्वेष्या; K2 D1
ये प्राहुर (for नेत्या) D1 T1 G2-4 मानान्याहु परे
जना —^c) K2 V1 B च (for च्). K2 D1 तात्
(for तत्) Ś1 Bo [अ]सूयामे (Bo 'नो') B2 तं तु
प्रत्याभ्यसूयामो; D1 S न हि त स्व (T2 त स्व; G1 M
तान)म्यसू (D1 G2 4 'भू')याम — G1 reads 12^d
twice. —^d) D1 G1 (first time) 2 4 M स हि धर्मो;
T2 G1 (second time) न हि धर्मो

13 13^{ab} = (var) B. 8 69 59^{ab}. —^a) B1 ये ना
न्येन; D1 येत्यानेन (sic), D2 अन्यायेन (for येऽन्या)
D1 जिहीर्षतो; D2 जिगीर्षति, G2 M2 जिही (G2
'गी')र्षतो (for 'र्षन्तो) —^b) G2 धर्मम् (for धनम्)
D2 2 इच्छति; M2 2 4 इच्छति, K2 2 V1 B Da Dn
D1 2 M1 2 कस्यचित् (for कर्हि) —^c) K1 सनु;
K2 2 V1 B D (except D1) T G1-1 तु न (D2 तद्य)

C 12. 4037
B. 12. 109. 18
E 12. 109. 18

अकूजनेन चेन्मोक्षो नात्र कूजेत्कथंचन ।
अवश्यं कूजितव्यं वा शङ्केरन्वाप्यकूजनात् ॥ १४
श्रेयस्तत्रानृतं वक्तुं सत्यादिति विचारितम् ।
यः पापैः सह संबन्धान्मुच्यते शपथादिति ॥ १५
न च तेभ्यो धनं देयं शक्ये सति कथंचन ।
पापेभ्यो हि धनं दत्तं दातारमपि पीडयेत् ॥ १६

(for तत्र) D₁ corrupt. — ^a) T₁ G₂ स्वधर्मं (for स धर्म) K₄ D₁ निश्चय (D₁ 'या) — After 13, M₁ s read lines 2-4 of 255*

14 Cf B 8 69 59^a-60^b — ^a) K₄ च; M₁ यन् (for चेन्) B₁ रक्षो; D₆ मोक्ष — ^b) K₂ s B (except B₁) Dn D₂ s 6-8 नात्र; K₄ Da D₁ नात्र, D₄ नाम; D₅ न च; T₁ G₂ s न तु (for नात्र) — G₁ om. (hapl.) 14^a-16^b. — ^c) Dn₁ D₄ अवश्य. K₁ s s V₁ Bo 2-3 D (except D₁) कूजितव्ये (D₄ 'व्यो) (for 'स्य) B₁ अवश्यं कूजितालोका. — ^d) K₄ शकैरन्; D₆ कूजेरन्. V₁ Bo 3-5 D₂ s s 6. s नाप्यकूजनात् (D₆ 'न्), Dn₂ नाथक्; D₄ वाप्यक्; M₁ s वाप्यक् (for वाप्यक्) — After 14, D₇ T G₂ s M ins. :

254* येऽन्ये चाप्यनृतं कुर्युः कुर्यादेव विचारणम् ।

[D₇ यस्त्र (for ऽन्ये चापि). M₂ योनायोप्यनृत कृत्वा (for the prior half). D₇ इति (for एव). M विचारण (for विचा').]

— on the other hand, G₂ ins. after 14, 255*.

15 G₁ om 15 (of v l 14). 15^{ab} = (var.) B 8. 69. 64^{ab}. — ^a) D₁ [अ] वृतं K₁ वस्तुं; D₆ कर्तुं, M कूरत्नं (for वक्तुं). — ^b) D₄ चिवारित (by meta thesis), G₂ M₂ s हि धारणा; M₁ s विधारणा (for विचारितम्). — D₇ G₂ s M Cv ins. after 15^{ab} G₂ after 14

255* अक्षयेभ्यो वध राजन्कुर्यादेवाविचारयन् ।

अनुष्णानुशये दोष श्रेयस्तत्रानृत भवेत् ।

न स्तेनैः सह संबन्धान्मुच्यते शपथादपि ।

श्रेयस्तत्रानृतं वक्तुं सत्यादिति हि धारणा ।

[G₂ om line 1. — (L 1) D₇ अक्षयाद्यो (for 'येभ्यो) M अका (M₄ 'ना) येभ्यो वध कृत्वा; Cv अक्षयोऽसौ वर्धयेच्चैत् (for the prior half). M₂ कुलादेव (for कुर्या'). M विधारणं (for [अ] विचारयन्). — M₁ s read lines 2-4 after st 13. — (L 2) M₁ s अनुष्णा; Cv 'ष्णा (as

स्वशरीरोपरोधेन वरमादातुमिच्छतः ।

सत्यसंप्रतिपत्त्यर्थं ये ब्रूयुः साक्षिणः क्वचित् ।

अनुक्त्वा तत्र तद्वाच्यं सर्वे तेऽनृतवादिनः ॥ १७

प्राणात्यये विवाहे च वक्तव्यमनृतं भवेत् ।

अर्थस्य रक्षणार्थाय परेषां धर्मकारणात् ।

परेषां धर्ममाकाङ्क्षन्नीचः स्याद्धर्मभिक्षुकः ॥ १८

above) M₁ s s Cv [अ] नुशयेद् (for 'ये) D₇ दोष., G₄ damaged, M₂ दोष, Cv दोष (as above). — Lines 3-4 = (var) B 8. 69 63^{ab}-64^{ab}. — (L 3) of 15^{cd} M य (for न) M₁ s s स्वधो (for 'बन्धान्). M₂ मुच्येत (for मुच्यते) M शपथैर् (for 'थाद्) — G₂ om. line 4 — (L 4) M₁ s विधारणा (for हि धा')] — M om 15^{cd}. — ^e) D₂ s s s स्वधो. — ^d) K₈ D₄ शपथैर् (for 'थाद्). K₈ s V₁ B D (except D₁) T G₂-1 अपि (for इति).

16 = B 8. 69 64^a-65^b. G₁ om 16^{ab} (cf. v. l. 14). G₄ damaged — ^a) K₈ V₁ B Da Dn D₂ s s s तेभ्योपि (for च तेभ्यो). M₂ वध (for धन) D₇ T G₂ s M दद्याच् (for देयं). — Bo s om. 16^{ab}. — ^b) M सत्ये (for शक्ये). — ^c) Ś₁ K₁ s B₂ Da D₈ [s] पि (for हि). Da देयं (for दत्तं)

17 ^b) All MSS (except Ś₁ K₂ s D₁) धन (G₁ वन) म् (for वरम्) Dn₂ D₂ s s s इच्छता. — ^a) B₁ D₇ T₁ G₈ s M₁ s s सत्य (for सत्य) D₁ सत्य मर्शतिपरत्यर्थं — ^d) K₁-3 s B₁ s-s Dn D₂-3 S Cb यद्ब्रूयुः; V₁ Bo प्रब्रूयुः; B₂ Da यद्ब्रूय (for ये ब्रूयु'). — D₈ om. 17^a-18^b. — ^e) D₇ G₂ s M₂ यत्र (for तत्र). K₁ तद्वाच्यं; V₁ B₁ s s s D₂ s s s T G₁ s M Cb यद्वाच्य; Bo s Da यद्वाच्य, D₁ यद्ब्रूय; D₄ तद्वाच्यं; G₄ damaged (for तद्वाच्य). — ^f) D₁ ते ब्रूय, D₆ ते मृत, Cb तेऽनृत (as in text).

18 With 18^{ab}, cf. B 8 69 62^{ab} D₈ om 18^{ab} (cf. v l 17). — ^a) D₁ विवादे (for 'हे). D₇ S चा (for च) — G₂ laouna for 18^a — ^c) D₇ S (except G₁) अर्थस्य रक्षणार्थं वा — ^d) G₁ कर्म (for धर्म). — ^e) K₄ s B D (except D₁) G₁ M सिद्धिम् (for धर्मम्). — ^f) D₆ जीव; D₇ S (except G₂ M₂) न च (for नीच). G₂ धर्मभिक्षुकी; M₂ धर्ममाभित.

19 ^a) K₂ s s B₂-3 Dn D₂ s s s प्रदातव्य (K₄ B₂ s s 'व्य); K₈ V₁ Bo s Da D₁ s s S न (Bo

प्रतिश्रुत्य तु दातव्यं श्रःकार्यस्तु बलात्कृतः ।
 यः कश्चिद्दर्मसमयात्प्रच्युतोऽधर्ममास्थितः ॥ १९
 शठः स्वधर्ममुत्सृज्य तमिच्छेदुपजीवितुम् ।
 सर्वोपायैर्निहन्तव्यः पापो निकृतिजीवनः ॥ २०
 धनमित्येव पापानां सर्वेषामिह निश्चयः ।
 येऽविषया ह्यसंभोज्या निकृत्या पतनं गताः ॥ २१
 च्युता देवमनुष्येभ्यो यथा प्रेतास्तथैव ते ।

धनादानाहुःखतर जीविताद्विप्रयोजनम् ॥ २२
 अयं वो रोचतां धर्म इति वाच्यः प्रयत्नतः ।
 न कश्चिदस्ति पापानां धर्म इत्येव निश्चयः ॥ २३
 तथागतं च यो हन्यान्नासौ पापेन लिप्यते ।
 स्वकर्मणा हतं हन्ति हत एव स हन्यते ।
 तेषु यः समयं कश्चित्कुर्वति हतबुद्धिषु ॥ २४
 यथा काकश्च गृध्रश्च तथैवोपधिजीविनः ।

C 12. 4651
 B 12. 109 29
 P 12. 109 33

D₁ च दातव्यं (K₂ D₂ M₂ 'व्य') (for तु दा')
 —^b) K₂ s s Bo s D (except D₁ 7) स्वकार्यस्तु,
 B₁ s T₂ स्वकार्यं च (T₂ तु), G₁ M श्रकार्यं तु (for
 श्रकार्यस्तु) D₂ बलान्वित; D₁ T₂ G₁ M बलात्कृते (T₂
 G₁ 'तं') — 19^{ed} 15 damaged in G₁. —^d) K₁
 G₁ प्रच्युतो, B₂ प्रच्युतो, D₂ प्रच्युतो, M₂ पृच्छतो
 (for प्रच्युतो). K₂ s V₁ B D₂ D₂-s s [s]धर्मसा
 धन (D₂ 'नात्; D₂ 'न), D₁ [s]धर्मजीविनः; T₁ G₂
 M₂ द (M₂ 'दं)मजीवन; T₂ G₁ s M₁ s s दं (M₁ s s
 'दं)मजीविन (for अधर्ममास्थित) — After 19, K₂ s
 V₁ B D (except D₁) S ins.

256* दम्भेनैव स हन्तव्यस्तं पन्थान समाश्रित ।
 च्युत सदैव धर्मैभ्योऽमानव धर्ममास्थित ।

[(L. 1) Bo s s D₂ ददेन, D₂ धमेन, D₁ M
 दमेन (for दम्भेन) M₂ हन्तव्यम् D₂ om (hapl)
 from the post half of line 1 up to 20^e G₁ न
 पुहान (sic) (for त पन्थान) K₂ B₂ समाश्रित, V₁ Bo
 1 s D₁ 'स्थित' (for 'भिन) M पापो निकृतिजीवि (M₂
 'व)न (for the post half) — D₁ T G read line
 2 after st 20 — (L. 2) The post. half 15 damaged
 in G₁ K₂ V₁ B₁ T₁ M दानव, D₁ G₁ s धनवान्,
 T₂ G₂ धनवान् (for स्मानव) D₁ S (except T₂, G₁
 damaged) आश्रित (for आश्रित)]

20 D₂ om. 20^{abc} (cf v l. 256*) —^a) D₁ s
 शव, D₁ T G कथ (for शठ) —^b) M इच्छति
 (for इच्छेद्) —^c) K₂ om from न्तव्य up to कृत्वा
 प (in 21^d) K₁ s D₂ D₂-s T G नियतव्य (for
 निहन्तव्य) —^d) D₁ T₁ G₂ s पापैर् (for पापो) B₁
 D₁ निकृत, D₂ निक्षत; D₂ निकृति (for निकृति-)
 B₁ D₂ 7 T₁ G M₂ s जीविन (G₁ 'क') (for जीविन)
 — After 20, D₁ T G read line 2, of 256*

21 K₂ om. up to कृत्वा प (cf. v l. 20). D₁ om
 21^{ab} —^a) D₂ s धर्मम् (for धनम्). B₂ damaged,

D₂ s s पापानि (for 'ना) —^b) B₁ om. from
 मिह up to the prior half of 257* S₁ K₁ D₁ G₂ इति
 (for इह) D₂ धर्ममित्येव निश्चय —^c) K₂ s V₁
 B (B₁ om.) D₂ D₂-s s अपि (Bo s D₂ 'स)
 ह्या, D₁ T G M₁ s s अवि (M₁ s s 'वै)वाह्या; M₂
 अपिपावा (sic) (for येऽविषया) D₂ ह्यसंभोज्या; D₂
 'भोज्या (for 'भोज्या) —^d) S₁ K₁ V₁ Bo s s D₂
 D₁ निकृत्यायतन, D₁ S निकृत्या निरय K₁ (before
 corr as in text) गत; D₁ (marg as in text) T₁
 G₁ (sup lin as in text) s कृता.

22 B₁ om. 22^{ab} (cf v l. 21). —^a) D₁ देव
 (for देव-) —^b) V₁ Bo च; M₂ तत् (for ते)
 — After 22^{ab}, N (except D₁) ins

257* नियन्त्रास्तपसा हीना मा स्त ते सह सगम ।
 [B₁ om the prior half (cf v l. 21) D₁ सगम]
 —^a) K₂ s s V₁ B D₂ D₂-s s s धननादाद्,
 T₂ धनादानं (for 'दानाद्) B₁ दुस्सचर —^d) D₂
 जीविनात्. B₁ विप्रभोजन, G₂ b n विप्रयोजनम् (as
 in text) D₁ T G जीवित धिकप्रयोजन

23 23^{ab} 15 damaged in G₁ —^a) K₂ s V₁ Bo
 2-s D₂ D₂-s s s s अय ते, K₂ स्वयो वा, D₂
 स्वय च, D₁ S इदं (M₂ 'म) न (for अयं वो) D₁
 रोचितां M₂ धर्मम् B₁ अज्ञानं वाच्यतां धर्म —^b)
 K₁ वाच्या, D₁ T₁ G₁ s वाच्यं; M₁ वाच्या —^c)
 B₁ किञ्चिद् D₂ s अपि (for अस्ति) —^d) B (except
 B₂) D₂ D₂-s s s T₁ M हत्वेव (for 'य) K₁ s s
 M₂ निश्चित (for निश्चय)

24 ^a) D₂ यथागतं, D₁ T₁ G₁ s s तथाविध (for
 'गत). S₁ K₁ s s D₁ हन्ति (for हन्यात्) —^b) S₁
 K₁ s s D₁ s s S न स (for नासौ) S₁ K₂ D₁ पापैर्
 (for पापेन) — D₂ om 24^{cd} —^c) K₂ सुकर्मणा;
 G₁ स्वकारणा S₁ K₂ D₁ गति; K₁ गत (for इत)

ऊर्ध्वं देहविमोक्षान्ते भवन्त्येतासु योनिषु ॥ २५
यस्मिन् यथा वर्तते यो मनुष्य-
स्तस्मिन् यथा वर्तितव्यं स धर्मः ।

मायाचारो मायया वर्तितव्यः
साध्याचारः साधुना प्रत्युद्देयः ॥ २६

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ २१० ॥

१११

युधिष्ठिर उवाच ।
क्लिश्यमानेषु भूतेषु तैस्तैर्भावैस्ततस्ततः ।
दुर्गाण्यतितरेद्येन तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १
भीष्म उवाच ।
आश्रमेषु यथोक्तेषु यथोक्तं ये द्विजातयः ।

वर्तन्ते संयतात्मानो दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ २
ये दम्भान्न जपन्ति स्र येपां वृत्तिश्च संवृता ।
विपयांश्च निगृह्णन्ति दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ ३
वासयन्त्यतिथीन्नित्यं नित्यं ये चानस्रयकाः ।
नित्यं स्वाध्यायशीलाश्च दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ ४

—^a) S₁ K₁ 4 D₁ सतः; T₂ G₂ सत (for इत)
—^b) K₁ D₁ समयः D₁ किंचित् —^c) B₁ D₁
कुर्वति (for कुर्वति). D₂ 3. 6 इव (for इत).

25 D₂ om. (hapl.) 25. 25^{ab} is damaged in G₁
—^a) B₁ काकाश्च. D₁ T G₁₋₃ तथैव च (for च
गुग्गुश्च). D_a D₁ यथा काकाश्च गुग्गुश्च. —^b) S₁ K₁
2. 4 V₁ D₁ 6 7 T₁ G₁₋₃ [ए]वोपाधि, D_a D₂ [ए]वो
पधि (for [ए]वोपाधि). K₁ 'जीवत'; B₀ D₁ M₁ 3
जीवनः; T₂ जीविक, G₇ उपधिजीविन (as in text).
—^c) B₁ ऊर्ध्वं; D₁ और्ध्वं. K₁ (also as in text)
M₁ देव (for देह). B₁ D₁ विमोक्षयं (D₁ 'क्षयं')ते;
B₂ 4 D_a M₁ 'क्षात्ते; B₁ 'क्षाश्च; M₁₋₃ -विमोपात्ते
(for विमोक्षान्ते) —^d) D₁ भवत्येतास्वयोनिषु

26 = 5. 37. 7. —^a) D_n असिन्. D₁ S (except
T₂) वर्तति. —^b) D₁ तस्मात् (for तस्मिन्), D₁ T
G वर्तितव्यः (for 'तव्यं'). G₁ सधर्मा; M₁ स्वधर्म
—^c) All MSS (except S₁ K₁ 4 D₁ 4) वा (M₂ 4
यो)धितव्य (for वर्ति*). —^d) K₁ 5 B D_n D₂ 8 5
0. 8 प्रत्युद्देय (B₁ 'श्रे')यः; K₁ 'देवः; D₁ T G (G₁
damaged) [ए]वाभ्युद्देयः; G_n प्रत्युद्देय. (as in text).

Colophon. — Sub-parvan S₁ K V₁ B D_a D_n
D₁₋₇ T G₁ 2. 4 M राजधर्म. — Adhy. name S₁ K
V₁ B D_a D_n D₁ सत्यानृतिकं; D₂ 8 5 0 सत्यानृतिकं,
D₁ सत्यानृते; D₁ T₁ G₂₋₃ सत्यनिर्णय, M₁₋₃ आप
धर्मः. — Adhy. no. (figures, words or both) K₁
112, B₁ 99; B₁ 4 D_a 2 D_n 100, D_a 110 (as
in text), D_n 108, D₁ S 111, D₁ 106.

— Sloka no D_n D₁ 29, D_n 30

III

1 D₂ om the ref. —^a) D₁ मर्त्येषु (for भू-
तेषु). —^b) D₁ S पृथक्पृथक् (for सतस्तत). —^c)
G₁ [अ]तितरन्त्येते.

2 D₂ om. the ref. G₁ partly damaged. —^a)
D₁ repeats यथोक्तेषु —^b) B₀ 1 ते, D_a चे[द्],
T₂ वै (for ये) — After 2, B₀ ins 258*

3 B₀ M₁ 3 om (hapl) 3. —^a) D₂ यं (for
ये). V₁ D_a दंभ; D₁ T₁ G₂₋₃ M₂ 4 इमान् (for
दम्भान्). K₁ न जयति; K₂ 4 D₁ न नमति; K₁ D₁
विजयते (D₁ 'ति), K₁ V₁ B₁₋₃ D_a D_n D₂ 8 5 0. 8
नाचरति (for न जपन्ति). T₂ G₁ येषां क्षमा दमो नित्य.
—^b) D₁ येषु. K₁ B₂ in 8 5 5 (marg as in text)
D_n D₂ 8 5 0 8 च सयता; B₁ 3 च संमता; D₁
(marg as in text) T₁ G₁ 4 असंवृता (for च स*).
—^c) B₁ विगृह्णति, D₂ 8 1 G₂₋₃ M₂ न गृ, D₁ न
गृह्णति. — D₁ om 3^d. — K₁ 5 B (B₀ after 2)
D_a D_n D₂ 8 5 0 8 T G₂₋₃ M₂ 4 C_n ins. after 3;
D₁, after 15

258* प्रत्याहुर्नोच्यमाना ये न हिंसन्ति च हिंसिता ।
प्रयच्छन्ति न धाचन्ते दुर्गाण्यतितरन्ति ते ।

[(L. 1) G₁ damaged. T G₂ 3 M₂ 4 प्रत्युद्देय (for
प्रत्याहुर्). B₀ 8-5 D₂ 8. 5. 0. 8 हि (for ये). B₀ 8-5
D₂ 8 5 0. 8 ये न हिंसति (for न हिंसन्ति च). B₁ D_a हि
(for च) — (L. 2) B₁ 2. 3 D_a M₂ 4 याचति (for

मातापित्रोश्च ये वृत्तिं वर्तन्ते धर्मकोविदाः ।
 वर्जयन्ति दिवास्वप्नं दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ ५
 स्वेषु दारेषु वर्तन्ते न्यायवृत्तेष्वृतावृत्तौ ।
 अप्रिहोत्रपराः सन्तो दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ ६
 ये न लोभान्नयन्त्यर्थात्राजानो रजसावृताः ।

विपयान्परिरक्षन्तो दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ ७
 आहवेषु च ये शूरास्त्यक्त्वा मरणजं भयम् ।
 धर्मेण जयमिच्छन्तो दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ ८
 ये पापानि न कुर्वन्ति कर्मणा मनसा गिरा ।
 निक्षिप्तदण्डा भूतेषु दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ ९

C. 12. 4059
 B. 12. 110. 7
 X. 12. 110. 7

यावन्ते) G₂: न प्रयच्छति च न च (sic) (for the prior half)]

The sequence of stanzas 4-16 in K₃ B₁ D_{n1} D₄ 7 G₂ 3 M₂ is shown in the Tabular Statement below

K ₃	B ₁	D _{n1}	D ₄	D ₇	G ₂	G ₃	M ₂
om	4	4		om	4	4	4
	5	5	5	5	om	5	5
							6
7	om			om	7	7	7
8	om		8		8	8	
5							
6	om		6	om			
9	9	9	9	9	9	9	
		7		8			
		6					
		5	12				
	10	10	10	10	10	10	10
12	12	12		12	12	12	12
10	11	11			11	11	
11				om			
13	13	13		13	13	13	13
							11
14	14	14	14	14	14	14	14
							8
							9
15	15	15	15	15	15	15	15
			4				
			7				
			8r				
			11				
			13				
16	om.	16	16	16	16	16	16

r = repetition

4 K₃ D₇ G₁ om (hapl.) 4 For the sequence in K₃ B₁ D_{n1} D₄ 7 G₂ 3 M₂, cf. the Tabular Statement opposite —^a) D₂ वासवति —^b) D₄ D_{n1} G₂ वा (for च) K₂ D₁ [अनुसूयव; K₃ B₀ D₂ 3 [अनुसूयका

5 G₂ om. (hapl.) 5 For the sequence in K₃ B₁ D_{n1} D₄ - G₂ 3 M₂, cf. the Tabular Statement opposite —^a) M₁-3 वृत्तिं ये (by transp), M₄ वृत्तिं ये —^b) T₂ G₁ ये वर्जति B₁ D₄ स्वाप (for स्वप्न) — After 5, D_{n2} reads 9, repeating it in its proper place

6 B₁ om. (hapl.) 6-8 D₇ om. (hapl.) 6-7 For the sequence in K₃ B₁ D_{n1} D₄ 7 G₂ 3 M₂, cf. the Tabular Statement opposite K₄ 5 V₁ B₀ 2-3 D₄ D_{n2} D₂ 3 . . . s transp 6 and 7. —^a) K₃ B₀ 3-5 D₂ 3 . . . s ये स्वदारेषु, D₄ येषु वा D₄ वर्तते —^b) K₂ T₂ G₁ न्यायवृत्ते, K₃ 3 B₁ 3 D_{n1} D₂ 3 . . . s न्यायवृत्तिम्, V₁ D₄ T₁ G₂-4 M^a लब्धेषु, B₀ 4 3 C₇ वृत्तिषु K₂ श्वात् (for ऋ) —^c) T₂ सर्वे (for सन्तो)

7 B₁ D₇ G₁ om. 7 (for B₁ D₇, cf. v. l. 6) For the sequence in K₃ B₁ D_{n1} D₄ 7 G₂ 3 M₂, cf. the Tabular Statement opposite K₄ 5 V₁ B₀ 2-3 D₄ D_{n2} D₂ 3 . . . s transp 6 and 7 —^a) B₃ D₄ लामान् (for लोभान्) —^b) K₄ जरमा (for रजसा) C_n रजसान्विता —^c) K₃ V₁ B₀ 2-3 D₄ D_n D₂ 3 . . . s G₃ परिरक्षति (B₂ G₃ ते)

8 B₁ om 8 (cf. v. l. 6) For the sequence in K₃ B₁ D_{n1} D₄ 7 G₂ 3 M₂, cf. the Tabular Statement opposite —^a) K₃ B₀ 3-5 D₂ 3 . . . s राजंस; D₃ राजंस (for शूरांस) —^b) D₇ S मृत्युकृतं (for मरणजं) D₁ भवेत् (for भयम्) —^c) All MSS (except S₁ M₁-3, B₁ om) इच्छति (for इच्छन्तो)

9 For the sequence in K₃ B₁ D_{n1} D₄ 7 G₂ 3 M₂, cf. the Tabular Statement opposite D_{n2}

C. 12. 4063
B. 12 110. 11
K 12. 110 11

ये वदन्तीह सत्यानि प्राणत्यागेऽप्युपस्थिते ।
प्रमाणभूता भूतानां दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ १०
अनध्यायेषु ये विप्राः स्वाध्यायं नैव कुर्वते ।
तपोनित्याः सुतपसो दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ ११
कर्माण्यकुहकार्यानि येषां वाचश्च सन्नताः ।
येषामर्थाश्च साध्वर्या दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ १२
ये तपश्च तपस्यन्ति कौमारब्रह्मचारिणः ।
विद्यावेदव्रतस्नाता दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ १३
ये च संशान्तरजसः संशान्ततमसश्च ये ।

reads 9 (for the first time) after 5. —^a) Dn चा
(Dn२ च) पापं; D१ पतति (for पापानि) M४ निकु-
र्वति G१ M१ s ये न (G१ ये ये) पापानि कुर्वति —^b)
M२ transp कर्मणा and मनसा. —^c) D१ S निक्षिप्त
द्वंद्वं Ś१ K१ D१ भीतेषु, D१ पुत्रेषु (for भूतेषु). B१
न क्षिपेद्वन्द्वेतेषु.

10 For the sequence in K३ B१ Dn१ D४ १ G२ s
M२, of the Tabular Statement on p 519 G४
partly damaged —^a) K४ यदते ह —^b) B१
प्राणत्यागम् D२ s M२ हि, M१.३ [s]ति (for स्ति)

11 D१ om (hapl) 11. For the sequence in K३
B१ Dn१ D२ १ G२ s M२, of the Tabular Statement
on p 519 K१ s Bo २-५ Dn२ D२ s s. s. s T G१ ४
M१ s. ४ transp 11 and 12 —^a) K१ Da अनाध्यायेषु
—^b) K२ s s B Da Dn२ D२-s M१ s ४ [ह]ह (for
[ए]व) V१ न प्रकुर्वते —^c) Dn M२ तपोनिष्ठा (for
'नित्या) D४ S सुमनस', D० सुतपसे.

12 For the sequence in K३ B१ Dn१ D४ १ G२ s
M२, of the Tabular Statement on p. 519 K१.३
Bo २-५ Dn२ D२ s s s T G१.४ M१.३ ४ transp 11 and
12 —^a) K३ कर्मणां K३ कुहकार्यानि, K३ कुहनां;
K४ [अ]पि कुका (sic), D१ S अकुत्सनां; D२ अकु-
हकार्याणि —^b) G१ सुसन्नता. —^c) K२ s Dn सं-
यद्वा; Bo. 1 ४ D२ s s s s सर्वार्यां, D४ G२ साध्वर्याद्
(G२ 'र्थं) (for साध्वर्या)

13 For the sequence in K३ B१ Dn१ D४ १ G२ s
M२, of the Tabular Statement on p 519 —^a)
D४ सुतपस्यति; M च तपस्यते —^b) M१ s कौमारं
K३ B१ D४ ब्रह्मचारिणः. —^c) D२ om 13^c-14^d —^e)
T२ ये च विद्या; G१ वेदविद्या (for विद्यावेद-)

सत्ये स्थिता महात्मानो दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ १४
येषां न कश्चिन्नसति त्रसन्ति न च कस्यचित् ।
येषामात्मसमो लोको दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ १५
परश्रिया न तप्यन्ते ये सन्तः पुरुषर्षभाः ।
ग्राम्यादन्नान्निवृत्ताश्च दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ १६
सर्वान्देवान्नमस्यन्ति सर्वान्धर्माश्च शृण्वते ।
ये श्रद्धाणा दान्ताश्च दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ १७
ये न मानितमिच्छन्ति मानयन्ति च ये परम् ।
मान्यमाना न मन्यन्ते दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ १८

14 D२ om 14 (of. v. 1 13) For the sequence
in K३ B१ Dn१ D२ १ G२ s M२, of the Tabular
Statement on p 519. —^a) Da संसाररजसा —^b)
K४ सशांत (for सशान्त) K१.३ T G१ मनसश्च (for
तमसश्च) —^c) D४ सत्त्वोस्थिता, G३ M२ सत्यस्थिता.
D१ S महाभाग

15 For the sequence in K३ B१ Dn१ D४ १ G२ s
M२, of the Tabular Statement on p. 519 —^a)
K२ ४ D१ नमति; Da रजति (for त्रसति) V१ येषां
कश्चिन्न त्रस्येत, B१ येषां कश्चिन्नरासंति (sic) —^b) K३
M२ न त्रस्यंति न (M२ च), K५ B Dn१ D२ ६-८ T१ G२-४
M१ s ४ न त्रसंति च (K५ Dn१ D२ ६ हि; D२ ह), V१ न
सत्रस्यंति, Da T२ G१ न त्रस्यति च, Dn२ तत्रसं-
तीह —^c) M१ एषाम् (for येषाम्) Da आत्मसमा;
M४ आत्मा समो (for आत्मसमो) V१ Da D१.४ M१.३.४
लोके (V१ 'का) (for लोको) B१ यद्यार्थाश्रममालोको
—^d) T१ [अ]तितरत्यसौ

16 B१ om. (hapl) 16-17. D२ om (hapl.) 16
For the sequence in K३ B१ Dn१ D४ १ G२ s M२, of
the Tabular Statement on p 519 —^a) Da पर-
श्रिया, D१ परिश्रया K३ Da Dn तप्यति —^b) T१
G२ s पुरुषर्षभ. —^c) K५ V१ Bo s ४ Dn D२ s ६-८
G४ अर्षान् (for अर्षान्). T२ G१ ग्राम्यभोगनिवृत्ताश्च

17 K४ B१ D१ om. (hapl) 17 (for B१, of v 1
16) G१ om. (hapl) 17-18 —^a) Da सर्वान्देवानु
पश्यति —^b) Dn२ om 17^b —^c) K२ s s V१ Bo २-५
Dn Da. ३. १ G२ सर्वधर्माश्च Ś१ D२ M२ शृण्वते (for
शृण्वते). —^e) K२ Dn D४ १ T१ G२ ४ M२ शांताश्च
(for दान्ताश्च) —^d) B४ च (for ते).

18 B४ G१ om. (hapl.) 18 (for G१, of v 1 17)

ये श्राद्धानि च कुर्वन्ति तिथ्यां तिथ्यां प्रजाधिनिः ।
 सुविशुद्धेन मनसा दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ १९
 ये क्रोधं नैव कुर्वन्ति क्रुद्धान्तंशमयन्ति च ।
 न च कुप्यन्ति भृत्येभ्यो दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ २०
 मधु मांसं च ये नित्यं वर्जयन्तीह मानवाः ।
 जन्मप्रभृति मद्यं च दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ २१
 यात्रार्थं भोजनं येषां संतानार्थं च मैथुनम् ।
 वाक्सत्यवचनार्थाय दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ २२
 ईश्वरं सर्वभूतानां जगतः प्रमवाप्ययम् ।

भक्ता नारायणं ये च दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ २३
 य एष रक्तपद्माक्षः पीतवासा महाभुजः ।
 सुहृद्भ्राता च मित्रं च संबन्धी च तवाच्युतः ॥ २४
 य इमान्सकलाल्लोकांश्चर्मवत्परिवेष्टयेत् ।
 इच्छन्प्रभुरचिन्त्यात्मा गोविन्दः पुरुषोत्तमः ॥ २५
 स्थितः प्रियहिते जिष्णोः स एव पुरुषर्षभ ।
 राजंस्तव च दुर्धरो वैकुण्ठः पुरुषोत्तमः ॥ २६
 य एनं संश्रयन्तीह भक्त्या नारायणं हरिम् ।
 ते तरन्तीह दुर्गाणि न मेऽप्राप्ति विचारणा ॥ २७

C. 12. 467
B. 12. 110. 28
K. 12. 110. 28

—^a) K₃ मानितुम्, K₅ V₁ B (B₁ om.) D (except D₁) मानित्वम्, M माननम् (for मानित्वम्) —^b) K₅ : V₁ Bo-2.5 D (except D₁) S (G₁ om.) परान्, B₁ परे (for परम्) — In G₁, 18th is damaged —^c) K₅ : V₁ Bo 2 : 3 : D (except D₁) T G₂ M₂ मान्यमानान्, G₂ मानमान्यान्, K₃ : V₁ Bo 2 : 3 : D (except D₁) T G₃ M नमस्वति (T₂ M 'दे'), B₁ न पश्यति (for न मन्यन्ते) — After 18, G₁ reads 21

19 K₅ G₂ om. (hapl) 19 —^a) K₁₋₃ V₁ Bo 2-5 D (except D₁) S (G₂ om) च (K₂ om च) आ (M₂ अ)द्धानि (by transp), B₁ च अद्धान न —^c) K₃ Da वतिशुद्धेन, D₁ प्रति (for सुवि)

20 K₂ om. 20th —^a) D₁ यो (for ये) K₂ क्रोधे, D₁ T G M₁ 3 : रोष, M₂ काम (for क्रोध) K₅ V₁ B Da Dn D₂ : 3 : S संनियच्छति (for नैव कुर्वन्ति) —^b) D₁ संक्रुद्धान् (for क्रुद्धान्तं) B₁ वा, T₁ [उ]त्त (for च) —^c) K₅ V₁ B Da D₂ : 3 : न म (for न च) Da कुप्यति; D₁ : S रूप्यति (for कुप्यन्ति) K₅ V₁ B Da Dn D₂ : 2 : 3 : भूतानां (B₁ 'नि), D₁ येन्येषां (for भृत्येभ्यो)

21 D₁ om (hapl.) 21 G₁ om (hapl) 21-23 G₃ reads 21 after 18 —^a) M₂ ईश्वरा मधु मांसं च —^b) G₁ damaged T₂ वर्जयते च (for 'वन्तीह). M₂ ये नित्यं वर्जयतीह

22 Cf Hitopadeśa 4 89, Raghavatsā 1 7 G₁ om. 22 (cf. v l. 21) —^a) K₅ भार्पायं, B₁ गात्रार्थं, D₅ येषार्थं (sic) (for यात्रार्थं) —^b) D₁ मैथुने —^c) B₁ मत्य (for मय)

23 T₂ (hapl) G₁ om 23 (for G₁, cf v l 21) —^a) K₂ : B₁ Da ईश्वरे (B₁ 'र) —^b) K₅ Da प्रमवाप्यये, B₁ : 5 D₂ M₂ 'व्यय —^c) D₂ भक्त्या (for भक्ता) K₃ Da नारायणे K₂ : V₁ B D (except D₁) S (T₂ G₁ om.) देवं (Da 'व) (for ये च)

24 ^a) M₁ : 5 एव (for एव) K₅ Da Dn₁ D₁ T₁ G₂₋₄ M पद्मरक्ताक्ष T₂ : G₁ एष पंकजरक्ताक्ष —^b) G₁ पीतवास (for 'वासा) —^c) K₁ : 3 स (for च) K₅ V₁ Dn D₁ G₂ तवाच्युत (Dn₂ 'त)

25 G₁ partly damaged —^b) K₅ D₂ 2 : 3 : 3 प्रववेष्टय (D₂ : 5 'वे)त्, V₁ Bo 4 : 3 पर्यवेष्टयत्, G₁ परिवेष्टयन्, M₂ परिवेष्टयेत् —^c) G₁ मुज्यन् (for इच्छन्)

26 D₁ om (hapl) 26 V₁ reads 26 on marg B₁ om. 26th —^a) K₃ स्थितं (for 'त) Bo 2-5 D₂ : 3 प्रजाहिते (for प्रिय) —^b) V₁ Bo 2-4 Da Dn₂ D₂ : 2 : 3 पुरुषोत्तमः; D₁ S (except G₁) पुरुषर्षभ — B₃ om. 26th —^c) D₁ S यदुधेष्टो (for च दुर्धरो) —^d) K₅ V₁ B₁ Da Dn D₅ पुरुषर्षभ (K₃ Dn₂ D₂ 'म)

27 ^a) D₁ एव (for एव) —^b) D₂ Dn₁ D₂ : 3 : 3 भक्ता (for भक्त्या) — G₁ is damaged for 27th —^c) D₅ हि (for [ह]ह) —^d) K₅ V₁ B₁ : 3 Da Dn D₂ : 3 : 3 च (for मे) Bo 2 सा तत्रास्तु, B₁ न चात्रास्तु; M₁ न मात्रास्ति (sic) — After 27, D₁ S G₁ ins

259* भस्त्रिर्षिवकर्माणं सर्वभावेन भारत ।
 कुण्डो कमलपत्राक्षे दुर्गाण्यतितरन्ति ते ।
 लोकरक्षार्यमुत्पन्नमदित्या कश्यपात्मजम् ।

दुर्गातितरणं ये च पठन्ति श्रावयन्ति च ।
पाठयन्ति च विप्रेभ्यो दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ २८

इति कृत्यसमुद्देशः कीर्तितस्ते मयानघ ।
संतरेद्येन दुर्गाणि परत्रेह च मानवः ॥ २९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १११ ॥

११२

युधिष्ठिर उवाच ।

असौम्याः सौम्यरूपेण सौम्याश्चासौम्यदर्शिनः ।
ईदृशान्पुरुषांस्तात कथं विद्यामहे वयम् ॥ १

भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

व्याघ्रगोमायुसंवादं तं निबोध युधिष्ठिर ॥ २
पुरिकायां पुरि पुरा श्रीमत्यां पौरिको नृपः ।
परहिंसारुचिः क्रूरो बभूव पुरुषाधमः ॥ ३
स त्वायुपि परिक्षीणे जगामानीप्सितां गतिम् ।
गोमायुत्वं च संप्राप्तो दूषितः पूर्वकर्मणा ॥ ४

देवमिन्द्र नमस्यन्ति दुर्गाण्यतितरन्ति ते ।
ब्रह्माण लोककर्तारं ये नमस्यन्ति सत्पतिम् । [५]
यष्टव्यं ऋतुभिर्देव दुर्गाण्यतितरन्ति ते ।
य त्रिण्युरिन्द्रं शशुश्च ब्रह्मा लोकपितामह ।
स्तुवन्ति विविधैः स्तोत्रैर्देवदेवं महेश्वरम् ।
तमर्चयन्ति ये शश्वद्गुर्गाण्यतितरन्ति ते ।

[G₁ M om lines 1-2 D₇ G₄ om lines 3-6
— (L 3) G₁ आदित्या, M₂ अदित्या, C_v आदित्य
T₂ G₁ ३ M C_v काश्यपात्मज (C_v 'ज') — (L 4) C_v
न पश्यति (for नमस्यन्ति) — (L 5) M₂ तत्पति (for
नत्पतिम्) — (L 8) C_v वैदिकैः (for विविधैः)]

28 °) K₂ ३ ३ V₁ B D (except D₁) S कथयति
(for पाठयन्ति)

29 °) G₄ damaged G₁ सम देशं (for समुद्देश)
— °) K₅ B₀ १ ३-३ D₂ ६ ३ प्रतरेद्, V₁ B₂ D₇ T₂
G₁-३ M तरते; D_n तरति (D_n २ 'ते') (for सतरेद्)
— °) D_n मानवा, G₁ 'व' (for 'व')

Colophon — Sub-parvan Ś₁ K V₁ B Da Dn
D₁-7 S राजधर्म — Adhy name Ś₁ K₁-4 V₁ B Da
D_n D₁-7 T G M₂ दुर्गातितरण, M₁ ३ दुर्गातरणोपाय
— Adhy no (figures, words or both) K₅ 113,
B₁ 100, B₂ D_n 100, B₄ 106, D_n 110, D₇
S 112, D₃ 107 — Śloka no D_n D₃ 30,
D_n 31

112

The portion from 12 112 1 up to the end
of the Rājadharmā is lost in G₂ on missing folios.

1 G₄ partly damaged D₈ om the ref — °)
K₄ B₁ 2 Da D₁ असौ (D₁ 'सो')म्य (for 'सौम्या')
D₄ सौम्यरूपेण — °) K₁ सौम्याश्, K₄ V₁ B₁ 2
Da सौम्याश् (for 'म्याश्') K₂ 4 V₁ B₁ 2 Da D₁ ३
'दर्शन' (D₈ 'न'), K₅ D₄ 7 S (G₈ missing; G₄
damaged) -रूपिण, K₅ B₂ 4 D_n D₂ ३ ३ ३ दर्शना
(for दर्शिन). — °) D₇ S (G₈ missing, G₄
damaged) तादृशान् (for ईदृ'). D₁ पुरुषं, D₄
पुरुषात्

2 D₈ om. the ref — °) K₄ -गोमाय-, D₁ -गो
मय (for 'माय-).

3 G₄ partly damaged — °) K₁ D_n 2 परिकायां,
Da₂ D₆ पुरी (D₆ 'रा')कायां (for पुरि). — °) D₄
श्रीमत्यां K₅ D₄ पौरवो, B₀ कौरिको, Da₁ पौरको
(for 'रिको) B₂ नृप. — °) K₅ -मति, V₁ B
Da D_n D₂ ३ ३ ३ ३ -रति; D₇ T G₁ 2 -पर; M
'रत्' (for -रुचि) M₂ शूरो (for क्रूरो)

4 °) B₁ सत्त्वार्धवि-, D₁ M₁ सत्त्वायुधि (for
स त्वायुपि) — °) D₄ संप्राप्ता — °) D₂ दूषितं D₅
सर्वं (for पूर्व-)

संस्मृत्य पूर्वजाति स निर्वेदं परमं गतः ।
 न भक्षयति मांसानि परैरुपहृतान्यपि ॥ ५
 अहिंसः सर्वभूतेषु सत्यवाक्मुद्दहव्रतः ।
 चकार च यथाकाममाहारं पतितैः फलैः ॥ ६
 इमशाने तस्य चावासो गोमायोः संमतोऽभवत् ।
 जन्मभूम्यनुरोधाच्च नान्यद्वासमरोचयत् ॥ ७
 तस्य शौचममृष्यन्तः सर्वे ते सहजातयः ।
 चालयन्ति स्म ता बुद्धिं वचनैः प्रश्रयोचरैः ॥ ८

5 G₂ partly damaged —^a) K₂ D₁ सस्वरम्
 (for 'स्मृत्य) K₅ B D₂ D₃ २.८.९.९ -सुर्वि; V₁ D_n
 -सुर्वि, D₅ *वि, G₁ जातौ (for -जाति) K₅ V₁
 B D₂ D_n D₃ २.८.९.९ च, S (G₃ missing, G₄
 damaged) स्वां (for स) —^b) B₁ परं (submetric)
 (for परम). —^d) D₂ अपकृतानि, D₁ उपहिं (for
 उपहृ). K₁ च (for [अ]पि)

6 ^a) D_{n2} D₃ अहिंस (for 'अ) —^b) K₄ B₀
 D₁ T G (G₃ missing) स इद (for सुरद-) —^c)
 V₁ B₁ ३ D₂ D_n D₃ स चकार (for चकार च) All
 MSS (except Ś₁ K₁ ३ & D₁, G₂ missing) यया
 फालम् (for 'कामम्) —^d) G₁ चले (for फलैः).
 — After 6, S (G₂ missing) ins

260* पर्णाहारं कदाचिच्च नियमव्रतवानपि ।

कदाचिद्बुद्धकेनापि वर्तयन्ननुयायिष्ठ ।

[(L 2) G₁ अनयन्नित्, M₁ अन्वयन्नित्, M₂₋₃ अपि
 तद्विक (for अनुयायिष्ठ)]

7 ^a) K₃ D₁ G₁ स्वशाने B₀ ३-५ D_{n2} D₂ ३ ५ ८ ९
 तत्र वै, D_{n1} तस्य स (for तस्य चा) —^b) K₂ ५
 D₁ गोमायु (for 'यो) D₁ स मतो (for समतो) Ś₁
 B₁ D₁ २ भवेत् (for भवत्) —^c) Ś₁ (cup lin)
 जन्मभूम्यनु, D₁ 'भूम्यप, M₂ 'भूम्यव (for 'भू-
 म्यनु) K₄ D₁ -रोघाश्च; B₁ -रोघाय (for -रोघाच)
 —^d) K₂ ५ V₁ B D S (G₃ missing) नान्यं (for
 नान्यद्) D₁ अरोचत, T₂ अरोचयत्

8 G₄ partly damaged —^a) D₇ T₁ G₂ ५ शो
 कम् (for शौचम्) K₁ असृपत्, B₀ अहृष्यत्; D_{n1}
 असृष्यत्, D₅ 'श्र्यत् (for 'प्यन्त) —^b) D_n D₅
 ते सर्वे (by transp) —^c) V₁ चारयति; M₂ चल्
 (for चाल) B₀ ३-५ D₂ ३ ८ ९ च (for स) —^d)
 K₁ प्रश्रयोचरै, B₃ 'योत्तमै (for 'योत्तरै)

वृसन्पितृवने रौद्रे शौचं लप्सितुमिच्छसि ।
 इयं विप्रतिपत्तिस्ते यदा त्वं पिशिताशनः ॥ ९
 तत्समो वा भवास्माभिर्मक्ष्यान्दास्यामहे वयम् ।
 युद्धं शौचं परित्यज्य यद्धि भुक्तं तदस्ति ते ॥ १०
 इति तेषां वचः श्रुत्वा प्रत्युवाच समाहितः ।
 मधुरैः प्रश्रितैर्वाक्यैर्हेतुमद्भिरनिधुरैः ॥ ११
 अप्रमाणं प्रसूतिर्मे शीलतः क्रियते कुलम् ।
 प्रार्थयिष्ये तु तत्कर्म येन विस्तीर्यते यशः ॥ १२

C. 12. 4694
 B. 12. 111 12
 K. 17. 111 13

9 ^a) K₁ नमस्पितृवते रौद्रे; D₁ corrupt —^b)
 K (except K₂) B (except B₂) D_n D₂ ३ ५ ८ ९ M
 शौचे (for शौच) K₂ ५ D₇ T₁ G₁ ५ लप्सितुम्, K₅
 V₁ B D₂ D_n D₂ ३ ५ ८ ९ चर्वितुम्, D₁ लप्सितुम्,
 T₂ G₂ लवितुम्; M लवितुम् (for लप्सितुम्). —^d)
 Ś₁ K₄ D₁ यदि D₂ त्वा D₂ D₇ G₂ M₂ पिशि-
 ताशन, D₁ 'दिन (for 'शन)

10 ^a) K₁ त्व समो वा, K₂ ५ V₁ B D₂ D_n
 D₂₋₃ S (G₃ missing) तत्समानो; D₁ तत्समे वा (for
 'मो वा) K₄ D₂ १ भवस्माभिर्, M₁ ३ भवास्मान्निह;
 M₄ 'स्माक (for 'स्माभिर्) —^b) K₂ ५ V₁ B D₂
 D₂ ३ ५ ७ ९ T G (G₃ missing) भक्ष्यं, D_n भोज्य,
 M भक्षं (for भक्ष्यान्) G₁ M₁₋₃ दास्यामि (G₁
 'न) से (for दास्यामहे) —^c) D₂ युद्धं शौचं, D₁
 युद्धं शौच B₂ परित्यज्य (for 'त्यज्य) —^d) G₄
 damaged. K₄ यद्धिभुक्ते, V₁ B₀ ५ ५ D₂ D₂ यद्धि
 भुक्, B₁ परिसुक्, B₂ D₂ ८ ९ यद्धिभुक्, D₁ यद्धि
 भक्ष्यं, M₄ यद्धि कृत (for यद्धि भुक्) K₅ D_n
 D₂₋₃ ५ T₂ G₁ तद् (D_{n2} 'दा)स्तु, B₁ यदस्ति, D₂
 सदास्तु (for तदस्ति)

11 G₄ damaged up to च स (in 11^b) —^a)
 K₂ ३ ५ B₁ २ D₂ D_n D₁ ३ प्रसूतरै; D₅ 'सूतरै (for
 'श्रितैर्) —^d) D₅ हेममद्भिर (for हेतु) K₅ V₁
 B D₂ D₂ ८ ९ अनुष्ठितै (for अनिष्टै)

12 ^a) K₁ ५ V₁ B D₂ D_n D₂₋₃ ५ अप्रमाणा (K₁
 'णा); M₁ ३ ५ न प्रमाण (for अग्र) K₁ G₁
 प्रसूति (for 'सिर्) M₂ प्रमाणमप्रसूतिर्मे —^b) M₁ ३
 प्रियते (for क्रियते) K₄ तथा (for कुलम्) —^c)
 K₂ ५ V₁ B D₂ D_n D₂ ३ ८-९ S (G₃ missing)
 प्रार्थयामि (for 'यिष्ये) K₅ V₁ B₁ २ D₂ D_n D₂ १
 S (G₃ missing) च (for तु) —^d) D₁ विस्तीर्यते;
 G₄ damaged (for विस्तीर्यते)

श्मशाने यदि वासो मे समाधिर्मे निशाम्यताम् ।
 आत्मा फलति कर्माणि नाश्रमो धर्मलक्षणम् ॥ १३
 आश्रमे यो द्विजं हन्याद्वा दद्यादनाश्रमे ।
 किं नु तत्पातकं न स्यात्तद्वा दत्तं वृथा भवेत् ॥ १४
 भवन्तः सर्वलोभेन केवलं भक्षणो रताः ।
 अनुबन्धे तु ये दोषास्तान् पश्यन्ति मोहिताः ॥ १५
 अप्रत्ययकृतां गह्वारिर्थापनयदूषिताम् ।
 इह चामुत्र चानिष्टां तस्माद्दृष्टिं न रोचये ॥ १६

तं शुचिं पण्डितं मत्वा शार्दूलः ख्यातविक्रमः ।
 कृत्वात्मसदृशां पूजां साचिव्येष्वर्धयत्स्वयम् ॥ १७
 सौम्य विज्ञातरूपस्त्वं गच्छ यात्रां मया सह ।
 म्रियन्तामीप्सिता भोगाः परिहार्याश्च पुष्कलाः ॥ १८
 तीक्ष्णा वयमिति ख्याता भवतो ज्ञापयामहे ।
 मृदुपूर्वं घातिनस्ते श्रेयश्चाधिगमिष्यति ॥ १९
 अथ संपूज्य तद्वाक्यं मृगेन्द्रस्य महात्मनः ।
 गोमायुः प्रश्रितं वाक्यं बभाषे किञ्चिदानतः ॥ २०

13 G₂ damaged up to में नि (in 13^b). —^a) K₈ D₁ श्मशाने V₁ नो वास', D₂ मे वासः (by transp), T₂ G₁ वा वासो —^b) K₁ स च धर्मे, T₂ G₁ मे समाधिर् (by transp) K₂₋₅ V₁ Bo-2 D₈ D_n D₁₋₃ 5 5 M₁ 8 4 निशाम्यता (K₅ D₁ 'तं'); G₁ 'शाम्यता; G₂ 'शाम्यतां (for निशा). —^c) D₁ आत्मफलति कर्माणि (corrupt). — V₁ om. 13^d. —^d) D₁ न श्रमो; D₈ नाश्रयो (for 'श्रमो). K₅ D_n D₂₋₅ 8 कार (D₂ 'रि)ण; D₁ T₁ G₂ 4 लक्षण (for लक्षणम्)

14 *) B₁ आश्रमाय, D₂ 'मोयं (for 'मे यो). —^b) K₄ गो वा; D₁ गा वा; S (G₈ missing) दानं (for गा वा) D_{n1} वध्याद् (for दद्याद्) —^c) S₁ किं न, K₁₋₃ 5 D₂ D_{n1} D₂ 4-5 8 G₂ किं नु (for किं नु) T₂ तस्य (for न स्यात्) —^d) T₂ G₁ किं वा (for तद्वा) D₄ 7 S (G₈ missing) दानं (for दत्तं). D₈ यथा (for वृथा).

15 *) K₈ 5 V₁ Bo. 2-5 D_n D₂ 8 5-8 T G₂ 4 M₁ 4 स्वार्थं, B₁ चात्र, D₈ सायुः, G₁ त्वर्थं, M₁ 8 चार्थं (for सर्वं) —^b) D₈ तु क्षणे (for भक्षणे) M₄ रत (for रता) — 15^{ed} is damaged in G₄. —^c) B₁ अनुबन्धेत् (for 'बन्धे). K₈ 5 B₈ 4 D₂ D₁ 5 5 त्र (D₁ त)यो, K₄ तिवे (sic), D_{n1} D₂ 5 [S]त्र ये; D₄ च ये (for तु ये). D₁ S (G₈ missing) अनुबन्धेषु ये (G₁ यो) दोषात्. —^d) M₁ 8 र्त्वां (for तान्)

16 *) K₈ अप्रत्यये (for 'त्यय). K₁ कृतान् (for 'कृतां). K₁ ग्रन्थान्; K₄ D₁ गह्वारम्; D₁ गह्वारम् (for गह्वारिम्). —^b) K₁ D₁ मार्गापनय; K₂ आर्यापं; D₄ अयापं; C_v अर्यापं (as in text). K₁ दूषितान्; D₈ दूषणं. —^c) D₈ D₂ वा (for च) B₁ चै चात्र; D₁ corrupt (for चामुत्र). B₁ D₈ D₂ 4 5

T₂ वा (for च). D₂ [अ]निष्टं; D₂ G₁ [अ]निष्टा. —^d) K₁ तथा (for तस्माद्). D₈ वृत्तं. D₁ D₄ T₁ रोचयेत्.

17 Before 17, D₁ T₁ G₂ 4 ins भीष्म उवाच. 17^{ab} damaged in G₄ —^b) K₄ ख्यातविक्रम —^c) All MSS (except S₁ D₂ D₁, G₈ missing, G₄ damaged) -सदृशां (for 'दृशां) —^d) All MSS. (except S₁ K₁ 2 4 D₁, G₈ missing, G₄ damaged) [S]वरयत् (for स्वर्धं).

18 Before 18, all MSS. (except D₁ 4 8; G₈ missing) ins. शार्दूल उवाच. —^a) S₁ K₄ D₁ सौम्य, K₁ सोमं (for सौम्य). D₂ विज्ञान; M₄ 'ज्ञाय (for 'ज्ञात) D₂ 8 5 -तस्व (for -रूपस्). —^b) V₁ गच्छ सेत्रां (sic), D₈ यात्रां गच्छ (by transp). —^c) K₁ द्रुवंताम्, B₁ चितयामि, D₁ T₂ द्विच्यताम्; D₄ वियं, D₈ म्रियं, D₁ G₄ व्रीयं, G₁ M₄ म्रियं (for म्रियन्ताम्). —^d) B₁ परिहार्यश्च; D₁ T G₁ 4 M₁ 8 'हाराश्च, G₂ 'हाराय; M₂ 4 'बर्हाश्च (for 'हाराश्च). T₂ पुष्कला

19 *) K₈ V₁ B₂ D₈ D_{n1} D₁ S (G₈ missing) दृष्टि वय (by transp.), B₁ 8-5 D₂ 8 5 5 वयमिह. T₂ सर्वे (for ख्याता). —^b) K₁ 2 D₁ भवंतो, K₈₋₅ V₁ B D₈ D_n D₂₋₃ S (G₈ missing) भवं (M₄ 'व)तं D₈ 8 ज्ञापयामहे —^c) K₈ याचितस्त्वं, K₄ 5 V₁ B D₈ D_n D₂ 8 5 5 8 हि (K₄ ति) तं चैव; D₁ 7 T₁ G₂ 4 प्र (D₁ च)शाधि त्व; M चानि-नस्तु (for 'नस्ते). — V₁ om 19^d. —^d) K₁ यो यश्च (for श्रेयश्च) K₈ B₈ D₁ G₂ चापि, T₁ G₄ चाति- (for चाधि). K₈ 5 B D_n D₂ 8 5-7 S (except T₂; G₈ missing) गमिष्यसि.

20 Before 20, D₁ S (G₈ missing) ins भीष्म उवाच —^a) B₁ संगृह्य (for 'पूज्य). K₄ D₁ जय

सदृशं मृगराजैतत्तत्र वाक्यं मदन्तरे ।
 यत्सहायान्मृगयसे धर्मार्थकुशलञ्चुचीन् ॥ २१
 न शक्यमनमात्येन महत्त्वमनुशासितुम् ।
 दुष्टामात्येन वा वीर शरीरपरिपन्थिना ॥ २२
 सहायाननुरक्तांस्तु यतेतानुपसंहितान् ।
 परस्परमसंघुष्टान्त्रिजिगीषूनलोलुपान् ॥ २३
 तानतीतोपधान्प्राज्ञान्हिते युक्तान्मनस्विनः ।

पूजयेथा महाभागान्यथाचार्यान्यथा पितृन् ॥ २४
 न त्वेवं मम संतोषाद्रोचतेऽन्यन्मृगाधिप ।
 न कामये सुखान्भोगानैश्वर्यं वा त्वदाश्रयम् ॥ २५
 न योक्ष्यति हि मे शीलं तव भृत्यैः पुरातनैः ।
 ते त्वां विभेदयिष्यन्ति दुःखशीला मदन्तरे ॥ २६
 संश्रयः श्लाघनीयस्त्वमन्येषामपि भास्वताम् ।
 कृतात्मा सुमहाभागः पापकेष्वप्यदारुणः ॥ २७

C. 12. 4 09
 B. 12. 111 27
 K. 12. 111 28

सपूजित वा (D₁ 'तद्वा')न्य —^a) B₁ Da D₂ s प्रसूत,
 D_n सञ्चित, M₁₋₄ प्रश्चितो (for 'श्चितं') —^d) Da₁
 आत्मन (for आनत)

21 Before 21, K₅ V₁ B Da D_n D₂ s s c 1n5
 गोमायुरुवाच —^a) V₁ D₁ S (G₂ missing) मृग
 राजेंद्र (for 'जैतत्') —^b) B₂ वाकं (for वाक्य) K₄
 मदन्तरेत्; V₁ M₂ अनतरे (for मदन्तरे) —^c) K₁
 मत्सहाया; G₁ M₁ s यत्सहाय (for 'हायान्') B₁ मत्स
 भावान्मृगपतेरु —^d) K₁ D₁ कुशलं (for कुशलाञ्)

22 ^a) K₁ आनमन्येन (sic), K₂ V₁ B Da D_n
 अनमालेन (for अनमात्येन) —^b) K₁ D₁ अनुशा
 सित — V₁ reads 22st on marg —^d) D₂ शरीरं
 K₄ परिपन्थिना, D₂ पन्थिना सह, D₄ परिपथिता,
 D₅ पन्थिना, M₂ पन्थिन (for पन्थिना)

23 ^a) D₂ यत्सहायान् (hypermetric) (for सहा)
 K₂ V₁ D_{n1} D₁ G₂ च, B₁ त्वा (for तु) —^b)
 K_{2,5} B D_n D₂ s s c s नयनानुप, D₁ S (G₂ miss-
 ing) सहितानुप (for यत्सहा) —^c) K₂ V₁ Bo s s s
 Da D_n D₂ s M₂ अससृष्टान्, K₅ हृष्टान्, B_{1,2}
 सृष्टान्; D₁ T₁ G (G₂ missing) तुष्टान्, M_{1,2} s s
 घृष्टान् (for 'घुष्टान्') —^d) K₂ D₁ विजि (D₁ जिवि-
 गीषुर् (for 'गीषून्') D₁ नलोलुपान् (for अलो)

24 ^a) K₅ B (except B₂) Da D_n D₂ s s c s
 G₂ अनतीतोपधा (Da₂ D_{n1} दा, G₂ या)न्, D₁
 T₂ G₁ तानतीतोपधान्, M₂ तोपधा; M₄ ते वधान्
 (for 'तोपधान्') K₁ (before corr) M₂ प्राज्ञा, K₁
 (by corr) प्राज्ञो, B₁ D₂ प्रज्ञान्; D₁ प्राज्ञा (for
 (for प्राज्ञान्) —^b) B₁ Da हित (for हिते) D₂ s
 मनस्विना, M न तु प्रिये (for मनस्विन) —^c) M₂
 पूजयेथो (for 'येथा') V₁ B₂ Da₂ D_n D₅ महाभाग;
 Da₁ प्रज्ञ (for 'भागान्') —^d) K₅ V₁ B Da D₂ s
 s s s सर्वया ख (B₁ च), D₁ यथा चार्हान्, D₁ S

(except G₂, G₃ missing) यथा भ्रा (M मा)वृन् (for
 यथाचार्यान्) B₁ पिद्वनिव (for यथा पिद्वन्)

25 ^a) K₂ s s V₁ Bo-s. 4 m s D (except D₁) T₂
 M न त्वेव, B₄ यथैव, T₁ G (G₂ missing) न त्वेव
 (for न त्वेव) Da सतोपो (for 'पाद्') —^b) K₁
 [s]न्यं, Bo 1 [s]न्यान्; Da₁ T₂ न, Da₂ G₁ M₂
 [s]न्य (for सन्यन्). Da मृगा नृ (Da₂ द्वि)प, M₄
 मृगाधिप (for 'धिप') —^d) K₅ V₁ B D (except
 D₁ s 7) च (for वा) V₁ B₁ s s Da₁ D_n D₄ M
 तदाश्रय (D₄ यात्) (for त्वदा)

26 ^a) B₂ योक्षति हि, D₄ योक्ष्यति हि; S (G₂
 missing) च योक्ष्यति —^b) B₁ वृत्तै (for मृत्यै)
 D₁ नरान्तै (for पुरातनै) —^c) D₁ (marg as in
 text) तेषां; M ते त्वा (for ते त्वा) M₁ s [अ]पि (for
 वि) —^d) K₅ V₁ B D (except D₁ 4.7) दुःखी-
 लाश्च (for दुःखशीला). B₁ मदतर, D₁ 'त्तरो (corrupt)
 (for 'न्तरे)

27 K₂ om from सश्रय up to दीर्घद (in 28^d).
 —^a) K₂ T₁ G₁ M (except M₂) सश्रय, T₂ G₁
 श्रये (for 'श्रय') G₂ श्लाघनीयत्वम् (for 'यस्त्वम्')
 K₅ V₁ B D (except D₁ 4.7) न सन्न (Da₁ 'श)य
 श्लाघनीयो —^b) K₅ V₁ B D (except D₁ 4.7)
 हान्ये (Da₁ 'ते)पाम्, Bom. ed [s]हमे (for हान्ये)
 B₁ क्षिप्ति, Da₁ क्षिप्ति (for क्षिपि) B₁ भास्वता;
 D₁ दाश्रयता (for भास्व) —^c) B₁ s Da T₁ G₁
 सुमहाभाग, D₂ भागा (for 'भाग') D_n कृतात्मसु
 महाभाग —^d) B₁ पापकस्तु; D₁ T₁ G₁ s पापकेषु
 (for पाप) K₅ [अ]प्यदारुणं; Da D₂ [अ]य दारुण
 (for [अ]प्यदा)

28 K₂ om up to दीर्घद (cf v 1 27) —^a)
 T₂ G₁ महोष्वास, M₄ महोरसाहा (for 'स्ताह') —^b)
 V₁ D₁ T₁ G₂ s मूल (for स्थूल) S₁ B₁ D₂ s T

C. 12. 4110
B. 12. 111 28
K. 12. 111 29

दीर्घदर्शी महोत्साहः स्थूललक्ष्यो महाबलः ।
कृती चामोघकर्तासि भाव्यैश्च समलंकृतः ॥ २८
किं तु स्वेनासि संतुष्टो दुःखा वृत्तिरनुष्ठिता ।
सेवायाश्चापि नाभिज्ञः स्वच्छन्देन वनेचरः ॥ २९
राजोपक्रोशदोषाश्च सर्वे संश्रयवासिनाम् ।
वनचर्या च निःसङ्गा निर्भया निरवग्रहा ॥ ३०
नृपेणाहूयमानस्य यत्तिष्ठति भयं हृदि ।
न तत्तिष्ठति तुष्टानां वने मूलफलाशिनाम् ॥ ३१

G₄ M₂ C_v लक्षो, D₄ -वक्षो, G₂ रक्षो; M₁ ४ ४
-लक्षो (for लक्ष्यो) —^a) K₁ ४ ४ V₁ B Da D₂-४
T₁ G (G₈ missing) M₁ ४ ४ कृते; Dn₂ कृति (for
कृती) B₁ D₁ ४ वा (for च) K₄ ४ V₁ B (except
B₁) Dn D₂ ४ ४ ४ ४ [अ]सि (for [अ]सि) M₂ कृतो
पमोघकर्तासि. —^a) K₁ भावैश्च, K₈ V₁ Da T₂ G₁
M भाग्यैश्च; K₅ Bo 1. 4. 5 Dn₂ D₈ ४ ४ भोगैश्च; B₂
Dn₁ D₂ ४ भोग्यैश्च; B₈ भास्यैश्च, D₄ भाग्ये च, D₇
T₁ G₂ ४ भागैश्च (for भाव्यैश्च) G₂ M₂ समलंकृतं.

29 ^a) K₅ V₁ B D (except D₁ ४ ४) C_n न
(K₈ om. न) स्वल्पेन (sio) (for किं तु स्वेन). D₄
[अ]सि (for [अ]सि) —^b) K₁ D₂ ४ दुःखा (D₈
'खो) (for दुःखा). Da₁ वर्तिर् (for वृत्तिर्). D₈
अनुष्ठित ☞ C_n दुःखा वृत्ति सेवावृत्ति । ☞ —^a)
K₁ ४ V₁ Bo ४-४ Dn D₂ ४ ४ ४ ४ M₂ सेवाया (for
'याश्च). D₄ चासि (for चापि) K₁ [अ]नाभिज्ञ (for
नाभिज्ञ). —^a) K₄ स्वच्छन्देन (for स्वच्छन्देन) K₄
V₁ B₂ D₄ वनेचर; B₁ वनेचरा (for 'चर').

30 ^a) K₁ D₂ ४ राजोप-; D₇ S (except G₂,
G₈ missing) प्रा (D₇ T₂ प्र)ज्ञोप- (for राजोप-) K₁
क्रोद, G₂ क्रोध (for क्रोश-) K₁ दोषश्च; D₁
दोषाश्च; M₂ दोषाश्च (for 'पाश्च) —^b) D₁ सर्वेषां
श्रयवासिनां, D₄ सर्वसंश्रय; T₂ सर्वे संश्रयतां नृपां
— B₁ om (? hapl) 30^{ad} —^a) Dn व्रतचर्या (for
वन) K₈ ४ V₁ B (B₁ om.) D (except D₁) S (G₈
missing) तु (for च) G₂ निस्वर्गा (for निःसङ्गा)
—^a) K₈ D₄ निरुपद्रवा (D₄ 'वा), K₅ Bo 4 5 Dn
D₂. 2. 5 ४ ४ वनवासिनां, V₁ B₂ ४ Da वनसेविनां; G₁
निरवग्रह, M₁ ४ निरव (M₁ 'प)ग्रहा (for 'ग्रहा)

31 ^a) D₇ G₁ ह्यमानस्य; T₁ G₂ ४ ह्यमान (G₂
'ण)स्य (for [आ]हूय) —^b) K₄ भये — D₄ om.
31^a-32^a. —^a) K₄ न ह्वद्; V₁ B₂ न तु; Da₁

पानीयं वा निरायासं स्वाद्वन्नं वा भयोत्तरम् ।
विचार्य खलु पश्यामि तत्सुखं यत्र निर्वृतिः ॥ ३२
अपराधैर्न तावन्तो भृत्याः शिष्टा नराधिपैः ।
उपघातैर्यथा भृत्या दूषिता निधनं गताः ॥ ३३
यदि त्वेतन्मया कार्यं मृगेद्रो यदि मन्यते ।
समयं कृतमिच्छामि वर्तितव्यं यथा मयि ॥ ३४
मदीया माननीयास्ते श्रोतव्यं च हितं वचः ।
कल्पिता या च ते वृत्तिः सा भवेत्तव सुस्थिरा ॥ ३५

तत्तत् (for न तत्) K₄ ४ Bo ४-४ D₂ ४ ४ ४ ४ भूताना;
D₇ T G₁ ४ M₁ ४ ४ शिष्टानां (for तुष्टानां). B₁ न
तिष्ठति च भूतानां

32 = Hitopadeśa I. 116 D₄ om 32 (of. v. l.
31) —^a) K₂ निराहार, B₁ 'सोयं; D₈ 'यासं
(for 'यासं) K₈ पाणीयं निरायास (submetric).
—^b) B₁ सखाद्वन्नं (for स्वाद्वन्न वा). D₇ S (G₈
missing) गुणोत्तरं, D₈ भयोतरा (for 'तरम्) —^a)
D₁ निर्वृतिः; G₂ 'कृतिः (for 'वृत्ति').

33 ^a) D₄ G₁ अपराधे; M₁ ४ ४ उपकारैर् (for
अपराधैर्). —^b) D₇ S (G₈ missing) शस्त्रा (for
शिष्टा) ☞ C_b n शिष्टा कृतदण्डा । ☞ —^a) D₄
उपघाते; T₂ G₁ M₄ उ (M₄ अ)पकारैर्, M₂ उपहृत्तैर्
(for 'घातैर्).

34 ^a) M₄ कार्यं (for कार्यं). D₇ T G (G₈ miss
ing) यदि वा ते वृ (T₂ G₁ २ म)या कार्या (T₂ G₁
'र्यं) —^b) Dn D₁ ४ S (G₈ missing) नरेन्द्र K₁ B
(except B₂) Da₂ D₈ ४ ४ यदि (for यदि) K₅ Dn
D₁ ४ ४ T G (G₈ missing) M₁ ४ ४ मन्यसे, Da₂
मन्वते, M₂ निर्वृति (for मन्यते) —^a) G₂ समया
K₅ B (except B₂) D₁-४ ४ ४ ४ M₂ कर्तुम् (for
कृतम्) —^a) V₁ D₇ T₁ G₁ ४ M विधि; T₂ G₂
त्वयि (for मयि)

35 ^a) D₂ मदीय (for 'दीया). D₇ (before
corr.) मननीयास्य (for मान) — Da₁ om. (hapl.)
35^b-36^a —^b) K₅ Bo ४-४ D₂ ४ ४ ४ ४ यदि; V₁
B₁ २ Da₂ मम (for वच) —^a) B₂ कथिता (for
कल्पिता) All MSS (except Ś₁ K₁ ४ D₁, Da₁
om, G₈ missing) मे (for ते) —^a) V₁ साहसे;
G₂ स्वभावे; M₄ सभावेद् (sio) (for सा भवेद्).
K₈ ४ V₁ B Da₂ Dn D₂-४ S (G₈ missing) स्वयि;

न मन्त्रेयमन्यैस्ते सचिवैः सह कर्हिचित् ।
 नीतिमन्तः परीप्सन्तो वृथा ब्रूयुः परे मयि ॥ ३६
 एक एकेन संगम्य रहो ब्रूयां हितं तव ।
 न च ते ज्ञातिकार्येषु प्रष्टव्योऽहं हिताहिते ॥ ३७
 मया संमन्त्र्य पश्चाच्च न हिंसाः सचिवास्त्वया ।
 मदीयानां च कुपितो मा त्वं दण्डं निपातयेः ॥ ३८
 एवमस्त्विति तेनासौ मृगेन्द्रेणामिपूजितः ।
 प्राप्तवान्मत्तिसाचिव्यं गोमायुर्व्याघ्रयोनिः ॥ ३९

तं तथा सत्कृतं दृष्ट्वा युज्यमानं च कर्मणि ।
 प्राद्विपन्कृतसंघाताः पूर्वभृत्या मुहुर्मुहुः ॥ ४०
 मित्रबुद्ध्या च गोमायुं सान्त्वयित्वा प्रवेश्य च ।
 दोषेषु समतां नेतुमैच्छन्नशुभवुद्धयः ॥ ४१
 अन्यथा ह्युचिताः पूर्वं परद्रव्यापहारिणः ।
 अशक्ताः किञ्चिदादातुं द्रव्यं गोमायुयञ्चिताः ॥ ४२
 व्युत्थानं चात्र काङ्क्षद्भिः कथाभिः प्रविलोभ्यते ।
 घनेन महता चैव बुद्धिरस्य विलोभ्यते ॥ ४३

C 12 4125
 B 12.111 43
 C 2.111 44

D₁ (before corr) स्वधि (for तव) K₅ V₁ B D₂
 D₃ s e e च, D₁ lacuna (for सु)

36 D₂ om. 36^a (cf v 1 35) —^a) B₂ om
 न K₁ D₁ मन्त्रेयम्, D₂ मन्त्रेयम् (submetric),
 D₁ S (G₃ missing) *णीय(D₁ 'य्य)म् (for 'येयम्)
 B₁ अन्यैस्तु; M₂ अन्य ते (for अन्यैस्ते) —^b) D₁
 S (G₃ missing) मन्त्रिभिः (for सचिवैः) —^d) V₁
 B (except B₂) D₂ s यथा (for वृथा) K₂ D₁ मृया
 (D₁ 'य') V₁ B₂ D₂ परानपि (for परे मयि)

37 ^b) Ś₁ D₁ मृया, K₁ (before corr as in text)
 M₁ मृयाद् (for मृया) K₅ V₁ B D (except D_{1.4}) S
 (G₃ missing) वच (for तव). —^c) B₁ तव (for
 न च) —^d) D₁ T G_{1.4} M [s]स्ति, G₂ [s]स्ति
 (for ऽहं) M₂ हिता हि मे (for हिताहिते)

38 ^a) B₁ याथायर्थं, D₁ पश्चात्तु (for 'च) —^b)
 K₁ हिंस्य, K₄ हिंस्या; D₄ हिंस्य (for हिंस्या) K₁
 सचिव, D₄ सचिवश्च —^c) D₁ कुपिते —^d) D₄
 च, D₁ lacuna, G₂ त्वा (for त्व) K_{1.5} D₆
 M₁₋₂ निपातये, B (except B₂) 'तय, G₂ 'तयेत्
 (for 'तये)

39 ^c) B₂ आप्तवान्, G₂ प्राप्तान् (for प्राप्तवान्)
 D₁ अति, D₁ मन्त्रि, M₂ मन्त्र- (for मन्त्रि) —^d)
 B₅ M₄ -योनिज (M₁ 'न'), D₄ -योजित, D₁ T₁ G
 (G₃ missing) -चोदित, M₂ -योगिन (for योनिज)

40 ^a) M₁ स (for त) Bom. ed सुकृत (for
 सत्कृत) —^b) K₄ पूज्यमान (for युज्य) K₂ T₂
 G_{1.2} M कर्मसु (for कर्मणि) K₅ s V₁ B D (ex-
 cept D₁) T₁ G₄ पू (K₂ यु)ज्यमान न्व (V₁ सु, D₁
 T₁ G₄ च)कर्मसु (B₁ 'मं च) —^c) B₁ D₂ प्राविश-
 (B₁ 'प)न् (for द्विपन्) D₂ क्षत (for कृत).
 B₂₋₅ संघाता, D₁ सवा (submetric), M₂ संघात्

(for 'घाता) K₁ प्राद्विपत्वं ततो व्याघ्रा —^d) K₁
 पूर्वं (for पूर्व) M₂ मन्त्र्या, M₁ -कृत्या (for मृत्या)

41 ^a) D₂ मन्त्र (for मित्र) M₄ कृत्या (for
 बुद्ध्या) Ś₁ K₄ D₁ गोमायु —^b) V₁ शान्त्वयित्वा,
 D₂ सांतं (for सान्त्व) Ś₁ K₅ प्रविश्य, K₅ V₁
 B D (except D_{1.4.7}) प्रसाद्य (for 'वेश्य) —^c)
 K₃ D₂ दोषैस्तु (for दोषेषु) D₁ T₁ G₄ समयान्
 (for समतां) —^d) D₁ नैच्छन्, G₂ ईशान् (for
 ऐच्छन्) D₁ T G_{1.4} M इच्छ (D₁ ईहं)त्यशुभवुद्धय

42 K₅ om 42 —^a) K₁ ह्यर्चिता, B₁ यतिता,
 D₂ व्युपिता, D₄ ह्यतिता, D₁ T₁ G₂ 4 ह्युचितं,
 T₂ [अ]भ्युदिता, M₂ ह्युपिता, M₄ ह्युपचिता (hyper-
 metric) (for ह्युचिता) Ś₁ K_{1.2} 4 D₁ पूर्वं —^b)
 K₅ V₁ B D₂ D₃ द्रव्याभिः (for द्रव्याप) D₂ s e
 परत्र व्यभिचारिण —^c) M₂ 4 अशक्त (M₂ 'क्या')
 (for 'शक्ता) D₅ आप्यातु; D₁ T G (G₃ miss-
 ing) 'हस्तु (for 'दातु) —^d) K₄ D₁ -चञ्चित, D₂
 मन्त्रिता (for यञ्चिता)

43 ^a) K₁ व्युत्थानां, M₁ व्युत्थाना (for 'त्थान)
 K₅ B₂ s D₂ च वि, B₂ चाः, B₄ चाभि, D₂
 वा वि; D₃ s e चावि, D₅ चापि; M₁ s चास्य (for
 चात्र) V₁ (sup lin as in text) B₁ काक्षन्ति (for
 काङ्क्षन्ति) —^b) V₁ B₂ 2-5 D₂ D₂ s 8 अयै-
 निर, B₁ अर्थि (for कया) K₂ s 8 D₂ D₄ 7 S
 (G₃ missing) प्रति, V₁ B D₂ D₂ s 8 विप्र- (for
 प्रवि) K₁ -लोभ्यते, K₅ D₄ लोभ्य वै; B₂ s 4
 लभ्यते; D₂ लोभ्यतां, D₅ T₁ (by corr as in
 text) लोभ्यते, G₁ लोभ्यते (for 'भ्यते) D₂ s 5
 अर्थैरभिविलोभ्यते —^c) B₁ चैव (for चैव) —^d)
 K₅ D₄ बुद्धिम् K₁ विलोभ्यते, B₅ D₂ 'भ्यते (for
 'भ्यते)

C 12. 4126
B 12. 111 44
K 12. 111 45

न चापि स महाप्राज्ञस्तस्माद्द्वैर्वाचिचाल ह ।
अथास्य समयं कृत्वा विनाशाय स्थिताः परे ॥ ४४
ईप्सितं च मृगेन्द्रस्य मांसं यत्तत्र संस्कृतम् ।
अपनीय स्वयं तद्धि तैर्न्यस्तं तस्य वेश्मनि ॥ ४५
यदर्थं चाप्यपहृतं येन यच्चैव मन्त्रितम् ।
तस्य तद्विदितं सर्वं कारणार्थं च मर्षितम् ॥ ४६
समयोऽयं कृतस्तेन साचिव्यमुपगच्छता ।

44 °) D₁ वा (for च) K_{1, 4} B_{1, 8} 4 D_{1-3, 5}
० ० सु (for स) Ś₁ K₁ B₁ -प्रज्ञस् -^b) Ś₁ K₁
2 4 चचाल हि; K₈ D₁ च चालयते D₂ तस्माद्द्वैर्वाच्यं
चालह (s₁₀) —^d) K₄ स्थित, B₄ D₂ स्थिता,
D_n तथा, G₂ M [आ]स्थिता (for स्थिता)

45 °) K₅ V₁ B (except B₂) D_n D₂ ० ० ० ० सु
(for च) — B₂ om (hapl) 45^b-47^d and the prior
half of 262* —^b) K₄ यत्तत्र, D₂ ० ० यत्र च; T₂
G₁ यत्तु सु (for यत्तत्र) D₄ संस्तुत (s₁₀) (for संस्कृ
तम्) —^c) D₇ S (G₈ missing) च (for हि) —^d)
B₁ व्यस्त (for न्यस्त)

46 B₂ om. 46 (of v 1 45) —^a) D₇ तदर्थं
(for यद^c) K₂ B₁ D₇ S (G₈ missing) वा (for
च) —^b) K₄ D₁ यच्चैव, V₁ यथापि; B₀ ० D_n
D₆ ० तच्चैव, D_n ० तत्रैव (for यच्चैव) B₈ मन्त्रिक;
D_a मन्त्रितं (D_a ० त) (for मन्त्रि^c) —^c) D₇ विदितं
(for विदितं). B₀ कर्म, D₆ सर्वं (for सर्वं) T₂
न तस्य तद्विदितं सर्वं —^d) G₁ न (for च). D₈ मन्त्रित
(for मर्षि^c) ❀ C_n कारणार्थं, स्वस्य बन्धविच्छेदो
भवत्विति हेतोर्वित्यर्थं । ❀

47 B₂ om 47 (of v 1 45) —^a) B₁ समयोऽयं,
D₇ T₁ G₁ 4 M₁ ० समयो यः (for 'योऽयं' —^c)
K₈ B₈ D_n D₄ 7 S (G₈ missing) कार्यो (for प्राज्ञो)
—^d) D₇ T₁ G₁ मैत्रम् B₁ [इ]च्छत — After 47,
Ś₁ K₁₋₄ D₁ 4 7 T₁ G₁ 2 4 ins

261* इति तस्य च मन्त्रस्य स्थित्यर्थं तदुपेक्षितम् ।

[G₁ उदितस्य (for इति तस्य). K₂ सद्भवेक्षित, K₄
D₄ यदुपे^c (for तदुपे^c)]

On the other hand, K₅ V₁ B D_a D_n D₂ ० ० ० ०
ins after 47

भीष्म उवाच ।

262* क्षुधितस्य मृगेन्द्रस्य भोक्तुमभ्युत्थितस्य च ।

नोपघातस्त्वया ग्राह्यो राजन्मैत्रीभिहेच्छता ॥ ४७
भोजने चोपहर्तव्ये तन्मांसं न स दृश्यते ।
मृगराजेन चाज्ञप्तं मृग्यतां चौर इत्युत ॥ ४८
कृतकैश्चापि तन्मांसं मृगेन्द्रायोपवर्णितम् ।
सचिवेनोपनीतं ते विदुषा प्राज्ञमानिना ॥ ४९
सरोपस्त्वथ शार्दूलः श्रुत्वा गोमायुचापलम्
वभूवामर्षितो राजा वधं चास्याभ्यरोचयत् ॥ ५०

[B₂ om the prior half (cf v 1. 45) B₂ D₈
om. the ref. B₅ अभ्युत्थितस्य (for अभ्युत्थि^c)]

48 °) D₇ T₂ G₄ M तूप-; G₁ नृप, ५₂ [S]
त्राप (for चोप) K₂ कर्तव्ये, K₄ D₁ G₁ वर्तव्ये;
D₂ ० हर्तव्यं (for -हर्तव्ये) —^b) G₂ यन् (for तन्).
K₅ D_n D₁₋₃ ० ० नोप, D₇ T₁ G₂ 4 यन्न (for न
स्म) T₂ G₁ M तन्मांसं न ह्य (M₂ व्य) दृश्यत —^c)
K₈ om from राजेन up to ते (in 49^c) —^d) D_n
D₈ दृश्यतां (for मृग्य^c) Some MSS. चौर D_a
इत्यस्य, D₇ G₁ २ इत्यपि.

49 K₈ om up to ते (of v 1 48). —^a) Ś₁
K₂ 4 D₁ 4 भृत्यकैश्; K₁ भृतकैश्; D₆ कृतकैश्; D₈
कृतकैश् (for कृतकैश्) D₂ ० ० चैव (for चापि)
—^b) D₇ S (G₈ missing) मृगेन्द्राय निवेदित. —^c)
D_a सचिवेन (for 'वेन). K₅ V₁ B D_a D_n D₂₋₃
T₁ G₁ M₁ ० [अ]प, M₂ [अ]पि (for [उ]प). B₄
-नीय (for -नीत) D_n ० त (for ते) D₁ M₁
corrupt —^d) T₂ -योनिना (for मानिना) D_n
विदुषां प्राज्ञमानिना

50 °) D₇ परोक्षस्य (for सरोषस्य) D₄ त्वति (for
त्वथ) —^c) D_a 1 [अ]मर्षितो, D_a 2 मर्ष^c; D₇ T₁ G₁
मर्षि^c, G₂ विमना (for [अ]मर्षितो) S (except G₂,
G₈ missing) राजन् (for राजा) —^d) D₆ धर्म (for
वध) K₁ अस्याभ्य-; D_n 1 चास्य व्य, D₁ चास्यात्य,
T₁ G₁ चाप्यभ्य, T₂ G₁ चैवास्य, G₂ चाप्यस्य; M₁ ०
चास्याध्य, M₄ चास्याप्य (for चास्याभ्य). K₄ रोषयत्
(for -रोच^c).

51 °) B₁ इदं (for छिद्र) D_n ० ते; D₄ च
(for तु) K₁ D₈ M₁ ० तं, D_a D₇ T G (G₈
missing) ते (for तद्) —^b) D₇ S (G₈ missing)
प्राहुस् (for प्रोक्षुस्) —^c) D₆ एष (for एष). ❀
S (G₈ missing) यो (for सो) —^d) K₅ B₀ ०-०

छिद्रं तु तस्य तद्दृष्ट्वा प्रोचुस्ते पूर्वमन्त्रिणः ।
सर्वेषामेव सोऽस्माकं वृत्तिभङ्गेषु वर्तते ॥ ५१
इदं चास्येदृशं कर्म बाल्ह्येन तु रक्ष्यते ।
श्रुतश्च स्वामिना पूर्वं यादृशो नैव तादृशः ॥ ५२
वाङ्मात्रेणैव धर्मिष्ठः स्वभावेन तु दारुणः ।
धर्मच्छद्वा ह्ययं पापो वृथाचारपरिग्रहः ।
कार्यार्थं भोजनार्थेषु व्रतेषु कृतवाञ्छ्रमम् ॥ ५३

मांसापनयनं ज्ञात्वा व्याघ्रस्तेषां तु तद्वचः ।
आज्ञापयामास तदा गोमायुर्वध्यतामिति ॥ ५४
शार्दूलवचनं श्रुत्वा शार्दूलजननी ततः ।
मृगराजं हितैर्वाक्यैः संबोधयितुमागमत् ॥ ५५
पुत्र नैतच्चया ग्राह्यं कपटारम्भसंवृतम् ।
कर्मसंघर्षजैर्दोषैर्दुष्यत्यशुचिभिः शुचिः ॥ ५६
नोच्छ्रितं सहते कश्चित्प्रक्रिया वैरकारिका ।

C 12 41
B 12 11
K 12. 11

D (except Da D1 7) वृत्तिभगे प्रवर्तते — After 51,
K5 V1 B (except B1) D (except D1 4. 7) ins

263* निश्चिदैवं ततस्त्वय ते तत्कर्माण्यवर्णयन् ।

[Dn1 [ए]व (for [ए]व) K5 V1 B2 Dn पुनस्
(for तनस्) V1 Bo 5 Da D8 कर्मानुवर्णयन्, B3 -कर्माथ
वर्णं, B4 -कर्मान्वं, Da D8 5 -कर्माण्यवर्तयन्]

52 *) Da1 दृशं (for इदं) K5 V1 B2 Da Dn
D7 T1 G2 4 तस्य, B1 चास्य (for चास्य) —^b) D1
वाल्ल्यम्य न, D3 बालत्वेन (for बाल्ह्येन) S1 K2 4 च
दृश्यते; K5 V1 B2 Da कृत भवेत्, G2 4 च लक्ष्यते
(for तु रक्ष्यते) K1 D7 T1 बाल्येभ्यो न च लक्ष्यते,
K5 Bo 5-5 D2 3. 5 5 5 बाहुल्येना (Bo 5 बाल्ह्येना)नु-
वर्तते, B1 चान्यत्र न तु वर्तते, Dn किं तेन न कृत
भवेत् —^c) Da1 श्रुतस्य, D1 श्रुतश्च, G1 सूतश्च,
M4 श्रुत च (for श्रुतश्च) —^d) D6 यादृशो K5 V1
B Da Dn D2 3 5 5 5 T2 G1 M1 5 नैव, G4 नैक
(for नैप)

53 *) Da वाङ्मात्रे न (for 'त्रेण) Dn2 तु, T2
G1 स (for [ए]व) D4 G1 M1 3. 4 धर्मिष्ठ (D4 'ष्ट)
(for धर्मिष्ठ) —^b) D8 स्वभावो न S1 K2 4. 5
D2 3 5 5 5 [ए]व (for तु) K2 तादृश (for दारुण)
—^d) K4 व्यथाचार, G1 वृथा (for वृथा) —^e)
K3 D4 7 S (Gs missing) भोजनाद्येषु (for 'नार्थेषु)
—^f) K5 V1 Bo 1 3-5 D8 5-7 T1 G1 2 वृत्तेषु, B2
(marg as in text) कृच्छ्रेषु (for व्रतेषु) — After
53, K4 5 V1 B D (except D1 4 7) Ca ins

264* यदि विप्रत्ययो ह्येव तदिदं दर्शयाम ते ।

तन्मास चैव गोमायोऽस्त्रक्षणतैस्तु वैकितम् ।

[(L 1) K4 V1 दर्शयामि ते, Da 'यामदे (for 'याम
ते) — (L 2) V1 चापि, D2 3 5 5 तैश्च (for चैव)
B3 5 Dn2 तै (for तत्) K4 तैश्च, K5 Dn1 D8
चैव, B3 5 Dn2 आशु; D2 3 5 5 एव (for तैस्तु)

B1 चोरित, D2 नर्गिन (for लौकित्) C5 उपटी-
कित वर्णिन कथित । C5]

54 *) B1 मासापहरण, G1 मांसापनयन; M5
ध्रमाप (for मांसाप) D4 7 S (Gs missing) श्रुत्वा
(for ज्ञात्वा) —^b) V1 B2 Da Dn1 श्रुत्वा (for
तेषां) All MSS (except S1 K2 4 D1, Gs missing)
च (for तु) K1 कृतद्वत् (sic) (for तु तद्वच)
—^c) D1 2 अज्ञापयामास —^d) D1 वध्यताम् (for
वध्य)

55 *) Dn शार्दूलस्य वच श्रुत्वा, D7 S (Gs miss-
ing) गोमायोर (G2 'यु, M8 'युर) व्यसन (T2 निघनं)
श्रुत्वा —^b) D1 वचन (for -जननी) — Da om
55^{ad} —^c) D8 मृगराज्य

56 *) B (except B2) D2 3 5 5 5 M पुत्र नैव (B1
M1 3 4 'व), G1 पुत्रेणैव (for पुत्र नैवत्) D4 भाह्यं
(sic), G1 (before corr) कार्य (for ग्राह्य) —^b)
K5 V1 B Da Dn D2 3. 5 5 5 सयुत, D7 S (Gs
missing) 'मृत (for 'मृतम्) K3 कपटारभमाधितै
—^c) D7 T1 G1 धर्म (for कर्म) K3 D4 -ससर्गजैर्,
K4 V1 Bo 2 (m as in text) 3. 5 Da -सहर्षं, B1
हर्षं (submetric), D7 T1 G1 -सकर्म (for -संघर्षं)
D6 वाक्यैर् (for दोषैर्) —^d) K1 मुह्यति, K3 5
Bo 2-3 Dn D8 दु (B2-4 Dn1 दू)प्येद्; K4 D5
मुच्यति (D5 'त), V1 Da द्वेष्येत, B1 दृश्यत, B5
दुष्येतां, D1 मुच्यति, D2 3 5 मु (D6 दु)प्येत, D7
T G1 4 दू (D7 G1 दु)प्यते, G2 दृप्यते, M2 दुप्यति,
M4 वध्यति (for दुच्यति) D4 lacuna, M1 शुचि
(for शुचि)

57 *) B1 नाच्छ्रित, T2 G1 नोच्छ्रेयं —^b) D4
प्रकृत्या, Cn प्रक्रिया (as in text) K1 वर-, K5
D4 वैरि-; G1 वध (for वैर) K1 कारका, B1
-कारिका, T2 G1 कारका (T2 'क) (for -कारिका)
—^c) Dn2 शुचिर् (for 'चेर्) D2 3 5 5 अपीह, T2

शुचेरपि हि युक्तस्य दोष एव निपात्यते ॥ ५७
 लुब्धानां शुचयो द्वेष्याः कातराणां तरस्विनः ।
 मूर्खाणां पण्डिता द्वेष्या दरिद्राणां महाधनाः ।
 अधार्मिकाणां धर्मिष्ठा विरूपाणां सुरूपकाः ॥ ५८
 बहवः पण्डिता लुब्धाः सर्वे मायोपजीविनः ।
 कुर्युर्दोषमदोषस्य बृहस्पतिमतेरपि ॥ ५९
 शून्यात्तच्च गृहान्मांसं यदद्यापहतं तव ।
 नेच्छते दीयमानं च साधु तावद्विमृश्यताम् ॥ ६०

अभिवि (for अपि हि) —^d) M₂ एव (for एव)
 K₁ नियध्यते; K₄ निपात्यति, B₁ D₁ 'द्यते (for 'त्यते).
 — After 57, K₅ V₁ B D (except D₁ 4 7) ins

265 * मुनेरपि वनस्थस्य स्वानि कर्माणि कुर्वतः ।

उत्पद्यन्ते त्रय पक्षा मित्रोदासीनशात्रवः ।

[(L 1) D_{n1} कार्याणि (for कर्माणि) — (L 2) D_n
 D_{n1} उत्पाद्यते]

58 Of Pañcatantra I. 416 —^a) K₁ दातरो
 (for शुचयो) —^b) K₁ G₂ तपस्विन (for तर*)
 —^c) K₁ मूर्खानां; D₂ मूर्खाणां —^d) Ś₁ K₁ D₁ M₂
 अधार्मिकानां (Ś₁ 'र्णां) —^e) K₁ 8 6 V₁ B₁ 2 D_n
 D₂ 4 G₁ M सुरूपिणः; K₄ D_n D₁ T G₂ 4 स्वरूपिण,
 B₀ 8-8 D₈ 6 6 8 च रूपिणः; D₁ सुरूपिणा (for
 'पका)

59 With 59^{ab}, of Pañcatantra I. 288^{ab} —^a)
 D₁ T₁ G (G₈ missing) M₁ 8 4 [s]पण्डिता, T₂ [s]प-
 जिता (for पण्डिता) K₈ D₄ क्षुद्रा, K₅ V₁ B D_n
 D_n D₂ 8. 6-8 S (G₈ missing) मूर्खा (for लुब्धा).
 —^b) All MSS. (except Ś₁ K₁-4 D₁, G₈ missing)
 लुब्धा (for सर्वे) —^c) D₁ T₁ G₄ आहुर (for कुर्युर).
 —^d) B₂ -मतैर् (for -मतेर्)

60 ^a) K₁ शून्यात्तस्य, K₈ corrupt, K₄ शून्या
 तश्च; B₂ (before corr as in text) D₂ 8 6 6 'तव,
 D₁ 'तुश्च (sio), D₁ S (G₈ missing) सुन्यस्त च (D₁
 T₁ G₂ 4 ते) (for शून्यात्तच्च) D₁ T₁ G₂ 4 M₄ गृहे
 —^b) K₁ यदद्याप-, K₂ D_{n1} D_n D₅ यद्यद्य (D_{n1}
 'द्या)प; K₈ D₄ 7 यदस्यो (D₁ 'द्यो)प; B₂ D₂ 8. 6
 यद्यदाप; G₁ यदादाप, M यदभ्युप (for 'द्याप).
 V₁ B₈ -कृतं (for हत) —^c) B₁ न च ते; D₄ ने
 च्छतो; D₅ नेचू*#; M₁ 8 नेच्छते; M₄ नेच्छंते
 (for नेच्छते). T₂ G₁ दीयमानस्य (for 'मानं च)

असत्याः सत्यसंकाशाः सत्याश्वासत्यदर्शिनः ।
 दृश्यन्ते विविधा भावास्तेषु युक्तं परीक्षणम् ॥ ६१
 तलवदृश्यते व्योम खद्योतो हव्यवाडिव ।
 न चैवास्ति तलं व्योम्नि न खद्योते हुताशनः ॥ ६२
 तस्मात्प्रत्यक्षदृष्टोऽपि युक्तमर्थः परीक्षितुम् ।
 परीक्ष्य ज्ञापयन्ध्वर्थान्न पश्चात्परितप्यते ॥ ६३
 न दुष्करमिदं पुत्र यत्प्रभुर्घातयेत्परम् ।
 श्लाघनीया च वर्या च लोके प्रभवतां क्षमा ॥ ६४

—^d) Ś₁ K₂, 6 B₀-4 D_{n2} D₁-3 5 6 8 विमृष्यतां (K₅
 'त; D_{n2} D₅ 'ते), B₅ निहन्यतां, D₁ T₁ G (G₈
 missing) M₂ विधीयतां, T₂ विचार्यतां; M₁ 8 4 विची
 यतां (for विमृश्यताम्) K₁ साधुतावर्षिमृष्यतां

61 ^{ab}) K₁ अमत्या (for असत्या) G₁ -सकाशा
 (for 'शा). K₁ 4 B₁ 2 D_n D₄ 7 T G₂ 4 -दर्शना
 (K₁ 'न) (for 'र्शिन) K₅ V₁ B₀ 3-3 D_n D₂ 8 8
 6 8 असभ्या (B₄ 'त्या) सभ्यसंकाशा सभ्याश्वासभ्यदर्शना
 — G₁ om (hapl) 61^e-62^d —^d) K₂ D₄ तस्माद्
 (for तेषु) B₁ चरीक्षणं (sio), D_{n2} परीक्षण; D₁
 M₁ परीक्षण (for 'क्षणम्)

62 G₁ om 62 (cf. v l. 61). —^a) B₂ तलेवद्,
 D₁ 4 तलं (for तल*) D₁ तलं सदृश्यते व्योम्नि.
 —^b) D₄ पद्योतो. D_n हव्यवाड (D_{n2} 'हि)व —^c)
 D_{n2} तले, D₅ तले (for तल) D₄ 7 न तलं दृश्यते
 व्योम्नि —^d) K₄ B₁ 2 न खद्योतो, V₁ D_n D₂
 खद्योते न (V₁ च) (by transp)

63 ^a) K₈ om. from त्यक्ष up to पश्चा (in 63^d)
 D₅ 'रसो, T₁ G₄ M₁ 8 4 -दृष्टे (for दृष्टो). —^b)
 V₁ B₀ 2 8 D_n D_{n1} युक्तो ह्यर्थे (for 'क्तमर्थ). D₁ S
 (G₈ missing) युक्तमर्थे (G₁ 'र्थ, M 'र्थे) परीक्षणं —^c)
 B₂ D_n परीक्ष, D_{n2} परीक्षा (for परीक्ष्य). D₁ ज्ञाप
 यति, T₂ G₁ M [आ]ज्ञापयन् (for ज्ञाप*) All MSS
 (except Ś₁ K₄, K₈ om., G₈ missing) अर्थान्
 (B₁ 'र्थ) (for ह्यर्थान्). —^d) T₂ G₁ परितप्य (G₁
 'प्य)से

64 ^a) T₂ ह्रमं (for ह्रद) G₂ न दुष्करं मित्रवध
 —^b) D₄ om from यत्परमु up to स्थापितो (in 65^a)
 K₅ V₁ B₀ D_n D_{n2} D₂ 6 8 य प्रभुर, D₁ G₁ यत्प-
 रुर (for यत्परमु). K₈ परान् (for परम्). —^c)
 D₁ श्लाघनीया (for श्लाघ*). K₁ यवर्यायु (sio), K₂

स्थापितोऽयं पुत्र त्वया सामन्तेष्वधि विश्रुतः ।
दुःखेनासाद्यते पात्रं धार्यतामेष ते सुहृत् ॥ ६५
दूषितं परदोषैर्हि गृहीते योऽन्यथा शुचिम् ।
स्वयं संदूषितामात्यः क्षिप्रमेव विनश्यति ॥ ६६
तस्मादथारिसंघाताद्गोमायोः कथिदागतः ।
धर्मात्मा तेन चाख्यातं यथैतत्कपटं कृतम् ॥ ६७
ततो विज्ञातचारित्रः सत्कृत्य स विमोक्षितः ।
परिष्वक्त्य सस्नेहं मृगेन्द्रेण पुनः पुनः ॥ ६८

अनुज्ञाप्य मृगेन्द्रं तु गोमायुर्नीतिशान्निवित् ।
तेनामर्षेण संतप्तः प्रायमासितुमैच्छत् ॥ ६९
शार्दूलस्तत्र गोमायुं स्नेहात्प्रसृतलोचनः ।
अवारयत्स धर्मिष्ठं पूजया प्रतिपूजयन् ॥ ७०
तं स गोमायुरालोक्य स्नेहादागतसंभ्रमम् ।
बभापे प्रणतो वाक्यं बाष्पगद्गदया गिरा ॥ ७१
पूजितोऽहं त्वया पूर्वं पथाच्चैव विमानितः ।
परेयामास्पदं नीतो वस्तुं नार्हाम्यहं त्वयि ॥ ७२

C. 12. 4158
B. 12. 111 76
K. 12. 111 76

३ ३ V₁ B Da₂ Dn₁ D₂ ३ ३-३ S (G₃ missing) यशस्ता
च, Da₁ Dn₂ यशश्चास्य (for च वर्षा च) —^d) D₁
प्रभुमतां (for प्रभवता) D₁ क्षमा, D₃ ३ Ms क्षमा

65 D₄ om. up to स्थापितो (cf. v 1 64) —^a)
D₁ स्थापिते All MSS (except Ś₁ K₄ D₁, G₃
missing) त्वया (D₃ यथा) पुत्र (by transp.) —^b)
D₁ T₁ G₂ ३ स म (G₂ मि)त्रेषु, M₁ ३ समतेषु (for
सामन्तेषु) All MSS (except Ś₁ K₁ ३ ३ D₁, G₃
missing) [क्ष]पि (for [क्ष]धि) D₃ वि (Da₂ नि)
श्रुत्, D₁ विश्रुत् — V₁ reads 65^a on marg —^c)
K₄ G₂ [क्ष]साध्यते, D₁ T₁ G₄ साध्यते, G₁ [क्ष]पाद्यते,
G₇ भासां (as in text) K₁ पुत्र; G₁ पुत्राद् (for
पात्र) Da₁ corrupt —^d) B₂ एव (for एव)
K₃ om. from ते up to क्षिप्रमेव (in 66^d) K₃
Bo ३-३ D₂ ३ ३ ३ ३ न, B₁ च; T₁ G₂ ३ त्रै
(for ते)

66 K₃ om up to क्षिप्रमेव (cf. v 1 65) —^a)
Da हृषित (for दू) —^b) K₃ गृहीते; Da₁ हीते,
Da₂ हृते, D₁ हृते (for हीते) T₂ G₁ ह्यन्यथा
(for योज्य) K₁ M₂ शुचि; K₄ D₁ शुचि, Dn₂
विधि (for शुचिम्) —^c) Bo ३-३ D₂-३.१ G₁ स,
B₁ T G₂ ३ स्व, B₂ च, Da तु (for स) B₃
दयितामात्य, G₁ दूषितामालं (for मात्य)

67 ^a) K₂-३ Dn D₃ ३ ३ तस्मादपि, D₁ दर्व
(Ś₁), D₂ ३ यथा, D₁ T G (G₃ missing) एव
स्माद्, M₁ ३ ३ तदस्माद्; M₂ स त्वस्माद् (for तस्मा
दय) —^b) K₃ D₁ ३.१ S (G₃ missing) गोमायु
(for यो) K₃ आगतै, G₁ आगम (for गत)
—^c) K₁ चान्योन्य; B₁ व्याख्यात (for चा) D₃
धर्मात्मनेव चाख्यात —^d) B₁ तथैतद्, T₂ G₁ यथैव
(for यैतद्) Da कट्टक (for कपटं).

68 ^a) Dn₂ G₁ विज्ञान (for ज्ञात) Da₁ D₁
चारित्र, D₂ चरित, D₃ चरित्र; T₁ चरित्र (for
चारित्र) —^b) D₄ G₁ सत्कृत्य (for कृत्य). B₃
हि, Dn₂ स्व (for स) B₁ विमोक्षत; B₃ हित
(for क्षित.) —^c) B₂ परिसुक्तश्च; B₃ सुक्तश्च, D₃
द्वज्य च (for द्वकश्च).

69 ^a) T₂ G₁ ३ M अनुज्ञाय (for ज्ञाप्य). Ś₁
K₄ V₁ D₁ त (for तु) —^b) B₁ नास्ति (for नीति)
—^c) K₁ [आ]भिषेण, B₁ मर्षेण (for [क्ष]मर्षे). —^d)
B₁ पापम् (for प्रायम्). Bo आशातुम् (for सितुम्)
K₁ हृच्छत, D₃ ऐच्छता.

70 ^a) K₃ ३ V₁ B Da Dn D₂-३ ३ तं तु (for
तत्र) K₁ गोमायु. D₁ S (G₃ missing) गोमायु तु
स (T₂ G₁ स्वय) शार्दूल —^b) K₁ ३ V₁ Bo 1 Da
D₁ ३ ३ प्रश्रुत, Dn प्रोक्नुह; D₂ प्रस्तुत; D₁
T₁ G₁ प्रसृत (for प्रश्रुत) —^c) B₁ आर्लिगयस;
Da D₁ T G (G₃ missing) न्य (Da क्ष, G₁ न)वार.
यत; D₁ अवारयत्स, M₁-३ आराधयत; M₁ अवार-
यत (for अवारयत्स) M₂ सद्धष्ट (for धर्मिष्ट). —^d)
V₁ D₂ ३ प्रतिपूजयत्; D₃ प्रत्यपूजयन्

71 ^a) Da ते; M₁ क (for त) K₃ B (except
B₁) Dn₂ D₃ ३ ३ ३ च (for स) K₂ गोमायुम् (for
युम्) —^b) D₁ १ T₁ G₁ ३ M₁ ३ ३ सभ्रम (for
भ्रमम्) —^c) B₃ बभापे, Dn उवाच K₂ प्रसृतो,
V₁ प्रणत (for णतो). —^d) D₁ S (G₃ missing)
-सदिग्धया (for गद्गद)

72 ^a) G₂ हि (for ह्य) —^b) K₃ समाहित;
B₃ विमानितं, D₁ [क्ष]वमानित (for विमा) —^c)
D₃ ३ ३ आयय (for स्पद्) K₁ परेषां साम्यतां नीत्वा .
—^d) T₂ G₁ नेच्छामि (for नार्हा) G₂ त्वया (for
त्वयि) Dn₂ वक्तु नार्हा वय त्वयि; D₁ T₁ G₁ वक्तु

स्वसंतुष्टाश्च्युताः स्थानान्मानात्प्रत्यवरोपिताः ।
 स्वयं चोपहृता भृत्या ये चाप्युपहृताः परैः ॥ ७३
 परिक्षीणाश्च लुब्धाश्च क्रूराः काराभितापिताः ।
 हतस्वा मानिनो ये च त्यक्तोपात्ता महेप्सवः ॥ ७४
 संतापिताश्च ये केचिद्व्यसनौघप्रतीक्षिणः ।
 अन्तर्हिताः सोपहिताः सर्वे ते परसाधनाः ॥ ७५
 अवमानेन युक्तस्य स्थापितस्य च मे पुनः ।

कथं यास्यसि विश्वासमहमेप्यामि वा पुनः ॥ ७६
 समर्थ इति संगृह्य स्थापयित्वा परीक्ष्य च ।
 कृतं च समयं भित्त्वा त्वयाहमवमानितः ॥ ७७
 प्रथमं यः समाख्यातः शीलवानिति संसदि ।
 न वाच्यं तस्य वैगुण्यं प्रतिज्ञां परिरक्षता ॥ ७८
 एवं चावमतस्येह विश्वासं किं प्रयास्यसि ।
 त्वयि चैव ह्यविश्वासे ममोद्वेगो भविष्यति ॥ ७९

(D₁ 'स्तु') नाहोस्म्यह त्वया

73 ^a) K₈ s D_{n1} G₂ M असंतुष्टाश्च (M₂ 'ष्टां') (for स्वसं) K₁ G₂ च्युत, K₄ च्युत, M₂ च्युतां V₁ B Da D_{n2} D₂ s s-8 असंतुष्टाश्च्युत स्थानान्; D₄ असंतुष्टाश्च्युतास्थानान्, T₂ G₁ असंतुष्टाश्च ये केचिन् —^b) D₁ T₁ G₄ अस्माद्; T₂ G₁ स्था(G₁ स्ना)नात् (for मानात्). K₅ V₁ B Da₂ D_{n2} D₂ s s s प्रत्यवरोपित; T₁ G₂ 4 'रोपि त्त्, M₂ 'रोपितान् (for 'रोपिता). Da corrupt. —^c) K₅ B₁ D₂ s s. s s चोपहृता, V₁ B₁ s (marg as in text) Da M₁ s 'हृता; D_n चापहृता; D₁ T₁ G₁ 4 चोपहृता (for 'हृता). D₆ भृत्यो. K₁ स्वय गोपहृतात्स्वया (corrupt). —^d) B₁ G₁ चापि; D_{n1} चाभि- (for चापि) K₁ अपहृता, K₅ B₀ s 4 D_{n1} D₂-s s G₁ उपहिता; V₁ B₁ s (marg as in text) s Da D₁ M उपहृता, D₁ T₁ G₄ अपहृता. (for उप) Da D_n परे (D_n रे).

74 ^a) D₁ परिक्षीणाश्च, D₄ 'क्षीणश्च, C_v 'क्षीणाश्च (as in text) —^b) Ś₁ K₄ D₁ कार्याभि- (for काराभि) Ś₁ K₁ D₁ -तापिन, D₁ (also) काक्षिण, D₄ पापिता (for -तापिता) K₂ s V₁ B D_n D₂ s. s s क्रुद्धा भीता प्रता(B₂ 'सा)रिता (V₁ 'रिण; B₁ 'पिता); Da क्रुद्धाभीता प्रकारिता; D₁ T₁ G₄ M क्रुद्धा भाराभि(G₁ 'हि)तापिता (D₁ T₁ G₄ 'तारिता); G₂ क्रुद्धागाराभिपीडिता. —^c) Ś₁ (before corr as in text) हितस्वा (for हृत्) D₁ यो (for ये). T₂ हृत्स्वापातयित्वा वै; G₁ हृत्हस्ता मानिना ये. —^d) K₁ Da D₄ G₂ M त्यक्तोपात्ता, K₈ D_{n1} D₅ त्यक्ता दाना; K₅ D_{n2} D₂ s s त्यक्ता(D₆ 'क्त्वा)दांता, V₁ B₀ s Ca (sup lin) 'क्तोदात्ता, B₁ 'क्तो मत्तो; B₂ D₅ 'क्तोदांता, Ca (orig) 'क्तोपात्ता (as in text) ☞ C_b. त्यक्तोदात्ता त्यक्तमहत्त्वा । ☞

75 ^a) Da₂ M₁ s 4 सलापिताश्च, D₁ T₁ G (G₈ missing) सलाकि (D₁ 'लि'); T₂ सभावि; M₂ स

प्लावि* (for सतापि*) —^b) T₁ G₁ व्यसनोघ (for 'नौघ) K₄ B₂ परीक्षिण; B₁ प्रतीक्षित, Da 'क्षिण; D_{n2} D₁ T G (G₈ missing) M₂ प्रती (D_{n2} 'ति)क्षणा; D₈ M₄ 'क्षिण (for 'क्षिण) —^c) K₄ स्मोहिता (corrupt), Da₁ चोपहिता. (for सोप*). —^d) K₂ s D_n D₈ ते सर्वे (by transp) K₁ 4 परमाधमा (K₄ 'ता); D_{n2} 'बाधना: (for 'साधना)

76 ^a) K₁ अर्धमानेन (for अव) D_{n1} युक्तश्च. —^b) K₂ s V₁ B Da D_n D₂ s s s स्थानभ्रष्टस्य वा (V₁ B₂ Da मे) पुन. —^c) Ś₁ K₁ B₁ Da D₄ यास्यामि; G₂ मोक्षयसि (for यास्यसि). —^d) K₂ V₁ B₂ Da D_n तिष्ठामि (for पृथ्यामि). K₂ s V₁ B D (except D₁ 4) S (G₈ missing) कथ (for पुन:).

77 ^b) K₁ स्थापयित्वा (for स्थाप) B₁ प्रतीक्ष्य च, D_{n1} परीक्षित (for 'क्ष्य च) —^c) D₂ समये K₁ (before corr as in text) त्यक्त्वा; K₅ V₁ B (except B₁) Da D_{n2} D₂ s. s-8 T G₁ 4 M₁ s 4 हित्वा (for भित्त्वा) —^d) K₅ [अ]यम् (for [अ] हम्).

78 Cf. Pañcatantra I. 244, 422. —^a) Da मम ख्यात; D₆ समाख्याय (for 'ख्यात:) —^d) B₀ D_{n1} परिरक्षिता; D₄ 'रक्ष्यता, D₁ T₁ G₄ 'रक्षता; G₁ 'रक्षत (for 'रक्षता) D₄ प्रतिज्ञा परिरक्षता (corrupt)

79 ^a) D_{n2} एव (for एव). D₂ च वसतस्य; G₂ 4 चाप्यमतस्य; M₂ त्वावम, M₄ चाहम (for चावम). —^b) All MSS (except Ś₁ K₁ 4 D₁, G₈ missing) विश्वास मे (K₂ किं) न यास्यसि —^c) K₄ ह्यविश्वास K₃ s V₁ B D (except D₁) T₁ G (G₈ missing) M त्वयि चापेतविश्वासे, T₂ यदि वाह गमिष्यामि —^d) K₁ समोद्वेगो; D₁ मनोद्वेगे, D₂ मनोद्वेगो (for ममो).

80 ^a) K₈ D₄ भीरु (D₄ 'रु) (for भीत). —^b) K₁ 4. s B₁ D_n D₂-s G₂ M₈ पर-, V₁ B₁ s Da इमे;

शङ्कितस्त्वमहं भीतः परे छिद्रानुदर्शिनः ।
 अस्त्रिग्वार्थैव दुस्तोपाः कर्म चैतद्बहुच्छलम् ॥ ८०
 दुःखेन श्लेष्यते भिन्नं श्लिष्टं दुःखेन भिद्यते ।
 भिन्नश्लिष्टा तु या प्रीतिर्न सा स्नेहेन वर्तते ॥ ८१
 कथिदेव हि भीतस्तु दृश्यते न परात्मनोः ।
 कार्यापेक्षा हि वर्तन्ते भावाः स्त्रिग्वस्तु दुर्लभाः ॥ ८२
 सुदुःखं पुरुषज्ञानं चिचं ह्येषां चलाचलम् ।

समर्थो वाप्यशक्तो वा शतेष्वेकोऽधिगम्यते ॥ ८३
 अकस्मात्प्रक्रिया नृणामकस्मात्त्रापकर्षणम् ।
 शुभाशुभे महत्त्वं च प्रकर्तुं बुद्धिलावनात् ॥ ८४
 एवं बहुविधं सान्त्वमुक्त्वा धर्मार्थहेतुमत् ।
 प्रसादयित्वा राजानं गोमायुर्वनमन्यगात् ॥ ८५
 अगृह्यानुनयं तस्य मृगेन्द्रस्य स बुद्धिमान् ।
 गोमायुः प्रायमासीनस्त्यक्त्वा देहं दिवं ययौ ॥ ८६

C 12. 4172
 B 12. 111 90
 K 12. 111 90

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११२ ॥

M1 परि- (for परे) V1 B1 छिद्रार्थं (for 'द्रानु')
 Dn2 D2.2 e 'दर्शना', D1 S (G2 missing) 'सारिण'
 (for 'दर्शिन') —^a) B1 D2 2 'दुस्तोपा', T2 G1
 'दोया' (for 'दुस्तोपा') V1 Bo-2.5 Da Dn2 D2 5 e
 अस्त्रिग्वार्थैव दुस्तोपा (B1 Da दुष्टो य), D1 अस्त्रिग्वार्थैव
 दुस्तोपा (sic) —^a) K1 बहुच्छलं, B1 फलं बहु, D1
 बहुच्छलं; D2 5 'चुतं' (for 'च्छलम्') — After 80,
 B (except B2) Da ins

266* पूर्वसमानता यत्र पश्चाच्चैव विमानता ।

न तं धीरा प्रशमन्ति समानिविमानितम् ।

[(L. 1) Bo 5 'लमानिता; Da 'नज (for 'नता)
 — (L. 2) B1 तद् (for त)]

81 Cf. Paucatantra (Kosegarten) III. 135
 —^a) K2-5 V1 Bo-3 5 D (except D1) T G2 4
 M C- 'श्लिष्यते; B1 [मा]श्लि', G1 श्लिष्य' (for
 'श्लेष्य') —^b) Da श्लिष्य (Da2 'ष्ट-), D1 श्लिष्यन्
 (for श्लिष्ट) B1 विद्यति; Da1 मिश्रते (for मिश्रते)
 —^c) B1 3 Dn2 मिश्रा श्लिष्टा; D1 S (G2 missing)
 मिश्राश्लिष्टे (for 'मिश्रिष्टा) T2 G1 न (for तु). G1
 यो (for या) —^d) B2 नो (for न) D1 7 S
 (G2 missing) वर्धते (for वर्त) K5 Bo 8 D2 2.5
 2.2 सा स्नेहेन न वर्तते, B1 मिश्रे स्नेहे न वर्तते

82 ^a) B5 एवं, D1 T1 G2 4 तत्र (for एवं). K1
 हि भीतं तु, K2 D1 हि मे (D1 ते) नु; K2-5 V1 B
 Da Dn D2-3 S (G2 missing) हिते (Bo 2 Da M2 4
 'नो) भर्तुर (for हि भीतस्तु) —^b) K1 D1 T1 G2 4
 परमात्मन (K1 'नो); K5 परमार्थत, K2 T2 G1 न
 परात्मन K4 'नो), D1 न चरात्मनो; D2 न परार्थत
 (for न परात्मनो) —^c) D4 M कार्यापेक्षा, T2 कार्यो

पेक्षा (for कार्यापेक्षा) D1 S (G2 missing) प्रवर्तते
 (for हि व') K4 D1 कार्यापेक्षाय वर्तते —^a) T1
 G1 2 4 M भाव (for भावा) K V1 B Dn D2 8 5-5
 T1 G2 4 M सु-; Da T2 G1 च (for तु) D2 ते
 भावा स्त्रिग्वदुर्लभा

83 ^a) D1 स्वदुःख; M2 सुदुःख (for 'दुःख) K2
 D1 T2 सुदुःखं पुरुषं ज्ञान्वा (D2 'न) —^b) T2 G1
 चित्ते (for चित्त) K1 पूर्णा, V1 ज्ञान, Da D1 T1
 G2 4 येषां (for ह्येषां) K3 D2 च (D2 च) लाबल,
 G2 चलाचलम् (as in text) —^c) Da वाय; D1
 नापि (for वापि) K1 असक्तो, K2 सक्तो, K3 B1 2
 Da Dn D2 8 5 5 5 G2 अशक्तो; V1 Bo 8 5 'सज्ञो;
 (for अशक्तो) —^d) K5 B2-3 Dn2 D2 8 5 5 5 हि
 (for शधि)

84 ^a) Dn2 प्रक्रियां, D1 प्रतिष्ठा (for 'क्रिया)
 Ś1 नूनम्, Dn2 D2 5 नृणाम् (for नृणाम्) —^b) K1 4
 D1 अकस्मात् (for 'स्मात्) K1 कर्षणां, D1 कर्मण
 (for 'कर्षणम्) —^c) K5 महत्त्वे (for महत्त्वं) —^d)
 K1 प्रवृत्तं (corrupt), K3 प्रवृत्तं, Dn1 D5 'कर्तुर, D1
 T G (G2 missing) M2 'हर्तुं (for 'कर्तुं) K2 5 V1
 B D (except D1 5) S (G2 missing) बुद्धिलावव

85 Before 85, D1 T G (G2 missing) ins भीष्म
 उवाच —^a) M2 अलं (for एवं) V1 B (except
 B3) शास्त्रम्, Da1 सास्त्रम् (for सास्त्रम्) K2 5 Dn
 D2 5 पृथग्विध सास्त्रमुक्त्वा —^b) Bo 3-5 D2 6 8 हेतुक;
 Da2 हेतवे (for हेतुमत्) K3 धर्मोप्यहेतुमत् (corrupt),
 K5 Dn Da 5 धर्मकामार्थहेतुमत् (D2 5 'तुकं) —^c)
 Bo प्रसादयित्वा —^d) B1 2 Da अन्ययाव

86 ^a) V1 B1 Dn2 D2 8 5 5 5 प्रगृह्य (for अगृह्य).

युधिष्ठिर उवाच ।

किं पार्थिवेन कर्तव्यं किं च कृत्वा सुखी भवेत् ।
तन्ममाचक्ष्व तत्त्वेन सर्वं धर्मभृतां वर ॥ १

भीष्म उवाच ।

हन्त तेऽहं प्रवक्ष्यामि शृणु कार्यैकनिश्चयम् ।
यथा राज्ञेह कर्तव्यं यच्च कृत्वा सुखी भवेत् ॥ २
न त्वेवं वर्तितव्यं स यथेदमनुशुश्रुमः ।
उष्टस्य सुमहद्भुक्तं तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ ३
जातिसरो महानुष्टः प्राजापत्ययुगोद्भवः ।

V₁ B₁ D_a [अ]नुमत् (for 'नय') K₁ अगुह्णाञ्जनुय तस्य
—^b) K₅ D_{n1} च; G₂ तु (for स). —^c) K₁
प्रियम्; B₁ सत्त्वम् (for प्रायम्) K₅ V₁ B_{1.2} D_a
D_n आस्थाय (for 'सीनस') —^d) G₁ दिवौ (for
दिवं).

Colophon: G₃ missing. — Sub parvan Ś₁ K
V₁ B D_a D_n D₁₋₅ 7 T G₁ 2.4 M राजधर्म. — Adhy
name Ś₁ K Bo 2-5 D_a D_{n1} D_{1-8.5} 6 M₁₋₈ व्याघ्र
गोमायुसंवादः; V₁ गोमायुशार्दूलोपाख्यानं, D₁ गोमा
युन्याघ्रसंवादः; D₁ T₁ G₁ शार्दूलगोमायुसंवाद, G₂
गोमायुसंवाद. — Adhy no (figures, words or both)
K₅ 114, B₁ 101, B_{3.4} D_{n1} 110, D_{a1} 112 (as
in text), D_{n2} 111, D₂ 107, D₁ T G₁ 2.4 M
113, D₂ 108. — Śloka no. D_{a1} 87, D_{n2} 88,
D₂ 89, D₅ 80.

113

☞ G₃ is missing for this adhy (of v. 1 12
112. 1).

1 D₈ om the ref. —^a) D_{a1} कं (for किं)
—^b) D₁ किंचिकृत्वा (sio); D₂ G₁ किं कृत्वा च,
D₁ T₁ कृत्वा किं च; G₂ कृत्वा किंचित् (for किं च
कृत्वा) D_{a1} सुखं (for सुखी) —^c) D_n एतदाचक्ष्व
K₅ सत्त्वेन. —^d) K₅ B D_n D₂ 8.5.8 सर्व- (for सर्व)
D_a सर्वतरवभृतां वर.

2 D₈ om the ref —^a) D_{a1} om. ऽहं D₁ संप्र-
वक्ष्यामि (for ऽहं प्र^c). —^b) K₁ कार्येषु; D₁ का

तपः सुमहदातिष्ठदरण्ये संशितव्रतः ॥ ४

तपसस्तस्य चान्ते वै प्रीतिमानभवत्प्रभुः ।

वरेण छन्दयामास ततश्चैनं पितामहः ॥ ५

उष्ट्र उवाच ।

भगवंस्त्वत्प्रसादान्मे दीर्घा ग्रीवा भवेदियम् ।

योजनानां शतं साग्रं या गच्छेच्चरितुं विभो ॥ ६

भीष्म उवाच ।

एवमस्त्विति चोक्तः स वरदेन महात्मना ।

प्रतिलभ्य वरं श्रेष्ठं ययावुष्ट्रः स्वकं वनम् ॥ ७

स्त्वेन (for कार्यैक) D₁ S (G₃ missing) शृणु कार्य
विनिश्चयं. —^c) D₁ राजेह; G₂ राजे हि (for राजेह)
—^d) K₁ 4 D₁ यश्; M₂ किं (for यच्) D₁
भवत् (for भवेत्)

3 ^a) K₄ न चेवं, D_n न चेदं; D₁ त्वं त्वेवं, T₁
G₁ तत्त्वेव; G₂ श्रुत्वेवं (for न त्वेवं) K₁ च; K₅
D_{n2} lacuna, D₂ 8.8 ते (for स). D_{a1} न त्वेव
वर्तयितव्यं. —^b) V₁ B_{1.2} D_a यथावद्; T₂ वदेनम्;
G₁ यतेनम् (for यथेदम्). K₅ 8 B₃ 8 D_{n1} D₂ 8.5.8
M अनुशुश्रुम —^c) M₁ 8.4 वैदिशे (for उष्ट्रस्य).
D_{n1} तु (for सु)

4 ^a) D₁ जाति (for जाति) D₁ महानुष्ट्र (sio),
G₁ महावुष्ट्रं (for 'नुष्ट्र:). —^b) K₄ प्राजापत्यं युगौ
भवत्; V₁ B D_a D_n D₂ 8.5.8.8 प्राजापत्य (Bo D₂ 8
'त्वे)युगेभवत्, D₁ S (G₃ missing) प्राजापतिकुलोद्भव
—^d) D₁ आरण्ये; G₁ अरण्यं. Ś₁ K₁ 4 सश्रितः;
K₅ B₁ D₂₋₄ संशित (for सशित) D_{n2} अता.

5 ^b) K₁₋₃ V₁ B₁ 2 D_{a2} D_{n1} D₄ विभु

6 D₈ om the ref. —^a) B₁ D_a D₂ 8.5.8 प्रसा
देन (for 'दान्मे). —^b) K₅ B₁ दीर्घग्रीवा; T₂ G₁
ग्रीवा दीर्घा (by transp) D₁ दीर्घग्रीवो भवाम्यह
—^d) D_n गच्छामि, D₁ T₁ G₂ 4 इच्छेय; G₁ M सा
(M₁ 8 स्वा) गच्छेच् (for या गच्छेच्) K₁ D_{n2} D₁₋₅
चरितं (for चरितु) K₅ Bo D_a D₆₋₈ S (G₃ missing)
प्रभो (for विभो)

7 Ś₁ K₁ 5 V₁ B D (except D_{1.4}) S (G₃ miss
ing) om. the ref. —^a) D₁ T₁ G_{2.4} तेनोक्तं (for

स चकार तदालस्यं वरदानात्स दुर्मतिः ।
 न चैच्छचरितुं गन्तुं दुरात्मा कालमोहितः ॥ ८
 स कदाचित्प्रसायैवं तां ग्रीवा शतयोजनाम् ।
 चचाराश्रान्तहृदयो वातश्चागात्ततो महान् ॥ ९
 स गुहाया शिरोग्रीवं निधाय पशुरात्मनः ।
 आस्ताथ वर्षमभ्यागात्सुमहत्प्लावयज्जगत् ॥ १०
 अथ शीतपरीताङ्गो जम्बुकः क्षुच्छमान्वितः ।
 सदारस्तां गुहामाशु प्रविवेश जलार्दितः ॥ ११
 स दृष्ट्वा मांसजीवी तु सुभृशं क्षुच्छमान्वितः ।

अभक्षयत्ततो ग्रीवामुष्टस्य भरतर्षम ॥ १२
 यदा त्वबुध्यतात्मानं भक्षयमाणं स वै पशुः ।
 तदा संकोचने यत्नमकरोद्भृशदुःखितः ॥ १३
 यावद्ध्वंमधश्चैव ग्रीवां संक्षिपते पशुः ।
 तावत्तेन सदारेण जम्बुकेन स भक्षितः ॥ १४
 स हत्वा भक्षयित्वा च जम्बुकोष्टं ततस्तदा ।
 विगते वातवर्षे च निश्चक्राम गुहामुखात् ॥ १५
 एवं दुर्बुद्धिना प्राप्तमुष्ट्रेण निधनं तदा ।
 आलस्यस्य क्रमात्पश्य महदोपमुपागतम् ॥ १६

C 12. 419
 E 12. 112. 6
 K. 12. 112. 16

चोक्तः स) Ml. 3 मन् (for न) —^b) Da1 रसदेन,
 D1 वरहेन (for 'देन) Dn2 corrupt —^c) D1 S
 (G2 missing) उपलभ्य K1 वरश्रेष्ठ, K2 वरं चैव,
 D2 वरश्रेष्ठ (for वरं श्रेष्ठ) —^d) D1 ययातुष्ट्र, D1
 T2 G1. 2 4 प्रायातुष्ट्र (for ययातुष्ट्र) K2 वरं, Dn2
 चलं (for वनम्)

8 Before 8, M ins भीष्म —^c) K1 D1
 चैच्छत्, B1 D2 चैत्त् (for चैच्छत्) K2. 5 V1
 Dn2 D1. 6 चरितं; D2 5 स्वरित (for चरितु) D2 गतं
 (for गन्तु) D1 T G2 4 M1-3 चरितु चा(M1 3
 वा)पि नेयेय, G1 चरितुं विजने एय, M4 चरितुं वापि
 नो एय —^d) B1 चोदित (for नोहित)

9 *) K2 D4 प्रसायैव, K2 Bo-3 5 Da Dn D2 3
 5-3 S (G2 missing) यैव, D1 दैव (for यैव)
 —^b) K4 Bo Dn1 D1 T1 -योजन —^c) K4 D1 च
 चाल, D2 चत्वार (for चचार) K1-2. 5 B3 Dn D1
 M श्रांतहृदयो, D2 भीत; D2 5 6 [अ]भीत, D1 T
 G1. 2 4 श्रातं (for [अ]श्रान्त) —^d) B1 राजश,
 D1 G1. 4 वर्षश (for वातश) D1 चासीत्, T2 G1. 4
 M चायात् (for गान्) D1 महत् (for महान्)

10 *) K1. 4 5 B1 Dn D2 3 5-3 T2 G2 M शिरो
 ग्रीवां, G1 वरोग्रीव (sic) —^b) K1 विधाय (for नि)
 —^c) K2 अस्ताय, K3 अस्याय; K4 Dn आत्ते तु,
 K2 V1 Bo 1 2. 2 Da D2-2 3 आत्तेय (Da2 'य) (for
 आत्ताय) K4 अत्यागात् (for अम्या) D1 T G1 4
 M आत्ते (T2 G1 4 'त्) वर्षमभ्यागात्; G2 वात
 वर्षम —^d) B1 lacuna, M1-3 सुमहान् (for हत्)
 S1 K1 प्लावयेज्, K4 पावय; B1 corrupt, B3 Da1
 Dn2 D1-3 5-1 T2 G1 M1 4 प्लावयन् (for 'यज्) D2
 गजान् (for जगत्)

11 ^b) D1 जनुका (sic), D1 जनुक (for जम्बुक)
 K2 D2 कृच्छ (D2 क्षुद्र)मान्वित, K2 क्षुद्रमानिन (for
 क्षुच्छमान्वित) — S1 K1. 2 D1 om. (hapl.) 11^a-12^b
 —^c) B1 corrupt, Da1 त्व, Dn2 तु (for तां)
 Da गुहामात्ते, D2 गुहामाशु, D2 6 गुहायां तु (for
 'माशु)

12 S1 K1. 2 D1 om 12^{ab} (cf. v l. 11) —^a)
 V1 त (for स) Dn2 स, D1 G2 त (for तु)
 —^b) V1 स नृश D2 क्षुद्रमान्वित (for क्षुच्छ)
 — K2 om 12^{cd} —^c) D1 अभक्षय ततो प्रावा
 (sic), D1 S (except M2, G2 missing) अभक्षयत
 ता ग्रीवा

13 *) D1 कदा (for यदा) Dn2 om. तु D2 6
 [अ]न्वबुध्य, T2 G1 Ml. 3 अबुध्य (G1 'ख्या)द् (for
 'ध्यत) —^b) D2 भक्षमाण M1 पशु — V1 D1
 om (hapl.) 13^a-14^b —^c) M4 मदा Bo शकोचने,
 G1 सकोचते (for 'चने) —^d) B1 नृश उरियत्

14 V1 D1 om 14^{ab} (cf. v l. 13) —^b) K4
 ग्रीवा B1 संक्षिप्यते —^c) Da भवेत्, Dn2 तात
 (for तावत्)

15 *) D1 lacuna, T2 त, G1 तु (for च)
 —^b) K2 a. 5 V1 B D (except D1) T1 G4 M तमुष्टं
 जनुकस्, T2 G1. 2 दष्टं तं जनुकस् (for जम्बुकोष्टं तत्त्)
 K2 Bo 3 5 Dn2 D2 3 5 6 6 T2 G1. 6 तथा (for तदा)
 —^c) B1 राजवर्षे (for वातवर्षे) K2 3 Dn तु (for
 च) —^d) D1 T1 G2 4 M गुहोदरात्, T2 G1 गुहा
 तरात् (for गुहामुखात्)

16 ^b) K1 उष्ट्रेण K1 महत्, D1 S (G2 missing)

C 12. 4190
B 12. 112 17
K 12. 1'2 17

त्वमप्येतं विधिं त्यक्त्वा योगेन नियतेन्द्रियः ।
वर्तस्व बुद्धिमूलं हि विजयं मनुजवतीम् ॥ १७
बुद्धिश्रेष्ठानि कर्माणि बाहुमध्यानि भारत ।
तानि जङ्घाजघन्यानि भारप्रत्यवराणि च ॥ १८
राज्यं तिष्ठति दक्षस्य संगृहीतेन्द्रियस्य च ।
गुप्तमत्रश्रुतवतः सुसहायस्य चानघ ॥ १९

परीक्ष्यकारिणोऽर्थाश्च तिष्ठन्तीह युधिष्ठिर ।
सहाययुक्तेन मही कृत्स्ना शक्या प्रशासितुम् ॥ २०
इदं हि सद्भिः कथितं विधिज्ञैः
पुरा महेन्द्रप्रतिमप्रभाव ।
मयापि चोक्तं तव शास्त्रदृष्ट्या
त्वमत्र युक्तः प्रचरस्व राजन् ॥ २१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११३ ॥

पुरा (for तदा) — °) K1.4 आलस्य Da1 क्षमा
त्स्य (for क्रमात्पश्य). Ks Ds आलस्यं काक्षत (Ds
कुर्वत) पश्य — °) K1 उपागमत् Ks s V1 B D
(except D1) S (Gs missing) महांत दोषमागतं (D1 S
[Gs missing] 'त्मन)

17 D1 reads 17^a-18^b twice — °) K1 [ए]ता,
Ks s V1 B D (except D1) S (Gs missing) [ए]व
(for [ए]त) K2-s V1 B D (except D4) T G1 s 4
M1 -विध (for विधिं). Ks V1 हित्वा; Dn1 ह्रस्वा
(for त्यक्त्वा) — °) Dn2 नियतेन्द्रियै; M2 नियमेन
च (for 'तेन्द्रिय') — Ks V1 B D (except D1 s 7)
repeat 17^a after 19^a — °) Ks V1 B Da Dn D2
s s s (all second time) शतस्य; D4 चर्क्षस्व (sic),
D7 T G1 s 4 M1-s प्रवृत्त (G1 'द्धं) (for वर्तस्व)
D6 (first time) वर्तयस्व बुद्धिमूलं, M4 बुद्धिमूलं हि
विजय. — °) K1 विजनं; M4 प्रवृत्तं (for विजय)
K1 D2 s (both both times) मुनिर्

18 = 5 35 65 V1 reads 18^a-19^d on marg
— °) M4 कुर्वाणि (for कर्माणि) — °) B1 -प्रत्यवसानि;
G1 'चराणि (for 'वराणि)

19 V1 reads 19 on marg B1 om 19^a — °)
Ds G1 तिष्ठति D1 दक्षस्य (for दक्षस्य) — °) K4
G1 सम्र (G1 निगृ) हीतेन्द्रियस्य, D1 corrupt D4 तु
(for च) — After 19^a, Ks V1 B D (except D1.
s 7) repeat 17^a — °) K1 s Bo गुप्त; Dn गुह्य
(for गुप्त) K1 s V1 Bo s-s Dn Ds 7 s T Gs 4
M1 s 4 -मत्रं; B1 D2 s s Ms मत्रश् (for मत्र) G1
श्रितवत् (for श्रुत) — °) D4 स (for सु) K1
मानद (for चानघ). — After 19, D7 S (Gs miss-

ing) ins

207* असहायवतो ह्यर्था न तिष्ठन्ति कदाचन ।

20 °) K4 ह्यर्थाश्च, Ks V1 Bo 2-s Da Ds 1.1
[s]र्थास्तु, B1 s Ds [s]र्थास्तु (for र्थाश्च). D1 परी
क्षकारिशोर्याति (sic), D2 परीक्ष्यकारिणोक्ताश्च, D1 S
(Gs missing) परीक्षितसहायस्य. — °) Ds युधिष्ठिर
— °) B1 महीं (for मही) — °) Ks Ds s s कृत्स्ना
युक्ता, B1 कृत्स्ना शक्या; Da1 कृत्स्ना शक्त्या, D1
कृत्स्नशक्या; D7 S (except M4, Gs missing) शक्या
कृत्स्ना (by transp) Ks च वै घृता, Da1 प्रशासितं,
Dn2 'शासितुं; G2 'शाधितु (for 'शासितुम्)

21 °) K4 तु (for हि) Ds कथितु — °) D1
परा (for पुरा) S1 K1 s B1 D1 प्रतिमप्रभाव, K4
-प्रतिमै पुराणै, D2 -प्रतिप्रभावा (sic), Ds -प्रतिमप्र
भावं; G1 'प्रभाम (for -प्रतिमप्रभाव) — °) Ds
त्वोक्त (for [अ]पिचोक्त) K1 -सृष्टा; B1 Da बुद्ध्या
(for -दृष्ट्या) — °) Ks D4 त्वमत्र युक्तं, B1 s तन्म
त्रयुक्त, Da तन्मत्र, Dn यथैव बुद्ध्या, D1 स्वमप्रयुक्त;
D7 S (Gs missing) स्वमप्रमतः (G1 'वृत्त) (for
'त्र युक्त)

Colophon Gs missing — Sub parvan S1 K
V1 B Da Dn D1-7 T G1 s 4 M राजधर्म — Adhy
name S1 K1 s 4 उद्ग्रीवकः, Ks उद्ग्रीव, Ks V1
Bo 2-s Da Ds s s s उद्ग्रीवोपाख्यान, D7 T Gs s
उद्ग्रीवनाशन, M1-s उद्ग्रीवकथन — Adhy no
(figures, words or both) Ks 115, B1 s 4 Dn1
111, Da1 113 (as in text), Ds 108, D7 S (Gs
missing) 114, Ds 109 — Sloka no Dn 21:

११४

युधिष्ठिर उवाच ।

राजा राज्यमनुप्राप्य दुर्बलो भरतर्षभ ।

अमित्रस्यातिवृद्धस्य कथं तिष्ठेदसाधनः ॥ १

भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

सरितां चैव संवादं सागरस्य च भारत ॥ २

सुरारिनिलयः शश्वत्सागरः सरितां पतिः ।

पप्रच्छ सरितः सर्वाः संशयं जातमात्मनः ॥ ३

समूलशाखान्पश्यामि निहतांश्छायिनो द्रुमान् ।

युष्माभिरिह पूर्णाभिरन्यांस्तत्र न वेतसम् ॥ ४

अक्रायश्चाल्पसारश्च वेतसः कूलजश्च वः ।

अवज्ञाय नशक्यो वा किञ्चिद्वा तेन वः कृतम् ॥ ५

तदहं श्रोतुमिच्छामि सर्वासामेव वो मतम् ।

यथा कूलानि चेमानि भित्त्वा नानीयते वशम् ॥ ६

ततः प्राह नदी गङ्गा वाक्यमुत्तरमर्थवत् ।

हेतुमद्ग्राहकं चैव सागरं सरितां पतिम् ॥ ७

तिष्ठन्त्येते यथास्थानं नगा ह्येकनिकेतनाः ।

ततस्त्यजन्ति तत्स्थानं प्रातिलोम्यादचेतमः ॥ ८

C. 12. 4203
G. 12. 115. 8
K. 12. 112. 8

114

☞ G₂ is missing for this adhy (cf. v l 12. 112 1)

1 D₂ om the ref. —^a) K₅ राजबीजम्, D₂ राजा राजम् D₄ (also as in text) अनुप्राप्ताद् —^b) K₂ दुर्बला, K₄ G₂ दुर्लभो, K₅ V₁ B D_a D_n D₂ 2. 5-8 T₂ दुर्लभं (for दुर्बलो) D_n 2 पुरुषर्षभ —^c) D_n अमित्रस्य (hypermetric) (for अमित्रस्य) K₄ [अ]पि, D₇ T₂ G (G₂ missing) [अ]भि- (for [अ]-ति-) —^d) K₄ असाधनै

2 D₂ om the ref. —^a) T₁ om. from रन्ती up to पुरा (in 2^b) —^b) K₄ 2 V₁ B D_a D₂ 2 2 2 सरितश्च (for सरितां) D₁ संवादे —^d) D₇ T G₁ 2 4 M समुद्रस्य (for सागरस्य) D₄ च भारत; T₂ युधिष्ठिर (for च भारत).

3 ^a) B₁ सुरारेद् (for सुरारि-) D₄ निभयः; M₂ -निलयं (for -निलय) B₁ सन्धक् (for शश्वत्) —^b) T₁ G₂ 4 समुद्र (for सागर) B₄ सरितां रव', D₁ सरितापति —^c) D₄ सरितां

4 Before 4, N (except D₂) ins सागर उवाच, S (G₂ missing) समुद्र उवाच —^b) K₁ निहता छायिनो; K₂₋₅ V₁ B D_a 2 D_n D₂-4. 5-8 T G₄ निहता न्कायिनो; D_a 1 'वाकायिनो, D₁ 'वाकायिनो, D. 'वान्कामये; G₁ 2 M निहि(G₁ 'य)वान्कायिनो (for निहतांश्छायिनो) —^c) D₇ T G (G₂ missing) अभि;

M₄ इव (for इद्). —^d) D_n 2 D₂ अन्या, D₂ अन्यां (for अन्यांस) K₂ D₄ 7 8 S (G₂ missing) वेतसान् (D₄ M₂ 'त्), D₂ चेतस; D₂ वेतसां

5 K₅ om 5^a —^a) K₁ अच्छायाश्च, B₁ आश यश्च (for अक्रायश्च) D₁ चाल्पमानश्च (for 'सारश्च) D₇ S (G₂ missing) अल्पकायश्चाल्पसारो —^b) K₅ अवस (for वेतस) M₄ कुलजश्च K₂ D₇ T G₁ 2 च यः; V₁ तव (for च व) —^c) K₂ M₂ अत्र ज्ञया; D_a G₄ M₁ 2. 4 अवज्ञया, D₁ अवज्ञायु (sic) K₂ V₁ B D₂ 2. 5-8 अवज्ञया वा नानीत् (B₁ 'तं), T₂ अशक्त्या चेतसा छेतु —^d) K₅ V₁ B D_a D_n D₂ 2. 5 6 8 किं च वा (for किञ्चिद्वा) B₁ किं कृतं, D_a च कृत, D₂ व कृता; T₂ वो इमा, G₂ य कृत (for व कृतम्)

6 ^b) K₁ वो मता; D_a चोत्तम (for वो मतम्) —^c) K₅ om. चेमानि K₄ V₁ B D (except D₁) T₁ G₄ य(D_n 2 त)या चेमानि कूलानि —^d) K₅ V₁ B D_n D₁ 2 4 5 7 8 हिस्वा नायाति वेतस; D_a भित्त्वा वा याति चेतस

7 ^a) K₂ 5 B₁₋₄ D (except D_a 2 D₁) G₄ सत्र (for सत्) — K₂ D₂ om. 7^b —^b) K₂₋₄ V₁ B (except B₁) D_n D₂ 2 6 8 M₁₋₃ उत्तमम्, D₁ उत्तुरम् (sic) (for उत्तरम्) K₂ अर्थवित् — D₂ om. 7^c —^c) D₂ हेत्यसद् (sic) (for हेतुमद्)

8 Before 8, K₄ 5 V₁ B D_a D_n D₂ 2 5 M ins गरीवाच —^a) D_a 1 ते, D₁ अन्ये; T₂ G₁ एव (for एते) K₂ B₂ D₂ 2. 5 8 यथान्यायं, B₁ D_a

वेतसो वेगमायान्तं दृष्ट्वा नमति नेतरः ।
 स च वेगेऽभ्यतिक्रान्ते स्थानमासाद्य तिष्ठति ॥ ९
 कालज्ञः समयज्ञश्च सदा वक्ष्यश्च नोद्गमः ।
 अनुलोमस्तथास्तब्धस्तेन नाभ्येति वेतसः ॥ १०
 मारुतोदकवेगेन ये नमन्त्युन्नमन्ति च ।
 औपध्यः पादपा गुल्मा न ते यान्ति पराभवम् ॥ ११

यो हि शत्रोर्विष्टदस्य प्रभोर्वधविनाशने ।
 पूर्वं न सहते वेगं क्षिप्रमेव स नश्यति ॥ १२
 सारासारं बलं वीर्यमात्मनो द्विपतश्च यः ।
 जानन्विचरति प्राज्ञो न स याति पराभवम् ॥ १३
 एवमेव यदा विद्वान्मन्येतातिबलं रिपुम् ।
 संश्रयेद्वैतसीं वृत्तिमेवं प्रज्ञानलक्षणम् ॥ १४

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चतुर्दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११४ ॥

*काम (for 'स्थानं' — ^b) M₄ नागा B₈ खेक (for
 झेक) D₁ निकेतना D_n न गृह्येकनिकेतना — ^c)
 D₄ न ते (for ततस्) D_n न (for तत्) D_n ते
 स्यजति तत स्थानं (D_{n2} न तत्स्थान) — ^d) K₁ D₁ ५
 प्रति (for प्राति) . K₈ V₁ B D_n D_n D₂ ३ ३ ० न
 वेतस' , D₈ नचेतस'

9 ^a) G₁ चेतसो, M₄ चेतसे (for 'सो') K₁ B₁
 ३. ३ D_{n1} D₈-३ १ T₁ G₄ आयातं — ^b) K₄ B₃-३ D_n
 D₂-३ S (G₈ missing) नेतरे; K₈ V₁ B₁ २ D_n नापरे
 (for नेतर) — ^c) D₂ सरिद्वेगे, D₈ तसो वेगे; M₂
 न च वेगो (for स च वेगे) K₁-३ D₁ [s]त्यति, K₄
 [s]तिनि, K₈ B₂-४ D₂ ३ ३ ० ३ T₁ [s]प्यति, V₁
 B₈ च्यति, D₄ १ G₁ २ ४ M छति (for स्यति) B₀
 स च वेगमतिक्राते; B₁ स च वेगसमाकृति — ^d) D₁
 T₁ G₁ ३ ४ M₁-३ स्थानमापा (G₁ M₃ 'प'घते पुन

10 V₁ reads 10^a-11^b on marg — ^a) B₁ कामश्च;
 D₁ ४ कालज्ञा' . — ^b) Ś₁ (by corr) K₁ ३-३ V₁ B₀
 ३-३ D_n D_n D₂ ३ ३ ० ३ नोद्धत' (for नोद्गम') B₁
 सदा व' शसनोद्यत'; D₁ सदा वध्यश्च ते द्रुमः; T₂ G₁
 कार्यज्ञश्चैव नो द्रुम', M₃ सदा वध्यश्च स द्रुम' . — ^c)
 T₂ G₁ २. ४ M -वृत्तिरस्तब्धस् (hypermetric), D_{n2} D_n
 D₁ १ T₁ तथालब्धस् (for तथास्तब्धस्) . — ^d) K₁
 नाभ्येति, B₈ नायाति, D₁ T₁ G₁ ४ त्वां नै (D₁ 'ने'ति);
 M त्वा नैति (for नाभ्येति) D₄ ० चेतस (for वेतस')
 G₂ तेन त्वां नैति चैतस'

11 V₁ reads 11^a on marg. — ^a) T₂ -वेरोषु,
 G₁ -योगेषु (for वेगेन) B₁ D₂ ३ ३ ० ३ मारुतोद्धतवे
 रोण, D₄ मरुतोदकवेगेन — ^b) D₂ यन् (for ये)
 M₂ अनमन्ति (for उन्नमन्ति) . T₂ G₁ चे वै नित्यं नमन्ति
 च. — ^c) D₁ ४ औपध्या; D₂ १ T₁ G₁ २ औपध्य

K₈ औपध्यश्चैव गुल्माश्च; D₁ औपध्यपादगुल्मानि — ^d)
 D_n ते न (by transp). K₄ पराभवत्

12 Before 12, V₁ B₀ ४ ३ D_n ins भीष्म उवाच
 — ^a) K₄ D_n D_{n1} विरुद्धस्य, G₁ विचर्त्तस्य (for विष्ट
 दस्य) . — ^b) K₈ वध, B₀ वेग; D₈ बद्ध- (for
 वध) B₁ प्रभोर्विषयनाशिन, D_{n2} प्रभावोर्विधिनाशने
 (sic) — ^c) D₄ पूर्वं नतेर्वधसहते ये (sic) — ^d)
 K₈ om स D_{n1} D₁ ३ T G₁ २ ४ विनश्यति (for स
 नश्यति) .

13 ^a) K₄ D₁ ३ सारासार, M₄ सारिसार' (for
 सारासार) . — ^b) K₈ विरमति, K₄ ३ B₁ २ D_{n2} D₁ S
 (G₈ missing) विचरते — ^d) D₄ स याति न पराभव'

14 D_n om 14^a — ^a) D₁ पदो (for यदा)
 K₂ D₄ प्राज्ञो; T₁ विद्यान् (for विद्वान्) — ^b) K₂ ३
 V₁ B D_n D₂ ३ ३ ० ३ मन्यते D_n विपुल (for [s]
 तिबल) K₈ D₂ ३ ३ ० नृपं (for रिपुम्) D₁ S (G₈
 missing) मन्यते विपुलं बल — ^c) D_{n1} स श्रेयोद्वैतस
 (sic) . D_{n2} D₁ चैतसी- (for चैतसीं) — ^d) K₂ ३ ३
 V₁ B D₁ S (G₈ missing) एतत् (for एवं) D_n
 D₁ प्राज्ञान, G₂ प्राज्ञस्य (for प्रज्ञान) K₄ D₁
 लक्षणां (for लक्षणम्) .

Colophon G₈ missing — Sub parvan Ś₁ K₁
 २ ४ ३ V₁ B D_n D_n D₁-१ T G₁ २ ४ M राजधर्म
 — Adhy. name Ś₁ K₂-३ V₁ B D_n D_n D₁-१ T
 G₁ २ ४ M सरिस्सागरसंवाद' — Adhy. no (figures,
 words or both). K₈ 113, K₈ 116; B₁ 103,
 B_n ४ D_{n1} 112, D_{n1} 114 (as in text); D_{n2} 113,
 D₈ 110, T G₁ २ ४ M 115. — Śloka no D_n
 D₈ 14.

११५

युधिष्ठिर उवाच ।

विद्वान्मूर्खप्रगल्भेन मृदुस्तीक्ष्णेन भारत ।

आक्रुश्यमानः सदसि कथं कुर्यादरिंदम ॥ १

भीष्म उवाच ।

श्रूयतां पृथिवीपाल यथैपोऽर्थोऽनुगीयते ।

सदा सुचेताः सहते नरस्येहाल्पचेतसः ॥ २

अरुष्यन्क्रुश्यमानस्य सुकृतं नाम विन्दति ।

दुष्कृतं चात्मनो मर्षी रुष्यत्येवापमार्ष्टि वै ॥ ३

टिड्ढिभं तमुपेक्षेत वाशमानमिवातुरम् ।

लोकविद्वेषमापन्नो निष्फलं प्रतिपद्यते ॥ ४

इति स श्लाघते नित्यं तेन पापेन कर्मणा ।

इदमुक्तो मया कश्चित्संमतो जनसंसदि ।

स तत्र व्रीडितः शुष्को मृतकल्पोऽवतिष्ठति ॥ ५

श्लाघन्नश्लाघनीयेन कर्मणा निरपत्रपः ।

C 2 421B
B 1 114 6
K 1 114 6

115

G₂ is missing for this adhy (cf v l. 12. 112 1)

1 D₂ om the ref —^a) D₂ विद्वन् (for विद्वान्) K₂ D₂ मूर्खे (D₂ 'र्ख'); V₁ B Da D₂ 5 मूर्खे; D₁ T₂ M मूढ; T₁ G₁ 2 4 मूढ (for मूर्ख) K₂ D₁ प्रमावेन (D₁ 'ण'); G₂ प्रकल्पेन (for प्रगल्भेन) —^b) D₂ मृदु (for मृदुस्) M₂ भारतं —^c) Ś₁ B₂ 4 D₂ 1 D₂ 4 8 आक्रुश्य (Ś₁ D₂ 1 'व्य)माण, Ś₁ (sup lin) K₂ 4 D₂ 2 D₂ 5 आक्रुष्य (D₂ 'इय)माण (D₁ 'णा), K₁ आक्रुष्यमाण; B₁ आक्रुष्यमान —^d) D₁ अरिंदम, D₂ M अरिंदम.

2 D₂ om. the ref —^b) G₁ यथेष्टो (for यथैपो) K₄ [S]र्षा (for सर्थो) D₂ 1 [S]नुगीयसे; D₁ T G₁ 2 4 [S]वगम्यते, M [S]नुगीयते —^c) K₂ B₂ D₂ यदा; D₁ T₁ G₂ तदा (for सदा) K₂ प्रचेता; D₂ सुचेता; D₁ T₁ G₂ 4 सचेता, G₁ सिचेता D₁ सहस्यते (hypermetric), D₂ सहत —^d) K₂ 5 D₂ D₂ 6 [अ]ल्पमेघस (for 'चेतस)

3 K₂ om. 3^a —^a) B₂ अरुष्यन्; D₂ 1 D₂ 6 अ (D₂ आ)क्रुश्यन्; D₂ अरुष्यन्; D₂ M₂ 4 अरुष्यन् (for अरुष्यन्) K₂ 4 D₁ क्रुष्यमानस्य; K₂ D₂ 1 क्रु (K₂ कृ)ष्यमाणस्य; B₂ 1 4 रुष्यमानस्य; D₂ 6 क्रुश्यमाणस्य, M रुष्यमाणस्य (for क्रुश्यमानस्य) K₁ Da अरुष्य कृषे (Da क्रुष्य)माणस्य; D₂ 8 आक्रुष्यत्क्रुष्यमाणस्य; D₂ अमाप्यन्मापमाणस्य, D₁ T₁ G₁ 2 4 आक्रुश्य (T₁ G₂ 'इय)ष्यमाणस्य —^b) D₂ 1 सुकृति (for 'त) B₁ D₁ T G₁ 2 4 M तस्य; Da तव; D₁ न स (for

नाम) —^c) Ś₁ (sup lin as in text) K₁ सुकृ (K₁ 'कृ)तं, D₂ 1 दुष्कृति (for दुष्कृतं) B₂ नात्मनो B₂ (marg) [S]क्षमी; Da [S]मर्षा (for मर्षी) —^d) Ś₁ K₄ D₁ दु (D₁ सु)ष्यति (for रुष्यति) B₁ रुष्यन्नामोति मार्दव, D₁ S (G₂ missing) तस्मिन्नेव प्रमार्जति

4 B₁ om 4^{ab}. —^a) Ś₁ (marg as in text) K₂ 5 D₁ टी (K₂ D₁ टि)टिभ, K₁ धीटिभ, B₂ G₂ टैटिभं; B₂ टेर्वितं, D₂ टिटिभ, D₁ T₁ G₁ 2 4 गर्हितं (for टिटिभ) D₂ 1 तु ह्युपेक्षेत, D₂ 1 G₂ तमुपेक्षेत. —^b) K₂ वाशमानम्; V₁ वापमानम्; B₂ 4 Da D₂ 2 8 वास (Da 'स्य)मानम्; D₁ वाग्यमानम्; T G₁ 2 4 वाइयमानम् (for वाश) Ś₁ K₁ Da ह्वांसर (D₂ 'र) —^c) K₂ 4 D₁ 7 T G₁ 2 4 M₁ 8 लोके (for लोक) —^d) D₁ S (G₂ missing) विफलं (for निष्फल) D₂ प्रतिपद्येते; M₁ प्रत्युपद्यते.

5 ^a) K₂ B₂ D₂ 5 8 T₂ G₁ M सश्लाघ (D₂ 'ष्य)ते; D₂ सश्रावते, D₁ T₁ G₂ 4 स श्लाघते (for स श्लाघते). —^b) D₂ om. 5^b-6^a —^c) D₁ T G₁ 2 4 सर्वतो, M₁ 3 स (M₂ स)मदो (for समतो) K₂ जनसंपदि, K₂ V₁ B Da D₂ 2 8 8 लोकससदि (for जनस) —^d) D₁ M₁ 8 ससतं (D₁ 'त) (for स तत्र) D₂ व्रीडित, D₂ व्रीडितो, D₁ S (G₂ missing) व्रीडित (for व्रीडित) D₂ श्रुत्वा; D₁ शुष्क (for शुष्को) —^e) D₁ मृतकल्पे; D₂ मृतकर्मयो; D₂ मृतकल्पो (for मृत) K₂ V₁ B Da D₂ 8 6-8 S (G₂ missing) भविष्यति, D₂ D₁ [S]वतिष्ठते (for स्वतिष्ठति)

6 K₂ om. 6, D₂ om. 6^a (cf v l 5) —^a) M₁ श्लाघन (for श्लाघन्) B₁ Da श्लाघन श्लाघनीयेन. —^b) K₄ D₁ निरपत्रप (for 'प). —^c) K₂ श्लोतेन;

[589]

G 12. 4216
B. 12. 114. 7
K 12. 114. 8

उपेक्षितव्यो दान्तेन तादृशः पुरुषाधमः ॥ ६
यद्यद्भ्यादल्पमतिस्तत्तदस्य सहेत्सदा ।
प्राकृतो हि प्रशंसन्वा निन्दन्वा किं करिष्यति ।
वने काक इवाबुद्धिर्वाशमानो निरर्थकम् ॥ ७
यदि वाग्भिः प्रयोगः स्यात्प्रयोगे पापकर्मणः ।
वाग्नेवार्यो भवेत्तस्य न ह्येवार्यो जिघांसतः ॥ ८
निषेकं विपरीतं स आचष्टे घृत्तचेष्टया ।
मयूर इव कौपीनं नृत्यन्संदर्शयन्निव ॥ ९
यस्यावाच्यं न लोकेऽस्ति नाकार्यं वापि किंचन ।

Ks Bo s-s Dn Ds s s s s यत्नेन (for दान्तेन). Ds तादृशं (for 'श').

7 Ks om. 7^a (of v. 1 5) —^a) Ds यदा (for यद्यद्). —^b) Ks सत्तत्रस्य (sio), D1 तं तदस्य; Ds तदल्पस्य; M1. s 4 तत्तदेव (for तत्तदस्य). Ks Dn Ds बुधः; B1 D7 T G1 s 4 तदा (for सदा). —^c) K1 प्रकृतोपि; D1 M1. s प्राकृतो (D1 'ते)पि; G1 प्रकृत्या हि; Gs प्रकृतानि; M4 प्रकृतं हि (for प्राकृतो हि) D1 G1 प्रशंसन्वा; Ds प्रसंशन्वा (for प्रशंसन्वा). —^d) D1 निर्दन्वा (for निन्दन्वा) —^e) Ks वाससानो; Ks V1 Bo-2 & Da Dn Ds s वासमानो; Ds वाससानो; D7 वाग्यमानो; T G1. s 4 वाश्य (for वाश').

8 ^a) Ks द्वास्त्रि (submetric) (for यदि वाग्भिः) K1 वाग्भिः, Ds चाग्भिः, M4 वाग्भिः (for वाग्भिः). —^b) S (Gs missing) प्रयोज्य (for प्रयोगे). K1 -कर्मणा; B1 D7 T1 Gs -कर्मणा (for -कर्मण). —^c) B1 वाग्निवार्यो —Ks om 8^d-9^d —^d) D1 जिघांसते

9 Ks om 9 (of v 1. 8). —^a) Ś1 (orig) K1-s V1 Bo D1 4 परबीजाद्धि, Ś1 (sup len) Ca विपरीत च; D7 S (Gs missing) वै परस्यासौ (G1 'सा); Cb v विपरीत स (as in text) —^b) Ds G1 व्याचष्टे (for आ') Ks घृत्तचेष्टता —^c) M1 मयूरम् Cb स च (for इव) Dn1 कौपीनं; T2 Gs कौलीन (for कौपीनं) B5 (marg) मध्यम कचकौपीनं. —^d) K1 s 4 s V1 B Dn Ds s s. s. s T2 G1 M2 नृत्य; Da नित्य; D7 नृत्यं (for नृत्यन्). T G1. s 4 M2 4 इह (for इव) ❀ Ca. निषेकं विपरीतं मातृयो नौ परपुरुषक्षितं धीज. योऽसद्वृत्त स स्ववृत्तचेष्टयैव विपरीत निषेक शुक्रपातमाचष्टे यथा घृत्तन्मयूर' कौपीनं गुह्यदेशं दर्शयन्नेवान्वप्रकारेण शुक्रपातमा

वाचं तेन न संदभ्याच्छुचिः संक्लिष्टकर्मणा ॥ १०
प्रत्यक्षं गुणवादी यः परोक्षं तु विनिन्दकः ।
स मानवः श्ववह्नोके नष्टलोकपरायणः ॥ ११
तादृग्जनशतस्यापि यद्ददाति जुहोति च ।
परोक्षेणापवादेन तन्नाशयति स क्षणात् ॥ १२
तस्मात्प्राज्ञो नरः सद्यस्तादृशं पापचेतसम् ।
वर्जयेत्साधुभिर्वर्ज्यं सारमेयामिपं यथा ॥ १३
परिवादं जुवाणो हि दुरात्मा वै महात्मने ।
प्रकाशयति दोषान्स्वान्सर्पः फणमिवोच्छ्रितम् ॥ १४

चष्टे यतो मयूरस्य भार्या नृत्यन्त मयूरं इद्वैव गर्भवती भवतीति लोकवाद । ❀

10 ^a) Ds तस्य (for यस्य) K1 [अ]वश्यं; Ks [अ]वाचं; D7 G1 वाचं (for [अ]वाच्यं). Ds अलोके (for न लोके) V1 B Da Dn Ds s. s-s S (Gs missing) [s]स्मिन् (for स्ति). —^b) Ś1 K1 s 4 D1 न कार्यं; G1 अकार्यं (for नाकार्यं). B1 om वापि. B2-s Dn1 Ds s 7 च (for चा). K1 om. from किंचन up to परोक्षं तु (in 11^b). —^c) B2 Da वाचा. —^d) T1 जुचीन्; T2 तत् (for जुचि'). Ks 4 V1 B (except B5) Da Dn Ds s. s s Gs 4 संक्लिष्टकर्मणा; D7 T M सक्लि (T1 M1-s 'क्लि) एजन्मना (M4 'न)

11 Ks om up to परोक्षं तु (of v 1 10). —^a) Bo s. s-s Ds s s-s T G1. s. 4 M1 2 प्रत्यक्ष- (B1 Ds 'क्षे). Ks गुणवादो. M1 यं (for य) —^b) Ks V1 B Da Dn Ds s s s परोक्षे चापि (Bo चापि; Ds वापि) निन्दक. —^c) Ś1 K1 च यलोके, T1 G1 4 च स्वलोके (for श्वलोके) —^d) Ks Bo s s Dn Ds s s. s. s Cn -परावर (for -परायण).

12 ^a) D7 S (Gs missing) तादृग्जनशतं चापि. —^b) Ks चा (for च) D7 S (Gs missing) यजुहोति ददाति वा —^c) Dn [अ]पवादी यस्य (for 'वादेन) —^d) Ks s. s B1 Dn Ds s s T2 G1 तत्क्षणात्; Ks लक्षणात्; D7 T1 Gs 4 M तत्क्षण (for स क्षणात्)

13 ^a) Da सर्वस्य (for सद्यस्य) —Da1 om. 13^d —^c) D7 S (Gs missing) सतिमान् (for साधुभिर्). B1 चाक्यै (for वर्ज्यं). —^d) D7 S (Gs missing) सारमेयमि (G1 'य इ) वाग्भिः

14 ^a) Gs M1 परीवाद्. Ks जुवाणो (for जुवा

तं स्वकर्माणि कुर्वाणं प्रतिकर्तुं य इच्छति ।
 भस्मकूट इवावृद्धिः खरो रजसि मज्जति ॥ १५
 मनुष्यशालावृकमप्रशान्तं
 जनापवादे सततं निविष्टम् ।
 मातङ्गमुन्मत्तमिवोन्नदन्तं
 त्यजेत तं श्वानमिवातिरौद्रम् ॥ १६
 अधीरजुष्टे पथि वर्तमानं
 दमादपेतं विनयाच्च पापम् ।
 अरित्रतं नित्यमभूतिकामं
 धिगस्तु तं पापमर्ति मनुष्यम् ॥ १७
 प्रत्युच्यमानस्तु हि भूय एभि-

निशाम्य मा भूस्त्वमथार्तरूपः ।
 उच्यस्य नीचेन हि संप्रयोगं
 विगर्हयन्ति स्थिरबुद्धयो ये ॥ १८
 क्रुद्धो दशार्धेन हि ताडयेद्वा
 स पांसुभिर्वापकिरेत्तुपैर्वा ।
 विवृत्य दन्तांश्च विभीषयेद्वा
 सिद्धं हि मूर्खे कृपिते नृशंसे ॥ १९
 विगर्हणां परमदुरात्मना कृतां
 सहेत यः संसदि दुर्जनान्नरः ।
 पठेदिदं चापि निदर्शनं सदा
 न वाङ्मयं स लभति किञ्चिदप्रियम् ॥ २०

C. 12. 4220
 B. 12. 114. 20
 K. 12. 114. 21

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चदशधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११५ ॥

णो) —^b) B₁ निवानो; T₂ G₁ महिते (for दुरात्मा)
 Bo s हि (for वै) K₂ s V₁ B (except B₁) D
 (except D₁ 7) T₂ G₁ M₁-3 महाज(D₂ 'घ')ने —^c)
 V₁ Bo s स; Dn तु (for स्वान्) —^d) K₁ s D₂
 फलम् (for फगम्) D₁ s [उ]रियतं; D₁ S (G₂ miss
 ing) [उ]न्नत (for [उ]च्छ्रितम्)

15 *) K₂ वे; V₁ तत् (for त) B₁ s स (for स्व)
 Da₁ कुर्वति; M₁ कुर्वाणा (for 'ण) T G₁ 2 4 त
 पापगुणकर्माणं —^b) D₁ यदिच्छसि —^c) B₁ तस्मात्
 (for मस्) —^d) Ś₁ K₁ D₁ क्रुरो (D₁ 'र') (for
 खरो) B₂ सज्जति

16 *) D₁ मानुष्य (for मनुष्य) Ś₁ K₁ (orig)
 'मालाविकम्, K₁ (sup lin) 2 D₁ सालाविकम्, K₂
 'शीलावृकम्, B₁ 'गावो वृकम्, T₁ G₁ 2 4 'शाखामृ
 गम्, T₂ M 'सा(M₁ 'बा)लावृकम् (for 'शाला')
 K₂ अप्रशांत; D₂ अप्यदात (for अप्र) —^b) Da₂
 जनप्रवादे B₁ विषष्ट (for निविष्टम्) —^c) V₁ B Da
 D₂-3 7 s S (G₂ missing) महातम् (D₁ 'गम्) (for
 मातङ्गम्) T₁ G₁ [उ]न्नत (for [उ]न्नदन्त) B₁ महाव-
 मुन्मत्तविरोधदंतं —^d) B₂-3 D₂ D₂ s s s s त्यजेत्स
 (B₂ 'ह) B₁ त्यजेन्नतप्रीवादिवातिरौद्र (sic)

17 *) T₂ G₁ M अनार्य (for अधीर). B₁ कृष्टे
 (for 'जुष्टे) —^c) B₁ मुनिव्रतं, D₂ परिव्रतं; D₂
 अरिबृत्; T₁ G₁ 4 अनिर्वृतं; T₂ G₁ असवृतं Ś₁ K₁-3
 D₁ 4 अभूत् (K₂ 'स्य)कामं —^d) D₁ पापकृत (for

'मर्ति)

18 *) K₂ V₁ D₂ M₁ अम्यु (V₁ M₁ ह्यु)च्यमा
 नत् K₂ V₁ B₁ 2 s Da D₁ 7 S (G₂ missing) [अ]य;
 K₂ B₁ Dn D₂ s s s s [अ]भि, Bo s [अ]ति (for
 हि) K₁ T₂ G₁ एव; D₁ G₁ T₁ एवं (for एभिर्)
 —^b) K₂ V₁ B₂ D₂-3 S (G₂ missing) निशाम्य Dn₂
 स्वयम् (for स्वमय) K₁ s [अ]रुप (for [आ]र्त')
 B₁ निशाम्यमानस्त्वय रूपमेतत् —^c) G₂ समप्रयोगं
 (for हि सं) —^d) Dn₂ स्थिरबुद्धयोगं (for 'यो ये).

19 *) D₁ क्रुयेद्, M₁ s क्रुद्धौ D₁ S (G₂ miss-
 ing) दशेद्वापि (for दशार्धेन) B₂ D₂ s s तु; D₁
 S (G₂ missing) च (for हि) Ca b दशार्धेन
 पञ्चांगुलिहस्तचपेटेन । छ —^b) V₁ B Da D₂-3 7 पांशु
 भिर् K₂ s s Da Dn D₂-3 T G₂ 4 M₁-3 विक्रि (D₂
 'की)रेत्, K₂ [अ]धिकम्, V₁ B₁ M₁ [अ]पि किरेत्;
 D₁ [अ]पकरित्, G₁ [अ]पि किरिन् (for [अ]पकिरेत्)
 K₂ तथैव; B₁ D₁ तुयैर्वा, D₁ तुये वा; D₁ S (G₂
 missing) तुयैर्वा (for तुयैर्वा) —^c) K₁ Dn₂ निर्वृ-
 (Dn₂ 'वृ)त्य, B₂ निवृत्त; D₁ अवित्य (for विवृत्य)
 B₁ निर्वृत्तदत्ताच्च (sic) D₁ T₁ G₁ अति (T₁ G₁ 'भि-
 मीपयेद्; T₂ G₁ 2 M अपि मी' (for च वि') —^d)
 K₁ D₂ सिद्धि; D₁ सद् (for सिद्ध) K₁ s V₁ B Da
 Dn Da 5-3 S (G₂ missing) मूढे (for मूर्खे) Dn₂
 कृपितं K₂ Dn₂ M₂ नृशं (K₂ 'प)स

20 *) K₂ s V₁ B Da D₂ s s-3 विगर्हणं (for

युधिष्ठिर उवाच ।

पितामह महाप्राज्ञ संशयो मे महानयम् ।
स च्छेत्तव्यस्त्वया राजन्मवान्कुलकरो हि नः ॥ १
पुरुषाणामयं तात दुर्वृत्तानां दुरात्मनाम् ।
कथितो वाक्यसंचारस्ततो विज्ञापयामि ते ॥ २
यद्धितं राज्यतत्रस्य कुलस्य च सुखोदयम् ।
आयत्यां च तदात्वे च क्षेमवृद्धिकरं च यत् ॥ ३

‘हुणा) T G₁ १ वापि; G₂ वा वि, M₁ वाच;
M₂-१ पाप (for परम) Dn₂ दुरारमनां. Dn₃ om.
कृतां. K₅ V₁ B Da₁ D₂ ३.५-६ कृतं, Da₂ फलं (for
कृतां). —^b) D₁ T G₁ २ ४ दुर्जनां (for ‘नान्’
—^c) K₅ D₁ इमं (for इद्) B₁ वापि (for ‘वा’).
—^d) Ś₁ K₁ तस्याज्ञायं; K₂ D₁ न वारमाय. K₃
लभेत; B₂.५ D₁ लभते (for ‘ति). K₁ भक्रियं; B₁
अप्रमेयं (for अप्रियम्).

Colophon G₈ missing — Sub-parvan Ś₁
K₁ २ ४ V₁ B₁-५ Da Dn D₁-७ T G₁ २.४ M राजधर्म
— Adhy name K₅ B₁.२ ४.५ Da टि(B₂.५ टै)टिमं;
V₁ B₀ टेटिमं; B₃ टैटिमिकं; Dn₂ D₂ ३ ६ टिटि(Dn₂
‘टि)भकं; D₁ उट्टतिटिम; D₀ द्विदिभक; D₁ G₂ ४
आक्रोशसहन; T₁ आक्रोशनसहनं, M₁.३ सज्जनोपेक्षण.
— Adhy. no. (figures, words or both) K₅ 117,
B₁ 104, B₂ Dn₁ 113, B₁ D₁ T G₁ २.४ M 116,
Dn₂ 114. — Śloka no Dn 21, D₃ 22.

116

☞ G₈ is missing for this adhy (cf. v. l. 12
112. 1).

1 D₃ om. the ref. —^a) D₂ ३.६ महाप्राज्ञ. —^c)
K (except K₄) V₁ B Da Dn D₂ ३ ५-६ संछेत्तव्यस्य
(B₁ ‘व्यो), D₁ ४ corrupt. B₁ महाराज (for त्वया
राजन्) —^d) D₁ व (for न).

2 ^b) B₁ महात्मनां; D₁ दुरात्मन, D₃ ‘त्मना (for
‘त्मनाम्). —^c) B₁ ‘सचायस्य, B₂ Da ‘संभारस्य

3 ^a) K₄ सद्धित, B₁ यदि सं B (B₂ ५ marg
as in text) Da D₂. ५ ६.८ राजतंत्रस्य; D₃ राज्यमंत्रस्य.
—^b) T₁ G₂. ४ मूलस्य (for कुलस्य). Da₂ कुलमुखो

पुत्रपौत्राभिरामं च राष्ट्रवृद्धिकरं च यत् ।
अन्नपाने शरीरे च हितं यत्तद्द्वीहि मे ॥ ४
अभिपिक्तो हि यो राजा राज्यस्थो मित्रसंतृतः ।
असुहृत्समुपेतो वा स कथं रञ्जयेत्प्रजाः ॥ ५
यो ह्यसत्प्रग्रहरतिः स्नेहरागवलात्कृतः ।
इन्द्रियाणामनीशत्वादसज्जनबुभूषकः ॥ ६
तस्य भृत्या विगुणतां यान्ति सर्वे कुलोद्गताः ।

दय (submetric) —^c) D₁ आपत्यांग (sic), D₁ १
आ(D₃ अ)पत्यां च (for आपत्या च). Dn₂ तदात्वेव;
D₁ तदात्वेव (for ‘त्वे च). —^d) K₅ B₀ २ ४ ५ D₂
३ ५ ६ क्षेम्यं, V₁ B₃ Da D₁. ३ क्षेमं; T₁ G₂. ४ M
क्षमं (for क्षेम). D₁ ‘वृद्धि. K₅ तु (for च) D₁
G₁ M₃ सत् (for यत्) K₁ क्षेमवृद्धिकरंदयम् (sic)

4 B₃ om. (hapl.) 4^{ab}; B₃ reads it on marg
—^a) K₅ पुत्रपुत्राभि. Da काम (for ‘राम). —^b)
D₃ ‘वृद्धि (for ‘वृद्धि) Da₁ D₁ राष्ट्रवृद्धिं कर च तद्
(D₁ करं जयत्). —^c) D₁ reads 4^{cd} twice —^d) Ś₁
K₁ अन्नपान-; K₅ ‘पादे (sic), B₃ ‘याने (for ‘पाते)
K₃ om. from च up to रञ्जये (in 5^d) —^e) Dn₂
om यत्. D₃ यत्र (for यत्तद्) G₂ न (for मे)

5 K₅ om. up to रञ्जये (cf. v l. 4). —^b) Dn
G₃ राष्ट्रस्थो K₅ मित्रैश्चैव च स (corrupt) —^c) K
(except K₁) B Da Dn₂ D₂ ३ ५-६ S (G₈ missing)
स सुहृत्, V₁ Cn ससुहृत्, Dn₁ स्वसुहृत् (for असु
हृत्) D₁ T₁ G₂ ४ समवेतो (for ‘समुपेतो). D₁
असुहृत्समुपेतो वा (sic) ☞ Cn. मित्रसुहृदौ प्रत्युपकारम
पेक्ष्यानपेक्ष्य चोपकर्तारौ । समुपेत शौर्यादिनेति शेष । ☞
—^d) K₅ V₁ B Da₂ D₂ ३ ५.६.८ व (B₃ व)दंवेत्,
Da₁ वर्धते (for रञ्जयेत्).

6 ^a) K₁ ह सत्; K₅ V₁ B₀. २-५ Da D₂ ६ इत्सं,
D₁ सकृत् (for ह्यसत्) G₁ ‘रति. B₁ D₂ ३ यो
ह्यसत्प्रग्रहरत. (D₂ ३ ‘रति) —^b) D₃ बलाकृत —^c)
Ś₁ K₁ ४ D₁ वि(K₄ D₁ वि)मीपत्वाद् (for ‘अनीश’).
—^d) B₁ दुर्जनस्य (for असज्जन) K₁ D₁ G₁ ‘बभूषक’;
K₅ T₁ G₂ ४ ‘विभूषक’, D₁ विभूषितः (for बुभूषक)

7 ^a) D₃ भृत्याद् (for ‘स्या) D₁ S (G₈ missing)
विमुखतां (for विगुणतां). Da₁ तस्य भृत्याद्विगुणतां; D₁

न च भृत्यफलैरर्थैः स राजा संप्रयुज्यते ॥ ७
 एतान्मे संशयस्थस्य राजधर्मान्सुदुर्लभान् ।
 बृहस्पतिसमो बुद्ध्या भवाञ्छंसितुमर्हति ॥ ८
 शंसिता पुरुषव्याघ्र त्वं नः कुलहिते रतः ।
 क्षत्ता चैव पटुप्रज्ञो यो नः शंसति सर्वदा ॥ ९
 त्वचः कुलहितं वाक्यं श्रुत्वा राज्यहितोदयम् ।
 अमृतस्याव्ययस्यैव वृषः स्वप्साम्यहं सुखम् ॥ १०
 कीदृशाः संनिकर्षस्या भृत्याः स्युर्वा गुणान्विताः ।

कीदृशैः किङ्कलीनैर्वा सह यात्रा विधीयते ॥ ११
 न हेको भृत्यरहितो राजा भवति रक्षिता ।
 राज्यं चेदं जनः सर्वस्तत्कुलीनोऽभिशासति ॥ १२
 न हि प्रशास्तुं राज्यं हि शक्यमेकेन भारत ।
 असहायवता तात नैवार्थाः केचिदप्युत ।
 लब्धुं लब्ध्वा चापि सदा रक्षितुं भरतर्षभ ॥ १३
 भीष्म उवाच ।
 यस्य भृत्यजनः सर्वो ज्ञानविज्ञानकोषिदः ।

C 12. 4244
 B 12. 115 14
 K 12. 115 15

तस्य भृत्या विगुणत (sic), D₂ s तस्य नृत्याद्विगुणता
 —^b) Ś₁ K₁ D₁ 4 सर्वं (for सर्वे) B₁ कुलोचिता
 (for 'द्रुता) —^c) D₁ T G₂ 4 बलैर् (for फलैर्)
 —^d) D_a D₁ स प्रयुज्यते, D₁ सप्रयुज्यति, D₂
 [आ]सु प्रयुज्यते

8 ^a) K₂ s s V₁ B₁-s D_a D_n D₂-s S (except
 G₂, G₂ missing) एतन् (for एतान्) K₂ s D_n
 D₁ सदायस्यास्य, B₁ 'यतस्य, S (G₂ missing) चित
 यानस्य —^b) K₂ D₁ T₂ G₁ राजधर्म K₁ D₁ सुदु
 लभं, K₂ 'र्वचं, K₂ B₀ 1 s-s D_n D₂ s s s 'र्विदान्,
 V₁ B₂ D_a 'र्वचान्, D₁ 'र्विदां, D₁ S (G₂ missing)
 दिवानिदा (for सुदुर्लभान्) —^c) B₁ बृहस्पते (for
 'स्पति) —^d) K₂ भावान् (for भ') B₀ D₂ स
 शितुम्, G₂ शासितुम् (for शसितुम्) D_a अर्हति

9 ^a) D_n D₂ सशिता, D₁ T₁ G₁ 4 M₄ शासिता
 (M₄ 'त) (for शासिता) D_n 2 पुरुषव्याघ्रस् —^b)
 D₁ नर (for रत) —^c) D₂ क्षता, G₁ क्षत्त (for
 क्षत्ता) K₂ s B D_a D_n D₂-s S (G₂ missing) चैको,
 V₁ D₂ चैको (for चैव) K₂ पटुप्रज्ञो, K₂ s V₁ B
 D_a D_n D₂-s T G₂ 4 M महाप्रज्ञो (M₄ 'प्रज्ञो), D₁
 कुलप्रज्ञो, G₁ म***ज्ञ —^d) D₁ ये (for यो) D₁
 न (for न) B₁ 4 D₂ सदाति (for शंसति) B₁
 धर्मत (for सर्वदा)

10 ^a) D₂ वाक्य (for वाक्यं) Ś₁ K₁ 2.4 D₁ त्व
 न कुलहितो राजन् —^b) Ś₁ K₁ 2.4 D₁ वाक्य (for
 राज्य) K₁ हितोदय, K₂ D₁ -फ (K₂ 'प) लोदय,
 D_n 2 कुलोदय, D₂ हिवादय (for -हितोदयम्) — G₂
 om. 10^a-11^d —^c) D₁ अस्य तस्य (for अमृतस्य)
 D₁ T G₁ 4 [अ]व्यवस्यैव D₁ अमृतश्राव्यवस्यैव

11 G₂ om. 11 (cf. v l 10) D₁ om 11^a.
 —^b) D₁ (sup lin as in text) पृत्या, D₂ नृत्या

(for नृत्या) K₂ स्यु किं, K₂ s B D_a D_n D₂ s
 s-s T₁ G₁ सर्वं (for स्युर्वा) D₂ -गुणान्वित, M₂
 'धिका, M₄ गुणान्विता (for गुणान्विता)

12 D_a 1 repeats 12^a after 12 —^a) B₁ -सहितो
 (for -रहितो) D₁ corrupt —^b) D₁ रक्षित
 —^c) T₂ G₁ जना सर्वे —^d) B₁ तत्कालीनो (for
 तत्कु') K₂ s V₁ D_a D_n 2 D₂ s s-s [s]भिकांक्षति,
 K₂ 'नदाति, D₁ 'शंदाति, D₁ T₁ G₁ प्रशासति, T₂
 G₁ [s]भिशासति, G₂ प्रजासति (sic), M [s]भि-
 नदति (for ऽभिशासति)

13 Before 13, D_n 1 ms भीष्म उवाच —^a)
 K₂ s V₁ B D_a D_n D₂-s s s T₁ G₁ 2.4 M च (for
 हि) K₄ प्रशास्त्, B₀ प्राशास्त्, D_n 2 प्रशास्त्, D₁
 प्रशास्त् (for प्रशास्त्) D₁ T G₁ 2.4 M₁-s शक्यं,
 M₄ शक्यो (for राज्य) —^b) D₁ S (G₂ missing)
 राज्यम् (for शक्यम्) —^c) D₂ G₂ असहायवतां (for
 'वता) D₁ भासहायस्य च तथा —^d) K₁ नवार्था,
 D₂ नैवार्थं (for नैवार्था) D_n 2 किंचिद् (for केचिद्)
 —^e) Ś₁ D₁ लब्ध लब्ध्वा, K₂ 4 V₁ B₂ 4 D_n 2 D₂ s
 s s M₁ s 4 लब्धु लब्धा, K₂ लुब्ध लुब्धा, B₀ लुब्ध
 लब्धा, B₁ लब्धं लब्धम्, B₂ लब्धु लब्धम्, D_a
 लब्धम् (submetric), D₁ 4 लब्धलब्धा; D₂ लब्धु
 लब्धा; D₁ लब्ध लब्धाद्, T₁ G₁ लुब्धलब्धा, T₂
 अलं लब्ध्वा, G₁ लब्धं लब्धौ, G₂ लुब्धा लुब्धो (for
 लब्धु लब्ध्वा) K₂ s V₁ B₀-s 4 s D_a D₂-s T G₁ 4
 M₁ 2.4 अपि, B₂ D_n अपि (for चापि) —^f) D₁
 रक्षितं (sic) (for रक्षितुं)

14 D_n 1 D₂ G₁ om the ref —^a) D_n 1 तस्य;
 D₁ अस्य (for यस्य) K₄ सर्वे — G₁ om (hapl.)
 14^a-15^d

15 G₁ om. 15 (cf v l 14) B₀ om (hapl.)

C 12. 4245
B 12. 115 18
K 12. 115 15

हितैषी कुलजः खिग्धः स राज्यफलमश्नुते ॥ १४
मन्त्रिणो यस्य कुलजा असंहायाः सहोपिताः ।
नृपतेर्मतिदाः सन्ति संबन्धज्ञानकोविदाः ॥ १५
अनागतविधातारः कालज्ञानविशारदाः ।
अतिक्रान्तमशोचन्तः स राज्यफलमश्नुते ॥ १६
समदुःखसुखा यस्य सहायाः सत्यकारिणः ।
अर्थचिन्तापरा यस्य स राज्यफलमश्नुते ॥ १७

15-17 —^a) D₆ द्वयस्य (for यस्य) T₃ कुशला (for कुलजा) —^b) Ś₁ K_{1.2.4} D₁ सुसहायाः; M₁ अस-
हाया (for असहाया) K₂ D₇ T₁ G_{2.4} M₂ सुखो
पिता; D₁ M₁ 8 सुहो (for सहो) ☞ C_n अस
हाया उत्कोचादिना अमेघा । ☞ —^c) K₄ T₁ G₄ नृपते-
(for नृपतेर्) K₁ मतिदास्यति, K₈ D_n D₄ मतिदा-
संत; K₅ मतिं दास्यति, D₇ T₂ G₂ M₁ मतिमाप्स्यति
(D₇ T₂ 'ते), T₁ G₄ यातिमाप्स्यते —^d) V₁ D₄
M₂ 8 संबन्धि; D₇ G₂ सख्य, T₁ G₄ सत्त्वद (for
सबन्ध) V₁ ज्ञातिकोविदा, D₁ ज्ञानकोविद, D₄
ज्ञातकेविदा

16 Bo om 16 (of. v. l. 15). —^a) K₁ 8 अनागतं
(for 'गत) D₁ विधातारः —^b) K₄ अशोचन्त, G₂
अशोचन्त (for अशोचन्त) —^d) D₈ राज्य (for राज्य)

17 Bo om 17 (of v l 15) V₁ reads 17 on
marg —^a) K₄ D₈ समदुःखसमा (D₈ सुखो); D₁
सुखदुःखसमा, M₁ 8 समदुःखसहा —^b) K (except
K_{1.4}) V₁ B (Bo om) D (except D₁) S (G₈ miss-
ing) मिय (for सत्य) —^c) D₂ repeats 17^c-18^d
after 18 —^e) K₈ V₁ B₁₋₄ D₄ D_n D₄ T₂ G_{1.2}
M₁₋₃ सत्या; K₅ राजन्, B₅ D_{2.3} 5-8 T₁ G₄ सभ्या;
M₄ सधा (for यस्य) —^d) D₂ राजा (for राज्य)

18 For the repetition in D₂, of v l. 17.
—^a) K₁ नातो, K₄ नातो; D₁ नात्तो, M_{1.8} नायो
(for नातो) D₄ यस्य जनार्तो जनपद (hypermetric)
—^b) K₃ सनिकर्षयित, D₂ यत, T₂ G₁ पर
(for 'गत) —^c) K₄ अक्षुद्र —^d) Bo 1.8-5 D₂
D₂ 3.5-8 S (G₈ missing) राजा राज्य (for राज्य
फल) K₃ V₁ B₂ D_{1.4} स राज्य (K₈ 'ज्यं) फलमश्नुते.

19 D₇ T₁ G₄ om. (hapl.) 19-20 —^a) K₅ D_n
D₂ 8 8 कोशाख्य, V₁ B_{2.3} D₂ कोपाक्ष; D₈ 8
कोशाख्य (for कोशाक्ष) M₂ पटलो Bo 4 5 (marg

यस्य नातो जनपदः सनिकर्षगतः सदा ।
अक्षुद्रः सत्पथालम्बी स राज्यफलभागभवेत् ॥ १८
कोशाक्षपटलं यस्य कोशवृद्धिकरैर्जनैः ।
आप्तैस्तुष्टैश्च सततं धार्यते स नृपोत्तमः ॥ १९
कोष्ठागारमसंहायैराप्तैः संचयतत्परैः ।
पात्रभूतैरलुब्धैश्च पाल्यमानं गुणीभवेत् ॥ २०
व्यवहारश्च नगरे यस्य कर्मफलोदयः ।

as in text) कोपाभ्युपगमो यस्य, B₁ कोपाक्षसकुल यस्य
(hypermetric) —^a) D₁ om 19^b-21^c. —^b) V₁
B_{1.2} कोप, D₂ कोपं (for कोश) K₃ Bo 3-5 D₂
8 8 8 परैर्; D₂ करं (for करैर्) K₂ 2.5 V₁
B_{1.2} D (D₁ 7 om) T₂ G_{1.2} M₁ नरै (for जनै)
—^c) D₄ reads 19^c-20^b after 21^{ab}. —^d) Ś₁ K_{1.4}
गुष्टैश्च; D₂ प्राप्तैश्च (for आप्तैश्च). T₂ G_{1.2} M₁ 2.4
पुष्टैश्च, M₂ पुरुष्टैश्च (for तुष्टैश्च) B₁ तु (for च).
—^e) Ś₁ K₄ चार्यते, K_{2.3.5} V₁ B₁₋₄ 5 (marg)
D₄ D_n D₂ 8 8 8 चीयते, Bo 5 चीयते, G₂ संगतः
(for धार्यते)

20 D₁ 7 T₁ G₄ om 20 (of. v. l. 19). For
the sequence in D₄, of v l. 19 —^a) D₂ कोषा
गारसमंहायैर्, D₈ कोष्ठागारसस. ☞ Ca असंहायै
परैर्घनादिना लब्धुमशक्य । ☞ —^b) M₄ पात्रभूतैर्
K₃ D₅ अलुब्धैश्च (for अलुब्धैश्च) —^d) K₅ गुणो
(for गुणी)

21 For the sequence in D₄, of v l 19 D₁
om 21^a (of. v. l. 19) —^a) M_{1.3.4} व्यवहारं
D₄ सु (for च) —^b) D₇ S (G₃ missing) कर्म-
(for कर्म) —^c) K₁ शंखलिखित; K₃ शखिलिखितस्य;
D₁ शखिकलिता; D₄ सास्वलितधी; M_{1.3.4} शंख
लिखित (for शङ्खलिखित). ☞ C_n यथा फलमात्रखेने
शङ्खेन लिखितस्य हस्तच्छेदो राजानं प्रतिषेधयित्वा कारितस्य
द्वत् (of 12 24) । ☞ ☞ Ca b शखलिखितो मुनि
प्रणीत । शखे कपाले [विधात्-] लिखितो वा । ☞ —^d) Ś₁
K_{1.4} D₁ स कर्म, K_{2.3} D₂ स्वधर्म (for स धर्म)
K₃ V₁ B₁₋₃ D₄ D_n D_{2.4} S (G₈ missing) नृप
(for भवेत्).

22 K₅ om. 22^{ab} —^a) K₄ संगृहीत, D₁ संगृ
हेत, D₈ संगृहीते (for संगृहीत). M₄ मनुष्यैश्च (for
'प्यैश्च). —^b) D₁ राज्य (for राज) —^c) K₁ प्रति
गृहान्स; K₃ प्रतिशक्नोति, V₁ Bo 2.3, 5 D₄ D_n D₂;

दृश्यते शङ्खलिखितः स धर्मफलभागभवेत् ॥ २१
संगृहीतमनुष्यश्च यो राजा राजधर्मवित् ।

पद्मं प्रतिगृह्णन्स धर्मात्फलमुपाश्रुते ॥ २२

इति श्रीमहाभाग्ने शान्तिपर्वेणि षोडशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११६ ॥

११७

भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
निदर्शनकरं लोके सज्जनाचरितं सदा ॥ १
अस्यैवार्थस्य सदृशं यच्छ्रुतं मे तपोवने ।
जामदग्न्यस्य रामस्य यदुक्तमृपिसत्तमैः ॥ २
वने महति कस्मिंश्चिदमनुष्यनिषेविते ।

ऋषिर्मूलफलाहारो नियतो नियतेन्द्रियः ॥ ३
दीक्षादमपरः शान्तः स्वाध्यायपरमः शुचिः ।
उपवासविशुद्धात्मा सततं सत्पथे स्थितः ॥ ४
तस्य संदृश्य सद्भावमुपविष्टस्य धीमतः ।
सर्वसत्त्वाः समीपस्था भवन्ति वनचारिणः ॥ ५
सिंहव्याघ्राः सगरभा मत्ताथैव महागजाः ।

C 12. 428
B 12. 116 6
K. 12. 116 7

*गृह्णाति (for *गृह्णन्) Ks पद्मंवाचप्रगृह्णते; B1 2
D2. L. 6 सत्त्वज (B1 2 पद्म) प्रतिगृह्णाति, D1 यद्गुणं
च प्रगृह्णन्, D7 S (G2 missing) पद्मं परिगृह्ण (G1
'हा)न्त —^d D1 अवाभुयात् (for उपाश्रुते). Ks
धर्मात्मा फलमश्रुते; K2 5 V1 B Da Dn D2-4 3 स
धर्मफलमश्रुते, D1 T1 G1. 3 4 M धर्मं (G2 M1. 2 4
धर्म्यं) फलमुपाश्रुयात्, T2 धर्मं स फलमाभुयात्.

Colophon G2 missing — Sub-parvan Śi K
V1 B D (except D2 2) S (G2 missing) राजधर्म
— Adhy name D7 T1 G2 4 मृत्युमन्त्रिलक्षण, M1-2
महापद्मप्रदीक्षा — Adhy no (figures, words or
both) Ks 118, B1 105, B2. 4 Dn1 114; Da1
Dn2 115, D7 S (G2 missing) 117, Ds 113
— Śloka no Da1 22½, Dn1 23, Dn2 22,
D2 111 (1)

117

☞ G2 is missing for this adhy (cf v l 12
112 1)

1 Before the ref, D7 S (G2 missing) ins

268* युधिष्ठिर उवाच ।

न मन्त्रि कुलजा यत्र सहाया पार्थिवस्य तु ।
अकुलीनाश्च कर्त्तव्या न वा भरतमत्तम ।

[(L. 1) M2 4 यस्य (for यत्र) — (L. 2) G2
नारत- M2 -उत्तमा]

—^a) K2 निदर्शनकर; Ks V1 B0-4 Da Dn D2 6 3
G2 निदर्शन प (Ds व) र, B5 D7 T1 G1. 4 'शनपर
—^d) Ks Dn1 T2 सज्जनाचरिते (K4 'तु'). M2 पुरा
(for सदा)

2 ^a) B0 तस्यैव, Da अत्येव; Ds अप्येव (for
अस्यैव) K1 [अ]क्षस्य (for [अ]र्थस्य) —^b) Da
यद्गुणं, Ds यच्छत (for यच्छ्रुत) Ks वै (for मे)
Da तपोवन (for 'वने)

3 ^b) G1 अमनुष्या (for 'नुष्य). —^c) M2 ऋषि
—^d) D1 नियते, Ds नियतो

4 ^a) Dn2 -परि- (for -पर) B0 1. 3-5 D2 2. 5
1 3 T1 G2 4 -परिश्रांत (B1 'त, G2 'त); M तप
श्रांत (for -पर शान्त). Da श्रात (for शान्त) Ds
दीक्षादमपरीश्रात; T2 'तपपरिश्रात; G1 'शनपरिश्राता
—^b) B0 Ds स्वाध्याय. D1 'परमा (for परम)
—^d) Da2 सततं (for सततं) Ms सत्पथे (for सत्पथे)
Dn1 सतत त (Dn1 स) त्वमास्थित

5 ^a) D1 सदृश (for सदृश्य) Da1 सभावम्, T2
तं भावम् (for सद्भावम्) —^c) K (except K1) V1
B. D (except D1 7) G2 सर्वे (for सर्वे)

6 ^a) Ks B0 3 G1 सिद्धा (for सिद्ध-) Ks 3 B9

C 12 4259
B 12 116 6
K 12 116 7

द्वीपिनः खड्गभङ्गका ये चान्ये भीमदर्शनाः ॥ ६
ते सुखप्रश्रदाः सर्वे भवन्ति क्षतजाशनाः ।
तस्यर्षेः शिष्यवच्चैव न्यग्भूताः प्रियकारिणः ॥ ७
दत्त्वा च ते सुखप्रशं सर्वे यान्ति यथागतम् ।
ग्राम्यस्त्वेकः पशुस्तत्र नाजहाच्छ्वा महासुनिम् ॥ ८
भक्तोऽनुरक्तः सततमुपवासकृशोऽवलः ।
फलमूलोत्कराहारः शान्तः शिष्टाकृतिर्यथा ॥ ९

D₂ च (K₄ lacuna, B₂ स) सरभा, B₄ Dn₂
D₂ s s s च शरभा; D₄ सरमसा (for सशरभा).
K₂ तस्यर्षेः पशवश्चैव, Dn₁ सिंहव्याघ्रगणा. क्रूरा —^b)
D₁ मत्ताद्यैव, T₂ समत्ताश्च, G₁ समत्ताश्च —^c) D₄
द्विपिन' Bo 1 T₂ खड्गि (for खड्ग-) B₂ -भाङ्गका,
D₂ सुङ्गका, G₁ भङ्गको —^d) Bo भीमदर्शिन', D₁
वनचारिण

7 ^a) G₁ सुख D₁ प्रश्रदा; D₄ प्रसदा; D₂
प्रश्रदा (for -प्रश्रदा) —^b) D₂ विशिताशना, D₂
क्षतदर्शना (for 'जाशना.) —^c) D₂ तस्यर्षेः; D₁
corrupt (for तस्यर्षेः) Ś₁ K₁ शिशवश्च; K₄ D₁
पशवश्च (for शिष्यवच्च) G₂ तस्य चर्षेः शिष्यवर्गेश
— D₂ om 7^d —^d) K₂ न्यग्भूवन्, B₁ स्यभूता,
D₄ निभृता; D₂ न्य*ता; D₁ शीलज्ञा; S (G₂
missing) चित्तज्ञा (M₂ 'जा') (for न्यग्भूता)

8 ^a) D₁ S (G₂ missing) उक्त्वा (for दत्त्वा).
D₂ तु (for च) Ś₁ D₁ तं (for ते) D₄ सुखप्रशं,
T₂ सुख प्रश्र —^b) D₁ सर्वैर (for सर्वे) Dn₁
सुखागतं; Dn₂ पथागतं, D₁ S (G₂ missing) यथा
सुख (for 'गतम्) —^c) D₁ ग्राम्यंसेक (sio), D₂
ग्राम्यस्त्वेक (sio), D₂ ग्राम्यस्त्वेक (corrupt) (for
ग्राम्यस्त्वेक) D₄ पशुश्चात्र —^d) Ś₁ K₁ नाजहच्छ्वा,
B₁ नाजहार; B₂ नाजहाति, D₁ corrupt; D₂ G₁ M₂
न जहात्स (G₁ 'चा; M₂ 'त्वा') (for नाजहाच्छ्वा) K₂ s
Dn स, K₄ स्वा; D₂ तं, D₁ T G₂ 4 च (for
धा) D₂ s s तदा सुनि (D₂ 'नि'); G₁ M₂ महासुनि
(for 'सुनिम्)

9 ^a) K₂ B₁ 4 D₂-s S (G₂ missing) भक्त्या-
नुरक्त, V₁ Bo s s s Da D₂ s भक्ता (for भक्तो)
—^b) B₂ उपवास (for 'वास) D₂ कृशीवल (sio)
(for -कृशीऽवल) —^c) K₂ V₁ B₂ 4 Da Dn
फलमूलोदकाहार, K₂ D₄ फलमूल (D₂ 'लै') कृताहार,

तस्यर्षेरुपविष्टस्य पादमूले महामुनेः ।
मनुष्यवद्गतो भावः स्नेहवद्बोऽभवद्भृशम् ॥ १०
ततोऽभ्ययान्महावीर्यो द्वीपी क्षतजभोजनः ।
श्वार्थमत्यन्तसंदुष्टः क्रूरः काल इवान्तकः ॥ ११
लेलिह्यमानस्त्वृषितः पुच्छास्फोटनतत्परः ।
व्यादितास्यः क्षुधाभङ्गः प्रार्थयानस्तदामिपम् ॥ १२
तं दृष्ट्वा क्रूरमायान्तं जीवितार्थी नराधिप ।

D₁ S (G₂ missing) 'मूलोत्तराहार' —^d) K₂ शान्ति
B₁ कृष्टाकृतिर; D₁ G₂ शिष्या (for शिष्टा). D₂
तथा (for यथा)

10 ^b) M₂ पादमूलैर् K₂-4 V₁ B Da Dn D₂ s s
s s G₂ M महामते, K₂ D₁ T₁ G₄ 'मते, G₁ 'मुने
(for 'मुने). —^c) K₂-s V₁ Bo 2-s Da Dn D₂ s
s-s S (except G₂ M₂ 4, G₂ missing) भावं; D₄
भाव (for 'व'). —^d) T₂ M₁ s स्नेहवर्षो (for 'वद्दो)

11 ^a) D₂ भयान्; D₁ [s]भ्यवन्, T₂ G₁ [s]
भ्यगान्, M₁ भूयान् (for अभ्ययान्) D₁ S (except
M₂, G₂ missing) महारौद्रो (G₁ 'द्रे'); D₂ 'वीर्ये
(for 'वीर्यो) —^c) N (D₁ m as in text) स्वार्थम्
(B₂ शानम्) (for श्वार्थम्) K₂ D₂ T₂ अत्यन्तम्; B₁ D₁
T G₁ 2 4 M अत्यर्थम् (B₁ 'र्थ') (for अत्यन्त) K₂ B₁
Dn 'संदुष्ट', K₂ D₂ उद्युक्त; B₂ सरुष्ट; B₂ 'संयुक्त',
D₂ 'संदुष्ट'; D₁ उद्युष्ट; T G₁ 4 M उरुष्ट, G₂
उद्युष्ट (for 'संदुष्ट) —^d) K₂-s Dn₂ D₁ 2 s s क्रूर
(for क्रूर) G₂ खल (for काल) Da इवापर, D₁
S (G₂ missing) इवांतकृत् (for इवान्तक)

12 ^a) D₄ लेलिह्यमानस; M₂ सलेलिहानस, M₂
लेलिहानस (submetric) (for लेलिह्यमानस) —^b)
K₂ पृष्ठास्फोटन, B₁ पुत्रां; D₁ पञ्चां; M पुच्छं
(for पुच्छां) D₁ corrupt —^c) Ś₁ D₂ D₁ व्याधि
तास्य; G₁ व्यादितास्य K₂ 4 V₁ B₂-s Da Dn D₂
s s s s क्षुधाभङ्गः; Bo क्षुधाभङ्ग, B₁ क्रुधा भुम्; D₁
G₂ M₁ s, 4 क्षुधामभ्र, D₁ T₁ G₄ 'मत्स; T₂ G₁
'सत्स; M₂ 'पत्स (for 'भत्स). —^d) D₂ प्रार्थयात्
B₁ D₂ सदानिषं; D₁ तदामिषन् (for 'मिषम्).

13 ^a) Dn₁ transp तं and दृष्ट्वा —^b) T₂ G₁
जीवितार्थ (for 'तार्थी) V₁ B Da D₂ s s s T G₁ s s
M₂ जनाधिप (B₁ 'प), D₄ नराधिप (for 'धिप)
—^d) K₁ s महीपते; V₁ Bo s-s Da D₂ s s 1 s B

प्रोवाच श्वा मुनिं तत्र यत्तच्छृणु महामते ॥ १३
अशत्रुर्भगवन्नत्र द्वीपी मां हन्तुमिच्छति ।

न्वत्प्रसादाद्भयं न स्वात्तस्मान्मम महामुने ॥ १४
मुनिरुवाच ।

न मयं द्वीपिनः कार्यं मृत्युतन्त्रे कथंचन ।

एष स्वरूपरहितो द्वीपी भवति पुत्रक ॥ १५

भीष्म उवाच ।

ततः श्वा द्वीपितां नीनो जाम्बूनदनिभाकृतिः ।

चित्राङ्गो विस्फुरन्द्दृष्टो वने वसति निर्भयः ॥ १६

ततोऽभ्ययान्महार्गाद्रो व्यादितास्यः क्षुधान्वितः ।

द्वीपिनं लेलिहद्वक्तो व्याघ्रो रुधिरलालसः ॥ १७

व्याघ्रं दृष्ट्वा क्षुधाभयं दंष्ट्रिणं वनगोचरम् ।

द्वीपी जीवितरक्षार्थमृषिं शरणमेयिवान् ॥ १८

ततः संवासजं स्नेहमृषिणा कुर्वता सदा ।

स द्वीपी व्याघ्रता नीनो रिपुभिर्नलवत्तरः ।

ततो दृष्ट्वा स गार्दूलो नाभ्यहंस्तं विज्ञां पते ॥ १९

C 12. 4275
B 12. 116 22
K 12 116 23

(G: missing) विज्ञा पते (for महामते) K: Dn D: s
वत्तच्छृणु (D: यत्र शृणु) विज्ञां पते; B: वत्तच्छृणु
विज्ञां पते

14 *) K: Da: D: s: T: G: s स्वानुदुर, B: स
नुदुर (for अननुदुर) K: भगवान् K: s: V: B D
(except D: s) S (G: missing) एष (for सत्र) — *)
T: द्वीपिर (for द्वीपी) K: Bo: s: D: s: s: s: द्वीपी
स (D: s: वृ) वज्रमोजनः (= 11^b) — *) All MSS
(except G: K: D: s, G: missing) भगवान् (for
वत्तच्छृणु) D: महामुनि, D: 'सुरः; M: 'मुने (for
'मुने). — After 14, Dn line

25^a तथा पुरु महाबाहो सर्वसमर्थं न मया ।

Dn con' K: s: V: B D: s: s: s: s: ins after 14

27^a स मुनिश्चाम् विज्ञाय नावशो भयकारणम् ।

रजस्य सर्वसत्त्वानां तमेधयंमन्वितम् ।

{ (L 1) Da: मुनि (for मुनिः), K: reads post-
half of line 1 and prior half of line 2 on marg
B: नवर्षिण — (L 2) K: V: Bo: s: s: Da
D: s: s: नृपतन् (for नृपतन्) K: B: s: D: s: नृप
(K: नृप, B: नृप, B: नृप, D: s: नृप) नृप
नृपतन् (for the prior half) B: नृपतन् (for नृप)
K: नृपतन्]

15 K: D: s on the ref — *) K: द्वीपिना; B:
द्वीपिन; M: द्वीपित (for द्वीपिन) — *) K: मृत्योक्षे
(submetric) (for मृत्युक्षेत्रे) — *) D: पृथग् (for
एष), S: K: s: D: s: s: स्वरूप, D: त्वं रूप
(for स्वरूप) — *) S: D: भवति; K: D: T: G
(G: missing) भवतु; D: भवति (for भवति) D:
मित्रक; D: M: s: पुत्रक

16 S: k V: B D: Dn D: s: T: G: s on the

ref — *) K: B: Dn: D: s: च; T: स (for श्वा)
D: द्वीपिनं (for द्वीपिता) — *) D: corrupt, D:
जम्बूनद (for जाम्बूनद), D: मयाकृति (for निमा)
— *) D: corrupt, M: s: विस्फुरद्; M: विस्फुरन्
D: दृष्टो (for दृष्टो) K: s: s: Dn: D: T: G: s: s:
चित्राङ्गो विस्फु (G: s: s: 'व्फु) रद्दृष्टो — After 16, K: s: s:
V: B D (except D: s: s) ins

271^a सं दृष्ट्वा स पुनर्द्वीपी भ्रातृमन सरसं शुभम् ।

अविरन्दन्तस्तस्य क्षणेन समपद्यत ।

{ (L 1) K: Dn D: s: शुभे (for स पुनर्) K: वने;
Dn पद्य (for शुभम्). — (L 2) K: समुपपन्न, B:
मन्त्रपते (for 'पपत्).]

17 *) T: G: ततोभ्ययान्, M: 'भ्यायान् (for
'भ्ययान्) — *) S: K: s: व्या (K: व्य) धितास्य, Da
corrupt, D: व्याधितास्य, G: व्यादितास्य (for
व्यादितास्य) — *) B: D: s: T: G: s: द्वीपिन लेलि
हन्वत्तर (B: 'हनुत्तर, D: 'हनुत्तर), M: s: स द्वीपिन
लिहन्वत्तर, M: धिनदन्लेलिहन्वत्तर; M: s: द्वीपिना
लिहद्वत्तरो — *) D: भोजन (for 'हास्य)

18 *) K: क्षुधामर्ष, K: 'भित्त; K: 'भन्न, K:
Bo: s: s: Dn: D: s: s: s: 'भुम्; V: B: Da: 'वित्त;
D: S (G: missing) 'सत्र (for 'भन्न) — *) Da:
दंष्ट्रिणं B: D: S (G: missing) वत्तच्छृणु (for 'गो
चरम्) — *) K: D: कपे; G: मुनि (for कपि)
K: V: Bo: s: Da: D: द्वीपिवान्; K: D: अभ्यया (K:
गा)न्, D: T: G: s: क्षन्विवान् (for एयिवान्)

19 *) D: तव्य (for तव) D: सर्वासजं (sio)
Dn सवासज पर स्नेहम् — *) D: कुर्वतस K: s: V: B
D (except D: s) T: G: M: सदा (for सदा) — *) D:
यातो (for नीतो). — *) V: reads from रिपु up to
दलयान् (in 20^b) on marg K: Bo: s: s: Da: D: s: s: s:
रिपुर्णा; V: B: s: Dn रिपुतो, D: S (G: missing)

C 12.4776
B 12.116 22
K. 12.116 23

स तु श्वा व्याघ्रतां प्राप्य बलवान्पिशिताशनः ।
न मूलफलभोगेषु स्पृहामप्यकरोत्तदा ॥ २०
यथा मृगपतिर्नित्यं प्रकाङ्क्षति वनौकसः ।
तथैव स महाराज व्याघ्रः समभवत्तदा ॥ २१
व्याघ्रस्तूटजमूलस्थस्तृप्तः सुप्तो हतैर्मृगैः ।
नागश्चागात्तमुद्देशं मत्तो मेघ इवोत्थितः ॥ २२
प्रभिन्नकरटः प्रांशुः पत्नी विततमस्तकः ।
सुविषाणो महाकायो मेघगम्भीरनिस्वनः ॥ २३

रिपुभ्यो (for रिपुभिर्) K₁ (marg) रिपुनां बलवत्तर
—^a) D₂ om. स. —^c) K₂ नाभ्यहंस्त; K₃ B₂
नाभ्यहं (B₂ 'ह') हं, K₅ V₁ B₀ 1 8-5 D_a D_n D₂
8. 8 8 नाहनत्तं, D₆ corrupt (for नाभ्यहंस्त)

20 V₁ reads up to बलवान् on marg. —^a) B₂
स तदा; M₂ ततः श्वा (for स तु श्वा) V₁ B₀ 1 8-5
D₂ 8 5 6 8 यातो (for प्राप्य) —^b) D₂ बलवन्
K₄ पिशिताशिन, D₂ 'तोशन.

21 ^b) K₁ corrupt, B₁ 2 D_a प्राकाक्षत (D_{a1} 'तः'),
G₂ M₂ प्रकांक्षति. —^a) D₂ सु; T₂ G₁ च (for स)
D₁ साहाराज, D₂ 6 महाभाग (for 'राज) — After
21, K₄ 5 V₁ B D_a D_n D₂-8 S (G₂ missing) ins an
additional colophon [Sub parvan K₄ 5 V₁ B D_n
D₂ 8 5-1 S (G₂ missing) राजधर्म — Adhy name
K₄ 5 V₁ B D_a D₂ 8 5 6 श्व (K₅ D_{a1} स्व) 'विसंवाद',
D₄ श्वाक्रपिसंवाद; M₁-3 श्वपिसंवादे श्वसपातनं (M₂
श्वसवादन) — Adhy no (figures, words or both)
K₅ 119, B₁ 106, B₂ 4 D_{n1} 115, D_{a1} D_{n2}
116, D₂ 112, D₇ S (G₂ missing) 118, D₈
114 — Śloka no D_a 23½, D_n 24]

22 Before 23, Ś₁ K₂ 4 5 V₁ B D_a D_n D₂-7 T
G₁ 4 M ins भीष्म उवाच (T₂ श्री) —^a) T₂
व्याघ्र K₂ 5 V₁ B D (except D₁) S (G₂ missing)
च (for तु) B₀ 5 मध्यस्थस्, T₂ मूलस्थं (for मूल
स्थस्) —^b) T₂ सुप्तं (for सुप्त) D₂ 8 सुप्तो (for
सुप्तो) M₄ गतैर् (for हतैर्) K₅ B₀ 1 8-5 D_{n1}
D₂ 8 6. 8 transp हतैर् and मृगैर् D₆ स्वस्तसुप्तो मृग
हतैः (corrupt) —^c) K₅ V₁ B D_a D_n D₂ 8
गजश्वा (B₀ D_a D₂ 'श्वा) गात्; D₅ गजैश्वागात्; D₆
राजश्वागात्; D₈ गजश्वागां (sic), G₁ नागाश्वागात् (for
नागश्वागात्). D₄ नागश्वागतमुद्देश (sic). —^d) D₁

तं दृष्ट्वा कुञ्जरं मत्तमायान्तं मदगर्वितम् ।
व्याघ्रो हस्तिभयात्रस्तस्तमृषिं शरणं ययौ ॥ २४
ततोऽनयत्कुञ्जरां तं व्याघ्रमृषिसत्तमः ।
महामेघोपमं दृष्ट्वा तं स भीतोऽभवद्गजः ॥ २५
ततः कमलषण्डानि शल्लकीगहनानि च ।
व्यचरत्स मुदा युक्तः पद्मरेणुविभूषितः ॥ २६
कदाचिद्रममाणस्य हस्तिनः सुमुखं तदा ।
ऋपेस्तस्योदजस्थस्य कालोऽगच्छन्निशानिशम् ॥ २७

सत्तो (for मत्तो) D_a मत्त (for मेघ) M₁ मत्तो
मेघजवोत्थित

23 ^a) G₁ प्रभिन्न Ś₁ करटि, K₁ D₁ करटि.
K₁ M₁ प्रांशुः, D_{n2} प्राशुः, G₁ प्राशु (for प्रांशु).
—^b) D_a पद्म्यां; D₇ S (G₂ missing) पद्मैर् Ś₁ K₁
वितत- (for वितत). D_n कुंभक (for 'स्तक').
—^c) K₁ स्वविषाणो; D₁ सुविषाणो, M₁ 8 सुविषाणो
(for सु). D₂ महाकारो —^d) K B₁ 2 4 D_a D_{n1}
D₁ 8-5. 1 8 T G₁ 2 4 M₂ -निस्वन

24 ^a) K₁ स (for तं). —^b) D₂ om from मद
गर्वित up to त (in 25^b) K₅ D₂ 8 5 6 8 बलदर्वित;
V₁ B₁-4 D_a D_n बलगर्वितं, B₀ 5 बलवत्तरं (for
मदगर्वितम्) —^c) D₆ हस्ते, G₄ दति (for हस्ति).
V₁ D_a हस्तिभयत्रस्तस्; B₁ 'भयात्तत्र, B₂ D₈ G₂ M
'भयत्रस्तस्, T₁ दतिभयात्तस् (for हस्ति) —^d) B₂
D₇ T₁ G₂ 4 आययौ (hypermetric) (for ययौ)

25 D₂ om up to तं (of v 1 24) —^a) B₁
तदा (for ततो) K₅ D_n कुंजरत्त्व —^b) K₅ D_n
T₂ transp तं and व्याघ्रम् D₁ ते (for तं). D₆
ऋषिसत्तम —^c) V₁ B D_a D_n D₂ 8 5 6 8 -मेघनिर्मं
(for मेघोपमं) K₅ महामेघसम चैव; D₁ महामेघो
पसदृष्ट्वा (sic). —^d) K₅ दृष्ट्वा भीतो, D_{n1} स भीतो हि;
M₄ तं समीतो K₁ गण; D₂ तदा (for गज)

26 ^a) K₁ सकल; V₁ शकल; B₀ समल, D₁
कामल (for कमल-) K₅ V₁ D_{a2} D_n D₂ 4 6 8
खंडानि, G₂ कंडानि (for -वण्डानि) —^b) Ś₁ K₁-4
B₂ D_a D₁ 7 T G₁ 2 4 M₂-4 शल्लकी; D₅ शल्लकीं
(for शल्लकी-) —^c) D₁ मदा (for मुदा). M₄
युक्तं —^d) K₅ D₂ पद्मखंड; D₈ 'रेणुं (for 'रेणु).

27 ^a) M₂ तथा तु (for कदाचिद्). K₂ 8 D_a D_n

अथाजगाम तं देशं केसरी केसरारुणः ।
 गिरिकन्दरजो भीमः सिंहो नागकुलान्तकः ॥ २८
 तं दृष्ट्वा सिंहमायान्तं नागः सिंहभयाकुलः ।
 ऋषिं शरणमापेदे वेपमानो भयातुरः ॥ २९
 ततः स सिंहतां नीतो नागेन्द्रो मुनिना तदा ।
 वन्यं नागणयत्सिंहं तुल्यजातिसमन्वयात् ॥ ३०
 दृष्ट्वा च सोऽनशत्सिंहो वन्यो भीसन्नवाग्वलः ।
 स चाश्रमेऽवसत्सिंहस्तास्मिन्नेव वने सुखी ॥ ३१

न त्वन्ये क्षुद्रपञ्चवस्तपोवननिवासिनः ।
 व्यदश्यन्त मयत्रस्ता जीविताकाङ्क्षिणः सदा ॥ ३२
 कदाचित्कालयोगेन सर्वप्राणिविहितकः ।
 बलवान्क्षतजाहारो नानासत्त्वभयंकरः ॥ ३३
 अष्टपादूर्ध्वचरणः शरभो वनगोचरः ।
 तं सिंहं हन्तुमागच्छन्मुनेस्तस्य निवेशनम् ॥ ३४
 तं मुनिः शरभं चक्रे बलोत्कटमरिदम् ।
 ततः स शरभो वन्यो मुनेः शरभमग्रतः ।

D1: व्रम (D1 रम)माण्य -^१) K1 D1 M1 समुत्र,
 K2 Da Dn1 समुत्र; K1 Dn2 D1: T M2 सुसुत्र,
 K5 स्वमुत्रं; B1: D2: ३: ४: ५: स्वसुत्र; G1: ३: सुसुत्रं
 (for सुसुत्र) K2 सदा (for तदा) -^१) D5
 [ट]रत्यस्य; D5: 'दृजस्य -^२) D1: T G1: ३: ४:
 M दिवानिदा (for निदा) K3 कालोगच्छत सोनिदा
 ॐ Ga b n' निदानिदा इदुरात्रम् । ॐ

28 ^१) D1 केसरारुण K2 केसरी केसरान्वित, B0
 २-३: D2: ३: ४: के (D5 om के)शरी केसरा (D5: 'दा)रुण
 -^२) D1 सिंह (for सिंहो)

29 ^१) K2: ३: V1 B D (except D1) T1 G2: ३: M
 भयादित, T2 G1 भयात्त (for 'कुल')

30 ^२) D1 om. स K2 स चैव, Dn स तत (by
 transp) D1 सिंहतो नाम (for सिंहता नीतो) M2
 यातो (for नीतो) -^१) D1 नागेंद्रे, D1 T1 G1: ३: M
 गजेंद्रे K1 तत (for तदा) -^१) S (except T2,
 G2 missing) तं च (for वन्य) K1 D1 नागणयन्,
 K1 नागं नयत्, D1 नागणयात् D1 T G1: ३: ४: सिंहम्
 -^२) K2 Dn2 D1: ३: तुल्यजातिं K1 D1 समन्वियात्

31 ^३) K1 (marg) स दृष्ट्वा, D2 ३ तं दृष्ट्वा, D5
 दृष्ट्वा वा K1: [s]नम (K1 'य)त्, K1 m. ३: ३: V1 B
 Da Dn D2: ३: ४: ५: [s]भवत् (for अनशत्) K1
 सिंह -^१) D1 भिसन्न; G1 हि सन्न Ś1 K2 D1
 वन्यो भीमाद् (Ś1 'न)वाचलत् (D1 'लं), K1 m. ३: V1
 B Da Dn D2: ३: ४: ५: वन्यो भयसमन्वित, K1 वन्यो
 भीमो यवाचलन् (sic), text as in K2 D1 T2 G2: ३: M.
 -^१) D2 चाश्रमे K1 D1: ३: वसन् K5 सिंहे, D5
 सिंह -^२) K1: ३: वने सुख (K1 also 'स्व'), K5 V1
 B1-२: ३: Da Dn1 D2: ३: ४: ५: महावने, B0 महामुने,
 B1 मुनेर्वने; Dn2 वराश्रमे (for वने सुखी).

32 ^३) K2 D1 ततोऽन्ये, T2 G1: ३: M न चान्ये (for

न त्वन्ये) V1 B1: ३: Da Dn तद्गयाप्यशत्रो नान्ये -^१)
 D5 ततो वन (for तपोवन-) K2 V1 B1: ३: Da Dn
 D1: S (G2 missing) समीपत् (for निवासिन)
 -^१) K1 व्यतिष्ठत्, K5 B2-३: D2: ३: ४: ५: अदृश्यन्त;
 D1 T1 G1: ३: प्राह (for व्यह) B2 D1 T2 G1 भया-
 घ्नता, B5 T1 G1 भयात्तत्र, Dn2 तदा त्रस्ता (for
 मयत्रस्ता) -^२) V1 B0-३: ३: Da D1 T1 G1 तदा;
 B3: ३: Dn1 D2: ३: तया (for सदा)

33 ^१) K1 सर्वप्राण, D1 प्राणा; M1 प्राणी (for
 प्राणि)

34 ^३) K2: ३: V1 B Da Dn D2-३: ३: T G1: ३: ४:
 नयन (for चरण) K1 अभ्ययादूर्ध्वचरण; D1 अष्टप-
 दूर्ध्वचरण; M अष्टपादोर्ध्वनयन -^१) K1 शरभौ;
 D1 शरभो (for शरभो) -^१) T2 M1: ३: ४: स (for
 त) K1 हर्षम् (for हन्तुम्) T2 अन्विच्छन् (for
 आगच्छन्) D1 G1: ३: सिंहं मंहर्षुमागच्छन्, T1 सिंहं स
 हतुमा -^२) V1 मस्य (for तस्य) D1 S (G2 miss-
 ing) निवेशने - After 34, D1 S (G2 missing)
 ins

272^३ व दृष्ट्वा शरभं यान्त सिंहं परभयातुर ।
 ऋषिं शरणमापेदे वेपमान कृवाञ्जलि ।

35 ^३) D1 शरभं; D1 शरभं (for शरभ) G1 त
 मुनिं शरभश्चेति -^१) D1 om बलो K2 B2 D1
 अरिदम् (B2 'मं), D1 अरिदम् -^१) D1 द्रुतां, D5
 द्रुत् K1 D2: ३: ४: M1 स प्रा (M1 सप्र)द्रवत् (for
 सप्र) K1: ३: ३: V1 B Da2 Dn D2-३: ४: ५: वनात्;
 Da1 द्रुमात्, D1 T G1: ३: ४: M वन (for भयात्)
 D5 हतमप्राद्रवद्वतात्

36 ^३) D1 S (G2 missing) transp स and एव
 K2 D5 एव, Da एव (for एव) D5 शरभ (for

C 12 4293
B 12 117 15
K 12 117 15

दृष्ट्वा बलिनमत्पुत्रं द्रुतं संप्राद्रवद्भयात् ॥ ३५
स एवं शरभस्थाने न्यस्तो वै मुनिना तदा ।
मुनेः पार्श्वगतो नित्यं शारभ्यं सुखमाप्तवान् ॥ ३६
ततः शरभसंत्रस्ताः सर्वे मृगगणा वनात् ।
दिशः संप्राद्रवन्नाजन्मयाजीवितकाङ्क्षिणः ॥ ३७
शरभोऽप्यतिसंद्रुष्टो नित्यं प्राणिवधे रतः ।

शरभ) — ^b) Ś1 K1 & D1 G2 व्यस्तो, T2 न्यस्ता (for न्यस्तो). D1 च (for वै) K5 V1 Bo. 2-5 Dn Dn D2, 3, 5 5 सन्यस्तो; B1 मन्वती; D3 स न्यस्तो (for न्यस्तो वै). — ^c) B1 मुनि. K4 D1 पार्श्व (D1 'श्व) रविर्; D4 पार्श्वगता, D5 पार्श्वं गतो (for पार्श्वगतो) — ^d) K2 & शारभ्यां; K3 शारभ्या; V1 B Dn Dn D1-3 5-8 T G1, 2 & शरभ, M1-3 शार (M1 'रा) भ्यात् (for शारभ्य). K5 शरभ सुखमावसत्; D4 शार भ्यात्सुखमाप्तवान्; M4 शारभास्तु*माप्तवान्.

37 ^a) D2 3 5 तसस्तं शरभं दृष्ट्वा, D4 तत सरभस प्रासात्; D7 T1 G4 तवस्तु शरभात्र (G4 'भत्र) स्ता — ^b) K2, 3 5 B Dn Dn D2, 3, 5, 6, 8 तदा, T2 वने (for वनात्). V1 D4 सर्वे मुनिगणाद्गदा (D4 'णा वने). — ^c) V1 सम्राट्वावन्; Dn D5 M4 संप्राद्रवद् (for संप्राद्रवन्).

38 ^a) D4 शरभो K3 B1 2 Dn S (G3 missing) संद्रुष्टो; K5 Bo 3-5 Dn D2 3, 5 5 5 संद्रुष्टो (for सद्रुष्टो). V1 शरभोऽप्यनिश द्रुष्टो — ^b) Dn विहितक (for वधे रतः). — ^c) K5 Dn D4 कर्तुः; D7 S (G3 missing) दौर्ध (for दान्तं) K4 फलमूलाशनोशांता (sic), K5 V1 B D2 3 5, 6 8 फलमूलाशनान्दंतुम्; Dn 'शानान्तुम् — ^d) K5 V1 B Dn D2 3 5 5 8 पेच्छत् (for नैच्छत्) Bo पिशितासन

39 ^a) Ś1 K V1 D4 8 रु (K1 रु on marg) धिर धर्षेण, B1 'धर्षेण; D1 दधिरधर्षेण. D7 S (G3 missing) तत क्षुद्रसमाचारो — ^b) Dn बलवाच् (for बलिना) Ś1 K1-3 D1 बलिना स सम (D1 सुसम) न्वित; K5 D5 भूरिणा (D5 बलिना) शरभोक्षित, D4 बलेनातिसमन्वित, D7 S (G3 missing) बलेन च (M2 'ले च न) सम. — ^c) K5 om (hapl) from नि up to मु (in 40^d). — ^d) D1 न कृतज्ञ (for अकृतज्ञ). Bo. 5 श (B5 स्व) योनियु; D2 त्वयोनिजः; D3 च योनिजः; D7 T1 G2 & M2 [अ]कृतान्वयः; T2 क्षुनोन्वयः; M1, 3, 4 कृतान्वयः (for शयोनिज). — After 39, D7 S (G3 missing) ins. 1

फलमूलाशनं शान्तं नैच्छत्स पिशिताशनः ॥ ३८
ततो रुधिरतर्पेण बलिना शरभोऽन्वितः ।
इथेप तं मुनिं हन्तुमकृतज्ञः श्वयोनिजः ॥ ३९
ततस्तेन तपःशक्त्या विदितो ज्ञानचक्षुषा ।
विज्ञाय च महाप्राज्ञो मुनिः श्वानं तमुक्तवान् ॥ ४०
श्वा त्वं द्वीपित्वमापन्नो द्वीपी व्याघ्रत्वमागतः ।

27^d* चिन्तयामास च तदा शरभ श्वानपूर्वक ।
अस्य प्रभावात्सप्राप्तो वाङ्मात्रेण तु केवलम् ।
शरभत्वं सुदुःप्राप सर्वभूतभयंकरम् ।
अन्येऽप्यत्र भयत्रस्ता सन्ति सत्त्वा भयार्दिता ।
मुनिमाश्रित्य जीवन्तो मृगाः पक्षिगणास्तथा । [5]
तेषामपि कदाचिच्च शरभत्वं प्रयच्छति ।
सर्वसत्त्वोत्तम लोके बलं यत्र प्रतिष्ठितम् ।
पक्षिणामप्ययं दद्यात्कदाचिद्गारुडं बलम् ।
यावदन्यत्र सप्रीत कारुण्यं तु समाश्रित ।
न ददाति बल तुष्ट सत्त्वस्यान्वस्य कस्यचित् । [10]
तावदेनमहं विभ्रं वधिष्यामि च शीघ्रत ।
स्यात्तुं मया शक्यमिह मुनिघाताच्च संशय ।

[(L. 1) T2 G1, 2 श्वानपूर्वक; M2 शुनिपूर्वक. — (L. 2) T2 G1 ऋषि (for अस्य). T2 G1 [ए]व (for तु). — (L. 4) D7 स्वया, T1 G4 हस्ति- (for सत्त्वा). — (L. 5) G2 तदा (for तथा) — (L. 7) G1 M2 लोको (for लोके). — (L. 9) G2 यावदन्यस्य. D7 T1 G4 च (for तु). — (L. 11) T2 G1 3 विभ्र; M क्षिप (for विभ्र)]

40 K5 om up to मु (cf v 1. 39). — ^a) D1 तपस्विनातः शक्त्या (submetric) — ^b) G2 विशातो (for विदितो). — ^c) Dn D8 स (for च). B1 महाप्राज्ञो; T2 G1 मुनिः प्राज्ञ. — ^d) K1 D4 तदुक्तवान्, K5 D2 3, 5 5 8 तममवीत् (for समुक्तवान्). D1 मुनिं स्वानं सद्रुक्तवान् (sic), D7 S (G3 missing) शुनि (T2 G1 तत) शाप प्रयुक्तवान् — After 40, D7 S (G3 missing) ins. 1

374* मुनिरुवाच ।

अहमग्निभो नाम मुनिर्दृगुकुलान्वय ।
मनसा निर्देहे सर्वं जगत्सधारयामि च ।
मम चर्षयं जगत्सर्वं देवान्वर्ज्यं चराचरम् ।
सन्ति देवाश्च मे भीता स्वधर्म न त्यजन्ति ये ।
स्वधर्माच्चलितान्सर्वान्वाङ्मात्रेणैव निर्देहे । [5]

व्याघ्रो नागो मदपटुर्नागः सिंहत्वमाप्तवान् ॥ ४१
सिंहोऽतिबलसंयुक्तो भूयः शरभतां गतः ।
मया स्नेहपरीतेन न विमृष्टः कुलान्वयः ॥ ४२
यस्मादेवमपापं मां पाप हिंसितुमिच्छसि ।

तस्मात्स्वयोनिमापन्नः श्वैव त्वं हि भविष्यसि ॥ ४३
ततो मुनिजनद्वेषाद्दुष्टात्मा श्वाकृतोऽवुधः ।
ऋषिणा शरभः शप्तः स्वं रूपं पुनराप्तवान् ॥ ४४

C 12 43c2
B 12.117.23
P 12.117.24

इति धीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्तदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११७ ॥

क्लिन्न स्व मया नीत शरभस्वमनामयम् ।
कूर स सर्वभूतेषु हीनश्चाग्रचिरेव च ।

[G₁ om. the ref D₁ M ऋषिर् (for मुनिर्) — (L 2) D₁ T₁ G₂ 4 M₁ 3 4 निर्दयेत्मव, G₁ निर्दयेव च — (L 3) G₂ देवा यन्न (for देवान्वर्ज्य) — (L 4) T₂ G₁ ये (for मे) M₂ ते (for वे) — (L 5) T₁ G₂ 4 व्यावितान् D₁ T G₁ 2 4 [अ]पि (for [ए]व) T₂ G₁ 2 निर्दहेद् — (L 7) T₂ तत्त्वेषु (for भूतेषु) M₁ 2 4 वृष्टु (M₄ 'क्लि') र सर्वमत्त्वेषु (for the prior half) T₂ स (for the second च)]

41 Before 41, Bo 3 3 ins मुनिस्त्वाच — ^a) D₂ श्रत्वं; D₁ श्राधा, D₄ श्राश्च, T₂ श्रा तु, G₂ श्रत्वाद् (for श्रा त्व) K₄ द्वीपत्वम्, D₁ द्वीपितम् (for द्वीपित्वम्) D₂ om पन्नो — K₃ om. (hapl) 41^c-42^b K₁ reads 41^c twice V₁ reads 41^c-42^b on marg — ^a) D_n व्याघ्रान् (for व्याघ्रो) D₁ नाम (for नागो) K₁ D₁ मदपटुर्, D₁ T₁ G₁ 4 'परो (for 'पटुर्) V₁ B₂ व्याघ्रो नागत्वमापन्नो (B₂ 'मगमो) — ^a) K₁ 5 V₁ B D_n D₂ 3 3 S (G₂ missing) भागत (for भाप्तवान्). D₁ repeats सिंहत्वमाप्तवान्

42 K₃ om. 42^{ab} (cf v l. 41) V₁ reads 42^{ab} on marg — ^a) K₃ बलमापन्नो; V₁ B D_n D₂-3 3 'संपन्नो (for 'सयुक्तो) D_n सिंहस्व (D_n 'स्व) बल मापन्नो — ^b) K₁ (marg) पुन (for भूय) D₄ शरभतां D₁ S (G₂ missing) शरभतामियाद् (D₁ T₁ G₂ 'मया; M 'मिया) — ^a) D₂ ज्ञेह्यमीतेन (sic), G₁ [अ]द्विपपरीतेन (for ज्ञेह' — ^a) T₂ om. न S₁ K₁-4 V₁ B₂ D_n न विमृष्ट, K₃ Bo 4 D_n D₂ 3 3 3 3 विमृष्टो न (Bo 'ष्टो न), D₁ M₂ विमृष्टो (M₂ 'ष्ट) न (by transp) K₃ कुलानु य, V₁ 'न्वित (for 'न्वय) B₂ D₄ G₁ विमृ (G₁ 'द्वि)ष्ट कुशला (D₄ 'लजा) न्वय, D₁ विमृष्ट कुलाय य (sic)

43 ^a) D_n 2 तस्माद् (for य') K₁ (marg) कृतं मां तु, D₁ T G₂ 4 M महापाप (G₂ 'प) (for अपाप मां) G₁ तस्मादेव महापाप — ^b) D₁ T G₂ 4 M₂ मा त्व, M₁ 3 4 मा त्वं (for पाप) K₁ 3 इच्छति, K₃ D₂ 3 3 3 3 नर्हसि (for इच्छसि) — Bo om (hapl) 43^c — ^a) K₁ T G₂ 4 M₁ 3 4 स्तां; V₁ B₁ 3 3 D_n श्र; B₃ सु, M₂ स्व (for स्व) D₄ -योनिस्पष्ट — ^a) T₂ पुन श्वैव, M₁-3 पुन श्वानो (for श्वैव त्व हि) D₁ 6 भविष्यति (for 'प्यमि) — After 43, T₂ ins

275* श्वा पूर्वं द्वीप्यसि व्याघ्र गज सिंहस्वधाश्र[ष्ट]पात् ।
निजेन च स्वभावेन पुन श्वानो भविष्यसि ।

44 ^a) M₁ om जन K₁ 3 3 V₁ B D_n D₂ 3 3 3 3 T₂ G₂ M₂ 4 -द्वेषा; K₄ D_n देवा (for -द्वेषाद्) — ^b) M₁ 3 4 दुरात्मा (for दुष्टात्मा) K₃ 5 V₁ B D_n D₂-3 3 T₂ M प्राकृतो (for श्वाकृतो) D₁ T₁ G₁ 2 4 दुरात्मा प्राकृतोद्यम — ^a) D₂ 4 शरभ (for शरभ) K₄ D₁ 4 3 G₁ सप्त (for शप्त) — ^a) K₁ 5 B₂ m 4 3 D₁ 4 3 T₁ G₁ 4 M₄ स्वरूप; K₂ 3 V₁ B₁ 2 D_n सद्रप; Bo 3 D₂ 3 3 M₁-3 स्वरूपं (for स्व रूपं) D₁ T G₁ 2 4 M₁ 3 4 भागमत्, M₂ भागत (for भाप्तवान्)

Olophon G₂ missing — Sub-parvan Śi K V₁ B D_n D₁-7 T G₁ 2 4 M राजधर्म — Adhy name Śi K V₁ B D_n D₁-6 शर्पिसवाद्, D₁ f₁ G₂ 4 ऋषिदाप; M₁-3 शर्पिसवादे पुन श्रत्वापादन (M₂ 'श्रत्वापादन) — Adhy no (figures, words or both) K₄ D₂ 113, B₁ 107, B₃ D_n 116, D_n 117 (as in text), D₁ S (G₂ missing) 119, D₂ 115 — Śloka no D_n 24, D_n 23, D₂ 113 (?)

भीष्म उवाच ।

स श्वा प्रकृतिमापन्नः परं दैन्यमृपागमत् ।
 ऋषिणा हुंकृतः पापस्तपोवनबहिष्कृतः ॥ १
 एवं राज्ञा मतिमता विदित्वा शीलशौचताम् ।
 आर्जवं प्रकृतिं सत्त्वं कुलं वृत्तं श्रुतं दमम् ॥ २
 अनुक्रोशं बलं वीर्यं भावं संप्रशंसं क्षमाम् ।
 भृत्या ये यत्र योग्याः स्युस्तत्र स्थाप्याः सुशिक्षिताः ३

118

☞ G₈ is missing for this adhy (of v 1 12 112 1)

1 D₈ om the ref —^a) T₂ श्वा तु (for स श्वा)
 —^b) D₄ पदं, D₈ पुन (for परं) K₈₋₅ B₀ s-5
 D_a D_n D₂ s s s s उपागत (for 'गमत्' —^c) K₈
 धिक्कृत (for हुंकृत) —^d) D₈ ततो वन, T₂ G₁
 तत साधु (for तपोवन) D₄ तपोबलविगर्हित

2 ^a) D_{n2} राजा, T₂ ज्ञात्वा, G₁ राज्ञां (for
 राज्ञा) D₁ मतिमत्, G₁ 'मतां (for 'मता) —^b)
 G₁ विदित्वा K₈ V₁ B D_a D_n D₂ s s s s सत्य
 शौचता (D₈ 'त); T₂ G₁ शौचशीलतां (for शील
 शौचताम्) —^c) D₄ प्रकृति- B₁ सर्वं, D_a सर्वैः
 D_n सत्य (for सत्त्वं) —^d) K₁ s s V₁ B D_a D_n
 D₂ s s s s transp कुल and श्रुत G₂ कुल (for
 कुल). M₁ वृत्त (for वृत्त)

3 ^a) K₁ V₁ आनुक्रोशः; K₄ D₁ अनुक्रोश (D₁
 'ध) (for 'क्रोशं) K₈ दयां शौच, B₁ D_a बल सत्त्वं
 (for बल वीर्यं) —^b) K₂ s V₁ B D_n D₂ s s-3 S
 (G₈ missing) प्रभावं प्रशंसं (D_n 'श्रय) क्षमां (D₈ G₂
 'मं), K₈ बल च प्रशंसं क्षम; D_a भाव सप्रशंसं क्षमा,
 D₄ भावसप्रशय क्षमां —^c) D_a तुल्या (for भृत्या)
 D_{a1} D₀ योगा, D_{a2} योगां (for योग्या) D₇ S
 (G₈ missing) भृ (M₁ वृ)त्या ये मन्त्रिणो योग्याः —^d)
 D₄ om (hapl) from सुशिक्षिता up to राजा (in 4^d)
 K₂ s s V₁ B D_a D_n D₂ s s s s सुरक्षिता (for
 सुशि) D₇ S (G₈ missing) स्थाप्याः स्युः सुपरी (G₁
 M₁ 'रि)क्षिता

नापरीक्ष्य महीपालः प्रकर्तुं भृत्यमर्हति ।
 अकुलीननरकीर्णो न राजा सुखमेधते ॥ ४
 कुलजः प्रकृतो राज्ञा तत्कुलीनतया सदा ।
 न पापे कुरुते बुद्धिं निन्द्यमानोऽप्यनागसि ॥ ५
 अकुलीनस्तु पुरुषः प्रकृतः साधुसंक्षयात् ।
 दुर्लभैश्वर्यतां प्राप्तो निन्दितः शत्रुतां व्रजेत् ॥ ६
 कुलीनं शिक्षितं प्राज्ञं ज्ञानविज्ञानकोविदम् ।

4 D₄ om up to राजा (of v 1 3) —^a) K₈
 महीपाला; G₂ 'पाल (for 'पाल'. —^b) G₂ प्रवर्तु
 (for प्रकर्तुं) K₁ भृतिम् (for भृत्यम्). K₈ भृत
 मर्हसि K₁m s V₁ B D_a D_n D₂ s s s s सचिर्व
 कर्तुमर्हति. —^c) D₈ s अकुलीनं (D₈ 'लीन). D₇ S
 (G₈ missing) जनाकीर्णो (for 'नरा'). K₄ अकुली
 नरकाकीर्णो (sic) —^d) D_{a1} om सुख

5 ^a) K₈ D₇ T₁ G₂ s कुलीन', M कुलज (for
 'ज). K₄ s V₁ B₁ s D_a D_n D₄-3 T₁ G₄ प्राकृतो
 D_{n2} D₈ M राजा, D₇ G₂ राजस् (for राज्ञा) T₂ G₁
 कुलजप्रकृती राजा —^b) K₈ D₄ न; K₈ B₀ s s D_n
 D₈ s T₁ G₄ स्व, M₂ ता (for तत्) D₄ तथा;
 T₂ सह (for सदा) —^c) D₁ पापी —^d) K₁
 निन्द्यमानो (sic), K₂₋₄ V₁ B D_a D_n D₁-3 s s s
 भि (D₁ om भि)द्यमानो; K₈ [अ]प्रिय' (for निन्द्य')
 D₇ S (G₈ missing) निन्द (T₁ निन्द, M विन्द)
 मानोऽप्यनागस

6 ^a) K₈ च (for तु) M₂ पुरुषं —^b) K₂₋₅
 V₁ B D (except D₁) S (except G₁, G₈ missing)
 प्राकृत K₁ सक्षय, K₈ s V₁ B₀ 2-3 D_{a2} D_n
 D₂ s s s s 'संक्षयात् (for सक्ष). —^c) K₁ दुर्लभैस
 मतां (sic), D₀ 'श्वर्यता (for 'श्वर्यतां) —^d) K₁
 निर्मित; D₁ निर्दित (for निन्दित) — After 12.
 118 6, D₇ S (G₈ missing) ins a passage (given
 in App I No 12)

7 ^a) D₁ प्राज्ञ —^b) K₈ V₁ B D_a D_n D₂ s s
 s s -पारग (for 'कोविदम्) — K₈ D₈ om. (hapl.)
 7^d-9^a. —^d) D₂ s s सहज; D₇ T₁ G₂ s तेजन,
 D₈ देवज, G₁ देशजस् (for देशजं)

सर्वशाम्नायतत्त्वज्ञं महिष्णुं देशज्ञं तथा ॥ ७
 कृतञ्च बलवन्तं च श्रान्तं दान्तं जितेन्द्रियम् ।
 अलुब्धं लब्धसंतुष्टं स्वामिमित्रबुभूषकम् ॥ ८
 सचिवं देशकालज्ञं सर्वसंग्रहणे रतम् ।
 मत्कुलं युक्तमनमं हितैषिणमतन्द्रितम् ॥ ९
 युक्ताचारं स्वविषये संयिविग्रहकोविदम् ।
 गत्रत्रिवर्गवेचारं पौरजानपदप्रियम् ॥ १०

खातकव्यूहतत्त्वज्ञं बलहर्षणकोविदम् ।
 इक्षिताकारतत्त्वज्ञं यात्रायानविशारदम् ॥ ११
 हस्तिगिशासु तत्त्वज्ञमहंकारविवर्जितम् ।
 प्रगल्भं दक्षिणं दान्तं बलिनं युक्तकारिणम् ॥ १२
 चोक्षं चोक्षजनाकीर्णं सुवेपं सुखदर्शनम् ।
 नायकं नीतिकुशलं गुणपथ्या समन्वितम् ॥ १३
 अन्तर्ग्रहं प्रथितं शक्तं मृदुवादिनमेव च ।

C. 12. 4315
B 12. 118. 14
K 12. 118. 23

8 K: D' om. 8 (cf. r. l. 7) —^b) Ś1 K2: D1
 दांतं दांतं, K1 D: दात दात; B1 दांते दांते, G:
 दात दांतं (b: transp) —^c) T2 लब्धव- (for ल-
 लब्धं) D1 लुब्ध; D: lacuna (for लब्ध) — B0
 om. 8^d-9^e —^d) K: न्यामिनत्र-, D: 'मित्रं (for
 'मित्र) B: विदूषक, D: 'बुभूषितं; G: बुभूषक
 (for बुभू) K: न्यामिनत्राबुभूषक ☞ Cn बुभूषक-
 सैयपंलिभुन । ☞

9 K: B0 D' om. 9^a (cf. r. l. 7, 8) —^b) K2: 2:
 V1 B (except: B1) Pa Dn D: 2. 2. 2: G: सत्व,
 D: सन्ध- (for सन्ध-) D: सग्राहणे, M: सप्रहणे (for
 संग्रहणे) D: 2: 2: 2: रत्न (for रत्न) —^c) K: V1 B
 Da Dn D: 2: 2: 2: सत्वं; D: सत्कृते; M: संनुवं
 (for सत्कृतं) D: सुचमनम् (for सुक्तं) D: T
 G: 2: M: 2: सत्कृतं सुक्तवचनं

10 ") B1: 2: D: युक्ताचारं, D: M: युक्ताचार
 — K1: 2: om. (hapl.) 10^a-11^b. Ś1 reads 10^a-11^b
 on marg D: reads 10^a after 11 —^c) K: राज्ञा,
 D: T1 G: 2: शुद्धि; T: शक्त, M: 2: 2: शुद्धं, M:
 शक्ति (for गजत्र) —^d) D: पौरा (for पौर) D:
 जानपदं

11 K1: 2: om 11^a (cf. r. l. 10) D: transp
 11^a and 11^b Ś1 reads 11^a on marg —^c) D:
 S (G: missing) सेनासूदन (G: हिन/दत्त्वज्ञं —^b) K:
 D: बलकर्षण (for 'हर्षण) —^c) D: तत्त्वज्ञा —^d
 reads 11^a on marg —^d) K: 2: Dn: यात्राज्ञानं,
 B: Da पात्राज्ञानं, Dn: D: 2: 2: पात्राज्ञानं, D: यात्रा
 वाप- , D: T1 G: 2: 'सेना. T: G: 'नय (for 'यान-)
 — After 11, D: reads 10^a, while D: int

276^a निजानां राजभवत महोत्तमां च संदति ।
 एकं कृद्धो रणे कुर्यात्कृद्भग मादुनोदित ।
 मद्रक्षिद्रमोक्ष च किंचिद्विचित्रवक्षुष ।
 विचयतामोगाण्डन्य क शोनां वर्णिषु क्षम ।

वेगेनावावसान्य प्रसाग्विकारस्य च । [5]
 क ममयं पु' स्यात् सत्त्वकर्णम्य दन्वि'न] ।
 विशो दश ।
 तर्पण्यं कुक्षग यय म नृपो यय कुक्षग ।
 नृविमान्विचयो राजन्कुक्षरा मद्रदपिता ।

12 D: reads 12^a-13^b twice, D: reads 12^a
 twice —^c) K1 हन्त, D1 हय (for हन्ति) D:
 (second time) कृषानु (for किं) S1 K2: D: 2: हन्ति
 गिशाक्त (K: 2: अ) तत्त्वज्ञम्, K: B Dn: D: 2: 2: हन्त्य (D:
 'त्वा) अक्षिप्रा (D: 'त्या) त', D: S (G: missing) हन्ति
 निशाप्तत्व (ML: 2: 2: 'श्वतत्र-, M: 'सत्त्व) जन् —^c)
 K: आनाहकारवर्जित, D: (first time) अनहकारमुज्जिते,
 D: (second time) 'कारविवर्जित, D: S (G: missing)
 सर्वप्रहणे रत्न (= 9^b) —^c) K1 om. दक्षिणं T: G:
 शक्त (for दान्तं) —^d) K: युक्तकारिण, D: T1 G:
 M 'मन्त्रिण; T: G: शुनमन्त्रिण (for युक्तकारिणम्)

13 ") S1 चारचार, K1 (sup in 2: c m) T: दक्षं
 दक्ष; K: चर चर, K: V1 B0-2: 2: Dn: M चोक्ष
 चोक्ष, K: चोक्षं चोक्ष, Da चार्त्तं चोक्ष, D: चोक्षं
 चोक्ष (for चोक्षं चोक्ष-). B0 om. जना K1 चौर
 चक्षणाकीर्ण (sic), K: शौच शौचमनाकीर्ण, B: D:
 2: 2: 2: शुद्ध (B: D: चोक्ष, D: शुद्धि) चोक्षमनाकीर्ण;
 D: दक्ष दक्षणाकीर्ण ☞ Cb n. चोक्ष शुद्धम् । ☞
 —^b) Ś1 K1: 2: Da D: 2: 2: सुवेप, K: सुवेप; Dn:
 सुवेप; D: सुवेप; D: सुवेप (for सुवेप) —^c)
 Da तत्त्वज्ञ (for कृद्भग) —^d) K: B Dn D: m: 2:
 sm. 2: गुणवेप, D: 'पथ्या (for 'पथ्या) D: S
 (G: missing) गुणं पथिनिरन्वितं

14 ") K1 सत्त्व- , M: सत्त्व- K: Cn प्रसूत,
 G: प्रसूत (for प्रवित) K1 शुद्धं, B: D: T1 G:
 कृद्भग, M: रक्त, M: शक्त (for शक्त) K: V1
 B0-2: Da Dn D: 2: 2: सत्त्व- प्रसूत (K: 'धित)
 कृद्भगं —^b) K: D: सत्त्व (for कृद्भग) D: वा

C 12 4316
M 12 118 14
K 12 118 25

धीरं श्लक्ष्णं महर्द्धिं च देशकालोपपादकम् ॥ १४
सचिवं यः प्रकुरुते न चैनमवमन्यते ।
तस्य विस्तीर्यते राज्यं ज्योत्स्ना ग्रहपतेरिव ॥ १५
एतैरेव गुणैर्युक्तो राजा शास्त्रविशारदः ।
एष्टव्यो धर्मपरमः प्रजापालनतत्परः ॥ १६
धीरो मर्षी शुचिः शीघ्रः काले पुरुषकारवित् ।
शुश्रूषुः श्रुतवाञ्छ्रोता ऊहापोहविशारदः ॥ १७
मेधावी धारणायुक्तो यथान्यायोपपादकः ।

(for च) — °) Ks Dn Ds शूर; Ds श्लक्ष्ण
(for श्लक्ष्ण) K1 महर्षिं च, Da महर्द्धि (Da2 'र्द्धि'
च, D1 T G2 & M2 & महर्षीक (for महर्द्धि च) G1
M1 s वीर (M1 s धीर) श्लक्ष्णमहर्षीक — °) Da
कारक, D1 पापद (for पादकम्)

15 °) K1 चैवम्, Da1 D1 T2 G2 चैवम्, G1
नैनम् (for चैनम्) — °) D2 s s s राष्ट्र, G2 राज्ये
(for राज्यं) Ds तस्य विस्तार्यते राष्ट्र. — °) Dn2 G1
ग्रहपतेर

16 Da3 om 16 — °) K1 युक्ते — °) Dn2
D1 M1 s राज (for राजा)

17 °) Da धीर-, G1 वीरो (for धीरो). Ks
मनीषी (hypermetric), Ds मर्षिं (for मर्षी) K2 s
V1 B Da Dn D2 s s s तीक्ष्ण, D1 T2 दीर्घ (for
शीघ्र) — °) Ds कालं (for काले) Ks Dn काल-
वित्, M2 कारवान् (for 'वित्) — °) M1 s आस
वान् M2 ज्ञाता (for श्रोता) — °) Ks V1 Bo 1 s
D2 s s s न्यूहापोह (for ऊहापोह-)

18 °) Ks om. from मेधावी up to सुदारः (in
19°) K2 दारणा, K4 दारणा-, D1 करणा (for
धारणा-) — °) Bo. s-s D2 s s s यथायुक्तोप- (for
'न्यायोप-) M2 वादकः (for -पादक) — °) B2 Da
सदा दान्त (Da1 'ते' (by transp) K1 M2 प्रिय
भाषी, Ks प्रियभाषे (sic) — °) B1 क्षमायाश्च (for
'चांश्च) ☞ Dn विपर्यये भक्षमावति । ☞

19 Ks om up to सुदार (of v 1 18) — °)
Bs & Ds s दानच्छेदे; D1 S (Gs missing) नाति-
च्छेत्ता (M1 s 'द्य; M2 & 'द्य' (for दानाच्छेदे)
— °) S1 सुदार; K1 & सुदा (K4 'दा'र; Ks B1.2
Da Dn श्रद्धालु, Ds सुधार, D1 G1.2 सुस्वादु,

दान्तः सदा प्रियाभाषी क्षमावांश्च विपर्यये ॥ १८
दानाच्छेदे स्वयंकारी सुदारः सुखदर्शनः ।
आर्तहस्तप्रदो नित्यमाप्तमन्यो नये रतः ॥ १९
नाहंवादी न निर्द्वन्द्वो न यत्किंचनकारकः ।
कृते कर्मण्यमोधानां कर्ता भृत्यजनप्रियः ॥ २०
संगृहीतजनोऽस्तब्धः प्रसन्नवदनः सदा ।
दाता भृत्यजनावेक्षी न क्रोधी सुमहामनाः ॥ २१
युक्तदण्डो न निर्दण्डो धर्मकार्यानुशासकः ।

T1 G4 सस्वादु, T2 स्वादुर (for सुदार) Bo s-s
D2 s s s साध्वाचार सुदर्शन — V1 reads 19°-21°
on marg — °) B2 m s (marg as in text) आर्त
(for आर्त-) — °) K1 आप्तमन्यो, K4 s V1 Bo-1
Da D2 s s-1 T G2 & M1 s आप्तमाप्तो, B2 आप्त
माप्तो (for आप्तमन्यो). Ks अमात्यप्रिये रतः (sub-
metric), Dn अमात्यो हि हिते रत, Ds आप्तमाप्तो
रतो रत (sic).

20 V1 reads 20 on marg. — °) D4 च (for
न). — °) K1 य; M2 च (for यत्) — °) Ds
क्षते; M4 कृत (for कृते) B2 m s & Dn D2 s
s s s [अ]मात्यानां; D1 (also as in text) [अ]भोगानां
(for [अ]भोगाना) — °) Dn G2 भक्त, M2 गृह्य
(for भृत्य).

21 V1 reads 21 on marg — °) G1 [S]रुच्य
(for सुस्तब्ध) K1 सुसंगृहस्तनोस्तब्ध (sic). — °)
V1 तथा; Da1 तदा (for सदा) Ds धर्मार्थकृता
सदा — °) Ks & D1 दद-, Ks V1 B Da Dn Ds
s s s सदा, D1 S (Gs missing) दाता (for दाता)
M2 सर्व- (for भृत्य) K2 s V1 B2 & Da Dn D1
S (Gs missing) -जनावेक्षी, Ds 'न्वेक्षी (for 'वेक्षी)
— °) V1 Bo s-s Dn1 D2 s s s s अक्रोधी (for
न क्रोधी) D1 S (Gs missing) जितक्रोधी महामना ।

22 °) K4 युक्तदण्डे, D2 युक्त दण्डो G1 युक्तदंभो
विनिर्दण्डो — °) Ks धर्मकार्यानु- (for 'कार्यानु) V1
साधकः, Bo s-s Dn -शासन, Da1 -शासका, G2
शासक (for -शासक) — °) B1 चारुनेत्र V1 कृता
वेक्षी, Da य (Da1 प)धावेक्षी, Dn प्रजावेक्षी, D1 T
G (Gs missing) M1-s परावेक्षी, M4 परान्वेषी (for
परावेक्षी) Da चारुनेत्रपरावेक्षी (sic) — °) Ds
धर्मार्थ. Ds T2 तथा (for सदा).

चारनेत्रः परावेक्षी धर्मार्थकुशलः सदा ॥ २२
 राजा गुणशताकीर्णं पृष्टव्यस्तादृशो भवेत् ।
 योधाश्चैव मनुष्येन्द्र सर्वैर्गुणगणैर्वृताः ॥ २३
 अन्वेष्टव्याः सुपुरुषाः सहाया राज्यधारणाः ।
 न विमानयितव्याश्च राज्ञा वृद्धिमभीप्सता ॥ २४
 योधाः समरशौदीराः कृतज्ञाः शस्त्रकोविदाः ।
 धर्मशास्त्रसमायुक्ताः पदातिजनसंयुताः ॥ २५

अर्थमानविवृद्धाश्च रथचर्याविशारदाः ।
 इष्वस्त्रकुशला यस्य तस्येयं नृपतेर्मही ॥ २६
 सर्वसंग्रहणे युक्तो नृपो भवति यः सदा ।
 उत्थानशीलो मित्राढ्यः स राजा राजसत्तमः ॥ २७
 शक्या अश्वसहस्रेण वीरारोहेण भारत ।
 संगृहीतमनुष्येण कृत्स्ना जेतुं वसुंधरा ॥ २८

C 17 4250
 B 12. 118 28
 K 12 118 46

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११८ ॥

23 °) G₂ M₂ राजा (for राजा) D₁ T₁ G₂ १
 शतगुणाकीर्णं — °) D₈ पृष्टव्यसु; M₁ यष्ट (for पृष्ट)
 — °) D₁ योधान्वैव, D₁ S (G₂ missing) यो (G₁
 M₁ १ १ यौ) धाश्चापि. K₁ मनुष्येन्द्रा — °) K V₁
 B D (except D₁ १) T₂ G₁ सर्वे (for सर्वैर्), D₈
 गुणैर्; M₂ मयैर् (for गणैर्) K₂ १ D₁ T G₁ १
 M₁ १ १ युता, D₁ G₂ युता, D₈ वृत (for वृता)

24 °) D₁ च (for सु) — °) D₂ १ १ १ राज
 (for राज्य) K₁ -धारिण, K₂ १ V₁ B D₈ D₁ D₂
 १ १ १ १ -धारणे; D₁ T₁ G₂ १ -कारिण, T₂ G₁ M₁ १ १
 -कारणे; M₂ कर्मणि (for -धारणा) — °) D₈ १ १ १
 नावि (D₈ 'व'मानयितव्याश्च D₁ ते (for च) — °)
 K₁ D₁ वृद्धिम् (for वृद्धिम्), D₈ अभी (D₁ 'नी')
 प्सते, G₁ अभीप्सता (for 'प्सता)

25 °) D₁ योधा, T₂ G₂ M₁ १ १ यौधा K₁ सम
 रशौदीरा; K₂ D₂ 'शौदीरा; K₃ १ D₁ D₂-३ T G
 (G₂ missing) M₂ 'शौदीरा; M₁ 'शौदीर्या, M₂
 'शौदीर्या (for 'शौदीरा') M₃ यौधा समानशौदीरा
 — °) Ś₁ K₂-१ V₁ B D₈ D₁ D₂ १-३ T G₁ १ M₂
 शास्त्र (for शास्त्र), — °) K₂ D₁ धर्मशास्त्रे (for
 'शास्त्र) — °) K₂ १ V₁ B₀ १ १ m. १-३ D (except
 D₁) S (except T₂ G₁, G₂ missing) -समृता; B₂
 समृता (for -समुत्ता)

26 °) B₂ अनुमान (for अर्थमान) K₂ निव
 द्वाश्च (for विवृद्धाश्च) D₁ अभया गजपृष्ठस्था — °)
 D₈ रथचार (for 'चर्या) V₁ D₁ १ -विशारद — °)
 K₂ इष्वस्त्रे (for इष्वस्त्र) G₁ यस्या M₁ १ कुशलो य
 स्वात् — V₁ reads 26^a-27^a on marg — °) D₁ T₁
 G₂ १ तस्यैव (for तस्यैर्य) K₁ D₈ नृपते (for नृपतेर्).
 — After 26, D₁ S (G₂ missing) ins 1

277* ज्ञातीनामनवज्ञान भ्रूलेष्वशठता सदा ।
 नैपुण्य चार्यचर्यासु यस्मै तस्य सा मही ।
 भालस्य चैव निद्रा च न्यसनान्यविहास्यता ।
 यस्मैतानि न विद्यन्ते तस्येयं सुचिर मही ।
 वृद्धसेवी महोत्साही वर्णानां चैव रक्षिता । [5]
 धर्मचर्या सदा यस्य तस्येयं सुचिर मही ।
 नीतिवर्मामुसरणं नित्यमुत्थानमेव च ।
 रिपूणामनवज्ञान तस्येयं सुचिर मही ।
 उत्थान चैव दैव च तयोर्नानास्वमेव च ।
 मनुना वर्णितं पूर्वं चक्ष्ये श्रुणु तदेव हि । [10]
 उत्थानं हि नरेन्द्राणां बृहस्पतिरभाषत ।
 नयानयविधानञ्च सदा भव कुरुबृह ।
 दुर्हर्षां छिद्रदर्शां यः सुहृदामुपकारवान् ।
 विशेषविधे च भृत्यानां स राज्यफलमश्नुते ।

[(L 2) D₁ T₁ G₁ नैपुण. M₁ चार्नचर्यासु. T₂
 G₂ १ यस्मैव (for यस्मैते) — (L 3) G₂ आकुल (for
 आरुस्य) G₁ M₂ [अ]तिहासता (for 'हास्यता) — (L
 6) D₁ T₁ G₁ धर्मचर्या — (L 7) T₂ G₁ १ नीतिवर्मा-
 नुसरण (for the prior half) — (L 8) T₂ G₁ १ M₂
 सुचिरे — (L 10) G₁ १ तदेव (for तदेव) — (L
 13) T₂ G₁ १ च (for य)]

27 V₁ reads 27^a on marg — °) B₂ -सहरणे
 (for संग्रहणे) — °) D₁ नृपे T₂ G₁ सर्वदा (for
 य सदा) — °) D₈ मित्राय; D₁ T₁ G₂ १ मंत्राढ्य
 (for मित्राढ्य) — °) D₁ राज (for राजा) K₂ १
 D₁ T₂ M₂ -सत्तम (for -सत्तम).

28 °) Ś₁ K₁ १ T₂ G₁ M₂ १ शक्य, K₂ १ शक्तो;
 K₃ शक्या; D₁ शक्तौ (for शक्या) K₂ १ D₁ ह्यश्च ;

भीष्म उवाच ।

एवं शुनासमान्भृत्यान्स्वस्थाने यो नराधिपः ।
नियोजयति कृत्येषु स राज्यफलमश्नुते ॥ १
नश्वा स्वस्थानमुत्क्रम्य प्रमाणमभि सत्कृतः ।
आरोप्यः श्वा स्वकात्स्थानादुत्क्रम्यान्यत्रपद्यते ॥ २
स्वजातिकुलसंपन्नाः स्वेषु कर्मस्ववस्थिताः ।

Ks V1 B Da Dn D2-3 S (Gs missing) चाश्व (G1 चाश्व) (for अश्व). —^b) Ds वीरारोहेन, G1 वरारोहेण (for वीरारोहेण) — After 28^{ab}, Da1 reads 12. 119 1^b (for the first time), repeating it in its proper place —^c) Ks समहीत. —^d) Ds वसं धुरा (sic) Śi K1 2 4 Da1 D1 कृत्वा जेषु यधुधरां

Colophon. Gs missing — Sub parvan. Śi K V1 B Dn D1-2, 5 7 T G1 2 4 M राजधर्म — Adhy. name Ks V1 B Da^c D2-5 अर्षिसवाद; D1 क्रपि-सवाद; D1 T1 G2, 4 कुशलगु (G2 'ग') गप्रदाता, M1-2 अर्षिसवादे यौधलक्षणं — Adhy no (figures, words or both) B1 108, B3 4 Dn1 117, Da1 Dn2 118 (as in text), D2 114, D1 S (Gs missing) 120; Ds 116 — Śloka no Da1 29, Da2 Dn Ds 28.

119

☞ Gs is missing for this adhy (of v. l. 12. 112 1)

1 Ds om. the ref, T2 G2 श्रीभीष्म. —^a) Da1 शुभान्समान्, D1 T G1 गुणयुतान्; G2 M गुणोपमान् (for शुनासमान्) Gs तस्माच्छुणमान्भृत्यान् — Da1 reads 1^b after 118 28^{ab}. —^b) Śi K1 4 B1 D1 श्व (K1 श्वा; B1 स) स्थाने यो; Ks Dn स्वे स्वे स्थाने, V1 Bo-3, 5 D2 3 5 5 8 स्वे स्थाने यो (for स्वस्थाने यो) D2 3 5 5 8 महीपति; D1 S (Gs missing) नरे (D1 T2 G1 4 जने) श्वर. —^c) Ds (also as in text) कृतिषु; M1 भृत्येषु (for कृत्येषु) —^d) Da Ds 8 राजा; M2 राष्ट्र (for राज्य).

2^a) Ks स्व; D1 G1 4 वा (for श्वा) Śi K1 2 4 D1 4 स्वस्थानम्; V1 B Dn D2 3 5 5 T1 M2, 8 स्वस्थानम् (for स्वस्थानम्) Da न त्वार्थं स्थानमुत्क्रम्य

प्रकर्तव्या बुधा भृत्या नास्थानं प्रक्रिया क्षमा ॥ ३
अनुरूपाणि कर्माणि भृत्येभ्यो यः प्रयच्छति ।
स भृत्यगुणसंपन्नं राजा फलमुपाशुते ॥ ४
शरमः शरमस्थाने सिंहः सिंह इवोर्जितः ।
व्याघ्रो व्याघ्र इव त्वाप्यो द्वीपी द्वीपी यथा तथा ॥ ५
कर्मस्विहानुरूपेषु न्यस्या भृत्या यथाविधि ।

—^b) Ks V1 B1 प्रसागयति (for 'गमति) K1 D1 भति; G1 2 भपि (for अभि) D1 S (except G1; G2 missing) तद्वृत्तं (for तद्वृत्त). — Ks repeats 2^{ab} after 3^{ab} —^c) V1 B3-5 Ds आरोप्य (for आरोप्य). B1 स्वकस्थानार्. —^d) B3 वत्प्रस्य (for उत्क्रम्य). Bo 5 Dn Ds प्रमाद्यति, B1 प्रपद्यत; Da प्रमाद्यति (sic) (for प्रपद्यते). Ks शुक्लेण प्रयोजयेत्; D2 3 5 उत्क्रा (D2 'रक') मादुप्रमाद्यति.

3^a) Ks सभृत्य (for स्वजाति) K2 3 1 V1 B D (except D1) S (Gs missing) गुण (for कुल) —^b) Ds स्वे स्वे, M2 येषु (for स्वेषु) B3 स्वा-नेषु, B3 कर्मणि; T G1 2 4 धर्मेषु (for कर्मेषु). Ks Dn सस्थिता. — After 3^{ab}, K1 repeats 2^{ab}. —^c) T2 प्रनर्तव्या (for प्रक') Ks D1 नृपैर, Ds युवैर; G1 2 स्वया; M2 युधा (for युधा) K1 कृत्या; D1 जाया (for भृत्या). Ks Dn ह्यमात्यास्तु (Ks 'अ'); B2 यधानृत्या (sic) (for युधा भृत्या) —^d) Ks स्वस्थाने (for नास्थाने). Bo M2 प्रक्रिया, B3 स्वक्रिया Ks V1 Bo-3 D1 T1 G1 4 M1 3 4 क्षमा Ks B3 m 4 5 D2 3 5 5 8 नास्थानेषु (D2 3 5 नानास्थाने) क्रियाः क्षमा (D2 'मा'); T2 G2 स्वस्थाने प्रक्रिया क्षमा. ☞ Ca^c प्रक्रिया अधिकार । ☞

4 Ks om 4^a-8^b. —^a) D1 S (Gs missing) अनुकूलानि (for 'रूपाणि). Da1 अनुकर्माणि रूपाणि. —^b) Ks V1 B Da Dn D2 3 5 5 8 M -संपन्नो (for संपन्न) —^d) V1 अवाशुते; G1 उपशुते (for उपाशुते). Ds राज्यस्य फलमश्नुते

5 Ks om 5 (cf. v. l. 4) —^a) K1 शरभश्च (hypermetric). —^b) Da3 om सिंह. D1 T G1 2 4 इवोर्जित; M1 3 4 'जित' (for 'जित') —^c) Śi M1 [अ]स्थाप्यो (for स्थाप्यो).

6 Ks om 6 (of v. l. 4). —^a) T2 सुरूपेषु (for

प्रतिलोमं न भृत्यास्ते स्याप्याः कर्मफलैपिणा ॥ ६
 यः प्रमाणमतिक्रम्य प्रतिलोमं नराधिपः ।
 भृत्यान्श्यापयतेऽनुद्धिर्न म रज्यते प्रजाः ॥ ७
 न बालिना न च क्षुद्रा न चाप्रतिभितन्द्रियाः ।
 नाकुलीना नराः पार्श्वे श्याप्या राजा हितैपिणा ॥ ८
 साधवः कुशलाः शूरा ज्ञानवन्तोऽनसूयकाः ।
 अक्षुद्राः शुचयो ददा नराः स्युः पारिपार्श्वकाः ॥ ९
 न्यग्भृतान्तत्पराः क्षान्ताश्विनाः प्रकृतिजाः शुभाः ।

स्वे स्वे स्थानेऽपरिकुष्टास्ते स्यु राजो बहिश्वराः ॥ १०
 सिंहस्य सततं पार्श्वे सिंह एव जनो भवेत् ।
 अग्निहः सिंहमहितः मिहवृष्टभते फलम् ॥ ११
 यस्तु सिंहः श्वमिः कीर्णः सिंहकर्मफले रतः ।
 न म सिंहफलं भोक्तुं शक्तः श्वमिरुपासितः ॥ १२
 एवमेतैर्मनुष्येन्द्र शूरैः प्राज्ञैर्वहुश्रुतैः ।
 कुलीनैः सह गक्येत कृत्स्ना जेतुं वसुधराम् ॥ १३
 नाविद्यो नानृजुः पार्श्वे नाविद्यो नामहाधनः ।

C. 12 4344
 E. 12. 119 14
 G. 12. 119 14

[अ]नुत् D. कर्मविदामुत्पेयु —^a) K₁ M₂ न्यत्त,
 K₁ : D. : : : न्यत्त, T₂ स्याप्या, M₁ न्यत्ता (for
 न्यत्ता) K Bo : : : Da D₁-2 : : : T₁ G₁ नृत्यान्
 (for भृत्या) —^a) D₁ प्रतिलोम्ये, D₁ T G₁ : M₂
 'लोमा (for 'लोम) M₁ : : प्रतिलोम्या (M₁ 'मे) न
 नृत्या (M₁ 'ले) स्वे —^d) G₁ om स्याप्या V₁
 Bo-: : Da D₂ D₂ : : : G₂ M₂ : फलैपिण

7 K₂ om 7 (cf v 14) —^b) D₁ प्रतिलोमं,
 D₁ T₁ G₁ M₂ प्रतिलोमान् Ś₁ K₁ D₁ M₂ नराधिप
 —^c) D₁ T G₁ : M [ऽ]नुत्ता (for ऽनुद्धिर्) —^d)
 D₁ T G₁ : : transp न and स T₂ G₁ : : M
 रजयति

8 K₂ om 8^a (cf v 14) —^b) K₁ V₁ B D
 (except D₁) S (G₂ missing) नामा (G₁ 'प्र)जा नामि
 तन्द्रिया —^c) D₁ S (G₂ missing) जना (for नरा)
 B₁ D₁ नरं (for पार्श्वे) —^d) D₁ प्राप्या (for
 स्याप्या) K₁ V₁ B D₂ : 2. 1-2 T₁ G₂ : M गुणैपिणा,
 Da₁ फलैपिणा, T₂ जयैपिणा (for हितैपिणा) D₁
 स्याप्या गुणमैपिणा (D₁ 'जा)

9 ^a) K₂ B₁ : Da D₁ T₂ G₁ : M कुलजा
 (for कुशला) D₁ corrupt —^b) D₁ जानवतो (for
 ज्ञान) —^c) M₁ अक्षुद्र G₁ अक्षुद्राः स्युर्नरा रानन
 —^d) K (except K₁) V₁ B Da D₁ D₂ : 3. 1-2
 T₁ G₁ : न्युनरा (by transp), T₂ G₁ वर्तव
 Bo : : Da₁ D₁ पारिपार्श्वका (D₁ 'शूर), D₁ S
 (G₂ missing) पारिपार्श्वका (T G₁ : M₁ : 'व),
 Ca पारिपार्श्वका (as in text)

10 D₁ om 10 —^a) D₁ S (G₂ missing)
 उद्धृताय (for न्यग्भृताय) K₂ D₁ D₁ T₁ शांताय;
 D₁ क्षणाय, M₁ : क्षणाय (for क्षान्ताय) —^b)

Ś₁ K₁ दक्षा, Ś₁ (inf lin) चारा, D₁ T₁ G₁
 M₁ चोक्षा (for चौला) K₂ : B₂ D₂ D₂ : 2. 1-2
 प्रकृतिजैः D₁ प्रकृतिव (for 'जा) G₁ शुभै (for
 शुभा). —^c) K₂ B₁ : Da D₁ D₁ S (G₂ miss
 ing) [ऽ]नुपकुष्टासः V₁ [ऽ]नुपक्रांतासः (for अपरिकुष्टासः)
 K₁ Bo 2. 1 D₂ : 2. 1-2 स्वस्थानानु (D₂ 'न्यु)पस्य (K₂
 'स्य)ष्टास्ते, B (marg) स्वे स्वे स्थानेषूपकुष्टासः, D₂
 स्वस्थानानपकुष्टा ये —^d) K₂ B₁ वेस्य (for ते स्यु).
 K₂ राजन्; K₂ V₁ Bo : : Da D₁ Da : 2. 1-2 राज्ञा
 (for राजो) D₁ बलिश्चरा D₂ ते शूरा बहिश्वरा
 (submetric)

11 ^a) B₁ पार्श्वे (for पार्श्वे) —^b) D₁ एवानुगो
 (for एव जनो) —^c) K₂ अहिना (sic), G₁ M
 अग्निह (for अग्निह) K₂ V₁ B Da D₂ : 3. 1-2
 अग्निह स (D₂ : 2 मि)हित मिहं, D₁ T G₂ : सिंह
 मिहेन सहित —^d) D₁ S (G₂ missing) विदते (for
 लभते)

12 ^b) K₂ रत (for रत) —^c) G₁ हि (for स)
 —^d) D₁ उपास्थित, D₂ उपमित

13 ^a) K₂ च वे; K₂ V₁ B Da D₁ D₂ : 2. 1-2
 एतन्; D₁ मृत्यैर्; M₂ एवे (for एतैर्) Ś₁ K₁
 D₁ मनुष्यैर् —^b) K₁ शूर —^d) G₂ M₂ transp
 कृत्स्ना and जेतु B Da D₁ D₂ : 3. 1-2 कृत्स्ना (D₁-
 कृत्स्ना; D₂ कृष्णा) जेतु वसुधरा, D₁ T G₁ : M₁ :
 नेय कृत्स्ना वसुधरा

14 ^a) K₂ : V₁ Bo : : D₁ D₁ : 2. 1-2 नाविद्यो,
 G₁ नाविद्ये (for नाविद्यो) D₂ नानृज (for नानृजु).
 —^b) K₂ 2. 1 V₁ Bo : : Da₂ D₁ D₂ : 3. 1-2 T G₁ : :
 M₁ : : नामाज्ञो; D₁ नाविद्ये, M₂ न प्राज्ञो (for ना
 विद्यो) B₂ नामहाबल, D₂ नामहाधना; G₁ नाम
 हायरा (for 'धन) Da₁ नाम प्राज्ञो महाधना —^c)

C 12. 4344
B. 12. 119 14
K 12. 119 14

संग्राहो वसुधापालैर्भृत्यो भृत्यवतां वर ॥ १४
वाणवद्विसृता यान्ति स्वामिकार्यपरा जनाः ।
ये भृत्याः पार्थिवहितास्तेषां सान्त्वं प्रयोजयेत् ॥ १५
कोशश्च सततं रक्ष्यो यत्नमास्थाय राजभिः ।
कोशमूला हि राजानः कोशमूलकरो भव ॥ १६
कोष्ठागारं च ते नित्यं स्फीतं धान्यैः सुसंचितम् ।
सदास्तु सत्सु संन्यस्तं धनधान्यपरो भव ॥ १७

नित्ययुक्ताश्च ते भृत्या भवन्तु रणकोविदाः ।
वाजिनां च प्रयोगेषु वैशारद्यमिहेष्यते ॥ १८
ज्ञातिबन्धुजनावेक्षी मित्रसंबन्धिसंबृतः ।
पौरकार्यहितान्वेषी भव कौरवनन्दन ॥ १९
एषा ते नैष्ठिकी बुद्धिः प्रज्ञा चाभिहिता मया ।
श्वा ते निदर्शनं तात किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ २०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकोनविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११९ ॥

D₁ सम्राहो, M₂ सम्राहो (for सम्राहो) Da₁ वसुधा
पार्थिव (for 'पालैर्'), —^a) Ś₁ Dn₂ D₈ ५ भृत्यैर् K₄
D₁ भृत्यभृतां (for 'वतां') Ś₁ Bo. 1 Da D₄ 7 T G₁. 4
M₁. 8 वर', K₂ 4 D₁ वरै. (for वर).

15 K₈ om 15^{ab}. —^a) K₄ बलवद् (for बाण').
D₁ हि सूता; T₂ विवृता; G₁ न सूता (for विवृता).
ॐ Cn. विसृता अपरावर्तिन. । ॐ —^b) D₁ स्वामि
कार्या; M₂ 'काल D₄ T₂ G₁ M₂ परायणा (D₄ 'ण'),
G₂ -नरा परा. (for परा जना). K₂. 5 V₁ B Da Dn
D₂ 8 5-8 T₁ G₄ M₁ 3. 4 नरा (for जनाः) —^c)
Ś₁ K₄ ते; D₄ यो (for ये). D₁ पार्थिवं —^d) V₁
शास्त्वं (for सान्त्वं). D₁ G₄ सदाचरेत्; T₁ समाचरेत्
(for प्रयोजयेत्). T₂ G₁ 2 M तेषु सास्त्वं समाचरेत्

16 ^a) K₅ V₁ B Da D₂ ५ कोपश्च; T₂ कोशस्तु
—^b) G₄ भूमिपैः (for राजभिः). —^c) V₁ B Da
D₈. ५ कोपमूला. —^d) K₈ D₄ 7 T G₁ 2 4 M₁ 8 4
कोशवृद्धिकरो. K₅ V₁ B Da Dn D₂. 8. 5 ० ३ M₂
कोपो (K₅ Dn D₈ कोशो; B₁ कोप; M₂ कोश)
वृद्धिकरो भवेत्

17 K₂ 4 D₁ om (hapl.) 17. Ś₁ reads 17 on
marg (see m). —^a) K₁ कोष्ठागारे; B₂ ५ कोषा
गारं, G₁ 2 गोष्ठागार (for कोष्ठागारं). Dn₂ D₂.
३ ० ३ नित्यं ते (by transp), M₁ ३ 4 सुस्फीत;
M₂ सपूर्ण —^b) V₁ Bo-4 Dn₁ D₈ ५ 7 T₁ G₂ 4
स्फीतैर् (for स्फीतं) K₅ D₂ चान्यै (for धान्यैः)
K₅ V₁ Bo 2 8 Da Dn D₂ ३ ५ ० ३ सुसंबृतं, B₁. 4 ५
सुसंभृतं; D₄ 7 T G₁ 2 4 सुसंचितै (for 'तम्'). M₁.
3. 4 नानाधान्यै सुसंचितै; M₂ नानाहेन्यस्तु संचिते (sic).
—^c) K₈ तदस्तु; T₂ G₁ सदा रत्वं (for सदास्तु). B₁

सत्सु (for सत्सु) Ś₁ सत्सु; K₁ सत्सु; D₈ मन्यस्तं;
M₂ सुन्यस्त (for संन्यस्तं). T₁ G₂ 4 सदा खरस्तु
सन्त्यस्त —^d) M₂ -धरो (for -परो).

18 ^a) Da तु (for च); D₁ ये (for ते). G₂
युक्ता (for भृत्या). —^b) D₈ भवति (for भवन्तु).
D₁ -कोविद्; G₁ कोविदां (for कोविदा). —^c) K₄
वाजिनश्च (for वाजिनां) K₁ om च. T₁ G₂. 4 चात्र
योगेषु (for च प्रयोगेषु) —^d) K₅ वैशारदम् (for
'रद्यम्'). D₈ इहेष्यते; T₂ इहेष्यसे; G₁ इहेष्यति
(for इहेष्यते). Da₁ वैशारक्षमिहेष्यते (sic).

19 ^a) K₈ V₁ Da D₄ G₁ M₁ ३ जनावेक्षी; T₁ G₄
धनावेक्षी (for -जनावेक्षी) —^b) K₂ सबृता; D₁
T G₁ 2 4 M₂. 4 -सकृत., M₁ -सकृता; M₈ सकृता.
(for संबृतः). —^c) K₁ -हितान्वेषी; Da₁ हिता
न्वेक्षी; D₁ -हितान्वेषी, D₈ -हितान्वेषा, D₁ T G₂. 4
M₁-3 हितावेक्षी; G₁ हितावेक्षा; M₄ -हितावेक्षी (for
हितान्वेषी). D₄ पौरजानपदावेक्षी. —^d) B₂ भवे,
Da भवेत् (for भव) D₂ -नदन; D₁ S (G₈ miss
ing) नित्यदा (for नन्दन).

20 ^a) K₁ एष; B₈ तेषां; T₂ एषां (for एषा)
Da D₈ च (for ते) —^b) K₄ प्रज्ञा, T₁ G₄ प्रज्ञा
(for प्रज्ञा). K₁ चाभिहिता; V₁ B D₂ ३ ० ३ च वि
हिता, Dn₂ स्वभिहिता, D₄ चाभिहिता, D₈ ते वि
हिता, T₂ चाभिहिता, G₁ चारिमता (for चाभिहिता).
K₅ प्रज्ञा च विहिता मया, Dn₁ प्रज्ञास्वभिहिता मया.
—^c) K₄ स्वतो; K₅ V₁ B Dn D₂ ३ ० ३ शुनो; D₈
शून्यो; D₈ सुनो; T₂ श्वाने; M₂ श्वानो (for श्वा
ते). Dn₂ निदर्शने. —^d) B₂ भूयः किं (by transp).
D₈ महंसि (for इच्छसि).

१२०

युधिष्ठिर उवाच ।

राजभूतान्यनेकानि त्वया प्रोक्तानि भारत ।
पूर्वैः पूर्वनिपुक्तानि राजधर्मार्थवेदिभिः ॥ १
तदेव विस्तरणोक्तं पूर्वैर्दृष्टं सतां मतम् ।
प्रणयं राजधर्माणां प्रब्रूहि भरतर्षभ ॥ २

भीष्म उवाच ।

रक्षणं सर्वभूतानामिति क्षत्रे परं मतम् ।
तद्यथा रक्षणं कुर्यात्तथा शृणु महीपते ॥ ३

यथा बर्हाणि चित्राणि विभर्ति भुजगाशनः ।
तथा बहुविधं राजा रूपं कुर्वीत धर्मवित् ॥ ४
तैक्ष्ण्यं जिह्वत्वमादान्त्यं सत्यमार्जवमेव च ।
मध्यस्थः सत्त्वमातिष्ठंस्तथा वै सुखमृच्छति ॥ ५
यस्मिन्नर्थे हितं यत्स्यात्तद्वर्णं रूपमाविजेत् ।
बहुरूपस्य राज्ञो हि सूक्ष्मोऽप्यर्थो न सीदति ॥ ६
नित्यं रक्षितमन्नः स्याद्यथा मूकः शरच्छिखी ।
शुष्णाक्षरतनुः श्रीमान्भवेच्छास्त्रविशारदः ॥ ७

C 12. 4*57
B 12. 120. 7
K 12. 120. 7

Colophon G₃ missing — Sub parcan Ś₁ K
V₁ B₁₋₁ D_n D₁₋₁ T G_{1, 2} & M राजधर्म — Adhy
name. Ś₁ K V₁ B D_a D₂ s s e M₁₋₂ अर्थिमवाद,
D₄ अपिमवाद, D₁ T₁ G₂ & मृत्यमरक्षण, M₁₋₂ (also)
कर्मप्रयोग — Adhy no (figures, words or both)
B₁ 109, B₂ D_{n1} 118, D_{a1} D_{n2} 119 (as in
text), D₁ T G_{1, 2} & M 121, D₂ 117 — Śloka
no D_{a1} D_{n1} D₂ 20

120

☞ G₂ is missing for this adhy (cf v 1 12.
112. 1)

1 D₂ om the ref. — °) Ś₁ K₄ D₁ T₂ पूर्व पूर्वैर,
K₁ D₁ M_{1, 2} & पूर्वैः पूर्वैः M_{1, 2} & प्रयुक्तानि (for
नियु). — °) D_a राजधर्मान्त्र (D_{a1} 'न्त्र)वेक्षिभि

2 °) K₂ D_a D₁ तदेव; B₂ तदैव (for तदेव)
— °) K₂ s B₂ D_n D₂ s s e s पूर्वैर्दृष्टं, D_{a1} पूर्वैः दृष्ट,
D_{a2} पूर्वैः दृष्ट, D₁ पूर्वैर्दृष्ट; D₁ T G_{1, 2} & पूर्ववृत्त
(for पूर्वैर्दृष्ट) — °) K₂ D_a D_n D₂ s C_n १ प्रणय
(for प्रणय) — °) D₂ भरतर्षभ

3 D₂ om the ref — °) D_{a1} सर्वलोकानाम्, D₁
'भूतानि (for 'भूतानाम्). — °) K₂-s B_o 1 D_{n2}
D₂ e-s S (G₂ missing) क्षात्र, V₁ B₂ D_a D₄ क्षात्रे
(for क्षत्रे) — °) Ś₁ K₄ D₁ s यद् (for तद्)
K₂ कुर्युम् (for कुर्यात्) — °) Ś₁ K₄ D₁ तद्व्युत्पन्न
(for तथा शृणु) V₁ महामते, D₁ S (G₂ missing)

नरा (G₁ जना)धिप (M₂ 'प')

4 °) D₂ विभर्ति D₂ विभर्तं भुजगाशन (sio)
— °) G₁ यथा (for तथा) M₄ बहुविधा

5 °) K₁ B₂ तैक्ष्णां, B₂ D₂ s s तैक्षण, D_a D₂
तैक्षण (for तैक्ष्ण्य) D₂ नित्यत्वम्, D₂ जिह्वत्वम्,
D₁ T₁ G₂ & मृदुत्वम् (for जिह्व) Ś₁ K₁₋₄ V₁ B₁
D₁ s s 1 T G₁ s & आदान, K₂ आदात्ते; B₂ आदात्त,
D_a आदात्त, D_n D₂ आदान्त्य, D₂ आदात्त; D₂
आदात्त, D₂ आदान, M आदात्त (for आदान्त्य)
— °) G₁ सत्त्वम् (for सत्यम्) — °) Ś₁ माध्यम्य,
K₁ D₁ म (D₁ मा)ध्यस्य, K₄ मध्यस्य, B₂ मध्यम
Ś₁ K₁ & D₁ सत्त्वे चातिष्ठम् — °) D₂ तथा स, D₁
T₁ G₂ तथैव (for तथा वै) K₁ इच्छति, K₂ s B_o
2-s D_a D₂ s s अरुति, V₁ महति, B₂ अरुति, D₂
अरुति (for अरुति)

6 °) D₁ T G (G₂ missing) यथै (D₁ 'थै)व (for
हित मत्) M यस्मिन्नर्थे स्याद्यद्वर्णं (M₄ 'णत्) — °)
G₁ तत्राण; M₂ lacuna (for तद्वर्णं) K₂ V₁ B
D_a D_{n1} D₂ s e-s T₁ G_{1, 2} & M आदिशेत्; D₁ आविशत्
(for आदिशेत्) ☞ C_v शिर कदाचिद्द्वीवा दीर्घकृत्य
प्रकटीकरोति कदाचिद्भस्व कृत्वा गृहयति । ☞ — °) D₁
राजो (for राज्ञो) G₁ हि (for हि)

7 °) Ś₁ K₄ रक्षति, D₁ रक्षिति (for रक्षित)
D₄ मन्न स्याद्; D₂ मन्नस्य (for मन्न स्याद्) — °)
D₁ सूक (for मूक) K₂ शरच्छिखी, D₂ स्थली
(for 'च्छिखी) — °) K₁ शुष्णाक्षर, D₁ श्लाक्ष्णा
क्षरे (for शुष्णाक्षर) D₁ T₂ G₁ & पद; T₁ पद,
G₂ गद्, M₁ s नचा; M₂ नच, M₄ नचा (for

C 12. 4558
B 12. 120. 8
K 12 120 8

आपह्वारेषु यत्तः स्याज्जलप्रस्रवणेष्विव ।
शैलवर्षोदकानीव द्विजान्सिद्धान्समाश्रयेत् ॥ ८
अर्थकामः शिखां राजा कुर्याद्धर्मध्वजोपमाम् ।
नित्यमुद्यतदण्डः स्यादाचरेच्चाप्रमादतः ।
लोके चायव्ययौ दृष्ट्वा वृक्षाद्वृक्षमिवाप्लवन् ॥ ९
मृजावान्स्यात्स्वयुथ्येषु भावानि चरणैः क्षिपेत् ।

तनु) —^d) D₁ भवेद्यात्र, M₁ 'च्छात्र (for 'च्छात्र)

8^a) S₁ K₁ 4 D₁ 4 G₁ M₁ 8 4 आयह्वारेषु, V₁ Bo 5 (marg as in text) अप^a; D₁ T₁ G₂ 4 आयव्ययेषु (for आपह्वारेषु) K₄ 5 V₁ Bo 1 3-5 Dn D₂ 3 5-8 T₁ G₂ 4 युक्त स्याज्, T₂ G₁ यत्तस्य (for यत्त स्याज्) B₂ Da आपधारे (B₂ अपह्वारे) प्रयुक्त स्याज् —^b) V₁ Da M₂ जल (for जल) D₄ प्रश्रवणेषु K₄ [ह्र]ह (for [ह्र]व) —^c) S₁ K₄ शैलो, D₁ S (except G₂ M₂, G₃ missing) शैलाद् (for शैल) ❀ Cv शैल वर्षोदकानीवत्यत्र वर्षोदकानि शैलमिव । ❀ —^d) V₁ सर्वान् (for सिद्धान्) K₁ द्विजासिद्धसमाश्रये (sic)

9^a) D₁ T G₁ 2 4 M आत्मार्थं (T₂ G₁ 'न) हि (for अर्थकाम) V₁ B₁ 2 Da₁ शिखा, Da₂ शिपा; D₆ शिखी, D₇ T G (G₃ missing) सदा, D₈ शिख (for शिखां) M₄ कुर्याद् (for राजा) ❀ Cn शिखा योग्यलिङ्ग फ्रुस्त्वादिकम् । Cv शिखां शौर्याभिर्ज्वालाम् । ❀ —^b) K₁ धर्मध्वजोपमान्, K₄ V₁ B₁ 2 Da 'पमा, G₁ 'पमं, G₂ धर्मविदुत्तमं. —^c) D₁ उद्यतदण्डा —^d) K₄ D₁ आचरेत् K₁ D₁ [अ]प्रमादत, T₂ [अ]प्रमादवान्; M₂ प्रमादवान् (for [अ]प्रमादत) K₈ 5 V₁ B Da Dn D₂ 3 5 6 8 आचरेदप्रमा (K₈ 'सा) दत्, D₄ corrupt, D₇ G₁ 2 4 M₁ 8 4 आचारे चा (G₁ 'रक्षा-प्रमादवान् (D₁ 'दत्); T₁ आचारे चाद्रमाद्रवान् (sic) —^c) D₈ चायव्ययो D₄ पश्यन् (for दृष्ट्वा) —^d) K₁ [अ]ध्रुव; B₁ 2 5 M₁ 8 4 प्लवन्, B₄ प्रवन्, Da प्लवत्; D₄ [अ]व्रजन्; D₇ T₁ G₂ 4 व्रजेत्, T₂ G₁ M₂ प्लवेत् (for [आ]प्लवन्) K₈ वृक्षवृक्षमिवाप्लवत्, K₄ B₈ Dn D₂ 3 5 6 8 वृहद्वृक्षमिवाप्लवत् (K₄ 'वाप्लवन्, D₂ 'व प्लवत्; D₅ 'वाश्रवत्, D₆ 'व श्रवत्, D₈ 'व श्रवन्), K₆ वृहद्वृक्षमिव जिह्ववत्, Cv वृहद्वृक्ष इवाप्लवन् ❀ Cn वृहन्तो वृक्षा यत्र तद्वृहद्वृक्ष तालवनम् । आप्लवत् रस प्रस्रवत् । यथा रसग्राही प्रदेशविशेषे एव प्रहृत्य रस गृह्णाति न तु कृत्स्नवृक्षच्छेदेन हृक्षकाण्डादिवत् एव प्रजा नामायव्ययौ ज्ञात्वा ताभ्यो रममादद्यात् । ❀

जातपक्षः परिस्पन्देद्रक्षेद्वैकल्पमात्मनः ॥ १०
दोपान्विवृणुयाच्छत्रोः परपक्षान्विधूनयेत् ।
काननेष्विव पुष्पाणि वर्हीवार्यान्समाचरेत् ॥ ११
उच्छ्रितानाश्रयेत्स्फीतानरेन्द्रानचलोपमान् ।
श्रयेच्छायामविज्ञातां गुप्तं शरणमाश्रयेत् ॥ १२
प्रावृषीवासितग्रीवो मजेत निशि निर्जने ।

10^a) K₈ प्रजावान्, D₁ S (G₃ missing) आ (T₁ अ)जा^a (for मृजा) D₁ स्वस्व (for स्यास्व) S₁ K₂ 4 V₁ Bo 2 D₅ 8 स्वय्येषु, B₁ corrupt (for 'ध्येषु) —^b) S₁ (inf lsn as in text) K₂-3 V₁ B Da Dn D₂-8 S (G₃ missing) भौमानि, D₁ भमानि (sic) (for भावानि) D₁ S (G₃ missing) किरन् (for क्षिपेत्) ❀ Cn भौमानि परेषां सस्यानि चरणै रश्वादिगमनै क्षिपेत्तथायेत् । ❀ —^d) om (hapl) 10^a-11^b —^c) G₁ ज्ञातिपक्ष (for जातपक्ष) K₁ परिचदेद्; D₁ 'स्पन्देद्, D₃ 'स्यन्देद्, T₁ G₂ 4 'स्पन्दो (for 'स्पन्देद्). —^d) K₈ 5 Dn D₂ T₂ M₂ Cn प्रेक्षेद् (for रक्षेद्) K₄ D₂ 6 8 वैकल्पम्, D₁ corrupt

11 D₄ om 11^{ab} (of v 1 10) —^a) K₈ शक्त्या (for शत्रो) —^b) K₂ D₁ परपक्ष (for 'पक्षान्) D₁ निधूनयत्, D₇ T G₁ 2 4 च सूदयेत्, M विस्सूदयेत् (for विधून^a). —^c) D₆ कारणेषु (for काननेषु) G₁ [ह्र]ह (for [ह्र]व) —^d) K₁ वर्हीवार्यं, K₂ बहिर्वार्यान्, K₈ B₃ Da Dn₂ बहिर्यार्थं, K₄ बही वार्यान्, K₅ V₁ Bo-2 4 5 Dn₁ D₂ 6 8 T₁ G₂ 4 बहिर (K₅ 'र)र्यान्, D₄ बहीवीर्यान् (sic), D₇ T₂ G₁ बहिश्चार्यान्, M₁ 3 4 वर्ही चा (M₄ 'र्हीव)र्यान्; M₂ बलीवार्यान् (for वर्हीवार्यान्) B₄ Dn₁ D₈ समाचरन्, M₁ 3 4 'येत् (for 'रेत्) Cv बहूनर्यान्समाचरेत्

12^a) K₁ उच्छ्रितान् K₅ V₁ B D (except D₄) T₁ G₁ 2 4 M₂ नाशयेत् (for आश्र^a) T₂ उच्छ्रितान्या श्रयेत्स्फीतान् —^b) S₁ K₄ नरेन्द्रान् (for नरेन्द्रान्) D₆ नचलोपमान् —^d) om 12^{ad} —^c) S₁ शयेत् (for श्रयेत्) V₁ B₂ इवाज्ञातां, B₁ M₁ 3 4 इवा ज्ञात; D₇ T G₂ 4 इव ज्ञाति, G₁ M₂ इव ज्ञात (for अविज्ञातां) K₁ च्छ्राय्येशायामविज्ञात (sic) —^d) D₆ गुप्त D₂ 3 6 8 कारणम् (for शरणम्) Dn गुप्त रण सुपाश्रयेत्

13^a) Bo प्रावृषां B₁ उपित (for असित) K₁ ग्रीवां —^b) K₁ सजितो, K₂ सजते; D₁

मायूरेण गुणेनैव स्त्रीभिश्चालक्षितश्चरेत् ।
 न जह्याच्च तनुत्राणं रक्षेदात्मानमात्मना ॥ १३
 चारभूमिष्वभिगमान्पाशांश्च परिवर्जयेत् ।
 पीडयेच्चापि तां भूमिं प्रणश्येद्गृह्णे पुनः ॥ १४
 हन्यात्क्रुद्धानतिविषान्ये जिह्वगतयोऽहितान् ।
 नाश्रयेद्दालवर्हाणि सन्निवासानि वामयेत् ॥ १५

सज्जेत, DL: T G: माचेत (for सज्जेत) D: तर्जने
 (for निर्वने) — °) D: मयूरेण K1: V1 B Da
 D2-: T: M1.2.4 गुणेनैव — °) K2: V1 Bo 2-: S
 Dn D2.3.4: T: चावेक्षितश्च, B1: Da चारक्षितश्च,
 D: चालक्षित, D: T1 G1 2.4 M1.2.4 आरक्षितश्च;
 M2: आरक्षिते, Cv चालक्षितश्च (as in text) — °)
 K1 जह्याश्च; K4 जह्याश्च (for जह्याश्च) D: तनुत्राण
 (for तनु) — °) T: रक्षेत् (for रक्षेद्)

14 Dn: om. 14^{ab} — °) D: चोर (for चार-)
 K2: V1 Bo-: Da Dn1 D: [अ]भिगतान्, K4
 'गमान्, B: D: [अ]नुगतान्, D: [अ]भिमतान्,
 D: S (G: missing) [अ]वततान् (for [अ]भिगमान्).
 — °) D: पाशाश्च (for पूसाश्च) — °) K1 4 D1
 पीडयेच्चापि, K: Dn D2: प्रणयेद्वापि, V1 D: प्रणी
 येच्चा (D: 'च्चा)पि; Bo 2-: D: प्रणीयेद्वापि, B1 2
 प्रणीयेत्वापि, Da प्रानीयेत्वापि, D: प्रीणयेद्वापि, D: S
 (G: missing) प्रक्रीडे (M1.2 'डा)चापि, Cv प्रत्यापयेद्वा
 (for पीडयेच्चापि) — °) D: M1 3 4 प्रणश्येद्, M2
 'मन् V1 Bo 1 3 4 Dn1 D: 3 7 S (G: missing)
 ग्रहणे (for गहने) — After 14, D: S (except G1,
 G2 missing) ins

278* एवं मयूरधर्मेण वर्तयन्मत्त नर ।

15 °) Ś1 हन्येत्, G1 हन्यत्, G2 हन्यान् (for
 हन्यान्) D: T1 G2 4 अभिषहन्, T2 G1 अतिद्वेषान्
 (T2 'द्' (for 'विषान्) — °) K4 V1 Bo 4 5 Da
 D2 3 4 5 G2 अजिह्व, B3 Dn2 ताज्जिह्व (for 'ये
 जिह्व) K3 B1.3 4 (marg) D: M1.2 4 [S]हिता,
 T2 G1 जना (for अहितान्) — °) B (except B1)
 Dn2 D: 3 G2 Cn ५ नाशयेद्, Da लोम (for नाशयेद्)
 Ś1 K V1 B Dn D1.2 3 4 वलवर्हाणि, Da वन,
 D: Cv पर, D: T G1.2 3 चावगर्हाणि, M3 चाल
 वर्हाणि (for 'वर्हाणि) Cn ५ वलवर्हाणि मयूरान्पक्षान्
 मयूरान् पक्षस्थानीयान्महाशिविरवारवनिवानटनतंकादीन् ।
 Cv परवहाणि वैरिणा वहंस्थानीयान्पक्षकमलानि । C

सदा वर्हिनिभः कामं प्रसक्तिकृतमाचरेत् ।
 सर्वतश्चाददेत्प्रजां पतंगान्गहनेष्विव ।
 एवं मयूरवद्राजा स्वराष्ट्रं परिपालयेत् ॥ १६
 आत्मवृद्धिकरीं नीतिं विदधीत विचक्षणः ।
 आत्मसंयमनं बुद्ध्या परबुद्ध्यात्रतारणम् ।
 बुद्ध्या चात्मगुणप्राप्तिरेतच्छास्त्रनिदर्शनम् ॥ १७

— °) Ś1 K V1 B (except B1 2) Da Dn D1-3 5-7 S
 (except M2, G2 missing) सच्चिवासात्ति (Ś1 K1 D1
 'साच्चि; K2 Da 'सान्चि, T2 'स नि)वात् (K2 5 'अ-
 येत्, D: सच्चिवासात्तियासयेत् (sic)

16 K: om (hapl.) 16 — °) K4 वर्हिनिभा,
 D: T1 G1 M4 'सम, T2 M1-3 'सम; G1 वर्हि'सम,
 G2 वर्हि'सत (for 'निभ) M1 3 काम — °) K1 4
 D1 प्रसक्तो (sic), K2 Dn1 प्रदात्त, K3 V1 B2-3
 Da D2-7 T G (G2 missing) M1.2 प्रसक्त, Bo Dn2
 D3 प्रदात्त, M2.4 प्रसक्त (for प्रसक्ति) B1 'कृत्यम्
 (for कृतम्) — °) Ś1 K1.4 D1 M2 चाचरेत्; D2
 चाददेत्, D3 चाददीत्, D: T1 G2 4 'दत्; T2 G1
 M4 'दे (for 'देत्) K3 प्राज्ञ, D1 प्रज्ञा — °)
 K2 V1 B Da Dn D2 2.3 5 पतंग, D4 पक्षगं,
 D: पतगा (for पतंगान्) K3 गहने श्रित; Da गहने
 यथा; Dn2 'नेष्वपि (for 'ष्विव) K4 पतंगानाहवेष्विव
 — °) K4 राजा — °) V1 Bo 3-5 Dn D2 3 5 6 8
 स्वराज्य, D3 स्व राष्ट्र- (for स्वराष्ट्र) V1 Bo 1.2-3-5
 परिपालयेत्, D4 परिपालनं (for 'पालयेत्)

17 °) K2 Bo 2 3 D2 6 T2 G2 M2 आत्मवृद्धि,
 K4 D1 3 आत्मवृद्धि, D3 'वृत्ति (for 'वृद्धि) K3
 'कर, D1 6 M4 'करी, D2 करा (for करी) K2
 D4 नीत्या (for नीति) — °) B1 अर्थ (for आत्म)
 — °) T2 परमिष्या (for 'बुद्ध्या) K3 V1 Bo 3 4
 D3 च चा (K3 ता)रण, K3 B1.2 3 Da Dn D2 3 5 6
 [अ]वधारण; D: S (G3 missing) विधारणा (T2 G1 2
 M1.2.4 'ण, M2 'णा) (for [अ]वतारणम्) — Dn2
 om 17^{ab} — °) Da1 M1 3 4 चार्थगुण; Da2 चार्थ-
 गुण, D: चात्मगुण, D: G2 चाति (for चात्म)
 T2 G1 बुद्ध्यार्थगुणसंप्राप्तिर, M2 अदुद्ध्या च गुणप्राप्तिर
 — °) D4 'निदर्शने

18 °) K4 D1 7 S (G3 missing) विश्वासयेत् (for
 चाश्वा). K1 स्वानां, K3 प्राज्ञ, D1 प्राज्ञा (for
 साक्षा) — °) G1 स्वदाकिर Da1 वा, Da2 D1

C. 12. 4289
 B. 12. 120 18
 K. 12. 120.

परं चाश्वासयेत्साम्ना स्वशक्तिं चोपलक्षयेत् ।
 आत्मनः परिमर्शेन बुद्धिं बुद्ध्या विचारयेत् ।
 सान्त्वयोगमतिः प्राज्ञः कार्यकार्यविचारकः ॥ १८
 निगूढबुद्धिर्धीरः स्याद्वक्तव्ये वक्ष्यते तथा ।
 संनिकृष्टां कथां प्राज्ञो यदि बुद्ध्या बृहस्पतिः ।
 स्वभावमेण्यते तप्तं कृष्णायसमिवोदके ॥ १९
 अनुयुञ्जीत कृत्यानि सर्वाण्येव महीपतिः ।
 आगमैरुपदिष्टानि स्वस्य चैव परस्य च ॥ २०

क्षुद्रं क्रूरं तथा प्राज्ञं शूरं चार्थविशारदम् ।
 स्वकर्मणि नियुञ्जीत ये चान्ये वचनाधिकाः ॥ २१
 अप्यदृष्ट्वा नियुक्तानि अनुरूपेषु कर्मसु ।
 सर्वास्ताननुवर्तेत स्वरांस्तन्नीरिवायता ॥ २२
 धर्माणामविरोधेन सर्वेषां प्रियमाचरेत् ।
 ममायमिति राजा यः स पर्वत इवाचलः ॥ २३
 व्यवसायं समाधाय सूर्यो रश्मिमायताम् ।
 धर्ममेवाभिरक्षेत कृत्वा तुल्ये प्रियाप्रिये ॥ २४

T₁ G₁ न (for च) — V₁ reads 18^{ca} on marg
 — °) D_n आत्मानं Ś₁ K₁ 2 4 5 V₁ B D_n D_n D₁
 2 6 8 परिमर्शेण, D₄ G₂ M₂ परिमर्शेन (for परि°).
 ❀ C_n बुद्धिपरिमर्शेन सर्वतोऽस्तीतानागतविचारणेन बुद्धिं
 कार्यनिश्चय बुद्ध्या जहापोहकौशलरूपया मेधया विचारयेत्
 साधकनाभकभूमौ संचारयेत् । ❀ — °) K₄ नुष्य बुद्ध्या,
 D_n बुद्ध्या बुद्धिं (by transp) — °) V₁ B₁ 2 शात्व
 (B₁ 'त)योग, B₄ सांत्वमंत्र, D_n सात्वयोरय D₁
 प्राज्ञा, D₆ प्रज्ञ; D₆ प्रज्ञ K₄ D_n 2 G₁ सांत्व
 योगमतिप्राज्ञ — °) K₁ कार्यकार्य, D_n कार्यकार्या,
 D₄ कार्यकार्य K₈ 5 V₁ B D_n D_n D₂₋₃ 5 T₂ G₁ M
 प्रयोजक (for विचारक)

19 °) K₁ वीर स्याद्, K₈ भीरस्य (for भीर
 स्याद्). K₂ 5 V₁ B D_n D_n D₂ 5 5-5 S (G₂ miss
 ing) निगूढबुद्धेर्धीरस्य — °) D₁ 7 G₁ G₇ वक्ष्यते K₈
 वक्षते, K₆ D₂ वा कृते, B₀ 3-5 D₃ 5 वाकृते, D_n
 वाकृते, D_n D₃ वा कृत, D₆ वाकृते (for वक्ष्यते)
 — °) K₂₋₅ C_n स निकृष्टा; D_n 2 सोनिकृष्टा; D₆ सक्ति
 विष्टा (for संनिकृष्टा) D₁ कथ; D₆ lacuna, G₂ 4
 तथा (for कथां) K₈ D₄ प्राप्य (for प्राज्ञो). — °)
 D₄ स्व भावम् (for स्वभावम्) Ś₁ तप्त, D₄ तस्मे
 (for तप्त) — °) K₂ कालायसम्, G₁ कान्णा, M₁
 कृष्णो (for कृष्णा)

20 °) K₁ अनुयुज्येत; T₂ अभियुञ्जीत (for अनु
 युञ्जीत) D₇ S (G₂ missing) सत्यानि (for कृत्यानि)
 — °) K₁ सर्वान्येव, G₂ पर्वान्येव (for सर्वा) D_n 1
 महीपते (for 'पति) — °) M₁ उपविष्टानि (for 'दि
 ष्टानि).

21 °) K₈ 5 V₁ B D_n D₂ 5-5 T₁ G₁ 2 4 M₁ 3 4
 मृदु क्रूर; D_n M₂ मृदुशील; D₄ 5 मृदुक्रूरं (for क्षुद्र
 क्रूर) D_n 2 D₄ तथा प्राज्ञ, D_n 1 यथा प्राज्ञ — °)

B₀ चापि; D₄ वार्थ (for चार्थ) K₁ विचारवत्;
 K₈ 5 V₁ B D_n D_n D₂₋₇ S (G₂ missing) विधान
 वित्, D₆ विघातवित् (for विदारदम्). — °) B₁
 वियुञ्जीत (for नियुञ्जीत) — °) K₄ 5 B₁₋₄ 5 (marg)
 D_n D_n D₂ 5 5 5 5 च बलाधिका, B₀ निरुपद्रवा,
 B₅ निरुपद्रवा (for वचनाधिका)

22 °) Ś₁ K₄ G₁ अप्यदृष्ट्वा, K₂ 2 5 D_n 1 D₄ अथ
 दृष्ट्वा, D_n अथ दृष्ट्वा; D_n 2 अथ दिष्ट्वा, D₁ अप्य
 दृष्टा; D₂ 3 अर्थदृष्टा; D₆ अथ हस्ता; D₆ अर्थदृष्ट्वा;
 D₆ अथ दृष्टा; T₂ अप्यदृष्ट्वा (for अप्यदृष्ट्वा) K₁ नियो
 गानि; D_n नियुक्तानि (for अनियुक्तानि) D₇ T₁ G₂ 4
 अप्य (G₂ 'पि)दृष्टान्यनेकानि; M₁ अवि (M₂ 4 'पि)युक्ताभि
 (M₂ 'नि)युक्तान्दि, G₇ अथ दृष्टानि युक्तानि — °)
 Ś₁ K₂ D₁ अनु रूपेषु, K₂₋₅ V₁ B D_n D_n D₂ 5 5 5
 T₁ G₂ 4 M₂ स्वानुरूपेषु, D₄ 5 स्वानि रूपेषु; G₁ M₁ 3
 सानुरूपं, M₄ स्वरं (for अनु). — °) M₂ सर्वासाद्य.
 V₁ reads from ननु up to मध्ये च (in 25^e) on marg.
 K₁ 5 D₄ M चानु, G₁ भानु (for अनु) — °)
 K₁ स्वरस्, K₂ T₁ G₂ 4 स्वरास् (for स्वरास्). Ś₁
 K₁ D₁ तन्नीरम्; G₁ तन्नीर. Ś₁ K₁ D₁ [भा]यता;
 B₁ [भा]यतान् (for 'ता) D_n स्वरास्तन्नी (D_n 1 'स्त्री
 विधीयता

23 V₁ reads 23 on marg — °) M₁ 3 4 अनु
 रोधेन (for अवि) — °) G₂ राजान (for राजा च).
 — °) D₂ 2 पर्वतम् M₂ उदाचल

24 V₁ reads 24 on marg — °) D₇ G₁ 2 4
 M₁ 3 व्यवहार, M₂ व्यवहारा; M₄ 'हारान् (for
 'सायं). V₁ D₇ T₁ G₂ 4 समाधाय, D_n समाधीय
 (for समाधाय) — °) K₂ 5 5 V₁ B D_n D_n D₂ 5
 5 5 5 T₂ G₁ 2 M₂ 4 रश्मीन्, T₁ G₄ रश्मिन् (for रश्मि
 म्) K₂ D₇ T₁ G₄ M₁ 3 [भा]यत, K₈ V₁ B D_n

कुलप्रकृतिदेशानां धर्मज्ञान्मृदुभाषिणः ।
 मध्ये त्रयसि निर्दोषान्हिते युक्ताञ्जितेन्द्रियान् ॥ २५
 अलुब्धाञ्छिक्षितान्दान्तान्धर्मेषु परिनिष्ठितान् ।
 स्थापयेत्सर्वकार्येषु राजा धर्मार्थरक्षणः ॥ २६
 एतेनैव प्रकारेण कृत्यानामागति गतिम् ।
 युक्तः समनुतिष्ठेत् तुष्ट्यारैरुपस्कृतः ॥ २७
 अमोघक्रोधहर्षस्य स्वयं कृत्यान्ववेक्षणः ।
 आत्मप्रत्ययकोशस्य वसुधैव वसुंधरा ॥ २८

व्यक्तश्चानुग्रहो यस्य यथार्थश्चापि निग्रहः ।
 गुप्तात्मा गुप्तराष्ट्रश्च स राजा राजधर्मवित् ॥ २९
 नित्यं राष्ट्रमवेक्षेत गोभिः सूर्यं ह्वोत्पतन् ।
 चारांश्च नचरान्विद्यात्तथा बुद्ध्या न संज्वरेत् ॥ ३०
 कालप्राप्तमुपादद्यान्नार्थं राजा प्रसूचयेत् ।
 अहन्यहनि संदुह्यान्महीं गामिव बुद्धिमान् ॥ ३१
 यथा क्रमेण पुष्पेभ्यश्चिनोति मधु पद्दः ।
 तथा द्रव्यमुपादाय राजा कुर्वीत संचयम् ॥ ३२

C 12 43E5
 B 12. 120 34
 K 12. 120 34

Dn D1-3 c c s M2 4 'तान्, T2 G1 [जा]तत्; G2
 [जा]युव (for [जा]यताम्) — °) M2 2 द्वि (for [ज]-
 मि) D2-3 रक्षेत् — °) K4 Bo 3 s तुल्य; M2
 कार्ये (for तुल्ये) Bo 2-3 प्रियाप्रिय (for 'प्रिये)

25 V1 reads up to मध्ये व on marg — °) B1
 कुत्याना प्रति, D2 कुलप्रकृति, G1 मूलप्रकृति (for
 कुलप्रकृति) — °) T2 धर्मज्ञा — °) K2 D2. 6 s
 निवृत्तान्, V1 Bo 2-3 D2 5 निर्दोषान् (for निर्दोषान्)
 — °) T2 G1 M हितान् K3 यतेंद्रियान्, B1 2 Da
 D1 T G1 4 M जितकृमान्, Dn अनिह्वान् (Dn2 'मा)
 न्; D1 जितेंद्रिय (for जितेन्द्रियान्) G2 नीतान्यत्ता
 जितकृमान्

26 °) D2 क्षिप्यितान् (for क्षिपितान्) Da2 D1
 om दान्दान् — °) K1 नदेषु (for धर्मेषु) K2 3
 परिनिष्ठि (K4 'ए)वान् — °) D1 S (G2 missing)
 सर्वार्थ (for धर्मार्थ) K4 D1 7 T G1 2 4 दक्षिण
 (for 'र') B1 राजधर्मं निरक्षण, D2 राजधर्मार्थ-
 रक्षित

27 V1 reads 27^a-28^b on marg D1 repeats 27^a
 after 28^b — °) K5 V1 Bo 2-3 Dn D2 2 s, c s
 एतेन च, B1 एवमेव (for एतेनैव) — °) B1 Da1
 D2 2 G1 अगति — °) D1 T1 G2 4 युक्त्या (for
 युक्त) Da समर्थश्च (for समनु) D2 तिष्ठेत्, M2
 तिष्ठेद् (for तिष्ठेत्) G1 युक्तस्वमनुतिष्ठेत् — °) Da
 तुष्ट्यारैः, D2 तुष्ट्यारैः, G1 तुष्ट्यारैः (for तुष्ट
 यारैः) D1 S (G2 missing) उपस्कृत (M2 'ता'
 (for उपस्कृत)

28 = (var) 5 38 23 V1 reads 28^a on marg
 — °) D2 हर्षश्च; G1 हर्षं स्यात् (for हर्षस्य) — K1
 om. (hapl) 28^b-29^a — °) G1 lacuna for सं कृ
 K4 स्वयं कृत्यान्ववेक्षण, B1 'धर्मवेक्षण; B4 D4 'न्ववे
 क्षण, Dn 'न्ववेक्षितु; D1 S (G2 missing) 'नुदसि (G2

'शं)न — After 28^a, D1 repeats 27^a. — °) K2
 आत्मा (for आत्म) V1 B Da D2 2 s c कोषस्य, G1
 कोश स्याद् (for कोशस्य) — °) K2 5 V1 Bo-3 Da
 D1 4 c s वसुधैव, K2 वसुधैव, Dn D2 वसुधैव;
 D1 S (G2 missing) वसुधैव (for वसुधैव)

29 K1 om 29^a (cf v 1 28) — °) D2 व्यक्ताश्
 (for व्यक्तश्च) — °) Da यथाज्ञश्च, D1 T G1 2 4
 M2 4 यथोक्तश्च (for यथार्थश्च) D1 विग्रह (for
 निग्रह) M2 3 यथोक्तश्च विनिग्रह — °) S1 K4 गुप्त
 राष्ट्रस्य, K1 'धर्मश्च (for 'राष्ट्रश्च) — °) Da राज
 सत्तम (for 'धर्मवित्)

30 °) D1 अवेक्षेत, G1 अवेक्षेत्; G2 अपेक्षेत (for
 अवे) — °) K2 V1 B Da Dn D2 2 s c s ह्वो
 दित, D1 T G2 4 ह्वातपन्, G1 ह्वातपत्; M1 2 4
 तपश्चिव, M2 तपानिव (for ह्वोत्पतन्) — °) K2 5
 B* 2 s Dn D2 2 s-3 T1 G4 चरान् (K1 B2 D1 T1
 G4 'राश्च), K2-3 चराश्च, Da चारैश्च, D1 चरान्;
 D4 G1 चाराश्च (for 'राश्च) K5 V1 Bo 2-3 Dn D2
 2 s c s स्व (K5 स्वा)नुचरान्, B1 2 Da D1 7 T G1
 2 4 चानुचरान् (for च नचरान्) K1 3 D1 7 S (G2
 missing) विद्युत्, D2 विद्यात् (for विद्यात्) K5 Dn
 D1 S (G2 missing) स्वयं चरेत्, V1 B Da D2 [ज]
 नुमचरेत्; D2 3 [ज]नुसज्वरेत् (for न स')

31 °) K2 काले, K5 V1 Bo 2-3 Dn D2 2 s c s
 कालं (for काल) D1 कालप्राप्तमुपादद्यान् (sic) — °)
 S1 K2 4 B1 2 Da2 D1 प्रसादयेत्; K1 V1 T2 G2 प्रसू-
 (K1 'सी)दयेत्; B4 प्रसूचयेत्, D2 प्रसूचरेत् (for
 प्रसूचयेत्) — °) D1 संगुह्यान् Da2 अहमहनि सं
 दुह्यान् (sic)

32 °) D1 अय (for यया) — °) G1 राजा (for
 राजा). Dn1 सचयान्; D1 'येत्

C 12. 4364
B 12. 120 35
K 12. 120 35

यद्धि गुप्तावशिष्टं स्यात्तद्धितं धर्मकामयोः ।
संचयानुविसर्गी स्याद्राजा शास्त्रविदात्मवान् ॥ ३३
नाल्पमर्थं परिभवेन्नावमन्येत शात्रवान् ।
बुद्ध्यावबुध्येदात्मानं न चाबुद्धिषु विश्वसेत् ॥ ३४
धृतिर्दाक्ष्यं संयमो बुद्धिरग्न्या
धैर्यं शौर्यं देशकालोऽप्रमादः ।
स्वल्पस्य वा महतो वापि वृद्धौ
धनस्यैतान्यष्ट समिन्धानि ॥ ३५

33 *) B₃ यद्धि-, G₂ बुद्धिर् (for यद्धि). Dn₂ गुप्तावशिष्ट, D₁ G₁ M₁ ३ गुप्ताविं; D₄ गुप्ताव; M₄ गुप्त्या वि V₁ B₂ Da यद्गुप्तावशिष्टं स्याद्; B₁ यज्ञ साधनशिष्टं स्यात् -^b) K₁₋₃ ३ B₁ २ Da₁ Dn D₂ तद्धितं; V₁ B₀ ३ ४ D₂ ३ ० ३ वित्तं तद्; D₂ वित्त ते (for तद्धितं) Dn₂ धर्मकामवित्; D₄ कर्मकामयो (for धर्म). -^c) K₂ ३ ३ B₀ ३ Da Dn D₂ ० T₂ संचयात् (for संचयानु) K₄ विसर्ग. स्याद्; Da₁ वि सर्गाश्च (for 'र्गी' स्याद्). D₂ T₁ G₁ ४ संचयादपि सर्गस्य (T₁ G₁ 'र्गी' स्याद्); G₂ M सचयादविसर्गं स्याद्. -^d) D₁ राज (for राजा) Da आत्मान् (for आत्म वान्).

34 *) K₁ नाल्पमर्थे, K₅ B Da₁ Dn D₂ ३ ० ३ G₂ M₂ नार्थमल्प; V₁ न चारत्मानं, Da₂ नार्थमल्प (hypermetric), D₁ शल्यमर्थं (for नाल्प) -^b) Ś₁ K₄ शास्त्रवान्; K₈ D₄ शास्त्रवं (for शास्त्रवान्) -^c) K₈ ४ B₀ ३ ३ ३ D₂ Dn₁ D₂ ३ तु बुध्येद् (B₂ D₂ ३ 'त), K₅ V₁ B₄ D₂ ३ ३ [अ]नुबुध्येद् (B₂ ३ 'त); B₁ प्रबुद्ध्या; D₁ T₁ G₂ ४ M [अ]नुबुद्ध्या (T₁ G₁ 'बु- ध्येच्); G₁ [अ]नुबुद्ध्याद् (for [अ]नुबुध्येद्) B₁ D₁ T₁ G₂ ४ M चारत्मान (for आ). -^d) Dn₁ चाबुध्ये तु; Da₂ D₁ T G₁ ३ ४ M चाबुध्येषु; D₄ च बुद्धिषु (for चाबुद्धिषु) M₄ चाश्वसेत्. B₁ न चाबुध्येष्वविश्व सेत्

35 *) D₂ दाक्षी (for दाक्ष्यं) K₅ ३ V₁ B Da Dn D₂-० G₂ M₂ बुद्धिरात्मा; D₁ T₁ G₁ ४ M₁ ३ ४ भूतिरात्मा (for बुद्धिरग्न्या) -^b) M₄ धैर्यं (for धैर्यं) D₁ om शौर्यं K₅ V₁ B Da D₂ ३ ३ ३ शौर्यं धैर्यं (by transp), D₂ शौर्यं तेजो K₂ ४ B₁ D₂ ४ देश- कालप्रमादः; K₈ B₂ Dn D₂ ३ T₁ G₂ ४ M₁ ३ ४ 'का लप्रमाद (T₁ G₂ ४ 'दा', K₅ 'कालौ प्रमाद'; B₂ 'कालोप्रमादत; D₁ 'कालोप्रमाद'. -^c) K₂ ३ ३ V₁ B

अश्विस्तोको वर्धते ह्याज्यसिक्तो
वीजं चैकं बहुसाहस्रमेति ।
क्षयोदयौ विपुलौ संनिशाम्य
तस्मादल्पं नावमन्येत विद्वान् ॥ ३६
बालोऽबालः स्वविरो वा रिपुर्यः
सदा प्रमत्तं पुरुषं निहन्यात् ।
कालेनान्यस्तस्य मूलं हरेत्
कालज्ञाता पार्थिवानां वरिष्ठः ॥ ३७

Dn D₂ ३ ३-३ S (G₂ missing) अल्पस्य. Dn बहुनो (for महतो). K₁ M₂ वा विवृद्धे (M₂ 'द्धौ); K₂ ३ V₁ B₁-३ Dn D₁ ४ T G₂ ४ M₁ ३ ४ वा विवृद्धौ, D₄ वापि बद्धौ (for वापि वृद्धौ). Da अल्पस्य वा महातेषा विवृद्धौ (sio). -^d) Dn₁ धनस्यैवान्त; D₂ 'स्यैता न्यस्त; D₄ 'स्यैतान्यष्टे (for 'स्यैतान्यष्ट) B₅ (marg.) सवर्धनानि (for समिन्ध').

36 *) Ś₁ K₁ ४ अग्निः स्तोके, K₅ V₁ B₂ ४ Da D₁-३ ३ ० ३ अग्निस्तोके, B₀ ३ m अतस्तोप; B₁ अग्निस्तोयो (for 'स्तोको) V₁ B₀ १ ० ३ D₁ ३ ह्याज्यसिक्त (B₁ 'शिष्टं); Da प्राज्यसि (Da₁ 'शि)क्त, Dn₁ [S]थाज्य सिक्तो (for ह्याज्य). -^b) B₁ वातेरितं; D₄ बीजे चैकं; M वाहश्चैको (for वीजं चैक). K₈ ३ V₁ B Da Dn D₂-० ३ M रो (K₈ D₄ M वा) हसहस्रम् (for बाहु) -^c) K₅ B₀ ३-३ Dn D₂ ३ ३ ० ३ आयज्ययौ, B₁ २ M₂ क्षयोदय (M₂ 'यो) (for 'दयौ) V₁ D₁ विपुल; Da विपुल B₁ २ Da D₄ संनिशाम्य; D₁ T G₁ ३ ४ M₁-३ 'यम्य (for 'शाम्य) -^d) D₂ ० तस्मादल्प. D₂ च (for न). K₂ ३ ३ V₁ B D (except D₁) S (G₂ missing) वित्त (for विद्वान्).

37 *) Ś₁ Dn₁ D₁ T₁ G₂ ४ M बालोबल; K₂ बालोप्यबाल; K₈ बालौ बाल, K₄ बलोबल, D₁ बालोबला, T₂ बालो वा (for बालोऽबाल) D₁ वा (for य) K₅ V₁ B₀-३ Da Dn₂ D₂ ३ ३ ० ३ बालो- प्यबाल (B₀ १ ४ Da 'लं; D₂ ३ ३ 'ल) स्ववि (D₂ 'वी)रो रिपुर्य; B₅ बालोप्यबाल स्वविरोपि धूर्य, D₄ बालस्वविरा वा रिपुर्यः -^b) Da₁ प्रमत्त; Da₂ प्रमत्त. G₂ न हन्यात् (for निह) -^c) Ś₁ K₁ ३ ४ D₁ om (hapl) 37^e-38^b -^d) B Da D₂ ३ ३ ० ३ T₁ M₁ ३ ४ कालो न (for कालेन) D₂ वित्त (for 'मूलं). -^d) Da काले ज्ञाता; D₁ S (G₂ missing) कालज्ञानं (for कालज्ञाता). D₁ S (G₂ missing) वरिष्ठ

हरेत्कीर्तिं धर्ममस्योपरुन्ध्या-
 दये दीर्घं वीर्यमस्योपहन्यात् ।
 रिपुद्वेषा दुर्वलो वा बली वा
 तस्माच्छत्रौ नैव हेडेद्यतात्मा ॥ ३८
 क्षयं शत्रोः संचयं पालनं चा-
 प्युभौ चार्यौ सहितौ धर्मकामौ ।
 अतश्चान्यन्मतिमान्संदधीत
 तस्माद्राजा बुद्धिमन्तं श्रेयत ॥ ३९
 बुद्धिर्दीप्ता बलवन्तं हिनस्ति

बलं बुद्ध्या वर्धते पाल्यमानम् ।
 शत्रुर्बुद्ध्या सीदते वर्धमानो
 बुद्धेः पथात्कर्म यत्तत्प्रशस्तम् ॥ ४०
 सर्वान्कामान्कामयानो हि धीरः
 सत्त्वेनाल्पेनापुते हीनदेहः ।
 यथात्मानं प्रार्थयतेऽर्थमानैः
 श्रेयःपात्रं पूरयते ह्यनल्पम् ॥ ४१
 तस्माद्राजा प्रगृहीतः परेषु
 मूलं लक्ष्म्याः सर्वतोऽभ्याददीत ।

C. 12. 4395
 B. 12. 120. 44
 K. 12. 120. 44

38 Ś1 K1 2 4 D1 om. 38^a (cf. v 1 37) —^a)
 1) डः गेह (for हनेत्) M1 2 घन कीर्तिम् (for कीर्ति
 चयम्) D2 [ट]रसध्याद्, M2 [अ]परुध्याद् (for [ट]र
 रुन्ध्याद्) B1 हरेत्काले तस्य शक्त्योपरुध्याद् —^b)
 D2 क्षयं V1 B1 2 Da D2 2 e 1 S (G2 missing)
 विघ्न (for दीर्घं) D2 क्षयं त्रिनिघ्नं प्रियम् (corrupt)
 (for क्षयं दीर्घं वीर्यम्) —^c) K2 2 Dn2 M2 रिपु,
 Da विघ्न, T2 रिपु D2 दुष्टो (for द्वेषा) K2 बलो,
 D2 नलो (for बली) —^d) All MSS (except Ś1
 K1 D1 4 T1, G2 missing) शत्रोर् (for शत्रौ) K1
 नैव हेत्वेद्, K2-3 V1 B Da Dn D2 2 नैव हीये (K2
 'ह्ये)द्, D2 नावमन्येद्; D1 T1 G2 नैव भिन्येद् (sic),
 T2 G1 2 M2 नैव भिन्येद्, M1 2 4 नैव पीठ्येद् (for
 नैव हेत्वेद्) T2 यथात्मा, G2 यदात्मा

39 ^a) K1 क्षय K2 संचये; D2 सचल (for
 सचयं) K4 पालने; G2 पालयन् D1 T1 G1 4 पाल
 यन् (for पालन च) K2-3 Bo 1 2-3 Da D2 2 2 e 2
 G2 वा (for च) Dn T2 क्षय बुद्धि (Dn2 क्षय बुद्धि,
 T2 क्षय शत्रौ) पालन सचय वा, D1 corrupt K2 वा
 (for च) —^b) K2 Bo 2-3 Dn D. 2 2 e 2 बुद्ध्या-
 (Dn1 D2 2 'दा)प्युभौ, D1 T1 G2 M [अ]प्युभावयो,
 T2 ह्युभावयो; G2 2 उभावयो (for [अ]प्युभौ चार्यौ)
 K2 Dn मह (Dn1 'य)तौ; V1 B1 2 Da D2 सहितौ
 (for सहितौ) K2 Dn1 D2 2 M2 सर्वकामौ (for धर्म)
 D2 [अ]प्युभौ लोकौ महितौ चार्यावप्युभौ धर्मकामौ (sic)
 —^c) K2 2 2 V1 B1 2 4 Dn2 D2 2 e 2 तत्र (for
 अत्र) K1 Bo 2 त (K1 अ)तश्चान्य, B2 तत्रश्चा
 न्यात् (for अतश्चान्यत्) —^d) K1 मतिमन्तं; K2
 Dn1 बुद्धिमत्तां, D1 सत; D2 मिमां; D3 मतां;
 G2 मान (sic) (for मन्त) D2 2 श्रेयन्; T2 G1 4
 श्रेयत

40 ^a) B1 दातो (for दीप्ता) Da1 om बलवन्तं
 हिनस्ति D1 T G1 4 M1 घनवत् (for बलवन्त)
 —^b) D1 T1 G1 4 वर्धते (for वर्धते) K4 पाल्यमाण
 K2 Bo 2-3 Dn D2 2 e e 2 पाल्य (B2 पद्य)ते वर्धमान
 (for वर्धते पाल्यमानम्) —^c) Ś1 K2 G1 2 4 M
 शयन्; B1 सहद् (for शत्रुर्) B2 बुद्धा (for 'द्ध्या)
 Ś1 (before corr) K2 4 V1 B2 Da D1-2 2 e 2 वर्ध
 (Da 'व'ते मीद् (B2 m वर्ध)मानो, B1 वर्धते गाहमानो,
 Dn1 सीदते वर्धमानो; D2 'ते वर्धमाने; T2 G1 2 M
 'ते पीठ्यमानो (for 'ते वर्धमानो) —^d) B1 Da2 बुद्धि
 पश्चात्; S (G2 missing) बुद्धिपूर्वं (for बुद्धे पश्चात्).
 D1 G2 यत्नं (for यत्तत्) — After 40, D1 T1 G2
 read 43^a

41 T1 G2 om. 41^a —^a) K2 D2 D1 वीर (for
 धीर) —^b) V1 सत्त्वे चाल्पे न, Bo 2-3 सर्वान्का
 मान्, D2 सत्त्वेनान्येन (for 'नाल्पेन) K2 2 Dn2
 प्रामुते; K2 V1 Bo 2-3 Dn1 D2-3 G1 2 M [आ]मुते,
 B1 [आ]प्यते; Da [आ]मु (Da1 'मु)ते, D2 2 2 [आ]मुते
 (for [आ]मुते) K2 2 Bo 1 2 4 5 (marg as in text)
 D2-3 G2 ही (B1 ही)नदोष (for 'देह) — G2 reads
 41^a-42^a after 43^a —^c) K2 B Dn D2 2 2 e 2 यश्चा-
 र्मानं. D1 S (G2 missing) प्रार्थयन् (for 'यते)
 Bo [S]र्थदानै; B1 [S]र्थमानै, D2 [S]र्थलासै (for
 'मानै) —^d) D1 श्रेय पात्रं, D2 T1 G1 4 M1 2
 धिय पात्र; D1 श्रेय पां; G2 धिय पां; M2 प्रिय
 पां Dn1 च नास्व; DL T1 G (G2 missing)
 [S]प्य (D1 'भ्य)नस्व (for ह्यनल्पम्).

42 For the sequence in G2, cf. v 1 41 —^a)
 K4 प्रगृहीत K1 परासुर (sic), K2 2 V1 Bo 1 2-3
 Dn D2-3 S (G2 missing) प्रजासु; B2 Da प्रजानां

C. 12 4395
E 12. 120 44
K 12 120 44

दीर्घं कालमपि संपीड्यमानो
विद्युत्संपातमिव मानोजितः स्यात् ॥ ४२
विद्या तपो वा विपुलं धनं वा
सर्वमेतद्व्यवसायेन शक्यम् ।
ब्रह्म यत्तं निवसति देहवत्सु
तस्माद्विद्याद्व्यवसायं प्रभूतम् ॥ ४३
यत्रासते मतिमन्तो मनस्विनः
शक्रो विष्णुर्वा सरस्वती च ।
वसन्ति भूतानि च यत्र नित्यं
तस्माद्विद्वान्नावमन्येत देहम् ॥ ४४

लुब्धं हन्यात्संप्रदानेन नित्यं
लुब्धस्त्वसिं परवित्तस्य नैति ।
सर्वो लुब्धः कर्मगुणोपभोगे
योऽर्थैर्हीनो धर्मकामौ जहाति ॥ ४५
धनं भोज्यं पुत्रदारं समृद्धिं
सर्वो लुब्धः प्रार्थयते परेषाम् ।
लुब्धे दोषाः संभवन्तीह सर्वे
तस्माद्राजा न प्रगृहीत लुब्धान् ॥ ४६
संदर्शने सत्पुरुषं जघन्यमपि चोदयेत् ।
आरम्भान्द्विपतां प्राज्ञः सर्वानर्थास्तु हृदयेत् ॥ ४७

(for परेषु). —^b) K4 [अ]मूलं K5 V1 B Dn D2 s. 5-8 T1 G4 सर्वशी (for सर्वतो) T2 ह्यादधीत (for श्याददीत) K1 दूल लक्ष्या सर्वतोभ्यारुदीत (s10) —^c) D1 दीर्घं (for दीर्घं). K2 s s V1 B Da2 Dn D2-8 s M ह्यपि (for अपि) Da1 दीर्घं कालं ह्यपि पीड्यमानैर्, D1 T G1 2, 4 दीर्घं कालं ह्य (T2 G1 'लम)-रिभिः पीड्यमानो —^d) D1 मानोजिता K3 s s V1 B Da Dn D2 s s s सपातमपि वा नोजितः; D4 'मपि मानाजितः; D5 -संपातवानोजितः; T2 -संपस्वपि नो निजित, M सपातस्वपि नो निजितः (for 'मिव मानोजित) D1 T1 G1 2, 4 व्युत्पा (T1 G4 पुष्पा; G1 विद्यु)त्संपव्यवसायेन शक्या (D1 G2 'क्या)

43 For the sequence in G2, of v 1 41. D1 T1 G4 read 43^{ab} after 40 —^a) D1 धनैर् (for धन) —^b) K2-5 V1 B Da Dn D2 s s-8 S (G8 missing) होतद् (for एतद्). D1 corrupt —^c) K1 D1 T1 G1 4 ब्रह्मायत्त; V1 Bo 1. 8-5 Dn D2 s s s बुद्धायत्त (Dn2 'स्त) (for ब्रह्म यत्त) D2 om from निवसति up to यत्र (in 44^c) K5 बुद्धायत्त नित्य तस्माद्विद्वान्नावमन्येत देह (s10, cf. 44^d). — D1 om. (hapl) 43^d-44^c —^d) Da राजन् (for विद्याद्). K8 प्रचानं (for प्रभूतम्).

44 D2 om up to यत्र, D1 om 44^{abc} (of v 1. 43) —^a) M1 मतिमत्तो —^b) S1 D2 शक्राविष्णुः; D1 शक्राविष्णुर. M ब्रह्म (for यत्र). —^d) D2 कसाद्विद्वान्नावमन्येत. T2 G2 वित्त (for देहम्).

45 ^a) D1 लुब्धं (for लुब्ध) D1 S (G8 missing)

सप्रदानाद्धि (for 'दानेन) —^a) S1 K1 D1 G2 सर्वे लुब्धा; T2 स वै लुब्ध B8 Da D5. 6 s कर्मगुणोपभोगैर्; D1 T G1 2, 4 M1 s 4 सर्वगुणोपभोगे (G1 'गो) —^d) K1 योर्थे, D8 योर्थेन (for योर्थैर्) D5 हीने K4 s D5 s धर्मकामो (for 'कामौ). D1 S (G8 missing) योर्थैर्हीनः काम (G2 कर्म) धर्मौ हिनस्ति (T2 G1 M जहाति)

46 ^a) K2 Dn भोगं (for भोज्यं) K1 पुत्रदारा; K8 Da2 Dn2 'दारै; Da2 'दारै; G2 'दारात्. B1 समृद्धं, M परेषा (for समृद्धिं). —^b) K2 s s Bo 2-5 Dn Da-1 T G1 2, 4 सर्व; D2 s s धनं (for सर्वो) M समृद्धिं (for परेषाम्). K1 सर्वे लुब्धा प्रार्थयंते परेषां —^c) B8 लुब्धैर्; Da2 लुब्धो, D1 लुब्ध- (for लुब्धे) B1 लोके (for सर्वे). —^d) B1 2 Da प्रकुर्वीत; D2 प्रगृह्णाति; M [ए]व गृह्णीत (for प्रगृह्णीत). K2 s Dn D4 लुब्ध (for लुब्धान्)

47 ^a) D2 संदर्शनेन (hypermetric), G1 स दर्शने K2. 5 Bo 8-5 Dn D2 s s s सदर्शनेन (Dn2 सघर्षणेन) पुरुष —^b) S1 जघन्यमभि; K2 4 D1 प्रधानमभि (for जघन्यमपि). D2 नोदयेत् (for चोदयेत्) ☞ C7 चोदयेत् द्वास्थान्प्रति प्रेरयेत् । ☞ —^c) K1 4 Bo-3 s D1 8 T1 G4 आरंभा; D1. 2 आरंभाद्, M आरभे D4 द्विषता, T1 G2 4 द्विषत; T2 द्विषहे, G1 विषहे. D1 प्राज्ञा, M1-8 प्राज्ञ —^d) K1. 2 V1 B Da D1-8 s s T2 सर्वार्थास्तु; K8 4 Dn D1 'थोश्च, K5 D5 'थास्तु; T1 G1 2, 4 M पापा (G1 M 'पो) र्थास्तु (for सर्वानर्थास्तु) K1 s s V1 Bo-3. 5 Da Dn D1-1. 6-8 S (G8 missing) प्रसूदयेत्; K2 D1 प्रसीद्; K4 D5 G2 प्रसाद्; B4 प्रचोद् (for हु सूदयेत्).

धर्मान्वितेषु विज्ञातो मन्त्री गुप्तश्च पाण्डव ।
 आप्तो राजकुलीनश्च पर्याप्तो राज्यसंग्रहे ॥ ४८
 विधिप्रवृत्तान्नरदेवधर्मा-
 नुक्तान्समासेन नियोध बुद्ध्या ।
 इमान्विदध्याद्रथनुसृत्य यो वै
 राजा महीं पालयितुं स शक्तः ॥ ४९
 अनीतिजं यद्यविधानजं सुखं
 हठप्रणीतं विविधं प्रदृश्यते ।
 न विद्यते तस्य गतिर्महीपते-

न विद्यते राष्ट्रजमुत्तमं सुखम् ॥ ५०
 धनैर्विशिष्टान्मतिशीलपूजिता-
 न्युणोपपन्नान्युधि दृष्टविक्रमान् ।
 गुणेषु दृष्टानचिरादिहात्मवा-
 न्सतोऽभिसंधाय निहन्ति गात्रवान् ॥ ५१
 पश्येदुपायान्निविधैः क्रियापथै-
 न् चानुपायेन मतिं निवेशयेत् ।
 श्रियं विशिष्टां विपुलं यशो धनं
 न दोषदर्शी पुरुषः समश्नुते ॥ ५२

C 12. 4405
 B 12. 120 54
 K 12. 120. 54

48 ^a) B₁ धर्मान्वितेषु, D₁ 'न्वितश्च K₂ s s V₁
 B D (except D₁) S (G₃ missing) विज्ञाता — ^b)
 K₃ मन्त्री गुप्ताश्च, D₁ T₁ G₄ मन्त्रगुप्तश्च, T₂ G_{1.2}
 M मन्त्रगुप्तिश्च (for मन्त्री गुप्तश्च). D₃ पाण्डव — ^c)
 K₄ भतो, D₃ भासो, D₁ भास्ते, D₃ भासा K₂
 B₁ D₂ D₂ s s s राजा, K₃ राज (for राजन्)
 — ^d) K₁ D₂ पर्याप्तं, D₃ पर्याप्तौ D₁ S (G₃
 missing) राष्ट्रसंग्रहे (for राज्य)

49 ^a) K₂ s s D_n D₂ s. c. s S (G₃ missing)
 विधिप्रयुक्तान् (for 'प्रवृत्तान्') D₃ धर्मो (for धर्मान्)
 — ^b) B₀ समाविन (sic), D₃ समानेन, D₁ समये वे
 (for समामेन) D₂ om from च up to 12 121 7
 — ^c) B₂ D₃ इमां, D₃ हेमान्; D₂ s इम B₁ s
 D₃ D₂ s s G₁ निदध्याद्, D₁ अत्रिद्याद् (for विद-
 ध्याद्) K₄ s B₀ s s s (marg) D_n D₂ s s व्यति
 (K₄ 'न)सृत्य, B₁ s D₁ T₁ G₂ s M₂ अजु, B₂
 व्यनुसृत्य; D₃ अनुसृत्य, D₃ अभिसृत्य, T₂ G₁
 अभिसृत्य (for व्यजु) — ^d) M₂ न (for स) D₁
 शक्य (for शक्त).

50 D₂ om 50 (cf v l 49) — ^a) D₃ अनी-
 (D₂ om अनी)तिन, D₃ अनीनज, D₁ S (G₃
 missing) सुनीति (G₁ 'त)ज K₂ s s V₁ B D_n D₂
 s s S (G₃ missing) यस्य विधानज, K₄ D₁ यद्यविधा
 नज, D₃ यस्य विधी (D₂ 'धि)नजं (for यद्यविधानज)
 — ^b) B₀ हठप्रयुक्त, B₁ हयप्रणीत K₂ s V₁ B D₃
 D_n D₂ s s s विधिवत् (for विविध) D₁ T₁ G₄
 धर्मप्रणीत विधिप्रवृत्तिसिध्यति, T₂ G₁ s M₂ युधप्रणीत (G₁
 युध प्रणीता) विधिवत्प्रसिध्यते — ^c) D₁ om. न विद्यते
 D₁ निन्दिते, T₁ G₂ निन्दिता; T₂ G₁ निन्दते, G₄
 निन्दित (for विद्यते) B₂ (marg) मतिर (for गतिर)

D₁ महीपते — ^a) D₁ स विद्यते, T₂ G_{1.2} s M₂ स
 विद्यते (for न विद्यते) K₃ राष्ट्रगतं महत्सुखं, D_n
 राज्य (D_n 'ज)सुखं अनुत्तम

51 D₂ om. 51 (cf v l 49) — ^a) B₂ चलैर्
 (for धनैर्) D_n D₂ पठितान् (for पूजितान्)
 — ^b) B₁ मधि- (for युधि) T₂ G₁ सत्य- (for दृष्ट)
 — ^c) D₁ T₁ G_{1.4} M₂ युक्तान् (for दृष्टान्) K₂ s V₁
 B₂ दृष्टा नचिराद् K₄ D₃ इव (for इह) K₃ B₀ s-s
 D_n D₂ s s गुणेषु दृष्टा नचिरादिहात्मवान् (B₂ 'वाधान्),
 B₁ 'यु दृष्टा नचिरादिहात्मवान्, D₃ 'यु दृष्टा नचिरात्मवान्,
 D₁ 'यु दृष्टा नचिरादिहात्मवान् (sic), G₂ 'यु युक्तानचिरा
 न्महात्मवान् — ^d) K₂ s s B₀ s-s D_n D₂ s यतो,
 D₁ हतो, G₂ सतो (for सतो) G₁ सतोपसंधाय (for
 सतोऽभि) G₂ न इति (for निहन्ति)

52 D₂ om 52 (cf v l 49) — ^a) K₂ D₃
 उपाय (for उपायान्) K₃ V₁ B D₂ s s विविधे (B₁
 'धिवत्, D₃ 'विधे) क्रियापथे; D₁ S (G₃ missing)
 विविधेषु कर्मसु (for विविधं क्रियापथैर्) — ^b) K₃
 D₄ S (G₃ missing) चानुपायेषु, K₄ चानुपायेन, D₃
 चानुपायेन (for चानु) K₄ T₂ मतिर (for मतिं)
 — ^c) D₃ च दिष्टा, D₁ S (G₃ missing) समृद्धां
 (for विशिष्टा) D₁ S (G₃ missing) transp यशो
 and धनं

53 D₂ om. 53 (cf. v l 49) — ^a) K₁ s D₃
 विनिवर्तते, K₂ s s D_n D₂ s 'वर्तिता, V₁ B₀ s s
 D₃ s 'वर्तिता, B₁ s D₃ 'वर्तिता (for 'वर्तने) K₂
 s s V₁ B D₃ D_n D₂ s s यया (for तया) D₁ प्रीति-
 प्रवृत्ते विनिवर्ते तया, D₁ S (G₃ missing) प्रीति (D₁ T₁
 G₄ 'ति)प्रवृत्ति विनिवर्तन च — ^b) B₁ नेच्छन्त्य (sic),

C. 12. 4408
B. 12 120. 55
K 12 120 55

प्रीतिप्रवृत्तौ विनिवर्तने तथा
सुहृत्सु विज्ञाय निवृत्त्य चोभयोः ।
यदेव मित्रं गुरुभारमावहे-
त्तदेव सुस्निग्धमुदाहरेद्बुधः ॥ ५३

एतान्मयोक्तांस्त्व राजधर्मा-
नृणां च गुप्तौ मतिमादधत्स्व ।
अवाप्यसे पुण्यफलं सुखेन
सर्वो हि लोकोत्तमधर्ममूलः ॥ ५४

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२० ॥

१२१

युधिष्ठिर उवाच ।

अयं पितामहेनोक्तो राजधर्मः संनातनः ।
ईश्वरश्च महादण्डो दण्डे सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ १

देवतानामृषीणां च पितृणां च महात्मनाम् ।
यक्षरक्षःपिशाचानां मर्त्यानां च विशेषतः ॥ २
सर्वेषां प्राणिनां लोके तिर्यक्ष्वपि निवासिनाम् ।

B₂ D₂ विवृत्य; D₁ निवृत्ति, D₇ T₁ G₁ २ ४ विचार्य
(for निवृत्य). — D₁ om 53^a-54^b — °) K₂ M₂ गुरु
भावम् (for 'भारम्') K₁ G₂ आवहेत्, K₄ आवहत्;
B₁ आवहे; D₅ आर्तवं (for आवहेत्) — ^d) D₅ हे
देव (for तदेव) G₁ उदावहेद् (for 'हरेद्').

54 D₂ om 54 (of v 1 49). D₁ om 54^{ab}
(of v 1. 53) — °) K₁₋₂ D₂ M₂ एतां (for
एतान्). K₂ २ ५ V₁ B D₂ D₂-३ ३ चर, D₇
T₂ G₁ २ M स्वर; T₁ G₂ सर (for तव). D₂ दान
धर्मान् (for राज) — °) B₁ २ च गुप्ता; D₁ सुगुप्तौ
(for च गुप्तौ) K₁ मतिमादधत्स्व, K₂ ४ D₂ ३ 'मादद
(D₂ 'ध)स्व, D₂ 'मादधत्सु; M₁ ३ ४ 'मन्विधत्स्व
(for 'मादधत्स्व) — °) D₂ om से पुण्य K₁₋₄
D₂ D₇ G₂ M₂ अवाप्यसे (K₂ 'प्य स); K₂ अवा-
प्यसे; D₂ अवाप्यसे, T₂ G₁ तत्प्राप्यसे (for अवा-
प्यसे) D₂ सुखेन ते (for सुखेन) — ^d) K₂ D₂
लोकोत्त सु, K₄ ५ V₁ B D₂ D₂ ५ ६ ३ G₂ M₁
३ ४ लोको नृप (for लोकोत्तम) D₁ T₁ G₁ लोको हि
सर्वो (D₁ सर्वे हि लोको) नृपधर्ममूल, M₂ सर्वं हि
लोको नृपधर्ममूलं

Colophon om in D₂ G₂ missing — Sub-par-
van Ś₁ K V₁ B D₂ D₂ D₁ ३-४ T₂ G₁ २ ४ M
राजधर्म — Adhy name D₂ धर्मोपाख्याना, D₂
धर्माख्यातं, D₇ T₁ G₂ ४ राजवृत्त; M₁ ३ राजवृत्तिर

— Adhy no (figures, words or both) B₁ 110,
B₂ D₂ 119, B₂ 116, D₂ D₂ 120 (as in
text), D₇ 8 (G₂ missing) 122, D₂ 118.
— Śloka no D₂ 57, D₂ 56.

121

— G₂ is missing for this adhy (cf. v 1 12
112. 1).

1 D₂ om 1-7 (of v 1 12. 120 49) Ś₁ D₂
om the ref — °) D₁ अह (for अय). — °)
D₂ धर्मराज (for राजधर्म) — °) D₇ 8 (G₂ miss-
ing) कीदृशश् (for ईश्वरश्) K₁ ४ B₁ ३ ५ D₂ ६-७
T₁ G₄ महान्दण्डो, B₂ D₂ सदा दण्डो, B₁ (marg as in
text) D₂ महाददे — ^d) V₁ G₂ M₁ ३ सर्वं ददे (by
transp), D₁ ददे सर्वं, D₇ T₂ M₂ ४ सर्वदडे, G₁
सर्ववर्मो, G₄ सर्वदड- T₂ G₁ प्रतिष्ठित

2 D₂ om 2 (of v 1. 1) — ^d) K₂ V₁ B D₂
D₂ D₂ ३ साध्याना (for मर्त्याना). D₂ ५ ६ ३ विशां
पते (for विशेषत)

3 D₂ om 3 (of v 1 1) — °) D₂ तिर्यग्योनि
(for तिर्यक्ष्वपि) K₁ निवासिवान्, D₂ 'सितां, D₂
'सिन (for 'सिनाम्) K₂ विरश्चा पिशिताशिनां — °)
D₇ T₂ G₁ २ सर्वस्यापि (for 'न्यापी)

सर्वव्यापी महातेजा दण्डः श्रेयानिति प्रभो ॥ ३
 इत्येतदुक्तं भवता सर्वं दण्ड्यं चराचरम् ।
 दृश्यते लोकमामुक्तं समुरासुग्मानुषम् ॥ ४
 एतदिच्छाम्यहं ज्ञातुं तच्चेन भरतर्षभ ।
 को दण्डः कीदृशो दण्डः किरूपः किंपरायणः ॥ ५
 किमात्मकः कथंभूतः कतिमूर्तिः कथंप्रभुः ।
 जागर्ति स कथं दण्डः प्रजास्ववहितात्मकः ॥ ६
 कथं पूर्वापरमिदं जागर्ति परिपालयन् ।
 कथं विज्ञायते पूर्वं कोऽपरो दण्डसंज्ञितः ।

किंतस्यश्च भवेदण्डः का चास्य गतिरिष्यते ॥ ७
 भीष्म उवाच ।
 शृणु कौरव्य यो दण्डो व्यवहार्यो यथा च सः ।
 यस्मिन्दि सर्वमायसं स दण्ड इह केवलः ॥ ८
 धर्मस्याख्या महाराज व्यवहार इतीष्यते ।
 तस्य लोपः कथं न स्याद्धोकेष्ववहितात्मनः ।
 इत्यर्थं व्यवहारस्य व्यवहारत्वमिष्यते ॥ ९
 अपि चैतत्पुरा राजन्मनुना शोक्तमादितः ।
 सुप्रणीतेन दण्डेन प्रियाप्रियसमात्मना ।

C. 12. 4418
 B. 12. 121. 11
 K. 12. 121. 11

4 D: om. 4 (cf v l 1) —^a) Ks V1 B1: Da Dn M2 एवन् (for एतद्). —^b) Ks V1 B Da Dn D1: e e s ददे; D1 G1 M2 सर्व (for सर्व) B2 (marg) ददंनैव (for सर्व दण्ड्य) K1: s s D1 इदं, Ks D1: e (G2 missing) ददे; Ks B Da Dn D1 e e s वै स (for दण्ड्य) —^c) Ks ददयता, Ks Bo 2-s Dn D1: e e s M ददयता, Ks V1 B1: Dn D1 T G1: s s ददयतां (for ददयते) D1 ददमामक, D1 T G1: s s लोक शायतं (G1 चा), M लोकमायसं (for सक्त) —^d) G1 मानवं (for मानुषन्)

5 D: om. 5 (cf v l 1) —^a) B1 इच्छामहे (for 'व्यह) Ks Bo 2-s Da D1: e-s S (G2 missing) श्रोतु (for ज्ञातुं) —^b) D1 om. (hapl) 5^d-7^e —^c) Ks D1 किरप; G1 किदद (for किरूप) K1 किरपानर, Ks G1: s 'यण, B1 'क्रम (for 'यण).

6 D: s om 6 (cf. v. l. 1, 5) —^a) D1 किमात्मन (for 'त्मक) G2 किनामा किमर्थं भूत. —^b) Ks Bo 2-s Dn D1: e e s कथंमूर्ति (for कतिमूर्ति) Ks: V1 B1: s Da Dn D1: e e s कथं प्रभो, Bo 2-s T1 G1: s कथंप्रभ (for कथंप्रभु) —^c) Ks 2-s V1 B Da Dn D1: S (G2 missing) च, D1: e e s हि (for स) —^d) B1 Da प्रजासु च हिवात्मक, D1: S (G2 missing) प्रजा (M: 'जा)नु विदि'

7 D2 om. 7 (cf v l 1) D1 om 7^a (cf. v l 5) —^a) B1 Da कथ, G2 कश्चित् (for कथ) —^b) K1 जागति, D1 जागति (for जागर्ति) Dn D1: s प्रतिपालयन् (for परि) —^c) Da कथं, D1 G2 कश्चित् (for कथ) G3 प्रजायते (for वि) Ks पूर्वं, T2 दद; G1 पूर्वं (for पूर्व) —^d) K1 V1

B Dn D1: e e s [s]वरो; Da [s]वघो, D1 [s]परो, M1: s [s]परा (for सरो) Ks T2 G1: s M ददमदक; B1 'मन्वित, D1 'सन्वित (for 'सन्वित) —^b) om 7^a-9^a —^c) D1 कि मयस्व (sic), M2 s किमज्ञश्च (for किमंत्यश्च) D1 T1 G1: s [ज]मवद्; T2 G1: s मवद् Da: दद —^d) S1 K2-s B1: s s D2-s: s M2 चास्य, T2 चात्र (for चास्य) Ks D1 इष्यति, Ks Dns D1: e e s इत्तमा, V1 Bo-2: s s Da Dn1 इष्यते (for इष्यते)

8 B1 om. 8 (cf. v l 7) D1 om the ref —^a) Da D1 S (G2 missing) कौरव (for कौरव्य) Ks को (for को) —^b) Ks V1 B (B2 om.) Da Dn D1: s s T G1: s s M1: s s व्यवहारो (D1 'यं) D1: S (G2 missing) [पूर्वं (for च) —^c) K1 भायातं (for भायत्) —^d) D1: S (G2 missing) धर्म (for दण्ड) V1 Bo-2: s s Da Dn1 D1: s s S (G2 missing) इति (for इह)

9 B1 om 9^a (cf v l 7) —^a) Ks B1 Dn D1: s s s धर्ममत्या (for 'स्यात्या) Ks समाराज (for महा) D1: S (G2 missing) Gv धर्मस्यार्थे महीपाल. —^b) Ks B1 D1: s s s इहेष्यते (for इती) —^c) S1 लोक; G2 लोपा, Gv लोप (as in text) K1-4 तु, G2 च (for स) G2 स्युर् (for स्यात्) —^d) D1 लोकेष्वलोहित्वात्मन (sic), D1 T G1: s s लोकेष्विह (T2 'च) महात्मन, M1: s लोकेष्वपि हिवात्मन, M2: s लोकेषु विदि' —^e) K V1 B Da Dn D1: s s s इत्येन (Ks 'व) (for इत्यर्थं)

10 ^b) G2 भात्मन (for भादित) —^c) K1 सुप्रणीतेन (sic) —^d) Ks प्रियाप्रिये मनात्मना, D1 दिव-

प्रजा रक्षति यः सम्यग्धर्म एव स केवलः ॥ १०
 अथोक्तमेतद्वचनं प्रागेव मनुना पुरा ।
 जन्म चोक्तं वसिष्ठेन ब्रह्मणो वचनं महत् ॥ ११
 प्रागिदं वचनं प्रोक्तमतः प्राग्वचनं विदुः ।
 व्यवहारस्य चाख्यानाद्व्यवहार इहोच्यते ॥ १२
 दण्डात्रिवर्गः सततं सुप्रणीतात्प्रवर्तते ।
 दैवं हि परमो दण्डो रूपतोऽभिरिवोच्छ्रितः ॥ १३
 नीलोत्पलदलश्यामश्चतुर्दंष्ट्रश्चतुर्भुजः ।
 अष्टपान्नैकनयनः शङ्कुकर्णोर्ध्वरोमवान् ॥ १४

माशसमात्मना, M₂ प्रिया प्रियसमा. — °) K₄ रक्षत;
 V₁ D₁ रक्षति T₂ G₁ सत्य (for सम्यग्) — °) B₁
 स एव (by transp.), D₁ T₁ G₂ एव हि.

11 °) All MSS (except Ś₁ K₁ s D₄; G₂ miss-
 ing) यथा (for अथ) — °) B₁ s Da तदा (for पुरा)
 — °) K₁ तमचोक्त (sio), K₂ s D₄ जन्मयोक्त; K₅
 V₁ B Da Dn D₂ s s s s T₂ G₁ यन्मयो (Bo 'मो) क्त
 (for जन्म चोक्त) K₅ B₂ Dn D₂ s s s s मनुष्येद्र,
 V₁ Bo 1 s वसिष्ठेन — °) G₁ ब्रह्मणा. K₅ D₄ हि
 तत् (for महत्).

12 °) D₁ प्राग्वच (for प्रागिदं). Da₁ चयनं; Da₂
 चयत, D₈ वचन (for 'न). — D₄ om 12^b. — °) B₁
 G₁ तत् (for अत) — °) Da₁ व्यवहाराश्च. B₁ s
 व्याख्यानाव् (for चा) — °) D₄ सुप्रणीतात्प्रवर्तते
 (= 13^b)

13 °) Ś₁ दण्ड, K₂ s V₁ B Da Dn D₂ s s s
 दंडे; K₄ D₁ s दण्ड (for दण्डात्) D₁ G₂ त्रिवर्ग
 — °) K₂ s V₁ B Da Dn D₂ s s s s सुप्रणीते K₅
 च वर्तते (for प्रव) — °) B₁ रूपचामिर् (sio) All
 MSS (except Ś₁ K₁ s D₁, G₂ missing) [उ]स्थित
 (for [उ]च्छ्रित).

14 °) Da₁ D₃ चतुर्दंष्ट्र (for 'दंष्ट्र). — D₁
 reads 14^{ab} twice — °) K₅ Bo 1 s (marg as in
 text) D₄ T₁ G₁ s s M₈ एकनयन, T₂ नैकवदन; G₂
 नैननयन (for नैक). M₂ अष्टपालो नैकनैय (sio)
 — °) Ś₁ (before corr.) K₁ D₁ (second time) चतुर्दं
 ष्टोर्ध्वं (K₁ 'व) (for शङ्कुकर्णोर्ध्वं) D₁ (first time)
 चतुर्दोष्टश्चतुर्भुज (sio).

15 °) D₁ जटी द्विजिह्वास्त्रास्या — °) D₁ एतद्गुप

जटी द्विजिह्वास्त्रास्यो मृगराजतनुच्छदः ।
 एतद्गुपं विभर्त्यग्रं दण्डो नित्यं दुरावरः ॥ १५
 असिर्गदा धनुः शक्तिस्त्रिशूलं मृद्वरः शरः ।
 मुसलं परशुश्चक्रं प्रासो दण्डर्षितोमराः ॥ १६
 सर्वप्रहरणीयानि सन्ति यानीह कानिचित् ।
 दण्ड एव हि सर्वात्मा लोके चरति मूर्तिमान् ॥ १७
 भिन्दंश्छिन्दञ्चुजन्कृन्तन्दारयन्पाटयन्स्तथा ।
 घातयन्नभिधावंश्च दण्ड एव चरत्युत ॥ १८
 असिर्विशसनो धर्मस्तीक्ष्णवर्त्मा दुरासदः ।

न्विदुस्वुम् (corrupt). — °) T₂ G₁ M₈ नित्यं दंडो
 (by transp), M₁ s s नित्यदंडो K₂ s s V₁ B₂ s
 Dn D₂ s s (also as in text) s s दुरावर; Bo-2 s
 Da D₁ T₂ G₁ दुरासद (Da 'दं) (for दुरावर).

16 °) K₂ s V₁ B Da Dn D₂ s s s s धनुर्गदा
 (by transp), D₁ गदायन. — °) Ś₁ Dn₁ सुद्वर (for
 'र) D₅ शिर, M₁ शर, M₄ शरा (for शर)
 T₂ G₁ त्रिशूलशरसुद्वर. — °) Ś₁ K₁ D₁ मुसुलं,
 K₂ s V₁ B₂ Da Dn D₂ s s सुसलं, Bo-2 s s सुसलं
 (for मुसलं) K₄ परशु चक्र, Da₂ lacuna — °)
 K₅ B₁ s s Dn D₂ s s s s पाशो, V₁ B₂ प्राशो;
 T G₂ s M₂ s प्रास, G₁ M₁ प्रासा (for प्रासो). K₄
 दण्डश्च; D₁ दण्डोर्षि; T₁ G₁ दण्डाष्टि; G₁ दयाष्टि
 (for दण्डर्षि). Da तोमर; G₁ तोमरं D₁ प्रासादं
 यष्टितोमरा.

17 °) K₄ सर्वप्रहरणेयानि, D₈ सर्वत्र हरणीयानि.
 — °) B₅ D₁ S (G₂ missing) यानि (for सन्ति) K₁
 s s B₂ Da D₁ s s यानि हि (Da₁ 'नि ह); B₅ संतीह
 (for यानीह). — °) M₄ दंडा B₄ D₂ s s s s
 एव दण्ड (for दण्ड एव). K₅ s V₁ B Da Dn D₂ s
 s s T₁ G₁ M स, D₁ lacuna (for हि). Bo s
 धर्मत्मा (for सर्वात्मा). T₂ प्रगृह्य दंडं सर्वात्मा.

18 18^{ab} = (var) B 12 166 57^{ab}. — °) D₂ s
 भिन्दच्छिन्दन्, D₁ T₂ G₁ s s M₁ s छिन्दंश्छिन्दन्; M₄
 छिदान्मदन् (for भिन्दंश्छिन्दन्). K₁ कृजन्, D₁
 मजन्; T₂ मृजन् (for रुजन्) — °) M₅ मारयन्
 (for दार). T₂ पालयन् (for पाटयन्) G₂ तदा
 (for तथा). — °) K₅ D₂ s s चासि- (for असि).
 — °) B₅ D₅ एव (for एव) D₄ चरत्ययं; D₅ चरे
 त्युत; M₁ s चरत्युत (for चर).

श्रीगर्भो विजयः शास्ता व्यवहारः प्रजागरः ॥ १९
शास्त्रं ब्राह्मणमश्नश्च शास्ता प्राग्वचनं गतः ।
धर्मपालोऽश्वरो देवः सत्यगो नित्यगो ग्रहः ॥ २०
असङ्गो रुद्रतनयो मनुज्येष्ठः शिवंकरः ।
नामान्येतानि दण्डस्य कीर्तितानि युधिष्ठिर ॥ २१
दण्डो हि भगवान्विष्णुर्यज्ञो नारायणः प्रभुः ।
शश्वद्रूपं महद्भिन्नमहापुरुष उच्यते ॥ २२
यथोक्ता ब्रह्मकन्येति लक्ष्मीनीतिः सरस्वती ।

दण्डनीतिर्विगद्वात्री दण्डो हि बहुविग्रहः ॥ २३
अर्थानर्थौ सुखं दुःखं धर्माधर्मौ बलाबले ।
दौर्भाग्यं भागधेयं च पुण्यापुण्ये गुणागुणौ ॥ २४
कामाकामावृत्तुर्मासः शर्वरी दिवसः क्षणः ।
अप्रसादः प्रसादश्च हर्षः क्रोधः शमो दमः ॥ २५
देवं पुरुषकारश्च मोक्षामोक्षौ भयामभये ।
हिंसाहिंसे तपो यज्ञः संयमोऽप्य विपाविषम् ॥ २६
अन्तश्चादिश्च मर्ष्यं च कृत्यानां च प्रपञ्चनम् ।

C 12. 4456
B 12. 121 28
L 12. 121 28

19 Cf. B 12 166 84 —^a) D₂ २ ६ स्वसिरः;
M शास्ता (for असिर). Śi K₁ विशसने, D₁ विदा
ननो (sic), M₄ विशसना D₄ वर्मस (for धर्मस)
—^b) K₄ B₁ 2 4 Dn D₂ २ १ T₁ G₂ 4 शीश्याधर्मा;
K₅ V₁ B₀ 2 5 Da D₂ २ २ 'कर्मा, T₂ M₂ 'धर्मा
(for 'धर्मा) K₅ V₁ B₀ 2-5 Dn D₂ २ २ c. २ G₁
दुराधर (for 'मद्र) —^c) M₁ २ 4 [s]सिश्च (for
शास्ता). —^d) B₁ प्रजापति; Dn सनातन (for
प्रजागर)

20 ^a) G₁ शस्त्र (for शास्त्र) K₁ ब्राह्मणं All
MSS (except Śi K₁ 2 4 T₂, G₃ missing) मन्त्राश्च
—^b) D₄ मत, M₁ २ धर्म, M₄ धर्म (for शास्ता)
K₅ V₁ B Dn D₂ २ २ c. २ प्राग्वद्वर्ता, D₁ T₁ G₁ 2 4
प्रवचनं (for प्राग्वचनं) K₅ वरं, K₅ V₁ B Dn
D₂ २ २ c. २ M₁-2 वर, D₁ विदु, D₁ T₁ G₁ 2 4
परं, M₄ पर (for गत). —^c) D₁ om. from
धर्मपालो up to नारायण (in 22^b) D₂ [s]वरो
(for सश्वरो) D₁ S (G₃ missing) गोप (for देव).
—^d) K₅ V₁ B Da Dn [s]प्रज; B₂ (marg) ब्रज
(for ग्रह) D₁ S (G₃ missing) सत्यको नित्यको प्र
(D₁ नृ)ह

21 D₁ om 21 (cf. v l 20) —^a) D₁ क्षान्तो
(for असङ्गो). —^b) Śi K₁ 2 4 मनोज्येष्ठ; K₅
V₁ B₁ Da Dn D₂ २ १ T G₁ 4 M₄ मनुज्येष्ठ; K₅ मनु-
जेष्ठ, B₀ 2-5 D₂ २ २ सुनिर्ज्येष्ठ (for मनुज्येष्ठ);
K₅ शिवकरं. —^c) D₁ ददश्च; D₂ २ लक्ष्म्य (for
दण्डस्य). —^d) D₂ युधिष्ठिर

22 D₁ om. up to नारायण (cf. v l 20) —^a)
M₁ [s]पि (for हि). D₄ विष्णु —^b) K₄ 5 V₁
B₁ 2 Da Dn दंडो (for यज्ञो)

23 ^a) K₅ २ B₀ 2-5 Dn D₂ २ २-3 T₁ G₁ 4 M₁

2. 4 यथोक्ता, K₅ T₂ G₂ M₂ यथोक्तो (for यथोक्ता).
D₂ २ C₇ ब्रह्मकल्पेति, D₄ T₂ ब्राह्मकल्पेति (for ब्रह्म)
—^b) C₇ ब्रह्मकल्पेत्प्र ब्रह्मणो वेदस्य कल्पा कल्पना । C₈
—^c) K₁ 4 D₁ G₁ लक्ष्मीन् (sic), K₂ २ D₄ M₂
लक्ष्मी (for लक्ष्मीन्). K₅ T₂ G₁ M₄ नीति; K₅
B₀ 2-5 D₂ २ २ इति; D₄ इव; Dn वृत्ति (for
नीति) —^d) K₅ विष्णुविग्रह

24 ^a) K₁ Dn D₁ 2 अर्थानर्थं (K₁ 'धं). —^b)
K₂ धर्माधर्मे, D₁ lacuna, D₄ 'धर्मो K₅ महापले;
K₅ V₁ B Da D₂ २ 2-3 T₂ G₂ M₂ यलाबली (K₄
'ल) —^c) B₁ सौभाग्य; D₁ दुर्भाग्य (sic) (for
दौर्भाग्य). —^d) B₁ Da पुण्यापुण्यौ (Da: 'प्य)
K₁ 2 4 गुणागुणे

25 ^a) T₂ G₂ दिवस D₁ T₁ G₁ 2 4 क्षण —^b)
N (except Śi) अप्रसाद प्रसा (D₁ 'सा)दश्च —^c)
K₁ 4 हर्षक्रोध, K₂ २ २ V₁ B Da Dn D₂ २ २ c. २
हर्षक्रोधौ; D₁ हर्षा क्रोध; D₁ T G₁ 2 4 M₁ २ 4 हर्ष
शोको; M₂ हर्षशोकौ (for हर्ष क्रोध). D₁ T₂ G₁ 2
M₁ २ 4 दम दाम (by transp), T₁ G₁ M₂ मद
शम

26 ^b) D₁ भयामभवे, D₂ M₄ 'मयौ; G₁ 'बहे
(for 'भये) —^c) D₁ om. 26^c —^d) D₂ तथा
(for तपो) —^e) D₁ विपाविषे; D₁ T G₁ 2 4
'चूते (for 'विषम्)

27 ^a) B₁ 5 D₁ T₁ G₁ 4 मध्यश्च —^b) D₁ T₁
G₂ 4 कृताना (for कृत्याना) M₂ 4 प्रपञ्चना —^c)
K₁-3 V₁ B₁ D₁ D₁ 4 3 दम; D₅ M₁ 4 मद (for
मद्र) D₁ 4 प्रसादो, D₂ प्रसादो, D₃ प्रसादो (for
प्रसादो) K₁ 2 4 D₁ [s]मर्षन्; K₅ हर्षन्, D₁ [s]धर्मन्
(for दर्षन्) D₁ T₁ G₁ मदप्रनोददपांश्च —^d) Śi

C 12 448
B 12 121 28
K 12 121 28

मदः प्रमादो दर्पश्च दम्भो धैर्यं नयानयौ ॥ २७
अशक्तिः शक्तिरित्येव मानस्तम्भौ व्यथाव्ययौ ।
विनयश्च विसर्गश्च कालाकालौ च भारत ॥ २८
अनृतं ज्ञानता सत्यं श्रद्धाश्रद्धे तथैव च ।
ह्रीवता व्यवसायश्च लाभालाभौ जयाजयौ ॥ २९
तीक्ष्णता मृदुता मृत्पुरागमानागमौ तथा ।
विराद्धिश्चैव राद्धिश्च कार्याकार्ये बलावले ॥ ३०
असूया चानसूया च धर्माधर्मौ तथैव च ।

शक्र, D₁ दम्भा, T₂ G₂ M दम्भो, G₁ दम्भ (for दम्भो) D₁ धैर्यौ K₄ नयाययौ; D₁ यथानयो

28 G₁ om (hapl.) 28^{ab} —^a) K₂ अशक्तिः, D₁ अशक्तिः K₂ V₁ B₂-s D_n D₂ s s s s M₂ एवं (for एव). —^b) K₁ मनः. D₁ सभो; D₁ स्तम्भ. —^c) D_a विलयश्च (for विन) B₂ विसर्गश्च (for 'गंश्च) B₀ s-s D₂ s (before corr.) s s s विनय-श्चापि सर्गं (B₀ s संग)श्च; D₁ विरसं यश्च विसर्गश्च (corrupt) —^d) K₂ V₁ B₀ s-s D₂ s s s लोका लोकश्च; D₂ लोकश्च s s s; M₂ लोकालोकौ च (for कालाकालौ च) D₁ S (G₂ missing) कौरव (for भारत).

29 K₂ om 29^a-30^b. —^a) K₂ अनृतः. K₁ अनृतता; K₂ s V₁ B D_a D_n D₂-s s ज्ञानिता (D₂ 'नना); K₄ ज्ञानता; D₁ T G₁ 2.4 M चाज्ञता (for ज्ञानता) B₁ नित्यं (for सत्यं). —^b) Ś₁ श्रद्धाश्रद्धा —^c) B₁ ह्रीवतो —^d) G₁ लाभालाभौ (for लाभालाभौ) B₂ लाभो जयपराजयौ.

30 K₂ om. 30^{ab} (of v 1 29) —^a) D₁ मन्पुर; D₁ T G₁ 2 4 [अ]ल्युत्रं (for मृत्पुर). —^b) K₁ आग मानागमा; D₁ आगमानागमौ —^c) K₂ s विशुद्धिश्च विशुद्धिश्च; K₄ विगधिश्चैव गंधिश्च, K₂ V₁ B D_a D_n D₂ s s s विरोधश्चाविरोधश्च; D₁ विशुद्धिश्चैव शुद्धिश्च, T₂ विराधिश्चाविराधिश्च; G₁ विराधिश्चापराधिश्च; G₂ विराद्धि चैव राद्धि च. —^d) K₂ M₂ कार्याकार्ये (M₂ 'धौ). K₂ D₁ बलावले.

31 M₂ om 31^{ab}. V₁ reads 31^{ab} on marg. —^a) D₁ वा (for the first च) K₂ [अ]नुसूया —^b) D₁ धर्माधर्मौ; D₁ S (M₂ om., G₂ missing) धर्मचर्या (for धर्माधर्मौ). —^c) Ś₁ K₁ 2 4 D₁ अपत्रा पोत्रपत्रापौ (K₁ 'पत्रपौ; D₁ 'पुत्रापौ); B₀ s-s D₂ s

अपत्रपानपत्रपे ह्रीश्च संपद्धिपच्च ह ॥ ३१

तेजः कर्मणि पाण्डित्यं वाक्शक्तिस्तत्त्वबुद्धिता ।

एवं दण्डस्य कौरव्य लोकेऽस्मिन्बहुरूपता ॥ ३२

न स्याद्यदीह दण्डो वै प्रमथेयुः परस्परम् ।

भयादण्डस्य चान्योन्यं घ्नन्ति नैव युधिष्ठिर ॥ ३३

दण्डेन रक्ष्यमाणा हि राजनहरहः प्रजाः ।

राजानं वर्धयन्तीह तस्मादण्डः परायणम् ॥ ३४

व्यवस्थापयति क्षिप्रमिमं लोकं नरेश्वर ।

s s अपत्रपानपत्रपा, B₁ सापत्रपानपत्रपे, D_a अपत्रपानपत्राप; D₄ 'नपत्रपे च (sic), G₂ 'पत्रेह; M₂ 'पत्रपौ, M₄ 'वनत्रपे*. —^d) D₁ ह्रीच, D₂ मीश्च; G₁ ह्रीमी (for ह्रीश्च). K₁ समृद् (for संपद्) K₂ विपद् एव च (hypermetric), D₁ lacuna (for विपच्च ह). D_n 'पद् (for च ह).

32 ^a) K₂ तेजा. K₂-s B D (except D₁ s) S (G₂ missing) कर्माणि. D₁ पद्धितं (for पाण्डित्य). —^b) V₁ B₁ s D_a वाग्मत्त्व, D₂ चावच्छक्तिस (sic) (for वाक्शक्ति) K₄ तत्त्वबुद्धिता, D₄ तनुबुद्धिता, D₂ तत्त्वबुद्धिता; D₁ S (G₂ missing) बुद्धितत्त्वता (D₁ T₁ G₁ 'ता). —^c) D₂ ददश्च D₁ T₁ G₂ s लोकेस्मिन् (for कौरव्य) —^d) D₂ लोकास्मिन्; D₁ T₁ G₂ s जागर्ति (for लोकेस्मिन्)

33 ^a) K₂ तथा (for न स्याद्). B₁ D_a D₁ T G₁ s M₂ s यदि ह, B₄ G₂ यदि हि, D₂ यदा ह (for यदीह) G₂ दंटे K₂ B₂ s D₂ s s s वै दद (by transp). D₁ S (G₂ missing) हि (for है). —^b) K₁ s s प्रमाथेयुः, D₁ प्रमाथेयुः, M₂ प्रथमेय (for प्रमथेयु) —^c) D_a ददश्च All MSS (except Ś₁ K₁ s D₁, G₂ missing) न (for च) —^d) K₂ s s V₁ B D (except D₁) S (G₂ missing) च (for न). B₂ D_a युधिष्ठिरं (D_a 'र).

34 ^a) D_n दण्डेन, M₄ दंटे ह (for दण्डेन). K₄ D₂ s रक्ष्यमाणा, D₁ रक्ष्यमाणा. —^b) D₁ वर्धयन्तीह (for वर्धे) —^c) D₁ दंटे T₂ परायण.

35 ^a) B₁ D₁ S (G₂ missing) व्यवस्थापयते D₁ T G₁ 2 4 नित्यम् (for क्षिप्रम्). —^b) K₁ s s B₀ D₁ s हृद् (for हर्म). K₂ धर्म, D₂ लोक (for लोक). K₁ नरेश्वरे, K₄ B₂ s G₁ 'रं; B₁ s D_a 'र. —^c) T₁ G₂ s व्यनसितो. —^d) K₁ ब्रह्मणेयु K₁

सत्ये व्यवस्थितो धर्मो ब्राह्मणेष्ववतिष्ठते ॥ ३५
धर्मयुक्ता द्विजाः श्रेष्ठा वेदयुक्ता भवन्ति च ।
बभूव यज्ञो वेदेभ्यो यज्ञः प्रीणाति देवताः ॥ ३६
प्रीताश्च देवता नित्यमिन्द्रे परिददत्सुत ।
अन्नं ददाति शक्रश्चाप्यनुगृह्णाभिमाः प्रजाः ॥ ३७
प्राणाश्च सर्वभूतानां नित्यमन्ने प्रतिष्ठिताः ।
तस्मात्प्रजाः प्रतिष्ठन्ते दण्डो जागर्ति तासु च ॥ ३८
एवंप्रयोजनश्चैव दण्डः क्षत्रियतां गतः ।

रक्षन्प्रजाः प्रजागर्ति नित्यं सुविहितोऽश्वरः ॥ ३९
ईश्वरः पुरुषः प्राणः सत्त्वं चित्तं प्रजापतिः ।
भूतात्मा जीव इत्येव नामभिः प्रोच्यतेऽष्टभिः ॥ ४०
अददद्दण्ड एवासौ ध्रुवमैश्वर्यमेव च ।
बले नयश्च संयुक्तः सदा पञ्चविधात्मकः ॥ ४१
कुलब्राह्मणनामात्याः प्रज्ञा चोक्ता बलानि च ।
आहार्यं चाष्टकैर्द्रव्यैर्वलमन्यद्युधिष्ठिर ॥ ४२
हस्तिनोऽश्वा रथाः पत्तिर्नावो विष्टिस्तथैव च ।

C 12. 4452
B 12 121
K 12. 121

३५ एव तिष्ठते, K₂ s D₁ T₁ G₁ M₁ s s अवतिष्ठति,
D₁ T₂ G₂ M₂ एव तिष्ठति

36 *) M₁ कर्मयुक्ता (for धर्मं) K₃-5 V₁ B
(except B₁) D S (G₃ missing) द्विज (K₄ D₃ 'ज')
(for द्विजा) —^b) D_{n1} D₂ s देवयुक्ता, D_{n2} देव,
G₁ वद' (sio) (for वेद') D₁ M₁ हि, M₃ s ह
(for च) —^c) B₀ D_a D_{n1} D₂ s-2 M₁ s देवेभ्यो
(for वेदेभ्यो) —^d) G₁ य प्रीणयति देवता.

37 K₂ om (hapl) 37^a-38^b —^a) B₁ प्रीत्या, D_{n1}
प्रीतिश्च, G₁ युताश् (for प्रीताश्). D₁ S (G₃ miss-
ing) लोकम् (T₂ G₁ 'के' (for नित्यम्). —^b) T₂
मित्रं, G₁ मित्रे (for इन्द्रे) K₁ s परिददति, K₄
V₁ B D_a D_n D₂ s s s s परिददति; D₁ T₁ G₁ 2 s
M₁ s s प्रतिददति, T₂ प्रतिपदति, M₂ प्रतिददति
(for परिददति) D_n [अ]पि (for [इ]व) —^c) B₁
अर्चं (for अन्नं) T₂ G₁ दास्यति (for ददाति) G₁
शक्रं (for शक्रश्). —^d) D₁ S (G₃ missing) अनु
गृह्ण (for [अ]प्यनु)

38 K₂ om 38^a (cf. v 1 37). —^a) D_a भू-
तात्मा (for प्राणाश्च) —^b) D_a D₁ प्रतिष्ठितः —^c)
D₁ T G₂ s M प्रतिष्ठति —^d) K₁ दण्डौ; K₄ दडे
B₁ च (for च)

39 *) B₁ s D_a प्रयोजयंश्च, D₁ T₁ G₁ 'जनं' M₁
s s [ए]प (for [ए]न) —^c) G₂ नित्य (for रक्षन्)
K₂ s s V₁ B D S (G₃ missing) स जागर्ति (for प्रजा
गर्ति). —^d) S₁ K₁ s दण्ड (for नित्यं) B₁ s s D_a
D_n स्वविहितो; G₂ संविहितो (for सु') D₃ सुविहि
ताश्वर.

40 ^b) D₁ सत्त्वं K₂ s V₁ B₀ s-3 D_n D₁-s s s

चित्तं, D₁ S (G₃ missing) वृत्त (for चित्तं). —^c)
D₁ भूत (for जीव) K₂ s s B₂ s D_n D₂-s-1 M₂
एव (for एव) —^d) K₁ प्रश्यते (sio) (for
प्रोच्यते).

41 *) K₂ सौददद्; B₁ आददद्, D₁ T₁ G₁
आयत्ता; T₂ आयत्त; G₁ s M₁-3 आयत्त (G₁ 'त्त');
M₄ असक्त (for अददद्) All MSS. (except S₁;
G₃ missing) दंडम् K₃ B₂ एवासौ; D₁ S (G₃
missing) एतसै (for एवासै) —^b) G₁ ध्रुम् (for
ध्रुवम्). —^c) D₁ S (G₃ missing) बलं (for बले).
K₃ B₀ 2-5 D₂ s s s s न चापि; D₁ T G₁ 4 नयैश्च;
M₁ s 4 नयेन; M₂ नयं च (for नयश्च) D₁ T G₁ 4
M संयुक्तं. —^d) S₁ सदा (for सदा) K₁ s
D₁ स पापे च (for सदा पञ्च). D₁ T G₁ 4 M
विधात्मक

42 *) K₂-1 B₀ s-5 D_n D₁-3 s s s s कुलं (D₁
'ले) बहुधनामात्या; K₃ कुलं वर्गं, V₁ B₁ कुल
चाहुर्षं; B₂ D_a कुलं बहुविधामात्या; D₁ कुलमूला
धना, T₁ G₂ मूलमाहुर्षं; T₂ कुलमूला घं; G₄
M₂ corrupt. —^b) B₀ s प्रज्ञाश्च. K₂ s D_n T₂ G₂
प्रोक्ता (for चोक्ता). D₁ T₁ G₂ s घनानि (for बलानि)
K₂ s s V₁ B₂-4 D_n D₂-3 s तु (for च). —^c)
K₄ आहार्यैश्च, B₂ s D₂ s s आहार्यं, G₁ अमय (for
आहार्यं). K₂ D₁ T G₂ s M₂ s चाष्टकं; K₃ B₀ s
D_n अष्टकैर्; V₁ B₁ s D_a अष्टकं, D₁ चाष्टकैर् (for
चाष्टकैर्). D_{n1} द्विचैर्; D₁ T₁ G₂ s द्रव्ये ॐ C_n
आहार्यमर्जनीयम् । ॐ —^d) B₁ घनम् (for बलम्) K₃
D₁ एक, M₄ अन्ये (for अन्यद्) K₄ D₃ युधिष्ठिर.

43 *) T₁ [स]श्च. D₁ तथा (for रथा) K₃ om.
(hapl) from पत्तिर् up to अश्वारोहा (in 44^c) T₁
पत्तिर् —^b) M₂ नावो (for नावो) K₃ चिष्ट (sio)

C 12. 4452
B. 12. 121 44
K 12. 121 44

दैशिकाश्चारकाश्चैव तदष्टाङ्गं बलं स्मृतम् ॥ ४३
अष्टाङ्गस्य तु युक्तस्य हस्तिनो हस्तियायिनः ।
अश्वारोहाः पदाताश्च मन्त्रिणो रसदाश्च ये ॥ ४४
मिक्षुकाः प्राङ्निवाकाश्च मौहूर्ता दैवचिन्तकाः ।
कोशो मित्राणि धान्यं च सर्वोपकरणानि च ॥ ४५
सप्तप्रकृति चाष्टाङ्गं शरीरमिह यद्विदुः ।
राज्यस्य दण्ड एवाङ्गं दण्डः प्रभव एव च ॥ ४६
ईश्वरेण प्रयत्नेन धारणे क्षत्रियस्य हि ।

(for विष्टि). —^o) K₂ s D₀ T₂ G₁ 2 M₁ s 4 देशि
(T₂ 'श')काश्. K₂ V₁ B Dn D₂ s. s 0 चाविकाश्;
K₂ Da D₁ 4 7 s S (G₂ missing) चारिकाश् (D₁ 'काव'
(for चार'). B₂ Da चापि (for चैव) —^d) D₁ 2
मष्टाग'.

44 K₂ om. up to अश्वारोहाः (of. v l 43).
—^a) K₁ सुयुक्तस्य; K₂ s [अ]तु'; D₂ [अ]नुरक्तस्य
(for तु युक्तस्य). V₁ Da Dn₂ D₀-s T G₁ 2. 4 M₁.
s 4 मथ चांगस्य युक्तस्य; B Dn₁ D₂ s s M₂ मथ वां (B₁
सं)गस्य युक्तस्य, D₁ corrupt. —^b) B Dn D₂ s
s-s T G₁ 2. 4 M रथिनो (for हस्तिनो). D₀ हस्त (for
हस्ति). K₄ यायन'. —^c) D₀ अश्वरोहाः. K₂ पादा
ताश्चाय; D₁ पदाताश्च. —^d) K₂ om. रसदाश्च ये.
K₄ मत्रदाश्, D₁ मत्रदाचू, D₁ T₁ G₁ 2. 4 रथिकाश्;
T₂ रथकाश्; M₂-4 रथदाश् (for रसदाश्).

45 ^a) K₄ B₁ प्राङ्निवाकाश्; D₄ प्राङ्निवा'; D₀
प्राङ्निवाकाश्. —^b) K₁-s Da₁ D₁ 4 7 T G₁ 2. 4 देव
चिन्तकाः. —^c) K₂ V₁ B Da D₂ s कोषो; D₁ कोशे;
D₁ T G₁ 2. 4 M₂ कोशं; M₁ s 4 कोश.

46 ^a) D₁ [अ]रंग; D₂ s [अ]रंग (for [अ]रङ्ग).
— K₄ om (hapl) 46^b. V₁ reads 46^b on marg.
—^b) K₂ B₂ D₂ M₂ हृति; K₂ हृव (for हृह). D₁
T₁ G₂ 4 त; T₂ G₁ M तद् (for यद्) D₁ विद'.
—^c) K₂ s V₁ B Da Dn D₂ s s 8 दण्डम् (for दण्ड).
S (G₂ missing) [अ]तो (T₂ 'ते') (for [अ]ङ्ग). —^d)
D₂ दंडाः, G₁ M₁ s दंड- B₁ प्रभवम्.

47 ^a) D₁ ईश्वरस्य. D₁ S (G₂ missing) प्रयत्नेन
(for प्रयत्नेन) —^b) K₂ Dn D₁ S (G₂ missing)
कारणाव; V₁ Bo 1 s-s D₂ s s 0 8 धारणाव; B₂
धीरेण; Da धारणा (for धारणे). K₁ 2. 4 B₂ Da D₁
ह; K₂ s V₁ Bo₁ s-s Dn D₂-s s T G₁ 4 च

दण्डो दत्तः समानात्मा दण्डो हीदं सनातनम् ।
राज्ञां पूज्यतमो नान्यो यथाधर्मप्रदर्शनः ॥ ४७
ब्रह्मणा लोकरक्षार्थं स्वधर्मस्थापनाय च ।
भर्तृप्रत्यय उत्पन्नो व्यवहारस्तथापरः ।
तस्माद्यः सहितो दृष्टो भर्तृप्रत्ययलक्षणः ॥ ४८
व्यवहारस्तु वेदात्मा वेदप्रत्यय उच्यते ।
मौलश्च नरशार्दूल शास्त्रोक्तश्च तथापरः ॥ ४९
उक्तो यश्चापि दण्डोऽसौ भर्तृप्रत्ययलक्षणः ।

(for हि) —^o) Da दद; T₂ दक्ष (for दक्ष').
B₁ समानार्थ; D₁ S (G₂ missing) सदा गोप्ता (for
समानात्मा) —^d) B₁ हीनं (for हीदं) K₂ T₂ G₁
ददो हीद (T₂ G₁ ददोपाय) सनातन. —^c) S₁ राज्ञः,
K₁ 4 Da₁ D₁ राज्ञा; K₂ D₄ दंडात्; D₁ S (G₂
missing) राज्ञा (for राज्ञां) K₂ Bo s-s D₂ s s s s
पुण्यतमो, K₄ पूजि' (sic), Da पूज्यतमा (for
'तमो). —^d) K₂ V₁ Bo 2 s s Da D₂ s 0 यथा
धर्म; K₂ B₂ Dn D₄ 7 T₁ G₂ 4 M₂ 'धर्म; D₁
'धर्मं (for 'धर्म). K₂ s V₁ B₁ s-s Dn D₂ s s s s
M₂ प्रदर्शित; K₄ D₁ T₂ G₁ 'शन; V₁ Da प्रद
शित; B₂ प्रदेशयेत्, D₄ प्रदशित; D₁ T₁ G₂ 4
तथात्मभिः; M₁ s 4 प्रदर्शक (for 'न).

48 ^a) B₁ T₂ ब्राह्मणा, D₁ T₁ G₁ ब्राह्मणो; G₂ 4
ब्रह्मणो (for ब्रह्मणा). —^b) D₁ D₂ s s स्वधर्म'.
M₁ स धर्म (for स्वधर्म). —^c) G₂ भर्तृ'. K₂
Da उत्पन्ना ॥ Gn ' भर्तृप्रत्ययः । भर्तारो द्वौ विवद
मानौ प्रत्यय कारण यस्य । ॥ —^d) G₁ व्यवस्थानस्य (for
'धारस्य). D₁ S (G₂ missing) तथाविध; D₂ 'पर'
(for 'पर). —^e) S₁ K₁ D₁ तस्माद्य; V₁ तस्माद्य
(for तस्माद्य) D₄ सिंहतो; M₁ s 4 विहितो; M₂
कथितो (for सहितो). —^f) M₂ लक्षणं — After
48, D₁ T G₁ 2 4 read (for the first time) 50^{ad}
(with var.), repeating it in its proper place.

49 Da₂ D₂ om (hapl) 49^a-50^b. —^b) D₂
om (hapl.) from उच्यते up to प्रत्यय (in 50^d).
—^c) K₄ मौलिश्; B₁ D₂ मौनश्; D₁ हसौ; D₁
G₁ 2 पूर्व; T₁ G₁ मूलं; T₂ मौल (for मौलिश्).
—^d) D₁ corrupt; D₁ S (G₂ missing) शिष्टोक्तश्
(for शास्त्रोक्तश्).

50 Da₂ D₂ om. 50^{ab}; D₂ om. up to दण्ड-
प्रत्यय (of. v. l. 49). —^a) K₂ भक्तो (for दक्तो).

द्वेयो न स नरेन्द्रस्यो दण्डप्रत्यय एव च ॥ ५०

दण्डप्रत्ययदृष्टोऽपि व्यवहारात्मकः स्मृतः ।

व्यवहारः स्मृतो यत्र स वेदविपयात्मकः ॥ ५१

यत्र वेदप्रसूतात्मा स धर्मो गुणदर्शकः ।

धर्मप्रत्यय उत्पन्नो यथाधर्मः कृतात्मभिः ॥ ५२

व्यवहारः प्रजागोप्ता ब्रह्मादित्यो युधिष्ठिर ।

त्रीन्धारयति लोकान्वै सत्यात्मा भूतिवर्धनः ॥ ५३

यत्र दण्डः स दृष्टो नो व्यवहारः सनातनः ।

व्यवहारश्च यो दृष्टः स धर्म इति नः श्रुतः ।

यत्र वेदः स वै धर्मो यत्र धर्मः स सत्पथः ॥ ५४

ब्रह्मा प्रजापतिः पूर्वं बभूवाथ पितामहः ।

लोकानां स हि सर्वेषां ससुरासुररक्षसाम् ।

समनुष्योरगवतां कर्ता चैव स भूतकृत् ॥ ५५

ततो नो व्यवहारोऽयं भर्तृप्रत्ययलक्षणः ।

Ks यत्नापि; Ds ययापि (for यथापि) —^b) Ms भर्तुं Ds लक्षणा; Ms लक्षण — D: T G1 2 4 read 50th (for the first time) after 48 —^c) Ks 2 5 V1 Bo 2 5 Dn Ds 2 2 T1 (first time) 2 G2 (both second time) 4 (first time) न, B2 4 Ds 5 य, T2 G1 2 (all first time) [s]न्य (for न) K4 सु- (for स) K4 सुरेन्द्रस्यो, B1 नरेन्द्राणां, G1 (first time) 'द्र स ङी Gn न सत्याभि क्षत्रियै । ङी —^d) Ks 2 5 Bo-4 Dn1 Ds 5 5 T2 (first time) G1 2 (both both times) Ms दह B2 उच्यते (for एव च)

51 ^a) Ks Dn1 Ds G1 दह, Ks lacuna, Ds दृष्ट (for दण्ड) K4 [s]ति, Da M हि (for [s]पि) —^b) Ds व्यवहारात्मका, G1 रमक —^c) Ds व्यवहारा T1 Gs ततो (for स्मृतो) —^d) Ks देव, G2 देव (for वेद)

52 ^a) Da देव (for वेद) B1 प्रसूतार्था, B1 प्रसूतात्मा —^b) Ks V1 B D (except D1 4 8) S (Gs missing) गुणदर्श (T1 G1 'द्रि)न (for 'र्शकः) —^c) Ks Ds दृष्टोपि, Ks V1 B Da Dn Ds 2 5 3 S (Gs missing) उद्विष्टो (for उत्पन्नो) —^d) Ds S (Gs missing) यत्र (for यया) K1 2 Bo 4 Da D1 1 G2 धर्म, Ks 4 V1 B1 3 Dn Ds 2 5 3 धर्म, Ks Ds धर्म (for धर्म) Ds क्षतात्मभि (for कृतां)

53 ^a) B2 व्यवहार, D1 'हारा Ds स्मृतो यत्र (for प्रजागोप्ता) —^b) V1 B2 ब्रह्मादित्यो, B1 Ds 2 5 1 S (Gs missing) 'दृष्टो, Da धर्मविद्यो, Ds धर्मदर्शि, Ds ब्रह्मादित्यो (for ब्रह्म) Da युधिष्ठिर, M1-2 ययाविधि —^c) Ds धारयते, Ms सारयति (for धार) Ks 4 लोको —^d) B1 सत्याध (for सत्यात्मा) Ds भूतिदर्शन (for 'वर्धन)

54 ^a) Ds यत्र Ks दंदा, Ds G1 दृष्ट (for

दण्डः) D1 दृष्टोतो, Ds दृष्टो नो, T2 दृष्टोन्यो (for दृष्टो नो) —^b) D1 व्यवहारा, Ds 'हारा —^c) Ks 5 V1 B Da Dn Ds 2 5 3 3 दृष्टो य (by transp) —^d) Ks V1 B1 2 Da Dn Ds 1 S (Gs missing) वेद (for धर्म) K1 D1 G1 2 न श्रुत, Ks 5 Bs 4 Ds 2 5 3 3 Ms 4 न (Ms 4 4 न) श्रुत, Ks V1 B1 2 Da Dn निश्चित, Ks Bo 5 विश्रुत, Ds हि श्रुत, Ds Gs T Ms न (T Ms न) श्रुति (for न श्रुत) —^e) Ds वेदा, Ds देव (for वेद) Gs नो (for चै) —^f) Ds स*स्य (for स सत्य)

55 ^a) Ds ब्रह्म Ks-5 V1 B Da Dn Ds-3 S (Gs missing) पितामह (Ds 'ह, Ds 'हा) (for प्रजापति) —^b) Ds S (Gs missing) भगवांश्च (for बभूवाथ) Ks-5 V1 B Da Dn Ds-3 T1 G1 2 4 M प्रजापति (for पितामह) —^c) Ds T G1 M स लोकानां (by transp), Gs 4 सर्वलोका Ds च (for हि) Ds सर्वेण (for 'पा) —^d) K1 भूभृतां, Ds भूतकृत्, Ds भूतिवृत् (for भूत)

56 ^a) Ks-5 V1 B D (except D1 7) [s]न्यो (for नो) Gs यो (for स्य) S1 K1 4 V1 D1 [s]य व्यवहारो (by transp) —^b) Ms भर्तुं (for भर्तु-), —^c) Ks 2 Bo 2-5 Dn Ds 2 5 3 3 अयोवाच, Ks अयोवाच, V1 B1 अयोच यद्, Da अयोच च (for अयोचाम)

57 Cf Manu. 8 335 —^b) B2 Dn चैव, Ds वाय (for चाय) —^c) Ks Da G1 नाददो Ks 5 V1 B D (except D1 4 7) T G1 2 4 Ms राज्ञो, Ks राज्ञा (for राज्ञा) —^d) K1-3 V1 B (except B1) Dn D1 4 T2 स्वधर्मेण, Ds सधर्मेव, Ds सधर्मे स, Ds सधर्मेण, Gs सधर्मो न (for स्वधर्मे न) Ks Ms (before corr) यस्य धर्मेण (Ms यस्य धर्मो न) तिष्ठति, Ds स्वधर्मे न तु तिष्ठति

तस्मादिदमवोचाम व्यवहारनिदर्शनम् ॥ ५६
माता पिता च भ्राता च भार्या चाथ पुरोहितः ।

नादण्ड्यो विद्यते राज्ञां यः स्वधर्मे न तिष्ठति ॥ ५७ .

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२१ ॥

१२२

भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
अङ्गेषु राजा द्युतिमान्वसुहोम इति श्रुतः ॥ १
स राजा धर्मनित्यः सन्सह पत्न्या महातपाः ।
मुञ्जपृष्ठं जगामाथ देवर्षिगणपूजितम् ॥ २

तत्र शङ्गे हिमवतो मेरौ कनकपर्वते ।
यत्र मुञ्जवटे रामो जटाहरणमादिशत् ॥ ३
तदाप्रभृति राजेन्द्र ऋषिभिः संशितव्रतैः ।
मुञ्जपृष्ठ इति प्रोक्तः स देशो रुद्रसेवितः ॥ ४
स तत्र बहुभिर्युक्तः सदा श्रुतिमयैर्गुणैः ।

Colophon Gs missing — Sub-parvan Ś1 K V1 B Da Dn D1-7 T G1 2 4 M राजधर्म — Adhy name Ś1 K1 2 D1 M1-8 दंबोत्पत्तिः, K2 D4 दंड वृत्ति, V1 B Da1 दंडप्रजागरोत्पत्तिः, Da2 प्रजागरोत्पत्तिः, T1 G2 4 दंडलक्षण — Adhy no (figures, words or both) B2-5 Dn1 120; Da1 122, Dn2 121 (as in text), D7 T2 G1 2 M 123, D2 119, T1 G4 124. — Śloka no Da Dn 60.

122

☞ Gs is missing for this adhy. (of v 1 12. 112 1).

1 Before the ref., G1 ins वसुहोममांधातृसंवाद on marg Ds om. the ref —^a) T1 om from प्युदा up to पुरा (in 1^b) —^c) K4 राज्य- (for राजा) M4 द्युतिमान्राजा (by transp) K4 B1 मति मान्, D2 द्युतिमद् (for 'मान्) —^d) D7 वसुहोत्र (for 'होम). K1 श्रुतिः; B2 D4 7 T2 M4 स्मृत (for श्रुत)

2 ^a) V1 B0 4 5 D2 3 6 T1 G4 राज (for राजा) K2 5 V1 B Da Dn D2 3 5 6 8 धर्मवि (K2 Da 'वा; B1 'कृ)क्षित्य (for 'नित्य' सन्) T2 G1 स च राजा धर्मनित्य —^b) B2 सहभार्यो (for सह पत्न्या) D7 S (Gs missing) सहदेव्या महायज्ञा. —^c) G1 मुंज पृष्ठ G2 जगाम हिमवरपृष्ठ. —^d) K2 om from

वर्षि up to दिशत् (in 3^d) D2 पूजितै, T2 G1 2 M सेवित (for -पूजितम्) K2 Dn पितृदेवर्षिपूजित.

3 K2 om. 3 (of v 1. 2). —^a) B1 2 अत्र, C7 यत्र (for तत्र). K1 शृंग; Da गरो (for शृङ्गे). D1 हि वसतो; D4 हेमवति (for हिमवतो) —^b) K2 मेघो, K4 B1 2 D2 8 मेरो; D1 नरो (for मेरौ) D7 S (Gs missing) वसति समुपागमत् ☞ C7 हिम-वत्पर्वतेऽपि एक मेरो शृङ्गमानीतमस्तीति भावेनाह यत्रेति । ☞ —^c) B1 M2 तत्र; G2 अत्र (for यत्र). Ś1 मुंज वने; K1 D2 'वतो; K2 4 D1 'वता, K5 Dn D2 8 3 6 8 मुंजावटे (for मुंज) Da वासो (for रामो). —^d) D2 7 जटाहरणम्, T1 G4 M2 'हरणम् (for 'हरणम्) Ś1 K1 4 D1 6 G1 (orig) 2 आविशत् (for आदिशत्)

4 ^a) D7 S (Gs missing) तदादि च महाप्राज्ञैर् (D7 T1 G2 'प्राज्ञो). —^b) M मुनिभिः (for ऋषिभिः). K2 Da D4 संशितव्रतै (for संशि) —^c) V1 B1 Da मुंजपृष्ठम्, D7 मुंजीवट (for मुञ्जपृष्ठ). V1 प्रोक्त; D7 ख्यात (for प्रोक्त).

5 ^a) M4 युक्तं —^b) K2 3 5 V1 B D (except D1) S (Gs missing) तदा (for सदा) K5 V1 B Da D2 3 5 6 श्रुतमयैर्, G1 श्रित D7 गणै (for गुणैः). —^c) K5 Da D1. 2 3 (by corr) 5 6 अनुगतो, T2 G2 'ज्ञातो (for 'मतो). —^d) T2 G1 ब्रह्मर्षि (for देवर्षि) B1 D4 D6 G1 भवेत् (for भवत्)

ब्राह्मणानामनुमतो देवर्षिसदृशोऽभवत् ॥ ५
 तं कदाचिददीनान्मा सखा शक्रस्य मानितः ।
 अम्यागच्छन्महीपालो मान्धाता शत्रुर्कशनः ॥ ६
 सोऽभिसृत्य तु मान्धाता वसुहोमं नराधिपम् ।
 दृष्ट्वा प्रकृतं तपसा विनयेनाभ्यतिष्ठत् ॥ ७
 वसुहोमोऽपि राजो वै गामर्घ्यं च न्यवेदयत् ।
 अष्टाङ्गस्य च राज्यस्य पप्रच्छ कुशलं तदा ॥ ८
 सद्भिराचरितं पूर्वं यथावदनुयायिनम् ।

अष्टुच्छद्वसुहोमस्तं राजन्किं करवाणि ते ॥ ९
 सोऽत्रवीत्परमप्रीतो मान्धाता राजसत्तमम् ।
 वसुहोमं महाप्राज्ञमासीनं कुरुनन्दन ॥ १०
 बृहस्पतेर्मतं राजन्नधीतं सकलं त्वया ।
 तथैवोशनसं ज्ञात्वं विज्ञातं ते नराधिप ॥ ११
 तदहं श्रोतुमिच्छामि दण्ड उत्पद्यते कथम् ।
 किं वापि पूर्वं जागर्ति किं वा परममुच्यते ॥ १२
 कथं क्षत्रियसंख्यं दण्डः संप्रत्यवस्थितः ।

C. 12. 441'
 E. 12. 122 13
 K. 12. 122. 13

6 °) D1 ते (for त) K1 त चैव नियतान्मासौ
 —¹) Ś1 D1 तदा, K1 मदा (for सदा) K1 B1 Dn
 DL 2.4 मानिता; G1 M1 मानिन (for मानित)
 —D2 om. 6^a-7^a —²) K1-3 : V1 B Da Dn D2-3
 T G1.2 : M1 : 4 अम्यागच्छन् —³) D2 : मान्धाता Ś1
 K1.2 : V1 B1-4 D1 : शत्रुर्कशनं, T2 शत्रुर्कशनं
 (for शत्रु)

7 D2 om. 7 (cf. v l 6) —^a) K1.2 : V1 B
 D (except D1, D2 om.) S (G2 missing) [ट]प-
 च्चत् (Da 'सृष्टय; T1 G1 'न्यत् (for अभिसृत्य)
 —^b) D- T2 G1 वसुहोमं (for होमं) —^c) K1.2
 V1 B1 Da Dn D2 G2 M1-3 प्रकृतं, K1 : Bo : D2 : 2
 प्रकृतं; B1.2 : (ms-g) D2 : प्रकृतं (for प्रकृतं) K2 : 3
 V1 B1.2 : 4 : (marg) Da Dn D2 : 1 T1 G1 -तपसा,
 G1 (before corr) तपसा; M1.2 : वयसा, M2 : पयसा
 (for तपसा) —^d) Dn विनयोपे (for विनयेन)
 K1 [अ]भ्यतिष्ठत्; D1 T G1.2 M [ट]पतिष्ठते; G2 [ट]-
 परदयते (for [अ]भ्यतिष्ठत्)

8 K1 om. 8-9. —^a) K1 वसुहोमा, D1 T2 G1
 'नोमो (for 'होमो) Da1 ह (for अपि) D2 राजो वै,
 D1 राजेर्मा, D1 T G1.2.4 M2.4 वै राजो (by transp),
 M1.2 : वै राजे —^b) Dn पाद्यनर्घ्यं (for गामर्घ्यं च)
 V1 [अ]नुवेदयत्, B1 निवेदं, Da M [अ]नुवेदं
 —^c) K2 Dn D1 T G1 : 4 M सतांगत् (for सष्टां)
 K1.2 : V1 B Da Dn D2.2.3 : 2 G2 तु (for च)
 —^d) K2 V1 B Da Dn D2-3 S (G2 missing)
 कुशलान्यये (K1 B2 : 'वं, D1 S [G2 missing] 'सौ),
 D2 कुशलान्यये (for कुशलं तदा)

9 Ś1 K1.2 : D1 om. 9^a-11^b K1 om 9 (cf. v l
 8) —^a) D2 पूर्वं; M1 चनं (for पूर्वं) —^b)
 K1 D1.2 : अनुयायिनं (sic) —^c) K2 D2 : पप्रच्छ;
 D- S (G2 missing) सप्रवीद् (for सष्टुच्छद्) T2 G1

वसुहोमम्, M1 वसुहोमम् (for वसु)

10 Ś1 K1.2 : D1 om. 10 (cf. v l 9) —^a) D2
 परम प्रीतो —^b) K1.2 : Dn2 G2 M2 राजसत्तमम्; K1
 V1 B Da Dn1 D2-3 T G1.2 M1.2 : 4 'मः; D2 'मा
 (for 'मन्). —^c) D1 T2 G1 वसुहोमं (for 'होमं)
 —^d) K1 D1.2 : G2 कुरुनन्दन (D1 'नं)

11 Ś1 K1.2 : D1 om. 11^a (cf v l 9) Before
 11, K1 : Bo 2-3 Da Dn D2 : 3 s.e ins मांघातोवाच
 —^a) K1 बृहस्पति- —^b) D1 च यत् (for त्वया)
 —^c) Ś1 B1.2.4.5 Da Dn1 तथैवोशनसं, D1 'वाद्यतस
 (sic), D2 'वोमनसं (sic) —^d) D2 : विज्ञानं ते,
 D- कथितं ते, T1 G1 विदितं ते, G1 विदितत् (for
 विज्ञातं ते) K1.2.3 : V1 B Da Dn D2-3 : 2 नरोत्तम,
 D1 S (G2 missing) नरेन्द (for नराधिप)

12 °) K1 एवं (for महं) K1.2.3 : V1 B (except
 B1) Dn2 D2.2.3 : 2 जानुम् (for श्रोतुम्) —^a)
 K1 दडेति (for दण्ड) —^b) K1.2 : चापि, K1 : 3
 B Da Dn D2-3 : 2 चाल्, V1 D1 S (G2 missing)
 वाल (for वापि) Ś1 K1.2 : 4 सर्वं (for पूर्वं) D1
 corrupt —^c) Ś1 K1 : 4 [अ]पि परम्, K1 V1 Bo 4.5
 D2 : 2 : 2 : 2 परम्, M1.2 : 3 चरमम् (for परमम्)
 D1 किं वापि परमुच्यते

13 °) K1 कार्यं (for कथं) Da सत्यानं (Da2
 ने), D1.2 M1 -संख्यं च, D2 -संख्या च (for
 -संख्यं च) —^a) V1 प्रब्रूहि (for ब्रूहि ने) B1 त्वं,
 D2 : 2 : 2 : 2 [s]ष्ट (for सु) K2 D1 सुमहाप्राज्ञ (Da
 'प्राज्ञा), D1 सुमहाप्राज्ञा (sic), D1 S (G2 miss-
 ing) तद्यथात्त्वं (for सुमहाप्राज्ञ) —^b) T2 M2 : 4
 दद्याम्, G1 M1.2 : दद्याद् (for दद्यामि) D2 : 2 : 2
 साचार्यचेतन (D2 'नां)

14 D2 om the ref. Da चासुदेव उवाच, D2

C 12 4481
B 12. 122. 18
K 12 122 18

ब्रूहि मे सुमहाप्राज्ञ ददाम्याचार्यवेतनम् ॥ १३

वसुहोम उवाच ।

शृणु राजन्यथा दण्डः संभूतो लोकसंग्रहः ।

प्रजाविनयरक्षार्थं धर्मस्थात्मा सनातनः ॥ १४

ब्रह्मा यियक्षुर्भगवान्सर्वलोकपितामहः ।

ऋत्विजं नात्मना तुल्यं ददर्शेति हि नः श्रुतम् ॥ १५

स गर्भं शिरसा देवो वर्षपूगानधारयत् ।

पूर्णे वर्षसहस्रे तु स गर्भः क्षुवतोऽपतत् ॥ १६

स क्षुपो नाम संभूतः प्रजापतिरिदम् ।

ऋत्विगासीत्तदा राजन्यज्ञे तस्य महात्मनः ॥ १७

वासुहोम उ^३; D₁ T₂ G₁ वसुभौम. (for वसुहोम उवाच) —^b) T₂ संघातो (for संभूतो) B₈ लोकविग्रह (for 'संग्रह') —^c) D₁ T₂ प्रजा (for प्रजा). D₄ विनाश (for विनय). —^d) K₄ D₁ ददस्य (for धर्मस्य). M₄ सनातन.

15 ^a) K₁ यियुक्षुर; D₁ *यक्षुं (for यियुक्षुर). —^c) D₁ T G₁ 2 4 ऋत्विजो K₂ 4 5 Dn D₁ 4 7 S (G₈ missing) नात्मनस्य (for नात्मना). D₄ तुल्या, D₁ T G₁ 2 4 तुल्यान् (G₁ 'त्यां). —^d) D₁ T₂ ददर्शे ह, T₁ G₁ 4 M₁ 2 4 ददर्शेह (for ददर्शेति). K₁ laouna, D₁ G₂ ह, D₁ T G₁ 4 M₁ 2 4 [ह]ति (for हि). D₁ शशुहन् (for न श्रुतम्).

16 ^a) K₁ गर्भा; D₁ गद्य (for गर्भं) D₁ S (G₈ missing) भगवान् (for शिरसा). —^b) Dn बहुवर्पाणि; D₁ वेयपूगान्; D₈ 5 वर्षपूगानि, D₁ वर्ग पूगान्; T₂ G₁ वर्षपूगेन (for 'गान्') K₈ B₁ D₂ अधारयेत्, D₈ 'यन् —^c) D₄ ins अथ before पूर्णे. K₈ V₁ B₁ 2 Da D₁ S (G₈ missing) अथ पूर्णे, D₈ पूर्णं वर्ष (for पूर्णे वर्षं). K₁ [s]थ (for तु). —^d) K₁ क्षुवयो, B₁ क्षुभितो, D₄ क्षवतो, G₁ M₁ क्षुपतो, M₂ 4 क्षुपतो (sic) (for क्षुवतो). M₈ पवन्

17 V₁ reads 17^a-19^b on marg —^a) D₄ T₁ G₄ M₈ 4 क्षुवो; D₁ T₂ G₁ क्षुवान् (for क्षुपो) —^b) K₁ 3 V₁ B₁ Da D₄ 6.7 T G₁ 2 4 M₂ 4 अरिदम —^c) K₂ 3 D₁ 4 तदा राज; B₈ Dn D₁ T₁ G₂ 4 M महाराज, T₂ G₁ महातेजा (for तदा राजन्) —^d) V₁ तस्य यज्ञे (by transp), B₀ यज्ञे यस्य.

तस्मिन्प्रवृत्ते सत्रे तु ब्रह्मणः पार्थिवर्षभ ।

हृष्टरूपप्रचारत्वाद्दण्डः सोऽन्तर्हितोऽभवत् ॥ १८

तस्मिन्नन्तर्हिते चाथ प्रजानां संकरोऽभवत् ।

नैव कार्यं न चाकार्यं भोज्याभोज्यं न विद्यते ॥ १९

पेयापेयं कुतः सिद्धिर्हिसन्ति च परस्परम् ।

गम्यागम्यं तदा नासीत्परस्वं स्वं च वै समम् ॥ २०

परस्परं विलुम्पन्ते सारमेया इवामिपम् ।

अवलं बलिनो जघ्नुर्निर्मर्यादमवर्तत ॥ २१

ततः पितामहो विष्णुं भगवन्तं सनातनम् ।

संपूज्य वरदं देवं महादेवमथात्रवीत् ॥ २२

18 V₁ reads 18 on marg —^b) D₁ ब्राह्मण' Da M₄ पार्थिवर्षभ; D₄ पुरुषर्षभ (for पार्थिव') —^c) K₂ 3 5 V₁ B₀-3 5 Da Dn D₁-3 5 6 8 हृष्टरूप; B₁ अष्ट; D₄ हृष्टरूप; D₁ T₁ G₁ 4 M₁ 3 हृष्टरूप; T₂ शील', M₂ हृष्ट रूप, M₄ हृष्टभूप (for हृष्टरूप). K₅ V₁ B₂ Dn D₂ 3 5 6 8 M₂ प्रधानत्वात् —^d) D₁ सतर्हितो; D₂ 4 सातर्हितो (for सोऽन्त') D₁ भवेत्.

19 V₁ reads 19^{ab} on marg —^a) K₂ 3 5 V₁ B Da Dn₁ D₂ 3 5-8 S (G₈ missing) चापि, Dn₂ D₄ वापि (for चाय) —^b) B₁ शकरो (for स') —^c) B₀ नैक (for नैव) B₁ 2 Dn D₄ 7 G₁ 2 वा (for च) D₈ नैव कार्येषु न त्वाकार्ये (hypermetric). —^d) D₁ भोज्यभाज्य, D₄ भाज्याभोज्यं M च (for न) Da वर्तते (for विद्यते)

20 ^a) K₈ 5 V₁ B Dn₂ D₂ 3 5 8 पेयापेये, D₁ पापे पेय, D₈ ये पापे ये, D₁ पेयापेय Dn₁ सन्निर (for सिद्धिर). Da ये तु पापास्त क्रूरा —^c) T₂ तथा (for तदा). K₁ वासन् (for नासीत्) —^d) B₄ M₂ परस्व, Dn D₈ 5 स्वं पर (for परस्व) M₂ स्वमलै (for स्व च वै)

21 ^a) K₈ 5 V₁ B Da Dn₂ D₂-6 8 विलुपन्ति, D₁ विलपन्ते. —^b) D₄ सारमेयाम्; G₁ 'मेव (for 'मेया) Dn यथा (for ह्य) —^c) K₈ 5 V₁ B D (except D₁ 4) S (G₈ missing) अथवान् K₈ V₁ B₁ 2 Da Dn इति, D₁ M₂ जघ्नन् (for जघ्नुः). —^d) T₂ G₁ प्रवर्तते (for अवर्तत)

22 ^a) S₁ K₁ विष्णुर, Cv विष्णुं (as in text). —^b) D₁ om 22^{cd}. —^c) D₁ वरदे V₁ B₁ 2 देवो

अत्र साध्वनुकम्पां वै कर्तुर्महसि केवलम् ।
 संकरो न भवेदत्र यथा वै तद्विधीयताम् ॥ २३
 ततः स भगवान्ध्यात्वा चिरं शूलजटाधरः ।
 आत्मानमात्मना दण्डमसृजदेवसत्तमः ॥ २४
 तस्माच्च धर्मचरणां नीतिं देवीं सरस्वतीम् ।
 असृजदण्डनीतिः सा त्रिषु लोकेषु विश्रुता ॥ २५

भूयः स भगवान्ध्यात्वा चिरं शूलवरायुधः ।
 तस्य तस्य निकायस्य चकारैकैकमीश्वरम् ॥ २६
 देवानामीश्वरं चक्रे देवं दशशतैक्षणम् ।
 यमं वैचखतं चापि पितृणामकरोत्पतिम् ॥ २७
 धनानां रक्षसां चापि कुबेरमपि चेश्वरम् ।
 पर्वतानां पतिं मेरुं सरितां च महोदधिम् ॥ २८

C 12. 4498
 B 12. 122. 28
 K 12. 122 54

23 ^a) T₁ G₂ १ तत्र (for अत्र) K₃ Dn D₁ त्वम्;
 G₁ एव (for सायु) K₄ तु कपा, D₁ [अ]नुकपो,
 M₂ [आ]नुकपां D₁ च (for वै) — ^b) K₁ D₁
 केवला, K₅ V₁ Bo 1.३-५ Da Dn D₂ १ १ १ १ केशव,
 D₁ S (G₃ missing) शकर (for केवलम्) — After
 23^{ab}, D₁ S (G₃ missing) Cv ins

279* अथ विष्णु सखा तुभ्यं धर्मस्य परिरक्षणे ।

खं हि सर्वविधानज्ञ सत्त्वानां खं गतिं परा ।

[(L 1) Cv ह्यो (for तुभ्य) — (L 2) T₁ G₁
 स (for त्वं) D₁ M₁ १ १ सर्वविधानज्ञ D₁ मतां च,
 M₂ सत्त्वानां (for मत्त्वानां) T G₁ च (for खं)]

— ^a) Da₁ lacuna, Da₂ D₁ T G₁ २ १ M₁ तत्र (for
 अत्र) — ^a) V₁ Da D₁ तथा (for यथा) K V₁
 B₁ Dn D₁ १ S (G₃ missing) तद्दे (by transp),
 Bo. १-३ Da D₂ १ १ १ १ तन्मे

24 ^a) K₅ D₁ च (for स) — ^b) D₁ T₁ G₁ २ १
 M तदा, T₂ तत (for तत्र) G₂ शूलं K₂ १ V₁
 B D (except D₁) S (G₃ missing) Cv व (Bo 'च'
 रायुध (D₁ 'चं'), K₄ जगधर (for जटाधर) K₅
 चिरं भूत्वा च सुस्थिर ॥ Cv शूलाद्वरं श्रेष्ठ चक्रमायुध
 यस्य । अन्यथा प्रक्रमविरोध । शूलवरायुध शिवान्तर्यामी
 विष्णुरेवेति श्रेयम् । ॥ — After 24^{ab}, D₁ S (G₃
 missing) Cv ins

280* देवदेवो महादेव कारण जगत् परम् ।

महविष्ण्विन्द्रसहित सर्वैश्च स सुरासुरैः ।

लोकसंधारणार्थं च लोकसकरनाशनम् ।

[(L 2) T₂ G₁ २ सर्वैश्च सुरासुरैः (for the post
 half) — (L 3) G₂ नदन, M₂ नाशन (for
 नाशनम्)]

— For the repetition of 24^{ab} in Ś₁ K₁, cf v 1 26

— ^a) D₂ आत्मना (for 'ना) K₅ आत्मना वडम
 सृजद् — ^a) K₂ १ D₁ १ १ सोसृजद्, B₁ अभवद्;
 Dn₁ ससृजे (for असृजद्). K₄ G₂ M₂ देवसत्तम K₅
 देवदेवो जनार्दन ।

25 B₃ is not collated for 25 — ^a) K₅ स,
 D₁ तु (for च) K₂ १ V₁ Bo-2 १ १ Da Dn D₂ १,
 १ १ S (G₃ missing) धर्मचरणान्, K₃ 'चरणां, K₄
 D₂ 'चरणा, D₁ 'चाराणां, D₂ 'चरण, D₁ 'चरणाद्
 (for 'चरणां). — ^b) K₃ १ नीति, K₅ Da₂ Dn
 D₂-१ १ नीतिर्, B₁ नीत; D₁ इति (for नीति) Ś₁
 K₁ १ १ Da₂ Dn D₂-१ १ देवी, K₅ Dn D₂ १ १ १ १
 सरस्वती — ^c) K₂-५ V₁ Bo-2 १ १ Da Dn D₂ १
 १ १ ससृजे (for असृजद्) K₂ १ १ V₁ Bo 1.१ १ D
 (except D₁ १) S (G₃ missing) दृढनीति K₅ तां;
 Da स, D₁ मा; D₁ स्यात्, S (G₃ missing) वै
 (for सा) — ^d) K₂ १ V₁ Bo १ Da Dn D₁ १ S
 (G₃ missing) विश्रुता, B₁ 'ता (for 'ता) — After
 25, D₁ S (G₃ missing) ins. a passage given in
 App I (No 13)

26 ^b) Ś₁ (also as in text) जटाधर; D₁ धरा
 युध (for चरायुध) — After 26^{ab}, Ś₁ K₁ repeat
 24^{ab}, V₁ reads 26^a-27^b on marg

27 V₁ reads 27^{ab} on marg — ^a) D₁ देवताम्
 (for देवानाम्) Da₁ ईश्वरं चक्रे — ^b) D₂ १ देवदेवं
 (for देवं दश) D₂ शतैक्षण — ^c) D₁ यम Da
 विवस्वतं D₂ चापि, D₁ १ M₁ चैव (for चापि).
 — ^d) K₁ १ १ Bo 1 १-३ Dn D₂ १ १ १ १ M प्रभु, V₁
 B₂ Da प्रभु, D₂ विभु (for पतिम्) — After 27,
 D₁ S (G₃ missing) read 29^{ab}

28 ^a) K₅ यक्षाना (for धनानां) Ś₁ D₁ रक्षमाणं
 च, K₁ 'माणानां; K₂ 'माणे च, K₄ 'सानां च;
 K₅ V₁ B Da Dn D₂ १ १ १ १ रक्षसानां च; D₁ S
 (G₃ missing) रक्षसां चैव (for 'सा चापि) — ^b) V₁
 Bo. 2-५ Da D₂ १ १ १ १ अथ, B₁ lacuna (for अपि).
 — ^c) D₁ मेरुं (for मेरु)

29 D₁ S (G₃ missing) read 29^{ab} after 27.
 — ^a) D₁ राज्य; D₁ T₁ G₁ १ तथा (for राज्ये). D₁
 [स]मराणां (for सु) — ^b) D₁ विदधद् (for विदधे).

८. 12. 497
९. 12. 122. 33
१०. 12. 122. 33

अपा राज्ञे मुगणा च विदधे वरुणं प्रभुम् ।
मृत्युं प्राणेश्वरमथो तेजसां च हुताशनम् ॥ २९
रुद्राणामपि चेशानं गोप्तारं विदधे प्रभुः ।
महात्मानं महादेवं विशालाक्षं सनातनम् ॥ ३०
वसिष्ठमीशं विप्राणां वसूनां जातवेदसम् ।
तेजसां भास्करं चक्रे नक्षत्राणां निशाकरम् ॥ ३१
वीरुधामंशुमन्तं च भूतानां च प्रभुं वरम् ।
कुमार द्वादशभुजं स्कन्दं राजानमादिशत् ॥ ३२

—^a) D₁ मृत्यु (for मृत्युं). —^d) K₁ तै***नां;
D₁ तेजसां च; D₁ 'सानां, D₂ 'साय (for 'सा च)

30 ^a) D_n अथ (for अपि) ^a D_n D₁ ० चेशानं
(D₁ 'न); T₂ G₁ गोप्तारम् (for चेशानं). —^b) T₂
G₁ हुतानं (G₁ 'नां) (for गोप्तार). D₁ ० विदधत्
K₂ २. ३ V₁ B D (except D₂₁ D₁ १) T₂ G₁ M₂ प्रभु
(for प्रभु). — K₅ om 30^c-31^d. —^d) G₂
विशालाक्षं महादेवं (by transp) — After 30, D₁
S (G₂ missing) ins

281* तदा चैकं च ये रुद्रास्तस्यैव मूर्तिसभवा ।
नानारूपधरो देव स एव भगवान्निव ।

[(L 1) T₁ M₁. ३ चैकम् (for चैकं) G₁ ते (for ये)]

31 K₂ om 31 (cf v 1 30) —^a) B₂ T₂
वसिष्ठम्; D₂₁ D₁ वसिष्ठम् (for वसिष्ठम्) —^b)
D₂ om from वसुनां up to वरुणो (in 43^a)
—^c) D₁ चापि (for चक्रे) M₁ ३. ३ तेजस्विनां
भास्कर च

32 D₂ om 32 (of v. 1 31) —^a) D_n विरुद्धा
पि (D₂₁ 'य) शुमन्तं च (sic), D₁ विदधासशुमन्तं च
(sic), D₁ S (G₂ missing) वीरुधामं वसु (G₂ 'धानां सु)
मत च. —^b) B₂ T₁ G₁ प्रभु पर; D₂₁ प्रभुर्वरं; D₁
शुभ प्रभु; G₁ पर प्रभु (for प्रभु वरम्) —^d) T₂
रुद्र K₂ आदिशत्; M₂ आदिशत्; M₃ आदिश (for
'शत्) D₁ स्कन्दं राजा समादिशत्

33 D₂ om 33 (cf v 1 31) —^a) D₁ काले.
K₁ D₁ सर्वेषाम् (for सर्वेषाम्) —^b) D₁ सहार M₂
'विनयात्मकं ॐ C_n विनयो विदुदि । ॐ — K₂ om
33^d. —^c) K₁ T₂ मृत्युदा D₂₁ विभागश्च. K₂
D₁ मृत्योश्च (D₁ 'त्) दुर्विभागस्य ॐ C_n चत्वारो

कालं सर्वेशमकरोत्संहारविनयात्मकम् ।
मृत्योश्चतुर्विभागस्य दुःखस्य च सुखस्य च ॥ ३३
ईश्वरः सर्वदेहस्तु राजराजो धनाधिपः ।
सर्वेषामेव रुद्राणां शूलपाणिरिति श्रुतिः ॥ ३४
तमेकं ब्रह्मणः पुत्रमनुजातं क्षुपं ददौ ।
प्रजानामधिपं श्रेष्ठं सर्वधर्मभृतामपि ॥ ३५
महादेवस्ततस्तस्मिन्वृत्ते यज्ञे यथाविधि ।
दण्डं धर्मस्य गोप्तारं विष्णवे सत्कृतं ददौ ॥ ३६

विभागा । शस्त्र दायुर्मम कर्म च, रोगो रागो यम कर्म
चेति वा । ॐ

34 D₂ om 34 (cf v. 1 31). —^a) K₂ ३ V₁ B
D_n D_n D₂-३ सर्वदेवस्तु; K₂ सर्वभूतानां; D₁ S (G₂
missing) देवदेवस्तु (for सर्वदेहस्तु). —^b) M₂ राजा
राजो K₂ T₁ G₁ धनेश्वर, K₂ B₂-३ D_n D₀ नरा
धिप; B₁ D_n D₂ ३ ३ १ नराधिप; D₁ महेश्वर (for
धनाधिप). —^d) K₄ D₂₁ श्रुत (for श्रुति).
— After 34, D₁ S (G₂ missing) ins

282* ईश्वरश्चेतनं कर्ता पुरुषं कारणं शिव ।
विष्णुर्महा शशी सूर्यं शक्रो देवाश्च सान्वया ।
ज्ञानात्मकं शिवो ह्येव एतेषामपि कारणम् ।
सृजते प्रसते चैव तमोभूतमिदं यथा ।
अप्रज्ञातं जगत्सर्वं तदा ह्येको महेश्वर । [5]

[(L 2) T₂ G₁ सान्वया, M₁ ३. ४ च ये नरा; M₂
च सान्वय. — T G₁ २ ४ M₂ om line 3 — (L 4)
T₁ G₂ चैतत् (for चैव) T₂ G₁ २ M₂ तमोभूतम् (for
'भूतम्). — (L 5) T₁ G₁ अज्ञातं च (for अप्रज्ञातं)
D₁ यदा (for तदा)]

35 D₂ om 35 (cf v 1 31) —^a) K₂ ३ ३ V₁
B₁-३ D_n D_n D₂ ३ ३ C_v पुन; B₀ एवं; B₂ D₀ १
S (G₂ missing) एव (for एव) G₁ ब्राह्मण. —^b)
D₂₁ D₂ अनुज्ञात, D₁ 'जान; T G₂ ४ M 'जानत्;
G₁ 'जात (for 'जात) D₁ क्षुपं, D₁ T₁ G₁ ४ M₂
क्षुप (for क्षुप) D_n दधे; G₂ दधौ (for ददौ).
—^c) D₁ प्रजानामधिपश्रेष्ठ. —^d) D₁ 'कर्मभृताम्; G₂
धर्मवताम् (for 'भृताम्)

36 D₂ om 36 (of v 1 31) —^b) B₂ देशे (for
यज्ञे) D₁ यथा विधि; D₁ T₂ G₁ सनातन (D₁ 'न);

विष्णुरङ्गिरसे प्रादादङ्गिरा मुनिसत्तमः ।
 प्रादादिन्द्रमरीचिभ्यां मरीचिर्भृगवे ददौ ॥ ३७
 भृगुर्देदावृषिभ्यस्तु तं दण्डं धर्मसंहितम् ।
 ऋषयो लोकपालेभ्यो लोकपालाः क्षुपाय च ॥ ३८
 क्षुपस्तु मनवे प्रादादादित्यतनयाय च ।
 पुत्रेभ्यः श्राद्धदेवस्तु सूक्ष्मधर्मार्थकारणात् ।
 तं ददौ सूर्यपुत्रस्तु मनुर्वै रक्षणात्मकम् ॥ ३९
 विभज्य दण्डः कर्तव्यो धर्मेण न यदृच्छया ।
 दुर्वाचा निग्रहो बन्धो हिरण्यं ब्राह्मतःक्रिया ॥ ४०

व्यङ्गत्वं च शरीरस्य बधो वा नाल्पकारणात् ।
 शरीरपीडास्तास्तास्तु देहत्यागो विवासनम् ॥ ४१
 आनुपूर्व्या च दण्डोऽसौ प्रजा जागति पालयन् ।
 इन्द्रो जागति भगवानिन्द्रादग्निर्विभावसुः ॥ ४२
 अग्नेर्जागति वरुणो वरुणाच्च प्रजापतिः ।
 प्रजापतेस्ततो धर्मो जागति विनयात्मकः ॥ ४३
 धर्माच्च ब्रह्मणः पुत्रो व्यवसायः सनातनः ।
 व्यवसायात्ततस्तेजो जागति परिपालयन् ॥ ४४
 ओषध्यस्तेजसस्तस्मादोषधिभ्यश्च पर्वताः ।

C 12. 4513
 P. 12. 122. 45
 K 12. 122. 73

T₁ G₂ & M समाहित (for यथाविधि) —^a) K₁
 ददौ K₂ om. from न्य up to मरीचिभ्यां (in 37)
 —^d) D₁ T G₂ & M मङ्कृत विष्णवे (by transp) B₁
 स तु तं (for मङ्कृत)

37 D₂ om. 37 (cf. v l 31) K₂ om. up to
 मरीचिभ्यां (cf. v l 36) —^a) K₁ अगिरसं —^b)
 K₁ अगिरा, D₁ 7 अगिरो (for अगिरा). —^c) D₁
 ह्रं K₂ D₁ मरीच्या (K₂ चा)भ्या

38 D₂ om. 38 (cf. v l 31) —^a) D₁ ऋगु
 —^b) K₂ lacuna, D₁ T₁ G₁ तद् (for त) T₂
 ददौ त (by transp) D₁ संहत (for संहितम्). D_n
 ददं धर्मसमाहित —^d) Ś₁ D₁ लोकपाल D₁ 7 क्षयाय,
 T₁ G₁ & क्षुपाय (for क्षुपाय) K₂ B₂ 2 2 D₂-7 S
 (G₂ missing) तु (for च)

39 D₂ om. 39 (cf. v l 31) —^a) D₁ क्षपस्,
 D₁ T₁ G₁ & क्षुवस् (for क्षुपस्) B₀ द्याद्, D₁
 प्राह (for प्रादाद्) —^b) D₁ दददित्य (sic) (for
 दादित्य) K₁ ह; K₂ B₀ 2-3 D_n 2 2 2 2 चै,
 V₁ हि, D₁ स, D₁ T G₁ & तु (for च) —^c)
 Ś₁ प्रेतेभ्य, K₁ प्रेथेभ्य, D₁ पितृभ्य (for पुत्रेभ्य)
 D₁ अद्वेदेस्तु (sic) —^d) K₁ सूक्ष्म Da धर्म
 सूक्ष्मार्थदर्शनात् — K₂ 2 V₁ B Da Dn D₂ 2 2-1
 S (G₂ missing) read 39^c after 41 —^e) K₂ 2
 V₁ B Da D₂ 2 2-1 S (G₂ missing) सूर्यपुत्राय
 (for 'पुत्रस्तु) —^f) K₂ 2 V₁ B Da D₂ 2 2-1 S
 (G₂ missing) मनवे (for मनुर्वै) K₂ 2 B₂ Dn रक्षण
 र्थकं

40 With 40, cf. B 12 166 70 D₂ om 40 (cf.
 v l 31) —^b) D₁ T₂ G₁ ददेन, T₁ G₂ & ददे तु
 (for धर्मेण) K₁ [द]व, D_n तु (for न) D₁ S (G₂

missing) नयमिच्छता (for न यदृच्छया) —^c) K₂
 B₁ Da D₁ दुर्वचो, K₂ दुर्वानि (sic), K₂ B₂-4 Dn
 D₂ 2 2 2 दुष्टाना (for दुर्वाचा) K₂ Da निग्रहो (for
 निग्रहो) K₂ 2 V₁ B Da Dn D₂ 2 2-1 S (G₂ miss-
 ing) ददो (for बन्धो) —^d) B₀ 2 Da D₂ 2 2 2
 M₂ & क्रिया

41 D₂ om 41 (cf. v l 31) 41^{ab} = (var) B
 12 166 71^{ab} —^a) D₂ व्यामत्वं, M₂ व्यगतश्च (for
 व्यङ्गत्वं) —^b) K₁ वा नान्यकारणात्; K₂ D₁ चान
 त्यकारणे, K₂ B Da Dn D₂ 2 2 2 नाल्पस्य कारणात्;
 D₁ 7 T₂ G₁ 2 M₁ 2 & वानव्य —^c) B₁ तीक्ष्णाश्च;
 D₁ T₁ G₁ 2 & M₁-2 कार्या तु; M₂ कर्तव्या (for सा
 स्तास्तु) K₂ 2 2 V₁ B₀ 2-3 Da Dn D₂-2 च (for
 तु) —^d) D_n देहत्याग, D₁ T G₁ 2 & स्वदेशाच्च,
 M₁ 2 & देवाच्चापि, M₂ देवाच्चापि (for देहत्यागो)
 K₂ Da₂ D₂ विवामनं, B₀ विनाशनं, Da₁ corrupt,
 M₂ विवासस (for 'मनम्) — After 41, K₂ 2 V₁ B
 Da Dn D₂ 2 2-1 S (G₂ missing) read 39^c

42 D₂ om 42 (cf. v l 31) —^a) K₁ M₁
 आनुपूर्वाच्च, K₂ 2 2 B₁ Dn₁ D₂ 2 2 2 T G₁ 2 &
 M₁ 2 & 'पूर्वाच्च, K₂ अनुपूर्वा, D₁ आनुपूर्वा, D₂
 अनुपूर्वाच्च K₂ 2 V₁ B₀ 2 2 Da Dn [S]व (for सौ)
 —^b) K₂ 2 D₁ पुरा (for प्रजा) —^c) V₁ B Da
 D₂ 2 2 चलवान् (for सगवान्)

43 D₂ om 43^a (cf. v l 31) —^a) Da₁ इंद्रे
 (for अग्नेर्) —^b) K₁ वरुणाश्च, B₂ वारुणाच्
 —^c) Da₂ प्रजापत्ये, G₁ पतिस —^d) D₂ नियमा
 रमक (for विनया)

44 ^a) Ś₁ K₁ & D₁ धर्माच्च (for धर्माच्च) D₁
 ब्रह्मण, D₂ T₁ ब्राह्मण —^c) B₂ D₂ T₂ G₂ व्यवसा

C. 12. 4514
B. 12 122. 46
K. 12. 122. 74

पर्वतेभ्यश्च जागर्ति रसो रसगुणात्तथा ॥ ४५
जागर्ति निर्ऋतिर्देवी ज्योतीषि निर्ऋतेरपि ।
वेदाः प्रतिष्ठा ज्योतिर्भ्यस्ततो ह्यशिराः प्रभुः ॥ ४६
ब्रह्मा पितामहस्तस्माज्जागर्ति प्रभुरव्ययः ।
पितामहान्महादेवो जागर्ति भगवाञ्छिवः ॥ ४७
विश्वेदेवाः शिवाच्चापि विश्वेभ्यश्च तथर्षयः ।
ऋषिभ्यो भगवान्सोमः सोमाद्देवाः सनातनाः ॥ ४८
देवेभ्यो ब्राह्मणा लोके जाग्रतीत्युपधारय ।

यास — ^a) K₁ 5 Dn₂ D₁ 4 T₂ G₂ M₂ परिपालयत्

45 D₈ repeats 45 after 48^{ab} — ^b) K₂ 3 Dn
D₂ 7 T₂ G₁ 2 4 M₂ औषधीभ्यश्च, K₄ D₈ औषधि*
(for औषधि*). K₃ D₄ पर्वत — ^c) B₁ यथा
तेभ्यश्च (for पर्वतेभ्यश्च). — ^d) D₂ om from रसो
up to प्रभु (in 47^b) Ś₁ K₁ 8 V₁ Bo-4 D_a Dn₂
D₈ 5 8 रसगुणासु; K₃ गुणसु. D₁ S (G₈ missing)
अपि (for तथा).

46 D₂ om. 46 (of v. 1 45). — ^a) K₁ निर्वृ-
तिर; D₁ निर्वृतिर (for निर्ऋतिर). Ś₁ K₄ D₁ देवो
(for देवी) — ^b) K₁ निर्वृतेर; D₁ निर्वृतेर (for
निर्ऋतेर) D₁ S (G₈ missing) निर्ऋती (G₁ 2 M₂
*ति)मनु (for *तेरपि) — ^c) D₁ S (G₈ missing)
देवा (for वेदा) D₁ T₁ G₄ प्रसूता (for प्रतिष्ठा)
K₁ 5 D₄ G₁ ज्योतिर्भ्यसु. — ^d) Ś₁ K₁ 4 D₁ 4 तथा
(for ततो). K₁ D₁ ह्यशिरः; G₁ भयशिरा (for
हृष).

47 D₂ om. up to प्रभु (of v 1 45) — ^a)
T₂ G₁ प्रजापतिस् (for पितामहसु). — ^b) D_a प्रभु
रीश्वर (D_a 2 'र'), D₈ परिपालयत् (for प्रभुरव्यय*).
— D₈ om (hapl) 47^a-48^b — ^c) G₂ पितामह (for
महान्) T₁ G₂ 4 महातेजा (for 'देवो).

48 D₈ om 48^{ab} (of v 1 47) — ^a) M₁ विश्व
देवा. K₃ om (hapl) from शिवाच्चापि up to सनातना
(in 48^d) K₁ 4 Bo 1 2 (marg as in text) शिवाश्च
(for शिवाच्) D₁ वा (for च) — ^b) K₂ 4 D₁
विश्वे देवासु; D_a देवेभ्यश्च (for विश्वे) K₄ तथा-
र्षयः; D₁ corrupt; D₄ महर्षय (for तथ*) D₁ S
(G₈ missing) विश्वेभ्य ऋषयस्तत (T₂ G₁ 3 *था).
— After 48^{ab}, D₈ repeats 45 — ^c) D_a ऋषिभ्यो
(for ऋषिभ्यो) D₁ सर्वे (for सोम) — ^d) Ś₁ K₁

ब्राह्मणेभ्यश्च राजन्या लोकात्रक्षन्ति धर्मतः ।
स्थावरं जङ्गमं चैव क्षत्रियेभ्यः सनातनम् ॥ ४९
प्रजा जाग्रति लोकेऽस्मिन्दण्डो जागर्ति तासु च ।
सर्वसंक्षेपको दण्डः पितामहसमः प्रभुः ॥ ५०
जागर्ति कालः पूर्वं च मध्ये चान्ते च भारत ।
ईश्वरः सर्वलोकस्य महादेवः प्रजापतिः ॥ ५१
देवदेवः शिवः शर्वो जागर्ति सततं प्रभुः ।
कपर्दी शंकरो रुद्रो भवः स्थाणुरुमापतिः ॥ ५२

D₁ देव; G₁ देवात् Ś₁ K₄ G₁ सनातन, D₈
प्रजागिरे (for सनातना)

49 ^a) D₈ देवेभ्यो ब्राह्मणाहोके — ^b) K₃
जायति, D_a Dn₂ D₂ 8 जागर्ति (for जाग्रति) B₁ D_a
अवधारय; D₈ उपधारय — ^c) D₁ S (G₈ missing)
तु (for च) K₁ राजन्या, D₈ राजन्य — ^d) G₁
लोका D₂ 4 8 M₄ रक्षति, D₈ रक्षयति M₁ 8 सर्वतः
(for धर्मतः) — ^e) K₃ D₄ क्षत्रियस्य (for 'येभ्य').
B₁ T₂ सनातन

50 ^a) K₄ om. (hapl) from जाग्रति up to प्रभु
(in 50^d). K₁ 5 B₁ D_a D₁ 4 G₁ जागर्ति (for
जाग्रति). — ^b) G₁ जाग्रत (for जागर्ति). — ^c) K₁
D₄ सर्व संक्षेपको दण्ड; K₂ 5 V₁ Bo 2-5 Dn D₂ 3 5
5, 8 सर्व संक्षिप (Dn₁ 'प्य)ते दण्ड; B₁ D_a M₂ सर्व
संक्षेपतो दण्ड — ^d) K₂ 8 Bo 3 5 D₈ समप्रभु; K₆
V₁ B₁ 2 4 D_a Dn D₂ 3 5 8 समप्रभ, S (G₈ miss-
ing) सुतः प्रभु — After 50, T₂ reads 52^{ed}.

51 ^a) K₃ D₁ काल- G₂ कालात् (for पूर्व). D₂
तु (for च) — ^b) B₂ चान्ते (for चान्ते) C₇ भारते
(for 'त) — ^c) Bo 3-5 D₂ 3 5 8 8 सर्वभूतस्य (for
'लोकस्य) D₁ S (G₈ missing) ईश सर्वस्य कालो हि
(D₁ लोकस्य).

52 ^a) K₂-5 B₂ 3 D_a Dn D₁ 2 5-8 सर्वो (for
शर्वो) — ^b) M₂ सततः (for 'त) V₁ शिव (for
प्रभु) — T₂ reads 52^{ed} after 50 — ^c) D₄ भद्रो
(for रुद्रो) — ^d) K₂ Dn शिव (for भव).
D₄ रमापति (for उमा*).

53 ^a) D₄ अत्र (for एष) K₁, 2 4 D₄ 7 T₁ G₁
2 4 M व्याख्यात; D₁ व्याख्याता, T₂ आख्यातस् (for
विक्यात) — ^b) Ś₁ आद्यो मध्ये, D₁ S (G₈ miss-
ing) तथौषधसु K₂-5 V₁ Bo 1, 3-5 D_a Dn₁ D₁-3

इत्येप दण्डो विख्यात आदौ मध्ये तथावरे ।
भूमिपालो यथान्यायं वर्तेतानेन धर्मविद् ॥ ५३
भीष्म उवाच ।
इतीदं वसुहोमस्य शृणुयाद्यो मतं नरः ।

श्रुत्वा च सम्यग्वर्तेत स कामानामुयाच्युपः ॥ ५४
इति ते सर्वमाख्यातं यो दण्डो मनुजर्षभ ।
नियन्ता सर्वलोकस्य धर्माक्रान्तस्य भारत ॥ ५५

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्वाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२२ ॥

१२३

युधिष्ठिर उवाच ।
तात धर्मार्थकामानां श्रोतुमिच्छामि निश्चयम् ।

लोकयात्रा हि कात्स्न्येन त्रिष्वेतेषु प्रतिष्ठिता ॥ १
धर्मार्थकामाः किंमूलास्त्रयाणां प्रभवश्च कः ।

C. 12 4556
B 12 123. 2
K 12. 123 2

S (G₂ missing) तथावरे (for 'वरे') —^c) D₂ भूमि-
पाला —^d) D₂ प्रवर्तेत (hypermetric), D₂ वर्तिता
(for वर्तेत) D₂ D₁ वर्तेतानेव (sic).

54 D₂ G₁ om the ref —^a) B₀ इत्येवं, D₁
प्रतीटं (for इतीदं) D₁ T₂ G₁ वसुहोमस्य (for
'होमस्य') —^b) D₁ S (G₂ missing) योत्सवाच्च
(D₁ यद्भवान्; T₁ G₁ योक्तवान्; T₂ यो विद्वान्; G₁
यो वामि) शृणुयान्मत —^c) T₂ G₁ २ तु (for च).
K₂ २ D₂ श्रुत्वा सम्यक्प्रवर्तेत —^d) D₂ om from
कामा up to स्यात् (in 55^a) D₁ S (G₂ miss-
ing) लोकान् (for कामान्) B₁ २. 4 २ D₂ २ प्रामुष्यान्
(for क्षाम्) Ś₁ K₂ २ D₁ २ २ नरः, K₁ त्रय (sic),
K₂ V₁ B₁ २ २. २ D₂ D₁ M₁₋₃ नृप (for नृप) K₂
D₂ सर्वाङ्कामानवाप्त्यात्

55 D₂ om. up to स्यात् (cf v l 54) —^a)
Ś₁ K₁ २ D₁ दण्डम् (for सर्वम्) B₁ इति सर्वं समा-
ख्यातं — D₂ reads 55^b twice. —^b) D₁ T₂ G₁
मनुजाविपः; M₂ मनुजर्षभ —^c) B₂ नियत (for
नियन्ता) D₂ 1 सर्वलोकश्च —^d) K₂ धर्मकामस्य;
V₁ B D₂ D₂ २. २ २ चक्रा (D₂ 'श्री'क्रावस्य; D₂
धर्मक्रावस्य, G₂ धर्मक्रावस्य (for धर्माक्रान्तस्य) —After
55, D₁ S (G₂ missing) ins

283* वसुहोमाच्युत राज्ञा मान्धात्रा भून्मृता पुरा ।
मयापि कथित पुण्यमाख्यान् प्रथित तथा ।

[(L. 1) D₁ वसुहोमाच्युत, T₂ G₁ 'मौनाश्रित
— (L. 2) D₁ T₁ G₁ तु (for [त्र]पि) G₁ कथित (for

प्रथित) M₁ युधिष्ठीने (for प्रथित तथा) T₂ M₂ तव,
G₁ त्वया, M₁ २ तदा (for तथा)]

Colophon G₂ missing — Sub-parvan Ś₁ K
V₁ B D₂ D₂ D₁₋₇ T G₁ २ २ M राजधर्म — Adhy
name Ś₁ K₁ २ B₁ २ D₂ D₁ वसुहोमोपाख्याने ददो-
त्पत्ति, B₀ २-२ D₂ D₂ २ ददोत्पत्ति; D₁ वसुहोमो-
पाख्याने ददजागरोत्पत्ति, D₂ ददोत्पत्त्युपाख्यानं, T₁
G₂ २ वसुहोममाघातुसवाद, M₁₋₃ ददजागरोत्पत्ति
— Adhy no (figures, words or both) B₂ 4
D₂ 121, D₂ 123, D₂ D₂ 122 (as in text),
D₁ T₂ G₁ २ M 124, D₂ 110, T₁ G₂ 125
— Śloka no D₂ D₂ 56

123

G₂ 18 missing for this adhy (cf. v l 12
112 1)

1 Before the ref, G₁ ins. कामदारिद्र्यवाद on
marg D₂ om the ref. —^a) B₁ D₁ सतो,
D₁ सय (for सात) D₂ om. from धर्मार्थं up to
प्रतिष्ठिता (in 1^a) —^d) K₂ २ तिष्ठेतेषु; K₂ इतिष्वेव;
D₂ तिष्ठेतेषु, D₁ क्षत्रियेषु (for त्रिष्वेतेषु). G₁
M₁ 4 प्रतिष्ठिता

2 ^a) K₁ 4 D₂ 1 धर्मार्थकाम G₁ किंमूल
—^b) D₁ प्रभव प्रलये च के; T₁ G₂ 4 M प्रभव प्रल-
यश्च क, T₂ G₁ प्रलय प्रभवश्च क — Ś₁ K₂ 4 D₁
om. 2^a —^c) K₁ V₁ B D₂ 1 D₂ २ २ २ २ [अ]नु-

C. 12. 432B
B 12. 123. 2
K 12. 123. 2

अन्योन्यं चानुपजन्ते वर्तन्ते च पृथक्पृथक् ॥ २

भीष्म उवाच ।

यदा ते स्युः सुमनसो लोकसंस्थार्थनिश्चये ।

कालप्रभवसंस्थानु सज्जन्ते च त्रयस्तदा ॥ ३

धर्ममूलस्तु देहोऽर्थः कामोऽर्थफलमुच्यते ।

संकल्पमूलास्ते सर्वे संकल्पो विषयात्मकः ॥ ४

विषयाश्चैव कात्स्नर्येन सर्वे आहारसिद्धये ।

सज्जते; D₁ T G₂ 4 M 'पज्यते; G₁ 'कर्षते (for 'पज्जन्ते) —^d) D₄ 7 S (G₈ missing) वा (for च) B₂ कथं नृप; B₃ पुराकृत, D₄₁ कथंचन, D₁ S (G₈ missing) कथं पृथक् (for पृथक्पृथक्)

3 B₂ D₈ om the ref. —^a) Ś₁ K₁₋₃ D₁ 4 यदा तेभ्यः; D₁ S (G₈ missing) य एते स्युः (for यदा ते स्युः). —^b) K₈ 5 B₀ 3-5 D_n D₈ 5 5 8 लोके धर्मार्थनिश्चये, B₂ D₂ 4 लोकधर्मार्थनिश्चये (D₄ 'य); D_a लोकसंस्थारम्; M₂ लोके संस्थारम् —^c) Ś₁ K₁ 2 D₁ काले, D₁ T G₁ 2 4 काम (for काल-) Ś₁ K₁ D₁ प्रभाव (for प्रभव) K₁ -संस्थाने (for संस्थानु) ❀ C_v कालाप्रभव उत्पत्ति संस्था मरण यासु तासु प्रजासु सज्जन्ते इति योजना । ❀ —^d) K₁ सज्यते, D₁ G₁ 2 M सज्जते, D₂ सजते, D₃ सज्जते; T₂ मज्यते (for सज्जन्ते) K₈ V₁ B D_a D₂ 2. 5-8 T G₁ 2 4 M₁ 8 4 सदा (for तदा).

4 ^a) K₈ D_n D₄ स, K₈ lacuna (for तु) K₁ देहार्थ, K₈ 5 D_{n1} देवार्थ; K₄ V₁ B D₂ 2. 5 8 देहार्थ; D_a देहार्थ; D_{n2} वेदार्थ, D₄ देवार्थ (for देहोऽर्थ). B₅ (marg.) धर्ममूल सदाचारः, D₁ S (G₈ missing) धर्म (G₂ मंत्र) मूलोर्थ इत्युक्त. —^b) Ś₁ K₁ 2 4 D₁ कामार्थ, V₁ B₀ 3-5 D₄₁ D₂ 8 (by corr) 5 8 कामार्थ, B₂ D₈ (before corr) कामार्थ, D_{n2} कामोर्थ (for कामोऽर्थ) K₂ D₁ धनम्, K₄ धर्मम्, K₈ D₈ M₁ 8 4 फल (for फलम्) —^c) D₄ om from सर्वे up to मूलमे (in 5°) —^d) M₂ संकल्प

5 D₄ om up to मूलमे (of v 1 4). —^a) T G₄ M₁ 8 4 विषयाश्चापि; G₁ 2 M₂ 'यश्चापि (for 'याश्चैव) —^b) T₁ G₄ भारत, T₂ भावार्थ (for आहार) —^c) B₀ एव (for एतत्) —^d) D₄ निर्वृत्तिर्.

6 ^a) K₈₋₅ B₀ 3-5 D_a D_n D₂ 2. 5 5 8 धर्मात् (for धर्म). K₂ 4 शरीरे; D₁ शरीर (for शरीर-) K₁ 4

मूलमेतन्निवर्गस्य निवृत्तिर्मोक्ष उच्यते ॥ ५

धर्मः शरीरसंगुप्तिर्धर्मार्थं चार्थ इष्यते ।

कामो रतिफलश्चात्र सर्वे चैते रजस्वलाः ॥ ६

संनिष्ठांश्चरेदेनान्न चैनान्मनसा त्यजेत् ।

विमुक्तस्तमसा सर्वान्धर्मादीन्कामनैष्ठिकान् ॥ ७

श्रेष्ठबुद्धिस्त्रिवर्गस्य यदयं प्राप्नुयात्क्षणात् ।

बुद्ध्या बुद्ध्येदिहार्थे न तदह्वा तु निकृष्टया ॥ ८

D₁ सगुप्ति, D₂ सशुद्धि (for -संगुप्तिर्) K₁ धर्मार्थ; T₁ G₁ 4 M₁ 8 4 धर्मार्थश् (for धर्मार्थ). B₂ हि (for च) D_{n2} इष्यते प्रजा (for चार्थ इष्यते) K₁ दुष्यते, K₈ D_{n1} D₄ G₂ उच्यते (for इष्यते) D₁ धर्मार्थाश्च त्रयः सदा —^a) D_{n2} कामा; D₁ कामे (for कामो). D₁ (before corr) चार्थ —^d) K₂ 5 D_n ते च, K₈ D₄ एते; D₂ वै ते (for चैते). D₁ S (G₈ missing) सर्वे रति (G₂ सुख) फला स्मृता. ❀ C_v रजस्वला रजोगुणविकारा । ❀

7 ^a) D₁ संनिविष्टान्; D₁ S (G₈ missing) 'कृष्टश्च B₁ च विदितान् (for चरेदेनान्) K₂ 5 5 V₁ B D_{n2} D₂ 2 5-8 G₁ 2 M₁ 2 एतान् (for एतान्) —^b) K₂₋₅ V₁ B D G₂ [ए]तान् (for [ए]नान्) —^c) K₈ D₄ विमुक्तान् (for विमुक्तस्) K₁ तु समा; K₂ 4 5 V₁ B D_a D_n D₂ 2 5 5 8 T₁ G₂ 4 M₂ तपसा; K₈ मनसा, D₁ lacuna (for तमसा) — K₈ reads from 7^d up to the end of this adhy. on marg —^d) D₄ कामादीन् (for धर्मादीन्). B₁ मम नैष्ठिकान् (for कामनै)

8 K₈ reads 8 on marg —^a) K₈ D_n श्रेष्ठे, V₁ B₀₋₂ D_a श्रेष्ठां, B₅ श्रेष्ठ; D₁ 4 श्रेष्ठा (for श्रेष्ठ) Ś₁ K₁ 2 -बुद्धिस्, V₁ B₁ 2 D_a -बुद्धि (for -बुद्धिस्) D_a त्रिवर्गस्य (for त्रिवर्गस्य) K₈ श्रेष्ठादीनि त्रिवर्गस्य —^b) K₂ 4 यदाय, D₄ यदिदं, D₁ S (G₈ missing) उदय (for यदय) K₈ प्राप्नुयां K₈ D₄ क्षणं; K₈ V₁ B D_a D_n D₂ 2 5 5 8 नर (for क्षणात्). — B₂ 5 D₈ T₂ G₂ M₂ Ca ins after 8^{ab} Da after 8

284* कर्मणा बुद्धिपूर्वेण भवत्यर्थो न वा पुन ।

[= (var) 12 128. 7^{ab} B₂ D_a भवत्यापो (for 'त्यर्थो)]

B₂ 3 D_a D₈ Ca cont

285* अर्थार्थमन्यन्नवति विपरीतमथापरम् ।

अनर्थार्थमवाप्यायमन्यन्नाद्योपकारकम् ।

अप॒घ्यानम॒लो धर्मो॑ म॒लोऽर्थस्य॑ निगू॒हनम् ।
 संप्र॒मोद्म॒लः कामो॑ भूयः स्वगुणवर्तितः ॥ ९
 अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 कामन्दस्य च संवादमङ्गारिष्ठस्य चोभयोः ॥ १०
 कामन्दमृपिमासीनमभिवाद्य नराधिपः ।
 अङ्गारिष्ठोऽथ पप्रच्छ कृत्वा समयपर्ययम् ॥ ११

यः पापं कुरुते राजा काममोहबलात्कृतः ।
 प्रत्यासन्नस्य तस्यै किं स्यात्पापप्रणाशनम् ॥ १२
 अधर्मो धर्म इति ह योऽज्ञानादाचरेदिह ।
 तं चापि प्रथितं लोके कथं राजा निवर्तयेत् ॥ १३
 कामन्द उवाच ।
 यो धर्माथौ समुत्सृज्य काममेवानुवर्तते ।

C 12. 4538
B 12. 123 15
K 12. 123-15

[Ca om. line 2 — (L 2) B₂ Da अथाप्यन्वद् (for अथाप्यार्थन्) Da अन्वत्रानोहारक (for the post half)]

— After 285*, Da repeats 8th with var —^a) K₃ बुद्धे (for बुद्ध्या) K₃ corrupt, K₅ V₁ B Da Dn D₂ ३ ३ ३ ३ बुद्धिर् (B₅ देर), D₁ T G₂ ४ M₂ बुद्ध्या, G₁ M₁ २ ४ बुद्धा (for बुध्येद्) K₁ ह्वार्येन, D₂ ३ ३ ३ अहार्येन, D₃ इहार्ये च, M₃ इहार्येन (for इहार्ये न) C_v बुद्ध्या बुद्धिर्हार्येषु —^d) K₃ ३ V₁ Bo २-३ Dn D₂ ३ ३ ३ ३ C_v तदज्ञान, B₁ Da (first time) तदज्ञान-; B₅ (marg) तदामोति, Da (second time) न वामोति, D₁ तदहाय (for तदह्ना तु) D₃ वनि क्रियात् (sic) (for निकृष्टया) — After 8, Da 1ns 284*, 285*

9^a) D₁ अपदयन्नमलो, T G₁ ४ M₁ ३ ४ अवघ्या नमलो (G₂ 'ला), M₂ अलघ्यानमलो (for अपघ्या) ॐ Ca अपघ्यान परानिष्टचिन्तनम् । ॐ —^b) D₁ मूलार्थस्य (for मलोऽर्थस्य) T₁ G₂ ४ विनिग्रह (G₂ 'ह') (for निगूहनम्) —^c) Ś₁ K₄ D₁ सप्रमोद्मल, K₅ V₁ B₂ (marg) Da सप्रमोद्मल (Da 'त'), D₁ सप्रमोहोवल, S (G₂ missing) सप्रमोहमल (for 'मोद्मल) K₁ कामा, Da कर्म (for कामो) —^d) D₁ तु गुण, D₂ सगुण, T₁ G₂ ४ तद्गुण, G₁ त्वगुण (for स्वगुण) K₂₋₄ V₁ B₁ D₄ M₂ वर्तिन, K₅ Bo २-३ Dn D₂ ३ ३ ३ ३ C_v वर्जित, Da -वर्धिन, D₁ T G₁ २ ४ M₄ -वर्धित (for -वर्तित) ॐ Ca b स्वगुणवर्धित य पुनर्धर्मोऽर्थ कामो वा स्वगुणैरहितसादानभो गप्रमोदादिभिर्वर्धित (Cb अनुकूलित) स भूयोऽतिशयेनो र्कृष्टो भवति । ॐ

10^a) T₁ om from रन्वीम up to पुरातनम् (in 10^b) —^c) K₂ ४ D₁ कामदस्य च, K₅ Bo २-४ Dn D₃ ३ कामदकस्य, D₁ S (G₂ missing) अरिष्टस्य च (for कामन्दस्य च) K₁ कामाद्रंकाशमो वादम् —^d) K₃ V₁ B₁₋₅ Da D₂ अंगारिष्ठस्य, K₅ Dn D₂ अंग, Bo D₂ ३ ३ अंगि (for अङ्गा) Da [र]मय (Da₂ 'या) D₁ S (G₂ missing) कामन्दस्य च भारत

11^a) K₂ D₁ कामदम्, K₄ कामार्थम् (for कामन्दम्) —^b) V₁ B₁ D₁ T₁ G₁ २ ४ M₁ नराधिप, B₂ Da महामना, D₂ ३ ३ ३ जनाधिप (for नरा) —^c) K₅ Dn D₂ अंगारिष्ठो, V₁ B₁₋₄ Da D₁ ३ अंग; Bo ३ D₂ २ ३ अंगि, D₁ अंगोनिष्ठो, T G₁ ४ M₁ ३ ४ अंगोरिष्ठो (for अङ्गा) D₁ S (G₂ missing) [३]नु (for स्व) —^d) D₁ S (G₂ missing) समयमव्यय (for 'पर्ययम्)

12 Before 12, D₁ T G₁ ४ 1ns अरिष्ट उवाच —^b) T₁ G₂ ४ कामलोम (for 'मोह) G₂ (inf lin as in text) अयात्कृत —^c) D₂ १ T G₁ २ ४ M₁ ३ ४ प्रत्यापद्यस्य, M₂ प्रत्युत्पद्यस्य (for प्रत्यासन्नस्य) K₁ ४ B₁ ३ D₅ १ T₁ G₂ M₁ ३ तस्यै, V₁ Bo Da राजर्षे, D₃ तस्यै (for तस्यै) —^d) Bo पापप्रनाशन, D₁ 'प्रणाशकृत्, D₂ 'प्रशाशन (for 'प्रणाशनम्)

13^a) K₂ ३ V₁ B D (except D₄) S (G₂ missing) अधर्म (D₁ १ 'र्म) (for अधर्मो) B₂ धर्मम् (for धर्म) K₁ ३ ३ V₁ B Da Dn D₂ ३ ३ ३ ३ T₂ G₁ च, K₄ हि, D₄ [ए]व; D₁ T₁ G₂ ४ यो (for इ) —^b) K₂ ३ B₄ Dn D₂-३ ३ नर, V₁ Bo-३ ३ Da नृप (for इह) D₁ T₁ G₂ ४ मोहादाचरते नृप (T₁ G₁ 'प), T₂ G₁ M₁-३ यो मोहादाचरेषूप (G₁ 'प), M₄ यो मोहादनुवर्तते —^c) V₁ B₁ Da तच्चापि, M₂ तस्यापि (for त चापि) —^d) B₃ ४ D₂ ३ ३ ३ ३ नु वर्तयेत्, Da₁ निवर्तते; D₃ नु वर्तयेत् (for निवर्तयेत्)

14 D₂ G₁ om the ref K₃ कामदेव, D₁ १ कामद्; T₂ कामदक (for कामन्द) —^c) D₁ S (G₂ missing) transp यो and धर्माथौ K₃ धर्माथम्, K₄ D₁ धर्मथौ K₅ अससृजत्; K₅ V₁ B Da Dn D₂-३ ३ परित्यज्य (for समुत्सृज्य) —^b) Bo [अ]य वर्तते, D₄ [अ]नुवर्तयेत् —^c) Da₁ धर्माथौ —^d) K₁ ह्वार्येति, K₄ ३ B₃ ४ D₂ ३ ३ ३ ३ G₂ M₂ इहेच्छति, B₁ इहाश्रुते, B₂ इहामुते, Da इहाश्रुते, Dn₃ इहेच्छति, T₁ G₁ M₁ ३ ४ इहेच्छति (for इहा) D₁ T₂ G₁

स धर्मार्थपरित्यागात्प्रज्ञानाशमिहाच्छति ॥ १४
 प्रज्ञाप्रणाशको मोहस्तथा धर्मार्थनाशकः ।
 तस्माच्चास्तिकता चैव दुराचारश्च जायते ॥ १५
 दुराचारान्यदा राजा प्रदुष्टान्न नियच्छति ।
 तस्माद्दुद्विजते लोकः सर्पाद्विशमगतादिव ॥ १६
 तं प्रजा नानुवर्तन्ते ब्राह्मणा न च साधवः ।
 ततः संक्षयमामोति तथा वक्ष्यत्वमेति च ॥ १७
 अपध्वस्तस्त्ववमतो दुःखं जीवति जीवितम् ।

प्रज्ञाया (D₇ च प्रज्ञा) नाशमृच्छति

15 ^a) K_{1,2,4} D_{1,4} प्रज्ञाप्रणाशको (D₁ 'के; D₄ 'का), K₅ V₁ B₀ 2 3 D_a D_n D₇ S (G₃ missing) 'ना (G₂ 'नौ)शाशको; B₂ 'नाशान्महा (for 'प्रणाशको) — ^b) D_a D₇ T₂ G₁ नाशन (for 'नाशक'). — ^c) V₁ नास्तिक्यता, D₄ 'कर्ता (for 'कता) M₂ तस्माच्चास्तीति कर्ता चै — ^d) B₀ दुराचारस्य, B₂ M₁ 'राश; M₂ 'रं च (for 'रश्च) B₂ D_a जातयः (for जायते) D₃ दुराचारप्रनाशश्च ये.

With 16-23, cf B 12 134 9^a-15^{ab}

16 ^a) K₁ B_{0,4} D_{n1} D₄ T₂ G₁ 2 दुराचाराद् (for 'रान्). B₀ यथा, D₇ तथा (for यदा) — ^b) K₁ प्रदुष्टात्मा, B₁ प्रदुष्टाश्च, D₃ 3 3 3 प्रदुष्टान्न (for प्रदु) — ^d) K₃ D₄ गृहास्सर्पवतो यथा.

17 ^a) D_{n2} ते (for त) D₇ S (G₃ missing) नानुरज्यते (for 'वर्तन्ते) — ^b) K₁ D₁ ब्रह्मणा, D₇ S (G₃ missing) न विप्रा (for ब्राह्मणा) — ^c) V₁ B₃ D_a D_{n2} D₂ 4 3 अत्, B₂ अथ, D₁ तथा (for ततः) K₂ 3 3 D_n D₄ 3 T₂ G₂ सक्षयम् (for 'सक्ष') — ^d) D_{a1} यथा (for तथा) B₃ 4 D_a D₂ 3 3 3 T₁ G₂ 4 M एव च, T₂ G₁ एष्यति (for एति च)

18 ^a) D_{n2} अपध्वस्तस्त्ववमतो दुःखं; D₄ 3 अपध्वस्तम् (D₅ 'व)तो दुःख, T₂ G₁ अपध्वस्त' सत्त्वमंदो ❀ C_v अपध्वस्त' सज्जनैर्धिकृत । ❀ — ^b) K₃ जीवति; K₅ D_{n1} जीवितम् (for जीवति) K₂ 4 D₄ जीवितु, K₅ D_{n1} ऋच्छति; D_{n2} D₅ जीवता, G₁ M₄ जीवतं (for जीवितम्) — ^c) K₁ 4 D₁ जीवेश्च; B₀ 3 जीवितं; D₄ जीवतु; D₅ जीवे च, D₇ T₂ G₂ 4 M₂ 4 जीवते; G₁ M₁ 3 जीविते (for जीवेश्च) D₇ T₁ G₄ अवध्वस्तस्य (for अप') — ^d) V₁ B₁ 3 4 D₂ 3 3 3 तद्दुर्वं; B₂ D_a ध्रुव त (for तद्दुर्वं). D₇ S (G₃ missing)

जीवेश्च यदपध्वस्तस्तच्छुद्धं मरणं भवेत् ॥ १८
 अत्रैतदाहुराचार्याः पापस्य च निवर्हणम् ।
 सेवितव्या त्रयी विद्या सत्कारो ब्राह्मणेषु च ॥ १९
 महामना भवेद्धर्मे विवहेच महाकुले ।
 ब्राह्मणांश्चापि सेवेत क्षमायुक्तान्मनस्विनः ॥ २०
 जपेदुदकशीलः स्यात्सुमुखो नान्यदास्थितः ।
 धर्मान्वितान्संप्रविशेद्दहिः कृत्वैव दुष्कृतीन् ॥ २१
 प्रसादयेन्मधुरया वाचाप्यथ च कर्मणा ।

शुद्ध मरणमेव तत्.

19 ^a) D₇ T₂ G₁ 2 4 तस्यैतद्, M₁₋₂ तत्रैतद्; M₄ ततैतद् (for अत्रैतद्) D₅ corrupt — ^b) K₂ 3 3 V₁ B₀ D_a D_n D₂ 3 3 3 परिगर्हणं, D₄ परिगर्हा*, D₇ T₂ G₁ 4 M₂ परिवर्तन; G₂ M₁ 3 4 परिवर्जनं (for च निवर्हणम्) — ^d) K₁ D₁ ब्राह्मणेषु; D₄ ब्राह्मणैस्तु (for ब्राह्मणेषु).

20 ^a) Ś₁ K₁ D₁ महामनो, D₄ 'नतो; T₂ 'स्मना (for 'मना) D₄ [s]भवद् (for भवेद्) D₇ T₁ धर्मो (for धर्मे) — ^b) Ś₁ K₄ विवाहश्च, K₁ D₁ विवहेश्च, K₂ विवाहाश्च, D₅ विरहेश्च, D₇ विवाहेश्च; D₃ विवहेश्च; T₂ G₁ 2 4 विवहेश्च (for 'हेश्च) T₂ G₁ 2 4 महाबलै; M₂ 4 'कुलै (for 'कुले) — ^c) K₃ om च. — ^d) G₁ क्षमायुक्त; M₄ 'युक्ता

21 ^a) G₄ जीवेद् (for जपेद्) D₄ om. from दुदक up to कृत्वैव (in 21^d) K₃ सन् (for स्याद्). — ^b) D₁ सुमुखि; T₂ 'ख, M₂ सुमुखो (for सु') K₃ नान्यथा स्थित, D₇ S (G₃ missing) न च नास्तिक' (for नान्यदास्थित) K₅ V₁ B₀ 2-5 D_a D_n D₂ 3 3 3 सततं सु (D_{a1} दु) खमास्थित, B₁ सतत स्वयुखे स्थितं — ^c) G₁ धर्मान्वितात् V₁ B₃ 4 D₂ 3 3 3 सविधिशेद्, D_{n1} स प्रविशेद्, G₂ संप्रणयेद् (for 'वि शेद्) — ^d) K₁ V₁ B₀ D_a D_n D₂ 3 3 3 कृत्वैव; D₁ 3 3 T₂ कृत्वैव, D₇ T₁ G₁ 2 4 M कृत्वैव (for कृत्वैव). K₅ दुष्कृतान्, D₄ दुःकृतात्, D₇ S (G₃ missing) दुष्कृत (M₄ 'त)

22 ^a) B₁ प्रसादयन् — ^b) K₅ V₁ B₀ 2-5 D_n D₂-3 S (G₃ missing) वाच्यथ, B₁ चाप्यथ*, D₇ वाच्यथि (for [अ]प्यथ च) — ^c) K₄ 3 D_n तव (for इति). G₁ M₁ 3 4 अस्तीति (for अस्तीति). B₁ वदे, D₇ वदन्, G₁ पदे (for वदेन्) — ^d) D₇ T₂ G₁ 2 4

इत्यसीति वदेन्नित्यं परेषां कीर्तयन्गुणान् ॥ २२
अपापो ह्येवमाचारः क्षिप्रं बहुमतो भवेत् ।
पापान्यपि च कृच्छ्राणि शमयेन्नात्र संशयः ॥ २३

गुरवोऽपि परं धर्मं यद्भूयस्तत्तथा कुरु ।
गुरूणां हि प्रसादाद्धि श्रेयः परमवाप्स्यसि ॥ २४

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्रयोविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२३ ॥

१२४

युधिष्ठिर उवाच ।

इमे जना नरश्रेष्ठ प्रशंसन्ति सदा भुवि ।
धर्मस्य शीलमेवादौ ततो मे संशयो महान् ॥ १
यदि तच्छक्यमस्माभिर्जातुं धर्मभृतां वर ।
श्रोतुमिच्छामि तत्सर्वं यथैतदुपलभ्यते ॥ २

कथं नु प्राप्यते शीलं श्रोतुमिच्छामि भारत ।
किंलक्षणं च तत्प्रोक्तं ब्रूहि मे वदतां वर ॥ ३
भीष्म उवाच ।

पुरा दुर्योधनेनेह धृतराष्ट्राय मानद ।
आख्यातं तप्यमानेन श्रियं दृष्ट्वा तथागताम् ॥ ४

C 12 432
B 12. 124 4
K 12. 124 4

M₁ पूर्वेषां, M₁ s सर्वेषां (for परेषां) K₁ कीर्तये,
D₁ केनयन्, G₂ s M₂ कीर्तयेद् (for 'यन्')

23 ^a) D₂ D₁ अपापे D₁ अपापी ह्यवनाचारा (s₁₀)
— ^b) K₁ बहु च ते, K₄ बहु*ते, D₁ चवद्वे, D₁
बहुमता (for 'मतो) — ^c) K₂ s V₁ B D₂ D_n
D₂-s हि, D₁ T G₁ M सु; G₁ स्व, G₂ [इ]ह
(for च) — ^d) B₀ s D₁ (before corr) समयेन्,
D₂ प्रशमेन्, G₁ शमयन् (for 'येन्) D₁ S (G₂
missing) नेह (for नात्र).

24 K₁ om. (hapl) 24^{ab} — ^a) K₂ गुरवे
K₂ om. from पि परं up to प्यसि (in 24^d) K₁ s
V₁ B₀ s- s D_n D₂-s S (G₂ missing) हि (for सपि)
D₂ हि यं (for पर) D₁ धर्म्यं, G₁ धर्मो (for धर्म)
— ^b) K₂ s D_{n1} D₁ s T G₁ s s यं (for यद्) K₂ s
D_{n1} D₁ s T G₁ s s तं (for तद्) — ^c) D₂ कुरूणा
(for गुरूणां) M₁ s प्रसादेन — ^d) D₂ M₁ अवाप्स्यति

Colophon G₂ missing — Sub-parcan S₁
K V₁ B D₂ D_n D₁-r T₂ G₁ s s M राजधर्म
— Adhy name Ś₁ K₂ s V₁ B D₂ D_{n1} D₂ s s c
कामंदाग (Ś₁ गा, D₂ 'गि)रिष्टसंवाद', K₁ s D₁ T₁
G₂ s M₁-s कामंदागिरिष्टसंवाद', D₁ कामंदागिरिष्टसंवाद',
D₁ धर्मार्थकामनिश्चय. — Adhy no (figures, words
or both) K₁ D_{n2} D₂ 123 (as in text), B₁

113, B₁ D_{n1} 122, B₂ 110, D₂ 124, D₁ T₂
G₁ s M 125, D₂ 111, T₁ G₁ 126 — *Śloka*
no · D_n 24, D₂ 25.

124

G₂ is missing for this adhy (cf v 1 12
112 1)

1 Before the ref, G₁ ins शीलविवरण on marg
D₂ om. the ref — ^a) D₁ S (G₂ missing) मनु-
ष्येन्द्र (for नरश्रेष्ठ) — ^b) T₁ जना (for सदा) D₂
शुचि (for भुवि) — Before 1^d, K₂ ins युधिष्ठिर
उवाच. — D₂ om 1^d-2^a — ^d) Ś₁ K₁ s D₁ 7
[स]सौ; B₂ D₂ वै (for मे)

2 D₂ om 2^a (cf v 1 1) — ^a) Ś₁ K₂ D₁ s
तच्छक्यम्, K₁ त कूलम् (s₁₀), D₁ T G₁ 2 s चेच्छक्यम्
(for तच्छक्यम्) — ^b) Ś₁ K₁ s D₁ ज्ञात (for श्रातुं)
K₂ D₁ धर्मविदा (for 'भृता) B₁ D₂ वर, D₁ चर
(for वर) — V₁ reads 2^a-3² on marg — ^d)
T₂ G₁ M [इ]दम् (for [ए]तद्)

3 V₁ reads 3 on marg — ^a) K₁ s s D₂ s s
T₁ G₁ तु, D_n तद्, D₁ न (for तु) K₂ शीले
— ^c) D₁ यद् (for तद्) T₂ G₁ लक्षण च सदा
(G₁ 'या) प्रोक्त. — ^d) B₂ तन्मे ब्रूहि पितामह.

4 D₂ om. the ref. — ^a) D₁ [इ]य; D₁ T₁ G₁ s

इन्द्रप्रस्थे महाराज तव सभ्रातृकस्य ह ।
 सभायां चावहसनं तत्सर्वं शृणु भारत ॥ ५
 भवतस्तां सभां दृष्ट्वा समृद्धिं चाप्यनुत्तमाम् ।
 दुर्योधनस्तदासीनः सर्वं पित्रे न्यवेदयत् ॥ ६
 श्रुत्वा च धृतराष्ट्रोऽपि दुर्योधनवचस्तदा ।
 अत्रवीत्कर्णसहितं दुर्योधनमिदं वचः ॥ ७
 किमर्थं तप्यसे पुत्र श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ।
 श्रुत्वा त्वामनुनेष्यामि यदि सम्यग्भविष्यसि ॥ ८
 यथा त्वं महदैश्वर्यं प्राप्तः परपुरंजय ।

M1 s 4 [ह]द (for [ह]ह). —^b) Bo 3-5 D2 s 5 6 8
 T2 G1 भारत (for मानद) —^c) D1 M1 s तत्समानेन
 (for तप्य) —^d) K8 श्रेयं (for श्रियं) K8 4 Dn2
 D6 तथागतं; D1 तथा*गां; D7 S (G8 missing)
 तथाग(M2 *प्र)तां (for तथागताम्).

5 For the incident, of 2 43-45 —^b) K1 भव
 (for तव). K2 s B6 D1 4 7 8 T G1 2 4 M1. s 4 च
 (for ह). —^c) Ś1 K1 D1 चाव हसने; K2 s B8
 चाह वचनं, Dn2 चाहवसन, D2 चातहसनं; D7 S
 (G8 missing) चावहसन (for चाव) —^d) Bo सर्व
 तत् (by transp).

6 ^a) D1 भवतांस् (for *तस्) —^b) K4 समृद्धं
 (for *द्धि) K1 चापिनुत्तमां (sic), Da1 चात्यनु-
 त्तमां, D6 चाप्यनुत्तम —^c) Bo तदाशील; T2 G1
 M1 s तदा दीन; G2 तदा दृष्ट्वा, M4 तदादि स (for
 तदासीन) —^d) Dn2 पित्र्य D1 न्यवेदयेत्

7 ^a) K2 s 5 V1 Bo 2-5 Da Dn D2 s 5 6 8 श्रुत्वा
 हि; B1 M2 श्रुत्वापि; D1 G1 श्रुत्वाथ; T1 G2 4 स
 श्रुत्वा; M1 s 4 श्रुत्वा तु (for श्रुत्वा च). B1 Dn2
 धृतराष्ट्रो हि; Dn1 *द्रश्च (for *द्रोऽपि) —^b) Bo. 4
 T1 G2 तथा (for तदा) —^d) T1 दुर्योधनहित वच .

8 ^a) Da तप्यते. D1 पुत्रं —^b) D1 दृच्छसि.
 Da om from स्वत up to नेष्यामि (in 8^c) —^c)
 D1 अनुनेष्यामि; T1 G2.4 अनशिष्यामि (for अनुने-
 ष्यामि) —^d) K1 s 5 B1 2-5 D (except D4) S
 (G8 missing) भविष्यसि

9 ^a) K8 s V1 B Da D8-8 8 यदा श्वं; Dn2
 श्वया श्व; D2 यया श्वं, D1 T2 G1 यदा श्वां, T1

किंकरा भ्रातरः सर्वे मित्राः संबन्धिनस्तथा ॥ ९
 आच्छादयसि प्रावारानश्वासि पिशितोदनम् ।
 आजानेया वहन्ति त्वां कसाच्छोचसि पुत्रक ॥ १०
 दुर्योधन उवाच ।

दश तानि सहस्राणि स्नातकानां महात्मनाम् ।
 शुद्धते रुक्मपात्रीषु युधिष्ठिरनिवेशने ॥ ११
 दृष्ट्वा च तां सभा दिव्यां दिव्यपुष्पफलान्विताम् ।
 अश्वांस्तिरिक्त्वमापात्रतानि विविधानि च ॥ १२
 दृष्ट्वा तां पाण्डवेयानामृद्धिमिन्द्रोपमां शुभाम् ।

G2.4 M यदा त्वा (for यया त्व). K2 4 Da D1 पर
 मैश्वर्यं; D6 महदैश्वर्ये (for *र्यं). —^b) K1 प्राप्तः;
 K2-4 B1 Dn1 D8 5.7 S (G8 missing) प्राप्तं (for
 प्राप्तः). D4 s परपुरंजय; G1 परमहर्षेय (for परपुरं-
 जय). —^c) K4 D6 भ्रातरा —^d) N (except
 Ś1 K1) मित्र- (for मित्राः). K8 Da तदा; Dn1
 D8 s सदा (for तथा). S (G8 missing) मित्रसंबन्धि
 थांधवाः.

10 = 2. 45 9. —^a) K8 प्राच्छादयसि, M1.8
 आच्छादयसि. K8 प्रावारान्; Da1 G1 प्रवारान् (for
 प्रावारान्) —^b) K8 s D2 नाश्वासि, D4 नाश्वासि
 (for अश्वासि). K8-5 V1 B Dn D1-3 5-8 T1 G2 4
 पिशितोदन; M1 s पिशितोशनं (for *दनम्). —^c)
 Ś1 K2 4 D1 आ (D1 अ)जानीया; K1 आज्ञा**, V1
 Bo 1.4 अजा (B1 *ज)नेया K5 V1 B Da Dn D2.
 8. 5-8 M4 [अ]श्वा; D1 M1-8 त्वा; D4 त्व (for
 त्वां) —^d) K4 [अ]पुत्रक; M2-4 पुत्रक (for
 पुत्रक). K5 V1 B Da Dn D1-5 8 G4 केनासि हरिण
 कृश

11 With 11, of 2. 45 18 D8 om the ref
 —^a) M4 अष्ट (for दश) K8 B1 [ए]तानि; B6
 चापि; D1 T G2 4 M1-8 तात; M4 [अ]शीति (for
 तानि) D4 प्रसिद्धा त्रिसहस्राणि —^c) Ś1 K1. 2 4 D1.4
 रुक्मपात्रेषु; V1 Bo 1. 8-5 D7 S (G8 missing) रुक्म
 (M1 s 4 *ग्म)पात्रीभिरु —^d) Da1 -निवेशनं

12 ^a) K2 Dn1 तां च (by transp), Bo 5 चैतां.
 D4 6 सभा दिव्या (D6 *व्यां) (for सभां दिव्यां) D7
 S (G8 missing) दृष्ट्वा सभां च तां दिव्यां —^b) B1
 पुष्पमूल (for दिव्यपुष्प) T2 G1 फलायुतां (for
 -फलान्विताम्) —^c) Dn2 अक्षा; D1.4 अक्ष (for

अभिवाणां सुमहतीमनुशोचामि मानद ॥ १३

धृतराष्ट्र उवाच ।

यदीच्छसि श्रियं तात यादृशीं तां युधिष्ठिरे ।

विशिष्टां वा नरव्याघ्र शीलवान्भव पुत्रक ॥ १४

शीलेन हि त्रयो लोकाः शक्या जेतुं न संशयः ।

न हि किञ्चिदसाध्यं वै लोके शीलवतां भवेत् ॥ १५

एकरात्रेण मान्धाता त्र्यहेण जनमेजयः ।

सप्तरात्रेण नाभागः पृथिवीं प्रतिपेदिवान् ॥ १६

एते हि पार्थिवाः सर्वे शीलवन्तो दमान्विताः ।

अतस्तेषां गुणक्रीता वसुधा स्वयमागमत् ॥ १७

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

नारदेन पुरा प्रोक्तं शीलमाश्रित्य भारत ॥ १८

प्रह्लादेन हृतं राज्यं महेन्द्रस्य महात्मनः ।

शीलमाश्रित्य दैत्येन त्रैलोक्यं च वशीकृतम् ॥ १९

ततो बृहस्पतिं शक्रः प्राञ्जलिः समुपस्थितः ।

उवाच च महाप्राज्ञः श्रेय इच्छामि वेदितुम् ॥ २०

ततो बृहस्पतिस्तस्यै ज्ञानं नैःश्रेयसं परम् ।

कथयामास भगवान्देवेन्द्राय कुरुद्रह ॥ २१

C 12. 4570
B 12. 124. 22
K 12. 124. 22

अश्वास] Bo-3 s Da D2 s 7 S (G3 missing) ति
त्तिरि (for तित्तिरि) —^d Dn1 वस्त्राणि, G1 नृत्तानि
(for रत्नानि)

13 ^b) B3 D2 वृद्धिम्, D4 ऋद्धि, G1 उर्ध्वम् (for
ऋद्धिम्) K1 s D4 चन्द्रोपमां; V1 B1 s Da Dn वै
श्रवणीं (for इन्द्रोपमा) D4 शुभा —^c) D3 सुम
हता —^d) K3 चानघ; Dn T2 G1 भारत, D4 वानघ,
D5 नारद, M3 मानद (for मानद)

14 D3 om. the ref. —^a) D3 T2 G1 M2 4 यदि
च्छसि M2 प्रिय (for श्रिय) —^b) K5 V1 B Da
Dn D2 s 5-3 T1 G1 M यादृशी; D4 तादृशी (for
यादृशीं) K5 V1 B Da Dn D2 s 5-3 M2 4 सा,
D1 तं (for तां) D3 युधिष्ठिर —^c) Da वसिष्ठा,
D2 4.6 विदिष्टा (for 'ष्टा) D4 च (for वा) B1
D1 T1 G1 4 नरश्रेष्ठ (for 'व्याघ्र)

15 ^a) G1 लोकात् —^b) K5 D2 s 8 नरेश्वर; M2
नसंशय (for न सशय) —^c) V1 D1 कश्चिद् (for
किञ्चिद्) Bo s-s D2 s s s 8 हि; V1 स्वे, D1 S
(G3 missing) स्यात् (for वै). —^d) D1 S (G3
missing) सर्वा (for भवेत्)

16 With 16^a, cf 3 126 37 12 29 80
—^b) K4 G2 त्र्यहेण K5 त्र्यहेण जयमाप्तवान् —With
16^a, cf B 7 64 1-5 —^d) K4 M1 s पृथिवी K5
V1 B Da Dn D2-s 8 प्रतिपेदिरे (for 'पेदिवान्)

17 ^b) K3 V1 B1-4 Da Dn D3 s दयान्विता; D4
हया; D1 S (G3 missing) यतो (for दसा) —^c)
T1 G1 s 4 ततस् (for अतस्) K5 गुणक्रीता; D6
Gnp 'क्रीडा (for 'क्रीता) —^d) K4 स्वसुम् (for
स्वसम्) K5 V1 B Da Dn D2 s s-3 T1 G2 4 आ

गता (for आगमत्) — After 17, K4 s V1 B Da
Dn D2 s s s 8 ins.

286* दुर्योधन उवाच ।

कथं तप्स्याप्यते शील श्रोतुमिच्छामि भारत ।

येन शीलेन संप्राप्ता क्षिप्रमेते वसुधराम् ।

[D3 om the ref — (L 2) B1 Dn1 ते (B1 ते)
प्राप्ता, Dn2 ते प्रोक्ता (for संप्राप्ता) K5 Bo s s
Dn D5 एव, Da एकां (for एते) B3 Da2 Dn D2 s
वसुधरा]

18 Before 18, K4 s V1 B Da Dn D2 s s s 8 ins.
धृतराष्ट्र उवाच —^a) T1 om from प्युदा up to पुरा
(in 18^b) —^b) D4 पुरातन —^c) V1 B1 प्रह्ला
देन, B2 (marg as in text) s 4 Da D2 s s s 8
T1 G2 4 M1 s 4 नरदेव (for नारदेन) D4 गीत,
D1 S (G3 missing) वृत्त (for प्रोक्त) —^d) G2
सावृत्य (for आश्रित्य)

19 ^a) Some MSS प्रह्लादेन D1 हृतं; D3 हृतं
(for हृत) —^b) T2 G1 s M देवेन्द्रस्य (for महेन्द्रस्य)
—^c) D1 शूलम् (for शीलम्) —^d) S1 K2 4 V1 B1-4
Da Dn1 D2 s s 8 वशो हृत D5 त्रैलोक्य वचसे हृत

20 ^a) D1 शुक (for शक्र) —^b) D4 समु
पास्थित —^c) Dn D2 s समुवाच; D1 S (G3 miss
ing) उवाच स (T1 G4 सु) (for उवाच च) V1 B1
Da महाप्रज्ञं, Bo s 'प्राज्ञ, D1 'प्राज्ञा, M1-s 'प्राज्ञ
(for 'प्राज्ञ) —^d) S1 K4 D1 शीलम्, Da1 श्रेयम्
(for श्रेय) K1 इच्छसि K4 D1 वेदितं

21 ^b) K3 Da D3-s G1 नि (G1 न) श्रेयस; B1
नैश्रेय* —^d) D1 देवेन्द्रोय (s10) D3 कुरुद्रहा; T1
महारमने; T2 कुरुत्तम (for 'द्रह)

C 12 4571
B 12 124 23
K 12 124 23

एतावच्छ्रेय इत्येव बृहस्पतिरभाषत ।

इन्द्रस्तु भूयः प्रपच्छ क्व विशेषो भवेदिति ॥ २२

बृहस्पतिरुवाच ।

विशेषोऽस्ति महांस्तात भार्गवस्य महात्मनः ।

तत्रागमय भद्रं ते भूय एव पुरंदर ॥ २३

धृतराष्ट्र उवाच ।

आत्मनस्तु ततः श्रेयो भार्गवात्सुमहायशाः ।

ज्ञानमागमयत्प्रीत्या पुनः स परमद्युतिः ॥ २४

तेनापि समनुज्ञातो भार्गवेण महात्मना ।

22 ^a) K₁ D₁ एतावान् (for 'वच्) — ^d) K₅ V₁ B Da Dn D₂ ३ ५ ६ ८ को, D₇ S (G₈ missing) किं (for क्व) K₈ विशेषा K₁ भवेदित्, Da भविष्यति; M₁ ३.४ भवेत्कचित्

23 D₈ G_{2,4} om the ref — ^a) K₈ D₁ विशेषो हि; Da श्रेयोऽप्यस्ति (for विशेषोऽस्ति) Ś₁ K₂ D₁ महाभाग, D₆ महीं स्नात (for महांस्तात) — B₁ om. (hapl) from भार्गवस्य up to महात्मन (in 26^b) — ^c) K₂ ४ ५ V₁ Bo. 2-4 D (except D₇) भद्र (for तत्र) B₅ (marg) भवभार्गवे D₁ [आ]गमये; D₅ 'मते (for 'मय) . D₅ om. (hapl) from भद्र up to द्युतिः (in 24^d) . — ^d) K₅ V₁ Bo ४ ५ Da Dn₁ सुरर्षभ, B₂ ३ Dn₂ D₂ ३ ६ ८ नरर्षभ, D₁ पुनर्दर (sic), D₇ S (G₈ missing) सुरोत्तम (for पुरदर)

24 B₁ D₅ om 24 (of v 1 23) — ^a) D₇ तत (for तत्) — ^b) Da भार्गवान्, D₁ भार्गव (sic), D₇ T G₁ २ ४ भार्गव K₂ T₂ M₁ ३.४ स (T₂ तु) महायशाः, K₅ V₁ B (B₁ om) Da Dn D₂ ३ ६ ८ सु (Da स) महातपा, D₁ सुमहायशा, M₂ 'त्मन (for 'यशा)

25 B₁ om. 25 (of. v 1. 23) — ^b) Ś₁ भार्गवेन D₁ महात्मन — ^c) D₇ पर (for पुनर्) . K₈ D₅ श्रेय (for भूयः) — Da₂ om 25^d-26^a — ^d) K₈ D₇ G₁ M₂ शक्रम् (for शुक्रम्) D₇ T₂ (before corr) G₁ M₂ बृहस्पति; T₁ २ (by corr) G₂ ४ M₁ ३ ४ शची पति (for शतक्रतु)

26 B₁ om. 26^b (of. v 1 23) . Da₂ om. 26^a (of. v 1 25) — ^a) D₇ S (G₈ missing) [अ]य (for [आ]ह) . K₈ ५ V₁ B (B₁ om.) Da₁ Dn D₂-६, ८

श्रेयोऽस्तीति पुनर्भूयः शुक्रमाह शतक्रतुः ॥ २५

भार्गवस्त्वाह धर्मज्ञः प्रहादस्य महात्मनः ।

ज्ञानमस्ति विशेषेण ततो हृष्टश्च सोऽभवत् ॥ २६

स ततो ब्राह्मणो भूत्वा प्रहादं पाकशासनः ।

*सृत्वा प्रोवाच मेधावी श्रेय इच्छामि वेदितुम् ॥ २७

प्रहादस्त्वब्रवीद्विप्रं क्षणो नास्ति द्विजर्षभ ।

त्रैलोक्यराज्ये सक्तस्य ततो नोपदिशामि ते ॥ २८

ब्राह्मणस्त्वब्रवीद्वाक्यं कस्मिन्काले क्षणो भवेत् ।

ततोपदिष्टमिच्छामि यद्यत्कार्यान्तरं भवेत् ॥ २९

सर्वज्ञ, G₁ M₂ धर्मज्ञ (for 'ज्ञ) . — ^b) Some MSS प्रहादस्य. — ^d) All MSS. (except Ś₁ D₁, G₈ missing) [इ]च्छुको (for ततो) B₁ भवेत्

27 ^a) D₇ S (G₈ missing) तत्र (for ततो) . K₁ Da₁ ब्रह्मणो. — ^b) Some MSS प्रहाद (K₁ प्रहादे) . Da₁ D₂ M₂ पाकशासनं — ^c) Ś₁ K₁ २ D₁ भ्रुत्वा; K₈-५ V₁ B Da Dn D₂ ३ ६ ८ ९ गत्वा, D₄ द्युत्वा, D₇ S (G₈ missing) सृत्वा (for *सृत्वा) . Da चौवाच (for प्रो) — ^d) D₁ इच्छसि

28 ^a) Some MSS प्रहादस्य. D₅ वाक्यं (for विप्रं) . — ^b) B₁ २ Da क्षणं, D₁ क्षीणो; D₈ क्षणे (for क्षणो) D₇ S (G₈ missing) द्विजोत्तम (for द्विजर्षभ) — ^c) K₁ शक्तस्तु; G₁ (before corr.) सित्तस्य (for स) K₂-५ V₁ B D (except D₁) T G₁ २ ४ त्रैलोक्यराज्यस (B₁ D₆ 'श) कस्य. — ^d) V₁ B₁ २ Da तेन (for ततो) K₁ ह (for ते) . K₄ ततोऽहोपदिशामि ते (sic)

29 ^a) K₄ ६ V₁ B Da Dn D₂ ३ ६ ८ ९ राजन्; G₂ नित्य (for वाक्यं) — ^b) K₁ तस्मिन्, K₈-५ V₁ B Da Dn D₂ ४ ६ ८ ९ S (G₈ missing) यस्मिन् (for कस्मिन्) — ^c) K₁-३ Dn₁ D₁ ४ ६ T₂ G₁ M₄ तदा; K₄ ५ V₁ B₁-३ Da Dn₂ D₂ ३ ६ ८ ९ T₁ G₂ ४ तत्र (for तत) K₁ [उ]पदिष्टुम्, Dn₁ D₆ T₂ [उ]पादिष्टुम्, D₇ [उ]पदिष्टुम्, T₁ G₁ २ ४ M₄ 'दिष्टुम् (for 'दिष्टुम्) — ^d) K₈ D₅ यदा; D₇ S (G₈ missing) यदि (for यद्यत्) K₄ ५ V₁ B Da Dn D₂ ३ ६ ८ ९ यदाचार्यं (K₄ ५ Dn D₂ ३ ६ ८ ९ यदाचार्यं; V₁ Da 'श्रयं, B₁ यदा कार्यं) मन्तर (Dn 'मनुत्तम)

30 ^b) Some MSS प्रहादो. K₁ ब्रह्मवादाने; K₈-५ V₁ B Da Dn D₂-६, ९ 'दिनः (for 'दिने) . — ^c) D₇

ततः प्रीतोऽभवद्राजा प्रहादो ब्रह्मवादिने ।
 तथेत्युक्त्वा शुभे काले ज्ञानतत्त्वं ददौ तदा ॥ ३०
 ब्राह्मणोऽपि यथान्यायं गुरुवृत्तिमनुत्तमाम् ।
 चकार सर्वभावेन यद्वत्स मनसेच्छति ॥ ३१
 पृथश्च तेन बहुशः प्राप्तं कथमरिंदम ।
 त्रैलोक्यराज्यं धर्मज्ञ कारणं तद्वर्वाहि मे ॥ ३२
 प्रहाद उवाच ।
 नाश्यामि द्विजश्रेष्ठ राजास्मीति कदाचन ।

कव्यानि वदतां तात संयच्छामि वहामि च ॥ ३३
 ते विस्रग्धाः प्रभापन्ते संयच्छन्ति च मां सदा ।
 ते मा कव्यपदे सक्तं शुश्रूषुमनस्यकम् ॥ ३४
 धर्मात्मानं जितक्रोधं संयतं संयतेन्द्रियम् ।
 समाचिन्वन्ति शास्त्रारः क्षौद्रं मध्विव मक्षिकाः ॥ ३५
 सोऽहं चाग्रपिष्टानां रसानामवलेहिता ।
 स्वजात्यानधितिष्ठामि नक्षत्राणीव चन्द्रमाः ॥ ३६
 एतत्पृथिव्याममृतमेतच्चक्षुरनुत्तमम् ।

C. 12. 4 57
 B. 12. 124 58
 K. 12. 124 59

S (G₂ missing) ददौ (for शुभे) —⁴) D₁ ज्ञान-
 तत्त्वे D₂ S (G₂ missing) द्विजे (for ददौ) T₂
 तथा (for तदा)

31 ^a) D₂ ब्राह्मणेषु (for 'जोषि) D₁ तथा (for
 यथा) Ś₁ D₁ यथान्यायं —⁵) B₁ : गुरुवृत्तन्. B₁ :
 D₂ D₁ अनुत्तमं —⁴) K₂ : V₁ B D₂ D₁ D₂ : ३
 : ३ M चक्षत्, K₄ D₂ चक्षत्; D₁ चक्षत्, D₁ T
 G₁ : ६ यथाच; D₁ यद्वत्स (for चक्षत्) B₁ D₂ :
 [इ]च्छति; D₂ D₁ [इ]च्छति (for [इ]च्छति)

32 ^a) B₁ पृथं च Ś₁ D₁ शतदा (for बहुशः)
 —⁵) D₁ T₂ G₁ M₂ प्राप्तं D₂ अनुत्तमं, D₁ अरि-
 र्दनं; M₁ अरिंदमं (for 'दन) —⁴) G₁ त्रैलोक्य
 राजन् —⁴) M₁ प्रवीनि ते (for 'हि मे) —After
 32, K₄ : V₁ (marg) B₁ : ३ : D₂ D₁ D₂ : ३ : ३ :
 125

287* प्रहादोऽपि महाराज ब्राह्मण चाक्षयमप्रवीत् ।

[Some MSS प्रहादो B₁ हि (for [s]ति) K₄ B₁
 D₂ D₂ न्शतेना (for 'गन्)]

33 D₂ om. the ref. K₁ कव्य उवाच; some
 MSS प्रहाद उवाच —⁴) Ś₁ K₁ : नाश्यामि,
 D₁ न प्र' (for नास्') K₂ : V₁ B D (except
 D₁) S (G₂ missing) द्विजान्निप्र (for द्विजश्रेष्ठ)
 —⁴) D₂ : न वा (for राजा) K₃ D₁ : S (G₂
 missing) कथंचन (for कदा) —⁴) K₁ D₁ S
 (G₂ missing) कव्यानि, K₂ : V₁ B D₂ D₁ D₂ :
 : ३ : C₂ कव्यानि, D₂ D₁ वाक्यानि (for कव्यानि)
 Ś₁ K₂ D₁ ह्यवतां, K₁ वदतां (for वदतां) K₂ : V₁
 B₂ : D (except D₁ :) T₂ G₂ M₂ तेषां, B₁ श्रेष्ठ
 (for तात). —⁴) D₁ : स वदामि (sic) K₂ D₁
 सहामि; V₁ वदामि, D₁ वहति (for वहामि)

34 ^a) K₂ : V₁ B₁ : D₂ : D₂ D₂ : ६ : ३ : वि-
 ष्वा (D₂ 'ष्वा), D₁ विस्रग्धा (for विस्रग्धा) —⁵)
 D₂ D₂ : ३ : ३ सयच्छानि (for 'च्छन्ति) D₂ [ह]ति
 (for च) K₂ : B₁ : ३ : D₂ : ३ ते (for मां) —⁴)
 K₁ : ३ : B₁ : ३ : D₂ D₂ : ३ : ३ ते मां, V₁ B₁ : D₁ S
 (G₂ missing) तेषां (for ते मा) K₁ कव्यपदे;
 K₂ : V₁ B D₂ D₂ : ३ : ३ : ३ कव्यपदे, D₁ T
 G₁ : ६ M₁ : ६ कार्यपदे (for कव्यपदे) K₂ : B₁ : ३ :
 D₂ D₂ : ३ : ३ : ३ युक्तं; V₁ B₁ सूक्त (for सक्तं)
 —⁴) Ś₁ (before corr) D₁ शुश्रूषु D₁ अनुत्तमं;
 D₁ S (G₂ missing) मनईकृतं (for मनस्यकम्)

35 ^a) D₁ जित क्रोधं —⁵) K₂ B₁ om (hapl.)
 संयतं K₂ : ६ V₁ B₁ : ३ : D₂ D₂ : ३ : S (G₂ miss-
 ing) नियत (for सं') K₁ D₁ नियतेन्द्रियं, B₁ संयते-
 द्रिय —⁴) K₁ ममाविषति, K₂ : V₁ B D₂ D₁
 D₂ : ३ : S (G₂ missing) 'सिचति, K₃ 'विशति;
 K₄ D₂ ते मा सिचति, D₁ समाचिन्ति; D₁ 'विचति,
 D₂ 'सिचति (for 'चिन्वन्ति) D₁ S (G₂ missing)
 शास्त्रज्ञा (for शास्त्रार) —⁴) D₂ मध्विव, D₂ मध्वि
 च (for मध्विव) Ś₁ D₂ M₂ मक्षिका; D₂ मक्षिका
 (for मक्षिका)

36 ^a) K₂ : V₁ B₁ : ३ : D₂ D₂ : ३ : ३ : C₂ सोहं
 चाग्रपिष्टानां, B₁ : सोहं रागं (B₂ वाचा) प्रविष्टानां, D₂
 सोहं चाग्रपिष्टानां; D₂ सोहं चाग्रे सपिष्टानां, D₁ सोहं
 चाग्रसपिष्टानां, T G₁ : ६ सोहं चाग्न्यसपिष्टानां, M सोहं
 चाग्रसपिष्टानां (M₂ 'पृ'ष्ठानां) C₂ चाग्रपिष्टानां चाग्रे
 एव न तु पुस्तके विधा येषां तेषाम् । C₂ —⁵) K₂ B₁
 D₂ D₂ : ३ भवलोहिता, D₁ 'लोहिता; D₁ 'लेहिता
 D₁ S (G₂ missing) नपूनां परिलेहिता (D₁ 'लोहिता';
 T₂ 'लोहिता) —⁴) G₁ स्वजात्या न हि तिष्ठामि.

37 ^a) M₂ मत (for एव) D₂ एवन्ने (for मनु-
 त्) —⁵) K₂ D₂ अनुत्तमा, V₁ B₁ : D₂ निदर्शनं

C. 12. 4587
B. 12. 124. 38
K. 12. 124. 38

यद्ब्राह्मणमुखे कन्यमेतच्छ्रुत्वा प्रवर्तते ॥ ३७

धृतराष्ट्र उवाच ।

एतावच्छ्रेय इत्याह प्रहादो ब्रह्मवादिनम् ।

शुश्रूपितस्तेन तदा दैत्येन्द्रो वाक्यमब्रवीत् ॥ ३८

यथावद्गुरुवृत्त्या ते प्रीतोऽसि द्विजसत्तम ।

वरं घृणीष्व भद्रं ते प्रदातासि न संशयः ॥ ३९

कृतमित्येव दैत्येन्द्रमुवाच स च वै द्विजः ।

प्रहादस्त्वब्रवीत्प्रीतो गृह्यतां वर इत्युत ॥ ४०

ब्राह्मण उवाच ।

यदि राजनप्रसन्नस्त्वं मम चेच्छसि चेद्विदम् ।

भवतः शीलमिच्छामि प्राप्तुमेप वरो मम ॥ ४१

(for अनुत्तमम्) —^a) D₁ ब्राह्मणे. K₈ D₄ मुखात्
K₁ s-s V₁ B D_a D_n D₁-s s कान्यम्, D₁ S (G₈
missing) ह्यम् (for कन्यम्) —^d) K₄ कृत्वा (for
श्रुत्या). V₁ B₁ s (marg as in text) प्रवर्तय; D₁
र्तत.

38 MSS om the ref —^a) T₂ यथावच् (for
एता) —^b) Some MSS प्रहादो, T₂ ब्रह्मादो S₁
K₁ s D₁ धर्मवादिनं (K₁ 'नां); K₈ D₄ ब्रह्मवादिना
— D_{a1} om 38^a. —^c) K₁ D₄ शुश्रूपितात्, D₁
'पेन; T₂-G₁ 'पया, M₁ 'पतस् D₅ G₂ M₁ s सदा
(for तदा). —^d) K₁ दैत्ये

39 ^a) K₄ V₁ B₁ s. s. s. s तु (for ते)
—^c) D₁ घृणीय (for 'ष्व)

40 ^a) K₈ कृतमित्येव, M₁ कृतकृत्येव —^b) K₄
B₀ s s D_{n2} D₈ s s s [अ]थ स (for स च) D₁ S
(G₈ missing) उवाच द्विजसत्तम —^c) Some MSS,
प्रहादस; T₂ ब्रह्मादस K₈ प्रहादमब्रवीत्प्रीतो. —^d)
D_a वरम्; M₁ वद (for वर)

41 D₈ om the ref V₁ reads 41-42 on marg
—^b) K₁ s V₁ B D_a D₄ यद्विद; D₈ सिद्धिं (for
चे) K₈ D_n D₂ s s s मम चेद्विच्छसि प्रिय, D₁ S
(G₈ missing) ममेच्छसि च यद्विद —^c) D₈ शीघ्रम्
(for शीलम्) —^d) S₁ K₂ D₁ प्राप्त (for प्राप्तुम्)
D₁ G₁ वरोत्तम (for वरो मम) S₁ K₂ s मया (for
मम).

42 Some MSS om the ref V₁ reads 42 on

धृतराष्ट्र उवाच ।

ततः प्रीतश्च दैत्येन्द्रो भयं चास्याभवंमहत् ।

वरे प्रदिष्टे विप्रेण नाल्पतेजायमित्युत ॥ ४२

एवमस्त्विति तं प्राह प्रहादो विस्मितस्तदा ।

उपाकृत्य तु विप्राय वरं दुःखान्वितोऽभवत् ॥ ४३

दत्ते वरे गते विप्रे चिन्तासीन्महती ततः ।

प्रहादस्य महाराज निश्चयं न च जग्मिवान् ॥ ४४

तस्य चिन्तयतस्तात छायाभूतं महाद्युते ।

तेजो विग्रहवत्तात शरीरमजहात्तदा ॥ ४५

तमपृच्छन्महाकायं प्रहादः को भवानिति ।

प्रत्याह ननु शीलोऽसि त्यक्तो गच्छाम्यहं त्वया ॥ ४६

marg —^a) K₁-s s V₁ B D_a D_n D₂-s s तु; D₁
S (G₈ missing) स (for च) —^b) D_{n1} D₈ s अस्
(for चास्य) —^c) K₈ वर (for वरे) T₂ G₁ s
प्रदिष्टे (for प्रदिष्टे) M₂ विप्रस्य (for विप्रेण) —^d)
S₁ K₁ D₄ [अ]ल्पतेजोयम्; T₂ G₁ s M 'चेतायम्, G_n
'तेजायम् (as in text)

43 D₁ om 43 —^a) K₂ s V₁ B D_a D_n D₂
s s. s. s स (for त) —^b) Some MSS प्रहादो;
T₂ ब्रह्मादो —^c) S₁ K₁ D₄ उपकृत्य; B₁ s D₂ s s
उपाकृत्य; D₁ अवाकृत्य; T G₁ s M₁ s s अपा (for
उपा) T₂ G₁ M च (for तु). —^d) D₁ वर, D₁
G₁ पर (for वर) D₈ महत्, M₁ भवेत् (for
भवत्)

44 ^a) M₁ गते वरे (by transp) —^b) K₈ V₁
B D (except D₁) T₂ G₁ तदा (for तत) —^c)
Some MSS प्रहादस्य, D_{a1} D₂ s s T₁ G₄ प्रहादस्य
(T₁ G₄ 'स्तु) —^d) D_{n2} निश्चये K₈ नावजग्मि-
वान्; D₂ तव ज (for न च ज)

45 ^a) D_n तावच् (for तात). — V₁ reads 45^b
on marg —^b) K₈ B₁-4 D_a D₄ s महाद्युति; K₈
D_n D₂ s s s 'द्युति; B₅ D₁ G₁ M₁ s 'द्युते (for
'द्युते) —^c) S₁ K₄ तत्र (for तात) —^d) S₁
अजहत्; M₂ अजजत् (for अजहात्) G₁ तत (for
तदा)

46 ^a) D₂ महाकाय; D₁ 'राजा; T G₂ s 'राज,
G₁ 'राज (for 'काय) —^b) Some MSS प्रहाद
—^c) K₈ D_n तं तु, D₄ s T G₁ s M तव (for

तस्मिन्निजवरे राजन्वत्स्याम्यहमनिन्दितम् ।
 योऽसौ शिष्यत्वमागम्य त्वयि नित्यं समाहितः ।
 इत्युक्त्वान्तर्हितं तद्वै शक्रं चान्वविशत्प्रभो ॥ ४७
 तस्मिन्तेजसि याते तु तादृग्रूपस्ततोऽपरः ।
 शरीरान्निःसृतस्तस्य को भवानिति चात्रवीत् ॥ ४८
 धर्मं प्रहाद मां विद्धि यत्रासौ द्विजसत्तमः ।
 तत्र यास्यामि दैत्येन्द्र यतः शीलं ततो ह्यहम् ॥ ४९
 ततोऽपरो महाराज प्रज्वलन्निव तेजसा ।
 शरीरान्निःसृतस्तस्य प्रहादस्य महात्मनः ॥ ५०

को भवानिति पृष्टश्च तमाह स महाद्युतिः ।
 सत्यमस्म्यसुरेन्द्राय यास्येऽहं धर्ममन्विह ॥ ५१
 तस्मिन्नुगते धर्मं पुरुषे पुरुषोऽपरः ।
 निश्चक्राम ततस्तस्मात्पृष्टश्चाह महात्मना ।
 वृत्तं प्रहाद मां विद्धि यतः सत्यं ततो ह्यहम् ॥ ५२
 तस्मिन्गते महाश्वेतः शरीरात्तस्य निर्ययौ ।
 पृष्टश्चाह वलं विद्धि यतो वृत्तमहं ततः ।
 इत्युक्त्वा च ययौ तत्र यतो वृत्तं नराधिप ॥ ५३
 ततः प्रभामयी देवी शरीरात्तस्य निर्ययौ ।

C. 12. 46C
 B. 12. 124 58
 K. 12. 124 56

तनु) — ¹) M^a लक्ष्मणा (for लक्ष्मी)

47 Da: om 47^a — ^a) D: यस्मिन् (for तं)
 K1.8 s V1 Bo 2-3 Da1 Dn D2-3 S (G₂ missing)
 द्विजोत्तमे, B1 तेजोत्तमे (for द्विजवरे) — ^b) Ś1
 (sup lin) K₂ वसामि, Ś1 (inf lin) K1 वदामि
 (for वसामि) K₂-5 V1 B Da1 Dn D2 3-5 s M
 अनिन्दिते (D: 'म', M1-3 'त'), D1 T G1.2 s अरि
 इम (for अनिन्दितम्) D1 corrupt — D₂ om.
 47^c-47^f — ^d) D1 S (G₂ missing) तव (for स्वयि)
 D1 (before corr) समाहितं — D₂ erroneously
 reads 47^f twice followed by the repetition of
 47^c. — ^e) M₂ [अ]वहितस्य K₂ तनु, D₁ (second
 time) तं तु, G₂ चैव (for तद्वै) D1 T₂ G1 इत्यु
 क्त्वा धैर्यसहित (D1 'तं) — ^f) D₂ चा (for च)
 K1 आवाशिषत् (sic), K₂ Da Dn1 D₁ (both times)
 M [अ]न्वाशिषत्; K₂ V1 Bo 1 s Dn₂ D₂ 3 s c
 [अ]नु¹; B1 [अ]न्य¹; B₂ [अ]न्या¹, D1 T G1.2 s
 [ए]वा¹ (for [अ]न्व¹)

48 ^a) D₁ गते, D₂ जाते (for याते) — ^b) K₂
 Dn₂ भूतस्य, G₁ प्रापस्य, G₂ M₂ रूपं (for रूपस्य)
 V1 D1 T₂ M तथा (for ततो) — D₂ om. (hapl)
 48^c-50^b — ^c) M₂ निःसृत T₂ त च (for तस्य)
 — D₁ om. (hapl.) 48^d-50^e V1 reads 48^d-50^e on
 marg — ^d) T₁ G₁ 2 s सो (for च)

49 D1 s om 49 (cf. v l 48) V1 reads 49
 on marg — ^a) D₁ M₁ 3 धर्म Some MSS
 प्रहाद — ^b) S (G₂ missing) यत्र चासौ (T₂ G₁
 'सि) द्विजोत्तम — K₂ om. 49^a-50^b — ^c) G₁ यत्र
 (for तत्र) — ^d) K₂ 4 यम्य (for यत्). B1 Da
 शीलस्य (for 'ल) T G₁ 2 s M वय (for ह्यहम्)

75

Ś1 K₂ s यत्र शीलस्य सस्थिति

50 K₂ D₂ om 50^a, D₁ om 50^a (cf. v l 49,
 48) V1 reads 50^a on marg — ^a) D₁ T₁ G₁ s
 परो (for अपरो) G₂ महातेजा (for 'राज) — ^b)
 T₁ G₁ तेजसा प्रज्वलन्निव (by transp) — ^c) K₁ D₁
 निःसृतस्य, T₁ निर्गतस्य (for नि सृतस्य) — ^d) Some
 MSS प्रहादस्य

51 ^a) K₂ पृष्टस्य (for 'श्र) — ^b) D₁ om.
 (hapl) from मस्म्यसु up to तसि (in 52^a). Dn
 विद्धि, D₂ G₁ असि (for असि) Ś1 K₂ D₁ अस्मि
 महाराज; K₁ Da1 Dn1 D₁ s असुरेन्द्राय (D₁ 'द्राय;
 D₂ s 'द्राय) (for 'द्राय्य) — ^d) K₁ D₁ यास्म्यह;
 K₂ 4 यास्ये ह, K₂ Dn1 प्रयास्ये, D₂ यास्येयं (for
 यास्येऽह) K₂ Da1 D₁ T₁ G₂ 4 अन्वित, Dn
 अन्वह, D₂ अस्त्वह (for अन्विह)

52 D₁ om तसि (cf. v l 51) — ^a) K₂ D₂
 G₂ यस्मिन् (for तं) D₁ अपगते (for अनु¹) D₂ s
 धर्म; Dn सत्ये, D₂ 3 s s M₂ धर्म (for धर्म).
 — ^b) Dn महान्वै (for पुरुषे) — ^c) D₁ S (G₂
 missing) पश्चात् (for तस्मात्) — ^d) Ś1 K₂ D₁
 पृष्टश्च, K₁ पृष्टाश्चाह (sio) (for पृष्टश्चाह) Ś1 K₂-4
 Bo s (marg as in text) D₁ महात्मनः, V₁ B₁
 Da Dn 'वल; D₁ 'त्मना, D₁ T G₁ 4 M 'तपा;
 G₂ 'द्युति (for 'त्मना) — ^e) Ś1 K₁ 4 D₁ वित्तं;
 Da वृत्ति (for वृत्तं) Some MSS प्रहाद — ^f)
 D₁ G₁ अतो ह्यह; T₁ G₂ 4 ततोऽस्म्यह

53 ^a) K₂ D₁ 7 G₁ महाश्वेता, K₂ M महाच्छेत;
 K₁ s V₁ B Da Dn D₂ s s s महा (V₁ B₁ 'हात्)
 शद; T₂ महत्तेज (for महाश्वेत) — Ś1 K₁-2 D₁

[598]

C 12 4606
B 12 124 56
K 12. 124 56

तामपृच्छत्स दैत्येन्द्रः सा श्रीरित्येवमब्रवीत् ॥ ५४
उषितासि सुखं वीर त्वयि सत्यपराक्रमे ।
त्वया त्यक्ता गमिष्यामि बलं यत्र ततो ह्यहम् ॥ ५५
ततो भयं प्रादुरासीत्प्रहादस्य महात्मनः ।
अपृच्छत च तां भूयः क यासि कमलालये ॥ ५६
त्वं हि सत्यव्रता देवी लोकस्य परमेश्वरी ।
कश्चासौ ब्राह्मणश्रेष्ठस्तत्त्वमिच्छामि वेदितुम् ॥ ५७
श्रीरुवाच ।

स शक्रो ब्रह्मचारी च यस्त्वया चोपशिक्षितः ।

om (hapl) 53^c-54^b — °) M₂ [अ]हं (for [आ]ह)
—^d) D₂ 8 G₁ यतो (for यतो) K₅ T₁ G₂ 4 ततो
स्व्य (K₅ 'तो ह्य)ह (for अह ततः) — °) B₅ 4 Dn
Da. 5. 7 T G₁ 2. 4 प्रययौ; M₄ [अ]नुययौ (for च ययौ).
—^f) Da वृद्धं (for वृत्तं). B₁ Da नराधिप; D₅ 'प.

54 Ś₁ K₁₋₃ D₁ om 54^{ab} (of v l 53) — °)
V₁ B₁ 2 Da पद्मालया (for प्रभामयी) — Da om.
54^{ad}. — °) M₅ 4 अपृच्छत (for 'च्छत्स) —^d)
K₄ 5 Bo. 4 5 Dn D₂ 3 5 पुनम् (for एवम्).

55 °) K₁ इषितासि (for उ^o) B₁ Dn स्वयं
(for सुख). T₂ G₁ 2 M नित्य (for वीर) —^b)
K₃ 5 V₁ B D (except D₁) 8 (G₈ missing) परा
क्रम (B₁ M₂ 'म'; D₅ 'मं) — °) Bo 8-5 D₂ 3 5
6. 8 त्यक्ता त्वया (by transp) —^d) Ś₁ K₁ 2 4 D₁
यतो वित्तं; D₅ 6 बलं तत्र K₅ बलवतो, V₁ B₁ 2
Da Dn ह्यनुगता (for यत्र ततो) K₁ om ततो T₁
G₂ 4 [s]स्व्यह; M₁ 3 4 [s]स्व्यहं (for ह्यहम्)

56 °) M प्रादुरभूत् (for 'रासीत्). —^b) Some
MSS प्रहादस्य. — °) T₂ स (for च) K₅ V₁ B
Da Dn D₂₋₃ 5 अपृच्छत्स ततो (V₁ 'स्स तदा; D₄ 'च
स ता) भूय —^d) M₄ कमलालये (for 'लये).

57 °) M₁ 3 स्व सि (sic) (for त्वं हि) V₁ Bo
2 8 D₁ 4 G₁ देवि K₅ D₂ 3 5 6 सत्यव्रता त्वं हि देवि
(D₅ 5 'वी). — °) M₂ कस्य (for कश्च). D₄ ब्राह्म
णोदवित् (sic) (for 'णश्रेष्ठस्) —^d) K₁ तत्र (for
तत्त्वम्).

58 D₅ G₁ 2 4 om the ref D₅ श्रीदेव्युवाच
— °) Dn₂ D₈ शक्तो; M₂ चक्रो (for शक्रो) K₁ 3
Dn₁ M यस; B₅ T₁ [इ]व (for च). —^b) K₁ स्वत्

त्रैलोक्ये ते यदैश्वर्यं तत्तेनापहृतं प्रभो ॥ ५८
शीलेन हि त्वया लोकाः सर्वे धर्मज्ञ निर्जिताः ।
तद्विज्ञाय महेन्द्रेण तव शीलं हृतं प्रभो ॥ ५९
धर्मः सत्यं तथा वृत्तं बलं चैव तथा ह्यहम् ।
शीलमूला महाप्राज्ञ सदा नास्त्यत्र संशयः ॥ ६०
भीष्म उवाच ।
एवमुक्त्वा गता तु श्रीस्ते च सर्वे युधिष्ठिर ।
दुर्योधनस्तु पितरं भूय एवाब्रवीदिदम् ॥ ६१
शीलस्य तत्त्वमिच्छामि वेतुं कौरवनन्दन ।

सर्वैव, K₅ 5 V₁ B Da Dn D₂₋₃ T G₂ 4 M₁₋₃ स्वत्
श्रैव; G₁ ततश्चैव, M₄ त्यक्तश्चैव (for यस्त्वया च).
— °) B₂ M₂ ये तद् (for ते यद्) —^d) D₇ T G₁
2 4 M₁ 3 4 तेन तत्ते (for तत्तेनाप) M₁ 3 वृत्त (for
हृतं). G₂ त्वया (for प्रभो). D₄ तत्तेजोपहत प्रभो

59 K₃ om (hapl) 59. Ś₁ reads 59 on marg
— °) D₄ शीले सति (for शीलेन हि) K₁ 5 V₁ B
Da Dn D₂₋₃ 8 T₁ G₂ 4 M त्रयो (for त्वया) D₇
शीलेन तेन लोकाश्च; T₂ G₁ शीलेन लोका वै राजंस.
—^b) K₁ 5 V₁ B Da Dn D₂₋₃ S (G₈ missing)
त्वया (for सर्वे) G₂ निश्चिता (for निर्जिता) — °)
B₄ Dn D₅ 5 सुरेन्द्रेण (for महेन्द्रेण) —^d) D₄ शीले.
K₁ D₅ हित (for हृतं)

60 °) B₁ धर्मं Ś₁ K₄ वित्तं (for वृत्तं). —^b)
K V₁ Bo-4 D (except D₁) T₁ G₁ 2 4 M₄ [अ]पि
(for हि) — °) D₁ शीलं G₁ मूल Bo 2-5 D₂
3 5 6 महाप्राज्ञ, Da₁ 'प्राज्ञस्, D₇ S (G₈ missing)
'राज (for 'प्राज्ञ) —^d) Da₁ तदा, D₇ S (G₈
missing) तथा (for सदा)

61 D₇ 8 G₁ om. the ref. — °) Dn₂ एवम् (for
एवम्) K₁ 3 5 V₁ B D (except D₁) S (G₈ miss
ing) श्रीस्तु (by transp) —^d) Dn D₅ वच; D₇
S (G₈ missing) तदा (for इदम्)

62 °) D₅ 5 चेच्छामि (for इच्छामि) D₇ T G₁
2. 4 M₁₋₃ शीलं समधिगच्छामि, M₄ शीलं तत्त्वम्यगि
च्छामि. —^b) Ś₁ K₁ 4 D₁ वेतु; D₄ वेतुं (for वेतु).
Da₁ D₅ M₂ कौरवनन्दन (D₅ 'नं). — °) Da n
(for च) Bo D₁ तथा, T₂ कथ (for यथा) —^d)
K₁₋₃ V₁ B₁ 2 Da Dn D₂ 6-8 T G₁ M₁ 3. 4 तं

प्राप्यते च यथा शीलं तमुपायं वदस्व मे ॥ ६२

घृतराष्ट्र उवाच ।

सोपायं पूर्वमुद्दिष्टं प्रहादेन महात्मना ।

संक्षेपतस्तु शीलस्य शृणु प्राप्तिं नराधिप ॥ ६३

अद्रोहः सर्वभूतेषु कर्मणा मत्तसा गिरा ।

अनुग्रहश्च दानं च शीलमेतत्प्रशस्यते ॥ ६४

यदन्वेषां हितं न स्यादात्मनः कर्म पौरुषम् ।

अपत्रपेत वा येन न तत्कुर्यात्कथंचन ॥ ६५

तत्तु कर्म तथा कुर्याद्येन श्लाघेत संसदि ।

एतच्छीलं समासेन कथितं कुरुसत्तम ॥ ६६

यद्यप्यशीला नृपते प्राप्नुवन्ति क्वचिच्छ्रियम् ।

न भुञ्जते चिरं तात समूलाश्च पतन्ति ते ॥ ६७

एतद्विदित्वा तच्चेन शीलवान्भव पुत्रक ।

यदीच्छसि श्रियं तात सुविशिष्टां युधिष्ठिरात् ॥ ६८

भीष्म उवाच ।

एतत्कथितवान्पुत्रे घृतराष्ट्रो नराधिप ।

एतत्कुरुष्व कौन्तेय ततः प्राप्स्यसि तत्फलम् ॥ ६९

C. 12. 4621
E. 12. 124. 71
K. 12. 124. 71

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चतुर्विंशत्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १२४ ॥

सोपाय, K. Bo 3-5 D2- G2 तयो*, G1 M2 तयो*
(for तमु*) D: S (G2 missing) धवीहि, D2 वदस्व
(sic) (for वदस्व)

63 D2 om the ref. —^a) T G2 सोपाय, G2
उपाय S1 K1 2 सर्वम् (for पूर्वम्) Da निर्दिष्टं, T
G2 4 उद्दिष्टं (for उद्दिष्टं) —^b) Some MSS प्रहा
देन D1 M2 महात्मन —^c) K2 मक्षेपात्तस्य, K2
Bo 2-5 D2 3 3 3 'पेण च, V1 B1 2 Da Dn D2 'पेण
तु (for 'पतस्तु) K2 om. from शीलस्य up to प्रहा
स्यते (in 64^a) —^d) K4 प्राप्ते, T1 G1 प्राप्त (for
प्राप्तिं) Dn नरेश्वर, D: T G1 2 4 M1-3 जनाधिप,
M4 जनेश्वर (for नराधिप)

64 K2 om. 64 (cf v L 63) —^c) B1 अनुग्रह
—^d) V1 वदति हि, D2 प्रचक्षते (for प्रशस्यते)

65 ^a) K1 हिते (for हित) —^c) D: T G1 2 4
पापेन (for वा येन) K1 (marg by corr) अपि
अपेत वाक्येन

66 ^a) K1 D2 तत्तत्, T G2 4 कर्ता, G1 तत्तु
(for तत्तु) K1 यथा (for तथा) —^b) K2-5 V1
Bo 2-5 Da Dn D2-3 3 G1 श्लाघेत, G2 श्लाघेत्तु
—^c) K4 शीलं K1 3 3 V1 B D (except D1) S
(G2 missing) शील (G1 शिव) समासेनैतत्ते (K2 'तु)

67 ^a) G1 यदन्वेषीला, M2 यदन्वेषीला —^b)
K1 3 3 V1 B D (except D1) S (G2 missing) श्रियं
क्वचिद् (by transp) —^c) D2 मज्जते, M1 मुज्जते
(for मुञ्जते) S1 K1 2 D1 श्रियं, G2 चिरात् (for

चिर) — S1 reads 67^a-68^c on marg —^d) K2
D1 समूलाश्च, M2 सर्वमूलाश्च (hypermetric) (for
ममूलाश्च) S1 (sup lin as in text, inf lin)
भवति, K2 V1 B Da Dn D2 3 3 3 न सति (for
पतन्ति)

68 Before 68, K2 V1 B Da Dn D2 3 3 3 ins
घृतराष्ट्र उवाच S1 reads 68^a on marg —^a) D2
पुत्रं (for पुत्रद्) —^c) T2 G1 M2 यद्विच्छसि —^d)
K1 सुविशिष्टा, D2 सुविशिष्टो, M2 यद्विशिष्टां (for सु*)
T2 G1 युधिष्ठिरे — After 68, S1 K1 2 D1 ins

288* जिता समा शास्त्रवता ममावा[? मस्या] गोमता जिता ।
अध्वा नितो यानवता सर्वं शीलवता जितम् ।

[= (var) 5 34 45 — (L 1) K1 2 वस्त्रवता
(for शास्त्र) K1 ननात्मा — (L 2) S1 जिता, D1
नितो (for नितो) K1 सर्वं]

On the other hand, D: T G1 2 4 M ins after 68

289* आधिका वापि राजेन्द्र तत्स्व शीलवान्भव ।

[G1 यापि, G2 4 अपि (for वापि) G1 मशीलवान्
(for त् त् शी)]

69 M om 69^a D2 om the ref —^a) D2
G2 पुत्र (for पुत्रे) —^b) K V1 Bo 2-4 Da2 Dn
D2 3 3 3 नराधिप, D1 T G1 2 4 महीपति (for
नराधिप) —^c) K2 D2 3 3 3 G2 राजेन्द्र (for
कौन्तेय) —^d) V1 Bo वत, M2 तत्त्व (for तत्)
G1 प्राप्स्यय (for 'मि) D: T G1 3 4 यत्फलं, M1,
3 4 यद्दल (for तत्फलम्)

१२५

युधिष्ठिर उवाच ।

शीलं प्रधानं पुरुषे कथितं ते पितामह ।

कथमाशा समुत्पन्ना या च सा तद्वदस्व मे ॥ १

संशयो मे महानेप समुत्पन्नः पितामह ।

छेत्ता च तस्य नान्योऽस्ति त्वत्तः परपुरंजय ॥ २

पितामहाशा महती ममासीद्धि सुयोधने ।

प्राप्ते युद्धे तु यद्युक्तं तत्कर्तायमिति प्रभो ॥ ३

सर्वस्याशा सुमहती पुरुषस्योपजायते ।

तस्यां विहन्यमानायां दुःखो मृत्युरसंशयम् ॥ ४

Colophon om in V1 Gs missing — Sub-
parian Ś1 K B1-5 Da Dn D2-7 T G1 2 4 M
राजधर्म — Adhy name Ś1 K B Da Dn1 D2-5
M1-8 शील(Ś1 शाला, K1 शूला, K2 4 D1 शीला)
वर्णन, T1 G2 4 शीलविवरण — Adhy no (figures,
words or both) B1 114, B3 4 Dn1 123,
Da1 Dn2 124 (as in text), D2 119, D3
112, T1 G4 127, T2 G1 2 M 126 — Śloka no
Da1 Dn2 71, Da2 Dn1 72, Ds 69

125

☞ Gs is missing for this adhy. (of v 1 12
112 1)

1 Ds om. the ref B1 om 1^{ab}. —^a) K1 शील
प्रदानं G1.2 पुरुष (for 'पे) — Ds om 1^b-2^a
—^b) D1 नराधिप (for पितामह) —^c) Ks 5 V1 B
Da Dn D2 3 5 6 त्वाशा; D4 वा सा (for आशा)
—^d) Ks Dn1 Ds चाशा, Da च वा, D4 वाशा (for
च सा) D7 S (Gs missing) का च सा प्रप्रवीहि मे

2 Ds om 2^a (of v. 1 1) —^a) D7 S (Gs
missing) तु (for मे) K1 एव (for एष) —^b)
D7 S (Gs missing) समोत्पन्न (for समु^c) —^c)
K3 D4 वै (for च) Da1 हि (for स्ति) —^d)
D1 8 M4 पुरजय (for 'य) K5 त्वत्त कुरुपितामह

3 Ks om 3. —^a) K4 [आ]शां (for [आ]शा)
— B2 om. (hapl) 3^b-4^a. —^b) B1 कथमासीत्,

सोऽहं हताशो दुर्बुद्धिः कृतस्तेन दुरात्मना ।
धार्तराष्ट्रेण राजेन्द्र पश्य मन्दात्मतां मम ॥ ५

आशां महत्तरां मन्ये पर्वतादपि सद्गुमात् ।

आकाशादपि वा राजन्नप्रमेयैव वा पुनः ॥ ६

एषा चैव कुरुश्रेष्ठ दुर्विचिन्त्या सुदुर्लभा ।

दुर्लभत्वाच्च पश्यामि किमन्यदुर्लभं ततः ॥ ७

भीष्म उवाच ।

अत्र ते वर्तयिष्यामि युधिष्ठिर निबोध तत् ।

इतिहासं सुमित्रस्य निर्वृत्तमृषस्य च ॥ ८

Dn2 ममासिद्धि, D7 S (Gs missing) 'सीत्तु (for
'सीद्धि) —^c) Bc च (for तु) K2 Dn2 तद्युक्त;
D3 युक्त तु, G1 यद्युक्तं (for यद्युक्तं) K1 प्राप्ते युजे
तयथार्थ (sio) —^d) D4 corrupt

4 B2 om 4^a (of v 1 3) —^a) D1 [अ]त्र (for
सु) —^b) D1 प्रजायते (for [उ]पजा^c) —^c)
Ś1 K2 D1 निहन्यमानायां (for विहन्य^c) —^d) D1
दुःखे, D1 7 T1 G1 4 M1 8.4 दुःखं; G2 दुःख (for
दुःखो) Ś1 K1 4 D1 मृत्योर (for मृत्युर) K3 V1
B2 Da Dn D4 न सशय, K5 Bo 1 8-5 D2 8 5 5 3
G2 M4 असशय (for 'यम्)

5 ^a) D7 बोध (for सोऽहं) K4 हताशो —^b)
Ks D4 M2 महात्मना, D2 दुहा (for दुरा^c) —^c)
Da1 धृतराष्ट्रेण

6 ^a) K4 Bo-2 Da Dn D2 8 5 5 8 T2 महत्तरां
(K4 D2 8 'री), D7 T1 G (Gs missing) M बृहत्तरां
(D7 T1 M2 'रा) (for महत्तरां) —^b) K1 दुर्गमां;
K5 चाद्गुमात्, D2 8 5 चाद्गु^c, D4 सुद्गु^c (for सद्गु^c)
— After 6^{ab}, D2 repeats दपिसद्गुमात् —^d) Ś1
अप्रमेये च, D7 S (Gs missing) 'मेया (D7 'ये)य
(for 'मेयैव).

7 ^a) K1 एष, Bo 5 D1 7 एषा (for एषा) B2
D8 5 चैतत् (for चैव) —^b) T2 दुर्विचिन्त्या, G1 M4
दुर्विचिन्त्या (for 'विन्त्या). —^c) K5 V1 Bo 8-5 Da
D2 8 5 8 न, Ds laouna (for च) Ś1 K1 2 4 D1
वश्यामि, Ds मस्यामि (sio) (for पश्यामि)

सुमित्रो नाम राजर्षिर्हेह्यो मृगयां गतः ।
 ससार स मृगं विद्धा बाणेन नतपर्वणा ॥ ९
 स मृगो बाणमादाय ययावमितविक्रमः ।
 स च राजा वली तूर्णं ससार मृगमन्तिक्रात् ॥ १०
 ततो निम्नं स्थलं चैव स मृगोऽद्रवदाशुगः ।
 मुहूर्त्तमेव राजेन्द्र समेन स पथागमत् ॥ ११
 ततः स राजा तारुण्यादौरसेन वलेन च ।
 ससार बाणासनभृत्सरज्ञो हंसवत्तदा ॥ १२
 तीर्त्वा नदानदीथैव पल्वलानि वनानि च ।

अतिक्रम्याभ्यतिक्रम्य ससारैव वने चरन् ॥ १३
 स तु कामान्मृगो राजन्नासाद्यासाद्य तं नृपम् ।
 पुनरभ्येति जवनो जवेन महता ततः ॥ १४
 स तस्य बाणैर्बहुभिः समभ्यस्तो वनेचरः ।
 प्रक्रीडन्निव राजेन्द्र पुनरभ्येति चान्तिकम् ॥ १५
 पुनश्च जवमास्थाय जवनो मृगयूथपः ।
 अतीत्यातीत्य राजेन्द्र पुनरभ्येति चान्तिकम् ॥ १६
 तस्य मर्मच्छिदं घोरं सुमित्रोऽभिव्रकर्शनः ।
 समादाय गरश्रेष्ठं कार्मुकान्निरवासृजत् ॥ १७

C 12. 4628
 B 12. 125. 17
 K 12 125 17

8 Ds om the ref —^a) K₁ मे (for ते) Ś₁ K₁ चर्णयिष्यामि (for चर्तं) —^b) K₃ Bo s D₁ तं, B₁ यत्, D₁ S (G₃ missing) मे (for तत्) —^d) B₁ D₁ s T: G₁ M₁ निवृत्तम्, D₂ निवृत्त्यन् (for निवृत्तम्)

9 ^b) Some MSS हेह्यो G₂ मृगतां (for मृगया) — V₁ reads 9^c-10^d on marg —^c) D₁ T₁ G (G₃ missing) M₁ च (for स) Ś₁ K₁ D₁ हुत्वा (for विद्धा) —^d) K₂ s . B D₂ D_n D₂ s s s s [जा] नत (for नत) D₁ corrupt

10 V₁ reads 10 on marg —^b) D₂ अमिति (for अमित) D₁ S (G₃ missing) ययाव (M₂ 'व) त्तिपराक्रम —^c) K₁ राज (for राजा) K₁ s B₂-4 D_n D₂-s s T बलात् (for बली) K₃ D₁ राजन् (for तूर्णं) —^d) D_n ससार मृगयूथप

11 ^a) K₁ नत, K₃ D₁ s T₁ G₂ s M₂ s निन्न (for निन्न) —^b) K₃ [s]त्रजद्, D₂ s s M₁-s [s]द्र वत (for सद्रवद्) Da₁ आशुभा (sic) — G₁ repeats 11^d after 12 —^c) K₃ s B D₂ D_n D₂ s s s S (G₃ missing) ह्व, V₁ अपि, D₁ एव (for एव) —^d) D₂ सममेव (for 'मेन स) Da D₂ यया (for पथा) K₂ Bo s s D_n D₂ s s s s गत (for [अ]गमद्)

12 K₃ om (hapl.) 12^c-14^d —^c) K₁ s D₁ समान, G₁ (before corr) चकार, G₁ (by corr) चचार (for ससार) B₂ बाणाशन (for 'सन) Ś₁ K₁ s D₁ दृद् (for मृत्) D_n ससार बाणान्यचजद् —^d) K₂ V₁ B D (except D₁ 4.7) सखन्नोमौ (B₂ 'ङ्ग स) तल् (V₁ B₁ s D₂ D_n तनु)त्रवान् — After 12, G₁ repeats 11^d

13 K₃ om 13 (cf v l 12) —^a) All MSS

(except Ś₁ K₂ s D₁, K₃ om., G₃ missing) ततो (for तीर्त्वा) B₁ D_n D₁ नदानदी, D_n D₂ s s s s नदीर्न (D_n 'न)दांश्, D₁ T₁ G₁ M₂ नगाशदीश; G₂ [s]न्वगा (for नदा) —^b) B₂ च सर्वश (for वनानि च) —^c) K₂ B₁ Da [अ]त्यतिक्रम्य; K₃ D₁ स्यति; D₁ अति; D₁ T G (G₃ missing) ह्यति (for [अ]भ्यति) K₁ D₂ अतिक्रम्याभ्यति (sic), D_n अतिक्रम्याभ्यतिक्रम्य —^d) Bo s च, B₂ D₁ G₁ [हृ]व; D_n D₂ s s s s [ए]को (for [ए]व) K₁ [s]चरद्, V₁ B D_n D₂ s s s s S (G₃ missing) चर, D₁ मृग (for चरन्)

14 K₃ om 14 (cf v l 12) —^a) T₂ G₂ तु तावन्, G₁ वृदाव (sic) (for तु कामान्) —^b) D₁ S (G₃ missing) पार्थिव (for तं नृपम्) —^c) B₁ Da D₁ अलेति, M अभ्येति (for 'भ्येति) B₁ यवनो (for जव) —^d) M₁ s वनेन (for जवेन)

15 D₁ reads 15^a on marg —^a) K₃ s B₂ s s (marg as in text) D₂-s s तत स (for स तस्य) —^b) B₁ s सु (B₂ स्व)संन्यस्तो (for समभ्य) Da स सन्यस्तो वनेश्वर, D₁ समभ्यस्ते वने वन (sic) ☞ C_n समभ्यस्तो विद् 1 ☞ —^c) B₂ s D₂ s s s s प्रनृत्यन्, D₁ 'वृवन् (for 'क्रीडन्) —^d) D₁ चाभ्येति (for अभ्येति) M₂ पातिर्व (for चान्तिकम्)

16 K₁ s om. (hapl.) 16, T G₂ s read 16^a after 17 —^a) D_n यवम् (for जवम्) —^b) B₁ यवनो, D_n जवेन; D₁ जवने (for जवनो) — D₁ G₁ om. (hapl.) 16^c-18^d, T G₂ s om. (hapl.) 16^d —^d) Ś₁ चालेति; B₁ Da अले, D₁ चाभ्ये (for अभ्ये)

17 D₁ G₁ om 17 (cf v l 16) —^a) K₃ मर्म भिद, K₁ मर्मच्छिद (for मर्म) —^b) B₂ D_n D₂

ततो गन्वृतिमात्रेण मृगयूथपयूथपः ।
 तस्य बाणपथं त्यक्त्वा तस्थिवान्प्रहसन्निव ॥ १८
 तस्मिन्निपतिते बाणे भूमौ प्रज्वलिते ततः ।
 प्रविवेश महारण्यं मृगो राजाप्यथाद्रवत् ॥ १९
 प्रविश्य तु महारण्यं तापसानामथाश्रमम् ।
 आससाद् ततो राजा श्रान्तश्रोपाविशत्पुनः ॥ २०

तीक्ष्णं च (for सुमित्रो) Ś1 K1 ३ ४ B (except B3) Da D1 -कर्मण, D0 कर्शनं (for -कर्शन). —^a) K1 ३ ३ V1 B (except B3) Da1 D2-३ ३ T1 G2 ४ M समाधाय (for 'दाय) K2 ३ B1-3 Da Dn D4 ३ M3 ४ शर (for शर) —^d) K1 M1.३ ४ कार्मुकाभिरवा (K1 'वरा)सज्जत्; K3 ३ V1 B Da Dn D2 ३ ३ ३ कार्मुके तु (D2 ३ ३ ३ तु) व्यवा (K3 B3 Dn D0 तथा; B1 ३ Da व्यपा)सृत्; D3 कार्मुके समवासृत्, T2 कार्मुकाभिरसादयत्; G2 M2 कार्मुकाभिरवासयत् (M2 'रुक्तत). — After 17, T G2 ४ read 16^{ab}.

18 D1 G1 om 18^{ab} (of v 1 16) T G2 ४ om (hapl) 18^{ab}. —^a) K4 Da2 गन्वृत् (for गन्वृति) Ś1 K4 D1 मात्रे स, K1 मात्रेन, M1 ३ मात्रे तु (for -मात्रेण) —^b) D1 om (hapl.) यूथप. D3 -यूथक (for -यूथपः) —^c) M1 ३ बाणफल (for 'पथं) K (except K4) V1 B (except B0) Dn D2 ३ ३ ३ ३ सुक्त्वा (for त्यक्त्वा) —^d) K2 ३ D1 S (G3 missing) स्थितवान् (for तस्थि')

19 ^{ab}) T2 भूमौ बाणे (by transp). D4 प्रज्वलिते (for प्रज्व') K1 ३ D1. 1 T G2 ४ M1 ३ ४ तदा, G1 [s]पि च (for तत) K2 ४ ३ V1 B Da Dn D2 ३ ३ ३ ३ भूमौ ज्वलितेजसि (for ^b) —^c) D1 T G2 ४ M1. ३ ४ मृगोरण्य (for महा') G1 तदा प्रविवेश मृगो —G1 repeats 19^d-20^a after 20^a —^d) M2 हि (for [अ]पि). K3 D1 [अ]थाश्रमं, V1 [अ]थोद्रवत्, T2 M2 [अ]भिद्र' (for [अ]थाद्र') D1 T1 G (G3 missing) M1 ३ ४ मृगं राजाप्यभिद्रवत् — After 19, K3-5 V1 B D (except D1) T1 G1 2 ४ M ins an addl colophon [Sub-parvan K3-5 V1 B (except B1) Da Dn D1-3 T1 G1 2 ४ M1-3 राजधर्म —Adhy name K3-5 V1 B Da Dn1 D2 ३ ३ ३ ऋषभगीता, T1 G1 m ३ ४ 'गीतासु सुमित्रचरित्र, M1-3 सुमित्रोपाख्याने मृगानुधावन —Adhy no (figures, words or both) B1 116, B3-5 Dn1 124, Da1 Dn2 125, D1 G2 M1-3 127, T1 G4 128 —Śloka no. Da1 17, Da3 Dn 19, D3 18]

तं कार्मुकधरं दृष्ट्वा श्रमातं क्षुधितं तदा ।
 समेत्य ऋषयस्तस्मिन्पूजां चक्रुर्यथाविधि ॥ २१
 ऋषयो राजशार्दूलमपृच्छन्स्वं प्रयोजनम् ।
 केन भद्रमुखाथेन संप्राप्तोऽसि तपोवनम् ॥ २२
 पदातिर्बद्धनिस्त्रिंशो धन्वी बाणी नरेश्वर ।
 एतदिच्छाम विजातुं कुतः प्राप्तोऽसि मानद ।

20 Before 20, K3-5 V1 B D (except D1 ३) T1 G1 ३ ४ M ins भीष्म उवाच —^a) Dn1 प्रविशन् (for प्रविश्य). Dn1 स, D1 च (for तु) — After 20^a, G1 repeats 19^d-20^a. —^d) D3 आतंश (for श्रान्तश्) B1 [उ]पाविशन्, Dn2 'वसत्, D4 M1. ३ [उ]पविशत् (for 'पाविशत्) All MSS (except Ś1 K1 ३ D1, G3 missing) तदा (for पुन')

21 B1 om. (hapl.) 21^{ab} —^a) Da1 तत् (for त). M2 -पर; M4 धनु (for -धर). —^b) D4 श्रमातं; G1 क्षमातं (for श्रमा') K3 D4 T G1 ४ M1 ३ तथा (for तदा) —^c) K4 सर्वे, D1 1 S (G3 missing) तस्यै (for तस्मिन्) Ś1 B3 Da D1 समभ्येत्यपथं सर्वे (B2 Da 'यस्तस्मिन्, D1 'य सर्वा) —^d) D1 S (G3 missing) चक्रुः पूजां (by transp) K1 यथावय (for 'विधि) — After 21, all MSS (except Ś1 K2 ४ D1, G3 missing) ins

290* स पूजामृषिभिर्दत्ता प्रतिगृह्य नराधिप ।
 अपृच्छत्तापसान्सर्वास्त्रपसो वृद्धिसुत्तमाम् ।
 ते तस्य राज्ञो वचन प्रतिगृह्य तपोधना ।

[K1 om line 1 —(L 1) G1 सपूजाम् (for स पू'). K3 ३ Dn D2 ३ ३ सप्रगृह्य (for प्रति'). B1 ३ M2 ४ नराधिप, D1 G1 जनाधिप (for नरा') —(L 2) Da1 स तपो- Da1 उत्तम D1 S (G3 missing) तपोवृद्धिसुत्तमां (for the post half) —(L 3) K3 Dn D0 सप्रगृह्य, K5 D2 ३ ३ ३ प्रतिपूज्य (for 'गृह्य). D2 तपोधन]

22 ^a) B D2 ३ ३ शार्दूल (for 'लम्) —^b) Ś1 K1 ४ अपृ (K4 'प्र)च्छत् (for 'च्छन्) D4 ते, D1 S (G3 missing) तत् (for स्व). K2 ३ ३ V1 B Da Dn D2 ३ ३ ३ ३ तमपृच्छन्प्रयोजनं —^c) M2 तेन (for केन). K (except K4) B0 ३ Dn D2-३ ३ G3 केन भद्र सुखा (G2 घिना)थेन —^d) Da D4 संप्राप्तोऽसि (D4 'स) (for 'प्तोऽसि). B1 तपोधनं, D4 'वने (for 'वनम्) D1 S (G3 missing) तपोवनमुपागत'

23 ^a) G3 पदाति (for पदातिर्) —^b) V1 सङ्गी

कस्मिन्कुले हि जातस्त्वं किं नामासि ब्रवीहि नः ॥ २३
 ततः स राजा सर्वेभ्यो द्विजेभ्यः पुरुषर्षभ ।
 आचल्यौ तद्यथान्यायं परिचर्या च भारत ॥ २४
 हेहयानां कुले जातः सुमित्रो मित्रनन्दनः ।
 चरामि मृगयुथानि निम्नवर्णैः सहस्रशः ।
 बलेन महता गुप्तः सामात्यः सावरोधनः ॥ २५
 मृगस्तु विद्धो बाणेन मया सरति शल्यवान् ।
 तं द्रवन्तमनु प्राप्तो वनमेतद्यदृच्छया ।
 भवत्सकाशे नष्टश्रीर्हताशः श्रमकर्षितः ॥ २६

किं नु दुःखमतोज्येद्वै यदहं श्रमकर्षितः ।
 भवतामाश्रमं प्राप्तो हताशो नष्टलक्षणः ॥ २७
 न राजलक्षणत्यागो न पुरस्य तपोधनाः ।
 दुःखं करोति तत्तीव्रं यथाशा विहता मम ॥ २८
 हिमवान्वा महाशैलः समुद्रो वा महोदधिः ।
 महत्त्वान्नान्वपद्येतां रोदस्योरन्तरं यथा ।
 आशायास्तपसि श्रेष्ठारत्था नान्तमहं गतः ॥ २९
 भवतां विदितं सर्वं सर्वज्ञा हि तपोधनाः ।
 भवन्तः सुमहाभागास्तस्मात्प्रक्षयामि संशयम् ॥ ३०

C 12 4655
B 12 126 15
K. 12 126 15

(for बाणी) B₂ Da शरी तथा, D₅ नरेश्वर, D₇ S (G₂ missing) जनेश्वर (for ने) —^a) Ś₁ K₂ V₁ Da D₁ T₁ G₁ २ इच्छामि (for इच्छाम) V₁ Da G₁ [म]ह ज्ञा (G₁ श्रो) तु, D₁ ४ विज्ञान (D₁ 'त) (for 'ज्ञातुं) K₂ २ B Dn D₂ २ २ २ २ T₂ M₂ एतदिच्छामहे ज्ञा (K₂ २ Dn T₂ श्रो) तु —^c) M₂ तस्मिन् (for कस्मिन्) K₂ २ V₁ B Da D₂ २ २-२ S (G₂ missing) च, Dn तु, D₁ [५]द (for हि) —^d) K₂ V₁ B Da Dn D₂ २ २-२ S (G₂ missing) किंनामा चा (D₅ वा)सि मृदि न.

24 ^b) B₁ D₁ १ पुरुषर्षभ —^c) Da₁ आचल्यु, Da₂ D₁ 'चक्षौ, D₁ T₁ आमाद्य (for 'चक्ष्यौ) Ś₁ D₁ M₂ यथा न्याय्य, G₂ 'थावृत्त (for 'थान्यायं) Dn आचक्षे यथान्याय.

25 ^a) Some MSS हेहयानां —^b) K₂ कर्षण, D₁ S (G₂ missing) कर्षण (for 'नन्दन') D₁ सुमि सोतिबनदन (corrupt) — After 25^{ab}, D₅ reads (for the first time) 25^{cd}, repeating it in its proper place D₂ repeats 25^{cd} after 25 —^d) K₂ D₁ वने विन्नन्, D₁ S (G₂ missing) बाणैर्विन्नन् (by transp) — D₅ om 25^{cd} —^e) K₂ प्राप्त, V₁ Da युक्त, D₁ S (G₂ missing) ब्रह्मन् (for गुप्त) —^f) D₁ सावरोधन (for साव)

26 ^a) K₂ D₁ च (for नु) Da₁ वष (sic) (for विद्धो) K₂ बालेन (for बाणेन) —^b) Da₁ शरति, D₂ T₂ G₁ चरति; D₁ शिरसि, D₅ सरति (for सरति) —^c) G₁ तद् (for सं) D₁ द्रवतम् —^d) K₂ यदक्षया (for 'च्छया) —^e) All MSS (except Ś₁ K₁ D₁, G₂ missing) सकाशं (for मकाशे). B₁ सनष्टश्रीर् (hypermetric) (for नष्ट)

—^f) M₂ हताश (for हताश) D₁ G₁ क्षम (for श्रम) Ś₁ K₂ ४ V₁ B Dn₂ D₁-३ २ २ २ २ 'कर्षित', D₁ (before corr) कर्षण (by corr see m 'न') (for 'कर्षित')

27 D₁ om (hapl) 27^{ab} V₁ reads 27^{ab} on marg —^a) K₁ न; K₂ D₂ २ १ नु (for नु) B₁ नु (for नु) —^b) Some MSS 'कर्षित' —^c) D₁ आश्रम —^d) K₁ २ V₁ B (except B₂) Da Dn₂ D₂ २ २-२ T₁ G₁ M Cb अष्ट; G₂ मृष्ट; G₃ नष्ट (as in text).

28 ^b) D₁ S (G₂ missing) पुनरस्य (M₁ २ ४ 'द्य) (for न पुरस्य) —^c) D₁ त, D₁ S (G₂ missing) मे (for तत्) D₁ प्रीति (for तीव्र) —^d) Ś₁ K₂ D₁ यदा (for यथा) B₀ G₂ M₂ विहिता, Dn₂ विमता, D₁ निहता; T₂ G₁ महती (for विहता)

29 ^b) D₁ महे (marg 'द)धिप (for महोदधि) —^c) Ś₁ K₂ B₁ नान्यपद्येतां, K₁ नान्यपद्येतां (corrupt), V₁ B₀ २ Da नानुपद्येतां, B₂ न विप; D₁ नासिप; D₁ T₂ G₂ ४ M नानुपद्ये (M₂ 'त्ये)स; T₁ G₁ नान्व पद्येता (for 'द्येता) —^d) K₁ नांतर (for अन्तर) K₂ २ रोदस्योवातर तथा; K₂ V₁ B D (except D₁ २ १) Cn नमसोवा (V₁ B₁ २ Da 'न; B₀ ४ २ D₂ २ 'नां)तर य (Dn₁ Cn त)या ☞ Cn स्वान्वरम् एकां शमपि । ☞ —^e) Ś₁ K₂ D₁ तपसा; M₂ 'ति (for तपसि) Ś₁ K₂ D₁ G₂ श्रेष्ठ; G₁ श्रेष्ठम् (for श्रेष्ठम्) —^f) Dn₂ नाशम्, D₁ भावम् (sic), G₁ नशम् (for नान्वम्).

30 ^a) T₂ भवता —^c) D₅ भवत —^d) K₂ २ B (except B₂) Dn D₂ २ २-२ S (G₂ missing) पृच्छामि; D₁ ४ वक्ष्यामि (for प्रक्ष्यामि).

C 12. 4655
B 12 126 15
K 12 126 15

आशावान्पुरुषो यः स्यादन्तरिक्षमथापि वा ।
किं नु ज्यायस्तरं लोके महत्त्वात्प्रतिभाति वः ।
एतदिच्छामि तत्त्वेन श्रोतुं किमिह दुर्लभम् ॥ ३१
यदि गुह्यं तपोनित्या न वो ब्रूतेह माचिरम् ।
न हि गुह्यमतः श्रोतुमिच्छामि द्विजपुंगवाः ॥ ३२

भवत्तपोविधातो वा येन स्वाद्विरमे ततः ।
यदि वास्ति कथायोगो योऽयं प्रश्नो मयेरितः ॥ ३३
एतत्कारणसामर्थ्यं श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ।
भवन्तो हि तपोनित्या ब्रूथुरेतत्समाहिताः ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२५ ॥

१२६

भीष्म उवाच ।

ततस्तेषां समस्तानामृषीणामृषिसत्तमः ।

ऋषभो नाम विप्रर्षिः स्वयन्निव ततोऽब्रवीत् ॥ १
पुराहं राजशार्दूल तीर्थान्यनुचरन्प्रभो ।

31 ^a) K₁ D₁ यस्माद् (for य स्याद्) — ^b) B₀ 1 5 अन्तरिक्षम् (for 'रिक्षम्) D₁ अथापि (for अथापि). Da च (for वा). — ^c) D₂ 8 तु (for तु) V₁ Da ज्यायस्तरं; B₁ 'स्तरो, D_{n1} ज्यायतर; M₁ 'स्तमं — ^d) D₁ T G (G₈ missing) महत्त्वे (for 'त्वात्). Ś₁ K₂ 4 D₁ य, Da D₁ च; D₁ हि (for व). — ^e) D₁ (before corr.) किमिह; D₁ (by corr. see m) किं बहु; T₁ G₂ किमपि (for 'मिह).

32 Da om 32^{ab}. — ^a) K₈ D₁ G₁ यद्यगुह्यं; G₁ यद्यद् (for यदि यु) K₈ T₂ तपोनित्य; D_n न वो नित्यं (for तपोनित्या). K₈ यदि गुह्य[स्त्र]तमं न स्यात् — ^b) K₁ G (G₈ missing) मम; K₈ D₁ तन्मे; T₁ न वा (for न वो). K₈ प्रब्रूहि (for ब्रूतेह) K₄ D₁ न वा (D₁ वो) ब्रूते महा (D₁ 'मा)चिर, K₈ न चा प्रब्रूत कारणं; V₁ B D_n D₂ 8 8 8 न वा (D_n तदा) प्रब्रूत माचिर; D₁ तवो ब्रूतो हि मां; T₂ तन्मे ब्रूत ममा. — ^c) K₈ D₁ 4 7 T₂ G₁ M₄ गुह्यतम (D₁ 'म:); K₈ V₁ B Da D₂ 8 8 8 गुह्य (Da 'स)तर, T₁ G₂ 4 M₁-8 'मह (for 'मत.) D_n न गुह्य श्रोतु मिच्छामि — ^d) D_n युष्मच्चो (for इच्छामि) K₈ D_n 'सत्तमा: (for 'पुगवा)

33 ^a) K₁ भवतु यो (for भवत्तपो) D₁ -विधाते — ^b) K₈ V₁ B Da D_n D₂-8 8 यदि, * D₁ यत्ते (sic) (for येन). D₁ 4 8 विरमेत् (for 'रमे) D₁ तम, M₂ सुख (for तत) — ^c) B₂ D₁ कथायोगे; D₁ कथायोगा; M₂ तथा ** (for कथायोगो) Ś₁ K₁ 8 4 D₁ यदि चास्ति तदा (K₈ कथा) योग्यो (K₁ योग्ये; K₈ लोके). — ^d) K₈ D₂ 8 8 8 मयेरित (for मयेरित).

34 ^a) K₂ 8 सामर्थ्या, D_n D₁ 'मर्थ्यं (for 'मर्थ्य). — ^c) D_{n2} भवतां (for भवन्तो) D_n D₈ [s]पि (for हि). D₁ 7 (before corr. as in text) तपो नित्य (for 'नित्या) — ^d) T₂ ब्रूत्त्वे (for ब्रूथुरे). K₈ V₁ B Da D_n D₂ 8 8 8 समन्विता (V₁ 'त), D₁ ममाहिता (for समा')

Colophon: G₈ missing Sub-parvan Ś₁ K V₁ B₀ 2-5 D₁-7 T G₁ 2 4 M राजधर्म — Adhy. name Ś₁ K₁-3 V₁ B₂-5 D_{n2} D_{n1} D₁-6 ऋषभगीता; T G₂ 4 आशाप्रश्न, M₁ 8 सुमित्रोपाख्याने आशामहत्त्वप्रश्न; M₂ सुमित्रोपाख्यान. — Adhy. no (figures, words or both) B₁ 116, B₂ 125, D_{n1} 126, T₁ G₁ 129, T₂ G₁ 2 M 128 — Śloka no. Da 18½, D_n 19

126

G₈ is missing for this adhy (cf v l 12 112 1)

1 D₈ om the ref — ^a) T₂ G₁ M समेतानाम् (for समस्ता) — ^b) B₁ om. (hapl) मृषीणा — ^c) G₂ ऋषभो हेहयाधीश — ^d) K₂ 8 D₁ 1 S (G₈ missing) हृदमथ (for इव ततो) K₈ V₁ B Da D_n D₂ 8 8 8 विस्मयश्रिदमब्रवीत्

2 ^b) K₂ 4 D₁ [ध]नुसरन् (for 'चरन्) — ^c) V₁ B₁-3 Da नित्य (for दिव्य). — ^d) Ś₁ K₄ D₁ धर; K₁ धने (for नर). B₁ -नारायणाश्रयं.

3 ^a) K₈ अत्र (for यत्र). — ^b) D_{n1} नदी, D₁ 8

समासादितवान्दिव्यं नरनारायणाश्रमम् ॥ २
 यत्र सा बदरी रम्या हृदो वैहायसस्तथा ।
 यत्र चाश्वशिरा राजन्वेदान्पठति शाश्वतान् ॥ ३
 तस्मिन्सरसि कृत्वाहं विधिवत्तर्पणं पुरा ।
 पितृणां देवतानां च ततोऽऽश्रममियां तदा ॥ ४
 रेमाते यत्र तौ नित्यं नरनारायणावृषी ।
 अद्रादाश्रमं कंचिद्वासार्यमगमं ततः ॥ ५
 ततश्चीराजिनधरं कृशमुच्चमतीव च ।
 अद्राक्षमृपिमायान्तं तनुं नाम तपोनिधिम् ॥ ६
 अन्यैर्नरैर्महाबाहो वपुषापृष्टगुणान्वितम् ।

कृशता चापि राजर्षे न दृष्टा तादृशी क्वचित् ॥ ७
 शरीरमपि राजेन्द्र तस्य कानिष्ठिकासमम् ।
 ग्रीवा बाहू तथा पादौ केशाश्चाद्भुतदर्शनाः ॥ ८
 शिरः कायानुरूपं च कर्णौ नेत्रे तथैव च ।
 तस्य वाक्चैव चेष्टा च सामान्ये राजसत्तम ॥ ९
 दृष्ट्वाहं तं कृशं विभ्रं भीतः परमदुर्मनाः ।
 पादौ तस्याभिवाद्याथ स्थितः प्राञ्जलिग्रतः ॥ १०
 निवेद्य नाम गोत्रं च पितरं च नरर्षभ ।
 प्रदिष्टे चासने तेन शनैरहमुपाविशम् ॥ ११
 ततः स कथयामास कथा धर्मार्थसंहिताः ।

C 12 4671
B 12.127 12
F 12.127 12

(G₂ missing) मरो (for हृदो) K₁ Dr S (G₂ missing) वैहा (K₁ 'वा)यमं, D₄ वैयामकस; D₅ वैहायसस्य (for 'यमस्य) V₁ तदा (for तथा) Cn विहायसा गच्छन्त्या मन्दाकिन्या वैहायस्य अय वैहायस । C —^a) K₁ चाश्वशिरा, D₁ वाश्वशिरा; D₂ G₁ वाश्वशिरा, D₃ M₂ ५ चाश्वशिरो, D₄ पाश्वशिरा (for 'चाश्व') —^a) K₂ शाश्वतान्, D₅ साश्वतान्

4 ^b) K₁ तर्पणे Ś₁ K₂ ५ D₁ T₂ (before corr) तदा (for पुरा) — K₂ om (hapl.) 4^{cd} —^a) K₁ D₁ ततो मिश्रन्; T₁ M₁ ३ तत्राश्रमम्, M₄ तमा (for ततोऽऽश्रमम्) K₂ B₁ D₁ इयाद् (for इयां) K₁ तत धनितवाञ्छदा

5 ^a) Ś₁ रेमेते, K₁ रम्या ते; K₂ D₁ रेमेते (for रेमाते) D₂ ते (for तौ) D₃ S (G₂ missing) रेमाते र (T₂ ते)जसौ (D₁ T₂ 'सा, G₁ M₂ 'सो)यत्र —^a) D₁ T₁ G₂ ५ आश्रमाम् (for 'म) V₁ B₁ ३ D₂ १ T G₁ ३ ५ M₂ किंचिद्, D₃ कश्चिद्; D₄ केचिद् (for कं) —^a) K₁ चामार्यम् (for वासा) K₁ ५ G₂ अगमन्, D₅ 'नस्य (for 'मं) D_n G₂ तदा, T₂ तथा (for तत)

6 ^a) All MSS (except Ś₁ K₂ ५ D₁; G₂ missing) तत्र (for ततम्) K₁ चीनाजिन, D₂ चीरा (for चीरा) —^a) K₁ तनु नाम, D₁ नरनामा K₂ V₁ B D₂ D_n D₂ ३ ३ ३ ३ T₂ (also as in text) तपोवनं (for 'निधिन्)

7 ^a) D₂ अन्यैरन्वैर्, D₁ अन्यतरैर् (for अन्यैर्) — D₂ om. 7^b —^b) D₂ नृ (for [अ]ष्ट) D₃ S (G₂ missing) वपुषा (T₂ 'पो)प्रतिम तथा —^a) K₁

कृपिता (for कृशता) D₁ T₂ G₁ चैव; T₁ G₂ ५ यापि (for चापि) K₁ राजर्वे, D₁ corrupt —^a) K₁ अदृष्टा, D₁ अदृष्टं D₁ T G₁ ३ ५ मया (for क्वचित्)

8 ^a) D₁ S (G₂ missing) तनु (for तस्य) D₁ कानिपुणा (for 'ष्ठिका) K₂ D₁ मम, D₂ 'सन, D₃ 'सत (for 'समम्) D₅ तस्य कानिष्ठिकोपमं —^a) B₀ तदा (for तथा) K₂ D₁ ग्रीवा पादौ तथा बाहु (D₁ 'हृ)

9 ^a) M₄ शिरा D₂ कायानुरूपं, D₁ कायानुरूपौ —^b) Ś₁ K₂ D₁ ६ कर्णे; K₁ D₁ कर्णौ (for कर्णौ) —^a) D₂ तथा (for तस्य) —^a) K₂ सामान्ये, D₁ ५ सामान्ये, T₁ G₂ सामान्या

10 ^b) Ś₁ K₂ D₁ दीन, M₄ भीत (for भीत) G₂ अमित परिदुर्मना —^a) K₂ G₁ [अ]भिवंश (for 'वाय) K₂ B₀ २-३ D₂ २ ३ ३ ३ [अ]ह (for [अ]य) —^a) B₁ इत्युत्, B₂ D₂ अत्युत् (for अग्रत्)

11 K₁ om 11^a-12^b —^a) K₂ V₁ B D₂ D_n D₂ २ ३ ३ ३ -गोत्रे (for गोत्रं). —^b) D₂ वेपितां च, D₁ S (G₂ missing) तथा कार्य (for पितर च) D₂ नरर्षभं —^a) Ś₁ K₂ प्रदिष्टे; D₂ प्रदिष्टा (sic), D₄ आदिष्टे —^a) B₁ शनैर् (for शनैर्) K₂ D₂ D₂ इदम् (for अहन्) K₂ उपाविशत् D₂ शनैरहमुपा विशं (sic)

12 K₁ om 12^{ab} (cf. v 1 11) —^b) K₂-३ V₁ B D₂ D_n D₂ २ ३ ३ ३ कथा (for कथा) K₂ V₁ B D₂ २ ३ ३ ३ सङ्घितां (B₁ 'तान्), D₂ 'सङ्घितं, D₄

ऋषिमध्ये महाराज तत्र धर्मभृतां वरः ॥ १२
 तस्मिंस्तु कथयत्येव राजा राजीवलोचनः ।
 उपायाज्जवनैरश्वैः सवलः सावरोधनः ॥ १३
 स्मरन्पुत्रमरण्ये वै नष्टं परमदुर्मनाः ।
 भूरिद्युम्नापिता धीमात्रघुश्रेष्ठो महायज्ञाः ॥ १४
 इह द्रक्ष्यामि तं पुत्रं द्रक्ष्यामीहेति पार्थिवः ।
 एवमाशाकृतो राजंश्चरन्वनमिदं पुरा ॥ १५
 दुर्लभः स मया द्रष्टुं नूनं परमधार्मिकः ।
 एकः पुत्रो महारण्ये नष्ट इत्यसकृत्तदा ॥ १६

संहता (for सहिता) D₁ G₁ 2 4 धर्मार्थसंहिता. कथा
 —^d) K₅ B₀ 8-8 D_n D₂ 8 8 8 8 तनुर (for तत्र)
 M₄ धर्मविदां (for 'भृता) S₁ V₁ B₁ D₁ 7 वर
 (for वर)

13 ^a) D₄ तस्मिन्कथा कथयति ऋषिमध्ये महारमनि
 —^d) M₂ सावरोधन. (for साव)

14 ^a) D₄ सुनुम् (for पुत्रम्) D₇ S (G₈ miss-
 ing) अरण्येषु —^b) M₁ 8 नष्ट M₄ चरम (for
 परम) D₁ दर्शना (for दुर्मना) D₄ नष्ट इष्टो-
 सकृद्भवन् —^c) K₅ B₁ D_n 2 D₂ 8 8 8 G₁ भूरिद्युम्ना
 (G₁ 'न्न) (for 'द्युम्ना) K₅ D₅ सुत (for -पिता)
 K₅ B₀ 8-8 D₂ 8 8 8 M₄ राजन्, D_n श्रीमान् (for
 धी) — K₅ om 14^d-16^a. —^d) V₁ B D_n D_n
 D₂ 8 8 8 वीरद्युम्नो, D₇ ऊनु (D₇ m रथ) श्रेष्ठो,
 T₁ G₁ 2 4 नृपश्रेष्ठो (for रथ)

15 K₅ om 15 (of v 1 14) —^a) D₄ द्रक्ष्यामि,
 D₆ द्रक्ष्यामि —^b) K₁ B₁ द्रक्ष्यामीहेति (sic), D₄
 द्रक्ष्यामहेति D₇ T G₁ 2 4 M₁-8 भारत, M₄ रावव
 (for पार्थिव) —^c) K₅ B₁ D_n D₄ 6 M₂ आशा
 हतो, V₁ D₇ T₁ G₁ 2 4 'कृशो; B₅ आसादितो (for
 आशाकृतो) K₁ 8 V₁ B D (except D₁) S (G₈
 missing) राजा (for राजश्) —^d) M₂ तदा (for
 पुरा). M₁ 8 वदन्वच इद तदा

16 K₅ om 16^a (of v 1 14) —^a) D₁ दुर्लभा
 T₂ सुदुर्लभ स मा द्रष्टु —^b) K₅ वीर, V₁ B₀ 8
 नृपं, D₇ S (G₈ missing) भूय (for नून) D₇ T
 G₄ एव स; G₁ 2 एव च (G₂ हि), M₁ 2 4 एव सु
 (M₄ तु); M₈ एव सु (for परम) B₄ -धार्मिक
 —^c) K₁ 4 D₄ एक (for एक). K₈ D₄ समापुण्यैर्;

दुर्लभः स मया द्रष्टुमाशा च महती मम ।
 तथा परीतगात्रोऽहं मुमुर्षुर्नात्र संशयः ॥ १७
 एतच्छ्रुत्वा स भगवांस्तनुर्मुनिवरोत्तमः ।
 अवप्रकिशरा ध्यानपरो मुहूर्तमिव तस्थिवान् ॥ १८
 तमनुध्यान्तमालक्ष्य राजा परमदुर्मनाः ।
 उवाच वाक्यं दीनात्मा मन्दं मन्दमिवासकृत् ॥ १९
 दुर्लभं किं नु विप्रपे आशायाश्चैव किं भवेत् ।
 ब्रवीतु भगवानेतद्यदि गुह्यं न तन्मयि ॥ २०
 महर्षिर्भगवांस्तेन पूर्वमासीद्विमानितः ।

B₁ ममारण्ये (for महा) —^d) D_n तथा, D₄ भुवन्
 (for तदा) K₁ (marg) नष्टद्रव्य इवापर

 The portion from 17^a up to 41^a is lost in
 D₁ on missing fol

17 K₁ om. 17^a —^a) D₇ S (G₈ missing) न
 स शक्यो (for दुर्लभ स) —^c) G₁ तथा (for तथा)
 G₁ परित K₂ 4 गात्रोयं, K₈ गोत्रोहं; B₁ D₈
 -माश्रोह, D₄ गात्रा वै

18 D₁ missing (cf v. 1 17) —^a) K₂ 8 8 V₁
 B D_n D_n 2 D₂ 8 8-8 T₂ G₁ 2 तु (for स) —^c)
 B₁ अवाकिरा, D₈ अर्वाकिशरा. —^d) B₀ 8-8 अ
 (for इव)

19 D₁ missing (cf v 1 17) —^a) D_n D₄ 6
 T₂ G₂ अनुध्यातम् (for 'ध्यान्तम्) B₂ D₇ T₂ G₁ M₄
 आलोक्य; B₅ आलोक्य, G₂ M₂ आचक्ष्व (for आलक्ष्य)
 —^b) B₀ -धार्मिक, T₁ -दुर्जना (for -दुर्मना) —^c)
 D_n वाचं (for वाक्य) M₂ मंदात्मा (for दीनात्मा).
 —^d) K₄ मद्- (for मन्दं)

20 D₁ missing (of v 1 17) —^a) S₁ K₁ 4
 दुर्लभश् (for 'भ) S₁ K₄ चैव; K₁ M₂ चैव, B₁
 किं न (for किं नु) K₁ विप्रपेर्, K₈ 8 V₁ B₁-8 D
 (except D₇, D₁ missing) देवपे; B₀ M राजपे
 —^b) All MSS (except S₁ K₂ 4, D₁ G₈ missing)
 महत् (for भवेत्). —^c) B₁ ब्रवीद्वि (for 'तु) —^d)
 T₁ G₁ 4 अति, M₁ 8 4 मयि (for यदि) K₁ 8 8
 V₁ B D_n D₂ 8 8 8 ते मयि; D₇ S (G₈ miss-
 ing) चेत्तदा (M₁ 8 'था, M₄ 'व) (for तन्मयि).

21 D₁ missing (of v 1. 17). Before 21, K₂-8

वालिकां बुद्धिमास्थाय मन्दभाग्यतयात्मनः ॥ २१
 अर्थयन्कलशं राजन्काञ्चनं वल्कलानि च ।
 निर्विण्णः स तु विप्रर्षिर्निराशः समपद्यत ॥ २२
 एवमुक्त्वाभिवाद्याथ तमृषिं लोकपूजितम् ।
 श्रान्तो न्यपीददृर्मात्मा यथा त्वं नरसत्तम ॥ २३
 अर्थ्यं ततः समानीय पाद्यं चैव महानृषिः ।
 आरण्यकेन विधिना राज्ञे सर्वं न्यवेदयत् ॥ २४
 ततस्ते मुनयः सर्वे परिवार्य नरर्षभम् ।
 उपाविशन्पुरस्कृत्य ससर्पय इव ध्रुवम् ॥ २५

अपृच्छन्वैव ते तत्र राजानमपराजितम् ।
 प्रयोजनमिदं सर्वमर्थमस्य प्रवेशनम् ॥ २६
 राजोवाच ।
 वीरद्युम्न इति ख्यातो राजाहं दिक्षु विश्रुतः ।
 भूरिद्युम्नं सुतं नष्टमन्वेष्टुं वनमागतः ॥ २७
 एकपुत्रः स विप्राग्र्य बाल एव च सोऽनघ ।
 न दृश्यते वने चास्मिस्तमन्वेष्टुं चराम्यहम् ॥ २८
 ऋषभ उवाच ।
 एनमुक्ते तु वचने राज्ञा मुनिरधोमुखः ।

C. 12. 46B
 B. 12. 122 3
 K. 12. 122 3

V1m Bo :- Dn D: ३ . ६ ९ T1 G1 ins मुनि(T1
 G1 ठनु)स्वाच —^a) G1 महर्षिं D1 S (G2 miss-
 ing) वाठ (for तेन) —^b) D2 ३ ६ ९ ९ एव (for
 भासीद्) —^d) Bo बुद्धिवया (for भाग्यं) B4 Da
 पुन (for [आ]क्रमन)

22 D1 missing (cf. v l 17) —^a) D2 4 G1
 M2 अर्थयत्, D3 'वत् (for 'यत्) B1 कलस
 —After 22^a, K1 ३ V1 B Da Dn D2 ३ ६ ९ ins

291* अत्रज्ञापूर्वकेनापि न सपादितवाच्यम् ।

[D2 नृर्वेत् D5 न (for न)]

—^c) K2 निर्विण्ण, B1 विवर्ग, D2 निर्विण्ण (for
 'ण्ण) K2 V1 B Da Dn D2 ३-1 T1 G2 4 M राज-
 र्षिर् (B1 'र्षेर्), K3 देव (for विप्र)

23 D1 missing (cf. v l 17) —^a) M1 ३ 4
 एतद् (for एवन्) V1 B (except B1) Da Dn1 D2
 ३ 7 8 T1 G2 4 उक्तो (for उक्त्वा) M2 विवाद्य, M4
 [अ]भिवाद्य (sic) (for 'वाद्य) —^b) D1 T G1 4
 -सकृत, M -समत (for -पूजितम्) —^c) K1 Bo-2 4
 Dn D2 ३ ६ ९ [S]व (B1 [S]प्या)सीद्द्, B2 ३ न्यसी^३;
 D1 निपी^३ (for न्यपी^३) —^d) M2 [अ]य (for स्व)
 B1 Da M2 नरसत्तम

24 D1 missing (cf. v l 17) —^a) K2 5 V1
 B1 Dn D2 ३ ६ अर्थ (for अर्थ्यं) M2 तप (for तत्)
 —^b) G1 वाद्य (for पाद्य) D1 S (G3 missing)
 महापदा (for 'नृषि) —^c) K1 V1 B Da Dn
 D2 ३ ६ ९ ९ Cb n आ (V1 अ)रण्येनैव, C3 आरण्यकेन
 (as in text) —^d) D1 राज्ञा Ś1 K1 ३ चैव, K2
 चाद्यं (for सर्वं). D1 निवेदयेत्

25 D1 missing (cf. v l 17) —^a) D1 S (G2

missing) तमृषय (for ते मुनय) —^b) K2 D2 T
 G1 ३ 4 नरर्षभ (for 'भम्) —^c) D2 अपाविशन्
 K3 Dn D2 ३ नरव्यान्न (for पुरस्कृत्य)

26 D1 missing (cf. v l 17) —^a) K1 सपृ
 च्छश्च K2 ३ V1 B Da Dn D2 ३ ६ ९ ९ T1 G2 4 M
 त सत्र, D1 सत्रेनं, T2 G1 ते सर्वे (for ते सत्र).
 —^d) M2 आगमस्य (for आश्र) K3 V1 Bo ३ ६ Da
 Dn D2 ३ ६ ९ ९ T2 निवेशने, B2 4 D1 T1 G1 ३ 4 M
 प्रवेशने (for 'दानम्) —After 26, K2-3 V1 B D
 (except D1, D1 missing) T G1 ३ 4 M ins an
 addl colophon [Sub-parran K3 V1 B1-5 Da
 Dn D2-1 T G1 ३ 4 M राजधर्म —Adhy name K3
 V1 B Da Dn1 D2 ऋषभगीता, T1 G2 4 तनुवीये
 मवाद, M1-3 ऋषिदर्शन —Adhy no (figures,
 words or both) B1 117, B3 4 Dn1 126, Da
 Dn2 127, D2 121, D1 T1 G1 130, T2 128,
 G1 2 M 130 —Śloka no Dn1 D2 26]

27 D1 missing (cf. v l 17) D2 om the ref
 —^a) D1 S (G2 missing) वीर्यद्युम्न (for वीर').
 —^b) K2 लोक (for दिक्षु) —^c) G1 भूरिद्युम्न

28 D1 missing (cf. v l 17) —^a) K2 ३ V1
 B D (except D1, D1 missing) S (except M2,
 G3 missing) एक (for एक) K2 पुत्रश्च, D2 G1
 पुत्रस्य (for पुत्र स). B1 D2 S (except G2, G2
 missing) विप्राग्र्या (M2 'ग्र्यो) (for 'ग्र्य) —^b)
 D2 om च K3 V1 B Da Dn D2 ३ ६ ९ ९ मेनव (B1
 'वा), D1 S (except M2, G3 missing) सोनव
 (for सोऽनव) —^c) G2 नृक्षते (for इश्यते) D1
 वसिष्ठ; S (G3 missing) ह्य (for चा)

29 D1 missing (cf. v l 17). Ś1 K1-3 Da D1

C. 12 4689
B. 12 126 3
K. 12 125 3

तूष्णीमेवाभवत्तत्र न च प्रत्युक्तवानृपम् ॥ २९
स हि तेन पुरा विप्रो राज्ञा नात्यर्थमानितः ।
आशाकृशं च राजेन्द्र तपो दीर्घं समास्थितः ॥ ३०
प्रतिग्रहमहं राज्ञां न करिष्ये कथंचन ।
अन्येषां चैव वर्णानामिति कृत्वा धियं तदा ॥ ३१
आशा हि पुरुषं बालं लालापयति तस्थुपी ।
सामहं व्यपनेष्यामि इति कृत्वा व्यवस्थितः ॥ ३२
राजोवाच ।

आशायाः किं कृशत्वं च किं चेह भुवि दुर्लभम् ।
ब्रवीतु भगवानेतत्त्वं हि धर्मार्थदर्शिवान् ॥ ३३

१. ३ S (G₈ missing) om the ref., D₂ ऋषिरुवाच;
D₂ ऋषय उचुः. —^a) K₁. ३ s V₁ B Da Dn D₁-३ s
इत्येवमुक्ते वचने; D₁ S (G₈ missing) ह्यस्युक्ते तेन व'.
—^b) D₂ राजा (for राज्ञा). D₂ om. (hapl) from
इधो up to मानि (in 30^b). D₁ मयोमुख'. —^c) D₂
[अ]जवत् (for [अ]म'). —^d) Ś₁ स (for न). K₄ नृप.

30 D₁ missing (of. v. l. 17). D₂ om up to
मानि (of. v l 29) —^a) T₂ G₁ तु (for हि)
—^b) Y₁ D₁ G₁ राज्ञा ना (D₁ सो)त्यवमानित. —^c)
K₁ s D₂ आशाकृ (K₁ 'नृ')वं; K₄ s V₁ B Da Dn
D₂ s s. ३ s G₂. ६ M₁-३ 'तदा; Dn₁ D₁ T G₁ 'कृशत्
(for 'कृशं). —^d) K₄ दीर्घ. K₂ Da Dn D₂. s
M₂ समाश्रितः; G₂ सपस्थितः (for समा').

31 D₁ missing (of. v l 17). —^a) M₁. ३. ६ अह
जानन्, M₂ अलज्जानो (for अह राज्ञां). —^b) D₂ s
s. ३ s कदाचन (for कथ') —^c) T₂ G₁ चापि;
M₂ एव (for चैव) —^d) K₂ विश; B₁ मति (for
धिय). K₂ Bo ३-३ D₂-३ T G₂. ६ तथा (for तदा).

32 D₁ missing (of v l 17). —^b) K₁ V₁ B₁
s s Da D₁ लो (K₁ D₁ ल)लापयति; K₂ Bo २. ६ Dn
D₂ s. ३ s उर्याप'; D₁ S (G₈ missing) आलाप'
(for लालाप'). D₂ तस्थुपी —^d) B₁ s Da तप'
स्थितः (for न्यव'). — After 32, Dn ins :

292* वीरद्युक्स्तु सं भूय पप्रच्छ मुनिसत्तमम् ।

33 D₁ missing (of. v. l 17). in B₁, 33^a (with
the ref) is damaged. —^a) T₂ आशायां M₂
का (for किं). D₁ S (G₈ missing) च वृत्तं (M₂
'त्ता) वै (for कृशत्वं च). K₂ D₁ हि (for च)

ऋषभ उवाच ।

ततः संस्मृत्य तत्सर्वं स्मारयिष्यन्निवाब्रवीत् ।
राजानं भगवान्निप्रस्ततः कृशतनुस्तनुः ॥ ३४
कृशत्वे न समं राजन्नाशाया विद्यते नृप ।
तस्या वै दुर्लभत्वात्तु प्रार्थिताः पार्थिवा मया ॥ ३५
राजोवाच ।

कृशाकृशे मया ब्रह्मन्गृहीते वचनात्तव ।
दुर्लभत्वं च तस्यैव वेदवाक्यमिव द्विज ॥ ३६
संशयस्तु महाप्राज्ञ संजातो हृदये मम ।
तन्मे सत्तम तत्त्वेन वक्तुमर्हसि पृच्छतः ॥ ३७

—^b) K₁ B₂ (marg as in text) किं न्वेह, D₂ किं
च ह. —^c) D₁ G₁ एव (for एतत्). —^d) D₁ तु
(for हि). K₂ V₁ B Da D₂ s १ सर्वार्थं; D₂
सर्वार्थं (for धर्मार्थं). K₂ दर्शितात्, Da₁ D₁ M₁-३
'दर्शनः (D₁ 'न) (for दर्शिवान्).

34 D₁ missing (of. v. l. 17). D₂ om 34 with
the ref., Ś₁ K₁-4 V₁ Bo-३ Da Dn D₂-३ १ s S
(G₈ missing) om. the ref —^a) K₁ संस्मृत्य, D₁
स स्मृत्य. —^b) Da M₁ s स्मारयिष्यन्; D₁ साध'
(for स्मार'). D₂ अह. (for हव). Da उदारधी'
(for इवाब्रवीत्) —^d) K₂ V₁ Bo-२ s Da D₂-३ १ s
T₁ G₁ s M₁ s ६ त (D₁ ता)प' (for तत'). K₂ s ६
V₁ B Da Dn D₂ १ S (G₈ missing) तदा, K₂ तत';
D₂ २. ३ तथा (for तनु).

35 D₁ missing (of v l 17). Before 35, Ś₁ K
V₁ B Da Dn D₂-३ १ T G₁ s ६ M₂ ins ऋषिरुवाच,
D₂ ऋषभ उ'. —^a) D₁ T G₁ s ६ तदा; M₂ समा
(for समं). —^b) K₁ Dn₂ आशाया. D₁ S (G₈
missing) आशाया सहशी (M₁ s ६ 'शीं) न च. —^c)
K₂ V₁ B Da Dn D₂ s ३-३ S (G₈ missing) च (for
तु). D₁ तस्य वै दुर्लभत्वं —^d) D₂ om from
प्रार्थिताः up to त्वं च (in 36^c) D₂ T G₂ ६ पार्थिव'
(D₂ 'व) प्रार्थितो (D₂ 'ता) मया, D₁ G₁ M₂ प्रार्थित'
(M₂ 'त) पार्थिवो म (M₂ 'वान्म)या

36 D₁ missing (of v l 17) D₂ om. up to त्वं च
(of v. l 35). D₂ M₂ om the ref —^a) K₁ कृशाकृशं;
Da D₂ 'कृशो; T₁ 'कृते, M₂ कृशो कृशो Ś₁ K₂ ६
राजन् (for ब्रह्मन्) —^c) M₁ s तत्रैव; M₂ तस्या वै.
—^d) V₁ देव (for वेद). B₁ Da द्विज; D₁ T₁

त्वत्तः कृशतरं किं नु त्रवीतु भगवानिदम् ।
यदि गुह्यं न ते विप्र लोकेऽस्मिन्किं नु दुर्लभम् ॥ ३८
कृशतनुखाच ।

दुर्लभोऽप्यथ वा नास्ति योऽर्थी धृतिमवाप्नुयात् ।
सुदुर्लभतरस्तात योऽर्थिनं नावमन्यते ॥ ३९
संश्रुत्य नोपक्रियते परं शक्या यथार्हतः ।
सक्ता या सर्वभूतेषु साशा कृशतरी मया ॥ ४०
एकपुत्रः पिता पुत्रे नष्टे वा प्रोषिते तथा ।

प्रवृत्तिं यो न जानाति साशा कृशतरी मया ॥ ४१
प्रसवे चैव नारीणां वृद्धानां पुत्रकारिता ।
तथा नरेन्द्र धनिनामाशा कृशतरी मया ॥ ४२
ऋषभ उवाच ।
एतच्छ्रुत्वा ततो राजन्स राजा सावरोधनः ।
संस्पृश्य पादौ शिरसा निपपात द्विलर्षभे ॥ ४३
राजोवाच ।
प्रसादये त्वा भगवन्पुत्रेणेच्छामि संगतिम् ।

C 12 4707
B 12. 122 23
K. 12. 122 20

G₁ : s द्वित्रे, D₂ द्वित्रा, T₂ M [जोद्वित्रे (for द्विन)]

37 D₁ missing (cf. v l. 17) —^a) B₁ s Da₁
D₂ s c महाप्रज्ञ, D₃ M₁ s महान्प्रा (D₃ 'हाम्रा')
—^b) D₁ सजाता —^c) Ś₁ K₂ s सत्वं, K₁ उरमे
(sic), G₁ M₂ s त मे, M₃ स मे (for तन्मे) K.
V₁ B Da Dn D₂ s s s s तन्मुने नम, D₃ तं मे सर्व
च (for तन्मे सत्तम) M₃ सत्त्वेन (for त') —^d) G₂
अहंति D₂ पृष्टव, T₂ (also as in text) तत्त्व

38 D₁ missing (cf. v l. 17) —^a) M कृशतर
(for 'तरं) K₂ Da Dn₁ D₂ s s s किं नु, K₃ किं
चिद्; K₄ क नु; M को नु (for किं नु) —^b) D₁
भगवन् —^c) B₁ गुह्यं (for गुह्यं) K₂ V₁ B Da
Dn D₂ s s s s किंचिद् (for विप्र) —^d) D₁ M
किं वेह; T G₁ s s किं चैव (for अस्मिन्किं नु). K₃
V₁ B Da Dn D₂ s s s विद्यते मुनिसत्तम

39 D₁ missing (cf. v l. 17). D₂ T₁ om the
ref. B₁ Dn₁ ऋषिर् (for कृशतरुर्) —^a) D₁ ह्यथ
वा; T₂ ह्यन्वया; G₁ [s]न्यन्यया (for 'य वा) —^b)
K₂ Bo s Dn₁ D₂ s s s स (for सु)

40 D₁ missing (cf. v l. 17) —^a) K₃ V₁ B
Da Dn D₂ s s s s सकृत्, D₃ T₁ G₁ s s M₂ s
सप्रिय (for संश्रुत्य) K₃ V₁ B Da Dn D₂ s s s s
नोपकुरुते (for 'क्रियते) —^b) D₁ S (G₃ missing)
पर्यायैव (for 'हंत) —^c) K₃ शक्याय; Dn D₂ या
सक्ता, T G₂ s मत्तया च (for सक्ता या) —^d) V₁
साशा (for साशा) Ś₁ K₁ s s D₁ कृशतरा, M₃ 'तर
(for 'तरी) T₁ G₁ s मत्ता (for मया) —After 40,
K₃ s V₁ B Da Dn D₂ s s s S (G₃ missing) ins

293* कृशतेषु च या सक्ता नृशंसैवलेषु च ।

अपकारिषु या सक्ता साशा कृशतरी मया ।

[(L. 1) T G₂ s नृशनेषु (for कृशतेषु) V₁ ये मत्ता,

L₁ वा सक्ता, Da₂ स्या सक्ता, G₂ ना सक्ता T G₂ s
कृशतेषु (for नृशनेषु) —(L. 2) K₃ V₁ B₁ s Dn
D₂ s s s s चात् (D₂ 'द')क्ता (for वा सक्ता) K₃ ता
कृश (hypermetric), G₁ आशा, M₃ न ता (for
नाशा) T G₁ s s मत्ता (for मया)]

41 D₁ missing for 41^{ab} (cf. v l. 17) D₂
om. (hapl.) 41 —^a) B₁ M₃ एकपुत्र (for 'पुत्र)
—^b) Bo च, D₁ वि (for वा) G₁ प्रोषितो K₃
मया; K₃ s V₁ Bo s-s Da Dn D₂ s s-s S (G₃
missing) [s]पि वा, B₁ D₁ [s]य वा (for तथा).
—K₂ om. 41^c-42^b. —^d) Ś₁ K₁ s D₁ s कृशतरा
(for 'तरी) T₁ G₁ s s मत्ता; T₂ तथा (for मया)
ॐ Cb कृशतरोति कृशतरेति साधीयान्पाठः । ॐ —After
41, T₂ G₁ s s M₂ s ins 294*

42 K₂ om. 42^{ab} (cf. v l. 41) G₂ M₁ s om.
(hapl.) 42 —^a) K₄ प्रसवं, T₂ प्रवेशे —^b) K₃
वृच्छता (for वृद्धाना) M₃ कारिव —^c) D₁ G₁
M₃ नरेन्द्रा —^d) K₂ s s V₁ B D (except D₁) T
G₁ s M₂ s साशा (for आशा) Ś₁ K₁ s D₁ s कृश
तरा (for 'तरी) T G₁ s s मत्ता, M₄ मम (for
मया) —K₃ s V₁ (marg) B Da Dn D₂ s s ins
after 42 T₂ G₁ s s M₂ s after 41;

294* प्रदानकाङ्क्षिणीना च कन्यानां वयसि स्थिते ।

श्रुत्वा कयात्तयायुक्ता साशा कृशतरी मया ।

[(L. 1) B₁ प्रदाना, Da प्रदान, D₂-s प्रदान (for
'न) Da₁ M₃ चाक्षिणीना —(L. 2) K₃ Bo s-s Da
D₂ s s s कथा (for कथाच) K₃ Bo s-s Da D₂ s
s s युक्ता, T G₁ s s तासा (for 'युक्ता) D₁ कृश
तरा T G₂ s मया (for मया)]

43 MSS om. the ref V₁ reads 43-45 on marg
—^a) M₃ om सतो —^b) K₁ संश्रुत्य D₁ S (G₃

C 12. 4707
B 12. 126 20
K 12. 126 20

वृणीष्व च वरं विप्र यमिच्छसि यथाविधि ॥ ४४

ऋषभ उवाच ।

अत्रवीच्व हि तं वाक्यं राजा राजीवलोचनः ।

सत्यमेतद्यथा विप्र त्वयोक्तं नास्त्वतो मृषा ॥ ४५

ततः ग्रहस्य भगवांस्तनुर्धर्मभृतां वरः ।

पुत्रमस्थानयत्क्षिप्रं तपसा च श्रुतेन च ॥ ४६

तं समानाय्य पुत्रं तु तदोपालम्ब्य पार्थिवम् ।

आत्मानं दर्शयामास धर्मं धर्मभृतां वरः ॥ ४७

missing) सस्पृश्य (M₁ 'स्मृल्ल) शिरया पादां. —^d) K₂ 5
Bo 8-5 Dn D₂-5 8 द्विजपंसं (Dn₂ D₁ 'म) (for 'पंसे)

44 D₂ om. the ref V₁ reads 44 on marg
—^a) K₁ प्रसादयित्वा, K₂-5 V₁ B Da Dn D₂-6.8
'द्वये त्वां D₆ भगवान् —^b) All MSS (except
Ś₁ K₁ 4 D₁ T₂ G₁, G₂ missing) संगम (B₂ 'तं)
(for सगतिम्) —For 44^a, K₅ V₁ B Da Dn
D₂ 8 8 8 subst

295^{*} यदेतदुक्तं भयता सप्रति द्विजसत्तम ।

—^c) G₁ क्रीणीव्व (for वृ⁰) D₁ T G₁.2 4 M₂ 4 वरान्
(for वर). —^d) D₁ T G₁ 2 4 M₂ 4 यानीच्छसि,
M₁ 8 यदि (for यमि⁰) Ś₁ K₄ यथाविधि, K₁ 'विध.

45 Some MSS. om the ref K₅ B Da Dn
D₂ 8 8 8 om. 45^a. V₁ reads 45^a on marg
—^a) D₁ T₁ G₁ चैव तद्, T₂ G₁.2 M₂ चैव
यद्; M₁ 8 4 चापि तं (for च हि तं) —^c) Ś₁
K₁ 2 4 D₁ 7 T₂ G₁ त्वया विप्र, K₅ V₁ B Da D₂ 8.
8 8 8 असदेह (B₁ 'हो), Dn न सदेहो (for यया विप्र)
—^d) K₂ नास्त्वतो, K₃ नास्त्वतो, M₁ नास्त्वतो (for
नास्त्वतो) K₅ V₁ B Da D₂.8 8 8 8 न मिथ्या व्याहृतं
मया, Dn यदेतद्व्याहृत मया; D₁ T G₁ 2 4 ययोक्त
नान्यथा मृषा.

46 Before 46, some MSS. ins ऋषभ उवाच.
—^a) M₄ स त (for तत्) —^b) G₃ ततो (for
तनुर्) V₁ D₁ वर. —^c) M₂ पुत्रस्य तनय क्षिप्र (sic)

47 ^a) V₁ Bo 2-5 Da D₂.8 8 8 स (for तं) B₁
स समानीयाय पुत्रं, Dn D₂ स समानीय तत्पुत्रं —^b)
K₁ 4 5 V₁ B Da Dn D₂ 8 8 8 तमु (K₁ 'तो)
पालम्ब्य; M समालम्ब्य च. B₁ पार्थिव. D₁ T G₂.4
ततो (T₂ 'पो) लम्ब्य च भूपति, G₁ तमालम्ब्य च भूपति.

संदर्शयित्वा चात्मानं दिव्यमद्भुतदर्शनम् ।

विपाप्मा विगतक्रोधश्चचार वनमन्तिकाम् ॥ ४८

एतदृष्टं मया राजंस्ततश्च वचनं श्रुतम् ।

आशामपनयस्वाशु ततः कृशतरिमिमाम् ॥ ४९

भीष्म उवाच ।

स तत्रोक्तो महाराज ऋषभेण महात्मना ।

सुमित्रोऽपनयत्क्षिप्रमाशां कृशतरिं तदा ॥ ५०

एवं त्वमपि कौन्तेय श्रुत्वा वाणीमिमां मम ।

—^d) Da घर्म, D₁ घर्मो; T₁ G₁ 4 ततो (for घर्म).
B₁ D₂ G₂ 4 M₁-2 वर

48 Da om. 48^a —^a) K₅ 5 V₁ Bo 2-5 Dn
D₂-5 8 G₂ M₁.3 4 स (for सं) D₁ S (G₂ miss
ing) त्वा (M₂ [ब्र]या)त्मानं (for चा⁰) —^b) D₂
दक्षिणी —^c) K₅ B₂ 4 D₂ 8 8 8 8 विपापो (D₂
'यो) (for 'पमा). —^d) K₁ शसार; Bo चकार,
M₄ चत्वारो (for चचार) D₁ शंतिं

49 ^a) Ś₁ K₁ 4 D₁ एतदृष्ट्वा महा (K₁ 'या)राजस.
—^b) Dn तया, D₁ S (G₂ missing) स्वचक्षु (for
तदृष्ट) Ś₁ K₁ 2 4 D₁ सतश्चराचर श्रुतं —^c) K₂
M₁ 2 4 अपनयस्वा (K₂ 'यन्ना; M₁ 'यं चा)शु, D₁
अपनयस्वाशु, D₁ 'यत्वाशु, T₁ G₂ 4 'य त्वं च, T₂
'यित्वाशु, G₁ 'यत्वाशु, M₂ 'य चाशु (for 'यत्वाशु).
—^d) D₁ तम (for तत्) Ś₁ K₁.2.4 D₁ 4 कृशतर
राम् (for 'तरीम्)

50 D₁ 8 S (G₂ missing) om the ref. K₅ B₁
Dn₂ D₂ 8 8 8 transp 50^a and 50^b. —^a) All MSS
(except Ś₁ K₁ 2 4 D₁, G₂ missing) स त (T₂ तत्)
योक्तस्तदा (Bo G₁ 2 'या) राजन् —^b) Ś₁ K₂ 4 D₁
ऋषभेण, K₅ स्वय तेन, D₁ नृपस्तेन, D₅ वृषभेण
D₁ महात्मना (for महात्मना) —D₂ om 50^b
—^c) Ś₁ K₂ 3 D₁ 7 T₁ G₂ 4 [s]पानयत् (for स्प⁰)
—^d) Ś₁ K₁-4 D₁ 4 8 कृशतरां (for 'तरीं). K₅ V₁
B Da Dn D₂ 8 8 8 तत् (Bo 'या) (for तदा)

51 ^b) D₁ वाजीम् (for वाणीम्) —^c) K₅ V₁
B₁ 2 Da Dn D₁ S (G₂ missing) महाराज, K₅ Bo
2-5 D₂ 8 8 8 8 यथा चायं (for यथा राजन्) —^d)
K₅ Bo 2-5 D₂ 8 8 8 8 हिमवान्पर्वतोत्तम; V₁ B₁.2
Da Dn 'निव पर्वत; D₁ S (G₂ missing) 'निव
निश्चलः (D₁ चंचल; T₂ चाचलः).

स्थिरो भव यथा राजन्हिमवानचलोत्तमः ॥ ५१
त्वं हि द्रष्टा च श्रोता च कृच्छ्रेष्वर्थकृतेष्विह ।

श्रुत्वा मम महाराज न संतमुमिहार्हसि ॥ ५२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पण्डितशतयधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२६ ॥

१२७

युधिष्ठिर उवाच ।

नामृतस्येव पर्याप्तिर्ममास्ति ब्रुवति त्वयि ।
तस्मात्कथय भूयस्त्वं धर्ममेव पितामह ॥ १

भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
गौतमस्य च संवादं यमस्य च महात्मनः ॥ २

पारियात्रगिरिं प्राप्य गौतमस्याश्रमो महान् ।
उवास गौतमो यत्र कालं तदपि मे शृणु ॥ ३

पष्टिं वर्षसहस्राणि सोऽस्तप्यद्गौतमस्तपः ।
तमुग्रतपसं युक्तं तपसा भावितं मुनिम् ॥ ४
उपयातो नरव्याघ्र लोकपालो यमस्तदा ।
तमपश्यत्सुतपसमृष्टिं वै गौतमं मुनिम् ॥ ५

C 12. 4721
B 12. 129 6
K 12. 129 6

52 ^a) D₁ स (for हि) K₃ V₁ B Da Dn D₂
s s c s M₁ s s प्रष्टा, K₁ s D₁ पृष्टा, M₂ दृष्टा (for
द्रष्टा) D₁ T G₁ s स्व हि श्रुत्वा च पृ (T₁ G₁ s ह, T₂
च) दृष्टा च, G₂ M₁ s s स्व हि ह (M₁ पृ) दृष्टा च श्रुत्वा
(M₁ s पृष्टा) च — ^b) K₃ V₁ B₂ s Dn D₂ s
c s [अ]सुगतेषु, Bo Da [अ]य गतेषु, B₁ सुगतेषु,
B₂ m. s s D₂ [अ]र्यगतेषु, D₁ हृदोषु, S (G₂ miss-
ing) [अ]र्येषु तेषु (for [अ]र्यकृतेषु) Ś₁ (sup lin as
in text) K₁ [ह]व, K₃ Bo s-: D₂ s s c s [अ]पि,
V₁ B₁ s Da च (for [ह]ह) D₁ कृच्छ्रोवर्षेषु तेष्विह
— ^c) M₂ श्रुत्वा (for मम)

Colophon om in D₃ G₃ missing — Sub-
parvan Ś₁ K V₁ B Da Dn D₁-7 T G₁ 2 s M
राजधर्म — Adhy name Ś₁ K V₁ B Da Dn₁ D₁-6
ऋषभगीता; T₁ G₂ s आशानिराकरण, M₁ s सुमित्रो
पाख्याने आशापनयन, M₂ सुमित्रोपाख्यान — Adhy
no (figures, words or both) B₁ 115, B₂ s Dn₁
127, Da Dn₂ 128, D₁ G₁ 2 M 130; T₁ G₁
131, T₂ 129 — Śloka no Dn D₂ 27

127

☞ G₂ is missing for this adhy (cf v l 12
112. 1)

1 D₃ om the ref. — ^a) D₂ समृतस्य, D₁
नामृतस्य (for नामृतस्य) Bo s D₂ c [ह]ह, D₁ G₂
[ए]व (for [ह]व) — ^b) T₁ यथा (for मम) D₂
सुवति (for श्रुवति) — After 1^{ab}, N ins

296* यद्यपि स्वात्परावृत्तिस्त्रयातृसोऽस्ति भारत ।

[K₄ यथा हि (for यद्यपि) D₁ परावृत्तेत् (for 'वृत्तिस्')
K₃ Bo s-s (B₂ s also as above) Dn D₂ c s यथा हि
त्वात् (Bo स्वार्थ) वृत्तिष्यत् (D₂ 'त्वा, B₂ m 'त्तु) (for
the prior half) K₃ वृत्ते (for [अ]वृत्ते)]

— ^c) K₃ कष्टाय (for कथय) S (G₂ missing) मूयोपि
(for मूयस्त्व) — ^d) D₁ T₂ स्वमेवेह, T₁ G₁ 2 s स्व
ममेह; M₁-3 धर्मश्रेष्ठ (for धर्ममेव) — After 1, N ins

297* न हि त्वं परा यामि धर्मं कौतूहल हि मे ।

[K₂ s परा, V₁ B₁ 2 Da Dn अह, D₁ पर (for
परा) K₃ V₁ B Da Dn D₂ c s पितृवर्मातृत्तु हि ते
(D₂ त) (for the post half)]

2 D₃ om. the ref

3 ^a) K₂ s s B₂ s Da Dn D₂-s S (G₂ miss-
ing) पारियात्र, V₁ Bo s s 'पात्रं, B₁ 'पत्र, D₁
परिपत्र (for पारियात्र-) — ^b) Dn₁ D₁ [आ]श्रमं,
M₂ [आ]श्रमे K₁ Dn₁ D₁ महत्, K₃ [s]मघन् (for
महान्) — ^c) Ś₁ K₂ s उवाच, S (G₂ missing)
वसते (for उवास) K₃ V₁ Bo s-s Dn D₂ s s c s
यं च, D₁ [s]यात्र (for यत्र) — ^d) K₁ s s V₁ B
Da Dn D₂-s s तम् (for तद्) D₁ S (G₂ miss-
ing) तपसा (D₁ गौतमो) दग्धकित्त्वप

4 ^a) K₃ B₁ Da Dn₁ D₁ पष्टि, D₂-s G₁ पष्टि
(for पष्टि) T₂ सहस्राणां (for 'णि) — ^b) M₁
तप्यन् (for सतप्यद्) Bo s-s D₂ s. c s तदा; D₂
तथा (for तप) D₁ T₂ तपस्तप्यन्स (T₂ तपस्तप्यास्)

स तं विदित्वा ब्रह्मर्षिर्यममागतमोजसा ।
प्राञ्जलिः प्रयतो भूत्वा उपसृतस्तपोधनः ॥ ६
तं धर्मराजो दृष्ट्वैव नमस्कृत्य नरर्षभम् ।
न्यमन्नयत धर्मेण क्रियतां किमिति श्रुत् ॥ ७
गौतम उवाच ।
मातापितृभ्यामानृष्यं किं कृत्वा समवाप्नुयात् ।

८

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्तविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२७ ॥

गौतम. — °) D₁ अत्र; D₂ उक्त (for उग्र). K₅ V₁ B D_a D_n D₂ s s-s T G₂ 4 तपसा; G₁ तपसां; (for 'सं). — °) D₁ S (G₂ missing) भावितं तपसा (by transp.) M₁ s मुनि (for मुनिम्). K₅ V₁ B D_a D_n D₂ s s s s भावितं सुमहामुनिं.

5 °) K₂ B₁ उपायातो; D₁ उपयाते (for 'यातो). D₂ नरष्याद्ये. — °) G₁ यमं (for यमस्य). B₀ 4 D₁ 7 तथा — °) K₂ V₁ समपदयत् D₂ तपस्यभिरतं संतं — °) K₂ D₁ तस्यै; D₁ ऋषिं सं; D₂ ऋषिर्वै; T₁ G₂ 4 स मुनिर् (for ऋषिं वै) K₁ T₁ G₂ 4 M₄ गौतमस्य (for 'यमं). K₁ सदा; K₅ V₁ B D_a D_n D₂-s S (G₂ missing) तदा (for मुनिम्).

6 °) K₄ सत्यं (for स सं). — °) D_{a2} धर्मम् (for यमम्). K₂ D₁ अजसा (for जो) — °) M₄ प्राञ्जलिं D₁ प्रियतो; D₁ S (G₂ missing) प्रणतो (for 'यतो) D₁ गत्वा (for भूत्वा). — °) K₁ उपसृत्ये; K₄ s V₁ B D₁ s s s s 'स्यस्य; D_a D_n D₂ 'षिट्स, D₁ 'स्य (for 'स्यस्य) K₄ तपोधन.

7 °) K₁ धर्मराजा; D₂ 'राजो (for 'राजो) G₁ सद्भा; M₁ दृष्ट्वा (for दृष्ट्वा). K₄ [ह]ष (for [प]ष) — °) K₂ B₂-s D₂ s s s s सस्कृत्य च; V₁ B₀-s D_a D_n सस्कृत्यैव (for नमस्कृत्य) K₅ V₁ B D_a D_n D₂-s s द्विजर्षभं, D₁ S (G₂ missing) द्विजोत्तम (G₁ 'म') (for नरर्षभम्) — °) K₁ निमंत्रयति, D₁ न मंत्रयत; D₄ असत्र (for न्य). — °) K₁ नियतस्य (for क्रियतां). B₂ प्रभो (for श्रुत्).

8 D₂ om. the ref. — °) B₁ अनृष्यं. — °) V₁

कथं च लोकानश्नाति पुरुषो दुर्लभाच्छुभान् ॥ ८
यम उवाच ।

तपःशौचवता नित्यं सत्यधर्मरतेन च ।
मातापित्रोरहरहः पूजनं कार्यमञ्जसा ॥ ९
अश्वमेधैश्च यष्ट्यं बहुभिः स्वाप्तदक्षिणैः ।
तेन लोकानुपाश्नाति पुरुषोऽद्भुतदर्शनान् ॥ १०

B₂ D_a कृत्वा किं (by transp). D₁ S (G₂ missing) गत्वा (D₁ दत्त्वा) सुप्रमवाप्नुयात् — °) All MSS (except S₁ K₁ 4 D₁ 4, G₂ missing) आप्नोति (for अश्नाति). — °) K₂ D_n D₂ s s s s श्रुत्वा (for शुभात्).

9 D₂ om the ref — After the ref, K₂ ins

298* नान्यस्तीर्थं न देवोऽन्यो धर्मोऽन्यो न कथंचन ।

नरं तावदजानन्त पाचयन्ति महीपतिम् ।

तस्मात्पाप परित्यज्य भक्तिमास्थाय शाश्वतीम् ।

कर्मणा मनसा वाचातो भजन्नृणो भवेत् ।

— °) K₁ तप शौचवता; D₂ s तपसो (D₂ 'शो) चवता, G₁ तपशौचवदा (for तपशौचवता) — °) M₄ सत्यं (for सत्य)10 °) G₂ अश्वमेधश्च यष्ट्यो. — °) B₀ प्राप्त; D_{a1} स्वाप्त, D₁ corrupt, D₁ G₁ चाप्त, D₁ T G₂ 4 स्वाप्त (for स्वाप्त). — °) K₄ s V₁ B D (except D₁ 4) S (G₂ missing) अवाप्नोति (for उपाश्नाति) — °) D₁ पुरुषोभूत्, D₁ T₂ 'मंत; G₂ 'पाद्भुत् (for 'पोऽद्भुत्) K₂ B₁-s D_n D₂ s s s T G₂ 4 M₁ s दर्शनान्.Colophon. G₂ missing. — Sub-parvan. S₁ K V₁ B D_a D_n D₁-7 T G₂ 2 4 M राजधर्म. — Adhy name K₂ s T₁ G₂ 4 M₁-s यमगौतमसंवाद. — Adhy. no (figures, words or both) B₁ 119, B₂ 125, B₃ 126, D_{a1} D_n 129, D_{n1} 128, D₂ 123, D₁ G₁ s M 131, T₁ G₄ 132, T₂ 130 — Sloka no D_{n1} D₂ 11

१२८

युधिष्ठिर उवाच ।

मित्रैः प्रहीयमाणस्य बहूमित्रस्य का गतिः ।
 राज्ञः संक्षीणकोशस्य बलहीनस्य भारत ॥ १
 दुष्टामात्यसहायस्य सुतमत्रस्य सर्वतः ।
 राज्यात्प्रच्यवमानस्य गतिमन्यामपश्यतः ॥ २
 परचक्रामियातस्य दुर्बलस्य बलीयसा ।
 असंविहितराष्ट्रस्य देशकालावजानतः ॥ ३
 अप्राप्यं च भवेत्सान्त्वं भेदो वाप्यतिपीडनात् ।

जीवितं चार्थहेतोर्वा तत्र किं सुकृतं भवेत् ॥ ४

भीष्म उवाच ।

गुह्यं मा धर्ममप्राक्षीरतीव भरतर्षभ ।
 अपृष्टो नोत्सहे वक्तुं धर्ममेतं युधिष्ठिर ॥ ५
 धर्मो ह्यणीयान्वचनाद्बुद्धेश्च भरतर्षभ ।
 श्रुत्वोपास्य सदाचारैः साधुर्भवति स क्वचित् ॥ ६
 कर्मणा बुद्धिपूर्वेण भवत्याढ्यो न वा पुनः ।
 तादृशोऽप्यमनुप्रश्नः स व्यवस्यस्त्वया धिया ॥ ७

C. 12. 474
 B. 12. 130 7
 K. 12. 130. 7

128

☞ G₂ is missing for this adhy (cf. v 1 12, 112 1)

1 Ś₁ K₁ D₈ T₂ प्रहीयमाणस्य, K₂ 'नमाणस्य; V₁ B₁ 2 D₈ प्रहीय' (for प्रहीय) —^b) K₁ D₁ 8 बहुमित्रस्य; B₁ बृहामित्रस्य (for बहूमित्रस्य) K₁ वा (for का) —^c) K₅ V₁ B D₈ D₂ 8 कोपस्य (for कोशस्य) —^d) Ś₁ K₁ D₁ बहुमित्रस्य भारत

2 ^b) Ś₁ K₁ 2 4 8 V₁ B D₈ D₁-2 8 7 8 T G₁ 2 4 M₂ श्रुत, K₂ श्रुत, D_n D₁ 6 च्युत (for श्रुत) V₁ B₁ 2 D₈ D₂ 8 6 7 S (except M₂, G₂ missing) सर्वश (for 'त') —^c) B₁ अपेतमानस्य (for प्रच्यव) —^d) D_n 1 अद्याम् (for अन्याम्) G₁ M₂ अपश्यत

3 ^a) V₁ D₈ यातस्य, C_v यातस्य (as in text) — After 3^a, K₄ 5 V₁ B D₈ D_n D₂ 8 8 8 8 ins

299*

परराष्ट्राणि मृद्वत् ।

विग्रहे वर्तमानस्य

[(L 1) D₂ 8 मृद्वत् (for मृद्वत्) — (L 2) D_n 2 निग्रहे (for वि)]

—^b) K₂ दुर्लभस्य (for दुर्बलस्य) D₈ च भूयसा, D₁ बलीयसा —^d) D₁ कालानजानत, G₁ कालाप (for 'कालाव')

4 ^a) K₂ D₂ किं प्राप्य; T₁ G₁ 2 4 अप्राप्य (for 'प्यं) K₁ D₈ D₂ सात्वं, V₁ शारथ; D₁ सात्वे, G₂ सत्वं (for सान्त्वं) —^b) D₁ च (for वा)

77

[609]

K₁ पीडवान्, D₈ 'चेत्; D₁ पीडिनात्, D₂ 'पीडि तात्, M₂ पीडनां —^c) Ś₁ जीवितु, B₁ D_n D₂ 8 जीवित्वं, D₁ T₂ विजित (for जीवितं) K₂-3 B (B₂ marg) D_n D₂ 8 8 8 त्व (K₂ चा) अर्थहेतुर्वा; V₁ D₈ सुखहेतुर्वा, B₂ तच्च हेतुर्वा, D₁ चार्थहेतुर्वा, D₈ चार्थहेतुत्वात्, T₂ चार्थहेतुर्वं, C_v 'हेतुर्वा (as in text) ☞ C_v अर्थहेतो अर्थदानाख्यहेतो । ☞

5 D₂ om the ref —^a) Ś₁ K₂ 4 V₁ B₀-2 8 D₈ D₁ T₂ मा (for मा) K₂ V₁ B₀ 1 D₈ आप्रा क्षीर् K₂ B₂ 4 8 (marg) D_n D₂ 8 8 8 Bom ed गुह्य धर्मं मां प्रा (D_n D₂ 'र्मं मा प्रा-, D₂ 'र्मं मां प्रा, Bom ed 'र्मं मा प्रा) क्षीर् — D₁ om (hapl) 5^c-6^b —^c) D_n 1 अदृष्टो; D₂ अदृष्टे D₁ S (G₂ missing) प्रवक्तु नो (G₁ चो) त्वहे दृष्टो —^d) K₂ V₁ B D (except D₂, D₁ om) T₁ G₁ 2 4 धर्ममेत (B. 'तद्), T₂ गुह्यधर्म (for धर्ममेत) K₄ युधिष्ठिरं

6 D₁ om. 6^a (cf. v 1 5) —^a) K₂ ह्यनीयान्, D₁ [S]न्यणी —^b) K₄ 5 V₁ B D₈ D_n D₂ 8 8 8 बुद्धिश्च, C_v बुद्धेश्च (as in text) ☞ C_v धर्मो वाचा वक्तुं शक्यते मनसा स्मृतं च शक्यते कर्तुं तु न शक्य इति भावः । ☞ —^c) D_n 1 D₁ 5 7 श्रुत्वोपास्य (D₁ 'स्य); T₁ G₂ 4 M श्रु (M₁ 8 4 ग) त्वोपम्यं, T₂ श्रुत्वा सत्यं; G₁ श्रुत्वोपम्य (for 'पास्य) B₂ तदाचारैः, D₈ D₂ सदाचारैश्च, D₁ सदाचारैः —^d) B₁ सद्भवेत्; B₂ 8 D₈ M₁-3 त (B₂ 5 स) त्ववित्; T₂ न क्वचित् (for स क')

7 With 7^a, cf. B 12 123 8^c (= 284*) —^a) D_n 1 रूपेण (for पूर्वेण) —^b) K₁ 4 T₂ G₁ 2 4 सत्त्वाख्ये (K₂ 'ख्या), D₁ 'खाख्ये, D₂ 'खाख्यो, C_v

उपायं धर्मबहुलं यात्रार्थं शृणु भारत ।
 नाहमेतादृशं धर्मं बुभूषे धर्मकारणात् ।
 दुःखादान इहाद्येषु स्यात्तु पश्चात्क्षमो मतः ॥ ८
 अनुगम्य गतीनां च सर्वासामेव निश्चयम् ।
 यथा यथा हि पुरुषो नित्यं शास्त्रमवेक्षते ।
 तथा तथा विजानाति विज्ञानं चास्य रोचते ॥ ९
 अविज्ञानादयोगश्च पुरुषस्योपजायते ।
 अविज्ञानादयोगो हि योगो भूतिकरः पुनः ॥ १०

'स्याद्यो (for 'त्याद्यो) ॐ Gv आद्य आदिकालीनो धर्मः । ॐ —^a) G1 प्राप्त (for प्रश्न) . —^d) K2 s s Bo s-s Da Dn D2 s 1 (marg) सव्यवस्य, K1 V1 Ds s s संन्यवस्य, B1 2 तद्व्यवस्य (B1 'स्यस्'); D7 S (Gs missing) त ध्या (T1 G4 तद्भ्या) यस्व (for स व्यवस्य) Ks-s V1 Bo 2 m s-s D2 2.5-8 T G1 2.4 M1 s 4 स्वया (G2 'य) धिया, Dn स्वयाधुना, M2 यथा धिया (for स्वया धिया) .

8 ^a) Bo 4 D2 s 1 G1 उपाय (for 'यं) D7 धर्म, M कर्म (for धर्म) D1 बहुल; T2 बहुल —^b) ॐ Cn यात्रार्थं राज्ञं व्यवहारनिर्वाहार्थम् । ॐ —^c) Ds धर्म D7 S (Gs missing) नाहमेतादृशं धर्म —^d) G1 2 M2 बुभूषे —^e) K1 दुःखादान, K4 दुःखादानम् K1 इहाद्येषु, K2 s s V1 B D (except D1) S (Gs missing) इह (T2 M 'व) एष (for इहा द्येषु) —^f) Ks D1 क्षयो (D1 'मे) मत; K1.5 V1 B Da Dn D2 s s s s क्षयोपम; D1 7 T G1 2 4 M2 4 क्षमो मम, M1 s क्षमोपि मे (for क्षमो मत)

9 ^a) K1 s Bo s-s Dn D2 2.5.5 s अभिगम्य; D1 अगम्य (for अनुगम्य) Ks s V1 B Da Dn D2 s s s s गतीनां (for ग) Ks-s B Da Dn D2-s s हि, V1 D7 S (Gs missing) तु (for च) —^b) B1 सर्वेषाम्; D1 lacuna Da इव; M1 s 4 एव (for एव) . K1 निश्चयन्, Ks V1 B (except B1) Da Dn D2 4 s s M निश्चय (D4 'यात्) (for 'यम्) . —^c) ^{9^{cat}} = (var) Manu 4 20 —^d) M2 तथा (for the first यथा) —^e) Dn2 नित्य (for निरयं) . Ks अवेक्षति; D1.5 s 'क्ष्यते —^f) M2 हि (for वि) —^g) T2 प्रज्ञानं (for वि) Ks Bo s-s Dn D2.3.5.5 s अथ; M2 चास्मि (for चास्य) B2 रोहति (for रोचते)

10 The sequence in M1 s is 10^a, 10^b, 10^c, 10^d

अशङ्कमानो वचनमनस्युरिदं शृणु ।
 राज्ञः कोशक्षयादेव जायते बलसंक्षयः ॥ ११
 कोशं संजनयेद्राजा निर्जलेभ्यो यथा जलम् ।
 कालं प्राप्यानुगृह्णीयादेव धर्मोऽत्र सांप्रतम् ॥ १२
 उपायधर्मं प्राप्यैनं पूर्वैराचरितं जनैः ।
 अन्यो धर्मः समर्थानामापत्स्वन्यश्च भारत ॥ १३
 *प्राकोशः प्रोच्यते धर्मो बुद्धिर्धर्माद्गरीयसी ।
 धर्मं प्राप्य न्यायवृत्तिमबलीयान्न विन्दति ॥ १४

—^a) Ś1 K2 D1 अयोगाच्च (Ś1 'श्च), Dn D2 M1 s 'गो हि, G2 'गस्य (for 'गश्च) B1 अविज्ञायय योगश्च (sic) —^b) Ks D4 s om (hapl) 10^b. —^c) B2 (marg) अय ज्ञानाद् (for अविज्ञा) Dn1 M1 s वि ज्ञानादपि (M1 s 'स्य) योगश्च (Ms 'ग च) ॐ Ca n अयोग उपायाभाव । ॐ —^d) K2 s V1 B Da Dn D2-s s कर पर; Ks कर स्मृत, D7 S (Gs missing) -मुख पर (for कर पुन) .

11 ^a) Ds न शकमानो (for अशङ्क') . —^b) D7 T G1 2 4 M1 s 4 धनसूयन् (for 'सूयूर) M2 असूय नियम शृणु (sic) —^c) V1 B Da Ds s कोष; Ds कोश —^d) K1 Da D2 M1 s सक्षय (for 'य')

12 ^a) Ks V1 B Da Ds s कोषं. K2 s V1 B Da Dn D2 s s s च (for स) Da1 राजन् (for राजा) —^b) Ś1 K1 2 D1 निर्जले (Ś1 'वे) भ्यो; Ks D4 निर्जलेभ्यो, D7 S (Gs missing) नित्यमेभ्यो, Cv निर्जलेभ्यो (as in text) Ś1 K1 2 D1 7 T G1 2 4 यथाबलं, Da महाजल, M बलादपि (for यथा जलम्) —^c) Ks Bo वा (Bo ज) लं प्राप्य, D7 प्राप्य चैव —^d) B1 एवं, Ds एव (for एव) V1 B1 2 Da Dn1 सनातन, M1 s [s]त्र सांप्रत

13 ^a) Ks s V1 B (except B2) Da Dn D2 s s s प्राप्येनं (Dn2 'य), D4 प्राप्यैव (for 'नं) D7 corrupt ॐ Cn उपायधर्ममुपधर्ममसुखधर्ममिति यावत् । ॐ —^b) B2 Da उच्चैर् (for पूर्वैर्) . Bo नरैः; M शुभै (for जनै) —^c) M1 s समस्थानाम् (for 'र्थानाम्)

14 ^a) Ś1 K1.8 प्राकोश; K2 Dn D2 s s Cn प्रा को (K2 'को) शात्, K4 D1 प्राको (D1 'को) शान्, Ks V1 B Da Ds s प्राकोपात्; D1 अकोच, D7 T2 प्रता र्थ, T1 G1.2 4 M2 प्रकार्यं (T1 G4 'वै); M1.8.4

यस्माद्धनस्योपपत्तिरेकान्तेन न विद्यते ।
 तस्मादापद्यधर्मोऽपि श्रूयते धर्मलक्षणः ॥ १५
 अधर्मो जायते यस्मिन्निति वै क्वयो विदुः ।
 अनन्तरः क्षत्रियस्य इति वै विचिकित्ससे ॥ १६
 यथास्य धर्मो न ग्लायेन्नेयाच्छत्रुवंशं यथा ।
 तत्कर्तव्यमिहेत्याहुर्नात्मानमवसादयेत् ॥ १७
 सन्नात्मा नैव धर्मस्य न परस्य न चात्मनः ।

सर्वोपायैरुज्जिहीषेदात्मानमिति निश्चयः ॥ १८
 तत्र धर्मविदां तात निश्चयो धर्मनैपुणे ।
 उद्यमो जीवनं क्षत्रे बाहुवीर्यादिति श्रुतिः ॥ १९
 क्षत्रियो वृत्तिसंरोधे कस्य नादातुमर्हति ।
 अन्यत्र तापसस्वाच्च ब्राह्मणस्वाच्च भारत ॥ २०
 यथा वै ब्राह्मणः सीदन्नयाज्यमपि याजयेत् ।
 अभोज्यान्नानि चाश्रीयात्तथेदं नात्र संगयः ॥ २१

C 12. 474
E 12. 123 21
K. 12. 123 22

प्राकार्याद् (for *प्राकार्ण) K₁ पश्यते, K₂ ५ ५ V₁ B
 D₁ D₂ D₃ ३ ३ ३ ३ प्राप्यते; D₁ योच्यते (for प्रोच्यते)
 —^b) K₁ V₁ B D₁ D₂ D₃ ३ ३ ३ ३ C₁ वृत्तिधर्माद्,
 D₁ T₂ G₂ ३ M वृत्तिधर्मं, T₁ G₁ वृत्तिधर्मं (for वृद्धि-
 धर्माद्) ॐ C₁ वृत्ति शरीरधारणम् । ॐ —^c)
 D₁ ३ प्राप्य, D₂ प्राप्या (for प्राप्य) K₁ V₁ B₁ ३ ३
 न्यायवृत्तिर; D₂ राजवृत्तिर; D₃ न्यायदत्तम्, D₁ S
 (G₂ missing) यथान्यायम् (for न्यायवृत्तिम्) —^d)
 K₁ ३ ३ B₀ ३ ३ D₁ D₂ ३ ३ ३ ३ नवलीयान् (for नव)
 D₃ निन्दति; D₁ निरीदति (hypermetric) (for विन्दति)

15 D₁ om 15^{ab} V₁ reads 15^{ab} on marg —^a)
 B₂ ३ D₂ यत्नाद्; D₃ ३ T₁ G₁ ३ ३ तस्माद् (for य).
 K₁ V₁ B₁ D₁ D₂ D₃ बलस्य, D₁ S (except T₂,
 G₂ missing) धर्मस्य (for धनस्य) T₁ G₁ ३ ३ [उ]र
 चित्तम् (for 'पत्तिर) —^c) V₁ B₂ D₁ D₂ आप-
 स्तु (for 'दि) V₁ D₁ धर्मो (for [अ]धर्मो) D₁
 हि (for सपि) B₁ तस्माद्दर्शनस्वधर्मोपि

16 ^a) B₂ स धर्मो; D₁ T₂ M नाधर्मो (for न).
 K₁ ३ V₁ B D₁ D₂ D₃ ३ ३ ३ ३ M₂ तस्मिन् (for
 य) —^b) K₁ विद्यु —^c) K₁ ३ B D S (G₂ miss-
 ing) अनतर (D₁ 'रा) (for 'र) —^d) K₁ ३ V₁
 B D (except D₁) T₂ G₁ ३ ३ M तत्र (D₁ 'त) किं,
 T₁ तत्र वै (for इति वै) K₁ D₁ D₂ ३ ३ T₂
 विचिकित्सते (K₁ D₁ 'स्यते, T₂ 'स्यते), V₁ B₂ ३
 (marg) 'किम्पया, D₁ D₂ विचिकित्सयता (D₁
 'स्मित, D₂ 'स्वते)

17 ^a) K₁ D₂ यत्स्यात्स्य, B₁ ३ (marg as in text)
 D₁ यथा स्व, G₂ यदास्य; M₁ ३ यथात्र, M₂
 यथार्यं (for 'स्य) G₁ वरघा ये (for न ग्लायेन्)
 —^b) D₁ ३ तथा (for यथा) —^c) K₁ B₀ ३ ३ D₂
 D₃ ३ ३ ३ इति प्राहुर; T₁ इवेत्याहुर (for इहे)
 —^d) K₁ आत्मानम्; M₁ नात्मानम् (for नात्मा)
 D₁ क्षयमाशयेत्

18 ^a) T₁ G₁ ३ ३ स्व (G₂ य) स्वत्मा (for सत्त्वात्मा)
 D₁ नैप (for नैव) C₁ सर्वात्मनैव धर्मस्य —^b) D₁
 वा (for च) —^c) D₂ धर्मोपायैर् (for सर्वो) S₁
 K₁ ३ D₁ जिहीषेत्, C₁ n उज्जिहीषेद् (as in text)
 —^d) D₁ इव (for इति)

19 ^a) S₁ K₁ ३ ३ D₁ यत्र (for तत्र) D₁ S
 (G₂ missing) धर्मविदस्य (for 'विदां) —^b) K₁ ३
 B₀ ३ D₁ D₂ ३ ३ ३ ३ C₁ नैपुणं; V₁ B₁ ३ ३ ३ नैपुण;
 D₂ नैपुणं, T G₁ ३ ३ नैपुणं (for 'णे) —^c) V₁
 B₀ ३ G₂ उद्यमाञ्, B₁ ३ D₁ D₂ उद्यमा, D₁ (be-
 fore corr as in text) T G₁ ३ M उद्यम (M₁ 'स्य)
 (for 'मो) K₁ D₁ D₂ ३ ३ ३ ३ नैपुण क्षात्रे; V₁
 B₀ ३ ३ D₁ D₂ जीवन क्षा (V₁ B₀ ३ क्ष) त्रं (for 'न
 क्षत्रे) —^d) B₂ D₁ स्मृति (for श्रुति)

20 ^a) D₁ M₂ क्षत्रिये B₂ भूति, D₁ M₁ ३ वृद्धि
 (for वृत्ति-) K₁ 'सकार्यं (sic), D₁ 'सवाद्यै (for
 सरोधे) —^b) T₁ G₁ ३ ३ C₁ कस्मान् (for कस्य)
 K₁ नो वानुम् D₁ G₁ अर्हसि —^c) D₁ D₂ ३ ३
 ३ ३ ब्राह्मणस्याश्च तापसस्वाश्च (by transp) D₁ S (G₂
 missing) श्रो (T₂ क्ष) त्रियस्वाश्च (for ब्राह्मण)

21 ^a) B₀ T₁ G₁ ३ ३ तथा (for यथा). D₁ S
 (G₂ missing) च (for वै) G₁ स्वीदं; G₂ स्वीयं (for
 सीदन्) —^b) D₁ जघन्यम् (for अयाज्यम्) D₁
 योजयेत्, M₂ सीद् (for याज) —^c) K₁ D₁ ३ S
 (G₂ missing) अभोज्यम् (K₁ D₁ 'ज्याद्) पि, D₁ अतो
 हन्नानि (for अभोज्या) S₁ K₁ ३ D₁ ३ नाश्रीयात्;
 D₁ T₁ G₁ ३ वाश्री (for चाश्री) —^d) K₁ तवेद;
 T₁ G₁ ३ ३ तथैतन् (for तथेद) D₁ तथोऽनमत्र संशय
 (sic)

22 ^a) K₁ किमु द्वारम्; B₁ किमर्थो वा; D₁
 सुद्वाराक्यम् (for किमद्वारम्) —^b) S₁ K₁ ३ ३ B₁
 D₁ उत्पयो निर्दु (K₁ B₁ विदु) वस्य वा (K₁ B₁ च);
 K₁ 'यो वै मृतस्य च; V₁ B₀ ३ ३ D₁ D₂ ३ ३ ३ ३

C. 12. 4749
B 12. 130 22
K 12. 130. 23

पीडितस्य किमद्वारमुत्पथो निधृतस्य वा ।

अद्वारतः प्रद्रवति यदा भवति पीडितः ॥ २२

तस्य कौशबलज्यान्या सर्वलोकपराभवः ।

भैक्षचर्या न विहिता न च विद्मद्रजीविका ॥ २३

स्वधर्मानन्तरा वृत्तिर्यान्याननुपजीवतः ।

वहतः प्रथमं कल्पमनुकल्पेन जीवनम् ॥ २४

आपद्रतेन धर्माणामन्यायेनोपजीवनम् ।

अपि ह्येतद्वाहणेषु दृष्टं वृत्तिपरिक्षये ॥ २५

क्षत्रिये संशयः कः स्यादित्येतन्निश्चितं सदा ।

*थो विधृतस्य च (V₁ B₁ 2 वा); D₁ अन्ययोर्निधृतस्य वा; D₁ T G₁ 2 4 M₁ 2 4 उपपत्तेः (M₁ 2 4 *थो) नार्द्धितस्य च; M₂ अन्यायेनार्द्धितस्य च; text as in K₁. — °) K₆ अथ येन; B₀ 2-2 D₂ 2 2 2 अपथेन; D₁ अद्वारेण (for 'रत'). K₁ V₁ T प्राद्रवति; B₁ पुत्र भति; D₁ प्रद्रवति; D₂ प्रद्रवती — °) K (except K₄) D₂ D₂ 2 1 2 T₂ M₂ 4 यथा (for यदा). D₁ (before corr) याजयेत्; D₁ (by corr) पीडिता

23 °) K₈ 2 B₀ 1 2 D (except D₁) M चस्य (for तस्य) K₁ लोक, V₁ B D₂ D₂ 2 2 2 कोप. K₁ यलहान्या; K₂ 2 2 V₁ B D₂ D₂ 2 2 2 T G₁ M₂ 'ग्लान्या; D₁ 'ज्यायान्; D₁ 'न्यास', G₁ M₁ 2 2 'ग्लान्या; G₂ 'श्रान्या (for 'ज्यान्या). — °) B₂ सर्वं लोके. D₁ परो भव (for 'पराभव) — °) All MSS (except Ś₁ B₁ 2 M₁ 2 4, G₂ missing) भैक्षच (D₁ 'च) र्या (for 'भैक्ष'). D₁ ननिहिता (for 'न वि'). — °) B₀ 2-2 D₂ 2 2 2 विद्मद्रजस्य; D₂ च विष्णुस्य (for च विद्मद्रजस्य). D₁ G₁ जीविका; M₂ 4 जीविता.

24 °) D₂ अधर्मानन्तरा; D₁ M₂ 4 स्वा एयानन्तरा — °) K₁ यात्यान्; K₈-5 V₁ B (except B₁) D₂ D₂ D₂-2 2 2 जात्यान्; D₁ यामान्, D₁ S (G₂ missing) यान्याम् (for यान्यान्) K₈ D₂ G₂ -जीवित; K₈ V₁ B D₂ D₂ 2 2 2 जीविन, D₂ जीवनं (for 'त'). — °) B₁ D₂ 2 2 2 बहव; D₁ (before corr) अर्हत; D₁ (by corr) S (G₂ missing) जहत. (for 'व'). — °) B₂ 4 अकल्पे न च जीवनं. ☞ C₂ नित्य प्रथम कल्पं घटतोऽप्यापद्यनुकल्पेन जीवनं युक्तमित्यर्थः । C₂ अनुकल्पेनानन्तरपक्षेण जीवितुं शक्यते । तज्जीवनमन्यायेनोपजीवनम् । ☞

25 °) B₁ आपद्रते अधर्माणाम्. — °) D₁ -जीवितं; D₂ -जीवने — °) K₁ आपदि (for अपि हि). — °)

आददीत विशिष्टेभ्यो नावर्सादित्कथंचन ॥ २६

हन्तारं रक्षितारं च प्रजानां क्षत्रियं विदुः ।

तस्मात्संरक्षता कार्यमादानं क्षत्रयन्धुना ॥ २७

अन्यत्र राजन्दिहासाया वृत्तिर्नहास्ति कस्यचित् ।

अप्यरण्यसमुत्थस्य एकस्य चरतो मुनेः ॥ २८

न शङ्कलिखिता वृत्तिं शक्यमास्याय जीवितुम् ।

विशेषतः कुरुश्रेष्ठ प्रजापालनमीप्सता ॥ २९

परस्पराभिसंरक्षा राज्ञा राष्ट्रेण चापदि ।

नित्यमेवेह कर्तव्या एष धर्मः सनातनः ॥ ३०

K₁ परिक्षय, K₁ D₂ परिक्षये

26 °) D₂ निक्षय; D₁ यस्य यत्; D₂ M₂ सदायं K₁ 2 2 V₁ B D₂ D₂ 2 2 2 (before corr) 2 T G₁ 2 4 कस्माद्; D₁ क्स्माद् (for क्स्माद्). — °) D₂ [ए]वं (for [ए]वन्). V₁ D₁ निक्षय (for निश्चित). D₂ विदुः; M₁ सतां (for सदा) — D₁ om 26°-27° — °) B₁ विशेषेभ्यो (for विहितेभ्यो). — °) Ś₁ K₂ D₁ M₂ नावर्सादित् (for 'सीदित्'). B₁ कदाचन

27 D₁ om 27° (cf. v 1 26). — °) D₁ अक्षारं, T₁ G₁ 2 आर्तानां; G₂ आत्मानां (sic), M₁ 2 भारं; M₂ हर्तारं; C₂ क्षारं (for हन्तारं). — °) Ś₁ D₁ T₂ संरक्षिता — °) B₁ अदान

28 °) D₁ T₂ M₁ 2 2 चापि; T₁ G₁ तु वि; G₂ 2 [अ]पि वि- (for राजन्) D₂ हिमायां — °) D₁ वृत्ति. K₈ D₁ नैवास्ति; B₂ नास्त्येह, D₁ नेच्छति; G₂ नेहास्य (for 'स्ति') B₂ कर्हिचित् (for कस्य). — °) D₂ अय (for अपि) K₁ -समुत्थस्य, D₁ -समर्थस्य (for -समुत्थस्य) D₁ अप्यरण्ये सुसंस्थस्य. — °) D₁ T₁ G₁ 2 2 चैकस्य (for ए') D₁ कस्यपिन् (for चरतो).

29 °) D₁ क्षत्र; M₁ 2 शक D₂ लिखित. ☞ C₂ शङ्कपदेन शङ्कवच्छुभ्रं ललाटास्थि गृह्यते । मम शिरसि यथा लिखित तथा भवतीति स्थितिं शङ्कलिखिता वृत्ति । ☞ — °) B₂ भावितुं; D₂ जीवित. — °) D₁ कुरुश्रेष्ठ, D₂ क्षेत्र (sic) — °) Ś₁ K₂ 2 D₁ ईप्सता, B₂ 4 D₂ D₂ 2 2 2 C₂ ईप्सता, D₂ 1 G₂ ईप्सता (G₂ 'त्त'); D₂ इच्छता (for ईप्सता)

30 °) K₈ D₂ 2 2 2 परस्परेण; B₀ 2-2 D₂ D₂ परस्पर हि (for 'स्पराभि-) B₁ D₁ संरक्षया; D₁ T

राजा राष्ट्रं यथापत्सु द्रव्यैर्धैः परिरक्षति ।
 राष्ट्रेण राजा व्यसने परिरक्ष्यस्तथा भवेत् ॥ ३१
 क्रोशं दण्डं बलं मित्रं यदन्यदपि संचितम् ।
 न कुर्वीतान्तरं राष्ट्रे राजा परिगते क्षुधा ॥ ३२
 जीजं भक्तेन संपाद्यमिति धर्मविदो विदुः ।
 अत्रैतच्छम्बरस्याहुर्महामायस्य दर्शनम् ॥ ३३
 धिक्तस्य जीवितं राज्ञो राष्ट्रे यस्यावसीदति ।
 अद्यन्त्यान्त्यमनुष्योऽपि यो च वेद शिवैर्वचः ॥ ३४

राजः क्रोशबलं मूलं क्रोशमूलं पुनर्वर्त्मम् ।
 तन्मूलं सर्वधर्माणां धर्ममूलाः पुनः प्रजाः ॥ ३५
 नान्यानपीडयित्वेह क्रोशः शक्यः कुतो बलम् ।
 तदर्थं पीडयित्वा च दोषं न प्राप्तुमर्हति ॥ ३६
 अकार्यमपि यज्ञार्थं क्रियते यज्ञकर्मसु ।
 एतस्मात्कारणाद्राजा न दोषं प्राप्तुमर्हति ॥ ३७
 अर्थार्थमन्यद्भवति विपरीतमथापरम् ।
 अनर्थार्थमन्यप्यन्यत्तत्सर्वं ह्यर्थलक्षणम् ।

C 12. 476 B
 B 12. 129 35
 K 12. 129 39

G₁ M हरण G₂ परद्रव्यन्य हरण — ^a) D₁ राजा,
 D₁ T G₁ २ १ राजां K₁ राष्ट्रेण D₂ वा यदि (for
 चापदि) — ^a) K₂ Bo २-३ Dn D₂ २ १ १ १ १ हि, D₁
 T G₁ १ M च, G₂ तु (for [इ]इ) D₁ S (G₂
 missing) कर्त्तव्यम्

31 ^a) M₂ राजा (for राजा) D₁ १ यथापत्सु,
 T₁ G₂ १ यथा यावद् (for यथापत्सु) — ^b) K₁ D₁ १
 द्रव्यैर्धैः; D₂ द्रव्यैर्मयो K₁ प्रवि, K₂ अपि, D₂
 योमि; Dn क्षमि- (for परि) K₁ यक्षति, D₁
 रक्ष्यति — ^a) K₁ (sup lin as in text) १ राष्ट्रेण
 K₁ राज्य; B₁ राज, D₂ राष्ट्र (for राजा) D₂
 व्यसने, D₁ S (G₂ missing) निय च (for व्यसने)
 — ^a) K₁ Dn रतितस्यस, B₁ D₁ G₁ परिरक्षत् (for
 'रक्ष्यत्')

32 ^a) K₂ क्रोशो; K₂ क्रोष, V₁ B D₂ १ क्रोष,
 D₁ क्रोशा, D₁ T₁ G₁ M₂ १ क्रोश (for क्रोश) K₂
 इन्द्रो — ^a) D₁ नर, M₂ [अ]तरा K₁ राष्ट्र D₁
 S (G₂ missing) transp राष्ट्रे and राजा K₂ B₂ १
 Dn D₂ २ १-३ परिगत, T₂ G₁ 'गतं (for 'गते) D₂
 क्षुधा; D₁ क्षयात् (for क्षुधा)

33 ^a) B₁ जीवं, S (G₂ missing) जीजं; C_v
 जीजं (as in text) D₁ (marg) T₂ M₂ सत्तार्यम्,
 T₁ G₂ १ M₁ १ सत्तार्यम् (for संपाद्यम्) D₁ (before
 corr) बीजमक्षरसत्कार्यम् — ^a) K₂ D₁ श्रुत्वा, T₂
 न च (for अत्र) K₁ D₁ शम्बरस्य (for शम्भ्य')
 — ^a) K₁ मया मायस्य

34 ^a) T₂ धिगस्तु, G₁ धिगस्म; G₂ मिक्तस्य (for
 धिक्तस्य) D₁ जीवितं, D₁ T₂ जीवन (for जीवितं)
 B₁ राष्ट्रो (for राज्ञो) — ^b) K₁ राष्ट्रो; K₂ १ B
 (except B₁) D (except D₁) T₁ G₂ १ M₂ राष्ट्र (for
 राष्ट्रे) — ^a) K₂ १ V₁ Bo २-३ D₂ Dn D₁ १ १ Cn
 सवृत्तान्य, K₂ D₁ C_v 'त्वात्; K₂ सवृत्तान्य,

B₁ सवृत्तान्ये; D₂ ३ सवृत्त्यात्; D₂ सवृत्त्या च, D₁
 T₂ G₁ 'त्वात्, T₁ G₂ 'त्वात्, M₂ 'त्वात्, M₂
 'त्वात्- (for 'त्वात्) S₁ K₁ D₁ मनुष्ये (for
 'न्यो) — ^a) K₁ D₁ G₁ M शिनेर (for शिवेर)
 K₁ १ V₁ B D₂ Dn D₂ २ १ १ १ १ Cn यो वैदेशिक एव
 च (Dn Cn इत्यपि), T₂ G₂ १ यो वैदेशिकसं वच

35 ^a) D₂ G₂ राजा, D₁ राजां (for राज) V₁
 B D₂ १ १ क्रोष, D₂ क्रोष, D₁ T₂ G₂ १ १ M₂ क्रो-
 शो, D₂ M₁-३ क्रोश (for क्रोश) — ^b) V₁ B D₂
 D₂ १ क्रोष, G₂ क्रोश (for क्रोश) — S₁ D₂ D₁
 om (hapl.) 35^a-36^b. — ^a) K₂ om from तन्मूलं
 up to पीडयि (in 36^a) K₁ च (for तन्) — ^a)
 M₂ धर्ममूलं T₂ मद्रा, G₁ १ प्रजा (for पुन) K₂
 पुन, G₁ स्मृता, G₂ सदा (for प्रजा)

36 S₁ D₂ D₁ om. 36^a, K₂ om. up to पीडयि
 (cf v 1 35) — ^a) K₂ मान्यान्, B₂ न चा
 न्यान् (hypermetric); D₂ नान्याम् K₂ D₂ G₁ अ
 पीडय (k. 'चे)चा, D₂ सपीडयित्वा (for अपीड')
 K₂ [ए]प (for [इ]इ) D₂ नान्योन्य पीडयित्वेह
 — ^b) V₁ B D₂ १ क्रोष; M₁ १ १ क्रोश (for क्रोश)
 K₁ S (except T₁ M₂; G₂ missing) शक्यं, D₁ सत्यं
 (for शक्यं) — ^a) D₂ तदर्थं, M₂ तदित्य — ^a)
 D₁ S (G₂ missing) transp क्रोष and न B₂ D₂
 M₂ नर्हति (for 'ति) K₂ १ Bo २-३ Dn D₂ २ १ १ १
 दोष प्राप्तु (B₁ Dn₁ D₂ १ १ 'स) न सोर्हति (K₂ 'मि)

37 K₁ १ D₁ १ G₁ १ om (hapl.) 37 — ^a) K₂
 यज्ञार्थं, T₂ M C_v कार्यार्थं — ^b) D₂ धर्म, T₁ G₂
 यज्ञ (for यज्ञ) G₂ धर्मसु, M₂ कर्मणि (for कर्म
 सु). — ^a) B₂ राजन् (for राजा) D₁ T₂ G₂ M₂
 पूर्वस्मिन्कारणे राजा. — ^a) B₂ नर्हति K₂ न दोषं
 प्राप्तुयान्मही

C 17 476^b
B 12. 130 38
K 12. 130 39

एवं बुद्ध्या संप्रपश्येन्मेधावी कार्यनिश्चयम् ॥ ३८
यज्ञार्थमन्यद्भवति यज्ञे नार्थस्तथापरः ।
यज्ञस्यार्थार्थमेवान्यत्तत्सर्वं यज्ञसाधनम् ॥ ३९
उपमामत्र वक्ष्यामि धर्मतत्त्वप्रकाशिनीम् ।
यूपं छिन्दन्ति यज्ञार्थं तत्र ये परिपन्थिनः ॥ ४०
द्रुमाः केचन सामन्ता ध्रुवं छिन्दन्ति तानपि ।
ते चापि निपतन्तोऽन्यान्निघ्नन्ति च वनस्पतीन् ॥ ४१
एवं कोशस्य महतो ये नराः परिपन्थिनः ।

38 °) Ls अर्थार्थमन्यो द्रवति. — °) Ds अनुमाप्य,
G1 अथान्यथ; Ms अवाप्यन्या (for अथाप्यन्यत्). S1
K2 s D1 s अर्थार्थमन्य (K2 °प्य)थाप्यन्यत् — °)
G1 त (for तत्). Da मूर्खः; D1 अत्र (for द्वर्थ).
Ks s V1 Bo s-s D (except D1) S (Gs missing)
-कारणं (for लक्षणम्). B1 सर्वं द्वर्थस्य कारणं — °)
K1 सप्रपदेत्; Dn2 विद्वेत्; G1 पश्यन्. — °)
D1 मायावी (for मेधावी). Dn1 कर्म (for कार्य).
T1 G2.4 दर्शनं (for -निश्चयम्).

39 Dn2 Ds om. (hapl.) 39^{ab}. — °) Ks s V1
B Dn1 D2-4 s 1 T2 G1 s M यज्ञोन्यार्थस्य (Ks D4
°र्थम्); Da यज्ञे व्यञ्च (s10), T1 G1 यज्ञो नान्यस्य (for
यज्ञे नार्थस्य). Ks D1 अथापरः; Da तथा पुन (for
तथापर). — °) V1 Bo s-s D2 s s M2 यज्ञश्च (for
°स्य). B1 s Da [अ]प्यर्थम्, D2 s s [आ]त्मार्यम्, T2
G1 s M [अ]न्यार्थम् (for [अ]र्थम्). D2. s s एवात्मन्;
D1 s G1. 2.4 M1. s एवान्यस्य; D1 ते चान्यस्य (for
एवान्यस्य). — °) G2 द्वर्थः (for यज्ञ) Ks D1 T2
G1 s s M1. s. 4 साधक, Da कारण (for साधनम्).
Bo s-s D2. 6. 8 सर्वं (D6 °र्वं) यज्ञस्य कारण.

40 °) D1 S (Gs missing) तत्त्व (T2 G1 सर्वं,
M2 तत्र)धर्म (for धर्मतत्त्व) Bo -प्रकाशनी — °)
Ks D1 यज्ञार्थं — °) M1 तस्य (for तत्र) K1
पक्तिन; D2 पथित (for -पन्थिन)

41 °) V1 B1 Da D1 द्रुमान् (for द्रुमा) D1
सोम वा (for सामन्ता) Gv सामन्ता समन्ताद्वि-
धमाना । G — °) B1 Da हिंसति, D2 छिन्दति
— °) K1 तदापि, D1 तत्रापि (for ते चापि) D1 न
पतं नो; Ds s नियत यो (Ds °तं तो); T2 G1 निपतति
(for °तन्तो) G1 [अ]न्याः. D1 ते चापि निपतन्त्यानि.
— °) D6 वृसति (for निघ्नन्ति). K2 s Bo. s-s Dn

तानहत्वा न पश्यामि सिद्धिमत्र परंतप ॥ ४२
धनेन जयते लोकायुभौ परमिमं तथा ।
सत्यं च धर्मवचनं यथा नास्त्यधनस्तथा ॥ ४३
सर्वोपायैराददीत धनं यज्ञप्रयोजनम् ।
न तुल्यदोषः स्यादेवं कार्याकार्येषु भारत ॥ ४४
नैतौ संभवतो राजन्कथंचिदापि भारत ।
न हरण्येषु पश्यामि धनवृद्धानहं क्वचित् ॥ ४५
यदिदं दृश्यते वित्तं पृथिव्यामिह किंचन ।

D2 s s s [ए]व, D1 G1 M1-2 [अ]य; T1 G2.4 [अ]-
पि; T2 [अ]न्यात् (for च) M1 जम्बुन्यान्वनस्पतीन्

42 °) V1 B Da D2 s s s कोपस्य — °) K1
-पक्तिन — °) D1 हत्वा (for अहत्वा). D1 S (Gs
missing) न तानहत्वा (by transp) D2 1 पश्यति
(for पश्यामि). — °) B2 D2 परा नृप; M2 परतप.

43 °) D1 न तेन (for धनेन) S1 (before
corr) Ds 1 यजते, D2 s s s जायते (for जयते).
D1 लोकान्; D1 S (Gs missing) लोकम्. — °)
Ks इव (for इमं). D1 S (Gs missing) इमं चार्त्तु
च भारत — D1 reads 43^{ab} twice. — °) D1 (both
times) वा (for च) — °) Ks D1 (both times) s
अधन; Cn °नस (as in text) -

44 °) K2 om सर्वोपायैर् K1 आदधीत, K1
उपायैर्व्यं — D1 om 44^a-45^b — °) Ds स्वल्प (for
तुल्य) S1 K4 D1 दोपात् (for दोप) K1 Bo एव
M1 s न दोपस्तुल्यदोप स्याद् — °) K1 कार्या येपु
च; Ks कार्यकार्येषु; T2 कार्याकार्यस्य M1 s एव
कार्येषु भारत

45 S1 K2 s D1 s om (hapl) 45^{ab} (for D1, of
v. 1 44) — °) D1 S (Gs missing) Cv नोभौ (for
नैतौ) Ds संभावतो; M1 सभवतो Ds राजा — °)
K1 s s Bo s-s D2 s s s कदाचिद् (for कथं). K1
V1 B1 s Da Dn पार्थिव (for भारत) — °) Ds न
वा (for न हि) D1 न ह्यनिच्छ प्रपश्यामि — °) K1
धर्म, Ks धन V1 B2 Da वृक्षम् (for वृद्धात्)

46 °) D2 s s s s विश्व, D1 T1 G1 M2 वृत्त
(for वित्त). B1 यदि सद्रश्यते वित्त. — °) T2 अपि
(for इह). D1 किंचिन. — °) D1 स्वान्ममेदं स्वान्म
मेदम् — °) Ks s V1 B Da Dn D2 s s s इत्येवं;

ममेदं स्यान्ममेदं स्यादित्ययं काङ्क्षते जनः ॥ ४६
न च राज्यसमो धर्मः कश्चिदस्ति परंतप ।
धर्मं शंसन्ति ते राजामापदर्थमितोऽन्यथा ॥ ४७
दानेन कर्मणा चान्ये तपसान्ये तपस्विनः ।

बुद्ध्या दाक्ष्येण चाप्यन्ये चिन्वन्ति धनसंचयान् ॥ ४८
अधनं दुर्वलं प्राहुर्धनेन बलवान्भवेत् ।
सर्वं धनवतः प्राप्यं सर्वं तरति कोशवान् ।
कोशाट्टर्मथ कामश्च परो लोकस्तथाप्ययम् ॥ ४९

C 12, 477a
E 12 130 80
K. 12. 120 51

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२८ ॥ समाप्तं राजधर्मपर्वं ॥

D₁ इत्ययं, D₁ T₁ G₁ 4 इति य G₂ इतीय, M इतीदं (for इत्ययं) D₁ S (G₂ missing) मन्यते (for काङ्क्षते) G₂ मन (for जन)

47 *) K₁ D₁ M राज, K₃ D₁ T₁ G₁ 4 राज (for राज्य) K₂ समो (for ममो) —^b) K₃ कश्चिद् (for कश्चिद्) D₁ T G₁ 2 3 कथञ्चन, M₂ परतप —^c) K₁ धर्म K₂ 2 V₁ B D (except D₁) S (G₂ missing) C_v धर्मं यदादि (D₁ 2 3 स राज्ञि, M₂ नुरति) तो राजान् ॐ C_v स समीचीन इति प्राद्वित् ॐ —^d) B₁ D₂ आपदर्थं, D₁ T G₁ 4 *दर्थम् K₂-V₁ B D_{n1} D₁-2 3 एतो, D₁ S (G₂ missing) ततो (for हतो)

48 K₃ om 48 —^a) K₁ दान्येन, B₁ D₁ S (G₂ missing) ज्ञानेन, B. (marg) दाक्ष्येण (for दानेन) D₁ चान्य —^b) K₂ 4 D₁ तपसा ये; B₁ lacuna, D₁ T₂ G₁ M तपसान्ये, T₁ G₂ 3 तपसा च (for *सान्ये) —^c) D₂ बुद्ध्या (for बुद्ध्या) B₀ 2 3 दाक्ष्येण, B₂ दाक्षेण, D₁ दक्ष्येण, D₁ चाक्षेण, G₂ दाक्ष्येण K₂-V₁ B D_a D_n D₂ 2 3 S (G₂ missing) चैवान्ये, D₃ वै चान्ये (for चाप्यन्ये) —^d) K₂ V₁ B₁ 2 3 D_a D_n विदति, D₁ वदति M₁ 3 चिन्वती (sic) (for चिन्वन्ति)

49 *) G₁ अत्रल (for अथन) B₁ दुर्वलं (for दुर्वलं) M₂ चाहुर् (for प्राहुर्) —^b) D₁ om from धनेन up to तं च in 299^a D₂ धर्मेन (for धनेन) —^c) K₂ D_n G₂ धनवता, K₃ V₁ B₀ 2 3 D_a D₁ T G₁ 4 M बलवत (K₂ M *ता) (for धन) K₃ B₂ D₂ 2 3 प्राप्य (for प्राप्य) —^d) D₁ सर्वत् B₂ (marg) भरति, D_a भवति (for तरति) K₂ V₁ B D_a D₂ 2 3 कौषवान् —^e) K₂ V₁ B D_a D₂ 2 3 कौषाद्, D₁ T G₁ 2 3 कौशो, M₁-3 कोश D_{n1} कोशेन धर्मं कामश्च —^f) K₁ परोकालस् (sic), K₂ 2 3 V₁ B D_a D_n D₁-2 3 S (G₂ missing) परलोकस्, D₁ य*स्तोकस् (for परो लोकस्) K₂ B₀ 2 3 D_n D₂ 2 3 S (G₂ missing) तथा ह्ययं (G₂ *हं), V₁

B₁ 2 D_a तथाप्युत — After 49, Śi K. V₁ B D_a D_n D₂ 2 3 8 128

300* त च धर्मेण लिप्सेत नाधर्मेण कदाचन ।

Colophon G₂ missing — Sub-parvan Śi K V₁ B D_a D_n D₁-1 T G₁ 2 3 M राजधर्म — Adhy nam^a K₃ D₁ कोशप्रशमा, T₁ G₁ 2 3 कोशधर्मप्रशमन, M₁-3 कोशमथय — Adhy no (figures, words or both) B₁ 120, B₂ D_{n1} 129, B₃ 126, D_a D_{n2} 130, D₂ 124, D₁ G₁ 2 3 M 132, D₃ 115, T₁ G₁ 133, T₂ 131 — Śloka no D_n 50, D₃ 52

After the last colophon, Śi concludes with
अथात् आपदार्मा भविष्यन्ति । येपामय प्रतिसधिक्षेक ।

युधिष्ठिर ।

क्षीणस्य दीर्घसूत्रस्य सानुक्रीदास्य बन्धुषु ।

निरक्षपौरराष्टस्य निद्रंश्वनिचयस्य च ॥ इति ।

अत्र राजधर्मोन्वमी वृत्तान्ता । कर्णोत्पत्ति । अद्रमकगीता । नारदोपाख्यानम् । पौंड्रराजकीयम् । सुवर्णोष्ठीविममच । प्रायश्चित्तीयम् । प्रायश्चित्तविधि । नगरप्रवेश । चार्वाक निग्रह । युधिष्ठिरामिषेक । भीमसेनयौवराज्यप्राप्ति । श्राद्ध क्रिया । स्रगराज । गृहप्रविभाग । महापुरुषध्यानोपगम । महापुरुषवृत्तव । जामदग्न्योपाख्यानम् । भीष्माभिरामनम् । ऋषिसमागम । भीष्मन्याहारिक । राज्योत्पत्ति । चातुर्वर्णिक । चातुराश्रमिक । राजकारणिक । पद्मविशद्वणिक । सुषुक्लन्दो पाख्यानम् । कर्केयोपाख्यानम् । अमात्यपरीक्षा । नारदवासु देवमंवाद । काकपजारिकम् । अमात्यविभाग । दुर्गपरीक्षा । राष्ट्रगुप्ति । उत्तप्यगीता । वामदेवगीता । जिगीषमाणवृत्तम् । गुरुपूजा । सत्यानृतिकम् । दुर्गावितरणम् । न्यायगोमायुमवाद । उद्ग्रहीवकम् । सरिसागरमवाद । टीट्ठिभोपाख्यानम् । शर्विसवाद । उद्ग्रजगारोत्पत्ति । वसुहोमोपाख्यानम् । कामदारिद्र्यमवाद । क्षीणवर्णनम् । ऋषमगीता । यमगोमायु सवाद । कोशप्रशमेति । इति राजधर्मा समाप्ता ॥

सर्वे भवन्तु सुखिनः सर्वे भवन्तु निरामया ।

सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चिद्दुःखभागभवेत् ।

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । ॐ नमो रामलक्ष्मणसीया[ता]भ्यः । ॐ नमो गुरुभ्यः ।

Ks concludes with

अथात् आपद्धर्मा भविष्यन्ति । येपामयं प्रतिसंधिक्षोकः ।

युधिष्ठिर उवाच ।

क्षीणस्य दीर्घसूत्रस्य सानुक्रोशस्य बन्धुषु ।

विरक्तपौरराष्ट्रस्य निर्द्वन्द्व्यनिचयस्य च ॥

अत्र राजधर्मेष्वमी वृत्तान्ता । कर्णोत्पत्तिः । अम्मकगीताः । नारदोपाख्यानम् । षोडशराजकीयम् । सुवर्णैष्टीविसभवः । प्रायश्चित्तविवेकः । नगरप्रवेशः । चार्वाकनिग्रहः । युधिष्ठिराभिषेकः । भीमसेनयौवराज्यप्राप्तिः । श्राद्धक्रिया । स्तवराजः । गृहप्रवेशः । महापुरुषध्यानोपगमः । महापुरुषस्तवः । जामदग्न्योपाख्यानम् । भीष्माभिगमनम् । ऋषिसमागमः । भीष्मव्याहारिकः । राज्योत्पत्तिः । चातुर्वर्णिकः । चातुराश्रमिकः । राजकारणिकः । पद्मिनाश्रमिकः । मुसुकुन्दोपाख्यानम् । कैकेयोपाख्यानम् । अमात्यपरीक्षा । नारदवासुदेवसंवादः । काकपजरिकम् । अमात्यविभागः । दुर्गपरीक्षा । राष्ट्रगुप्तिः । उत्तथ्यगीता । वामदेवगीता । विजिगीषमाणवृत्तम् । गुरुपूजा । दुर्गातितरणम् । व्याघ्रगोमायुसंवादः । टिटिभोपाख्यानम् । शर्पिसंवादः । दृढप्रजागरोत्पत्तिः । वसुहोमोपाख्यानम् । कामदारिद्र्यसंवादः । श्रीलवर्णनम् । ऋषभगीता । यमगौतमसंवादः । कोशप्रशस्येति । इति राजधर्मा समाप्ताः । श्रीगणेशाय नमः ।

Ks concludes with

अस्यापद्धर्माणामयमादिक्षोकः ।

युधिष्ठिर उवाच ।

क्षीणस्य दीर्घसूत्रस्य सानुक्रोशस्य बन्धुषु ।

विरक्तपौरराष्ट्रस्य निर्द्वन्द्व्यनिचयस्य च ॥

राजधर्मेष्वमी वृत्तान्ता । कर्णप्रादुर्भावः । अम्मकगीता । नारदपर्वतोपाख्यानम् । स्वर्णैष्टीविसभवः । षोडशराजकीयम् । प्रायश्चित्तविवेकः । नगरप्रवेशः । चार्वाकनिग्रहः । भक्ष्याभक्ष्यविवेकः । युधिष्ठिराभिषेकः । भीमसेनयौवराज्यप्राप्तिः । श्राद्धक्रिया । विष्णोस्तवराजः । गृहप्रवेशः । महापुरुषध्यानोपगमः । महापुरुषस्तवः । जामदग्न्योपाख्यानम् । भीष्माभिगमनम् । **समागमः । भीष्मव्याहारिकः । राजोत्पत्तिः । धर्मधर्मविवेकः । चासुवर्णिकम् । मुसुकुन्दोपाख्यानम् । कैकेयोपाख्यानम् । अमात्यपरीक्षा । वासुदेवनारदसंवादः । इंद्रसंवादम् । दुर्गातितरणम् । विजिगीषमाणवृत्तम् । शक्रांशरीपसंवादः । यज्ञोपवीतिकम् । सेनानीतिः । शक्रवृहस्पतिसंवादः । कालकवृक्षीयः । गणदम् । गुणपूजा । सत्यानृतकम् । दुर्गातितरणम् । व्याघ्रगोमायुसंवादः । उद्गमिवम् । सरिस्तागरसंवादः । सप्तऋषि

संवादः । ददोत्पत्तिः । दृढप्रजागरोत्पत्तिः । वसुहोमोपाख्यानम् । कामदारिद्र्यसंवादः । श्रीलवर्णनम् । ऋषभगीता । यमगौतमसंवादः । कोशविवर्धनः चेति । एते राजधर्मवृत्तान्ताः । समाप्ता राजधर्मा ॥ इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां शान्तिपर्वणि राजधर्मा समाप्ता ॥ श्रीरस्तु ।

Ks concludes with

सवत् १८५१ चेत्र वदि १० सोमवासरे लिखि मिश्र राधाकृष्ण गोपालगढमध्ये ।

Dns concludes with

ग्रंथसंख्या ४०१२ शके १७०४ शुभकृतसंवत्सरे पौषमासि शुद्धपक्षे दशम्यां रविसासरे राजधर्मस्येदं पुस्तकम्

D1 concludes with:

तथा आपद्धर्मा भविष्यन्ति । येपामयं प्रतिसंधिक्षोकः ।

युधिष्ठिर उवाच ।

क्षीणस्य दीर्घसूत्रस्य सानुक्रोशस्य बन्धुषु ।

विरक्तपौरराष्ट्रस्य निर्द्वन्द्व्यनिचयस्य च ॥

Ds concludes with:

शुभमस्तु ॥ संवत् १६९७ समये माघ वदि चतुर्थ्यां रविसासरे लिखित वनमालिनेन ॥ राम राम ॥

Ds concludes with:

अतः परमापद्धर्मः । अथ राजधर्मवृत्तान्ता । तत्रादौ नारदवाक्यम् । युधिष्ठिरपरिदेवनम् । अर्जुनवाक्यम् । नकुलवाक्यम् । सहदेववाक्यम् । द्रौपदीवाक्यम् । अर्जुनोक्तिः । युधिष्ठिरप्रत्युक्तिः । अर्जुनप्रतिवचनम् । देवस्थानसंवादः । ध्यासोपदेशः । वासुदेवोपदेशः । षोडशराजोपाख्यानम् । प्रायश्चित्तविवेकः । भक्ष्याभक्ष्यविवेकः । चार्वाकवधः । युधिष्ठिरस्य राज्याभिषेकः । भीमसेनस्य यौवराज्याभिषेकः । श्राद्धक्रिया । वासुदेवस्तुतिः । गृहप्रवेशः । श्रीकृष्णविचारणा । स्तवराजः । रामोपाख्यानम् । भीष्माभिगमनम् । राजधर्मकथनम् । अमात्यविभागः । सरिस्तागरसंवादः । गृहस्पतींद्रसंवादः । सुमित्राख्यानम् । गौतमयमसंवादः । सारमेयाख्यानम् । टिटिभकम् । वसुहोमाख्यानम् ।

***

चत्वारिंशत्तथा श्लोका प्रोक्ता नृपतिबुद्धिदा ।

शान्तिपर्वणि राजेन्द्र हविष्य भोजयेद्भुजान् ॥

वधनृश्रवणकृष्णभौ हविष्य चैव भुञ्जत ।

निष्कद्रय प्रदेया तु दक्षिणा वाचकाय तु ।

पूर्वं कृत्वा फल सर्वं प्राप्नुयात्तत्र सशय ॥

इति श्लोकत्रयं कथाभागसंज्ञानि श्लोकद्वयसंख्यानि । इति श्रीअध्यायसंपूर्णाक्षराणि श्लोकः । उवाचाक्षराणि श्लोकः । मुख्यग्रंथश्लोकसंख्यानि कर्तव्याः ।

APPENDIX I

This Appendix comprises a series of additional passages found in different MSS which were either too long to be included in the foregoing footnotes to the constituted text, or not sufficiently connected with the main thread of the narration, or were otherwise deemed not important enough for being included in the main critical apparatus

The variants cited below these Appendix passages are of the same order as those cited below the additional (star) passages in the footnotes to the constituted text, so that, in both of them, corrupt readings, discrepant readings of single MSS, and minor variants are generally ignored, and obvious scribal errors silently corrected. Furthermore, the variants of the short prose formulaic references (such as संजय उवाच) have been uniformly

ignored here

For convenience, Appendix passages of each of the three sub-parvans of the Śānti are given immediately after the conclusion of the text of that sub-parvan, rather than assembling them all together at the end of the text of the major parvan. The Appendix passages will be followed by the Critical Notes of the respective sub parvan and, as the sub-parvans are going to be issued in separate volumes, this departure from the arrangement followed in the other published parvans will, it is hoped, meet the convenience of the readers. The sub-parvans of the Śāntiparvan are more or less self-contained units appealing to distinct classes of readers, which is generally not the case with the other books of the epic

1

After 12. 12. 23, Dr S ins

इदमन्यन्महाराज विद्वद्धि. कथितं मम ।
 भूमिरभिश्च वायुश्च न चापो न दिवाकर ।
 नक्षत्राणि न चन्द्रश्च न दिश काल एव च ।
 शब्द. स्पर्शश्च रूपं च न गन्धो न रस कश्चिद् ।
 न च सन्ति प्रमाणानि यैः प्रमेयं प्रसाध्यते । [5]
 प्रत्यक्षमनुमानं च नोपमानमथागम ।
 नार्थापत्तिर्न चैतिह्यं दृष्टान्तो न च संशयः ।
 न कश्चिद्धिर्णयो राजन्नाधर्मो धर्म एव च ।
 तिर्यक्च स्थावर चैव न देवा न च मानुषा ।
 घर्णाध्रमविभागश्च न च कर्ता न कर्मकृत् । [10]
 न चार्थश्च विभूतिश्च न चार्थस्य विचेष्टितम् ।
 तमोभूतमिदं सर्वमनालोकं जगद्गुणम् ।
 न चारत्मा विद्यमानोऽपि मनसा योगमृच्छति ।
 अचेतन मनस्त्वासीदात्मा एव सचेतनः ।
 ईश्वरश्चेतनस्येकस्तेनेदं गहमीकृतम् । [15]
 मन्नाश्च चेतना राजन्न च देहेन योजिताः ।
 ते च विश्वसृजो नाम ऋषयो मन्त्रदेवता ।
 चैतन्यमीश्वरात्प्राप्य ब्रह्माण्डं तैर्विनिर्मितम् ।

इदं विश्वसृजं यज्ञं निर्मितं प्रथितामहः ।
 सृष्टिस्तेन समारम्भा प्रसादादीश्वरस्य च । [20]
 चैतन्यमीश्वरस्यैतद्येनेदं चेतनं जगत् ।
 योगेन च समाविष्टं जगत्कुत्स्नं च शशुना ।
 धर्मश्चायंश्च कामश्च उक्तो मोक्षश्च संक्षये ।
 ब्रह्मण परमेशस्य ईश्वरेण यदृच्छया ।
 अज्ञो जन्तुरनीदश्च भाजनं सुखदुःखयो । [25]
 ईश्वरप्रेरितो गच्छेत्स्वर्गं वा शन्नमेव वा ।
 प्रधानं पुरुषं चैव आत्मानं सर्वदेहिनाम् ।
 मनसा विषयं चैव चेतनेन प्रचोदिता ।
 सुखदुःखेन युज्यन्ते कर्मभिश्च प्रचोदिता ।
 घर्णाध्रमविभागश्च ईश्वरेण प्रवर्तितः । [30]
 सदेवासुरगन्धर्वं तेनेदं निर्मितं जगत् ।
 त्वं चान्ये च महाराज ईश्वरस्य वशे स्थिता ।
 जीवन्ते च म्रियन्ते च न स्वतन्त्रा कथंचन ।
 हित्वा हित्वा च भूतानि हत्वा सर्वमिदं जगत् ।
 यजते कर्मणा देव न स पापेन लिप्यते । [35]
 हिंसात्मकानि कर्माणि सर्वेषां गृहमेधिनाम् ।
 देवतानामृषीणां च ते च यान्ति परां गतिम् ।
 पातित्वा शत्रवः पूर्वं सर्वत्र वसुधाधिपैः ।
 प्रजानां हितकामैश्च आत्मनश्च हितैपिभिः ।

1

(L 3) G₁ M₂ 4 च (for the first न) T₂ न नक्ष
 त्राणि (by transp.) — (L 4) G₂ M₂ स्पर्शश्च G₄
 रूपश्च — (L 5) T₂ प्रनोच्यते, G₁ प्रवाच्यते — (L
 7) D₁ नार्थापत्ति G₁ M₂ न चैतिह्यं, G₂ न चैतिह्यं
 M₄ अर्थापत्तिस्तथैतिह्यं (for the prior half) M₂ दृष्टान्तो
 (for दृष्टान्तो) D₁ G₁ न दृष्टान्तो न स — (L 8) G₁
 M₂ वापि (for राजन्) G₂ न धर्मो — (L 9) D₁
 तिर्यक्, M₂ न तिर्यक् (for तिर्यक्च) G₁ om the first
 च — (L 10) G₁ विभागश्च D₁ T G₁ कामकृत्
 — (L 11) G₂ चार्थश्च, M₁ 8 4 चार्थस्य — (L 12)
 D₁ G₁ M अनालोक्य — (L 13) D₁ G₂ इच्छति, M₂
 ऋच्छति — (L 14) T₁ G₂ 4 पुनश्च (for मनस्य)
 M₁ 8 चासीद् (for त्वासीद्). G₁ वै तु (for एव) G₂
 मनातन (for सचे). — (L 15) G₂ गहिनीकृत
 — (L 16) G₁ M₂ च वेदना, M₄ सचेतना (for च
 चे) M₁ 8 योजिता (for योजिता) — (L 17) M₂
 वे (for ते). D₁ ते चारम्भा विश्वसृजो (for the prior
 half) D₁ नार्थयो (for ऋषयो) — (L 18) D₁
 ब्रह्माण्डतिर्यक् — (L 19) G₁ निर्ममं, C_v निर्मित (for

निर्मित) — (L 20) M₂ इष्टिस् D₁ समारम्भाद्; M₁
 समारम्भा M हि (for च) — (L 21) G₁ ईश्वरस्येद,
 C_v 'स्यैतद् (as above) D₁ नेतीद् (for येनेद्) G₁ 2
 मचेतनमिदं जगत् (for the post half) — (L 23) G₁
 नयुगे (for सङ्घे) — (L 26) D₁ T G₁ 4 M₂
 -प्रेरितो — (L 27) T₁ G₂ 4 पुरयश्च (for 'य) G₁
 स्वस्य (for सर्व) — (L 28) D₁ G₂ विषयैश्च, G₁
 M₁ 'याश्च, M₂ 'याश्च (for 'य) T₁ G₂ 4 प्रयोजिता',
 G₂ प्रयोजित', M₁-3 प्रचोदित' — D₁ om (hapl)
 line 29 — (L 29) M₂ 4 स्तै (for च) — (L
 32) D₁ त्वं चापैव G₂ महाभाग (for 'राज) D₁
 म्यित — (L 33) D₁ G₁ M₁-3 जीवन्ते (for 'न्ते च).
 D₁ T₁ G₂ 4 म्रियते; T₂ G₁ म्रियते — (L 34) D₁
 एत्वा हत्वा; G₁ 2 भित्त्वा भित्त्वा, M₁ 8 हित्वा भित्त्वा,
 M₂ 4 छित्त्वा भित्त्वा (for हित्वा हित्वा) T₁ हित्वा, G₂
 हुत्वा (for हत्वा) — (L 35) D₁ यतते, T₁ G₂ यजते
 T₁ G₂ M₂ देवान्, T₂ G₁ 2 यो वै (for देव) — (L
 37) D₁ G₂ M देवानां च (for देवतानाम्) D₁ G₁ M
 ते च नाके (D₁ तेन चान्ये, G₁ ते चान्ये च) प्रतिष्ठिता (for
 the post half) — (L 38) D₁ सर्वथा (for 'त्र)
 — (L 39) D₁ G₂ हितकामैश्च D₁ G₂ 4 आत्मानश्च.

यदि तत्र भवेन्पाप कथं ते स्वर्गमास्थिता । [40]
न प्राप्ता नरक राजन्वेष्टिता पापकर्मभिः ।

2

After 12 14 14, Dr S ins

सदेवासुरगन्धर्वरप्सरोभिर्विभूयितम् ।
रक्षोभिर्गुह्यकैर्नागैर्मनुष्यैश्च विभूयितम् ।
त्रिवर्गेण च सपूर्णं त्रिवर्गस्यागमेन च ।
दण्डेनाभ्याहृतं सर्वं जगद्भोगाय कल्पते ।
स्वयंभुव महीपाल आगम मृग्यु शाश्वतम् । [5]
विप्राणां विदितश्चायं तव चैव विद्या पते ।
अराजके हि लोकेऽस्मिन्सर्वतो विद्रुते भयात् ।
रक्षार्थमस्य लोकस्य राजानमसृजत्प्रभु ।
महाकाय महावीर्यं पालने जगत क्षमम् ।
अनिलाग्निप्रमाकांणामिन्द्रस्य वरुणस्य च । [10]
चन्द्रविच्छेदायोश्चैव मात्रा निर्हृत्य शाश्वती ।
यस्मादेया सुरेन्द्राणां सभवत्यशतो नृप ।
तस्मादभिमवत्येष सर्वभूतानि तेजसा ।
तपत्यादित्यवर्चैव चक्षुषि च मनानि च ।
न चैनं भुवि शक्नोति कश्चिदप्यमित्रीक्षितुम् । [15]
सोऽग्निर्मवति वायुश्च सोऽकं सोमश्च धर्मराट् ।
ए कुबेर. स वरुण स महेन्द्र प्रतापवान् ।
पितामहस्य देवस्य विष्णो शशस्य चैव हि ।

ऋषीणां चैव सर्वेषां तस्मिन्स्तेजः प्रविष्टितम् ।
वालोऽपि नाथमन्तव्यो मनुष्य इति भूमिप । [20]
महती देवता ह्येषा नररूपेण तिष्ठति ।
एकमेव दृहस्यग्निर्नरं दुरूपमर्पिणम् ।
कुलं दृहति राजाग्निं सपशुद्रव्यसंचयम् ।
धृतराष्ट्रकुलं दग्धं क्रोधोद्धतेन वह्निना ।
प्रत्यक्षमेतल्लोकस्य मशायो न हि विद्यते । [25]
कुलजो वृत्तसपन्नो धार्मिकश्च महीपति ।
प्रजानां पालने युक्तं पूज्यते देवतैरपि ।
कार्यं योऽवेक्ष्य शक्तिं च देशकालौ च तत्त्वतः ।
कुरुते धर्मसिद्ध्यर्थं वैश्वरूप्यं पुनः पुनः ।
तस्य प्रत्यादे पद्मा श्रीविजयश्च पराक्रमे । [30]
मृत्युश्च व्रसति क्रोधे सर्वतेजोमयो हि स ।
तं यस्तु द्देष्टि मंसोहात्म्यं विनश्यति मानव ।
तस्य ह्याशु विनाशाय राजापि कुरुते मनः ।
तस्माद्दमं यमिष्टेषु स न्यवस्थति पार्थिव ।
अनिष्टं चाप्यनिष्टेषु तद्धमं न विचालयेत् । [35]
तस्यार्थं सर्वभूतानां गोप्ता धर्ममात्मजम् ।
प्रहृतेजोमयं दण्डमसृजत्पूर्वमीश्वर ।
तस्य सर्वाणि भूतानि स्यावराणि चराणि च ।
भयाद्भोगाय कल्पन्ते धर्माज्ञं विचलन्ति च ।
देशकालौ च शक्तिं च कार्यं चावेक्ष्य तत्त्वतः । [40]
यथाहृतं मंत्रणयेत्तरेष्वन्यायवर्तिषु ।

— (L 40) G₁ (tnf' l'n as above) स्वर्गामिनः
— (L 41) Dr Cv प्राप्त Dr' देष्टिता, G₁ दे मीना
(for वेष्टिता)

2

(L 1) M नाप्सरोभिर् — After line 1, Dr
repeats 12 14 10 [v l -दिपान् for गजान्] — (L
5) T₂ G₁ स्वयं मनः, G₂ M₁ 2.4 स्वायम्भुव — (L 6)
Dr T₁ वदितश्च — Lines 7-8 = Manu 7 3 — (L
7) M च (for हि) Dr G₁ विद्रुतो, — (L 8) M
सर्वस्य (for लोकं) Dr विराजन् (for गजानन्)
— Lines 10-17 = (var) Manu. 7. 4-7 — (L 11)
T₂ इन्द्र, G₁ इन्द्र (for चन्द्र) Dr G₁ विष्वक्वीथं
T₂ G₁ मात्रां निभिष (T₂ मात्रा निविष) शाश्वती, Cv as
above — (L 12) G₁ M₁ 2 नरेन्द्राणां Dr M₁ 2
[अं]शको Dr नृप — (L 14) Dr प्रेष (for चैव)
— (L 15) Dr चैव T₂ G₁ अभि- (for भुवि) G₂
इति (for अपि) — (L 18) Dr सर्वस्य (for शं)
— Lines 20-23 = Manu 7. 8-9. — (L 20) T₂
G₁ देवांश्च (for मनुष्यं) — (L 22) Dr एतदेव,

M₁ 2 एक एव Dr ह्यनमर्पण (sio), T₁ G₂ 4 दुरूप
नर्पण — (L 24) T₂ G₁ दग्धा, G₂ दग्धु (for
दग्ध) T₂ G₁ क्रोधोद्धतेन — (L 25) T₂ G₁ एव (for
एतत्) Dr T₂ G₁ M₂ 4 हि न (by transp), M₁ 8
[s]पि न — (L 26) Dr G₁ व्रत- (for वृत्त-)
— (L 27) M₁-8 रक्त (for युक्त) — Lines 28-77
= (var) Manu 7 10-33 — (L 28) M सौ (for
यो) — (L 29) Dr वैरूप्यं च, T₂ G₁ Cv वैश्वरूप्य
— (L 30) T₂ G₁ पद्म (for तस्य) Dr पराक्रमं, Cv
'क्रमे (as above) — (L 32) G₂ यस्तु त (by
transp) T₂ G₁ वे (for स) — (L 33) T₂ G₁
हि (for [अ]पि) — (L 34) T₂ G₁ M₂ यदिष्टेषु Dr
corrupt, G₂ सुव्यवस्थति, M न (M₁ 8 स)व्यवस्थेन
(M₁ 8 व) — (L 35) Dr अरिष्टश्च, G₂ 4 अरिष्ट,
M₁ अनिष्टा, M₂ अनिष्टश्च T₁ वापि, G₂ 4 नापि (for
चापि) M₂ 4 त धर्मं Dr च (for वि-) M₁ 8 Cv
विचारयेत्. — (L 36) G₂ 8 धर्म्यं — (L 37) G₂
वस्तुजट. — (L 38) T₂ G₁ भूतानि सर्वाणि (by transp),
— (L 39) Dr कल्पन्ते G₁ चलयन्ति (for विचलन्ति).

स राजा पुरुषो दण्डः स नेता शासिता च स ।
वर्णानामाश्रमाणा च धर्मप्रभुरथान्यय ।
दण्डं शास्ति प्रजा सर्वां दण्डं पृथग्विरक्षति ।
दण्डं सुतेषु जागर्ति दण्डं धर्मं विदुर्बुधा । [45]
सुममीक्ष्य घृते दण्डं सर्वां रञ्जयति प्रजा ।
असमीक्ष्य प्रणीतस्तु विनाशयति सर्वत ।
यदि न प्रणयेद्राजा दण्डं दण्डेऽप्यतन्द्रित ।
शूले मत्स्यानिवाधक्ष्यन्दुर्बलान्वलवत्तरा ।
काकोऽद्याच्च पुरोढाशश्चा चैवावलिहेद्वि । [50]
स्वामित्वं न क्वचिच्च स्यात्प्रपद्येताधरोत्तरम् ।
सर्वो दण्डजितो लोको दुर्लभस्तु शुचिर्नर ।
दण्डस्य हि भयात्सर्वं जगद्भोगाय कल्पते ।
देवदानवगन्धर्वा रक्षासि पतगोरगा ।
तेऽपि भोगाय कल्पन्ते दण्डेनैवाभिपीडिता । [55]
दूप्येषु सर्ववर्णाश्च भिधेरन्सर्वसेतव ।
सर्वलोकप्रकोपश्च भवेद्दण्डस्य विभ्रमात् ।
यत्र श्यामो लोहिताक्षो दण्डश्चरति पापहा ।
प्रजास्तत्र न मुह्यन्ति नेता चेत्साधु पश्यति ।
आहुस्तस्य प्रणेतारं राजान सत्यवादिनम् । [60]
समीक्ष्यकारिणं प्राज्ञं धर्मकामार्थकोविदम् ।
त राजा प्रणयन्सम्यक्स्वर्गायाभिप्रवर्तते ।
कामात्मा विपयी क्षुद्रो दण्डेनैव निहन्यते ।
दण्डो हि सुमहातेजा दुर्धरश्चाकृतात्मभिः ।

धर्माद्विचलितं हन्ति नृपमेव सवान्धवम् । [65]
ततो दुर्गं च राष्ट्रं च लोकं च मचराचरम् ।
अन्तरिक्षगताश्चैव मुनीन्देवाश्च हिंसति ।
सोऽप्यहायेन मूढेन लुब्धेनाकृतबुद्धिना ।
अशक्यो न्यायतो नेतु विपयांश्चैव सेवता ।
शुचिना सत्यसधेन नीतिशास्त्रानुसारिणा । [70]
दण्डं प्रणेतु शक्यो हि सुसहायेन धीमता ।
स्वराष्ट्रे न्यायवर्ती स्याद्भृशं दण्डश्च शत्रुषु ।
सुदृत्स्वजिह्वः स्त्रिधेषु ब्राह्मणेषु क्षमान्वित ।
पूर्ववृत्तम्य राजस्तु शिलोऽप्येनापि जीवत ।
विस्तीर्येत यशो लोके तैलविन्दुरिवाम्भसि । [75]
अतस्तु विपरीतस्य नृपतेरकृतात्मन ।
संक्षिप्येत यशो लोके घृतविन्दुरिवाम्भसि ।
देवदेवेन रुद्रेण ब्रह्मणा च महीपते ।
विष्णुना चैव देवेन शक्रेण च महात्मना ।
लोकपालैश्च भूतैश्च पाण्डवैश्च महात्मभिः । [80]
धर्माद्विचलिता राजन्धातंराष्ट्रा निपातिता ।
अधार्मिका दुराचारा ससैन्या विनिपातिता ।
तान्निहरय न दोषस्ते स्वल्पोऽपि जगतीपते ।
छलेन मायया वाथ क्षत्रधर्मेण वा नृप ।

3

Dr S ins after 12 14 35 (Dr T₂ G₁ after 14*):

— (L 40) Dr चापेक्ष्य — (L 41) G₁ यथाहत, M₁ s
धयागत (for 'हत). M₁-s अन्यायवृत्तिषु (for 'वृत्तिषु)
— (L 42) Dr च य (for च स) — (L 44)
G₁ हि (for [अ]भि-) — (L 45) G₁ दक्ष (for
दष्ट) — (L 46) G₁ सुतो (for घृते) — (L 47)
Dr सुसमीक्ष्याप्रणीतस्तु (for the prior half) G₂ सर्वश
— (L 48) G₁ s दृष्ट्य (for दण्ड) — (L 49)
= (var) 12 15 30^{ad} Dr T G₁ 2 4 जले (for शूले)
Dr [अ]पक्ष्याद्, T₂ G₁ [अ]मक्ष्यन्, G₂-4 [अ]पक्ष्य (G₂
'क्ष्याद् Dr G₂-4 बलवत्तर'. — (L 50) = (var)
12 15 45^{ad}. Dr काकोय च G₁ चैवालीलहेद्, G₄ चैव
च लिहेद् — (L 51) G₁ स्वामी वै G₄ M₈ [अ]धरो-
सप्त. — Lines 52-53 = (var.) 12 15, 34 — (L
52) Dr दटे (for दण्ड) T₂ G₁ सर्वे दद्वजिता लोका
T₂ G₁ s दुर्बलस्तु — (L 53) G₁ ददस्यैव (for 'स्य
हि) — (L 55) Dr ते विभेयतु (sio), T₂ G₁ तेषां
भोगाय. M₈ कल्पते — (L 56) Dr M₄ दुष्येषु. Dr
भिधेषु (for 'रन्) M₄ सर्वतेवत (sio). — (L 57)
T₂ G₁ सर्वकाल. — (L 59) M₂ प्रशास् M₄ मुष्यति

— (L 61) Dr M₁ s -कारण (for 'कारिण) — (L
62) Dr प्रणयेत्, G₂ यत् (for 'यन्) M₁ s 4 [अ]-
भिप्रकरपते — (L 63) M विपये (for 'यी) G₁
क्रुद्धो Dr M₂ 4 वि-, G₂ हि (for नि-). — (L 64)
M सुमहत्तेजो (for सुमहातेजा). M दुर्धोर्यश् (for दुर्धरश्)
— (L 65) T₂ G₁ प्रचलित — (L 67) Dr मुनि,
G₁ M₂ मुनि (for मुनीन्) — (L 68) G₁ मूढेन
— (L 69) M न शक्यो Dr दडो (for नेतु) Dr M
चाति (for चैव) — (L 71) G₁ दट् प्रणिहितु शक्यो
(for the prior half) M₁ s 4 ससहायेन — (L
72) G₁ M₂ सुराष्ट्रे Dr T₂ G₁ s -वृत्ति; M -वृत्त
(for वर्ती) T₁ मृश — (L 73) Dr सुदृत्स्वधर्मसंघेषु
(for the prior half) — (L 74) M₁ s जीवित
— (L 75) M विस्तीर्यते G₁ तैलविन्दुम् — (L 77)
M संक्षिप्यते — (L 79) Dr देवदेवेन, G₄ [अ]पि च
दे' — (L 81) T₂ विचरिता, G₁ 2 M₂ विचलितो,
M₁ हि चलितो, M₈ हि चलिता — (L 84) G₂ 4 बलेन
(for छलेन) G₁ चाथ. T₂ G₁ पुन (for नृप).

धृतराष्ट्रसुता राजद्वित्यमुत्पन्नगामिन ।
 वादशानां वधे द्यौषं नाहं पश्यामि कर्हिचित् ।
 इनाश्रोशनन्ता गीताञ्छ्लोकान्पृथु नराधिप ।
 आन्महन्ताग्नेहन्ता च वन्तुहन्ता विप्रप्रद ।
 आयर्वणेन हन्ता च यश्च नागं परामृशेव । [5]
 निर्दोष वधमेतेषा षण्णान्प्यातवायिनान् ।
 ब्रह्मा प्रोवाच भगवान्नागर्वावाय महात्मने ।
 ब्रह्मक्षत्रविशा राजन्मन्यये वनेतानपि ।
 प्रमह्यागारनागन्ध हन्तारं गरुड तथा ।
 अनद्यापेयदातारमग्निं च निशातयेत् । [10]
 नागं पूष महोपाना गोब्राह्मणवधेषु च ।
 क्रेशप्रहे च नारीणामपि युष्येत्पितानहम् ।
 ब्रह्माणं देवदेवेश किं पुन पापकारिणम् ।
 गोब्राह्मणार्थं ध्यमने च राज्ञा
 राष्ट्रोपमर्ते स्वशरीरहेतो । [15]
 स्त्रीणां च विकृष्टस्त्वानि श्रुत्वा
 विप्रोऽपि युष्येत महाप्रभाव ।
 धर्माद्विचलितं विप्रं निहन्यादातवायिनम् ।
 तस्यान्यत्र वध विद्वान्मनसापि न विन्तयेत् ।
 गोब्राह्मणवधे वृच मन्त्राणाथमेव च । [20]
 न हन्यात्क्षत्रियो विप्र स्त्रकुटुम्बस्य चात्यये ।
 तत्करेण नृशसेन धर्मात्प्रचलितेन च ।
 क्षत्रवन्धु पर शक्त्या युष्येद्विप्रेण सतुगे ।

आतवायिनमात्रान्तमपि वेदान्तरा गे ।
 जिवापन्त जिगर्त्सयाम केन ब्रूहदा भवेत् । [25]
 ब्राह्मण क्षत्रियो वैश्य शूद्रो वाप्यन्यजोऽय वा ।
 न हन्याद्ब्राह्मण शान्त वृगेनापि कदाचन ।
 ब्राह्मणायावगुनेत नृष्टे गुन्त भवेत् ।
 वर्षाणां त्रिगत पाप प्रतिष्ठा नापिगच्छति ।
 महन् स्वैव वर्षाणि निहत्य नरके पतेन । [30]
 तस्माद्देवापगुणाद्धि नैव शन्न निपातयेत् ।
 शोणित यावत् पासूनृहार्तानि हि धारणा ।
 तावती न ममा पापो नरके परिवर्तते ।
 त्वगस्थिमेद विप्रस्य य कुर्यान्कारयेत् वा ।
 ब्रह्महा स तु विज्ञेय प्रायश्चित्ती नगाधम । [35]
 श्रोत्रियं ब्राह्मण हत्वा तथात्रेयी च ब्राह्मणम् ।
 चतुर्विंशतिवर्षाणि चरेद्ब्रह्महणो भवम् ।
 द्विगुणा ब्रह्महृत्येय सर्वं प्रोक्ता मनीषिणि ।
 प्रायश्चित्तमङ्गुर्वानं वृवाह विप्रवानयेत् ।
 ब्राह्मण क्षत्रियं वैश्यं शूद्र वा घातयेद्वृष । [40]
 ब्रह्मन्न तत्कर चैव मा भूदेवं करिष्यति ।
 छित्त्वा हन्तां च पादां च नालिकोष्ठौ च भूपति ।
 ब्रह्मन्न सोत्तम पाप नेत्रोद्गारेण योजयेत् ।
 शूद्रस्यैप स्मृतो ऽपहन्तद्ब्राह्मण्यवैश्ययो ।
 प्रायश्चित्तमङ्गुर्वानं ब्राह्मण तु प्रवानयेत् । [45]
 क्षत्रिय वैश्यशूद्रौ वा शस्त्रेणैव तु घातयेत् ।

3

(L 1) D: सुवान् (for सुता) — (L 2) G: वध (for वधे). M: नात् (for कर्हिचित्) — (L 3) M: श्लोकान्, M: श्लोकान् (for श्लोकान्) M नरीनते (for नराधिप) — (L 4) D: G: M आहता चार्थहदा च (for the prior half) — (L 5) D: षण्णानेन, T: षण्णानेन, T: आयर्वानि, G: षण्णानेन, M: आयर्वानेन — (L 8) M: नगा (for 'नृ') G: वदितानामपि — (L 9) G: साह्यारन् G: तथा — (L 10) G: अन ध्ययेत् D: G: निशातयेत्, M विज्ञान (for निशात) — (L 11) D: नागानेनान्, T: नागो नैव, G: नागो नैव, M नानेवा. — (L 13) M: ब्राह्मण (for ब्रह्माण) — (L 15) M: ३ राष्ट्रोपमर्ते — (L 17) G: वष्येत (for युष्येत) M: ३ महाप्रभाव, M: ३ प्रभाव — (L 20) M: हिते (for वधे) D: वचन्, G: M: वच, M: ३ वृच G: क्षत्राणानन्; G: आतशार्थन् M वा (for च) — (L 21) T: G: नि, G: न (for न) D: विप्र T: G: चातये, M वान्यये — (L 22) G: M: ३ प्रथमिनेन (for प्रचलि) — (L 23) M: ३

क्षत्रिण्डु — (L 24) D: नात्, G: नात् (for न स्ते) — (L 25) M: ब्रूहदा (for ब्रूहा) — (L 26) T: G: 1 [5]पि वा (for स्य वा) — With lines 28-29, cf. Manu. 4. 165 — (L 28) D: corrupt, T: अ वृवाधो, G: उवाधो, M: उव T: नृष्टा पुनर नहत् (for the post half) — (L 29) G: त्रिष्ट (for त्रिष्ट) — (L 30) T: M: नहत् चैव, T: क्षत्रिय, G: ३ क्षत्रिय च M: ३ वर्षाणां, M: ३ वर्षाणां M निपात् — (L 31) With lines 32-33, cf. Manu. 4. 168 T: G: ३ नलै (for नलान्) D: T: G: M: ३ नैवात् D: सुवापि, T: सुवादि, G: ३ M: सुवादि G: न ब्राह्मणानवउष्ट (for the prior half) M जातु (for वृच) — (L 32) T: G: वृत्तानि हि धाराणात्, G: वृत्तानि हि धाराणात् (for the post half) — (L 33) T: G: च (for न) — (L 34) M: ३ वृ (for व) M: ३ ३ नार्यात् — (L 35) M: ३ न इति येव — (L 37) M: ब्रह्महण — (L 38) T: G: ३ नहपिनि — (L 39) M: ब्रह्मण तु, G: ब्रह्मण वि (as above). — (L 40) G: पान्येत् M: ३ ३ नृत् — (L 43) T:

ब्रह्मज्ञान्ब्राह्मणाग्राजा कृताङ्गान्विप्रवासयेत् ।
 विकलेन्द्रियास्त्रिवर्णांश्च चण्डालैः सह वासयेत् ।
 तैश्च यः सपिवेत्कश्चित्सः पिवन्ब्रह्महा भवेत् ।
 प्रेतानां न च देयानि पिण्डदानानि केनचित् । [50]
 कृष्णवर्णां विरूपा च निर्णीता लम्नमूर्धजा ।
 दुनोत्यदृष्टा कर्तारं ब्रह्महृत्येति ता विदुः ।
 ब्रह्मघ्नेन पियन्तश्च विप्रा देशा पुराणि च ।
 अचिरादेव पीड्यन्ते दुर्भिक्षव्याधितस्करैः ।
 ब्राह्मण पापकर्माणं विप्राणामाततायिनम् । [55]
 क्षत्रिय वैश्यशूद्रौ च नेत्रोद्दारेण योजयेत् ।
 दुर्बलानां बल राजा बलिनो ये च साधवः ।
 बलिना दुर्बलानां च पापानां मृत्युरिष्यते ।
 सदोपमपि यो हन्यादध्वान्य जगतीपते ।
 दुर्बलं बलवन्त वा स पराजयमर्हति । [60]
 राजाज्ञा प्राङ्घ्रिवाकं च नेच्छेद्यश्चापि निपतेत् ।
 साक्षिणं साधुवाक्यं च जित तमपि निर्दिशेत् ।
 धन्धनाक्षिप्पतेद्यश्च प्रतिभूर्न वदति च ।
 कुलजश्च धनाढ्यश्च स पराजयमर्हति ।
 राजाज्ञया समाहूतो यो न गच्छेत्सभां नरः । [65]
 बलवन्तमुपाश्रित्य सायुध स पराजितः ।
 स दण्डेन विनिर्जित्य महासाहसिकं नरम् ।
 वियुक्तदेहसर्वस्वं परलोकं विसर्जयेत् ।
 मृतस्यापि न देयानि पिण्डदानानि केनचित् ।

दृष्ट्वा दण्डं प्रयच्छेत् मध्यमं पूर्धसाहसम् । [70]
 कुलस्त्रीव्यभिचारं च राष्ट्रस्य च विमर्दनम् ।
 ब्रह्महृत्या च चौर्यं च राजद्रोहं च पञ्चमम् ।
 महान्ति पातकान्याहुर्ऋषयः पातकानि ह ।
 युद्धादन्यत्र हिंसायां सुरापस्य च कीर्तने ।
 महान्तं गुरुतल्पे च मित्रद्रोहे च पातकम् । [75]
 न कथंचित्तुपेक्षेत महासाहसिकं नरम् ।
 सर्वस्वमपहृत्याशु ततः प्राणैर्वियोजयेत् ।
 त्रिषु वर्णेषु यो दण्डं प्रणीतो ब्रह्मणा पुरा ।
 महासाहसिकं विप्रं कृताङ्गं विप्रवासयेत् ।
 साहस्रो वा भयेद्दण्डं काञ्चनो देहनिष्क्रयः । [80]
 चतुर्णामेव वर्णानामेवमाहोदनां कविः ।
 नारीणां बालवृद्धानां गोपाते च महामतिः ।
 पापानां दुर्विनीतानां प्राणान्तं च बृहस्पतिः ।
 दण्डमाह महाभाग सर्वपाप्मात्तायिनाम् ।
 सर्वपापापबुद्धीनां पापकर्मैह कुर्वताम् । [85]
 धृतराष्ट्रस्य पुत्राणां दण्डो निर्दोष इष्यते ।
 सौमिलस्य च दुर्बुद्धेः कर्णस्य च दुरात्मनः ।
 पश्यतां चैव शूराणां याहं घृते सभां तदा ।
 रजस्वला समानीता भवतां पश्यतां नृप ।
 वाससैकेन सवीता भवदोषेण भूपते । [90]
 मा भूद्धर्मविलोपस्ते धृतराष्ट्रकुलक्षयात् ।
 क्रोधाग्निना तु दग्धं च सपशुद्रव्यसचयम् ।

G₁ M₂ ब्राह्मण (for ब्रह्मण) G₂ नोत्तम — (L 44) G₁
 शद्रस्यैव. — (L 45) D₁ तु प्रसादयेत्, G₁ तु विवासयेत्,
 G₂ विप्रवा (for तु प्रवा) — (L 46) G₂ वैश्यशूद्राणां,
 G₂ शूद्राश्च T₂ च (for वा) T₁ कारयेत्; G₂ M₁-8
 पातयेत् (for घात) — (L 47) G₁ M₁ ब्रह्मण ब्राह्मण
 राजा (for the prior half) G₁ M₁ कृताङ्ग (for *कां)
 — (L 48) Prior half hypermetric D₁ G₁ त्रीन्वर्णांश्च,
 M₁ तु त्रीन्वर्णांश्च — (L 49) G₂-4 सपिवन्. — (L
 50) D₁ G₂ 4 प्रेतान्, M₁ 8 4 घृतानां — (L 51)
 D₁ कृष्णायसातपर्त्रं च, M₁ कृष्णवर्णां स्व (M₂ स) रूपा च,
 C_v कृष्णवर्णां असुररूपा (for the prior half) D₁
 निर्णया, T₁ G₂ निर्णीता, T₂ निर्णितार, G₁ निर्णयार,
 G₂ निर्णदा, M₁ 8 निर्दशा, M₂ 4 निर्दशा, C_v नर्मघ्ना
 (for निर्णीता) — (L 52) D₁ दुनोमि (for *ति).
 T₂ M₁ [अ]दृष्टा (M₂ *दृष्टा), C_v [अ]दृष्ट. — (L
 58) D₁ उच्यते (for इष्यते) — (L 59) T₂ G₁ आश्रय
 (for अश्राय्य) G₂ जगतीपति. — (L 60) D₁ त
 (for वा). — (L 63) T₂ G₁ बलिनां (for बन्धनान्).
 M₁ 8 य च. — (L 64) T₂ G₁ राजन्वधम् (for परा-

जयम्). — (L 66) D₁ T₁ G₂ 4 अपाश्रित्य G₁ साधु
 यस्त्व; M₁ साधु यो वा (M₂ यश्च). — (L 69) M
 पुण्य- (for पिण्ड-) — (L 72) D₁ शौर्य (for चौर्य)
 — (L 73) G₂ तत्त्वदर्शनं, M₁ पातकादिह. — (L 75)
 D₁ मित्रद्रोहेन, G₁ *द्रोहेण. — (L 77) G₁ M₁ [अ]स्व
 (for [आ]शु) — (L 78) G₁ M₂ वर्णेषु (for वर्णेषु).
 G₂ [अ]य (for यो) — (L 79) D₁ कृताङ्ग, G₁ 2
 M₂ कृताङ्ग — (L 80) T₂ G₁ 2 M₂ सहस्रो G₁ M₂
 देहनिष्क्रिया, G₂ *निष्क्रिय — (L 81) D₁ T₂ G₁ M₁
 अपि (for एव) M₁ 8 [उ]श्रना — (L 82) T₁ गोपाते
 च; G₂ 4 गोपतेक्ष. — (L 83) T₂ विप्राणां (for
 प्राणान्तं) — (L 84) T₂ G₁ 2 M₂ महाभाग. M₁ 8
 om च — (L 85) D₁ पापकर्मैव, T₂ पापमेवेह
 — (L 86) D₁ T₁ M₁ 8 उच्यते (for इष्यते) — (L
 88) G₂-4 M₁ 8 4 घृत- M₂ 4 ह्यां (for तदा) — (L
 89) T₂ तदा (also as above) — (L 90) D₁
 तावद्, T₂ G₁ M₁ तव (for भवद्-) — (L 92) D₁
 त्वदर्थं च, T₂ न दग्धं च, G₁ M₂ न दड च, G₂ 4
 तु दडं च, G₂ [ए]व दडं तव, M₁ 8 4 [अ]नुदग्धं च.

माहमेवविध हु खं म्प्राप्ता तव हेतुना ।
आदित्यस्य प्रसादेन न च प्राणैर्वियोजिता ।
रक्षिता देवदेवेन जगत कालहेतुना ।
दिवाकरेण देवेन त्रिवग्ना न कृता तत्रा ।

[95]

4

After adhy 12 26, N (except D₁) ins

अग्निसेव प्रकरणे धनंजयमुदारधी ।
अग्निनीवतर पास्यमित्युवाच युधिष्ठिर ।
यदेतन्मन्यसे पार्थ न ज्यायोऽग्नि धनादिति ।
न स्वर्गा न सुग्य न श्रीर्निर्धनस्येति तन्मृषा ।
स्याप्याययजममि द्वा दृश्यन्ते बहुत्रो जना ।
तपोरताश्च मुनयो चेपा लोका मनातना ।
ऋषीणां समय शश्वचे रक्षन्ति धनजय ।
आश्रिता सर्वधर्मज्ञामान्देवा प्राक्षणांस्त्रिदु ।
स्याप्यायनिष्ठाश्च मुनीन्जाननिष्ठाभ्यापरान् ।
सुष्येया मतत चापि धर्मनिष्ठान्धनजय ।

[5]

[10]

ज्ञाननिष्ठेषु कार्याणि प्रतिष्ठाप्यानि पाण्डव ।
वैग्यानमाना वचन यथा नो विदित पुरा ।
अजाश्च पृथ्व्यश्चैव सिकताश्चैव भारत ।
अरणा फेतश्चैव स्वाध्यायेन दिव गता ।
अवाप्यैतानि कर्माणि वेदोक्तानि धनजय ।
दानमध्ययन यज्ञो निग्रहश्चैव दुर्मह ।
दक्षिणेन च पन्यानसर्मण्यो ये दिव गता ।
पृतान्क्रियायता लोकानुक्तवान्पूर्वमप्यहम् ।
उत्तरेण तु पन्यान नियमाद्य प्रपश्यति ।
पृते त्यागवता लोका भान्ति पार्थ सनातना ।
तत्रोत्तरा गति पार्थ प्रशसन्ति पुराविद् ।
सतोपान्स्वर्गागमन सतोप परम सुग्यम् ।
तुष्टेर्न किंचित्परत सा सम्यक्प्रतिष्ठिति ।
विनीतक्रोधहर्षस्य मतत मिद्विरुत्तमा ।
अत्राप्युदाहरन्तीमा गाथा गीता ययातिना ।
यानि प्रत्याहरेत्कामान्द्रोमोऽहानीच सर्वदाः ।
यत्न चायं न विभेति यदा चास्मात्त विभ्यति ।

[15]

[20]

[25]

— G₂ om (hapl) lines 94-95 — (L 94) M
प्रसादाद्य — M₁ s om (hapl) the post. half of
line 95 and the prior half of line 96.

4

D₂ om. the ref — (L 1) Ś₁ K V₁ D₁ तस्मिन्
(for अग्निन्) K₂ D₂ s ष (for ष) K₂ Da₂
D₂ s प्रकारेण (for प्रकरणे) — (L 2) Ś₁ युधिष्ठिर
— Before line 3, B₂ Da₂ ins युधिष्ठिर उवाच — (L
3) K₂ D₂ ऋते (for इति) — (L 4) Dn नार्थो (for
न शीर्ष) B₁ [अ]वि (for [इ]ति) — (L 5) D₂ s
स्याप्याययजममि (for the prior half) D₁ मुच्यते (for
दृश्यन्ते) — (L 6) Ś₁ K₁ s D₁ तपोरताश्च — (L 7) K
अपीना (sic) (for ऋषीणां) Da समय Ś₁ K₂ s यद्द,
B₂ Da सम्यग् (for नृशब्द) — (L 8) D₁ damaged
D₁ प्रश्रिता; D₂ आश्रिताश्च (for आश्रिता) K₂ B₂ Dn
देवास्मान् (by transp) K₄ D₁ प्राक्षणा (for 'णान्')
— D₁ om line 9 — (L 9) K₂ s Dn₁ D₁ हि ऋषीन्
(for च मुनीन्) V₁ B Da Dn₂ D₂ s s स्वाध्यायनिष्ठा
मुनयो (B₂ Da ऋषयो) (for the prior half) V₁ B
Da Dn₂ D₂ s s ज्ञाननिष्ठान्भावेरे (for the post half)
— (L 10) V₁ B Da₂ मतत (for सतत) K₂ B₂ s
s D₂ s s धर्मनिष्ठान्, D₂ कमनिष्ठा (for 'निष्ठा')
Da धनजय — (L 11) Ś₁ K₁ s B Da D₁ s s
यः (Ś₁ K₁ s B₁ का) न्यानि (for कार्याणि) B₂ Da मारत
(for पाण्डव) — (L 12) K₂ s V₁ B₂ s s Dn

D₂-o s प्रभो, B₂ Da तथा (for पुरा) — (L 13) K₂
प्रसादाद्य (for अ') K₄ सिकताश्च, K₅ पृथ्व्यश्च, B₂ D₂
पृत्ता, B₂ प्रश्न (for पृश्न) Da अजाजापृथ्व्या (Da₂ 'श्रमा')
क्षेत्र (sic) (for the prior half) — (L 14) V₁ केत
काश्च; Da केतवश्च (for केतवश्च) Ś₁ K₁ s s D₁ चापि
(for चैव) — (L 15) V₁ कार्याणि (for कर्माणि) Ś₁
K₁ s D₁ यथोक्तानि (for वेदोक्तानि) — Ś₁ K₁ D₁ om
line 16 — (L 16) K₂ जग, D₁ यद्य (for यज्ञो)
K₂ Da D₁ निग्रह K₂-s V₁ B Da D₂-o s दुर्मह (K₂
D₁ 'र') (for दुर्मह) — (L 17) K₂ Dn तु (for च)
D₁ अर्यग्ना Ś₁ K₁ s s V₁ D₁ पर (for दिव) — (L
18) K₂ Da D₁ षते (for षतान्) D₁ लोका (for लो
वान्) K₄ अधवान् (for उक्त) B₁ अन्यय (for अप्य
हम्) — (L 19) Ś₁ K₁ s D₁ आश्रित्येव, B₁ निय
मार्थ, Da विपमाद्य (for नियमाद्य) K₄ प्रपश्यति; B₂
प्रशसति, Da Dn₂ D₂ s प्रपश्यति, D₁ प्रशस्यति (for
प्रपश्यति) — (L 20) K₂ s B₁ Dn₂ D₁ s यागवता,
V₁ B₂ s (marg) योगवता, B₂ क्रिया, Da [s]भ्याम्
(for त्याग) Da सति (for भान्ति) — (L 22)
D₂ सतोप Dn स्वगमाप्नोति — (L 23) K₁ s तुष्टेर्न,
K₂ तुष्टेर्न; V₁ B₂ s s तुष्टया न, Da तुष्टा न, D₁
तुष्टि न, D₁ s तुष्टेर्न (for तुष्टेर्न) K₂ Dn परम; D₁
परतर (hypermetric) (for परत) Ś₁ K₁ s D₁ यस्य
(for सम्यक्) — (L 24) V₁ B₂ s s Dn₂ D₂
क्रोधहर्षविनीतस्य, B₂ Da हर्षक्रोधविनीतस्य (for the prior
half) B₁ सिद्धिसत्तम; D₂ दुस्विरुत्तमा (for सिद्धि').

यदा नेच्छति न द्वेष्टि ब्रह्म संपद्यते तदा ।
 यदा न भाव कुरुते सर्वभूतेषु पापकम् ।
 कर्मणा मनसा वाचा ब्रह्म सपद्यते तदा । [30]
 विनीतमानमोहस्य यद्ब्रह्मविजिर्जन ।
 तदात्मज्योतिष साधोर्निर्वाणमुपपद्यते ।
 हृद तु शृणु मे पार्थ ब्रुवत संयतेन्द्रिय ।
 धर्ममन्ये वृत्तमन्ये धनमीहन्ति चापरे ।
 धनहेतोर्य ईहेत तस्यानीहा गरीयसी । [35]
 भूयान्दोषो हि वित्तेषु यश्च धर्मस्तदाश्रय ।
 प्रत्यक्षमनुपश्यामस्त्वमपि द्रष्टुमर्हसि ।
 वर्जनं वर्जनीयानामीहमानेन दुष्करम् ।
 ये वित्तमभिपद्यन्ते सम्यक्तेषु सुदुर्लभम् ।

दुष्टतः प्रैति तत्प्राहुः प्रतिकूलं यथातथम् । [40]
 यस्तु संभिन्नवृत्तः स्याद्दीप्तशोकमयो नरः ।
 अल्पेन वृषितो दुष्टान्भ्रूणहत्या न बुध्यते ।
 दुष्यन्त्याददतो भृत्त्या नित्यं दस्युमयादिव ।
 दुर्लभं च धनं प्राप्य भृशं दत्त्वानुत्प्यते ।
 अधनं कस्य किं वाच्यो विमुक्तः सर्वतः सुखी । [45]
 देवस्वमुपगृह्यैव धनेन न सुखी भवेत् ।
 अत्र गाथा यजगीता कीर्तयन्ति पुराविदः ।
 त्रयीमुपाश्रिता लोके यजसस्तरकारिकाम् ।
 यज्ञाय सृष्टानि धनानि धाम्ना
 यज्ञाय सृष्टं पुरुषो रक्षिता च । [50]
 तस्मात्सर्वं यज्ञ एवोपयोज्य

— (L 25) K₁₋₃ s B₁ D_n D₁₋₆ s [इ]मां (for [इ]मा)
 K₁₋₃ s B₁ D_{n1} D₂₋₄ s s गाथा गीतां यथातिना (K₁ 'नां)
 (for the post half) — (L. 26) D_a यानि (for
 यानि) Ś₁ K₁ s D₁ प्रत्याहरत् K₈ s D₄ योभिरेत्याहरे-
 त्कामान् (for the prior half) B₅ कूर्मवत् (for सर्वेश)
 B₀ सर्वांगानीव कूर्मवत्, D_a सर्वशौंगानि कूर्मवत् (for the
 post half) — With lines 27-30, cf. B 12. 326.
 33-34 — (L 27) K₂ D_{a1} विभ्येति (for विभेति)
 D₁ न विभेति यदा य च (for the prior half) — (L
 28) D_a नेच्छति, D₁ नेच्छति (for नेच्छति) — (L
 29) V₁ B₂ D_a D₈ s भाव न (by transp), D₈ भाव
 नु. Ś₁ K₁ s D₁ s transp. भाव and कुरुते B₂ D₈
 पावक (for पापकम्) — (L 31) K₁ s s D_n D₁ s s
 मोहश्च (for 'स्य) K₂ विनीतमोहमानसः; B₂ मानमोह-
 विनीता स्युर, D_a मानमोहविनीतस्य (for the prior half)
 K V₁ D_a D_n D₁ s s s विवर्जित (for 'न') — (L
 32) K₄ V₁ B D_a D₂ s s s तथात्म- (for तदात्म)
 K V₁ B D_a D_n D₂ s s s साधो (for साधोर्)
 — (L 33) B₂ D_a च (for तु) K₈ शृणुम (for शृणु
 मे) K₃ D₄ सयतैन्द्रियान् — D₈ om lines 34-35
 — (L 34) V₁ B₀ 2-5 D₁ तु मन्यते (for वृत्तमन्ये)
 Ś₁ K₁ s s इच्छति, D_a ईहति (for ईहन्ति). — (L
 35) K₄ D₈ s यद् (for य) B₂ D_a ईहते धनहेतोर्यस्य,
 D₁ s धने हेतोर्य ईहेतां (for the prior half) — (L
 36) D₄ s भूयाद् (for भूयान्) D₂ s s [स]स्ति; D₄
 च (for हि) K₅ B₁ s-s D_n D₂ s s s वित्तस्य, B₀
 सवित्तस्य (hypermetric), D₀ वित्तस्य (for वित्तेषु)
 D₄ यथाश्रया (for तदाश्रय) — (L 37) K₅ अनुपश्याम,
 B₂ D_a 'मि (for 'मत्). — (L 38) D_a वर्जनीयानाम्;
 D₀ 'मानानाम् — (L 39) D₈ वित्तम् (for वित्तम्)
 D₂ s s s अनुपश्रयते, D₄ अभिपद्यत (for 'पद्यन्ते) K₂
 s s B₁ D_{n1} D₄ सम्यक्त्वं तेषु दुर्लभम् (for the post. half)

— Ś₁ K₁ s D₁ om lines 40-42 — (L 40) K₄
 दुष्टते, B₁ दुष्टतां, D_{n2} दुष्टतत्, D₂ s s दुष्टति (for
 'त) K₈ s प्रति, D₄ प्रैति (for प्रैति). D₄ यथा तथा
 — (L 41) K₈ s यदि (for यस्तु) K₈ s [अ]मपय,
 D₀ [अ]य मिय, D₈ सनिम (for सभिन्न) — (L 42)
 D_a स्वल्पेन D_a हस्वन्, D_{n2} दुष्पाद् (for दुष्पान्) V₁
 भ्रूणहत्या — (L 43) K₈ D₂-s दु'सानि, B₁ दृश्यति,
 B₃ s (marg) ईर्ष्यति, D₈ दुष्यति (for दुष्यन्ति) Ś₁
 K₁ s V₁ B₂ D_a अददतो, D_n D₈ ददतो, D₁
 [अ]ददते (for [अ]ददतो) K₄ दुष्याय ददतो भ्रूयान्
 (for the prior half) D_{n1} नित्य (for 'त्य) Ś₁
 K D₁ s -मय (K₈ 'ये) तथा, D_a मयात्त (for
 'दिव) — (L 44) D₂ om from दुर्लभ up to गाथा
 (in line 47). B₁ मत्वा, D₀ हत्वा (for दत्त्वा)
 Ś₁ K₁ s s च तप्यते, D₀ न तप्यते (for [अ]नुतप्यते)
 — (L 45) Ś₁ K₁ s D₁ केन (for कस्य) V₁ चिद्
 (for किं) K₂ D_{n1} D₂ सर्वेश, K₃ D₄ सगत (for
 सर्वत). — (L 46) Ś₁ K₁ उरगम्, D₁ द्विजिह्वम्, D₄
 देवस्यम् (for 'स्वम्). K₁ V₁ B₂ D₁ s s न धनेन (by
 transp), D₀ स धनेन, D₈ अनेन न S₁ K (except
 K₂) D_a D₁ s सदा (for भवेत्) — (L 47) K₁ अथ,
 K₈ B₅ D_{n1} D₂ s तत्र (for अत्र) D_a अत्र गाथा यज्ञ
 गीता (for the prior half) D_a कथयति D₄ पुरातन
 — (L 48) K₂ V₁ B₀ s s D_a D₂ s s s अपा (D₀
 'या)श्रिते, D_n अपा (D_{n2} 'या)श्रिता, D₁ सया स्थिता
 (sio), D₄ उपाश्रिता (for 'श्रिता) Ś₁ K₁ s त्रयीमया
 स्थिता लोके (for the prior half) K₈ s D₄ -मस्तव
 (K₈ 'र)कारिणी, D_a समवकारिते, D₀ समारकारिका.
 — D₈ om lines 49-52 — (L 49) D₁ दृष्टो निधनानि,
 D₈ corrupt — (L 50) Ś₁ K₁-s D₁ s यज्ञा (K₈ D₄
 'था)द्विष्ट (for यज्ञाय सृष्ट) B₁ पुरुषो D₄ न, D₀
 वा (for च) Ś₁ K₁ s s D₁ रक्षक (for रक्षिता)

धनं च यानाय विं प्रदानम् ।
 एतन्व्यापे च योन्नेय धन धनया च ।
 धाना यथाति मर्षे-यो यथातिमिति विट्टि गत् ।
 तन्माहुष्यनि पुत्रा ग ति गन्धर्विदुषम् । [55]
 धरुधानमनो मोते दसाधेय यनेत च ।
 मन्मन् यथासंज्ञानं भोगे च मन्मन् ।
 तस्य ति मन्मन्मन् तस्ये यथाति विट्टि ।
 ये मन्माहवेन मन्मन्मन्मन्मन्मन् ।
 यथा यथाति च मन्मन् पुत्रि म् ति गत् । [60]
 धाने मन्मन्मन् न मन्मन्मन्मन् ।
 याने मन्मन्मन्मन्मन्मन्मन्मन्मन् ।
 मन्मन्मन्मन्मन्मन्मन्मन्मन्मन्मन् ।
 मन्मन्मन्मन्मन्मन्मन्मन्मन्मन्मन् ।
 मन्मन्मन्मन्मन्मन्मन्मन्मन्मन्मन् ।

5

After 12 40 52, T: 15
 श्रीमन्मन्मन्मन्मन्मन्मन्मन्मन्मन्मन् ।
 धानाय पुत्रिणा पुत्रिणाभिपुत्रिणा ।
 मन्मन्मन्मन्मन्मन्मन्मन्मन्मन्मन् ।
 मन्मन्मन्मन्मन्मन्मन्मन्मन्मन्मन् ।
 मन्मन्मन्मन्मन्मन्मन्मन्मन्मन्मन् । [5]
 मन्मन्मन्मन्मन्मन्मन्मन्मन्मन्मन् ।
 मन्मन्मन्मन्मन्मन्मन्मन्मन्मन्मन् ।
 मन्मन्मन्मन्मन्मन्मन्मन्मन्मन्मन् ।

—(L 52) Dm ५२ - (for ५२) D: ५२ (for ५२) ५२ F: ५२ D: ५२ (for ५२) D: ५२ (for ५२) D: ५२ —(L 53) K: D: ५३, K: D: D: ५३ (for ५३) F: ५३ (for ५३) ५३ K: ५३ D: ५३, Da ५३ (for ५३) —(L 54) ५४ K: ५४ D: ५४ (for ५४) B: ५४ (for ५४) K: ५४ — F: om lines 55-56 —(L 55) ५५ F: ५५ D: ५५, D: ५५ (for ५५) ५५ K: ५५ Da D: ५५ (for ५५) —(L 56) K: B: D: ५६ (for ५६) V: ५६ (for ५६) D: ५६ (for ५६) —(L 57) K: D: ५७ (for ५७) F: P: D: ५७ (for ५७) K: D: ५७ (for ५७) (for the post half) —(L 58) P: Da ५८, D: ५८ (for ५८) ५८ K: B: ५८ D: ५८, Da ५८ (for ५८) B: (marg) [५८], (for [५८]) D: om from ५८ up to ५८ (in line 61) D: ५८ —(L 59) K: ५९, D: ५९ (for ५९) D: ५९ (for ५९) B: ५९ (for ५९) D: ५९ (for the prior half) —(L 60) Da ५९

माहात्म्यं च महापुण्यं युवानां चैव कौशलम् ।
 क्षेत्राणां चैव तीर्थानां नदीनां च प्रकीर्तनम् ।
 महाभारतमाख्यामितिहासं महाफलम् । [10]
 आरभ्य रावणो जन्म पाण्डवानां महात्मनाम् ।
 राज्यानि वैरुपयन्त प्रयत्नं युवमाहित ।
 शत्रुघ्नार्थं निरुपयन् सर्वान्कामानामुपायान् ।
 धर्मवैचरिताभ्यां धृष्ट्या नित्यं समाहित ।
 पयसा सर्पिणा चैव भद्रमोज्ज्वलमर्चये । [15]
 भोजयेद्वाहणान्मुखात्तथैव माधव हि तन् ।
 महाभारतमाख्यामितिहासं प्रपूजयेत् ।
 यथाशक्यं सर्वैरुपचारं समाहित ।

6

D om after 76* following 12 47 30 T: G: 1
 (which is 76-77*) after 77* T: after 12 47 54

नव्यं यथासंज्ञानं मनो बुद्धीन्द्रियाणि च ।
 तन्मात्राणि विदेषाश्च तस्मै नमः प्रथमं नमः ।
 नृणां भव्यं भवितव्यं भूतादिप्रभवाप्यय ।
 योऽग्रतः सर्वभूताणां तस्मै भूतामने नमः ।
 यद्य यो यथासंज्ञानं विचारमिदमेव । [5]
 प्रणामं ये प्रकृत्यानि तेषामपि नमो नमः ।
 य हि मूढम विचिन्वन्ति परं मूढमपि जना ।
 मूढनामूढं च यद्वा तस्मै मूढमात्मने नमः ।

5

[App No 5, printed here for convenience, is the same as 59*]

6

D: T: read lines 1-6 after line 42, followed b 77* (cf v 1 30) —(L 1) D: नव्यं (for नव्यं) T: बुद्धीन्द्रियाणि —(L 3) G: नव्यं (for नव्यं) D: T: तन्मात्राणि (for तन्मात्राणि) T: प्रभवः (for प्रभवः) — Lines 5-6 = 96* T: G: om lines 5-6 D: T: read lines 7-8 after

मत्स्यो भूत्वा विरिञ्चाय येन वेदा समाहता ।
 रसातलगता शीघ्र तस्मै मत्स्यात्मने नम । [10]
 मन्दराद्रिर्धृतो येन प्राप्ते ह्यमृतमन्थने ।
 भतिकर्कशदेहाय तस्मै कूर्मात्मने नम ।
 वाराह रूपमास्थाय महीं सत्रनपर्वताम् ।
 उद्धरत्येकदंष्ट्रेण तस्मै क्रोडात्मने नम ।
 नारसिंहवपु कृत्वा सर्वलोकभयकरम् । [15]
 हिरण्यकशिपुं जज्ञे तस्मै मिहात्मने नम ।
 पिङ्गेक्षणसट यस्य रूप दृष्टनखैर्युतम् ।
 दानवेन्द्रान्तकरणं तस्मै ह्स्तात्मने नम ।
 घामनं रूपमास्थाय बलिं सयम्य मायया ।
 ध्रैलोक्य क्रान्तवान्यस्तु तस्मै क्रान्तात्मने नम । [20]
 जमदग्निमुतो भूत्वा राम शस्त्रभृतां वर ।
 महीं निःक्षत्रिया चक्रे तस्मै रामात्मने नम ।
 त्रि सप्तकृत्वो यश्चैको धर्मव्युत्क्रान्तिगौरवात् ।
 जघान क्षत्रियान्संघे तस्मै क्रोधात्मने नम ।
 रामो दाशरथिर्भूत्वा पुलस्त्यकुलनन्दनम् । [25]
 जघान रावण सख्ये तस्मै क्षत्रात्मने नम ।
 यो हली मुसली श्रीमाञ्जीलाम्बरधर स्थितः ।
 रामाय रौहिणेयाय तस्मै भोगात्मने नम ।
 दाह्निने चक्रिणे नित्य शार्ङ्गिणे पीतवाससे ।
 घनमालाधारायैव तस्मै कृष्णात्मने नम । [30]
 वसुदेवसुत श्रीमान्क्रीडितो नन्दगोकुले ।
 कसस्य निधनार्थाय तस्मै क्रीडात्मने नम ।
 वसुदेवत्वमागम्य यदोर्वशममुद्भव ।

भूभारहरण चक्रे तस्मै कृष्णात्मने नम ।
 सारथ्यमर्जुनस्याजौ कुर्यन्नीतामृत ददौ । [35]
 लोकत्रयोपकाराय तस्मै ब्रह्मात्मने नम ।
 दानवास्तु वशे कृत्वा पुनर्बुद्धत्वमागत ।
 सर्गस्य रक्षणार्थाय तस्मै शुद्धात्मने नम ।
 हनिष्यति कलौ प्राप्ते म्लेच्छास्तुरगघाहन ।
 धर्मसस्थापको यस्तु तस्मै कल्पयात्मने नम । [40]
 क्षत्रियाणा सहस्राणि प्रयुतान्यर्जुदानि च ।
 योऽवधीद्भारते युद्धे तस्मै क्रीडात्मने नम ।
 तारान्वये कालनेमिं हत्वा दानवपुगवम् ।
 ददौ राज्यं महेन्द्राय तस्मै मुख्यात्मने नम ।
 य सर्वप्राणिना देहे साक्षीभूतो घ्यवस्थित । [45]
 अक्षरक्षरमाणाना तस्मै साक्ष्यात्मने नम ।
 नमोऽस्तु ते महादेव नमस्ते भक्तचरसल ।
 सुब्रह्मण्य नमस्तेऽस्तु प्रसीद परमेश्वर ।
 अव्यक्तघ्यक्तरूपेण व्याप्त सर्वं त्वया विभो ।
 नारायण सहस्राक्ष सर्वलोकमहेश्वरम् । [50]
 हिरण्यनाभं यज्ञाङ्गममृत विश्वतोमुखम् ।
 सर्वदा सर्वकार्येषु नास्ति तेपाममङ्गलम् ।
 येषा हृदिस्थो देवेशो मङ्गलायतन हरि ।
 मङ्गल भगवान्विष्णुर्मङ्गल मधुसूदन ।
 मङ्गलं पुण्डरीकाक्षो मङ्गल गरुडध्वज । [55]

7

After 12 47 47, D₂ 6 ins

सुतले तलमध्यस्थो हत्वा तु मधुकैटभौ ।

84* — (L 7) T₂ रक्षविद्रो — (L 9) T₂ देवा
 (for वेदा) — (L 10) T₂ शीघ्रास D₁ T₂ (also
 as above) मोहात्मने (for मत्स्या*) — (L 11) T₂ मद्-
 रस्तु (for 'राद्रिर्' D₁ प्राप्ते G₁ मथरे (for 'ने)
 — (L 13) D₁ T₁ G₁ वराह (G₁ 'ह), G₂ वराग (for
 वाराह) — (L 14) D₁ T₂ उद्धार D₁ कालात्मने (for
 क्रोडा*) — (L 15) D₁ T₂ क्षयकर (for -भय*)
 — Lines 17-18 = lines 3-4 of 80* — (L 17) D₁
 सिद्धेक्षण- (for पिङ्गे*) G₂ सद (for सट) T₂ G₂ दृष्टा-
 G₁ दृष्टा (for दष्ट-) — (L 18) T₁ (sup *in* also as
 above) -हरण (for -क*) — G₂ om (hapl) lines
 21-22 — (L 22) D₁ T₂ क्रोधात्मने (for रामा*)
 — Lines 23-24 = lines 7-8 of 70* D₁ T₂ om lines
 23-24 (L 23) T₁ गौरवान् (for 'वात्) — (L 24)
 T₁ सख्ये (for सधे) — (L 25) T₂ पीलस्य- — (L
 26) T₁ G₁ मधे, G₂ सखे (for सख्ये) — (L 27)
 D₁ भूत्वा (for श्रीमान्) D₁ T₂ प्रसु (for स्थित) — D₁

T₂ om (hapl) lines 31-36 G₂ om (hapl) lines
 33-34 — (L 33) T₁ वासुदेवत्वम् (for वसु*) — (L
 35) T₁ [आ]दौ (for [आ]जौ) — (L 36) G₂ कृष्णात्मने
 (for ब्रह्मा*) — D₁ reads lines 37-38, followed by
 76*, after 12 47 53, T₂ after 88* (for both, cf
 pp 194-195 — (L 38) T₁ बुद्धात्मने, G₂ अध्या* (for
 शुद्धा*) — D₁ T₂ read lines 39-42, followed by
 77*, and lines 1-6 after line 44 — (L 39) D₁ T₂
 वधिष्यति (for हनि*) — T₁ G₁ 2 om (hapl) lines
 41-42 — (L 43) D₁ T₂ तारामये — (L 44) D₁ T₂
 transp दत्तौ and राज्य T₁ G₂ सा (G₂ स) ख्यात्मने, T₂
 ख्याना* (for मुख्या*) — D₁ T G₂ om (hapl) lines
 45-46 D₁ reads lines 47-55 after 12 47 54 Lines
 50-51 = 94* D₁ repeats and T₂ reads lines 50-51
 (followed by 96* in T₂) after 92* (of v 1 12
 47 60) T₂ om lines 52-55, — (L 53) D₁
 भगवान् (for देवेशो)

उद्धता येन वै वेदमन्त्रम मन्व्यामने नम ।
 ससागरत्वा विश्रान्तद्वीपा समुद्रगम् ।
 यो धारयति शृष्टेन गर्भे हर्मात्मने नम ।
 एकांशे मर्ग मद्रा याता मरुतागिरा । [5]
 दरुधात महो योऽर्शो गर्भे शोऽशामने नम ।
 नारमित वा ह्यग यर्गोऽरभयकरम् ।
 सिन्धुवर्णितु तां गर्भे विद्यामने नम ।
 धामन स्वरमान्वाय यति सत्यय मायया ।
 इमे प्रान्तागणो नीरान्तायै प्रान्तामने नम । [10]
 जन्मप्रिमुतो भूया राम परमुद्रकम्भु ।
 मह्यसाङ्गुलता यन्ताय द्रामाने नम ।
 रामो दासशिर्भूया र्वात्मन्वह्वाननम् ।
 उषात गान् यन्ने तमे क्षयामने नम ।
 यदुदेरमुत श्रीमान्वायुर्गो वायवति । [15]
 उषात यदुगामात गर्भे ह्यगामने नम ।
 बुद्धन्व समान्वाय सत्सर्गमरगाय ।
 मोदयन्मर्भूताति गर्भे मोतामने नम ।
 इन्द्रियति योऽरन्ने श्रेयसायुगमायान ।
 धर्मसंन्दायनायय गर्भे धान्तामने नम । [20]
 अनादिर्दादिभ्यय गर्भे शिक्षामने नम ।

श्लोकाशोभनया गीतान्त्राग्योध युविष्टिर ।
 उच्छिष्ट स भवेद्राजा वन्य नानि पुरोहित ।
 रक्षसासमुद्राया च विनाचोगगपरिगाम् ।
 यदुगा च भवेद्रथो यन्य नानि पुरोहित । [5]
 मद्राय सर्वयडेगु कुर्वीतायर्षणो द्विज ।
 राजश्रायर्षणेन सर्वकामानि कारयेत् ।
 मूयाद्रव्यानि सतत महोष्पातान्दयानि च ।
 दृष्टमहत्पुत्रानि तयान्न पुत्रकानि च ।
 गीतवृत्ताधिकार्येण समनेषु महोपने । [10]
 वनेषु करणैरानि र्षष्टेयवर्ती तथा ।
 पक्षमधितु र्वाति महाभान्ति पुरोहित ।
 गैद्रोमयद्रम्य च न्यय गान् प्रिय जितम् ।
 रात पायनया सत यावृ उति पुरोहित ।
 अनायाध उक्तमांति मद्रिगश्रायुषेषका । [15]
 धर्मसन्धयवहात च न्ययहारोपनेयिनाम् ।
 श्रद्धपदपदपदन चैव द्रष्टव्यानां चाप्यद्राडनम् ।
 हिमा धान्यत्र मद्रामाघजाच म् उच्यते ।
 पुनृन्त्यु प्रजानाथ सतसस्तु महामत् ।
 गैर्गैर्निर्महाप्रान्ताय शृनन्त्यलकर्मणा । [20]
 भूग्यद्विरो विधिलो वै पुरोधो निशुदेन्मगान् ।
 पृगान्दिष्टया द्विप याति राजा सत महामत्पान् ।
 मानाय सपुरोधोश्च प्रजाना पालने रत ।
 पुत्रन्मिहैव कौरव्य पौरोहित्ये महामते ।
 श्लोकानाह सुरेन्द्रन्व पुनर्वैवो वृहस्पति । [25]

8

After 12 74 51, Dr S for

नेशामयश्च कामश्च धर्मश्रेणि विविधय ।

7

(L 7) Dr ३७ (for —) — (L 11) Dr युने, (for युने) — (L 15) Dr यदुत्त (for यदु) — Lirc 21 = 12 47 47

8

M₁ s s om line 1 — (L 1) T₁ G₁ M₁ transp
 एवम and एवम M₁: [ए]र (for [र]ी) M₁ युति
 द्विप (for द्विपय) — (L 2) M₁ सीमय — (L
 4) M₁ मद्रा (for र्वात्म) — (L 6) G₁ मरुतप्रदु
 (for 'दरु) Dr सत्सर्गेषु मद्रा (for the prior half)
 — (L 7) T₁ M₁ s s गण (for गणम्) G₁ s [अ]द
 यडेषु (for 'दर) — (L 8) T₁ G₁ M₁ र्वा (for
 र्वात्) T₁ G₁ M₁ दासानि, G₂ वासाणि (for दवाणि)
 M₁-s महोत्पातान्वायि च, M₁ स्रव्यानि च (for the
 pos' half) — (L 9) Dr: T G -s द्रमय (for
 'दर) Dr: T₁ G₁ s [अ]युति नि (for 'युत्ति)

— (L 10) T G₁ M₁ s महोपने (for 'पने) — (L
 11) T₁ G₁ मद्राय (for मद्रय) T G₁ मद्रायादि,
 M₁ मद्राया च (for 'दाणि) T G₁ M₁ मद्रिग,
 M₁ s s मद्रि (for मद्रा) M₁ यद (for यदा) — (L 13)
 G₁ मद्र, M₁ s s र्वा (for र्वा) M₁ तु (for च)
 M₁ गान् (for गान्) M प्रजाहित (M₁ 'न) (for प्रिय
 द्विम्) — (L 14) G₁ दानि (for दान्) G₁ M₁ मद्रच्छ
 नि, G₁ [म]च्छनि (for मच्छनि) — (L 15) M₁ विर
 नाने (for यु) — (L 16) T₁ G₁ श्रीयम् (for श्रीयम्)
 Dr: T₁ G₁-s मद्रयवहात (for 'र च) M₁ s न्ययहार
 (for 'रीव) T₁ M₁ मयन, G₁ मयने (for मयिनाम्)
 — (L 17) G₁ मद्रव्यान्दयक्षेप — (L 19) M₁ च (for
 तु) M₁ सतत (for 'नम्) Dr: T G महावत् (for
 'नम्) — (L 20) T₁ कृतकवत्, M₁ शृनन्त्य
 — (L 21) G₁ मिहिते, G₂ M₁ निशुदेन्, M₁ निमदेन्
 (for निशुदेन्) — (L 22) M₁ याति S (except T₁
 G₁ M₁) महावत्पान् (for 'नत्पान्) — (L 25) Dr: T₁
 G₁-s महोत्प (for सुत्पय) — (L 26) Dr: महोत्प

ताक्षिणोप महाभाग महीपालहिताञ्जुभान् ।
 ऋग्वेदे सामवेदे च यजुर्वेदं च वाजिनाम् ।
 न निर्दिष्टानि कर्माणि त्रिषु स्थानेषु भूभृताम् ।
 शान्तिक पौष्टिकं चैव अनिष्टानां च शासनम् । [30]
 ब्रह्मिष्ठानां वरिष्ठेन ब्रह्मण समते विभोः ।
 बह्वृच सामग चैव वाजिनं च विवर्जयेत् ।
 बह्वृचो राष्ट्रनाशाय राजनाशाय सामग ।
 अध्वर्युर्वलनाशाय प्रोक्तो वाजसनेयक । [35]
 अग्राह्येषु वर्णेषु मन्त्रान्वाजसनेयकान् ।
 शान्तिके पौष्टिके चैव नित्यं कर्मणि वर्जयेत् ।
 ब्राह्मणस्य महीपस्य सर्वथा न विरोधिन ।
 वेदाश्रयत्वार इत्येते ब्राह्मणा ये च तद्विदुः ।
 पौरोहित्ये प्रमाणं तु ब्राह्मणश्च महीपते ।
 जात्या न क्षत्रियः प्रोक्तः क्षत्रत्राण करोति यः । [40]
 चातुर्वर्ण्यबहिष्ठाऽपि स एव क्षत्रियः स्मृतः ।
 भार्गवाद्भिरसैर्मन्त्रैस्तेषां कर्म विधीयते ।
 वैतानं कर्म यच्चैव गृह्यकर्म च यत्स्मृतम् ।
 द्विजातीनां त्रयाणां तु सर्वकर्म विधीयते ।
 राजधर्मप्रवृत्तानां हितार्थं त्रीणि कारयेत् । [45]
 शान्तिकं पौष्टिकं चैव तथाभिचरणं च यत् ।
 अग्निष्टोममुखैर्यज्ञैर्द्विपिता भूपकर्मभिः ।

न सम्यक्फलमिच्छन्ति ये यजन्ति द्विजातयः ।
 पौरोहित्यं हि कुर्याणां नाशं याम्यन्ति भूभृताम् ।
 यज्ञकर्माणि कुर्याणां ऋत्विजस्तु विरोधिनः । [50]
 ब्रह्मक्षत्रविशं सर्वं पौरोहित्ये विवाजिता ।
 तदभाये च पारक्यं निर्दिष्टं राजकर्मणु ।
 ऋषिणा याजवल्क्येन तत्तथा न तदन्यथा ।
 भार्गवाद्भिरनां वेदे कृतविद्यं पठन्नवित् ।
 यज्ञकर्मविधिज्ञश्च विधिज्ञः पौष्टिकेषु च । [55]
 अष्टादशानिकल्पानां विधिज्ञः शान्तिकर्मणाम् ।
 सर्वरोगविहीनश्च सयतः मन्यतेन्द्रियः ।
 धिक्त्रकुष्ठक्षयक्षीणैर्ग्रहापस्वारदूषितैः ।
 अशास्तेर्वातदुष्टैश्च दूरन्थैः सवदेष्टृषु ।
 रोगिणं त्वृत्विजं चैव वर्जयेच्च पुरोहितम् । [60]
 न चान्यस्य कृतं येन पौरोहित्यं कदाचन ।
 यस्य याज्यो मृतश्चैव अष्टः प्रवर्जितोऽथ वा ।
 युद्धे पराजितश्चैव सर्वोन्मत्तान्जयेन्नुप ।
 नक्षत्रस्यानुकृत्येन यः मजातो नरेश्वरः ।
 राजशास्त्रविनीतश्च श्रेयात्राज्ञः पुरोहितः । [65]
 अधन्यानां निमित्तानामुत्पातानामपार्थवित् ।
 दान्युपक्षयज्ञश्च श्रेयात्राज्ञः पुरोहितः ।
 वाजिनं तदभावे च चरकाध्वर्यवानथ ।
 यदृचं सामगं चैव नीतिशाम्भकृतध्रमान् ।

(for महाभाग) D: महाभागहिताञ्जु, G: महीपालयिताञ्जु,
 M: युताञ्जु — (L 27) T: G: M: 2 ऋग्वेद (for
 'वेदे) — (L 29) T: G: M: 3 नाशन, M: शामन
 (for शासनम्) — (L 30) D: सप्त, G: तप्ताश् (for
 शासाश्). G: च (for ते) D: M: य (D: या)श्वक्के (M:
 'ल्व्ये)न T: G: प्रजानां (for यज्ञानां) T: G: M: 4
 इच्छता (for ईहता) — (L 31) T: ब्रह्मणा M: समतो (for
 'ते) G: 2 M: विभो (for विभो) — (L 32) M: 8
 सामन (for 'ग) — G: om (hapl) lines 33-36
 — (L 33) M: राज्य- (for राष्ट्र-) M: राजा (for राज)
 — (L 34) T: G: प्रोक्ता वाजसनेयका (for the post
 half) — (L 35) T: मन्त्रेषु (for वर्णेषु) D: T: G: 4
 वाजसनेयिकान्, M: यगान् — (L 36) G: 2 पुष्टिके
 (for पौष्टिके) T: G: कर्माणि (for कर्मणि). — (L
 37) M: सर्वस्यान (for सर्वथा न) — (L 38) M: तद्विद
 (for 'दु) — (L 39) T: G: 2 M: ब्राह्मणाश्च, M: 8 4
 ब्राह्मणस्य D: M: 3 4 महीपते (for 'पस्य) — (L 40)
 G: M: 3 हि, M: नि (inf in इ) (for न)
 — (L 41) T: M: चा (M: 3 च)तुर्वर्णं M: चेद् (for
 एव) — (L 43) M: वर्जं (M: 'तं)वेच् (for कर्म यच्)

M: गृहं (for गृह) — (L 45) T: राजकर्म, M: 'इन्द्र
 (for 'धर्म) M: त्रीणि कर्माणि कारयेत् (for the post
 half) — (L 47) G: पापकर्मभि' (for भूप') — (L
 48) T: बलम् (for फलम्) M: 4 ऋच्छति (for इच्छ
 त्ति) — (L 49) G: तु (for हि). — (L 50) D:
 G: यज्ञकर्मणि. T: G: M: [अ]विरोधिन' (for विरो')
 — (L 51) T: M: ब्रह्मक्षत्रविशं G: M: पौरोहित्य
 — (L 52) G: 2 M: पारक्यो, M: चारक्य — (L
 53) M: यज्ञक्के (M: 'ल्व्ये)न — (L 54) M: भार्गवाणि
 रभे T: तथा विद्वान् (for कृतविद्य) — (L 56) M:
 विधिना — (L 57) T: G: मन्त्रं, M: 3 सयत (for
 सयत) G: त्व यतेंद्रिय — (L 58) G: M: चिद ;
 G: भिधी, M: भिधि, M: 4 शिद्य (for शिद्य) G:
 कुष्ठी (for कुष्ठ) — (L 59) T: दूरन्थैः G: 3 नृप-
 — (L 60) M: रोगिणम् (for 'ण) T: G: M: om तु
 M: [ऋ]त्विजा (for 'ज) — G: om (hapl) from
 post half of line 60 up to the prior half of line
 63 — (L 62) M: 4 यज्ञो (for याज्यो). D: T:
 G: यथा (for सथ वा) — (L 64) T: G: यस्तु
 जातो, M: यस्मिन्नातो — (L 66) T: अधन्यानां, G:

कृत्तिनोऽथर्वणे वेटे स्यापयेत्तु पुरोहितान् । [70]
हिंसादिहा हि निर्दिष्टा मन्ना वेतानिकैर्द्विजैः ।
न तानुच्चारयेत्प्राज क्षात्रधर्मविरोधिन ।
प्रजागुण पुरोध्याश्च पुरोहितगुणा प्रजा । -

9

After 12 77 5, D: S ins

स्लेच्छदेभान्तु ये केचिन्पापैरधुयिता नरे ।
गत्वा तु ब्राह्मणान्नाश्च चण्डाल प्रेत्य चेह च ।
ब्राह्मणान्स्लेच्छाश्च शूद्राश्च याजयित्वा द्विजाधम ।
अकीर्तिमिह मंप्राप्य नरक प्रतिपद्यते ।
महावृन्दममुद्राभ्या पर्यायेणैकविंशतिम् । [5]
ब्राह्मणो ऋग्यजु मन्ना मूढ कृत्वा तु विप्लवम् ।
कल्पमेक कृमि मोऽथ नानाविष्टासु जायते ।
प्रात्ये स्लेच्छे तथा शूद्रे तस्करे पतितेऽशुचौ ।
कुट्टे च सुरापे च ब्रह्मघ्ने वृषलीपतौ ।
अनधीतिषु सर्वत्र भुञ्जाने यत्र तत्र वा । [10]
यालक्ष्मीवृद्धहन्तुश्च सातापित्रोर्पुरोक्ष्या ।
मित्रद्रुहि कृतघ्ने च गोघ्ने चैव कथचन ।
पुत्रवातिनि शत्रौ च न मन्त्रान्योजयेद्विज ।

स तेषा विप्लव प्रोक्ते मन्त्रविद्धि सनातनं ।
यदि विप्रो विदेशस्यस्त्रीर्ययात्रा गतोऽथ वा । [15]
यदि भीत प्रपन्नो वा कुदेश शौचवर्जितम् ।
सुसंयत शुचिर्भूत्वा मन्त्रानुच्चारयेद्विज ।
आतेश्रोच्चारयेन्मन्त्रमातंत्राणपरोऽथ वा ।
हीनेष्वपि प्रयुञ्जानो नामौ विप्लावक स्युत ।
भूरकर्मा सुकर्मा वा कर्मभिर्विद्धितोऽथ वा । [20]
तत्त्ववित्तरते पाप शीलवान्मन्यतेन्द्रिय ।

10

After 12 95 4, D: S ins

दण्डो हि बलवान्यत्र तत्र माम प्रयुज्यते ।
प्रदान सामपूर्वं च भेदमूल प्रशस्यते ।
त्रयाणा विफल कर्म यदा पश्येत भूमिप ।
रन्ध्र ज्ञात्वा ततो दण्ड प्रयुञ्जीताविचारयन् ।
अभिभूतो यदा शत्रु शत्रुसिर्बलवत्तरं । [5]
उपेक्षा तत्र कर्तव्या वष्यता बलिना बलम् ।
शुर्वलो हि महीपालो यदा भवति भारत ।
उपेक्षा तत्र कर्तव्या चतुर्णामविरोधिनी ।
उपाय पञ्चम सोऽपि सर्वेषा बलवत्तर ।

अथान्याना — (L 67) T₂ G₁ 2 राज (for राज्)
— (L 68) M₂ वानिना T₂ G₁ चकारध्वयवान्, M₃
राज्ञोक्ता, M₄ चक्राध्वयुं — (L 69) G₃ नीतिश्रीशाल-
कृन् (hypermetric) M₁ 3 4 ध्रम (for ध्रमान्)
— (L 70) M₁₋₂ कृनी (M₂ 'नि)नार्थवणे T₂ G₁ M
स्यापयेत् — (L 71) T₂ G₁ 2 M₂ हिंसादिहादि- (for
'लिहा हि) M वेतानिका — G₂ om lines 72-73
— (L 72) G₁ अचरयेत्, M₁ 3 उच्चरयेत् M₁ 3 धर्मा
विरोधिन — (L 73) D₁ G₄ प्रजागुणा

9

(L 1) M₂ केचित्तु (for वे केचित्) — (L 2)
M₁ 3 ब्राह्मणान् (for 'णान्) T₂ G₁ तु (for च) M₄
चण्डाल T₂ चैव हि (for चेह च) — (L 3) G₁
ब्रह्मान् (for ब्राह्मणान्) G₁ द्विजाधम (for 'धम) — (L
5) T₂ M महावृन्दममुद्राभ्या (for the prior half)
— (L 6) G₂ ऋग्यजु, M₁ 3 ऋग्यजु, M₄ [S]थ
वर्ष्यु — (L 7) T₂ G₁ एव (for एक) T₂ G₁ 2
M₂ कृमिमोय (for कृमि मोऽथ) — (L 8) D₁ वृत्त्या
(for प्रात्ये) M₂ शूद्रे (for स्लेच्छे) M₁ 3 4 प्रात्ये
शूद्रे तथा स्लेच्छे (for the prior half) — (L 9) G₁ 2
वृषलीपतौ — (L 10) G₁ अनधीतिषु, M 'ध्यायेषु
(for 'धीतिषु) D₁ G₁ 2 M₂ भुञ्जानो (for 'ने) G₂

यत्र (for तत्र) — (L 11) G₁ नयैव च (also as
above) (for जगोस्तथा) — (L 12) M न च गोघ्ने (for
गोघ्ने चैव) — (L 13) D₁ G₃ 4 न मन्त्रापानयेदिन (for
the post half) — After line 13, T₂ G₁ read lines
18-19 — (L 14) T₂ G₁ M₂ मन्त्रकृद्धि, M₁ 3 4
'दृमि — (L 15) G₂ M₁₋₃ तीर्थयात्रा- G₁ M₂
वथा, G₄ [S]पि वा (for स्य वा) — (L 16) G₄
प्रमत्तो (for प्रपन्नो) T₂ G₁ अप्रमत्त प्रमत्तो वा कुदेश शौच-
वर्जित — (L 17) T₁ मुत्तमुक्त T₁ नन (for द्विज)
— T₂ G₁ read lines 18-19 after line 13 — (L 18)
M₂ नृगीप्नया (for परोऽथ वा) — (L 19) G₂ विप्लवक
— (L 20) D₁ T₁ G₂₋₄ विकर्मा, M₂ [अ]न्यकर्मा (for
(for सु) G₁ सा (for वा) G₂ व्यजितो, M₁ 3 4
वर्जितो (for वञ्चितो) — (L 21) M₁ 3 तरतो (for
तरते)

10

(L 1) G₂ [S]नि-, M₁ 3 4 [S]पि (for हि)
M₁ 3 4 बहुलो (for बलवान्) — (L 2) G₂ M दण्डमूल
(for भेद) — (L 3) M₁₋₃ यत्र, M₄ यत्र (for
यदा) T₂ पश्यति (for पश्येत्) — (L 4) M₁ 3 [अ]वि
चारय (for 'यन्) — (L 5) M₄ om यदा — G₁ M
om (hapl) lines 6-7 — (L 9) M₂ उपाय — (L,

भार्गवेण च गीतानां श्लोकानां कौमलाधिप । [10]
 विज्ञाय तत्र तत्र तत्र तत्र तत्र तत्र तत्र तत्र तत्र तत्र ।
 यदि रक्ष पिशाचेन हन्यते यत्र कुत्रचित् ।
 उपेक्षा तत्र कर्तव्या वध्यता बलिना बलि ।
 दुर्बलो हि महीपाल शत्रूणां शत्रुमुद्धरेत् ।
 पादलग्न करस्थेन कण्टकेनैव कण्टकम् । [15]
 शठानां सचिवानां च म्लेच्छानां च महीपते ।
 एष उक्त उपायानामुपेक्षा बलवत्तमा ।
 अश्मना नाशयेद्गोह लोहेनाश्मानमेव च ।
 शिखानीवापरैर्विद्वैर्ल्लेच्छान्म्लेच्छैः प्रसादयेत् ।
 दासानां च प्रदसानामेतदेवेह कारयेत् । [20]
 षण्ढालम्लेच्छजातीनां दण्डेन च निवारणम् ।
 शठानां दुर्विनीतैश्च पूर्वमुक्तं समाचरेत् ।
 अन्यां शठाश्च सचिवान्मथा कुम्राहणादयः ।
 उपायै पद्मसि साध्याश्चतुर्वर्गप्रिरोधिना ।

11

Dr ins. after 232* following 12 99 10 S after
 12 99 11

ऐश्वर्यमीदृशं प्राप्तं सर्वदेवैः सुदुर्लभम् ।
 द्रक उवाच ।
 पदनेन कृतं कर्म प्रत्यक्ष ते महीपते ।
 पुरा पालयत सम्यक्पृथिवीं धर्मतो नृप ।
 शत्रवो निर्जिता सर्वे ये तवाहितकारिणः ।

संधमो विधमश्चैव सुधमश्च महाबल । [5]
 राक्षसा दुर्जया लोके प्रयम्ने युद्धदुर्मदा ।
 पुत्रास्ते शतश्वस्य राक्षसस्य महीपते ।
 अथ तस्मिन्शुभे काले तत्र यज्ञं प्रितन्वत ।
 अश्वमेध महायागं देवानां हितकाम्यया ।
 तस्य ते ग्लु विद्यार्थमागता राक्षसास्त्रयः । [10]
 कोटीशतपर्गीपारा राक्षसानां महाचमूम् ।
 परिगुह्य तत सर्वां प्रजा वन्द्यकृतास्तत्र ।
 त्रिदलाश्च प्रजा सर्वां मधे च तत्र सैनिका ।
 निराकृतस्त्रया चामीसुदेव सैन्यनायक ।
 तत्रामात्यत्र श्रुत्वा निरस्त सर्वकर्मसु । [15]
 श्रुत्वा तेषां वचो भूय मोपध वसुधाधिप ।
 सर्वसैन्यसमायुक्तं सुदेव प्रेरितस्त्वया ।
 राक्षसानां वधार्थाय दुर्जयानां नराधिप ।
 नाजित्वा राक्षसां सेनां पुनरागमनं तव ।
 वन्द्यमोक्षमकृत्वा च न चागमनमिग्यते । [20]
 सुदेवस्तद्वचं श्रुत्वा प्रस्थानमकरोद्युप ।
 मन्नास्रश्च स त देशं यत्र वन्द्यकृता प्रजा ।
 पश्यन्ति सा महाघोरा राक्षसानां महाचमूम् ।
 दृष्ट्वा सचिन्तयामास सुदेवो बाहिनीपति ।
 नेय शक्या चमूर्जेतुमपि सैन्द्रं सुरासुरैः । [25]
 नाम्बरीय कलामेकामेया क्षपयितु क्षमः ।
 दिव्यास्त्रवल्भूयिष्ठ किमहं पुनरीददा ।

10) T₁ कौमलाधिप, T₂ वसुधा*, M केजया* (for कौमला*)
 — (L 11) M₁ १ तत्र- (for तत्र) G₁ तत्र तत्र (for
 तत्रतस्) D₁ करिष्यति — (L 13) G₁ वाच्यतां (for
 वध्यतां) G₂ बलिना, G₃ M₁ ३ ४ कलिना, M₂ कलिनां
 (for बलिनां) T₁ G₃ M कलि, G₁ बल (for बलि*)
 — (L 14) T₂ G₁ M₁ [5]पि (for हि). G₁ M₁ मही
 पाल. T₂ G₂ M₂-४ शत्रूणां (for शत्रूणां) — (L 16)
 T₂ चैव भूपते (for च मही*) — (L 17) M₄ युक्त
 (for उक्त) M बलवत्तर* (M₂ *रा) — (L 18) D₁
 G₂-३ माधयेत् (for नाश*) M₁ लोहेण M₂ तु (for
 च) — (L 19) D₁ G₁ शिखानिव (for *नीव). M
 करे (for [अ]परैर्). T₂ परानिचैर् (for [अ]परैर्विल्वैर्) G₁
 M प्रसाधयेत् (for प्रमाद*) T₂ विद्वैर्ल्लेच्छान्प्रसाधयेत् (for
 the post half) — (L 20) M₄ प्रदसानाम (for
 *सानाम्) — (L 21) T₂ G₁ २ M₂ चंटाण D₁ जातानां
 (for -जातीनां). — (L 23) T G₁ २ M अत्या (for
 शक्या). — (L 24) G₂ माधयेत् (for साध्याश्च). M₄
 चतुर्वर्ग (for *वर्गं).

11

(L 3) T₂ G₁ २ M₂ ४ पालयते (for पालयत) T₂
 मगमुद्रा महीमिमा, M₁-३ महीं तव नरोत्तम (for the post.
 half) — (L 5) D₁ T₁ G₃ ४ मयमो, T₂ सधमो,
 G₁ सधर्मा (for सधमो). D₁ विधमश्, G₂ विधमश्, M₁
 विधिमश् (for विधमश्) D₁ सुधमश्, T₂ G₁ सुधमश्,
 M₁ ३ ४ धमश्चैव, M₂ धर्माश्चैव (for सुधमश्) — (L 8)
 D₁ G₁ M₂ तथा (for अथ) G₁ २ धर्म (for वध)
 — (L 9) M₁ ३ ४ यज्ञ (for -याग) T₂ अश्वमेधमहायाग
 (for the prior half) — (L 12) M₁-३ सर्वान् M₂
 वतीकृतास (for वन्द्य*) — (L 14) G₁ निराकृतास T₂
 G₁ २ तु या, M₁ तथा (for त्वया) — (L 16) D₁ G₂
 सोपधा, T₁ *ध (for *ध) — (L 17) M₄ सुदेव T
 G₁ M प्रहितम् (for प्रेरितम्) — (L 20) M₁ ३ ४ वदि
 मोक्षम् (for वन्द्य*) G₁ तव, M₁ ३ ४ नात्र (for न च)
 — (L 21) M₂ नृप — (L 22) M₄ मन्नास्र (for
 समासश्) M₁ ३ ४ वरीकृता — (L 23) T₂ पश्यन्ति.
 — (L 25) M₁ चमू; M₂ महीं (for चमूर) — (L

तत सेनां पुन सर्वां प्रेषयामास पार्थिव ।
यत्र त्व महित सर्वैर्मित्रिभि सोपधैर्नृप ।
ततो रुद्र महादेव प्रपन्नो जगत पतिम् । [30]
इतश्चाननिलय देव तुष्टाव वृषमभ्वजम् ।
स्तुत्वा शस्त्रं ममादाय न्वधिरङ्गेतुमुद्यत ।
कारुण्यादेवडेवेन गृहीतन्तन्य दक्षिण ।
स पाणि सह शस्त्रेण दृष्ट्वा चेदमुवाच ह ।
किमिद साहसं पुत्र कर्तुं कामो वदस्व मे । [35]
स उवाच महादेव धिरमा त्ववनीं गत ।
भगवन्वाहिनीमेना राक्षसाना सुरेश्वर ।
नशक्तोऽहं रणे जेतु तस्मात्पुत्र्यामि जीवितम् ।
गतिर्मव महादेव ममावेस्य जगत्पते ।
नागान्तन्मज्जिन्वा च मानाह जगतां पति । [40]
अम्बरीषो महादेव क्षारित सचिर्व मह ।
तमुवाच महादेव सुदेव पतित त्रितौ ।
अघोमुन्व महात्मान सत्त्वाना हितकाम्यया ।
धनुर्वेदं ममाहूय भगण सहविप्रहम् ।
रथनागाश्वकलिल दिव्यास्त्रममलकृतम् । [45]
रथ च सुमहाभाग येन तस्मिपुर हतम् ।
धनु पिनाक खड्ग च रौद्रमस्र च शकर ।
निजवानानुगन्सर्वान्येन देवस्त्रियम्बक ।

उवाच च महादेव सुदेव वाहिनीपतिम् ।
रथादस्मान्सुदेव त्व दुर्जयस्तु सुरामुरै । [50]
मायया मोहितो मूर्खा न पठ कर्तुमर्हसि ।
अत्रत्यस्त्रिदशान्मर्वा ज्ञेय्यमे सर्वदानवान् ।
राक्षसाश्च पिशाचाश्च न शक्ता द्रष्टुमीदृशम् ।
रथ सूर्यमहन्नाम किमु योद्धुं स्वया मह ।
स जिन्वा राक्षसान्मर्वाङ्कृत्वा धर्तृविमोक्षणम् । [55]
घातयित्वा च तान्मर्वाङ्काहुयुद्धे त्वय इत ।
विघ्नम प्राप्य भूपाल विघ्नमश्च निपातित ।

12

After 12 118 6, D₇ S (G₃ missing) lns

काक भानोऽङ्कुलीनश्च विडाल मर्ष एव च ।
अङ्कुलीना च या नारी तुल्यास्ते परिकीर्तिता ।
लोकपाला सद्रोद्विन्ना पश्यन्त्यकुलजान्यया ।
नारीं वा पुरय वाय शीलं तत्रापि कारणम् ।
दुष्कुलीनश्च या स्त्री स्यादुष्कुलीनश्च य पुमान् । [5]
अहिमाशीलसयोगाद्दर्माच्च कुलता ब्रजेत् ।
धर्मं प्रति महाराज श्लोकानाह बृहस्पति ।
शृणु सर्वांन्महीपाल हृदि ताश्च करिष्यासि ।
अमित मितकर्मणं यथा दान्त तपस्विनम् ।

26) T वल्लान् M₁ २ प्या, M₂ नेपा, M₁ २ ४ एकः
(for प्या) — (L 27) M₂ नपत्र, M₁ मूयिष्ठा
(for -भूयिष्ठा) T₂ किमग (for किमह) M₁ ३ पुन
किमग नाष्टय, M₂ कि पुनन्त्वा नाष्टय, M₁ किमग पुननां
दृष्ट (for the post half) — (L 28) M₄ तत सेना
पुन सर्वां (for the prior half) M₁ प्रेषयामास T G
M₂ पार्थिव — (L 29) T₁ G₁ ३ ४ M₂ नहितै, T₂
नत्रिभि (for नहित) M₁ नर्वै (for नर्वैर्) T₂ G₁
सोपधैर्त्रिभिर् (by transp) T₁ नृप, M₁ २ ४ वृत्
(for नृप) — (L 30) M₂ जाता T₂ पति — (L
31) D₁ T₁ G M₄ मन्मान — After line 31, M lns

301* धनुर्वेदोत्तविधिना इत्या ध्यात्वा प्रगम्य च ।

— (L 33) M₁ दक्षिण (for दक्षिण) — (L 34) G₁
पाणि, M₂ पाणी — (L 36) G₁ २ M त्ववनि — (L
37) M₂ भगवान् M₂ एतां (for एता) — (L 38) T₂
G₁ २ M₂ जीवितम् (for जीवितम्) — (L 40) M [रु]ति
(for च) — (L 41) M न्वै (for मह) — (L
44) T₂ उपरिग्रह (for सहवि) — M₄ om. (hapl.)
line 45 — (L 45) T₂ G₁ वल् (for रथ) — (L
46) T₁ G₁ २ न (for तु) T₂ G₁ २ M मोता (for
ना) M₁ गत (for हतम्) — (L 47) M₁ २ ४

न्यादिग्रह, M₂ भूमिप (for शकर) — (L 48) G₁
M₂ सुगन् (for [अ]नु) M₁ २ ४ देवकृयवक (sub-
metric) T₂ G₁ येन त्रिपुरवानिन (for the post. half)
— (L 49) T₂ G₁ ह (for च) — (L 50) M₂ नु-
देवम् — (L 51) M पाद (for पट) — (L 52)
M₁ ३ अत्रथ (for 'स्थम्) D₁ T G केप्यते (for 'से)
M मह- (for मर्व) — (L 54) D₁ तया हत, G₂ ४
त्वया हता, M₁ ३ तनाहवे, M₂ मनाहवे (for तया सह)
M₁ किन्तु यो युद्धनाहवे (for the post half) — (L 55)
M₂ विनित्वा (for स जित्वा) T₂ G₁ M वदि- (for
वन्दी) — (L 56) M ता सेना (for तान्मर्वाङ्क)
T G₁ २ M क्षय त (G₂ ह) त (for त्वय हत) — (L
57) D₁ मवर्न, T₁ विधर्म; G₂ विन्मय, M₁ विधिमं,
Madras ed विधम (for विधम) D₁ G₁ २ विधमश्,
G₃ M₁ विधम (for विधमश्)

12

(L 1) D₁ T₁ G₁ विडाल, G₁ M विडाल, G₂ विडाल
(for विडाल) — (L 3) M₂ पश्यति M₂ अङ्कुल (for
'लान्) — (L 4) T₁ G₂ M₃ नारी T₁ G₂ पुरुषो (for
'य) — (L 5) M₁ ३ यदि, M₁ यथा (for च या) G₂ ४
च (for स्याद्) — (L 6) M₂ नवोगान् T₂ G₁ २

वृत्तस्थमपि चण्डालं त देवा ब्राह्मणं विदुः । [10]
 यदि घातयते कश्चित्पापसत्त्व प्रजाहिते ।
 सर्वसत्त्वहितार्थाय न तेनासौ विहिंसक ।
 द्वीपिन शरभ सिंह ब्याघ्र कुञ्जरमेव च ।
 महिष च वराहं च सूकरश्चानपन्नगान् ।
 गोब्राह्मणहितार्थाय बालक्षीरक्षणाय च । [15]
 वृद्धातुरपरित्राणे यो हिनस्ति स धर्मवित् ।
 ब्राह्मण पापकर्मा च म्लेच्छो वा धार्मिकः शुचि ।
 श्रेयास्तत्र भवेन्म्लेच्छो ब्राह्मण पापकृत् च ।
 दुष्कुलीन कुलीनो वा य कश्चिच्छीलवान्नर ।
 प्रकृतिं तस्य विज्ञाय स्थिरा वा यदि वास्थिराम् । [20]
 शीलवानुत्तमं कर्म कुर्याद्राजा समाहित ।
 नियुञ्जीत महीपालो दुर्वृत्त पापकर्मसु ।

13

After 12 122 25, D: S (Gs missing) ins

ययासौ नीयते दण्ड सतत पापकारिषु ।
 दण्डस्य नयनात्सा हि दण्डनीतिरिहोच्यते ।
 भूय स भगवान्ध्यात्वा चिरं शूलधर प्रभु ।
 असृजत्सर्वशास्त्राणि महादेवो महेश्वर ।
 दण्डनीतेः प्रयोगार्थं प्रमाणानि च सर्वश । [5]
 विद्याश्चतस्र कृत्स्न्यास्तासां भेदविकल्पना ।

धर्मश् (for धर्मांश्). - T₂ G₁ 2 [अ]कुलता, M₁ 3 4 सुरतां
 (for कुलता) — (L 7) T₂ G₁ 2 M₂ मधराजा
 — (L 8) G₁ सर्वा (for सर्वान्). — (L 9) M₂ तथा
 — (L 10) M₁ पिंडाल (for चण्डाल) — (L 11)
 M₂ किंचित् G₁ काकमद्व T₂ G₁ प्रजाहित — (L
 12) G₁ 2 बालक्षीरक्षणाय च (for the post half, of
 line 15) — G₁ om lines 13-15. — (L 17)
 G₁ 2 ब्राह्मण (for धार्मिक) T₂ M कश्चित् (for शुचि)
 — (L 18) M₁ 3 4 भूयांश् (for श्रे) D: पापकर्मकृत्,
 T₁ पापकृत्तम (for कृत्त च) — (L 19) M अकुलीन
 (for दुष्कु) — (L 20) G₁ तव (for तस्य) M₂
 प्रकृतस्तत्र विद्येया (for the prior half) G₁ M₂ स्थिरा.
 G₁ [अ]स्थिरा — (L 21) T₁ शील (for शील-) M
 राशां. — (L 22) M₂ पापकर्मणि.

13

(L 1) G₁ यथा, G₂ यदा (for यथा) — (L
 2) G₁ M₁ [आ]नयनात् (for नय) — (L 4) G₁
 M₁ 3 असृजन् M₁ 4 शास्त्राणि (-शा) — (L 5) G₂
 प्रमाणीकश्च (for 'णानि) — (L 6) M₂ तास्ता (for
 तामां) M₂ वेद- (for वेत्) G₂ विकल्पना (for

अह्नानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः ।
 पुराणं धर्मशास्त्रं च विद्या श्रेताश्चतुर्दश ।
 आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वश्चेति ते त्रयः ।
 अर्थशास्त्र चतुर्थं तु विद्या छष्टादशैव तु । [10]
 दश चाष्टौ च विख्याता पृता धर्मस्य महिता ।
 ण्तासामेव विद्याना व्यासमाह महेश्वर ।
 शतानि त्रीणि शास्त्राणामाह तद्वाणि सप्ततिम् ।
 व्यास एव तु विद्याना महादेवेन कीर्तित ।
 तत्र पाशुपत नाम पाञ्चरात्र च विश्रुतम् । [15]
 योगशास्त्र च साम्यं च तत्र लोकायतं तथा ।
 तत्र ब्रह्मनुला नाम तर्कविद्या दिवाकसाम् ।
 सुग्वटु ग्यार्थजिज्ञासा फारक चेति विश्रुतम् ।
 तर्कविद्यान्मथा चाष्टौ स चोक्तो न्यायविस्तर ।
 दश चाष्टौ च निजेया पौराणा यज्ञमहिता । [20]
 पुराणाश्च प्रणीताश्च तायदेव हि महिता ।
 धर्मशास्त्राणि तद्वच्च एकार्थानीति नान्यथा ।
 एकार्थानि पुराणानि वेदाश्चैकार्थसहिता ।
 नानार्थानि च सर्वाणि तर्कशास्त्राणि शकर ।
 प्रोवाच भगवान्देव कालज्ञानानि यानि च । [25]
 चतु पष्टिप्रमाणानि आयुर्वेद च सोत्तरम् ।
 अष्टादश विकल्पान्ता दण्डनीतिं च शास्त्रीम् ।
 गान्धर्वमितिहास च नानाविस्तरमुक्तवान् ।

'ना). — (L 10) G₂ M₁-3 अर्थशास्त्र (for 'शास्त्र).
 M₁-3 चतुर्थोस्तु; M₁ तु सफल. — (L 11) M क्षेता (for
 पृता) — (L 13) M₂ अश्राणान्; M₁ दश्याणाम् (for
 दश) T₂ G₁ मदा (for आह) — (L 14) G₂
 विद्यां ता (for विद्याना) G₂ कीर्तित . — (L 15) G₁ M
 पञ्चरात्र . T₂ तु (for च) — (L 16) T₁ G₂ 4 विख्यात
 (for साम्य च) — (L 17) M₂ मत्र (for तत्र).
 T₁ ब्रह्मकुला; G₂ 4 'कुल (for 'तुला) — (L 18) G₁
 M₂ दुर्ग्वार्त्त- (for दुर्ग्वार्थ) D: T₁ G₁ कारकश्च, T₂
 G₁ M₂ कारण (for वारक) — (L 19) T G₂ 2 4
 तर्कविद्या (T₂ 'वा); M₂ कर्मविद्याम् (for तर्क) D:
 श्लेको (for चोक्तो). D: T₁ G₁ नव- (for न्याय)
 — (L 20) D: पौराणा, T₁ G₁ पुराणा (for पौराणा).
 M₂ महितां — (L 21) M पुराणस्य (for 'णाश्च)
 M₂ प्रणीता (for 'ताश्च). G₂ च; M₁-3 [इ]ह (for हि).
 — (L 22) D: तद्वच्च (for तद्वच्च) M₁ एकार्थो नीति
 रन्यथा, M₂ 'र्थानीक्षितान्यथा — (L 24) D: तत'
 (for तर्क-) — (L 25) T₂ G₁ 2 सर्वश (for यानि
 च) — (L 27) T₂ G₁ विकल्पानां, M₁ 'त्यात (for
 'ल्पान्तां) T₁ G₁ 4 अष्टांगानि च कल्पानां (for the

इत्येवा शकरोक्ता विद्या. शब्दार्थसयुता ।
 पुनर्मेदसहस्र च तामामेव तु विल्लर । [30]
 ऋषिमिर्देवगन्धर्वं सविकल्प सविल्लर ।
 शश्वदभ्यस्यते लोके वेद एव च सर्वदा ।
 विद्याश्चतस्र संश्लिषा वेदवादाश्च ते स्मृता ।
 पृतासा पारगो यश्च स चोक्तो वेदपारग ।
 वेदाना पारगो रुद्रो विष्णुरिन्द्रो बृहस्पति । [35]
 शुक्र स्वायम्भुवश्चैव मनु परमधर्मवित् ।
 ब्रह्मा च परमो देव सदा सर्वे सुरासुरै ।
 शर्वस्यानुग्रहाच्चैव ध्यामो वै वेदपारग ।

अह शातनवो भीष्म प्रमादान्माध्रवस्य च ।
 शकरस्य प्रमादाच्च ब्रह्मणश्च कुरुद्वह । [40]
 वेदपारग इत्युक्तो याज्ञवल्क्यश्च सर्वदा ।
 कल्पे कल्पे महाभागर्षपिमिस्त्रत्वदर्शिमि ।
 ऋषिपुत्रैर्ऋषीकैश्च मिद्यन्ते मिश्रकैरपि ।
 शिवेन ब्रह्मणा चैव विष्णुना च विकल्पित ।
 आदिकल्पे पुनश्चैव मिद्यन्ते साधुमि पुन । [45]
 इदानीमपि विद्वद्भिर्मिद्यन्ते च विकल्पकै ।
 पूर्वजन्मानुसारेण बहुवेय सरस्वती ।

prior half) — (L 28) M₁ पुराणम् — (L 29)
 D₁ संहिता (for सयुता) — (L 32) M₁ s. 4 शश्वद
 शश्वदुक्तस्तु (for the prior half) G₂ वेदा T₂ G₁ तु,
 M [इ]ह (for च) — (L 33) T₂ G₁ वेदाय (for
 विद्याय) M₁ s. 4 ता (for ते). — (L 34) D₁
 पतानां पारयोगश्च (for the prior half) D₁ उक्तो D₁
 पारमै (for 'ग') — D₁ om (hapl) lines 35-38

— (L 36) T₂ G₁ s. M₁ शुक्र (for शुक्र) — (L
 37) M सुते प्रमु (for सुगसुरै) — (L 38) G₁ s.
 सवस्य (for शर्वस्य) — (L 41) M₁ s. 4 याज्ञवल्क्यश्च
 — (L 43) D₁ ऋषिगणैर् (for ऋषीकैश्च) D₁ मिद्यते
 श्रमिकैरपि (for the post half) — (L 45) M₁ s. 4
 अधुना, M₂ च पुन (for साधुमि) — (L 46) M₁ s.
 विकल्पकैः

CRITICAL NOTES

ON THE RĀJADHARMA

Variant readings from V₁, the Nepal Durbar Library MS, for adhy 1-10 are given in these notes, as the MS was not available earlier. The same applies also to the commentary of Vimalabodha (Cb) used in a transcript obtained somewhat late from the Raj Library, Darbhanga. Readings from both these for the subsequent adhyāyas will be found in the Crit App printed below the text. — Room is found in these notes for references to Purāna and Smṛti literature in addition to those given below the constituted text. Purely exegetical notes are given sparingly where necessary.

[N B — A few corrections and additions to the Crit App are included in these notes at the proper place, and in square brackets]

1

V₁ commences with ॐ नमो भगवते वासुदेवाय followed by 1*

2 ^b) V₁ पांडुनदना —^a) V₁ निवन्वियिष्यन्तो √ निर्वृत् Caus, 'to cause to roll forth completely, to achieve in fulness' √ निर्वृत् Caus, 'to cause to return, to restore' C_v explains नितरां वर्नयिष्यन् —^a) C_b, li e C_a, reads मामनायन् — For persons killed in fighting no आशौच is observed, or rather each day's आशौच is removed by a bath in the evening after the battle, and a period of twelve days suffices for those killed otherwise (e g, for those that perished in Aśvatthāman's night-attack). As this night-attack belongs to the last or the 18th day of the fight, and as the fighters were out of their capital during the whole of this period, Nilakantha thus accounts for (18 + 12 =) 30 days of residence वदि पुत्र् Under 12 51 14, however, C_n offers a different calculation, for which see notes to the passage C_b says मामश्वेन द्वादशमस्या रक्ष्यते, there by ignoring the eighteen days of daily आशौच and daily purification. The *Āndhra Mbh* makes it a stay for three months, on what authority it is difficult to say. The *Bhāratamañjarī* does not specify any period — वदि पुत्र् possibly implies

that they were outside, but near enough to, the ह्यग्निनपुर, which was situated on the Bhāgīrathī (cf. st 8)

3 ^b) V₁ धमपुत्र (for धमात्मान).

5 ^c) V₁ मतो (for मर्वे)

6 ^a) V₁ तेभिम्य (for अभि) —^b) V₁ मिद्धा मक्षार्थिनत्तमा (= 3^d)

9 ^b) V₁ धर्मराज (with D₁ T G₁₋₃ M) —^c) V₁ C_b ममाय (for विचार्य) —^d) V₁ कृष्णद्वैपायना विभि

10 ^a) V₁ मवता (for *तो)

11 ^a) V₁ मुक्तस्तु (for मुक्ता स्य)

15 ^b) V₁ सुतान्त्रियान् (by transp)

16 ^a) V₁ द्वारकावाग्नि (with K₄ D₁₋₃). The adopted text presupposes that Subhadrā returned to Dvārakā soon after Abhimanyu's death. In B 7 78, per contra, she is described as being consoled by Kṛṣṇa, which could not have been in Dvārakā. In B 11 20 15, nevertheless, there is a reference to Subhadrā, which of course need not necessarily imply that she was on the battlefield. But in B 14 52 55 Subhadrā is said to have returned to Dvārakā with Kṛṣṇa after the coronation of Yudhiṣṭhira, and in B 14 66 4 she returns

with Kṛṣṇa for the अश्वमेध and is present on the occasion of the birth of her grandson. The commentators Vimalabodha and Arjunamīśra observe पत्नेन युद्धसमय एव पुत्रवधादनन्तरं द्वारकां गता सेति केचिद् । तच्च पौर्वापर्यविरुद्धम् । The acceptance of the reading द्वारकावाग्निं does not however help us out of the difficulty Vimalabodha correctly explains the point by observing that although so long as वाष्णेयी is with the Pāṇḍavas she might control her grief, the grief would certainly transgress all bounds after her return with Kṛṣṇa to Dvārakā

19 ^a) V₁ य स. — ^b) V₁ चाप्रतिमो (for सप्रतिरथो) — ^c) V₁ सिंहदर्पगतिर् — ^d) V₁ दाता (for दान्तो) — [Crit App, line 7 read Da Dn D₂-s s for D (D₁ missing)]

21 ^a) V₁ असौ किल (for च सोदर) — [Crit App. line 2 add D₁ between K₁ and G₁]

22 ^a) V₁ त (for य) For the incident, cf. B. 11 27 6-12 — After 22, V₁, like the N MSS generally, ins 4* — [Crit App line 1 add D₁ between K₁ and G₁ — Line 4 read T₁ for T]

23 ^a) V₁ मातृत् (for 'ज'). — [Crit App., line 1, 2: read K₄ for K₅]

24 ^a) V₁ भ्राता (for सख्ये). — ^b) V₁ पातित (for घा^a)

25 [Crit App, line 8 read सुव्रत. for सुव्रत]

27 ^a) अतिपश्चात् 'when far too late' V₁ अपि (for अति) Cb मातरि (as in text), explained as द्वितीयार्थे

28 ^a) V₁ अनार्यतां नृशस्य च. — ^d) V₁ कृतमत्त्व (for 'घ्नं च)

29 ^a) V₁ हि (for च)

31 ^a) V₁ उवाच (for अबोचत्). — ^d) V₁ फाल्गुन

33 ^a) V₁ देवि (for मातर) — ^b) V₁ तव धृवा

33 ^a) V₁ follows the generality of MSS in reading साजुना वा हते कर्णे सकर्णा वा हतेऽर्जुने But surely Karna was not expected to contemplate his own defeat by Arjuna as the first possible alterna-

tive of 5 144 22^d

35 ^a) V₁ एवमुक्त्वा किल पृथा — ^d) V₁ भ्रात्रा भ्राता (by transp)

36 ^b) V₁ विभो (for मुने)

40 ^a) V₁ यथा (for यदा).

41 ^a) V₁ रोष (for क्रोध) — [Crit App, line 2 read D₂ s s s s for D₂ s s-s.]

42 ^b) V₁ हि (for ह).

44 ^b) V₁ यथाक्रम.

— V₁ gives the sub-parvan name as राजधर्म in the colophons of adhy 1-10.

2

2 Before 2, V₁ ins. नारद उवाच — ^d) V₁ अविसृष्ट

3 ^b) V₁ [s]नष (for नृष) — ^c) V₁ महाबाहो (for 'राज)

4 ^a) V₁ Cb सहर्ष (for सवर्ष). — ^d) V₁ विसृजित. — The point is well brought out by Vādi-rāja ॐ अयं भावः । कर्णस्य क्षत्रियायां जननाभावे क्षत्र शूरा पूत स्वर्गं गच्छेदिति प्रमेयं न सिध्येत् । अतः क्षत्रियायां जननमावश्यकम् । तन्मु अर्जुनादिवत्सपष्ट कुन्त्यां जनने क्षत्रियत्वस्य सुप्रसिद्धत्वादर्जुनवद्गोणादा परशुरामादा ब्रह्मक्षत्रयोरुभयोरपि योग्य ब्रह्माक्ष लभेतैव । ब्रह्माक्षलाभे च कर्णस्य न कुतश्चिच्छूराघातः स्यात् । प्रत्युत स्वशत्रुमेव तेन हन्यात् । अतश्च कर्णस्य शूराघातसाध्यस्वर्गोऽपि न स्यात् । कन्यागर्भाजनने तु क्षत्रजातिरपि जाता, पुनः सतपुत्रत्व-प्रसिद्धौ च ब्रह्माक्षलामोऽपि न स्यात् । अतः क्षत्रजातिमतः कर्णस्य शूराघात मरणमपि न्यायप्राप्तमित्युभयलामाय कन्यायां जननं देवैर्निमित्तम् । ॐ Cn glosses सवर्षजनन by वैराट्युदीपक

5 ^a) V₁ जहार, Cb चकार (as in text), explained by अधीतवान् Cf. 18^a V₁ श्रेष्ठाद् (for श्रेष्ठे) Preceptor Droṇa is meant. — ^d) V₁ युरोश् (for युरो).

6 ^b) V₁ फाल्गुनस्य (for फ^a).

8 ^a) V₁ अकरोद् (for अगमद्) — ^b) V₁ च (for चै)

10 ^a) V₁ समं चाह उपध्येयम् (for समो युद्धे भवेयम्)

11 ^a) V₁ transp. पुत्रेषु and शिष्येषु — [Crit. App, line 6 read M₁ for M₂.]

12 ^b) V₁ फाल्गुन (for फ^a) — ^c) V₁ चैव (for

चापि) — [Crit. App., line 4 read G₁ & for G₂:4]

16 ^a) V₁ मर्वन (for मर्वन)

17 ^b) V₁ स्वर्गमन्त्रिणे (for स्वर्गोत्तमे) — ^c) V₁ [अ]पि (for [अ]भीष्ट)

18 ^a) V₁ अकरोत्, as in 5^e above, in the sense of ऊपीतवात् — ^d) V₁ शानद (for आशय)

19 ^a) V₁ सुर्वन (for सूवन)

20 ^a) V₁ प्रहृष्टद (for प्रसन्नम्)

21 It is to be noted that in B 8 42 38-50, where Karma narrates the same story to Śalya, he is said to have killed the calf and not the cow. Cb notices the contradiction, but observes वसुधैव कुटुम्बकम् इति कृत्वा Kṣemendra refers to होतृकेतु निवा only, and not 'वसु', while in the Karmaparyan (st. 84), he refers to the killing of the calf only. The Āndhra Mbh states that it was the calf that was killed and not the cow — ^c) V₁ [व]नम् (for [व]नम्)

24 ^b) V₁ मृत् (for इतिदम्) — ^d) V₁ transp भूमि and चक्र

25 ^b) V₁ विद्वान् (for विद्वान्)

26 ^c) V₁ तपस्वितः (for [व]तिशान्)

27 ^b) V₁ वान् (for वान्)

28 ^a) V₁ वेदापवादम् (for वेद मन्त्राद्यम्) — ^b) V₁ वेद (for वेद मन्त्राद्यम्). — ^c) V₁ transp वे and हव

3

1 ^b) Cb प्रसवेना (as in text)

2 ^c) V₁ प्राणाद् (for प्रोक्तान) — ^d) V₁ म नम मित्ते (for सुत^a)

3 ^c) V₁ चकारैव (for चकार वै)

4 ^d) V₁ कथित

6 ^a) V₁ केषमेदो (for 'मयो) — ^d) V₁ [अ]भ्याम् (for 'दम्) and आगत (for आगम्)

7 ^d) न हन्तु, for that would not suit his assumed Brahmin character V₁ चापि (for वापि)

8 ^a) V₁ म हवमानो (for म^a) — ^d) V₁

अपेक्षेन (for अपेक्षेन) V₁ मूर्धन (for सूत^a)

10 ^a) V₁ यदास्य (for यदा तु) and [अ]न (for [अ]न्ने) — ^b) V₁ परिपृष्ट (for 'ष्टे) — ^c) V₁ तन (for मदा)

12 ^d) V₁ सूक्त.

13 ^d) नामन (= नाम्ना) अलर्क नाम (= प्रसिद्धम्) — Cb and Kṣemendra (st 21) also give अलर्क as the name

14 ^c) V₁ तामिद्रेवायविष्टे In the text, महिष्ठ is to be interpreted as महिष्ठ Vādirāja supplies मन्त्रे

15 ^b) वनात्, adj., does not need the possessive termination Is वनात् meant as contraction for वनात्? Ca glosses वनात्वात् by भीषत्, and Cb by विभीषत्

17 ^c) V₁ एते त्वा, an evident lect fac. (for तन्दिश)

19 ^b) V₁ दशो (for गुप्तो), Kṣemendra (st. 25) gives the name as गुप्त — V₁ reads 19-22 on marg

21 ^a) V₁ हि (for तु)

22 ^b) V₁ मत् (for एव) — ^c) V₁ भागवद्रामात् (with Ks : B Da Dn Ds : s :-s) is evidently an improvement of भागवो राम of Ks : Ds S, which suggests the emendation *भागवे राम

23 ^b) V₁ मनुशुम् — It is worth noting that when Karma narrates this same episode to Śalya in B 8 42 4-9, he makes the कृति to be Indra himself, working in the interests of Arjuna. That serves of course the purpose of damaging the honour of Arjuna. Kṣemendra agrees in regarding the कृति as a गार्हपत्य

25 ^d) Ca. b ॐ कामया इत्यन्वयम् । महच्छया (Cb हच्छया) । ॐ

26 [Crit. App., line 5 read B₁ for B₂]

28 ^b) V₁ देवविद्याप्रद — ^c) V₁ तनो (for अतो)

30 ^a) V₁ मित्रोपचीर्णोहम्, with most MSS, to avoid the hiatus — ^c) V₁ न (for हि) With the reading न it would be necessary to obtain another न by reading महृशेन as महृशे न महृशे

समायुपस्ते षष्कालादन्यत्र मपास्य न प्रतिभास्यतीति न Of B 8 90 82, which describes what actually took place — [Crit App, line 2. read G₂₋₁ for G₃₋₁]

31 ^b) V₁ समीयुष. (for समे) — With 31^{cd}, of B 8 42 9^b

33 ^b) न्यायेन — Cb ❀ अभिवादानदिना (under standing it with उपजगाम rather than with उक्त) ❀

4

2 ^a) विप्राङ्गद — This is the only reference in the Mbh to a Kalinga king of this name

4 ^a) V₁ स कर्णसहितो.

5 ^a) V₁ कन्याय. The *Āndhra Mbh* alone gives Śubhāngī as the name of the daughter.

6 ^b) वक्र=दन्तवक्र, for which see 5 128 47.

7 ^a) V₁ नाम य (for नामत) — [Crit. App, line 7: for G₁₋₁, read G₂ 1]

8 ^a) स्हेच्छाक्षार्याक्ष, the S reading, is an improvement due to the ignorance of the fact that the स्हेच्छ kings of the West were also the आचार्य or the spiritual heads of their domains See Rām (Kumbhakonam ed) 3 23-24 and Dr Raghavan in the *Indian Culture*, V 443-44 and in the *Journal of the Banaras Hindu University*, Vol II, pt 1, p 46. Of also 8 17. 18, where the Crit Ed. reads आचार्यपुत्रे (for अथाङ्गराजे), indicating that the son of the स्हेच्छ king can be properly called आचार्यपुत्र. — ^a) V₁ तथैव च (for च भारत)

9 ^b) V₁ प्रमा (for स्रज) — ^a) V₁ बलोत्कटा (for मदो) .

10 ^a) V₁ चर्षपरान्विता (for 'धरान्विता)

13 ^b) V₁ अपाशित (for उपा) — ^a) V₁ आज. वार (for 'सुहाव) — [Crit App, line 4: for K₁ read K₂.]

15 ^b) V₁ युयुत्सतां (for युधिष्ठिर)

17 ^{cd}) V₁ स शरानन्यान्पातयामास भूतले.

19 ^a) V₁ स विजिग्ये (for अव) .

20 ^a) V₁ वाद्यतो (for त्वरयन्तो)

21 [Crit. App, lines 1-2. read T₁ G₂₋₁ for G₁ G₂ 1]

5

1 ^b) V₁ द्रुत्वा (for घात्वा). V₁ स (for तु).

4 ^a) V₁ मादुर्वकट (for 'कण्टक-) वादुकण्टक is from वदुकण्टक and has no relation with वाद्, 'arm'. Cn glosses ❀ वा[व]दुकण्टक केनकपत्र तद्वपत्र बलिना दुर्वलस्य शरीरं पाटयने तद्वादुकण्टक नाम युद्धम् । यथोक्तम् — एकां जहा पदा- क्तान्य परामुषान्य पाटयने । केनपीपत्रवच्छुयुद्ध तद्वादुकण्टकम् ॥ ❀ With the reading मादुकण्टक 'having the arms as the only protective armour' which a MS of Ca cites, the sense is not as relevant to the context as with the v l 'कण्टक.

6 ^b) मालिनी is the earlier name of the city more commonly known as चम्पा Cf Harivaṃśa, C 1699 (adhy 31, st 48-49)

पृथुलाक्षुनो राजा चम्पो नाम महावशा ।

चम्पस्य तु पुरी चम्पा या मात्स्नियभक्तपुरा ॥

Ksemendra cites Mālinī (st. 34)

7 ^a) V₁ च (for तु)

11 ^a) V₁ कुलै (for कुन्वाद्य)

6

2 ^b) V₁ शोकोपहनमानस.

5 ^a) V₁ यानित (for यनित)

7 ^{cd}) V₁ वै गतु (for वा नेतु)

8 ^b) V₁ वैरस्त्रोररणे (for 'दुक्षणे) — [Crit App, line 2 for S, read S (G₁ om)]

9 ^a) V₁ न्याकुललोचन (for 'चेतन)

10 ^a) V₁ योयित (for च सिय) — ^r) V₁ एव दुःख (for अतिदुःख)

11 ^a) V₁ [उ]दिप्तचेतन (for [अ]स्वस्)

7

2 ^b) V₁ निशसश्च — ^a) V₁ कर्षित.

3 ^a) V₁ आनरिष्यामो (for 'प्याम) — ^d) V₁ प्राप्स्यामि

4 ^b) V₁ क्ना (for किल), an evident improvement by a later hand, found also in Dn Ds

6 ^b) V₁ अवैराग्यम् with Bo (for अवैरोध्यम्), and अमस्तर (for 'र)

7 ^b) V₁ द्रु (for द्रुम्) — ^d) V₁ दुद्रुत्वा
(for द्रुवा)

8 ^d) V₁ विनयैषि (for अनियैषि)

10 ^b) V₁ पशुना (for अशुना) — ^c) V₁ [S]नी
दृन् (for नष्टन्) — ^d) V₁ विवर्जन (for च मोचिन)
The constituted text, reading अशुनान् (going with
न) and च मोचिन (supply नष्टा, cf. 11^d below)
for विवर्जनन् in ^d, considerably improves the sense
—[Crit. App, line 6 delete (except Bo), line
9 for B₃ & read Bo 2.4]

11 ^b) V₁ हिरण्यस्य (for कुवात्स)

12 ^{ab}) V₁ काननन्दुयरांतास्ते क्रोधहर्षमन्विता

13 ^{ab}) V₁ बहुकल्याणमुत्तानिच्छति — ^d) V₁ सत्त्वेन
च (for बन्दनेन)

15 ^c) V₁ चानुष (for चानुष)

16 ^c) यदा सनिहता (for यदाज्ञा निहता)

18 ^a) V₁ अद् (used as exclamation) (for अद्).
— ^b) V₁ जातकानाहुमावनि The variant काननयी पितृ
नवातदात्स्तेषु यदा जातौ is capable of being inter-
preted with the help of the text—जाता वै पुत्रनानामि
The loc 'स्तेषु goes with काननयी —[Crit App,
line 2 read अद् for अद्, line 4 read पितरो for
-पितरो, line 5 read यथैषैषाव वि]

19 ^b) V₁ कानक्रोधमनजसा — ^c) V₁ वयपत्र (for
जन्) —[Crit App, line 2 read D₂ 2.5 6 for
D₂ 2 5-7]

20 ^a) V₁ पत्राद्याना — ^{cd}) V₁ न चेल्लवानय लोक.
पश्येत्वेनैव कर्मणा —[Crit App, line 3 read B₃ D₃
for B₂ D₃ 7]

21 ^d) 'We have been malignantly dealt with'
V₁ निहत्या वचिना वय

22 ^c) V₁ मिथ्याविनीत (for मिथ्यावृत् न)

23 ^a) V₁ न मन्वना (for अशकाना). — ^d) V₁ न
मायां (for न नायां)

24 ^a) V₁ नानात्वसुहृदा वाक्य (for 'नमितौ कथ्य)
For कथ्य, पश्य would be a facile emendation.
— After 24, V₁ ins 7*

26 ^c) V₁ अनपेक्षैव विदुः — ^d) V₁ च महाधुनि
(for विदुः तथा) — ^e) V₁ क्षयं राजा (for धृतराष्ट्रो)

— ^f) 'Reduced to same plight as myself'.

27 ^d) V₁ पात्रयित्वा (for वात्रयित्वा)

28 ^a) V₁ हि वृष्टौ (for वृष्टौ च) — ^c) V₁
चतन्व (for चतुः)

29 ^c) V₁ वान्य (for हृष्टो) — ^d) V₁ सुयुक्त
कृष्णनिधौ —[Crit App, line 5 read D₂ 2.1 6
for D₂ 2.3 5-7]

30 ^d) V₁ transp. वेजता and मान्करा इव

31 ^b) V₁ दुर्नति प्रग्रह —[Crit App, line 4
read Da for D]

33 ^b) V₁ विषय (sic)

34 ^d) V₁ हृत (for हृति) After 34^{ab}, V₁
ins 8* [(L. 1) V₁ च (for वा)] —[Crit App,
to 8*, line 1 delete Ks, line 4 read च्चेन for
चनेन]

35 ^c) V₁ प्राप्तरना (for 'वर्ता)

38 ^a) V₁ विच्छ (for निच्छ)

39 ^d) V₁ विशोको निर्मन हचिद

40 ^d) V₁ मोर्षां कुरत्तचन.

41 [Crit App, line 1. read Before 41]

8

1 ^b) V₁ विविक्षित (for अविक्षित) — ^d) V₁
दृढवाक्यपरिग्रह

2 ^d) V₁ सुक्री डेलिहतिव

3 Before 3, V₁ ins अलुन उवाच

6 ^f) न is to be taken, by देहलीपन्याय, with
विन्यातो and 'महिन'

9 ^b) V₁ हित्वा (for नित्वा)

10 ^c) V₁ विप्रहीनानि (for 'गानि)

11 ^a) V₁ वनीशस्य (with following hiatus, also
cited by Ca) (for अनाशास्यन्) — ^c) V₁ कृष्णानृशस्य
(for कृष्णा नृशसा) 'For, an impecunious person is
possessed by an evil-sprite' The explanation of
Cn is wide of the mark. —[Crit App, line 8
for Da, read D&L]

12 ^a) Cf. B 12 245 6, also Manu. 4, 7,
11 16

13 °) V₁ क्रियमाणे (for द्विव°) —^d) V₁ धन (for वय) कस्य क्षमेमहि 'of what can we be capable', rather than 'whom (and why) should we tolerate?' Cf Śiśupālavadhā 1 38, 9, 65.

14 °) V₁ दरिद्र पापकं लोके

16 [Crit App, line 4 read (G₂ 'दे)]

17 ^d) V₁ विना ह्यर्थं न सिध्यति.

18 ^d) V₁ ग्रीष्मेषु सरितो (for ग्रीष्मे कु°)

20 ^b) V₁ विधिस्तिवु (for विधित्स्ता).

21 ^{ab}) V₁ हर्षश्च धृति (for स्वर्गश्च हर्ष)

22 ^b) V₁ प्रवर्धते (for 'तंते).

25 ^d) 'Gods prosper by killing their kinsmen' is 'nt it so?' V₁ वधादेव परस्पर

26 ^b) V₁ आचरेद् (for आरमेद्) —^c) V₁ धर्मेषु (for वेदेषु).

27 ^a) V₁ नित्य (for विद्या),

28 ^a) V₁ यागाद् (for द्रोहाद्) The blunt द्रोहाद् seems to have been deliberately changed to यागाद्, cf. st 25. — V₁ does not give 9*.

29 ^a) V₁ [s]ध्यापयति (for तपस्यन्ति).

30 ^a) V₁ [s]नपकृत (for 'हत).

31 ^{ab}) पुत्रा पितुर्धने ब्रुवते (put in a claim to ownership), having first obtained actual possession. —^d) V₁ निरुच्यते (for निगच्छते)

34 °) V₁ स चेन्न (for त चेन्न). —^d) V₁ राज-किन्विष. — [Crit App, line 5, read M₁ s 4 for M₁-s, and D₁ for D₂. Line 6 read D₂ s s. s s and delete the v. 1 for D₁]

36 Cf. 12. 20 12

37 °) दाशरथ, C_n ❧ एकं पशु, द्वौ पत्नीयजमानौ, त्रयो वेदाः, चत्वार ऋत्विजः इति दश रथा प्रचरन्त्यसिन् स दाशरथः । ❧

9

1 ^{ed}) V₁ धारयन्नपि तच्छ्रुत्वा रोचते

2 ^a) V₁ साधुगन्धम् (for साधे°) —^c) V₁ त गमिष्यामि (for तद्) — साधे, 'the herd of common people'

7 ^d) V₁ नदतां (for वसतां)

9 °) V₁ नप्रिय न चरिष्यामि.

12 ^d) V₁ क्षययिष्ये (for क्षप°)

13 ^a) V₁ पांशुभिः समपध्वस्तः.

14 ^d) V₁ निपरिमहः.

15 °) V₁ किंचिद् (for कचिद्) —^d) V₁ कैरपि (for केनाचिद्)

17 ^a) V₁ किंचिन् (for कंचिन्) —^b) V₁ ह्यकुर्ति. —^d) V₁ सुसयम (for 'यत्')

18 ^b) V₁ व्रजक्षेव तु (for 'न्येनैव)

19 ^b) V₁ नात्मानमवलोकयन् —^c) V₁ प्रणिश्रुते (श्रु) (for 'हितो). —^d) व्रस, 'a moving body,' for which जङ्गम is the more usual synonym of. 6. 5 10 — C_v reads व्रसन् and explains: ❧ व्रसन् पापान्नसन् । स्यावरवर्जकं स्थावराणां छेदादिवर्जकः । ❧ C_n takes व्रस = लिङ्गशरीरं and स्यावर = स्थूलशरीर, वर्जकं being explained as अभिमानशून्य. — [Crit App, line 1 read D₂ s-1 for D₂ s, line 8. read G₂-4 for G₂-4.]

20 ^a) V₁ भवति (for प्रयाति), —^c) V₁ निरुद्धानि (for वि°)

21 ^a) V₁ transp वा and भोज्य —^d) V₁ अला भेष्यपूरयन् (sio) सप्त, supply गृहाणि, the normal allowed number of 2+5 of 23^b. -

22 ^a) V₁ न्यस्तमुपले

23 ^a) V₁ भैक्ष (for 'क्षय) —^b) V₁ श्रीनथ देष पच च —^c) V₁ स्थूपाशाद्. — After 23, V₁ like the majority of N MSS, ins 10*.

24 [Crit App, line 1 read 15 for 16.]

25 Of Milindapanha 9 25 (Treokner, p. 383)

एकं चे बाह वासिया तच्छेय्य कुपितमानसा ।

एकं चे बाह गन्धेन आलिम्बेय्य पमोदिता ॥

असुरिंस पटिवो नथि रागो असिं न विञ्जति ।

पटवी समचित्ता ते तादिसा समणा मम ॥

The expression वासीचन्दनकल्प, occurring in the Jain Āvassakasutta, adhy. 5, should preferably be interpreted as above, although the traditional explanation (अपकारिणि उपकारकरणम्) is different. — [Crit. App., line 1 read 110 for 11 and 36 for 10]

- 26 ^a) V₁ जीविता (for जीवता) — ^d) V₁ व्यव-
स्विता (for 'व')
27 ^a) V₁ मुनिनिष्ठात्-
28 ^b) V₁ सगरा (for 'वागुग')
29 ^b) V₁ मानसी (for शाश्वतीन्)
33 ^a) V₁ अभिद्रुत (for उप^a) — V₁ does not
repeat 33^a after 37^a — ^c) V₁ अपारन् (for अना
रन्) V₁ [अ]न्वय (for [अ]न्वन्) — [Crit App,
line 1 read IV 91]
35 ^a) V₁ अव- (for पव)
36 ^b) V₁ पशुंयन्ति
37 — V₁ does not repeat 33^a after 37^a — ^c)
सम्पापदिष्यामि in the technical sense of 'finally dispose
of or put an end to'.

10

- 1 ^a) Cv ॐ अनुवाकृता ! अनुवाकः आपातगमणीयवेद-
वाक्य, वेन हता बुद्धि । ॐ
2 ^a) V₁ हतचित्तस्य (for कृत^a)
4 ^b) V₁ विदोम (for विदाम) — ^a) V₁ अरु
(for अरु) and ग्रहिष्यामो (for ग्रही^a).
5 ^a) V₁ [अ]वरिष्याम (for 'म) — ^b) V₁
विनोचनाव (for 'रुणात्)
8 ^a) हतात्मासी (double samdhi) — ^c) V₁ क्षत्र
(for मुद्रक्षत्र)
9 ^b) V₁ कृप प्राप्य न (for कृपनप्राप्य) — ^d) V₁
[ए]नन् (for [र]र) — [Crit App, line 1 read
परुय for पुरुय]
10 ^a) V₁ [ए]नन् (for [र]र) — After 10, V₁
reads 12
11 ^b) V₁ व्रत्रन् (for पत्रन्) — ^d) V₁ [ए]नन् (for
[र]र). — [Crit. App, line 3 read D₁ for D₁ 1]
12 ^d) V₁ [ए]नन् (for [र]र)
13 ^c) V₁ कानीव (for कामी च) — ^d) V₁ [ए]-
तन (for [र]र)
14 ^a) V₁ पव हि (for पवात्र) — ^b) V₁ यदय
मद्रचेनम
16 ^a) V₁ अगतीकगतीन् — ^d) V₁ पश्यन् (for
'न्ति) The sense seems to be 'Since people have

been all this while, even during our days of stress
and trial, looking up to us for the attainment of
their ends, would they not hereafter (अनु) continue
to look at us ?'

- 17 ^a) V₁ स न्यान् (for मन्त्याम्) — ^d) V₁ कपि-
तेन (for व्यमितेन)
18 ^c) V₁ वेन (for वेद)
19 ^a) V₁ समुल्लङ्घाम् (for 'त्रम्) — ^b) V₁ ततो
जाना[ ] सप्तभया — ^c) V₁ न देवनिता मापेष्टु — ^d)
V₁ धाता तत्र हि गच्छते Being born a Ksatriya, one
has to live up to the rule To do otherwise would
be censuring the Creator (V₁ reading), and would
avail nothing
20 ^c) For वेदवाद, cf 6 24 42ff
21 ^a) V₁ पौन्यन् (for तु मौण्ड्यन्) — ^d) V₁
व्यक्तितु (for आमितु [with hiatus]) The comm. Nilā-
kantha seems to be anxious to protect his thesis
मौण्ड्ये क्षत्रियस्यानपिका The *v* / मौण्ड्यन् would not suit
21^b, and even मौनन् can suggest सन्त्याम् (cf. Br Up
3 5 1), so, the Bengali MSS go one better and
read पौन्यन्, thereby changing the entire aspect
of the first line Against the recluse life envisag-
ed by Yudhishthira in the preceding adhyāya,
Bhīma asserts that Yudhishthira's contemplated
'living' would have no trace of 'life' in it it
would be, as the Bengali reading has it, a sheer
degradation Cf 18 4 — [Crit App, line 4
read Bo-2 for B₁ 2, line 7 read M₁ 2 for M₁ 2]

- 23 ^c) V₁ अथनेन (for अथैनेन)
24 ^a) V₁ स न्यान्त (for मन्त्यान्त)
25 ^a) V₁ एते हि नित्य मन्त्याम्
26 ^b) V₁ आमुने (for अक्षुते) — [Crit App,
line 7 ins D₁ before अकर्मिणा]
27 ^b) V₁ क्षिप्र निदिग्मवापुस्तु — [Crit App, line
2 read D₁ for D]
[Colophon, line 4 read M₁-s for M, last line
read S (G₁ M₁ om.) for S]

11

With the whole adhy, cf Vighāśajātaka
(393), Manu. 3, 115-118, 285, Also 3. 2 58,

6 25 11-13 B 12 221 15, 243 12-13. B 13. 93 13-15 It will be noticed that whereas the Brahmins of the Mbh story are ब्रह्मचर्ये व्यवसिता (st 3), the seven brothers of the Jātaka story are false ascetics yoge yogam akatvā lāyaddhibahulā hutvā nānappakarāṃ kīḷikam kīḷitvā carimsu. Though the words be similar, the intention and the application is different, the Jātaka being very probably a later adaptation

2 ^a) गृहान् — 'wives' of 3^c The contrast with वन probably suggested the variant गृह

4^e-5^d Cf Jātaka 393, Gāthā 1

6 Cf, ibid, Gāthā 2

7 Cf, ibid, Gāthā 3

12 ^b) विधीयते, passive, for the active विधत्ते

14 ^a) Cn reads आम्नायदृढवादीति, taking इति as an अर्ध form for एति. Understand 'दृढवादीनि' 'firmly testifying to the validity of the Vedas' as adj to कर्माणि, the reason for the testimony being 14^b — 14^c is an abbreviated expression for the two मार्ग of क्रमसुक्ति, सद्योसुक्ति being the third मार्ग. These three are referred to again in st. 17 and 19 — ^c) गासा + अर्धमासा, double sandhi

15 [Crit App, line 4 read सशिना for सशिना]

18 [Crit App, line 2 read युक्तास् for युक्तास्, line 9 vs full stop for semicolon after the bracket, and om the following V₁ reading, line 10 read T₂ for T]

19 [Crit. App, line 1 vs G₁ after D₁]

21 ^c) कुडुम्बविधिना — As Cn points out, the ref is to Oh Up viii 15 1 कुडुम्बे स्वाध्यायमधीयानो ब्रह्म लोकमभिसपद्यते । Vedāntasūtra III 4 48 refers to the same question, although Śāṅkara only gradually admits the plain implication of the passage — [Crit. App, line 2 read D₂ 2. 5 6 for D₂ 2 5-7]

22 ^c) The B D majority, reading व्रत for वन, has the same motive of saving the संन्यास ideology from being assigned an inferior position of the note on 12 10 21

24 Some addl references are - 3 2 58 B 12 221 15, 243 12-13 B 13 93 13-15. Manu 3

115-118, 285 — [Crit App, line 1 for 338 read 393]

25 ^a) अनुपस्कृता 'requiring nothing for completion, self sufficient'

27 [Crit App, line 7 read Dn for Da]

12

3 ^a) Cv explains its reading विशास्य' thus ❀ विशास्य पशुविशसनयोग्यो यूप, तस्मिन् । ❀ For the technical विशास्ययूप, of Taittirīyasamhitā 2 1 9 3 The यूप must not be bifurcated into branches, at any rate up to the height of the रश्मि or rope for tying the sacrificial animal. 'यूपे is to be understood as 'यूपसमीपे, or 'यूपे समुच्छित्ते सति. There is also a certain definite place in the Himālayas called विशास्ययूप (of 3 174 16), visited by the Pāṇḍavas

4 ^a) A Dvamdva compound of अनास्तिक (=अ + नास्तिक = आस्तिक) + अनास्तिक (=अन् + आस्तिक = नास्तिक.)

6 ^a) अय (=गृहस्थाश्रम) सर्वनाश्रमान् अनि (=अतीत्य वर्तते) — ^b) वेदनिश्चया' qualifies ब्राह्मणा. On the subject, cf st. 11 below, also B 12 269 5ff, Manu 3 77 80-90

8 Cn quotes Manu 6 37 on the point

11 [Crit. App, line 5 vs वेदा after Da]

12 [Crit App, line 2 read चोर्ध्व and delete the variant of D₁]

20 [Crit App, lines 5-6 read V₁ Dn₂, and delete the separate v l for Dn₂]

24 ^a) The D₁ reading, दानसमाधान 'involving contemplation of the blessedness of giving', can also yield a good sense. The emended reading, it was discovered, is actually found in a MS numbered 2935 belonging to the D A V College, Lahore, but not included 'in our Crit App

25 ^c) कुडुम्बमास्थिते 'so long as you are associated with a family (and have duties incumbent upon you as a consequence)'

33 ^d) Cv ❀ य हित्वा तूर्णं राज्यादिक हित्वा [वन] प्रतिष्ठते स त्यागी न । ❀ — [Crit App, line 5 read D₂ 2 5 6 8 for D₂ 2 5-8]

13

On thus introduces the adhy ॐ अह्वाननकाः
नरुच्यवित्युक्तम् । तदाद्यन्तो सुबन्धवहागेन्द्रे स्वादिनि ननका
एव लाज्य इतिदर्शनभ्याम आरम्भते । ॐ 'Success depends
upon inner effort much more than on external
appearances'

5 [Crit. App, line 3 read D: २ : २ for
D: २ : -१]

8 ^a) पयान् 'one extreme position'

14

4 ^a) It is possible, but not necessary, to read
[अ]नन्ददोनी by joining the two words

6 ^b) शुनन् चोदका 'parched up Cātaka birds'
Cr glosses चोदका as अन्का — [Crit. App,
line 6 - read D₁ for D₂]

8 ^b) The actual words are stanzas 9-11, but
there is nothing corresponding to them in the
Āraṇyaka-parvan

13 ^a) The fish are believed to retire to a cool
muddy spot at the bottom of the water for undis-
turbed nightly rest

18 ^a) *उक्ता 'bribery, crookedness, corrup-
tion', cf. Manu 9 258 The *v l* सुकोच, १ २,
गात्रसुकोच in the act of begging, is tautologous with
दान The K₁ D₁ readings suggest the emendation

21-25 The four Dvīpas चन्द्र, क्रीड, मद्राश and
राज are here said to be respectively to the south,
west, north and east of the Meru. The names
given in 6 7 11 do not agree There is a strong
temptation to drop this pedantic enumeration of
the Dvīpas, but it is found in all the MSS used.

24 [Crit App, line 1 read 23 for 21, line
2 read 'नेने for 'नेनेर्]

28 ^a) The BS reading मम is influenced by
पुनो मे in 29^b, but Draupadī is not here thinking
of her own पुन, but of Yudhishthira The *v l* अह
and योग्य are paraphrases of the orig reading पुन,
of which मम can be a scribal mislection — [Crit
App., line 4. read V₁ B for B]

30 ^a) नान्नात्—This downright accusation of
falsehood, the variants try to mitigate by substitut-
ing न for ना (= नान्) The Madras ed (st 71)
apparently understands ना as the prohibitive
particle and separates it from नान् (augmentless
imperfect) in the sense of नान् This is question-
able The utmost we can do is to understand
नान् in the sense of नान् But, in view of 31^a,
we need not suppose that Draupadī is mincing
matters — [Crit App, line 2 read K₂ for K₁
and K₃ for K₄, line 3 read T₁ for T]

31 [Crit App, line 3 use hyphen before
नान्नात् and नान्]

32 ^b) चचात् 'ministering to, or copying, his
whims'

36 ^a) In the S text there precedes a long extra
passage where Draupadī recounts the tale of her
sufferings hence S reads अन्ना, instead of सुप-
in our text, which refers to the Pāṇḍava brothers

15

2 = Matsya Purāna 266 14^a-15^b, Viṣṇu-
dharmottara P 2 71 14^a-15^b

5 [Crit App, line 8 read G: for G₂]

5-6 = (var) Matsya P 226 15^a-16^a, (var)
Viṣṇudharmottara P 2 71 15^a-16^a

7^a-8^a = (var) Matsya P 226 17, (var) Viṣṇu
dharmottara P 2 71 17-18^a

9 ^b) पुनपान् 'offer to settle by force of arms'
 ॐ Cr अन्तोत्र युद्धाय पुनपान् । ॐ — ^a) निर्दण्ड
can also be read as [अ]निर्दण्ड 'never to be chastised
adequately (निर्)' निर्दण्ड can also imply 'absence
of monetary fine (since he can have no ownership
in money Manu 8 416), or that fine would be
futile in his case, as it can have no reformatory
effect. It is possible, but not very satisfactory, to
understand the genitives आह्वाना and रुद्रियानां to
mean आह्वान (सुविधे) कृतो दण्डः. The रुद्र in this
interpretation can be said to be निर्दण्ड, as he has
no power to impose any fine.

11 = (var) Viṣṇudharmottara P 2. 71. 6.

14 The ref is to worms or insects used as baits,

18 ^d) पूण् conceived as toothless and feeding on कर्म cakes — [Crit App, line 4 read ब्रह्माण for ब्राह्मण]

19 ^d) प्रशान्ता सर्वकर्मसु, 'past all active interest in life', gives the reason for the worship

26 ^d) स्कन्धपर्यय प्राणिपुआनां सहारः, or शरीरान्तरपरिग्रह, 'mutation of habiliments' cf. 6 24 22 For the technical five स्कन्ध of Buddhist philosophy, cf Mrs Rhys Davids *Buddhist Psychology*, p. 42 The word स्कन्ध in the sense of an 'organic unit' is, however, of much more early usage of 5 197 7 (बलस्कन्ध), also Ch. Up 2 23 (धर्मस्कन्ध) For पर्यय, we more usually meet with पर्याय in phrases like कालपर्याय (8 261 29 6 2 5 12 26 5, 34 4, etc)

30 ^e) Of Rām. 2 67. 31^{cd} जले अभक्ष्यन्, which suggests the मात्स्यन्याय, is less forceful than शूले अपक्ष्यन् 'roast on spit' Manu 7. 20 gives our text and the comm observes ' शूले मत्स्यानिवापक्ष्यन् इत्येव मेधातिथिगोविन्दराजलिखित. पाठ' ।

31 ^e) The वः पूत (or 'ति)मापस्य भीता' has reference possibly to some purified, i. e. charmed, māsa beans which can be effective in putting down blazing fire, unless पूतिमाप is a proper name and there is some lost or obscure legend connected with his exploit in putting down some fire The variant पूतिमानस्य can refer to the well-known legend about Agni refusing to officiate at sacrifices because he was also made to burn putrid flesh in the funerals of 1 7 3 212 B 9. 47. B 12 282 B 13 85 — [Crit App, line 10: read D₃ for D₈]

33 ^e) भोगाय कल्पन्ते 'become available for king's purposes', i. e., 'become amenable to discipline' Of 34^d Cn glosses by मयादापालनाय

38 38^a = 12 68. 16^e, 38^b = 12 68 27^b, 38^c = (var) 12. 68. 19^e

39 = (var) 12 68 25

49 ^e) अहिंसा — The prefix अ can be understood as absolute negation (अत्यन्ताभाव), or in the sense of भ्रम (e g., अकेश = अल्पकेश), or of सदृश (e g., कुरून् धधा, i. e. आ इद, अभिरक्षति (Ch Up 4 17 10) The following word shows that the first sense is not here intended The word in question can be [अ]

साधुहिंसा (suggesting the interpretation of अहिंसा as a मध्यमपदलोपी समास, असाधूनां हिंसा), or it can be साधुहिंसा (as कर्मधारय, साध्वी हिंसा). In other words, अहिंसा does not here connote आत्यन्तिकी निवृत्ति, but partial निवृत्ति (as far as the साधु people are concerned), and partial प्रवृत्ति (as far as the असाधु people are concerned) The instances of the latter are, as Cn points out, गोष्ठप्रविष्टव्याग्रहिंसा, or, to take a classical example, चागीया हिंसा. It is better, the text says, to understand the धर्म of अहिंसा in this latter sense, because धर्म is for लोकव्यापार, and that necessarily implies दण्ड which is bound to involve कायिकी, वाचिकी or मानसी हिंसा. In view of 50^d, the text accepted favours the कर्मधारय rather than the नत्वुरूप mode of understanding the second word of 49^e.

51 ^b) नस्त 'nose', नस्तक, more usually नस्तका, is the hole bored through the septum of the nose Cn, reading मस्तकम्, observes ❀ मस्तक म्भिन्दन्ति, शृङ्गुद्धिर्मा भूदिति । ❀ C_v glosses ❀ नस्तु नासापुटेपु । तान् वलीवदान् । ❀ — [Crit App, line 9. separate नस्तु तान्.]

52 ^b) विषये 'trailing the adverse track of life', वितथैर् 'by frauds and falsehoods'; विषयैर् is lect fac.

54 [Crit App, line 3: read Dn D₁-s. s. s. s. for D (except D₁. 7).]

55 Of. 12 35 19

56 Reminiscent of 6 24 18-25.

58 [Crit. App., line 3. read G₁. s. 4 for G₁. s. 4]

16

6 ^b) तदादि 'in matters relating to the present' of the variant to अग्ने in 6 40 38, 39 Amara 2. 8 30

12 [Crit. App, line 11. transfer M before प्रशामति]

15 [Crit. App, line 7 read K_s for K]

16 [Crit App, line 5 read 16^{cd} for 16^{ab}]

17^d, 18^d न तस्य स्मर्तुमर्हसि, question of appeal: 'should you not rather remember ?'

23 ⁱ) शुद्धस्य, supply दात्, or gen. for dat

— [Crit. App, line 5 for *Dr*, read *Dr*; *Śi* missing, line 18 read *D*: s s c for *D*: s s-1]

25 ^d) पदवीं 'the [final] procedure in the matter of [reaping vengeance for] the seizure of Draupadi's hair' *Cv* explains ❧ यथा द्रौपद्या' केन पद्मस्वयंवर्यपादिना नैवातिन, तथा मयापि केनार्दी पाण्ड्यर्षेण इत न्नन आकषणेन च ने घानिना इति भाव । ❧

17

1 ^d) उद्वेगश्चापि मवद्य 'An urge from all quarters for impetuosity (उद्विक्त वेग)' The normal sense of 'dejection' would not lead to hankering for kingdom, hence the *S* reading अनु

4 [Crit. App, line 4 read *D*: s for *D*:]

8 ^b) *Cf* 3 2 61 *Cv* explains the *v* 1 विशय as विशयन्त The tiger kills more animals than he needs and so eats portions and casts away the rest as उच्छिष्ट, which can feed a number of other animals "Many a poor can live upon the leavings from the tables of the rich."

9 [Crit App, line 5 read *D*: s s c s for *D*: s s-3]

10 *Cf.* *Manu* 6 17-18, also *B* 12 244 12

18 This famous stanza is also found in a slightly altered form in *B* 12 219 50 *Cf* *Saṃyutta* *Ni* *kāya* I, p 114, *Mahāvamsa* III, p 453. *Māra* *Saṃyutta* II, 8 8, *Gāthā* 2 The *Jātaka* makes *Janaka's* *Queen* *Sivali* actually burn some barracks in *Mithilā* and report it to the king, but that obscures the philosophical meaning of the *gāthā* altogether

19 *Cf.* *Mahāvagga* 1 5 7 (*Vinaya*, *Old*, I p 5)

मेने यथा पञ्चनमुदिनि स्थिते
यथापि पन्थे जनत ममन्तनो ।
तथूपमं धम्ममय सुमेध
पासादमाश्न सतन्तचक्खु ।
मोकावतिण्य जनत अपेन-
सोको अवेक्खस्स जातिजराभिभूत ॥

20 ^a) For the *Ca* reading पद्य (explained as द्यरु), *cf* *Ch* *Up* 7 26. 2, *Mudaka* 3 1 3

21 [Crit App, line 3 read ना स for नाम, line 4 read *K*: s for *Ka*.]

18

2 It will be noted that *Janaka* is a general name of all the kings of *Mithilā* The present *Janaka* who adopts asceticism must have been different from the *Janaka* of *Yājñavalkya* fame *Cf.* *Viṣṇupurāna* 4 5

3 [Crit App, line 3 read *D*: s s for *D*: s s]

4 For मौढ्यम् (found in *Ko* *G*: *M*: s 4 and presumably also in *K*: *D*: *D*:), the variant मौढ्यम् must have been due to the orthodox view that a *Kṣatriya* cannot resort to the *saṃnyāsa* *Cf.* st 29 below, where context requires मौढ्यात् and yet the same *MSS* that read मौढ्यात् in st 4 also read मौढ्यात् there !

5 [Crit App, line 3 read (*G*: 'त्तम्')]

7 ^d) धानमुष्टि 'feeding only upon a handful of fried corn' obtained by begging — [अ]त्तर, indicating a recent-past action

13 ^b) In understanding सुत्रिवा as fem plural, the text is based on *D*: alone, *Śi* not being available Corresponding to the eighty ladies of the harem, *Queen* *Sivali* of the *Mahājanakajātaka* mentions as many as seven hundred ladies — [Crit App, line 4 at the end add 'Śi missing, ']

17 ^e) आढ्यो वनस्पति — *Cf* the reference to the fruit-laden and the barren trees in the above *Jātaka*.

18 This probably refers to some beast-fable (similar to *Pañcatantra* I 15) of an elephant who, being somehow induced to take to renunciation, thereby brings death and disgrace upon himself, but provides ample food to the flesh-eaters

19 *Ray's* translation misses the point altogether 'Suppose someone were to rob you — shorn of your royal prestige — of your only remaining possessions the begging bowl, the three-knotted staff and the yellow garment — how would you feel and act in that case' !

20 ^d) मम, 1 e, my share as your wife, which is bound to be slight. It will be noted that Janaka, in adopting the begging bowl, had taken the first step towards formal सन्यास. Other steps (including renouncing wife, etc.) are to follow — ^d) प्रतिष्ठा — Since you must have the धानामुष्टि, you cannot truly aver that you have given up everything. If these small things, and your desire to make me share them, imply no defect in your asceticism, you can just as well, with the same mental attitude, take upon you the larger concerns of the state, and so confer wider and befitting अनुग्रह upon myself and others — [Crit App, line 4 read D₂ s. 5 s. for D₂, s. 5-8]

21 [Crit App, line 3 read B (B₁ om) for B]

22 ^e) सौखिकै — of Pāpini 4.4.12 C_v, reading सौखिकै, explains सुष्ठु शोभन भवेदित्याशा येषां ते । There are beggars who, although destitute of fortune and friends, still garner all their earnings from begging, and you give them all away. Where is, however, the radical difference between them and yourself? Nilakanṭha, under the influence of the Sāmyāsa ideal of the traditional Vedānta, has often abandoned the plain sense of stanzas, besides adopting such variants as मौढ्य (folly) for मौण्ड्य in st 4 and 29. His comment on 22 is ॐ सौखिकै परमसुखा धिभिः सन्यासिभिः समृतानर्थान् कुण्डिकादीन् वीक्ष्य यः स्वयमपि तथैव करोति स किं नु तद्राज्यादिकं त्यजति, अपि तु नैव त्यजति, किं तु जितं परिग्रहं त्यक्त्वा देवोपहतत्वादनुचितं परिग्रहान्तरमेव करोतीत्यसन्नत्वमस्य दुर्लभमित्यर्थः । ॐ

24 ^b) सत्सु दम्भान्वितेषु (for which तथा दम्भान्वितेषु च is a *loci fac*) requires an अपि, suggested by the change of position of सत्सु. Janaka may be an honest beggar and not an imposter, and yet gift of alms to him must be दुर्दुतम्, because begging has become an end in itself (सदैव यावमानेषु) in his case, a sort of a second nature.

25 C_n, reading दे for न in 25^d, supplies छेशान् as object to दग्ध्वा. Very probably the intended object of दग्ध्वा is the दाता himself. — [Crit App, line 10 read D₂ s. 5 s. for D₂ s. 5-7]

26 [Crit App, line 6 read D₂ s. 5 s. for D₂ s. 5-7]

२६-२८ Besides knowledge (वेदा), a minimum

of sustenance (अन्न) is the *sine qua non* for search after salvation. But one often finds the recluse making the householders (who supply the food) a target for censure (निन्दन्त)! — In 28^d विन्दन् seems to be a deliberate improvement, which does not fit in with the context.

28 [Crit App, line 1 om 7; line 2 for D₁ read D₂]

29 ^d) The ऋजुत्वात् is described in st 30, as distinguished from the कृत्वात् of st 31-32. Hopkins (*Great Epic*, p 48f) is not justified in understanding here a reference to the Buddhists. The description can apply to others also.

31 [Crit App, line 2 read D₂ for D₁]

32 ^c) For विधिदग्ध, cf note on 19^b above.

33 [Crit App, lines 9-10 for V₁ read V₁ D_n, and om the separate v l for D_n]

35 ^e) पूर्व 'as the first thing each morning'

19

6 [Crit App, line 1 read T₂ G₁ for G₁]

7 [Crit App, line 5 read D₁ for D₁ s.]

8 ^b) = B 8 60 16^b.

9 ^a) तपस्त्वागो विधिरिति C_n reads सविधि and explains it by अनिर्देश्य मग्न, under the supposition that there is here a comparison between three things arranged in an *descending* order of preference. The order (पर पर) however is better understood as an *ascending* order, *tapas*, the first mentioned, being the best, and विधि (गृहस्थाश्रम) the last, according to Yudhiṣṭhira. Tapas (including स्वाध्याय which is one of its forms) is dilated upon in 11-12, tyāga in 13, while विधि (curtly nicknamed धन in 10^b) is mentioned in 14 and again in 16-17.

10 ^a) For न त्वेतन्मन्यसे, यत्तु मन्यसे is a smoother construction. Our text (given by S₁ K₂ D_n D₁) has to be thus understood. धनाज्ज्यायो नास्तीति कृत्वा पतत्तपस्तत पर न मन्यसे । अथ ते वर्तविष्यामि eto.

12 ^c) For the S reading अरुणा केनव .. दिव गता, cf. App I (No. 4), lines 13-14. Ca.n.v (which read the App passage), understand अजा, पृथय, भिकता, अरुणा, and केनव as proper names — With

13-14, cf. Āp Dh Sūtra II. 9 23 3-4.

15 ^c) प्रधाने Cn ॐ प्रधान च नदिष्टश्च । ॐ An easier way would be प्रधानत्वेनेट. by following the maxim भावप्रधानो निर्देश

16-17 St 16-17 describe the futility of mere Śāstric learning, 18-19, the unwisdom of spurning contemplative life in retirement and investigation by analytic observation, 20, 26 give the true method of renunciation and contemplation, while 23-25 ridicule the disputing sophists who approach the problem with strong prejudice, and whom we refuse to recognise

17 ^{cd}) Cf. Maitri Up, 4 2

20

4 ^a) चतुष्पदी Ca explains as चतुर्वेदी, and Ca, Cv as चतुराश्रमिका Possibly the four वृष्य mentioned in 5^c-6^b can have been meant The interpretation of Ca v is endorsed by B 12 242 15 — [Crit App, line 4 read निःश्रेणि at the beginning]

7 ^b) नत्यानीहा गरीयनी — Cf. App I (No 4), lines 34-35 A lower aim (like धन) is a crime The Yajña has to be performed for itself, as a call of duty — [Crit. App, line 9 read D₂-1 for D₂-1]

8 ^c) Cv reads आत्मना for धनेन

12 ^b) विभूत = विभूति प्राप्त For Śiva's Sarva-medha sacrifice, cf 12 8 36

13 Cf 12 29 16 and following

14 Cf Ait Br, VII, 13-18

21

2 ^b) = 3 2 44^d

13 [Crit App, line 4 read शस्त्रात् for शास्त्रात्]

22

6 ^d) Cf Br Up, I. 4 11—सैषा क्षत्रस्य योनिर्यद्रम

9 ^d) वज्रमहत्तम 'firm, compact, solid like वज्र', वज्रकार — Cf वज्र or सर्व महत्तम 1 213 68 [Crit App, line 2. read 3 33 8^b]

23

5 [Crit App, line 2 read Manu 3 78^{cd}]

9 ^b) चेष्टा, cf. 14^a below, and 12 28 24^d The word is here used in a good sense of the modern Bengali use of the same word. In most other modern languages of India, the word has depreciated in meaning

14 [Crit App, line 6 read D₂ s 1-2 for D₂-2]

16 16^{cd} = 12 24 28^{cd}

24

4 [Crit App, line 4 read [अ]पि for [स]पि and [स]य for [अ]य]

10 ^c) चौ-स्व—चुरा शीलमस्व, acc to Pāṇini 4 4. 62, therefore more heinous than चोर The st gives the words that Likhita was asked by Śankha to speak before the king

21 ^b) 'Nor are you blaming me for what has happened' That might have been the cause of my anger With the Śi variant श्रमवने, the sense would be 'you cause no annoyance to me'

25 ^d) डैवन् is not the only active potence there is the मानुष that can also be operative — In 12 116 21, 128 29, and 130 16 do occur expressions like शकल्लिखित व्यवहार, शकल्लिखिता वृत्ति, and शकल्लिखितप्रिया वक्तार, which can be interpreted in the light of the story in adhy 24 However, the expression is known to the Pāli in the stock phrase पकन्तपरिपुण्ण पकन्तपरिसुद्ध सखल्लिखित वक्ताचरिय (Digha N I 63 250, Samyutta N II. 219, Anguttara N V 204, Puggalapaññatti 57, etc) Buddhaghosa explains it by लिखितमखनदिम धोवसख-नप्पटिमाग In 12 128 29, Cn also explains शक्रे ललाटादि लिखिता वृत्ति=दिष्टमात्र

29 [Crit App, line 5 read Kc for Ks s]

25

5, 6, 7 Evidently allude to the subject-matter of the Mahāprasthānika, Svargārohana and Āśva-medhika parvans, which Vyāsa was supposed to foresee

9 °) मद् 'from me'.

10 — The construction is धनमाददानस्य [चौरस्य] समान [चौरानुरूप] निग्रह [शासन] धर्मकुशला स्थापयन्ति । Time and circumstances can, however, modify the award of the punishment.

11 [Crit. App, line 1 end read प्रती]

13 °) निग्रहात् etc The D₂ reading निग्रहान् is an attempt to supply an object to अनुरुध्यन्, which can, however, govern the genitive धर्मशास्त्रानुरोधेन दण्ड्यदण्डनात् धर्म ।

20 [Crit App, line 4 read 20° for 21°]

26

1 °) This is parenthetical, 1^a is not the cause of it, but it is the reason why युधिष्ठिर addresses Vyāsa by name, and not Arjuna

2 °) In Śi, the text can be read as नन्तयति or, preferably, अर्दयति, the latter signifying 'makes me rant aloud', which quite suits the context

5 °) पुत्रस्य in the sense of the dative

6 [Crit App, line 6 read Da Dn D₂-t for D (except D₁), line 7 read (for कर्षे)]

8 °) The M reading पुष्पन्ति (denom from पुष्प) suits, but is tautologous with 9°

10 [Crit App, line 3 read 10^b-11^b for 10^b]

11 [Crit. App, line 2 read 11^{ab} for 11^b]

12 °) योग=रथयोग at dawn — [Crit App, line 3 read K₁ for D₁ and take the v l before that of D₁.]

14 [Crit App., line 1 read मर्त्य for 'ल्यो]

21 [Crit. App, line 3 ins. hyphen before द्वेषाणि]

22 — [Crit App, line 1 after om, ins (hapl)]

25 °) दुःखमूर्च्छित 'with preponderating pain', Cn glosses दुःखेन वर्धित — °) तत्त्वजेत्, यद्यपि एकाङ्गं, स्-शरीरस्यैव भागं, संपदं द्रष्टुं लिखत्, as Cn observes

27 °) ❧ Ca अङ्गं स्वोपने । यद्वा अङ्गदाराणामित्येक पदम् । अङ्गानां दाराणां चेत्यर्थः । ❧ — [Crit App, line 4

read D₂ s च चर मिय.]

30 The idea seems to be that so long as there exists some sorrow in the world, one cannot have true happiness, for, that sorrow is bound to have its repercussions on your happiness in whatever secluded corner you might be residing — [Crit App, line 2 read D₂ s s s for D₂-s s]

32 Five things are enumerated as making up the king's दीक्षा and as leading to holiness पालन, युद्ध, दण्डनीतियोग, वित्तत्याग and सम्यग्ज्ञान The last because, as Ch. Up (1 1 10) says तत्रोभौ कुरुत, यश्चेतदेव वेद यश्च न वेद । यदेव विद्यया करोति तदेव वीर्यवत्तर भवति । Cn brings in his own pet idea of the king not being entitled to सन्यास ❧ राज्ञो यागयोग मंन्यामस्यानीया युद्ध, पालन, क्रतौ वित्तत्यागश्चेति । तान्येवास्य पाव नानीत्यर्थः । ❧

27

4 Cf. 6 103 85-88

7 Cf 6 114 81 Cv takes पररथारुज्ज as adj to भीष्म.

10 °) उग्रसुध This name does not occur elsewhere in the epic

15 °) In Kashmirian MSS, शु and प are often confused मा सत्य (=सत्यवादिन) मर्षयन् (=मत्वा) — [Crit App, line 8 add D₁ सत्यमां मर्षयद् before D₂]

16 [Crit. App, line 4 read 13^{ab} for 13^{ad}]

17 Cf Venīsaṁhāra Aot 3, st 11.

18 [Crit App, line 1 read — °) for — °)]

26 [Crit App, line 2 read (for तमेव).]

30 आलस्य is सुप्त to begin with, but is दुःखान्तर, the reverse is दाक्ष्य 'heedfulness, activity'

31 °) The Bomb ed variant प्रजा is not supported by our MSS, though it yields a tolerable sense प्रजा, however, is not likely to be seriously viewed as the cause for अर्थे, but प्रजा can be so regarded — [Crit App, line 4 ins Da before अधिभ्यो]

28

7 °) प्रमिच्यति, corresponding to प्रसिक्त 'over

drenched or effusive' in 8^c, is explained by Ca
३३ पृक् ऋयते It means here 'gets saturated or
quickened' प्रविध्यति can mean 'gets shaped'

17 ^d) काङ्क्षिनाश्च (० / काङ्क्षितापि with double sandhi,
which could have been possibly adopted) It is
quite certain that the evils of life are going to visit
us some time, and equally certain that we would
then wish them to be otherwise they all follow an
unchanging order Ca n explain विधान (in 18 and
20) by अदृष्टम्

19 ^e) प्राप्तिव्यायामयोग 'liability to attainment
and to exertion [for attainment]' —[Crit App,
lines 4-5 om the V₁ variant]

26 [Crit App., line 12 read चाप्यति for
चाप्यति]

28 ^d) For पतावत्, D^c reads परामवत्

31 [Crit App, line 10 read मप्रमत्ता for मप्रं
सत्ता]

32 ^e) The reading सर्वाथानीप्सितानीप्सितानि च
(found in Ś₁ K_{1.2} & V₁ B₁ D₁ T₁) is capable of
being understood in three different ways (1) सर्व
भूतानि सर्वाथान्, i. e., इप्सितानि अनीप्सितानि च [वन्नि],
सृष्टानि, (2) सर्वभूतानि इप्सितानि अनीप्सितानि च [वन्नि],
[तानि] सर्वाथानि [इति हेतुना], सृष्टानि, or (3), with the
G K reading, सर्वभूतानि इप्सितान् इप्सितान् (or इप्सितान्
अनीप्सितान्) सर्वाथान् इह सृष्टानि There is no material
difference in the ultimate sense

36 ^e) व्यनीयाना 'may part asunder leaving their
fellows behind (अति)'

37 [Crit App, line 4 ins hyphen before
चृत्तवापैर्]

38 Cf. B 18 4 60

42 ^b) धनापि (neut) cf. RV 1 164 43, 50, 10
149 3, etc Cf. 12 64 2^a

44 ^a) केन्द्र मपरिग्रहनायुर्वेदम् — They study the
Āyurveda with all its related branches, but only
that and not the Philosophy of Time and Destiny,
which can give them spiritual solace

52 ^e) नान् refers not to पिना and पितान्

alone, but to others like them, the ० / 'नहा is an
improvement

54 ^b) प्रजायेत, causal, or, 'be himself reborn
as his own son' आना वै पुत्रनानानि

55 ^b) प्रविनक्तव्यम् — The S variant 'दैम्' can apply
to the earlier ब्रह्मचर्याश्रम only (the M variants to
the गृह्यशास्त्र as well) Since the earlier Brahma-
carya Āśrama is purposely mentioned, and since
Vedic study continues even in the Grhastha Āśrama,
प्रविनक्तव्यम् can plausibly be understood to mean
'having severally allotted to both the Āśramas his
assets and attention' प्रविविक्तव्यम् is an evident im-
provement

29

6 [Crit App, line 3 ins hyphen before स्तन-
निन]

12 With this stanza commences the story of the
Sixteen Great Kings which is found duplicated in
the Dronaparvan (Bom ed adhy 55 37 to adhy
70 25) The occasion in the Dronaparvan, the death
of Abhimanyu, would lead one to suppose that
these sixteen stories must have been first told in
the Dronaparvan and subsequently repeated in the
Śāntiparvan. But the facts seem to have been other-
wise There are also some variations in the
names of the Kings and in the sequence of the
stories, as can be seen at a glance from the Table
on the next page

In the Ādiparvan 1 166-170, Nārada is said to
have narrated stories of 24 (instead of 16) kings
to Śaibya (० / Śvaitya), the names enumerated
showing several additions and omissions which the
variants attempt in vain to regularize As far
as the Dronaparvan list is concerned, since the
Kashmir version omits the chapters altogether, it
is obvious that there it is a duplication from the
Śāntiparvan original, probably by one interested
in glorifying the Bhṛgu¹ The name of Bhṛgu
Jāmadagnya in the Drona list is a misfit, as we
must have names of Cakravartins already dead
and not of those who are going to die (mari-
syati) at some future time. And the incongruity

¹ See Sukthankar Epic studies VI (Annals B O R I, xviii pt 1, pp 1-76)

is further heightened by the circumstance that the Drona account adds to the Sodarājakiya section a supplement (adhy 71) in which the revival of

Srinjaya's son takes place' a cruel tantalizer to Yudhisthira mourning helplessly the premature death of Abhimanyu¹

The 'Sodaśarājakiyam' Table

Śāntiparvan Sequence		Dronaparvan Sequence	
1	आविक्षित मरुत्त (16-21)	1	आविक्षित मरुत्त (55 37-50)
2	सुहोत्र वैतिथिन् (22-27)	2	सुहोत्र (adhy 56)
3	अङ्ग बृहद्रथ (28-34)		Absent —
	Absent —	3	पौरव (adhy 57)
4	शिवि औशीनर (35-39)	4	शिवि औशीनर (adhy 58)
5	भरत द्रौ पन्ति (40-45)	5	राम द्वाशरथि (adhy 59)
6	राम द्वाशरथि (46-55)	6	भगीरथ (adhy 60)
7	भगीरथ (56-63)	7	दिलीप प्लविल (adhy 61)
8	दिलीप प्लविल (64-73)	8	मान्धाता यौवनाश्व (adhy 62)
9	मान्धाता यौवनाश्व (74-86)	9	ययाति नाहुप (adhy 63)
10	ययाति नाहुप (87-92)	10	अम्बरीप नामाग (adhy 64)
11	अम्बरीप नामाग (93-97)	11	ग्रशविन्दु (शशि*) (adhy 65)
12	ग्रशविन्दु चैत्ररथ (98-103)	12	गय आमूर्तरयस (adhy 66)
13	गय आमूर्तरयस (104-112)	13	रन्तिदेव साङ्कृति (adhy 67)
14	रन्तिदेव साङ्कृति (113-121)	14	भरत द्रौ पन्ति (adhy 68)
15	सगर (122-128)		Absent —
16	पृथु वैन्य (129-136)	15	पृथु वैन्य (adhy. 69)
	Absent —	16	भृगु जामदग्न्य (adhy 70)

13 °) अविमुक्तं, adv, since pleasure pain cannot be got rid of, let us learn to bear with them and carry on

17 In B 14 6-10 the Sainvarta-Brhaspati rivalry is detailed in the form of a diffuse dramatic dialogue

18 ^d) चैत्र does not here, and in similar contexts in the epic, denote the Buddhist shrine, but *ayanas* or brick-piles for the Vedic sacrifices Cf 3 121 12, 126 35

19 Cf. A B 8 21 — ^{ca}) = (var) Vīṣṇu P 4. 1 19^{ca}, Bhāgavata P 9 2 28^{ca}

23 [Crit App, line 5 add D₁ before हिरण्य]

24 ^b) शिशुकान्, not lexically recorded, must here denote a variety of fish, perhaps a freshwater variety of शिशुमारकः.

26 Construe कुरुजाङ्गले अपर्यन्तम् आवृत्तम् (set in finitely in circulation) तद्विरण्य ब्राह्मण्यस्य — the verb has to be supplied The v l. supply four distinct verbs, two with the variant दक्षिणान् or दक्षिणार्थं for ब्राह्मण्यस्य In 65 below, where the same pāda occurs, the verb is already present

27 °) ☞ Cn सत्राम्य शत्वा । ☞ — [Crit App,

¹ The *Mṛtyu upākhyaṇa* (adhy 52-54) which, in the vulgate edition of the Drona, precedes the stories of the Sixteen Kings is also not found in the Kashmir version of that parvan. In the Śāntiparvan it occurs as B 12 256-268 Dr S K De, the editor of the Drona, has justifiably omitted both the upākhyaṇas from the critical text of that parvan.

line 4 read 'ग्', line 11 read for 'न्य]

28 [Crit App, line 2 add M₁ before सूत्र्य]

29 Between 'महन्न सहस्राणा कन्वा' (of st 29) and अन अनमहन्नाणा वृषा' with attendant line (of st 30), some B D S MSS insert महन्न सहस्राणा गन्वा', which are unknown to Ś K (except K₅) Incredible number of elephants figure as Dakṣiṇā gifts in stories no 7 and 12 also

31 The "Viṣṇupada" mountain referred to in 3 130 8 and other passages from the Tirthayātrā sub parvan and identified (*Indian Culture*, 1937, p 512f) with a hill near Kashmir, is evidently different from the Viṣṇupadagiri of the present passage, which, by reason of its association with the Anga country, can be equated with the modern Gayā See *Journal B O R Society*, Vol. xxiv, pt III, pp 89-92

32 [Crit. App, line 5 read 'व पुन']

33 ^d) The seven Soma samsthās are Agniṣṭoma, Atyagniṣṭoma, Ukthya, Sodaṣin, Vājapeya, Atirātra and Āptoryāma

43 Cf. A B 8 23

44 ^b) वेदी विनिय refers to the technical method of चयन or brick-piling

53 ^c) जारुध्यान् from जरुध, a screaming monster (Rv 7 9 6) ❧ Cn जारुध्यान् स्तुत्यान् । त्रियुणद-क्षिणानिलन्ये (viz Ca) । निरगलान् अवारितद्वारान् । ❧

59 ^d) पक्षिन 'having spots on the body resembling lotuses' Amara comm explains पद्म विन्दु जालमस्सत्त्वं

61 The spot in the Himalayas associated with the name of Bhagiratha would explain the difficulty in securing passage for the Gangā stream through the mountainous clefts and caverns If the engineering feat was Bhagiratha's, he deserved his name to be associated with the holy river — ^d) उर्वशी 'sitting on the lap', by understanding उर्वशी = ऊर्वशी

64 ऐन्द्विष्ठ seems to be the probable acceptable form amidst the confusing variants available

70 Raghuvamśa, 6 75, poetically embellishes this description of Dilipa

74 The story of मान्वाता is also given in 3 126

77 Cf. 3 126 28 — ^b) Note various attempts to avoid the hiatus

79 [Crit App, for 79^b the *v* / have got disarranged The sequence should be — शयमहा, समनहा, नमा अहा and शतमहा]

88 ^a) ❧ Cn शन्वा स्थूलुभ्र क्राष्टण्ट । न वडवना भित्तो यावद्दूर पतेत्तावान्देश शन्वापात । तावतात्तरेण यशवेदीं कुर्वणो वसुभरा पयाच्छ्व । ❧ A fuller account of ययाति is to be found in I 70-88

94 ^b) ❧ Cn अतुन योजितवान् ब्राह्मणानामानिध्यायन् । ❧

95 ^{a^b}) = (var) 3 93 25^{a^b}

96 ^c) सवै — Not only Ambariṣa but the hundred thousand courteous (dakṣiṇāh) kings who were at A's instance employed in the horse sacrifice went by the bright दक्षिणायन path reserved for the pious doers (cf 12 19 14)

101 [Crit App, last line *ins* a semicolon before G₁]

111 Cf 3 121 8-9, Pañcatantra (B S S) II 58

117 "When (यत्र) to the query 'what did you get?' — 'What did you get?', 'just a Niska!' was what the Brahmins loudly screamed, he [in appeasement] makes offerings, to the Brahmins by saying 'Here's a thousand to thee' This is an echo of the Atareya Brāhmana VIII 22 8

119 ^b) अवन्द, the subject intended is a guest, who then discovers that there are others like him already arrived,

120 ^{c^d}) यपमूषिष्ठम् etc — 'With plenty of sauce to flavour the meat (so that you can avoid satiety), there is no lack of meat as there used to be on other days'

122 The story of Sagara is detailed in 3 104ff.

129 For further account of Vainya, of 12 59, 104-141

130 Cf Raghuvamśa 2 53 With 130^d, cf 12 59 128^{a^b}

131 Cf Raghuvamśa 4 12 and 6 21 Also see 12 59 127

132 = (var) Viṣṇupurāṇa 1 13 50. —^b)
 ❀ Cn पुटके पुटके पत्रे पत्रे इति प्राञ्च । ❀ Perhaps
 crevice or chasm in hills or mountains is what is
 intended

134 = (var) Viṣṇupurāṇa 1 13 49. —^a)
 वृजसङ्ग (for which 'सङ्ग' appears to be a *lect. fac*)
 'hindrance to the flag' from trees, etc

141 ^a) हिरण्यनाभ, so re named.

30

✍ In the Vulgate Dronaparvan the story of
 Suvarnasthivin is much shortened and both precedes
 and follows the Sodaśarājakiyam B 7 55 5-33,
 71 6-11 There are also some discrepancies The
Āndhra Mbh. makes its own additions.

7 ^a) पर्यधावताम् 'went from place to place, or
 through their routine of life'.

12 ^c) सुप्रभा seems to be an improvement

19 ^a) अत्रयम् 'not when absent-minded; in
 good faith'

31

3 [Crit App, line 3 read V₁ for V]

11 [Crit App, line 5 read भवता भूप* (G
 रूप*)]

39 This reference to Nārada's clairaudience
 or divine omniscience, whereby he could hear the
 prayers of the distressed from a distance, is present
 in all the versions In earlier parts of the epic it
 was possible to eliminate editorially other instances
 of the kind (see Introduction to the Āranyaka-
 parvan, p XIII, foot-note), but that does not seem
 to be possible in the present case

46 ^b) एन and एन, evident improvements.

33

9 [Crit. App, line 1, at the beginning
 —^a)]

34

12 ^b) चित्तवैतसिक, 'whatever ensnares your
 mind, pricks your conscience'

13 ^a) यवीयस — the S reading gives the regular
 nom plural form यवीयांस

15 [Crit App, line 5 read T₁ for T₂]

20 Cf. the Aristotelian dictum 'virtue is the
 mean between two extremes such a mean as
 the wise man would choose

26 Possibly, an anticipatory reference to the
 subject of the 14th parvan

35

3 Of Manu 2 221, Tait Br III in 8 11-12

4 Cf Manu 3 171, 173, 160, 155, 11 56
 —^b) Śi K₁ : alone preserve the correct reading
 महोज्जो, explained by Kullūka as अधीनस्य वेदस्यानभ्या
 सेन विसरणशील, an apostate कुत्सिक = वेदनिन्दक.

5 [Crit App, line 2 read Da₁ अवकीर्णा]

6 ^a) ग्रामयाजी = पूगयाजी; of Manu 3 151 —^b)
 राघ = सोमस्य, of Manu 3 158 'वधक 'doing hurt
 to'.

7 [Crit App, line 1: read व्यथा]

14 ^a) The active agent of separation is the पुत्र,
 and hence the sin of Manu. 3 159, Yājñavalkya
 2 114 —^a) आधमिक by Vār to Pān 4 4 41

17 Cf 12 56 29

22 The texts do not give further details, but the
 statement is rendered probable by Ād₁ 113 11, 19

29 ^a) It is possible to understand [अ]प्रतिपादनम्,
 which, if owing to valid reasons, can constitute no
 दूषण, but who is to judge of the validity? The
 stanza enumerates two अदूषण giving to the unde-
 served through your ignorance of the receiver's
 deserts, and giving—no matter whether it is to
 the deserved or the undeserved—because of some
 ulterior motive. It is this सकारणत्वं which consti-
 tutes the दूषण.

36

4 ^a) प्रलब्धस्तु the S variant for समश्रंस्तु can possi-
 bly be interpreted in the light of B 13 127 17' —
 अवादिशरा वा लभ्नेत

13 Of Manu 11 90 —^b) अश्रिवर्णा. ❀ Cr:
 पुनः पुन कथनेन अश्रिसमानवर्णान् । ❀

14. Possible veiled reference even to parva 17. According to Telugu commentators on the corresponding passage of the *Jai Jna Mahatmyam*, Mahaparakrama means 'coming up the Himalayas from the Kedarnath'.

24 *) *वृक्ष* - *Cr.* ...

25 *) *Cr.* ...

26 *) 'If ...' ...

28 *) *Cr.* ...

29. This refers to the ...

37

The ...

7 *) The variants ...

8 [Crit. App., line 4 ...]

10 *) The statement ...

11-12. The ...

cluding sustenance (ग्राम) and dissolution of the body (शरीर). Where the actions are not deliberately willed, even an unrighteous act can lead to a propitious result after the point at issue (viz., is the action deliberately willed or otherwise) is adjudicated, judging which, it will bear fruition according to the normal rules of causation. Vaidya explains differently ... In 12°, *Cr.*, reading ... explains 'by ...'

13. ... since they belong to those who have no other religion, and some religion is better than no religion, or ... The interpretation of *Cr.*, which takes ... is hardly convincing. With the interpretation first suggested, the nom ... would fit in better, otherwise, ... will have to be understood as referred to, collectively, as ... which *Cr.* also implies.

10. The list of prohibited articles of diet begins with vegetable and mineral articles, and then fish, fowl and flesh. The ... for ... is hence not original ... Marathi ... (ochre), which not only children but even some grown-ups are fond of eating ... fruit of the ... tree which is supposed to contain small insects and which, like figs, is a prohibited article of food even for Jain monks. The ... fruit, which Manu (6.14) also prohibits, is *cordia alliodora* Roxb., Marathi ... = ... (aconite), Marathi ..., Hindi ... , *gloriosa superba*.

17 *) This should mean (i) that only scaleless fish (if there exists any such variety) are prohibited, or (ii) fish whose scales are removed beforehand and offered in that ready-made condition should not be eaten, or (iii), reading [य] ... , fish should not be eaten of which the scales are not removed [but who ever would think of eating such a fish?]. The second interpretation seems preferable [Crit. App., line 5 ... at the end of the line].

23 °) The emendation is near enough to the K₂ D₁ reading, and agrees in sense with the S variant

24 °) शुक्त 'gone sour', of Manu 5 9, where the comm Kullūka explains स्वभावतो मधुररसानि यानि कालवशेनोदकाणिना चाम्लीभवन्ति तानि शुक्तशब्दाच्यानि ।

25 [Crit App, line 12-13 read चिरस्थित]

25-26 ❀ Cn करभा वधिमन्त्र । कृसर तिलमिश्र भोदन । वृथा कृता देवतासुदेश विना कृता । ❀ Vide कुष्ठक on Manu 5 7—देवतासुदेशेनात्मार्थं यत्पच्यते तद्वृथा ।

27 Cf. Manu. 3 117

31 °) मृत 'does not conduce to immortality or any worthy result'

39^{ab} = 12 79 41, Bodhāyana Smṛti 1 1 11^{ab}, (var) Manu 2 157^{ab} 39^{cd} = (var) 12 79. 42^{cd}, (var) Manu 2. 157^{cd}, Bodhāyana Smṛti 1 1 11^{cd}.

40^{ab} = Manu 2 158^{ab}

41 °) ग्रामधान्यं, the granary of the village Pan ohāyat is probably meant

38

10 °) सवैयाख्य from व्याख्या by Pāṇini 7 3 3. The word occurs in 1 1 48^a (इतिहासा सवैयाख्या) and in B 12 50. 34^a (धर्मः सवैयाख्य, where the Crit Ed reads स वैवाद्य). The reading स वैवाद्य is found in a solitary MS, B₁, and can be understood to denote 'descendant of Vyāghra (short for Vyāghrapād)', who, we are told in B 13 14 111—

पुरा कृतयुगे तात ऋषिरासीम्महायशा ।

व्याघ्रपाद इति ख्यातो वेदवेदाङ्गपाराग ॥

The brothers धौम्य and उपमन्यु, descended from the sage, are hence called वैवाद्यपद्य. This, as a gotra-name, is assumed by Yudhiṣṭhira in 4 6 10—वैयाद्यपद्य पुनरणि माहाण, and by that name he is accosted in 4 32 44. Yudhiṣṭhira gave out this as his gotra-name, since his grandfather Bhiṣma had the same gotra name, and on the Bhiṣmāṣṭami, which is observed to this day as the day of Bhiṣma's passing away, the water libation (tarpana) to Bhiṣma is given under this gotra name. The readings सवैयाख्य and स वैवाद्य. can both suit the context, but the

weight of MSS authority is for the former, the comm Ca n v all supporting our text. Further, from व्याघ्र the correct अपत्यार्थं formation will have to be वैवाद्यि and not वैवाद्य.

15 °) ज्ञानक्षेत्रेषु Bhiṣma both knows the theory (ज्ञान) and has the practical experience (क्षेत्र) of all things. The variant ज्ञानक्षेत्रेषु (found in a couple of unimportant MSS) is likely to be only a scribal error.

26 [Crit App, line 2 read 'M₁ s, D₂ om' for M₁ s]

29 °) धृतनिधि—धृत निधि शेषधिर्यस्य ।

39 °) For the names of the horses yoked to Kṛṣṇa's chariot, of 5 81 19, 12 53 21. For सैन्य, शैव्य is a variant name adopted by the central and Bengali group of MSS.

40 °) नरयानेन—❀ Cn तप्ततरावा इति म्लेच्छभाषायां प्रसिद्ध, न तु शिविका । ❀

44 [Crit App, line 4 read M₁ बहु वाप्रतिम]

46 °) वेदिभिः—Probably small altars with earthen jars on them are intended.—[Crit App, line 7. read D₁, T₂ om for D₁.]

48 [Crit. App, line 8. read Da 'सङ्घाग]

39

9 [Crit App, line 2. ins hyphen before जान पदास]

13 °) विजयसयुक्त, supply वचः.

14 [Crit App, line 6 read D₁ for D₁.]

18 °) किमिच्छकै ❀ Cn किमिच्छसि किमिच्छसीति पृच्छद्भिर्भृतीविविधैर्गोवस्त्रादिवद्रव्यैर्निमन्त्रयन्निरित्यर्थः । ❀

44 [Crit App, line 3 read देवा for देवास]

45 [Crit. App, line 2 read D₁ s for D₁-s]

40

2 °) परार्थं or स्पर्धं seems to be paraphrase of an orig. सैष्य, for which Ś₁ K₁ erroneously read सव्य.

9 [Crit App, line 1. read °) for °).]

11 [Crit App, line 7 *read* Da Dn Dz. 2 1-3 for D (except D1. 1).]

14 Śi Kl. 2 correctly om. 56* It is an after-thought to glorify Kṛṣṇa. Dhaumya was the only rightful person to make the first abhiṣeka After him Dhṛtarāṣṭra, the most senior living member of the family, and lastly, the प्रहृदिस (ministers) successively perform the abhiṣeka It is also to be noted incidentally that in a coronation abhiṣeka, a cow horn (नीवर्तनीं वा शृङ्गोर्ध्वं निमित्तेद् — क्षान्तिविवान-श्रद्धा III 5 1), is used as the water-vessel, and not the conch, which 56* places in Kṛṣṇa's hands

16 ^a) अनुवादयानाद्, supply अनुवादका 'music-players' as the subject Accepting 56* in the text, the subject for अनुवादयानाद् can only be वृत्राद् and the प्रहृदिस — surely an unbecoming rôle for the blind old king to play! To save the situation, some of the MSS responsible for 56* have added 57*, which is entirely unknown to S

17 ^b) वाचयद् augmentless past

42

2 ^b) औष्वदेदिद्वन् by Pāṇini 4 3 53. The reading 'देदिद्वन्' is also correct according to Pāṇini 7 3 20 Cl. 6^d and i^d below

43

9 ^a) वाचिष्ठ 'dwelling in speech', वशिष्ठ would have been equally suitable, perhaps also *वाचिष्ठ (वाच = vigour) — ^c) The contrast between अच्युत and च्यावन is also present in सङ्गति (the Gatherer) and विहृति (the Scatterer)

13 ^a) नद्यन्, lexically recorded as a name of विष्णु The variant नदिन् is also worth considering — ^c) उद्यन् — the more usual form is उद्यन् The Śi variant implies such a form, which is however likely to be an improvement

14 ^{ab}) क्षीरघ्न and पुष्ट are lexically recorded as names of Viṣṇu. Here, apparently, the neuter forms are so used

15 ^a) अन्नोनिधि may have been a simplification of an original उन्नं निधि, which is not however adequately supported The actual names enumera-

ted total 100, or 101, if पृष्ठ (7^c) is so counted.

44

1 ^b) प्रहृतय, nom. pl., for acc pl. The variants try to introduce the correct form by reading स सवाः and सवान्ता, and by retaining the submetric प्रहृती Cf. similar use of विन्दुद' in 6 32 16, 19

12 [Crit App, line 4 *read* वेदनाद् for 'यो]

45

5 ^{cd}) महन्नभिष्क वाचयानाद् — उहन्नभिष्केन स्वल्पेन वाचयानाद् । The variants दापयानाद् and तपयानाद् are evident *lect fac*

15 ^a) The hiatus is got over by various devices, the worst being द्विभ्येन, suggested by the following comparison of द्यं with the विरीट.

46

2 ^a) चतुर्थ — ❧ Ca वायसमद्वयुत्तित्त्वात् परम् । ❧

4 [Crit App, line 5 *read* इदो for इदो, line 11 at the beginning of the line, *ins* ते]

6 [Crit App, line 6 *read* 'दि for ि]

13 [Crit App, line 8 *read* तत्र for ततो]

33 ^a) ❧ Ca मनगो मच्छतानि, गङ्गश्चक्रान्त, अर्कः सूर्यवान्त, तन्मन्दिर्विमर्षं विन्दरे । विन्दरेरिति पाठे पञ्चुनदेहन न्याने । ❧ विमर्ष = त्वनाविद्येय ।

47

5 ^a) In 12 28 2, the proper name is given as अद्यन्, but in the S variant it appears here as अद्यन् Perhaps अद्यन्क is the name of the country from which नुनन्तु hails — [Crit App, line 2 *read* वेद for वेद, line 8 *delete* the hyphen in तथाद्येन-]

10 With this stanza begins the famous नीपलव-तत्र which has given rise to several shorter and longer interpolations in between, mostly of a repetitive character of the Tabular Statement on pp 194-195 The formal salutations (st 23-54) just number 32

27 ^b) दशार्धविराट् ❧ Ca. b पञ्चासिद्धवन्वापञ्चवा ह्वि । पञ्चल यथा — औभिक्षोऽभिषेदत्र दशपाकादि क्रियते । तन

आनीय वैश्वदेवसिद्धयर्थं यं प्रणीयते स गार्हपत्यं । तस्माद्धोषिकाभेर्वा
आनीय विवाहार्थं यं प्रणीयते स दक्षिणाग्निं । स एव यदा गृह्यकर्म
सिद्धयर्थं प्रणीयते स आवश्यक्यं । आधानादिसंस्कृतं अनलो यं स
आहवनीय । एषु पञ्चसु होतव्यं हविः । देवस्वामी तु ब्रह्मयज्ञादि-
रूपाणि पञ्च हवीष्याह । तच्च न तथा ब्रह्मयज्ञे अध्ययनरूपे हवि-
योऽभावात् ॥ The reference is to Devabodha whose
comm on the Śāntiparvan is not available

28 °) 'With Rathantara and BrhatI (the two
varieties of Sāmans) as the bird's two eyes'.

34 °) दृगात्मानम्—दृक्स्वरूपम्—cf. B. 12. 285. 35

35 = B. 12. 284. 69.

36 Of Visṇupurāna 2 8 101

41 = B 12. 284 71

44 [Crit App, line 2 *ms* 'T₁ G₁ 3 4 M
read 44 after 36 'after 194-195]

45 God is the protector of the विषय inasmuch
as He has endowed the विषय with distinctive
qualities which preserve their individuality

47 ^b) सदसतो, gen for abl

50 God is for ever an object of investigation
and for ever eludes comprehension hence चिन्त्या-
त्मन्

51 = B 12 284. 70 Of Agnipurāna 49. 14

चतुर्मुखश्चतुर्बाहुर्दृष्टञ्जठरमण्डल ।

लम्बकूर्चो जटायुक्तो ब्रह्मा हंसाग्रवाहन ॥

52 [Crit App, line 9 *read* Da Dn D₂ s s s
for D (except D₁. 7 s, D₁ om.), line 17 *read*
88* for 52]

60 [Crit App, line 25 *read* 'before 93*'
for 'after 60'] — Lines 3-4 of 93* = Viṣṇu-
purāna 1 19 65

62 It is exactly upon the conclusion of the
recitation of this stanza that Kṛṣṇa and party reach
the arrow-bed of Bhīṣma. This synchronization is
cleverly indicated by the repetition of the same
stanza in 51 9 While approaching the bed, the
party had also heard from a distance 47 59^{ab} = 51
7^{ab} and 47 60^{ab} = 51 8^{ab} 12 47 68 may well be
considered as a continuation in time of 12 47 35.

48

15 We have to suppose that when they re-
mounted their chariots (st 3), Yudhisthira (who
was first seated in a different chariot—47 69)
went over in Kṛṣṇa's own chariot the better to
hear the story

49

3ff Other accounts in 1. 98 3. 115-117 B 7
70 B 13 4 Cf Pargiter *Ancient Indian Hist
Tradition*, p 152

7 ^d) सोर्चाकाय, स + ऋचीकाय, double sandhi

21 ^d) The variant प्राप्स्यामि (for प्राप्ससि) is the
indirect narration, which is contrary to genuine
Sanskrit idiom

36 ^a) आपव, patronymic for वसिष्ठ, of 1 93 5

50 For the story, of 1. 88 When Yayāti fell
down from heaven, Pratardana, his daughter's son,
and others offered him their own worlds, which
Yayāti would not accept

67 For विद्म्य, cf. 1 90. 41f.

50

7 ^d) For the river ओषवती, cf 3 130 3

15 ^d) 'That fact may not in itself be sufficient
to give you peace', or better still, as a question of
appeal 'Is not that fact enough to give you peace
of mind?' The emendation *श्म' was found to be
given by the Lahore D A. V MS. No 3325, not in-
cluded in the Crit App

17 °) सुपदिशेत् हि is found only in M₁-s We
could have omitted it, following the better docu-
mented reading उपदिशेत्

20 Kṛṣṇa goes back in thought to the days of
Bhīṣma's यौवराज्य, when he was ऊर्ध्वरेता in the
midst of the palace attractions (of 1 94) Cn
does not seem to be correct in inferring इवशब्दात्
प्रतिशत पूर्वमूर्ध्वरेतस्त्वं नासीदिति भावः ।

27 [Crit App, line 9 *delete* V₁]

51

14 This is a very important stanza for determin

ing the calendar of events, and has been subjected to diverse interpretations. Our understanding of the passage must depend upon the circumstance that the statement in the stanza is made upon a full moon day (cf. 12 52 26, 33). We can combine this statement with others found in B 7 184. 16, 46, 49, 50, which indicate that on the night of the 14th day of the battle—the day of Ghatotkaca's fall—the moon arose a *muhūrta* or so after the midnight, which would be possible on either the 10th or the 11th *tithi* of the dark fortnight. Four days later, the Bhārata War itself came to an end. — Now, according to a statement found in B 13 167 27, Bhīṣma was lying on his bed of arrows for 58 nights, beginning from the night of the 10th day of the battle. During this period only two full-moon nights can occur, the first about one fortnight, and the second about three fortnights, after the conclusion of the fighting. If 12 51 14 belongs to the first full moon, it gives about 15 days for the period of death impurity and the coronation ceremony, and thereafter about [58 - (10 + 15) =] 33 days up to the passing away of Bhīṣma. In the other alternative, we have about 44 or 45 days, since the conclusion of the war, for death impurities (30 days) plus the coronation activities (15 days), but only about 13 days for Bhīṣma's instruction to Yudhiṣṭhira, from which period we have to deduct 5 days¹ spent by Yudhiṣṭhira in his capital after the conclusion of the instructions. Now even if we, following one set of interpreters, accept 30 days after the conclusion of the battle as the mourning period (see note to 12 1 1), a period of 15 days for the coronation would appear rather unreasonable when we remember (*Viṣṇudharmottara* P II 18 2 — मृते राधि न कालस्य नियमोऽत्र विधीयते) that in the circumstances in which the coronation was taking place, there need not have occurred any waiting for auspicious *muhūrta*, and that, during Bhīṣma's *śaratayyā* period, prolonged feasting and festivity was not to be thought of. On the other hand, eight days only as the period of instruction would appear far too inadequate,

even if we agree to ignore the *Anuśāsanaparvan* as an after thought. For obtaining more time for the instruction, the only feasible way would be to curtail the period of death impurity by following the Cb interpretation of 12 1 1. That Cn elsewhere offers other inconsistent interpretations of passages is no argument for rejecting such of his interpretations as are otherwise reasonable.

The problem then is to understand the words पञ्चाशत् पद्म in the first line of 12 51 14 to mean 35. Cn makes them mean (5 × 6 =) 30, while J S Karandikar (*Sahyādrī*, December, 1948) makes them equal to (5 + 6 =) 11, both interpretations being unable to give satisfactory explanation of अ[अ]शत्. If अशत् can signify deficiency from hundred, and 'पञ्च पद्म' can mean '5 over 6' or sixty-five, we get the required number (100 - 65 =) 35. It may also be possible to emend पञ्चाशत्-तपद्म as *पञ्चाथ त्रिंशच्च, from which reading the current text could well have been the result of a scribal error. — Cb gets over the difficulty by remarking पञ्चाशत् पद्मेति पतनदिनमारभ्य शेषम् ! This is not probable, and would go against B 13 167 27, which mentions not 56 days, but 58 nights.

52

4 ^a) लोका 'visions, insight'. Or, 'the worlds are an emanation from your intellect'.

5 [Crit App, line 9 read G₁ 4 for G₁ 3 4]

8 ^a) 'My [failing] strength weakens (प्रवरति, for प्रनश्यति in causal sense) my intellectual attainments'. Or, प्रवरति (is failing) can be made to agree with वृत्, an appropriate verb being supplied for शेषा. The text is found in Ś₁ D₈ only.

32 ^a) पुन + ऋश्चन्त, double sandhi.

33 The moon's action in restoring the *rasas* to the sun withered plants is quite in tune with Kṛṣṇa's restoring vigour to Bhīṣma.

53

4 ^a) प्रवाचन्त, irreg causal of Whitney *Roots*, p 153

¹ Reading B 13 167 5^{ab} as — उषित्वा शर्वीं श्रीमान्ब्रह्म नगरोत्तमे. With the current reading — उषित्वा शर्वीं श्रीमान्ब्रह्मनगरोत्तमे, we will have to accomplish the mathematical feat of deducting 50 from 13! The Madras ed reads शर्वीं and पञ्चाह

6 ^d) 'Methodically arranged tunes, vocal and instrumental'

7 ^d) अग्नीनाश्रित्य, 1 e., अग्निशरणे, where gifts and interviews are usually granted to holy mendicants

54

32 ^e) Text found in Ś1 only! But अक्षया कीर्ति is tautologous with 32^{ab} Cf 3 191 21-22.

56

1 [Crit App, line 2 read 'अभिवाद्य (for प्रणिपत्य)']

9 [Crit App, lines 3-4 om. the D1 reading, which is as text]

10 = 12 60. 6

15 ^d) निश्चिन्त्यम् 'something yet to be, not a thing to be calculated upon, but something worth investigation The variant दुश्चिन्त्यम् or निश्चिन्त्यम् is weakly supported and would denote 'hard to be correctly gauged'.

16 ^e) 'Vinaya (self discipline) achieves success' that is the rudiment of राजनीति The text is found in Ś1 only

21 Cf 12. 103 33, 104 33

24 Cf Ād1 1423*; 5 38 13

29 = (var) 12 35. 17, Vasīṣṭha Smṛti 3 20

30 ^d) = Manu 8 351^d

50 ^a) विकल्पन्ते 'proffer alternate plans, hesitate, take undue liberties'

52 ^b) प्रतिरूपकैः, 'counterfeit coins, orders or edicts' cf 12. 59 49^b ❧ Cn प्रतिरूपकैः कृत्रिमैः शासनपत्रैः । ❧ Cf Hopkins *Great Epic*, p 38^d (footnote)

57

3 =B 13 36 16, Sukraniti IV 7. 303

7 = (var) Kūrma P II 14. 25

8-9 Cr 2 36 19-28, Rām 1 38 20^a-22^b, etc Also 3 106 10ff

18 ^d) ❧ Cn 'दशवर्ग'—अमाल्यराष्ट्रदुर्गाणि कोशो दण्डश्च पञ्चम । इति प्रकृतिपञ्चक स्वपक्षे परपक्षे चेति दशवर्ग । स च उभयो साम्य चेत् स्यात् स्थितिस्तत्कर्ता, स्वस्याधिकश्रेष्ठद्विकर्ता, परस्याधिकश्रेष्ठक्षयकर्ता । ❧

35 ^e) असघातरता 'not given to forming associations of doubtful purpose, or, सघात = समाज See note on 12 59 67.

41 Cf Rām. 2. 67 11, Hitopadeśa 1 160 41^{ab} = 1. 148 12 Bhūrgava is most probably Vālmīki cf. Hopkins *Great Epic*, p 61 —[Crit App, line 4 after om, ms (hapl)]

44-45 = (var) 5 33 67-68, Pañcatantra 3 74-75.

58

8 [Crit App, line 4. ms D1 before om]

9 [Crit App., line 5. read '(except D1 ms, D1 om.)'.]

11 ^b) पुरदर्शन, *lect fac* for परदर्शनात्, 'on the evidence of strangers', and not of the local men, who could be influenced by the भ्रूत्य

18 ^a) एकाश्वेन 'by cavalry alone' Ca, reading एकाश्वेन, explains—हस्त्यश्वरथपदातीना मध्ये एकाश्वेनापि

20 ^b)— Cf 22^b To divide 20^b as आर्जवे नैव धार्यते would be unfair to the context Under a straightforward and honest deal, there can be room for preserving secrecy, for assuming an occasional policy of crookedness for a definite end, and for exercising strict control over the unruly

59

5 ^a) राजा-राजेति, acc to Pāṇini 8 1 4

18 ^b) कुर्वन्त, supply आसन् to complete the sense

23 [Crit App, line 2. read T2 for T1, line 3 read D1 for D2]

32 Unless देशश्च कालश्च is regarded as one unit (as in 12. 79 31^{cd}), or we read सहायकरण with some M manuscripts, the only way to constitute the पङ्क्ति is to take, with Cn, कारण as the predicate of the पङ्क्ति previously enumerated.

34 ^a) अनान्यश्राप्रागिति = अनान्यश्राप्रागिधान् In 34^a, प्रागिति is 'a secret agent' — [Crit App, line 2 read (M₁ 'सा-)]

39 ^a) छे Cn पञ्चवर्ग — अनान्यराष्ट्रगामि बल बोधश्च पञ्चन । त्रिविध—उच्यतेनधनधनधनेन । छे

41 ^a) देशिका 'guides'

42 ^c) The उच्यतेनविष might be विषयव्या

44 ^a) For चयाना (which suits the context) several good MSS read चयाना under the influence of 43^a — [Crit App., line 8 read M₁ २ १ for M.]

48 ^a) छात्रविद्यान 'method of digging trenches' Cn reads आत्र्यातविद्यान and explains आख्यातम्, अग्निभित्तुदुन्दुभिध्वनिना प्रयागादिकथनम् — ^b) योत्तना is thus explained by Cn योग पत्राकारिणश्चादि । नयो [आख्यातयोगिनो] सत्कार श्रवाद्गनाभ्या परनोहनम् ।

50 ^b) आशङ्का 'fright, false alarm' — ^c) The current readings आराधनेन सक्तव्य and प्रत्ययोगार्त्तेन च are singularly inept in the context

60 Cf. Manu 7 50

61 Enumerates the six क्रोधव्यसनस to complete the tale. — ^c) आननो निग्रह = देहदानम्, self-castigation' स्वाना 'suicide'

63 ^b) कर्मान्नाशनम् — Cn explains as उच्यतेन चयानम् अन्ते मध्ये नाशनम् । Cn, reading कर्मानुदानम्, explains कर्मान्ना कृपादिफलम् नशानुदानम् रोष ।

63-64 The six policies or precautions to be adopted by an invading army are (1) अपन्धर 'foraging, or combing the country for hostile elements', (2) तनम् 'steady advance', (3) उपाय्या 'lying in ambush, (4) उपायनम् 'collecting all instruments that can be used to communicate news and spread alarms, such as पत्र etc', (5) द्रव्याग (उपायनम्) 'laying by all stores', (6) पत्रम् 'gathering news about the enemy's weak spots' Cn wrongly imagines that six द्रव्यस are intended, and gives a list of them

65 ^a) लब्धस्य प्रयत्नम् 'restoring peace in conquered territory'

67 ^a) उच्यते यथा उच्यते 'how one can stand up [even though] unaided' — ^c) Specific customary convivial and temple festivities seem to have been intended For चयान, see *Indian Ant.*, 1913,

pp 255-8, 1918, pp 221-3 Cf. I 131 3, 176 28 There were two kinds of them. "In one the people were treated to dainty dishes in which meat played the most important part In the other, they were treated to dancing, music, wrestling and other performances" Asoka condemned the former but encouraged the latter Mansera Edict, 1 2-3

70 ^a) द्वादशान्ति छे Cn नद्यन्त्य विनिर्गोश्रुतु र्दितु चत्वारोऽयमेव्य परे चत्वारो मित्राणि वेव्य परे चत्वारो उग्रमीना इति । छे

71 ^a) द्वादशान्ति — The 72 policies with which the 12 kingly groups in 70^a are to be dealt with, there being six possible policies available in the case of each A few such policies are illustrated in the Arthasāstra of Kautilya, Prakaranas 124-126 Cn understands the number 72 to represent द्वादशान्ति exercises or disciplines for health That does not suit the context

73 ^b) द्वादश is a separate section discussed in the Arthasāstra, Prakaranas 168-70

79^a-81^b These stanzas gave a synopsis of the concluding part of the पैदानहनीनिदानम्, which appears to have been ignored owing to its relative unimportance They are preserved in their proper position in the Ś K version When the omission was noticed, an attempt seems to have been made to rectify the error by putting the stanzas towards the end of the chapter

97 [Crit App., line 3 read D₁ for D₁]

106ff. For दैव्य, cf 12 29 129-136

113^a 'Indicated for a righteous conduct of life and endorsed by Dandanth'

115 The "Social Contract" between the king and the people may be said to have been now concluded The Contract, however, comes not at the very beginning of man's political career, but after man had ruined, by his selfishness and passion, the original god-given kingless state (12 59 14) cf *Annals, B O R I*, Vol xxix, p 294-301

118 After this st., some late N MSS ins 130*, apportioning the Magadha land to a group of people with a specific profession.

119 Lines 2-3 of 132* = (var) Vignu P. 1. 13 ६२,

125 [Crit App , 133* = (var) 12 29 134 ,
Visnu P 1. 13 49]

60

1 ^a) पुन — It is possible to suppose that while the instruction contained in adhy 56 11—58 24 was finished in the first day's session, and the second day's session was occupied by the contents of adhy 59 (141 stanzas), with the present adhy begins the third day's session, whence the formal salutation in 12 60 6 (= 12 56 10) Or else, this might have been, at one stage, an alternative beginning of the Rājadharmā proper

9 [Crit App , line 1 read धर्म for धर्म]

18 ^b) The variants for योग' and क्षेमो imply that these attributes in the present context were not regarded as befitting a Kṣatriya But योग 'acquiring a new position', and क्षेम 'consolidating a position that has been earned' are the effects of प्रजापालन, involving as it does the दस्युनिवहण

20 ^a) Cal ed reads जैत्रो for केन्द्रो

33 ^a) विधेयानि 'should be set apart or refashioned for his use'

34 ^a) अनपेताय (for which अनपत्याय is a lect fac.), 'so long as he does not quit his master'

35 ^a) The Madras ed. reads शूद्रेण न हि मनस्यो

36-37 The central group of MSS offers, as regards these stanzas, certain consistent variants which materially affect their sense and intention when compared with the variants found in the other (i e, Śāradā Kashmir Southern) group of MSS , which we have followed

Thus, in 36^b—

Ś1 K2 4 T1 G M1 3 4 read ऋष्यै(ऋष्ये)न,
while,

K2 5 V1 B (B2 missing) Da Dn D2 3 3-3
M2 read तस्य च (तस्यैव),

in 36^d—

Ś1 K1-3 D1 4. 7 S read विधीयते (D1 न धीयते),
while,

K4. 5 V1 B (B2 missing) Da Dn D2 3. 3

0 8 read न विधते ,

in 37^a—

Ś1 K1-4 D1 4 7 S read नान्या, while,

V1 B (B2 missing) Da Dn D2 3 3 3 3
read तस्मात् ,

in 37^b—

Ś1 K B1 D1. 7 T G M1-3 read व्रतवान्,
while,

V1 B0 3-3 Da Dn D2 3 3 3 3 M2 read
[अ] व्रतवान्

It is easy to see that the central group of MSS contrasts the yajña allowed to the Śūdra (तस्य च) with that declared for the other three Varnas, categorically denying स्वाहाकार and नमस्कार (the variant वपद्कार is an improvement made by the Cal ed. and by a section of our MSS) and the use of mantra to the Śūdra, but permitting the Śūdra, as a consequence (तस्मात्), to perform, without a formal दीक्षाव्रत, only the पाकयज्ञः The constituted text, on the other hand, declares that the ऋष्यो has plainly stated what the Varnas have to do, allowing the Śūdra the use of स्वाहाकार, नमस्कार and मन्त्र, as also the right, with the help of the first two (ताभ्यां), to perform, with a formal दीक्षा, what are known as पाकयज्ञः Thereafter comes the instance of the शूद्र वैजवन and the conclusion (अत) that all the वर्णः (सर्ववर्णाना— glossed as ऋष्यवर्णिकानां by Cu !) have the right to perform the यज्ञ, with the important proviso that they have faith, the most crucial factor in any yajña Compare 51-52

38 ^a) The Kāmandakīya Nītiśāstra 1 14 reads — धर्माद्वैजवन (व ! वै यवन) विराय महीं बुभुजे, the comm on the passage observing मगरान्वये इन्द्रमेताधर्माचारान् राजान । तस्मत्ततावेव वैजवनो वभूव । तेन सर्वा प्रजा धर्मो नियो जिता स्वयमपि धर्मपरो वभूव । For fuller references on Pajjavāna, of B R Ambedkar Who Were the Śūdras, Bombay (1940), pp 126ff

40 ^a) दैवत परम, i e., भद्रारूप, अयजन् Most comm regard दैवत परमं as predicate of विप्रा — ^b) स्वेन स्वेन ' each by his own individual method '

41 As the विप्रा or Brahmins learned in Veda officiated not only at all the sacrifices performed by sacrificers of different Varnas, but also amongst

themselves, the sacrificial procedures (सृष्टयः = कार्य-प्रपञ्च) of the three Varnas were, as a consequence, the creations of the Brahmins themselves, and in view of their highly honoured position (देवानामपि ये देवा), it has come about that all sorts of sacrifices have become associated with the different Varnas, not necessarily through design or purpose (न दान्त्या) The stanza has been differently understood by orthodox commentators ॐ Ca b नसृष्टा ब्राह्मणैर्वा विवाहादिमन्त्रेण सदा । Cn नसृष्ट मनातानि । तेन सर्वेषां वर्णानां ब्राह्मणत्वादस्यैव श्रद्धस्यापि यज्ञेषुषिवाग् इत्यथ । ॐ In a footnote to his translation, P C Ray observes "For this reason the Śūdras earn the merit of the sacrifices performed by their Brahmana masters and progenitors" — [Crit App, line 8 read D2-c 3 for D2 6 3]

42 ^{ca}) The statement in 41 holds good of only learned Brahmins. The unlearned ones are worse than a nuisance in Prajāpati's fair creation. Cn reserves this condemnation for the Śūdra only उपद्रवतीति नत्नमीपामित्वाहुपद्रवो दास श्रद्ध — Prajāpati being the Śūdra's presiding deity as Indra is, for instance, of the Kṣatriyas. The extra passage 136*, which in effect says that the yajñas performed by the other three Varnas are eventually for the Śūdra also, who need not hence have a separate yajña of his own, emanates from the MS tradition of the same central group.

43 ^{ca}) 'Sacrifice in its essential conception (मनीषया, i. e., as a godward aspiration in faith) is open to all the Varnas. Neither gods nor men in general show any regard to one who kills, i. e., avoids, the yajña.'

44 ^{ca}) When the Brahmins officiate at the yajñas of the other Varnas, they are all the while thereby offering worship to their own divinity (viz śraddhā) such stands the situation'. Cn raises the issue (altogether of his own creation) ननु अग्निहीनस्य श्रद्धस्य कथं पाकयज्ञेष्वधिकारः, and supplies the answer त्रयाणामपि वर्णानां [क्षत्रियवैश्वशूद्राणां] ब्राह्मणत्वं असाधारणं देवत्वमत्र कारणत्वं ते स्वे आत्मीया ब्राह्मणा न परान्वणानुद्दिश्य आयजन् इति नैव आसीत् । It will be seen that Cn separates स्वेन as स्वे न in 44^{ca}, and reads आयजन् (for अयजन्) in 44^b, and justifies the para-smaipada of आयजन् (which can be used in both the padas) by remarking परस्मैपदप्रयोगन्तु परमात्मिवात्क्रिया

फलस्य युक्त — ^{ca}) Cb complains अथ श्लोकः पुनस्केपु न सम्यक्दृश्यते and Ca reiterates it as a पूर्वदृष्ट observation. The central group of MSS points to the reading — अथ(प)तेवितानं नसृष्टो('शृजो) [वैश्वयो] ब्राह्मणक्रियु वर्णेषु दृष्ट (यज्ञसृष्ट) — the interpretation of which, as given by the commentators, appears very far-fetched. The constituted text is a compromise between the ŚK and the S readings. The latter half of the stanza can be thus rendered 'That is a very great religion that we would all relish—that one which is seen established by the Brahmin amongst all the three Varnas'

45 'Hence it is that the Varnas, possessing rites and customs proper to their parentage (जानिषर्मा), are being right-away assimilated (in society) or brought into harmonious cooperation, and this (viz yajña) is the consequence of it'. Ca quotes Manu 3 44 and observes यज्ञे चतुर्वर्णपरिग्रहो ब्राह्मणस्य विहितः, यत्प्रथमस्यैव स्त्रीणां पृथक्कर्माणि दृश्यन्ते । The latter part of the stanza gives an illustration to prove that यज्ञः is विरुद्धानां समन्वयः. A Rc, a Yajus, and a Sāman have each a distinctness of its own, and yet one and the same mantra can appear in all these three forms. The same holds good in the case of the Brahmin. There is no distinctive or unmergeable individuality (निश्चय) about them or him — [Crit App, 138* the first line of the extra passage should read — नसाद्रर्षस्तन[तो] वै जानिषर्म]

48 ^{ca}) The sense is that failure is the [necessarily] prior stage of success.

61

3 [Crit App, line 1 read K3 for the first K3]

5 ^{ca}) प्रजायित्वा, archaic, = भूत्वा, cf 12 76 25^d

8 ^{ca}) Cf 1 41 1^a 3 13 10^b — यत्रमायगृहो मुनि

12 ^b) Note several attempts to avoid the original hiatus here and in 18^c — ^{ca}) Cn, reading सर्वलिङ्गप्रदाना, explains it as a मध्यमपदलोपी ममाम in the sense of 'लिङ्गयुक्तस्य

17 ^b) नामाश्रया, double samidhi

19 ^c) 'Not too solicitous of even Vedic study',

or (reading [अ]नेत्र) 'mindful of nothing save his Vedic studies'

20 ^a) पद्विक्रमम्, ११७, अथवा, न पाति, यान्, यात्, दान, and प्रतिमत् Cf 12 62 6, 63 2 B 13 141, 68 Contrast Manu 4 9

62

9 ^b) जीवनंजीवतान् ॐ Cn ११ मीमीया, मृगया विधि तेन । Cv गोपशुभन । ११

63

6 ^a) शस्त्रे (found in Śi K-1) — The word seems to have been a puzzle as evidenced by the half a dozen *lect fac* in the field. Paulul, 5 3 117, speaks of an असुभजीविमप named शस्त्रि, from which शस्त्रिन would be a derivative, denoting a 'storm trooper'.

9 Having stated that the Brahmin should go through the four āśramas, the text discusses the liability of the other three Varnas (beginning with शूद्र upwards) for the āśrama duties. These Varnas have certain natural propensities, certain inborn tendencies and inherent obligations (अभिपद्यते) which the right minded people cannot forego (यस्मिन्) Hence Prajāpati does not desire the āśramas to be as binding on them as on the Brahmin

13 ^b) वृद्धममनसः — ॐ Cv पुरुषस्य शान्तिर्वि बुद्धि वीर्यसपटिगामा अन्वया भवन्तोऽस्वामाः —

शास्त्र बुद्धिबल मया तावृष्टि अपविक्रमे ।
वृत्तकैस्त्रिनिविताग्रे मन मयी प्रयाति ॥

सप जीवनकाण्डय निर्गुणसमयवारत्तास्तकायुधिसा आभामात्त ग्राह्यम् । ॐ In the present passage, as well as in 12 69 25 and in the Harivam's 1 13 15, Cn understands the ten stages as —

मया प्रमत्त उगतस शान्तः कुन्दी प्रयुद्धि ।
त्वरमागम्य नीरक्ष कुम्भ यामी नो ॥

22 ^b) [अ]नमेत्या 'by mendicancy or going on pilgrimages Since the king is अथितमृद्धम, he can beg and abjure fixed residence The *v l n* सेवया (given by Dn Ds only) misses the point. The S variant [अ] पसेवया will have to be interpreted as आदस्य परमे शरत्स (अथ वा आचवगोत्य) मेवया.

24 ^a) यदायः 'much has been secured or achieved for the world of mortals'

27 ^a) Cf ५१ शस्त्रि शिष्ट, Manu ४ 15^a शस्त्रि 'attain perfection.'

30 ^a) यद्वा 'in a state of unregenerate nature'

64

२ ^a) शस्त्रि. — cf 12 2^a 42^a

३ [Crit App, line 4 read शिष्टे for शिष्टे]

6 Construct ता वृत्तवर्तन ता शिष्टे ता [— शस्त्रि शिष्टे] शस्त्रि (Inclusion, comprehension) शस्त्रि, ता युद्धिनिष्ठे. [शिष्टे शिष्टे] शस्त्रि [शस्त्रि] शिष्टे (— शस्त्रि) In other words, just as in the latter of holiness, the Brahmins are the source and stay of the other Varnas, so are the Kshatriyas in matters of good conduct — [Crit App, lines 14-15 for 'D₁ (second time) T₁ 2 (second time) G₁-1, read 'D₁ T G₁-1]

8 ^a) 'Taking their stand on injunct. as which could be verified'

16 [Crit App, line 6 read D₁ for D₁ 2]

20 There is a bewildering mass of variants for the first two lines. Our text is based on Śi K₁, individual words receiving a literal support from a few MSS. "In abandoning your royal duty, you will be doing an unwarrantable and an unrighteous act. You will secure the highest goal only if you are more heedful

25 ^a) For दृष्ट, ज्ञा is an easier reading (given by all MSS except Śi K₁ 2 D₁ T₁ G₁ 1), and goes well with पुन प्रवृत्त, ज्ञानेन being understood as qualifying शीन Perhaps it is better to construe ज्ञानेन [— प्रवृत्तित्त] ज्ञानेन ज्ञानेन दृष्ट (— प्रवृत्तित्त) ने ज्ञानेन शीने पुन पुन (cf पुन पुने below) प्रवृत्त [— प्रवृत्तित्त]

26 [Crit App, line 8. read विदा for विदने]

65

४ ^a) परस्य महानात्, i e सुबुद्धिमानस्य, or परस्य महानात् सन्निष्कीर्णतात् — ^a) Reading वृत्त for वृत्त, we will have to begin a fresh sentence with श्वितो

5 ^a) औमे, Cn glosses by वीर्ये

7 °) 'Inasmuch as it leads from greed-of possession (अर्थलोलन) to proper-conduct (नीति)'

18 °) वेदधर्मक्रिया, the reading is given by S₁ K₅ B₂ 4 D_n D₅ 8 and agrees with 21, where Vedic rites are recommended to all Dasys. The central and the southern group of MSS, however, change it to देव' or देय'. The superimposition of Vedic rites upon the foreign ethnic elements was, in fact, an important process in their 'Aryanization'. The passage from st 23 to the end of the chapter constitutes an important statement in this connection.

66

3 °) ❧ Cv लिङ्गान्तरगत ब्रह्मन्त्यानीना भिन्नभिन्नविहैगत प्राप्तम् । ❧ In discharging the various duties of his station, the king realizes the virtues of the various āśramas

6 [Crit App, line 14 change the full stop after राज्यस्य to semi colon, and delete the following — °)]

8 [Crit App, line 15 read 9 for 6]

17 °) *नन्तुणान् shortened metri causa

25 °) Cf. note to 12 63 13 — [Crit. App, line 9 read 23^d for 23^b]

26 °) पादोऽयं, whereas normally he is entitled to पदं only Cf 12 67 26, Manu 8 18^d

31 °) धर्मवेतुवदाकरा Cf 3 185 29, 37 For वदाकर, वदारक seems to have been the late Kashmirian spelling. Cn glosses it by धर्मनरञ्जु. The comm on Amara derives it from √ वद् वेदने — [Crit App, line 2 read धर्म for धर्मो]

32 Cf Katha Up 6 14

33 °) 'serene in temperament'

36 [Crit App, line 8 delete the hyphen in धर्म]

67

❧ With the adhy, cf Rām 2 67

16 [Crit App, line 3 om B₂]

21 [Crit App, line 7 om D₅]

23 °) 'The sin will entail upon the [doer of the] act'.

26 Cf 12 66 26, Manu 8 19^c

28 °) Bom ed. reads त्रयोऽस्तु त्व सर्वदा

30 °) For the use of महिमा as fem noun, cf Rām 1 37 13

31 [Crit App, line 1 read *पापं for *पापे, line 5 read D₁ for D₁ 4]

35 °) ❧ Ca पत्र वाहनम् । ❧

68

4 °) दक्षिणा (adv) + अनन्तर 'close to the right'

7 °) सत्कारम् । e -सत्कारकारणम्

11 °) अनुदके = अलोदके — °) निगक्रन्दे = शून्ये, so that there is nothing to feed upon except each other's flesh. Cn renders it by हिल्लभयरहिते — °) 'making sallahs again and again'

16 °) = 12 15 38^a

19 °) = (var) 12 15 38^a

20 °) For the use of अवाश्र in the sense of vacancy, emptiness, cf. Āśvalāyana Grhya Sūtra 4 1 12 अभिन-आकाश दमशानन । Cf 12 99 38^{ab}, 101 14^{ab}

22 °) For समान, see note to 12 59 67

23 °) ❧ Ca वर्षरा तन्नाधानवप्या । ❧ Cf 12 74 9^b, B 12 342 19

25 = (var) 12 15 39

26 °) तप त्नाता — possibly some religious austerities which end with a concluding bath seem to be intended. There is the variant त्रनस्ताना

27 °) हन्तो हन्त न मुणीयात् 'one hand (the left) will rob the other (the right)' seems more idiomatic than हस्तात् हस्त, implying robbing something and passing it on from hand to hand. ❧ Cn हन्त-स्यमपि चोरा हरेयुः । ❧ Cf Marathi हातोहात ❧ Ca हन्त हन्तगत चोरयेत् । ❧ — °) = Manu 7 24^b

28 °) धर्मसंश्रय 'asylum of religion' — °) हता मन्वेन्द्रिय is a *tert fac* for वना स्वेच्छेन्द्रिय, the more reliable MSS supporting the latter. The sense is more or less similar — [Crit App, line 10,

read 'V₁ reads 28^e-30^d on marg']

29 [Crit App , line 2 at the end, add Cnp]

32 Cf Raghuvamśa, 6 75.

40 = (var) App I (No 2), lines 20-21

50 [Crit App , line 2 read D₁ ज्जलितैर्]

52 ^b) ❧ Cv कूट कपटययम् । ❧

57 ^a) निषिद्धजनम् (adv) = निषिद्धान्यजनम्, having an exclusive audience Cn explains it as qualifying the king अहमेक एवै कार्यं करिष्यामि किमेतैरिति वादिनम् पकाङ्गवीरम् ।

58 [Crit App , line 11 delete the hyphen in [अ]मिपश्च]

69

3 ^a) पार्थिवप्रकृतेन 'by one commissioned by the king' ❧ Cv सप्तप्रकृतियेन अमात्यादिना । ❧

7 ^a) सस्त्रानेषु, perhaps 'business centres' — ^b) पुटेषु for पुरेषु can mean any hollows or depressions serving as ambush पुरेषु would denote smaller divisions within the city

9 ^b) त्रिविधेषु—i e , प्रकृतिभिन्नेषु, मिश्रविधेषु and अमित्राभिन्नेषु ।

15 ^a) 'So long as his weakness is not detected'

19 व्याप्तक [रूप] यात्रा यायात् is the principal sentence The next three words after यायात् are better taken adverbially Cn, however, glosses अनाक्रन्त् by मिश्रहीनम्

21 ^a) 'Beleaguer him and reduce his strength'

26 ^a) 'Their loyalty should be strengthened, subject to the maintenance of discipline, or on condition that the letter of the law is strictly adhered to'

32 The added line 160* is wanting in the S recension, but it suits the context admirably The measures recommended in 32^{cd}-38^{cd} can be adopted simultaneously even while the king is betaking himself to some fort, but it argues fright in the king, and the line is better treated as an addition Durgas or forts are mentioned in 30ff — ^a) आक्रन्त् 'summoning' For three classes of friends, of 9 — ^a) विधानम् 'stationing in proper positions'.

33 ^a) ❧ Ca ' ग्राह्यानगरेषु उपपुरेषु । ❧

35 ^a) सरयाभिहार 'gathering up of all standing crops' Ca glosses अभिहार by लोटनम् In B 13 60 4, Cn explains it by तिरस्कार

36 Note that crops in holy places are allowed to stand invitingly for the enemy, in whose rank the opportunity is to be availed of for spreading disaffection

37 ^b) ❧ Ca सक्रमान् 'च्योकी' इति प्रसिद्धान् । ❧

38 "Disputing every near by strip of land both for immediate and continued (future) possession, there should be attempted an onslaught on the enemy in battle even on the verge of an expected friendly alliance (so as to ensure better terms !)"

41 ^a) प्रकण्ठी, so called probably because they served to conceal the standing person upto the neck. Cf also the explanation of Cv ❧ Ca b (प्रगण्ठीशब्द- नीतिशास्त्रे परिगणित । यदाह कौटिल्य' (not in the current text) —

सचारो यत्र लोकानां दूरादेवावसृष्यते ।

प्रगण्ठी सा च विधेया बहिःप्रासादसंधिता ॥

प्रणिहितत्र यत्नेन निवोय्यो भूतिमिच्छता ।

स पवाकाशरक्षीति उच्यते शास्त्रकौविदै ॥

— ^b) For आकाशजननीक्ष, 'जवनीक्ष is a good variant, fairly well supported, although 'जननीक्ष is perhaps a lect diff Ca observes एतच्च स्वामिना देवर्षिणा प्रपञ्चित बहुप्रकारमिति न प्रन्यते । The reference is probably to Devabodha's comm on this parvan, which is not now available — ^a) स्थाणुः to obstruct passage of boats etc ❧ Cn स्थाणव रुन्धला , येषु पतन्विदीर्यते । ❧

42 ^a) कडङ्ग, of Marathi कडक or bamboo कट also denotes 'mute' or 'dumb' These may have been either 'emergency' exits (reading सकट), or 'fake' or tortuous outlets or ventilators

43 [Crit App , line 5 read सदा for सद]

45 ^a) ❧ पुर , ablative 'from the capital'

47 ^a) ❧ Cn अरिष्ट सत्तिकागृहम् । ❧ — ^a) विधेय विशेषण योजनप्रकारेण निधातव्य' । Cn, reading अन्तर्विधेय , explains [भसादिना] आच्छादित कर्तव्य । — [Crit App, lines 8-9 ms hyphen after प्रविश्यात् and प्रवे श्यात्]

53 ^b) ❧ Cv प्रतोली रथवीथी । ❧ — ^b) सकटाणि

'emergency exits' The variant निष्कृतानि is explained by Cv as — अग्रप्रयोगार्थं छिद्राणि

55 ^b) ❧ Cv परिणान् तान्मूलपगमोननपगांदिमना छतौषधीनान् ।

57 ^a) ❧ Cv अश्ववैद्यजद्वैद्यनर्वैद्यकृष्यवैद्यमेदेन चतुर्विधान् । ❧ Ca explains differently

67 [Crit App, line 7 om D₁, line 8 ins 'D₁ क्षयं स्यान्नद्य' before D₂. 3 :]

71 [Crit App, line 4 read 'व स्यात् (B₁ यत्नः)']

70

3 ^{ab}) स्वधर्मस्य नियच्छति 'restrains within the limits of svadharmā' — ^d) अधर्मस्य यच्छति 'controls them from adharma' It is not necessary, with Cv, to read अनुच्यम् and take यच्छति = परिदद्याति

5 ^a) सोमे = देववादीमुद्दिश्य सोमयागे स्वाम्ये, मान्ये, and धर्मे are evidently *lect fac*, cf. 5^{cd}

30 ^a) सीमान्तकरी The more correct form, according to the Vārttika on Pān. 1 1 64, would be सीमान्तकरी, but सीमन्त* has been accepted owing to मात्रा being given as an उपमान in 30^d

71

8 ^b) चोक्ष, 'clean, pure' cf. 12 118 13

12 [Crit App, line 5 read 'Ca ऋच्छति (as in text)' for '(for ऋच्छति)']

72

3 [Crit App, line 4 read T₂ G₁ for T₂ G]

6 ^a) 'He should carefully (परि-) understand the real purpose for which wealth is to be acquired.' For such an understanding, 6^{ab} is the needful pre requisite. The next stanza indicates the consequences of not emphasizing the real अर्थार्थ

8 ^b) कामे, निमित्तपत्तनी, in the sense of कामात्, the generally accepted *lect fac*

11 [Crit App, line 9 after योगक्षेत्रम्, ins semicolon for full point]

73

6 ^b) पृथिवीमन्त्रनायत 'he became the inheritor of the earth'

10 With 10^{cd}, cf. 12 74 30^{cd}

21 [Crit App, line 2 ins hyphen before नीवती]

74

7 ^a) अन्वयत्, ❧ Cn अनु पश्चात्प्रकाशमान बलमन्त्रवत् यथा स्यात्तथा । Cv अन्वत्, अनन्तरं बलं कनमे भवन्ते । ❧

8 ^a) Cn renders वृद्ध by छिन्न That is the sense of the root वर्ध छेदनपूर्वपयो in words like नादि वर्धन, not of वृध् वृद्धौ The emendation *व्यृद्ध was therefore required, though perhaps not absolutely essential

9 ^b) For गर्गः, cf. 12 68 23, B 12 342 19

15 ^a) ❧ Ca चत्पात् वेदशाब्दाया । Cv चत्पात् आत्पात् । ❧ — ^d) दुःशहा, Cn supplies मारीदुभिःश्राव्य — [Crit App, line 7 delete the first V₁, and *transf* the K₂ s variant in line 8 before the second V₁, line 10 read G₁. 3 : for G]

26 ^a) For ब्रह्मचारी, there is the Southern reading धमचारी As the discussion is only about ब्रह्म and क्षत्र, the constituted text suits better in view of st 15

27 [Crit App, line 9 read K₃ for K₂ s]

30 With 30^{cd}, cf. 12 73 10^{cd}, Manu 1 100^{cd}

32 [Crit. App, line 3 read T₁ for T]

76

10 ^d) उपजीवता (for which S reads अपि जीवता) 'so long as the king has the wherewithal to live upon', on condition, that is, that the restitution of stolen property does not bring actual starvation upon the king

11 ^a) नेपु = तेन तस्मात्पालितेषु

18 ^{cd}) 'Total absence of hard-heartedness cannot achieve anything substantial (महदुपासितुम्)' — [Crit App, line 3 ins hyphen before उपैर्युता and गुणैव]

22 [Crit App , under 188*, line 2 · read G₂ for G₁ :]

25 ^a) अश्वजायिषा (Epic Imperfect अर्ध form), of 1 94 31^b and प्रजायित्वा in 12. 61 5^c

32 ^a) ❧ Cv वैद्या विद्यावन्त । ❧

77

3 [Crit. App , line 10 *ms* 'lines 1-2 of' before 189*]

4 [Crit App , line 8 *delete* '(of v 1 3)']

5 [Crit App , line 2 before — ^a), *ms* 'After 5, G₁ reads lines 1-2 of 189*', line 5 before 'while', *ms* 'T₂ G₁ M read lines 1-2 of 189*']

7 ^a) ❧ Ca विटि वेतनेन विना क्रियामिद्धिम् । ❧

8 ^a) ❧ Ca देवल्का वेतनेन दसपूजना । ❧ — ^d) ❧ Ca महापथिकः दीपान्तरवाणिज्य । Cap निष्प्रयोजन वाणिज्यादिनिमित्त वा विपथगा । Cv पथिकः वणिजा पथि शुल्काग्रहणाय नियुक्तः । ❧

14 ^a) Cv separates जो परिवर्तेत as जोपरि वर्तत and explains उपरि by धर्मे

78

15 [Crit App , line 2 · *ms* hyphen also after गोरक्ष्य]

16 ^a) सविभाग 'equitable and charitable disposal of property', cf. सविभक्ता (in 12^a, 18^c, 20^c) and सविभज्या (in 12 77 11^c)

18 ^{ab}) Compare 12 87 24^{ab}, 92 34^{ab}.

79

2 Of Manu 10 82 — [Crit App , line 8 read गोरक्ष्यम्]

4 ^a) सुरा लक्षणम् — both, in view of the following प्रति, can be understood as nominatives, or they can be both accusatives (सुरा = सुरा) — ^b) केनरिणं पशन् Cn renders by गश्चान् Any beasts having mane are meant

6 ^a) अजोऽग्निर् etc 'The goat (because it) is Agni, etc ❧ Cv अजमषादिपु अश्व्यादे सनिधानम् । ❧ — ^b) ❧ Cn विराट्प्रगिति प्राक् । ❧

7 ^a) ❧ Cv निमय विनिमयम्, पक्व ऋचा तामस्यीकार-मित्यर्थ । ❧

19 ^a) 'There would then be left no Brāhmana to save the Kṣatra' — implying that safety can come only from a "Brāhmana" Cf 27^{cd}.

28 ^a) ❧ Cn अनाशनाद्ययोर्विगतताम् अनानामिप्रवेद्य वारिणाम् । ❧ Cf तपमानाशयेत Br Up 4 4 22 — [Crit. App , line 9 read 5^a for 5^d]

29 [Crit App , line 1 read 29 for 27]

30 [Crit App , line 2 *ms* hyphen before भेषावसृथ]

32 ^a) भैत्रा = मातृणा (cf 12 60 12^d) ❧ Cn भैत्रा उत्तद्वपराश्रयदय । क्रूराणि उपगच्छममशरीनि । धर्म्या धर्मादपेता क्षत्रिया । पापानि पराद्रामर्त्यानि । ❧

33 ^a) कालेषु 'occasions', for which न्नेषु is a widely diffused metathesis — ^d) 'When the fort is [besieged and] under (so to say) martial law' — [Crit App , line 3 read K₁m for K₁, line 6 read the line thus — 'Da Dn D₂-s (all [except D₁] first time, but Dn D₂)']

34 ^b) 'When Varna distinctions are abolished with a view to raise man power' The eventuality of an attack of the "Dasyus" and a country wide effort to resist it is described in this and in the next few stanzas as if it had been an actual historical contingency

36 ^{cd}) A question of appeal A slight sneer is implied in क्षत्रवन्धुन

41 ^c) *शकट — The reading is suggested by the variants क्षनक्ष and क्षनुक्ष for क्षनेत्र, and it was found in MS no 2935 of the D A V College, Lahore, not included in the Critical Apparatus

80

2 ^a) प्रतिक्रम to counteract present hostile activity, पुगक्रम anticipatory notions to thwart the enemy's future projects — [Crit App , line 3 read परानाग for परानार]

5 ^d) विभि सुहै. ❧ Cv विभिर्वै । यदा नित्यनै मित्तिकप्रायश्चित्तरूपैस्त्रिभि कर्मभि । ❧

8 Construe इ धन प्रति (= धनविषयक i e सर्वस्व क्षिणाविधायक) शास्त्र, अशास्त्रन (शास्त्रविम्बद्धत्वात् or विधायकत्वा

भावात् or अथवाग्नात्वात्) आपद्धर्म (आपद्येवानुष्ठेय) शास्त्रे न भवति । ननु स्वस्वव्यापि न ताव शास्त्रेन आग्रा भवेत्तुमहति । इत्युक्तमनपेक्ष्य कृता घोषा आग्रा । The word आपद्धर्म is to be understood as an adjective

9 ^a) आलम्ब्य, used in the old Vedic sense of आलम्ब्य, of the S variant

13 ^d) ॐ Cn वृत्रा यज्ञानिमित्तं विना । ॐ

15 ॐ C_v वेदी च प्रया रोनाणि व्रजा जिहा च कुक्कुवा विनि शुभेयं कृपायाणि शरीरं । ॐ — ^e) नानि नमस्कृत्यानिानि etc — 'Only the high-souled Brahmins consider their body and limbs as properly proffered in, or exclusively dedicated to, the cause of sacrifice'

81

9 [Crit App, line 7 *transf* 'C_v cites पदान्तेन' at the beginning of st 10]

20 [Crit App, line 6 *read* 'K₁ वक्ष' for 'K₁ व']

26 = (var) 12 84 11^c-12^b.

27^{cd} = (var) 12 84 12^{cd}

28 = (var) 12 83 14

57 ^{ab}) "No non-clansman feels sympathy for the clan's interests as such. Also no non-clansman indulges in mud slinging [by excommunication and the like]"

40 [Crit App, line 6 *ins* hyphen *before* मवन्स्वपि]

82

15 ^b) We can understand either द्वारा or [अ]द्वारा. The reason for the transfer of sovereignty may have been some [ulterior] purpose, or disgust (the regular motive for वैश्वयत्यान), or some other normal or abnormal motive such as back-door influence — ^d) अन्यथ, i e., उग्रमने and अकृते

16 ^b) तानशब्द 'which has attracted notoriety of a sort'

17 ^a) दनु = अकृ

19 ^d) ॐ Cn परिमानं योषापनयनं विनिशोनेवमादवै कार्यम् । अनुमार्जनं प्रीतियुगाधानं यथाहपूनादित्यर्थः । ॐ

24 ^c) प्रतीक 'paragon, true coin', the word

etvini means 'going uphill'

83

2 ^b) ॐ C_v चृतो, यनेन चृतो घृत्व । अभृत्व तूर्पा पट्टावासी । ॐ

13 [Crit App, line 1 *read* K₁ काकक्ष]

18 ^b) नर्वात्तना न 'attached out and out' — [Crit App, line 5 *read* '[*]र्धं क्रियते']

20 [Crit. App, line 3 *read* 'D₁ 'द' (for 'द'), and om the D₂ variant]

24 ^c) अगनीकृगतिर्, metrical lengthening which can be justified by Pāṇini 6 3 137

31 ^c) नय (not a mistake for यम), an ancient ruler mentioned in B 12 227 49

35 ^c) अन्तरै 'with those who are most proximate to you'

48 ^a) तेनेवोपेन्वतो — 'that (कक्ष) serving as subsidiary fuel' The text is found in Śi only. — [Crit App, line 3 *before* D₂-7, *ins* D₁]

59 [Crit App, line 5 *read* 59^{ab} for 58^{ab}.]

84

17 ^c) अव्यभीचारै—While व्यभिचार and व्यभी are both permissible forms, the Śi variant अव्यभीचारै also gives a good sense 'whose movements are not absolutely dauntless, i. e., who, in his movements, is inspired by a proper sense of awe for his master'

18 ^a) * स्रोत्रा (from स्रुव the sacrificial ladle), 'connected with the holy sacrifice', same as श्रोत्रा, the *lect fac* — ^b) अव्यक्ता 'of lower ranks, commoners'

19 ^d) It would be possible to regard अनुनय as a separate word (with the visarga dropped *sec* Pāṇini 8 3 36, Vār) rather than अनुनायिनि as a compound word

20 ^b) प्रौढभावान् 'of dignified sentiments' The *o* / प्रौढभागान् 'who have [already] undertaken [and successfully accomplished] weighty tasks,' also gives a good sense — ^c) पञ्चोपधा The Artha śāstra (1 6^c) mentions the four separate tests of धर्म, अर्थ, काम and मय The fifth may be a combina-

contributed by his fellow human beings' If there is no advance in all round knowledge, the institution of kingship is purposeless

14 [Crit App for 216*, line 1 for K1, read K2.]

17 ( ) प्रतिनिधि, Cn glosses by वक्ता

22 ( ) The traders who undergo toilsome journeys in forests to carry commodities from place to place The text found in K3 D3 only C7 reading विद्या, explains वक्तासि हो, अ वक्तासि विद्या एता उ ।

91

7 [Crit App, line 5 read D3 for D1.]

10 ( ) Cn, reading वक्तासि, glosses it by विद्वत्-वाक्

13 ( ) Cn अ, वाक् उक्तासि वाक् । C

27 ( ) विद्वत्सि वाक् (Amara 2 46) वाक् सिग्नाles the boyhood period from 5th to 16th year

29 ( ) अक्, 'excess', the orig reading of S1, corrected to अक्त्.

92

14 [Crit App, line 5 at the beginning of the line, ins - ( )]

17 ( ) वक्तासि, double sandhi

20 [Crit App, line 2 read 173* for 173**]

22 ( ) वक्ता वाक्त्, officers of the people, who are conceived as starting begging campaigns

under one pretext or another

23 [Crit App, line 4 read अक्त् for अक्त्]

27 ( ) 'The evil done to the good visits upon the kings'

31 [Crit App, line 8 after the dash, ins After 31, Ms ins 222*]

32 ( ) प्रतिनिधि — cl. B 13 104 17 Ca renders it as वक्तासि or वक्तासि, ex- plains it by वक्तासि वक्तासि, usually ( ) प्रोब denoting distant travels It is possible to understand वक्तासि as (वक्तासि) वक्तासि also.

वाक् वक्तासि वक्तासि । C7 वक्तासि वक्तासि । C7

33 ( ) विद्वत् Cn renders by वक्तासि They are the wandering tribes that tend herds of cattle

They dwell in forests (37*), sell milk products, supply manure (36*) and are in some sense the itinerant capitalists of the realm.

36 ( ) वक्तासि, causes to flourish

93

5 Cf प्रतिनिधि, at 25 — Cb cites 212*

9 ( ) वक्तासि — वक्तासि वक्तासि [वक्तासि] वक्तासि

'All cannot be dealt with in the same fashion'

10 ( ) वक्तासि वक्तासि, 'those whom you desire to alienate (वक्तासि) from one another' Cn glosses विद्वत्सि by वक्तासि

14 Cf Manu. 9 226

20 ( ) वक्तासि वक्तासि, 'benefactors of human beings'

22 ( ) वक्तासि वक्तासि, 'processes should be instituted against them'

25 ( ) वक्तासि वक्तासि The reading वक्तासि for वक्तासि is given only by S1, but it seems evidently superior The king should request the men or wealth to accept the वक्तासि वक्तासि Should they express reluctance, they should be asked to share them along with the king himself, and then they would not refuse.

90

4 ( ) 'He should be requested or [mildly] reprimanded in the presence of the assembly of Brahmans'

5 ( ) वक्तासि—the subject is the king — ( ) 'The past should be kept out of sight or forgotten'

—6* continues the king's speech.

11 ( ) Cn वक्तासि वक्तासि वाक् । वक्तासि वाक् । C7 The constituted text can be interpreted as a question of appeal (viz. 'Is not this the collection of knowledge from every quarter) the reason why, and the justification for, the king (who is after all a man) feeding upon the resources

33 [Crit App, line 1 *after* K₂, *ms* (hapl)]

34 ^a) = 12 78 18^a The king's ambition has to be "to wipe every tear from every eye"

36 ^a) प्रात्या, 'on every occasion, resolutely' प्रीत्या is an obvious *lect fac*

37 [Crit App, line 3 *read* K₂ D₂ *for* K₃ D₂]

93

7 [Crit App, line 1 *read* 7^a *for* 7]

14 ^a) धर्मसरस्वती, 'ardently devoted to Dharma'.

17 ^a) Cn, reading दाम्न, paraphrases it by दातु — ^b) Cn reads शृङ्गास्य वज्रवर्तिन — ^c) स्वमिव स्वकीय व्यसनमिव

94

6 ^a) कृतकर्माणं 'who has done his duty of fighting as long as that was possible' — [Crit App, line 3 *read* K₃ *for* K₃]

10 ^b) अभिमव्या गिर 'grandiloquent words' meant to silence the opponent, the variant अभिमाव्या would mean 'vague or equivocal'.

11 ^a) = 34^c

15 [Crit App, line 3 *ms*. G₁ *before* M₁-s.]

20 ^{cd}) Cf 36^{cd}

31 ^d) C_a glosses गधम् by अन्म् 'stay or support'

32 Cf 5 89 30 — ^b) The variant नानुदुभूपति can mean 'does not wish to help them' of Sata-patha Br 10 3 5 9, 14 4 1 20, etc.

33 = 5 89 31

36 ^{cd}) = 12 90. 21^{cd}

95

2 [Crit App, line 4 *ms* hyphen *before* मूलेस्य]

3 [Crit App, line 4 *ms* hyphen *after* सतुष्ट.]

6 [Crit App, line 5 *delete* 'om,' *after* K₁]

7 ^a) 'Having no soft corner for dalliance, stern against it'.

11 ^c) कृत्यशेषेण 'only during the leisure left after fulfilling all his duties' Cn is thinking of some thing else — [Crit App, line 4 *read* नात्मन *for* नात्मनो]

12 ^a) इद्वृत्त, adv to वर्तते — [Crit App, to colophon *read* 'Colophon K₁ D₁ *missing*']

96

1 [Crit. App, line 1 *read* 'missing' *for* 'om'.]

5 The construction is त्राणायाप्यममर्थे [तथापि आत्मानं] अतीव मन्यमान (having an exaggerated opinion of himself) क्षत्रिय [परमार्थत] अशक्त मत्वा अपर शस्त्रं गृह्णाति ।

11 ^a) ❀ Cn कर्णो । ऋजु प्रतीपकण्टको वाण । ❀ — ^a) अशिवासत, supply सैनिकान् Wounding the enemy, but not killing them (on the maxim that 'the dead alone do not return') is what is prescribed here

17 [Crit. App, line 2 *read* 172^{ab} *for* 173^{ab}]

97

4 ^a) बलेन अवजित 'one defeated by the [commander of the] troops' — ^c) विप्रणवेत् = विशेषेण प्रणयं कुर्यात्, Cn glosses by दासोऽस्मीति वदेति त शिष्येत् — ^d) After a year's residence, he will have practically acquired the status of the conqueror's son (Cn जात, जेतु पुत्र एव भवेत्)

6 ^a) क्षन्तव्य 'should be remitted' thereafter

13 ^c) सतुष्टा 'open to suggestions of treachery on all sides'.

14 ^b) अतिच्छेद्य 'excessively crossed or harassed'

98

6 ^{ab}) The root is either दाप् लवने or दैप् शोधने, neither gives निर्दन् as the present part It must be regarded as an आप् form. With निर्दन्, cf. Marathi निर्दणै = सुरपणै, to weed out — [Crit App, line 8 *ms* C_v *after* S.]

8 ^a) The emendation *धनज्यानात् (from √ज्या वयोदानौ) is close enough to the variants of K₁ V₁ B and some D MSS.

13 °) It is not रश्मि (= रक्तम्) that flows out, but रक्त (a friendly agent) that cleanses him of all sin

16 °) ' People should make handsome acknowledgment, which, however, does not, take place '

23-25 = (var) Śukraniti 4 7 305-7

25 °) ॐ Cn शौदीराणां चरत्वाभिमानवान् । ॐ

26 °) अनात्मान, lit , ' attendants around him '

29 °) मत्तन्वुभ्याम् — मत्त (prowess or intrepidity) is an equally good reading for मत्त .

99

3 [Crit App, line 1 read B₁ for B₁]

7 °) S and a few D MSS have alone preserved the hiatus

8 [Crit App, line 4 read G₂ for G₁ :]

19 [Crit App, line 9 om Da]

20 °) The अभिघात (blows) are वसु (wealth) because he dispenses them liberally all round

28 °) ' With blue (steel) swords shaped like the [crescent] moon

30 °) नोमरमघात, the S reading, being lect diff, avoids needless repetition of शोषित in the metaphor — [Crit App, line 1 read T₁ 'दे']

31 °) मक्रम, ' ford, or causeway of stepping stones '

32 °) हनवाहनवाहिनो ' which swept away [in the current] every killed animal '

33 °) अनुक = back part of the altar, where often miscellaneous articles are stored or lie in heaps, corresponding to the wreckage floating on the river surface

36 °) परेषां goes with पत्नीयाला, which is in the rear, and serves as a resting place for the यजमान There the attack is to be concentrated, and the man power to be poured forth as oblations

37 °) The मद्रोमण्डप and the आसीप्रमण्डप occupy the northern part of the महावेदी, where the warriors are to play the part of fires in the interior, the

prize of the battle, to be won in the presence of all, being the army of the enemy

38 °) ' After the two sides are arranged in battle array, keeping open space in front ' Cf 12 101 13

47 °) वृद्ध *वृद्ध ' a fighting force cut off from the main army ' वृद्धवाच्यौ and वृद्धवाल are evident lect fac, and, in the battle, the question of killing them cannot arise In the case of the स्त्री and the द्विन, as represented by शिन्वण्टि and द्रोण, the question stands on a different footing

101

2 " Absolute rectitude ought to be the basis of all righteous acts A few may be argued out on grounds of reason and cogency Some others, because they conform to the prevailing code of conduct, and a few others merely because they are useful as means to-the end " — [Crit App, line 7 ins G₁ after D₁, line 10 read the line thus — T: G: M: [औ] राधिका (for [औ] पयिका)]

4 [Crit App, line 4 read T₁ for T]

11 °) विधि (or चि) नाभ्याश्च is not a bad variant, the accepted text implies not only knowledge of the district but familiarity through frequent visits

12 °) नव्यै आरण्यै (आरण्यकै)

13 °) ॐ Cv पर्याकाश, परित आकाश, तत्कृष्णच्छेदना दिना अवकाशो यस्य । ॐ

17 °) दृक् (for दृक्) is explained by Cb as परंत्यो मेधाधिष्ठान, and that is nearly as good as the constituted text

19 [Crit App, line 4 read ' D: रुश्च ']

24 °) It is noteworthy that Ks + M₁ s + read अभिघातयेत् for नाभिघातयेत् ! — °) मोक्षे = मेनामोक्षणसमये, not ' when his heart is set on final emancipation ' (like that of Bhūriśravas), as Roy renders it Cv renders चले by पत्यने

25 °) ' Whose accoutrements have fallen off, and whose peace of mind is disturbed by some calamity ' ॐ Cv अथ मे महत्प्रयोजनम् । नमिन्नवमित सति योत्स्यामीति वदत । ॐ — °) कृताम्भान् — Roy explains " One that has begun a sacrifice extend-

ing for a long period" — ^d) ❧ Cn उपन्यासात्
सुखादिगुप्तोपायात् । Cv उप समीपे न्यासेन शस्त्रपातेन । ❧
It is perhaps better to understand उपन्यासान् in ^d
and ^e by 'dispositions or manœuvres', which can
be sufficiently strenuous, requiring rest thereafter
in a camp or sheltered place (वेष्टन)

26 ^c) Those entrusted with the task of prohi-
biting free movement within the camp, the
sentinels — ^d) √ वल्गु denotes the horse's prancing
movement, वल्गिन 'mounted guards'.

30 ^c) प्रदर ('tremor, division') कुर्वाणा ❧ Cn
प्रदर पलायनमित्येके, वध वा स्वीयानाम् । Cv प्रदर प्रष्ट दर
छत्र कुर्वाणा, प्रकर्षेण परवहविदारण वधं वा । ❧

32 ^c) 'With quivering lips and teeth'. Text
in S₁ only !

34 ^c) राशिवर्धनमात्रा 'Furnishing merely 'food
for powder'

102

3 ^a) आभीरव इंपक्रीरव चुबलिन, of सुबल country (!).

5 ^d) Double sandhi

7 ^a) कुलिङ्गाक्षा — Cn observes सर्पाक्षत्व दूरलक्षणम् ।

8 [Crit. App, line 6 read D₁.s s.c.s for
D₂ s s-s]

13 ^a) निःसृताक्षा 'With eyes popping out or
bulging'.

14 ^a) अङ्गुलीसक्त 'With fingers jointed, not
freely separated'.

17 ^{ab}) 'With upward turned and well shapen
necks [as of birds in the act of flying upwards],
and [the same] downward bent as of birds [in the
act of alighting on the ground]' Cn understands/
सुमीव as a proper noun, being the name of one of
Kṛṣṇa's horses — ^a) Cn renders निण्डशीर्षा by
घृचशिरस

18 ^b) आरावसारिण 'following where the battle's
din is loudest'

19 ^b) अन्त्यजा 'belonging to border lands or out-
lying districts' ❧ Cn प्रान्तदेशोद्भवा कैवर्तभिहारादय । ❧

20 ^b) 'If [being placed in the front] they

are defeated, that is eventually in the interest of
the state' [as a riddance from an unruly element
in the kingdom]

103

8 [Crit. App., line 1 read G 4. 16 for 4 G
16]

11 [Crit App, line 6 read D₁ for D₂]

15 The corresponding stanza G 4 22 gives वाक्
as the subject S₁ K₅ give वाक् as the subject,
which Cn wants us to supply. The S variant
of G 4 22 (प्रयागे वायव्य) indirectly supports it But
why not understand any one of the शब्द, शब्दं or
शब्द mentioned in st 14 as the implied subject?
शब्द is actually found in S MSS — [Crit App,
line 3 read शब्दो for शब्दो]

20 ^a) Quite a large number of MSS read पचा-
शत, some पचशत The former does not suit as
being in the acc case See G 4 33^a where we have
the variant पचाशत also पचाशत is acc, and here
the nom form is needed पचाशति seems to have
been formed on the analogy of विद्यति and मसति
In the Rājatarangini (1 346) and Kāman Niti
sāra (8 38), even विद्यति is found

22 [Crit App, line 1 read 104 for 105]

26 ^a) योग, coming to terms, Cn glosses सधिम्

29 ^a) 'Forgiveness in the hands of the good
(मायुर्ता) is of miraculous potency (माया)' The
variant अमाया (without any reservation or subter-
fuge whatsoever) is not equally forceful

33 Cf 12 56 39, 104 33

35 ^b) Note सप्राह, the use of the Perfect in the
first person

104

4 ^a) The word is एतान्, 'leaders,' and not
एतान् or एतान्, i e, all the अहितः

5 ^{ab}) 'When two armies come into hostile
contact, the chances of victory are even'

7 [Crit App, line 7 read वलम् for वलम्]

10 ^a) ❧ Cn 'वितस' पक्षिवन्धनोपायस्तदुपजीवी वैत
सिक । ❧ — ^b) 'imitating the notes of birds.'

16 ^a) चैलससुगर्तचना, mutual exchange of clothes, esp of the headgear, is the traditional method of sealing an inviolable compact of amity

17 ^c) वान्धिद् 'be on the watch, count the वान्ध' "

18 "To inflict crushing defeat at one stroke is not prudent victory after [long] surveillance does not rankle in the heart such a defeat is not one which exacerbates an old sore or inflicts a new one" It is possible, by reading व्दर (for इव्वर) and नय (for न य) to understand the stanza differently "The enemy should not be completely routed in a day victory at sight causes rankling Protracted diplomatic exchanges only serve to aggravate an old sore or inflict a fresh one"

21 ^a) "Overweening sense of superiority [in the enemy] can thus be humiliated (विजयेद्)" Or, "thus he can achieve [for himself] (विजयेद्) a position of pre eminence" औत्रद्वय is a recondite formation from व्दर + य — ^b) It is possible to understand the pāda as मन्वान् सायु (adv) सगृह्णन्, but सायुमनवान् सगृह्णन् gives a slightly better meaning

23 ^a) साधयन्ति 'find an easy target in'

25 ^c) "The ministers are likely to deliver the secret, or, between them, can even cause it to percolate or melt away piecemeal"

32 ^b) समव 'consolidated effort' cf सम्य ससु-
त्वानन् in Manu 8 4

33 Cf. 12 56 39, 103 33

34 Cf. वरणवेद in Yogasūtra 4 3, and the Bhāṣya thereon. — [Crit. App, line 4 ins hyphen also before नु and न]

38 ^a) इम्यूनान् — For they are Indra's enemies

39 Ca b give on this stanza a similarly-worded comm, which might be an extract from देवबोध (cf 12 47 27, note) The comm is given below

अन्वार्थं । त्रिविधा खड्ग शत्रवो भवन्ति—महना अप्येकार्यमवन्धिन, प्राहता अपि प्रदेशानन्तरा, कृत्रिणा अपि पारुष्यादिना कृता । एते त्रयोऽपि विनिर्गुणा शोषनाया । शोषन च चतुर्विधम्, मारणमुत्सादन कारादिप्रवेशन धनभ्रष्टशक्ति । तत्र मुख्यतया चत्वार उपाया नीतिशास्त्रोद्दिष्टा—नाम, सेरी, दान दण्डश्चेति । तत्र नदेह, किमेते सर्वे मन्त्र मन्त्रा युगपत्प्रयोक्तव्या उत नेति । तत्रेदमुपतिष्ठते वाक्यम् । न मार्मिक प्रयुञ्जीत, नापि दण्डमैवैक, नापि दानमेदौ च केवलौ । किं तु शत्रुश्रे शत्रौ च उपाय प्रशस्तवते न पव तत्र योज्यम् ।

उपनिषद् रहस्यम् । आर्षं नधि । न मार्तवमिति । मृदुसाधये शत्रौ यादिकमुपक्रम्य नैवान्ततो मार्दव प्रयुञ्जीत, अपि तु दण्डसाधनम् । न सत्यघात इति । सामदानभेदमाध्यान् शत्रुमुपक्रम्य न सत्यघातं कर्तव्यम् । नापि सकर्तव्या विपदानादिना नाधनहिना न कर्तव्या राद्रीच्छेदमयात् । तथा च कौण्डिन्य —

न दूषण प्रयुञ्जीत रादृत्वोल्नादशङ्कया ।

मामोपजापसाध्यानां शत्रुणामिति निश्चयः ॥ इति ।

न चापि नूनं अनिशयेन प्रहृनेरनालवगत्य विचारणा परीक्षा कर्तव्या । एते हि विशुनवचनादिभिर्दूषितकर्मा विचार्यनामा विरक्ता भवन्ति । तगादेव न कर्तव्यमिति रहस्यम् ।

40 ^a) ❧ Ca उपसर्तनानि परम्परामितरेषां शत्रुणामुत्थापनादीनि । ❧

43 [Crit App, line 2 read 'D₂ s e s']

44 [Crit App, line 3 read K₂ for K₁]

47 ^c) 'When your eye is not on him, makes grimaces'

50 [Crit App, line 4 read T₂ for T]

105

2 ^a) क्षेत्रदर्शयम् is the name by which the इतिहास is designated. क्षेत्रदर्शय is an easy change

15 ^a) Ca glosses पूर्वे ममाहारे by पूर्वमन्वये, and Cb by पूर्वमन्वये

32 ^a) ईर्ष्यानिच्छेद The word अनिच्छेद् is used in B 13 120 9, where it seems to denote the tendency to make too nice distinctions, hair splitting casuistry, which produces overweening confidence in oneself It leads to सय which is next-door neighbour to ईर्ष्या or मत्सर — ^b) पुरुषमानिनः, used in a derogatory sense.

35 ^a) सकल्युक्त is explained by Ca as नदिन्ध, by Cb as अन्धिरं On the Unādi (2 29), Ujjvaladatta and other Vrttikāras explain it by दुर्बल, मन्द, सवीण and अपवादशील Cf. B 12 193 13 B 13 104 15, Manu. 6 43 — ^b) 'Finding [the अर्थ] very precarious, in the matter of ascertaining its whereabouts and the means for its attainment' Cn, reading विधित्सा, explains it by क्रियाणामनुपतरम्

39 [Crit App, line 1 read रममाण- for रममाण]

51 ^b) ईयादन्नेन 'with a tusker having tusks like plough shares',

106

7 ^b) प्रमद = तुलासूत्र, the string for lifting the balance, honoured position of one that is sought after or consulted by everybody, the right hand man, of प्रमदण in 9^d Cf 3 287 26^b 5 90 3^b.

8 ^a) स्वशास्त्रे 'following thy own proper course of conduct'

14 ^c) For श्वेतकायणीय, of 1 43 10^c (where Cd explains it as वकचरिते), also see मृच्छकटिक, Act 9, at 41, where the comm explains it by श्वेतकायमदुःखे, उत्पानकल्पैरित्यर्थः ।

15 There is something uncomfortably modern about this advice to launch difficult and extensive projects. In what follows, the vein of irony is unmistakable

21 [Crit App, line 6 read 'जनान् for चनान्]

22 ^{cd}) 'Let us hope he relishes the renunciation programme and is cured of all earthly diseases (including the disease of greed and ambition)' For अनामयम्, we have the lect fac अनाथयम्, 'an unprotected place'

23 [Crit App, line 2 read G₃ : औपपभोगेन]

24 ^c) विवदता 'by one who has endurance and patience'

107

17 पर [जय पराजय च] भोजयितव्य, जय (पराजयश्च) स्वयं मोक्तव्य ।

18 ^{cd}) = (var.) 12 131 18

108

2 [Crit. App, line 7 delete the hyphen in प्रजनन]

3 ^a) पाद्गुण्यगुणकल्पश्च, 'exposition of the method of determining the characteristics of the six fold policy of interstate relationship'

8 [Crit App., line 3 delete hyphen in मेत्र .]

10 [Crit App, lines 1-2 vs. full stop at the end of राजा, and om the following Ds variant]

27 ^{cd}) Too frequent instances of disunion in the families, not promptly composed by the elders,

turn the *gotra* (to which the families belong) into a potent-cause (कारिका) for disunion in the clan (*gana*) as a whole

109

6 = (var) Viṣṇusmṛti 31 7

10 ^b) छ. Ch नात्यभीषात, न अभिरम्य अभीषात् । छ — [Crit App, line 5 read G₁ for M₁]

11 = (var) Manu 2 234, B 13 7 26, Viṣṇusmṛti 31 9

14 ^b) वृन्वया, 'with proper dedicatory rites'

18 ^{cd}) The gods and sages take cognisance of, and make allowance for, the king, most anxious to preserve rectitude, who exempts his parents from deserved punishment — Contrast 12 121 57

20 ^{ab}) 248^a is intended to complete the relative clause, but the line is omitted by K₃ V₁ B₃ s-: D₁ D₂ s : e : G₁ M, and is redundant in view of 26^{cd} For 20^{cd}, the Nirukta reads —

यथैव ते न गुणैर्भोजनीया

तथैव ताव मुनक्ति हुत तव ॥

This goes well with 21^{ab} When the negative statement was made affirmative, the need of 248^a to complete 20^{ab} was felt. But it is not impossible to interpret 20^{cd} to suit the context "In the degree in which, i. e. from zero to hundred, they desire the *gurus* to care for them, in that same degree will they be honouring the *gurus*".

22 = (var) B 13 7 25 — ^b) *पितामह = प्रजापति. The current reading seems to be due to case-attraction. पितामहा can be, possibly, the plural of respect as addressed to प्रजापति, in which case no emendation would be called for

23 ^{ab}) = B 13 7 26^{ab}.

28 ^a) Reading अनिदिशेन सद्य, Cv glosses अनिदिशेन by शान्तिनिदिशेन

110

3-18 This discussion as to the permissible limits of truth and untruth occurs with

variations in the Karnaparvan B 8 69 31-62 Karna has an indirect reference to this Sānti-parvan passage (चद् ब्रूयात्तत्र नीप्पो हि—B 8 69 29^a = Crit. Ed 8 49 25^c) and shows several direct copyings from the present chapter. The stories of वल्गक and वीरिन्द्र, which are merely mentioned in 12 110 7 and 8, are actually given in the Karna chapter, a circumstance which points to the Karna passage being possibly a later addition. It is found, however, in the majority of the Karnaparvan MSS and had to be retained in the constituted text of that parvan.

10 ^a) प्रमात्र signifies here an all round uplift — [Crit. App., to 252^a, line 1 read M₂₋₁ for M₁ s 1]

12 [Crit App., line 8 read Bo 1 s- for B]

13 This is the purport of the story of Kauśika in st 8 above, where षत् must be the correct reading in 8^c, and not युष्य

15 [Crit App., line 5 ins colon at the end of the line. — Crit. App. to 255^a, line 9 read '(for न)']

16 [Crit App., line 4 ins '(hapl.)' after om]

17 "When, by practising duress (उपरोध) on your (सु) body, the witnesses of (i. e. produced by) some person, with a view to elicit from you confession (सप्रतिपत्ति) of some (alleged) truth, were to make a statement anywhere, you should, without admitting what the other party want you to say, roundly declare that they are all liars" For the above technical use of सप्रतिपत्ति, see Mudrārākṣasa 5 8^a ❧ C^v सत्यप्रतिपत्त्यर्थ, मत्वस्य सत्यप्रतिपत्त्यर्थम् । ❧

18 "Where life is in jeopardy, or when a marriage pact were to hang upon it, untruth has to be spoken also for saving your treasure, or for keeping others within the bounds of Dharma. Desirous of preserving the others within the Dharma, one should even abase oneself and even go down on the knees so that the others might keep to their Dharma."

19 ^b) शक्यरी, 'one always putting off due payment for the morrow', may be subdued by compulsion (बलाह्वय चरु)'

22 ^d) Supply a verb like चयते at the end.

23 [Crit App., line 3 ins '(G: damaged)' after S]

25 ^b) C^v glosses उपधिजावित् by चोग

III

❧ Some of these हुगोतिनरण stanzas recur (with var.) in B 13 31

3 ^b) सवृत्ता 'well guarded'.

6 ^b) K₂ T₂ G₁ give the reading न्यायवृत्ते ऋना वृत्तौ with the hiatus, which, however, does not appear to be original. न्यायवृत्तेषु, said of दारेषु, corresponds to the epithet अग्निहोत्रपरा न्यायवृत्त, as an adj to ऋतु, will need some special interpretation

11 [Crit App., line 7. read सुमनसो for 'स]

18 ^a) 'Who, treated with respect, do not get elated'

112

7 ^d) नान्यत् [सत्] वास (= वामत्वेन) अरोचयत्. The majority reading नान्य is evidently a *lect fac*

9 ^b) लप्सितुम् for the more usual लिप्सितुम्, desiderative from लप्. The irregularity of the form has led to several attempts at improvement

13 ^b) 'Observe my unruffled disposition' — 'The inward disposition (आत्मा) bears fruit in actions'

16 ^a) अप्रत्ययकृता वृत्ति 'a mode of life not warranted by inward conviction'

18 ^d) परिहार्या 'bounties or largesses' Cf Manu 7 201

19 "Cruel as we are known to be, we (ने वय) wish, thanks to you (भवतो), to become, and to make ourselves known as, killers [only] after trying milder methods [in other words, whereas hitherto, I (the tiger) dealt with each case fiercely, now you as prime minister would try milder methods first] and your honour will get the credit for it"

23 ^b) अनुपमहिनाम् 'not secretly suborned', C^b glosses it by अग्रद्वार, C^a by अमीलिनान् — 'Not

avowed rivals of each other' — [Crit. App, line 3 read नयघानुप for 'नयगानुप, line 4 read सहितानुप for 'सहितानुप]

26 ❀ Cn ' योद्धति, योग प्राप्स्यति । दुःखशीला, दुःशीला । ❀

28 ^b) स्थूलक्ष्य 'intent only upon worthy objectives' Ca, reading स्थूलक्ष्, glosses it by बहुप्रद .

29 ^a) Cn probably reads न स्वल्पे नासि सतुष्ट and carries on the negative into the next pāda also

33 ❀ Cb शिष्टा कृतदण्डा । उपघाते भेदै । ❀

35 ^c) ते वृत्ति 'your present attitude'

36 ^d) वृथा 'wantonly as they choose', of 53^b.

43 ^a) व्युत्थान 'coign of vantage' — [Crit App, line 3 read चापि for चापि-]

47 ^c) 'You must not entertain any slander or backbiting against me,' उपघात = भेद according to both Cb and Ca

49 ^a) कृतके 'feigned or pretended servants' of. 2 5 14^a, where कृतकैर्दूतैः is a variant endorsed by Cd.

52 ^b) 'He is preserved from discovery in consequence of his being a royal favourite'

53 ^a) 'Superlatively pious in words only'.

56 ^c) 'Through faults appertaining to the office itself (कर्म) and those engendered by rivalry'

57 ^b) Ca explains प्रक्रिया ('high promotion') by प्रकृत कर्म, Cb by अधिकार Cf 84^{a,b}, 12 118 4^b, 119. 3^d. — [Crit App, line 8 read -र्ध् for र्ध्]

73 ^c) 'The servants who have voluntarily offered their service'

74 ^c) हृतस्वा 'whose estates have been confiscated' — ^d) लक्षोपात्ता — आदौ लक्ता पश्चादुपात्ता । ❀ Cv (reading महच्छव) मह उत्सव , तदिच्छव । ❀

75 ^c) सोपहिता = उपजप्ता 'corrupted by the enemy' — ^d) परसाधना 'pawns employed by the enemy'. ❀ Cn (which reads स्परसाधना). अपरसाधनाश्चेति अपरसाधना, प्रीतिशून्या निर्धनाश्चेत्यर्थः । ❀

78 [Crit App, line 4 read D1 for D1.]

82 ^{a,b}) परात्मनोर्भीत' कश्चिदेव न दृश्यते — 'Hardly a person who is afraid of both himself and others.

भीतरस्तु is found in S1 alone — [Crit App, lines 5-6 read 'K1 T2 G1 Cv न परात्मन (K1 'नौ')]

83-84 — प्रक्रिया , अपकर्षण, शुभाशुभे, महत्त्व च बुद्धिलाघवात् प्रकर्तुं समर्थो वाप्यशक्तो वा शतैष्येकोऽधिगम्यते ।

114

10 नोदुम = नदुम 'not [haughty] like the trees' — [Crit App, line 8 read 'ने(D1 ने)ति'.]

115

3 ^d) 'He wipes it away just on the wrathful man himself'.

9 [Crit App, line 1 read K1 2 for K1-3]

11 [Crit App, line 1 read K1 for K3]

116

5 Cn distinguishes the मित्र (who is प्रत्युपकारमपेक्ष्योपकर्ता) from the सुहृद् (who is प्रत्युपकारमनपेक्ष्योपकर्ता) — [Crit. App, line 3 at the beginning, read '(except K1; K3 om)']

12 [Crit App, line 4 read D2 s s s s for D2 s, s-s]

15 ^b) असंघार्या 'not to be perverted [by bribes]', of 20^a. — [Crit App, line 6 delete the hyphen in नृपते]

16 ^a) Cf Pañcatantra I, Katha 14

21 ^c) For शकल्लिखित, cf 12 24, 128 29, 130 16

117

4 [Crit App, line 7 read Dn for the first Dn1]

14 [Crit App to 270*, line 3 after '(L. 2)' ins 'K1 हृतश', line 5 delete 'K2 हृतश']

19 ^d) रिपुभिः, the instru in the sense of 'in comparison with' The variants regularize syntax.

20 ❀ Cv शत्यक्य शत्यकजातय पक्षिणः, तासा गहनानि । ❀

21 Several MSS. ins here an addl colophon. The story part reaches a natural culmination when the original dog, after his adventures as leopard,

tiger, elephant, lion and Sarabha, regains the dog's body and stature Hence, combining GK chapters 117 and 118 into one seems preferable The point is, however, not absolutely certain Śi K₁-3 D₁ are the authority for combining the chapters, but Śi K₂ seem to have come later under the influence of some other MSS, as they insert नीच at the beginning of st 22

27 °) नय चटनमय क्रमे मुमुय (in full view of) 'नयुय and 'मुमुय are often confused as in प्रमात्मुमुयी and प्रमादसमुयी

31 [Crit App, line 7 read K₂ : D₁ T for K₂ D₁ T₂]

34 °) चरंगण and the variant नयन both fit in with the representation of the Sarabha given in T A Gopinath Rao's *Hindu Iconography*, Vol I, p 46, plate E — Cr reads अष्टाशयनयन = अष्टाय नयन = चतुनयन ।

36 °) ह्यस्य युग 'happiness from the contemplation that he is the ज्ञान, the highest in the beast-kingdom'.

118

8 °) 'सुभूयक्' 'Full of solicitude for securing the advancement of'

13 °) चोः The more regular form, according to Pāṇini 4, 4 62 (चुया प्रीत्यस्य), would be चोयु as in 12 119 10^b Cf 12 71 8^b, B 13 143 29^c, 144 37^b, 162 48^b — °) गुणपटया — We can, for a wager (ignoring the mention of दान twice), reach the number 60, if the gunas mentioned in st 14 are taken into account Compare the 36 gunas enumerated in 12 71 The 40 other gunas enumerated in st 17-22 complete the tale of 100 gunas

14 °) प्रक्षिा 'modest' Cn, reading प्रसून, glosses it by मृक्षनाथनामितरु

28 °) अयथा अय the hiatus is avoided by the variants in four different ways

119

1 °) शुभाममान can be शुना समान् as well as शुना अममान्, both sets of servants being assigned to their proper स्वयान

2 °) अन्यत् 'other than the one to which he is promoted'

8 °) अप्रतिमिन्द्रिया 'whose faculties are not properly measured out for, or adapted to, their respective tasks'

120

2 °) प्रथम — प्रष्ट नय, 'the supreme policy' The variant प्रथेय is explained as 'what can be best carried in the mind' the most essential part

5 °) आशान्त (from अशान्त 'unsubdued') 'the spirit that refuses to be tamed' The peacock is not a bird that can be trained to do something other than what he does by his own instinct The first three qualities (नैष्य, जिगल, आशान्त) have primary reference to the peacock

6 °) 'should assume the rôle of a corresponding description or colour'

7 °) 'whose tone and body are mellow'

8 °) A peacock frequents water falls but moves cautiously on the slippery ground — °) The peacock disdains muddy water only limpid rock-springs or rain drops are good enough for him so should the king choose his advisers

9 °) When angered (or lustful) the peacock's crest stands erect, so should the king assume a lofty attitude — °) आचरेत्प्रमात्न, he should take cautious steps, 'lest he might trip like the peacock on slippery slopes' — °) In the course of his low flights from tree top to tree top, the peacock has opportunities of observing where the fruits are ripe and plentiful, and where not Cn, reading वृद्ध मिवान्नय, has introduced the tapping of Tādī trees, which does not at all suit the context

10 °) 'He should cleanse and keep trim and tidy the members of his own clique, picking out in the act (as does the peacock by his beak) and trampling under feet little worms and insects [भाव, generally masculine, can be used as a neuter noun (= भूतानि) following the Bhāṣya on Pāṇini 1 1 3, (Kielhorn, Vol I, p 44, line 5) where स्वयय is so used] As applied to the king, the latter half can also mean disguising and disregarding his inner

sentiments by the cool and considered steps that he takes to mislead the people" — °) पक्ष = feathers, also adherents to one's side — °) 'save one's deficiency from exposure' as the peacock tries to cover his nakedness by raising his plumage' See the extract from Arjunamīśra cited in the Crit App on 12 115 9

11 °) Fighting birds pluck out each other's plumage — °) The M variant समान्नेत् ('collect together') would suit the peacock, but अर्थान् समाचरेत् ('carry out his designs') fits the king, who is the main topic

13 ❀ Cv यथा प्रावृषि निर्जने स्थले मयूरो वर्षधारया क्वातो भवति एव राजापि निगि निजने स्थले मज्जेत, अम्यङ्ग कुर्यात् । अन्यैरलक्षित स्त्रीभि सह सचरेत् । ❀ — [Crit App, line 3 read D₁ T G₁ for D₁ T G₁]

14 "In the places frequented by him, he should prevent hostile outbreaks (अभिगमान्) and the laying of catching nets He should carry an occasional expedition to the place and anon disappear in some inaccessible resort" — ❀ Cv. चारभूमिषु स्वसचरभूमिषु । ❀

15 °) "He should not set undue reliance upon his tender feathers and should retain those only that are worthy of being kept". This refers to the habit of birds to cleanse their plumage by the beak and at times pluck out a feather or two The king should deal similarly with his unworthy retainers

16 °) "He may — if he chooses (क्वाम) — proceed where his amours lead him, but from everywhere he should gather wisdom, as the peacock plucks butterflies in the thickets" — This concludes the long drawn out parallelism with the peacock, which unfortunately has not been properly explained by commentators and translators

17 °) "In wisdom, to keep counsel within oneself, to translate projects into action (अवतारण) according to the counsel of others, and withal to attain, by exercising one's own intellect, the qualities [and results] envisaged by oneself. such is the true teaching of the Śāstra" ❀ Cn आत्मन सयमनम्, इत्यमेव कर्तुं युक्त इति नियम कुर्यात् । ❀

19 "In speaking about anything (वक्तव्ये), one should be prudent and conceal one's thoughts. As

a result (तथा), the other party—even if he be wise and like Brhaspati in intellect, will give out (वक्ष्यते) the thoughts nearest to his heart and reveal his nature, like red hot steel (which becomes black) when immersed in water"

22 "As the lute, when properly attuned (आयता), can go in resonance with (अनुवनेन) all kinds of notes, so should the king follow the officers in their respective jobs, even where their appointments happen to be not wise or deliberate"

24 °) "As the sun, having properly brought to conclusion the assigned task [draws within himself] and preserves his ray" Usually the sun is supposed to deposit his ray with the fire of दिवान्ने निहित तेज सवित्रेव हुनाशन (Raghuvamśa 4 1°) It is also possible to interpret differently "Making proper disposition of his assigned task, as does the sun of his long beam of rays, he should ever guard the Dharma, unmindful of favour or frown" No secret can remain hidden before the sun's rays, which penetrate everywhere

30 °) नचरान् चारान्—the spies who are unswerving in their loyalty.

31 °) ❀ Cn अर्थवत्ता न घापयेत् । ❀ In view of 31°, it can also mean the king should not himself mention the figure that he expects. With the variant प्रसृदयेत् the sense would be he should not destroy [the future possibility of getting] money by making too great a demand

34 [Crit App, line 6. read D₂ s for B₂ s]

39 [Crit. App, lines 5-6 delete 'K₂ वा (for च)']

41 °) 'Wants unrestrained is wisdom' — °) हीनदेह (as opp to धीर) अल्पेन सत्त्वेन (i e, wanting the great vision of the धीर) आसृते, is overwhelmed. In other words, delimiting wants leads to your being overwhelmed or puzzled with even slight gain It is also possible to understand the line differently शहीनदेह, सत्त्वे नाल्पे (= प्रभूते) सति, नासृते — °) "In proportion to the extent of his desiderata, he is able to secure a big 'full-vessel (पूर्णपात्र)' reward-of glory". In other words, aim at the sky if you want to shout higher

42 ^{ad}) "In spite of prolonged antecedent suffering, he should emerge refulgent in glory as at the descent of lightning" The oppressive sultriness before lightning and the refreshing showers following it form the basis of the simile विद्युत्प्रधानम् adv of time.

43-44 St 43 inculcates the gospel of ceaseless work, and st 44 that of bodily regimen, both affording a refreshing contrast to the traditional gospel of renunciation

47 ^{ab}) "The wise king should encourage even a low born person of right calibre to show the mettle (सूदरुनि) that there is in him" — [Crit. App, line 12 read T G1.4 M for S (G3 missing), and प्रमीत् for प्रमीद्]

121

7 [Crit App, line 13 read D2-s s for D2-s s]

11-12 पनद्वचन, i. e., दण्डाख्यधर्मविषयक, प्रागेव, i. e., सृष्टयुत्यचे पूर्व, ननुना (= वमिष्ठेन = ब्रह्मणा) प्रोक्त, तथा 'प्राग्बचनाद् सृष्टेर्जन्मापि प्रोक्तम् (cf वाचारम्भण विकार) This प्राग्बचन (Logos) = व्यवहार'

14ff The metaphor is thus explained by the comm —

4 द्यूः = 4 modes of punishment मानभङ्ग, घनहरण, अन्नवैकल्य, प्राणव्यापादन,

4 मुनः = 4 experts in the 4 Vedas, or चतुरो वर्णानाश्रमाश्च मुनक्ति पालयतीति (Ca),

8 पादः = आवेदन (plaint), साप (rejoinder), सप्रतिपत्त्युत्तर (admission), मिथ्योत्तर (denial), वारणोत्तर (argument), प्राङ्मनाय (prima facie view), प्रतिभू (witnesses), and the क्रियाकर्मभिदि (final judgment),

नैकनयन (manifold eyes) = लिखितसाक्षिभोगादीनि (Ca b), रानामात्यपुणेहितपर्षदाव्यानि (Cn),

गड्ड (upright) कर्णौ = क्रोध and लोभ (Ca),

उर्ध्वगोमवान्,

2 त्रिहाः, viz वादिप्रतिवादिनी,

जटा = matted hair, representing twists and

turns in the process, (अनेकमदेह-त्रटिल — Cn);

ताम्रास्य = copper face, ताम्र द्रव्य पणरूपमान्य यस्य (Ca),

wrapped in tiger skin (Ca) or deer hide (Cn)

The commentator Vimalabodha quotes a somewhat different interpretation of the passage by Bhojadeva as given in his *Vyavahāramajjarī*

19-21 Enumerate 24 names of दण्ड, st 40 gives another list of 8 names

25 [Crit App, line 1 read ^b) for ^a)]

30 ^c) 'Bad and good fortune'

31 [Crit App, line 3 read 'D1 धर्माधर्मस्']

35-38 Compare the यशचक्रप्रवर्तन idea in 6 25 10-16]

41 ^a) दण्ड, given by S1 alone, can be taken as दण्डे The variant दण्डन् is due to the failure to see this ॐ Cn अददत्, इश्वर इति श्रेयः। असौ, राजे। पञ्च-विधात्मक, धर्मव्यवहारदण्डेश्वरजीवरूपेण पञ्चप्रकारात्मको राजा। ॐ Possibly, the five are those mentioned in 42^{ab} Cn separates वले नयश्च as वलेन यश्च The M variant can similarly be understood as वलेन

43 ^c) दैशिका, the guides who, like the Sappers and Miners, settle and prepare the roads by which the army is to advance चारका are the establishment of the spies

45 ॐ Cv भिक्षुका, बहुवेषधारिणश्चारा। प्राङ्निवाका, न्यायान्यायक्रयधिक्रयादिव्यवहारद्रधार स्थूल (sic) वैश्यादयः। ॐ

47 ^c) समानात्मा 'equitably operative' The दण्ड is god's gift to the Kṣatriya for preserving the king and his kingdom on the path of righteousness Its ultimate origin is divine. — [Crit App, lines 15-16 read 'K3 s Bo 1.3 s Dn D2 s s s s M2 प्रत्तित']

48 The second species of दण्ड is the मर्तृप्रत्यय variety (नृ = litigant) Of the two contrary versions urged by the two parties to the dispute, that which is seen to be amenable to evidence (महित) comes under the designation of the मर्तृप्रत्यय variety of the दण्ड — [Crit App, line 2 read 'D1 s s s स्वकर्म']

49 Other affairs fall under the exclusive prerogative of the Veda, and the दण्ड administered in such cases is वेदप्रत्यय, which can be either मौल (= कुलाचारप्रयुक्त Cn) or शास्त्र (i. e., स्मृति)प्रयुक्त

50ff While the ह्यति and the स्मृति lay down the ultimate law in the case of the वेदप्रत्ययलक्षण दण्ड, which has to be above civil, a question may arise as to the भर्तृप्रत्ययलक्षण दण्ड, because the final authority here rests with king. May not the king make a mistake? This important issue is raised and answered from st 50 to the end, which seem not to have been properly interpreted. The argument is briefly as follows — Brahmā (= Prajāpati) has laid down the Veda or the Dharma (54-55), the ultimate object of which is the undisturbed continuity of the established and eternal order of things (व्यवहार सनातन). The दण्ड is the means placed in the hands of the king for the smooth running of all human affairs (व्यवहार) on the path of righteousness. Therefore, that भर्तृप्रत्ययलक्षण दण्ड which is व्यवहारत्मक, i. e., which ensures the peaceful regulation of human affairs, and which is endorsed by ह्यति, स्मृति and Divine will, can alone be permitted to prevail. There is therefore a tribunal higher than the human dispensation of justice through the king—a tribunal to which patriots of all lands, condemned by the human administrators of justice here below, have always made their final appeal.

53 [Crit App , line 4 read Ds for D1]

122

3 [Crit App , line 4 read मेघ for मेघो, and नर or नरो]

7 [Crit App , line 3 delete the hyphen in 'स्मृत्य]

18 °) ह्यरूपप्रचारत्वात्— ह्येन सौम्येन रूपेण प्रचारस्य व्यवहारस्य कर्तव्यत्वात् । The Brahmā, as the यजमान who had taken the दीक्षा, could not exercise दण्ड any more, and so things went on in an easy-going fashion.

34 [Crit App to 282*, line 3 read G1 for G2]

35 °) The दण्ड was fashioned out of the ह्युप or the shrubby stump that fell down from Brahmā's

nostril (at 16-17) In st 38, ह्युप is the name of a king (of B 13 115, 75^d, 165 56^e).

39 °) ❧ Ca श्राद्धदेव मनु । ❧

123

3 °) लोकमस्या + अर्थनिश्चये (a double saṁdhi) 'well established amongst the people as regards the purpose to be served by each of them' — °) ❧ Cn ते धर्मार्थकामास्त्रयोऽपि काल ऋतुवेला, प्रभवो जाया, मस्या सम्यक्कर्मनिष्पत्ति, तासु सर्वापु सञ्जन्ते युगपदुत्पद्यन्ते । योनि सस्वरूपो धर्म, पुत्ररूपोऽर्थ, स्त्रीस्वरूप कामश्च भवतीत्यर्थ । ❧

6 [Crit App , line 3 ins ' — °) ' before K1]

8 [Crit App to 284*, line 1 ins a semicolon after भवत्याद्यो and add 'Ca 'त्याद्यो']

9 °) अपध्यान, evil or angry thoughts, as opposed to अनुध्यान (of Uttara R. C, 1 23 1) Cf 1 224, 29 2 70 14 Dharma is exhausted by entertaining angry thoughts against some one or by cursing him. — °) सप्रमोद 'self-forgetting ecstasy' — °) 'ever and anon turned to its own characteristic of gratification', never feeling any satiety. With the variant 'वर्धित, we can interpret it in accordance with Manu 2 94.

9-24 [Crit App at the beginning of each of these stanzas, the statement 'Ks reads on marg', has to be inserted]

11 °) 'by going through the ceremonial etiquette called for the occasion'

124

5 For the incident, of also 12.7 25'

10 °) विशितौदनम् is an attempt to regularize, both here and in 2 45 9. The best MSS in both places read 'तौदनम् — °) आजानेया 'alert, sensitive or responsive'. Here and in 2 45 9, S1 reads आजानीया, while Cd on the former passage glosses आजानेया 'साधुवाहिनीऽथा'. The अश्वशास्त्र quoted by Amara on 2 8 44 reads

आजानन्ति यत सशामाजानेयास्तत' स्मृता ।

The word is also derived from √ अज् (अजन). See also *Annals, B O R I*, 1947, pp 287-288

29 °) ततोपदिष्टम्, double saṁdhi

CORRIGENDA

☞ Only mistakes in the constituted text are listed here.

Page	Adhy	Śloka			
23	7	26 ^a	read	अनवेक्ष्यैव	for अनवेक्ष्यैप
66	17	23 ^a	read	जनास्ता	for जनाना
117	29	74 ^a	read	मान्धातार	for माधातार
118	29	77 ^c	read	मान्धातेति	for माधातेति
118	29	81 ^d	read	मान्धाता	for माधाता
118	29	83 ^d	read	मान्धातु	for माधातु
166	38	47 ^c	read	रासकै	for रासकै
218	49	69 ^d	read	पार्थिव	for पार्थिव
235	54	13 ^a	read	प्रच्याहारय	for प्रच्याहरय
244	56	17 ^d	read	चेह च	for चेह हि
291	63	4 ^b	read	धर्मादपेत	for धर्मादपेत
311	66	29 ^c	read	पुरुषव्याघ्र	for पुरुषव्याघ्र
355	74	23 ^b	read	स्पृश्यते	for स्पृश्यते
478	102	16 ^c	read	उन्नतात्मा	for उन्नतासा
478	102	16 ^d	read	स्थूलपिण्डिका	for स्थूलपिण्डिका
506	108	6 ^a	read	स्तयावृत्त	for स्तया वृत्त
521	111	26 ^b	read	पुप	for पुव
526	112	34 ^b	read	सृगेन्द्रो	for सृगेद्रो
549	117	31 ^b	read	भीसन्नवाग्वल	for भीसन्नवाग्वल
599	125	23 ^d	read	किंनामासि	for किं नामासि

Add corrections in Cnt App

Page	Adhy	Śl	line	
63	16	22	10	ins before colon (= 12 132 4)
247	56	40	1	ins ' Cf 12 56. 21 , 103 33 , 104 33 , 138 64ff. '.
251	57	7	1	read No 81 for No 21
251	57	7	2	read 138 for 140
268	59	69	3	read ' (for °द्वयस्व) '
349	73	13	4	read सर्वं for सर्वो-
385	81	41	2	read D ₆ for D ₄ ०

एवं सर्वास्ववस्थासु सान्त्वपूर्वं समाचरन् ।
प्रियो भवति भूतानां धर्मज्ञो वीतभीर्नृपः ॥ ३९
विश्वासं चात्र गच्छन्ति सर्वभूतानि भारत ।

विश्वस्तः शक्यते भोक्तुं यथाकाममुपस्थितः ॥ ४०
तस्माद्विश्वासयेद्राजा सर्वभूतान्यमायया ।
सर्वतः परिरक्षेच्च यो महीं भोक्तुमिच्छति ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्र्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०३ ॥

१०४

युधिष्ठिर उवाच ।

कथं सृदौ कथं तीक्ष्णे महापक्षे च पार्थिव ।
अरौ वर्तेत नृपतिस्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १

भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

बृहस्पतेश्च संवादमिन्द्रस्य च युधिष्ठिर ॥ २
बृहस्पतिं देवपतिरभिवाद्य कृताञ्जलिः ।
उपसंगम्य पप्रच्छ वासवः परवीरहा ॥ ३
अहितेषु कथं ब्रह्मन्वर्तयेयमतन्द्रितः ।
असमुच्छिद्य चैवेनान्नियच्छेयमुपायतः ॥ ४

—^b) K₈ ये; B₀ तत्; D₁ य.; D₂ lacuna (for यत्). D₃ कुर्याद् (for कुर्युर्) D₇ S पूजां कुर्याद्यथार्थं (M₁ ३ ४ 'हं)त. —^c) D₂ G₁ कोदो. V₁ T₁ G₂₋₄ M₂ बाहून्, B₀ २.३ D_n D₂ ३ ० M₁. ३ ४ बाहू; B₁. ४ बाहु; D₇ बहून् (for बाहुं) K₈ D₁ [अ]य (for [अ]पि) —^d) K₁ ४ D₈ चिकीर्ष.

39 ^b) V₁ B₂ शास्वपूर्वं K₈ ६ V₁ B₁₋₃ D (except D₂; D₁ missing) S समाचरेत् —^d) B₁ स वैज्ञो; M₄ धर्मज्ञे G₁ वीतभीर् (for 'भीर्) V₁ M₂ ४ नृप.

40 ^a) B₈ वात्र. —^c) M₁ सोक्तुर् —^d) D₁ उपस्थिता. D₇ T G यथाकालं समुत्थित.

41 ^a) K₁ विश्वसयेद्. —^c) K₁ परिरक्षेच्च, K₄ 'क्षे च; B₁ 'क्षेत. —^d) B₁ G₁ अहंति (for इच्छति).

Colophon. D₁ missing — Sub parvan Ś₁ K V₁ B D_n D₂₋₅ T G₁ २ ४ M राजधर्म, D₇ मोक्षधर्म. — Adhy name Ś₁ K V₁ B₀₋₃ १.३ D_n D₂₋₇ T₁ G_{2.4} सेनानीति.; B₈ विजिगीषमाणवृत्तं सेनानीति., M₁₋₃ सां (M₂ सं) स्वस्तुतिः. — Adhy no. (figures, words or both) K₈ 105, D_{n1} 103 (as in text), D_{n1} 101, D_{n2} 102, S 104. — Śloka no D_n 41, D₈ 42

104

~~☞~~ D₁ is missing for this adhy. (cf v 1 12 79. 28).

1 D₈ om the ref —^a) D₈ corrupt K₈ सृदौ; D₁ सदो; D₇ T G₂₋₄ सृदु (for सृदौ) K₈ D₇ T G₂₋₄ तीक्ष्णो; D₁ तीक्ष्णैर् B₁ सृदौ कथ तीक्ष्णे कथ —^b) B₁ २ ६ पार्थिवे, D_{n2} D₂₋₅ 'व, D₇ S भारत —^c) K₄ आरौ, K₈ D_n D_{2.3} ० ० आदौ (for अरौ) B₈ नृपति —^d) G₂ अभिवाद्य कृताञ्जलि (= 3^b)

2 V₁ D₈ om the ref B₁ reads 2^{ed} twice —^c) M₁ बृहस्पतेस्त्वसवादम्

3 G₂ om (hapl) 3^{ab} —^a) D₁ वेदपतिम् (for देवपतिर्). D₈ बृहस्पतिं देवपतीम् —^b) D₁ अति वाद्य (for अभि). — B₁ reads 3^{ed} twice. —^c) M उपसंगृह्य (for 'संगम्य).

4 Before 4, K₁ D_n D₁ ins इद्र उवाच; B₂ ४ D_n वासव उवाच —^a) D₀ आदितेषु (for अहि') —^b) All MSS (except Ś₁ K_{1.4} M_{1.2} ४, D₁ missing) प्रवर्तयेम् (for वर्तये') T₂ जितेंद्रिय (for अतन्द्रित) —^c) K₁ देवानां; K₈. ६ V₁ B D_n D_n २ ३ ६. १. २ T G₂₋₁ M₁ ३ ४ चैवैतान्, D₁ स्वेतान्;

सेनयोर्ज्यतिपद्मेण जयः साधारणो भवेत् ।
 किं कुर्वाणं न मां जह्याज्जलिता श्रीः प्रतापिनी ॥ ५
 ततो धर्मार्थकामानां कुशलः प्रतिभानवान् ।
 राजधर्मविधानज्ञः प्रत्युवाच पुरंदरम् ॥ ६
 न जातु कलहेनेच्छेन्नियन्तुमपकारिणः ।
 बालसंसेवितं ह्येतद्यदमर्षो यदक्षमा ।
 न शत्रुर्विद्वृतः कार्यो वधमस्याभिकाङ्क्षता ॥ ७
 क्रोधं बलममर्षं च नियम्यात्मजमात्मनि ।

अभिन्नमुपसेवेत विश्वस्तवदविश्वसन् ॥ ८
 प्रियमेव वदेन्नित्यं नाप्रियं किञ्चिदाचरेत् ।
 विरमेच्छुष्कवैरेभ्यः कण्ठायार्सं च वर्जयेत् ॥ ९
 यथा वैतंसिको युक्तो द्विजानां सदृशस्वनः ।
 तान्द्विजान्कुरुते वश्यांस्तथा युक्तो महीपतिः ।
 वशं चोपनयेच्छत्रून्निहन्याच्च पुरंदर ॥ १०
 न नित्यं परिभूयारीन्सुखं स्वपिति वासव ।
 जागर्त्येव च दुष्टात्मा संकरेऽग्निर्विवोत्थितः ॥ ११

C 12 3805
B 12. 103 1
K. 12. 103 1

D₅ वै चेतान्, G₁ चैवेनां (for 'वेनान्) —^d) G₁ उपागत (for 'यत)

5 ^a) K₄ D₅ सेनाया (for सेनयोर्) Ś₁ K₄ व्यभिपणेन, K₁ M₁ ३ ३ व्यतिपणेन, B₀ ३ ३ D₅ व्यति-
 सगेन, D₂ ३ ३ ३ प्रविसगेन, D₁ T G व्यतिपणे च
 (for व्यतिपद्मेण) —^b) K₁ जय, K₄ जया; D₂ ३
 जय —^c) D₅ कुर्वाणां T₂ M मा (for मां) B₁
 प्रियो भवति भूताना —^d) D₅ ज्वलिता D₅ G₂ श्री
 T₁ G₂ ३ प्रदीपिनी; G₁ प्रतापिनी

6 ^a) K₁ अतो (for ततो) D₂ कामारम (for
 'नां) —^b) B₁ संकुल (for कुशल) —^c) D₅
 om from धानज्ञ up to द (in 7^d)

7 D₅ om up to द (of v l 6). Before 7,
 K₂-s V₁ B D₅ D₂ ३ ३ ३ S ins वृहस्पतिरुवाच
 —^a) T₂ कुशलो न (for कलहेन) K₁ [ए]व; B
 D₂ ३ [इ]च्छन् (for [इ]च्छेन्) —^b) B₁ अपकार्यं
 च, D₂ ३ T₁ G₁ ३ ३ M₁ ३ ३ अपकारिणं, M₂ उप
 कारिण (for अप) —^c) B₁ om from बाल up
 to बलम (in 8^a) Ś₁ K₄ बलं, K₁ २ बाल, D₅
 काल; M₄ पाल (for बाल) D₁ T₁ G₅ ३ चैतद्;
 M स्वे (for ह्ये) K₃ D₄ वालिशाचरित ह्येत्; D₂
 बालैरासेवित ह्ये —^d) Ś₁ यदामर्षो, K₁ T₂ यदमर्ष
 (T₂ 'र्षा), D₅ अद्य मर्षो Ś₁ K₁ ३ यदा (K₁ 'द)-
 क्षम —^e) D₅ विचर, D₂ ३ विधृत, D₂ ३
 विदृत; D₅ विदृत (for विदृत) —^f) K₃ कांक्षतां,
 D₂ ३ काक्षति; D₅ कांक्षिता, D₁ M₂ कांक्षत; D₅
 काक्ष्य च (for काङ्क्षता)

8 B₁ om up to बलम (of v l 7) —^a) M₄
 क्रोध (for क्रोधं) K₃ D₄ च हर्षं (for अमर्षं) B₁
 हर्षं च K₂ ३ V₁ B₀ २-३ D₅ D₂ ३ ३ ३ ३ क्रोध
 मय च हर्षं च —^b) K₂ ३ V₁ B D₅ D₂ ३ ३ ३ ३

स्वयम्, D₁ T₂ G₁-s [आ]त्मानम् (for [आ]त्मजम्)
 M₁ ३ आत्मना —^c) K₃ D₄ अपि (for उप)

9 ^a) K₁ ३ V₁ D₅ वदन्; G₈ ददेन् —^b) D₂
 ३ ३ ३ वैरेयु (for 'वैरेभ्य) —^d) K₂ ३ ३ V₁ B₀ ३
 ३ ३ D₅ D₂ ३ ३ ३ ३ कडा (D₂ कया)यासांश्च, B₁
 कठयोयासां, B₄ कडायोपांश्च, D₁ S कर्णजापं (for
 कण्ठायार्सं) B₁ om च

10 ^a) K₂ अय; B₁ तथा (for यथा) K₁ वैतं
 सिके; K₄ वैतंसिको —^b) B₀ १ ३ D₂ ३ ३-३ S
 -स्वर; D₅ स्वत (for स्वन) —^c) D₁ M₄ त (for
 तान्) D₂ वशगत्, M₄ वश्य (for वश्यांश्च) K₃
 तांस्तान्स भजते वश्याम् —^d) D₄ महीमति (for
 'पति) —^e) K₅ वशे; B₁ वश्य D₅ चापनयेच्, M₂
 नोप (for 'चोप) —^f) K₁ ३ निहन्याश्च (for
 'न्याच्) T₂ वा (for च) D₅ G₁ M₄ पुरंदर

11 G₁ repeats 11^{ab} after 11 —^a) B₀ मां
 (for न) —^b) D₄ सुखे K₁ T₂ M₂ स्वपति (for
 स्वपिति) B₅ D₅ G₁ वासव —^c) K₁ G₁ जग
 लेव; D₅ जागर्त्येव K₂ ३ ३ V₁ B₀ १ ३-३ D₂ ३-३
 S हि (for च) B₂ D₅ स (B₂ प्र) जागर्त्येव दुष्टा
 त्मा —^d) K₁ मकुरो; K₄ D₅ ३ ३ T₁ G₅ ३ सकदे;
 B₀ सहारे (for सकरे) K₁ [स]मेरिव V₁ B₀ २-३
 D₅ T₁ G₅ ३ M₁ ३ [उ]ञ्जित, D₅ [उ]द्धत; M₄ [उ]-
 रितत (for [उ]त्थित) B₁ सक्षयेभिमिवोन्नत (sic)
 ☞ Cn सकरोऽग्निचटकार इति मेदिनी । ☞ — After
 11, G₁ repeats 11^{ab}, while G₃ reads 14^{ab}, repeat-
 ing it in its proper place

12 G₃ om 12^{ab} —^a) Cf 12 103 22^a B₁ अ
 (for न) —^b) B₅ विश्वास्वोव, D₅ स्वौवा, G₁
 विश्वस्वैव (for विश्वा) K₁ संन्यासो; K₂ D₂ D₅
 सनायो, K₃ D₄ M सनाभ्यो; K₅ D₅ D₂ ३ ३ सं-
 धायो, V₁ B₀ ३-३ संनाभ्यो, B₁ नान्यान्; B₂ सं-

C 12. 3791
B. 12. 102. 39
K 12 102. 39

एवं सर्वास्ववत्थासु सान्त्वपूर्वं समाचरन् ।
प्रियो भवति भूतानां धर्मज्ञो वीतमीर्तृपः ॥ ३९
विश्वासं चात्र गच्छन्ति सर्वभूतानि भारत ।

विश्वस्तः शक्यते भोक्तुं यथाकाममुपस्थितः ॥ ४०
तस्माद्विश्वासयेद्राजा सर्वभूतान्यमायया ।
सर्वतः परिरक्षेच्च यो महीं भोक्तुमिच्छति ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्र्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०३ ॥

१०४

युधिष्ठिर उवाच ।

कथं मृदौ कथं तीक्ष्णे महापक्षे च पार्थिव ।
अरौ वर्तेत नृपतिस्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १

भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

बृहस्पतेश्च संवादमिन्द्रस्य च युधिष्ठिर ॥ २
बृहस्पतिं देवपतिरभिवाद्य कृताञ्जलिः ।
उपसंगम्य पप्रच्छ वासवः परवीरहा ॥ ३
अहितेषु कथं ब्रह्मन्वर्तयेयमतन्द्रितः ।
असमुच्छिद्य चैवेनानियच्छेयमुपायतः ॥ ४

—^b) K₈ ये, B₀ तत्, D₄ य; D₆ lacuna (for यत्) D₄ कुर्याद् (for कुर्युर) D₇ S पूजां कुर्याद्यथार्थे (M₁ ३ ४ °हं)त —^c) D₈ G₁ कोशे V₁ T₁ G₂₋₄ M₂ बाहून्; B₀ २ ३ D_n D₂ ३ ० M₁ ३ ४ बाहू; B₁ ४ बाहु; D₇ घहून् (for बाहु). K₈ D₄ [अ]य (for [अ]पि). —^d) K₁ ४ D₈ चिकीर्षं.

39^b) V₁ B₂ शांत्वपूर्वं K₈ ३ V₁ B₁₋₃ D (except D₄, D₁ missing) S समाचरेत् —^d) B₁ स र्वज्ञो, M₄ धर्मज्ञे. G₁ वीतमीर् (for °भीर्) V₁ M₂ ४ नृप.

40^a) B₃ चात्र —^c) M₁ भोक्तुर —^d) D₄ उपस्थिता. D₇ T G यथाकाल समुस्थितः.

41^a) K₁ विश्वसयेद् —^c) K₁ परिरक्षेच्च, K₄ 'क्षे च; B₁ 'क्षेत. —^d) B₁ G₁ अहंति (for इच्छति).

Colophon D₁ missing — Sub-parvan Ś₁ K V₁ B D_n D₂₋₃ T G₁ २ ४ M राजघर्म, D₇ मोक्षधर्म — Adhy. name Ś₁ K V₁ B₀₋₂ ३ ३ D_n D₂₋₇ T₁ G₂ ४ सेनानीति; B₈ विजिगीषमाणवृत्त सेनानीति, M₁₋₃ सां (M₂ स) स्वस्तुति. — Adhy. no. (figures, words or both) K₈ 105, D_{n1} 103 (as in text), D_{n1} 101, D_{n2} 102, S 104 — Śloka no D_n 41, D₈ 42

104

~~104~~ D₁ is missing for this adhy. (cf v l. 12. 79 28).

1 D₈ om the ref —^a) D₈ corrupt K₈ मृदौ; D₄ मृदो; D₇ T G₂₋₄ मृदु (for मृदौ) K₈ D₇ T G₂₋₄ तीक्ष्णो, D₄ तीक्ष्णैर् B₁ मृदौ कथं तीक्ष्णे कथं —^b) B₁ २ ३ पार्थिवे, D_{n2} D₂₋₃ °व, D₇ S भारत —^c) K₄ भारी, K₆ D_n D₂ ३ ३ ० भादौ (for अरौ) B₃ नृपति —^d) G₂ अभिवाद्य कृताञ्जलि (= 3^b)

2 V₁ D₈ om the ref B₁ reads 2nd twice. —^c) M₁ बृहस्पतेस्त्वसवाद्म

3 G₂ om (hapl) 3rd —^a) D₄ वेदपतिम् (for देवपतिर). D₈ बृहस्पतिं देवपतीम् —^b) D₄ अति वाद्य (for अभि) — B₁ reads 3rd twice. —^c) M उपसंगम्य (for °संगम्य).

4 Before 4, K₁ D_n D₂ ins इद्र उवाच, B₂ ४ D_n वासव उवाच. —^a) D₆ आदितेषु (for अहि) —^b) All MSS (except Ś₁ K₁ ४ M₁ ३ ४, D₁ missing) प्रवर्तयेम् (for वर्तये) T₂ जितेंद्रिय (for अतन्द्रित) —^c) K₁ देवानां; K₃ ३ V₁ B D_n D_n २ ३ ३ १ ३ T G₂₋₄ M₁ ३ ४ चैवैतान्, D₄ स्वेतान्;

सेनयोर्व्यतिपङ्गेण जयः साधारणो भवेत् ।
किं कुर्वाणं न मां जह्याञ्जलिता श्रीः प्रतापिनी ॥ ५
ततो धर्मार्थकामानां कुशलः प्रतिभानवान् ।
राजधर्मविधानज्ञः प्रत्युवाच पुरंदरम् ॥ ६
न जातु कलहेनेच्छेन्नियन्तुमपकारिणः ।
बालसंसेवितं ह्येतद्यदमर्षो यदक्षमा ।
न शत्रुर्विद्वृतः कार्यो वधमस्याभिकाङ्क्षता ॥ ७
क्रोधं बलममर्षं च नियम्यात्मजमात्मनि ।

अमित्रमुपसेवेत विश्वस्तवदविश्वसन् ॥ ८
प्रियमेव वदेन्नित्यं नाप्रियं किञ्चिदाचरेत् ।
विरमेच्छुष्कवैरेभ्यः कण्ठयासं च वर्जयेत् ॥ ९
यथा वैतंसिको युक्तो द्विजानां सदृगस्त्रनः ।
तान्द्विजान्कुरुते वश्यांस्तथा युक्तो महीपतिः ।
वशं चोपनयेच्छत्रून्निहन्याच्च पुरंदर ॥ १०
न नित्यं परिभूयारीन्मुखं स्वपिति वासव ।
जागर्त्येव च दुष्टात्मा संकरेऽग्निरिवोत्थितः ॥ ११

C 12. 3205
B 12. 103 12
K. 12. 103 12

D₂ वै चेतान्, G₁ चैवेनां (for 'वेनान्') —^d) G₁ उपागत (for 'यत')

5 ^a) K₄ Da सेनाया (for सेनयोर्) Ś₁ K₄ व्यतिपगेन, K₁ M₁ २ ३ व्यतिपगेन, B₀ ३ ३ D₂ व्यति-
सगेन, D₂ ३ ३ ० प्रतिपगेन, D₁ T G व्यतिपगे च
(for व्यतिपङ्गेण) —^b) K₁ जय, K₄ जया, D₂ २
जय —^c) D₂ कुर्वाणा. T₂ M मा (for मां) B₁
प्रियो भवति भूताना —^d) D₂ जलिता D₂ G₂ श्री
T₁ G₂-४ प्रदीपिनी; G₁ प्रतापिनी

6 ^a) K₁ अतो (for ततो) D₂ कामासम (for
'नां') —^b) B₁ संकुल (for कुशल) —^c) D
om from धानज्ञ up to द (in 7^d)

7 D₂ om up to द (cf. v l 6). Before 7,
K₂-२ V₁ B Da Dn D₂-४ ० १ S ins बृहस्पतिरुवाच
—^a) T₂ कुशलो न (for कलहेन) K₁ [ए]त्र, B
Dn₁ D₃ [इ]च्छन् (for [इ]च्छेत्) —^b) B₁ अपकार्यं
च, D₂ १ T₁ G₁ ३ ३ M₁ ३ ३ अपकारिण, M₂ उप
कारिण (for अप) —^c) B₁ om from बाल up
to बलम (in 8^a) Ś₁ K₄ बल, K₁ २ बाल, D₂
काल; M₄ पाल (for बाल) D₁ T₁ G₂ ३ चैतद्,
M स्त्रे (for ह्ये). K₃ D₄ बालिशाचरित ह्येतद्, Dn
यालैरासेवित ह्ये —^d) Ś₁ यदामर्षो, K₁ T₂ यदमर्षं
(T₂ 'र्षो'), D₂ अद्य मर्षो Ś₁ K₁ ३ यदा (K₁ 'द')
क्षम —^e) Da विचर, Dn₂ D₂ विष्ट; D₂ ३
विष्ट, D₂ विष्ट (for विद्वत्) —^f) K₃ काक्षता,
Dn₂ काक्षति; D₂ काक्षिता, D₁ M₂ काक्षत, D₃
काक्ष्य च (for काङ्क्षता).

8 B₁ om up to बलम (cf. v l 7) —^a) M₄
क्रोध (for क्रोध) K₃ D₄ च दुर्ष (for अमर्ष) B₁
दुर्ष च K₂ ३ V₁ B₀ २-३ Da Dn D₂ ३ ३ ० ३ क्रोध
मय च दुर्ष च —^b) K₂ ३ V₁ B Da Dn D₂ ३ ३ ० ३

न्यम, D₁ T₂ G₁-३ [आ]स्मानम् (for [आ]मजन्म्)
M₁ ३ भात्मना —^c) K₃ D₄ अपि (for उप)

9 ^a) K₁ ३ V₁ D₂ वदन्, G₂ ददेन् —^b) D₂
३ ३ ० वैरेयु (for वैरेभ्य) —^c) K₂ ३ ३ V₁ B₀ ३
३ ३ Da Dn D₂ ३ ३ ० ३ कंठा (D₂ कया)यासांद्, B₁
कठयोयामा, B₄ कठावोपाद्य, D₁ ३ कर्णजाप (for
कण्ठयास) B₁ om. च

10 ^a) K₂ जय, B₁ यथा (for यथा) K₁ चैत
मिके, K₄ चैनसिको —^b) B₀ २ ४ D₂ ३ ३-१ S
'स्वर; D₂ स्वर (for 'स्वन) —^c) D₁ M₄ त (for
तान्) D₂ वशास, M₄ वश्य (for वश्यांस्) K₃
तांत्तान्म भजते वश्यास् —^d) D₄ महीमति (for
'पति) —^e) K₅ वशे, B₁ वश्य D₂ चापनयेच्, M₂
नोप (for चोप) —^f) K₁ ३ निहन्याच् (for
'न्याच्) T₂ वा (for च) D₂ G₁ M₄ पुरंदर

11 G₁ repeats 11^{ab} after 11ⁱ —^a) B₀ मां
(for न) —^b) D₄ सुते K₁ T₂ M₂ स्वपति (for
स्वपिति) B₃ Da D₂ G₁ वासव —^c) K₁ G₁ जग
लेव, D₂ जागर्त्येव K₂ ३ ३ V₁ B₀ २ ३-३ Dn D₂-३
S द्वि (for च) B₂ Da स (B₂ प्र-)जागर्त्येव दुष्टा-
त्मा —^d) K₁ मकुरो, K₄ D₂ ० १ T₁ G₂ ३ मकटे;
B₀ सहारे (for सकरे) K₁ [३]भेरिव V₁ B₀ २-३
Da T₁ G₂ ३ M₁ ३ [उ]ज्जित, D₂ [उ]द्धत, M₄ [उ]
रिस्त (for [उ]त्थित) B₁ सक्षयेमिभिवोमत (sic)
ॐ Cn सकरोऽग्निचट्टकार इति मेदिनी । ॐ — After
11, G₁ repeats 11^{ab}, while G₃ reads 14^{ab}, repeat-
ing it in its proper place

12 G₃ om 12^{ab} —^a) Cf 12 103 22^a B₁ श
(for न) —^b) B₃ विश्वासोव, D₂ 'सौवा, G₁
विश्वस्यैव (for विश्वा) K₁ सन्नासो, K₂ Dn D₂
'सनासो, K₃ D₄ M 'सनास्यो, K₅ Da D₂ ३ ३ 'स
घायो, V₁ B₀ ३-३ 'सनास्यो, B₁ 'नार्पाच्; B₂ सं

C 12. 2806
B 12. 1.3 13
K 12 103. 13

न संनिपातः कर्तव्यः सामान्ये विजये सति ।
विश्वास्यैवोपसंन्यास्यो वशे कृत्वा रिपुः प्रभो ॥ १२
संप्रधार्य सहामाल्यैर्मन्त्रविद्धिर्महात्मभिः ।
उपेक्षमाणोऽवज्ञाते हृदयेनापराजितः ॥ १३
अथास्य ग्रहरेत्काले किञ्चिद्विचलिते पदे ।
दण्डं च दूपयेदस्य पुरुषैरात्मकारिभिः ॥ १४
आदिमध्यावसानज्ञः प्रच्छन्नं च विचारयेत् ।

नान्यै; D^o सधार्थो, D^r G^o ४ सामान्यो, T¹ सनद्धो,
T² सनान्यो, G¹ सनान्यो, G² सामान्यो (for स
न्यास्यो). — ^a) K¹ वशी, D^o वश (for वशे)
B¹ २ रिपून्, B^o D^r ४ G रिपुं; Dn² D² ३. ५ ६ प्रिय
(for रिपु) Dn² प्रभो, M¹ ४ ४ सदा. — After
12, Ś¹ K¹ 2. 4 ins

241* वशे कुर्यान्न शमयेत्तीक्ष्णान्कक्षपीडनै ।
स यथा नेष्यते राज्ञस्तीक्ष्णोपकरणक्षय ।
हेतावीर्यं फलेनेर्युं स्याच्छक्र व्यवसायवित् ।
दोषेण गुणरूपेण द्विपतो यो जयेत्सदा ।

((L 1) K¹ षीडितै (for षीडनै). — (L 2) K¹
सर्वथा (for स यथा). — (L 3) K¹ होमावीर्यं फले वीर्यं,
K⁴ हेतावीर्यं फलेनेर्युं (for the prior half) K⁴ स्याच
कव्यवसायवत् (for the post half).]

13 ^a) D^o सप्रधार्य (for धार्य). D² T² महामा
त्यैर् (for सदा) — G² om (hapl) 13^a-14^d — ^o)
Ś¹ K² ४ उपेक्षमाणे (K⁴ नो), K¹ ५ B¹ ३ Dn¹ Dn²
D² ४ ६ ६ उपेक्षमाणो (K¹ णे) (for उपेक्ष). K²-५
V¹ B^o 1. ३-५ D^a Dn D²-६ ६ M [s]वज्ञातो; B² D^r
T G (G² om) विज्ञातो (for स्वज्ञाते) — ^a) G¹
[अ]पराधित (for जित)

14 G² om. 14 (of. v 1 13). G³ reads for the
first time 14^{ab} after 11 14^{ab} = B 12 140 44^{cd}.
— ^b) K³ मृधे (for किञ्चिद्) Ś¹ K¹ विलसिते (for
विचलिते) K⁵ V¹ B^o २ ४ ५ D^a D² ३ ५ ६ ६ M मृधे
वि (K⁵ किञ्चिद्वि-, M¹ ४ ४ प्रथेर्वि-, M² वृधे वि)चलितो
यदा (B⁴ था), B¹ मृधेप्यवलिसोबलो यदा, D^r T¹
G¹ ३ (both times) ४ विधेर्विचलितो यथा (G³ [first
time] ४ यदि), T² वृत्तेर्विचरितो यथा — K⁴ Dn²
om (hapl) 14^d-15^e — ^a) K² ३ आत्मकारिभिः (for
आत्).

15 K⁴ Dn² om 15^{ab} (of v. 1 14). — ^a)
D^o. 7 S आदिमध्यावसानज्ञान् (D^o नंत; M². ४ नज्ञै)

बलानि दूपयेदस्य जानंश्चैव प्रमाणतः ॥ १५
भेदेनोपप्रदानेन संसृजन्नौपधैस्तथा ।
न त्वेव चेलसंसर्गं रचयेदरिभिः सह ॥ १६
दीर्घकालमपि क्षान्त्वा विहन्यादेव शात्रवान् ।
कालाकाङ्क्षी यामयेच्च यथा विसम्भमामुयुः ॥ १७
न सद्योऽरीन्विनिर्हन्त्याद्दुष्टस्य विजयोऽञ्ज्वरः ।
न यः शल्यं घट्टयति नवं च कुरुते व्रणम् ॥ १८

— ^b) D² ३ ५ ६ प्रच्छन्नत्; T² G¹ वृच्छतद् (for प्रच्छ
न्न) Ś¹ K¹ २ विवर्जयेत्, K⁵ B (except B¹) Dn¹
D³ ५ ६ ६ विचारयेत्; D² वदार (for विचार) — ^c)
K⁸ V¹ B D^a D²-६ ६ तस्य (for अस्य) D^r S बला
नि दूपयतोस्य — ^d) K⁵ V¹ B^o 2-५ D^a Dn D² ३
५ ६ ६ जानन्नेव (B⁵ न्नेप, D⁸ न्नेव), B¹ पराम्नेन;
D^r S जानतश्च (for जानश्चैव).

16 ^b) Ś¹ K¹ विसृजन्, K⁴ ५ V¹ B D (except
D⁴, D¹ missing) S ससृ (M⁴ वृ)जेद् (for जन्)
Ś¹ D⁴ औपधीस्; T² धेस् — ^c) K⁸ ५ B¹ Dn²
D² G² न ह्वेवं; B¹ नम्रवत्; D⁴ न चेव, D⁶ नन्वेन
(for न ह्वेव) K¹ २ चेल; K⁸-५ V¹ B D (D¹
missing) S रलु (for चेल). D⁸ ससर्गे — ^d)
All MSS (except Ś¹ K¹ ४, D¹ missing) रो (B¹
वा)चयेद् (for रच).

17 ^a) K¹ क्षत्वा, K⁵ क्षांत, B¹ क्षांत्य; Dn D³
(before corr) [हृ]क्षेत, D² ६ क्षाता, D⁵ [हृ]च्छेत,
D^r क्षांत्या (for क्षान्त्वा) — ^b) K¹ २ Dn² शत्रवान्;
V¹ B² D^a D⁴ शत्रवं D^r S निगृ (D^r M¹ ४ ४ प्रा-
क्षा प्व शत्रव — ^c) D^r T¹ G कालकांक्षी K² ३ ५
V¹ B D^a Dn¹ D²-६ ६ हि (K⁵ V¹ B¹ २ ४ ५ D^a D⁵
च; B^o om, D⁴ न क्षपयेद्; K⁴ यापयेश्च, Dn²
हि यापेत; D^r S च यत् (T² स यत्न) सन् (for याम-
येच्च). — After 17^c, D^r S ins

242* उपासीत शचीपते ।

तथा प्रियं च वक्तव्य

[M² om line 2]

— M² om. 17^d — ^a) K⁸ D⁴ यदि (for यथा) Ś¹
K² ३ ५ V¹ B D^a Dn D²-६ ६ विश्रमम् D^r S (M²
om) आमुयात्

18 ^a) Dn¹ संघातान्; Dn² मंधान् (for सद्यो
ऽरीन्). K¹ विहन्या*; K⁸ निर्हन्त्यात् (submetric),
B². ३ Dn D⁵ विहन्त्याच्च (for विनिर्हन्त्याद्) D² ३ ६

प्राप्ते च प्रहरेत्काले न स संवर्तते पुनः ।
 हन्तुकामस्य देवेन्द्र पुरुषस्य रिपुं प्रति ॥ १९
 यः कालो हि व्यतिक्रामेत्पुरुषं कालकाङ्क्षिणम् ।
 दुर्लभः स पुनः कालः कालधर्मचिकीर्षुणा ॥ २०
 और्जस्थ्यं विजयेदेवं संगृह्णन्साधुसंमतान् ।
 कालेन साधयेन्नित्यं नाप्राप्तेऽभिनपीडयेत् ॥ २१
 विहाय कामं क्रोधं च तथाहंकारमेव च ।

युक्तो विवरमन्विच्छेदहितानां पुरंदर ॥ २२
 मार्दवं दण्ड आलस्यं प्रमादञ्च सुरोत्तम ।
 मायाश्च विविधाः शक्र साधयन्त्यविचक्षणम् ॥ २३
 निहत्यैतानि चत्वारि मायां प्रतिविधाय च ।
 ततः शक्रोति शत्रूणां प्रहर्तुमविचारयन् ॥ २४
 यदैवैकेन शक्येत गुह्यं कर्तुं तदाचरेत् ।
 यच्छन्ति सचिवा गुह्यं मिथो विद्रावयन्त्यपि ॥ २५

C-12 2819
 P 12.103 26
 K 12.103 26

न सद्यो विनिहन्त्याच्च —^b) K₃ D₁ शेषस्य, K₁ दृष्टस्य, K₅ द्रष्टस्य, V₁ B D_a D_n D₂ २.५ ८ ९ द्रष्टव्यो, D₁ S दृष्टस्य (for दृष्टस्य) D₂ विनयो (for विजयो) All MSS (except Ś₁ K₁ २.५, D₁ missing) ध्रुव (for ज्वर) —^c) K₂ ५ V₁ B D_a D_n D₂ २ ५ ८ ९ न शल्य वा, D₁ S भूय शल्य (D₁ G₂ *क्य, G₁ *ल) (for न य शल्यं) K₃-५ Bo १.५ Da D_n D₂ १ T G M₁ घटयति, D₁ घटयति, D₃ दृढयति (for घट*) —^d) K₁ न वचनं (hypermetric), K₃ ५ V₁ B D_a D_n D₂ २ ५ ८ ९ न वाचा, D₁ नवं न (for नवं च) D₁ ध्रुव (for व्रगन्)।

19 ^a) M₁ ३ वा (for च) —^b) K₅ V₁ B D_a D_n D₂ २ ५ ८ ९ च, D₁ T G हि (for स) K₃ D₁ समं (for स स) M नैव तं व्यतिवर्तयेत् — M₁ om. 19^c —^c) D₁ विप्रद्व; G₂ रूपेण (for देवेन्द्र) —^d) V₁ B₂ Da D_n M₁ ३ रिपून् (for रिपु) K₅ D₂ २ ५ ८ ९ प्रभो (for प्रति)

20 With 20, cf. Kautilya, p 255 end, Pañcatantra (Koseg) 3 134 —^a) K₅ V₁ B D (except D_n, D₁ missing) T G य (for य) K₅ V₁ B D (D₁ missing) S transp कालो and हि Ś₁ K₁ २.५ यं (K₁ य) कालो नात्यतिक्रामेत् —^b) Bo om काल —^c) K₂ ५ V₁ B D_a D_n D₂-८ ९ तेन, D₁ T G M₂ भूय, M₁ लब्ध, M₂ ५ लब्धु (for काल) —^d) K₂ ५ V₁ B D (D₁ missing) G M₂ काल (D₁ G₃ *ल) कर्म; M₁ ३ भूय काल, M₁ भूय कर्म (for कालधर्म) K₁ चिकीर्षुणा; D_a धर्म्या, D₁ S *पंत (M₂ *ता) (for *पुणा)

21 ^a) K₁ V₁ औजस्यं, K₃ ऊर्जन; K₂ ५ Bo २-५ Da D_n D₂ औजस्य, B₁ ३ औजसा, D₂ २.५ ८ तेजश्च; D₁ ऊर्जन्वां, D₁ T₁ G M₂ औजस्य, T₂ मौजस्यं, M₁ ३ ५ और्जस्य (for *स्य) K₅ V₁ B₁ २ Da D_n D₂ ५ विनयेद्; D_a विलयेद्, D₁ S जनयेद् (for विज) K₄ D_n D₁ S एव, K₅ V₁ Bo २-५ D₂ २ ५ ८ ९ नित्य

(for एवं) —^b) D₂ संगृह्णान्, T₂ स गृह्ण B₁ काल (for साधु-) K₁ -सत्सृत्वान्, K₅ Bo १ २ ५ Da D_n D₂-८ ९ -समतं, B₁ -समित (for -संमतान्) —^c) K₅ V₁ B D_a D_n D₂ २ ५ ८ ९ सकाले (for कालेन) D_a साधयन् K₃ D₁ १ S (except G₂ M₂) कृत्यं, K₅ D_n २ D₂ २.५ ८ मित्र; V₁ B D_a D_n D₂ २ नापि (for नित्यं) —^d) K₅ V₁ B D_a D_n D₂ २ ५ ८ ९ न च प्राप्ते (B₂ *सं) प्रपीडयेत्; D₁ S अप्राप्तो न हि (T₂ M₂ *हे नाभि-, M₁ ३ ५ *हे नापि) पीडयेत्

22 ^a) K₁ विहाय M₁ ३ transp कामं and क्रोध —^b) M₁ ३ हुकारम् (for [अ]ह*) —^c) Da D₂ विचरम्, D₁ निवरम् (for विव*) B₂ अन्वियेद् —^d) K₃ पुरतर, K₅ V₁ B D_a D_n D₂ २ ५ ८ ९ सदा नृप, M सदा नर (for पुरंदर)

23 ^a) D₁ S अद्राक्ष्यं (G₂ ५ *क्ष्यं) (for मार्दवं) K₅ T₂ G₁ दंडम्, D₁ दम G₁ आलस्य —^b) B₁ प्रमादांश्च, D₁ १ M₁ *ट च, G₁ *दस्य M सुरेश्वर (for सुरोत्तम) —^c) D₂ ८ G₁ माया K₂ ३ D₁ १ S च विहिता, K₅ V₁ B D_a D_n D₂ २ ५ ८ ९ सुविहिता (D₂ ८ *ता) (for च विविधा) —^d) K₃-५ V₁ B D_a D_n D₂-५ ९ सा (D₂ सी) दयति, D₁ S शातयति (for साध*) K₁ [अ]विचक्षणतां, G₁ विचक्षणं

24 ^a) Ś₁ विहन्य, K₁ विहत्य, D₁ विहत्वा (for निहत्य) —^b) D₁ माया K₂ ५ V₁ B D_a D_n D₁ ३ -विहाय, D_n २ D₂ २.५ -विहत्य, D₂ विहन्य (for -विधाय) —^c) K₁ प्रहंयुम् K₁ ३ D₁ अविचारयन्, K₅ D₂ *चारयेद् (D₂ *यत्), D₂ प्रविचारयन्

25 ^a) K V₁ Bo २.५ D_n D₂ ५ G₂ ५ M यदेव, B₁ २ Da यदि च, T₂ यद्यद् (for यदैव) D₁ T₁ G₂-५ M₂ [प]तिन (for [प]तिन) K₁ D₃ शक्येन, D_a सततं (for शक्येत) —^b) D₁ कर्तु (for कर्तुं) V₁ यदा (for तदा) —^c) D₁ मिथो K₂ ५ V₁ B D_a D_n D₂-५ ९ T₂ G₁ M विद्राव (M *त्रा) वपति, D₁ T₁ G₂-५ विध्वम् (for विद्राव*) M₁ ३ ५ च (for [अ]पि)

अशक्यमिति कृत्वा वा ततोऽन्यैः संविदं चरेत् ।
 ब्रह्मदण्डमदृष्टेषु दृष्टेषु चतुरङ्गिणीम् ॥ २६
 भेदं च प्रथमं युञ्जयात्तूर्णीदण्डं तथैव च ।
 काले प्रयोजयेद्राजा तस्मिस्तस्मिस्तदा तदा ॥ २७
 प्रणिपातं च गच्छेत काले शत्रोर्वलीयसः ।
 युक्तोऽस्य वधमन्विच्छेदप्रमत्तः प्रमाद्यतः ॥ २८
 प्रणिपातेन दानेन वाचा मधुरया ब्रुवन् ।
 अभिन्नमुपसेवेत न तु जातु विशङ्कयेत् ॥ २९
 स्थानानि शङ्किताना च नित्यमेव विवर्जयेत् ।
 न च तेष्वश्वसेद्गृध्वा जाग्रतीह निराकृताः ॥ ३०

26 ^a) Dn1 असेव्यम् (for अशक्यम्) S1 K1 2 4
 D1 अपि (for हृत्ति) T2 मत्वा (for कृत्वा). B1 M2
 च, M1 8 4 तु (for वा) T1 G3 4 अशक्या मित्र
 कृत्वा वा — ^b) D1 T G तदा (T2 G1 'द')न्यै (for
 ततोऽन्यै) G1 सविद — ^c) Cn ब्रह्मदण्डं पुरो
 हितद्वारमभिचारम् । C — ^d) D4 om दृष्टेषु. K1 2
 4 5 चतुरङ्गिणी (K5 'णी).

27 ^a) K4 भेदे; D2 भिदं D3 5 युज्यात्, D1
 T G1 8 4 वि (T2 वि)घात् (for युञ्जयात्) — ^b) Dn
 तूर्णीमपि (for तूर्णीदण्ड) — ^d) B1 राजस् (for the
 first तस्मिस्)

28 D6 om 28 — ^a) K1 प्रतिपात, B6 काल
 पात (for प्रणि) M4 गच्छेथा. — ^b) K4 वलीयस,
 D2 वलियस, D1 T1 G2-4 गरीयस — ^c) D2 8
 युक्तस्य (for युक्तोऽस्य). — ^d) S1 प्रमाद्यत; D2 'घत.

29 ^b) S1 K2 4 ध्रुव, T2 वदन् (for ब्रुवन्)
 — ^c) K2 8 5 V1 Dn Dn D2 8 5 6 8 T2 अपि (for
 उप-) — ^d) K5 B D2, 8 5 6 8 न च; D4 न तु,
 T2 न हि (for न तु)

30 ^a) D5 स्थानाभि (for 'नि) D1 T G तु (for
 च) — ^b) B0 पृत्त (for एव) D4 G2 विसर्जयेत्
 (for विव) — ^c) K2 D2, 8 8 द्रोग्धा, K3 D4
 M2 4 द्रुग्धा; K4 B3 Da D0 दोग्धा, K5 B1 Dn D5
 G2 राजा, V1 B0 द्रुग्धा; B2 द्रोग्धा, D1 ऊर्ध्व,
 T1 द्रुग्धा (for द्रुग्धा) — ^d) K4 जाग्रते ह, M1
 जाग्रतीह. S1 D1 G1 निराकृत, T1 G3 4 'कृता

31 ^a) K4 न हि ते (for न ह्यतो) D1 T1 G2-4

न ह्यतो दुष्करं कर्म किञ्चिदस्ति सुरोत्तम ।
 यथा विविधवृत्तानामैश्वर्यममराधिप ॥ ३१
 तथा विविधशीलानामपि संभव उच्यते ।
 यतेत योगमास्थाय मित्रामित्रानवारयन् ॥ ३२
 मृदुमप्यवमन्यन्ते तीक्ष्णादुद्विजते जनः ।
 मातीक्ष्णो मामृदुर्भुस्त्वं तीक्ष्णो भव मृदुर्भव ॥ ३३
 यथा वप्रे वेगवति सर्वतःसंभ्रुतोदके ।
 नित्यं विवरणाद्वाधस्तथा राज्यं प्रमाद्यतः ॥ ३४
 न बहून्भियुञ्जीत यौगपथेन शात्रवान् ।
 साम्ना दानेन भेदेन दण्डेन च पुरंदर ॥ ३५

दुष्कृत (for दुष्कर) — ^b) M4 कश्चिद् (for किञ्चिद्)
 B1 सुरोत्तम — B4 om. (hapl) 31^{cd}. — ^d) M
 अमरोत्तम (for 'राधिप)

32 ^a) B1 यथा (for तथा). B2 वृत्तानाम्, Dn1
 नाशानाम् (for 'शीला') — ^c) K2 8 V1 B Da Dn
 D2 8 5 6 8 यतते (B1 D5 'तो), K4 पृतेत (sic), D1
 T2 प्रयतोद्, T1 G M प्रय (M2 'प)तेद् (for यतेत).
 D4 यागम् (for योगम्) — ^d) D1 T G2-4 M
 अधारयन् (M1 8 'त्) (for अवा) K3 5 Dn D1 6
 मित्रामित्रं (D4 'त्रे) विचारयेत् (K3 'यत्), V1 B
 Da D2 8 5 'मित्र न वा (D2 8 5 निवा)रयेत्, G1 'मित्र
 मित्ती* यन्

33 Cf 12 56 21, 103 33 K3 om 33^a-36^b
 — ^b) T2 चोद्विजते K4 G1 जना; B5 नर, D6
 पुन — ^c) D5 ना (for the second मा) — ^d)
 M मा च लोभे मन कृया

34 K3 om 34 (cf. v 1 33) — ^a) B1 यथा
 चाप; D1 G1 M2 यथा वप्रे; G4 यथा वप्रे; M1 8
 अथावप्रे K5 वेगवति, D1 G1-3 वेगवती — ^b) D6
 सङ्भ्रुत (for सर्वत-) D2 सु (for स) — ^c) S1
 विदारणाद्, K1 Dn2 T2 G1 M1-3 विचा, K4 5 V1
 B1 D1 T1 G2-4 M4 विच (for विव) D5 वेधस्,
 M1 8 वाधा, M2 घोधात्, M4 वाधां (for वाधस्)
 — ^d) D6 राज; M4 राजः

35 K3 om 35 (cf v 1 33) — ^a) S1 K4 अपि
 युञ्जीत, D1 T G उ (G1 अ)परुष्येत, M उपरुषेत
 (for अभियुञ्जीत) — ^c) B0 4 5 G2 साम्ना भेदेन
 दानेन — ^d) K4 D2 पुरंदर (D2 'र).

एकैकमेयां निर्णयपञ्चिष्टेषु निपुणं चरेत् ।
 न च शक्तोऽपि मेधावी सवनिवारभेन्नृपः ॥ ३६
 यदा स्यान्महती सेना ह्यनागरथाकुला ।
 पदातिवन्नबहुला स्वनुरक्ता पडङ्गिनी ॥ ३७
 यदा बहुविधां वृद्धिं मन्यते प्रतिलोमतः ।
 तदा विवृत्य प्रहरेद्दस्यूनामविचारयन् ॥ ३८
 न साम दण्डोपनिपत्प्रशस्यते
 न मार्दवं शत्रुषु यात्रिकं सदा ।
 न सस्यघातो न च संकरक्रिया

न चापि भूयः प्रकृतेर्विचारणा ॥ ३९
 मायाविभेदानुपसर्जनानि
 पापं तथैव स्पशसंप्रयोगात् ।
 आसैर्मनुष्यैरुपचारयेत्
 पुरेषु राष्ट्रेषु च संप्रयुक्तः ॥ ४०
 पुराणि चैषामनुसृत्य भूमिपाः
 पुरेषु भोगान्निखिलानिहाजयन् ।
 पुरेषु नीतिं विहितां यथाविधि
 प्रयोजयन्तो बलवृत्रसूदन ॥ ४१

C. 12. 3835
 B. 12. 103. 42
 K. 12. 103. 42

36 Ks om. 36^a (cf v l. 33) —^a) K1 D1 S
 निष्पेत् (T1 'दै'; T2 G1 'पाचुः; M1 'व्याचुः),
 K2.5 V1 B Da Dn D2-2 3 निष्पिप्य (for निष्पिपन्)
 —^a) Ks V1 B Da Dn D2 2-3 न तु, D2 G1 M2
 न तु, T2 न हि (for न च) V1 Da.5 शक्तोति,
 Dn1 D2 6 शक्तोति (for शक्तोऽपि) —^d) D1 S
 [भा]चरेद् (for [भा]रमेन्) K2 3 D3 नृप, Da D1
 S युध

37 ^a) D1 T G यया (for यदा) M2 [ख]स्य
 (for स्यान्) K1 महती —^b) K1 हत, D2 हया
 B1 रथाकुला, Dn1 'कुल —^c) D2 पदातिर् (for
 'ति) K2 -यत्न, B1 D3 यत्र (for -यत्न) K1
 बहुला, D2 बहुलान् ☞ Ca मन्नाभियन्नबहुले इति
 पाठः साधु । ☞ —^d) K1 स्वानुरक्ता, K2 2.5 V1 B
 Da Dn D2 2 3 6 8 M2 अनु (for स्वनु) K3 D2
 पताकिनी, D3 पदगिणी, G2 क्षसगिणी ☞ Cn पद-
 ङ्गिनी रयनुरगमातङ्गपदातिकोशवणिक्पयवती । ☞

38 ^a) D1 T1 G1.3 4 यया (for यदा) K4 D2
 बहुविधा K3 B1 Da वृद्धि, M ऋद्धि (for वृद्धि)
 —^b) D1 T G प्रतियोगत् (for 'लोमत') —^c) D1
 G2-4 काले (for तदा) D1 T1 G2-4 विवृत्य, G1
 [भा]पि वृत्य (for विवृत्य) —^d) D1 T G शरीणाम्
 (for दस्यूनाम्) K1.3 D1 अविचारयेत् (K1 'यन्),
 K4.5 'चारयेत् D2.3.5 6 दस्यून्नानुविचारयन् (D2
 'येत्)

39 ^a) G1 दानोपनिपत् (for दण्डो) ☞ Ca
 दण्डोपनिपत्, भार्यं सधि । ☞ —^b) Dn2 D3 M2 यांत्रिक
 (for यात्रिक) Dn2 तदा (for सदा) —^c) K4
 तस्य घातो; V1 B1.2 शस्यघातो, Dn1 सस्यघाते, T2
 G1 चास्य घातो (G1 'ते) B1 2 3 शकर (for संकर)

40 ^b) K4 Bo 2-5 Dn D2 3 (by corr) 5 6 8
 तथैव पाप (by transp), K5 तथैव माया; D2 (be-
 fore corr) तथैव पाप, D1 T1 G2-4 वार्चं तथैव
 K1 2 B1 Da1 स्पर्श (K1 सृश, K2 सृश) संप्रयोगात्
 (B1 'न्); K3 [ख]स्य सुस', K4 Bo 5 D2 यशसा
 प्रयोगात् (B2 'न्), K5 -शतस', V1 B2 Da2 स्पर्श
 प्रयोगात् (V1 'न्), B2 4 Dn D2 3 (by corr) 5 न
 यदा प्रयोगात् (B3 'न्), D2 (before corr) [ख]प-
 यदा प्र', D3 [ख]स्य स्वस', D4 चयनाप्र'; D1 T1 G2-4
 प्रथमं प्र'; T2 प्रदानप्र', G1 M2 प्रदान प्रयोगात्;
 M1-3 प्रथमं विप्रयोगात् (for स्पशसप्र' as in Ś1 only)
 —^c) B1 D1 प्राप्तिर, M2 भास्य D1 T G1.3 4 उप
 चारयीत् —^d) D1 सुरेषु (for पुरेषु) K5 D1 सं
 प्रयुक्तै, K5 V1 Bo 1.3-5 Dn D2 3.5 3 'युक्तान्, D2
 सधयुक्तान्, D1 T G सप्रयुक्त (for 'युक्त)

41 D2 om. 41 —^a) K2 5 V1 B Da Dn2 D2-5
 M पुरापि चैषा (M 'ना)म्; D1 T1 G2-4 पुरा विजे (T1
 'चे)तान्, T2 G1 पुरापि ये (G1 ए) तान् (for 'गि चै-
 पान्) K3 B3 D2.2 6 अनुसृज्य; D4 उपसृत्य (for
 अनु) B. भूमिप —^b) V1 Bo 5 D1 परेषु (for
 पु) D1 पापान्, T1 G2-4 भागान्, M4 भोगं (for
 भोगान्) K2.2.5 V1 B Da Dn D2-6 अखिलान्,
 D2 3 अखिला (for निखिलान्) K3 Da D3 इहार्ज
 यन्, K5 B3 Dn1 D1 T G M2 जयति, Bo 4.5 D2
 M1.3 4 जयति हि (M1.3.4 ह), Dn2 क्षयंति; D2 2.5
 क्षयंति हि (for इहाजयन्) —^c) V1 B1 D2-3 1 S
 (except T2 M2) परेषु (for पुरेषु) G8 नीतिर् T1
 G2-4 नियतां, T2 G1 निहता (for विहितां) T2 G1
 यथावत् (for यथाविधि) —^d) K1 बलं; M1 3 4
 बल K4 वृत्रसूदन, T2 G1 -वृत्रहंत (G1 'ता)

42 ^a) D1 विधाय, D2 यदा नि (for प्रदाय),

प्रदाय गूढानि वस्त्रानि नाम
 प्रच्छिद्य भोगानवधाय च स्वान् ।
 दुष्टाः स्वदोषैरिति कीर्तयित्वा
 पुरेषु राष्ट्रेषु च योजयन्ति ॥ ४२
 तथैव चान्यै रतिशास्त्रवेदिभिः
 स्वलंकृतैः शास्त्रविधानदृष्टिभिः ।
 सुशिक्षितैर्भाष्यकथाविशारदैः
 परेषु कृत्यानुपधारयस्व ॥ ४३
 इन्द्र उवाच ।

कानि लिङ्गानि दुष्टस्य भवन्ति द्विजसत्तम ।

B₁ मूढानि K₅ V₁ Bo-3 s Da Dn D₂ s s राजन्,
 B₁ D₆ s राजा (for नाम) —^b) B₁ G₁ प्रच्छाद्य,
 B₂ प्रहाय; D₁ आच्छिद्य (for प्र^o) D₆ प्रच्छिद्यमाणो.
 K₁ अवधारय, Bo. s D₁ S (except G₂) अप (Bo s
 M₂ 'व)हाय च (for अवधाय च) —^c) D₂ om.
 from दुष्टा up to विधा (in 43^b) K₂ s V₁ B₁ Da
 Dn D₁ G₂ दुष्टान् (for दुष्टा) Da प्रदोषैर् (for स्व^o).
 K₁ हृह; D₁ क्षति (for हृति) —^d) B₁ परेषु, G₁
 (before corr, sup lin as in text) दुष्टेषु (for
 पुरेषु). D₆ योजयेत् (for 'यन्ति)

43 D₆ om up to विधा (of. v 1 42). —^a)
 K₅ V₁ B Da Dn D₂ s s s s अपि; G₂ हृति (for
 रति-) K₁ शास्त्र- (for -शास्त्र) Bo s s -दृष्टिभि
 (for -वेदिभिः). —^b) K₅ V₁ Bo 1 s 4 Da सुलक्षणैः,
 B₂ Dn₂ D₁ s s स्वलक्षणैः, D₆ सुलक्षणोः (for स्वल-
 कृतैः). D₁ T G -लिङ्गितैः, M लिङ्गिभिः (for दृष्टि
 भिः) —^c) K₁ सुशास्त्रितैर् Bo s s शास्त्र (for
 भाष्य) —^d) K₁ पुरेषु Ś₁ K₂ कृत्यानि (for कृ-
 त्यान्) K₁ 2 s 4 V₁ B₁ 2 Da उपधारयस्व च (for 'य
 स्व) K₂ परेषु कृत्या न च धारयत्युत, Bo s-s Dn
 D₂ s s s s परेषु कृत्यामु (Bo 'न्यु)पधारयेच्च, D₁ 'नव
 धारयस्व च.

44 D₆ om. the ref K₁ om 44. —^a) M
 दुष्टानां (for दुष्टस्य) —^b) D₁ s द्विजसत्तम —^c)
 K₁ दुष्टे; D₆ दुष्टा (for दुष्ट) K₅ V₁ B Da Dn
 D₂ s s s s विजानीयाम् (for 'नीयाद्) —^d) Bo s
 हृति (for पृत्त्). B₁ [s]सि ग्रीहि, M वदस्व (for
 ब्रवीहि)

कथं दुष्टं विजानीयादेतत्पृष्टो ब्रवीहि मे ॥ ४४

वृहस्पतिरुवाच ।

परोक्षमगुणानाह सद्गुणानभ्यस्यति ।

परैर्वा कीर्त्यमानेषु तूष्णीमास्ते पराश्रुयः ॥ ४५

तूष्णीभावेऽपि हि ज्ञानं न चेद्भवति कारणम् ।

विश्वासमोष्टसंदंशं शिरसश्च प्रकम्पनम् ॥ ४६

करोत्यमीक्षणं संसृष्टमसंसृष्टश्च भाषते ।

अदृष्टितो विक्रुते दृष्ट्वा वा नाभिभाषते ॥ ४७

पृथगेत्य समश्नाति नेदमद्य यथाविधि ।

आसने शयने याने भावा लक्ष्या विद्योपतः ॥ ४८

45 K₁ D₆ om the ref —^b) V₁ B₂ Da गुणा
 नपि (for सद्गुणान्) K₁ अत्यसूयति, K₅ Dn₂ अभ्य-
 स्ययेत्; B₂ Da Dn₁ D₂ s s s s अभ्य (Dn₁ 'भि)सू-
 यते (for 'सूयति) —^c) Ś₁ कीर्त्यमानेषु, K₁ कीर्ति
 मानेषु. —^d) Ś₁ आसीत् (for आस्ते) M₂ 'मुग्ं

46 ^a) K₂ s s Dn₂ D₂ s s s तूष्णी (for तूष्णी)
 V₁ B₂ Da Dn₁ भावेन, D₁ T₂ भावेति, T₁ G
 -भावे तु (-भावेऽपि). K₂ V₁ B₂ Da D₁ विज्ञान; K₅
 ज्ञेय, Bo 1 s-s Dn D₂ s s s s विज्ञेय, D₁ T₁
 G₂-4 M विज्ञात (G₁ 'ते); T₂ G₁ विज्ञाय (for हि
 ज्ञानं) —^b) D₁ S तच् (for न) K₁ तद् (for
 चेद्) T₁ G₂-4 दारग (for कारणम्) —^c) K₁ s
 Dn₁ निश्वासम्, K₂ s V₁ B₁-s Dn₂ D₂-s T G M₁
 निश्वा (for निश्वा^o) K₂ s B₂ Dn₁ सोष्ट, Da सौष्ट,
 M सोष्ट (for सोष्ट) D₃ -सददा; T₂ -सददा, G₁
 सदष्ट, G₂ सददा (for -सददां)

47 ^a) M₁ अभीक्षण B₁ lacuna, D₁ ससृष्टम्
 T₂ ससृष्टम्; G₁ (before corr) ससृष्टम् (for ससृष्टम्)
 —^b) Ś₁ K₂ B₁ अससृष्टश्; Bo D₁ T₁ G M₁ s s 'सू-
 ष्टश्, D₁ 'सृष्टश्; D₅ lacuna, T₂ अससृष्टश् (for
 'सृष्टश्) B₁ च भारते, D₅ प्रभाषते (for च भां)
 —^c) Ś₁ K₁ s D₁ क्षा (K₁ क्ष)दृष्टिते (D₁ 'तो), B₂
 अदृष्टतो, D₁ T G₁ s s M अष्ट (T₂ G₁ 'ष्ट)ष्टवत्, G₂
 अभीक्षणवत् (for अदृष्टितो) K₂ s s V₁ B Da Dn
 D₁ s Gn न कुरुते, D₂ s s s [s]पि कु, M हि कु
 (for विकु) —^d) K₅ Dn D₂ s s s s दृष्टो नैव, V₁
 Bo 1 s s D₅ दृष्ट्वा नैव; B₂ Da दृष्ट्वा वै न, T₂ दृष्टो
 या न; G₂ s दृष्ट्वा (G₂ 'व)क्ष (for दृष्ट्वा वा न) G₁
 दृष्ट्वा वा नाम भाषते.

आतिराते प्रिये प्रीतिरेतावन्मित्रलक्षणम् ।
विपरीतं तु बोद्धव्यमरिलक्षणमेव तत् ॥ ४९
एतान्येवं यथोक्तानि बुद्ध्यथास्त्रिदशाधिप ।
पुरुषाणां प्रदुष्टानां स्वभावो बलवन्तरः ॥ ५०
इति दुष्टस्य विज्ञानमुक्तं ते सुरसत्तम ।
निशाम्य शास्त्रतत्त्वार्थं यथावदमरेश्वर ॥ ५१

भीष्म उवाच ।
स तद्वचः शत्रुनिवर्हणे रत-
स्तथा चकारावित्तयं बृहस्पतेः ।
चचार काले विजयाय चारिहा
वशं च शत्रून् नयत्पुरंदरः ॥ ५२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चतुरधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०४ ॥

१०५

युधिष्ठिर उवाच ।

धार्मिकोऽर्थानसंप्राप्य राजामात्यैः प्रवाधितः ।
च्युतः कोशाच्च दण्डाच्च सुखमिच्छन्क्रयं चरेत् ॥ १

भीष्म उवाच ।

अत्रायं क्षेमदर्शयामितिहासोऽनुगीयते ।
तत्सेहं संप्रवक्ष्यामि तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ २

48 *) K₁ पृथगेति; D₂ प्रथगेत्, G₁ पृथगत्र
—^b) K₁ ः नेदमस्य (K₁ 'च्च), G₁ समविद्य M₁
ययापुर (for 'विधि) —^c) D₂ अदाने (for आसने)
D₁ om याने —^d) M₁ शक्या (for लक्ष्या)

49 *) K₁ आर्त्ता, B₀ D₁ T G M₁ ः ः आर्त्तौ;
B₁ D₁ ः M₂ आर्त्तौ, D₁ आर्त्ति (for आर्त्तौ) D₂ प्रीत
(for प्रीतिर) —^b) D₁ एतावान् V₁ B₀ ः ः प्रीति;
B₁-₃ D₂ ः ः प्रिय (for मित्र) B₁ दर्शनं (for
लक्षणम्) — V₁ reads 49^a-50^a on marg —^d)
Ś₁ K₁ ः अत्रिलक्षणम् (for अरि) M च (for तत्).

50 V₁ reads 50^a on marg —^a) K₁ एतान्;
T₂ ये तानि All MSS (except Ś₁ K₁ D₁, D₁
missing) [ए]व (for [ए]वं) —^b) K₂ V₁ D₁ D₁
D₂ T₁ G₂ ः बुधेत्, D₁ T M निबोध, G₁ बोधयत्,
G₂ बुधेत् (for बुधेयात्) B₁ D₀ त्रिदशाधिप, M
'शेखर — Before 50^a, M₂ ins भीष्म —^c) B₂
स्वदुष्टाना; D₂ प्रदुष्टाना, T₁ G₁ सुदु^c (for प्रदु^c)

51 *) B₀ ः ः इत्तं ते त्रिदशाधिप —^c) K₁ ः ः
V₁ B (except B₂) D (except D₁, D₁ missing)
G₂ M₁-₂ निशाम्य (for निशाम्य) —^d) K₂ D₂
G₁ अमहेश्वर (for अमरे^c).

52 D₂ om. the ref. —^a) K₂ निबर्हणादित्तव; D₁
'गीरित्तव; D₂ 'जे चरत्, M₂ 'जे रत् —^b) B₁ च
काले (for चकार). D₂ [अ]तिरयो; G₁ [अ]ति तथा

(for [अ]वित्तय) K₂ B₁ M₂ बृहस्पते (K₂ 'ति)
—^c) V₁ B D₁ D₂ ः ः T G M₂ चकार (for चचार)
K₁ काले, D₁ S लोकात् (for काले) M विजयन्स
(M₁ ः 'य स) (for 'याय) K₂ शत्रुहा; T₁ G₁ ः ः
चारी (for चारिहा) —^d) T₁ G₂-₁ भावं तु; G₁
सवं तु (for वरा च) D₁ S भूतानि (for शत्रून्)
K₁ पुरंदर

Colophon D₁ missing — Sub-parvan Ś₁ K
V₁ B D₁ D₂ D₃ ः ः T G₁ ः ः M राजधर्म.
— Adhy name Ś₁ K₁ ः B₁-₅ D₁ D₂ T₁ G₁ ः ः
इद्रबृहस्पतिसवाद, K₁ V₁ B₀ D₁ D₂ ः ः बृहस्पति
सवाद — Adhy no (figures, words or both)
K₂ 106, B₁ 94, B₂ ः D₁ 102, D₁ 104 (as
in text), D₂ D₂ 103, D₁ S 105, D₂ 100
— Śloka no D₁ D₂ 52

105

 D₁ is missing for this adhy (cf. v 1
12 79 28)

1 K₂ D₂ om. 1 (K₂, with the ref.) D₂ om.
the ref. —^b) K₁ प्रवाधित, V₁ B D₁ D₁ ः
प्रबोधित, G₂ प्रसाधित; M₂ प्रपालित (for प्रया
धित). —^c) V₁ B D₂ कोपाच्च B₁ द्वार्य (for 'च).
—^d) K₁ सुखमिच्छेत्; M₁ ः 'लिप्सु (for 'मिच्छन्).

क्षेमदर्शं नृपसुतं यत्र क्षीणबलं पुरा ।
 मुनिः कालकवृक्षीय आजगामेति नः श्रुतम् ।
 तं प्रच्छोपसंगृह्य कृच्छ्रामापदमास्थितः ॥ ३
 अर्थेषु भागी पुरुष ईहमानः पुनः पुनः ।
 अलब्ध्वा मद्विधो राज्यं ब्रह्मन्किं कर्तुमर्हति ॥ ४
 अन्यत्र मरणात्स्तेयादन्यत्र परसंश्रयात् ।
 क्षुद्रादन्यत्र चाचारात्तन्ममाचक्ष्व सत्तम ॥ ५
 व्याधिना चाभिपन्नस्य मानसेनेतरेण वा ।

Da D₆ भवेत् (for चरेत्).

2 D₆ om the ref. — ^a) All MSS (except Ś1 K₄, D₁ missing) क्षेमदर्शीय (G₂ 'शीं च) (for 'दर्शी यम्) — ^b) K₁ [s]न्वगीयते. — ^c) G₂ १ यत् (for तत्). D₄ संप्रवक्षामि

3 ^a) K₁ १ क्षीणदेशं (K₂ 'दर्शं); K₂₋₅ V₁ B D (except D₄; D₁ missing) S क्षेमदर्शी (for 'दर्शं). K₄ -सुतां; K₅ B Dn D₂ १ १-१ S -सुतो (for -सुतं) — ^b) K₄ १ V₁ Bo-१ १ Dn D₂ १ १-१ S -बलः, B₄ -धन (for -बलं). — ^c) K (except K₄) B Dn D₂ १ १-१ S मुनिं कालकवृ (G₁ 'प्र)क्षीयम्. — ^d) B₁ न (for न) D₇ T₁ G M₁ १ १ श्रुतिः (for श्रुतम्). M₂ आजगाम यदृच्छया — ^e) Dn₁ D₈ [अ]नु (for [उ]प) — ^f) K₁ कृच्छ्राद्

4 Before १, most MSS. ins राजोवाच (some MSS, राजपुत्र उ) — ^a) D₂ १ (marg as in text) अर्थे तु (for अर्थेषु) K₈ B₈ १ D₂ १ (m as in text) १ T G₁ १ १ M₁ १ १ [अ]भागी; G₂ [आ]भाति (for भागी) D₅ अर्थं स्वभागी पुरुषः; D₆ अर्थोत्तभागी पुं. — ^b) D₄ हीहमान (for ईहं). D₂ om the second पुन — ^c) D₄ लब्ध्वा वा, D₇ (marg) अलब्ध्वा. D₇ (orig) अलब्धवान्निद्रजो राज्य. — ^d) D₇ T G राजा (for ब्र ह्मन्). Ś₁ K₁ १ ईहति (K₁ 'ते); D₄ D₄ अर्हसि

5 ^a) K₈ मरणात्, B₁ मरणांस, D₄ शरणात् K₈ D₄ श्रेयो, K₅ V₁ Bo १-१ D₂ १ १ १ M₁ १ १ सैन्याद्; B₁ सैन्याद्, B₂ Da Dn₁ T G सैन्याद्; Dn₂ D₅ १ सैन्याद्; M₂ सैन्यो (for सैन्याद्). — ^b) D₄ ह्यन्यत्र (for अ) K₁ परमं (for परसं) — ^c) B₁ चाकारात्, B₂ १ १ T₁ G₂ १ वाचारात्, D₆ वारावात्, D₇ चारावात् (for 'चारात्) — ^d) K₁ समाचक्ष्व (for समा) K₁ सत्वर; K₂ पृच्छत; D₆ संजय; D₇ (marg.

बहुश्रुतः कृतप्रज्ञस्त्वद्विधः शरणं भवेत् ॥ ६
 निर्विद्य हि नरः कामान्निभ्यं सुखमेधते ।
 त्यक्त्वा प्रीतिं च शोकं च लब्ध्वाप्रीतिमयं वसु ॥ ७
 सुखमर्थाश्रयं येषामनुशोचामि तानहम् ।
 मम ह्यर्थाः सुबहवो नष्टाः स्वप्न इवागताः ॥ ८
 दुष्करं वत् कुर्वन्ति महतोऽर्थास्त्यजन्ति ये ।
 वयं त्वेनान्परित्यक्तुमसतोऽपि न शक्नुमः ॥ ९
 इमामवस्थां संप्राप्तं दीनमार्तं श्रियश्च्युतम् ।

as in text) भारत, T₁ G₂₋₄ सर्वदा (for सत्तम).

6 ^a) B₂ D₄ चाभिभूतस्य, D₂ १ १ वाभिपन्नस्य; D₅ चावि, D₇ M चोप (for चाभि) — ^b) K₈ om. from मान up to नियम्य (in 7^b) Bo १ १ D₄ D₈ M₁ १ च (for वा). — ^c) Dn धर्मज्ञश्च (for बहु-श्रुत) K₅ V₁ B Da Dn D₂ १ १ १ १ कृतज्ञश्च (for 'प्रज्ञस्). — ^d) Ś₁ K₁ १ मद्विध, D₄ किं तस्य (for त्वद्विधः).

7 K₈ om. up to नियम्य (of v. l. 6) D₇ om. 7^{ab}. — ^a) K₅ Bo १ Dn D₂ १ १ १ १ M₂ निर्विद्यति; D₄ 'द्य च; G₈ 'द्या हि (for 'द्य हि). D₆ नरं — ^b) K₅ B₁ Dn D₂ १ १ १ १ निर्विद्य, Bo १ निपत्य; B₂ निभ्यस्य (for नियम्य). — ^c) K₄ Da त्यक्त्वा. Bo transp प्रीतिं and शोकं T₂ शोकं; G₁ भीति (for प्रीति) T₂ भीति; M₁ फोशं (for शोक) — ^d) B₂ G₁ त्यक्त्वा; D₄ लब्ध्वा K₅ B (except B₁) Dn D₂ १ १-१ T G M₁ १ १ बुद्धिमय; M₈ युद्ध (for [अ] प्रीति). V₁ B₂ Da सुखं; D₂ वसु

8 ^a) D₆ ह्येषाम्. — ^d) B₁ स्वर्ग (for स्वप्न) D₇ १ गता इव (for इवागता)

9 ^a) D₄ दुष्करं Ś₁ वत्; K₈ तत्र, D₄ च तत् (for वत्) — ^b) V₁ Bo. १ १ १ सतो ह्यर्थांस, B₁ Dn₁ सतोप्य; D₄ सतोर्थांस (submetric), M₁ १ महंतोर्थांस, M₂ महतर्थंस (sic), M₃ 'तोर्थांस — ^c) K V₁ B₂₋₄ Dn D₂₋₆ १ त्वेतान्; Bo त्वेतं, B₁ Da D₇ T₁ G₂₋₄ M एतान्; B₅ एतत्; T₂ G₁ अर्थांस (for त्वेतान्) — ^d) K₄ अशतो; C₄ असतो (as in text).

10 ^a) Ś₁ M₂ संप्राप्तु; T₂ G₈ संप्राप्ता (G₂ 'प्ता). — ^b) D₆ आर्तं, G₂ आर्तं All MSS (except Ś₁ K₁ D₄ G₁, D₁ missing) श्रिया (for श्रियश्च) — ^c)

यदन्यत्सुखमस्तीह तद्ब्रह्मन्ननुशाधि माम् ॥ १०
 कौसल्येनैवमुक्तस्तु राजपुत्रेण धीमता ।
 मुनिः कालकवृक्षीयः प्रत्युवाच महाद्युतिः ॥ ११
 पुरस्तादेव ते बुद्धिरियं कार्या विजानतः ।
 अनित्यं सर्वमेवेदमहं च मम चास्ति यत् ॥ १२
 यत्किञ्चिन्मन्यसेऽस्तीति सर्वं नास्तीति विद्धि तत् ।
 एवं न व्यथते प्राज्ञः कृच्छ्रामप्यापदं गतः ॥ १३
 यदि भूतं भविष्यच्च ध्रुवं तन्न भविष्यति ।
 एवं विदितवेद्यस्त्वमधर्मेभ्यः प्रमोक्षसे ॥ १४

यच्च पूर्वे समाहारे यच्च पूर्वतरे परे ।
 सर्वं तन्नास्ति तच्चैव तज्जात्वा कोऽनुसंज्वरेत् ॥ १५
 भूत्वा च न भवत्येतदभूत्वा च भवत्यपि ।
 शोके न ह्यस्ति सामर्थ्यं शोकं कुर्यात्कथं नरः ॥ १६
 क नु तेऽद्य पिता राजन्क नु तेऽद्य पितामहः ।
 न त्वं पश्यसि तानद्य न त्वा पश्यन्ति तेऽपि च ॥ १७
 आत्मनोऽध्रुवतां पश्यंस्तांस्त्वं किमनुशोचसि ।
 बुद्ध्या चैवानुबुध्यस्व ध्रुवं हि न भविष्यसि ॥ १८
 अहं च त्वं च नृपते शत्रवः सुहृदश्च ते ।

C. 12. 3256
 B. 12. 104. 19
 K. 17. 104. 19

D₁ T₁ G₂ १ यदन्यत् (for यद्) —^a) M₄ मा

11 Before 11, Dn₁ 109 भीष्म उवाच. —^a)
 K₂-5 V₁ B Da Dn D₂ १ १ १ कौशल्येन (D₁ 'शि')ल्येन,
 T₂ कौसलेन (for 'ल्येन) —^a) D₁ om 11st —^a)
 B₂ कालकवृक्षीय, G₁ कालकवृक्षीय. —^a) K₅ Bo १ १
 D₂ १ १ १ महाद्युति, T₂ G₁ महीपति

12 Before 12, some N MSS in ११ मुनिस्त्वाच,
 some S MSS कालक; other S MSS कालकवृक्षीय
 —^a) B₁ repeats from बुद्धि up to विजानत after
 व्यथते (in 13th) —^b) B₁ (first time) वय (for इय)
 K₅ विजानता, K₅ V₁ B (B₁ both times) D (exce
 pt D₁, D₁ missing) M₁-3 'नता (for 'नत) —^a)
 K₂ १ १ V₁ B Da Dn D₂ १ १ १ G₂ एतद्; D₃ एते
 (for इदम्) —^a) Da₁ चास्ति, Dn₁ चास्ति तद्; D₁
 चास्ति यत् B₄ Dn₂ D₂ १ १ १ तद् च ममालि यद्.

13 ^a) V₁ D₁ T₁ G₁ १ १ मन्यते; G₂ मम ते (for
 मन्यसे) —^b) D₅ सर्वान् V₁ Bo 1 १ Da Dn₁ D₅
 तन्नास्ति (for नास्तीति) K₁ D₁ तं (for तत्) —^a)
 D₁ om. from एव up to विदित (in 14th) D₁
 व्यथते, D₃ व्यथित After व्यथते, B₁ repeats from
 बुद्धि up to विजानत G₁ प्राज्ञ

14 D₁ om. up to विदित (cf. v 1 13) —^a)
 K₁ १ भविष्यच्च, K₅ B₁ १ Da Dn D₅ १ M₂ 'प्य
 (for 'प्यच्) —^b) K₂ १ V₁ B Da Dn D₂ १ १ १ १
 सर्वं (for ध्रुव) —^a) D₁ S अनर्थेभ्यः (for अधर्मेभ्यः)
 K₄ D₅ प्रमोक्षसे

15 ^a) Ś₁ K₁ १ यश्च, D₅ यज्ञ (for यच्च) K₃ १
 B₁ १ Dn D₂ १ १ १ १ G₇ पूर्वं, V₁ Bo १ १ १ Da पूर्वं;
 Ca पूर्वं (as in text) D₁ S ये च पूर्वसमारम्भा. —^b)

Ś₁ K₁ १ यश्च, D₅ यज्ञ (for यच्च) K₂ पूर्वतरे,
 K₂ १ V₁ B₅ Dn D₂ १ १ १ १ पूर्वं परे, Bo-2 १ १ Da
 पूर्वं परे (B₁ 'रा) (for पूर्वतरे) M₁ ये च पूर्व (M₂ १
 'वे')तरेतरा —^a) T₁ G₂-३ नास्तीति (for तन्नास्ति).
 K₅ १ V₁ B Da Dn D₂-१ १ S ते चैव, D₁ चैवैतत्
 (for तच्चैव) —^a) K₄ M₁ १ तं (for तज्). D₁
 कोत्र (for कोऽनु-) D₁ च ज्वरेत्; G₁ १ सचरेत्; M₁
 सजरेत्

16 ^a) D₃ (marg, before corr as in text) दत्त्वा;
 D₁ भ्रुत्वा (for भूत्वा) D₁ वा न, D₁ न च (for च
 न). D₅ भवत्येतद्; D₁ G₂ M₂ भवत्येव (M₂
 'त); T₁ G₂ १ M₁ १ १ भवत्येव (M₁ १ 'व); T₂ G₁
 भवत्येते (for भवत्येतद्) —^b) D₁ S नभूत्वा (for
 अभूत्वा) Da भवत्यपि, Dn भविष्यति, D₁ S भव
 G₂ M₂ 'व'त्युत् (for भवत्यपि) —^c) K₁ शोकं;
 T G₂-४ लोके (for शोके) Da सामान्य (for सामर्थ्यं)
 G₁ लोके नैकस्त्वामर्त्यं (sic) —^a) D₁ corrupt, D₁
 T G₂-४ M शोचेत् स (T₂ न), G₁ न शोचेत्स (for
 शोकं कुर्यात्) K₅ V₁ B Da Dn D₂ १ १ १ १ कथंचन
 (for कथं नर)

17 = 12 28 52 —^a) G₁ अनु (for क नु)
 D₁ तेष (for तेष्य) —^b) K (except K₂) B Dn₁
 D₂-१ १ T₁ G M₂ १ पितामहा (G₁ 'ह) (for 'मह').
 —^c) B₂ Da सर्वान् (for सद्य) —^a) Ś₁ K₁ १ १
 त्वां (for त्वा) K₁ पुन, T G [s]पि वा, M₁-३
 अपि (with hiatus) (for अपि च)

18 ^a) M₂ आत्मना B₁ D₂ १ १ १ M₁ १ १ पश्य
 (for पश्यत्) —^b) D₁ न तां स्वमनु, M₁ १ १ तत्त्वं
 किम् (for तांस्व किं) —^c) K₁ चैवान्; B₁ चैवार्यं
 (for चैवानु-). —^a) Ś₁ च न; K₁ न च; D₁ हि च

अवश्यं न भविष्यामः सर्वं च न भविष्यति ॥ १९
 ये तु विंशतिवर्षा वै त्रिंशद्वर्षाश्च मानवाः ।
 अवागेव हि ते सर्वे मरिष्यन्ति शरच्छतात् ॥ २०
 अपि चेन्महतो वित्ताद्विप्रमुच्येत पूरुषः ।
 नैतन्ममेति तन्मत्वा कुर्वीत प्रियमात्मनः ॥ २१

अनागतं यन्न ममेति विद्या-

दतिक्रान्तं यन्न ममेति विद्यात् ।

दिष्टं बलीय इति मन्यमाना-

स्ते पण्डितास्तत्सतां स्थानमाहुः ॥ २२

अनाढ्याश्चापि जीवन्ति राज्यं चाप्यनुशासते ।

(for हि न) Da Dn२ भविष्यति, D४ न पश्यसि,
 D१ T G च विद्य (T२ बुध्य)ते (for भविष्यसि)

19 °) Ś1 K1 २ तु (for the second च) B1 अहं
 च नृपते सर्वं —^b) Da सर्व एव (for सुहृदश्च). D६
 ये (for ते). K६ Dn1 सुहृद' शत्रवश्च ते —^c) B1
 किं (for न) D६ भविष्यामि. —^d) D१ T1 G३ ४
 M1 सर्वश्च (for सर्वं).

20 °) D४ नु; D१ S च (for तु) —^b) K1
 ये नरा (for मानवा) —^d) D६ शरक्षतान्; T२ G1
 हि पश्य तान्

21 °) D६ न हतो (for महतो) Da विद्धि, D१
 वित्ताद् (for वि'). —^b) K६ Dn D६ M२ न प्रमु-
 च्येत, Da प्रविमु', D२ विप्रमुच्यते; D१ T G M1 ३ ४
 विप्रयुज्येत (for 'मुच्येत). D१ पूरुषा; T२ मानव'
 —^c) K1 त (for तन्). —^d) V1 कुर्वीत (for
 कुर्वीत).

22 °) K४ यन्न (for यन्न). B1 मयेति (for म
 मेति). K1 विद्याम् —^b) D४ विद्यते; D६ विद्यान्
 —^c) D१ बल य (for बलीय) D१ S मन्यमानस
 (for 'मानास) —^d) D१ S स पं (M४ पिं)दितस्त-
 त्सतां वृत्त (D१ G1 'स्ति)माहु'

23 °) B1 अनार्याश्च, D४ ० 'द्याश्च, M1 ३ 'द्यां
 —^b) K६ येपि; Dn२ चापि, D४ योपि, D१ चैव (for
 चापि). Ś1 K३ -शास्य ते, K६ V1 B Dn D६ M1 ३ ४
 -शासति; Da -शास्यति; D२ -शासने (for -शासते)
 —^c) D१ -पूरुष- (for -पौरुष). T२ G1 संपन्नसु —^d)
 T३ G1 स्वया तुल्योधि (G1 'स्ति)को जनः.

बुद्धिपौरुषसंपन्नास्त्वया तुल्याधिका जनाः ॥ २३
 न च त्वमिव शोचन्ति तस्मात्त्वमपि मा शुचः ।
 किं नु त्वं तैर्न वै श्रेयांस्तुल्यो वा बुद्धिपौरुषैः ॥ २४

राजपुत्र उवाच ।

यादृच्छिकं ममासीत्तद्राज्यमित्येव चिन्तये ।
 हियते सर्वमेवेदं कालेन महता द्विज ॥ २५
 तस्यैवं हियमाणस्य स्रोतसेव तपोधन ।

फलमेतत्प्रपश्यामि यथा लब्धेन वर्तये ॥ २६

मुनिरुवाच ।

अनागतमतीतं च यथा तथ्यविनिश्चयात् ।

24 °) Ś1 K2-1 B1 त्वाम् Ś1 K1 ४ अपि; K३
 अनु; D६ इह (for इव). —^b) K४ D४ मा शुच,
 D१ ३ नाशुच' —^c) K1 ३ ३ B३ D२ किं तु; K३ Dn
 किं न; D६ किमु (for किं तु). B३ त्वां; D६ तं.
 K1-३ V1 B० ३-३ Dn D१ T G तैर्नरैः; K६ नैव तैः;
 B1 ३ Da चैर्नरैः, D२ ३ ३ वै न तैः; D६ ३ वै न ते,
 M न नरैः (for तैर्न वै). —^d) K४ तुल्ये, D६ तु
 ल्या. D१ S -पौरुषाद्, D६ पौरुषौ (for -पौरुषैः)

25 D६ om the ref K६ ३ V1 B Da Dn D२-1
 S राजोवाच (for राजपुत्र उ') —^a) K४ यादृच्छिक;
 Ca 'च्छिक (as in text) K४ D६ ममासीत्; Da
 Dn D१ सर्वमासीत् (for ममासीत्तद्) T1 G यादृच्छि
 (G1 'च्छं)कमुपासीत्, T२ 'शं कर्म आसीत्. —^b) Ś1
 K1 २ ४ D१ T G M२ चिन्तयेत्; B1 वित्तये (for चि
 न्तये) Da Dn तद्राज्यमिति चिन्तये —^c) K1 V1
 B०-२ ४ Dn२ D२ ३ ३ ० क्रियते, D१ हियते; G1 ३ ४
 हीयते. D६ हियते सर्वं नैवेदं (s10) —^d) K1 भवता
 (for महता).

26 °) K३ ४ B1 ३ ३ Dn1 D१ T G तस्यैव V1 B२
 क्रियमाणस्य; D१ G1 M1 हीय' —^b) Ś1 K1 Da1
 स्रोतसेव, D४ ० श्रोतसेव; D१ स्रोतसेव K४ B1 तपो
 धन (B1 'न) —^c) M३ प्रपश्यादि —^d) K३ ३
 V1 B Da Dn D२ ३ ३ ३ ३ M1-३ वर्तयन्, K४ T३ G1
 'येत्, T1 G2-1 वर्धये (G३ ४ 'येत्) (for वर्तये)

27 D६ om the ref T३ कालिक, G1 कालक
 पृथीय (for मुनिह') —^a) D६ यथागतम् (for अना')
 G३ अतीतां. —^b) K२-३ B० ३-३ Dn D२-४.० G३ ४
 M३.४ याथातथ्य, D६ १ ४ य (D६ या)यातथ्यं; T३ G1

नानुशोचसि कौसल्य सर्वाशेषु तथा भव ॥ २७
 अवाप्यान्कामयस्वार्थान्नानवाप्यान्कदाचन ।
 प्रत्युत्पन्नाननुभवन्मा शुचस्त्वमनागतान् ॥ २८
 यथा लब्धोपपन्नार्थस्तथा कौसल्य रंस्वसे ।
 कचिच्छुद्धस्वभावेन श्रिया हीनो न शोचसि ॥ २९
 पुरस्ताद्भूतपूर्वत्वाद्हीनभाग्यो हि दुर्मतिः ।
 धातारं गर्हते नित्यं लब्धार्थाश्च न मृष्यते ॥ ३०
 अनर्हानपि चैवान्यान्मन्यते श्रीमतो जनान् ।

एतस्मात्कारणादेतद्दुःखं भूयोऽनुवर्तते ॥ ३१
 ईर्ष्यातिच्छेदसंपन्ना राजन्पुरुषमानिनः ।
 कचिच्चं न तथा प्राज्ञ मत्सरी कौसलाधिप ॥ ३२
 सहस्र श्रियमन्येषा यद्यपि त्वयि नास्ति सा ।
 अन्यत्रापि सतीं लक्ष्मीं कुशला भुञ्जते जनाः ।
 अभिविष्यन्दते श्रीहिं सत्यपि द्विपतो जनात् ॥ ३३
 श्रियं च पुत्रपौत्रं च मनुष्या धर्मचारिणः ।
 त्यागधर्मविदो वीराः स्वयमेव त्यजन्त्युत ॥ ३४

C. 12. 2522
 B. 12. 104. 24
 K. 12. 104. 34

यथा तत्र- (for यथा तत्र्य) D: त्रिनिध्यात्. V1
 B1 Da या(B1 य)यातध्येन निश्चयात् —^a) B0 मानु
 (for नानु) K: शोचस्य, K: V1 B Da Dn D:
 २ २ २ २ -शोचेत्, M -शोचति (for -शोचसि) K: २-5
 V1 B Da Dn1 D: २ २ २ कौशल्य, Dn: कौतिय —^d)
 B1 यथा (for तथा)

28 ^a) K1 अवाप्यं, K1 'यान् (for 'प्यान्) K:
 B1 २ Da Dn D: २ २ २ कामयन्, T G 'येद् (G1 'ये)
 (for 'यस्य) —^b) K1 अनवाप्य, B1 नानवाप्य,
 D: G1 अनवाप्यान्, D: नाववाप्यान् (for नान') B
 (except B: 2) Da Dn: D: २ २ २ S कयचन (for
 कदा) —^c) V1 B0-2. २ D: G1 २ अनुभव (G1 'व)

29 ^a) K: B: २ २ Dn D: २. २ २-7 G: M: यथा ल
 (D: लु) लब्धोपपन्नार्थस्य (K: D: 'थं, D: 'त्ते, G:
 'यांस्य) —^b) K: २ V1 B (except B: 1) Da D: २ २
 २ २ कौशल्य, G: कौसल K: Dn: D: M: रम्यते,
 D: G1 ईदृश्यते (for रम्यते) —^c) D: कचिच्, T1
 G: कश्चिच् G: M: २ २ शुभ (for शुद्ध-) —^d)
 K: २ क्रिया- (for श्रिया) K: शोचते

30 ^a) K: पुरस्ताद् K: D: २ (before corr
 as in text) २ २ हीनभाग्यत्वाद्, Cv वीतभाग्योपि (for
 भूतपूर्वत्वाद्) —^b) B1 -भावो हि, D: -भागो हि,
 D: T G: २ २ २ -भाग्योपि, D: -भाग्यो हि (for -भाग्यो
 हि) K1 दुर्मतिः —^c) D: om. 30^a-32^b —^d) S1
 दातार; B: यातार, D: तयान्यं D: गर्हति, D: T:
 G M गर्हये (G: 'य)न् (for 'ते) —^d) K1 G1
 लब्धार्थोश्च (sic); K: Da Dn D: M: 'यैश्च (for
 'याश्च) Da मृष्यति; D: दृष्यते

31 D: om. 31 (cf v l 30) —^a) D: वा (for
 च) —^b) D: मान्यते, D: T G: २ २ २ मन्यते D:
 धमतो, M: श्रियतो (for श्रीमतो) —^c) D: 7 S
 पृथ (for एतद्)

32 D: om 32^a (cf. v l 30) —^a) S1 K:
 ईर्ष्या (for ईर्ष्या-) K1 २ T1 G: २ २ ईर्ष्यानि (K1 'र्षाभि,
 K: 'र्ष्याभि)च्छेद्, K: B: २ २ २ Dn: D: २ २ २ २ 'भि(B0
 'ति)मान, V1 B: २ २ २ Da 'मात्सर्य, D: G1 'दिच्छेद्-
 T: 'दिच्छेद्- (for 'तिच्छेद्-) K: D: ईर्ष्यावि (D:
 'र्ष्याभि)च्छेदमपन्नान् (D: 'घात्), Dn: ईर्ष्याभिमान
 मपन्नान्, M ईर्ष्याच्छेदमपन्ना (M: २ २ 'घा) —^b)
 K: यथा, D: (also as in text) तेषु (for राजन्)
 —^c) K: किञ्चित् G: तन् (for त्व) B: मत्सरी; D:
 न तदा (for न तथा) K: V1 B Da Dn D: २ २ २ २ २
 राजन् (for प्राज्ञ) —^d) B: न तथा, G: मत्सरे S1
 K: २ T: G1 कौसलाधिप, K: २ V1 B Da Dn D: २ २ २
 कौशला', K: कौशला'

33 ^a) V1 B: २ २ २ D: सहस्र, D: ईदृश्य B:
 -श्रियम् (for श्रियम्) —^b) M: वा (for सा)
 —^c) K1 B1 D: सती लक्ष्मी —^d) K: कुशलो
 M: मुञ्जते K: २ V1 B Da Dn D: २ २ २ सदा, D:
 T G: २ २ नरा (for जना) —^e) K: अपि (for
 अभि) K: विपिदते, K: २ V1 B D: २ २ २ २ २ -नित्यं-
 (K: 'स्व)दते; Da Dn: G: -नित्यदते, Dn: D:
 -नित्यदते, M -विष्यदति (for 'प्यन्दते) D: सर्वे, D: T
 G: २ २ देही (T: 'हि), M: lacuna (for श्रीहिं) G:
 अमविष्यदहिश्रीहिं —^f) K: सत्यवि- (for सत्यपि)
 K: V1 B: २ २ २ Da Dn D: २ २ २ २ २ २ जन्, K: २. २ २
 B: २ २ २ D: जनात् D: T G: २ २ २ श्रीम् (T: 'ह्)तश्च
 द्विपज्जनात् (T: 'न्), G: M: २ २ २ भूतस्यापि द्विपज्जनात्,
 M: भूतान्यपि द्विपज्जनात्

34 ^a) G: २ पुत्र च (for च पुत्र) —^b) K:
 मनुष्य —^c) D: om. 34^c-35^b —^d) K: V1 B Da:
 Dn D: २ २ २ २ २ २ योग, D: शूरा (for त्याग) K:
 २ २ २ B D (except D: 1, D: 1 missing) G: M घीरा
 (M: 'र') (for वीरा) —^d) V1 जयंति (for त्यजन्ति)

बहु संकसुकं दृष्ट्वा विवित्सासाधनेन च ।
तथान्ये संत्यजन्त्येनं मत्वा परमदुर्लभम् ॥ ३५
त्वं पुनः ब्राह्मरूपः सन्कृपणं परितप्यसे ।
अकाम्यान्कामयानोऽर्थान्पराचीनानुपद्रुतान् ॥ ३६
तां बुद्धिगुणजिज्ञासुस्त्वमेवैनान्परित्यज ।
अनर्थाश्चार्थरूपेण अर्थाश्चानर्थरूपतः ॥ ३७

— After 34, D₁ S ins

243* त्यक्त स्वायमुचे वदो शुभेर्भरतेन च ।
नानारत्नसमाकीर्णं राज्य स्फीतमिति श्रुति ।
तथान्यैर्भूमिपालैश्च त्यक्तं राज्य महोदयम् ।
त्यक्त्वा राज्यानि ते सर्वे वने वन्यफलाशिनः ।
गताश्च तपस पारं दुःखस्यान्त च भूमिपा । [5]

[(L 2) T₂ सर्वरत्न-, M₁ ३ नानापत्र; M₂ नाना-
वर्ति- (for 'रत्न-) T₁ G₂ इव धृत, T₂ इव धृति;
G₃ इति धृत (for इति धृति) — (L 4) T₁ G सर्वे
च (for ते सर्वे) D₁ T₁ G -फलाशना (for 'शिन.)
— (L 5) T₂ गता स्युस् (for 'ताश्च) G₁ (for
तपस) D₁ T₂ तु (for च)]

35 D₁ om. 35 D₂ om 35^a (of v l. 34).
—^a) K₃ B₃ सकशुकं, K₄ स्वं कसम; K₅ शंकशुक,
V₁ B₁ ३ D₂ ३ ३ ० शकस्वकं (B₁ 'स), B₆ सकशुकं;
D_{n1} संकुलक, D₄ सकलाक, D₈ शकशुक, S संगो
सुक, Ca n संकुसुक (for सकसुक) Ś₁ बहु खेकुसुम
दृष्ट्वा, K₁ २ बहुश कुसुमं दृष्ट्वा —^b) K₁ ३ V₁ B₁-
D_{n1} D_n D₂ ३ ३ ३ G₂ विधिरसा, B₀ विधिवत्; D₆
M₂ विवरसा (for विविरसा) D₀ साधने तव (for
साधनेन च) —^c) D₀ सत्यजति K₅ D_n D₂ ४ एव;
V₁ B D_n D₃ ३ ३ ३ एव, T G₂-४ एनां (for एन)
—^d) D₈ दुष्करं, T₂ G₂ ३ दुर्लभां

36^a) B₁ अकाम्य, D₄ अकाम्यान् B₁ काम
यानोका (s₁₀), D₈ 'ये नोर्थान् —^d) All MSS (ex-
cept Ś₁ K₁, D₁ missing) पराधीनान् (for 'चीनान्)
All MSS (except Ś₁ K₁ ३-३, D₁ missing) उपद्र
वान् (D_n 'वत्) (for 'द्रुतान्)

37^a) D₄ तं; G₂ त्व, G₃ त्वा (for तां) K₁ ३
B₁ D₈ उपजिज्ञास (K₁ 'सुस्; B₁ 'संस), V₁ B₀
२ ४ ३ इह जिज्ञासुस् (V₁ 'सस्; B₀ 'सं), D_n अभि
जि, D₄ अवजिज्ञास, D₁ S अनुजिज्ञाय (for उप

अर्थायैव हि केषांचिद्धननाशो भवत्युत ।
अनन्त्यं तं सुखं मत्वा श्रियमन्यः परीक्षते ॥ ३८
रममाणः श्रिया कश्चिन्नान्यच्छ्रेयोऽभिमन्यते ।
तथा तस्येहमानस्य समारम्भो विनश्यति ॥ ३९
कृच्छ्राच्छ्रमभिप्रेतं यदा कौसल्य नश्यति ।
तदा निर्विद्यते सोऽर्थात्परिभग्नक्रमो नरः ॥ ४०

जिज्ञासुस्) —^b) K₁ ३ ३ D_n D₂ ४ ३ ३ G₁ M [पु]तान्
(for [पु]नान् M₃ परित्यज्य —^c) K (except K₄)
V₁ B (except B₁) D (except D₁, D₁ missing)
T G₁ २ ४ M अनर्थाश् (for 'थांश्) G₃ अनर्थात्यर्थ
रूपेण —^d) Ś₁ K₄ D₁ ह्यर्थाश्, K₁ V₁ B₀-२ ३
D_n D₄ ३ T₁ G M₂ अर्थाश्; K₂ ३ व्यर्थाश्; K₃
B₃ ४ D_n D₂ ३ ३ ३ ह्यर्थाश् (for अर्थाश्) K₁
रूपित, K₃ ३ V₁ B D_n D₂-३ S रूपिण; D_n
कारिण (for रूपत).

38^a) V₁ B₁ D₁ S अर्था एव, B₁ अर्थाश्चैव (for
'श्चैव) —^b) B₁ D₀ भवति D₁ S धननाशा (T₂
'नाशो; G₁ 'नाना; M 'राशौ) भवत्युत —^c) K₃ ३
D_n आनत्यं तत्, K₄ अनते त, V₁ B D_n D₃ ३ अन
त्य (D_{n1} 'न्य) त, D₄ १ अनित्य त, D₅ अनपत्य, D₃
अनत तत्, S अनि (M 'न) त्य तत् (for अनन्त्य त)
M₁ ३ ४ सुखां —^d) K₃ ३ V₁ B D_n D₂-३ ३
परीप्सति (D₄ 'ते), D₅ परिप्सति, D₁ S न लिप्सते
(G₃ 'प्यसे; G₄ 'प्सति) (for परीक्षते)

39^a) B₁ नममाण, D₀ G₁ रममाण Ś₁ श्रिया,
K₁ २ ४ श्रिय (for श्रिया) Ś₁ कैश्चिन् (for क')
—^c) D₂ ३ ३ ३ कस्य (for तस्य). —^d) D₁ घर्मा
रभो; T G संरभोपि (for समारम्भो)

40^a) D₄ कृच्छ्र- (for कृच्छ्रात्) —^b) K₁ ३
B₃ ४ D_n D₂ ३ ३ ३ ३ यदि, D₄ तथा, D₁ T₁
G₁ २ ४ यथा (for यदा) K₃ ३ V₁ B D (except
D₁; D₁ missing) कौशल्य; T₂ G₁ कौसल्य —^c)
D₁ T₂ G₁ तथा (G₁ 'दा) निर्भिद्यते सोर्थां (T₂ 'त्'),
T₁ G₃ ४ तदानीं विंदते सोर्थां, M₁ ३ ४ तथा (M₄ 'दा)
निर्विद्यते सोर्थात् —^d) D₄ मनोद्वय, G₂ ४ -तमो नर
(for क्रमो नर). G₃ प्रतिभग्नतमो नर —After 40,
D₁ S ins

244* अनित्यां ता श्रियं मत्वा श्रियं वा कः परीप्सति ।

[G₁ अनित्यां वा, G₃ 'त्यानां (for 'त्यां तां) M₁ ३ ४
तां थीर (for श्रिय वा).]

धर्ममेकेऽभिपद्यन्ते कल्याणाभिजना नराः ।
 परत्र सुखमिच्छन्तो निर्विद्येषुश्च लौकिकात् ॥ ४१
 जीवितं संत्यजन्त्येके धनलोभपरा नराः ।
 न जीवितार्थं मन्यन्ते पुरुषा हि धनादृते ॥ ४२
 पश्य तेषां कृपणतां पश्य तेषामबुद्धिताम् ।
 अध्रुवे जीविते मोहादर्थवृष्णामुपाश्रिताः ॥ ४३
 संचये च विनाशान्ते मरणान्ते च जीविते ।
 संयोगे विप्रयोगान्ते को नु विप्रणयेन्मनः ॥ ४४

धनं वा पुरुषं राजन्पुरुषो वा पुनर्धनम् ।
 अवश्यं प्रजहात्येतच्चद्विद्वान्कोऽनुसंजरेत् ॥ ४५
 अन्येषामपि नश्यन्ति सुहृदश्च धनानि च ।
 पश्य बुद्ध्या मनुष्याणां राजन्नापदमात्मनः ।
 नियच्छ यच्छ संयच्छ इन्द्रियाणि मनो गिरम् ॥ ४६
 प्रतिपिद्धानवाप्येषु दुर्लभेष्वहितेषु च ।
 प्रतिकृष्टेषु भावेषु व्यतिकृष्टेष्वसंभवे ।
 प्रज्ञानवृत्तो विक्रान्तस्त्वद्विधो नानुशोचति ॥ ४७

C 12. 3596
B 12. 104 48
K 12. 104 52

41 ^a) Bo 1 - धर्मान् (for धर्मम्) D1 एको
 Ś1 K1 2 4 निपद्यते, T G हि पश्यति (for अभिपद्यन्ते)
 — ^b) V1 B1 2 Da कल्याणाभिरता नरा — ^c) K3
 परं तद् (for परत्र) — ^d) K1 D1 T2 G1 लौकिक,
 K2 2 3 B1 Dn2 D1 3 'कान्, B2 T1 G2-4 'का (for
 'कात्) M निर्विद्येषुह (M2 'द्यतेह, M3 'द्विह) लौ-
 किक.

42 ^a) K1 संजयति, Da सत्यजेत्, D3 संजयति
 K3 D4 M [अ]न्ये; Da लोके (for [ए]के) — ^b)
 B1 धनलाभ- (for 'लोभे) Ś1 K1 4 Dn D1 -परा
 जना, Bo 1 5 रता नरा, B2 Da G1 -परायणा (B2
 'ना) (for -परा नरा) — ^c) D2 om from तार्थं
 up to शान्ते (in 44^a) D1 G2 जीवितार्थममन्यते.

43 D2 om 43 (cf. v 1 42) — ^a) Ś1 K1 2
 पश्यतेषां, D3 कृप्यतेषां, D1 S पश्य च (G2 चै, M1 3
 चे) प्रा (for पश्य तेषां) — ^b) Ś1 K1 पश्यतेषां, D1
 S पश्य चैषाम् (for पश्य तेषाम्) — ^c) D3 अष्टुव
 G2 जीवित — ^d) D1 अर्थं, D1 अर्थं; S (except
 G1) अर्थं (for अर्थं) B3 Dn D2 3 3 3 दृष्टिम् (for
 'वृष्णाम्) K4 V1 B (except B3) T1 G3 4 अपा
 श्रिता (for टपा)

44 Cf. 11 2 3, 12 27 29, B 12 330 20
 B 14 44 19, Rām 2 105 16, 7 52 11,
 Gobhīlasmṛti 3 43, Kathāsāritsāgara 51 26^a-
 27^a, Divyāvadāna (Cowell) p 27 D2 om 44^a
 (cf. v 1 42) — ^a) K4 M2 तु, Dc न (for च)
 — ^b) B3 D2 3 3 3 3 विनाशाते (for मरणान्ते) D2
 न (for च) — ^c) Kc B (except B2) Dn D2 3
 3 3 3 च वियोगांते (for विप्र) — ^d) T2 सप्रणयेन्
 D1 धन (for मन)

45 B1 om 12 105 45-12 106 3 — ^a) K1

3 5 V1 B (B1 om) Dn D2-3 T1 G M2 4 पुरुषो,
 Da पुरुषे, T2 'पा (for 'पं) — ^b) All MSS
 (except Ś1 K1 2 4 M1 3, B1 om, D1 missing)
 पुन्य (M2 'पान्) (for पुरुषो) Da च (for वा) G1
 [अ]प्यवर्धन (for पुनर्धनम्) — ^c) D1 T G विजहाति
 (for प्रज) K2 3 D1 S एव (G2 'व) (for एवत्)
 — ^d) B5 तु, Dc न (for तद्) D1 -सचरेत्, G1
 -सजं (for सज्जं) — After 45, D1 S ins

245* धन्यत्रोपनता ह्यापत्युत्थं तोपयत्युत् ।

तेन शान्तिं न लभते नाहमेवेति कारणात् ।

[(L 1) T2 G1 2 M2 तोपयति — (L 2) M न
 (for न)]

46 B1 om 46 (cf. v 1 45) D3 om. 46^a-47^b
 — ^c) M1 3 पश्यन् (for पश्य) — ^d) D1 S तुल्याम्
 (G1 'त्यम्) (for राजन्) — ^e) G2 सर्वं (for यच्छ)
 T1 G2 4 नियम्य सर्वं सग (T1 'य)च्छ, T2 G1 नियम्य
 काम क्रोध च — ^f) K1 चन्द्रियाणि D1 S तथा (for
 गिरम्)

47 B1 om. 47 (cf. v 1 45) D3 om. 47^a (cf.
 v 1 46) — ^a) Ś1 K1 2 4 B2 D4 7 प्रतिपि (K1 2 4
 D4 'पे) ध्यानवाप्येषु, K5 V1 Bo 3-5 Da Dn D2 3 3 3
 T2 G2 प्रतिपेद्वा न चाप्येषु (Da1 चाप्येषु, T2 चाप्येषु),
 Cv प्रतिपिद्धानि चाप्येषु. — ^b) K3 5 V1 B (B1 om.)
 Da D2 3 3 3 M2 दुर्लभेषु (for दुर्लभेषु) Ś1 K1 2 4
 V1 Bo 2-4 D2 3 3 3 G1 हितेषु, B3 बलेषु (for [अ]हि
 तेषु) D1 वा (for च) — ^c) Bo 2 m. 3 4 Da Dn
 D5 3 प्रासिद्धेषु, B2 D2 3 3 प्रतिद्धेषु, B3 प्रासद्धेषु
 (for प्रतिद्ध) K2 [अ]भावेषु, D1 S (except M2)
 भाग्येषु (for भावेषु) — ^d) K2 3 5 V1 B2 3 Da Dn
 D4 5 1 3 S व्यपकृ (B2 'ह) षु, Bo 4 5 D2 3 3 व्य
 (B4 चा) पकृष्टे तु (for व्यतिकृष्टेषु) B2 3 Da D1 3
 T1 G3 4 M1 3 समवे; G2 सन्नमे; M2 4 [अ]संभव

C 12. 3697
B 12 104 48
K 12 104 83

अल्पमिच्छन्नचपलो मृदुदान्तः सुसंशितः ।
ब्रह्मचर्योपपन्नश्च त्वद्विधो नैव मुह्यति ॥ ४८
न त्वेव जाल्मी कापालीं वृत्तिमेपितुमर्हसि ।
नृशंसवृत्तिं पापिष्ठां दुःखां कापुरुषोचिताम् ॥ ४९
अपि मूलफलाजीवो रमस्वैको महावने ।
वाग्यतः संगृहीतात्मा सर्वभूतदयान्वितः ॥ ५०

सदृशं पण्डितस्यैतदीपादन्तेन दन्तिना ।
यदेको रमतेऽरण्ये यच्चाप्यल्पेन तुष्यति ॥ ५१
महाहृदः संक्षुभित आत्मनैव प्रसीदति ।
एतदेवंगतस्याहं सुखं पश्यामि केवलम् ॥ ५२
असंभवे श्रियो राजन्हीनस्य सचिवादिभिः ।
दैवे प्रतिनिविष्टे च किं श्रेयो मन्यते भवान् ॥ ५३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०५ ॥

(for 'वे). —^c) B₀ 4 5 विज्ञान (for प्र^a). B₁ हसो
(for 'रुसो) —^f) K₄ त विधो, D₁ T₂ G₁ तद्विधो

48 B₁ om. 48 (of v 1 45) —^a) D₇ T G अ
विफलो (for अचपलो) —^b) D₁ मुनिर (for मृदुर).
D₀ om from सुस up to चिताम् (in 49^d) K₈ D₁
सुशसित, K₂ D₇ सु (D₇ स)सयुत; V₁ B₂ Da Dn
मुनिश्चित, B₀ 8-5 D₂ 8 5 8 सुसंयत, T G सुसं-
स्थित (for 'शित) —^e) T₂ 'चर्योपपन्नस्य —^d)
D₁ G₈ तद्विधो; D₈ द्विविधो. K₂ B₀ 4 5 D₂ नानु
शोचति; V₁ B₂ 8 Dn Dn D₈ 8 8 नैव शोचति, D₁
न विमुह्यति (for नैव मु^a)

49 B₁ D₀ om 49 (of v 1 45, 48) —^a) G₈
जाल्मि, M₁ 8 4 जाल्पी, C_a v जाल्मी (as in text)
M₄ कपाली, C_v का (as in text) —^b) K₈ Da
सेवितुम्; K₄ B₀ ओषितुम्, D₇ एष स्वम् (for एषि
तुम्) K₁ Da M₁ अर्हति —^e) K₈ नृशसामतिपा
पिष्ठां. —^d) K₂ Dn G₁ M₂ हृष्टां, B₁ दुःखा; D₂ 8 8
दुःख (for दुःखां)

50 B₁ om. 50 (of v 1 45) —^a) Dn₂ फला
जीवे, D₀ फला **, D₇ S फलाहारो (for 'जीवो).
—^b) Dn वसस्वैको

51 B₁ om. 51 (of v 1 45) —^a) K₄ सदृशो;
D₁ सादृशं —^b) K₁ D₄ G₁ एषा (D₄ ईष; G₁
इषा)दन्तेन, B₂ D₈ 5 5 ईशा, G₂ ईपादन्तेन (for
'दन्तेन) D₂ 5 दन्तिना; D₇ S (except M₂) हस्तिना
—^c) B₀ 2m 8-5 D₂ 8 5 5 य एको (for यदेको).

Dn [s]रण्येषु (hypermetrio), G₁ ह्येव. —^d) Ś₁ K
V₁ B₀ 2, 4, 5 Da D₂ 8 5 5 8 यश्च; G₈ यद्वा (for
यश्च). B₁ तुष्यति, T₂ तुष्यते. B₈ यश्चाल्पे येन तुष्य-
ति, Dn आरण्येनैव तु^a.

52 B₁ om 52 (of v 1 45) —^a) K₈ महो
दधि., K₄ महाहृदा; B₀ 'हुम. —^b) K₈ D₁ 7 S
(except M₂) ह्यात्मनैव (for आत्म^a) —After 52^{ab},
V₁ B (B₁ om.) D₂ 8, 5-8 S ins.

246* इत्थं नरोऽप्यात्मनैव कृतप्रज्ञं प्रसीदति ।

[D₂ इत्थं नरोपि; D₇ T₂ G₁ M₂ एव नरो हि, M₁
8 4 एव नरोपि B₈ [ए]व (for [ए]व) T₁ G₂-4 एव
नरे (G₂ 'र) स्वात्मनैव (for the prior half)]

—^c) C_v एव गतस्य (for एवम^a) —^d) G₂ पश्याम.
B₈ Dn D₈ जीवितु (for केवलम्)

53 B₁ om 53 (of v 1 45) —^a) D₇ T₁ G₁.
8 4 अ (T₁ ना)ल भवेच् (for अलंभवे) Ś₁ K₁ 4 श्रिया
(for श्रियो) —^d) G₁ महान् (for भवान्)

Colophon om in B₁ D₁ missing. — Sub-
parvan Ś₁ K V₁ B₀ 2 4 5 Da Dn D₂-7 T₂ G₁.
2, 4 M राजधर्म — Adhy name K₁-8 5 V₁ B
(B₁ om.) Da Dn₁ D₂-3 कालक (D₁ om क)वृक्षीय;
M₁ 8 सर्वध्रुवस्वचर्चनं; M₂ सर्वाध्रुवस्व — Adhy no.
(figures, words or both) K₂ Da₂ Dn₂ 104,
K₅ 107, B₂ 4 Dn₁ 103, Da₁ 105 (as in text),
D₂ 8 101, D₇ S 106 — Śloka no Dn₁ 53.

१०६

मुनिरुवाच ।

अथ चेत्पौरुषं किञ्चित्क्षत्रियात्मनि पश्यसि ।
 ब्रवीमि हन्त ते नीतिं राज्यस्य प्रतिपत्तये ॥ १
 तां चेच्छक्ष्यस्यनुष्ठातुं कर्म चैव करिष्यसि ।
 शृणु सर्वमशेषेण यत्त्वा वक्ष्यामि तत्त्वतः ॥ २
 आचरिष्यसि चेत्कर्म महतोऽर्थानवाप्स्यसि ।
 राज्यं राज्यस्य मन्त्रं वा महतीं वा पुनः श्रियम् ।
 यद्येतद्रोचते राजन्पुनर्ब्रूहि ब्रवीमि ते ॥ ३

राजपुत्र उवाच ।

ब्रवीतु भगवानीतिमुपपन्नोऽस्म्यहं प्रभो ।

अमोवमिदमद्यास्तु त्वया सह समागतम् ॥ ४

मुनिरुवाच ।

हित्वा स्तम्भं च मानं च क्रोधहर्षौ भयं तथा ।
 प्रत्यमित्रं निषेवस्व प्रणिपत्य कृताञ्जलिः ॥ ५
 तमुचमेन शौचेन कर्मणा चाभिराधय ।
 दातुमर्हति ते वृत्तिं वैदेहः सत्यसंगरः ॥ ६
 प्रमाणं सर्वभूतेषु प्रग्रहं च गमिष्यसि ।
 ततः सहायान्सोत्साहाल्लिप्स्यसेऽन्यसनाञ्जुचीन् ॥ ७
 वर्तमानः स्वशास्त्रे वै संयतात्मा जितेन्द्रियः ।
 अभ्युद्वरति चात्मानं प्रसादयति च प्रजाः ॥ ८

106

☞ D₁ is missing for this adhy (cf. v l. 12 79. 28)

1 B₁ om. 1-3 (cf. v l. 12 105 45) D₂ om. the ref. After the ref., Ś₁ K_{1.2} om. (hapl.) 1-4 with the following ref. Before 1^{ab}, D₁ S read 2^{cd} —^a) B₁ T G₁ ते; G₂₋₄ वा (for चेत्) —^b) D₂ पश्यति —^c) D₂ ब्रवीति K₂ उत्तो (sic), D_n तां तु ते; D₁ S T₁ G₂₋₄ [क्ष]हं ततो (for हन्त ते) B₀ नित्य (for नीति) —^d) K₃ प्रणिपत्तये

2 Ś₁ K_{1.2} B₁ om. 2 (cf. v l. 1) —^a) B₂ शक्नोमि; B₄ D₂ 4 शक्यमि; M₄ शक्यति D_n तां चेच्छक्ष्योपि निर्मा (D_n 2 'र्यां) तु —^b) D₂ चैवं (for चैव) D₅ करिष्यति —^c) D₁ S read 2^{cd} before 1^{ab} —^d) D₂ यत्त्वा, D₁ S यत्ते (M_L 2 4 'त्वा) (for यत्त्वा) B₀ 4. 2 T₂ G₁ [क्ष]शेषत (for तत्त्वत)

3 Ś₁ K_{1.2} B₁ om. 3 (cf. v l. 1) —^a) K₄ आचरिष्यति, D_a 'प्यामि; D₁ T G आहरिष्यसि; M₁ अचरि'. —^c) D_a राष्ट्रं (for राज्यं) K₄ राष्ट्रस्य (for राज्यस्य) M मात्रं (for मन्त्रं) D₁ T G राज्य वा राज्यमात्रं वा —^d) D_a महतां B₅ lacuna, D₂ च (for वा) B₅ तव; T₂ G₁ महा (for पुन) D₂ श्रिया —^e) D_n अय (for यदि) —^f) D₂ तद्ब्रूहि प्रब्रवीमि ते

4 Ś₁ K_{1.2} om. 4 (cf. v l. 1) D₂ om. the ref K₅ V₁ B D_a D_n D₂₋₇ S राजोवाच (for राजपुत्र उ). —^a) V₁ D_a T₂ ब्रवीमि D_n D₄ 3

T₂ G भगवन् —^b) D₁ S (except M₂) अमि पद्मो (for उप) K₂ V₁ B (except B₃) D_a S [s]स्वपी (V₁ 'वे) हि भो, K₄ [s]स्मि हि प्रभो (for स्त्वह प्रभो) D₁ विभो (for प्रभो) —^c) D_n 2 om. 4^{cd} —^e) D₂ अस्त्य (for अस्त्य) V₁ B₂ D_a D_n 1 अमोघोय भवत्त्वद्य, D₁ S अमोघ एव मे (M 'वम) घास्तु —^d) T₂ G₁ ह्यद्य (for सह) V₁ B₂ D_a D_n D₁ S समागम (G₈ 'त', M₁ 'मा')

5 Ś₁ K_{1.2} D₂ G₂ 4 om. the ref. (for Ś₁ K_{1.2}, cf. v l. 1) —^a) Ś₁ K_{1.2} V₁ B_{a.4} D_a हित्वा (for हित्वा) K₅ स्तमे; B (except B₂) D_n D₂ 5 उम; D₁ S मान (for स्तम्भ) D_a D_n काम, D₁ M उम; T G दम (for मान) —^b) K₂ 4 क्रोध हर्षौ, K₂ 5 V₁ B D_a D_n D₂₋₂ 8 T₁ G₂ 4 क्रोधं हर्षं, T₂ मोह हर्षं; G₁ मोहहर्षं, G₂ क्रोधहर्षं (for 'हर्षौ) B₀ 4 5 तथा भय (by transp) —^c) Ś₁ K_{1.2} 4 प्रेत्यमित्र; K₅ B D_{a.5} 8 8 अप्य, D₂ अय मित्र V₁ D_a D_n प्रत्य (D_n अप्य) मित्राणि सेवस्व

6 —^a) D₄ M₄ शौचेन —^b) D_a T₁ G₂₋₄ वा; D₂ 8 lacuna (for च) K₅ नराधिप, V₁ B₀ 1 4 5 D_n D_{4.7} T G M₂ 4 [क्ष]मि (D₁ T G 'व) वारय (for 'राधय) —^c) K₅ B₃₋₅ D_n D₂ 3 8 8 ते वित्तं, D₂ वित्तं ते (for ते वृत्ति) —^d) Ś₁ K₁ न देह; B₁ विदेह (for वै) D₁ S सत्यविक्रम

7 —^a) V₁ B₁ 2 5 m D_a D₁ S प्रहण (for प्रग्रह), D_n च भविष्यति, D₁ चैवमि; T₂ G₂ च गमिष्यति. —^d) D₁ लिप्स्यसे B₂ शुमान् (for शुचीन्)

Adhyāya Name	Topic	Sub parvan and Adhyāya No
इन्द्रियग्रामकथनम्	शुकानुग्रहः	M 239
इन्द्रियोत्पत्ति	मनुवृहस्पतिसवाद	M. 195
”	वाष्ण्याध्यात्मकथनम्	M 203
इन्द्रोत्पारिक्षितीयसवाद	इन्द्रोत्पारिक्षितीयम्	Ā 146
इन्द्रोत्तशौनकपरीक्षणियम्	”	Ā 148
इंश्वरप्रशसा	जापकोपाख्यानम्	M 191
उग्रसेनकृष्णसवाद	—	M 223
उच्छ्वृत्तिप्रशंसनम्	उच्छ्वृत्युपाख्यानम्	M 351
उच्छ्वृत्युपाख्यानम्	—	M 340-353
उत्थयगीता	—	R 91-92
उपदेशकथनम्	उच्छ्वृत्युपाख्यानम्	M 343
उष्ट्रीवोपाख्यानम्	—	R 113
उष्ट्रिद्विभम्	द्विभकम्	R. 115
उष्ट्रविनाशनम्	उष्ट्रीवोपाख्यानम्	R 113
ऋषभगीता	—	R 125-126
ऋषिदर्शनम्	ऋषभगीता	R 126
ऋषिद्वन्द्वप्रकीर्तनम्	दिशास्वस्तिकम्	M. 201
ऋषिदेवसवाद	नारायणीयम्	M 327
ऋषिशक्तिसंवादः	अर्जुनवाक्यम्	R. 11
ऋषिशापः	श्वर्षिसवाद	R 117
ऋषिसवाद	—	R 118-119
एकान्तिकभाव	नारायणीयम्	M 336
ऐलकश्यपसवाद	—	R 74
ऐश्वर्यानित्यता	बलिवासवसवाद	M 216
और्ध्वदेहिकम्	श्राद्धक्रिया	R 42
कर्णिकोपदेश	—	Ā 138
कपिलगोसवाद	गोकापिलीयम्	M 262
कपिलासुरिसवाद	—	App 29 A, B
कपोतचरितम्	कपोतलुब्धकसवाद	Ā. 142-144
कपोतलुब्धकसवाद	—	Ā 141-145
कपोतस्वर्गगमनम्	कपोतलुब्धकसंवाद	Ā. 144
कपोताख्यानम्	”	Ā 142, 145
कपोताख्यानम्	इन्द्रोत्पारिक्षितीयम्	Ā. 146
कपोत्या हुताशनप्रवेश	कपोतलुब्धकसवादः	Ā 144
करालजनकवसिष्ठसवाद	वसिष्ठकरालजनकसवादः	M 291-294
कर्णचरितम्	—	R. 1-5
कर्णपशुवधशापः	कर्णचरितम्	R 2
कर्णविजय	कर्णचरितम्	R. 4

Adhyāya Name	Topic	Sub-parvan and Adhyāya No
कर्णवीर्यकथनम् or कर्णस्तुति	कर्णचरितम्	R 5
कर्णशापप्रश्न	”	R 1
कर्णशापप्राप्ति	”	R 3
कर्णाभिज्ञानम्	”	R 1
कर्णाभ्रप्राप्ति	”	R 3
कर्णिकशश्रुतपम्वाद्	कर्णिकोपदेश	Ā 138
कर्णिकोपदेश	—	Ā 138
कर्णोपत्तिविचार	कर्णचरितम्	R 1
कर्मप्रयोग	शर्मिसवाद	R 119
कर्मप्रशसा	पराशरगीता	M 286
कर्मफलनियेदनम्	”	M 287
कर्मविपाक	वृत्रगीता	M 271
कर्मस्तुति	भीमवाक्यम्	R 10
कर्मास्तिक्यम्	स्वधर्मस्तुति	M 174
कश्यपसृगालसवाद	सृगालकश्यपसवाद	M 173
कापन्यचरितम्	—	Ā 133
कापिलीयम्	गोकापिलीयम्	M 262
काम(म्य)त्यागोपायकथनम्	शुकानुप्रश्न	M 246
कामन्दाकारिष्टसंवाद	धर्मार्थकामनिश्चय	R 123
कालकवृक्षीयम्	अमाल्यपरीक्षा	R 83
कालकारणकथनम्	दण्डनीतिप्रशसा	R 70
कालमूलिक	कर्मास्त्रिक्यम्	R 74
कालमृत्युयमादिसवाद	जापकोपाख्यानम्	M 192
कालविभाग	शुकानुप्रश्न	M 224
कालशक्तिकथनम्	वर्णाश्रमधर्मकथनम्	R 62
कालसरण्या	याज्ञवल्क्यजनकसवाद	M 299
काण्वोपाख्यानम्	भार्गवचरितम्	M 278
कुण्डधरोपाख्यानम्	—	M 263
कुन्तीशापावाप्ति	—	R 6
कुमारमजीवनम्	गृध्रगोमायुसवाद	Ā 149
कुरुक्षेत्रदर्शनम्	रामोपाख्यानम्	R 48
कृतघ्नोपाख्यानम्	—	Ā 162-167
कृष्णदर्शनम्	युधिष्ठिरवान्यम्	R 45
कृष्णवाक्यम्	—	R 50, 51, 54
कृष्णस्तुति	वासुदेवस्तुति	R 43
कैकेयराक्षससवाद	कैकेयोपाख्यानम्	R 78
केशवोमत्सेनसवाद	उग्रसेनसवाद	M 223
कैकेयोपाख्यानम्	—	R 78